شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى جايلار تەزكىرىسى

ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تەزكىرىسى

ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك تەزكىرە كومىتېتى تۈزدى

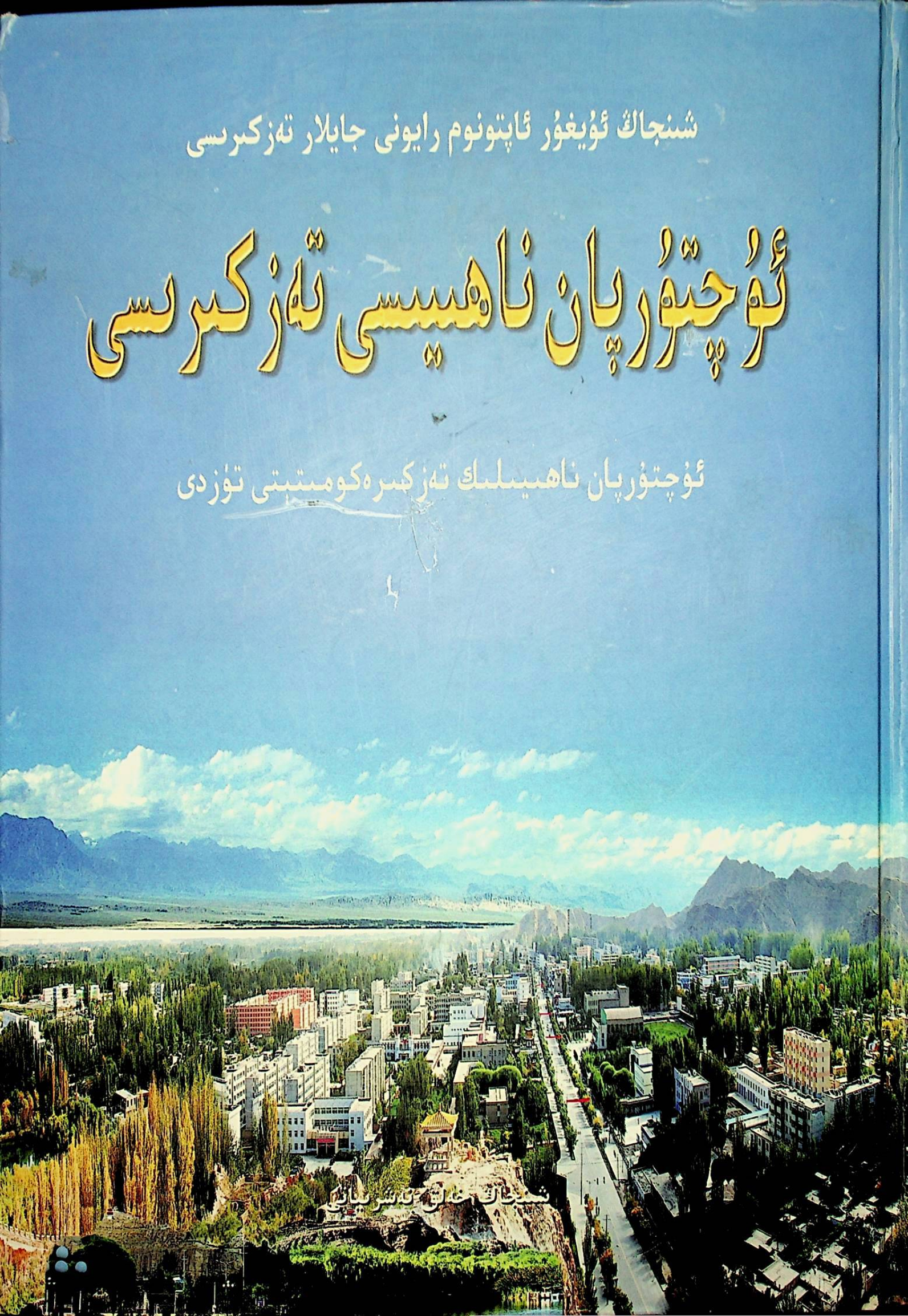

2003 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى سىياسىي بيۈروسىنىڭ ئەزاسى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ شۇجىسى ۋاڭ لېچۈەن ئۇچتۇرپاندا خىزمەتلىنى تەكشۈردى.

2000 ـ يىلى ئاپتونوم رايونىنىڭ رەئىسى ئابلەت ئابدۇرېشىت ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلدى.

1987 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ شۇجىسى سۇڭ خەنلياڭ ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلدى.

1962 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم شۇجىچۇسىنىڭ كاندىدات شۇجىسى لىن بومىن ئۇچتۇرپاننى تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلغاندا ناھىيىلىك پارتكوم، خەلق كومىتېتىنىڭ كادىرلىرى بىلەن خاتىرە سۈرەتكە چۈشتى.

1959 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 31 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم شۇجىچۇسىنىڭ شۇجىسى ۋۇ كەيجاڭ ئۇچتۇرپاندا تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلغاندا ناھىيىلىك پارتكوم، خەلق ھۆكۈمىتى ئورگىنىدىكى كادىرلار بىلەن خاتىرە سۈرەتكە چۈشتى.

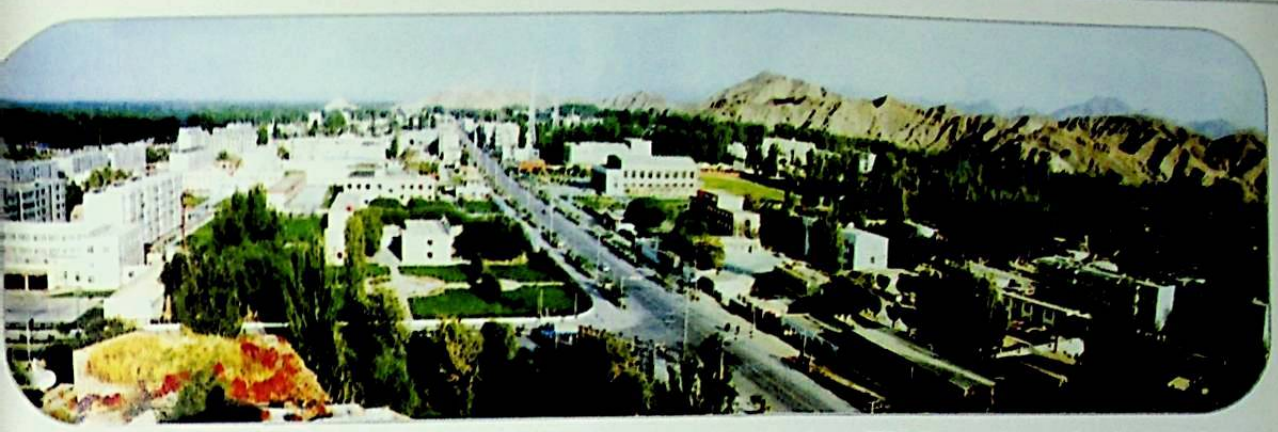

ئۈچتۇرپان ناھىيە بازىرىنىڭ 2001 ـ يىلىدىكى كۆرۈنۈشى

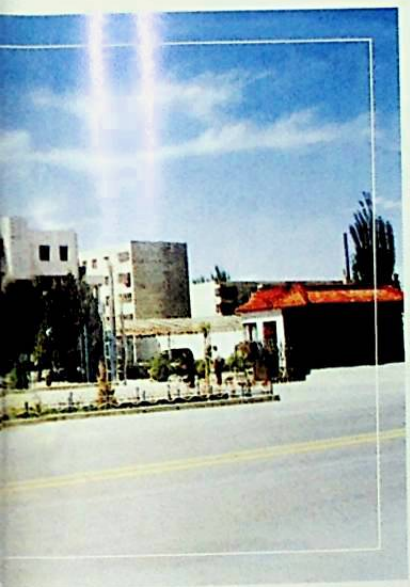

ج ك پ ئۈچتۇرپان ناھىيىلىك پارتكومىنىڭ خىزمەت بىناسى

ئۈچتۇرپان ناھىيە بازىرىدىكى تۆت كوچا

ئۈچتۇرپان ناھىيىلىك خەلق تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ خىزمەت بىناسى

ئۈچتۇرپان ناھىيىسىدىكى مۆلجەرتاغ مېھمانسارىيى

جۇ[illegible]لق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدىكى ئۈچتۇرپان ناھىيە بازىرى (چىڭ سۇلالىسىنىڭ چىەنلۇ[illegible]لى (1[illegible] - يىلى) سېلىنغان، گۈاڭشۇ 11 - يىلى (1885 - يىلى) رېمونت قىلىنغان، ئەينى چاغدا يۈڭنىڭ بازىرى دەپ ئاتا[illegible]غان)

ئۈچتۇرپان ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ خىزمەت بىناسى

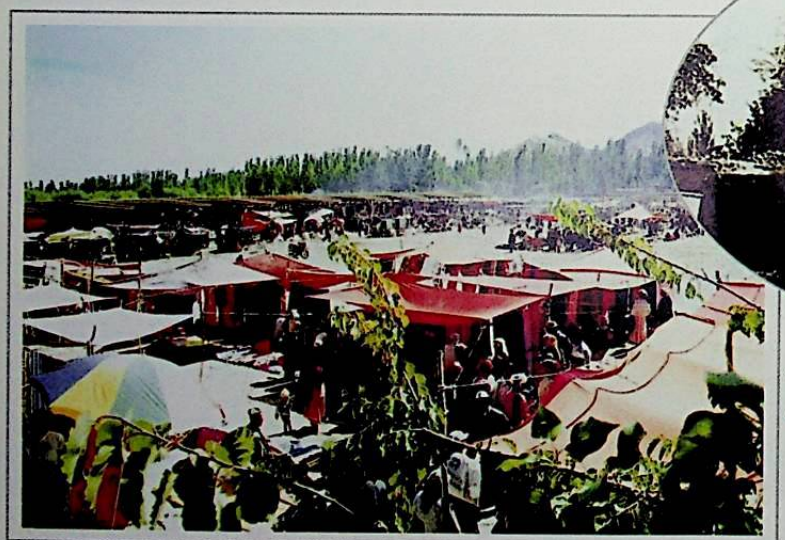

ئۈچتۇرپان ناھىيە بازىرىدىكى چىڭ دەۋرىدە ياسالغان يۈڭنىڭ بازىرى سېپىلىنىڭ قالدۇقى

ئۈچتۇرپان ناھىيە بازىرىدىكى بازار

ئوخشاش بۇغداي كومبايىندا ئورۇلماقتا

ياركۆۋرۈك يېزىسىدا تېرىلغان شال

بۇغداي

كۆممىقوناق

نوقۇت

تونناسلىق ئاشلىق ئېتىزى

كېۋەز

گىرەلىشىپ كەتكەن ئېتىزلىق

قىچا

ئۈزۈم

ياڭاق

بۆلجۇرگەن

ياۋا جىغان

ھەرخىل مېۋە - چېۋە

شاپتۇل

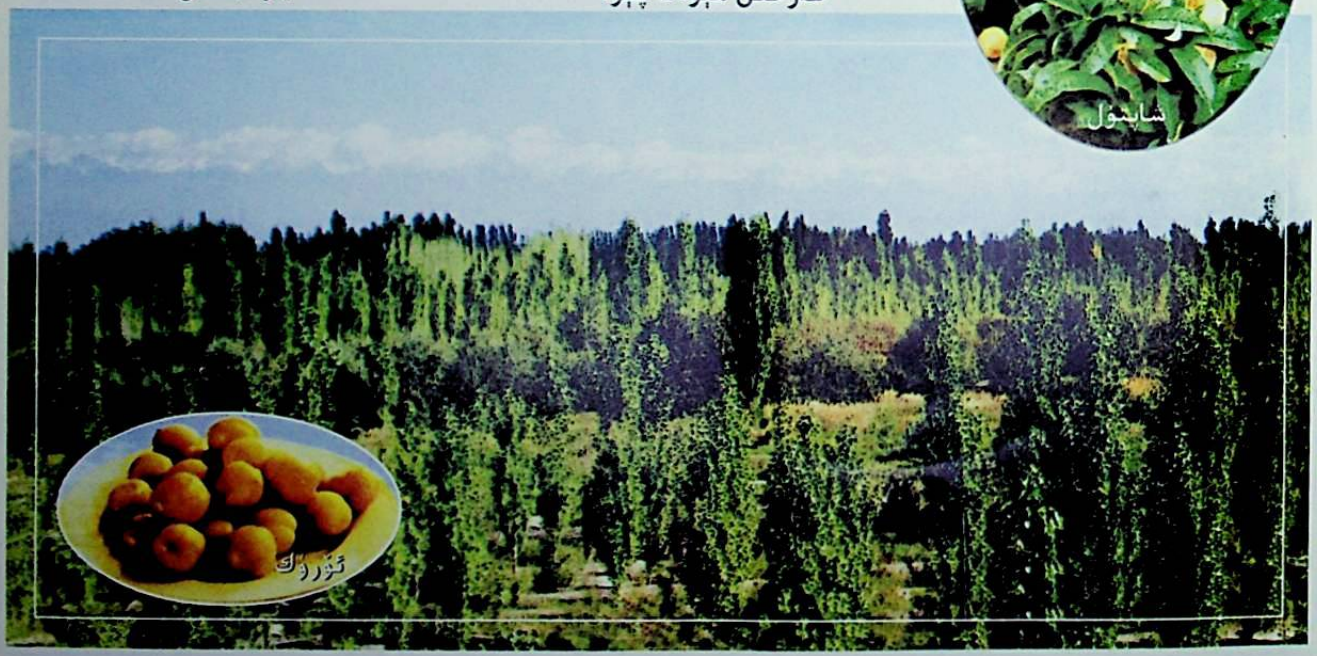

ئۈزۈك

ئاقيارىدىكى بوز يەر مەجبۇرىيەت كۆچىتى تىكىش بازىسى

مېۋىلىك باغ

ياۋا جىغان ئورمىنى

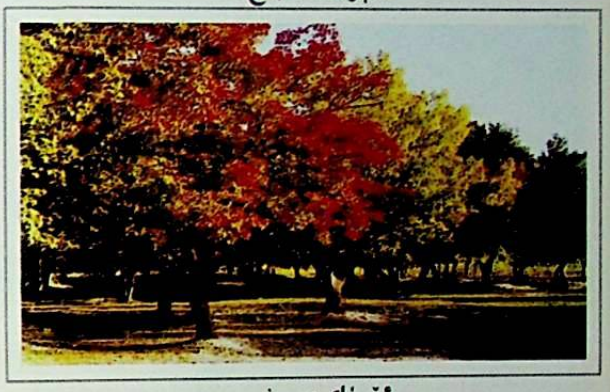

ئۆرۈك دەرىخى

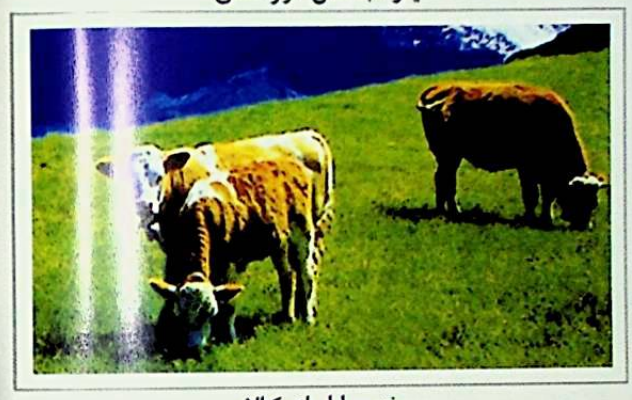

نەسىللىك كالا

سۈپەتلىك چوڭ قۇيرۇقلۇق قوي

قوتاز

كىچىك قۇيرۇق، ئۇزۇن پۈت خەنياڭ قويى

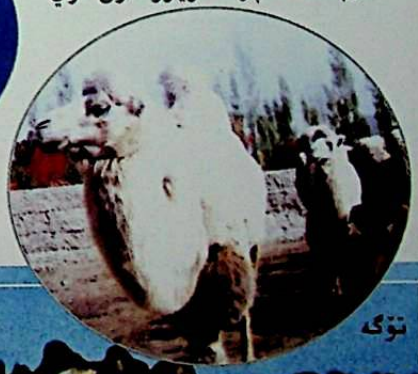

تۆگە

يامانسۇ كۆۋرۈكى

مۇ[illegible]اغ سۇ[illegible]ر ئىستانسىسى

يۇقارقى سېرىقئارال مۇستەھكەم كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش توسمىسى

ئىماملىرىم غول ئۆستىڭى

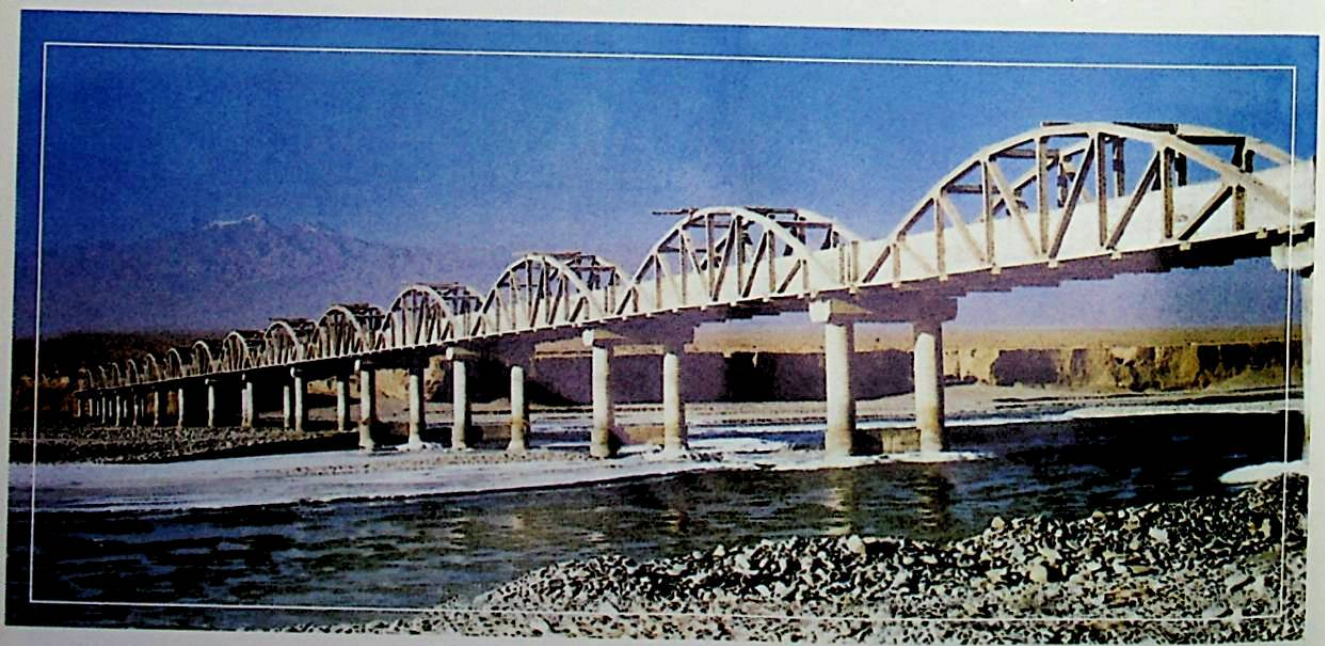

سۇ باشلاش كۆچۈرمىسى

ياۋا جىغان ھارىقى

ناھىيىلىك ھاراق زاۋۇتى ئىشلەپچىقارغان ئاق ھاراقلار.

مېنېرال سۇ ئىشلەپچىقىرىش سېخى

ياۋا جىغان شىرنىسى

توققۇزبۇلاق مېنېرال سۇيى

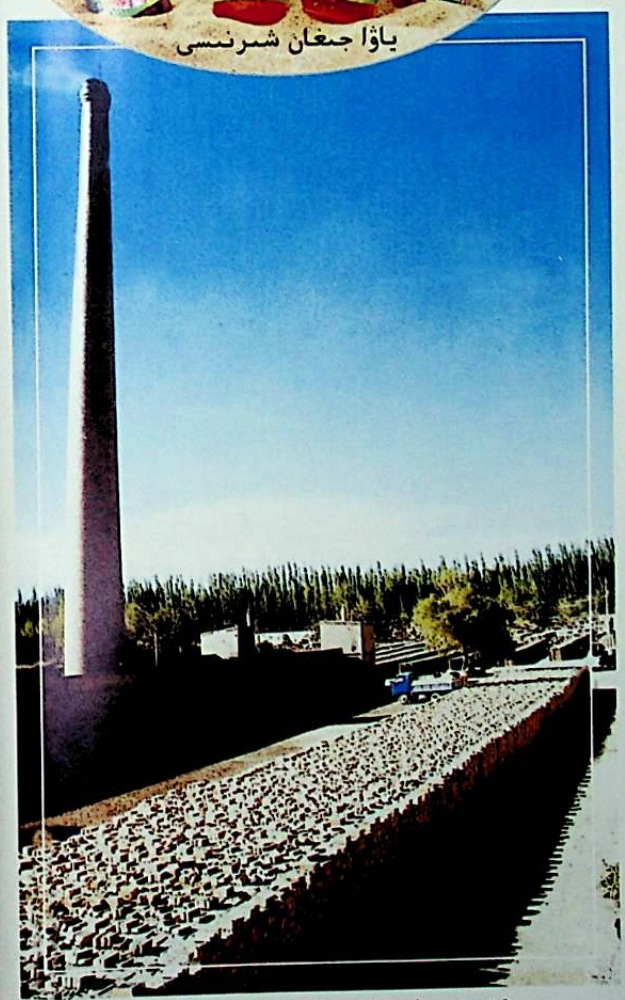

ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك خىش زاۋۇتى

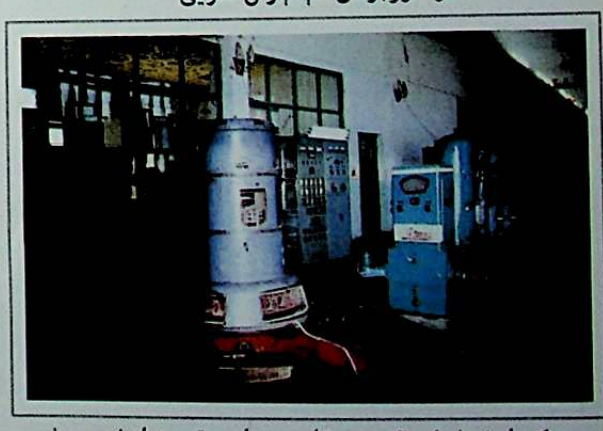

مەركەزلەشتۈرۈپ ئىسسىقلىق بىلەن تەمىنلەش سېخى

ئۇچتۇرپان يولۇچىلار بېكىتى

ئۇچتۇرپان ناھىيىسى
تەۋەسىدىكى 306 ـ ئۆلكە يولى

ئۇچتۇرپان كۆچمە خەۋەرلىشىش زالى

ئۇچتۇرپان پوچتا زالى

يېزا ئېلېكتر توري

ئۇچتۇرپاندىكى تېلېگراف ئۇسكۇنىسى

دۆلەت بايرىقى چىقىرىلماقتا

ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك پارتىيە مەكتىپى

تونۇر كاۋىپى

ئۇچتۇرپان ناھىيىسى مەدەنىيەتنى يېزىلارغا يۈزلەندۈرۈپ ئىمامىرىم يېزىسىدا ئويۇن ئويماقتا

ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك تەنتەربىيە سارىيى

مەيداندىكى پونتان

ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك كىنو ـ تىياتىرخانا

دۆلەتنىڭ ياردىمى بىلەن قۇرۇلغان ئاقتوقاي يېزىلىق مەدەنىيەت ـ تەنتەربىيە پائالىيەت مەركىزى

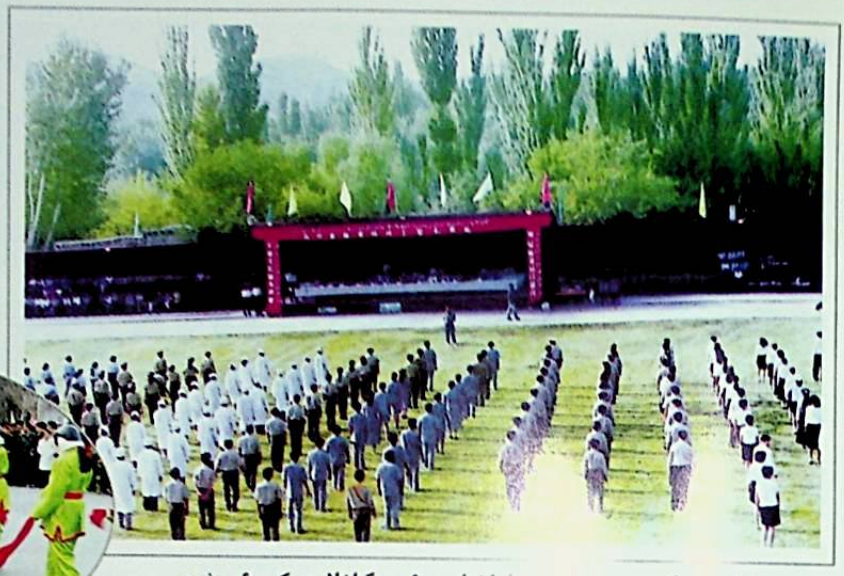

مول مەزمۇنلۇق خەلق ئويۇنى

ناھ[illegible]گە بىر[illegible]ىاراشلىق ئورگانلاردىكى ئىشچى - خىزمە[illegible]لەر ئو[illegible]لق ساغلاملىق گىمناستىكىسى مۇسابىق[illegible] ئۆتكۈز[illegible]

توققۇزبۇلاق باغچىسىدىكى ئومۇمخەلق ساغلاملىق مۇئەسسەسىلىرى

ئوغلاق تارتىش

ساغاردى

يامانسۇ قىرغىز مىللىي يېزىسى قاراسۇ كەنتى مەدەنىيەت - تەنتەربىيە پائالىيەت مەركىزى

ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك 2 ـ ئوتتۇرا مەكتەپ

ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك 1 ـ ئوتتۇرا مەكتەپ

ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك كەسپىي ئوتتۇرا مەكتەپ

ئاقيار يېزا 5 ـ كەنت باشلانغۇچ مەكتىپى

ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك 2 ـ باشلانغۇچ مەكتەپ

ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك 2 ـ بالىلار باغچىسى

ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك 1 ـ بالىلار باغچىسى

ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك
خەلق دوختۇرخانىسى

ناھىيىلىك دوختۇرخانىدىكى ئامېرىكىدا
ئىشلەنگەن لېيدۇ 200C ئاپتوماتىك بىئولوگىيىلىك -
خىمىيىلىك ئانالىز ئەسۋابى

ئۇچتۇرپان ناھىيە ئىمامىلىرىم يېزىلىق شىپاخانا

ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكتى

ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك خەلق دوختۇرخانىسىنىڭ
كېسەلخانا بىناسى

ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك پىلانلىق تۇغۇت
تەشۋىقات - يېتەكچىلىك پونكتى

1995 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىگە «ئىككىنى ھىمايە قىلىشتىكى نەمۇنە ناھىيە» دەپ [illegible] بېرىش يىغىنى ، ھېكايە فىلىم «گۇاڭجۇدىن كەلگەن شىنجاڭلىق بالا»نى تۇنجى قويۇش مۇراسىمى ۋە گۇاڭجۇ شەھىرىنىڭ [illegible] دەم بېرىشى بىلەن قۇرۇلغان «سۈيشىن» ئوتتۇرا مەكتىپىگە ئۇل سېلىش مۇراسىمىغا قاتناشقان خادىملارنىڭ خاتىرە سۈرىتى

گۇاڭجۇدا سەرگەردان بولۇپ يۈرگەن ئابدۇنىياز كۆپ ـەرەپنىڭ غەمخورلۇقى بىلەن ئاخىرى ئانىسىنى تاپتى. سۈرەتتە: ئابدۇنىياز گۇاڭجۇدىن ئايرىلىش ئالدىدا ئۆزىگە غەمخورلۇق قىلغان يېقىن كىشىلىرى بىلەن خوشلاشماقتا.

1998 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ناھىيىلىك پارتكومنىڭ شۇجىسى سۈن جېندا «مەملىكەتلىك 10 چوڭ نامراتلارنى يۆلەش پىرى» دېگەن نامغا ئېرىشتى. سۈرەتتە: تەقدىرلەش يىغىنىدا مۇكاپات ئېلىش.

2001 ـ يىلى ناھىيە ئورگىنىدىكى كادىر، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر نامرات ئائىلىلەرنىڭ ئۆي سېلىشىغا پائال پۇل ئىئانە قىلدى. سۈرەتتە: ناھىيە ئورگىنىدىكى كادىرلارنىڭ پۇل ئىئانە قىلىشى بىلەن ئوتتېشى يېزىسىدىكى نامرات ئائىلىلەرگە سېلىپ بېرىلگەن ئۆيلەر.

قوڭغۇراق راۋىقى (لىن جىلۇ ئىش بېجىرگەن جاي)

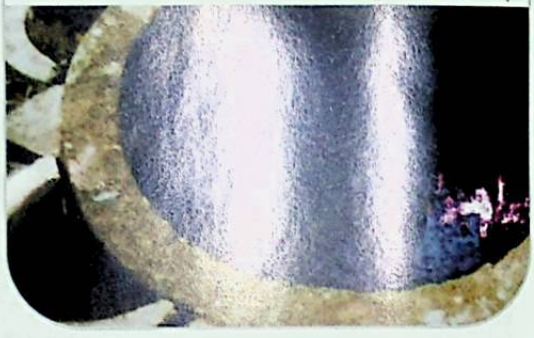

بۇلدۇقلاپ سۇ چىقىۋاتقان توققۇزبۇلاقنىڭ بىرى

جىغان تەبىئىي مەنزىرە رايونى(يەنە بىر نامى جىغانلىقتىكى كىچىك ئۆي)

سوۋۇنتقىبۇلاق

توققۇزبۇلاق باغچىسىدىكى تاش كېمە

توققۇزبۇلاق باغچىسىدىكى كۆل

مۆلجەرتاغنىڭ يىراقتىن كۆرۈنۈشى

ئوتتۇرا يېزىسى تەۋەسىدىكى قۇمبۇلۇڭ قۇم بىلەن داۋالاش مەيدانى

مۇلجەرتاغدىكى سېپىل

مۇلجەرتاغدىكى ماڑىس راۋىقى

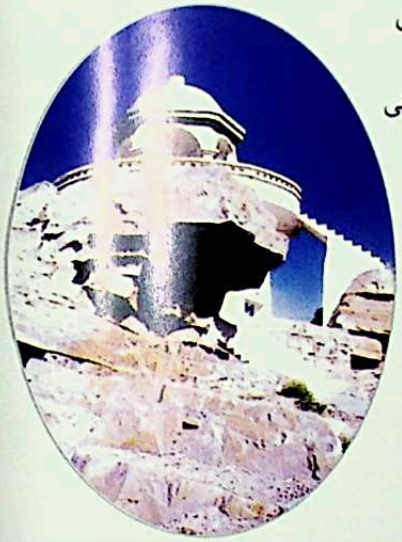

مۇلجەرتاغدىكى «يىراقتىكى خەن، تاڭ ھۆزۈرىغا سەپەر» ناملىق ئابىدە.

مۇلجەرتاغدىكى بىلەن راۋىقى

يېڭىئايماق كونا شەھەر خارابىلىكى

بەدەل تۇرى

تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ياسالغان تۇر

كىرىش سۆز — I

سۈن جېندا

پۈتۈن مەملىكەتتىكى ھەر مىللەت خەلقى «ئۈچكە ۋەكىللىك قىلىش» مۇھىم ئىدىيىسىنى چوڭقۇر ئۆگىنىۋاتقان ۋە ئەملىيلەشتۈرۈۋاتقان پەيتتە، «ئۇچتۈرپان ناھىيىسى تەزكىرىسى» دۇنياغا كەلدى. بۇ ئۇچتۈرپان ناھىيىسىدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئۈچۈن زور خوشاللىق ئىش، ئۇچتۈرپان ناھىيىسىنىڭ مەنىۋى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشىدىكى زور نەتىجە، بۇنى تەبرىكلەشكە ئەرزيدۇ.

مەن ئۇچتۈرپاندا ئىشلىگەن. بۇ يەر مەنزىرىسىنىڭ گۈزەللىكى، كىلىماتىنىڭ ياخشىلىقى بىلەن «چېگرا رايوندىكى گۈزەل يۇرت»، «يېرىمى تاغلىق، يېرىمى بۇلاقلىق ماكان» دەپ چىرايلىق نام ئالغان؛ بۇ يەرنىڭ تۈپرىقى مۇنبەت، سۇيى ئەلۋەك، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق شارائىتى ئەۋزەل، قېزىلما بايلىقى مول، تارىخى ئۇزۇن، قەدىمدىن ئونسۇ بەگلىكىنىڭ زېمىنى ئىدى، غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە غەربىي يۇرتتىكى 36 بەگلىكنىڭ بىرى، قەدىمىي يىپەك يولىنىڭ ئوتتۇرا يولىدىكى ئىستراتېگىيىلىك مۇھىم جاي بولۇپ، تارىختا ھەربىي ئالىملار تالىشىدىغان مۇھىم بوغۇز ھەم قورۇل ئىدى. ناھىيە تەۋەسىدە تۈر، قورغان، مىڭئۆيى قاتارلىق نۇرغۇن ئاسار ئەتىقىلەر بار، مۇلجەر تاغ، توققۇزبۇلاق قاتارلىق تەبىئىي مەنزىرە رايونلىرى شىنجاڭغا داڭلىق. ئۇچتۈرپان مەملىكەت ئىچى ۋە چەت ئەلدىكى دوستلار سەيلە ـ سایاھەت قىلىدىغان، تەكشۈرۈش ئېلىپ بارىدىغان، مەبلەغ سالىدىغان، سودا قىلىدىغان، ھەمكارلىشىدىغان كۆڭۈلدىكىدەك گۈھەر زېمىن. ئىشىنىمەنكى، «ئۇچتۈرپان ناھىيىسى تەزكىرىسى» ھەر ساھەدىكى ئىرادىلىك كىشىلەرنى ئۇچتۈرپاننىڭ ئەھۋالىنى چۈشىنىش، تارىخىنى بىلىش، ئۇچتۈرپاننى گۈللەندۈرۈش ئۈچۈن ئىلمىي، ھەقىقىي، ئەتراپلىق، سىستېمىلىق ماتېرىيال بىلەن تەمىن ئېتىدىغان كاتتا ئەسەر بولۇپ قالغۇسى.

ئۇچتۈرپاندىكى ئەمگەكچان، ئاددىي ـ ساددا ھەر مىللەت خەلقى بۇ قايناق زېمىننى ئورتاق ئېچىش ۋە گۈللەندۈرۈش، ئۇزاق تۈرمۇش ۋە كۆرەش داۋامىدا، بوزۇلماس يېقىن مۇناسىۋەت ئورناتتى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن جۇڭگو كومپارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە، ئۇچتۈرپان ناھىيىسىدە ئالەمشۇمۇل ئۆزگىرىشلەر بارلىققا كەلدى، بولۇپمۇ ج ك پ 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، ئۇچتۈرپان ناھىيىسىدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئىدىيىدە ئازاد بولۇپ، ئىسلاھاتنى چوڭقۇرلاشتۇرۇپ،

ئىزاھ: بۇ كىرىش سۆزنىڭ ئاپتورى ج ك پ ئۇچتۈرپان ناھىيىلىك كومىتېتىنىڭ سابىق شۇجىسى، ئۇچتۈرپان ناھىيىلىك تەزكىرە كومىتېتىنىڭ سابىق مۇدىرى، ھازىر ئاقسۇ ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ ئەزاسى، تەشۋىقات بۆلۈمىنىڭ باشلىقى.

ئۇزلۇكسىز يول ئېچىپ يېڭىلىق يارىتىپ ، ناھىيىنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشى ۋە تۇرلۇك ئىجتىمائىي ئىشلىرىدا مىسلىسىز زور نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈردى . نامراتلارنى يۆلەش - روناق تاپقۇزۇش جېڭىدە ، ھەر مىللەت خەلقى بىر نىيەتتە تەڭ كۈچ چىقىرىپ ، قىيىنچىلىقلاردىن قورقماي ، ئىقتىسادىي تەرەققىيات ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ، ئىجتىمائىي مۇقىملىقتا ياخشى ۋەزىيەت يارىتتى .

باش شۇجى جياڭ زېمىن : «ئىسلاھات ، ئېچىۋېتىش ۋە زامانىۋىيلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىدا مۇۋەپپەقىيەت قازىنىش ئۈچۈن ، جۇڭگونىڭ بۈگۈنىنىلا ئەمەس ، تۈنۈگۈنى ۋە بۈرناكۈننى چۈشىنىش كېرەك ، بۇنىڭ ئۈچۈن داۋىرىمىزنى كېڭەيتىشىمىزگە ، ئۆتمۈشنى ئەينەك قىلىپ ، كەلگۈسىنى بىلىشىمىزگە ياردىمى بولىدۇ» دەپ كۆرسەتتى .

«ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تەزكىرىسى»دە قەدىمكى بىلەن بۈگۈنكىنى ئۇلاش ، بۈگۈنكىنى تەپسىلىي ، قەدىمكىنى قىسقا بايان قىلىش پرىنسىپى بويىچە ، سىياسىي ، ئىقتىساد ، مەدەنىيەت ، ئۆرپ - ئادەت قاتارلىق بىرمۇنچە ساھەلەرگە چېتىلىدىغان نۇرغۇن ماتېرىيال توپلىنىپ ، دېئالېكتىك ماتېرىيالىزم ۋە تارىخىي ماتېرىيالىزملىق نۇقتىئىنەزەر بىلەن تەھلىل - تەتقىق قىلىنىپ ۋە قايتا - قايتا دەللىللىنىپ ، ساختىلىرىنى چىقىرىپ تاشلاش ، چىنلىرىنى ساقلاپ قىلىش ئارقىلىق ، ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ ھەر ساھەدىكى ئىشلىرىنىڭ تارىخى ۋە ھازىرقى ئەھۋالى ئەينەن ئەكس ئەتتۈرۈلۈپ ، دەۋر قىياپىتى ، يەرلىك ئالاھىدىلىك ۋە مىللىي ئالاھىدىلىك ئەكس ئەتتۈرۈلدى . بۇ ، سىياسىي نۇقتىئىنەزىرى توغرا ، ماتېرىيالى مول ، مەزمۇنى چىن ، ئالاھىدىلىكى روشەن ، مۇھىم نۇقتىسى گەۋدىلىك ، تۈزۈلۈشى مۇكەممەل ، دەۋر ۋە دائىرە بويىچە تىزلىشى تەرتىپلىك ، ئەدەبىي ئۇسلۇبى دۇرۇس ، تىلى راۋان بولغان ياخشى تەزكىرە . «ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تەزكىرىسى» بىزنىڭ ناھىيە ئەھۋالىنى بىلىپ ، قانۇنىيەتنى تېپىپ چىقىشىزدا ۋە بۈنىڭدىن كېيىن توغرا تەدبىر بەلگىلىشىمىزدە مۇھىم رول ئويناپ ، «ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشكە ياردەم بېرىش ، خەلقنى تەربىيىلەش ، تارىخنى ساقلاش» فۇنكسىيىسىنى ئادا قىلىدۇ ، ئۇ ناھىيىدىكى ھەر مىللەت خەلقىگە ۋەتەنپەرۋەرلىك - سوتسىيالىزم ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسى بېرىشتىكى ياخشى دەرسلىك . بىز «ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تەزكىرىسى»دىن ئوبدان پايدىلىنىپ ، ئۇنىڭ ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيىتىنىڭ قۇرۇلۇشىدىكى تېگىشلىك رولىنى جارى قىلدۇرۇشىمىز لازىم .

«ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تەزكىرىسى»نى تۈزۈش - بىر كاتتا مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى . ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك تارىخ - تەزكىرە ئىشخانىسىدىكى يولداشلار قىيىنچىلىق ئالدىدا چېكىنمەي ، جاپا - مۇشەققەتتىن قورقماي ، كۆپ يىل ئەجىر قىلىپ ، تەزكىرىنى ئاخىر يېزىپ پۈتتۈردى ، ئۇلارنىڭ تۆھپىسى زامانىمىزغا خىزمەت قىلىدۇ ، ئەۋلادلارغا مەنپەئەت يەتكۈزىدۇ . مەن ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ دېڭ شياۋپىڭ نەزەرىيىسى ۋە «ئۇچكە ۋەكىللىك قىلىش» مۇھىم ئىدىيىسىنى يېتەكچى قىلىپ ، غەربنى كەڭ ئېچىشتىن ئىبارەت تېپىلغۇسىز تارىخىي تەرەققىيات پۇرسىتىنى چىڭ تۇتۇپ ، ئىلگىرىكى ئىشلارغا ۋارىسلىق قىلىپ ، كەلگۈسىگە يول ئېچىپ ، ئىتتىپاقلىشىپ كۈرەش قىلىپ ، دەۋر بىلەن تەڭ ئىلگىرىلەپ ، يول ئېچىپ ئالغا بېسىپ ، چېگرا رايوندىكى بوستانلىق - ئۇچتۇرپاننىڭ تېخىمۇ پارلاق ئەتىسىنى يارىتىشىنى ئۈمىد قىلىمەن .

2003 - يىلى 12 - ئاي

كىرىش سۆز — II

شۇ مىڭ

يېڭى ئەسىرنىڭ باشلىنىشى بىلەن «ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تەزكىرىسى» دۇنياغا كەلدى. بۇ — ناھىيىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئۈچۈن زور خۇشاللىنارلىق ئىش، شۇنداقلا يېڭى ئەسىرگە بېغىشلانغان كاتتا سوۋغات. ئۇ بۈگۈنكى دەۋرىمىز ئۈچۈن پايدىلىق، ئەۋلادلارغا تېخىمۇ پايدىلىق.

ئۇچتۇرپاننىڭ تارىخى ئۇزۇن، ئۇ قەدىمكى يىپەك يولىنىڭ ئوتتۇرا يولىدىكى ئونسۇ بەگلىكى ئىدى، بىراق بۇ يەرنىڭ قەدىمدىن تەزكىرىسى بولماي كەلگەن، تارىختىن قېلىپ قالغان «ئۇچتۇرپان بۈاستە قاراشلىق ۋازارىتىنىڭ يۈرت ـ مەھەللىلەر تەزكىرىسى» ئاران مىڭ خەتتىن ئاشاتتى. «تارىخنى ئۆرنەك قىلغاندا، ئەلنى ئىدارە قىلغىلى بولىدۇ، تەزكىرىنى ئۆرنەك قىلغاندا، يۈرتنى ئىدارە قىلغىلى بولىدۇ». دەۋر گۈللەنگەندە تەزكىرە تۈزۈپ، مەدەنىيەت مىراسلىرىنى ۋە تارىخىي ماتېرىياللارنى قېزىپ، ئەجدادلار قىلماقچى بولغان بولسىمۇ قىلىپ بولالمىغان ئۇلۇغۋار ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقارماق لازىم، بۇ مۇشۇ بىر ئەۋلاد كىشىلەرنىڭ مەسئۇلىيىتى، ئۇنىڭ رېئال ۋە كەلگۈسى ئەھمىيىتى ئىنتايىن زور.

«ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تەزكىرىسى» ماتېرىيالى چىن، مەزمۇنى مول، نۇقتىئىنەزىرى توغرا، يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە يېڭى تەزكىرە. ئۇنىڭدا ئۇچتۇرپاننىڭ تەبىئىي شارائىتى ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتىنىڭ تارىخى ھەم ھازىرقى ئەھۋالى بايان قىلىنىپ، ئۇچتۇرپاننىڭ جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىنكى ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى تەپسىلىي ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. ئۇچتۇرپاننىڭ ج ك پ 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن بۇيان ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش دولقۇنىدا تېز تەرەققىي قىلىپ يارانقان يېڭى مۇۋەپپەقىيەتلىرى گەۋدىلىك بايان قىلىنغان.

«ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تەزكىرىسى»نىڭ مەزمۇنى مول، ئۇنىڭدا قەدىمكى بىلەن بۈگۈنكى ئۇلىنىپ، ھەممە ساھە يورۇتۇلۇپ، ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ ھەر قايسى تارىخىي دەۋرلەردىكى، ھەر قايسى ساھەلەردىكى گۈللىنىش ـ خارابلىشىش ئەھۋالى، پايدا ـ زىيانلىرى، ئۇتۇق ـ نۇقسانلىرى تەپسىلىي بايان قىلىنىپ، يەرلىك ئالاھىدىلىك ۋە دەۋر ئالاھىدىلىكى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. «ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تەزكىرىسى»دىن ئىبارەت بۇ كۆزنەك ئارقىلىق ناھىيە سىرتىدىكى كىشىلەر ئۇچتۇرپاننى تېخىمۇ كۆپ چۈشىنىۋالالايدۇ، تېخىمۇ كەڭ

ئىزاھ: بۇ كىرىش سۆزنىڭ ئاپتورى ج ك پ ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك كومىتېتىنىڭ شۇجىسى، ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك تەزكىرە كومىتېتىنىڭ مۇدىرى.

بىلىۋالالايدۇ . يەنە كېلىپ «ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تەزكىرىسى» ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلەرنى ئىلمىي تەدبىر بىلگىلەشتە ئىشەنچىلىك ئاساس بىلەن تەمىن ئېتىدۇ ، يەنە ئۇچتۇرپان خەلقىگە تەشۋىقات - تەربىيە ئېلىپ بارىدىغان ياخشى يەرلىك دەرسلىك بولۇپمۇ ھېسابلىنىدۇ . ئۇ ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە ئومۇميۈزلۈك ھاللىق جەمئىيەت بەرپا قىلىش ئەمەلىيىتىدە جەزمەن تېپىلغۇسىز مۇھىم رول ئوينىغۇسى .

ج ك پ ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك كومىتېتى ، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ رەھبەرلىكىدە ، ناھىيە تەزكىرىسىنى تۈزگۈچى خادىملار مارکسىزم - لېنىنىزم ، ماۋ زېدۇڭ ئىدىيىسى ، دېڭ شياۋپىڭ نەزەرىيىسى ، «ئۈچ ۋەكىللىك قىلىش» مۇھىم ئىدىيىسىنى يېتەكچى قىلىپ ، دىئالېكتىك ماتېرىيالىزم ۋە تارىخىي ماتېرىيالىزم نۇقتىئىنەزىرىنى قوللىنىپ ، يۈكسەك كەسپىچانلىق ۋە بۈرچ تۇيغۇسى بىلەن ، ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش ، دادىل يېڭىلىق يارىتىش ، نادىر ئەسەر چىقىرىشتىن ئىبارەت كەسپىنى قەدىرلەش روھى بىلەن ئىشلەپ ، كەڭ دائىرىدە ماتېرىيال توپلاپ ، ئىنچىكىلىك بىلەن پىزىپ - رەتلەپ ، بىر مىليون نەچچە يۈز مىڭ خەتلىك بۇ كاتتا يازما قۇرۇلۇشىنى تاماملاپ ، ئۇزلىرىنىڭ يۈرەك قېنى ۋە جاپالىق ئەجرىنى سىڭدۈردى . بۇ ئۇز نۆۋىتىدە يەنە ناھىيە تەزكىرىسىنى تۈزۈش خىزمىتىگە قاتناشقان ، مەدەتكار بولغان كەسپىداشلار ، مۇتەخەسسىسلەر ۋە ناھىيىمىزدىكى ھەر ساھە زاتلىرىنىڭ ئورتاق تىرىشچانلىق كۆرسەتكەنلىكىنىڭ نەتىجىسى . بۇ يەردە ئۇلارغا سەمىمىي تەشەككۈر ئېيتىمەن .

شۇنىڭغا قەتئىي ئىشىنىمىزكى ، قەدىمكىنى ئەينەك قىلىپ ، بۈگۈنكىنى يورۇتۇپ بېرىدىغان ، ئەۋلادلارغا مەنپەئەت يەتكۈزىدىغان «ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تەزكىرىسى»نىڭ يېڭى ئەسىرنىڭ بېشىدا دۇنياغا كېلىشى ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە . بۇ تەزكىرە ئالدىنقىلارغا ۋارىسلىق قىلىپ ، كېيىنكىلەرگە يول ئېچىپ ، بۈگۈنكى دەۋر ئۇچۇن خىزمەت قىلىپ ، تارىخنى ئەۋلادلارغا قالدۇرۇپ ، «ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشكە يارىدىم بېرىش» ، «خەلقنى تەربىيىلەش» رولىنى ئوينىپلا قالماي ، يەنە بىزنىڭ ناھىيىمىزنىڭ ئەمەلىيىتىگە بىرلەشتۇرۇپ ، غەربنى كەڭ ئېچىش تارىخىي پۈرسىتىنى چىڭ تۇتۇپ ، ئەمەلىيەتچىل بولۇپ ، دەۋر بىلەن تەڭ ئىلگىرىلەپ ، دادىل يېڭىلىق يارىتىپ ، ئارتۇقچىلىقلارنى جارى قىلدۇرۇپ ، يېتەرسىزلىكلەرنى تۈگىتىپ ، تەرەققىياتنى كۆزلەپ ، نامراتلىقتىن قۇتۇلۇش قەدىمىنى تېزلىتىپ ، ئۇچتۇرپاندا ئومۇميۈزلۈك ھاللىق جەمئىيەت بەرپا قىلىشىمىز ئۇچۇن ۋە ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ ماددىي مەدەنىيىلىك ، مەنىۋى مەدەنىيىلىك ، سىياسىي مەدەنىيىلىك قۇرۇلۇشى ئۇچۇن تېخىمۇ ياخشى خىزمەت قىلىدۇ .

تەزكىرە تۈزۈش خىزمىتىگە ئالدىراش تۇتۇش قىلىنغانلىقى ، خادىملار ئاز ، ۋاقىت قىس ، ۋەزىپە ئېغىر بولغانلىقى ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ تارىخىي ماتېرىياللىرىنى توپلاش بىر قەدەر قىيىن بولغانلىقى ، مىنگو دەۋرىدىكى ئارخىپلار مۇكەممەل بولمىغانلىقى ، يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغان دەسلەپكى يىللاردىكى ئارخىپلارمۇ تولۇق بولمىغانلىقى ئۇچۇن ، كىتابتا چۇشۇپ قالغان ، خاتا بولۇپ قالغان جايلارنىڭ بولۇشى تۇرغان گەپ ، جەمئىيەتتىكى ھەر قايسى ساھەلەرنىڭ تۈزىتىش بېرىشىنى ، ئەقىل كۆرسىتىشىنى ئۈمىد قىلىمىز .

2003 - يىلى 12 - ئاي

كىرىش سۆز — Ⅲ

ئابلىز تۇنىياز

«ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تەزكىرىسى» ج ك پ ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك كومىتېتى، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ غەمخورلۇقى ۋە قوللىشى بىلەن دۇنياغا كەلدى. بۇ — ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ھاياتىدىكى زور خۇشاللىق ئىش، شۇنداقلا ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ تارىخىدىكى بىر چوڭ ئىش. «ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تەزكىرىسى»نىڭ تۇزۇلۇپ نەشر قىلىنىشى يۇقىرى دەرىجىلىك پارتىيە، ھۆكۈمەت رەھبەرلىرىنىڭ، تەزكىرىچى مۇتەخەسسىلەر، كەسپىداشلارنىڭ قىزغىن غەمخورلۇقى ۋە كونكرېت يېتەكچىلىكىگە ئېرىشتى. ناھىيە تەزكىرىسىنى تۇزگۈچى خادىملار ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش روھى بىلەن، ماركسىزم ـ لېنىنىزم، ماۋ زېدۇڭ ئىدىيىسى، دېڭ شياۋپىڭ نەزەرىيىسى ۋە «ئۇچكە ۋەكىللىك قىلىش» مۇھىم ئىدىيىسىنى يېتەكچى قىلىپ، تارىخىي ماتېرىيالىزملىق نۇقتىئىنەزەرنى قوللىنىپ، دادىل يېڭىلىق يارىتىپ، ھارماي قەلەم تەۋرىتىپ، ئۇچتۇرپاننىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىياتىنىڭ تارىخى ۋە ھازىرقى ئەھۋالىنى تەپسىلىي يېزىپ چىقتى. بۇ ھارماس تۇلپارلارنىڭ تۆھپىسى تارىختا ساقلىنىدۇ. ئۇچتۇرپان خەلقى تەزكىرە تۇزۇش يولىدا پىداكارلىق بىلەن ئىشلەپ، جاپالىق ئەجىر سىڭدۈرگەن ۋە خالىس تۆھپە قوشقان ئىرادىلىك كىشىلەرنى قەلبىدە مەڭگۈ ساقلايدۇ. مەن بۇ يەردە ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى نامىدىن «ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تەزكىرىسى»نى تۇزۇش خىزمىتىنى قوللىغان بارلىق ئورۇن ۋە شەخسلەرگە، تەزكىرە ئورىگىنالىنى يېزىش ۋە بېكىتىشكە قاتناشقان بارلىق يولداشلارغا سەمىمىي تەشەككۈر ئېيتىمەن.

تەزكىرە تۇزۇش ئارقىلىق تارىخنى بىلگىلى بولىدۇ، تارىخنى ئەينەك قىلىش ئارقىلىق تارىختىكى گۈللىنىش ـ خارابلىششنى، ئۇتۇق ـ مەغلۇبىيەتلەرنى بىلگىلى، كەلگۈسىگە كۆز يەتكۈزگىلى بولىدۇ. بىزنىڭچە، بۇ تەزكىرىنىڭ ئەڭ چوڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇنىڭدا نۇرغۇنلىغان ماتېرىيال ئاساس قىلىنىپ، ماركسىزم ـ لېنىنىزملىق مەيدان، نۇقتىئىنەزەر ۋە ئۇسۇل تەدبىق قىلىنىپ، ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ تارىخى ھەم ھازىرقى ئەھۋالى توغرا، ئىلمىي بايان قىلىنغان. بۇ تەزكىرە ھەم ئەمەلىيەتنى چىقىش قىلىپ، تارىخنىڭ ھەقىقىي قىياپىتىنى ئەكس ئەتتۈرگەن، ھەم رېئاللىق ئۇچۇن خىزمەت قىلىشنى چىقىش قىلىپ، ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش، غەربنى كەڭ ئېچىش ۋە ئومۇميۈزلۈك ھاللىق جەمئىيەت بەرپا قىلىشنىڭ ئېھتىياجىغا

ئىزاھ: بۇ كىرىش سۆزنىڭ ئاپتورى ئابلىز تۇنىياز ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى، ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك تەزكىرە كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى.

ئۇيغۇنلاشقان . تەزكىرىگە نەزەر سالساق ، شۇنى كۆرەلەيمىزكى ، قەدىمىي يىپەك يولىدىكى مۇھىم چېگرا قورغىنى بولغان ئۇچتۇرپان غەربىي خەن سۇلالىسىدىن بۇيانقى 2000 يىللىق تارىخىي مۇساپىدە ئۇلۇغ ۋەتەنىمىزنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئىشىغا مۇھىم تۆھپە قوشقان . غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە (مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 115 ـ يىلى) خەن ۋۇدى جالۇ چىيەننى غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە ئەۋەتكەندىن تارتىپ ئۇچتۇرپان خەن سۇلالىسى بىلەن ئالاقە ئورناتقان . 2000 يىلدىن بۇيان ھەر مىللەت خەلقى ئىناق ئۆتۈپ ، ئىتتىپاقلىشىپ ۋە ھەمكارلىشىپ ، گۈزەل ئۇچتۇرپان بوستانلىقىنى بىرلىكتە ئاچقان ۋە گۈللەندۈرگەن . ئۇتمۇشتە ئۇچتۇرپاننى ئېچىش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇشتا ، خەنزۇلار بىلەن قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ زىچ ئىتتىپاقلىقى ۋە ئورتاق تىرىشچانلىقىغا تېخىمۇ تايىنىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ . تارىخىي تەجرىبىلەر بىزگە شۇنى ئۇقتۇردىكى ، ئىتتىپاقلىق ، مۇقىملىق ، تەرەققىيات ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئورتاق ئارزۇسىغا ئۇيغۇن ، تارىخىي تەرەققىياتنىڭ ئوبيېكتىپ قانۇنىيىتىگە ئۇيغۇن . خەنزۇلار ئاز سانلىق مىللەتلەردىن ئايرىلالماسلىق ، ئاز سانلىق مىللەتلەر خەنزۇلاردىن ئايرىلالماسلىق ، ئاز سانلىق مىللەتلەر ئۆز ئارا بىر-بىرىدىن ئايرىلالماسلىقتىن ئىبارەت «ئۈچ ئايرىلالماسلىق» ئىدىيىسى — ئۇچتۇرپاندىكى ھەمدە پۈتۈن شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى تارىخىي تەرەققىيات داۋامىدا چىقارغان ئورتاق يەكۈن .

«ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تەزكىرىسى»دە ، چىن ماتېرىياللار ئارقىلىق ھەر ساھە ، ھەر كەسىپنىڭ تەرەققىيات مۇساپىسى بايان قىلىنغان ، ئۇنىڭدا ئەۋج ئالدۇرۇشقا تېگىشلىك مۇۋەپپەقىيەت تەجرىبىلىرىمۇ ، قوبۇل قىلىشقا تېگىشلىك سەۋەنلىك ساۋاقلىرىمۇ بار . ئۇنى ماتېرىيال خاراكتېرلىك ئۇنىۋېرسال قورال كىتاب ، خىزمىتىمىز ئۈچۈن ياخشى مەسلىھەتچى دېيىشكە بولىدۇ .

ناھىيىلىك تارىخ ـ تەزكىرە ئىشخانىسىدىكى يولداشلار كۆپ يىل جاپالىق ئەجىر قىلىپ ، 1 مىليون 200 مىڭ خەتلىك «ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تەزكىرىسى»نى يېزىپ تاماملىدى ، بۇ ئىشنىڭ ئەھمىيىتى ناھىيە تەزكىرىسىنىڭ «ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشكە ياردەم بېرىش» ، «ئىلگىرىكى ئىشلارنى ئەينەك قىلىش» فۇنكسىيىسىنى جارى قىلدۇرۇش بىلەنلا چەكلەنمەيدۇ ، مەن بۇ تەزكىرىنىڭ ناھىيىمىزنىڭ ئەھۋالىنى ئەتراپلىق ، ئىلمىي يوسۇندا بايان قىلىپ ، غەربنى كەڭ ئېچىشتىن ئىبارەت تارىخىي پۈرسەتنى چىڭ تۇتۇپ ، ئۇچتۇرپاننىڭ ئىقتىسادىنى تەرەققىي تاپقۇزۇشىمىز ئۈچۈن ، ئۇچتۇرپاننىڭ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى ئۇزلۇكسىز كۈچەيتىشىمىز ۋە ئىجتىمائىي مۇقىملىقنى داۋاملىق ساقلىشىمىز ئۈچۈن خىزمەت قىلىشنى تېخىمۇ ئۈمىد قىلىمەن .

2003 ـ يىلى 12 ـ ئاي

كىرىش سۆز — Ⅳ

شېن خەيتاۋ

تەزكىرە تۈزۈشكە قەدىمدىن ھازىرغىچە ئىنچىكە ئەھمىيەت بېرىلىپ كەلدى، دەۋر گۈللەنگەن بۈگۈنكى كۈندە تەزكىرە تۈزۈشكە تېخىمۇ ئەھمىيەت بېرىش كېرەك. ئاپتونوم رايون بويىچە 2 - نۆۋەتلىك تەزكىرە تۈزۈش خىزمىتى ئومۇمىيۈزلۈك باشلانغان پەيتتە «ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تەزكىرىسى»نىڭ ئۇيغۇرچە نەشرى دۇنياغا كەلدى. بۇ پۈتۈن ناھىيە خەلقىنىڭ سىياسىي ھاياتىدىكى چوڭ ئىش، مەن بۇنىڭدىن ئىنتايىن خۇشال بولدۇم ۋە شۇ خۇشاللىقىمدا مۇشۇ كىرىش سۆزنى يازدىم.

ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي قىسمىغا، تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي شىمال گىرۋىكىگە جايلاشقان، شىمالدا تەڭرىتاغ تىزمىسى بىلەن قىرغىزستان جۇمھۇرىيىتىگە تۇتىشىدۇ. ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ تارىخى ئۇزۇن، جۇغراپىيىلىك ئورنى ئالاھىدە بولغاچقا، ئۇ غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىلا غەربىي يۇرتتىكى 36 بەگلىكنىڭ بىرى بولغان «ئونسۇ بەگلىكى» ئىدى، شۇ چاغدا ئۇ جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان مەمۇرىي مەركەز ھەمدە قەدىمكى يىپەك يولىنىڭ ئوتتۇرا يولىدىكى مۇھىم چېگرا بازىرى ئىدى، بۈگۈنكى كۈندە ئۇ يەنە ئوتتۇرا ئاسىياغا تۇتىشىدىغان خەلقئارا پورتنىڭ بېشى بولۇپ قالدى. ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ تەبىئىي بايلىقى مول، يېرى مۇنبەت، سۇيى ئەلۋەك، كان بايلىقى مول، ئۆسۈملۈك، ھايۋانات تۈرلىرى كۆپ، مەدەنىيەت ئاساسى غول، ئاسارئەتىقىلىرى كۆپ بولۇپ، «چېگرا رايوندىكى گۈزەل يۇرت»، «شەھرىنىڭ يېرىمى ياپيېشىل تاغ، يېرىمى بۇلاقلىق باغ» دېگەن چىرايلىق نامى بار. بۇ يەرنىڭ مەنزىرىسى گۈزەل، كىلىماتى يېقىملىق، ئىقتىسادى تەرەققىي قىلغان، جەمئىيىتى مۇقىم، خەلقى ئەمگەكچان ۋە سەممىي... ئۇچتۇرپاننىڭ تەبىئىتى ۋە جەمئىيىتىنىڭ تارىخىنى ۋە ھازىرقى ئەھۋالىنى خاتىرىلەپ، ئەۋلادتىن ئەۋلادقا قالدۇرۇشقا ئەرزىيدۇ.

«ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تەزكىرىسى»دە قەدىمكى بىلەن بۈگۈنكى تۇتاشتۇرۇلۇپ، ھەممە تەرەپ نەزەرگە ئېلىنىپ، ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 176 - يىلى (غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ خەنۇيندى 4 - يىلى) دىن مىلادىيە 2001 - يىلىغىچە بولغان 2176 يىل ئارىلىقىدىكى تەبىئەت ۋە جەمئىيىتىنىڭ تارىخى ھەم ھازىرقى ئەھۋالى چىن ماتېرىياللار ئارقىلىق ئەتراپلىق، سىستېمىلىق خاتىرىلىنىپ، ئۇچتۇرپاننىڭ ھەرقايسى تارىخىي دەۋر، ھەرقايسى ساھەلىرىنىڭ گۈللىنىش، خارابلىشىش ئەھۋالى، ئۇتۇق - كەمچىلىك، مۇۋەپپەقىيەت - مەغلۇبىيەتلىرى ھەققىي ئەكس ئەتتۈرۈلگەن، ئۇچتۇرپاننىڭ يەرلىك ئالاھىدىلىكى ۋە دەۋر

ئىزاھ: بۇ كىرىش سۆزنىڭ ئاپتورى شېن خەيتاۋ ج ك پ ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك كومىتېتىنىڭ شۇجىسى.

قىياپىتى نامايان قىلىنغان ، ئۇ ئۇچتۇرپاننىڭ تەبىئىتى ، جۇغراپىيىسى ، ئىقتىسادى ، سىياسى ، ھەربىي ، مەدەنىيەت ئىشلىرى ، شەخسلىرى قاتارلىقلارغا دائىر نۇرغۇن - نۇرغۇن مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان .

«ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تەزكىرىسى» نۇقتىئىينەزىرى توغرا ، ئالاھىدىلىكى روشەن ، قۇرۇلمىسى مۇكەممەل ، ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى تەرتىپلىك ، ئەدەبىي ئۇسلۇبى دۇرۇس ، تىلى راۋان بولغان ، باش - ئاخىرى زىچ ئورۇنلاشتۇرۇلغان ، ھالقىلىرى چىڭ باغلانغان ، بىلىم خاراكتېرى ۋە ئوقۇش قىممىتى ئىنتايىن كۈچلۈك بولغان ماتېرىيال خاراكتېرلىك كاتتا ئەسەر ، بۇ تەزكىرىنى قولىمىزغا ئالساق ، پۈتۈن ناھىيە كۆز ئالدىمىزدا نامايان بولىدۇ . ئۇ — «ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشكە ياردەم بېرىش ، خەلقنى تەربىيىلەش ، تارىخنى ساقلاش» فۇنكسىيىسى ئىنتايىن كۈچلۈك بولغان ، قەدىمكىنى ئەينەك قىلىپ ، بۈگۈنكىنى كۆزىتىشىمىزگە ياردەم بېرىدىغان ئۇنىۋېرسال قورال كىتاب ، شۇنداقلا بۈگۈن ئۈچۈن پايدىلىنىدىغان ، ئەۋلادلارنى تەربىيىلەيدىغان ياخشى دەرسلىك ، شۇڭا بۇ تەزكىرىنىڭ نەشر قىلىنىشىنىڭ ئاھمىيىتى ۋە ئىجتىمائىي قىممىتى مۇلچەرلىگۈسىزدۇر .

تارىخ ئىسپاتلىدىكى ، ئەمەلىيەت داۋامىدا شانلىق مۇۋەپپەقىيەتلەرنى يارالىغاندىلا ، تەزكىرىدە پارلاق سەھىپىلەرنى يېزىپ قالدۇرغىلى بولىدۇ . بۈگۈنكى كۈندە ئۇچتۇرپاننىڭ ھەرقايسى ئىشلىرى جۈش ئۇرۇپ ساغلام راۋاجلىنىۋاتقان ئۇلۇغ دەۋردە تۇرماقتا ، بىز تارىخنى ئەينەك قىلىپ ، يول ئېچىپ يېڭىلىق يارىتىپ ، ئالدىنقىلارغا يۈز كېلەلەيدىغان ، بۈگۈنكىلەرگە ۋە ئەۋلادلارغا بەخت يارىتىدىغان ئۇلۇغۋار نەتىجىلەرنى تىرىشىپ بارلىققا كەلتۈرۈشىمىز كېرەك . ئىشىنىمەنكى ، ئەمگەكچان ، ئەقىل - پاراسەتلىك ئۇچتۇرپان خەلقى ئالدىنقىلارغا ۋارىسلىق قىلىپ ، كېيىنكىلەرگە يول ئېچىپ ، بىر نىيەت - بىر مەقسەتتە بولۇپ ، يۇرتنى گۈللەندۈرۈشكە ئىراده باغلاپ ، تىرىشىپ تۆھپە قوشۇپ ، بۇ زېمىندا تېخىمۇ ئۇلۇغۋار سەھىپىلەرنى يېزىپ چىقالايدۇ .

«ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تەزكىرىسى»نى تۈزۈشتە تەزكىرە خادىملىرى تەزكىرىچىلەرگە خاس مول بىلىمى ۋە يىراقنى كۆرەرلىكىگە ھەم ئاجايىپ تىرىشچانلىقىغا تايىنىپ ، قەدىمكى بىلەن بۈگۈنكىنى تۇتاشتۇرۇش ، قەدىمكىنى قىسقا ، بۈگۈنكىنى تەپسىلىي يېزىشتىن ئىبارەت تەزكىرە تۈزۈش پرىنسىپىغا ئەمەل قىلىپ ، كۆڭۈل قويۇپ كەڭ دائىرىدە ماتېرىيال توپلاپ ، ئەستايىدىل قەلەم تەۋرىتىپ ، قېتىرقىنىپ تۈزىتىپ ، مىڭبىر مۈشەققەتلەرنى يېڭىپ ، 30 قىسىم ، 122 باب ، 447 پاراگرافتىن تەركىب تاپقان ، 1 مىليون 200 مىڭ خەتلىك «ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تەزكىرىسى»نى يېزىپ چىقىپ ، ئۇچتۇرپان تارىخىدىن بۇيانقى ئەڭ مۇشكۈل ، ئەڭ زور يېزىق قۇرۇلۇشىنى تاماملاپ ، تەزكىرىچىلەرنىڭ «بىر ئەۋلاد كىشىلەرنىڭ ئۇلۇغۋار ئۈمىدىنى ئون يىللاپ ئەجىر قىلىپ ۋۇجۇدقا چىقىرىدۇ»غان ئالىيجاناپ خىسلىتىنى تولۇق نامايان قىلدى . تەزكىرە كىتابىنىڭ فۇنكسىيىلىك رولىنى ۋە ئېسىل مەزمۇنلىرىنى تولۇق بىلىپ يەتكەندە ، ئاندىن تەزكىرە خىزمىتىنىڭ ئۇلۇغلۇقىنى ۋە مۇشكۈللۈكىنى ، تەزكىرە خادىملىرىنىڭ مەسئۇلىيىتىنى ، ھازىرلاشقا تېگىشلىك پەزىلەت ۋە ئىقتىدارىنى ھەققىي ھېس قىلىپ يەتكىلى بولىدۇ ، ئۇلارنىڭ ئەقىل - پاراسىتى ، بىلىمى ، پەزىلىتى ، روھى ۋە تەزكىرە تۈزۈش تەجرىبىسىدىن كېيىنكى تۈركۈمدىكى تەزكىرە خادىملىرى ئۆگىنىشى ۋە ئۇلگە ئېلىشى كېرەك . تەزكىرە خىزمىتى ئالاھىدە ھۆرمەتكە ۋە قوللاشقا ئېرىشىشى كېرەك . بۇ يەردە كەڭ تەزكىرە خادىملىرىغا ھەمدە ئۇچتۇرپان تەزكىرىسىنى تۈزۈش خىزمىتىگە كۆڭۈل بۆلگەن ، مەدەت بەرگەن رەھبەرلەرگە ، كەسپداشلارغا ۋە ھەر ساھە زاتلىرىغا تەشەككۈر ئېيتىمەن . شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ، يۇقىرى دەرىجىلىك تارىخ - تەزكىرە تارماقلىرىنىڭ ، ناھىيىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ۋە ھەر ساھەدىكى ئىرادىلىك زاتلارنىڭ ئۇچتۇرپاننىڭ تارىخ-تەزكىرە ئىشلىرىغا بۇرۇنقىدەكلا كۆڭۈل بۆلۈشىنى ، مەدەت بېرىشىنى سەمىمي ئۈمىد قىلىمەن .

كىرىش سۆز — ۷

قۇربان تۇرسۇن

«ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تەزكىرىسى»نىڭ خەنزۇچىسى نەشر قىلىنغاندىن كېيىن، ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىنغان نۇسخىسىمۇ دۇنياغا كەلدى، شۇنىڭ بىلەن ناھىيىدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئۇچتۇرپاننىڭ 2000 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ئارىلىقىدىكى تەبىئەت، ئىقتىساد، سىياسىي، مەدەنىيەت ۋە جەمئىيىتىنىڭ تارىخىنى ھەم ھازىرقى ئەھۋالىنى تېخىمۇ كۆپ چۈشىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى، بۇ تەزكىرە ئۇچتۇرپاننىڭ ھەرقايسى دەۋرلەر ۋە ھەرقايسى ساھەلىرىدىكى ئۆزگىرىشلەر، ئۇتۇق ـ كەمچىللىكلەر، مۇۋەپپەقىيەت ـ مەغلۇبىيەتلەرنىڭ شۇنداقلا يەرلىك ئالاھىدىلىك ۋە دەۋر قىياپىتىنىڭ شاھىدى بولۇپ، مەدەنىيلىككە ۋارىسلىق قىلىش، مەدەنىيەتنى ئەۋج ئالدۇرۇش، ئىقتىسادنى راۋاجلاندۇرۇش، باي، ئىناق ئۇچتۇرپان قۇرۇش ئۈچۈن ئىجتىمائىي، ئىلمىي نەزەرىيىۋى ئاساس يارىتىپ بەردى.

ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىغا، تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي شىمالىي گىرۋىكىگە جايلاشقان، شىمالدا تەڭرىتاغ تىزمىسى بىلەن قىرغىزستان جۇمھۇرىيىتىگە تۇتىشىدۇ. ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ تارىخى ئۇزۇن، جۇغراپىيىلىك ئورنى ئالاھىدە شۇڭا ئۇ ئەينى ۋاقىتتا غەربىي يۇرتتىكى 36 بەگلىكنىڭ بىرى بولغان «ئونسۇ بەگلىكى» بولۇپ، قەدىمىي يىپەك يولىنىڭ ئوتتۇرا يولىغا جايلاشقان مۇھىم چېگرا بازىرى ئىدى، بۇگۈنكى كۈندە ئۇ ئوتتۇرا ئاسىياغا باردىغان خەلقئارا پورتنىڭ بېشى بولۇپ قالدى. ناھىيىنىڭ تاغ ـ دەريالىرى گۈزەل، مادىدي بايلىقى مول، مەدەنىيەت ئاساسى غول، ئاسارئەتىقىلىرى كۆپ، ئىقتىسادى راۋاجلانغان، جەمئىيىتى مۇقىم، خەلقى ئىناق ۋە خاتىرجەم بولۇپ، «چېگرا رايوندىكى گۈزەل يۇرت»، «شەھىرىنىڭ يېرىمى ياپيېشىل تاغ، يېرىمى بۇلاقلىق باغ» دېگەن چىرايلىق نامى بار. 2000 يىلىدىن ئارتۇق ۋاقىتتىن بۇيان ئەمگەكچان، ئەقىل ـ پاراسەتلىك، ئىناق ـ ئىجىل ئۇچتۇرپان خەلقى بۇ قايناق زېمىندا ياشاپ ۋە كۆپەيىپ، پارلاق تارىخ ۋە شانلىق مەدەنىيەتنى يارىتتى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن ئۇچتۇرپاندىكى ھەر مىللەت خەلقى ناھىيىلىك پارتكوم ۋە ھۆكۈمەتنىڭ باشلامچىلىقىدا، جاپا ـ مۇشەققەتكە چىداپ كۆرەش قىلىش، خالىس تۆھپە قوشۇش، يول ئېچىپ ئىلگىرىلەش روھىنى جارى قىلدۇرۇپ، ۋەتەننى، يۇرتنى گۈللەندۈرۈش يولىدا تەبىئەت بىلەن كۆرەش قىلىپ، قەيسەرلىك بىلەن ئىشلەپ، كەينىدىن شانلىق نەتىجىلەرنى قولغا

ئىزاھ: بۇ كىرىش سۆزنىڭ ئاپتورى قۇربان تۇرسۇن ج ك پ ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى، ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى.

كەلتۇردى . بولۇپمۇ ئىسلاھات ـ ئېچىۋېتىشتىن بۇيان ئۇچتۇرپان خەلقى ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى ئېغىشماستىن مەركەز قىلىپ ، نامراتلىقتىن قۇتۇلۇپ بېيىپ ، ھاللىق سەۋىيىگە يۈرۈش قىلىش قەدىمىنى تېزلىتىپ ، بىر دەك ئىتتىپاقلىشىپ جاسارەت بىلەن ئىلگىرىلەپ ، سىياسەت راۋان ، خەلق ئىناق بولغان ، ھەممە كەسىپ گۈللەنگەن مەنزىرىنى بەرپا قىلىپ ، ئالدىنقىلارغا يۈز كېلەلەيدىغان مول نەتىجىلەرنى يارىتىپ ، بىر ـ بىرلەپ سەلتەنەتلىك سەھىپىلەرنى يازدى . دېمەك ، ئۇچتۇرپاننىڭ تەبىئىتى ۋە جەمئىيىتىنىڭ تارىخىنى ۋە ھازىرقى ئەھۋالىنى خاتىرىلەپ قالدۇرۇشقا ، ژۇرنىلىق قىلىشقا ۋە ئەينەك قىلىشقا تامامەن ئەرزىيدۇ .

«ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تەزكىرىسى» — ئۆتمۈش بىلەن بۈگۈن تۇتاشتۇرۇلغان ، ھەممە ساھە خاتىرىلەنگەن ، ئىلمىي ، چىن ، ئەتراپلىق ، سىستېمىلىق بولغان ، ماتېرىيال خاراكتېرلىك كاتتا ئەسەر . ئۇ يەنە مەزمۇنى مول ، تىلى راۋان بولغان ، «ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشكە ياردەم بېرىش ، خەلقنى تەربىيىلەش ، تارىخنى ساقلاش» فۇنكسىيىسىگە ئىگە بولغان ئۇنىۋېرسال قورال كىتاب ، تېخىمۇ مۇھىمى ئۇ قەدىمكىنى ئەينەك قىلىپ ، بۈگۈنكىنى بىلىشكە ياردەم بېرىدىغان ، كەلگۈسىگە يول ئېچىپ ، ئۆزلادلارنى تەربىيىلەيدىغان ياخشى دەرسلىك .

«ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تەزكىرىسى» — بىر ئەينەك ، ئۇنى ئوقۇغاندا قەدىمدىن بۈگۈنگىچە ھەممە ئەھۋالدىن خەۋەردار بولغىلى بولىدۇ . ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ ئەھۋالىنى چۈشىنىش ياكى تەتقىق قىلىشتا ، تارىخىي تەرەققىياتنىڭ تومۇرىنى ئىگىلەپ ، قۇرۇلۇش ۋە تەرەققىياتنىڭ ئۇلۇغۋار پىلانىنى تۈزۈشتە ، بۇ تەزكىرە قوللىمىزدا بولسا ، ناھىيىنىڭ ئەھۋالى كۆز ئالدىمىزدا نامايان بولىدۇ . مۇشۇ تەزكىرە بولغاندا ، رەھبەرلەر ئاندىن مەقسەتلىك ۋە ئىلمىي تەدبىر بەلگىلەپ ، نىشانىنى ئەملگە ئاشۇرالايدۇ ؛ ئەملىيەتچىلەر ئاندىن ئۇچتۇرپاننىڭ ئىقتىسادىنى گۈللەندۈرۈش ، ئىناق ئۇچتۇرپان قۇرۇش ئۈچۈن ئۆز پاراسىتى ۋە كۈچىنى تەقدىم قىلالايدۇ ؛ ناھىيىنىڭ ئىچى ـ سىرتىدىكى ئىرادىلىك زاتلار ، مەبلەغ سالغۇچىلار ، ساياھەتچىلەر ناھىيىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى ، ئۆرپ ـ ئادەتلىرىنى چۈشىنىپ ، ۋاقىت ۋە سودا پۇرسىتىنى توغرا ئىگىلەپ ، ئۆز ئارزۇسىنى ئەملگە ئاشۇرۇپ ، ئىشلىرىنى مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشتۈرەلەيدۇ .

مەن ئىلگىرى تارىخ ـ تەزكىرە خىزمىتى ئىشلىگەن ، تارىخ ـ تەزكىرە ئىشلىرىغا ئالاھىدە مۇھەببىتىم بار ، تەزكىرە خادىملىرىنىڭ مەسئۇلىيىتىنى ۋە ئۆلار ھازىرلاشقا تېگىشلىك پەزىلەت ۋە ئىقتىدارىنى ، تەزكىرە خادىملىرىنىڭ جاپاسى ۋە ئۇلۇغلۇقىنى چوڭقۇر ھېس قىلىپ يېتەلەيمەن . «ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تەزكىرىسى» نىڭ خەنزۇچىسى نەشر قىلىنىپ ، ئۇچتۇرپان تارىخىدىن بۇيانقى ئەڭ مۇرەككەپ ۋە ئەڭ زور يېزىق قۇرۇلۇشى (1 مىليون 200 مىڭ خەتلىك) تاماملاندى ، ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىنىپ ، ئۇيغۇرچە نەشرى (1 مىليون 500 مىڭ خەتلىك) رويابقا چىقىرىلدى ، بۇنىڭدىن تولىمۇ خۇشال بولدۇم ، بۇ يەردە تەزكىرە خادىملىرىنىڭ «بىر ئەۋلاد كىشىلەرنىڭ ئۇلۇغۋار ئۇمىدىنى ئون يىللاپ ئەجىر قىلىپ ژۇجۇدقا چىقىرىدۇ» غان ئالىيجاناپ پەزىلىتىگە ئاپىرىن ئوقۇماي تۇرالمايمەن ، تەزكىرە خىزمىتىنى قوللىغان رەھبەرلەرگە ، كەسپداشلارغا ۋە ھەرساھە زاتلىرىغا تەشەككۈر ئېيتماي تۇرالمايمەن . تەزكىرە خادىملىرى ياخشى تەجرىبىلەرنى يەكۈنلەپ ، تەزكىرىچىلەرنىڭ روھىنى جارى قىلدۇرۇپ ، كېيىنكى نۆۋەتلىك تەزكىرە تۈزۈش خىزمىتىنى ئەقلىي ياردەم ۋە تەجرىبىۋى ئۇرنەك بىلەن تەمىن ئېتىشى كېرەك .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ تارىخى ۋە مەدەنىيىتىگە ژارىسلىق قىلىش ئۇچۇن ، ئۇچتۇرپاننىڭ ئەتىكى ئىشلىرىنىڭ تېخىمۇ پارلاق بولۇشى ئۇچۇن ، تەزكىرىنى ياخشى تۈزۈش ، تەزكىرىدىن ياخشى پايدىلىنىش ، تەزكىرە خىزمىتىگە كۆڭۈل بۆلۈش ۋە مەدەت بېرىش — ناھىيە خەلقىنىڭ مەسئۇلىيىتى . ھەربىرىمىز ، ئۇچتۇرپان خەلقى ! تەزكىرىنىڭ «ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشكە ياردەم بېرىش ، خەلقنى تەربىيىلەش ، تارىخنى ساقلاش»تىن ئىبارەت فۇنكسىيىلىك رولىنىڭ كۆچىدىن پايدىلىنىپ ، ئۇچتۇرپانلىقلارنىڭ روھىنى يەنىمۇ جارى قىلدۇرۇپ ، تېخىمۇ باي ، مەدەنىي ، ئىناق يېڭى ئۇچتۇرپان قۇرۇپ ، ئۇچتۇرپاننىڭ تارىخىغا يېڭىدىن يېڭى ھۆسن قوشايلى .

2007 ـ يىلى 9 ـ ئاي ئۇچتۇرپان

تەزكىرىنىڭ تۈزۈلۈشى ھەققىدە

1 . يېتەكچى ئىدىيە بۇ تەزكىرىدە ماركسىزم - لېنىنىزم ، ماۋ زېدۇڭ ئىدىيىسى ، دېڭ شياۋپىڭ نەزەريىسى ۋە «ئۆچكە ۋەكىللىك قىلىش» مۇھىم ئىدىيىسى يېتەكچى ئىدىيە قىلىنىپ ، ھەقسىزلىكنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەشتە چىڭ تۇرۇلۇپ ، ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ سىياسىي ، ئىقتىسادىي ، مەدەنىيەت قاتارلىق ساھەلىرىنىڭ تەرەققىيات تارىخى ۋە ھازىرقى ھالىتى ئوبيېكتىپ ، ئەتراپلىق خاتىرىلەندى .

2 . بايان قىلىش ۋاقىت چېكى بۇ تەزكىرىدە ھازىرقىنى تەپسىلىي ، قەدىمكىنى قىسقا ، يېقىندىكىنى تەپسىلىي ، يىراقتىكىنى قىسقا بايان قىلىش ، قەدىمكى بىلەن بۈگۈنكىنى باغلاش پرىنسىپى بويىچە ، چوڭ ئىشلار ، تەشكىلىي تۈزۈلۈشى قاتارلىق ئاز ساندىكى باب - پاراگرافلار قەدىمكى دەۋرگىچە سۈرۈشتۈرۈپ يېزىلدى ، قالغان باب - پاراگرافلاردا چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى ، مىنگونىڭ دەسلەپكى مەزگىلى باشلىنىش نۇقتىسى قىلىنىپ ، ئاخىرقى چەك 2001 - يىلدا توختىتىلدى ، ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ جۈڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن بۇيانقى ، بولۇپمۇ ج ك پ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن بۇيانقى ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتىنىڭ ئوبيېكتىپ ، ئەمەلىي ئەھۋالى نۇقتىلىق بايان قىلىندى .

3 . رامكا قۇرۇلمىسى بۇ تەزكىرىدە قىسىم ، باب - پاراگراف ، تارماق ماۋزۇ ئاساسىي رامكا قىلىنىپ ، خاتىرە ، بايان ، تەزكىرە ، جەدۋەل ، تەرجىمھال ، ئەسلىمە ئاساسلىق ژانىر قىلىندى . پۈتۈن تەزكىرە 30 قىسمىغا ئايرىلدى ، ساھەلەر توغرىسىغا تىزىلىپ ئۇزۇنسىغا يېزىلىپ ، توغرىسى بىلەن ئۇزۇنىسى بىرلەشتۈرۈلۈپ ، تارىخقا ھۆرمەت قىلىش ئاساسىدا بىۋاستە ، ئۇدۇل بايان قىلىنىپ ، ئۇچتۇرپاننىڭ يەرلىك ئالاھىدىلىكى تولۇق گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىلدى .

4 . شەخسلەرنى تەزكىرىگە كىرگۈزۈش پرىنسىپى ئۇچتۇرپاندا مۇھىم تەسىرى ۋە بەلگىلىك تۆھپىسى بار مەرھۇم شەخسلەرگە تەرجىمھال تۈرغۇزۇلدى ، ھايات شەخسلەرنىڭ ئاساسلىق ئىش - پائالىيەتلىرى خاتىرىلەندى . ئىلغار شەخسلەر ، ئىنقىلابىي قۇربانلار ، سىرتتا ئىشلەۋاتقان ئۇچتۇرپانلىق مۇئاۋىن نازىر دەرىجىلىكتىن يۇقىرى كادىرلار ۋە كاندىدات ئالىي دەرىجىلىكتىن يۇقىرى ئۇنۋانلىق پەن - تېخنىكا خادىملىرى جەدۋەل ئارقىلىق كۆرسىتىلدى .

5 . يىلنامە قوللىنىش ئۇسۇلى چىڭ سۇلالىسىدىن ئىلگىرىكى ئىشلاردا پادىشاھلارنىڭ يىلنامى قوللىنىلىپ ئىسكوپكا ئىچىدە مىلادىيە يىلنامى ئەسكەرتىلدى ، مىنگو دەۋرىدىكى ئىشلاردا مىنگو يىلنامى قوللىنىلىپ ، ئىسكوپكا ئىچىدە مىلادىيە يىلنامى ئەسكەرتىلدى . جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىنكى ئىشلاردا مىلادىيە يىلنامى قوللىنىلدى .

6 . يەر - جاي ناملىرى ، كىشى ئىسىملىرىنىڭ يېزىلىشى ھازىرقى زامان يەر - جاي ناملىرىنى يېزىشتا ناھىيىلىك يەر ناملىرى ئىشخانىسى تۈزگەن «ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ يەر - جاي ناملىرى تەزكىرىسى» ئۆلچەم قىلىندى ؛ تارىختىكى يەر - جاي ناملىرىنى يېزىشتا تارىخ كىتابلىرى ، لۇغەتلەردىكى يېزىلىشى ئۆلچەم قىلىندى ؛ ئۇيغۇرلار بىلەن خەنزۇلاردىن باشقا مىللەت كىشىلىرىنىڭ مىللەت نامى ئىزاھلاندى .

7 . ماتېرىيال مەنبەسى ناھىيىلىك ئارخىپخانىدىكى ماتېرىياللار ئاساس قىلىندى ، دەلىللەش ، بېكىتىش ئارقىلىق دۆلەت ، ئۆلكە ، ئاپتونوم رايون تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان رەسمىي تارىخ ، كونا تەزكىرە

ۋە مەخسۇس ئەسەر ، ژۇرناللاردىكى ماتېرىياللار ئىشلىتىلدى . يەنە ناھىيە قارىمىقىدىكى ئورۇنلار تەمىنلىگەن ماتېرىياللار ، ئالاقىدار زاتلارنىڭ ئەسلىمىلىرى ، ئاغزاكىي ماتېرىياللار ۋە ئەملىي نەرسىلەرمۇ ئىشلىتىلدى . جۈملىدىن خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىنكى سانلىق مەلۇماتلاردا ئومۇمەن ناھىيىلىك ستاتىستىكا ئىدارىسىنىڭ ماتېرىيالى ئۆلچەم قىلىندى ، ستاتىستىكا ئىدارىسىدە يوق سانلىق مەلۇماتلاردا ، سېلىشتۇرۇپ توغرىلانغان ۋە تەكشۈرۈپ بېكىتىلگەندىن كېيىن ئالاقىدار تارماقلار تەمىنلىگەن سانلىق مەلۇمات قوللىنىلدى .

8 . ئۆلچەم بىرلىكلىرى ئۆلچەملەرنى يېزىش قائىدىسى ۋە ئۆلچەم بىرلىكلىرىدە دۆلەت ئېلان قىلغان ئۆلچەم قانۇنىدىكى بەلگىلىمىگە ئەمەل قىلىندى ، ئايرىم ئالاھىدە ئەھۋالدا باشقىچە يېزىلدى . بىر قەدەر ئۇزاق زاماندىكى ئۆلچەم بىرلىكلىرى شۇ زاماندا قوللىنىلغىنى بويىچە يېزىلدى .

مۇندەرىجە

كىرىش سۆز — I
كىرىش سۆز — II
كىرىش سۆز — III
كىرىش سۆز — IV
كىرىش سۆز — V
تەزكىرىنىڭ تۈزۈلۈشى ھەققىدە
ئومۇمىي بايان 3
چوڭ ئىشلار 15

بىرىنچى قىسىم

تەشكىلىي تۈزۈلۈشى، رايونلارغا ئايرىلىشى

I باب تەشكىلىي تۈزۈلۈشى 89
§ 1 . زېمىن دائىرىسى 89
§ 2 . تەشكىلىي تۈزۈلۈشىنىڭ تەرەققىيات جەريانى 90
II باب رايونلارغا ئايرىلىشى 92
§ 1 . چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى رايونلارغا ئايرىلىشى 92
§ 2 . مىنگو دەۋرىدىكى رايونلارغا ئايرىلىشى 94
§ 3 . جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىنكى رايونلارغا ئايرىلىشى 97
III باب يېزا ـ بازارلارنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى 102
§ 1 . ئۇچتۇرپان بازىرى 102
§ 2 . ئاقتوقاي يېزىسى 104
§ 3 . ياركۆۋرۈك يېزىسى 105

§ 4 . ئاچاتاغ يېزىسى 106
§ 5 . ئاقيار يېزىسى 107
§ 6 . ئىمامىلىرىم يېزىسى 108
§ 7 . يېڭىئاۋات يېزىسى 109
§ 8 . يامانسۇ قىرغىز مىللىي يېزىسى..... 110
§ 9 . ئوتبېشى يېزىسى..... 111

ئىككىنچى قىسىم
تەبىئىي مۇھىت

I باب گېئولوگىيە ۋە يەر يۈزىنىڭ تۈزۈلۈشى 117
§ 1 . گېئولوگىيە..... 117
§ 2 . يەر يۈزىنىڭ تۈزۈلۈشى..... 122
II باب كىلىماتى ۋە ئىقلىمى 123
§ 1 . كىلىمات ئالاھىدىلىكى 123
§ 2 . تۆت پەسىل 124
§ 3 . كۈن نۇرىنىڭ چۈشۈشى..... 126
§ 4 . ھاۋا تېمپېراتۇرىسى ۋە يىغىندى تېمپېراتۇرا 127
§ 5 . يەر تېمپېراتۇرىسى ۋە توك تۇپراق 131
§ 6 . قىروسىز مەزگىل ۋە ئۈششۈك..... 133
§ 7 . ھۆل ـ يېغىن ۋە نەملىك..... 135
§ 8 . شامال ۋە ھاۋا بېسىمى 137
§ 9 . ئىقلىمى 141
III باب گىدرولوگىيە 142
§ 1 . دەريا ـ ئېقىن 142
§ 2 . بۇلاق سۇيى 143
§ 3 . كۆللەر 144
§ 4 . يەر ئاستى سۇيى 144

IV باب يەر ۋە تۇپراق 145
§ 1 . يەر 145
§ 2 . تۇپراق 146
§ 3 . يېپىنچا ئۆسۈملۈك 154
V باب هايۋانات ، ئۆسۈملۈك ، قېزىلما بايلىق 156
§ 1 . هايۋانات 156
§ 2 . ئۆسۈملۈك 158
§ 3 . قېزىلما بايلىق 158
VI باب تەبىئىي ئاپەت 162
§ 1 . سۇ ئاپىتى 162
§ 2 . قۇرغاقچىلىق 165
§ 3 . بوران ئاپىتى 166
§ 4 . مۆلدۈر ئاپىتى 166
§ 5 . ئۇششۇك ئاپىتى 169
§ 6 . توك ئاپىتى 170
§ 7 . قار 171
§ 8 . يەر تەۋرەش 172

ئۈچىنچى قىسىم
نوپۇس

I باب سانى ۋە تارقىلىشى 179
§ 1 . سانى 179
§ 2 . تارقىلىشى 182
II باب نوپۇس قۇرۇلمىسى 183
§ 1 . مىللەت قۇرۇلمىسى 183
§ 2 . جىنس قۇرۇلمىسى 185
§ 3 . نىكاھ ، ئائىلە قۇرۇلمىسى 186
§ 4 . ياش قۇرۇلمىسى 187

§ 5 . مەلۇمات قۇرۇلمىسى 191
§ 6 . كەسىپ قۇرۇلمىسى 192
III باب پىلانلىق تۇغۇت 193
§ 1 . ئاپپارات 193
§ 2 . تەشۋىقات 194
§ 3 . كېچىكىپ نىكاھلىنىش ، كېچىكىپ پەرزەنت كۆرۈش 194
§ 4 . تۇغۇت چەكلەش 195
§ 5 . سۇپەتلىك تۇغۇش ، سۇپەتلىك تەربىيىلەش 195
§ 6 . سىياسەت ـ بەلگىلىمىلەر 196

تۆتىنچى قىسىم

دېھقانچىلىق

I باب دېھقانچىلىق ۋە ئىگىلىك باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى 204
§ 1 . خۇسۇسىي ئىگىلىك باشقۇرۇش 204
§ 2 . كوللېكتىپ ئىگىلىك باشقۇرۇش 206
§ 3 . مەھسۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىپ ئىگىلىك باشقۇرۇش 209
II باب تېرىقچىلىق 211
§ 1 . ئاپپارات 211
§ 2 . تېرىلغۇ يەر 213
§ 3 . ئەمگەك كۈچى 214
§ 4 . ئاشلىق زىرائىتى 214
§ 5 . ئىقتىسادىي زىرائەت 216
§ 6 . تېرىقچىلىق تېخنىكىسى 218
III باب باغۋەنچىلىك 237
§ 1 . مېۋە تۈرلىرى 237
§ 2 . قوغۇن ـ تاۋۇز 249
§ 3 . كۆكتات 251

IV باب باقمىچىلىق 254
§ 1 . توخۇ 254
§ 2 . ئۆردەك 255
§ 3 . كەپتەر 256
§ 4 . توشقان 257
§ 5 . پىلە 257
§ 6 . ھەرە 260
§ 7 . بېلىق 261
V باب دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى 262
§ 1 . ئەنئەنىۋى دېھقانچىلىق سايمانلىرى 262
§ 2 . يېڭى شەكىلدىكى دېھقانچىلىق سايمانلىرى 264
§ 3 . ماشىنىلىشىش سەۋىيىسى 266
§ 4 . دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنى باشقۇرۇش 267

بەشىنچى قىسىم

ئورمانچىلىق

I باب دەل ـ دەرەخلەرنىڭ تارقىلىش ئەھۋالى 276
§ 1 . تەبىئىي ئورمان 276
§ 2 . بىنا قىلىنغان ئورمان 277
II باب ئورمان بىنا قىلىش ئەھۋالى 280
§ 1 . كۆچەت ئۆستۈرۈش 280
§ 2 . ئورمان بىنا قىلىش 281
III باب دەل ـ دەرەخلەرنى ئاسراش ئەھۋالى 286
§ 1 . دەرەخ كېسىشنى چەكلەش 286
§ 2 . ياش ئورمانلارنى پەرۋىش قىلىش 287
§ 3 . كېسەللىك ، ھاشارات زىيىنىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى تىزگىنلەش 290
§ 4 . ئورمان ئوت ئاپىتىنىڭ ئالدىنى ئېلىش 296

Ⅳ باب ئورمانچىلىق ئىگىلىك باشقۇرۇش ئەھۋالى 298
§ 1 . باشقۇرۇش ئاپپاراتى 298
§ 2 . ئورمان باشقۇرۇش جەريانى 300

ئالتىنچى قىسىم
چارۋىچىلىق

Ⅰ باب ئوتلاق ۋە يەم - خەشەك..... 306
§ 1 . ئوتلاق..... 306
§ 2 . يەم - خەشەك 308
Ⅱ باب چارۋا نەسلىنى ياخشىلاش ۋە چارۋا مەھسۇلاتى..... 309
§ 1 . نەسىل ياخشىلاش 310
§ 2 . چارۋا مەھسۇلاتى 313
Ⅲ باب چارۋا باشقۇرۇش 315
§ 1 . باشقۇرۇش ئاپپاراتى 315
§ 2 . باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى 317
§ 3 . بېقىش..... 318
§ 4 . كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە داۋالاش 320
§ 5 . چارۋىچىلىق قۇرۇلۇشىغا سېلىنغان مەبلەغ 326

يەتتىنچى قىسىم
سۇچىلىق

Ⅰ باب سۇ بايلىقى ، سۇ ئېنېرگىيىسى 329
§ 1 . سۇ بايلىقى..... 329
§ 2 . سۇ ئېنېرگىيىسىدىن پايدىلىنىش 330

II باب سۇچىلىق قۇرۇلۇشى 333
§ 1 . سۇ باشلاش قۇرۇلۇشى 333
§ 2 . سۇ ساقلاش قۇرۇلۇشى 339
§ 3 . زەي چىقىرىۋېتىش قۇرۇلۇشى 340
§ 4 . كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش قۇرۇلۇشى 342
III باب سۇچىلىق قۇرۇلۇشىنى باشقۇرۇش 344
§ 1 . باشقۇرۇش ئاپپاراتى 344
§ 2 . مەبلەغ سېلىشنى باشقۇرۇش 344
§ 3 . سۇغۇرىشنى باشقۇرۇش 351
§ 4 . سۇ ھەققى ئېلىش 352

سەككىزىنچى قىسىم
سانائەت

I باب سانائەت تۈزۈلمىسى 357
§ 1 . دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سانائەت 357
§ 2 . كوللېكتىپ سانائەت 359
§ 3 . خۇسۇسىي سانائەت 360
II باب سانائەت تۈرلىرى 361
§ 1 . ئېلېكتر ئېنېرگىيىسى 361
§ 2 . فوسفور رودىسى ، فوسفورلۇق ئوغۇت 362
§ 3 . ماشىنىسازلىق 363
§ 4 . بىناكارلىق ماتېرىياللىرى 365
§ 5 . ياغاچ ماتېرىيال پىششىقلاش 366
§ 6 . مېتال بۇيۇم ، رېمونتچىلىق 367
§ 7 . ئۇن ـ ياغ تارتىش ، يېمەكلىك پىششىقلاش 368
§ 8 . پاختا چىقىرىش ، تىككۈچىلىك ، تېرە پىششىقلاش 373
III باب ئىگىلىك باشقۇرۇش ئەھۋالى 375
§ 1 . باشقۇرۇش ئاپپاراتى 375

§ 2 . ئىشلەپچىقىرىش ئۈسكۈنىلىرى 375
§ 3 . ئىشلەپچىقىرىش ئۈمۈمىي قىممىتى 376

توققۇزىنچى قىسىم

قاتناش، پوچتا ـ تېلېگراف

I باب قاتناش 382
§ 1 . يول 383
§ 2 . كۆۋرۈك 390
§ 3 . ترانسپورت 397
§ 4 . قاتناش باشقۇرۇش 401
II باب پوچتا 409
§ 1 . ئاپپاراتنىڭ تەرەققىيات جەريانى 409
§ 2 . پوچتا يولى 411
§ 3 . پوچتا كەسپى 413
§ 4 . پوچتا ھەققى 417
III باب تېلېگراف 422
§ 1 . سىم يولى 422
§ 2 . تېلېفون 426
§ 3 . تېلېگراما 428
§ 4 . تېلېگراما ھەققى 430

ئونىنچى قىسىم

سودا

I باب سودا تۈزۈلمىسى 445
§ 1 . خۇسۇسىي سودا 445

§ 2 . كوللېكتىپ سودا 446
§ 3 . دۆلەت سودىسى 454
II باب تاۋار ئوبوروتى 458
§ 1 . دېھقانچىلىق ، چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرى ، يەرلىك مەھسۇلاتلارنى سېتىۋېلىش - سېتىش 458
§ 2 . يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى سېتىۋېلىش - سېتىش 462
§ 3 . توقۇمىچىلىق بۇيۇملىرى ، نېفىت سېتىۋېلىش - سېتىش ... 466
§ 4 . قوشۇمچە يېمەكلىك سېتىۋېلىش - سېتىش 467
§ 5 . يېمەك - ئىچمەك مۇلازىمىتى 469
§ 6 . بازار سودىسى 470
§ 7 . تاشقى سودا 472

ئون بىرىنچى قىسىم

ئاشلىق - ياغ

I باب ئاشلىق - ياغ سېتىۋېلىش ئەھۋالى 477
§ 1 . غەللە - پاراق 477
§ 2 . غەللە - پاراق ئېلىش ، ئاشلىق سېتىۋېلىش 478
§ 3 . ياغلىق دان سېتىۋېلىش..... 480
II باب ئاشلىق - ياغ سېتىش ئەھۋالى 482
§ 1 . ناھىيە بازىرىدىكى ئاشلىق - ياغ سېتىش..... 482
§ 2 . سودا - سانائەتكە كېرەكلىك ئاشلىقنى سېتىش 485
§ 3 . يېزىلاردىكى ئاشلىق سېتىش..... 486
§ 4 . چارۋىچىلىق رايونلىرىنى ئاشلىق بىلەن تەمىنلەش 487
III باب ئاشلىق - ياغ تىجارىتىنى باشقۇرۇش ئەھۋالى ... 488
§ 1 . ئاپپارات 488
§ 2 . ئاشلىق - ياغ بازىرىنى باشقۇرۇش 490
§ 3 . كېلىشىم باھادا سېتىۋېلىش - سېتىشنى باشقۇرۇش 490

§ 4 . ئاشلىق - ياغ بېلىتىنى باشقۇرۇش 491
§ 5 . قوشۇمچە يارد‌ەم 493
IV باب ساقلاش ، يۆتكەش 493
§ 1 . ئامبار‌دا ساقلاش 493
§ 2 . ئاشلىق يۆتكەش 496

ئون ئىككىنچى قىسىم

مالىيە ، باج

I باب مالىيە 501
§ 1 . ئاپپارات 501
§ 2 . تۇزۇلمە 502
§ 3 . مالىيە كىرىمى 503
§ 4 . مالىيە چىقىمى 510
§ 5 . مالىيە باشقۇرۇش 515
II باب باج 518
§ 1 . ئاپپارات 519
§ 2 . چېك سۇلالىسى ، مىنگو د‌ەۋر‌دىكى باج - سېلىقلار 519
§ 3 . يېڭى جۇڭگونىڭ باج تۇزۇمى 523
§ 4 . باج ئېلىش 528

ئون ئۈچىنچى قىسىم

پۇل مۇئامىلە ، سۇغۇرتا

I باب پۇل مۇئامىلە ئاپپاراتى 533
§ 1 . پۇل قۇيۇش جۇجۇقى ۋە سودا بانكىسى 533
§ 2 . جۇڭگو خەلق بانكىسىنىڭ ئۈچتۇرپان ناھىيىلىك تارماق بانكىسى 534

§ 3 . جۇڭگو يېزا ئىگىلىك بانكىسىنىڭ ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك تارماق بانكىسى 534
§ 4 . جۇڭگو سودا ـ سانائەت بانكىسىنىڭ ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك تارماق بانكىسى 535
§ 5 . جۇڭگو قۇرۇلۇش بانكىسىنىڭ ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك تارماق بانكىسى 535
§ 6 . جۇڭگو يېزا ئىگىلىك تەرەققىيات بانكىسىنىڭ ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك تارماق بانكىسى 536
§ 7 . ئامانەت ـ قەرز كوپېراتىپى 536
§ 8 . سۇغۇرتا شىركىتى 537
II باب پۇل ئوبوروتى 538
§ 1 . پۇل 538
§ 2 . ئوبوروت باشقۇرۇش 546
III باب بانكىغا ئامانەت قويۇلغان پۇل 548
§ 1 . پۇقرالار پۇل ئامانىتى 548
§ 2 . ئورۇنلارنىڭ ئامانەت پۇلى 551
IV باب بانكا قەرز پۇلى 554
§ 1 . يېزا ئىگىلىك قەرز پۇلى 554
§ 2 . سودا ـ سانائەت قەرز پۇلى 555
§ 3 . تۇراقلىق مۇلۇك قەرز پۇلى 557
§ 4 . ئۆي سېلىش قەرز پۇلى 557
§ 5 . قەرز مەبلىغىنى تەكشۈرۈپ ھېسابتىن كۆتۈرۈش 557
V باب ئامانەت ـ قەرز كوپېراتىپىنىڭ ئامانەت پۇلى ۋە قەرز پۇلى 559
§ 1 . ئامانەت پۇل 559
§ 2 . قەرز پۇل 560
VI باب زايوم ۋە ئاساسىي قۇرۇلۇشقا ئاجرىتىلغان پۇل ... 561
§ 1 . زايوم ، خەزىنە چېكى 561
§ 2 . ئاساسىي قۇرۇلۇشقا ئاجرىتىلغان پۇل 562
§ 3 . قۇرۇلۇش خام چوتى ، نەق چوتىنى تەكشۈرۈش 562
VII باب سۇغۇرتا 563

ئون تۆتىنچى قىسىم

بازار - يېزا قۇرۇلۇشى ، مۇھىت ئاسراش

I باب ناھىيە بازىرى قۇرۇلۇشى 569
§1 . ناھىيە بازىرىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى 569
§2 . كوچىلار 570
§3 . سۇ بىلەن تەمىنلەش ، يۇندا چىقىرىۋېتىش 575
§4 . توك ، ئىسسىقلىق ، گاز بىلەن تەمىنلەش 577
§5 . بازار رايونى قاتنىشى 578
§6 . كۆكەرتىش ، گۈزەللەشتۇرۇش 579
§7 . ئۆي قۇرۇلۇشى 580
II باب يېزا - كەنت قۇرۇلۇشى 589
§1 . يېزا - بازار قۇرۇلۇشى 590
§2 . يېزا «بەشتە ياخشى» قۇرۇلۇشى 594
III باب بىناكارلىق ئورۇنلىرى ۋە قۇرۇلۇش لايىھىلەش ... 597
§1 . بىناكارلىق ئورۇنلىرى 597
§2 . بىناكارلىق لايىھىلەش 599
IV باب ئۆي - زېمىن باشقۇرۇش 600
§1 . يەر - زېمىن باشقۇرۇش 600
§2 . بازار ئۆيلىرىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش 601
§3 . ئۆي ئىگىدارلىق ھوقۇقىنى تىزىملاپ كىنىشكا تارقىتىش ... 603
§4 . خۇسۇسىي ئۆي سىياستىنى ئەملىيلەشتۈرۈش 604
§5 . ئۆي - زېمىن سودىسى 604
§6 . ئولتۇراق ئۆي ئىسلاھاتى 605
V باب مۇھىت ئاسراش 606
§1 . مۇھىتنىڭ بۇلغىنىشى 606
§2 . بۇلغىنىشنى تۈزەش 608

ئون بەشىنچى قىسىم

ئۇنىۋېرسال ئىگىلىك باشقۇرۇش

I باب پىلان باشقۇرۇش 613
§ 1 . باشقۇرۇش ئاپپاراتى 613
§ 2 . ئىشلەپچىقىرىش پىلانىنى باشقۇرۇش 613
§ 3 . ئوبوروت پىلانىنى باشقۇرۇش 614
§ 4 . پىلان ئىسلاھاتى 615
II باب يەر باشقۇرۇش 616
§ 1 . باشقۇرۇش ئاپپاراتى 616
§ 2 . يەر تەكشۈرۈش 617
§ 3 . باشقۇرۇش ئۇسۇلى 618
III باب باھا باشقۇرۇش 620
§ 1 . باشقۇرۇش ئاپپاراتى 620
§ 2 . باشقۇرۇش ئۇسۇلى 620
IV باب سودا ـ سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش 622
§ 1 . باشقۇرۇش ئاپپاراتى 622
§ 2 . بازار باشقۇرۇش 623
§ 3 . يېزا قەرەللىك بازارلىرىنىڭ قۇرۇلۇشى 623
§ 4 . سودا ـ سانائەت كارخانىلىرىنى تىزىملاش ۋە باشقۇرۇش 624
§ 5 . ئىقتىسادىي توختام باشقۇرۇش 625
§ 6 . ماركا باشقۇرۇش 626
V باب ئۆلچەم باشقۇرۇش 627
§ 1 . باشقۇرۇش ئاپپاراتى 627
§ 2 . ئۆلچەملەرنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالى 627
§ 3 . ئۆلچەم باشقۇرۇش 628

VI باب بىناكارلىقنى باشقۇرۇش 630
§ 1 . ئاپپارات 630
§ 2 . قۇرۇلۇش پىلانىنىڭ باشقۇرۇلۇشى 630
§ 3 . قۇرۇلۇش قىلىشنى باشقۇرۇش 631
VII باب ستاتىستىكا خىزمىتى 632
§ 1 . ستاتىستىكا ئاپپاراتى 632
§ 2 . ستاتىستىكىلاپ نازارەت قىلىش 633
VIII باب ئىقتىسادىي تەپتىشلىك خىزمىتى 635
§ 1 . ئىقتىسادىي تەپتىشلىك ئاپپاراتى 635
§ 2 . ئىقتىسادىي تەپتىشلىك نازارەتچىلىكى 635

ئون ئالتىنچى قىسىم

پارتىيە، ئاممىۋى تەشكىلاتلار

I باب جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك يەرلىك تەشكىلاتلىرى 639
§ 1 . ج ك پ ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك كومىتېتى 639
§ 2 . پارتىيە قۇرۇلتايلىرى 641
§ 3 . پارتىيە ئەزالىرى 646
§ 4 . ئىنتىزام تەكشۈرۈش 648
§ 5 . تەشۋىقات خىزمىتى 651
§ 6 . بىرلىك سەپ خىزمىتى 655
II باب گومىنداڭنىڭ ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى يەرلىك تەشكىلاتلىرى 657
§ 1 . پىرقە 657
§ 2 . گومىنداڭ ئەزالىرى 658
III باب ئاممىۋى تەشكىلاتلار 659
§ 1 . خەلق تەشكىلاتلىرى 659

§ 2 . ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى 661
§ 3 . كوممۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقى 662
§ 4 . ئاياللار بىرلەشمىسى 664
IV باب سىياسىي ئىشلارغا دائىر خاتىرە 667
§ 1 . دېموكراتىك ھاكىمىيەت قۇرۇش 667
§ 2 . ئامېرىكا جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇش - چاۋشيەنگە ياردەم بېرىشكە ئىئانە بېرىش 668
§ 3 . ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش 668
§ 4 . ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش 670
§ 5 . «ئۇچكە قارشى تۇرۇش» ، «بەشكە قارشى تۇرۇش» ھەرىكىتى 670
§ 6 . يەر ئىسلاھاتى 673
§ 7 . «كادىرلارنى تەكشۈرۈش» ، «ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى تازىلاش» 674
§ 8 . پارتىيە ئىچىدە ئىستىل تۇزىتىش ، ئوڭچىلارغا قارشى تۇرۇش كۈرىشى 674
§ 9 . «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» ، خەلق گوڭشېسىنى ئومۇملاشتۇرۇش 675
§ 10 . ئوڭچىللىققا قارشى تۇرۇش 676
§ 11 . «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» 677
§ 12 . يېزا ئىگىلىكىدە داجەيدىن ئۆگىنىش 678
§ 13 . يېزا ئىقتىسادىي تۇزۇلمە ئىسلاھاتى 679
§ 14 . بازار ئىقتىسادىي تۇزۇلمە ئىسلاھاتى 681
§ 15 . مەركەزلەشتۇرۇپ تۇزەش 683
§ 16 . «ئۇچكە ئەھمىيەت بېرىش» تەربىيىسى 686

ئون يەتتىنچى قىسىم
ھاكىمىيەت ، سىياسىي كېڭەش

I باب كونا ھاكىمىيەت 691
§ 1 . بەگلىك تۇزۇمى 691

§ 2 . ئۇچتۇرپاندىكى خانئامبالالار 693
§ 3 . ئۇچتۇرپان بىۋاستە قاراشلىق ۋازارىتى 696
§ 4 . ناھىيىلىك مەھكىمە 697
§ 5 . ناھىيىلىك ھۆكۈمەت 698
II باب خەلق قۇرۇلتىيى 700
§ 1 . ھەر مىللەت ، ھەر ساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنى 701
§ 2 . ئىلگىرىكى خەلق قۇرۇلتايلىرى 702
§ 3 . خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى 710
§ 4 . خەلق ۋەكىللىرىنى سايلاش 714
III باب خەلق ھۆكۈمىتى 715
§ 1 . ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى 715
§ 2 . يېزا (بازار) لىق خەلق ھۆكۈمىتى 724
IV باب خەلق سىياسىي كېڭىشى 726
§ 1 . سىياسىي كېڭەش ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك كومىتېتى 726
§ 2 . سىياسىي كېڭەشنىڭ ئىلگىرىكى يىغىنلىرى 728
§ 3 . ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا قاتنىشىش - ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى مۇھاكىمە قىلىش 731

ئون سەككىزىنچى قىسىم
ھەربىي ئىشلار

I باب ئارمىيە 735
§ 1 . چېكى سۇلالىسى دەۋرىدىكى قوشۇن 735
§ 2 . مىنگو دەۋرىدىكى قوشۇن 737
§ 3 . يېڭى جۇڭگو ئارمىيىسى ، قوراللىق ساقچى قىسىملىرى 738
II باب قەدىمكى ھەربىي ئەسلىھەلەر ۋە ئاپپاراتلار 741
§ 1 . تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى تۇرلار 741
§ 2 . چېكى سۇلالىسى دەۋرىدىكى ھەربىي راباتلار 741
§ 3 . قاراۋۇلخانىلار 742

Ⅲ باب ھەربىي مەجبۇرىيەت ئۆتەش خىزمىتى 743
§ 1 . مىنگو دەۋردىكى ھەربىي مەجبۇرىيەت ئۆتەش تۇزۇمى 743
§ 2 . يېڭى جۇڭگو دەۋرىدىكى ھەربىي مەجبۇرىيەت ئۆتەش تۇزۇمى 744
Ⅳ باب خەلق ئەسكەرلىرى 745
§ 1 . تەشكىلات 745
§ 2 . سىياسىي تەربىيە 746
§ 3 . تەلىم - تەربىيە 746
§ 4 . چېگرا مۇداپىئەسى 747
Ⅴ باب ھەربىي ۋەقەلەر 749
§ 1 . خوجىسنىڭ چىڭ سۇلالىسىغا ھەمدەم بولۇپ توپلاڭنى تىنچىتىشى ... 749
§ 2 . ئۇچتۇرپان دېھقانلار قوزغىلىڭى 750
§ 3 . جاھانگىر خوجا توپىلىڭىنى تىنچىتىش 751
§ 4 . چارروسىيىنىڭ قالدۇق كۈچلىرىنى تازىلاش 751

ئون توققۇزىنچى قىسىم
سىياسىي قانۇن

Ⅰ باب جامائەت خەۋپسىزلىكى 755
§ 1 . ئاپپارات 755
§ 2 . جىنايى ئىشلارنى رازۋېدكا قىلىپ پاش قىلىش 757
§ 3 . ئامانلىق باشقۇرۇش 763
§ 4 . قاتناش باشقۇرۇش 772
§ 5 . نوپۇس باشقۇرۇش 774
§ 6 . جىنايەتچىلەرنى قاماش ، «تۆت خىل ئۇنسۇر»لارنى ئۆزگەرتىش 776
§ 7 . قانۇنغا خىلاپلىق قىلغان ياشلار - ئۆسمۇرلەرگە ياردەم ۋە تەربىيە بېرىش 780
§ 8 . چېگرىدىن چىقىش - كىرىشنى باشقۇرۇش 781
Ⅱ باب تەپتىشلىك 784
§ 1 . تەپتىشلىك ئاپپاراتى 784

§ 2 . جىنايى ئىشلار تەپتىشلىكى 786
§ 3 . ئىقتىسادىي تەپتىشلىك 787
§ 4 . قانۇن - ئىنتىزام تەپتىشلىكى 788
§ 5 . تۇرمە - سولاقخانا تەپتىشلىكى 789
§ 6 . ئەرز - شىكايەت تەپتىشلىكى 790
§ 7 . ھەق - تەلەپ ، مەمۇرىي ئىشلار تەپتىشلىكى 790
III باب سوت 791
§ 1 . ئورگان 791
§ 2 . جىنايى ئىشلار سوتى 792
§ 3 . ھەق تەلەپ سوتى 793
§ 4 . مەمۇرىي سوت 793
§ 5 . دېلو ئىجراسى 794
§ 6 . دېلولارنى قايتا تەكشۈرۈش 794
§ 7 . زاسىداتېللىق 795
IV باب ئەدلىيە مەمۇرىيىتى 795
§ 1 . ئورگان 795
§ 2 . ئادۋوكاتلىق ئىشلىرى 796
§ 3 . ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى كەسپى 796
§ 4 . خەلق مۇرەسسەسى 797
§ 5 . قانۇن - تۈزۈم تەشۋىقات تەربىيىسى 798

يىگىرمىنچى قىسىم

خەلق ئىشلىرى

I باب نەپىقە بېرىش 803
§ 1 . نەپىقە بېرىش 803
§ 2 . ئارمىيىنى ھىمايە قىلىش ، ئائىلە تاۋابىئاتلىرىغا ئېتىبار بېرىش 806
II باب ھەقىقەتكە قايتقان ، ھەربىي سەپتىن قايتقان ، ھەربىي سەپتىن چېكىنگەنلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇش 807
§ 1 . ھەقىقەتكە قايتقان خادىملارنى ئورۇنلاشتۇرۇش 807

§ 2 . ھەربىي سەپتىن قايتقان ، ھەربىي سەپتىن چېكىنگەنلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇش 807
III باب يېزىلاردىكى نامراتلارنى يۆلەش 808
§ 1 . پۇل ، ماددىي بۇيۇم ئىئانە قىلىپ نامراتلارنى يۆلەش 808
§ 2 . ئالاقە باغلاش نۇقتىسى بەلگىلەپ نامراتلارنى يۆلەش 810
§ 3 . نامراتلارنى يۆلەش نەتىجىسى 811
IV باب ئىجتىمائىي قۇتقۇزۇش 817
§ 1 . نامراتلارنى قۇتقۇزۇش 817
§ 2 . ئاپەتتىن قۇتقۇزۇش ئەھۋالى 818
V باب ئىجتىمائىي پاراۋانلىق 821
§ 1 . ياشانغانلار ساناتورىيىسى 821
§ 2 . «بەشتە كاپالەتلەندۈرۈلىدىغان ئائىلىلەر»نى تەمىنلەش ، بېقىش 821
§ 3 . مېيىپلارنى قوغداش 822
§ 4 . ئىجتىمائىي پاراۋانلىق كارخانىلىرى 823
§ 5 . پاراۋانلىق لاتارىيىسى تارقىتىش 823
VI باب ئاققۇنلارنى يىغىۋېلىش ۋە ئورۇنلاشتۇرۇش 824
§ 1 . ئاققۇنلارنى ئورۇنلاشتۇرۇش ئەھۋالى 824
§ 2 . چېگرا رايونغا ياردەم بېرىشكە كەلگەن ، قىسقارتىلغان خادىملارنى ئورۇنلاشتۇرۇش 824
VII باب نىكاھ ئىشلىرىنى تىزىملاش 825
§ 1 . نىكاھلىنىش ئەھۋالى 825
§ 2 . نىكاھ ئىشلىرىنى تىزىملاش 825
VIII باب ياشانغانلار خىزمىتى 826
§ 1 . ياشانغانلار ئەھۋالى 826
§ 2 . خىزمەت ئاپپاراتى 827
§ 3 . ياشانغانلار خىزمىتى 827
IX باب مۇھاجىرلار ئىشلىرى ، تاشقى ئىشلار 829
§ 1 . مۇھاجىرلار ئىشلىرى 829
§ 2 . تاشقى ئىشلار 830

يىگىرمە بىرىنچى قىسىم

ئەمگەك ، كادىرلار

I باب ئاپپارات..... 833
§ 1 . ئەمگەك ئىدارىسى 833
§ 2 . كادىرلار ئىدارىسى..... 833
§ 3 . شتات كومىتېتى 834
§ 4 . ئەمگەك - ئىشقا ئورۇنلىشىش سۇغۇرتىسىنى باشقۇرۇش ئىدارىسى ... 834
II باب ئەمگەك 835
§ 1 . ئەمگەك ، ئىشقا ئورۇنلىشىش..... 835
§ 2 . ئەمگەك باشقۇرۇش..... 838
§ 3 . بىخەتەر ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئەمگەك مۇھاپىزىتى 842
§ 4 . پېنسىيىگە چىقىش - خىزمەتتىن چېكىنىش..... 845
III باب كادىرلار خىزمىتى..... 846
§ 1 . كادىرلارنىڭ ئەھۋالى 846
§ 2 . كادىر باشقۇرۇش 850
§ 3 . كادىرلار تۇزۇمى ئىسلاھاتى 860
IV باب مائاش ، پاراۋانلىق 861
§ 1 . مائاش تۇزۇمى..... 861
§ 2 . مائاش تەڭشەش 863
§ 3 . يارىدەم پۇلى 866
§ 4 . پاراۋانلىق 868

يىگىرمە ئىككىنچى قىسىم

مائارىپ

I باب باشلانغۇچ مەكتەپ مائارىپى..... 875
§ 1 . تەرەققىيات جەريانى..... 875
§ 2 . ئوقۇش تۇزۇمى ۋە دەرس 877

§ 3 . ئوقۇتۇش 878
§ 4 . نۇقتىلىق باشلانغۇچ مەكتەپلەر 878
II باب ئوتتۇرا مەكتەپ مائارىپى 879
§ 1 . تەرەققىيات جەريانى 879
§ 2 . ئوقۇش تۈزۈمى ۋە دەرس 882
§ 3 . ئوقۇتۇش 882
III باب باشقا مائارىپ 883
§ 1 . بالىلار مائارىپى 883
§ 2 . كەسپىي مائارىپ 884
§ 3 . چوڭلار مائارىپى 885
IV باب ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى 887
§ 1 . بىلىم قۇرۇلمىسى 888
§ 2 . تەربىيىلەش ، بىلىم ئاشۇرۇش 889
§ 3 . ئۇنۋان باھالاش 889
§ 4 . ئوقۇتقۇچىلار تەمىناتى 890
V باب مەمۇرىي باشقۇرۇش 891
§ 1 . ئاپپارات 891
§ 2 . خىراجەت 891
§ 3 . تىرىشچانلىق بىلەن ئىشلەپ ، ئىقتىسادچىللىق بىلەن مەكتەپ باشقۇرۇش 892
§ 4 . ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش 893

يىگىرمە ئوچىنچى قىسىم
پەن ـ تېخنىكا

I باب ئاپپارات ، قوشۇن 897
§ 1 . ئاپپارات 897
§ 2 . قوشۇن 901

II باب پەن - تېخنىكا پائالىيىتى ۋە مۇلازىمەت 902
§ 1 . يېزا پەن - تېخنىكىسىنى ئومۇملاشتۇرۇش تەشكىلاتلىرى ... 902
§ 2 . ياشلار - ئۆسمۈرلەرنىڭ پەن - تېخنىكىنى ئومۇملاشتۇرۇش پائالىيىتى 902
§ 3 . پەن - تېخنىكىنى ئومۇملاشتۇرۇش تەشۋىقاتى 903
§ 4 . پەن - تېخنىكا مەسلىھەتچىلىكى 904
§ 5 . يېزا ئىگىلىكىنى پەن - تېخنىكىغا تايىنىپ گۈللەندۈرۈش 905
III باب پەن - تېخنىكا نەتىجىلىرى 908
§ 1 . ئاپتونوم رايونىمىز مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن تۈرلەر 908
§ 2 . ۋىلايەتنىڭ مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن تۈرلەر 908

بىگرمە تۆتىنچى قىسىم
مەدەنىيەت

I باب ئاپپاراتلار 914
§ 1 . مەدەنىيەت ئىدارىسى 914
§ 2 . سەنئەت ئۆمىكى 915
§ 3 . مەدەنىيەت يۇرتى 915
§ 4 . مەدەنىيەت پونكىتى (ئۆيى) 916
II باب ئاممىۋى مەدەنىيەت 916
§ 1 . مەشرەپ، كوچا ئويۇنى 916
§ 2 . خەلق ناخشا - قوشاقلىرى 918
قوشۇمچە : خەلق ناخشا - قوشاقلىرىدىن تاللانما 919
§ 3 . ماقال - تەمسىل 924
قوشۇمچە : ماقاللاردىن تاللانما 925
قوشۇمچە : تەمسىللەردىن تاللانما 927
§ 4 . رىۋايەت، چۆچەكلەر 928
قوشۇمچە : رىۋايەت، چۆچەكلەردىن تاللانما 928
III باب ئەدەبىيات - سەنئەت 935
§ 1 . ئەدەبىي ئىجادىيەت 935
§ 2 . ئويۇن قويۇش قوشۇنى 939
§ 3 . گۈزەل سەنئەت، فوتو سۈرەتچىلىك، ھۆسىنخەت 940

IV باب كىتابچىلىق ، تارىخ - تەزكىرىچىلىك ، ئارخىپچىلىق ... 942
§ 1 . كىتابچىلىق 942
§ 2 . تارىخ - تەزكىرىچىلىك 945
§ 3 . ئارخىپچىلىق 949
V باب رادىئو ، تېلېۋىزىيە ، كىنو 950
§ 1 . رادىئو 950
§ 2 . تېلېۋىزىيە 954
§ 3 . كىنو 955

يىگىرمە بەشىنچى قىسىم
مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ، مەشھۇر مەنزىرىگاھلار

I باب مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ، ئاسار ئەتىقىلەر 961
§ 1 . قەدىمىي خارابىلىكلەر 962
§ 2 . قەدىمىي ئىمارەتلەر 963
§ 3 . قىياتاش ئويمىسى ، ئابىدە ، مىس ئويما رەسىم 964
II باب مەشھۇر مەنزىرىگاھلار 966
§ 1 . مەشھۇر مەنزىرە نۇقتىلىرى 966
§ 2 . مەنزىرە نۇقتىلىرىدىكى مۇئەسسەسىلەر 970
§ 3 . سايا‌ھەت بايلىقى 970

يىگىرمە ئالتىنچى قىسىم
تەنتەربىيە

I باب ئاممىۋى تەنتەربىيە 980
§ 1 . دېھقان - چارۋىچىلار تەنتەربىيىسى 980

§ 2 . ئىشچى - خىزمەتچىلەر تەنتەربىيىسى 982
II باب مەكتەپ تەنتەربىيىسى 983
§ 1 . ئىشتىن سىرتقى تەنتەربىيە مەكتىپى 983
§ 2 . ئوتتۇرا ، باشلانغۇچ مەكتەپ تەنتەربىيىسى 983
III باب تەنتەربىيە مۇسابىقىسى 986
§ 1 . مۇسابىقە مەيدانى 986
§ 2 . ناھىيىدىكى مۇسابىقىلەر 987
§ 3 . ناھىيە سىرتىدىكى مۇسابىقىلەر 991

يىگىرمە يەتتىنچى قىسىم

داۋالاش ، سەھىيە

I باب داۋالاش 1001
§ 1 . ئاپپاراتلار 1001
§ 2 . قوشۇن 1004
§ 3 . داۋالاش سەۋىيىسى 1005
II باب يۇقۇمدىن ساقلىنىش 1007
§ 1 . يۇقۇمدىن ساقلىنىش ئاپپاراتى 1007
§ 2 . يۇقۇمدىن ساقلىنىش ، ۋاكسىنا ئەملەش 1007
§ 3 . يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش 1008
§ 4 . يەرلىك كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش 1012
III باب ئانا - بالىلار ساقلىقىنى ساقلاش 1013
§ 1 . ئانا - بالىلار ساقلىقىنى ساقلاش پونكىتى (بۆلۈمى) 1013
§ 2 . يېڭى ئۇسۇلدا تۇغدۇرۇش 1014
§ 3 . ئاياللار كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش 1014
§ 4 . بالىلارنىڭ ساقلىقىنى ساقلاش 1015
IV باب ئاممىۋى تازىلىق 1016
§ 1 . مۇھىت تازىلىقى 1016

§ 2 . ئىچىملىك سۇ تازىلىقى 1017
§ 3 . يېمەكلىك تازىلىقى 1017
V باب تىببىي دورا 1018
§ 1 . دورا ئىشلەپچىقىرىش 1019
§ 2 . دورا تىجارىتى 1019
§ 3 . دورا مەۋرىيىتىنى باشقۇرۇش 1020
VI باب سەھىيىنى مەۋرىي باشقۇرۇش 1021
§ 1 . باشقۇرۇش ئاپپارتى 1021
§ 2 . سەھىيە خىراجىتى 1021
§ 3 . داۋالاش تۈزۈمى 1022

يىگىرمە سەككىزىنچى قىسىم
مىللەت ، دىن

I باب مىللەت 1027
§ 1 . ئۇيغۇرلار 1027
§ 2 . قىرغىزلار 1034
§ 3 . خۇيزۇلار 1042
§ 4 . خەنزۇلار 1043
II باب دىن 1045
§ 1 . دىنىي پائالىيەتلەر 1045
§ 2 . دىن ئىشلىرىنى باشقۇرۇش 1047

يىگىرمە توققۇزىنچى قىسىم
مەنسۇي مەدەنىيەتلىك قۇرۇلۇشى

I باب مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى پائالىيىتى 1055
§ 1 . مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى پائالىيەتلىرى 1055
§ 2 . مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا دائىر ئىش - ئىزلار 1057
قوشۇمچە : گۇاڭجۇ — شىنجاڭ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدا يېڭى
سەھىپە ئېچىلدى 1060

II باب ئارمىيە - خەلق ئىتتىپاقلىقى..... 1063
§1 . ئارمىيە - خەلق ئۆز ئارا ياردەم بېرىش..... 1063
§2 . تىپىك مىسالار 1065
III باب مەنىۋى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشى پائالىيەتلىرى..... 1069
§1 . ئۇچتە ئەلا بولۇش ، بىردىن ئۆگىنىش 1069
§2 . بەش بولۇش ، تۆت گۈزەل ، ئۇچنى قىزغىن سۆيۈش 1070
§3 . باشقا پائالىيەتلەر 1071

ئوتتۇزىنچى قىسىم
شەخسىلەر

I باب شەخسىلەرنىڭ تەرجىمھالى..... 1075
II باب شەخسىلەر جەدۋىلى 1095

قوشۇمچە

ئۇچتۇرپان بىۋاستە قاراشلىق ۋازارىتىنىڭ يۇرت - مەھەللىلەر تەزكىرىسى..... 1115
نەسىرلەر 1122
خاتىمە 1140
«ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تەزكىرىسى»نى تۈزگەن ، تەكشۈرۈپ بېكىتكەن ئاپپاراتۇ خادىملار..... 1144
ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك تارىخ - تەزكىرە ئىشخانىسى 1145
«ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تەزكىرىسى»نى تۈزگۈچىلەر..... 1147
«ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تەزكىرىسى»نى ماتېرىيال بىلەن تەمىنلىگەن خادىملار..... 1147
«ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تەزكىرىسى»نى بېكىتىپ تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋالغان ئاپپاراتلار 1148
ئۇيغۇرچە نەشرىگە ئاخىرقى سۆز 1149

ئومۇمىي بايان

ئومۇمىي بايان

1

ئۇچتۇرپان ناھىيىسى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ غەربىي قىسمىغا ، تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي شىمالىي چېتىدىكى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي باغرىغا جايلاشقان . ناھىيە بازىرىدىن ئۇرۇمچى شەھىرىگىچە بولغان تاشيول مۇساپىسى 1111 كىلومېتىر ، ئاقسۇ شەھىرىنىڭ مەركىزىگىچە 111 كىلومېتىر كېلىدۇ .

ناھىيە تەۋەسىنىڭ شەرقتىن غەربكە ئەڭ ئۇزۇن يېرى 139.5 كىلومېتىر ، جەنۇبتىن شىمالغا ئەڭ كەڭ يېرى 124.5 كىلومېتىر كېلىدۇ . ناھىيە بازىرى ناھىيە تەۋەسى مەركىزىنىڭ قىيپاش غەربىگە جايلاشقان ، شەرقىي مېرىدىئان "78°23′41 دىن "80°01′09 ، شىمالىي پاراللېل "40°23′41تىن "41°51′32 ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ . ناھىيە تەۋەسى شەرقتە ئاقسۇ شەھىرى بىلەن ئونسۇ ناھىيىسىگە قوشنا ، جەنۇبتا قاراتېكە تېغى ئارقىلىق كەلپىن ناھىيىسى بىلەن بېقىشىپ تۇرىدۇ ، غەربتە ئاقچى ناھىيىسىگە تۇتىشىدۇ ، شىمالدا تەڭرىتاغ تىزمىسى ئارقىلىق قىرغىزىستان بىلەن چېگرىلىنىدۇ ، ناھىيىنىڭ ئومۇمىي يەر كۆلىمى 8841.99 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ (بۇنىڭ ئىچىدە يېزا ئىگىلىك 1 ـ شىسى 4 ـ تۈەننىڭ كۆلىمى 155.096 كۋادرات كىلومېتىر) ، تاغلىق رايون 59.1 %نى ، چۆل ـ قۇملۇق ساھىل 29.4 %نى ، تۈزلەڭلىك 11.5 %نى ئىگىلەيدۇ .

يەر شەكلى غەربىي شىمال تەرىپى ئېگىز ، شەرقىي جەنۇب تەرىپى پەس ، شەرقتىن غەربكە ئومۇمىي يانتۇلۇقى 0.5 % ، جەنۇبتىن شىمالغا ئومۇمىي يانتۇلۇقى 0.9 % . غەربتىن شەرققە كېڭەيگەن جىلغىلىق تۈزۈلمىسىگە ئىگە بولۇپ ، شەكلى كالا مۇڭگۈزىگە ئوخشايدۇ ، شىمال ، غەرب ، شەرق تەرەپلىرى تاغ بىلەن ئورالغان ، شىمال تەرىپى ئېگىز (تەڭرىتاغ ئومۇمەن 3000 ~ 4000 مېتىر ئېگىزلىكتە) ، جەنۇب تەرىپى پەس (قاراتېكە تېغى ئومۇمەن 2000 مېتىر ئېگىزلىكتە) ، جىلغىلىق يەر غەربتىن شەرققە قىيپاش ، دېڭىز يۈزىدىن ئەڭ ئېگىز بولغان زاتقا چوققىسى 5153 مېتىر كېلىدۇ . توشقان دەرياسى ناھىيە تەۋەسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىنى كېسىپ ئۆتۈپ جىلغىلىق زونىنى شەكىللەندۈرگەن . بۇ زونا ئاساسلىق دېھقانچىلىق تېرىلغۇ رايونى ، جەنۇب ۋە شىمالدىكى تاغلىق رايون ئاساسلىق چارۋىچىلىق رايونى ھېسابلىنىدۇ . شىمالىي قىسمىدىكى تەڭرىتاغدا سۇ كۆپ بولۇپ ، دەريا ۋادىسى بىر قەدەر ياخشى يېتىلگەن ، يەلپۈگۈچسىمان تىندۇرمىنىڭ كۆلىمى كەڭ ، كېسىلىشى ئېغىر . جەنۇبىي تاغدىكى سۇ يولى تورى ياخشى يېتىلمىگەن ، يەلپۈگۈچسىمان تىندۇما بىلەن لاتقا چۆكۈندىنىڭ دائىرىسى كىچىك بولۇپ ، پۈتۈن جىلغا بىلەن سىممېترىك ھالەتتە ئەمەس . توشقان دەرياسىنىڭ ئىككى قىرغىقىدا بىر نەچچە دەرىجىلىك تېرراسا يېتىلگەن ؛ جەنۇبىي قىرغاقتىكى تېرراسا كەڭ بولۇپ ، تەكشى تۈزۈلۈشتە ، بۇ يەر سۇ باشلاپ كېلىپ سۇغىرىشقا قۇلاي بولۇپ ، دېھقانچىلىقنى راۋاجلاندۇرۇشنى پايدىلىق شارائىت بىلەن تەمىن ئېتىدۇ ؛ شىمالىي قىرغاقتىكى تېرراسا تارراق بولۇپ ، يەر يۈزىنىڭ يانتۇلۇق دەرىجىسى چوڭراق ، يەر بۆلەكلىرى تارقاق ، شۇڭا دەريا سۈيىنى باشلاش بىر قەدەر قىيىن ، تاغ باغرى زونىسىدا ئورمان بىر قەدەر كۆپ .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تىپىك مۆتىدىل بەلۋاغنىڭ قۇرۇقلۇق تىپىدىكى كىلىماتىغا تەۋە ، بۇ يەردە تۆت پەسىل ئېنىق ، يورۇقلۇق تولۇق ، ھۆل - يېغىن ئاز ، پارغا ئايلىنىش كۈچ ، كېچە بىلەن كۈندۈزنىڭ تېمپېراتۇرا پەرقى چوڭ . كۈن نۇرىنىڭ يىللىق يورۇتۇش ۋاقتى 2750 ~ 2850 سائەتكىچە ، يىللىق ئومتۇرىچە ھۆل-يېغىن مىقدارى 106.4 مىللىمېتىر ، يىللىق ئومتۇرىچە پارغا ئايلىنىش مىقدارى 2048.7 مىللىمېتىر ، يىللىق ئومتۇرىچە قىروسىز مەزگىلى 183 ~ 206 كۈن ؛ يىلبويى جىلغا شامىلى (غەربىي شىمال شامىلى) چىقىپ تۇرىدۇ ، ئەڭ زور بوران كۈچى 8 بالغا يېتىدۇ ، تولاراق 4 ~ 8 - ئايلاردا چىقىدۇ ، يىلىغا ئومتۇرىچە ئىككى كۈن بوران چىقىدۇ ، ئەتىيازدا تولاراق بوران بىلەن قوشۇلۇپ چاڭ - توزانلىق ۋە سوغۇق ئېقىملىق ھاۋارايى كۆرۈلىدۇ . مۇرەككەپ يەر تۈزۈلۈشى ۋە يەر شەكلى تۆپەيلىدىن ، قوشنا رايونلارنىڭكىگە ئوخشىمايدىغان كىلىمات ئالاھىدىلىكى شەكىللەنگەن ، تۈزلەڭ رايونلارنىڭ تېمپېراتۇرىسى ئىللىق ، ئىسسىقلىق مىقدارى مول بولۇپ ، يىللىق ئومتۇرىچە تېمپېراتۇرا 7 ℃ ~ 9 ℃قىچە بولىدۇ ، ئېكستىرېمۇم يۇقىرى تېمپېراتۇرا 33.2 ℃ ، ئېكستىرېمۇم تۆۋەن تېمپېراتۇرا 31.4 ℃ - بولىدۇ ، قۇياش رادىئاتسىيەسىنىڭ يىللىق ئومتۇرىچە ئومۇمىي مىقدارى ھەر كۋادرات سانتىمېتىر يەرگە 135 كىلوكالورىيەدىن توغرا كېلىدۇ ، قىشتا ئىللىق ، يازدا سالقىن بولىدۇ . تاغلىق رايوننىڭ كىلىماتى ۋېرتىكال تارقىلىشتا بولۇپ ، ئېگىز تاغلار ناھايىتى سوغۇق بولىدۇ ، يىلبويى قار ئېرىمەيدۇ ؛ جەنۇبىي تاغدىكى يېغىندى قار 20 سانتىمېتىرغا ، شىمالىي تاغدىكى يېغىندى قار 40 سانتىمېتىرغا ، ئەڭ چوڭقۇر بولغاندا 80 ~ 90 سانتىمېتىرغا يېتىدۇ ؛ ئادەتتىكى تاغلىق رايون ئىللىق ، سالقىن بولۇپ ، ئورمان ، ئوت - چۆپلەر بىلەن قاپلانغان . تۈزلەڭلىك رايونلارنىڭ كىلىماتى غەربىي شىمالدىن شەرقىي جەنۇبقا قاراپ ئىللىق ، سالقىن ، مۆتىدىل ، ئىللىق دېگەنگە ئوخشاش تېپىلارغا ئايرىلىدۇ . كىلىماتى ئاقسۇنىڭ باشقا رايونلىرىنىڭكىدىن مۆتىدىل بولۇپ ، ئادەتتە شەرقتىن غەربكە قاراپ ئۆزگىرىپ بارىدۇ ، ئالايلۇق ، شەرقتە ئاقسۇغا يېقىن بولغان ئاچاتاغ ، ئاقيار يېزىلىرىنىڭ ئەڭ يۇقىرى تېمپېراتۇرىسى 35 ℃قا ، كۈن نۇرىنىڭ يىللىق يورۇتۇش ۋاقتى 2857 سائەتكە يېتىدۇ ، شۇڭا بۇ رايونلار يورۇقلۇق ئىسسىقخۇمار زىرائەتلەرنىڭ ئۆسۈشىگە باب كېلىدۇ . غەربىي شىمال قىسمىنىڭكىدىن 10 ~ 15 كۈن كېيىن بولىدۇ .

توشقان دەرياسى قىرغىزستان تەۋەسىدىن چىقىپ ، ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنى ئومتۇرىدىن كېسىپ ئۆتۈپ شەرقتە ئونسۇ ناھىيىسىگە ئېقىپ كىرىدۇ ، ئۇنىڭ ئېقىم مىقدارى بىر قەدەر مۆقىم ، يىللىق ئومتۇرىچە سىرغىم مىقدارى 2 مىليارد 627 مىليون كۇب مېتىرغا يېتىدۇ ، ئۇنىڭ سۇ بايلىقى مول ، قۇمئېرىق دەريالىق ناھىيە تەۋەسىنىڭ شەرقىي شىمالىي قىسمىدىن ئۆتۈپ ، يېڭىئاۋات يېزىسىنىڭ قىسمەن يېرىنى سۇغىرىدۇ . توشقان دەريالىق سۇيىنىڭ يالاپ كېتىشى بىلەن زور كۆلەملىك كەلكۈن تىندۇرمىسى ، تىنما تۈزلەڭلىك شەكىللەنگەن ۋە يەلپۇگۈچسىمان ھالەتتە شەرقىي جەنۇبقا قىيسايغان . ئوخشاشمىغان دەريا سىستېمىسىنىڭ زامانلاردىن بۇيانقى كېسىشى ، تىندۇرۇشى ئارقىسىدا شەكىللەنگەن ۋادا تۈزلەڭلىكلەر ئوخشاشمىغان كىلىمات ، تۇپراق ۋە بىئولوگىيىلىك بايلىققا ئىگە بولغان . توشقان دەريالىق تۈزلەڭلىكىنىڭ يانتۇلۇقى چوڭراق بولغان تاغقا يېقىن جايلىرى بۇلاق سۇيى بىلەن سۇغىرىلىدۇ . دەريانىڭ ئىككى قىرغىقىدىكى جايلار ۋە ئاچاتاغ يېزىسىدا ئويمان يەرلەر كۆپ بولۇپ ، يەر ئاستى سۇ ئورنى بىر قەدەر يۇقىرى ، بولۇپمۇ ئىملىرىم يېزىسىدىكى قەدىمىي دەريا قىنى ئۆتكەن يەرلەرنىڭ يەر ئاستى سۇ ئورنى تېخىمۇ يۇقىرى بولۇپ ، ئاران 0.5 1.5 مېتىردىن مېتىرغىچە كېلىدۇ ، شۇڭا ھەمىشە پاتقاق ئېقىپ چىقىپ يەرلەر لۆمشىپ كېتىدىغان ئەھۋال كۆرۈلۈپ تۇرىدۇ .

يەلپۇگۈچسىمان ئېگىز تىندۇرما يەرلەرنىڭ تۆپرىقى ھاك تاشلىق ئىپتىدائىي چۆل تۆپرىقىغا كىرىدۇ ، پەسرەك يەرلەرنىڭ تۆپرىقى ۋادا چىملىق تۆپراققا كىرىدۇ ، ئومۇمەن سېرىق توپلىق ئانا تۆپراق شەكىللەنگەن ، تەركىبىدىكى ماددىلار بىر قەدەر ئۆششاق ، تولىسى قۇم تۆپراق ۋە قارا تۆپراق ، سۇ تەركىبى مول ، يېپىنچا ئۆسۈملۈكلىرى بىر قەدەر ياخشى ، تۆپراقنىڭ تەبىئىي قۇۋۇتىنى خېلى يۇقىرى ، يەر يۈزى بەلگىلىك دەرىجىدە

يانتۇ بولۇپ ، زەي چىقىرۇبتىشكە ئەپلىك ، يەر يۈزىنىڭ شورلىشىش دەرىجىسى يەڭگىل . ناھىيە تەۋەسىدە چولاق ـ كىچىك دەريادىن سەككىزى بار ، تەبىئىي سۇ بايلىقى 3 مىليارد 800 مىليون كۇب مېتىرغا يېتىدۇ ، بۇنىڭ 1 مىليارد 130 مىليون كۇب مېتىرى ناھىيە تەۋەسىدىن ئېقىپ چىقىپ كېتىدۇ . يەر ئاستى سۇ زاپىسى 1 مىليارد 260 مىليون كۇب مېترغا يېتىدۇ . تېرىلغۇ يەرلەر ئاساسەن توشقان دەريا سىستېمىسى سۇيى بىلەن سۇغىرىلىدۇ ، سۇغىرىش كۆلىمى 7796 گېكتارغا يېتىدۇ . قىسمەن تېرىلغۇ يەر قۇمئېرىق دەريا سىستېمىسى سۇيى بىلەن سۇغىرىلىدۇ . بۇنىڭدىن باشقا يەنە سۇيى مول بۇلاقتىن ئالتىسى بار . يورۇقلۇق تولۇق ، سۇ مول ، تۇپراق ياخشى بولغاچقا ، ھەر خىل زىرائەتلەرنىڭ ئۆسۈشىگە باب كېلىدۇ ، بۇغداي ، كۆممىقوناق ، سېرىق پۇرچاق ، شال ، زىغىر ، قىچا ، كېۋەز ، قىزىلچا قاتارلىق زىرائەتلەر ئوخشايدۇ ، شۇڭا ئۇچتۇرپان ئاپتونوم رايونىنىڭ ئاشلىق بازىلىرىنىڭ بىرى . ناھىيە بويىچە 44 مىڭ 73 گېكتار تېرىلغۇ يەر ، 2894.88 گېكتار باغ ، 463 مىڭ 440.36 گېكتار ئوتلاق بار . سېرىق پۇرچاق تېرىش تارىخى ئۇزۇن ، يىللىق ھوسۇلى 25 مىڭ تونناغا يېتىدۇ ، شۇڭا ناھىيىنىڭ ئاپتونوم رايوندىكى «سېرىق پۇرچاق ماكانى» دەپمۇ نامى بار . جۇغراپىيىلىك ئورۇن ، كىلىمات ئالاھىدىلىكىنىڭ تەسىرىدە ، كۆپ خىل ياۋايى ھايۋانات ، ئۆسۈملۈك بايلىقى شەكىللەنگەن . بېقىلىدىغان ھايۋانات تۈرى كۆپ ، نەسلى ياخشى ، ئاساسلىقى كالا ، ئات ، ئېشەك ، تۆگە ، قوي ، ئۈچكە قاتارلىق ئون نەچچە خىل ھايۋان بېقىلىدۇ . ياۋايى ھايۋان ۋە قۇشلاردىن يىلپىز ، جەرەن ، سۇغۇر ، ياۋا تۇڭگۇز ، ئارقار ، تۈلكە ، ئۇلار ، ياۋا ئۇردەك ، ئاق قۇ قاتارلىق نەچچە ئون خىلى ؛ ياۋا ئۆسۈملۈكلەردىن چۇچۇكبۇيا ، قار لەيلىسى ، قانتېپەر ، سېرىق يۆگەي قاتارلىق 347 خىلى بار . ناھىيە تەۋەسىدىكى تەڭرىتاغنىڭ تەسكەي تەرەپلىرىدە ۋە تاغ ئالدى دەريا ساھىلىدا 10 مىڭ 558.7 گېكتار قارىغايلىق ، چاتقاللىق ، ئارىلاش ئورمان ، جىغانلىق ۋە يۇلغۇنلۇق قاتارلىق تەبىئىي ئورمان بار ، بۇنىڭ ئىچىدە ئاقسۇ ۋىلايىتى بويىچە كۆلىمى ئەڭ چوڭ بولغان 3000 گېكتارلىق جىغانلىق بار ؛ دېھقانچىلىق رايونلىرىدا بەرپا قىلىنغان ئورمان كۆلىمى 13 مىڭ 133 گېكتار كېلىدۇ ، ئاساسلىقى ئاق تېرەك ، كۆك تېرەك ، سۆگەت ، جىگدە ، ئۇجمە قاتارلىقلار ئۆسىدۇ . ئومۇمىي ئورمان كۆلىمى 11 مىڭ 272.18 گېكتارغا ، ئورمان بىلەن قاپلىنىش نىسبىتى 12.8% كە يېتىدۇ . ناھىيە بويىچە 2859.54 گېكتار مېۋىلىك باغ بار ، يىلىغا 20 مىڭ 856 تونىنا مېۋە ئېلىنىدۇ ، ئاساسلىق مېۋە سورتلىرىدىن ئۈرۈك ، ئالما ، ئۈزۈم ، شاپتۇل ، ئۇجمە ، نەشپۈت ، ياڭاق قاتارلىقلار بار ، گۈلە ، ئۈرۈك مېغىزى سىرتقا سېتىلىدۇ ، ئەلا سورتلۇق قەغەز ياڭىقى مەملىكەتكە داڭلىق .

ناھىيە تەۋەسىدە قېزىلما بايلىق مول ، تەكشۈرۈپ ئېنىقلانغان قېزىلما بايلىقلاردىن فوسفور ، گەچ ، ئالىيومىن توپىسى ، مەرمەر تاش ، قوغۇشۇن ـ سىنك ، بارىت ، سۈرمە ، ھاك تېشى ، ساپال توپىسى ، ئالتۇن ، سىماب قاتارلىقلار بار .

2

ئۇچتۇرپاننىڭ تارىخى ئۇزۇن ، قەدىمدە ئونسۇ بەگلىكى دېيىلەتتى . غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ شىنجۇ 2 ـ يىلى (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 60 ـ يىلى) خەن سۇلالىسىنىڭ زېمىنىغا تەۋە بولۇپ ، غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان . ئۇ چاغدا 8400 ئاھالە ، 1500 لەشكەر بار ئىدى . ئاھالىسى ئاساسەن تېرىقچىلىق ۋە چارۋىچىلىق قىلاتتى . شەرقىي خەن سۇلالىسى خانى خېدى زامانىنىڭ يۈكۈەن 3 ـ يىلى (مىلادىيە 91 ـ يىلى) بەن چاۋ غەربىي يۇرتنى تىنچىتىپ ، كۈسەندە قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى قۇردى ، ئونسۇ (ئۇچتۇرپان) ئۇنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى .

تاڭ سۇلالىسىنىڭ جېنگۈەن 22 ـ يىلى (648 ـ يىلى) ئاشناشىر كۈسەننى تىنچىتىپ ، ئونسۇ ئايمىقىنى تەسىس قىلدى ، بۇ ئايماق غەربىي تىنچلاندۇرغۇچى باش قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى قارىمىقىدىكى كۈسەن

قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى . موڭغۇل خانلىقى دەۋرىدە ، بۇ يەر چاغاتاينىڭ سۈيۈرغال يېرى بولدى . يۈەن سۇلالىسىنىڭ جەنۇبىڭ 3 ـ يىلى (1343 ـ يىلى) چاغاتاي ئۇلادى توغلۇق تۆمۈر ئاقسۇدا خانلىق تەختىگە چىقىرىلدى . ھەر يىلى توختىماي ئۇرۇش بولۇپ ، خەلق سەرسان بولۇپ كەتكەچكە ، يەرلەر قاقاسلىشىپ ، ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىيات بۈزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى . 17 ـ ئەسىردە ئۇچتۇرپان جۇڭغار قەبىلىسىنىڭ تىزگىنى ئاستىغا چۈشۈپ ، زورلۇق ـ زومبۇلۇققا ئۇچرىدى . چىيەنلۇڭ 30 ـ يىلى (1765 ـ يىلى) ئۇچتۇرپاندا ئۇيغۇرلار قوزغىلىڭى پارتلىدى ، كېيىن تۇرپاندىن ئۇچتۇرپانغا نۇرغۇن ئۇيغۇر يۆتكەلدى . چىيەنلۇڭ 31 ـ يىلى (1766 ـ يىلى) يۇڭنىڭ قەلئەسى سېلىندى ، مۇسۇلمان يۇرتلىرىنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان مەسلىھەتچى ئامبال مۇشۇ يەردە تۇردى ، يەنە ئاغلاقچى ئامبال قويۇلۇپ ، بەگلىك تۈزۈم بىكار قىلىنىپ ، ئىجارە ھەققى ۋە باج كېمەيتىلدى ، شۇنىڭ بىلەن خەلق ئۆزىنى ئوڭشۇۋېلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى . ئىشلەپچىقىرىش راۋاجلاندى ، سۈچىلىق مۇئەسسەسلىرى ياخشىلىنىپ ، بوز يەر ئېچىلىپ ئېتىز بەرپا قىلىندى .

چىڭ سۇلالىسىنىڭ تۆڭچى 6 ـ يىلى (1867 ـ يىلى) ياقۇبېگ ئۇچتۇرپاننى بېسىۋالدى . گۇاڭشۈ 3ـ يىلى (1877 ـ يىلى) چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى ئۇچتۇرپاننى قايتۇرۇۋالدى ، بۇ چاغدا باشقۇرۇش تەدبىرلىرى ياخشىلىنىپ ، ھەربىي ئىدارە قىلىش يولغا قويۇلۇپ ، قالدۇق ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىش ئىدارىسى قۇرۇلدى ، باج چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىلىدىكىسىنىڭ ئۇچتىن ئىككىسىگە قىسقارتىلدى ، كەڭ كۆلەمدە سۇ قۇرۇلۇشى قىلىنىپ ، ئىشلەپچىقىرىش ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ۋە راۋاجلاندۇرۇلدى ، ئىقتىساد كۈنسايىن جانلىنىشقا باشلىدى .

گۇاڭشۈ 10 ـ يىلى (1884 ـ يىلى) شىنجاڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلدى ، ئۇچتۇرپان ناھىيىسى بېۋاستە قاراشلىق ۋازارەت قىلىنىپ ، قۇتاتقۇچى يارەمچى ئامبال قويۇلدى ، ئورنى بوش بەگلەر قىسقارتىلىپ ئۆلارنىڭ ئورنىغا شاڭيو قويۇلدى ، ئۇچتۇرپان ئاقسۇ دوتەيلىكىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى ، بۇ چاغدا ئەمىر ـ پەرمانلار بىرلىككە كەلتۈرۈلۈپ ، جەمئىيەت ، ئىشلەپچىقىرىش يەنمۇ مۇقىملاشتى . شۇەنتۇڭ 1 ـ يىلىدىكى تەكشۈرۈشتىن مەلۇم بولۇشچە ، شۇ چاغدا ئۇچتۇرپان بېۋاستە قاراشلىق ۋازارىتىدە 6475 ئائىلە ، 47 مىڭ 267 نوپۇس ، 14 مىڭ 333 گېكتار سۈغىرىلىرىغان يەر ، 2266.7 گېكتار بوز يەر بولغان . مىنگونىڭ 2 ـ يىلى (1913 ـ يىلى) ئۇچتۇرپان بېۋاستە قاراشلىق ۋازارىتى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىگە ئۆزگەرتىلدى ، بۇ ناھىيە قۇرۇلغانلىقىنىڭ باشلىنىشى بولۇپ قالدى .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسى قەدىمدىن كۆپ مىللەت توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان جاي ، ھەر مىللەت خەلقى ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداش ، مىللىي بۆلگۈنچىلىككە ۋە فېئودالىلىق زۇلۇم ، ئېكسپىلاتاتسىيىگە قارشى تۇرۇش يولىدا بوشاشماي كۈرەش قىلىپ كەلدى . مۇلجەرتاغدىكى قىياتاش ئۇستىگە يېزىلغان «يېراقتىكى خەن ـ تاڭ ھوز ۇرىغا سەپەر » دېگەن خەتلەر ئۇچتۇرپاننىڭ قەدىمدىن ۋەتىنىمىزنىڭ ئايرىلماس بىر قىسمى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ . چىيەنلۇڭ يىللىرىدا ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئاقسۇلى ، ئۇچتۇرپان بېگى خوجىس چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ جۇڭغار قەبىلىسىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشنى ۋە چوڭ ـ كىچىك خوجىلار توپىلىڭىنى تىنچىتىشنى قوللاپ ، داۋاچىنى تىرىك تۇتۇپ ، چىڭ ھۆكۈمىتىگە بەيئەت قىلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنىدى . چىڭ سۇلالىسىنىڭ تۆڭچى 2 ـ يىلى ئۇچتۇرپاننىڭ خان ئامبىلى ۋېنشىڭ راشىدىن خوجىغا تاقابىل تۇرغاندا ، شەھەرنى ساقلاشقا ئۇلگۈرەلمەي ، مەھكىمىدە ئائىلىسىدىكىلەر بىلەن بىللە ئۇلۇۋالغانىدى . 1942 ـ يىلى جۇڭگو كومپارتىيەسىنىڭ ئەزاسى لىن جىلۇ ئۇچتۇرپانغا ھاكىم بولغان مەزگىلدە ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى مىللىي بىرلىك سەپ سىياسىتىدە چىڭ تۇرۇپ ، سۈچىلىق قۇرۇلۇشلىرىنى قىلىپ ، ماتارىپنى راۋاجلاندۇرۇپ ، ئاممىنىڭ دەردىگە دەرمان بولۇپ ، خىيانەتچىلىككە ، چېرىكلىككە قارشى تۇرۇپ ، يول ، كۆۋرۈك ياساپ ، ھەر مىللەت خەلقىگە بەخت يارىتىپ ، ئۇچتۇرپاندىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قەلبىدە ئۆچمەس ئىزلارنى قالدۇرغانىدى .

1949 ـ يىلى 9 ـ ئايدا شىنجاڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولدى . 1950 ـ يىلى 3 ـ ئايدا ، جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى 1 ـ دالا ئارمىيىسى 1 ـ بىڭتۇەن 2 ـ جۇن پىيادە ئەسكەرلەر 5 ـ شىمىنىڭ پارتكومى (قوشۇمچە ئاقسۇ ۋىلايەتلىك پارتكوم) جۇڭگو كومپارتىيە ئەزاسى كادىرلىرىنى ئاجرىتىپ ئۇچتۇرپان ناھىيىسىگە ئەۋەتىپ ، جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك كومىتېتىنى قۇردى . 5 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلدى . ئۇچتۇرپاندا شۇنىڭدىن ئېتىبارەن يېڭى سەھىپە ئېچىلدى .

2001 ـ يىلى ناھىيە بويىچە نوپۇس 173 مىڭ 534كە يەتتى ، ئۇيغۇر ، خەنزۇ ، قىرغىز ، خۇيزۇ ، ئۆزبېك ، قازاق ، موڭغۇل ، جۇڭزۇ ، شىبە ، رۇس ، تاجىك ، تاتار ، دۇڭشيانڭ ، مانجۇ ، چاۋشيەن ، سالادىن ئىبارەت 16 مىللەت بار بولدى ، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر ئومۇمىي نوپۇسنىڭ % 93.7نى ، خەنزۇ % 3نى ، قىرغىز % 2.5نى ، خۇيزۇ % 0.78نى ، باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەر % 0.02نى ئىگىلىدى . ناھىيىگە بىر بازار ، سەككىز يېزا ، ئىككى مەيدان ـ فېرما قارايدۇ .

3

1951 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە دېموكراتىك ھاكىمىيەت قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىلىپ ، ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش ـ زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش ۋە يەر ئىسلاھاتى ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى . 1953 ـ يىلى 7 ـ ئايدا ، ھەمكارلىشىش ـ كوپېراتسىيىلىشىش ھەرىكىتى ۋە خۇسۇسىي سودا ـ سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىلىپ ، جەمئىيەت ۋە ئىقتىساد تېز تەرەققىي قىلدۇرۇلدى . سانائەت ـ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتى 1950 ـ يىلى 4 مىليون 370 مىڭ يۈەن بولغان بولسا ، 1957 ـ يىلى 6 مىليون 440 مىڭ يۈەنگە يېتىپ ، يىلىغا ئوتتۇرىچە % 2.32تىن ئېشىپ باردى (1980 ـ يىلدىكى ئۆزگەرمەس باھا بويىچە ھېسابلاندى ، تۆۋەندىمۇ شۇنداق) .

1958 ـ يىلدىكى «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش»تە «كەڭ كۆلەملىك پولات تاۋلاش» ، «مۇبالىغىچىلىك شامىلى» ، «مۇلۇكنى ئومۇمنىڭ قىلىۋېتىش شامىلى»غا ئوخشاش ئىدىيىۋى ئېقىمنىڭ تەسىرى بىلەن ، خەلق ئىگىلىكىدە نىسبەت ئېغىر دەرىجىدە بۇزۇلدى . 1960 ـ يىلى پارتىيىنىڭ «تەرتىپكە سېلىش ، مۇستەھكەملەش ، تولۇقلاش ، ئۆستۈرۈش» فاكىجىنى ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ ، ئىقتىساد ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى . 1966 ـ يىلى سانائەت ـ يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 14 مىليون 700 مىڭ يۈەنگە يېتىپ ، كىشى بېشىغا ئوتتۇرىچە 71.61 يۈەندىن توغرا كەلدى . ئون يىل داۋام قىلغان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ئاپىتىدە خەلق ئىگىلىكى ۋە تۇرلۇك ئىشلار مىسلىسىز دەرىجىدە ئېغىر ئاپەتكە ئۇچراپ ، جەمئىيەت مالىمان بولۇپ كەتتى ، خەلق ئىگىلىكى بىر ئىزدا توختاپ قالدى .

«تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» تارمار قىلىنغاندىن كېيىن ، بولۇپمۇ ج ك پ 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن ، قالايمىقانچىلىقلار ئوڭشىلىپ ، پارتىيە خىزمىتىنىڭ مۇھىم نۇقتىسى ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشقا يۆتكىلىپ ، ئىسلاھات ، ئېچىۋېتىش قەدىمى تېزلىتىلدى ، بۇنىڭ بىلەن ئۇچتۇرپاننىڭ ئىقتىسادى تەرەققىي قىلىپ ، خەلق تۇرمۇشى يېڭى بالداققا كۆتۈرۈلدى . 1978 ـ يىلى ئىچكى ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتىدە يېزا ئىگىلىكىنىڭ % 68نى ، سانائەتنىڭ % 10.78نىسى ، پوچتا ـ تېلېگراف ، ترانسپورت كەسپىنىڭ % 1.01نى ، بىناكارلىقنىڭ % 3.8نى ، سودىنىڭ % 6.1نى ئىگىلىدى ، ئىچكى ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتى كىشى بېشىغا ئوتتۇرىچە 314 يۈەندىن توغرا كەلدى . بازارلاردىكى ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە مائاشى 1978 ـ يىلى 594 يۈەن ، 1985 ـ

يىلى 1143 يۈەن ، 1993 ـ يىلى 2793 يۈەن ، 1999 ـ يىلى 6067 يۈەن ، 2001 ـ يىلى 9500 يۈەن بولدى ؛ يېزىلاردا ئونتۇرىچە ساپ كىرىم 1978 ـ يىلى 42 .91 يۈەن ، 1980 ـ يىلى 06 .112 يۈەن ، 1985ـ يىلى 5 .280 يۈەن ، 1990 ـ يىلى 8 .459 يۈەن ، 1995 ـ يىلى 1008 يۈەن ، 1999 ـ يىلى 907 يۈەن ، 2001 ـ يىلى 1167 يۈەن بولدى . يېزىلاردا مەھسۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ ، دېھقانلارنىڭ ئاكتىپلىقى تولۇق قوزغىتىلدى ، پەن ـ تېخنىكىنىڭ ئومۇملاشتۇرۇلۇشى ئارقىسىدا يېزا ئىگىلىكىنىڭ تېخنىكىلىق تەركىبى ئۆستى ، ئۇل مۇئەسسەسە قۇرۇلۇشى يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ئۈنۈمىنى ۋە ئاپەتكە تاقابىل تۇرۇش ئىقتىدارىنى ئاشۇردى . سانائەت ، سودا ، بىناكارلىقنىڭ ۋە يەككە ئىگىلىكنىڭ تەرەققىي قىلىشى ناھىيە ئىقتىسادىنى ئاۋاتلاشتۇرۇپ ، ئۆچتۇرپاننىڭ تۇرلۇك ئىشلىرىنىڭ تېز تەرەققىي قىلىشىغا كۈچلۈك تۈرتكە بولدى . 1995 ـ يىلى ئۆچتۇرپان ناھىيىسىگە ئاقسۇ ۋىلايەتلىك پارتكوم ، ئاقسۇ مەمۇرىي مەھكىمە «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ـ تەرەققىياتى ، ئارمىيە ـ خەلق ئىتتىپاقلىقىدىكى ئۇلگىلىك ناھىيە» دەپ نام بەردى ، شۇنىڭ بىلەن ، ئۆچتۇرپاننىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيىلىك قۇرۇلۇشى يېڭى تەرەققىيات باسقۇچىغا كىردى . ئۆچتۇرپان ناھىيىسى «مەملىكەت بويىچە پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتىدىكى ئىلغار ناھىيە» ، «ياۋايى ھايۋانات ـ ئۆسۈملۈكلەرنى قوغداشتىكى ئىلغار كوللېكتىپ» ، «ئۈچ شىمالىي رايون ئىھاتە ئورمىنى 2 ـ قارارلىق قۇرۇلۇش سىستېمىسىدىكى ئىلغار كوللېكتىپ» ، «مەملىكەت بويىچە يېشىللىق قۇرۇلۇشىدىكى ئىلغار ئورۇن» ، «مەملىكەت بويىچە يېزا دەرىجىلىك ئورمان پونكىتلىرى خىزمىتىدە ئۈلچەمگە يەتكەن ناھىيە» ، «ئاپتونوم رايون بويىچە ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىشىدا 1 ـ دەرىجىلىك مۇكاپات ئالغۇچى» ، «ئاپتونوم رايون بويىچە 8 ـ بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدە ئورمان بەرپا قىلىپ ، زېمىننى كۆكەرتىش خىزمىتىدىكى ئىلغار كوللېكتىپ» ، «ئاپتونوم رايون بويىچە ئاشلىق ، پاختا ھوسۇلىنى ئاشۇرۇشتىكى ئىلغار ناھىيە» ، «تونناسلىق ئاشلىق ئېتىزى بەرپا قىلىشتا ئاپتونوم رايونىنىڭ پەن ـ تېخنىكا مۇۋەپپەقىيىتى بويىچە ئالتۇن لوڭقا مۇكاپاتى ئالغان ناھىيە» ، «مەملىكەت بويىچە ئورمان بەرپا قىلىپ ، زېمىننى كۆكەرتىشتىكى يۇز ياخشى ناھىيە» نىڭ بىرى ، «مەملىكەت بويىچە يېزىلاردا پەن ـ تېخنىكىنى ئومۇملاشتۇرغۇچى ياش پىدائىيلار خىزمىتىدىكى ئىلغار ناھىيە» ، «ئاپتونوم رايون بويىچە ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش خىزمىتىدىكى ئىلغار كوللېكتىپ» ، «ئاپتونوم رايون بويىچە دۆلەت دەرىجىلىك نامرات رايونلارنىڭ مەجبۇرىيەت ماتارىپ قۇرۇلۇشىنى نۇقتىدا سىناق قىلىش خىزمىتىدىكى ئىلغار ناھىيە» ، «مەملىكەت بويىچە تەنتەربىيىدە ئىلغار ناھىيە» ، «ئاپتونوم رايون بويىچە مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىدىكى ئىلغار ناھىيە» دېگەنگە ئوخشاش شەرەپلىك نامىلارغا ئېرىشتى .

يېڭى ئەسىر باشلانغان 2001 ـ يىلى ئۆچتۇرپان ناھىيىلىك پارتكوم دېڭ شىياۋپىڭ نەزەريىسىنى يېتەكچى قىلىپ ، «ئۈچكە ۋەكىللىك قىلىش» مۇھىم ئىدىيىسىنى چوڭقۇر ئۆگىنىپ ۋە ئىزچىللاشتۇرۇپ ، ئىدىيىدە ئازاد بولۇپ ، كۆز قاراشنى يېڭىلاپ ، دەۋر بىلەن تەڭ ئىلگىرىلەپ ، يول ئېچىپ يېڭىلىق يارىتىپ ، ناھىيىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ ۋە يېتەكلەپ ، ئەمەلىيەتچىل بولۇش ، تىرىشىپ كۆرەش قىلىشتەك خىزمەت روھى ۋە يۇكسەك كەسىپچانلىق ، مەسئۇلىيەتچانلىق بىلەن ئۆچتۇرپاننىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيىلىك قۇرۇلۇشىنىڭ ، «ئۈچكە ۋەكىللىك قىلىش»نى تىرىشىپ ئەمەلىيەتتىن ئۆتكۈزۈش خىزمىتىنىڭ سالمىقىنى ئاشۇردى ؛ ئىقتىسادنى راۋاجلاندۇرۇش ، مۇقىملىقنى ساقلاش ، ئىجتىمائىي ئىشلارنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك يۈكسىلىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشنى ئېغىشماي مۇھىم نۇقتا قىلىپ ، «ئۈچكە ۋەكىللىك قىلىش» مۇھىم ئىدىيىسى تەربىيە پائالىيىتى ۋە مەركەزلىك تۈزەش كۆرىشىنى پائال قانات يايدۇردى ؛ ئۇل مۇئەسسەسە قۇرۇلۇشىنى زور كۈچ بىلەن كۆچەيتىپ ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ، تۇرمۇش شارائىتىنى تىرىشىپ ياخشىلىدى ، پەن ـ تېخنىكا ، ماتارىپ ، مەدەنىيەت ، داۋالاش سەۋىيىسىنى ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن ئۆستۈردى ، ئىقتىساد ۋە ئىجتىمائىي ئىشلارنى ئومۇمىيۈزلۈك تەرەققىي قىلدۇرۇشتا يېڭى نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرۈپ ، ئۆچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ مىللەتلەر ئىتتىپاق بولغان ، ئىقتىساد راۋاج تاپقان ، جەمئىيەت مۇقىم بولغان ياخشى ۋەزىيىتىنى

مۇستەھكەملىدى ۋە راۋاجلاندۇردى .

ناھىيە بويىچە ئىچكى ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتى 372 مىليون 200 مىڭ يۈەنگە يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە 1 ـ كەسىپنىڭ قوشۇلما قىممىتى 234 مىليون 680 مىڭ يۈەنگە يېتىپ 2000 ـ يىلدىكىدىن 3.7 % ؛ 2 ـ كەسىپنىڭ قوشۇلما قىممىتى 32 مىليون 220 مىڭ يۈەنگە يېتىپ 15.3 % ؛ 3 ـ كەسىپنىڭ قوشۇلما قىممىتى 105 مىليون 300 مىڭ يۈەنگە يېتىپ 18.6 % ئاشتى . ئېلىنغان ئاشلىق 127 مىڭ 152 توننىغا ، پاختا 5527 توننىغا ، ياغلىق دان 5307 توننىغا ، قىزىلچا 28 مىڭ 800 توننىغا ، مېۋە ـ چېۋە 20 مىڭ 856 توننىغا يەتتى . يىل ئاخىرىدا قولدا 532 مىڭ 200 تۇياق چارۋا قالدى ، 7585 توننا گۆش ، 488 توننا يۇڭ ، 220 مىڭ 700 پارچە تېرە ، 2580 توننا سۈت ، 305 توننا تۇخۇم ، 4 توننا سۇ مەھسۇلاتى ئېلىندى . شۇ يىلى 1095 گېكتار يەردە ئورمان بەرپا قىلىندى ، بۇنىڭ ئىچىدە ئىقتىسادىي ئورمان 808 گېكتار . ئېتىز ـ ئېرىق سۇچىلىق قۇرۇلۇشىغا 56 مىليون 650 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنىپ ، شۇ يىلى 633.3 گېكتار سۇغىرىش كۆلىمى ، 2348 گېكتار ئوتلاق كۆپەيتىلدى . ناھىيە بويىچە دېھقانچىلىق ، چارۋىچىلىق ماشىنىلىرىنىڭ ئومۇمىي قۇۋۋىتى 57 مىڭ 779 كىلوۋاتقا يەتتى . يېزا ـ بازار كارخانىسى 2624كە ، مەھسۇلات قىممىتى 83 مىليون 820 مىڭ يۈەنگە ، قوشۇلما قىممىتى 20 مىليون 150 مىڭ يۈەنگە يەتتى .

سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 31 مىليون 233 مىڭ يۈەنگە يېتىپ 2000 ـ يىلدىكىدىن 13.3 % ؛ سانائەت قوشۇلما قىممىتى 11 مىليون 400 مىڭ يۈەنگە يېتىپ 10.5 % ئاشتى . بىر يىلدا 9 مىليون 36 مىڭ كىلوۋات سائەت توك ، 17 مىليون 500 مىڭ دانە خىش ، 50 توننا ھاراق ، 2031 توننا ئۇن ، 166 توننا سۇ يېغى ئىشلەپچىقىرىلدى ، 5527 توننا پاختا چىقىرىلدى . بىر يىلدا ئۆي ـ ئىمارەت بىناكارلىق مەھسۇلات قىممىتى 5 مىليون 85 مىڭ يۈەنگە ، بىناكارلىق كارخانىلىرى سالغان ئۆيلەرنىڭ قۇرۇلۇش كۆلىمى 22 مىڭ 685 كۋادرات مېتىرغا ، پۈتكەن ئۆي كۆلىمى 20 مىڭ 625 كۋادرات مېتىرغا يەتتى .

جەمئىيەت بويىچە تۇراقلىق مۇلۇككە 58 مىليون 840 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىندى ، ناھىيىلىك خەلق دوختۇرخانىسىنىڭ ئامبۇلاتورىيە بىناسى ، بازار رايونىنى مەركەزلەشتۈرۈپ ئىسسىتىش قۇرۇلۇشى ، يەسلى قاتارلىق جامائەت پاراۋانلىق قۇرۇلۇشلىرىغا ۋە ئەرزان ، قۇلاي ئۆي قۇرۇلۇشىغا جەمئىي 53 مىليون 240 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىندى . يىللىق يۈك ئوبوروت مىقدارى 75 مىليون 170 مىڭ توننا ـ كىلومېتىرغا ، يولۇچى ئوبوروت مىقدارى 60 مىليون 460 مىڭ ئادەم ـ كىلومېتىرغا يەتتى . پوچتا كەسپىنىڭ تىجارەت سوممىسى 1 مىليون 290 مىڭ يۈەنگە ، تېلېگراف كەسپىنىڭ تىجارەت سوممىسى 4 مىليون 820 مىڭ يۈەنگە ، يىل ئاخىرىدا بازاردىكى تېلېفون ئابونېنتى 3658گە ، يېزىلاردىكى تېلېفون ئابونېنتى 2791گە يەتتى . ناھىيە بويىچە ئىجتىمائىي ئىستېمال بۇيۇملىرىنىڭ پارچە سېتىلىش سوممىسى 63 مىليون 100 مىڭ يۈەنگە يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە خۇسۇسىي ئىگىلىكنىڭ 1 مىليون 980 مىڭ يۈەن ، يەككە ئىگىلىكنىڭ 17 مىليون 791 مىڭ يۈەن . ھەر خىل تاۋار سودا بازىرى 11گە ، يىللىق پۈتۈشۈش سوممىسى 54 مىليون 600 مىڭ يۈەنگە يەتتى . بىر يىلدا 38 مىڭ ساياھەتچى (قېتىم) كۈتۈۋېلىندى ، ساياھەتچىلىك كىرىمى 300 مىڭ يۈەنگە يەتتى . يەرلىك مالىيە كىرىمى 6 مىليون 800 مىڭ يۈەنگە ، مەركەزگە تاپشۇرۇلىدىغان «ئىككى خىل باج» كىرىمى 3 مىليون يۈەنگە ، يەرلىك مالىيە چىقىمى 89 مىليون 30 مىڭ يۈەنگە يەتتى . يىل ئاخىرىدا پۇل مۇئامىلە ئاپپاراتلىرىدىكى تۈرلۈك قەرز پۇل قالدۇقى 277 مىليون 980 مىڭ يۈەنگە ، تۈرلۈك ئامانەت پۇل قالدۇقى 289 مىليون 180 مىڭ يۈەنگە يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە بازار ـ يېزا ئاھالىلىرىنىڭ ئامانەت پۇل قالدۇقى 216 مىليون 920 مىڭ يۈەن . بىر يىلدا سۇغۇرتا كىرىمى 3 مىليون 136 مىڭ 500 يۈەنگە يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە مال ـ مۇلۇك سۇغۇرتىسىنىڭ 2 مىليون 6500 يۈەن ، ئۆمۈر سۇغۇرتىسىنىڭ 1 مىليون 130 مىڭ يۈەن ؛ 1 مىليون 907 مىڭ 600 يۈەن سۇغۇرتا تۆلىمى تۆلەندى ، بۇنىڭ ئىچىدە مال ـ مۇلۇك سۇغۇرتىسىنىڭ تۆلىمى 1 مىليون

517 مىڭ 600 يۈەن ، ئۆمۈر سۇغۇرتىسىنىڭ 390 مىڭ يۈەن .

ناھىيە بويىچە تۈرلۈك كەسپىي تېخنىكا خادىمىدىن 1496سى بار ، بۇنىڭ ئىچىدە ئوتتۇرا دەرىجىلىكتىن يۇقىرى ئۇنۋانى بارلار 561 . ناھىيە بويىچە ئۈچ مۇكەممەل ئوتتۇرا مەكتەپ ، بىر كەسپىي ئوتتۇرا مەكتەپ ، سەككىز ئادەتتىكى ئوتتۇرا مەكتەپ بار ، بۇ مەكتەپلەردىكى ئوقۇغۇچى 11 مىڭ 371 ؛ 102 باشلانغۇچ مەكتەپ بار ، ئوقۇغۇچىسى 27 مىڭ 292 . 22 مىڭ 695 ئوقۇغۇچى «دۆلەتنىڭ تەنتەربىيىدە چېنىقىش ئۆلچىمى»گە يەتتى ، ئۆلچەمگە يېتىش نىسبىتى % 83 بولدى . ناھىيە بويىچە 1841 ئوقۇتقۇچى بار . بىر سەنئەت ئۆمىكى ، بىر مەدەنىيەت يۇرتى ، بىر كۇتۇپخانا ، بىر ئارخىپخانا بار . يىل ئاخىرىدا رادىئونىڭ نوپۇسنى قاپلاش نىسبىتى % 100كە ، تېلېۋىزىيىنىڭ نوپۇسنى قاپلاش نىسبىتى % 98كە ، سىملىق تېلېۋىزىيە ئابونېنتى 2500گە يەتتى . ناھىيىدىكى توققۇز كىنو قويۇش ئەترىتى بىر يىلدا 984 مەيدان كىنو قويدى ، بۇنىڭ 864 مەيدانى يېزىلاردا قويۇلدى .

ناھىيە بويىچە 2001 ـ يىلدىكى سەھىيە ـ داۋالاش ئاپپاراتى 13 ، بۇنىڭ ئىچىدە دوختۇرخانا ئىككى ، شىپاخانا توققۇز ، سەھىيە يۇقۇمدىن ساقلىنىش ئاپپاراتى بىر ، ئانا ـ بالىلار ساقلىقىنى ساقلاش ئاپپاراتى بىر ؛ دوختۇرخانىلاردىكى كارىۋات 268 ؛ كەسپىي سەھىيە تېخنىكا خادىمى 314 (مىللىي 269) ، بۇنىڭ ئىچىدە دوختۇر 120 (مىللىي 82) .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى يېزا ئاھالىسىنىڭ 2001 ـ يىلدىكى يىللىق ئوتتۇرىچە ساپ كىرىمى 1167 يۈەنگە ، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە مائاشى 9500 يۈەنگە يەتتى . يىل ئاخىرىدا بازار ئاھالىسىنىڭ كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان ئوتتۇرىچە ئولتۇراق ئۆي كۆلىمى 12.75 كۋادرات مېتىرغا ، يېزا ئاھالىسىنىڭ 6.5 كۋادرات مېتىرغا يەتتى . ناھىيە بويىچە 2006 ئىشچى ـ خىزمەتچى كۇتۇنۇش ئاساسىي سۇغۇرتىسىنى جەمئىيەتتىن بىر تۇتاش غەملەشكە ، 5002 ئىشچى ـ خىزمەتچى ئاساسىي داۋالىنىش سۇغۇرتىسىنى جەمئىيەتتىن بىر تۇتاش غەملەشكە ، دەم ئېلىشقا ، پېنسىيىگە چىققان 400 خادىم كۇتۇنۇش سۇغۇرتىسىنى جەمئىيەتتىن بىر تۇتاش غەملەشكە قاتناشتى .

1992 ـ يىلى دېھقان ـ چارۋىچىلارنىڭ ئوتتۇرىچە يېمەك ـ ئىچمەك ئىستېمال خىراجىتى 196 يۈەن ، كىيىم ـ كېچەك ئىستېمال خىراجىتى 85.9 يۈەن ، يېقىلغۇ ئىستېمال خىراجىتى 56.9 يۈەن ، ئولتۇراق ئىستېمال خىراجىتى 11.5 يۈەن ، كۈندىلىك تۇرمۇش بۇيۇملىرى ئىستېمال خىراجىتى 29 يۈەن ، مەدەنىيەت مۇلازىمىتى ئىستېمال خىراجىتى 6.2 يۈەن ئىدى . 2001 ـ يىلى ئوتتۇرىچە ئىستېمال چىقىمى 808.5 يۈەنگە يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە مەدەنىيەت مۇلازىمىتى چىقىمى 19.6 يۈەن ، يېمەكلىك چىقىمى 152.5 يۈەن ، كىيىم ـ كېچەك چىقىمى 59.9 يۈەن . يېزىلاردا ئوتتۇرىچە يىللىق ئىستېمال قىلىنىدىغان ئاشلىق 317 كىلوگرامغا ، كۆكتات 126 كىلوگرامغا ، سۇ يېغى 6.1 كىلوگرامغا ، گۆش 6.7 كىلوگرامغا ، تۇخۇم 1.34 كىلوگرامغا ، ھاراق 0.91 كىلوگرامغا ، چاي 0.1 كىلوگرامغا ، شېكەر 0.5 كىلوگرامغا ، كالا ، قوي سۇتى 7.64 كىلوگرامغا يەتتى . ھەر 100 دېھقان ئائىلىسىدە 13.4 تېلېۋىزور ، ئىككى موتسىكلىت ، 20 ۋېلىسىپىت ، ئون كىيىم تىكىش ماشىنىسى ، توققۇز رادىئو قوبۇللىغۇچ ، ئىككى قول سائىتى ، 3.5 كىرىسلو ، 14 كىيىم ئىشكابى بار بولدى .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسى چەت ـ ياقا رايونغا جايلاشقان ، قاتناش قۇلايسىز بولغاچقا ، ئىقتىسادىي تەرەققىياتتا نىسپىي ئارقىدا قالغان . ناھىيە 1994 ـ يىلى دۆلەت تەرىپىدىن نۇقتىلىق يۆلىنىدىغان نامرات ناھىيە قاتارىغا كىرگۈزۈلگەندىن كېيىن ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك پارتكوم ، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ رەھبەرلىكىدە ، پەيتى پەملەپ ئىش كۆرۈلۈپ ، ئارتۇقچىلىقلار جارى قىلدۇرۇلۇپ ، يېتەرسىزلىكلەر تۈگىتىلىپ ، دۆلەتنىڭ نامراتلارنى يۆلەش سىياسىتى ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ ، نامراتلىقتىن قۇتۇلۇش قەدىمى تېزلىتىلىپ ، ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش شارائىتى ياخشىلاندى .

قىينىچىلىق ۋە پۇرسەت ، خىرىس ۋە ئۈمىد تەك مەۋجۇت . ئىشىنىمىزكى ، ئىسلاھات ، ئېچىۋېتىش ۋە غەربنى كەك ئېچىش قەدىمىنىك تېزلىتىلىشىگە ئەگىشىپ ، ئۇچتۇرپاندىكى بىر - بىرىدىن ئەبەدىي ئايرىلمايدىغان ھەر مىللەت خەلقى ناھىيىلىك پارتكوم ، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىك رەھبەرلىكىدە ، دېك شىئاۋپىك نەزەرىيىسى ۋە «ئۇچكە ۋەكىللىك قىلىش» مۇھىم ئىدىيىسىنى يېتەكچى قىلىپ ، ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىك ئەھۋالىغا بىرلەشتۇرۇپ ، غەربنى كەك ئېچىش تارىخىي پۇرسىتىنى چىك تۇتۇپ ، ئىتتىپاقلىشىپ كۆرەش قىلىپ ، دەۋر بىلەن تەك ئىلگىرىلەپ ، يول ئېچىپ ئالغا چاماداپ ، بىر نىيەت ، بىر مەقسەتتە بولۇپ ، ئۆزىنىك ئىشچانلىقى ۋە ئەقىل - پاراسىتىنى جارى قىلدۇرۇپ ، نامراتلارنى يۆلەش سىياسىتىدىن ، بايلىق ئۈستۈنلۈكىدىن تولۇق پايدىلىنىپ ، جەزمەن تېخىمۇ ئىتتىپاقلاشقان ، گۈللەنگەن ، مەدەنىي ، باي يېڭى ئۇچتۇرپان بەرپا قىلالايدۇ .

چوڭ ئىشلار

چوڭ ئىشلار

غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرى

خەن سۇلالىسى خانى ۋېندى زامانىنىڭ 4 ـ يىلى (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 176ـ يىلى)

ھۇنلار غەربىي يۇرتنى تىزگىنلەپ ، كروران ، ئۇسۇن ، ئوغۇز ۋە ئۇلارنىڭ ئەتراپىدىكى 26 بەگلىكنى تىنچىتتى ، ئونسۇ بەگلىكى ھۇنلارغا تەۋە بولدى .

ۋۇدى خان زامانىنىڭ يۈەنشۇ 4 ـ يىلى (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 119 ـ يىلى)

خەن ۋۇدى جاڭ چيەننى غەربىي يۇرتقا يەنە بىر قېتىم ئەلچىلىككە ئەۋەتتى ، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئونسۇنى ئۆز ئىچىگە ئالغان غەربىي يۇرتتىكى جايلار خەن سۇلالىسى بىلەن ئالاقە قىلىشقا باشلىدى .

شۈەندى خان زامانىنىڭ شېنجۆ 2 ـ يىلى (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 60 ـ يىلى)

غەربىي يۇرتقا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان ھۇن باتىسقانى خەن سۇلالىسىغا ئەل بولغاندىن كېيىن ، خەن سۇلالىسى ئۇرلى (ھازىرقى بۈگۈر ناھىيىسىدىكى چېدىر)دا غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى قۇرۇپ ، جېڭ جىنى قورۇقچىبەگ قىلدى . ئونسۇ ئۇنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتۈپ خەن سۇلالىسىنىڭ تېررىتورىيىسىگە رەسمىي قوشۇلدى .

ۋاڭ ماڭ زامانىنىڭ شىجيەنگو 5 ـ يىلى (13 ـ يىلى)

ۋاڭ ماڭ يىنى نائىپ بەگلىككە چۈشۈردى ، غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەر ۋاڭ ماڭدىن يۈز ئۆرۈدى ، كىنگىت ئالدى بىلەن قارشىلىق بىلدۈرۈپ ، غەربىي يۇرت قورۇقچىبېگى دەن چىننى ئۆلتۈردى . شۇنىڭ بىلەن ئونسۇنىڭ خەن سۇلالىسى بىلەن بولغان ئالاقىسى ئۈزۈلۈپ قالدى .

ۋاڭ ماڭ زامانىنىڭ تيەنفېڭ 3 ـ يىلى (16 ـ يىلى)

ۋاڭ ماڭ بەھەيۋەت سانغۇن ۋاڭ جۇن ، غەربىي يۇرت قورۇقچىبېگى لى چۇڭ ، ساقلاۋچى چېرىكچى گو چىنلارنى غەربىي يۇرتقا ئاتلاندۇردى ، ئونسۇ قاتارلىق بەگلىكلەر ئۇلارنىڭ ئالدىغا چىقىپ قارشى ئالدى . كىنگىت

يالغاندىن ئەل بولغان بولۇۋالدى . ۋاقى جۇن ساكارائۇل ، كۈسەنلەرنىڭ 7000دىن ئارتۇق لەشكىرى بىلەن كىنگىتكە كىرگەندە ، مۇكتۇرمە قوشۇننىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىدى . ئونسۇ قاتارلىق بەگلىكلەرنىڭ قوشۇنى بىرلىكتە ۋاقى جۇنگە ھۇجۇم قىلىپ ئۇنى ئۆلتۇرۇۋەتتى .

ۋاقى ماق زامانىدا قۇم بەگلىكنىڭ بېگى ئونسۇ بېگنى ئۆلتۇرۇۋېتىپ ، ئۇنىڭ بەگلىكنى ئۆزىگە قوشۇۋالدى .

شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرى

گۇاڭۋۇدى زامانىنىڭ جەنۇۋ 5 - يىلى (29 - يىلى)

خېشى سانغۇنى دۇ رۇك ساكارائۇل بېگى كاڭغا «تۆھپىكار ، پەزىلەتلىك بەگ» دەپ نام بېرىپ ، ئۇنى غەربىي يۇرت باش كاھىبگى قىلدى . ئونسۇ قاتارلىق بەگلىكلەر ئونىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى .

گۇاڭۋۇدى زامانىنىڭ جەنۇۋ 22 - يىلى (46 - يىلى)

ساكارائۇل بېگى شەن كۈسەن بېگنى ئۆلتۈرۈپ ، ئوغلى زىلونى كۈسەنگە بەگ قىلدى . ئونسۇ زىلوغا تەۋە بولدى .

گۇاڭۋۇدى زامانىنىڭ جەنۇۋ 26 - يىلى (50 - يىلى)

كۈسەنلىكلەر زىلونى ئۆلتۈردى ، ھۇنلار پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ كۈسەنلىك سېندۇنى بەگ قىلدى ، ئونسۇ يەنە ھۇنلارغا قاچتى .

مىڭدى خان زامانىنىڭ يوڭچىڭ 17 - يىلى (74 - يىلى)

شەرقىي خەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى كۈسەندىكى داۋانقۇم قەلئەسىدە (بۇ قەلئە ئۇرنى كۈسەن بەگلىك قەلئەسىنىڭ شەرقىدە ، ھازىرقى كۇچا ناھىيىسىنىڭ ياقا يېزىسىدىكى تاغانشى قەلئەسى خارابىسىنىڭ غەربىدە) قايتىدىن غەربىي يۇرت قوروقچىبەگ مەھكىمىسى قۇرۇپ چىن مۇنى قوروقچىبەگ قىلدى . ئونسۇ قايتىدىن غەربىي يۇرت قوروقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتتى .

جاڭدى خانىنىڭ جاڭخې 1 - يىلى (87 - يىلى)

بەن چاۋ ئۇدۇندىن 25 مىڭ لەشكەر ئېلىپ ساكارائۇلغا ھۇجۇم قىلدى . كۈسەن بېگى سول قانات سانغۇننى ئونسۇ ، قۇم ، سەپەربايى بەگلىكلىرىنىڭ 50 مىڭ لەشكىرى بىلەن ساكارائۇلنى قوتقۇزۇشقا ئەۋەتتى . كۈسەن بېگى تۇمەن كىشىلىك چەۋەندار بىلەن كۇن پېتىش چېگرىسىدا بەن چاۋنى توسىدى ، ئونسۇ سەركەردىسى 8000 چەۋەندار بىلەن كۇن چىقىش تەرەپتە ئۇدۇنلۇقلارغا توسۇپ زەربە بەردى . بەن چاۋ ساكارائۇلغا تۆيۇقسىز ھۇجۇم

قىلىپ ، 5000دىن ئارتۇق چېرىكنىڭ بېشىنى ئالدى ، ساكارائۇل ئەل بولدى . شۇنىڭ بىلەن كۈسەن ، ئونسۇ ئەسكەرلىرى چېكىنىپ كەتتى .

خېدى خان زامانىنىڭ يۇڭيۈەن 3 ـ يىلى (91 ـ يىلى)

12 ـ ئايدا ئونسۇ ، قۇم ، كۈسەن بەگلىكلىرى بەن چاۋغا تەسلىم بولدى . شەرقىي خەن سۇلالىسى كۈسەندىكى داۋانقۇم قەلئەسىدە غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنى قايتىدىن قۇرۇپ ، بەن چاۋنى قورۇقچىبەگ قىلدى ، ئونسۇ يەنە غەربىي يۇرت قورۇقچىبېگىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى .

شاڭدى خان زامانىنىڭ يەنپىڭ 1 ـ يىلى (106 ـ يىلى)

غەربىي يۇرت يانداش چېرىكچىبەگ لياڭ جىن داۋانقۇم قەلئەسىگە ئورۇنلاشتى ۋە سانغۇن ئەۋەتىپ ، غەربىي يۇرت قورۇقچىبېگى دۇەن شى بىلەن شىرمەت ـ چەۋەندازلار بېشى جاۋ بو ھەمدە ئۇلارنىڭ 8000 ~ 9000 كىشىلىك قوشۇنىنى كۈتۈۋالدى . كۈسەندىكى ئەمەلدار ـ پۇقرالار بېگىدىن يۇز ئۆرۈپ ، ئونسۇ ، قۇملاردىكى نەچچە تۇمەن ئەسكەر بىلەن بىرلىكتە قارشىلىق كۆرسىتىپ قەلئەنى قورشىۋالدى . لياڭ جىن قاتارلىقلار قەلئەدىن چىقىپ ئۇلارنى مەغلۇب قىلدى .

ئەندى خان زامانىنىڭ يۇڭچۇ 1 ـ يىلى (107 ـ يىلى)

خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرتتىكى قۇرۇقچىبەگنى بىكار قىلدى ، شۇنىڭ بىلەن شىمالىي ھۇنلارنىڭ كۈچى كېڭەيدى ، ئونسۇ يەنە ھۇنلارغا تەۋە بولدى .

ئەندى خان زامانىنىڭ يەنگۇاڭ 3 ـ يىلى (124 ـ يىلى)

1 ـ ئايدا غەربىي يۇرت دورغابى بەن يۇڭ كرورانغا كەلدى . كۈسەن بېگى سۇۋورنا يىڭ قۇم ، ئونسۇ بەگلىرى بىلەن بىللە شەرقىي خەن سۇلالىسىغا ئەل بولدى . بەن يۇڭ كۈسەن ، قۇم ، ئونسۇ ۋە پىشامشان بەگلىكلىرىنىڭ قوشۇنىنى باشلاپ شىمالىي ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ ، ھۇنلارنى ئالدى قاڭقىل ئوردىسى ئەتراپىدا مەغلۇب قىلدى . شۇنىڭدىن كېيىن غەربىي يۇرت بىلەن شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئالاقىسى ئەسلىگە كەلدى .

ۋېي ، جىن ، جەنۇبىي ، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرى

ۋېي سۇلالىسى خانى ۋېندى زامانىنىڭ خۇاڭچۇ 3 ـ يىلى (222 ـ يىلى)

ئونسۇ بەگلىكى كۈسەن بەگلىكى بىلەن بىللە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە بەيئەت قىلدى ، ئۇلار ۋېي سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى قورۇل چېرىكچىبىگىنىڭ بىرتۇتاش باشقۇرۇشىدا بولدى .

جىن سۇلالىسىنىڭ يۇڭنىڭ 1 ـ يىلى (301 ـ يىلى)

1 ـ ئايدا غەربىي جىن سۇلالىسى جاڭ گۇينى چياڭلار چېرىكچىسى ، لياڭجۇ ئايمىقىنىڭ ئايماق بېگى ، غەربىي يۇرت دورغابى ، قورۇق چېرىكچىبىگى قىلىپ ئەۋەتتى . ئونسۇ جىن سۇلالىسىغا بەيئەت قىلدى .

جىن سۇلالىسى خانى مىڭدى زامانىنىڭ تەينىڭ 1 ـ يىلى (323 ـ يىلى)

ئالدىنقى جاۋ بەگلىكىدىن لىيۇ ياۋ جاڭ ماۋنى غەربىي يۇرتنىڭ باش قورۇقچىبېگى قىلدى ، ئونسۇ ئۇنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى .

جىن سۇلالىسى خانى مىڭدى زامانىنىڭ تەينىڭ 2 ـ يىلى (324 ـ يىلى)

ئالدىنقى لياڭ بەگلىكى ئونسۇ قاتارلىق جايلارغا ھۇجۇم قىلدى .

جىن سۇلالىسىنىڭ جيەنيۇەن 6 ـ يىلى (343 ـ يىلى)

بۇددا نوملىرى تەرجىمە ئۇستازى كومراجىۋا چەت ئەلدىن قايتىش سەپىرىدە ئانىسى بىلەن ئونسۇدا قوندى . ئۇ بۇ يەردە باشقا مەزھەبتىكىلەرنى مۇنازىرىدە يېڭىپ يۇكسەك ئابروي قازاندى . كۇسەن بېگى ئونسۇغا كېلىپ ، كومراجىۋا بىلەن كومراجىۋانىڭ ئانىسىنى كۇسەن بەگلىكىگە ئېلىپ كەتتى .

جىن سۇلالىسىنىڭ تەييۇەن 9 ـ يىلى (384 ـ يىلى)

6 ـ ئايدا لۇ گۇاڭنىڭ قوشۇنى كۇسەنگە قىستاپ كەلدى . كۇسەن بېگى سۇۋارناچۇن غۇزلاردىن ياردەم سورىدى . ئىنىسى نالوڭ 200 مىڭدىن ئارتۇق ئاتلىق ئەسكەر بىلەن ئونسۇ ، سەپەرباي بەگلىكلىرىنىڭ 700 مىڭدىن ئارتۇق ئەسكىرىنى باشلاپ ياردەمگە كېلىپ ، شەھەرنىڭ غەربىدە ئۇرۇشتى ، غۇزلار مەغلۇب بولدى .

جىن سۇلالىسى خانى شياۋۋۇدى زامانىنىڭ تەييۇەن 10 ـ يىلى (385 ـ يىلى)

ئالدىنقى چىن بەگلىكى لۇ گۇاڭنى تەمتەكلىك قورۇقچىبەگ قىلىپ تەيىنلەپ كۇسەننى ئېلىشقا ئەۋەتتى . لۇ گۇاڭ كۇسەننى ئېلىپ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە بېقىندى ۋە كېيىنكى لياڭ بەگلىكىنى قۇردى . ئونسۇ قاتارلىق بەگلىكلەر لياڭ بەگلىكىگە ئولپان تاپشۇردى .

كېيىنكى لياڭ بەگلىكىنىڭ لىنجيا 6 ـ يىلى (394 ـ يىلى)

7 ـ ئايدا لۇ گۇاڭ ئوغلى لۇ فۇنى غەربىي يۇرتنىڭ باش قورۇقچىبېگى قىلىپ ئىدىقۇتتا تۇرغۇزدى ، ئونسۇ ئۇنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى .

شىمالىي ۋېي سۇلالىسى خانى داۋۋۇدى زامانىنىڭ تيەنشىڭ 3 - يىلى (400 - يىلى)

جۇرجانلارنىڭ ئاتامانى سەللان ئۆزىنى خاقان دەپ جاكارلاپ ، قاڭقىللارنىڭ نۇرغۇن قەبىلىسىنى قوشۇۋالدى ، شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ كۈچى غەربىي يۇرتقىچە كېڭىيىپ ، ئونسۇ قاتارلىق جايلارنى تىزگىنلىدى .

جىن سۇلالىسىنىڭ يىشى 6 - يىلى (409 - يىلى)

غەربىي لياڭ بېگى لى سۇڭ جىن سۇلالىسى تەرىپىدىن غەربنى تىنچلاندۇرغۇچى سانغۇنلۇقىغا تەيىنلەندى . ئونسۇ تەۋەسى ئۇنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى .

شىمالىي لياڭ بەگلىكىنىڭ شۇەنشى 10 - يىلى (421 - يىلى)

شىمالىي لياڭ بەگلىكىدىن جۇرچى مۇنسۇن غەربىي لياڭ بەگلىكىنى يوقاتتى . غەربىي يۇرتتىكى 30 بەگلىكنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭغا بويسۇنۇپ ئولپان تاپشۇردى ، ئونسۇمۇ ئۇنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى .

شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ تەيپىڭ جېنجۇن 9 - يىلى (448 - يىلى)

8 - ئايدا شىمالىي ۋېي سۇلالىسى ياپبانلار بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ ، جۇرجانلارغا قىستاپ ھۇجۇم قىلدى . 12 - ئايدا ۋېي سۇلالىسى كۈسەنگە ھۇجۇم قىلدى . كېيىنكى يىلى 11 - ئايدا ئونسۇ كۈسەن بىلەن بىللە ئوردىغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇردى .

ۋېي سۇلالىسىنىڭ تەيخې 14 - يىلى (490 - يىلى)

ئېفتالىتلار پۈتۈن كۈچىنى يىغىپ شەرققە يۈرۈش قىلىپ ، جۇرجانلاردىن كۈسەننى تارتىۋالدى ، شۇنىڭ بىلەن ئونسۇ ئېفتالىتلارغا تەۋە بولدى .

جۇ سۇلالىسىنىڭ تيەنخې 2 - يىلى (567 - يىلى)

تۈركلەر پارسلار بىلەن بىرلىشىپ ئېفتالىتلارنى يوقاتتى ، ئونسۇ غەربىي تۈركلەرگە تەۋە بولدى .

تاڭ سۇلالىسى دەۋرى

جېنگۇەن 22 - يىلى (648 - يىلى)

تاڭ سۇلالىسى ئاشىناشىرنى ئەۋەتىپ كۈسەننى تىنچىتقاندىن كېيىن ، كۈسەندە تۇتۇق مەھكىمىسى قۇرۇپ ، ئونسۇ قاتارلىق توققۇز ئايماقنى باشقۇردى . ئايماقلارنىڭ ئىدارە قىلىنىدىغان جايى تاش شەھەر بولۇپ ، ئونسۇ (ئۇچتۇرپان) دەپ ئاتىلىپ ، ئۇ غەربنى تىنچلاندۇرغۇچى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى .

شيەنچىڭ 3 ـ يىلى (658 ـ يىلى)

تاڭ سۇلالىسىنىڭ باش سانغۇنى يالڭ ۋېي قوشۇن باشلاپ كۈسەننى ئالدى ۋە، كۈسەن شاھزادىسى سۇۋارنا سۇجىنى بەگ قىلىپ تىكلىدى ھەمدە كۈسەن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنى قۇردى. 5 ـ ئايدا غەربىنى تىنچلاندۇرغۇچى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنى كۈسەنگە يۆتكىدى. ئۇچتۇرپان كۈسەن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتتى.

لوخشو 2 ـ يىلى (662 ـ يىلى)

تىبەتلەر كۈسەنلىكلەرنى تاڭ سۇلالىسىدىن يۈز ئۆرۈشكە قۇتراتتى. ئونىۇ ئايىمقى كۈسەنگە ئەگىشىپ تىبەتلەرگە بېقىندى.

چاخشۇ 1 ـ يىلى (692 ـ يىلى)

10 ـ ئايدا ۋۇزېتى ئۆلكىسىنىڭ ھەربىي يۈرۈش ئالىي باش بۇغى ۋالڭ شياۋجيې تىبەتلەرنى قاتتىق مەغلۇب قىلىپ، كۈسەن، سۇلى، ئۇدۇن، سۇيابتىن ئىبارەت تۆت قورغاندىكى 18 ئايماقنى قايتۇرۇۋالدى. ئونىۇ ئايىمقىمۇ شۇنىڭدىن ئېتىبارەن قايتىدىن تاڭ سۇلالىسىغا تەۋە بولدى.

كەيىۋەن 5 ـ يىلى (717 ـ يىلى)

تۈركەشلەر قەبىلىسىنىڭ سەردارى سۇلۇق تاش شەھىرىگە ھۇجۇم قىلدى. غەربىي تىنچلاندۇرغۇچى قورۇقچىبېگى قارلۇق قوشۇننىنى ئاتلاندۇرۇپ سۇلۇقنى چېكىندۈردى.

كەيچېڭ 5 ـ يىلى (840 ـ يىلى)

ئۇيغۇر خانلىقى ۋەيران بولدى، غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ بىرقىسمى ھازىرقى ئۇچتۇرپان تەۋەسىگە كۆچۈپ كەلدى.

خۇيچاڭ 3 ـ يىلى (843 ـ يىلى)

پان تېكىن ئۆزىنى خان دەپ ئېلان قىلىپ، قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇردى، ئۇچتۇرپان ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتتى.

سۇڭ، يۈەن سۇلالىلىرى دەۋرى

سۇڭ سۇلالىسىنىڭ تەيپىڭ شىڭگو 7 ـ يىلى (982 ـ يىلى)

قاراخانىيلار سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇچتۇرپان قاراخانىيلارنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى.

جىن سۇلالىسىنىڭ تىيەنخوي 6 - يىلى (1128 - يىلى)

قاراقىتانلاردىن يوللىغ تاشىن شەرقتە تەڭرىتاغدىن ئۆتتى ، ئوچتۇرپان قاراقىتانلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا قالدى .

موڭغۇل خانى چىڭگىزخان زامانىنىڭ 13 - يىلى (1218 - يىلى)

موڭغۇل قوشۇنى ھازىرقى شىنجاڭ تەۋەسىنى بىرلىككە كەلتۈردى ، ئوچتۇرپان موڭغۇل خانلىقىغا تەۋە بولدى .

موڭغۇل خانى مۆڭكۈخان زامانىنىڭ 6 - يىلى (1251 - يىلى)

6 - ئايدا چىڭگىزخانىنىڭ نەۋرىسى مۆڭكۈخان جىمسىاردا بېشبالىق ۋاقىتلىق دىۋان ۋازارىتىنى قۇرۇپ ، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنى بىرتۇتاش باشقۇردى . ئوچتۇرپان بېشبالىق ۋاقىتلىق دىۋان ۋازارىتىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى .

يۈەن سۇلالىسىنىڭ جىجېك 8 - يىلى (1348 - يىلى)

چاغاتايخان ئەۋلادلىرىدىن تۇغلۇق تۆمۈر ئاقسۇدا خانلىق تەختىگە ئولتۇرغاندىن كېيىن ، ھازىرقى قورغاس ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى ئالمالىقنى پايتەخت قىلىپ شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنى قۇردى . ئوچتۇرپان شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى .

مىڭ سۇلالىسى دەۋرى

جېڭدې 9 - يىلى (1514 - يىلى)

تۇغلۇق تۆمۈرخان ئەۋلادلىرىدىن سەئىدخان ياركەنت خانلىقىنى قۇردى . ئوچتۇرپان ياركەنت خانلىقىغا قاردى .

جياچىڭ 12 - يىلى (1533 - يىلى)

سەئىدخانىنىڭ ئوغلى ئابدۇرەشىد تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن ، چوڭ ئوغلى ئابدۇلھېتىپنى ئاقسۇ ، ئوچتۇرپانلارنىڭ باش ۋالىيسى قىلىپ تەينلىدى .

ۋەنلى 20 - يىلى (1592 - يىلى)

ئابدۇرەشىدخانىنىڭ ئوغلى مۇھەممەت سۇلتان تەختكە ئولتۇرۇپ ئۆزىنى خان دەپ ئاتىدى ۋە توققۇز ياشلىق چوڭ نەۋرىسى زىيادىن ئەھمەتخان سۇلتاننى ئاقسۇ ، ئوچتۇرپانلارنىڭ باش ۋالىيسى قىلدى .

ۋەنلى 42 - يىلى (1614 - يىلى)

ئەمەدخان ياركەنت ، خوتەن ، ئاقسۇ ، ئۇچتۇرپاندىكى قوشۇننىنى كۆچا ئارقىلىق ئابدۇرېھىم سۇلتانغا يۆرۈش قىلىشقا ئەۋەتتى ، ياركەنت خانلىقى قوشۇنى كورلىدا قاتتىق ئۇرۇش قىلىپ ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىدى .

چىڭ سۇلالىسى دەۋرى

شۇنجى 12 - يىلى (1655 - يىلى)

ياركەنت خانى ئابدۇللاخان قەشقەر ، خوتەن ، ئۇچتۇرپان ، ئاقسۇ ، كۆچا ، قاراشەھەر ، تۇرپان ، قۇمۇلدىن ئىبارەت سەككىز شەھەرنى ئوغلىغا سۇيۇرغال قىلىپ بەردى .

كاڭشى 6 - يىلى (1667 - يىلى)

خوجامۇھەممەت يۈسۈپ 12 ياشلىق ئوغلى ھىدايىتۇللا خوجىنى ئېلىپ قەشقەرگە كەلدى ۋە ئابدۇللاخاننىڭ ئوغلى يولبارسخان بىلەن بىرلىشىپ توپىلاڭ كۆتۈردى . ئۇچتۇرپان ئەتراپىدىكى قىرغىز قەبىلىلىرى ئىسىقكۆل بويىغا ، تالاس ، چۇ دەريالىرى ئەتراپىغا قېچىپ كېتىپ ، ئىشلەپچىقىرىش ئىغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى .

كاڭشى 17 - يىلى (1678 - يىلى)

جۇڭغار خانى غالدان تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىنى بويسۇندۇردى ، شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇچتۇرپان جۇڭغار ھاكىمىيىتىگە قارىدى .

كاڭشى 36 - يىلى (1697 - يىلى)

جۇڭغار خانى غالدان ئۆلدى ، سۇۋان ئارۇبدان تەختكە ئولتۇردى . جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئۇچتۇرپاننى ئۆز ئىچىگە ئالغان رايونلار مۇشۇ پۇرسەتتە جۇڭغارلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلدى .

چىيەنلۇڭ 20 - يىلى (1755 - يىلى)

6 - ئايدا جۇڭغار توپىلاڭچىلىرىنىڭ كاتتىۋېشى داۋاچى چىڭ سۇلالىسى لەشكەرلىرىنىڭ قوغلاپ زەربە بېرىشى ئارقىسىدا ئىلىدىن ئۇچتۇرپانغا قېچىپ كەلدى . ئۇچتۇرپاننىڭ ھاكىمىيىگى خوجىس داۋاچى قاتارلىق 70 نەچچە ئادەمنى تۇتۇپ ، چىڭ سۇلالىسى بارگاھىغا ئاپىرىپ بەردى .

چىەنلۇك 23 - يىلى (1758 - يىلى)

چىەنلۇك چېگرا رايوندىكى قەبىلىلەرگە ۋە مىللەتلەرگە تۈتۈپ تۇرۇپ ئەل قىلىش سىياسىتىنى يولغا قويدى ، ئۇچقۇرپاننىڭ ھېيىزىسى سېتىۋالدىغا دۆلەتكە نايىپ ھەزرەت مەرتىۋىسى بەردى . شۇ يىلى چىڭ سۇلالىسى ئوردىسى ئۇچقۇرپاننىڭ ھاكىمىيىگى خوجىسقا رەسمىي يوسۇندا «ئاقسۇدىكى مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ ئىنانچىخانى ئەسلى بىلەن بىلىلىق مەرتىۋىسى» بەردى .

7 - ئايدا كىچىك جوجا خوجاھان كۆچادا چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن مەغلۇب قىلىندى ، بۇنىڭ بىلەن ئۇ چېكىندى ، ئاقسۇ شەھىرىنىڭ ئاھالىسى قوۋۇقنى تاقاپ ئۇنى كىرگۈزمىدى . خوجاھان ئۇچقۇرپانغا قېچىپ كېلىپ ئۇچقۇرپاندىمۇ قارشىلىققا ئۇچرىدى . 8 - ئاينىڭ 30 - كۈنى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى ئۇچقۇرپانغا ئورۇنلاشتى ، خوجىس چىڭ سۇلالىسىغا ئەل بولدى .

شۇ يىلى ئۇچقۇرپانغا تۇنجى خان ئامبال قويۇلدى .

چىەنلۇك 24 - يىلى (1759 - يىلى)

6 - ئايدا جاۋ خۇي 15 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ ئۇچقۇرپان ئارقىلىق قەشقەرنى ئالدى .

شۇ يىلى ئۇچقۇرپانغا تۇتاش بولغان قاقشال رايونى (ھازىرقى ئاقچى ناھىيىسى تەۋەسى) ئۇچقۇرپانغا قوشۇۋېتىلىپ ، ئۇچقۇرپان خان ئامبىلىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى . چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى قاقشال رايونىدىكى چېگرا ئېغىزلىرىدا قاراۋۇلخانا قۇرۇپ ئەسكەر تۇرغۇزدى .

شۇ يىلى ئۇچقۇرپاندىن ئاقسۇغا بېرىشتا ئۆتىدىغان توشقان دەرياسىنىڭ تۆۋەن تەرىپىگە كېچىك قۇرۇپ سال سېلىندى .

چىەنلۇك 25 - يىلى (1760 - يىلى)

2 - ئايدا ئاقسۇ ، ئۇچقۇرپانلاردىن تۇنجى تۇركۈمدە 200 - 300 ئائىلىلىك ئۇيغۇر ئىلىغا تېرىقچىلىق قىلىشقا كۆچۈرۈلدى .

12 - ئاينىڭ 22 - كۈنى ئۇچقۇرپان قاتارلىق شەھەرلەرنىڭ 6 - دەرىجىلىكتىن يۇقىرى پايتەختكە بېرىپ ، شىخۇامېن قوۋۇقىنىڭ سىرتىدا خانغا سالام بەردى .

شۇ يىلى ئۇچقۇرپاندا ئەسكەرلەر بوزىەر ئۆزلەشتۈرۈشى يولغا قويۇلدى .

چىەنلۇك 26 - يىلى (1761 - يىلى)

8 - ئاينىڭ 21 - كۈنى ئۇچقۇرپاننىڭ ھاكىمىيىگى ئابدۇللا قاتارلىقلار ئىلىغا كۆچۈرۈلگەن ئۇيغۇرلارغا ئات - ئۇلاغ ۋە نەرسە - كېرەك ئىئانە قىلىپ ، پەرمان بويىچە مۇكاپاتلاندى .

10 - ئاينىڭ 26 - كۈنى ئۇچقۇرپان قاتارلىق يەتتە شەھەردە خەجلىنىدىغان تەڭگە پۇللار ئاقسۇدا قۇيۇلۇشقا باشلىدى .

شۇ يىلى ئۇچقۇرپان قاتارلىق شەھەرلەردە مۇسۇلمان تېرىقچىلار كۆپەيتىلىپ ، قوشۇن ئازايتىلدى . ئۇلارغا

كېرەكلىك پۇل ، ئاشلىق قاتارلىق خىراجەتلەر ھەر يىلى لەنجۇدىكى شەنشى - گەنسۇ باش ۋالىي يامۇلىغا يوللىنىپ ھەل قىلىنىدى .

شۇ يىلى چىك سۇلالىسى قەشقەرگە جەنۇبىي شىنجاڭدىكى سەككىز شەھەرنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان مەسئۇلىيەتچى ئامبال ، باش ۋەزىر قويىدى . سەككىز شەھەر غەربىي تۆت شەھەر ، شەرقىي تۆت شەھەر دەپ ئايرىلغان ، ئۇچتۇرپان ، ئاقسۇ ، كۇچا ، قاراشەھەرلەر شەرقتىكى تۆت شەھەر ھېسابلىناتتى .

چىەنلۇك 28 - يىلى (1763 - يىلى)

8 - ئاينىك 8 - كۈنى ئۇچتۇرپاندىن 200 ئائىلىلىك ئۇيغۇر ئىلىغا تېرىقچىلىق قىلىشقا كۆچۈرۈلدى .

چىەنلۇك 30 - يىلى (1765 - يىلى)

2 - ئاينىك 14 - كۈنى ئۇچتۇرپان ئۇيغۇرلىرى فېئودال ئاقسۆڭەكلەر ۋە چىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ زۇلۇمىغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈردى . قوزغىلاڭچىلار يېرىم يىل باتۇرانە جەڭ قىلغان بولسىمۇ قانلىق باستۇرۇلدى .

8 - ئايدا يۇڭ گۈي ئۇچتۇرپاننىڭ مەسئۇلىيەتچى ئامبالىلىقىغا تەينىلەندى .

8 - ئاينىك 15 - كۈنى چىك سۇلالىسى قوشۇنى ئۇچتۇرپانغا كىردى ، شۇنىڭدىن كېيىن 2300دىن ئارتۇق ئۇيغۇر بىراقلا ئۆلتۈرۈۋېتىلدى . قالغان 10 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم تۆت تۈركۈمگە بۆلۈپ ئىلىغا كۆچۈرۈلدى . ئاقسۇدىن 200 ئائىلىلىك ئۇيغۇر ئۇچتۇرپان قەلئەسى ئەتراپىدا تېرىقچىلىق قىلىشقا كۆچۈرۈپ كېلىنىدى .

10 - ئايدا ئاقسۇدا تۈرۈشلۇق مانجۇ بارگاھىدىكى ئەسكەرلەر ئۇچتۇرپانغا يۆتكەپ كېلىنىدى .

چىەنلۇك 31 - يىلى (1766 - يىلى)

3 - ئاينىك 22 - كۈنى ئۇچتۇرپاندا پۇل قۇيۇش ئىدارىسى قۇرۇلۇپ ، ئىككى مىسقاللىق پۇل قۇيۇلدى . بۇ پۇللارنىڭ ئالدى يۈزىگە خەنزۇچە « 乾隆通宝 » دېگەن خەت ، ئارقا يۈزىگە مانجۇچە ، ئۇيغۇرچە «ئۇچتۇرپان» دېگەن خەت بېسىلغان .

شۇ يىلى ئۇچتۇرپاندا ئايلانمىسى 2.6 چاقىرىم كېلىدىغان تۆت قۇۋۇقلۇق قەلئە سېلىنىپ ، « 永宁城 » (يۇڭنىڭ قەلئەسى) دەپ ئاتالدى .

شۇ يىلى قەشقەر مەسئۇلىيەتچى ئامبىلى ئۇچتۇرپانغا يۆتكەپ كېلىنىپ ، ئۇچتۇرپان مەسئۇلىيەتچى ئامبىلى دەپ ئاتالدى . ئۇچتۇرپانغا يەنە ئاغلاقچى ئامبال قويۇلدى .

چىەنلۇك 33 - يىلى (1768 - يىلى)

5 - ئايدا شۇخبەي باش بۇغ مەرتىۋىسى بىلەن مەسئۇلىيەتچى ئامبال بولۇپ ئۇچتۇرپاندا تۇردى .

چىەنلۇك 34 - يىلى (1769 - يىلى)

8 - ئايدا جىڭشىلى ئۇچتۇرپاننىڭ مەسئۇلىيەتچى ئامبالىلىقىغا تەينىلەندى .

چىەنلۇك 35 ـ يىلى (1770 ـ يىلى)

5 ـ ئايدا زىلك خەي ئۇچتۇرپاننىك مەسلىھەتچى ئامباللىقىغا تەينلەندى .
12 ـ ئايدا شۇخبدي قايتىدىن ئۇچتۇرپاننىك مەسلىھەتچى ئامباللىقىغا تەينلەندى .

چىەنلۇك 36 ـ يىلى (1771 ـ يىلى)

2 ـ ئايدا جىڭشىلى قايتىدىن ئۇچتۇرپاننىك مەسلىھەتچى ئامباللىقىغا تەينلەندى .
7 ـ ئايدا ئىلتۇ ئۇچتۇرپاننىك مۇۋەققەت مەسلىھەتچى ئامباللىقىغا تەينلەندى .
10 ـ ئايدا ئانتاي ئۇچتۇرپاننىك مەسلىھەتچى ئامباللىقىغا تەينلەندى .

چىەنلۇك 37 ـ يىلى (1772 ـ يىلى)

ئۇچتۇرپاندا 822 ئائىلە ، 3258 نوپۇس بار بولدى . چىلك سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۇچتۇرپاننىك 5 ـ دەرىجىلىك ھاكىمبېگىنىڭ بوز يەر ئاچىدىغان يانچىلاردىن 20 ئائىلىلىك ، 6 ـ دەرىجىلىك قازىبېگىنىڭ ئالتە ئائىلىلىك ، 7 ـ دەرىجىلىك مىڭبېگىنىڭ بەش ئائىلىلىك ، باجگىربېگىنىڭ بەش ئائىلىلىك بولۇشنى بەلگىلىدى .

چىەنلۇك 38 ـ يىلى (1773 ـ يىلى)

4 ـ ئايدا جوكتو ئۇچتۇرپاننىك مەسلىھەتچى ئامبىلى بولدى .

چىەنلۇك 39 ـ يىلى (1774 ـ يىلى)

ئۇچتۇرپاندا پۇل قۇيۇش توختىتىلىپ ، ئىلىدا قۇيۇلىدىغان بولدى .

چىەنلۇك 43 ـ يىلى (1778 ـ يىلى)

2 ـ ئايدا چېڭئې ئۇچتۇرپاننىك مەسلىھەتچى ئامبىلى بولدى .

چىەنلۇك 44 ـ يىلى (1779 ـ يىلى)

ئۇچتۇرپاننىك ئاغلاقچى ئامبىلى ئاقسۇدا تۇرىدىغان بولدى . شېن باۋ قىزىل خوشۇنلۇق مانجۇلارنىڭ يانداش بۇيۇرغىلىقتىن ئۇچتۇرپاننىك مەسلىھەتچى ئامباللىقىغا تەينلەندى .

چىەنلۇك 45 ـ يىلى (1780 ـ يىلى)

2 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى ئۇچتۇرپاندىكى يانداش بۇيۇرغا خاداغا ئاغلاقچى ئامباللىق مەنسىپى بېرىلدى ،

خادا ۋەزىپىگە ئولتۇرۇش ئۇچۇن ئاقسۇغا يۇرۇپ كەتتى .
11 ـ ئايدا شېن باۋ ئىلىنىڭ مەسلىھەتچى ئامبالىلىقىغا يۆتكەلدى . جوكتو ئۇچتۇرپاندا تۇرۇپ مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان مەسلىھەتچى ئامبالىلىقا تەيىنلەندى .

چىەنلۇك 46 ـ يىلى (1781 ـ يىلى)

خوجىس ئۆلدى ، ئۇنىڭ 4 ـ ئوغلى قادىر ئىنانچىخان دورۇبېلىلىق مەرتىۋىسىگە ئېرىشتى .

چىەنلۇك 49 ـ يىلى (1784 ـ يىلى)

2 ـ ئايدا ئۇچتۇرپان قاتارلىق جايلاردىكى ئۇيغۇر بەگلەردىن 16سى پايتەختكە بېرىپ ، شىخۇامېن قوۋۇقىنىڭ سىرتىدا خانغا سالام بەردى .
4 ـ ئايدا قايلۇ ئۇچتۇرپانىنىڭ مەسلىھەتچى ئامبىلى بولدى .

چىەنلۇك 50 ـ يىلى (1785 ـ يىلى)

9 ـ ئايدا چىڭ گۇي ئۇچتۇرپانىنىڭ مەسلىھەتچى ئامبىلى بولدى .
12 ـ ئايدا چىڭ گۇي تارباغاتاينىڭ مەسلىھەتچى ئامبالىلىقىغا تەيىنلەندى . مىڭ لياڭ ئۇچتۇرپانىنىڭ مەسلىھەتچى ئامبىلى بولدى .

چىەنلۇك 51 ـ يىلى (1786 ـ يىلى)

5 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنىدىن 27 ـ كۈنگىچە ئۇچتۇرپان قاتارلىق جايلاردا ئۇدا يەر تەۋرىدى . ئۇچتۇرپاندىكى يۇڭنىڭ قەلئەسىنىڭ سېپىلى ، سېپىل كۈنگۈرسى ۋە ئامبار ، يامۇللارنىڭ بىرنەچچە يېرى ئۆرۈلۈپ چۈشتى . قاقشالدىكى ئاھالىلەرنىڭ ئۆيلىرى ئېغىر دەرىجىدە بۇزۇلدى .

چىەنلۇك 52 ـ يىلى (1787 ـ يىلى)

8 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى ئۇچتۇرپاندا پۇل قۇيۇش ئىدارىسى قۇرۇلدى .
شۇ يىلى ئۇچتۇرپاندا خان ئامبالىلا قالدۇرۇلۇپ مەسلىھەتچى ئامبال ، يارده‌مچى خان ئامبال قەشقەردە تۇرىدىغان بولدى . ئۇچتۇرپان قەلئەسىنى ھاكىمبەگ باشقۇردى .

چىەنلۇك 53 ـ يىلى (1788 ـ يىلى)

7 ـ ئايدا مىڭ شىڭ ئۇچتۇرپانىنىڭ خان ئامبىلى بولدى ، ئۇ ئاقسۇنى قوشۇمچە باشقۇردى .

چىەنلۇك 54 ـ يىلى (1789 ـ يىلى)

يۇچى ئۇچتۇرپانغا خان ئامبال بولدى .

چىەنلۇك 55 ـ يىلى (1790 ـ يىلى)

فۇنشەن ئۇچتۇرپانغا خان ئامبال بولدى .

چىەنلۇك 60 ـ يىلى (1795 ـ يىلى)

يارتاي ئۇچتۇرپانغا خان ئامبال بولدى .

جياچىك 4 ـ يىلى (1799 ـ يىلى)

5 ـ ئايدا شۇجى ئۇچتۇرپانغا خان ئامبال بولدى .

12 ـ ئاينىك 2 ـ كۈنى ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلانغان شىنجىنىك خان ئامبىلى ، كۆك پۇپۇكلۇك ياساۋۇل كۈيشۇ ئۇچتۇرپانغا خان ئامبال بولدى .

12 ـ ئاينىك 5 ـ كۈنى دورجا ئۇچتۇرپانغا خان ئامبال بولدى .

شۇ ئايدا ئۇچتۇرپاندىكى پۇل قۇيۇش ئىدارىسى ئاقسۇغا يۆتكەلدى .

جياچىك 10 ـ يىلى (1805 ـ يىلى)

4 ـ ئايدا جىن چاك ئۇچتۇرپانغا خان ئامبال بولدى .

جياچىك 11 ـ يىلى (1806 ـ يىلى)

1 ـ ئاينىك 14 ـ كۈنى ئۇچتۇرپان خان ئامبىلى جىن چاك قەشقەرنىك مەسلىھەتچى ئامباللىقىغا يۆتكەلدى . بۇاستە قاراشلىق تەينىك قورغىنىنىك باش بۇغى فەن جيەنفېك ئۇچتۇرپانغا خان ئامبال بولدى .

جياچىك 15 ـ يىلى (1810 ـ يىلى)

يىچۇڭئا ئۇچتۇرپانغا خان ئامبال بولدى .

جياچىك 16 ـ يىلى (1811 ـ يىلى)

10 ـ ئاينىك 11 ـ كۈنى ئۇچتۇرپان خان ئامبىلى يىچۇڭئا تارباغاتاينىك مەسلىھەتچى ئامباللىقىغا يۆتكەلدى ؛

ئەيشىگۈنا ئۇچتۇرپانغا خان ئامبال بولدى .

جياچىك 18 ـ يىلى (1813 ـ يىلى)

12 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى ئۇچتۇرپاننىڭ خان ئامبىلى ئەيشىگۈنا كۆك پۆپۈكلۈك ياساۋۇللۇققا چۈشۈرۈلدى ، 2 ـ دەرىجىلىك ياساۋۇل شاراب ئۇچتۇرپانغا خان ئامبال بولدى .

جياچىك 20 ـ يىلى (1815 ـ يىلى)

قەشقەرنىڭ مەسلىھەتچى ئامبىلى چىك شۇ 3 ـ دەرىجىلىك ياساۋۇللۇققا چۈشۈرۈلۈپ ، ئۇچتۇرپانغا خان ئامبال قىلىنىدى .

شۇ يىلى پۈتۈكچى ئەمەلدار شۇ سۈك «غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى»نىڭ داۋامىنى يېزىش ئۈچۈن ، ئۇچتۇرپان ۋە جەنۇبىي شىنجاڭدىكى باشقا يەرلەرنى تەكشۈردى .

جياچىك 21 ـ يىلى (1816 ـ يىلى)

5 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى ئۇچتۇرپاننىڭ خان ئامبىلى چىك شۇ بىۋاستە قاراشلىق تەينىك قورغىنىنىڭ باش بۇغلىقىغا تەينىلىنىپ ، قوشۇمچە ئوردا ئىشلىرى مەھكىمىسى ئامبالىرىنىڭ باش بۇغلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتىدى . ئۇزۇن ئۆتمەي 2 ـ دەرىجىلىك ياساۋۇللۇققا چۈشۈرۈلۈپ ئۇچتۇرپاننىڭ خان ئامبالىلىقىغا قويۇلدى .

جياچىك 23 ـ يىلى (1818 ـ يىلى)

10 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى ئۇچتۇرپاننىڭ خان ئامبىلى چىك شۇ يەركەنتنىڭ خان ئامبالىلىقىغا يۆتكەلدى ؛ تارباغاتاينىڭ ئاغلاقچى ئامبىلى خابۇ ئۇچتۇرپانغا خان ئامبال بولدى .

جياچىك 25 ـ يىلى (1820 ـ يىلى)

9 ـ ئايدا جاھانگىرخوجا توپىلاڭ كۆتۈردى ، ئۇنى قورشاپ يوقىتىش ئۈچۈن ، ئۇچتۇرپاندىن 300 ئەسكەر ، يەركەنت ، ئىلىلاردىن بىرقىسىم ئەسكەر ۋە ھەربىي ئەمەلدار يۆتكەپ كېلىندى .

داۋگۈاك 2 ـ يىلى (1822 ـ يىلى)

5 ـ ئايدا شۇ كۈن ئۇچتۇرپانغا خان ئامبال بولدى .

9 ـ ئايدا شۇ كۈن قەشقەرنىڭ ياردەمچى نازارەتچى ئامبالىلىقىغا تەينىلەندى ، رېخي تۇتۇقى ، كۆك پۆپۈكلۈك ياساۋۇل چىك خوي ئۇچتۇرپانغا خان ئامبال بولدى .

داۋگۇاڭ 5 ـ يىلى (1825 ـ يىلى)

12 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى ئۇچتۇرپاننىڭ خان ئامبىلى خې گۇي پايتەختكە قايتتى . لياڭجۇ ئايمىقىنىڭ يانداش تۇتۇقى چىڭ لىيەن ئۇچتۇرپانغا خان ئامبال بولدى .

12 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى ئۇچتۇرپاننىڭ 5 ـ دەرىجىلىك ھاكىمبېگى مۇسا پايتەختكە بېرىپ ، شېنۋۇمېن قوۋۇقىنىڭ سىرتىدا خانغا سالام بەردى . ئۇ بۇيرۇق بويىچە ھەمراھلىرى بىلەن بېيڭخەيگە بېرىپ مۇز ئويمىلارنى كۆردى .

داۋگۇاڭ 6 ـ يىلى (1826 ـ يىلى)

9 ـ ئايدا ئاقسۇ خان ئامبىلى چاڭ چىڭ قوشۇن باشلاپ چىقىپ ، قۇمباش دەرياسى بويىدا جاھانگىرخوجا قوشۇنى بىلەن قاتتىق ئۇرۇشۇپ ، ئاسىيلار قوشۇنىنى ئۇچتۇرپان ئەتراپىغا چېكىندۇردى . كېيىن يەنە بىرنەچچە قېتىم كەسكىن جەڭ قىلىپ ، ئاقسۇ ئەتراپىدىكى ئاسىيلار قوشۇنىنى يوقىتىپ ئۇچتۇرپاننى قايتۇرۇۋالدى .

11 ـ ئايدا دوگۇي ئۇچتۇرپانغا خان ئامبال بولدى .

داۋگۇاڭ 7 ـ يىلى (1827 ـ يىلى)

5 ـ ئايدا چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى جاھانگىرخوجىنىڭ ئىنىسى سىدىق خوجا قاتارلىق يەتتە باندىت بىلەن ئەگىشىپ چېگرىدىن قاچقىچە تۆرە ۋە لەشكەرلەرنى يارىدار قىلغان ۋە ئۆلتۈرۈۋەتكەن 25 بۇيرۇتنى ئۇچتۇرپانغا ئېلىپ كېلىپ جازالىدى .

شۇ يىلى قەشقەر خان ئامبىلى ھۆكۈمەتكە ۋاكالىتەن قاقشال قىرغىزلىرىنىڭ ئاقساقاللىرىغا 7 ـ دەرىجىلىكتىن 4 ـ دەرىجىلىككىچە بولغان پۆپۈك ۋە ئات ئىنئام قىلدى .

داۋگۇاڭ 8 ـ يىلى (1828 ـ يىلى)

4 ـ ئايدا بۇيانتاي ئۇچتۇرپانغا خان ئامبال بولدى .

8 ـ ئايدا سايىڭئا ئۇچتۇرپاننىڭ ياردەمچى نازارەتچى ئامباللىقىغا يۆتكەلدى .

12 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى ئۇچتۇرپاننىڭ ياردەمچى نازارەتچى ئامبىلى سايىڭئا پەرمان بويىچە پايتەختكە قايتتى . ئالىي ياساۋۇل جىڭ چاڭ يانداش تۇتۇق مەرتىۋىسى بىلەن ئۇچتۇرپاننىڭ ياردەمچى نازارەتچى ئامباللىقىغا تەيىنلەندى .

شۇ يىلى ئۇچتۇرپاندا 2000 ئەسكەر تۇرغۇزۇلدى . قاقشالدىكى قاراۋۇلخانىلاردا تۇرىدىغان مانجۇ لەشكەرلەر قايتۇرۇلۇپ ، ئۇلارنىڭ ئورنىغا مىڭبېشى ياكى دورغابەگنىڭ باشچىلىقىدا يېشىل بارگاھ قوشۇنى يۆتكەپ كېلىندى .

داۋگۇاڭ 9 ـ يىلى (1829 ـ يىلى)

1 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى ئىلى ئاغلاقچى ئامبىلى چاڭ دې 3 ـ دەرىجىلىك ئاغلاقچى ئامباللىق مەرتىۋىسى

بىلەن ئۇچتۇرپاننىڭ خان ئامباللىقىغا تەيىنلەندى . ئۇچتۇرپان خان ئامبىلى بۇيانتاي قەشقەرنىڭ مۇداپىئە باش بۇغى بولدى .

12 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى ئۇچتۇرپاننىڭ 5 ـ دەرىجىلىك ھاكىمبېگى ھامۇت قاتارلىق ئىككى كىشى پايتەختكە بېرىپ ، شىخۇامېن قوۋۇقىنىڭ سىرتىدا خانغا سالام بەردى .

داۋگۇاڭ 11 ـ يىلى (1831 ـ يىلى)

2 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى ئۇچتۇرپان خان ئامبىلى چاڭ دې باش ياساۋۇللۇق مەرتىۋىسى بىلەن يەركەنتنىڭ خان ئامباللىقىغا تەيىنلەندى ؛ ئىلىنىڭ يانداش ئامبىلى چى چېڭئې يانداش تۇتۇقلۇق مەرتىۋىسى بىلەن ئۇچتۇرپانغا خان ئامبال بولدى .

10 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى يەركەنت خان ئامبىلى چاڭ دې ئۇچتۇرپانغا خان ئامباللىققا ، ئۇچتۇرپاننىڭ ئاغلاقچى ئامبىلى ئىلىغا ئاغلاقچى ئامباللىققا يۆتكەلدى .

10 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى ئۇچتۇرپان خان ئامبىلى چاڭ دې يانداش تۇتۇقلۇق مەرتىۋىسى بىلەن تارباغاتاينىڭ مەسلىھەتچى ئامباللىقىغا ، قاراشەھەر خان ئامبىلى سايىڭئا يانداش تۇتۇقلۇق مەرتىۋىسى بىلەن ئۇچتۇرپاننىڭ خان ئامباللىقىغا تەيىنلەندى .

داۋگۇاڭ 12 ـ يىلى (1832 ـ يىلى)

10 ـ ئايدا چاڭ خېڭ ئاق خوشۇنلۇق موڭغۇللارنىڭ يانداش تۇتۇقلۇقىدىن ئۇچتۇرپاننىڭ خان ئامباللىقىغا يۆتكەلدى .

داۋگۇاڭ 13 ـ يىلى (1833 ـ يىلى)

2 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى ئۇچتۇرپان خان ئامبىلى شىڭ كې ئاغرىق سەۋەبىدىن ۋەزىپىسىدىن ئايرىلدى ، كۆك جىيەكلىك خەنزۇ قوشۇنىنىڭ يانداش تۇتۇقى بى چاڭ ئۇچتۇرپاننىڭ خان ئامباللىقىغا تەيىنلەندى .

داۋگۇاڭ 14 ـ يىلى (1834 ـ يىلى)

9 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى ئۇچتۇرپاندىكى 3335 گېكتار پىشقان يەر شىنجاڭدىكى بەگلەرگە بېرىلدى .

9 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى كۆك جىيەكلىك خەنزۇ قوشۇنىنىڭ يانداش تۇتۇقى ، ئۇچتۇرپاننىڭ خان ئامبىلى بى چاڭ لياڭجۇ ئايمىقىنىڭ يانداش تۇتۇقلۇقىغا ، لياڭجۇ ئايمىقىنىڭ يانداش تۇتۇقى سۇلىڭئا كۆك جىيەكلىك خەنزۇ قوشۇنىنىڭ يانداش تۇتۇقلۇقىغا ، ئۇچتۇرپاننىڭ خان ئامباللىقىغا تەيىنلەندى .

شۇ يىلى ئۇچتۇرپاننىڭ ياردەمچى نازارەتچى ئامبىلى جىڭ چاڭ پەرمان بويىچە ئۆيىگە قايتتى . ئىلىنىڭ يانداش ئامبىلى يېجىنجيەنئې تۇتۇقلۇق مەرتىۋىسى بىلەن ئۇچتۇرپاننىڭ ياردەمچى نازارەتچى ئامباللىقىغا تەيىنلەندى .

داۋگۇاڭ 15 ـ يىلى (1835 ـ يىلى)

11 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى ئۇچتۇرپاننىڭ ياردەمچى نازارەتچى ئامبىلى يېجىنجيەنئې ئاغرىق تۈپەيلى ۋەزىپىدىن ئايرىلدى ، ئىلىنىڭ ياردەمچى ئامبىلى فافۇلى پانداش تۇتۇقلۇق مەرتىۋىسى بىلەن ئۇچتۇرپاننىڭ ياردەمچى نازارەتچى ئامباللىقىغا تەيىنلەندى .

داۋگۇاڭ 16 ـ يىلى (1836 ـ يىلى)

9 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى ئۇچتۇرپاندىكى سېپىل ، گازارمىلارنى ئوڭشاش يۈزىسىدىن باش دىۋان ۋاڭ داچېڭغا رەڭدار پۆپۈك ، 6 ـ دەرىجىلىك مىڭبېگىگە كۆك پۆپۈك ئىنئام قىلىندى .

داۋگۇاڭ 17 ـ يىلى (1837 ـ يىلى)

8 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى شەنشى ـ گەنسۇ باش ۋالىيسى خۇسۇڭئې پەرمان بويىچە ئۇچتۇرپاننىڭ داۋگۇاڭ 19 ـ يىللىق خىراجىتى ئۈچۈن 32 مىڭ سەر كۈمۈش ئاجرىتىپ ئۇچتۇرپانغا يەتكۈزۈپ بەردى .

داۋگۇاڭ 18 ـ يىلى (1838 ـ يىلى)

10 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى ئۇچتۇرپان خان ئامبىلى يۆ لياڭ پەرمان بويىچە پايتەختكە قايتتى . سېرىق خوشۇنلۇق مۇھاپىزەتچىلەر قوشۇنىنىڭ ئەمرى سۇڭ لىڭ باش ياساۋۇللۇق مەرتىۋىسى بىلەن ئۇچتۇرپاننىڭ خان ئامباللىقىغا تەيىنلەندى .

10 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى ئۇچتۇرپانغا يېڭىدىن تەيىنلەنگەن خان ئامبال سۇڭ لىڭغا پەرمان بويىچە 5ـ دەرىجىلىك تەلپەك ئىنئام قىلىنىپ ئارامغا چىقىرىلدى . سولقانات چاپارمەن لىڭ شەن يانداش تۇتۇقلۇق مەرتىۋىسى بىلەن ئۇچتۇرپاننىڭ خان ئامباللىقىغا تەيىنلەندى .

12 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى ئۇچتۇرپان خان ئامبىلى لىڭ شەن كۆك خوشۇنلۇق موڭغۇللارنىڭ يانداش تۇتۇقى بولدى .

داۋگۇاڭ 19 ـ يىلى (1839 ـ يىلى)

تەستىقلىتىش ئارقىلىق ئۇچتۇرپاندا ئەسكەرلەر بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈشى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى ، لەشكەرلەر تېرىۋاتقان يەرلەر يەر ئىگىلىرىگە ياكى شۇ يەردىكى ئۇيغۇر تېرىقچىلارغا بېرىلدى .

داۋگۇاڭ 20 ـ يىلى (1840 ـ يىلى)

3 ـ ئايدا ئۇچتۇرپان خان ئامبىلى لىڭ شەن ئاقسۇنىڭ خان ئامباللىقىغا يۆتكەلدى .

6 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى شەنشى ـ گەنسۇ باش ۋالىيسى خۇسۇڭئې پەرمان بويىچە ئۇچتۇرپاننىڭ داۋگۇاڭ

22 ـ يىللىق خىراجىتى ئۇچۇن 29 مىڭ سەر كۈمۈش ئاجرىتىپ ، ئۇنى ئۇچتۇرپاننىڭ يەتكۈزۈپ بەردى .
12 ـ ئايدا فۇشكىنا ئۇچتۇرپاننىڭ خان ئامباللىقىغا ، شۇ گەي يەركەنتنىڭ ياردەمچى نازارەتچىسى ئامباللىقىغا ، كورقارائۇس (هازىرقى شىخۇ)نىڭ ئاغلاقچى ئامبىلى چېكىڭ كەي ئۇچتۇرپاننىڭ خان ئامباللىقىغا تەينىلەندى .

داۋگۇاڭ 22 ـ يىلى (1842 ـ يىلى)

12 ـ ئايدا سايىشيالتاي باش ياساۋۇللۇق مەرتىۋىسى بىلەن ئۇچتۇرپاننىڭ خان ئامباللىقىغا تەينىلەندى .

داۋگۇاڭ 24 ـ يىلى (1844 ـ يىلى)

10 ـ ئايدا بۇيرۇت هاكىمبېگىگە 4 ـ دەرىجىلىك تەلىپەك ئىنئام قىلىندى .

داۋگۇاڭ 25 ـ يىلى (1845 ـ يىلى)

2 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنىدىن 3 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنىگىچە لىن زېشۈ ئاقسۇ ئارقىلىق ئۇچتۇرپانغا كېلىپ ، يەرلەرنى تەكشۈرۈپ ئۆلچىدى ھەمدە ئۇچتۇرپاندىكى لەشكەرلەر بوزىيەر ئۆزلەشتۇرۇش توزۇمىنى ئەسكەرلەر مەشىق قىلغاچ مۇداپىئەدە تۇرۇش توزۇمىگە ئۆزگەرتتى .

داۋگۇاڭ 27 ـ يىلى (1847 ـ يىلى)

11 ـ ئايدا چاك چىڭ ئاق خوشۇنلۇق موڭغۇللارنىڭ يانداش تۈتۈقلۇق مەرتىۋىسى بىلەن ئۇچتۇرپاننىڭ ياردەمچى نازارەتچى ئامباللىقىغا تەينىلەندى .

داۋگۇاڭ 30 ـ يىلى (1850 ـ يىلى)

4 ـ ئايدا لىن كۈي ئۇچتۇرپانغا خان ئامبال بولدى .

شىيەنفېڭ 1 ـ يىلى (1851 ـ يىلى)

قىشتا ئۇچتۇرپاندا ئامبار ئاشلىقى يوقىلىپ كېتىش دېلوسى يۈزبەردى . ئۇچتۇرپاننىڭ ئالدىنقى قارارلىق ئاشلىق ـ تەمىنات ئەمەلدارى يۈ فاك ئاقسۇغا ئاشلىق توشۇغان پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ، ئۆزىگە 1000 دانە ئاشلىق يۆتكەۋالغان ، قول ئاستىدىكىلەرنىڭ ئاشلىق پۇلىنى خىيانەت قىلىشىغا يول قويغان . بۇ ئىشتىن كېيىن ئۇ ئاشلىق ئامبىرىنىڭ پۇلىنى ئۆز ئالدىغا يۆتكەپ ئىشلەتكەن دېگەن جىنايەت بىلەن جازالاندى .

شىيەنفېڭ 2 ـ يىلى (1852 ـ يىلى)

6 ـ ئايدىن 8 ـ ئايغىچە تەۋەككۈل خوجا (جاھانگىرخوجىنىڭ ئىنىسى باۋۇدۇن خوجىنىڭ ئوغلى) ، ۋەلىخان

خوجىلار ئوچتۇرپاندىكى قاراۋۇلخانا ۋە مەھەللىلەرگە تۆت قېتىم بېسىپ كىرىپ ئوت قويدى ، ئادەم ئۆلتۈردى ۋە ئادەملەرنى تۇتۇپ كەتتى .

شىيەنفېڭ 3 - يىلى (1853 - يىلى)

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئاشلىق - تەمىنات قىسىنچىلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ ، ئوچتۇرپان قاتارلىق سەككىز قەلئەدە مۇداپىئەدە تۇرىدىغان لەشكەرلەرنى شەنشى ، گەنسۇ ئۆلكىلىرىدىن يۆتكەشنى توختىتىپ ، ئىلى ، ئۇرۇمچىلەردىكى يېشىل تۇغلۇق قوشۇندىن يۆتكەشنى بەلگىلىدى .

شىيەنفېڭ 4 - يىلى (1854 - يىلى)

تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى مۇداپىئەچى لەشكەرلەر تۇزۇمى ئۆزگەرتىلدى ، ئوچتۇرپان قاتارلىق تۆت قەلئەدە مۇداپىئەدە تۇرىدىغان ئەسكەرلەردىن 1000ى قىسقارتىلدى .

شىيەنفېڭ 7 - يىلى (1857 - يىلى)

ئۇچتۇرپاندىكى ئوتبېشى دېگەن يەردە 533.6 گېكتار بوز يەر ئېچىلىپ ، ئۆستەڭ چېپىلىپ ، سۇ باشلىنىپ تېرىقچىلىق قىلىندى .

شىيەنفېڭ 8 - يىلى (1858 - يىلى)

تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى مۇداپىئەدە تۇرىدىغان لەشكەرلەر ئالتە يىلدا بىر ئالماشتۇرۇلۇپ زىيادە چىقىم ئازايتىلدى . ئۆتەڭ ، رابات ، قاراۋۇلخانىلار قۇرۇلۇپ ، مۇنتىزىم قوشۇن تۇرغۇزۇلماي ، ئوچتۇرپان قاتارلىق جايلاردا تۇرۇشلۇق مانجۇ ، خەنزۇ لەشكەرلەر ھەمكارلىشىپ مۇداپىئەدە تۇرىدىغان بولدى .

شىيەنفېڭ 9 - يىلى (1859 - يىلى)

2 - ئايدا ئوچتۇرپانغا ئىككى يىل نورمىلىق خىراجەت بېرىلمىگەچكە ، 20 نەچچە ئايلىق ھەربىي خىراجەت قەرز قالدى . شىيەنفېڭ خان قارادۇۋان ۋەزىرىگە پەرمان چۈشۈرگەندە ، ئوچتۇرپاننىڭ ھەربىي خىراجەت مەسىلىسىنى بىۋاستە سۈرۈشتۈردى .

تۇڭجى 1 - يىلى (1862 - يىلى)

5 - ئايدا چارۇسىيىنىڭ ئىلىدا تۇرۇشلۇق كونسۇلى زاخاروف سودا - سېتىق ئوچۇن تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىغا كىرىدىغان جايىنى قەشقەردىن ئوچتۇرپاندىكى بەدەل ئېغىزىغا ئۆزگەرتىشنى ئوتتۇرىغا قويدى .

شۇ يىلى ئوچتۇرپاننىڭ ھەربىي تەمىناتى ئۈدا 4 - يىلى قەرز قالدى .

شۇ يىلى ئوچتۇرپاندا تۇز بېجى ئېلىش يولغا قويۇلۇپ ، يەرلىك ئاھالىلەر ئىستېمال قىلىدىغان تۇزدىن باج ئېلىندى .

تۆڭچى 2 - يىلى (1863 - يىلى)

9 - ئايدا چىلاق سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۇچتۇرپاننىلاق يەرلىك دائىرىلىرىگە سودا - سېتىق ئۇچۇن كەلگەن چارروسىيە سودىگەرلىرىنى كۆتۈۋالغاندا ، قائىدە - يوسۇنغا ئەمەل قىلىش توغرىسىدا پەرمان چۈشۈردى .

تۆڭچى 3 - يىلى (1864 - يىلى)

6 - ئاينىلاق 23 - كۈنى كۆچا دېھقانلار قوزغىلىڭىنىلاق رەھبەرلىك ھوقۇقىنى تارتىۋالغان راشىدىن خوجا خاتىپ جامالىدىن باشچىلىقىدىكى غەربكە يۈرۈش قىلىش قوشۇنىنى ئەۋەتىپ ئۇچتۇرپاننى ئالدى ، شۇ چاغدىكى ئۇچتۇرپاننىلاق خان ئامبىلى ژېن شىلاق قەلئەنى قوغداشقا ئۇلگۈرەلمەي ، خوتۇن - بالىلىرى ۋە ئەتراپىدىكىلەر بىلەن بىللە مەھكىمىگە بېكىنىۋېلىپ ئۆزىنى كۆيدۈرۈپ ئۆلۈۋالدى ، شۇنىلاق بىلەن ئۇچتۇرپان قەلئەسى قولدىن كەتتى .

6 - ئايدا كۆچادىكى راشىدىن خوجا ئۇچتۇرپانغا ھۇجۇم قىلىپ «كاپىرلار» بىلەن دىندىن يۈز ئۆرۈگەنلەرنى كەلگ كۆلەمدە ئۆلتۈردى ، ئۇچتۇرپاننىلاق ھاكىمىيىگى راشىدىن خوجىنىلاق قوينىغا ئۆزىنى ئاتتى .

تۆڭچى 4 - يىلى (1865 - يىلى)

ياقۇبېگ زورلۇق بىلەن لەشكەرلىككە تۇتقان قىرغىز لەشكەرلەر ھازىرقى ئاقچى ناھىيىسىنىلاق قاراچى دېگەن يېرىدە قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈردى ، قوزغىلاڭ ئاتۇشنىلاق قاراجول دېگەن يېرىگىچە كېڭەيدى . ياقۇبېگ ئۇچتۇرپاندىن قوشۇن يۆتكەپ كېلىپ قوزغىلاڭچىلارنى باستۇردى ، قوزغىلاڭ مەغلۇپ بولدى .

تۆڭچى 6 - يىلى (1867 - يىلى)

ياقۇبېگ قوشۇنى توشقان دەرياسى بويىنى ئىگىلەپ ئاممىنى قىردى ، مال - چارۋىلارنى بۇلاپ ، ئوتلاقلارغا ئوت قويدى . قاراچى ، قارابۇلاقلاردىكى قىرغىزلار كەلگ كۆلەمدە قوزغىلىپ تاجاۋۇزچىلارغا قارشى تۇردى .

گۇاڭشۇ 3 - يىلى (1877 - يىلى)

8 - ئاينىلاق 20 - كۈنى چىلاق سۇلالىسى قوشۇنىدىن لىيۇ جىنتاڭ قوشۇن باشلاپ كېلىپ ئۇچتۇرپاننى ئالدى .

10 - ئاينىلاق 15 - كۈنىدىن 20 - كۈنىگىچە ئۇچتۇرپان ، ئاقچىلاردىكى قىرغىز چارۋىچىلار ئاتلىنىپ ، چىلاق سۇلالىسى قوشۇنىغا ماسلىشىپ ، ياقۇبېگ بىلەن بەي يەنخۇنىلاق قالدۇق قوشۇنلىرىغا قوغلاپ زەربە بەردى .

10 - ئاينىلاق 26 - كۈنى چىلاق سۇلالىسى قوشۇنى ئۇچتۇرپان ، قاقشاللارغا ئورۇنلاشتى .

11 - ئايدا ، لىيۇ جىنتاڭ قوشۇنى ئۇچ يولغا بۆلۈنۈپ ، ئۇچتۇرپاندىن بۇيرۇتلار تۇرۇۋاتقان چېگرىغا بېرىپ ، ياقۇبېگنىلاق قالدۇق قوشۇنىنى قورشاپ يوقاتتى .

گۇاڭشۇ 4 - يىلى (1878 - يىلى)

ئۇچتۇرپاندىن 8378 دادەن ئاشلىق يەتكۈزدى .

گۇاڭشۇ 7 - يىلى (1881 - يىلى)

«جۇڭگو - رۇسىيە - ئىلى شەرتنامىسى»دا بەدەل ئېغىزى جۇڭگو ، رۇسىيە ئەللىرى ئاھالىلىرىنىڭ سودا نۇقتىسى قىلىپ بەلگىلەندى .

گۇاڭشۇ 9 - يىلى (1883 - يىلى)

7 - ئايدا ئۇچتۇرپاندا ئۇچ خالىس ساۋاقخانا قۇرۇلدى ، ھەربىر ساۋاقخانىدا 15 تىن 20 گىچە بالا ساۋاق ئالدى .

5 - ئاينىڭ 22 - كۈنى جۇڭگو - چارروسىيە چېگرا تەكشۈرۈش ۋەكىللىرى قاقشالدىكى كۆجىرتى تېغى جىلغىسى ئېغىزىدا ئۇچرىشىپ ، بېكىتىلمىگەن چېگرىنى داۋاملىق تەكشۈرۈش ئىشىنى مۇھاكىمە قىلدى . ئۇچرىشىشتىن كېيىن بەدەل ، سۇمتاش ، ياغاچ گۈمبەز ، قارابۇلاق ، سارىبۇلاق ، كۆجىرتى قاتارلىق جايلار تەكشۈرۈلدى .

شۇ يىلى ئۇچتۇرپان بىۋاستە قاراشلىق ۋازارىتىگە قايتىدىن خان ئامبال قويۇلدى . يەنە بىر ئامباللىق ئورنى تەسىس قىلىندى ، ئۇ خان ئامبالىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولماي ئاقسۇ دوتەيلىكىگە قاراشلىق بولدى .

شۇ يىلى قىرغىزلارنىڭ بۇغۇرت قەبىلىسىدىكى 80 نەچچە كىشى چارروسىيىدىن قايتىپ كېلىپ ، ئۇچتۇرپاننىڭ تاغلىق رايونىدا چارۋىچىلىق قىلدى .

شۇ يىلى لىۋ جىنتاڭ كېسەللىكىنى تۇگىتىپ ئاھالىلەرنى تىنچلاندۇرۇش ئۈچۈن ، ئۇچتۇرپان ، ئاقسۇ قاتارلىق جايلاردا 13 چېچەك ئەملەش ئىدارىسى قۇرۇپ چېچەك ئەملىدى .

شۇ يىلى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۇچتۇرپان ، ئاقسۇلاردا قالدۇق ئىشلارنى بىرتەرەپ قىلىش شۇبە ئىدارىسى ، شەرقىي تۈت قەلئەدە قالدۇق ئىشلارنى بىرتەرەپ قىلىش باش ئىدارىسى قۇردى . بۇ ئىدارىلەرنىڭ ئىشلىرى چىڭ سۇلالىسى قوشۇننىڭ شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىش باش قوماندانى لىۋ جىنتاڭنىڭ تىزگىنلىشىدە بولدى .

گۇاڭشۇ 10 - يىلى (1884 - يىلى)

6 - ئاينىڭ 3 - كۈنى جۇڭگو ، چارروسىيە «قەشقەر چېگرىسىنى داۋاملىق تەكشۈرۈش كېلىشىمى»نى ئىمزالىدى . بۇ كېلىشىمدە دۆلەت چېگرىسى بەدەل تاغ ئېغىزىدىن مۇزلۇق ئۇلۇغتاغ ئېغىزىغىچە سوزۇلدۇ ، دەپ بەلگىلەنگەن .

گۇاڭشۇ 12 - يىلى (1886 - يىلى)

قەشقەر مۇداپىئە قوشۇنى ئاقسۇغا يۆتكەلدى ، دۇڭ فۇشياڭ ئاقسۇ قورغىنىنىڭ باش بۇغى بولۇپ ،

ئۇچتۇرپان ، باي ، كۆچا ، شايارلارنى مۇداپىئە قىلدى .
6 ـ ئايدا زو زۇڭخەن ئۇچتۇرپان بىۋاستە قاراشلىق ۋازارىتىنىڭ ئامبىلى بولدى .

گۇاڭشۇ 13 ـ يىلى (1887 ـ يىلى)

4 ـ ئايدا يۈەن يۈنخۇڭ ئۇچتۇرپان بىۋاستە قاراشلىق ۋازارىتىنىڭ ئامبىلى بولدى .
6 ـ ئايدا ئۇچتۇرپان قاتارلىق جايلاردا سۇ ئاپىتى يۈز بەردى .
8 ـ ئايدا خې يۈۋېي ئۇچتۇرپان بىۋاستە قاراشلىق ۋازارىتىنىڭ ئامبىلى بولدى .

گۇاڭشۇ 14 ـ يىلى (1888 ـ يىلى)

چارروسىيەدىن ئۇچتۇرپاننىڭ تاغلىق رايونىغا كۆچۈپ كېلىپ چارۋىچىلىق قىلىۋاتقان 80 نەچچە قىرغىز ئاھالىسى ئىلىغا كۆچۈرۈلدى .

گۇاڭشۇ 16 ـ يىلى (1890 ـ يىلى)

2 ـ ئايدا جياڭ چىڭياۋ ئۇچتۇرپان بىۋاستە قاراشلىق ۋازارىتىنىڭ ئامبىلى بولدى .

گۇاڭشۇ 19 ـ يىلى (1893 ـ يىلى)

2 ـ ئايدا جۇ دىڭمىڭ ئۇچتۇرپان بىۋاستە قاراشلىق ۋازارىتىنىڭ ئامبىلى بولدى .
11 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنىدىن 19 ـ كۈنىگىچە ئاقسۇدا ئۇدا ئۈچ كۈن يەر تەۋرىدى ، يەر تەۋرەش ئۇچتۇرپانغىمۇ تەسىر قىلدى .

گۇاڭشۇ 21 ـ يىلى (1895 ـ يىلى)

كەلپىننىڭ قىسمەن ئاھالىسى ئۇچتۇرپان قاتارلىق جايلارغا كۆچۈرۈلدى .

گۇاڭشۇ 24 ـ يىلى (1898 ـ يىلى)

ئونسۇ بىۋاستە قاراشلىق ئايمىقىغا قاراشلىق ئاقيار يېزىسى ئۇچتۇرپان بىۋاستە قاراشلىق ۋازارىتىگە ئايرىپ بېرىلدى .

گۇاڭشۇ 28 ـ يىلى (1902 ـ يىلى)

8 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى ئۇچتۇرپان تەۋەسىدىكى پۈچاڭ ، قارىچىلاردا كۈچ قېتىم يەر تەۋرىدى . كونا

ئۆيلەرنىڭ ھەممىسى ئۆرۈلۈپ چۈشتى ، دەريا قىرى گۈمۈرۈلدى ، تاغلاردىن تاشلار غۇلاپ چۈشتى ، 500 مېتىرچە يەر 1.5 مېتىرچە چوڭقۇرلۇقتا ، ئىككى مېتىرچە كەڭلىكتە يېرىلىپ كەتتى ، يېرىلغان يەردىن سۇ ئېتىلىپ چىقتى . كۆل ، ئېرىق - ئۆستەڭلەرنىڭ سۈيى چايقىلىپ تېشىپ كەتتى ، بەزى دەرەخلەر سۇنۇپ كەتتى ، ئادەم ، چارۋىلار ئۆلدى ۋە يارىلاندى .

گۈاڭشۇ 33 - يىلى (1907 - يىلى)

5 - ئايدا شىنجاڭنىڭ باش مۇپەتتىشى لىيەن كۇي قۇرۇقلۇق ئارمىيە باش شتابىنىڭ نىزامىغا ئاساسەن ، شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق قوشۇننىڭ نامىنى چارلىغۇچى مۇداپىئە ئەترىتىگە ئۆزگەرتتى . ئاقسۇ گازارمىسىدىكى قوشۇن چارلىغۇچى مۇداپىئە ئەترىتىگە ئۆزگەرتىلىپ ، ئۇچتۇرپان ، ئونسۇ ، كۆچالارغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى .

مىنگو دەۋرى

مىنگونىڭ 1 - يىلى (1912 - يىلى)

ئۇچتۇرپاندا پوچتا ۋاكالەتخانىسى قۇرۇلدى .

شۇ يىلى ئۇچتۇرپاندىكى ئۇيغۇر دېھقانلار 9000 سەردىن ئارتۇق كۈمۈش جۇغلاپ ، يېڭىئاۋاتتىكى 933.8 گېكتار تاشلاندۇق بوز يەرنى ئەسلىگە كەلتۈردى .

مىنگونىڭ 2 - يىلى (1913 - يىلى)

3 - ئايدا ئۇچتۇرپاندىكى رۇسىيە سودىگىرى بايدا سودا چېكىنى رۇسىيە گىراژدانلىق گۇۋاھنامىسى ئورنىدا سېتىپ 100دىن ئارتۇق ئۇيغۇر دېھقانىنى ئالداپ روسىيە گىراژدانلىقىغا ئالدى .

4 - ئايدا ئۇچتۇرپان بىۋاسىتە قاراشلىق ۋازارىتى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىگە ئۆزگەرتىلدى ، ئۇ ئاقسۇ مەمۇرىي رايونىغا قارىدى ، شۇ شىلىن ئۇچتۇرپاننىڭ تۇنجى ئامبىلى بولدى .

مىنگونىڭ 3 - يىلى (1914 - يىلى)

10 - ئاينىڭ 17 - كۈنى موڭغۇل - تىبەت مەھكىمىسىنىڭ تەستىقى بىلەن مەمەت مۇسانىڭ چوڭ ئوغلى ئىبراھىم بېيزى دۆلەتكە نايىب ھەزرەت مەرتىۋىسىگە ۋارىسلىق قىلدى .

مىنگونىڭ 4 - يىلى (1915 - يىلى)

5 - ئاينىڭ 14 - كۈنى رۇسىيە سودىگەرلىرى ئۇچتۇرپانغا ئوغرىلىقچە نەشە يۆتكىدى ، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئاقسۇ دوتىيى لىيۇ چاڭبىنغا نەشىنى ئامما ئالدىدا كۆيدۈرۈۋېتىشكە ھەم نەشە ئەتكەسچىلىكى توغرىسىدىكى

ئىسپاتتىن قەشقەر دوتىيىنگە تاپشۇرۇپ بېرىشكە ، قەشقەر دوتىيىنى مۇشۇ توغرۇلۇق رۇسىيە تەرەپ بىلەن سۆزلىشىشكە بۇيرىدى .

7 ـ ئايدا جىن لۇن ئۇچتۇرپانغا ئامبال بولدى .

11 ـ ئايدا پېلك ۋېنبىن ئۇچتۇرپانغا ئامبال بولدى .

مىنگونىك 5 ـ يىلى (1916 ـ يىلى)

3 ـ ئاينىك 1 ـ كۈنى ئۇچتۇرپان تەۋەسىدىكى قاقشالدا (ھازىرقى ئاقچى ناھىيىسىنىك جەنۇبىدا) 5.8 بال يەر تەۋرىدى .

9 ـ ئايدا چىن گۇاڭژۇبې ئۇچتۇرپان ناھىيىسىگە ئامبال بولدى .

شۇ يىلى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ناھىن دەريا سى ئەتراپىدا ئولتۇرۇشلۇق 1000دىن ئارتۇق ئادەمدىن تەركىب تاپقان 200 نەچچە ئۆيلۈك قىرغىز چارۋىسىيە دائىرىلىرىنىك زىيانكەشلىكىگە چىدىماي ، ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى قاقشالغا كېلىپ ماكانلاشتى .

شۇ يىلى ياك زېكشىن ئۇچتۇرپان قاتارلىق ناھىيىلەرنىك ئامبالىرىغا پەرمان چۈشۈرۈپ ، تېرىشقا بولىدىغان بوزيەرلەرنى ئېچىپ ئېتىز بەرپا قىلىشنى تەلەپ قىلدى .

شۇ يىلى يېڭىئاۋاتتىكى ئۇيغۇر دېھقان ھوشۇر بوزيەر ئېچىش ئىشلىرىغا ئىشتىياق باغلاپ ، ئۆز يېنىدىن 9000 سەردىن ئارتۇق خىراجەت چىقىرىپ ، قۇچچى كەنتىنىك ئايىغىدىكى قۇمئېرىق دەريا سىغا توسما ياسىدى ۋە ئۇستەك چېچىپ سۇ باشلاپ ئېتىزلارنى سۇغاردى ، بۇ قۇرۇلۇش 1917 ـ يىلى پۈتتى ، بۇ قۇرۇلۇش بىلەن 1000 گېكتار يەر سۇغىرىلدى .

مىنگونىك 6 ـ يىلى (1917 ـ يىلى)

11 ـ ئايدا ياك يۈەن ئۇچتۇرپان ناھىيىسىگە ئامبال بولدى .

11 ـ ئاينىك 22 ـ كۈنى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىك ئىلگىرىكى ئامبىلى شۇ شىلىنغا مۇددەتلىك تۆت ئايلىق قاماق جازاسى بېرىلدى ، شۇ شىلىن ئاغرىپ قېلىپ جازا ئىجرا قىلىشقا ئامال بولمىغاچقا ، جازا 100 يۈەن جەريمانە قويۇشقا ئۆزگەرتىلدى .

مىنگونىك 7 ـ يىلى (1918 ـ يىلى)

12 ـ ئايدا ۋېن زاۋ ئۇچتۇرپان ناھىيىسىگە ئامبال بولدى .

مىنگونىك 8 ـ يىلى (1919 ـ يىلى)

چارۋىسىيىدىن كەلگەن 300 ئاق رۇس قوراللىق باندىت ناھىيىنىك قاقشال تەۋەسىدىكى قارابۇلاققا كىرىپ بۇلاك ـ تالاك قىلدى ، بۇ يەردىكى قىرغىزلار يەرلىك قوشۇنغا ماسلىشىپ ئۇلارنى قورشاپ يوقىتىپ ، غەنىيمەت ئالغان قوراللارنى چارۋىسىيگە قايتۇرۇپ بەردى . 8 ـ ئاينىك 20 ـ كۈنى ئاق ئورۇس باندىتلىرى ئارىسىدىكى 233 كازاك ئەسكەر ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تەۋەسىگە قېچىپ كېلىپ ، ئۇچتۇرپان ئارقىلىق ئىلىغا بېرىۋېلىشنى

تەلەپ قىلدى ، بىراق ئۇلارنىڭ تەلىپى ماقۇل كۆرۈلمىدى .

12 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى يالڭ زېڭشىن ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ قەلەمدار ـ ئەلەمدار باشلىقىغا قاراكۆلدىكى رۇسلارنىڭ مەيلى قانداق گۈرۈھتىكىلەر بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ، ئۇلارنىڭ چېگرىدىن قويۇۋېتىشكە بولمايدىغانلىقى ، جۈملىدىن سودىگەرلىرىنىڭمۇ ئۇچتۇرپان ئارقىلىق چېگرىدىن چىقىشىغا بولمايدىغانلىقى ھەققىدە پەرمان چۈشۈردى .

مىنگونىڭ 9 ـ يىلى (1920 ـ يىلى)

ما شاۋژۇ ئۇچتۇرپان ناھىيىسىگە ئامبال بولدى .

مىنگونىڭ 10 ـ يىلى (1921 ـ يىلى)

1 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى ئىبراھىم 2 ـ دەرىجىلىك جياڭي مېدالىغا ئېرىشتى .

شۇ يىلى ئۇچتۇرپاندا شاڭيۇلۇق تۈزۈمى يولغا قويۇلدى ، ناھىيىگە قاراشلىق ئەسلىدىكى تۆت كۆچمە چارۋىچى قەبىلە ئاساسىدا تۆت شاڭيۇ قويۇلدى ، بۇ تۆت شاڭيۇنىڭ ئۈستىدە مىڭبېشى قويۇلدى .

شۇ يىلى شىنجاڭنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان سودىسىدا ئاقسۇغا قاراشلىق سودا ئېغىزى (بەدەل ئېغىزى) ئارقىلىق سوۋېت ئىتتىپاقىغا 25 مىڭ 100 سەر كۈمۈش قىممىتىدە يۈڭ ، كالا تېرىسى ، قۇرۇق مېۋە ، ئۆرۈك مېغىزى ، ياڭاق ، ماتا چىقىرىلدى ؛ سوۋېت ئىتتىپاقىدىن 37 مىڭ 500 سەر كۈمۈش قىممىتىدە گەزمال ، پالاز ، ئۆتۈك ، مېتال بۇيۇم كىرگۈزۈلدى .

مىنگونىڭ 11 ـ يىلى (1922 ـ يىلى)

1 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى ئۇچتۇرپان بېيزىسى دۆلەتكە نايىب ھەزرەت مەرتىۋىسى بار ئىبراھىم كېڭەش ئەزاسى بولۇپ سايلاندى ، ئۇنىڭغا بېيجىڭدىن خىزمەت بېرىلدى .

مىنگونىڭ 12 ـ يىلى (1923 ـ يىلى)

8 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى ئۇچتۇرپان تەۋەسىدە (ھازىرقى ئاقچى ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى قاقشالدا) ئۇدا 4.77 بال ۋە 5.5 بال يەر تەۋرىدى .

9 ـ ئايدا ، سۇي شياڭجى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىگە ئامبال بولدى .

مىنگونىڭ 13 ـ يىلى (1924 ـ يىلى)

جىن كۇن ئۇچتۇرپان ناھىيىسىگە ئامبال بولدى .

مىنگونىڭ 14 ـ يىلى (1925 ـ يىلى)

قاقشالنىڭ چارۋىدارى ئاخۇنباي (قاراچىلىق) ، كۆلبېك (يامانسۇلۇق)لەر ئىلگىرى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن

قېچىپ كەلگەن باندىتلارنىڭ كاتتىۋېشى ئابدۇللا ، كۆلچوڭلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ ، قوراللىق باندىت تەشكىللەپ ، شۇ يەردىكى ئاممىغا پاراكەندىچىلىك سالدى .

12 ـ ئايدا مۇ ژېيتوڭ ئۇچتۇرپان ناھىيىسىگە ئامبال بولدى .

مىنگونىڭ 16 ـ يىلى (1927 ـ يىلى)

5 ـ ئايدا سۇڭ فاخاۋ ئۇچتۇرپان ناھىيىسىگە ئامبال بولدى .

مىنگونىڭ 17 ـ يىلى (1928 ـ يىلى)

7 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى شىنجاڭدىن ئۇچتۇرپاننىڭ ۋەكىلى دىڭ شىچىڭ 20 نەچچە مۇخبىرنى كۈتۈۋېلىپ ، ئۇلارغا شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ ئەڭ يېقىنقى ئەھۋالىنى مەلۇم قىلدى ، نەنجىڭدىكى گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بۇ ئەھۋاللارنى مەخسۇس تەكشۈردى .

شۇ ئايدا ناھىيىلىك ھۆكۈمەت چالباينى (قىرغىز) قاقشالىنىڭ مىڭبېشىلىقىغا قويدى ، ئۇ 9000 نوپۇسنى باشقۇردى .

10 ـ ئايدا ناھىيىلىك مەھكىمە ناھىيىلىك ھۆكۈمەتكە ئۆزگەرتىلدى ، ئۇ شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ 4 ـ مەمۇرىي مەھكىمىسى (ئاقسۇ ۋىلايىتى)گە قارىدى . ئامبال ھاكىمغا ئۆزگەرتىلدى ، جاڭ جىنلىيەن تۇنجى ھاكىم بولدى .

12 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى ناھىيىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى جۇڭگو ـ سوۋېت چېگرىسىدا 4.75 ~ 5 بالغىچە يەر تەۋرىدى .

مىنگونىڭ 18 ـ يىلى (1929 ـ يىلى)

10 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى ناھىيە تەۋەسىدە (ھازىرقى ئاقچى ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى كۆگۈرات تېغىدا) 4.75 بال يەر تەۋرىدى .

شۇ يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن تۇرسۇن ، سۈيۈندۇقلار باشچىلىقىدىكى بىرتۈركۈم قوراللىق باندىت قاقشالغا قېچىپ كېلىپ پاراكەندىچىلىك سالدى .

مىنگونىڭ 20 ـ يىلى (1931 ـ يىلى)

1 ـ ئايدا ياڭ شۆيۈەن ئۇچتۇرپان ناھىيىسىگە ھاكىم بولدى .

4 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى ناھىيە تەۋەسىدە (ھازىرقى ئاقچى ناھىيىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى تاشقورۇنۇن ئەتراپىدا) 5 بال يەر تەۋرىدى .

4 ـ ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا ما خۇسەن بىلەن ئابدۇنىياز بۆلۈنۈپ جەنۇبىي شىنجاڭغا ھۇجۇم قىلدى ، ئابدۇنىياز ئۇچتۇرپان قاتارلىق تۆت شەھەر ـ قەلئەنى ھۇجۇم بىلەن ئالدى .

مىنگونىڭ 21 ـ يىلى (1932 ـ يىلى)

8 ـ ئايدا شۇ لىيې ئۇچتۇرپان ناھىيىسىگە ھاكىم بولدى .

مىنگونىك 22 - يىلى (1933 - يىلى)

4 - ئاينىك ئوتتۇرىلىرىدا تۆمۈر ئەلى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ ، «خەلق ئىسيانچىلار ئارمىيىسى»نى تەشكىللىدى . ئۇ ئاقسۇنى ئالغاندىن كېيىن ، ئۇچتۇرپان قاتارلىق ناھىيىدىكىلەر ئۇنىڭغا ئەگەشتى .

مىنگونىك 23 - يىلى (1934 - يىلى)

7 - ئاينىك 28 - كۈنى ناھىيە تەۋەسىدە (ھازىرقى ئاقچى ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا) 5.75 بال يەر تەۋرىدى .

10 - ئايدا چۈ جىچىن ئۇچتۇرپان ناھىيىسىگە ھاكىم بولدى .

مىنگونىك 24 - يىلى (1935 - يىلى)

1 - ئايدا مەمەتشاھ ئۇچتۇرپان ناھىيىسىگە ھاكىم بولدى .

4 - ئايدا ئىبراھىم ئۇچتۇرپان ناھىيىسىگە ھاكىم بولدى .

9 - ئاينىك 29 - كۈنى ناھىيە تەۋەسى (ھازىرقى ئاقچى ناھىيىسى) بىلەن مارالبېشى ناھىيىسى تۇتىشىدىغان جايدا يەتتە بال يەر تەۋرىدى (بۇ قېتىمقى يەر تەۋرەشنى سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ تاشكەنت يەر تەۋرەش ئىستانسىسى خاتىرىلىگەن ، ۋەيران بولۇش دەرىجىسىگە دائىر كونكرېت مەلۇمات ئاشكارىلانمىغان) .

شۇ يىلى ناھىيىلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى بىلەن قىرغىز مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى قۇرۇلدى ھەمدە قاقشالدا تارىختىن بۇيانقى تۇنجى باشلانغۇچ مەكتەپ قۇرۇلۇپ ، 300 ئوغۇل ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى .

شۇ يىلى ناھىيە تەۋەسىدىكى قاقشال بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى چېگرىسىدا پۇقرالار سودىسى يولغا قويۇلۇپ ، ئاساسلىقى مالغا مال ئالماشتۇرۇلدى ، رەخت ، نېفىت ، شېكەر ، قازان ، قاچا - قۇچا قاتارلىقلار كىرگۈزۈلدى .

مىنگونىك 25 - يىلى (1936 - يىلى)

5 - ئايدا ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك ساقچى ئىدارىسى قۇرۇلدى .

9 - ئايدا قادىر ھاجى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىگە ھاكىم بولدى .

11 - ئايدا زەيدىن ئۇچتۇرپان ناھىيىسىگە مۇۋەققەت ھاكىم بولدى .

شۇ يىلى ناھىيىدە سەييارە مال دوختۇرلۇق پونكىتى قۇرۇلدى ۋە چارۋىلارغا ۋاكسىنا ئەملىنىپ يۇقۇملۇق كېسەللىك ئالدى ئېلىندى .

مىنگونىك 26 - يىلى (1937 - يىلى)

1 - ئايدا ئابدۇراخمان ئۇچتۇرپان ناھىيىسىگە ھاكىم بولدى .

4 - ئاينىك ئاخىرلىرىدا مەھمۇت مۇھىتىنىڭ قول ئاستىدىكى ئابدۇنىياز قوشۇن باشلاپ كېلىپ ،

ئۇچتۇرپان قاتارلىق جايلارنى ھۆجۇم بىلەن ئالدى .

6 ـ ئايدا مەي شىمىن ئۇچتۇرپان ناھىيىسىگە ھاكىم بولدى .

7 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى شېڭ شىسەي سوۋېت ئىتتىپاقى ئارمىيىسىنىڭ ياردەمىدە ما خۇسەننى قورشاۋغا ئالدى ، شۇنىڭ قىسىملىرىنى ئەۋەتىپ ئۇچتۇرپاندىكى ما خۇسەن قىسىملىرىغا ھۆجۇم قىلدى ۋە ئۇچتۇرپاننى قايتۇرۇۋالدى . 500 ـ 600 كىشىلىك ما خۇسەن قىسمى ئات ـ ئۇلاغ ، قورال ـ ياراغلىرىنى ئېلىپ ماراليېشى تەرەپكە قاچتى .

شۇ يىلى مۇئاۋىن ھاكىم ئىسھاق ، قىرغىز ئۇيۇشمىسىنىڭ باشلىقى جاپپار ، مەركىزىي ئۇيۇشما باشلىقى قالبايلار قولغا ئېلىندى .

شۇ يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە 4 ـ دەرىجىلىك پوچتا ئىدارىسى قۇرۇلدى .

مىنگونىڭ 27 ـ يىلى (1938 ـ يىلى)

1 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى شەرقىي قوۋۇق جەنۇبىي كوچىسىدا ناھىيىلىك دارىلئاجىزىدىن قۇرۇلدى ، دارىلئاجىزىندا 27 مېيىپ بېقىلدى .

7 ـ ئايدا سوپى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىگە ھاكىم بولدى .

شۇ يىلى ناھىيىلىك يازلىق كۆلۈبتا بازار ئاھالىسىنىڭ «18 ـ سېنتەبىر »نى خاتىرىلەش يىغىنى ئېچىلدى . شۇ يىلى ھۆكۈمەت بىلەن سودىگەرلەر بىرلىشىپ قۇرغان ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك ئېلېكتر ئىستانسىسى توك چىقىرىشقا كىرىشتۇرۇلۇپ ، شۇ يەردىكى ھۆكۈمەت ئورگانلىرى بىلەن مەبلەغ قوشقان بايلارنىڭ ئائىلىلىرىگە ئېلېكتر چىراغ يېقىلدى .

مىنگونىڭ 28 ـ يىلى (1939 ـ يىلى)

9 ـ ئايدا قەشقەر تاموژنىسى ئارقىلىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىن بىر دانە گېنېراتورلۇق كىنو ئاپپاراتى كىرگۈزۈلدى ، ئۇنىڭ بىلەن ئۇچتۇرپان خەلقى تۇنجى قېتىم كىنو كۆردى .

شۇ يىلى ناھىيىلىك قىرغىز ئۇيۇشمىسى 21 مەكتەپ ئېچىپ ، 1080 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلدى .

مىنگونىڭ 29 ـ يىلى (1940 ـ يىلى)

1 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تەۋەسىدە (ھازىرقى ئاقچى ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىي چېتىدە) 5.25 بال يەر تەۋرىدى .

شۇ ئايدا ئاقسۇ دوختۇرخانىسى ئۇچتۇرپانغا دوختۇر ئەۋەتىپ ، بالىلارغا ھەقسىز چېچەك ۋاكسىنىسى ئەملىدى .

2 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى جەنۇبىي شىنجاڭنى كۆزدىن كەچۈرۈش ھەيئىتى ناھىيىنىڭ قۇلانسېرىق دېگەن يېرىدىكى قىرغىزلارنىڭ ئەھۋالىنى تەكشۈردى ، يەنە 5000 دىن ئارتۇق بازار ئاھالىسىغا يىغىن ئاچتى .

3 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى شياۋ جەنزى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىگە ھاكىم بولدى .

3 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى جەنۇبىي شىنجاڭنى كۆزدىن كەچۈرۈش ھەيئىتىنىڭ باشلىقى ۋاڭ باۋچىيەن ، مۇئاۋىن باشلىقى خۇاڭ خوچىڭ 137 ـ نومۇرلۇق يولىورۇقنى تارقىتىپ ، ئۇچتۇرپان خەلقىنىڭ ئىقتىسادىي ، مەدەنىي

تۇرمۇشىنى ياخشىلاش ئۈچۈن ، ئاقسۇدىن ئۇچتۇرپان چېگرىسىدىكى قاراكۆلگە باردىغان تاشيولنى ياساشقا 500 دادەن بۇغداي ئاجراتتى ، يەنە ئەتىيازلىق تېرىلغۇ قەرز پۇلى ۋە مەكتەپ ئۈيى خىراجىتى ھېسابىدا 900 دادەن بۇغداي ئاجراتتى .

5 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى ناھىيىلىك 1 ـ باشلانغۇچ مەكتەپتە قىزلار سىنىپى ئېچىلىپ ، 30 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى .

5 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى ناھىيىلىك شىپاخانا قۇرۇلدى .

6 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى ناھىيىدە بىر تۇرمە قۇرۇلدى .

8 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى ناھىيىلىك ئوت مۇداپىئە چوڭ ئەترىتى قۇرۇلدى ، چوڭ ئەترەت قارىمىقىدا ئۈچ شۆبە ئەترەت بار بولدى .

شۇ ئايدا ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ تەستىقى بىلەن ، ھازىرقى ئاقچى ناھىيىسى تەۋەسىدىكى قاقشال ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىن ئايرىپ چىقىلىپ ، ئاقچى مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسىنى قۇرۇلدى ، ئۇ ئاقسۇ مەمۇرىي مەھكىمىسىگە قارىدى .

شۇ يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيىسى بىلەن ئاقچى مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى بىرلىكتە ناھىيە بازىرىدىن بەدەل قاراۋۇلخانىسىغا باردىغان تاشيولنى ئۆلچەپ لايىھىلەپ پۈتكۈزدى .

مىنگونىڭ 30 ـ يىلى (1941 ـ يىلى)

1 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى ناھىيە تەۋەسىدە چېچەك تارقىلىپ ، ناھىيىلىك 1 ـ باشلانغۇچ مەكتەپتە بىر كۈندىلا 30 نەچچە بالا يۇقۇملاندى .

2 ـ ئايدا ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە ئۇچتۇرپان ، ئاقچى ناھىيىلىرىنىڭ ھاكىملىرى يىغىنى ئېچىلىپ ، ناھىيە چېگرىسى مۇھاكىمە قىلىنىپ بېكىتىلدى .

2 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى ئەن ۋېي ئۇچتۇرپان ناھىيىسىگە ھاكىم بولدى .

8 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى ئابلا ھوشۇر قاتارلىق تۆت كىشى ئۇلاغلارغا مال ئارتىپ كۆچاغا كېتىۋاتقاندا ، قارا يامغۇر يېغىپ قىيىن كەلگەچكە ، ئۇنىڭ ئۇستىگە قاراڭغۇدا يولدىن ئېزىپ قالغاچقا ، ئۇلار 12 تۆگە ، بىر ئات ، ئۈچ ئېشەك ۋە بارلىق مالىلىرى بىلەن سۇغا غەرق بولۇپ كەتتى .

10 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى ھەر مىللەت ـ ھەر ساھە ئاممىسى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشنى قوللاش يۈزىسىدىن ئىئانە بەردى .

مىنگونىڭ 31 ـ كۈنى (1942 ـ يىلى)

1 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ ئەزاسى لىن جىلۇ ئۇچتۇرپان ناھىيىسىگە ھاكىم بولدى .

1 ـ ئاينىڭ 31 ـ كۈنى ناھىيىدىن 518 ئۇيغۇر ياش ئىشچى تاللىنىپ ، يول ياساش ۋە ئالتۇن قېزىش تېخنىكىسىنى ئۆگىنىش ئۈچۈن ئۆلكە مەركىزىگە ئەۋەتىلدى .

4 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى ناھىيىدە تۇرۇشلۇق گومىنداڭ ئارمىيىسى 21 ـ تۇەننىڭ سىياسىي مۇدىرى زۇ گوگۈاڭ چېگرا ھەيئىتىلىك سالاھىيىتى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىغا بېرىپ چېگرا يىغىنىغا قاتنىشىپ ،

5 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى قايتىپ كەلدى .

4 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى ئۈچتۇرپان ناھىيىسىدە بېقىلىۋاتقان 28 نامرات كىشى ئاقسۇ دارىلئاجىزلىنغا ئەۋەتىپ بېرىلدى.

5 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى لىن جىلۇ شېڭ شىسەي تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ ئۈرۈمچىدە تۈرمىگە قامالدى.

5 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى جۇڭگو ـ سوۋېت خەلقئارا تاشيولىنى ياساش قۇرۇلتىيى ئېچىلىپ، يول ياساش كومىتېتى قۇرۇلدى.

6 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى ۋاڭ زىيۇڭ ئۈچتۇرپان ناھىيىسىگە مۇۋەققەت ھاكىم بولدى.

6 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى ناھىيىلىك ئىياللار قۇرۇلتىيىنىڭ سايلىشى ئارقىلىق ئامىنە، ئايشەمخان، تاجىنىساخانلاردىن ئىبارەت ئۈچ ئايال ۋەكىل ئۆلكىلىك ئىياللار قۇرۇلتىيىغا قاتنىشىشقا باردى.

7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ئۈزۈنلۇقى 178.9 مېتىر كېلىدىغان يامانسۇ كۆۋرۈكى سېلىندى.

9 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى ۋاڭ ژېندا ئۈچتۇرپان ناھىيىسىگە مۇۋەققەت ھاكىم بولدى.

11 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى ناھىيىلىك 1 ـ مەكتەپ دەرەخ كېسىۋاتقاندا، ئېھتىياتسىزلىقتىن ئالتە ئوقۇغۇچىنى ياغاچ بېسىۋېلىپ ئۆلدى.

11 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى ئۆلكىلىك قىزلار ئوقەتچىلىك زاۋۇتى قۇرۇلدى، ناھىيىدىكى ھەرمىللەت ئاممانى زاۋۇت قۇرۇشقا بەس ـ بەستە 18 مىڭ 400 تەڭگە ئىئانە قىلدى.

شۇ يىلى ئۈچتۇرپان ناھىيىسىدىن سۆلتان، يۈسۈپلەر شېڭ شىسەي تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ ئېچىنىشلىق ھالدا ئۆلتۈرۈۋېتىلدى.

مىنگونىڭ 32 ـ يىلى (1943 ـ يىلى)

3 ـ ئايدا ئۈچتۇرپاندىن ئاقچىغىچە پوچتا يولى ئېچىلدى.

7 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى جۇڭگو گومىنداڭىنىڭ ئۈچتۇرپان ناھىيىلىك پىرقىسى قۇرۇلدى.

9 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى ئۈچتۇرپان ناھىيىسىگە ھاكىم بولغان جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ ئەزاسى لىن جىلۇ شېڭ شىسەي تەرىپىدىن مەخپىي ئۆلتۈرۈۋېتىلدى، ئۇ شۇ يىلى 27 ياشتا ئىدى.

12 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى ناھىيە ئۆلكىلىك قىزلار ئوقەتچىلىك زاۋۇتىغا 48 مىڭ 200 يۈەن ئىئانە قىلدى.

12 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى كەلپىن ناھىيىسىدىن ۋاڭ يۈڭيى ئۈچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ ھاكىملىقىغا يۆتكەپ كېلىندى. ۋاڭ ژېندا كەلپىن ناھىيىسىنىڭ ھاكىملىقىغا يۆتكەلدى.

شۇ يىلى ئاقسۇ مەمۇرىي مەھكىمىسى شېڭ شىسەينىڭ پەرمانىغا ئاساسەن، ناھىيىلىك ساقچى ئىدارىسى 543 پارچە ماركىسىزم ـ لېنىنىزم ئەسىرىنى تېپىپ چىقىپ مۇسادىرە قىلدى. ناھىيىلىك شۆبە سودا ئۈيۈشمىسىدا ماركىسىزم ـ لېنىنىزم ئەسەرلىرى ۋە باشقا ئىنقىلابىي ئەسەردىن 30 خىل 147 پارچە، ئۈيغۇر ئۈيۈشمىسىدا 82 پارچە بار ئىدى.

مىنگونىڭ 33 ـ يىلى (1944 ـ يىلى)

1 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى ئۈچتۇرپان ناھىيىسى 2 ـ دەرىجىلىك ناھىيە قىلىندى.

2 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى شىنجاڭدا تاموژنا قۇرۇلغاندىن كېيىن ئۈچتۇرپان قاتارلىق جايلاردا ئونىڭ شۆبىسى قۇرۇلدى، شۇنىڭدىن كېيىن تاشقى سودا بىلەن شۇغۇللىنىدىغان سودا كارۋانلىرى ياكى يۈك ئاپتوموبىللىرى، يۈك ئۇلاغلىرى يۇقىرىدىكى تاموژنىلارنىڭ تەكشۈرۈشىدىن ئۆتكەندىن كېيىن چېگرىدىن كىرىپ ـ چىقالايدىغان

بولدى ، باشقا چېگرىدىن ئۆتۈش چەكلەندى .

2 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى ئەن ژېي ئوچتۇرپان ناھىيىسىگە ھاكىم ، ناھىيىلىك پىرقىگە باش شۇجى بولدى .

3 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى ئاقسۇ دوختۇرخانىسى ئوچتۇرپانغا دوختۇر ئەۋەتتىپ ، كېزىك ۋە جىنسىي كېسەلگە گىرىپتار بولغان 470 كىشىنى داۋالىدى .

5 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى ناھىيىلىك خەلق ئەسكەرلىرى تۆەنى قۇرۇلدى ، ئەن ژېي تۆەنجاڭلىقىنى قوشۇمچە ئۈتىدى .

مىنگونىڭ 34 ـ يىلى (1945 ـ يىلى)

1 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنىدىن 4 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنگىچە يېزا ـ بازارلاردا باۋ ـ جيا تۈزۈمى يولغا قويۇلدى ، يېزىلاردا يېزىلىق ھۆكۈمەت قۇرۇلدى .

7 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى خەلق مەكتەپلىرى قۇرۇلۇپ ، خەلق مائارىپى ئومۇملاشتۇرۇلدى ، چوڭلارنىڭ ساۋادىنى چىقىرىش يولغا قويۇلدى .

8 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى ئوچتۇرپان ناھىيىسىدە مۆلدۈر يېغىپ ، قىسمەن زىرائەتلەرنى نابۇت قىلىۋەتتى .

11 ـ ئايدا ئوچتۇرپان ناھىيىسىدە نوپۇسنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش ئىياغلاشتى ، ناھىيە بويىچە 16 مىڭ 431 ئائىلە ، 78 مىڭ 813 نوپۇس بارلىقى ئېنىقلاندى .

شۇ يىلى ئاقسۇدىكى شىنجاڭ ئاتلىق 2 ـ شى 5 ـ تۆەننىڭ كۆچەيتىلگەن لىيەنى ئوچتۇرپاندىكى مۇزداۋاننى ساقلىدى .

مىنگونىڭ 35 ـ يىلى (1946 ـ يىلى)

5 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى چۇ جىچىن ئوچتۇرپان ناھىيىسىگە مۇۋەققەت ھاكىم بولدى .

11 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى ژاڭ ژېندا ھاكىم بولدى .

شۇ يىلى باۋ ـ جيا تۈزۈمى مۇكەممەللەشتۇرۇلدى ، ناھىيە ئىككى بازار ، 12 يېزا ، 117 باۋ ، 958 جياغا ئايرىلدى .

مىنگونىڭ 36 ـ يىلى (1947 ـ يىلى)

1 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى ناھىيىلىك ۋاقىتلىق كېڭەش قۇرۇلدى ، كېڭەشنىڭ 11 ئەزاسى بار بولدى ، مامۇت كېڭەش باشلىقى بولدى .

9 ـ ئايدا ئابلىز رېشىت ئوچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ مۇئاۋىن ھاكىملىقىدىن مۇۋەققەت ھاكىملىققا ئۆزگەرتىلدى .

10 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى خۇدابەردى نىياز كېڭەش باشلىقلىقىغا سايلاندى .

12 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى شياۋ جەنزې ئوچتۇرپان ناھىيىسىگە ھاكىم بولدى .

12 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى يامانسۇدا 5 بال يەر تەۋرىدى .

شۇ يىلى توققۇزبۇلاق باغچىسىنىڭ نامى جۇڭسەن باغچىسىغا ئۆزگەرتىلدى .

شۇ يىلى لىيۇ جىنشەن ئوچتۇرپان ناھىيىلىك پىرقىنىڭ باش شۇجى بولدى .

مىنگونىڭ 37 - يىلى (1948 - يىلى)

1 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئۈچتۇرپان ناھىيىسىدە ئۆمۈر سۈغۇرتىسى كەسپى يولغا قويۇلدى.
1 - ئاينىڭ 31 - كۈنى ئاقچىدا ئۈچتۇرپان ناھىيىلىك باج ئىدارىسىنىڭ شۆبىسى قۇرۇلدى.
5 - ئايدا ئاقسۇ ۋىلايىتى بويىچە نوپۇس تەكشۈرۈش - رەتلەش باشلاندى، ئۈچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ نوپۇسى 78 مىڭ 769 بولدى.
10 - ئاينىڭ 24 - كۈنى ۋۇ يۈشۈن ئۈچتۇرپان ناھىيىسىگە ھاكىم بولدى.
شۇ يىلى زاپاس 7 - شى 65 - لۇنىڭ بىر يىگى ئۈچتۇرپان ناھىيىسىگە ئورۇنلاشتى، چېگرىدا چەكلەنگەن رايون بېكىتىلىپ، پاسپورتى يوق ھەرقانداق كىشىنىڭ چەكلەنگەن رايونغا كىرىشى مەنئى قىلىنىدى.
شۇ يىلى ئۈچتۇرپان پوچتا ئىدارىسى B - 3 دەرىجىلىك قىلىپ ئۆزگەرتىلدى ھەم ئۈچتۇرپاندىن ئاقسۇغا تېلېگرامما كەسپى يولغا قويۇلدى.

مىنگونىڭ 38 - يىلى (1949 - يىلى)

3 - ئاينىڭ 2 - كۈنى گومىنداڭنىڭ ئۈچتۇرپاندا تۇرۇشلۇق ئارمىيىسى ھەربىي تەمىنات تەييارلاش ئۈچۈن يېزا باشلىقلىرىنى يىغىپ، ھەربىي تەمىنات سېتىۋېلىش يىغىنى ئېچىپ، بۇغدايىنى ئالقا ئالماشتۇرۇشنى قارار قىلدى. بىر ئات ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 14 تاغار (1400 كىلوگرام) بۇغدايغا ئالماشتۇرۇلدى، چارۋىدارلاردىن جەمئىي 25 ئات تېگىشىلدى.
3 - ئاينىڭ 19 - كۈنى ئۈچتۇرپان ناھىيىلىك 1 - نۆۋەتلىك كېڭەش يىغىنى ئېچىلدى.
6 - ئاينىڭ 17 - كۈنى ناھىيىلىك ساقچى ئىدارىسى چارۋىچىلارغا چېگرا رايونلاردا مال بېقىش يول خېتى بېجىرىپ بەردى.
6 - ئاينىڭ 18 - كۈنى ناھىيىلىك پوچتا ئىدارىسى پېرېزوت چېكى كەسپىنى يولغا قويدى، ۋاقتىنچە پۇل نەقلەشتۇرمەي، چەك كېسىپ بېرىپ تۇردى.
6 - ئاينىڭ 24 - كۈنى ئاقيار بازىرى تەۋەسىدە يېرىم سائەت مۆلدۈر يېغىپ، زىرائەتنى ئېغىر زىيانغا ئۇچراتتى.
7 - ئاينىڭ 19 - كۈنى ئۈچتۇرپان ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئاقيار يېزىسى بىلەن كەلپىن ناھىيىسىنى كېلىشتۈرۈش يىغىنى ئېچىپ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى يايلاق ماجىراسىنى ھەل قىلدى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى دەۋرى

1949 - يىلى

9 - ئاينىڭ 25 - ، 26 - كۈنلىرى شىنجاڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولدى. ئۈچتۇرپان ناھىيىسىدە بۇرھان شەھىدىنىڭ تېلېگراممىسى تاپشۇرۇۋېلىنغاندىن كېيىن تىنچ يول بىلەن ئازاد بولغانلىق جاكارلاندى.
10 - ئاينىڭ 6 - كۈنى ئۈچتۇرپاندىكى گومىنداڭنىڭ 2 - يىڭ 3 - لىيەنىدىكى بىرقىسىم ئەكسىيەتچىلەر

ناھىيە بازىرى ئەتراپىدىكى ئاھالىلەرنى قوراللىق بۇلىدى .

10 ـ ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا گومىنداڭنىڭ ناھىيىلىك پىرقىسى بىلەن كېڭەش بىكار قىلىندى .

11 ـ ئاينىڭ باشلىرىدا ، ئىلى مىللىي ئارمىيە ئاتلىق 1 ـ پولكى مۇزداۋان ئارقىلىق ئۇچتۇرپانغا كەلدى ، ھەرمىللەت ئامما يولىنىڭ ئىككى تەرىپىدە تۇرۇپ ئۇلارنى قارشى ئالدى ، ئۇلار ئۇچتۇرپاندا بەش كۈن تۇرۇپ ، قەشقەرنى قوغداشقا يۈرۈپ كەتتى .

11 ـ ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا ، مىللىي ئارمىيە تەشۋىقات ئەترىتىنىڭ باشلىقى بولغان ئىسمائىل ئىبراھىم ئۇچتۇرپان ناھىيىسىگە مۇۋەققەت ھاكىم بولدى .

1950 ـ يىلى

2 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى ئۇلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنى 1 ـ دەرىجىلىك ناھىيە قىلدى .

3 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك كومىتېتى قۇرۇلدى ، خەن فاكۇي تۇنجى شۇجى بولدى .

3 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى ئىسمائىل ئىبراھىم ئۇچتۇرپان ناھىيىسىگە ھاكىم بولدى .

شۇ ئايدا جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ 1 ـ دالا ئارمىيىسى 1 ـ بىڭتۇەن 2 ـ كورپۇس پىيادە قىسىم 5 ـ شى پارتكومىدىن ئاجرىتىلغان كادىرلار ئۇچتۇرپان ناھىيىسىگە كېلىپ خەلق ھاكىمىيىتى قۇردى .

شۇ ئايدا 2 ـ جۇن پىيادە قىسىم 5 ـ شى 14 ـ تۇەننىڭ مۇھاپىزەتچىلەر لىيەنسى ئۇچتۇرپان قاراۋۇلخانىسىنى مۇھاپىزەت قىلدى .

4 ـ ئاينىڭ باشلىرىدا ، 14 ـ تۇەن مۇھاپىزەتچىلەر لىيەندىن 50 نەچچە كىشى ، مۇھاپىزەتچىلەر ئەترىتىدىن 19 كىشى يېڭىئاۋات (ھازىرقى يېزا ئىگىلىك 1 ـ شى 4 ـ تۇەن)تا بوز يەر ئېچىپ ئىگىلىك تىكلەشكە كىرىشتى .

4 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى باۋ ـ جيا تۈزۈمى بىكار قىلىنىپ ، ئاساسىي قاتلام خەلق ھاكىمىيىتى تەشكىللەندى . ناھىيە بەش رايون ، 21 باشقۇرۇش رايونى ، 146 كەنتكە ئايرىلدى .

شۇ ئايدا ناھىيە بويىچە تۇنجى پارتىيە ياچېيكىسى — ناھىيىلىك پارتكوم ئورگان ياچېيكىسى قۇرۇلدى ، خەن فاكۇي قوشۇمچە ياچېيكا شۇجىسى بولدى .

5 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ئۇچتۇرپان بازىرىدا تۇنجى نۆۋەتلىك ھەرمىللەت ـ ھەرساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنى ئېچىلدى .

5 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى سابىق گومىنداڭنىڭ ئۇچتۇرپان قاراۋۇلخانىسىدا تۇرۇشلۇق پىتراپ قاچقان خادىملىرىدىن فېك چېڭدې ، لى گەن ، لى جيەنشىن ئۇچەيلەن بىرلىكتە باندىتلىق قىلىپ ، يامانسۇ ئاھالىسى داۋۇت ئىمام ئائىلىسىدىكى بەش جان كىشىنى ئۆلتۈرۈۋەتتى ھەم ئۇلارنىڭ مال ـ دۇنياسىنى بۇلاپ ئىلىغا قاچتى . شۇ يىلى 10 ـ ئايدا بۇ ئۇچ جىنايەتچى تۇتۇلۇپ ئۆلۈم جازاسى بېرىلدى .

9 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى بازاردىكى ئورۇنلاردا پارتىينىڭ تۇنجى تۇركۈمدە ئۇچ ئۇيغۇر قوبۇل قىلىندى .

10 ـ ئاينىڭ باشلىرىدا چاۋشىيەنگە بېرىپ ھال سوراش ئۈمىكى ناھىيىگە كېلىپ دوكلات يىغىنى ئېچىپ ، ئامېرىكا جاھانگىرلىكىنىڭ چاۋشىيەندىكى زوراۋانلىقى ئۈستىدىن شىكايەت قىلدى ، شۇنىڭ بىلەن ناھىيە بويىچە ئامېرىكا جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇش ـ چاۋشىيەنگە ياردەم بېرىش ، يۇرت ـ ۋەتەننى قوغداش دولقۇنى كۆتۈرۈلدى .

12 ـ ئايدا ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى باندىت ، كەسپىي ئوغرى ، پاھىشۋاز ، زەھەر چەككۈچىلەرنى يىغىپ تەربىيىلەپ ئۆزگەرتتى ، ياخشى ئۆزگەرگەنلەرنى ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇپ ئىشلەپچىقىرىشقا

قاتناشتۇردى .

شۇ يىلى يېڭىئاۋاتقا تۇرۇشلۇق جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى قۇمئېرىق دەريياسىدىن بىر ئۆستەڭ چېپىپ ، 3333 گېكتار يەرنى سۇغاردى .

1951 - يىلى

1 - ئايدا ناھىيىلىك پارتكوم رەھبەرلىرى سەپەرۋەرلىك دوكلاتى بېرىپ ، ھەرمىللەت خەلقىنى ئامبېرىكا جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇش - چاۋشيەنگە ياردەم بېرىش ئۆچۈن پۈل ئىئانە قىلىشقا چاقىردى .

9 - ئاينىڭ 20 - كۈنى ناھىيە بويىچە ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش خىزمىتى قانات يايدۇرۇلدى ، بۇ خىزمەت كېيىنكى يىلى 4 - ئاينىڭ 6 - كۈنى ئاياغلاشتى .

11 - ئايدا ژاڭ گاۋسەي ج ك پ ئۆچتۇرپان ناھىيىلىك كومىتېتىنىڭ مۇۋەققەت شۇجىسى بولدى .

شۇ يىلى ئامبېرىكا جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇش - چاۋشيەنگە ياردەم بېرىش يۈزىسىدىن كونا خەلق پۇلى ھېسابىدا 204 مىليون يۈەنلىك ئالتۇن ، كۈمۈش ، ئاشلىق ، چارۋا ئىئانە قىلىندى .

1952 - يىلى

5 - ئاينىڭ 11 - كۈنى گومىنداڭ مەزگىلىدىكى ھاكىم ژۇ يۈشۈنگە ئەكسىلئىنقىلابىي جىنايەت بېكىتىلىپ ئۆلۈم جازاسى بېرىلدى ژە ئېتىلدى (1984 - يىلى ئاقلىنىپ ھەقىقەتكە قايتقانلار قاتارىدا مۇئامىلە قىلىندى) .

6 - ئاينىڭ 23 - كۈنى ناھىيە بويىچە خىيانەتچىلىككە ، ئىسراپچىلىققا ، بيۇروكراتلىققا قارشى تۇرۇشتىن ئىبارەت «ئۈچكە قارشى تۇرۇش» ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى ، بۇ ھەرىكەت 56 كۈن داۋاملاشتى .

9 - ئاينىڭ 19 - كۈنى ناھىيە بويىچە مۇددەتكە ، تۇركۈمگە بۆلۈپ يەر ئىسلاھاتى باشلاندى (بۇ ھەرىكەت 1953 - يىلى 6 - ئاينىڭ 12 - كۈنى ئاياغلاشتى) .

11 - ئاينىڭ 24 - كۈنى ناھىيە بويىچە 3463 لاپقۇتلىشىش گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى ، بۇ گۇرۇپپىلارغا 26 مىڭ دېھقان قاتناشتى .

12 - ئاينىڭ 15 - كۈنى ئاقياردا 13 كىشى پارتىيىگە قوبۇل قىلىنىپ ، تۇنجى يېزا پارتىيە ياچېيكىسى قۇرۇلدى .

شۇ يىلى ناھىيە خەلقى ئامبېرىكا جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇش - چاۋشيەنگە ياردەم بېرىش يۈزىسىدىن كونا خەلق پۇلى ھېسابىدا 232 مىليون يۈەن ئىئانە قىلدى .

شۇ يىلى ئۆچتۇرپان ناھىيىسى بويىچە تۇنجى ئازسانلىق مىللەت ژەكىلى — ئاخۇن (قىرغىز) شىنجاڭدىن تەشكىللەنگەن ھەرمىللەت - ھەرساھە ئېكسكۇرسىيە ئۆمىكى تەركىبىدە ئىچكى ئۆلكىلەرنى ئېكسكۇرسىيە قىلدى .

1953 - يىلى

1 - ئاينىڭ 4 - كۈنى ناھىيىلىك سودا - سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى قۇرۇلدى ژە تۇنجى نۆۋەتلىك سودا- سانائەتچىلەر قۇرۇلتىيى ئېچىلدى .

2 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى تۇنجى نۆۋەتلىك دېھقانلار ۋەكىللىرى يىغىنى ئېچىلدى .
3 ـ ئايدا ۋاڭ گاۋسەي ج ك پ ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك كومىتېتىنىڭ شۇجىسى بولدى .
7 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك سايلام كومىتېتى قۇرۇلدى . شۇنىڭدىن كېيىن سايلام خىزمىتى مۇددەتكە ، تۈركۈمگە بۆلۈپ ئىشلىنىپ ، كېيىنكى يىلى 3 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى ئاياغلاشتى .
شۇ ئايدا دېھقان روزى ئىمام تېرىغان شال ، بۇغداي ، كېۋەزدىن ناھىيە بويىچە بىرلىك مەھسۇلاتتا شۇ يىللىق رېكورت يارىتىپ ، شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئۇ ئۆلكىلىك ئەمگەك نەمۇنىچىلىرى يىغىنىغا قاتناشتى .
شۇ يىلى نوپۇس 1 ـ قېتىم ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈلۈپ ، ناھىيە بويىچە 21 مىڭ 67 ئائىلە ، 85 مىڭ 621 نوپۇس بارلىقى ئېنىقلاندى .

1954 ـ يىلى

2 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى 1 ـ رايونىنىڭ ئاقتوقاي يېزىسىدا ناھىيە بويىچە تۇنجى يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپى سىناق تەرىقىسىدە قۇرۇلدى .
4 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى ئۇچتۇرپان بازىرىدا ناھىيە بويىچە تۇنجى نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 ـ يىغىنى ئېچىلدى ، قۇرۇلتايغا 85 ۋەكىل قاتناشتى ، ۋاڭ گاۋسەي ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ ھاكىملىقىغا سايلاندى .
6 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى ناھىيە بازىرىدىكى بازارلىق يازلىق كىنوخانا پۈتۈپ ئىشلىتىلدى .
7 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ 2 ـ رايونىنىڭ 1 ـ ، 2 ـ يېزىلىرى (يامانسۇ رايونىدىكى قىرغىزلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايون) قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ ئاقچى ناھىيىسىگە ئايرىپ بېرىلدى .
9 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى ج ك پ ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك كومىتېتىنىڭ شۇجىسى ۋاڭ گاۋسەي ئاقسۇ ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ ئەزاسى بولدى .
10 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى شىنجاڭ ئۇلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭ چارۋىچىلىق رايونلىرىنى زىيارەت قىلىش ئۈمىكى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىگە كېلىپ ، 2 ـ رايونىنىڭ قىرغىز ئاپتونوم يېزىسىنى كۆزدىن كەچۈرگەندە ، ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىن ئاقچى ناھىيىسىگە بۆلۈپ بېرىلگەن 2 ـ رايونىنىڭ 1 ـ ، 2 ـ يېزىلىرىنى يەنە ئۇچتۇرپان ناھىيىسىگە قايتۇرۇپ بەردى .
11 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك ھەربىي خىزمەت ئۆتەش ئىدارىسى قۇرۇلدى ، جاۋ چى تۇنجى ئىدارە باشلىقى بولدى .
شۇ يىلى پوچتا ـ تېلېگراف ئىدارىسى سىمسىز راتسىيە ئورنىتىپ ، تېلېگرامما كەسپىنى يولغا قويدى .

1955 ـ يىلى

3 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكتى قۇرۇلدى .
3 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك 1 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 3 ـ يىغىنى ئېچىلدى ، يىغىندا مەتتىمىن نەيىم ھاكىملىققا سايلاندى .
7 ـ ئايدا ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ناھىيىلىك خەلق كومىتېتىغا ئۆزگەرتىلدى .
7 ـ ئايدا جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك كومىتېتى قۇرۇلدى .
10 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى لىيۇ شىگىيۇ ناھىيىلىك پارتكومنىڭ مۇۋەققەت شۇجىسى بولدى .

12 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى جۈڭگو يېزا ئىگىلىك بانكىسى شىنجاڭ شۆبىسىنىڭ ئۈچتۇرپان ناھىيىلىك تارمىقى قۇرۇلدى .

شۇ يىلى 30 مىڭ ئەمگەك كۈچى ئىشقا سېلىنىپ ، ئۇزۇنلۇقى 55 كىلومېتىر كېلىدىغان يېڭىئاۋات ئۆستىكى چېپىلدى .

شۇ يىلى ئاپتونوم رايون ناھىيىلىك پوچتا ئىدارىسىدىن مەمەت كەنجىگە «3 ـ دەرىجىلىك ئەمگەك نەمۇنىچىسى» دەپ نام بەردى .

1956 ـ يىلى

1 ـ ئايدا خەلق ئىشچىلىرى سەپەرۋەر قىلىنىپ ، ئۇزۇنلۇقى 108 كىلومېتىر كېلىدىغان ئۈچتۇرپان — ئاقسۇ تاشيولى ئوڭشالدى ھەم شۇ ئايدا قاتناش باشلاندى .

3 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى ئۈچتۇرپان بازىرىدا ج ك پ ئۈچتۇرپان ناھىيىلىك 1 ـ قۇرۇلتىيى ئېچىلىپ ، 11 ئەزادىن تەركىب تاپقان ج ك پ ئۈچتۇرپان ناھىيىلىك 1 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتى سايلاپ چىقىلدى . لىيۇ شىڭيۇ ناھىيىلىك پارتكومىنىڭ شۇجىسى بولدى .

3 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى ئۈچتۇرپان بازىرى 1 ـ رايوندىن ئايرىپ چىقىلىپ بازارلىق خەلق كومىتېتى قۇرۇلدى .

شۇ ئايدا خۇسۇسىي سودا ـ سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش تاماملاندى .

4 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ناھىيىگە بىۋاستە قاراشلىق ئورۇنلاردا ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى تازىلاش ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى .

شۇ ئايدا ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 115 كىلومېتىر كېلىدىغان ئۈچتۇرپان — يېڭىئاۋات ، ئۈچتۇرپان — ئاقيار تاشيوللىرىنى ياساش باشلاندى . بۇ يوللار 11 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنىگىچە پۈتتى .

10 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى توققۇز ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپى بىلەن بەش ئىشلەپچىقىرىش ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى بىرلەشتۈرۈلۈپ ، ناھىيىلىك قول سانائەت بىرلەشمە كوپېراتىپى قىلىندى .

11 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى 2 ـ رايونلۇق «1 ـ ئىيۇل» ئالىي كوپېراتىپى ئاپتونوم رايون بويىچە مول ھوسۇل ئېلىشتا 3 ـ دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى .

12 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 75 كىلومېتىر كېلىدىغان ئۈچتۇرپان — ئاقچى ئاددىي تاشيولى پۈتۈپ قاتناش باشلاندى .

شۇ يىلى ناھىيە بازىرىدىكى ئىدارە ـ ئورگانلارغا تېلېفون ئورنىتىلدى ؛ يېزا ـ كەنتلەرگە بارىدىغان بەش پوچتا يولى ئېچىلدى .

شۇ يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۈرۈمچىدە تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسىنىڭ تاشقى ئىشلار ئەمەلدارى قاباس ئۈچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ ئوتتېبشى ، يامانسۇ ، يېڭىئاۋات يېزىلىرىغا بېرىپ ، پۇقرالارغا قانۇنسىز سوۋېت مۇھاجىرىلىق گۇۋاھنامىسى سېتىپ ، جۈڭگو پۇقرالىرىنى چەتكە قېچىشقا قۇتراتتى .

1957 ـ يىلى

1 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى ئۈچتۇرپان قەدىمىي شەھىرى ئاپتونوم رايون بويىچە تۇنجى تۇرىكۇمىدىكى مەدەنىيەت يادىكارلىقى قاتارىغا كىرگۈزۈلدى .

3 ـ ئاينىماق 12 ـ كۈنى مامۇت داۋۇت ئۇچتۇرپان ناھىيىسىگە ھاكىم بولدى . ئەسلىدىكى ھاكىم مەمتىمىن نەيىم ئاقسۇ ۋىلايەتلىك پارتكومىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىلىقىغا يۆتكەلدى .

5 ـ ئاينىماق 1 ـ كۈنى ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا بەش بال يەر تەۋرىدى .

5 ـ ئاينىماق 19 ـ كۈنى 7 ـ رايوندىكى يېڭىئاۋات ئالىي كوپىراتىپىدا كىچىك توخۇ فېرمىسى قۇرۇلدى .

10 ـ ئاينىماق 5 ـ كۈنى ناھىيىگە بىۋاستە قاراشلىق ئىدارە ـ ئورگانلاردا ئىستىل تۈزىتىش ھەرىكىتى باشلاندى ، 308 ئادەم ئۆگىنىشكە قاتناشتى ، ئارقىدىنلا چوڭ سايراش ، چوڭ ئېچىلىش باشلىنىپ كەتتى .

12 ـ ئاينىماق 16 ـ كۈنى ناھىيە بويىچە ئوڭچىلارغا قارشى كۆرەش قانات يايدۇرۇلدى .

شۇ يىلى قىشتا باش سۇغىرىش ئۆستىگى — «سەكرەپ ئىلگىرىلەش ئۆستىگى»نىڭ قۇرۇلۇشى باشلاندى ، بۇ ئۆستەڭنىڭ ئۇزۇنلۇقى 31 كىلومېتىر بولۇپ ، 1960 ـ يىلى 3 ـ ئايدا پۈتتى .

1958 ـ يىلى

3 ـ ئاينىماق 3 ـ كۈنى ج ك پ ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك 2 ـ قۇرۇلتىيى ئېچىلدى .

6 ـ ئاينىماق 10 ـ كۈنى ئۇچتۇرپان ناھىيىسى بىلەن ئونسۇ ناھىيىسى ئوتتۇرىسىدىكى دەريا قىنى بۇ ئىككى ناھىيىنىڭ چېگرىسى قىلىندى .

7 ـ ئاينىماق 31 ـ كۈنى ناھىيىلىك قوي نەسلىنى ياخشىلاش قوماندانلىق شتابى قۇرۇلۇپ ، قوي نەسلىنى ياخشىلاش خىزمىتى ئىشلەندى .

9 ـ ئاينىماق 15 ـ كۈنى ناھىيە بويىچە 5611 ئەمگەك كۈچى ئاجرىتىلىپ ، كەلكۈنمەدە پولات تاۋلاش قوشۇنى بەرپا قىلىندى ، كەلكۈنمەدە پولات تاۋلاش 11 ـ ئاينىماق 25 ـ كۈنى ئاياغلاشتى ، بۇ جەريانداا چوڭ-كىچىك ئوچاقتىن 705ى ياسالدى ، جەمئىي 528.56 تونىا تۆمۈر تاۋلاندى (بۇنىڭ ئىچىدە ساپ تۆمۈر 0.03 تونىا) ، يەنە تۆمۈر ، پولات ، ئالىيۇمىن ، ئۇران ، كۆمۈر قاتارلىقلارغا دائىر چوڭ ـ كىچىك 17 كان نۇقتىسى بايقالدى .

شۇ ئايدا ئۇچتۇرپان ، ئاۋات ناھىيىلىرىنىڭ 90 يول ئىشچىسىنى ئېلىپ ماڭغان ئۇچ ئاپتوموبىلى كۆچادىكى شور ئېقىندا كەلكۈندە قېلىپ 22 ئادەم ئۆلدى .

شۇ ئايدا ناھىيىلىك «سەكرەپ ئىلگىرىلەش» سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسىنىڭ قۇرۇلۇشى باشلاندى ، بۇ ئىستانسا كېيىنكى يىلى 10 ـ ئايدا پۈتۈپ توك تارقاتتى .

10 ـ ئاينىماق 10 ـ كۈنى ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 40 كىلومېتىر كېلىدىغان چوڭقۇر غول ئۆستەڭنى چېپىش باشلاندى .

شۇ ئايدا ناھىيە بويىچە خەلق گۈڭشېسى قۇرۇش ئىشقا ئاشۇرۇلدى ، 24 رايون ، 96 ئالىي يېزا ئىگىلىك كوپىراتىپى ئاساسىدا 14 خەلق گۈڭشېسى قۇرۇلدى ، بۇلار 96 چوڭ ئەترەت ، 465 ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىگە ئايرىلدى ، 22 مىڭ 252 ئائىلە گۈڭشېغا كىردى ، بۇ بارلىق ئائىلىنىڭ 98.23 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ .

10 ـ ئاينىماق ئوتتۇرىلىرىدا يەرلىك مىللەتچىلىككە قارشى تۇرۇش ـ ئىستىل تۈزىتىش ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى ، بۇ ھەرىكەت كېيىنكى يىلى 6 ـ ئايدا ئاخىرلاشتى .

11 ـ ئاينىماق 10 ـ كۈنى قول سانائەت زاۋۇتى ئۇچتۇرپان بازىرىغا قوشۇۋېتىلىپ ، بازار بىلەن كوپىراتىپ بىرلەشتۇرۇلگەن خەلق گۈڭشېسى قۇرۇپ چىقىلدى .

12 ـ ئاينىماق 30 ـ كۈنى ئاقيار يېزىسىدا بىر يىلدا تۆت قېتىم پىلە قۇرتى بېقىش سىناق قىلىنىپ مۇۋەپپەقىيەت قازىنىلدى ، كەچ كۈزدە پىلە مەھسۇلاتى خېلى يۇقىرى بولدى .

شۇ يىلى چارۋىچىلىق سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىلدى ، ناھىيە بويىچە باشلانغۇچ چارۋىچىلىق كوپىراتىپىدىن سەككىزى قۇرۇلدى .

شۇ يىلى ناھىيە بويىچە تۇنجى سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى — توققۇز بۇلاق «شەرق قىزارىدى» سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى پۈتۈپ توك تارقاتتى .

1959 - يىلى

2 - ئاينىڭ 2 - كۈنى ئاپتونوم رايون ، ۋىلايەت ، ناھىيىنىڭ 242 كادىرىدىن تەشكىللەنگەن ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك خىزمەت ئەترىتى يېزىلارغا بېرىپ ، خەلق گۇڭشېسىنى تەرتىپكە سېلىشقا كىرىشتى .

3 - ئاينىڭ 11 - كۈنى ناھىيە بويىچە چوڭ چارۋىلارنىڭ نەسلىنى ياخشىلاش خىزمىتى قانات يايدۇرۇلدى .

3 - ئاينىڭ 20 - كۈنى ناھىيە بويىچە يەتتە يىلىك ، 43 لىيەننى ئۆزئىچىگە ئالغان بىر خەلق ئەسكەرلىرى تۈەنى قۇرۇلۇپ ، 13 مىلىك 497 خەلق ئەسكىرى بىر ئاي ھەربىي مەشىققە سېلىنىدى .

3 - ئاينىڭ 22 - كۈنى ناھىيە بويىچە يېزىلاردا سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى قۇرۇش ئەۋج ئالدۇرۇلۇپ ، شۇ يىلىلا 50 نەچچە ئېلېكتر ئىستانسىسىغا تۇتۇش قىلىندى .

7 - ئاينىڭ 5 - كۈنى ئىمامىلىرىم گۇڭشېسىدا مۇلدۇر ئاپىتى ، 82.2 گېكتار يەردىكى زىرائەت زىيانغا ئۇچرىدى .

شۇ ئايدا 115 ئادەم ئاجرىتىلىپ ، ناھىيە بويىچە تۇپراقنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش خىزمىتى قانات يايدۇرۇلدى .

10 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ناھىيە بويىچە ئارمىيە ، خەلق بولۇپ 20 نەچچە مىلىك ئادەم كاتتا يىغىلىش ئۆتكۈزۈپ ، دۆلەت قۇرۇلغانلىقىنىڭ 10 يىللىقىنى تەبرىكلىدى .

شۇ كۈنى ناھىيىلىك خەلق رادىئو ئۈزىلى قۇرۇلۇپ ئاڭلىتىش بەردى .

10 - ئاينىڭ 8 - كۈنى ناھىيىلىك سودا ئىدارىسىنىڭ ھاراق زاۋۇتى پۈتۈپ ، ئون نەچچە خىل شىرنە ھارىقى ئىشلىدى .

10 - ئاينىڭ 28 - كۈنى ئاپتونوم رايونىنىڭ پۇل ئاجرىتىشى بىلەن باغچا قايتا ياسىلىپ ، «ئۇچتۇرپان توققۇز بۇلاق باغچىسى» دەپ نام بېرىلدى .

11 - ئاينىڭ 10 - كۈندىن 23 - كۈنگىچە كەڭ كۆلەمدە سۇچىلىق قۇرۇلۇشى قىلىش زەربىدارلىق ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى . بۇ ھەرىكەتتە ناھىيە بويىچە 10 مىلىك 506 ئەمگەك كۈچى ئاجرىتىلىپ ، 187 مىلىك 161 ئىش كۈنى سەرپ قىلىنىپ ، ئومۇمىي ئۆزۈنلۇقى 104.67 كىلومېتىر كېلىدىغان 494 ئېرىق-ئۆستەڭ چېپىلدى ، 432 مىلىك كۆب مېتىر توپا كولاندى .

12 - ئاينىڭ 18 - كۈنى ناھىيە بويىچە سوتسىيالىستىك تەربىيە مەركەز قىلىنغان گۇڭشېنى تەرتىپكە سېلىش ھەرىكىتى باشلاندى ، بۇ ھەرىكەت ئۇچ يېرىم ئاي داۋاملاشتى ، ھەرىكەتكە ئالتە گۇڭشې ، 26 باشقۇرۇش رايونى ، 96 چوڭ ئەترەت ، 448 ئىشلەپچىقىرش ئەترىتى قاتناشتى .

1960 - يىلى

1 - ئاينىڭ 16 - كۈنى ناھىيىلىك پارتكومدا شۇجىچۇ قۇرۇلدى ، لىيۇ شىگيۇ ناھىيىلىك پارتكومنىڭ 1 - شۇجىسى ، خۇاڭ رۇڭ ، ئابدۇرېھىم سىدىق ، چېن فۇئەنلەر ناھىيىلىك پارتكوم شۇجىچۇسىنىڭ شۇجىسى بولدى .

3 - ئايدا ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمى قۇرۇلدى ، شى يۈشېن بۆلۈم باشلىقى بولدى .

4 ـ ئايدا ناھىيىگە بىۋاسىتە قاراشلىق ئورگانلار ۋە كارخانا ـ كەسپىي ئورۇنلاردا خىيانەتچىلىككە ، ئىسراپچىلىققا ، بيۇروكراتلىققا قارشى تۇرۇشتىن ئىبارەت «يېڭى ئۇچكە قارشى تۇرۇش» ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى .

6 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى ناھىيىدە 1.5 ۋاتلىق ئېلېكتر ماتوردىن بىرى تەقلىد قىلىپ ياساپ چىقىلدى ، كېيىن يەنە توكى مېخانىكىلىق توغرىلىنىدىغان 12 ۋاتلىق گېنېراتوردىن بىرى تەقلىد قىلىپ ياسالدى .

7 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى خۇاڭ رۇڭ ناھىيىلىك پارتكومنىڭ 1 ـ مۇۋەققەت شۇجىسى بولدى .

10 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ قارارى بويىچە ، يېزا ئاھالىسىنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە نورمىلىق ئاشلىقى ئەسلىدىكى 192.5 كىلوگرامدىن 187.5 كىلوگرامغا چۈشۈرۈلدى ، ناھىيىدىكى دۆلەتكە قاراشلىق يەرلىك دېھقانچىلىق ، ئورمانچىلىق مەيدانلىرىدىكىلەرنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە تارتىلمىغان ئاشلىقى 192.5 كىلوگرام بولدى ، بازار ئاھالىسىنىڭ ئايلىق ئۆلچەملىك تەمىناتى 14.25 كىلوگرامدىن 13.6 كىلوگرامغا چۈشۈرۈلدى . پاختا ، ياغلىق دانلارنىڭ تەمىنات ئۆلچىمى جەھەتتە ھەربىر ئادەم يىلىغا ئوتتۇرىچە 750 گرام ساپ پاختا ، 3.5 كىلوگرام ياغلىق دان بىلەن ، ھەربىر ئادەم ئېيىغا 150 گرام سۇ يېغى بىلەن تەمىنلىنىدىغان بولدى .

10 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە شىنجاڭ بويىچە يېزىلارنى ئېلېكترلەشتۈرۈش نەق مەيدان يىغىنى ئېچىلدى . يىغىندا ئۇچتۇرپان ناھىيىسى سىناق تەرىقىسىدە مۇۋەپپەقىيەتلىك ياساپ چىققان توكى مېخانىكىلىق توغرىلىنىدىغان گېنېراتور ، ئېلېكتر ماتور ، ئېلېكتر كەپشەرلىگۈچ ، سوقا ، يەرلىك شتامپلاش ماشىنىسى قاتارلىق ئون نەچچە خىل يەرلىك ئۇسكۇنە كۆرگەزمە قىلىندى .

11 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ۋىلايەتلىك پارتكوم بىلەن ئاقسۇ ، ئۇچتۇرپان ناھىيىلىرىدىن تەشكىللەنگەن جۇڭگو ـ سوۋېت چېگرا تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى شەرقتە خانتەڭرى چوققىسىدىن غەربتە بەدەل تېغى چوققىسىغىچە بولغان جۇڭگو ـ سوۋېت چېگرىسى ئەھۋالىغا دائىر ئەمەلىي تەكشۈرۈش ۋە ماتېرىيال توپلاشنى باشلىدى ، بۇ ئىش كېيىنكى يىلى 4 ـ ئاينىڭ ئاخىرى ئاياغلاشتى .

11 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنىدىن 16 ـ كۈنىگىچە ئۇچتۇرپان ، ئاقچى ، كەلپىن ناھىيىلىرى ئوتلاق ماجىراسىنى ھەل قىلىش يۈزىسىدىن ئۇچتۇرپاندا يىغىن ئاچتى ، يىغىندا تولۇق كېڭىشىش ئارقىلىق پرىنسىپ جەھەتتىن كېلىشىم ھاسىل قىلدى .

12 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى ناھىيىلىك پارتكوم كېڭەيتىلگەن يىغىن ئېچىپ ، ھەر دەرىجىلىك رەھبىرىي كادىرلاردا كۆرۈلگەن ئالاھىدە بولۇۋېلىش شامىلى ، بۇيرۇقۋازلىق شامىلى ، بيۇروكراتلىق شامىلى ، مۇلۇكنى ئومۇمنىڭ قىلىۋېتىش شامىلى ، خىيانەتچىلىك ـ ئوغرىلىق شامىلىدىن ئىبارەت «بەش شامال» مەسىلىسى مۇزاكىرە قىلىندى ۋە تەكشۈرۈلدى .

قىشتا قىزىل بايراق گۇڭشې مەكىت 2 ـ چوڭ ئەترىتىدە ئىششىق كېسىلى تۈپەيلى 21 گۇڭشې ئەزاسى ئۆلدى .

شۇ يىلى دۆلەتكە قاراشلىق يەرلىك دېھقانچىلىق مەيدانى قۇرۇلدى .

1961 ـ يىلى

1 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى لۇ جيەنرېن بىلەن ئاپتونوم رايوننىڭ مۇئاۋىن رەئىسى ئىسمائىل ياسىنوف ئاقچىدا ئۇچتۇرپان ، ئاقچى ، كەلپىن ناھىيىلىرىنىڭ ئوتلاق ماجىراسىنى ھەل قىلىپ ، بۇ ئۇچ ناھىيىنىڭ چېگرىسىدا يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىنكى مەمۇرىي باشقۇرۇش تەۋەلىكىنىڭ چېگرا سىزىقى ئۆلچەم قىلىنىدىغانلىقىنى قارار قىلدى .

6 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى يېڭىئاۋات گۈڭشېسىدا قاتتىق يامغۇر يېغىدى ، ئىارقىدىنلا قىيىان كېلىپ ، 685.3 گېكتار يەردىكى زىرائەت ئاپەتكە ئۇچرىدى ، 921 ئېغىز ئۆي ئۆرۈلۈپ چۈشتى .

8 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى ناھىيىلىك پارتكوم ناھىيە بويىچە ئۇچ دەرىجىلىك كادىرلار يىغىنى ئېچىپ ، بېيجىڭ خىزمەت يىغىنىنىڭ روھى بىلەن ئاپتونوم رايونلۇق ئۇچ دەرىجىلىك كادىرلار يىغىنىنىڭ روھىنى يەتكۈزدى ۋە ئىزچىللاشتۇردى .

8 ـ ئايدا قىزىل بايراق گۈڭشې ئۇرۇقچىلىق مەيدانى ئاق قوناقنىڭ يېڭى سورتىنى كىرگۈزۈپ ، سىناق تەرىقىسىدە تېرىپ مۇۋەپپەقىيەت قازاندى .

9 ـ ئايدا قىزىل بايراق گۈڭشې ئۇرۇقچىلىق مەيدانى قىزىل چىگىنى كىرگۈزۈپ ، سىناق تەرىقىسىدە تېرىپ مۇۋەپپەقىيەت قازاندى .

قىشتا ئىستىل تۈزىتىش ـ گۈڭشېلارنى تەرتىپكە سېلىش ھەرىكىتىگە بىرلەشتۈرۈلۈپ ، 95 يېزا پارتىيە ياچېيكىسىدا ئىككى تۈركۈمگە بۆلۈپ پارتىيە تەرتىپكە سېلىندى ؛ بۇنىڭدا خاتالىقى ئېغىر 12 پارتىيە ئەزاسىغا پارتىيە ئىنتىزامى جازاسى بېرىلدى .

شۇ يىلى 159 ئىشچى ـ خىزمەتچى قىسقارتىلىپ تۇۋەنگە چۈشۈرۈلدى ، ناۋادا ئاشلىق يەيدىغان 118 بازار ئاھالىسى يېزىلارغا ماكانلاشتۇرۇلدى .

1962 ـ يىلى

3 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى ج ك پ ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك 3 ـ قۇرۇلتىيى ئېچىلدى ، خۇاڭ رۇك ناھىيىلىك پارتكومنىڭ شۇجىسى بولدى .

4 ـ ئايدا يېڭىئاۋات گۈڭشېسىنىڭ ئىككى چارۋىچىلىق چوڭ ئەترىتىدە 1529 چارۋا كېسەل تەگكەنلىكتىن ، 238 چارۋا يەم ـ خەشەك قىسلىقتىن ئۆلدى .

8 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى ناھىيىلىك سەنئەت ئۇمىكى تۈزۈپ رېژىسسورلۇق قىلغان ئۇيغۇرچە كانتا دراما ـ «لوتپۇللا مۇتەللىپ» تۇنجى قېتىم ئويناپ ، ئاممىنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا ئېرىشتى .

9 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى «ئىلى ـ چۆچەك ۋەقەسى» يۈزبەرگەندىن كېيىن ناھىيە بويىچە 127 ئادەم ئاجرىتىلىپ ، بازار ، يېزىلاردا ئاپتونوم رايونلۇق خەلق كومىتېتىنىڭ بۇيرۇقى تەشۋىق قىلىندى .

9 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى ناھىيىلىك شىنخۇا كىتابخانىسىدا «ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»نىڭ 4 ـ تومىنى تارقىتىش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلدى .

كۈزدە ، ئاقسۇ ئۆلكىلىك پارتكوم ئاقيار گۈڭشېدا ئۆلكىلىك بويىچە ئاشلىق بىلەن پۈرچاقنى كىرىشتۈرۈپ تېرىش نەق مەيدان يىغىنى ئاچتى .

11 ـ ئايدا ئۇدا بەش كۈن تۆۋەن تېمپېراتۇرا كۆرۈلۈپ ، تۆۋەن تېمپېراتۇرا 3 ℃ 31. قا چۈشتى . يېڭىئاۋات گۈڭشې بىلەن بوزىر ئۆزلەشتۈرۈش 4 ـ تۈەنىنىڭ مېۋىلىك دەرەخلىرىنىڭ ھەممىسى ئۆشۈپ كەتتى .

12 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى ياركۆزۈك خەلق گۈڭشېسى قۇرۇلدى .

شۇ يىلى ناھىيە بويىچە چارۋىلاردا ئۆپكە كېسىلى ، جىگەر قۇرتى كېسەللىكى ، قىچىشقاق ، قوتۇر كېسەللىكى ، دىزىنتېرىيە كېسەللىكى كۆرۈلدى ، 12 مىڭ 389 چارۋىغا مۇداپىئە ۋاكسىنىسى ئەملەندى ، 10 مىڭ 68 چارۋا كېسەللىك بىلەن يۇقۇملاندى ، ئۇلاردىن 7238ى داۋالاندى ، 2830ى ئۆلدى .

1963 ـ يىلى

1 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى ئۇچتۇرپان ناھىيىسى مەملىكەت بويىچە «ئۇچتە ئېتىبار بېرىلىدىغان ناھىيە»

لەرنىڭ بىرى قىلىپ بېكىتىلدى .

2 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى لىيۇ گېنچۈەن ناھىيىلىك پارتكومنىڭ شۇجىسى بولدى .

3 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدا پارتىيىنى تەرتىپكە سېلىشنى نۇقتىدا سىناق قىلىش خىزمىتى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە قانات يايدۇرۇلدى .

3 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى ناھىيىلىك تۇرلۇك ماللار شىركىتى مەسئۇلىيەتسىزلىك قىلىپ ، قىزىل بايراق گۇڭشېسىنىڭ ئاقتوقاي شۆبە سېتىش دۇكىنىغا ئىككى تۈك يېنزىننى كىرسىن دەپ تارقىتىپ بېرىپ ، ئوت ئاپىتى پەيدا قىلدى ، 8472.83 يۈەن ئىقتىسادىي زىيان كۆرۈلدى .

4 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى جۇڭگو ـ ھىندىستان چېگرىسىدىكى قوغدىنىش ـ قايتۇرما زەربە بېرىش ئۇرۇشىغا قاتناشقان قىسمىنىڭ ئىلغار ئىش ـ ئىزلىرىدىن دوكلات بېرىش گۇرۇپپىسى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىگە كېلىپ دوكلات بەردى .

5 ـ ئايدا ئۇدا ئون كۈن يامغۇر يېغىپ كەلكۈن ئاپىتى كۆرۈلدى ، كەلكۈن 1021 گېكتار يەردىكى بۇغداينى بېسىۋالدى ، بەش خاماننى ئېقىتىپ كەتتى ، 1000 تونىنا بۇغداي زىيان بولدى ؛ 182 ئېغىز ئۆينى بۇزۇۋەتتى ، بىر ئادەم يارىلاندى ؛ 433 ئات ـ ئۇلاغ ئۆلدى ؛ تاشيول كۆۋرۈكلىرى بۇزۇلۇپ كەتكەچكە ، قاتناش توختاپ كەتتى .

6 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى ناھىيىگە بىۋاستە قاراشلىق ئورگانلاردا پارىخورلۇققا ، پۈرسەتپەرەسلىككە ، ئىسراپچىلىققا ، بۆلگۈنچىلىككە ، بيۇروكراتلىققا قارشى تۇرۇشتىن ئىبارەت يېڭى «بەشكە قارشى تۇرۇش» ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى .

6 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى ناھىيىلىك پارتكوم شۇجىچۈسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ ، 1 ـ شۇجى شۇجى دەپ ، 2 ـ شۇجى مۇئاۋىن شۇجى دەپ ؛ گۇڭشې پارتكومىنىڭ 1 ـ شۇجىسى گۇڭشې پارتكوم شۇجىسى دەپ ، ئەسلىدىكى شۇجى مۇئاۋىن شۇجى دەپ ئاتىلىدىغان بولدى .

6 ـ ئايدا ناھىيە بويىچە 162.3 گېكتار يەردىكى بۇغدايغا ئال چۈشۈپ ، بۇغدايدىن ھوسۇل چىقمىدى .

7 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى مۇلدۇرنىڭ زەربىسىدە ناھىيە بويىچە تۆت گۇڭشې ، 15 چوڭ ئېتىزەت ، 48 ئىشلەپچىقىرىش ئېتىزلىقىنىڭ 2936.5 گېكتار يېرىدىكى زىرائەت ئاپەتكە ئۇچرىدى .

8 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى ئۇچتۇرپان ناھىيىسى ۋىلايەت ، ئاپتونوم رايونىنىڭ چوڭ چارۋا يېتىشتۇرۇش بازىسى قاتارىغا كىرگۈزۈلدى .

9 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى ياركۆۋرۈك ، ياڭخې گۇڭشېلىرىدە سوتسىيالىستىك تەربىيىنى نۇقتىدا سىناق قىلىش باشلاندى .

شۇ ئايدا دانى سالى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىگە ھاكىم بولدى .

شۇ يىلى ئاقيار گۇڭشېسى تۇنجى قېتىم كۈزدە زىغىر تېرىشنى سىناق قىلىپ مۇۋەپپەقىيەت قازاندى ، زىغىر مايسىلىرى تەكشى ، ئوبدان ئۇستى ، ھوسۇلى بىلەن ياغ چىقىش نىسبىتى ئەتىيازدا تېرىغان زىغىرنىڭكىدىن كۆپ بولدى .

1964 ـ يىلى

2 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى ئاقيار گۇڭشېسىدا 1 ـ قارارلىق سوتسىيالىستىك تەربىيە ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلۇپ ، 9 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنىگىچە يەتتە ئاي يەتتە كۈن داۋاملاشتى .

6 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى 2 ـ قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈش باشلاندى . تەكشۈرۈشتە ناھىيە بويىچە 25 مىڭ 622 ئائىلە ، 94 مىڭ 134 نوپۇس بارلىقى ئېنىقلاندى .

11 ـ ئايدا ئاقسۇ ـ ئۇچتۇرپان ـ ئاقچى ئارلىقىدا ئاپتوموبىل بىلەن پوچتا يوللانمىسى يەتكۈزۈش باشلىنىپ ، ئات ھارۋىسى بىلەن پوچتا يوللانمىسى يەتكۈزۈشكە خاتىمە بېرىلدى .

1965 - يىلى

5 - ئاينىڭ 4 - كۈنى ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدا 5.8 بال يەر تەۋرىدى.

7 - ئاينىڭ 8 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم بىلەن خەلق كومىتېتى بەدەل تاغ ئېغىزىدىن دەريانى بويلاپ تۆۋەنگە مېڭىپ، جامائەگزىنىڭ شەرقى ئارقىلىق توشقان دەرياسىدىن ئۆتۈپ جىلغىنى بويلاپ يۇقىرىغا مېڭىپ، قىزىل بۇلاق داۋىنىدىن ئۆتۈپ ئازغان تاغ چوققىسىغچە بولغان لىنىيە ئۈچتۈرپان ناھىيىسى بىلەن ئاقچى ناھىيىسىنىڭ چېگرىسى بولىدىغانلىقىنى تەستىقلىدى.

10 - ئاينىڭ 8 - كۈنى ئاپتونوم رايون قۇرۇلغانلىقىنىڭ 10 يىللىقىنى تەبرىكلەشكە كەلگەن مەركەز ۋەكىللەر ئۆمىكىنىڭ 3 - شۆبە ئۆمىكى مۇئاۋىن ئۆمەك باشلىقى گو گۇاڭجۇنىڭ باشلامچىلىقىدا ئۈچتۈرپان ناھىيىسىگە كېلىپ ھال سوراش ئويۇنى قويدى.

10 - ئاينىڭ 14 - كۈنى ئاپتونوم رايون قۇرۇلغانلىقىنىڭ 10 يىللىقىنى تەبرىكلەشكە كەلگەن مەركەز ۋەكىللەر ئۆمىكى 4 - شۆبە ئۆمىكىنىڭ قىسمەن ئەزالىرى باش سىياسىي بۆلۈم مەدەنىيەت بۆلۈمىنىڭ باشلىقى شىي تاڭجۇڭنىڭ باشچىلىقىدا ئۈچتۈرپان ناھىيىسىگە كېلىپ ھال سورىدى.

11 - ئاينىڭ 26 - كۈنى ياڭخې گۇڭشې 11 - چوڭ ئەترەت 1 - ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىنىڭ ئات ئېغىلىغا ئوت كېتىپ، ئالتە ئېغىز ئۆي، 16 ئات، 200 باغلام بېدە كۆيۈپ كەتتى، 10 مىڭ يۈەن زىيان بولدى.

شۇ يىلى جۇڭگو يېزا ئىگىلىك پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ شالچىلىق مۇتەخەسسىس دىڭ يىڭ ئاقيار يېزىسىدىكى شاللىقنى كۆزدىن كەچۈردى.

1966 - يىلى

2 - ئاينىڭ 22 - كۈنى ج ك پ ئۈچتۈرپان ناھىيىلىك 4 - قۇرۇلتىيى ئېچىلدى.

3 - ئايدا ناھىيىلىك پوچتا ئىدارىسىنىڭ سىمچىسى نىياز سامساققا ئاپتونوم رايون «بەشتە ياخشى ئىشچى-خىزمەتچى» دەپ نام بەردى.

5 - ئاينىڭ 23 - كۈنى تۆۋەن تېمپېراتۇرا كۆرۈلۈپ، ناھىيە بويىچە 2424 گېكتار يەردىكى سېرىق پۇرچاق، 60 مىڭ 514 گېكتار يەردىكى كېۋەز، 1324.5 گېكتار يەردىكى كۆممىقوناق ئاپەتكە ئۇچرىدى.

7 - ئايدا «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ھەرىكىتى باشلاندى. ناھىيە بويىچە ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنى يىغىپ تەربىيىلەش كۇرسى ئېچىلغاندىن كېيىن بۇرژۇئا ئەكسىيەتچىل لۇشيەننىي تەنقىد قىلىش باشلاندى.

7 - ئاينىڭ 14 - كۈنى ئاقيار گۇڭشېسىنىڭ 2 - ، 3 - ، 5 - چوڭ ئەترەتلىرىدە 20 مىنۇت ئۆرۈكتەك چوڭلۇقتا مۆلدۈر چۈشۈپ، 133.33 گېكتار يەردىكى زىرائەتنى ۋەيران قىلىۋەتتى.

12 - ئاينىڭ 22 - كۈنى ئۈچتۈرپانغا سىرتتىن قىزىل قوغدىغۇچىلار ئالاقە باغلاشقا كەلدى. ئۈچتۈرپاندا قىزىل قوغدىغۇچىلارنى كۆتۈۋېلىش پونكىتى قۇرۇلدى.

1967 - يىلى

1 - ئاينىڭ 24 - كۈنى ئاقسۇ شۆبە ھەربىي رايونىدىن ئاجرىتىلغان كادىرلار بۈيرۇقنا بىنائەن، «ئۇچ

قوللاش ، ئىككى ھەربىي» (سولچىلارنى ، سانائەتنى ۋە يېزا ئىگىلىكىنى قوللاش ؛ ھەربىي ئىدارە قىلىش ، ھەربىي تەلىم ـ تەربىيە بېرىش) خىزمىتىنى ئىجرا قىلىش ئۇچۇن ئۇچتۇرپانغا كەلدى .

2 ـ ئايدا شاڭخەي «يانۋار بورىنى»نىڭ تەسىرىدە ئاممىا تەشكىللىنىپ ھوقۇق تارتىۋېلىش شامىلى چىقىرىپ ، خاتا ھالدا ناھىيىلىك پارتكومنىڭ ھوقۇقىنى تارتىۋالدى .

5 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۇنى سېرىقئارال كەلكۇن مۇداپىئە قۇرۇلۇشىنى ياساش باشلاندى .

8 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۇنى ناھىيە بويىچە ئۇچ گۇڭشي ، 13 چوڭ ئەترەت ، 39 ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى مۇلدۇر ئاپىتىگە ئۇچرىدى ، 4 .1591 گېكتار يەردىكى زىرائەت ئاپەتكە ئۇچراپ ، 650 تونىا ئاشلىق زىيان بولدى .

1968 ـ يىلى

1 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۇنى «ئالغا» گـۇڭشي 2 ـ چوڭ ئەترەت 5 ـ ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىنىڭ ئېغىل ـ قوتىنىغا ئوت كېتىپ ، 35 تېرىلغۇ كالىسى ، ئات ، ئېشەك كۆيۈپ كەتتى ، 8355 يۈەن ئىقتىسادىي زىيان بولدى .

7 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۇنى ناھىيىلىك «26 ـ ئىيۇن» ماۋ زېدۇڭ ئىدىيىسى يېزا داۋالاش ـ سەھىيە ئەترىتى قۇرۇلۇپ ، يېزىلاردا كېسەللىكىنىڭ ئالدىنى ئېلىشقا ۋە كېسەل داۋالاشقا كىرىشتى .

7 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۇنى يامانسۇ ، راكېتا ، قىزىل بايراق ، ياركۆزۈك ، ياڭخي ، ئاقيار گۇڭشېلىرىدا كەلكۇن ، مۇلدۇر ئاپىتى بولدى . راكېتا گۇڭشېسىنىڭ تۆت ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىدە 18 گۇڭشي ئەزاسىنىڭ ئۆيى ئۇرۇلۇپ چۆشتى ، ئېغىل ـ قوتان ، ئامبارلىرى ۋەيران بولۇپ كەتتى ، 3 .13 گېكتار يەردىكى زىرائەت ئاپەتكە ئۇچرىدى .

9 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۇنى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە داجەيدىن ئۆگىنىش ھەرىكىتى باشلاندى .

10 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۇنى بەش گۇڭشي ، 24 چوڭ ئەترەت ، 72 ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى مۇلدۇر ئاپىتىگە ئۇچرىدى ، 7 .2200 گېكتار يەردىكى زىرائەت ئاپەتكە ئۇچراپ ، 9 .559 تونىا ئاشلىق ، 2 .4 تونىا پاختا ، 8 .4 تونىا ياغلىق دان زىيان بولدى .

10 ـ ئايدا ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئوتتۇرا ئەترىتى بىلەن قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئوتتۇرا ئەترىتى ئالماشتۇرۇلدى .

12 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۇنى تولۇق ، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپلەرنى پۈتتۈرگەن 200 نەچچە ئوقۇغۇچى تاغ ۋە يېزىلارغا بېرىش چاقىرىقىغا ئاۋاز قوشۇپ ، كەمبەغەل دېھقان ـ تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلارنىڭ قايتا تەربىيىسىنى ئېلىش ئۇچۇن يېزىلارغا ماكانلاشتى .

1969 ـ يىلى

1 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۇنى ناھىيىلىك پارتكوم ناھىيە بويىچە يېزا ئىگىلىكىدە داجەيدىن ئۆگىنىش تەجرىبە ئالماشتۇرۇش يىغىنى ئاچتى .

2 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۇنى يېڭىئاۋات گـۇڭشېسىدا 6 .5 بال يەر تەۋرەپ ، ئىككى ئادەم ئۆلدى ، 329 ئېغىز ئۆي ئۇرۇلۇپ چۆشتى ، 200 قوي ـ ئۆچكە ئۆلدى ، جەمئىي 95 مىڭ يۈەن زىيان بولدى .

4 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۇنى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت قۇرۇلدى . ياۋ شىن ئىنقىلابىي كومىتېتنىڭ مۇدىرى بولدى . شۇنىڭدىن كېيىن گۇڭشېلاردا ئارقا ـ ئارقىدىن ئىنقىلابىي كومىتېت قۇرۇلدى .

4 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى ناھىيىلىك تراكتور پونكىتىنىڭ توك چىقىرىش سېخىدىكى ئىشچىلار قائىدىگە خىلاپ مەشغۇلات قىلىپ ئوت ئاپىتى پەيدا قىلىپ ، دۆلەتنىڭ 180 مىڭ يۈەنلىك مال ـ مۇلكىنى زىيانغا ئۇچراتتى ، شۇنىڭ بىلەن پونكىتتا 20 نەچچە كۈن ئىش توختاپ قالدى .

6 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى ناھىيە بازىرى ، يېڭىئاۋات تەۋەسىدە 4.7 بال يەر تەۋرىدى ، تەۋرەش مەنبە چوڭقۇرلۇقى 47 كىلومېتىرغا يەتتى .

7 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى ناھىيە تەۋەسىدە 24 سائەت يامغۇر يېغىپ ، يېغىن مىقدارى 30 مىللىمېتىرغا يەتتى ، شۇنىڭ بىلەن قىيان كېلىپ كەلكۈن ئاپىتى بولدى ، توشقان دەريا سىنىڭ كەلكۈن پەللىسى 10 يىلدىن بۇيانقى ئەڭ يۇقىرى پەللىگە چىقىپ ، كەلكۈننىڭ سېكۇنتلۇق ئېقىم مىقدارى 1200 كۇب مېتىرغا يەتتى . 2054 گېكتار يەردىكى زىرائەت ئاپەتكە ئۇچرىدى ، كەلكۈن ئاپىتى ئالتە گۇڭشې ، 21 چوڭ ئەترەتنى قاپلىدى ، 1000 تونناندىن ئارتۇق ئاشلىق زىيانغا ئۇچرىدى .

7 ـ ئايدا چېكەتكە ئاپىتى بولۇپ ، 1600 گېكتار يەردىكى زىرائەتتە چېكەتكە يامرىدى . ھەر كۋادرات مېتىر يەردىكى چېكەتكە 50 — 300 گىچە بولدى ، ئاپتونوم رايون ئايروپىلان ئەۋەتىپ چېكەتكىنى يوقاتتى .

12 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى ئورگان ئىشچى ـ خىزمەتچىلىرى بىلەن خەلق قوراللىق بۆلۈمىنىڭ ئوفىتسېر ـ ئەسكەرلىرى تراكتور پونكىتىدا ھاۋا مۇداپىئە مانېۋىرى ئۆتكۈزدى .

12 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى ج ك پ ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك يادرو گۇرۇپپا قۇرۇلدى ، ياۋ شىن گۇرۇپپا باشلىقى بولدى .

12 ـ ئايدا ناھىيىدىكى ئورگانلار بىلەن بىۋاستە قاراشلىق ئورۇنلاردا پارتىيىنى تەرتىپكە سېلىش خىزمىتى باشلاندى ، بۇ خىزمەت كېيىنكى يىلى 3 ـ ئايدا ئاياغلاشتى .

شۇ يىلى كەمبەغەل دېھقان ـ تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار تەشۋىقات ئەترىتى يېزىلاردىكى مەكتەپلەرگە كىرىپ ، كەمبەغەل دېھقان ـ تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار مەكتەپ باشقۇردى .

1970 ـ يىلى

3 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى ناھىيە بازىرىنىڭ شىمالىدىكى سالام تەۋەسىدە يەر تەۋرەپ ، 2500 ئېغىز ئۆي بۇزۇلدى ، ئون ئادەم يارىلاندى .

شۇ ئايدا ناھىيە بويىچە «بىرگە زەربە بېرىش ، ئۇچكە قارشى تۇرۇش» (ئەكسىلئىنقىلابىي بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرىگە زەربە بېرىش ، خىيانەتچىلىككە ـ ئوغرىلىققا ، ھايانكەشلىككە ، ئىسراپچىلىققا قارشى تۇرۇش) ھەرىكىتى باشلاندى .

6 ـ ئايدا ناھىيە بازىرىدىن 714 ئائىلىدىكى 2326 ئادەم ئۇچ تۇركۈمگە بۆلۈپ تارقاقلاشتۇرۇلۇپ يېزىلارغا ماكانلاشتۇرۇلدى .

7 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى ياركۆۋرۈك ، ياڭخى ، «ئالغا» ، راكېتا گۇڭشېلىرىنىڭ 16 چوڭ ئەترىتى مۇلدۇرنىڭ ھۆجۇمىغا ئۇچرىدى ، مۇلدۇرنىڭ ئەڭ چوڭى توخۇ تۇخۇمىدەك چۈشتى ، 1608 گېكتار يەردىكى زىرائەت ئاپەتكە ئۇچرىدى ، بۇنىڭ ئىچىدە بۇغداي 245.5 گېكتار بولۇپ ، ئۇنىڭ %50 ~ %100ى زىيان بولدى ؛ كۆممىقوناق 700.4 گېكتار ؛ شال ، كېۋەز ، قوغۇن ـ تاۋۇز ، تاماكا 662.2 گېكتار . شالنىڭ 40 پىرسەنتى ، كېۋەز بىلەن قوغۇن ـ تاۋۇزنىڭ ھەممىسى زىيانغا ئۇچرىدى .

12 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى يامانسۇ كۆۋرۈكى پۈتتى ، ئۇنىڭ ئۇزۇنلۇقى 126 مېتىر .

12 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى لى شىەندې ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتقا مۇدىر بولدى .

12 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى ناھىيە بويىچە يېزا ئىگىلىكىدە داجەيدىن ئۆگىنىش قەسىمىيات يىغىنى ئېچىلدى .

1971 - يىلى

1 - ئاينىڭ 16 - كۈنى ج ك پ ئوچتۇرپان ناھىيىلىك 5 - قۇرۇلتىيى ئېچىلدى ، لى شيەندې ناھىيىلىك پارتكومىنىڭ شۇجىسى بولدى .

1 - ئايدا بازار ئاھالىسىدىن 781 ئائىلىدىكى 1842 ئادەم يېزىلارغا ماكانلاشتۇرۇلدى .

3 - ئاينىڭ 23 - ، 24 - كۈنلىرى ناھىيە بازىرىنىڭ شىمالىدىكى سارام ئېتراپىدا ئىككى قېتىم 6.1 بال يەر تەۋرىدى . تەۋرەش مەركىزى ناھىيە بازىرىنىڭ 25 كىلومېتىر شىمالىدىكى پەيزىئېغىز بىلەن سارامئېغىز ئارىلىقىغا توغرا كەلدى ، 23 ئائىلىنىڭ ئۆيى پوتونلەي ئۆرۈلۈپ چۈشتى ، 211 ئائىلىنىڭ ئۆيى قىسمەن ئۆرۈلدى .

6 - ئاينىڭ 15 - ، 16 - كۈنلىرى يېڭىئاۋات گۈڭشېسىدا ئوچ قېتىم قاتتىق يەر تەۋرىدى ، 1000 ئېغىزدىن ئارتۇق ئۆي بۇزۇلدى ، 77 ئېغىز ئۆي ئۆرۈلۈپ چۈشتى ، 366 ئېغىز ئۆي قىسمەن ئۆرۈلدى ، ئون ئادەم ئۆلدى ياكى يارىلاندى ، تەۋرەش مەركىزىدە تەۋرەش دەرىجىسى 8 بالغا يەتتى . يەر تەۋرەشتىن كېيىن ، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلدى ، جۇ ئېنلەي زۇڭلى يەر تەۋرەش ئاپىتىگە دائىر ئەھۋاللارنى بىۋاسىتە سۈرۈشتۈردى .

7 - ئاينىڭ 5 - ، 6 - كۈنلىرى ناھىيە تەۋەسىدە ئومۇمىيۈزلۈك دېگۈدەك مۆلدۈر ئارىلاش يامغۇر يېغىپ ، قىيان كەلدى . ئالغا ، ياڭخې ، يېڭىئاۋات گۈڭشېلىرىنىڭ يەتتە چوڭ ئەترىتى ئاپەتكە ئۇچرىدى . 209.8 گېكتار يەردىكى زىرائەت ئاپەتكە ئۇچراپ ، 35.4 تونىنا ئاشلىق زىيان بولدى ؛ 230.3 گېكتار يەرنى كەلكۇن بېسىۋالغاچقا ، 294 تونىنا ئاشلىق ، 128 چارۋا زىيان بولدى ، كەلكۇن 18 ئامبارنى ، پۇقرالارنىڭ 476 ئېغىز ئۆيىنى ، 35 ئات ئېغىلىنى ، 40 كىلومېتىر تاشيولنى بۇزۇۋەتتى . سۇچىلىق جەھەتتە 300 مىڭ يۇەندىن ئارتۇق زىيان كۆرۈلدى .

1972 - يىلى

3 - ئاينىڭ 2 - كۈنى ناھىيىلىك دوختۇرخانا بىلەن ياڭخې گۈڭشې شىپاخانىسىدىن تەشكىللەنگەن كېسەللىكىنىڭ ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش ئەترىتى ياشانغانلاردا بولىدىغان ئاستا خاراكتېرلىك كاناي يالليۇغىنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈردى ۋە داۋالىدى .

6 - ئاينىڭ 24 - كۈنى ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت مەركەزگە ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ تۇرمۇش ياردىمى ، ئاشلىق باھا ياردىمى قاتارلىق جەھەتلەردە ساقلانغان مەسىلىلەرنى ئىنكاس قىلدى ، دېھقانچىلىق - ئورمانچىلىق مىنىستىرلىكىنىڭ تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى ناھىيىدە تەكشۈرۈشتە بولغاندىن كېيىن بۇلارنى تەڭشىدى .

7 - ئاينىڭ 9 - كۈندىن 25 - كۈنگىچە قىزىل بايراق ، يارکۆۋرۈك ، ئاقيار گۈڭشېلىرىغا قىيان كەلدى ؛ يېڭىئاۋات ، ئالغا ، يامانسۇ گۈڭشېلىرىدا مۆلدۈر يېغىپ ، 2315 گېكتار يەردىكى زىرائەتنى زىيانغا ئۇچراتتى .

9 - ئاينىڭ 7 - كۈنى ناھىيىلىك پارتكوم «لىن بياۋنى تەنقىد قىلىش - ئىستىل تۇزىتىش» يىغىنى ئاچتى . يىغىنغا 300 نەچچە ئادەم قاتناشتى .

شۇ يىلى قۇرغاقچىلىق كۆرۈلۈپ سۇ قىس بولدى ، 138 گېكتار يەردىكى زىرائەت قۇرغاقچىلىق ئاپىتىگە

ئۇچرىدى ، 160 گېكتار يەردىكى ئوتلاق قۇرۇپ كەتتى .

1973 - يىلى

1 - ئاينىڭ 20 - كۈنى ناھىيىلىك پارتكوم ، ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمىنىڭ رىياسەتچىلىكىدە چېگرا مۇداپىئە خىزمىتى يېغىنى ئېچىلىپ ، چېگرا مۇداپىئە ئۇرۇشى ۋە قۇرۇلۇش مەسىلىسى مۇزاكىرە قىلىندى .

6 - ئاينىڭ 19 - كۈنى ناھىيىلىك خەلق ئەسكەرلىرى مۇستەقىل تۈەنى قۇرۇلدى .

11 - ئاينىڭ 15 - كۈنى ناھىيىلىك 2 - ئوتتۇرا مەكتەپكە ئىسسىنىش سەۋەبىدىن ئوت كېتىپ ، بىر سىنىپ بىلەن بارلىق ئوقۇتۇش سايمانلىرى كۆيۈپ كەتتى ، 72 مىڭ يۈەنلىك زىيان بولدى .

1974 - يىلى

2 - ئاينىڭ 9 - كۈنى ناھىيە بويىچە «لىن بياۋنى ، كوڭزىنى تەنقىد قىلىش» ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى .

4 - ئايدا يېڭىئاۋات ، ئالغا گۈڭشېلىرىدىكى بۇغدايغا ئال چۈشۈپ ، 1334 گېكتار يەردىكى زىرائەت ئاپەتكە ئۇچرىدى .

6 - ئاينىڭ 23 - كۈندىن 25 - كۈنگىچە قارا يامغۇر يېغىپ كەلكۈن ئاپىتى بولدى ، 88 چوڭ ئەترەت ، 372 ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى ئاپەتكە ئۇچرىدى ، سەككىز ئادەم ئۆلدى ؛ ئېرىق - ئۆستەڭلەردە 318 يەردىن يار كەتتى ، كەلكۈن 65 كىلومېتىر ئېرىق - ئۆستەڭنى ، يەتتە نور قاتارلىق سۇ ئىنشائاتىنى ، 46 تـۇغمەننى ، چوڭ - كىچىك 301 كۆۋرۈكنى بۇزۇۋەتتى ، 546.9 گېكتار يەرنى يالاپ كەتتى ، 4399.7 گېكتار ئېتىزلىق ئاپەتكە ئۇچرىدى . 1716 ئائىلىنىڭ ئۆيى سۇ ئاستىدا قالدى ، 2992 ئېغىز ئۆي ، 56 ئات ئېغىلى ، 76 ئېغىز ئامبار ئۇرۇلۇپ چۈشتى ، 98.3 تونىنا ئاشلىق ئېقىپ كەتتى ياكى سۇغا چىلىشىپ كەتتى ، 31 مىڭ 580 ئات - ئۇلاغ ئۆلدى .

8 - ئاينىڭ 24 - كۈندىن 28 - كۈنگىچە ئاپتونوم رايونىنىڭ رىياسەتچىلىكىدە ، ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك خەلق ئەسكەرلىرى خىزمىتى نەق مەيدان يېغىنى (خەلق ئەسكەرلىرىنىڭ ھەربىي تېخنىكا ماھارىتى كۆرسىتىش يېغىنى) يامانسۇ گۈڭشېسىدا ئېچىلدى ، يېغىنغا ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى خەلق ئەسكەرلىرى ئىـــلغار كوللېكتىپى ۋە ئىلغار شەخسلەر بولۇپ 216 ئادەم قاتناشتى .

9 - ئاينىڭ 16 - كۈنى يامانسۇ گۈڭشېسىدىكى پېشقەدەم خەلق ئەسكىرى قەھرىمانى شىر ئەلى جەنۇبىي شىنجاڭ ھەربىي رايونى ئاچقان 2 - نۆۋەتلىك خەلق ئەسكەرلىرى قۇرۇلتىيىغا قاتناشتى ، قۇرۇلتايدا شىر ئەلى بىلەن يامانسۇ خەلق ئەسكەرلىرى يىگى تەقدىرلەندى ۋە مۇكاپاتلاندى .

12 - ئاينىڭ 30 - كۈنى لى رۇڭلىيەن ۋەلايەتلىك پارتكومنىڭ ئەزالىقىغا تەيىنلىنىپ ، ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك پارتكومنىڭ شۇجىلىقى بىلەن ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتنىڭ مۇدىرلىقىنى قوشۇمچە ئۇتەيدىغان بولدى .

1975 - يىلى

3 - ئايدا مەمەت مەخمۇت ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتنىڭ مۇدىرلىقىغا تەيىنلەندى ، جى رۇڭلىيەن ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتنىڭ مۇدىرلىقىنى ئۇتىمەيدىغان بولدى .

6 - ئاينىڭ 24 - كۈنى ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى ئابدۇرۇسۇل مەمەت گۇڭشې-

ئەترەتلەردىن 60 نەچچە ئادەمنى باشلاپ داجەيگە ئېكسكۇرسىيە ۋە ئۆگىنىشكە ماڭدى .

6 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى ناھىيىلىك «7 ـ ماي» يېزا ئىگىلىك ئۇنۇمىرىستېتى قۇرۇلدى .

10 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى ناھىيىلىك ياغ زاۋۇتىدا كۈنجۇرىگە ئۆزلۈكىدىن ئوت كېتىپ ، زاۋۇت ئۈيلىرى ۋە قىسمەن ئۇسكۇنىلەر كۆيۈپ كەتتى ، 25 مىڭ يۈەن زىيان بولدى .

شۇ ئايدا شىنجاڭ ھەربىي رايونى ئوچتۇرپان ناھىيىسىدە شىنجاڭ بويىچە ئاممىۋى رازۋېتكا قىلىش خىزمىتىدە تەجرىبە ئالماشتۇرۇش يىغىنى ئاچتى .

11 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى ناھىيىلىك پارتكوم ئىستىل تۈزىتىش يىغىنى ئاچتى . يىغىنغا 180 نەچچە ئادەم قاتناشتى .

12 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى ناھىيىلىك پارتىيىنىڭ ئاساسىي لۇشىەن تەربىيىسى خىزمىتى ئۆمىكى قۇرۇلدى ، ئۆمەك تۈركۈمگە بۆلۈنۈپ ، ئاقيار ، راكېتا ، يامانسۇ گۈڭشېلىرىغا بېرىپ ، پارتىيىنىڭ ئاساسىي لۇشىەن تەربىيىسىنى قانات يايدۇردى .

شۇ يىلى ئوچتۇرپاندىن ئاقسۇغا تېلېگراف لىنىيىسى ئېچىلدى .

1976 ـ يىلى

1 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى ناھىيىدىكى خەلق ئاممىسى ھەرخىل شەكىلدە زۇڭلى جۇ ئېنلەينىڭ ۋاپاتىغا قايغۇلۇق تەزىيە بىلدۇردى .

6 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈندىن 18 ـ كۈنگىچە ناھىيە بويىچە ئومۇمىيۈزلۈك قارا يامغۇر ، قاتتىق قار يېغىپ كەلكۈن ئاپىتى بولدى . تاغلىق رايونلاردا يىغىندى قارنىڭ قېلىنلىقى بىر مېتىردىن ئاشتى ، چوڭقۇر يەرلەردە ئۇچ مېتىرغا يەتتى . 96 چوڭ ئەترەت ، 447 ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى ، 3196 گېكتار ئېتىز ئاپەتكە ئۇچرىدى ، بۇنىڭ ئىچىدە 2193.5 گېكتار يەردىن ھوسۇل چىقمىدى ؛ سەككىز ئادەم ئۆلدى ، 16 ئادەم يارلاندى ؛ 7878 چارۋا ئۆلدى ، 3978 ئېغىز ئۆي ئۆرۈلۈپ چۈشتى ؛ 16 تونىنا ئاشلىق ، ئالتە تونىنا ياغلىق دان ئېقىپ كەتتى ؛ 729 ئېرىق ـ ئۆستەڭ ، 61 كىلومېتىر يول بۇزۇلدى .

7 ـ ئايدا سۇۋېت ئىتتىپاقى كۆپ قېتىم ئايروپىلان ، قوراللىق قىسىم ئەۋەتىپ ئوچتۇرپان چېگرىسىغا تاجاۋۇز قىلىپ ئىغۋاگەرچىلىك قىلدى ، ۋەقە تۇغدۇرۇپ ، چارۋىچىلارنىڭ مال بېقىشىغا دەخلى قىلدى .

9 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى ناھىيە بويىچە 5000چە ئادەم يىغىلىپ ، رەئىس ماۋ زېدۇڭنىڭ ۋاپاتىغا قايغۇلۇق تەزىيە بىلدۇردى .

10 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى ناھىيىلىك پارتكوم ئاممىۋى يىغىن ئېچىپ ، جياڭ چىڭ ئەكسىلئىنقىلابىي گۇرۇھىنىڭ تارمار قىلىنغانلىقىنى تەبرىكلىدى .

11 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى ياڭخې گۈڭشېسى ناھىيە بويىچە 1 ـ قېتىملىق يالڭاياغ دوختۇر ۋەكىللىرى يىغىنى ئاچتى ، يىغىنغا 131 ۋەكىل قاتناشتى ، يىغىندا 19 ئىلغار كوللېكتىپ ، 20 ئىلغار شەخس تەقدىرلەندى .

12 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى ئالغا گـۈڭشې 7 ـ چوڭ ئەترەت 5 ـ ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىنىڭ ئات ئېغىلىغا ئوت كېتىپ ، 51 ئۇلاغ ، يەتتە ئېغىز ئۆي ، 1000 كىلوگرام ئاشلىق ، 1200 تال بادرا كۆيۈپ كەتتى .

12 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى ناھىيىدە ماۋ زېدۇڭ تۇغۇلغانلىقىنى خاتىرىلەش پائالىيىتى ئۇتكۈزۈلۈپ ، ئۇچ ئىنقىلابىي ناخشا ئېيتىش ، شېئىر دېكلىماتسىيە قىلىش ۋە مەخسۇس تام گېزىتى چىقىرىش ئارقىلىق رەئىس ماۋ زېدۇڭنىڭ تۆھپىلىرى مەدھىيىلەندى .

شۇ يىلى ئوچتۇرپان ناھىيىسى ئاپتونوم رايون بويىچە كەندىر ئىشلەپچىقىرىش بازا ناھىيىلىرى قاتارىغا كىردى .

1977 - يىلى

4 - ئايدا ناھىيە بويىچە «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ»نى چوڭقۇر پاش قىلىش - تەنقىد قىلىش دولقۇنى كۆتۈرۈلدى .

7 - ئاينىڭ 15 - ، 16 - كۈنلىرى يېڭىئاۋات گۈڭشېسىنىڭ 5 - چوڭ ئەترىتى ، «ئالغا» گۈڭشېسىنىڭ 10 - چوڭ ئەترىتى مۇلدۇر ئاپىتىگە ئۇچرىدى ، مۇلدۇر مۇشتەك چوشتى . 221 گېكتار بۇغداي ، 313.3 گېكتار كۆممىقوناق ، 43.4 گېكتار شال ، 51.6 گېكتار ياغلىق دان ، 10.2 گېكتار كېۋەز ئاپەتكە ئۇچرىدى . 95.3 توننا بۇغداي ، 126 توننا كۆممىقوناق ، 22.8 توننا شال ، 10.4 توننا ياغلىق دان زىيان بولدى .

10 - ئاينىڭ 6 - كۈنى ناھىيە بويىچە 18 ئادەم ئاجرىتىلىپ توققۇز گۈرۈپپا تەشكىللىنىپ ، گۈڭشېلاردا ئۆسمە بىلەن ئۆلۈپ كەتكەنلەر ئەسلەش ئۇسۇلىدا تەكشۈرۈلدى .

11 - ئاينىڭ 26 - كۈنى «پاش قىلىش ، تەنقىد قىلىش ، تەكشۈرۈش» ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلۇپ ، «تۆت كىشىلىك گۈرۇھ» بىلەن باغلىنىشلىق ئادەم ۋە ئىشلار تەكشۈرۈلدى .

1978 - يىلى

2 - ئاينىڭ 26 - كۈندىن 3 - ئاينىڭ 5 - كۈنگىچە ياركۆزۈك گۈڭشې 4 - چوڭ ئەترەت 5 - ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىنىڭ باشلىقى مەمەت روزى شەرەپ بىلەن بېيجىڭدا ئېچىلغان مەملىكەتلىك 5 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 - يىغىنىغا قاتناشتى .

4 - ئاينىڭ 25 - كۈندىن 5 - ئاينىڭ 8 - كۈنگىچە ناھىيىدە باش تەمرەتكىسىنى داۋالاش كۇرسى ئېچىلدى . شۇنىڭدىن كېيىن ناھىيە بويىچە باش تەمرەتكىسى ئىككى قېتىم ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈپ داۋالاندى ، بۇ جەريانىدا 20 مىڭ 143 ئادەم تەكشۈرۈلۈپ ، باش تەمرەتكىسى بولۇپ قالغان 12 مىڭ 209 ئادەمدىن 12 مىڭ 115ى داۋالاپ ساقايتىلدى .

4 - ئاينىڭ 27 - كۈنى ناھىيىلىك پارتكوم سىياسەتنى ئەملىيلەشتۈرۈش رەھبەرلىك گۈرۈپپىسى قۇرۇلدى . ئۇنىڭ قارىمىقىدا ئىشخانا قۇرۇلۇپ ، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»دىكى ناھەق ، يالغان ، خاتا دېلولار قايتا تەكشۈرۈلدى . كېيىنكى يىلى 9 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ناھىيە بويىچە مۇشۇ خىلدىكى 256 دېلونىڭ ھەممىسى قايتا تەكشۈرۈلۈپ ئاقلاندى .

6 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق ئىنقىلابىي كومىتېت چىقارغان «ئاپتونوم رايون بويىچە يەر ناملىرىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش خىزمىتىنى قانات يايدۇرۇش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش»نىڭ روھىغا ئاساسەن ، ناھىيىدە يەر ناملىرىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش خىزمىتى قانات يايدۇرۇلۇپ ، 7 - ئاينىڭ 23 - كۈنى ئايغاقلاشتۇرۇلدى .

7 - ئاينىڭ 6 - كۈندىن باشلاپ ناھىيىلىك پارتكوم ئورگىنى بىلەن ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت ئورگىنى ئايرىم ئىش بېجىرىدىغان بولدى .

7 - ئايدا ناھىيىلىك سېمونت زاۋۇتى پۈتۈپ ئىشقا كىرىشتۇرۇلدى .

شۇ يىلى نەسەن چارۋىچىلىق فېرمىسى 500 كۇب مېتىرلىق سۇ ساقلاش كۆلچىكىدىن بىرنى ياساپ ، چارۋىچىلار بىلەن چارۋىلارنىڭ ئىچىملىك سۇ قىينىچىلىقىنى ھەل قىلدى .

شۇ يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيىسى «ئۇچ شىمالىي رايون» (شەرقىي شىمال ، شىمالىي جۇڭگو ، غەربىي

شىمال) ئىھاتە قىلىنىدىغان نۇقتىلىق ناھىيە قاتارىغا كىردى .

1979 - يىلى

3 - ئاينىڭ 16 - كۈنىدىن 30 - كۈنگىچە ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم شۇجىسى جۇ رېنشەن قۇچقۇرغان ناھىيىسىنىڭ ياماڭسۇ گۈڭشېسىغا كېلىپ نۇقتىدا تۇرۇپ ، يېزا ئەھۋالىنى تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلدى .

3 - ئاينىڭ 23 - كۈنى پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ يولىيورۇقىغا ئاساسەن ، «تۆت خىل ئۇنسۇر» لارنىڭ ھەممىسىنىڭ «قالپاق»ى ئېلىپ تاشلاندى .

4 - ئاينىڭ 10 - ، 11 - كۈنلىرى ناھىيىدە بوران ئاپىتى بولۇپ ، 1149.12 گېكتار يەردىكى زىرائەت زىيانغا ئۇچرىدى ، 10 مىڭ 204 چارۋا ئۆلدى ، بوران 150 تونىنا ئوت - چۆپنى ئۇچۇرۇپ كەتتى ، 23 مىڭ تۇپ دەرەخنى ، 349 سمىتاناپ تۈۋرۈكىنى ئۇرۇۋەتتى ، 242 ئېغىز ئۆي بۇزۇلدى .

4 - ئاينىڭ 21 - كۈنى شىنجاڭ ھەربىي رايونىنىڭ قوماندانى ۋۇ كېخۇا ، مۇئاۋىن قوماندانى جاڭ خېچېڭلار باشچىلىقىدىكى خىزمەت گۇرۇپپىسى ئۇچقۇرغان ناھىيىسىدىكى چېگرا مۇداپىئە 10 - تۈەن بەدەل چېگرا مۇداپىئە لىيەنىدە تەكشۈرۈشتە بولدى ۋە خىزمەتلەرگە يېتەكچىلىك قىلدى .

6 - ئاينىڭ 27 - كۈنى ئاقيار گۈڭشېسىدا مۇلدۇر ياغدى ، مۇلدۇرنىڭ چوڭلىرى توخۇ تۇخۇمىدەك چۈشتى ، مۇلدۇر تۆت قوينى ئۆلتۈرۈپ قويدى ، بىر ئادەمنى يارلاندۇردى ، 254.4 گېكتار يەردىكى زىرائەتنى ئاپەتكە ئۇچراتتى .

7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى راكېتا گۈڭشېسىدىن قىزىل بايراق گۈڭشېسىغىچە بولغان دائىرىدە مۇلدۇر ئاپىتى بولدى ، ئاپەت ئەڭ ئېغىر بولغان راكېتا گۈڭشېسىنىڭ 5 - ، 6 - چوڭ ئەترەتلىرىدە 233.3 گېكتار يەردىكى كۆممىقوناق ، 254.4 گېكتار يەردىكى بۇغداي زىيانغا ئۇچرىدى .

7 - ئاينىڭ 23 - كۈنى ناھىيىلىك «7 - ماي» يېزا ئىگىلىك ئۇنىۋېرسىتېتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ ، ناھىيىلىك نەسىللىك چارۋا فېرمىسىغا ئۆزگەرتىلدى .

7 - ئاينىڭ 28 - كۈنى مۇلدۇر ئارىلاش قارا يامغۇر يېغىپ كەلكۈن ئاپىتى بولدى . شۇ يىلى ئەمدىلا 14 ياشقا كىرگەن زىبىرەم كوللېكتىپنىڭ كەلكۈن ئېقىتىپ كېتىۋاتقان چارۋىسىنى قوتقۇزۇش ئۈچۈن ھاياتىنىڭ خەۋپىگە ئۇچرىشىغا قارىماي ، كوللېكتىپنىڭ چارۋىسىنى قوتقۇزۇپ قېلىپ ھاياتىنى قۇربان قىلدى . ناھىيىلىك ئىتتىپاق كومىتېتى ئۇنىڭ قەھرىمانلىق ئىش ئىزلىرىنى تەقدىرلەش ئۈچۈن ، ئۇنى كوممۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقى ئەزاسى دەپ ئېتىراپ قىلدى ۋە ئۇنىڭغا «مۇنەۋۋەر ياش» دەپ نام بەردى .

8 - ئاينىڭ 31 - كۈنى ئاقيار ، ياڭخې ، ياركۆۋرۈك گۈڭشېلىرىدا قارا يامغۇر يېغىپ كەلكۈن كەلدى . كەلكۈن 1376 گېكتار يەردىكى زىرائەتنى زىيانغا ئۇچراتتى ، 76 ئېغىز ئۆينى ئۇرۇۋەتتى ، قىسمەن توما ، كۆۋرۈك ۋە تاشيوللارنى بۇزۇۋەتتى .

9 - ئاينىڭ 8 - كۈنى ناھىيىلىك پىلانلىق تۇغۇت كومىتېتى قۇرۇلدى . ئۇنىڭ قارىمىقىدا ئىشخانا تەسىس قىلىندى .

9 - ئاينىڭ 19 - كۈنى ياركۆۋرۈك ، ئاقيار گۈڭشېلىرىدا قاتتىق مۇلدۇر يېغىپ ، 5869.6 گېكتار يەردىكى زىرائەتنى ، 4465 تونىنا ئاشلىقنى زىيانغا ئۇچراتتى ، 9 - ئاينىڭ 26 - كۈنى ناھىيە بويىچە قىزىل ئۇششۇكى بولدى ، كەنجى كۆممىقوناق بىلەن قىسمەن شال ، سىرىق پۇرچاقلارغا ئۇششۇك تېگىپ ، 3000 تونىنا ھوسۇل كېمەيىپ كەتتى .

10 - ئايدا ئۇچقۇرغان ناھىيىلىك ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى .

11 - ئاينىڭ 19 - كۈنى يېڭىئاۋات گۈڭشې 4 - چوڭ ئەترەت ئايال ۋەكىللەر ھەيئىتى مەملىكەتلىك ئايالار بىرلەشمىسى بويىچە «8 - مارت» قىزىل بايراقدار كوللېكتىپ بولدى .

شۇ يىلى ناھىيە بويىچە «بەشنى بېكىتىش ، بىرنى مۇكاپاتلاش» ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلدى .

شۇ يىلى راكېتا گۈڭشې 9 ـ چولاق ئەترەت ئىتتىپاق باش ياچېيكىسى ئىتتىپاق مەركىزىي كومىتېتى تەرىپىدىن تەقدىرلەندى ، ئاپتونوم رايون بويىچە «يېڭى ئۇزۇن سەپەر زەربىدارى ئىلغار كوللېكتىپى» دېگەن نامغا ئېرىشتى .

شۇ يىلى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت بىناسى پۈتۈپ ئىشلىتىلدى .

1980 ـ يىلى

2 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى ئاقيار گۈڭشې 8 ـ چولاق ئەترەت 1 ـ ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىنىڭ باقمىچىسى ئوت قالىغاندا ، ئېھتىياتسىزلىق قىلغانلىقتىن ئوت كېتىپ ، 28 تېرىلغۇ كالىسى كۆيۈپ كېتىپ ، 14 مىڭ يۈەن زىيان بولدى .

5 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى ناھىيىلىك خەلق قوراللىق كومىتېتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ، مەمەت مەخمۇت كومىتېت مۇدىرى بولدى .

6 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى ج ك پ ئۈچتۈرپان ناھىيىلىك 6 ـ قۇرۇلتىيى ئېچىلدى .

8 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنىدىن 9 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنىگىچە ئىككى قېتىم مۇلدۇر ئاپىتى بولدى ، سەككىز گۈڭشې كەلكۈن ئاپىتىگە ئۇچرىدى . يېڭىئاۋات ، ئىمامىلىرىم ، ياركۆرۈك گۈڭشېلىرىنىڭ 33 چولاق ئەترەت ، 54 ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى ۋە ئىككى ئورمانچىلىق مەيدانىنىڭ 6625 گېكتار يەردىكى زىرائىتى ئاپەتكە ئۇچرىدى ، 14 ئېغىز ئۆي ئۆرۈلۈپ چۈشتى ، 2017 چارۋا ، 725 ئۆي قوشى ئۆلدى ؛ 14 ئادەم يارىلاندى . ناھىيە بويىچە 2880 گېكتار يەردىكى زىرائەت ۋەيران بولۇپ ، 2500 تونىنا ئاشلىق ، 150 تونىنا ياغلىق دان زىيان بولدى .

1981 ـ يىلى

1 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى ناھىيىلىك جەمئىيەت ئامانلىقىنى تۈزەش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى .

2 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى مەمەت مەخمۇت ج ك پ ئۈچتۈرپان ناھىيىلىك كومىتېتىنىڭ شۇجىسى بولدى .

6 ـ ئايدا ئابدۇرۇسۇل مەمەت ئۈچتۈرپان ناھىيىسىگە ھاكىم بولدى .

10 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونىنىڭ رەئىسى تۆمۈر داۋامەت ئۈچتۈرپان ناھىيىسىنى كۆزدىن كەچۈردى .

12 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى نەسەن چارۋىچىلىق فېرمىسىدا ياسالغان 59 كۆلچەك پۈتۈپ ئىشلىتىلدى . بۇ كۆلچەكلەرنىڭ ئومۇمىي سىغىمى 6000 كۇب مېتىر بولۇپ ، 3000دىن ئارتۇق چارۋا ، ئۇن نەچچە ئائىلىلىك چارۋىچىنىڭ ئېچىملىك سۇ قېينىچىلىقى ھەل قىلىندى .

شۇ يىلى ناھىيە تارىختا ئاز كۆرۈلىدىغان مۇلدۇر ، كەلكۈن ، بوران ئاپەتلىرىگە ئۇچرىدى . ئايرىم ھېسابلىغاندا ، سەككىز قېتىم مۇلدۇر ئاپىتى ، 22 قېتىم كەلكۈن ئاپىتى ، بىر قېتىم بوران ئاپىتى بولدى . 4186.6 گېكتار يەردىكى زىرائەت ئاپەتكە ئۇچراپ ، 3382.9 تونىنا ئاشلىق ، 293.8 تونىنا ياغلىق دان ، 17.4 تونىنا پاختا زىيان بولدى . 301 ئائىلىلىكنىڭ ئۆيى كەلكۈندە ئۆرۈلۈپ چۈشتى .

شۇ يىلى يېشىل ئوغۇت قىلىنىدىغان بېدىنى كەك كۆلەمدە يۇقىرى ھوسۇللۇق قىلىپ ئۈستۈرۈش سىنىقى مۇۋەپپەقىيەتلىك بولۇپ ، ئىلايەتنىڭ مۇنەۋۋەر پەن ـ تېخنىكا مۇۋەپپەقىيىتى بويىچە 3 ـ دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا

ئېرىشتى .

شۇ يىلى ناھىيە بويىچە 532 ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىدە بەش خىل ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيىتە تۈزۈمى يولغا قويۇلدى ، ئۇلار مۇنۇلار : 1) بىرتۇتاش باشقۇرۇش ، مەھسۇلاتقا بىرلەشتۇرۇپ ئەمگەك ھېسابلاش ، مەھسۇلاتقا بىرلەشتۇرۇپ ھەق ھېسابلاش ؛ 2) بىرتۇتاش باشقۇرۇش ، مەھسۇلاتنى ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش ، ئائىلىلەرگە بىرلەشتۇرۇپ ھەق ھېسابلاش ؛ 3) بىرتۇتاش باشقۇرۇش ، مەھسۇلاتنى ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش ، ئوزۇقلۇق ئاشلىقى ئېتىزىغا مەسئۇلىيەت ئېتىزىنى قوشۇپ ، مەھسۇلاتقا بىرلەشتۇرۇپ ھەق ھېسابلاش ؛ 4) ئىشنى ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش ؛ 5) بۆلەكلەر بويىچە ئىشنى ھۆددىگە بېرىش ، ئىشنى باھالاپ نومۇر قويۇش .

1982 - يىلى

2 - ئايدا ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە تۇنجى نۆۋەتلىك نورۇز بايرىمىلىق دېھقانلار تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلدى .

4 - ئاينىڭ 12 - كۈنى قورۇل ج خ چېگرا مۇداپىئە ساقچىخانىسىنىڭ ساقچىلىرى شۇ يەردىكى ئاممىنىڭ ياردىمىدە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قوراللىق ئىككى ئىشپىيونىنى قورشاپ ، بىرىنى ئېتىپ ئۆلتۈردى ، بىر تاپانچا ئولجا ئالدى .

7 - ئاينىڭ 1 - كۈندىن باشلاپ نوپۇس مەملىكەت بويىچە 3 - قېتىم ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈلدى . ناھىيىدە 31 مىڭ 621 ئائىلە ، 138 مىڭ 771 نوپۇس بارلىقى ئېنىقلاندى .

7 - ئاينىڭ 13 - كۈنى ناھىيە بويىچە تۇنجى نۆۋەتلىك مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدىكى ئىلغار كوللېكتىپ ۋە ئىلغار شەخسلەرنى تەقدىرلەش يىغىنى ئېچىلىپ ، 11 ئىلغار كوللېكتىپ ، 86 ئىلغار شەخس تەقدىرلەندى .

شۇ يىلى سەنشى پۈرچىقىنى كىرگۈزۈپ يېتىشتۇرۇش - كېڭەيتىش تۈرى ۋىلايەتلىك مۇنەۋۋەر پەن - تېخنىكا مۇۋەپپەقىيىتى بويىچە 2 - دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشتى .

شۇ يىلى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى كوك شىياڭسىغا «مىليون كىلومېتىر بىخەتەر يول يۈرگەنلىك مېدالى» بەردى .

1983 - يىلى

3 - ئايدا ناھىيە بويىچە «بەش بولۇش ، تۆت گۈزەل ، ئۇچنى قىزغىن سۆيۈش» (مەدەنىيەتلىك ، ئەدەپلىك ، پاكىز ، تەرتىپلىك ، ئىخلاقلىق بولۇش ؛ تىلى گۈزەل ، ھەرىكىتى گۈزەل ، قەلبى گۈزەل ، مۇھىتى گۈزەل بولۇش ؛ پارتىيىنى ، ۋەتەننى ، سوتسىيالىزمنى قىزغىن سۆيۈش) پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى .

6 - ئاينىڭ 15 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى لى جيايۇ ئۇچتۇرپانغا كېلىپ خىزمەتلەرنى كۆزدىن كەچۈردى .

7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئۇچتۇرپان ناھىيىسى بىلەن ۋىلايەت ئۇتتۇرىسىدا فوتوتېلېگراف يولغا قويۇلدى .

10 - ئاينىڭ 5 - كۈنى ناھىيە بازىرىدا تېلېۋىزىيە ئۇلاپ تارقىتىش ئىستانسىسى قۇرۇلدى .

1984 - يىلى

3 - ئاينىڭ 18 - ، 19 - كۈنلىرى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە ئۇدا 20 نەچچە سائەت قار يېغىپ ، يېڭى

جۇڭگو قۇرۇلغاندىن بۇيانقى ئەڭ زور قار ئاپىتى كۆرۈلدى .

4 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى ۋۇيي جىشياۋ ج ك پ ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك كومىتېتىنىڭ شۇجىسى بولدى .

7 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى ئاقيار ، ئىمامىلىرىم گۇڭشېلىرىدا مۇلدۇر ئاپىتى بولۇپ ، 6 .1414 گېكتار يەردىكى زىرائەت زىيانغا ئۇچرىدى ، 5 .91 تونىنا ئاشلىق ، 491 مىڭ 700 يۈەن ئىقتىسادىي زىيان بولدى .

1985 ـ يىلى

1 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى ج ك پ ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك 7 ـ قۇرۇلتىيى ئېچىلدى ، ۋۇيي جىشياۋ ناھىيىلىك پارتكوم شۇجىلىقىغا سايلاندى .

1 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى ناھىيىگە بېۋاستە قاراشلىق ئورگانلار خىزمىتى كومىتېتى ئورگان پارتىيە ئەزالىرىنى پارتىيىنى تەرتىپكە سېلىشقا سەپەرۋەر قىلىش يىغىنى ئېچىپ ، پارتىيىنى تەرتىپكە سېلىشنى باشلىدى .

3 ـ ئايدا ناھىيە بويىچە ئىككى قېتىم پەۋقۇلئاددە قار ئاپىتى بولدى . يېڭىئاۋات ، ئىمامىلىرىم ، يامانسۇ يېزىلىرىدا 20 مىڭ 666 .67 گېكتار يەردىكى كۆزگى بۇغداي ۋە بالدۇر تېرىلغان زىرائەتلەر ئاپەتكە ئۇچرىدى . 469 .26 گېكتار يەردىكى كۆزگى بۇغداي نابۇت بولدى ، 9487 چارۋا ئۆلدى ، 102 ئائىلىنىڭ ئۆيى ئۇرۇلۇپ چۈشتى .

7 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى ئۇچتۇرپان ناھىيىسى يامانسۇ قىرغىز يېزىسى قۇرۇلدى .

7 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم پارتىيىنى تەرتىپكە سېلىش خىزمىتى رەھبەرلىك گۇرۇپپىسىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭنى كۆزىتىش گۇرۇپپىسى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىگە كېلىپ ، پارتىيىنى تەرتىپكە سېلىش خىزمىتىنى تەكشۈردى ۋە خىزمەتلەرگە يېتەكچىلىك قىلدى .

8 ـ ئايدا ناھىيىلىك تۇرلۇك مالىلار شىركىتى گۇاڭدۇڭ ئۇلكىسىنىڭ خۇيياڭ دېگەن يېرىدىن 230 دانە كاردىن چىققان رەڭلىك تېلېۋىزور كىرگۈزۈپ ، 292 مىڭ يۈەن زىيان تارتتى . بۇ ئىشنى بېجىرگەن پېڭ دېجۇغا قانۇن بويىچە جازا ھۆكۈم قىلىندى ، بۇ ئىشقا ئالاقىدار ئادەملەرگە پارتىيە ئىنتىزامى ، مەمۇرىي ئىنتىزام جازاسى بېرىلدى .

9 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى چوڭقۇر ئۆستىڭدىكى سۇ باشلاش تومىسى پۈتتى .

1986 ـ يىلى

3 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى دۆلەت پىلانلىق تۈغۇت كومىتېتى ئاچقان «قوش ئىلغار»لارنى تەقدىرلەش يىغىنىدا ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىن چېڭ لىجۇڭغا «مەملىكەت بويىچە پىلانلىق تۈغۇت خىزمىتىدىكى ئىلغار خىزمەتچى» دەپ نام بېرىلدى .

4 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈندىن 5 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنىگىچە ئاپتونوم رايونلۇق مەسلىھەتچىلەر كومىتېتى دائىمىي كومىتېتىنىڭ ئەزاسى جاڭ گۇاڭخەن ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە تەكشۈرۈشتە بولدى .

5 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈندىن 20 ـ كۈنىگىچە ناھىيىدە بورانلىق يامغۇر ، مۇلدۇر ئاپىتى بولۇپ ، 4482 چوڭ ـ كىچىك چارۋا ئۆشۈپ ئۆلدى . 9 .868 گېكتار يەردىكى زىرائەت ئاپەتكە ئۇچراپ ، 2025 تونىنا ھوسۇل كېمىيىپ كەتتى ، 4 مىليون 900 مىڭ يۈەن ئىقتىسادىي زىيان بولدى .

5 ـ ئاينىڭ 21 ـ ، 22 ـ كۈنلىرى ئۇدا قارا يامغۇر يېغىپ ، 9 .1068 گېكتار يەردىكى بۇغداي ، 1331

گېكتار يەردىكى كۆممىقوناق ، 170 گېكتار يەردىكى شال ، 297 گېكتار يەردىكى پۇرچاق ، 661.2 گېكتار يەردىكى زىغىر ، 122 گېكتار يەردىكى كېۋەز ، 207 گېكتار يەردىكى قوغۇن ـ تاۋۇز ، 7952 گېكتار يەردىكى كۆكتاتنى سۇ بېسىپ كەتتى . كەلكۈن 15 مىڭ 636 تۇپ دەرەخ ، 90 گېكتار كۆچەتخانا ، ئىككى كەلكۈن توسمىسى ، 7.64 كىلومېتىر يول ، 163 كۆۋرۈك ، 74 توما ، ئون سۇڭگۇچ ، بىر كۆچۈرمە ، 88 ئېلېكتر سىمى ستولبىسى ، 21 رادىئو سىمى ستولبىسى ، 350 مېتىر يۇقىرى بېسىملىق ئېلېكتر سىمىنى ئېقىتىپ كەتتى . 549 ئائىلىنىڭ 751 ئېغىز ئۆيىنى ، 209 قوتان ـ ئېغىلنى ، 400 مىڭ كىلوگراملىق 20 باداڭنى ، 400 مىڭ كىلوگراملىق ئۇچ ئاددىي ئامبارنى بۇزۇۋەتتى . ئاشلىق ئامبارلىرى بۇزۇلغانلىقتىن بىر توننا بۇغداي ، 500 كىلوگرام كۆممىقوناق ، 500 كىلوگرام گۈرۈچ ، 1.1 توننا پۇرچاق ، 2.5 توننا ياغلىق دان زىيان بولدى . 9 ئات ، 157 كالا ، 574 قوي ، 1279 توخۇ ، 43 تۆگە ، 16 ئېشەك ئۇششۇپ ئۆلدى .

6 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى ئاقيار ، ئاچاتاغ يېزىلىرىنىڭ 16 كەنتىدە يەنە مۆلدۈر ، كەلكۈن ئاپىتى بولۇپ ، 2821 گېكتار يەردىكى زىرائەت ئاپەتكە ئۇچرىدى ، 2 مىليون 430 مىڭ يۈەن زىيان بولدى .

7 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى ، خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇدىرى ھامىدىن نىياز ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە تەكشۈرۈشتە بولدى .

9 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنىدىن 13 ـ كۈنىگىچە ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەشنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى فېڭ داجېن ئۇچتۇرپاندا تەكشۈرۈشتە بولدى .

10 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى مەملىكەتلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ ئەزاسى شۇ گوشيەن ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە تەكشۈرۈشتە بولدى .

10 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ بىر يىل داۋاملاشقان زىيالىيلار سىياسىتىنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش خىزمىتى غەلىبىلىك ئاياغلاشتى .

1987 ـ يىلى

1 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ بىر يىلچە داۋاملاشقان كەنت دەرىجىلىك پارتىيىنى تەرتىپكە سېلىش خىزمىتى ئاياغلاشتى .

1 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى يېڭىئاۋات يېزىسى ئەتراپىدا 6.4 بال يەر تەۋرىدى . شۇ كۈنى كەچتە ۋىلايەتلىك پارتكوم شۇجىسى شيې فۇپىڭ ئاپەت ئەڭ ئېغىر بولغان يېڭىئاۋات يېزىسىنىڭ 4 ـ ، 5 ـ كەنتلىرىدە ئاپەت ئەھۋالىنى تەكشۈردى ۋە ئاپەتكە ئۇچرىغان ئاممىدىن ھال سورىدى . گوۋۇيۈەن ، خەلق ئىشلىرى مىنىستىرلىكى ، دۆلەت يەر تەۋرەشنى كۆزىتىش ئىدارىسى ، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ۋە ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى تېلېفون ئارقىلىق ئاپەت ئەھۋالىنى ۋە ئاپەتكە تاقابىل تۇرۇش ئەھۋالىنى كۆپ قېتىم سۈرۈشتۈردى . ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم شۇجىسى سۇڭ خەنلياڭ ، ئاپتونوم رايوننىڭ مۇئاۋىن رەئىسى ماۋ دېخۇا تېلېگرامما يوللاپ ، يەر تەۋرەشكە تاقابىل تۇرۇپ ئاپەتتىن قۇتقۇزۇش توغرىسىدا يوليورۇق بەردى .

1 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى دۆلەت يەر تەۋرەشنى كۆزىتىش ئىدارىسىنىڭ باشلىقى ئەن چىيۈەن بىلەن ئاپتونوم رايونلۇق يەر تەۋرەشنى كۆزىتىش ئىدارىسىنىڭ باشلىقى شى جيەنباڭ باشچىلىقىدىكى پەن ـ تېخنىكا خادىملىرى يېڭىئاۋات يېزىسىدىكى ئاپەت رايونىغا كېلىپ ھال سورىدى ۋە يەر تەۋرەشنى تەكشۈرۈپ ئۆلچىدى .

1 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى ئاپتونوم رايوننىڭ مۇئاۋىن رەئىسى ماۋ دېخۇا باشچىلىقىدىكى ھال سوراش ئۆمىكى ئاپەت رايونىغا كېلىپ ، ئاپەتكە ئۇچرىغان ئاممىنىڭ ئىسسىنىش ئەھۋالىنى تەكشۈردى ، ھەر مىللەت ئاممىدىن ھال سورىدى ھەمدە نەق مەيداندا يەر تەۋرەشكە تاقابىل تۇرۇش ـ ئاپەتتىن قۇتقۇزۇش خىزمىتىنى

تەكشۈردى ۋە خىزمەتلەرگە يېتەكچىلىك قىلدى .

2 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى ئاقسۇ ۋىلايەتلىك سۇغۇرتا شىركىتى بىلەن ناھىيىلىك سۇغۇرتا تارماق شىركىتى ئىماملىرىم يېزىسىدا 1 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنىدىكى يەر تەۋرەشتە كۆرۈلگەن زىياننى تۆلەپ نەقلەشتۈرۈش يىغىنى ئېچىپ ، نەق مەيداندا 10 مىڭ 600 يۈەن تۆلەپ بەردى .

6 ـ ئايدا يامانسۇ قىرغىز يېزىسى قاتارلىق ئۈچ يېزىنىڭ 22 كەنتىدە مۆلدۈر ئاپىتى بولۇپ ، 4 .800 گېكتار يەردىكى زىرائەت ئاپەتكە ئۇچرىدى ، 137 توننا ئاشلىق زىيان بولدى .

7 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى توشقان دەرياسىغا سېكۈنتلۇق ئېقىم مىقدارى 900 كۇب مېتىرلىق كەلكۈن كەلدى . كەلكۈن ئىماملىرىم يېزىسىدىن يېڭىئاۋات يېزىسىغا بارىدىغان يولدىكى كۆۋرۈكنى ئېقىتىپ كېتىپ قاتناشنى ئۈزۈپ قويدى . چوڭقۇر ئۆستىڭىدىكى كونا تومىنى يار ئېلىپ كەتتى .

7 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىن ھال سوراش ئۆمىكى ئۇچتۇرپانغا كېلىپ ، ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمى ، قوراللىق ساقچى ئوتتۇرا ئەترىتىدىن ھال سورىدى ھەمدە ناھىيىنىڭ كەلكۈندىن مۇداپىئەلىنىشتىكى نۇقتىلىق قۇرۇلۇشى بولغان چوڭقۇر تومىسىنى كۆزدىن كەچۈردى .

7 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى ناھىيە بويىچە كەلكۈن ئاپىتى بولۇپ ، 2085 گېكتار يەردىكى زىرائەت ئاپەتكە ئۇچرىدى ، 1011 توننا ئاشلىق زىيان بولدى . ئاقيار ، ئىماملىرىم يېزىلىرىدا زىيان ئېغىرراق بولدى .

7 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم شۇجىسى سۇڭ خەنلياڭ ۋىلايەتلىك پارتكوم شۇجىسى شيې فۇپىڭ قاتارلىق رەھبەرلەرنىڭ ھەمراھلىقىدا توشقان دەرياسىنىڭ ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تەۋەسىدىكى چوڭقۇر تومىسى ، كونا توما قاتارلىق كەلكۈندىن مۇداپىئەلىنىش بۆلەكلىرىنى كۆزدىن كەچۈردى ، كەلكۈنگە تاقابىل تۇرۇش 1 ـ سېپىدە كۈرەش قىلىۋاتقان ھەر مىللەت ئارمىيە ، خەلقنى يوقلىدى ۋە ئۇلاردىن ھال سورىدى .

9 ـ ئايدا ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى بەنگۈڭتىڭى ، گوۋۇيۈەن بەنگۈڭتىڭى ئەرزىيەت ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى چاڭ لۇلىن ئاپتونوم رايونلۇق ئەرزىيەت باشقارمىسىدىن روزى ئىسمائىل قاتارلىقلارنىڭ ھەمراھلىقىدا ئۇچتۇرپان ناھىيىسىگە كېلىپ ئەرزىيەت خىزمىتىنى تەكشۈردى .

10 ـ ئايدا جاڭ كۈن ج ك پ ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك كومىتېتىنىڭ شۇجىسى بولدى .

11 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى كەچتە ناھىيىلىك تۈرلۈك ماللار شىركىتىنىڭ 3 ـ ماگىزىنىدىكىلەر ئىشتىن چۈشكەندە ، ئىسسىنىش ئۈچۈن ياققان توك ئوچاقنىڭ توكىنى ئۈزۈۋەتمىگەچكە ، ماللارغا ئوت كېتىپ ، 31 مىڭ يۈەن ئىقتىسادىي زىيان بولدى .

11 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى ناھىيە بازىرىدىكى كۆلىمى 2000 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان ، 270 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنغان ، 234 يايما ئورنى بار ناھىيىلىك ئۇنىۋېرسال سودا بازىرى پۈتتى . ۋىلايەتلىك پارتكوم شۇجىسى شيې فۇپىڭ ، مۇئاۋىن ۋالىي خۇ جيايەن ۋە ناھىيە رەھبەرلىرى بازارنىڭ پۈتكەنلىكىنى تەبرىكلەپ لېنتا كەستى .

شۇ يىلى ناھىيە بويىچە سانائەت 2 ـ قېتىم ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈلدى . شۇ يىلى سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 6 مىليون 80 مىڭ يۈەنگە يېتىپ ، ناھىيە بويىچە سانائەت ، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلات قىممىتىنىڭ 11 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى . ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈشتە مۇستەقىل ھېسابات قىلىدىغان 25 سانائەت كارخانىسى ، مۇستەقىل ھېسابات قىلمايدىغان يەتتە سانائەت كارخانىسى تەكشۈرۈلدى .

شۇ يىلى ناھىيىلىك يەر تەۋرەشنى كۆزىتىش ئىستانسىسى دۆلەت يەر تەۋرەشنى كۆزىتىش ئىدارىسىنىڭ پەن ـ تېخنىكا تەرەققىياتى بويىچە 2 ـ دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ، ئاپتونوم رايوننىڭ پەن ـ تېخنىكا تەرەققىياتى بويىچە 1 ـ دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشتى .

1988 - يىلى

6 - ئاينىڭ 1 - كۈنى يېزا ئىگىلىك 1 - شى 4 - تۈەن شتابى تۈرۈشلۇق جايدىكى تۆت كوچا 4 - تۈەننىڭ خەلق ئىشچىسى ۋېي لىمىن قاتارلىق تۆت كىشى ھاراق ئىچىپ ئىككى ئۈيغۇر ياش بىلەن ئۇرۇشۇپ قېلىپ ، بىر ئۈيغۇر ياشنى ئۆلتۈرۈپ ، بىرىنى يارىلاندۇردى ، بۇلارنى ئورنۇالغان ئامما 5000دىن ئاشتى . ھەقىقىي ئەھۋالنى بىلمەيدىغان ئۈيغۇر ئامما تىببىي خادىملارنى ، قانۇن ئىجرا قىلغۇچى خادىملارنى ۋە ئوقۇغۇچىلارنى ئۇردى . بۇ ۋەقەدىن كېيىن ، ۋىلايەتلىك پارتكوم ، مەمۇرىي مەھكىمە ، يېزا ئىگىلىك 1 - شى قاتارلىق تارماقلارنىڭ رەھبەرلىرى ۋە ناھىيىلىك پارتكوم ، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ رەھبەرلىرى ۋەقە چىققان جايغا ۋاقتىدا كېلىپ ۋەقەنى بىر تەرەپ قىلدى .

8 - ئاينىڭ 14 - كۈنى ئاقيار يېزىسىنىڭ 3 - چوڭ ئەترىتىدە تۇنجى «2 - نومۇرلۇق كېسەل» بايقالدى .

25 - كۈنى يۇقۇملانغۇچى 126گە يەتتى . ۋىلايەتلىك پارتكوم شۇجىسى شېي فۇپىڭ قاتارلىق رەھبەرلەر كېسەللىك رايونىغا كېلىپ ، كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش خىزمىتىگە يېتەكچىلىك قىلدى ھەمدە قامال قىلىش ، تەكشۈرۈشكە ئوخشاش تەدبىرلەرنى قوللىنىپ يۇقۇمنىڭ ئالدىنى ئېلىش - داۋالاشنى كۈچەيتتى . ئاپتونوم رايونلۇق جەنۇبىي شىنجاڭ كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش قوماندانلىق شتابىنىڭ مۇئاۋىن قوماندانى شېن گوجېڭ 27 - كۈنى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىگە كېلىپ ، «2 - نومۇرلۇق كېسەل»نىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە داۋالاش خىزمىتىنى تەكشۈردى .

9 - ئاينىڭ 5 - كۈنى ئاپتونوم رايوننىڭ مۇئاۋىن رەئىسى ماۋ دېخۇا ئاپتونوم رايون ، ۋىلايەتنىڭ ئالاقىدار تارماقلىرىنىڭ رەھبەرلىرى بىلەن بىللە ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ ئاقيار ، ئاچاتاغ ، يارکۆۋرۈك يېزىلىرىنىڭ «2 - نومۇرلۇق كېسەل»نىڭ ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش ئەھۋالىنى تەكشۈردى ھەمدە ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىگە ۋاكالىتەن يۇقۇملانغانلاردىن ھال سورىدى .

12 - ئاينىڭ 26 - كۈنى مۇلجەرتاغ ئېلېكتر ئىستانسىسى تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىشتىن ئۆتۈپ توك چىقىرىشقا كىرىشتى .

شۇ يىلى يارکۆۋرۈك يېزىسىنىڭ يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى نازارەتچىسى ياسىن مامۇت مەملىكەت بويىچە مۇنەۋۋەر نازارەتچى بولۇپ باھالاندى .

1989 - يىلى

1 - ئاينىڭ 8 - كۈنى ناھىيە بازىرىدىكى دوستلۇق يولى يېمەك - ئىچمەك بازىرى پۈتتى . بازار ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 3030 كۋادرات مېتىر ، قۇرۇلۇش كۆلىمى 1098 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ .

1 - ئاينىڭ 11 - كۈنى ج ك پ ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك 8 - قۇرۇلتىيى ئېچىلدى . جاڭ كۇن ناھىيىلىك پارتكوم شۇجىلىقىغا سايلاندى .

3 - ئاينىڭ 1 - كۈندىن 8 - كۈنگىچە ناھىيىنىڭ شىمالىدىكى تاغلىقتا ئۇدا سەككىز كۈن قاتتىق قار يېغىپ ، يېغىندى قارنىڭ قېلىنلىقى 60 سانتىمېتىرغا يەتتى . شىمالىي تاغ بىلەن جەنۇبىي تاغدا 4492 چارۋا ئۇششۇپ ئۆلدى ، 73 ئائىلىدىكى 515 چارۋىچى ئاپەتكە ئۇچرىدى .

5 - ئاينىڭ 27 - كۈنى يېزا ئىگىلىك 1 - شى 4 - تۈەندە ئۇچتۇرپان ناھىيىسى بىلەن 4 - تۈەن بويىچە تۇنجى نۆۋەتلىك مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە تەرەققىياتىدىكى ئىلغارلارنى تەقدىرلەش يىغىنى ئېچىلدى .

تەكشۈردى ۋە خىزمەتلەرگە يېتەكچىلىك قىلدى .

2 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى ئاقسۇ ۋىلايەتلىك سۇغۇرتا شىركىتى بىلەن ناھىيىلىك سۇغۇرتا تارماق شىركىتى ئىمزالىرىم يېزىسىدا 1 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنىدىكى يەر تەۋرەشتە كۆرۈلگەن زىيانىنى تۆلەپ نەقلەشتۇرۇش يىغىنى ئېچىپ ، نەق مەيداندا 10 مىڭ 600 يۈەن تۆلەپ بەردى .

6 ـ ئايدا يامانسۇ قىرغىز يېزىسى قاتارلىق ئۈچ يېزىنىڭ 22 كەنتىدە مۆلدۈر ئاپىتى بولۇپ ، 300. 4 گېكتار يەردىكى زىرائەت ئاپەتكە ئۇچرىدى ، 137 تونىنا ئاشلىق زىيان بولدى .

7 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى توشقان دەرياسىغا سېكۇنتلۇق ئېقىم مىقدارى 900 كۇب مېتىرلىق كەلگۈن كەلدى . كەلگۈن ئىمزالىرىم يېزىسىدىن يېڭىئاۋات يېزىسىغا باردىغان يولدىكى كۆۋرۈكنى ئېقىتىپ كېتىپ قاتناشنى ئۈزۈپ قويدى . چۈشتىن ئۆستىڭدىكى كونا تومىنى يار ئېلىپ كەتتى .

7 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىن ھال سوراش ئۆمىكى ئۈچتۇرپانغا كېلىپ ، ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمى ، قوراللىق ساقچى ئوتتۇرا ئەترىتىدىن ھال سوردى ھەمدە ناھىيىنىڭ كەلكۈندىن مۇداپىئەلىنىشتىكى نۇقتىلىق قۇرۇلۇشى بولغان چۈشتىن تومىسىنى كۆزدىن كەچۈردى .

7 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى ناھىيە بويىچە كەلكۈن ئاپىتى بولۇپ ، 2085 گېكتار يەردىكى زىرائەت ئاپەتكە ئۇچرىدى ، 1011 تونىنا ئاشلىق زىيان بولدى . ئاقيار ، ئىمزالىرىم يېزىلىرىدا زىيان ئېغىرراق بولدى .

7 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم شۇجىسى سۇڭ خەنلياڭ ۋىلايەتلىك پارتكوم شۇجىسى شېي فۇپىڭ قاتارلىق رەھبەرلەرنىڭ ھەمراھلىقىدا توشقان دەرياسىنىڭ ئۈچتۇرپان ناھىيىسى تەۋەسىدىكى چۈشتۇر تومىسى ، كونا توما قاتارلىق كەلكۈندىن مۇداپىئەلىنىش بۆلەكلىرىنى كۆزدىن كەچۈردى ، كەلكۈنگە تاقابىل تۇرۇش 1 ـ سېپىدە كۆرەش قىلىۋاتقان ھەر مىللەت ئارمىيە ، خەلقنى يوقلىدى ۋە ئۇلاردىن ھال سوردى .

9 ـ ئايدا ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى بەنگۈئېتىكى ، گوۋۈيۈەن بەنگۈئېتىكى ئەرزىيەت ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى چاڭ لۇلىن ئاپتونوم رايونلۇق ئەرزىيەت باشقارمىسىدىن روزى ئىسمائىل قاتارلىقلارنىڭ ھەمراھلىقىدا ئۈچتۇرپان ناھىيىسىگە كېلىپ ئەرزىيەت خىزمىتىنى تەكشۈردى .

10 ـ ئايدا جاڭ كۈن ج ك پ ئۈچتۇرپان ناھىيىلىك كومىتېتىنىڭ شۇجىسى بولدى .

11 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى كەپتە ناھىيىلىك تۇرلۇك مالىلار شىركىتىنىڭ 3 ـ ماگىزىنىدىكىلەر ئىشتىن چۈشكەندە ، ئىسسىنىش ئۈچۈن ياققان توك ئوچاقىنىڭ توكىنى ئۇزۇۋەتمىگەچكە ، مالىلارغا ئوت كېتىپ ، 31 مىڭ يۈەن ئىقتىسادىي زىيان بولدى .

11 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى ناھىيە بازىرىدىكى كۆلىمى 2000 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان ، 270 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنغان ، 234 يايما ئورنى بار ناھىيىلىك ئۇنىۋېرسال سودا بازىرى پۈتتى . ۋىلايەتلىك پارتكوم شۇجىسى شېي فۇپىڭ ، مۇئاۋىن ۋالىي خۇ جيايەن ۋە ناھىيە رەھبەرلىرى بازارنىڭ پۈتكەنلىكىنى تەبرىكلەپ لېنتا كەستى .

شۇ يىلى ناھىيە بويىچە سانائەت 2 ـ قېتىم ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈلدى . شۇ يىلى سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 6 مىليون 80 مىڭ يۈەنگە يېتىپ ، ناھىيە بويىچە سانائەت ، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلات قىممىتىنىڭ 11 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى . ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈشتە مۇستەقىل ھېسابات قىلىدىغان 25 سانائەت كارخانىسى ، مۇستەقىل ھېسابات قىلمايدىغان يەتتە سانائەت كارخانىسى تەكشۈرۈلدى .

شۇ يىلى ناھىيىلىك يەر تەۋرەشنى كۆزىتىش ئىستانسىسى دۆلەت يەر تەۋرەشنى كۆزىتىش ئىدارىسىنىڭ پەن ـ تېخنىكا تەرەققىياتى بويىچە 2 ـ دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ، ئاپتونوم رايونلۇق پەن ـ تېخنىكا تەرەققىياتى بويىچە 1 ـ دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشتى .

1988 - يىلى

6 - ئاينىڭ 1 - كۈنى يېزا ئىگىلىك 1 - شى 4 - تۈەن شتابى تۇرۇشلۇق جايدىكى تۆت كوچا 4 - تۈەننىڭ خەلق ئىشچىسى ۋېي لىمىن قاتارلىق تۆت كىشى ھاراق ئىچىپ ئىككى ئۇيغۇر ياش بىلەن ئۇرۇشۇپ قېلىپ ، بىر ئۇيغۇر ياشنى ئۆلتۈرۈپ ، بىرىنى يارىلاندۇردى ، بۇلارنى ئورىۋالغان ئامما 5000دىن ئاشتى . ھەقىقىي ئەھۋالنى بىلمەيدىغان ئۇيغۇر ئامما تىببىي خادىملارنى ، قانۇن ئىجرا قىلغۇچى خادىملارنى ۋە ئوقۇغۇچىلارنى ئۇردى . بۇ ۋەقەدىن كېيىن ، ۋىلايەتلىك پارتكوم ، مەمۇرىي مەھكىمە ، يېزا ئىگىلىك 1 - شى قاتارلىق تارماقلارنىڭ رەھبەرلىرى ۋە ناھىيىلىك پارتكوم ، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ رەھبەرلىرى ۋەقە چىققان جايغا ۋاقتىدا كېلىپ ۋەقەنى بىر تەرەپ قىلدى .

8 - ئاينىڭ 14 - كۈنى ئاقيار يېزىسىنىڭ 3 - چوڭ ئەترىتىدە تۇنجى «2 - نومۇرلۇق كېسەل» بايقالدى . 25 - كۈنى يۇقۇملانغۇچى 126گە يەتتى . ۋىلايەتلىك پارتكوم شۇجىسى شيې فۇپىڭ قاتارلىق رەھبەرلەر كېسەللىك رايونىغا كېلىپ ، كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش خىزمىتىگە يېتەكچىلىك قىلدى ھەمدە قامال قىلىش ، تەكشۈرۈشكە ئوخشاش تەدبىرلەرنى قوللىنىپ يۇقۇمنىڭ ئالدىنى ئېلىش - داۋالاشنى كۈچەيتتى . ئاپتونوم رايونلۇق جەنۇبىي شىنجاڭ كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش قوماندانلىق شتابىنىڭ مۇئاۋىن قوماندانى شيەن گوجېڭ 27 - كۈنى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىگە كېلىپ ، «2 - نومۇرلۇق كېسەل»نىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە داۋالاش خىزمىتىنى تەكشۈردى .

9 - ئاينىڭ 5 - كۈنى ئاپتونوم رايوننىڭ مۇئاۋىن رەئىسى ماۋ دېخۇا ئاپتونوم رايون ، ۋىلايەتنىڭ ئالاقىدار تارماقلىرىنىڭ رەھبەرلىرى بىلەن بىللە ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ ئاقيار ، ئاچاتاغ ، ياركۆۋرۈك يېزىلىرىنىڭ «2 - نومۇرلۇق كېسەل»نىڭ ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش ئەھۋالىنى تەكشۈردى ھەمدە ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىگە ۋاكالىتەن يۇقۇملانغانلاردىن ھال سورىدى .

12 - ئاينىڭ 26 - كۈنى مۆلجەرتاغ ئېلېكتر ئىستانسىسى تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىشتىن ئۆتۈپ توك چىقىرىشقا كىرىشتى .

شۇ يىلى ياركۆۋرۈك يېزىسىنىڭ يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى نازارەتچىسى ياسىن مامۇت مەملىكەت بويىچە مۇنەۋۋەر نازارەتچى بولۇپ باھالاندى .

1989 - يىلى

1 - ئاينىڭ 8 - كۈنى ناھىيە بازىرىدىكى دوستلۇق يولى يېمەك - ئىچمەك بازىرى پۈتتى . بازار ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 3030 كۋادرات مېتىر ، قۇرۇلۇش كۆلىمى 1098 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ .

1 - ئاينىڭ 11 - كۈنى ج ك پ ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك 8 - قۇرۇلتىيى ئېچىلدى . جاڭ كۈن ناھىيىلىك پارتكوم شۇجىلىقىغا سايلاندى .

3 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن 8 - كۈنىگىچە ناھىيىنىڭ شىمالىدىكى تاغلىقتا ئۇدا سەككىز كۈن قاتتىق قار يېغىپ ، يىغىندى قارنىڭ قېلىنلىقى 60 سانتىمېتىرغا يەتتى . شىمالىي تاغ بىلەن جەنۇبىي تاغدا 4492 چارۋا ئۈششۈپ ئۆلدى ، 73 ئائىلىدىكى 515 چارۋىچى ئاپەتكە ئۇچرىدى .

5 - ئاينىڭ 27 - كۈنى يېزا ئىگىلىك 1 - شى 4 - تۈەنىدە ئۇچتۇرپان ناھىيىسى بىلەن 4 - تۈەن بويىچە تۇنجى نۆۋەتلىك مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە تەرەققىياتىدىكى ئىلغارلارنى تەقدىرلەش يىغىنى ئېچىلدى .

7 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى يېزا ئىگىلىك مىنىستىرلىكىنىڭ چارۋا مال دوختۇرلۇق مەھكىمىسى ، مەملىكەتلىك چارۋا مال دوختۇرلۇق باش پونكتى ناھىيىلىك چارۋىچىلىق ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى ۋالىف جيەنجۇنگە ئىلغار خىزمەتچى دەپ نام بەردى .

7 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تەنھەركەتچىسى ئاپتونوم رايونلۇق 2 ـ نۆۋەتلىك ئازسانلىق مىللەتلەر ئەنئەنىۋى تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىنىڭ گۈلەڭگۈچ ئۇچۇش تۈرىدە 2 ـ بولدى .

ناھىيىلىك دوختۇرخانا تۇخۇمدان ئۆسمىسىگە گىرىپتار بولۇپ قالغان دېھقان گۈلىخانىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئوپېراتسىيە قىلدى (ئۆسمىنىڭ ئېغىرلىقى 10 كىلوگرام كېلىدۇ) ، بۇ ناھىيىلىك دوختۇرخانا ئىشلىگەن تۇنجى ئوپېراتسىيە ھېسابلىنىدۇ .

9 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى ناھىيە بويىچە مول ھەم رەڭگارەڭ مەدەنىيەت ، تەنتەربىيە پائالىيەتلىرى ئۆتكۈزۈلۈپ ، جۈملىدىن خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغانلىقىنىڭ 40 يىللىقى تەبرىكلەندى .

11 ـ ئايدا دۆلەت مۇداپىئە مىنىستىرلىكى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىگە «مەملىكەت بويىچە زاپاس خەلق ئەسكەرلىرى خىزمىتىدە ئىلغار ئورۇن» دەپ نام بەردى .

شۇ يىلى ناھىيىلىك يەر باشقۇرۇش ئىدارىسىنىڭ باشلىقى مەمتىمىن قاسىم دۆلەت يەر باشقۇرۇش ئىدارىسى تەرىپىدىن ئىلغار خىزمەتچى بولۇپ باھالاندى .

شۇ يىلى ناھىيىلىك تەنتەربىيە كومىتېتىنىڭ مۇدىرى مەمەت يۈسۈپ «مەملىكەت بويىچە دېھقان ـ چارۋىچىلار خىزمىتىدىكى ئىلغار شەخس» دېگەن نامغا ئېرىشتى .

شۇ يىلى جۈڭگو پەن ـ تېخنىكا جەمئىيىتى ئىمامىلىرىم يېزىلىق ئوتتۇرا مەكتەپكە «ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر پەن ـ تېخنىكا پائالىيىتىدىكى ئىلغار كوللېكتىپ» دەپ نام بەردى .

1990 ـ يىلى

3 ـ ئايدا مۇيەدىن سادىق ئۇچتۇرپان ناھىيىسىگە ھاكىم بولدى .

3 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنىدىن 24 ـ كۈنىگىچە قار ئارىلاش يامغۇر ياغدى ، يېغىندى قارنىڭ قېلىنلىقى ئازكەم بىر مېتىرغا يېتىپ ، ئېغىر قار ئاپىتى پەيدا قىلدى . ناھىيە بويىچە 6670 گېكتار يەردىكى بۇغداي ئاپەتكە ئۇچرىدى ، 10 مىڭچە چارۋا ئۆلدى .

4 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى ئاقسۇ شۆبە ھەربىي رايونى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە خەلق ئەسكەرلىرىنىڭ جىددىي ئەھۋالغا ئاقايبل تۇرۇش مانېۋىرىنى نۇقتىدا سىناق قىلىش نەق مەيدان يېغىنى ئاچتى . ۋىلايەتلىك پارتكوم ، ۋالىي مەھكىمە ، شۆبە ھەربىي رايونى ، يېزا ئىگىلىك 1 ـ شى رەھبەرلىرىدىن شيې فۇپىڭ ، قاھار ئەمەت ، مەمتىمىن زاكىرلار مانېۋىرنى كۆردى .

5 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى كېچىدە ، ناھىيىلىك ئەدلىيە ئىدارىسىنىڭ پىكاپ شوپۇرى ئەخمەت بىلەن مەزكۇر ئىدارىنىڭ كادىرى ئەنۋەر ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ پىكاپ ئۆيىگە بېنزىن ئالغىلى كىرىپ يورۇتۇش ئۇچۇن سەرەڭگە ياققاندا ئوت كېتىپ ، توت پىكاپ بىلەن پىكاپ ئۆيى پۈتۈنلەي كۆيۈپ كەتتى .

5 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى ناھىيە بويىچە ئوتتۇرا ـ باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ خەتەرلىك ئۆيلىرىنى ئۆزگەرتىش ، ئىئانە توپلاپ ماتارىپقا ياردەم بېرىش سەپەرۋەرلىك يېغىنى ئېچىلدى . ھەر ساھە ـ ھەر كەسىپتىكىلەر ناھىيىنىڭ ماتارىپ ، ئوقۇتۇش ئىشلىرىغا ياردەم بېرىش يۈزىسىدىن 141 مىڭ 100 يۈەن پۇل ئىئانە قىلدى .

6 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ناھىيە بازىرىدىن ئوتېبشى يېزىسى ، يامانسۇ قىرغىز يېزىسىغا باردىغان تاشيولدا يولۇچى توشۇش باشلاندى .

8 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى ناھىيە بويىچە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ـ تەرەققىياتى ، ئارمىيە ـ خەلق

ئىتتىپاقلىقىدىكى ئىلغارلارنى تەقدىرلەش يىغىنى ئېچىلدى .

8 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنىدىن 14 ـ كۈنگىچە ناھىيىلىك ئۇچ دەرىجىلىك كادىرلار يىغىنى ئېچىلىپ ، ئاپتونوم رايونلۇق 3 ـ نۆۋەتلىك پارتىيە كومىتېتى 15 ـ ئومۇمىي (كېڭەيتىلگەن) يىغىنىنىڭ روھى يەتكۈزۈلدى ۋە ئىزچىللاشتۇرۇلدى ، «ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك پارتكومىنىڭ ‹ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ پارتىيە بىلەن خەلق ئاممىسىنىڭ مۇناسىۋىتىنى كۈچەيتىش توغرىسىدىكى قارارى ›نى ئىزچىللاشتۇرۇش پىكرى» قاراپ چىقىلدى ۋە تۈزىتىلدى .

9 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنىدىن 12 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنگىچە نوپۇس 4 ـ قېتىم ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈلدى . ناھىيە بويىچە 34 مىڭ 766 ئائىلە ، 159 مىڭ 101 نوپۇس بارلىقى مەلۇم بولدى .

10 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى ناھىيىلىك پارتكوم شۇجىسى جاڭ كۈن بىلەن تەنتەربىيە كومىتېتىنىڭ مۇدىرى ئەمەت يۈسۈپ ئاپتونوم رايونلۇق تەنتەربىيە كومىتېتى ئېكسكۇرسىيە ئومىكى تەركىبىدە بېيجىڭغا بېرىپ ، 11ـ نۆۋەتلىك ئاسىيا تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىنى كۆردى .

شۇ يىلى ناھىيىنىڭ تېلگراف ـ تېلگرامما لىنىيىسى مەملىكەتنىڭ ئاپتوماتىك تېلگرامما تورىغا كىردى .

شۇ يىلى جەنۇبىي شىنجاڭ رايونى بويىچە كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش ـ ئېچىملىك سۈنى ياخشىلاش قۇرۇلۇشىنى تەكشۈرۈشتە ئۇچتۇرپان ناھىيىسى 1 ـ بولدى .

1991 ـ يىلى

4 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنىدىن 19 ـ كۈنگىچە ناھىيە بويىچە قارا يامغۇر يېغىپ كەلكۈن ئاپىتى بولدى ، 3800 گېكتار يەردىكى زىرائەت ئاپەتكە ئۇچرىدى ، 23 مىڭ 530 چارۋا ئۆلدى ، 9 مىليون 489 مىڭ 200 يۈەن ئىقتىسادىي زىيان بولدى .

8 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى ناھىيە بويىچە بەش يېزا ، 17 كەنتتە مۆلدۈر ، يامغۇر ئاپىتى بولدى . 6366.67 گېكتار يەردىكى زىرائەت ئاپەتكە ئۇچرىدى ، قىسمەن سۇ ئىنشائاتى بىلەن تۇرالغۇ ئۆي ۋەيران بولدى ، 4 مىليون 845 مىڭ يۈەن ئىقتىسادىي زىيان كۆرۈلدى .

8 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى ئاقسۇ ۋىلايەتلىك سۇغۇرتا شىركىتى بىلەن ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك سۇغۇرتا تارماق شىركىتى ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە ئاپەتكە ئۇچرىغان كېۋەزگە تەننەرخى بويىچە سۇغۇرتا تۆلىمى بېرىش ـ نەقلەشتۇرۇش نەق مەيدان يىغىنى ئېچىپ ، ئاپەتكە ئۇچرىغان تۆت پاختىچىلىق يېزىسىدىكى پاختىكارلارغا 64 مىڭ يۈەن تۆلەم بەردى .

8 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى چۈشتىن كېيىن ، ناھىيە بازىرىنىڭ قىيپاش شىمالىدىكى شەرقىي تاغنىڭ بېشىدا ئۇزۇنلۇقى 80 مېتىر ، كەڭلىكى 30 مېتىر كېلىدىغان دائىرىدىن تەخمىنەن 15 مىڭ كۇب مېتىر شېغىل گۈمۈرۈلۈپ چۈشۈپ ، تاغ باغرىدىكى ئىككى ئائىلىنىڭ بەش ئېغىز ئۆيىنى ۋەيران قىلدى ، دەريانى توسۇۋالدى ، 24 ئائىلىنىڭ ئۆيىنى بېسىۋالدى .

9 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنىدىن 28 ـ كۈنگىچە ناھىيىلىك تۇنجى نۆۋەتلىك ياشانغانلار تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلدى .

11 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى ناھىيىلىك ئۆسمۈرلەر خىزمىتى كومىتېتى لەينىڭدىن ئۆگىنىش بويىچە تەقدىرلەش يىغىنى ئېچىپ ، 23 پىئونېرلار چوڭ ئەترىتى ، 27 پىئونېرلار ئوتتۇرا ئەترىتى ، 42 پىئونېر ، 16 مۇنەۋۋەر تەربىيىچى ، ئون ياخشى مەكتەپ مۇدىرىنى تەقدىرلىدى .

1992 ـ يىلى

1 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنىدىن 10 ـ كۈنگىچە ج ك پ ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك 9 ـ قۇرۇلتىيى ئېچىلدى .

3 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنىدىن 26 ـ كۈنگىچە ج ك پ ئۈچتۈرپان ناھىيىلىك كومىتېتى كېڭەيتىلگەن يىغىن ئېچىپ ، «ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ يولداش دېڭ شياۋپىڭنىڭ مۇھىم سۆزىنى ئۆگىنىش ، يەتكۈزۈش توغرىسىدىكى ئۈقتۇرۇشى» ۋە «ج ك پ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كومىتېتىنىڭ ئىسلاھاتـ ئېچىۋېتىش قەدىمىنى تېزلىتىپ ، شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنى تېزلىتىش توغرىسىدىكى قارارى»نى يەتكۈزدى ۋە ئىزچىللاشتۇردى .

4 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى ناھىيىلىك پارتكوم ، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى «ئىختىساسلىق خادىم ، مەبلەغ ، تېخنىكا ، تۇر كىرگۈزۈش ۋە توغرا لىنىيىلىك ئىقتىسادىي بىرلىشىشنى قانات يايدۇرۇش توغرىسىدا ۋاقىتلىق بەلگىلىمە» ، «ھەمكارلىق رايونى قۇرۇشقا دائىر ئېتىبار بېرىش سىياسەتلىرى»نى چىقاردى .

5 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى ئۈچتۈرپان ناھىيىسىدە مۆلدۈر ئاپىتى بولۇپ ، ئالتە يېزا ، 25 كەنت ، 4760 ئائىلە ، 2630.33 گېكتار يەردىكى زىرائەت ئاپەتكە ئۇچرىدى ، 1392.2 تونىنا ئاشلىق زىيان بولدى ، كۆۋرۈك ، توسمىلار ئېغىر دەرىجىدە بۇزۇلدى ، 3 مىليون 428 مىڭ 600 يۈەن ئىقتىسادىي زىيان بولدى .

شۇ ئايدا ناھىيىلىك پارتكوم ، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى «پارتىيە ، ھۆكۈمەت ئورگانلىرى ، كەسىپي ئورۇنلاردىكى ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر ۋە كەسىپي تېخنىكا خادىملىرىنىڭ دۆلەت ئىگىلىكىدىكى ، كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانىلارنى ، يېزا ـ بازار كارخانىلىرىنى ھۆددە ئېلىشىغا ، ئۇلارنىڭ كارخانا قۇرۇشىغا ، شۇنداقلا كارخانا قۇرۇشقا باشلامچىلىق قىلىشىغا ئىلھام بېرىش توغرىسىدا بەلگىلىمە»چىقاردى .

9 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى لى دۆكۈي ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى ئۈچتۈرپان ناھىيىسىدە خىزمەتلەرنى تەكشۈرگەندە ، نۆۋەتتىلىق قىلىپ بەدەل پورتىنى ئېچىش ئالدىدىكى تەييارلىق خىزمەتلەرنىڭ ئىشلىنىش ئەھۋالىنى تەكشۈردى .

10 ـ ئايدا قىرغىزستان ئىسسىقكۆل ئوبلاستىنىڭ ساياھەت ئۆمىكى ئۈچتۈرپان ناھىيىسىنى ساياھەت قىلدى .

11 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى ناھىيىلىك شېكەر ـ تاماكا ـ ھاراق شىركىتى بىلەن تۇرلۇك مالىلار شىركىتى قىرغىزستان ئىسسىقكۆل ئوبلاستىنىڭ يەتتەئوغۇز ناھىيىسىدە ئاچقان جۇڭگو ئۈچتۈرپان ناھىيىسى بويىچە تۇنجى دۆلەت ھالقىغان ماگىزىندا تىجارەت باشلاندى .

1993 ـ يىلى

2 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى ناھىيە بويىچە 43 يىلدىن بۇيانقى كۆلىمى ئەڭ چوڭ ، داۋاملىشىش ۋاقتى ئەڭ ئۇزۇن ئاپەت خاراكتېرلىك قار ياغدى . ناھىيە بويىچە 2315 ئائىلە ئاپەتكە ئۇچرىدى ، 3 مىليون 233 مىڭ 400 يۈەن ئىقتىسادىي زىيان بولدى .

3 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنىدىن 4 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنگىچە ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم دائىمىي كومىتېتىنىڭ ئەزاسى ، ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتىنىڭ شۇجىسى جۇ شېڭتاۋ ۋىلايەت رەھبەرلىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا بەدەل پورتىنى تەكشۈردى .

5 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى مەركىزىي تېلېۋىزىيە ئىستانسىسىنىڭ خەۋەر دېكتورى لى رۇيىنىڭ ئۈچتۈرپان ناھىيىسىدە ئېكسكۇرسىيىدە بولدى ، توققۇزبۇلاق باغچىسىنى سەيلە قىلدى .

5 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنىدىن 28 ـ كۈنگىچە ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇدىرى ھاممدىن نىياز قاتارلىق رەھبەرلەر ئۈچتۈرپان ناھىيىسىگە كېلىپ ، يېزا خىزمىتىنى كۆزدىن كەچۈردى .

6 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى ئاقيار ، ئاچاتاغ يېزىلىرىدا 25 مىنۇت مۆلدۈر يېغىپ ، 2883.73 گېكتار يەردىكى زىرائەت ئاپەتكە ئۇچرىدى ، 666 ئۆي قوشى ئۇلدى ، ئىقتىسادىي زىيان 2 مىليون 358 مىڭ 500 يۈەنگە

يەتتى .

6 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك ئۇيغۇر تىبابەتى دوختۇرخانىسى قۇرۇلدى .

7 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى ئۇچتۇرپان ناھىيىسى بىلەن قىرغىزستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ سودا ئالاقىسى باشلاندى .

8 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق دېھقان ـ چارۋىچىلارنىڭ سىلىقىنى يەڭگىللىتىش ئەھۋالىنى تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى ئاقسۇ ، ئاچاتاغ يېزىلىرىدا خىزمەتلەرنى تەكشۈردى .

8 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە 2000 توچكىلىق پروگراممىلىق تېلېفون ئىشقا كىرىشتۈرۈلدى ھەمدە مەملىكەتنىڭ ئاپتوماتىك تېلېفون تورىغا كىردى .

8 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنىدىن 27 ـ كۈنگىچە ئۇچتۇرپان ناھىيىسى سۇ ۋۇتقۇبۇلاقتا ئاقسۇ كۆسەن مەدەنىيەت ـ سەنئەت بايرىمىنىڭ ئۇچتۇرپان سايامەت رايونى بويىچە ئەلئارا ئەنئەنىۋى تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى ئۆتكۈزدى . مۇسابىقىدە ئەنئەنىۋى تەنھەرىكەت ئويۇنلىرى ئوينالدى ، 1507 ئادەم مۇسابىقىگە قاتناشتى ، مۇسابىقىنى 50 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم (قېتىم) كۆردى . قىرغىزستان ، شىياڭگاڭ ، ئاۋمېن ، تەيۋەن رايونلىرى ۋە دۆلەت ئىچىدىكى ئون نەچچە ئۆلكە ـ شەھەردىن كەلگەن 500 نەچچە مېھمان كۈتۈۋېلىندى .

9 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى ئۇچتۇرپان ناھىيىسى «مەملىكەت بويىچە پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتىدىكى ئىلغار ناھىيە» دېگەن نامغا ئېرىشتى .

10 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلىق مۇئاۋىن رەئىسى ئابلەت ئابدۇرېشىت ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە خىزمەتلەرنى كۆزدىن كەچۈردى .

12 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە ئويۇن قويۇش ، كىنو ھەپتىلىكى ئۇيۇشتۇرۇش ، ھۆسنخەت ، رەسىم ، فوتوسۈرەت كۆرگەزمىسى ئۆتكۈزۈشكە ئوخشاش مول ھەم رەڭگارەڭ پائالىيەتلەر ئارقىلىق رەئىس ماۋ زېدۇڭ تۇغۇلغانلىقىنىڭ 100 يىللىقى داغدۇغىلىق خاتىرىلەندى .

شۇ يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى يەككە تىجارەتچىلەر قىرغىزستان جۇمھۇرىيىتىدە تۇنجى دۆلەت ھالقىغان ماگىزىن ئاچتى .

1994 ـ يىلى

2 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى ناھىيىلىك رادىئو ـ تېلېۋىزىيە ئىدارىسىنىڭ ئاپپارات ئۆيىگە ئوت كېتىپ ، 110 مىڭ يۈەن بۇاستە ئىقتىسادىي زىيان بولدى .

4 ـ ئايدا سۇن جېندا ج ك پ ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك كومىتېتىنىڭ شۇجىسى بولدى .

5 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق ياۋايى ھايۋانلارنى قوغداش جەمئىيىتى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىگە «ياۋايى ھايۋانلارنى قوغداشتا ئىلغار كوللېكتىپ» دەپ نام بەردى .

شۇ كۈنى ۋىلايەتلىك پارتكوم گۇاڭجۇغا ئادەم ئەۋەتىپ ، شۇ يەردە سەرسان بولۇپ يۈرگەن ئابدۇنىيازنى قايتۇرۇپ كەلدى . ئابدۇنىياز ئوتېبشى يېزىسىدىن بولۇپ ، ئۇنىڭ ئالتە ياش ۋاقتىدا گۇاڭجۇدا سەرسان بولۇپ يۈرگەنلىك خەۋىرى 1993 ـ يىلى 4 ـ ئايدا «گۇڭجۇ گېزىتى» بىلەن «شىنجاڭ گېزىتى»دە ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن ، ۋىلايەتلىك پارتكوم ، ۋالىي مەھكىمە ئۇنى قايتۇرۇپ كېلىشكە يۇكسەك دەرىجىدە ئەھمىيەت بەرگەنىدى .

5 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى گۇاڭجۇ شەھەرلىك مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدىن دوكلات بېرىش ئۈمىكىدىكى 13 كىشى ئاپتونوم رايون ، ۋىلايەتنىڭ ئالاقىدار رەھبەرلىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا ئۇچتۇرپان ناھىيىسىگە كەلدى . ناھىيىدىكى 3000دىن ئارتۇق ھەرمىللەت كادىر ، ئامما ، ئوقۇتقۇچى ، ئوقۇغۇچى يولنىڭ ئىككى تەرىپىدە تۇرۇپ ئۇلارنى قارشى ئالدى . ئەتىسى ناھىيىلىك تىياتىرخانىدا گۇاڭجۇ شەھىرىدىكىلەرنىڭ ئابدۇنىيازنى قۇتقۇزۇۋالغانلىق توغرىسىدىكى ئىش ـ ئىزلىرىدىن دوكلات بېرىش يىغىنى ئېچىلدى .

7 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى ، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت «ئاشلىق بازارلىرىنى باشقۇرۇش ۋاقىتلىق چارىسى»نى تۈزۈپ چىقىپ ، ئاشلىق بازارلىرىنى باشقۇرۇشنى كۈچەيتتى .

7 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم دائىمىي كومىتېتىنىڭ ئەزاسى ئابدۇرېھىم ھامىت ، مۇچىلىق نازارىتىنىڭ نازىرى تۈرسۇن توختى ، ئاپتونوم رايونلۇق كەلكۈن مۇداپىئە ئىشخانىسىنىڭ مۇدىرى مەمەت قاتارلىقلار ئۈچتۇرپان ناھىيىسىدە كەلكۈندىن مۇداپىئەلىنىش قۇرۇلۇشىنى تەكشۈردى .

9 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى ، ئۈچتۇرپان ناھىيىسىگە سىستېمىلار بويىچە يارىدەم بېرىۋاتقان شىنجاڭ ئاۋىئاتسىيە شىركىتى 10 مىڭ يۈرۈش كىيىم ـ كېچەك ئېلىپ كېلىپ ، ئىمامىلىرىم يېزىسىدىكى نامرات دېھقان ، چارۋىچىلارغا بۆلۈپ بەردى .

10 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى ناھىيىلىك سېمونت زاۋۇتى يىلىغا 10 مىڭ تونىنا سېمونت ئىشلەپچىقىرالايدىغان قىلىپ ئۆزگەرتىش قۇرۇلۇشى پۈتۈپ ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلدى .

10 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى ج ك پ ئۈچتۇرپان ناھىيىلىك كومىتېتىنىڭ خىزمەت بىناسى پۈتۈپ ئىشلىتىشكە تاپشۇرۇلدى .

11 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى يۈسۈپ ئەيسا ئۈچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ ئاقيارىدىكى قاقاسلىقتا ئورمان ، ئوتلاق بەرپا قىلىش ئەھۋالىنى كۆزدىن كەچۈردى ھەمدە ئىمامىلىرىم يېزىسىنىڭ يەتتە كەنتىدىكى نامرات ئائىلىدىن ھال سورىدى .

12 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى ناھىيىلىك ئۇن ـ ياغ زاۋۇتىنىڭ يىلىغا 140 تونىنا سېقىپ ياغ ئالالايدىغان قىلىپ ئۆزگەرتىش قۇرۇلۇشى پۈتتى . بۇ قۇرۇلۇشقا 1 مىليون 224 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنىدى .

12 ـ ئاينىڭ 31 ـ كۈنى 500 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنغان ، ئۈچتۇرپاندىن ئاقيارغا بارىدىغان 35 مىڭ ۋولتلۇق توك يەتكۈزۈش لىنىيىسى پۈتتى .

شۇ يىلى ناھىيە دەرىجىلىك مالىيە كىرىمى تۇنجى قېتىم 4 مىليون يۈەندىن ئاشتى .

شۇ يىلى ناھىيىلىك ستاتىستىكا ئىدارىسى ، مالىيە ئىدارىسى «مەملىكەت بويىچە 3 ـ كەسىپنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈشتە ئاپتونوم رايون بويىچە تۇنجى ئىلغار ئاساسىي قاتلام ئورۇن» بولدى .

شۇ يىلى مەملىكەتلىك ئالىي خەلق تەپتىش مەھكىمىسى ئۈچتۇرپان ناھىيىلىك تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ شۇجىسى لۇ بىڭنى بىر قېتىم 2 ـ دەرىجىلىك خىزمەت كۆرسەتتى دەپ ئەنگە ئالدى .

شۇ يىلى ناھىيىلىك ستاتىستىكا ئىدارىسىنىڭ كادىرى تېڭ ژېيچىڭ «دۆلەت دەرىجىلىك يېزا ئىگىلىكىنى تەكشۈرۈش خىزمىتىدىكى ئىلغار شەخس» بولدى .

شۇ يىلى ئۈچتۇرپان ناھىيىسى مەملىكەت بويىچە نۆۋەتلىق يۆلىنىدىغان نامرات ناھىيە قاتارىغا كىردى .

1995 ـ يىلى

1 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى ئورمانچىلىق مىنىستىرلىكى ئۈچتۇرپان ناھىيىسىگە «ئورمانچىلىق تەشۋىقاتىدىكى ئىلغار ناھىيە» دەپ نام بەردى ؛ مەملىكەتلىك كۆكەرتىش كومىتېتى ئۈچتۇرپان ناھىيىلىك ئورمانچىلىق ئىدارىسىنىڭ باشلىقى جاۋ جىزىگە «مەملىكەتلىك كۆكەرتىش مېدالى» بەردى .

3 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى جاڭ خېڭ ئۈچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ يېزا خىزمىتىنى تەكشۈردى .

4 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى جاڭ خېڭ ئۈچتۇرپان ناھىيىسىدە خىزمەتلەرنى كۆزدىن كەچۈردى .

5 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى ئۇدا يۇقىرى تېمپېراتۇرا كۆرۈلگەچكە ، قار ـ مۇزلار ئېرىپ ، توشقان دەريالىرىنىڭ

ناھىيە تەۋەسىدىكى بۆلىكىگە تارىختىن بۇيانقى ئەڭ زور كەلكۈن كەلدى . شۇ كۈنى كەچ بەيجىڭ ۋاقتى سائەت 12دە كەلكۈن پەللىسىنىڭ سېكۈنتلۇق ئېقىم مىقدارى 1300 كۇب مېتىرغا يەتتى . چوڭقۇر توغىنىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدىكى توسمىسىدا خەتەرلىك ئەھۋال كۆرۈلدى ؛ بىرلەشمە ئۆستەڭنىڭ شىمالىي قىرغىقىدىكى 500 مېتىرچە كېلىدىغان ئىھاتە ئورمان سۇ ئاستىدا قالدى . كەلكۈن ئىمارلىرىم يېزىسىنىڭ 9 ـ ، 10 ـ كەنتلىرىنى يېرىم ئايدىن ئارتۇقراق ئايرىۋەتتى . ئالتە يېزىدىن 3481 ئائىلە ئاپەتكە ئۇچرىدى ، 173.4 گېكتار يەرنىڭ تۇپرىقى ئېقىپ كەتتى ، 1049 گېكتار يەردىكى زىرائەت ئاپەتكە ئۇچرىدى ، 682 چارۋا ئۆلدى ، 40 ئائىلىنىڭ 111 ئېغىز ئۆيى ئۆرۈلۈپ چۈشتى ، 16 كىلومېتىر دەريا قېشى ، سەككىز كىلومېتىر يول ، 63 كۆۋرۈك ، توما ، سۇغىگۇچ بۇزۇلدى ، بىۋاستە ئىقتىسادىي زىيان 6 مىليون 632 مىڭ يۈەنگە يەتتى .

5 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى گىۋاڭجۇ شەھەرلىك خەلق ھۆكۈمىتى مىللەتلەر ـ دىن ئىشلىرى كومىتېتى بىلەن ماۋارىپ كومىتېتى 400 مىڭ يۈەندىن پۇل ئىئانە قىلىپ ، ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە بىر ئۇمىد مەكتىپى ، يەنى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك خۇيشىن ئوتتۇرا مەكتىپى (ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك 3 ـ ئوتتۇرا مەكتەپ) سېلىپ بەردى .

5 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى ئاقسۇ ۋىلايەتلىك پارتكوم ، مەمۇرىي مەھكىمە ناھىيىلىك كىنو ـ تېياتىرخانىدا يىغىن ئېچىپ ، ئۇچتۇرپان ناھىيىسىگە «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە تەرەققىياتى ، ئارمىيە ـ خەلق ئىتتىپاقلىقىدىكى نەمۇنە ناھىيە» دەپ نام بەردى .

شۇ كۈنى «گۇاڭجۇ گېزىتى» بىلەن جۇجياڭ كىنو ستۇدىيىسى بىرلىكتە ئىشلىگەن ھېكايە فىلىم — «گۇاڭجۇغا كەلگەن شىنجاڭلىق بالا»نى ئۇچتۇرپاندا تونجى قويۇش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلدى .

6 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى توشقان دەرياسىغا يەنە كەلكۈن كەلدى . كەلكۈن سەۋەبىدىن دەريا 50 يىلدىن بۇيان تونجى قېتىم ئېقىن ئۆزگەرتتى ، سۇ ئىنشائاتلىرى سۇ ئاستىدا قالدى . ئاپەتتىن كېيىن ئۆزۈنلۇقى 16 كىلومېتىر كېلىدىغان چوڭقۇر ئۆستەڭى توسمىسىدا ناھىيە بويىچە يەتتە يېزا ـ بازاردىن 24 مىڭ خەلق ئىشچىسى (قېتىم) ، بازار ئورگانلىرىدىكى جىددىي ئەھۋالغا تاقابىل تۇرۇش چوڭ ئەترىتىدىن 1500 ئادەم (قېتىم) ، تۇرۇشلۇق قىسىمدىن 700 ئوفىتسېر ـ ئەسكەر (قېتىم) كەلكۈنگە تاقابىل تۇرۇش ـ خەتەرنى توڭىتىش ، كەلكۈن بۇزۇۋەتكەن ئىنشائاتلارنى ئوڭشاش بويىچە سەككىز كۈن ئىشلىدى .

6 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق كەنتلەرگە مۇلازىمەت قىلىش ھەرىكىتى گۇرۇپپىسى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلدى ھەمدە ناھىيىلىك ھۆكۈمەت بىلەن بەش يىللىق نۇقتا بېكىتىپ نامراتلىقنى توڭىتىش كېلىشىمنامىسى ئىمزالىدى .

8 ـ ئاينىڭ 2 ـ ، 3 ـ كۈنلىرى ئۇمۇمىيۈزلۈك قارا يامغۇر ، مۆلدۈر ياغدى ، مۆلدۈرنىڭ چۈشۈش ۋاقتى 11 مىنۇت داۋاملاشتى ، دېئامېتىرى 9 مىللىمېتىرغا يەتتى . ئاچاتاغ ، ئاقيار ، ئاقتوقاي ، ئوتبېشى يېزىلىرى ۋە ئۇچتۇرپان بازىرىدىكى 3665.6 گېكتار يەردىكى زىرائەت ئاپەتكە ئۇچراپ ، 8 مىليون 753 مىڭ 900 يۈەن بىۋاستە ئىقتىسادىي زىيان بولدى .

8 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى چۈشتىن كېيىن ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە ئۇمۇمىيۈزلۈك قارايامغۇر ياغدى . ئاقيار يېزىسىدا پەۋقۇلئاددە زور كەلكۈن ئاپىتى بولدى ، 378.5 گېكتار يەردىكى زىرائەت ، 46 ئائىلىلىكنىڭ ئۆيى سۇ ئاستىدا قالدى ، 51 ئېغىز ئۆي ، 89 ئېغىل ـ قوتان ئۆرۈلۈپ چۈشتى ، 25 چارۋا ، 323 ئۆي قۇشى ئۆلدى ؛ كەلكۈن بەش يېرىم كىلومېتىر يول ، توققۇز كىلومېتىر توسما ، 62 كۆۋرۈك ـ سۇغىگۇچنى بۇزۇۋەتتى .

9 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئىمارلىرىم يېزىسىنىڭ 6670 گېكتار تۆۋەن ھوسۇللۇق يېرىنى ئۆزگەرتىش بويىچە تۇر تۇرغۇزۇش دوكلاتىنى تەكشۈرۈش يىغىنى ئاچتى . جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى شىنجاڭ شۆبىسىدىكى مۇتەخەسسىسلەر ۋە ۋىلايەتتىكى ئالاقىدار تارماق رەھبەرلىرىنىڭ نەق مەيدانىنى كۆرۈپ دەللىلىشى ئارقىلىق دوكلات دەسلەپكى تەكشۈرۈشتىن ئۆتتى .

9 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى ناھىيىلىك پارتكوم ، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى يامانسۇ قىرغىز يېزىسى

قۇرۇلغانلىقىنىڭ 10 يىللىقىنى تەبرىكلەش ئۈچۈن ، 590 مىڭ يۇەن مەبلەغ سېلىپ ، يېزىغا 700 مېتىر ئاسفالت يول ياساپ بېرىشنى ، قۇرۇلۇش كۆلىمى 210 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان يېزىلىق شىپاخانا سېلىپ بېرىشنى ياكى ئۇنى ئوڭشاپ بېرىشنى ، سۇ مۇنارى ياساپ ۋە ئۇنى يۇرۇشلەشتۇرۇپ ، يېزىغا قاراشلىق ئورگانلاردىكى كادىر ، ئاممىنىڭ ئىچىملىك سۇ مەسىلىسىنى ھەل قىلىپ بېرىشنى قارار قىلدى .

10 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى ناھىيە 300 مىڭ يۇەن مەبلەغ سالغان ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك سودا بازىرى پۈتۈپ ئىشلىتىشكە تاپشۇرۇلدى .

10 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى يامانسۇ قىرغىز يېزىسى قۇرۇلغانلىقىنىڭ 10 يىللىقىنى تەبرىكلەش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلدى . مۇراسىمدا قوچقار سوقۇشتۇرۇش ، ئات بەيگىسى ، ئوغلاق تارتىشقا ئوخشاش قويۇق مىللىي تۈسكە ئىگە ئاممىۋى ئويۇن ـ مۇسابىقە ئويىنالدى .

10 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى ياپونىيىلىك دوست يامائوكا يوۋجى ئەپەندى دۆلەت مائارىپ كومىتېتى ئارقىلىق 5 مىليون ياپونىيە يېنى ئىئانە قىلىپ ، ئابدۇنىيازنىڭ يۇرتىغا بىر ئۇمىد باشلانغۇچ مەكتىپى — ئوتتۇرىشى گۇاڭجۇ ئۇمىد باشلانغۇچ مەكتىپى سېلىپ بەردى .

10 ـ ئاينىڭ 21 ـ ، 22 ـ كۈنلىرى ئاپتونوم رايونلۇق ، ۋىلايەتلىك مەنىۋى مەدەنىيىلىك قۇرۇلۇشىنى تەكشۈرۈش ئۆمەكلىرى ئۈچتۇرپان ناھىيىسىدە خىزمەت تەكشۈرۈپ ، ئىككى ئورۇنغا «ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك مەدەنىي ئورۇن» دەپ ، ئۈچ ئورۇنغا «ۋىلايەت دەرىجىلىك مەدەنىي ئورۇن» دەپ ، بىر ئائىلىگە «ئون يۇلتۇز دەرىجىلىك مەدەنىي ئائىلە» دەپ نام بەردى .

10 ـ ئاينىڭ 31 ـ كۈنى يامانسۇ ، ياركۆزۈرۈك ، ئاچاتاغ يېزىلىرىنىڭ كېسەللىكىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ـ سۇنى ياخشىلاش قۇرۇلۇشى پۈتتى . 2400 ئائىلىلىك دېھقان ، چارۋىچى تۇرۇبا سۇيى ئىچەلەيدىغان بولدى .

11 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى گۇاڭجۇ شەھىرى ماۋارىپقا كۆڭۈل بۆلۈش پائالىيىتىنى قانات يايدۇرۇپ ، ئۈچتۇرپان ناھىيىسىدىكى 121 نامرات ئوقۇغۇچىنىڭ ھەر بىرىگە ھەر يىلى 500 يۇەندىن ئىئانە بېرىدىغان بولدى .

12 ـ ئاينىڭ 31 ـ كۈنى ئۈچتۇرپاندىن ئاقسۇغا بارىدىغان 35 كىلومېتىرلىق توك يەتكۈزۈش لىنىيىسى تۇتاشتۇرۇلدى ، مۇلجەرتاغ ئېلېكتر ئىستانسىسىنىڭ 3 ـ گېنېراتورلار گۇرۇپپىسى ئىشقا كىرىشتۇرۇلدى .

شۇ يىلى دۆلەت كەلكۈندىن مۇداپىئەلىنىش ـ قۇرغاقچىلىققا تاقابىل تۇرۇش قوماندانلىق باش شتابى ئۈچتۇرپان ناھىيىسىگە «مەملىكەت بويىچە كەلكۈندىن مۇداپىئەلىنىش ـ قۇرغاقچىلىققا تاقابىل تۇرۇشتا ئىلغار كوللېكتىپ» دەپ نام بەردى .

شۇ يىلى ئۈچتۇرپان ناھىيىسى ئاپتونوم رايون بويىچە ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىشتا 1 ـ دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى .

1996 ـ يىلى

1 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى تىببىي دورا بازارلىرى تەكشۈرۈلۈپ ، قىممىتى 129 مىڭ يۇەنلىك ۋاقتى ئۆتكەن 247 خىل دورا ئېنىقلاندى ۋە نەسىەن تاغ باغرىغا ئېلىپ بېرىلىپ ئامما ئالدىدا كۆيدۈرۈۋېتىلدى .

3 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى ئۈچتۇرپان ناھىيىسى ئورمانچىلىق مىنىستىرلىكى بەرگەن « ئۇچ شىمالىي رايون ، ئىھاتە ئورمان قۇرۇلۇشىنىڭ 2 ـ قارارلىق قۇرۇلۇشىدا ئىلغار كوللېكتىپ » ، «مەملىكەت بويىچە كۆكەرتىش قۇرۇلۇشىدا ئىلغار ئورۇن» ، «يېزا دەرىجىلىك ئورمانچىلىق پونكىتلىرى ئۈلچەمگە يەتكەن ناھىيە» دېگەن نامىلارغا ئېرىشتى .

3 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈندىن 4 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنىگىچە سوغۇق ھاۋانىڭ ھۇجۇمى تۈپەيلى ناھىيە بويىچە سەككىز يېزا ، بىر بازاردا ئاپەت بولدى . 1056 گېكتار يەردىكى زىرائەت ئاپەتكە ئۇچرىدى ، 10 مىڭ 389

چارۋا تۇلدى ، 408 ئېغىز ئۆي ، 534 ئېغىز ئېغىل - قوتان تۈرۈلۈپ چوشتى ، 2.234 كىلومېتىر يول ، 83 كۆۋرۈك بوزۇلدى ، بىۋاستە ئىقتىسادىي زىيان 5 مىليون 236 مىڭ يۈەنگە يەتتى . يېڭىتاۋات يېزىسىنىڭ 8 - كەنتىدىكى قىرغىز چارۋىچى دۇشەم تۇردىنىڭ ئائىلىسىدىكى تۆت جان ئۆي تۈرۈلۈپ چوشۇپ تۇلۇپ كەتتى .

5 - ئاينىڭ 1 - ، 2 - كۈنلىرى يېڭىتاۋات يېزىسىدىن باشقا يەتتە يېزا ، بىر بازاردا مۇلدۈر چۈشۈپ ، 5365.2 گېكتار يەردىكى زىرائەت ئاپەتكە ئۇچرىدى ، بۇنىڭ ئىچىدە كېۋەز 251.47 گېكتار .

5 - ئاينىڭ 27 - كۈنى ئاپتونوم رايون ، ۋىلايەت 1 مىليون يۈەن ئاپەتتىن قۇتقۇزۇش مەبلىغى ئاجرىتىپ ، ئاقيار ، ئاچاتاغ ، ياركۆۋرۈك يېزىلىرىدىكى 350 نامرات ئائىلىگە قۇرۇلۇش كۆلىمى 50 كۋادرات مېتىردىن ئۆي سېلىپ بەردى . شۇ يىلى 11 - ئاينىڭ 26 - كۈنى بۇ ئائىلىلەرنىڭ ھەممىسى يېڭى ئۆيگە كۆچۈپ كىردى .

5 - ئاينىڭ 28 - كۈنى 3 مىليون 500 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنغان ، ناھىيە بازىرىدىكى كۈندىلىك يۇندا چىقىرىش مىقدارى 2500 كۇب مېتىر كېلىدىغان يۇندا چىقىرىۋېتىش قۇرۇلۇشىغا تۆتۈش قىلىندى .

5 - ئاينىڭ 29 - ، 30 - كۈنلىرى ئۇچتۇرپان ناھىيىسى دۆلەتنىڭ مەجبۇرىيەت مائارىپى بويىچە نامراتلارنى يۆلەش قۇرۇلۇشى تۈرى سىناق قىلىنمىدىغان ناھىيە قاتارىغا كىردى .

8 - ئاينىڭ 20 - كۈنى كەچتىن ئەتىسى چوشكىچە ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە ئومۇميۈزلۈك قارايامغۇر يېغىپ ، پەۋقۇلئاددە قىيان كەلدى ، سەككىز يېزا ، بىر بازار ئوخشىمىغان دەرىجىدە كەلكۈن ئاپىتىگە ئۇچرىدى . ئاقيار ، ئاچاتاغ ، ياركۆۋرۈك يېزىلىرىدا ئاپەت ئېغىر بولدى ، 3335 گېكتار يەردىكى زىرائەت ئاپەتكە ئۇچرىدى ، 554 ئائىلىنىڭ 3300 ئېغىز ئۆيى تۈرۈلۈپ چوشتى ، 418 ئائىلىنىڭ 1377 ئېغىز ئۆيى خەتەرلىك ئۆي بولۇپ قالدى ، 1.6 كىلومېتىر قورۇتام ، 674 ئېغىل - قوتان تۈرۈلۈپ چوشتى . 2500 چارۋا ئېقىپ كەتتى ياكى تۇنجۇقۇپ تۇلدى ؛ 1163.5 تونىا ئاشلىق ، 1.1 تونىا ياغلىق دان ، 1839 تال ياغاچ ئېقىپ كەتتى ، 34 مىليون 670 مىڭ يۈەن بىۋاستە ئىقتىسادىي زىيان بولدى .

8 - ئايدا ئۇچتۇرپان ناھىيىسى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن ئاپتونوم رايون بويىچە چېگرا مەدەنىيەت كارىدورى قۇرۇلۇشىدا ئىلغار ئورۇن بولۇپ باھالاندى .

10 - ئاينىڭ 14 - كۈنى ئاچاتاغ يېزىسىدا ناھىيە بويىچە تۇنجى بولۇپ بۇغدايىنى سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ تېرىش سىناق قىلىندى .

10 - ئاينىڭ 31 - كۈنى شىخەنزە شەھىرى ، كۇچا ناھىيىسى ۋە ئاپتونوم رايونلۇق قىزىل كرىست جەمئىيىتى ، شەندۇڭ ئۆلكىسىنىڭ جىنەن شەھىرى قاتارلىقلار ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى 100 يىلدىمۇ كۆرۈلمەيدىغان «21 - ئاۋغۇست» پەۋقۇلئاددە زور كەلكۈن ئاپىتىگە ئۇچرىغان ئۇچ يېزىغا 1 مىليون 300 مىڭ قۇر كىيىم ، 25 تونىا ئۇن ، 20 تونىا كۆمۈر ئىئانە قىلدى .

12 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئاپتونوم رايونىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى يۈسۈپ ئەيسا ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى ناھىيىدىكى ئاپەتكە ئۇچرىغان ئامما ئۇچۇن سېلىنمۇاتقان يېڭى ئۆيلەرنى تەكشۈردى .

12 - ئاينىڭ 30 - كۈنى ئۇچتۇرپان بازىرىنىڭ 31 ياشلىق مۇئاۋىن باشلىقى قەمبەرنىسا ئادىل ئۇچتۇرپان بازارلىق 8 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىدا بازار باشلىقلىقىغا سايلىنىپ ، ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ تارىخىدا تۇنجى ئازسانلىق مىللەت ئايال يېزا (بازار) باشلىقى بولۇپ قالدى .

شۇ يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيىسى ئاپتونوم رايون بويىچە ئونتۇرا - باشلانغۇچ مەكتەپلەردە ئېلىق ئاۋۇال ئېخلاق سىنىپ مۇدىرى قويدى .

شۇ يىلى خېيلوڭجياڭ ئۆلكىسىنىڭ چىچىخار شەھىرىدىن «چىچىخار شېلى - 1» يۇقىرى ھوسۇللۇق شال كىرگۈزۈلۈپ ، ئاقيار يېزىسىنىڭ 5 - كەنتىدە سۇلياۋ لاپاس ئىچىدە تېرىپ ئۈستۈرۈلۈپ مۇۋەپپەقىيەت قازىنىلدى ۋە بىرلىك ھوسۇلى 1009 كىلوگرامغا يەتكۈزۈلدى .

شۇ يىلى قارايولغۇن سۇ باشلاش نورىنىڭ 316.5 كىلومېتىرلىق گەۋدە قۇرۇلۇشى پۈتتى . نور كېسىپ

ئۆتۈش ئۇزۇنلۇقى ۋە ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى جەھەتتە ئاپتونوم رايونىمىز سۇچىلىق ساھەسىدىكى نور قۇرۇلۇشىدا ئالدىدا تۇرىدۇ . بۇ نور بىلەن نەسەن تاغلىق رايونىدىكى ئولتۇراقلاشقان چارۋىچىلارنىڭ ئىچىملىك سۇ مەسىلىسى ھەل قىلىندى .

شۇ يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيىسى «ئاپتونوم رايون بويىچە مائارىپ خىزمىتىدە ئىلغار ناھىيە» دېگەن نامغا ئېرىشتى ھەمدە ئاپتونوم رايون بويىچە يۇقىرى ئۆلچەمدە ساۋات چىقىرىشنى ئومۇملاشتۇرۇش خىزمىتىنى تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىشتا 1 - بولدى .

1997 - يىلى

1 - ئاينىڭ 9 - ، 10 - كۈنلىرى ج ك پ ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك 10 - قۇرۇلتىيى ئېچىلدى ، سۆن جېندا ناھىيىلىك پارتكومنىڭ شۇجىلىقىغا سايلاندى .

3 - ئاينىڭ 9 - كۈنى سەھەردە ئاقيار يېزا 7 - كەنت 1 - گۇرۇپپىدىكى دېھقان موللاخۇن توختىنىڭ ئۆيىگە ئىككى قاراقچى ھۇجۇم قىلىپ كىرىپ ، موللاخۇن توختىنىڭ خوتۇنىنى ئۆلتۈرۈۋەتتى . قاتىللار ئەسلىدە قانۇنسىز دىنىي پائالىيەت ئۇچۇن خىراجەت توپلاش مەقسىتىدە قاتىللىق قىلغانىكەن .

3 - ئاينىڭ 18 - كۈنى ئورمانچىلىق مىنىستىرلىكى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىگە «كۆكەرتىش خىزمىتىدىكى يۇز ياخشى ناھىيىنىڭ بىرى» دەپ نام بەردى .

4 - ئاينىڭ 15 - كۈنى ئاپتونوم رايونىنىڭ رەئىسى ئابلەت ئابدۇرېشىت ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە خىزمەتلەرنى كۆزدىن كەچۈردى .

5 - ئاينىڭ 2 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق ، ۋىلايەتلىك مەركەزلىك تۇزەش خىزمىتى ئەترىتى مەركەزلىك تۇزەش خىزمىتىنى قانات يايدۇرۇش ئۇچۇن ، ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى نۇقتىلىق يېزا - كەنتلەرگە كىردى .

6 - ئاينىڭ 6 - كۈنى ئۇچتۇرپان ناھىيىسى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن 8 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدىكى ئورمان بەرپا قىلىش - كۆكەرتىش خىزمىتىدە ئىلغار كوللېكتىپ بولۇپ باھالاندى .

6 - ئاينىڭ 29 - كۈنى سائەت 18دە ئىمامىلىرىم ، يېڭىئاۋات يېزىلىرىنىڭ ئۇچ كەنتىدىكى 344 ئائىلە 20 مىنۇت مۇلدۇر ھۇجۇمغا ئۇچرىدى . 410.6 گېكتار يەردىكى زىرائەت ئاپەتكە ئۇچراپ ، 294.07 گېكتار يەردىكى زىرائەت نابۇت بولدى ، بىۋاستە ئىقتىسادىي زىيان 1 مىليون 549 مىڭ يۇەنگە يەتتى .

7 - ئاينىڭ 28 - كۈنى قارايۇلغۇن يېزا ئىگىلىكىنى ئۇنۇمۇرسال ئېچىش تۇرىدە ئىش باشلاندى . شۇ يىلى 486.9 گېكتار بوز يەر ئېچىلىپ ، 200 گېكتار يەرگە كۆزگى بۇغداي تېرىلدى .

7 - ئاينىڭ 24 - كۈندىن 30 - كۈنگىچە شىنجاڭ زوراۋانلىق ، تېررورلۇق جىنايى ھەرىكەتلىرىگە زەربە بېرىش كۆرگەزمىسى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ بازار - يېزىلىرىدا سەييارە كۆرگەزمە قىلىندى ، كۆرگەزمىنى 76 مىڭدىن ئارتۇق كادىر ، ئامما (قېتىم) كۆردى .

8 - ئاينىڭ 19 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم دائىمىي كومىتېتىنىڭ ئەزاسى ، سىياسىي قانۇن كومىتېتىنىڭ شۇجىسى لى فېڭزى ، جامائەت خەۋپسىزلىكى نازارىتىنىڭ مۇئاۋىن نازىرى لىيۇ خۇيخۇالار ۋىلايەت رەھبەرلىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە مەركەزلىك تۇزەش خىزمىتى بىلەن دېھقانچىلىق ، چارۋىچىلىق خىزمىتىنى تەكشۈردى ۋە قارا يۇلغۇندىكى ئولتۇراقلاشتۇرۇش نۇقتىسىنى كۆزدىن كەچۈردى .

9 - ئاينىڭ 14 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم تەشكىلات بۆلۈمى بىلەن ئاپتونوم رايونلۇق بىناكارلىق ماتېرىياللىرى ئىدارىسى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىگە ياردەم بېرىش يۇزىسىدىن قۇرغان ئىختىساسلىقلارنى يېتىشتۇرۇش ئۆمىد باشلانغۇچ مەكتىپى ، مايتاغ نېفىت خىمىيە باش زاۋۇتى قۇرغان مەشئەل ئۆمىد باشلانغۇچ مەكتىپى ، ئاۋىئاتسىيە ئورۇمچى باشقۇرۇش ئىدارىسى قۇرغان شىنجاڭ ئاۋىئاتسىيە ئۆمىد باشلانغۇچ مەكتىپى

پۈتۈپ لېنتا كېسىش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلدى . بۇ مەكتەپلەرنىڭ قۇرۇلۇش كۆلىمى 2088 كۋادرات مېتىر بولۇپ ، 1 مىليون 170 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنغان (5 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى قۇرۇلۇش باشلىنىپ ، 9 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى پۈتتى) . ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم تەشكىلات بۆلۈمى 50 مىڭ يۈەن ئىئانە قىلىپ ، پارتا ـ ئورۇندۇق ۋە ئوقۇتۇش ئۈسكۈنىلىرى ئېلىپ بەردى .

11 ـ ئايدا يېڭىشاۋات يېزىلىق ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتىنىڭ شۇجىسى كېرىم خوجا ھاياتىنىڭ خەۋپكە ئۇچرىشىغا قارىماي خەنزۇ ئاممىنى قوغداپ قالغانلىقى ئۈچۈن ، مەركىزىي كومىتېت تەشۋىقات بۆلۈمى ، جامائەت خەۋپسىزلىكى مىنىستىرلىكى ، جۇڭخۇا ئادالەت يولىدا پىداكارلىق كۆرسەتكەنلەر فوندى جەمئىيىتى تەرىپىدىن «مەملىكەت بويىچە خەلق ئاممىسىنىڭ ئادالەت يولىدا پىداكارلىق كۆرسىتىپ ، جىنايەتچىلەر بىلەن كۈرەش قىلىش ئىلغارى» دەپ ، دۆلەت مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى تەرىپىدىن «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى ۋە تەرەققىياتىدىكى نەمۇنىچى» دەپ نام بېرىلدى .

12 ـ ئايدا ئاپتونوم رايون ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە دۆلەتنىڭ نامرات رايونلار مەجبۇرىيەت ماۋارىپى قۇرۇلۇشىنى نۇقتىدا سىناق قىلىش بويىچە نەق مەيدان يىغىنى ئاچتى . يىغىندا ئۇچتۇرپان ناھىيىسىگە «مەملىكەت بويىچە باشلانغۇچ ماۋارىپىنى ئومۇملاشتۇرۇشتىكى ئىلغار ناھىيە» دەپ نام بېرىلدى .

شۇ يىلى نامراتلارنى يۆلەش جېڭى ئومۇمىيۈزلۈك ئېلىپ بېرىلىپ ، سەككىز يېزا ، بىر بازاردىكى 1000 نامرات ئائىلىگە يېڭى ئۆي سېلىپ بېرىلدى . شۇ يىلى 2087 ئائىلىدىكى 9303 ئادەم نامراتلىقتىن قۇتۇلدى .

شۇ يىلى نامراتلارنى يۆلەشتىكى نۇقتىلىق تۇر — يىلىغا 5000 تونىنا مىنېرال سۇ ئىشلەپچىقىرالايدىغان مىنېرال سۇ زاۋۇتى پۈتۈپ ئىشقا كىرىشتۇرۇلدى .

شۇ يىلى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ، خەلق ھۆكۈمىتى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىگە «ئاپتونوم رايون بويىچە ئاشلىق ـ پاختا ھوسۇلىنى ئاشۇرۇشتىكى ئىلغار ناھىيە» دەپ نام بەردى ھەمدە ناھىيىنى 70 مىڭ يۈەن نەق پۇل بىلەن مۇكاپاتلىدى .

شۇ يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيىسى «مەملىكەت بويىچە تۇمەن چاقىرىملىق چېگرا مەدەنىيەت كارىدورى قۇرۇلۇشى»دا كۆرۈنەرلىك نەتىجە ياراتقانلىقى ئۈچۈن ، مەدەنىيەت مىنىستىرلىكى تەرىپىدىن تەقدىرلەندى .

1998 ـ يىلى

2 ـ ئايدا ئابلىز تۇنىياز ئۇچتۇرپان ناھىيىسىگە ھاكىم بولدى .

3 ـ ئايدا ئورمانچىلىق نازارىتى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك ئورمانچىلىق ئىدارىسىگە « 8 ـ مارت » كۆكەرتىش قۇرۇلۇشىدىكى ئىلغار كوللېكتىپ» دەپ نام بەردى .

4 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى ئاچاتاغ يېزىسىدىكى جەنۇبىي تاغدا تۇرۇشلۇق قىرغىزلاردىن 40 ئائىلىدىكى 195 ئادەم يامانسۇ يېزىسىدىكى قارايۇلغۇن يېزا ئىگىلىك تەرەققىيات رايونىغا كۆچۈرۈلۈپ ئولتۇراقلاشتۇرۇلدى .

5 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى 61 مىليون 5700 يۈەن مەبلەغ سېلىنغان ئىمارىلىرىم يېزىسىدىكى 6666.67 گېكتار تۆۋەن ھوسۇللۇق يەرنى ئۆزگەرتىش قۇرۇلۇشىنىڭ 1 ـ قارارلىق قۇرۇلۇشى باشلاندى .

6 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى توشقان دەرياسى تىنما تۇزلەشكىلىكىدىكى يۇقىرىقى سېرىقئارال كەلكۈندىن مۇداپىئەلىنىش مەزمۇت توسمىسىنى ياساشقا تۇتۇش قىلىندى . بۇ توسمىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 6.6 كىلومېتىر بولۇپ ، ئۇنىڭغا 13 مىليون يۈەن مەبلەغ سېلىندى .

6 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى ئاقيار يېزىسىدىكى نەسەندە تۇرۇشلۇق قىرغىزلاردىن 60 ئائىلىدىكى 312 ئادەم يامانسۇ يېزىسىدىكى كۆكجىگدە چارۋىچىلارنى ئولتۇراقلاشتۇرۇش رايونىغا كۆچۈرۈلۈپ ئولتۇراقلاشتۇرۇلدى .

7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى توشقان دەرياسىنىڭ سۈيى ئۆرلەپ ، قارايۇلغۇن كۆچۈرمىسىنىڭ جەنۇبىي ئۇچىدىكى

بېتوندىن ياسالغان كەلكۈن توسمىسىنىنى كەلگە دائىر بىر ئۇچۇرنى تېلېگراممىغا ئالغاندا ، ئۇ ئۇچۇرنىڭ مەزمۇنى تۆۋەندىكىچە بولغان :

ئۇچۇرنىڭ مەزمۇنىدىن قارىغاندا ، ئۇ ئۇچۇر ئاساسەن ئىككى قىسىمدىن تەركىب تاپقان بولۇپ ، بىرىنچى قىسىمدا ئاساسەن ئۇچۇرنىڭ مەنبەسى ، ئۇچۇرنىڭ ئۇچۇرلاشتۇرۇلغان ۋاقتى ، ئۇچۇرنىڭ ئۇچۇرلاشتۇرۇلغان ئورنى ، ئۇچۇرنىڭ ئۇچۇرلاشتۇرۇلغان ئۇچۇر ئىستانسىسى ، ئۇچۇرنىڭ ئۇچۇرلاشتۇرۇلغان ئۇچۇر ئىستانسىسىنىڭ نومۇرى ، ئۇچۇرنىڭ ئۇچۇرلاشتۇرۇلغان ئۇچۇر ئىستانسىسىنىڭ ئىسمى ، ئۇچۇرنىڭ ئۇچۇرلاشتۇرۇلغان ئۇچۇر ئىستانسىسىنىڭ ئىشلەتكەن ئۇچۇر ئىستانسىسىنىڭ نومۇرى ، ئۇچۇرنىڭ ئۇچۇرلاشتۇرۇلغان ئۇچۇر ئىستانسىسىنىڭ ئىشلەتكەن

ۋاقتى ئۆتكەن مەھسۇلاتلارغا زەربە بېرىلدى . 3 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى قىممىتى 40 مىڭ يۈەندىن ئاشىدىغان 18 خىل ساختا ، ۋاقتى ئۆتكەن تاۋار يېغىپ كۆيدۈرۈۋېتىلدى .

4 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى ئوچتۇرپان ناھىيىسى يېزا ئىگىلىك مىنىستىرلىكى تەرىپىدىن «شاخ ـ شۇمبا بىلەن چارۋا بېقىشتا ئولگە ناھىيە» قىلىپ بېكىتىلىپ ، بۇ ھەقتە تۇرغۇزۇلغان تۇر ئوڭۇشلۇق يولغا قويۇلدى . تۇنجى تۇركۈمدە ئون ئائىلە ئوقتىلىق يۆلەندى .

4 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنىدىن 25 ـ كۈنگىچە ئوچتۇرپان ناھىيىسىدە ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ئىشتىن سىرتقى تەنتەربىيە مەكتەپلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى خەلقئاراچە چېلىشىش مۇسابىقىسى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئوتكۈزۈلدى . ئوچتۇرپان ناھىيىسى قەدىمچە چېلىشىشتا 1 ـ بولدى .

5 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى ئوچتۇرپان ناھىيىسى بويىچە توققۇز ئوتتۇرا ـ باشلانغۇچ مەكتەپتىن 1 ـ تۇركۈمدە ماتارىپقا ياردەم بېرىش ئۈچۈن يېزىلارغا ئەۋەتىلىدىغان ياش تايانچ ئوقۇتقۇچىلار تاللىنىپ يېزىلارغا ئەۋەتىلدى .

5 ـ ئايدا ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە ناھىيە ـ يېزا فاكس ئالاقە توري يولغا قويۇلۇپ ، ياركۈزۈرۈك يېزىسىدىن بېرىلگەن تۇنجى فاكس ناھىيە بازىرىغا يېتىپ كەلدى .

6 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق ئاخبارات ـ نەشرىيات ئىدارىسى ئوچتۇرپان ناھىيىسىگە نامراتلىقتىن قوتۇلدۇرۇش يۇزىسىدىن دېھقانچىلىق ، چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ ئېھتىياجىغا ماس كېلىدىغان پەن ـ تېخنىكا ، مەدەنىيەت ـ ماتارىپ ، ئىجتىمائىي پەن ، تېرىقچىلىق ، باقمىچىلىق تېخنىكىسىغا دائىر 90 مىڭ يۈەن قىممىتىدىكى 15 مىڭ پارچە كىتاب ئىئانە قىلدى .

7 ـ ئايدا ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە «ۋەتىنىمگە مۇھەببەت ، ۋەتىنىمگە ساداقەت» تېمىسىدا لېكسىيە سۆزلەش مۇسابىقىسى ئوتكۈزۈلدى ، مۇسابىقىگە 88 ئورۇندىن 130 نەچچە ئادەم قاتناشتى .

شۇ ئايدا ئاقسۇ ۋىلايىتى ئوچتۇرپان ناھىيىسىدە زىرائەتلەرنى كىرىشتۇرۇپ تېرىش نەق مەيدان يىغىنى ئاچتى . ئوچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ بىر يىلدا بىر قېتىم ئېكىز قالدۇرۇشنى ئىككى قېتىم ئېكىز قالدۇرۇشقا ئۆزگەرتىپ ، ئۇچ قېتىم ھوسۇل ئېلىش ، توننىلىق ئېتىز بەرپا قىلىشتىن ئىبارەت تېرىقچىلىق تەجرىبىسى ۋىلايەت بويىچە كېڭەيتىلىدىغان بولدى .

8 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى ناھىيىلىك تەنتەربىيە مەيدانىنى ئۆزگەرتىش قۇرۇلۇشى پۈتتى . بۇ مەيداننىڭ كۆلىمى 10 مىڭ كۋادرات مېتىر بولۇپ ، 900 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنغان ، ئۇنىڭدا ئوستى ئوچۇق كۆرۈش سۇپىسى ، يامغۇردىن دالدىلىنىش لاپىسى ، يۇگۇرۇش يولى ، چىملىق بار .

9 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى توققۇزبۇلاق باغچىسى ، ناھىيىلىك تەنتەربىيە سارىيى قاتارلىق سورۇنلاردا دۆلەت بايرىمىنى كۈتۈۋېلىش يۇزىسىدىن پانۇس سەيلىسى ، ھۆسنخەت ، رەسىم ، فوتوسۈرەت كۆرگەزمىسى ، ۋاسكېتبول ، پۈتبول ، تىكتاك توپ ، ناخشا ئېيتىش ، زېھىن سىناش مۇسابىقىلىرى ئۆتكۈزۈلۈپ ، جۈڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغانلىقىنىڭ 50 يىللىقى تەبرىكلەندى .

11 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى ناھىيىدىكى ئەڭ چوڭ مەزمۇت كەلكۈن توسمىسى — يۇقىرىقى سېرىقئارال كەلكۈن توسمىسى پۈتتى . ۋىلايەتلىك پارتكوم شۇجىسى خۇ چاڭئەن قاتارلىق رەھبەرلەر قۇرۇلۇشنىڭ پۈتكەنلىك مۇناسىۋىتى بىلەن لېنتا كەستى .

11 ـ ئايدا ئۇچتۇرپان ناھىيىسى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش خىزمىتىدە ئىلغار كوللېكتىپ بولۇپ باھالاندى .

12 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى ئوچتۇرپان ناھىيىسى ئاپتونوم رايونلۇق ماتارىپ كومىتېتى ، مالىيە نازارىتى تەرىپىدىن ئاپتونوم رايون بويىچە «دۆلەت نامرات رايونلار مەجبۇرىيەت ماتارىپى قۇرۇلۇشى»نى سىناق قىلىشتا ئىلغار ناھىيە بولۇپ باھالاندى .

شۇ يىلى ئاپتونوم رايون ، ۋىلايەت ، ناھىيە نوقتىلىق يېزا ـ كەنتلەرگە داۋاملىق خىزمەت ئەترىتى ئەۋەتىپ ،

مەركەزلىك تۈزەش خىزمىتىنى قانات يايدۇرۇپ ، بىخەتەر ، مەدەنىي رايون بەرپا قىلىش پائالىيىتىنى چىڭ تۇتتى ۋە دىنىي ئىشلارنى باشقۇرۇشنى كۈچەيتتى .

شۇ يىلى بۇغداي ئارىسىغا كۆممىقوناق ، قارا ئاشلىق ۋە باشقا ئىقتىسادىي زىرائەت كىرىشتۈرۈپ تېرىلغان تونناملىق ئېتىز كۆلىمى 33 .6933 گېكتارغا يەتتى .

شۇ يىلى دۆلەت ، ئاپتونوم رايوندىكى ئالاقىدار تارماقلارنىڭ مەبلەغ ياردەم قىلىشى ، ناھىيە ، يېزا ، كەنتلەرنىڭ ئەمگەك كۈچى چىقىرىشى ، ناھىيىگە بىۋاسىتە قاراشلىق تارماقلارنىڭ ياردىمى بىلەن بىر يېزا (ئاقتوقاي يېزىسى) مەدەنىيەت پائالىيەت مەركىزى ، 14 كەنت مەدەنىيەت پائالىيەت مەركىزى قۇرۇلدى .

2000 ـ يىلى

1 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى ئوتتۇرا يېزىسىنىڭ 10 ـ كەنتىدە يەتتە ئادەم ئۆلۈش ، ئىككى ئادەم يارىلىنىشتەك قاتتىلىق دېلوسى يۈز بەردى ، ئۆلگۈچىلەرنىڭ ھەممىسى خەنزۇ .

3 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم دائىمي كومىتېتىنىڭ ئەزاسى ، سىياسىي قانۇن كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى ئىسمائىل تىلىۋالدى ژىلايەتلىك پارتكوم شۇجىسى خۇ چاڭئەننىڭ ھەمراھلىقىدا ئۈچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ مەركەزلىك تۈزەش خىزمىتىنى ۋە يامانسۇ يېزىسىنىڭ چارۋىچىلارنى كۆچۈرۈش خىزمىتىنى ، يۇقىرى سەرىقئارالدىكى كەلكۇن توسمىسى قۇرۇلۇشىنى تەكشۈردى .

5 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى دۆلەت ئورمانچىلىق ئىدارىسى ، پىلان كومىتېتى ، مالىيە مىنىستىرلىكى ئۈچتۇرپان ناھىيىسىنى مەملىكەت بويىچە تېرىلغۇدىن ئورمانغا قايتۇرۇش سىناق قىلىنىدىغان دۆلەت دەرىجىلىك 174 ناھىيە ـ شەھەرنىڭ بىرى قىلىپ بېكىتتى .

8 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى ئۈچتۇرپان ناھىيىسى سايامەتچىلىكنى راۋاجلاندۇرۇش ئۇچۇن ، ئوتتۇرا يېزىسىدىكى يۇمۇپئارال تەۋەسىدە تەبىئي جىغانلىق مەنزىرە رايونى — جىغانلىق ئارامگاھى قۇرۇپ ، سايامەتچىلەرگە ئېچىۋەتتى .

11 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى مەملىكەت بويىچە 5 ـ قېتىملىق ئومۇميۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈش باشلاندى . ناھىيە بويىچە 40 مىڭ 954 ئائىلە ، 177 مىڭ 410 نوپۇس بارلىقى ئېنىقلاندى .

12 ـ ئاينىڭ 21 ـ ، 22 ـ كۈنلىرى ئۈچتۇرپان ناھىيىسىدە «ئۈچتۇرپان ناھىيىسى تەزكىرىسى»نىڭ ئورنىگىنالىنى باھالاش يىغىنى ئېچىلدى .يىغىنغا ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتى ، ئاقسۇ ژىلايەتلىك تارىخ-تەزكىرە ئىشخانىسى ۋە مەككىز ناھىيە ، بىر شەھەردىن كەلگەن مۇتەخەسسىسلەر ، ناھىيىدىكى پېنسىيىگە ، دەم ئېلىشقا چىققان پىشقەدەم كادىرلار ، ناھىيە رەھبەرلىرى ، ناھىيە تەزكىرىسىنى تۈزۈش ھەيئىتىنىڭ ئەزالىرى قاتناشتى .

شۇ يىلى ئۈچتۇرپان ناھىيىسى «مەملىكەت بويىچە ئورمانچىلىق ئېكولوگىيە قۇرۇلۇشىدىكى ئىلغار ناھىيە» دېگەن نامغا ئېرىشتى .

شۇ يىلى ئۈچتۇرپان ناھىيىسى «مەملىكەت بويىچە تەنتەربىيىدە ئىلغار ناھىيە» دېگەن نامغا ئېرىشتى .

شۇ يىلى ئۈچتۇرپان ناھىيىسى «مەملىكەت بويىچە يېشىل يول بەرپا قىلىشتىكى ئۈلگە يول بۆلىكى (ئۈلكە يولى 306 ـ لىنىيە) » دېگەن نامغا ئېرىشتى .

شۇ يىلى يېڭىئاۋات يېزىسىنىڭ يېڭىئاۋات كەنتى «مەملىكەت بويىچە ئورمان بەرپا قىلىش ـ كۆكەرتىشتە ياخشى كەنت» دېگەن نامغا ئېرىشتى .

شۇ يىلى ئاپتونوم رايون ، ژىلايەت ، ناھىيە ئۇقتىلىق يېزا ـ كەنتلەرگە داۋاملىق خىزمەت ئەترىتى ئەۋەتىپ ، مەركەزلىك تۈزەش خىزمىتىنى داۋاملىق قانات يايدۇردى .

2001 - يىلى

3 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن 3 - كۈنىگىچە ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدا قۇربان ھېيتنى تەبرىكلەش يۈزىسىدىن دېھقان - چارۋىچىلار ئەدەبىيات - سەنئەت كۆرىكى ۋە تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلدى . مۇسابىقىگە سەككىز يېزا ، بىر بازاردىن كەلگەن توققۇز كوماندىدىن ئاز كەم 400 كىشى قاتناشتى .

3 - ئاينىڭ 9 - كۈنى شۇ مىڭ ج ك پ ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك كومىتېتىنىڭ شۇجىسى بولدى . ناھىيىلىك پارتكومنىڭ ئەسلىدىكى شۇجىسى سۇن جېندا ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ ئەزالىقىغا ، تەشۋىقات بۆلۈمىنىڭ باشلىقلىقىغا يۆتكەلدى .

3 - ئاينىڭ 19 - كۈنى ۋىلايەت ، ناھىيە دەرىجىلىك ئورۇنلاردىن ئاجرىتىلغان 130 نەچچە كادىر بەش يېزا ، بىر بازاردىكى 14 نۇقتىلىق كەنتكە (كەنت ئاھالىلەر كومىتېتىغا) ۋە بەش نۇقتىلىق مەكتەپكە ئورۇنلىشىپ ، مەركەزلىك تۈزەش خىزمىتىنى قانات يايدۇردى .

3 - ئاينىڭ 29 - كۈنى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى 5000دىن ئارتۇق كادىر ، ئامما يولنىڭ ئىككى ياقىسىدا تۇرۇپ ، بۇيرۇققا بىنائەن ئۇچتۇرپان ناھىيىسىگە ئورۇنلىشىپ مەركەزلىك تۈزەشكە ياردەم بەرگىلى كەلگەن ئاقسۇ قوراللىق ساقچى قىسىم 6 - تارماق ئەترىتىدىكى ئوفىتسېر - ئەسكەرلەرنى قارشى ئالدى .

3 - ئايدا ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى 30 مىڭدىن ئارتۇق ھەر مىللەت كادىر ، ئامما ، شۇ يەردە تۇرۇشلۇق قىسىمدىكى ئوفىتسېر - ئەسكەر كەڭ كۆلەمدە مەجبۇرىيەت كۆچىتى تىكىش پائالىيىتىنى قانات يايدۇرۇپ ، 1333 گېكتار يەرگە كۆچەت تىكتى ، بۇنىڭ ئىچىدە ئېكولوگىيە ئورمىنى 267 گېكتار ، ئىقتىسادىي ئورمان 107 گېكتار .

4 - ئاينىڭ 19 - كۈنىدىن 5 - ئاينىڭ 15 - كۈنىگىچە ناھىيىدە چارۋىلاردا بولىدىغان «5 - نومۇرلۇق» كېسەل ئىممۇنىتېتلىنىپ ، 416 مىڭ چارۋا ئىممۇنىتېتلاندى .

4 - ئاينىڭ 20 - كۈنى ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى تەشۋىقات بۆلۈمى ، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ، خەلق ھۆكۈمىتى ۋىلايەتلىك پارتكوم ، ۋالىي مەھكىمىگە ئۇچتۇرپان ناھىيىسىگە يەتكۈزۈپ بېرىشنى ھاۋالە قىلغان «ئۇچ ئەۋلاد دۆلەت رەھبەرلىرى ھەر مىللەت خەلقى بىلەن بىللە» ناملىق 1000 يۈرۈش رەسىم ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ يېزا - كەنتلىرىگە كەلدى ۋە رامكىغا ئېلىنىپ ، ئورگان ، مەكتەپ ، كارخانا ، كەسپىي ئورۇنلارنىڭ ئىشخانا ، مەجلىسخانىلىرىغا ئېسىلدى .

4 - ئاينىڭ 25 - كۈنى ئاقسۇ شەھىرىدە ئېچىلغان ئاپتونوم رايونلۇق نۇقتىلىق ئىجتىمائىي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى نەق مەيدان يىغىنىغا قاتنىشىۋاتقان 250تىن ئارتۇق خادىم ئاپتونوم رايوننىڭ مۇئاۋىن رەئىسى مەمتىمىن زاكىرنىڭ باشلامچىلىقىدا ، ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى يۇقىرى ئۆلچەملىك 42 يېزا - كەنت مەدەنىيەت - تەنتەربىيە پائالىيەت مەركىزىنىڭ قۇرۇلۇش ئەھۋالىنى كۆزدىن كەچۈردى .

4 - ئاينىڭ 26 - كۈنى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە جەمئىيەت ئامانلىقىنى تۈزەش ۋە بازارلارنىڭ ئىقتىسادىي تەرتىپىنى قېلىپلاشتۇرۇش خىزمىتى يىغىنى ئېچىلدى . يىغىندا ناھىيىلىك پارتكوم شۇجىسى شۇ مىڭ سەپەرۋەرلىك سۆزى قىلدى .

5 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە ئادالەت يولىدا پىداكارلىق كۆرسەتكەنلەر ئۈچۈن ئىئانە توپلاش پائالىيىتى ئېلىپ بېرىلىپ ، 38 مىڭ يۈەن ئىئانە يىغىلدى .

6 - ئاينىڭ 5 - كۈنىدىن 30 - كۈنىگىچە ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە پارتىيە بىلىمىگە دائىر زېھىن سىناش مۇسابىقىسى ، «پارتىيە مېنىڭ قەلبىمدە» ناملىق نۇتۇق سۆزلەش ، ناخشا ئېيتىش مۇسابىقىلىرى ، چوڭ تىپتىكى رەسىم كۆرگەزمىسى ، ۋاسكېتبول - ۋالىبول مۇسابىقىسىگە ئوخشاش مول ، رەڭگارەڭ پائالىيەتلەر

ئۆتكۈزۈلۈپ ، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى قۇرۇلغانلىقىنىڭ 80 يىللىقى تەبرىكلەندى . 30 ـ كۈنى ناھىيىلىك كىنو ـ تياتىرخانىدا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى قۇرۇلغانلىقىنىڭ 80 يىللىقىنى تەبرىكلەش يىغىنى ئېچىلدى . يىغىنغا 1400 دىن ئارتۇق ھەر مىللەت پارتىيىلىك كادىر قاتناشتى ، يىغىندا ھەرقايسى سەپلەردە بارلىققا كەلگەن ئىلغار پارتىيە تەشكىلاتلىرى ، مۇنەۋۋەر پارتىيە خىزمەتچىلىرى ، مۇنەۋۋەر پارتىيە ئەزالىرى تەقدىرلەندى ، يېڭىدىن پارتىيىگە كىرگەن 161 ئەزانىڭ قەسەم بېرىش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلدى .

7 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى گاۋ لىپۇ 5 مىليون يۈەن مەبلەغ سالغان مۆلجەرتاغ مېۋە ئىچىملىكى زاۋۇتىنىڭ قۇرۇلۇشى باشلاندى ، قۇرۇلۇشقا ئىشلىتىلگەن يەر سەككىز گېكتار كېلىدۇ . زاۋۇتتا ئاساسلىقى جىغان ، ئۈزۈك خام ئەشيا قىلىنىپ ، مېۋە شەربىتى ، مېۋە ھارىقى ، بالقاق قاتارلىق مەھسۇلاتلار ئىشلەپچىقىرىلىدۇ .

8 ـ ئاينىڭ 13 ـ ، 14 ـ كۈنلىرى ج ك پ ئۆچتۇرپان ناھىيىلىك 11 ـ قۇرۇلتىيى ئېچىلدى . قۇرۇلتايدا شۇ مىڭ ناھىيىلىك پارتكوم شۇجىلىقىغا سايلاندى .

8 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنىدىن 18 ـ كۈنگىچە ئۆچتۇرپان ناھىيىسىدە پەۋقۇلئاددە زور كەلكۈن ئاپىتى بولدى . توشقان دەرياسىغا كەلگەن كەلكۈننىڭ سېكۇنتلۇق ئېقىم مىقدارى 1760 كۇب مېتىرغا يەتتى ، كەلكۈن ئوتېبىشى يېزىسى تەۋەسىدىكى قارايۇلغۇن كۆچۈرمىسىنىڭ جەنۇبىي ، شىمالىي قىرغىقىدىكى كەلكۈن مۇداپىئە توسمىسىنىڭ 1 . 4 كىلومېتىر قىسمىنى ئېقىتىپ كەتتى .

8 ـ ئاينىڭ 17 ـ ، 18 ـ كۈنلىرى ئاپتونوم رايونىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى شېۋىڭ خۇيىيەن ئۆچتۇرپان ناھىيىسىدە خىزمەت تەكشۈرگەندە ، كەلكۈن مۇداپىئە 1 ـ سېپىگە كېلىپ ، كەلكۈن خەتىرىنى تەكشۈردى .

9 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى ئۆچتۇرپان ناھىيىسىدە «سۆزلەشنى ئۆگىنىش ، پارتىيە ئىستىلىنى مۇھاكىمە قىلىش ، چىرىكلىككە قارشى تۇرۇش» بويىچە نۆۋەتتە سۆزلەش دوكلات يىغىنى ئېچىلدى .

شۇ ئايدا قۇراللىق ساقچى قىسىم جىلىن باش ئەترىتىنىڭ مەبلەغ يارىدەم قىلىشى بىلەن قۇرۇلغان ئۆچتۇرپان ناھىيىسىدىكى تۇنجى «غۇنچە قىزلار سىنىپى»دا دەرس باشلاندى .

10 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى جۇ شېڭتاۋ ئۆچتۇرپان ناھىيىسىدە خىزمەت تەكشۈردى .

شۇ ئايدا ئۆچتۇرپان ناھىيىسى ئاپتونوم رايون بويىچە «مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىدىكى ئىلغار ناھىيە» دېگەن نامغا ئېرىشتى .

11 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنىدىن 30 ـ كۈنگىچە ناھىيىلىك پارتكوم شۇجىسى شۇ مىڭ ئۆمەك باشلىقلىقىدىكى 21 كىشىدىن تەركىب تاپقان پارتىيە ، ھۆكۈمەت ئېكسكۇرسىيە ئۆمىكى قەشقەر ، خوتەن ۋىلايەتلىرىدە يېزا ئىقتىسادىي خىزمىتىنى تەكشۈردى .

12 ـ ئايدا ناھىيە مالىيىسىدىن 800 مىڭ يۈەن پۇل ئاجرىتىلىپ ، بازار ئاھالىسىنىڭ ئەڭ تۆۋەن تۇرمۇش كاپالىتىگە ۋە يېزىلاردىكى نامرات ئاھالىلەرنىڭ قىشتىن خاتىرجەم ئۆتۈۋېلىشىغا ئىشلىتىلدى .

شۇ يىلى ناھىيىلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى تۇرسۇن ئىسلام ئاپتونوم رايونلۇق تەكشۈرۈش ئۆمىكى قاتارىدا گېرمانىيە ، فرانسىيە قاتارلىق غەربىي ياۋروپا ئەللىرىدە يېزا ئىگىلىكى ۋە شەھەر ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشىنى تەكشۈردى .

شۇ يىلى 30 مىليون يۈەندىن ئارتۇق مەبلەغ سېلىنىپ ، ئۆلكە يولى 306 ـ لىنىيىسىنىڭ ئۆچتۇرپان بازىرىدىن ئۆتىدىغان بۆلىكىنى كېڭەيتىپ ياساش ، ناھىيە بازىرىنى مەركەزلىك ئىسىتىش قۇرۇلۇشى قىلىندى .

شۇ يىلى يېڭىئاۋات يېزىسىنىڭ قۇچچى كەنتىدىن جۇمەر ھامۇت «مەملىكەتلىك كۆكەرتىش مېدالى»غا ئېرىشتى .

شۇ يىلى ئۆچتۇرپان ناھىيىسى 1999 ـ يىلى كىرگۈزگەن «لياۋنىڭ يازغىسى — 10»نى سىناق تەرىقىسىدە

تېرىش مۇۋەپپەقىيەتلىك بولۇپ ، بىرلىك مەھسۇلاتى 460 كىلوگرامغا يەتتى .

شۇ يىلى جۇڭگو سەددىچىن ئىلمىي جەمئىيىتى ، جۇڭخۇا مەملىكەتلىك ماركا توپلاش بىرلەشمىسى ، بېيجىڭ شەھەرلىك پوچتا ئىدارىسى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ يامانسۇ قىرغىز يېزىسى تەۋەسىدىكى بەدەل تۇرىنىڭ سۇرىتى چۈشۈرۈلگەن «سەددىچىندىكى قۇۋۇقلار خاتىرە كونۋېرتى» تارقاتتى ، كونۋېرتتىكى ماركىنىڭ قىممىتى 0.60 يۈەن .

بىرىنچى قىسىم

تەشكىلىي تۈزۈلۈشى ، رايونلارغا ئايرىلىشى

بىرىنچى قىسىم

تەشكىلىي تۈزۈلۈشى ، رايونلارغا ئايرىلىشى

I باب

تەشكىلىي تۈزۈلۈشى

§1 . زېمىن دائىرىسى

خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇچتۇرپان ئونسۇ بەگلىكىنىڭ زېمىنى ئىدى ، ئۇنىڭ زېمىنى شەرقتە باش قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى تۇرۇشلۇق جايىغىچە 2380 چاقىرىم ، غەربتە سەپەربايغىچە 300 چاقىرىم ، شىمالدا ئۇسۇن قىزىلقۇرغانغىچە 610 چاقىرىم ئىدى ، شەرقىي تەرىپى قۇمغا يانداش بولۇپ 270 چاقىرىم كېلەتتى .

ۋەي ، جىن ، جەنۇبىي ـ شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە ئۇچتۇرپان كۇسەننىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان . زېمىن دائىرىسى شەرقتە باش قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى تۇرۇشلۇق جايىغىچە 705.5 كىلومېتىر كېلەتتى ، جەنۇبىي تەرىپى سۇلىغا تۇتىشاتتى ، تاغ يوللىرى راۋان ئەمەس ئىدى . غەربتە جۇغدوغىچە 637 كىلومېتىر كېلەتتى .

سۇي ، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە ئونسۇ ئايمىقى تەسىس قىلىنغان بولسىمۇ ، ئۇچتۇرپان يەنىلا كۇسەن تۇتۇق مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان . ئونسۇ ئايمىقىنىڭ دائىرىسى شىمالدا ئىلى بىلەن ، غەربىي شىمالدا سەپەرباي بىلەن ، جەنۇبتا ياركەنت بىلەن ، شەرقتە قۇم بىلەن چېگرىلىناتتى .

يۈەن ، مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇچتۇرپان بېشبالىقنىڭ غەربىي زېمىنى بولۇپ ، چاغاتاي ئۇلادلىرىنىڭ سۈيۈرغاللىق يېرى ئىدى ، شەرقتە ئاچاتاغ ئارقىلىق ئاقسۇ بىلەن ، غەربتە سەپەرباري ئارقىلىق قەشقەر بىلەن چېگرىلىناتتى ، جەنۇبتا تاغ ئارقىلىق ياركەنت ، خوتەنگە باردىغان شىمالىي يول بىلەن ، شىمالدا تەكرىتاغقىچە يېتىپ بېرىپ ، تاغدىن ھالقىپ ئىلىغا باردىغان غەربىي يول بىلەن چېگرىداش ئىدى .

مىڭ ، چىڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە ئۇچتۇرپان ھاكىمبەگلىكىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان . زېمىن دائىرىسى شەرقتە تىتۇسالاتقىچە ، 45 كىلومېتىر سوزۇلۇپ ئاقسۇ بىلەن چېگرىلىناتتى ؛ غەربتە باشئاقما قاراۋۇلخانىسىغىچە 45 كىلومېتىر سوزۇلغاندى ، ئۇنىڭ سىرتىدىكى بۈيرۇتلارنىڭ 200 چاقىرىمدىن كۆپرەك يېرى قەشقەر بىلەن چېگرىداش ئىدى ؛ جەنۇبتا تۇنجىسۇداۋىنىغىچە 120 كىلومېتىر بولۇپ ، ياركەنت بىلەن چېگرىداش ئىدى ؛

شىمالدا گۈگۈتلۇق قاراۋۇلخانىسىغچە 25 كىلومېتىر كېلەتتى ، ئۇنىڭ سىرتىدىكى گۈگۈتلۇق داۋىنىدىن ئۆتۈپ 100 نەچچە كىلومېتىر سوزۇلۇپ ئىلى بىلەن چېگرىلىناتتى ، ھازىرقى ئاقچى ناھىيىسىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالاتتى .

چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۈاڭشۈ ، شۈەنتۈڭ زامانىدا ئۈچتۈرپاننىڭ زېمىنى شەرقىتە ئاچاتاغ ئۆتكىدىكى ياڭخى دېگەن يەرگىچە باراتتى ، ناھىيە بازىرىغچە 45 كىلومېتىر بولۇپ ، ئونىۋ ئايمىقىنىڭ ئاقيار كەنتى بىلەن تۈتىشاتتى ؛ غەربتە باشئاقما قاراۋۇلخانىسىغا 45 كىلومېتىر كېلىدىغان ناھىيە بازىرىغچە بولۇپ ، بەيئەت قىلغان قۈتچۇ ـ بۈيرۈت قەبىلىسىنىڭ زېمىنى بىلەن تۈتىشاتتى ؛ جەنۈبتا ناھىيە بازىرىغا 120 كىلومېتىر كېلىدىغان تۈنجىسۈغچە بولۇپ ، ئونىۋ ئايمىقىنىڭ كەلپىن كەنتى بىلەن تۈتىشاتتى ؛ شىمالدا ناھىيە بازىرىغا 30 كىلومېتىر كېلىدىغان گۈگۈتلۇق قاراۋۇلخانىسىغچە بولۇپ ، بەيئەت قىلغان بۈيرۈت قەبىلىسىنىڭ زېمىنى بىلەن تۈتىشاتتى ؛ شەرقتىن غەربكە 90 كىلومېتىر ، جەنۈبتىن شىمالغا 150 كىلومېتىر كېلەتتى ، ھازىرقى ئاقچى ناھىيىسىنىڭ زېمىنىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالاتتى .

مىنگو دەۋرىدە ئۈچتۈرپاننىڭ زېمىنى شەرقتە 65 كىلومېتىر سوزۇلغان بولۇپ ، ياڭخى ئۆتكىدىن ھالقىپ ئونىۋ ناھىيىسىگە تۈتىشاتتى ؛ جەنۈبقا 55 كىلومېتىر سوزۇلغان بولۇپ ، تۈنجىسۈغچە سوزۇلۇپ كەلپىنگە ، غەربىي ۋە غەربىي شىمال تەرەپى رۇسىيىگە تۈتىشاتتى ، 530 كىلومېتىر زېمىنى چېتىرداۋىنىغچە يېتىپ باراتتى ، شىمالغا 130 كىلومېتىر سوزۇلۇپ ، گۈگۈتلۇق داۋىنىغا يېتىپ باراتتى ، غەربىي شىمالغا 160 كىلومېتىر سوزۇلۇپ ، بەدەل تاغ ئېغىزىغا يېتىپ بېرىپ رۇسىيە بىلەن تۈتىشاتتى . شەرقىي جەنۈبقا 120 كىلومېتىر سوزۇلۇپ توشقان دەرياسىغچە يېتىپ بېرىپ ئونىۋ مەھكىمىسى بىلەن تۈتىشاتتى ؛ غەربىي جەنۈبقا 190 كىلومېتىر سوزۇلۇپ ، پىچانغچە يېتىپ بېرىپ ، قەشقەر كونا شەھەر بىلەن تۈتىشاتتى ؛ شەرقىي شىمالغا 170 كىلومېتىر سوزۇلۇپ زىنداندا داۋىنىغچە يېتىپ بېرىپ ئىلغا تۈتىشاتتى . ئۇزۇنسىغا 590 كىلومېتىر ، توغرىسىغا 185 كىلومېتىر كېلەتتى .

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ئۈچتۈرپان ناھىيىسىنىڭ زېمىنى شەرقتە ئاقسۇ شەھىرى ۋە ئونىۋ ناھىيىسى بىلەن ، غەربتە ئاقچى ناھىيىسى بىلەن ، جەنۈبتا قاراتېكە تېغىنى پاسىل قىلىپ كەلپىن ناھىيىسى بىلەن ، شىمالدا تەڭرىتاغ تىزمىسى ئارقىلىق قىرغىزستان جۇمھۇرىيىتى بىلەن تۈتىشىدىغان بولدى . دۆلەت چېگرىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 116 كىلومېتىر كېلىدۇ .

§ 2 . تەشكىلىي تۈزۈلۈشىنىڭ تەرەققىيات جەريانى

غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ شېنجۇ 2 ـ يىلى (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 60 ـ يىلى) خەن سۇلالىسى غەربىي يۈرتنى بىرلىككە كەلتۈردى ھەمدە غەربىي يۈرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنى قۇردى ، ئونىۋ غەربىي يۈرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى . شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى مىڭدى زامانىدا ئونىۋ شەرقىي خەن سۇلالىسىغا ئەل بولدى . شىمالىي ۋېي سۇلالىسىدىن كېيىن كۈسەن تەرىپىدىن بېسۇبلىندى . كەيخۇاڭ 9 ـ يىلى (589 ـ يىلى) ، سۇي سۇلالىسى مەملىكەتنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن غەربىي يۈرت چېرىكچىبېگى تەسىس قىلىپ ، غەربىي يۈرتنىڭ ھەر قايسى جايلىرىنى باشقۇردى ، ئونىۋ يەنىلا كۈسەننىڭ باشقۇرۇشىدا بولۇۋەردى . تاڭ سۇلالىسىنىڭ جېنگۈەن 22 ـ يىلى (648 ـ يىلى) ، تاڭ سۇلالىسى غەربىي يۈرتنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن ، غەربىي تىنچلاندۇرغۇچى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى تەسىس قىلىپ ، ئونىۋ ئايمىقىنى قۇردى . ئۈچتۈرپان غەربىي تىنچلاندۇرغۇچى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە تەۋە بولدى ، مەھكىمە تۇرۇشلۇق جاي تاش شەھەردە بولۇپ ئونىۋ دەپ ئاتالدى .

شىمالىي سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇچتۇرپاننىڭ زېمىنى ئۇچ دەپ ئاتىلاتتى ۋە قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ باشقۇرۇشىدا ئىدى . كېيىنكى مەزگىللەردە قاراخانىيلارغا تەۋە بولدى . جەنۇبىي سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇچ قارا قىتانلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولدى . جەنۇبىي سۇلالىسىنىڭ جىيادىڭ 13 - يىلى (1218 - يىلى) چىڭگىزخان قوشۇن ئەۋەتىپ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى قارا قىتانغا تەۋە رايونلارنى ئىشغال قىلىۋالدى ، چىڭگىزخان زامانىنىڭ 14 - يىلى (1219 - يىلى) چىڭگىزخان بۇ جايلارنى ئوغۇللىرىغا سۈيۈرغاللىق قىلىپ بېرىۋەتتى ، 2 - ئوغلى چاغاتاي تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدىن تاكى ماۋرائۇننەھرگىچە بولغان يايلاقلارغا ئىگە بولدى ، ئۇچ بولسا چاغاتايىنىڭ سۈيۈرغاللىق يېرى بولۇپ قالدى . مۆڭكۈخان زامانىنىڭ 1 - يىلى (1251- يىلى) بېشبالىق ۋاقىتلىق دىۋان ۋازارىتى قۇرۇلدى . ئۇچ بېشبالىققا تەۋە بولدى .

يۈەن سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن غەربىي قىسمىنىڭ تېررىتورىيىسىنى باشقۇرۇشنى كۈچەيتتى . يۈەن سۇلالىسى خانى چىڭزۇڭ زامانىنىڭ يۈەنجېن 1 - يىلى (1295 - يىلى) يەنە كۈسەن ئەمىر لەشكەر مەھكىمىسى (تۇرۇشلۇق ئورنى كۈچا ناھىيىسى تەۋەسىدە) تەسىس قىلىندى ، ئۇچ كۈسەن ئەمىرلەشكەر مەھكىمىسىگە تەۋە بولدى .

مىڭ سۇلالىسى مەملىكەتنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن غەربىي يۈرت يەنىلا چاغاتاي ئەۋلادلىرىنىڭ سۈيۈرغاللىق يېرى بولۇپ قېلىۋەردى . چاغاتاي ئەۋلادىدىن بولغان پادىشاھ تۇغلۇق تۆمۈرخان ئاقسۇدا باش كۆتۈرگەندىن كېيىن ئۇچ بېشبالىقتىكى ئۇنىڭ سۈيۈرغاللىق يېرى بولدى . مىڭ سۇلالىسىنىڭ يۇڭلې يىللىرىدا تۇرپانلىق ئۇيغۇرلار بۇ يەرگە كۆچۈپ كېلىپ ئولتۇراقلاشقاچقا ، بۇ جاي ئۇچتۇرپان دەپ ئاتالدى .

چىڭ سۇلالىسىنىڭ كاڭشى 17 - يىلى (1678 - يىلى) جۇڭغارلاردىن غالدان جەنۇبىي شىنجاڭنى ئىستىلا قىلدى ، ئۇچتۇرپان ئۇنىڭغا تەۋە بولدى . چىيەنلۇڭ 20 - يىلى (1755 - يىلى) جۇڭغار قەبىلىسىنىڭ توپىلاڭچىلىرىدىن داۋاچى چىڭ سۇلالىسى لەشكەرلىرىنىڭ قوغلاپ زەربە بېرىشى بىلەن ئىلىدىن ئۇچتۇرپانغا قېچىپ كېلىۋالدى ، ھاكىمبەگ خوجىس داۋاچىنى تىرىك تۇتتى ھەمدە ئۇنى چىڭ سۇلالىسى لەشكەرلىرى گازارمىسىغا يالاپ ئاپىرىپ بەردى ، شۇنىڭ بىلەن جۇڭغار قەبىلىسىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلار رايونىغا بولغان ھۆكۈمرانلىقىغا خاتىمە بېرىلدى . چىيەنلۇڭ 23 - يىلى (1758 - يىلى) ئۇچتۇرپانغا خان ئامبال ، مەسلىھەتچى سانغۇن قويۇلدى . چىيەنلۇڭ 24 - يىلى (1759 - يىلى) ، قاقشال رايونى (ھازىرقى ئاقچى ناھىيىسى تەۋەسى) ئۇچتۇرپان بىلەن قوشۇۋېتىلىپ ، بۇ جايلار ئۇچتۇرپان خان ئامبىلىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى . چىيەنلۇڭ 30 - يىلى (1765 - يىلى) ، ئۇچتۇرپاندا سىياسىي ئۆزگىرىش بولغانلىقى ئۈچۈن ، ئۇچتۇرپانغا بىر مەسلىھەتچى ئامبال ، بىر يارىدەمچى نازارەتچى ئامبال ، بىر ئاغلاقچى ئامبال كۆپەيتىلدى ، ئۇلار جەنۇبىي شىنجاڭدىكى شەھەرلەرنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇردى . چىيەنلۇڭ 31 - يىلى (1766 - يىلى) يېڭىشەھەر قۇرۇلدى ، ئۇنىڭغا يۇڭنىڭ قەلئەسى (永宁城) دەپ نام بېرىلدى ھەمدە ئەسلىدە قەشقەردە تۇرۇشلۇق مەسلىھەتچى ئامبال بىلەن يارىدەمچى نازارەتچى ئامبال ئۇچتۇرپانغا كېلىپ ئورۇنلاشتى ، ئاغلاقچى ئامبال كۆپەيتىلدى . 44 - يىلى (1779 - يىلى) ئاغلاقچى ئامبال ئۇچتۇرپاندىن ئاقسۇغا كۆچۈپ كەتتى . چىيەنلۇڭ 52 - يىلى (1787 - يىلى) ، مەسلىھەتچى ئامبال بىلەن يارىدەمچى نازارەتچى ئامبال يەنە قەشقەرگە كېتىپ ، ئۇچتۇرپاندا پەقەت خان ئامبالدىن بىرى ، 5 - دەرىجىلىك ھاكىمبەگدىن بىرى قالدى . گۇاڭشۇ 9 - يىلى (1883 - يىلى) ئۇچتۇرپان بۇۋاستە قاراشلىق ۋازارىتى قۇرۇلۇپ ئاقسۇ ۋىلايىتىگە قارىدى .

مىنگونىڭ 2 - يىلى (1913 - يىلى) ئۇچتۇرپان بۇۋاستە قاراشلىق ۋازارىتى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىگە ئۆزگەرتىلدى ، ئاقسۇ ۋىلايىتىگە قارىدى . مىنگونىڭ 22 - يىلى (1933 - يىلى) ئاقسۇ ۋىلايىتى ئاقسۇ مەمۇرىي رايونىغا ئۆزگەرتىلدى ، ئۇچتۇرپان ناھىيىسى ئاقسۇ مەمۇرىي رايونىغا تەۋە بولدى . مىنگونىڭ 29 - يىلى (1940 -

يىلى) 8 ـ ئايدا ، شىنجاڭ ئۇلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ تەستىقلىشى بىلەن ، ئۈچتۇرپان ناھىيىسى قارىمىقىدىكى قاقشال (ھازىرقى ئاقچى ناھىيىسى تەۋەسى) رايونى ئايرىلىپ چىقىپ كەنتتى . مىنگونىڭ 33 ـ يىلى (1944ـ يىلى) ئاقسۇ مەمۇرىي رايونى شىنجاڭ ئۇلكىلىك 4 ـ مەمۇرىي تەپتىش ۋالىي مەھكىمىسى دەپ ئۆزگەرتىلدى ، ئۈچتۇرپان ناھىيىسى ئاقسۇ ۋىلايىتىگە تەۋە بولدى .

1949 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 25 ～ 26 ـ كۈنلىرى شىنجاڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولدى . 1950 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى ، جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ 1 ـ دالا ئارمىيىسى 1 ـ بىڭتۈەنى 2 ـ جۇن 5 ـ شىسىدىكى كادىرلار ئۈچتۇرپانغا كېلىپ پارتىيە ، ھۆكۈمەت قۇرۇش خىزمىتىنى قانات يايدۇردى . 1950ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ئۈچتۇرپان ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلدى . 2001 ـ يىلغىچە ئۈچتۇرپاننىڭ تەشكىلىي تۈزۈلۈشىدە ئۆزگىرىش بولمىدى .

Ⅱ باب

رايونلارغا ئايرىلىشى

§1 . چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى رايونلارغا ئايرىلىشى

چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە ، ئۈچتۇرپاندا بەگلىك تۈزۈمى يولغا قويۇلدى ، كەنتلەر ئاساسىي قاتلامدىكى مەمۇرىي ئورۇن قىلىندى ، كەنتلەر يۇز بېگى (يۇز بېشى)نىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى ، گۇاڭشۇ 9 ـ يىلى (1883 ـ يىلى) ، ئۈچتۇرپان بۆلۈستە قاراشلىق ۋازارىتى قۇرۇلۇپ ، ئاقسۇ ۋىلايىتىگە تەۋە بولدى . ئۇنىڭغا چوڭ ـ كىچىك 26 مۇسۇلمانلار كەنتى ۋە قاقشال رايونىدىكى تۆت چوڭ قەبىلە قارىدى .

26 كەنت مۇنۇلار : كۆكچى كەنتى ، ناھىيە بازىرىنىڭ بىر كىلومېتىر جەنۇبىدا ؛ جىگدىلىك كەنتى ، ناھىيە بازىرىنىڭ يەتتە يېرىم كىلومېتىر جەنۇبىدا ؛ ئاقتوقاي كەنتى ، ناھىيە بازىرىنىڭ بەش كىلومېتىر جەنۇبىدا ؛ سۆگەت كەنتى ، ناھىيە بازىرىنىڭ ئون كىلومېتىر غەربىي جەنۇبىدا ؛ تۆگىباش كەنتى ، ناھىيە بازىرىنىڭ 20 كىلومېتىر غەربىدە ؛ باشئاقما كەنتى ، ناھىيە بازىرىنىڭ 45 كىلومېتىر غەربىي جەنۇبىدا ؛ يامانسۇ كەنتى ، ناھىيە بازىرىنىڭ 20 كىلومېتىر غەربىي شىمالىدا ؛ ياڭخى كەنتى ، ناھىيە بازىرىنىڭ 5 .87 چاقىرىم شەرقىدە ؛ بۇغان كەنتى ، ناھىيە بازىرىنىڭ 80 چاقىرىم شەرقىي شىمالىدا ؛ توقسۇن كەنتى ، ناھىيە بازىرىنىڭ 70 چاقىرىم شەرقىدە ؛ پىچان كەنتى ، ناھىيە بازىرىنىڭ 55 چاقىرىم شەرقىدە ؛ لەمجىن كەنتى ناھىيە بازىرىنىڭ 20 چاقىرىم شەرقىي شىمالىدا ؛ قاراخوجا كەنتى ، ناھىيە بازىرىنىڭ 35 چاقىرىم شەرقىدە ؛ ياراباغ كەنتى ، ناھىيە بازىرىنىڭ 15 چاقىرىم شەرقىي جەنۇبىدا ؛ ئەنجان مەھەللىسى ، ناھىيە بازىرىنىڭ بىر چاقىرىم شىمالىدا ؛ بەشتېرەك كەنتى ، ناھىيە بازىرىنىڭ يەتتە يېرىم چاقىرىم شەرقىدە ؛ يېڭىسار كەنتى ، ناھىيە بازىرىنىڭ 35 چاقىرىم شەرقىدە ؛ باشتېرىم كەنتى ، ناھىيە بازىرىنىڭ 25 چاقىرىم شەرقىي شىمالىدا ؛ قاغاتۇر كەنتى ، ناھىيە بازىرىنىڭ 30 چاقىرىم شەرقىي شىمالىدا ؛ كۆيباغ كەنتى ، ناھىيە بازىرىنىڭ 25 چاقىرىم شەرقىي شىمالىدا ؛ سۇرگۇن

كەنتى ، ناھىيە بازىرىنىڭ 45 چاقىرىم شەرقىي شىمالىدا ؛ قۇتچى كەنتى ، ناھىيە بازىرىنىڭ 50 چاقىرىم شەرقىي شىمالىدا ؛ جىران كەنتى ، ناھىيە بازىرىنىڭ 35 چاقىرىم شەرقىي شىمالىدا ؛ خوتەن كەنتى ، ناھىيە بازىرىنىڭ 30 چاقىرىم شەرقىي شىمالىدا ؛ ماچاڭ كەنتى ، ناھىيە بازىرىنىڭ 15 چاقىرىم شەرقىي شىمالىدا ؛ مەكىت كەنتى ، ناھىيە بازىرىنىڭ ئون چاقىرىم شىمالىدا .

تۆت چوڭ قەبىلە مۇنۇلار : قۇتچۇ قەبىلىسى ، باقىت قەبىلىسى ، سارتوغول قەبىلىسى ، قاراغول قەبىلىسى . قاقشال رايونىدىكى تۆت چوڭ قەبىلىنىڭ بارلىق مەمۇرىي ئىشلىرىنى كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەرنىڭ ھۆرمەتكە سازاۋەر ئاقساقاللىرى بىلەن قاراۋۇلخانىلار قوشۇمچە باشقۇراتتى .

گۇاڭشۇ 24 ـ يىلى (1898 ـ يىلى) ئاقسۇ ژىلايىتى ئونسۇ بۆاستە قاراشلىق ئايمىقى قارىمىقىدىكى ئاقيار كەنتى (ھازىرقى ئاقيار)نى ئۇچتۇرپان بۆاستە قاراشلىق ژازارىتىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئايرىپ بەردى . ئاقيار كەنتى ناھىيە بازىرىنىڭ 75 چاقىرىم شەرقىدە ئىدى ، شۇنىڭ بىلەن ئۇچتۇرپان بۆاستە قاراشلىق ژازارىتىگە 27 كەنت ، تۆت چوڭ قەبىلە قارايدىغان بولدى .

قاقشال رايونىدىكى تۆت چوڭ قەبىلىنىڭ دائىرىسى مۇنداق :

قۇتچۇ قەبىلىسىنىڭ دائىرىسى ھازىرقى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ قاراتېكە ، باشئاقمىدىن توشقان دەريالىسىنى بويلاپ ، سەپەرباي ئارقىلىق تۆۋەنكى ئۇچ ۋە جەنۇبىي قىسمىدىكى تاغلىق رايونلارغىچە يېتىپ بارىتتى .

باقىت قەبىلىسىنىڭ دائىرىسى ھازىرقى يامانسۇدىن توشقان دەريالىسىنى بويلاپ ئاقيار ، قۇلانسارىق ، جالاڭچى ، قىزىل گۆمبەز ۋە ئونىڭ شىمالىي قىسمىدىكى تاغلىق رايونلارغىچە يېتىپ بارىتتى .

سارتوغول قەبىلىسىنىڭ دائىرىسى ھازىرقى ئاقچى ناھىيىسىنىڭ يۇقارقى ئۇچتىن سومتاش ، ئاقتالا ئارقىلىق بۆاستە قاراچى يېزىسىنىڭ ئاقچى كەنتى ۋە ئونىڭ جەنۇبىدىكى پايانسىز تاغلىق رايونلارغىچە يېتىپ بارىتتى .

قاراغول قەبىلىسىنىڭ دائىرىسى ھازىرقى ئاقچى ناھىيىسىنىڭ قاراچى دېگەن يېرىدىن ھازىرقى قارابۇلاق يېزىسىنىڭ بارلىق دائىرىسى ۋە دۆلەتكە قاراشلىق ئات فېرمىسى ، يېمەكلىك شىركىتىنىڭ چارۋىچىلىق فېرمىسى تۇرۇشلۇق جايلارنى ھەمدە جەنۇبىي ، شىمالىي ، غەربىي قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كەڭ تاغلىق رايونلارغىچە يېتىپ بارىتتى .

شۇەنتۇڭ 1 ـ يىلى (1909 ـ يىلى) ئۇچتۇرپان بۆاستە قاراشلىق ژازارىتى رايونلارغا ئايرىغاندا ئالتە رايونغا ، يەنى ئوتتۇرا رايون (ئۇچتۇرپان ژازارىتى دائىرىسى) ، شەرقىي رايون ، غەربىي رايون ، جەنۇبىي رايون ، شىمالىي رايون ، غەربىي شىمالىي رايونلارغا ئايرىدى . قاقشال رايونى (ھازىرقى ئاقچى ناھىيىسى دائىرىسى) يەنىلا كۆچمەن چارۋىچى قەبىلە ئاقساقاللىرىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى .

چىڭ سۇلالىسىنىڭ شۇەنتۇڭ 1 ـ يىلى ئۇچتۇرپان ژازارىتىنىڭ رايونلارغا ئايرىلىشى

جەدۋەل : 1 — 1

نامى	كەنت (قەبىلە)	تەۋەلىكىدىكى كەنت (قەبىلە) نامى
ئوتتۇرا رايون	5	ئەنجان مەھەللىسى ، پارچە مەكىت ، ماچاڭ ، كۆيباغ ، لەمجىن
شەرقىي رايون	15	قاراخوجا ، پىچان ، توقسۇن ، سىماپچى ، قازغان ، تېيىن ، كوكۆلا ، مازار ، غوللۇق ، قاراباش ، ئاقيار ، تۇمەن ، ئەسكى ، ئۆپكە ، تاغارچى
غەربىي رايون	4	كۆكچى ، سۆگەتلىك ، توگمباش ، باشئاقما

جەنۇبىي رايون	4	يارباغ ، بەشتېرەك ، جىگدىلىك ، ئاقتوقاي
شىمالىي رايون	12	قۇتچى ، قاراباغ ، تۆۋەنكى جىران ، سۇرگۇن ، يۇقارقى جىران ، شاختۇر ، خوتەن ، قاغاتۇر ، بۇغان ، ياڭخى ، قوغان
غەربىي شىمالىي رايون	2	يامانسۇ ، ئارال
قاقشال رايونى	4	قۇتچۇ ، باقمت ، سارتوغول ، قاراغول

2 § . مىنگو دەۋرىدىكى رايونلارغا ئايرىلىشى

مىنگونىڭ 2 ـ يىلى (1913 ـ يىلى) 4 ـ ئايدا ئۇچتۇرپان بىۋاستە قاراشلىق ۋازارىتى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىگە ئۆزگەرتىلدى ، ناھىيە تەۋەسىدە يەنىلا چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىكى كونا تۈزۈم داۋاملىق يولغا قويۇلدى . كېيىنكى مەزگىللەرگە كەلگەندە رايون ، يېزا تۈزۈمى تۈرغۇزۇلدى . قاقشال رايونى (ھازىرقى ئاقچى ناھىيىسى تەۋەسى)دە مەمۇرىي رايون تەسىس قىلىنماي ، يەنىلا قەبىلە ئاقساقاللىرى ۋە قاراۋۇلخانىلار قوشۇمچە باشقۇردى . مىنگونىڭ 10 ـ يىلى (1921 ـ يىلى) قاقشال رايونىدىكى ئەسلىدىكى تۈت قەبىلە ئاساسىدا تۆت يېزا قۇرۇلدى . ھەر بىر يېزىغا بىردىن شاڭيۇ ، يەنى يۇرت ئاقساقالى قويۇلدى .

مىنگونىڭ 22 ـ يىلى (1933 ـ يىلى) ئۇچتۇرپان ناھىيىسىگە تۆت يېزا ، بىر رايون ، يەنى شەرقىي يېزا ، جەنۇبىي يېزا ، غەربىي يېزا ، شىمالىي يېزا ۋە قاقشال رايونى قارىدى .

مىنگونىڭ 22 ـ يىلى (1933 ـ يىلى) ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ مەمۇرىي رايونلارغا ئايرىلىش ئەھۋالى

جەدۋەل : 1 — 2

يېزا نامى	يېزا چېگرىسى	كەنت	ھازىرقى نامى بىلەن سېلىشتۇرمىسى
شەرقىي يېزا	شەرق تەرىپى ئاقيار يېزىسى بىلەن ، غەربىي تەرىپى غەربىي يېزا بىلەن ، جەنۇبىي تەرىپى كەلپىن بىلەن ، شىمالىي تەرىپى جەنۇبىي يېزا بىلەن چېگرىلىنىدۇ	8	ئاقيار ، يارباغ ، پىچان ، قارا خوجا (ھازىرقى ياركۆۋرۈك يېزىسىنىڭ سېدە كەنتى) ، يار باغ ، ياركۆۋرۈك ، مازارباغ ، پىچان ، توققوزاق ، يىلقىچىدۆڭ ، تۆۋەنكى خوجا ، قارا خوجا ، توقسۇن ، ياڭخى ، بوغان (ھازىرقى ئاچاتاغ يېزىسىنىڭ توقسۇن يارېېشى كەنتى) ، توقسۇن يارقوتان ، توقسۇن تېتىر ، ياڭخى ، ئويتۇر تۆيۇق ، ئويتۇر ، جايتاغ ، ساربەل ، لەمجىن (ھازىرقى ئىمامىلىرىم ، يېزىسىنىڭ خاندو كەنتى) ، لەمجىن
جەنۇبىي يېزا	شەرقي تەرىپى شەرقي يېزا بىلەن ، غەربىي تەرىپى غەربىي يېزا بىلەن ، جەنۇبىي تەرىپى شەرقي يېزا بىلەن ، شىمالىي تەرىپى شىمالىي يېزا بىلەن چېگرىلىنىدۇ	7	بەشتېرەك ، كۆيباغ ، قاغاتۇر (ھازىرقى ئىمامىلىرىم يېزىسىنىڭ قورغان كەنتى) ، ياربېشى ، بەشتېرەك ، تۆۋەنكى مەكىت ، يۇقارقى قاغاتۇر ، تۆۋەنكى قاغاتۇر ، قۇرۇقتۇجمە ، بەشكېرىم (بەشتېرەك ھازىرقى ياركۆۋرۈك يېزىسىنىڭ بەشكېرەم كەنتى) ، يېڭسار (ھازىرقى ئاچاتاغ يېزىسىنىڭ يېڭسار كەنتى) ، ئەنجان مەھەللىسى ، كۆكچى (ھازىرقى ئۇچتۇرپان بازىرىنىڭ نەنگۆن كەنتى) ، توققوزبۇلاق

غەربىي يېزا	شەرقىي تەرىپى ئاقسۇ ناھىيىسىگە باردىغان چوڭ يول ۋە شەرقىي يېزا بىلەن چېگرىلىنىدۇ ، غەربىي شىمال ، غەربىي جەنۇب تەرىپى بۈيرۈت قەبىلىسىنىڭ دائىرىسى بىلەن تۇتىشىدۇ ؛ جەنۇبىي تەرىپى كەلپىن شۆبە ناھىيىسى بىلەن ، شىمالىي تەرىپى شىمالىي يېزا بىلەن چېگرىلىنىدۇ	6	تۆگىباش ، باشئاقما ، سۆگەتلىك ، (ھازىرقى ئوتبېشى يېزىسىنىڭ باشئاقما كەنتى) ، توسما ، يۇقارقى ئوتبېشى ، ئالاساي ، سۆگەتلىك ؛ يامانسۇ كەنتى (ھازىرقى يامانسۇ قىرغىز يېزىسى) ؛ ئاقتوقاي ، جىگدىلىك (ھازىرقى ئاقتوقاي يېزىسىنىڭ سۇيۇنتا كەنتى) ، ئاقتوقاي ، ئاقبوز ، قاتارئوجمە مەھەللىسى ، قومۇشتۆستەك ، سۆگەتتېرىق ، جىگدىلىك
شىمالىي يېزا	شەرقىي شىمالىي تەرىپى ئىلى بىلەن ، شەرقىي جەنۇبىي تەرىپى جەنۇبىي يېزا بىلەن ، غەربىي تەرىپى بۈيرۈت قەبىلىسى بىلەن ، جەنۇبىي تەرىپى جەنۇبىي يېزا بىلەن ، شىمالىي تەرىپى زىنداڭ ۋە سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن چېگرىلىنىدۇ	7	خوتەن ، جىران ، ماچاڭ (ھازىرقى ئىمامىلىرىم يېزىسىنىڭ ئۇستۇنكى خوتەن كەنتى) ، جىران ، تېتىر ، ماچاڭ ، خەندەك جىران ، توپىلاڭ جىران ، جىران ، قاراباغ ، قوتچى ، سۇرگۇن (ھازىرقى يېڭىئاۋات يېزىسىنىڭ قوتچى كەنتى) ، غوڭرات ، مەكىت كەنتى ، شىمالىي مەكىت ، تۆۋەن قودۇق ، يۇقارقى مەكىت
قاخشال	شەرقىي تەرىپى غەربىي يېزا بىلەن چېگرىلىنىدۇ ، شەرقىي جەنۇبىي تەرىپى كەلپىن شۆبە ناھىيىسى بىلەن قارىشىپ تۇرىدۇ ، جەنۇبىي ، غەربىي جەنۇبىي تەرىپى مارالبېشى ناھىيىسى ، ئاتۇش شەھىرى بىلەن تۇتىشىدۇ ، شىمالىي تەرىپى سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن تۇتىشىدۇ	4	قوتچۇ يېزىسى (قۇلانسارىق يېزىسى) ھازىرقى ئاقچى ناھىيىسىنىڭ قۇلانسارىق ، مەپەرباي ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى تەبىئىي كەنت ، ئۇنىڭ تەۋەلىكىدىكى تاغلىق رايونلار) ، باقمت يېزىسى (ئۇچ يېزىسى ، ھازىرقى ئاقچى ناھىيىسى بازىرى ۋە سومتاش يېزىسىنىڭ ھەممىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ، سارتوغول يېزىسى (ئاقچى يېزىسى ، ھازىرقى ئاقچى ناھىيىسىنىڭ قاراچى يېزىسى) . قاراغول يېزىسى (قارابۇلاق يېزىسى ، ھازىرقى ئاقچى ناھىيىسىنىڭ قارا بۇلاق يېزىسى) ۋە دۆلەت ئىلكىدىكى ئات فېرمىسى ، يېمەكلىك شىركىتى چارۋىچىلىق مەيدانىنىڭ ئەترابى)

مىنگونىڭ 31 ـ يىلى (1942 ـ يىلى) 2 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى ، رايون ـ يېزىلار تەرتىپىكە سېلىنىدى ، غەربىي يېزا ، شەرقىي يېزا ، جەنۇبىي يېزا ، شىمالىي يېزا ۋە ئاقيار يېزىسى (يوقارقى ، تۆۋەنكى ئاقيار يېزىلىرى)دىن ئىبارەت بەش يېزا ئۆزگەرتىلىپ بەش رايون قىلىنىدى .

1 ـ رايون ئەسلىدىكى غەربىي يېزىغا تەۋە جىگدىلىك ، ئاقتوقاي ، سۆگەت ، تۆگىباش ، باشئاقما ، يامانسۇ ۋە ئىلگىرىكى جەنۇبىي يېزا قارىمىقىدىكى كۆكچى كەنتىدىن ئىبارەت يەتتە كەنت ۋە يېڭىدىن ئۆزلەشتۈرۈلگەن قارايۇلغۇن كەنتى ، بازار رايونىدىن تەركىب تاپتى . شەرقتىن غەربكە ئۆز ئۇزۇنلۇقى 62.5 كىلومېتىر ، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى 56.5 كىلومېتىر ، كۆلىمى 4081.25 كۋادرات كىلومېتىر ئىدى . شەرقىي تەرىپى ئاقسۇ ناھىيىسىگە باردىغان چوڭ يول ئارقىلىق 2 ـ رايون بىلەن چېگرىداش ئىدى ، غەربىي شىمالىي ، غەربىي جەنۇبىي 6 ـ رايوندىكى بۈيرۈت قەبىلىسىنىڭ دائىرىسى بىلەن تۇتىشاتتى ، جەنۇبىي چېگرىسى كەلپىن شۆبە ناھىيىسىگىچە ، شىمالىي چېگرىسى 4 ـ رايونغا باراتتى . شىمالىي تەرىپىنى دەريا ـ ئېقىنلار ئۇراتتى ، غەربىي تەرىپىدە قۇم دۆڭلىرى كۆپ ، ناھىيە بازىرىنىڭ جەنۇبىدىكى ئېتىزلىقلاردا يوللار گىرەلەشكەن ، يېرى كۆپ ھەم مۇنبەت ، شەرقىي تەرىپى تۇنجىسۇ تېغىغچە يېتىپ باراتتى ، غەربتە لوڭشەن تېغىغچە باراتتى ، قاقشال دەرياسىدىن يېڭىدىن چېپىلغان لوڭچۇ ئۆستەڭىنىڭ سۈيى بىلەن ئۆزلەشتۈرۈلگەن 8109.8 گېكتار يەر سۇغىرىلاتتى . بۇ رايوننىڭ ئىلگىرىكى نامى يەنىلا داۋاملىق قوللىنىلدى .

2 ـ رايون ئەسلىدىكى شەرقىي يېزا قارىمىقىدىكى ياڭخى ، ېۇغان ، توقسۇن ، پىچان ، لەمجىن ، قاراخوجا ، ياربا‌غ كەنتىدىن ئىبارەت يەتتە كەنتتىن تەركىب تاپقان . شەرقتىن غەربكە ئۈزۈنلۇقى 59.5 كىلومېتىر ، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى 20.5 كىلومېتىر ، كۆلىمى 1280 كۋادرات كىلومېتىر كېلەتتى ؛ شەرقىي چېگرىسى 5 ـ رايونغىچە ، غەربىي چېگرىسى 1 ـ رايونغىچە يېتىپ بارا‌تتى ، جەنۇبىي تەرىپى كەلپىن شۆبە ناھىيىسى بىلەن تۇتىشاتتى ، شىمالىي چېگرىسى 3 ـ رايونغىچە يېتىپ بارا‌تتى ، شەرقىي جەنۇبىي تەرىپى ما‌رالبېشىدىكى چىلانتاي يولىغا تۇتىشاتتى ، بۇ دائىرىدە تاغ ، قۇملۇق يوق ، توشقان دەريا‌سى مۇشۇ يەردىن ئېقىپ ئۆتەتتى . ناھىيە بازىرىنىڭ 20 كىلومېتىر شەرقىدىكى ياڭخى كەنتى مۇشۇ رايونىنىڭ داغدام يولى بولۇپ ، شەرقتە ئونسۇغا ، شەرقىي جەنۇبتا ما‌رالبېشىغا بارغىلى بولاتتى . ئۆزلەشتۈرۈلگەن بوز يەر 4523.6 گېكتار . كەنتلەر يەنىلا ئىلگىرىكى دەۋرىدىكى ئەسلى نامى بىلەن ئاتالدى .

3 ـ رايون ئەسلىدىكى جەنۇبىي يېزا قارىمىقىدىكى ئەنجان مەھەللىسى ، بەشتېرەك ، يېڭىسار ، بەشكېرەم ، قاغاتۈر ، كۈيباغدىن ئىبارەت ئالتە كەنتتىن تەركىب تاپقان . شەرقتىن غەربكە ئۈزۈنلۇقى 68.5 كىلومېتىر ، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى 5.5 كىلومېتىر ، كۆلىمى 3937.25 كۋادرات كىلومېتىر كېلەتتى . شەرقىي چېگرىسى 2 ـ رايونغىچە ، غەربىي چېگرىسى 1 ـ رايونغىچە ، جەنۇبىي چېگرىسى 2 ـ رايونغىچە ، شىمالىي چېگرىسى 4 ـ رايونغىچە يېتىپ بارا‌تتى ، توشقان دەريا‌سى مۇشۇ يەردىن ئېقىپ ئۆتەتتى . ناھىيە بازىرىنىڭ 50 كىلومېتىر شەرقىدىكى كۆيباغ كەنتىدە بىر ئاۋات كوچا بولۇپ ، ئۇ مۇشۇ رايوندىكى كەنتلەرگە بارىدىغان داغدام يول ئىدى . رايون بويىچە 8036 گېكتار بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈلگەن . كەنتلەر يەنىلا ئىلگىرىكى نامى بىلەن ئاتالدى .

4 ـ رايون ئەسلىدىكى شىمالىي يېزا قارىمىقىدىكى غوڭرات ، قۇتچى ، جىران ، قاراباغ ، خوتەن ، ماچاڭ ، مەكىت كەنتىدىن ئىبارەت يەتتە كەنتتىن تەركىب تاپقان . شەرقتىن غەربكە ئۈزۈنلۇقى 92 كىلومېتىر ، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى 68.5 كىلومېتىر ، كۆلىمى 5358.75 كۋادرات كىلومېتىر كېلەتتى . شەرقىي شىمالىي تەرىپى ئىلى بىلەن چېگرىلىنا‌تتى ، شەرقىي جەنۇبىي چېگرىسى 3 ـ رايونغىچە ، غەربىي چېگرىسى 6 ـ رايوندىكى بۈيرۇت قەبىلىسى تەۋەسىگىچە ، جەنۇبىي چېگرىسى 3 ـ رايونغىچە بارا‌تتى ، شىمالىي تەرىپى زىنداڭ داۋىنىدىن ھالقىپ سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن چېگرىلىنا‌تتى . بەدەل دەريا‌سىنىڭ شىمالىي تەرىپى پۈتۈنلەي قۇملۇق بولۇپ ، يەر شەكلى ئېگىز ، سۇ كەمچىل ، كىلىماتى سوغۇق ، يېرى كۆپ ، قۇرغاق بولۇپ ، ئۆزلەشتۈرۈلمىگەنىدى . ئېچىلغان بۇز يەر 5928 گېكتار بولۇپ دائىرىسى كەڭ ئىدى . كەنتلەر ئەسلى نامى بىلەن ئاتالدى .

5 ـ رايون ئاقيار يېزىسى (ئاقيار كەنتى جەنۇبىي ئاقيار ، شىمالىي ئاقيار ياكى يۇقارقى ئاقيار ، تۆۋەنكى ئاقيار يېزىسى دەپ ئايرىلغان) قارىمىقىدىكى جەنۇبىي ئاقيار ، جەنۇبىي كۆچۈرمە ، تېيىن ، مازار ، سىماپچى ، ئەسكى ، شىمالىي ئاقيار ، كوكۆلا ، تۈمەن ، شىمالىي كۆچۈرمە ، تاغارچى ، غوللۇق ، قاراباش ، قۇتچى ، قازغان كەنتىدىن ئىبارەت 16 كەنتتىن تەركىب تاپقان . شەرقتىن غەربكە ئۈزۈنلۇقى 90 كىلومېتىر ، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى 68 كىلومېتىر ، كۆلىمى 4145 كۋادرات كىلومېتىر كېلەتتى . شەرقىي چېگرىسى ئونسۇ ناھىيىسىگە ، غەربىي شىمالىي چېگرىسى 4 ـ رايونغىچە ، غەربىي جەنۇبىي چېگرىسى 2 ـ رايونغىچە ، شەرقىي جەنۇبىي چېگرىسى ئاقسۇ ناھىيىسىگىچە يېتىپ بارا‌تتى ، شىمالىي تەرىپى ئونسۇ ناھىيىسىگە تۇتىشاتتى ، ئونسۇ ، ئۈچتۇرپان ناھىيىلىرى دەريا ئارقىلىق چېگرىلىنا‌تتى ، توشقان دەريا‌سى مۇشۇ جايدىن ئېقىپ ئۆتەتتى . جەنۇبىي تەرىپىدە قۇملۇقتىن ھالقىپ ئۆتۈپ ما‌رالبېشىغا بارىدىغان كىچىك يول بار ئىدى . شاۋشىڭ بازىرى ئۈچتۇرپان ئامبىلى قۇرغان يېڭى بازار بولۇپ ، مۇشۇ رايون بويىچە چوڭ بازار ھېسابلىنا‌تتى . ھەر بازار كۈنى سېتىقچىلار مۇشۇ يەرگە توپلىشاتتى . 5006.62 گېكتار بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈلگەن بولۇپ ، رايونلار يەنىلا ئەسلى نامى بويىچە ئايرىلغانىدى . كېيىنكى مەزگىللەردە 5 ـ رايونىنىڭ دائىرىسى بىر قەدەر كەڭ بولغاچقا ، باشقۇرۇشقا قولايلىق بولسۇن ئۈچۈن ، بۇ رايون 5 ـ رايون ۋە 6 ـ رايون دەپ ئايرىلدى ، 5 ـ رايون سىماپچى ، تېيىن كەنتى ، ئاقيار بازىرى ، شىمالىي كۆچۈرمە ، كوكۆلا ، قازغان ، مازار ، غوللۇق ، قاراباش كەنتىدىن تەركىب

تاپقان . 6 ـ رايون جەنۇبىي كۆچۇرمە ، ئۆپكە ، تاغارچى ، شىمالىي ئاقيار ، جەنۇبىي ئاقيار ، تۇمەن ، ئەسكى ، خاڭدى كەنتىدىن تەركىب تاپقان .

مىنگونىلىك 33 ـ يىلى (1944 ـ يىلى) 1 ~ 6 ـ ئايغىچە باۋ ـ جيا تۇزۇمى يولغا قويۇلدى . يېزىلاردا باۋ ، باۋ قارىمىقىدا جيا تەسىس قىلىندى . ناھىيە بازىرىدا ئىككى بازار ، 22 باۋ ، 205 جيا تەسىس قىلىندى ؛ يېزا 14 يېزا ، 127 باۋ ، 1328 جيا قىلىپ تەشكىللەندى . شۇ يىلى 7 ـ ئايدا يەنە 14 يېزا قىسقارتىلىپ 12 يېزا ، 117 باۋ ۋە 1217 جيا قىلىپ تەشكىللەندى . ئالتە رايون ئىككى بازار (كوچىنىلىك شىمالىي تەرىپى جىڭچېلىك بازىرى ، كوچىنىلىك جەنۇبىي تەرىپى دۇشىلىك بازىرى) ، 12 يېزا ، 117 باۋ ، 1217 جيا قىلىپ تەشكىللەندى .

3 § . جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىنكى رايونلارغا ئايرىلىشى

1 . رايون ـ يېزىلارنىڭ تەشكىلىي تۈزۈلۈشى (1950 ـ يىلى 5 ـ ئايدىن 1958 ـ يىلى 10 ـ ئايغىچە)

1949 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 25 ـ ۋە 26 ـ كۈنلىرى شىنجاڭنىڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولغانلىقى جاكارلاندى .

1950 ـ يىلى 5 ـ ئايدا ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلدى ، باۋ ـ جيا تۈزۈمى بىكار قىلىندى . 7 ـ ئايدا ، ئاقيار ، بازار ، ياڭخى ، ئىماملىرىم رايونى قۇرۇلدى ، ئۇنىڭغا 23 يېزا قارىدى . رايونلارغا رايون باشلىقى ، يېزىلارغا يېزا باشلىقى قويۇلدى .

1951 ـ يىلى 3 ـ ئايدا باش يامانسۇ (ئوتبېشى ۋە يامانسۇ) رايونى قۇرۇلۇپ ، 4 ـ رايون دەپ ئاتالدى ، تۇرۇشلۇق ئورنى يۇقارقى ئوتبېشى كەنتىدە بولدى ، ئۇنىڭغا بەش يېزا قارىدى ؛ بازار رايونى ئەتراپى 5 ـ رايون دەپ ئۆزگەرتىلدى . 1952 ـ يىلى ناھىيە بويىچە بەش رايون ، 28 يېزا (بازار) تەسىس قىلىندى .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ 1952 ـ يىلدىكى مەمۇرىي رايونلارغا ئايرىلىش ئەھۋالى

جەدۋەل : 1 — 3

نامى	رايون قۇرۇلغان ۋاقىت	تۇرۇشلۇق ئورنى	قاراشلىق يېزا	يېزىلارنىڭ نامى
1 ـ رايون (ئاقيار)	1950. 3	بازار كەنتى	5	ئۆپكە ، كۆچۇرمە ، تېيىن ، خاڭدى ، تاغارچى
2 ـ رايون (ئاچاتاغ ، ياركۆزۈرۈك)	1950. 4	جايتاغ كەنتى	8	ياربىاغ ، ياڭخى ، مازاربىاغ ، توقسۇن ، يېڭسار ، قاراخوجا ، سۇرگۇن ، ئويتۇر
3 ـ رايون (ئىمام-لىرىم ، يېڭىئاۋات)	1950. 7	خوتەن كەنتى	6	ئىماملىرىم ، بەشتېرەك ، قاغاتۇر ، قاراباغ ، زىغلات ، جىران
4 ـ رايون (ئوتبە-شى ، يامانسۇ)	1951. 3	يۇقارقى ئوتبېشى كەنتى	5	باشئاقما ، قۇمبۇلۇك ، سۆگەتلىك ، يامانسۇ ، دۆڭچىغ
5 ـ رايون (ئاقتو-قاي ، ناھىيە بازىرى)	1951. 3	بازار	4	ئاقتوقاي ، مەكىت ، جىگدىلىك ، بازار

1953 ـ يىلى 5 ـ ئايدا ياركۆرۈك ۋە يېڭىئاۋات ئەسلىدىكى 2 ـ رايون ۋە 3 ـ رايوندىن بۆلۈنۈپ چىقىپ 3 ـ رايون ۋە 7 ـ رايون بولۇپ قۇرۇلدى . ناھىيە بويىچە يەتتە رايون ، 29 يېزا (بازار) تەسىس قىلىندى .

1954 ـ يىلى 6 ـ ئايدا 1 ـ رايون (بازار رايونى)دا دۆڭچىغ يېزىسى ۋە بازاردا بەش ئاھالىلەر كومىتېتى (نەنگۈەن ، تىنچلىق ، قاشبۇيى ، يېڭىمەھەللە ، ئازادلىق) كۆپەيتىپ تەسىس قىلىندى ؛ 2 ـ رايون (باش يامانسۇ رايونى)دا يۇقارقى يامانسۇ ، تۆۋەنكى يامانسۇ يېزىلىرى كۆپەيتىپ تەسىس قىلىندى ؛ 3 ـ رايون (ياركۆرۈك يېزىسى)دا قاراخوجا يېزىسى ۋە ئاستىنقى جىگدىلىك يېزىسى كۆپەيتىپ تەسىس قىلىندى ؛ 6 ـ رايون (ئىمامىلىرىم رايونى)دا قاغاتۇر يېزىسى كۆپەيتىپ تەسىس قىلىندى .

1955 ـ يىلى 8 ـ ئايدا 3 ـ رايون (ياركۆرۈك رايونى ، يەنى 40 چاقىرىم كۆرۈك رايونى) ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى ، ئاستىنقى جىگدىلىك ، قاراخوجا ، يارباغ يېزىلىرى 1 ـ رايون (شەھەر رايونى)نىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى . ياركۆرۈك يېزىسى (40 چاقىرىم كۆرۈك يېزىسى) ، مازار باغ يېزىسى 4 ـ رايون (ئاچاتاغ يېزىسى)غا ئايرىپ بېرىلدى . 4 ـ رايون (ئاچاتاغ رايونى)نىڭ يېڭىسار يېزىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ ، يېڭىسار كەنتى ئاچاتاغ يېزىسىغا ئايرىپ بېرىلدى . خوتەن كەنتى 6 ـ رايون (ئىمامىلىرىم رايونى)غا ئايرىپ بېرىلدى . 7 ـ رايوننىڭ يېڭىئاۋات يېزىسى ئىككى يېزىغا ئايرىلدى .

1956 ـ يىلى 2 ـ ئايدا 1 ـ رايون (بازار رايونى)غا تەۋە بولغان بازاردا يەنە ئىتتىپاق ئاھالىلەر كومىتېتى كۆپەيتىپ تەسىس قىلىندى . 4 ـ ئايدا بازار 1 ـ رايوندىن بۆلۈنۈپ چىقىپ ئۇچتۇرپان بازىرى (تەشكىلىي تۈزۈلمىسى بازار دەرىجىلىك) بولۇپ قۇرۇلدى . ئۇنىڭغا ئالتە ئاھالىلەر كومىتېتى تەۋە بولدى .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ 1956 ـ يىلىدىكى مەمۇرىي رايون ـ يېزىلارغا ئايرىلىش ئەھۋالى

جەدۋەل : 1 — 4

رايون نامى	قاراشلىق يېزىلارنىڭ نامى	مەمۇرىي كەنت
1 ـ رايون (بازار رايونى)	4 يېزا : جىگدىلىك ، ئاقتوقاي ، مەكىت ، ئەنجان مەھەللىسى	13
2 ـ رايون (باش يامانسۇ رايونى)	6 يېزا : يۇقارقى يامانسۇ ، تۆۋەنكى يامانسۇ ، سۆگەتلىك ، قۇمبۇلۇق ، باشئاقما ، تۆگىباش	21
3 ـ رايون (40 چاقىرىم كۆرۈك رايونى)	4 يېزا : مازارباغ ، 40 چاقىرىم كۆرۈك ، قاراخوجا ، يارباغ	23
4 ـ رايون (ئاچاتاغ رايونى)	4 يېزا : ئويتۇر ، ياڭخى ، يېڭىسار ، توقسۇن	30
5 ـ رايون (ئاقيار رايونى)	5 يېزا : خاڭدى ، تاغارچى ، غوللۇق ، قاراباش ، كۆچۈرمە	25
6 ـ رايون (ئىمامىلىرىم رايونى)	4 يېزا : خوتەن ، بەشتېرەك ، قاغاتۇر ، جىران	24
7 ـ رايون (يېڭىئاۋات رايونى)	4 يېزا : قاراباغ ، سۇرگۇن ، يېڭىئاۋات ، غۇڭرات	9

2 . گۈڭشي ـ ئەترەتلەرنىڭ تەشكىلىي تۈزۈلمىسى (1958 ـ يىلى 10 ـ ئايدىن 1984 ـ يىلى 7 ـ ئايغىچە)

1958 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى بازار رايونى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى ، 9 ـ ئايدا 2 ـ رايون (باش يامانسۇ رايونى)دا خەلق گۈڭشېسى قۇرۇش سىناق قىلىندى ، 10 ـ ئاينىڭ باشلىرىدا ، ناھىيە بويىچە خەلق گۈڭشېسىنى ئومۇملاشتۇرۇش ئىشى ئاساسىي جەھەتتىن ئىشقا ئاشۇرۇلدى . ئەسلىدىكى يەتتە رايون (بازار رايونى ۋە ياركۆرۈك رايونى) ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ ، بەش رايونغا ئايرىلدى ، قارىمىقىدا 14 گۈڭشي

تەسىس قىلىندى .

1959 - يىلى 4 - ئايدا رايون گۇڭشي بىلەن بىرلەشتۇرۇۋېتىلدى ، 14 خەلق گۇڭشىسى بىرلەشتۇرۇلۇپ ئالتە گۇڭشي قىلىپ تەشكىللەندى ، ئالتە مەمۇرىي رايوندا ھۆكۈمەت بىلەن گۇڭشي بىرلەشتۇرۇلگەن ئالتە خەلق گۇڭشىسى (تەشكىلي تۈزۈلمىسى رايون دەرىجىلىك) قۇرۇلدى ، بۇلار ئاقيار گۇڭشي ، ياڭخى گۇڭشي (4- رايونلۇق تەشكىلي تۈزۈلمىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ ، ئاچاتاغ بىلەن ياركۆزۈك بىرلىشىش ئاساسىدا قۇرۇلغان) ، قىزىل بايراق گۇڭشي (ئۇچتۇرپان بازىرى بىلەن ئاقتوقاي بىرلىشىش ئاساسىدا قۇرۇلغان) ، راكېتا گۇڭشي ، ئالغا گۇڭشي (ئىمامىلىرىم ئۆزگەرتىپ تەشكىللەنگەن) ، يېڭىئاۋات گۇڭشىسىدىن ئىبارەت گۇڭشي قارىمىقىدا 24 باشقۇرۇش رايونى ، 96 ئىشلەپچىقىرىش چوڭ ئەترىتى ، 488 ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى تەسىس قىلىندى .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ 1959 - يىلىدىكى مەمۇرىي رايونلارغا ئايرىلىش ئەھۋالى

جەدۋەل : 1 — 5

گۇڭشي نامى	ئەسلىدىكى رايون	تۇرۇشلۇق ئورنى	ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى
ئاقيار گۇڭشي	5 - رايون	بازار كەنتى	25
ياڭخى گۇڭشي	4 - رايون	جايتاغ كەنتى	30
قىزىلبايراق گۇڭشي	1 - رايون	ئاقتوقاي كەنتى	13
راكېتا گۇڭشي	2 - رايون	ئاختىمازار كەنتى	21
ئالغا گۇڭشي	6 - رايون	خوتەن كەنتى	24
يېڭىئاۋات گۇڭشي	7 - رايون	يېڭىئاۋات كەنتى	9

1962 - يىلى 5 - ئايدا ئۇچتۇرپان بازىرى قىزىل بايراق گۇڭشىسىدىن ئايرىلىپ چىقىپ ، ئۇچتۇرپان بازارلىق گۇڭشي بولۇپ قۇرۇلدى ؛ 12 - ئايدا ياركۆزۈك ياڭخى گۇڭشىسىدىن ئايرىلىپ چىقىپ ياركۆزۈك گۇڭشىسى بولۇپ قۇرۇلدى ؛ 1963 - يىلى 1 - ئايدا ، يامانسۇ راكېتا گۇڭشىسىدىن ئايرىلىپ چىقىپ يامانسۇ گۇڭشىسى بولۇپ قۇرۇلدى . شۇنىڭ بىلەن ناھىيە بويىچە توققۇز خەلق گۇڭشىسى قۇرۇلدى ، ئۇنىڭغا 24 باشقۇرۇش رايونى (60 - يىللاردا ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى) ، 96 ئىشلەپچىقىرىش چوڭ ئەترىتى ، 488 ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى تەۋە بولدى .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ 1963 - يىلىدىكى مەمۇرىي رايونلارغا ئايرىلىش ئەھۋالى

جەدۋەل : 1 — 6

گۇڭشي نامى	تۇرۇشلۇق ئورنى	تەۋەلىكى	قاراشلىق ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرى (ئاھالىلەر كومىتېتى)	ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى
ئۇچتۇرپان بازار گۇڭشي	قاشبويى ئاھالىلەر كومىتېتى	شەرق تەرىپى ئاقتوقاي ، غەرب تەرىپى ئوتبېشى بىلەن قوشنا ، جەنۇب تەرىپى ئاقتوقاي تېغى ، شىمالىي تەرىپى چوڭقۇر باش ئۆستىگى بىلەن چېگرىداش	ئاھالىلەر كومىتېتى ئالتە (بازار ، ئىتتىپاق ، تىنچ- لىق ، قاشبويى ، يېڭىمەھەل- لە ، ئازادلىق) ، ئۇچ چوڭ ئەترەت	3

قىزىلبايراق گۈشپ	ئاقتوقاي كەنتى	شەرقىي تەرىپى يارگۈرۈك بىلەن قوشنا ، غەربىي تەرىپى ئوتتېبشى بىلەن تۇتىشىدۇ ، جەنۇبىي تەرىپى ئاقتوقاي تېغى بىلەن چېگرىداش ، شىمالىي تەرىپى توشقان دەرياسىغا يانداش	14 چوڭ ئەترەت ، مەكتەپ دېھقانچىلىق مەيدانى (1962- يىلى 8 - ئايدا قۇرۇلغان)	14
ئاقيار گۈشپ	بازار كەنتى	غەربىي تەرىپى يامانسۇ جىلغىسىغا يانداش ، شەرقىي ۋە شىمالىي قىسمى توشقان دەرياسى بىلەن چېگرىلىنىدۇ ، شىمالىي تەرىپى ئونسۇ ناھىيىسىنىڭ ئارال يېزىسى بىلەن تۇتىشىدۇ ، جەنۇبىي تەرىپى قاراتېكە تېغى ۋە كەلپىن بىلەن يانداش	19 چوڭ ئەترەت ، ئىككى چارۋىچىلىق ئەترىتى ، بىر دېھقانچىلىق مەيدانى (1958- يىلى 10 - ئايدا قۇرۇلغان) ، 12 - چوڭ ئەترەت (ئۆپكە كەنتى) 1962 - يىلى 1 - ئايدا 11 - ئەترەت ۋە 13 - ئەترەتتىكى قىسمەن كەنتلەردىن تەشكىللەنگەن	19
ياڭخى گۈشپ	ياڭخى كەنتى	شەرقىي تەرىپى ئاقيار يېزىسى بىلەن تۇتىشىدۇ ، شىمالىي تەرىپى توشقان دەرياسىغا يانداش ، غەربىي شىمال تەرىپى ئىملىرىم بىلەن چېگرىداش ، جەنۇبىي تەرىپى يارگۈرۈككىچە يېتىپ بارىدۇ	11 چوڭ ئەترەت ، بىر چارۋىچىلىق ئەترىتى	11
يارگۈرۈك گۈشپ	يارگۈرۈك كەنتى	شەرقىي تەرىپى ئاچاتاغ يېزىسىغا تۇتىشىدۇ ، غەربىي تەرىپى ئاقتوقاي يېزىسىغا يانداش ، جەنۇبىي تەرىپى قۇرۇقتاغ بىلەن چېگرىداش ، شىمالىي تەرىپى ئىملىرىم يېزىسىغچە يېتىپ باردى	10 چوڭ ئەترەت	10
ئالغا گۈشپ	ئۈستۈنكى خوتەن كەنتى	شەرقىي تەرىپى ياڭخى گۈشپىسىغا يانداش ، غەربىي تەرىپى ئالغا گۈشپىسى غول ئۈستىگى بىلەن چېگرىداش ، شىمالدا توشقان دەرياسى بار ، جەنۇبىي تەرىپى يارگۈرۈك گۈشپ ۋە ياڭخى گۈشپىسىغا يانداش	15 چوڭ ئەترەت ، بىر چارۋىچىلىق ئەترىتى (ئۇلۇغياي- لاق كەنتى 1962 - يىلى باشقا ئەترەتلەردىن تەشكىش ئارقىلىق قۇرۇلغان)	15
يېڭىئاۋات گۈشپ	يېڭىئاۋات كەنتى	شەرقىي تەرىپى قۇمئېرىق دەرياسى بىلەن چېگرىداش ، غەربىي تەرىپى يامانسۇ گۈشپىسىغا يانداش ، جەنۇبىي تەرىپى توشقان دەرياسىغا يېتىپ بارىدۇ ، شىمالىي تەرىپى تەكرىتاغ تىزمىسىغچە سوزۇلۇپ سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن تۇتىشىدۇ	يەتتە چوڭ ئەترەت ، ئىككى چارۋىچىلىق ئەترىتى (تېرىم كەنتى 8 - ئەترەت ، يېڭىئا- ۋات كەنتى 9 - ئەترەت دەپ ئاتالغان)	7
راكېتا گۈشپ	يارقوتان كەنتى	شەرق تەرىپى قىزىلبايراق ۋە ئۇچتۇرپان بازارلىق گۈشپ بىلەن تۇتىشىدۇ ، غەربىي تەرىپى ئاقچى ناھىيىسىنىڭ سەپەرباي گۈشپىسىغا يانداش ، شىمالىي تەرىپى توشقان دەرياسىغا ، جەنۇبىي تەرىپى قاراتېكە تېغىغا تۇتىشىدۇ	ئۇنىڭغا ئالغا ، يېڭىئۇر ، غالىبىيەت ، شەرەپ ، 1 - ماي ، بەش يۈلتۇز ، 1 - ئىيۇل ، 1 - ئاۋغۇست ، جىڭتۇەن (1 - ئىيۇل) ، تىنچلىق ، ئۇكتەبىر ، قىزىلبايراق گۈشپىسى قارايدۇ	12

يامانسۇ گۇڭشې	يامانسۇ كەنتى	شەرق تەرىپى يېڭىئاۋات گۇڭشېسىغا قاراپ تۇرىدۇ ، غەربىي تەرىپى ئاقچى ناھىيىسىنىڭ قۇلانسارىق گۇڭشېسى بىلەن تۇتىشىدۇ ، شىمالغا قاراپ سوزۇلۇپ ، تەڭرىتاغ تىزمىسى ۋە سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن تۇتىشىدۇ ، جەنۇبىي تەرىپى توشقان دەرياسى بىلەن چېگرىداش	تۆت چوڭ ئەترەت ، بىر چارۋىچىلىق ئەترىتى	5

3 . يېزا (بازار) ، كەنتلەرنىڭ تەشكىلىي تۈزۈلمىسى (1984 ـ يىلى 7 ـ ئايدىن 2001 ـ يىلى 12 ـ ئايغىچە)

1984 ـ يىلى 7 ـ ئايدا خەلق گۇڭشېسىنىڭ تەشكىلىي تۈزۈلمىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ ، يېزىلىق خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلدى ، ئەسلىدىكى گۇڭشې يېزىغا ئۆزگەرتىلدى .

1986 ـ يىلى 2 ـ ئايدا گۇڭشې قارىمىقىدىكى ئەسلىدىكى چوڭ ئەترەت ، ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرى كەنت ئاھالىلەر كومىتېتى ، كەنت ئاھالىلەر گۇرۇپپىسىغا ئۆزگەرتىلدى ، شۇ يىلى باشقۇرۇش رايونىنىڭ تەشكىلىي تۈزۈلمىسى بىكار قىلىندى .

1985 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ تەستىقلىشى بىلەن ، يامانسۇ يېزىسى يامانسۇ قىرغىز مىللىي يېزىسى قىلىپ ئۆزگەرتىلىپ ، مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە بويىچە مىللىي يېزىلىرىنى باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى يولغا قويۇلدى .

1997 ـ يىلى چارۋىچىلارنى كۆچۈرۈپ ئولتۇراقلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى يولغا قويۇلۇپ ، يامانسۇ قىرغىز مىللىي يېزىسى قارايۇلغۇن چارۋىچىلار ئولتۇراق نۇقتىسى (قارا يۇلغۇن يېڭى كەنتى) قۇرۇلدى . 1998 ـ يىلى بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈلۈپ يېڭىئاۋات يېزىسى ئولتۇراق نۇقتىسى (سارام يېڭى كەنتى) قۇرۇلدى . 2001ـ يىلنىڭ ئاخىرىغا قەدەر ناھىيە بويىچە بىر بازار ، سەككىز يېزا ، سەككىز ئاھالىلەر كومىتېتى ، 108 كەنت ئاھالىلەر كومىتېتى ، 530 كەنت ئاھالىلەر گۇرۇپپىسى بارلىققا كەلدى .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ 2001 ـ يىلىدىكى مەمۇرىي رايونلارغا ئايرىلىش ئەھۋالى

جەدۋەل : 1 — 7

يېزا (بازار) نامى	تۇرۇشلۇق ئورنى	قاراشلىق كەنت (ئاھالىلەر كومىتېتى) نامى
ئۇچتۇرپان بازىرى	ئىتتىپاق ئاھالىلەر كومىتېتى	ئىتتىپاق ئاھالىلەر كومىتېتى ، بازار ئاھالىلەر كومىتېتى ، يېڭىمەھەللە ئاھالىلەر كومىتېتى ، سۇ بويى ئاھالىلەر كومىتېتى ، تۇمشۇق تاغ ئاھالىلەر كومىتېتى ، قاشبويى ئاھالىلەر كومىتېتى ، قىزىل كۆۋرۈك ئاھالىلەر كومىتېتى ، توققۇز بۇلاق ئاھالىلەر كومىتېتى ، بازار كەنتى ، توققۇزبۇلاق كەنتى ، ئاقتامازار كەنتى
ئاقتوقاي يېزىسى	قاتار ئۈجمە	سۇيۇتقا ، ئاقتوقاي ، ئاقبوز ، قاتارئۈجمە ، قۇمۇش ئۆستەڭ ، سۆگەتمازار ، جىگدىلىك ، ئۈستۈنكى يارباغ ، يالغۇز ئۆرۈك ، ئاپپاڭزا ، شىمال مەكىت ، تۆۋەنكى دۆڭچىغ ، يۇقارقى مەكىت كەنتى ، مەكىت دېھقانچىلىق مەيدانى

ئاقيار يېزىسى	بازار كەنتى	مازار ، تېيىن ، غۇللۇق ، يۇقارقى كوكۇلا ، سىماپچى ، يايلاقتۇر ، تۆۋەنكى كوكۇلا ، يۇقارقى كۆچۈرمە ، كۆچۈرمە ، بازار ، تۆۋەنكى كۆچۈرمە ، ئۆپكە ، تاغارچى ، يۇقارقى ئاقيار ، تۆۋەنكى ئاقيار ، تۈمەن ، ئەسكى ، يۇقارقى خاڭدى ، تۆۋەنكى خاڭدى ، خاڭدى دېھقانچىلىق مەيدانى ، تۈزبەل ، ئارابۇلاق
ئاچاتاغ يېزىسى	ياڭخى كەنتى	توقسۇن ياربېشى ، توقسۇن يارقوتان ، توقسۇن تېتىر ، ياڭخى ، ئويتۇرتۇيۇق ، ئويتۇر ، جايتاغ ، بۇغان ، توقماق خوتەن ، تۆۋەنكى خوتەن ، يېڭىسار ، بوغان سىماپچى ، ساربەل
ياركۆۋرۈك يېزىسى	ياركۆۋرۈك كەنتى	سېدە ، يارباغ ، ياركۆۋرۈك ، مازارباغ ، بەشكېرەم ، پىچان ، توققۇزاق ، يىلقىچىدۆڭ ، تۆۋەنكى قاراخوجا ، يۇقارقى قاراخوجا كەنتى
ئىماملىرىم يېزىسى	ئۈستۈنكى خوتەن كەنتى	ئۈستۈنكى خوتەن ، قۇرغان ، خاندۇ ، لەمجىن ، يار بېشى ، بەشتېرەك ، تۆۋەنكى مەكىت ، ماچاڭ ، خەندەكجىران ، تۇپىلاڭجىران ، جىران ، يۇقارقى قاغاتۇر ، تۆۋەنكى قاغاتۇر ، قۇرۇق ئۈجمە ، تېتىر ، ئولۇغيايلاق
يېڭىئاۋات	يېڭىئاۋات كەنتى	سۈرگۈن ، يېڭىمەھەللە ، يېڭىئاۋات ، قۇتچى ، غوڭرات ، قاراباغ ، ياقا ئېرىق ، تېرىم ، يېڭىئارت
ئوتبېشى يېزىسى	يارقوتان كەنتى	باشئاقما ، توسما ، يۇقارقى ئوتبېشى ، تۆۋەنكى ئوتبېشى ، قۇمبۇلۇڭ ، گۈڭشاڭ ، يارقوتان ، ئاراساي ، سۆگەتلىك ، قوشتاغ ، دۆڭچىغ ، يۇقارقى دۆڭچىغ ، سېرىقئارال
يامانسۇ قىرغىز مىللىي يېزىسى	قاراسۇ كەنتى	يۇقارقى يامانسۇ ، بوز ، قاراسۇ ، يۇلتۇز بۇلاق ، تۆۋەنكى يامانسۇ ، ئايدىڭ ، قارا يۇلغۇن

III باب

يېزا ـ بازارلارنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى

§ 1 . ئۇچتۇرپان بازىرى

ئۇچتۇرپان بازىرى شەرقىي مېردىئان 79°14′ ، شىمالىي پاراللېل 41°12′ ئارىلىقىغا جايلاشقان . يەر كۆلىمى 1841.2 گېكتار ، بۇنىڭ ئىچىدە تېرىلغۇ يەر 758.1 گېكتار ، باغ 78 گېكتار ، ئورمانلىق 99.6 گېكتار ، ئوتلاق 89.3 گېكتار ، بازار ، زاۋۇت ۋە كانلارغا ئىشلىتىلگەن يەر 324.1 گېكتار ، قاتناشقا ئىشلىتىلگەن يەر 23.6 گېكتار . سۇ كۆلىمى 121.9 گېكتار ، پايدىلىنىلمىغان يەر 346.6 گېكتار . شەرقىي تەرىپى ئاقتوقاي يېزىسى بىلەن تۇتىشىدۇ ، غەربىي تەرىپى ئوتبېشى يېزىسى بىلەن يانداش ، جەنۇبىي تەرىپى ئاقتوقاي يېزىسى بىلەن تۇتىشىدۇ ، شىمالىي تەرىپى چوڭقۇر ئۆستىڭى بىلەن چېگرىلىنىدۇ . ئاھالىلارنىڭ كۆپ قىسمى شەھەر نوپۇسى بولۇپ ، مىللەت تەركىبى كۆپ .

مىنگونىڭ 22 ـ يىلى (1933 ـ يىلى) بازارلىق مەھكىمە ھەم غەربىي يېزا ۋە جەنۇبىي يېزىغا قارىغانىدى . مىنگونىڭ 34 ـ يىلى (1945 ـ يىلى) بازار مەركىزىي كوچىنى پاسىل قىلىپ ، جەنۇبىي تەرىپى دۇشىڭ بازىرى ، شىمالىي تەرىپى جىڭچېڭ بازىرى دەپ ئاتالغان . 1950 ـ يىلى بازار رايونىنىڭ بازار يېزىسى ، ئاقتوقاي

يېزىسى ۋە مەكىت يېزىسىغا قارىدى . 1956 ـ يىلى 3 ـ ئايدا بازار رايونىدىن ئايرىلىپ چىقىپ بازار بولۇپ قۇرۇلدى . 1958 ـ يىلى 10 ـ ئايدا بازار گۈڭشي (بەش يۇلتۇز گۈڭشي) دەپ ئاتالدى . 1959 ـ يىلى قىزىلبايراق گۈڭشي بىلەن بازار گۈڭشي بىرلەشتۇرۇپ قىزىلبايراق گۈڭشىسى دەپ ئاتالدى . 1962 ـ يىلى ئۇچتۇرپان بازار گۈڭشىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى .

ئۇچتۇرپان بازىرى ناھىيە بازىرىغا جايلاشقانلىقى ئۈچۈن شۇ نام بىلەن ئاتالغان . چېگىنلىك 31 ـ يىلى (1766 ـ يىلى) يۈكسەك قەلئەسى ياسالغان . چېگىنلىك 51 ـ يىلى (1786 ـ يىلى) ئۇچتۇرپاندا يەر تەۋرىگەنلىكتىن ، بۇ قەلئەنىڭ نەچچە جايى ۋەيران بولدى . گۈاڭشۈ 31 ـ يىلى (1905 ـ يىلى) ئۇچتۇرپان بازىرى قايتىدىن ياسالدى . ئۇچتۇرپان بازىرى شەرقىي دەرۋازىسىنىڭ ئۈستى تەرىپىگە بىر پارچە ياغاچ ۋېۋىسكا ئېسىلغان بولۇپ ، ئۇنىڭغا « 熙和 » (روناق تاپقاي ھەم تىنچ بولغاي) دېگەن چوڭ خەت ، ئاستىنقى سول تەرىپىگە «چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۈاڭشۈ 6 ـ يىلى» (1880 ـ يىلى) دېگەن خەت ئويۇلغان . بازارنىڭ غەربىي تەرىپى مۇلجەر تېغىغا يانداش بولۇپ ، شەرقىي ۋە غەربىي تەرەپلىرىگە قوۋۇق ئېچىلغان ، سېپىلنىڭ 10 نەچچە قەدەم نېرىسىدا خەندەك بولۇپ ، تۆت پەسلىدە بۇلاق سۇيى ئېقىپ تۇراتتى ، خەندەك چوڭقۇر ھەم كەڭ ئىدى ، جەنۇبىدا سېتىقچى ـ تىجارەتچىلەر يوق ئىدى ، پەقەت ناھىيە مەھكىمىسى ، ئاشلىق ئامبىرى ، مەركىزىي باشلانغۇچ مەكتەپ بار ئىدى ، بازارنىڭ تۆت ئەتراپىدىكى تاملار لاي بىلەن قوپۇرۇلغان بولۇپ ، ئېگىزلىكى ئىككى گەز نەچچە چى ، كەڭلىكى تەخمىنەن بىر جاڭ بەش چى كېلەتتى ھەمدە بىر قوڭغۇراق راۋىقى بار ئىدى ، شەرقىي ۋە جەنۇبىي تەرىپىدە ئېچى لاي بىلەن ، سىرتى خىش بىلەن قوپۇرۇلغان قوۋۇق بولۇپ ، قوۋۇقنىڭ تۈپىسى مۇستەھكەم ، كۆرۈنۈشى ھەيۋەتلىك ئىدى .

2001 ـ يىلى ئۇچتۇرپان بازىرىغا سەككىز ئاھالىلەر كومىتېتى ، ئۈچ دېھقانچىلىق كەنتى ، 15 كەنت ئاھالىلەر گۇرۇپپىسى قارىدى . 7481 ئائىلە ، 23 مىڭ 417 نوپۇس بار ؛ دېھقانچىلىق نوپۇسى 5411 ، شەھەر نوپۇسى 18 مىڭ 6 ؛ ئۇيغۇر 18 مىڭ 920 بولۇپ ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 80.8 پىرسەنتىنى ، خەنزۇ 2998 بولۇپ ، 12.8 % نى ئىگىلەيدۇ . 2061 تونىنا ئاشلىق ، 140 تونىنا ياغلىق دان ئېلىندى ، ئوتتۇرىچە كىرىم 1275 يۈەنگە يەتتى . بازاردا ناھىيىگە بېۋاستە قاراشلىق ئورگاندىن 94ى بار ، ئاپتونوم رايون ، ۋىلايەتتىنىڭ ناھىيىدە تۇرۇشلۇق ئورۇنلىرىدىن 20 سى بار .

ئۇچتۇرپان بازىرىنىڭ شەرق ، جەنۇب ، غەرب تەرىپىنى تاغ قورشاپ تۇرىدۇ ، ئوتتۇرىسى تۈزلەڭلىك بولۇپ ، يېرى دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى تەخمىنەن 1400 مېتىر . يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى 9.1 ℃ ، 1 ـ ئايدا ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى 9 ℃ ـ ، 7 ـ ئايدىكى ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى 22 ℃ ، يىللىق ئوتتۇرىچە ھۆل-يېغىن مىقدارى 94.9 مىللىمېتىر ، قىروسىز مەزگىلى تەخمىنەن 150 كۈن ، غەربىي شىمال شامىلى كۈچ چىقىدۇ . 1984 ـ يىلى تۈپرىقى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈلدى ، كۆكچى كەنتىنىڭ تۈپرىقى كۈلرەڭ قارا تۈپراققا تەۋە بولۇپ ، ئۇنۇمدارلىقى يۇقىرى ؛ توققۇزبۇلاق ، ئاقتامازار كەنتلىرىنىڭ تۈپرىقى كۆپرەڭ كۈلرەڭ تىنما تۈپراق بولۇپ ، يەر ئاستى سۇ ئورنى يۇقىرى ، كېلىماتى سوغۇق ھەم سالقىن .

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى پەقەت شەرقتىن جەنۇبقا سوزۇلغان بىرلا كوچا بار ئىدى ، ئۇنىڭ ئۇستىگە يوللىرى پانقاق ھەم تار ، ئېگىز ـ پەس بولۇپ ، تەكشى ئەمەس ئىدى ، پىلانلاش ئارقىلىق 2001 ـ يىلى شاخمات شەكلىدىكى ئاساسلىق توققۇز كوچا ياسالدى ، ئورمان بەلۋاغلىرىدا دەل ـ دەرەخلەر بوي ـ باراقسان ئۆستى ، يول بويلىرىدا قەۋەتلىك بىنالار قەد كۆتۈردى ، سودا تور ـ نوقتىلىرى مۇڭاپىق جايلاشتۇرۇلدى . ئاساسلىق يەتتە يول ياسىلىپ ئۇزۇنسىغا ئۈچ قاتار ، توغرىسىغا بەش قاتار قىلىپ جايلاشتۇرۇلدى ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 11.92 كىلومېتىر كېلىدۇ ، ئۇنىڭ ئىچىدە ئاسفالىت يانقۇزۇلغان يول 11.4 كىلومېتىر ، قۇم ـ شېغىل يانقۇزۇلغان يول 520 مېتىر .

ئۇچتۇرپان بازىرى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى تۇرۇشلۇق جاي بولۇپ ، ناھىيىنىڭ سىياسىي ، ئىقتىساد ،

مەدەنىيەت مەركىزى . جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى ناھىيە بازىرىدا پەقەت بىرلا باشلانغۇچ مەكتەپ بار ئىدى ، ئوتتۇرا مەكتەپ يوق ئىدى . 2001 ـ يىلى باشلانغۇچ مەكتەپ ئالتىگە ، ئوتتۇرا مەكتەپ ئۈچكە ، ئوقۇتقۇچى ، ئىشچى ـ خىزمەتچى 352گە ، ئوقۇغۇچى 5461گە يەتتى . ئۇنىڭدىن باشقا تېخنىك ئىشچىلار مەكتىپى ، ئوقۇتقۇچىلار بىلىم ئاشۇرۇش مەكتىپى ، پارتىيە مەكتىپى بار . بازار قارىمىقىدىكى رايوندا رادىئو ئۇزىلى ، تېلېۋىزىيە ئۇلاپ تارقىتىش ئىستانسىسى ، كىنو ـ تىياتىرخانا ، تەنتەربىيە سارىيى ، تەنھەرىكەت مەيدانى ، مەدەنىيەت سارىيى ، كۇتۇپخانا قاتارلىق مەدەنىيەت ـ كۆڭۈل ئېچىش سورۇنلىرى ۋە توققۇزبۇلاق باغچىسى بار .

§ 2 . ئاقتوقاي يېزىسى

ئاقتوقاي يېزىسى ناھىيە بازىرىنىڭ بىر كىلومېتىر شەرقىگە جايلاشقان ، شەرقىي مېرىدىئان 79°15′ ، شىمالىي پاراللېل 41°13′ ئارىلىقىغا جايلاشقان . شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى سەككىز كىلومېتىر ، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى 18 كىلومېتىر ، ئومۇمىي يەر كۆلىمى 17 مىڭ 640.2 گېكتار ، بۇنىڭ ئىچىدە تېرىلغۇ يەر 4853.1 گېكتار ، باغ 345.3 گېكتار ، ئورمانلىق 600.1 گېكتار ، ئوتلاق 5373 گېكتار ، يېزا ـ كەنت ۋە زاۋۇت ـ كانلار ئىگىلىگەن يەر 481.3 گېكتار ، قاتناشقا ئىشلىتىلگەن يەر 163.5 گېكتار ، سۇ كۆلىمى 555.3 گېكتار ، پايدىلىنىلمىغان يەر 5270.6 گېكتار . يېزىنىڭ شەرقىي تەرىپى يارکۆۋرۈك يېزىسى بىلەن قوشنا ، غەربىي تەرىپى تۇمشۇق تېغى ئارقىلىق كەلپىن ناھىيىسى بىلەن تۇتىشىدۇ ، جەنۇبىي تەرىپى قاراتېكە تېغىغىچە سوزۇلغان . شىمالىي تەرىپىدە توشقان دەرياسى بار ، بۇ يېزا ناھىيە بازىرىغا ئەڭ يېقىن .

يېزا تەۋەسىدە ئاقتوقاي تېغى بولغانلىقى ئۈچۈن شۇ نام بىلەن ئاتالغان .

چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۈاڭشۇ 9 ـ يىلى (1883 ـ يىلى) بۇ يېزا ئۇچتۇرپان بىۋاسىتە قاراشلىق ۋازارىتىنىڭ غەربىي يېزىسى بىلەن شىمالىي يېزىسىغا تەۋە بولغانىدى . مىنگونىڭ 22 ـ يىلى (1933 ـ يىلى) شەرقىي يېزا ، غەربىي يېزا ، جەنۇبىي يېزا ۋە شىمالىي يېزىغا تەۋە بولغان . مىنگونىڭ 34 ـ يىلى (1945 ـ يىلى) 3 ـ ، 4 ـ ، 5 ـ ، 6 ـ يېزىلارغا تەۋە بولغان . 1950 ـ يىلى 5 ـ ئايدا باۋ ـ جيا تۈزۈمى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ ، يېڭىۋاشتىن مەمۇرىي رايونلار ئايرىلدى . 1950 ـ يىلى 3 ـ ئايدا ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ئاقتوقاي 5 ـ رايونغا ئايرىپ بېرىلدى ، 1953 ـ يىلى بازار 1 ـ رايونىغا ئايرىپ بېرىلدى . 1958 ـ يىلى خەلق گۈڭشېسى قۇرۇلۇپ ، قىزىلبايراق گۈڭشېسى دەپ ئاتالدى . 1959 ـ يىلى قىزىلبايراق گۈڭشېسى بىلەن بازار بىرلەشتۈرۈلۈپ قىزىلبايراق گۈڭشېسى دەپ ئاتالدى ، تۆت باشقۇرۇش رايونىغا ئايرىلدى . 1962ـ يىلى بازار گۈڭشېسى ئايرىلىپ چىقىپ يېڭىدىن قىزىلبايراق گۈڭشېسى بولۇپ قۇرۇلدى . 1978 ـ يىلى يەر ناملىرى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈلگەندە ئاقتوقاي گۈڭشېسى دەپ ئاتالدى ، 1984ـ يىلى گۈڭشېنىڭ تەشكىلىي تۈزۈلمىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ ، يېزىلىق خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلدى . 2000ـ يىلى بىر مەدەنىيەت پائالىيىتى مەركىزىي قۇرۇلدى . 2001 ـ يىلى يېزىغا 15 دېھقانچىلىق كەنتى ، بىر دېچقانچىلىق مەيدانى (مەكىت دېھقانچىلىق مەيدانى) ، 55 كەنت ئاھالىلەر گۇرۇپپىسى ، يېزىغا بىۋاسىتە قاراشلىق ئورگانلاردىن 15 ئورۇن قارىدى . 360 يېزا ـ بازار كارخانىسى بار ، يىللىق مەھسۇلات قىممىتى 32 مىليون 259 مىڭ يۈەنگە يېتىدۇ ؛ بىر ئوتتۇرا مەكتەپ ، 12 باشلانغۇچ مەكتەپ بار ، ئوقۇتقۇچى ، ئىشچى ـ خىزمەتچى 199غا ، ئوتتۇرا ـ باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى 4163كە ، بالىلارنىڭ مەكتەپكە كىرىش نىسبىتى 100% كە يەتتى . ئۇيغۇر ، خەنزۇ ، قىرغىز ، خۇيزۇ قاتارلىق مىللەتتىن تەركىب تاپقان 4745 ئائىلە ، 20 مىڭ 964 نوپۇس (بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 10 مىڭ 755 ، ئايال 10 مىڭ 209) بار ، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلار

يېزا ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ 97.4 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ.
ئاقتوقاي يېزىسىنىڭ ئالما، ئۆرۈك، قارائۆرۈك، ياڭاق ۋە تاماكىدىن ئىبارەت يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلىرى داڭلىق. ئىقتىسادىي كىرىمى دېھقانچىلىقنى ئاساس قىلىدۇ، ئاساسلىقى بۇغداي، كۆممىقوقان، شال، قىزىلچا، ياغلىق دان، پۇرچاق ئىشلەپچىقىرىدۇ. 2001 - يىلى 15 مىڭ 490 تونىنا ئاشلىق، 6634 تونىنا قىزىلچا، 747 تونىنا ياغلىق دان ئېلىندى، ئوتتۇرىچە كىرىم 1039 يۈەنگە يەتتى.
مەشھۇر ئاسار - ئەتىقىلەردىن كۆپ جايدا بۇلاق سۇيى، مەنزىرىسى گۈزەل ۋە جىمجىت سۈيۈنتا بۇلاق بار، داڭقىنى ئاڭلىغان سايياھەتچىلەر دائىم بۇ يەرگە كېلىپ سەيلە - سايياھەت قىلىدۇ.

§ 3. ياركۆۋرۈك يېزىسى

ياركۆۋرۈك يېزىسى ناھىيە بازىرىنىڭ 16 كىلومېتىر شەرقىگە جايلاشقان، شەرقىي مېرىدىئان ′26°79، شىمالىي پاراللېل ′12°41 ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ. شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى 11 كىلومېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى توققۇز كىلومېتىر، يەر كۆلىمى 16 مىڭ 644.8 گېكتار، بۇنىڭ ئىچىدە تېرىلغۇ يەر 3415.1 گېكتار، باغ 125.5 گېكتار، ئورمانلىق 518.3 گېكتار، ئوتلاق 5614.9 گېكتار، يېزا - كەنت ۋە زاۋۇت - كانلارغا ئىشلىتىلگەن يەر 492.9 گېكتار، قاتناشقا ئىشلىتىلگەن يەر 128.5 گېكتار، سۇ يۈزى كۆلىمى 450.5 گېكتار، پايدىلىنىلمىغان يەر 5899.1 گېكتار. شەرقىي تەرىپى ئاچاتاغ يېزىسى بىلەن قوشنا، جەنۇبىي تەرىپى قۇرۇقتاغ، غەربىي تەرىپى ئاقتوقاي يېزىسى بىلەن، شىمالىي تەرىپى ئىمامىلىرى يېزىسى بىلەن تۇتىشىدۇ.
چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرى ياركۆۋرۈك يېزىسى ئوچتۇرپان بۆاستە قاراشلىق ژازارىتىنىڭ شەرقىي يېزىسى بىلەن جەنۇبىي يېزىسىغا قارىغان. 1950 - يىلى 3 - ئايدا 2 - رايون (ئاچاتاغ بىلەن ياركۆۋرۈك)غا قارىدى. 1953 - يىلى 3 - ئايدا، 3 - رايون (ياركۆۋرۈك)غا قارىدى. 1955 - يىلى ياركۆۋرۈك 3 - رايون ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، بازار رايونىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئوتكۈزۈپ بېرىلدى. 1956 - يىلى ئاچاتاغ رايونى بىلەن بىرلەشتۇرۇلۇپ «1 - ماي» گۈڭشېسى ۋە «7 - ئىيۇل» گۈڭشېسى دەپ ئاتالدى. 1959 - يىلى ياڭخې گۈڭشېسى دەپ ئاتالدى. 1963 - يىلى ياڭخې گۈڭشېسىدىن ئايرىلىپ چىقىپ، ياركۆۋرۈك گۈڭشېسى دەپ ئاتالدى. 1978 - يىلى يەر نامىلىرىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈشتە ياركۆۋرۈك گۈڭشېسى دەپ ئاتالدى. 1984- يىلى يېزىلىق خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلدى. 2001 - يىلى بۇ يېزىغا ئون دېھقانچىلىق كەنتى، 10 تەبىئىي كەنت، 54 كەنت ئاھالىلەر گۇرۇپپىسى جۈملىدىن تۆت چارۋىچىلىق كەنتى، يېزىغا بۆاستە قاراشلىق ئورگانلاردىن 18 ئورۇن قارىدى. يېزا - بازار كارخانىلىرىدىن خىش زاۋۇتى، ئېلېكتر ئىستانسىسى، پىششىقلاش زاۋۇتى قاتارلىقلار بار، يىللىق ئىشلەپچىقىرىش قىممىتى 6 مىليون 210 مىڭ يۈەنگە يېتىدۇ. تۆت يۈك ئاپتوموبىلى، 22 ئوتتۇرا ۋە چوڭ تراكتور، 356 كىچىك تراكتور، 85 ھەر خىل دېھقانچىلىق ماشىنا - سايمىنى بار. بىر سۇنئىي ھەمراھ يەر يۈزى قۇبۇلالاش پونكىتى، بىر مەدەنىيەت پونكىتى، بىر كىنوخانا، بىر ئوتتۇرا مەكتەپ، ئون باشلانغۇچ مەكتەپ، 158 ئوقۇتقۇچى ئىشچى - خىزمەتچى، 3529 ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى بار، بالىلارنىڭ مەكتەپكە كىرىش نىسبىتى 99% كە يېتىدۇ. ئۇيغۇر، خەنزۇ، قىرغىز قاتارلىق مىللەتلەردىن 3615 ئائىلە، 15 مىڭ 603 نوپۇس (بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 7895، ئايال 7708) بار، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلار يېزا ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ 98.6 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ.
ياركۆۋرۈك يېزىسى دېھقانچىلىقنى ئاساس قىلىدۇ، دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن تەڭ شۇغۇللىنىدۇ،

ئاساسلىقى بۇغداي ، كۆممىقوناق ، شال ، كېۋەز ، قىزىلچا ، زىغىر قاتارلىقلار تېرىلىدۇ . 2001 ـ يىلى 18 مىڭ 166.7 تونىنا ئاشلىق ، 177.1 تونىنا زىغىر ئېلىندى ، يىل ئاخىرىدا قولدا 37 مىڭ 127 تۇياق چارۋا قالدى ، بۇنىڭ ئىچىدە چوڭ چارۋا 7689 ، ئۇششاق چارۋا 29 مىڭ 438 . يىللىق ئونتۇرىچە ئاشلىق 933.8 كىلوگرام ، ئونتۇرىچە چارۋا 2.3 تۇياق ، دېھقان ـ چارۋىچىلارنىڭ ئونتۇرىچە كىرىمى 1152 يۈەن .

§ 4 . ئاچاتاغ يېزىسى

ئاچاتاغ يېزىسى ناھىيە بازىرىنىڭ 32 كىلومېتىر شەرقىگە جايلاشقان ، شەرقىي مېرىدىئان ′34°79 ، شىمالىي پاراللېل ′14°41 ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ . شەرقتىن غەربكە كەڭلىكى ئالتە كىلومېتىر ، جەنۇبتىن شىمالغا ئۇزۇنلۇقى 18 كىلومېتىر ، ئومۇمىي يەر كۆلىمى 84 مىڭ 346 گېكتار ، بۇنىڭ ئىچىدە تېرىلغۇ يەر 6.4842 گېكتار ، باغ 185 گېكتار ، ئورمانلىق 9.2997 گېكتار ، ئوتلاق 55 مىڭ 710 گېكتار ، يېزا ـ كەنت ۋە زاۋۇت ـ كانلارغا ئىشلىتىلگەن يەر 6.630 گېكتار ، قاتناشقا ئىشلىتىلگەن يەر 4.165 گېكتار ، سۇ كۆلىمى 9.445 گېكتار ، پايدىلىنىلمىغان يەر 19 مىڭ 6.368 گېكتار . شەرقىي تەرىپى ئاقيار يېزىسى بىلەن قوشنا ، شىمالىي تەرىپى ئىمامىلىرىم يېزىسىغا يانداش ، غەربىي تەرىپى ياركۆۋرۈك يېزىسى بىلەن ، غەربىي جەنۇبىي قىسمى ئاقچى ناھىيىسى بىلەن تۇتىشىدۇ .

چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۈاڭشۈ 9 ـ يىلى (1883 ـ يىلى) بۇ يېزا ئۇچتۇرپان بېۋاستە قاراشلىق ۋازارىتىنىڭ شەرقىي يېزىسى ۋە جەنۇبىي يېزىسىغا قارىغانىدى . مىنگۇنىڭ 22 ~ 34 ـ يىلىغىچە (1933 ~ 1945 ـ يىلىغىچە) شەرقىي يېزا ، جەنۇبىي يېزا ۋە شىمالىي يېزىغا قارىغان . مىنگۇنىڭ 35 ~ 37 ـ يىلىغىچە (1946 ~ 1948 ـ يىلىغىچە) 9 ـ ، 10 ـ يېزىلارغا قارىغان . 1950 ـ يىلى 3 ـ ئايدا 2 ـ رايون (ئاچاتاغ ۋە ياركۆۋرۈك) ، 1953 ـ يىلى 4 ـ رايون (ئاچاتاغ رايونى) بولۇپ تەشكىللەندى . 1958 ـ يىلى خەلق گۈڭشېسى قۇرۇلۇپ ، «1 ـ ئىيۇل» ، «1 ـ ماي» گۈڭشېسى دەپ ئاتالدى . 1959 ـ يىلى رايون گۈڭشې بىلەن بىرلەشتۇرۇلۇپ ياڭخى گۈڭشېسى دەپ ئاتالدى . 1963 ـ يىلى ياركۆۋرۈك گۈڭشېسى ئايرىلىپ چىققاندىن كېيىن ياڭخى گۈڭشېسى دەپ ئاتالدى . 1978 ـ يىلى يەر ناملىرىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈشتە ئاچاتاغ گۈڭشېسى دەپ ئاتالدى . 1984 ـ يىلى يېزىلىق خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلدى . 2001 ـ يىلى بۇ يېزىغا 12 دېھقانچىلىق كەنتى ، بىر چارۋىچىلىق كەنتى ، بىر قۇلماق دېھقانچىلىق مەيدانى ، بىر ئورمانچىلىق ئەترىتى ، 20 تەبىئىي كەنت ، 60 كەنت ئاھالىلەر گۇرۇپپىسى ، يېزىغا بېۋاستە قاراشلىق ئورگانلاردىن 21 ئورۇن قاردى . يېزا ـ بازار كارخانىلىرىدىن ئۈن زاۋۇتى ، سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى ، قۇلماق زاۋۇتى ، پاختا زاۋۇتى ، تراكتور پونكىتى قاتارلىقلار بار . 15 يۈك ئاپتوموبىلى ، 56 چوڭ ـ ئونتۇرا تراكتور ، 410 كىچىك تراكتور ، 172 ھەر خىل دېھقانچىلىق ماشىنا ـ سايمىنى بار . بىر رادىئو ئۇزلى ، بىر تېلېۋىزىيە ئۇلاپ تارقىتىش ئىستانسىسى ، بىر مەدەنىيەت پونكىتى ، بىر ئونتۇرا مەكتەپ ، 12 باشلانغۇچ مەكتەپ ، 179 ئوقۇتقۇچى ، ئىشچى ـ خىزمەتچى ، 3914 ئونتۇرا ، باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى بار . يالىلارنىڭ مەكتەپكە كىرىش نىسبىتى 98% كە يەتتى . ئۇيغۇر ، خەنزۇ ، قىرغىز ، خۇيزۇدىن ئىبارەت تۆت مىللەتتىن 4268 ئائىلە ، 17 مىڭ 238 نوپۇس (بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 8360 ، ئايال 8878)بار ، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلار يېزا ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ 95.4 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ .

«چىڭ سۇلالىسى تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار»نىڭ ئۇچتۇرپان بېۋاستە قاراشلىق ۋازارىتىدىكى پاراگرافىدا «ئۇچ ، ياڭخى» دېگەن خاتىرىلەر ئۇچرايدۇ . بۇنىڭدىن چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىلا بۇ نامنىڭ بارلىقىنى

كۆرۈڭالغىلى بولىدۇ . ياڭخې بىلەن ئاچاتاغ بىر جاي بولۇپ ، ئىككى نام قوللىنىلغان ، ئادەتتە كۆپ ھاللاردا ئاچاتاغ دەپ ئاتىلىدۇ .

ئۇچتۇرپان ـ ئاقسۇ تاشيولى يېزا تەۋەسىنى توغرىسىغا كېسىپ ئۆتىدۇ . ئاچاتاغ يېزىسى دېھقانچىلىقنى ئاساس قىلىدۇ ، ئاساسلىقى بۇغداي ، كۆممىقوناق ، شال ، قىزىلچا ، كېۋەز ، قۇلماق ، ياغلىق دان ، پۇرچاق قاتارلىقلار تېرىلىدۇ . 2001 ـ يىلى 13 مىڭ 405 تونىنا ئاشلىق ، 1992 تونىنا ساپ پاختا ، 9200 تونىنا قىزىلچا ، 65 تونىنا قۇلماق ، 380 تونىنا ياغلىق دان ، 2640 تونىنا پۇرچاق ئېلىندى . يىل ئاخىرىدا قولدا 46 مىڭ 410 تۇياق چارۋا قالدى . بۇنىڭ ئىچىدە چوڭ چارۋا 12 مىڭ 300 ، ئۇششاق چارۋا 34 مىڭ 110 تۇياق ، دېھقان ـ چارۋىچىلارنىڭ ئوتتۇرىچە ساپ كىرىمى 1448 يۈەنگە يەتتى .

§ 5 . ئاقيار يېزىسى

ئاقيار يېزىسى ناھىيە بازىرىنىڭ 40.6 كىلومېتىر شەرقىگە جايلاشقان ، شەرقي مېرىدىئان ′42°79 ، شىمالي پاراللېل ′12°41 ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ . ئومۇمي يەر كۆلىمى 233 مىڭ 9 570. گېكتار ، بۇنىڭ ئىچىدە تېرىلغۇ يەر 8 .7425 گېكتار ، باغ 9 .151 گېكتار ، ئورمانلىق 5 .2133 گېكتار ، ئوتلاق 142 مىڭ 8 .420 گېكتار ، يېزا ـ كەنت ۋە زاۋۇت ـ كانلارغا ئىشلىتىلگەن يەر 3 .1075 گېكتار ، قاتناشقا ئىشلىتىلگەن يەر 255 گېكتار ، سۇ كۆلىمى 3 .1084 گېكتار ، پايدىلىنىلمىغان يەر 79 مىڭ 3 .24 گېكتار . يېزىنىڭ شەرقي تەرىپى ئونسۇ ناھىيىسىنىڭ ئارال كۆۋرۈكىگىچە يېتىپ بېرىدۇ ، جەنۇبي تەرىپى قاراتېكە تېغى ئارقىلىق كەلپىن ناھىيىسى بىلەن تۇتىشىدۇ ، غەربي تەرىپى ئۈدۈل يامانسۇ جىلغىسىدىن ئاچاتاغ يېزىسىغىچە يېتىپ بارىدۇ ، شىمالي تەرىپى توشقان دەريىاسى ئارقىلىق ئونسۇ ناھىيىسى بىلەن چېگرىلىنىدۇ .

چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۈاڭشۇ 9 ـ يىلى (1883 ـ يىلى) بۇ يېزا ئۇچتۇرپان بۇاستە قاراشلىق ۋازارىتىنىڭ شەرقي يېزىسىغا قارىغان . مىنگونىڭ 22 ~ 33 ـ يىلغىچە (1933 ~ 1944 ـ يىلغىچە) يۇقارقى ئاقيار يېزىسى ۋە تۆۋەنكى ئاقيار يېزىسىغا قارىغان ، مىنگونىڭ 34 ~ 37 ـ يىلغىچە (1945 ~ 1948 ـ يىلغىچە) 11 ـ ، 12 ـ يېزا دەپ ئاتالغان ، 1950 ـ يىلى 3 ـ ئايدا 1 ـ رايون بولۇپ تەشكىللەندى . 1953 ـ يىلى 5 ـ رايون بولۇپ تەشكىللىنىپ ئاقيار رايونى دەپ ئاتالدى . 1958 ـ يىلى خەلق گۈڭشېسى قۇرۇلۇپ «1 ـ ئۆكتەبىر» ۋە «1 ـ ئاۋغۇست» گۈڭشېسى دەپ ئاتالدى . 1959 ـ يىلى ئىككى گۈڭشې بىرلەشتۇرۇلۇپ ئاقيار گۈڭشېسى دەپ ئاتالدى ، 1984 ـ يىلى يېزىلىق خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلدى . 2001 ـ يىلى بۇ يېزىغا 19 دېھقانچىلىق كەنتى ، ئىككى چارۋىچىلىق كەنتى ، بىر دېھقانچىلىق مەيدانى ، 22 تەبىئي كەنت ، 101 كەنت ئاھالىلەر گۇرۇپپىسى ، يېزىغا بۇاستە قاراشلىق ئورگانلاردىن 24 ئورۇن قاردى . ئۇچتۇرپان ـ ئاقسۇ تاشيولى يېزا تەۋەسىنى توغرىسىغا كېسىپ ئۆتىدۇ ، يوللار گىرەلىشىپ كەتكەن . يىل ئاخىرىدا يۈك ئاپتوموبىلى 59غا ، موتسىكلىت 10 مىڭ 560كە ، ھارۋا 29 مىڭ 109غا ، ۋېلىسىپىت 24 مىڭ 120گە ، چوڭ تراكتور 136گە ، كىچىك تراكتور 1020گە ، ھەر خىل دېھقانچىلىق ماشىنا ـ سايمىنى 1545كە يەتتى .

يېزا ـ بازار كارخانىلىرىدىن ئۈن زاۋۇتى ، ئېلېكتر ئىستانسىسى ، ماي قاچىلاش پونكىتى ، پاختا زاۋۇتى بار ، ئىشچى ـ خىزمەتچىسى 611گە ، يېللىق مەھسۇلات قىممىتى 8 مىليون 600 مىڭ يۈەنگە يەتتى . ئىككى ئوتتۇرا مەكتەپ ، 21 باشلانغۇچ مەكتەپ بار بولۇپ ، ئوقۇتقۇچى ئىشچى ـ خىزمەتچىسى 258گە ، مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچى 7545كە ، بالىلارنىڭ مەكتەپكە كىرىش نىسبىتى 99.9% كە يەتتى . 1997 ~ 1999 ـ يىلغىچە 4 مىليون 610 مىڭ يۈەن (بۇنىڭ ئىچىدە ئۆزلىرى غەملىگىنى 1 مىليون 780 مىڭ يۈەن) مەبلەغ سېلىنىپ ،

ئونتۇرا ، باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ 13 مىڭ 815 كۈادرات مېتىر خەتەرلىك ئۆيلىرى ئۆزگەرتىلدى ، ئالتە باشلانغۇچ مەكتەپ رېمونت قىلىندى ، 9 مىليون 500 مىڭ يۈەن قىممىتىدىكى ئوقۇتۇش ئۈسكۈنىلىرى كۆپەيتىلدى .

يېزا بويىچە بىر مەدەنىيەت پونكىتى ، 45 مەدەنىيەت ئۆيى ، 58 ئېغىز قىرائەتخانا ، بىر تېلېۋىزىيە ئۆلاپ تارقىتىش ئىستانسىسى بار ، 12 كەنتكە تېلېۋىزىيە يەتكۈزۈلدى (كۆچۈرمە كەنتى ، بازار كەنتىگە يېپىق يوللۇق تېلېۋىزىيە ئۇلاندى) ، 19 كەنتكە رادىئو يەتكۈزۈلدى (2 چاڑۇچىلىق كەنتىگە رادىئو يەتكۈزۈلمىدى) ، رادىئو ۋە تېلېۋىزىيىنىڭ قاپلاش نىسبىتى %56كە يەتتى . ئۇيغۇر ، خەنزۇ ، قىرغىز ، خۇيزۇ قاتارلىق سەككىز مىللەتتىن تەركىب تاپقان 6881 ئائىلە ، 32 مىڭ 124 نوپۇس (بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 22 مىڭ 489 ، ئايال 9635) بار ، ئۇيغۇرلار 29 مىڭ 359 بولۇپ ، يېزا ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ 91.3 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ .

ئاقيار يېزىسى دېھقانچىلىقىنى ئاساس قىلىدۇ ، ئورمانچىلىق بىلەن چارۋىچىلىقنى بىرلەشتۈرگەن ، دېھقانچىلىق زىرائەتلىرى بىر يىلدا ئىككى قېتىم ياكى ئىككى يىلدا ئۈچ قېتىم پىشىدۇ ، ئاساسلىقى بۇغداي ، كۆممىقوناق ، شال ، زىغىر ، قىچا ، قىزىلچا ، دادۇر ، سېرىق پۇرچاق ۋە نۇقۇت تېرىلىدۇ . 2001 ـ يىلى 21 مىڭ 440 تونىنا ئاشلىق ، 1912 تونىنا ساپ پاختا ، 601 تونىنا ياغلىق دان ، 51 مىڭ 890 تونىنا پۇرچاق ئېلىندى . يىل ئاخىرىدا قولدا 92 مىڭ 780 تۇياق چارۋا قالدى ، بۇنىڭ ئىچىدە چوڭ چارۋا 17 مىڭ 600 ، ئۇششاق چارۋا 75 مىڭ 180 . دېھقان ـ چارۋىچىلارنىڭ ئونتۇرىچە ساپ كىرىمى 1043 يۈەنگە يەتتى .

§6 . ئىمارىلىرىم يېزىسى

ئىمارىلىرىم يېزىسى ناھىيە بازىرىنىڭ 30 كىلومېتىر شەرقىي شىمالىغا جايلاشقان . شەرقىي مېرىدىئان 79°27′ ، شىمالىي پاراللېل 41°16′ ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ . شەرقتىن غەربكە كەڭلىكى 18 كىلومېتىر ، جەنۇبتىن شىمالىغا ئۇزۇنلۇقى 20 كىلومېتىر ، يەر كۆلىمى 41 مىڭ 903.8 گېكتار ، بۇنىڭ ئىچىدە تېرىلغۇ يەر 9427 گېكتار ، باغ 417.3 گېكتار ، ئورمانلىق 2344 گېكتار ، ئوتلاق 17 مىڭ 876.9 گېكتار ، يېزا-كەنت ۋە زاۋۇت ـ كانلارغا ئىشلىتىلگەن يەر 790.2 گېكتار ، قاتناشقا ئىشلىتىلگەن يەر 306.9 گېكتار ، سۇ كۆلىمى 1222.7 گېكتار ، پايدىلىنىلمىغان يەر 9518.8 گېكتار .

يېزىنىڭ شەرقىي تەرىپى ئاچاتاغ يېزىسى بىلەن تۇتىشىدۇ ؛ شىمالىي تەرىپى توشقان دەريا‌سى ئارقىلىق يېڭىئاۋات يېزىسى بىلەن قارىشىپ تۇرىدۇ ، غەربىي تەرىپى ئاقتوقاي يېزىسى بىلەن تۇتىشىدۇ ، جەنۇبىي تەرىپى يارىكۆۋرۈك يېزىسى بىلەن ياندىشىپ تۇرىدۇ .

مىنگونىڭ 22 ـ يىلى (1933 ـ يىلى)دىن ئىلگىرى بۇ يېزا شەرقىي ، جەنۇبىي ، شىمالىي يېزىلارغا قارىغانىدى . مىنگونىڭ 34 ~ 37 ـ يىلغىچە (1945 ~ 1948 ـ يىلغىچە) ئىككى يېزا قىلىپ ئۆزگەرتىلگەن . 1950 ـ يىلى 3 ـ رايونغا قارىدى ، 1953 ـ يىلى 6 ـ رايون (ئىمارىلىرىم رايونى) بولۇپ تەشكىللەندى . 1958 ـ يىلى نۇرلۇق ، شەرەپلىك دەپ ئىككى گۇڭشې بولۇپ قۇرۇلدى ، 1959 ـ يىلى 4 ـ ئايدا رايون گۇڭشې بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ ئىمارىلىرىم گۇڭشىسى قۇرۇلدى . 1964 ـ يىلى ئالغا گۇڭشىسى دەپ ئاتالدى . 1978 ـ يىلى يەر نامىلىرىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈشتە يەنە ئىمارىلىرىم گۇڭشىسى دەپ ئاتالدى . 1984 ـ يىلى يېزىلىق خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلدى . 2001 ـ يىلى بۇ يېزىغا 15 دېھقانچىلىق كەنتى ، بىر چارۋىچىلىق كەنتى ، 27 تەبىئىي كەنت ، 92 كەنت ئاھالىلەر گۇرۇپپىسى ، يېزىغا بىۋاستە قاراشلىق ئورگانلاردىن 17 ئورۇن قارىدى . ئېلېكتر ئىستانسىسى ، ئۇن زاۋۇتى ، ئۇنۇچىرسال پىششىقلاش زاۋۇتى ، بېلىق كۆلچىكى

قاتارلىق يېزا ـ بازار كارخانىلىرى بولۇپ ، يىللىق مەھسۇلات قىممىتى 6 مىليون 760 مىڭ يۈەنگە يېتىدۇ . 15 يۈك ئاپتوموبىلى ، 15 چوڭ تراكتور ، 1100 كىچىك تراكتور ، 1084 ھەر خىل دېھقانچىلىق ماشىنا ـ سايمىنى بار ، بىر يازلىق كىنوخانا ، بىر قىشلىق كىنوخانا ، بىر رادىئو ئۇزلىكى ، بىر مەدەنىيەت پونكىتى ، بىر ئوتتۇرا مەكتەپ ، 16 باشلانغۇچ مەكتەپ ، 247 ئوقۇتقۇچى ، ئىشچى ـ خىزمەتچى ، 4789 ئوتتۇرا ، باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى بار ، بالىلارنىڭ مەكتەپكە كىرىش نىسبىتى % 99كە يەتتى . ئۇيغۇر ، خەنزۇ ، قىرغىزدىن ئىبارەت ئۇچ مىللەتتىن 4435 ئائىلە ، 20 مىڭ 340 نوپۇس (بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 10 مىڭ 280 ، ئايال 10 مىڭ 60) بار ، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلار يېزا ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ 99 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ .

ئىمامىلىرىم يېزىسى دېھقانچىلىقىنى ئاساس قىلىدۇ ، ئاساسلىقى بۇغداي ، كۆممىقوناق ، شال ، كېۋەز ، قىزىلچا ، پۇرچاق ، ياغلىق دان تېرىلىدۇ . 2001 ـ يىلى 24 مىڭ 336 توننا ئاشلىق ، 1383 توننا ساپ پاختا ، 5250 توننا قىزىلچا ، 900 توننا پۇرچاق ، 748 توننا ياغلىق دان ئېلىندى . يىل ئاخىرىدا 61 مىڭ 200 تۇياق چارۋا قالدى ، بۇنىڭ ئىچىدە چوڭ چارۋا 17 مىڭ 200 ، ئۇششاق چارۋا 44 مىڭ : دېھقان ـ چارۋىچىلارنىڭ ئوتتۇرىچە ساپ كىرىمى 1309 يۈەنگە يەتتى .

§ 7 . يېڭىئاۋات يېزىسى

يېڭىئاۋات يېزىسى ناھىيە بازىرىنىڭ 45 كىلومېتىر شەرقىي شىمالىغا جايلاشقان ، شەرقىي مېرىدىئان 79°29′ ، شىمالىي پاراللېل 41°24′ ئېرىلمىغا توغرا كېلىدۇ . شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى 70 كىلومېتىر ، جەنۇبتىن شىمالىغا كەڭلىكى 50 كىلومېتىر ، ئومۇمىي يەر كۆلىمى 240 مىڭ 8 .545 گېكتار ، بۇنىڭ ئىچىدە تېرىلغۇ يەر 4767 گېكتار ، باغ 237. 6 گېكتار ، ئورمانلىق 43 مىڭ 615. 2 گېكتار ، ئوتلاق 105مىڭ 247. 5 گېكتار ، يېزا ـ كەنت ۋە زاۋۇت ـ كانلارغا ئىشلىتىلگەن يەر 416. 2 گېكتار ، قاتناشقا ئىشلىتىلگەن يەر 165. 1 گېكتار ، سۇ كۆلىمى 5865. 9 گېكتار ، پايدىلىنىلمىغان يەر 80 مىڭ 231. 3 گېكتار . يېزا تەۋەسىگە يېزا ئىگىلىك 1 ـ شىنىڭ 4 ـ تۈەنى ئورۇنلاشقان بولۇپ ، ئۇ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدىكى تۈمۈر چوققىسى باغرىدا ، شەرقىي تەرىپى قۇمئېرىق دەريالىسى چېگرا قىلىپ ئونسۇ ناھىيىسىنىڭ تۈمشۇق يېزىسى بىلەن دەريا ئارقىلىق ئۆز ئارا قارىشىپ تۇرىدۇ ، جەنۇبىي تەرىپى توشقان دەريالىسىغچە يېتىپ بېرىپ ، ئىمامىلىرىم يېزىسى ، ئاچاتاغ يېزىسىغا ياندىشىدۇ ، غەربىي تەرىپى يامانسۇ قىرغىز مىللىي يېزىسىغا يېقىن ، شىمالىي تەرىپى تەڭرىتاغ تىزمىسىغچە سوزۇلۇپ قىرغىزستاننىڭ ئىسسىقكۆل ئوبلاستى بىلەن تۇتىشىدۇ . بۇ يېزا مۇھىم ئىستېراتېگىيىلىك ئورۇنغا جايلاشقان بولۇپ ، تاغىق رايوندىكى يەر كۆلىمى ئەڭ كۆپ چېگرا يېزا ھېسابلىنىدۇ .

چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدە ، بۇ يېزا ئۇچتۇرپان بۆاستە قاراشلىق ژازارتىنىڭ شىمالىي يېزىسىغا قارىغان . مىنگونىڭ 22 ~ 34 ـ يىلىغچە (1933 ~ 1945 ـ يىلىغچە) شېڭ شىسەي ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە ، شەرقىي يېزا ۋە شىمالىي يېزىغا تەۋە بولغان . مىنگونىڭ 35 ـ يىلى (1946 ـ يىلى) غوڭىرات يېزىسى ۋە قاراباغ يېزىسىغا تەۋە بولغان . 1950 ـ يىلى 3 ـ ئايدا 2 ـ رايون (ئاچاتاغ ۋە ياركۆۋرۈك) ۋە 3 ـ رايون (ئىمامىلىرىم ۋە يېڭىئاۋات)غا تەۋە بولدى . 1953 ـ يىلى 3 ـ ئايدا 7 ـ رايون بولۇپ تەشكىللەندى . 1959 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا ، رايون گۇڭشې بىلەن بىرلەشتۇرۇلۇپ يېڭىئاۋات گۇڭشىسى دەپ ئاتالدى . 1984 ـ يىلى يېزىلىق خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلدى . 2001 ـ يىلى بۇ يېزىغا يەتتە دېھقانچىلىق كەنتى ، ئىككى چارۋىچىلىق كەنتى ، بىر بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش رايونى ، توققۇز تەبىئىي كەنت ، 41 كەنت ئاھالىلەر

گۈرۈپپىسى ، يېزىغا بىۋاستە قاراشلىق 18 ئورگان قاردى ، يېزا ـ بازار كارخانىلىرىدىن ئىبارەت ئىستانسىسى ، ئون زاۋۇتى قاتارلىقلار بار . 17 يۈك ئاپتوموبىلى ، 51 ھەر خىل چوك ، ئوتتۇرا تراكتور ، 237 كىچىك تراكتور ، 155 ھەر خىل دېھقانچىلىق ماشىنا ـ سايمىنى بار . بىر يازلىق كىنوخانا ، بىر رادىئو ـ تېلېۋىزىيە ئۈلاپ تارقىتىش ئىستانسىسى ، بىر مەدەنىيەت پونكىتى ، بىر ئوتتۇرا مەكتەپ ، توققۇز باشلانغۇچ مەكتەپ ، 144 ئوقۇتقۇچى ، ئىشچى ـ خىزمەتچى ، 4579 ئوقۇغۇچى بار . بالىلارنىڭ مەكتەپكە كىرىش نىسبىتى 100% كە يەتتى . ئۇيغۇر ، خەنزۇ ، قىرغىز ، خۇيزۇ قاتارلىق تۆت مىللەتتىن 3199 ئائىلە ، 15 مىڭ 267 نوپۇس بار ، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلار يېزا ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ 98.1% دىن كۆپرەكنى ئىگىلەيدۇ .

يېڭىئاۋات يېزىسى دېھقانچىلىقنى ئاساس قىلىپ دېھقانچىلىق بىلەن چارۋىچىلىققا تەڭ ئېتىبار بېرىدۇ . دېھقانچىلىقتا بۇغداي ، كۆمىسقوناق ، شال ، كېۋەز ، قىزىلچا ، پۇرچاق ، ياغلىق داننى ئاساس قىلىدۇ . 2001ـ يىلى 11 مىڭ 978 تونىنا ئاشلىق ، 840 تونىنا ساپ پاختا ، 501 تونىنا ياغلىق دان ئېلىندى . يىل ئاخىرىدا 112 مىڭ 190 تۈياق چارۋا قالدى ، بۇنىڭ ئىچىدە چوك چارۋا 10 مىڭ 100 ، ئۇششاق چارۋا 102 مىڭ 90 . دېھقان ـ چارۋىچىلارنىڭ ئوتتۇرىچە ساپ كىرىمى 1356 يۈەنگە يەتتى .

يېزا تەۋەسىدە ئاپتونوم رايوننىڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قوغداش ـ باشقۇرۇش رايونىغا تەۋە يېڭى ئايماق كونا‌شەھەر قەدىمىي قەلئەسى (يېڭى ئايماق قەدىمىي شەھىرى) ، توققۇزساراي مىڭئۆيى (سارام مىڭئۆيى) قاتارلىقلار بار .

§8 . يامانسۇ قىرغىز مىللىي يېزىسى

يامانسۇ قىرغىز مىللىي يېزىسى ناھىيە بازىرىنىڭ 14 كىلومېتىر غەربىي شىمالىغا جايلاشقان ، شەرقىي مېرىدىئان 79°15′ ، شىمالىي پاراللېل 41°12′ ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ . جەنۇبتىن شىمالغا ئۇزۇنلۇقى 50 كىلومېتىر ، شەرقتىن غەربكە كەڭلىكى 47 كىلومېتىر ، ئومۇمىي يەر كۆلىمى 180 مىڭ 555.1 گېكتار ، بۇنىڭ ئىچىدە تېرىلغۇ يەر 1895.8 گېكتار ، باغ 154.8 گېكتار ، ئورمانلىق 12 مىڭ 120.4 گېكتار ، ئوتلاق 106 مىڭ 68.3 گېكتار ، يېزا ـ كەنت ۋە زاۋۇت ـ كانلارغا ئىشلىتىلگەن يەر 345.4 گېكتار ، قاتناشقا ئىشلىتىلگەن يەر 73.1 گېكتار ، سۇ كۆلىمى 2024 گېكتار ، پايدىلىنىلمىغان يەر 57 مىڭ 873.3 گېكتار . بۇ يېزا جۇڭگو ـ قىرغىزىستان چېگرا لىنىيىسىگە جايلاشقان بولۇپ ، شەرقىي تەرىپى يېڭىئاۋات يېزىسى بىلەن قوشنا ، جەنۇبىي تەرىپى توشقان دەريا‌سى بىلەن تۇتىشىدۇ ، غەربىي تەرىپى ئاقچى ناھىيىسىنىڭ قۇلانسارىق يېزىسى بىلەن چېگرىلىنىدۇ ، شىمالىي تەرىپى تەڭرىتاغ تىزمىسىغىچە سوزۇلۇپ قىرغىزىستان بىلەن تۇتىشىدۇ .

چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۈاڭشۇ 9 ـ يىلى (1883 ـ يىلى) بۇ يېزا ئۇچتۇرپان بىۋاستە قاراشلىق ژازارىتىنىڭ غەربىي يېزىسىغا تەۋە ئىدى . مىنگونىڭ 2 ~ 33 ـ يىلغىچە (1913 ~ 1944 ـ يىلغىچە) غەربىي يېزىنىڭ يامانسۇ كەنتىگە تەۋە بولغان . مىنگونىڭ 34 ~ 37 ـ يىلغىچە (1945 ~ 1948 ـ يىلغىچە) يامانسۇ يېزىسى (20 ـ يېزا) قۇرۇلدى . 1950 ـ يىلى 3 ـ ئايدا ، 4 ـ رايون (ئوتتۇرا شۆبە يامانسۇ) يامانسۇ يېزىسى بولۇپ تەشكىللەندى . 1953 ـ يىلى 3 ـ ئايدا ، ئوتتۇرا 2 ـ رايونغا ئايرىپ بېرىلىپ ، يامانسۇ يېزىسى دەپ ئاتالدى . 1958 ـ يىلى خەلق گۇڭشىسى قۇرۇلغاندا سۇنئىي ھەمراھ گۇڭشىسى دەپ ئاتالدى ، 1959 ـ يىلى بىرلەشتۇرۇپ راكېتا گۇڭشى يامانسۇ باشقۇرۇش رايونى دەپ ئاتالدى ، 1960 ـ يىلى راكېتا گۇڭشىسىدىن ئايرىلىپ چىقىپ يامانسۇ ياشلار دېھقانچىلىق مەيدانى بولۇپ قۇرۇلدى ، 1962 ـ يىلى 11 ـ ئايدا ، يامانسۇ گۇڭشىسى دەپ ئاتالدى . 1984 ـ يىلى ، گۇڭشىنىڭ تەشكىلىي تۈزۈلمىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ ، يېزىلىق خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلدى .

1986 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنىدىن 12 ـ كۈنىگىچە يېزىلىق خەلق قۇرۇلتىيى ئېچىلىپ ، يامانسۇ قىرغىز مىللىي يېزىسى قۇرۇلدى . 2001 ـ يىلى بۇ يېزىغا بەش دېھقانچىلىق كەنتى ، بىر چارۋىچىلىق كەنتى ، 17 تەبىئىي كەنت ، 20 كەنت ئاھالىلەر گۇرۇپپىسى ، ئۇچ چارۋىچىلىق كەنتى ئاھالىلەر گۇرۇپپىسى ، 14 يېزىغا بىۋاسىتە قاراشلىق ئورگان قارىدى . ناھىيىلىك يېمەكلىك شىركىتىنىڭ قارا يۇلغۇن چوشقا فېرمىسى ، كىچىك ئاقيار يەم ـ خەشەك مەيدانى ، ناھىيىلىك يول ئاسراش ئوچاستىكىسىنىڭ قارايۇلغۇن داۋبەنى قاتارلىق ئورۇنلار بار . يېزا ـ بازار كارخانىلىرىدىن كىچىك تىپتىكى ئىككى ئۇن زاۋۇتى ، سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى ۋە مېۋىلىك باغ قاتارلىقلار بار ، يىللىق مەھسۇلات قىممىتى 5 مىليون 220 مىڭ يۈەنگە يېتىدۇ . بەش يۈك ئاپتوموبىلى ، ئالتە چوڭ ، ئوتتۇرا تراكتور ، 67 كىچىك تراكتور ، 79 ھەر خىل دېھقانچىلىق ماشىنا ـ سايمىنى بار . بىر يازلىق كىنوخانا ، بىر رادىئو ئۇزېلى ، يېزا باشقۇرغان بىر مەدەنىيەت پونكىتى ، بىر سىملىق تېلېۋىزىيە قوبۇللاش ئىستانسىسى ، ئىككى ئوتتۇرا مەكتەپ ، يەتتە باشلانغۇچ مەكتەپ ، 126 ئوقۇتقۇچى ، ئىشچى ـ خىزمەتچى ، 2020 ئوتتۇرا ، باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى بار . بالىلارنىڭ مەكتەپكە كىرىش نىسبىتى 98% كە يەتتى . قىرغىز ، ئۇيغۇر ، خەنزۇدىن ئىبارەت ئۇچ مىللەتتىن 1782 ئائىلە ، 8280 نوپۇس بار ، بۇنىڭ ئىچىدە قىرغىزلار يېزا ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ 18 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ .

يېزا تەۋەسىدە جۇغراپىيىلىك شارائىتى مۇھىم ۋە ئۆتۈش قىيىن بولغان ، يىپەك يولىدىكى داڭلىق ئۆتكەل بەدەل بار ، بۇ جاي ئەزەلدىن قاتناش تۈگۈنى بولۇپ كەلگەن . رىۋايەت قىلىنىشىچە ، يۇڭچۇن 1 ـ يىلى (مىلادىيە 682 ـ يىلى) ئېلىمىزنىڭ مەشھۇر بۇددا ئالىمى شۈەنزاڭ ئىلىم تەھسىل قىلىش ئۈچۈن مۇشۇ تاغ ئېغىزىدىن ئۆتۈپ ھىندىستانغا نوم ئېلىپ كېلىشكە بارغانىكەن . بۇ جاي تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قەدىمكى يىپەك يولىدىكى بىر مۇھىم تاغ ئېغىزى بولۇپ ، قەدىمكى زاماندىكى ئوتتۇرا ئاسىيا قاتناش تارىخىدا ئىنتايىن مۇھىم ئورۇن تۇتقان . مىنگونىڭ 22 ـ يىلى (1933 ـ يىلى) شېڭ شىسەي شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلىدە ، جۇڭگو ـ سوۋېت سودا كېلىشىمى ئىمزالاپ ، ئىككى تەرەپنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ، جۇڭگو ئۇچتۇرپاندىكى بەدەل تاغ ئېغىزىدا تاموژنىدىن كىرىپ ـ چىقىش بويىچە پورت باشقۇرۇش ئاپپاراتى قۇرغان ، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئۇچتۇرپان قەلئەسى ئىچىدە سودا باشقارمىسى قۇرغان ، كېيىنكى مەزگىللەردە شېڭ شىسەي گومىنداڭغا تايىنىپ كومپارتىيىگە ، سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى تۇردى . مىنگونىڭ 32 ـ يىلى (1943 ـ يىلى) ، چېگرا سودا كېلىشىمى بىكار قىلىنىپ ، سودا ئىشلىرى توختاپ قالدى . بۇ جايدا يەنە گۈگۈتلۈك ، كۆكلەم قاتارلىق تاغ ئېغىزلىرى بار .

يامانسۇ يېزىسى دېھقانچىلىقنى ئاساس قىلىدۇ ، دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىققا تەڭ ئېتىبار بېرىدۇ . ئاساسلىقى بۇغداي ، كۆممىقوناق ، زىغىر ، قىچا ، قىزىلچا ، پۇرچاق ۋە سېرىق پۇرچاق تېرىلدۇ . 2001 ـ يىلى 7313.8 توننا ئاشلىق ، 255.4 توننا ياغلىق دان ، 229.9 توننا پۇرچاق ئېلىندى . يىل ئاخىرىدا قولدا 83 مىڭ 667 تۇياق چارۋا قالدى ، بۇنىڭ ئىچىدە چوڭ چارۋا 10 مىڭ 320 ، ئۇششاق چارۋا 73 مىڭ 347 ، دېھقان ـ چارۋىچىلارنىڭ ئوتتۇرىچە ساپ كىرىمى 1050 يۈەنگە يەتتى .

§ 9 . ئوتبېشى يېزىسى

ئوتبېشى يېزىسى ناھىيە بازىرىنىڭ ئالتە كىلومېتىر غەربىي جەنۇبىغا جايلاشقان ، شەرقىي مېرىدىئان 79°08′ ، شىمالىي پاراللېل 41°10′ ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ . شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى 35 كىلومېتىر ، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى 9 كىلومېتىر ، ئومۇمىي يەر كۆلىمى 39 مىڭ 908.3 گېكتار ، بۇنىڭ ئىچىدە تېرىلغۇ يەر 5664 گېكتار ، باغ 753.5 گېكتار ، ئورمانلىق 4176.3 گېكتار ، ئوتلاق 11

مىلك 275.7 گېكتار ، يېزا - كەنت ۋە زاۋۇت - كانلارغا ئىشلىتىلگەن يەر 548.8 گېكتار ، قاتناشقا ئىشلىتىلگەن يەر 173.1 گېكتار ، سۇ كۆلىمى 1552.8 گېكتار ، پايدىلىنىلمىغان يەر 15 مىلك 764.1 گېكتار . يېزىنىڭ شەرقىي تەرىپى ئاقتوقاي ۋە ئۈچتۇرپان بازىرى بىلەن تۇتىشىدۇ ، غەربىي تەرىپى ئاقچى ناھىيىسىنىڭ سەپەرباي يېزىسى بىلەن قوشنا ، شىمالىي تەرىپى توشقان دەرياسىغا يانداش بولۇپ ، يامانسۇ قىرغىز مىللىي يېزىسى بىلەن ، جەنۇبىي تەرىپى قاراتېكە تېغى بىلەن تۇتىشىدۇ .

چىلك سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ، بۇ يېزا ئۈچتۇرپان بىۋاستە قاراشلىق ۋازارىتىنىڭ غەربىي يېزىسىغا قارىغانىدى . 1950 - يىلى 4 - رايونغا ، 1953 - يىلى 2 - رايونغا قارىدى . 1958 - يىلى گۈڭشى ئومۇملاشتۇرۇلۇپ يەنە ئۈچ كىچىك گۈڭشىغا ئايرىلدى . 1959 - يىلى بىرلەشتۇرۇلۇپ راكېتا گۈڭشىسى دەپ ئاتالدى . 1960 - يىلى يامانسۇ باشقۇرۇش رايونى راكېتا گۈڭشىسىدىن ئايرىلىپ چىقتى . 1978 - يىلى يەر ناملىرىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈشتە ئۇتېيشى گۈڭشىسى دەپ ئاتالدى . 1984 - يىلى يېزىلىق خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلدى . 2001 - يىلى بۇ يېزىغا 13 دېھقانچىلىق كەنتى ، بىر قوشۇمچە كەسىپ كەنتى ، 84 كەنت ئاھالىلەر گۇرۇپپىسى ، 19 يېزىغا بىۋاستە قاراشلىق ئورگان قارىدى . يېزا - بازار كارخانىلىرىدىن ئىلىكتر ئىستانسىسى ، ئۇن زاۋۇتى قاتارلىقلار بولۇپ ، يىللىق ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 7 مىليون 300 مىلك يۈەنگە يەتتى . سەككىز يۈك ئاپتوموبىلى ، 21 چوك - ئوتتۇرا تراكتور ، 319 كىچىك تراكتور ، 170 ھەر خىل دېھقانچىلىق ماشىنا - سايمىنى بار . بىر تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى ، بىر مەدەنىيەت پونكىتى ، بىر كىنوخانا ، بىر ئوتتۇرا مەكتەپ ، 12 باشلانغۇچ مەكتەپ ، 209 ئوقۇتقۇچى ، ئىشچى - خىزمەتچى ، 5033 ئوتتۇرا ، باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى بار ، بالىلارنىڭ مەكتەپكە كىرىش نىسبىتى 96% كە يەتتى . ئۇيغۇر ، خەنزۇ ، قىرغىز ، خۇيزۇدىن ئىبارەت تۆت مىللەتتىن 4373 ئائىلە ، 20 مىلك 834 نوپۇس بار (بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 11 مىلك 520 ، ئايال 9314) ، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلار يېزا ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ 98.3 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ .

ئۇتېيشى يېزىسى دېھقانچىلىقنى ئاساس قىلىدۇ ، ئاساسلىقى بۇغداي ، كۆممىقوناق ، قىزىلچا تېرىلىدۇ . 2001 - يىلى 16 مىلك 728 تونىنا ئاشلىق ، 1173 تونىنا ياغلىق دان ئېلىندى . يىل ئاخىردا قولدا 47 مىلك 665 تۇياق چارۋا قالدى ، بۇنىڭ ئىچىدە چوك چارۋا 14 مىلك 800 ، ئۇششاق چارۋا 32 مىلك 865 ، دېھقان-چارۋىچىلارنىڭ ئوتتۇرىچە ساپ كىرىمى 1020 يۈەنگە يەتتى .

يېزا تەۋەسىدە قەدىمجادى قەلئەسى ، سايامەت مەنزىرە نۇقتىلىرىدىن قۇمبولۇك قۇم بىلەن داۋالاش مەيدانى ، تەبىئىي جىگدىلىك ، ئۇتېيشى سۇ ئۈستى باغچىسى قاتارلىقلار بار .

قوشۇمچە : يېزا ئىگىلىك 1 - شى - 4 - تۈەنى

شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىڭتۈەنى يېزا ئىگىلىك 1 - شى 4 - تۈەنى (تۆۋەندە قىسقارتىلىپ 4 - تۈەن دېيىلىدۇ) ئاقسۇ شەھىرىنىڭ غەربىي شىمالىغا ، تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىي چېتىدىكى ئۈچتۇرپان سايلىقىغا ، يېڭىئاۋات يېزىسى تەۋەسىگە جايلاشقان ، شىمالىي تەرىپى تەكرىتاغقا يانداش ، جەنۇبىي تەرىپى بوز تاغلىق رايونغا يېقىن ، قۇمئېرىق دەريا شەرقىي شىمال چېتىدىن كېسىپ ئۆتىدۇ ، توشقان دەريا غەربىي جەنۇب يان تەرىپىدىن 4 - تۈەن بىلەن ئۈچتۇرپان ناھىيىسىنى ئايرىپ تۇرىدۇ ، ئىككى تاغ ، ئىككى دەريا قورشاپ تۇرغان جايغا جايلاشقان . بوز يەر رايونىنىڭ شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى 36 كىلومېتىر ، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى 16 كىلومېتىر ، قۇمئېرىق دەريا سىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى تۇمشۇق تاغلىق رايونىدا بۇ يەرنىڭ تەۋە 2667 گېكتار ئوتلاق بار . تۈەننىڭ ئومۇمىي يەر كۆلىمى 155.096 كۋادرات كىلومېتىر ، 2570 ئائىلە ، 7242 نوپۇس بار ، بۇنىڭ ئىچىدە خەنزۇ 6043 ، ئۇيغۇر 1122 ، خۇيزۇ 54 ، باشقا مىللەتلەر 23 ، ئومۇمىي ئىشچى - خىزمەتچى 1536 .

4 - تۈەن ئەسلى 359 - لۇ 718 - تۈەننىڭ 1 - يېڭى ئىدى . 1952 - يىلى يېڭىئاۋاتقا ئورۇنلىشىپ ،

ئۆزىنى تەمىنلەش خاراكتېرىدىكى ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللاندى . 1956 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى غالىبىيەت دېھقانچىلىق مەيدانى بولۇپ قۇرۇلدى . 1959 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى غالىبىيەت 8 ـ مەيدانى دەپ ئاتالدى . 1969 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى 4 ـ تۈەن بولۇپ تەشكىللەندى . ئاساسىي قاتلام ئورۇنلىرىدىن 36 سى بار ، بۇنىڭ ئىچىدە دېھقانچىلىق لىيەن دۇيى 14 ، سانائەت ، قوشۇمچە كەسىپ ئورنى سەككىز ، مۇلازىمەت ۋە سودا ئورنى سەككىز ، باشقا ئورۇن ئالتە .

بۇ تۈەنىنىڭ تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 5528 گېكتار بولۇپ ، ئاساسلىقى بۇغداي ، كۆممىقوناق ، پۇرچاق ، قىزىلچا ، كېۋەز قاتارلىقلار تېرىلىدۇ . 2001 ـ يىلى 3646 گېكتار يەرگە ئاشلىق زىرائىتى تېرىلىپ ، 31 مىڭ 64 تونىنا ئاشلىق ئېلىندى ، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلات قىممىتى 17 مىليون 840 مىڭ يۈەنگە يەتتى . چارۋىچىلىق 4 ـ تۈەنىنىڭ ئاساسلىق كەسىپلىرىنىڭ بىرى . 1989 ـ يىلى قوي يۇڭىنىڭ بىرلىك مەھسۇلاتى 4 . 68 كىلوگرامغا يېتىپ ، بىڭتۈەن بويىچە قوي يۇڭىدىن مول ھوسۇل ئېلىش ئۈتكىلىدىن ئۈتكەن تۈەن بولۇپ باھالاندى . 2001 ـ يىلى قولدا قالغان چارۋا 27 مىڭ 986 تۇياقتا يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە كالا 514 ، قوي 26 مىڭ 64 ، چوشقا 972 ، باشقا چارۋا 436 ؛ 21 مىڭ 400 ئۆي قۇشى بار . 752 تونىنا گۆش ، 46 تونىنا قوي يۇڭى ، 85 تونىنا تۇخۇم ، 6 تونىنا بېلىق ئېلىندى .

4 ـ تۈەن سانائەت قوشۇمچە كەسىپىدە يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاشنى ئاساس قىلىدۇ . سۈت پاراشوكى ، تەمى ھەر خىل گازىر ، «تۆمۈر چوققىسى» ماركىلىق ئاق ھاراق قاتارلىق ئاساسلىق مەھسۇلاتلىرى بار . تەملىك گازىر 1989 ـ يىلى ئاپتونوم رايون بويىچە ئايالار ، بالىلار بۇيۇملىرى يەرمەنكىسىدە «ئايالار ، بالىلار ئەڭ ياقتۇرىدىغان مەھسۇلات» دېگەن نامغا ئېرىشتى ، «تۆمۈر چوققىسى ئالاھىدە ھارىقى» 1989 ـ يىلى ئاقسۇ ژىلايىتى بويىچە ئاق ھاراق تۇرىدە 1 ـ بولۇپ باھالاندى . 1994 ـ يىلى ئاپتونوم رايون بويىچە تۇنجى نۆۋەتلىك ئىچكى مەھسۇلات كۆرگەزمىسىنىڭ ئالتۇن مېدالىغا ئېرىشتى ، 2001 ـ يىلى تۈەن بويىچە سانائەت مەھسۇلات قىممىتى 11 مىليون 40 مىڭ يۈەنگە يەتتى .

2001 ـ يىلى 4 ـ تۈەنىنىڭ ئىچكى ئىشلەپچىقىرىش قىممىتى 42 مىليون 380 مىڭ يۈەنگە ، ئوتتۇرىچە ساپ كىرىم 5689 يۈەنگە يەتتى . تۈەن بويىچە بىر تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ ، بىر باشلانغۇچ مەكتەپ ، 1378 ئوقۇغۇچى بار ؛ داۋالاش ـ سەھىيە ئاپپاراتىدىن ئىككىسى بار ؛ بۇنىڭ ئىچىدە بىر ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر دوختۇرخانىسى ، 100 كارىۋات ، بىر سەھىيە يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكىتى ، 17 لىيەندۇي شىپاخانىسى ، 90 تېببىي تېخنىكا خادىم بار ؛ تۈەن بويىچە بىر تېلېۋىزىيە ئۈلاپ تارقىتىش پونكىتى بار ، سىملىق رادىئونىڭ قاپلاش نىسبىتى 100% كە يەتتى .

دېھقانچىلىق 4 ـ تۈەنىنىڭ ئاساسلىق كەسپى . 4 ـ تۈەنىنىڭ يېزا ئىگىلىك تەرەققىياتى تۆت باسقۇچقا بۆلۈنىدۇ . 1 ـ باسقۇچ دەسلەپكى بوزىيەر ئۆزلەشتۈرۈش باسقۇچى (1951 ~ 1955 ـ يىلغىچە) بولۇپ ، دېھقانچىلىقتا ئۆزىنى ئۆزى قامداش ئاساس قىلىندى ، تېرىقچىلىق ئۈسۈلى قالاق بولغاچقا ، ئادەم كۈچى ، ئۇلاغ كۈچى ۋە ئاددىي ماشىنا ـ سايمانلار ئاساسلىق ئورۇندا تۇردى ، ئەمگەك سىجىللىقى زور ، ئاشلىق ھوسۇلى تۆۋەن ، ئۆزلەشتۈرۈلگەن يەر كۆلىمى 1490 . 2 گېكتار ئىدى . 2 ـ باسقۇچ (1956 ~ 1966 ـ يىلغىچە) يەرنى ئۆلچەش ـ لايىھىلەش ، كەڭ ـ كۆلەمدە ئۆزلەشتۈرۈش ، ماشىنىلاشتۇرۇشتىن كەڭ پايدىلىنىش ، يېڭى يېزا ئىگىلىك تېخنىكىسىنى كۆپ مىقدارda كېڭەيتىش ، مەھسۇلاتنى يىلمۇ يىل ئاشۇرۇش باسقۇچى ، بۇ جەريانda 6000 گېكتاردىن كۆپرەك يەر ئېچىلدى . 3 ـ باسقۇچ (1967 ~ 1976 ـ يىلغىچە) بولغان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلى ، بۇ باسقۇچتا يېزا ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتى ئاستا بولدى . 4 ـ باسقۇچ ج ك پ 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىنكى باسقۇچ بولۇپ ، بۇ باسقۇچتا يېزا ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىيات سۈرئىتى تېز بولدى ، بىرلىك مەھسۇلات ئاشتى . 1984 ـ يىلدىن باشلاپ زېھنى كۆچ مەركەزلەشتۈرۈپ دېھقانچىلىق چىڭ تۇتۇلدى ، بىرقاتار يېڭى تەدبىرلەر قوللىنىلىپ ، يىلمۇ يىل مول ھوسۇل ئېلىندى .

ئىككىنچى قىسىم

تەبىئىي مۇھىت

ئىككىنچى قىسىم

تەبىئىي مۇھىت

I باب

گېئولوگىيە ۋە يەر يۈزىنىڭ تۈزۈلۈشى

§1 . گېئولوگىيە

ئوچتۇرپان ناھىيىسى تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىي چېتىگە ، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە جايلاشقان ، گېئوتېكتونىكىلىق ئورنى جەھەتتە جەنۇبىي تەڭرىتاغ گېئوسىنكلىنالى ۋە تارىم ئويمانلىقى ۋە ئۇنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئۆتكۈنچى بەلۋاغلاردىن ھالقىغان بولۇپ ، تۆت تۈزۈلمە بىرلىكىگە بۆلۈنىدۇ . شىمالىي قىسمى جەنۇبىي تەڭرىتاغ گېئوسىنكلىنال پۈرۈلمە بەلۋېغىغا جايلاشقان كۆكسال سىنكلىنوردىن ، ئوتتۇرا قىسمى كۆچا گىرۇەك ئولتۇرۇشمىسىدىكى توشقان تاغ ئالدى ئولتۇرۇشمىسىدىن ، جەنۇبىي قىسمى كەلپىن تۈزۈلمىسىدىكى ئاقسۇ كۆتۈرۈلمىسى بىلەن مۇردۇق چۆكمە بەلۋېغىدىن ھاسىل بولغان .

1 . تۈزۈلمە دائىرىسىنىڭ ئورنى ۋە يەر قاتلىمى

1) كۆكسال سىنكلىنورى

تۈزۈلمە دائىرىسىنىڭ ئورنى شىمالىي قىسمىدىكى تاغلىق رايونغا جايلاشقان بولۇپ ، ئايلىسى ئوك پۈرۈلمىسى ، بەدەل — يېڭىئاۋات دۇم پۈرمىسى ، ئاقچى دەريا سى ئوك پۈرمىسى قاتارلىق پۈرۈلمىلىك تۈزۈلمىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . ئېچىلىپ قالغان يەر قاتلاملىرى ئاساسەن دېۋون سىستېمىسى ، تاشكۆمۈر سىستېمىسىدىن تەركىب تاپقان ، يېڭىئاۋاتقا ئاز دائىرىدە كېمبېرىي سىستېمىسى تارقالغان .

جېنىدەن ۋە كېمبېرىي سىستېمىسى جېنىدەن ۋە كېمبېرىي سىستېمىسى ئونسۇ ناھىيىسىنىڭ كۆۋات جېنىدەن سىستېمىسى بىلەن كېمبېرىي سىستېمىسىنىڭ غەربكە سوزۇلغان قىسمى بولۇپ ، كىچىك دائىرىدە تارقالغان ، پەقەت جېنىدەن سىستېمىسىنىڭ ئۈستۈنكى ئوتدېلىدىكى سۆگەتبۇلاق گۇرۇپپىسى ۋە چىغبۇلاق گۇرۇپپىسى ۋە كېمبېرىي سىستېمىسىدىكى تۆرتۇس گۇرۇپپىسى ۋە شورىۇلاق گۇرۇپپىسى يېتىلگەن . ئاساسلىق تاغ جىنسلار قارامتۇل قىزغۇچ تۆمۇر — كرېمنىيلىق جىنس ، شېغىل تاش ، قۇم تاش ، ھاك ، ئەشمە قۇم تاش ، سلانېتس ، ھايۋاناتنىڭ مىكرولۇق تاش قاتمىسىدىن تەركىب تاپقان .

ئۇستۇنكى سىلۇر — ئاستىنقى دېۋۇن ئوتدېلىغا تەۋە ئۇپاتاركەنت توپى ئاساسەن غەربىي شىمالىي قىسىمدىكى تاغلىق رايونلارغا يېقىن چېگرا لىنىيىسى ئەتراپلىرىغا تارقالغان بولۇپ ، ئېچىلىپ قالغان كۆلىمى 2000 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ ، شىمالدىن شەرققە قاراپ تارقالغان . ئاساسلىق جىنسلار ھىر يۇرۇش چالا ئۆزگەرگەن ھاك ، يېشىل ھاك ، بىنەپشە رەڭلىك قىزغۇچ فىللىت ، سېرىستىلانغان فىللىت ، كۋارسلىق ئۇششاق قۇم تاش ئارىلاش ھاك تاش ، لىنزسىمان گەۋدىلىك يەشمە جىنسلاردىن تەركىب تاپقان بولۇپ ، قېلىنلىقى 920 ～ 2430 مېتىر كېلىدۇ .

ئوتتۇرا دېۋون ئوتدېلى تۇغمەت گۇرۇپپىسى ئاساسەن كۆكسالنىڭ جەنۇبىي يانباغىر ئەتراپلىرىغا تارقالغان بولۇپ ، شىمالدىن شەرققە سوزۇلغان . جىنسلار ئاساسلىقى تېنىز دېڭىز فاتسىيەلىك كاربوناتلىق جىنسلاردىن تەركىب تاپقان ، مەرمەرتاشلىق ھاك جىنس ، ھاك تاش ، مەرمەرتاش قاتارلىقلار بولۇپ ، قېلىنلىقى 1867.8 مېتىر كېلىدۇ .

تاش كۆمۈر سىستېمىسى ئاستىنقى تاش كۆمۈر ئوتدېلى گەنساۋخۇ گۇرۇپپىسى بىلەن ئەشمە گۇرۇپپىسىدىن تەركىب تاپقان بولۇپ ، يېڭىئاۋات دەريا ئەتراپلىرىغا تارقالغان ، ئالدىنقىسى ئاساسەن ئۇۋۇندى جىنس ، كاربوناتلىق جىنسلاردىن تەركىب تاپقان بولۇپ ، كالتسىيلىق شېغىل تاش ، ھاك تاش ، ئەشمە قۇم تاش ئاساسلىق ئورۇندا تۇرىدۇ ؛ كېيىنكىسى ئاساسەن ئاقۇچ ، كۆلرەڭ قارامتۇل قېلىن قاتلاملىق ھاك تاش ، بىئولوگىيىلىك ھاك تاش ئارىلاش سلانېتسلاردىن تەركىب تاپقان بولۇپ ، قېلىنلىقى 554 ～ 653 مېتىر كېلىدۇ .

ئاستىنقى ـ ئوتتۇراتاش كۆمۈر ئوتدېلى بەدەل دەريا بىلەن زىنداڭسۇ دەريا ئەتراپلىرىغا تارقالغان بولۇپ ، ئاساسلىقى شېغىل تاش ، ھاك تاش ۋە ناھايىتى قېلىن گىپىس قاتلىمىدىن تەركىب تاپقان . بۇ ، ئۇستۇنكى قىسىم ، ئوتتۇرا قىسىم ، ئاستىنقى قىسىمغا بۆلۈنىدۇ . ئاستىنقى قىسىمى كالتسىيلىق ئۇششاق شېغىل تاش ئارىلاش ئەشمە قۇم تاشتىن ، ئوتتۇرا قىسىمى شېغىل تاش ، قۇم ـ شېغىل تاشتىن ، ئۇستۇنكى قىسىمى ھاك تاش ، دولومىت ۋە گىپىس قاتلىمىدىن تەركىب تاپقان ، گىپىس قاتلىمىنىڭ قېلىنلىقى 200 مېتىرغا يېتىدۇ .

ئوتتۇرا تاش كۆمۈر ئوتدېلى ئايلى دەريا گۇرۇپپىسىدىن تەركىب تاپقان بولۇپ ، بالدىرتاغدىن زىنداڭسۇ ئەتراپلىرىغىچە تارقالغان ، ئاساسلىقى ئاق ـ كۆلرەڭ قارامتۇل ھاك تاش ئارىلاش قاتلامسىمان ئالىيومىن تۆپامىنېراللىرىدىن تەركىب تاپقان . ئۇنىڭ تەركىبىدە مول يېڭناغۇچ ، مارجان براخىئوپودا تاش قاتمىسى بولۇپ ، قېلىنلىقى 120 ～ 1264 مېتىر كېلىدۇ .

ئۇستۇنكى تاش كۆمۈر ئوتدېلى كانقېلىن گۇرۇپپىسىدىن تەركىب تاپقان بولۇپ ، ئاساسلىقى ئاقۇچ ، كۆلرەڭ قارامتۇل ھاك تاش ئارىلاش قىزغۇچ بىنەپشە رەڭ ، ئاچ سېرىق ئەشمە قۇم تاش ، سلانېتستىن ئىبارەت . ئۇنىڭ تەركىبىدە مول براخىئوپودا ، يېڭناغۇچ ، مارجان تاش قاتمىسى بولۇپ ، قېلىنلىقى 253 ～ 937 مېتىر كېلىدۇ .

پېرىم سىستېمىسى پېرىم سىستېمىسى پەقەت شىمالىي قىسىمدىكى قىسمەن چېگرىلاردا ئاز مىقداردا ئېچىلىپ قالغان بولۇپ ، پېرىم سىستېمىسىنىڭ ئاستىنقى ئوتدېلى ھېسابلىنىدۇ ، ئاساسەن يانارتاغ جىنسلىرىدىن ئىبارەت .

پېرىم ～ يۇرا سىستېمىسى يېڭئاۋاتنىڭ شىمالىغا ، ئويبۇلاق ئەتراپلىرىغا ئاز مىقداردا تارقالغان بولۇپ ، ئاساسەن ئۇششاق ئۇۋۇندى جىنس بىلەن قارامتۇل كاربونلۇق قەۋەتتىن تەركىب تاپقان .

2) توشقان تاغ ئالدى ئولتۇرۇشمىسى

بۇ ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ ، توشقان دەريا جىلغىسىنى بويلاپ شەرقتىن غەربكە سوزۇلغان ، غەربتە ئاقچىدىن باشلىنىپ ئۇچتۇرپان ئارقىلىق شەرققە سوزۇلۇپ ، قۇمئېرىق

دەريادىن ئۆتۈپ كۆچانىڭ گىرۋىكىدىكى ئولتۇرۇشما تۈزۈلمە بىلەن تۇتىشىدۇ . غەربتىن شەرققە بارا ـ بارا يېيىلىپ بارىدۇ ، ئۇلۇق كەڭ يېرى 50 كىلومېتىرغا ، ئەڭ تار يېرى ئاران 10 كىلومېتىرغا يېتىدۇ . بۇ ، ئوتتۇرا ـ يېڭى ھايات ئېراسىدىكى ئولتۇرۇشما تۈزۈلمە ھېسابلىنىدۇ ، چۆكۈش چوڭقۇرلۇقى نەچچە مىڭ مېتىرغا يېتىدۇ ، 3 ـ سىستېمىدىكى چۆكۈندىلەر دۆۋىلىنىپ قالغان ، يەر يۈزىگە پەقەت 4 ـ سىستېمىلا كۆپ مىقدارداً تارقالغان .

4 ـ سىستېمىغا تەۋە چۆكۈندە تۈرلىرىنىڭ تېپى ناھايىتى كۆپ بولۇپ ، ئېغىندى ، لاتقا ، شامال چۆكۈندىسى قاتارلىقلار بار ، قېلىنلىقىنىڭ ئۆزگىرىشى ناھايىتى زور .

ئاستىنقى پالىستوتسېن ئوتدېلى غەربىي يۇرت گۇرۇپپىسى شىمالىي قىسمىدىكى تاغلىق رايونلارنىڭ تاغ ئالدىدىكى جايلارغا تارقالغان بولۇپ ، ھەر ۋاقىت جىلغىلارنى بويلاپ تولۇق يېتىلگەن ، ئاساسلىقى ھەرخىل شېغىل تاش بولۇپ ، ئۆزگىرىشى زور ، چوڭلىرىدىن تارتىپ كىچىكلىرىگىچە ھەممىسى تېپىلىدۇ ، ئۇنىڭدىن باشقا نۇرغۇن شېغىل تاش ۋە ئەشمە قۇمتاش بولۇپ ، قېلىنلىقىنىڭ ئۆزگىرىشى زور ، نەچچە مېتىردىن نەچچە يۈز مېتىرغىچە بولۇپ ئوخشاش ئەمەس .

ئوتتۇرا پالىستوتسېن ئوتدېلى شەكىللىنىشىگە قاراپ مۇزدۆمبەل قەۋىتى ، لاتقا قەۋىتىسى ، چۆكۈندى قەۋىتى دەپ ئايرىلىدۇ ، ئاساسلىق جىنسلاردىن شېغىل ، لەيلىمە قۇرام تاش ، ئۇششاق قۇم ، تاغ جىنس ئۇۋۇقى ، سېغىز توپا قاتارلىقلار بار . تاغ جىنسلىرىنىڭ قېتىشىشى بوش ، ئەمما قاتلاملىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە ، قېلىنلىقى 15 ～ 200 مېتىر كېلىدۇ .

ئۈستۈنكى پالىستوتسېن ئوتدېلى مۇزدۆمبەل ، لاتقا ، چۆكۈندە قاتارلىقلار بار ، ئاساسلىقى قوڭۇر ، كۇلرەڭ ، ئاقۇچ قۇم لاتقا ، سېغىزلىق قىرلىق شېغىل ، قۇم ، شېغىل ئارىلاش قۇم توپىدىن تەركىب تاپقان ، شېغىللارنىڭ دىئامېتىر ئۆزگىرىشى زور ، نەچچە سانتىمېتىردىن نەچچە ئون سانتىمېتىرغىچە كېلىدىغانلىرىنىڭ ھەممىسى تېپىلىدۇ ، ئاساسەن توشقان دەريا جىلغىسىدىكى جايلارغا تارقالغان .

گولوتسېن ئوتدېلى ئاساسەن لاتقا ، چۆكۈندى ، شامالدا ھاسىل بولغان چۆكۈندىلەردىن تەركىب تاپقان ، توشقان دەريا جىلغىسىنىڭ دەريا قىنىدىكى چۆكۈندىلەر ئاساسلىق ئورۇندا تۇرىدۇ ، باشقىلىرىمۇ پۈتۈن رايونىنىڭ ھەرقايسى قىسىملىرىغا كەڭ تارقالغان . ئەشمە قۇم تۈپراق ، شېغىل ، بوز تۈپراق ، سېغىز تۈپراق ، قۇم تۈپراق قاتارلىقلار بار .

3) ئاقسۇ كۆتۈرۈلمىسى بىلەن مۇردۇق چۆكمە بەلۋېغى

ئاقسۇ كۆتۈرۈلمىسى بىلەن مۇردۇق چۆكمە بەلۋېغى كەلپىن ئۆزۈك كۆتۈرۈلمىسىدىكى تامامەن ئوخشاش بولمىغان ئىككى تۈزۈلمە ھېسابلىنىدۇ ، ئالدىنقىسى ئۇچتۇرپاننىڭ شەرقىي جەنۇبى بىلەن ئاقسۇ شەھىرى چېگرىلىنىدىغان رايونغا جايلاشقان بولۇپ ، ئۇزاق مۇددەت كۆتۈرۈلۈپ چىققان تۈزۈلمە ھېسابلىنىدۇ ، پەقەت پروتېروزوي ئېرا تېمىدىكى يەر قاتلىمى تارقالغان . كېيىنكىسى كەلپىن ناھىيىسى تۇتاشقان جاي بولۇپ ، جىنەن سىستېمىسى ، كېمبېرىي سىستېمىسى ، ئوردوۋىك سىستېمىسى ، سىلۇر سىستېمىسى ، دېۋون سىستېمىسى ، تاش كۆمۈر سىستېمىسى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت .

دەسلەپكى پروتېروزوي ئېرا تېمى ئاقسۇ توپى غەربىي جەنۇبى قىسمىدىكى چىغبۇلاق ئەتراپلىرىغا تارقالغان بولۇپ ، ئاساسلىقى چالا ئۆزگەرگەن يېشىل تاربىا جىنسىتىن تەركىب تاپقان ، ئالبىتلىق ئاق چىرىمتال كۆزارتسلىق تاربىا جىنس ۋە ئادەتتىكى پەردىسىمان خلورىتلىق تاربىا جىنس تېپىلىدۇ ، ئومۇمىي قېلىنلىقى 2464 مېتىر ، جىنسلارنىڭ سقىلىشى كۆچلۈك ، تەتۈر ئۆرۈلگەن ، پۈرۈلمىلىك ھالەتتە كۆرۈنىدۇ ، بەزىدە كۆزارتىس تومۇرلىرى بۆسۈپ كىرگەن بولۇپ ، كرىمنىيلىشىشى ۋە كاربوناتلىشىشى كۆچلۈك .

جىنەن سىستېمىسى چويۇنبۇلاق ، چىغبۇلاق ۋە قاراقىزموينىاق ، سۆگەت بۇلاق قاتارلىق جايلارغا تارقالغان ، ئۇستۈنكى ، ئاستىنقى ئوتدېلغا ئايرىلىدۇ .

ئۇستۈنكى ئوتدىلى چويۇنبۇلاق گۇرۇپپىسى ۋە مويناق گۇرۇپپىسىدىن ئىبارەت ئىككى قىسىمدىن تەركىب تاپقان . چويۇنبۇلاق گۇرۇپپىسى بىر يۈرۈش چوڭقۇر دېڭىز فاتسىيىلىك ھاك تاش ، ئەشمە قۇمتاش ۋە مۇزدۇمبەل جىنسلاردىن تەركىب تاپقان ، قىسمەن يەر بۆلەكلىرىدە شېغىل تاش ، ھاك ۋە توۋا نەپىز قىستۇرۇلمىلىرى ياكى لىنزىسىمان گەۋدە ئۇچرايدۇ ، ئۇنىڭ تەركىبىدە قەدىمكى مىكرو بىئولوگىيىلىك تاش قاتمىلار مول بولۇپ ، ئىلمىز بويىچە ئاستىنقى جېنىدەن ئوتدىلىغا تەۋە قەدىمكى مىكرو بىئولوگىيىلىك تاش قاتمىلار ئەڭ مول بولغان رايونلارنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ ، قېلىنلىقى 2094 مېتىر كېلىدۇ .

مويناق گۇرۇپپىسى بىنەپشە قىزغۇچ مۇزدۇمبەل جىنس ، قۇم تاش ، ئەشمە قۇمۇق سېغىز تاختا تاشتىن تەركىب تاپقان بولۇپ ، قېلىنلىقى 80 مېتىر كېلىدۇ .

ئاستىنقى جېنىدەن ئوتدىلى سۇگەت بۆلاق گۇرۇپپىسى بىلەن چىغبۇلاق گۇرۇپپىسىدىن تەركىب تاپقان . سۇگەتبۇلاق گۇرۇپپىسى بىنەپشە قىزغۇچ قۇم تاش ، ئەشمە قۇم تاش ، 2 ～ 3 قەۋەت قىستۇرۇلغان بازالتتىن تەركىب تاپقان ، تەركىبىدە قەدىمكى مىكروبىئولوگىيىلىك تاش قاتمىلار مول .

چىغبۇلاق گۇرۇپپىسىنىڭ ئاستىنقى قىسمى قۇم تاش ، ھاك ، قۇم تەركىبلىك ھاك ، گىلائۇكونىتتىن تەركىب تاپقان . ئۇستۈنكى قىسمى قېلىن قەۋەتلىك دولومىت جىنس ، مول تەركىبلىك قەۋەتلىك تاش ۋە قەدىمكى مىكرو ئۆسۈملۈك تاش قاتمىسىدىن تەركىب تاپقان بولۇپ ، قېلىنلىقى 200 ～ 300 مېتىر كېلىدۇ .

كېمبېرىي سىستېمىسى　ئاقتاش تاغنىڭ غەربى ، سۇغداتاۋ قاتارلىق جايلارغا كەڭ تارقالغان بولۇپ ، ئاساسەن بىر يۈرۈش تېيىز دېڭىز فاتسىيىلىك كاربوناتلىق جىنس چۆكۈندىسىدىن ، ئاستىنقى قىسمى مۇقىم فوسفورلۇق — كرىمنىيلىق جىنستىن تۇزۇلگەن .

كېمبېرىي سىستېمىسىنىڭ ئاستىنقى ئوتدىلى تۆرتۇس گۇرۇپپىسى بىلەن شوربۇلاق گۇرۇپپىسى ھەمدە ئۇسۇنغىر گۇرۇپپىسىدىن ئىبارەت ئۈچ قىسىمدىن تەركىب تاپقان . تۆرتۇس گۇرۇپپىسى فوسفورلۇق بىئولوگىيىلىك ئۆۋۈندى يوشۇرۇن كرىستاللىق ھاك تاش ، ئۇششاق كرىستاللىق دولومىت جىنس ، كاربونلۇق سلانېتس ، ئارىلاش سېرىق ئەشمە قۇم تاش ھەمدە فوسفور ، ئۇران ، بارىي ، كرىمنىي تەركىبلىك جىنس قاتارلىق جىنس ، مول تەركىبلىك قاسراقلىق تاشقاتما ۋە قەۋەتلىك تاشلاردىن تەركىب تاپقان ، قېلىنلىقى 14 ～ 35 مېتىر كېلىدۇ .

شوربۇلاق گۇرۇپپىسى　قاراماي تەركىبلىك دولومىت جىنسلاردىن تەركىب تاپقان بولۇپ ، قېلىنلىقى 125 ～ 130 مېتىر كېلىدۇ .

ئۇسۇنغىر گۇرۇپپىسى ئۆسمە شەكىللىك سېرىق ھاك تاش ، چاقماق تاشلىق ھاك ئارىلاش ئەشمە قۇم تاشتىن تەركىب تاپقان بولۇپ ، قېلىنلىقى 60 ～ 70 مېتىر كېلىدۇ .

كېمبېرىي سىستېمىسىنىڭ ئوتتۇرا ئوتدىلى سايلىق گۇرۇپپىسى بىلەن ئاقتاغ توپىدىن تەركىب تاپقان ، ئالدىنقىسىنىڭ جىنس خۇسۇسىيىتى بىرلا خىل بولۇپ ، ھاك تاش ، سېغىزلىق ھاك ، دولومىت جىنس ، ئاق چىرىمىتاللىق ھاكتىن تەركىب تاپقان . كېيىنكىسى ئاساسلىقى سېرىق قوڭۇر ، قىزغۇچ گىپسلاشقان تۇرف ، مارىل ، دولومىت جىنس قاتارلىقلاردىن تەركىب تاپقان ، تەركىبىدە قەۋەتلىك تاش ، تېرىلوبىتا قۇرتى قاتارلىق تاش قاتمىلار بولۇپ ، قېلىنلىقى 60 ～ 100 مېتىر كېلىدۇ .

ئۇستۈنكى كېمبېرىي ئاستىنقى ئوردوۋىك ئوتدىلى چۆلتاغ توپىدىن ئىبارەت بولۇپ ، ھەرخىل ئاق چىرىمىتاللىق ھاك تاش ، دولومىت جىنستىن تەركىب تاپقان ، ئۇ بەك قېلىن بولۇپ ، 460 ～ 1000 مېتىر كېلىدۇ .

ئوردوۋىك سىستېمىسى　بۇ سىستېما ئاز دائىرىگە تارقالغان بولۇپ ، ئاساسلىقى سۇغداتاۋنىڭ جەنۇبىدا ئېچىلىپ قالغان ، ئاساسەن كاربوناتلىق جىنسلاردىن ، ئاستىنقى قىسمى قىستۇرۇلما سلانېتس ، ئەشمە قۇمتاشتىن تەركىب تاپقان ، تەركىبىدە گراپتولىت ، باش ئاياغلىقلار ، تېرىلوبىتا قۇرتى ھەمدە قورساق پۇتلۇقلار تاش قاتمىسى بار .

ئاستىنقى ئوتدىلى ئۇستۇنكى كىمبېرىي — ئاستىنقى ئوردوۋىك چۆلتاغ توپىدىن تەركىب تاپقان . ئوتتۇرا ئوتدىلى بولسا سارغان گۇرۇپپىسى ، كەنلىك گۇرۇپپىسى بىلەن چىلان گۇرۇپپىسىدىن ئىبارەت ئۈچ قىسىمدىن تەركىب تاپقان ، سارغان گۇرۇپپىسى كاربوناتلىق جىنس ئارىلاش ئۇۋۇندى جىنس ، ھەر خىل ھاك تاش ۋە قۇملۇق سلانېتس ، گىل تاش قاتارلىقلاردىن تەركىب تاپقان . كەنلىك گۇرۇپپىسى قىزغۇچ كاللەكسمان ھاك تاش ، مارىلدىن تەركىب تاپقان ، تەركىبىدە گىپس قۇرۇلمىسى بار . چىلان گۇرۇپپىسى ئەشمە قۇم تاش بىلەن مارىل ، ھاكتىن ئىبارەت تەكشى بولمىغان قەۋەتلەردىن تەركىب تاپقان ، قېلىنلىقى 319 مېتىر كېلىدۇ . ئۇستۇنكى ئوتدىلى ئىنگەن گۇرۇپپىسىدىن ئىبارەت بولۇپ ، ئاساسەن قارامتۇل كاربونلۇق سلانېتس ، ئارىلاش مارىلدىن تەركىب تاپقان ، تەركىبىدە كۆپ مىقدارلا گراپتولىت تاش قاتمىسى بار ، قېلىنلىقى 35 مېتىر كېلىدۇ .

سىلۇر سىستېمىسى پەقەت ئاستىنقى سىلۇر ئوتدىلى كەلپىن تاغ گۇرۇپپىسىدىلا ئۇچرىلىپ قالغان ، ئاساسلىق جىنسلار كۇلرەك يېشىل ئارىلاش بىنەپشە قىزغۇچ قۇم تاش ، سلانېتس ، گىل تاشتىن ئىبارەت ، قىسمەن جايلاردا تۇراقسىز ئۇل قۇم تاش بار . تەركىبىدە گراپتولىت ، براخىئوپودا ، تەخىسمان ساقاقلىقلار ، ئۇسۇملۇك تاش قاتمىسى قاتارلىقلار بار ، ئادەتتە قېلىنلىقى 400 ~ 500 مېتىر كېلىدۇ .

دېۋون سىستېمىسى بۇ سىستېمىنىك ئاستىنقى ئوتتۇرا ئوتدىلى تېتىرتاغ گۇرۇپپىسى ۋە ئۇستۇنكى ئوتدىل ئىمگەنتاۋ گۇرۇپپىسى بىلەن قىسىلتاغ گۇرۇپپىسىدىن تەركىب تاپقان .

ئاستىنقى ـ ئوتتۇرا دېۋون ئوتدىلىدىكى تېتىرتاغ گۇرۇپپىسى ھەرخىل قۇم تاشتىن ، ئاستىنقى قىسمى قىزغۇچ گىل تاش ، ئەشمەقۇم تاش بىلەن چىپار جىنس كىرىشكەن قاتلام ، ئارىلاشما ئاچ يېشىل يولسمانلاردىن ، ئۇستۇنكى قىسمى يېشىل ئارىلاش قىزغۇچ ئەشمە قۇم تاش ، گىل تاش ۋە قۇم تاشتىن تەركىب تاپقان ، قېلىنلىقى 160 ~ 328 مېتىر كېلىدۇ .

ئۇستۇنكى دېۋون ئوتدىلى ئىمگەنتاۋ گۇرۇپپىسى قىزغۇچ گىل تاش ، ئەشمەقۇم تاشتىن ، قىسىلتاغ گۇرۇپپىسى كۇارتسلىق قۇم تاش ئارىلاش ئەشمە قۇم تاشتىن تەركىپ تاپقان ، قىسمەنلىرىگە نەچچە سانتىمېتىر قېلىنلىقتىكى تاشتۇز قەۋەت قىستۇرۇلغان ، قېلىنلىقى 360 ~ 1200 مېتىر كېلىدۇ .

تاش كۆمۈر سىستېمىسى ئۇچتۇرپان ناھىيە بازىرىنىك جەنۇبىدىكى سۇغداتاۋ ئەتراپلىرىغا تارقالغان بولۇپ ، ئاستىنقى ، ئوتتۇرا ، ئۇستۇنكى ئوتدىلىنىك ھەممىسىدە ئېچىلىپ قالغان ، ئاستىنقى ئوتدىلى نورۇزبۇلاق توپىدىن ، ئوتتۇرا ئوتدىلى بىجىنتاۋ گۇرۇپپىسىدىن ، ئۇستۇنكى ئوتدىلى قاراداۋان گۇرۇپپىسىدىن تەركىپ تاپقان .

ئاستىنقى تاش كۆمۈر ئوتدىلىغا تەۋە بولغان نۇگۇسبۇلاق توپى ئاساسەن كۇلرەك ، كۇلرەك يېشىل شېغىل تاش ئارىلاش قۇم تاش ھەمدە نېپىز قەۋەتلىك ھاك تاشتىن تەركىب تاپقان ، قېلىنلىقى 100 ~ 200 مېتىر كېلىدۇ .

ئوتتۇرا ئوتدىلىغا تەۋە بىجىنتاۋ گۇرۇپپىسى ئاساسەن ھاك جىنس ، كۇارتسلىق قۇم تاش ، ئارىلاش كاربونلۇق سلانېتستىن تەركىب تاپقان ، تەركىبىدە مول يېڭناغۇچ ھەم بىراخىئوپودالار ، مارجان تاش بار ، قېلىنلىقى 600 مېتىر كېلىدۇ .

2 . گېئولوگىيىلىك تەرەققىيات تارىخى ۋە يېرىلما ھەرىكىتى

بۇنىڭدىن تەخمىنەن 1 مىليارد يىل ئىلگىرىكى پروتېروزوي ئېراسىنىك ئاخىرقى مەزگىللىرىدە كەك دائىرىدە تۇزۇلمە ھەرىكىتى يۈز بېرىپ ، پروتېروزوي ئېراسىدىكى ئاقسۇ توپىنىك يەر قاتلىمى رايون دائىرىلىك ئۇزگىرىش تەسىرىگە ئۇچرىغان ھەمدە چىك يۇمۇلغان پۈرۈلمە ۋە يېرىلمىلارنىك سىلجىشى شەكىللەنگەن ، شۇنىڭغا ئەگىشىپ ئاساسلىق تاغ جىنس تومۇرلىرىنىك بۆسۈپ كىرىش ھەرىكىتى كۈرۈلگەن . ئۇچتۇرپان ناھىيە

بازىرىنىڭ جەنۇبىنى كەلگەن دائىرىدە دېگىز سۇيى بېسىۋېلىپ ، جېنىدەن دەۋرىدىكى دېگىز فاتسىيىلىك يەر قاتلاملىرى چۆكۈپ كەتكەن ، بۇ خىل مۇھىت تاكى 500 مىليون يىل ئىلگىرىكى كېمبېرىي ئوردوۋىك دەۋرى مەزگىللىرىگىچە داۋاملىشىپ كەلگەن بولۇپ ، يەنىلا دېگىز ـ ئوكيان مۇھىتى ئاساسلىق ئورۇندا تۇرغانىدى . لېكىن يەر پوستىنىڭ كۆتۈرۈلۈشى بىلەن پەسىيىشى كەسكىنلەشكەن ، بەزىدە ئورۇن يۆتكەلگەن ، قىسمەنلىرى قۇرۇقلۇققا ئايلىنىپ قالغان . دېگىز سۈيىنىڭ تېيىزلىشىش ئەھۋالى كۆرۈلۈپ ، بىرىۋرۇش دېگىز قولتۇقى — لاگونال فاتسىيىلىك يەر قاتلىمى چۆكۈپ قالغان . 400 ~ 450 مىليون يىل ئىلگىرىكى سىلۇر ـ دېۋون دەۋرى مەزگىلىدە جەنۇبىي قىسمىدىكى تاغلىق رايونلار كۆتۈرۈلۈشكە باشلىغان ، شىمالىي قىسمىدىكى تاغلىق رايون كۆكسال ئەتراپلىرى كەلگەن دائىرىدە پەسلەپ ، بىپايان زېمىنگە ئايلانغان ، كەلگەن دائىرىدە دېگىز فاتسىيىلىك يەر قاتلىمى تىنىپ قالغان . تاش كۆمۈر دەۋرى مەزگىلىدە ، ئاقسۇ كۆتۈرۈلمە رايونىنى ھېسابقا ئالمىغاندا ، پۈتۈن ناھىيىنىڭ ھەممە يېرى دېگىز ـ ئوكيان مۇھىتىدا تۇراتتى ، ھەرخىل دېگىز ـ ئوكيان جانلىقلىرى كۆپ مىقداردا كۆپەيگەنىدى ، تۈرلىرى ، ئۇرۇقدىشى كۆپ ئىدى . پېرىم دەۋرىدىن باشلاپ جەنۇبىي ـ شىمالىي تاغلىق رايونلار كۆتۈرۈلۈپ چىقىپ چوڭ قۇرۇقلۇق مۇھىتى بولۇپ شەكىللەنگەن ، ھەرخىل پۈرۈلمە ھەرىكىتى ۋە يېرىلما ھەرىكىتى پەيدا بولغان ، مەلۇم بولغان چوڭ ئۈزۈلمىلەر مۇنۇلار :

كۆكسال — بەدەل يېرىلمىسى (رايون جەھەتتە چوڭقۇرلۇقتىكى يېرىلما ھېسابلىنىدۇ) ؛

ئايلى يېرىلمىسى (رايون جەھەتتە ئاقچى — ساۋاپچى چوڭ يېرىلمىسى ھېسابلىنىدۇ) ؛

سۇغداتاۋ يېرىلمىسى ؛

قاراتېكە يېرىلمىسى ؛

يۇقىرىدىكى تۆت چوڭ يېرىلما ئۇچتۇرپاننىڭ گېئولوگىيىلىك تۈزۈلۈش شەكلى ۋە كان ھاسىل قىلىش رولىنى ئىلكىدە تۇتۇپ تۇرىدۇ ، ئالدىنقى ئىككى يېرىلما شىمالىي تاغلىق رايونلارغا جايلاشقان بولۇپ ، كۆكسال ئالتۇن ، سۇرمە ، ئالىيۇمىن كېنى ھاسىل بولۇش بەلۋاغلىرىنى ئاساسلىق تىزگىنلەپ تۇرىدىغان ۋە كان ھاسىل قىلىدىغان تۈزۈلمە ھېسابلىنىدۇ . كېيىنكى ئىككى يېرىلما بىر يېڭى ھايات ئېراسى تۈزۈلمە ھەرىكىتى بەلۋېغى ھېسابلىنىدۇ ، يېڭى تۈزۈلمە ھەرىكىتى كۆچلۈك بولغاچقا ، تارىختىكى بىرنەچچە قېتىملىق يەر تەۋرەشنىڭ ھەممىسى بۇ يېرىلما ھەرىكىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ ، ئىنسانلارغا مەلۇم تەسىر يەتكۈزگەن .

§ 2 . يەر يۈزىنىڭ تۈزۈلۈشى

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ جۇغراپىيىلىك شارائىتى غەربىي شىمال تەرىپى ئېگىز ، شەرقىي جەنۇب تەرىپى پەس ، ناھىيە دائىرىسى ئوچ خىل گېئومورفولوگىيىلىك تېپقا ئايرىلىدۇ ، شىمالىي قىسمى ئوتتۇراھال ـ ئېگىز تاغلىق گېئومورفولوگىيىلىك رايون ، ئوتتۇرا قىسمى چۆكۈندە تۈزلەڭلىك گېئومورفولوگىيىلىك رايون ، جەنۇبىي قىسمى ئوتتۇراھال ـ پەس تاغلىق گېئومورفولوگىيىلىك رايوندىن ئىبارەت .

1 . شىمالىي قىسمى ئوتتۇراھال ئېگىز تاغلىق رايون

تاغلىرى جەنۇبىي غەرب ـ شىمالىي شەرق يۆنىلىشىدە بولۇپ ، غەربىي قىسمىدىكى بەدەل دەرياسىدىن شەرققە سوزۇلۇپ قۇمئېرىق دەرياسىغىچە يېتىپ بارىدۇ ، ئۇزۇنلۇقى 90 كىلومېتىر ، كەڭلىكى 30 ~ 40 كىلومېتىر ، كۆلىمى 3000 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ ، دېگىز يۈزىدىن 2500 ~ 4000 مېتىر ئېگىز ، ئەڭ ئېگىز يېرى شىمالىدىكى چېگرا رايونغا جايلاشقان . تاغ گەۋدىسى ھاك تاش ، قۇم تاش قاتارلىق تاغ جىنسلىرىدىن تەركىب تاپقان . تاغ باغرىلىرىدا تاغ جىنسلىرى ئېچىلىپ قالغان ، يەر شەكلى تىك ، جىلغىلار تولۇق كېسىشكەن ، دەريانىڭ تاغ ئېغىزىدا دائىم يەلپۈگۈچسىمان چۆكۈندىلەر شەكىللىنىپ تۇرىدۇ .

2 . ئوتتۇرا قىسىم چۆكۈندە تۈزلەڭلىك رايون

بۇ توشقان دەريا‌سى شەكىللەندۈرگەن ئېقىن سۇ يەر شەكلى بولۇپ ، شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى 90 كىلومېتر ، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى 20 ~ 40 كىلومېتر ، كۆلىمى 2500 كۋادرات كىلومېتر كېلىدۇ . يېرى غەربتىن شەرقكە يانتۇ بولۇپ ، دېڭىز يۈزىدىن 1100 ~ 1300 مېتىر ئېگىز .

تۈزلەڭلىكنىڭ شىمالىي قىسمى شىمالىي قىسىم تاغلىق رايوندىكى دەريا ـ ئېقىنلار شەكىللەندۈرگەن يەلپۈگۈچسىمان لاتقا يەر شەكلى بولۇپ ، يەلپۈگۈچنىڭ ئالدى تەرىپىنى دەريا ـ ئېقىنلار ئۇزۇۋېتىكەچكە ، دەريا ۋادىسى يەر شەكلىگە ئالمىشىپ قالغان . دەريا يوللىرى يۆتكىلىپ تۇرغاچقا ، دائىم پېتىنقى ـ كۆپۈنكى شەكىللىك تەكشى بولمىغان يەر شەكلى ھاسىل بولغان ، دەريا قىنى ، دەريا ساھىلى ، دەريا ئوتتۇرىسىدىكى قۇم ساھىلى قاتارلىقلار بار . دەريا قىنى ئىككى يان تەرەپكە كېڭىيىپ 1 ـ دەرىجىلىك پەلەمپەي ، 2 ـ دەرىجىلىك پەلەمپەي ، 3 ـ دەرىجىلىك پەلەمپەي يەر شەكىللەنگەن ، پەلەمپەي يەرلەرنىڭ يەر شەكلى تەكشى بولۇپ ، ئاساسلىقى ئېتىز‌ـ ئېرىقلار تارقالغان .

3 . جەنۇبىي قىسىم ئوتتۇراھال ـ پەس تاغلىق رايونلار

بۇ دەريا چۆكۈندە تۈزلەڭلىك رايونىنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان بولۇپ ، شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى 70 كىلومېتر ، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى 45 كىلومېتر ، ئومۇمىي كۆلىمى 3000 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ ، يېرى غەربتىن شەرقكە قاراپ پەسلەپ بارىدۇ ، غەربىي قىسمى ئوتتۇراھال تاغلىق رايون ، ئوتتۇرا قىسمى تاغلىق رايون ، شەرقىي قىسمى پەس تاغ ، ئېدىرلىق رايون . ئەڭ ئېگىز يېرى سۆگەتبۇلاقنىڭ غەربىگە جايلاشقان بولۇپ ، دېڭىز يۈزىدىن 2500 ~ 3500 مېتىر ئېگىز ، ئەڭ پەس يېرى شورېۇلاق ئەتراپلىرىغا جايلاشقان بولۇپ ، دېڭىز يۈزىدىن 1000 مېتىر ئېگىز . بۇ رايون پالېئوزوي ئېراسىدىن كېيىن كۆتۈرۈلۈپ چىققان تاغ تىزمىسى بولۇپ ، قۇرغاق ، سويۇلما گېئولوگىيىلىك تېپا تەۋە . ئاساسلىق تەركىب تاپقان تاغ جىنسلىرى پالېئوزوي ئېراسىدىكى ھاك تاش ، قۇم تاش ۋە ھەرخىل مېتامورفىلىق قۇم جىنس ، تارىشاجىنستىن ئىبارەت . تاغ جىنسلىرى ئېچىلىپ قالغان بولۇپ ، فىزىكىلىق يىمىرىلىشى كۈچلۈك ، يەر يۈزىدە يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر شالاڭ ، قۇرغاق ، يامغۇر ئاز ياغىدۇ ، تاغ جىنسلىرى ئۇۋۇلىپ كەتكەن .

Ⅱ باب

كىلىماتى ۋە ئىقلىمى

§1 . كىلىمات ئالاھىدىلىكى

ئۇچتۇرپان ناھىيىسى ياۋروپا ـ ئاسىيا قۇرۇقلۇقىنىڭ كىندىكىگە جايلاشقان بولۇپ ، قۇرۇقلۇق تېپىدىكى قۇرغاق كىلىمات رايونىغا تەۋە ، يامغۇر ئاز ياغىدۇ ، سۇنىڭ پارغا ئايلىنىشى زور ، كۈن نۇرى تولۇق چۈشىدۇ ، تېمپېراتۇرا پەرقى چوڭ ، تاغلىق رايونلارنىڭ ئىسسىقلىق مىقدارى يەر يۈزىنىڭ ئېگىزلىشىگە ئەگىشىپ ئازىيىپ بارىدۇ ، ھۆل ـ يېغىن يەر يۈزىنىڭ ئېگىزلىشىگە ئەگىشىپ كۆپىيىپ بارىدۇ . جەنۇبى ۋە شىمالىدا تاغلار قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ ، تاغ ئارىسىدا كىچىك جىلغىلار كۆپ ، تار ۋە ئۇزۇن كانايغا ئوخشاپ كېتىدۇ . ناھىيە

تۆت ئاساسلىق كىلىمات رايونىغا ئايرىلىدۇ : (1) ئېگىز تاغلىق سوغۇق رايون ، ئورنى دېڭىز يۈزىدىن تەخمىنەن 2500 مېتىردىن كۆپرەك ئېگىز ، سوغۇق پەسلى ئۇزۇن ، ئىسسىق پەسلى قىسقا ، تاغ چوققىسىدا يىلبويى قار ئېرىمەيدۇ . تاغلىق جايلاردىكى ئەڭ كۆپ يېغىن بەلۋېغىنىڭ ئۈستۈنكى چېكى مانا مۇشۇ يەردە ، پەسرەك جايلارغا يايلاق جايلاشقان . (2) سوغۇق ـ سالقىن ئوتتۇراھال تاغلىق رايون ، ئورنى دېڭىز يۈزىدىن تەخمىنەن 2000 ～ 2500 مېتىر ئېگىز ، سوغۇق پەسىل بىلەن ئىللىق پەسىل ئېنىق ئايرىلىپ تۇرىدۇ ، بۇ تاغلىق رايون بويىچە ئەڭ كۆپ ھۆل ـ يېغىن بەلۋېغى تارقالغان رايون ھېسابلىنىدۇ ، كۈنگەي تەرىپىدە ئاندا ـ ساندا دەل ـ دەرەخلەر ئۆسكەن ، چۆللۈكلەرگە قۇرغاقچىلىقتا ئۆسىدىغان چانقاللار ، ئوت ـ چۆپلەر بىرقەدەر كەڭ تارقالغان بولۇپ ، يايلاق ، قىشلاق ھېسابلىنىدۇ . (3) تاغقا يېقىن ئىللىق ـ سالقىن رايون ، ئورنى دېڭىز يۈزىدىن تەخمىنەن 1550 ～ 2000 مېتىر ئېگىز ، ھۆل ـ يېغىن تۈزلەڭلىك رايونلارغا قارىغاندا نىسپىي ھالدا كۆپرەك ، ئىسسىقلىق شارائىتى خېلى ياخشى . (4) دەريا ۋادىسىدىكى تۈزلەڭلىك مۇتىدىل رايون ۋە ئىسسىق رايون ، ئورنى دېڭىز يۈزىدىن تەخمىنەن 1200 ～ 1550 مېتىر ئېگىز ، ئىسسىقلىق مىقدارى بىرقەدەر مول ، زىرائەتلەرنىڭ ئۆسۈش پەسلى ئۇزۇنراق ، ھۆل ـ يېغىن تاغلىق رايونلاردىكى ھۆل ـ يېغىن ئەڭ كۆپ بەلۋاغلارغا قارىغاندا كۆرۈنەرلىك ئاز ، لېكىن جەنۇبىي شىنجاڭ ئويمانلىقىدىكى يانداش تۈزلەڭلىك رايونلارغا قارىغاندا كۆپ ، ئەتىياز پەسلى ئۇزۇن بولۇپ ، چاڭ ـ توزان كۆپ ، ياز پەسلى قىسقا بولۇپ ، پىژغىرىم ئىسسىق ئاز بولىدۇ ، كۈزدە ھاۋاسى سالقىن ، تېمپېراتۇرا تېز تۆۋەنلەيدۇ ، قىشتا سوغۇق بولىدۇ ، يېغىندى قار ئاز .

§2 . تۆت پەسىل

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ دەريا ۋادىسىدىكى تۈزلەڭلىك رايونلاردا ئەتىياز پەسلى 3 ـ ئايدىن 6 ـ ئايغىچە بولۇپ ، تۆت ئايدىن كۆپرەك داۋاملىشىدۇ . ياز پەسلى ئىككى ئايغىمۇ يەتمەيدۇ ، ئۇچتىن بىر قىسىم يىللاردا بىر ئايغىمۇ (تۇراقلىق ياز پەسلى بولمايدۇ) يەتمەيدۇ . كۈز پەسلى 8 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 11 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى ۋە ئاخىرلىرىغىچە داۋاملىشىدۇ . قىش پەسلى 11 ـ ئاينىڭ ئاخىرلىرىدىن 2 ـ ئاينىڭ ئاخىرىغىچە داۋاملىشىدۇ ، كۈز پەسلى بىلەن ياز پەسلىنىڭ ئۇزۇن ـ قىسقىلىقى ئاساسەن ئوخشاش بولۇپ ، 90 ～ 100 كۈنگە يېتىدۇ . يەر شەكلىدە پەرق بولغانلىقتىن ، ئەتىياز ـ ياز پەسلىنىڭ باشلانغان ۋاقتى شەرقىي قىسمىدا غەربىي قىسمىغا قارىغاندا بالدۇر ، كۈز ـ قىش پەسلىنىڭ باشلانغان ۋاقتى غەربىي قىسمىدا شەرقىي قىسمىغا قارىغاندا بالدۇر ، ئادەتتە پەرق 5 ～ 10 كۈن بولىدۇ .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە تۆت پەسلىنىڭ ۋاقتى

جەدۋەل : 2 — 1

تۈرى / پونكىت نامى	ئەتىياز		ياز		كۈز		قىش	
	باشلانغان ۋاقتى (ئاي/ كۈن)	كۈن سانى	باشلانغان ۋاقتى (ئاي/ كۈن)	كۈن سانى	باشلانغان ۋاقتى (ئاي/ كۈن)	كۈن سانى	باشلانغان ۋاقتى (ئاي/ كۈن)	كۈن سانى
ئۇچتۇرپان	2/3	128	7/7	54	30/8	83	21/11	100
4 ـ تۈەن	2/3	122	2/7	58	29/6	80	17/11	105

1 . ئەتىياز پەسلى

دەريا ژادىسىدىكى تۇزلەڭلىكلەردە ئەتىياز پەسلى ئۇزۇن بولىدۇ ، تېمپېراتۇرىنىڭ ئۆرلىشى مۇقىم ئەمەس ، بوران كۆپ چىقىدۇ ، لەيلىمە چاڭ - توزان قاپلاپ كېتىدۇ . قۇياشنىڭ ئېگىزلىك بۇلۇڭى بارا - بارا چوڭىيىدۇ ، يەر يۈزى تېمپېراتۇرىسى ئۆرلەيدۇ ، موڭغۇلىيىنىڭ سوغۇق ھاۋا بېسىمى شىمالغا يىغىلىدۇ ، ئىسىق تۆۋەن بېسىمى ئۆرلەيدۇ . يۇقىرى بوشلۇقتىكى شامال رايونىدا دولقۇن كۆپەيگەچكە ، شىمالىي تەرەپنىڭ سوغۇق ھاۋا ئېقىمى ۋاقتىدا كىرەلمەيدۇ ، بۇ ، ئەتىياز پەسلىدە ھاۋانىڭ كۆپ ئۆزگىرىشى ، تېمپېراتۇرىنىڭ ئۆرلىشى مۇقىم بولماسلىق ، بوران ، لەيلىمە چاڭ - توزان كۆپ بولۇش ، تېمپېراتۇرا تۆۋەنلەشتەك ھاۋارايىنىڭ پەيدا بولۇشىدىكى مۇھىم سەۋەپ . ئەگەر سوغۇق ھاۋا ئېقىمى غەرب تەرەپتىن دەريا ژادىسىنى بويلاپ بېسىپ كىرسە ياكى غەربىي شىمال تەرەپتىن تەڭرىتاغدىن ھالقىپ كەلسە ، ناھىيە تەۋەسىدە بورانلىق ھاۋارايى ، بەزىدە قارا يامغۇر پەيدا قىلىدۇ ؛ ئەگەر سوغۇق ھاۋا ئېقىمى شەرقىي شىنجاڭ تەرەپتىن قايتىپ جەنۇبىي شىنجاڭغا بېسىپ كىرسە ، لەيلىمە چاڭ - توزانلىق ھاۋارايىنى پەيدا قىلىدۇ . ئەتىياز پەسلىدە يامغۇر بىر يىللىق يامغۇر مىقدارىنىڭ 41 پىرسەنتىنى ، بوران 64 پىرسەنتىنى ، لەيلىمە چاڭ - توزان 69 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ .

3 - ئاينىڭ باشلىرىدا تېمپېراتۇرا تۇراقلىق بولۇپ ، 0 ℃ تىن ئۆرلەيدۇ ، تۇپراقتىكى توڭ يانىدۇ ، باش ئەتىيازدىكى زىرائەتلەر تېرىلىشقا باشلايدۇ . 4 - ئاينىڭ باشلىرى ۋە ئوتتۇرىلىرىدا بىرقەدەر كۈچلۈك سوغۇق ھاۋا ئېقىمى بۇ رايونغا بېسىپ كىرىپ ، تېمپېراتۇرىنى تۆۋەنلىتىۋېتىدۇ ۋە تۆۋەن تېمپېراتۇرىلىق ھاۋارايىنى پەيدا قىلىدۇ ، سوتكىلىق ئەڭ تۆۋەن تېمپېراتۇرا 0 ℃ تىن تۆۋەنلەپ كېتىدۇ - دە ، يېزا ئىگىلىكىگە بىرقەدەر ئېغىر زىيان سالىدۇ ، مۇلدۇرمۇ ئەتىيازدا يېغىشقا باشلايدۇ .

2 . ياز پەسلى

ياز پەسلى قىسقا ، ئىسسىقلىقى ناچار ، يامغۇر ، مۇلدۇر كۆپ ياغىدۇ ، ياز پەسلىدە ھۆل - يېغىن بىر يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارىنىڭ 34 پىرسەنتىنى ، بوران % 24نى ، مۇلدۇر 63 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ . تاغلىق رايون يەر شەكلىنىڭ تەسىرى تۈپەيلىدىن ، چۈشتىن كېيىن گۈلدۇرماسلىق ئۆتكۈنچى يامغۇرلۇق ھاۋارايى بىرقەدەر كۆپ كۆرۈلىدۇ ، شۇنداقلا مۇلدۇرلۇك ھاۋارايى كۆپ پەيدا بولىدۇ ۋە ئۇجىگە چىقىدۇ . يەر شەكلى ئېگىزرەك بولغانلىقى ۋە بوران - يامغۇرلۇق ھاۋارايىنىڭ تەسىرى تۈپەيلىدىن ، ئۇچتۇرپاندا ياز قىسقا ، پىژغىرىم ئىسسىق بولماسلىقتەك كىلىمات ئالاھىدىلىكى شەكىللەنگەن . ياز پەسلىدە تېمپېراتۇرىنىڭ يۇقىرى بولماسلىقى ئىسسىقپەرەس زىرائەتلەرنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىشىگە پايدىسىز ، بولۇپمۇ زىرائەتلەرنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىشىگە تېخىمۇ روشەن تەسىر كۆرسىتىپ ، ئاسانلا «سوغۇق ئاپىتى» نى شەكىللەندۈرىدۇ . ياز پەسلىدە تۆۋەن تېمپېراتۇرىلىق سوغۇق ئاپىتىنى ھېسابقا ئالمىغاندا مۇلدۇر ، قىسمەن قارا يامغۇر ، كەلكۇن ئاساسلىق ئاپەت ھېسابلىنىدۇ . شەرقىي شىمالىي قىسمىدىكى يېڭىئاۋات رايونىدا يېنىك دەرىجىدە قۇرغاق ئىسسىق پەيدا بولىدۇ .

3 . كۈز پەسلى

كۈزدە ھاۋا سالقىن بولىدۇ ، تېمپېراتۇرا تېز تۆۋەنلەيدۇ ، يۇقىرى بوشلۇقتىكى شىمالىي تارماق شامال رايونى ئۆزلۈكسىز جەنۇبقا سۈرۈلۈپ ، شىنجاڭ ئۇمۇرتقىسى پەيدىنپەي شەكىللىنىپ ، ھاۋارايى تۇراقلىشىپ ، ھاۋا ئوچۇق بولىدۇ ، كۈن نۇرى تولۇق چۈشىدۇ ، تېمپېراتۇرىنىڭ سوتكىلىق پەرقى چوڭ بولىدۇ ، بۇ كۈزلۈك زىرائەتلەرنىڭ پىشىشىغا ۋە ھوسۇل بېرىشىگە پايدىلىق .

ئۇچتىن بىر يىللارنىڭ باش كۈز 9 - ئايلىرىدا كۆپ ھۆل - يېغىنلىق ھاۋارايى جەريانى كۆرۈلىدۇ ، بۇ ، ھۆل - يېغىنلىق ھاۋارايى جەريانىنىڭ ئالتىدىن بىرىنى ئىگىلەيدۇ . مۇلدۇرلۇك ھاۋارايى ئادەتتە 9 -

ئايدا ئاخىرلىشىدۇ ، 9 ـ ئاينىڭ باشلىرىدىن 10 ـ ئاينىڭ باشلىرىغىچە شىمالىي تەرەپنىڭ سوغۇق ھاۋا ئېقىمى بىسىپ كىرگەنلىكتىن ، تېمپېراتۇرا تۆۋەنلەپ ، ھاۋارايى يېنىك ئۈششۈك ئاپتىتى پەيدا قىلىدۇ .

4 . قىش پەسلى

قەھرىتان سوغۇق پەسلىدە ئىنۇبرسىيە پەيدا بولىدۇ ، قىش سوغۇق بولغان يىللىرى قار توپلىشىدۇ . موڭغۇلىيىنىڭ يۇقىرى بىسىمى تۆۋەن ئورۇندا تۇرىدۇ ، ھاۋارايى تۇراقلىق بولىدۇ . يەر يۈزىنىڭ ئونۇملۇق رادىئاتسىيىلىك سوۋۇشى ۋە سوغۇق ھاۋا ئېقىمى پەس جايلارغا توپلانغاچقا ، دەريا ۋادىسىدىكى تۇزلەڭلىكنىڭ تېمپېراتۇرىسى يەر يۈزىنىڭ ئېگىزلىشىگە ئەگىشىپ ئۆرلەپ بارىدۇ ۋە سەل ئۆرلەشتەك ئاجىزراق ئىنۇبرسىيىلىك ھادىسە پەيدا بولىدۇ . قىش پەسلىدە يېڭىئاۋات ئەتراپلىرىدا يەر شەكلى نىسپىي ئويمانلىق بولغانلىقتىن ، «سوغۇق كۆتۈرۈلۈش» ھادىسىسى كۆرۈلىدۇ ، مۇتلەق مىنىمۇم تېمپېراتۇرا 33.2℃ — قا چۈشكەننى ھېسابقا ئالمىغاندا ، قالغان جايلارنىڭ تېمپېراتۇرىسى ئەكسىچە ئاقسۇغا قارىغاندا يۇقىرىراق بولىدۇ ، بۇ زىرائەتلەرنىڭ قىشتىن ئۆتۈشىگە پايدىلىق ، قىشتا قار ئاز ياغىدۇ ، ئاران ئۆچتىن بىر يىللاردا بىر ئايدىن كۆپرەك ۋاقىت قار مۇقىم توپلىنىدۇ .

§3 . كۇن نۇرىنىڭ چۈشۈشى

ئۆچتۈرپاندا بىر يىلدا 2694 ～ 2857 سائەت كۇن نۇرى چۈشىدۇ ، كۇن نۇرىنىڭ چۈشۈش نىسبىتى بىر يىلدا 62% ～ 65% كە يېتىدۇ ، بۇنىڭ ئىچىدە كۇز پەسلىدە كۆپ ، ئەتىياز پەسلىدە ئاز بولىدۇ . كۇز پەسلىدە ئاتموسفېرانىڭ سۇزۇكلۇك دەرىجىسى ياخشى بولىدۇ ، قۇم ـ بوران ئاز كۆتۈرۈلىدۇ ، ھاۋا ئوچۇق كۇنلەر كۆپ بولىدۇ ، ئەتىياز پەسلىدە ئۇنىڭ ئەكسىچە بولىدۇ . ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ئۆسۈش پەسلىدە قۇياش رادىئاتسىيىسى ئەڭ مول بولىدۇ . 5 ～ 8 ـ ئايغىچە قۇياشنىڭ ئومۇمىي رادىئاتسىيە مىقدارى 15 كىلوكالورىيە/كۋادرات سانتىمېتىرغا ، 7 ـ ئايدا ئەڭ يۇقىرى بولۇپ 17 كىلوكالورىيە/كۋادرات سانتىمېتىرغا ، يىللىق ئومۇمىي رادىئاتسىيە مىقدارى 135 كىلوكالورىيە/كۋادرات سانتىمېتىرغا يېتىدۇ .

ئۆچتۈرپان ناھىيىسى بويىچە ھەرقايسى ئايلاردىكى سوتكىلىق كۇن نۇرى چۈشكەن ۋاقتى ، كۇن نۇرى چۈشۈش پىرسەنتى ۋە رادىئاتسىيە مىقدارى

جەدۋەل : 2 — 2

	ئايلار / تۈرى	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	يىللىق
ئۆچتۈرپان	كۇن نۇرى چۈشۈشكە تېگىشلىك ۋاقىت (سائەت)	296.6	298.2	369.1	398.6	447.1	450.3	456.6	425.4	372.2	342.9	295.5	286.3	4438.8
	ئەمەلىي چۈشكەن ۋاقىت (سائەت)	193.7	188.8	209.2	218.5	267.9	289.3	296.7	279.8	257	253.1	203.9	193.5	2851.4
ئۈرۈمچى	كۇن نۇرى چۈشۈشكە تېگىشلىك ۋاقىت (سائەت)	295.1	297.5	369.2	399.3	448.5	452	458.1	426.4	372.4	342.3	294.3	284.6	4439.7
	ئەمەلىي چۈشكەن ۋاقىت (سائەت)	178.9	184.9	206.3	212	260.2	284.6	293.6	269	241.3	238.4	201.3	180.4	2750.9

ئۇچتۇرپان	سوتكىلىق چۈشـ. كىنى (%)	65	63	57	55	60	64	65	66	69	74	71	68	64.8
4 - تۈن	سوتكىلىق چۈشـ. كىنى (%)	61	62	56	53	58	63	64	63	66	70	68	63	62.3
ئومۇمىي رادىئاتسىيە (كىلوكالورىيە/ كۋادرات سانتىمېتىر)		6.3	7.2	10.5	12.4	15.9	16.9	17	15.2	11.6	9.7	6.7	5.6	135
فىزىئولوگىيىلىك رادىئاتسىيە (كىلوكالورىيە/ كۋادرات سانتىمېتىر)		3.3	3.6	5.2	6.2	7.9	8.5	8.5	7.6	5.8	4.8	3.3	2.8	67.4

§ 4 . ھاۋا تېمپېراتۇرىسى ۋە يىغىندى تېمپېراتۇرا

1 . ھاۋا تېمپېراتۇرىسى

قىسمەن يەر شەكلى ، يانتۇلۇق ، سېلىنچىنىڭ ئاستىنقى يۈزىنىڭ خۇسۇسىيىتى ھاۋا تېمپېراتۇرىسىغا ناھايىتى روشەن تەسىر كۆرسىتىدۇ . مەسىلەن : يېڭىئاۋات تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە يانداش بولۇپ ، تۆت ئەتراپىنى كىچىك تاش تاغلار ۋە چۆل ئوراپ تۇرىدۇ ، ئوتتۇرا قىسمىدىكى يەرلەر ئويمانلىق بولۇپ ، قىش پەسلى ئۇچتۇرپاندا «سوغۇق كۆتۈرۈلىدىغان» مەزگىل ، ياز پەسلى «ئوت قاينايدىغان» مەزگىل ھېسابلىنىدۇ ، مۇتلەق تېمپېراتۇرا بىلەن تېمپېراتۇرىنىڭ يىللىق پەرقى ناھىيە بويىچە ئالدىنقى ئورۇندا تۇرىدۇ . دەريا ۋادىسىدىكى تۈزلەڭلىكلەرگە سېلىشتۇرغاندا ، يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا 0.7 ℃ تىن تۆۋەن بولسىمۇ ، يەنىلا ئەڭ ئىسسىق ئايلارنىڭ ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى 0.4 ℃ تىن يۇقىرى بولىدۇ ، كۆپىنچە ھاللاردا ئوتتۇرىچە يۇقىرى تېمپېراتۇرا 1 ℃ تىن يۇقىرى بولىدۇ ، مۇتلەق ماكسىمۇم تېمپېراتۇرا كۆپىنچە 5 ℃ تىن يۇقىرى بولىدۇ ؛ ئەڭ سوغۇق ئايلاردا ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا 2.5 ℃ تىن تۆۋەن بولىدۇ ، يىللىق ئوتتۇرىچە تۆۋەن تېمپېراتۇرا كۆپىنچە 2 ℃ تىن ، مۇتلەق مىنىمۇم تېمپېراتۇرا كۆپىنچە 6 ℃ تىن تۆۋەن بولىدۇ ، يىللىق ئوتتۇرىچە پەرقى 4 ℃ تىن ، يىللىق ئوتتۇرىچە سوتكىلىق پەرقى 3 ℃ ~ 4 ℃ تىن يۇقىرى بولىدۇ .

دەريا ۋادىسىدىكى تۈزلەڭلىكلەردە تېمپېراتۇرىنىڭ ئۆزگىرىش ئالاھىدىلىكى شۇكى ، قىشتا قەھرىتان سوغۇق بولىدۇ ، پىژغىرىم ئىسسىق بولمايدۇ ، ئەتىيازدا تېمپېراتۇرا تۇراقلىق ئەمەس ، كۈزدە تېمپېراتۇرا تېز تۆۋەنلەيدۇ . دەريا ۋادىسىدىكى تۈزلەڭلىكلەردە يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا 7 ℃ ~ 10 ℃ قا ، 7 ـ ئايدا ئەڭ ئىسسىق بولۇپ ، ئايلىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا 20 ℃ ~ 23 ℃ قا يېتىدۇ . 1 ـ ئايدا ئەڭ سوغۇق بولۇپ ، ئايلىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا 9 ℃ـ تىن 12 ℃ـ قا يېتىدۇ . تېمپېراتۇرىنىڭ يىللىق پەرقى 31 ℃ ~ 34 ℃قا ، يىللىق ئوتتۇرىچە يۇقىرى تېمپېراتۇرا 15 ℃ ~ 17 ℃ قا ، يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا پەرقى 1 ℃ ~ 3 ℃قا يېتىدۇ . تېمپېراتۇرىنىڭ ئوتتۇرىچە سوتكىلىق پەرقى 12 ℃ ~ 16 ℃ قا يېتىدۇ ، ئادەتتە قىش پەسلىدە ئاز ، ياز پەسلىدە كۆپرەك بولۇپ ، سوتكىلىق ئەڭ زور پەرقى 24 ℃ ~ 28 ℃ قا يېتىدۇ .

ئۈچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ ھەرقايسى ئايلاردىكى ئوتتۇرىچە ھاۋا تېمپېراتۇرىسى

جەدۋەل : 2 — 3　　بىرلىكى : ℃

ئايلار / تۈرى		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	يىللىق ئوتتۇرىچە
ئوتتۇرىچە ھاۋا تېمپېراتۇرىسى	ئۈچتۇرپان	−9.3	−4	5.4	13	17.8	20.7	22.2	21.3	16.8	9.9	1	−6.9	9
	4 - تۈمەن	−11.8	−5.8	5	3	17.9	21.1	22.4	21.2	16.7	8.8	−0.2	−8.8	7.5
ئوتتۇرىچە ئەڭ يۇقىرى تېمپېراتۇرىسى	ئۈچتۇرپان	−2.8	1.6	11.3	19.6	24.3	27.3	28.5	27.8	23.5	16.6	7	−0.7	15.3
	4 - تۈمەن	−2.5	2.4	12.5	20.8	25.6	29.2	30.5	29.8	25.6	18.3	8.2	−0.2	16.7
ئوتتۇرىچە ئەڭ تۆۋەن تېمپېراتۇرىسى	ئۈچتۇرپان	−15	−9.3	−0.1	6.4	11.5	14.3	15.6	14.8	10.7	3.8	−3.7	−11.8	3.1
	4 - تۈمەن	−18.8	−13.1	−2.1	5	9.9	12.5	14.4	13.2	8.4	0.6	−6.3	−15.2	0.7

ئۈچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ يىللىق ھاۋا تېمپېراتۇرىسىنىڭ سوتكىلىق پەرقى

جەدۋەل : 2 — 4　　بىرلىكى : ℃

تۈرى / ئايلار / پونكىت نامى	ئوتتۇرىچە سوتكىلىق پەرقى												
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	يىللىق
ئۈچتۇرپان	12.3	11.5	11.5	12.8	12.7	13	12.8	12.9	13	12.8	10.4	11.2	12.2
4 - تۈمەن	16.4	15.5	14.6	15.7	15.6	16.7	16.2	16.6	17.2	17.7	14.6	15	16

ئۈچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ يىللىق ھاۋا تېمپېراتۇرىسىنىڭ سوتكىلىق ئەڭ زور پەرقى

جەدۋەل : 2 — 5　　بىرلىكى : ℃

تۈرى / ئايلار / پونكىت نامى	سوتكىلىق ئەڭ چوڭ پەرقى					يىللىق پەرقى
	1	4	7	10	يىللىق	
ئۈچتۇرپان	23.9	22.9	19.6	19.8	23.9	31.3
4 - تۈمەن	27.8	25.1	24.5	26.8	27.8	34.2

دەريا ۋادىسىدىكى تۈزلەڭلىكلەردە مۇتلەق ماكسىمۇم تېمپېراتۇرا ℃ 35 ~ ℃ 41 قا يېتىدۇ ، يىل پەسلىدە پىژغىرىم ئىسسىق (سوتكىلىق يۇقىرى تېمپېراتۇرا ℃ 30 قا تەڭ ياكى ئۇنىڭدىن يۇقىرى) بولىدىغان كۈنلەر ئازراق بولۇپ ، ئوتتۇرىچە 24 ~ 54 كۈنگە يېتىدۇ . تومۇز ئىسسىق (℃ 35 تىن يۇقىرى ياكى شۇنىڭغا تەڭ) بولىدىغان كۈنلەر ئاز كۆرۈلىدۇ ، ئوتتۇرىچە ئاران 0.1 ~ 4.5 كۈن بولىدۇ ، ئەڭ يۇقىرى تېمپېراتۇرا

40 ℃ تىن ئاشىدۇ ، يېڭىئاۋات دائىرىسىدە تېخىمۇ شۇنداق . مۇتلەق مىنىمۇم تېمپېراتۇرا 26 ℃ـ تىن 33 ℃ـ قىچە بولىدۇ ، يېڭىئاۋات دائىرىسىدە تېخىمۇ شۇنداق . 29 % يىللاردا 30 ℃ـ قا چۈشكەن زېمىستان سوغۇق مەزگىللەرمۇ كۆرۈلىدۇ . قەھرىتان سوغۇق (سوتكىلىق تۆۋەن تېمپېراتۇرا 20 ℃ـ تىن تۆۋەن ياكى شۇنىڭغا تەڭ) كۈنلەر يىلىغا ئوتتۇرىچە 21 كۈنگە يېتىدۇ ، قەھرىتان سوغۇق مەزگىل ئادەتتە 1 ـ ئاينىڭ باشلىرىدىن 2 ـ ئاينىڭ باشلىرىغىچە بولغان ئارىلىققا توغرا كېلىدۇ . دەريا ۋادىسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى ناھىيە بازىرى ئەتراپلىرىدا زېمىستان سوغۇق كۈنلەر پەيدا بولمايدۇ ، ئاران 65 % يىللاردىلا قاتتىق سوغۇق كۈنلەر پەيدا بولىدۇ ، ئوتتۇرىچە يىلىغا ئالتە كۈنگە يېتىدۇ ، بۇ خىل ئەھۋال 1 ـ ئاينىڭ باشلىرىدىن 1 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە بولغان ئارىلىققا توغرا كېلىدۇ .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ يىللىق مۇتلەق ماكسىمۇم ، مۇتلەق مىنىمۇم ھاۋا تېمپېراتۇرىسىنىڭ سېلىشتۇرمىسى

جەدۋەل : 2 — 6

℃ : بىرلىكى

ئايلار / پونكىت نامى		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	يىللىق
مۇتلەق مىنىمۇم تېمپېراتۇرا	ئۇچتۇرپان	−26.6	−26.3	−10.6	−4.5	1.7	3.2	6.7	6.2	1	−3.4	−19.3	−25.6	−26.6
	4 ـ تۆۋەن	−33.2	−31.6	−12.9	−4.1	−0.5	2.9	6.6	3.7	−0.8	−6	−31.4	−30.5	−33.2
مۇتلەق ماكسىمۇم تېمپېراتۇرا	ئۇچتۇرپان	11.7	16.4	23.9	31	32.3	34.7	34.6	34.4	32.6	26.3	17.2	10.5	34.7
	4 ـ تۆۋەن	11.3	17.7	25.2	32.7	34.3	38.4	40.7	37.8	34.5	27.8	18.8	10.7	40.7

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ سوغۇق ، قەھرىتان سوغۇق ، پۈزغۇرۇم ئىسسىق ۋە تومۇز ئىسسىق مەزگىللىرىنىڭ سېلىشتۇرمىسى (1960 ~ 2001 ـ يىلغىچە ئوتتۇرىچە قىممىتى)

جەدۋەل : 2 — 7

تۈرى / پونكىت نامى	سوغۇق مەزگىل (10 ℃ـ تىن تۆۋەن ياكى شۇنىڭغا تەڭ)			قەھرىتان سوغۇق مەزگىل (20 ℃ـ تىن تۆۋەن ياكى شۇنىڭغا تەڭ)			قاتتىق ئىسسىق مەزگىل (30 ℃ تىن يۇقىرى ياكى شۇنىڭغا تەڭ)			پۈزغۇرۇم ئىسسىق مەزگىل (35 ℃ تىن يۇقىرى ياكى شۇنىڭغا تەڭ)		
	باشلانغان (ئاي/كۈن)	ئاخىرلاشقان (ئاي/كۈن)	كۈن سانى (كۈن)	باشلانغان (ئاي/كۈن)	ئاخىرلاشقان (ئاي/كۈن)	كۈن سانى (كۈن)	باشلانغان (ئاي/كۈن)	ئاخىرلاشقان (ئاي/كۈن)	كۈن سانى (كۈن)	باشلانغان (ئاي/كۈن)	ئاخىرلاشقان (ئاي/كۈن)	كۈن سانى (كۈن)
ئۇچتۇرپان	5/12	17/2	61.6	3/1	20/1	6	14/6	24/8	23.6			0.1
4 ـ تۆۋەن	28/11	26/2	80.4	2/1	4/2	21.2	20/4	23/9	54.3	16/6	27/8	4.5

2 . يېغىندى تېمپېراتۇرا

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە دەريا ۋادىسىدىكى تۆزلەڭلىكلەردە 0 ℃ تىن يۇقىرى يېغىندى تېمپېراتۇرا 3600 ℃ ~ 4100 ℃ قا ، كاپالەتلىك قىلىش نىسبىتى 80 % بولغانلىرى 3600 ℃ ~ 3900 ℃ قا ، 10 ℃ تىن يۇقىرى

ياكى شۇنكۇغا تەك بولغان ھەرىكەتچان يىغىندى تېمپېراتۇرا ئونتۇرىچە 3200 ℃ ~ 3600 ℃ قا ، كاپالەتلىك قىلىش نىسبىتى 80 % بولغانلىرى 2800 ℃ ~ 3500 ℃ قا يېتىدۇ .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسى بويىچە ئىلگىرىكى يىللاردىكى 0 ℃ ، 5 ℃ ، 10 ℃ ، 15 ℃ ، 20 ℃ تىن يۇقىرى ياكى شۇنكۇغا تەك بولغان ئونتۇرىچە تېمپېراتۇرىنىڭ كاپالەتلىك قىلىش نىسبىتى ئوخشاش بولمىغان تۇراقلىق ۋاقتى ۋە داۋاملاشقان ۋاقتى

جەدۋەل : 2 — 8

چەك تېمپېراتۇرا	تۈرى	پونكىت نامى	كاپالەتلىك قىلىش نىسبىتى %										ئىلگىرىكى يىللاردىكى ئونتۇرىچە
			10	20	30	40	50	60	70	80	90	95	
0 ℃ تىن يۇقىرى ياكى شۇنكۇغا تەك	باشلانغان كۈن (ئاي/كۈن)	ئۇچتۇرپان	19/2	23/2	25/2	26/2	27/2	2/3	4/3	6/3	7/3	9/3	1/3
		4 - تۈمەن	24/2	25/2	26/2	27/2	29/2	2/3	3/3	5/3	6/3	10/3	2/3
	ئاخىرلاشقان كۈن (ئاي/كۈن)	ئۇچتۇرپان	30/11	28/11	26/11	23/11	21/11	19/11	17/11	15/11	11/11	9/11	21/11
		4 - تۈمەن	25/11	21/11	19/11	17/11	16/11	13/11	12/11	11/11	9/11	8/11	17/11
	داۋاملاشقان كۈن	ئۇچتۇرپان	280	277	275	270	267	264	260	255	251	250	267
		4 - تۈمەن	275	269	266	263	260	258	256	254	250	246	261
5 ℃ تىن يۇقىرى ياكى شۇنكۇغا تەك	باشلانغان كۈن (ئاي/كۈن)	ئۇچتۇرپان	10/3	11/3	11/3	18/3	22/3	25/3	26/3	29/3	4/5	8/4	22/3
		4 - تۈمەن	10/3	12/3	13/3	14/3	15/3	22/3	25/3	26/3	30/3	6/4	20/3
	ئاخىرلاشقان كۈن (ئاي/كۈن)	ئۇچتۇرپان	10/11	5/11	2/11	1/11	30/10	28/10	26/10	23/10	20/10	18/10	30/10
		4 - تۈمەن	4/11	1/11	30/10	29/10	28/10	26/10	24/10	22/10	20/10	19/10	28/10
	داۋاملاشقان كۈن	ئۇچتۇرپان	241	236	234	231	223	217	216	213	203	193	223
		4 - تۈمەن	239	232	229	227	223	220	218	215	207	199	223
10 ℃ تىن يۇقىرى ياكى شۇنكۇغا تەك	باشلانغان كۈن (ئاي/كۈن)	ئۇچتۇرپان	27/3	1/4	5/4	9/4	11/4	13/4	16/4	22/4	30/4	5/5	12/4
		4 - تۈمەن	28/3	2/4	5/4	9/4	10/4	12/4	15/4	19/4	25/4	29/4	11/4
	ئاخىرلاشقان كۈن (ئاي/كۈن)	ئۇچتۇرپان	24/10	20/10	10/10	15/10	12/10	10/10	8/10	6/10	2/10	29/9	13/10
		4 - تۈمەن	17/10	14/10	13/10	11/10	10/10	9/10	7/10	5/10	2/10	28/9	10/10
	داۋاملاشقان كۈن	ئۇچتۇرپان	205	196	196	190	183	180	179	178	172	162	185
		4 - تۈمەن	199	191	190	187	183	179	177	175	173	172	183
15 ℃ تىن يۇقىرى ياكى شۇنكۇغا تەك	باشلانغان كۈن (ئاي/كۈن)	ئۇچتۇرپان	29/4	5/4	4/5	8/5	11/5	14/5	18/5	22/5	28/5	26/6	17/5
		4 - تۈمەن	22/4	26/4	1/5	7/5	12/5	15/5	17/5	25/5	2/6	18/6	12/5
	ئاخىرلاشقان كۈن (ئاي/كۈن)	ئۇچتۇرپان	30/9	27/9	25/9	25/9	24/9	21/9	17/9	13/9	6/9	27/8	20/9
		4 - تۈمەن	2/10	27/9	25/9	24/9	22/9	19/9	16/9	12/9	2/9	25/8	19/9
	داۋاملاشقان كۈن	ئۇچتۇرپان	145	141	138	136	133	130	121	111	92	67	127
		4 - تۈمەن	155	146	141	138	135	132	126	116	110	86	132

20 ℃ تىن يۇقىرى ياكى شۇنىڭغا تەڭ	باشلانغان كۈن (ئاي/كۈن)	ئۇچتۇرپان	15/6	17/6	21/6	29/6	2/7	5/7	15/7	21/7	27/7	29/7	3/7
		4 - تۆمۈر	16/6	19/6	23/6	27/6	30/6	3/7	12/7	18/7	25/7	29/7	1/7
	ئاخىرلاشقان كۈن (ئاي/كۈن)	ئۇچتۇرپان	1/9	28/8	23/8	22/8	20/8	14/8	2/8	25/7	19/7	14/7	8/8
		4 - تۆمۈر	5/9	28/8	22/8	16/8	8/8	3/8	27/7	21/7	16/7	14/7	19/8
	داۋاملاشقان كۈن	ئۇچتۇرپان	57	51	44	40	36	31	27	24	19	14	37
		4 - تۆمۈر	66	58	47	42	38	32	26	22	17	12	31

ئۇچتۇرپان ناھىيىسى بويىچە 0 ℃، 5 ℃، 10 ℃، 15 ℃، 20 ℃ تىن يۇقىرى ياكى شۇنىڭغا تەڭ سوتكىلىق ئوتتۇرىچە ھاۋا تېمپېراتۇرىسىنىڭ كاپالەتلىك قىلىش نىسبىتى ئوخشاش بولمىغان يىغىندى تېمپېراتۇرىسى

جەدۋەل : 2 — 9　　بىرلىكى : ℃

چەك تېمپېراتۇرا	پونكىت نامى	كاپالەتلىك قىلىش نىسبىتى (%)										يىللىق ئوتتۇرىچە قىممىتى
		10	20	30	40	50	60	70	80	90	95	
0 ℃ تىن يۇقىرى ياكى شۇنىڭغا تەڭ	ئۇچتۇرپان	4146	4080	4022	3982	3953	3936	3914	2855	3804	3784	3965.4
	4 - تۆمۈر	4045	4020	3988	3935	3895	3858	3813	3793	3749	3715	3893.8
5 ℃ تىن يۇقىرى ياكى شۇنىڭغا تەڭ	ئۇچتۇرپان	4032	3989	3953	3896	3825	3785	3740	3660	3544	3516	3820.5
	4 - تۆمۈر	3967	3918	3882	3550	3811	3760	3696	3652	3604	3562	3783
10 ℃ تىن يۇقىرى ياكى شۇنىڭغا تەڭ	ئۇچتۇرپان	3776	3676	3596	3528	3466	3412	3352	3300	3176	3052	3474
	4 - تۆمۈر	3744	3620	3544	3478	3430	3374	3341	3312	3208	3074	3445
15 ℃ تىن يۇقىرى ياكى شۇنىڭغا تەڭ	ئۇچتۇرپان	3040	2900	2840	2812	2775	7665	2435	2320	2000	1485	2618
	4 - تۆمۈر	3260	2953	2857	2581	2811	2694	2552	2383	2147	1987	2713
20 ℃ تىن يۇقىرى ياكى شۇنىڭغا تەڭ	ئۇچتۇرپان	1300	1210	1101	921	832	760	650	600	568	510	853
	4 - تۆمۈر	1553	1264	1057	1044	864	707	595	527	404	305	896

§5 . يەر تېمپېراتۇرىسى ۋە توك تۇپراق

1. يەر تېمپېراتۇرىسى

يەر يۈزى تېمپېراتۇرىسىنىڭ يىللىق ئۆزگىرىشى ھاۋا تېمپېراتۇرىسىنىڭ ئۆزگىرىش قانۇنىيىتى بىلەن

ئاساسەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ ، سوتكىلىق يۇقىرى يەر يۈزى تېمپېراتۇرىسى پەيدا بولغان ۋاقىت سوتكىلىق يۇقىرى ھاۋا تېمپېراتۇرىسى پەيدا بولغان ۋاقىتتىن 1 ~ 2 سائەت بالدۇر . يۇقىرى يەر تېمپېراتۇرىسى 7- ئايدا ، تۆۋەن يەر تېمپېراتۇرىسى 1 - ئايدا پەيدا بولىدۇ ، يىللىق مۇتلەق ماكسىمۇم يەر تېمپېراتۇرىسى 67.5 ℃ قا ، مۇتلەق مىنىمۇم يەر تېمپېراتۇرىسى 30.1 ℃- قا ، يىللىق ئونتۇرىچە يەر يۈزى تېمپېراتۇرىسى 10.8 ℃ قا يېتىدۇ ، ھاۋا تېمپېراتۇرىسىغا قارىغاندا ئازكەم 2 ℃ يۇقىرى . 7 - ئايدا ئەڭ يۇقىرى بولۇپ ئونتۇرىچە 27 ℃ قا يېتىدۇ .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ ھەرقايسى ئايلاردىكى يەر يۈزى ئونتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى

جەدۋەل : 2 — 10 بىرلىكى : ℃

ئايلار / تۈرى	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	يىللىق
ئونتۇرىچە تېمپېراتۇرا	−10.2	−3.3	7	14.7	21.7	25.8	27	25.6	19.9	10.6	−0.4	−8.2	10.8
يەر يۈزى ماكسىمۇم تېمپېراتۇرىسى	25.3	30	44.6	60.2	63.7	67	67.5	63	58.8	47	31.4	20.9	67.5
يەر يۈزى مىنىمۇم تېمپېراتۇرىسى	−30.1	−25.4	−18.8	−12.8	−4.1	−4	2.5	1.9	−6.9	−10.7	−27.6	−29.9	−30.1

2 . توك تۇپراق

يەر تېمپېراتۇرىسى تۆۋەنلەپ 0 ℃ قا چۈشكەندە تۇپراق توڭلاشقا باشلايدۇ ؛ يەرنىڭ 10 سانتىمېتىر تۇپراق قەۋىتى مۇقىم توڭلىغاندا مۇز تۇتۇشقا باشلايدۇ . ناھىيىنىڭ دېھقانچىلىق رايونلىرىدا ئونتۇرىچە 11 - ئاينىڭ ئونتۇرىلىرىدا يەر توڭلايدۇ ، 3 - ئاينىڭ باشلىرىدا توك يانىدۇ ، تۇپراقنىڭ ئېرىش ۋاقتى ئادەتتە 3 - ئاينىڭ ئونتۇرىلىرىغا توغرا كېلىدۇ ، تۇپراق ئەڭ قېلىن بولغاندا 103 سانتىمېتىر چوڭقۇرلۇقتا توڭلايدۇ ، بۇنىڭ ئىچىدە يېڭىئاۋاتقا يەرنىڭ توڭلاش چوڭقۇرلۇقى ئادەتتە ناھىيە بازىرى ئەتراپىغا قارىغاندا 20 سانتىمېتىر ئەتراپىدا چوڭقۇر بولىدۇ ، ئەڭ قېلىن بولغاندا 126 سانتىمېتىرغا يېتىدۇ .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە 10 سانتىمېتىر چوڭقۇرلۇقتىكى تۇپراقنىڭ توڭلاش ، توك يېنىش ۋە توك تۇپراقنىڭ ئەڭ زور چوڭقۇرلۇق ئەھۋالى

جەدۋەل : 2 — 11

10 سانتىمېتىر چوڭقۇرلۇقتا توڭلىغان ۋاقتى			10 سانتىمېتىر چوڭقۇرلۇقتا توڭلىغان تۇپراقتا توك يېنىش ۋاقتى			تۇپراقنىڭ ئونتۇرىچە ئېرىش ۋاقتى (ئاي/كۈن)	توك تۇپراقنىڭ ئەڭ زور چوڭقۇرلۇقى
ئونتۇرىچە (ئاي/كۈن)	ئەڭ بالدۇر (ئاي/كۈن)	ئەڭ كېيىن (ئاي/كۈن)	ئونتۇرىچە (ئاي/كۈن)	ئەڭ بالدۇر (ئاي/كۈن)	ئەڭ كېيىن (ئاي/كۈن)		
20/11	11/8	2/12	3/3	19/2	18/3	15/3	126

§6 . قىروسىز مەزگىل ۋە ئۇششۇك

1. قىروسىز مەزگىل

دەريا ۋادىسىدىكى تۆزلەڭلىكتە يىللىق ئوتتۇرچە قىروسىز مەزگىل 183 ~ 206 كۈنگە ، ئەڭ ئۇزۇن بولغاندا 206 ~ 231 كۈنگە ، ئەڭ قىسقا بولغاندا 165 ~ 175 كۈنگە ، كاپالەتلىك قىلىش نىسبىتى 80% تىن ئاشقان ۋاقىت 173 ~ 200 كۈنگە يېتىدۇ . قىروسىز مەزگىلنىڭ جۇغراپىيىلىك تارقىلىش ئالاھىدىلىكى مۇنداق : شەرقىي قىسىمدا ئۇزۇن ، غەربىي قىسىم بىلەن شىمالىي قىسىمدىكى تاغ ئېتىكىگە ياندىش جايلاردا نىسپىي ھالدا 20 ~ 30 كۈن قىسقا بولىدۇ ، 0 ℃ تىن يۇقىرى ياكى شۇنىڭغا تەڭ بولغان ئوتتۇرچە ۋاقىت 183 ~ 185 كۈنگە ، يىغىندى تېمپېراتۇرا 3200 ℃ ~ 3400 ℃ قا يېتىدۇ ، مۇسبەتلىق مىقدارى ئېگىزلىكنىڭ ئۆرلىشىگە ئەگىشىپ ئازىيىپ بارىدۇ ، دېھقانچىلىق رايونلىرىدا شەرقىي قىسىمنىڭ تېمپېراتۇرىسى غەربىي قىسىمنىڭكىدىن يۇقىرى بولۇش ، ھۆل ـ يېغىن شەرقىي قىسىمدا غەربىي قىسىمدىن ئاز بولۇشتەك پەرق شەكىللەنگەن . 1959 ~ 2001 ـ يىلىغىچە بولغان مېتېئورولوگىيىلىك ئۆلچەش ماتېرىياللىرىدىن مەلۇم بولۇشچە ، ئاخىرقى قىرو ئەڭ بالدۇر بولغاندا 3 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى ، ئەڭ كېچىككەندە 4 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى پەيدا بولغان ، باش قىرو ئەڭ بالدۇر بولغاندا 10 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى ، ئەڭ كېچىككەندە 11 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى پەيدا بولغان ، ئاخىرقى قىرو ئۆتكەن يىللاردا ئوتتۇرچە 3 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنلىرى ، باش قىرو 10 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنلىرى پەيدا بولغان .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ 0 ℃ تىن يۇقىرى سوتكىلىق تۆۋەن تېمپېراتۇرىسىنىڭ كاپالەتلىك قىلىش نىسبىتى ئوخشاش بولمىغان قىروسىز مەزگىلى

جەدۋەل : 2 — 12

كاپالەتلىك قىلىش نىسبىتى / پونكىت نامى	10	20	30	40	50	60	70	80	90	95
ئۇچتۇرپان (كۈن)	221	219	216	213	208	203	197	190	185	181
4 ـ تۆەن (كۈن)	201	197	188	184	181	178	174	173	171	168

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ 0 ℃ تىن يۇقىرى سوتكىلىق تۆۋەن تېمپېراتۇسىنىڭ باشلانغان ـ ئاخىرلاشقان ۋاقتى ۋە ئۇششۇكسىز مەزگىلى

جەدۋەل : 2 — 13

تۈرى / پونكىت نامى	باش قىرو			ئاخىرقى قىرو			قىروسىز مەزگىل		
	ئەڭ بالدۇر (ئاي/كۈن)	ئەڭ كېيىن (ئاي/كۈن)	ئوتتۇرچە (ئاي/كۈن)	ئەڭ بالدۇر (ئاي/كۈن)	ئەڭ كېيىن (ئاي/كۈن)	ئوتتۇرچە (ئاي/كۈن)	ئەڭ ئۇزۇن (ئاي/كۈن)	ئەڭ قىسقا (ئاي/كۈن)	ئوتتۇرچە (ئاي/كۈن)
ئۇچتۇرپان	13/10	5/11	26/10	12/3	18/4	12/3	231	175	206
4 ـ تۆەن	29/9	24/10	12/10	26/3	9/5	26/3	206	165	183

2 . ئۇششۇك

ئۇششۇك شەكىللىنىش سەۋەبىگە ئاساسەن ، ئادۋېكسىيىلىك ئۇششۇك ، رادىئاتسىيىلىك ئۇششۇك ۋە ئادۋېكتىۋرادىئاتسىيىلىك ئۇششۇكتىن ئىبارەت 3 خىلغا ئايرىلىدۇ . ئادۋېكسىيىلىك ئۇششۇك — سوغۇق ھاۋا ئېقىمى كىرگەندىن كېيىن تېمپېراتۇرا شىددەت بىلەن تۆۋەنلەش نەتىجىسىدە پەيدا بولىدىغان ئۇششۇكنى ؛ رادىئاتسىيىلىك ئۇششۇك — ھاۋا ئوچۇق ، شامالسىز كېچىلەردە يەر يۈزىگە يېقىن ھاۋا ۋە مادداللارنىڭ بېسىپ كىرىشى ئارقىلىق تېمپېراتۇرىنىڭ شىددەت بىلەن تۆۋەنلىشى نەتىجىسىدە پەيدا بولىدىغان ئۇششۇكنى ؛ ئادۋېكتىۋرادىئاتسىيىلىك ئۇششۇك — ئارىلاشما ئۇششۇك دەپمۇ ئاتىلىدۇ ، ئۇ سوغۇق ھاۋا ئېقىمى كىرىپ تېمپېراتۇرا تۆۋەنلىگەندىن كېيىن كېچىلىرى ھاۋا ئوچۇق بولۇپ ، شامال بولمىغان شارائىتتا رادىئاتسىيىلىك سوۋۇش ئارقىلىق شەكىللەنگەن ئۇششۇكنى كۆرسىتىدۇ .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تەۋەسىدىكى ئۇششۇك ئادەتتە ئادۋېكتىۋ رادىئاتسىيىلىك ئۇششۇك ھېسابلىنىدۇ ، يەر شەكلى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن ، ئۇششۇكنىڭ ئىلگىرى ـ كېيىنلىكى ۋە كۆچلۈكلۈك دەرىجىسى جەھەتتە پەرق بولىدۇ . تۈزلەڭلىك رايونلاردا باش ئۇششۇك شىمالدىن جەنۇبقا قاراپ ، غەربتىن شەرققە قاراپ كېچىكىپ كېلىدۇ . ئاخىرقى ئۇششۇك بالدۇر چۈشىدۇ . شىمالىي قىسىمدىكى يېڭىئاۋات رايونلىرىدا ئوتتۇرىچە 10 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنلىرى يېنىك ئۇششۇك چۈشىدۇ ، 10 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنلىرى ئېغىر ئۇششۇك چۈشىدۇ ؛ يېنىك ئۇششۇك 4 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنلىرى ، ئېغىر ئۇششۇك 4 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنلىرى ئاخىرلىشىدۇ . جەنۇبىي تەرەپتىكى ئۇچتۇرپان بازىرىدا يېنىك ئۇششۇك 10 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنلىرى ، ئېغىر ئۇششۇك 10 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنلىرى چۈشىدۇ ، يېنىك ئۇششۇك 4 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنلىرى ، ئېغىر ئۇششۇك 4 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنلىرى ئاخىرلىشىدۇ ، ئىككىسىنىڭ يەرقى 7 ～ 14 كۈن ئارىلىقىدا بولىدۇ . ئۇششۇكنىڭ يىللىق ئۆزگىرىشى ئوخشاش بولمايدۇ ، باش ئۇششۇك بىلەن ئاخىرقى ئۇششۇك چۈشكەن ۋاقىت جەھەتتىكى يەرقىمۇ ناھايىتى زور . ئەڭ بالدۇر چۈشكەن ئۇششۇك بىلەن ئەڭ كېيىن چۈشكەن دەسلەپكى ئۇششۇكنىڭ ۋاقىت يەرقى 20 ～ 31 كۈن ، ئاخىرقى ئۇششۇكنىڭ ئىلگىرى ـ كېيىنلىك يەرقى 37 ～ 59 كۈن بولىدۇ ، بۇنى ئاساسلىقى ئەتىياز يەسلىدىكى تېمپېراتۇرىنىڭ كۆز يەسلىدىكىگە قارىغاندا تېخىمۇ تۇرقاسىز بولۇشى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە يىللىق ئوتتۇرىچە باش ئۇششۇك ۋە ئاخىرقى ئۇششۇك پەيدا بولغان ۋاقىت ۋە باش ئۇششۇك بىلەن ئاخىرقى ئۇششۇك پەيدا بولغان ئەڭ بالدۇرقى ۋە ئەڭ كېيىنكى ۋاقىت

جەدۋەل : 2 — 14

تۈرى / پونكىت نامى	ئوتتۇرىچە يېنىك ئۇششۇك		يېنىك ئۇششۇك چۈشكەن دەسلەپكى كۈن			يېنىك ئۇششۇك ئاخىرلاشقان كۈن			ئوتتۇرىچە ئېغىر ئۇششۇك		ئېغىر ئۇششۇك باشلانغان كۈن			ئېغىر ئۇششۇك ئاخىرلاشقان كۈن		
	باشلانغان كۈن (ئاي/كۈن)	ئاخىر لاشقان كۈن (ئاي/كۈن)	ئەڭ بالدۇر (ئاي/كۈن)	ئەڭ كېيىن (ئاي/كۈن)	يەرقى (كۈن)	ئەڭ بالدۇر (ئاي/كۈن)	ئەڭ كېيىن (ئاي/كۈن)	يەرقى (كۈن)	باشلانغان كۈن (ئاي/كۈن)	ئاخىر لاشقان كۈن (ئاي/كۈن)	ئەڭ بالدۇر (ئاي/كۈن)	ئەڭ كېيىن (ئاي/كۈن)	يەرقى (كۈن)	ئەڭ بالدۇر (ئاي/كۈن)	ئەڭ كېيىن (ئاي/كۈن)	يەرقى (كۈن)
ئۇچتۇرپان	15/10	15/4	19/3	30/10	31	25/3	23/5	59	26/10	2/4	13/10	5/11	23	29/9	24/10	25
4 ـ تۈەن	3/10	22/4	23/9	13/10	20	6/4	23/5	47	12/10	10/4	26/3	5/5	40			

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە كاپالەتلىك قىلىش نىسبىتى ئوخشاش بولمىغان ئۇششۇكنىڭ پەيدا بولۇش ۋاقتى

(باشلانغان كۈن : ئاي/كۈن ۋە ئۇنىڭدىن ئىلگىرى ، ئاخىرلاشقان كۈن : ئاي/كۈن ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن)

جەدۋەل : 2 — 15 بىرلىكى : ئاي/كۈن

پونكىت	كاپالەتلىك قىلىش نىسبىتى / ئۇششۇك دەرىجىسى		كاپالەتلىك قىلىش نىسبىتى									
			10	20	30	40	50	60	70	80	90	95
ئۇچتۇرپان	يېنىك ئۇششۇك (≤2℃)	باشلانغان كۈن	28/9	3/10	8/10	10/10	12/10	13/10	15/10	8/10	11/10	28/10
		ئاخىرلاشقان كۈن	30/4	22/4	18/4	13/4	12/4	11/4	4/9	6/4	1/4	26/3
	ئېغىر ئۇششۇك (≤0℃)	باشلانغان كۈن	14/10	17/11	21/10	22/10	23/10	27/10	30/10	1/11	2/11	5/11
		ئاخىرلاشقان كۈن	4/9	16/4	12/4	10/4	7/4	31/3	27/7	25/3	21/3	15/3
4 - تۆمەن	يېنىك ئۇششۇك (≤2℃)	باشلانغان كۈن	24/9	27/9	29/9	30/9	3/10	6/10	7/10	8/10	10/10	13/10
		ئاخىرلاشقان كۈن	15/5	1/5	75/4	22/4	18/4	15/4	13/4	11/4	8/4	6/4
	ئېغىر ئۇششۇك (≤0℃)	باشلانغان كۈن	2/10	5/10	8/10	10/10	12/10	12/10	14/10	16/10	21/10	24/10
		ئاخىرلاشقان كۈن	25/4	17/4	14/4	11/4	9/4	4/6	4/4	31/3	28/3	27/3

§7 . ھۆل - يېغىن ۋە نەملىك

1 . ھۆل - يېغىن

دەريا ۋادىسىدىكى تۆزلەڭلىك رايونلاردا يىللىق ھۆل- يېغىن مىقدارى 70 ~ 120 مىللىمېتىرغا ، ھۆل- يېغىنلىق (سوتكىلىق ھۆل - يېغىن مىقدارى 0.1 مىللىمېتىردىن يۇقىرى ياكى شۇنىڭغا تەڭ) ۋاقىت 35 ~ 41 كۈنگە يېتىدۇ ، ئېگىزلىگەنسېرى ئېشىپ بارىدۇ . تاغلىق رايونلاردىكى ھۆل - يېغىن ئەڭ كۆپ بولىدىغان بەلۋاغلار دېگىز يۈزىدىن 2000 ~ 3000 مېتىرغىچە بولغان ئارىلىقتا جايلاشقان ، يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارى 300 مىللىمېتىرغىمۇ يەتمەيدۇ ، شۇنىڭ بىلەن بىللە قىسمەن يەر شەكلى ۋە تاغ شارائىتىنىڭ ئۆزىدىكى دېگىز يۈزى بىلەن بولغان ئېگىزلىكنىڭ تەسىرىگە ناھايىتى زور دەرىجىدە ئۆچرايدۇ . تاغلىق جايلاردا ياز پەسلىدىكى ھۆل - يېغىنلىق كۆنلەرمۇ دەريا ۋادىسىدىكى تۆزلەڭلىك رايونلارغا قارىغاندا كۆپ بولىدۇ .

ھۆل - يېغىننىڭ پەسلىلەرگە تەقسىملىنىشى تەكشى ئەمەس . ياز پەسلىدە 4 - ئايدىن 9 - ئايغىچە بولغان ھۆل - يېغىن مىقدارى يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارىنىڭ 83 ~ 85 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ ، ئۆتكۈنچى ھۆل- يېغىن كۆپ بولىدۇ ، قارا يامغۇر پەيدا قىلغان كەلكۈن خەۋپ يەتكۈزىدۇ . سوتكىلىق ھۆل - يېغىن مىقدارى 25 مىللىمېتىردىن يۇقىرى ياكى شۇنىڭغا تەڭ بولغان ھۆل - يېغىنلىق ھاۋارايى جەريانى تۆزلەڭلىك رايونلاردا

ئونتۇرىچە 6 ~ 7 يىلدا بىر قېتىم پەيدا بولىدۇ ؛ سوتكىلىق ھۆل - يېغىن مىقدارى 50 مىللىمېتىردىن يۇقىرى ياكى شۇنىڭغا تەڭ بولغان قارا يامغۇر ئونتۇرىچە 10 يىلدا بىر قېتىم پەيدا بولىدۇ ؛ سوتكىلىق ھۆل- يېغىن مىقدارى 10 مىللىمېتىردىن يۇقىرى ياكى شۇنىڭغا تەڭ بولغان ۋاقىت يىلىق ھۆل- يېغىنلىق ۋاقتىنىڭ 4 ~ 5 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ ، بىر يىلدا ئىككى كۈنگىمۇ يەتمەيدۇ . بۇنداق ھاۋارايى جەريانى ئونتۇرىچە تۆت يىلدا ئۈچ قېتىم ياكى بەش يىلدا تۆت قېتىم كۆرۈلىدۇ . قىش پەسلىدە ھۆل - يېغىن مىقدارى يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارىنىڭ 15 ~ 17 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ ، دەريا ۋادىسىدىكى تۈزلەڭلىكلەردە ئادەتتە 12 - ئاينىڭ ئاخىرلىرى قار يېغىشقا باشلايدۇ ، ياندۇرقى يىلى 3 - ئاينىڭ باشلىرىدا قار توختايدۇ ، ئەڭ بالدۇرقى قار 11 - ئاينىڭ ئاخىرلىرى ياغىدۇ ، قار ئەڭ كېچىككەندە 4 - ئاينىڭ باشلىرىدا توختايدۇ ، تاغلىق رايونلاردا 6 - ئايدا يەنىلا قار قېلىن يېغىپ قار ئاپىتى پەيدا قىلىدۇ . تۈزلەڭلىك رايونلاردا ئاران ئۈچتىن بىر قىسىم يىللاردا تۇراقلىق يېغىندى قار بىر ئايدىن كۆپرەك داۋاملىشىدۇ ، يېغىندى قار ئەڭ كۆپ بولغاندا 12 ~ 33 سانتىمېتىرغا يېتىدۇ . ئۈچتۇرپان ناھىيىسىدە ھۆل - يېغىن مىقدارىنىڭ ئونتۇرىچە ئۆزگىرىش نىسبىتى % 33 كە ، ئەڭ زور بولغاندا % 95 ~ % 117 كە يېتىدۇ ، ياز پەسلىدە ھۆل - يېغىننىڭ ئۆزگىرىش نىسبىتى ئازراق بولىدۇ ، كۆپ ساندىكى ئايلاردا ئونتۇرىچە % 100 كىمۇ يەتمەيدۇ ؛ قىش پەسلىدە كۆپ ساندىكى ئايلاردا ئونتۇرىچە % 100 تىن ئاشىدۇ .

ئۈچتۇرپان ناھىيىسى بويىچە ھەرقايسى ئايلاردىكى ئونتۇرىچە ھۆل - يېغىن مىقدارى ۋە يىللىق ئونتۇرىچە ھۆل - يېغىنلىق ۋاقىت

جەدۋەل : 2 — 16 بىرلىكى : مىللىمېتىر

تۈرى / ئايلار		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	يىللىق
ھۆل - يېغىن مىقدارى	ئۈچتۇرپان	2.6	2.2	2.7	6.1	11.7	17.3	18.3	12.8	11.6	2.7	1.5	2	91.5
	4 - تۆەن	2.6	2.5	2.6	5.2	12.1	14.8	17	10.9	8	3.3	1.7	1.6	82.3
ھۆل - يېغىنلىق ۋاقىت	ئۈچتۇرپان	2.7	3.2	2.2	1.6	4.2	5.2	7.7	6.5	4.1	2.1	0.8	1.6	41
	4 - تۆەن	2.5	2.3	1.7	1.3	4	4.5	6.5	5.7	3.2	1.2	0.9	1.6	35.4

2 . نەملىك

ئۈچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ ھاۋا كىلىماتى قۇرغاق ، ھۆل - يېغىن ئاز ، سۇنىڭ پارغا ئايلىنىشى زور . يىللىق ئونتۇرىچە مۇتلەق نەملىك يەتتە مىللىبارغا يېتىدۇ . 7 - ئايدا ئەڭ يۇقىرى بولۇپ ، 13.3 مىللىبارغا يېتىدۇ ؛ 1 - ئايدا ئەڭ ئاز بولۇپ ، 2.1 مىللىبارغا چۈشىدۇ . يىللىق نىسپىي نەملىكى ئونتۇرىچە % 55 كە ، 12- ئايدا ئەڭ يۇقىرى بولۇپ ، % 73 كە ، 4 - ئايدا ئەڭ تۆۆەن بولۇپ ، % 41 كە يېتىدۇ . سۇنىڭ يىللىق پارغا ئايلىنىش مىقدارى 2003.8 مىللىمېتىرغا ، 6 - ئايدا ئەڭ يۇقىرى بولۇپ ، 310.5 مىللىمېتىرغا ، 12 - ئايدا ئەڭ تۆۆەن بولۇپ ، 21.1 مىللىمېتىرغا يېتىدۇ .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسى بويىچە ھەرقايسى ئايلاردىكى مۇتلەق نەملىك ۋە ئوتتۇرىچە نىسپىي نەملىك

جەدۋەل : 2 — 17

تۈرى / ئايلار		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	يىللىق
مۇتلەق نەملىك مىقدارى	ئۇچتۇرپان	2.1	2.7	4.3	5.8	8.5	10.8	13.3	12.9	10.2	6.6	4.3	2.6	7
	4 - تۇمەن	1.9	2.7	4.5	6	8.5	10.6	13.5	13.3	10.5	6.6	4.2	2.4	7.1
نىسپىي نەملىك %	ئۇچتۇرپان	69	61	50	41	44	46	53	53	55	57	66	73	55
	4 - تۇمەن	73	69	56	45	46	47	55	58	60	63	71	75	60

ئۇچتۇرپان ناھىيىسى بويىچە سۇنۇك ھەرقايسى ئايلاردىكى ئوتتۇرىچە پارغا ئايلىنىش مىقدارى

جەدۋەل : 2 — 18 بىرلىكى : مىللىمېتىر

پونكىت / ئايلار	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	يىللىق
ئۇچتۇرپان	23.3	43.5	127.9	236	296	310.5	297.9	271.8	198.8	131	47	21.1	2003.8
4 - تۇمەن	18.9	33.8	107.2	709.3	281.2	312.5	293.9	252.9	185.9	114.4	40.5	19.3	1869.7

§8 . شامال ۋە ھاۋا بېسىمى

1 . شامال

ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تەۋەسىدە شامالنىڭ تېزلىكى روشەن ھالدا يەر شەكلىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدۇ . پامىر ئېگىزلىكى بىلەن تەڭرىتاغ تىزمىسىدىن ئىبارەت توساقنىڭ رولى تۆپەيلىدىن ، دەريا ۋادىسىدىكى تۈزلەڭلىك رايونلاردا شامالنىڭ يىللىق تېزلىكى ئاستا بولىدۇ ، شامالنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە تېزلىكى سېكۇنتىغا 1.4 ~ 2 مېتىرغا يېتىدۇ ، تاغقا يېقىنلاشقانسېرى شامالنىڭ تېزلىكى شۇنچە ئاستا بولىدۇ .

شامال تېزلىكىنىڭ تۆت پەسىلدىكى ئۆزگىرىش ئالاھىدىلىكى شۇكى ، ئەتىياز ، ياز پەسلىدە شامالنىڭ سۈرئىتى تېزراق بولۇپ ، سېكۇنتىغا ئوچ مېتىرغىمۇ يەتمەيدۇ ، كۈز ، قىش پەسلىدە ئاستىراق بولۇپ ،

سېكۇنتىغا ئىككى مېتىرغىمۇ يەتمەيدۇ . بۇنىڭ ئاساسلىق سەۋەبى شۇكى ، يۇقىرى بوشلۇقتىكى شامال رايونىدا دولقۇن كۆپىيىدۇ ، يەر يۈزىدە سۈرۈلمە خاراكتېرلىك تۆۋەن بېسىملىق سىستېما كۆپىيىپ ، سوغۇق ـ ئىللىق ھاۋا ھەرىكىتى بىرقەدەر جانلىنىپ كېتىدۇ ؛ ياز پەسلىدە تاغلىق رايونلاردىكى جىلغىلاردا ئۆتكۈنچى بوران كۆپرەك چىقىدۇ ؛ كۈز پەسلىدە ھاۋا شامالسىز بولىدۇ ، قىش پەسلىدە موڭغۇلىيە يۇقىرى ھاۋا بېسىمىنىڭ تىزگىنلىشىدە بولىدۇ ، شامال تېزلىكى ئاستىراق بولىدۇ .

يەر يۈزىدە شامال تېزلىكىنىڭ سوتكىلىق ئۆزگىرىشى ئاساسلىق قالايمىقان ئېقىم ئارىلاشمىسىنىڭ تەسىرى ۋە يەرلىك تېرمودىنامىكىلىق تەسىرگە ئۇچرايدۇ . ئادەتتە چۈشتىن كېيىن سائەت 17 ~ 18 دە (بېيجىڭ ۋاقتى) قالايمىقان ھاۋا ئېقىمى ئەڭ كۈچلۈك بولىدۇ ، شامالنىڭ سۈرئىتى تېزرەك بولىدۇ ، كېچىسى قالايمىقان ھاۋا ئېقىمى ئاجىز بولىدۇ ، شامال تېزلىكى ئاستىلايدۇ . سوغۇق ھاۋا كىرگەندە شامالنىڭ سوتكىلىق ئۆزگىرىشى بۈزغۇنچىلىققا ئۇچرايدۇ .

دەريا ۋادىسىدىكى تۈزلەڭلىكلەر يەر شەكىللىنىشىگە تەسىرگە ئۇچرىغاچقا ، تۆۋەن قاتلاملىرىدا يەرلىك تېرمودىنامىكىلىق ئايلانما ئېقىمىنىڭ شەكىللىنىشىگە پايدىلىق بولىدۇ . بىر يىلنىڭ ھەرقايسى ئايلىرىدا جىلغا شامىلى چىقىدۇ .

جىلغا شامىلىنىڭ شامال يۆنىلىشى دەريا ۋادىسىنىڭ شامال يۆنىلىشى بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ ، دەريا جىلغىسىدىن ئۈستۈنكى تەرەپكە قاراپ تەتۈر چىقىدۇ ، جىلغا ئېغىزىدىن ئۈستۈنكى تەرەپكە قاراپ چىقىدۇ ، تاغ شامىلى دەريا ۋادىسىنى بويلاپ تۆۋەنگە قاراپ ، ئۈستۈنكى تەرەپتىن دەريا ۋادىسىدىكى جىلغا ئېغىزىغا قاراپ چىقىدۇ . دەريا ۋادىسىدا شامالنىڭ يۇرۇش يۆنىلىشى ئومۇمەن غەربىي جەنۇب ، شەرقىي شىمال يۆنىلىشىنى ئالغان ، بۇ دەريا ۋادىسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا بىر يىلنىڭ ھەرقايسى ئايلىرىدا شامال يۆنىلىشى غەرب ـ غەربىي جەنۇب (تاغ شامىلى) ۋە شەرق ـ شەرقىي شىمال (جىلغا شامىلى) يۆنىلىشىنى ئالغان . جىلغا شامىلى چۈشتىن بۇرۇن سائەت 11 ~ 12 ۋە كېچە سائەت 23 ~ 0 (ھەممىسى بېيجىڭ ۋاقتى) دىن ئىلگىرى ۋە كېيىن يۆنىلىشىنى ئۆزگەرتىدۇ .

تاغ ئېتىكىگە يانداش جايلاردا جىلغا شامىلى دەريا ۋادىسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى جايلارنىڭكى بىلەن سەل ئوخشىمايدۇ . تاغ شامىلى تېپىك بولغان تۆۋەنگە ئۇرغان تاغ شامىلى ھېسابلىنىدۇ ، ئۈستۈنكى تەرەپتىن تاغ باغرىنى بويلاپ جىلغىغا قاراپ چىقىدۇ ؛ جىلغا شامىلى تېپىك ياماشما تاغ شامىلى ھېسابلىنىدۇ ، جىلغىدىن تاغ باغرىنى بويلاپ ئۈستى تەرەپكە قاراپ چىقىدۇ .

تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدىكى يېڭىئاۋاتتا قىيپاش شىمال تاغ شامىلى چىقىدۇ ھەمدە قىشتا ئەڭ كۈرۈنەرلىك بولىدۇ ، بۇ سوغۇق ھاۋا ئېقىمىنىڭ تاغ باغرىنى بويلاپ تۆۋەنگە چۆككەنلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ، باشقا جىلغىلاردا شامالنىڭ يۆنىلىشى قىيپاش جەنۇب شامىلىدىن ئىبارەت بولۇپ ، يازدا كۈرۈنەرلىك بولىدۇ .

مەلۇم ھاۋا شارائىتىنىڭ ماسلىشىشى بىلەن ، ياز پەسلىدە چۈشتىن كېيىن ئاتموسفېرا قاتلىمى تۇراقسىز بولىدۇ ، جىلغا شامىلىنىڭ تېزلىكى ئاشقاندا قوزغاتقۇچى كونۋېكسىيە پەيدا بولۇپ ، تاغلىق رايونلاردا توپ بۇلۇتنىڭ تېز كۆپىيىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ . گۈلدۈرماسلىق چاقماق چاقىدۇ ، يېنىك بولغاندا ئۆتكۈنچى يامغۇر ، ئېغىر بولغاندا مۆلدۈر ياغىدۇ . كېچىدىكى تاغ شامىلىمۇ ئوخشاشلا جىلغىدىكى ئىللىق ـ نەم ھاۋانىڭ ئۆرلەپ كېتىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ ـ دە ، بۇلۇت پەيدا بولۇپ يامغۇر ياغىدۇ .

قىش پەسلىدە غەربىي قىسمىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا ئىللىق ھاۋا سەل كۈچەيگەندە ، تاغ شامىلى ئىللىق ھاۋانى دەريا ۋادىسىغا سۈرۈپ كېلىپ تۆۋەنگە چۆكتۈرۈپ تېمپېراتۇرىنى كۆرۈنەرلىك ئۆرلىتىۋېتىدۇ ، ئۇنىڭ ئۈستىگە سوغۇق ھاۋا پەس جايلارغا سۈرۈلۈپ توپلىشىپ ، دەريا ۋادىسىدا بىر قەۋەت ئىنۇېرسىيە قاتلىمىنى شەكىللەندۈرىدۇ ، شۇنىڭ ئۈچۈن قىشتىن ئۆتكۈزۈش شارائىتى ياخشى . مەلۇم ھاۋارايى شارائىتى تاغ شامىلى بىلەن ماسلىشىۋالسا فيون تەسىرى تولىمۇ گەۋدىلىك بولىدۇ . مەسىلەن : 1978 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 25ـ

كۈنى كېچىسى چىققان بوران (تاغ شامىلى بىلەن ئوخشاش) سوتكىلىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىنى 24 سائەت ئىچىدىلا 5.5 ℃ ئۆرلىتىۋەتكەن، تېمپېراتۇرا 0 ℃ تىن يۇقىرى بولغان، كىشىلەر باھار كىرگەندەك تۇيغۇغا كەلگەن، بىراق زىرائەتلەرنىڭ قىشتىن ئۆتۈشىگە زىيان سالغان.

ئۇچتۇرپان ناھىيىسى بويىچە ھەرقايسى ئايلاردىكى ئەڭ زور شامال تېزلىكى ۋە شامال يۆنىلىشى

جەدۋەل : 2 — 19 بىرلىكى : مېتىر/سېكۇنت

پونكت	ئايلار / تۈرى	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
ئۇچتۇرپان	شامال تېزلىكى	9	12	15	18	18	16	14	15	20	11	12	10
	شامال يۆنىلىشى	غەرب غەربىي جەنۇب	غەربىي جەنۇب غەرب	غەربىي شىمال غەرب	غەربىي شىمال	شىمال شىمالىي غەرب	شەرقىي جەنۇب غەربىي شىمال	غەربىي جەنۇب غەربىي شىمال	غەربىي جەنۇب	غەربىي شىمال غەرب	غەربىي جەنۇب	غەربىي جەنۇب	غەرب
	كۈن	21	6 16	16	21	29	4 قېتىم 3 قېتىم	3 قېتىم	19	27	1	1 29	25 29
	يىل	1961	1960 1966	1972	1977	1971	1970 1978	1973	1977	1973	1973	1976 1978	1971 1978
4 - تۆمۈن	شامال تېزلىكى	5	6	15	16	15	18	17	16	12	15	7	9
	شامال يۆنىلىشى	شەرقىي جەنۇب شەرق		شەرقىي جەنۇب	غەربىي جەنۇب	غەربىي جەنۇب غەرب	غەربىي شىمال غەربىي جەنۇب	غەربىي جەنۇب	غەربىي جەنۇب	غەرب	غەربىي جەنۇب		غەربىي شىمال
	كۈن	14	3 قېتىم	21	23	6	11 14	18	8	2	21	3 قېتىم	20
	يىل	1962		1977	1965	1975	1964 1974	1975	1974	1973	1976	1962 1966	1976

ئۇچتۇرپان ناھىيىسى بويىچە ئوخشاش بولمىغان ئايلار ۋە بىر يىلدىكى شامال يۆنىلىشى چاستوتىسى

جەدۋەل : 2 — 20

ئايلار / پونكت	شامال يۆنىلىشى	شىمال	شەرقىي شىمال	شەرق	شەرقىي جەنۇب	جەنۇب	غەربىي جەنۇب	غەرب	غەربىي شىمال	مەيدان شامال	ئەڭ كۆپ شامال يۆنىلىش چاستوتىسى	
بىر يىل	ئۇچتۇرپان	2	9	7	2	5	22	8	1	41	مەيدان شامال 41	غەربىي جەنۇب 22
	4 - تۆمۈن	10	9	5	6	5	4	2	4	56	مەيدان شامال 56	شىمال 10

4 - ئاي	ئۇچتۇرپان	5	27	18	3	4	19	9	3	12	مەيىن شامال 12	شەرقىي شىمال 27
	4 - تۈەن	5	7	14	15	8	8	4	6	30	مەيىن شامال 30	شەرقىي جەنۇب 23
7 - ئاي	ئۇچتۇرپان	5	23	14	2	5	22	10	2	15	مەيىن شامال 15	شەرقىي شىمال 23
	4 - تۈەن	6	5	8	12	10	13	4	6	35	مەيىن شامال 35	غەربىي جەنۇب 13
10 - ئاي	ئۇچتۇرپان	7	17	11	2	3	19	10	4	27	مەيىن شامال 27	غەربىي جەنۇب 19
	4 - تۈەن	3	5	8	15	8	5	2	3	52	مەيىن شامال 52	شەرقىي جەنۇب 15
يىللىق	ئۇچتۇرپان	4	18	12	2	5	22	9	3	23	مەيىن شامال 23	غەربىي جەنۇب 22
	4 - تۈەن	6	6	8	12	9	9	3	5	43	مەيىن شامال 43	شەرقىي جەنۇب 12

2 . ھاۋا بېسىمى

دېڭىز يۈزى بىلەن بولغان ئېگىزلىكنىڭ تەسىرى تۈپەيلىدىن ، ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تەۋەسىدە ھاۋا بېسىمى 883.5 ~ 849 مىللىبار ئارىلىقىدا بولىدۇ ، ئايلىق ئوتتۇرىچە ھاۋا بېسىمى ئادەتتە قىش پەسلىدە 12 - ئايدا ۋە 1 - ئايدا ئەڭ يۇقىرى ، يازدا ئەڭ تۆۋەن بولىدۇ .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسى بويىچە بىر يىلنىڭ ھەرقايسى ئايلىرىدىكى ئەڭ يۇقىرى ، ئەڭ تۆۋەن ۋە ئوتتۇرىچە ھاۋا بېسىمى

جەدۋەل : 2 — 21　　بىرلىكى : مىللىبار

ھاۋا بېسىمى / ئايلار / پونكىت		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	يىللىق
ئەڭ يۇقىرى ھاۋا بېسىمى	ئۇچتۇرپان	800.4	882.1	897.8	886.2	870.9	868.5	864.5	867.5	874.3	879	881.2	885.6	871.5
	4 - تۈەن	890.3	886	888.3	894.4	877.9	876.1	871.1	874.4	881.7	885.9	889.3	892.2	884
ئەڭ تۆۋەن ھاۋا بېسىمى	ئۇچتۇرپان	842.4	846.3	843.2	841.4	844.4	845.2	843	845.9	947.7	849.7	852.2	849.6	854.3
	4 - تۈەن	851.3	854.2	851.1	849.3	850.4	852.6	851.1	851.9	856.9	857.5	860.5	857.6	870.4
ئوتتۇرىچە ھاۋا بېسىمى	ئۇچتۇرپان	865.6	863.7	860.4	859.1	858	856.6	854.8	856.6	860.9	864.3	867.3	866.6	861.2
	4 - تۈەن	973.6	871.3	867.5	866.2	865	863.3	861.3	863.3	868	871.6	874.8	874.5	876.7

§ 9 . ئىقلىمى

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ ئاساسلىق زىرائەت ئىقلىمى

جەدۋەل : 2 — 22 بىرلىكى : ئاي/كۈن

زىرائەت نامى	ئىقلىمى													
	تېرىش	بىخلىنىش	شاخلىنىش	ئۆمۈشتىن توختاش	كۆكىرىش	بوغۇم سۇرۇش	غۇنچىلاش	باشاق چىقىرىش	چېچەكلەش	سۈتى قېتىش	غوزىسى يېرىلىش	پىشىش	غوزەك ئېچىلىش	ئۆمۈشتىن توختاش
بۇغداي	20/9	28/9	15/10	15/11	15/3	15/3	5/5	15/5	27/5	15/6		25/6		
كۆممىقوناق	10/4	25/4				15/6		10/7	20/7	15/8		25/8		
كېۋەز	10/4	5/5					20/6		15/5		20/9		20/9	25/10

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى ئاساسلىق دەل ـ دەرەخلەرنىڭ ئىقلىم ئەھۋالى

جەدۋەل : 2 — 23 بىرلىكى : ئاي/كۈن

دەرەخ نامى	بىخ چىقىرىش	يوپۇرماق چىقىرىش	چېچەكلەش	مېۋىسى پىشىش (ئۇرۇق)	يوپۇرماق سارغىيىش	يوپۇرماق تۆكۈلۈش
سۆگەت	19/3	15/4	10/4	10/5	15/11	25/11
ئۆرۈك	29/3	11/4	25/3	25/6	25/10	25/11
شاپتۇل	15/4	6/4	20/4	5/9	20/10	25/11
تېرەك	10/4	13/4	25/3		25/10	25/11
جىگدە	10/4	13/4	25/4	5/9	20/11	25/11
ئالما	10/4	13/4	20/4		20/11	25/11

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە پەسىل قۇشلىرىنىڭ پەيدا بولۇش ۋە كېتىش ئەھۋالى

جەدۋەل : 2 — 24

پەسىل قۇشلىرى	قارلىغاچ		كاككۇك		ھۆپۈپ		بۆدۈنە	
	دەسلەپتە پەيدا بولغان ۋاقىت	كەتكەن ۋاقىت	دەسلەپتە پەيدا بولغان ۋاقىت	كەتكەن ۋاقىت	دەسلەپتە پەيدا بولغان ۋاقىت	كەتكەن ۋاقىت	دەسلەپتە پەيدا بولغان ۋاقىت	كەتكەن ۋاقىت
ئاي/كۈن	15/4	25/9	30/4	30/6	30/3	10/9	25/3	30/9

Ⅲ باب

گىدرولوگىيە

§1 . دەريا ـ ئېقىن

1 . توشقان دەرياسى

توشقان دەرياسى تەڭرىتاغ تىزمىسى ، قىرغىزىستان تەۋەسىدىكى كۆكشال تېغىدىن باشلىنىدۇ ، ئاساسىي چوققىسى دېڭىز يۈزىدىن 6000 مېتىر ئېگىز ، دەريانىڭ ئۇزۇنلۇقى 444 كىلومېتىر ، پەسىيىش پەرقى 1075 مېتىر ، ئوتتۇرىچە يانتۇلۇقى ‰5 ؛ يىللىق ئوتتۇرىچە سىرغىم مىقدارى 26 مىليارد 9 مىليون كۇب مېتىر . قىرغىزىستان تەۋەسىدىكى دەريا بۆلىكىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 90 كىلومېتىر ، ئۈچتۇرپان ناھىيىسى تەۋەسىدىكى دەريا بۆلىكىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 240 كىلومېتىر . تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي باغرىدا بەدەل ، كۆكۇرۇم ، قايچى ، يېڭىئارت ، زىندان ، تېرىمدىن ئىبارەت ئالتە تارماق ئېقىنى بار ، يىللىق سىرغىم مىقدارى تەخمىنەن 300 مىليون كۇب مېتىرغا يېتىدۇ . ئاتۇز ، سارام ، پەيزىئەگىز ، بېدىلىك ، سەنداگو ، ۋىيە بۇلاقتىن ئىبارەت ئالتە تارماق ئېقىنى بار ، يىللىق ئوتتۇرىچە سىرغىم مىقدارى 179 مىليون كۇب مېتىرغا يېتىدۇ .

1969 ـ يىلى يىللىق ئەڭ زور سىرغىم مىقدارى 3 مىليارد 746 مىليون كۇب مېتىرغا ، 1985 ـ يىلى يىللىق ئەڭ ئاز سىرغىم مىقدارى 1 مىليارد 780 مىليون كۇب مېتىرغا يەتتى ، ئەڭ زور سىرغىم مىقدارى بىلەن ئەڭ ئاز سىرغىم مىقدارىنىڭ قىممەت سېلىشتۇرمىسى 1 :2 بولدى . 6 ـ ئايدىن 8 ـ ئايغىچە سىرغىم مىقدارى يىللىق سىرغىم مىقدارىنىڭ 62 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ ، 7 ـ ئايدا سۇ ئەڭ كۆپىيىدۇ .

2 . قۇمئېرىق دەريا

بۇ دەريا قىرغىزىستان تەۋەسىدىكى كۆكشال تېغىدىن باشلىنىپ ، كۆكشال چوققىسىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ ، ئۈچتۇرپان بىلەن ئونسۇ تۈتاشقان جايغا كېلىپ ، ئونسۇ ناھىيىسىنىڭ پاختى كەنتىگىچە يېتىپ بارىدۇ ، بۇنىڭ ئىچىدە جۇڭگو تەۋەسىدىكى سۇ يىغىلىش كۆلىمى 2306 كۋادرات كىلومېتىر ؛ دەريا مەنبەسىدىن توشقان دەريا قوشۇلغان ئېغىزغىچە بولغان ئۇزۇنلۇقى 293 كىلومېتىر كېلىدۇ ، بۇنىڭ ئىچىدە جۇڭگو تەۋەسىدىكى ئېقىن مۇساپىسى 105 كىلومېتىر ، ئاقچى دەريا بىلەن قىشلاي دەرياسىدىن ئىبارەت ئىككى تارماق ئېقىن بار ، يىللىق تولۇقلىنىدىغان سۇ مىقدارى 1 مىليارد كۇب مېتىرغا يېتىدۇ . شېخىل دېگەن يەرنىڭ ئۈستۈنكى تەرىپىدىن چېگرىغىچە بولغان جايلارنىڭ ھەممىسى تاغلىق بولۇپ ، قىرغاقلىرى تىك ، جىلغىلار چوڭقۇر ، ۋادىنىڭ ئوتتۇرىچە ئاتمېتكا ئېگىزلىكى 3.83 كىلومېتىر ، ئوتتۇرىچە يانتۇلۇقى ‰16.2 كېلىدۇ ، سىرغىمى ئاساسەن ئېگىز تاغلاردا توپلانغان قار ـ مۇز سۇلىرىدىن ھاسىل بولىدۇ ، ھەر يىللىق ئوتتۇرىچە سىرغىم مىقدارى 5 مىليارد 543 مىليون كۇب مېتىرغا ، سىرغىم چوڭقۇرلۇقى 3.6 مېتىرغا يېتىدۇ . 1978 ـ يىلى ئەڭ زور سىرغىم مىقدارى 6 مىليارد 220 مىليون كۇب مېتىرغا ، 1972 ـ يىلى ئەڭ ئاز سىرغىم مىقدارى 3 مىليارد 644 مىليون كۇب مېتىرغا يەتتى . 6 ـ ئايدىن 8 ـ ئايغىچە سىرغىم مىقدارى يىللىق سىرغىم

مىقدارىنىڭ 68.4 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ ، 8 ـ ئايدا سۇ ئەڭ كۆپىيىدۇ .
يەنە بەدەل دەرياسى ، كۆكۈرۈم دەرياسى ، قايچا دەرياسى ، يېڭىئارت دەرياسى ، چوڭتاش دەرياسى قاتارلىقلارمۇ بار .

§ 2 . بۇلاق سۈيى

1 . شىمالىي تاغ بۇلىقى

بۇ بۇلاق يېڭىئاۋات يېزىسىنىڭ 20 كىلومېتىر شىمالىغا جايلاشقان بولۇپ ، ئاتۇز ، سارام ، پەيزىئەگىز ، بېدىلىك ، يىداۋگو جىلغىسى ، سەنداۋگو جىلغىسىدىن ئىبارەت ئالتە بۇلاقنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ ، بۇ يېڭىئاۋات يېزىسىنىڭ قۇتچى كەنتىدىن ياقائېرىق كەنتىگىچە بولغان ئېتىز ـ ئېرىقلارنى سۇغىرىدىغان ۋە ئادەم ـ ھايۋانلار ئىچىدىغان ئاساسلىق سۇ مەنبەسى ھېسابلىنىدۇ ، يىللىق سىرغىم مىقدارى 209 مىليون كۇب مېتىر ، جەنۇبقا قاراپ ئېقىپ قۇمئېرىق دەرياسىغا قۇيۇلىدۇ .

2 . سۇيۇتقا بۇلاق

بۇ بۇلاق ناھىيە بازىرىنىڭ ئۈچ كىلومېتىر غەربىي جەنۇبىغا جايلاشقان بولۇپ ، ئىككى ئورۇندا چوڭ بۇلاق بار ، ئۇنىڭ سۈيى قازان شەكىللىك ئىككى ئازگالغا يىغىلىدۇ ، ئازگالنىڭ تېگى ئۆتۈشۈپ تۇرىدۇ ، سۈيى تاتلىق ھەم سۈزۈك بولۇپ ، تېگى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ . سۈيى قىشتا ئىسسىق ، يازدا مۇزدەك سوغۇق بولىدۇ ، ئىچىشكە ھەم يەر سۇغىرىشقا بولىدۇ ، يىللىق سىرغىم مىقدارى 32 مىليون 800 مىڭ كۇب مېتىرغا يېتىدۇ . بۇلاقنىڭ ئەتراپىدا سۆگەتلەر بۈك ـ باراقسان ئۆسكەن بولۇپ ، ساياھەت قىلىدىغان ۋە سالقىندايدىغان ياخشى جاي ھېسابلىنىدۇ ، بۇ يەردە بەيگە مەيدانى قۇرۇلدى ، ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 15 گېكتار ، بۇ جاي ناھىيە بويىچە ئاساسلىق بۇلاق مەنزىرىسىنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ .

3 . توققۇزبۇلاق

توققۇزبۇلاق ناھىيە تەۋەسىدىكى غەربىي مۆلجەرتاغنىڭ ئېتىكىدىكى توققۇزبۇلاق باغچىسى ئىچىگە جايلاشقان بولۇپ ، توققۇز بۇلاق تەرتىپ بويىچە تىزىلغان بولغاچقا ، شۇنداق ئاتالغان . بۇلاق سۈيى تىك ئېتىلىپ چىقىدۇ ، سۈزۈك ھەم تاتلىق ، سۇ سۈپىتى ياخشى . ھازىر توققۇزبۇلاق ماركىلىق مىنېرال سۇ ئىشلەپ چىقىرىلىۋاتىدۇ ، يىللىق سىرغىم مىقدارى 30 مىليون كۇب مېتىر .

4 . قازانبۇلاق

بۇ بۇلاق ئاقتوقاي يېزىسىنىڭ 1 ـ كەنتىگە جايلاشقان بولۇپ ، ناھىيە بازىرىغا بەش كىلومېتىر كېلىدۇ . بۇلاق سۈيى بۇلدۇقلاپ ئېتىلىپ چىقىدۇ ، قىشتا مۇز تۇتمايدۇ ، سۈيى تاتلىق ، يىللىق سىرغىم مىقدارى 21 مىليون كۇب مېتىر .

5 . سۆگەتبۇلاق

بۇ بۇلاق ناھىيە بازىرىغا 15 كىلومېتىر كېلىدىغان ئوتبېشى يېزىسىغا جايلاشقان ، كۆپ جايدا بۇلاق بار ، سۈيى سۈزۈك ، تاتلىق ھەم ئىچىشلىك ، بۇ ئەتراپتىكى كەنت ئاھالىلىرى ۋە ھايۋانلارنىڭ ئىچىملىك سۇ مەنبەسى ھېسابلىنىدۇ ، يىللىق سىرغىم مىقدارى 25 مىليون كۇب مېتىر .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى بۇلاق سۇيىنىڭ سىرغىم مىقدارى

جەدۋەل : 2 — 25　　بىرلىكى : 100 مىليون كۇب مېتىر

بۇلاق نامى	سىرغىم مىقدارى
ئاتۇزبۇلاق	0. 188
سارام بۇلاق (قۇتچى)	0. 258
پەيزىئەگىز بۇلاق	0. 619
بېدىلىك بۇلاق	0. 0929
يىداۋگو بۇلىقى	0. 422
مەنداۋگو بۇلىقى	0. 897
سويۇنتا بۇلاق	0. 328
توققۇزبۇلاق	0. 3
قازانبۇلاق	0. 21
سۇگەتبۇلاق	0. 25

§ 3 . كۆللەر

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى ئوتتۇرا كۆلى ناھىيە بازىرىنىڭ 10 كىلومېتىر غەربىگە جايلاشقان بولۇپ ، چوڭقۇر ئۆستىگى تومىسىنىڭ يۇقارقى سول قىرغىقىدىكى كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش دامبىسى ۋە تومىسىنىڭ جەنۇبىدىكى تاشيولنى كۆتۈرۈپ ياساش ئارقىلىق ھاسىل بولغان . كەلكۈن مەزگىلىدە سۇ يۈزى تەخمىنەن 2 مىليون كۋادرات مېتىرغا يېتىدۇ ، سۇ تارتىلغان مەزگىلدە ئاران 10 كۋادرات مېتىرغا چۈشۈپ قالىدۇ . كۆلنىڭ تېگى قۇم ـ شېغىللىق قەۋەتتىن تەركىب تاپقان ، سۇ ئورنى توشقان دەريانىڭ سۇ ئورنىغا ئەگىشىپ ئۆزگىرىپ بارىدۇ ، سۇ سۈپىتى ناھايىتى ياخشى ، بىراق سۇ تارتىلغان مەزگىلدە سۇ ئورنىنىڭ پەرقى چوڭىيىپ كېتىدۇ .

§ 4 . يەر ئاستى سۇيى

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ تەبىئىي يەر ئاستى سۇيى 135 مىليون كۇب مېتىرغا يېتىدۇ . يەنە ئېچىشقا تېگىشلىك بولغان ئىملىرىم سۇ مەنبەسىمۇ بار ، چىقىرىشقا بولىدىغان يىللىق سۇ مىقدارى 50 مىليون كۇب مېتىرغا يېتىدۇ ، ئاساسەن توشقان دەريا سى ، شىمالىي تاغ يان ئېقىنى ، جەنۇبىي تاغ ئېقىنى بار . يەر ئاستى سۇيىنىڭ تولۇقلىنىشىدا ئاساسەن دەريا ـ ئېقىن ، بۇلاق سۇيى ، ئۆستەڭلەردىن سىزىگەن سۇ ئاساسلىق ئورۇندا تۇرىدۇ ، تولۇقلىنىش مىقدارى 455 مىليون 800 مىڭ كۇب مېتىرغا يېتىدۇ .

گىدرولوگىيىلىك ئۆلچەش ئەترىتىنىڭ 1990 ـ يىلىدىكى خىمىيىلىك تەكشۈرۈشىدىن قارىغاندا ، كۆپ قىسىم يەر ئاستى سۇ قاتلىمىنىڭ ھەرقانداق خىمىيىلىك تەكشۈرۈش تۈرلىرى ئۆلچەمدىن ئېشىپ كەتمىگەنلىكى ، سۇپەتلىك تۈرمۇش سۇيى مەنبەسى ئىكەنلىكى ، يەر ئاستى سۇيى 1 ~ 10 مېتىر چوڭقۇرلۇقتا كۆمۈلگەنلىكى ، ھەر لىتىر سۇنىڭ مىنېرالللىشىش دەرىجىسى بىر گرامغا يېتىدىغانلىقى مەلۇم بولدى .

Ⅳ باب

يەر ۋە تۈپراق

§1 . يەر

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ ئومۇمىي يەر كۆلىمى 8841.99 كۋادرات كىلومېتىر ، يەنى 884 مىڭ 199.86 گېكتار بولۇپ ، ئاقسۇ ۋىلايىتى ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ 6.67 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ .

1 . يەر بايلىقىدىن پايدىلىنىش ئەھۋالى

ناھىيە بويىچە تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 44 مىڭ 73 گېكتار بولۇپ ، ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ 4.98 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ ، بۇنىڭ ئىچىدە سۇغىرىلىدىغان ئېتىز ـ ئېرىق كۆلىمى 2856.19 گېكتار ، ئۆلكە يەر كۆلىمى 41 مىڭ 200.31 گېكتار ، كۆكتاتلىق كۆلىمى 17.2 گېكتار .

باغ كۆلىمى 2894.88 گېكتار بولۇپ ، ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ 0.32 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ ، بۇنىڭ ئىچىدە مېۋىلىك باغ كۆلىمى 2859.54 گېكتار ، ئۈجمىلىك باغ كۆلىمى 7.93 گېكتار ، باشقا باغ كۆلىمى 27.4 گېكتار .

دەل ـ دەرەخلىك كۆلىمى 74 مىڭ 251.91 گېكتار بولۇپ ، ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ 8.39 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ ، بۇنىڭ ئىچىدە ئورمان كۆلىمى 11 مىڭ 272.18 گېكتار ، چاتقال ئورمىنى كۆلىمى 62 مىڭ 584.66 گېكتار ، شالاڭ ئورمان كۆلىمى 0.36 گېكتار ، يېتىلمىگەن ئورمان كۆلىمى 358.48 گېكتار ، كېسىلگەن ئورمان ئىزى كۆلىمى 0.14 گېكتار ، كۆچەتخانا كۆلىمى 36.07 گېكتار .

ئوتلاق كۆلىمى 463 مىڭ 440.36 گېكتار بولۇپ ، ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ 52.41 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ ، بۇنىڭ ئىچىدە تەبىئىي ئوتلاق كۆلىمى 463 مىڭ 416.54 گېكتار ، بەرپا قىلىنغان ئوتلاق كۆلىمى 23.82 گېكتار .

ئاھالىلەر ، زاۋۇت ـ كانلارغا ئىشلىتىلگەن يەر 5871.58 گېكتار بولۇپ ، ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ 0.66 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ ، بۇنىڭ ئىچىدە بازار ئۆچۈن ئىشلىتىلگەن يەر 261.41 گېكتار ، كەنت ئاھالىلەر تۇرالغۇسى ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن يەر 5047.72 گېكتار ، زاۋۇت ـ كانلار ئۈز ئالدىغا ئىشلەتكەن يەر 25.23 گېكتار ، ئالاھىدە ئىشلارغا ئىشلىتىلگەن يەر 537.22 گېكتار .

قاتناشقا ئىشلىتىلگەن يەر 1470.44 گېكتار بولۇپ ، ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ 0.16 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ ، بۇنىڭ ئىچىدە تاشيول كۆلىمى 143.79 گېكتار ، يېزا يولى كۆلىمى 1326.64 گېكتار .

سۇ كۆلىمى 14 مىلىئ 716.72 گېكتار بولۇپ ، ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ 1.66 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ ، بۇنىڭ ئىچىدە دەريا ـ ئېقىن سۇ يۈزى 3853.87 گېكتار ، كۆل سۇيى كۆلىمى 64.3 گېكتار ، قۇمۇشلۇق كۆلىمى 14.7 گېكتار ، ئازگاللىق سۇ يۈزى كۆلىمى 91.3 گېكتار ، ساھىل كۆلىمى 2794.81 گېكتار ، ئېرىق ـ ئۆستەڭ كۆلىمى 3464.3 گېكتار ، سۇ ئىنشائاتلىرى كۆلىمى 12.1 گېكتار ، مۇزلۇق كۆلىمى 4421.5 گېكتار .

پايدىلانغىلى بولمايدىغان يەر كۆلىمى 277 مىلىئ 480.25 گېكتار بولۇپ ، ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ 31.38 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ ، بۇنىڭ ئىچىدە چۆللۈك ئوتلاق كۆلىمى 206 مىلىئ 172.93 گېكتار ، سازلىق كۆلىمى 4.6 گېكتار ، قۇملۇق كۆلىمى 5.8 گېكتار ، تاقىر يەر كۆلىمى 3606.4 گېكتار ، ئوچۇق جىنس-شېغىللىق كۆلىمى 67 مىلىئ 678.06 گېكتار ، دۆڭلۈك كۆلىمى 10 گېكتار ، باشقا يەر كۆلىمى 2.4 گېكتار .

2 . يەر بايلىقىدىن پايدىلىنىشنىڭ ئاساسلىق ئالاھىدىلىكلىرى

(1) تەۋەلىكىدىكى رايونلارنىڭ يەر كۆلىمى كۆپ ، بوستانلىق كۆلىمى ئاز ، دېھقانچىلىققا باب بوز يەرلەرنى ئېچىشتا يوشۇرۇن كۈچ ئانچە چوڭ ئەمەس .

(2) پايدىلىنىلىدىغان يەرلەرنىڭ جايلىشىشى تارقاق بولۇپ ، تار يەرلەرنىڭ ۋە دەريا ۋادىسىدىكى يانتۇ يەرلەرنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدۇ ، يەردىن پايدىلىنىش كۆلىمى ، ئۇنۇمى چەكلىمىگە ئۇچرايدۇ .

(3) پايدىلىنىشقا بولىدىغان يەر تېپلىرى ھەرخىل ، سۇ ، كۇن نۇرى ، ئىسسىقلىق بايلىقى مول ، كۆپ خىل دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىنىڭ ئۆسۈشىگە پايدىلىق .

(4) زاپاس يەر بايلىقى كەمچىل ، ئۆزلەشتۈرۈش جەھەتتىكى يوشۇرۇن كۈچ چەكلىك . ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ سۇ بايلىقى مول ، لېكىن كۆلەم شەكىللەندۈرۈپ ، سۇ ـ تۇپراقتىن پايدىلىنىشقا بولىدىغان يەر كۆلىمى ئازراق بولغاچقا ، سۇ بايلىقىدىن پايدىلىنىشقا تەسىر يەتمەكتە .

§ 2 . تۇپراق

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ بىئوكلىمات شارائىتى مۆتىدىل بەلۋاغنىڭ يېرىم چۆللۈك رايون تىپىغا مەنسۇپ . ئۆزلۈكىدىن شەكىللەنگەن چۆل تۇپراق ئاساسلىقى قوڭۇر چۆل تۇپراقتىن ئىبارەت ، بۇ تارىمنىڭ بەلۋاغ خاراكتېرلىك تۇپراق تىپىغا تەۋە . ناھىيە تەۋەسىدىكى قوڭۇر چۆل تۇپراق جەنۇب ۋە شىمالدىكى تاغ ئالدى يانتۇ يەرلەرگە تارقالغان ، ئۇ تېرىقچىلىق قىلىش ئارقىلىق سۇغىرىلما قوڭۇر چۆل تۇپراق بولۇپ يېتىلگەن ، سۇغىرىش ئارقىلىق لانقىلىشىپ پىشىش ئاساسىدا تەدرىجىي سۇغىرىلما ـ تىنما تۇپراق بولۇپ ئۆزگەرگەن ، ئۇنىڭ ئۆستىگە سۇنى كۆپ تەلەپ قىلىدىغان زىرائەت بىلەن سۇنى ئاز تەلەپ قىلىدىغان زىرائەتنى نۆۋەتلەشتۈرۈپ تېرىش يولغا قويۇلغانلىقتىن ، تۇپراق گەۋدىسىنىڭ فىزىكىلىق ـ خىمىيىلىك خۇسۇسىيىتى ئۆزگىرىپ ، سۇنى كۆپ تەلەپ قىلىدىغان زىرائەت بىلەن سۇنى ئاز تەلەپ قىلىدىغان زىرائەتنى نۆۋەتلەشتۈرۈپ تېرىش تىپىدىكى ئۆزگىچە سۇغىرىلما تىنما تۇپراق بولۇپ شەكىللەنگەن ، سۇلۇق تۇپراق ناھىيىنىڭ يەر شەكلى ، گىدروگېئولوگىيىلىك تەسىرى ئاستىدا شەكىللەنگەن ئىنتىرازونال تۇپراق بولۇپ ، توشقان دەريا سىدىكى چۆكۈندىلەرنىڭ يېتىلىشىدىن ھاسىل بولغان پەلەمپەي يەر ، ساھىل ۋە ئېگىز پەلەمپەي يەر بىلەن پەس پەلەمپەي يەر ، تاغ ئالدىدىكى يانتۇ يەر بىلەن تىنما تۇزلۇكلۇك كېسىشكەن جايلاردىكى بۇلاق سۇيى تېشىپ چىققان جايلاردىن تەركىب تاپقان ، بۇ جايلارنىڭ بىئولوگىيىلىك جەريانى ئوخشاش بولمىسىمۇ ، تۇپراقنىڭ يېتىلىشى ۋە تارقىلىش قانۇنىيىتى ھەمىشە ئېگىزلىك ۋە بىئولوگىيىلىك ئۆزگىرىش قانۇنىيىتى بىلەن ئوخشىشىپ

كېتىدۇ ، تېرىقچىلىق قىلىش ئارقىلىق سۇغىرىلما سازلىق تۇپراق ، سۇغىرىلما چىملىق تۇپراق ، شاللىق تۇپراق ، كۇلرەڭ زەي تۇپراق ، تىنما كۇلرەڭ زەي تۇپراق ۋە زەي تۇپراق تېپلىق تىنما كۇلرەڭ تۇپراق شەكىللەنگەن .

تۇپراق تېپىنىڭ شەكىللىنىشى تۇپراق ھاسىل قىلغۇچى ئامىللارنىڭ ئۇزۇنۇرسال تەسىرىگە ۋە ئىنسانلارنىڭ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىش ۋاقتى ، ئىقتىدارىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدۇ . تۇپراقنىڭ ئۇزلۇكسىز ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ ، مۇنبەتلىشىش ۋە چۆللىشىش تەدرىجىي ئۆزگىرىشىنىڭ ئاساسلىق جەريانى ھېسابلىنىدۇ ، ئالدىنقىسى ئاساسلىق يېتەكچى ئورۇندا تۇرىدۇ . ناھىيىنىڭ دېھقانچىلىق تارىخى ئۇزۇن ، سۇ بايلىقى مول بولۇپ ، تۇپراق ئاساسلىقچە قايتا شورلاشمايدۇ ، سۇغىرىپ ھەيدەش ، تۇرلۇك نۆۋەتلەشتۇرۇش ھادىسىلىرىمۇ ئاز ئۇچرايدۇ . بۇ تۇپراقنىڭ مۇنبەتلىشىش جەريانى بىرقەدەر تېز بولۇشىدىكى ، شۇنداقلا شىنجاڭ بويىچە ئاشلىق ، ياغلىق دان بازىسى ناھىيىسى بولۇپ قېلىشىدىكى سەۋەب ھېسابلىنىدۇ .

1 . تۇپراقنىڭ تۇرلەرگە ئايرىلىشى

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ تۇپرىقى يەتتە تۇپراق تىپىغا ، 17 كەنجى تىپقا ، ئۇچ تۇپراق ئۇرۇقدىشىغا ، 20 تۇپراق تۇرىگە ئايرىلىدۇ .

1) سۇغىرىلما ـ تىنما تۇپراق

ئۇچتۇرپان جىلغىسىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىن ئىككى يان تەرەپتىكى ناھايىتى ئۇزۇن كەتكەن لاتقا يانتۇ يەرلەرگە سۇغىرىلما ـ تىنما تۇپراقنى ئاساس قىلغان تېرىلغۇ تۇپراق كەڭ تارقالغان ، ئۇنىڭ كۆلىمى 22 مىڭ 738 گېكتار بولۇپ ، ئومۇمىي تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ 58.5 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ . سۇغىرىلما ـ تىنما تۇپراق تارقالغان رايون تەۋەسىگە دېھقانلار زىچ جايلاشقان ، ئېرىق ـ ئۆستەڭلەر تورلاشقان ، سۇغىرىش قولايلىق ، تۇپرىقى يۇقىرى دەرىجىدە ئىسسىق ، يەر ئاستى سۇيى تەخمىنەن 3 ~ 10 مېتىر كېلىدۇ ، شورلىشىش تەھدىتى يوق ، ئۇزۇقلۇق تەركىبى مول ، دېھقانچىلىق ھوسۇلى يۇقىرى ھەم تۇراقلىق بولۇپ ، ناھىيە بويىچە ئەڭ مۇھىم ئاشلىق بازىسى ھېسابلىنىدۇ . سۇغىرىلما ـ تىنما تۇپراق (ئادەتتىكى) سۇغىرىلما تىنما تۇپراق ، زەيلەشكەن سۇغىرىلما ـ تىنما تۇپراق ، زەي تۇپراق تېپلىق سۇغىرىلما ـ تىنما تۇپراقتىن ئىبارەت ئۇچ كەنجى تىپقا ئايرىلىدۇ ، ئۇ سېرىق تۇپراق ئۇرۇقدىشىغا تەۋە ، ئۇنىڭ ئالتە خىل تۇپراق تۈرى بار .

(ئادەتتىكى) سۇغىرىلما ـ تىنما تۇپراق تۇپراق تۇرلىرىدىن ئاساسلىقى كۇلرەڭ قارا تۇپراق ، كۇلرەڭ سېرىق تۇپراق ، چۆل سېرىق تۇپراق ، سېرىق تۇپراق ، كۇلرەڭ تۇپراق بار . بۇ خىل تۇپراق يامانسۇ قىرغىز مىللىي يېزىسى ۋە يېڭىئاۋات يېزىسىنىڭ شىمالىدىكى سېرىق توپلىق رايونلارغا مەركەزلىك تارقالغان .

جەنۇبىي قىسمىدىكى سېرىق توپلىق رايونلاردىكى (ئادەتتىكى) سۇغىرىلما تىنما تۇپراقنىڭ كۆپ قىسمى سۇنى كۆپ تەلەپ قىلىدىغان زىرائەت بىلەن سۇنى ئاز تەلەپ قىلىدىغان زىرائەت نۆۋەتلەشتۇرۇپ تېرىلىدىغان سۇغىرىلما ـ تىنما تۇپراق بولۇپ ئۆزگەرگەن ، يەنە بىر قىسىم يەر بۆلەكلىرى سۇنى كۆپ تەلەپ قىلىدىغان زىرائەت بىلەن سۇنى ئاز تەلەپ قىلىدىغان زىرائەتلەرنى نۆۋەتلەشتۇرۇپ تېرىشقا بولمايدىغانلىقى ئۈچۈن (ئادەتتىكى) سۇغىرىلما ـ تىنما تۇپراقنىڭ خۇسۇسىيىتى ساقلىنىپ قالغان بولغاچقا ، سۇنى كۆپ تەلەپ قىلىدىغان زىرائەت بىلەن سۇنى ئاز تەلەپ قىلىدىغان زىرائەت نۆۋەتلەشتۇرۇپ تېرىلىدىغان سۇغىرىلما ـ تىنما تۇپراق بىلەن گىرەلەشمە ھالەتتە كەڭ جەنۇبىي سۇغىرىش رايونلىرىغا تارقالغان ، تۇپراق ھاسىل قىلغۇچى ئانا جىنس تىنما چۆكۈندىلەردىن تەركىب تاپقان .

زەيلەشكەن سۇغىرىلما تىنما تۇپراق ئۇنىڭ كۇلرەڭ سېرىق تۇپراق ، سېرىق تۇپراق ، كۇلرەڭ تۇپراقتىن ئىبارەت ئاساسلىق تۇپراق تۇرلىرى بار . بۇ خىل تۇپراق ئاچاتاغ ، ياركۆزۈك ، ئاقتوقاي ، ئوتتېشى ۋە ئىمامىلىرىم يېزىلىرىغا تارقالغان ، (ئادەتتىكى) سۇغىرىلما ـ تىنما تۇپراق بىلەن بىرىكىپ مۇرەككەپ رايوننى

هاسىل قىلغان ، ئۇنىڭ كۆلىمى سۇنى كۆپ تەلەپ قىلمىدىغان زىرائەت بىلەن سۇنى ئاز تەلەپ قىلمىدىغان زىرائەت نۆۋەتلەشتۈرۈپ تېرىلمىدىغان سۇغىرىلما - تىنما كۈلرەڭ سېرىق تۇپراقنىڭكىدىن كۆپ .

زەي تۇپراق تىپىدىكى سۇغىرىلما - تىنما تۇپراق ئۇنىڭ چۆل كۈلرەڭ تۇپراقتىن ئىبارەت ئاساسلىق تۇپراق تۈرى بار . ئاقتوقاي يېزىسىنىڭ ئاتپاڭزا كەنتى ، تۆۋەنكى دۆڭچىغ كەنتىگە تارقالغان ، تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 54 گېكتار .

ئاپپاڭزا كەنتىدىن ئالغا ئۆستىڭى چېپىلغاچقا ، تۇپراقتىكى زەي چېكىنىپ ، شور ئۆرلەش ھادىسىلىرى بارا - بارا يوقالغان ، تۇپراقنىڭ مەركىزى قەۋىتىنىڭ ئۇستىنكى سۇ ، ھاۋا ، ئىسسىقلىق شارائىتى ياخشىلانغان . تۆۋەنكى دۆڭچىغ كەنتىنىڭ يەر شەكلى ئېگىزرەك ، تېگى شېغىل تاشلىق بولۇپ ، سىرغىمىلىرى ئۆتۈشۈپ تۇرىدۇ ، يەر ئاستى سۈيى تۇپراقنىڭ مەركىزى قەۋىتىگە ئاسانلىقچە تەسىر كۆرسىتەلمەيدۇ ، بۇ ئاقتوقاي يېزىسىدىكى زەيكەش رايونلار ئىچىدە تۇپرىقى ئەڭ ياخشى كەنت ھېسابلىنىدۇ .

2) زەي تۇپراق

زەي تۇپراقنىڭ تارقىلىشى گىدروگېئولوگىيىلىك بەلۋاغ فاتسىيىسى بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ ، ئاساسەن ئىمامىلىرىم يېزىسىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىغا ۋە ئاچاتاغ ، يارکۆۋرۈك ، ئاقتوقاي ، ئوتبېشى ، ئاقيار ، يېڭىئاۋات قاتارلىق يېزىلارنىڭ زەيكەش يەرلىرىگە تارقالغان ، تېرىلغۇ كۆلىمى 10 مىڭ 408 گېكتار كېلىدۇ . زەي تۇپراق سېرىق زەي تۇپراق ، كۈلرەڭ زەي تۇپراق ، سۇغىرىلما - تىنما تۇپراقتىن ئىبارەت ئۈچ خىل كەنجى تىپقا بۆلۈنىدۇ ، سېرىق زەي تۇپراق بىلەن كۈلرەڭ زەي تۇپراق ئۇرۇقدىشىغا تەۋە ، سېرىق زەي تۇپراق ، كۈلرەڭ زەي تۇپراق ، كۈلرەڭ تىنما تۇپراق ۋە سېرىق تىنما تۇپراقتىن ئىبارەت تۆت خىل تۇپراق ئۇرۇقدىشى بار .

سېرىق زەي تۇپراق ئۇنىڭ كۆلىمى ناھايىتى ئاز بولۇپ ، پەقەت يېڭىئاۋات سۇرگۇن 2 - ۋە 4 - كەنت ئاھالىلەر گۇرۇپپىسىدىكى شېغىللىق قوڭۇر چۆل تۇپراقتىن ھاسىل بولغان تىك يانتۇ دۆڭلۇكنىڭ پەس جايلىرىغا تارقالغان ، يەر ئاستى سۇ ئورنى (1.5 مېتىر) نىڭ تەسىرىدە تېرىلغۇ تۇپراق تىپى شەكىللەنگەن . ھەر يىلى چۆكۈندىلەر تىنىپ قالغاچقا ، تۇپراقنىڭ كەسمە يۈزىدە سېرىق قوڭۇر رەڭلەر پەيدا بولغان ، مۇنبەتلىشىش بىرقەدەر تۆۋەن .

كۈلرەڭ زەي تۇپراق كۆلىمى 5513 گېكتار كېلىدۇ ، ھەرقايسى يېزىلاردىكى پەس نەم يەرلەرگە تارقالغان ، ئىمامىلىرىم ، ئاقتوقاي ، ئاچاتاغ ، ئوتبېشى يېزىلىرى ئاساسلىق تارقالغان رايون ھېسابلىنىدۇ .

كۈلرەڭ زەي تۇپراق چىمىلىق تۇپراقنى ھەيدەش ۋە تېرىش ئارقىلىق تەدرىجىي سۇغىرىلما چىمىلىق تۇپراققا ئايلىنىپ مۇنبەتلىشىش نەتىجىسىدە ھاسىل بولغان ، ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى ، يەر ئاستى سۈيىنىڭ تەسىرىگە ئۈچرىشى زور ، كەسمە يۈزىدە ۋە ئاستىنقى قەۋىتىدە لاي ، دات داغلىرى قاتارلىق كۆپ مىقداردىكى يېڭى جىسىملار كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ ، سۇغىرىلما - تىنما قەۋىتى نېپىز ، ئادەتتە 30 سانتىمېتىر دائىرىسىدە ھەيدەشكە بولىدۇ ؛ ئورگانىك ماددا مىقدارى بىرقەدەر يۇقىرى ، ئومۇمىي ئازوت مىقدارى ئوتتۇراھال ، تېز ئۈنۈملۈك ئازوت ئاز .

سۇغىرىلما تىنما كۈلرەڭ زەي تۇپراق بۇ زەي تۇپراق تۈرلىرى ئىچىدە مۇنبەتلىشىش دەرىجىسى ئەڭ يۇقىرى تۇپراق ، شۇنداقلا زەي تۇپراقنىڭ سۇغىرىلما تىنما تۇپراققا ئايلىنىش جەريانىدىكى بىر ئوتتۇنچى تۇپراق تىپى ھېسابلىنىدۇ ، ئۇنىڭ تېرىلغۇ كۆلىمى 6855 گېكتار . سۇغىرىلما تىنما تۇپراق رەڭگىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىغا قاراپ كۈلرەڭ تىنما تۇپراق ، سېرىق تىنما تۇپراقتىن ئىبارەت ئىككى خىل تۇپراق تىپىغا ئايرىلىدۇ ، ئاساسەن ئىمامىلىرىم يېزىسى بىلەن ھەرقايسى يېزىلاردىكى پەس نەم رايونلارغا تارقالغان .

كۈلرەڭ تىنما تۇپراق ئۇنىڭ تېرىلغۇ كۆلىمى 6730 گېكتارغا يېتىدۇ ، تىپىك كۈلرەڭ تىنما تۇپراقنىڭ كەسمە يۈزىدىكى ئاستىنقى قىسمىدا ئىپتىدائىي تۇپراقنىڭ ئەسلىدىكى خاراكتېرى ، يەنى ياپىلاق قوڭۇلمىسى پارچە - پۈرات ساقلىنىپ قالغان ، قۇمۇش يىلتىزلىرى كۆپرەك ، يوشۇرۇن يېتىلگەن قەۋەتلەر

ۋە ئوكسىدلانغان ـ ئوكسىدسىزلانغان قەۋەتلىرى ، كۈلرەڭ چۆكۈندە چىپار پارچىلىرى بار .

3) قوڭۇر چۆل تۇپراق

قوڭۇر چۆل تۇپراق چۆللەردىكى ئاساسلىق تۇپراق تىپى ھېسابلىنىدۇ ، بۇ توشقان دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدىكى تاغ ئالدى يەلپۇگۈچسىمان چۆكۈندىلەرنىڭ ئۈستىگە ۋە يۇقىرى پەلەمپەي يەرلەرگە تارقالغان . قوڭۇر چۆل تۇپراق سۇغىرىلما قوڭۇر چۆل تۇپراق ۋە شورلۇق قوڭۇر چۆل تۇپراقتىن ئىبارەت ئىككى كەنجى تۈرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . شورلۇق قوڭۇر چۆل تۇپراق يېنىك شور تۇپراققا تەۋە بولۇپ ، سۇغىرىپ تېرىلسىلا شور تەركىبى ناھايىتى ئاسانلا يۇيۇلۇپ چىقىپ كېتىدۇ ۋە يېنىكلەيدۇ .

توپا قەۋىتىنىڭ قېلىنلىقىغا قاراپ ئىككى خىل تۇپراق تۈرىگە ئايرىلىدۇ ، توپا قەۋىتى 40 سانتىمېتىردىن ئېشىپ كەتكەن بولسا سېرىق قۇم تۇپراق ھېسابلىنىدۇ ، توپا قەۋىتى 30 ~ 40 سانتىمېتىر بولسا نېپىز قەۋەتلىك تۇپراق ھېسابلىنىدۇ . نېپىز قەۋەتلىك تۇپراقنىڭ سۇغىرىلما ـ تىنما تۇپراققا ئايلىنىش ۋاقتى سېرىق قۇم تۇپراققا قارىغاندا ئۇزۇنراق بولىدۇ .

سېرىق قۇم تۇپراق ئاساسەن يېڭىئاۋات يېزىسىنىڭ يېڭىئاۋات كەنتى ۋە قۇتچى كەنتىنىڭ جەنۇبى بىلەن يېزا ئىگىلىك 1 ـ شى 4 ـ تۈەنى تۇتاشقان جايغا تارقالغان ، باشقا يېزىلارغا پارچە ـ پۈرات تارقالغان بولۇپ ، 1257 گېكتار كېلىدۇ . نېپىز قەۋەتلىك سېرىق تۇپراق ئاساسەن ئوتبېشى يېزىسىنىڭ يارقوتان ، ئالاساي ، سۆگەتلىك كەنتلىرىگە تارقالغان بولۇپ ، كۆلىمى 402 گېكتار كېلىدۇ .

4) چىملىق تۇپراق

چىملىق تۇپراق كۆپىنچە ئەمدىلا پەيدا بولغان دەريا تىنمىسى چۆكۈندى لاتقا دۆۋىلەنمىسى ، چۆكۈندە ئانا جىنس ئۈستىدە يېتىلگەن ، توشقان دەرياسى ، قۇمئېرىق دەرياسى قاتارلىق دەريا ساھىللىرىدىكى پەس پەلەمپەي يەرلەرگە ، دېلتىنىڭ ئاستىنقى قىسمى ۋە گىرۋەكلەرگە تارقالغان ، دائىم سازلىق تۇپراق ۋە چىملىق تۇپراق قاتارلىقلار بىلەن بىرىكىپ مۇرەككەپ رايوننى تەشكىل قىلىدۇ .

ئۇچتۇرپان جىلغىسىغا جايلاشقان توشقان دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى چۆكۈندىلەر يىرىك ، توپا قەۋىتى نېپىز بولغانلىقتىن ، يېتىلگەن سۇس رەڭلىك چىملىق تۇپراقنىڭ دېھقانچىلىق قىممىتى يۇقىرى ئەمەس . پەس نەم رايونلارغا سۇس رەڭلىك چىملىق تۇپراق ئاساس قىلىنغان بوزيەر تارقالغان بولۇپ ، ئۆلكە تېرىلغۇ چىملىق تۇپراق ، سۇس رەڭلىك چىملىق تۇپراق ، شورلۇق چىملىق تۇپراقتىن ئىبارەت ئۈچ خىل كەنجى تىپنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ .

ئۆلكە تېرىلغۇ چىملىق تۇپراق بۇ كۈلرەڭ زەي تۇپراق ، يېنىك شورلاشقان كۈلرەڭ قۇم تۇپراق ، نېپىز قەۋەتلىك كۈلرەڭ تۇرپاقتىن ئىبارەت ئۈچ خىل تۇپراق تۈرىگە ئايرىلىدۇ . چىملىق يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر بۇك ـ باراقسان ئۆسىدۇ ، شورلىشىشى يېنىك ، سۇچىلىق قولايلىق بولغان ئەھۋالدا تېرىقچىلىق قىلىنسا مۇنبەت ئېتىزغا ئايلىنىدۇ .

كۈلرەڭ زەي تۇپراقنىڭ كۆلىمى 1469 گېكتار بولۇپ ، ئىماملىرىم يېزىسىنىڭ ماچاڭ كەنتى ، جىران كەنتىگە مەركەزلەشكەن ؛ يېنىك شورلاشقان كۈلرەڭ قۇم تۇپراقنىڭ كۆلىمى ناھايىتى ئاز بولۇپ ، ئاساسەن ئاقيار يېزىسىنىڭ شەرقىي ئۇچىدىكى بوزيەر دېھقانچىلىق مەيدانىغا تارقالغان ؛ نېپىز قەۋەتلىك كۈلرەڭ تۇپراق ئوتبېشى يېزىسىنىڭ سېرىق ئارال كەنتىدىن ئاچاتاغ يېزىسىنىڭ بۇغان كەنتىدىكى توشقان دەرياسى چۆكۈندە تۈزلەڭلىكىگىچە تارقالغان ، كۆلىمى 332 گېكتار كېلىدۇ .

سۇس چىملىق تۇپراق بۇ توشقان دەرياسى ساھىلىغا ، چۆكۈندە تۈزلەڭلىكتىكى قەدىمىي دەريا قىنىغا جايلاشقان . ئورنى ئېگىزرەك بولغان ئەڭ ياخشى ئوتلاقتىن پايدىلىنىلىۋاتىدۇ ، ئورنى پەسرەك بولغان چىملىق تۇپراق سۇ ئورنى يۇقىرى ، يەنە كېلىپ كۆپىنچىسى نېپىز قەۋەتلىك تۇپراق ياكى قۇم تۇپراقتىن تەركىب

تاپقان بولغاچقا ، ئۆزلەشتۈرۈپ تېرىقچىلىق قىلىش قىيىن . يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەردىن ئاساسلىقى قۇمۇش ، قاراقىياق ، تاغاق ئوت ، چۇچۇكبۇيا ، چىغ ، چىغىرتماق ، تۈزلۈق ئەمەن قاتارلىقلار ئۆسىدۇ .

شورلاشقان چىمىلىق تۈپراق دېھقانچىلىق تۈپرىقى بىلەن سازلىق تۈپراق ئارىلىقىغا جايلاشقان بولۇپ ، يەر ئاستى سۇيى بۇ يەرگە كەلگەندە يەر ئۈستىدىكى سۈلار پارغا ئايلىنىپ بولىدۇ ، سۇ چىقىرىۋېتىلمىگەن ، سۇ يىغىلمىغان شارائىتتىمۇ يەر يۈزىدە شور قىرولىرىنى ئۈچرىتقىلى بولىدۇ ، بۇ خىل تۈپراق يەلپۇگۈچسىمان لانتا دۆڭلەنمىسىنىڭ چېتىدىكى بوستانلىقلار بىلەن تۆۋەنكى چۆللەر تۇتاشقان چىمىلىق بوزىيەرلەرگىمۇ تارقالغان ، بىرقەدەر زور دەرىجىدە لانتا دۆڭلەنمىسىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ ئاسانلا شور يىغىلىۋالىدۇ .

5) سازلىق تۈپراق

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى سازلىق تۈپراقنىڭ كۆپىنچىسى چىمىلىق سازلىق تۈپراق ۋە ئۆلكە سازلىق تۈپراقتىن ئىبارەت ئىككى خىل كەنجى تىپتىن ھاسىل بولغان . چىمىلىق سازلىق تۈپراقنىڭ ئۈرۈقداشلىق خۈسۈسىيىتى جاھىل كېلىدۇ . تۈپراق تەركىبىدە ئۆسۈملۈك يىلتىزلىرى چالا چىرىگەن ھالەتتە ساقلىنىپ قالغان . ئوزۇقلۇق ماددىلارنىڭ ئاكتىپلىشىشقا قاراپ ئۆزگىرىشى ناچار . ئىمامىلىرىم يېزىسىنىڭ ئۈستۈنكى خوتەن ، تېتىر كەنتلىرى بۇنىڭ تىپىك مىسالى ؛ ئۆلكە سازلىق تۈپراقتا تەخمىنەن 27 سانتىمېتىرلىق قېلىن چىرىندى قاتلام يېتىلگەن ، 27 سانتىمېتىرنىڭ ئاستىنقى قىسمى يوشۇرۇن يېتىلگەن قاتلامدىن تەركىب تاپقان ، ئىمامىلىرىم يېزىسىنىڭ تۆۋەنكى مەكىت كەنتى بۇنىڭ تىپىك مىسالى .

6) كالتسىيلىق قوڭۇر تۈپراق

بۇ خىل تۈپراق تەڭرىتاغ تۈپرىقى ژېرتكال بەلۋېغىنىڭ ئاستىنقى قىسمىغا ، دېڭىز يۈزىدىن 1800 ~ 2500 مېتىر ئېگىز بولغان شىمالىي تاغ بۆلىكىگە تارقالغان . بۇ خىل تۈپراق تارقالغان دائىرىدە يازدا ھاۋا ئىسسىق بولىدۇ ، قىشتا سوغۇق بولۇپ قار كۆپ ياغىدۇ ، يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارى 250 ~ 300 مىللىمېتىرغا يېتىدۇ ، يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر بىلەن قاپلىنىشى 70 % ~ 80 % تىن ئاشىدۇ . ئۆزلەشتۈرۈلمىگەن يەرلەر ئوتلاق ھېسابلىنىدۇ ، يېڭىئاۋات يېزىسىنىڭ يېڭىئاۋات كەنتى بۇنىڭ تىپىك مىسالى . كۆپىنچىسى سۇس كالتسىيلىق قوڭۇر تۈپراق ۋە ئادەتتىكى كالتسىيلىق قوڭۇر تۈپراقتىن ئىبارەت ئىككى خىل كەنجى تىپقا تەۋە .

كالتسىيلىق قوڭۇر تۈپراق يېرىم چۆللۈك بىئوكىلىمات شارائىتىدا كىلىماتى سوغۇق ، ھۆل - يېغىن چۆللۈك رايونلارغا قارىغاندا كۆپرەك جايلاردا يېتىلىدۇ . يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر بىرقەدەر ياخشى ئۆسىدۇ ، جانلىقلارنىڭ توپلىنىش جەريانى روشەن بولۇپ ، نىسبەتەن نېپىز چىمىلىق قەۋىتى ۋە چىرىندى قەۋىتى شەكىللەنگەن .

كالتسىيلىق قوڭۇر تۈپراقنىڭ تۈپراق يېتىلدۇرگۈچى ئانا جىنسى ئاساسلىقى يانباغىر دۆڭلەنمىسىدىن ئىبارەت بولۇپ ، ھۆل - يېغىن كۆپرەك بولغاچقا ، تۈپراقتا يۇيۇلۇش ھادىسىسى پەيدا بولۇپ ، كالتسىي كاربوناتلىق تىنما قەۋىتىنى شەكىللەندۈرگەن .

7) شاللىق تۈپراق

بۇ خىل تۈپراق ئاساسەن بۆلاق سۇيى ئېتىلىپ چىققان جايلارغا تارقالغان بولۇپ ، مەنبەسى سازلىق تۈپراق بىلەن چىمىلىق تۈپراقتىن ئىبارەت . سازلىق تۈپراقنىڭ يېتىلىشىدىن ھاسىل بولغان شاللىق تۈپراق پەس تۈزلەڭ يەرلەرگە جايلاشقان ، زەي چىقىرىۋېتىشى ناچار ، ئۇنىڭ ئۈستىگە دەريا - ئۆستەڭ سۈلىرى سىڭىپ كىرىدۇ ، ئەتىياز پەسلىدە تېخىمۇ ئېغىر شور ئۆرلەيدۇ ، بەزى جايلاردا ھەتتا يەر ئاستى سۇيى يەر يۈزىگە چىقىپمۇ قالىدۇ ، ئادەم ۋە ھايۋانلار بۇ يەرگە كىرەلمەيدۇ .

چىملىق تۇپراق ئۆزلەشتۈرۈلۈپ شال تېرىلىپ ، ئەسلىدىكى چىملىق تۇپراق ياخشىلانغان ، شاللىق تۇپراقنىڭ تېرىلغۇ قەۋىتى ھاسىل قىلىنىپ ، ھەيدەلمە قەۋەت شەكىللەنگەن ، قىسمەن جايلاردا تىنما قەۋەت پەيدا بولغان . ئۇ ئۈيۈپ يېتىلگەن شاللىق تۇپراق ۋە يوشۇرۇن يېتىلگەن شاللىق تۇپراقتىن ئىبارەت ئىككى كەنجى تىپقا ئايرىلىدۇ .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تۇپرىقىنىڭ تۈرلەرگە بۆلۈنۈش ئەھۋالى

جەدۋەل : 2 — 26

تۇپراق تىپى	كەنجى تىپ	تۇپراق تۈرى	تۇپراق ئۈرۈقدىشى
سۇغىرىلما - تىنما تۇپراق	ئادەتتىكى سۇغىرىلما - تىنما تۇپراق	كۆلرەڭ قارا تۇپراق ، كۆلرەڭ سېرىق تۇپراق ، چۆل سېرىق تۇپراق ، سېرىق تۇپراق ، كۆلرەڭ تۇپراق	سېرىق تۇپراق
	زەيلەشكەن سۇغىرىلما - تىنما تۇپراق	كۆلرەڭ سېرىق تۇپراق ، سېرىق تۇپراق ، كۆلرەڭ تۇپراق	
	زەي تۇپراق تىپلىق سۇغىرىلما - تىنما تۇپراق	كۆلرەڭ چۆل تۇپراق	
زەي تۇپراق	سېرىق زەي تۇپراق	سېرىق زەي تۇپراق	سېرىق زەي تۇپراق ، كۆلرەڭ زەي تۇپراق
	كۆلرەڭ زەي تۇپراق	كۆلرەڭ زەي تۇپراق	
	سۇغىرىلما - تىنما كۆلرەڭ زەي تۇپراق	كۆلرەڭ تىنما تۇپراق ، سېرىق تىنما تۇپراق	
قوڭۇر چۆل تۇپراق	ئۆلكە قوڭۇر چۆل تۇپراق	سېرىق قوڭۇر تۇپراق ، نېپىز قەۋەتلىك سېرىق تۇپراق	سېرىق تۇپراق
	شورلۇق قوڭۇر چۆل تۇپراق	نېپىز قەۋەتلىك سېرىق تۇپراق	
چىملىق تۇپراق	ئۆلكە چىملىق تۇپراق	زەي كۆلرەڭ تۇپراق ، يېنىك شورلاشقان كۆلرەڭ قوڭ تۇپراق ، نېپىز قەۋەتلىك كۆلرەڭ تۇپراق	كۆلرەڭ زەي تۇپراق ، شورلۇق كۆلرەڭ زەي تۇپراق
	سۇس چىملىق تۇپراق		
	شورلۇق چىملىق تۇپراق	يېنىك شورلاشقان كۆلرەڭ زەي تۇپراق	
سازلىق تۇپراق	چىملىق سازلىق تۇپراق		
	ئۆلكە سازلىق تۇپراق		
قوڭۇر كالتسىيلىق تۇپراق	سۇس قوڭۇر كالتسىيلىق تۇپراق		
	ئادەتتىكى قوڭۇر كالتسىيلىق تۇپراق		
شاللىق تۇپراق	ئۈيۈپ يېتىلگەن شاللىق تۇپراق		
	يوشۇرۇن يېتىلگەن شاللىق تۇپراق		

2 . تۇپراقنىڭ جايلىشىشى

1) تۇپراق بەلۋېغى

ئۇچتۇرپان جىلغىسىدىكى تەڭرىتاغ تاغلىق رايونىنىڭ تۇپرىقى ۋېرتىكال بەلۋاغلىق تارقىلىش قانۇنىيىتىنى

شەكىللەندۈرگەن بولۇپ ، تېرىلغۇ تۈپرىقى جىلغىنىڭ يەر تۈزۈلۈشى ، گىدرولوگىيىسى ، كىلىماتى ۋە ئوتتۇراھال ـ كىچىك تىپتىكى يەر شەكلى ، سۇغىرىلما ـ تىنما تېرىلغۇ شارائىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدۇ ، ئۇچ خىل «تۈپراق بەلۋىغى» غا ئايرىلىدۇ .

جەنۇبىي تاغ ئالدى يانتۇ يەر سېرىق تۈپراق بەلۋىغى　ئۇنىڭ غەربىي ئۇچى ئوتتېشى يېزىسىنىڭ يۇقارقى ئوتتېشى كەنتىنىڭ ئۈستۈنكى تەرىپىدە بولۇپ ، ئاساسەن سۇغىرىلما ـ تىنما سېرىق تۈپراق تارقالغان ، يېزا ئەتراپلىرىغا 40 سانتىمېتىرغا يەتمەيدىغان نېپىز قەۋەتلىك تۈپراق كەلگ دائىرىدە جايلاشقان . بۇ تۈپراق بەلۋىغىنىڭ شەرقىي ئۇچى ئاقيار يېزىسى تۇمەن كەنتىنىڭ تۆۋەن تەرىپىدە بولۇپ ، ئۇلكە قوڭۇر چۆل تۈپراق ، سۇغىرىلما ـ تىنما سېرىق تۈپراق جايلاشقان ، بۇ تۈپراق بەلۋىغىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا كەلگ دائىرىدە تۆتىشىپ كەتكەن سۇغىرىلما ـ تىنما كۇلرەڭ سېرىق تۈپراق ۋە زەيكەش سۇغىرىلما ـ تىنما بوز سېرىق تۈپراق (يەنە سۇنى كۆپ تەلەپ قىلىدىغان زىرائەت بىلەن سۇنى ئاز تەلەپ قىلىدىغان زىرائەت نۆۋەتلەشتۈرۈلۈپ تېرىلىدىغان سۇغىرىلما ـ تىنما بوز سېرىق تۈپراق) جايلاشقان . ئۇچتۇرپان بازىرىنىڭ كۆكتاتلىق رايونىغا ئۇچتۇرپان بوستانلىقى بويىچە ئەگ ياخشى تۈپراق — سۇغىرىلما ـ تىنما كۇلرەڭ قارامتۇل تۈپراق تارقالغان .

شىمالىي تاغ ئالدى يانتۇ يەر سېرىق تۈپراق بەلۋىغى　يامانسۇ رايونىغا قوڭۇر چۆل تۈپراق ، چۆل سېرىق تۈپراق تارقالغان . سۇغىرىلما ـ تىنما سېرىق تۈپراق بىلەن سۇغىرىلما ـ تىنما كۇلرەڭ تۈپراق ئوخشاش بولغان جايلارغا گىئوسىنكلىنالللىق ھالەتتە كېسىشىپ جەنۇبتىن شىمالغا تەكشى جايلاشقان . يېگىئاۋات رايونىغا سۇغىرىلما ـ تىنما سېرىق تۈپراق ، سۇغىرىلما ـ تىنما بوزسېرىق تۈپراق ، ئۇلكە قوڭۇر چۆل تۈپراق (سېرىق قۇم تۈپراق) ، نېپىز قەۋەتلىك تۈپراق ، سۇغىرىلما ـ تىنما كۇلرەڭ تۈپراق ۋە كۇلرەڭ زەي تۈپراق جايلاشقان . كىلىمات ئىسسىقلىقى ناچار ، سۇچىلىق ئىشلىرى قىيىن بولغاچقا شال كۆپرەك تېرىلىدۇ ، زەيلەشكەن سۇغىرىلما ـ تىنما تۈپراق (يەنى سۇنى كۆپ تەلەپ قىلىدىغان زىرائەت بىلەن سۇنى ئاز تەلەپ قىلىدىغان زىرائەت نۆۋەتلەشتۈرۈلۈپ تېرىلىدىغان سۇغىرىلما ـ تىنما تۈپراق) ناھايىتى ئاز .

دەريا ۋادىسىدىكى تۆزلەڭلىك كۇلرەڭ تۈپراق بەلۋىغى　بۇ توشقان دەرياسىنىڭ چۆكۈندە تۈزلەڭلىك رايونىغا جايلاشقان ، دەريا يولىنى ئۆزگەرتىپ ، كەلگ دائىرىدىكى سۇپەتلىك سېرىق تۈپراقنى ئېقىتىپ كېتىپ ، شەرقتىن غەربكە سوزۇلغان نۇرغۇن تاسمىسىمان يەرلەرنى ھاسىل قىلغان ، جايلىشىش قانۇنىيىتى ناھايىتى زور دەرىجىدە ئوتتۇراھال ـ كىچىك تىپتىكى يەر شەكلىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدۇ . ئوتتېشى يېزىسى دۆڭچىڭ كەنتىنىڭ غەربىدىكى رايونلارغا ئۇلكە نېپىز قەۋەتلىك چىملىق تۈپراق ، كۇلرەڭ قۇم تۈپراق ، كۇلرەڭ زەي تۈپراق ۋە ئورنى نىسبەتەن يۇقىرىراق بولغان سۇغىرىلما ـ تىنما كۇلرەڭ زەي تۈپراق قاتارلىقلار تارقالغان . ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىدىن ئاچاتاغ يېزىسىنىڭ ئويتۇر كەنتىگىچە بولغان جايلار دەريا ۋادىسىدىكى ئوچۇق جاي بولۇپ ، دەريا سۇلىرى ئاساسلىق يېيىلىپ ئاقىدىغان جاي ھېسابلىنىدۇ ، بۇلاق سۇيى بەلۋاغلىرىمۇ تارقالغان .

تۈپراقنىڭ جايلىشىش قانۇنىيىتى يەر شەكلى ، گىدرولوگىيىلىك ۋە گېئولوگىيىلىك بەلۋاغ فازىسى بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ . جەنۇبىي تاغ يەلپۈگۈچسىمان لاتقا دۆۋىلەنمىسىنىڭ ئۈستى ۋە ئوتتۇرا قىسمى (گىپىس ، شېغىللىق قوڭۇر چۆل تۈپراق) — ئاستىنقى قىسمى (قوڭۇر چۆل تۈپراق) — يەلپۈگۈچسىمان لاتقا دۆۋىلەنمىسىنىڭ گىرۋىكى (ئۇلكە قوڭۇر چۆل تۈپراق ، سۇغىرىلما — تىنما سېرىق تۈپراق ، سۇغىرىلما ـ تىنما كۇلرەڭ سېرىق تۈپراق ، كۆپىنچىسى زەيلەشكەن) — بۇلاق سۇيى تېشىپ چىققان جايلار (چىملىق سازلىق تۈپراق ، چىرىندى سازلىق تۈپراق ، ئۇلكە سازلىق تۈپراق ، شاللىق تۈپراق) — چۆكۈندى تۈزلەڭلىك (پەس جايلىرى سۇس چىملىق تۈپراق ، ئۇلكە چىملىق تۈپراق ، كۇلرەڭ زەي تۈپراق ، كۇلرەڭ تىنما زەي تۈپراق ، سۇنى كۆپ تەلەپ قىلىدىغان زىرائەت بىلەن سۇنى ئاز تەلەپ قىلىدىغان زىرائەت نۆۋەتلەشتۈرۈلۈپ تېرىلىدىغان تۈپراق ؛ ئېگىز جايلىرى زەي تۈپراق تىپىدىكى سۇغىرىلما ـ تىنما تۈپراق ، سۇغىرىلما ـ تىنما كۇلرەڭ تۈپراق ،

ئادەتتە سۇنى كۆپ تەلەپ قىلمىدىغان زىرائەت بىلەن سۇنى ئاز تەلەپ قىلمىدىغان زىرائەتنى نۆۋەتلەشتۈرۈپ تېرىش يولغا قويۇلمايدۇ) — توشقان دەريا‌سى (چىملىق تۇپراق ، چىملىق سازلىق تۇپراق) — شىمالىي تاغ يەلپۈگۈچسىمان لاتقا دۆڭلەنمىسىنىڭ ئاستى تەرىپى (سۇغىرىلما ـ تىنما كۇلرەڭ سېرىق تۇپراق ، سۇغىرىلما ـ تىنما سېرىق تۇپراق ، ئۆلكە قوڭۇر چۆل تۇپراق) — شىمالىي تاغ يەلپۈگۈچسىمان چۆكۈندىنىڭ ئۈستى ـ ئوتتۇرا قىسمى (قوڭۇر چۆل تۇپراق ، شېغىللىق قوڭۇر چۆل تۇپراق) تىن تەركىب تاپقان .

3 . تۇپراق ئۇنۇمدارلىقى

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ تۇپراقلىرىدا ئورگانىك ماددا مىقدارى بىرقەدەر مول بولۇپ ، ئوتتۇراھال سەۋىيىگە تەۋە ، ئوزۇقلۇق تەركىبىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى ئازوت ئاز ، فوسفور كەمچىل ، كالىي مول . مەملىكەت بويىچە تۇپراقنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈشنىڭ ئالتە خىل ئۇلچىمى بويىچە ئۇلچىگەندە ، ئورگانىك ماددا دەرىجىسى 1 % ~ 2 % ئۇلچىمىگە يەتكەن تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 30 مىڭ 456.13 گېكتار بولۇپ ، ناھىيە ئومۇمىي تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ 34.4 پىرسەنتىنى ، ئورگانىك ماددا 2 % تىن يۇقىرى ، 3 ـ دەرىجىلىك ئۇلچەمگە كىرگۈزۈلگەن تېرىلغۇ يەر 6485.99 گېكتار بولۇپ ، ئومۇمىي تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ 0.73 پىرسەنتىنى ، ئورگانىك ماددا 1 % تىن تۆۋەن ، 5 ـ 6 ـ دەرىجىلىك ئۇلچەمگە كىرگۈزۈلگەن تېرىلغۇ يەر 1889.25 گېكتار بولۇپ ، تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ ئاران 0.21 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ .

ناھىيە بويىچە تۇپراقتىكى ئورگانىك ماددا مىقدارى ئەڭ يۇقىرى بولغان رايون ئۇچتۇرپان بازىرىنىڭ 3 % ~ 4 % بولۇپ ، بازار بويىچە ئومۇمىي تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ 57.5 پىرسەنتىنى ، 2 % ~ 3 % بولغانلىرى 36.8 نى ، 1 % ~ 2 % بولغانلىرى 5.7 نى ئىگىلەيدۇ ، 1 % تىن تۆۋەن بولغان تېرىلغۇ يەر يوق ، ئۇنىڭدىن قالسا يامانسۇ قىرغىز مىللىي يېزىسى بولۇپ ، ئورگانىك ماددا مىقدارى 2 % ~ 3 % بولغانلىرى يېزا بويىچە تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ 56.1 پىرسەنتىنى ، 1 % ~ 2 % بولغانلىرى 43.9 نى ئىگىلەيدۇ . ئورگانىك ماددا مىقدارى نىسپىي ھالدا تۆۋەنرەك بولغىنى يېڭىئاۋات يېزىسى بولۇپ ، 0.6 % ~ 1 % بولغانلىرى 20 % نى ئىگىلەيدۇ .

ئومۇمىي ئازوت 0.1 % تىن يۇقىرى ، 1 ـ ، 3 ـ دەرىجىلىك ئۇلچەمگە كىرگۈزۈشكە بولىدىغان تېرىلغۇ يەر 5064.11 گېكتار بولۇپ ، ئومۇمىي تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ 13.04 پىرسەنتىنى ، ئومۇمىي ئازوت 0.075 % ~ 0.1 % ئارىلىقىدا ، 4 ـ دەرىجىلىك ئۇلچەمگە كىرگۈزۈشكە بولىدىغان تېرىلغۇ يەر 7687.21 گېكتار بولۇپ ، ئومۇمىي تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ 19.79 پىرسەنتىنى ، ئومۇمىي ئازوت 0.075 % تىن تۆۋەن 5 ـ 6 ـ دەرىجىلىك ئۇلچەمگە كىرگۈزۈشكە بولىدىغان تېرىلغۇ يەر 26 مىڭ 83.19 گېكتار بولۇپ ، ئومۇمىي تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ 16.67 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ .

تېز ئۈنۈم بېرىدىغان فوسفور مىقدارى 10PPM دىن يۇقىرى ، 2 ـ ، 3 ـ دەرىجىلىك ئۇلچەمگە كىرگۈزۈلگەن تېرىلغۇ يەر 155.13 گېكتار بولۇپ ، ئومۇمىي تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ 0.399 پىرسەنتىنى ، تېز ئۈنۈم بېرىدىغان فوسفور 5PPM~10PPM ئارىلىقىدا ، 5 ـ دەرىجىلىك ئۇلچەمگە كىرگۈزۈلگەن تېرىلغۇ يەر 7193.19 گېكتار بولۇپ ، ئومۇمىي تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ 18.515 پىرسەنتىنى ، تېز ئۈنۈم بېرىدىغان فوسفور 3PPM دىن تۆۋەن ، 6 ـ دەرىجىلىك ئۇلچەمگە كىرگۈزۈلگەن تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 31 مىڭ 10.34 گېكتار بولۇپ ، ئومۇمىي تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ 79.85 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ .

تېز ئۈنۈم بېرىدىغان ئازوت مىقدارى 90PPM~120PPM گە تەڭ ، 3 ـ دەرىجىلىك ئۇلچەمگە كىرگۈزۈلگەن تېرىلغۇ يەر 595.98 گېكتار بولۇپ ، ئومۇمىي تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ 1.53 پىرسەنتىنى ، تېز ئۈنۈم بېرىدىغان ئازوت مىقدارى 60PPM~90PPM قا تەڭ ، 4 ـ دەرىجىلىك ئۇلچەمگە كىرگۈزۈشكە بولىدىغان تېرىلغۇ يەر 2596.36 گېكتار بولۇپ ، ئومۇمىي تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ 6.685 پىرسەنتىنى ،

تېز ئۇنۇم بېرىدىغان ئازوت 60PPM دىن تۆۋەن ، 5 ـ دەرىجىلىك ئۆلچەمگە كىرگۈزۈلگەن تېرىلغۇ يەر 24 مىڭ 686.95 گېكتار بولۇپ ، ئومۇمىي تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ 63.57 پىرسەنتىنى ، تېز ئۇنۇم بېرىدىغان ئازوت 30PPM دىن تۆۋەن ، 6 ـ دەرىجىلىك ئۆلچەمگە كىرگۈزۈلگەن تېرىلغۇ يەر 10 مىڭ 955.23 گېكتار بولۇپ ، ئومۇمىي تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ 28.21 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ .

تېز ئۇنۇم بېرىدىغان كالىي مىقدارى 150PPM دىن يۇقىرى بولغان تېرىلغۇ يەر 20 مىڭ 582.29 گېكتار بولۇپ ، ئومۇمىي تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ 53 پىرسەنتىنى ، تېز ئۇنۇم بېرىدىغان كالىي 100PPM～150PPMگە تەڭ بولغان تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 9320.28 گېكتار بولۇپ ، ئومۇمىي تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ 24 پىرسەنتىنى ، تېز ئۇنۇم بېرىدىغان كالىي 100PPM دىن تۆۋەن بولغان تېرىلغۇ يەر 8931.94 گېكتار بولۇپ ، ئومۇمىي تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ 23 پىرسەنتىنى ، تېز ئۇنۇم بېرىدىغان كالىي 100PPM دىن يۇقىرى بولغان تېرىلغۇ يەر 29 مىڭ 902.57 گېكتار بولۇپ ، ئومۇمىي تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ 77 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ . ناھىيە تەۋەسىدە تۇپراق تەركىبىدىكى كالىي ئونتۇراھالدىن سەل يۇقىرى .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى تۇپراقنىڭ ئونتۇرىچە ئوزۇقلۇق مىقدارى

جەدۋەل : 2 — 27

ئورۇن	ئورگانىك ماددا ئونتۇرچە (%)	ئومۇمىي ئازوت ئونتۇرچە (%)	تېز ئۇنۇم بېرىدىغان ئازوت ئونتۇرچە (PPM)	تېز ئۇنۇم بېرىدىغان فوسفور ئونتۇرچە (PPM)
يامانسۇ يېزىسى	2.06	0.103	44.6	1.08
ئوتبېشى يېزىسى	1.61	0.076	32.7	1.77
ئۇچتۇرپان بازىرى	3.08	0.150	66.7	5.44
ئاقتوقاي يېزىسى	2	0.079	44.3	2.35
ياركۆۋرۈك يېزىسى	1.62	0.083	49.9	1.08
ئاچاتاغ يېزىسى	1.49	0.074	35.3	1.18
ئاقيار يېزىسى	1.57	0.070	41.1	2.08
ئىمامىلىرىم يېزىسى	1.67	0.072	26.7	1.58
يېڭىئاۋات يېزىسى	1.46	0.080	42.8	1.94
ناھىيە بويىچە ئونتۇرچە	1.84	0.0874	42.68	1.90

§3 . يېپىنچا ئۆسۈملۈك

يېپىنچا ئۆسۈملۈكنىڭ تىپى ۋە ئۆسۈش ئەھۋالىغا قاراپ ، تەكرىتاغ رايونى ، قاراتېكە تاغلىق رايونى ، جىلغا تۈزلەكلىك رايونى دەپ ئايرىلىدۇ .

1 . تەكرىتاغ رايونى

يېپىنچا ئۆسۈملۈك ۋېرتىكاللىق تارقىلىش قانۇنىيىتىنى شەكىللەندۈرگەن ، دېڭىز يۈزىدىن 3600 مېتىر

ئېگىز جايلاردا ئاساسەن لىشاينىك ، موختىن ئىبارەت تۆۋەن دەرىجىلىك ئۆسۈملۈكلەر ئۆسىدۇ ، تۇپراق يېتىلىشكە ياشلىغان ، بۇ خىل تۇپراق ئېگىز تاغ مۇزلۇق سازلىق تۇپراق ھېسابلىنىدۇ . دېڭىز يۈزىدىن 2000~3600 مېتىر ئېگىز جايلاردا يامغۇر كۆپ ، ئىسسىقلىق شارائىتى ياخشى بولغاچقا ، ئەمەن ، قوغىجاي ، تىپچاق ، ئۇنچە ئوت ، قانتېپەر ، قارلەيلىسى قاتارلىق ئۆسۈملۈك تۈركۈملىرى ئۆسكەن ، تەسكەي يانباغىرلىرىدا يەنە ئاز ساندا شەمشاد قاتارلىقلار ئۆسكەن بولۇپ ، تاغلىق چىمىلىق ئوتلاق تۇپرىقى ۋە پەسرەك جايلاردا كاشتان تۇپراق يېتىلگەن . 2000 مېتىردىن پەس بولغان پاكارتاغلىق ، چۆللۈك جايلاردا ئاساسەن قامراق ، گىرلەن ، ئىت سىيگەك ، چاكاندا ، قاراتىكەن ، ئازغان ، يۇلغۇن قاتارلىق چۆللۈك بەلۋاغ ئۆسۈملۈك تۈركۈملىرى بولۇپ ، كالتسىيلىق قوڭۇر تۇپراق ، قوڭۇر چۆل تۇپراق قاتارلىق تۇپراقلار ھاسىل بولغان . تېرەك ، سۆگەت قاتارلىقلار تىكلىمە ناھايىتى ياخشى ئۆسىدۇ .

2 . قاراتېكە تاغلىق رايونى

بۇ رايوندا يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر ناھايىتى شالاڭ . پەقەت بىرلا خىلدىن تەركىب تاپقان بولۇپ ، ئاساسەن قامراق ، گىرلەن ، چاكاندا ، شۇرلۇق ، كۆيرۈك ، تۆگە قېرىنى ، ئىت سىيگەك قاتارلىقلار ئۆسىدۇ . تاغ تۇپرىقىنىڭ يېتىلىشى ئاجىز بولۇپ ، ئاساسەن تاغلىق قوڭۇرچۆل تۇپراق ھەمدە شەرقىي قىسىمدىكى چۆللۈكتە يېتىلگەن گىپىس قوڭۇرچۆل تۇپراق قاتارلىقلاردىن ئىبارەت .

3 . جىلغا تۇزلەڭلىك رايونى

1) جەنۇب ۋە شىمالدىكى يانتۇ يەر سېرىق تۇپراق بەلۋېغى

بۇ توشقان دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى تاغنىڭ ئىككى گىرۋىكىگە تەۋە بولۇپ ، ئۇچتۇرپاننىڭ قەدىمىي بوستانلىق تېرىلغۇ رايونى ھېسابلىنىدۇ ، قوڭۇرۇڭ چۆللۈك تۇپراقتا ئاساسەن قامراق ، گىرلەن ، شورلۇق بوغۇم كۆرۈك ، يانتاق ، ئىت سىيگەك ، يۇلغۇن ، ئاز ساندا توغراق ئۆسىدۇ ؛ سۇغىرىش رايونلىرىدا ئاساسەن چىغ ، كۆك بۇيا ، چۇچۇكبۇيا ، چېقىرتىكەن ، ئۇچقۇلاق ئوت ، يۇگىمەچ ئوت ، چىغىرتماق قاتارلىقلار ئۆسىدۇ ، زىرائەتلەردىن بۇغداي ، كۆممىقوناق ، كېۋەز ، شال ، قىزىلچا ، زىغىر ، سېرىق پۇرچاق ، دادۇر قاتارلىقلار ، مېۋىلىك دەرەخلەردىن ئۈرۈك ، ئالما ، شاپتۇل ، ئۈزۈم ، ياڭاق ، ئۇجمە ، نەشپۈت قاتارلىقلار ، دەل - دەرەخلەردىن شىنجاڭ تېرىكى ، ئاق سۇۋادان ، چوڭ يوپۇرماقلىق تېرەك ، جىگدە ، سۆگەت قاتارلىقلار بار . بۇ سېرىق تۇپراق بەلۋېغىدىكى تۇپراقلار سۇغىرىلما - تىنما تۇپراق بولۇپ يېتىلگەن .

2) سايلىق ، پەس پەلەمپەيلىك چۆكۈندە تۇزلەڭلىك بەلۋېغى

بۇ جايىنىڭ يەر ئاستى سۇ ئورنى يۇقىرى ، يەر ئاستى سۇ ئورنى تېشىپ چىققان جايلاردا ئاساسلىقى توم پىيزەك ، قومۇش ئۆسىدۇ ، يەنە سۇپىيىزى ، يېكەن ، توڭگۇز تېرىقى قاتارلىق ئۆسۈملۈك تۈركۈملىرى بار ، قېلىنلىقى ئوخشاش بولمىغان چىرىندى قەۋەت يېتىلگەن بولۇپ ، 40 سانتىمېتىر قېلىنلىقتا چىرىندى سازلىق تۇپراق ۋە چىمىلىق سازلىق تۇپراق ئۇزۇلۇپ جايلاشقان ھەمدە شورلىشىش ھادىسىلىرى مەۋجۇت . ئادەتتىكى زەيكەش يەرلەردە مارا ئوتى ، قومۇش ، چىغ ، چۇچۇكبۇيا ، بۇدۇشقاق ، چىغىرتماق ، كۆلرەڭ مەجنۇنتال ، خوخا قاتارلىقلار ئۆسىدۇ ھەمدە دائىم توم پىيزەك ، توڭگوز تېرىقى قاتارلىق سازلىق ئۆسۈملۈكلىرى ۋە قارا- ئاق تىكەن ، ئازغان قاتارلىق چاتقال ئۆسۈملۈكلىرى ئارىلاش ئۆسكەن ۋە چىمىلىق ھاسىل بولغان ، تېرىقچىلىق قىلىش ئارقىلىق سۇغىرىلما چىمىلىق تۇپراق ، زەي تۇپراق بولۇپ شەكىللەنگەن . بۇ يەر ئىلگىرى بىپايان تاشلاندۇق بوزيەر بولۇپ ، نامۇۋاپىق ھالدا چۇچۇكبۇيا كولانغانلىقتىن ، چىمىلىق تۇپراق ئېغىر دەرىجىدە چۆللىشىپ كەتكەن .

V باب

ھايۋانات ، ئۆسۈملۈك ، قېزىلما بايلىق

§1 . ھايۋانات

1 . ياۋايى ھايۋانلار

ناھىيە تەۋەسىدە ياۋايى ھايۋانلارنىڭ تۈرى كۆپ ، بۇلار ئاساسلىقى مۇنۇلار :

1) سۈت ئەمگۈچىلەر

بۆرە ، يىلپىز ، ياۋا توشقۇز ، ئېيىق ، كۆكمەت ، جەرەن ، غۇلجا ، تاغ ئۆچكىسى ، ياۋا توشقان ، تۈلكە ، قاما ، ياۋا تۆگە ، قۇلان ، تاغ مۆشۈكى ، كىرپە ، يالمانتاقتاق ، ئامبار چاشقىنى ، ئۈي چاشقىنى ، شەپەرەڭ قاتارلىقلار بار .

2)قۇشلار

ئۇلار ، قىرغاۋۇل ، تاغ كەكلىكى ، كەكلىك ، قاغا ، سۇرقۇشقاچ ، ئاق قۇشقاچ ، سېرىق قۇشقاچ ، تاغ سېرىق چۈمچۇقى ، تورغاي ، قارا قۇشقاچ ، پۈپۈكلۈك قۇشقاچ ، ياۋا تورغاي ، سۇرەتقاش ، قارلىغاچ ، كۆك كەپتەر ، كاككۇك ، تۆمۈر تۇمشۇق ، سۇ قۇشقىچى ، تۇرۇلغا ، تۇرنا ، ئاق قوتان ، مۆشۈكياپىلاق ، تاغ بۇركۈتى ، تازقارا ، كۆك بويۇن بۇلبۇل قاتارلىقلار بار .

3) ھاشاراتلار

دائىم ئۇچرايدىغانلىرىدىن چېكەتكە ، ياپىۋەك ، يىڭناغۇچ ، پاشا ، چۈن ، قاراچېكەتكە ، ياۋا ھەرە ، يالتىراق قوڭغۇز ، زەي قۇرۇتى ، كۆك پىت ، خانقىز ، قوي پىتى ، چاقچىقىر ، سازاك قۇرت ، چۈمۈلە ، موزايىبشى ، سۇزۇلۇكى قاتارلىقلار بار .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى ھاشاراتلار 16 ئەترەت ، 51 تۈرگە بۆلۈنىدۇ :

ئىلاستىك قۇيرۇقلۇقلار ئەترىتى : تەڭگىچىلىك قۇرتلار

تۈز قاناتلىقلار ئەترىتى : قاناتسىز تەك تىرناقلىق قىسقا مۇڭگۈزلۈك كۆك قاشقا چېكەتكە ، غەيرىي تۈسلۈك كىچىك چېكەتكە ، گىرپوقاق چېكەتكىسى .

يانپاش قاناتلىقلار ئەترىتى : كۆك چېرىپاشكا .

غەيرىي قاناتلىقلار كەنجى ئەترىتى : غەربىي شىمال چىپار چېرىپاشكىسى ، قىزىل رەڭلىك كىچىك پوقاق ، تورقاناتلىق چېرىپاشكا ، تۆش قاسرىقى قىسقا ئۇزۇن قاناتلىق يوپۇرماقلىق چېرىپاشكىسى ، توغرا يوللۇق ئۇزۇن قاناتلىق قىزىل چېرىپاشكا .

كەك قاناتلىقلار ئەترىتى : تۈتۈق قالقانلىق يوپۇرماق تومۇزغىسى ، يوللۇق چۆل يوپۇرماق تومۇزغىسى ، ئالتە چىكىتلىك يوپۇرماق تومۇزغىسى ، مۇڭگۈزسىمان يوپۇرماق قارا تومۇزغىسى ، ئىككى چىكىتلىك چۆپ يوپۇرماق تومۇزغىسى ، چىپار چۆل يوپۇرماق تومۇزغىسى .

تەڭ قاناتلىقلار كەنجى ئەترىتى : سۆگەت كۆك پىتى ، تۆمۈر چوققىسى سۆگەت تۈكلۈك كۆكۈيۈنى ، تۆمۈر چوققىسى كۆك پىتى ، ئىككى قۇيرۇقلۇق سۇ كۆك پىتى ، ئورىغۇچى قارا كۆك پىت .

تومۇر قاناتلىقلار ئەترىتى : تۆمۈر چوققىسى تەكشى قوڭۇر ئالتۇنكۆز ، خەنشى قوڭۇر ئالتۇنكۆز ، تۆمۈر چوققىسى پايدىلىق ئالتۇنكۆز ، بىجارچى قوڭۇر كومۇتىسى ، شىمالىي تەكشى قوڭۇر ئالتۇنكۆز ، كاللەكبەسەي تۈن پەرۋانىسى ، كۆكتات كۆك پىت ھەرىسى ، پاپىلىئوكسۇتۇس كېپىنىكى ، كىچىك قارا كۆك ھەرە ، سېرىق كېپىنەك ، مۇڭگۈزلۈك ھەرە .

غىلاپ قاناتلىقلار ئەترىتى : دېچاڭگىن پوستلاقخورى ، ئېگىز تاغ پوستلاقخورى ، تەڭرىتاغ يىتىيوگېنىس پوستلاقخورى ، قارا يوللۇق ئورمان پوستىلاقخورى ، چاسا چىپار قوڭغۇز ، قارا ئانا پلازما تېزەكچى قوڭغۇز ، ئالاتاغىل كۈلۈك ، كۆپ چىكىتلىك چىمىلداق كۆز ئۇزۇن بۇرۇتلۇق قوڭغۇز ، قىسقا قاناتلىق ئۇزۇن بۇرۇتلۇق قوڭغۇز ، تاياقچىسىمان ئۇزۇن بۇرۇتلۇق سېرىق چىپار قوڭغۇز ، قىسقا قالقانلىق ئۇزۇن بۇرۇت قارچوققا قوڭغۇزى ، كۆپ قاناتلىق تاغ يوپۇرماق قوڭغۇزى ، بۇرۇتلۇق قوڭغۇز ، سېرىق قارا پارقىراق يوپۇرماق قوڭغۇزى ، چىپار چېرىپاشكا ، ئۇزۇن ساپاق خارتوملۇق قوڭغۇز ، يەتتە چىكىتلىك خانقىز ، ئون ئۈچ چىكىتلىك خانقىز .

توزغاق قاناتلىقلار ئەترىتى : سۆگەت يوپۇرمىقى ئۈچلۈق پەرۋانىسى ، ئاق تور يىلتىزلىق بۇغداي پەرۋانىسى ، قارا تېرەك ـ سۆگەت يوپۇرمىقى پۈرلەشتۈرگۈچى كىچىك كېپىنەك ، يوپۇرماق پۈرلەشتۈرگۈچى كىچىك پەرۋانە ، قارىغاي يىپچە كىچىك كېپىنىكى ، كۈلرەڭ يېشىل يوپۇرماق پۈرلەشتۈرگۈچى ئىنچىكە كېپىنىكى ، تەڭرىتاغ يوپۇرماق پۈرلەشتۈرگۈچى ئىنچىكە كېپىنىكى ، كىچىك چىراغ پەرۋانىسى ، تەڭگە گۈللۈك چىراغ پەرۋانىسى ، شەمشەرسىمان تۈن پەرۋانىسى ، بېگىزسىمان كىچىك تۈن پەرۋانىسى ، بولۇتسىمان كۈلرەڭ تۈن پەرۋانىسى ، قوغۇشۇن رەڭلىك تۈن پەرۋانىسى ، قايچىسىمان كۈلرەڭ تۈن پەرۋانىسى ، كۈلرەڭ تۈن پەرۋانىسى ، سوس قىزغۇچ تۈن پەرۋانىسى .

كېپىنەكلەر كەنجى ئەترىتى : ئاق كېپىنەك ، چىپار توزانلىق كېپىنەك ، كىچىك تەڭگىسىمان ۋانىس سۇس قىزغۇچ پۇرچاق ئاق كېپىنىكى ، زەنجىرسىمان خىرە كۆزلۈك كېپىنەك ، ئاق چىپار كۆزلۈك كېپىنەك ، ئادەتتىكى كۈلرەڭ كېپىنەك .

قوش قاناتلىقلار ئەترىتى : سۆگەت كۆكۈيۈنى ، پارازىت چىۋىن ، قىزىل قۇيرۇق سۇر چىۋىن ، قارا قۇيرۇقلۇق چىۋىن ، ئىلمەكلىك زىغىر چىۋىنى ، تۈز يوپۇرماقلىق زىغىر چىۋىنى ، ماڭلايلىق سۇر چىۋىن ، تاجىك كۈمۈش رەڭ سۇر چىۋىنى .

بۇرگىلەر ئەترىتى : نازۇك بۇرگە ، پاكارنازۇك بۇرگە ، قىسقا بۇرۇتلۇق قوش تىكەنلىك بۇرگە ، ئادەم بۇرگىسى ، ماڭلايلىق بۇرگە .

پەردە قاناتلىقلار ئەترىتى : سېرىق يوللۇق يەر ھەرىسى ، كۈلرەڭ يەر ھەرىسى ، قاتتىق تېرىلىك يەر ھەرىسى ، قارا ئارا سىزىقلىق يەر ھەرىسى ، چوتكىسىمان قىزىل يەر ھەرىسى ، بېدە ھەرىسى ، قارا ھەرە ، قىل ھەرە ، قىزىل پۇتلۇق ھەرە ، قىسقا تۈۋرۈكسىمان ھەرە ، كىچىك تۈۋرۈكسىمان ھەرە ، سۆسۈن ياغاچ ھەرە ، شىمال تاغىل ھەرىسى ، سېرىق ياۋا ھەرە ، پارقىراق گۈل ھەرىسى ، سېرىق گۈل ھەرىسى ، قارىغاي گۈل ھەرىسى ، غەربىي شىمال گۈل ھەرىسى ، كۆز بويامچى گۈل ھەرىسى ، يەر ئاستى قارا گۈل ھەرىسى .

يىڭناغۇچلار ئەترىتى : يىڭناغۇچ .

ياچىۋەكلەر ئەترىتى : ياچىۋەك .

تۈكسىزلەر ئەترىتى : سازاڭ قۇرۇت .

4) يەر بېغىرلىغۇچىلار

يىلان ، كەسلەنچۈك ، چۆل كەسلەنچۈكى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت .

قوش ماكانلىقلار : يېشىل پاقا ، گۆشلۈك پاقا ، چارپاقا قاتارلىقلاردىن ئىبارەت .

5) ئۆمۈچۈكسىمانلار

ئۆمۈچۈك ، چايان قاتارلىقلاردىن ئىبارەت .

6) كۆپ ئاياغلىقلار

مىئىئاياغ قاتارلىقلار .

7) بېلىقلار

تېرىسكا بېلىقى ، گومغۇزۇس بېلىقى ، كىچىك چورتان بېلىق ، شىنجاڭ بېلىقى .

§ 2 . ئۆسۈملۈك

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە 56 ئائىلىگە ، 205 ئۇرۇقداشقا ، 347 تۇرگە تەۋە ياۋا ئۆسۈملۈك ، جۈملىدىن 43 ئائىلىگە ، 81 ئۇرۇقداشقا ، 171 تۇرگە تەۋە ياغاچ غوللۇق ئۆسۈملۈك ، 135 خىل دورىلىق ئۆسۈملۈك بار .

ياغاچ غوللۇق ئۆسۈملۈكلەر ئاساسەن توغراق ، داغال قارىغاي ، شىنجاڭ تېرىكى ، جىغان ، جىگدە ، سۆگەت ، چوڭ يوپۇرماقلىق دۇپ ، تىكەنلىك قىزىل باردىن ئىبارەت .

سامان غوللۇق ئۆسۈملۈكلەردىن قارىغان ، قامراق گىرلەن ، شورلۇق بوغۇم كۆرۈك ، ئىت سىيگەك ، چانقال سۇۋاق ، قامچىئوت ، ئۆگۈنەك ، قىستاج ، قامقاق ، قۇملۇق سېلېۋى ، چۆل قىلتاماق ، تارلاپ ، تىپچاق ، خوخا تىكەن ، قوغىجاي ، كىرپەباش ، قوموش ، چىغ ، ئەمەن ، كىلەپ ، جىلغا ئوتى ، ئازغان ، يىكەن ، ماڭدار ، سۇقاپىقى ، يانتاق ، سېرىق چېچەك بېدە (ياۋا بېدە) ، چىغىرتماق ، خاللۇس ئوتى ، كۆپ يوپۇرماقلىق پىياز ، ياۋا كۆرە ، توم پىيازەك ، قوغجاي قاتارلىقلار بار .

دورىلىق ئۆسۈملۈكلەردىن ھىندى يۈلتۈز گۈلى ، ئاق مەخمەل ، قار لەيلىسى ، مامكاپ ، سېرىق يۆگەي ، پاقا يوپۇرمىقى ، پەربون ، يەر مەدىكى ، كەرمان ، چۇچۇكبۇيا ، قانتېپەر ، چاكاندا ، قوراي قاتارلىقلار بار .

§ 3 . قېزىلما بايلىق

1 . مېتال مىنېراللىرى

1) ئالىيۇمىن ، سىنك ، مىس كېنى

بۇ كان ناھىيە بازىرىنىڭ جەنۇبىنىڭ قىيپاش شەرقىغە 60 نەچچە كىلومېتىر كېلىدىغان دۆڭ چوققىسى رايونىغا جايلاشقان ، جەنۇبتىن شىمالغا ئۇزۇنلۇقى 1.5 كىلومېتىر ، شەرقتىن غەربكە كەڭلىكى 0.5 كىلومېتىر كېلىدۇ ، بەش كان بەلۋېغىغا بۆلۈنىدۇ ، 42 كان گەۋدىسى بار . ئۇنىڭ شەكلى تومۇرسىمان ، قاتلامسىمان ، تاختىسىمان ، لىنزىسىمان ۋە شىنا شەكىللىك تومۇرسىمان كېلىدۇ . قۇرۇلمىسى كاللەكسىمان ، يولسىمان ، داغسىمان ، ئىنچىكە تومۇرسىمان ، يۈلتۈزسىمان ۋە قىرلىق شېغىلسىمان كېلىدۇ . مېتال مىنېرالاردىن چاسا قوغۇشۇن رۇدىسى ئاساسلىق ئورۇندا تۇرىدۇ ، يالتىراق سىنك رودىسى 2 ـ ئورۇندا تۇرىدۇ ، باشقىلىرىدىن سېرىق مىس رۇدىسى ، سېرىق تۆمۈر رۇدىسى ھەمدە قوغۇشۇن ، سىنك ، بىستىن ئىبارەت ئىككىلەمچى

مىنېراللار بار . تومۇرتاش مىنېراللىرى كالتسىت ، دولومىت ، بارتى ، گىپىستىن تەركىب تاپقان . مىنېراللارنىڭ ساقلىنىش تەرتىپى مۇنداق : سېرىق مىس رۇدىسى ← يالتىراق سىنك رۇدىسى ← چاسا قوغۇشۇن رۇدىسى ← بارىتتىن ئىبارەت . قوغۇشۇن مىقدارى 0.5 % ~ 49.19 % ، سىنك 1 % ~ 3 % . زاپىسى C1 دەرىجىلىك قوغۇشۇن 19 مىڭ 800 توننا ، C2 دەرىجىلىك سىنك 0.71 توننا ، C2 دەرىجىلىك مىس 800 توننا ، كۈمۈش 36.96 توننا ، كادمىي 523.23 توننا ، گىرمانىي 22.32 توننا .

2) سىماب (سترونتىسىي) كېنى

بۇ كان ناھىيە بازىرىنىڭ 107 كىلومېتىر شەرقىي جەنۇبىدىكى يومىلاققا جايلاشقان بولۇپ ، ئۇچ كان گەۋدىسىگە ئايرىلىدۇ . 1 ـ نومۇرلۇق كان بەلۋېغى كان رايونىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا جايلاشقان ، ئۇچ تومۇردىن تەركىب تاپقان بولۇپ ، يېتىش ھالىتى 70° ~ 80 قىيپاش بۇلۇڭ شەكلىدە ، كان تومۇرىنىڭ قېلىنلىقى 0.2 ~ 0.3 مېتىر ، ئۇزۇنلۇقى 250 مېتىر ، 230 مېتىر ، 170 مېتىر بولۇپ ، مىنېراللىشىشى خېلى ياخشى . 2 ـ نومۇرلۇق كان بەلۋېغى كان رايونىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان بولۇپ ، ئۇچ كان تومۇرىدىن تەركىب تاپقان ، يانتۇلۇقى بەكمۇ تىك ، كان تومۇرىنىڭ قېلىنلىقى 0.1 ~ 0.3 مېتىر ، ئۇزۇنلۇقى 100 ~ 300 مېتىر كېلىدۇ ، مىنېراللىشىشى ئادەتتىكىدەك . 3 ـ نومۇرلۇق كان بەلۋېغى كان رايونىنىڭ غەربىي شىمالىغا جايلاشقان ، ئىككى چوڭ كان تومۇرىدىن تەركىب تاپقان ، يانتۇلۇق بۇلۇڭلىرى بەكمۇ تىك ، كان تومۇرىنىڭ قېلىنلىقى 0.2 مېتىر ئەتراپىدا كېلىدۇ ، ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 0.3 كىلومېتىر بولۇپ ، مىنېراللىشىشى خېلى ياخشى . رۇدا مىنېراللىرىدىن چاچما رۇدا ، سىرتاش ـ چاسا قوغۇشۇن رۇدىسى ، سىرتاش ـ سېرىق مىس رۇدىسى بار . پايدىلىق مىنېراللاردىن دالاشپاتلىق قۇم تاش ، چاسا قوغۇشۇن رودىسى ، ئاز مىقداردا سېرىق تۆمۈر رۇدىسى بار . تومۇر تاش مىنېراللىرىدىن بارىت ، فىلىيۇئوردىت ۋە كۋارتىس بار . رۇدا سورتلىرىدىن سىمابنىڭ سورتى ئەڭ تۆۋەن بولۇپ ، 0.003 % كە ، ئەڭ يۇقىرى بولغاندا 0.36 % كە ، ئوتتۇرىچە 0.01 % ~ 0.01 % كە يېتىدۇ ، كۆپ قىسمىنى سانائەت سورتى قىلىشقا بولمايدۇ ، كان ياتمىسىدا ئومۇمىيۈزلۈك سترونتىسىي ئېلېمېنتلىرى تەڭ ھاسىل بولغان ، C2 دەرىجىلىك سىماب زاپىسى 5.55 توننا ، سترونتسىيىنىڭ گېئولوگىيىلىك زاپىسى 1.083 توننىغا يېتىدۇ .

3) قوغۇشۇن توپا كېنى

بۇ كان ناھىيە بازىرىنىڭ تەخمىنەن 50 كىلومېتىر شىمالىدىكى ئايلى تاغ كان رايونىغا جايلاشقان بولۇپ ، رۇدا تەركىبلىك جىنىسلارنىڭ قېلىنلىقى 48.7 ~ 365.6 مېتىرغا يېتىدۇ ، رۇدا قەۋىتى كۆپ قاتلامسىمان شەكىلدە قاتلام ئارىسىدىكى يالانما يۈزىدە پەيدا بولغان . گۈنگۈت تېرەك بىلەن ئايلىدىن ئىبارەت ئىككى كان رايونىدا كان گەۋدىسى كۆپ ئېچىلىپ قالغان ، سۈپىتى ياخشى ، پۈرۈلمىلەر ئۇزۇلۇپ يېتىلگەن ، كان قەۋىتىنىڭ ئاستى ـ ئۈستى قىسمى بىرقەدەر ساپ ھاك تاشتىن تەركىب تاپقان ، تەگلىك قىسمى كان ھاسىل بولۇشتىن ئىلگىرىكى كارسىت ئۆڭكۈرلىرىدىن يېتىلگەن ، قىسمەن كان گەۋدىسى ئۆڭكۈرگە تىنىپ قالغان ، كان گەۋدىسىنىڭ يەككە ئۇزۇنلۇقى 30 ~ 255 مېتىر ، قېلىنلىقى 0.1 ~ 10 مېتىر ، ئادەتتە 0.5 ~ 1.5 مېتىر كېلىدۇ . ئۇنىڭ شەكلى قەۋەتسىمان ۋە ئۆڭكۈرسىمان ھالەتتە كېلىدۇ ، لىنزىسىمان ، خالتىسىمان ، تەرتىپسىز ھەرە چىشسىمان شەكىلدىكىسىمۇ بار . مىنېراللار سۇلۇق قاتتىق ئالىيۇمىننى ئاساس قىلىدۇ . بېلىق تۇخۇمىسىمان ، پۇرچاقسىمان ، تومۇرسىمان ۋە قىرلىق شېغىلسىمان قۇرۇلمىلار ھاسىل بولغان . قارامتۇل كاللەكسىمان بولغانلىرى يۇقىرى تۆمۈرلۈك ، سىلتسىيلىق تىپقا كىرىدۇ . رۇدا سورتلىرىدىن ئالىيۇمىن ئوكسىد ئادەتتە 50 % ~ 70 % كە ، سىلتسىي ئوكسىد 8 % ~ 12 % كە ، تۆمۈر ئوكسىد 13 % ~ 18 % كە ، تىتان ئوكسىدى 1.6 % ~ 2.2 % كە يېتىدۇ . C1 دەرىجىلىك زاپىسى 7900 توننا ، C2 دەرىجىلىك زاپىسى 576 مىڭ 500 توننا .

4) سۇرمە كېنى

بۇ كان ناھىيە بازىرىنىڭ تەخمىنەن 60 كىلومېتىر غەربىي شىمالىدىكى يامانسۇ قىرغىز مىللىي يېزىسىغا جايلاشقان بولۇپ ، سۇرمە تەركىبىنىڭ ئوتتۇرىچە سورتى % 40كە يېتىدۇ ، كان گەۋدىسىنىڭ چوڭقۇر قىسمىدىن ئالتۇن چىقىدۇ ، ئۇنىڭ مىقدارى ھەر تونناسىنىڭ 3.08 ～ 5.54 گىرامغا يېتىدۇ .

5) سېرىق تۆمۈر كېنى

بۇ كان ئايلى تاغلىق رايونىدىكى ئالىيۇمىن توپا كېنىنىڭ 8 كىلومېتىر سىرتىغا جايلاشقان بولۇپ ، جۇڭگو-قىرغىزىستان چېگرىسىغا 3 كىلومېتىر كېلىدۇ ، قاتناش قولايسىز ، سورتى % 11 ～ % 3.38 ، سورتى تۆۋەن ، كۆلىمى كىچىك .

2 . مېتاللوئىد مىنېراللىرى

1) گىپىس كېنى

ئوتتۇرا ـ ئاستىنقى تاشكۆمۈر ئوتدېلى يەر قاتلىمىدىن چىقىدۇ ، ئاساسەن تۆت قەۋەت رۇدا بار . 1 ـ قەۋىتى ئانچە مۇقىم ئەمەس . قېلىنلىقى 0.005 ～ 0.045 كىلومېتىر ، ئوتتۇرىچە قېلىنلىقى 0.017 كىلومېتىر ، كان گەۋدىسىنىڭ ئۆزۈنلۇقى 0.9 ～ 1 كىلومېتىر كېلىدۇ . 2 ـ قەۋىتى بىر قەدەر مۇقىم بولۇپ ، قېلىنلىقى 0.025 ～ 0.027 كىلومېتىر ، ئۆزۈلمىلەرنىڭ داۋاملاشقان ئۆزۈنلۇقى بەش كىلومېتىردىن ئاشىدۇ . 3 ـ قەۋىتىدىكى رودا قاتلىمىنىڭ قېلىنلىقى 0.011 ～ 0.017 كىلومېتىر ، كان گەۋدىسىنىڭ ئۆزۈنلۇقى 0.2 ～ 0.25 كىلومېتىر كېلىدۇ ، 4 ـ قەۋىتىدىكى كان گەۋدىسىنىڭ قېلىنلىقى 0.01 كىلومېتىر ، ئۆزۈنلۇقى بىر كىلومېتىر كېلىدۇ ، سۇپىتى ئەڭ ياخشى ، سورتى كالتسىي سۇلفات % 55 بولۇپ ، سۇ تەركىبلىك گىپىستىن تەركىب تاپقان ، زاپىسى 2300 توننادىن ئاشىدۇ .

يەنە بىر جايدىكى گىپىس كېنى كان گەۋدىسىنىڭ ئۆزۈنلۇقى ئالتە كىلومېتىر ، قېلىنلىقى 0.1 ～ 0.4 كىلومېتىر ، ئوتتۇرىچە قېلىنلىقى 0.12 كىلومېتىر كېلىدۇ ، گىپىس ساپ ئاق رەڭلىك قارسىمان گىپىس ، ئۇششاق دانچىلاردىن تەركىب تاپقان ، سورتى كالتسىي سۇلفات % 53.5نى ئىگىلەيدۇ ، زاپىسى 400 مىليون توننادىن ئاشىدۇ . كۆپ قىسىملىرى يەر يۈزىدە ئېچىلىپ قالغان بولۇپ ، قېلىنلىقى زور ، گىدروگېئولوگىيىلىك شارائىتى ئاددىي ، ئۇچۇقچىلىقتا قېزىشقا باب كېلىدۇ .

يەنە بىر ئۈرۈندا گىپىس كېنى بولۇپ ، ئاستىنقى ، ئوتتۇرا تاشكۆمۈر ئوتدېلى يەر قاتلىمىدىن چىقىدۇ . ئۆزۈلمە قاتلاملىرى بۈزۈلۈپ كەتكەچكە ، كان قەۋىتى ئۈرۈن ئالمىشىپ ئۇچ بۆلەككە بۆلۈنۈپ كەتكەن ، كان گەۋدىسى قاتلامسىمان بولۇپ ، خېلى تۇراقلىق . 1 ـ بۆلىكىنىڭ ئۆزۈنلۇقى تۆت كىلومېتىر ، ئوتتۇرىچە قېلىنلىقى 0.02 كىلومېتىر ، كان گەۋدىسى شەرقىي شىمالغا قاراپ قىرغىزىستان تەۋەسىگە سوزۇلۇپ بارىدۇ . 2 ـ بۆلىكى 1 ـ بۆلەكتىكى كان گەۋدىسىنىڭ 0.15 كىلومېتىر غەربىي جەنۇبى ئۇچىدا بولۇپ ، ئوتتۇرىچە قېلىنلىقى 0.01 كىلومېتىر ، كان گەۋدىسىنىڭ ئۆزۈنلۇقى 0.15 كىلومېتىر . 3 ـ بۆلىكى 2 ـ بۆلەك كانىنىڭ بىركىلومېتىر غەربىدە بولۇپ ، كان قەۋىتىنىڭ قۇرۇلمىسى قاتتىق بۈزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان ، يېتىش ھالتىنىڭ ئۆزگىرىشى زور ، ئۆزۈنلۇقى 1.5 كىلومېتىر ، ئوتتۇرىچە قېلىنلىقى 0.04 كىلومېتىر كېلىدۇ ، بۇ كان ساپ ئاق رەڭلىك ئۇششاق دانچىلاردىن تەركىب تاپقان . سۇپىتى ياخشى ، سورتى % 96.58 تەن يۇقىرى ، زاپىسى 52 مىليون تونا ، ئارىلاشمىلار ئاز ، رۇدىلارنى تاللىماي بىۋاستە پايدىلىنىشقا بولىدۇ .

2) ھاك تاش كېنى

1 ـ ھاك تاش كېنى ناھىيە بازىرىنىڭ 16 كىلومېتىر غەربىي جەنۇبىغا جايلاشقان ، ئالاساينىڭ يەتتە كىلومېتىر جەنۇبىدىكى ئۇستۇنكى كېمبىرىي — ئاستىنقى ئوردوۋىك ئوتدېلىنىڭ چۈجىنتا توپىنىڭ ئۈچى

قىسمىدىن چىقىدۇ . تېگى كۈلرەڭ قارامتۇل كاللەكسىمان مارىلدىن تەركىب تاپقان ، ھاك تاش كۆكۈش كۈلرەڭلىك بولۇپ ، قېلىن قاتلامسىمان كېلىدۇ ، شەرقتىن غەربكە قاراپ سوزۇلغان ، كان قەۋىتىنىڭ قېلىنلىقى شەرقتىن غەربكىچە ئوخشاش ئەمەس ، شەرق تەرەپتىكىلىرى نېپىزرەك بولۇپ ، قېلىنلىقى 0.03 كىلومېتىر ئەتراپىدا كېلىدۇ ، غەرب تەرەپتىكىلىرى قېلىنراق بولۇپ ، تەخمىنەن 0.05 كىلومېتىر ، ئەڭ قېلىن بولغانلىرى 0.07 كىلومېتىر كېلىدۇ ، زاپىسى 4 مىليون 940 مىڭ توننا . قىسمەن بۆلەكلىرىدىن ئەۋرىشكە ئېلىپ ئانالىز قىلىنىشىچە ، سورتلۇق كالتسىي ئوكسىد مىقدارى 53.77 % ~ 54.95 % ، ماگنىي ئوكسىد مىقدارى 0.17 % ~ 0.68 % بولۇپ ، رۇدا سۈپىتى خېلى ياخشى ئىكەن .

2 ـ ھاك تاش كېنى ئوتبېشى يېزىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى توسما كەنتىنىڭ تۆت كىلومېتىر جەنۇبىغا جايلاشقان بولۇپ ، زاپىسى 2 مىليون توننىدىن ئاشىدۇ . سورتلۇق بولغان كالتسىي ئوكسىدى 53 %تىن يۇقىرى . زىيانلىق ئارىلاشما ماددا تەركىبلىك ماگنىي ئوكسىدى ئادەتتە 0.2 % ~ 0.60 % ئارىلىقىدا ، ئايرىملىرى 1.09 % ~ 1.36 %كە يېتىدۇ ، گىدروگېئولوگىيىلىك شارائىتى ئاددىي ، ئوچۇقچىلىقتا ئېچىپ پايدىلىنىشقا باب كېلىدۇ .

3 ـ ھاك تاش كېنى يامانسۇ قىرغىز مىللىي يېزىسىنىڭ گۇنگۇنتېرەك چارۋىچىلىق رايونىغا جايلاشقان . ئوتتۇرا ـ تۆۋەنكى تاشكۆمۈر ئوتدېلى يەر قاتلىمىدىن چىقىدۇ ، ئاساسەن كۈلرەڭ ھاك تاشتىن تەركىب تاپقان . قېلىنلىقى 0.047 ~ 0.357 كىلومېتىرغا يېتىدۇ ، بۇ يەر قاتلىمىدا پۇرۇلمىلەر يېتىلگەنلىكتىن ، كۆپ قېتىم قايتا ـ قايتا ئېچىلىپ قالغان ، شۇڭا زاپىسىنى تەكشۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ .

3) دولومىت كېنى

بۇ كان سۆگەتبۇلاق ، ئاقساي ، سايلىقنىڭ غەربىي قىسمى ، قاراتاغ ، تۇسگەنبۇلاق ، ئاچاتاغ يېزىسىنىڭ غەربىي جەنۇبى قاتارلىق جايلارغا جايلاشقان بولۇپ ، خېلى زور كۆلەمدە دولومىت رۇدىسى بار . سۆگەتبۇلاق دولومىت كېنىنىڭ كان گەۋدىسى ناھىيە بازىرىنىڭ 46 كىلومېتىر غەربىي جەنۇبىغا جايلاشقان بولۇپ ، ئاستىنقى كېمبىرىي ئوتدېلىدىكى شور بۇلاق گۇرۇپپىسىنىڭ ئاستىنقى قىسمى ۋە ئۈستۈنكى قىسمىدىن چىقىدۇ ، ئاستىنقى قىسمىدىكى دولومىت ئاچ قىزىل ، كۈلرەڭ قېلىن قاتلامسىمان بولۇپ ، قېلىنلىقى 0.11 كىلومېتىر ، ئۇزۇنلۇقى 25 كىلومېتىر كېلىدۇ . سورتلۇق بولغان كالتسىي ئوكسىد 30.4 %كە يېتىدۇ . ئۈستۈنكى قىسمىدىكى دولومىتلارنىڭ ھەممىسى ئاچ قىزىل رەڭلىك قېلىن قەۋەتسىمان كېلىدۇ ، قېلىنلىقى 0.23 ~ 0.24 كىلومېتىر ، ئۇزۇنلۇقى 25 كىلومېتىر كېلىدۇ ، سورتلۇق كالتسىي ئوكسىد 35.33 %كە يېتىدۇ ، ئىستىقباللىق زاپىسى 2 مىليارد 887 مىليون توننا . دولومىتنىڭ كۆپ قىسمى 1 ـ دەرىجىلىك بولۇپ ، ئېرىتمە ، كالتسىي ماگنىيلىق فوسفورلۇق ئوغۇت ۋە ئوتقا چىداملىق ماتېرىيال قىلىشقا بولىدۇ .

4) سېغىز توپا كېنى

بۇ كان يېڭىئاۋات يېزىسىنىڭ قۇتچى كەنتى ئەتراپىغا جايلاشقان بولۇپ ، يۇرا سىستېمىسىدىكى يەر قاتلىمىنىڭ ئۈچىدىن چىقىدۇ ، ئۇ گېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈلمىگەن ، جىمىسار فار ـ فۇر قاچا زاۋۇتىنىڭ تەجرىبە قىلىشىدىن مەلۇم بولۇشىچە ، سېغىز توپا كېنىنىڭ سۈپىتى داڭلىق نىڭشيا شىزويشەن فار ـ فۇر قاچا زاۋۇتى ئىشلىتىۋاتقان يەرلىك خام ئەشيا ـ ماتېرىياللىرىنىڭ سۈپىتىنى بېسىپ چۈشىدىكەن .

ناھىيە تەۋەسىدىكى يەنە كۆپلىگەن بىناكارلىق ماتېرىياللىرى قېزىلما بايلىقى ئۈستىدە گېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلمىدى ، مەسىلەن : تەڭرىتاغ ئەتراپلىرىدىكى مەرمەر تاش ، ئالىيۇمىن ئوكسىدلىق جىنس ، جەنۇبىي تاغ ئەتراپلىرىدىكى ھاك تاش ، دولومىت ، قۇيما تاش خام ئەشيالىرىدىن دىئابار ، يۇمشاق جىنسلىق ماتېرىياللاردىن بازالىت ، تاختا تاش ، يوللۇق تاش قاتارلىقلاردىن ئىبارەت .

قاراقول تېغى فوسفور كېنى ئوتبېشى يېزىسى تەۋەسىگە جايلاشقان ، كەلپىن ئۈزۈلمە بۆلىكى شىمالىي

تارىم قۇرۇلما بەلۋىغىغا تەۋە بولۇپ ، جېنىدەن ئوتدېلى سۇگەت بۇلاق گۇرۇپپىسى بىلەن ئاستىنقى كېمبىرىي ئوتدېلى شور بۇلاق گۇرۇپپىسىدىكى رودا جىنس سىستېمىسىدىن چىقىدۇ ، زاپاسى 7 مىليون تونىنا ، سورتى 2 % ～ 3 % . كان قەۋىتىنىڭ ئۈستى ، تېگىدىكى تاغ جىنسلىرىنىڭ مېخانىكىلىق ـ فىزىكىلىق ئىقتىدارى ناھايىتى ياخشى ، گىدروگېئولوگىيىلىك شارائىتى ئاددىي بولۇپ ، قول بىلەن ساپ رۇدىلارنى تاللاشقا بولىدۇ . ئاقسايى فوسفور كېنى ناھىيە بازىرىنىڭ تەخمىنەن 18 ～ 25 كىلومېتىر غەربىي جەنۇبىغا جايلاشقان . تېبىز دېڭىز فاتسىيىلىك چۆكۈندە فوسفورلۇق كاللەك جىنس تىپلىق كان ياتمىسىغا تەۋە بولۇپ ، جېنىدەن سىستېمىسى ۋە كېمبىرىي سىستېمىسىدىن چىقىدۇ ، فوسفور كان قەۋىتى ئاساسەن چاقماق تاش قەۋەتلىرىدە ساقلانغان بولۇپ ، يۇرۇش يۇنىلىشىنى بويلاپ نېپىزلەش ئۇچى يوقىلىش ياكى ئۇزۇلمە قاتلاملىرى بۇزۇلۇشتەك ھادىسىلەر ساقلانغان . كان گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 6 . 24 كىلومېتىر ، قېلىنلىقى ئادەتتە 0 . 1 ～ 0 . 6 مېتىر كېلىدۇ ، ئايرىملىرىنىڭ 0 . 8 مېتىرغا يېتىدۇ ، C1 دەرىجىلىك زاپاسى 72 مىڭ 200 تونىنا ، سورتى % 10تىن يۇقىرى .

تۈسگەنبۇلاق فوسفور كېنى ئاچاتاغ يېزىسىغا جايلاشقان ، تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي شىمالى چېتىدىكى كەلپىن ئۇزۇلمە بۈلىكىگە تەۋە بولۇپ ، يەر يۈزىدە ئېچىلىپ قالغان ئەك قەدىمكىلىرى يىراق قەدىمىي ئېراتىمى ئاقسۇ توپىدىكى كرىستاللاشقان تارشا جىنسىتىن ، ئەك يېڭىلىرى 4 ـ سىستېمىدىكى ئاستىنقى يېڭىلىنىش ئوتدېلى غەربىي يۈرت گۇرۇپپىسىغا تەۋە بولغان شېغىل تاشلاردىن تەركىب تاپقان . فوسفورلۇق يەر قاتلاملىرى ئاستىنقى كېمبىرىي ئوتدېلى شوربۇلاق گۇرۇپپىسىدىن ئىبارەت بولۇپ ، ئۇچ قەۋەت فوسفورلۇق كاللەك جىنس بار ، زاپاسى 6 مىليون 955 مىڭ تونىنا ، سورتى % 10 ～ % 20 .

سۇگەتبۇلاق فوسفور كېنى ئاقيار يېزىسى تەۋەسىگە جايلاشقان بولۇپ ، زاپاسى 9 مىليون 495 مىڭ تونىنغا ، سورتى % 8 ～ % 12كە يېتىدۇ .

تۈزتاغ فوسفور كېنى سۇگەتبۇلاق كان رايونىنىڭ ئۇچ كىلومېتىر شەرقىي شىمالىغا جايلاشقان ، فوسفور تەركىبى ئەك يۇقىرى ، ئەك ياخشى ، سورتى % 8 . 13كە ، زاپاسى 2 مىليون تونىنغا يېتىدۇ .

بەلبۇلاق فوسفور كېنى سۇگەتبۇلاق كان رايونىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى تاغلىق رايونغا جايلاشقان بولۇپ ، فوسفور تەركىبى % 7 . 3 ～ % 29 . 63كە ، ئوتتۇرىچە سورتى % 15كە ، زاپاسى 4 مىليون تونىنغا يېتىدۇ .

5) باريت

بۇ سۇگەتبۇلاق فوسفور رۇدا قاتلىمىغا جايلاشقان بولۇپ ، تېگى بىرقەۋەت يېشىل باريت رۇدىسىدىن تەركىب تاپقان . قېلىنلىقى 0 . 15 ～ 0 . 25 كىلومېتىر كېلىدۇ .

VI باب

تەبىئىي ئاپەت

§ 1 . سۇ ئاپىتى

ياز پەسلىدە تېمپېراتۇرا يۇقىرىراق بولىدۇ ، تۇزلەكلەردە كۆپىنچە قارايامغۇر ياكى شىددەتلىك

قارايامغۇر ياغىدۇ ، تاغلىق رايونلاردا شۇنىڭغان چىقىدۇ ، مۇزلۇقلارغا دۆۋىلەنگەن قار كۆپىيىپ كېتىدۇ ، كەلكۈن كېلىپ دەريا سۈيىنى شىددەت بىلەن ئۇلغايتىۋېتىدۇ ، دائىم ئۆستەك ، كۆۋرۈك ، يول ، كەلكۈندىن مۇداپىئەلىنىش مۇئەسسەسلىرى ، ئۆي ، تۇگمەن ، ئېتىز - ئېرىق ، زىرائەتلەرنى ۋەيران قىلىدىغان ، چارۋا ماللارنى تۇنجۇقتۇرۇپ ئۆلتۈرىدىغان ئاپەت يۈز بېرىدۇ . كەلكۈن كۆپىنچە 4 ~ 9 - ئايغىچە بولغان ئارىلىقتا يۈز بېرىدۇ ، بۇنىڭ ئىچىدە 6 ~ 9 - ئايغىچە بولغان ئارىلىقتا كەلكۈن قېتىم سانى كۆپرەك بولىدۇ ، ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى ، داۋاملىشىش ۋاقتى قىسقا ، كۆچلۈكلۈك دەرىجىسى زور ، قىسمەنلىك خاراكتېرى كۈچلۈك ، بۇزغۇنچىلىقى ئېغىر بولىدۇ .

مىنگونىڭ 26 - يىلى (1937 - يىلى) 6 - ئاينىڭ 17 - كۈنىدىن 20 - كۈنگىچە ناھىيە تەۋەسىدە ئۇدا قارا يامغۇر يېغىپ قىسمەن ئۆيلەرنى ئۆرۈۋەتكەن .

1963 - يىلى 5 - ئاينىڭ 18 - كۈنىدىن 28 - كۈنگىچە ئۇدا قاتتىق يامغۇر يېغىپ ، كەلكۈن پەيدا بولۇپ ، 1021 گېكتار زىرائەتنى سۇ بېسىپ كەتتى ، 182 ئېغىز ئۆي ۋەيران بولدى ، بىر كىشى يارىلاندى ، 433 چارۋا ئۆلدى ؛ تاشيول ۋە كۆۋرۈكلەرنى بۇزۇۋەتتى ، قاتناش ئۈزۈلۈپ قالدى .

1969 - يىلى 7 - ئاينىڭ 15 - كۈنى كەلكۈن كېلىپ ، توشقان دەرياسىنىڭ كەلكۈن پەللىسى 10 يىلدىن بۇيانقى قىممەت بىلەن تەڭلىشىپ ، سېكۇنتىغا 1200 كۇب مېتىرغا يەتتى ، كەلكۈندە ئۇچ ئادەم قازا قىلدى ، 625 چارۋا ئۆلدى ، ئاپەتكە ئۇچرىغان يەر كۆلىمى 2054 گېكتارغا يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە بۇغداي 47 .208 گېكتار ، كۆمىسقوناق 2 .656 گېكتار ، شال 6 .766 گېكتار ، پۇرچاق 66 .182 گېكتار ، ياغلىق دان 26 .191 گېكتار ، كېۋەز 47 .9 گېكتار ، باشقا زىرائەت 40 گېكتار . ئالتە گۈڭشې ، 21 چوڭ ئەترەت ئاپەتكە ئۇچرىدى ، تەخمىنەن 1000 تونىدىن كۆپرەك ئاشلىق زىيانغا ئۇچرىدى .

1971 - يىلى 7 - ئاينىڭ 5 ~ 6 - كۈنلىرى قارايامغۇر كەلكۈن پەيدا قىلدى ، 1 .45 مىللىمېتىر يامغۇر ياغدى ، 4 .230 گېكتار يەردىكى زىرائەت ئاپەتكە ، 794 تونىنا ئاشلىق زىيانغا ئۇچرىدى ، 18 يەردىكى ئامبار ، 476 ئېغىز ئۆي ، 35 ئاتخانا ئۆرۈلۈپ چۈشتى ، 40 كىلومېتىر ئۆزۈنلۇقتىكى تاشيول بۇزۇلۇپ كەتتى . تەخمىنەن 300 مىڭ يۈەن قىممىتىدىكى سۇچىلىق مۇئەسسەسلىرى زىيانغا ئۇچرىدى .

1974 - يىلى 6 - ئاينىڭ 23 - كۈنىدىن 25 - كۈنگىچە ئۇدا قارا يامغۇر يېغىپ كەلكۈن ئاپىتى پەيدا قىلدى ، سوتكىلىق ئەڭ زور يامغۇر مىقدارى 9 .54 مىللىمېتىرغا ، جەريانلىق يامغۇر مىقدارى 78 مىللىمېتىرغا يەتتى . ناھىيە بويىچە 88 چوڭ ئەترەت ، 372 ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى ، 7 .4399 گېكتار ئېتىز-ئېرىق ئاپەتكە ئۇچرىدى ، 28 .98 تونىنا ئاشلىق زىيانغا ئۇچرىدى ، تاغلىق رايونلاردىكى چارۋىچىلىق فېرمىلىرىدا 31 مىڭ 580 تۇياق چارۋا ئۆلدى ، ئۆستەڭنىڭ 318 يېرى يار ئېلىپ كەتتى . كۆچۈرمە قاتارلىق يەتتە سۇ ئىنشائاتى بۇزۇلۇپ كەتتى . 9 .546 گېكتار يەر ، 301 چوڭ - كىچىك كۆۋرۈك ، 46 تۇگمەن ۋەيران بولدى . 1716 ئائىلىنىڭ ئۆيى سۇ ئاستىدا قالدى ، 2992 ئېغىز ئۆي ، 56 ئاتخانا ، 76 ئېغىز ئامبار ئۆرۈلۈپ چۈشتى ، سەككىز كىشى قازا قىلدى .

1976 - يىلى 6 -ئاينىڭ 15 - كۈنىدىن 18 - كۈنگىچە ناھىيە بويىچە ئومۇمىيۈزلۈك يامغۇر يېغىپ ، كەلكۈن ئاپىتى پەيدا بولدى ، سوتكىلىق ئەڭ كۆپ يامغۇر مىقدارى 6 .65 مىللىمېتىرغا ، جەريانلىق يامغۇر مىقدارى 6 .95 مىللىمېتىرغا يەتتى . ناھىيە بويىچە 96 چوڭ ئەترەت ، 447 ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى ئاپەتكە ئۇچرىدى ، سەككىز كىشى قازا قىلدى ، 16 كىشى يارىلاندى ، 3978 ئېغىز ئۆي ، 729 ئېرىق ، 61 كىلومېتىر يول ، 241 كۆۋرۈك ، 312 ئېغىل ، 230 ئېغىز ئامبار ، 62 ئېغىز ئىشخانا ۋەيران بولدى ؛ 3196 گېكتار يەردىكى زىرائەت ئاپەتكە ئۇچرىدى ، 16 تونىنا ئاشلىق ، ئالتە تونىنا ياغلىق داننى سۇ ئېقىتىپ كەتتى ، 7878 چارۋا ئۆلدى .

1979 - يىلى 8 - ئاينىڭ 31 - كۈنى ئاقيار ، ياڭخى ، ياركۆۋرۈك گۈڭشىلىردا تۈيۇقسىز قارايامغۇر

يېغىپ ، جەريانلىق يامغۇر مىقدارى 19.6 مىللىمېتىرغا يېتىپ كەلكۈن كەلدى ، 1376 گېكتار يەردىكى زىرائەت ئاپەتكە ئۇچرىدى ، 76 ئائىلىنىڭ ئۆيى ئۆرۈلۈپ چۈشتى ، ئىككى توما ، بىر كۆۋرۈك ، سەككىز كىلومېتىر تاشيول ۋەيران بولدى . ئاشلىق ۋە تاشيولنى ھېسابقا ئالمىغاندا 200 مىڭ يۈەن زىيان بولدى .

1982 ـ يىلى 7 ـ ئايدا ناھىيە بويىچە سەككىز گۈدۈشې كەلكۈن ئاپىتىگە ئۇچراپ ، 2800 گېكتار يەردىكى زىرائەت سۈ ئاستىدا قالدى ياكى ۋەيران بولدى ، 2500 تونىنا ئاشلىق ، 150 تونىنا ياغلىق دان زىيانغا ئۇچرىدى ، 2000 دىن كۆپرەك چارۋا ئۆلدى .

1987 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى ناھىيىدە كەلكۈن ئاپىتى يۈز بېرىپ ، 2085 گېكتار يەر ئاپەتكە ئۇچرىدى ، بۇنىڭ ئىچىدە بۇغداي 1887 گېكتار ، كۆممىقوناق 66 گېكتار ، شال 86 گېكتار ، پۇرچاق 46 گېكتار ، زىيان بولغان ئاشلىق 1011 تونىنا ، سوممىسى 240 مىڭ 500 يۈەن . 55 گېكتار يەردىكى ياغلىق دان ئاپەتكە ئۇچراپ ، 34 مىڭ 200 يۈەن زىيان بولدى ، 10 گېكتار يەردىكى قوغۇن ـ تاۋۇز زىيانغا ئۇچراپ ، 15 مىڭ يۈەن زىيان بولدى ، سۇچىلىق ، ئورمانچىلىق جەھەتتە 170 مىڭ 600 يۈەن زىيان بولدى . ناھىيە بويىچە 2150 گېكتار يەردىكى زىرائەت زىيانغا ئۇچراپ ، 460 مىڭ 300 يۈەن زىيان بولدى .

1991 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنىدىن 19 ـ كۈنگىچە ناھىيە بويىچە 8 يېزا ، بىر بازار قارا يامغۇر ، قار ئاپىتىگە ئۇچراپ ، 23 مىڭ 530 چوڭ ـ كىچىك چارۋا ئۆلدى ، 3800 گېكتار يەردىكى زىرائەت ئاپەتكە ئۇچرىدى ، 2400 گېكتار ئېتىز ـ ئېرىق ۋەيران بولدى . بىۋاستە ئىقتىسادىي زىيان 9 مىليون 489 مىڭ 200 يۈەنگە يەتتى .

شۇ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى بەش يېزا ، 17 كەنت مۆلدۈر ، يامغۇر ئاپىتىگە ئۇچرىدى ، 6366.67 گېكتار ئېتىز ـ ئېرىق ئاپەتكە ئۇچرىدى ، بىۋاستە ئىقتىسادىي زىيان 4 مىليون 845 مىڭ يۈەنگە يەتتى .

1995 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى ئۇچتۇرپان ناھىيىسى كەلكۈننىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ ، توشقان دەرياسىنىڭ 16 كىلومېتىر ئۆزۈنلۇقتىكى دامبىسى ۋە توسمىسى ، سەككىز كىلومېتىر يول ۋەيران بولدى ، 63 ئورۇندىكى سۇ ئىنشائاتى بۇزۇلۇپ كەتتى ، 8 مىليون 484 مىڭ يۈەن زىيان بولدى .

1995 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى ئاقيار يېزىسىنىڭ ئۇچ كەنتى ، توققۇز كەنت ئاھالىلەر گۇرۇپپىسى مۆلدۈر ، كەلكۈن ئاپىتىگە ئۇچرىدى . كەلكۈن پەللىسى 1.5 مېتىرغا يەتتى ، 1134 ئائىلە ، 5212 كىشى ، 378.5 گېكتار يەردىكى زىرائەت ئاپەتكە ئۇچرىدى ، 140 تونىنا ئاشلىق زىيانغا ئۇچرىدى ، بىۋاستە ئىقتىسادىي زىيان 197 مىڭ يۈەنگە يەتتى ؛ باشقا زىرائەتلەردىن 37 مىڭ يۈەن زىيان بولدى . 25 ئۇششاق چارۋا ، 323 ئۆي قوشى ئۆلدى ، 46 ئائىلىنىڭ ئۆيى زىيانغا ئۇچرىدى ، 51 ئېغىز ئۆي ئۆرۈلۈپ چۈشتى . 72 ئېغىز ئۆي خەتەرلىك ئەھۋالدا قالدى ، 89 لاپاس ـ قوتان ئۆرۈلۈپ چۈشتى . كۆلكۈن 5.5 كىلومېتىر تاشيولنى ، 8.95 كىلومېتىر ئۆزۈنلۇقتىكى دەريا توسمىسىنى ، 62 كۆۋرۈك ، تومىنى بۇزۇۋەتتى ، قىسمەن ئاشلىقنى ئېقىتىپ كەتتى ، 5 مىليون 48 مىڭ 900 يۈەن بىۋاستە ئىقتىسادىي زىيان بولدى .

1996 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنىدىن 4 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنگىچە ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە ئۇدا قار ، يامغۇر يېغىپ ، 10 مىڭ 389 چارۋا ئۆلدى ، 534 ئېغىز قوتان ، 248.1 كىلومېتىر قورۇق تام ئۆرۈلۈپ چۈشتى ، توشقان دەرياسىنىڭ ئىككى قىرغىقىدىكى 1056 گېكتار يەردىكى كۆزگى بۇغداينى ۋەيران قىلدى ، بىۋاستە ئىقتىسادىي زىيان 5 مىليون 236 مىڭ يۈەنگە يەتتى .

1996 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى كەچتىن 21 ـ كۈنى چۈشكىچە ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە ئۇدا قارا يامغۇر يېغىپ ، 100 يىلدىن بۇيان كۆرۈلمىگەن پەۋقۇلئاددە زور كەلكۈن كەلدى . ناھىيە بويىچە سەككىز يېزا ، بىر بازار ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە كەلكۈن ئاپىتىگە ئۇچرىدى ، بۇنىڭ ئىچىدە ئاقيار ، ئاچاتاغ ، يارىكۆۋرۈك يېزىلىرى ، 24 كەنت ، 104 كەنت ئاھالىلەر گۇرۇپپىسى ئېغىر ئاپەتكە ئۇچرىدى . 3000 ئائىلە ، 8000 كىشى ئاپەتكە ئۇچرىدى ؛ 3335 گېكتار يەردىكى زىرائەت ئاپەتكە ئۇچرىدى ، 554 ئائىلىنىڭ 3300 ئېغىز

ئۈيى ئۆرۈلۈپ چۈشتى ، 418 ئائىلىنىڭ 1372 ئېغىز ئۈيى خەتەرلىك ئۆيگە ئايلىنىپ قالدى ، 1.6 كىلومېتىر قورۇق تام ، 674 لاپاس ـ قوتان ئۆرۈلۈپ چۈشتى ، چوڭ ـ كىچىك 2500 چارۋىنى كەلكۈن ئېقىتىپ كەتتى ۋە سۈدا تۇنجۇقۇپ ئۆلدى ، 20.49 كىلومېتىر يول ، 36 كۆچۈرمە ، 45 كۆۋرۈك ، 54 توما ، سۆڭگۈچنى كەلكۈن بۇزۇۋەتتى ، 1163.5 تونىا ئاشلىق ، 1.1 تونىا ياغلىق دان ، 1839 تال ياغاچنى سۇ ئېقىتىپ كەتتى ، 34 مىليون 670 مىڭ يۈەن بىۋاستە ئىقتىسادىي زىيان بولدى .

1996 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنىدىن 8 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنىگىچە ئۇچتۇرپاندا پەۋقۇلئاددە زور كەلكۈن ئاپىتى يۈز بېرىپ ، قارايۇلغۇن سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشىنىڭ 400 مېتىر كېلىدىغان ئۇچ بۆلۈكىنى بۇزۇۋەتتى . 7 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى توشقان دەرياسىدا كەلكۈن پەللىسى سېكۇنتىغا 1860 كۇب مېتىرغا يەتتى ، خەتەرلىك سۇ ئورنى سېكۇنتىغا 1000 كۇب مېتىردىن ئېشىپ كەتتى ، يامانسۇ كۆۋرۈكىدىن يامانسۇ قىرغىز مىللىي يېزىسىغا باردىغان چېگرا مۇداپىئە تاشيولىنىڭ 50 كىلومېتىر شىمالىدىكى جايدىن كەلكۈن چۈشۈرۈش ئېرىقى چېپىلىپ ، چوڭقۇر ئۆستەڭنىڭ 48 مېتىر چۈشۈرۈش پەرقىدىن پايدىلىنىلىپ كەلكۈننىڭ ناھىيە بازىرىغا سالىدىغان تەھدىتى تۈگىتىلدى ، كەلكۈن يامانسۇ قىرغىز مىللىي يېزىسىنىڭ قاتناش ئىشلىرىغا ئىككى ئايدىن كۆپرەك تەسىر يەتكۈزدى .

2001 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنىدىن 18 ـ كۈنىگىچە ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە پەۋقۇلئاددە زور كەلكۈن كەلدى ، توشقان دەرياسىغا كەلگەن كەلكۈن مىقدارى سېكۇنتىغا 1760 كۇب مېتىرغا يەتتى ، كەلكۈن ئوتتېشى يېزىسى تەۋەسىگە جايلاشقان قارايۇلغۇن كۆچۈرمىسىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي قىرغىقىدىكى 1.4 كىلومېتىر كېلىدىغان كەلكۈندىن مۇداپىئەلىنىش توسمىسىنى ۋەيران قىلىۋەتتى .

§ 2 . قۇرغاقچىلىق

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ كېلىماتى قۇرغاق ، ھۆل ـ يېغىن ئاز ، ھۆل ـ يېغىن مىقدارى پارغا ئايلىنىش مىقدارىدىن خېلىلا تۆۋەن ، قۇرغاقچىلىق دېھقانچىلىق رايونلىرىدا ئەتىيازلىق تېرىلغۇغا تەسىر يەتكۈزىدۇ ، كۆزگى بۇغداي پۈتۈنلەي قۇرۇپ كېتىدۇ ، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ئوت ـ چۆپ ئازىيىپ ، سۇيىتى ناچارلىشىپ كېتىدۇ ، بالدۇر قۇرۇپ كېتىدۇ ، ئادەم ۋە ھايۋانلارنىڭ سۇ ئىچىشى قىيىنلىشىدۇ . چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ئېغىر قۇرغاقچىلىق بولىدىغان (ھۆل ـ يېغىن مىقدارى 200 مىللىمېتىردىن ئاز) يىللىرى ئۇچ يىلدا ئىككى قېتىم كۆرۈلىدۇ . ھەددىدىن ئارتۇق قۇرغاقچىلىق (ھۆل ـ يېغىن مىقدارى 130 مىللىمېتىردىن ئاز) يىللىرى ئوتتۇرىچە 5 ~ 7 يىلدا بىر قېتىم كۆرۈلىدۇ :

1960 ـ يىلى 1020.68 گېكتار يەردىكى بۇغداي ، 1962 ـ يىلى 804.41 گېكتار يەردىكى بۇغداي سۈغىرىلمايى پۈتۈنلەي قۇرۇپ كەتتى .

1972 ـ يىلى 55.6 گېكتار يەردىكى بۇغداي ، 82.33 گېكتار يەردىكى باشقا زىرائەت قۇرغاقچىلىق ئاپىتىگە ئۇچرىدى . 160 گېكتار ئوتلاقتىكى ئوت ـ چۆپ قۇرغاقچىلىق دەستىدىن پۈتۈنلەي قۇرۇپ كەتتى .

1987 ـ يىلى توشقان دەرياسىنىڭ ئېقىن مىقدارى 78% ئازىيىپ كەتتى . 5 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنىگىچە 2666.67 گېكتار يەردىكى بۇغدايغا باش سۈيى قويۇلمىدى ، كۆممىقوناق تېرىش پىلانىنىڭ 50% لا ئورۇندىلىپ ، ھوسۇل كېمەيىپ كەتتى .

§ 3 . بوران ئاپىتى

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ دەريا ۋادىسىدىكى تۆزلەڭلىكنى ئېگىزلىك ۋە تاغ تىزمىسى توسۇپ تۇرغاچقا ، بوران كۆپ چىقمايدۇ ، ياز پەسلىدە ھەر قايسى ئايلاردا بوران كۆپرەك چىقىدۇ ، بوران چىقىشى بىلەن تەڭ قۇم ـ بوران كۆتۈرۈلىدۇ ، يۇقۇملۇق كېسەللىك يامراپ ، ئادەم ۋە چارۋىلارنىڭ سالامەتلىكىگە زىيان سالىدۇ ، يەنە كېلىپ يەر يۈزىدىكى توپىنى ئۇچۇرتۇپ كېتىپ ئۇرۇقنى ئېچىۋېتىدۇ ، مايسىلارنى كۆمۈۋېتىدۇ ، چارۋىلارنى چېچىۋېتىدۇ ، زىرائەتلەرنى يانقۇزۇۋېتىدۇ ، مېۋىلەرنى تۆكۈۋېتىدۇ ، نەتىجىدە ئېغىر زىيان پەيدا قىلىدۇ .

1958 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى يېڭىئاۋات يېزىسىدا 10 بال قارا بوران چىقىپ ، بىر ستولبىنى ئۇزۇۋەتتى . 1962 ـ يىلى قارا بوران چىقىپ ، 413.58 گېكتار يەردىكى زىرائەت ئاپەتكە ئۇچرىدى .

1979 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى چۈشتىن بۇرۇن سائەت 11 دىن 50 مىنۇت ئۆتكەندە چىققان قارا بوران 11 ـ كۈنى كېچىسى توختىدى ، ئاز كەم 20 سائەت داۋاملاشتى ، ئوتتۇرىچە شامال كۈچى 7 ~ 8 بالغا يەتتى ، ئەڭ مىنۇتلۇق ئوتتۇرىچە شامال تېزلىكى سېكۇنتىغا 25 مېتىرغا ، ئەڭ كۈچلۈك شامال تېزلىكى سېكۇنتىغا 22 مېتىرغا يەتتى . 402.66 گېكتار يەردىكى بۇغداي ، 742.26 گېكتار يەردىكى ياغلىق دان ، 4.2 گېكتار يەردىكى باشقا زىرائەت ئاپەتكە ئۇچرىدى ، 10 مىڭ 204 تۈياق چارۋا زىيان بولدى . 150 تونىنا ئۇن ـ چۆپنى بوران ئۇچۇرتۇپ كەتتى ، 23 مىڭ توپ دەرەخ ، 49 ستولبىنى قۇمۇرۇۋەتتى ، 242 ئېغىز ئۆينى بۇزۇۋەتتى . 1987 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى قارا بوران چىقىپ ، 177.8 گېكتار يەردىكى زىرائەتنى زىيانغا ئۇچراتتى ، 9246 يۇەن زىيان بولدى .

§ 4 . مۆلدۈر ئاپىتى

ئۇچتۇرپان مۆلدۈر ئاپىتى ئېغىر بولىدىغان رايون ، ئادەتتە دائىرىسى كىچىك ، ۋاقتى قىسقا ، ئەمما شىددەتلىك ، كۈچلۈك ، يىلغا ئوتتۇرىچە 3.63 قېتىم مۆلدۈر ياغىدۇ ، بىر يىلدا 7 ـ ئايدا ئەڭ كۆپ بولۇپ ، ئوتتۇرىچە 1.63 قېتىم مۆلدۈر ياغىدۇ ، ٪70تىن كۆپرەك يىللاردا ئاپەت پەيدا قىلىدۇ ، قىسمەن رايونلاردا زىرائەتلەرنى زور زىيانغا ئۇچرىتىدۇ .

مىنگونىڭ 33 ـ يىلى (1944 ـ يىلى) 8 ـ ئايدا نەچچە يۈز گېكتار يەردىكى زىرائەت مۆلدۈر ئاپىتىگە ئۇچرىغان .

1963 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى قىزىلبايراق گۈڭشەمىدا قاتتىق مۆلدۈر ياغدى ، مۆلدۈر دانىچىسىنىڭ ئېغىرلىقى ئوتتۇرىچە 1.3 گرامغا يەتتى ، مۆلدۈر 37 مىنۇت ياغدى ، كۆكتاتلارنىڭ يوپۇرمىقىنى تىتمۇەتتى ، 12.7 گېكتار يەردىكى بۇغداي ، 0.77 گېكتار يەردىكى قوغۇن ـ تاۋۇز ، 46 گېكتار يەردىكى كۆممىقوناق ئاپەتكە ئۇچرىدى .

1963 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى راكېتا ، قىزىلبايراق ، ئۇچتۇرپان بازىرىدا قاتتىق مۆلدۈر ياغدى ، مۆلدۈرنىڭ ئەڭ چوڭ دىئامېتىرى ئۈچ سانتىمېتىرغا ، ئوتتۇرىچە ئېغىرلىقى 0.6 گرامغا يەتتى ، 12 مىنۇت داۋاملاشتى ، ٪40 بۇغداينىڭ باشاقلىرىنى ئۇزۇۋەتتى ، ٪90 كۆكتاتقا زىيان سالدى ، ٪70 ئۈرۈكنى تۆكۈۋەتتى ، ئاپەتكە ئۇچرىغان يەر كۆلىمى 2936.5 گېكتارغا يەتتى .

1966 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى ئاقيار يېزىسىنىڭ 5 ـ ، 3 ـ ، 2 ـ ئەترەتلىرىدە قاتتىق مۆلدۈر ياغدى ، چوڭلىرى ئۈرۈكتەك بولۇپ ، 15 ~ 20 مىنۇت داۋاملاشتى ، 133 گېكتار يەردىكى كۆممىقوناقنىڭ

شېخىلا قالدى ، كېۋەز شادىلىرىنى سۈندۈرۈۋەتتى . بۇغداي باشاقلىرىنى پۈتۈنلەي تۆكۈۋەتتى ، قوغۇن ـ تاۋۇزلارنى يېرىۋەتتى .

1967 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى يېڭىئاۋاتنىڭ 3 ـ ئەتىرىتى ، 4 ـ تۈەننىڭ 1 ـ ، 13 ـ لىيەنلىرىدە ئۇدا 30 مىنۇت مۆلدۈر ياغدى ، مۆلدۈرنىڭ دىئامېتىرى ئىككى سانتىمېتىر ، ئەڭ چوڭلىرىنىڭ 5 ～ 6 سانتىمېتىر ، ئوتتۇرىچە ئېغىرلىقى 3.5 گرام ، ئەڭ چوڭلىرىنىڭ ئېغىرلىقى بەش گرام كەلدى . 367 گېكتار يەردىكى بۇغداي ئاپەتكە ئۇچراپ ، 17 تونىنا بۇغدايغا زىيان بولدى ، 334 گېكتار يەردىكى كۆممىقوناق ، تۆت گېكتار يەردىكى كېۋەز ، يەتتە گېكتار يەردىكى قوغۇن ـ تازۇر نابۇت بولدى .

1967 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى ئاقيار ، يېڭىئاۋاتتىكى 13 چوڭ ئەتراپتىن ، 39 ئىشلەپچىقىرىش ئەتىرىتى مۆلدۈر ئاپىتىگە ئۇچرىدى ، ئاپەتكە ئۇچرىغان يەر كۆلىمى 1591.4 گېكتارغا يەتتى . 1353 گېكتار يەردىكى دانلىق زىرائەت ، 101.9 گېكتار يەردىكى كېۋەز ، 113 گېكتار يەردىكى ياغلىق دان ، 2.9 گېكتار يەردىكى قوغۇن ـ تاۋۇز ، ئاپەتكە ئۇچرىدى .

1968 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى چۈشتىن كېيىن سائەت ئالتىدە ناھىيە بويىچە بەش گۈڭشېدىن ، 24 چوڭ ئەتراپ ، 72 ئىشلەپچىقىرىش ئەتىرىتى مۆلدۈر ئاپىتىگە ئۇچرىدى ، ئاپەتكە ئۇچرىغان زىرائەت كۆلىمى 2200.7 گېكتارغا يەتتى .

1970 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى ياركۆزۈك ، ياڭخى ، ئالغا ، راكېتا گۈڭشېلىرى مۆلدۈر ئاپىتىگە ئۇچرىدى ، مۆلدۈرنىڭ ئەڭ چوڭلىرى تۈخۈمدەك بولۇپ ، 3 ～ 5 مىنۇت داۋاملاشتى ، ئاپەتكە ئۇچرىغان يەر كۆلىمى 1608 گېكتارغا يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە بۇغداي 245.5 گېكتار بولۇپ ، 50% ～ 100% زىيانغا ئۇچرىدى . 700.4 گېكتار يەردىكى كۆممىقوناق ، 662.2 گېكتار يەردىكى شال ، كېۋەز ، تاماكا زىيانغا ئۇچرىدى ، 40% شال زىيانغا ئۇچرىدى .

1971 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 5 ـ ، 6 ـ كۈنلىرى ياڭخى ، ئالغا ، يېڭىئاۋات گۈڭشېلىرى مۆلدۈر ئاپىتىگە ئۇچرىدى ، ئاپەتكە ئۇچرىغان يەر كۆلىمى 209.8 گېكتار بولۇپ ، 35.4 تونىنا ئاشلىق زىيان بولدى .

1972 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنىدىن 29 ـ كۈنگىچە قىزىلبايراق ، ياركۆزۈك ، يېڭىئاۋات ، ئالغا ، يامانسۇ ، ياڭخى ئاقياردىن ئىبارەت يەتتە گۈڭشي مۆلدۈر ئاپىتىگە ئۇچرىدى ، 5980.6 گېكتار يەردىكى زىرائەت ئاپەتكە ئۇچرىدى ھەمدە نەچچە مىڭ توخۇ ، كەپتەر ئۆلدى .

1974 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنىدىن 29 ـ كۈنگىچە يامانسۇ ، راكېتا گۈڭشېلىرىنىڭ 24 ئىشلەپچىقىرىش ئەتىرىتىدە 15 مىنۇت مۆلدۈر ياغدى ، مۆلدۈر شارەك ـ پۈرچاقتەك چۈشتى ، 159.6 گېكتار يەردىكى بۇغداينىڭ 30% باشقىنى تۆكۈۋەتتى ، ئاپەتكە ئۇچرىغان يەر كۆلىمى 160 گېكتارغا يەتتى .

1978 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى يامانسۇ ، راكېتا ، ناھىيە بازىرىدا بەش مىنۇت مۆلدۈر ياغدى ، ئاپەتكە ئۇچرىغان يەر كۆلىمى 216.67 گېكتارغا يەتتى . 27 ـ كۈنى سائەت 10 دىن 11 گىچە يېڭىئاۋات ، 4 ـ تۈەننىڭ لىيەنلىرىدە مۆلدۈر ياغدى ، مۆلدۈرنىڭ ئەڭ چوڭلىرى ياڭاقتەك چۈشتى ، 174.67 گېكتار يەردىكى كۆممىقوناق ئاپەتكە ئۇچراپ ، يوپۇرماقلىرىنى تىتىۋەتتى ، 30 تونىنا پۇرچاق زىيان بولدى ، 2.2 گېكتار يەردىكى زىغىر ، 3.8 گېكتار يەردىكى قوغۇن ـ تاۋۇز ئاپەتكە ئۇچرىدى ، 4 ـ تۈەندە 290 گېكتار يەردىكى زىرائەت ئاپەتكە ئۇچراپ ، 104 مىڭ يۈەن زىيان بولدى .

1978 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى چۈشتىن كېيىن سائەت 17 دىن 17 ～ 22 مىنۇت ئۆتكەنگە قەدەر يامانسۇدىن ناھىيە بازىرىغىچە بولغان جايلاردا مۆلدۈر ياغدى ، يامانسۇ گۈڭشېسىنىڭ 3 ـ چوڭ ئەتىرىتىدە ئاپەت ئەڭ ئېغىر بولۇپ ، 5.3 گېكتار يەردىكى شالنىڭ 20% ～ 30% تى زىيانغا ئۇچرىدى .

1979 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى ئاقيار گۈڭشېسىنىڭ 16 ـ ، 17 ـ ، 18 ـ چوڭ ئەتراپلىرىدە مۆلدۈر ياغدى ، مۆلدۈرنىڭ ئەڭ چوڭلىرى تۈخۈمدەك بولۇپ ، يەر ئۈستىدە 20 سانتىمېتىر مۆلدۈر دۈۋۈلمىسىپ

كەتتى ، 4 قوينى مۆلدۈر سوقۇپ ئۆلتۈرۈۋەتتى ، بىر ئادەمنى يارىلاندۇردى ، 254.4 گېكتار يەردىكى زىرائەت ئاپەتكە ئۇچرىدى .

7 ـ ئاينىك 1 ـ كۈنى راكېتا گۈڭشېسىدىن قىزىلبايراق گۈڭشېسىغچە بولغان جايلاردىكى يەر يۈزىدە 6 ~ 7 سانتىمېتىر مۆلدۈر دۆۋىلىنىپ كەتتى ، 254.4 گېكتار يەردىكى بۇغداي ئاپەتكە ئۇچرىدى ، 66.67 گېكتار يەردە ئاپەت پەيدا بولدى ، 233.3 گېكتار يەردىكى كۆممىقوناق ، سەككىز گېكتار يەردىكى كېۋەز زىيانغا ئۇچرىدى .

9 ـ ئاينىك 19 ـ كۈنى ياركۆۋرۈك گۈڭشېسىدىن ئاقيار گۈڭشېسىغچە بولغان جايلاردا مۆلدۈر يېغىپ 5869 گېكتار يەردىكى زىرائەت ئاپەتكە ئۇچراپ ، 4465 تونىا ئاشلىق زىيان بولدى .

1980 ـ يىلى 8 ـ ئاينىك 5 ـ كۈنى ۋە 9 ـ ئاينىك 11 ـ كۈنى ناھىيە بويىچە ئىككى قېتىم مۆلدۈر ئاپىتى يۈز بەردى . يېڭىئاۋات ، ئالغا ، ياركۆۋرۈك گۈڭشېلىرى ، 33 چوڭ ئەترەت ، 54 ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى ، ئىككى ئورمانچىلىق مەيدانى ۋە ئايرىم ئورۇنلاردا 6625 گېكتار يەردىكى زىرائەت ئاپەتكە ئۇچرىدى ، 14 ئېغىز ئۆي ، 18 چارۋا لاپىسى ئۆرۈلۈپ چۈشتى ، بىر ئات ، ئىككى كالا ، 14 قوي ، 725 ئۆي قۇشنىڭ سوقۇپ ئۆلتۈرۈۋەتتى ، 14 كىشى يارىلاندى . ناھىيە بويىچە 2800 گېكتار يەردىكى زىرائەتنى مۆلدۈر نابۇت قىلىۋەتتى ، 2500 تونىا ئاشلىق زىيان بولدى .

1987 ـ يىلى 6 ـ ئايدا يامانسۇ قاتارلىق ئۇچ يېزا ، 22 كەنت مۆلدۈر ئاپىتىگە ئۇچرىدى ، ناھىيە بويىچە 4800.4 گېكتار يەردىكى دانلىق زىرائەت ئاپەتكە ئۇچراپ ، 137 تونىا ئاشلىق زىيان بولدى .

1989 ـ يىلى 6 ـ ئاينىك 22 ـ كۈنى چۈشتىن كېيىن سائەت ئۈچتە ئاقيار يېزىسىنىڭ يۇقىرىقى خاڭدى ، تۆۋەنكى خاڭدى كەنتى ھەمدە خاڭدى دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ ئۈچ كەنتى 15 مىنۇت مۆلدۈرنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىدى ، 266.4 گېكتار يەردىكى بۇغداي ئاپەتكە ئۇچراپ ، 333.8 تونىا بۇغداي زىيان بولدى ، 43.9 گېكتار يەردىكى ئىقتىسادىي زىرائەت زىيانغا ئۇچرىدى ، مۆلدۈر 26.5 گېكتار يەردىكى زىرائەتنى نابۇت قىلدى . 209 ئائىلىلىك دېھقانىنىڭ مېۋىلىك بېغىدىن 10 مىڭ يۈەن ئىقتىسادىي زىيان بولدى ، بۇاستە ئىقتىسادىي زىيان 370 مىڭ يۈەنگە يەتتى .

1991 ـ يىلى 8 ـ ئاينىك 5 ـ كۈنى سائەت 17 دىن 30 مىنۇت ئۆتكەندە ئوتتۇرا ، ئاقتوقاي قاتارلىق بەش يېزا ئۇدا مۆلدۈر ، قارايامغۇرنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىدى ، ئاپەتكە ئۇچرىغان يەر كۆلىمى 6366.7 گېكتارغا ، بۇاستە ئىقتىسادىي زىيان 4 مىليون 845 مىڭ يۈەنگە يەتتى . قارا يامغۇر 20 مىنۇت داۋاملىشىپ ، قىسمەن سۇ ئىنشائاتى مۇئەسسەسلىرى ۋە پۇقرالارنىڭ ئۆيلىرىنى ۋەيران قىلىۋەتتى .

1992 ـ يىلى 5 ـ ئاينىك 2 ـ كۈنى سائەت 17 دىن 30 مىنۇت ئۆتكەندىن تارتىپ سائەت 18 گىچە ناھىيە بويىچە ئالتە يېزا مۆلدۈر ئاپىتىگە ئۇچرىدى ، 25 كەنت ، 110 كەنت ئاھالىلەر گۇرۇپپىسى ، 4760 ئائىلە ئاپەتكە ئۇچرىدى ، 2630.33 گېكتار يەردىكى زىرائەت ئاپەتكە ئۇچراپ ، 1392.2 تونىا ئاشلىق ، 3 مىليون 428 مىڭ 600 يۈەن ئىقتىسادىي زىيان بولدى ، كۆۋرۈك ، سۇڭگۇچ ، توسمىلارنى ئېغىر دەرىجىدە بۇزۇۋەتتى .

1993 ـ يىلى 5 ـ ئاينىك 3 ـ كۈنى مۆلدۈر ئاز كەم 20 مىنۇت داۋاملاشتى ، يېڭىئاۋات يېزىسىنىڭ يېڭىئاۋات كەنتىدە ئاپەتكە ئۇچرىغان زىرائەت كۆلىمى 296.67 گېكتارغا ، نابۇت بولغان كۆلەم 76 گېكتارغا يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە نابۇت بولغان دانلىق زىرائەت كۆلىمى 33.3 گېكتار ، ئىقتىسادىي زىرائەت كۆلىمى 42.7 گېكتار ، ئىقتىسادىي زىيان 118 مىڭ 200 يۈەنگە يەتتى .

6 ـ ئاينىك 2 ـ كۈنى سائەت 18دە يېڭىئاۋات يېزىسىنىڭ قۇنچى ، غوجىرات كەنتلىرى مۆلدۈر ، قارايامغۇرنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىدى ، سۇ سىغىمى ئۇستەڭنىڭ 170 مېتىر كېلىدىغان توققۇز يېرى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى ، 9.3 گېكتار يەردىكى كېۋەز ئاپەتكە ئۇچرىدى ، 66 مىڭ يۈەن ئىقتىسادىي زىيان بولدى .

6 ـ ئاينىك 9 ـ كۈنى سائەت 19دا ياغقان مۆلدۈر 25 مىنۇت داۋاملىشىپ ، ئاقيار ، ئاچاتاغ يېزىلىرى ،

16 كىشى ، 65 كىشى ئاھالىلەر گۇرۇپپىسىدىن 2883.7 گېكتار يېردىكى زىرائەت ئاپەتكە ئۇچرىدى ، 1028.9 گېكتار يېردىكى زىرائەت نابۇت بولدى ، 666 ئۆي قوشى ، بىر قوي ئۆلدى ، 2 مىليون 358 مىڭ 500 يۈەن بىۋاستە ئىقتىسادىي زىيان بولدى .

1995 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى سائەت 18 دىن 30 مىنۇت ئۆتكەندە ئاقيار ، ئاچاتاغ ، يېڭىئاۋات يېزىلىرى ، 7 كەنت ، 22 كەنت ئاھالىلەر گۇرۇپپىسى ئاپەتكە ئۇچرىدى ، ئاپەتكە ئۇچرىغان زىرائەت كۆلىمى 782.87 گېكتارغا ، نابۇت بولغان كۆلەم 502.47 گېكتارغا يەتتى ، 760 تونىنا ئاشلىق زىيان بولدى ، بىۋاستە ئىقتىسادىي زىيان 2 مىليون 966 مىڭ 800 يۈەنگە يەتتى .

8 ـ ئاينىڭ 2 ~ 3 ـ كۈنلىرى ناھىيە بويىچە ئومۇميۈزلۈك قارايامغۇر ، مۆلدۈر ياغدى ، مۆلدۈرنىڭ دىئامېتىرى 9 سانتىمېتىرغا يەتتى . ئاقيار ، ئاچاتاغ ، ئوتبېشى ، ئاقتوقاي ، ئۇچتۇرپان بازىرىدىن ئىبارەت بەش يېزا ، 17 كەنت ، 73 كەنت ئاھالىلەر گۇرۇپپىسى ئاپەتكە ئۇچرىدى ، 3665.6 گېكتار يېردىكى زىرائەت ئاپەتكە ئۇچراپ ، 8 مىليون 753 مىڭ 900 يۈەن ئىقتىسادىي زىيان بولدى .

1996 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ئاقتوقاي ، ئاچاتاغ ، ئاقيار مۆلدۈر ئاپىتىگە ئۇچرىدى . 5 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى سائەت 18 دىن 55 مىنۇت ئۆتكەندە يارکۆزۈك ، ئاقتوقاي ، ئۇچتۇرپان بازىرى ، ئوتبېشى ، يامانسۇ يېزىلىرى يەنە بىرقېتىم مۆلدۈر ئاپىتىگە ئۇچرىدى ، مۆلدۈر 15 مىنۇت داۋاملاشتى . مۆلدۈر 11 سانتىمېتىر قېلىنلىقتا يېغىلىپ قالدى ، ئەڭ چوڭ مۆلدۈرنىڭ دىئامېتىرى ئىككى سانتىمېتىرغا ، ھۆل ـ يېغىن مىقدارى 22.3 سانتىمېتىرغا يەتتى ، ئاپەتكە ئۇچرىغان يەر كۆلىمى 5365.2 گېكتارغا يەتتى . بۇنىڭ ئىچىدە كېۋەز 251.47 گېكتار ، كۆممىقوناق 1110.67 گېكتار ، ياغلىق دان 245 گېكتار ، قىزىلچا 27.434 گېكتار ، مېۋىلىك باغ 453.8 گېكتار ، قوغۇن ـ تاۋۇز ، كۆكتات 116.67 گېكتار ، بۇغداي 33.2753 گېكتار ؛ زىيان 12 مىليون 290 مىڭ يۈەنگە يەتتى .

1997 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى سائەت 18دە ئىمامىلىرىم ، يېڭىئاۋات يېزىلىرى ، ئۇچ كەنت ، 344 ئائىلە 20 مىنۇت ياغقان مۆلدۈرنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىدى . ئاپەتكە ئۇچرىغان زىرائەت كۆلىمى 410.6 گېكتارغا ، نابۇت بولغان زىرائەت كۆلىمى 294.07 گېكتارغا يەتتى . 1 مىليون 549 مىڭ يۈەن بىۋاستە ئىقتىسادىي زىيان بولدى . بۇنىڭ ئىچىدە ئاپەتكە ئۇچرىغان بۇغداي 251.73 گېكتار ، نابۇت بولغان كۆلەم 173.07 گېكتار ، زىيان بولغان ئاشلىق 230 تونىنا ، زىيان 576 مىڭ يۈەنگە يەتتى ؛ كۆممىقوناق 43.67 گېكتار ، نابۇت بولغان كۆلەم 16.67 گېكتار ، زىيان بولغان ئاشلىق 73 تونىنا ، زىيان 58 مىڭ يۈەنگە يەتتى ؛ ئاپەتكە ئۇچرىغان دادۇر 15.33 گېكتار ، زىيان بولغان دادۇر 34.5 تونىنا ، زىيان 69 مىڭ يۈەنگە يەتتى ؛ ئاپەتكە ئۇچرىغان شال 21.33 گېكتار ، زىيان بولغان شال 48.8 تونىنا ، زىيان 67 مىڭ يۈەنگە يەتتى ؛ كېۋەز 98.53 گېكتار ، نابۇت بولغان كۆلەم 67.67 گېكتار ، زىيان 779 مىڭ يۈەنگە يەتتى .

§ 5 . ئۇششۇك ئاپىتى

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە ئەتىيازدا تېمپېراتۇرىنىڭ ئۆزگىرىشى تۇراقلىق ئەمەس ، باش ئۇششۇك بىلەن ئاخىرقى ئۇششۇك پەيدا بولىدىغان ۋاقىتنىڭ يىللار ئارا ئۆزگىرىشى زور ، ئاز ساندىكى يىللاردا ئەتىيازدىكى ئاخىرقى ئۇششۇك 5 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى ، ئاخىرلىرى ۋە 6 ـ ئاينىڭ باشىرىدا پەيدا بولۇپ ، ئىسسىقپەرەس زىرائەتلەرنىڭ كەڭ ـ كۆلەمدە نابۇت بولۇشى ، ئۇرۇقنىڭ زىيانغا ئۇچرىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ . 1966ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى ۋە 23 ـ كۈنى ئىككى قېتىم ئاخىرقى ئۇششۇك پەيدا بولۇپ ، ئېغىر زىيان

سالدى. ئەڭ دەسلەپكى باش ئۇششۇك 9 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، يېنىك ئۇششۇك 9 ـ ئاينىڭ باشلىرىدا پەيدا بولۇپ، كۆزلۈك زىرائەتلەرنىڭ نورمال پىشىشىغا تەسىر يەتكۈزۈپ، ھوسۇلىنى كېمەيتىۋېتىدۇ. 1980ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى باش ئۇششۇك پەيدا بولۇپ، راكېتا گۈڭشېسىدىكى كۆممىقوناق يوپۇرماقلىرىنى ئۇششۇتۇۋەتتى، قوغۇن ـ تاۋۇزلارنىڭ ھەممىسىنى نابۇت قىلىۋەتتى، قارا بۇغداي، ئاپتاپپەرەس، كەندىر، دادۇر ئاپەتكە ئۇچرىدى.

1966 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى ئۇششۇك تەپەيلى 4 ـ تۇەندە 950 گېكتار يەردىكى كۆممىقوناق ئاپەتكە ئۇچراپ، 23 پىرسەنتى زىيان بولدى، 95 گېكتار يەردىكى كېۋەزنىڭ 31 پىرسەنتى ئاپەتكە ئۇچراپ، 21 پىرسەنتى پۈتۈنلەي نابۇت بولدى؛ 51 گېكتار يەردىكى قوغۇن ـ تاۋۇزغا ئۇششۇك تېگىپ، 7. 24 پىرسەنتى ئاپەتكە ئۇچراپ، 7. 0 پىرسەنتى پۈتۈنلەي نابۇت بولدى. 5. 1 گېكتار يەردىكى كۆكتاتقا ئۇششۇك تېگىپ، 31 پىرسەنتى ئاپەتكە ئۇچراپ، 5. 1 پىرسەنتى پۈتۈنلەي نابۇت بولدى. يېڭىئاۋات يېزىسىدا 1286 گېكتار يەردىكى كۆممىقوناق ئاپەتكە ئۇچراپ، 27 پىرسەنتى نابۇت بولدى؛ 63 گېكتار يەردىكى كېۋەزنىڭ 7. 26 پىرسەنتى ئاپەتكە ئۇچراپ، 16 پىرسەنتى پۈتۈنلەي نابۇت بولدى؛ 17 گېكتار يەردىكى قوغۇن ـ تاۋۇزنىڭ 6. 21 پىرسەنتى ئاپەتكە ئۇچراپ، 3. 0 پىرسەنتى نابۇت بولدى.

5 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى 5. 1324 گېكتار يەردىكى كۆممىقوناق ئۇششۇك ئاپىتىگە ئۇچراپ، 7. 26 پىرسەنتى زىيان بولدى. 8. 43 گېكتار قايتا تېرىلدى؛ 60 مىڭ 514 گېكتار يەردىكى كېۋەزنىڭ 69 پىرسەنتى ئاپەتكە ئۇچراپ، 227 گېكتار يەردىكى كېۋەز قايتا تېرىلدى، 2267 گېكتار يەردىكى باشقا زىرائەتلەرمۇ زىيانغا ئۇچرىدى، 4 ـ تۇەندە % 10 كېۋەز ئاپەتكە ئۇچرىدى، ئېغىر ئاپەتكە ئۇچرىغان كۆلەم % 15كە يەتتى، 2 ～ 5 پىرسەنتى پۈتۈنلەي نابۇت بولدى؛ قوغۇن ـ تاۋۇز، كۆكتاتلارنىڭ 20 ～ 30 پىرسەنتى ئاپەتكە ئۇچراپ، 10 ～ 15 پىرسەنتى پۈتۈنلەي نابۇت بولدى.

1974 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى ئەتتىگەندە قىسمەن رايونلاردا ئۇششۇك پەيدا بولۇپ، قىسمەن كۆممىقوناق قاتارلىق زىرائەتلەرنى ئۇششۇتۇپ نابۇت قىلىۋەتتى.

1979 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى ئۇچتۇرپاندا كەنجى كۆممىقوناق، قىسمەن شال، سېرىق پۇرچاققا ئۇششۇك تېگىپ پىشمىدى، ناھىيە بويىچە 160 تونىنا ھوسۇل كېمەيىپ كەتتى.

1993 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈندىن 13 ـ كۈنگىچە ئۇچتۇرپاندا ھاۋا كىلىماتى تۈيۈقسىز ئۆزگىرىپ، تاغلىق رايونلاردا 80 سانتىمېتىر قېلىنلىقتا قار ياغدى، تېمپېراتۇرا شىددەت بىلەن تۆۋەنلەپ كەتتى، يېڭىئاۋات يېزىسىدىكى تېرىم كەنتى بىلەن يېڭىئاۋاتتىكى ئىككى چارۋىچىلىق كەنتى ھەمدە يامانسۇ قىرغىز مىللىي يېزىسىدىكى چارۋىچىلىق رايونى ئۇششۇكنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىدى.

1999 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى تارىختا ئاز كۆرۈلىدىغان جۇدۇن پەيدا بولۇپ، ئۇششۇك چۈشۈپ، زىرائەتلەر ئېغىر ئاپەتكە ئۇچرىدى.

§6. توك ئاپىتى

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى دېھقانچىلىق رايونلىرىدا توك ئاپىتى ئاساسەن تەڭرىتاغ ئېتىكىسى، پەس ئويمانلىقلارغا يېقىن يېڭىئاۋات ئەتراپلىرىغا تارقالغان بولۇپ، مېۋىلىك باغلارنى ۋەيران قىلىدۇ، بۇغدايغىمۇ مەلۇم تەھدىت سالىدۇ.

1962 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈندىن 12 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنگىچە مۇتلەق مىنىمۇم تېمپېراتۇرا 31.3℃— قا چۈشۈپ قالدى ۋە بەش كۈن داۋاملاشتى، توك ئاپىتى خېلى ئېغىر بولۇپ، 4 ـ تۇەن، يېڭىئاۋات

گۈڭشىسىدا مېۋىلىك دەرەخلەرنىڭ ھەممىسى ئاپەتكە ئۇچرىدى ، قىسمەن شاپتۇل دەرەخلىرى ئۇششۇپ كەتتى .
1966 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنىدىن 1967 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنىگىچە توققۇز كۈن ئۇدا تېمپېراتۇرا تۆۋەنلەپ ، ئەڭ تۆۋەن مىنىمۇم تېمپېراتۇرا 31.4℃— قا چۈشۈپ قالدى ، تولۇق ئاپىتى خېلى ئېغىر بولۇپ 4 ـ تۈەن ، يېڭىئاۋات گۈڭشىسىدا مېۋىلىك دەرەخلەرنىڭ ھەممىسى ئاپەتكە ئۇچرىدى ، قىسمەن ياڭاق ، ئالما ، ئەشپۈت دەرەخلىرىنىڭ شاخلىرى ئۇششۇپ نابۇت بولدى .
1970 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنىدىن 9 ـ كۈنىگىچە ئۇدا ئۇچ كۈن مۇتلەق مىنىمۇم تېمپېراتۇرا 30.8℃— قا چۈشۈپ قالدى ، 4 ـ تۈەن ، يېڭىئاۋات گۈڭشىسىدا قىسمەن ياڭاق دەرەخلىرىنىڭ شاخلىرى ئۇششۇپ كەتتى .
1974 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنىدىن 24 ـ كۈنىگىچە مۇتلەق مىنىمۇم تېمپېراتۇرا 30.5℃ـقا چۈشۈپ ، 14 كۈن داۋاملاشتى . تولۇق ئاپىتى ئېغىر بولۇپ ، 4 ـ تۈەندە 72.07 گېكتار مېۋىلىك باغنىڭ ھەممىسى ئاپەتكە ئۇچرىدى ، ئالما ، ئەشپۈت ، شاپتۇل ، ياڭاق دەرەخلىرىنىڭ نابۇت بولۇش نىسبىتى 90% تىن ئېشىپ كەتتى ، قىسمەن ئۆزۈك دەرەخلىرى ئۇششۇپ كەتتى . ناھىيە بازىرى ۋە راكېتا ، قىزىلبايراق گۈڭشىلىرىدا قىسمەن شاپتۇل دەرەخلىرىنىڭ شاخلىرى ئۇششۇپ كەتتى .
1977 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنىدىن 2 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنىگىچە تېمپېراتۇرا ئۇدا تۆۋەنلەپ ، مۇتلەم مىنىمۇم تېمپېراتۇرا 33.2℃— قا چۈشۈپ قالدى ، 4 ـ تۈەن ، يېڭىئاۋات گۈڭشىسىدا ئالما ، ئەشپۈت دەرەخلىرىنىڭ قىسمەن شاخلىرى ئۇششۇپ كەتتى . 1978 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنىدىن 22 ـ كۈنىگىچە تېمپېراتۇرا ئۇدا يەتتە كۈن تۆۋەنلەپ ، مۇتلەق مىنىمۇم تېمپېراتۇرا 31.6℃— قا چۈشۈپ قالدى ، 4 ـ تۈەن ، يېڭىئاۋات گۈڭشىسىدا ئالما ، ئەشپۈت دەرەخلىرىنىڭ قىسمان شاخلىرى ئۇششۇپ كەتتى .

§7 . قار

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە قار ئاپىتى ئاساسەن شىمالىي قىسىم بىلەن جەنۇبىي قىسمىدىكى تاغلىق رايونلاردا پەيدا بولىدۇ ، كۆپ ھاللاردا 11 ـ ئايدىن باشلاپ قار ياغىدۇ ، قارنىڭ قېلىنلىقى 15 ～ 20 سانتىمېتىرغا يېتىدۇ . بەزى يىللاردا ئەتىيازدا قار كۆپ ياغىدۇ ، تېمپېراتۇرا تۆۋەنلەپ مايسا ، مېۋىلىك دەرەخلەرنى ئۇششۇتۇۋېتىدۇ ، كىچىك ، ئاجىز چارۋىلارنىڭ توڭلاپ ئۆلۈشىگە سەۋەبچى بولىدۇ ، دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق ئىشلىرىغا ئېغىر زىيان سالىدۇ .
1953 ـ يىلى بىر قېتىمدا ياغقان قارنىڭ قېلىنلىقى 50 سانتىمېتىرغا يەتتى . لېكىن يىغىندى قارنىڭ ساقلىنىپ تۇرۇش ۋاقتى ئۇزۇنغا بارمىدى .
1985 ـ يىلى 3 ـ ئايدا ناھىيە بويىچە ئىككى قېتىم پەۋقۇلئاددە ئېغىر قار ئاپىتى يۈز بەردى ، يېڭىئاۋات ، ئىمامىلىرىم ، يامانسۇ قىرغىز مىللىي يېزىسى ھەمدە باشقا يېزىلار ئېغىر ئاپەتكە ئۇچرىدى ، توشقان دەرياسىنىڭ ئىككى قىرغىقىدىكى زەي يەرلەرگە تېرىلغان 20 مىڭ 666.67 گېكتار يەردىكى كۆزگى بۇغداي ، ئەتىيازلىق زىرائەتلەر ئاپەتكە ئۇچرىدى ، بۇنىڭ ئىچىدە بۇغداي 469.26 گېكتار ، 102 ئائىلىنىڭ ئۆيى ئۆرۈلۈپ چۈشتى ، 9487 چارۋا توڭلاپ ئۆلدى .
1989 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىن 7 ـ كۈنىگىچە شىمالىي تاغدا تۈيۇقسىز كۆپلەپ قار يېغىپ ، يىغىندى قارنىڭ قېلىنلىقى 60 سانتىمېتىرغا يەتتى ، شىمالىي تاغ ۋە جەنۇبىي تاغلاردا 4492 چوڭ ـ كىچىك چارۋا توڭلاپ ئۆلدى ، 73 ئائىلىلىك چارۋىچى ئاپەتكە ئۇچرىدى .

1993 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى سائەت 18 دىن 19 ـ كۈنى سائەت ئىككىگىچە بولغان ئارىلىقتا ناھىيە تەۋەسىدە ئومۇميۈزلۈك شىددەتلىك قار ياغدى ، بۇ قېتىمقى قار 43 يىلدىن بۇيان دائىرىسى ئەڭ زور ، داۋاملاشقان ۋاقتى ئەڭ ئۇزۇن بولغان ئاپەت خاراكتېرلىك قار ھېسابلىنىدۇ . قارنىڭ قېلىنلىقى 22.8 ~ 40 سانتىمېتىرغا ، ئېتىز ـ ئېرىقلاردا 30 ~ 35 سانتىمېتىرغا ، تەكرىتاغ چارۋىچىلىق رايونىدا 70 ~ 80 سانتىمېتىرغا يەتتى ، تېمپېراتۇرا تۆۋەنلەپ 10°C قا چۈشتى ، ناھىيە بويىچە 2315 ئائىلە ئاپەتكە ئۇچرىدى ، 186 چوڭ چارۋا ، 2936 ئۇششاق چارۋا ، 111 ئۆي قوشى ئۆلدى ، 127 ئېغىز ئۆي ، 188 ئېغىز قوتان ـ لاپاس ، 485 مېتىر قوروق تام ئۆرۈلۈپ چۈشتى ، 512 ئېغىز ئۆي خەتەرلىك ئۆيگە ئايلىنىپ قالدى . توشقان دەريالىق ۋادىسىدىكى 6666.67 گېكتار يەردىكى كۆزگى بۇغداينىڭ 3867.67 گېكتار يەردىكىسىنىڭ يەر ئاستى سۇ ئورنى يۇقىرى ، شورلىشىش ئېغىر بولغانلىقتىن ، يېغىندى قار ئېرىگەندە 40 پىرسەنتىدىن قىلچە ھوسۇل چىقمىدى ، 3 مىليون 233 مىڭ 400 يۇەن ئىقتىسادىي زىيان بولدى . 5 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنىدىن 14 ـ كۈنگىچە ھاۋا كېلىماتى تۈيۇقسىز ئۆزگىرىپ ، تاغلىق رايونلاردا يېغىندى قار 80 سانتىمېتىرغا يەتتى ، تېمپېراتۇرا شىددەت بىلەن تۆۋەنلەپ كەتتى . يېڭىئاۋات يېزىسىدىكى تېرىم كەنتى ، يېڭىئاۋات كەنتى ۋە يامانسۇ قىرغىز مىللىي يېزىسىدىكى چارۋىچىلىق رايونى ئېغىر دەرىجىدە مۇز ـ قارنىڭ ھۆجۇمىغا ئۇچراپ ، 1493 چارۋا ئۆلدى ، 32 قوتان ـ لاپاس ، 32 ئېغىز ئۆي ئۆرۈلۈپ چۈشتى . شۇنىڭ بىلەن بىللە ئاقيار ، ئاچاتاغ ، يېڭىئاۋات قاتارلىق يېزىلاردىكى قىسمەن زىرائەتلەر يەنە مۆلدۈر ، كەلكۈن ، ئۇششۇكنىڭ ھۆجۇمىغا ئۇچراپ ، 100 گېكتار يەردىكى زىرائەتكە ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە تەسىر يەتتى . 1.2 كىلومېتىر يول ، 1.2 كىلومېتىر قوروق تامنى ۋەيران قىلىۋەتتى .

1996 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنىدىن 4 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنگىچە ناھىيە بويىچە 75.35 سانتىمېتىر قار ياغدى ، تاغلىق ، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا 0.8 ~ 1 مېتىر قار توپلاندى ، ناھىيە بويىچە 2893 ئائىلە ئاپەتكە ئۇچرىدى ، تۆت كىشى قازا قىلدى ، 10 مىڭ 389 چوڭ ـ ئۇششاق چارۋا ، 1283 ئۆي قوشى ئۆلدى ، 234 ئېغىز ئۆي ئۆرۈلۈپ چۈشتى ياكى خەتەرلىك ئۆيگە ئايلىنىپ قالدى .

§8 . يەر تەۋرەش

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ گېئولوگىيىلىك قۇرۇلمىسى بىر قەدەر مۇرەككەپ ، غەربىي ۋە شىمالىي تەرىپى كۆكشىل تېغىنىڭ شەرقىي بۆلىكى ، جەنۇبىي تەرىپى قاراتېكە تېغىنىڭ شەرقىي بۆلىكى ، ئوتتۇرا قىسمى چەكسىز كەتكەن توشقان دەريالىق ۋادىسى ھېسابلىنىدۇ ، شىمالىي شەرق يۆنىلىشلىك تۈزۈلمە بىلەن شەرق غەرب يۆنىلىشلىك تۈزۈلمە بەلۋېغى كېسىشكەن جايغا جايلاشقان ، رايون تەۋەسىدە يېڭى تۈزۈلمە ھەرىكىتى جانلانغان بولۇپ ، پەرقلىق ھەرىكىتى كۈچلۈك ، كۆكشىل تېغىدا شىمالىي شەرق يۆنىلىشلىك ، شىمالىي غەرب قىيسايما يۆنىلىشلىك بىر گۇرۇپپا تەتۇر ئۆزۈك قاتلام بار ، شەرق تەرىپىدە شىمالدىن جەنۇبقا تەكشى جايلاشقان ئۈچ دانە شەرق غەرب يۆنىلىشلىك چوڭ يېرىلما بار ، ئىككى گۇرۇپپا يېرىلما مۇشۇ رايوندا كېسىشىدۇ ، كۆكشىل تېغىنىڭ ئالدى قىسمىدا شەكىللەنگەن سارامدىن ئىبارەت يېڭى 3 ـ سىستېما ، كونا 4 ـ سىستېما يەر قاتلىمى پۈرۈلمىشلىپ ، قىسمەنلىرى تەتۇر ئۆرۈلۈپ ، يېرىلمىلار يېتىلگەن ، تۈزۈلمىلەرنىڭ كۆچىنىشى نىسپىي مەركەزلەشكەن بولۇپ ، ئاساسلا ئوتتۇراھال كۆچلۈك يەر تەۋرەيدىغان جاي بولۇپ يېتىلگەن . تارىختا كۆپ قېتىم ئوتتۇراھال كۆچلۈك يەر تەۋرىگەن . 1951 ـ يىلى 2 ـ ئايدىن 1987 ـ يىلى 3 ـ ئايغىچە كۆكشىل تېغى بىلەن توشقان دەريالىق ۋادىسى تۇتاشقان جايدىكى سارامدا بەش قېتىم ئالتە بالدىن يۇقىرى يەر تەۋرىدى .

چىڭ سۇلالىسىنىڭ چىەنلۇڭ 51 ـ يىلى (1786 ـ يىلى) 5 ـ ئاينىڭ 24 ـكۈنىدىن 27 ـ كۈنگىچە قەشقەر ، ئاقسۇ ، ئوچتۇرپاندا ئۇدا كۆپ قېتىم يەر تەۋرىگەن ، ئوچتۇرپاننىڭ سېپىل تېمى ، كۆڭگۈرىسى ، ئامبار ، يامۇل مەھكىمىنىڭ بىر نەچچە ئورۇندىكى تاملىرى ئۆرۈلۈپ چۈشكەن ياكى خەتەرلىك ئەھۋالدا قالغان .

چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۈاڭشۇ 19 ـ يىلى (1893 ـ يىلى) 11 ـ ئاينىڭ 17 ـ ، 18 ـ ، 19 ـ كۈنلىرى (1893 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 24 ـ ، 25 ـ ، 26 ـ كۈنلىرى) ئاقسۇدا ئۇدا ئۇچ كۈن قاتتىق يەر تەۋرىگەن ، ئەينى چاغدا شاڭخەيدە چىقىدىغان «زېلىن غەرب گېزىتى» (ئېنگلىزچە) بىلەن «خەۋەرلەر» (خەنزۇچە) گېزىتىدە بۇ قېتىمقى يەر تەۋرەش توغرىسىدا مۇنداق خەۋەر بېرىلگەن : «غەربىي شىمالدىن شەرقىي جەنۇبقىچە بولغان جايلار كۈچلۈك سىلكىندى ، 18 ـ كۈنى تېخىمۇ كۈچلۈك سىلكىندى . يەر سىلكىنگەندە يەردە ئۆرە تۇرغان كىشىلەر خۇددى قولۇاق دولقۇندا چايقالغاندەك چايقىلىپ كەتكەن ، ئۆي تاملىرىنىڭ تەڭدىن تولىسى قىڭغىيپ قالغان ، ئۆلگەن ـ يارىلانغان ئادەم ئۇ ھايۋانلار سان ـ ساناقسىز ، يەر تەۋرىگەندىن كېيىن تاكى تۆن نىسپىگىچە چاڭ ـ توزان بېسىلمىغان ، تاشلار گۈمۈرۈلۈپ چۈشكەن ، توزلەڭلىكتە تېگى يوق ھاڭلار ھاسىل بولۇپ ، سۇ تېشىپ چىققان ، ئۇچ ئورۇن ئاپەتكە ئۇچرىغان ، تەخمىنەن 300 ～ 400 چاقىرىم كېلىدۇ» ، ئوچتۇرپان ئاپەت يۈز بەرگەن دائىرىگە تەۋە .

چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۈاڭشۇ 28 ـ يىلى (1902 ـ يىلى) 8 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى سائەت 11 دىن 23 كىچە ئاتوشتا 8.25 بال يەر تەۋرىگەن ، جۇغراپىيىلىك كوئوردىناتى شەرقىي مېرىدىئان 76°6′ ، شىمالىي پاراللېل 39°54′ ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ ، ئوچتۇرپان سەككىز گرادۇسلۇق رايون بولۇپ ، خېلى ئېغىر زىيان بولغان . پۇقرالارنىڭ نۇرغۇن ئۆيلىرى ئۆرۈلۈپ چۈشكەن ، خېلى مۇستەھكەم قۇرۇلۇشلارمۇ بۇزغۇنچىلىققا ياكى زىيانغا ئوچرىغان ، دەريا قىرغاقلىرى گۈمۈرۈلۈپ ، تاغ ئوستىدىكى تاشلار غولاپ چۈشكەن ، يەر يۈزىدە كەڭلىكى تەخمىنەن ئىككى مېتىر ، ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 500 مېتىر ، چوڭقۇرلۇقى 1.5 مېتىر كېلىدىغان يېرىق ھاسىل بولۇپ ، يېڭىدىن بۇلاق پەيدا بولغان ، كۆل ـ ئۆستەڭ سۇلىرى داۋالغۇپ تېشىپ چىققان ، ئايرىم دەل ـ دەرەخلەر سونۇپ كەتكەن ، كىشىلەر يەردە ئۆرە تۇرالمىغان ، ئادەم ۋە ھايۋانلار يارىلانغان ۋە ئۆلگەن .

چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۈاڭشۇ 33 ـ يىلى (1907 ـ يىلى) 2 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى مارالبېشىنىڭ غەربىي شىمالىدا 6.1 بال يەر تەۋرىگەن ، جۇغراپىيىلىك كوئوردىناتى شەرقىي مېرىدىئان 78° ، شىمالىي پاراللېل 40° ئارىلىقىدا بولۇپ ، ئوچتۇرپانغا تەسىر كۆرسەتكەن .

مىنگونىڭ 4 ـ يىلى (1915 ـ يىلى) 12 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى سائەت 15 تىن تۆت مىنۇت 47 سېكۇنت ئۆتكەندە ، ئۈنسۇ ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى جۇڭگو ـ سوۋېت چېگرىسى رايونىدا 6.5 بال يەر تەۋرىگەن ، جۇغراپىيىلىك كوئوردىناتى شەرقىي مېرىدىئان 79.5° ، شىمالىي پاراللېل 42° ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ ، تەۋرەش دائىرىسى ئوچتۇرپان ناھىيىسىگە كېڭىيىپلا قالماي ، بەلكى قىرغىزىستانىنىڭ لېپوسسىنسكىدىن ئىسسىقكۆلگىچە كېڭەيگەن ، قەشقەر رايونىغىمۇ تەسىر كۆرسەتكەن .

مىنگونىڭ 5 ـ يىلى (1916 ـ يىلى) 3 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى سائەت ئىككىدىن 55 مىنۇت ئۆتكەندە ناھىيە تەۋەسىدىكى رايونلار (شەرقىي مېرىدىئان 78.2° ، شىمالىي پاراللېل 40.6° ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ ، ھازىرقى ئاقچى ناھىيىسىنىڭ جەنۇبى)دا 5.8 بال يەر تەۋرىگەن .

مىنگونىڭ 12 ـ يىلى (1923 ـ يىلى) 8 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى سائەت توققۇزدىن نۆل مىنۇت 34 سېكۇنت ئۆتكەندە ۋە سائەت 10 دىن 17 مىنۇت 20 سېكۇنت ئۆتكەندە ، ناھىيە تەۋەسىدىكى رايونلار (شەرقىي مېرىدىئان 77.5° ، شىمالىي پاراللېل 41.0° ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ ، ھازىرقى ئاقچى ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالى قىسمى)دا ئۇدا ئىككى قېتىم 7.4 بال ۋە 5.5 بال يەر تەۋرىگەن .

مىنگونىڭ 17 ـ يىلى (1928 ـ يىلى) 12 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى سائەت 15تە ناھىيىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى جۇڭگو سوۋېت چېگرا رايونى (شەرقىي مېرىدىئان 78.6° ، شىمالىي پاراللېل 41.5° ئارىلىقى)دا

4.75 ~ 5 بال يەر تەۋرىگەن .

مىنگونىڭ 18 ـ يىلى (1929 ـ يىلى) 10 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى سائەت نۆلدە ناھىيە تەۋەسىدىكى رايونلار (شەرقىي مېرىدىئان °77.0 ، شىمالىي پاراللېل °41.0 ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ ، ھازىرقى ئاقچى ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى كۆكئارات تېغى)دا 4.75 بال يەر تەۋرىگەن .

مىنگونىڭ 20 ـ يىلى (1931 ـ يىلى) 4 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى سائەت 9دا ناھىيە تەۋەسىدىكى رايونلار (شەرقىي مېرىدىئان °77.7 ، شىمالىي پاراللېل °40.7 ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ ، ھازىرقى ئاقچى ناھىيىسىنىڭ ئونتۇرا قىسمىدىكى تاشقورونۇن ئېتراپلىرى)دا بەش بال يەر تەۋرىگەن .

مىنگونىڭ 23 ـ يىلى (1934 ـ يىلى) 7ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى سائەت 10 دىن 6 مىنۇت 24 سېكۇنت ئۆتكەندە ، ناھىيە تەۋەسىدىكى رايونلار (شەرقىي مېرىدىئان °77.5 ، شىمالىي پاراللېل °41.0 ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ ، ھازىرقى ئاقچى ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالى)دا 5.75 بال يەر تەۋرىگەن .

مىنگونىڭ 24 ـ يىلى (1935 ـ يىلى) 9 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى سائەت 14 تىن 36 مىنۇت ئۆتكەندە ، ناھىيە تەۋەسىدىكى رايونلار (شەرقىي مېرىدىئان °77.8 ، شىمالىي پاراللېل °40.2 ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ ، ھازىرقى ئاقچى ناھىيىسى) بىلەن مارالبېشى تۈتاشقان رايونلاردا بىر قېتىم يەتتە بال يەر تەۋرىگەن . بۇ قېتىمقى يەر تەۋرەشنى سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى تاشكەنت يەر تەۋرەش ئىستانسىسى خاتىرىلىگەن ، كونكرېت بۇزغۇنچىلىق دەرىجىسى ئاشكارىلانمىغان .

مىنگونىڭ 29 ـ يىلى (1940 ـ يىلى) 1 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى سائەت يەتتىدىن 11 مىنۇت 41 سېكۇنت ئۆتكەندە ، ناھىيە تەۋەسىدىكى رايونلار (شەرقىي مېرىدىئان °77.2 ، شىمالىي پاراللېل °41.9 ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ ، ھازىرقى ئاقچى ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمال چېگرىسىدىكى رايونلار)دا 5.25 بال يەر تەۋرىگەن .

مىنگونىڭ 36 ـ يىلى (1947 ـ يىلى) 12 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى سائەت ئالتىدىن ئۈچ مىنۇت 10 سېكۇنت ئۆتكەندە ناھىيىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى يامانسۇ ئېتراپلىرى (شەرقىي مېرىدىئان °79.0 ، شىمالىي پاراللېل °41.3 ئارىلىقى)دا بەش بال يەر تەۋرىگەن .

1950 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى سائەت 20 دىن 50 مىنۇت ئۆتكەندە ناھىيىنىڭ شىمالىدىكى يېڭىئاۋات چېگرا رايونى (شەرقىي مېرىدىئان °78.7 ، شىمالىي پاراللېل °41.6 ئارىلىقى)دا بەش بال يەر تەۋرىدى .

1957 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى سائەت سەككىزدىن 45 مىنۇت ئۈچ سېكۇنت ئۆتكەندە ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي (شەرقىي مېرىدىئان °79.3 ، شىمالىي پاراللېل °41.1 ئارىلىقى)دا بەش بال يەر تەۋرىدى .

1965 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى سائەت 16 دىن 34 مىنۇت 39.8 سېكۇنت ئۆتكەندە ناھىيىنىڭ شەرقىي شىمالى (شەرقىي مېرىدىئان °79.4 ، شىمالىي پاراللېل °41.1 ئارىلىقى)دا 5.8 بال يەر تەۋرىدى ، تەۋرەش مەنبەسىنىڭ چوڭقۇرلۇقى ئالتە كىلومېتىر .

1969 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى سائەت ئالتىدىن 18 مىنۇت 51 سېكۇنت ئۆتكەندە ناھىيە بازىرىنىڭ شىمالىدىكى يېڭىئاۋات گۈڭشىيىسىنىڭ 4 ـ ئەترىتى ئېتراپلىرى (شەرقىي مېرىدىئان ′79°22 ، شىمالىي پاراللېل ′41°27 ئارىلىقى)دا 6.5 بال يەر تەۋرىدى ، تەۋرەش مەنبەسىنىڭ چوڭقۇرلۇقى 33 كىلومېتىر ، يەر تەۋرىگەن جايىنىڭ ئورنى قۇتچى كەنتى بىلەن ئاقسۇ 4 ـ دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ سۇ باشقۇرۇش پونكىتىنىڭ ئېتراپىدا بولۇپ ، كۆچلۈكلۈك دەرىجىسى توققۇز گرادۇسقا يەتتى . قۇتچى كەنتى بىلەن سۇ باشقۇرۇش پونكىتى ئەڭ ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى ، 499 ئېغىز ئۆي ئۆرۈلۈپ چۈشتى ، 789 ئېغىز ئۆي بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى ، ئىككى كىشى قازا قىلدى ، ئاز ساندىكى كىشىلەر يارىلاندى . 2 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى سائەت سەككىزدىن 22 مىنۇت 37.5 سېكۇنت ئۆتكەندە ناھىيە بازىرىنىڭ شىمالىدىكى يېڭىئاۋات ئېتراپلىرى (شەرقىي مېرىدىئان °79.5 ، شىمالىي پاراللېل °41.4 ئارىلىقى)دا دا 4.7 بال يەر تەۋرىدى ، 6 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى سائەت سەككىزدىن 39 مىنۇت 55.4 سېكۇنت ئۆتكەندە ، ناھىيە بازىرىنىڭ شىمالىدىكى يېڭىئاۋات ئېتراپلىرى

(شەرقىي مېرىدىئان 79.5° ، شىمالىي پاراللېل 41.4° ئارىلىقى)دا 4.7 بال يەر تەۋرىدى ، تەۋرەش مەنبەسىنىڭ چوڭقۇرلۇقى 47 كىلومېتىر .

1971 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى سائەت 17 دىن 52 مىنۇت 12 سېكۇنت ئۆتكەندە ۋە 3 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى سائەت تۆتتىن 47 مىنۇت 16 سېكۇنت ئۆتكەندە ، ناھىيە بازىرىنىڭ شىمالىدىكى سارام (شەرقىي مېرىدىئان 79.17° ، شىمالىي پاراللېل 41.44° ، شەرقىي مېرىدىئان 79.20° ، شىمالىي پاراللېل 41.42° ئارىلىقى)دا ئۇدا ئىككى قېتىم 6.1 بال يەر تەۋرىدى ، تەۋرەش مەنبەسىنىڭ چوڭقۇرلۇق 12 كىلومېتىر ، بۇ ئىككى قېتىملىق يەر تەۋرەش قوش ئاساسلىق تەۋرەش تىپىدىكى تېيىز مەنبەلىك تەۋرەش بولۇپ ، 2500 ئېغىزدىن كۆپرەك ئۆي ئۆرۈلۈپ چۈشتى ياكى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى ، 10 كىشى يېنىك يارىلاندى ، بىر قىسىم ھايۋانلار ئۆلدى ؛ يەر يۈزى ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى ، ئاتۇز ، سارام ، پەيزئېغىز قاتارلىق دەريا ۋادىسىنىڭ ئىككى يان تەرىپىدە گۆمۈرۈلۈپ ۋە سىيرىلىپ چۈشۈش ، ئۆڭكۈرلەر ئۆرۈلۈپ چۈشۈش ، يەر يۈزى بوشىشىپ كېتىش ھەمدە دەريا ساھىلى يېرىلىش ، قۇم ئارىلاش سۇ ئېتىلىپ چىقىشتەك ھادىسىلەر كۆرۈلدى . تەۋرەش دائىرىسى 300 كىلومېتىر نېرىسىدىكى كۇچا بازىرىغىچە كېڭەيدى . 3 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى سائەت تۆتتىن 54 مىنۇت 27.7 سېكۇنت ئۆتكەندە ناھىيىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى يېڭىئاۋات ئەتراپلىرى (شەرقىي مېرىدىئان 79.5° ، شىمالىي پاراللېل 41.3° ئارىلىقى)دا بەش بال يەر تەۋرىدى . سائەت بەشتىن 41 مىنۇت 57.2 سېكۇنت ئۆتكەندە ، يېڭىئاۋات گۇڭشېسىنىڭ 4 ـ ئەترىتى ئەتراپلىرى (شەرقىي مېرىدىئان 79.4° ، شىمالىي پاراللېل 41.4° ئارىلىقى)دا 5.1 بال يەر تەۋرىدى ، 6 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى سائەت 15 تىن 39 مىنۇت 35.1 سېكۇنت ئۆتكەندە ۋە 20 ـ كۈنى سائەت بىردىن 23 مىنۇت 2.3 سېكۇنت ئۆتكەندە ناھىيە بازىرىنىڭ شىمالىدىكى يېڭىئاۋات گۇڭشېسى تەۋەسىدىكى رايونلار (شەرقىي مېرىدىئان 79.4° ~ 79.2° ، شىمالىي پاراللېل 41.5° ~ 41.4° ئارىلىقى)دا ئۈچ قېتىم 4.7 ~ 5.7 بال يەر تەۋرىدى . 77 ئېغىز ئۆي پۈتۈنلەي ئۆرۈلۈپ چۈشتى ، 366 ئېغىز ئۆينىڭ قىسمەن جايلىرى ئۆرۈلۈپ چۈشتى ، 538 ئېغىز ئۆي بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى ، چارۋىلارغا ئاز ساندا زىيان سالدى . يەر تەۋرەش خېلى كەڭ دائىرىگە تەسىر كۆرسەتتى ، شەرقتە كۇچاغا ، غەربتە ئاقچىنىڭ نېرىسىغا ، جەنۇبتا مارالبېشى ، شىمالدا جۇڭگو ـ سوۋېت چېگرىسىغىچە تەسىر كۆرسەتتى .

1978 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى سائەت بىردىن 27 مىنۇت 54.8 سېكۇنت ئۆتكەندە ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي شىمالىي (شەرقىي مېرىدىئان 79.4° ، شىمالىي پاراللېل 41.5° ئارىلىقى)دا 4.7 بال يەر تەۋرىدى .

1979 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى سائەت ئىككىدىن 40 مىنۇت 58.1 سېكۇنت ئۆتكەندە ناھىيىنىڭ شىمالىدىكى چېگرا رايون (شەرقىي مېرىدىئان 79.5° ، شىمالىي پاراللېل 41.9° ئارىلىقى)دا 4.7 بال يەر تەۋرىدى .

1987 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى سائەت 16 دىن توققۇز مىنۇت 18 سېكۇنت ئۆتكەندە ناھىيىنىڭ شىمالىدىكى يېڭىئاۋات يېزىسى ئەتراپى (شەرقىي مېرىدىئان 79°17′5″ ، شىمالىي پاراللېل 41°26′5″ ئارىلىقى)دا 6.4 بال يەر تەۋرىدى ، تەۋرەش مەنبەسىنىڭ چوڭقۇرلۇقى تەخمىنەن 10 كىلومېتىر كېلىدۇ ، كۇچلۇكلۇك دەرىجىسى سەككىز گىرادۇسقا يەتتى ، كەلپىن ، ئاقچى ، ئاۋات ، باي ، كۇچا ناھىيىلىرىگە ۋە ئاقسۇ شەھىرىگىچە كېڭەيدى .

ئۈچىنچى قىسىم

نوپۇس

ئۇچىنچى قىسىم

نوپۇس

I باب

سانى ۋە تارقىلىشى

§1 . سانى

ئۇچتۇرپاننىڭ قەدىمكى نامى ئونسۇ بولۇپ ، تارىختا ئونسۇ بەگلىكىگە مەنسۇپ بولغان . نوپۇس تىزىملاش غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىن باشلانغان ، «خەننامە ، غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»دە : «غەربىي خەن سۇلالىسى يۈەنشى 2 ـ يىلى (مىلادىيە 2 ـ يىلى) ئونسۇ بەگلىكىنىڭ بېگى ئونسۇ قەلئەسىنى ئىدارە قىلاتتى ، بۇ قەلئە چاڭئەنگە 8350 چاقىرىم ، قورۇقچىبەگ تۇرۇشلۇق جايغا 2380 چاقىرىم كېلەتتى ، 2200 تۇتۇن ، 8400 نوپۇس ، 1500 ئەسكەر بار ئىدى» دەپ خاتىرىلەنگەن . چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۈاڭشۈ 9 ـ يىلى (1883 ـ يىلى) بېۋاستە قاراشلىق ۋازارەت تەسىس قىلىنغان بولۇپ ، 6645 تۇتۇن ، 44 مىڭ 302 نوپۇس بار ئىدى . چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۈاڭشۈ 28 ـ يىلى (1902 ـ يىلى) ئۇچتۇرپان بېۋاستە قاراشلىق ۋازارىتىدە 6475 تۇتۇن ، 47 مىڭ 267 نوپۇس بار بولغان . «جۇڭگونىڭ غەربىي يۇرتنى ئىدارە قىلىش تارىخى»دا : «چىڭ سۇلالىسىنىڭ شۈەنتۇڭ 1 ـ يىلى (1909 ـ يىلى) ئۇچتۇرپان ۋازارىتىنىڭ قەلئەسىدە 713 تۇتۇن ، 3306 نوپۇس ؛ يېزا-كەنتلىرىدە 30 مەھەللە ، 43 مىڭ 754 نوپۇس ؛ ئۇچ بازار بولۇپ ، ئۇنىڭدا 130 تۇتۇن ، 394 نوپۇس بار ئىدى ، بۇ سەككىز قاراۋۇلخانىدىكى 64 تۇتۇن ، 240 نوپۇسنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ ؛ ئالتە ئوبو ، 115 تۇتۇن ، 123 نوپۇس بولۇپ ، جەمئىي 7217 تۇتۇن ، 47 مىڭ 454 نوپۇس بار ئىدى . بۇنىڭ ئىچىدە يەرلىكلەر 6903 تۇتۇن ، 46 مىڭ 608 نوپۇس ؛ ئۆلكىنىڭ باشقا يەرلىرىدىن كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغانلار 249 تۇتۇن ، 674 نوپۇس ؛ باشقا ئۆلكىلەردىن كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغانلار 65 تۇتۇن ، 172 نوپۇس . ئۇنىڭدىن باشقا مۇھاجىرلار 40 تۇتۇن ، 236 نوپۇس» دەپ خاتىرىلەنگەن .

مىنگو دەۋرىدە نوپۇس كۆپەيمىشكە باشلىغان . مىنگونىڭ 5 ـ يىلى (1916 ـ يىلى) 59 مىڭ 203 ئادەم (ئەر 31 مىڭ 129 ، ئايال 28 مىڭ 74) بار ئىدى . مىنگونىڭ 17 ـ يىلى (1928 ـ يىلى) 66 مىڭ 128 ئادەم (ئەر 35 مىڭ 218 ، ئايال 30 مىڭ 910) بولدى . مىنگونىڭ 37 ـ يىلى (1948 ـ يىلى) نوپۇس كۆپەيىپ 78 مىڭ 734 (ئەر 41 مىڭ 525 ، ئايال 37 مىڭ 209)كە يەتتى .

مىنگو دەۋرىدىكى قىسمەن يىللاردىكى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ نوپۇس ئەھۋالى

جەدۋەل : 3 — 1　　بىرلىكى : ئائىلە ، ئادەم

يىللار	ئائىلە	نوپۇس	بۇنىڭ ئىچىدە	
			ئەر	ئايال
مىنگونىڭ 5 - يىلى (1916 - يىلى)	10693	59203	31129	28074
مىنگونىڭ 15 - يىلى (1926 - يىلى)		61900		
مىنگونىڭ 17 - يىلى (1928 - يىلى)		66128	35218	30910
مىنگونىڭ 22 - يىلى (1933 - يىلى)	16003	101928		
مىنگونىڭ 29 - يىلى (1940 - يىلى)	16476	78672	41489	37183
مىنگونىڭ 30 - يىلى (1941 - يىلى)	10200	72980		
مىنگونىڭ 33 - يىلى (1944 - يىلى)	14416	74032	40033	33999
مىنگونىڭ 34 - يىلى (1945 - يىلى)	16569	78768	41485	37283
مىنگونىڭ 35 - يىلى (1946 - يىلى)	16576	78651	41445	37206
مىنگونىڭ 36 - يىلى (1947 - يىلى)	16431	78831	41529	37302
مىنگونىڭ 37 - يىلى (1948 - يىلى)	16470	78734	41525	37209

1949 - يىلى ناھىيە بويىچە 18 مىڭ 94 ئائىلە ، 79 مىڭ 960 ئادەم بار ئىدى .

1953 - يىلىدىكى 1 - قېتىملىق ئومۇميۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتە ناھىيە بويىچە 21 مىڭ 67ئائىلە ، 85 مىڭ 621 ئادەم بولۇپ ، 1949 - يىلىدىكىدىن 5661 ئادەم كۆپەيگەن ، يىللىق ئوتتۇرىچە كۆپەيىش نىسبىتى ‰17.70 بولغان .

1964 - يىلىدىكى 2 - قېتىملىق ئومۇميۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتە ناھىيە بويىچە ئائىلە 23 مىڭ 622گە ، ئادەم 94 مىڭ 134كە يېتىپ ، 1 - قېتىملىق ئومۇميۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتىكىدىن 8513 ئادەم كۆپەيدى ، يىللىق ئوتتۇرىچە كۆپەيىش نىسبىتى ‰9.03 بولدى . تۆغۇلۇش نىسبىتى ئۇزۇن مۇددەت بىرقەدەر يۇقىرى بولۇپ ، 1966 - يىلىدىن ئىلگىرىكى كۆپ يىللاردا ‰37تىن ئېشىپ كەتتى ، 1962 - ، 1963 - ، 1965 - يىللىرى ‰42تىن ئېشىپ كەتتى .

1982 - يىلىدىكى 3 - قېتىملىق ئومۇميۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتە ناھىيە بويىچە ئائىلە 31 مىڭ 621 ، ئادەم 138 مىڭ 771 بولۇپ ، 2 - قېتىملىق ئومۇميۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتىكىدىن 44 مىڭ 637 ئادەم كۆپەيدى ، يىللىق ئوتتۇرىچە كۆپەيىش نىسبىتى ‰26.34 بولدى .

1990 - يىلىدىكى 4 - قېتىملىق ئومۇميۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتە ناھىيە بويىچە ئائىلە 34 مىڭ 766گە ، ئادەم 159 مىڭ 101گە يېتىپ ، 3 - قېتىملىق ئومۇميۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتىكىدىن 20 مىڭ 330 ئادەم كۆپەيدى ، يىللىق ئوتتۇرىچە كۆپەيىش نىسبىتى ‰16.27 بولدى .

2000 - يىلىدىكى 5 - قېتىملىق ئومۇميۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتە ناھىيە بويىچە ئائىلە 40 مىڭ 954 ، ئادەم 177 مىڭ 410 بولۇپ ، 4 - قېتىملىق ئومۇميۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتىكىدىن 18 مىڭ 309 ئادەم كۆپەيدى ، يىللىق ئوتتۇرىچە كۆپەيىش نىسبىتى ‰11.51 بولدى .

2001 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا ناھىيە بويىچە ئائىلە 40 مىڭ 753كە ، ئادەم 173 مىڭ 534كە يېتىپ ، 1949 ـ يىلىدىكىدىن ئائىلە 1.25 ھەسسە ، نوپۇس 1.17 ھەسسە كۆپەيدى .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ 1949 ~ 2001 ـ يىلىغىچە بولغان نوپۇسى ۋە نوپۇسنىڭ ئۆزگىرىش ئەھۋالى

جەدۋەل : 3 — 2

بىرلىكى : ئائىلە ، ئادەم

يىللار	ئومۇمىي ئائىلە	ئومۇمىي نوپۇس	بۇنىڭ ئىچىدە				شەھەر - بازار نوپۇسى	ۋاقىتلىق نوپۇس	نوپۇسنىڭ ئۆزگىرىشى							
			ئەر	ئايال	يېزا ئىگىلىك نوپۇسى	غەيرى يېزا ئىگىلىك نوپۇسى			تەبىئىي ئۆزگىرىشى						مېخانىكىلىق ئۆزگىرىشى	
									تۇغۇلغىنى	تۇغۇلۇش نىسبىتى %	تۆلىگىنى	تەبىئىي كۆپەيگىنى	تەبىئىي كۆپەيمەش نىسبىتى %	نوپۇسنىڭ كۆپەيمەش - ئازىيىشى	كۆچۈپ كەلگەن نوپۇس	كۆچۈپ كەتكەن نوپۇس
1949	18094	79960	41826	38134	75482	4478										
1950	18326	80999	42370	38629	76463	4536										
1951	18601	82216	43008	39208	77612	4604										
1952	18955	83778	43825	39953	79086	4692										
1953	21067	85621	44789	40832	80826	4795										
1954	20955	85549	44821	40728	80758	4791										
1955	21402	87063	45764	41299	82187	4876										
1956	20940	88411	45630	42781	83460	4951										
1957	21304	88115	45313	42802	83121	4994			3182	36	1856	21	1326	15		
1958	22652	89215	45875	43340	83919	5296			3536	40	1768	20	1768	20		
1959	22063	86891	44326	42565	81061	5830			5043	57	1343	15	3700	42		
1960	22229	88708	45259	43449	82350	6358			1984	22	1195	14	699	8		
1961	22089	91544	46475	45069	73001	8543	7075		1968	22	1065	12	903	10		
1962	23336	95745	49384	46361	87049	8696	5396		3924	42	1512	16	2412	26		
1963	23579	99840	51786	48054	90246	9594	5903		4885	50	1599	16	3286	34		
1964	23932	101431	52230	49201	92111	9320	6604		3906	39	2900	29	1006	10		
1965	24491	103762	53004	50758	93900	9862	7223		5122	50	3212	31	1910	19		
1966	28725	107004	54897	52107	95543	11461	7599		3916	37	1312	12	2604	25		
1967	25040	108841	55533	53308	97070	11771	7981		2941	27	1232	11	1709	16		
1968	27261	111383	56451	54932	100304	11079	8254		3616	33	1390	13	2226	20		
1969	29498	114226	58190	56036	102836	11390	8425		2949	26	1475	13	1474	13		
1970	30120	117311	59367	57944	107141	10170	6006		3368	29	1323	11	2045	18		
1971	30034	119511	59767	59744	109686	9825	5650		3221	27	1402	12	1819	15		

2245	2035	−210	20	2364	12	1446	32	3810	1371	6712	11761	109892	60453	61200	121653	31279	1972
2364	3484	1120	16	1995	11	1339	27	3334	932	7648	12293	112453	62181	62565	124746	30865	1973
5359	5359		19	2408	12	1533	31	3941	704	8585	12989	114165	62981	64173	127154	31302	1974
2158	4638	2480	17	2141	13	1623	29	3764	510	9395	13845	117930	65203	66572	131775	31990	1975
2853	2972	119	12	1443	13	1564	24	3007	666	12713	15857	117637	65710	67784	133494	32032	1976
2879	2869	−10	6	859	15	1888	22	2747	577	12363	14097	120412	66795	67714	134509	32457	1977
3140	2977	−163	11	1432	12	1644	23	3076	156	13722	14938	120840	67481	68297	135778	33350	1978
4145	3623	−531	9	1239	11	1565	21	2804	576	15183	16082	12404	68466	68020	136486	33526	1979
3091	3095	4	8	1118	10	1369	18	2487	715	16345	17333	120275	68792	68816	137608	32984	1980
3595	2351	−1244	13	1803	11	1545	24	3348	380	16484	24910	113257	68681	69486	138167	34467	1981
2717	2808	91	12	1663	20	1380	22	3043	761	17070	18902	121019	68364	71557	139921	33119	1982
7657	5535	−2122	16	2280	10	1360	26	3640	147	10300	20789	119290	68937	71142	140079	33160	1983
2481	1497	−984	17	2342	11	1582	28	3924	693	17989	21410	120720	69525	72605	142130	33570	1984
2552	2748	196	17	2509	9	1257	26	3766	826	19783	21511	123324	71168	73667	144835	34026	1985
1674	2359	685	17	2492	9	1335	26	3827	972	20135	21795	126217	72485	75527	148012	34332	1986
2150	2613	463	19	2859	9	1359	28	4218	972	20648	22510	128824	70960	80374	151334	32063	1987
2495	2619	124	17	2566	8	1156	24	3722	993	20725	22950	131097	75532	78515	154047	35311	1988
1552	2147	595	14	2238	9	1369	23	3607	907	21482	23567	133225	77281	79511	156792	35780	1989
1617	2581	964	16	2469	9	1485	25	3954	1062	21998	24010	136370	78435	81945	160380	36381	1990
1412	1026	−386	11	1825	9	1370	20	3195	952	22225	24272	137437	79089	82620	161709	36810	1991
1143	1424	281	10	1592	8	1349	18	2941	925	22326	24651	138904	79353	84202	163555	37368	1992
2493	2489	−4	8	1360	9	1541	18	2901	1057	22279	24368	140675	79741	85302	165043	38111	1993
859	660	−199	8	1368	8	1295	16	2663	842	22399	24527	141470	80676	85321	165997	38444	1994
1657	1665	8	8	1327	8	1389	16	2716	469	22238	24065	142894	80988	85971	166959	38388	1995
911	904	−7	11	1854	8	1347	19	3201	329	22676	24789	144365	82353	86801	169154	39555	1996
793	643	−150	12	2101	8	1282	20	3383	1003	23235	24908	146166	83221	87853	171074	40043	1997
694	770	76	15	2550	7	1261	22	3811	1092	22342	25418	148371	84820	88969	173789	40992	1998
763	455	208	12	2164	8	1472	20	3636	753	22269	25108	150078	85570	89616	175186	41681	1999
512	415	536	13.69	2418	7	1312	20	3550	819	23356	23797	146315	83628	86484	170112	40129	2000
614	575	107	18.5	3324	6	1044	19	3314	940	23417	26092	147442	84784	88750	173534	40753	2001

ئىزاھ: 2000 ـ ، 2001 ـ يىلىدىكى نوپۇس يېزا ئىگىلىك 1 ـ شى 4 ـ تۈرىنىڭ نوپۇسىنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ .

2 § . تارقىلىشى

1 . بازار ـ يېزىلارغا تارقىلىشى

ناھىيە بويىچە بازار ـ يېزا نوپۇسىنىڭ سالمىقى كىچىك ، جايلىشىشى بىرقەدەر زىچ بولۇپ ، ئۇچتۇرپان

بازىرىغا مەركەزلەشكەن ؛ بازار نوپۇسى ئاز ، يېزا نوپۇسى كۆپ بولۇپ ، تارقاق ئولتۇراقلاشقان . جەنۇب ، شىمال تەرىپىدىكى تاغلىق ، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ئاھالە شالاڭ . 2001 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدىكى بازار نوپۇسى 26 مىڭ 92 بولۇپ ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 15 پىرسەنتىنى ؛ يېزا نوپۇسى 147 مىڭ 442 بولۇپ ، 85% نى ئىگىلىدى .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسى بويىچە بازار ـ يېزا نوپۇسنىڭ قىسمەن يىللاردىكى تارقىلىش ئەھۋالى

جەدۋەل : 3 — 3 بىرلىكى : ئادەم

يىللار	ئومۇمىي نوپۇس	بازار نوپۇسى	بازار نوپۇسىنىڭ ئومۇمىي نوپۇستا ئىگىلىگىنى %	يېزا نوپۇسى	يېزا نوپۇسىنىڭ ئومۇمىي نوپۇستا ئىگىلىگىنى %
1949	79960	4478	5. 60	75482	94. 4
1953	85621	4795	5. 59	80826	94. 41
1964	101431	9320	9. 18	92111	90. 82
1982	139921	18902	13. 50	121019	86. 50
1990	160380	24010	14. 90	136370	85. 10
2000	170112	23797	13. 99	146315	86. 01
2001	173534	26092	15. 04	147442	84. 96

2 . نوپۇسنىڭ زىچلىقى

مىنگونىڭ 33 ـ يىلى (1944 ـ يىلى) ناھىيە بويىچە ھەر كۋادرات كىلومېتىر يەرگە ئوتتۇرىچە بەش ئادەم توغرا كېلەتتى . 1949 ـ يىلى ھەر كۋادرات كىلومېتىر يەرگە ئوتتۇرىچە يەتتە ئادەم توغرا كەلدى . 1953 ـ يىلىدىكى 1 ـ قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتە ھەر كۋادرات كىلومېتىر يەرگە ئوتتۇرىچە توققۇز ئادەم توغرا كەلدى . 1964 ـ يىلىدىكى 2 ـ قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتە ھەر كۋادرات كىلومېتىر يەرگە ئوتتۇرىچە 11 ئادەم ، 1982 ـ يىلىدىكى 3 ـ قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتە ھەر كۋادرات كىلومېتىر يەرگە ئوتتۇرىچە 15 ئادەم ، 1990 ـ يىلىدىكى 4 ـ قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتە ھەر كۋادرات كىلومېتىر يەرگە ئوتتۇرىچە 18 ئادەم ، 2000 ـ يىلىدىكى 5 ـ قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتە ھەر كۋادرات كىلومېتىر يەرگە ئوتتۇرىچە 19 ئادەم توغرا كەلدى .

Ⅱ باب

نوپۇس قۇرۇلمىسى

§1 . مىللەت قۇرۇلمىسى

شۇەنتۇڭ 1 ـ يىلى (1909 ـ يىلى) ناھىيە تەۋەسىدە 47 مىڭ 454 ئادەم بار ئىدى ، بۇنىڭ ئىچىدە

ئۇيغۇر 47 مىڭ 409 بولۇپ ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 99.91 پىرسەنتىنى ئىگىلىگەن .

مىنگونىڭ 33 ـ يىلى (1944 ـ يىلى) ئۇيغۇر 70 مىڭ 753 بولۇپ ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 95.57 پىرسەنتىنى ؛ خەنزۇ 142 بولۇپ ، 0.19% نى ؛ خۇيزۇ 602 بولۇپ ، 0.81% نى ؛ ئۆزبېك 110 بولۇپ ، 0.15% نى ؛ قىرغىز 2425 بولۇپ ، 3.28% نى ئىگىلىگەن . 1949 ـ يىلى ناھىيە بويىچە ئۇيغۇر 76 مىڭ 681 بولۇپ ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 95.89 پىرسەنتىنى ؛ خەنزۇ 325 بولۇپ ، 0.40% نى ؛ خۇيزۇ 742 بولۇپ ، 0.93% نى ؛ قىرغىز 2125 بولۇپ ، 2.66% نى ؛ ئۆزبېك 71 بولۇپ ، 0.08% نى ؛ قازاق ، شىبە ، رۇس ، تاجىك ، تاتارلار جەمئىي 12 بولۇپ ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 0.02 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى .

ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ چېگرا رايونغا ياردەم بېرىشكە كەلگەن خەنزۇ كادىر ، ئىشچى ۋە كەسپىي تېخنىكا خادىملىرى بۇ يەردە ئولتۇراقلىشىپ ، مىللەت قۇرۇلمىسىدا بىرئاز ئۆزگىرىش بولدى . 2001 ـ يىلى ناھىيە بويىچە ئۇيغۇر 162 مىڭ 619 بولۇپ ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 93.7 پىرسەنتىنى ؛ خەنزۇ 5196 بولۇپ ، 3% نى ؛ خۇيزۇ 1349 بولۇپ ، 0.78% نى ؛ قىرغىز 4264 بولۇپ ، 2.5% نى ؛ ئۆزبېك 26 ، باشقا مىللەتلەر 68 بولۇپ ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 0.04 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسى نوپۇسنىڭ 1949 ~ 2001 ـ يىلىغىچە بولغان مىللەت قۇرۇلمىسى

جەدۋەل : 3 — 4　　بىرلىكى : ئادەم

يىللار	ئومۇمىي نوپۇس	ئۇيغۇر	خەنزۇ	خۇيزۇ	قىرغىز	شىبە	موڭغۇل	رۇس	تاجىك	ئۆزبېك	قازاق	تاتار	مانجۇ	داغۇر	باشقىلار
1949	79960	76681	325	742	2125	4		1	1	71	5	1			4
1950	80999	77678	329	752	2153	4		1	1	72	5	1			3
1951	82216	78845	334	763	2185	4		1	1	73	5	1			4
1952	83778	80343	340	778	2227	4		1	1	74	5	1			4
1953	85621	82111	347	795	2276	4		1	1	76	5	1			4
1954	85549	82076	315	808	2244	5				90	6	1			4
1955	87063	83659	302	803	2198	4				87	4	1			4
1956	88411	84892	442	823	2152	4				97		1			
1957	88115	84598	497	757	2165	3				96		1			
1958	89215	85527	534	829	2217	3				104		1			
1959	86891	83306	544	799	2163	4				74		1			
1960	88708	81916	2654	785	3281	3				69					
1961	91544	83600	4804	652	2414	2				69	2	1			
1962	95745	86070	6130	975	2498	1				60	4	1	3		3
1963	99840	88886	7099	1048	2721					76	4	2	1		3
1964	101431	88752	8585	1089	2927	1				55	4	1	3		14
1965	103762	90154	9483	1161	2898	2				36	18	1	2		7
1966	107004	92794	10021	1095	3003	1				55	13	1	2		19
1967	108841	94237	10171	1210	3095	2				94	7		2		23
1968	111383	96563	11082	1256	2358	2				87	10		7		18
1969	114226	98290	11573	1139	3087	2				81	5		1		48
1970	117311	100736	12273	1140	3063	3				38	4		1		53
1971	119511	102137	13006	1166	3151	2				36	3		2		8
1972	121653	103758	13628	1137	3052	13				50	3		5		7

6		3		3	48			13		3479	1201	14280	105713	124746	1973
6		3		3	32			2	5	3497	1450	14001	108155	127154	1974
6		2		1	14			13	5	3487	1470	15600	111177	131775	1975
5		4		4	40		1	4	7	3551	1011	15833	113034	133494	1976
30		4		4	22			1		3512	1454	15975	113507	134509	1977
28		4		4	20			1		3489	1383	16136	114713	135778	1978
78		4			31			1		3644	1241	15219	116268	136486	1979
70		2			34			1	1	3601	1294	15394	117211	137608	1980
72		5			43			1		3807	1337	14809	118093	138167	1981
91		6		5	75		1	2	8	3498	1379	14451	120405	139921	1982
83		2			59		1	1	4	3474	1387	13692	121376	140079	1983
92		2		1	74	1	1	1	7	3444	1414	13073	124020	142130	1984
77		2	1	1	59		1	1	7	3542	1458	12634	127052	144835	1985
35		4	1	5	61					3730	1568	12396	130212	148012	1986
86		2	1		67				3	3904	1521	12519	133231	151334	1987
89		10	1		70		2		3	3898	1631	11844	136499	154047	1988
94		10	1		76		2		3	4034	1674	11409	139489	156792	1989
87		9	1	1	91				2	4129	1497	11204	143359	160380	1990
75		6	1	1	89				2	4121	1501	10958	144955	161709	1991
123		6		1	77					4113	1494	11240	146501	163555	1992
95		7	2	1	106				7	4099	1450	11590	147686	165043	1993
133		1	5		111				7	4123	1493	11208	148916	165997	1994
60		4	2	64	63				4	3662	1273	10926	150901	166959	1995
56		6	2	30	63				4	3831	1404	11309	152449	169154	1996
66		3	2	2	60					3779	1446	11744	153970	171074	1997
75		2	1		50					3354	2186	11699	156422	173789	1998
37		3	1		32					3349	2183	11619	157962	175186	1999
51		7	1		35				4	4080	1404	4834	159696	170112	2000
68		4	1		26				7	4264	1349	5196	162619	173534	2001

ئىزاھ: 2000 ـ ، 2001 ـ يىلىدىكى نوپۇس يېزا ئىگىلىك 1 ـ شى 4 ـ تۇەنىنىڭ نوپۇسىنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ .

§ 2 . جىنس قۇرۇلمىسى

مىنگونىڭ 5 ـ يىلى (1916 ـ يىلى) ناھىيە بويىچە ئەر 31 مىڭ 129 ، ئايال 28 مىڭ 74 بولۇپ ، جىنس نىسبىتى 100 :110 (ئايال 100 ، تۆۋەندىمۇ شۇنداق) ئىدى . مىنگونىڭ 33 ـ يىلى (1944 ـ يىلى) ئەر 40 مىڭ 33 ، ئايال 33 مىڭ 999 بولۇپ ، جىنس نىسبىتى 100 :117 بولدى . 1949 ~ 1953 ـ يىلىغىچە جىنس قۇرۇلمىسى 100 :109 ، 1954 ـ ، 1955 ـ يىلى 100 :110 بولدى . 1956 ~ 2001 ـ يىلىغىچە 1987 ـ يىلى جىنس نىسبىتى 100 :113 بولغاننى ھېسابقا ئالمىغاندا ، باشقا يىللاردا 100 :99 ~ 100 :107 ئارىلىقىدا نورمال دائىرىدە بولدى .

§ 3 . نىكاھ ، ئائىلە قۇرۇلمىسى

1 . نىكاھ ئەھۋالى

مىنگونىڭ 5 ـ يىلى (1916 ـ يىلى) نىكاھلانغانلار 12 مىڭ 497 بولۇپ ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 21.11 پىرسەنتىنى ئىگىلىگەنىدى . بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 8453 بولۇپ 28.14% نى ؛ ئايال 4044 بولۇپ 83.6% نى ئىگىلىگەن . نىكاھلانمىغانلار 46 مىڭ 706 بولۇپ 89.78% نى ئىگىلىگەن . بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 22 مىڭ 676 بولۇپ 30.38% نى ؛ ئايال 24 مىڭ 30 بولۇپ 59.40% نى ئىگىلىگەن .

1990 ـ يىلى 4 ـ قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتە 15 ياشتىن يۇقىرىلار 97 مىڭ 60 بولۇپ چىقتى ، جۈرىسى بارلار 64 مىڭ 957 بولۇپ ، 15 ياشتىن يۇقىرىلارنىڭ 66.92 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى . بۇنىڭ ئىچىدە جۈرىسى بار ئەر 32 مىڭ 413 بولۇپ ، جۈرىسى بارلارنىڭ 49.90 پىرسەنتىنى ؛ جۈرىسى بار ئايال 32 مىڭ 544 بولۇپ ، 50.10% نى ئىگىلىدى . نىكاھلانمىغانلار 21 مىڭ 667 بولۇپ ، 15 ياشتىن يۇقىرىلارنىڭ 22.32 پىرسەنتىنى ، بۇنىڭ ئىچىدە نىكاھلانمىغان ئەر 13 مىڭ 946 بولۇپ ، نىكاھلانمىغانلارنىڭ 64.37 پىرسەنتىنى ؛ نىكاھلانمىغان ئايال 7721 بولۇپ ، 35.63% نى ئىگىلىدى . جۈرىسى ئۆلۈپ كەتكەنلەر 5899 ، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 1575 ، ئايال 4324 ؛ نىكاھتىن ئاجراشقانلار 4537 ، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 2499 ، ئايال 2038 .

20 ـ ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرىدىن ئىلگىرى ئۇيغۇر قىز ـ يىگىتلەرنىڭ نىكاھ ئىشلىرىغا كۆپىنچە ئاتا-ئانىلىرى چات كىرىشەتتى ، يېقىن تۇغقانلار توي قىلىش ئەھۋالى ئېغىر ئىدى ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئومۇمىيۈزلۈك بالدۇر نىكاھلىناتتى ، قىزلاردىن 13 ~ 15 ياشقىچە ، ئوغۇللاردىن 15 ~ 18 ياشقىچە نىكاھلىنىدىغانلار كۆپ ئىدى . نىكاھ مۇستەھكەم بولمىغاچقا ، كۆپ توي قىلىپ ، ئاجرىشىدىغانلار جىق ئىدى . جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن «نىكاھ قانۇنى» ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ ، نىكاھتا ئۆز ـ ئۆزىگە خوجا بولۇش ، مۇھەببەتلىشىپ توي قىلىش ئەمەلىيلەشتۈرۈلدى . 1982 ـ يىلىدىن كېيىن كىچىكىپ توي قىلىش ، كىچىكىپ پەرزەنت كۆرۈش بىرقەدەر ئومۇملاشتى . 1982 ـ يىلى بازارلاردا ئوتتۇرىچە نىكاھلىنىش يېشى خەنزۇ ئوغۇللارنىڭ 26 ، قىزلارنىڭ 24 ياش ؛ ئاز سانلىق مىللەت ئوغۇللارنىڭ 24 ، قىزلارنىڭ 20.8 ياش بولدى . 1953 ـ يىلىدىكى 1 ـ قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتە ئاجرىشىش نىسبىتى 33.34% بولغانىدى ، 1982 ـ يىلى 3 ـ قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتە ئاجرىشىش نىسبىتى 46.6% ، 1990 ـ يىلىدىكى 4 ـ قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتە 02.6% ، 2000 ـ يىلىدىكى 5 ـ قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتە 3.4% بولدى .

2 . ئائىلە

كۆپلىگەن ئائىلىلەر ئىككى ئەۋلاد كىشىلەردىن تەركىب تاپىدۇ . مىنگونىڭ 5 ـ يىلى (1916 ـ يىلى) ھەر بىر ئائىلىدە ئوتتۇرىچە 5.53 ئادەم بار ئىدى . مىنگونىڭ 33 ـ يىلى (1944 ـ يىلى) ھەر بىر ئائىلىدە ئوتتۇرىچە 5.1 ئادەم بار بولدى . 60 ـ يىللاردا خەنزۇلارنىڭ كۆپىنچىسى چېگرا رايونغا يارىدەم بېرىشكە كەلگەن ياش ۋە ئوتتۇرا ياشلىقلار بولۇپ ، ئۇلارنىڭ ئائىلىسىمۇ كۆپىنچە ئىككى ئەۋلاد كىشىلەردىن تەركىب تاپتى . 80 ـ يىللارغا كەلگەندە ئۈچ ئەۋلاد كىشىلەردىن تەركىب تاپقان ئائىلىلەر بىرقەدەر ئازايدى . بازارلاردىكى ئائىلىلەرنىڭ ئوتتۇرىچە جان سانى بىرقەدەر ئاز بولدى ، خەنزۇ ئاھالىلەر ئىچىدە ، ياش ئەر ـ خوتۇنلاردىن

تەركىب تاپقان ئائىلىلەرنىڭ كۆپىنچىسى ئۈچ جانلىق ، ئاز سانلىق مىللەت ئائىلىلەر ئادەتتە 4 ~ 5 جانلىق بولدى ، ھەر بىر ئائىلىگە توغرا كەلگەن ئادەم سانى داۋاملىق تۆۋەنلەشكە يۈزلەندى . دېھقانچىلىق ، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ئۇيغۇر ئائىلىلىرىنىڭ پەرزەنتلىرى بىرقەدەر كۆپ بولۇپ ، ئاز ساندىكى ئائىلىلەرنىڭ جان سانى 5 ~ 10غىچە بولدى . ناھىيە بويىچە ھەر بىر ئائىلىگە ئوتتۇرىچە 1949 ـ يىلى 4.42 ، 1989 ـ يىلى 4.38 ، 1999 ـ يىلى 4.20 ، 2001 ـ يىلى 4.26 ئادەم توغرا كەلدى .

§ 4 . ياش قۇرۇلمىسى

مىنگونىڭ 36 ـ يىلى (1947 ـ يىلى) ناھىيە بويىچە 78 مىڭ 831 نوپۇس بار ئىدى ، بۇنىڭ ئىچىدە يېشىغا توشمىغانلار 4229 بولۇپ ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 5.36 پىرسەنتىنى ئىگىلىگەن . 18 ~ 19 ياشقىچە بولغانلار ئىچىدە ئەر 2652 بولۇپ ، 48.10 %نى ؛ ئايال 2862 بولۇپ ، 51.90 %نى ئىگىلىگەن . 46 ياشتىن يۇقىرىلار ئىچىدە ئەرلەر ئاياللاردىن كۆپ ئىدى .

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن تۆۋەن ياشلىقلار نوپۇسىنىڭ تۈپ سانى چوڭايدى ، بەش قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتىكى مەلۇماتقا قارىغاندا ، نىكاھلىنىش ، پەرزەنت كۆرۈش يېشىدىكى ياشلار (20 ~ 24 ياشتىكىلەر) 1 ـ قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتە 8777 بولۇپ ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 10.25 پىرسەنتىنى ؛ 2 ـ قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتە 9135 بولۇپ 9.70 %نى ؛ 3 ـ قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتە 11 مىڭ 619 بولۇپ 8.37 %نى ؛ 4 ـ قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتە 15 مىڭ 993 بولۇپ 10.05 %نى ؛ 5 ـ قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتە 15 مىڭ 238 بولۇپ 8.61 %نى ئىگىلىدى .

1953 ـ يىلىدىكى 1 ـ قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتە ئاھالىلەرنىڭ ئوتتۇرىچە يېشى 25.79 ، 1964 ـ يىلىدىكى 2 ـ قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتە 23.02 ، 1982 ـ يىلىدىكى 3 ـ قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتە 23.03 ، 1990 ـ يىلىدىكى 4 ـ قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتە 28.44 ، 2000 ـ يىلىدىكى 5 ـ قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتە 25.4 بولدى .

60 ياشتىن يۇقىرى ياشانغانلار نوپۇسىدا ئۆرلەش ۋەزىيىتى كۆرۈلدى ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرگەنلەر بىرقەدەر كۆپ بولدى . 1953 ـ يىلى 70 ياشتىن ئاشقانلار 1613 بولۇپ ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 1.8 پىرسەنتىنى ئىگىلەيتتى . بۇنىڭ ئىچىدە 100 ياشتىن يۇقىرىلار 10 ئادەم ئىدى ، يېشى ئەڭ چوڭى 120 ياشلىق بىر ئەر ئىدى .

1964 ـ يىلى 70 ياشتىن ئاشقانلار 4035 بولۇپ ئومۇمىي نوپۇسنىڭ تۆت پىرسەنتىنى ئىگىلىدى . بۇنىڭ ئىچىدە 100 ياشتىن يۇقىرىلار ئالتە ، يېشى ئەڭ چوڭى 108 ياشلىق بىر ئايال ئىدى .

1990 ـ يىلى 70 ياشتىن ئاشقانلار 3790 بولۇپ ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 2.3 پىرسەنتىنى ئىگىلەپ ، 1982ـ يىلىدىكىدىن 6.07 % ئازايدى . بۇنىڭ ئىچىدە 100 ياشتىن يۇقىرىلار تۆت ، يېشى ئەڭ چوڭى 109 ياشقا كىرگەن بىر ئايال بولدى .

2000 ـ يىلى 85 ياشتىن ئاشقانلار 456 بولۇپ ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 0.25 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى ، ياشانغانلار نوپۇسى ئۈزلۈكسىز كۆپەيدى .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسى بويىچە نوپۇسنىڭ مىنگونىك 36 - يىلى (1947 - يىلى)دىكى ياش قۇرۇلمىسى

جەدۋەل : 3 — 5

يېشى	جەمئىي	ئەر		ئايال	
		سانى	نىسبەتى %	سانى	نىسبەتى %
بىر ياشقا توشمىغانلار	4229	1892	44.74	2337	55.26
1 ~ 5 ياشقىچە	7345	3633	49.46	3712	50.64
6 ~ 11 ياشقىچە	8948	4781	53.43	4167	46.57
12 ~ 17 ياشقىچە	7751	4234	54.63	3517	46.47
18 ~ 19 ياشقىچە	5514	2652	48.10	2862	51.90
20 ~ 24 ياشقىچە	7601	3559	48.82	4042	51.18
25 ~ 29 ياشقىچە	6793	3659	53.86	3134	46.14
30 ~ 34 ياشقىچە	7123	3788	53.18	3335	46.82
35 ~ 39 ياشقىچە	6065	3259	53.73	2806	46.27
40 ~ 45 ياشقىچە	6203	3177	51.20	3026	48.79
46 ~ 50 ياشقىچە	5621	3273	58.23	2348	41.77
50 ياشتىن يۇقىرى	5638	3622	64.14	2016	35.86
جەمئىي	78831	41529	52.68	37302	47.32

ئۇچتۇرپان ناھىيىسى بويىچە نوپۇسنىڭ 1 - ، 2 - قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرگەندىكى ياش قۇرۇلمىسى

جەدۋەل : 3 — 6

يېشى	1 - قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتە (1953 - يىلى 6 - ئاينىڭ 30 - كۈنى سائەت 0 دە)					2 - قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتە (1964 - يىلى 6 - ئاينىڭ 30 - كۈنى سائەت 0 دە)				
	جەمئىي نوپۇس	ئەر		ئايال		جەمئىي نوپۇس	ئەر		ئايال	
		نوپۇسى	ئومۇمىي نوپۇستا ئىگىلىگەن نىسبەتى %	نوپۇسى	ئومۇمىي نوپۇستا ئىگىلىگەن نىسبەتى %		نوپۇسى	ئومۇمىي نوپۇستا ئىگىلىگەن نىسبەتى %	نوپۇسى	ئومۇمىي نوپۇستا ئىگىلىگەن نىسبەتى %
جەمئىي	85621	44789	52.32	40832	47.68	94134	48288	51.30	45846	47.70

0 ~ 4 ياشقىچە	9752	4894	5.72	4858	5.67	11.39	11926	6007	6.38	5919	6.29	12.67
5 ~ 9 ياشقىچە	9815	4953	5.78	4862	5.68	11.46	10165	5078	5.40	5087	5.40	10.80
10 ~ 14 ياشقىچە	8197	4280	5	3917	4.55	9.55	10718	5461	5.80	5257	5.59	11.39
15 ~ 19 ياشقىچە	8356	4387	5.12	3969	4.64	9.76	10730	5510	5.85	5220	5.55	11.40
20 ~ 24 ياشقىچە	8777	4396	5.13	4381	5.12	10.25	9135	4734	5.03	4401	4.67	9.70
25 ~ 29 ياشقىچە	7846	3903	4.56	3943	4.60	9.16	8031	4101	4.36	3930	4.17	8.33
30 ~ 34 ياشقىچە	5638	2830	3.31	2808	3.28	6.59	5778	2790	3.96	2988	3.18	6.14
35 ~ 39 ياشقىچە	6555	3419	3.99	3136	3.67	7.66	5893	2921	3.10	2972	3.16	6.26
40 ~ 44 ياشقىچە	4665	2345	2.74	2320	2.71	5.45	4137	1999	2.12	2138	2.27	4.39
45 ~ 49 ياشقىچە	4130	2265	2.65	1865	2.18	4.83	3876	2011	2.14	1865	1.98	4.12
50 ~ 54 ياشقىچە	3349	1749	2.04	1600	1.87	3.91	3278	1728	1.84	1550	1.64	3.48
55 ~ 59 ياشقىچە	2862	1692	1.98	1170	1.37	3.35	3052	1641	1.74	1411	1.50	3.24
60 ~ 64 ياشقىچە	2507	1481	1.73	1026	1.20	2.93	2348	1338	1.42	1010	1.07	2.49
65 ~ 69 ياشقىچە	1559	1071	1.26	488	0.57	1.83	1744	970	1.03	774	0.82	1.85
70 ~ 74 ياشقىچە	795	554	0.65	241	0.28	0.93	1230	719	0.76	511	0.55	1.31
75 ~ 79 ياشقىچە	444	296	0.35	148	0.17	0.52	969	565	0.60	404	0.43	1.03
80 ~ 84 ياشقىچە	218	156	0.18	62	0.08	0.26	579	364	0.39	215	0.23	0.62
85 ~ 89 ياشقىچە	80	65	0.08	15	0.01	0.09	308	197	0.21	111	0.12	0.33
90 ~ 94 ياشقىچە	37	27	0.03	10	0	0.04	122	76	0.08	46	0.05	0.13
95 ~ 99 ياشقىچە	29	20	0.02	9	0.01	0.03	73	47	0.05	26	0.03	0.08
100 ياشتىن يۇقىرىلار	10	6	0.01	4	0	0.01	42	31	0.03	11	0.01	0.04

ئۇچتۇرپان ناھىيىسى بويىچە نوپۇسنىڭ 3 ـ ، 4 ـ ، 5 ـ قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرگەندىكى ياش قۇرۇلمىسى

جەدۋەل : 3 — 7

يېشى	3 ـ قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتە (1982 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى سائەت 0دە)					4 ـ قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتە (1990 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى سائەت 0 دە)					5 ـ قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتە (2000 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى سائەت 0 دە)					
	جەمئىي نوپۇس	ئەر		ئايال		ئۆسۈشى نوپۇسنىڭ نىسبەتى %	جەمئىي نوپۇس	ئەر		ئايال		ئۆسۈشى نوپۇسنىڭ نىسبەتى %	جەمئىي نوپۇس	ئەر		ئايال	
		نوپۇسى	ئۆسۈشى نوپۇسنىڭ نىسبەتى %	نوپۇسى	ئۆسۈشى نوپۇسنىڭ نىسبەتى %			نوپۇسى	ئۆسۈشى نوپۇسنىڭ نىسبەتى %	نوپۇسى	ئۆسۈشى نوپۇسنىڭ نىسبەتى %			نوپۇسى	ئۆسۈشى نوپۇسنىڭ نىسبەتى %	نوپۇسى	ئۆسۈشى نوپۇسنىڭ نىسبەتى %
جەمئىي	138771	71400	51.45	67371	48.55		159101	81992	51.53	77109	48.47		177410	91203	48.59	86207	51.41
0 ~ 4 ياشقىچە	18200	9218	6.64	8982	6.47	13.12	24261	12337	7.75	11924	7.49	15.25	18349	9284	5.23	9065	5.11	10.34
5 ~ 9 ياشقىچە	18056	9181	6.62	8875	6.40	13.01	21634	10879	6.84	10755	6.76	13.60	19342	9917	5.59	9425	5.31	10.90
10 ~ 14 ياشقىچە	17491	8996	6.48	8495	6.12	12.60	16146	8341	5.24	7805	4.91	10.15	24703	12558	7.08	12145	6.85	13.92
15 ~ 19 ياشقىچە	15648	7809	5.63	7839	5.65	11.28	16608	8484	5.33	8124	5.11	10.44	19424	9984	5.63	9440	5.32	10.94
20 ~ 24 ياشقىچە	11619	5867	4.23	5752	4.14	8.37	15993	8229	5.17	7764	4.88	10.05	15283	7771	4.38	7512	4.23	8.61
25 ~ 29 ياشقىچە	11117	5512	3.97	5605	4.04	8.01	11619	6076	3.82	5543	3.49	7.30	14347	7252	4.09	7095	4	8.08
25 ~ 29 ياشقىچە	8524	4344	3.13	4180	3.01	6.14	8554	4411	2.77	4143	2.60	5.18	13798	7087	3.99	6711	3.78	7.77
30 ~ 34 ياشقىچە	7795	3924	2.83	3871	2.79	5.62	7415	3693	2.32	3722	2.34	4.66	11144	5836	3.29	5308	2.99	6.28
35 ~ 39 ياشقىچە	6446	3405	2.45	3041	2.19	4.65	8916	4363	2.74	4553	2.86	5.60	8212	4143	2.34	4069	2.29	4.62
40 ~ 44 ياشقىچە	5627	2931	2.11	2696	1.94	4.05	7747	3937	2.47	3810	2.39	4.87	7047	3557	2	3490	1.97	3.97
45 ~ 49 ياشقىچە	4553	2364	1.70	2189	1.58	3.28	5574	2936	1.85	2638	1.66	3.50	8008	4109	2.32	3899	2.20	4.51
50 ~ 54 ياشقىچە	3872	2175	1.57	1697	1.22	2.79	4380	2303	1.45	2077	1.31	2.75	5868	3013	1.70	2855	1.61	3.30
55 ~ 59 ياشقىچە	3372	1890	1.36	1482	1.07	2.43	3785	2092	1.31	1693	1.06	2.38	4814	2630	1.48	2184	1.23	2.71
65 ~ 69 ياشقىچە	2416	1424	1.03	992	0.71	1.74	2677	1611	1.01	1066	0.67	1.68	2789	1521	0.86	1268	0.71	1.57
70 ~ 74 ياشقىچە	1646	912	0.66	734	0.53	0.19	1834	1062	0.67	772	0.49	1.15	1991	1148	0.65	843	0.48	1.12
75 ~ 79 ياشقىچە	1060	631	0.45	429	0.31	0.76	937	614	0.39	323	0.20	0.59	1116	669	0.38	447	0.25	0.62
80 ~ 84 ياشقىچە	673	400	0.29	273	0.20	0.48	542	314	0.20	228	0.14	0.34	719	440	0.24	279	0.16	0.40
85 ~ 89 ياشقىچە	355	237	0.17	118	0.09	0.26	267	171	0.11	96	0.06	0.17	85 ياشتىن يۇقىرى					
90 ~ 94 ياشقىچە	167	104	0.07	63	0.05	0.12	120	72	0.05	48	0.03	0.08	456	284	0.16	172	0.10	0.25
95 ~ 99 ياشقىچە	128	72	0.05	56	0.04	0.09	88	65	0.04	23	0.01	0.05						
100 ياشتىن يۇقىرلار	6	4	0.002	2	01		4	2	0	2	0	0						

§5 . مەلۇمات قۇرۇلمىسى

مىنگو دەۋردە ناھىيە بويىچە ساۋاتسىزلار كۆپ ئىدى ، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپتىن يۇقىرى مەلۇماتقا ئىگىلەر كەمدىن كەم ئۇچرايتتى . 20 ـ ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرىدا باشلانغۇچ مەكتەپ تەربىيىسى ئومۇملاشتۇرۇلدى ھەمدە چوڭلار ئارىسىدا ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش خىزمىتى قانات يايدۇرۇلدى . 70 ـ يىللاردا ئوتتۇرا مەكتەپ تەربىيىسى كۇچەيتىلدى ، ئاھالىنىڭ مەلۇمات قۇرۇلمىسى جەھەتتە ساۋاتسىزلار ئازايدى ، باشلانغۇچ مەكتەپتىن يۇقىرى مەلۇماتلىقلار بىرقەدەر تېز كۆپەيدى . 1982 ـ يىلىدىكى 3 ـ قېتىملىق ئومۇميۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتە ناھىيە بويىچە ئالىي مەكتەپ ، تېخنىكومدىن يۇقىرى مەلۇماتلىقلار 252 بولۇپ ، ئالتە ياشتىن يۇقىرى نوپۇسنىڭ 0 . 21 پىرسەنتىنى ؛ ساۋاتسىزلار ، چالاساۋاتلار 50 مىڭ 957 بولۇپ ، 43 . 46%نى ئىگىلىدى . 1990 ـ يىلىدىكى 4 ـ قېتىملىق ئومۇميۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتە ئالىي تېخنىكومدىن يۇقىرى مەلۇماتلىقلار 488گە يېتىپ ، 0 . 38%نى ؛ ساۋاتسىزلار ، چالا ساۋاتلار 32 مىڭ 869غا ئازىيىپ ، 25 . 36%نى ئىگىلىدى . 2000 ـ يىلىدىكى 5 ـ قېتىملىق ئومۇميۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتە ئالى تېخنىكومدىن يۇقىرى مەلۇماتلىقلار 2407 بولۇپ ، 1 . 54%نى ؛ ساۋاتسىز ، چالا ساۋاتلار 23 مىڭ 445كە ئازىيىپ ، 15 . 07%نى ئىگىلىدى .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسى بويىچە نوپۇسنىڭ قىسمەن يىللاردىكى مەلۇمات قۇرۇلمىسى

جەدۋەل : 3 — 8 بىرلىكى : ئادەم

	يىللار	ئالىي مەكتەپ تولۇق كۇرس	ئالىي مەكتەپ مەخسۇس كۇرس	ئوتتۇرا تېخنىكوم	تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ	تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ	باشلانغۇچ مەكتەپ	6 ياشتىن يۇقىرى نوپۇس		ساۋاتسىزلىق نىسبىتى %
								جەمئىي	ساۋاتسىزلار ياكى چالا ساۋاتلار	
جەمئىي	1982	252			4499	15354	46194	117256	50957	43.46
	1990	160	328	1913	4601	18447	71316	129634	32869	25.36
	2000	2407		8807		43667	86077	155501	23445	15.07
ئۇچتۇرپان بازىرى	1982	144			1459	3087	4914	14230	4626	31.51
	1990	129	182	964	1824	3957	6475	16353	2822	17.27
	2000	1410		3875		6126	7213	19912	7588	38.10
ئاقتوقاي يېزىسى	1982	6			316	1151	4846	12516	6197	49.51
	1990	4	10	120	358	1462	9425	14909	3530	23.68
	2000	161		812		4456	10740	18172	2003	11.02
يار كۆزۈك يېزىسى	1982	5			189	914	3836	9668	4724	48.86
	1990	2	5	86	153	1674	6105	10948	2923	26.70
	2000	60		406		4724	6673	13268	1405	10.59
ئاچاناخ يېزىسى	1982	4			294	1176	4274	10626	4878	45.91
	1990	2	5	117	186	1375	6747	11990	3558	29.67
	2000	103		505		4279	7922	14504	1695	11.69
ئاقيار يېزىسى	1982	5			359	2017	9480	19204	7343	38.24
	1990	1	17	160	287	2188	13617	21821	5551	25.44
	2000	179		723		6482	18246	26957	1327	4.92

ئىماملىرىم يېزىسى	1982	17			381	1276	4614	12495	6207	49.68
	1990	3	10	111	251	1816	7303	13843	4349	31.42
	2000	82			601	5030	9706	17359	1940	11.18
يېڭىئاۋات يېزىسى	1982	6			190	845	3354	10327	5932	57.44
	1990	1	2	85	214	850	6739	11580	3689	31.86
	2000	68			477	2646	8485	13203	1527	11.57
يامانسۇ قىرغىز مىللىي يېزىسى	1982	5			108	587	1731	4912	2481	50.51
	1990	2	8	55	122	883	3087	5734	1577	27.50
	2000	73			330	2466	3877	7416	670	9.03
ئوتبېشى يېزىسى	1982	7			260	1190	4808	12969	6704	51.69
	1990	6	12	84	234	1783	9233	10804	3452	23.32
	2000	112			599	2395	2767	2584	774	14.34
ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك چارۋىچىلىق فېرمىسى	1982									
	1990			1	5	12	101	186	67	35.02
	2000									
4 ـ تۈن ـ مەيدان	1982	53			943	3111	4337	10309	1865	18.09
	1990	10	77	130	967	2447	2484	7466	1351	18.09
	2000	159	599	2395	2767	6694	774	11.56		

§ 6 . كەسىپ قۇرۇلمىسى

شۇەنتۇڭ 1 ـ يىلى (1909 ـ يىلى) ئەمەلدار 10 ، دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 19 مىڭ 640 ، كاسىپ 2878 ، سودا ـ سېتىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 1230 ، ھەر خىل كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 1060 ، كەسىپسىزلەر 150 ئىدى . مىنگونىڭ 5 ـ يىلى (1916 ـ يىلى) پارلامېنت ئەزاسى يەتتە ، ھۆكۈمەت خىزمەتچىسى 29 ، ئوقۇتقۇچى ئۈچ ، ئوقۇغۇچى 70 ، دوختۇر 22 ، دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 19 مىڭ 243 ، سودا ـ سېتىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 1888 ، سانائەت ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 655 ، باشقا كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 27 مىڭ 388 ، كەسپى ئېنىق ئەمەسلەر 7690 ئىدى . مىنگونىڭ 33 ـ يىلى (1944 ـ يىلى) دۆلەت مەمۇرى 478 ، دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 25 مىڭ 110 ، سانائەت ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 1205 ، سودا ـ سېتىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 1482 ، قاتناش ـ ترانسپورت كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار سەككىز ، پادىچى 766 ، كەسىپسىزلەر 28 مىڭ 660 ئىدى .

1982 ـ يىلدىكى ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتىن مەلۇم بولۇشىچە ، ھەر خىل كەسىپتىكىلەرنىڭ نوپۇسى تېز كۆپەيگەن ، ھەر خىل كەسىپتىكى تېخنىكا خادىمى 3301 بولۇپ ، 71 مىڭ 413 كەسپىي تېخنىكا خادىمنىڭ 4.62 پىرسەنتىنى ؛ دۆلەت ئورگىنى ، پارتىيە ، ئاممىۋى تەشكىلاتلار ، كارخانا ، كەسپىي ئورۇنلاردا ئىشلەيدىغانلار 795 بولۇپ 1.11 % نى ؛ سودا ـ سېتىق ساھاسىدىكى خىزمەتچى 664 بولۇپ 0.93 % نى ؛ مۇلازىمەت خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 704 بولۇپ 0.99 % نى ؛ دېھقانچىلىق ، ئورمانچىلىق ، چارۋىچىلىق ، بېلىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 60 مىڭ 746 بولۇپ 85.06 % نى ؛ ئىشلەپچىقىرىش ، ترانسپورت ئىشچىلىرى ۋە ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك خادىم 4407 بولۇپ 6.17 % نى ئىگىلىگەن .

1990 ـ يىلدىكى ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتە ، كەسىپكار 82 مىڭ 477 بولۇپ ، 15 ياشتىن يۇقىرى نوپۇسنىڭ 84.98 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى . دېھقانچىلىق ، ئورمانچىلىق ، چارۋىچىلىق ، بېلىقچىلىق

بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 73 مىڭ 660 بولۇپ كەسىپكارلار نوپۇسىنىڭ 31 .89 پىرسەنتىنى ؛ سانائەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 1954 بولۇپ % 37 .2نى ؛ بىناكارلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 960 بولۇپ % 16 .1نى ؛ قاتناش ، ترانسپورت ، پوچتا ـ تېلېگراف ئالاقىسى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 372 بولۇپ % 45 .0نى ؛ سودا ـ سېتىق ، ئاممىۋى يېمەك ـ ئىچمەك ، ماددىي ئەشيا تەمىنات ـ سودا ۋە ساقلاش كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 1573 بولۇپ % 91 .1نى ؛ ئۆي ـ زېمىن باشقۇرۇش ، ئاممىۋى ئىشلار ، ئاھالە مۇلازىمىتى ۋە مەسلىھەتچىلىك كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 192 بولۇپ % 23 .0نى ؛ سەھىيە ، تەنتەربىيە ۋە ئىجتىمائىي پاراۋانلىق ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 433 بولۇپ % 53 .0نى ؛ مائارىپ ، مەدەنىيەت ـ سەنئەت ۋە رادىئو ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 1716 بولۇپ % 08 .2نى ؛ پەن تەتقىقات ، ئۇنىۋېرسال تېخنىكا مۇلازىمىتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 31 بولۇپ % 04 .0نى ؛ پۇل مۇئامىلە ، سۇغۇرتا كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 206 بولۇپ % 25 .0نى ؛ دۆلەت ئورگىنى ، پارتىيە ، ھۆكۈمەت ئورۇنلىرى ۋە ئاممىۋى تەشكىلاتلاردا ئىشلەيدىغانلار 1379 بولۇپ % 67 .1نى ئىگىلىدى .

III باب

پىلانلىق تۇغۇت

§ 1 . ئاپپارات

1979 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت قارىمىقىدا پىلانلىق تۇغۇت ئىشخانىسى قۇرۇلۇپ ، مەمۇرىي شتاتتىكى ئۈچ خىزمەتچى بار بولدى . كېيىن گۇڭشې ، بازار ، چارۋىچىلىق مەيدانلىرىدا ئارقا ـ ئاقىدىن پىلانلىق تۇغۇت ياردەمچى خادىملىرى سەپلىنىپ ، 12 كەسپىي شتات بېرىلدى .

1980 ـ يىلى 8 ـ ئايدا ناھىيىلىك پىلانلىق تۇغۇت رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلۇپ ، بىر مۇئاۋىن ھاكىم گۇرۇپپا باشلىقلىقىنى ئۈستىگە ئالدى ، ئۇنىڭ ئۈچ مۇئاۋىن گۇرۇپپا باشلىقى ، 11 ئەزاسى بار بولدى .

1984 ـ يىلى پىلانلىق تۇغۇت ئىشخانىسى پىلانلىق تۇغۇت كومىتېتىغا ئۆزگەرتىلىپ ، بىردىن مۇدىر ۋە مۇئاۋىن مۇدىر سەپلەندى .

1989 ـ يىلى 6 ـ ئايدا يېزا ـ بازارلاردا پىلانلىق تۇغۇت رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلۇپ ، ئىشخانا تەسىس قىلىندى . 1999 ـ يىلىدىن كېيىن پىلانلىق تۇغۇت رەھبەرلىك گۇرۇپپىسىنىڭ باشلىقلىقىنى ناھىيىلىك پارتكومنىڭ شۇجىسى ياكى ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ھاكىمى ، مۇئاۋىن گۇرۇپپا باشلىقلىقىنى ناھىيىلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى ياكى ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مۇئاۋىن ھاكىمى ئۈستىگە ئالدى ، گۇرۇپپا قارىمىقىدا ئىشخانا تەسىس قىلىنىپ كۈندىلىك خىزمەتلەرنى ئىشلەشكە مەسئۇل قىلىندى .

2001 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە ناھىيىدە پىلانلىق تۇغۇت كومىتېتى ، يېزا (بازار)لاردا پىلانلىق تۇغۇت رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى (يېزا ـ بازار رەھبەرلىرى گۇرۇپپا باشلىقلىقىنى قوشۇمچە ئۆتىدى) قۇرۇلۇپ ، پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتىگە مەخسۇس ۋەزىپىدىكى 22 كادىر قويۇلدى . كەنتلەردىمۇ پىلانلىق تۇغۇت رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلۇپ ، پىلانلىق تۇغۇت خالىسانە تەشۋىقات خادىملىرى سەپلەندى .

1990 ـ يىلى 9 ـ ئايدا ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك پىلانلىق تۇغۇت جەمئىيىتى قۇرۇلۇپ ، 8700 ئەزا قوبۇل قىلىندى ، شۇ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى پىلانلىق تۇغۇت جەمئىيىتىنىڭ تۇنجى نۆۋەتلىك قۇرۇلتىيى ئېچىلدى . 2001 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا ناھىيە ، يېزا ، كەنت دەرىجىلىك پىلانلىق تۇغۇت جەمئىيىتى تەشكىلاتى 109غا ، ئەزا گۇرۇپپا 2768گە ، ئەزا 16 مىڭ 432گە يەتتى .

1989 ـ يىلى 11 ـ ئايدا پىلانلىق تۇغۇت يېتەكچىلىك پونكىتى قۇرۇلۇپ ، ئوخشاش دەرىجىدىكى پىلانلىق تۇغۇت كومىتېتىنىڭ رەھبەرلىكىدىكى كەسپىي ئاپپارات بولدى ، ئۇنىڭغا تۆت خىزمەتچى سەپلەندى . 2001ـ يىلى خىزمەتچى 13كە يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە ئوتتۇرا دەرىجىلىك ئۇنۋانى بارلار بىر ، باشلانغۇچ دەرىجىلىك ئۇنۋانى بارلار يەتتە .

§ 2 . تەشۋىقات

پىلانلىق تۇغۇتنى تەشۋىق قىلىش خىزمىتى 1979 ـ يىلى 10 ـ ئايدا باشلىنىپ ، ئاساسلىقى خەنزۇلار ئارىسىدا ئېلىپ بېرىلدى ، رادىئو ، تام گېزىتى ، ھەر خىل يىغىنلاردىن پايدىلىنىلىپ ھەمدە پىلانلىق تۇغۇت كادىرلىرى تۆۋەنگە چۈشۈرۈلۈپ ، پىلانلىق تۇغۇتنىڭ دۆلەتنىڭ تۈپ سىياسىتى ئىكەنلىكى ۋە ئاز تۇغۇش ، سۈپەتلىك تۇغۇش ، كېچىكىپ نىكاھلىنىش ، كېچىكىپ پەرزەنت كۆرۈشنىڭ ياخشىلىقى تەشۋىق قىلىندى ، بىر جۈپ ئەر ـ خوتۇن بىرلا بالىلىق بولۇش تەشەببۇس قىلىندى ، كۆپ بالىلىق بولۇش ، ئۇرۇق ـ نەسلىنى ئەۋلادمۇ ئەۋلاد داۋاملاشتۇرۇشتەك قالاق ئىدىيە ، كونا قاراشلار تەنقىد قىلىندى .

1982 ـ يىلى پىلانلىق تۇغۇت ئاز سانلىق مىللەتلەر ئارىسىدا تەشۋىق قىلىندى ۋە يولغا قويۇلدى ، ھەر دەرىجىلىك تەشۋىقاتچىلار «پىلانلىق تۇغۇت ئوپېراتسىيە ئېيى» پائالىيىتىگە بىرلەشتۇرۇپ يېزىمۇيېزا ، ئۆيمۇئۆي يۈرۈپ ، تۇغۇت يېشىدىكى ئايالالارغا ئىنچىكە ئىدىيىۋى خىزمەت ئىشلىدى . شۇ ۋاقىتتا يېزىلاردىكى ئاز سانلىق مىللەتتىن بىر جۈپ ئەر ـ خوتۇن ئۈچ پەرزەنتلىك بولۇش ، بازارلاردىكىلەر ئىككى پەرزەنتلىك بولۇش بەلگىلەندى . بەزى يېزا ـ كەنتلەردە دىنىي كۆچلەرنىڭ پىلانلىق تۇغۇت ئىشلىرىغا ئارىلىشىۋېلىشى كۆزدە تۇتۇلۇپ ، پىلانلىق تۇغۇت كادىرلىرى دېھقان ـ چارۋىچىلارغا سۈپەتلىك تۇغۇش ، سۈپەتلىك تەربىيەلەش ، ئىلمىي پەرزەنت كۆرۈش ، خۇراپىي قاراشلارنى تۈگىتىش توغرىسىدا تەشۋىقات ئېلىپ بېرىشقا ئۈيۈشتۇرۇلدى .

90 ـ يىللارنىڭ ئاخىرىدا تېلېۋىزىيە ، رادىئو ، تەشۋىقات تاختىسى ، تەشۋىقات ئاپتوموبىللىرىدىن پايدىلىنىپ دۆلەتنىڭ پىلانلىق تۇغۇت سىياسىتى زور كۈچ بىلەن تەشۋىق قىلىنىپ ، پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتىنىڭ قانات يايدۇرۇلۇشى ئىلگىرى سۈرۈلدى .

ناھىيە ، يېزا ، كەنت دەرىجىلىك رەھبەرلەر ھەر خىل يىغىنلاردىن پايدىلىنىپ پىلانلىق تۇغۇت سىياسىتىنى تەشۋىق قىلدى . سىياسەتنىڭ ئەمەلىيلىشىشىنى كاپالەتلەندۇرۇش ئۈچۈن ، ناھىيە ، يېزا ، كەنتلەر قاتلامۇقاتلام پىلانلىق تۇغۇت مەسئۇلىيەتنامىسى ئىمزالاپ ، ھەربىي بۆيرۇق ھالىتى تۈرغۇزۇلۇپ ، مۇكاپاتلاش ۋە جازالاشنى ئېنىق ئايرىپ ، پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتىنىڭ ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىلىشىغا تەشكىلىي جەھەتتىن كاپالەتلىك قىلدى .

§ 3 . كېچىكىپ نىكاھلىنىش ، كېچىكىپ پەرزەنت كۆرۈش

1979 ـ يىلى خەنزۇلار ئارىسىدا كېچىكىپ نىكاھلىنىش ، كېچىكىپ توي قىلىشتەك پىلانلىق تۇغۇت سىياسىتى ھەققىدە تەشۋىقات ـ تەربىيە ئېلىپ بېرىلدى . ئەرلەر 25 ، ئايالالار 23 ياشتىن كېيىن نىكاھلانسا

كېچىكىپ نىكاھلانغان بولدى . خەنزۇلارنىڭ كېچىكىپ نىكاھلىنىش نىسبىتى 1990 ~ 1999 - يىلىغىچە % 100 ، قالغان يىللاردا % 80تىن يۇقىرى بولدى . 1982 - يىلىدىن باشلاپ ئاز سانلىق مىللەتلەر ئارىسىدا كېچىكىپ نىكاھلىنىش ، كېچىكىپ پەرزەنت كۆرۈش تەشۋىقاتى ئېلىپ بېرىلدى ، كۆپ يىللاردا كېچىكىپ نىكاھلىنىش نىسبىتى ئاران % 4 .11 ، 1990 - يىلى % 50 بولدى ، 1999 - يىلى كېچىكىپ نىكاھلىنىش نىسبىتى % 46 .86كە ، 2001 - يىلى % 11 .88كە يەتتى .

§ 4 . تۇغۇت چەكلەش

1963 - يىلى ئۇچئۇرپان ناھىيىسىدە نوپۇسنىڭ تۇغۇلۇش نىسبىتى %50كە يېتىپ ، نوپۇسنىڭ كۆپىيىشى كۆپ تۇغۇلۇش ، ئاز ئۆلۈش ، تېز كۆپىيىش تىپىغا مەنسۇپ بولدى . 1969 - يىلىدىن باشلاپ خەنزۇلار ئارىسىدىكى بەزى كىشىلەر ئۆز ئىختىيارىيلىقى بىلەن تۇغۇتنى چەكلىدى ، شۇ يىلى تۆت كىشى تۇخۇم نەيچىسىنى بوغدۇردى ، 32 ئايال ئۇزۇك سالدۇردى ، 299 ئايال بالىسىنى چۈشۈرۈۋەتتى ، ئىككى ئايال يېتىلگەن بالىسىنى چۈشۈرۈۋەتتى . 1979 - يىلى خەنزۇلار ئارىسىدا بىر جۈپ ئەر - ئايال بىرلا پەرزەنتلىك بولۇش سىياسىتى يۈرگۈزۈلۈپ ، پىلانلىق تۇغۇت يولغا قويۇلدى . 1982 - يىلىدىن باشلاپ ئاز سانلىق مىللەتلەر ئارىسىدا بازار- يېزا نوپۇس تەۋەلىكىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا ئاساسەن ، بىر جۈپ ئەر - ئايال 2 ~ 3 پەرزەنتلىك بولۇش تەشەببۇس قىلىنىپ ، پىلانلىق تۇغۇت يولغا قويۇلدى . 1989 - يىلى 5 - ئايدا ئاز سانلىق مىللەتلەر ئارىسىدا (ئاساسلىق دېھقانچىلىق ، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا) پىلانلىق تۇغۇت ئومۇميۈزلۈك يولغا قويۇلۇپ ، پىلانلىق تۇغۇت ئوپېراتسىيە ئېيى پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى ، شۇ يىلى بوغدۇرۇش ئوپېراتسىيىسىدىن 61ى قىلىندى ، 133 ئايالغا ئۇزۇك سېلىندى .

1999 - يىلى ناھىيە بويىچە تۇغۇت چەكلەش نىسبىتى 1984 - يىلىدىكى % 37 .41تىن % 97 .81كە ئۆرلىدى . بۇنىڭ ئىچىدە خەنزۇلارنىڭ تۇغۇت چەكلەش نىسبىتى 1984 - يىلىدىكى % 75 .55تىن 1999 - يىلى % 80 .92كە ، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تۇغۇت چەكلەش نىسبىتى 1984 - يىلىدىكى % 39 .40تىن 1999 - يىلى % 37 .81كە يەتتى . 2001 - يىلى ناھىيە بويىچە ئومۇميۈزلۈك تۇغۇت چەكلەش نىسبىتى % 38 .83 بولدى .

§ 5 . سۇپەتلىك تۇغۇش ، سۇپەتلىك تەربىيىلەش

پىلانلىق تۇغۇت تارماقلىرى خەلق ئىشلىرى تارماقلىرىغا ماسلىشىپ ، نىكاھ ئىشلىرىنى «نىكاھ قانۇنى» دىكى بەلگىلىمىلەرگە قاتتىق ئەمەل قىلىپ بېجىردى ، يېقىن تۇغقانلار نىكاھلىنىشنىڭ ئالدىنى ئالدى . 1991 ~ 2001- يىلىغىچە پىلانلىق تۇغۇت يېتەكچىلىك پونكىتى بىلەن ناھىيىلىك دوختۇرخانا غەيرىي ھامىلىدىن 15نى كلىنىكىلىق بىر تەرەپ قىلدى ، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇزۇمسىمان ھامىلە ئۇچ ، غەيرىي بوۋاق 12 .

1990 - يىلى پىلانلىق تۇغۇتنى باشقۇرۇش خادىملىرى نىكاھلىنىشنى تىزىملاتقان 11 جۈپ يېقىن ئۇرۇغ- تۇغقان ياشنىڭ ئۆيلىرىگە بېرىپ تەشۋىق قىلىپ ، يېقىن تۇغقانلار نىكاھلىنىشنىڭ زىيىنىنى سۆزلەپ ، ئۇلارنى نىكاھ ۋەدىسىنى بىكار قىلىشقا سەپەرۋەر قىلدى ھەمدە خەلق ئىشلىرى تارماقلىرى ئارقىلىق نىكاھلىنىش گۇۋاھنامىسىنى يېغىۋېلىپ ، تىزىملىتىلغان نىكاھنى بىكار قىلدى . 1996 - يىلىدىن كېيىن يېقىن تۇغقانلار نىكاھلىنىدىغانلار ناھايىتى ئاز كۆرۈلدى ، نىكاھلىنىشتىن بۇرۇن سالامەتلىك تەكشۈرتۈش ئومۇملاشتى .

يالغۇز پەرزەنتلەر پىلانلىق تۇغۇت كومىتېتىدا ئەنگە ئىلىنىپ ، يالغۇز پەرزەنت گۇۋاھنامىسى تارقىتىپ بېرىلدى . 1980 ـ يىلى خەنزۇلارغا يالغۇز پەرزەنت گۇۋاھنامىسىدىن 88ى تارقىتىپ بېرىلدى . شۇ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى ناھىيە بويىچە ئىشچى ـ خىزمەتچى ، كادىرلار يىغىنى ئېچىلىپ ، تۇنجى تۇركۈمدىكى يالغۇز پەرزەنت شەرەپ گۇۋاھنامىسى ھەمدە مۇكاپات سوممىسى تارقىتىپ بېرىلدى . 1999 ـ يىلى خەنزۇلاردىن يالغۇز پەرزەنت گۇۋاھنامىسى ئالغانلار 621 بولۇپ ، نىكاھلانغان خەنزۇ ئاياللارنىڭ 52.37 پىرسەنتنى ؛ ئاز سانلىق مىللەتلەردىن پىلانلىق تۇغۇت شەرەپ گۇۋاھنامىسى ئالغانلار 829 بولۇپ ، نىكاھلانغان ئاز سانلىق مىللەت ئاياللارنىڭ 2.92 پىرسەنتنى ئىگىلىدى . 2001 ـ يىلىغىچە خەنزۇلاردىن يالغۇز پەرزەنت گۇۋاھنامىسى ئالغانلار 704 بولۇپ ، نىكاھلانغان خەنزۇ ئاياللارنىڭ 43.64 پىرسەنتنى ؛ ئاز سانلىق مىللەتلەردىن پىلانلىق تۇغۇت شەرەپ گۇۋاھنامىسى ئالغانلار 1144 بولۇپ ، نىكاھلانغان ئاز سانلىق مىللەت ئاياللارنىڭ 3.83 پىرسەنتنى ئىگىلىدى .

1984 ـ يىلىدىن باشلاپ «1 ـ ئىيۇن» خەلقئارا بالىلار بايرىمىدا يالغۇز پەرزەنتلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئاتا-ئانىلىرىغا ھەر خىل پائالىيەتلەر ئۇتكۈزۈپ بېرىلدى ، يالغۇز پەرزەنتلەرنىڭ سالامەتلىكى ھەقسىز تەكشۈرۈلدى ھەمدە يالغۇز پەرزەنتلەر سالامەتلىك ئارخىپى تۇرغۇزۇلدى . يالغۇز پەرزەنتلەرنىڭ سالامەتلىك تەكشۈرۈش قوللانمىسىنى پىلانلىق تۇغۇت كومىتېتى بىرتۇتاش بېسىپ تارقاتتى ۋە ساقلىدى .

§6 . سىياسەت بەلگىلىمىلەر

1980 ـ يىلىدىن كېيىن كېچىكىپ نىكاھلىنىش ، كېچىكىپ پەرزەنت كۆرۈش ، ئاز تۇغۇش ، سۈپەتلىك تۇغۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇش ، بىر بالىلىق بولغانلارغا ئېتىبار بېرىپ ، ئىككى بالىلىق بولغانلارنى تىزگىنلەپ ، ئۇچ بالىلىق بولغانلارنى جازالاپ ، نوپۇسنىڭ كۆپىيىش نىشانىنى تىزگىنلەش ئۇچۇن ، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ھەر خىل پىلانلىق تۇغۇت سىياسەتلىرىنى يولغا قويدى .

1 . مۇكاپاتلاش ، ئېتىبار بېرىش سىياسەتلىرى

كېچىكىپ توي قىلغان دۆلەت كادىرلىرى ۋە ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرگە ئالدى بىلەن تۇغۇت كۆرسەتكۈچى ئورۇنلاشتۇرۇپ بېرىلدى ، تۇغۇت دەم ئېلىشى 15 كۈن ئۇزارتىلدى ، ماتاشى ئىلگىرىكىدەكلا بېرىلدى ، باھالاش ، مۇكاپاتلاشقا تەسىر يەتكۈزۈلمىدى . كېچىكىپ توي قىلغان دېھقان ـ چارۋىچى ئەر ـ خوتۇنلارغا بىر قېتىمدا تۆت كىشىلىك ئۆيلۈك يەر كېسىپ بېرىلدى ، خەنزۇلاردىن يالغۇز پەرزەنت گۇۋاھنامىسى ئالغان ، ئاز سانلىق مىللەتلەردىن پىلانلىق تۇغۇت شەرەپ گۇۋاھنامىسى ئالغان ئەر ـ خوتۇنلار گۇۋاھنامە ئالغان كۈندىن باشلاپ ھەر يىلى ئاتا تەرەپ (مۇقىم ئورنى بولمىغانلارنىڭ ئاتا تەرەپ) ئۆزى تۇرۇشلۇق ئورۇندىن 60 يۈەن (ئاز سانلىق مىللەت)دىن 14 يۈەنگىچە (خەنزۇ) بالىلار ساقلىنىنى ساقلاش مۇكاپاتى ئالىدىغان بولدى ، ھەر بىر جۈپ ئەر ـ خوتۇنغا 100 يۈەن ئوزۇقلۇق پۇلى بېرىلدى . يالغۇز پەرزەنتلەرگە يەسلىگە ، باغچىغا ، مەكتەپكە كىرىش ، داۋالىنىش ، ئىشقا ئورۇنلىشىش ، ئەسكەر بولۇش قاتارلىق ئىشلاردا ئوخشاش شەرت ئاستىدا ئالدى بىلەن ئېتىبار بېرىلدى . يالغۇز پەرزەنتلەر ئاغرىپ قېلىپ كۆتۈشكە توغرا كەلگەندە ، دوختۇرخانىنىڭ ئىسپىراپكىسى بويىچە كۆتۈلدى . يالغۇز پەرزەنتلەرنىڭ ئاتا ـ ئانىسى ياشىنىپ قېلىپ پېنسىيىگە چىققاندا ، پېتىسىيە پۇلى 5% كۆپەيتىپ بېرىلدى (100% ئالىدىغانلارغا قوشۇپ بېرىلمىدى) .

2 . جازالاش بەلگىلىمىلىرى

1982 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى تۇنجى قېتىم نورمىدىن ئاشۇرۇپ 2 ـ بالىنى تۇغقان بىر خەنزۇ كادىرغا مەمۇرىي جەھەتتە ئاگاھلاندۇرۇش بېرىش ۋە ئىككى ئايلىق ماتاشىنى تۇتۇپ قېلىش چارىسى كۆرۈلدى .

پىلان سىرتىدا 2 - بالىغا ھامىلدار بولغان ۋە 2 - بالىنى تۇغۇشقا رۇخسەت قىلىنغان ، لېكىن ئارىلىقى ئۇچ يىلغا توشمىغانلارغا تەقدىرى تەربىيە بېرىلدى ، يېتىلگەن ھامىلە چۈشۈرۈۋېتىلدى ، قايىل بولمىغانلارغا مەمۇرىي جازا ۋە مۇڭاپىق ئىقتىسادىي جازا بېرىلدى ، تۇغۇت دەم ئېلىشى خۇسۇسىي دەم ئېلىش قاتارىدا بىر تەرەپ قىلىندى ، تۇغۇت دەم ئېلىشى ئالغان ژاقىتتىكى ماتاشى بېرىلمىدى ، تۇغۇتتىن بۇرۇنقى تەكشۈرۈش ۋە تۇغۇت خىراجىتىنى ئۆزى كۆتىرىدىغان بولدى ، مۇناسىۋەتلىك پاراڭانلىق تەمىناتى قاتارلىقلاردىن بەھرىمان قىلىنمىدى . يالغۇز پەرزەنتلەر ئاتا - ئانىسى 2 - بالىنى تۇغسا ، ھامىلدار بولغاندىن باشلاپ بالىلار ساقلىقىنى ساقلاش مۇكاپات سوممىسى بېرىش توختىتىلدى ، بوۋاق تۇغۇلۇپ ئەي بولغاندىن كېيىن يالغۇز پەرزەنت شەرەپ گۇۋاھنامىسى قايتۇرۇۋېلىندى ، كادىر ۋە ئىشچى - خىزمەتچىلەردىن ئىلگىرى بېرىلگەن بالىلار ساقلىقىنى ساقلاش مۇكاپاتىنىڭ ھەممىسى تۇتۇپ قېلىندى . يالغۇز پەرزەنتلەر ئېغىر يارىدار بولۇپ ، 2 - بالىنى تۇغۇشى تەستىقلانغان بولسا ، يالغۇز پەرزەنت شەرەپ گۇۋاھنامىسى قايتۇرۇۋېلىندى ، ساقلىقنى ساقلاش خىراجىتى توختىتىلدى ، بېرىلگىنى تۇتۇپ قېلىنمىدى .

1989 - يىلى 4 - ئايدىن باشلاپ كادىر ، ئىشچى - خىزمەتچىلەر نورمىدىن ئارتۇق بىر بالا تۇغسا ، ئەر - خوتۇن تۇرۇشلۇق ئىككى ئورۇن شۇ كىشىنىڭ ماتاشىنىڭ 10 پىرسەنتىنى نورمىدىن ئارتۇق تۇغۇلغان پەرزەنت ھەققى قىلىپ تۇتۇۋالمىدىغان ، بالا تۇغۇلغان كۈندىن باشلاپ يەتتە يىلغىچە تۇتىلمىدىغان بولدى . يەنە بىرنى نورمىدىن ئارتۇق تۇغسا ، نورمىدىن ئارتۇق تۇغۇلغان پەرزەنت ھەققى 5% كۆپەيتىپ تۇتۇلدى .

بازارلاردىكى يەككە سودا - سانائەتچىلەر نورمىدىن ئارتۇق بىر بالا تۇغسا ، 1000 يۈەن نورمىدىن ئارتۇق تۇغۇلغان پەرزەنت ھەققى ئېلىنىدى . نىكاھلانماي تۇرۇپ ھامىلدار بولۇپ بالا تۇغقانلارغا نورمىدىن ئارتۇق پەرزەنتلىك بولغانلار بويىچە مۇئامىلە قىلىنىپ ، 500 يۈەن جەرىمانە قويۇلدى . نورمىدىن ئارتۇق بىر بالا تۇغۇلسا شۇ ئورۇننىڭ رەھبىرىگە 100 يۈەن جەرىمانە قويۇلدى .

1986 - يىلى 9 - ئاينىڭ 22 - كۈنىدىن باشلاپ ئېقىپ يۈرگەنلەر ئارىسىدا پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتى قانات يايدۇرۇلدى ، ئېقىپ يۈرگەن خادىملار ئېنىقلىنىپ تىزىمغا ئېلىنىدى ، شۇ يەردىكى ناھىيە دەرىجىلىك پىلانلىق تۇغۇت كومىتېتىنىڭ ئىسپاتى ياكى تۇغۇت ئىجازەتنامىسى بولماي تۇرۇپ تۇغقانلار بولسا ، نورمىدىن ئارتۇق تۇغقانلار قاتارىدا بىر تەرەپ قىلىنىپ ، بىر بالا ئارتۇق تۇغسا 1000 يۈەن جەرىمانە قويۇلدى ، پوزىتسىيىسى ناچار بولغانلاردىن ھەسسىلەپ جەرىمانە ئېلىنىدى .

1997 - يىلى 9 - ئاينىڭ 24 - كۈنى «ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ ئاقما نوپۇسقا قارىتىلغان پىلانلىق تۇغۇتنى باشقۇرۇش بەلگىلىمىسى» قايتىدىن تۈزۈپ چىقىلدى ، ئاقما نوپۇسلارنىڭ پىلانلىق تۇغۇت بەلگىلىمىلىرىگە خىلاپلىق قىلىپ ، نورمىدىن ئارتۇق بالا تۇغقانلىقى بايقالسا 3000 يۈەندىن 20 مىڭ يۈەنگىچە جەرىمانە قويۇلدى ، ئارتۇق پەرزەنت ھەققىنى تاپشۇرۇشقا ئۇنىمىغانلارغا مۇناسىۋەتلىك مەجبۇرلاش تەدبىرلىرى قوللىنىلدى ھەمدە ئۇنىڭ دائىملىق نوپۇسى تۇرۇشلۇق ئورۇن بىلەن ئالاقىلىشىپ ، تىزگىنلەش تەدبىرى تۈزۈپ چىقىلدى ياكى يۇرتىغا قايتۇرۇۋېتىلدى .

ئۆي ئىجارىگە ئېلىپ ئولتۇرغان ئاقما نوپۇسلار توختام تۈزۈشى ھەمدە 500 يۈەندىن 1000 يۈەنگىچە پىلانلىق تۇغۇت كاپالەت پۇلى تاپشۇرۇشى بەلگىلەندى ؛ توختام مۇددىتى ئىچىدە پىلاندىن سىرت ھامىلدار بولمىغان ، تۇغمىغان ، ناھىيىنىڭ ھەر تەرەپلىمە تۈزەش ۋە ئۆي - ئىمارەتلەرنى باشقۇرۇشقا ئالاقىدار بەگلىمىلىرىگە رىئايە قىلغان بولسا ، ئۆي قايتۇرغاندا كاپالەت پۇلى تولۇق قايتۇرۇپ بېرىلدى ، ئەگەر بۇ جەھەتلەردە مەسىلە كۆرۈلگەن بولسا ، كاپالەت سوممىسى مۇسادىرە قىلىنىدى ھەمدە مەسئۇلىيىتى مۇرۇشتۇرۇلدى .

ساراي ، مېھمانخانا ، ئۆي ئىجارىگە بېرىش ئورۇنلىرى ياكى ئاقما نوپۇسلارنى تۇرىدىغان ماكان بىلەن تەمىنلىگەن ئۆي ئىگىلىرى ئاقما نوپۇسلارنىڭ پىلانلىق تۇغۇت ئىشلىرىنى نازارەت قىلىش مەجبۇرىيىتىنى ئادا قىلمىغاي ، پىلاندىن ئارتۇق بالا تۇغقانلارنى بىلىپ تۇرۇپ مەلۇم قىلمىغانلىقى بايقالسا ، پىلانلىق تۇغۇتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش تارماقلىرى 100 يۈەندىن 1000 يۈەنگىچە جەرىمانە قويىدى .

تۆتىنچى قسىم

دېھقانچىلىق

تۆتىنچى قىسىم

دېھقانچىلىق

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە بۇنىڭدىن 3000 يىلدىن كۆپرەك ئىلگىرىلا ئىنسانلار دېھقانچىلىق پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللانغان ھەمدە كۆپىنچە باشقا جايلارغا بېرىپ يەر تېرىپ ئاشلىق يېغىپ كەلگەن ، قوشنا دېھقانچىلىق رايونلىرىدىن ئاشلىق سېتىۋالغان .

شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە قۇم ، ئونسۇ ، سەپەرباي قاتارلىقلار كۈسەنگە قاراشلىق ئىدى ، بۇ يەرلەردە ئولتۇراقلىشىپ دېھقانچىلىق قىلىدىغان ئاھالىلەر بار ئىدى ، ئۇلار ئاساسلىقى ئارپا ، بۇغداي ، شال ، پۇرچاق ، كۈنجۈت ، ئۈزۈم ، قوغۇن ـ تاۋۇز تېرىش ۋە ئۆستۈرۈش بىلەن شۇغۇللانغان .

تاڭ سۇلالىسىنىڭ جېنگۈەن 22 ـ يىلى (648 ـ يىلى) كۈسەن تۇتۇق مەھكىمىسى قۇرۇلۇپ ، قارىمىقىدا توققۇز ئايماق تەسىس قىلىنغان ، بۇنىڭ ئىچىدىكى ئونسۇ (يەنى ئۇچتۇرپان ناھىيىسى) دە يەر تەڭشەش تۈزۈمى يولغا قويۇلغان ، بۇ تۈزۈم دېھقانچىلىقنى مۇئەييەن ئىلگىرى سۈرۈش رولىنى ئويناغان . ئۇ چاغدىكى ئاساسلىق دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرى بۇغداي ، پۇرچاق ، شال ، تېرىق ، كۆممىقوناق قاتارلىقلار ئىدى ، باغۋەنچىلىك تەرەققىي قىلغان ، ئۈزۈم ، قوغۇن ، شاپتۇل ، چىلان ، نەشپۈت ، ئۈرۈك قاتارلىقلار بار ئىدى .

چىڭ سۇلالىسىنىڭ يۇڭجېڭ 5 ~ 12 ـ يىلىغچە (1721 ~ 1734 ـ يىلىغچە) شىمالىي شىنجاڭدىكى جۇڭغار خانلىقى ئۆزلىرى ئېھتىياجلىق بولغان ئاشلىقنى ھەل قىلىش ئۈچۈن ئۇچتۇرپان ، قاراشەھەر ، ئاقسۇ ، قەشقەر ، يەكەن قاتارلىق جايلاردىن ئۇيغۇرلارنى ئىلىغا كۆچۈرگەن ، ئۇلارنى تارانچى (يەر تېرىغۇچى دېگەن مەنىدە) دەپ ئاتىغان . نەتىجىدە ئۇچتۇرپاندىكى نۇرغۇن تېرىلغۇ يەرلەر قاقاسلىققا ئايلىنىپ كەتكەن .

چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىيەنفېڭ 7 ـ يىلى (1857 ـ يىلى) 1425 ئۆيلۈك مۇسۇلمان 4152 دادەن ، ئائىلە بېشىغا 2.9 دادەن ئاشلىق تاپشۇرغان ، ماچاڭ (ھازىرقى ئىمامىلىرىم يېزىسىنىڭ ماچاڭ ، خەندەكچىران كەنتلىرى) دىكى يېڭىدىن بوزيەر ئۆزلەشتۇرگەن 196 ئۆيلۈك مۇسۇلمان ھەر يىلى 774 دادەن ئىككى كۈرە ، ھەر بىر ئائىلە ئوتتۇرىچە 3.9 دادەن بۇغداي تاپشۇرغان ، چېيەنلۈك 30 ـ يىلى (1765 ـ يىلى) ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى ئاساسلىق زىرائەتلەر بۇغداي (كۇزگى ، يازغى) ، كۆممىقوناق ، كېۋەز ، زىغىر ، پۇرچاق قاتارلىقلار ئىدى .

مىنگونىڭ 30 ـ يىلى (1941 ـ يىلى) ئۇچتۇرپاندا 33 مىڭ 948 گېكتار تېرىلغۇ يەر بار بولغان ، بۇنىڭ ئىچىدە سۇلۇق يەر (شاللىق ، سۇغىرىلىدىغان يەر) 14 مىڭ 456 گېكتار ، قۇرغاق يەر (سۇ چىقارغىلى بولمايدىغان يەر) 19 مىڭ 492 گېكتار بولۇپ ، ئاساسلىقى يازغى بۇغداي ، كۈزگى بۇغداي ، زىغىر ، تېرىق ، ئارپا ، كۆممىقوناق ، كېۋەز ، قىچا ، ئاپتاپپەرەس ، پۇرچاق ، كۈك تاماكا ، بېدە قاتارلىق زىرائەتلەر تېرىلغان ، ئۇ چاغدا دېھقانچىلىق سەۋىيىسى تۆۋەن ئىدى .

دېھقانچىلىق ئۇچتۇرپان ئىگىلىكىدە يېتەكچى ئورۇندا تۇرىدۇ ، لېكىن دېھقانلار ئۇزاقتىن بۇيان فېئودال

خوجىلار ، بەگ ـ ئەمەلدارلار ، پومېشچىك ـ سۇ زومىگەرلىرىنىڭ ئېزىشىگە ئۇچرىغانلىقتىن ، يىلبويى ئەمگەك قىلسىمۇ ئۇچىسىنى ياپقىدەك كىيىم ، قورسىقى تويغۇدەك تاماققا ئېرىشەلمەي ، ھەمىشە ئوچمە ، جىگدە ، گۈل يەپ كۈن كەچۈرگەن ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى قالاق ، تېرىقچىلىق ئۈسۈلى يىرىك بولغاچقا ، يېزا ئىقتىسادى ئىلگىرىلىيەلمىگەن .

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن دېھقانچىلىق ئىقتىسادى بىرقەدەر تېز تەرەققي قىلدى . 1949 ـ يىلى ناھىيە بويىچە ئېلىنغان ئاشلىق 23 مىڭ 937 تونىنغا ، پاختا ئىككى تونىنغا ، ياغلىق دان 1538 تونىنغا يەتكەنىدى .

1978 ـ يىلىدىن كېيىن مەھسۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيىتى تۈزۈمى ۋە كۆپ خىل ئىگىلىك يولغا قويۇلۇپ ، كەسپىي ئائىلىلەر ، نۆۋەتلىق ئائىلىلەرگە مەدەت بېرىلىپ ، ئاۋار ئىشلەپ چىقىرىشىنى تەرەققي قىلدۇرۇشقا يار ـ يۆلەك بولۇنغانلىقتىن ، دېھقانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىقى يۇقىرى كۆتۈرۈلدى . دېھقانچىلىقتىن 1980 ـ يىلىدىن 2001 ـ يىلىغىچە ئۇدا 22 يىل مول ھوسۇل ئېلىنىدى ، ئېلىنغان ئاشلىق 1979 ـ يىلىدىكى 54 مىڭ 620 تونىنىدىن 2001 ـ يىلى 127 مىڭ 152 تونىنغا ، پاختا 1979ـ يىلىدىكى 84 تونىنىدىن 2001 ـ يىلى 5527 تونىنغا ، ياغلىق دان 1979 ـ يىلىدىكى 3855 تونىنىدىن 2001ـ يىلى 5307 تونىنغا ، ئوتتۇرىچە كىرىم 1979 ـ يىلىدىكى 110 يۈەندىن 2001 ـ يىلى 1167 يۈەنگە يەتتى .

1991 ـ يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيىسى ئاپتونوم رايونىنىڭ 8 ـ بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدىكى ئاۋار ئاشلىق ئىشلەپ چىقىرىش بازىسى قىلىنغان ناھىيىلىرى قاتارىغا كىرگۈزۈلدى . 1995 ـ يىلى «ئاپتونوم رايونىنىڭ ئاشلىق ئىشلەپ چىقىرىش بويىچە 1 ـ دەرىجىلىك مۇكاپاتى» غا ، 1997 ـ يىلى «ئاپتونوم رايونىنىڭ ئاشلىق ، پاختا ئىشلەپ چىقىرىش بويىچە قوش مول ھوسۇل مۇكاپاتى» غا ئېرىشتى ، 1999 ـ يىلى دۆلەتنىڭ ئاشلىق ئىشلەپ چىقىرىش بازىسى قاتارىغا كىرگۈزۈلدى .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە يېزا ئىگىلىكىنى ئۇنۇمۇبرسال تەرەققي قىلدۇرۇش خىزمىتى 1988 ـ يىلى باشلىنىپ ، سۇ ، تۇپراقنى ئۆزلەشتۈرۈش ئىشخانىسى قۇرۇلدى .

1995 ـ يىلى 9 ـ ئايدا ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىكىنى ئۇنۇمۇبرسال تەرەققي قىلدۇرۇش تۈرلىرى رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى . 1996 ـ يىلى 5 ـ ئايدا يېزا ئىگىلىكىنى ئۇنۇمۇبرسال تەرەققي قىلدۇرۇش ئىشخانىسى قۇرۇلدى ، ئۇ مالىيىدىن ئاجرىتىپ بېرىلىدىغان پۇلغا تايىنىدىغان بۆلۈم دەرىجىلىك كەسپىي ئورۇن بولدى . شۇ يىلى 9 ـ ئايدا ناھىيىلىك دۇنيا بانكىسى تۈرلىرىگە ھەمكارلىشىش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى ۋە ئۇ تۈرلەرنى ئىجرا قىلىش ئىشخانىسى قۇرۇلدى ، ئىشخانا ئىككى ئۇنۇسكا ئاستى ، بىر يۈرۈش ئادەم ئىش بېجىردى . 2001ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدىكى خىزمەتچىسى ئالتىگە يەتتى .

1988 ~ 1990 ـ يىلىغىچە بولغان مەزگىل 1 ـ قارارلىق يېزا ئىگىلىكىنى ئۇنۇمۇبرسال تەرەققي قىلدۇرۇش مەزگىلى بولدى . بۇ مەزگىلدىكى يېزا ئىگىلىكىنى ئۇنۇمۇبرسال تەرەققي قىلدۇرۇشتا ، بوزىەر ئېچىپ ئېتىز بەرپا قىلىش ، تۆۋەن ھوسۇللۇق ئېتىزلارنى ئۆزگەرتىش قۇرۇلۇشىنى يۈرۈشلەشتۈرۈش ۋە سۇ سىغىمى ئۈستىگە قۇرۇلۇشى نۆۋەتا قىلىنىپ ، ئومۇمىيۈزلۈك پىلانلاش ، ھەممىگە تەڭ ئېتىبار بېرىش ، ئۆز يېرىنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ ئىش كۆرۈش ، ئۇنۇمۇبرسال تەرەققي قىلدۇرۇش پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇلۇپ ، سۇ بىلەن تۇپراقنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇش نۆۋەتا قىلىنغان ئېرىق ـ ئۈستەك ، ئېتىز ـ ئېرىق ، ئورمان بەلۋېغى ، يول ، كەنتتىن ئىبارەت «بەشتە ياخشى قۇرۇلۇشى» ئېلىپ بېرىلىپ ، بىر پارچىسى ئېچىلسا ، بىر پارچىسىنى يۈرۈشلەشتۈرۈش ، بىر پارچىسىنىڭ ئۇنۇمىنى كۆرۈشكە كاپالەتلىك قىلىندى .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى تۇنجى قارارلىق يېزا ئىگىلىكىنى ئۇنۇمۇبرسال تەرەققي قىلدۇرۇشتىلا 667 گېكتار بوزىەر ئېچىلدى ، 1334 گېكتار تۆۋەن ھوسۇللۇق يەر ئۆزگەرتىلدى .

1991 ~ 1993 ـ يىلىغىچە بولغان مەزگىل 2 ـ قارارلىق يېزا ئىگىلىكىنى ئۇنۇمۇبرسال تەرەققي

قىلدۇرۇش مەزگىلى بولدى . بۇ مەزگىلدە 660 گېكتار بوزيەر ئېچىلدى (140 گېكتار يەردە ئېتىز - ئېرىق ئىھاتە ئورمىنى بەرپا قىلىندى) ، يارکۆزۈك يېزىسىدا 33 گېكتار بوزيەر ئېچىلىپ ، كېۋەز تېرىلغۇ كۆلىمى 33 گېكتار كۆپەيتىلدى ، بۇ ئارقىلىق تېرىقچىلىقتا يېڭىدىن كۆپەيگەن مەھسۇلات قىممىتى 358 مىڭ 700 يۈەنگە ، يېڭىدىن كۆپەيگەن كىرىم 282 مىڭ 400 يۈەنگە يەتتى ؛ ئاچاتاغ يېزىسىدا 67 گېكتار بوزيەر ئېچىلىپ ، كېۋەز تېرىلغۇ كۆلىمى 34 گېكتار ، باشقا زىرائەت تېرىلغۇ كۆلىمى 33 گېكتار كۆپەيتىلدى ، بۇ ئارقىلىق تېرىقچىلىقتا يېڭىدىن كۆپەيگەن مەھسۇلات قىممىتى 652 مىڭ 100 يۈەنگە ، يېڭىدىن كۆپەيگەن كىرىم 103 مىڭ 800 يۈەنگە يەتتى ؛ ئاقيار يېزىسىدا 227 گېكتار بوزيەر ئېچىلىپ ، كېۋەز تېرىلغۇ كۆلىمى 33 گېكتار كۆپەيتىلدى ، بۇ ئارقىلىق يېڭىدىن كۆپەيگەن مەھسۇلات قىممىتى 438 مىڭ يۈەنگە ، يېڭىدىن كۆپەيگەن كىرىم 193 مىڭ 200 يۈەنگە يەتتى ؛ ئىمامىلىرىم يېزىسىدا 153 گېكتار بوزيەر ئېچىلىپ ، كېۋەز تېرىلغۇ كۆلىمى 53 گېكتار ، قىزىلچا كۆلىمى 100 گېكتار كۆپەيتىلدى ، بۇ ئارقىلىق يېڭىدىن كۆپەيگەن مەھسۇلات قىممىتى 179 مىڭ 400 يۈەنگە ، كۆپەيگەن كىرىم 120 مىڭ 700 يۈەنگە يەتتى ؛ يامانسۇ قىرغىز مىللىي يېزىسىدا 113 گېكتار بوزيەر ئېچىلىپ ، ئاشلىق تېرىلغۇ كۆلىمى 87 گېكتار ، باشقا زىرائەت كۆلىمى 26 گېكتار كۆپەيتىلدى ، بۇ ئارقىلىق يېڭىدىن كۆپەيگەن مەھسۇلات قىممىتى 179 مىڭ 400 يۈەنگە ، كۆپەيگەن كىرىم 111 مىڭ 700 يۈەنگە يەتتى ؛ يېڭىئاۋات يېزىسىدا 67 گېكتار بوزيەر ئېچىلىپ ، كېۋەز تېرىلغۇ كۆلىمى 27 گېكتار ، باشقا زىرائەت كۆلىمى 40 گېكتار كۆپەيتىلدى ، بۇ ئارقىلىق يېڭىدىن كۆپەيگەن مەھسۇلات قىممىتى 145 مىڭ 600 يۈەنگە ، كۆپەيگەن كىرىم 111 مىڭ 700 يۈەنگە يەتتى .

1994 ~ 1996 - يىلىغىچە بولغان مەزگىل 3 - قارارلىق يېزا ئىگىلىكىنى ئۇنىۋېرسال تەرەققىي قىلدۇرۇش مەزگىلى بولدى . بۇ مەزگىلدە ئىمامىلىرىم يېزىسىدا 667 گېكتار تۆۋەن ھوسۇللۇق يەر ئۆزگەرتىلىپ ، يېڭىدىن ئاشلىق زىرائىتى تېرىلغۇ كۆلىمى 333 گېكتار ، كېۋەز تېرىلغۇ كۆلىمى 67 گېكتار ، ياغلىق دان زىرائىتى كۆلىمى 67 گېكتار كۆپەيتىلدى ، ئاشلىقلىنىڭ بىرلىك ھوسۇلى 64 كىلوگرامغا ، پاختىنىڭ بىرلىك ھوسۇلى 31 كىلوگرامغا ، ئۇچ يىلدا كۆپەيگەن مەھسۇلات قىممىتى 3 مىليون 657 مىڭ 500 يۈەنگە يەتتى . دېھقانلارنىڭ كىرىمى 565 يۈەن ، يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 30 مىليون يۈەن كۆپەيدى .

يامانسۇ قىرغىز مىللىي يېزىسىنىڭ قارا يۇلغۇن كەنتىدە 1994 - يىلىدىن باشلاپ سۇ باشلاش قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىلدى . «سەكرەپ ئىلگىرىلەش» ئۆستىڭىدىن باشلانغان سۇ توشقان دەريا سىغا قويۇلغان 312 مېتىرلىق كۆچۈرمىدىن ئۆتۈپ ، چۆل - جەزىرىنى كېسىپ ئۆتىدىغان 11 كىلومېتىر غول ئۆستەڭ ئارقىلىق سېكۇنتىغا 3.6 كۇب مېتىرلىق سۇ ئېقىمى بىلەن يېڭىدىن ئېچىلغان بوزيەر ۋە يېزىدىكى سۇغىرىلىدىغان يەرلەرگە كىرىدىغان بولدى ، نەتىجىدە 400 گېكتار سۇغىرىش كۆلىمى كۆپەيدى .

1997 ~ 2001 - يىلىغىچە بولغان مەزگىل 4 - قارارلىق يېزا ئىگىلىكىنى ئۇنىۋېرسال تەرەققىي قىلدۇرۇش مەزگىلى بولدى . 1997 - يىلى ئىمامىلىرىم يېزىسىدا 1000 گېكتار تۆۋەن ھوسۇللۇق يەر ئۆزگەرتىلدى . يامانسۇ قىرغىز مىللىي يېزىسىنىڭ قارايۇلغۇن كەنتىگە بوزيەر ئېچىش قۇرۇلۇشى ئۈچۈن 5 مىليون يۈەن مەبلەغ سېلىنىدى ، كەنت 1 مىليون 500 مىڭ يۈەن جۇغلىدى . بۇ پۇل ئارقىلىق شۇ يىلى ئېچىلىپ تىزگىنلەنگەن بوزيەر كۆلىمى 667 گېكتارغا يېتىپ ، 492 گېكتار تېرىغىلى بولىدىغان يەر ژۇجۇدقا كەلتۈرۈلدى ، بۇ ئارقىلىق يېڭىدىن كۆپەيگەن يېزا ئىگىلىك مەھسۇلات قىممىتى 10 مىليون 940 مىڭ يۈەنگە يەتتى ؛ 13 كىلومېتىر سۇ سىڭمەس غول ئۆستەڭ ، بەش كىلومېتىر تارماق ئۆستەڭ ، 15 كىلومېتىر ئوق ئېرىق چېپىلدى ، 156 ئىنشائات ۋە يول يۇرۇشلەشتۈرۈلدى ، يېڭىدىن 220 يۇرۇش خىش - ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئۆي سېلىنىدى ، يېڭى قارا يۇلغۇن كەنتىدىكى ئىككى مەكتەپنىڭ قۇرۇلۇشى يۇرۇشلەشتۈرۈلدى ، ھەممە ئائىلىلەرگە تۇرۇبا سۇيى ، توك يەتكۈزۈلدى . 1000 ئائىلىلىكتىن كۆپ دېھقان - چارۋىچى تاغلىق رايون بىلەن

خوشلىشىپ ، يېڭى ئۆيلەرگە كۆچۈپ كىردى ، شۇنداق قىلىپ ئېچىش ۋە ئىشلەپچىقىرىشتا «شۇ يىلى ئېچىش ، شۇ يىلى تېرىش ، شۇ يىلى ئونۇمىنى كۆرۈش» ئىشقا ئاشۇرۇلدى .

1998 - يىلى ئىمامىلىرىم يېزىسىدا 1333 گېكتار تۆۋەن هوسۇللۇق يەر ئۆزگەرتىلدى ، 467 گېكتار بوزيەر ئېچىلدى ؛ ياركۆۋرۈك يېزىسىدا 237 گېكتار بوزيەر ئېچىلدى ؛ يېڭىئاۋات يېزىسىنىڭ قۇچچى كەنتىدە 307 گېكتار بوزيەر ئېچىلدى هەمدە يېڭىدىن بەرپا قىلىنغان دېھقانچىلىق يەرلىرىنىڭ سۇ ئىنشائاتلىرى مۇئەسسەسلىرى يۇرۇشلەشتۇرۇلدى ، يېڭىدىن 150 يۇرۇش خىش - ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئۆي سېلىنىپ ، يىل ئاخىرىدا 150 ئۆيلۈك دېھقان - چارۋىچى يېڭى ئۆيگە كۆچۈپ كىردى . ئىمامىلىرىم يېزىسىدا 460 گېكتار ، ياركۆۋرۈك يېزىسىدا 67 گېكتار ، يېڭىئاۋات يېزىسىدا 187 گېكتار يېڭىدىن ئېچىلغان بوزيەرگە زىرائەت تېرىلدى .

I باب

دېھقانچىلىق ۋە ئىگىلىك باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى

§1 . خۇسۇسىي ئىگىلىك باشقۇرۇش

ئۇچتۇرپان ناهىيىسىدە 1887 - يىلىدىن ئىلگىرى يەرلەرنىڭ كۆپىنچىسى هەر دەرىجىلىك بەگلەرنىڭ ئىگەدارلىقىدا بولۇپ ، قۇللۇق تۈزۈم ۋە يېرىم فېئودالىلىق تۈزۈمىدىكى جەمئىيەت مەۋجۇت ئىدى . هەر دەرىجىلىك بەگلەرنىڭ ئەرزان باهادا قولغا كىرگۈزۈۋالغان يەرلىرىنىڭ ئومۇمىي تېرىلغۇ يەر كۆلىمىدە ئىگىلىگەن سالمىقى ناهايىتى زور ئىدى . بەگلەرنىڭ بۇ يەرلىرىنى تېرىيدىغان دېھقانلار ئۇلارنىڭ قۇلى («يانچى» دېيىلىدۇ) بولۇپ ، بارلىق هاسىلاتقا بەگلەر ئىگەدارلىق قىلاتتى . خان يېرىنى تېرىغان دېھقانلار مەهسۇلاتىنىڭ يېرىمىنى ئىجارىگە تۆلەيتتى هەمدە بىر قىسىم ئەمگەكنى هەقسىز قىلاتتى . دېھقانلار هوسۇلىنىڭ 10 دىن بىرىنى باج نىسبىتى بويىچە يەر سېلىقى ئۈچۈن تۆلەيتتى ، يەنە ئىسلام دىنى قائىدىسى بويىچە ئۆشرە - زاكات تاپشۇراتتى . 1887 - يىلىدىن كېيىن بەگلىك تۈزۈمى بىكار قىلىنىپ ، زور تۈركۈمدىكى يەر تېرىغۇچىلار چەكلىك دەرىجىدە ئىقتىسادىي ئەركىنلىككە ئېرىشتى ، ئەمما يەرنىڭ ياخشىسى ۋە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ كۆپىنچىسى فېئودال ئەمەلدارلار ، شاڭيۈلار ، پومېشچىكلار ۋە سۇ زومىگەرلىرىنىڭ ئىگەدارلىقىدا بولۇپ ، دېھقانلار يەنىلا ئۇلارنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيىسىگە ئۇچرايتتى . چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا يەر بېجى ئېغىرلاپ كېتىپ ، بەزى ئۆز ئالدىغا تېرىقچىلىق قىلىدىغان دېھقانلار ، كىچىك پومېشچىكلار ۋەيران بولدى ، بەزى مۆتىۋەرلەر ۋە بايلار هۆكۈمەتنىڭ كۈچىگە تايىنىپ ، يۇقىرى ئۆسۈملۈك قەرز بېرىش ۋە تاۋارلارنى تەڭسىز قىممەتتە ئالماشتۇرۇش ۋاستىسى ئارقىلىق دېھقانلارنى ئېكسپىلاتسىيە قىلدى .

ئۇچتۇرپان ناهىيىسىدە ئىجارىگە ئېلىپ تېرىلغان يەر ۋە ئۆزىنىڭ يەرلىرى ئۈچۈن يۇقىرى يەر ئىجارىسى تۆلىنەتتى ، يەر ئىجارىسى مۇقىم ئىجارە ۋە جانلىق ئىجارىدىن ئىبارەت ئىككى خىلغا بۆلۈنەتتى . مۇقىم ئىجارىدە

ھوسۇل چىقىش - چىقماسلىقىدىن قەتئىينەزەر كۆزدە يىل بېشىدا كېلىشىلگەن ئىجارە سوممىسى بويىچە ئىجارە ئېلىنىاتتى . جانلىق ئىجارىدە ئىجارە زىرائەتنىڭ ئۆسۈش ئەھۋالىغا قاراپ بېكىتىلەتتى ، يەر ئىجارىسى 40 % ~ 60 % بويىچە بولۇپ ، 60 پىرسەنتىگە ئىجارىگە ئالغۇچى ، 40 پىرسەنتىگە ئىجارىگە بەرگۈچى ئىگە بولاتتى . ئادەتتە يەر ئىجارىسىگە شۇ يەرنىڭ ھوسۇلىنىڭ ئۇچتىن ئىككىسى ، تۆتتىن ئىككىسى ، ھەتتا بەشتىن ئىككىسى ئېلىنىاتتى (ئىجارىگە ئېلىپ تېرىغۇچى بەشتىن بىرنى ئالاتتى) ، بەزىدە گەرچە ھوسۇل تەڭ تەقسىم قىلىنسىمۇ ، لېكىن پومېشچىكلارنىڭ سېلىنمىسى ناھايىتى ئاز بولاتتى ، ئىجارىكەش دېھقان يەنە پومېشچىككە ھەقسىز ئەمگەك قىلىپ بېرەتتى . پومېشچىك ، باي دېھقانلار ئەمگەككە قاتناشماي ، بىكاردىن بىكارغىلا كۆپ قىسىم ئاشلىققا ئىگە بولاتتى . نورمال يىللاردا ئىجارىكەش دېھقاننىڭ بىر يىلدا ئالغان ئاشلىقى ئىجارىنى تۆلىگەندىن كېيىن پۈتۈن ئائىلىسىدىكىلەرنىڭ يېرىم يىل ئەتراپىدا يېيىشىگىلا يېتەتتى .

شىنجاڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولغان دەسلەپكى مەزگىلدە دېھقانچىلىق يەنىلا يەككىلەر ئىلكىدە بولدى . ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش ، زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش سىياسىتى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن ئىجارىكەش دېھقانلارنىڭ كىرىمى بىرئاز كۆپەيدى . يەر ئىسلاھاتىدىن كېيىن دېھقانلار ئالغان ئاشلىقنىڭ غەللە - پاراقا تاپشۇرۇلغاندىن باشقىلىرىنىڭ ھەممىسى ئۆزلىرىنىڭ ئىگىدارلىقىدا بولۇپ ، كىرىمى كۆرۈنەرلىك كۆپەيدى ، تۇرمۇشى زور دەرىجىدە ياخشىلاندى .

1951 - يىلى 9 - ئاينىڭ 20 - كۈنىدىن 1952 - يىلى 4 - ئاينىڭ 6 - كۈنگىچە ناھىيىدىكى بەش رايونغا قاراشلىق 28 باشقۇرۇش رايونى ئىچىدىكى 21 دېھقانچىلىق يېزىسىدا ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىلدى .

1952 - يىلى 9 - ئايدىن 1953 - يىلى 6 - ئايغىچە ئېلىپ بېرىلغان يەر ئىسلاھاتىدىن كېيىن تېرىلغۇ ئۇلىغى ، ئەمگەك كۈچى ، دېھقانچىلىق سايمىنى يېتىشمەسلىك مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن ، كەنتلىكلەر ئىختىيارىي ھالدا لاپقۇتلىشىش - ھەمكارلىشىشنى يولغا قويۇپ ، دېھقانچىلىقنى تەرەققىي قىلدۇردى . ھۆكۈمەت دېھقانلارنى ھەمكارلىشىش - كوپېراتسىيىلىشىش يولىغا باشلاپ ، سىناق تەرىقىسىدە ۋاقىتلىق ھەمكارلىق گۇرۇپپىسىدىن 85 نى قۇردى ، بۇنىڭغا 729 ئائىلە قاتناشتى ؛ يىللىق ھەمكارلىق گۇرۇپپىسىدىن 30 نى قۇردى ، بۇنىڭغا 276 ئائىلە قاتناشتى . ھەمكارلىق گۇرۇپپىسىدا «ئىختىيار قىلىش ، ئۆزئارا پايدا يەتكۈزۈش ، دېموكراتىك باشقۇرۇش» پرىنسىپى يولغا قويۇلدى ، يەر ۋە دارامەت خۇسۇسىيلار ئىلكىدە بولدى . ئەمگەك كۈچى ، تېرىلغۇ ئۇلىغى ، دېھقانچىلىق سايمىنى تەڭشەپ ئىشلىتىلدى ، ئىشقا ئىش قايتۇرۇش ، تېرىلغۇ ئۇلىغىغا ئىش قايتۇرۇش ، لاپقوت ھېسابىاتىنى خاتىرىلەش ئۇسۇلى ئارقىلىق تەڭ قىممەتتە ئالماشتۇرۇش يولغا قويۇلدى . دېھقانچىلىقنى ئورۇنلاشتۇرۇشتا ئىشنىڭ ئېغىر - يېنىكلىكىگە ، ئالدىراش ياكى ئالدىراش ئەمەسلىكىگە قاراپ دېموكراتىك ئاساستا كېڭىشىلدى . دېھقانلار ھەمكارلىق گۇرۇپپىسىنىڭ ئەزالىلىكىنى بارغانسېرى تونۇپ يەتكەچكە ، ئىلگىرىكىدەك «ئەتىيازدا تەشكىللىنىدىغان ، يازدا تارقىلىپ كېتىدىغان ، كېلەر يىلى ئەتىيازدا قايتا تەشكىللىنىدىغان» ھالەت ئۆزگەردى . 1953 - يىلى ناھىيە بويىچە ۋاقىتلىق ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى 1020گە ، ئۇنىڭغا قاتناشقان ئائىلە 7347 گە ؛ يىللىق ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى 51گە ، ئۇنىڭغا قاتناشقان ئائىلە 405كە يەتتى . بولۇپمۇ 1954 - يىلىدىكى شىنجاڭ ئۆلكىلىك تۇنجى نۆۋەتلىك ھەمكارلىشىش - كوپېراتسىيىلىشىش يىغىنىدىن كېيىن ۋاقىتلىق ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى 1050 كە ، قاتناشقان ئائىلە 7693 كە ، يىللىق ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى 109 غا ، قاتناشقان ئائىلە 1325 كە يەتتى ، ھەمكارلىق گۇرۇپپىسىغا كىرگەن ئائىلە ناھىيىدىكى ئومۇمىي دېھقان ئائىلىسىنىڭ 73.49 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى . 5 - رايون (ھازىرقى ئاقتوقاي يېزىسى ۋە ئۇچتۇرپان بازىرى) نىڭ 2 - يېزىسى (ھازىرقى ئاقتوقاي يېزىسىنىڭ جىگدىلىك كەنتى) دىكى گۈمن شېڭخوا ، ئىبراھىم ، رەھىملەرنىڭ ئۇچ ھەمكارلىق گۇرۇپپىسىدا 32 ئائىلە ، 138 نوپۇس ، 92 ئەمگەك كۈچى ، 23 گېكتار تېرىلغۇ يەر بار ئىدى ، ئۇلار 1953 - يىلى ئەمەلىي توپلىغان ئاشلىق 32 مىڭ 931 كىلوگرامغا

يەتتى ، مو بېشى ھوسۇلى 97 كىلوگرامغا يېتىپ ، شۇ ئەتراپتىكى 15 ئائىلىلىك يەككە دېھقان ئەمەلىي ئالغان ئائىلىقىنىڭ مو بېشى ھوسۇلىدىن % 36.77 ، ئوتتۇرىچە ئائىلىق 238.6 كىلوگرامغا يېتىپ ، 15 ئۆيلۈك يەككە دېھقانىنىڭكىدىن % 32.58 كۆپ بولدى .

ئۈچتۈرپان ناھىيىسىدە يەر ئىسلاھاتىدىن كېيىن ھەرقايسى تەبىقىدىكىلەرنىڭ يەر ۋە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئىگىلەش ئەھۋالى

جەدۋەل : 4 — 1

تەركىبى / مەزمۇنى		جەمئىي	يالانما دېھقان	كەمبەغەل دېھقان	ئوتتۇرا دېھقان	باي دېھقان	ئاز يېرىنى ئىجارىگە بەرگۈچى	يېرىم پومبىشچىك شەكىلدىكى باي دېھقان	پومبىشچىك	سودا - سانائەتچى	باشقىلار
ئائىلە	ئائىلە	18924	2595	7387	7629	390	390	5	342	10	176
	%	100	13.71	39.04	40.31	2.06	2.06	0.03	1.81	0.05	0.93
نوپۇس	ئادەم	79806	7476	26409	38472	2230	1325	50	2471	83	1290
	%	100	9.37	33.09	48.21	2.79	1.66	0.06	3.10	0.10	1.62
يەر	كۆلىمى (گېكتار)	32944	2023	8473	18445	2569	938	30	63	10	392
	%	100	6.14	25.72	55.99	7.80	2.85	0.09	0.19	0.03	1.19
تېرىلغۇ ئۇلىغى	تېرىلغۇ ئۇلىغى	48955	6104	11216	28384	1415	583	20	352	34	847
	%	100	12.47	22.91	57.98	2.89	1.19	0.04	0.72	0.07	1.73
	بۇنىڭ ئىچىدە كالا	14740	1899	3019	8907	445	186	3	103	3	175
	بۇنىڭ ئىچىدە ئات	14295	2691	2946	7731	429	124	5	61	13	295
	بۇنىڭ ئىچىدە ئېشەك	19920	1514	5251	11746	541	273	12	188	18	377
ئۈي	ئېغىز سانى	53334	2814	16303	27834	2275	1712	38	1570	137	651
	%	100	5.28	30.56	52.19	4.26	3.21	0.07	2.94	0.27	1.22
دېھقانچىلىق سايمىنى	سانى	76313	6401	24033	32932	7229	1799	42	2895	351	631
	%	100	8.39	31.49	43.15	9.47	2.36	0.06	3.79	0.46	0.83
	بۇنىڭ ئىچىدە كەتمەن	18210	1801	5515	7847	2011	460	9	311	20	236
	بۇنىڭ ئىچىدە ساپان	16741	817	2657	10165	2016	516	14	429	25	102
	بۇنىڭ ئىچىدە ھارۋا	4086	98	1243	2182	228	79	2	41	8	205
	بۇنىڭ ئىچىدە باشقىلار	37276	3685	14618	12738	2974	744	17	2114	298	88

ئىزاھ : يەر كۆلىمى ئېچىلغان بوزيەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ .

§2 . كوللېكتىپ ئىگىلىك باشقۇرۇش

1954 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى سىناق تەرىقىسىدە باشلانغۇچ يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپى قۇرۇلدى . 1 ـ رايون (بازار رايونى) دىكى «شەرەپلىك» يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپى (ھازىرقى ئاقتوقاي يېزىسىنىڭ

جىگدىلىك كەنتى) ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە قۇرۇلغان تۇنجى يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپى ئىدى . ئەسلىدىكى 13 ئائىلىلىك ھەمكارلىق كوپېراتىپى ئاساسىدا كوپېراتىپقا كىرگەنلەر 54 ئائىلىگە يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە ئەمگەك كۈچى 132 (ئەر 65 ، ئايال 67) . ئۇلار ئولتۇراقلىشىش ئەھۋالىغا قاراپ ئۇچ ئەتراپتكە ئايرىلدى ، ھەربىر ئەتراپ يەر ھەيدەش ، توپا توشۇش ، تېرىشتىن ئىبارەت ئۇچ گۇرۇپپىغا بۆلۈندى . كوپېراتىپتا بار تېرىلغۇ يەر 60 گېكتار ، يەنە باشقىلاردىن ئىجارىگە ئېلىنغان 1.6 گېكتار يەر بار ئىدى ، بىدىلىك 0.1 گېكتار ، ئومۇمىي مال - مۈلۈكتىن 36 كالا ، تۆت ئات ، ئالتە ساپان ، 13 تىرنا ، ئىككى چانىق ، 24 كەتمەن ، تۆت جوتۇ بار ئىدى ؛ كوپېراتىپتا بىر پارتىيە ياچېيكىسى (پارتىيە ئەزاسى بەش) ، بىر ئىتتىپاق ياچېيكىسى (ئىتتىپاق ئەزاسى سەككىز) بار ئىدى ، توققۇز ئادەمدىن (يەتتە ئەر ، ئىككى ئايال) تەركىب تاپقان بىر باشقۇرۇش كومىتېتى تەسىس قىلىنغان بولۇپ ، بىر مۇدىر ، ئىككى مۇئاۋىن مۇدىر قويۇلدى ، قالغانلار ئىشلەپچىقىرىش ، مالىيە - بوغالتىرلىق ، تېخنىكا ، باشقۇرۇش ھەيئىتى قاتارلىقلارغا تەقسىم قىلىندى . 1955- يىلى 9 - ئايغا كەلگەندە ناھىيە بويىچە باشلانغۇچ كوپېراتىپ 26 گە يەتتى ، كوپېراتىپقا كىرگەن دېھقان ئائىلىسى 747 بولۇپ ، ئومۇمىي دېھقان ئائىلىسىنىڭ 3.79 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى . 10 - ئايدا پارتىيە 7- نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتنىڭ 6 - ئومۇمىي يىغىنى «يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيىلەشتۇرۇش مەسىلىسى توغرىسىدا قارار » نى ماقۇللىدى ۋە ئېلان قىلدى ، ناھىيىلىك پارتكوم ئۇنى يەتكۈزگەن ۋە ئىزچىللاشتۇرغاندىن كېيىن ناھىيە بويىچە كوپېراتسىيىلىشىش - ھەمكارلىشىش دولقۇنى قوزغالدى . 1956 - يىلى 3 - ئايغا كەلگەندە باشلانغۇچ كوپېراتىپ 264 كە يەتتى ، كوپېراتىپقا كىرگەن دېھقان ئائىلىسى 17 مىڭ 22 گە يېتىپ ، ئومۇمىي دېھقان ئائىلىسىنىڭ 87 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى ؛ كوپېراتىپقا كىرگەن نوپۇس 67 مىڭ 766 گە يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە ئەمگەك كۈچى 42 مىڭ 964 (ئەر 22 مىڭ 945 ، ئايال 20 مىڭ 19) ؛ كوپېراتىپقا كىرگەن تېرىلغۇ يەر 28 مىڭ 962 گېكتار ، ئەزالارنىڭ قالدۇرۇق يېرى 2153 گېكتار ؛ كوپېراتىپقا كىرگەن چارۋا 62 مىڭ 632 ، بۇنىڭ ئىچىدە ئات 6196 ، كالا 14 مىڭ 824 ، ئېشەك 9741 ، قوي 23 مىڭ 953 ، ئۆچكە 7918 ؛ كوپېراتىپقا كىرگەن چوڭ - چوڭ دېھقانچىلىق سايمىنى 760 ، بۇنىڭ ئىچىدە قوش غالتەكلىك ، قوش چىشلىق ساپان ئۇچ ، يېڭىچە ساپان 757 ؛ ئەزالار خۇسۇسىي ئىگىدارلىق قىلىدىغان ، ئەمما كوپېراتىپ بىرتۇتاش ئىشلىتىدىغان تېرىلغۇ ئۇلىغى 4378 ، چوڭ دېھقانچىلىق سايمىنى 7357 ، باشلانغۇچ كوپېراتىپقا كوپېراتىپ مۇدىرى قويۇلدى ، بوغالتىرلىق قاتارلىق كەسىپلەر تەسىس قىلىندى ، ئۇلار ئىشلەپچىقىرىشتىن ئايرىلمىدى ، ئەزالارنىڭ سايلىمى ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كەلدى ، باشلانغۇچ كوپېراتىپتا كوللېكتىپ ئىگىلىك باشقۇرۇش يولغا قويۇلدى ، يەر ، تېرىلغۇ ئۇلىغى ، دېھقانچىلىق سايمىنى بىرتۇتاش ئىشلىتىلدى ، ئەمگەك كۈچى بىرتۇتاش ئورۇنلاشتۇرۇلدى ، ئادەم ۋە ئىشقا قاراپ گۇرۇپپىلار بويىچە ئەمگەك قىلىندى ، ئىش باھالىنىپ نومۇر خاتىرىلەندى . ئىشلەپچىقىرىش كىرىمىنىڭ 2 ~ 5 پىرسەنتى تۇتۇپ قېلىنىپ جامائەت فوندى قىلىندى ، قالغان قىسمى يەر ، ئەمگەك كۈچى ، تېرىلغۇ ئۇلىغى ، دېھقانچىلىق سايمىنى قاتارلىقلارنىڭ نىسبىتى بويىچە تەقسىم قىلىندى . 1955 - يىلى ناھىيە بويىچە 26 باشلانغۇچ كوپېراتىپنىڭ 22 سى ھوسۇلنى 1954 - يىلىدىكىدىن ئاشۇردى ، ئوتتۇرىچە ئاشقان ھوسۇل 19.8 % بولدى ؛ 90 % تىن ئارتۇق ئەزانىڭ كىرىمى كۆپەيدى .

1956 - يىلى 3 - ئايدىن باشلاپ 26 باشلانغۇچ كوپېراتىپنىڭ 22 سى ئالىي كوپېراتىپ بولۇپ قۇرۇلدى ، ئالىي كوپېراتىپقا كىرگەن دېھقان ئائىلىسى 4513 بولۇپ ، كوپېراتىپقا كىرگەن ئومۇمىي دېھقان ئائىلىسىنىڭ 26.51 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى . 1957 - يىلىدىكى سوتسىيالىستىك تەربىيە ئارقىلىق ، 1958 - يىلى 5 - ئايغا كەلگەندە ئالىي كوپېراتىپ 96 گە يەتتى ، كوپېراتىپقا كىرگەن دېھقان ئائىلىسى 20 مىڭ 340 قا يېتىپ ، ئومۇمىي دېھقان ئائىلىسىنىڭ 95.4 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى ، يەككە ئىشلەيدىغان ئائىلىدىن 964 نلا قالدى . ناھىيە بويىچە يېزا ئىگىلىك ئالىي كوپېراتىپى ئاساسىي جەھەتتىن ئومۇملاشتى .

1958 - يىلى 9 - ئايدا ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ 2 - رايون ئوتتۇرا يېزىسىدا تۇنجى خەلق كوممۇنى —

راكېتا خەلق گۈڭشېسى قۇرۇلدى . 11 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى ناھىيە بويىچە يېزىلاردا خەلق گۈڭشېلىشىش ئىشقا ئاشتى . 1959 ـ يىلى ناھىيە بويىچە تارقاق رايونلار بىرلىشىپ ، ئاقيار ، ئاچاتاغ ، قىزىلبايراق ، راكېتا ، ئالغا ، يېڭىئاۋاتتىن ئىبارەت 6 گۈڭشې قۇرۇلدى ، ئولتۇراقلىشىش ئەھۋالىغا ئاساسەن ، 24 باشقۇرۇش رايونى ، 96 چوڭ ئەترەت ، 465 ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى تەسىس قىلىندى . گۈڭشېغا ئەزا بولغان دېھقان ئائىلىسى 22 مىڭ 252 گە يېتىپ ، ناھىيە بويىچە ئومۇمىي دېھقان ئائىلىسىنىڭ 23 .98 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى . گۈڭشېدا باشقۇرۇش كومىتېتى تەسىس قىلىندى ، ئەزالار قۇرۇلتىيى ئېچىپ يۇقىرى ھوقۇقلۇق ئاپپارات بولدى .

خەلق گۈڭشېسى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە ، بىر تەرەپلىمە ھالدا «بىرىنچىدىن چوڭ ، ئىككىنچىدىن ئومۇمىي» بولۇش قوغلىشىلىپ ، قالدۇرۇق يەر ، قالدۇرۇق چارۋا ، قالدۇرۇق دەرەخ ، قالدۇرۇق باغلار يىغىۋېلىندى ، «مۇلۇكنى ئومۇمنىڭ قىلىۋېتىش شامىلى» چىقىرىلىپ ، ئەزالارنىڭ ئۆي ، چارۋا ، ھارۋا ، دېھقانچىلىق سايمانلىرى ھەقسىز ئىشلىتىلدى ، شەخسىي ئاچقان بوزيەرلەرمۇ يىغىۋېلىندى ، ھەتتا ئەزالارنىڭ تۇرمۇش ۋاستىلىرىمۇ ئېلىپ كېتىلدى . «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» نى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن ، گۈڭشېدا تۇرمۇشنى كوللېكتىپلاشتۇرۇش ، تەشكىلنى ھەربىيلەشتۇرۇش ، ھەربىكەتنى جەڭگىۋارلاشتۇرۇش ، تاماق يېيىشنى ئاشخانىلاشتۇرۇش يولغا قويۇلۇپ ، يېگەن تاماقنا ھەق تۆلەنمىدى ، قىلغان ئەمگەككە ھەق ھېسابلانمىدى ، تەڭ تەقسىماتچىلىق قىلىندى ، مال ـ مۇلۇكلەر ھەقسىز يۆتكەلدى ، ئىشلەپچىقىرىشقا يۇقىرى كۆرسەتكۈچ قويۇلدى ، قارىغۇلارچە قوماندانلىق قىلىندى ؛ ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرى بىر گۇدۇك ئاۋازى بىلەن تەڭ ئىشقا چىقىدىغان ، ئىشتىن چۈشىدىغان ، نۆرغۇن ئەمگەك كۈچى بىر يەردە ئەمگەك قىلىدىغان ، ئوخشاش بۇيرۇق بويىچە ئاشخانىغا بېرىپ تاماق يەيدىغان بولدى ؛ تەقسىماتتا تەمىنلەش تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ ، ئىشلەپچىقىرىش چوڭ ئەترىتى ئاساسىي ھېسابات بىرلىكى قىلىندى ، ئەزالار ئەمگىكىگە قاراپ دەرىجىگە ئايرىلىپ ، ھەر ئايدا بىرنەچچە يۈەن ئىش ھەققى بېرىلىدىغان بولدى . كېيىن بۇ خىل چارىنى ساقلاپ قېلىش تەس بولغاچقا ، 1961 ـ يىلىنىڭ باشلىرىدا ئۇ بىكار قىلىنىپ ، ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى بىرتۇتاش ھېسابات قىلىپ تەقسىم قىلىشقا ئۆزگەرتىلدى ، شۇنداق قىلىپ مۇلۇكچىلىك جەھەتتىكى تەڭ تەقسىماتچىلىق ۋە ھەددىدىن زىيادە مەركەزلەشتۇرۇش خاھىشى تۈزىتىلدى .

1962 ~ 1964 ـ يىلىغىچە ناھىيە بويىچە ئەسلىدىكى 6 خەلق گۈڭشېسى 9 خەلق گۈڭشېسى (يەنى ئاقيار ، ياڭخې ، ياركۆزۈك ، قىزىلبايراق ، ئۇچتۇرپان بازىرى ، راكېتا ، يامانسۇ ، يېڭىئاۋات ، ئالغا گۈڭشېلىرى) ، بىر چارۋىچىلىق فېرمىسىغا كۆپەيتىلدى ، گۈڭشېلار چوڭ ئەترەتلەرگە سانلار تەرتىپى بويىچە نام بەردى .

1963 ـ يىلىدىن كېيىن پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى تارقاتقان «يېزا خەلق گۈڭشېلىرىنىڭ نىزامى» ۋە «يېزا خەلق گۈڭشېلىرىنىڭ ئاساسىي ھېسابات بىرلىكىنى ئۆزگەرتىش توغرىسىدىكى يولىيورۇقى» قاتارلىق ھۆججەتلەرنىڭ روھىغا ئاساسەن ، «بىرىنچىدىن تەڭشەش ، ئىككىنچىدىن يۆتكەش» يەنىمۇ تۈزىتىلىپ ، ئەزالارنىڭ مال ـ مۇلكى ئېنىقلاپ قايتۇرۇپ بېرىلدى ، جامائەت ئاشخانىسى ۋە ئاشلىق تەقسىماتىدىكى تەمىنلەش تۈزۈمىنى يولغا قويۇش توختىتىلدى ، «ئۈچ دەرىجىلىك مۇلۇكچىلىك ، ئەترەتنى ئاساس قىلىش» يولغا قويۇلدى ، ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى ئاساسىي ھېسابات بىرلىكى قىلىنىپ ، «ئىش باھالاپ نومۇر خاتىرىلەش ، ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش ، كۆپ ئىشلىگەنلەر كۆپ ئېلىش» پرىنسىپى يولغا قويۇلۇپ ، دېھقانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىقى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ، يېزا ئىقتىسادىدا ياخشىلىنىش بولدى .

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە يېزىلارنىڭ ئىقتىسادىي تەرتىپى بۇزۇۋېتىلدى ، «ئۆچنى ھۆددىگە بېرىش ، بىرنى مۇكاپاتلاش» (ئىشنى ، مەھسۇلاتنى ، تەننەرخنى ھۆددىگە بېرىش ، مەھسۇلاتنى ئاشۇرغانلارنى

مۇكاپاتلاش) تىن ئىبارەت باشقۇرۇش تۈزۈمى تەنقىد قىلىندى . ئىش باھالاپ نومۇر خاتىرىلەشتە ، پەقەت كۈن سانىلا خاتىرىلىنىپ ، ئىش ئۈنۈمى خاتىرىلەنمىدى ؛ ئوتتۇراھال سەۋىيىدىكى يېڭىئاۋات گۈڭشېنىڭ 1977- يىلىدىكى مەلۇماتىغا قارىغاندا ، ئوتتۇرىچە كىرىم 84 يۈەن بولۇپ ، ھەر بىر ئەمگەك كۈنىنىڭ ئوتتۇرىچە قىممىتى 0.38 يۈەن بولغان ، چىقىمى كىرىمىدىن ئېشىپ كەتكەن ئائىلە 197 (تەقسىماتقا قاتناشقان ئائىلىنىڭ 26.08 پىرسەنتىنى ئىگىلىگەن) ، ئېشىپ كەتكەن چىقىم 5436 يۈەن بولغان . 1966 ~ 1977- يىلىغىچە بولغان مەزگىلدە يېزىلاردا ئوتتۇرىچە ئاشلىق 440 كىلوگرام بولۇپ ، 1963 ~ 1965 - يىلىغىچە بولغان مەزگىلدىكىدىن 29.4 كىلوگرام ، پاختا 2.39 كىلوگرام بولۇپ ، 0.69 كىلوگرام ، ياغلىق دان 23.43 كىلوگرام بولۇپ ، 1.68 كىلوگرام ئاشقان ، ئوتتۇرىچە كىرىم 16.23 يۈەن كۆپەيگەن ، دېمەك ، يېزا ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتى ئاستا بولغان .

§ 3 . مەھسۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىپ ئىگىلىك باشقۇرۇش

1979 - يىلى 9 - ئايدا ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ «يېزا ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىنى تېزلىتىشكە دائىر بىرقانچە مەسىلە توغرىسىدا قارار » نىغا ئاساسەن ، ئۇچئورپان ناھىيىسىدە نورمىلىق باشقۇرۇش ، كىچىك بۆلەكلەر بويىچە ھۆددىگە بېرىش ؛ «بەشنى بېكىتىش ، بىرنى مۇكاپاتلاش - جازالاش» (ئەمگەك كۈچىنى ، يەرنى ، تەننەرخنى ، مەھسۇلات مىقدارىنى ، ئىش نومۇرىنى بېكىتىش ، ھوسۇلنى ئاشۇرغانلارنى مۇكاپاتلاش ، كىمەيتكەنلەرنى جازالاش) ؛ مەھسۇلاتنى گۇرۇپپىلارغا ھۆددىگە بېرىپ ، بىرتۇتاش باشقۇرۇش ؛ مەھسۇلاتنى ئەمگەككە بىرلەشتۈرۈپ كەسپىلەر بويىچە ھۆددىگە ئېلىش ؛ مەھسۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ ھەق ھېسابلاش ، مەھسۇلاتنى ئائىلىلەرگىچە ھۆددىگە بېرىش ، چوڭ ھۆددىگەرلىك ؛ ئوزۇقلۇق ئېتىزىغا مەسئۇلىيەت ئېتىزىنى قوشۇشتىن ئىبارەت يەتتە خىل ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلدى .

1981 - يىلى ناھىيىلىك پارتكوم ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ «يېزا ئىگىلىك مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى يەنمۇ كۈچەيتىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈشكە دائىر بىرقانچە مەسىلە توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش» نىغا ئاساسەن ، كادىر ئاجرىتىپ توققۇز گۇرۇپپا تەشكىللەپ گۇڭشېلارغا ئەۋەتىپ مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى نۇقتىدا سىناق قىلدى ، گۇڭشې ، ئەترەت كادىرلىرىنى تەربىيىلەپ مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى مۇكەممەللەشتۈردى . ناھىيە بويىچە 96 ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىنىڭ 40 ندا بىرتۇتاش ئىگىلىك باشقۇرۇلدى ، 17 سىدە مەھسۇلات ئەمگەككە بىرلەشتۈرۈلۈپ ئائىلىلەر بويىچە ھەق ھېسابلاندى ، ئىككى سىدە مەھسۇلات ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىلدى ، 11 دە ئىش ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىلدى ، 26 سىدە كەسپىلەر بويىچە ھۆددىگە بېرىش ، مەھسۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ ھەق ھېسابلاش يولغا قويۇلدى . 1982 - يىلى كۈزدە ناھىيىنىڭ يېزىلىرىدا ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش ئاساس قىلىنغان ھۆددىگەرلىك مەسئۇلىيەت تۈزۈمى ئاساسىي جەھەتتىن ئىشقا ئاشۇرۇلۇپ ، دېھقان - چارۋىچىلارنىڭ ئاكتىپچانلىقى غايەت زور دەرىجىدە قوزغىتىلدى .

1984 - يىلى ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ «1984 - يىللىق يېزا خىزمىتى توغرىسىدىكى ئۇقتۇرۇش» نىغا ئاساسەن ، ناھىيىلىك پارتكوم بىلەن ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى تېخنىكا ، مەبلەغ ، تەمىنات- سودا ، ساقلاش ، پىششىقلاش ، توشۇش قاتارلىق جەھەتلەردە مۇلازىمەت بىلەن تەمىنلىدى ، گۇڭشېلار بىلەن

ئاشلىق ئومۇمىي ھوسۇلىنى ، تاۋار ئاشلىق بىلەن تەمىنلەش نورمىسىنى ، ئوتتۇرىچە كىرىمنى كۆپەيتىشنى ھۆددىگە ئېلىش ، مەھسۇلاتنى ئاشۇرغانلارنى مۇكاپاتلاش ، كېمەيتكەنلەرنى جازالاشتىن ئىبارەت «ئۇچىنى ھۆددىگە ئېلىش ، بىرىنى مۇكاپاتلاش ـ جازالاش» توختامى ئىمزالىدى ؛ دېھقانلارنىڭ يەرنى ھۆددىگە ئېلىش مۇددىتى ئۇچ يىلدىن 15 يىلغا ئۇزۇگەرتىلدى . بىر تۇركۈم كەسپىي ئائىلىلەر ، نۇقتىلىق ئائىلىلەر باشلامچىلىق بىلەن دېھقانچىلىق ماشىنا ـ سايمانلىرى سېتىۋالدى ، ئورگانىك ئوغۇت ئىشلىتىپ يەرنى كۆچلەندۇردى ، توپا ئىتتىرىش ماشىنىسى يالاپ ھۆددە يەرلەرنى تۈزلىدى ، يېزا ئىگىلىك سېلىنمىسىنى يېلمۇيىل ئاشۇردى ، نەتىجىدە دېھقانلارنىڭ نەق پۇل ، ئاشلىق كىرىمى پەيدىنپەي ئاشتى .

1998 ـ يىلىدىن باشلاپ يېزىلاردا يەرلەرنى ھۆددىگە بېرىشنى 30 يىلغىچە ئۇزۇگەرتمەسلىك سىياسىتى يولغا قويۇلدى . 2 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى ناھىيىلىك پارتكوم ، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىشى يېزىسىنىڭ سۆگەتتېرىق كەنتىدە يەر ھۆددىگەرلىكىنى ئۇزارتىشنى نۇقتىدا سىناق قىلىش بويىچە نەق مەيدان يىغىنى ئېچىپ ، يەر ھۆددىگەرلىكىنى ئۇزارتىش خىزمىتىنىڭ مەشغۇلات تەرتىپى ، ئۇلۇغەم تەلىپى ۋە سۈرئىتى قاتارلىقلار ئۈستىدە كونكرېت ئورۇنلاشتۇرۇش ئېلىپ بارىدى ھەمدە ناھىيىلىك پارتكومنىڭ يېزا ئىگىلىكىگە مەسئۇل مۇئاۋىن شۇجىسى گۇرۇپپا باشلىقى ، ھۆكۈمەتنىڭ يېزا ئىگىلىكىگە مەسئۇل مۇئاۋىن ھاكىمى مۇئاۋىن گۇرۇپپا باشلىقى بولغان ، يېزىلار بىلەن چېتىشلىقى بار ئالاقىدار تارماقلارنىڭ رەھبەرلىرى قاتناشقان يەر ھۆددىگەرلىكىنى ئۇزارتىش خىزمىتى رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى ، گۇرۇپپا قارمىقىدا ئىشخانا تەسىس قىلىندى . يېزا ، كەنتلەردىمۇ مۇناسىپ يەر ھۆددىگەرلىكىنى ئۇزارتىش رەھبەرلىك گۇرۇپپىلىرى قۇرۇلدى . ناھىيە ، يېزا ، كەنتتىن ئىبارەت ئۈچ دەرىجە بويىچە 500 دىن ئارتۇق يەر ھۆددىگەرلىكىنى ئۇزارتىش تايانچى تەربىيىلەندى . يەر تەكشۈرۈپ تەكتىنى ئېنىقلاش ئاساسىدا ، يەر تىزىملىنىپ رويخەتكە ئېلىندى ، قايتىدىن ئۆلچەندى ۋە سېلىشتۇرۇپ توغرىلاندى ، دېھقانلار تېرىۋاتقان يەرنىڭ ھەممىسى باك چىقىرىپ ئېلان قىلىندى ، ئوتتۇرىچە ھەر بىر كەنتتە 2 ～ 3 قېتىمدىن ئېلان قىلىنىپ ، دەپتەردىكى سان بىلەن ئەملىي يەر ئۇيغۇن بولۇش ، ھەقىقىي بولۇش ئىشقا ئاشۇرۇلدى .

1998 ـ يىلى 11 ـ ئايدا يامانسۇ قىرغىز مىللىي يېزىسىنىڭ يۇلتۇزبۇلاق كەنتىدە يەر ھۆددىگەرلىك ھوقۇقى گۇۋاھنامىسى تارقىتىش مۇراسىمى نەق مەيدان يىغىنى ئېچىلدى . 2001 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدا ناھىيە بويىچە سەككىز يېزا ، بىر بازار ، 108 مەمۇرىي كەنت بار بولدى ، بۇنىڭ ئىچىدە دېھقانچىلىق كەنتى 103 ، تېرىقچىلىق قىلىدىغان ئائىلە 32 مىڭ 985 ، تېرىقچىلىق قىلىدىغان نوپۇس 147 مىڭ 442 ؛ تېرىلغۇ يەر 44 مىڭ 73 گېكتار بولۇپ ، ئوتتۇرىچە ھۆددە ئېلىنغان تېرىلغۇ يەر 0.2 گېكتار ، باغ 0.1 گېكتار ، ئورمان يېرى 0.1 گېكتار . يەر ھۆددىگەرلىكىنىڭ ئۇزارتىلىپ 30 يىلغىچە ئۇزۇگەرتىلمەيدىغان مۇھلىتى 1997 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىن 2026 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 31 ـ كۈنىگىچە بولىدۇ . 1999 ـ يىلى 12 ـ ئايدا ھۆكۈمەت 28 مىڭ 10 دېھقان ئائىلىسى بىلەن ھۆددىگەرلىك توختامى ئىمزالىدى ، يەر ھۆددىگەرلىك ھوقۇقى گۇۋاھنامىسى ئالغان ئائىلە ناھىيە بويىچە دېھقان ئائىلىسىنىڭ 98 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى .

دېھقانلارنىڭ قانۇنىي ھوقۇق ـ مەنپەئىتىنى ھەقىقىي قوغداش ، زۇرۇر بولمىغان توختام ماجىراسىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن ، ناھىيىلىك ئەدلىيە ئىدارىسى ئۈيمۇ ئۈي بېرىپ ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى بەردى ، شۇ يىلى ئالتە يېزىدىكى 21 مىڭ 679 دېھقان ئائىلىسىنىڭ يېرىگە قانۇنىي ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى بېرىلدى . 2001 ـ يىلىغا كەلگەندە ناھىيە بويىچە يەر ھۆددىگەرلىكى نورمالللىشىپ ، دېھقانلار ھۆددە ئالغان يەرلىرىدە تۇجۇپىلەپ ، ئىلمىي تېرىقچىلىق قىلىدىغان بولدى ، ھوسۇل يىلدىن ـ يىلغا ئېشىپ ، دېھقانلارنىڭ يەر تېرىش ئاكتىپلىقى ئۈستى .

Ⅱ باب

تېرىقچىلىق

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ تېرىقچىلىقىدا تارىختىن بۇيان ئاشلىق ، قىچا ئاساس قىلىنىپ كەلگەن . 1949- يىلىدىن ئىلگىرى تېرىقچىلىق ئىشلىرى قوپال ، ئىشلەپچىقىرىش سەۋىيىسى ناھايىتى تۆۋەن ئىدى . 1949 - يىلىدىن كېيىن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئۆزگىرىپ ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئازاد بولدى ، ئېتىز-ئېرىق ئاساسىي قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىلىپ ، دېھقانچىلىق پەن - تېخنىكىسى كېڭەيتىلىپ ، بىر يىلدا ئىككى قېتىم ياكى ئىككى يىلدا ئۈچ قېتىم ھوسۇل ئېلىش ئىشقا ئاشۇرۇلدى ، ئاشلىق زىرائەتلىرىنىڭمۇ ، ئىقتىسادىي زىرائەتلەرنىڭمۇ ھوسۇلى بىرقەدەر زور ھەجىمدە ئاشتى .

1950 ～ 2001 - يىلىغىچە ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ تېرىقچىلىق ئىھتىياجىنى تەرەققىي قىلىش — چېكىنىش — ئەسلىگە كېلىش ، ئارسالدى بولۇش — زور تەرەققىي قىلىشتىن ئىبارەت تۆت باسقۇچقا بۆلۈشكە بولىدۇ . 1950 ～ 1956 - يىلىغىچە نورمال ، پۈختا قەدەم بىلەن تەرەققىي قىلىش باسقۇچى بولۇپ ، ئاشلىقنىڭ مو بېشى ھوسۇلى 3.18 % تىن ئېشىپ باردى . 1957 ～ 1968 - يىلىغىچە چېكىنىش باسقۇچى بولدى ، بۇ باسقۇچتا ئاشلىق ھوسۇلى 1.23 % تىن ئازايدى . 1969 ～ 1982 - يىلىغىچە ئەسلىگە كېلىش ، ئارسالدى بولۇش باسقۇچى بولدى ، بۇ باسقۇچتا تەرەققىيات سۈرئىتى ئاستا ، تۇراقسىز بولۇپ ، ئاشلىق ھوسۇلى يىلىغا 2.91 % تىن ئېشىپ باردى . 1983 ～ 2001 - يىلىغىچە زور تەرەققىي قىلىش باسقۇچى بولدى ، بۇ باسقۇچتا ئاشلىق ھوسۇلى پەللىمۇ پەللە ئۆرلەپ ، يىلىغا 7.4 % تىن ئاشتى ، بۇ ناھىيە دۆلەت ۋە ئاپتونوم رايون بويىچە ئاشلىق ئىشلەپ چىقىرىشتىكى بازا ناھىيىلەرنىڭ بىرى بولۇپ قالدى .

§1 . ئاپپارات

1 . مەمۇرىي ئاپپارات

1950 - يىلى 3 - ئايدا ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك بۆلۈمى قۇرۇلدى ، مەتبەمىن تۈنجى بۆلۈم باشلىقى بولدى . 1959 - يىلى 4 - ئايدا يېزا ئىگىلىك بۆلۈمى ئاساسىدا يېزا ئىگىلىك ئىدارىسى قۇرۇلدى . 1963- يىلى ئۈنىڭ نامى دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق بۆلۈمىگە ئۆزگەرتىلدى . 1969 - يىلى بۇ بۆلۈم سانائەت - قاتناش بۆلۈمى ، مالىيە بۆلۈمى بىلەن بىرلەشتۇرۇلۇپ ، ئىشلەپ چىقىرىشقا قوماندانلىق قىلىش گۇرۇپپىسى دەپ ئاتالدى ، ئۈنىڭ قارىمىقىدا دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى . 1977 - يىلى دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق ئىشخانىسى دەپ ئاتالدى ، 1981 - يىلى ئۆزگەرتىلىپ دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق بۆلۈمى دەپ ئاتالدى ، 1984 - يىلى يېزا ئىگىلىك ئىدارىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى . ئۇنىڭدىن كېيىن ئورمانچىلىق ، چارۋىچىلىق ئىشخانىلىرى ئايرىم تەسىس قىلىنىدى . 2001 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا يېزا ئىگىلىك ئىدارىسىنىڭ

كادىر ، ئىشچى ـ خىزمەتچىسى يەتتىگە يەتتى ، ئىدارە قارىمىقىدا دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكتى ، ئۇرۇقچىلىق پونكتى ، يېزا ئىقتىسادىنى باشقۇرۇش پونكتى ، يېزا ئىگىلىك رادىئو ـ تېلېۋىزىيە مەكتىپى ، مۇلدۇردىن مۇداپىئە كۆرۈش ئەترىتى ۋە ئۇرۇقچىلىق مەيدانىدىن ئىبارەت ئالتە كەسپىي ئورۇن قۇرۇلدى .

2 . كەسپىي ئاپپارات

1) ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكتى

1955 ـ يىلى 2 ـ ئايدا ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكىسى گۇرۇپپىسى ئاساسىدا ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكتى قۇرۇلدى ، خەمىت تۇنجى پونكىت باشلىقى بولدى ، پونكىت بۆلۈمچە دەرىجىلىك كەسپىي ئورۇن بولدى ، ئۇ ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك ئىدارىسىنىڭ قارىمىقىدا بولدى . 1960 ـ يىلى 6 ـ ئايدا نامى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكىسى ئورنىغا ئۆزگەرتىلدى ، 1968ـ يىلى 9 ـ ئايدا يەنە دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكتى دەپ ئاتالدى . 1971 ـ يىلى 6 ـ ئايدا بۇ پونكىت ئۇرۇقچىلىق پونكتى ، مال دوختۇرلۇق پونكتى ، دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى بىلەن تەمىنلەش پونكتى بىلەن بىرلەشتۇرۇلۇپ ، ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق مۇلازىمەت پونكتى قۇرۇلدى . 1973 ـ يىلى ئۇرۇقچىلىق ، مال دوختۇرلۇق ، دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى كەسپى ئايرىلىپ چىقىپ كېتىپ ، يەنە دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكتى دەپ ئاتالدى . ئۇ ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك ئىدارىسىغا قارىدى . 1977 ـ يىلى 4 ـ ئايدا دەرىجىسى مۇئاۋىن بۆلۈم دەرىجىلىك قىلىپ كۆتۈرۈلدى ، يەنىلا يېزا ئىگىلىك ئىدارىسىنىڭ قارىمىقىدا بولدى .

2) ناھىيىلىك ئۇرۇقچىلىق پونكتى

1958 ـ يىلى 9 ـ ئايدا ناھىيىلىك ئۇرۇقچىلىق پونكتى قۇرۇلدى ، ئۇ ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك ئىدارىسى قارىمىقىدىكى بۆلۈمچە دەرىجىلىك كەسپىي ئورۇن بولدى ، ياۋ جېنشياڭ تۇنجى پونكىت باشلىقى (مۇۋەققەت) بولدى . 1959 ـ يىلى 3 ـ ئايدا ئۇرۇقچىلىق پونكتى ئەسلىدىن قالدۇرۇلۇپ ، نامى ئاشلىق ئىدارىسىنىڭ ئۇرۇقچىلىق بۆلۈمچىسىگە ئۆزگەرتىلدى ، ئۇنىڭ كەسپىگە ناھىيىلىك يېزا خىزمىتى بۆلۈمى ۋە يېزا ئىگىلىك رەھبەرلىك قىلىدىغان بولدى . 1959 ـ يىلى قىشتا نامى يېزا ئىگىلىك ئىدارىسىنىڭ ئۇرۇقچىلىق بۆلۈمچىسىگە ئۆزگەرتىلدى . 1962 ـ يىلى 12 ـ ئايدا يەنە ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك ئۇرۇقچىلىق پونكتى دەپ ئاتالدى . 1971 ـ يىلى 6 ـ ئايدا دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكتى ، مال دوختۇرلۇق پونكتى ، دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى بىلەن تەمىنلەش پونكتى بىلەن بىرلەشتۇرۇلۇپ ، ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك ئۇرۇقچىلىق پونكتى قۇرۇلدى ، ئۇ ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك ئىدارىسىغا قاراشلىق مۇئاۋىن بۆلۈم دەرىجىلىك ئورۇن بولدى . 1973 ـ يىلى دېھقانچىلىق تېخنىكىسى ، مال دوختۇرلۇق ، دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى بىلەن تەمىنلەش كەسپى ئايرىلىپ چىقىپ كېتىپ ، ئۇرۇقچىلىق پونكتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى . 2001 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئىشچى-خىزمەتچىسى 43 كە يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە ئالىي ئاگرونوم بىر ، ئاگرونوم بەش ، ياردەمچى ئاگرونوم 13 .

3) ناھىيىلىك يېزا ئىقتىسادىنى باشقۇرۇش پونكتى

بۇ 1984 ـ يىلى قۇرۇلغان مۇئاۋىن بۆلۈم دەرىجىلىك كەسپىي ئورۇن بولۇپ ، ناھىيىلىك دېھقانچىلىق ئىدارىسىنىڭ قارىمىقىدا بولدى . 2001 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا خادىمى 89 غا يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە يېزا دەرىجىلىك يېزا ئىقتىسادىنى باشقۇرۇش پونكتلىرىنىڭ خادىمى 78 ؛ ياردەمچى يېزا ئىگىلىك مەسئۇل ئىقتىسادچىسى 12 .

4) ناھىيىلىك مۆلدۈردىن مۇداپىئە كۆرۈش ئەترىتى

بۇ 1990 ـ يىلى 12 ـ ئايدا قۇرۇلغان مۇئاۋىن بۆلۈم دەرىجىلىك كەسپىي ئورۇن بولۇپ ، ناھىيىلىك دېھقانچىلىق ئىدارىسىنىڭ قارىمىقىدا بولدى . 2001 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدىكى خادىمى 23 ، پەسىل خاراكتېرلىك

ۋاقىتلىق ئىشچىسى (كۆپ قىسمى ھەربىي سەپتىن قايتقان ھەربىيلەر) 36 ، ئۇنىڭدا «56» تىپلىق قوش نەيچىلىك «37» ماركىلىق زېنت توپتىن 13 ى بار .

§ 2 . تېرىلغۇ يەر

چيەنلۇڭ 30 ـ يىلى (1765 ـ يىلى) ئەسلىدە بار پۇقرالار ئاچقان تېرىلغۇ يەر 5600 گېكتار ئىدى . گۇاڭشۇ 31 ـ يىلى (1905 ـ يىلى) تېرىلغۇ يەر 38 مىڭ 915.3 گېكتارغا يەتكەن ، بۇنىڭ ئىچىدە رويخەتكە ئالدۇرۇلغان پىششىق يەر دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگىنى 31 مىڭ 782 گېكتار ، ئۆزلەشتۈرۈلگەن بوز يەر 7133 گېكتار . مىنگونىڭ 3 ـ يىلى (1914 ـ يىلى) يېزا ـ قىشلاق يېرى 33 مىڭ 636 گېكتارغا يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە دېھقانچىلىق يېرى 33 مىڭ 460 گېكتار ، باغ 176 گېكتار . مىنگونىڭ 25 ـ يىلى (1936 ـ يىلى) تېرىلغۇ يەر 14 مىڭ 498 گېكتار بولۇپ ، ھەممىسى بىنەم يەر ئىدى . مىنگونىڭ 37 ـ يىلى (1948 ـ يىلى) 7 ـ ئايدا تېرىلغۇ يەر 30 مىڭ 330 گېكتارغا يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە تېرىلىۋاتقان يەر 21 مىڭ 887 گېكتار ، ئېچىشقا بولىدىغان بوزيەر 364 گېكتار . مىنگونىڭ 38 ـ يىلى (1949 ـ يىلى) تېرىلغۇ يەر 26 مىڭ 993 گېكتار بولۇپ ، بۇنىڭ ئىچىدە تېرىلغان كۆلەم 25 مىڭ 706 گېكتار .

1959 ـ يىلىدىكى تۇنجى قېتىملىق تۇپراق تەكشۈرۈشتە ئۇنۇملۇك بولغان تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 33 مىڭ 333 گېكتار بولۇپ چىقتى ، بۇنىڭ ئىچىدە 1 ـ دەرىجىلىك يەر 333 گېكتار ، 2 ـ دەرىجىلىك يەر 21 مىڭ 667 گېكتار ، 3 ـ دەرىجىلىك يەر 8333 گېكتار .

1983 ـ يىلىدىكى 2 ـ قېتىملىق تۇپراق تەكشۈرۈشتە 72 مىڭ 562 گېكتار يەر تەكشۈرۈلدى ، بۇنىڭ ئىچىدە تېرىغىلى بولىدىغان يەر 5198 گېكتار ، ئەمەلىي تېرىلغان يەر 38 مىڭ 898 گېكتار ، قىستۇرما بوزيەر 20 مىڭ 697 گېكتار .

1994 ـ يىلىدىكى يەردىن پايدىلىنىش ئەھۋالىنى تەكشۈرۈشتە ، ناھىيە تەۋەسىدىكى رايونلارغا قاراشلىق يەر كۆلىمىنىڭ 908 مىڭ 200.2 گېكتار ئىكەنلىكى ، بۇنىڭ ئىچىدە يەرلىككە قاراشلىق يەرنىڭ 884 مىڭ 199.9 گېكتار ، يېزا ئىگىلىك 1 ـ شى 4 ـ تۇەن پايدىلىنىۋاتقان يەرنىڭ 24 مىڭ 0.3 گېكتار ؛ يېزا ـ بازارلارنىڭ تېرىلغۇ يېرى 43 مىڭ 155.1 گېكتار (سۇلۇق يەر كۆلىمى 2901.5 گېكتار ، سۇغىرىلىدىغان يەر كۆلىمى 40 مىڭ 242.4 گېكتار ، كۆكتاتلىق كۆلىمى 11.25 گېكتار) ئىكەنلىكى ئېنىقلاندى . 1999 ـ يىلى كونترول قىلىنغان يەر 29 مىڭ 980 گېكتار ، 2001 ـ يىلى كونترول قىلىنغان يەر 28 مىڭ 880 گېكتار .

ناھىيە بويىچە يېزا ئىگىلىك نوپۇسى بويىچە ھەر بىر ئادەم ئوتتۇرىچە ئىگىلىگەن يەر 1949 ~ 1957 ـ يىلىغىچە 0.36 ~ 0.40 گېكتارغىچە بولغان ، 1958 ~ 1969 ـ يىلىغىچە 0.41 ~ 0.46 گېكتارغىچە ، 1970 ~ 1986 ـ يىلىغىچە 0.27 ~ 0.38 گېكتارغىچە ، 1987 ~ 2001 ـ يىلىغىچە 0.19 ~ 0.21 گېكتارغىچە بولدى . ئوتتۇرىچە تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ ئازىيىپ كېتىشىدىكى ئاساسلىق سەۋەب ، بىرىنچىدىن ، نوپۇسنىڭ كۆپەيگەنلىكى ، ئىككىنچىدىن ، ئورمانچىلىق ، ئاساسىي قۇرۇلۇشقا ئىگىلەنگەن يەرنىڭ كۆپەيگەنلىكى بولدى .

§3 . ئەمگەك كۈچى

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە دېھقانچىلىق ئەمگەك كۈچى 1949 ـ يىلى 34 مىڭ 387 ئىدى . 1966 ـ يىلى 47 مىڭ 575 كە ، 1979 ـ يىلى 49 مىڭ 593 كە يەتتى ، 1989 ـ يىلى 46 مىڭ 301 ، 1999 ـ يىلى 42 مىڭ 684 ، 2001 ـ يىلى 46 مىڭ 448 بولدى . ناھىيە بويىچە يېزىلاردىكى ئەمگەك كۈچىدىن ھەر بىر ئادەمنىڭ زىممىسىدىكى تېرىلغۇ يەر 1949 ـ يىلى 0.78 گېكتار ئىدى ، 1959 ـ يىلى 0.85 گېكتار ، 1969 ـ يىلى 0.80 گېكتار ، 1975 ـ يىلى 0.79 گېكتار ، 1980 ـ يىلى 0.74 گېكتار ، 1985ـ يىلى 0.75 گېكتار ، 1990 ـ يىلى 0.69 گېكتار ، 1995 ـ يىلى 0.70 گېكتار ، 2001 ـ يىلى 0.60 گېكتار بولدى .

يېزا ئىقتىسادىي تۈزۈلمىسىنىڭ ئىسلاھ قىلىنىشى ۋە يېزا ئىگىلىك ئىقتىسادىي قۇرۇلمىسىنىڭ تەڭشىلىشىگە ئەگىشىپ ، يېزىلاردىكى ئەمگەك كۈچىنىڭ سېلىنمىسىدا كۆرۈنەرلىك ئۆزگىرىش بولدى . 50ـ يىللاردىن 70 ـ يىللارغىچە ئەمگەك كۈچى ئاساسلىقى تېرىقچىلىق ۋە چارۋىچىلىققا سېلىندى . 1979 ـ يىلى دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىققا سېلىنغان ئەمگەك كۈچى 48 مىڭ 180 بولۇپ ، ئومۇمىي ئەمگەك كۈچىنىڭ 97.15 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى . 1992 ـ يىلىدىن باشلاپ سانائەت ، بىناكارلىق ، سودا ، مۇلازىمەت كەسىپلىرىگە سېلىنغان ئەمگەك كۈچى پەيدىنپەي كۆپەيدى . 1996 ـ يىلى يېزا ئىگىلىكىنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرگەندە ئائىلە كەسىپكارى 74 مىڭ 379 بولۇپ چىقتى ، بۇنىڭ ئىچىدە تېرىقچىلىققا قاتناشقىنى 70 مىڭ 423 بولۇپ ، ئومۇمىي كەسىپكار 94.68% نى ؛ چارۋىچىلىققا قاتناشقىنى 2774 بولۇپ ، 3.73% نى ؛ بېلىقچىلىق ، ئورمانچىلىققا ، دېھقانچىلىق مۇلازىمىتىگە قاتناشقىنى 51 بولۇپ ، 0.07% نى ؛ سانائەتكە قاتناشقىنى 67 بولۇپ ، 0.09% نى ؛ بىناكارلىققا قاتناشقىنى 76 بولۇپ ، 0.10% نى ؛ قاتناش ـ تىرانسپورتقا قاتناشقىنى 112 بولۇپ ، 0.15% نى ؛ توپ ـ پارچە سېتىش سودىسى ۋە يېمەك ـ ئىچمەك كەسىپگە قاتناشقىنى 387 بولۇپ ، 0.52% نى ؛ باشقىلارغا قاتناشقىنى 489 بولۇپ ، 0.66% نى ئىگىلىدى .

§4 . ئاشلىق زىرائىتى

ئاشلىق زىرائىتى يازلىق زىرائەت ۋە كۈزلۈك زىرائەتكە بۆلۈنىدۇ . يازلىق ئاشلىقتا بۇغداي ئاساسىي ئورۇندا ، كۆك پۇرچاق 2 ـ ئورۇندا ؛ كۈزلۈك ئاشلىقتا شال ، كۆممىقوناق ئاساسىي ئورۇندا ، سېرىق پۇرچاق ، باقلە ، نوقۇت ، ئاق قوناق 2 ـ ئورۇندا تۇرىدۇ . 1949 ~ 2001 ـ يىلىغىچە يىللىق ئاشلىق زىرائىتى تېرىلغۇ كۆلىمى ئالدىنقى يىلدىكىدىن كۆپەيگىنى 30 يىل بولۇپ ، 54.90% نى ؛ كېمەيگىنى 23 يىل بولۇپ ، 45.10% نى ئىگىلىدى . يىللىق ئاشلىق ھوسۇلى ئالدىنقى يىلدىكىدىن كۆپەيگىنى 40 يىل بولۇپ ، 71.51% نى ؛ كېمەيگىنى 13 يىل بولۇپ ، 25.49% نى ئىگىلىدى .

1 . بۇغداي

بۇغداي ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ 1 ـ ئورۇندا تۇرىدىغان ئاساسلىق ئاشلىقى . 1949 ـ يىلىدىن ئىلگىرى ھوسۇلى ناھايىتى ئاز ئىدى . مىنگونىڭ 30 ـ يىلى (1941 ـ يىلى) 2571 گېكتار يەرگە بۇغداي تېرىلىپ ، 1198 تونىنا ھوسۇل ئېلىنغان ، بىرلىك ھوسۇلى 31.06 كىلوگرام بولغان . 1949 ـ يىلىدىن كېيىن

دولقۇنسىمان تەرەققىيات بارلىققا كەلدى . 1949 ~ 1969 ـ يىلىغىچە يىلىغا ئوتتۇرىچە 11 مىڭ 782.6 گېكتار يەر تېرىلىپ ، يىلىغا ئوتتۇرىچە 12 مىڭ 348 تونىنا ؛ 1970 ~ 1979 ـ يىلىغىچە يىلىغا ئوتتۇرىچە 14 مىڭ 32 گېكتار يەر تېرىلىپ ، يىلىغا ئوتتۇرىچە 18 مىڭ 915 تونىنا ؛ 1980 ~ 1989 ـ يىلىغىچە يىلىغا ئوتتۇرىچە 15 مىڭ 102 گېكتار يەر تېرىلىپ ، يىلىغا ئوتتۇرىچە 34 مىڭ 780 تونىنا ؛ 1990 ~ 1999 ـ يىلىغىچە يىلىغا ئوتتۇرىچە 13 مىڭ 506 گېكتار يەر تېرىلىپ ، يىلىغا ئوتتۇرىچە 56 مىڭ 56 تونىنا ھوسۇل ئېلىندى . ھوسۇل ئەڭ يۇقىرى بولغان 1999 ـ يىلى 79 مىڭ 156 تونىنغا يەتتى . 2001 ـ يىلى 72 مىڭ 900 تونىنا بۇغداي ئېلىنىپ ، مو بېشى ھوسۇلى 405 كىلوگرام بولدى .

2 . كۆممىقوناق

كۆممىقوناق ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى ئاساسلىق ئاشلىق زىرائەتلىرىنىڭ بىرى بولۇپ ، بۇغدايدىن قالسىلا 2 ـ ئورۇندا تۇرىدۇ . مىنگونىڭ 30 ـ يىلى (1941 ـ يىلى) 1363 گېكتار يەرگە كۆممىقوناق تېرىلىپ ، ئومۇمىي ھوسۇلى 552 تونىنا ، بىرلىك ھوسۇلى 26.99 كىلوگرام بولغان . جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن كۆممىقوناق تېرىلغۇ كۆلىمى يىلدىن ـ يىلغا كۆپەيدى ، 1985 ـ يىلى 6210 گېكتار يەرگە تېرىلىپ ، 13 مىڭ 989.5 تونىنا ؛ 1990 ـ يىلى 7990 گېكتار يەرگە تېرىلىپ ، 16 مىڭ 69 تونىنا ؛ 1995 ـ يىلى 6330 گېكتار يەرگە تېرىلىپ ، 18 مىڭ 401 تونىنا ؛ 1999 ـ يىلى 2330 گېكتار يەرگە تېرىلىپ ، 23 مىڭ 734 تونىنا كۆممىقوناق ئېلىندى . كۆممىقوناق تېرىلغۇ كۆلىمى ئاشلىق ئومۇمىي تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ 11.54 پىرسەنتىنى ، ئومۇمىي ھوسۇلى ئاشلىق ئومۇمىي ھوسۇلىنىڭ 18.63 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى . 2001 ـ يىلى كۆممىقوناق تېرىلغۇ كۆلىمى 3130 گېكتار ، ئومۇمىي ھوسۇلى 25 مىڭ 752 تونىنا ، مو بېشى ھوسۇلى 548.46 كىلوگرام بولدى . كۆممىقوناق تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ ئازىيىپ كېتىشىدىكى ئاساسلىق سەۋەب بۇغداينىڭ بىرلىك ھوسۇلىنىڭ يىلدىن ـ يىلغا ئۆرلەپ ، ئىقتىسادىي ئۈنۈمىنىڭ ياخشى بولغانلىقى ، كۆممىقوناقنىڭ ھوسۇلى يۇقىرى بولسىمۇ ، لېكىن باھاسىنىڭ تۆۋەن ، سېتىلىشىنىڭ تەس ، ئۇنىڭ ئۈستىگە كۆپ كۈچ كېتىدىغانلىقىدىن ئىبارەت بولدى .

يىللاردىن بۇيان كۆممىقوناق ھوسۇلىنىڭ ئېشىش ـ تۆۋەنلىشى بىرقەدەر زور بولدى ، 1949 ~ 2001ـ يىلىغىچە يىللىق ھوسۇلى ئالدىنقى يىلىدىكىدىن ئاشقىنى 31 يىل بولۇپ ، 86.56% نى ، كېمەيگىنى 22 يىل بولۇپ ، 43.14% نى ئىگىلىدى ، مو بېشى ھوسۇلى ئەڭ يۇقىرى بولغان 1999 ـ يىلى 2330 گېكتار يەرگە تېرىلىپ ، بىرلىك ھوسۇلى 679 كىلوگرام ، ئومۇمىي ھوسۇلى 23 مىڭ 734 تونىنا بولدى . ھوسۇلى ئەڭ تۆۋەن بولغان 1960 ـ يىلى 8867 گېكتار يەرگە تېرىلىپ ، ئومۇمىي ھوسۇلى 7426 تونىنا بولدى (ئاساسىي سەۋەبى ئېغىر قۇرغاقچىلىققا ئۇچرىدى) .

3 . شال

ئاساسلىقى يەرلىك سورتلاردىن قارا قىلتىرىق ، ئاق قىلتىرىق ، قىزىل قىلتىرىق شال ، كەلتۇرۇلگەن سورتلاردىن كۇزلۇك چىلگە شال قاتارلىق 30 نەچچە خىل سورت بار . شال ھوسۇلى كۆممىقوناقتىن تۆۋەن تۇرىدۇ . چېيەنلۇك 32 ـ يىلى (1767 ـ يىلى) ئۇچتۇرپاندا شال سىناق تەرىقىسىدە تېرىلىپ ، كېيىن يىلدىن ـ يىلغا كۆپەيگەن . مىنگونىڭ 30 ـ يىلى (1941 ـ يىلى) 897 گېكتار يەرگە شال تېرىلىپ ، ئومۇمىي ھوسۇلى 134 تونىنا ، بىرلىك ھوسۇلى 10 كىلوگرام بولغان . جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن نورمال يىللاردا تېرىلغان كۆلىمى 4000 گېكتار ئەتراپىدا بولدى . بىرلىك ھوسۇلى ئەڭ يۇقىرى بولغان 1999 ـ يىلى 3333 گېكتار يەرگە تېرىلىپ ، ئومۇمىي ھوسۇلى 21 مىڭ 700 تونىنا ، مو بېشى ھوسۇلى 434 كىلوگرام ؛ بىرلىك ھوسۇلى ئەڭ تۆۋەن بولغان 1960 ـ يىلى 8333 گېكتار يەرگە تېرىلىپ ، ئومۇمىي

ھوسۇلى 5931.5 تونىا ، مو بېشى ھوسۇلى 47.45 كىلوگرام بولدى . 2001 - يىلى 3330 گېكتار يەرگە تېرىلىپ ، 22 مىڭ 500 تونىا شال ئېلىندى .

4 . پۇرچاق

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە ئاساسلىقى سېرىق پۇرچاق تېرىلىدۇ . ئوتتېشى يېزىسىدا سېرىق پۇرچاق ھوسۇلى يۇقىرى بولۇپ ، ئاپتونوم رايون تەرىپىدىن «سېرىق پۇرچاق ماكانى» دەپ نام بېرىلدى . سېرىق پۇرچاق ئادەتتە كۆممىقوناق بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ ياكى كىرىشتۇرۇپ تېرىلىدۇ ، ساپلا پۇرچاق تېرىلمىدىغان كۆلەم ناھايىتى ئاز ، ئۇنىڭدىن باشقا يەنە غوللۇق پۇرچاق ، سېرىق ماش ، يېشىل ماش ، قاراماش ، كۆك ماش ، نوقۇت قاتارلىقلارمۇ تېرىلىدۇ . مىنگونىڭ 30 - يىلى (1941 - يىلى) 16 گېكتار يەرگە پۇرچاق تېرىلىپ ، 2.8 تونىا ھوسۇل ئېلىنغان ، بىرلىك ھوسۇلى 16.62 كىلوگرام بولغان . 1980 - يىلى ئومۇمىي ھوسۇلى 2613 تونىغا يەتتى . 1999 - يىلى ناھىيە بويىچە 709 گېكتار يەرگە پۇرچاق تېرىلىپ ، 2101.15 تونىا پۇرچاق ئېلىنىدى ، بىرلىك ھوسۇلى 197.57 كىلوگرامغا يەتتى . 2001 - يىلى 1670 گېكتار يەرگە تېرىلىپ ، 4500 تونىا پۇرچاق ئېلىنىدى ، بىرلىك ھوسۇلى 179.7 كىلوگرام بولدى .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ مىنگونىڭ 34 - يىلى (1945 - يىلى) دىكى دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىنىڭ مەھسۇلات مىقدارى

جەدۋەل : 4 — 2

زىرائەت نامى		تېرىلغان كۆلىمى (گېكتار)	ئوتتۇرىچە بىرلىك ھوسۇلى (كىلوگرام)	ئومۇمىي ھوسۇلى (تونىا)
بۇغداي		9160	108.08	5971.14
بۇنىڭ ئىچىدە	كۈزگى بۇغداي	1560	71	1661.94
	يازغى بۇغداي	7600	37.80	4309.20
شال		3033	37.80	1719.90
كۆممىقوناق		8347	16.80	2103.36
ئارپا		53	12.60	10.08
كېۋەز		27	10	40
قىچا		53	23.20	18.33
زىغىر		3667	15.40	847
بېدە		228		
جەمئىي		24568		10709.81

§5 . ئىقتىسادىي زىرائەت

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە ئىقتىسادىي زىرائەتلەردىن ئاساسلىقى كېۋەز ، قىزىلچا بار . 50 - يىللاردىن 70-

يىللارغىچە ئاشلىق ئىشلەپ چىقىرىشىغا ئەھمىيەت بېرىلىپ ، ئىقتىسادىي زىرائەتكە سەل قارالغانلىقتىن ، ئىقتىسادىي زىرائەتلەرنىڭ يىللىق ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى دېھقانچىلىق مەھسۇلات قىممىتىنىڭ ئاران 6 ~ 13 پىرسەنتىنى ئىگىلىگەنىدى . 80 - يىللاردا كەسىپ قۇرۇلمىسى تەڭشىلىپ ، ئىقتىسادىي زىرائەت تېرىلغۇ كۆلىمى خېلى كېڭەيدى ، يىللىق مەھسۇلات قىممىتى دېھقانچىلىق مەھسۇلات قىممىتىنىڭ 13 ~ 43 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى .

1 . كېۋەز

كېۋەز ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى ئاساسلىق ئىقتىسادىي زىرائەتلەرنىڭ بىرى ، ئەمما ھوسۇلى ئىزچىل تۆۋەن بولغاچقا ، تېرىلىش كۆلىمى ئاز بولۇپ ، چىققان پاختا يەرلىك ئاممىنىڭ ماتا توقۇشىغىلا يېتەتتى . مىنگونىڭ 5 - يىلى (1916 - يىلى) 46 گېكتار يەرگە كېۋەز تېرىلىپ ، 2.04 تونىنا ھوسۇل ئېلىنغان ، بىرلىك ھوسۇلى 2.96 كىلوگرام بولغان . مىنگونىڭ 30 - يىلى (1941 - يىلى) 54 گېكتار يەرگە كېۋەز تېرىلىپ ، 2.6 تونىنا ھوسۇل ئېلىنغان ، بىرلىك ھوسۇلى 3.18 كىلوگرام بولغان . جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ھوسۇل زور دەرىجىدە كۆپەيمەي ، ئازىيىپ تۇردى . 1950 ~ 2001 - يىلىغىچە يىللىق ھوسۇل ئالدىنقى يىلىدىكىدىن ئاشقىنى 31 يىل بولۇپ ، 60.78% نى ؛ كېمەيگىنى 20 يىل بولۇپ ، 39.22% نى ئىگىلىدى . يىللىق ھوسۇل ئەڭ يۇقىرى بولغان 1998 - يىلى تېرىلغۇ كۆلىمى 5330 گېكتار ، ئومۇمىي ھوسۇلى 7165 تونىنا ، بىرلىك ھوسۇلى 89.62 كىلوگرام ؛ يىللىق ھوسۇل ئەڭ تۆۋەن بولغان 1949 - يىلى تېرىلغۇ كۆلىمى 40 گېكتار ، ئومۇمىي ھوسۇلى ئىككى تونىنا بولدى . 2001 - يىلى 4670 گېكتار يەرگە كېۋەز تېرىلىپ ، 5527 تونىنا ھوسۇل ئېلىندى .

2 . قىزىلچا

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ كىلىماتى ۋە تۇپراق شارائىتى قىزىلچىنىڭ ئۆسۈشىگە ۋە شەكىر تەركىبىنىڭ جۇغلىنىشىغا پايدىلىق . 1959 ~ 1962 - يىلىغىچە قىزىلچا تېرىش باشلىنىپ ، يىلىغا تەخمىنەن 65 گېكتار يەرگە تېرىلدى . 1988 - يىلىدىن باشلاپ زور كۆلەمدە تېرىلدى ، تېرىلغۇ كۆلىمى ئەڭ كۆپ بولغىنى 1996- يىلى بولۇپ ، كۆلىمى 1470 گېكتارغا ، ئومۇمىي ھوسۇلى 47 مىڭ تونىغا يەتتى . 1988 ~ 1999 - يىلىغىچە ھوسۇلى ئالدىنقى يىلىدىكىدىن ئاشقىنى يەتتە بولۇپ ، 58.33% نى ، كېمەيگىنى بەش يىل بولۇپ ، 41.66% نى ئىگىلىدى . ھوسۇل ئەڭ يۇقىرى بولغان 1998 - يىلى تېرىلغۇ كۆلىمى 1330 گېكتار بولۇپ ، ئومۇمىي ھوسۇلى 60 مىڭ تونىنا ؛ ھوسۇلى ئەڭ تۆۋەن بولغان 1988 - يىلى تېرىلغۇ كۆلىمى 240 گېكتار بولۇپ ، ئومۇمىي ھوسۇلى 2272 تونىنا بولدى . 2001 - يىلى 670 گېكتار يەرگە قىزىلچا تېرىلىپ ، 28 مىڭ 800 تونىنا ھوسۇل ئېلىندى .

3 . ياغلىق دان

ياغلىق دان زىرائەتلىرى ئاساسلىقى قىچا ، زىغىر ، زاراڭزا قاتارلىقلار بولۇپ ، ئاشلىق زىرائەتلىرى بىلەن ئوخشاش ۋاقىتتا تەرەققىي قىلدۇرۇلدى . مىنگونىڭ 5 - يىلى (1916 - يىلى) 89 گېكتار يەرگە ياغلىق دان زىرائىتى تېرىلىپ ، 24 تونىنا ھوسۇل ئېلىنغان . مىنگونىڭ 30 - يىلى (1941 - يىلى) 2014 گېكتار يەرگە تېرىلىپ ، ئومۇمىي ھوسۇلى 629.5 تونىنا ، بىرلىك ھوسۇلى 20.84 كىلوگرام بولغان . 1949 - يىلىدىن كېيىن ئومۇمىي ھوسۇلى يىلدىن - يىلغا كۆپەيدى . 1950 ~ 1977 - يىلىغىچە يىلىغا ئوتتۇرىچە 4062 گېكتار يەرگە ياغلىق دان زىرائىتى تېرىلىپ ، يىلىغا ئوتتۇرىچە 1959.2 تونىنا ؛ 1978 ~ 1991 - يىلىغىچە يىلىغا ئوتتۇرىچە 4859 گېكتار يەرگە تېرىلىپ ، يىلىغا ئوتتۇرىچە 4474 تونىنا ؛ 1992 ~ 1999-

يىلىغچە يىلىغا ئوتتۇرىچە 2694 گېكتار تېرىلىپ ، يىلىغا ئوتتۇرىچە 3833 توننا ھوسۇل ئېلىندى . 1950 ~ 2001 ـ يىلىغچە يىللىق ھوسۇل ئالدىنقى يىلدىكىدىن ئاشقىنى 28 يىل بولۇپ ، 90 .54% نى ، كېمەيگىنى 23 يىل بولۇپ ، 09 .45% نى ئىگىلىدى . مو بېشى ھوسۇلى ئەڭ يۇقىرى بولغان 1998 ـ يىلى 2130 گېكتار يەرگە ياغلىق دان تېرىلىپ ، مو بېشى ھوسۇلى 2 .145 كىلوگرامغا يېتىپ ، 4640 توننا ھوسۇل ئېلىندى . ھوسۇل ئەڭ يۇقىرى بولغان 1987 ـ يىلى 4810 گېكتار يەرگە ياغلىق دان زىرائىتى تېرىلىپ ، 5985 توننا ھوسۇل ئېلىندى . ھوسۇل ئەڭ تۆۋەن بولغان 1961 ـ يىلى 3653 گېكتار يەرگە تېرىلىپ ، 1169 توننا ھوسۇل ئېلىندى . 2000 ـ ۋە 2001 ـ يىللىرى يىلىغا 2965 گېكتار يەرگە تېرىلىپ ، 10 مىڭ 738 توننا ھوسۇل ئېلىندى .

§ 6 . تېرىقچىلىق تېخنىكىسى

1 . ئىلمىي ئوغۇتلاش

1) مەھەللىۋى ئوغۇت

مىنگو دەۋرىدىن ئىلگىرى يېزىلاردا يەرنى ئوغۇتلاشقا ئانچە ئەھمىيەت بېرىلمەيتتى ، دېھقانلار ئەزەلدىن يەرنى ئاق قالدۇرۇپ نۆۋەتلەشتۈرۈپ تېرىش ۋە شۇنداقلا قىلىپ نۆۋەتلەشتۈرۈپ تېرىشقا تايىنىپ يەرنىڭ قۇۋۋىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرەتتى . مىنگو دەۋرىدە كىشىلەر خىمىيىۋى ئوغۇتنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنىمۇ بىلمەيتتى ، يەر كۆپىنچە گەندە ، ھايۋانات قىغى ، كەپتەر مايىقى ، كونا تام توپىسى ، كاڭ توپىسى بىلەن ئوغۇتلىناتتى . ئەمما ئوغۇت مەنبەسى يېتەرسىز بولغاچقا ، بېرىلگەن ئوغۇت مىقدارى ناھايىتى ئاز بولاتتى ، ئۇنىڭ ئۈستىگە قىغلار دۆۋىلەپ ئېچىتىلمايلا چېچىلغاچقا ، ئۇنۇمى ياخشى بولمايتتى ، كۆپ قىسىم يەرلەرنىڭ قۇۋۋىتى يەنىلا ئاق قالدۇرۇپ نۆۋەتلەشتۈرۈپ تېرىش ۋە شۇنداقلا قىلىپ نۆۋەتلەشتۈرۈپ تېرىشقا تايىنىپ ئىسلىگە كەلتۈرۈلەتتى .

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش ، زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش ، يەر ئىسلاھاتى ھەرىكىتىنىڭ قانات يايدۇرۇلۇشىغا ۋە تەشۋىقات ـ تەربىيىگە ئەگىشىپ «ھەممە ئادەم قىغ دۆۋىلەش ، ھەممە ئائىلە ئوغۇت توپلاش» دولقۇنى ئومۇميۈزلۈك قانات يايدۇرۇلدى ، ناھىيە ئوغۇت توشۇش ئەترىتى تەشكىل قىلىپ ، تاغلىق رايون ، چارۋىچىلىق رايونلىرىدىن قوتان قىغى يۆتكەپ كېلىپ ، يەرنىڭ قۇۋۋىتىنى ئاشۇرۇشقا ئىشلەتتى . 1957 ـ يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە ئوغۇت توپلاش ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى ، بىر قىسىم دېھقانچىلىق كوپېراتىپلىرىدا يىللىق ئوغۇت توپلاش تەشكىلاتى قۇرۇلدى ، قىشتىكى بىكار ۋاقىتلاردا ھەر بىر كوپېراتىپ ئەزاسىغا 50 كىلوگرامدىن ئوغۇت توپلاش ۋەزىپىسى بېرىلدى . ئىدارىلەر ، مەكتەپلەرمۇ يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيىلەشتۈرۈشكە ياردەم بېرىش ئۈچۈن ، ئوغۇت توپلاش دولقۇنىنى قوزغىدى . 1957 ـ يىلى 11 ـ ئايدىن 1958 ـ يىلى 3 ـ ئايغىچە ھەر بىر ئادەم 2000 كىلوگرامدىن 2250 كىلوگرامغىچە ئوغۇت توپلاش ۋەزىپىسىنى ئورۇندىشىنى ھۆددە ئالدى . 1958 ـ يىلى 3 ـ ئايدىكى مەلۇماتقا قارىغاندا ، ناھىيە بويىچە 45 مىڭ 17 توننا تۇرلۇك ئوغۇت توپلانغان .

1960 ~ 1962 ـ يىلى 3 ـ ئايغىچە چارۋا بەك ئازىيىپ كەتكەنلىكتىن ، كوللېكتىپ يەرلىرى ناھايىتى ئاز ئوغۇتلاندى . 1963 ~ 1966 ـ يىلىغچە تاپشۇرغان ئوغۇتقا ھەق بېرىش ۋە قالدۇرۇق يەرلەرنى ئوغۇتلاش مەسىلىسى مۇڭاپىق ھەل قىلىندى . «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە يولغا قويسا ئۇنۇم بېرىدىغان ئوغۇت توپلاشنى باشقۇرۇش ئەندىزىسىنى داۋاملاشتۇرۇش مۇمكىن بولمىغاچقا ، يەرگە مەھەللىۋى ئوغۇت قۇيۇش تەدرىجىي ئازىيىپ ، يەرنىڭ قۇۋۋىتى تۆۋەنلەپ كەتتى ، دېھقانچىلىق ئىلگىرىلىمەي توختاپ قالدى . 80 ـ يىللارغا قەدەم قويۇلغاندا يېزىلاردا ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىپ ئىگىلىك باشقۇرۇش تۈزۈمى يولغا

قويۇلۇپ ، ھەممىلا ئائىلە يەرگە سېلىنما سېلىشقا ۋە ئۇنىڭ ئۇنۇمىنى كۆرۈشكە ئەھمىيەت بېرىدىغان بولدى ، مەھەللىۋى ئوغۇتنىڭ ئىشلىتىلىش مىقدارى كۆپەيدى ، ئوغۇتنىڭ سۈپىتى يۇقىرى كۆتۈرۈلدى ، يېزىلاردا ئومۇميۈزلۈك ئائىلىلەردە ھاجەتخانا ، ئېغىل ـ قوتان ، توخۇ كاتىكى ، كۈل ئازگىلى ۋە ئوغۇت دۆۋىسى بولۇش ئىشقا ئاشۇرۇلدى . يېزىلاردا «مەھەللىۋى ئوغۇتنى ئاساس قىلىش ، مەھەللىۋى ئوغۇت بىلەن خىمىيىۋى ئوغۇتنى بىرلەشتۈرۈش» قائىدىسى ئىزچىللاشتۇرۇلغاندىن كېيىن كۈنجۈرە ، قوي قىغى ئېچىتىلىپ ، ئۇۋۇتىلىپ ئۆتكەسىدىن ئۆتكۈزۈلۈپ خىمىيىۋى ئوغۇت بىلەن ئارىلاشتۇرۇلۇپ ، ئۇرۇق ئوغۇتى قىلىنىپ ئىشلىتىلىپ ، ئوغۇتتىن پايدىلىنىش ئۈنۈمى 2 ～ 3 ھەسسە يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ ، مەھەللىۋى ئوغۇت ئاساس قىلىنغان ئوغۇت تەييارلاشنى باشقۇرۇش تەدبىرى دەسلەپكى قەدەمدە شەكىللەندۈرۈلدى . 1990 ـ يىلى ئوچتۇرپان ناھىيىسىدە 35 مىڭ 780 گېكتار يەر تېرىلدى ، بۇنىڭ ئىچىدە ئاساسىي ئوغۇت بېرىلگەن يەر 26 مىڭ 813 گېكتار بولۇپ ، % 85 نى ، ئۇرۇقلا ئارىلاشتۇرۇپ ئوغۇتلانغان يەر 21 مىڭ 13 گېكتار بولۇپ ، % 67 نى ، قوشۇمچە ئوغۇتلانغان يەر 27 مىڭ 147 گېكتار بولۇپ ، % 86 نى ئىگىلىدى . 90 ـ يىللاردا ھەر مو يەرگە بېرىلگەن مەھەللىۋى ئوغۇت مىقدارى 3 ～ 4 كۇب مېتىرغا يەتتى .

2) يېشىل ئوغۇت

1949 ـ يىلىدىن ئىلگىرى دېھقانلار بۇيا ، يانتاق قاتارلىق كۆپ يىللىق ياۋا پۇرچاق ئائىلىسىدىكى شاخلىق ئۆسۈملۈكلەرنى ۋە زاغۇننى يېشىل ئوغۇت قىلىپ ئىشلىتىشكە ئادەتلەنگەن . 50 ـ يىللاردا ئوغۇت پېتىشمىگەنلىكتىن ھۆكۈمەت مەھەللىۋى ئوغۇت مەنبەسىنى ئېچىش ئۈچۈن ، شاخ ـ شۇمبا قاتارلىق تاشلاندۇق نەرسىلەرنى ئېغىل ـ قوتانلارغا تاشلاپ چىرىتىش ياكى بۇيا قاتارلىق ياۋا ئۆسۈملۈكلەردىن يېشىل ئوغۇت ياساش ۋە ياكى ئېگىز ئورۇنغا بېدە تېرىپ يېشىل ئوغۇت قىلىش تەدبىرىنى كەڭ يولغا قويۇشنى ئوتتۇرىغا قويدى . 60 ـ يىللاردا ئوت ـ چۆپ ، بېدە ۋە قىچا ، قارا بۇغداي ، سېرىق پۇرچاق شاخ ـ شۇمبىسى قاتارلىقلار يېشىل ئوغۇت ياسىلىدىغان ئاساسلىق خام ئەشيا قىلىندى ، شۇنىڭ بىلەن بىللە دېھقانچىلىق زىرائەتلىرى ئۆسۈۋاتقان مەزگىلدە ئېتىز ـ ئېرىق ياقىلىرىدىن يۇلۇنغان ياۋا ئوت ـ چۆپلەر ، زىرائەت ئارىسىدىن ئوتالغان ئوت ـ چۆپلەردىن ۋە شاخ ـ شۇمبىلاردىن پايدىلىنىپ ، دۆۋىلەنمە ئوغۇت ۋە ئېچىتما ئوغۇت ياسالدى . 1978 ـ يىلى قاشقا بېدە ئۇرۇقى كەلتۈرۈلۈپ سىناق تەرىقىسىدە تېرىلىشقا باشلىدى . 1980 ـ يىلى كۆزگى بۇغداي بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ تېرىش سىناق قىلىنىپ مۇۋەپپەقىيەت قازىنىلدى ، بۇغداي ئورۇۋېلىنغاندىن كېيىن ، قاشقا بېدىنىڭ قايتا كۆكلەش ئىقتىدارى كۈچلۈك بولىدۇ ، 7 ـ ئاينىڭ باشلىرىدىن 9 ـ ئايغىچە ئۇنىڭ تۈپ ئېگىزلىكى بىر مېتىر ئەتراپىغا يېتىدۇ ، ھەر مو يەردىن 1000 كىلوگرامدىن 1500 كىلوگرامغىچە ھۆل قاشقا بېدە چىقىدۇ ، ئۇنىڭ يىلتىزى ئەتلىك بولىدۇ ، باكتېرىيە ئۆستۈرىدىغان يىلتىزلارمۇ بولىدۇ ، ئۇنىڭ يوپۇرمىقى ، يىلتىزى ۋە غولى بىلەن يەرنى ئوغۇتلىغىلى بولىدۇ . 1981 ـ يىلى 1151 گېكتار يەرگە قاشقا بېدە تېرىلىپ ، 1131 گېكتار يەر ئاغدۇرۇلۇپ قىشلىق ئوغۇتلاندى . 1983 ـ يىلى 4133 گېكتار يەرگە كېڭەيتىلدى . ئىماملىرىم گۈڭشېسىنىڭ 6 ـ چوڭ ئەترەت 4 ـ ئىشلەپچىقىرىش ئەتىرىتى (ھازىرقى ئىماملىرىم يېزىسى بەشتېرەك كەنتىنىڭ 4 ـ گۇرۇپپىسى) دا 1980 ـ يىلى قاشقا بېدە ئارىلاشتۇرۇپ تېرىلغان 7.3 گېكتار يەر ئاغدۇرۇلۇپ كۆزگى بۇغداي تېرىلىۋىدى ، مو بېشى ھوسۇلى 285 كىلوگرامغا يەتتى ، پەقەت مەھەللىۋى ئوغۇتلا تۆكۈلۈپ تېرىلغان 43 گېكتار بۇغداينىڭ مو بېشى ھوسۇلى 165 كىلوگرام بولدى .

1981 ـ يىلى ناھىيە بويىچە 40 گېكتار يەرگە قىچا ، سېرىق پۇرچاق قاتارلىق يېشىل ئوغۇت تېرىلدى ، يېڭىدىن 333 گېكتار يەرگە بېدە تېرىلىپ ، بېدە كۆلىمى ئەسلىدە بار بولغان 533 گېكتار يەردىكى بېدە بىلەن قوشقاندا 866 گېكتارغا يەتتى . ئۇچ خىل يېشىل ئوغۇت تېرىلغان يەر 2000 گېكتار بولۇپ ، تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ 6.6 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى . قاشقا بېدىدىن ئىبارەت يېشىل ئوغۇتنىڭ پايدىلىنىلىش قىممىتى يۇقىرى ، ئۇ ئارقىلىق ھەم ئوغۇت مەسلىسىنى ھەل قىلغىلى ، ھەم يەردىن پايدىلىنىش بىلەن يەرنى بېقىشنى

بىرلەشتۈرۈشنى ئىشقا ئاشۇرغىلى بولىدۇ . ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى بىرقاتار ئالاقىدار سىياسەتلەرنى تۈزۈپ ، قاشقا بېدە تېرىلغان يەرنى باشقۇرۇش ۋە ئۇنىڭدىن ئۈرۈق قالدۇرۇشنى كۈچەيتتى . قاشقا بېدە 80-يىللاردىكى يېشىل ئوغۇتنىڭ ئاساسلىق تۈرى بولغانلىقى ئۈچۈن تېزدىن كېڭەيدى .

ئەتىيازدا قاشقا بېدە تېرىش بىلەن بىللە يەنە پۈرچاق تۈرىدىكى زىرائەتلەر يىلتىز ھوررىكىنىڭ ئازوتنى تۈراقلاشتۇرۇش رولىدىن پايدىلىنىش ئۈچۈن ، ئاشلىق بىلەن پۈرچاقنى كىرىشتۈرۈپ تېرىش ئۇسۇلى يولغا قويۇلۇپ ، يەرنىڭ قۇۋۋىتى ئاشۇرۇلدى . 1981 - يىلى ناھىيە بويىچە 8000 گېكتار يەردىكى كۆممىقوناقنى سېرىق پۈرچاق كىرىشتۈرۈپ تېرىلىپ ، ئوتتۇرىچە ھەر مو يەردىن 21 كىلوگرام سېرىق پۈرچاق ئېلىندى . بالدۇر پىشىدىغان بۇغداي ئورۇۋېلىنغاندىن كېيىن 13 گېكتار يەردىكى ئېگىزغا سېرىق پۈرچاق تېرىلىپ ، ئوتتۇرىچە ھەر مو يەردىن 50 نەچچە كىلوگرام سېرىق پۈرچاق ئېلىنىپ ، ھوسۇل ئاشۇرۇلدى .

90 - يىللاردا دېھقانلارنىڭ يەر ئىشلىتىشتىكى قىسقا مۇددەتلىك قىلمىشلىرى يەرنى ئۇزۇن مۇددەت بېقىش تەدبىرىنى توسقۇنلۇققا ئۇچراتتى . خىمىيىۋى ئوغۇتنىڭ زور مىقداردا ئىشلىتىلىشى يېشىل ئوغۇتنىڭ تېرىلىشىغا بەرھەم بەردى . 1990 - يىلى ناھىيە بويىچە يېشىل ئوغۇت تېرىلغان كۆلەم 267 گېكتار ، كىرىشتۈرۈپ تېرىلغان كۆلەم 1360 گېكتار بولدى . 1999 - يىلى 1740 گېكتار يەرگە يېشىل ئوغۇت تېرىلغانىدى ، 2001-يىلى 667 گېكتار يەرگە يېشىل ئوغۇت تېرىلدى .

3) خىمىيىۋى ئوغۇت

ئۇچۇرپان ناھىيىسىدە خىمىيىۋى ئوغۇت ئىشلىتىش 1955 - يىلى باشلانغان بولۇپ ، پەقەت بۇغداي ، كۆممىقوناق ، شال ، كېۋەز قاتارلىق ئاساسلىق دېھقانچىلىق زىرائىتى يەرلىرىگە ئاز كۆلەمدىلا تەجرىبە قىلىندى . خىمىيىۋى ئوغۇت ئىشلىتىشنىڭ ھوسۇلنى ئاشۇرۇش ئۇنۇمى كۆرۈنەرلىك بولغاچقا ، بىر قەدەر تېز كېڭەيدى . 1958 - يىلى خىمىيىۋى ئوغۇت ئىشلەپچىقىرىش ھەرىكىتى بىلەن كەڭ شۇغۇللىنىلدى ، شۇ يىلى دانىچە خىمىيىۋى ئوغۇت زاۋۇتىدىن ئالتىسى ، فوسفورلۇق ئوغۇت زاۋۇتىدىن ئالتىسى ، يەرلىك خىمىيىۋى ئوغۇت زاۋۇتىدىن 13 ى ، باكتېرىيىلىك ئوغۇت زاۋۇتىدىن ئۈچى قۇرۇلۇپ ، يەرلىك خىمىيىۋى ئوغۇتتىن 6.67 تونىنا ، فوسفورلۇق ئوغۇتتىن 85 تونىنا ، باكتېرىيىلىك ئوغۇتتىن 0.04 تونىنا ، جەمئىي 91.71 تونىنا ئوغۇت ياسالدى . 1959 - يىلى يەنە سىرت جايلاردىن 235 تونىنا خىمىيىۋى ئوغۇت سېتىۋېلىنىپ ، شۇ يىلى 146 تونىسى ئىشلىتىلدى .

60 - يىللاردا خىمىيىۋى ئوغۇت تۈرلىرىدىن ئاممونىي نىترات ، ئاممونىي سۇلفات ، كالتسىي سۇپېرفوسفات قاتارلىقلار ئىشلىتىلدى ، كېيىن ئورېيە ، فوسفورلۇق ئوغۇت ، بىرىكمە ئوغۇت قاتارلىق كۆپ خىل ئوغۇت ئىشلىتىلىدىغان بولدى . 70 - يىللارنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدە خىمىيىۋى ئوغۇت ئىشلىتىش مىقدارى يىلدىن-يىلغا كۆپەيدى . ناھىيىلىك ئاشلىق ئىدارىسى ، تەمىنات - سودا كوپېراتىپى ئىشلەپچىقىرىش ئەتىرەتلىرى بىلەن توختام ئىمزالاپ ، ئاشلىق ، پاختا ئىشلەپچىقىرىشنى مەخسۇس تۈر بويىچە خىمىيىۋى ئوغۇت بىلەن تەمىنلەشنى كۈچەيتتى . ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىپ ئىگىلىك باشقۇرۇش يولغا قويۇلغاندىن كېيىن يەر ھۆددىگە ئالغۇچى ئائىلىلەرنىڭ خىمىيىۋى ئوغۇتقا بولغان ئېھتىياجى تېخىمۇ كۆپەيدى .

دېھقانلارنىڭ پەن - تېخنىكا ئېڭىنىڭ ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ ، ئوغۇتلاش ئۇسۇلىمۇ يېڭىلاندى ۋە مۇكەممەللەشتى . 50 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن تارتىپ 70 - يىللارنىڭ ئاخىرىغىچە دېھقانلار كۆپىنچە يەرنىڭ ئۈستۈنكى قەۋىتىگە خىمىيىۋى ئوغۇت چېچىش ئۇسۇلىنى قوللانغانىدى ، كېيىن ئىچكى قاتلىمىنى ئوغۇتلاش ئۇسۇلىنى قوللاندى . تەجرىبە ئىچكى قاتلىمىنى ئوغۇتلىسا ئۈستۈنكى قەۋىتىنى ئوغۇتلىغانغا قارىغاندا ئۇنۇمنى 10 % ~ 15 % ئاشۇرغىلى بولىدىغانلىقىنى ، خىمىيىۋى ئوغۇتتىن پايدىلىنىلىش ئۇنۇمىنىڭ 10 % تىن كۆپ يۇقىرى بولىدىغانلىقىنى ئىسپاتلىدى . 1981 - يىلى ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكىتى خىمىيىۋى ئوغۇت ئىشلىتىش ئۇسۇلى ۋە ئۇنىڭ ئۇنۇمى ھەققىدىكى تەجرىبىلەرنى يەكۈنلەپ ، خىمىيىۋى ئوغۇتنى ئاساسىي ئوغۇت قىلىشقا بولىدىغانلىقىنى ، ئەمما چوقۇم يەرنى ئاغدۇرۇش ، ئاغدۇرۇش چوڭقۇرلۇقى 15

سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولۇشى كېرەكلىكىنى ئوتتۇرىغا قويدى . شۇنىڭ ئۈچۈن 80 - يىللاردىن باشلاپ ئوغۇت ئارىلاشتۇرۇپ تېرىش تېخنىكىسى تېزلىكتە كېڭەيتىلدى ، بۇنداق قىلغاندا ئوغۇتنىڭ ئىشلىتىلىش مىقدارى ئاز ، ئۈنۈمى مەركەزلىك ، پارغا ئايلىنىپ كۆچمىنى يوقىتىشى ئاز بولۇپ ، ئوغۇتنىن پايدىلىنىش نىسبىتىنى ئۆستۈرگىلى بولاتتى . ئۇرۇقنى ئوغۇتلاشتا ئاساسلىقى دى ئامىنو فوسفات ۋە ئۇچ ماتېرىياللىق فوسفورلۇق ئوغۇت قاتارلىق يۇقىرى قويۇقلۇقتىكى دانىچە ھالەتتىكى خىمىيۋى ئوغۇت ئىشلىتىلىدۇ ، ئادەتتە ھەرمو يەرگە بەش كىلوگرام ئىشلىتىلسە ، زىرائەتلەرنىڭ مايسا مەزگىلىدىكى فوسفور سەرپىياتى يېتەرلىك بولۇپ ، ئۆسۈش مەزگىلىدىكى قوشۇمچە ئوغۇتلاش بىلەن تۇتاشتۇرۇشقا كاپالەتلىك قىلىنىپ ، ھوسۇلنى زور دەرىجىدە ئۆستۈرگىلى بولىدۇ .

4) يەرنى ئۆلچەپ رېتسېپ بويىچە ئوغۇتلاش

1984 - يىلى كۆزگى بۇغداي تېرىش مەزگىلىدە ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكتى بەش يېزا ، بەش كەنتنىڭ ھەر بىرىنىڭ 67 گېكتار يېرىگە بۇغداي تېرىغاندا يەرنى ئۆلچەپ رېتسېپ بويىچە ئوغۇتلاشنى تەجرىبە قىلىپ ئۇلگە كۆرسىتىشنى ئورۇنلاشتۇردى . مۇشۇ ئوسۇل بويىچە ئەملىي تېرىلغان كۆزگى بۇغداي 337.5 گېكتار بولۇپ ، ئۇنىڭدىن 815.06 تونىنا ھوسۇل ئېلىندى ، ئوتتۇرىچە بىرلىك ھوسۇلى 161 كىلوگرام بولۇپ ، ناھىيىنىڭ ئوتتۇرىچە بىرلىك ھوسۇلى 124 كىلوگرامدىن 37 كىلوگرام كۆپ ھوسۇل ئېلىنىپ ، % 24.02 ئاشتى .

يەرنى ئۆلچەپ رېتسېپ بويىچە ئوغۇتلاش تېخنىكىسىغا مەنسۇپ . تۇپراقنى ئۆلچەپ بېكىتىشتە ئاساسلىقى ئوزۇقلۇق ماددىلارنىڭ تەركىبى ئاساسىدا پەرقنى ئازايتىپ تولۇقلاش ئوسۇلى بويىچە ھېسابات قىلىنىدۇ ، شۇنداق قىلغاندا نىشاندىكى ھوسۇلنى ئېلىش ئۈچۈن ، تېخنىكا توغرا بولغان ئوغۇتلاش مىقدارى ۋە ئوغۇتنى تەقسىملەش لايىھىسىنى بېكىتىپ چىققىلى ، شۇ ئارقىلىق ئوغۇتلاش ئۈنۈمىنى ئۆستۈرۈپ ، يېتەرسىزلىكنى ئازايتقىلى بولىدۇ . ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە يەرنى ئۆلچەپ رېتسېپ بويىچە ئوغۇتلاش ئاساسلىقى لانتا يانتۇزۇلغان يەر ۋە ئەملەشكەن لانتا يانتۇزۇلغان يەرلەردە ئېلىپ بېرىلدى ، بەش نۇقتىدىكى تۇپراقنى لابۇراتورىيىلىك ئانالىز قىلىش ئارقىلىق ، تېز ئۈنۈملۈك ئوزۇقلۇق ماددىلار ئۆلچەپ چىقىلدى ، ھەرقايسى نۇقتىدىكى تۇپراقنىڭ ئوزۇقلۇق ماددىسى ۋە مەھەللىۋى ئوغۇتنىڭ ئەھۋالىغا ئاساسەن ، فوسفورلۇق ئوغۇتنىڭ ئىشلىتىلىش نىسبىتى تەڭشەلدى . ھەرمو يەرگە ئوتتۇرىچە 7.8 كىلوگرام ئامموني فوسفات بېرىلدى ، پايدىلىنىش ئۈنۈمىنى % 50 بويىچە ھېسابلىغاندا ، ھەرمو يەرگە 0.72 كىلوگرام ساپ ئازوت ، 1.84 كىلوگرام فوسفور (V) ئوكسىد بېرىلسە بولىدىكەن . 1985 - يىلى ئەتىيازدا بېرىلگەن ئازوتلۇق ئوغۇت مىقدارىغا ئاساسەن ، ھەر مو يەر 9.26 كىلوگرام ئورىيە بىلەن قوشۇمچە ئوغۇتلاندى ، پايدىلىنىش ئۈنۈمى % 50 بولغاندا ، 2.11 كىلوگرام ساپ ئازوت بىلەن پىلاندىكى ھوسۇل مىقدارىنى ئاشۇرۇپ ئورۇندىغىلى بولىدۇ .

90 - يىللاردا ئازوت ، فوسفور تەركىبلىك خىمىيۋى ئوغۇت ۋە بىرىكمە ئوغۇتنىڭ ئىشلىتىلىش مىقدارى يىلدىن - يىلغا كۆپەيمەي ، دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىنىڭ ھوسۇلى زور ھەجمىدە ئاشتى . شۇنىڭ بىلەن بىللە بەزى مىكرو ئېلېمېنتلارنىڭ يېتەرسىزلىكى ئاشكارىلىنىشقا باشلاپ ، مىكرو ئوغۇت ئىشلىتىش رېتسېپ بويىچە ئوغۇتلاشنىڭ مۇھىم ھالقىسى بولۇپ قالدى . ئۇچتۇرپان ناھىيىسى سىنكلىق ئوغۇتنى كۆممىقوناق ، شال ئۇرۇقىغا ئارىلاشتۇرۇپ تېرىشنى يولغا قويۇپ ، ياخشى ئىقتىسادىي ئۈنۈمگە ئېرىشتى .

2 . سورت ياخشىلاش

1) بۇغداي تۈرى

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە كۆزگى بۇغداي سورتى ئاساسلىقى قىزىل كۆزگى ، قارا كۆزگى ، ئاق كۆزگى ؛ يازغى بۇغداي سورتى دىقماق قاپاق ، مۇناخباش ، ئاق يازغى ، مىست يازغىسى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت . بۇ

سورتلار ئاسان يېتىۋالىدىغان ، ئال كېسىلگە بەرداشلىق بېرەلمەيدىغان ، ئۇنىڭ ئۇستىگە ھوسۇلى تۆۋەن ياكى ناچار سورت بولغاچقا ، ئۇلارنىڭ ئورنىنى 60 ـ يىللارنىڭ ئاخىرىدا سىرتتىن كەلتۈرۈلگەن سورتلار ئىگىلىدى .

قىزىل كۆزگى　بۇنىڭ دېنى گۈشرەڭ ، باشقى چوڭ بولىدۇ ، 1000 دان ئېغىرلىقى 0.036 كىلوگرام كېلىدۇ ، مو بېشى ھوسۇلى 125 كىلوگرام ئەتراپىدا ، ئۇسۇش مەزگىلى تەخمىنەن 290 كۈن ، دېنىنىڭ تۆكۈلۈپ كېتىشى ئونتۈراھال ، ئال كېسىلگە تاقابىل تۇرۇش ئىقتىدارى ناچار .

قارا كۆزگى　بۇنىڭ دېنى تۈم قارا بولۇپ ، غولى چىڭ ، قۇرغاقچىلىققا چىداملىق ، ماسلىشىچانلىقى بىرقەدەر كۈچلۈك ، ئەمما ھوسۇلى تۆۋەن . ئۇسۇش مەزگىلى 300 كۈن ئەتراپىدا ، ئال كېسىلگە تاقابىل تۇرۇش ئىقتىدارى ئاجىز ، سۇپىتى بىرقەدەر ياخشى .

ئاق كۆزگى　ھوسۇلى قىزىل كۆزگىنىكىدىن تۆۋەن ، ئوغۇتقا چىدامسىز ، ئاسانلا يېتىۋالىدۇ ، دېنى ئۇششاق بولۇپ ، 1000 دان ئېغىرلىقى 0.032 كىلوگرام كېلىدۇ ، ئاسان قېقىلىپ كەتمەيدۇ ، ئال كېسىلگە تاقابىل تۇرۇش ئىقتىدارى ئاجىز .

دىقماق قاپاق　مو بېشى ھوسۇلى ئادەتتە 80 كىلوگرام ، ئۇنىڭ ماسلىشىچانلىقى كۈچلۈك ، سۇپىتى ياخشى ، دېنى ئاسان تۆكۈلۈپ كېتىدۇ ، ئال كېسىلگە تاقابىل تۇرۇش ئىقتىدارى ئاجىز ، ئۇسۇش مەزگىلى 110 كۈن ئەتراپىدا .

مۇناخباش　مو بېشى ھوسۇلى ئادەتتە 70 كىلوگرام ئەتراپىدا ، باشقى كىچىك ، ماسلىشىچانلىقى كۈچلۈك ، دېنى ئاسان تۆكۈلۈپ كەتمەيدۇ ، سۇپىتى ياخشى ، ئېچىتقۇ ئاجرىتىش ئىقتىدارى كۈچلۈك ، ئال كېسىلگە تاقابىل تۇرۇش ئىقتىدارى ئاجىز .

ئاق يازغى　مو بېشى ھوسۇلى 65 كىلوگرام ئەتراپىدا ، نەملىككە چىداملىق ، دېنىئاسان تۆكۈلۈپ كەتمەيدۇ ، سۇپىتى ياخشى ، ئال كېسىلگە تاقابىل تۇرۇش ئىقتىدارى ئاجىز .

قارا يازغى　ھوسۇلى خېلى يۇقىرى ، ماسلىشىچانلىقى كۈچلۈك ، سوغۇققا چىداملىق ، دېنى ئاسان تۆكۈلۈپ كەتمەيدۇ ، سۇپىتى ناچارراق ، ئال كېسىلگە تاقابىل تۇرۇش ئىقتىدارى ئاجىز .

1956 ـ يىلىدىن باشلاپ سىرتتىن داۋاملىق ئوكرائىنا — 0246 ، ئوكرائىنا — 83 ، شىجياجۇاڭ 407 ، ئودېسا 3 ـ نومۇر ، 16 ـ نومۇر ، چىڭلۈك 1 ـ نومۇر ، يېزا ئىگىلىك ئۇنىۋېرسىتېتى — 183 ، شىمالىي جۇڭگو — 497 ، جىنەن 2 ـ نومۇر ، شىنجاڭ كۈزگىسى 2 ـ نومۇر ، تاڭشەن 6898 سورتلىرى كەلتۈرۈلدى ۋە كېڭەيتىلدى .

ئوكرائىنا — 0246　بۇ سورت ئەسلىدە سوۋېت ئىتتىپاقىدا بارلىققا كەلگەن بولۇپ ، 1956 ـ يىلى كەلتۈرۈلدى ، باشقى ئۇزۇن ، دان ئۇۋۇسى كۆپ ، پوستى ئاق ، قوۋزىقى قىزىل ، تۈپى ئېگىز بولۇپ ، ئوغۇتقا ، سۇغا بىرقەدەر چىداملىق ، ئەمما قۇرغاقچىلىققا ، سوغۇققا ، تۆۋەن تېمپېراتۇرىغا چىدامچانلىقى ئاجىزراق ، دېنى ئاسان تۆكۈلۈپ كېتىدۇ ، ئال كېسىلگە تاقابىل تۇرۇش ئىقتىدارى ئاجىز . 60 ـ يىللارنىڭ ئاخىرىدا تەدرىجىي شاللىۋېتىلدى .

ئوكرائىنا — 83　1959 ـ يىلى كەلتۈرۈلدى ، ئۇسۇش مەزگىلى ئوكرائىنا — 0246 دىن قىسقا ، تېرىلغۇ كۆلىمى ئوكرائىنا — 0246 دىن ئاز ، خۇسۇسىيىتى ئوكرائىنا — 0246 بىلەن ئوخشاش .

جىنەن 2 ـ نومۇر　1965 ـ يىلى كەلتۈرۈلدى ، ئۇ بالدۇر پىشىدىغان سورت بولۇپ ، ماسلىشىچانلىقى بىرقەدەر كۈچلۈك ، سوغۇققا چىداملىق . ھوسۇلى بىرقەدەر يۇقىرى بولۇپ ، ئادەتتە مو بېشى ھوسۇلى 200 كىلوگرام ئەتراپىدا ، قۇۋۇزىتى ئونتۈراھال يەرلەرگە ماس كېلىدۇ ، باشقى ئونتۈراھال ، دېنى كۆپ ھەم زىچ بولىدۇ ، 1000 دان ئېغىرلىقى 0.037 كىلوگرام ئەتراپىدا ، سۇپىتى بىرقەدەر ياخشى ، ئاسان

يېتىۋالمايدۇ . ئارىلىشىپ كېتىپ سورتى ئۆزگىرىپ كەتكەنلىكتىن ، 70 ـ يىللارنىڭ ئاخىرىدا شاللىۋېتىلدى ، تېرىلغۇ كۆلىمى كۆپ بولغاندا 5300 گېكتار ئەتراپىدا بولدى .

ئودېسا 16 ـ نومۇر ئودېسا 3 ـ نومۇرغا ئوخشاپ كېتىدۇ ، 1962 ـ يىلى كەلتۈرۈلدى ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ سورتى ، پىشىش مەزگىلى ئوتتۇراھال ، غولى ئېگىز ، دان پوستى قىزىل ، سوغۇققا بىرقەدەر چىداملىق ، قۇۋۋىتى ئوتتۇراھال يەرلەرگە ماس كېلىدۇ ، ماسلىشىشچانلىقى كۈچلۈك ، ئۇنۇمسىز يەرگە بەرداشلىق بېرەلەيدۇ ، قۇرغاقچىلىققا ، نەملىككە چىداملىق ، بىراق ئاسانلا يوللۇق دات كېسىلى ، قارا كۈيە كېسىلىگە گىرىپتار بولىدۇ . كېڭەيتىلگەن كۆلىمى كۆپ بولغاندا 5300 گېكتاردىن ئاشتى . 70 ـ يىللاردا تەدرىجىي شاللىۋېتىلدى .

شىمالىي جۇڭگو — 1887 1973 ـ يىلى كەلتۈرۈلدى ، تۈپى ئېگىز ، غولى كۈچلۈك ، دېنى قىزىل ، 1000 دان ئېغىرلىقى 0.04 كىلوگرام كېلىدۇ ، ئۆسۈش مەزگىلى كېيىنرەك ، ئوغۇت بىلەن سۇغا بولغان تەلىپى يۇقىرى . ئادەتتە بىرلىك ھوسۇلى 250 كىلوگرام ئەتراپىدا . 2001 ـ يىلى ئىماملىرىم يېزىسىدا يەنىلا پارچە ـ پۇرات ئاز كۆلەمدە تېرىلدى .

شىنجاڭ كۈزگىسى 2 ـ نومۇر 1967 ـ يىلى كەلتۈرۈلدى ، 70 ـ يىللاردا كېڭەيتىلىپ 6670 گېكتاردىن ئارتۇق يەرگە تېرىلدى ، 70 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 80 ـ يىللارغىچە «731» خوجايىن سورت بولۇپ ، بۇغداي سورتىنىڭ 70 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى . بۇ سورتنىڭ دېنى ، پوستى ئاق بولۇپ ، سۈپىتى ياخشى ، ئۇنىڭ ئۆسۈش مەزگىلى ئۇزۇن بولۇپ ، كېيىن پىشىدۇ ، تۈپى ئېگىز بولۇپ ، بىر مېتىر ئەتراپىغا يېتىدۇ ، باشىقى يوغان ، دانىسى كۆپ ، 1000 دان ئېغىرلىقى بىرقەدەر يۇقىرى بولۇپ ، ئادەتتە 0.04 ~ 0.045 كىلوگرام كېلىدۇ ؛ ئاسان يېتىۋالمايدۇ ، قىشتىن چىقىش ئىقتىدارى ئادەتتىكىچە ، ماسلىشىشچانلىقى كۈچلۈك ، ئېگىزلىككە ، ئوغۇتقا ، سۇغا چىداملىق ، ھوسۇلى يۇقىرى بولغاندا 400 كىلوگرامغا يېتىدۇ ، ئادەتتە 250 كىلوگرامدىن ئاشىدۇ . بىراق ئال چۈشۈشى ئېغىرراق بولىدۇ ، ئال كېسىلى يۈز بەرگەن يىللىرى ھوسۇل ئېغىر دەرىجىدە كېمىيىپ كېتىدۇ ؛ قۇرغاقچىلىققا چىدىمايدۇ ، دېنى ئاسان تۆكۈلۈپ كېتىدۇ ، شۇڭا ۋاقتىدا ئورۇۋېلىشقا توغرا كېلىدۇ .

تاڭشەن 6898 1979 ـ يىلى كەلپىندىن كەلتۈرۈلگەن ، بۇ بالدۇر پىشىدىغان سورت بولۇپ ، 6ـ ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا پىشىدۇ ، غولى پاكار ، توم بولىدۇ ، تۈپ ئېگىزلىكى 80 ~ 90 سانتىمېتىر كېلىدۇ ، باشىقى يوغان ، دېنى كۆپ ، زىچ بولىدۇ ، 1000 دان ئېغىرلىقى بىرقەدەر يۇقىرى بولۇپ ، ئادەتتە 0.038 كىلوگرام ئەتراپىغا يېتىدۇ ، ئوغۇتقا ، سۇغا بولغان ئېھتىياجى يۇقىرى ، مو بېشى ھوسۇلى 250 كىلوگرام ، ئەڭ كۆپ بولغاندا 500 كىلوگرامغا يېتىدۇ . ئەمما سوغۇققا چىداملىقلىقى بىرقەدەر ئاجىز ، ئېچىتقۇ ئاجرىتىش كۈچى ئوتتۇراھال ، سېلىنىدىغان ئۇرۇق مىقدارى كۆپ بولۇپ ، كۆپ شاخلاپ ، يۇقىرى ھوسۇل بېرىدۇ . ئۇ بالدۇر پىشىدىغان بولغاچقا ، ئېڭىزىغا زىرائەت تېرىشقا بولىدۇ .

80 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇرا ۋە ئاخىرلىرىدا يەنىلا شىنجاڭ كۈزگىسى 2 ـ نومۇر ، تاڭشەن 6898 سورتلىرى ئاساس قىلىندى . 90 ـ يىللاردا يەنە داۋاملىق خېبېي بۇغدىيى — 26 ، ئاپتاپپەرەس 1 ـ نومۇر ، خېبېي — 5418 ، شىنجاڭ كۈزگىسى 17 ـ نومۇر ، كۈيتۈڭ 4 ـ نومۇر ، شەندۇڭ بۇغدىيى 23 ـ نومۇرلۇق كۈزگى بۇغداي سورتلىرى ، يازغى بۇغداي سورتىدىن شىنجاڭ يازغىسى 6 ـ نومۇر قاتارلىقلار كەلتۈرۈلدى .

خېبېي بۇغدىيى — 26 1992 ـ يىلى كەلتۈرۈلگەن ، ئەسلىدە خېبېي ئۆلكىسىنىڭ شىجياجۇاڭ شەھىرىدە يېتىشتۈرۈلگەن ، ئۇ بالدۇر پىشىدۇ ، بويى پاكار ، سۈپىتى ناچار بولغاچقا شاللىۋېتىلدى .

ئاپتاپپەرەس 1 ـ نومۇر 1993 ـ يىلى بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈش 4 ـ تۈەنىدىن كەلتۈرۈلگەن ، ئۇ بالدۇر پىشىدىغان سورت بولۇپ ، ھوسۇلى يۇقىرى ، قىلتىرىقى يوق ، دېنى كۆرۈمسىز ، كۆممىقوناققا كىرىشتۈرۈپ تېرىشقا بولمايدۇ ، سۈپىتى ناچار بولغاچقا ، كېيىن شاللىۋېتىلدى .

خېبىي 5418 1993 ـ يىلى كەلتۈرۈلگەن ، ئەسلىدە خېبىي ئۆلكىسىنىڭ شىجياجۇاڭ شەھىرىدە يېتىشتۈرۈلگەن ، 6 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا پىشىدۇ ، بويى پاكار ، كېسەلگە چىداملىق ، قىلتىرىقى بار ، 1000 دان ئېغىرلىقى 0.038 كىلوگرام كېلىدۇ ، ئاسان يېتىۋالمايدۇ ، كۆممىقوناق بىلەن كىرىشتۈرۈپ تېرىشقا بولىدۇ ، ئۇ ساپ ئاشلىق تېرىلىدىغان يەرلەرگە باب كېلىدىغان كۆكۈلدىكىدەك سورت ، شۇنداقلا بۇغداي بويىچە ئالدىنقى ئورۇندا تۇرىدىغان سورت . 2001 ـ يىلى تېرىلغۇ كۆلىمى 5973 گېكتارغا يەتتى .

شىنجاڭ كۇزگىسى 17 ـ نومۇر 1995 ـ يىلى شىنجاڭ يېزا ئىگىلىك پەنلەر ئاكادېمىيىسىدىن كەلتۈرۈلگەن ، پىشىش ۋاقتى ئوتتۇراھال ، قىلتىرىقى بار ، ئۆسۈش مەزگىلى 285 كۈن ، 1000 دان ئېغىرلىقى 0.04 كىلوگرام كېلىدۇ ، مو بېشى ھوسۇلى 400 كىلوگرامدىن ئاشىدۇ ، بىراق ئاسانلا قارا كۈيە كېسىلى يۇز بېرىدۇ ، ساپ ئاشلىق يېرىگە كۆممىقوناق بىلەن كىرىشتۈرۈپ تېرىشقا بولمايدۇ . 1991 ـ يىلى 2000 گېكتار يەرگە تېرىلغانىدى . 2001 ـ يىلى 893 گېكتار يەرگە تېرىلدى .

كۈيتۇن 4 ـ نومۇر 1997 ـ يىلى بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈش 4 ـ تۈەنىدىن كەلتۈرۈلگەن ، پىشىش ۋاقتى ئوتتۇراھال ، قىلتىرىقى بار ، غولى پارقىراق ، سۈپىتى ئوتتۇراھالدىن يۇقىرى ، ئۆسۈش مەزگىلى 285 كۈن ، كېيىن پىشىدىغان ، ھوسۇلى تۆۋەن بولغاچقا شاللىۋېتىلدى .

شەندۇڭ بۇغدىيى — 23 1998 ـ يىلى كەلتۈرۈلگەن ، ئەسلىدە شەندۇڭ ئۆلكىسىدە يېتىشتۈرۈلگەن ، غولى پاكار ، بالدۇر پىشىدۇ ، قىلتىرىقى بار ، ھوسۇلى يۇقىرى ، ئۆسۈش مەزگىلى 270 كۈن ، 1000 دان ئېغىرلىقى 0.04 كىلوگرام ، ساپ ئاشلىق يېرىگە كۆممىقوناق بىلەن كىرىشتۈرۈپ تېرىپ كېڭەيتىشكە بولىدىغان سورت ، كەمچىلىكى ، ئۆسۈشى تەكشى ئەمەس .

شىنجاڭ يازغىسى 6 ـ نومۇر 1995 ـ يىلى شىنجاڭ يېزا ئىگىلىك پەنلەر ئاكادېمىيىسىدىن كەلتۈرۈلگەن ، ئۇنىڭ تۈپى ئېگىز ، قىلتىرىقى بار بولۇپ ، ئۆسۈش مەزگىلى 160 كۈن ، 1000 دان ئېغىرلىقى 0.036 كىلوگرام ، مو بېشى ھوسۇلى 350 كىلوگرامدىن ئاشىدۇ . 1997 ـ يىلى 667 گېكتار ، 1998ـ يىلى 1000 گېكتار ، 1999 ـ يىلى 667 گېكتار يەرگە تېرىلدى .

2) كۆممىقوناق

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى ئەنئەنىۋى كۆممىقوناق سورتلىرى ئاساسلىقى سېرىق كۆممە ، ئاق كۆممە ، چىلگە كۆممە قاتارلىقلار بولۇپ ، 1957 ـ يىلىدىن باشلاپ يېڭى سورتلار كەلتۈرۈلۈپ كېڭەيتىلىشكە باشلىدى .

سېرىق كۆممە ئۆسۈش مەزگىلى 120 كۈن ئەتراپىدا بولۇپ ، بالدۇر پىشىدىغان سورتقا مەنسۇپ ، دېنى قاتتىق ، ماسلىشىشچانلىقى كۆچلۈك ، مو بېشى ھوسۇلى ئادەتتە تەخمىنەن 100 كىلوگرامغا يېتىدۇ ، سۈپىتى ياخشى ، تۆپراققا بولغان تەلىپى يۇقىرى ئەمەس ، ئەمما قارا كۈيە كېسىلىگە تاقابىل تۇرالمايدۇ .

ئاق كۆممە ھوسۇلى بىرقەدەر يۇقىرى ، مو بېشى ھوسۇلى 175 كىلوگرام ئەتراپىغا يېتىدۇ ، ئۇغۇتنى ياخشى كۆرىدۇ . باشقى يوغان ، ئۇگە ـ ئۆگىسىدە باشاق بولىدۇ ، يەر تاللىمايدۇ ، ماسلىشىشچانلىقى كۆچلۈك ، سۈپىتى ئادەتتىكىچە ، قارا كۈيە كېسىلىگە تاقابىل تۇرۇش ئىقتىدارى ئاجىز .

ئالتۇن خانىش 1957 ـ يىلى سىرتتىن كەلتۈرۈلگەن سورت . بۇ سورتنىڭ شېخى ئېگىز ، باشقى يوغان ، دېنى كۆپ ، ئات چىشى شەكىلدە بولىدۇ ، ئەمما كېيىن پىشىدۇ ، ئۇغۇت ، سۇغا بولغان تەلىپى بىرقەدەر يۇقىرى ، سۈپىتى تۆۋەنرەك ، 1330 گېكتاردىن كۆپرەك يەرگە تېرىلغان ، 60 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا تەدرىجىي شاللىۋېتىلدى .

ئاق ئات چىشى 1958 ـ يىلى كەلتۈرۈلگەن ، پىشىش ۋاقتى ئوتتۇراھال ، ئۆسۈش مەزگىلى 130 كۈندىن 140 كۈنگىچە ، شاخ ئېگىزلىكى ئوتتۇراھال ، باشقى يوغان ، دېنى كۆپ ھەم چوڭ ، دېنىنىڭ ئوتتۇرا قىسمى ئات چىشىدەك كاۋاك بولىدۇ ، دېنى ئاق ، مو بېشى ھوسۇلى 200 كىلوگرامغا يېتىدۇ . بىراق ئاسانلا قارا كۈيە كېسىلى پەيدا بولىدۇ ، شۇنىڭ بىلەن بىللە سورتى ئارىلىشىپ كېتىپ ، سۈپىتى ئۆزگىرىشى ئېغىر

بولىدۇ ، شۇڭا تېرىش كۆلىمى تەدرىجىي ئازىيىپ ، 60 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا شاللىۋېتىلدى .

گايتى — 101 1967 ـ يىلى كەلتۈرۈلگەن ، بالدۇر پىشىدۇ ، ئۆسۈش مەزگىلى 110 كۈن ئەتراپىدا ، شېخى پاكار ، 5 ـ ئاينىڭ باشلىرىدىن 6 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە تېرىشقا بولىدۇ ، مو بېشى ھوسۇلى ئادەتتە 200 كىلوگرام ئەتراپىدا بولىدۇ ، يۇقىرى بولغاندا 350 كىلوگرامغا يېتىدۇ ، بالدۇر تېرىلسا ھوسۇلى تۆۋەن بولىدۇ . باش چىقىرىش ئورنى پەستە بولۇپ ، ئاسانلا ئىت يەپ كېتىدۇ ، قارا كۈيە كېسىلى پەيدا بولىدۇ ؛ شەرقىي قىسىمدىكى ئاقيار يېزىسىدا بۇغداي ئېڭىزىغا تېرىلىدۇ ، 6 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدىن بۇرۇن تېرىلغانلىرى پىشىدۇ . بۇ سورت ئاساسلىقى يامانسۇ قىرغىز مىللىي يېزىسى ۋە تۆۋەن نەملىك رايونلارغا تارقالغان بولۇپ ، 80 ـ يىللاردا خوجايىن سورت بولۇپ قالدى .

جۈپ نۇر — 156 قۇرلاپ تېرىلىدىغان 156 مۇ دېيىلىدۇ ، سوۋېت ئىتتىپاقىدا يېتىشتۈرۈلگەن سورت . 1960 ـ يىلىدىن باشلاپ كېڭەيتىلدى ، يېڭىئاۋات يېزىسىدا زور كۆلەمدە تېرىلدى ، 70 ـ يىللاردا تېرىلغان كۆلىمى 2000 گېكتارغا يەتتى . ئاساسلىقى شالغۇت سىستېمىلىق ، ئۆزىدىن چېتىشتۇرۇش سىستېمىلىق ، يەككە چېتىشتۇرۇش سىستېمىلىق بولۇپ ، ساپلىقنى ساقلىشى ناچار ، سۈپىتى تۆۋەن ، 1985ـ يىلىدىن كېيىن شاللىۋېتىلدى .

خېنەن ئومۇملاشتۇرمىسى — 701 1974 ـ يىلى كەلتۈرۈلگەن ، كېيىن پىشىدىغان سورت ، دېنى سېرىق ، ئات چىشى شەكلىدە بولىدۇ ، شېخى ئېگىز ، باش چىقىرىش ئورنى مۇۋاپىق ، ھوسۇلى بىرقەدەر يۇقىرى ، مو بېشى ھوسۇلى ئادەتتە 250 كىلوگرام بولىدۇ ، ئەڭ يۇقىرى بولغاندا 500 كىلوگرامدىن ئاشىدۇ ، تېرىلغۇ كۆلىمى ئەڭ كۆپ بولغاندا 6660 گېكتاردىن ئاشتى ، ئومۇمىي ھوسۇلىنى ئاشۇرۇشتا بىرقەدەر چوڭ رول ئوينىدى . بىراق ، ئوغۇت بىلەن سۇغا بولغان تەلىپى يۇقىرى ، كېيىن پىشىدىغان بولغاچقا ، ئۇنىڭ ئورنى بۇغداي تېرىشقا ئۈلگۈرمەيدۇ ، دېنىنى قۇرۇتقىلى بولمىغاچقا ، ساقلاش تەس ، سۈپىتى بىرقەدەر ناچار ، شۇڭا 80 ـ يىللاردا شاللىۋېتىلدى .

SC—704 ئەسلىدە يۇگۇسلاۋىيىدە يېتىشتۈرۈلگەن سورت بولۇپ ، 1987 ـ يىلى كەلتۈرۈلگەن ، ئۆسۈش مەزگىلى 150 كۈن ئەتراپىدا ، شېخى ئېگىز ، ھوسۇلى يۇقىرى ، مو بېشى ھوسۇلى 800 كىلوگرامدىن ئاشىدۇ ، 1000 دان ئېغىرلىقى 0.26 كىلوگرام كېلىدۇ ، يوپۇرمىقى تىك ئۆسىدۇ . بۇ سورتنىڭ ھوسۇلى تۇراقلىق بولۇپ ، ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە تېرىلىدىغان كۆممىقوناقنىڭ ئاساسىي سورتىدۇر . بىراق ساپ ئاشلىق يېرىگە كىرىشتۈرۈپ تېرىشقا بولمايدۇ . 1999 ـ يىلى تېرىلغۇ كۆلىمى 700 گېكتاردىن ئېشىپ كەتتى .

شىنجاڭ كۆممىقونىقى 3 ـ نومۇر 1989 ـ يىلى كەلتۈرۈلگەن ، پىشىش ۋاقتى ئوتتۇراھال ، ئۆسۈش مەزگىلى 135 كۈن ، شاخ ئېگىزلىكى ئوتتۇراھال ، مو بېشى ھوسۇلى 600 كىلوگرامدىن ئاشىدۇ ، خوجايىن سورتلارنىڭ بىرى بولۇپ ، ئاقيار يېزىسى ، ئاچاتاغ يېزىسىدىكى ساپ ئاشلىق يېرىگە كىرىشتۈرۈپ تېرىشقا باب كېلىدۇ . 1999 ـ يىلى 1000 گېكتار يەرگە تېرىلدى .

خوتەن 2 ـ نومۇر ئەسلىدە خوتەندە يېتىشتۈرۈلگەن ، بالدۇر پىشىدۇ ، شېخى پاكار . 1992 ـ يىلى كەلتۈرۈلۈپ ئاز كۆلەمدە سىناق تەرىقىسىدە تېرىلدى ، 1997 ـ يىلىدىن كېيىن كۆلىمى تەدرىجىي كېڭەيتىلدى ، مو بېشى ھوسۇلى 500 كىلوگرامدىن ئاشىدۇ ، ساپ ئاشلىق يېرىگە كىرىشتۈرۈپ تېرىشقا باب كېلىدۇ . 1999ـ يىلى 800 گېكتاردىن كۆپ يەرگە تېرىلدى .

شىنجاڭ كۆممىقونىقى 7 ـ نومۇر 1996 ـ يىلى كەلتۈرۈلگەن ، شېخى ئېگىز ئۆسىدۇ ، سەل كېيىنرەك پىشىدۇ ، يېتىلىش مەزگىلى SC—704 دىن بالدۇر ، شىنجاڭ كۆممىقونىقى 3 ـ نومۇردىن كېيىن پىشىدۇ ، مو بېشى ھوسۇلى 700 كىلوگرامدىن ئاشىدۇ ، ساپ ئاشلىق يېرىگە كىرىشتۈرۈپ تېرىشقا بولمايدۇ . 1999 ـ يىلى 600 گېكتار يەرگە تېرىلدى .

بېيجىڭ چىلگە كۆممىقونىقى 8 ـ نومۇر ئەسلىدە بېيجىڭدا يېتىشتۈرۈلگەن ، دېنى ئاق ،شېخى

پاكار ، بالدۇر پىشىدۇ ، 1997 ـ يىلى كەلتۈرۈلگەن ، ساپ ئاشلىق يېرىگە كىرىشتۈرۈپ تېرىشقا باب كېلىدۇ ، 1999 ـ يىلى 260 گېكتار يەرگە تېرىلدى .

يېدەن 12 ـ نومۇر　1998 ـ يىلى كەلتۈرۈلۈپ سىناق تەرىقىسىدە تېرىلدى ، شاخ ئېگىزلىكى ئوتتۇراھال ، مو بېشى ھوسۇلى 600 كىلوگرام ئەتراپىغا يېتىدۇ .

3) شال

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ يەرلىك سورتى ئاساسلىقى قارا قىلتىرىق ۋە ئاق قىلتىرىق شالدىن ئىبارەت . ئاق قىلتىرىقنىڭ ھوسۇلى تۆۋەن ، باشقى كېچىك بولۇپ ، بىرقەدەر بالدۇر پىشىدۇ ، يېتىپ كەتمەيدۇ . قارا قىلتىرىقنىڭ ھوسۇلى يۇقىرى ، باشقى چوڭ ، دېنى كۆپ بولۇپ ، كېيىنرەك پىشىدۇ ، ئوغۇت ، سۇنى كۆپ تەلەپ قىلىدۇ ، سوغۇققا چىداملىق ، ئۇنۇمسىز يەرگە چىداملىق ، يېتىپ كېتىدۇ ، ئاساسىي غول يېتىلگەندە يىغۇزلىنىدىغان باشقى ئاز ، باشاق ئېغىزى بوش بولۇپ ، دېنى ئاسان ئاجرايدۇ . 1964 ـ يىلى يەرلىك سورتنى كۆچەيتىش ، ئاساسلىقى قارا قىلتىرىقلىقنى تېرىش تەشەببۇس قىلىندى .

1992 ـ يىلى ئونسۇدىن قىزىل قىلتىرىقلىق شال كەلتۈرۈلۈپ ، كېڭەيتىلىدىغان سورت سۈپىتىدە سىناق قىلىپ تېرىلدى . 1984 ـ يىلى شىنجاڭ شېلى 1 ـ نومۇر كەلتۈرۈلدى ، ئۇ كېيىن تېرىلىدىغان ، بالدۇر پىشىدىغان سورت بولۇپ ، ئۆسۈش مەزگىلى قىسقا ، ئاقيار يېزىسىنىڭ شەرقىدە ئېگىز ئورنىغا تېرىلىپ ، مو بېشىدىن 200 كىلوگرام ھوسۇل ئېلىندى . 1987 ـ يىلى A—138 كەلتۈرۈلۈپ ، ئاچاتاغ يېزىسىدا سىناق تەرىقىسىدە تېرىلىپ كېڭەيتىلدى . بۇ سورتنىڭ ھوسۇلى يۇقىرى ، ئەمما سۈپىتى ئادەتتىكىچە ، پىشىش ۋاقتى كېيىن بولغاچقا ، كېيىن ئۇنىڭ ئورنىنى پەيدىنپەي پاكار غوللۇق شال 4 ـ نومۇر ئىگىلىدى . 1993 ـ يىلى پاكار غوللۇق شال 4 ـ نومۇر كەلتۈرۈلۈپ ، 1996 ـ يىلى ئونسۇ ناھىيىسىدىن ياپونىيىنىڭ چىۋتيەن شياۋدىڭ كەلتۈرۈلۈپ ، سىناق تەرىقىسىدە تېرىلغانىدى ، 1997 ـ يىلى زور كۆلەمدە كېڭەيتىلدى ، 2001 ـ يىلى تېرىلغۇ كۆلىمى 3330 گېكتارغا يېتىپ ، مو بېشىدىن 450 كىلوگرام ھوسۇل ئېلىندى .

4) كېۋەز

1951 ـ يىلىدىن ئىلگىرى پۈتۈنلەي يەرلىك كېۋەز تېرىلاتتى ، ئۇنىڭ تۈپى پاكار ، غوزىكى كىچىك ، تالاسى قىسقا ، مو بېشى ھوسۇلى بەش كىلوگرام ئىدى . 1951 ـ يىلى 4 ـ ئايدا ئۇلكىلىك دېھقانچىلىق نازارىتى سۈزبەت ئىتتىپاقىدىن كەلتۈرۈلگەن C—3173 كېۋەز سورتىنى ئەكىلىپ بەردى ، شۇ يىلى سىناق تەرىقىسىدە تېرىلغاندىن كېيىن ھوسۇلى كۆرۈنەرلىك ئېشىپ كېڭەيتىلدى ، 1960 ـ يىلى 483 گېكتار يەرگە تېرىلىپ ، يەرلىك كېۋەز شاللىۋېتىلدى . 1965 ـ يىلى KK—154 ، 180F كەلتۈرۈلۈپ سىناق تەرىقىسىدە تېرىلدى ھەمدە «611» كۆزىتىلدى ، 70 ـ يىللاردا C—3173 ، 108F ئاساسلىق تېرىلىدىغان سورت قىلىندى .

1988 ـ يىلى شىنجاڭ قۇرۇقلۇق چىلگە كېۋەز 1 ـ نومۇر كەلتۈرۈلۈپ ، زور كۆلەمدە كېڭەيتىلدى ، بۇ سورت 8 يىلدىن ئارتۇق تېرىلغان بولۇپ ، بالدۇر ئېچىلاتتى ، ئۇنىڭ سۈپىتى باشقا سورتلارنىڭكىدىن ياخشى ئىدى ، ئەمما كۆپ يىل تېرىلىپ كېڭەيتىلگەنلىكتىن ، سورت ئارىلىشىپ كېتىپ ، چېكىنىشى ئېغىر بولدى ، ھوسۇلى تۆۋەنلەپ كەتتى ، شۇڭا 1999 ـ يىلى شاللىۋېتىلدى .

1996 ـ يىلى توقسۇ ، ئونسۇ ناھىيىلىرىدىن «جۇڭگو كېۋەزى 16 ـ نومۇر» كەلتۈرۈلۈپ ، شۇ يىلى 1330 گېكتار يەرگە تېرىلغانىدى ، 1997 ـ يىلى 1230 گېكتار يەرگە تېرىلدى . «جۇڭگو كېۋەزى 16 ـ نومۇر» نىڭ مايسىسىنىڭ ئۆسۈشى تېز ، غولى كۆچلۈك ، كېسەلگە تاقابىل تۇرۇش ئىقتىدارى كۈچلۈك ، ئۆسۈش مەزگىلى 128 كۈن ، ئېچىلىش ۋاقتى شىنجاڭ لۇخەن 1 ـ نومۇردىن بەش كۈن كېيىن ، ساپ پاختا چىقىشى % 37 تىن يۇقىرى ، مو بېشى ھوسۇلى 70 كىلوگرامدىن ئاشىدۇ ، ئەمما پاختىسى ساغۇچ بولغاچقا ، 1998 ـ يىلى شاللىۋېتىلدى .

1997 ـ يىلى شىخەنزە بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىدىن شىنجاڭ قۇرۇقلۇق چىلگە كېۋىزى سىستېمىسىدىكى 4 ـ ، 7 ـ ، 8 ـ نومۇرلۇق كېۋەز سورتلىرى كەلتۈرۈلدى . شىنجاڭ قۇرۇقلۇق چىلگە كېۋىزى 4 ـ نومۇر شۇ يىلى ئاچاتاغ يېزىسىنىڭ ياڭخې كەنتى ۋە توقماقخوتەن كەنتىدە 173 گېكتار يەرگە تېرىلىپ ، ئوتتۇرىچە مو بېشى ھوسۇلى 80 كىلوگرامدىن ئېشىپ كەتتى ، بۇ سورتنىڭ پۈتكۈل ئۆسۈش مەزگىلىدىكى ئۆسۈش ئەھۋالى كۈچلۈك بولۇپ ، غوزەك چىقىرىشى ياخشى بولدى ، غوزىكى چوڭ بولۇپ ، ئادەتتىكى ئېغىرلىقى ئالتە گرام كەلدى ، ئۇنىڭ سۈپىتىمۇ ياخشى بولۇپ ، ساپ پاختا ئايرىلىش نىسبىتى % 37 ~ % 38 بولدى ، ئۇ كېۋەز پىتىغا چىداملىق ، تەپچىلىرى كۈچلۈك ، تىۋىتلىك ، سارغىيىپ يىگىلەش كېسىلىگە تاقابىل تۇرۇش ئىقتىدارى ئادەتتىكىچە ، ئۆسۈش مەزگىلى 127 كۈن . 1998 ـ يىلى زور كۆلەمدە كېڭەيتىلگەنىدى ، 1999ـ يىلى تېرىلىش كۆلىمى قىسقارتىلدى . شىنجاڭ قۇرۇقلۇق چىلگە كېۋىزى 7 ـ نومۇر شۇ يىلى ئاچاتاغ يېزىسىنىڭ ياڭخې كەنتىدە سىناق تەرىقىسىدە 0.33 گېكتار يەرگە تېرىلىپ ، بىرلىك ھوسۇلى 75 كىلوگرامغا يەتتى . بۇ سورتنىڭ يوپۇرمىقى كىچىك بولۇپ ، مايسا مەزگىلىدە ئاجىز ئۆسىدۇ ، غوزەك تۈتۈشى ئادەتتىكىچە ، غوزەك ئېغىرلىقى بەش گرام كېلىدۇ ، ئۇنىڭ سۇ ، ئوغۇتقا بولغان تەلىپى يۇقىرى ، پەرۋىش ئازراقلا بوشاشتۇرۇپ قويۇلسا ، چېچىكى ئېغىر دەرىجىدە چۈشۈپ كېتىدۇ ، شۇڭا سىناق قىلىنغاندىن كېيىن كېڭەيتىلمىدى . شىنجاڭ قۇرۇقلۇق چىلگە كېۋىزى 8 ـ نومۇر شۇ يىلى ئاچاتاغ يېزىسىنىڭ ياڭخې كەنتىدە 0.33 گېكتار يەرگە سىناق تەرىقىسىدە تېرىلىپ ، بىرلىك ھوسۇلى 80 كىلوگرامدىن ئېشىپ كەتتى . بۇ سورتنىڭ يوپۇرمىقى كىچىك ، تەپچىسى چىڭ ، شامال ئۆتۈشۈش ، نۇر چۈشۈشى ياخشى ، بالدۇر ئېچىلىشقا پايدىلىق ، ئۇنىڭ غوزەكلىشى ياخشى ؛ تۇپراق ، ئوغۇت ، سۇغا بولغان تەلىپى يۇقىرى ئەمەس ، ئۆسۈش مەزگىلى 120 كۈن بولۇپ ، ناھىيە تەۋەسىدە ئاساسلىق تېرىلىدىغان سورت بولۇپ قالدى . 2001 ـ يىلى 4667 گېكتار يەرگە تېرىلدى ، بىرلىك ھوسۇلى 78.9 كىلوگرامغا يەتتى .

5) پۇرچاق تۈرى

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى ئەنئەنىۋى سورتلار يەرلىك سويا پۇرچاق (سېرىق پۇرچاق ، يېشىل سويا پۇرچاق ، قارا پۇرچاق ، كۆك پۇرچاق) ، ماش (يېشىل ماش ، سېرىق ماش ، قىزىل ماش) ، كۆك پۇرچاق (ئاق چوڭ كۆك پۇرچاق ، نوقۇت ، كىچىك ئاق پۇرچاق ، سۇر پۇرچاق) ، دادۇر (ئاق دادۇر ، سېرىق دادۇر) ، يېسى پۇرچاق (قىزىل كىچىك يېسى پۇرچاق ، ئاق چوڭ يېسى پۇرچاق ، ئاق كىچىك يېسى پۇرچاق) ۋە قاپلىق پۇرچاق (قاپلىق قاسراقلىق پۇرچاق ، توشقان كۆز پۇرچاق ، قاپلىق يېشىل پۇرچاق) قاتارلىقلاردىن ئىبارەت . 1964 ـ يىلى ئارقا ـ ئارقىدىن يېڭى پۇرچاق سورتلىرىدىن زىجىنخۇا 4 ـ نومۇر ، مەنلۇنجىن ، شياۋجىنخۇاڭ قاتارلىقلار كەلتۈرۈلدى .

زىجىنخۇا پۇرچىقىنىڭ تېرىلىش كۆلىمى 60 ـ يىللارنىڭ ئاخىرىدا پەيدىنپەي كېڭەيتىلدى . 80 ـ يىللاردىن بۇيان ئاساسلىق تېرىلغان سورتلار سەنشى پۇرچىقى 83 ـ نومۇر ، ئاق چوڭ پۇرچاق ، ئاق كىچىك پۇرچاقلار بولدى ، ئېڭىز ئورنىغا «چىڭنۇڭ — 73» سېرىق پۇرچىقى تېرىلدى . 1999 ـ يىلىنىڭ باشلىرىدا ناھىيىلىك دېھقانچىلىق ئىدارىسى شىنجاڭ يېزا ئىگىلىك پەنلەر ئاكادېمىيىسى بىلەن ھەمكارلىشىپ ، ناھىيە بويىچە شاپتۇلسىمان پۇرچاقنىڭ 21 يېڭى سورتىنى رايونلار بويىچە تەجرىبە قىلدى . 1999 ـ يىلى پۇرچاق تۈرىدىكى زىرائەت كۆلىمى 907 گېكتار ، ئومۇمىي ھوسۇلى 2101.15 توننا بولغانىدى ، 2001 ـ يىلى كۆلىمى 1670 گېكتارغا ، ئومۇمىي ھوسۇلى 4500 توننىغا يەتتى .

6) ياغلىق دان

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى يەرلىك ئەنئەنىۋى سورتلار چىلگە قىچا ، ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ئاق چوڭ قىچا ، قارا قىچا ، سېرىق قىچىدىن ئىبارەت . 1965 ـ يىلى ئېرنيۇۋېي ، باي سېرىق قىچىسى ، نيۇۋېيشاۋ ، ۋۇچۇەن ،

يىكېك 1 ـ نومۇر قاتارلىق سورتلار سېلىشتۇرۇلۇپ تەجرىبە قىلىندى . 70 ـ يىللاردا ئاۋلىيې قاراقىچىسى كېڭەيتىلگەندى . 80 ـ يىللاردىن بۇيان ئاساسلىق تېرىلغان سورت باي سېرىق قىچىسى بولدى .

زىغىرنىڭ ئەنئەنىۋى سورتلىرى ئاق زىغىر ، قىزىل زىغىردىن ئىبارەت ، 1965 ـ يىلى ۋىر — 156 كەلتۇرۇلدى ھەمدە زور كۆلەمدە كېڭەيتىلدى . ئۇنىڭدىن باشقا ، زاراڭزا ياغلىق دان زىرائىتى سۈپىتىدە ئانچە كۆپ تېرىلمىدى ، بۇ يەردىكى زاراڭزا ئاساسلىقى تىكەنلىك زاراڭزا ۋە تىكەنسىز زاراڭزىدىن ئىبارەت . 1979ـ يىلى 93 گېكتار يەرگە تېرىلغانىدى ، كېيىن ناھايىتى ئاز تېرىلىدىغان بولدى .

7) قىزىلچا

60 ـ يىللاردا ئاساسلىق تېرىلغان سورت سۈۋېت ئىتتىپاقىنىڭ «شېكەر قۇربى — 026» ئىدى . 80ـ يىللاردىن كېيىن شىنجاڭ قىزىلچىسى 3 ـ نومۇر ، 6 ـ نومۇر ، 7 ـ نومۇر ، سۇكىك — 8312 ۋە غەربىي گېرمانىيىدىن ئىمپورت قىلىنغان يېڭى قىزىلچا سورتلىرى كەلتۇرۇلدى .

دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىدىن يەنە ئاق قوناق ، تېرىق ، ئارپا ، خاسىك ، ئابدىمىلىك ، كەندىر ، كېۋەز ئاتىسى قاتارلىقلار بار ، ئەمما ئۇلارنىڭ تېرىلىش كۆلىمى ئانچە كۆپ ئەمەس .

3 . تېرىقچىلىق تۈزۈمى

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ ئەنئەنىۋى تېرىقچىلىق تۈزۈمى بىر يىلدا بىر ھوسۇل ئېلىش بولۇپ ، يازدا پىشىدىغان زىرائەتلەردىن يازغى بۇغداي ، كۈزگى بۇغداي ، ئارپا ، قىچا ، شال ؛ كۈزدە پىشىدىغان زىرائەتلەردىن كۆممىقوناق ، قىزىلچا ، پۇرچاق ، زىغىر قاتارلىقلار بار . تېرىلغۇ ئۇسۇلى ئىپتىدائىي ، باشقۇرۇش قوپال ئىدى . جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ئىقتىسادىي تۈزۈلمىنىڭ ئۆزگىرىشى ، پەن ـ تېخنىكىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ ، تېرىقچىلىق تۈزۈمى پەيدىنپەي تۈجۈپلەپ تېرىقچىلىق قىلىش يۈنىلىشىگە قەدەم قويدى .

1) ئېكىزنى مۇڭاپىق ئالماشتۇرۇش

1962 ~ 1963 ـ يىللىرى ئاقيار ، ياڭخې گۇڭشېلىرىدا 1617 گېكتار بۇغداي ، 3584.5 گېكتار كۆممىقوناق ، 2742.4 گېكتار شال ، 962.6 گېكتار ياغلىق دان ، 3742 گېكتار كېۋەز ، 323.1 گېكتار پۇرچاق تۇرىدىكى زىرائەتنىڭ ، راكېتا گۇڭشېسىدا 328 گېكتار كۈزگى بۇغداينىڭ ئېكىزى ئالماشتۇرۇلدى . نۆۋەتلەشتۇرۇپ تېرىش ئۇسۇلى مۇنداق بولدى :

بۇغداي (2 ~ 3 يىل) — كۆممىقوناق (ئىككى يىل) — زىغىر (بىر يىل) — پۇرچاق (بىر يىل)

بۇغداي (ئىككى يىل) — كېۋەز (1 ~ 2 يىل) — كۆممىقوناق (1 ~ 2 يىل)

بېدە (ئۈچ يىل) — كۆممىقوناق (1 ~ 2 يىل) — كېۋەز (ئىككى يىل) — بۇغداي (2 ~ 3 يىل)

شال (ئىككى يىل) — كۆممىقوناق (ئىككى يىل)

شال (ئىككى يىل) — كۆممىقوناق (ئىككى يىل) — پۇرچاق (بىر يىل) — بۇغداي (2 ~ 3 يىل)

شال (ئىككى يىل) — كۆممىقوناق (بىر يىل) — كېۋەز (1 ~ 2 يىل) — بۇغداي (ئىككى يىل)

بېدە (ئۈچ يىل) — كېۋەز (ئىككى يىل) — بۇغداي (2 ~ 3 يىل)

2) قۇر ئارىلاپ تېرىش ، كىرىشتۇرۇپ تېرىش

1954 ~ 1958 ـ يىلىغىچە بۇغداينى چېچىپ تېرىش قۇرلاپ تېرىشقا ئۆزگەرتىلىپ ، قۇر ئارىلاپ تېرىش ، كىرىشتۇرۇپ تېرىش كېڭەيتىلىپ ، مۇڭاپىق قويۇق بولۇش ، زىرائەت ھوسۇلىنى ئاشۇرۇش ئىشقا ئاشۇرۇلدى . ئاشلىق بىلەن پۇرچاقنى قۇر ئارىلاپ تېرىش 1954 ـ يىلى باشلىنىپ ، ھەر مو يەرگە ئۇچ كىلوگرام كۆممىقوناق ، بىر كىلوگرام سېرىق پۇرچاقنى ئارىلاشتۇرۇپ قۇرلاپ تېرىش يولغا قويۇلۇپ ، ئىقتىسادىي ئۈنۈم يۇقىرى كۆتۈرۈلدى .

3) تۇپراقنى ياخشىلاش ، ئاختارما قىلىپ تەكرار تېرىش

تارىختىن بۇيان ئېگىز قىشتا ئاق تاشلىۋېتىلىپ چارۋا بېقىلىپ كەلگەنىدى . 50 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا شۇدىگەر قىلىپ توك ئوسا قىلىش تەشەببۇس قىلىنىدى . 1956 ـ يىلى 5 ـ رايوندا شال ئورنىنى تەكرار تېرىش تەجرىبە قىلىنىدى . شال — بۇغداي ، شال — قارا كەندىر ، شال — قىچا (يېشىل ئوغۇت ئۆچۈن) ، شال — كەنجەقوناق (60 كۈنلۈك) تېرىش ئۇسۇلى قوللىنىلدى . 1964 ـ يىلىدىن باشلاپ كۆزگى بۇغداي يېرىنى ئاختارما قىلىشتا ئومۇمىيۈزلۈك ئىككى قېتىم ھەيدىلىدىغان بولدى ، 1 ـ قېتىمدا تراكتور ياكى قوش غالتەكلىك ـ قوش چىشلىق ساپاندا ، 2 ـ قېتىمدا يەرلىك ساپاندا ھەيدەلدى . كۆزگى بۇغداي ئېگىزىنى ئالماشتۇرۇشتا ئاختارما قىلىنغاندىن كېيىن قارا كەندىر ۋە 60 كۈنلۈك كۆممىقوناق تېرىلدى ، ئېگىز ئورنىنى تېرىشتا ئىشلىتىلىدىغان يېشىل ئوغۇتتا دەسلىپىدە قىچا ، پۇرچاق مايىسىسى قالدۇرۇلۇپ بولغاندىن كېيىن بېھە ، قاشقا بېھە ئاساس قىلىنىدى . 80 ـ يىللاردا تەكرار تېرىشتا يېشىل ئوغۇت ئىشلىتىش ئومۇملاشتۇرۇلدى ، شۇنىڭ بىلەن ئېگىز ئورنىغا كۆممىقوناق تېرىش تېخنىكىسى كېڭەيتىلدى . 1981 ـ يىلى بالدۇر پىشىدىغان بۇغداي ئورۇۋېلىنغاندىن كېيىن ، ئېگىزغا سېرىق پۇرچاق تېرىلىپ ھەرموسىدىن 50 كىلوگرامدىن ئارتۇق ھوسۇل ئېلىندى . 90 ـ يىللاردا يەرنى ئاختارما قىلىپ ئېگىز ئورنىغا تېرىش تەدبىرى يەنمۇ مۇكەممەللەشتۇرۇلدى . 1994 ـ يىلى بۇغداي تېرىغاندا قۇر تاشلاپ تېرىلىپ ، كۆممىقوناق كىرىشتۇرۇپ تېرىلدى ، بۇغداي ئورۇۋېلىنغاندىن كېيىن ئېگىز ئورنىغا سېرىق پۇرچاق تېرىيدىغان ساپ ئاشلىق يېرى ئەندىزىسى ناھىيە بويىچە يولغا قويۇلدى .

4) بىر يىلدا بىر قېتىم ھوسۇل ئېلىشنى بىر يىلدا ئىككى قېتىم ياكى ئىككى يىلدا ئۈچ قېتىم ھوسۇل ئېلىشقا ئۆزگەرتىش

ئوچتۇرپان ناھىيىسىدە بىر يىلدا ئىككى قېتىم ھوسۇل ئېلىنىدىغىنى ئاقيار ، ئاچاتاغ يېزىلىرى ۋە ياركۆزۈرۈك يېزىسىنىڭ تاشيول بويىلىرىدىكى تاغ ئالدى تىنما رايونلاردىن ئىبارەت . بۇ رايوندا ئېگىز ئورنىغا تېرىشتا ئۇنۇملۇك يېغىندى تېمپېراتۇرا 1000 ℃ ئەتراپىغا يېتىدۇ . ئېگىز ئورنىغا تېرىش ئۇسۇلى ئاساسلىقى تاڭشەن 6898 كۆزگى بۇغدىيى — ھايتى 101 كۆممىقونىقى ، تاڭشەن 6898 — شىنجاڭ شېلى 1 ـ نومۇر ، تاڭشەن 6898 — سەنشى پۇرچىقى 83 ، تاڭشەن 6898 — قەشقەر كۆممىقونىقى (90 كۈندە پىشىدىغان) دىن ئىبارەت . تاڭشەن 6898 كۆزگى بۇغدىيى ئادەتتە 6 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنىدىن 25 ـ كۈنگىچە ئورۇۋېلىنىدۇ ، ئېگىز ئورنىغا تېرىش 6 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدا ، ئاز ساندىكىسى 7 ـ ئاينىڭ بېشىدا ئاخىرلىشىدۇ . 1986 ـ يىلى ئاقيار يېزىسى تاغارچى كەنتىنىڭ 2 ـ ئاھالىلەر گۇرۇپپىسىدا 13 گېكتار يەردىكى بۇغداي ئېگىزى ئورنىغا شال مايىسىسى كۆچۈرۈلۈپ ، يەرلىك شالنىڭ مو بېشىدىن 210 كىلوگرام ، شىنجاڭ شېلى 1 ـ نومۇردىن 225 ~ 250 كىلوگرامغىچە ھوسۇل ئېلىندى . ئىككى يىلدا ئۈچ قېتىم ھوسۇل ئېلىنىدىغان رايونلار ياركۆزۈرۈك يېزىسى ، ئاقتوقاي يېزىسى ، ئوتبېشى يېزىسىنىڭ شەرقىگە مەركەزلەشكەن ، بۇ رايونلاردا ئېگىز ئورنىغا تېرىشتا ئۇنۇملۇك يېغىندى تېمپېراتۇرا 850 ℃ ~ 900 ℃ ئەتراپىدا بولىدۇ ، بۇ يەرلەردە بۇغداي كېيىنرەك پىشىدۇ ، 6 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدىن 7 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنگىچە ئورۇلىدۇ ، شۇڭا بىر يىلدا بىر قېتىم ھوسۇل ئېلىنسا ۋاقىت ئېشىپ قالىدۇ ، ئىككى قېتىم ھوسۇل ئېلىشقا ۋاقىت يەتمەيدۇ ، شۇنداق بولغاچقا ئىككى يىلدا ئۈچ قېتىم ھوسۇل ئېلىنىدىغان رايون ھېسابلىنىدۇ . كىرىشتۇرۇش ئۇسۇلى ئاساسلىقى بۇغداي — ئېگىز قىچىسى — كۆممىقوناق ياكى سېرىق پۇرچاق ، بۇغداي — قارا كەندىر — شالدىن ئىبارەت . 1987 ـ يىلى ئېگىزغا سېرىق پۇرچاق (مول ھوسۇل 11 ـ ، 18 ـ نومۇر) تېرىلىپ ، مو بېشىدىن 75 ~ 100 كىلوگرامغىچە ، كۆممىقوناق تېرىلىپ 100 كىلوگرام ئەتراپىدا ، قارا كەندىر تېرىلىپ 75 ~ 100 كىلوگرامغىچە ھوسۇل ئېلىنىدى . بالدۇر پىشىدىغان ئىككى خىل زىرائەتنى كىرىشتۇرۇپ تېرىپ يۇقىرى ھوسۇللۇق ئۇستۇرۇپ ، ئەتىيازدا سۇ يېتىشمەسلىك زىددىيىتى توگىتىلدى . 7 ـ ئايدىن 9 ـ ئايغىچە بولغان ئۇچ ئايدىكى سۇ ، تۇپراق ، نۇر ، ئىسسىقلىقنىڭ تەبىئىي

بايلىقىدىن تولۇق پايدىلىنىلدى . قەرەلىدە تېرىلىدىغان كۆممىقوناق كۆلىمى قىسقارتىلىپ ، چەكلىك تېرىلغۇ يەر ئاجرىتىلىپ كېۋەزنى كۆپرەك تېرىش سۇ بىلەن تۇپراقنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇش ۋە ھوسۇلنى ئاشۇرۇشتا زور قىممەتكە ئىگە بولدى . 90 ـ يىللاردا بىر يۈرۈش كىرىشتۇرۇپ تېرىش لايىھىسى شەكىللەندى . بۇغداي — كۆممىقوناق — سېرىق پۇرچاقتىن ئىبارەت ئىككى يىلدا ئۈچ قېتىم پىشىدىغان زىرائەت تېرىلىدىغان تونناىلىق ئاشلىق ئېتىزىغا كىرىشتۇرۇپ تېرىش ئەندىزىسى ئاھىيە بويىچە كۆلەملىشىپ ئۇنۇم بەردى . 1999 ـ يىلى ئاھىيە بويىچە تونناىلىق ئاشلىق ئېتىز كۆلىمى 6318 گېكتار بولۇپ ، بۇغداينىڭ ئوتتۇرىچە بىرلىك ھوسۇلى 420 كىلوگرام ، كۆممىقوناقنىڭ 408 كىلوگرام ، سېرىق پۇرچاقنىڭ 110 كىلوگرام بولدى ، كىرىشتۇرۇپ تېرىلغان كۆلەم ئومۇمىي ئاشلىق زىرائىتى كۆلىمىنىڭ ئۈچتىن بىر قىسمىنى ئىگىلىدى . 2001 ـ يىلى تونناىلىق ئاشلىق ئېتىزى كۆلىمى 8680 گېكتارغا يېتىپ ، بۇغداينىڭ ئوتتۇرىچە بىرلىك ھوسۇلى 408.4 كىلوگرام ، كۆممىقوناقنىڭ 291 كىلوگرام بولدى ، كىرىشتۇرۇپ تېرىلغان كۆلەم ئومۇمىي ئاشلىق زىرائىتى كۆلىمىنىڭ يېرىمىنى ئىگىلىدى .

4 . تېخنىكا كىرگۈزۈش

1) شال مايىسىسى كۆچۈرۈش

50 ـ يىللاردىن ئىلگىرى ئىزچىل چېچىپ تېرىش ئۇسۇلى قوللىنىلغان . 1956 ـ يىلى 4 ـ يېزا (ئاقيار) دىكى 0.67 گېكتار يەردىكى شالنىڭ ھەر موسىدىن 624 كىلوگرام ھوسۇل ئېلىندى . 1965 ـ يىلى شالنى بىنەم يەرگە بۇاستە تېرىش ، چېچىپ تېرىش ، مايسا كۆچۈرۈش سىلىشتۇرۇلۇپ تەجرىبە قىلىنغاندا ، مو بېشى ھوسۇلى بىنەم يەرگە بۇاستە تېرىلغىنىنىڭ 8 312.8 كىلوگرام ، چېچىپ تېرىلغىنىنىڭ 7 170.7 كىلوگرام ، مايسا كۆچۈرۈلگىنىنىڭ 2 484.2 كىلوگرام بولدى ، بىنەم يەرگە بۇاستە تېرىش ماشىنا مەشغۇلاتىغا باب كېلىدىغان بولۇپ ، ئەمگەك كۈچى تېجىلىدۇ ، شال مايىسىسىنىڭ يىلتىز سىستېمىسىنىڭ ئۈزۈرىشىغا پايدىلىق ، ئۇنىڭ ھوسۇلى بىرقەدەر يۇقىرى بولىدۇ . مايسا كۆچۈرۈش ئەڭ ياخشى يېتىشتۇرۇش ئۇسۇلى بولۇپ ، ئۇنىڭ ھوسۇلى ئەڭ يۇقىرى . 1987 ـ يىلى ئاقيار ، ئاچاتاغ يېزىلىرىدا شالنى تەخسىدە يېتىشتۇرۇپ ، ماشىنىدا كۆچۈرۈش تەجرىبە قىلىندى ، 26.7 گېكتار ئاق يەرگە ، 26 گېكتار ئېگىزغا ماشىنا بىلەن كۆچۈرۈلۈندى ، ئاق يەرگە كۆچۈرۈلگىنىنىڭ مو بېشى ھوسۇلى 509.95 كىلوگرام بولۇپ ، ئادەتتىكى مو بېشى ھوسۇلىدىن 203.1 كىلوگرام ئېشىپ كەتتى . مو بېشىدا ئاشقان مەھسۇلات قىممىتى 101.55 يۈەن (ھەر كىلوگرامى بەش يۈەن) بولدى ، ئېگىز ئورنىغا كۆچۈرۈلگىنىنىڭ مو بېشى ھوسۇلى 239 كىلوگرام بولدى . 1993 ـ يىلى شالنى تاراشلانغان يۇمشاق دېسكىدا يېتىشتۇرۇپ ، مايىسىنى ئاجرىتىپ كۆچۈرۈش تېخنىكىسى كىرگۈزۈلدى . 1995 ـ يىلى مايسا كۆچۈرۈلگەن كۆلەم 110 گېكتارغا يېتىپ ، مو بېشىدىن 520 كىلوگرامدىن ھوسۇل ئېلىندى . 1996 ـ يىلى پارنىكتا مايسا يېتىشتۇرۇپ ، مايسا كۆچۈرۈش تېخنىكىسى زور كۆلەمدە كېڭەيتىلدى . 1999 ـ يىلى شال مايىسىسى كۆچۈرۈلگەن كۆلەم 3033 گېكتار بولۇپ ، مو بېشىدىن ئوتتۇرىچە 542 كىلوگرامدىن ھوسۇل ئېلىندى . 2001 ـ يىلى 1500 گېكتار يەرگە شال مايىسىسى كۆچۈرۈلۈپ ، مو بېشىدىن 420 كىلوگرام ھوسۇل ئېلىندى .

2) خىمىيىۋى ئۇسۇلدا ئوت ـ چۆپ يوقىتىش

1984 ـ يىلىدىن باشلاپ خىمىيىۋى ئۇسۇلدا ئوت ـ چۆپ يوقىتىش تەجرىبە قىلىندى ، ئىشلىتىلگەن دورىلار دى مېتىل تېتراخلورىد ، چۆپ يوقاتقۇچى ئېغىردىن ئىبارەت بولدى . تەجرىبە دى مېتىل تېتراخلورىدنىڭ 10 نەچچە خىل ياۋا ئوتنى يوقىتىشتا كۆرۈنەرلىك رول ئوينايدىغانلىقىنى ئىسپاتلىدى . بۇغدايلىقتىكى ياۋا ئوت-چۆپ ئاساسلىقى ياۋا كۆك پۇرچاق ، ئاق لويلا ، ياۋا سۇلۇ ، نىجىملاردىن ئىبارەت . ھەر مو يەرگە 0.4 ~ 0.5 كىلوگرام دى مېتىل تېتراخلورىد ئىشلىتىلسە ، ياۋا كۆك پۇرچاق ، ئاق لويلىنى تىزگىنلەش

ئۇنۇمى % 80 ~ % 100 كىچە بولىدىكەن ؛ زىغىرلىقتىكى ياۋا ئوت - چۆپ ئاساسلىقى ياۋا كۆك پۇرچاق ، ياۋا سۇلۇ ، سېرىق يۆگەي بولۇپ ، ھەر مو يەرگە 0.3 كىلوگرام دى مېتىل تېتراخلورىد ئىشلىتىلسە ، تىزگىنلەش ئۇنۇمى % 90 تىن ئاشىدىكەن ، سېرىق يۆگەينى چەكلەش رولىنى ئوينايدىكەن ؛ شاللىقتىكى ياۋا ئوت - چۆپ ئاساسلىقى پىندەك ، سوقىچاق ئوت بولۇپ ، دى مېتىل تېتراخلورىدنىڭ تىزگىنلەش ئۇنۇمى % 85 ~ % 95 كىچە بولىدىكەن . كېۋەزلىكتە ترى فتورالىن ئارقىلىق تۇپراق ھىملانسا ، ئوت - چۆپ يوقىتىش ئۇنۇمى % 90 تىن ئاشىدىكەن . 1985 - يىلى خىمىيىۋى ئۇسۇلدا ئوت - چۆپ يوقىتىلغان كۆلەم 1001 گېكتارغا يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە بۇغداي 717 گېكتار بولۇپ ، مو بېشى ھوسۇلى 25 كىلوگرام ، ئومۇمىي ھوسۇلى 269 توننا ؛ زىغىر 141 گېكتار بولۇپ ، مو بېشى ھوسۇلى 7.5 كىلوگرام ، ئومۇمىي ھوسۇلى 15.8 توننا ؛ شال 143 گېكتار بولۇپ ، مو بېشى ھوسۇلى 25 كىلوگرام ، ئومۇمىي ھوسۇلى 53.5 توننا ئاشتى . 1986 - يىلى بۇغدايلىقتا ئوت - چۆپ زىيان يەتكۈزگەن كۆلەم چوڭ ، زىيان ئېغىر بولدى ، تىزگىنلەنگەن كۆلەم 1365 گېكتارغا يەتتى . بۇ يەرلەرنىڭ مو بېشى ھوسۇلى 179 كىلوگرام بولۇپ ، 1985 - يىلىدىكى مو بېشى ھوسۇلى 154 كىلوگرامدىن 25 كىلوگرام ئاشتى . 1987 - يىلى خىمىيىۋى ئۇسۇلدا ئوت - چۆپ يوقىتىلغان كۆلەم 2866 گېكتار بولۇپ ، 885 توننا ئاشلىق زىياندىن ساقلاپ قېلىندى .

90 - يىللاردا دېھقانلارنىڭ پەن - تېخنىكا ئېڭى كۈچىيىپ ، خىمىيىۋى ئۇسۇلدا ئوت - چۆپ يوقىتىش ئومۇملاشتى . ئىشلىتىلگەن ئوت - چۆپ يوقىتىش دورىسىنىڭ تۈرى كۆپ ، ئۇنۇمى ياخشى بولدى ، ئوت - چۆپ يوقىتىش دورىسى ئوت - چۆپنى قۇرۇتقۇچى كۇمىلاچ ، خېداجۇاڭ ، قىياق يوقاتقۇچ ، دى مېتىل تېتراخلورىد ، ترى فتورالىن قاتارلىقلار بولۇپ ، بۇلارنىڭ ئوت - چۆپ يوقىتىش ئۇنۇمى % 95 تىن ئاشتى .

3) بىئولوگىيىلىك تەڭشەش دورىسى ۋە يوپۇرماق ئوغۇتى

80 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا بىئولوگىيىلىك تەڭشەش دورىسىنى ئىشلىتىش زور كۈچ بىلەن ئومۇملاشتۇرۇلدى . 1989 - يىلى ئېتىلىن ئىشلىتىلىپ ، كېۋەزنىڭ مۇددەتتىن بۇرۇن پىرۇجەك چىقىرىشى ئىلگىرى سۈرۈلۈپ ، شەبنەم چۈشۈشتىن ئىلگىرىكى چېچىكى % 40 ~ % 50 كۆپەيتىلدى . 1990 - يىلى ئۈگە قىسقارتىش ئامىنى ، غول پاكارلىتىش ماددىسى ، ھوسۇل ئاشۇرۇش باكتېرىيىسى قاتارلىقلارنى ئىشلىتىش كېڭەيتىلدى ، 280 گېكتار يەرگە ئۈگە قىسقارتىش ئامىنى ئىشلىتىلىپ ، كېۋەزنىڭ بەك ئۆسۈپ كېتىشى ، غوزەكلىرىنىڭ چۈشۈپ كېتىشى تىزگىنلىنىپ ، ھەر مو يەردىن 7.5 كىلوگرام ساپ پاختا كۆپ ئېلىنىپ ، ھوسۇل % 14.2 ئاشۇرۇلدى . 367 گېكتار يەرگە تېرىلغان بۇغداي ئۇرۇقىغا ئازوت تۇراقلاشتۇرغۇچى باكتېرىيە ئارىلاشتۇرۇلۇپ ، ھوسۇل % 18 كۆپەيتىلىپ ، مو بېشىدىن 28 يۈەن كۆپ كىرىم قىلىندى . 1992 - يىلى ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكىتى كېۋەز ، بۇغداي ، شالغا قارىتا يوپۇرماق ئوغۇتى پۈركۈش سىنىقى ئېلىپ بېرىۋىدى ، ئوغۇت پۈركۈلۈپ بەش كۈندىن كېيىن يوپۇرماق رەڭگىدە خېلى ئۆزگىرىش بولدى ، ھوسۇل كۆرۈنەرلىك ئاشتى ، بۇغداي ھوسۇلى % 12 ، شال ھوسۇلى % 12.4 ، پاختا ھوسۇلى % 15 ئاشتى .

4) سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ ئۆستۈرۈش

1983 - يىلى 200 گېكتار يەرگە ، 1990 - يىلى 5200 گېكتار يەرگە سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ كېۋەز تېرىلدى ، بۇ تېخنىكا بارغانسېرى ئومۇملاشتى . سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ كېۋەز تېرىلسا ، مايسىسىنىڭ تولۇق بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلغىلى ، كېۋەز مايسىسىنىڭ تېز ئۆسۈپ ، مۇددەتتىن بۇرۇن يېتىلىشىنى ئىلگىرى سۈرگىلى بولىدۇ . سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ تېرىلغان كېۋەزدىن يوپۇق ياپماي تېرىلغان كېۋەزگە قارىغاندا كۆپ ھوسۇل ئالغىلى بولىدۇ ، 1987 - يىلى ناھىيە بويىچە سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ تېرىلغان كېۋەزنىڭ ھەر موسىدىن 31.52 كىلوگرام ، يوپۇق يېپىلمىغىنىنىڭ ھەر موسىدىن 20.13 كىلوگرام ھوسۇل ئېلىندى . 1998 - يىلى سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ تېرىلغان كېۋەز كۆلىمى 8790 گېكتارغا ، ئوتتۇرىچە مو بېشى ھوسۇلى 89.62

كىلوگرامغا يەتتى .

1988 ـ يىلى 203 گېكتار يەرگە سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ كۆممىقوناق تېرىلىپ ، مو بېشىدىن 811 كىلوگرامدىن ھوسۇل ئېلىنىپ ، ئادەتتىكىدەك تېرىلغان كۆممىقوناققا قارىغاندا ھوسۇل بىر ھەسسە كۆپ ئېلىندى . 1989 ـ يىلى سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ كۆممىقوناق تېرىش ئومۇملاشتۇرۇلۇپ ، 15 مىڭ 737 توننا ھوسۇل ئېلىندى ، 1988 ـ يىلىغا قارىغاندا ئومۇمىي ھوسۇل 1250 توننا ، مو بېشى ھوسۇلى 10.8 كىلوگرام ئاشتى ، بۇنىڭ ئىچىدە 1333 گېكتار يەردىكى سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ تېرىلغان كۆممىقوناقنىڭ مو بېشى ھوسۇلى 383.5 كىلوگرامغا ، كىرىشتۇرۇپ تېرىلغان سېرىق پۇرچاقنىڭ مو بېشى ھوسۇلى 64.2 كىلوگرامغا يېتىپ ، ئادەتتىكى كۆممىقوناق ھوسۇلىدىن 142 كىلوگرام كۆپ ئېلىندى ، سۇلياۋ يوپۇق يېپىلغان كۆممىقوناقنىڭ ھەر موسىدىن 29.7 يۈەن كۆپ كىرىم قىلىندى .

1996 ـ يىلى ئاچاتاغ يېزىسىنىڭ يېڭىسار كەنتىدىكى 33.8 گېكتار يەردە سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ كۈزگى بۇغداي تېرىشنى سىناق قىلىش بويىچە ئۇلگە كۆرسىتىلدى ، بۇ يەرلەرنىڭ مو بېشى ھوسۇلى 438 كىلوگرامغا يېتىپ ، ھوسۇل ئادەتتىكى بۇغدايدىن 92 كىلوگرام كۆپ ئېلىندى . 1997 ـ يىلى ئاچاتاغ يېزىسىنىڭ يېڭىسار كەنتىدىكى 33.8 گېكتار يەردە سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ يازغى بۇغداي تېرىشنى سىناق قىلىش بويىچە ئۇلگە كۆرسىتىلگەندە ، مو بېشى ھوسۇلى 476 كىلوگرامغا يېتىپ ، ھوسۇل ئادەتتىكى يازغى بۇغدايدىن 115 كىلوگرامدىن كۆپ ئېلىندى . 1998 ـ يىلى سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ تېرىلغان بۇغداي 83 گېكتارغا كۆپەيتىلدى ، بىرلىك ھوسۇلى 486 كىلوگرام بولۇپ ، ئادەتتىكى بۇغدايدىن 98.6 كىلوگرام كۆپ ھوسۇل ئېلىندى ، ھوسۇل ئېشىش نىسبىتى 25% بولدى . 1999 ـ يىلى 208 گېكتارغا كېڭەيتىلدى .

5 . ئۆسۈملۈك ئاسراش

1) ئاساسلىق كېسەللىك ، ھاشارات زىيانداشلىقى

كېسەللىك زىيانداشلىقى بۇغدايدا كۆرۈلىدىغان ئاساسلىق كېسەللىك زىيانداشلىقى ئال كېسىلى ، قارا كۈيە كېسىلى ، ئاق تۇزان كېسىلى ، قىل قۇرت كېسىلى ؛ كۆممىقوناقتا كۆرۈلىدىغان ئاساسلىق كېسەللىك زىيانداشلىقى يىپچە قارا كۈيە كېسىلى ، ئۆسمىسىمان قارا تۇزان كېسىلى ، سىزىقچە ۋىرۇس كېسىلى ؛ كېۋەزدە كۆرۈلىدىغان ئاساسلىق كېسەللىك زىيانداشلىقى سارغىيىپ قۇرۇش كېسىلى ، قۇرۇپ كېتىش كېسىلى ، بۇرجەكلىك داغ كېسىلى ؛ شالدا كۆرۈلىدىغان ئاساسلىق كېسەللىك زىيانداشلىقى شال ۋاباسى ، قۇرۇپ كېتىش كېسىلى ، مايسا چىرىش كېسىلى ؛ قىزىلچىدا كۆرۈلىدىغان ئاساسلىق كېسەللىك زىيانداشلىقى داغ چۈشۈش كېسىلى ، يىلتىز چىرىش كېسىلى ، قىچا ئاق تۇزان كېسىلى ، يېسىۋىلەك ۋىرۇسى كېسىلى ، بوشاپ چىرىش كېسىلى ، قىرودا كۆكىرىپ كېتىش كېسىلى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت .

ھاشارات زىيانداشلىقى يەر يولۋىسى كېۋەز ، كۆممىقوناق ، قىزىلچا ، بۇغداي ، قوغۇن ـ تاۋۇز ، كۆكتات قاتارلىق دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىگە بۇزغۇنچىلىق قىلىدىغان ھاشاراتتۇر . چېكەتكە ئاپىتى 50 ~ 60ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا ئېغىر دەرىجىدە يۈز بەردى . 1961 ـ يىلى يېڭىئاۋات گۇڭشېسىنىڭ سۈرگۈن باشقۇرۇش رايونى 1 ـ چوڭ ئەترىتىدىكى دەريا ئەتراپىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى بىنەمدە 266 گېكتاردىن كۆپ يەردە يۈز بەردى ، بۇنىڭ ئىچىدە چۆل ـ جەزىرە 100 گېكتار بولۇپ ، ھەر بىر كۋادرات مېتىرىغا 55 ~ 60 تىن ، بوزيەر 67 گېكتار بولۇپ ، ھەر بىر كۋادرات مېتىرىغا 27 ~ 38 دىن تارقالدى . كېۋەز ترىپىس قۇرتى ، قارىغۇچىرىپاشكا ، كېۋەز پىتى ، غوزا قۇرتى قاتارلىقلار ئاساسلىقى كېۋەزگە زىيان يەتكۈزۈپ كېۋەز غوزىسىنىڭ تۆكۈلۈپ كېتىشى ، سۈپىتىنىڭ تۆۋەنلەپ كېتىشى ، ھوسۇلىنىڭ كېمىيىپ كېتىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ . شال سۈيىدىكى چىۋىن لىچىنكىسى ، شال قوڭۇر پىتى شال مايسىسىنىڭ كەملەپ كېتىشى ، دېنىنىڭ تولۇق بولماسلىقى ، 1000 دان ئېغىرلىقىنىڭ تۆۋەنلەپ كېتىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ . بۇغداي يوپۇرماق پىتى ،

بۇغداي غول چىۋىنى ، بۇغداي قىزىل ئۆمۈچۈكى ، بۇغداي تىرىپىسى قاتارلىقلار بۇغداي ، كۆممىقوناق ، ئاق قوناقلارغا زىيان يەتكۈزىدۇ . كۆكتات كۆك پىتى ، كۆكتات بۇرگىسى ، كاپۇستا كېپىنىكى ، قىچا كېپىنەك قۇرتى قاتارلىقلار كۆكتات ۋە ياغلىق دان زىرائەتلىرىگە زىيان يەتكۈزىدۇ . نەشپۈت ئۈزەك قۇرتى ، ئالما كۈيە كېپىنىكى ئاساسلىقى ئالما ، قۇم ئالما ، نەشپۈت ، شاپتۇل ، ئۆرۈك قاتارلىق مېۋىلىك دەرەخلەرگە زىيان يەتكۈزىدۇ . ھىندىستان ئاشلىق پەرۋانىسى ، چىپار مىتە ، كۆكباش چىرىپاشكا قاتارلىقلار زىيانداشلىقى ئېغىر بولغان ئامبار ھاشاراتلىرىدۇر .

2) كېسەللىك ، ھاشارات زىيانداشلىقىنىڭ ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش

كېسەللىك ، ھاشارات زىيانداشلىقىنىڭ ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش ئاساسلىقى دېھقانچىلىقتا ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش ، خىمىيىلىك ئالدىنى ئېلىش يوقىتىش ، بىئولوگىيىلىك ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش ، ئۇنىۋېرسال ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . 1949 - يىلىدىن ئىلگىرى دېھقانلار دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىدە كۆرۈلىدىغان كېسەللىك ، ھاشارات زىيانداشلىقىغا ئامالسىز ئىدى ، پەقەت ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ تىرىلىشى ۋە ئۆلۈشىگە يول قويۇلاتتى ، زىيىنى ئېغىر بولۇپ ، زادىلا ھوسۇل چىقماسلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان كېسەللىك ، ھاشارات زىرائەت قۇرۇپ بولغاندىن كېيىن ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈۋېتىلەتتى . 50 - يىللاردا دورا ئارقىلىق دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىدىكى كېسەللىك ، ھاشارات زىيانداشلىقىنىڭ ئالدىنى ئېلىش- يوقىتىش پائال يولغا قويۇلدى . 1955 ~ 1956 - يىللىرى چېكەتكە ئاپىتى بولغان يېڭىئاۋات گۇڭشېسىنىڭ ئوتلاق ، تېرىلغۇ يەرلىرىگە «666» پاراشوكى ، زەھەرلىك يەم ، ئۆلتۈرۈش توپىسى چېچىلىپ ئالدى ئېلىندى ، يوقىتىلدى ، كېۋەز پىتى پەيدا بولغان ئېتىزلىقلاردا «666» پاراشوكى ، ددت پاراشوكى بىلەن ئالدى ئېلىندى ، يوقىتىلدى . دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىدىكى تۈرلۈك كېسەللىك ، ھاشارات زىيانداشلىقىدىن ئالدىن مۇداپىئە كۆرۈش ئۈچۈن ، كېۋەزدە دورىنى ئۇرۇققا ئارىلاشتۇرۇش ۋە دۆۋىلەپ قىزىتىپ بىرتەرەپ قىلىش ئۇسۇلى قوللىنىلدى ، بۇغداي ۋە كۆممىقوناقتا دېھقانچىلىق دورىسى سېلىسان ئۇرۇققا ئارىلاشتۇرۇلدى . 60 - يىللاردا كېسەللىك ، ھاشارات زىيانداشلىقىنى ئالدىن كۆزىتىش ، ئالدىن مەلۇم قىلىش كۈچەيتىلىپ «مۇداپىئە كۆرۈشنى تىزگىنلەشتىن مۇھىم ئورۇنغا قويۇش ، بالدۇر تىزگىنلەش ، ئاز چاغدا تىزگىنلەش ، تولۇق تىزگىنلەش» فاڭجېنى ئىزچىللاشتۇرۇلدى ، ئاممىنى قوزغاپ ، دېھقان تېخنىكلارنى تەربىيىلەپ ، ۋاقتىدا بايقاش ، ۋاقتىدا ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش تەشەببۇس قىلىنىپ ، كېسەللىك ، ھاشارات زىيانداشلىقىنىڭ يامراپ كېتىشى ئۇنۇملۇك تىزگىنلەندى . يەر يولۋىسىغا قارىتا كولتىۋاتسىيە قىلىپ لىچىنكىلىرىنى يوقىتىش ، ئادەملەر تۇتۇش ، قايناقسۇ قۇيۇش ، ئوت - چۆپ دۆۋىلەپ كۆيدۈرۈش ، شەربەت ئارقىلىق ئالداش ئۇسۇللىرى قوللىنىلدى . بۇغداينىڭ دات كېسىلى ، كېۋەز پىتى قاتارلىقلارغا قارىتا ئوت - چۆپ كۈلى چېچىش ، 0.5% لىك ھاك- گۈڭگۈرت بىرىكمىسى (ھاك بىلەن گۈڭگۈرت ئارىلاشتۇرۇلغان سۇ) پۈركۈش ، ئاش تۇزى سۇيى پۈركۈش قاتارلىقلار ئارقىلىق ئالدى ئېلىندى ، يوقىتىلدى . 1962 - يىلى كېسەللىك ، ھاشارات زىيانداشلىقىنىڭ ئالدى ئېلىنغان ، يوقىتىلغان كۆلەم 1627 گېكتارغا يەتتى ، بۇنىڭغا 18 مىڭ 480 كىلوگرام ھەرخىل دورا ئىشلىتىلدى . 1963 - يىلى 3 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا ئاقيار ، يېڭىئاۋات ، قىزىل بايراق گۇڭشېلىرىدا 2400 گېكتار يەردە ئال كېسىلى بايقالدى ، 1872 گېكتار يەردىكىسىنىڭ ئالدى ئېلىندى ، بۇنىڭ ئىچىدە ئاممونىي نىترات ۋە ناترىي فتورىد ئارقىلىق ئالدى ئېلىنغان ، يوقىتىلغان يەر 879 گېكتار ، ئوت - چۆپ كۈلى ئارقىلىق ئالدى ئېلىنغان ، يوقىتىلغان يەر 960 گېكتار ، باشقا ئۇسۇللار ئارقىلىق ئالدى ئېلىنغان يەر 33 گېكتار . «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلدە ئالدىن كۆزىتىش ، ئالدىن مەلۇم قىلىش خىزمىتى كاشىلىغا ئۇچراپ ، كېسەللىك ، ھاشارات زىيانداشلىقىنىڭ ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش خىزمىتى توختاپ قالدى . 80 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئۆسۈملۈك ئاسراش خىزمىتىگە ئەھمىيەت بېرىلىدىغان بولدى ، ئالدىن كۆزىتىش ، ئالدىن مەلۇم قىلىش ۋە ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش خىزمىتى يېڭىۋاشتىن يولغا قويۇلدى . ھەر يىلى 3 - ئاينىڭ باشلىرىدا يەر يولۋىسى ، ئال كېسىلى ، كۆك پىت قاتارلىقلارنىڭ قىشتىكى ئۆلۈش نىسبىتى تەكشۈرۈلۈپ ، كېسەللىك ،

هاشاراتلارنىڭ هالىتى ۋاقىت ، نۇقتا بەلگىلەپ كۆزىتىلىپ ، يۇز بېرىش مەزگىلى ئالدىن مۆلچەرلىنىپ ، ئالدىنى ئېلىش تەكلىپى ئوتتۇرىغا قويۇلدى . 1984 - يىلى ناھىيىلىك دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى پونكىتىدا ئۆسۈملۈك ئاسراشتا ماشىنا ئارقىلىق ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش ئەتىرىتى قۇرۇلۇپ ، كەسپىلەر بويىچە هۆددە ئېلىش يولغا قويۇلدى ، بۇنىڭ بىلەن ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش ئۇنۇمى ياخشى بولدى . ئەمگەك ، ۋاقىت تېجەلدى ، تەننەرخ تۆۋەنلىدى ، شۇنداقلا ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش ۋاقتىدا ، تېز ، توغرا بولدى . 90 - يىللاردا كېڭەيزده بولىدىغان بۇرجەكلىك داغ كېسىلى ، بۇغدايدا بولىدىغان يېپىچە قۇرت كېسىلى ئاساسىي جەهەتتىن يوقىتىلدى ، يەر يولۇسى ، قارىغۇچىرپاشكا ، سېرىق ئال كېسىلى قاتارلىق كېسەللىك زىياندىاشلىقى كونترول قىلىندى . «ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىشنى ئاساس قىلىش ، ئۇنۇمبرسال ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش» فاكتورىنى ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ ، كېڭەيزده بولىدىغان «ئىككى پىت ، بىر كېسەللىك» (كېڭەز پىتى ، غوزا پىتى ، سارغىيىپ قۇرۇش كېسىلى) نىڭ ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىشقا ئەهمىيەت بېرىلىپ ، نۇقتىلىق ئۇلچەش - مەلۇم قىلىش ئوبيېكتلىرى سىستېمىلىق كۆزىتىلىپ ، ئالدىنى ئېلىش كۆرسەتكۈچى ئىگىلەندى ۋە مۇۋاپىق ئالدى ئېلىندى ، يوقىتىلدى ، تەبىئىي كۈشەندىلەر قوغداپ قېلىندى . 2001 - يىلى 21 مىڭ 650 گېكتار يەردە خىمىيىۋى ئۇسۇلدا كېسەللىكنىڭ ئالدى ئېلىندى ۋە يوقىتىلدى ، 7110 كىلوگرام هاشارات ئۇلتۇرۇش دورىسى ، 100 كىلوگرام مىكروب ئۇلتۇرۇش دورىسى ، 11 مىڭ 320 كىلوگرام ئوت - چۆپ يوقىتىش دورىسى ، 400 كىلوگرام زىرائەت ئۆستۈرۈش دورىسى ئىشلىتىلدى .

كېسەللىك ، هاشارات زىياندىاشلىقىنىڭ ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىشتا ئىشلىتىلگەن دېھقانچىلىق دورىسى ۋە پۈركۈش ماشىنىسى

جەدۋەل : 4 — 3

نامى / يىللار	هاشارات ئۇلتۇرۇش دورىسى	مىكروب ئۇلتۇرۇش دورىسى	ئوت - چۆپ يوقىتىش دورىسى	دورا چېچىش ماشىنا - سايمىنى
50	«666» پاراشوكى ، ددت	سېلىسان ، هاك - گۈڭگۈرت بىرىكمىسى		كومپرېسلىق يۇدما پۈركۈش ماشىنىسى ، قول بىلەن هەرىكەتلەندۈرۈلىدىغان يەرلىك دورا چېچىش خالتەسى ، هاشارات تۆتۈش توري «666» زەهەرلىك توپا چېچىش ماشىنىسى
60	«666» پاراشوكى ، ددت ، روگور ، ددۋ ، تەرى فلوروفون ، پېنتا ئامىنلىق گۈڭگۈرتلۇك فوسفور	سېلىسان ، دى دات كىسلاتاسى ، دى دات ناترىيىسى ، تىرام ، تىئوسۇلفۇن ، مىس سۇلفات		كومپرېسلىق يۇدما پۈركۈش ماشىنىسى ، مۇستەهكەم تارتىلغان نوسلكىسمان ئىككى خىل ئىشلىتىلىدىغان پۈركۈش ماشىنىسى (ئۆزى ياسىغان) ، «666» زەهەرلىك توپا چېچىش ماشىنىسى
70	«666» پاراشوكى ، ددت ، روگور ، ددۋ ، ترفلوروفون	دى دات كىسلاتاسى ، دى دات ناترىيىسى ، تىرام ، تىئوسۇلفۇن ، نىترووبېنزوللۇق (V) ئوكسىد		كومپرېسلىق پۈركۈش ماشىنىسى ، مۇستەهكەم تارتىلغان نوسلكىسمان ئىككى خىل ئىشلىتىلىدىغان پۈركۈش ماشىنىسى (ئۆزى ياسىغان) ، «666» زەهەرلىك توپا چېچىش ماشىنىسى

80	«666» پاراشوكى ، ددت ، روگۇر ، ئوك- سىدلاشقان روگۇر ، ئوكتانوي سۇلفات ، فۇران كومىلىچى ، بروموكسى كاسىنە يېغى	نىترو بېنزوللۇق (V) ئوكسىد ، دى دات كسلاتا- سى ، كۆپ باكتېرىيىلىك گانودېرما ، دات ئۇزاقلىغۇ- چى ، قۇرۇشنى توسقۇچى ، دى دات ناترىيسى ، تىرام ، تىئوسۇلفون ، مىس سۇلفات	دى مېتىل تىترا خلورىد ، چۆپ يو- قاتقۇچى ئېفىر ، ئىپازىن	«شەرق قىزاردى» 18 تىپ- لىق ماشىنىسازلىق ماشىنىسى ، كۆتۈرمە ئۇلترا تۆۋەن سىقدارلىق پۈركۈش ماشىنىسى (قولدا ھەرىكەت- لەندۈرۈلىدۇ) ، «جىنفىلاق» يۇقىرى بېسىملىق پۈركۈش ماشىنىسى (دىزېلىن ئىشلىتىلىدۇ) ، «تەيشەن» 18 تىپلىق ماتورلۇق پۈركۈش ماشىنىسى ، تۈرلۈك شەكىلدىكى گۈل تەشتەكلە- رىگە ئىشلىتىلىدىغان كىچىك تىپلىق پۈركۈش ماشىنىسى
90	تىرى فلوروفون ، ددۋ ، ئوكسىدلاشقان روگۇر ، مېتىلامىنلىق فوسفور ، ئوكتانوي سۇلفات ، دى ئوكساتسۈن ، فۇران كومىلىچى ، تى مېيۇي	كۆپ باكتېرىيىلىك گانودېر- ما ، قىراۋ فورماتلىق ئالىيۇمىنلىق مىس ، بورد سۇيۇقلۇقى ، دىكسۇن	دى مېتىل تىترا خلورىد ، ئىپا- زىن ، 2. 4 — D بوتىرو لاكتون ، بوتىل ئوكسالوئا- مىد ، دىپى	«شەرق قىزاردى» 18 تىپ- لىق ماشىنىسازلىق ماشىنىسى ، كۆتۈرمە ئۇلترا تۆۋەن سىقدارلىق پۈركۈش ماشىنىسى (قولدا ھەرىكەت- لەندۈرۈلىدۇ) ، «جىنفىلاق» يۇقىرى بېسىملىق پۈركۈش ماشىنىسى (دىزېلىن ئىشلىتىلىدۇ) ، «تەيشەن» 18 تىپلىق ماتورلۇق پۈركۈش ماشىنىسى ، «جىبجياڭ» 16 تىپلىق ئاپتوماتىك پۈركۈش ماشىنە- سى ، تۈرلۈك شەكىلدىكى گۈل تەشتەكلىرىگە ئىشلىتە- لىدىغان كىچىك تىپلىق پۈركۈش ماشىنىسى

3) زىياندىاش ھاشارات كۆشەندىسىنى قوغداش

زىياندىاش ھاشارات كۆشەندىلىرى بەش تۈر ، 18 ئائىلە ، نەچچە 10 خىلغا بۆلۈنىدۇ . ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى زىياندىاش ھاشاراتنىڭ ئاساسلىق كۆشەندىلىرى مۇنۇلار :

پەردە قاناتلىقلار تۈرى : ئىچىنبۈمون ھەرە ئائىلىسىدىكى كاپۇستا پەرۋانىسى ، پارازىت يەر يولۇسى لىچىنكىسىنىڭ غوزەك ھەرە ئائىلىسىدىكى غوزەك ھەرە ۋە بۇغداي كۆك پىتى غوزەك ھەرىسى ، كۆكتات كۆك پىتى ھەرىسى ، كىچىك ئالتۇن ھەرە ئائىلىسىدىكى باھار كېپىنكى ، كىچىك ئالتۇن ھەرە ، سېرىق ھەرە ئائىلىسىدىكى سېرىق ھەرە ، مۇڭگۈزلۈك ئات ھەرە قاتارلىقلاردىن ئىبارەت .

قالقان قاناتلىقلار تۈرى : خانقىز ئائىلىسىدىكى يەتتە چېكىتلىك خانقىز ، 13 چېكىتلىك خانقىز قاتارلىقلار ، نېلۇپەر قۇرتى ئائىلىسىدىكى پۇرچاق مۇچى قۇرتى ، چىپار قوڭغۇز ئائىلىسىدىكى كۆپ تىپلىق چىپار قوڭغۇز ، ئۇمىلىگۈچى قۇرت ئائىلىسىدىكى قىزىل پوكان يۇگرەك قۇرت ، يوشۇرۇن قاناتلىق قۇرت ئائىلىسىدىكى يوشۇرۇن كۆك قاناتلىق قۇرت .

قوش قاناتلىقلار تۈرى : پارازىت چىۋىن ئائىلىسىدىكى كۆپ خىل پارازىت چىۋىن ، پارازىت يەر يولۇسى لىچىنكىسىنىڭ تاغىل يوللۇق پارازىت چىۋىنى قاتارلىقلار .

يېرىم قاتتىق قاناتلىقلار تۈرى : ئوسۇرغاق قوڭغۇز ئائىلىسىدكى سېچۈەن قوڭغۇزى ، ئىچنېئۇمون ئوۋچى قوڭغۇزى ، پىتخور قارا قارىغۇ قوڭغۇز .

سالجا ـ چېكەتكە تۈرى : كۆپ خىل پارازىتلار كۆك پىت ، ئوت ـ چۆپ قارىغۇ چىرپاشكىسىنىڭ قۇرت بولۇپ يېتىلىشى جەريانىدىكى كىچىك قىزىل كانا قاتارلىقلار .

4) مۆلدۈردىن مۇداپىئە كۆرۈش

مىنگونىڭ 33 ـ يىلى (1944 ـ يىلى) دىن 2001 ـ يىلىغىچە ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە زور مۆلدۈر ئاپىتى 33 قېتىم يۈز بېرىپ ، زىيىنى ناھايىتى ئېغىر بولدى ، ئۇ شىنجاڭ بويىچە مۆلدۈر كۆپ يافىدىغان ناھىيىلەرنىڭ بىرى ، ئاقسۇ ۋىلايىتى بويىچە مۆلدۈردىن مۇداپىئە كۆرۈش نۇقتىسى ھېسابلىنىدۇ .

ناھىيىنىڭ مۆلدۈردىن مۇداپىئە كۆرۈش خىزمىتى 1976 ـ يىلى باشلاندى . 1990 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك مۆلدۈردىن مۇداپىئە كۆرۈش ئەترىتى قۇرۇلدى . ھەر يىلى مۆلدۈردىن مۇداپىئە كۆرۈش مەخسۇس پۇلى ئاجرىتىلىپ ، مۆلدۈردىن مۇداپىئە كۆرۈش مۇئەسسەسلىرى كۆپەيتىلدى ، مۆلدۈردىن مۇداپىئە كۆرۈش خادىملىرى تەربىيىلەندى . مۆلدۈرنىڭ مۇنتىزىم لىنىيىسىگە ئاساسەن ، ناھىيە بويىچە زېىنىت توپ ئارقىلىق مۆلدۈردىن مۇداپىئە كۆرۈش نۇقتىسىدىن 13 ى تەسىس قىلىندى ، ئۇنىڭ قوغداش دائىرىسى پۈتۈن ناھىيىنى ۋە قوشنا ناھىيىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالدى ، بۇنىڭ ئىچىدە بىرى ئۇچتۇرپان بازارلىق ھۆكۈمەتتە (توققۇز بۇلاق كەنتىدە) ، ئىككىسى ئاقتوقاي يېزىسىدا (قۇمۇشئۆستەڭ كەنتى ۋە تۆۋەنكى دۆڭچىغ كەنتىدە) ، بىرى يارىكۆۋرۈك يېزىسىدا (مازارباغ كەنتىدە) ، بىرى ئاچاتاغ يېزىسىدا (جايتاغ كەنتىدە) ، ئۈچى ئاقيار يېزىسىدا (تىيمن كەنتى ، كۆچۈرمە كەنتى ۋە تۈمەن كەنتىدە) ، ئىككىسى ئىمامىلىرىم يېزىسىدا (بەشتېرەك كەنتى ۋە قۇرۇقئۇجمە كەنتىدە) ، بىرى يېڭىئاۋات يېزىسىدا (قۇچچى كەنتىدە) ، بىرى يامانسۇ يېزىسىدا (يېزىلىق ھۆكۈمەتتە) ، بىرى ئوتبېشى يېزىسىدا (يېزىلىق ھۆكۈمەتنىڭ بىلىق كۆلچىكى يېنىدا) .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە مۆلدۈر بىر يىلدا ئەڭ بالدۇر بولغاندا 4 ـ ئايدا ياغسا ، ئەڭ كېيىن بولغاندا 10 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئاخىرلىشىدۇ ، 6 ～ 8 ـ ئايغىچە ناھايىتى كۆپ ياغىدۇ ، بۇ ۋاقىتتىكى مۆلدۈر ياغقان مۆلدۈرنىڭ 70 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ . بىر كۈن ئىچىدىكى سائەت 15 تىن 22 گىچە بولغان ۋاقىتتا ئەڭ كۆپ ياغىدۇ . ناھىيە بويىچە مۆلدۈرنىڭ ئىككى لىنىيىسى بار ، بىرى يېڭىئاۋات يېزىسىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى تاغ ئالدى بەلۋاغدىن شەرقىي جەنۇبقا قاراپ سوزۇلىدۇ ؛ يەنە بىرى يامانسۇ قىرغىز مىللىي يېزىسىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى تاغ ئەتراپىدىن شەرقىي جەنۇبقا قاراپ سوزۇلىدۇ . مۆلدۈرلۈك بۇلۇت پەيدا بولغاندا ، توپ نۇقتىلىرى قولىدىكى سۆزلىشىش ئاپپاراتلىرى ياكى ئىستانسا ئاپپاراتى ئارقىلىق قوماندانلىق سۆپىسىنى چاقىرىدۇ ، قوماندانلىق سۆپىسى چاقىرىقنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن دەرھال چاستوتىنى تەڭشەپ ۋىلايەتلىك ھاۋارايىغا سۈنئىي تەسىر كۆرسىتىش ئىشخانىسىنى چاقىرىدۇ ھەمدە توپ نۇقتىسى دائىرىسىدىكى ھاۋارايى ئەھۋالىنى مەلۇم قىلىدۇ . ۋىلايەتلىك ھاۋارايىغا سۈنئىي تەسىر كۆرسىتىش ئىشخانىسى رادار ئارقىلىق مەلۇمات يوللىغان توپ نۇقتىسى ھاۋاسىدىكى بۇلۇت قاتلىمىنى كۆزىتىپ ، ئېگىزلىك ، زىچلىق قاتارلىق كۆرسەتكۈچلەرنى تەھلىل قىلىش ئارقىلىق ، مەشغۇلات قىلىش ـ قىلماسلىق ھەققىدە بۇيرۇق چۈشۈرىدۇ .

1990 ـ يىلىدىن باشلاپ زېىنت توپ كەڭ ئىشلىتىلدى . 1987 ～ 2001 ـ يىلىغىچە ناھىيە بويىچە مۆلدۈردىن مۇداپىئە كۆرۈشكە 5 مىليون 902 مىڭ 800 يۈەن چىقىم قىلىنىپ ، 801 قېتىم مەشغۇلات ئېلىپ بېرىلدى ، زېىنت توپ ئوقى 97 مىڭ 230 پاي ئېتىلىپ ، ئاپەتكە ئۇچرايدىغان كۆلەم ئونۇملۇك ئازايتىلدى .

Ⅲ باب

باغۇەنچىلىك

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ باغۇەنچىلىك تارىخى ئۇزۇن ، شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىلا مېۋىلىك دەرەخلەرنىڭ تىكىلگەنلىكى خاتىرىلەنگەن .

1949 ـ يىلىدىن ئىلگىرى نامرات ئامما ئۇرۇق قېقىنى ئۇزۇقلۇق ئاشلىقىنىڭ قوشۇمچە مەنبەسى قىلغان . جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن مېۋىلىك باغلارنىڭ كۆلىمى ئۇزلۇكسىز كېڭەيدى ، ھەممىلا يېزا ـ كەنتلەردە كوللېكتىپ ئىگىلىكىدىكى مېۋىلىك باغلار بار بولدى . 1982 ـ يىلىدىن كېيىن شەخسلەر باغلىرىنىڭ تەرەققىياتى تېزلىشىپ ، دېھقانلارنىڭ ھويلا ـ ئارام ئىگىلىكىنىڭ ئاساسلىق مەنبەسى بولۇپ قالدى . يېڭى مېۋىلەر ئۇزلىرىگە يېتىپلا قالماي ، ئۇنىڭ قاقلىرى ئاپتونوم رايون ئىچى ۋە سىرتىغا سېتىلىدىغان بولدى . ئۇلارنىڭ ئۇرۇق قېقى ، شاپتۇل قېقى بىرقەدەر داڭلىق .

§1 . مېۋە تۇرلىرى

ئۇچتۇرپان دېھقانلىرى ئەزەلدىنلا مېۋىلىك دەرەخ تىكىشكە ئادەتلەنگەن . 1949 ـ يىلى ناھىيە بويىچە 220 گېكتار يەردە مېۋىلىك باغ بولۇپ ، 82.2 تونىنا مېۋە ـ چېۋە ئېلىنغان ، ئوتتۇرىچە مېۋە ـ چېۋە 11.67 كىلوگرام بولغان . 1980 ـ يىلى ناھىيە بويىچە مېۋىلىك باغ 726.7 گېكتارغا يېتىپ ، 790 تونىنا مېۋە ـ چېۋە ئېلىنىپ ، ئوتتۇرىچە مېۋە 61.8 كىلوگرامدىن توغرا كەلدى . 2001 ـ يىلى ناھىيە بويىچە مېۋىلىك باغ 4500 گېكتارغا يەتتى ، يىللىق مېۋە ھوسۇلى 20 مىڭ 856 تونىنا بولۇپ ، كىشى بېشىغا 120 كىلوگرامدىن توغرا كەلدى .

1 . مېۋىلىك باغ

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە ھويلا ـ ئارامالاردىكى مېۋىلىك باغلارنىڭ كۆپىنچىسى 0.01 ~ 0.02 گېكتارغىچە ئىدى . 1957 ـ يىلىدىن كېيىن مېۋىلىك باغنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا ئەھمىيەت بېرىلدى . مېۋىلىك باغ كۆلىمى 46.7 گېكتارغا يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە 33.3 گېكتاردىن ئارتۇق باغ 21 . «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە ، «ئورمان ئاشلىققا تەڭ كەلمەيدۇ» دەيدىغان سولچىل ئىدىيىنىڭ تەسىرىدە مېۋىلىك دەرەخلەر ۋەيران قىلىۋېتىلدى . 1982 ـ يىلىدىن كېيىن ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىپ ئىگىلىك باشقۇرۇش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى ، بۇنىڭ بىلەن مېۋىلىك دەرەخلەرنىڭ تەرەققىياتى تېزلەشتى . 1984 ـ يىلى ناھىيە بويىچە مېۋىلىك باغ 1004 گېكتارغا يەتكەندى ، 1988 ـ يىلى 2030 گېكتارغا يەتتى . 1994 ـ يىلى ناھىيىلىك پارتكوم مېۋىچىلىكنى زور كۈچ بىلەن تەرەققىي قىلدۇرۇپ ، دېھقان ـ چارۋىچىلارنىڭ ئوتتۇرىچە كىرىمىنى كۆپەيتىش چاقىرىقىنى ئوتتۇرىغا قويۇۋىدى ، ناھىيە بويىچە مېۋىلىك باغ كۆلىمى 3040 گېكتارغا يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە 333 گېكتاردىن ئاشىدىغان باغ 11 ؛ 1999 ـ يىلى ناھىيە بويىچە مېۋىلىك

باغ 3026 گېكتارغا يېتىپ ، تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ 10.9 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى ، بۇنىڭ ئىچىدە كەنت ئاھالىلىرىنىڭ خۇسۇسىي مېۋىلىك باغلىرى 2753 گېكتار ، 20 گېكتاردىن ئاشىدىغان مېۋىلىك باغ 2680 . 2001 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا ناھىيە بويىچە مېۋىلىك باغ كۆلىمى 4500 گېكتارغا يېتىپ ، تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ 15.6 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى .

2 . مېۋە ـ چېۋە

ئۈچتۇرپان ناھىيىسىدىكى ئاساسلىق مېۋىلىك دەرەخلەر ئۈرۈك ، شاپتۇل ، نەشپۈت ، ئالما ، ئۈزۈم ، ياڭاق ، ئانار ، ئەنجۈر ، چىلان ، قارائۈرۈك ، گىلاس ، ئالۇچا ، جىگدە قاتارلىق يەتتە ئاساسلىق بولۇپ ، 20 خىلدىن ئاشىدۇ .

1) ئۈرۈك

ئۈرۈك دەرىخى ئۈچتۇرپان ناھىيىسىدە كەڭ كۆلەمدە ئۈستۈرۈلگەن بولۇپ ، تارقىلىشى تەكشى . 1949ـ يىلى ياپسار ئۈستۈرۈلگەن ئۈرۈك دەرىخى 40 مىڭ 400 تۈپ ، تارقاق تىكىلگىنى 23 مىڭ 500 تۈپ ئىكەن . 1980 ـ يىلى ئۈرۈكلۈك كۆپىيىپ 192 گېكتارغا يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە مېۋە بەرگىنى 125.7 گېكتار ، مېۋىسى 170 تونىنا . 1990 ـ يىلى ئۈرۈكلۈك كۆلىمى 984 گېكتارغا ، ھوسۇلى 16 مىڭ 250 تونىنغا يەتكەندى . 2001 ـ يىلى ئۈرۈكلۈك كۆلىمى 2691 گېكتارغا ، ھوسۇلى 7118 تونىنغا يەتتى . ئۈرۈك ھوسۇلى ئەڭ يۇقىرى بولغان 1989 ـ يىلى 32 مىڭ 500 تونىنغا يەتتى . ئاقىيار يېزىسىدا ئۈرۈكنىڭ خىلى كۆپ ، سۈپىتى ياخشى بولۇپ ، ناھىيە بويىچە داڭقى بار . ئۈرۈكنىڭ تۈرى 20 دىن ئاشىدۇ ، ئاساسلىقى تۆۋەندىكىلەر :

ئاق كىشمىش　دەرەخ تاجىسى يېرىم يېيىلغان بولۇپ ، شاخ ـ يوپۇرماقلىرى بولۇق تۈسىدۇ ، ئۇنىڭ ماسلىشىشچانلىقى كۈچلۈك بولۇپ ، قۇرغاقچىلىققا ، سوغۇققا چىداملىق ، شامالغا قارشى تۇرۇش ئىقتىدارى ئاجىز ، مېۋىسى بەزى يىللىرى كۆپ ، بەزى يىللىرى ئاز بولىدۇ ، مېۋىسى تۈخۈم شەكلىدە بولۇپ ، ئوتتۇرىچە ئېغىرلىقى 0.018 كىلوگرام كېلىدۇ ، مېۋىسى ساغۇچ ئاق ، تۈكلۈك ئەمەس ، شىرنىسى كۆپ ، تەملىك ۋە پۇراقلىق ، مېغىزىمۇ تولۇق ۋە تاتلىق . بۇ ئۈرۈك 4 ـ ئايدا چېچەكلەپ ، 6 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا پىشىدۇ ، ھۆل پېتى يېيىشكىمۇ ، قاق قۇرۇتۇشقىمۇ ، مېغىزىدىن پايدىلىنىشقىمۇ بولىدۇ .

سېرىق كىشمىش　دەرىخى يۇمىلاق ئۆسىدۇ ، ساغلام ، سوغۇققا ، شورغا چىداملىق ، مېۋىسىنىڭ ئوتتۇرىچە ئېغىرلىقى 0.018 كىلوگرام كېلىدۇ ، بىر خىل بولىدۇ ،ئېتى ئاجرايدۇ ، مېۋىسىنىڭ كۆرۈنۈشى ساغۇچ ئاق ، پارقىراق ، تۈكسىز بولىدۇ ، مېۋە ئېتىمۇ ساغۇچ ئاق ، يۇمشاق ، شىرنىلىك كېلىدۇ ، ئۈچكىسىدىن ئاسان ئايرىلىدۇ ، مېغىزى تولۇق ، تاتلىق ۋە پۇراقلىق . 4 ـ ئايدا چېچەكلەپ ، 6 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدىن 7ـ ئاينىڭ باشلىرىغىچە پىشىدۇ ، بۇ ھۆل پېتى يېيىشكە ۋە قاق قۇرۇتۇشقا باب كېلىدىغان ئەلا سورت .

ئاق قۇممەت　دەرەخ شەكلى يۇمىلاقراق ، يېرىم يېيىلغان ، شاخلىرى بولۇق ئۆسىدۇ ، ماسلىشىشچانلىقى كۈچلۈك ، سوغۇققا چىداملىق ، مېۋىسىنىڭ ئوتتۇرىچە ئېغىرلىقى 0.03 كىلوگرام كېلىدۇ ، مېۋە شەكلى ئۇزۇنچاقراق ، پوستى سۈس سېرىق ، قېلىن ۋە پارقىراق كېلىدۇ ، شىرنىسى ئوتتۇراھال ، ئېتى سەل يېرىكرەك ، تەمى ئاچچىق ـ چۈچۈك ، مېغىزى تاتلىق . بۇ ئۈرۈك ھۆل پېتى يېيىشكە ، كونسېرۋا ئىشلەشكە باب كېلىدۇ .

قىزىل قۇممەت　دەرىخى ساغلام ، شاخلىرى قويۇق ئۆسىدۇ ، كۆپ مېۋىلەيدۇ ، مېۋىسى ئۇزۇنچاقراق بولۇپ ، ئۈچكىسى ئاسان ئاجرايدۇ ، رەڭگى سېرىق ، ئېغىرلىقى تەخمىنەن 0.0277 كىلوگرام كېلىدۇ ، پارقىراق ، تۈكسىز بولىدۇ ، ئېتى قېلىن ، يۇمشاق ۋە تاتلىق ، سۈپىتى يۇقىرى ، ئۈچكىسى ئايرىلىدۇ . مېغىزى چوڭ ۋە تاتلىق . بۇ ئۈرۈك ھۆل پېتى يېيىشكە ، قاق قۇرۇتۇشقا باب كېلىدۇ ، خورما قاق قۇرۇتۇش خام ئەشياسى ھېسابلىنىدۇ .

مانتا ئۆرۈك دەرەخ ئېگىزلىكى ئوتتۇراھال بولۇپ ، قۇرغاقچىلىققا ، سوغۇققا چىداملىق . شامالغا ئاجىز ، يىل ئارىلاپ مېۋىلەيدۇ . مېۋىسى چوڭ بولۇپ ، ئېغىرلىقى تەخمىنەن 0.047 كىلوگرام كېلىدۇ ، مېۋىسى يۇمىلاققا مايىل ، پوستى سېرىق ، كۈن تەگكەن تەرىپى قىزغۇچ ، پارقىراق ، ئېتى ساغۇچ ، يۇمشاق ۋە تاتلىق ، شىرنىسى كۆپ ، ئۈچكىسى ئايرىلىدۇ . سۈپىتى ئوتتۇراھال بولۇپ ، قاق قۇرۇتۇشقا باب كېلىدۇ .

ئاق ياغلىقئۆرۈك دەرەخ شەكلى يېرىم يۇمىلاق ، ساغلام ئۆسىدۇ ، مېۋىسى يۇمىلاق ، ئوتتۇرىچە ئېغىرلىقى تەخمىنەن 0.025 كىلوگرام كېلىدۇ ، ئېتى ئاق ، شىرنىلىك ، ئاز تالالىق ۋە يۇمشاق كېلىدۇ ، تەمى ئاچچىق - چۈچۈك ، ئۈچكىسى يېرىم ئايرىلىدۇ ، مېغىزى تاتلىق ، سۈپىتى ياخشى ، 6 - ئاينىڭ 20- كۈنلىرى ئەتراپىدا پىشىدۇ ، ئۇ ھۆل پېتى يېيىشكىمۇ ، قاق قۇرۇتۇشقىمۇ بولىدىغان ئەڭ ياخشى سورت .

كۆكپىشما كىشمىش دەرەخ شاخلىرى يېيىلىپ تۇرىدۇ . مېۋىسى يۇمىلاق ، پوستىنىڭ ئاستى ئاق سېرىق ، سىرتى قىزغۇچ بولىدۇ ، مېۋە ئېتى ئاق ، شىرنىسى كۆپ ، تەمى تاتلىق ، ئۈچكىسى ئايرىلىدۇ ، مېغىزى تاتلىق ، 6 - ئاينىڭ 20 - كۈنلىرى ئەتراپىدا پىشىدۇ ، ھۆل پېتى يېيىشكىمۇ ، قاق قۇرۇتۇشقىمۇ بولىدۇ .

چىلگە ئۆرۈك دەرىخى ساغلام بولۇپ ، كېسەللىك ، ھاشارات زىياندا شلىقىغا تاقابىل تۇرالايدۇ . يىل ئارىلاپ مېۋىلەيدۇ . مېۋىسى ئوتتۇراھالدىن چوڭراق (تەخمىنەن 0.016 كىلوگرام كېلىدۇ) ، مېۋىسى كىچىك تۇخۇم شەكلىدە بولۇپ ، ئىككىلا تەرىپى ئوخشاش ، رەڭگى سۇس سېرىق ، پارقىراق كېلىدۇ . مېۋە ئېتى يۇمشاق ، شىرنىلىك ، پۇرىقى بىرقەدەر كۈچلۈك ، ئۈچكىسى ئايرىلىدۇ ، سۈپىتى ئوتتۇراھالدىن يۇقىرىراق ، 5 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا پىشىدۇ .

ئاق ئۆرۈك دەرەخ ئېگىزلىكى ئوتتۇراھال بولۇپ ، شامالغا بەرداشلىق بېرەلەيدۇ ، مېۋىسى كۆپىنچە دەرەخنىڭ ئۈستى تەرىپىدە بولىدۇ . مېۋىسى ئوتتۇراھالدىن چوڭراق ، يۇمىلاققا مايىل ، ئاق سېرىق كېلىدۇ . تەمى تاتلىق ، سۈپىتى ئوتتۇراھال ، ئۈچكىسى ئايرىلىدۇ ، مېغىزى تاتلىق . 8 - ئاينىڭ باشلىرىدا پىشىدۇ ، ساقلاشقا ، يۆتكەشكە بولىدۇ ، ئۇ كېيىن پىشىدىغان ، ھۆل پېتى يېيىلىدىغان سورت .

ئۇنىڭدىن باشقا يەنە خورما ئۆرۈك ، قىزىل كىشمىش ، قىزىل قاچا ، تېرۋەن ، ناكۇرجالا ، ياۋا كىشمىش ، ئاچچىق ئۆرۈك ۋە تۈكلۈك ئۆرۈك قاتارلىقلار بار .

2) شاپتۇل

شاپتۇل بۇ ناھىيىدىكى ئاساسلىق مېۋىلىك دەرەخلەرنىڭ بىرى ، بۇنىڭ ئىچىدە تۈكلۈك شاپتۇل ئەڭ كەڭ تارقالغان . 1949 - يىلى ياپسار تىكىلگەن شاپتۇل دەرىخى 38 مىڭ 406 تۈپ ، تارقاق تىكىلگەن شاپتۇل 21 مىڭ 240 تۈپ ئىدى . 1980 - يىلى شاپتۇللۇق باغ 107 گېكتارغا ، ھوسۇلى 119 توننىغا يەتتى . 1994- يىلىدىن باشلاپ شاپتۇل دەرىخىنىڭ سورتى يېڭىلاندى ، شاپتۇللۇق كۆلىمى ئازايدى . 1999 - يىلى شاپتۇللۇق كۆلىمى 1994 - يىلىدىكى 340 گېكتاردىن 30 گېكتارغا ئازايدى ، ھوسۇلى 10 توننىدىن ئاشتى . 1986- يىلى ھوسۇلى ئەڭ كۆپ بولۇپ ، 11 مىڭ 970 توننىغا يەتتى . ئەسلىدە تىكىلگەن شاپتۇللارنىڭ يەتتە ئاساسلىق سورتى بار ، ئۇلارنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكى شۇكى ، سوغۇققا ، قۇرغاقچىلىققا چىداملىق ، ئۆمرى ئۇزۇن ، مېۋىسىنىڭ شېكەر مىقدارى يۇقىرى ، ئوزۇقلۇق تەركىبى مول ، تەمى تاتلىق ھەم پۇراقلىق .

سېرىق ئەششاپتۇل دەرىخى ساغلام بولۇپ ، يېيىلىپ ئۆسىدۇ . مېۋىسىنىڭ شەكلى يۇمىلاق ، پوستى سېرىق ، بىرئاز تۈكلۈك بولىدۇ ، ئېتى ساغۇچ ، تاتلىق بولىدۇ ، تۆت ~ بەشىنىڭ ئېغىرلىقى 0.5 كىلوگرام كېلىدۇ ، 9 - ئاينىڭ ئاخىرىدا پىشىدۇ ، ساقلاشقا چىدايدۇ .

مېغىزى تاتلىق شاپتۇل دەرىخى ساغلام بولۇپ ، سوغۇققا چىداملىق ، قۇرغاقچىلىققا چىداش ئىقتىدارى ئاجىزراق . مېۋىسىنىڭ پوستى ساغۇچ ، تۈكلۈك ، تۇمشۇقى بىرئاز ئويمان كېلىدۇ ، ئېتى كۆكۈش بولۇپ ، شىرنىسى ئوتتۇراھال ، ئاچچىق - چۈچۈك ، پۇراقلىق ، ئۈچكىسى ئايرىلىدۇ ، مېغىزى تاتلىق بولۇپ

يېيىشكە بولىدۇ ، سۈپىتى يۇقىرى ، 9 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا پىشىدۇ .

ئەنجۇر شاپتۇل　دەرەخ ئېگىزلىكى ئوتتۇراھال بولۇپ ، تىك ئۆسىدۇ . مېۋىسىنىڭ شەكلى يۇمىلاق ، پوستى سۈس سېرىق ، قىزغۇچلىرىمۇ بار ؛ ئېتى ئاق يۇمشاق ، 8 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا پىشىدۇ ، ھوسۇلى تۆۋەن .

ئاق شاپتۇل　دەرەخ ئېگىزلىكى ئوتتۇراھال ، تىك ئۆسىدۇ . مېۋىسىنىڭ شەكلى يۇمىلاق ، پوستى ئاق ، ئېتى ئاق ، شىرنىلىك ، ئۇچكىسى ئايرىلىدۇ ، سۈپىتى خېلى ياخشى ، تەخمىنەن 15 دانىسى 0.5 كىلوگرام كېلىدۇ . 9 ـ ئايدا پىشىدۇ .

سەپەر شاپتۇلى　دەرەخ ئېگىزلىكى ئوتتۇراھال ، تىك ئۆسىدۇ . مېۋىسى سېرىق ، تۈكلۈك بولىدۇ ، شىرنىسى ئاز ، ئۇچكىسى ئايرىلىدۇ . كۆپ ھوسۇل بېرىدۇ ، ساقلاشقا ، يۆتكەشكە چىدايدۇ ، قاق قۇرۇتۇشقا مۇڭاپىق كېلىدۇ .

قىزىل شاپتۇل　دەرىخى تىك ئۆسىدۇ ، مېۋىسى يۇمىلاق ياكى يۇمىلاقراق ، تەخمىنەن سەككىزى 0.5 كىلوگرام كېلىدۇ . مېۋە پوستى قىزىل ، تۈكسىز . ئېتى سېرىق ، تاتلىق ، شىرنىلىك .

3) ئالما

ئالما سورتى قىشلىق ، يازلىق دەپ ئايرىلىدۇ . يازلىقىنىڭ كۆپىنچىسى يەرلىك سورت (يەرلىك ئالمىمۇ دېيىلىدۇ) . يەرلىك ئالما ئادەتتە كىچىكرەك بولۇپ ، تەمى تاتلىق ، بالدۇر پىشىدۇ ، مېۋىسىنىڭ كۆرۈنۈشى كۆكۈش ، ئېتى ئاق ، ئۇنى ساقلاش تەس . قىشلىق ئالمىنىڭ كۆزلۈك ئالما قاتارلىق سورتلىرى يەرلىك سورت بولۇپ ، دانىسىنىڭ ئوتتۇرىچە ئېغىرلىقى 77 گرام كېلىدۇ ، مېۋىسىنىڭ سىرتقى كۆرۈنۈشى ئوچۇق قىزىل ، ئېتى قىزغۇچ ئاق ؛ مېۋە ئېتى چۈرۈك ، پۇراقلىق ، شىرنىلىك ، ئاچچىق ـ چۈچۈك بولۇپ ، ئاشقازانىنى ياخشىلاش ، نەپەسنى تىنچلاندۇرۇش قاتارلىق ساغلاملىقنى ساقلاش رولى بار . 9 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدا پىشىدۇ ، ساقلاشقا بولىدۇ . 1949 ـ يىلى ناھىيە بويىچە ياپسا ئۆستۈرۈلگەن ئالما دەرىخى 12 مىڭ 427 تۈپ ، تارقاق ئۆستۈرۈلگىنى 9349 تۈپ ئىكەن . 1959 ـ يىلى ياپسا ئۆستۈرۈلگەن ئالما دەرىخى 41 مىڭ 197 تۈپكە ، تارقاق ئۆستۈرۈلگىنى 19 مىڭ 822 تۈپكە يەتتى . 1965 ـ يىلى شەنشىدىكى ژۇگۈڭدىن دۆلەت نۇرى ، كۆك ئالما ، سېرىق مارشال ، قىزىل ئالما قاتارلىق سورتلار كىرگۈزۈلدى ، بۇ سورتلارنىڭ سۈپىتى يەرلىك سورتلارنىڭكىدىن يۇقىرى بولغاچقا ، خېلى زور دەرىجىدە كۆپەيتىلدى . 80 ـ يىللاردىن كېيىن يەنە داۋاملىق شەندۇڭدىن ئەلا سورتلار كىرگۈزۈلۈپ ، ياپسا ئۆستۈرۈلدى . 1980 ـ يىلى ناھىيە بويىچە ئالمىلىق 169 گېكتارغا ، يىللىق ھوسۇلى 96 توننىغا يەتكەندى . 2001 ـ يىلىغا كەلگەندە ناھىيە بويىچە ئالما كۆلىمى 641 گېكتارغا ، ھوسۇلى 4316 توننىغا يەتتى . ئالما ھوسۇلى ئەڭ يۇقىرى بولغان 1986 ـ يىلى 9085 توننىغا يەتتى .

4) ياڭاق

ياڭاق بۇ ناھىيىدە خېلى كۆپ يېتىشتۇرۇلگەن بولۇپ ، ئاساسلىقى يېڭىئاۋات ، ياركۆۋرۈك ، ئاقيار يېزىلىرىغا تارقالغان ، ئەلا سورتلىرىدىن قەغەز ياڭاق ، ئوچۇق مېغىز ياڭاق ، تاش ياڭاقتىن ئىبارەت ئۈچ خىلى بار . 1949 ـ يىلى ناھىيە بويىچە ياپسا ئۆستۈرۈلگەن ياڭاق دەرىخى 1570 تۈپ ، تارقاق ئۆستۈرۈلگىنى 1599 تۈپ ئىكەن . 1959 ـ يىلى ياپسا ئۆستۈرۈلگەن ياڭاق 3908 تۈپكە ، كۆلىمى 42.5 گېكتارغا ، تارقاق ئۆستۈرۈلگىنى 2841 تۈپكە ، ھوسۇلى 34 توننىغا يەتتى . 1983 ـ يىلى ياپسا ياڭاقلىق 68.6 گېكتارغا ، پارچە ـ پۇرات يەرلەردە ئۆستۈرۈلگەن ياڭاق دەرىخى 61 مىڭ 216 تۈپكە يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە مېۋە بەرگىنى 25 مىڭ 725 تۈپ بولۇپ ، ھوسۇلى 97.67 توننىغا يەتتى . 2001 ـ يىلى ناھىيە بويىچە ياڭاقلىق 314.3 گېكتارغا ، ھوسۇلى 270 توننىغا يەتتى .

5) نەشپۈت

نەشپۈت ئۆستۈرۈش پۈتۈن ناھىيىدە ئومۇملاشقان ، يەرلىك سورتى «جۇجۇلە» قاتارلىقلاردىن ئىبارەت . 1980 ـ يىلىدىن كېيىن داۋاملىق كورلا نەشپۈتى ، بالى نەشپۈتى ، تاغشەن نەشپۈتى ، يالى نەشپۈتى ، خۇالى نەشپۈتى قاتارلىقلار كەلتۈرۈلدى . 1949 ـ يىلى يايسا تىكىلگەن نەشپۈت 131 تۈپ (بۇنىڭ ئىچىدە نەشپۈت 87 تۈپ) ، تارقاق ئۆستۈرۈلگىنى 169 (نەشپۈت 141) تۈپ ئىكەن . 1959 ـ يىلى يايسا ئۆستۈرۈلگەن نەشپۈت دەرىخى 675 تۈپ (بۇنىڭ ئىچىدە نەشپۈت 525 تۈپ) كە يەتتى . 1980 ـ يىلى نەشپۈتلۈك كۆلىمى 25 گېكتارغا ، ھوسۇلى 10 مىڭ تونناغا يەتكەندى ، 1999 ـ يىلى نەشپۈتلۈك كۆلىمى 572 گېكتارغا ، ھوسۇلى 3440 تونناغا يەتتى . 2001 ـ يىلى نەشپۈتلۈك كۆلىمى 611 گېكتارغا ، ھوسۇلى 3875 تونناغا يەتتى . نەشپۈت ھوسۇلى ئالماڭ يۈقىرى بولغان 1990 ـ يىلى 7815 تونناغا يەتتى .

6) ئۈزۈم

ئۈزۈم بۇ ناھىيىدە بىرقەدەر كەڭ ئۆستۈرۈلگەن مېۋىلىك دەرەخلەرنىڭ بىرى ، يېزىلاردا ھويلا ـ ئارامىلاردا ئۈزۈم ئۆستۈرگەنلەر % 90 تىن ئاشىدۇ ، بازار ئاھالىلىرى ئىچىدە ئۈزۈم ئۆستۈرگەنلەر % 30 ~ % 40كە يېتىدۇ ، مەۋرىي كەنت تۈرۈشلۇق جايلارنىڭ ھەممىسىدە ئۈزۈم ئۆستۈرۈلىدۇ . ھويلا ـ ئارامىلاردىكى ئۈزۈم باراڭلىرى لاپاس شەكلىدە بولۇپ ، قوشۇمچە ئاپتاپنى توسۇش ، مۇھىتنى گۈزەللەشتۈرۈش ، ھاۋانى ساپلاشتۈرۈش قاتارلىق كۆپ خىل ئىقتىدارغا ئىگە . ئۈزۈمنىڭ كۆك ئۈزۈم ، ساي ئۈزۈم ، قىزىل سايۋا ، مۇناقى ، قارا ئۈزۈم ، ئات باغرى ئۈزۈم قاتارلىق 10 نەچچە خىل سورتى بار . ساي ئۈزۈمنىڭ ساپىقى چىڭ بولۇپ ، ساپاق ئېغىرلىقى تەخمىنەن 480 گرام كېلىدۇ ، مېۋىسىنىڭ پوستى ساغۇچ يېشىل بولۇپ ، ئازراق قىزىرىدۇ ، پوستى نېپىز ، تاتلىق بولىدۇ ، كۆپ ھوسۇل بېرىدۇ . ساقلاش ، يۆتكەشكە چىداملىق . كۆك ئۈزۈمنىڭ پوستى نېپىز ، ساپىقى چىڭ ، دانىسى ئاز ، شىرنىسى كۆپ ، تەمى تاتلىق ، بالدۇر پىشىدۇ . ئات باغرى ئۈزۈمنىڭ ساپىقى بوش ، دانىسى يوغان ، شىرنىسى كۆپ ، تەمى تاتلىق . مۇناقى ئۈزۈمنىڭ دانىسى توخۇ پۇرۇكىگە ئوخشاپ كېتىدۇ ، پوستى قىزغۇچ بىنەپشە ، تەمى تاتلىق ، سۇپىتى يۇقىرى بولۇپ ، ساقلاشقا چىداملىق ، بۇ ناھىيە بويىچە ئالماڭ ياخشى سورت ھېسابلىنىدۇ . يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئۇرۇقسىز ئاق ئۈزۈم ، كانتا ھەرە ئۈزۈم ، ئاق مەرۋايىت ئۈزۈم قاتارلىقلار كەلتۈرۈلدى .

1949 ـ يىلى بۇ ناھىيىدە يايسا يېتىشتۈرۈلگەن ئۈزۈم تېلى 16 مىڭ 818 تۈپ ، تارقاق ئۆستۈرۈلگىنى 10 مىڭ 624 تۈپ ئىكەن . 1959 ـ يىلى يايسا ئۆستۈرۈلگىنى 50 مىڭ 285 تۈپكە ، تارقاق ئۆستۈرۈلگىنى 16 مىڭ 216 تۈپكە يەتتى . 1980 ـ يىلى ئۈزۈملۈك 61 گېكتارغا ، ئومۇمىي ھوسۇلى 262 تونناغا ، 1999ـ يىلى يايسا ئۈزۈملۈك 315 گېكتارغا ، ھوسۇلى 4954 تونناغا يەتتى . 2001 ـ يىلى يايسا ئۈزۈملۈك 477 گېكتارغا ، ھوسۇلى 5049 تونناغا يەتتى . ئۈزۈم ھوسۇلى ئالماڭ يۈقىرى بولغان 1991 ـ يىلى 18 مىڭ 940 تونناغا يەتتى .

7) باشقىلار

قارا ئۈرۈك ، ئانار ، گىلاس ، ئالۇچا ، چىلان ، ئەنجۈر ، بادام ، پىندىق ياڭاق قاتارلىقلار پارچە ـ پۈرات يەرلەردە ئۆستۈرۈلىدۇ . 1949 ـ يىلى قارىئۈرۈك 711 تۈپ ، گىلاس 513 تۈپ ، چىلان 43 تۈپ ، ئالۇچا 55 تۈپ ، ئانار 13 تۈپ ، ئەنجۈر ئىككى تۈپ ئىكەن . 1959 ـ يىلى قارىئۈرۈك 2806 تۈپكە ، گىلاس 1884 تۈپكە ، ئالۇچا 75 تۈپكە يەتتى . 1980 ـ يىلى باشقا مېۋىلىك دەرەخلەرنىڭ كۆلىمى 172 گېكتارغا ، ھوسۇلى 133 تونناغا يەتتى . 1999 ـ يىلى باشقا مېۋىلىك دەرەخلەرنىڭ يايسا ئۆستۈرۈلگەن كۆلىمى 28 گېكتارغا ، ھوسۇلى 448 تونناغا يەتتى . 2001 ـ يىلى باشقا مېۋىلەرنىڭ يايسا ئۆستۈرۈلگەن كۆلىمى 45 گېكتارغا ، ھوسۇلى 480 تونناغا يەتتى . باشقا مېۋىلەرنىڭ ھوسۇلى ئالماڭ يۈقىرى بولغان 1989 ـ يىلى 345 تونناغا يەتتى .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسى بويىچە 1949 ~ 2001 - يىلىغىچە بولغان مەزگىلدىكى مېۋىلىك دەرەخ كۆلىمى ۋە ھوسۇلى

جەدۋەل : 4 — 4

يىللار	مېۋىلىك باغ كۆلىمى (گېكتار)	مېۋە - چېۋە ھوسۇلى (تونا)	ئالما		نەشپۈت		ئۈزۈم		شاپتۇل		ئۆرۈك		باشقىلار	
			ھوسۇلى (تونا)	كۆلىمى (گېكتار)	ھوسۇلى (تونا)	كۆلىمى (گېكتار)	ھوسۇلى (تونا)	كۆلىمى (گېكتار)	ھوسۇلى (تونا)	كۆلىمى (گېكتار)	ھوسۇلى (تونا)	كۆلىمى (گېكتار)	ھوسۇلى (تونا)	كۆلىمى (گېكتار)
1949	220	82.22	20.8		0.85		20.7		19.1		20.1		0.67	
1950	213.33	100.77	30.6		0.95		26.1		20.7		21.6		0.82	
1951	220	120.24	30.1		0.9		26.1		30.7		30.1		2.34	
1952	266.67	109	30.8		0.95		20.8		25.5		29.85		1.1	
1953	286.67	111.35	25.7		0.9		32.4		16.6		34.6		1.15	
1954	306.67	116.9	31		0.95		20.6		21.1		36.1		7.15	
1955	313.33	137	29.8		0.9		31.6		30.9		40.5		3.3	
1956	306.67	118	27.5		0.75		20.7		27.2		36.6		5.25	
1957	446.67	172	36.7		1.05		31.1		36.6		61.7		4.85	
1958	406.67	145	31.2		0.9		20.7		31.1		52.2		8.9	
1959	400	131	28.7		1.1		24.8		25.5		47.2		3.7	
1960	306.67	104	24.1		0.8		17.6		20.1		37.7		4.5	
1961	333.33	101	22.1		0.85		16.1		21.1		37.1		3.75	
1962	366.67	144	28.5		1.1		33.4		25.5		50.6		4.9	
1963	420	196	31.3		1.25		32.3		36.3		85.5		9.35	
1964	406.67	167	32.8		0.95		27.8		14.8		87.3		3.35	
1965	533.3	278.6	23.2		0.5		58.3		61.6		122.8		12.7	
1966	473.33	194.9	17.4		1.1		35.8		36.8		93.7		10.1	
1967	346.67	158.2	16.8		1.2		34.7		36.2		65.9		3.4	
1968	346.67	151.9	17.8		0.8		30.3		36.9		63.4		2.75	
1969	446.67	680.7	11.3		0.5		53.9		33.5		65.7		3.17	
1970	540	235.9	19.6		0.6		54.9		70.9		87.4		2.5	
1971	580	295.7	14.5		1.1		39.6		166		71.3		3.17	
1972	653.33	365.8	32.5		2.1		98.5		166		54.9		11.8	
1973	633.33	339	31.2		1.1		28.6		69.3		181.5		27.3	

19.6		62.4		106.6		108.3		1.7		26.9		325.5	380	1974
7.9		115.7		10.4		51.7		1.2		26.1		213	513	1975
1.71		108.9		22		90.9		1.1		55.2		280	553	1976
18.9		80		71		82.3		0.7		75.1		328	447	1977
116	29	172	197	110	112	223	69	7	20	31	68	659	495	1978
5	50	99	193	107	111	212	80	2	44	62	126	487	604	1979
133	172	170	192	119	107	262	61	10	25	96	169	790	726	1980
28	66	475	326	106	66	219	53	9	46	134	112	971	669	1981
38	70	364	185	106	183	273	155	24	39	200	168	1005	800	1982
39	121	352	234	106	161	314	114	24	44	205	67	1040	741	1983
95	159	1919	328	1016	197	648	129	111	45	685	146	4474	1004	1984
178	214	2266	498	1088	273	713	172	240	73	868	210	5353	1440	1985
1400	213	28245	711	11970	306	12195	232	1320	88	9085	263	64215	1813	1986
1065	215	25090	735	470	319	9280	251	1330	97	3145	320	40380	1937	1987
2915	215	30000	763	4275	328	8810	260	4510	106	7310	358	57820	2030	1988
3425	257	32500	935	1245	297	9145	239	5445	120	7910	391	59670	2239	1989
2745	331	16250	984	620	318	13185	248	7815	159	8985	445	49600	2485	1990
2545	333	24450	1024	120	319	18940	258	6450	161	7250	452	59755	2547	1991
512	340	5087	1040	18	320	4195	270	1318	160	1520	470	12650	2600	1992
520	360	5120	1115	12	295	4287	275	1418	171	1546	478	12903	2694	1993
648	80	4614	1240	44	340	4491	290	1574	540	1726	550	13097	3040	1994
683	9	4987	1320	40	320	4586	294	1684	541	1831	553	13811	3037	1995
421	10	5112	1340	10	120	5247	296	1810	542	1921	556	14521	2864	1996
430	11	5306	1382	10	121	4614	300	2315	551	2340	574	15015	2939	1997
440	13	6781	1426	10	111	4944	306	3415	561	3440	592	19030	3009	1998
448	28	6868	1483	10	60	4954	315	3440	572	3460	598	19180	3026	1999
465	45	6936	2318	11	35	5108	415	3616	586	3860	607	19996	4006	2000
480	45	7118	2691	18	35	5049	477	3875	611	4316	641	20856	4500	2001

3. ئىشلەپچىقىرىش ماھارىتى

1) كۆچەت يېتىشتۇرۇش

ئۇلاق ئاستىدىن كۆپەيتىش بۇنىڭ يىلتىزنى بۆلۈپ شاخلىتىش، تېرىش، تۆپلىتىش، قەلەمچە قىلىپ تىكىش ۋە نوتا باستۇرۇشتىن ئىبارەت بەش خىل ئۇسۇلى بار. يىلتىزنى بۆلۈپ شاخلىتىپ كۆپەيتىش نەشپۈت، ئالما ۋە كىچىك چىلانغا قوللىنىلىدۇ. ئۇلاق ئاستىدىن كۆپەيتىشتە، نەشپۈتتە ئاچچىق ياۋا ئامۇت، ئالمىدا كۆزلۈك ئالما بولۇشى لازىم. 4 ـ ئاينىڭ باشلىرىدا شاخ نوتىسى كولاپ ئېلىنىپ كۆچەتلىككە كۆچۈرۈلىدۇ، ئىككى يىلدىن كېيىن ئۆلىنىدۇ. تېرىپ كۆپەيتىش ئۇسۇلى ئۈرۈك، شاپتۇل، نەشپۈت، ئالما، ياڭاق، ئالۇچىغا قوللىنىلىدۇ. قەلەمچە تىكىپ ۋە نوتا باستۇرۇپ كۆپەيتىش ئۇسۇلى ئانار، ئۈزۈم، ئەنجۈر قاتارلىقلارغا قوللىنىلىدۇ. تۆپلىتىپ كۆپەيتىش ئۇسۇلى ئانار، گىلاس قاتارلىقلارغا قوللىنىلىدۇ.

ئۇلاپ كۆپەيتىش ئۇلاش ۋاقتى 4 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنلىرى ئەتراپىدا بولىدۇ، قىشلىق پۇتىغاندا قالدۇرۇپ قويۇلغان قىپچىدىن پايدىلىنىلىپ ئۇلىنىدۇ؛ يازدا 6 ـ ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا ئۇلىنىدۇ، شۇ يىلدىكى يېڭى نوتا قىپچاقلىنىدۇ؛ كۈزدە 9 ـ ئاينىڭ باشلىرىدا ئۇلىنىدۇ، ئۇلانغاندىن كېيىن ئۇلاق شاخلىرى پۇتالمايدۇ، كېيىنكى يىلى ئەتىيازدا بىخ سۈرۈشتىن ئىلگىرى پۇتىلىدۇ. باغۋەنلەر كۆپىنچە يازدا ئۇلاشقا ئادەتلەنگەن. ئۇلاش ئۇسۇلى پىچەك ئۇلاق، بىخ ئۇلاق ۋە قوۋزاق ئۇلاق قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. باغۋەنلەر پىچەك ئۇلاققا ئادەتلەنگەن.

2) پەرۋىش

قۇر ئارىلىقى باغۋەنلەرنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك تەجرىبىسىنىڭ نەتىجىسى: نەشپۈت تىكىشتە تۈپ ـ قۇر ئارىلىقى 7～6×6～5 مېتىر بولسا ئەڭ ياخشى، ئۈرۈكنىڭ 7～5×6～4 مېتىر بولسا ئەڭ ياخشى، شاپتۇلنىڭ 6～3×3～2 مېتىر بولسا ئەڭ ياخشى، ئالمىنىڭ 7×8 بولسا ئەڭ ياخشى، ياڭاقنىڭ 10×10 بولسا ئەڭ ياخشى، ئانارنىڭ 3×3 بولسا ئەڭ ياخشى بولىدىغانلىقىنى ئىسپاتلىدى.

سورتلارنى ماسلاشتۇرۇش باغلارنىڭ كۆپىنچىسىگە دەرەخلەر ئارىلاش تىكىلگەن. نەشپۈتلۈك، ئۈرۈكلۈك باغلارغا شاپتۇل تىكىلىپ، شاپتۇلنىڭ دەسلەپكى ئۇنۇمى ئارقىلىق نەشپۈت، ئۈرۈكلەرنىڭ كېيىن ئۇنۇم بېرىش ئاجىزلىقى تولدۇرۇلىدۇ، نەشپۈت، ئۈرۈكلەر بۆلۈق مېۋە بېرىش مەزگىلىگە كىرگەندىن كېيىن شاپتۇل تەدرىجىي كېسىۋېتىلىدۇ. بۆلۈق مېۋە بېرىش مەزگىلىدىكى ئالمىلىق باغقا ئاز مىقداردا يازلىق ئالما ۋە قىزىل ئەتلىك ئالما ئارىلاش تىكىلىدۇ. بۆلۈق مېۋە بېرىش مەزگىلىدىكى نەشپۈتلۈك باغدا نەشپۈت ئاساسلىق تىكىلىدىغان سورت قىلىنىدۇ، ئۇ ئومۇمىي دەرەخنىڭ 90 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ، ئۇنىڭدىن باشقا ئاز مىقداردا جۇجۇلە ۋە سىبىرىق چۇچۇمەل ئامۇت تىكىلىدۇ. 80 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا يېڭىدىن يېتىشتۇرۇلگەن نەشپۈتلۈك باغلارغا كۆپىنچە تاڭشەن نەشپۈتى ۋە سوقمچاق نەشپۈت ئارىلاشتۇرۇپ تىكىلدى، ئۇنىڭ نىسبىتى تۆتتىن بىر بولدى. ئۈرۈكلۈك باغلاردا ئاق ياغلىق ئۈرۈك، سىبىرىق ياغلىق ئۈرۈك، مانتا ئۈرۈك ئاساسلىق سورت قىلىنىپ، ئاز مىقداردىكى باشقا تۈكلۈك ئۈرۈكلەر ئارىلاشتۇرۇپ تىكىلدى.

پۇتاش 1962 ـ يىلىدىن ئىلگىرى مېۋىلىك دەرەخ يېتىشتۇرۇش ماھارىتى قالاق ئىدى. باغۋەنلەر شاخلارنى پۇتاش، رەتلەش، مېۋىلىرىنى شالاڭلىتىشنى بىلمەيتتى. 1963 ـ يىلىدىن كېيىن ناھىيىلىك ئۈرۈقچىلىق مەيدانى، دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكىتى مېۋىلىك دەرەخلەرنى پۇتاش تېخنىكىسىنى كېڭەيتىشكە باشلىدى، ئالدى بىلەن كوللېكتىپ ئىلكىدىكى باغلاردا ئۈلگە كۆرسەتتى. 80 ـ يىللارنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە كۆپ قىسىم باغۋەنلەر پۇتاش تېخنىكىسىنى ئاڭلىق ئۆگىنىشكە باشلىدى، شۇنىڭ بىلەن كونىراپ قالغان باغلار تەدرىجىي يېڭىلاندى.

تۆپراق پەرۋىشى ناھىيىلىك ئۈرۈقچىلىق مەيدانى، توققۇز بۇلاق باغچىسىنىڭ مېۋىلىك بېغىدا

تېرىقچىلىق تۈجۈپىلەپ قىلىندى ، ئوغۇتلاشقا ئەھمىيەت بېرىلدى . يېڭىدىن بەرپا قىلىنغان باغلاردىكى كۆچەتلەرنىڭ ئارىسىغا قوغۇن - تاۋۇز ، كۆكتات ۋە بېدە قاتارلىقلار تېرىلدى . يېزا - كەنتلەردىكى كوللېكتىپ ئىلكىدىكى باغلار ھۆددە بېرىلىشتىن ئىلگىرى پەرۋىش قوپال ئىدى ، ئوتلىرى ئوتالمايتتى ، توپىسى يۇمشىتىلمايتتى ، ئاساسىي جەھەتتىن ئوغۇتلانمايتتى . 1982 - يىلى ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىپ ئىگىلىك باشقۇرۇش تۈزۈمى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن ھۆددە ئالغان باغۋەنلەر ئاغدۇرۇش ۋە ئوغۇتلاشقا ئەھمىيەت بېرىشكە باشلىدى ، بىر قىسىم كوللېكتىپ ئىلكىدىكى باغلار ۋە دېھقانلارنىڭ قالدۇرۇق باغلىرى ئاغدۇرۇلمىدى ، پەقەت سۇغىرىشقىلا ئەھمىيەت بېرىلدى .

مېۋىلىك دەرەخلەردىكى كېسەللىك ، ھاشارات زىيانداشلىقىنىڭ ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش ئەھۋالى

جەدۋەل : 4 — 5

فېنولوگىيىلىك مەزگىلى	ۋاقتى	ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش ئوبيېكتى	ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش تەدبىرى	ئىزاھ
ئۇخلاش مەزگىلى	11 - ئاينىڭ باشلىرى	باھار موچى قۇرتىنىڭ قىشتىن ئۆتكەن قورچىقى	چوڭقۇر ئاغدۇرۇش ، توڭ ئوسا قىلىش	
	11 - ئاينىڭ ئاخىرىدىن 3 - ئاينىڭ ئوتتۇرىسىغىچە	ئالما ئۇرۇق قۇرتى ، كىچىك نەشپۈت مېغىز قۇرۇتى ، قىزىل ئۆمۈچۈك	كۆتۈرۈلۈپ قالغان قوۋزاقنى قىرىۋېتىش ، كېسەل تەگكەن شاخنى كېسىۋېتىش ، چۈشكەن يوپۇرماقلارنى تازىلاش	قوۋزاق ئاستىغا تەسىر يەتكۈزۈشكە بولمايدۇ
بىخ سۇرۇش مەزگىلى	3 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى	ئالما ئۇرۇق قۇرتى ، كىچىك نەشپۈت مېغىز قۇرتى ، قىزىل ئۆمۈچۈك	سامان خالتا ياكى كىگىز شەكلىدىكى چىگە خالتا چىگىپ قويۇش	4 - ئاينىڭ باشلىرىدا يىغىپ كۆيدۈرۈلىدۇ
	4 - ئاينىڭ 1 - كۈنى	شارسىمان قاسراقلىق قوڭغۇز ، چىرىش كېسىلى ، نەشپۈت قوڭۇر داغ كېسىلى	5 گرادۇسلۇق ھاك - گۈڭگۈرت بىرىكمىسى ياكى 1500 ھەسسىلىك «150P» سۇيۇقلۇقى پۈركۈش	
بىخنىڭ كۆپىيىش مەزگىلى	4 - ئاينىڭ 5 - كۈنى	ئۆرۈك ، شاپتۇل كۆك پىتى ، شارسىمان قاسراقلىق قوڭغۇز	80 % لىك ددۋنىڭ 1000 ھەسسىلىك سۇيۇقلۇقىنى چېچىش	
	4 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى	ئۆرۈك ، شاپتۇل كۆك پىتى ، كىچىك نەشپۈت مېغىز قۇرتى ، شارسىمان قاسراقلىق قوڭغۇز	50 % لىك ئازودىرونىنىڭ 3000 ھەسسىلىك سۇيۇقلۇقىنى چېچىش	شېكەر شەربىتى بىلەن ئالداپ ئۆلتۈرۈلىدۇ
چېچىكى چۈشۈش مەزگىلى	4 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى	ئۆرۈك ، شاپتۇل كۆك پىتى ، كىچىك نەشپۈت مېغىز قۇرتى ، شارسىمان قاسراقلىق قوڭغۇز	50 % لىك ئازودىرونىنىڭ 3000 ھەسسىلىك سۇيۇقلۇقىنى چېچىش	شېكەر شەربىتى بىلەن ئالداپ ئۆلتۈرۈلىدۇ
	4 - ئاينىڭ 20 - كۈنى	ئالما ، نەشپۈت قىزىل ئۆمۈچۈكى	20 % لىك ئۈچ خلورلۇق بېنزىننى چېچىش	
	4 - ئاينىڭ ئاخىرى	باھار موچى قۇرتى ، كۆك يوپۇرماق تومۇزغىسى	10 % لىك خلورلۇق سىئان ئىنولىنىنىڭ 3000 ھەسسىلىك سۇيۇقلۇقىنى چېچىش	چىراغ نۇرى بىلەن ئالداپ ئۆلتۈرۈلىدۇ

غورا مەزگىلى	5 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى	ئالما ، نەشپۈت كىچىك مېغىز قۇرتى	50 % لىك ۋالېكسوننىڭ 1000 ھەسسىلىك سۈيۈقلۇقىنى چېچىش	
	5 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى	كۆك پىت ، نەشپۈت كىچىك مېغىز قۇرتى	قۇرت ئۆلتۈرىدىغان ئىنولىن تۈردىكى دورىلارنىڭ 3000 ھەسسىلىك سۈيۈقلۇقىنى چېچىش	
مېۋىسىنىڭ چوڭىيىش مەزگىلى	7 ـ ئاينىڭ باشلىرى	ئالما ئۇرۇق قۇرتى ، قىزىل ئۆمۈچۈك	2.5 % لىك سېسىق سىئانلىق ئىنولىن سۈيۈقلۇقى ياكى 20 % لىك خلورلۇق بېنزىنىڭ 1000 ھەسسىلىك سۈيۈقلۇقىنى چېچىش	ئارىلاشتۇرۇپ ئىشلىتىشكە بولىدۇ
	7 ـ ئاينىڭ ئاخىرى	چىرىش كېسىلى ، قوڭۇر داغ كېسىلى ، ئاق تۇزان كېسىلى	180 ھەسسىلىك بوردو سۈيۈقلۇقى ياكى 50 % لىكتىن كۆپىنىڭ 500 ـ 800 ھەسسىلىك سۈيۈقلۇقىنى چېچىش	
پىشىش مەزگىلى	8 ـ ئاينىڭ باشلىرى	ئالما ئۇرۇق قۇرتى ، قىزىل ئۆمۈچۈك	90 % لىك خلورفوسنىڭ 1000 ھەسسىلىك سۈيۈقلۇقى ، 20 % لىك خلورلۇق بېنزىنىڭ 1000 ھەسسىلىك سۈيۈقلۇقىنى چېچىش	
	10 ـ ئاينىڭ باشلىرى	كۆچەتلىكتىكى كۆك يوپۇرماق تومۇزغىسى	80 % لىك ددۋنىڭ 1000 ھەسسىلىك سۈيۈقلۇقىنى چېچىش	
	10 ـ ئاينىڭ ئاخىرى	قىزىل ئۆمۈچۈك ، ئالما ئۇرۇق قۇرتى ، نەشپۈت كىچىك مېغىز قۇرتى	سامان خالتا ، لاتا خالتا شەكىللىك كېۋەز چېچىكى پومىلاقلىمىسىنى چىگىپ قويۇش	10 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدا يىغىپ كۆيدۈرۈۋېتىلىدۇ

4 . تۆۋەن ھوسۇللۇق مېۋىلىك باغلارنى ئۆزگەرتىش

1985 ـ يىلى ناھىيىلىك پارتكوم ، خەلق ھۆكۈمىتى تۆۋەن ھوسۇلۇق مېۋىلىك باغلارنى ئۆزگەرتىش خىزمىتىنى چىڭ تۇتتى . شۇ يىلى ئاقيار يېزىسىدىكى 3.27 گېكتار ئالمىلىق باغ تاللىنىپ سىناق قىلىنغاندا ئۈنۈمى كۆرۈنەرلىك بولدى ، كېيىن يىلدىن ـ يىلغا كېڭەيتىلدى . 1986 ـ يىلى ئۆزگەرتىلگەن تۆۋەن ھوسۇللۇق مېۋىلىك باغ كۆلىمى 266.67 گېكتارغا يەتتى . 1990 ـ يىلى 33.33 گېكتار تۆۋەن ھوسۇللۇق مېۋىلىك باغ ئۆزگەرتىلدى . 1999 ـ يىلى ئۆزگەرتىلگەن تۆۋەن ھوسۇللۇق مېۋىلىك باغ 453.13 گېكتارغا يەتتى . 1985 ~ 1999 ـ يىلىغىچە ئۆزگەرتىلگەن تۆۋەن ھوسۇللۇق مېۋىلىك باغ 2223.75 گېكتارغا يېتىپ ، يىلىغا 148.25 گېكتاردىن توغرا كەلدى . 1999 ـ يىلى ئۆزگەرتىلگەن تۆۋەن ھوسۇللۇق مېۋىلىك باغ ئەڭ كۆپ بولغان يىل بولۇپ ، 453.13 گېكتارغا يەتتى . 2000 ـ ، 2001 ـ يىللىرى 820 گېكتار تۆۋەن ھوسۇللۇق مېۋىلىك باغ ئۆزگەرتىلدى .

1) سورتنى ئالماشتۇرۇش

ئالمىدا پەيدىنپەي شىنخۇڭشىن ، چاۋخۇڭ ، يەنخۇڭ ، شۇخۇڭ ، دۆلەت نۇرى ، كۆك ئالما ، سېرىق مارشال ، قىزىل ئالما قاتارلىق سورتلار كىرگۈزۈلدى . ئامۇت تۈرىدە نەشپۈت ، سوقىچاق نەشپۈت قاتارلىق سورتلار ئورۇن

ئىگىلىدى ، ئۆرۈكنىڭ كۈچا چوڭ ئاق كىشمىشى ، كىچىك ئاق كىشمىشى ، كەلپىن گۆشلۈك چوڭ ئۆرۈكى قاتارلىق ئەلا سورتلار كەلتۈرۈلدى .

2) شەكىلگە كەلتۈرۈش ۋە پۇتاش

ئېگىز شاخلارنى ئېگىپ دەرەخ شەكلىنى تۈزەش ، كېرەكسىز شاخلارنى پۇتاش قاتارلىق ئۇسۇللار قوللىنىلىپ ، مېۋە - چېۋە ھوسۇلى يۇقىرى كۆتۈرۈلدى . 1985 ~ 2001 - يىلىغىچە ناھىيە بويىچە شەكىلگە كەلتۈرۈلگەن ، پۇتالغان مېۋىلىك دەرەخ 500 مىڭ تۈپتىن ئاشتى .

3) كېسەللىك ، ھاشاراتلارنىڭ ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش

ئالما ئۇرۇق قۇرتى ، نەشپۈت كىچىك مېغىز قۇرتى ، يوپۇرماق تومۇزغىسى قاتارلىق ھاشارات زىيانداشلىقى كۆزدە تۇتۇلۇپ ، چېچەك ئېچىلىشتىن بۇرۇن بىر قېتىم دورا چېچىلدى . بىر يىلدا ئۈچ قېتىمدىن بەش قېتىمغىچە دورا چېچىلىپ ، مېۋىگە قۇرت چۈشۈش نىسبىتى 1985 - يىلىدىكى 85% تىن 2001 - يىلى 2.7% كە چۈشۈرۈلدى .

4) ئوغۇتلاش ، سۇغىرىش

1985 - يىلىدىن باشلاپ ناھىيىلىك پەن - تېخنىكا كومىتېتى دېھقانلارغا مېۋىلىك دەرەخلەرنى ئورگانىك ئوغۇت ۋە ئانئورگانىك ئوغۇت (فوسفورلۇق ئوغۇت ئاساس قىلىنىدۇ) بىلەن كۆپ ئوغۇتلاشقا ۋە ۋاقتىدا سۇغىرىپ تۇرۇشقا يېتەكلىدى .

5) كونا دەرەخلەرنى يېڭىلاش

بەزى كونا مېۋىلىك دەرەخلەرنىڭ سۈپىتى ناچارلىشىپ ، ئىقتىسادىي ئۈنۈمى تۆۋەنلەپ كەتكەنىدى ، قايتىدىن پىلانلانغاندىن كېيىن ، ئۇلارنىڭ ئورنىغا سۈپەتلىك دەرەخلەر تىكىلدى . بىر قىسىم مېۋىلىك باغلارغا قارىتا كۆپ تەرەپلىك ئۇلاش ، سورت ئالماشتۇرۇش تېخنىكىسى قوللىنىلىپ ، كونا دەرەخلەر يېڭىلاندى .

6) تېخنىكا خادىملارنى تەربىيىلەش

1985 ~ 2001 - يىلىغىچە 29 قارار باغۋەنچىلىك كۇرسى ئېچىلىپ ، ھەر دەرىجىلىك باغۋەنچىلىك تېخنىكا خادىمىدىن 1539 ئادەم (قېتىم) تەربىيىلەندى . تەربىيىلەش كۇرسىدا نەزەرىيىنى ئەمەلىيەتكە بىرلەشتۈرۈش ئۇسۇلى قوللىنىلىپ ، بىر تەرەپتىن ئوقۇتۇش ، بىر تەرەپتىن مەشغۇلات قىلىش يولغا قويۇلۇپ ، ناھىيە بويىچە باغۋەنچىلىك تېخنىكىسى قوشۇنى شەكىللەندۈرۈلۈپ ، باغۋەنلەرنىڭ باشقۇرۇش سەۋىيىسى ئۆستۈرۈلدى .

5 . ساقلاش ۋە پىششىقلاش

1) ساقلاش

قۇمدا ساقلاش ئۇسۇلى يەرلىك ئۇيغۇرلار نەشپۈتنى دائىم قۇمدا ساقلاش ئۇسۇلى بىلەن ساقلايدۇ . كېسەك ئۆيگە كەڭلىكى بىر مېتىر ، قېلىنلىقى 3 ~ 5 سانتىمېتىر قۇم تۆكۈلىدۇ ، ئادەملەرنىڭ مېڭىشىغا قۇلايلىق بولسۇن ئۈچۈن ، قۇم دۆۋىسى بىلەن تام ئارىلىقىدا 30 سانتىمېتىر بوشلۇق قالدۇرۇلىدۇ . سىرتتا سۇ مۇز تۇتۇشقا باشلىغاندا (تېمپېراتۇرا 4℃— تىن 6℃— قىچە بولغاندا) يېيىپ قويۇلغان نەشپۈت ئۆي ئىچىگە ئېلىپ كىرىلىپ قۇم ئۈستىگە تىزىلىدۇ ، ئۇنىڭ ئۈستىگە 3 ~ 5 سانتىمېتىر قېلىنلىقتا قۇم يېيىتىلىدۇ ، ئاندىن 2 - قەۋەت نەشپۈت تىزىلىدۇ ، بۇ ئۇسۇلدا نەشپۈتنى كېيىنكى يىلى 3 - ئاينىڭ ئاخىرىغىچە ساقلىغىلى بولىدۇ .

يېپىپ ساقلاش ئۇسۇلى بازار - يېزىلاردىكى ئاھالىلەر ئالمىنى دائىم مۇشۇ ئۇسۇلدا ساقلايدۇ . كېسەك ئۆيگە يەر ئۈستىگە 5 ~ 7 سانتىمېتىر قېلىنلىقتا قۇرۇق ئوت يېيىتىلىدۇ ، كەڭلىكى بىر مېتىر بولىدۇ ، ئۇزۇنلۇقى ئۆينىڭ چوڭ - كىچىكلىكىگە قاراپ بەلگىلىنىدۇ ، تام بىلەن ئوت - چۆپ دۆۋىسى ئارىسىدا

20 ~ 30 سانتىمېتىر بوشلۇق قالدۇرۇلىدۇ ، سىرتىنىڭ تېمپېراتۇرىسى 3℃— ئەتراپىغا چۈشكەندە ، ئالما ئۆيگە ئېلىپ كىرىلىپ ئوت ـ چۆپ بىر قەۋەت تىزىلىدۇ ، ئۈ 5 ~ 7 سانتىمېتىر قېلىنلىقتىكى ئوت ـ چۆپ بىلەن يېپىلغاندىن كېيىن ئۈستىگە يەنە ئالما تىزىلىدۇ ، مۇشۇ ئۇسۇلدا ئالمىنى كېيىنكى يىلى 3 ـ ئايغىچە ساقلىغىلى بولىدۇ .

ئۆي ئىچىگە ئېسىپ ساقلاش ئۇسۇلى　يەرلىك ئاھالىلەر ئۈزۈمنى مۇشۇ ئۇسۇلدا ساقلايدۇ . كىچىك ئۆيگە بىرنەچچە تال تانا ياكى سىم تارتىلىدۇ ، ئۇنىڭ ئېگىزلىكى 1.4 ~ 1.7 مېتىرغىچە بولىدۇ ، سىرتقا قىرو چۈشۈپ ، تېمپېراتۇرا 4℃— قا چۈشكەندە ئۈزۈمنى 3 ~ 4 كۈن ئاپتاپقا سېلىنغان ئۈزۈم ئۆي ئىچىگە ئېلىپ كىرىلىپ ، تانا ـ سىمغا تەرتىپلىك ئېسىلىدۇ ، مۇشۇ ئۇسۇلدا ئۈزۈمنى كېيىنكى يىلى 4 ـ ئايغىچە ساقلىغىلى بولىدۇ .

گەمىدە ساقلاش ئۇسۇلى　بۇ ئۇسۇل ئالما ، نەشپۈتنى ساقلاشتا قوللىنىلىدۇ . گەمنىڭ قۇرغاق ، ئېگىز يەر تاللىنىدۇ ، ئۇنىڭ ئېگىزلىكى 1.3 مېتىردىن ئارتۇق ، ئۈزۈنلۇقى بەش مېتىر ، كەڭلىكى ئىككى مېتىر بولىدۇ ، تېگىگە خىش ياتقۇزۇلىدۇ ، ئۇنىڭ ئۈستىگە تەخمىنەن بەش سانتىمېتىر قېلىنلىقتا قۇم يېيىتىلىدۇ ، گەمنىڭ ئۈستىگە 5 ~ 10 سانتىمېتىر قېلىنلىقتا توپا تۆكۈلىدۇ . غەربكە قارىتىلىپ 80 سانتىمېتىر ئېگىزلىكتە ئىشىك قويۇلىدۇ . گەمە ئىچىگە تىرەك قويۇلۇپ ئۈستىگە تاختاي تىزىلىدۇ . ئۈزۈلگەن مېۋىلەر لاپاس ئاستىدا ياكى بوش ئۆيدە 2 ~ 3 ھەپتە تۇرغۇزۇلۇپ ، زېدىسى يوقلىرى تاللىنىپ يەشكەك قاچىلىنىدۇ . سىرتىنىڭ تېمپېراتۇرىسى 3℃— قا چۈشكەندە گەمنىڭ ئىچى گۈڭگۇرت پاراشوكى ، ھاك بىلەن دېزىنفېكسىيە قىلىنىدۇ ، ئاندىن يەشكىلەر گەمگە ئېلىپ كىرىلىپ تاختاپەر ئۈستىگە رەتلىك تىزىلىدۇ ، شامال ئۆتۈشىدىغان تۆشۈك ، دېرىزىلەر ئېچىۋېتىلىپ ، گەمنىڭ تېمپېراتۇرىسى تۆۋەنلىتىلىدۇ ، تېمپېراتۇرا 4℃ تىن 4℃— قىچە ساقلىنىدۇ .

2) پىششىقلاش

ئۆرۈك قېقى پىششىقلاش　مۇڭاپىق كېلىدىغان ئۆرۈك سورتلىرى تاللىنىپ ، شامالدا تەبىئىي قۇرۇتۇلىدۇ . كىچىك تەگمىگەن ، قۇرت چۈشمىگەن 80 % ~ 90 % پىشقان ئۆرۈكلەر ئۈزۈلۈپ ، بورا ئۈستىگە يېيىتىلىپ ، بىر ـ بىرىگە چاپلىشىپ قالمايدىغان بولغىچە ئاپتاپقا سېلىنىدۇ (يازدا ئادەتتە 10 كۈن ئەتراپىدا بولىدۇ) . قۇرۇتۇلغان ئۆرۈك قېقىنىڭ ساقلىنىش جەريانىدا نەم تارتىپ قېلىشى ، قۇرت چۈشۈشى ۋە رەڭگىنىڭ ئۆزگىرىپ قېلىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن ، قاق ئۆي ئىچىگە ئېلىپ كىرىلىپ 1 ~ 2 كۈن يۆمشىتىلىدۇ ، ئۆي ئىچىگە بىرقانچە قەۋەت ياغاچ تاختاپەر تىكلىنىدۇ ، ھەر قەۋىتىنىڭ ئارلىقى 70 سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ . ئۆينىڭ ئوتتۇرىسىغا بىرنەچچە ئىسلاش تەخسىسى قويۇلىدۇ ، سېۋەتلەرگە قاچىلانغان قاق 1 ~ 3 قەۋەت قىلىپ تىزىلىدۇ ، تەخسىلەرگە مۇڭاپىق مىقداردا گۈڭگۇرت پاراشوكى سېلىنىپ ، ئوت يېقىلغاندىن كېيىن ئىشىك ـ دېرىزىلەر ھىم ئېتىلىدۇ ، شۇنداق قىلىپ 4 ~ 7 سائەتكىچە ئىسلىنىدۇ . ئائىلىلەردىكى ئاز مىقداردا پىششىقلاش قاچا ـ قۇچا ئېچىدە (مەسىلەن ئىدىش ئېچىدە) ئېلىپ بېرىلسا بولىدۇ .

ئۆرۈك قېقىدىن باشقا ، شاپتۇل قېقى ، ئۈجمە قېقى قاتارلىقلارنى پىششىقلاش ئۇسۇلى ئانچە پەرقلەنمەيدۇ . ئۈجمە قېقى ئىشلەشتە پىشقان ئۈجمە ئېگىز يەرگە يېيىتىلىپ ئاپتاپقا سېلىنسا بولىدۇ .

مېۋە مۇزاببىاسى ئىشلەش　ئاساسلىقى ئۆرۈك مۇزاببىاسى ئىشلىنىدۇ . ئالدى بىلەن پىشقان يېڭى ئۆرۈكلەر پاكىزە تازىلىنىپ ، ئۈچكىسى ئېلىۋېتىلىپ ، مۇزاببا ئىشلەش ماشىنىسىغا سېلىنىپ ، مۇزاببا قىيامى قىلىنىدۇ ، ئاندىن ئۇنىڭغا ئاگار قوشۇلىدۇ ھەمدە شېكەر تەركىبى ، كىسلاتا تەركىبى ئۆلچەملىك كۆرسەتكۈچكە يەتكۈچە تەڭشىلىدۇ ، ئاندىن بوتۇلكىلارغا قاچىلىنىپ مىكروب ئۆلتۈرۈلۈپ ، سوۋۇغاندىن كېيىن يەشكەك سېلىپ ساقلىنىدۇ .

ئۈزۈم ھارىقى ئىشلەش　يېڭى ئۈزۈم قازانغا سېلىنىپ سىقىپ شەربىتى چىقىرىلىدۇ ، ئاندىن ئۇ

ئېرىتىش قاچىسىغا سېلىنىپ ، ئېچىتقۇ قوشۇلۇپ ئېچىتىلىدۇ . تىڭشىغۇچ ئارقىلىق كۆپۈك ئاۋازىنى ئاڭلىغاندا ئاۋاز ئاڭلانسا ئۇنى ئىچسە بولىدۇ ، ئۇ «مۇسەللەس» دەپ ئاتىلىدۇ ، ئۇنىڭ تەمى ئاچچىق - چۈچۈك بولۇپ ، مېھماندوست ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مېھمان كۈتىدىغان ئېسىل ئىچىملىكى ھېسابلىنىدۇ .

§ 2 . قوغۇن - تاۋۇز

1 . سورتى

1) تاۋۇز

ئوچتۇرپان ناھىيىسىدە ئىلگىرى تېرىلغان تاۋۇزلار قارا ، ئالا ، سۇس كۆك قاتارلىق كۆپ خىل ئىدى ، ئۇنىڭ جۇغى يوغان ، شاپىقى قېلىن بولۇپ ، ساقلىغىلى بولاتتى . 50 ~ 60 - يىللاردا بالدۇر پىشىدىغان ئالا تاۋۇز كەلتۈرۈلدى ، ئۇنىڭ جۇغى كىچىك ئەمما تەكشى ، شاپىقى نېپىز ، شىرنىسى كۆپ ، ئېتى ئوچۇق قىزىل ، ئۇرۇقى ئاز ۋە كىچىك . 20 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا بۇ ئاساسلىق سورت بولۇپ قالدى .

2) قوغۇن

قوغۇن تورلۇق ۋە تورسىز ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ . بۇ ئىككى تۈر يەنە بالدۇر پىشىدىغان ۋە كېيىن پىشىدىغان ئىككى سىستېمىغا بۆلۈنىدۇ . تورلۇق قوغۇنىنىڭ بالدۇر پىشىدىغان سورتلىرى ئاق كۆكچى ، قارا كۆكچى قاتارلىقلار ، كېيىن پىشىدىغان سورتلىرى بەگزادە ، ئەنجان كۆكچىسى ، جاغدا قاتارلىقلاردىن ئىبارەت . تورسىز قوغۇنىنىڭ بالدۇر پىشىدىغان سورتلىرى چىلگە ، ئاق كۆكچى ، بىشەكچى ، ناشېكەر قاتارلىقلاردىن ئىبارەت . قوغۇنلارنىڭ ھەممىسى تاتلىق ، يېيىشلىك بولۇپ ، ھەر مىللەت خەلقى ياخشى كۆرىدۇ . ئاساسلىق سورتلىرى ئاق كۆكچى ، قارا كۆكچى ، بىشەكچى ، بەگزادىدىن ئىبارەت تۆت خىل .

ئاق كۆكچى بۇ قوغۇنىنىڭ ئوتتۇرىچە يەككە ئېغىرلىقى تەخمىنەن 3 ~ 4 كىلوگرام كېلىدۇ ، ئۇنىڭ شاپىقى ئاق ، نېپىز ۋە چۈرۈك بولۇپ ، ئاسان يېرىلىپ كېتىدۇ ، ئۇزۇپ توشۇغاندا ئېھتىيات بىلەن ئاستا قويۇشقا توغرا كېلىدۇ ؛ ئۇنىڭ ئېتى بوش ، چۈرۈك ، شىرنىسى كۆپ ، تەمى تاتلىق ، تەركىبىدىكى ئېرىشچان قاتتىق جىسىم % 11 ~ % 12 كە يېتىدۇ ، 100 كۈندە پىشىدۇ .

قارا كۆكچى بۇ قوغۇنىنىڭ ئوتتۇرىچە يەككە ئېغىرلىقى ئۈچ كىلوگرام كېلىدۇ ، تۇخۇم ياكى ئېللىپس شەكلىدە بولىدۇ ، ئۇنىڭ شاپىقى قېنىق كۆك (تۇمشۇقى سۇس كۆك) ، نېپىز بولۇپ ، بەك ئۆرۈشىم .

بىشەكچى ئۇنىڭ ئوتتۇرىچە يەككە ئېغىرلىقى بەش كىلوگرام كېلىدۇ ، ئۇ يۇمىلاق بولۇپ ، كاۋۇنغا ئوخشاپ كېتىدۇ . ئۇنىڭ ئۇستىگە ناھايىتى ئېنىق سۇس كۆك رەڭلىك 10 ئېرىقچە بولىدۇ ، سارغايغان قىسمى كۆپۈپ چىقىدۇ ، تورلاشمايدۇ ، ئۇنىڭ شاپىقى نېپىز ، ئېتى سۇس يېشىل بولۇپ ، يۇمشاق ۋە شىرنىلىك ، تەركىبىدىكى ئېرىشچان قاتتىق جىسىم % 8 ~ % 9 كە يېتىدۇ . 100 كۈندە پىشىدۇ .

بەگزادە بۇ قوغۇنىنىڭ ئوتتۇرىچە ئېغىرلىقى تەخمىنەن 4 ~ 5 كىلوگرام كېلىدۇ ، ئۇزۇنچاق ئېللىپس شەكلىدە بولىدۇ ، ئۇنىڭ شاپىقى ساغۇچ يېشىل ، توق يېشىل تىلىملىق ۋە ساغۇچ يېشىل تىلىملىقلىرىمۇ بار ، شاپىقى نېپىز ، ئېتى كۆكۈش ، تەركىبىدىكى ئېرىشچان قاتتىق جىسىم % 13 كە يېتىدۇ ، چۈرۈك ۋە تاتلىق ، 92 كۈندە پىشىدۇ .

2 . ئۆستۈرۈش

1985 - يىلى ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكىتى باغۋەنچىلىك مەيدانى ، ئاقيار

يېزىسىدا سىناق تەرىقىسىدە سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ تاۋۇز ، قوغۇن تېرىپ مۇۋەپپەقىيەت قازاندى ، مو بېشى ھوسۇلى تاۋۇزنىڭ ئۇچ تونىنا ، قوغۇننىڭ 2.5 تونىنا بولدى . كېيىنكى يىلى تاۋۇز ، قوغۇننى سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ تېرىش تېخنىكىسى ناھىيە بويىچە زور كۆچ بىلەن كېڭەيتىلدى . 1999 - يىلى ناھىيە بويىچە سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ 1000 گېكتار يەرگە تاۋۇز تېرىلىپ ، 100 مىڭ تونىنا ، 333 گېكتار يەرگە قوغۇن تېرىلىپ ، 15 مىڭ تونىنا ھوسۇل ئېلىندى .

3 . كۆلىمى ۋە ھوسۇلى

1) كۆلىمى

1949 - يىلى 267 گېكتار يەرگە قوغۇن - تاۋۇز تېرىلغان . 1958 - يىلى 420 گېكتار يەرگە تېرىلدى . 1959 - يىلىدىن كېيىن «قوغۇن ئاشلىققا تەڭ كەلمەيدۇ ئىدىيىسى» نىڭ تەسىرىدە ، قوغۇن - تاۋۇز تېرىلىدىغان كۆلەم كېمەيىپ كەتتى . 1949 ~ 1983 - يىلىغىچە بولغان مەزگىلدە قوغۇن - تاۋۇز تېرىلغان كۆلەم 130 ~ 267 گېكتار دائىرىدە تۇردى . يىلىغا ئوتتۇرىچە 201.5 گېكتار يەرگە قوغۇن تېرىلدى . 1949 ~ 2000 - يىلىغىچە قوغۇن - تاۋۇز تېرىلغان كۆلەم 18 مىڭ 611 گېكتار بولۇپ ، يىلىغا ئوتتۇرىچە 357.9 گېكتاردىن توغرا كەلدى . قوغۇن تېرىلغان كۆلەم ئەڭ كۆپ بولغان 1999 - يىلى 979 گېكتارغا يەتتى . 2001 - يىلى 360 گېكتار يەرگە قوغۇن تېرىلدى .

2) ھوسۇلى

قوغۇن - تاۋۇز ھوسۇلى 1949 - يىلى 590 تونىنا بولغانىدى . 1959 - يىلى 700 تونىنا ، 1969 - يىلى 367 تونىنا ، 1980 - يىلى 2046 تونىنا ، 1989 - يىلى 4744 تونىنا ، 1999 - يىلى 6157 تونىنا قوغۇن ئېلىنىدى . 1980 ~ 2001 - يىلىغىچە قوغۇن - تاۋۇز ھوسۇلى 83 مىڭ 279 تونىنغا يېتىپ ، يىلىغا 3786 تونىنىدىن توغرا كەلدى . قوغۇن - تاۋۇز ھوسۇلى ئەڭ كۆپ بولغان 1986 - يىلى 12 مىڭ 320 تونىنغا يەتتى .

4 . ساقلاش ۋە پىششىقلاش

1) تاۋۇزنى گەمىدە ساقلاش

10 - ئاينىڭ ئوتتۇرا ۋە ئاخىرلىرى تاۋۇز ئۈزۈۋېلىنىپ ، «لىزۇل» سۈيى بىلەن يۇيۇپ دېزىنفېكسىيە قىلىنىپ بىر ھەپتە مۇزلىتىلىدۇ ، گەمىگە ياغاچ تاختايلار بىلەن قاتلاملىق تاختايەر ياسىلىپ گۈڭگۈرت بىلەن ئىسلىنىدۇ ، كۆيدۈرۈلمىگەن ھاك چېچىلىدۇ ، ئاندىن تاۋۇز ياغاچ تاختايلار ئۈستىگە قويۇلىدۇ ، تېمپېراتۇرا 3℃ — بولسا مۇزلاپ بولىدۇ ، دائىم شامال ئوتۇپ تۇرۇشى لازىم ، مۇشۇنداق قىلىنسا كېيىنكى يىلى 3 - ئاينىڭ باشلىرىغىچە ساقلىغىلى بولىدۇ .

2) قوغۇننى سوغۇق ئۆيدە ئېسىپ ساقلاش

7 - ، 8 - ئايلاردا قوغۇن پىشقاندا شاپىقى قېلىن ۋە قاتتىق سورتلار تاللىنىپ بىر ھەپتە ئاپتاپقا سېلىنغاندىن كېيىن ، ئوت - چۆپتە توقۇلغان سېۋەتكە سېلىنىپ ، سوغۇق ئۆينىڭ لېمغا ئېسىلىدۇ ، يۇقىرىدىن تۆۋەنگە قارىتىپ بىر سېۋەت بىر سېۋەتكە چېتىلىدۇ ، ئاندىن گۈڭگۈرت بىلەن ئىسلىنىپ ئىككى سائەت دېزىنفېكسىيە قىلىنىدۇ ، سوغۇق ئۆينىڭ تېمپېراتۇرىسى 3℃ — بولىدۇ ، ئۆينىڭ ئىچى قۇرغاق بولۇشى كېرەك ، مۇشۇنداق قىلغاندا كېيىنكى يىلى 3 - ئايغىچە ساقلىغىلى بولىدۇ .

3) قوغۇننى پىششىقلاش

ئالدى بىلەن قوغۇننىڭ شاپىقى بىلەن ئېتى ئاجرىتىلىپ ، بۇزۇلغان جايلىرى ئېلىۋېتىلىپ ، ئىنچىكە تىلىنىپ ، بورا ئۈستىگە يېيىتىلىپ ياكى سىمغا ئېسىپ قۇرۇتۇلىدۇ ، ئۇنى قۇرۇتۇش جەريانىدا ھەر 3 ~

5 كۈندە بىر قېتىم ئۆرۈپ ـ چۆرۈپ رەتلىنىدۇ . قول بىلەن باسقاندا ئەۋرىشىم بولسا ، قولغا چاپلىشىپ قالمىسا مۇۋاپىق بولىدۇ . قوغۇن قېقىنىڭ تۈم قىزىل ۋە قوڭۇر بولغىنى ئەڭ ياخشى بولىدۇ .

§ 3 . كۆكتات

ئوچتۇرپان ناھىيىسىدە تېرىلغان كۆكتاتلارنىڭ 1950 ـ يىلىدىن ئىلگىرى ھوسۇلى بىرقەدەر ئاز ئىدى ، ئادەتتە ئائىلىلەر ئۆزلىرى تېرىپ ئۆزلىرى يەيتتى . 1950 ـ يىلىدىن كېيىن يېزا ـ بازارلارغا خەنزۇ دېھقانلار كۆكتات ئىشلەپ چىقىرىشنىڭ ئىلغار تېخنىكىسىنى ئېلىپ كەلدى ، يېڭى كۆكتات سورتىنى ئۈزلۈكسىز كەلتۈرۈلۈپ ، كۆكتات تېرىش تەدرىجىي كېڭەيدى . 60 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا ئوچتۇرپاننىڭ بازار گۈڭشېسىدا كۆكتاتچىلىق چوڭ ئەتىرىتى قۇرۇلۇپ ، كۆكتات ھوسۇلى كۆرۈنەرلىك كۆپەيدى . 70 ـ يىللاردا كۆكتات ئىشلەپچىقىرىشى بىرمەھەل ئىلگىرىيەلمىدى ؛ 80 ـ يىللاردا يەنە كۆپەيىشكە يۈزلەندى . 1991 ـ يىلىدىن كېيىن كۆكتات كۆلىمى ۋە ھوسۇلى مۇقىم ئاشتى .

1 . سورتى

1) يەرلىك سورت

ئەنئەنىۋى كۆكتات ئاساسلىقى چامغۇر ، پىياز ، سەۋزە ، شوخلا ، يۇمغاقسۇت ، ياۋا موگۇ (تېرەك موگۇسى ، مۆگەت موگۇسى ، كالاجىگەر باكتېرىيىسى) ، كاۋا قاتارلىقلاردىن ئىبارەت .

2) كەلتۈرۈلگەن سورتلار

يىلتىزلىق كۆكتات تۈرى تۇرۇپ ، تاتلىق تۇرۇپ ، بېيجىڭ تۇرۇپى ، چوشقا ياڭيۇسى ، چىلەن قاتارلىقلار بار .

يېپىشىلەك بۇنىڭ يېپىشىلەك ، كاللەكبەسەي ، چېچەكسەي قاتارلىق تۈرلىرى بار .

يېشىل يوپۇرماقلىق كۆكتات تۈرى بۇنىڭ ياغلىق يېپىشىلەك ، چۇپۇرشاڭ ، پالەك ، ئەركەك ئەمەن ، قىزىل بۇغداش ، باشلىق قىچا ، ئۈسۈڭ ، ئىپومېيە قاتارلىق تۈرلىرى بار .

غولپىياز ـ سامساق تۈرى بۇنىڭ سامساق ، غولپىياز ، كۈدە ، يازلىق غولپىياز قاتارلىق تۈرلىرى بار .

پىدىگەن تۈرى پىدىگەن ، مۇچ قاتارلىق تۈرلىرى بار .

كاۋا ـ قاپاق تۈرى بۇنىڭ تەرخەمەك ، تەكسىيە كاۋا ، يۇغۇچ ، كاۋا ، كۆك شاپاق سەي كاۋىسى قاتارلىق تۈرلىرى بار .

پۇرچاق تۈرى بۇنىڭ سەي پۇرچاق ، كاناۋال پۇرچىقى ، جاڭدۇ ، كۆك پۇرچاق ، يېپىسى پۇرچاق ، دادۇر ، سېرىق پۇرچاق قاتارلىق تۈرلىرى بار .

تاتلىق ياڭيۇ تۈرى ياڭيۇ ، تاتلىق ياڭيۇ قاتارلىق تۈرلىرى بار .

يېيىشكە بولىدىغان باكتېرىيە تۈرى بۇنىڭ موگۇ ، يېڭە موگۇ قاتارلىق تۈرلىرى بار .

2 . كۆلىمى ۋە ھوسۇلى

1) كۆلىمى

1949 ~ 2001 ـ يىلىغىچە كۆكتات تېرىلغان كۆلەم 32 مىڭ 639 گېكتارغا يېتىپ ، يىلىغا 627.7 گېكتاردىن توغرا كەلدى . 1999 ـ يىلى 1790 گېكتار يەرگە كۆكتات تېرىلغاندى ، 2001 ـ يىلى 1040

گېكتار يەرگە تېرىلدى ، كۆكتات تېرىلغان كۆلەم ئەڭ كۆپ بولغان 1993 ـ يىلى 2970 گېكتارغا يەتتى . 1989 ـ يىلى ئۇچتۇرپان بازار گۈڭشېسىنىڭ كۆكتاتچىلىق ئەتىرىتى ، ئاقتوقاي يېزىسىدىكى مەكىت دېھقانچىلىق مەيدانى پارنىكتا كۆكتات تېرىشنى سىناق قىلىپ مۇۋەپپەقىيەت قازاندى ، مو بېشى مەھسۇلات قىممىتى 3000 يۈەنگە يەتتى ، شۇنىڭدىن كېيىن بازار ـ يېزا ئاھالىلىرىنىڭ قىشتا كۆكتات يېيىلمەسلىك مەسىلىسى تەدرىجي ھەل بولدى . 2001 ـ يىلى ناھىيە بويىچە پارنىك كۆلىمى 80.57 گېكتارغا يەتتى ، يىللىق ئىشلەپچىقىرىلغان كۆكتات 2565 تونىنا بولۇپ ، ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 2 مىليون 567 مىڭ يۈەنگە يەتتى .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە 1949 ~ 2001 ـ يىلىغىچە تېرىلغان كۆكتات كۆلىمى ۋە ھوسۇلى

جەدۋەل : 4 — 6

يىللار	كۆلىمى (گېكتار)	ھوسۇلى (تونىنا)	يىللار	كۆلىمى (گېكتار)	ھوسۇلى (تونىنا)
1949	253	179.8	1976	133	
1950	247		1977	67	
1951	267		1978	70	1297
1952	253		1979	90	2236
1953	287		1980	80	1091
1954	260		1981	50	295
1955	260		1982	70	532
1956	233		1983	200	563
1957	207		1984	100	954
1958	547		1985	270	1369
1959	547	410	1986	950	10805
1960	639		1987	580	2724
1961	620		1988	1050	4745
1962	347		1989	1070	4598
1963	333		1990	1070	2742
1964	147		1991	1990	5584
1965	133	74	1992	580	4797
1966	160		1993	2970	4080
1967	193		1994	1770	3587
1968	173		1995	1990	5960
1969	153	614.9	1996	2010	3143
1970	53		1997	2020	5238
1971	93		1998	1680	5341
1972	167		1999	1790	6781
1973	47		2000	2057	6580
1974	200	217	2001	1040	10140
1975	73		جەمئىي	32639	96677

2) ھوسۇلى

كۆكتات ئىشلەپ چىقىرىش تېخنىكىسىنىڭ ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ ، كۆكتات ھوسۇلى يىلدىن ـ يىلغا ئاشتى . 1949 ـ يىلى كۆكتات ھوسۇلى 179.8 توننا بولغان بولسا ، 1969 ـ يىلى 614.9 توننىغا ، 1980 ـ يىلى 1091 توننىغا ، 1999 ـ يىلى 6781 توننىغا ، 2001 ـ يىلى 10 مىڭ 140 توننىغا يەتتى . 1980 ~ 2001ـ يىلىغىچە كۆكتات ھوسۇلى 91 مىڭ 649 توننىغا يېتىپ ، يىلىغا ئوتتۇرىچە 4165 توننىدىن توغرا كەلدى . 1986 ـ يىلى ھوسۇل ئەڭ يۇقىرى بولۇپ 10 مىڭ 805.2 توننىغا يەتتى .

3) كېسەللىك ، ھاشارات زىيانداشلىقىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ـ يوقىتىش

كۆكتاتتا كېسەللىك ، ھاشارات زىيانداشلىقىنىڭ زىيىنى ئەڭ ئېغىر بولىدىغىنى يېسىۋىلەكتە بولىدىغان «ئىككى ھاشارات ، ئۈچ كېسەللىك» ، «ئىككى ھاشارات» يەر يولۇسى بىلەن چىپار كۆكتات بۇرگىسى ، «ئۈچ كېسەللىك» ۋىرۇسلۇق كېسەل ، يۇمشاپ چىرىش كېسىلى ۋە قىروسىمان زەھەرلىنىش كېسىلىدىن ئىبارەت .

بەك بالدۇر تېرىلىپ كەتسە ، «ئىككى ھاشارات ، ئۈچ كېسەللىك» نىڭ يۇز بېرىشى ئېغىر بولىدۇ ، بەك كېيىن تېرىلسا «ئىككى ھاشارات ، ئۈچ كېسەللىك» نىڭ يۇز بېرىشىنى يېنىكلەتكىلى بولسىمۇ ، يېسىۋىلەك ئۆزەك باغلىيالمايدۇ ـ دە ، سۈپىتى ۋە ھوسۇلىغا تەسىر يېتىدۇ ، باش كۈزنىڭ ئالدى ـ كەينىدە تېرىسا بىرقەدەر مۇۋاپىق بولىدۇ .

يەر يولۇسى كۆكتاتنىڭ يىلتىزى ، ئۆزىكى ، سىرتقى قەۋىتىنى يەيدۇ ، چىپار كۆكتات بۇرگىسى كۆكتاتنىڭ يوپۇرمىقىنى يەيدۇ . مايسىلىرىنىڭ تولۇق ، تېمەن بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن ، نەملىكنى ساقلاپ بالدۇرراق تېرىش ، تېرىپ بولغاندىن كېيىن يەرنى دەرھال ئوغۇتلاش لازىم ، بۇنداق قىلغاندا ئۈنۈمى ئەڭ ياخشى بولىدۇ . ئۈنگەندىن كېيىن دورا چېچىلسا ، ئاسانلا دورىنىڭ زىيىنىغا ئۇچرايدۇ . ۋىرۇسلۇق كېسەلنىڭ كېسەللىك ئالامىتى شۇكى ، كېسەل تەگكەن تۈپىنىڭ يوپۇرمىقى كىچىكلەپ كېتىدۇ ، يېسىۋىلەك پاكار بولۇپ قالىدۇ ، ئالدىنى ئېلىش ـ يوقىتىش ئۇسۇلى شۇكى ، ئىمكانقەدەر مىكروب تارقىتىش ۋاسىتىسى بولغان كۆك پىتنىڭ ئالدىنى ئېلىش ـ يوقىتىش ، مايسا ئۈنۈپ چىقىشنىڭ ئالدى ـ كەينىدىن تارتىپ ئالتە يوپۇرماقلىق بولغىچە ھەپتىدە بىر قېتىم روگور ئارىلاشتۇرۇلغان ددۋنىڭ 200 ھەسسىلىك سۇيۇقلۇقىنى بىر قېتىم پۈركۈپ كۆك پىتنى ئۈزۈل ـ كېسىل يوقىتىش ، قوشۇمچە يەر يولۇسىنى تىزگىنلەش لازىم . يۇمشاپ چىرىش كېسىلىنىڭ مىكوربى يېسىۋىلەكنىڭ زەخىملەنگەن يېرىدىن ئۇنىڭ ئىچىگە كىرىپ ئۇنى چىرىتىدۇ ، سېسىق پۇراق چىقىرىدۇ ؛ ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش ـ يوقىتىشنىڭ ئۇسۇلى شۇكى ، ئالدى بىلەن يەر يولۇسى ۋە چىپار كۆكتات بۇرگىسىنىڭ ئالدىنى ئېلىپ ۋە يوقىتىپ ، ھاشارات غاجىلاپ زەخىملەندۇرۇشنى ئازايتىش ، كېسەل تەگكەن تۈپلەرنى ۋاقتىدا يۇلۇۋېتىش ھەمدە كېسەل تەگكەن جاينى ھاك بىلەن دېزىنفېكسىيە قىلىش لازىم . كېسەللىك يۇز بەرگەن دەسلەپكى مەزگىلدە ئامبامنىڭ 1000 ھەسسىلىك سۇيۇقلۇقىنى پۈركۈش لازىم . دورا پۈركۈشتە كۆكتات تۈپىنىڭ ئاستىنقى قىسمى ۋە يېقىلغۇ غولى ئاساس قىلىنىدۇ . قىروسىمان زەھەرلىنىش كېسىلىنىڭ ئالامىتى شۇكى ، يوپۇرماقنىڭ ئارقىسىدىكى كېسەل دېغى كۆرۈلگەن جايدا قىروسىمان نەرسىلەر پەيدا بولىدۇ ، يوپۇرماقنىڭ ئوڭ يۇزىدە تەرتىپسىز سېرىق داغلار كۆرۈلىدۇ ، ئاخىرىدا يوپۇرماقلار سارغىيىپ كېتىدۇ ؛ ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش ـ يوقىتىش ئۇسۇلى شۇكى ، كېسەللىك كۆرۈلگەن دەسلەپكى مەزگىلدە 0.5 كىلوگرام مىس سۇلفات پۈركۈپ ، يوپۇرماق ئۈستىدە بىلىنگىدەك بولغاندا توختىتىش كېرەك ، بەك كۆپ بولۇپ كەتسە ، ئاسانلا دورىدىن زىيانلىنىپ قالىدۇ . 50% لىك ئامبامنىڭ 1000 ھەسسىلىك سۇيۇقلۇقىنى پۈركىسىمۇ بولىدۇ ، 1 ~ 2 قېتىم پۈركۈلسە ئۈنۈمى كۆرۈلىدۇ .

Ⅳ باب

باقمىچىلىق

ئۇچتۇرپان دېھقانلىرىنىڭ ئەزەلدىنلا توخۇ ، توشقان قاتارلىقلارنى باقىدىغان ئادىتى بار . جۈملىدىن خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى ئائىلىدە بېقىلغان ئۆي قۇشلىرىنىڭ سانى كۆپ ئەمەس ئىدى ، كۆپىنچىسى ئۆزلىرى يېيىش ئۈچۈن قۇش باقاتتى . 1958 ـ يىلى خەلق گۈڭشېسى قۇرۇلغاندىن كېيىن ئۇنى كوللېكتىپ باقىدىغان ، مەخسۇس ئادەم باشقۇرىدىغان بولدى ، ئۇ نامدا قوشۇمچە كەسىپ گۇرۇپپىسى (ئەتىرىتى) ھېسابلاندى ، شەخسلەرگە ناھايىتى ئاز قالدۇرۇلدى . 1966 ～ 1976 ـ يىلىغىچە «ئاشلىقنى تۇنجا قىلىش» تەكىتلىنىپ ، باقمىچىلىققا سەل قارالدى ، كوللېكتىپ باقمىچىلىق كىرىمى ئازىيىپ كەتتى ، ئائىلە باقمىچىلىقى «كاپىتالىزمنىڭ قۇيرۇقى» دەپ قارىلىپ تەنقىدلەندى . 1980 ـ يىلىدىن باشلاپ باقمىچىلىقنىڭ تەرەققىياتى تېز بولدى ھەمدە كەسىپي باقمىچى ئائىلىلەر بارلىققا كەلدى .

§1 . توخۇ

1 . نەسلى

1960 ـ يىلىدىن ئىلگىرى توخۇ نەسلىدە يەرلىك توخۇ ئاساس قىلىناتتى . يەرلىك توخۇنىڭ پېيى ئەۋرىشىم ، چىرايلىق ، قۇيرۇقى ئۇزۇن ، بەستلىك بولىدۇ ، ئادەتتە خورازلىرىنىڭ ئېغىرلىقى 2 ～ 3 كىلوگرام ، مېكىيانلىرىنىڭ 1 ～ 2 كىلوگرام كېلىدۇ ؛ ئۇنىڭ كېسەلگە تاقابىل تۇرۇش ئىقتىدارى كۈچلۈك ، بېرىدىغان تۇخۇمى ئاز ، دېمەك ، ئۇنىڭ ئۇۋلىشى كۈچلۈك ، بىر يىلدا تۇغدىغان تۇخۇمى 100 گە يەتمەيدۇ . 70 ـ يىللاردىن باشلاپ يىلمۇ يىل سىرتتىن توخۇ نەسلى كەلتۈرۈلدى . 2001 ـ يىلىغا كەلگەندە توخۇ نەسلى ئاساسلىقى يەرلىك توخۇ ، سۇكاك توخۇسى ، ئاۋسترالىيە قارا توخۇسى ، بىلوك توخۇسى ، مىنېك توخۇسى ، شاڭخەي چىپار توخۇسى ، سەنخۇاڭ توخۇسى ، رۇمان توخۇسى ، يىلوخي توخۇسى ، جيۇجىڭخۇاڭ ، قارا ئەتلىك توخۇلاردىن ئىبارەت بولدى . كەلتۈرۈلگەن نەسىللەردە بىلوك توخۇسى ، رومان توخۇسى ، مىنېك توخۇسى ، سەنخۇاڭ توخۇسى كۆپ بولدى .

2 . گۆش ، تۇخۇم

مىنگونىڭ 36 ـ يىلى (1947 ـ يىلى) ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە 0.75 تونىنا تۇخۇم ، 1.7 تونىنا توخۇ گۆشى ئىشلىنغان . 1950 ـ يىلىدىن كېيىن توخۇ گۆشى ، تۇخۇم يىلدىن ـ يىلغا كۆپەيدى . 1957 ـ يىلى 1.5 تونىنا تۇخۇم ، 4.8 تونىنا توخۇ گۆشى ئىشلىندى . 1962 ～ 1970 ـ يىلىغىچە تۇخۇم ، توخۇ گۆشى ئازراق بولدى ، 1971 ـ يىلىدىن كېيىن كۆرۈنەرلىك كۆپەيدى ، شۇ يىلى 14.37 تونىنا تۇخۇم ، 28.5 تونىنا

گۆش ئېلىندى . 1985 ـ يىلى كوللېكتىپ توخۇ فېرمىسى قۇرۇلۇپ ، 105 تونىا تۇخۇم ، 21 تونىا گۆش ئېلىندى . 1957 ~ 2001 ـ يىلىغىچە 3469.9 تونىا تۇخۇم ئېلىنىپ ، يىلىغا 77.1 تونىدىن توغرا كەلدى . تۇخۇم ئەڭ كۆپ ئېلىنغان 2001 ـ يىلى 305 تونىغا ، گۆش ئەڭ كۆپ ئېلىنغان 1999 ـ يىلى 981 تونىغا يەتتى .

3 . توخۇ باققۇچى كەسپىي ئائىلىلەر

1986 ـ يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە توخۇ باققۇچى كەسپىي ئائىلىلەر بارلىققا كەلدى . شۇ يىلى ئاپتوماتىك چۈجە چىقىرىش ماشىنىسىدىن بىرى كەلتۈرۈلدى ، توخۇ باققۇچى كەسپىي ئائىلە 67 بولۇپ ، 6819 دانە توخۇ بېقىلدى ، بىراق بازار كىچىك بولغاچقا ، كۆپ ساندىكىلەرنىڭ تىجارىتى ئانچە ئاقمىدى ، ئاخىرىدا پەيدىنپەي توخۇ باقمىدى . 1999 ـ يىلىغا كەلگەندە شېكەر ـ تاماكا ـ ھاراق شىركىتىدىن ئىبارەت بىر توخۇ بېقىش كەسپىي ئورنى قېلىپ قالدى ، ئۇلارنىڭ باققان توخۇسى 2400 بولۇپ ، 10.8 تونىا تۇخۇم ، 1.085 تونىا گۆش ئېلىندى .

§ 2 . ئۆردەك

ئۇچتۇرپاندا ئۆردەك بېقىلغان ۋاقىت ئۇزۇن بولسىمۇ ، ئەمما سانى ناھايىتى ئاز بولدى . ئۆردەك نەسلىنىڭ ھەممىسى ئىچكىرىدىن كەلتۈرۈلگەن بولۇپ ، ماسلىشىشچانلىقى كۈچلۈك . ئەركەك ئۆردەكنىڭ ئېغىرلىقى 2.5 ~ 3 كىلوگرام ، چىشى ئۆردەكنىڭ ئېغىرلىقى 2 ~ 2.5 كىلوگرام كېلىدۇ ، گۆشىنىڭ سۈپىتى خېلى ياخشى ، بىر ئۆردەك يىلىغا 150 نەچچە تۇخۇم تۇغىدۇ . 1986 ـ يىلى ناھىيىدە 394 دانە ئۆردەك بار ئىدى ، 1987 ـ يىلى 1325 كە ، 1988 ـ يىلى 1975 كە ، 1989 ـ يىلى 2390 گە ، 1993 ـ يىلى 13 مىڭ 250 كە يەتتى . 2000 ـ يىلى ناھىيە بويىچە 17 مىڭ ئۆردەك بار بولدى .

بېقىش ئۇسۇلى جەھەتتە چوڭ ئۆردەك توپى قاشالاپ بېقىلدى ، ئادەتتە ئۆردەكلەرنىڭ قاشاسى دەريا بويىدا ، سۇ كۆلچەكلىرىدە بولىدۇ ، ئۇلار كەچتە قاشا ئىچىگە سولىنىپ ، قوشۇمچە دان بېرىپ بېقىلىدۇ .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسى بويىچە 1957 ~ 2001 ـ يىلىغىچە بولغان ئۆي قۇشلىرى گۆشى ۋە تۇخۇمى

جەدۋەل : 4 — 7

يىللار	ئۆي قۇشلىرى (تۇمەن دانە)	تۇخۇم (تونىا)	گۆش (تونىا)
1957		1.45	
1958		1.709	
1959		1.35	
1960		0.69	
1961		1.19	
1962		0.567	
1963		1.51	
1964		0.45	
1965		0.29	
1966		1.28	

	0. 39		1967
	0. 44		1968
	0. 29		1969
	0. 11		1970
	14. 37		1971
	14. 59		1972
	14. 38		1973
	14. 55		1974
	14. 83		1975
	3. 75		1976
	15. 21		1978
	15. 03		1979
20	14. 77	5. 7	1980
31	115. 04	27	1981
38	225	45	1982
21	215	37	1983
16	91	27. 7	1984
21	105	27. 9	1985
25	118	31. 93	1986
28	94. 7	31. 89	1987
30	64	78. 6	1988
33	96	62. 8	1989
35. 5	131	82. 4	1990
38	72	59. 7	1991
43	80	61. 28	1992
55	90	71. 8	1993
92	120	68. 18	1994
101	189	79. 14	1995
105	201	80. 2	1996
128	220	81. 5	1997
800	250	80. 67	1998
981	270	80. 17	1999
626	285	76. 41	2000
830	305	78. 6	2001
4097. 5	3469. 9	1275. 5	جەمئىي

ئىزاھ : 1977 - يىلىدىكى مەھسۇلات كەم .

3§ . كەپتەر

ئۇچتۇرپان خەلقى كەپتەر بېقىشنى ياخشى كۆرىدۇ ، شەھەر ئاھالىلىرى ، يېزىلاردىكى دېھقان - چارۋىچىلاردىن ئۆيىنىڭ ئۆگزىسىدە ، پېشايۋىنى ئاستىغا كەپتەر كاتەكى ياسايدىغانلار ئومۇمىي ئائىلىنىڭ

50 پىرسەنتىدىن كۆپرەكىنى ئىگىلەيدۇ . ئەچمىنى ، ئەچمە ئوننى ، بىرەر يۈزدىن ئارتۇقنى باقىدىغانلار ئاز ئەمەس . 1986 ـ يىلى ناھىيە بويىچە بار كەپتەر 184 مىڭ 300 ئىدى . 1989 ـ يىلى 152 مىڭ 800 گە ، 1994ـ يىلى 153 مىڭغا ، 1999 ـ يىلى 278 مىڭ 900گە ، 2000 ـ يىلى 288 مىڭ 900گە يەتتى .

كەپتەرچىلىك ئەسلى ھېرقەدەر ئاددىلاش ، ئومۇمەن ئېيتقاندا كۆك گۆش كەپتىرى كۆپ . 1999 ـ يىلى 7ـ ئايدا ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى ۋالىك كەمبې سىرتتىن 100 جۈپ گۆش كەپتىرى «لودىۋالىك» نى كەلتۈردى ، بۇنىڭ بىلەن كەپتەر بېقىش كەسپىي ئائىلىسى بارلىققا كېلىشكە باشلىدى . ھەر بازار كۈنى دېھقان ـ چارۋىچىلار كەپتەر سېلىنغان سېۋەتلەرنى كۆتۈرۈپ كەپتەر سېتىشقا كېلىدۇ ، ئاقسۇدىن كېلىپ يېزىلارغا بېرىپ گۆش كەپتىرى سېتىۋالىدىغان كەپتەر سودىگەرلىرىمۇ بار ، بىر كەپتەرنىڭ باھاسى توخۇ باھاسىنىڭ تۆتتىن بىرىگە توغرا كېلىدۇ .

§ 4 . توشقان

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى بېقىلغان توشقان خېلىلا ئاز ئىدى . 1950 ـ يىلىدىن كېيىن ئائىلىدە توشقان بېقىش كۆپەيدى . 1958 ـ يىلى ناھىيىلىك تاشقى سودا ئىدارىسى ئەسىللىك توشقان فېرمىسى قۇردى ، ئۇ چاغدا ئىشچى ـ خىزمەتچىسى ئۈچ ، توشقىنى 125 ئىدى . 1959 ـ يىلى 12 ـ ئايدا ئاقسۇدىن 100 دانە ئۇزۇن يۇڭلۇق توشقان كەلتۈرۈلدى . 1960 ـ يىلى بۇ توشقان 315 كە يەتتى . شۇ يىلى ناھىيە بويىچە بېقىلغان توشقان 1215 كە يەتتى . 1962 ـ يىلى ئەسىللىك توشقان 431 گە يەتتى ، بېقىشـ باشقۇرۇش ياخشى بولمىغانلىقتىن ، 1963 ـ يىلى 3 ـ ئايدا تاشقى سودا ئىدارىسىنىڭ توشقان فېرمىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى . شۇنىڭدىن كېيىن مەخسۇس توشقان فېرمىسى يوق بولۇپ ، توشقانلار ئائىلىلەردە تارقاق بېقىلدى . ناھىيە بويىچە بېقىلغان توشقان 30 مىڭدىن ئاشتى . 1999 ـ يىلى ناھىيە بويىچە بېقىلغان توشقان 37 مىڭغا يەتتى ، 2001 ـ يىلى 29 مىڭى قالدى .

§ 5 . پىلە

1 . ئۇجمە ئۆستۈرۈش

ئۇچقۇرلىرىنىڭ ناھىيىسىدە شىمالىي تاغدىكى ئېگىز ، سوغۇق رايونلاردىن باشقا جايلاردا ئۇجمە ئۆستۈرۈلىدۇ ، دېھقانچىلىق رايونلىرى ئۇزاق ئۇجمە ئۆستۈرۈش تارىخىغا ئىگە ، دېھقانلار كەنت ئەتراپىغا ، ئۆي ئەتراپىغا ئۇجمە دەرىخى تىكىدۇ . مىنگونىڭ 33 ـ يىلى (1944 ـ يىلى) ناھىيە بويىچە 22 مىڭ 630 تۈپ ئۇجمە بار ئىدى . ئۇجمىنىڭ يوپۇرمىقىدا پىلە بېقىلغاندىن سىرت ، ئۇنىڭ مېۋىسىنى بازار ـ يېزا ئاھالىلىرى ياخشى كۆرىدۇ . 60 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ئاقسۇ ۋىلايەتلىك پارتكومىنىڭ ھەر بىر ئائىلە ئۇچ تۈپ ياڭاق ، بىر تۈپ ئۇجمە تىكىش توغرىسىدىكى چاقىرىقىغا ئاساسەن «ياپسا ئۇجمە تىكىش بىلەن ئېتىز ـ ئېرىق ياقىلىرىغا ئۇجمە تىكىشنى بىرلەشتۈرۈش ، كوللېكتىپ ئۇجمە تىكىش بىلەن شەخسلەر ئۇجمە تىكىشنى بىرلەشتۈرۈش» فاكۇلتېتىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ، ئۇجمە دەرىخىنىڭ تىكىلىشىنى ئىلگىرى سۈردى . شۇ يىلى 3 . 14 گېكتار يەردە ئۇجمە كۆچىتى يېتىشتۈرۈلدى ، تىكىلگەن ئۇجمە دەرىخى 7500 تۈپكە يەتتى ، 2000 كىلوگرام ئۇجمە سېتىۋېلىندى .

1965 ـ يىلى ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكىتى بىر قىسىم خۇنەن ئۇجمىسىنىڭ كۆكلەۋانقان كۆچىتىنى كەلتۈردى . «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە ئۇجمە دەرەخلىرى كېسىلىپ ۋەيران قىلىۋېتىلدى ، ئۇجمە ئىشلەپچىقىرىش ئاساسى ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى .

1979 ـ يىلى ئۇجمە كۆچىتى يېتىشتۈرۈش ۋە قەلەمچە تىكىپ ئۇجمە ئۆستۈرۈش تەجرىبە قىلىنىپ مۇۋەپپەقىيەت قازىنىلدى . 1983 ـ يىلىدىن كېيىن ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىپ ئىگىلىك باشقۇرۇش يولغا قويۇلدى ، كوللېكتىپ ئىگىلىك باشقۇرۇش يەككە ئىگىلىك باشقۇرۇشقا ئۆزگەرگەنلىكتىن ، ئەسلىدىكى ئۇجمىلىك باغلار يول ياقىلىرى ، ئېرىق ـ ئۆستەڭ بويلىرىغا كۆچۈرۈلدى .

1984 ـ يىلى ياپسا ئۇجمىلىك باغ 2.26 گېكتارغا ، پارچە ـ پۇرات يەرلەرگە تىكىلگەن ئۇجمە 26 مىڭ تۈپكە يەتتى . 1992 ـ يىلى «روماللىقلار تۆھپە قوشۇش ، يېشىل ‹8 ـ مارت›» قۇرۇلۇشى قانات يايدۇرۇلدى ، ناھىيە بويىچە 3555 تۈپ ئۇجمە تىكىلدى . 19.73 گېكتار يەردە ئۇجمە كۆچىتى يېتىشتۈرۈلدى ، ناھىيىلىك ئاياللار بىرلەشمىسى بىلەن ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكىتى 3.33 گېكتار يەردە ئۇجمە ئۆستۈردى .

1995 ـ يىلى قېرى ئۇجمە دەرەخلىرى ئۆزگەرتىلدى ، ناھىيە بويىچە 26.4 گېكتار يەردە ياپسا ئۇجمە تىكىلدى ، پارچە ـ پۇرات يەرلەرگە 150 مىڭ 300 تۈپ ئۇجمە تىكىلدى ، 2 مىليون تۈپ ئۇجمە ئۇلاندى . 2001 ـ يىلى ناھىيە بويىچە ئۇجمە دەرىخى 273 مىڭ 800 تۈپكە ، ئۇجمىلىك باغ 51.4 گېكتارغا يەتتى .

2 . پىلە بېقىش

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە مىنگو دەۋرىدىلا ئاز مىقداردا پىلە بېقىلغان . مىنگونىڭ 31 ـ يىلى (1942 ـ يىلى) ناھىيىلىك دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق ئىدارىسى 20 قۇتا پىلە ئۇرۇقى سېتىۋېلىپ ، بازار ـ يېزىلاردىكى ئاممىنىڭ بېقىشىغا تارقىتىپ بەرگەن ، بىرلىك ھوسۇلى ناھايىتى تۆۋەن بولغان .

1958 ـ يىلى 1005 قۇتا پىلە ئۇرۇقى كەلتۈرۈلدى ، بىرلىك ھوسۇلى 9.17 كىلوگرام ، ئومۇمىي ھوسۇلى 9.22 توننا بولدى . 1959 ـ يىلى ناھىيىلىك خەلق كومىتېتى پىلە غوزىكىگە قارىتا ئاشلىق ، پاختىنىڭ سېلىشتۇرما باھاسىنى يولغا قويۇپ ، ئالدىن سېتىۋېلىش زاكالەت پۇلى تارقىتىش ئارقىلىق دېھقانلارغا ئەمەلىي ئىقتىسادىي مەنپەئەت يەتكۈزۈپ ، پىلە غوزىكى ئىشلەپ چىقىرىشنى ئىلگىرى سۈردى ، شۇ يىلى ناھىيە بويىچە 3867 قۇتا پىلە بېقىپ ، بىرلىك ھوسۇلى 12.50 كىلوگرامغا ، ئومۇمىي ھوسۇلى 48.7 توننىغا يەتتى . 1961 ـ يىلى 2672 قۇتا پىلە بېقىلغانىدى ، پىلە قۇرتلىرى كۆپلەپ ئۆلۈپ كېتىپ ، ھەر بىر قۇتىسىدىن ئاران 2.09 كىلوگرام ھوسۇل ئېلىندى .

1965 ـ يىلى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى پىلە بېقىش خىزمىتىگە بولغان رەھبەرلىكنى كۈچەيتىپ ، مۇكاپاتلاش سىياسىتىنى يولغا قويدى ھەمدە مۇكاپات ئورنىدا پاختا ۋە خىمىيىۋى ئوغۇت سېتىپ بەردى ، شۇ يىلى ناھىيە بويىچە 750 قۇتا پىلە ئۇرۇقى تارقىتىلغانىدى ، بىرلىك ھوسۇلى 21.57 كىلوگرامغا يەتتى .

70 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا ئىلمىي پىلە بېقىش كېڭەيتىلىپ ، پىلە غوزىكىنىڭ بىرلىك ھوسۇلى ئۆستۈرۈلدى . 1981 ـ يىلىدىن كېيىن ناھىيىدە پىلە ـ ئۇجمىچىلىك تازا ئىلگىرىلىيەلمىدى ، 90 ـ يىللاردا پىلە غوزىسىنىڭ بىرلىك ھوسۇلى ئۆستى . 1998 ـ يىلىدىن كېيىن خەلقئارادا تاۋار ـ دۇردۇننىڭ باھاسى ئۆرلىۋىدى ، ناھىيىدىمۇ پىلە بېقىش يەنە باشلاندى ، پىلە غوزىكى ھوسۇلىمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈلدى . 2001 ـ يىلى 291 قۇتا پىلە بېقىلىپ ، 2.95 توننا ھوسۇل ئېلىندى .

3 . خادىملارنى تەربىيىلەش

1958 ـ يىلى 3 ـ ئايدا ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكىتى بىلەن ناھىيىلىك خەلق كومىتېتىنىڭ قۇرۇلۇش بۆلۈمى بىرلىكتە پىلە بېقىش تېخنىكا خادىملىرىنى قىسقا مۇددەت تەربىيىلەش كۇرسى

ئاچتى ، كۆرسىنىڭ مۇددىتى ئۇچ يېرىم كۈن بولدى ، كۆرسقا 144 ئادەم قاتناشتى . خادىملار ئۇجمە كۆچىتى يېتىشتۈرۈش ، ئۇجمە پەرۋىش قىلىش ئۇسۇلى ، پىلە غوزىكىدىن مول ھوسۇل ئېلىش تېخنىكىسى جەھەتتىن نۇقتىلىق تەربىيىلەندى .

1959 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنىدىن 3 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنىگىچە 5 ـ رايونىنىڭ ئىككى گۇڭشېسىدا سىناق تەرىقىسىدە پىلە بېقىش تېخنىكىسى بويىچە تەربىيىلەش سىنىپى ئېچىلدى ، ناھىيە بويىچە ئىككى رايون ، بىر بازاردىكى 14 گۇڭشېدا 57 كۈن خادىملار تەربىيىلەندى ، تەربىيىلىنىشكە 112 ئادەم قاتناشتى .

70 ـ يىللاردا ھەر دەرىجىلىك ئايالار بىرلەشمىلىرىنىڭ مۇدىرلىرى ئاساس قىلىنغان پىلە بېقىش تېخنىكا خادىملىرى تەربىيىلەندى ، ئۇلار ھەم پىلە ـ ئۇجمە ئىشلەپ چىقىرىشقا رەھبەرلىك قىلدى ، ھەم پىلە ـ ئۇجمە تېخنىكىسىغا يېتەكچىلىك قىلدى . ناھىيە بويىچە 107 چوڭ ئەترەتتە پىلە ـ ئۇجمە تېخنىكا خادىملىرى بار بولدى .

90 ـ يىللاردىن كېيىن ھەر يىلى كەنت ئايالار بىرلەشمىلىرىنىڭ مۇدىرلىرى ، پىلە باققۇچى ئائىلە باشلىقلىرى بىر قېتىم تېخنىكا جەھەتتىن تەربىيىلەندى . 1999 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنىدىن 29 ـ كۈنىگىچە ناھىيىلىك ئايالار بىرلەشمىسى بىلەن ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكىتى بىرلىكتە پىلە بېقىش تېخنىكىسى بويىچە تەربىيىلەش سىنىپى ئېچىپ ، 246 ئادەمنى تەربىيىلىدى ، بۇنىڭ ئىچىدە ئاساسىي قاتلام كادىرى 70 ، پىلە باققۇچى ئائىلە 176 . ئۇلارغا تېمپېراتۇرىنى تەڭشەش ، كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش ـ يوقىتىش بىلىملىرى ۋە تېخنىكىسى نۇقتىلىق ئۆگىتىلدى .

ئۇچنۇربان ناھىيىسىنىڭ 1949 ~ 2001 ـ يىلىغىچە بولغان پىلە ـ ئۇجمىچىلىك ئەھۋالى

جەدۋەل : 4 — 8

يىللار	ئۇجمىلىك كۆلىمى (گېكتار)	پارچە ـ پۈرات يەرلەرگە تىكىلگەن ئۇجمە (تۈمەن تۈپ)	پىلە ھوسۇلى (تونا)	بېقىلغان پىلە (قۇتا)	بىرلىك ھوسۇلى (كىلوگرام)
1949	14.3	0.27			
1950	15.3	0.27			
1951	16.5	0.28			
1952	16.1	0.29			
1953	19.1	0.24			
1954	23.1	0.28			
1955	28.5	0.32			
1956	34.3	0.29			
1957	41	0.21			
1958	36.2	0.31	9.22	1005	9.17
1959	26.7	0.22	48.7	3867	12.5
1960	14.3	0.11	12.31	2456	5.01
1961	15.9	0.29	5.58	2672	2.09
1962	18.1	0.179	5.09	1200	4.24
1963	9.67	0.147	4.47	550	8.14
1964	9.67	0.138	8.27	860	9.62
1965	10.3	0.117	16.18	750	21.57
1966	11	0.057	5.23	750	6.97

7.8	700	5.46	0.71	11	1967
11.5	700	8.05	0.63	10.7	1968
10.3	500	5.15	1.31	16.7	1969
10.5	600	6.3	5.9	17.4	1970
8.65	600	5.187	13.6	12.5	1971
10.12	500	5.06	7.4	15.1	1972
8.03	500	4.02	6.6	19.4	1973
5.2	500	2.6	8.6	20.5	1974
7.31	350	2.56	4.6	4.3	1975
9.44	250	2.36	2.6	5.07	1976
8	200	1.6	3	7.4	1977
11	200	2.2	4.4	8	1978
8.32	20	2.2	1.4	10.3	1979
11.67	300	3.35	1.79	17.1	1980
7	200	1.4	7.77	8.9	1981
4.33	300	1.3	8.05	9.7	1982
9.43	200	0.95	9.85	10.8	1983
6.67	180	0.15	2.6	2.26	1984
8.5	200	1.7	8.25	3.02	1985
6.5	200	1.3	9.11	9.69	1986
9.33	150	1.4	48.3	15.1	1987
10	250	2.5	5.75	26.7	1988
8.86	350	3.1	6.184	21	1989
11.35	100	0.718	18.82	28	1990
27.11	256	4	67.86	15	1991
11.56	300	4	24.1	20	1992
16.4	250	2.89	89.15	14.1	1993
10.4	300	3.5	51.25	23.7	1994
15	600	2	15.03	26.4	1995
10.3	500	5.5	17.13	16	1996
12.1	400	4.6	27.8	22.7	1997
17.9	180	3.85	89.7	24.1	1998
10.94	400	7.98	97.7	26.6	1999
12.35	450	1.5	97.9	33.5	2000
10.1	291	2.95	27.38	51.4	2001
443.2	26267	227.9	796.2	945.5	جەمئىي

§6 . ھەرە

1 . ھەسەل مەنبەسى

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە ھەسەل مەنبەسى بىرقەدەر مول . 4 ـ ئايدىن 9 ـ ئايغىچە ھەسەل مەنبەسى

ئۆسۈملۈكلىرى بار . 4 ـ ئاينىڭ باشلىرىدىن 5 ـ ئاينىڭ ئاخىرلىرىغىچە ئۆرۈك ، شاپتۇل ، نەشپۈت ، ئالما ، كۆكتات ، تىكەن ، سۆگەت قاتارلىقلار ئارقا ـ ئارقىدىن چېچەكلەيدۇ ، 5 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 6 ـ ئاينىڭ ئاخىرلىرىغىچە قىچا ، جىگدە ، ئاق ئاكاتسىيە چېچەكلەيدۇ ؛ 6 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 8 ـ ئاينىڭ ئاخىرلىرىغىچە تاۋۇز ، قوغۇن ، ئاپتاپپەرەس ، كېۋەز ، بېدە ، قارا بۇغداي ، كاۋا چېچەكلەيدۇ ؛ 7 ـ ئايدىن 9 ـ ئايغىچە تاغلىق رايونلاردا ھىندى جۇخار گۈلى ، ئۈچقۇلاق ، مامىكاپ ، جىغان ، قوڭغۇراق تىكەن ، يانتاق ، ئازغان قاتارلىق ئۆسۈملۈكلەر ئارقا ـ ئارقىدىن چېچەكلەيدۇ .

2 . ھەرە نەسلى

1960 ـ يىلىدىن ئىلگىرى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە يەرلىك ھەرە بولۇپ ، ئۇ ھويلا ـ ئارام ، باغۋارانلارغا تارقالغان . يەرلىك ھەرىلەر قوپال باشقۇرۇلغان بولۇپ ، ھەرە ساندۇقى ۋە كۆنەك ئاساسى ئىشلىتىلمىگەن ، ھەرە توپى دەرەخنىڭ كامارلىرى ، پېشايۋان ئاستىلىرىغا توپلىشىپ شۇ يەرگە كۆنەك ياساپ ھەسەل چىقىراتتى ، ھەسەل مىقدارى ناھايىتى ئاز ئىدى ، ھەرىلەر قىشتىن چىققىچە كۆپلەپ ئۆلۈپ كېتىدىغان بولغاچقا ، دائىم كۆچۈپ ماكانلىشاتتى . 1960 ـ يىلى 6 ـ ئايدا ناھىيىلىك دېھقانچىلىق ئىدارىسى فۇجيەن ئۆلكىسىدىن ئىتالىيە نەسىللىك ھەرىسىدىن 50 ساندۇق 300 چاناق سېتىۋالدى . شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئۇچتۇرپاندىكى ھەرىنىڭ كۆپىنچىسى ئىتالىيە ھەرىسى بولۇپ ، يەرلىك ھەرىلەر تەدرىجىي ئازىيىپ تۈگىدى . 1964 ـ يىلى قىشتا شايار ناھىيىسىدىن ئىتالىيە ھەرىسىدىن 20 ساندۇق 82 چاناق كەلتۈرۈلدى ، كېيىن كۆپ يىللىق بېقىش ئارقىلىق پەيدىنپەي ماسلاشتى . ئۇنىڭ ئۈستىگە كۆڭۈل قويۇپ پەرۋىش قىلىنغاچقا ، ساپ ۋە ساغلام كۆپىيىپ ، ناھىيىدىكى ئاساسلىق ھەرە نەسلى بولۇپ قالدى .

3 . بېقىش

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى ھەرە توپى باشقا ناھىيىلەرگە ئېلىپ بېرىپ بېقىلمايدۇ ، ناھىيە ئىچىدىكى كەنتلەردە ئايلاندۇرۇلىدۇ .

1961 ـ يىلى ناھىيىلىك دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق بۆلۈمى قارىمىقىدىكى ئورۇن دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكىتىدا ھەرە فېرمىسى قۇرۇلۇپ ، 17 كىلوگرام ھەسەل ئېلىندى . 1963 ـ يىلى ئۇنى قىزىلبايراق گۇڭشېسى بېقىپ 504 كىلوگرام ھەسەل ئالدى . 1965 ـ يىلى ناھىيىلىك دېھقانچىلىق پونكىتى بىلەن قىزىلبايراق گۇڭشې بۆلۈشۈپ باقتى . كېيىن گۇڭشېلاردا ھەسەل ھەرىسى باقىدىغان ئاپپاراتلار ئارقا ـ ئارقىدىن قۇرۇلۇپ ، ھەرىلەرنى مەخسۇس ئادەم باقىدىغان بولدى . 1979 ـ يىلى ھەرە توپلىرى شەخسلەرگە ھۆددىگە بېرىلىپ ، ھەرە فېرمىسى پارچىلىۋېتىلدى . 1999 ـ يىلى ناھىيە بويىچە ھەسەل ھەرىسى باقىدىغان ئائىلە يەتتىگە يەتتى ، ھەرە 100 ساندۇققا يەتمەيدىغان بولۇپ ، ئۇنىڭدىن 1.21 توننا ھەسەل ئېلىندى . 1961 ~ 1999 ـ يىلىغىچە ئېلىنغان ھەسەل 57.77 توننا بولۇپ ، يىلىغا 1.52 توننىدىن توغرا كەلدى . ھەسەل ئەڭ كۆپ ئېلىنغان 1994 ـ يىلى 3.65 توننىغا يەتتى .

§ 7 . بېلىق

ئۇچتۇرپان ناھىيىسى توشقان دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىغا جايلاشقان بولۇپ ، سۇ مەنبەسى تولۇق ، تەبىئىي سۇ كۆلىمى 14 مىڭ 716.72 گېكتارغا يېتىدۇ ، بۇنىڭ ئىچىدە باقمىچىلىق قىلىنىدىغان سۇ كۆلىمى 380 گېكتار .

1 . نەسلى

1) ياۋا بېلىق

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە ياۋا بېلىق خىلىدىن ئوچۇق قورساق بېلىق (بېگىز تۇمشۇق بېلىقمۇ دېيىلىدۇ) ، مايماق ئېغىز بېلىق (خاپانباش بېلىقمۇ دېيىلىدۇ) بار ، بۇ ئىككى خىل بېلىقنىڭ قىلتىرىقى ئىنچىكە ، گۆشى سېمىز بولىدۇ ، ئۇنىڭ تۇخۇمى زەھەرلىك ، ئۇنى ھەرقانداق تەبىئىي سۇ دائىرىسىدىن تۇتۇشقا بولىدۇ . 1996 ـ يىلى شىنجاڭ خاپانباش بېلىقى دۆلەت تەرىپىدىن 2 ـ دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان ھايۋانات قاتارىغا كىرگۈزۈلۈپ ، ئۇنى تۇتۇش مەنئى قىلىندى .

2) بېقىلىدىغان بېلىق

60 ـ يىللاردا تاپان بېلىق كەلتۈرۈلدى ، ئۇنىڭ كۆپىيىش ئىقتىدارى ئالاھىدە كۈچلۈك بولغاچقا ، تېز كۆپەيدى . 1978 ـ يىلىدىن كېيىن كۆك لاقا بېلىق ، ئاق لاقا بېلىق ، ئوتخور بېلىق ، كارىپ بېلىقى ، يېسى بېلىق ، تاپان بېلىق ، ئاق يوللۇق بېلىق قاتارلىق يەتتە بېلىق نەسلى كەلتۈرۈلدى .

2 . مەھسۇلاتى

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ بېلىقچىلىقىدا تەبىئىي كۆپەيتىش ئاساس قىلىنىدۇ ، بېقىلغانلىرى ئاز ، مەھسۇلاتى تۆۋەن ھەم تۇراقسىز ، تاۋار بېلىقنىڭ كۆپىنچىسى ئاقسۇدىن يۆتكەپ كېلىنىپ سېتىلىدۇ . 1980ـ يىلى ئېلىنغان بېلىق 3.9 تونىا ، بېلىقچىلىق كىرىمى ئاران 21 مىڭ 900 يۈەن بولغانىدى . 1989 ـ يىلى ئېلىنغان بېلىق سەككىز تونىغا ، مەھسۇلات قىممىتى 270 مىڭ يۈەنگە ، 1996 ـ يىلى ئېلىنغان بېلىق 17 تونىغا ، مەھسۇلات قىممىتى 119 مىڭ يۈەنگە ، 1999 ـ يىلى ئېلىنغان بېلىق 21 تونىغا ، مەھسۇلات قىممىتى 1 مىليون 680 مىڭ يۈەنگە يەتتى . 1978 ～ 2001 ـ يىلىغىچە سۇ مەھسۇلاتى 67.8 تونىا بولۇپ ، يىلىغا 2.82 تونىدىن توغرا كەلدى . 2001 ـ يىلى ئېلىنغان بېلىق تۆت تونىغا ، مەھسۇلات قىممىتى 22 مىڭ يۈەنگە يەتتى .

V باب

دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى

§1 . ئەنئەنىۋى دېھقانچىلىق سايمانلىرى

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىقىدا ئىشلىتىلىدىغان ئەنئەنىۋى دېھقانچىلىق سايمانلىرى ئۇلاغقا سۈرىتىلىدىغان بوقۇسا ، تىرنا ، چاناق ، تۆلۈق قاتارلىقلار ، ئادەم كۈچى بىلەن تۆمۈردىن ياسىلىدىغانلىرى كەتمەن ، گۈرجەك ، جوتۇ ، تۆمۈر چىشلىق تىرنا ، ئورغاق ۋە ياغاچ گۈرجەك قاتارلىقلاردىن ئىبارەت ، بۇلارنىڭ ياسىلىش ھۈنەر ـ سەنئىتى ئاددىي بولۇپ ، ئىشلىتىش ۋە رېمونت قىلىشقا قۇلايلىق .

1. تېرىلغۇ سايمانلىرى

كەتمەن كەلگە ئىشلىتىلىدىغان كۆپ ئىقتىدارلىق دېھقانچىلىق سايمىنى، ئۇنىڭ بىلەن بوزيەر ئاچقىلى، يەر تومارغىلى، ئېرىق چاچقىلى، قىر سالغىلى، ئوغۇت قاچىلىغىلى، چاچقىلى، توپا يۆشاتقىلى، ئوت ئوتىغىلى، سۇ باشلاپ يەر سۇغارغىلى بولىدۇ، ئۇنىڭ دېھقانچىلىق سايمانلىرى ئىچىدە «ھەممىگە قادىر سايمان» دېگەن نامى بولۇپ، ھەممە دېھقان ئائىلىسىدە بولۇشقا تېگىشلىك ئىشلەپچىقىرىش قوراللىدۇر. كەتمەننىڭ چوڭلىرى، ئوتتۇراھاللىرى، كىچىكلىرى بولىدۇ.

ئەنئەنىۋى تېرىلغۇ قوراللىرىدىن يەنە ساپان، تۆمۈر چىشلىق تىرنا، سۆرەم بار. بوقۇسا توز ۋە ئۇزۇن شوتىلىق بولىدۇ، ئوت يۇلۇش بىلەن يەر ھەيدەش بىر گەۋدىلەشكەن، ئۇنىڭدا چوڭقۇر - تېيىز قىلىپ تەڭشەيدىغان قۇرۇلما يوق، يەر ھەيدىگەندە ھەيدەشنىڭ چوڭقۇر - تېيىزلىقى ۋە ھەيدەش نىشانىنى پۈتۈنلەي ئادەم ئىگىلەيدۇ، ئۇنىڭغا ئىككى كالا قوشۇلىدۇ. ئۇنىڭ يەر بېشىدا ئايلىنىشى جانلىق بولمايدۇ، ھەيدەش چوڭقۇرلۇقى 8 ~ 12 سانتىمېتىر بولىدۇ، بوقۇسا چىشى ئاددىي بولۇپ، يەرنى قالايمىقان ئۆرۈيدۇ، ياۋا ئوت - چۆپلەرنى يوقىتالمايدۇ. ئىككى كالا بىلەن بىر ئادەم كۈنىگە 0.1 ~ 0.23 گېكتارغىچە يەر ھەيدىيەلەيدۇ. بوقۇسىنىڭ شەكلى ۋە ئىككى كالىنىڭ بويۇنتۇرۇقى موڭغۇلكۇرە ناھىيىسىدە قەدىمىي قەبرىدىن قېزىۋېلىنغان غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۆيسۈن بەگلىكىنىڭ تۆمۈر ساپىنىغا ئوخشايدۇ، شەنشى ئۆلكىسىنىڭ گۈەنجۇڭ ۋىلايىتى لۇڭشيەن ناھىيىسىدە قېزىۋېلىنغان خەن سۇلالىسى دەۋرىگە تەئەللۇق تۆمۈر ساپانغىمۇ ئوخشايدۇ.

تۆمۈر چىشلىق تىرنا تىرنىنىڭ كۈندىلىك ئۈزۈنلۇقى 1.2 مېتىر، كەڭلىكى 50 ~ 60 سانتىمېتىر كېلىدۇ، ئۇنىڭ ياغاچ جازىسىغا ئىككى تۆمۈر چىش ئورناتقىلى بولىدۇ، بىر ئادەم ئىككى كالا بىلەن ياكى بىر ئادەم بىر ئات بىلەن كۈنىگە 0.2 گېكتار يەرنى تىرنىلىيالايدۇ. بەزىلەر قاتتىق ياغاچتىن چىش ياساپ تىرنا جازىسىغا ئورناتقان، بۇنىڭ بىلەن پىششىق بىر ياكى قۇمسائغۇ يەرنى تىرنىلسا ياخشى بولىدۇ.

سۆرەم يەرنى ھەيدەپ بولغاندىن كېيىن توپىنى يۇمشىتىشقا ۋە تېرىلىپ بولغاندىن كېيىن توپىنى يېپىپ نەملىكنى ساقلاشقا ئىشلىتىلىدۇ، ئۇنىڭ شاخ - شۇمبىدىن توقۇلغانلىرىمۇ، ياغاچ تاختايدىن ياسالغانلىرىمۇ بار، ئۇنىڭ كۈندىلىك ئۈزۈنلۇقى ئادەتتە 1.5 مېتىر، كەڭلىكى 25 ~ 30 سانتىمېتىر بولىدۇ. مەشغۇلات قىلغاندا ئۇستىدە بىر ئادەم ئۆرە تۇرىدۇ ياكى ئۇستىگە تاش ئېلىپ قويۇلىدۇ، ئۇنى ئۇلاغ سۆرەيدۇ.

2. تېرىش قوراللىرى

مىلادىيە 2 - ، 3 - ئەسىرلەردە جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ قىسمەن رايونلىرىغا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونلىرىدا تېرىلغۇغا ئىشلىتىلگەن چاناق كىرگەن، ئەمما ئومۇملاشمىغان. 1951 - يىلى قۇمۇل، ئاقسۇ، قەشقەر، سانجىلاردا قىسمىلارنىڭ تەسىرىدە زور مىقداردا ئۇچ پۇتلۇق چاناق ياسالدى. چاناق — چاناق جازىسى (قۇرۇلمىسى ۋە سۆرەش جازىسى)، چاناق كۆرسى (ئۇرۇق قاچىسى)، چاناق پۇتى (ئۇنىڭ ئوتتۇرىسى كاۋاك بولۇپ، ئۇرۇق ئۆ يەردىن تۇپراق قاتلىمىغا چۈشىدۇ)، چاناق گۈرجىكى (ساپان بېشىدىكى تۆمۈر سايمانغا ئوخشايدۇ، توپىنى ئۆرۈپ چۆنەك ئېچىشقا ئىشلىتىلىدۇ) دىن تەركىب تاپقان. چاناق كۆرسى بىلەن چاناق پۇتى تۇتاشقان جايدا كلاپان بولۇپ، ئۇرۇق مىقدارى تىزگىنلىنىدۇ، ئەمما تېخنىكا تەلىپى يۇقىرى بولغاچقا، ئۇچ پۇتلۇق چاناقنى ئىشلىتىشكە پىششىق دېھقانلار ناھايىتى ئاز، ئۇنىڭ ئومۇملىششى ئاستا بولدى. دېھقانلار ئۇزاقتىن بۇيان چېچىپ تېرىشقا ئادەتلىنىپ كەتكەن بولۇپ، چېچىپ تېرىلغاندىن كېيىن ئات ياكى كالا قوشۇلغان چۈشۇق توقۇلما سۆرەم بىلەن بىر قېتىم سۆرىتىۋېتىلىدۇ. 1845 - يىلى لىن زېشۈ جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ تېرىقچىلىق ئىشلىرىنى كۆزدىن كەچۈرگەندە «توك يانمىغاندا تۆكۈلمەيدۇ ئوغۇت، تېرىپ بولغاندا تەكرىگە ئوقۇلىدۇ دۇرۇت» دېگەن شېئىرى بىلەن شۇ يەردىكى دېھقانلارنىڭ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىش ئەھۋالىنى ئوبرازلىق تەسۋىرلىگەن.

3 . ئورۇش قوراللىرى

قىسقا ساپلىق ئورغاق ، يېرىم ئاي شەكىللىك چالغا بىلەن بۇغداي ، شال ، قىچا قاتارلىق دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىنى ئورۇۋېلىشقا بولىدۇ .

4 . خامان تېپىش قوراللىرى

خامان تېپىش قوراللىرى تاش تۆلۈق ، مۇما ، ياغاچ تۆلۈق ، ياغاچ ئارا ، توقماق ، غەلۋىر ، شامالچى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت . تاش تۆلۈق ئۇزۇنلۇقى بىر مېتىر ، تومىلۇقىنىڭ تىك دىئامېتىرى 20 ～ 30 سانتىمېتىر بولۇپ ، كۆپ قىرلىق ئۇزۇنچاق شەكىلدە بولىدۇ . ياغاچ تۆلۈقنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكى ئوخشاش بولمايدۇ ، ئۇ توم ياغاچتىن ئالتە قىرلىق قىلىپ ياسىلىدۇ . مۇما دېگىنىمىز خاماننىڭ ئوتتۇرىسىغا قادىلىدىغان خادا . «غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» دە : «يەرگە ياغاچ قادىلىدىكەن ، ھايۋانلار ئۇنى ئايلىنىدىكەن ، تۆۋاقلىرى بىلەن دانىنى ئايرىيدىكەن» دەپ خاتىرىلەنگەن . ئۇزاقتىن بۇيان بۇغداي ، شال قاتارلىقلارنىڭ دېنى ھايۋانغا دەسسىتىش ئارقىلىق ئايرىلغان بولغاچقا ، «كالا دەسسەش خامىنى» دەپ ئاتالغان . 50 ～ 60 ـ يىللاردا بۇ ئۇسۇل يەنىلا ئومۇميۈزلۈك قوللىنىلغاندى ، 90 ـ يىللاردىن كېيىن كۆپ كۆرۈلمەيدىغان بولدى . تۆلۈق ئارقىلىق دان ئايرىش ھازىرمۇ قوللىنىلىدۇ ، شال ئۇنچىلىرى خامانغا تاشلانغاندىن كېيىن ئات ، ئېشەكلەرگە تاش تۆلۈق ياكى ياغاچ تۆلۈق سۆرىتىلىپ دان ئايرىلىدۇ ، ئاشلىق زىرائەتلىرى سورۇلۇپ بولغاندىن كېيىن ئاشلىقنىڭ پاخاللىرى شامالچى ئارقىلىق تازىلىنىدۇ . ياغلىق دان زىرائىتى غەلۋىر ئارقىلىق تاسقىلىپ پاكىزلىنىدۇ .

5 . توشۇش قوراللىرى

ئەنئەنىۋى توشۇش قوراللىرى كۆتەك ھارۋا ، تۆمۈر ھارۋا ، غالتەك ، زەمبىللەردىن ئىبارەت . كۆتەك ھارۋىنىڭ يوغان ياغاچ چاقى بولىدۇ ، چاقنىڭ دىئامېتىرى كۆپىنچە 1.5 مېتىر ئەتراپىدا بولۇپ ، ئۇنى كالا ، ئات ، ئېشەك سۆرەيدۇ . ئۇنىڭ چاقى يوغان بولغاچقا ، ئېرىق ـ ئۆستەڭلەردىن ، سازلىقلاردىن ، قۇملۇقلاردىن ۋە پاتاقلىق يوللاردىن ئاسانلا ئۆتەلەيدۇ ، شۇڭا ئۇ ئومۇميۈزلۈك ئىشلىتىلىدۇ . ياغاچ چاقنىڭ سىرتىغا تۆمۈر ئۇرالغىنى تۆمۈر ھارۋا دېيىلىدۇ ، ياغاچ چاقلىق ئىتتىرىلىدىغان غالتەكلەرمۇ بار ، زەمبىلنىڭ شەكلى نوسلىكىغا ئوخشايدۇ ، ئۇنىڭ ئىككى تال ياغاچ دەستىسى بولىدۇ ، ئۇنىڭ ئارىلىقى سۆگەت چۆنقىلىرى بىلەن ئوتتۇرىسى ئويمات قىلىپ توقۇلىدۇ ، ئۇنىڭ كەڭلىكى تەخمىنەن 55 سانتىمېتىر ، ئۇزۇنلۇقى 75 سانتىمېتىر كېلىدۇ ، نەرسىلەرنى قاچىلاش ـ چۈشۈرۈش ئاسان ، ئۇنى قىسقا يوللۇق توشۇشقا ئىشلىتىشكە بولىدۇ .

6 . دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاش قوراللىرى

دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلايدىغان قوراللار ئاساسلىقى يارغۇنچاق ، تۆگمەن ، جۈۋاز ، چىغرىقتىن ئىبارەت . يارغۇنچاق ، تۆگمەندە ئۇن تارتىلىدۇ ، جۈۋازدا ياغ تارتىلىدۇ ، چىغرىقتا پاختا چىقىرىلىدۇ .

§ 2 . يېڭىچە دېھقانچىلىق سايمانلىرى

1956 ـ يىلى ناھىيە قوش غالتەكلىك ، قوش چىشلىق ساپاندىن 286 نى ، قوش غالتەكلىك ، تاق چىشلىق ساپاندىن 40 نى ، يېڭى شەكىلدىكى بوقۇسىدىن 580 نى ، سېيالكىدىن 11 نى ، رېزىنكە چاقلىق ھارۋىدىن

7176 نى ، تۇمانلاتقۇچتىن بەشنى ، ئورۇش ماشىنىسىدىن ئۇچنى سېتىۋالدى . 1957 ـ يىلى ناھىيە بويىچە كېڭەيتىلگەن دېھقانچىلىق سايمانلىرىدىن قوش غالتەكلىك ، قوش چىشلىق ساپان 150 ، 5 ـ نومۇرلۇق ساپان 100 ، ئات قوشۇلىدىغان سېيالكا 30 ، 10 قۇرلۇق سېيالكا 50 ، كولتىۋاتور 150 ، ئوغۇت تاسقىغۇچ 100 ، ئۇرۇق ئارىلاشتۇرغۇچ 92 ؛ 1956 ~ 1957 ـ يىللىرى كېڭەيتىلگەن يېڭىچە دېھقانچىلىق ماشىنىسى 1352گە يەتتى .

2001 ـ يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە بار بولغان دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى

جەدۋەل : 4 — 9

ماشىنا تۈرى	ماشىنا سانى (دانە)	ئومۇمىي قۇۋۋىتى (كىلوۋات)
يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنىڭ ئومۇمىي قۇۋۋىتى		57779
1 . دىزىل ماتور		53229
2 . ئېلېكتر دۋىگاتېل		3582
3 . بېنزىن ماتور		968
1) سۇ چىقىرىۋېتىش ـ سۇغىرىش ماشىنىسى	8	79
دىزىل ماتور	6	66
ئېلېكتر دۋىگاتېل	2	13
پومپا	8	
2) تېرىقچىلىق ماشىنىسى		46921
1) چوڭ ، ئوتتۇرا تىپتىكى تراكتور	391	6891
شەرق قىزاردى — 802	4	235
شەرق قىزاردى — 75	1	55
شەرق قىزاردى — 70	30	1543
شەرق قىزاردى — 60	7	309
تۇمۇر بۇقا — 55	36	1455
شاڭخەي — 50	4	147
شەرق قىزاردى — 28	4	82
تەيشەن — 30	6	132
تەيشەن — 25	8	147
تەيشەن — 20	292	4292
(2) كىچىك تراكتور	3447	40030
كىچىك 4 چاقلىق		
3) چوڭ ، ئوتتۇرا تىپتىكى تراكتورغا سۆرىتىلىدىغان دېھقانچىلىق سايمىنى	615	

تراكتورغا سۆرىتىلمىدىغان ساپان	203	
پىرقىرىما سوقا	5	
تراكتورغا سۆرىتىلمىدىغان تىرنا	40	
تراكتورغا سۆرىتىلمىدىغان سېيالكا	3	
تراكتورغا سۆرىتىلمىدىغان يوپۇق يېپىش ماشىنىسى	361	
تراكتورغا سۆرىتىلمىدىغان كولتىۋاتور	3	
4) ھوسۇل يىغىش ماشىنىسى	262	686
كومبايىن	18	686
ئورۇش - قۇرۇتۇش ماشىنىسى	44	
مېخانىكىلىق دان ئايرىش ماشىنىسى	196	
ئۇرۇق تاللاش ماشىنىسى	4	
5) ئۆسۈملۈك ئاسراش ماشىنىسى	439	968
مېخانىكىلىق تۆمانلاتقۇچ ، پاراشوك پۈركۈگۈچ	439	968
مىكرو تۆمانلاتقۇچ	10	24
6) چارۋىچىلىق ماشىنىسى	124	982
يەم - خەشەك ئۇۋۇتىش ماشىنىسى	124	
مېخانىكىلىق ئوت ئوتاش ماشىنىسى		
7) دېھقانچىلىق قوشۇمچە مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاش ماشىنىسى	812	7555
ماتېرىيال ئېزىش ماشىنىسى	242	2662
ئۇن تارتىش ماشىنىسى	186	837
چىگىت ئايرىش ماشىنىسى	24	96
ياغ تارتىش ماشىنىسى	360	3960
8) ترانسپورت ماشىنىسى	3830	2368
يېزا ئىگىلىكىدە ئىشلىتىلمىدىغان ترانسپورت ئاپتوموبىلى	169	2368
چوڭ پرىتسېپ	345	
كىچىك پرىتسېپ	3316	

§ 3 . ماشىنىلىشىش سەۋىيىسى

1959 - يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە تۇنجى قېتىم تراكتور ئارقىلىق يەر ھەيدەلدى ، تراكتوردا ھەيدەلگەن يەر 66.67 گېكتار بولۇپ ، تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ 0.05 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى . 60 - يىللاردا تراكتوردا

ھەيدەلگەن كۆلەم 4893.3 گېكتارغا يەتتى . 1965 ـ يىلى تراكتوردا ھەيدەلگەن كۆلەم 8893.33 گېكتارغا يېتىپ ، تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ 0.24 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى ھەمدە 16 قۇرلۇق ، 24 قۇرلۇق سېيالكا ئىشلىتىلدى ، شۇ يىلى تراكتوردا تېرىلغان كۆلەم 6877.33 گېكتارغا يەتتى .

1966 ～ 1975 ـ يىلىنچە «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ كاشىلىسى تۈپەيلىدىن ، ماشىنىلار ئېغىر دەرىجىدە بۇزۇلۇپ ، ماشىنا ئىشلىتىش ئۈنۈمى تۆۋەنلەپ كەتتى .

1978 ـ يىلى تراكتوردا ھەيدەلگەن يەر 11 مىڭ 873.33 گېكتارغا يېتىپ ، تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ 34 پىرسەنتىنى ، تراكتوردا تېرىلغان يەر 9840 گېكتارغا يېتىپ ، تېرىلغان يەر كۆلىمىنىڭ 33 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى . 1988 ـ يىلى تراكتوردا ھەيدەلگەن يەر 12 مىڭ 300 گېكتار ، تراكتوردا تېرىلغان يەر 12 مىڭ 600 گېكتار ؛ 1999 ـ يىلى تراكتوردا ھەيدەلگەن يەر 32 مىڭ 200 گېكتار ، تراكتوردا تېرىلغان يەر 23 مىڭ 300 گېكتار ؛ 2001 ـ يىلى تراكتوردا ھەيدەلگەن يەر 23 مىڭ 970 گېكتار ، تراكتوردا تېرىلغان يەر 22 مىڭ 930 گېكتار .

يېزا ئىقتىسادىي تۈزۈلمىسىنىڭ ئىسلاھ قىلىنىشىغا ئەگىشىپ ، يېزىلاردا دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى بىلەن مەشغۇلات قىلىدىغان كەسپىي ئائىلىلەر بارلىققا كەلدى ، دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى مەشغۇلاتى ئىلگىرىكى ھەيدەش ، تىرنىلاش ، تېرىشتىن ئېتىز ـ ئېرىق ترانسپورتى ، ئورۇش ـ دان ئايرىش ، يوپۇق يېپىش ، يەم-خەشەك سىلوسلاش ، يەم ـ خەشەك پىششىقلاش ، ئوت ـ چۆپ ئورۇش ، ئېتىز تاراشلاش ، دېھقانچىلىق دورىسى پۈركۈش ، ئۇرۇق تاللاش ، يېشىل ئوغۇت باستۇرۇش قاتارلىق ماشىنىلاشقان مەشغۇلاتقا تەرەققي قىلدى . دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنىڭ مەشغۇلات مىقدارى يىلدىن ـ يىلغا كۆپەيدى ، ماشىنا بىلەن يوپۇق يېپىش تۈرىنىلا ئالساق ، 1987 ـ يىلى ماشىنا بىلەن يوپۇق يېپىلغان يەر 17 گېكتار بولغانىدى ، 1989 ـ يىلى 567 گېكتارغا ، 1998 ـ يىلى 7147 گېكتارغا ، 1999 ـ يىلى 7486 گېكتارغا ، 2001 ـ يىلى 6000 گېكتارغا يەتتى .

§ 4 . دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنى باشقۇرۇش

1 . باشقۇرۇشنىڭ تەرەققىيات جەريانى

ناھىيە بويىچە دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنى باشقۇرۇش ئۇچ ئۆرلەش ، ئۇچ پەسىيىش جەريانىنى باشتىن كەچۈردى . 1959 ～ 1965 ـ يىلىنچە كوللېكتىپ بىلەن دۆلەت ئاساس قىلىندى ، 1966 ～ 1970 ـ يىلىنچە چوڭ ئەترەت كوللېكتىپ سېتىۋېلىش ئاساس قىلىندى ، 1971 ～ 1982 ـ يىلىنچە ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى كوللېكتىپ سېتىۋېلىش ئاساس قىلىندى ، 1982 ـ يىلىدىن كېيىن يەككىلەر باشقۇرۇش ئاساس قىلىندى .

1959 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تۇنجى قېتىم سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ T—28 تىپلىق چاقلىق تراكتورىدىن 3 نى كەلتۈرگەندى ، 12 ـ ئايدا چېخوسلوۋاكىيىنىڭ رېتو — 25 تىپلىق تراكتورىدىن بىرنى كەلتۈردى ھەمدە يۇرۇشلەشتۇرۇلگەن تراكتورغا سۆرىتىلىدىغان ئىككى چىشلىق ساپاندىن ئىككىنى ، تراكتورغا سۆرىتىلىدىغان سېيالكىدىن بىرنى ، كولتىۋاتوردىن بىرنى كەلتۈرۈپ ، ياڭخې ، راكېتا ، يامانسۇ ، ئالغا گۈڭشىلىرىغا تەقسىم قىلىپ بەردى .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ 1964 ~ 1998 - يىلىغچە دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنى تىجارەت قىلىش ئەھۋالى

جەدۋەل : 4 — 10　　بىرلىكى : تۇمەن يۈەن

يىللار	سېتىۋېلىنغىنى	سېتىلغىنى	پايدا ، باج
1964			0.3
1965		18.8	0.7
1966	32.9	34.9	0.2
1967	28.2	29.7	—0.2
1968	16.7	16.3	—0.2
1969	27.6	23.5	تەڭ
1970	9.2	39.6	—0.4
1971	1	12.5	—0.3
1972	0.9	53.4	—0.6
1973	22.3	44.1	—0.8
1974	5	49.7	—1.9
1975	2.6	94.6	—1.9
1976	2.2	84.8	1
1977	12.9	132.4	—1.1
1978	200.5	199.5	1.1
1979	199	188	1.2
1980	82.1	85.8	0.6
1981	64.4	85.8	0.6
1982	96	103.5	—0.4
1983	135.4	144.2	1
1984	173.3	189.4	1.4
1985	25	141.7	3.3
1986	90.4	100.4	2.3
1987	92.2	112.4	3.6
1988	126.3	137.8	5.7
1989	130.7	116.1	5.3
1990	144.9	145.7	7
1991	178.7	199.5	5.9
1992	188.7	177.2	7
1993	77.2	154	7
1994	152.7	164.6	6.6
1995	299.6	278.8	7.7
1996	583.5	632.8	24.3
1997	335.7	353.4	1.7
1998	145.5	252.5	تەڭ

ئىزاھ : 1999 - يىلى ناھىيىلىك دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى شىركىتى ۋەيران بولدى .

1963 ـ يىلى 3 ـ ئايدا ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك تراكتور پونكىتى قۇرۇلدى . 10 ـ ئايدا ناھىيىلىك تراكتور پونكىتى بىلەن ناھىيىلىك دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى رېمونت زاۋۇتى بىرلىشىپ ، نامى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك تراكتور پونكىتى دەپ ئاتالدى . ئاپپارات بىرلەشكەندىن كېيىن دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى رېمونت زاۋۇتى تراكتور پونكىتىنىڭ دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش سېخى بولدى . ئىشچى ـ خىزمەتچىسى ، تېخنىكا خادىمى 10 بولدى ؛ شۇنىڭ بىلەن بىللە 1959 ـ يىلى كەلتۇرۇلگەن تۆت تراكتور گۇڭشىلاردىن باھاغا سۈندۈرۈپ يىغىۋېلىنىدى ، ئۇنى ناھىيىلىك تراكتور پونكىتى بىرتۇتاش باشقۇرىدىغان ۋە ئىشلىتىدىغان بولدى . 60 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا يەنە شەرق قىزاردى — 28 ، تۇلپار — 28 تىپلىق دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى كەلتۇرۇلدى .

1966 ـ يىلى ناھىيە بويىچە شەرق قىزاردى — 54 ، T—28 ، تۇلپار — 28 تىپلىق تراكتور ، شەرق قىزاردى — 54 تىپلىق زەنجىر تاپان توپا ئىتتىرىش ماشىنىسى قاتارلىق 19 ئارىلاش ماشىنا ، 8 . 35 ئۇلچەملىك ماشىنا بار بولدى . يۇرۇشلەشكەن دېھقانچىلىق سايمانلىرىدىن بەش چىشلىق ساپان ، ئۇچ چىشلىق ساپان ، ئىككى چىشلىق ساپان ، كەمتۈك دېسكىلىق تىرنا ، دېسكىلىق تىرنا ، تۇلۇق ، مىخ چىشلىق تىرنا ، چوڭ تېپتىكى دان ئايرىش ماشىنىسى ، 16 قۇرلۇق ، 24 قۇرلۇق سېيالكا قاتارلىق دېھقانچىلىق ماشىنا ـ سايمانلىرىدىن 115ى بار بولدى .

1965 ـ يىلى يېزىلاردا «بەشتە ياخشى» قۇرۇلۇشى قانات يايدۇرۇلدى ، يەر پىلانلاش ئېھتىياجىغا ماسلىشىش ئۈچۈن ، يۆتكەش ـ توشۇش ماشىنىسى ، يەر تۈزلەش ماشىنىسى ، چۆنەك ئېچىش ماشىنىسى ، قىر سېلىش ماشىنىسى كەلتۈرۈلدى . 1966 ـ يىلى 5 ـ ئايدا ناھىيىلىك تراكتور پونكىتىنىڭ ئىشچى ـ خىزمەتچىسى 104 كە يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت ئىشچى ـ خىزمەتچى 87 ؛ تۇراقلىق مۇلكى 457 مىڭ يۇەن ، يىللىق مەھسۇلات قىممىتى 425 مىڭ يۇەن بولۇپ ناھىيىنىڭ سانائەت ، يېزا ئىگىلىكىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ۋە ئېتىز ـ ئېرىق سۈچىلىق قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىشتا ناھايىتى زور رول ئوينىدى .

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغاندىن كېيىن ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك تراكتور پونكىتىنىڭ نورمال خىزمەت تەرتىپى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى ، خادىملارنىڭ كۆپ يۆتكىلىشى تەرەققىياتنى مەلۇم تەسىرگە ئۇچراتتى .

1971 ـ يىلى 1 ـ ئايدا ناھىيىلىك تراكتور پونكىتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى ، بارلىق تراكتور ۋە دېھقانچىلىق ماشىنا ـ سايمانلىرى ھەم بىر قىسىم تېخنىكا خادىملار گۇڭشىلارغا چۈشۈرۈلدى ، گۇڭشىلاردا دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى مۇلازىمەت پونكىتى قۇرۇلدى ، ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك ماشىنا رېمونت قىلىش ـ ياساش زاۋۇتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى . 1975 ـ يىلىغا كەلگەندە ناھىيە بويىچە توققۇز گۇڭشېنىڭ ھەممىسىدە دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى مۇلازىمىتىنى باشقۇرۇش پونكىتى قۇرۇلدى .

1976 ـ يىلى 4 ـ ئايدا ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق ماشىنىلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسى قۇرۇلدى . 1994 ـ يىلى 6 ـ ئايدىن باشلاپ ئۇچ يىل ۋاقىت ئىچىدە پۈتۈش قىممىتى 650 مىڭ يۇەن ، كۆلىمى 110 كۋادرات مېتىر بولغان دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى مەكتىپىنىڭ ئۇچ قەۋەتلىك ئوقۇتۇش بىناسى سېلىنىدى ، دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق ماشىنىلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسىنىڭ ئىشخانىلىرى شۇ بىنادا تەسىس قىلىنىدى ، ئىدارە ئورنى «دوستلۇق» يولى 35 ـ قورودا بولدى .

2 . دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنىڭ بىخەتەرلىكىنى نازارەت قىلىش

1984 ـ يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنىڭ بىخەتەرلىكىنى نازارەت قىلىش پونكىتى قۇرۇلدى ، ئۇ ناھىيىلىك دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق ماشىنىلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسىنىڭ قارمىقىدا بولدى . يېزىلىق پونكىتلارغا مەخسۇس ۋەزىپىلىك دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى نازارەتچىسى سەپلەندى ، چوڭ يېزىغا ئىككىدىن ، كىچىك يېزىغا بىردىن سەپلەندى ؛ ناھىيە بويىچە دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنى نازارەتچىسى 21گە يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە ناھىيىلىك پونكىتىنىكىسى توققۇز .

ناھىيىلىك دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنىڭ بىخەتەرلىكىنى نازارەت قىلىش پونكىتىغا دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنى نازارەت قىلىش ئاپتوموبىلىدىن بىرى ، ئۇچ چاقلىق موتسىكلىتتىن بىرى ، ئىككى چاقلىق موتسىكلىتتىن ئىككىسى ، فوتو ئاپپاراتتىن بىرى ، سۈرەت يۆيۈش ئاپپاراتىدىن بىرى ، سىنئالغۇدىن بىرى ، ئۇنئالغۇدىن بىرى ، تەكشۈرۈش سايمىنىدىن بەش يۈرۈش سەپلەپ بېرىلدى . ھەر يىلى تراكتور شوپۇرلىرىنى تەربىيىلەش كۇرسى 3 ～ 4 قارار ئېچىلىپ ، 250 ～ 350 كىچە ئادەم تەربىيىلەندى .

ناھىيىلىك دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنىڭ بىخەتەرلىكىنى نازارەت قىلىش پونكىتى 1990 ـ يىلى ، 1998ـ يىلى ئاپتونوم رايونلۇق دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى ئىدارىسى تەرىپىدىن دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنى نازارەت قىلىشتىكى ئىلغار ئورۇن بولۇپ باھالاندى ، ئۇدا يەتتە يىل ئاقسۇ ۋىلايەتلىك دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى باشقارمىسى تەرىپىدىن دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنىڭ بىخەتەر ئىشلەپچىقىرىشى بويىچە ئىلغار ئورۇن بولۇپ باھالاندى . ياركۆزۈرۈك يېزىسىدىكى دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنى نازارەت قىلغۇچى ياسىن مامۇت 1987 ～ 1988ـ يىللىق مەملىكەتلىك مۇنەۋۋەر نازارەتچى بولۇپ باھالاندى . 1989 ـ يىلى 9 ـ ئايدا ناھىيىلىك دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنىڭ بىخەتەرلىكىنى نازارەت قىلىش پونكىتى ئاپتونوم رايونلۇق دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى ئىدارىسى ۋە ئاپتونوم رايونلۇق دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنى نازارەت قىلىش باش پونكىتىنىڭ تەكشۈرۈشىدە لاياقەتلىك بولدى ، پونكىتقا دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنى نازارەت قىلىشتىكى قېلىپلاشقان پونكىت دەپ نام بېرىلدى .

1997 ـ يىلى 13 مىڭ 161 تراكتور (قېتىم) نىڭ بىخەتەرلىكى تەكشۈرۈلۈپ ، 914 تراكتور (قېتىم) نىڭ قائىدىگە خىلاپ مەشغۇلاتى تۈزىتىلدى ، 222 تراكتور (قېتىم) غا 5770 يۈەن جەرىمانە قويۇلدى ؛ ھەر ئادەمنىڭ ئېيىغا ئوتتۇرىچە 91 تراكتور (قېتىم) نى تەكشۈردى . 1998 ـ يىلى تراكتور شوپۇرلىرىنى يىللىق تەكشۈرۈش خىزمىتى باشلاندى ، تەكشۈرۈشكە تېگىشلىك شوپۇر 2716 بولۇپ ، 2510 ى تەكشۈرۈلدى ، ئۇلارنىڭ لاياقەتلىك بولۇش نىسبىتى 95 % كە يەتتى ؛ تەكشۈرۈشكە تېگىشلىك تراكتور 2639 بولۇپ ، تەكشۈرۈپ ـ رېمونت قىلىپ ئىشقا كىرىشتۈرۈلگىنى 2300 ، تەكشۈرۈلۈپ رېمونت قىلىنىش نىسبىتى 100 % كە يەتتى ؛ تەكشۈرۈپ رېمونت قىلىشقا تېگىشلىك يوپۇق يېپىش ماشىنىسى 425 بولۇپ ، تەكشۈرۈپ رېمونت قىلىنغىنى 439 ، لاياقەتلىك بولۇش نىسبىتى 100 % بولدى ؛ تراكتورغا سۈرىتىلىدىغان ماشىنا ـ سايمان 2496 بولۇپ ، تەكشۈرۈپ رېمونت قىلىشتا لاياقەتلىك بولغىنى 100 % بولدى . 1999 ـ يىلى 2977 تراكتور (قېتىم) نىڭ بىخەتەرلىكى تەكشۈرۈلدى ، بۇنىڭ ئىچىدە قائىدىگە خىلاپ مەشغۇلات قىلغىنى 1080 تراكتور (قېتىم) (قائىدىگە خىلاپ قىلمىشى تۈزىتىلگىنى 922 تراكتور قېتىم) بولۇپ ، ئۇلارغا ئاگاھلاندۇرۇش ياكى جەرىمانە قويۇش جازاسى بېرىلدى . 2001 ـ يىلى تەكشۈرۈشكە تېگىشلىك تراكتور شوپۇرى 3445 ، تراكتور 3519 (قېتىم) بولۇپ ، 3260 شوپۇر ، 3239 تراكتور (قېتىم) تەكشۈرۈلدى . ماشىنىلارنىڭ لاياقەتلىك بولۇش نىسبىتى تەكشۈرۈلگەن تراكتورلارنىڭ 92 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى .

ناھىيە بويىچە دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش تور ـ نۇقتىلىرىدىكى خادىملار ۋە رېمونت قىلىش كەسپىي ئائىلىلىرىنىڭ ھەممىسى تەربىيىلەندى ۋە سىنالدى . ناھىيىلىك دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى ئىدارىسى ناھىيىلىك سودا ـ سانائەت مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى ، ترانسپورت باشقۇرۇش پونكىتى بىلەن بىرلىكتە رېمونت قىلىش تور ـ نۇقتىلىرىنىڭ تېخنىكىسى ، ئۇسكۇنىسىنى تەكشۈرۈپ لاياقەتلىك بولغانلىرىغا تىجارەت باشلاشقا رۇخسەت قىلدى . 2001 ـ يىلى ناھىيە بويىچە ناھىيە دەرىجىلىك رېمونت نۇقتىسىدىن بىرى ، يېزا دەرىجىلىكتىن توققۇزى ، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش كەسپىي ئائىلىسىدىن 79ى بارلىققا كەلدى .

3 . دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى تېخنىكىسى بويىچە تەربىيىلەش

ناھىيىلىك دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى بويىچە تەربىيىلەش سىنىپى 1977 ـ يىلى ئېچىلدى ، 1978 ـ يىلى

نامى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىكىنى ماشىنىلاشتۇرۇش مەكتىپىگە ئۆزگەرتىلدى . 2001 ـ يىلى ئوقۇتقۇچى ، ئىشچى ـ خىزمەتچىسى 11گە يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە ئالىي تېخنىكوم مەلۇماتىدىكىلەر ئىككى . بۇ مەكتەپتە ئۇچ مەشىق ئاپتوموبىلى ، بىر ئېلېكتر سايمانلىرىنى سىناق قىلىش سۇپىسى ، بىر 75 تېپلىق ئۇنىۋېرسال ماتور ، 1050 كۇادرات مېتىرلىق مەشىق مەيدانى ، 1530 كۇادرات مېتىرلىق سىنىپ ، ئىشخانا ، 40 يۇرۇش پارتا ـ ئورۇندۇق ، 300 كۇادرات مېتىر ئوقۇغۇچىلار ياتىقى بار . 1977 ـ يىلى ئىككى قارارىدا 30 ئادەم ، 1984 ـ يىلى يەتتە قارارىدا 411 ئادەم ، 1990 ـ يىلى تۆت قارارىدا 276 ئادەم ، 1999 ـ يىلى تۆت قارارىدا 553 ئادەم ، 2001 ـ يىلى ئۇچ قارارىدا 557 ئادەم تەربىيىلەندى . ناھىيىلىك دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى مەكتىپى قۇرۇلغان 25 يىلدىن بۇيان يېزا (بازار) ، كەنتلەرگە تۇرلۇك دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى خادىملىرىدىن 9534 نى تەربىيىلەپ بەردى ، 5749 ئادەمنى قىسقا مۇددەتلىك قايتا تەربىيىلىدى . 1988 ـ يىلى ناھىيىلىك دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى مەكتىپى ئاقسۇ ۋىلايەتلىك دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى باشقارمىسى تەرىپىدىن ئىلغار دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى مەكتىپى بولۇپ باھالاندى ، شۇ يىلى ئاپتونوم رايونلۇق دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى ئىدارىسى تەرىپىدىنمۇ ئىلغار دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى مەكتىپى بولۇپ باھالاندى .

ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى مەكتىپىنىڭ 1977 ~ 2001 ـ يىلىغىچە دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى خادىملىرىنى تەربىيىلەش ئەھۋالى

جەدۋەل : 4 — 11

بىرلىكى : نەپەر

يىللار	قارار	تەربىيىلەنگەن ئادەم	يىللار	قارار	تەربىيىلەنگەن ئادەم
1977	2	30	1981	3	129
1978	2	194	1982	3	109
1979	5	248	1983	5	163
1980	5	191	1984	7	411
1985	4	361	1994	4	301
1986	4	286	1995	5	726
1987	3	303	1996	3	333
1988	6	1420	1997	2	445
1989	4	999	1998	2	395
1990	4	276	1999	4	553
1991	2	229	2000	3	375
1992	4	330	2001	3	557
1993	4	170	جەمئىي	93	9534

بەشىنچى قىسىم

ئورمانچىلىق

بەشىنچى قىسىم

ئورمانچىلىق

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدىكى تۆمۈر چوققا تاغلىق رايونىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 1700 مېتىردىن 3200 مېتىرغىچە ، قاتار ۋە ياپا شەكىللىك تەڭرىتاغ شەمشادى ئېپتىدائىي ئورمىنى ئۆسىمەكتە . تاغ ئارىسىدىكى ساي ، قىيپاش ئويمانلىقلاردا ، توشقان دەريالىرىنىڭ ئىككى قىرغىقىدا تاغ تېرىكى ، تەڭرىتاغ قىيىنى ۋە توغراقلار تارقاق ئۆسكەن ھەمدە يۇلغۇن ، جىغان ، چاتقاللارمۇ ھەمراھ بولۇپ ئۆسكەن . يېزىلاردىكى ئۆيلەرنىڭ ئالدى ـ كەينى باغلار بىلەن ئورالغان .

مىنگونىڭ 36 ـ يىلى (1947 ـ يىلى) ناھىيىدە 150 مىڭ تۈپتىن ئارتۇق تېرەك ، 168 مىڭ تۈپ مۆگەت ، 8530 تۈپ شاپتۇل ، 744 تۈپ ئالما ، 11 مىڭ تۈپ ئۈزۈك بار ئىدى . 1949 ـ يىلى ناھىيىنىڭ ئورمان بىلەن قاپلىنىش نىسبىتى 7 .6% كە يەتتى .

60 ـ يىللىرى سالا ئېتىزلار زور كۆچ بىلەن بەرپا قىلىنىپ ، ئەتراپىغا ئورمان تىكىلىپ ، يېزىلاردىكى ئورمان بەلۋاغلىرى تورلاشتۇرۇلدى . 1978 ـ يىلىدىن كېيىن ئۇچتۇرپان ناھىيىسى «ئۇچ شىمالىي رايون» ئىھاتە ئورمىنى بىنا قىلىشتىكى نۆقتىلىق ناھىيىلەر قاتارىغا كىرگۈزۈلدى .

80 ـ يىللاردىن باشلاپ «دۆلەت بەرپا قىلغىنى دۆلەتنىڭ ئىلكىدە بولىدۇ ، خۇسۇسىيلار بەرپا قىلغىنى خۇسۇسىيلارنىڭ ئىلكىدە بولىدۇ » دېگەن ئورمان بەرپا قىلىش سىياسىتى ئەملىيلەشتۈرۈلگەن ھەمدە دېھقانلار زور كۆچ بىلەن باغ بىنا قىلىشقا تەشەببۇس قىلىنغاندىن كېيىن ناھىيىنىڭ ئورمان بىلەن قاپلىنىش نىسبىتى 7 .11% كە ، يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر بىلەن قاپلىنىش نىسبىتى 7 .30% كە يەتتى .

1988 ـ يىلى ناھىيە مەملىكەت بويىچە ئېتىزلارنى ئورمان بىلەن تورلاشتۇرۇشنىڭ ئۆلچەمگە يېتىش ئەۋالىنى تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىشتىن ئۆتۈپ ، ئورمان بىلەن تورلىشىش نىسبىتى 3 .9% كە يەتتى . 1990ـ يىلى ناھىيىلىك ئورمانچىلىق ئىدارىسى ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك ئىلغار ئورۇن بولۇپ باھالاندى ، 1994ـ يىلى «ياۋايى ھايۋانلارنى قوغداشتىكى ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك ئىلغار كوللېكتىپ» دېگەن نامغا ئېرىشتى .

1995 ـ يىلى سۇغىرىشقا تايىنىدىغان دېھقانچىلىق رايونىنىڭ ئورمان بىلەن قاپلىنىش نىسبىتى 1 .22% كە ، ئورمان بىلەن تورلىشىش كۆلىمى 28 مىڭ 3 .333 گېكتارغا ، تورلىشىش دەرىجىسى 7 .91% كە يەتتى ؛ بىنا قىلىنغان ئېتىز ئىھاتە ئورمىنى كۆلىمى 7 .3186 گېكتار بولۇپ ، تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ 3 .11 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى ؛ يېزا ـ كەنت يوللىرى ، دەريا ـ ئېقىن ، ئېرىق ـ ئۆستەڭ باغلىرىنىڭ يېشىللاشتۇرۇلۇش نىسبىتى 90% كە يەتتى ؛ يېزا ، بازار ، كەنتلەرنىڭ ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 33 .4433 گېكتار ، بۇنىڭ ئىچىدە ئورمان كۆلىمى 3400 گېكتار ، ئورمان بىلەن قاپلىنىش نىسبىتى 6 .76% . شۇ يىلى مەملىكەتلىك كۆكەرتىش كومىتېتى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك ئورمانچىلىق ئىدارىسىنىڭ باشلىقى جاۋ جىنبىغا «مەملىكەتلىك كۆكەرتىش مېدالى» بەردى ؛ ئورمانچىلىق مىنىستىرلىكى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىگە «ئورمانچىلىق تەشۋىقاتىدىكى ئىلغار ناھىيە» دېگەن نامنى بەردى . 1996 ـ يىلى ۋە 1998 ـ يىلى

ئاپتونوم رايون ۋە مەملىكەت بويىچە «8 ـ مارت يېشىللاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى پائالىيىتىدىكى ئىلغار كوللېكتىپ» ، «مەملىكەت بويىچە يېزا دەرىجىلىك ئورمانچىلىق پونكىتلىرى ئۆلچەمگە يەتكەن ناھىيە» ، «ئۇچ شىمالىي رايون ئىھاتە ئورمىنى 2 ـ قارارلىق قۇرۇلۇشىدىكى ئىلغار كوللېكتىپ» ۋە «مەملىكەت بويىچە ئورمانچىلىقتىكى 100 ياخشى ناھىيە» دېگەن نام‌لارغا ئېرىشتى .

1999 ـ يىلى ئورمان كۆلىمى 115 مىلىئارد 333 .34 گېكتارغا يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە تاغدا قارىغاي بىلەن چاتقاللار ئارىلىشىپ ئۆسكەن ئورمان 12 مىلىئارد 666 .67 گېكتار ، جىلغا ، تاغ باغرى ، بايا‌ۋانلاردىكى چاتقاللىق 82 مىلىئارد 333 .33 گېكتار ، توشقان دەريا‌سى ساھىلىدىكى يا‌ۋا ئورمان 8666 .67 گېكتار (بۇنىڭ ئىچىدە جىغانلىق 3200 گېكتار) ، سۇغۇرۇش رايونىدىكى بىنا قىلىنغان ئورمان 11 مىلىئارد 666 .67 گېكتار ، ئومۇمىي زاپىسى 492 مىلىئارد كۇب مېتىر . ناھىيىنىڭ ئورمان بىلەن قاپلىنىش نىسبىتى 7 .13% كە يەتتى . بۇنىڭ ئىچىدە دېھقانچىلىق سۇغۇرۇش رايونىنىڭ ئورمان بىلەن قاپلىنىش نىسبىتى 23% ، تېرىقچىلىق رايونىنىڭ 7 .32% ، ئاھالىلەر رايونىنىڭ 7 .48% ، ناھىيە بازىرىنىڭ 41% ؛ ئورمانلارنىڭ تورلاشتۇرۇلۇش دەرىجىسى 7 .91% ؛ ئۆلكە يولىنىڭ كۆكەرتىلىشى 97% كە ، يېزا ـ كەنت يوللىرىنىڭ 92% كە ، دەريا ـ ئېقىنلارنىڭ 90% كە يەتتى .

ناھىيە بويىچە ئورمان بىلەن قاپلىنىش كۆلىمى ئەڭ كۆپ بولغىنى ئاقيار يېزىسى بولۇپ ، 3 .1350 گېكتارغا يېتىپ ، ناھىيە بويىچە ئورمان بىلەن قاپلىنىش كۆلىمىنىڭ 17 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى ، ئورمان بىلەن قاپلىنىش كۆلىمى ئەڭ ئاز بولغىنى ئۆچتۇرپان بازىرى بولۇپ ، ئورمان كۆلىمى 7 .139 گېكتارغا يېتىپ ، ناھىيە بويىچە ئورمان بىلەن قاپلىنىش كۆلىمىنىڭ 2 .10 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى . 2001 ـ يىلى ناھىيىنىڭ ئورمان بىلەن قاپلىنىش نىسبىتى 8 .12% كە يەتتى .

2001 ـ يىلى ناھىيە بويىچە ئورمان بىنا قىلىنغان يەر 1095 گېكتارغا ، تېرىلغۇدىن ئورمانغا قايتۇرۇلغان يەر 1278 گېكتارغا ، ئورمان ئىزى يېڭىلانغان يەر 50 گېكتارغا ، تاغنى قورشاپ ئورمان يېتىشتۇرۇلگەن يەر 33 مىلىئارد 338 گېكتارغا يەتتى .

I باب

دەل ـ دەرەخلەرنىڭ تارقىلىش ئەھۋالى

§1 . تەبىئىي ئورمان

1 . تەڭرىتاغ شەمشادى

تەڭرىتاغ شەمشادى ناھىيىنىڭ شىمالىدىكى تۆمۈر چوققىسىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدىكى يېڭىتاۋات يېزىسى ۋە يامانسۇ قىرغىز مىللىي يېزىسىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 1800 مېتىردىن 3000 مېتىرغىچە بولغان تەڭرىتاغنىڭ ئوتتۇرا بۆلىكىنىڭ تەسكەي يانباغرى ، يېرىم تەسكەي يانباغرى ۋە دەريا ۋادىسىغا تارقالغان ، كۆلىمى 33 .3933 گېكتار بولۇپ ، زاپىسى 302 مىلىئارد 417 كۇب مېتىرغا يېتىدۇ . شەمشادلىقنىڭ يۇقىرىسى

ئېگىز تاغ چىملىقى ، ئۇنىڭمۇ يۇقىرىسى يىلبويى قار بىلەن قاپلىنىپ تۇرىدىغان مۇزلۇق چوققىلار . تەڭرىتاغ شەمشادىنىڭ سۇ ۋە تۇپراقنىڭ ئېقىپ كېتىشىنىڭ ھەم كەلكۈن ئاپىتىنىڭ ئالدىنى ئېلىشتىكى رولى ناھايىتى چوڭ بولۇپ ، سۇ مەنبەسىنى ساقلاش ئورمىنى ھېسابلىنىدۇ .

2 . ئارچا

تەڭرىتاغ ئارچىسى بىلەن شىنجاڭ ئارچىسى تۆمۈر چوققىسىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە تارقالغان ، كۆلىمى 1639.9 گېكتار بولۇپ ، زاپىسى 126 مىڭ 272 كۇب مېتىرغا يېتىدۇ .

3 . توغراق

توغراق ھەرقايسى جايلارغا شالاڭ تارقالغان ، كۆلىمى بىر قەدەر كىچىك بولۇپ ، زاپىسى 7011 كۇب مېتىرغا يېتىدۇ .

4 . چاتقاللىق

چاتقاللىق تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە جايلاشقان تۆمۈر چوققىسىدىكى ئېگىز تاغلىق رايوندىن باشلاپ توشقان دەريا سىنىڭ ئىككى قىرغىقىنى بويلاپ جەنۇبىي تاغ دەريا ۋادىسىغىچە تارقالغان . تۆمۈر چوققىسىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدىكى تاغلىق رايونلارنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 2500 مېتىردىن 3600 مېتىرغىچە ئارىلىقىدىكى تاغ جىلغىلىرىغا ئاساسلىقى ئالتاي شەمشاد شاخلىق ئارچىسى ، تىلقانات تارقالغان . دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 2000 مېتىردىن 3000 مېتىرغىچە ئارىلىقتىكى 79 مىڭ 9 146. گېكتار يەردە گىرلەن ، ئازغان ، ئىت سىيگەك بار ؛ تاغ ئالدىدىكى قاقاس چۆللۈكىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 1400 مېتىردىن 2000 مېتىرغىچە بولغان ئارىلىقىدىكى 3759 گېكتار يەردە يۇلغۇن ، ئاق تىكەن ، جىغان بار ؛ توشقان دەريا ساھىلىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 1113 مېتىردىن 1700 مېتىرغىچە بولغان ئارىلىقىدىكى 8543.07 گېكتار يەردە ئاساسەن يۇلغۇن ، جىغان بار ؛ جەنۇبتىكى قاراتېكە تېغىدىكى يەلپۇگۇچسىمان تىنما دەريا ۋادىسىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 2500 مېتىردىن 3000 مېتىرغىچە بولغان ئارىلىقىدىكى 3980.6 گېكتار يەردە گىرلەن ، يۇلغۇن بار . 1989 ـ يىلى ناھىيە بويىچە 9429.57 گېكتار يەردىكى تۇرلۇك چاتقاللىق ، ئوتلاق ، ئورمان ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈلدى .

§2 . بىنا قىلىنغان ئورمان

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ دەرەخ تۇرى بايلىقى خېلى مول بولۇپ ، 43 ئائىلە ، 81 ئۇرۇقداشقا تەۋە 171 تۇرلۇك دەرەخ بار ، بۇنىڭ ئىچىدىكى ئاساسلىق دەرەخ تۇرى 37 خىل .

1957 ـ يىلىدىن كېيىن تەكەنلىك ئاكاتسىيە ، ياپىلاق ئارچا ، چوڭ يوپۇرماقلىق قارىياغاچ ، سۇئادان تېرەك ، چوڭ يوپۇرماقلىق ياسىن دەرىخى ، ئامورپا ، يۇگىمەچ سۇگەت ، مەجنۇنتال ، يۇمىلاق تاجلىق سۇگەت ، لاپىن دەرىخى ، يوپۇرماقلىق زەرەك ، پىندىق ياڭقى ، ئالما ، چىلان ، نەشپۈت قاتارلىقلار كەلتۈرۈلدى . ناھىيىلىك ئورمانچىلىق ئىدارىسى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ ئەمەلىيىتىگە بىرلەشتۈرۈپ ، ئەسلىدىكى سۇپەتسىز دەرەخلەرنىڭ سورتىنى ياخشىلىدى . 2001 ـ يىلىغا كەلگەندە دەرەخ سورتىنىڭ ياخشىلىنىش نىسبىتى % 85كە ، مېۋىلىك دەرەخ سورتىنىڭ ياخشىلىنىش نىسبىتى % 87كە يەتتى .

1 . تەخرىتاغ شەمشادى

بۇ دېۋىرقاي ئائىلىسىنىڭ شەمشاد ئۇرۇقدىشىغا تەۋە بولغان ، يىڭنە يوپۇرماقلىق ، دائىم يېشىل تۇرىدىغان دەرەخ ، ئېگىزلىكى 30 مېتىرغا ، كۆكرەك ئېگىزلىكىنىڭ دىيامېتىرى ئەڭ چوڭ بولغاندا بىر مېتىرغا يېتىدۇ ، تەخرىتاغنىڭ ئوتتۇرا بۆلىكىدىكى تۆمۈر چوققىسى رايونىنىڭ 1800 مېتىردىن 3000 مېتىرغىچە بولغان ئارىلىقىغا تارقالغان ، بۇ دەرەخ سايىپەرەس ، سوغۇققا تاقابىلچان بولۇپ ، نەملىكنى خالايدۇ ، مۇئەييەن سايىلىك شارائىتتا تەبىئىي يېڭىلىنىشى ياخشى .

2 . شىنجاڭ تېرىكى

بۇ تېرەك تال تېرەك ئائىلىسىنىڭ تېرەك ئۇرۇقدىشىغا تەۋە يوپۇرماق تاشلايدىغان چوڭ دەرەخ . شاخلىرى ئانچە يېيىلمايدۇ ، ئاپتاپ خالايدۇ ، سوغۇققا خېلى چىداملىق ، ئىسسىققا تاقابىلچان ، قۇرغاقچىلىققا بەرداشلىق بېرەلەيدۇ ۋە شامالغا قارشى تۇرۇش ئىقتىدارى كۈچلۈك ، ئۆسۈشى تېز ، قەلەمچە قىلىپ كۆپەيتىلىدۇ ، ئاسان ئەي بولىدۇ . ئۇنىڭ ياغىچى ياخشى بولۇپ ، ئىھاتە ئورمىنى ، ماتېرىيال ئورمىنى بىنا قىلىشتا ، ئەتراپنى كۆكەرتىشتە تېكىلىدىغان ئاساسلىق دەرەخ .

3 . كۈمۈش تېرەك

بۇ تېرەك تال تېرەك ئائىلىسىنىڭ تېرەك ئۇرۇقدىشىغا تەۋە يوپۇرماق تاشلايدىغان چوڭ دەرەخ . كۆكرەك ئېگىزلىكىنىڭ دىئامېتىرى 1.7 مېتىرغا يېتىدۇ ، يوپۇرمىقىنىڭ كەينىدە ئاق تۈتى بار . سوغۇققا تاقابىل تۇرالايدۇ ، يۇقىرى تېمپېراتۇرا ۋە قۇرغاقچىلىققا چىدامىلىق ، ھۆل ئىسسىققا چىدىمايدۇ ، شورغا سەل چىدايدۇ . يىلتىز سىستېمىسى تەرەققىي قىلغان ، تۈپلىنىش كۈچى كۈچلۈك ، قەلەمچە قىلىپ كۆپەيتىلىدۇ ، ئۆسۈشى تېز ، ئۆمرى ئۇزۇن . ياغىچى چىك ، پىششىقلاشقا قولايلىق بولۇپ ، ماتېرىيال ئورمىنى ، ئىھاتە ئورمىنى بىنا قىلىشتا ، ئەتراپنى كۆكەرتىشتە تېكىلىدىغان ئەلا سورتلۇق دەرەخ .

4 . سۈۋادان تېرەك

بۇ تېرەك تال تېرەك ئائىلىسىنىڭ تېرەك ئۇرۇقدىشىغا تەۋە يوپۇرماق تاشلايدىغان دەرەخ . تېز ئۆسىدۇ ، يىلتىز كۆلىمى كىچىك ، يىلتىزى تېپىز ، سۇ ۋە ئوغۇت شارائىتىغا بولغان تەلىپى سەل يۇقىرى . ئۆمرى قىسقا ، ياغىچى بوش ھەم يېنىك ، شورغا تاقابىل تۇرۇش كۈچى ئاجىز .

5 . توغراق

بۇ تال تېرەك ئائىلىسىنىڭ تېرەك ئۇرۇقدىشىغا تەۋە يوپۇرماق تاشلايدىغان دەرەخ . دەرەخ تاجى شارسىمان ، يوپۇرمىقىنىڭ شەكلى ئۇزۇگەرگەن ، تۈزلەڭلىكتىكى باياۋاندىن تارتىپ دېڭىز يۈزىدىن 1800 مېتىر ئېگىز بولغان تاغ ئارىسىدىكى قىيپاش ئويمانلىقلارغا تارقالغان ، قۇرغاق قۇملۇق رايوندىكى شورلۇق يەرگە باب كېلىدىغان ئەلا سورتلۇق ، تېز ئۆسىدىغان بىرخىل دەرەخ . ئاپتاپ خالايدۇ ، شور ، ھۆلچىلىك ، قۇرغاقچىلىق ، ئىسسىقلارغا چىدامىلىق ، سوغۇققا تاقابىلچان ، ناچار مۇھىت شارائىتىدىمۇ نورمال ئۆسىدۇ . شور تەپچىرىتىپ چىقىرىش ئىقتىدارى بار ، تېنىدىكى شور غولىدىن تەپچىرەپ چىقىپ ، ئاق كرىستال ھاسىل قىلىدۇ ، بۇ ئادەتتە «توغراقنىڭ يېشى ياكى توغراق شورى» دەپ ئاتىلىدۇ . يىلتىزىدىن تۈپلىنىش كۈچى كۈچلۈك ، بىر تۈپ غولدىن بىخلانغان كۆچەتلەر ياپىسىن ئورمان ھاسىل قىلىدۇ ، ئادەتتە ئۇرۇق ئارقىلىق كۆپەيتىلىدۇ ، ياغىچىنىڭ سۈپىتى خېلى ياخشى ، زىچ ، ئەمما سىزىقچىلىرى تۈز ئەمەس .

6 . ئاق تېرەك

بۇ تېرەك تال تېرەك ئائىلىسىگە تەۋە بولغان يوپۇرماق تاشلايدىغان دەرەخ . تاجى كەك ، ئۆسۈشى تېز ، ئاسان كۆپىيىدۇ ، يىلتىز سىستېمىسى تەرەققي قىلغان ، شامالغا تاقابىل تۇرۇش كۈچى كۈچلۈك ، ئۆمرى ئۇزۇن . ناۋادا تۇپراق شارائىتى ياخشى بولسا ، كۆكرەك ئېگىزلىكىنىك دىئامېتىرى بىر مېتىرغا يېتىدۇ ، شارائىتى ناھايىتى ناچار بولسا چانقال شەكلىدە بولۇپ قالىدۇ . ئۇرۇق ئارقىلىق كۆپەيتىلىدۇ ، كۆچەتلىرىنىك ئەي بولۇش نىسبىتى يۇقىرى ، ياغىچى زىچ بولۇپ ، ئۇي سايمانلىرى ياساشتىكى ياخشى ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ .

7 . سېدە

بۇ ئۇلاش ئارقىلىق شەكىللەنگەن كۆركەم دەرەخ ، دەرەخ تاجى دوپپىغا ئوخشايدۇ ، يوپۇرمىقى قويۇق ، شاخلىرى زىچ ، سايىسى ياخشى ، قىرقىش ھاجەتسىز ، كۆركەم . بۇ دەرەخ كېسەللىك ۋە ھاشارات زىيىنىغا ئاز ئۇچرىشى ھەم ياپېيشىل شارسىمان تاجى بىلەن كىشىنى ئۆزىگە مەپتۇن قىلىدۇ ، يېزا ـ بازارلاردا مۇھىتنى گۈزەللەشتۇرۇش ئۈچۈن كۆپرەك تىكىلىدۇ .

8 . تىكەنلىك ئاكاتسىيە

بۇ قەغەزگۈل ئائىلىسىگە تەۋە بولغان ، يوپۇرماق تاشلايدىغان دەرەخ ، 1959 ـ يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىگە كەلتۈرۈلگەن . ئوغۇت ۋە نەملىكنى خالايدۇ ، قۇرغاقچىلىق ۋە تۇپراقنىك قۇۋۇشتسىزلىكىگە چىداملىق ، ئاپتاپ خالايدۇ ، شورغا سەل چىدايدۇ ، ئۇندۇرۇپ كۆپەيتىلىدۇ . ياغىچى قاتتىق ۋە ئەۋرىشىم ، نەملىككە ، سۇركىلىشكە چىداملىق ، چېچىكى ھەسەل مەنبەسىدۇر . يانتۇلۇقنى ئاسراش ، قۇم ـ بوراندىن مۇداپىئەلىنىشتىكى ۋە ماتېرىيال قىلىشتىكى ئەلا سورتلۇق دەرەخ ھېسابلىنىدۇ .

9 . ياڭاق

بۇ ياڭاق ئائىلىسىگە تەۋە بولغان ، يوپۇرماق تاشلايدىغان دەرەخ ، غولى ئېگىز ھەم يوغان ، تاجى كەك ، مېۋىسى قۇۋۇقتلىك ، سورتى بىر قەدەر كۆپ . ياغىچى قاتتىق ، سىزىقچىلىرى كۆركەم بولۇپ ، ھەربىي سانائەت ۋە ئۇي جابدۇقلىرى ياساشتىكى ياخشى ماتېرىيال . نەم ئىللىق ، سالقىن ھاۋانى خالايدۇ ، ھۆل ئىسسىقتا چىدامسىز . چوڭقۇر يىلتىز تارتىدۇ ، ئوق يىلتىزى تەرەققي قىلغان ، شامالدىن مۇداپىئەلىنىشتىكى ۋە ماتېرىيال قىلىشتىكى ئەلا سورتلۇق دەرەخ ، شۇنداقلا يۇقىرى ئۇنۇم بېرىدىغان ئىقتىسادىي دەرەخ ، كۆپىنچە تېرىپ كۆپەيتىلىدۇ .

10 . جىگدە

بۇ جىگدە ئائىلىسىگە تەۋە بولغان ، يوپۇرماق تاشلايدىغان دەرەخ . شاخ ۋە يوپۇرماقلىرى زىچ ، چېچىكى سېرىق ۋە پۇراقلىق ، يىلتىز سىستېمىسى تېيىز ، ئەمما تەرەققي قىلغان ، ئازوتنى تۇراقلاشتۇرغۇچى يىلتىز تۈگۈنچەك باكتېرىيىسى بار بولۇپ ، تۇپراقنى ياخشىلاش رولى بار ، قۇم ـ بورانغا تاقابىل تۇرۇش رولى چوك بولۇپ ، بوراندىن مۇداپىئەلىنىپ ، قۇمنى تۇراقلاشتۇرۇش ، ئوتۇن قىلىش ، چارۋا بېقىشتىكى ئەلا سورتلۇق دەرەخ ، مېۋىسىنى يېگىلى ھەمدە ئېچىملىك ياسىغىلى بولىدۇ ، تېرىپ ياكى قەلەمچە قىلىپ كۆپەيتىلىدۇ .

11 . ئۆرۈك

بۇ ئەتىرگۈل ئائىلىسىگە تەۋە بولغان ، يوپۇرماق تاشلايدىغان دەرەخ . يوپۇرمىقى كەك تۇخۇمسىمان ياكى يۇمىلاق تۇخۇمسىمان ، چۆرىسى ھەرە چىشى شەكلىدە بولۇپ ، ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىك ئاساسلىق ئىقتىسادىي

دەرىخىدۇر .

12 . نەشپۈت

بۇ ئەتىرگۈل ئائىلىسىگە تەۋە بولغان ، يوپۇرماق تاشلايدىغان دەرەخ ، ناھىيىدە 13 خىل سورتى بار .

Ⅱ باب

ئورمان بىنا قىلىش ئەھۋالى

§1 . كۆچەت ئۆستۈرۈش

ماتېرىيال ئورمىنى بەرپا قىلىشتا ئاساسلىقى تېرەك بىلەن سۆگەت تىكىلىدۇ ، يىلتىزدىن تۈپلەنگەن كۆچەت ياكى يېڭى كېسىلگەن شاخ قەلەمچە قىلىپ تىكىلىدۇ . مېۋىلىك دەرەخ قاتارلىق ئىقتىسادىي دەرەخلەر ئۈرۈق ئارقىلىق كۆپەيتىلىدۇ ، ئاندىن كۆچىتى بەلگىلىنىپ ئۆلىنىدۇ . مىنگونىڭ 35 ـ يىلى (1946 ـ يىلى) جۇڭخەن باغچىسى (ھازىرقى توققۇز بۇلاق باغچىسى) كۆچەتخانىسىدا 40 مو يەردە 3700 تۈپ ئاق تېرەك ، سۆگەت ، ئالما ، ئۈرۈك ، نەشپۈت ، ياڭاق كۆچىتى ئۆستۈرۈلدى .

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن كۆچەت ئۆستۈرۈش خىزمىتى نورماللاشتى . 1953 ـ يىلى 11.85 گېكتار يەردە 289 مىڭ تۈپ كۆچەت ئۆستۈرۈلدى . 1954 ـ يىلى سىناق تەرىقىسىدە بىر كۆچەتخانا قۇرۇلۇپ ، كۆچەت ئۆستۈرۈلۈشكە باشلىدى ، شۇ يىلى سۈزادان تېرەك ئاساس قىلىنىپ 7805 تۈپ ھەر خىل كۆچەت ئۆستۈرۈلدى .

60 ـ يىللىرى شىنجاڭ تېرىكى بىلەن كۇمۇش تېرەك ئۆستۈرۈلۈشكە باشلىدى . دەسلەپتە ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرى تارقاق ھالدا كۆچەت ئۆستۈردى ، يەرلىرى بىر يەردە بولمىغاچقا ، سۇغىرىش قىيىن بولدى ، مو بېشى مەھسۇلاتى ناھايىتى تۆۋەن بولدى ، ھەتتا كۆپلەپ قۇرۇپ كەتتى ، تۇتقانلىرىنىڭ كۆپىنچىسى ئاجىز كۆچەت ياكى كىچىك كۆچەتتىن ئىبارەت . كېيىن چوڭ ئەترەت بىر تۇتاش كۆچەت ئۆستۈرۈشنى تەكتىلىگەندىن كېيىن كۆچەت ئېلىش تەرەققىياتى خېلى تېزلەشتى . ئەڭ كۆپ ئىشلىتىلىدىغان شىنجاڭ تېرىكى كۆچىتىدىن 60 ـ يىللاردا 1500 تۈپ ئېلىنىدى ، 70 ـ يىللىرى 2200 تۈپكە ، 80 ـ يىللىرى 3500 تۈپكە ، 90 ـ يىللىرى 5700 تۈپكە يەتتى . ياخشى باشقۇرۇلغان ئاز سانداكى كۆچەتخانىلارنىڭ ھەر مو يېرىدىن ئېلىنغان كۆچەت 10 مىڭ تۈپكە يەتتى . بىر يىللىق كۆچەتلەرنىڭ ئېگىزلىكى 1.5 مېتىردىن ، يىلتىزىنىڭ دىئامېتىرى بىر سانتىمېتىردىن ئاشتى ، كۆچەتخانىلار ھەر خىل مېۋە كۆچىتى ۋە ئوجمە كۆچىتىنى كۆپلەپ ئۆستۈرەلەيدىغان بولدى .

1999 ـ يىلى 49 گېكتار يەردە ، 2001 ـ يىلى 58 گېكتار يەردە كۆچەت ئۆستۈرۈلدى ، 2001 ـ يىلىغا كەلگەندە جەمئىي 9546.6 گېكتار يەردە كۆچەت ئۆستۈرۈلدى ، يىلىغا ئوتتۇرا ھېسابىن 207 گېكتاردىن توغرا كەلدى ، 1982 ـ يىلى كۆچەت ئىڭ كۆپ ئۆستۈرۈلۈپ ، 1155 گېكتارغا يەتتى .

§2 . ئورمان بىنا قىلىش

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تارىختىن بۇيانلا يۇرت ـ ماكانىنى گۈزەللەشتۈرۈش ، ئورمان بىنا قىلىش ئەنئەنىسى بار ئىدى . چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ناھىيىدە تۈرۈشلۇق ھەربىي قوشۇنلار بۇز يەر ئېچىپ ئېتىز بىنا قىلغاندا ، كەڭ كۆلەمدە دەرەخ تىكىپ ناھىيىنى كۆكەرتىشكە باشلىدى . مىنگو دەۋرىدە دېھقانلارمۇ دەرەخ تىكىپ پارچە ـ پۈرات ئورمانلارنى بىنا قىلدى . مىنگونىڭ 31 ـ يىلى (1942 ـ يىلى) ناھىيە بويىچە 60 مىڭ تۇپ كۆچەت تىكىلدى . مىنگونىڭ 36 ـ يىلى (1947 ـ يىلى) 170 مىڭ تۇپ كۆچەت تىكىلدى . 1950 ـ يىلىدىن باشلاپ ھەر يىلى كۆچەت تىكىلىپ ئورمان بىنا قىلىندى . نەچچە قېتىملىق كۆكەرتىش دولقۇنى باشتىن ئۆتكۈزۈلۈپ ، 2001 ـ يىلىغا كەلگەندە ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ يېزىلىرىدا ئېتىزلار ئورمانلار بىلەن تورلاشقان ، ئېرىق ـ ئۆستەڭ ۋە يوللار ئورمانلار بىلەن سايىلانغان ، ئاھالىلەر رايونلىرى باغچىلاشقان ، ھويلا ـ ئارامىلار كۆكەرتىلگەن ھالەت ئاساسەن شەكىللەندى .

تارقاق تىكىلگەن دەرەخلەر ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە ناھايىتى چوڭ نىسبەتنى ئىگىلەيدۇ ، ئۆيلەرنىڭ ئالدى ـ كەينىگە ، ئېرىق ـ ئۆستەڭ ۋە يوللارنىڭ بويىغا ، ئېغىل ـ قوتانلار ، ئېتىز بويلىرىغا ، قىسقىسى سۇغارغىلى بولىدىغانلىكى يەرلەرگە بوش قالدۇرماي دەرەخ تىكىلدى . دېھقانلار ھويلا ـ ئارام ۋە كۆكتاتلىقلىرىغا ئۆزۈم بارىگى قويۇشنى ، بىر نەچچە تۇپ مېۋىلىك دەرەخ قويۇشنى ، ئۆيلىرىنىڭ ئالدى ـ كەينىنى باغ قىلىپ ، ئۇجمە ، سۆگەت تىكىشنى ، ئېرىق ـ ئۆستەڭ ۋە يول بويلىرىغا قارىياغاچ تىكىشنى ، شورى ئېغىر يەرلەرگە يېمىش جىگدە تىكىشنى ياخشى كۆرىدۇ ، كۆكتاتلىق ، باغ ، ھويلا ـ ئارامىلىرىنى ئادەتتە جىگدە ، قارىئۆرۈك ، گىلاسلار بىلەن چېتىلايدۇ . «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» ۋە «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىشى چىڭ تۇتۇلۇپ ، ئورمانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىغا ئېتىبارسىز قارالدى ، ئورمان بىنا قىلىش خىزمىتىنىڭ ئىلگىرىلىشى ئاستىلاپ ، تارقاق تىكىلىدىغان دەرەخلەر تېزلا ئازلاپ كەتتى . كېيىن بۇ ئىش يەنە تەدرىجىي ئەسلىگە كېلىپ ، تارقاق تىكىلگەن دەرەخلەر يىلمۇ يىل كۆپەيدى . شەخسلەر دەل ـ دەرەخلىرىنىڭ مىقدارى كۆپ ، باشقۇرۇلۇش ـ ئاسرىلىشى ياخشى ، دەرەخلەرنىڭ ئۆسۈشى باراقسان ، ماتېرىيالغا ئايلىنىشى تېز بولۇپ ، ئاھالىلەرنىڭ ياغاچ ئىشلىتىشىدىكى ئاساسلىق مەنبەسى بولۇپ قالدى . تارقاق تىكىلگەن دەرەخلەر ئادەتتە بىرلىشىپ ياپىسار ياكى بەلۋاغ شەكىللىك ئورمان ھاسىل قىلىپ ، ئىھاتە ئورمان سىستېمىسىنى ھاسىل قىلىدىغان تەركىبىي قىسىمغا ئايلاندى . تارقاق دەرەخلەر 1950 ـ يىلى 94 مىڭ 100 تۇپ ، 1965 ـ يىلى 377 مىڭ تۇپ ، 1980 ـ يىلى 4 مىليون 350 مىڭ تۇپ ، 1999 ـ يىلى 440 مىڭ تۇپ ، 2001 ـ يىلى 430 مىڭ تۇپ تىكىلدى . 1952 ـ يىلىدىن 2001 ـ يىلىغىچە تارقاق تىكىلگەن دەرەخ 61 مىليون 803 مىڭ 700 تۇپكە (1966 ـ يىلىدىن 1971 ـ يىلىغىچە بولغان سانلىق مەلۇمات بۇنىڭ سىرتىدا) يەتتى ، ئادەم بېشىغا ئوتتۇرىچە 354 تۇپتىن توغرا كەلدى .

1 . ئىھاتە ئورمان

1950 ـ يىلى 9.41 گېكتار يەرگە سۇۋادان تېرەك ئاساس قىلىنىپ 94 مىڭ تۇپ كۆچەت تىكىلىپ ، ئېتىز ـ ئېرىق ئىھاتە ئورمىنى بىنا قىلىندى . 1951 ـ يىلىدىن 1957 ـ يىلىغىچە 174.88 گېكتار يەرگە كۆچەت تىكىلدى . 1965 ـ يىلى ناھىيىلىك پارتكوم يېزىلاردا «بەشتە ياخشى» قۇرۇلۇشىنى تېزلىتىش قارارىنى چىقارغاندىن كېيىن يەرلەر پىلانلىنىپ ، ئېتىز ـ ئېرىق سۇچىلىق ئاساسىي قۇرۇلۇشى قىلىنىپ ، سالا ئېتىز قۇرۇلۇشىغا تاقاشقان دەرەخ ، ئورمان كېسىۋېتىلدى . لېكىن پىلانلانغان ئىھاتە ئورمان بەلۋېغى قۇرۇلۇشى

بوشاشتۇرۇلمىدى . يېڭىدىن بىنا قىلىنغان ئىھاتە ئورمىنىنىڭ ئاساسىي بەلۋېغىنىڭ كەڭلىكى ئۈچ قۇردىن بەش قۇرغىچە ، قوشۇمچە بەلۋېغىنىڭ كەڭلىكى ئىككى قۇردىن ئۈچ قۇرغىچە ، كۆچەتلەرنىڭ ئارىلىقى 1×0.8 مېتىر بولدى ، يەنىلا سۈۋادان تېرەك ئاساس قىلىنىپ ، شامال ئۆتىدىغان تار ئورمان بەلۋېغى ھاسىل قىلىندى .

1978 ـ يىلى ئۈچتۇرپان ناھىيىسى «ئۈچ شىمالىي رايون» (شەرقىي شىمال ، شىمالىي جۇڭگو ، غەربىي شىمال رايونلىرى) ئىھاتە ئورمان سىستېمىسى قۇرۇلۇشىدىكى نۆۋەتلىك ناھىيە قاتارىغا كىرگۈزۈلگەندىن كېيىن شۇ يىلىلا 343 گېكتار يەردە ئىھاتە ئورمىنى بىنا قىلىندى . 1978 ـ يىلىدىن 2001 ـ يىلىغىچە 5080 گېكتار يەردە ھەر خىل ئىھاتە ئورمىنى (ئىقتىسادىي ئورمان بۇنىڭ سىرتىدا) بىنا قىلىندى ، بۇ يىلىغا ئوتتۇرىچە 211.6 گېكتاردىن توغرا كەلدى . شىنجاڭ تېرىكى ئاساس (شىنجاڭ تېرىكىسىنىڭ ئۈمرى سۈۋادان تېرەكنىڭكىدىن ئۇزۇن بولۇپ ، ئىھاتە ئورمىنىنىڭ نىسبىي مۇقىملىقىغا پايدىلىق) ، قارىياغاچ ، سۆگەتلەر قوشۇمچە قىلىندى ، ئاندىن قالسا جىگدە تىكىلدى ، ئۇنىڭ شامالغا قارشى تۇرۇش ئىقتىدارى كۈچلۈك . ئىھاتە ئورمىنى ئەڭ كۆپ بىنا قىلىنغان چاغ 1958 ـ يىلى بولۇپ ، 5867 گېكتارغا يەتتى .

2 . ماتېرىيال ئورمىنى

ماتېرىيال ئورمىنى 50 ـ يىللارنىڭ بېشىدا بىنا قىلىنىشقا باشلىدى . ئۇزۇندىن بۇيان «ئاشلىقنى تۇنجا قىلىش كېرەك ، دەرەخنى يېگىلى بولمايدۇ» دېگەن ئىدىيىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ ، ئورمانىنىڭ كۆپىنچىسى سۇغارغىلى بولمايدىغان قۇم بورانلىق ، شور يەرلەردە بىنا قىلىنغاچقا ، ئەي بولۇش نىسبىتى ناھايىتى تۆۋەن بولدى . 1951 ـ يىلى 11.49 گېكتار ، 2000 ـ يىلى 66 گېكتار يەردە ماتېرىيال ئورمىنى بىنا قىلىندى . 1951 ـ يىلىدىن 2001 ـ يىلىغىچە 9644.85 گېكتار يەردە ماتېرىيال ئورمىنى بىنا قىلىندى ، بۇ يىلىغا ئوتتۇرىچە 189.1 گېكتاردىن توغرا كەلدى . ماتېرىيال ئورمىنى ئەڭ كۆپ بىنا قىلىنغان چاغ 1961 ـ يىلى بولۇپ ، 1760 گېكتارغا يەتتى ، ئاساسلىقى شىنجاڭ تېرىكى ، سۈۋادان تېرەك ، كۈمۈش تېرەك تىكىلدى .

3 . يېقىلغۇ ئورمىنى

يېزا تۇرمۇشىدا ئاساسلىقى يۇلغۇن ، سۆكسۆك ، توغراق قاتارلىق چۆللۈك يېپىنچا ئۆسۈملۈكلىرى ئوتۇن قىلىنىدۇ . ئۇزۇندىن بۇيان يۇلغۇن ، سۆكسۆكلەر كۆپ مىقداردا كېسىلىپ ھەمدە بوران ئۇرۇۋېتىكەن توغراق شاخلىرى يىغىۋېلىنىپ كەلدى ، شۇنىڭ بىلەن چۆللۈك يېپىنچا ئۆسۈملۈكلىرى ۋەيرانچىلىققا ئۇچراپ ، ئېكولوگىيىلىك مۇھىتقا خەۋپ يەتتى .

يېقىلغۇ ئورمىنى بىنا قىلىش 1965 ـ يىلى باشلىنىپ ، شۇ يىلى 17 گېكتار يەردە ئورمان بىنا قىلىندى ، ئاساسلىقى تېرەك ، سۆگەت ، جىگدە ، قارىياغاچلار تىكىلدى . 1981 ـ يىلى ئورمانچىلىق سىياسىتى قويۇپ بېرىلىپ ، ھەر بىر دېھقان ئائىلىسىگە قالدۇرۇق ئورمان يېرى ئايرىپ بېرىلدى ، بىر قىسىم يېزىلاردا قالدۇرۇق ئورمان يېرى ئاساس قىلىنىپ يېقىلغۇ ئورمىنى بىنا قىلىندى ، شۇنىڭ بىلەن تەڭ جىگدە دەرىخى تىكىلىپ ، تۇپراق ياخشىلاندى ، بۇنىڭ بىلەن يېقىلغۇ ئورمىنى كىچىك كۆلەمدە بىنا قىلىنىشقا باشلىدى . 2000 ـ يىلى ناھىيە بويىچە 80 گېكتار يەردە يېقىلغۇ ئورمىنى بىنا قىلىندى . 1974 ـ يىلىدىن 2001 ـ يىلىغىچە 3105 گېكتار يەردە يېقىلغۇ ئورمىنى بىنا قىلىندى ، بۇ يىلىغا 110 گېكتاردىن توغرا كەلدى . يېقىلغۇ ئورمىنى ئەڭ كۆپ بىنا قىلىنغان چاغ 1985 ـ يىلى بولۇپ ، 552 گېكتارغا يەتتى .

4 . ئىقتىسادىي ئورمان

ئۈچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ ئاھالىلىرى كۆپ مىقداردا ئىقتىسادىي دەرەخ تىكتى ، بۇنىڭدا شاپتۇل ، ئۆرۈك ، ئالما ، نەشپۈت ، ئۈزۈم ، ياڭاق ، قارىئۆرۈك دەرەخلىرى ئاساس ، بېھى ، ئالۇچا ، گىلاس ، ئانار ، ئەنجۈر ، بادام ،

ئەينۇلا ، كۆكسۇلتان دەرەخلىرى قوشۇمچە قىلىنىدى . 1957 ـ يىلى تارقاق تىكىلگەن مېۋىلىك دەرەخ 185 مىڭ تۈپكە ، ياپسار مېۋە ئورمىنى 45.79 گېكتارغا يەتتى . 1961 ـ يىلى مېۋىلىك دەرەخ كۆلىمى 531.3 گېكتارغا ، ھەر خىل مېۋىلىك دەرەخ 660 مىڭ تۈپكە يەتتى . 1974 ـ يىلى شەندۇڭدىن 500 تۈپ كاۋاۋۇچىن كۆچىتى كەلتۈرۈلۈپ ، «راكېتا» گۈڭشېسىنىڭ 8 ـ چوڭ ئەترىتىگە 90 تۈپ ، ئاچاتاغ گۈڭشېسىغا 200 تۈپ ، «قىزىلبايراق» گۈڭشېسىغا 200 تۈپ تىكىلدى ، بۇلارنىڭ 237 تۈپى ئەي بولدى . شۇ يىلى 62 گېكتار يەرگە 10 مىڭ تۈپ ئىقتىسادىي دەرەخ تىكىلدى ، كۆچەتلەرنىڭ ئەي بولۇش نىسبىتى 80% بولدى . 1980 ـ يىلى 33 گېكتار يەردە ئىقتىسادىي ئورمان بىنا قىلىنىدى ؛ 1992 ـ يىلى 433 گېكتار يەردە ئىقتىسادىي ئورمان بىنا قىلىنىدى ، بۇنىڭ ئىچىدە دەرىخى 82.3 گېكتار ؛ 1999 ـ يىلى ئىقتىسادىي ئورمانىنىڭ ساقلىنىش كۆلىمى 2981.5 گېكتار بولدى ، بۇنىڭ ئىچىدە ياڭاق 24 مىڭ 423 تۈپ . 2001 ـ يىلى 824 گېكتار يەردە ئىقتىسادىي ئورمان بىنا قىلىنىدى . 1952 ~ 2001 ـ يىلىغىچە 7627.79 گېكتار يەرگە ئىقتىسادىي دەرەخ تىكىلدى ، بۇ يىلىغا 152.55 گېكتاردىن توغرا كەلدى . ئىقتىسادىي دەرەخ ئاق كۆپ تىكىلگەن چاغ 2001 ـ يىلى بولۇپ ، 824 گېكتارغا يەتتى .

5 . نۇقتىلىق كۆكەرتىش قۇرۇلۇشى

نۇقتىلىق كۆكەرتىش قۇرۇلۇشى قىلىنىدىغان رايون ئاقيار يېزىسى 19 ـ كەنتىنىڭ 1 ـ گۇرۇپپىسى بىلەن خاڭدى كەنتىنىڭ 4 ـ گۇرۇپپىسى (ئاقسۇ ـ ئۇچتۇرپان تاشيولىنىڭ 26 ~ 38 ـ كىلومېتىرىغىچە بولغان بۆلىكى) ئارىسىدىكى يەر بولۇپ ، ئاساسەن چۆل ـ بایاۋاندۇر . ناھىيىلىك ئورمانچىلىق ئىدارىسى 1990ـ يىلىدىن باشلاپ پىلانلاپ ، كۆپ قېتىم تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلغاندىن كېيىن ، بۇ يەرگە قۇرغاقچىلىققا ، سوغۇققا ، شورغا چىداملىق بولغان تېرەك ، جىگدە ، چىلان دەرەخلىرىنىڭ ماس كېلىدىغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈردى . 1992 ـ يىلى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى 10 مىڭ مولۇق چۆللۈكتە بوراندىن مۇداپىئەلىنىدىغان ، قۇمنى تۇراقلاشتۇرىدىغان كۆكەرتىش قۇرۇلۇشىنى يولغا قويۇپ ، ناھىيىگە بىۋاستە قاراشلىق ئورۇنلاردىكى خىزمەتچىلەرنىڭ ۋە ناھىيىدە تۇرۇشلۇق قىسمدىكى ئوفتسېر ـ ئەسكەرلەرنىڭ ھەر يىلى ئەتىياز ۋە كۈزدە چۆللۈكتە مەجبۇرىيەت كۆچىتى تىكىشىنى قارار قىلدى . شۇ يىلى 133.3 گېكتار يەرگە كۆچەت تىكىلدى . 1994 ـ يىلى بۇ يەرگە «ئۇچتۇرپان ناھىيە ئاقيار يېزىلىق تۆمەن مو يەرنى مەجبۇرىيەت كۆچىتى تىكىپ كۆكەرتىش بازىسى» (بۇ بازىنى ئېچىش ھوقۇقى ، دەل ـ دەرەخلىرىنى قوغداش ھوقۇقى ۋە باشقۇرۇش ھوقۇقى ناھىيىلىك ئورمانچىلىق ئىدارىسىگە تەۋە) دەپ نام بېرىلدى .

ناھىيىگە بىۋاستە قاراشلىق پارتىيە ، ھۆكۈمەت ، كارخانا ، كەسپىي ئورۇنلاردىكى كادىر ، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر ۋە ناھىيىدە تۇرۇشلۇق قىسمدىكى ئوفتسېر ـ ئەسكەرلەر 300 مىڭدىن ئارتۇق ئەمگەك كۈنى سەرپ قىلىپ ، 2001 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە 2544.1 گېكتار چۆللۈكنى ئورمان بىنا قىلىپ كۆكەرتتى .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى يېزا (بازار)لارنىڭ 2001 ـ يىلىدىكى ئورمان بىنا قىلىش ئەھۋالى

جەدۋەل : 5 — 1 بىرلىكى : گېكتار

ئورۇنلار	يېڭى بىنا قىلىنغان ئورمانلار				يېڭىلانغان ئورمان (كۆزادرات كىلومېتىر)
	ئىھاتە ئورمان	ماتېرىيال ئورمىنى	ئىقتىسادىي ئورمان	يېقىلغۇ ئورمىنى	
ئاقتوقاي يېزىسى	2.5			1.2	2

ياركۆرۈك يېزىسى	6	2.17	6.2	4.23	2.2
ئۇچتۇرپان بازىرى	4.2		3	0.2	
يامانسۇ قىرغىز يېزىسى	17.44			11.16	8.8
ئوتبېشى يېزىسى	18.67	6.13		7.55	10.5
ئىمامىلىرىم يېزىسى			13.4	11.33	33.9
يېڭىئاۋات يېزىسى	19.18	13.55	4.67	20.33	7
ئاچاتاغ يېزىسى	2.06	0.83		19.8	3.5
ئاقيار يېزىسى	34.66	16.4		1.53	15
ناھىيىگە بىۋاستە قاراشلىق ئورگانلار	66.67				
جەمئىي	171.38	39.08	27.27	77.33	82.9

قوشۇمچە : «مەملىكەتلىك كۆكەرتىش مېدالى»غا ئېرىشكەن جاۋجىزى

جاۋ جىزى ، خەنزۇ ، 1939 ـ يىلى 9 ـ ئايدا خېنەن ئۇلكىسىنىڭ نېيشياڭ ناھىيىسىدە تۇغۇلغان ، كومپارتىيە ئەزاسى ، 1958 ـ يىلى 11 ـ ئايدا ھەربىي سەپكە قاتناشقان ، 1960 ـ يىلى ھەربىي خىزمەتتىن چېكىنگەن ، ئاقسۇ ۋىلايەتلىك يېزا ئىگىلىك ئىدارىسى ، ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك سۇ ـ ئېلېكتر ئىدارىسى ، پىلان كومىتېتى قاتارلىق ئورۇنلاردا ئىشلەپ ، ئاساسلىقى سۇچىلىق بويىچە تەكشۈرۈش ـ ئۇلچەش ، لايىھىلەش ، چارۋىچىلىقنى پىلانلاش ، خەرىتە سىزىش ، خەرىتە ئىشلەش قاتارلىق خىزمەتلەر بىلەن شۇغۇللانغان . ئۇ 1989ـ يىلى 3 ـ ئايدا ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك ئورمانچىلىق ئىدارىسىگە يۆتكەپ كېلىنىپ ، مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى ، ئىدارە باشلىقى ۋە شۇجى بولدى . 1985 ـ يىلى 6 ـ ئايدا ۋە 1997 ـ يىلى 6 ـ ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى ئۇنىڭغا «ئورمانچىلىقتىكى ئىلغار خىزمەتچى» دېگەن نامنى ؛ 1997 ـ يىلى 7 ـ ئايدا «ئاپتونوم رايون بويىچە پەن ـ تېخنىكىدىكى ئىلغار خىزمەتچى» دېگەن نامنى بەردى ؛ 1995 ـ يىلى 3 ـ ئايدا مەملىكەتلىك كۆكەرتىش كومىتېتى ئۇنىڭغا «مەملىكەتلىك كۆكەرتىش مېدالى» بەردى .

جاۋ جىزى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك پىلان كومىتېتىدا خىزمەت قىلغان مەزگىلدە يىلبويى يېزا ئىگىلىك ئىشلەپ چىقىرىشىنىڭ 1 ـ سېپىدە چىڭ تۇرۇپ ، پەن ـ تېخنىكا بويىچە تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىش خىزمىتى بىلەن شۇغۇللاندى . ئۇ رىياسەتچىلىك قىلغان ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ تۇپرىقىنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش خىزمىتى 1986 ـ يىلى ئاپتونوم رايون بويىچە تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىش يۈزىسىدىن سىلىشتۇرۇپ باھالاشتا 1 ـ دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ، ئۇ ئىشلىگەن «ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ تۇپراق خەرىتىسى» ، «ئۇچتۇرپان ناھىيىسى يېزا ئىگىلىكىنىڭ رايونلارغا ئايرىلىش ئاتلىسى» ئاپتونوم رايون بويىچە «پەن ـ تېخنىكا نەتىجىسى مۇكاپاتى» غا ئېرىشتى . ئۇ تۈزگەن «ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ ھەربىي قاتناش خەرىتىسى» ۋىلايەت بويىچە باھالاشتا 1ـ دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ، ئۇچتۇرپان ناھىيە بازىرىنىڭ يەر شەكلى خەرىتىسى ۋە سىموئونت زاۋۇتى ، خىش زاۋۇتى ، فوسفورلۇق ئوغۇت زاۋۇتى ، كۆمۈر كانلارنىڭ يەر شەكلى خەرىتىلىرى يۇقىرى دەرىجىلىك كەسپىي تارماقلارنىڭ ياخشى باھاسىغا ئېرىشتى . ئۇنىڭ «ئۇچتۇرپان جىغانى» دېگەن ماقالىسى 1988 ـ يىلى 3 ـ ئايدا

مۇتەخەسسىسلەرنىڭ باھالاپ بېكىتىشىدىن ئوڭۇشلۇق ئۆتۈپ ، «شىنجاڭنىڭ جۇڭگو تىبابەتچىلىكىدە ئىشلىتىلىدىغان ئۆسۈملۈك دورا بايلىقىنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش ماتېرىياللىرى» توپلىمىغا كىرگۈزۈلدى . ئورمانچىلىق خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانغان مەزگىلدە ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ ئېكولوگىيىلىك مۇھىتىنى ياخشىلاش ۋە ئورمانچىلىق تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن ، دائىم يېزا ، كەنت ، چارۋىچىلىق رايونلىرىغا بېرىپ ، تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىپ ، بىۋاسىتە ماتېرىيالغا ئىگە بولدى ؛ كۈندۈزلىرى تاغلارنى كېزىپ ، كېچىسى خەرىتە سىزىپ ، 400 گېكتار يەردىكى تەبىئىي ئورمانىنى تەكشۈرۈش خىزمىتىنى ۋە بىنا قىلىنغان ئورمان بايلىقىنى تەكشۈرۈش خىزمىتىنى تاماملاپ ، ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ ئورمان بايلىقىنىڭ تېپىلمىي ئەھۋالىنى ئېنىقلاپ چىقتى . ئۇ مۇشۇ ئاساستا ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ ئورمانچىلىق تەرەققىياتىنىڭ ئومۇمىي پىلانىنى تۈزۈپ ، ئورمانچىلىق خىزمىتى بويىچە مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى يولغا قويدى ، تۈرلۈك نىشان ـ مەسئۇلىيەتلەرنى يېزا ـ بازارلاردىكى ۋە چارۋىچىلىق مەيدانىدىكى ئورمانچىلىق پونكىتلىرىغىچە ئەمەلىيلەشتۈرۈپ ، مەملىكەت بويىچە كۆكەرتىشتە ئۆلچەمگە يەتكەن ئىلغار ناھىيە بولۇشقا ئاساس ھازىرلىدى .

جاۋ جىزى ئورمانچىلىق ئىدارىسىگە باشلىق بولغاندىن كېيىن ناھىيە دەرىجىلىك مەجبۇرىيەت كۆچەت تىكىش بازىسىدىن ئىككىنچى ، يېزا دەرىجىلىك مەجبۇرىيەت كۆچەت تىكىش بازىسىدىن ئۈچىنچى پىلانلىدى . 1989 ـ يىلى قۇرۇلغان ، كۆلىمى 33 .53 گېكتار كېلىدىغان ئوتېبشى مەجبۇرىيەت كۆچەت تىكىش بازىسىنى كۆكەرتىش ۋەزىپىسى 1991 ـ يىلى تاماملاندى . ئاقيار يېزىلىق تۇمەن مو قاقاس يەرنى مەجبۇرىيەت كۆچەت تىكىپ كۆكەرتىش بازىسىغا «ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ كۆكيار قۇرۇلۇشى» دەپ نام بېرىلدى . 1994 ـ يىلى ئاقيار يېزىلىق تۇمەن مو يەرنى مەجبۇرىيەت كۆچەت تىكىپ كۆكەرتىش قۇرۇلۇشى باشلانغاندىن كېيىن جاۋ جىزى ھەر يىلى ئەتىياز ۋە كۈزدە ئىدارىدىكى ھەر مىللەت كادىر ، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنى باشلاپ بۇ بازىغا كېلىپ توپا يۆتكىدى ، يەرلەرنى تەكشىلىدى ، چۆنەك تارتتى ، ئۈستەڭ ۋە يول ياسىدى . 4 ـ ئاينىڭ بىر كۈنى ناھىيىلىك پارتكوم شۇجىسى سۈن جېندا ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى لى جىمىنغا ھەمراھ بولۇپ بۇ بازىغا خىزمەت تەكشۈرگىلى بېرىپ ، جاۋ جىزىنىڭ ئىچمايكا ۋە كالتە ئىشتان كىيىۋېلىپ ، كۆپچىلىك بىلەن بىللە ئەمگەك قىلىۋاتقانلىقىنى كۆرىدۇ ، بۇ چاغدا ئۇنىڭ ئۈستۈبشى پاتقاق ۋە ھۆل بولۇپ كەتكەنىدى . ناھىيىلىك پارتكوم شۇجىسى مۇنداق دېدى : «مانا بۇ بىزنىڭ ئورمانچىلىق ئىدارىمىزنىڭ باشلىقى ، ئۇ خۇددى دېھقانغا ئوخشايدۇ» . جاۋ جىزىنىڭ باشلامچىلىقىدا ، ناھىيىدىكى ھەر مىللەت ئارمىيە ـ خەلق جاپالىق تىرىشىپ ، تەككەن كۆچەتلەرنىڭ ئەي بولۇش نىسبىتىنى % 3 .91كە يەتكۈزۈشتەك مۇجىزىنى بارلىققا كەلتۈردى . 1997ـ يىلى ئاپتونوم رايونلۇق مەجبۇرىيەت كۆچەتى تىكىش بازىسىنى ۋە تاشيوللارنى كۆكەرتىش ئىش ئورنى يېغىنى مۇشۇ بازىدا ئېچىلدى . 1999 ـ يىلى بازىنىڭ كۆكەرتىلىش كۆلىمى 466.67 گېكتارغا يەتتى .

جاۋ جىزى دائىم يېزا ـ بازار ۋە دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق رايونلىرىغا بېرىپ «ئورمانچىلىق قانۇنى» ، «ياۋايى ھايۋانلارنى قوغداش قانۇنى» ۋە تۈرلۈك قانۇن ـ نىزاملارنى تەشۋىق قىلدى ۋە چوشەندۈردى ھەمدە تېلېۋىزور ، رادىئو ، تەشۋىقات ئاپتوموبىلى قاتارلىقلاردىن پايدىلىنىپ تەشۋىق قىلىش دائىرىسىنى كېڭەيتتى ، قانۇن ـ پەرمانلارغا خىلاپ قىلمىشلارنى تەكشۈرۈپ كەسكىن بىر تەرەپ قىلدى . ئۇ 1995 ـ يىلى ئۈچ يېزىنىڭ دەرەخلەرنى قالايمىقان كېسىشتەك قانۇنسىز قىلمىشىنى ھەممىگە مەلۇم قىلدى ، تاغ ئۆچكىسىنى ئۇۋلىغان بىر جىنايەتچىنى تۇتۇپ ، ئەدلىيە ئورگىنىغا تاپشۇرۇپ بەردى ، بۇ جىنايەتچىگە ئۈچ يىللىق قاماق جازاسى بېرىلدى . شۇ يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىگە ئورمانچىلىق مىنىستىرلىكى تەرىپىدىن «مەملىكەت بويىچە ئورمانچىلىق تەشۋىقاتىدىكى ئىلغار ناھىيە» دېگەن نام بېرىلدى .

جاۋ جىزى ھەر يىلى قىشتا كادىرلارنى باشلاپ يېزىلارغا بېرىپ ، ئورمانچىلىق پەن ـ تېخنىكا كۇرسى ئاچتى ، بۇ كۇرسلاردا 470 نەپەر ئارتۇق ئادەم (قېتىم) تەربىيىلەندى ، يېزىلاردا دېھقانچىلىق ـ ئورمانچىلىق پەن ـ تېخنىكىسى يېتىشتۇرۇلدى . ئۇچتۇرپان ناھىيىسى ئاپتونوم رايون تەرىپىدىن «ياۋايى ھايۋانلارنى

قوغداشتىكى ئىلغار ئورۇن» بولۇپ باھالاندى ، مەملىكەتلىك ئايالار بىرلەشمىسى ، ئورمانچىلىق مىنىستىرلىكى بۇ ناھىيىگە «ئورمانچىلىق تەشۋىقاتىدىكى ئىلغار ناھىيە» ، «ئۇچ شىمالىي رايون ئىھاتە ئورمىنى 2 ـ قارارلىق قۇرۇلۇشىدىكى ئىلغار ئورۇن» ، «يېزا دەرىجىلىك ئورمانچىلىق پونكىتى مەملىكەت بويىچە ئۆلچەمگە يەتكەن ناھىيە» ، «مەملىكەت بويىچە ئورمان بىنا قىلىپ كۆكەرتىشتە ئۆلچەمگە يەتكەن ناھىيە» ، «مەملىكەت بويىچە ئورمانچىلىقتىكى 100 ياخشى ناھىيىنىڭ بىرى» دېگەن نامىلارنى بەردى . جاۋ جىزى تۇزگەن «ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ ئوت ئاپىتى خەتىرىنى رايونلارغا ئايرىش دوكلاتى» ئاپتونوم رايون ۋە ۋىلايەتنىڭ تەكشۈرۈشىدىن ئۆتتى . ئۇ يازغان «ئۇچ شىمالىي رايون ئىھاتە ئورمىنىنىڭ 3 ـ قارارلىق قۇرۇلۇشىنى پىلانلاش دوكلاتى» ۋىلايەت تەرىپىدىن «2 ـ دەرىجىلىك پەن ـ تېخنىكا مۇكاپاتى»غا ئېرىشتى . ئۇ يەنە ئاقسۇ ۋىلايىتى تەرىپىدىن بېرىلگەن «پاسسل تەكشۈرۈشتىكى ئىلغار خىزمەتچى» ، «مۇنەۋۋەر كومپارتىيە ئەزاسى» ، «1 ـ ماي ئىلغار خىزمەتچى» ، «ۋىلايەت بويىچە پەن ـ تېخنىكىدا كۆزگە كۆرۈنگەن ئىختىساس ئىگىسى» دېگەن نامىلارغا ئېرىشتى .

Ⅲ باب

دەل ـ دەرەخلەرنى ئاسراش ئەھۋالى

§1 . دەرەخ كېسىشنى چەكلەش

1952 ـ يىلىدىن بۇرۇن دەرەخلەرنى كېسىشتە پىلان يوق بولۇپ ، دەرەخلەر كەلسە ـ كەلمەس كېسىلىپ ، تەبىئىي ئورمان كۆلىمى خېلى كىچىكلەپ كەتكەنىدى .

1953 ـ يىلىدىن باشلاپ دەرەخ كېسىش تىزگىنلىنىپ ، كەلسە ـ كەلمەس دەرەخ كەسكەنلەر جازالاندى ، شۇ يىلى رۇخسەتسىز كېسىلگەن 49 مىڭ تۇپ دەرەخ تەكشۈرۈپ چىقىلىپ ، مۇناسىۋەتلىك تارماق ۋە ئادەملەر بىر تەرەپ قىلىنىدى . 1957 ـ يىلى 9 ـ ئايدا ناھىيىلىك ھۆكۈمەت كەلسە ـ كەلمەس ئورمان كېسىشنى مەنئى قىلدى ، دەرەخ كەسمەكچى بولغانلار چوقۇم ۋالىي مەھكىمە ۋە ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ تەستىقىنى ئالدى . 1958 ـ يىلى پولات تاۋلاش مەزگىلىدە دەرەخ كېسىش قالايمىقانلىشىپ ، دەرەخ كېسىش ئەھۋالى ئېغىرلىشىپ كەتتى . ئىگىلىكنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش مەزگىلىدە كەلسە ـ كەلمەس دەرەخ كېسىش ئەھۋالى مەلۇم دەرىجىدە ياخشىلاندى . «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»نىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە يېزىلاردا يەرلەرنى پىلانلاش ۋاقتىدا بەزى كەنتلەردە نۇرغۇن مېۋىلىك دەرەخ ۋە ماتېرىيال ئورمىنى قارغۇلارچە كېسىلىپ كولىۋېتىلدى . 70 ـ يىللاردا دەرەخ كېسىش ئەھۋالى زور دەرىجىدە ئازايدى . 80 ـ يىللاردا ياغاچ ماتېرىيال زاپىسى ۋە ياغاچ ماتېرىيالىغا بولغان ئېھتىياج ئېشىپ ، دەرەخ كېسىش مىقدارى ئۆرلەشكە باشلىدى . «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئورمان قانۇنى» ئېلان قىلىنىپ يولغا قويۇلغاندىن كېيىن ئورمان باشقۇرۇش تارماقلىرى ئورمان باشقۇرۇشنى كۈچەيتتى ، دەرەخ كېسىشتە چوقۇم ئورمانچىلىق پونكىتىغا بېرىپ دەرەخ كېسىش ئىجازەتنامىسى بېجىرىش تەلەپ قىلىنىدى ، بىر قىسىم يىللاردىكى دەرەخ كېسىش ئەھۋالىدىن قارىغاندا ، 1980ـ يىلى 7754 كۇب مېتىر ، 1981 ـ يىلى 5339 كۇب مېتىر ، 1982 ـ يىلى 5933 كۇب مېتىر ، 1983ـ

يىلى 2457 كۇب مېتىر ، 1984 ـ يىلى 1830 كۇب مېتىر ، 1985 ـ يىلى 3000 كۇب مېتىر ، بەش يىلدا جەمئىي 26 مىڭ 313 كـۇب مېتىر دەرەخ كېسىلگـەن . 90 ـ يىللاردىـن كېيىن «دەرەخ كېسىش ئىجازەتنامىسى» ، «توشۇش پول خېتى» تۈزۈمى قاتتىق ئىجرا قىلىندى ، ئىدارىلەر ، ناھىيىدە تۈرۈشلۇق ھەربىي ئورۇنلار كېرەكلىك ياغاچ ماتېرىياللارنى ھەل قىلىشتا ، دەرەخ كېسىش پىلانىنى چوقۇم شۇ يىلى 10ـ ئاينىڭ ئاخىرىدىن بۇرۇن ناھىيىلىك ئورمانچىلىق ئىدارىسىغا يوللاپ تەستىقلاتتى ، پىلانىنى يوللىمىغانلارنى ياغاچ ماتېرىيالى بىلەن تەمىنلەش بىردەك توختىتىلدى . دەرەخ كېسىش ئىجازەتنامىسى يوق تۈرۈپ دەرەخ كەسكەنلەر بىردەك ئوغرىلىقچە دەرەخ كەسكەن دەپ قارىلىپ بىر تەرەپ قىلىندى ؛ ئۆلچەمدىن ئاشۇرۇپ كەسكەنلەر بىردەك كەلسە ـ كەلمەس دەرەخ كەسكەن دەپ قارىلىپ بىر تەرەپ قىلىندى . دەرەخ توشۇش پول خېتى يوقلارنىڭ بارلىق ياغاچ ماتېرىيالى مۇسادىرە قىلىندى (ئەن ياغاچ ، يېرىم تەييار ياغاچ ، تەييار ياغاچلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ھەمدە سېتىش باھاسىنىڭ بىر ھەسسىسىدىن ئۆچ ھەسسىگىچە جەرىمانە قويۇلدى .

1998 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك پارتكوم تارقاتقان «كەلسە ـ كەلمەس دەرەخ كېسىشنى ۋە ئورمان يېرىنى ۋەيران قىلىش ، ئىگىلىۋېلىشنى قاتتىق مەنئى قىلىش توغرىسىدىكى ئۇقتۇرۇش»تا مۇنداق دەپ بەلگىلەندى : 1 . ئاساسىي ئورمان بەلۋېغىنىڭ دەرەخلىرىنى كېسىش بىردەك مەنئى قىلىنىدۇ ، باشقا ئورمان بەلۋاغلىرىنىڭ دەرەخلىرىمۇ پىلانلىق كېسىلىدۇ ؛ 2 . ياپسا يەر ياكى ئورمان بەلۋاغلىرىغا كۆچەت تىكىشتە پىلان بولۇشى كېرەك ، شارائىت پىشىپ يېتىلگەندە يەر ۋە كۆچەت تەييار بولغاندا ئاندىن تىكىشكە بولىدۇ ؛ 3 . يېڭىلىنىدىغان ئورمان بەلۋاغلىرى چوقۇم ئورمان باشقۇرۇش تارماقلىرىغا ئالدىن مەلۇم قىلىنىپ تەستىقلىتىلىشى كېرەك ؛ 4 . تاشيول ئاسراش ئورمىنىڭ دەرەخلىرىنى كېسىش بىردەك مەنئى قىلىنىدۇ ، ئالاھىدە بۆلەكلەردىكى دەرەخلەرنى كېسىشكە توغرا كەلسە ، چوقۇم ناھىيىدىكى مەسئۇل رەھبەرلىك تەستىقىدىن ئۆتكۈزۈلۈشى كېرەك ؛ 5 . بىر تۈپ كۆچەت ۋەيران قىلىۋېتىلسە ، 30 يۈەن جەرىمانە قويۇلىدۇ ، يېتىلگەن بىر تۈپ دەرەخ كېسىۋېتىلسە ، ھەقسىز مۇسادىرە قىلىنغاندىن سىرت ، يەنە دەرەخنىڭ ھەجمىگە ئاساسەن ھەر بىر كۇب مېتىرغا 100 يۈەندىن جەرىمانە قويۇلىدۇ . شۇ يىلى ئىجازەتنامىسى يوق تۈرۈپ دەرەخ كېسىش ، ئوغرىلىقچە ياغاچ ماتېرىيالى توشۇش دېلوسىدىن 10ى تەكشۈرۈلۈپ ، سەككىزى بىر تەرەپ قىلىندى ، 1457 يۈەن ئورمان يېتىشتۇرۇش فوندى قايتۇرۇۋېلىندى ، 5389 يۈەن جەرىمانە قويۇلدى . شۇنىڭدىن كېيىن دەرەخ كېسىش ئازىيىشقا باشلىدى . 1972 ـ يىلدىن 2001 ـ يىلغىچە 100 مىڭ 701 كۇب مېتىر دەرەخ كېسىلدى ، بۇ يىلنىڭ 7 .3356 كۇب مېتىردىن توغرا كەلدى . 1980 ـ يىلى دەرەخلەر ئەڭ كۆپ كېسىلگەن يىل بولۇپ ، 7754 كۇب مېتىرغا يەتتى . 1972 ـ يىلى دەرەخلەر ئەڭ ئاز كېسىلگەن يىل بولۇپ ، 103 كۇب مېتىر بولدى . 2001 ـ يىلى 5710 كۇب مېتىر دەرەخ كېسىلدى .

دەرەخ كېسىشتە ، ناھىيىلىك ئورمانچىلىق پونكىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى كوللېكتىپنىڭ دەرەخ كېسىش ئىجازەتنامىسىنى ناھىيىلىك ئورمانچىلىق ئىدارىسى بېجىردى ، خۇسۇسىيلارنىڭ دەرەخ كېسىش ئىجازەتنامىسىنى يېزىلىق ئورمانچىلىق پونكىتى بېجىردى . كوللېكتىپ دەرەخ كېسىشتە ، دەرەخ كەسمەكچى بولغان ئورۇن ئىلتىماس دوكلاتى يېزىپ ئورمان مەمۇرىي باشقۇرۇش بۆلۈمچىسىگە يوللىدى ، بۇ بۆلۈمچە كەسپىي دوكلات يېزىپ ، ئۇنىڭغا ئورمان يېتىشتۇرۇش پۇلى ئېلىش تالونىنى قوشۇپ ، ناھىيىلىك ئورمانچىلىق ئىدارىسىگە يوللاپ ، تەستىقلاتقاندىن كېيىن ئىجازەتنامە بېجىرىلدى .

§ 2 . ياش ئورمانلارنى پەرۋىش قىلىش

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ ياش ئورمانلارنى پەرۋىش قىلىش خىزمىتى 1962 ـ يىلىدىن باشلانغاندى ، شۇ

يىلى 89.8 گېكتار يەردىكى ياش ئورمان پەرۋىش قىلىندى . ياش شەمشات ئورمىنىنى پەرۋىش قىلىشتا ياۋا كۆچەت تىكىش ، كۆچەت كۆچۈرۈش ۋە تاغنى قاشالاپ ئورمان يېتىشتۈرۈش ئۇسۇلى قوللىنىلدى . 1972ـ يىلىدىن كېيىن ھەر يىلى كۆچەت يېتىشتۈرۈلدى ، كېسىۋېتىلگەن دەرەخ ئىزلىرى يېڭىلاندى . شۇ يىلى 61 گېكتار يەردىكى ئورمان ئىزى يېڭىلاندى . ئىككىلەمچى چاتقال ئورمىنىنى كېسىشتە چوڭ دەرەخلەر كېسىلىپ ، ياش دەرەخلەر قالدۇرۇلدى ، كېسىپ بولۇنغاندىن كېيىن ئورمان تازىلاندى ، كەلكۈن مەزگىلىدىن پايدىلىنىپ سۇغىرىلدى . بىنا قىلىنغان ياش ئورمانلارنى پەرۋىش قىلىشتا سۇغىرىش ۋە ئوت ـ چۆپ ئوتاش ئاساس قىلىندى . گۇڭشېلىشىش مەزگىلىدە ئورماننى ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرى ئەۋەتكەن مەخسۇس ئادەملەر باشقۇردى ، 1980ـ يىلدىن كېيىن دېھقانلار ھۆددە ئېلىپ باشقۇردى ، ئىقتىسادىي ئورماننى مەخسۇس ئادەم باشقۇردى ، كۆپىنچە كىشىلەر ئورمان ئارىسىدىكى بوش يەرلەرگە ماش ـ پۇرچاق تېرىدى ، يەرلەرنىڭ سۇ ـ ئوغۇت شارائىتى ياخشى بولدى ، خېلى تۇجۇپىلەپ باشقۇرۇلدى . ياش ئورمانلار پەرۋىش قىلىنغان ۋە ئورمان ئىزى يېڭىلانغاندىن كېيىن بىر قىسىم يېزىلارنىڭ ئېكولوگىيىلىك مۇھىتى تەدرىجىي ياخشىلاندى . 1962 ~ 1980 ـ يىلىغىچە پەرۋىش قىلىنغان ياش ئورمان كۆلىمى 73 گېكتاردىن 599 گېكتارغىچە ئارىلىقتا بولدى . 1981 ـ يىلىدىن باشلاپ يىلىغا پەرۋىش قىلىنغان ياش ئورمان كۆلىمى 1000 گېكتادىن ئاشتى . 1962 ~ 2001 ـ يىلىغىچە پەرۋىش قىلىنغان ياش ئورمان كۆلىمى 132 مىڭ 491.8 گېكتارغا يەتتى ، بۇ يىلىغا 3397.22 گېكتاردىن توغرا كەلدى . بۇنىڭ ئىچىدە 1999 ـ يىلى 123 گېكتار يەردىكى ئورمان ئىزى يېڭىلاندى ، 11 مىڭ 7 گېكتار يەردىكى ياش ئورمان پەرۋىش قىلىندى . 1995 ـ يىلى ياش ئورمان ئەڭ كۆپ پەرۋىش قىلىنغان يىل بولۇپ ، كۆلىمى 12 مىڭ 627 گېكتارغا يەتتى .

يېتىلگەن ئورمانلارنى پەرۋىش قىلىش 1972 ـ يىلى باشلانغاندى ، شۇ يىلى 6.39 گېكتار يەردىكى يېتىلگەن ئورمان پەرۋىش قىلىندى . يېتىلگەن ئورمانلارنى كەڭ كۆلەمدە پەرۋىش قىلىش 1983 ـ يىلى باشلانغاندى ، شۇ يىلى پەرۋىش قىلىنغان كۆلەم 600 گېكتارغا يەتتى . 1972 ~ 1981 ـ يىلىغىچە 457 گېكتار يەردىكى يېتىلگەن ئورمان پەرۋىش قىلىندى . 1983 ~ 2001 ـ يىلىغىچە پەرۋىش قىلىنغان يېتىلگەن ئورمان كۆلىمى 67 مىڭ 632 گېكتارغا يېتىپ ، يىلىغا 3559 گېكتاردىن توغرا كەلدى . بۇنىڭ ئىچىدە 2001ـ يىلى پەرۋىش قىلىنغان كۆلەم 6467 گېكتارغا يەتتى . 1993 ـ يىلى يېتىلگەن ئورمان ئەڭ كۆپ پەرۋىش قىلىنغان يىل بولۇپ ، 7334 گېكتارغا يەتتى .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ 1950 ~ 2001 ـ يىلىغىچە ئورمان بىنا قىلىش ، دەرەخ كېسىش ، پەرۋىش قىلىش ئەھۋالى

جەدۋەل : 5 — 2 بىرلىكى : گېكتار

يىللار	شۇ يىلى بىنا قىلىنغان ئورمان كۆلىمى	بۇنىڭ ئىچىدە				ئورمان ئىزىنىڭ يېڭىلانغان كۆلىمى	شۇ يىلى تارقاق تىكىلگەن دەرەخ (تۇمەن تۇپ)	ئۇستۇرۇلگەن كۆچەتلەرنىڭ يىل ئاخىرىدىكى ئەمەلىي كۆلىمى	كېسىلگەن ياغاچ (كۇب مېتىر)	پەرۋىش قىلىنغان ياش ئورمان كۆلىمى	يېتىلگەن ئورماننىڭ ئەمەلىي پەرۋىش قىلىنغان كۆلىمى	سېتىۋېلىنغان دەرەخ سورتلىرى (تونا)
		ماتېرىيال ئورمىنى	ئىقتىسادىي ئورمان	ئىھاتە ئورمىنى	يېقىلغۇ ئورمىنى							
1950	9.41	9.41		9.41			9.41					
1951	25.29	11.49		13.8			32.77					0.68

0.99					58.89			14.4	4.1	11.49	29.99	1952
1				11.85	39.64			28.67	7.69	19.87	56.23	1953
1.28				22.22	30.75			65	11	20	96	1954
1.24				85.6	22.94			14	7	6	27	1955
2.15				198.67	4.5			30	13	8	51	1956
1.57				206.67	15.07			14	3	6	23	1957
2.98				26.8	23.45			5867	155	1733	7755	1958
1.57				74.4	105.23			2218	97	400	2715	1959
0.88				51.93	57.15			1074	52	1227	2353	1960
0.77				91.33	69.58			1658	189	1760	3607	1961
0.88		89		11	142.3			36	16	27	79	1962
0.38		134		2.67	16.96			9	16	24	49	1963
0.56		138		36.67	59.33			31	23	62	116	1964
1.27		148		24.33	37.7		17	20	20	47	104	1965
	6.39	31	103	60.8	396.4	61		13	30	27	70	1972
8.58	201	200	3000	66.67	117	67		26	43	34	103	1973
3.49	226	73	1616	124	228	124	20	107	62	67	256	1974
1.24		107	4259	773.33	203	773	40	58	47	67	212	1975
7.76		599	3386	347.73	188.8	348		93	109	67	269	1976
12.49		126	1682	272.93	182.9	273	20	39	40	53	152	1977
18.09		17	6186	633	469.8	62		343		30	373	1978
6.57		133	6024	677	209.5	573		233		29	262	1979
7.76		142	7754	307	435	45		115	33	129	277	1980
8.76		1002	5339	1128	158.8	13		44	177	230	451	1981
1.25		1342	5933	1155	734.8	20		211	212	326	749	1982
3.4	600	969	2457	323	67		27	17	23	285	352	1983
0.83	400	3077	1830	265	65.8		155	254	37	177	623	1984
17.08	3000	2133	3000	457	171.3		552	260	333	466	1611	1985
13.4	3333	4000	3500	468	339.5	106	459	164	340	163	1126	1986
12.47	3667	3067	3000	328	243.9		61	255	327	225	868	1987
7.56	4000	4967	3100	188	143	1	53	744	315	76	1188	1988
70	1493	5209	4026	195	97.9	10	178	159	253	193	783	1989
2.93	5493	5907	3115	175	85		313	333	163.6	289	10994	1990
2.34	6000	6793	2800	122	66.5	43	235	223	188	165	811	1991
2.37	6000	10882	3782	106	60		267	138	433	210	1048	1992
4.35	7334	8872	1767	119	50		185	131	357	182	855	1993
2	2809	6790	1126	39	368.4	50	107	119	674	107	1007	1994
3.58	2101	12627	1447	65	47.7	13	96	100	302	252	750	1995
3.46	3740	8870	2086	48	52	47	121	198	260	186	765	1996
2.4	6331	3162	1734	39	42	42	83	269	235	75	662	1997
2.9	890	9000	3000	40	43	100	79	315	104	102	600	1998
25.92	6734	11007	3464	49	44	123	109	145	376	100	730	1999
	1240	9060	3564	53	42	167	80	213	627	66	986	2000
	6467	12568	5710	58	43	50		271	824		1095	2001

ئىزاھ: (1) 1966 ~ 1971 - يىلىغىچە بولغان سانلىق مەلۇماتلار خاتىرىلەنمىگەن؛ (2) تارقاق تىكىلگەن كۆچەتلەر ئەي بولۇش سانى بويىچە ھېسابلاندى.

§3 . كېسەللىك ، ھاشارات زىيىنىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى تىزگىنلەش

بۇرۇن ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ دەل ـ دەرەخلىرى كېسەللىك ۋە ھاشارات زىيىنىغا پات ـ پات ئۇچراپ تۇراتتى .

1968 ـ يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ باغلىرىدىكى مېۋىلەرگە ئومۇميۈزلۈك قۇرت چۈشتى ، «قىزىلبايراق» گۈڭشېسى ، ئۇچتۇرپان بازار گۈڭشېسى ، يەنچۈەن بېغىدا قۇرت ئاپىتى تېخىمۇ ئېغىر بولدى .

1980 ـ يىلى ناھىيە بويىچە 33 .513 گېكتار يەردىكى دەل ـ دەرەخلەرگە قۇرت چۈشتى ، ئاپەت كۆلىمى 46 .67 گېكتار بولدى ، 8 .471 گېكتار يەردىكى دەل ـ دەرەخكە ھاشارات زىيىنىنىڭ ئالدىنى ئالىدىغان ۋە ئۇنى يوقىتىدىغان 1577 كىلوگرام دورا چېچىلدى . 1980 ~ 2001 ـ يىلىغىچە ناھىيە بويىچە دەل ـ دەرەخكە قۇرت چۈشكەن كۆلەم 62 مىڭ 96 .61 گېكتارغا يېتىپ ، يىلىغا 99 .2820 گېكتاردىن توغرا كەلدى ؛ ئاپەت كۆلىمى 13 مىڭ 99 .373 گېكتار بولۇپ ، يىلىغا 9 .607 گېكتاردىن توغرا كەلدى ؛ ھاشارات زىيىنىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى يوقىتىش ئۈچۈن دورا چېچىلغان كۆلەم 45 مىڭ 75 .623 گېكتار بولۇپ ، يىلىغا 8 .2073 گېكتاردىن توغرا كەلدى ؛ ئىشلىتىلگەن دورا 75 مىڭ 462 كىلوگرام بولۇپ ، يىلىغا 3430 كىلوگرامدىن توغرا كەلدى .

1988 ـ يىلى تارىختىن بۇيان كېسەللىك ۋە ھاشارات زىيىنى ئەڭ ئېغىر كۆرۈلگەن بىر يىل بولۇپ ، كېسەللىك ۋە ھاشارات زىيىنى كۆرۈلگەن كۆلەم 33 .5853 گېكتارغا ، ئاپەت بولغان كۆلەم 3800 گېكتارغا يەتتى . يېشىل چوڭ يوپۇرماق تومۇزغىسى ، يېشىل يوپۇرماق قوڭغۇزى (كۆك يوپۇرماق قوڭغۇزى) ، ياي سىزىقلىق ياۋا پىلە پەرۋانىسى ئومۇميۈزلۈك كۆرۈلدى . زىياندا ھاشاراتلارنىڭ ئالدى ئېلىنغان ۋە يوقىتىلغان كۆلەم 33 .5193 گېكتار ، بۇنىڭ ئىچىدە ياي سىزىقلىق ياۋا پىلە پەرۋانىسى چۈشكەن يەر 5 .803 گېكتار ، كۆك يوپۇرماق قوڭغۇزى چۈشكەن يەر 109 گېكتار ، قەدەمچى قۇرت چۈشكەن يەر 8 .100 گېكتار . ئالدىنى ئېلىش ۋە تىزگىنلەشكە 54 دانە پۈركۈگۈچ ، 687 ئۇلاغ ھارۋىسى (ئىش كۈنى) ئىشلىتىلدى ، 2977 ئادەم (قېتىم) ئىشلىدى ، 943 كىلوگرام يېقىلغۇ ياغ سەرپ قىلىندى ، 7700 كىلوگرام دورا ئىشلىتىلدى . تاللانغان نۇقتىلارنى تەكشۈرۈش نەتىجىسىدىن قارىغاندا ، ئالدىنى ئېلىش ۋە تىزگىنلەش ئۈنۈمى 80% تىن ئېشىپ ، كۆچەتخانا ۋە بىر قىسىم ياش ئورمانلار ئاساسەن قوغداپ قېلىنغان .

1995 ـ يىلى 8 .4643 گېكتار يەردىكى دەل ـ دەرەخكە قۇرت چۈشتى ، ئاپەت بولغان كۆلەم 3 .116 گېكتارغا يەتتى ، ئاساسلىقى يېشىل يوپۇرماق تومۇزغىسى ، كۆك يوپۇرماق قوڭغۇزى ، مېۋە قۇرتى ، قەدەمچى قۇرتلار زىيان سالدى ، زىياندا ھاشاراتلارنىڭ ئالدى ئېلىنغان ۋە يوقىتىلغان كۆلەم 27 .3220 گېكتار ، بۇنىڭ ئىچىدە كۆك يوپۇرماق قوڭغۇزى چۈشكەن يەر 770 گېكتار ، يېشىل يوپۇرماق تومۇزغىسى چۈشكەن يەر 1259 گېكتار ، مېۋە قۇرتى چۈشكەن يەر 1006 گېكتار ، قەدەمچى قۇرت چۈشكەن يەر 27 .185 گېكتار . ئالدىنى ئېلىش ۋە تىزگىنلەشتە چوڭ پۈركۈگۈچتىن 2سى ، كىچىك پۈركۈگۈچتىن 525ى ئىشلىتىلدى ، 4108 ئادەم (قېتىم) ئىشلىدى ، 4780 كىلوگرام دېھقانچىلىق دورىسى ئىشلىتىلدى .

1999 ـ يىلى 2300 گېكتار يەردە كېسەللىك ۋە ھاشارات زىيىنى كۆرۈلدى ، ناھىيىلىك ئورمانچىلىق ئىدارىسى ۋاقتىدا بايقاپ ، كەسكىن ئالدىنى ئېلىپ ۋە يوقىتىپ ، كېسەللىك ۋە ھاشارات زىيىنىنىڭ يامراپ كېتىشىنى ئۈنۈملۈك تىزگىنلىدى ، 200 گېكتار يەردىكى دەرەخ ئاپەتكە ئۇچرىدى .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسى سىرتتىن كەلگەن كېسەللىك ۋە ھاشاراتلارنىڭ زىيىنىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن ،

1988 ـ يىلىدىن باشلاپ دەرەخ كۆچەتلىرى ، مېۋە ، دورا ماتېرىياللىرىنى كارانتىن قىلىش خىزمىتىنى كۈچەيتتى . شۇ يىلى 550 مىڭ تۈپ كۆچەت ، 880 كۈب مېتىر ياغاچ ماتېرىيال ، 7 توننا مېۋە ، 60 توننا دورا ماتېرىيالى كارانتىن قىلىندى . 1988 ~ 2001 ـ يىلىغىچە جەمئىي 28 مىليون 262 مىڭ 200 تۈپ كۆچەت ، 16 مىڭ 118 كۈب مېتىر ياغاچ ماتېرىيال ، 4666 توننا مېۋە ، 2401 توننا دورا ماتېرىيالى كارانتىن قىلىندى . 1996 ـ يىلى كارانتىن قىلىنغان كۆچەت مىقدارى ئەڭ كۆپ بولۇپ ، 5 مىليون 597 تۈپكە ، 2000 ـ يىلى كارانتىن قىلىنغان ياغاچ ماتېرىيال ئەڭ كۆپ بولۇپ ، 5717 كۈب مېتىرغا ، 2001 ـ يىلى كارانتىن قىلىنغان مېۋە ئەڭ كۆپ بولۇپ ، 1500 توننىغا ، 1997 ـ يىلى كارانتىن قىلىنغان دورا ماتېرىيالى ئەڭ كۆپ بولۇپ ، 1000 توننىغا يەتتى . 2001 ـ يىلى 559 مىڭ تۈپ كۆچەت ، 3638 كۈب مېتىر ياغاچ ماتېرىيال كارانتىن قىلىندى .

1 . كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە داۋالاش

1) كۈمۈش تېرەك ئال كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى داۋالاش

كۈمۈش تېرەك ئال كېسىلى ئاساسلىقى كۈمۈش تېرەك ، شىنجاڭ تېرىكىنىڭ كۆچىتى ۋە ياش دەرەخلىرىدە كۆرۈلىدۇ . بۇ كېسەلنىڭ ئالامىتى : ئەتىيازدا يوپۇرماق چىقىرىدىغان كېسەل بىخنىڭ شەكلى غەلىتە بولىدۇ ، توقۇلمىلىرى سېمىز ۋە قېلىن بولىدۇ ، قورۇلۇپ تەتۇر ئۆرۈلۈپ قالىدۇ ، بارلىق يوپۇرماقلىرىنى سېرىق ئۇنسىمان يازلىق سپورا قاپلىغان بولىدۇ . كېسەلنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە يازلىق سپورا يېڭى يوپۇرماقنىڭ ئارقىسىدا پەيدا بولىدۇ ، ئاندىن تەدرىجىي پۈتۈن يوپۇرماقنى ، يېڭى شاخنى ۋە يۇمران يوپۇرماقلىرىنى قاپلايدۇ ؛ كېسەلنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە يوپۇرماقنىڭ ئارقا تەرىپىدە گۈرۈچكە ئوخشاش كۈلرەڭ قوڭۇر رەڭلىك كىچىك قاپارتمىلار پەيدا بولىدۇ . بارلىق ئۆسۈش مەزگىلىدە كۆپ قېتىم يۇقۇملىنىدۇ ، 5 ـ ، 6 ـ ئايلار كېسەل بولۇشنىڭ يۇقىرى پەللە مەزگىلى بولىدۇ . بۇ كېسەل تېرەك كۆچىتى ۋە ياش دەرەخنىڭ كېيىنكى بىخىنى ۋىجىك قىلىپ قويىدۇ ، يوپۇرمىقىنى تۆكۈۋېتىدۇ ، دەرەخنىڭ شېخى ۋە ئۇچىنى قۇرۇتۇۋېتىدۇ ، ياش دەرەخنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىشىگە تەسىر قىلىدۇ ، ئېغىر بولغاندا كۆچەتنى نابۇت قىلىۋېتىدۇ .

بۇ كېسەلنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى داۋالاشتا ئاساسلىقى ئوتىنى ئوتاش ۋە شېخىنى پۇتاپ تۇرۇش كېرەك ، يوپۇرماقلاش مەزگىلىدە كېسەل بىخلىرىنى ۋاقتىدا يىمىرىپ چۈشۈرۈۋېتىش كېرەك ، كېسەل شاخلىرىنى كېسىپ تاشلاپ ، ئۇنى يەرگە چوڭقۇر كۆمۈۋېتىش ياكى كۆيدۈرۈۋېتىپ ، كېسەللىك مەنبەسىنى ئازايتىش كېرەك . يوپۇرماقلاپ 15 كۈندىن كېيىن (6 ـ ئاينىڭ بېشى) 1000 ھەسسىلىك بايلېتون سۇيۇقلۇقى ياكى 500 ~ 1000 ھەسسىلىك ئازومات سۇيۇقلۇقىنى (دورا سۈيىنىڭ يېپىشقاقلىقىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن ، دورا سۈيىگە 0.1 % لىك سوپۇن پاراشوكى قوشۇلىدۇ) ئۇدا ئىككى ئۈچ قېتىم پۈركۈش ، ھەر قېتىمدىن كېيىن 10 كۈنچە ۋاقىت ئۆتكۈزۈپ پۈركۈش كېرەك . 0.5 باۋمې گرادۇسلۇق گۈڭگۈرت ئارىلاشمىسىنى پۈركۈسىمۇ بولىدۇ .

2) توغراق ئال كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى داۋالاش

بۇ كېسەل ئاساسلىقى توغراق كۆچىتى بىلەن ياش توغراقتا كۆرۈلۈپ ، كۆپلىگەن توغراق كۆچىتى ۋە ياش توغراقلارنى قىشتىن ئۆتۈش مەزگىلىدە نابۇت قىلىۋېتىدۇ .

بۇ كېسەللىكنىڭ ئالامەتلىرى ۋە ئالدىنى ئېلىش ـ داۋالاش ئۇسۇلى كۈمۈش تېرەك ئال كېسىلىنىڭكىگە ئوخشىشىپ كېتىدۇ .

3) تېرەك قوڭۇر داغ كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى داۋالاش

بۇ كېسەل ئاساسلىقى شىنجاڭ تېرىكى ، توغراق ، سۇۋادان تېرەك ۋە شالغۇت تېرەكلەرنىڭ كۆچىتى بىلەن

ياش دەرەخلەرگە زىيان سالمىدۇ ، بۇ كېسەللىنىڭ كۆچەتلەردە پەيدا بولۇشى ھەممىدىن ئېغىر . بۇ كېسەللىنىڭ ئالامىتى : كېسەل يوپۇرماقلىرىنىڭ يۈزىدە 0.5 مىللىمېتىر ئەتراپىدا يۇمىلاق قوڭۇر داغ پەيدا بولىدۇ . شىنجاڭ تېرىكىنىڭ بۇ خىل دېغى چوڭراق ، چۆرىسى پۈلتىيىپ چىقىدۇ ، ئوتتۇرىسى كۈل رەڭ قوڭۇر كېلىدۇ ، بۇ كېسەل كۆچەت ۋە ياش دەرەخنىڭ يوپۇرمىقىنى بالدۇرلا تۆكۈۋېتىدۇ ، يېڭى ئۆچلارنى قورۇلدۇرۇپ قويىدۇ ، كۆچەتنى قۇرۇتۇپ قويىدۇ . كېسەل 7 ـ ئاينىڭ بېشىدا پەيدا بولىدۇ ، 8 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدا ئەڭ چىقىدۇ ، نەملىك ، ئاپتاپ چۈشمەسلىك ، ھاۋا ئوتۇشمەسلىك كېسەل پەيدا بولۇشنى ئىلگىرى سۈرىدىغان ئامىللاردۇر .

4) تېرەك چىرىش كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى داۋالاش

كۆپ خىل تېرەك ۋە سۆگەتتە چىرىش كېسىلى كۆرۈلىدۇ . كېسەللىك دېغى چوماق ، قوۋزاق تۆشۈكى ، قۇرۇتۇلغان يەر ، ئۇششۇك تەگكەن يەر ۋە زەخمىلەنگەن يەرلەردە كۆپ كۆرۈلىدۇ . كېسەلنىڭ دەسلىپىدە دەرەخ قوۋزىقى تۆتۈق رەڭدە مەڭلىشىپ سەل ئىششىيدۇ ، كېيىنچە تەدرىجىي قوۋزاق توقۇلمىلىرى چىرىپ يۇمشاپ كېتىدۇ ، ئاخىرقى مەزگىلدە كېسەللىك دېغى نەملىك يوقىتىپ ئولتۇرۇشۇپ كېتىدۇ ، ئوتتۇرا پوستى ئاستىدا نۇرغۇن قارا رەڭلىك تاشمىلار پەيدا بولىدۇ ، تومپىيىپ چىققان يېرىدىن ئاپېلسىن رەڭلىك يېلىم ۋە شاپبۇرۇتسىمان مۇڭگۈز چىقىدۇ . كېسەل دېغى كېڭىيىپ دەرەخ غولىنى بىر ئايلانغاندا ، كېسەل بولغان يەرنىڭ ئۈستۈنكى بۆلىكىنى ياكى پۈتۈن دەرەخنى نابۇت قىلىپ قويىدۇ . 5 ـ ، 6 ـ ئايلار كېسەللىك پەيدا بولىدىغان مەزگىل ، 7 ـ ئاينىڭ ئاخىرى پەسلەيدۇ ، 9 ـ ئايدا ئاساسەن توختايدۇ .

بۇ كېسەلدىن ساقلىنىشتا ئاساسلىقى كېسەلگە قارشى تۇرۇش كۈچى كۈچلۈك بولغان دەرەخ سورتلىرىنى تاللاپ تىكىش ، دەرەخ بىلەن چاتقال بىرلەشتۈرۈلگەن ئارىلاشما ئورمان بىنا قىلىش ، باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش ، جاراھەتلىنىشنى ئازايتىش ، باغلارنى ۋاقتىدا تازىلاش ، كېسەل تەگكەن شاخ ، تۆكۈلگەن يوپۇرماق ۋە ئوت ـ چۆپلەرنى يەرگە چوڭقۇر كۆمۈپ ياكى كۆيدۈرۈۋېتىپ ، كېسەللىك مەنبەسىنى ئازايتىش كېرەك . باش ئەتىياز ۋە كەچ كۈزدە دەرەخ غولىنى ئاقارتىش كېرەك (15 كىلوگرام ھاك ، 0.5 كىلوگرامدىن بىر كىلوگرامغىچە گۈڭگۇرت پاراشوكى ياكى باكتېرىيە يوقىتىش پاراشوكى ، بىر كىلوگرام ئاشتۈرغا 40 كىلوگرام مۇ ئارىلاشتۇرۇلىدۇ) . يېشىل چوك يوپۇرماق تومۇزغىسى ، مۇڭگۈزسىمان قاسراقلىق قۇرت ، كرېست داغلىق ئالتۇن قوڭغۇز قاتارلىق دەرەخ غولىدا بولىدىغان زىياندىش قۇرتلارنى ۋاقتىدا يوقىتىپ ۋە تىزگىنلەپ ، قۇرتلارنىڭ زەخمىلەندۈرۈشىنى ئازايتىش كېرەك . ئەتىياز پەسلىدە كېسەل داغلىرىنى تەل تۆكۈس قىرىۋېتىش ، يارا ئېغىزىنى رومبا شەكلىدە قىرىپ چىقىرىۋېتىپ ياكى ئويۇپ ئېلىۋېتىپ ، 100 ~ 200 ھەسسىلىك تىئو فانات ياكى زىنىب سۈيۇقلۇقىنى سۈرتۈپ قويۇش كېرەك .

5) شىنجاڭ تېرىكىدە بولىدىغان غولى يېرىلىش كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى داۋالاش

بۇ خىل كېسەل ئاساسلىقى شىنجاڭ تېرىكىدە كۆرۈلىدۇ . كېسەللىك ئالامىتى غولىنىڭ كۈنگەي تەرىپىدىكى قوۋزاق قەۋىتىدە ۋە ياغىچىدا ياكى دەۋرىيلىك سەۋەبىدىن كۆپ قېتىم ئۇششۇك تەگكەن جايدا ، يارا ئېغىزى ئۇزۇنغىچە ساقايمىغان ئورۇندا كۆرۈلۈپ ، ئوچۇق جاراھەت دېغى پەيدا بولىدۇ . بۇ كېسەل ئادەتتە دەرەخ غولى تۆۋىنىڭ بىر ئىككى مېتىرلىق يېرىدە كۆرۈلىدۇ ، ئېغىر بولغاندا نەچچە مېتىرغا يېتىپ ، ياغاچ ماتېرىيالىنىڭ سۈپىتىگە تەسىر كۆرسىتىپلا قالماستىن يەنە چىرىش كېسىلى ، دەرەخ غولى چىرىش كېسىلى ۋە ياغاچ قۇرتىنىڭ يامراپ كېتىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ . بۇ كېسەل ئادەتتە تۆت يىلدىن ئاشقان شىنجاڭ تېرىكىدە كۆرۈلىدۇ .

بۇ كېسەلنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە داۋالاش ئۇسۇلى تېرەك چىرىش كېسىلىنىڭكىگە ئوخشاش .

6) كەلك يوپۇرماقلىق دەرەخلەردىكى يىلىم ئېقىش كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى داۋالاش

بۇ خىل كېسەل ئاساسلىقى تېرەك ، سۆگەت ، قارىياغاچ ، جىگدە ، ياڭاق ، شاپتۇل ، ئۆرۈك دەرەخلىرىدە كۆرۈلىدۇ . قۇرغاقچىلىق ، قۇم - بوران ، شور ، ئۇششۇك ، مېخانىكىلىق جاراھەت ، كېسەللىك ۋە ھاشارات زىيىنى دەرەخنىڭ زەئىپلىشىشى ۋە فىزىئولوگىيىلىك بۇزۇلۇشنى پەيدا قىلىپ ، يىلىم ئېقىش كېسىلىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ . ئاساسلىقى دەرەخ غولى ۋە ئاساسىي شېخىدىكى جاراھەت ئېغىزىدا ، دەرەخ پوستى تىتىلغان ۋە ئاچىلانغان يەرلەردە كۆرۈلىدۇ . ھەر خىل دەرەختىن ئاققان يىلىمنىڭ رەڭگىمۇ ھەر خىل بولىدۇ ، سۆگەت بىلەن قارىياغاچنىڭ ئاق ماغزاپ شەكىللىك ، تېرەكنىڭ قوڭۇر رەڭلىك ، ياڭاق دەرىخىنىڭ قارا رەڭلىك ، شاپتۇل ، ئۆرۈك ، جىگدە دەرەخلىرىنىڭ كەھرىۋا رەڭلىك بولىدۇ . يىلىم ئېقىش ئەتىياز ۋە ياز پەسلىدە ئەۋجىگە چىقىدۇ .

بۇ كېسەلنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى داۋالاشتا باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش ، دەرەخ قۇۋۇتىنى ئاشۇرۇش ، غولىنى ئاقارتىش ، دورا پۈركۈش ، ئۇششۇكتىن ساقلىنىش ۋە جاراھەت ئېغىزىنى قوغداش ؛ ۋاقتىدا پۈتاپ تۈرۈش ، زەخمىلىنىشنى ئازايتىش ، غول ۋە شاخلارغا چۈشىدىغان قۇرتلاردىن ساقلىنىش كېرەك .

2 . ھاشارات زىيىنىنىڭ ئالدىنى ئېلىش

1) يېشىل چوك يوپۇرماق تومۇزغىسىنىڭ ئالدىنى ئېلىش

بۇ ھاشارات ئاساسلىقى 4 يىلغا توشمىغان تېرەك ، سۆگەت ، جىگدە ، ياڭاق ، قارىياغاچ ، ئۇجمە ، شاپتۇل ، ئۆرۈك ، توغراق دەرەخلىرىگە زىيان يەتكۈزىدۇ . ئۇ كەچكۈزدە تۇخۇملاپ ، دەرەخ غولىدا نۇرغۇن جاراھەت ئېغىزى پەيدا قىلىپ ، ياش دەرەخ ۋە كۆچەتلەرنىڭ پوستىنى سۈسىزلاندۇرۇپ ، قۇرۇتۇپ نابۇت قىلىۋېتىدۇ . يېتىلگەن چىشى قۇرتىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 9 ～ 10 مىللىمېتىر ، يېتىلگەن ئەركىكىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 7 ～ 8 مىللىمېتىر كېلىدۇ ، بىر يىلدا 2 قېتىم تۇغىدۇ . تۇخۇملىرى يۇمران شاخلارنىڭ پوستى قېتىدا قىشنى ئۆتكۈزۈپ ، كېيىنكى يىلنىڭ 4 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا تۇخۇمدىن چىقىپ لىچىنكا بولىدۇ ، 5 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى يېتىلىپ ھاشارانقا ئايلىنىدۇ . 6 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى 2 ـ ئەۋلاد تۇخۇملىرى دېھقانچىلىق زىرائەتلىرى ۋە ئوت ـ چۆپلەر ئۈستىگە تۇغۇلىدۇ ، 7 ـ ئاينىڭ بېشىدا تۇخۇمدىن چىقىپ ، 8 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى ھاشارات بولۇپ يېتىلىدۇ ، 9 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى ۋە ئاخىرلىرى 2 ـ ئەۋلاد ھاشاراتلار كۆچەتخانا ۋە ئورمانلىقلارغا كۆچۈپ بېرىپ تۇخۇملاپ قىشتىن چىقىدۇ .

يېشىل چوك يوپۇرماق تومۇزغىسىدىن ساقلىنىشتا ئاساسلىقى قىشتا شاخلارنى پۈتاش ، تۇخۇملانغان شاخلارنى كېسىپ ئېلىپ كۆيدۈرۈۋېتىش كېرەك . 5 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدىن 6 ـ ئاينىڭ ئاخىرىغىچە كولتۇكاتسىيە قىلىپ ، ئوت ئوتاپ ، ھاشارات تۇخۇملىرىنى يوقىتىش كېرەك . 5 ـ ئايدىن 9 ـ ئايغىچە ھاشاراتلارنى چىراغ نۇرى بىلەن ئالداپ ئەكىلىپ يوقىتىش كېرەك . 9 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنىدىن باشلاپ 1000 ～ 1500 ھەسسىلىك فولىمات ياكى فوكسىم سۈيۇقلۇقىنى ھەر 10 كۈندە بىر قېتىمدىن ئۈدا 2 ～ 3 قېتىم پۈركۈپ ، تۇخۇملاشقا ھازىرلانغان ھاشاراتلارنى يوقىتىش كېرەك . ئۇمۇچۇك ، چۈمۈلە ، قۇچقاچ ، چارپاقا ، ئاللوختوفورا تىۋىتلىق كانا ، ئۇۋچى چېرىپاشكا قاتارلىق كۈشەندىلىرىنى قوغداپ ، تۇخۇمى ۋە ھاشاراتلىرىنى يېگۈزۈپ يوقىتىش كېرەك .

2) ياي سىزىقلىق ياۋا پىلە پەرۋانىسىنىڭ ئالدىنى ئېلىش

بۇ ھاشارات ئاساسلىقى جىگدە ، توغراق ، قارىياغاچ ، تېرەك ، شاپتۇل ، ئۆرۈك دەرەخلىرىگە زىيان يەتكۈزىدۇ . لىچىنكىلىرى يوپۇرماقلارغا زىيان يەتكۈزۈپ ، دەرەخنىڭ ئۆسۈشىگە تەسىر كۆرسىتىدۇ . بىر يىلدا

بىر قېتىم ئۆلاد قالدۇرىدۇ ، 4 ـ ئاينىڭ بېشىدا تۇخۇمدىن چىقىدۇ ، 4 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدىن 5 ـ ئاينىڭ بېشىغىچە زىيان يەتكۈزۈشى ئەڭ جىگە چىقىدۇ ، 9 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدىن 10 ـ ئاينىڭ بېشىغىچە يېتىلگەن ھاشاراتقا ئايلىنىشى يۇقىرى پەللىگە چىقىدۇ .

ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىشتا ئاساسلىقى ئىرغىتىپ چۈشۈرۈپ لىچىنكىسىنى يوقىتىش كېرەك . 5 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدىن 9 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىسىغىچە ئورماندا غوزىكىنى يىغىپ كۆيدۈرۈۋېتىپ ، ھاشارات مەنبەسىنى ئازايتىش كېرەك ؛ 9 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدىن 10 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىسىغىچە چىراغ نۇرى بىلەن ئالداپ ئەكىلىپ يوقىتىش كېرەك ؛ 4 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدىن 5 ـ ئاينىڭ بېشىغىچە BT ئېمۇلسىيىلەش دورىسى (تۇرىنگىئېن تاياقچە باكتېرىيىسى)نى پۈركۈپ ، لىچىنكىلىرىنى يوقىتىش كېرەك ؛ 5 ـ ئاينىڭ بېشىدا 90% لىك تېرى خلورفوس كىرىستالىنىك 800 ھەسسىلىك سۇيۇقلۇقىنى ياكى 1500 ~ 2000 ھەسسىلىك فلولىمات سۇيۇقلۇقىنى چېچىش كېرەك ۋە ياكى 3 ـ نومۇرلۇق دىفلۇبېنزورون پۈركۈسمۇ بولىدۇ .

3) تېرەك تۇن پەرۋانىسىنىڭ ئالدىنى ئېلىش

تېرەك تۇن پەرۋانىسى ئاساسلىقى جىگدە دەرىخىگە زىيان يەتكۈزىدۇ ، لىچىنكىسى يوپۇرمىقىغا زىيان يەتكۈزۈپ ، يوپۇرمىقىنىڭ غول تومۇرىنىلا قويۇپ قويىدۇ . بىر يىلدا بىر قېتىم ئۆلاد قالدۇرىدۇ ، قورچىقى قىرلاردا قىش ۋە يازنى ئۆتكۈزىدۇ ، 3 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىسى قورچاقتىن چىقىدۇ ، 3 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدىن 4ـ ئاينىڭ بېشىغىچە بولغان ۋاقىت قورچاقتىن چىقىشىنىڭ يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈلگەن مەزگىلى ، 4 ـ ئاينىڭ ئاخىرى تۇخۇمدىن چىقىپ لىچىنكىغا ئايلىنىدۇ ، 5 ـ ئاينىڭ بېشى ۋە ئوتتۇرىلىرى لىچىنكا زىيانداشلىقىنىڭ ئەڭ جىگە چىققان مەزگىلى .

ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىشتا ئاساسلىقى 3 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى ئورمان يېرىنى ئاغدۇرۇش ۋە قورچاقنى كولاپ يوقىتىش ، 3 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدىن 4 ـ ئاينىڭ بېشىغىچە يېتىلگەن ھاشاراتنى چىراغ نۇرى بىلەن ئالداپ ئەكىلىپ يوقىتىش ، 4 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدىن 5 ـ ئاينىڭ بېشىغىچە BT ئېمۇلسىيىلەش دورىسى (تۇرىنگىئېن تاياقچە باكتېرىيىسى)نى پۈركۈپ ، لىچىنكىلىرىنى يوقىتىش كېرەك . قۇشلار ، ئۆمۈچۈك ، پارازىت چۈن قاتارلىق كۆشەندىلىرىنى قوغداش كېرەك . دورا ئارقىلىق ئالدىنى ئېلىش ئۇسۇلى ياي سىزىقلىق ياۋا پىلە پەرۋانىسىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۇسۇلىغا ئوخشاش .

4) تېرەك ، سۆگەتلەردە بولىدىغان كۆك يوپۇرماق قوڭغۇزىنىڭ ئالدىنى ئېلىش

بۇ ھاشارات ئاساسلىقى تېرەك ، توغراق ، ئالما ، ئۆرۈك ، قارىياغاچ قاتارلىقلارغا زىيان يەتكۈزىدۇ . لىچىنكىسى بىلەن ھاشارىتى يوپۇرماقتا زىيان يەتكۈزىدۇ ، ئېغىر بولغاندا يوپۇرماقنى يەپ تۈگىتىپ ، يوپۇرماقنىڭ تورسىمان تومۇرىنىلا قالدۇرۇپ قويۇپ ، دەرەخنىڭ ئۈسۈشىگە ئېغىر تەسىر كۆرسىتىدۇ ، ھەتتا دەرەخنى قۇرۇتۇپ قويىدۇ . يىلدا بىر قېتىم ئۆلاد قالدۇرىدۇ ، 5 ـ ئاينىڭ بېشىدا تۇخۇمدىن چىقىپ لىچىنكىغا ئايلىنىدۇ ، 7 ـ ئاينىڭ بېشىدا قورچاقتىن چىقىپ ھاشارەتقا ئۆزگىرىدۇ .

ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىشتا ئاساسلىقى كولتۇراتسىيە قىلىپ ، ئوت ئوتاپ ، ئورمان يېرىنى ئاغدۇرۇش ، قورچىقىنى ۋە ھاشاراتنىڭ قىش ، يازدىن ئۆتىدىغان جايىنى ۋەيران قىلىۋېتىش كېرەك ؛ كۆشەندىلىرىنى قوغداپ ، لىچىنكا ۋە تۇخۇملىرىنى يىگۈزۈۋېتىش كېرەك ؛ 4 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 6 ـ ئايغىچە 1000 ~ 2000 ھەسسىلىك روگور ياكى مالاتىئون سۇيۇقلۇقىنى پۈركۈپ ، ھاشارەتقا ئۆزگىرىشىدىن ساقلىنىش كېرەك .

5) ئۆرۈك مېغىزى ھەرىسىنىڭ ئالدىنى ئېلىش

بۇ ھەرە ئاساسلىقى ئۆرۈك دەرىخىگە زىيان يەتكۈزۈپ ، نۇرغۇن ئۆرۈكلەرنى قېقىۋېتىدۇ ، ئېغىر بولغاندا ، مەھسۇلاتنى % 40 كەمەيتىۋېتىدۇ .

ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىشتا ئاساسلىقى قىشتا دەرەخ چۆرىسىدىكى يەرنى چوڭقۇر ئاغدۇرۇپ ، توك ياتقۇزۇش ، باغدىكى تۆكۈلگەن ئۆرۈكلەرنى ، ئۆرۈقچىسىنى ، شېخىدا قۇرۇپ قالغان قاقلارنى تازىلاپ ، يەرگە چوڭقۇر كۆمۈۋېتىپ ياكى كۆيدۈرۈۋېتىپ ، يېتىلگەن ھاشاراتنىڭ قورچاقتىن چىقىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش كېرەك . ئۆرۈك مېغىزى ھەرىسى ئېغىر دەرىجىدە ياماراپ كەتكەن قىسمەن دائىرىدە ، چېچىكى تۆكۈلگەندىن كېيىن 100 ھەسسىلىك DDV ئېمۇلسىيىلەش سۇيۇقلۇقىنى پۈركۈپ ، يېتىلگەن ھاشاراتنى يوقاتسا بولىدۇ .

6) قەدەمچى قۇرتنىڭ ئالدىنى ئېلىش

بۇ قۇرت ئاساسلىقى ئالما ، نەشپۈت ، ياڭاق ۋە باشقا دەرەخلەرگە زىيان يەتكۈزىدۇ ، 3 ـ ئاينىڭ ئاخىرى ۋە 4 ـ ئاينىڭ بېشىدا پەيدا بولىدۇ .

ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىشتا ئاساسلىقى ئۇنىۋېرسال يېزا ئىگىلىك تەدبىرلىرىنى كۆچەيتىش كېرەك . ئۇنىڭدىن باشقا يەنە DDV ، دېسىس قاتارلىق دېھقانچىلىق دورىلىرىنى پۈركۈسىمۇ بولىدۇ .

7) نەشپۈتتىكى كىچىك مېغىز قۇرتنىڭ ئالدىنى ئېلىش

بۇ قۇرت ئاساسلىقى شاپتۇل ، نەشپۈت ، ئالمىلارغا زىيان يەتكۈزىدۇ ، ئۇرۇككىمۇ زىيان يەتكۈزىدۇ ، ئاۋۇال يېڭى چىققان ئۇچقا زىيان يەتكۈزىدۇ ، ئاندىن مېۋىسىنى يەيدۇ ، بۇ قۇرت مېۋىلەرگە 4 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدىن 9 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىسىغىچە چۈشىدۇ .

ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىشتا ئاساسلىقى ئۇنىۋېرسال يېزا ئىگىلىك تەدبىرلىرىنى كۆچەيتىش كېرەك ، ئۇنىڭدىن باشقا يەنە % 50لىك 1000 ھەسسە سۇيۇلدۇرۇلغان فېنىتروتىئون يېغى ، DDV ، دېسىس قاتارلىق دېھقانچىلىق دورىلىرىنى چېچىش كېرەك .

8) قاسراقلىق كېلون قۇرتنىڭ ئالدىنى ئېلىش

بۇ قۇرت ئاساسلىقى شاپتۇل ، ئۆرۈك ، ئۇجمە ، ياڭاق ۋە باشقا دەرەخلەرگە زىيان يەتكۈزىدۇ ، 4 ـ ئاينىڭ بېشىدىن 9 ـ ئاينىڭ ئاخىرىغىچە كۆرۈلىدۇ .

ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىشتا ئاساسلىقى باغ باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش ، 5 ـ ئايدا تۆخۈملاشتىن بۇرۇن قۇرت چۈشكەن شاخلارنى يىغىپ كۆيدۈرۈۋېتىش كېرەك . قۇرتلارنىڭ تۆخۈمدىن چىقىشى يۇقىرى پەللىگە يەتكەندىن كېيىن 4 ~ 5 كۈن ئىچىدە فېنىتروتىئون يېغى ، DAEP ئىشلىتىپ ئۇلتۇرۇش ، 1500 ~ 2500 ھەسسىلىك دېسىس سۇيۇقلۇقىنى چېچىپ ئالدىنى ئېلىش كېرەك .

9) مېۋىلىك دەرەختە بولىدىغان كۆك پىتىنىڭ ئالدىنى ئېلىش

بۇ خىل كۆكپىت ئاساسلىقى شاپتۇل ، ئۆرۈك ، ئالما ، نەشپۈتلەرگە زىيان يەتكۈزىدۇ ، 4 ـ ئاينىڭ بېشىدىن 9 ـ ئايغىچە كۆرۈلىدۇ (ئۆرۈك كۆكپىتى 4 ـ ئاينىڭ ئاخىرى ئۆرۈك دەرىخىگە زىيان يەتكۈزىدۇ ، شاپتۇل كۆكپىتى 4 ـ ئاينىڭ بېشىدا تۆخۈمدىن چىقىشقا باشلايدۇ) .

ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىشتا ئاساسلىقى ئۇنىۋېرسال تەدبىرلەرنى كۆچەيتىش كېرەك . ئۇنىڭدىن باشقا ، تۆخۈمدىن چىقىش مەزگىلىدە % 50لىك 2000 ھەسسىدىن 2500 ھەسسىگىچە سۇيۇقلاندۇرۇلغان نەملىنىشچان ئۇنسىمان پېرىمىكاربنى چاچقاندا ، ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۇنۇمى ئەڭ ياخشى بولىدۇ ، DDV ، دېسىس قاتارلىق دېھقانچىلىق دورىلىرىنىمۇ ئىشلەتسە بولىدۇ .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ 1980 ~ 2001 - يىلىغىچە دەل - دەرەخلەردىكى كېسەللىك ۋە ھاشارات زىيىنىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە كارانتىن قىلىش ئەھۋالى

جەدۋەل : 5 — 3

يىللار	كېسەللىك ۋە ھاشارات زىيىنىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئەھۋالى				كارانتىن قىلىنغان كۆچەت ، يافاچ ماتېرىيال ، مېۋە ، دورا ماتېرىياللار				
	كۆرۈلگەن كۆلەم (گېكتار)	ئاپەت بولغان كۆلەم (گېكتار)	ئالدى ئېلىنغان كۆلەم (گېكتار)	ئىشلىتىلگەن دورا (كىلوگرام)	كارانتىن قىلىنغان كۆچەت			كارانتىن قىلىنغان يافاچ ماتېرىيال (كۇب مېتىر)	كارانتىن قىلىنغان مېۋە (تونا)	كارانتىن قىلىنغان دورا ماتېرىيالى (تونا)
					جەمئىي (تۆمەن تۇپ)	چىقىپ كېتىپ كارانتىن قىلىنغىنى (تۆمەن تۇپ)	توشىغاندا كارانتىن قىلىنغىنى (تۆمەن تۇپ)			
1980	513.33	46.67	471.8	1577						
1981	533.33	333.33	466.67	1750						
1982	662.67		472	1657						
1983	466.67		466.67	1340						
1984	1330.53	40	426.07	756						
1985	1763.33	267.33	1763.33	2760						
1986	2003.67	133.33	2003.67	3750						
1987	8666.67	400	1909	6900						
1988	5853.33	3800	5193.33	7700	55	35	20	880	7	60
1989	2313.33	2000.67	2200	3500	77	44.5	31.5	789	10	79
1990	2259.33	1533.33	2169.33	3450	65	30	35	857	20	100
1991	4533.33	2266.67	1561.67	4400	500	350	150	1000	30	110
1992	2231.67	583.33	2231.67	2750	77	45	32	450	19	120
1993	2682.67	628	2542	4300	63.52	39	24.52	257	150	90
1994	2830	565.67	2422.33	4027	78.50	35	43.50	156	270	120
1995	4643.8	116.33	3220.27	4780	170	152	18	750	800	57
1996	3755.33	17	2864.27	3715	559.7	539.7	20	184	100	560
1997	3600	20.33	3440	4076	332.30	300	32.3	750	700	1000
1998	3760	22	1766.67	2208	600	200	400	320	280	40
1999	2300	200	2300	2900	121.3	100	21.3	370	250	65
2000	2466	200	2333	2916	71	54.6	16.4	5717	530	—
2001	2893	200	3400	4250	55.90	55.1	0.80	3638	1500	—

§4 . ئورمان ئوت ئاپىتىنىڭ ئالدىنى ئېلىش

1989 - يىلى 1 - ئاينىڭ 31 - كۈنى ئورمان مۇداپىئە خىزمىتىگە رەھبەرلىك قىلىش ۋە ئۇنى باشقۇرۇشنى يەنمۇ كۈچەيتىش ئۈچۈن ، ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك ئورمان مۇھاپىزەت قىلىش ، ئوت ئاپىتىنىڭ ئالدىنى ئېلىش قوماندانلىق شتابى قۇرۇلدى . 1991 - يىلى 4 - ئاينىڭ 8 - كۈنى ئورمان مۇداپىئە ئىشخانىسى قۇرۇلدى ھەمدە مەخسۇس كادىر سەپلەندى .

1994 - يىلى 7 - ئايدا جاۋ جىزىنىڭ رىياسەتچىلىكىدە يېزىلغان «ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ ئورمانىدىكى ئوت ئاپىتى خەتىرىنى رايونلارغا ئايرىش» مەخسۇس دوكلاتى ئاپتونوم رايونىنىڭ تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىشىدىن

ئۇنتى . شۇ يىلى 8 ـ ئايدا ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ ئورماندىكى ئوت ئاپىتى خەتىرى بار رايونلىرى ئايرىپ چىقىلدى .

1 . ئورماندىكى ئوت ئاپىتى

50 ـ يىللاردا يېڭىئاۋات يېزىسىنىڭ شىمالىي تېغىدىكى ئورمانغا ئوت كېتىپ ، 2 گېكتار يەردىكى شەمشاد كۆيۈپ كەتتى ، بۇ يەرگە 1991 ـ يىلىغىچىمۇ ھېچنىمە ئۇنمەي ئاپئاق تۇردى . بۇ قېتىملىق ئوت ئاپىتىنىڭ سەۋەبى تېپىلمىدى .

1986 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى توققۇزبۇلاق ئورمىنىدا دېھقانلار ئىسسىنىۋاتقان ئوت ئورمانغا تۇتىشىپ كېتىپ ، 0.026 گېكتار يەردىكى كۆچەتنى كۆيدۈرۈۋەتتى .

1990 ـ يىلى 2 ـ ئايدا ئوتبېشى يېزىسىنىڭ 13 ـ كەنت 2 ـ گۇرۇپپىسىدا ئوت ئاپىتى يۈز بەردى . شۇ يىلى 11 ـ ئايدا ئاچاتاغ يېزىسىنىڭ 4 ـ كەنت 3 ـ گۇرۇپپىسىدا پادىچى بالا ياققان ئوتتىن ئوت ئاپىتى پەيدا بولۇپ ، 0.51 گېكتار يەردىكى دەرەخ كۆيۈپ كەتتى ، 773 تۆپ سۈگەت چىقىم بولدى .

1991 ـ يىلى 9 ـ ئايدا ئاچتاغ يېزىسىنىڭ 8 ـ كەنت 4 ـ گۇرۇپپىسىدا پادىچى بالا ياققان ئوتتىن ئوت ئاپىتى پەيدا بولۇپ ، 0.8 گېكتار يەردىكى ئورمان كۆيۈپ كەتتى ، 754 تۆپ دەرەخ چىقىم بولدى ، ئۇنىڭغا 754 يۈەن جەرىمانە قويۇلدى ، 378.5 يۈەن ئورمان يېتىلدۇرۇش ھەققى تۆلىتىلدى .

1997 ـ يىلى دېھقانلار ياققان ئوتتىن 3 قېتىم ئوت ئاپىتى يۈز بېرىپ ، 1.4 گېكتار يەردىكى ياۋا چاتقال ئورمىنى كۆيۈپ كەتتى ، ئۇلارغا 1080 يۈەن جەرىمانە قويۇلدى .

1998 ـ يىلى ئوتبېشى يېزىسىدىكى مال بېقىۋاتقان دېھقانلار ئىسسىنىش ئۈچۈن ياققان ئوتتىن 2 قېتىم ئوت ئاپىتى يۈز بېرىپ ، 0.8 گېكتار يەردىكى چاتقال ئورمىنى كۆيۈپ كەتتى ، ئۇلارغا 2000 يۈەن جەرىمانە قويۇلدى .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ ئورمانلىرىدا يۈز بەرگەن ئوت ئاپىتىنىڭ قانۇنىيىتى ، ئالاھىدىلىكى ۋە دەرەخ سورتىدىن قارىغاندا ، توشقان دەريا ۋادىسىدىكى ئىككىلەمچى ئورمانلاردا ئوت ئاپىتىنىڭ يۈز بېرىشى تاغلىق رايون ۋە دېھقانچىلىق رايونلىرىنىڭكىدىن كۆپ بولغان ، سەۋەبى ئادەملەرنىڭ پائالىيىتى كۆپ ، ئادەمگە مۇناسىۋەتلىك ئوت مەنبەسى كۆپ . ۋاقتى بويىچە قارىغاندا ، 3 ـ ، 4 ـ ، 5 ـ ئايلاردا كۆپ يۈز بەرگەن ، سەۋەبى بۇ چاغلاردا ھاۋا سوغۇق بولغاچقا ، ئوت يېقىپ ئىسسىنىدىغانلار كۆپ ، ئاسان كۆيىدىغان قۇرۇق شاخ ۋە يوپۇرماقلار كۆپ ، جىغانلىقتا ئوت ـ چۆپ كۆپ ۋە بولۇق ئۆسكەن . ئادەمگە مۇناسىۋەتلىك ئوت ئاپىتىنىڭ سەۋەبى دالىدا ئوت يېقىش ، دالىدا تاماكا چېكىش ، ياغاچ كۆمۈر كۆيدۈرۈشتىن ئىبارەت .

2 . ئورمانغا ئوت كېتىش خەتىرىنىڭ دەرىجىسى بويىچە رايونغا ئايرىش

يامانسۇ قىرغىز يېزىسى (دۆلەت چارۋىچىلىق مەيدانىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) نىڭ ئورمان كۆلىمى 30 مىڭ 600 گېكتار ، ئورمان زاپىسى 15 مىڭ 600 كۇب مېتىر ، ئوت كېتىش خەتىرى بار ئامىل 0.34 ، نومۇرغا ئىگە بولۇش قىممىتى I 1.04 كە تەڭ ، نومۇرغا ئىگە بولۇش قىممىتى I 0.53 كە تەڭ ، بۇلارغا ماس كېلىدىغان ئوت كېتىش خەتىرىنىڭ دەرىجىسى II دەرىجە بولۇپ ، I دەرىجىلىك ئوت كېتىش خەتىرى بار رايون بولدى .

يېڭىئاۋات يېزىسى (يېزا ئىگىلىك بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش 4 ـ تۆەنىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) نىڭ ئورمان كۆلىمى 61 مىڭ 900 گېكتار ، دەرەخ زاپىسى 17 مىڭ 900 كۇب مېتىر ، ئوت كېتىش خەتىرى بار ئامىل 0.49 ، ئۇنۇمبەرسال نومۇرغا ئىگە بولۇش قىممىتى I 3.03 كە تەڭ ، ئۇنۇمبەرسال نومۇرغا ئىگە بولۇش قىممىتى II 0.88 گە تەڭ ، بۇلارغا ماس كېلىدىغان ئوت كېتىش خەتىرىنىڭ دەرىجىسى I ـ I دەرىجە ، ئورمانغا ئوت كېتىش خەتىرىنىڭ دەرىجىسى I دەرىجە .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ شەرقىدىكى ئاقيار ، ئاچاتاغ ، ياركۆۋرۈك ، ئىماملىرىم ، ئاقتوقاي ، ئوتبېشى يېزىلىرى ۋە ئۇچتۇرپان بازىرىنىڭ ئومۇمىي ئورمان كۆلىمى 23 مىڭ 310 گېكتار ، دەرەخ زاپىسى 316 مىڭ 300 كۇب مېتىر ، ئوت كېتىش خەتىرى بار ئامىل 0.56 ، ئۇنۇمۇرسال نومۇرغا ئىگە بولۇش قىممىتى I 1.227 گە تەڭ ، ئۇنۇمۇرسال نومۇرغا ئىگە بولۇش قىممىتى II 1.9775 كە تەڭ ، بۇلارغا ماس كېلىدىغان ئوت كېتىش خەتىرى بويىچە رايونغا ئايرىش دەرىجىسى II دەرىجە ، ئورمانغا ئوت كېتىش خەتىرى بويىچە رايونغا ئايرىش دەرىجىسى II دەرىجە .

ئورمانغا ئوت كېتىش خەتىرىنىڭ دەرىجىسى : دەرەخلەر ئالتە چانقال + ئۇچ ئارچا + بىر شەمشادتىن تەركىب تاپسا ، 0.07 نومۇرغا ئېرىشىدۇ ؛ بىر كۋادرات كىلومېتىر دائىرىدىكى يېزا ئىگىلىك نوپۇسى 0.89 بولسا ، 0.31 نومۇرغا ئېرىشىدۇ ؛ ئوتتىن مۇداپىئەلىنىش مەزگىلىدىكى ئوتتۇرچە يېغىن مىقدارى 7.689 مىللىمېتىر بولسا ، 0.27 نومۇرغا ئېرىشىدۇ ؛ ئوتتىن مۇداپىئەلىنىش مەزگىلىدىكى ئوتتۇرچە ھاۋا تېمپېراتۇرىسى 3.61℃ بولسا ، 0.5 نومۇرغا ئېرىشىدۇ ؛ ئوتتىن مۇداپىئەلىنىش مەزگىلىدىكى شامالنىڭ بىر سېكونتلۇق ئوتتۇرچە سۈرئىتى 0.89 مېتىر بولسا ، 0 نومۇرغا ئېرىشىدۇ ؛ تورنىڭ بىر مېتىردىكى زىچلىقى 5.3 بولسا ، نومۇرغا ئىگە بولىدىغان I نىڭ قىممىتى 0.56×11.585=6.4876 بولىدۇ ، بۇنىڭغا ماس كېلىدىغان ئوت كېتىش خەتىرىنىڭ دەرىجىسى II دەرىجە . شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ ئورمانغا ئوت كېتىش بويىچە رايونغا ئايرىش دەرىجىسى II دەرىجە .

ئوت كېتىش خەتىرى بار I دەرىجىلىك رايوننىڭ يەر كۆلىمى 119 مىڭ 694 گېكتار بولۇپ ، ناھىيە يەر كۆلىمىنىڭ 13.38 پىرسەنتىنى ، ئوت كېتىش خەتىرى بار II دەرىجىلىك رايوننىڭ يەر كۆلىمى 71 مىڭ 340 گېكتار بولۇپ ، 7.98% نى ، ئوت كېتىش خەتىرى بار III دەرىجىلىك رايوننىڭ يەر كۆلىمى 703 مىڭ 300 گېكتار بولۇپ ، 78.64% نى ئىگىلىدى .

ئورمانغا ئوت كېتىش خەتىرى بار I دەرىجىلىك رايوندىكى ئورمان كۆلىمى 61 مىڭ 900 گېكتار بولۇپ ، ناھىيە يەر كۆلىمىنىڭ 6.92 پىرسەنتىنى ، ئورمانغا ئوت كېتىش خەتىرى بار II دەرىجىلىك رايوندىكى ئورمان كۆلىمى 30 مىڭ 600 گېكتار بولۇپ ، 3.42 نى ، ئورمانغا ئوت كېتىش خەتىرى بار III دەرىجىلىك رايوندىكى ئورمان كۆلىمى 23 مىڭ 300 گېكتار بولۇپ ، 2.61% نى ئىگىلىدى .

ئورمانغا ئوت كېتىش خەتىرى بار I دەرىجىلىك رايوندىكى دەرەخ زاپىسى 17 مىڭ 900 كۇب مېتىر بولۇپ ، ناھىيە بويىچە دەرەخ زاپىسىنىڭ 5.12 پىرسەنتىنى ، ئورمانغا ئوت كېتىش خەتىرى بار II دەرىجىلىك رايوندىكى دەرەخ زاپىسى 15 مىڭ 600 كۇب مېتىر بولۇپ ، 4.46% نى ، ئورمانغا ئوت كېتىش خەتىرى بار III دەرىجىلىك رايوندىكى دەرەخ زاپىسى 316 مىڭ 300 كۇب مېتىر بولۇپ ، 90.4% نى ئىگىلىدى .

IV باب

ئورمانچىلىق ئىگىلىك باشقۇرۇش ئەھۋالى

§1 . باشقۇرۇش ئاپپاراتى

1960 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك ئىدارىسىدە ئورمانچىلىق بۆلۈمچىسى تەسىس قىلىندى ،

جالاڭ فېيرەن بۆلۈمچە باشلىقلىقىغا تەينىلەندى . 1984 ـ يىلى 8 ـ ئايدا ئورمانچىلىق بۆلۈمچىسى يېزا ئىگىلىك ئىدارىسىدىن ئايرىپ چىقىلىپ ، ئورمانچىلىق ئىدارىسى بولۇپ قۇرۇلدى ، تەشكىلىي تۈزۈلۈشىنى بۆلۈم دەرىجىلىككە تەڭ بولدى ، چېن شىڭبالاڭ تۇنجى ئىدارە باشلىقى بولدى ، ئالتە كادىر ، ئىشچى ـ خىزمەتچى سەپلەندى .

2001 ـ يىلى شتاتلىق ئادەمى بەشكە يەتتى ، ئۇنىڭغا ئورمانچىلىق پونكتى ، ئوچ ئىشتىن مۇداپىئە كۆرۈش ئىشخانىسى ، كۆچەتخانا ، ئورمانچىلىق مەمۇرىيىتىنى باشقۇرۇش ئىشخانىسى ، ئورمانچىلىق ساقچىخانىسى ۋە باغۋەنچىلىك پونكتى قاتارلىق ئورۇنلار قاردى .

ئورمانچىلىق پونكتىنىڭ تەكتى ئورمانچىلىق خىزمىتى پونكتى ئىدى . 1978 ـ يىلى ئۇچتۇربان ناھىيىلىك ئورمانچىلىق باشقۇرۇش پونكتى قۇرۇلدى ، بۇ مۇئاۋىن بۆلۈم دەرىجىلىك كەسپىي ئورۇن بولۇپ ، بارات پونكىت باشلىقى بولدى ، قول ئاستىدا تۆت ئادەم ئىشلىدى .

1979 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى گۇڭشي ئورمانچىلىق پونكتى قۇرۇلۇپ ، 5 ~ 7 ئادەمدىن تەركىب تاپتى ، ناھىيە بويىچە خىزمەتچىسى 25كە يەتتى .

توشقان دەريالىسىدىكى جىغان ئورمىنى ۋە يېڭىئاۋات يېزىسىنىڭ دەريا ۋادىسىدىكى ئورمانىنى باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش ئۈچۈن ، 1990 ـ يىلىنىڭ ئاخىرى بۇ ئىككى جايدا ئورمان باشقۇرۇش پونكتى قۇرۇلدى ، ھەر بىر پونكىتقا ئۈچتىن جەمئىي ئالتە شتات بېرىلىپ ، ناھىيىلىك ئورمان باشقۇرۇش پونكتىنىڭ باشقۇرۇشىغا تەۋە قىلىندى ، بۇ پونكىتلار توشقان دەريالىسى بويىدىكى جىغان ئورمىنى بىلەن دەريا ۋادىسىدىكى ئورمان بايلىقىنى باشقۇرۇشقا مەسئۇل بولدى . 2001 ـ يىلى ئورمان باشقۇرۇش پونكتىنىڭ خىزمەتچىسى 90گە يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە ئورمانچىلىق تېخنىكى 36 .

1991 ـ يىلى 4 ـ ئايدا ئورمانچىلىقتا ئوچ ئىشتىن مۇداپىئە كۆرۈش (ئوتتىن ، كېسەللىكتىن ، ھاشاراتتىن مۇداپىئە كۆرۈش) ئىشخانىسى قۇرۇلۇپ ، ئالتە شتات بېكىتىلدى ، بۇ مۇئاۋىن بۆلۈم دەرىجىلىك كەسپىي ئورۇن قىلىندى ، مۇدىرلىقىنى ئورمانچىلىق ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى مەمەت سادىق قوشۇمچە ئۈتىدى . 2001 ـ يىلىنىڭ ئاخىرى خىزمەتچىسى توققۇزغا يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە ئورمانچىلىق تېخنىكى يەتتە .

1975 ـ يىلى 4 ـ ئايدا ناھىيىلىك كۆچەتخانا قۇرۇلدى ، بۇ بۆلۈمچە دەرىجىلىك كەسپىي ئورۇن بولۇپ ، ناھىيىلىك ئورمانچىلىق ئىدارىسىگە تەۋە قىلىندى . شۇ يىلى ئۇچكە خىزمەتچى قويۇلدى ، تەجرىبە يېرى ئۇچكە گېكتارغا يەتتى ، تېرەك ، ئالما ، نەشپۈت ، شاپتۇل ، ئۈرۈكلەرنىڭ كۆچەتلىرى تىكىلدى . 2001 ـ يىلى خىزمەتچىسى 10غا يەتتى .

1995 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى ناھىيىلىك ئورمان بايلىقىنى مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىشخانىسى قۇرۇلۇپ ، بۆلۈمچە دەرىجىلىك كەسپىي ئاپپارات قىلىندى . 2001 ـ يىلى خىزمەتچىسى بەشكە يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە خەنزۇ ئۇچكە ، ئۇيغۇر ئىككى .

1998 ـ يىلى 1 ـ ئايدا ناھىيىلىك ئورمانچىلىق جامائەت خەۋپسىزلىكى ساقچىخانىسى قۇرۇلۇپ ، ئالتە شتات بېرىلدى ، بۇ ئورۇن ئورمانچىلىق تارماقلىرى بىلەن جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگىنىنىڭ قوش باشقۇرۇشىدا بولدى . 2001 ـ يىلى كادىر ـ ساقچىسى تۆتكە يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت كادىر ـ ساقچىسى ئۇچكە .

1999 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى ناھىيىلىك باغۋەنچىلىك پونكتى قۇرۇلدى . بۇ بۆلۈمچە دەرىجىلىك كەسپىي ئورۇنغا يەتتە شتات بېرىلىپ ، ناھىيىلىك ئورمانچىلىق ئىدارىسىگە تەۋە قىلىندى . 2001 ـ يىلى خىزمەتچى ۋە تېخنىكى يەتتىگە يەتتى .

2§ . ئورمان باشقۇرۇش جەريانى

1949 ـ يىلىدىن بۇرۇن تارقاق دەرەخ ۋە ئورمانلىقلار كۆپ قىسمى خۇسۇسىيلارغا ۋە مەسچىتلەرگە تەۋە ئىدى ، پەقەت ھۆكۈمەت ئورۇنلىرى ، مەكتەپلەر ۋە ناھىيىدە تۇرۇشلۇق ھەربىي قىسىملارنىڭ دەل ـ دەرەخلىرىلا دۆلەتكە تەۋە ئىدى . 1950 ـ يىلىدىن كېيىن دائىرىلىك ئورمانلار ئومۇمغا تەۋە قىلىندى ، قالغانلىرىنى داۋاملىق خۇسۇسىيلار باشقۇردى .

1956 ـ يىلى ئالىي يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپى قۇرۇلۇپ ، مېۋىلىك باغلار ، دەل ـ دەرەخلەر ، كىچىك ئورمان كوللېكتىپىنىڭ ئىگىدارچىلىقىغا ئۆتتى . شەخسلەرنىڭ دەرەخلىرى چوڭ ـ كىچىكلىكى ۋە ئىقتىسادىي قىممىتىگە قاراپ باھاسى بېكىتىلىپ ، كوللېكتىپقا سېتىپ بېرىلدى ، لېكىن ، پومېشچىك ، باي دېھقانلارنىڭ دەرەخلىرى ھەقسىز ئۆتكۈزۈۋېلىندى . شەخسىي باغلارنىڭ كۆلىمى ئۇچ مودىن ئاشسا ، بىر مودىن ئۆتكۈزۈۋېلىندى ، ئۇچ موغا توشمىسا ، باغۋەنگە بىر مو قالدۇرۇلدى ، باغنىڭ ئەتراپىدىكى دەرەخلەرنىڭ ھەممىسى باغۋەنگە قالدۇرۇلدى .

1961 ـ يىلى 10 ـ ئايدا «يېزا خەلق گۇڭشېسىنىڭ خىزمەت نىزامى» ئېلان قىلىندى ، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم تارقاتقان «(يېزا خەلق گۇڭشېسىنىڭ خىزمەت نىزامى) (تۈزىتىلگەن لايىھە)دىكى بىرقانچە ئالاقىدار كونكرېت مەسىلىنى ئىجرا قىلىش توغرىسىدىكى پىكىر»دە : «گۇڭشې ئەزالىرىنىڭ كۆلىمى بىر موغا توشمايدىغان باغلىرى بىردەك ئۆزىنىڭ ئىلكىدە بولىدۇ ، كۆلىمى بىر مودىن ئاشىدىغان چوڭ باغلارنىڭ بىر مودىن ئاشقان قىسمى باھاغا سۈندۇرۇلۇپ ، گۇڭشېغا ئۆتكۈزۈۋېلىنىدۇ » دەپ بەلگىلەندى . ئۇچتۇرپان ناھىيىسى مۇشۇ پرىنسىپقا ئاساسەن ، كۆلىمى بىر موغا توشمايدىغان باغلارنىڭ ھەممىسىنى باغۋەنگە قالدۇردى ، كۆلىمى بىر مودىن ئېشىپ كېتىدىغان باغلارنىڭ بىر موسىنى باغۋەنگە قالدۇردى ، باغۋەن بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ئەتىرىتىنىڭ ئادىمى باغنى ئەمەلىي ئۆلچەپ ، سانىنى ئېلىپ تىزىملاپ ، سورتىغا قاراپ دەرىجىگە ئايرىپ باھا قويدى . ھەر خىل مېۋىلىك دەرەخلەر بىردەك ئۇچ دەرىجىگە ئايرىلىپ ، دەرىجە ئۆلچىمى ۋە ھەرقايسى دەرىجىدىكى دەرەخلەرنىڭ باھاسى باھالاپ چىقىلىپ ، ھېسابىتا كىرگۈزۈلدى . مېۋىلىك باغلارنى قوغداش ئۈچۈن ، باغ ئەتراپىدىكى جىگدە ، تېرەك ، سۆگەت قاتارلىق دەرەخلەرمۇ باغ بىلەن بىللە باھاغا سۈندۇرۇلۇپ گۇڭشېغا تەۋە قىلىندى .

1973 ـ يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيىسى ئاپتونوم رايونىنىڭ ئورمانچىلىقنى باشقۇرۇشتىكى 15 ماددىلىق بەلگىلىمىسىنى ئىجرا قىلىپ ، ئورمان ھوقۇقىنى قوغداش ، ئۇچ دەرىجە بويىچە ئورمان بىنا قىلىش ، كىم تىككەن بولسا شۇ باشقۇرۇش ، ئورمان ھوقۇقى شۇنىڭغا تەۋە بولۇش ، تەڭشەش ـ يۆتكەشكە قارشى تۇرۇش قاتارلىقلارنى ئېنىق بەلگىلىدى . گۇڭشې ئەزالىرى كۆچەت تىكمەكچى بولسا ، يەر ئاجرىتىپ بېرىلدى ، ئۇلار تىككەن دەرەخلەر ئۆزىنىڭ ئىگىدارچىلىقىدا بولدى .

1981 ـ يىلى 3 ـ ئايدا ئۇچتۇرپان ناھىيىسى ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى ، گوۋۇيۈەن ئېلان قىلغان «ئورمان مۇھاپىزەت قىلىش ، ئورمانچىلىقنى تەرەققىي قىلدۇرۇش توغرىسىدىكى كېلىشىم»نى ئىزچىل ئىجرا قىلىپ ، ئورمانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت ئۆزۈمىنى يولغا قويدى . 11 ـ ئايدا ناھىيە كادىر ئاجرىتىپ ، توققۇز خىزمەت ئەترىتى تەشكىللەپ ، گۇڭشې ـ ئەترەتلەرگە ئەۋەتىپ ، ئورمانچىلىقتىكى «ئۇچنى بېكىتىش» (ئورمان ھوقۇقىنى ، مەسئۇلىيەت ئۆزۈمىنى ، ئورمان يېرىنى بېكىتىش) خىزمىتىنى ئەمەلىيلەشتۈردى .

1982 ـ يىلى 9 ـ ئايدا «ئۇچنى بېكىتىش» خىزمەت ئىشخانىسى قۇرۇلدى . 11 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى گۇڭشې ـ ئەترەتلەر ناھىيىنىڭ بىر تۇتاش ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە ئۆز جايلىرىدا «ئۇچنى بېكىتىش» خىزمەت

ئەترىتى قۇردى . 1983 ـ يىلى ناھىيە بويىچە توققۇز گۈڭشې ، بىر بازار ئورمانچىلىقتىكى «ئۇچنى بېكىتىش» خىزمىتىنى تاماملىدى ، 24 مىڭ 287 ئائىلىگە ئورمان ھوقۇقى كىنىشكىسى تارقىتىلدى ، بۇ دېھقانلار ئائىلىسى ئومۇمىي سانىنىڭ 98.9 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى . ناھىيە ، يېزىغا بىۋاستە قاراشلىق 189 ئورۇنغا ئورمان ھوقۇقى كىنىشكىسىدىن 169ى تارقىتىلدى ، بۇ ئومۇمىي سانىنىڭ 89.4 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى ؛ دۆلەت ۋە كوللېكتىپ ئىگىلىگەن ئورمان كۆلىمى 3456.2 گېكتارغا ؛ گۈڭشې ئەزالىرىنىڭ شەخسىي ئورمان كۆلىمى 1211.9 گېكتارغا يەتتى . ھەر بىر ئائىلىگە توغرا كېلىدىغان يېقىلغۇ ئورمان 0.6 گېكتاردىن ئاز بولۇشتەك پرىنسىپقا ئاساسەن ، 725.07 گېكتار يېقىلغۇ ئورمىنى ئايرىپ چىقىلدى . ئورمانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيىتە تۇزۇمىدىكى ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىدىن 515ى قۇرۇلدى ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈلدى ، بۇلار يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىنىڭ 99.1 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى .

1984 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى 6 ـ نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 7 ـ يىغىنىدا «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئورمان قانۇنى» ماقۇللاندى ، شۇ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى «ئورمان قانۇنى»نى تەشۋىق قىلىش ، ئۆگىنىش ئۇقتۇرۇشى چىقىرىپ ، «ئورمان قانۇنى»نى كەڭ كۆلەمدە تەشۋىق قىلدى ، «دۆلەت بىنا قىلغان ئورمان دۆلەتكە تەۋە ، خۇسۇسىيلار بىنا قىلغان ئورمان خۇسۇسلارغا تەۋە بولىدۇ» دېگەن ئورمانچىلىق سىياسىتىنى يەنمۇ كەڭ قويۇپ بەردى . نۆۋەتتىكى ئورمانلارنى ئوبدان ئاسراش ئۈچۈن ، ئورمانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيىتە تۇزۇمى ئومۇمىيۈزلۈك يولغا قويۇلۇپ ، كوللېكتىپنىڭ ئورمىنى گۈڭشې ئەزالىرىغا ھۆددە بېرىلدى ، مەسئۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ ھەق ھېسابلاش ۋە مۇكاپاتلاش ـ جازالاش يولغا قويۇلدى ، مېۋىلىك باغلار مەخسۇس ئادەملەرگە ھۆددە بېرىلىپ باشقۇرۇلدى .

1990 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى دۆلەت ئىلكىدىكى ئورمان ھوقۇقى كىنىشكىسىنى تارقىتىش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلۇپ ، ئورمانچىلىق مىنىستىرلىكى گۇڭۇيۈەنگە سۇنغان «دۆلەت ئىلكىدىكى ئورمان ھوقۇقى كىنىشكىسىنى تارقىتىش ئەھۋالى ۋە چەكلىك مۇددەتتە كىنىشكە تارقىتىش خىزمىتىنى تاماملاش پىكرى توغرىسىدىكى دوكلات»نىڭ روھى ئىزچىللاشتۇرۇلدى ۋە ئەملىيلەشتۈرۈلدى . 7 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى ناھىيىگە بۇاستە قاراشلىق ئورگانلار ۋە يېزا ـ بازارلارنىڭ رەھبەرلىرى ھەمدە تېخنىكلىرى قاتناشقان كۇرس ئېچىلدى . شۇ يىلى دۆلەت ئىلكىدىكى ئورمان ھوقۇقى كىنىشكىسىدىن 257سى تارقىتىلدى .

1999 ـ يىلى بىنا قىلىنغان ئورماندا خۇسۇسىيلارنىڭ ئورمان ھوقۇقى %30نى ، كوللېكتىپنىڭ ئورمان ھوقۇقى %66نى ، دۆلەتنىڭ ئورمان ھوقۇقى %4نى ئىگىلىدى .

ئالتىنچى قىسىم

چارۋىچىلىق

ئالتىنچى قىسىم

چارۋىچىلىق

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ چارۋىچىلىقى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ، غەربىي خەن ۋە شەرقىي خەن دەۋرىدە ناھىيىدىكى ئاھالىلەر دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن تەڭ شۇغۇللانغان . چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىقى يىللىرىغا كەلگەندە ، بوستانلىقتا دېھقانچىلىق ئاساس ، چارۋىچىلىق قوشۇمچە قىلىنغان ، تاغلىق رايوندىكى قىسمەن ئۇيغۇر ۋە قىرغىز ئاھالىسى چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ تىرىكچىلىك قىلغان . مىنگو دەۋرىدە چارۋىچىلىقنىڭ تەرەققىياتى ناھايىتى ئاستا بولغان . مىنگونىڭ 14 ـ يىلى (1925 ـ يىلى) ناھىيە بويىچە قولدا قالغان چارۋا 68 مىڭ تۇياق ئىدى . مىنگونىڭ 29 ـ يىلى (1940 ـ يىلى) 221 مىڭ تۇياققا يەتتى . مىنگونىڭ 37 ـ يىلى (1948 ـ يىلى)غا كەلگەندە ، ئاران 69 مىڭ تۇياق قالدى .

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ، 2001 ـ يىلىغىچە ناھىيىنىڭ چارۋىچىلىقى ئەگرى-توقايلىقتا ئالغا ئىلگىرىلىدى . 1957 ـ يىلىدىن ئىلگىرىكى سەككىز يىلدا چارۋىچىلىق سالماق قەدەم بىلەن ئۆسۈش باسقۇچىغا قەدەم قويۇپ ، ھەر يىلى ئوتتۇرىچە % 67 .9لىك سۈرئەت بىلەن ئاشتى . 1958 ～ 1976 ـ يىلىغىچە چارۋىچىلىقتا ئۇچ قېتىم تۆۋەنلەش كۆرۈلدى . 1 ـ قېتىم ، 1957 ـ يىلىدىكى 157 مىڭ 900 تۇياقتىن 1958ـ يىلى 143 مىڭ 100 تۇياققا تۆۋەنلىدى ؛ 2 ـ قېتىم ، 1965 ـ يىلىدىكى 211 مىڭ تۇياقتىن 1971 ـ يىلى 192 مىڭ 600 تۇياققا تۆۋەنلىدى ؛ 3 ـ قېتىم ، 1975 ـ يىلىدىكى 211 مىڭ تۇياقتىن 1977 ـ يىلى 202 مىڭ 600 تۇياققا تۆۋەنلىدى . 1978 ـ يىلىدىن كېيىن ج ك پ 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3ـ ئومۇمىي يىغىنىنىڭ روھىنىڭ يېتەكچىلىكىدە ، ناھىيىنىڭ چارۋىچىلىقى تەك لىنىيە بويىچە تەرەققىي قىلدى . 2001 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا قولدا قالغان چارۋا 532 مىڭ 200 تۇياققا يېتىپ ، 1949 ـ يىلىدىكىنىڭ 5.08 ھەسىسىگە ، 1978 ـ يىلىدىكىنىڭ 2.4 ھەسىسىگە توغرا كەلدى .

ناھىيىنىڭ چارۋىچىلىق تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن ، ئوتلاق تەرەققىياتى ۋە قۇرۇلۇشى چىڭ تۈتۈلدى ھەمدە باشقا جايدىن ئېسىل چارۋا نەسلى كەلتۈرۈلۈپ ، بۇ جاينىڭ قوي ۋە يەرلىك كالا نەسلى ياخشىلاندى . يەم ـ خەشەكنى ئىنچىكە پىششىقلاپ ئىشلەش تېخنىكىسىنى كېڭەيتىشكە ئەھمىيەت بېرىلىپ ، كۆرۈنەرلىك ئۈنۈم قولغا كەلتۈرۈلدى . 1989 ～ 1991 ـ يىلىغىچە بولغان ئىككى يىلدا ئۇچتۇرپان ناھىيىسى چارۋا يەم ـ خەشكى ئىشلەشتىكى ئىلغار ناھىيە بولۇپ باھالىنىپ ، دېھقانچىلىق مىنىستىرلىكىنىڭ ئەقدىرلىشىگە ئېرىشتى . 1999 ـ يىلى يەنە دېھقانچىلىق مىنىستىرلىكى تەرىپىدىن شاخ ـ شۇمبا بىلەن چارۋا بېقىش بويىچە دۆلەت دەرىجىلىك ئۈلگە ناھىيە قىلىپ بېكىتىلدى .

I باب

ئوتلاق ۋە يەم - خەشەك

§1 . ئوتلاق

1. ئوتلاق كۆلىمى

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى تەبىئىي ئوتلاقنىڭ كۆپ قىسمى شىمالىي ۋە جەنۇبىي تاغقا ، دەريا ۋادىسىدىكى تۈزلەڭلىككە تارقالغان . 1985 - يىلىدىكى تەكشۈرۈشتىن مەلۇم بولۇشىچە ، تەبىئىي ئوتلاق كۆلىمى 515 مىڭ 397 گېكتار بولۇپ ، ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ 37 .59 پىرسەنتىنى ئىگىلىگەن ؛ زاپاس ئوت - چۆپ مىقدارى 156 مىڭ 132 تونна ، نەزەرىيىۋى چارۋا سىغىم مىقدارى 270 مىڭ تۈياق ئۆلچەملىك چارۋىغا يەتكەن ؛ سۇغىرىلىدىغان ئوتلاق 1774 گېكتارغا ، سۇ كەمچىل ئوتلاق 163 مىڭ 470 گېكتارغا ، سۇ ئېغىر دەرىجىدە كەمچىل ئوتلاق 222 مىڭ 212 گېكتارغا ، ناچارلىشىپ كەتكەن ئوتلاق 141 مىڭ 418 گېكتارغا ، بەرپا قىلىنغان ئوتلاق 107 گېكتارغا يەتكەن .

شىمالىي تاغدىكى ئوتلاق غەربتە بەدەل دەرياسىغىچە ، شەرقتە قۇمئېغىرىق دەرياسىغىچە سوزۇلغان بولۇپ ، شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى 95 كىلومېتىر ، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى 55 كىلومېتىر ، ئوتلاق كۆلىمى 292 مىڭ 163 گېكتار . قاراتېكە تاغلىق رايونى جەنۇبىي تاغ دەپ ئاتىلىدۇ ، ئوتلاق كۆلىمى 207 مىڭ 968 گېكتار . ناھىيىنىڭ ئوتتۇرا قىسمى غەربتىن شەرققە سوزۇلغان بولۇپ ، توشقان دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدىكى جىلغا سۇغىرىش رايونى ۋە جەنۇبىي تاغدىكى يەلپۈگۈچسىمان تىنمىنىڭ تۆۋەن تەرىپىدىكى رايون دەريا ۋادىسى تۈزلەڭلىك رايونى ھېسابلىنىدۇ . ئوتلاق كۆلىمى 15 مىڭ 266 گېكتار .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى تۆت پەسىللىك ئوتلاقنىڭ كۆلىمى 19 مىڭ 366 گېكتار ، پايدىلىنىشقا بولىدىغان ئوتلاق كۆلىمى 18 مىڭ 167 گېكتار ، پايدىلىنىشقا بولىدىغان كۆلەم تۆت پەسىللىك ئوتلاق كۆلىمىنىڭ 52 .3 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ ، ئوت - چۆپ زاپىسى 1712 تونناغا يېتىدۇ . كۆكلەم كۆلىمى 70 مىڭ 73 گېكتار ، پايدىلىنىشقا بولىدىغان كۆلەم 65 مىڭ 333 گېكتار ، ئوت - چۆپ زاپىسى 19 مىڭ 829 تونна بولۇپ ، 150 كۈن چارۋا باققىلى بولىدۇ . يايلاقنىڭ پايدىلىنىشقا بولىدىغان كۆلىمى 52 مىڭ 400 گېكتار ، ئوت - چۆپ زاپىسى 17 مىڭ تونна بولۇپ ، 70 كۈن چارۋا باققىلى بولىدۇ . كۈزلەك كۆلىمى 85 مىڭ 685 گېكتار ، پايدىلىنىشقا بولىدىغان كۆلىمى 80 مىڭ 953 گېكتار ، ئوت - چۆپ زاپىسى 43 مىڭ 844 تونна بولۇپ ، 220 كۈن چارۋا باققىلى بولىدۇ . قىشلاق كۆلىمى 284 مىڭ 606 گېكتار ، پايدىلىنىشقا بولىدىغان كۆلىمى 257 مىڭ 487 گېكتار ، ئوت - چۆپ زاپىسى 67 مىڭ 851 تونна بولۇپ ، 145 كۈن چارۋا باققىلى بولىدۇ . ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى ئوتلاق تۈزلەڭلىكتىكى چۆل ئوتلاق تۈرى ، تاغلىق جايدىكى چۆل ئوتلاق تۈرى ، سوغۇق رايوندىكى چۆل ئوتلاق تۈرى ، تاغلىق جايدىكى يايلاقلاشتۇرۇلغان چۆل ئوتلاق تۈرى ، تاغلىق جايدىكى چۆل يايلاقلاشتۇرۇلغان ئوتلاق تۈرى ، تاغلىق جايدىكى يايلاقلاشتۇرۇلغان ئوتلاق تۈرى ، سوغۇق

رايوندىكى يايلاقلاشتۇرۇلغان ئوتلاق تۇرى ، تاغلىق جايدىكى چىملىق يايلاقلاشتۇرۇلغان ئوتلاق تۇرى ، ئويمان جايدىكى چىملىق ئوتلاق تۇرى ، تاغلىق جايدىكى چىملىق ئوتلاق تۇرى ، سوغۇق رايوندىكى چىملىق ئوتلاق تۇرىگە ئايرىلدى . 1989 - يىلى ئوتلاق باشقۇرۇشتا مۇددىگەرلىك مەسئۇلىيەت تۇزۇمى يولغا قويۇلۇپ ، ئوتلاق ئىشلىتىش گۇۋاھنامىسىدىن 656سى تارقىتىلدى ، ئوتلاق كۆلىمى 390 مىڭ 55 گېكتارغا يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە دېھقانچىلىق رايونىغا تارقىتىلغان گۇۋاھنامە 234 ، ئىشلىتىلىدىغان كۆلەم 199 مىڭ 216 گېكتار ؛ چارۋىچىلىق رايونىغا تارقىتىلغان گۇۋاھنامە 422 ، ئىشلىتىلىدىغان كۆلەم 190 مىڭ 839 گېكتار .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى ئوتلاقلارنىڭ 2001 - يىلىدىكى چارۋا سىغىمى

جەدۋەل : 6 — 1 بىرلىكى : تۇمەن قوي

تۈرى		تاغلىق رايون		ساۋغۇ		دېھقانچىلىق رايونى	
		قىش	ياز	قىش	ياز	قىش	ياز
نەزەرىيىۋى چارۋا سىغىمى		10	25	3	6	72.8	72.8
ئەمەلىي چارۋا سىغىمى	سىغدىغان چارۋا	12	30	2	3	32	13
	قويغا سۈندۈرۈلغان بىرلىكى	13.5	32.5	3.5	5.5	82.8	61.8

2 . ئوتلاق دەرىجىسى ۋە ئوت - چۆپ سورتى

ناھىيە بويىچە ئوتلاق 11 تۈر ، 22 كەنجى تۈر ، 56 ئائىلە ، 205 ئۈرۈقداش ، 347 خىلغا ئايرىلغان .

1) ئوتلاق دەرىجىسى

تەبىئىي ئوتلاقنىڭ كۆپ قىسمى چۆل تۈرىدىكى ئوتلاققا كىرىدۇ ، 1 - ، 2 - دەرىجىلىك ئوتلاق يوق ، 3 - دەرىجىلىك ئوتلاق ئاران 530 گېكتار بولۇپ ، ئوتلاق كۆلىمىنىڭ 0.10 پىرسەنتىنى ، 4 - دەرىجىلىك ئوتلاق 2690 گېكتار بولۇپ ، 0.53 % نى ، ئوتتۇراھالدىن يۇقىرى ئوتلاق 0.63 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ . قالغانلىرىنىڭ ھەممىسى 5 - دەرىجىلىكتىن تۆۋەن ئوتلاقتۇر ، بۇنىڭ ئىچىدە 5 - دەرىجىلىك ئوتلاق 508 گېكتار ، 6 - دەرىجىلىك ئوتلاق 21 مىڭ 632 گېكتار ، 7 - دەرىجىلىك ئوتلاق 117 مىڭ 759 گېكتار ، 8 - دەرىجىلىك ئوتلاق 372 مىڭ 278 گېكتار . 5 - دەرىجىلىك ئوتلاقتىن تارتىپ 8 - دەرىجىلىككىچە بولغان ئوتلاق كۆلىمى 37.99 % نى ئىگىلەيدۇ . ئۇدا بىر نەچچە يىل چارۋا بېقىپ ، ئوتلاق پەرۋىش قىلىنمىغاچقا ، ئوتلاق ئېغىر دەرىجىدە ناچارلىشىپ كەتتى . 1982 ~ 1989 - يىلىغىچە بولغان يەتتە يىلدا ئوتلاق ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈلدى ، تەكشۈرۈش ئارقىلىق قوشۇمچە پايدىلىنىلغان ئوتلاقنىڭ 265 مىڭ 647 گېكتار ئىكەنلىكى مەلۇم بولدى .

2) سورت

ئېسىل ئوت - چۆپلەردىن مۇخ ، شۇراق ، قوڭۇرۇاش ، تاغ قامچا ئوتى ، قۇملۇق بوز ئوتى ، چۆل بوز ئوتى ، ئارپىخان ، يالىڭاچ ئوت قاتارلىقلار بار . يۇقىرى دەرىجىلىك ئوت - چۆپلەردىن ئارپىخان ، تەلۈە پۇرچاق ، تەلۈە بېدە ، تاغ قامچا ئوتى ، ئىنچىكە ساپاقلىق بوز ئوت ، ئاچچىق مۇخ ، تاجى ئوت ، كىچىك يۇگەي ، بوز ئوت ، كىچىك سۇ ئوتى ، قىلتىرىقسىز قارابۇغداي ، خەنجەر يوپۇرماقلىق ئىشقارلىق ئوت ، بۇتون ئارپىسى ، سۇ بويى ئوتى ، چۇچۇكبۇيا ، يانتاق ، مامىكاپ قاتارلىقلار بار . ئوتتۇرا دەرىجىلىك ئوت - چۆپلەردىن توخۇ تىرناق ، قامراق ، دەرەخسىمان شورا ، غاز تاپان ، تىكەنلىك بوز ئوت ، كىچىك قومۇش ، قومۇش ، چىغ ،

چىغىرتماق ، ئات قۇيرۇق چىغىرتماق گۈل ، ئاچىماق غالداق ، كۆمۈش ئوت ، پىلىك ئوت ، كوكات ، توزان كوكات ، قەشقەر ئەمىنى ، ئاق شۇۋاق قاتارلىقلار بار . تۆۋەن دەرىجىلىك ئوت ـ چۆپلەردىن چاكاندا ، يانتاق ، قوشۇئاش ئوت ، ئەمەن ، قارا ئالقات ، يۇلغۇن ، چوشقا بوز ئوتى ، قارىغان ، بۇيا ، چىڭگىلىك ، بەھمەن ، بوتاقۇرۇلچاي قاتارلىقلار بار ؛ ناچار ئوت ـ چۆپلەردىن سۇۋان ، ئىت سىيگەك ، پوزمان ، كىچىك گۈللۈك تىكەن پۇرچاق ، سۇلۇق قۇم ئوتى ، كۆك تىكەن قاتارلىقلار بار .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى ئوتلاقلارنىڭ 2001 ـ يىلىدىكى دەرىجىسى ۋە نەزەرىيىۋى چارۋا سىغىمى

جەدۋەل : 6 — 2　　بىرلىكى : گېكتار ، تۇياق

	دەرىجىسى / تۈرى	جەمئىي		1		2		3		4		5		6		7		8	
		سانى	%	سانى	%	سانى	%	سانى	%	سانى	%	سانى	%	سانى	%	سانى	%	سانى	%
جەمئىي	ئۆمۈمىي كۆلىمى	515397	100					530	0.10	2690	0.53	508	0.09	21632	4.19	117759	22.85	372278	72.24
	پايدىلىنىشقا بولىدىغان كۆلىمى	474343	100					519	0.11	2569	0.55	491	0.10	19971	4.21	109456	23.07	341337	71.96
	نىزەرىيىۋى چارۋا سىغىمى	265787	100					2558	0.96	9126	3.44	1018	0.38	26743	10.07	91268	34.33	135074	50.82
1 ـ دەرىجە	ئۆمۈمىي كۆلىمى	860	0.17							90	0.2			310	0.06	460	0.09		
	پايدىلىنىشقا بولىدىغان كۆلىمى	837	0.17							90	0.2			300	0.06	447	0.09		
	نىزەرىيىۋى چارۋا سىغىمى	1002	0.38							257	0.10			421	0.16	324	0.12		
2 ـ دەرىجە	ئۆمۈمىي كۆلىمى	20506	3.98							190	0.04	107	0.02	2954	0.54	3755	0.73	13500	2.62
	پايدىلىنىشقا بولىدىغان كۆلىمى	19916	4.20							186	0.04	107	0.02	2895	0.61	3659	0.77	13069	2.76
	نىزەرىيىۋى چارۋا سىغىمى	14932	5.62							532	0.20	142	0.05	3760	1.42	4021	2.51	6777	2.44
3 ـ دەرىجە	ئۆمۈمىي كۆلىمى	216701	42.04					530	0.10			231	0.04	3370	0.65	68910	13.37	143660	27.88
	پايدىلىنىشقا بولىدىغان كۆلىمى	202198	42063					519	0.11			226	0.05	3173	0.67	64520	13.60	133760	28.20
	نىزەرىيىۋى چارۋا سىغىمى	111554	41.97					2558	0.96			509	0.19	3870	1.46	49647	1868	54970	20.68
4 ـ دەرىجە	ئۆمۈمىي كۆلىمى	273917	53.15							143	0.03			14002	2.72	44634	8.66	215118	41.74
	پايدىلىنىشقا بولىدىغان كۆلىمى	248173	52.32							140	0.03			10695	2.68	40830	8.61	194508	41
	نىزەرىيىۋى چارۋا سىغىمى	128954	48.51							603	0.19			17548	6.60	37276	14.02	73627	27.70
5 ـ دەرىجە	ئۆمۈمىي كۆلىمى	3413	0.66							2267	0.44	170	0.03	976	0.19				
	پايدىلىنىشقا بولىدىغان كۆلىمى	3219	0.68							2153	0.46	158	0.03	908	0.19				
	نىزەرىيىۋى چارۋا سىغىمى	9345	3.52							7834	2.95	367	0.14	1144	0.43				

§ 2 . يەم ـ خەشەك

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە زىرائەت شاخ ـ شۇمبىلىرى ، دانلىرى ۋە پىششىقلانغان قوشۇمچە مەھسۇلاتلار چارۋىلارنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك يەم ـ خەشكى ھېسابلىنىدۇ . ئۇنىڭ ئۈستىگە دېھقانچىلىق رايونلىرىدىكى بوش يەرلەر ، بۇلۇڭ ـ پۇشقاق يەرلەردىكى ياۋا كۆكتات ، ھەر خىل ئوت ـ چۆپ ، دەرەخ يوپۇرماقلىرى ۋە قوغۇن-تاۋۇز ، كۆكتات يوپۇرماقلىرىنى چارۋىلارنىڭ ئوت ـ چۆپى قىلىشقا بولىدۇ . 1999 ـ يىلى ناھىيىدىكى

دېھقانچىلىق رايونلىرى يېغقان ئوت - چۆپ 177 مىڭ 787 توننىغا يەتتى ، بۇلار ئاساسلىقى زىرائەت شاخ-شۇمبىلىرىدىن ئىبارەت . بۇنىڭ ئىچىدە ساماڭ 80 مىڭ 400 توننا ، بۇغداي قاسرىقى 10 مىڭ 497 توننا ، كۆممىقوناق شېخى 19 مىڭ 992 توننا ، كېۋەز شادىسى ، يوپۇرمىقى 14 مىڭ 550 توننا ، قوغۇن - تاۋۇز ، كاۋا پىلىكى ، كۆكتات يوپۇرمىقى ، غولى 29 مىڭ 840 توننا ، ئېتىزلاردىكى ھەر خىل ئوت - چۆپ 14 مىڭ 480 توننا ، غازاڭ 8028 توننا ، دېھقانچىلىق رايونلىرى تەمىنلىگەن يەم - خەشەك 6891 توننىغا يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە كۆممىقوناق 1926 توننا ، كۆنجۈرە 1790 توننا ، بۇغداي كېپىكى 2968 توننا ، شال توپىنى 207 توننا . ئوت - چۆپتىن پايدىلىنىشتا بىۋاستە چارۋا بېقىش ئاساس قىلىندى ، ساماڭ ئۇششاق توغرىلىپ چارۋا بېقىلدى ؛ كۆممىقوناق شېخىنىڭ ئاز بىر قىسمى سېلوس قىلىندى ، كۆپ قىسمى توغرىلىپ چارۋا بېقىلدى ، ئىسرافچىلىق ئېغىر بولدى ، دېھقانچىلىق رايونلىرىدا ئوت - چۆپتىن پايدىلىنىش نىسبىتى 60 % ~ 70 % بولدى . بىر خىللا يەم - خەشەك بىلەن ياكى ئوت - چۆپ ئاددىي ھالدا ئارىلاشتۇرۇلۇپ چارۋا بېقىلدى .

1986 - يىلى سېلوس ياساش باشلاندى ، شۇ يىلى 800 توننا سېلوس ياسالدى . 1991 - يىلىغا كەلگەندە ، ناھىيە بويىچە ياسالغان سېلوس 42 مىڭ توننىغا يەتتى . 1998 - يىلى «650» تېپلىق ، «800» تېپلىق كۆپ ئىقتىدارلىق ئوت - چۆپ ئۇۋۇتىش ماشىنىسىدىن 59ى سېتىۋېلىنىپ ، سېلوس ياساش باشلاندى . بۇنىڭغا جەمئىي 230 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىندى . سېلوس ياساش ئورنىدىن 173ى ياسالدى ، بۇنىڭ ئىچىدە چوڭ سىمونت ئورا يەتتە ، كىچىك سىمونت ئورا 53 ، يەرلىك ئۇسۇلدا ياسالغىنى 113 بولۇپ ، 4600 توننا سېلوس ياسالدى . 1999 - يىلى يەنە يېڭىدىن مۇستەھكەم سېلوس ئورنىدىن 140ى ياسىلىپ ، 18 مىڭ 600 توننا سېلوس ئىشلىنىپ ، ناھىيە چارۋىچىلىق نازارىتىنىڭ تەقدىرلىشىگە ئېرىشتى . 2001 - يىلى سېلوس ئورنى 3129غا ، ياسالغان سېلوس 31 مىڭ 680 توننىغا يەتتى .

Ⅱ باب

چارۋا نەسلىنى ياخشىلاش ۋە چارۋا مەھسۇلاتى

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى چارۋىلارنىڭ نەسلى ئارىلاش بولۇپ ، مەنبەسى ئوخشاش ئەمەس . بۇ يەرنىڭ چارۋا نەسلىدە تەبىئىي تاللىنىش ئاساس ، سۈنئىي ئۇسۇلدا يېتىشتۇرۇش قوشۇمچە قىلىندى . 1958 - يىلىدىن ئېتىبارەن سۈنئىي ئۇسۇلدا ئۇرۇقلاندۇرۇش باشلاندى ، ئاپتونوم رايون ئىچىدىن ۋە سىرتىدىن ئەركەك چارۋىلارنىڭ ئېسىل نەسلى كىرگۈزۈلۈپ ، بۇ يەردىكى چارۋىلار مېتىسلاشتۇرۇلۇپ ، نەسلى ياخشىلاندى . لېكىن چارۋا نەسلىنى ياخشىلاش لايىھىسىگە قاتتىق ئەمەل قىلىنمىغاچقا ، نەسىل ياخشىلاش سۈرئىتى ئاستا بولدى ، ئۇنۇمى كۆرۈنەرلىك بولمىدى . 2001 - يىلىغا كەلگەندە ، نەسلى ياخشىلانغان مېتىس قوي (ئىنچىكە يۇڭلۇق رامبۇل قوي) ئۇمۇمىي قوي سانىنىڭ 15 پىرسەنتىنى ، نەسلى ياخشىلانغان كالا ئۇمۇمىي كالا سانىنىڭ 42 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى . تۈۋتلىك ئۇچكىنىڭ نەسلىنى ياخشىلاش ئۇنۇمى كۆرۈنەرلىك بولۇپ ، نەسلى ياخشىلانغان ئۇچكە % 98تىن كۆپرەكىنى ئىگىلىدى .

§1 . نەسىل ياخشىلاش

1 . قوي - ئۆچكە

1) قوي

موڭغۇل قويى سېستىمىسىغا تەۋە . 1978 - يىلىدىن ئىلگىرى قويچىلىق ئەگرى سىزىق بويىچە كۆپەيدى . 1949 - يىلى قولدا قالغان قوي ئاران 33 مىڭ 200 تۇياق ئىدى . 1957 - يىلى 62 مىڭ 200 تۇياقتا يەتتى . 1958 - يىلى 55 مىڭ 900 تۇياقتا چۈشۈپ قالدى ، 1973 - يىلى 89 مىڭ 700 تۇياقتا يەتتى . 1977 - يىلى يەنە 70 مىڭ تۇياقتا چۈشۈپ قالدى . 1978 - يىلىدىن كېيىن قولدا قالغان قوي تۈز سىزىق بويىچە كۆپەيتىشكە يۈزلەندى . 1960 - يىللاردا شىنجاڭ ئىنچىكە يۈڭلۈق نەسىللىك قويى بىلەن ئاسكانىيە نەسىللىك قويى كىرگۈزۈلۈپ ، مېتىسلاشتۇرۇلۇپ نەسىل ياخشىلاندى . 1970 - يىللاردا يەنە تاشقورغان چوڭ قويىرۇقلۇق نەسىللىك قويىدىن 50ى ، ئاز ساندا مەكىت قويى ، قاراكۆل قويى ، ئالتاي چوڭ قۇيرۇقلۇق قويى قاتارلىقلار كىرگۈزۈلدى . 1998 - يىلى ناھىيە بويىچە تەبىئىي ئۇرۇقلاندۇرۇلۇپ نەسلى ياخشىلانغان قوي 80 مىڭ تۇياقتا يەتتى . 2001 - يىلى ناھىيە بويىچە قوي 254 مىڭ تۇياقتا يەتتى .

2) ئۆچكە

يەرلىك نەسلىگە تەۋە . 1949 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا قولدا قالغان ئۆچكە 18 مىڭ 800 تۇياق ئىدى . 1984- يىلغا كەلگەندە ، 101 مىڭ 700 تۇياقتا يەتتى . مۇشۇ مەزگىلدە يىلدىن يىلغا كۆپىيىش باسقۇچىدا تۇرۇپ كەلدى . 1986 - يىلى 88 مىڭ 100 تۇياقتا چۈشۈپ قالدى ، كېيىن يەنە تۈز سىزىق بويىچە كۆپەيتىشكە يۈزلەندى .

1980 - يىللاردا لياۋنىڭ ئۆلكىسى گەيشەن ناھىيىسىدىن 55 تۇياق ئاق تۈتىلىك ئۆچكە كىرگۈزۈلۈپ ، ۋىلايەتتە ئاق تۈتىلىك نەسىللىك ئۆچكە يېتىشتۇرۇش مەركىزى قۇرۇلدى . 1980 - يىللارنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىن باشلاپ ، ھەر يىلى پىلانلىق ھالدا ئونسۇ ناھىيىلىك نەسىللىك قوي فېرمىسىدىن 80 تۇياقتىن 100 تۇياققىچە نەسىللىك تۈتىلىك ئۆچكە كىرگۈزۈلدى . 1989 ~ 1993 - يىلىغىچە جەنۇبىي ۋە شىمالىي تاغدا قوي ، ئۆچكە نەسلىنى ياخشىلاش پونكىتىدىن ئالتىسى قۇرۇلدى . 10 نەچچە يىل نەسىل ياخشىلاش ئارقىلىق ، ئۇچكىنىڭ سۈپىتى ، خاسلىقى ، كۆپەيىش ئىقتىدارى خېلى زور دەرىجىدە ئۆستى ، ئاق تۈتىلىك ئۆچكە % 90تىن كۆپرەكنى ئىگىلىدى . 1998 - يىلى يەنە ئونسۇ ناھىيىسى ساۋاپچى نەسىللىك قوي فېرمىسىدىن 64 ئۆچكە كىرگۈزۈلدى ، يىل ئاخىرىدا تەبىئىي ئۇرۇقلاندۇرۇلۇپ نەسلى ياخشىلانغان ئۆچكە 67 مىڭ تۇياقتا يەتتى . 2001 - يىلى ناھىيە بويىچە نەسلى ياخشىلانغان ئۆچكە 109 مىڭ 200 تۇياقتا يەتتى .

2 . كالا

1) يەرلىك كالا

بۇ يەردىكى كالىنىڭ كۆپىنچىسى ئاپتونوم رايون ئىچى ۋە سىرتىدىن كىرگۈزۈلگەن ، گەرچە سانى كۆپ بولسىمۇ ، لېكىن يەرلىك نەسىل بولۇپ شەكىللەنمىگەن . سېرىق ، قوڭۇر كالا ئاساس قىلىنىدۇ ، ئۇ يەرلىك كالا دەپ ئاتالغان . 1949 - يىلى قولدا قالغان كالا 29 مىڭ 900 ئىدى . 1977 - يىلىغىچە يەرلىك كالىنىڭ كۆپىيىشى بىر ئىزدا توختاپ قالدى . 1978 - يىلىدىن كېيىن يەرلىك كالا يىلدىن يىلغا كۆپەيدى . يەرلىك كالىنىڭ ئىشلەش ئىقتىدارى ۋە سۈت مىقدارىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن ، 1960 - يىللاردا كىستېروم نەسىللىك كالىسىدىن بىرى ، ئارا تىپ كالىسىدىن يەتتىسى ، گوللاندىيە كالىسىدىن ئۈچى ، شۋېتسارىيە كالىسىدىن بىرى

كىرگۈزۈلۈپ ، ئاقتوقاي يېزىلىق مال دوختۇرلۇق پونكىتىدا مەركەزلىك بېقىلىپ ، سۇنئىي ئۇرۇقلاندۇرۇش ، شالغۇتلاشتۇرۇش ئارقىلىق نەسىل ياخشىلاندى . 1978 ـ يىلى شىمالىي جۇڭگودىن 14 ئالا ئىنەك كىرگۈزۈلۈپ ، ناھىيىلىك نەسىللىك چارۋا فېرمىسىدا بېقىلىپ ، يەرلىك كالا نەسلى يېتىشتۇرۇلۇپ ۋە شالغۇتلاشتۇرۇلۇپ ، نەسىل ياخشىلاندى . 1979 ـ يىلى توڭلىتىلغان ئىسپېرما بىلەن ئۇرۇقلاندۇرۇش ئارقىلىق ئاساسلىقى سىمېنتال كالىسى ۋە ئاز ساندىكى ئالا ئىنەك يېتىشتۇرۇلدى . ئاساسلىقى ئىچكى موڭغۇل خەيلور سىمېنتال كالىسى ۋە ئاز ساندىكى ئالا كالا ، شالومى ، شىنجاڭ قوڭۇر كالىسى كىرگۈزۈلدى . يەرلىك كالىنىڭ نەسلىنى ياخشىلاش سۇرئىتى ئاستا بولدى . 1998 ـ يىلى ناھىيە بويىچە كالا 64 مىڭ 400كە يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە ئېسىل نەسىللىك كالا ۋە نەسلى ياخشىلانغان كالا 20 مىڭ 254 تىن كۆپرەككە يەتتى ، نەسىل ياخشىلاش نىسبىتى 31.5 % نى ئىگىلىدى . 1998 ـ يىلى ناھىيە بويىچە يەرلىك كالىنى ئۇرۇقلاندۇرۇش نۆۋىتىسى 12گە ، توڭلىتىلغان ئىسپېرما بىلەن ئۇرۇقلاندۇرۇپ نەسلى ياخشىلانغان كالا 3073 كە ، تاللاپ نەسلى ياخشىلانغان كالا 17 مىڭغا يەتتى . 1999 ـ يىلى ئوتتېبشى يېزىسى ، يامانسۇ قىرغىز مىللىي يېزىسى ، ئاقتوقاي يېزىسىدا بىردىن نەسىلەندۇرۇش پونكىتى قۇرۇلدى ، 14 نەسىلەندۇرۇش نۆۋىتىسى رېمونت قىلىندى . بۇنىڭ بىلەن ناھىيە بويىچە نەسىلەندۇرۇش نۆۋىتىسى 29غا يەتتى . 2001 ـ يىلى 66 مىڭ 800 يەرلىك كالا ئىچىدە 16 مىڭ 900 كالىنىڭ نەسلى ياخشىلاندى ، بۇنىڭ ئىچىدە توڭلىتىلغان ئىسپېرما بىلەن ئۇرۇقلاندۇرۇلغىنى 6900 .

2) قوتاز

بۇ تاغلىق رايوندىكى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە نەسىل بولۇپ ، سوغۇققا چىداملىق . 1999 ـ يىلى ناھىيە بويىچە قوتاز 580گە يەتتى ، ھەر بىرىنىڭ ئوتتۇرىچە ئېغىرلىقى 231.7 كىلوگرام ، يۇڭ مىقدارى 1.08 كىلوگرام ، بويىنىڭ ئېگىزلىكى 1.07 مېتىر ، سىن ئۆزۈنلۇقى 1.2 مېتىر كېلىدۇ ، يەرلىك نەسىل تەبىئىي ئۇرۇقلاندۇرۇلغاچقا ، جۇغى كىچىك ، كۆپىيىش ئىقتىدارى تۆۋەن .

3 . ئېشەك

ئېشەك ناھىيە تارىخىدا دېھقان ، چارۋىچىلارنىڭ ئاساسلىق قاتناش قورالى بولۇپ كەلدى . بىراق كۆپىيىشى ئاستىراق بولدى . 1949 ـ يىلى 13 مىڭ 200 ئېشەك بار ئىدى ، 1954 ـ يىلىغا كەلگەندە ، 20 مىڭغا يەتتى . كېيىنكى چاغلاردا ئازىيىش ھالىتىدە تۇردى ، 1961 ـ يىلى 9800گە چۈشۈپ قالدى . 1959 ـ يىلى گۈەنجۇڭ ئېشكىدىن ئىككىسى كىرگۈزۈلدى . 1960 ـ يىللاردا گۈەنجۇڭ ئېشكى ، كۈچا ئېشكى كىرگۈزۈلۈپ ، سۇنئىي ئۇرۇقلاندۇرۇش ئارقىلىق يەرلىك ئېشەكنىڭ نەسلى ياخشىلاندى ، نەسلى ياخشىلانغان ئېشەكنىڭ كېسەللىككە تاقابىل تۇرۇش ئىقتىدارى كۈچلۈك ، ئوت ـ چۆپ تاللىمايدۇ ، ھارۋا تارتىشقا ماھىر ، ياۋاش ، مىنىشكىمۇ بولىدۇ . رەڭگى كۆپىنچە بوز ، قوڭۇر ۋە قارا . 2001 ـ يىلى ناھىيە بويىچە ئېشەك 20 مىڭ 100 گە يەتتى .

4 . ئات

ئات باشقا جاي نەسلىگە تەۋە . 1949 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا 8500 ئات بار ئىدى . 1952 ~ 1958 ـ يىلىغىچە بولغان مەزگىلدىكى نەچچە 10 مىڭ ئاتنى ھېسابقا ئالمىغاندا ، باشقا يىللاردا ئات 1000 ئەتراپىدا بولۇپ كەلدى . 1960 ـ يىللاردا قاراشەھەر ، ئىلى ، قەشقەر ۋە سوۋېت ئىتتىپاقى كاباگىندىن نەسىللىك ئات كىرگۈزۈلۈپ شالغۇتلاشتۇرۇپ نەسىل ياخشىلاندى ، بېقىش ، باشقۇرۇشتا ئائىلە ئاساس قىلىندى ، ئاتنىڭ كۆپ قىسمى ئاتخانىدا بېقىلدى . ئاز قىسمى يايلىتىپ بېقىلدى ، سۇپىتى ، كۆپىيىش ئىقتىدارىنىڭ ئۆسۈشى ئاستىراق بولدى . 1978 ـ يىلىدىن كېيىن سالماق قەدەم بىلەن كۆپەيدى . 2001 ـ يىلىغا كەلگەندە ، ئات 17 مىڭ 800 گە يەتتى .

5 . تۆگە

بۇ يەردە قوش لوككىلىق سېرىق تۆگە ئاساس قىلىنىدۇ . ئونتۇرىچە ئېگىزلىكى 1.77 مېتىر ، سىن ئۇزۇنلۇقى 1.61 مېتىر ، كۆكرەك ئايلانمىسى 2.25 مېتىر ، يۇڭ مىقدارى 3.1 كىلوگرام . 1949 ـ يىلى ئاز كەم 1000 تۆگە بار ئىدى . 2001 ـ يىلىغا كەلگەندە 2700 دىن ئاشتى .

6 . چوشقا

چوشقىنى ئاساسلىقى ناھىيىلىك يېمەكلىك شىركىتىنىڭ چوشقا فېرمىسى ، خەنزۇلارنىڭ 4 دېھقانچىلىق مەيدانى ۋە يەككىلەر مەركەزلىك باقىدۇ . كۆممىقوناق ، شال توپىنى ، كۈنجۈرە ، كېپەك ، كۆكتات قالدۇقلىرى بىلەن بېقىلىدۇ ، ئېنىق نەسىل سىستېمىسى يوق ، 1955 ـ يىلى 100 دەك چوشقا بار ئىدى . 2001 ـ يىلىغا كەلگەندە 1500گە يەتتى .

1949 ~ 2001 ـ يىلىغچە چارۋىنىڭ كۆپىيىش ئەھۋالى

جەدۋەل : 6 — 3 بىرلىكى : تۇياق

يىللار	قولدا قالغىنى	بۇنىڭ ئىچىدە						
		كالا	ئات	ئېشەك	قېچىر	تۆگە	ئۈچكە	قوي	چوشقا
1949	104600	29900	8500	13200		1000	18800	33200	
1950	114800	33200	8700	15400		1100	21200	35200	
1951	124500	36600	9400	17300		1100	22900	37200	
1952	135200	40000	10300	18000		1100	25500	40300	
1953	143900	43600	11700	19600		1100	27900	40000	
1954	150000	41600	12600	20400		1200	31200	43000	
1955	152900	43300	12200	19800		1300	31200	45000	100
1956	158500	36600	10600	1880		1400	32800	58300	
1957	157900	33100	11300	17500		1400	32200	62200	200
1958	143100	30400	11600	12000		1400	31400	55900	400
1959	145000	29200	9300	11100		1400	35200	58300	500
1960	150000	32000	9400	10409		1300	39200	56000	1700
1961	154316	31700	8700	9800	16	1400	41100	59300	2300
1962	160200	33300	8700	9900		1400	42400	64600	900
1963	191300	37800	8900	11000		1600	49000	82400	600
1964	150900	36800	9100	12600	100	1700	5300	84600	700
1965	210900	43500	9600	13900	100	1800	56700	84400	900
1966	208800	43900	9500	15100	100	1900	53100	83900	1300
1967	203100	41100	9300	16400	100	1800	52100	80900	1400
1968	197900	38000	9500	17100	100	1700	51200	79000	1300
1969	198800	36400	9100	12600	100	1800	57100	80600	1100
1970	199300	36300	9400	18900	100	1900	57200	73900	1600
1971	192600	30100	9300	18900	100	1700	54500	73800	4200
1972	215300	35200	9100	18200	100	2100	59400	85400	5800

2600	89700	60600	2400	100	20900	9400	37700	223400	1973
1500	79200	60000	2200	100	20000	9200	38700	210900	1974
1900	83600	60600	2100	100	18600	9400	34600	210900	1975
300	74300	68200	2100	100	16400	9200	30800	201400	1976
2700	70000	70600	2200	100	17900	9800	29300	202600	1977
4100	80900	75200	1600	100	17700	10400	31100	221100	1978
2500	70000	70600	2200	100	17900	9800	29300	251600	1979
500	100300	88300	2600	100	23200	10000	39000	264000	1980
500	106400	93600	2700	100	23900	1000	410000	278200	1981
400	117700	100900	2800	100	22400	10200	46000	301000	1982
1900	124800	101700	2800	100	22400	10200	4700	310900	1983
1900	124800	101700	2800	69	22400	10200	46500	310369	1984
1400	128100	97000	2900	68	19700	10900	48200	3082968	1985
1700	132500	88100	2300	68	1780	12100	52000	306568	1986
2000	138600	89400	2200	71	17400	12300	52500	314471	1987
2100	142500	93800	2300	88	18100	13200	53800	325888	1988
1600	146500	94100	2200	83	18200	13200	53100	328983	1989
800	159500	98200	2100	42	18600	12600	51700	343542	1990
100	163500	10100	2100	45	18700	12600	52200	259345	1991
100	166700	104400	2100	45	18600	12600	52800	357345	1992
100	169200	107800	2600	48	17700	12400	55400	365248	1993
700	173700	111000	2700		17900	12700	56100	374800	1994
1200	177200	121400	2800		18900	13400	60500	395400	1995
1400	192800	130500	2900		18300	12300	57200	415400	1996
1100	204600	137400	2900		19000	12900	62900	440800	1997
1200	218700	142600	3000		19500	14100	64400	463500	1998
1300	231900	151100	2800		22600	16500	66600	492800	1999
1400	246200	164900	2600		19000	17300	66700	518100	2000
1500	254200	169100	2700		20100	17800	66800	532200	2001

§2 . چارۋا مەھسۇلاتى

1 . گۆش

1957 ـ يىلى ناھىيە بويىچە 309 تونىا گۆش ئېلىندى . بۇنىڭ ئىچىدە كالا گۆشى 183 تونىا ، قوي گۆشى 124.8 تونىا ، چوشقا گۆشى 0.6 تونىا . 1965 ـ يىلى 505.8 تونىا گۆش ئېلىنغاندى ، 1970ـ يىلى 89.8 تونىغا چۈشۈپ قالدى ، كېيىنكى بىر نەچچە يىلدا گاھ كۆپەيىپ ، گاھ ئازىيىپ تۇردى . 1994ـ يىلىدىن كېيىن يىلمۇ ـ يىلى كۆپەيدى . 2000 ـ يىلى ئېلىنغان گۆشى 7261 تونىغا يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە كالا گۆشى 2926 تونىا ، قوي گۆشى 2922 تونىا ، چوشقا گۆشى 135 تونىا ، 2001 ـ يىلى ئېلىنغان گۆش 7585 تونىغا يەتتى .

2 . تېرە

1957 ـ يىلى 2558 پارچە تېرە ئېلىندى . 1961 ~ 1983 ـ يىلىغىچە يىلغا ئوتتۇرىچە ئېلىنغان تېرە 20 مىڭ پارچە ئەتراپىدا بولدى ، 1984 ـ يىلىدىن كېيىن ئات ، ئېشەك تېرىسى ئېلىنمىدى ، 1990 ـ يىلىدىن كېيىن كالا ، قوي تېرىسى يىلدىن ـ يىلغا كۆپەيدى . 2001 ـ يىلى ئېلىنغان تېرە 220 مىڭ 700 پارچىگە يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە كالا تېرىسى 26 مىڭ پارچە ، قوي تېرىسى 194 مىڭ 700 پارچە .

3 . يۇڭ ، تىۋىت

1957 ـ يىلى 53.5 تونىنا قوي يۇڭى ئېلىندى ، شۇنىڭدىن كېيىن يىلمۇ يىل كۆپەيدى . 2000 ـ يىلى ئېلىنغان قوي يۇڭى 512 تونىنغا يەتتى . ئۆچكە تىۋىتى كۆپ ئەمەس . 1978 ـ يىلىدىن ئىلگىرى 10 تونىنغمۇ يەتمەيتتى ، 1990 ـ يىلىدىن كېيىن يىلمۇ يىل كۆپەيدى . 2001 ـ يىلى 24.7 تونىنا تىۋىت ئېلىندى .

4 . سۈت

1971 ـ يىلىدىن ئىلگىرى سۈت مەھسۇلاتىغا ئائىت سانلىق مەلۇمات كەم . 1972 ـ يىلى 250.9 تونىنا سۈت ئېلىندى . شۇنىڭدىن كېيىن يىلغا ئېلىنغان سۈت مىقدارى مۇقىم بولمىدى . 1990 ـ يىلىدىن كېيىن سۈت يىلمۇ يىل ئاشتى ، 2001 ـ يىلى 2580 تونىنا سۈت ئېلىندى .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسى بويىچە 1957 ~ 2001 ـ يىلىغىچە بولغان چارۋا مەھسۇلاتى

جەدۋەل : 6 — 4

يىللار	گۆش (تونىنا)					تېرە (پارچە)					قوي يۇڭى (تونىنا)	ئۆچكە تىۋىتى (تونىنا)	سۈت (تونىنا)	تۇخۇم (تونىنا)
	جەمئىي	كالا گۆشى	قوي گۆشى	چوشقا گۆشى	باشقا گۆش	جەمئىي	كالا تېرىسى	قوي تېرىسى	ئات تېرىسى	ئېشەك تېرىسى				
1957	309.1	183.6	124.8	0.6	0.1	2588	280	2200	78		53.5	0.7		1.45
1958						25412	615	24010	728	59	66.3	2.4		1.71
1959						31784	5111	22184	1732	2757	74.9	4.1		1.35
1960						32208	3190	26027	891	2100	47.9	4.6		0.69
1961						18104	1990	14721	1334	59	66	4.1		1.19
1962	323	574	260.3	5.3		11617	1266	9555	743	53	42.3	3.4		0.56
1963	150.5	35.3	94.1	7.4	13.7	13996	1059	12799	138		53.1	3.5		1.53
1964	157.7	64.1	88.5	3.5	1.6	14929	1106	13142	577	104	63.7	4.3		0.45
1965	505.8	104.5	378.6	22.5	0.2	18445	1159	16642	615	29	51.7	5.5		0.29
1966	472.2	125.3	327.1	19.5	0.3	23687	1913	20844	836	94	47.5	5.9		1.28
1967	129.2	67.9	37.4	23.4	0.5	20867	1973	17873	867	154	54.9	6.2		0.39
1968	296.4	49.1	216	30.9	0.4	19052	1470	16496	895	164	58.5	6.7		0.44
1969	11.4	13.1	82.9	15.4		17482	1079	15646	569	188	56.4	6.2		0.29
1970	89.8	13.2	75	1.6		22902	1221	20577	870	234	59.7	7.1		0.11
1971	105.9	6.4	85.7	13.8		20984	1554	18249	828	353	62.3	7.3		14.37
1972	132.6	19.1	87.2	26.3		20649	877	18946	600	226	74.1	7.7	250.9	14.59
1973	133.3	14.7	78	40.6							93.5		386.2	14.38
1974	135.2	10.7	88.7	35.8							7.5		204.5	14.55
1975	116.2	14.3	8103	15.9	4.7	22850	2230	20620			67.9	8.3	77.1	14.83

3.75	239.6	2.7	6.3				17678	17678		22.7	86.7	13.2	122.6	1976
	83.8	7.4	60.9	541	609	20564	1911	23625		24.8	108.7	15.1	148.6	1977
15.21	16	9.8	71.8	385	738	10822	1638	13683		30	132.8	25.2	188	1978
15.03		10.5	145.1	336	568	9410	866	11180						1979
14.77	444	11	113.1	362	782	9375	1008	11527	17.3	23.7	115.7	8.5	165.3	1980
115.04	264	11.8	131.1	408	656	11686	970	13720	11.1	22.1	128.6	25.3	187.1	1981
225	335.3	12.6	121.7	503	503	16983	1644	19670	0.4	71.2	128.6	43.03	243.23	1982
215	295.1	13.8	122.3	472	536	15579	2408	18995		64.7	137.7	30.7	233.1	1983
91	335.5	15.4				36000	2200	38200	246	40	768	396	1480	1984
105									202	40	745	522	1509	1985
118									284	88	700	684	1756	1986
94.70	422.4	14.1	175			23376	3454	26830		190.5	880	746	1861.5	1987
64	12	13.5	138			12570	2500	15070	227	180	604	513	1524	1988
96									187	108	670	595	1560	1989
131	202.1	18.2	565.1			34767	4781	39558		110	744	646	1500	1990
72	209.5	17.7	289.5			36753	5363	42116	88	119	556	403	1166	1991
80	211.3	18.2	292.8			40029	6191	46220	91	115	558	405	1169	1992
90	300	18.8	263.8			43095	6538	49633	16.4	73	612	295	996.4	1993
120	1110	19.4	266			76254	9245	85499	319	70	1013	640	2042	1994
189	1350	20.9	270			98548	11326	109874	479	105	1727	1640	3951	1995
201	1847	21.8	283			108700	145200	123220	633	91	1697	2645	5066	1996
220	2153	23.5	289			114000	15000	12900	556	125	2010	2585	5276	1997
250	2175	24.7	307			123789	16376	140164	1120	198	2154	2644	6116	1998
270	2250	21.67	371			156300	24500	180800	1234	135	2653	2706	6728	1999
285	2310	22.06	512			161900	26600	188500	1278	135	2922	2926	7261	2000
305	2580	24.73	488			194700	26000	220700	1398	108	3120	2959	7585	2001

Ⅲ باب

چارۋا باشقۇرۇش

§1 . باشقۇرۇش ئاپپاراتى

1 . چارۋىچىلىق ئىدارىسى (بۆلۈمى)

مىنگونىڭ 29 ـ يىلى (1940 ـ يىلى) ئاقسۇ مەمۇرىي رايونلۇق چارۋىچىلىق شۆبە ئىدارىسىنىڭ دەرىجىسى چارۋىچىلىق ئىدارىسىغا ئۆستۈرۈلگەندە ، ئۇچتۇرپان چارۋىچىلىق شۆبە ئىدارىسى تەسىس قىلىنىدى ، ئۇ

چارۋىچىلىقنى مەمۇرىي باشقۇرۇشقا مەسئۇل قىلىندى . 1950 ~ 1958 ـ يىلىغىچە چارۋىچىلىقنى مەمۇرىي باشقۇرۇشقا قۇرۇلۇش بۆلۈمى مەسئۇل بولدى . 1959 ـ يىلى 8 ـ ئايدا ناھىيىلىك قۇرۇلۇش بۆلۈمى ئاساسدا ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك ئىدارىسى قۇرۇلدى ، قارىمىقىدا چارۋىچىلىق بۆلۈمچىسى تەسىس قىلىندى (ناھىيىلىك مال دوختۇرلۇق پونكىتى قوشۇۋېتىلدى) . 1963 ـ يىلى يېزا ئىگىلىك ئىدارىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى ، چارۋىچىلىق مەمۇرىي خىزمىتىنى ناھىيىلىك خەلق كومىتېتىنىڭ دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق بۆلۈمى باشقۇردى . 1978 ـ يىلى 10 ـ ئايدا دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق ئىشخانىسى قۇرۇلدى . 1981 ـ يىلى 2 ـ ئايدا ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق بۆلۈمىگە ئۆزگەرتىلدى . 1984 ـ يىلى ناھىيىلىك دېھقانچىلىق ئىدارىسىدىن ئايرىلىپ چىقىپ چارۋىچىلىق ئىدارىسى قۇرۇلدى . 2001 ـ يىلى چارۋىچىلىق ئىدارىسىدىكى مەخسۇس كادىر يەتتىگە يەتتى .

2 . مال دوختۇرلۇق پونكىتى

مىنگونىڭ 20 ـ يىلى (1931 ـ يىلى) ئاقسۇ مەمۇرىي رايونلۇق مال دوختۇرلۇق پونكىتى ئۈچتۇرپان مال دوختۇرلۇق شۆبە پونكىتىنى قۇردى . 1951 ـ يىلى ئۈچتۇرپان ناھىيىسىدە مال دوختۇرلۇق خىزمەت پونكىتى تەسىس قىلىندى ۋە مۇئاۋىن بۆلۈم دەرىجىلىك ئورۇن قىلىپ بېكىتىلدى ، ئۈچ مال دوختۇرى بار ئىدى . 1965 ـ يىلى ناھىيىدىكى سەككىز يېزىدا مال دوختۇرلۇق پونكىتى قۇرۇلدى . 2001 ـ يىلى ناھىيىلىك مال دوختۇرلۇق پونكىتىدىكى كادىر ، ئىشچى ـ خىزمەتچى 21 گە يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە مال دوختۇرلۇق ژۇراچى توققۇز . يېزىلىق مال دوختۇرلۇق پونكىتلىرىدىكى ئىشچى ـ خىزمەتچى 53كە يەتتى .

3 . يايلاق پونكىتى

بۇ پونكىت 1986 ـ يىلى قۇرۇلغان بولۇپ ، مۇئاۋىن بۆلۈم دەرىجىلىك ئورۇن قىلىندى . شۇ چاغدا ئالتە ئىشچى ـ خىزمەتچىسى بار ئىدى ، چارۋىچىلىق ئىدارىسى بىلەن بىرلىشىپ ئىش بېجىردى ، 1990 ـ يىلى ئايرىلىپ چىقتى . 1989 ـ يىلى ناھىيىلىك يايلاق نازارەتچىلىك ئورنى قۇرۇلۇپ ، يايلاق پونكىتى بىلەن بىرلىكتە ئىش بېجىردى ، بىر يۈرۈش ئادەم ئىش بېجىردى ، ئىككى ژۇسكا ئېسىلدى ، شتاتى 15 ئىدى . 2001ـ يىلى ئىشچى ـ خىزمەتچىسى 16گە يەتتى .

4 . نەسىللىك قوي فېرمىسى

1966 ـ يىلى 12 ـ ئايدا ئۈچتۇرپان ناھىيىلىك نەسىللىك قوي فېرمىسى قۇرۇلدى . 19 مىڭ گېكتار تەبىئىي ئوتلاق ، 5063 تۈياق چارۋا بار ئىدى . بۇنىڭ ئىچىدە قوي 2575 ، ئۆچكە 2326 ، كالا 58 ، ئات 81 ، تۆگە 23 . 1981 ـ يىلى نامى ناھىيىلىك يەرلىك دۆلەت چارۋىچىلىق فېرمىسىغا ئۆزگەرتىلدى .

5 . قورۇل چارۋىچىلىق فېرمىسى

1984 ـ يىلى چارۋا ھۆددىگەرلىك تۈزۈمى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن ، چارۋىچىلىق فېرمىسىدىكى چارۋىلارنى چارۋىچىلار باقىدىغان بولدى . 1987 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق چارۋىچىلىق نازارىتىنىڭ تەستىقى بىلەن ئۈچتۇرپان ناھىيىلىك قورۇل چارۋىچىلىق فېرمىسى رەسمىي قۇرۇلدى ، تۈزۈلمىسى بۆلۈمچە دەرىجىلىك قىلىپ بېكىتىلدى . يەرلىك دۆلەت ئىلكىدە بولدى ، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ چارۋىچىلىق ئىدارىسىغا قارىدى . 32 مىڭ گېكتار ئوتلىقى ، 10 گېكتار تېرىلغۇ يېرى بار ئىدى . 1997 ~ 1998 ـ يىللىرى قورۇل چارۋىچىلىق فېرمىسى يامانسۇ قىرغىز مىللىي يېزىسى كۆك جىگدىدە 33 گېكتار بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ ، چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ يەم ـ خەشەك بازىسى قىلدى . 2001 ـ يىلى چارۋىچىلىق فېرمىسىدا

5100 چارۋا ، ئىككى چوڭ تراكتور ، بىر كىچىك تراكتور ، 44 چارۋىچى ئائىلىسى ، 216 ئادەم بار بولدى .

§ 2 . باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى

1 . خۇسۇسىي ئىگىدارچىلىق تۈزۈمى

مىنگو دەۋىدە ناھىيىنىڭ چارۋىچىلىقىغا خۇسۇسىيلار ئىگىدارلىق قىلاتتى ، ئۇ ئاساسلىقى ئاز ساندىكى چارۋىدارلارنىڭ قولىدا ئىدى . يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ چارۋىچىلىق ئىقتىسادىي تۈزۈلمىسىنىڭ ئەسلى ھالىتى ساقلاپ قېلىندى .

2 . كوللېكتىپ ئىگىدارچىلىق تۈزۈمى

ئالىي كوپىراتىپ گۇڭشېلىشىشقا ئۆتكەندىن كېيىن ، چارۋا باشقۇرۇشتا كوللېكتىپ ئىگىدارچىلىق تۈزۈمى يولغا قويۇلدى ، تۆۋەندىكى باشقۇرۇش شەكلى يولغا قويۇلدى : يېڭىئاۋات ، يامانسۇ گۇڭشېلىرىدا گۇڭشې (چارۋىچىلىق فېرمىسى) ئىگىدارچىلىق تۈزۈمى شەكلى يولغا قويۇلدى ، چارۋىلار پادىلارغا ئايرىلىپ چوڭ ئەترەت تەرىپىدىن باشقۇرۇلدى ، گۇڭشې بىر تۇتاش باشقۇردى ، بىر تۇتاش ھېسابات قىلدى ، باشقۇرۇش خادىملىرى ، مال باققۇچىلارغا ئىش ھەققى بىلەن ئىش نومۇرى بىرلەشتۇرۇلۇپ ھەق ھېسابلاش يولغا قويۇلدى .

يېڭىئاۋات گۇڭشېسى چوڭ ئەترەت ئىگىدارچىلىق تۈزۈمىنى يولغا قويدى ، چارۋىنى چوڭ ئەترەت (چارۋىچىلىق فېرمىسى) بىر تۇتاش باقتى ۋە باشقۇردى ، ھېسابات قىلدى . چارۋىچىلىق كادىرلىرىغا ئىش نومۇر قوشۇمچە ياردەم بېرىلدى ، چارۋا باققۇچىلارنىڭ ئىشى باھالىنىپ نومۇر ھېسابلاندى ياكى چوڭ ئەترەت ئوتتۇرا دەرىجىلىك ئەمگەك كۈچى ئۆلچىمى بويىچە ھەق بەردى .

يۇقىرىدىكى گۇڭشېلاردىن سىرت ، باشقا گۇڭشېلار ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى بىر تۇتاش بېقىش ، باشقۇرۇشنى يولغا قويدى ، چارۋا باققۇچىلارنىڭ ئىشى باھالىنىپ نومۇر خاتىرىلەندى ، ھەق ھېسابلىنىپ ، ئەترەتتىكى ئوتتۇرا دەرىجىلىك ئەمگەك كۈچى بويىچە ئوخشاش ئىشقا ئوخشاش ھەق بېرىلدى .

3 . ھۆددىگەرلىك مەسئۇلىيەت تۈزۈمى

1978 ـ يىلىدىن كېيىن چارۋىچىلىقتا تۈزۈلمە ئىسلاھاتى قەدەممۇ ـ قەدەم يولغا قويۇلدى ، 1982 ـ يىلىغا كەلگەندە ئاساسلىقى مۇنداق تۆت خىل شەكىلدىكى ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلدى : «بەشنى بېكىتىش ، بىرنى مۇكاپاتلاش » (ئادەمنى ، ئىش نومۇرىنى ، تۆلنى ياكى ئەي قىلىشنى ، چوڭ چارۋىلارنى چىقىم قىلىشنى ، چارۋا مەھسۇلاتىنىڭ مەھسۇلات قىممىتىنى بېكىتىش ، مەھسۇلاتنى ئاشۇرغانلارنى مۇكاپاتلاش) چارۋا پادىلىرىنى ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش ، چوڭ ھۆددىگە ئېلىپ ئىشلەشنى ئائىلىلەرگە يەتكۈزۈش ، چارۋىلارنى پادىغا ئايرىپ ئائىلىلەر ۋاكالىتەن بېقىش قاتارلىقلار يولغا قويۇلدى .

1984 ـ يىلى چارۋىلارنى باھاغا سۇندۇرۇپ ئائىلىلەرگە ۋە ھۆددىگە بېرىشتىن ئىبارەت ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلدى . شۇ يىلى 53 مىڭ 963 چوڭ چارۋا ، 198 مىڭ 600 ئۇششاق چارۋا باھاغا سۇندۇرۇلۇپ ئائىلىلەرگە بېرىلدى . 28 مىڭ چوڭ چارۋا باھاغا سۇندۇرۇلۇپ ھۆددىگە بېرىلدى ؛ چارۋا باقىدىغان كەسپىي ئائىلە 496گە ، باققان چارۋىسى 156 مىڭ 300 تۇياققا يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە قوي باققان

ئائىلە 247 ، باققان قوي 143 مىڭ ، تۆگە باققان ئائىلە ئۇچ ، باققان تۆگە 200 ؛ باشقا چارۋا باققان ئائىلە 246 ، باققان چارۋا 13 مىڭ 100 . 2001 ـ يىلى ناھىيە بويىچە چارۋا باقىدىغان كەسپىي ئائىلە 3858ى يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە چوڭ چارۋا باققان كەسپىي ئائىلە 1425 ، نەق بار چارۋا 17 مىڭ 37 ؛ ئۇششاق چارۋا باققان كەسپىي ئائىلە 2433كە ، نەق بار چارۋا 83 مىڭ 983كە يەتتى .

§ 3 . بېقىش

ئۇچتۇرپان ناھىيىسى چارۋا بېقىشتا ئەنئەنىۋى بېقىش ئۇسۇلىنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلدى . كالا ، قوينى يايلىتىپ بېقىش بىلەن قوتاندا بېقىشنى بىرلەشتۈردى . بورداقچى كەسپىي ئائىلىلەر چارۋىنى پۈتۈنلەي قوتان ، ئېغىلدا بېقىپ كەلدى . ئېشەك ، ئات ، چوشقىلارنى قوتان ، ئېغىلدا بېقىش ئاساس قىلىندى . يايلىتىپ بېقىلغان كالا ، قويلارغا قىش ، ئەتىيازدا يەم ـ خەشەك تولۇقلاپ بېرىلدى . بېقىشتا سامان ، كۆممىقوناق شېخى ئاساس قىلىندى . بېدە ، پىچان (چىغىرتماق) ، غازاك ۋە باشقا شاخ ـ شۇمبىلار قوشۇمچە قىلىندى . يەم ـ بوغۇز ئاساسلىقى كۆممىقوناق ، كۆنجۈرە ، كېپەك قاتارلىقلاردىن ئىبارەت . بەزىدە ساپ بوغۇز بىلەنمۇ بېقىلدى ، بەزىدە ھەلەپ بىلەن بېقىلدى .

1 . ئوتلاقتا يايلىتىپ بېقىش

ياز پەسلىدە تاغلىق رايونلاردىكى ئوتلاقنىڭ ھاۋاسى سالقىن ، ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى 10℃ ~ 18℃ ئارىلىقىدا بولىدۇ ، ئوتلاق چارۋىلار ئۈسۈپ يېتىلىدىغان ، سەمرىدىغان ياخشى جاي ھېسابلىنىدۇ . قىش پەسلىدە تاغلىق رايوندىكى ئوتلاقلار ئادەتتە تەتۈر تېمپېراتۇرا قاتلىمىدا تۇرىدۇ ، ھاۋاسى نىسپىي قۇرغاق بولۇپ ، قىشتىن ئۇتۇشتىكى خېلى ياخشى جايلارنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ . تەبىئىي بايلىقتىن تولۇق پايدىلىنىش ئۈچۈن ، شىمالىي تاغ چارۋىچىلىق فېرمىسىدا يايلاق بىنا قىلىنغاندىن سىرت ، بىر قىسىم چارۋىلار تاغلىق رايوندا قالدۇرۇلۇپ قىشتىن ئۆتكۈزۈلىدۇ ، شۇڭا بۇ جاي دائىملىق ئوتلاققا ئايلانغان . باشقا كۆپ قىسىم چارۋىلار دېھقانچىلىق رايونلىرىغا يۆتكەپ ئاپىرىلىپ ، زىرائەتلەرنىڭ شاخ ـ شۇمبىلىرى ، يوپۇرماقلىرى ، ساماندىرى بىلەن بېقىلىپ قىشتىن ئۆتكۈزۈلىدۇ . بۇنىڭ بىلەن ئۇچتۇرپاندا ئىككى پەسىللىك ئوتلاق شەكىللەنگەن .

1) ياز ، قىشتا يايلىتىپ بېقىش

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى يايلاق شىمالىي تاغ (تەڭرىتاغ) ۋە جەنۇبىي تاغ (قاراتېكە تېغى) دەپ ئىككى ئوتلاققا ئايرىلغان . ئوتلاقنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى 121 مىڭ 867 گېكتار بولۇپ ، دېڭىز يۈزىدىن 2000 ~ 3000 مېتىر ئېگىزلىككە جايلاشقان . ئېگىز تاغ جىلغىلىرىدىكى يانتۇلۇقلار ئېگىز تاغ يېرىم قۇرغاق يايلاق تىپىغا تەۋە بولۇپ ، ئوت ـ چۆپ سۈپىتى خېلى ياخشى . ئوتلاق كۆچۈش ۋاقتى 5 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن ئاخىرىغىچە ۋە 10 ـ ئاينىڭ ئاخىرىغىچە بولىدۇ . يايلىتىپ بېقىلىدىغان ۋاقىت بەش ئاي ئەتراپىدا بولىدۇ . شىمالىي تاغدىكى ئوتلاقتىن كۈزدە كۆچىدىغان چاغدا بەشتىن بىر قىسىم چارۋا شۇ يەردە قالدۇرۇلۇپ قىشتىن ئۆتكۈزۈلىدۇ . شىمالىي تاغدىكى ئوتلاقنىڭ ئورنى ئېگىزرەك ، تاغ ئارىسىدا دەريا جىلغىلىرى كۆپرەك ، يىللىق ھۆل ـ يېغىن مىقدارى 200 ~ 300 مىللىمېتىر ، كۈنگەي يانتۇلۇقتا پارچە ـ پۈرات قارىغاي ۋە تال تېرەك قاتارلىقلار بار . يېڭىئاۋات ئوتلىقىدا ئۆستەك چېپىپ سۇ باشلىنىپ ، 107 گېكتار ئوتلاق بىنا قىلىندى ، تېرىلغان بېدە ئادەتتە 5 ـ ئايدا كۆكلەيدۇ ، 7 ـ ئايدا چېچەكلەيدۇ ، 9 ـ ئايدا ئورۇغلىنىدۇ . شىمالىي تاغدىكى ئوتلاقتا سۇ مول بولۇپلا قالماستىن ، ئوت ـ چۆپلەرنىڭ سۈپىتىمۇ خېلى ياخشى ، خېلى ئېگىز ئۆسىدۇ .

شىمالىي تاغدىكى ئوتلاقتا قىش پەسلىدە قار ئانچە كۆپ ياغمايدۇ . ئوتتۇرا تاغ بەلۋېغىدا (دېڭىز يۈزىدىن 2000 ~ 2500 مېتىر ئېگىز) يافقان قار ئادەتتە يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارىنىڭ تەخمىنەن 10 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ . قار يافقان ۋاقىت ھۆل - يېغىن بولغان ئومۇمىي ۋاقتىنىڭ (كۈنىگە 0.1 مىللىمېتىر) 20 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ . بۇ ئاساسلىقى 2 ~ 5 - ئايلارغا مەركەزلەشكەن ، يېغىندى قار ئادەتتە ئازراق بولۇپ ، چارۋىلارنىڭ ئوت - چۆپ تېپىپ يېيىشىگە پايدىلىق . قىشلىق ئوتلاق تەتۇر تېمپېراتۇرا قاتلىمىدا تۇرغاچقا 1 - ئايدا ئوتتۇرىچە 10℃- ئەتراپىدا بولۇپ ، دەريا جىلغىلىرىنىڭ ئاستى تەرىپىدىكى ئويمان جايلاردىكىدىن 2℃ ئەتراپىدا يۇقىرى بولىدۇ ، مۇتلەق تۆۋەن تېمپېراتۇرا 27℃- قا چۈشىدۇ . بۇ دەريا جىلغىلىرىنىڭ ئاستى قىسمىدىكىدىن 5℃ ~ 6℃ يۇقىرى ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئېگىز تاغدا قۇياشنىڭ ئۇلترا بىنەپشە نۇرى كۈچلۈكرەك ، نەملىك ئازراق بولۇپ ، ئانچە سوغۇق سېزىلمەيدۇ . كېلىمات جەھەتتە كۆڭۈلدىكىدەك قىشلاق ھېسابلىنىدۇ .

شىمالىي تاغ ئوتلىقىدا چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئورۇنلار : يېڭىئاۋات يېزىسى تېرىم كەنتى ۋە يېڭىئاۋات يېزىسىدىكى ئىككى چارۋىچىلىق كەنتى ، يامانسۇ قىرغىز مىللىي يېزىسىدىكى ئايدىڭ كەنتى ، ئىمامىلىرىم يېزىسىدىكى ئۇلۇغ يايلاق كەنتى ، دۆلەت چارۋىچىلىق فېرمىسى . بۇ ئوتلاقتا 90 مىڭ تۇياق چارۋا بار .

جەنۇبىي تاغ ئوتلىقىنىڭ سۇ مەنبەسى كەمچىل ، تۆتلا بۇلاق بولۇپ ، ھەمىشە قۇرۇپ كېتىدۇ . يېقىنقى يىللاردىن بۇيان مەككىز سۇ ساقلاش كۆلچىكى ياسىلىپ ، يامغۇر سۈيى يىغىلىپ ، ئادەم ۋە چارۋىلارنىڭ ئىچىشىگە ئىشلىتىلدى . يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارى 170 ~ 200 مىللىمېتىر بولغاچقا ، يايلاق قاتاردا ئىشلىتىلدى . جەنۇبىي تاغ ئوتلىقىدا چارۋا باقىدىغان ئورۇنلار : ئاقيار يېزىسى تۆزبەل كەنتى ، ئاقبۇلاق كەنتى ، ئاچا تاغ يېزىسى ساربەل كەنتى ۋە يار كۆۋرۈك يېزىسى ، ئاقتوقاي يېزىسى ، ئوتبېشى يېزىسىدىكى بىر قىسىم چارۋىچىلار ، بۇ ئوتلاقتا 35 مىڭ تۇياق چارۋا بېقىلىدۇ .

2) چارۋىلارنى ئەتىياز ، كۈزدە ئوتلاق كۆچۈرۈپ بېقىش

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى كۆكلەم ، كۈزلەكلەر ئەتىياز ، كۈزدە چارۋىلارنى ئوتلاققا كۆچۈرۈشتە ئوتتىدىغان يولدىكى ئوتلاق بولۇپ ، ئادەتتە دېڭىز يۈزىدىن 1000 ~ 2000 مېتىر ئېگىز ، كۆلىمى 3000 گېكتاردىن ئاشىدۇ . پەس تاغ ۋە يېقىن تاغدىكى شېغىللىق چۆل - ئوتلىقىغا تەۋە . بۇ يەردىكى ئوت - چۆپلەرنىڭ سۈپىتى ناچارراق ، ئوت - چۆپ ئاز ، ئادەتتە 3 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئەتىياز باشلىنىپ ، 11 - ئاينىڭ باشلىرىدا قىش كىرىدۇ . سۇ مەنبەسى كەمچىل ، بەك قۇرغاق ، ئەتىيازدا چارۋا باققاندا بوران كۆپ چىقىدۇ ، چاڭ - توزانلىق ھاۋا كېلىماتى كۆرىلىدۇ ، ئوت - چۆپلەر بۆلگىنىدۇ ، چارۋىلار بۇ ئوت - چۆپلەرنى يېگەندىن كېيىن ئوڭايلا ئۇچەي ، ئاشقازان ياللۇغى ، چىچاق بولۇپ قالىدۇ . گاھى يىللاردا قاتتىق قار يېغىپ ئايەت يۇز بېرىدۇ ، بۇ ئوتلاقلار چارۋىلارنى ئوتلاققا كۆچۈرۈشتە يولدىن ئۆتكەندە ئىشلىتىلىدۇ .

2 . دېھقانچىلىق رايونلىرىدا چارۋا بېقىش

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى ئاز كەم 365 مىڭ چارۋا (بۇنىڭ ئىچىدە چوڭ چارۋا كۆپرەك) دېھقانچىلىق رايونلىرىدا يايلىتىپ ۋە قوتان ، ئېغىللاردا بېقىلىدۇ . ئاساسلىقى دېھقانچىلىق رايونلىرىدىكى كىچىك ئوتلاقتا ، ئوت - چۆپ بار سايدا ، ئېتىز - ئېرىق ئەتراپىدا ۋە ئېگىزلىقتا بېقىلىدۇ . قىش ، ئەتىيازلاردا تەييارلانغان بېدە ، زىرائەت شاخ - شۇمبىلىرى ۋە يېشىل سېلوس ، مىكرو سېلوس قاتارلىق ئوت - چۆپلەر بىلەن بېقىلىدۇ . بورداقچى كەسپىي ئائىلىلەر قوتان ، ئېغىللاردا چارۋا بوردىشنى ئاساس قىلىدۇ ، ئۇلار ئاساسلىقى ئات ، كالا ، قوي ، چوشقا باقىدۇ . يېزىلاردىكى باقمىچى ئائىلىلەر 50 % چارۋىنى قوتان ، ئېغىلدا باقىدۇ ، ئۇلار قوينى كۆپرەك باقىدۇ .

§4 . كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە داۋالاش

1 . كېسەللىك

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى چارۋىلار كۆپرەك گىرىپتار بولىدىغان كېسەللىك مۇنۇلار : ئىچ سۇرۇش ، سۇلۇق ئىششىق ، كۆزى ئاغرىش ، تۆل ھەمرىيى چۇشمەسلىك ، تۇغالماسلىق ، ماتكا ياللۇغى ، قان ئازلىق ، يىرىڭلىق ئىششىق ، توكۇر بولۇپ قېلىش ، ئىگەر يېغىرى ، رېماتىزم ، ئېغىز بوشلۇقى ياللۇغى ، شاخچە كاناي ياللۇغى ، كۆكرەك پەردە ياللۇغى ، سۇيدۇك يولى ياللۇغى ، بۆرەك ياللۇغى ، ئۆپكە ياللۇغى ، ئاشقازان ھەزىم قىلىشى ئاستىلىشىش ، ئاشقازان تىقىلمىسى ، ئاشقازان شىللىق پەردە ياللۇغى ، ئاشقازاندا بەز ئۆسۈپ قېلىپ يېمەكلىك يىغىلىپ قېلىش ، ئۆتكۇر ئاشقازان كېڭىيىش ، ئات گىرىژ ئاغرىقى ، بوغۇم كېسىلى قاتارلىقلار . يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر مۇنۇلار : كۆيدۇرگە ، ئاقسىل ، بروتسىللىيوز تاياقچە باكتېرىيە كېسەللىكى ، تۇبېركۇلىيۇز ، غالجىر كېسەللىكى ، تىتانۇس ، چوك ئۇچەي تاياقچە باكتېرىيە كېسەللىكى ، باستېر تاياقچە باكتېرىيە كېسەللىكى ، چوشقا كۆچىكى سىپنوي كېزىك كېسەللىكى قاتارلىقلار . كالا ، قويدىكى يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر مۇنۇلار : گازلىق ئىششىق كۆيدۇرگە ، يانداش تۇبېركۇلىيۇز ، كالا ئۆپكە كېسەللىكى ، كالا يامان سۇيەتلىك شىللىق پەردە ياللۇغى قىزىتمىسى ، قوي ئىپتىدائىي تەنچە كېسەللىكى ، قوي موكسىمان باكتېرىيە كېسەللىكى ، قوزىلارنىڭ چىچاق كېسەللىكى ، قوي چېچىكى ، ئۆچكىدىكى يۇقۇملۇق كۆكرەك پەردە ، ئۆپكە ياللۇغى قاتارلىقلار . پارازىت قۇرت كېسەللىكى مۇنۇلار : ھەزىم يوللىرىدىكى يىپ قۇرت كېسەللىكى ، ئۆپكە يىپ قۇرت كېسەللىكى ، چوشقا ، ئات ، توخۇ ، ئىتلاردىكى مەددە قۇرت كېسەللىكى ، جىگەر شورىغۇچى قۇرت كېسەللىكى ، قوش ئېغىزلىق شورىغۇچى قۇرت كېسەللىكى ، قان شورىغۇچى قۇرت كېسەللىكى ، قان شورىغۇچى قۇرت لېچىنكا كېسەللىكى (شارىكسىمان قان شورىغۇچى لېچىنكا ، كۆپ باشلىق قان شورىغۇچى لېچىنكا كېسەللىكى ، ئىنچىكە بويۇنلۇق خالتا قۇيرۇقلۇق قان شورىغۇچى لېچىنكا كېسەللىكى ، كالا خالتا قۇيرۇقلۇق قان شورىغۇچى لېچىنكە كېسەللىكى ، چوشقا خالتا قويرۇقلۇق قان شورىغۇچى لېچىنكا كېسەللىكى) ، كونۇسسىمان قورت كېسەللىكى ، قان سپورا كېسەللىكى ، شارسىمان قۇرت كېسەللىكى ، يايسىمان قۇرت كېسەللىكى ، سالجا كېسەللىكى ، چۈڭ لېچىنكا كېسەللىكى ، ئۆمۈچۈك (دۆ) ۋە پىت كېسەللىكى قاتارلىقلار .

2 . ئالدىنى ئېلىش ۋە داۋالاش

50 ـ يىللاردىن ئىلگىرى ھۆكۈمەتنىڭ ئىككى مال دوختۇرى ۋە خەلق ئارىسىدىكى مال دوختۇرلىرى بۇرۇن كۆيدۇرگىسى ، ئۆپكە ياللۇغى ، قىپچىشاق قاتارلىق كېسەللىكنى ئاددىي داۋالىغاندى . 50 ـ يىللاردا مال دوختۇرلۇق تېخنىكىسى قالاق ، ئەسۋاب ـ ئۈسكۇنە ، دورا كەمچىل بولغاچقا ، كۆرۈلگەن كېسەللىكنى ئۇنۇملۇك داۋالاش ئىمكانىيىتى بولمىغاندى . 60 ~ 70 ـ يىللاردا ئالدىنى ئېلىشنى ئاساس قىلىش ، ئالدىنى ئېلىش بىلەن داۋالاشنى بىرلەشتۈرۈش ئاڭجىنى قوللىنىپ ، چارۋا كېسەللىكىنىڭ پائال ئالدى ئېلىندى . 80ـ يىللاردا ئالدىنى ئېلىش بىلەن كارانتىن قىلىش بىرلەشتۈرۈلۈپ كېسەللىكنىڭ ئالدى ئېلىندى ۋە داۋالاندى . بىر تۇتاش كارانتىن قىلىش ، بىر تۇتاش ئالدىنى ئېلىش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى . 90 ـ يىللاردا ئالدىنى ئېلىش ، داۋالاش توختام مۇلازىمەت تۈزۈمى يولغا قويۇلدى . پائال ئالدىنى ئېلىش ، داۋالاش ئارقىلىق ، مۇنۇ يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر تىزگىنلەندى ۋە يوقىتىلدى : كۆيدۇرگە ، ئاقسىل ، بروتسىللىيوز تاياقچە باكتېرىيىسى كېسەللىكى ، چوشقا كۆچىكى فاراتىف كېسىلى ، باستېر تاياقچە باكتېرىيە كېسەللىكى ، يەللىك ئىششىق كۆيدۇرگىسى ، كالا ئۆپكە كېسەللىكى ، قوي موكسىمان باكتېرىيە كېسەللىكى ، قوزا چىچاق كېسەللىكى ،

ئۇچكىلەردە بولىدىغان يۇقۇملۇق كۆكرەك پەردە يالليۇغى ، ئات ماڭغا كېسەللىكى ، ئات ھەز كېسەللىكى ، ئات تارقىلىشچان زۇكىمى ، چوشقا ھاسىراش كېسەللىكى قاتارلىقلار . بۇنداق كېسەلگە گىرىپتار بولغان چارۋىلارنىڭ ئۆلۈش نىسبىتى زور دەرىجىدە ئازايدى .

1) چارۋا پادىلىرى گىرىپتار بولغان كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە داۋالاش

كۆيدۈرگە كېسەللىكى كۆيدۈرگە كېسەللىكى كۆيدۈرگە تاياقچە باكتېرىيىسى ئادەم ، چارۋىلاردا پەيدا قىلغان ئۆتكۈر ، ئاستا خاراكتېرلىك سېپتىسىمىيىلىك يۇقۇملۇق كېسەللىك ، بۇ كېسەللىك بىلەن يۇقۇملانغان چارۋىلارنىڭ ئۆلۈش نىسبىتى يۇقىرى . كۆيدۈرگە كېسىلىنىڭ تارىخى ئۇزۇن . مىنگونىڭ 36 ـ يىلى (1947ـ يىلى) ناھىيە تەۋەسىدە كۆيدۈرگە كېسىلى پەيدا بولغان . 1951 ~ 1985 ـ يىلىغىچە بولغان قىسمەن يىللاردا ئاقيار ، ئاقتوقاي ، ئاچاتاغ قاتارلىق جايلاردا كۆپ قېتىم تارقالدى . 3622 تۈياق چارۋا كېسەل بولۇپ ، 1772 تۈياق چارۋا ئۆلدى . يۇقۇملۇق كېسەللىك مەنبەسىنى يوقىتىش ، يۇقىرى زىچلىقتا ۋاكسىنا ئەملەش ، سىرتقا يۆتكىلىدىغان چارۋىلارنى ئىممۇنىتېتلاش ،چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى دېزىنفېكسىيە قىلىش ، كېسەل بولۇپ ئۆلگەن چارۋىلارنى بىردەك چوڭقۇر كۆمۈش قاتارلىق كۆچلۈك ئالدىنى ئېلىش ، داۋالاش تەدبىرلىرىنى قوللىنىش ئارقىلىق ، 1986 ـ يىلى بۇ كېسەللىك تىزگىنلەندى .

ئاقسىل كېسىلى ئاقسىل كېسىلى ئاقسىل ۋىرۇسى پەيدا قىلىدىغان ئۆتكۈر ، ئاستا خاراكتېرلىك ، يۇقىرى دەرىجىدىكى يېقىنلىشىش خاراكتېرلىك يۇقۇملۇق كېسەللىك . ئاساسلىقى قىش ، ئەتىياز پەسلىدە پەيدا بولىدۇ ، كالا ، قوي ، چوشقا ، تۆگە ۋە ئاچا تۈياق ياۋايى ھايۋانلارغا يۇقىدۇ . مىنگونىڭ 28 ـ يىلى (1939ـ يىلى) يامانسۇ ، ئاقياردا پەيدا بولغان ، 1950 ~ 1957 ـ يىلىغىچە ئاقيار ، ئالغا ، ئاچاتاغ قاتارلىق جايلاردا پەيدا بولدى . 8534 كالا كېسەل بولۇپ ، 44 كالا ئۆلدى . قامال قىلىش ، ئايرىۋېتىش ، يۇقۇش مەنبەسىنى يوقىتىش ۋە ۋاكسىنا ئەملەش ، ئالدىن ئېلىش ، داۋالاش ئارقىلىق 1957 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا بۇ كېسەللىك تىزگىنلەندى . 1979 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە تۇرۇشلۇق ھەربىي قىسىم سۆڭەن ، خۇبېيدىن توڭلىتىلغان گۆش يۆتكەپ كەلدى ، نەتىجىدە قىسمەنلىك چوشقا فېرمىسىدىكى 13 چوشقىدا O تىپلىق ئاقسىل كېسىلى پەيدا بولدى ، بۇلارنىڭ ھەممىسى چوڭقۇر كۆمۈۋېتىلدى . 1980 ـ يىلى بۇ كېسەللىك يوقىتىلدى .

بروتسېللىيوز تاياقچە باكتېرىيە كېسىلى بۇ بروتسېللىيوز تاياقچە باكتېرىيىسى پەيدا قىلىدىغان ، ئادەم ، چارۋىلاردا بولىدىغان بىر خىل ئاستا خاراكتېرلىك يۇقۇملۇق كېسەللىك بولۇپ ، كالا ، قوي ، چوشقا ۋە تۆگە قاتارلىق ئاچا تۈياقلىق ھايۋانلاردا كۆپرەك كۆرۈلىدۇ . 1975 ـ يىلى كارانتىن قىلىش ، ئىممۇنىتېتلاش ، ۋاكسىنا ئەملەش ئارقىلىق ئالدى ئېلىندى ۋە داۋالاندى . 1982 ~ 1987 ـ يىلىغىچە ناھىيە بويىچە 7159 چارۋا كارانتىن قىلىندى ، 91 چارۋا كېسەل بولدى ؛ 10مىڭ 227 ئادەم كارانتىن قىلىندى ، 135 ئادەم كېسەل بولدى . ھەر يىلى ئىممۇنىتېتلاش ، كارانتىن قىلىش ئارقىلىق 1990 ـ يىلى بۇ كېسەللىك تىزگىنلەندى .

تۈبېركۇلىيوز كېسەللىكى بۇ تۈبېركۇلىيوز باكتېرىيىسى پەيدا قىلىدىغان ، ئادەم ، چارۋىلاردا بولىدىغان ئاستا خاراكتېرلىك يۇقۇملۇق كېسەللىك ، بىراق كېسەللىكنىڭ قوزغىلىش نىسبىتى يۇقىرى ئەمەس . 1986 ـ يىلىدىن باشلاپ كارانتىن قىلىندى . كارانتىن قىلىش ئارقىلىق بايقالغان كېسەل چارۋىلار بىردەك ئۆلتۈرۈلۈپ ، كېسەللىكنىڭ يامراپ كېتىشىنىڭ ئۇنۇملۇك ئالدى ئېلىندى .

غالجىر كېسىلى بۇ غالجىر ۋىرۇسى پەيدا قىلىدىغان ، ئادەم ، چارۋىلاردا بولىدىغان ئۆتكۈر يۇقۇملۇق كېسەللىك . بۇنىڭ ئالامەتلىرى روھى بەك كۆتۈرەڭگۇ بولىدۇ ، ئاڭ ـ پىكرى قالايمىقانلىشىدۇ . ئاخىرىدا بىخۇتلىشىپ ئۆلىدۇ . 1986 ~ 1988 ـ يىلىغىچە ناھىيە بويىچە ئائىلىلەردىكى ئىتلارغا 6062 تال غالجىر ئىممۇنىتېت ۋاكسىنىسى ئەملەندى ، 4008 ئىت ئۆلتۈرۈۋېتىلدى .

تىتانۇس (قاتما) يەنە «قېتىپ قېلىش كېسىلى» دەپ ئاتىلىدۇ ، ئادەتتە «ئېغىز قورۇلۇپ قېلىش» دەپ ئاتىلىدۇ . بۇ تىتانۇس موكىسىمان باكتېرىيە پارىسى يۇققان ئادەم ، چارۋىلاردا بولىدىغان ئۆتكۈر يۇقۇملۇق

كېسەللىك . كۆپىنچە تاشقى يارا ئارقىلىق يۇقىدۇ . ئۇلۇش نىسبىتى يۇقىرى . 1973 ~ 1989 ـ يىلىغىچە بۇ كېسەللىك 77 ئۆي ھايۋىنىدا كۆرۈلدى ، بۇلارنىڭ 50ى ئۆلدى . ئالدىنى ئېلىش خىزمىتىدە ئاساسلىقى توكسوئىد ئوكۇلى سېلىندى ، ناۋادا تاشقى يارا كۆرۈلسە تېتانۇس توكسوئىد سېلىنىپ ئانتىئورگانىك ھاسىل قىلىندى ؛ كېسەل بولغاندىن كېيىن ، تېتانۇس ئانتىئوكسىد سېلىندى ياكى قان زەردابى ، ئانتىگېنىسى سېلىنىپ ، ئاغرىق پەسەيتىلدى ، شۇنداقلا ئالدى ئېلىندى ، داۋالاندى .

باستېر تاياقچە باكتېرىيە كېسەللىكى كۆپ ئۇلتۇرۇش خاراكتېرىدىكى باستېر تاياقچە باكتېرىيە كەلتۇرۇپ چىقىرىدۇ ، ئۇ چارۋا ، ئۆي قۇشلىرىدا بولىدىغان ئۆتكۈر ، ئاستا خاراكتېرلىك يۇقۇملۇق كېسەللىك ، ئۆتكۈر بولغاندا سېپتىسېمىيىلىك ئاساسلىق ئالامەت ھېسابلىنىدۇ . چوشقا ئۆپكە ياللۇغى ، قۇش خولېراسى ، كالىنىڭ قاناش تېپىدىكى سېپتىسېمىيىلىك كېسەللىك ئالامەتلىرىدە كۆپ كۆرۈلىدۇ . 1956 ـ ، 1957 ـ يىللىرى ناھىيىلىك يېمەكلىك شىركىتىنىڭ چوشقا فېرمىسىدىكى 683 چوشقا ئۆپكە كېسىلىگە گىرىپتار بولۇپ ، 250 چوشقا ئۆلدى . 1957 ـ يىلى «ئالغا» گۈچشېمىدا 50 كالىدا قاناش خاراكتېرلىك سېپتىسېمىيىلىك كېسەللىك ئالامىتى كۆرۈلۈپ ، 4 كالا ئۆلدى . ھەر يىلى ۋاكسىنا ئەملەش ئارقىلىق بۇ كېسەللىك يوقىتىلدى .

چوڭ ئۇچەي تاياقچە باكتېرىيىسى كېسەللىكى بۇ چوڭ ئۇچەي تاياقچە باكتېرىيىسى كەلتۇرۇپ چىقىرىدىغان ، ئۆي ھايۋانلىرى ئۇچەيلىرىدىكى ئۆتكۈر يۇقۇملۇق كېسەللىك بولۇپ ، ئاساسلىقى قوي ، چوشقىلاردا كۆرۈلىدۇ . 1963 ~ 1985 ـ يىلىغىچە 186 چوشقا كېسەل بولۇپ ، 43ى ئۆلدى . ئانتىبوتىك ، سولفونامىد ئارقىلىق داۋالاندى ، ھەر يىلى تۆت بىرلەشمە ئىممۇنىتېت ۋاكسىنىسى ئەملەندى .

2) ئات كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ـ داۋالاش

ئات ماڭغا كېسىلى بۇ ماڭغا تاياقچە باكتېرىيىسى كەلتۇرۇپ چىقىرىدىغان ، توم تۇياق ھايۋانلاردا بولىدىغان ئاستا خاراكتېرلىك يۇقۇملۇق كېسەللىك . بۇنىڭ ئالامىتى شۇكى ، بۇرۇن بوشلۇقى ، تېرە ۋە ئۆپكە قاتارلىق ماھىيەتلىك ئەزالار زىيانغا ئۇچرايدۇ ، تۇگۈن ياكى يارا شەكىللىنىدۇ . بۇ كېسەللىكنىڭ بۇ يەردە تارقالغىنىغا خېلى ئۇزۇن بولدى . 1965 ـ يىلىدىن ئىلگىرى كارانتىن قىلىنمىغاندى . ئاقيار ، ئاچاتاغ ، «ئالغا» ، يېڭىئاۋات قاتارلىق جايلاردا ئېغىر دەرىجىدە تارقىلىپ ، 17 ئات ئۆلدى . 1966 ـ يىلى ئاقياردا 21 ئات ئۆلدى . 1968 ~ 1988 ـ يىلىغىچە 24 مىڭ 734 ئات كارانتىن قىلىنغاندا ، 401 ئاتتىكى ماڭغا كېسىلىنىڭ ئەۋجىگە چىققانلىقى مەلۇم بولدى ، بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۆلتۇرۇۋېتىلدى . 1985 ـ يىلىدىن كېيىن ماڭغا كېسىلى ئەۋجىگە چىققان ئاتلارنىڭ ھەممىسى ئۆلتۇرۇۋېتىلدى ، دېزىنفېكسىيە قىلىندى ، چوڭقۇر كۆمۈۋېتىلدى . بۇنىڭ بىلەن بۇ كېسەللىك تىزگىنلەندى .

ئات بەز كېسىلى ئات بەز كېسىلى زەنجىرسىمان شارىك باكتېرىيىسى كەلتۇرۇپ چىقىرىدىغان ، ئات ئۇرۇقدىشى ھايۋانلاردا كۆرۈلىدىغان ئۆتكۈر ، يېقىنلىشىش تېپىدىكى يۇقۇملۇق كېسەللىك ، بۇ كېسەللىك ئاتقا ئوڭاي يۇقىدۇ . ئالامىتى شۇكى ، بۇرۇن شىللىق پەردىسى ياللۇغلىنىدۇ ، قىزىيدۇ ، ئاستى قوۋۇز لىمفا بەزلىرى جىددىي خاراكتېرىدە يىرىڭلايدۇ . ياش ئاتلاردا كۆپرەك كۆرۈلىدۇ . 1957 ـ يىلى بۇ كېسەللىك ناھىيە بويىچە 8 ـ تۈرلۈك يۇقۇملۇق كېسەللىك قاتارىغا كىرگۈزۈلدى . 1959 ـ يىلى كەك تارقىلىپ ، 3000 دىن ئارتۇق ئات يۇقۇملاندى . 1960 ـ يىلى «ئالغا» گۈچشېمىدا 75 ئات كېسەل بولۇپ ، 4 ئات ئۆلدى . كېسەل تارقالغان دەسلەپكى مەزگىلدە ، ئانتىبونوس ۋە سولفىدنامىد قاتارلىق دورىلار ئىشلىتىلدى ، سۈيۇق يۇد ئېرىتمىسىگە پىرلەشتۇرۇلۇپ كۆك تومۇرغا ئوكۇل سېلىندى . ئايرىپ داۋالىنىپ بۇ كېسەل تىزگىنلەندى .

ئات تارقىلىشچان زۇكىمى بۇ ئات تارقىلىشچان زۇكام ۋىرۇسى كەلتۇرۇپ چىقىرىدىغان ئۆتكۈر ، ئاستا خاراكتېرلىك يۇقىرى يېقىنلىشىش تېپىدىكى يۇقۇملۇق كېسەللىك . بۇ كېسەل ئات ئورۇقدىشىدىكى ھايۋانلاردا كۆرۈلىدۇ . ئالامىتى شۇكى ، ئۈستۈنكى نەپەس يولىنىڭ شىلىمشىق پەردىسى ۋە قاپاق پەردىسىدە

شىلىمشىق ياللۇغلىنىش ئالامىتى كۆرۈلىدۇ . كىلىنىكىدا يۆتىلىش ، شىلىمشىق سۇيۇقلۇق ئېقىش ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ . كېسەللىكنىڭ قوزغىلىش نىسبىتى يۇقىرى ، ئۆلۈش نىسبىتى تۆۋەن ، 1973 ~ 1974 ـ يىللىرى ئاچاتاغ ، ئاقياردا 1137 ئات كېسەل بولۇپ ، بىرىمۇ ئۆلمىدى . 1975 ـ يىلى تىزگىنلەندى .

ئات يۇقۇملۇق مېڭە ـ يۇلۇن ياللۇغى بۇ ئات يۇقۇملۇق مېڭە ـ يۇلۇن ۋىرۇسى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان ئات ئورۇقدىشى ھايۋانلاردا كۆرۈلىدىغان يۇقۇملۇق كېسەللىك . بۇنىڭ ئالامىتى شۇكى ، روشەن نېرۋا كېسىلى ھالىتىدىكى سېرىقلىق ، قان ئايلىنىش يۇقىرى دەرىجىدە ئاستا بولۇشتا ئىپادىلىنىدۇ ، كېسەل بولۇش مۇددىتى قىسقا ، ئۆلۈش نىسبىتى يۇقىرى . 1964 ~ 1967 ـ يىلىغىچە 31 ئات كېسەل بولۇپ ، 28 ئات ئۆلدى .

3) كالا كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ـ داۋالاش

كالىدىكى يامان سۈپەتلىك شىلىمشىق پەردە ياللۇغى قىزىتمىسى بۇ كالا كېسىلى ۋىرۇسى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان يۇقۇملۇق كېسەللىك . ئالامىتى شۇكى ، قىسقا مۇددەت قىزىيدۇ ، ئېغىز ، بۇرۇن شىلىمشىق پەردىسى ياللۇغلىنىدۇ ۋە كۆزىنىڭ زىيانغا ئۇچرىشىدا ئەگەشمە نېرۋا كېسىلى ئالامىتى كۆرۈلىدۇ ، كالىنىڭ ئۆلۈش نىسبىتى ئىنتايىن يۇقىرى . بۇ كېسەللىك 60 ـ ۋە 70 ـ يىللاردا كۆرۈلدى . 1982 ـ يىلى ئۇچتۇرپان بازىرىدا ئىككى كالىدا بۇ خىل كېسەللىك كۆرۈلۈپ ، ئىككىلىسى ئۆلدى .

گازلىق ئىششىق كۆيدۈرگىسى ئادەتتە «قاراسان كېسىلى» دەپ ئاتىلىدۇ . بۇ ئىمكارموكا كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان ، كۆشىگۈچى ھايۋانلاردا كۆرۈلىدىغان ئۆتكۈر سىپتىتسېمىيىلىك كېسەللىك ، بۇنىڭ ئالامىتى شۇكى ، كالىنىڭ مۇسكۇل گۆشى تولغان يېرىدە گازلىق ئىششىق پەيدا بولىدۇ ، ئاساسلىقى ئىممۇنىتېت ۋاكسىنىسى ئەملىنىدۇ ، ئوپېراتسىيە قىلىنىدۇ . ئوكسىد II گىدرو بىلەن داۋالىنىدۇ . ئۆلگەن كالا كۆيدۈرۈۋېتىلىدۇ ياكى چوڭقۇر كۆمۈۋېتىلىدۇ . ھازىر بۇ كېسەللىك يوقىتىلدى .

كالا ئۆپكە ياللۇغى يەنە «كالىنىڭ يۇقۇملۇق كۆكرەك پەردە ياللۇغى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ . بۇ كالا كۆكرەك پەردە ، ئۆپكە ياللۇغى يىپچە ھالەت ئىپتىدائىي تەنچىلىرى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان يېقىنلىشىش تىپىدىكى يۇقۇملۇق كېسەللىك . 50 ـ يىللاردا ئاقياردا كۆرۈلدى . كېيىن ئىممۇنىتېت ۋاكسىنىسى ئەملەش ئارقىلىق تىزگىنلەندى .

2 ـ دەرىجىلىك تۇبېركۇلىيۇز كېسىلى يەنە «2 ـ دەرىجىلىك تۇبېركۇلىيۇز ئۈچەي ياللۇغى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ . بۇ كالىدا كۆرۈلىدىغان ئاستا خاراكتېرلىك يۇقۇملۇق كېسەللىك . بۇنىڭ ئالامىتى شۇكى ، ئۈچەينىڭ شىلىمشىق پەردىسى قېلىنلىشىدۇ . جاھىل خاراكتېرىدە ئىچى سۇرىدۇ ۋە يىلدىن يىلغا ئورۇقلايدۇ . 1986ـ يىلى 674 كالىنى تەكشۈرگەندە ، 9 كالىدا بۇ كېسەلنىڭ بارلىقى بايقالدى .

4) چوشقا كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ـ داۋالاش

چوشقا ۋاباسى بۇ چوشقا ۋاباسى ۋىرۇسى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان ئۆتكۈر ، يېقىنلىشىش تىپىدىكى يۇقۇملۇق كېسەللىك . ئۇنىڭ ئالامىتى سېپىتسېمىيىلىك قاناش ، نىكوروزلىنىش ۋە كىچىك قان تومۇرلىرى توسۇلۇش قاتارلىقلاردىن ئىبارەت ، يۇقۇملانغان چوشقا ناھايىتى تېز ئۆلىدۇ .

چوشقا دېمى سىقىلىش (ھاسىراش) كېسىلى بۇ چوشقا ئۆپكە ياللۇغى شاخچە ئىپتىدائىي تەنچىلىرى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان ئاستا خاراكتېرلىك يۇقۇملۇق كېسەللىك . ئۇنىڭ ئالامىتى يۆتىلىش ، ھاسىراش ۋە نەپەس ئېلىش قىيىنلىشىشتىن ئىبارەت . كېسەللىك داۋالاندى ، چوشقا شاللىنىپ يېڭىلاندى ، مۇھىت تازىلىقى ياخشىلاندى ۋە دېزىنفېكسىيە قىلىندى ، يىلمۇ يىل تىزگىنلەندى .

چوشقا كۈچۈكلىرىدىكى 2 ـ دەرىجىلىك كېزىك كېسىلى بۇ چوشقا كۈچۈكلىرىدىكى 2 ـ دەرىجىلىك كېزىك كېسىلى سالمونېللا تاياقچە باكتېرىيىسى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان چوشقا كۈچۈكلىرىدىكى

يامان سۈپەتلىك چىچقاقلىق ، پوق قان ئارىلاش كەلگەن سېپىق ، تېرىدە كۆكۈش رەڭ پەيدا بولىدىغان كېسەللىك . 50 ـ ، 60 ـ يىللاردا يەرلىك خاراكتېرلىك تارقالدى . 70 ـ يىللاردا ئىممۇنىتېت ۋاكسىنىسى ئەملىنىپ بۇ كېسەل تىزگىنلەندى .

5) تۆگىدىكى كېسەلنىڭ ئالدىنى ئېلىش ـ داۋالاش

تۆگە يۇقۇملۇق ئېغىز پەردە يالليۇغى　بۇ چېچەك ۋىرۇس ئائىلىسى ، 2 ـ دەرىجىلىك چېچەك ۋىرۇسى ئۇرۇقدىشى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان كېسەللىك . تۆگىنىڭ يۇقىرى ـ تۆۋەن كالپۇكى ۋە ئېتراپىدا پۈرچاقتەك ھۇررەك ئەسۋە پەيدا بولىدۇ ، ئاندىن سۈلۈق ۋە يىرىڭلىق قاپارتما پەيدا بولىدۇ ، كېسەل تەگكەن يەر بىر نەچچە بۆلەككە ئايرىلىپ ، ئاخىرىدا قارا قوڭۇر يىرىڭ شەكىللىنىپ قەقەچ تۈتىدۇ . قەقەچنىڭ ئاستىدىن ئەمچەك توپچىسىدەك گۆش ئۆسۈپ چىقىدۇ . قەقەچ سويۇلغاندا ئۆزلۈكىدىن ساقىيىدۇ . كېسەللىنىش ۋاقتى ئىككى ئاي بولىدۇ . بۇ كېسەل ئوزۇقلىنىشقا تەسىر يەتكۈزگەچكە ، تۆگە ئورۇقلاپ ئۆلۈپ كېتىدۇ . 1986ـ يىلى 3 ـ ئايدا يېڭىئاۋات يېزىسىنىڭ تېرىم كەنتىدە 51 تۆگە كېسەل بولۇپ ، ئۇچ تۆگە ئۆلدى .

6) قوي كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ـ داۋالاش

قويدىكى تەبىئىي تەنچە كېسىلى　بۇ شاتۇتى قىزىتمىسى تەبىئىي تەنچىسى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان بىر خىل كەنجى ئۆتكۈر يۇقۇملۇق كېسەللىك . بۇنىڭ بىلەن ھەر خىل ھايۋان ۋە ئادەملەر يۇقۇملىنىدۇ . كالا ، قويغا ئاسان يۇقىدۇ . قىزىش ، بالا تاشلاش ، ئۆپكە يالليۇغى ، كۆپ قوزغىلىدىغان رېماتىزم بۇ كېسەلنىڭ ئالامىتى ھېسابلىنىدۇ . تەبىئىي تەنچە باكتېرىيىسىنى يوقىتىدىغان ۋاكسىنا ئارقىلىق ئالدىنى ئالغىلى ھەم ئىممۇنىتېتلىغىلى بولىدۇ .

قوي مۇكىسىمان باكتېرىيە كېسىلى　بۇنى مۇكىسىمان خالتىلىق تاياقچە باكتېرىيە ئۇرۇقدىشىدىكى باكتېرىيە كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ . بۇ قويدىكى تېز كېسەل ، ئۆچەيدىكى زەھەرلىك قان كېسىلى ، قوي قىچىشقىقى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۆتكۈر ئۆلۈشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ . بۇ كېسەلنىڭ جەريانى قىسقا ، ئۆلۈش نىسبىتى يۇقىرى . 60 ـ يىللاردا يېڭىئاۋات يېزىسىنىڭ تېرىم ، يېڭىئاۋات كەنتلىرىدە تارقالدى . ئۇچ بىرلەشمە ۋاكسىنا ئەملەنگەندىن كېيىن ، يەنە تۆت بىرلەشمە ۋاكسىنا ئەملىنىپ ئىممۇنىتېتلىنىپ تىزگىنلەندى .

قوي چېچىكى　بۇ بىر خىل پىلتىلاش خاراكتېرىدىكى ۋىرۇس كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان ، ئۆتكۈر ، يېقىنلىشىش تېپىدىكى يۇقۇملۇق كېسەللىك . 50 ـ يىللاردا رايون خاراكتېرلىك تارقالدى . ئۇدا بىر نەچچە يىل ئالدىنى ئېلىش ۋاكسىنىسى ئەملەش ئارقىلىق ، قەدىمىۋ ـ قەدىم تىزگىنلەندى .

ئۆچكىدىكى يۇقۇملۇق كۆكرەك پەردە يالليۇغى　بۇ ئۆچكىدە بولىدىغان يېقىنلىشىش تېپىدىكى يۇقۇملۇق كېسەللىك . ئۇنىڭ ئالامىتى شۆكى ، يۇقىرى قىزىتمىلىق سىللىيوزا سىڭىش تېپىدىكى ئۆپكە يالليۇغىدىن ئىبارەت . 1956 ـ يىلى جەنۇبىي تاغدىكى چارۋىچىلىق رايونىدا 2380 قوي يۇقۇملىنىپ ، 1560 قوي ئۆلدى . ئايرىپ دېزىنفېكسىيە قىلىش ، ۋاكسىنا ئەملەش ، ئالدىنى ئېلىش ئارقىلىق ، 1959 ـ يىلى تىزگىنلەندى .

قوزا چىچاق كېسىلى　بۇ B تىپلىق گاز ھاسىل قىلغۇچى كاپسۇللۇق پەردە تاياقچە باكتېرىيىسى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان ، يېڭى تۇغۇلغان قوزىلاردا بولىدىغان ئۆتكۈر ئۇچەي يۇقۇملۇق كېسەللىكى . بۇنىڭ ئالامىتى شۆكى ، قورساق قاتتىق ئاغرىيدۇ ۋە نېرۋا كېسەل ئالامىتى كۆرۈلىدۇ ، ئۆلۈش نىسبىتى بەك يۇقىرى . 50 ـ ۋە 60 ـ يىللاردا ناھىيىنىڭ چارۋىچىلىق رايونلىرىدا تارقالدى . ئۇدا بىر نەچچە يىل ئىممۇنىتېتلاش ۋە قوزا چىچاق قان زەردابى بىلەن داۋالاش ئارقىلىق تىزگىنلەندى .

پارازىت قۇرت كېسىلى　چارۋىلاردىكى پارازىت قۇرت كېسىلى دېھقانچىلىق ، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا

كەلگ تارقالغان ، يۇقۇش نسبىتى يۇقىرى ، تارقىلىش دائىرىسى كەڭ ، دەۋرىيلىك مۇددىتى ئۇزۇن . جەنۇبىي ، شىمالىي تاغلىق رايون دېگىز يۈزىدىن 2000 مېتىردىن كۆپرەك ئېگىز . ئېگىز تاغ ھاۋاسى سالقىن ، نەم ، ھۆل - يېغىن كۆپ ، كۇنگەي چۆل قۇرغاق ، قىروسىز مەزگىل قىسقا بولۇپ ، بۇ جاي قوش ئېغىزلىق شورىغۇچى قۇرت ، كىچىك تىپتىكى ئۆپكە يىپچە قورتى ۋە قان شورىغۇچى قۇرت قاتارلىقلار ماكانلىشىشقا مۇۋاپىق كېلىدىغان جاي ھېسابلىنىدۇ . 12 - ئايدا يۇقۇش پەللىسى يۇقىرى بولىدۇ . قوش ئېغىزلىق شورىغۇچى قۇرت ماكانلاشقان چاغدا ئەڭ كۆپ بولغاندا 1359غا يېتىدۇ (بىر گىرام گەندە چىقارغان تۇخۇمى بويىچە ھېسابلىغاندا 32 مىڭ 243كە يېتىدۇ) . قان شورىغۇچى قۇرتىنىڭ ماكانلاشقان چاغدىكى مىقدارى 10غا ، ئاشقازان ، ئۇچەي يىپچە قۇرتىنىڭ ماكانلاشقان چاغدىكى مىقدارى ئەڭ يۇقىرى بولغاندا 5384كە يېتىدۇ . ئوتتۇرا قىسىمدىكى دېھقانچىلىق رايونلىرىدا دەريا - ئېقىن ، سازلىق كۆپرەك بولۇپ ، بۇلار جىگەر بۇلەكلىرىنى شورىغۇچى قۇرتىنىڭ ، ئوتتۇرىسىدا ماكانلاشقان تاتلىق سوپىكى بۇرما قۇرتىنىڭ تۇغۇلۇپ كۆپىيىشىگە مۇۋاپىق كېلىدىغان جاي ھېسابلىنىدۇ . جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى ھايۋانات تەتقىقات ئورنى يېڭىئاۋات رايونىنى تەكشۈرگەندە ، جىگەر بۇلەكلىرىنى شورىغۇچى قۇرت ئوتتۇرىسىدا ماكانلاشقان ماكان خوجىسى شاروپ بۇرمىنى ئىلا نەسىل قىلغان . يەنە ئېررووپ بۇرمىسى ، مۇلى بۇرمىسى قاتارلىقلار بار . بۇلار توشقان دەرياسىغا كەڭ تارقالغان . دەريا ساھىلىدىكى رايونلارغا جىگەر بۇلەكلىرىنى شورىغۇچى قۇرت كەڭ تارقالغان . دېھقانچىلىق رايونلىرىدىكى قوينى تاغدا ياپلىتسېپ بېقىش ، تاغلىق رايوندىكى قويلارنى دېھقانچىلىق رايونلىرىغا ئەكىلىپ قىشتىن ئۆتكۈزۈش ئادەتتى بولغاچقا ، ناھىيە بويىچە قويلاردىكى جىگەر بۇلەكلىرىنى شورىغۇچى قۇرت ، ئاشقازان ، ئۇچەي يىپچە قۇرتى ۋە بۇرما قۇرتىنىڭ كېسەل يۇقتۇرۇش نسبىتى % 100كە يېتىدۇ . جىگەر بۇلەكلىرىنى شورىغۇچى قۇرتىنىڭ ماكانلاشقان چاغدىكى ئەڭ يۇقىرى مىقدارى 348گە يېتىدۇ ، 3 - ئايدا تارقىلىشى يۇقىرى پەللىگە يېتىدۇ . 50 - يىللاردا پارازىت قۇرتىنىڭ ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش باشلىنىپ ، ھەر يىلى ئەتىياز ، كۈزدە ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش خىزمىتى ئىشلەندى .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسى بويىچە بەزى يىللاردىكى چارۋىلاردا بولىدىغان كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش ئەھۋالى

جەدۋەل : 6 — 5　　بىرلىكى : تۇياق

يىللار	ئالدىنى ئېلىش	قۇرت چۈشۈرۈش	داۋالاش	يىللار	ئالدىنى ئېلىش	قۇرت چۈشۈرۈش	داۋالاش
1968	733			1990	869776	33805	120338
1974	216549			1991	698313	396090	9879
1975	232241	34093	17751	1992	1014122	123511	98875
1981	464361	218151		1993	679268	355846	68493
1982	474231	200900	72110	1994	283733	204786	21071
1983	154713	260823	349421	1995	1009276	348369	70294
1984	588335	202351	73197	1996	797782	277830	35402
1985	643803	104444	42013	1997	633910	200720	39260
1986	310333			1998	668674	412300	44464
1987	348870	225474	42329	1999	79500	192000	56300
1988	670580	194420	21480	2000	1607300	205300	62850
1989	700233	263427	45656	2001	1454700	22300	57906

§5 . چارۋىچىلىق قۇرۇلۇشىغا سېلىنغان مەبلەغ

چارۋىچىلىق تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن ، دۆلەت ئۈچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ چارۋىچىلىقىغا مەبلەغ سالدى ، ناھىيە مالىيىسىمۇ چارۋىچىلىققا مەبلەغ سېلىشقا مايىل بولدى . بولۇپمۇ 1994 ـ يىلى ئۈچتۇرپان ناھىيىسى دۆلەت دەرىجىلىك نامرات ناھىيە قاتارىغا كىرگۈزۈلگەندىن كېيىن ، چارۋىچىلىق تەرەققىياتىغا مەبلەغ سېلىش سالمىقى يەنىمۇ ئاشۇرۇلدى . 1985 ـ يىلى دۆلەت ئۈچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ چارۋىچىلىق تەرەققىياتىغا 50 مىڭ يۈەن مەبلەغ سالدى ، 1996 ـ يىلىدىن كېيىن سېلىنغان مەبلەغ كۆپەيتىلدى ، 1998 ـ يىلى 1 مىليون 109 مىڭ يۈەنگە يەتتى . 2001 ـ يىلى 780 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىندى .

1985 ~ 2001 ـ يىلىغىچە دۆلەتنىڭ ئۈچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ چارۋىچىلىقىغا مەبلەغ سېلىش ئەھۋالى

جەدۋەل : 6 — 6 بىرلىكى : تۇمەن يۈەن

يىللار	سوممىسى	يىللار	سوممىسى	يىللار	سوممىسى
1985	5	1991	4. 8	1997	84. 10
1986	5. 1	1992	4	1998	110. 90
1987	12. 8	1993	10. 5	1999	81. 78
1988	16. 3	1994	9	2000	68
1989	6. 4	1995	7. 6	2001	78
1990	6. 3	1996	40. 4	جەمئي	550. 98

یەتتینجی قیسم

سۆچیلیق

يەتتىنچى قىسىم

سۇچىلىق

ئۇچقۇرپان ناھىيىسى ئۆستەك سۇيى بىلەن يەر سۇغىرىدىغان دېھقانچىلىق رايونى . مىنگو دەۋرىدە سۇ بايلىقى سۇ زومىگەرلىرىنىڭ قولىدا ئىدى ، سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشىغا ئەھمىيەت بېرىلمەيتتى ، ئېتىزغا سۇ باشلىغاندا سۇ تەرەپ - تەرەپكە يامراپ كېتەتتى . 1916 - يىلى ئۇچقۇرپانلىق ئۇيغۇر ھوشۇر باي 9000 سەردىن ئارتۇق كۈمۈش غەملەپ ، يېڭىئاۋاتنىڭ يېڭچۇي كەنتىدە (ھازىرقى 4 - ، 5 - ، 6 - كەنت) ئۆستەك چاپتۇرۇپ ، 933 گېكتار يەرنى سۇغارغان . مىنگونىڭ 33 - يىلى (1944 - يىلى) ناھىيە بويىچە ئۆستەك 23 كە ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 3 .100 كىلومېتىرغا ، سۇغىرىلىدىغان يەر كۆلىمى 29 مىڭ 9 .563 گېكتارغا يەتكەن . 1946- يىلى ئاقسۇ ۋىلايىتى ئۇچقۇرپان ناھىيىسىدىكى قۇمئېرىق دەرياسىدا كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش ئىنشائاتى ياسىدى . جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى سۇ قۇرۇلۇشىغا ئەھمىيەت بېرىپ ، دۆلەت مەبلەغ سېلىش بىلەن ئامما ئەمگەك كۈچى چىقىرىشنى بىرلەشتۈرۈش چارىسىنى قوللىنىپ ، سۇ باشلاش قۇرۇلۇشى ، سۇنىڭ سىڭىپ كېتىشىدىن ساقلىنىش قۇرۇلۇشى ۋە زەي چىقىرىۋېتىش قۇرۇلۇشى قاتارلىق سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشىنى كەڭ كۆلەمدە ئېلىپ باردى . بۇنىڭ بىلەن چوڭقۇر باش غول ئۆستىكى ، «سەكرەپ ئىلگىرىلەش» باش غول ئۆستىكى ، بىرلەشمە ئۆستەك باش غول ئۆستىكى تايانچ قىلىنغان سۇغىرىش سىستېمىسى تەدرىجىي شەكىللەندى . 2001 - يىلى ناھىيە بويىچە باش غول ئۆستەك 6 گە ، ئۇزۇنلۇقى 152 كىلومېتىرغا ؛ تارماق ، غول ئۆستەك 25 كە ، ئۇزۇنلۇقى 323 كىلومېتىرغا ؛ غول تارماق سۇ سىڭىمىس ئۆستەڭنىڭ ئۇزۇنلۇقى 18 .74 كىلومېتىرغا ، سۇغىرىلىدىغان يەر كۆلىمى 38 مىڭ 666 گېكتارغا يەتتى .

I باب

سۇ بايلىقى ، سۇ ئېنېرگىيىسى

§1 . سۇ بايلىقى

1 . يەر ئاستى سۇ زاپىسى

ئۇچقۇرپان ناھىيىسى توشقان دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىنىغا جايلاشقان بولۇپ ، يەر ئاستى سۇيى مول ،

ئاساسلىقى چوڭقۇر سۇغىرىش رايونى ، بىرلەشمە سۇغىرىش رايونى ۋە «سەكرەپ ئىلگىرىلەش» سۇغىرىش رايونىغا تارقالغان . يەر ئاستى سۇ ئورنى 1 ~ 0.5 مېتىرغىچە بولغان يەر كۆلىمى 29 مىڭ 748 گېكتار ، يەر ئاستى سۇ ئورنى بىر مېتىردىن ئىككى مېتىرغىچە بولغان يەر كۆلىمى 24 مىڭ 278.8 گېكتار ، ئىككى مېتىردىن ئۈچ مېتىرغىچە بولغان يەر كۆلىمى 11 مىڭ 5.5 گېكتار ، ئۈچ مېتىردىن بەش مېتىرغىچە بولغان يەر كۆلىمى 5202.6 گېكتار ، بەش مېتىردىن 10 مېتىرغىچە بولغان يەر كۆلىمى 23 مىڭ 91.5 گېكتار . 1989 ـ يىلى تەكشۈرۈش ئارقىلىق ، ناھىيە تەۋەسىدىكى يەر ئاستى سۇ زاپاسىنىڭ 135 مىليون كۇب مېتىر ئىكەنلىكى ئېنىقلاندى .

يەر ئاستى سۇيى ئاساسلىقى دەريا قىنى ، يەر سۇغارغان سۇ ، ئۆستەڭ سۇيىنىڭ سىڭىشىدىن تولۇقلىنىدۇ ، يىللىق تولۇقلىنىش مىقدارى 455 مىليون 880 مىڭ كۇب مېتىرغا يېتىدۇ .

2 . بۇلاق سۇيىنىڭ سىرغىم مىقدارى

بۇلاق سۇيى ئاساسلىقى چوڭقۇر سۇغىرىش رايونى ۋە شىمالىي تاغ بۇلاق سۇيى بىلەن سۇغىرىش رايونىغا تارقالغان ، شىمالىي تاغ بۇلاق سۇيى بىلەن سۇغىرىش رايونىدا ئالتە بۇلاق بولۇپ ، يىللىق سىرغىم مىقدارى 179 مىليون 400 مىڭ كۇب مېتىر . چوڭقۇر سۇغىرىش رايونىدا بۇلاق سۇيى ئازراق . شىمالىي تاغدىكى بۇلاق ئاساسلىقى ئاتۇز بۇلىقى ، سالام بۇلىقى ، پەيزى ئېزىز بۇلىقى ، بېدىلىك بۇلىقى ، يىداۋگۇ بۇلىقى ، سەنداۋگۇ بۇلىقىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ .

3 . دەريا سۇيىنىڭ سىرغىم مىقدارى

ئۇچتۇرپان تەۋەسىدىن ئېقىپ ئۆتىدىغان دەريا ئاساسلىقى توشقان دەريا سى بىلەن قۇمئېرىق دەريا سىدىن ئىبارەت . بۇنىڭ ئىچىدە توشقان دەريا سىنىڭ يىللىق سىرغىم مىقدارى 2 مىليارد 627 مىليون كۇب مېتىر ، قۇمئېرىق دەريا سىنىڭ يىللىق سىرغىم مىقدارى 5 مىليارد 543 مىليون كۇب مېتىر .

§ 2 . سۇ ئېنېرگىيىسىدىن پايدىلىنىش

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى سۇ ئېنېرگىيىسى بايلىقى ئاساسلىقى توشقان دەريا سى بىلەن قۇمئېرىق دەريا سىدىن كېلىدۇ . توشقان دەريا سى ناھىيىنى توغرىسىغا كېسىپ ئۆتۈپ ، تەبىئىي يانتۇلۇق شەكىللەندۈرگەن ، سۇ ئېنېرگىيىسى بايلىقى مول ، بىراق ئېچىش جەھەتتە قىيىنلىق دەرىجىسى چوڭراق ؛ پايدىلىنىشقا بولىدىغان سۇ ئېنېرگىيىسى ئاساسلىقى ئۈچ باش غول ئۆستەڭگە ۋە ئاساسلىق غول ئۆستەڭگە مەركەزلەشكەن . ئېچىشقا بولىدىغان سۇ ئېنېرگىيىسى 22 مىڭ كىلوۋات بولۇپ (توشقان دەريا سى ئاساسىي دەريا يولىدىكى سۇ ئېنېرگىيىسى بۇنىڭ سىرتىدا) ، ئېچىش يوشۇرۇن كۈچى ناھايىتى زور .

1960 ـ يىلىدىن ئىلگىرى سۇ ئېنېرگىيىسىدىن پايدىلىنىش تۇغمىدە ئۇن تارتىش ۋە سۇ سوقۇسىدا شال ئاقلاش بىلەنلا چەكلىنەتتى . 1960 ـ يىلىدىن كېيىن توك ھاسىل قىلىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان بولدى . 2000ـ يىلى سۇ ئېنېرگىيىسى بايلىقىدىن پايدىلىنىش ئېچىشقا بولىدىغان سۇ ئېنېرگىيىسى بايلىقىنىڭ تەخمىنەن 20 پىرسەنتىنى ئىگىلدى .

1 . سۇ تۇغمىنى

سۇ تۇغمىنى ناھىيە تەۋەسىدە سۇ ئېنېرگىيىسىدىن پايدىلىنىشتا ئاك ئومۇملاشقان ، ئاك قەدىمىي

شەكىلدىن ئىبارەت . 60 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن ئىلگىرى ئاساسلىقى ئۇن تارتىش قورالى ئىدى . 1950ـ يىلى ناھىيە بويىچە 344 تۇگمەن بار ئىدى . 1954 ـ يىلى يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيىلەشتۈرۈشتە ھەممىسى كوللېكتىپ ئىگىلىكىگە ئۆتكۈزۈلدى . 1960 ـ يىلى ناھىيە بويىچە 287 تۇگمەن بار ئىدى . 1960 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ئاقيار گۈڭشې ئېنېرگىيە پونكىتى كونىچە تۇگمەننى ئۆزگەرتىپ ، تېك شەكىللىك تۇگمەن ياساشنى سىناق قىلىشتا مۇۋەپپەقىيەت قازىنىپ ، كۈنىگە تارتىلىدىغان ئۇننى 300 كىلوگرامدىن 2300 كىلوگرامغا يەتكۈزدى ، بۇ تېخنىكا تېزدىن ناھىيىدىكى گۈڭشېلاردا ئومۇملاشتۇرۇلۇپ ، ئۇن تارتىش جەھەتتىكى جىددىيلىك پەسەيتىلدى . 60 ـ يىللارنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە پولات تۇگمەن كىرگۈزۈلۈپ ، سۇ تۇگمىنى تەدرىجىي شاللىۋېتىلدى . بىراق چەت ـ ياقا جايلاردىكى گۈڭشې ، ئەتراپتىكى يەنىلا تۇگمەندە ئۇن تارتىپ كەلدى . 1987ـ يىلى ئاران 106 تۇگمەن قالدى ، بۇ تۇگمەنلەر ئاساسلىقى كۆممىقوناق ئۇنى تارتىشقا ئىشلىتىلدى .

2 . توك چىقىرىش

1960 ـ يىلى ياڭخې گۈڭشېسىدا سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى قۇرۇلۇشقا باشلىدى . 1966 ~ 1986 ـ يىلىغىچە يەنە داۋاملىق ئوتتۇرا ، كىچىك تىپتىكى سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسىدىن 10 ى قۇرۇلدى .

1) مۆلجەر تاغ سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى

بۇ ئىستانسا ناھىيە بازىرىنىڭ 2 كىلومېتىر غەربىدىكى چوڭقۇر سۇ باشلاش غول ئۆستىگە جايلاشقان بولۇپ ، 1986 ـ يىلى پۈتۈپ ئىشقا كىرىشتۈرۈلدى ، لايىھىدىكى سۇ سەكرەش پەللىسى 13 مېتىر ، گېنېراتور سىغىمى 800×2 كىلوۋات . 1992 ـ يىلى تېخنىكا ئۆزگەرتىلىپ ، گېنېراتور سىغىمى 800×3 كىلوۋاتقا يەتكۈزۈلدى ، 5 مىليون يۈەن مەبلەغ سېلىنىدى . يىلىغا تارقىتىلغان توك 8 مىليون 340 مىڭ كىلوۋات سائەتكە يېتىدۇ .

2) شەرق قىزاردى سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى

بۇ ئىستانسا ناھىيە بازىرىنىڭ بىر كىلومېتىر شەرقى شىمالىدىكى چوڭقۇر سۇ باشلاش غول ئۆستىگە جايلاشقان ، 1966 ـ يىلى پۈتۈپ ئىشقا كىرىشتۈرۈلگەن . لايىھىدىكى سۇ سەكرەش پەللىسى سەككىز مېتىر ، گېنېراتور سىغىمى 100×2 كىلوۋات ، 410 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنىدى ، يىلىغا تارقىتىلغان توك 700 مىڭ كىلوۋات سائەتكە يېتىدۇ .

3) ئوتبېشى يېزىلىق سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى

بۇ ئىستانسا ئوتبېشى يېزىسىنىڭ بىر كىلومېتىر شىمالىدىكى چوڭقۇر سۇ باشلاش ئۆستىگە جايلاشقان ، 1972 ـ يىلى پۈتۈپ ئىشقا كىرىشتۈرۈلدى . لايىھىدىكى سۇ سەكرەش پەللىسى 8.5 مېتىر ، گېنېراتور سىغىمى 160×2 كىلوۋات ، 360 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنىدى ، يىلىغا تارقىتىلىدىغان توك 1 مىليون 120 مىڭ كىلوۋات سائەتكە يېتىدۇ .

4) يامانسۇ يېزىلىق سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى

بۇ ئىستانسا يامانسۇ يېزىسىنىڭ ئىككى كىلومېتىر شەرقىي جەنۇبىدىكى چوڭقۇر غول ئۆستىگە جايلاشقان ، 1969 ـ يىلى پۈتۈپ ئىشقا كىرىشتۈرۈلدى ، لايىھىدىكى سۇ سەكرەش پەللىسى تۆت مېتىر ، گېنېراتور سىغىمى 75×3 كىلوۋات ، 65 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنىدى ، يىلىغا تارقىتىلىدىغان توك 790 مىڭ كىلوۋات سائەتكە يېتىدۇ .

5) ئاقتوقاي يېزىلىق سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى

بۇ ئىستانسا ئاقتوقاي يېزىسىنىڭ 1.5 كىلومېتىر شەرقىي جەنۇبىدىكى چوڭقۇر غول ئۆستىگە

جايلاشقان ، 1977 ـ يىلى پۈتۈپ ئىشقا كىرىشتۈرۈلدى ، لايىھىدىكى سۇ سەكرەش پەللىسى بەش مېتىر ، گېنېراتور سىغىمى 100×2 كىلوۋات سائەت ، 330 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىندى . يىلىغا تارقىتىلىدىغان توك 680 مىڭ كىلوۋات سائەتكە يېتىدۇ .

6) ياركۆۋرۈك يېزىلىق سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى

بۇ ئىستانسا ياركۆۋرۈك يېزىسىنىڭ 2 كىلومېتىر غەربىدىكى چوڭقۇر غول ئۆستىگە جايلاشقان ، 1975ـ يىلى پۈتۈپ ئىشقا كىرىشتۈرۈلدى ، لايىھىدىكى سۇ سەكرەش پەللىسى يەتتە مېتىر ، گېنېراتور سىغىمى 75×2 كىلوۋات ، 176 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىندى ، يىلىغا تارقىتىلىدىغان توك 620 مىڭ كىلوۋات سائەتكە يېتىدۇ .

7) ئاچاتاغ يېزىلىق سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى

بۇ ئىستانسا ئاچاتاغ يېزىسىنىڭ بىر كىلومېتىر غەربىدىكى بىرلەشمە غول ئۆستىگە جايلاشقان ، 1966ـ يىلى پۈتۈپ ئىشقا كىرىشتۈرۈلدى . لايىھىدىكى سۇ سەكرەش پەللىسى تۆت مېتىر ، گېنېراتور سىغىمى 160×1 كىلوۋات ، 117 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىندى . يىلىغا تارقىتىلىدىغان توك 910 مىڭ كىلوۋات سائەتكە يېتىدۇ .

8) ئاقيار يېزىلىق سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى

بۇ ئىستانسا ئاقيار يېزىسىنىڭ بىر كىلومېتىر شىمالىدىكى بىرلەشمە ئۆستەڭگە جايلاشقان ، 1969 ـ يىلى پۈتۈپ ئىشقا كىرىشتۈرۈلدى ، لايىھىدىكى سۇ سەكرەش پەللىسى 10 مېتىر ، گېنېراتور سىغىمى 125×1 كىلوۋات ، 210 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىندى . يىلىغا تارقىتىلىدىغان توك 380 مىڭ كىلوۋات سائەتكە يېتىدۇ .

9) ئىمامىلىرىم يېزىلىق سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى

بۇ ئىستانسا ئىمامىلىرىم يېزىسىنىڭ ئۈچ كىلومېتىر شەرقىدىكى بىرلەشمە ئۆستەڭگە جايلاشقان ، 1977ـ يىلى پۈتۈپ ئىشقا كىرىشتۈرۈلدى ، لايىھىدىكى سۇ سەكرەش پەللىسى 5 مېتىر ، گېنېراتور سىغىمى 75×2 كىلوۋات ، 150 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىندى ، يىلىغا تارقىتىلىدىغان توك 525 مىڭ كىلوۋات سائەتكە يېتىدۇ .

10) سۇرگۈن سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى

بۇ ئىستانسا يېڭىئاۋات يېزىسىدىكى سۇرگۈن غول ئۆستىگە جايلاشقان ، 1981 ـ يىلى پۈتۈپ ئىشقا كىرىشتۈرۈلدى ، لايىھىدىكى سۇ سەكرەش پەللىسى سەككىز مېتىر ، گېنېراتور سىغىمى 160×2 كىلوۋات ، 350 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىندى . يىلىغا تارقىتىلىدىغان توك 1 مىليون 120 مىڭ كىلوۋات سائەتكە يېتىدۇ .

11) يېڭىئاۋات يېزىلىق سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى

بۇ ئىستانسا يېڭىئاۋات يېزىسى يېڭىئاۋات ئۆستىگە جايلاشقان ، ئۇ كەنت قۇرغان سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى ، لايىھىدىكى سۇ سەكرەش پەللىسى تۆت مېتىر ، گېنېراتور سىغىمى 18×1 كىلوۋات .

12) يېڭىيەر سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى

بۇ ئىستانسا ئاقيار يېزىسىنىڭ ئۈچ كىلومېتىر غەربىدىكى بىرلەشمە غول ئۆستىگە جايلاشقان ، 1991ـ يىلى پۈتۈپ ئىشقا كىرىشتۈرۈلدى ، لايىھىدىكى سۇ سەكرەش پەللىسى 9.6 مېتىر ، گېنېراتور سىغىمى 250×2 كىلوۋات ، 1 مىليون 200 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىندى ، يىلىغا تارقىتىلىدىغان توك 875 مىڭ كىلوۋات سائەتكە يېتىدۇ .

Ⅱ باب

سۇچىلىق قۇرۇلۇشى

§1 . سۇ باشلاش قۇرۇلۇشى

چىك سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى ۋە مىنگو دەۋرىدە سۇ باشلاش قۇرۇلۇشى ئاددىيغىنا سۇ باشلاش ئېغىزىدىن ئىبارەت ئىدى ، ئېغىز شۇ يەردىن ماتېرىيال ئېلىپ ، تاش ، شاخ ـ شۇمبا ، بادىرا ، ئوت ـ چۆپ ۋە سىم تور قاتارلىقلاردىن ياسىلاتتى . بۇ ئىنشائاتلارنىڭ گەرچە ئېقىن باشلاش ، سۇ ، كەلكۈن قايتۇرۇش رولى بولسىمۇ ، بىراق توغانغا كەلكۈن سۇ قاپسىلىپ قېلىشتەك ئىللەتلىرى بار ئىدى ، دەريادىكى لاي ـ لاتقىلارنىڭ نورمال ئېقىشىغا توسالغۇ بولاتتى ، نەتىجىدە دەريانى لاي چۆشۈپ كېتەتتى . ھەر قېتىم كەلكۈن كەلگەندە كەلكۈن راۋان ئاقالماي ، ئىنشائاتلار بۇزۇلۇپ كېتەتتى ؛ سۇ تارتىلغان مەزگىلدە ، سۇ باشلاشقا ئامال بولمايتتى . ھەر يىلى كۆپلىگەن ئادەم كۆچى ، ماددىي كۈچ سەرپ قىلىنىپ سۇ توسۇپ يەر سۈغىرىلاتتى . 1949 ـ يىلى ناھىيە بويىچە سۇ باشلاش ئېغىزىدىن توققۇزى بار ئىدى . 1959 ـ يىلى سۇ باشلاش ئىنشائاتلىرى ياسالدى . ئېتىز ـ ئېرىق سۇ ئىنشائاتى ئاساسىي قۇرۇلۇشىنىڭ داۋاملىق كۈچەيتىلىشىگە ئەگىشىپ ، ئاددىي سۇ باشلاش ئىنشائاتىنىڭ ئورنىغا زامانىۋى ، يۇقىرى سۈپەتلىك ، ئىقتىدارى مۇكەممەل سۇ باشلاش تۈزۈن قۇرۇلۇشى دەسسىتىلدى .

1 . تۇغۇنلۇك قۇرۇلۇشى

1) سەكرەپ ئىلگىرىلەش سۇ باشلاش تۇغۇنلۇك قۇرۇلۇشى

بۇ قۇرۇلۇش ناھىيە بازىرىنىڭ 30 كىلومېتىرچە غەربىدىكى قارا تېكە تاغ باغرىغا جايلاشقان . قۇرۇلۇشتا تاغ ئەگمىسىدىن پايدىلىنىلىپ سۇ باشلانغان . دەريا يېرىم توسۇلغان . 100 يىلدا بىر قېتىم كۆرۈلىدىغان كەلكۈننى توسۇپ قېلىش لايىھە ئۇلچىمى قىلىنغان ، سېكۇنتلۇق ئېقىم مىقدارى 1500 كۇب مېتىر قىلىپ لايىھىلەنگەن . 1958 ـ يىلىنىڭ باشلىرىدا ئىش باشلىنىپ ، 1959 ـ يىلى تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىنىپ ئىشلىتىلىشكە تاپشۇرۇلغان . ئەسلى لايىھىدە مۇستەقىل سۇ كىرىش چۆشۈرگىسى بەش تۈشۈكلۈك ، ھەر بىر تۈشۈكنىڭ كەڭلىكى ئىككى مېتىر ئىدى . سېكۇنتىغا باشلىنىدىغان سۇ 38.5 كۇب مېتىر قىلىپ لايىھىلەنگەن ئىدى . 1982 ـ يىلى سۇ تارتىلغان مەزگىلدىكى نورمال سۇ باشلاشنى قوغداش ئۈچۈن ، سۇ كىرىش چۆشۈرگىسىگە ئۈچ تۈشۈك قوشۇلۇپ ، سېكۇنتلۇق ئېقىم مىقدارى 20 كۇب مېتىر قىلىندى ، قۇم ئېقىش چۆشۈرگىسىگە ئىككى تۈشۈك قوشۇلدى . بۇنىڭ سېكۇنتلۇق ئېقىم مىقدارى 40 كۇب مېتىر قىلىندى . كەلكۈن ئېقىتىش چۆشۈرگىسى تۆت تۈشۈكلۈك ، سېكۇنتلۇق ئېقىم مىقدارى 100 كۇب مېتىر قىلىپ لايىھىلەندى ، بۆلەكلەرنىڭ سېكۇنتلۇق ئېقىم مىقدارى 60 كۇب مېتىر قىلىپ ئۆتكىلىدى ، ئۇزۇنلۇقى 110 مېتىر ، كەڭلىكى ئالتە مېتىر قىلىپ لايىھىلەندى . ئادەتتىن تاشقىرى ئەھۋالدا سۇ يامراپ كېتىدىغان توساقلارغا ۋاقىتلىق قۇرۇلما ئىشلىتىلدى ، بۇنىڭ ئۇزۇنلۇقى 125 مېتىر ، سېكۇنتلۇق كەلكۈن ئاققۇزۇش مىقدارى 500 كۇب مېتىر قىلىپ

لايىھىلەندى . 1999 ـ يىلى بەش كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتا سۇ سىڭىمىس ئۆستەك ياسالدى ، ئۇنىڭ سېكۇنتلۇق سۇ ئۆتكۈزۈش مىقدارى 15 كۇب مېتىر قىلىپ لايىھىلەندى ، تېك يانتۇلۇقى 125 تىن بىر قىلىندى . سۇ سىڭىمىس ئۆستەڭنىڭ سۇ بۆلۈش چوڭقۇرلۇقى تۆت تۆشۈكلۈك بولۇپ ، بۇنىڭ ئىچىدە ئىككى تۆشۈكنىڭ ساپ كەڭلىكى تۆت مېتىر ، يەنە ئىككىسىنىڭ كەڭلىكى 1.5 مېتىر .

2) چوڭقۇر سۇ باشلاش تۈگۈنلۈك قۇرۇلۇشى

بۇ قۇرۇلۇش 1967 ـ يىلى 11 ـ ئايدا باشلاندى ، قۇرۇلۇشتا دەريا يېرىم توسۇلدى . ئادەم كۈچى ئارقىلىق ياسالغان ئەگمە يول شەكلىدە سۇ ئېلىندى . سېكۇنتلۇق ئېقىم مىقدارى 1500 كۇب مېتىر قىلىپ لايىھىلەندى .

1981 ـ يىلى 7 ـ ئايدا كەلكۇن ياندىكى توساقنى بۇزۇۋەتتى ، كېيىن رېمونت قىلىنىپ ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى . 1985 ـ يىلى كەلكۇن يامراپ كېتىپ ياندىكى توساقنى يەنە بۇزۇۋەتتى . 1987 ـ يىلى دەريانى تولۇق توسۇپ سۇ باشلاش قۇرۇلۇشى قىلىندى ، نەتىجىدە بۇ قۇرۇلۇش جەنۇبىي سۇغىرىش رايونىدىكى ئاساسلىق سۇ باشلاش تۈگۈنى بولۇپ قالدى . بۇ تۈگۈنلۈك قۇرۇلۇشنى ئورۇنلاشتۇرۇش شەكلى ئۈدۈلدىن كەلكۇن ئېقىتىش ، ياندىن سۇ باشلاپ قۇم ئېقىتىشتىن ئىبارەت بولدى . ئاساسىي گەۋدە قۇرۇلۇشىدىكى دەريانى توسۇش چوڭقۇرلىقى 14 تۆشۈك بولۇپ ، ھەربىر تۆشۈك سەككىز مېتىر ، جەمئىي 125 مېتىر ، ئاساسلىق قۇرۇلما شەكلى چوڭقۇرلىنىڭ ئالدى تەرىپىگە تۆت مېتىر سىم تور ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ ، چوڭقۇرلىق ئاستىنى قوغداش ، ئاندىن 10 مېتىر سېمونتلاشنى دەريانى توسۇپ چوڭقۇرلىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى بىلەن تۈتاشتۇرۇشتىن ئىبارەت بولدى ، چوڭقۇرلىنىڭ ئۇزۇنلۇقى سەككىز مېتىر ، ئېگىزلىكى 4.5 مېتىر ، چوڭقۇرلىق ئاستىنىڭ چوڭقۇرلۇقى 1.2 مېتىر قىلىپ بېكىتىلدى ؛ كېيىن قايتا بۆلىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 14.4 مېتىر ، قېلىنلىقى 0.8 مېتىر قىلىندى ، ئاندىن يەتتە مېتىر قېلىنلىقتىكى يار ئېلىپ كېتىشنىڭ ئالدىنى ئالىدىغان يوپۇقسىمان تاختاي ئۇلاندى . چوڭقۇرلىنىڭ ئارقا ئالدى قىسمىدىكى خىزمەت كۆۋرۈك رامكىسىدىكى قوش ھالقىلىق ، بەش تونناللىق ئېچىش ، يېپىش ئۈسكۇنىسى بىلەن 14 يەلپۇگۈچسىمان ساداق شەكىللىك تاقاق تۈتاشتۇرۇلۇپ ، سۇ تەڭشەشكە ئوڭايلىق يارىتىلدى . بەش مېتىر كەڭلىكتە ، 126 مېتىر ئۇزۇنلۇقتا خەلق ئىشلىتىدىغان قاتناش كۆۋرۈكى سېلىنىپ ، كانايسىمان ئېغىز ئۈستىدىكى تاسمىلىق كۆۋرۈكنىڭ 47 مېتىر يېرى بىلەن تۈتاشتۇرۇلدى . سېكۇنتلۇق ئەڭ چوڭ كەلكۇن ئېقىتىش مىقدارى 1800 كۇب مېتىر ، سېكۇنتلۇق ئەڭ چوڭ سۇ باشلاش مىقدارى 35 كۇب مېتىر قىلىپ لايىھىلەندى . بۇ قۇرۇلۇش ئىشلىتىلگەندىن كېيىن ، سۇ باشلاش چوڭقۇرلىسىدىن ئالتىسى ساقلاپ قېلىنىپ ، باشقا سۇ باشلاش ئېغىزلىرى ئېتىۋېتىلدى .

3) بىرلەشمە سۇ باشلاش تۈگۈنلۈك قۇرۇلۇشى

بۇ قۇرۇلۇش توشقان دەرياسىنىڭ ئايىغ تەرىپىگە جايلاشقان . 1965 ـ يىلى 11 ـ ئايدا دەريانى توسۇپ سۇ باشلاش تۈگۈنلۈك قۇرۇلۇشى باشلانغان بولۇپ ، سېكۇنتلۇق ئېقىم مىقدارى 570 كۇب مېتىر قىلىپ لايىھىلەنگەن . بۇ قۇرۇلۇش جەنۇبىي قىرغاقتىكى سۇ باشلىنىدىغان تۆت تۆشۈكلۈك تومىنى ، ئىككى تۆشۈكلۈك قۇم ئېقىتىش چوڭقۇرلىسىنى ، 180 مېتىرلىق كەلكۇن يامراشنىڭ ئالدىنى ئېلىش يان توسمىسىنى ۋە 25 تۆشۈكلۈك بېتون كۆۋرۈكنى (ئۇزۇنلۇقى 180 مېتىر ، كەڭلىكى 4.5 مېتىر) ، شىمالىي قىرغاقتىكى ئىككى تۆشۈكلۈك سۇ باشلاش ، سۇ كىرىش تومىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . 1985 ـ يىلى توسمىنىڭ ئاخىرقى قىسمىنى كەلكۇن بۇزۇۋەتتى ، بۇنىڭ بىلەن دەريا يولى ئۆزگىرىپ كەتتى . 1992 ـ يىلى بىرلەشمە ئۆستەك بېشى رېمونت قىلىندى ۋە كېڭەيتىپ ياسالدى . ئاساسىي گەۋدە قۇرۇلۇشى ئەسلىدىكى قۇرۇلۇش ئاساسىدا ، تۆت تۆشۈكلۈك كەلكۇن ئېقىتىش چوڭقۇرلىسى ياسالدى ، ھەر بىر گۇندىسىنىڭ ئېگىزلىكى 4.5 مېتىر ، كەڭلىكى سەككىز مېتىر ، چوڭقۇرلىق ئالدىنىڭ كەڭلىكى 16 مېتىر ، ئېگىزلىكى 0.5 مېتىر بولۇپ ، 150 ـ نومۇرلۇق سېمونت يانتۇزۇلدى . چوڭقۇرلىنىڭ ئارقا تەرىپى 10 مېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى 250 ـ نومۇرلۇق سېمونتتىن ياسالغان

سەككىز پارچە مۇداپىئە توسمىسى بولۇپ ، ئائېرلۇق خورىتىش كۆلچىكى ياسالدى . ئىككى تەرىپىگە سېمونت لاي ۋە تاش بىلەن مۇداپىئە توسمىسى ياسالدى ، چۈشۈرگە ئۈستىدە كەڭلىكى بەش مېتىر ، ئۇزۇنلۇقى 50 مېتىر كېلىدىغان شوتىسىمان قاتناش كۆۋرۈكى بار . جەنۇبىي قىرغاقنىڭ سېكۇنتلۇق سۇ باشلاش مىقدارى 21.95 كۇب مېتىر ، شىمالىي قىرغاقنىڭ سېكۇنتلۇق سۇ باشلاش مىقدارى 17.9 كۇب مېتىر ، سېكۇنتلۇق كەلكۈن ئېقىتىش مىقدارى 1600 كۇب مېتىر . سۇ تارتىلغان مەزگىلدىكى سېكۇنتلۇق ئەڭ ئاز باشلىنىدىغان سۇ مىقدارى 14 كۇب مېتىر .

4) سالام ئۆستىڭى سۇ باشلاش تۈگۈنلۈك قۇرۇلۇشى

بۇ قۇرۇلۇش 1972 ـ يىلى ياسالغان بولۇپ ، سېكۇنتلۇق ئېقىم مىقدارى 130 كۇب مېتىر قىلىپ لايىھىلەنگەن . يۇقىرى ئېقىمدىكى ئوڭشالغان بۆلەكنىڭ ئۇزۇنلۇقى 300 مېتىر ، ئاستىنىڭ كەڭلىكى تۆت مېتىر ، تىك يانتۇلۇقى تۆتتىن بىر ، قىرغاق يانتۇلۇقى ئىككىدىن بىر بولۇپ ، سېمونت لاي بىلەن قوپۇرۇلغان . سېكۇنتلۇق ئېقىم مىقدارى ئىككى كۇب مېتىر قىلىپ لايىھىلەنگەن . كەلكۈن يامراشتىن مۇداپىئە كۆرۈش توسمىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 50 مېتىر ، سېكۇنتىغا توساقتىن ئۆتىدىغان ئېقىم مىقدارى 80 كۇب مېتىر . كەلكۈن ئاققۇزۇش چۈشۈرگىسى ئىككى تۆشۈكلۈك بولۇپ ، ھەربىر تۆشۈك تۆت مېتىر ، سېكۇنتلۇق ئەڭ چوڭ كەلكۈن ئېقىتىش مىقدارى 40 كۇب مېتىر . سۇ كىرىش تومىسى بىر تۆشۈكلۈك بولۇپ ، كەڭلىكى ئۈچ مېتىر ، سېكۇنتلۇق ئەڭ چوڭ ئېقىم مىقدارى 10 كۇب مېتىر . توما قاپقىقى تۈز تاختىدىن ياسالغان بولۇپ ، قول بىلەن ئېچىپ ـ يېپىلىدىغان ئۈچ توننىلىق تاقاق ياسالدى . 1990 ـ يىلى كەلكۈن ئېقىتىش چۈشۈرگىسىنىڭ ئىككى تۆشۈكى كېڭەيتىلدى ۋە كۆپەيتىلدى . ھەربىر تۆشۈك تۆت مېتىر ، بۇنىڭغا 50 مېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى كەلكۈن يامراشنىڭ ئالدىنى ئالىدىغان توساق قوشۇلدى ھەمدە ئاستىدا سۇ باشلاش كارىدورى ياسالدى ؛ قۇم چۈشۈرۈش كۆلچىكى ياسالدى . ھەربىر كۆلچەكنىڭ كۆلىمى 813 كۇب مېتىر . يۇقىرىدىكى ئېقىننىڭ شەرقىي قىرغىقىدا 150 مېتىر ، غەربىي قىرغاقتا 500 مېتىر ئېقىم باشلاش قىرى ياسالدى ؛ ئالاھىدە ئەھۋالدا كەلكۈننىڭ يامراپ كېتىشىدىن ساقلىنىش ئېغىزىدىن 80 مېتىر ياسالدى ، غەربىي قىرغاقنىڭ تۆۋەن ئېقىمىدىن تۇتاشتۇرۇلغان بۆلەك 80 مېتىرغا يەتتى ؛ تۆۋەن ئېقىمدا 80 مېتىر كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش قىرى ياسالدى ۋە 4.5 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتا سېمونتلانغان سۇ سىڭمەس ئۆستەڭ ياسالدى .

2 . غول ئۆستەڭ قۇرۇلۇشى

1949 ـ يىلىدىن ئىلگىرى ناھىيە بويىچە 36 غول ئۆستەڭ بار ئىدى (ئەمەلىيەتتە دەريادىن سۇ باشلىنىدىغان چوڭ ـ كىچىك ئۆستەڭ بولۇپ ، كەنت دەرىجىلىك سۇغىرىش ئۆستىڭىگە تەڭ ئىدى) ، ئۆستەڭلەرنىڭ ئۇزۇنلۇقى 63 كىلومېتىر كېلەتتى . 1952 ~ 1957 ـ يىلىغىچە ناھىيە بويىچە سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشى دولقۇنى قوزغالدى ، يېڭىدىن ياسالغان ، ئۆزگەرتىلگەن ، كېڭەيتىلگەن غول ئۆستەڭ ئۇزۇنلۇقى 186 كىلومېتىرغا يەتتى ، بۇنىڭ بىلەن سۇغىرىش ئۆستىڭى سىستېمىسى دەسلەپكى قەدەمدە شەكىللەندى . 1978ـ يىلى ناھىيە بويىچە ئادەم كۈچى ، ماددىي كۈچ مەركەزلەشتۈرۈلۈپ ، غول ئۆستەڭ قۇرۇلۇشى تېزلىتىلدى ، سەكرەپ ئىلگىرىلەش ، چوڭقۇر ، بىرلەشمە ، يامانسۇ ، سۈرگۈن ، يېڭىيەردىن ئىبارەت 6 غول ئۆستەڭ تايانچ قىلىنغان غول ئۆستەڭ سىستېمىسى يىلمۇ يىل شەكىللەندى . 2001 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا غول ئۆستەڭنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 152 كىلومېتىرغا يەتتى .

1) سەكرەپ ئىلگىرىلەش باش غول ئۆستىڭى قۇرۇلۇشى

1959 ـ يىلى چېپىلغان بولۇپ ، سەكرەپ ئىلگىرىلەش سۇ باشلاش تۈگۈنىنىڭ يۈرۈشلەشكەن قۇرۇلۇشى ھېسابلىنىدۇ . غول ئۆستەڭنىڭ ئۇزۇنلۇقى 14 كىلومېتىر ، تۆۋەن تەرىپىدە سەكرەپ ئىلگىرىلەش 1 ـ تارماق غول ئۆستىڭى ، سەكرەپ ئىلگىرىلەش 2 ـ تارماق غول ئۆستىڭى ۋە سەكرەپ ئىلگىرىلەش سۇ ياندۇرۇش

ئۆستىڭىدىن ئىبارەت ئۇچ تارماق غول ئۆستەڭ چىپىلدى . بۇلارنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 42 كىلومېتىر كېلىدۇ . توشقان دەريالىق سۇ مەنبەسى قىلىنىدۇ ، يىلىغا سېكۇنتلۇق ئوتتۇرىچە ئېقىم مىقدارى 15 كۇب مېتىرغا ، سۇغىرىلىدىغان يەر كۆلىمى 8500 گېكتارغا يېتىدۇ .

2) چوڭقۇر باش غول ئۆستەڭ قۇرۇلۇشى

بۇ ئۆستەڭ 1958 ـ يىلى چىپىلغان بولۇپ ، ئۇ چوڭقۇر سۇ باشلاش توغىنىنىڭ يۇرۇشلەشكەن قۇرۇلۇشى ھېسابلىنىدۇ ، باش غول ئۆستەڭنىڭ ئۇزۇنلۇقى 26.5 كىلومېتىر ، بۇنىڭدا 13 تارماق غول ئۆستەڭ بولۇپ ، ئۇزۇنلۇقى 105 كىلومېتىر ، سۇغىرىش كۆلىمى 32 مىڭ 600 گېكتار ، يىللىق ئوتتۇرىچە سېكۇنتلۇق ئېقىم مىقدارى 28 كۇب مېتىر .

3) بىرلەشمە باش غول ئۆستەڭ قۇرۇلۇشى

بۇ ئۆستەڭ 1959 ـ يىلى چىپىلغان ، ئەينى چاغدا ئىمامىلىرىم غول ئۆستىگى دەپ ئاتالغانىدى ، باش غول ئۆستەڭنىڭ ئۇزۇنلۇقى 25 كىلومېتىر ، يىللىق ئوتتۇرىچە سېكۇنتلۇق ئېقىم مىقدارى 25 كۇب مېتىر ، سۇغىرىلىدىغان يەر كۆلىمى 16 مىڭ 306.7 گېكتار .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسى بويىچە 2001 ـ يىلىدىكى باش غول ئۆستەڭ ، ئاساسلىق غول ئۆستەڭلەر

جەدۋەل : 7 — 1

تۈرى / ئۆستەڭ نامى	سۇ مەنبەسى	لايىھىدىكى ئېقىم مىقدارى (كۇب مېتىر/سېكۇنت)	ئۇزۇنلۇقى (كىلومېتىر)	سۇغىرىلىدىغان كۆلەم (گېكتار)
سەكرەپ ئىلگىرىلەش غول ئۆستىگى	توشقان دەريالىق	15.20	14	8500
چوڭقۇر باش غول ئۆستىگى	توشقان دەريالىق	28	26	32600
بىرلەشمە باش غول ئۆستەڭ	توشقان دەريالىق	25	25	16306.7
يامانسۇ غول ئۆستىگى	توشقان دەريالىق	2.80	4	2300
مەكىت 1 ـ ، 2 ـ غول ئۆستىگى	توشقان دەريالىق	2.80	15.6	1200
ئىمامىلىرىم 1 ـ ، 2 ـ غول ئۆستىگى	توشقان دەريالىق	2.80	42.2	6533
سۇرگۈن غول ئۆستىگى	توشقان دەريالىق	2.85	13	2433
توشقان دەريالىق شىمالىي قىرغاق چوڭ ئۆستىگى	توشقان دەريالىق	20	30	12266
شىمالىي تاغدىكى بۇلاق سۇيى غول ئۆستىگى	شىمالىي تاغدىكى بۇلاق سۇيى	4.80	5	2613
جەمئىي		104.25	174.8	84751.7

3 . تارماق ئۆستەڭ قۇرۇلۇشى

1949 ـ يىلىدىن ئىلگىرى ناھىيە بويىچە ئاران 24 تارماق ئۆستەڭ بار بولۇپ ، ئۇزۇنلۇقى 150 كىلومېتىر ئىدى . 1952 ـ يىلىدىن كېيىن «دېھقانچىلىق ئالدىراش مەزگىلىدە سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشى بىلەن ئاز شۇغۇللىنىش ، دېھقانچىلىق ئارىسال مەزگىلىدە كەڭ كۆلەمدە شۇغۇللىنىش» ئاڭچىنى قوللىنىلىپ ، تارماق

ئۆستەك قەدىمىۋ مۇكەممەللەشتۈرۈلدى ، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئوق ئېرىق ، سۇغىرىش ئېرىقى چېچىلدى ، 2001 ـ يىلى تارماق ئۆستەڭلەرنىڭ ئۇزۇنلۇقى 315.5 كىلومېتىرغا ، ئوق ئېرىقنىڭ ئۇزۇنلۇقى 1100 كىلومېتىرغا ، سۇغىرىش ئېرىقىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 2705 كىلومېتىرغا يەتتى .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسى بويىچە 2001 ـ يىلىدىكى ئاساسلىق تارماق ئۆستەڭلەرنىڭ تارقىلىش ئەھۋالى

جەدۋەل : 7 — 2

سۇ مەنبەسى	تارماق ئۆستەڭنىڭ تارقىلىشى ، سۇغىرىش رايونلىرىنىڭ نامى	ئاساسلىق تارماق ئۆستەڭ ئەھۋالى		
		سانى	ئۇزۇنلۇقى (مېتىر)	ئېقىم مىقدارى (كۇب مېتىر/سېكۇنت)
توشقان دەرياسى	سەكرەپ ئېلگىرىلەش سۇغىرىش رايونى	3	25.5	9.50
توشقان دەرياسى	چوڭقۇر سۇغىرىش رايونى	13	105	50
توشقان دەرياسى	بىرلەشمە سۇغىرىش رايونى	10	125	25
توشقان دەرياسى	يامانسۇ سۇغىرىش رايونى	2	12	3.52
قۇمئېرىق دەرياسى	يېڭىئاۋات سۇغىرىش رايونى	2	4	1.05
شىمالىي تاغدىكى بۇلاق سۇيى	شىمالىي تاغ بۇلاق سۇيى سۇغىرىش رايونى	6	44	6
جەمئىي		36	315.5	95.07

4 . سۇ سىڭىمەس ئۆستەك قۇرۇلۇشى

60 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا سەكرەپ ئېلگىرىلەش ، چوڭقۇر ، بىرلەشمىدىن ئىبارەت ئۈچ غول ئۆستەڭنىڭ بېشى قىسمەن سۇ سىڭىمەسلەشتۈرۈلگەنىدى . 80 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا ئۆستەك سىستېمىسىنى سۇ سىڭىمەسلەشتۈرۈش سۇ ئىنشائاتى ئومۇمىي پىلانىغا كىرگۈزۈلدى . 1980 ～ 1990 ـ يىلىغىچە ئاقىيار جەنۇبىي چۆل سۇ باشلاش ئۆستىكى ، ئاقىيار ساجياۋ ئۆستىكى ، سۇرگۇن ئۆستىكى قاتارلىق 13 سۇغىرىش ئۆستەڭنى سۇ سىڭىمەسلەشتۈرۈش قۇرۇلۇشى تاماملاندى ، بۇنىڭ ئىچىدە سۇ سىڭىمەس غول ئۆستەڭنىڭ ئۇزۇنلۇقى 101 كىلومېتىر ، سۇ سىڭىمەس تارماق ئۆستەڭنىڭ ئۇزۇنلۇقى 249.6 كىلومېتىر ، سۇ سىڭىمەس ئوق ئېرىقنىڭ ئۇزۇنلۇقى 41.7 كىلومېتىر ، سۇ سىڭىمەس سۇغىرىش ئېرىقىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 9.2 كىلومېتىر . 1995 ـ يىلىدىن باشلاپ ئۆلچەملەشكەن سۇ سىڭىمەس ئۆستەك ياسىلىپ ، ئۆستەك ئاستىغا تاش ياتقۇزۇلۇپ سېمونتلاندى . 2001 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە 116 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى سۇ سىڭىمەس غول ئۆستەك قۇرۇلۇشى تاماملاندى .

5 . ئۆستەك سىستېمىسىدىكى ئىنشائات

1950 ـ يىلىدىن ئىلگىرى ئۆستەك سىستېمىسىدا ئىنشائات ناھايىتى ئاز ئىدى ، بارلىرى بەك ئاددىي ئىدى . ئۆستەڭدىن سۇ باشلايدىغان چاغدا قوزۇق ، دەرەخ شاخلىرىدىن ئاددىيغىنە چۆشۈرگە ياسىلاتتى . 60ـ يىللاردىن باشلاپ تاش ، سېمونتتىن بەزى مۇستەھكەم ئىنشائاتلار ياسالدى . 2001 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە تۇرلۇك ئۆستەك سىستېمىسىدىكى ئىنشائاتتىن 3315 ى پۈتكۈزۈلدى ، بۇنىڭ ئىچىدىكى ئاساسلىق قۇرۇلۇش قارايۇلغۇن سۇ باشلاش كۆچۈرمە قۇرۇلۇشىدىن ئىبارەت .

قارا يۇلغۇن سۇ باشلاش كۆچۈرمىسى يامانسۇ قىرغىز مىللىي يېزىسىنىڭ بەش كىلومېتىر غەربىگە جايلاشقان (ناھىيە بازىرىغا 15 كىلومېتىر كېلىدۇ) بولۇپ، چات ئارىلىقىدىكى ئاق ئۇزۇن سۇ باشلاش كۆچۈرمىسىدۇر. ئۇ 1997 - يىلى ياسىلىشقا باشلاپ، 1998 - يىلى پۈتكۈزۈلدى. ئۇ دەريادىن ئاتلىتىپ ئاستىغا تىرەك قويۇپ ياسالغان، 15 چات ئارىلىقى بار، ھەربىر چات ئارىلىقى 21.1 مېتىر، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 316.5 مېتىر. سېكۇنتىغا 3.5 كۇب مېتىر سۇ ئۆتىدۇ؛ سۇ بۆلۈش تومىسى تۆت تۆشۈكلۈك، بۇنىڭ ئىچىدە ئىككى تۆشۈكىنىڭ ساپ كەڭلىكى تۆت مېتىر، ئىككى تۆشۈكىنىڭ 1.5 مېتىر. يۇرۇشلەشتۈرۈلگەن سۇ سىغىمى ئۆستەڭنىڭ ئۇزۇنلۇقى يەتتە كىلومېتىر بولۇپ، كۆچۈرمىنىڭ 1.5 كىلومېتىر يۇقىرى ئېقىمىغا جايلاشقان. تۆۋەن ئېقىمىنىڭ 8.5 كىلومېتىر نېرىسىدا سېكۇنتىغا ئوچ كۇب مېتىر سۇ ئاقىدىغان سۇ سىغىمى ئۆستەڭ بار، بۇ ئۆستەڭنىڭ چوڭقۇرلۇقى 1.3 مېتىر، ئېغىزىنىڭ كەڭلىكى تۆت مېتىر، ئۆستەڭ قۇرۇلۇشىغا 13 مىليون 520 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنىدى. 1997 - يىلى 7 - ئايدا سېكۇنتلۇق ئېقىم مىقدارى 1860 كۇب مېتىرلىق ئالاھىدە چوڭ كەلكۈن كېلىپ، قارا يۇلغۇن سۇ باشلاش كۆچۈرمىسىنىڭ 220 مېتىر يېرىنى بۇزۇۋەتكەندە، يەنە 1 مىليون 400 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنىپ رېمونت قىلىنىدى ھەمدە مۇشۇ ئاساستا 215 مېتىرلىق 10 چات ئارىلىقى قوشۇلدى. 2001 - يىلى 8 - ئايدا چوڭ كەلكۈن كەلدى، كەلكۈننىڭ سېكۇنتلۇق ئېقىم مىقدارى 1760 كۇب مېتىرغا يېتىپ، قارا يۇلغۇن جەنۇبىي قىرغاق كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش توسمىسىنىڭ 1.4 كىلومېتىر يېرىنى بۇزۇۋەتتى.

ئۆچتۇرپان ناھىيىسىدىكى ئاساسلىق ئۆستەڭ سىستېمىسىدىكى ئىنشائاتلار

جەدۋەل : 7 — 3

ئۆستەڭدىكى ئىنشائات	قاراشلىق سۇغىرىش رايونى	ياسالغان ۋاقتى (يىل)	لايىھىدىكى ئېقىم مىقدارى (كۇب مېتىر/سېكۇنت)	سۇ بۆلۈش تومىسى (تۆشۈك)	توسۇش تومىسى (تۆشۈك)
سەكرەپ ئىلگىرىلەش كۆچۈرمىسى توسۇش چوڭقۇرگىسى	«سەكرەپ ئىلگىرىلەش» سۇغىرىش رايونى	1993	3	1	3
سەكرەپ ئىلگىرىلەش غول ئۆستىكى سۇ بۆلۈش تومىسى	سەكرەپ ئىلگىرىلەش سۇغىرىش رايونى	1992	7.6	2	
دۆڭچىغ سۇ بۆلۈش تومىسى	چوڭقۇر سۇغىرىش رايونى		39	1	
ئاياغ توسۇش تومىسى	چوڭقۇر سۇغىرىش رايونى	1978	38	2	3
ئاقتوقاي سۇ بۆلۈش تومىسى	چوڭقۇر سۇغىرىش رايونى	1979	35.6	1	
مۆلجەرتاغ توسۇش تومىسى	چوڭقۇر سۇغىرىش رايونى	1983	33.4	3	4
ئەيجە مەھەللە سۇ بۆلۈش تومىسى	چوڭقۇر سۇغىرىش رايونى	1984	30.1	1	
سۇغەت توسۇش تومىسى	چوڭقۇر سۇغىرىش رايونى	1982	27.4	2	3
لېۋۈتاۋ توسۇش تومىسى	چوڭقۇر سۇغىرىش رايونى	1982	21.5	1	3
تېتىر سۇ بۆلۈش تومىسى	بىرلەشمە سۇغىرىش رايونى	1974	17.1	1	

شاخىيىن سۇ بۆلۈش تومىسى	بىرلەشمە سۇغىرىش رايونى	1976	15.7	1	
يېڭىسار سۇ بۆلۈش تومىسى	بىرلەشمە سۇغىرىش رايونى	1994	3.7	2	3
ئېلېكتر ئىستانسىسى سۇ بۆلۈش تومىسى	بىرلەشمە سۇغىرىش رايونى	1979	2.3	2	4
بازار سۇ بۆلۈش تومىسى	بىرلەشمە سۇغىرىش رايونى	1995	2.5	2	2
ئاقيار كەلكۈن ئېقىتىش چۈشۈرگىسى	بىرلەشمە سۇغىرىش رايونى	1974	180	4	
يامانسۇ توسۇش تومىسى	بىرلەشمە سۇغىرىش رايونى	1964	3.7	2	3
سىماپچى توسۇش تومىسى	بىرلەشمە سۇغىرىش رايونى	1964	3.7		
ئاقتۇز ئۆستىڭى تومىسى	بىرلەشمە سۇغىرىش رايونى	1989	0.7	1	1
پەيزى ئېزىز ئۆستەڭ تومىسى	بىرلەشمە سۇغىرىش رايونى	1994	0.9	1	1
سەنخې ئۆستىڭى تومىسى	بىرلەشمە سۇغىرىش رايونى	1995	1	1	1
بېدىلىك ئۆستىڭى تومىسى	بىرلەشمە سۇغىرىش رايونى	1996	1.5	1	2
ئويسايلاق ئۆستىڭى تومىسى	بىرلەشمە سۇغىرىش رايونى	1997	1.5	1	2
يارباغ كۆچۈرمىسى	بىرلەشمە سۇغىرىش رايونى	1978	2		مېتىر L=50
يامانسۇ كۆچۈرمىسى	بىرلەشمە سۇغىرىش رايونى	1982	5.5		مېتىر L=90
توقسۇن كۆچۈرمىسى	چوڭقۇر سۇغىرىش رايونى	1989	8		مېتىر L=20
قارا يۇلغۇن كۆچۈرمىسى	چوڭقۇر سۇغىرىش رايونى	1999	3		مېتىر L=531.5
ئاقيار سۇ بۆلۈش تومىسى	چوڭقۇر سۇغىرىش رايونى	2001	1.2	15	

§ 2 . سۇ ساقلاش قۇرۇلۇشى

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە سۇ ئامبىرى يوق ، سۇ قىس چارۋىچىلىق رايونلىرىدا كىچىك سۇ ساقلاش كۆلچىكى قاتارلىقلار ياسالغان . چارۋىچىلىق رايونى ئاساسەن جەنۇبىي تاغ بىلەن شىمالىي تاغقا جايلاشقان . شىمالىي تاغدا قار ، بۇلاق سۇلىرى مول ، جەنۇبىي تاغ قۇرغاق بولۇپ ، سۇ قىس . چارۋىلارنىڭ سۇ ئىچىشىنى ۋە ئوتلاقنى سۇغىرىش شارائىتىنى ياخشىلاش ئۈچۈن ، 1978 ـ يىلىدىن باشلاپ جەنۇبىي تاغ چارۋىچىلىق رايونىدا داۋاملىق سۇ ساقلاش كۆلچىكى ياسىلىپ ، يامغۇر پەسلىدىكى تاغ ئالدىدىكى كەلكۈن سۈيىدىن پايدىلىنىلدى . ياسالغان سۇ ساقلاش كۆلچەكلىرى 191 مىڭ 500 تۇياق چارۋىنىڭ سۇ ئىچىش مەسىلىسىنى ھەل قىلدى .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىي تاغ چارۋىچىلىق رايونىدىكى ئاساسلىق سۇ ساقلاش كۆلچەكلىرى

جەدۋەل : 7 — 4

نامى / تۈرى	ياسالغان ۋاقتى (يىل)	سىلىنغان مەبلەغ (تۆمەن يۈەن)	سۇ ساقلاش سۇ مىقدارى (تۆمەن كۇب مېتىر)	سۇغىرىلىدىغان كۆلەم (گېكتار)
جەنۇبىي تاغ قىياق كۆل رايونى سۇ ساقلانغان كۆلچىكى	1978	31. 7	70	2000
جەنۇبىي تاغ توققۇزاق چارۋىچىلىق رايونى سۇ ساقلاش كۆلچىكى	1978	14. 10	100	33
كونلىگاخوتەن شياڭيالڭ سۇ ساقلاش كۆلچىكى	1976	16. 23	60	چارۋا ئىچىدىغان سۇ
قويقىچۇناي سۇ ساقلاش كۆلچىكى	1981	70	150	چارۋا ئىچىدىغان سۇ

§3 . زەي چىقىرىۋېتىش قۇرۇلۇشى

1 . شورلىشىپ كېتىش ئەھۋالى

1982 ~ 1983 ـ يىللىرى ناھىيە بويىچە 2 ـ قېتىملىق تۇپراقنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش نەتىجىسىدىن مەلۇم بولدىكى ، زەي يەر كۆلىمى دېھقانچىلىق رايونى كۆلىمىنىڭ 30 پىرسەنتىنى ئىگىلەپ ، تەخمىنەن 14 مىڭ يەتتە گېكتارغا يەتكەن . توشقان دەريالىسىنىڭ يانتۇلۇقى چوڭ ، جىلغىدىكى دەريا ـ ئېقىن سۇيىنىڭ سۇپىتى ياخشى ، مىنېرالللىشىش دەرىجىسى تۆۋەن ، يەر ئاستى سۇيىنىڭ ئېقىشى راۋان بولمىغاچقا ، تۇپراقتا شور يىغىلىپ قېلىپ ، يېنىك شورلىشىشنى كەلتۈرۈپ چىقاردى . توشقان دەريالىسى بىلەن قۇمئېرىق دەريالىسى تۇتاشقان جاي يەر ئاستى سۇيى بىرلىشىپ ئاقىدىغان جاي بولغاچقا ، سۇ ئاستا ئاقىدۇ . شۇڭا زەي چىقىرىۋېتىش راۋان بولماي ، زەي يىغىلىپ قالغان رايون شەكىللەنگەن ، ئۇنىڭ ئۈستىگە سۇغىرىش رايونلىرىدىكى سۇ چىقىرىۋېتىش ، سۇغىرىش تورلاشمىغان ، تۇپراقنىڭ شور تەركىبى ئېغىرراق . يېڭىدىن شورلىشىپ كەتكەن تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 20 گېكتارغا ، ئوڭايلا ھۆلچىلىك يۇز بېرىدىغان تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 11 مىڭ 900 گېكتارغا يېتىدۇ .

2 . زەي چىقىرىۋېتىش قۇرۇلۇشى

ئۇچتۇرپان ناھىيىسى ئاساسلىقى زەيكەش چېچىپ سۇ ئورنىنى تۆۋەنلىتىش ئۈسۈلىنى قوللىنىپ زەي چىقىرىۋېتىپ ، شورنى تىزگىنلەيدۇ . 1951 ~ 1954 ـ يىلىنچە 12 زەيكەش چېچىلدى . 1958 ـ يىلىدىن كېيىن ھەر يىلى زەيكەش چېچىلدى . 1958 ـ يىلى 11 ـ ئايدا 6 ـ رايون 9. 7 كىلومېتىر زەيكەش چېچىپ ، 5000 كۇب مېتىر توپا قازدى . 1959 ـ يىلى غول زەيكەشتىن بەشى چېچىلدى ، بۇ زەيكەشلەرنىڭ ئۇزۇنلۇقى 85 كىلومېتىرغا ، تارماق زەيكەشلەرنىڭ ئۇزۇنلۇقى 150 كىلومېتىرغا يەتتى . 1966 ~ 1976 ـ يىلىنچە ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 130. 35 كىلومېتىر كېلىدىغان غول زەيكەشتىن سەككىزى چېچىلدى . 1978 ـ يىلى

زەي چىقىرىۋېتىپ سۇ ئورنىنى تۆۋەنلىتىش قۇرۇلۇشى ناھىيىنىڭ سۇچىلىق ئومۇمىي پىلانىغا كىرگۈزۈلۈپ ، كونا غول زەيكەشلەر يىلمۇ يىل چوڭقۇرلاشتۇرۇلدى . يامانسۇ ، سەكرەپ ئىلگىرىلەش ، چوڭقۇردىن ئىبارەت ئۈچ سۇغىرىش رايونى يۇقىرىدا زەي چىقىرىۋېتىش ، تۆۋەندە سۇغىرىشتەك سۇغىرىش ئۆستەڭ سىستېمىسىنى شەكىللەندۇردى . سۇغىرىش رايونلىرىدىكى غول زەيكەش ئاساسلىقى 11 بولۇپ ، چىقىرىۋېتىلگەن سۇ غەربتىن شەرققە قاراپ ئېقىپ چوڭقۇر ئۆستىڭگە قۇيۇلىدۇ ، بىرلەشمە ئۆستەڭ ۋە توشقان دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدىكى ئۈچ سۇغىرىش رايونى سېكۇنتىغا چىقىرىۋەتكەن زەي مىقدارى 5.5 كۇب مېتىرغا ، بىرلەشمە سۇغىرىش رايونى سېكۇنتىغا چىقىرىۋەتكەن زەي مىقدارى 2.18 كۇب مېتىرغا يەتتى .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى سۇغىرىش رايونلىرى زەي چىقىرىۋېتىش سىستېمىسىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى

جەدۋەل : 7 — 5

رەت نومۇرى	غول زەيكەش نامى	قاراشلىق سۇغىرىش رايونى	چېپىلغان ۋاقتى (يىلى)	زەي چىقىرىش تىزگىنلەنگەن كۆلەم (تۇمەن مو)			چىقىرىلغان زەي ئېقىم مىقدارى (كۇب مېتىر/سېكۇنت)	ئۇزۇنلۇقى (كىلومېتىر)
				تېرىلغۇ يەر	بوز يەر	جەمئىي		
1	يامانسۇ غول زەيكىشى	يامانسۇ سۇغىرىش رايونى	1966	1.55	0.95	2.50	0.30	12.50
2	سەكرەپ ئىلگىرىلەش غول زەيكىشى	سەكرەپ ئىلگىرىلەش سۇغىرىش رايونى	1958	3.11	0.72	3.83	0.46	5.50
3	دۆڭچىغ غول زەيكىشى	چوڭقۇر سۇغىرىش رايونى	1988	5.20	4.05	9.25	1.11	30.50
4	توققۇزاق غول زەيكىشى	چوڭقۇر سۇغىرىش رايونى	1975	8.50	5.61	14.11	1.05	24.50
5	ئىماملىرىم غول زەيكىشى	چوڭقۇر سۇغىرىش رايونى	1975	6.50	2.22	8.72	1.05	24.50
6	يارکۆۋرۈك غول زەيكىشى	چوڭقۇر سۇغىرىش رايونى	1966	5.50	2.44	7.94	0.95	20.70
7	سۇرگۈن غول زەيكىشى	بىرلەشمە سۇغىرىش رايونى	1976	1.76	3.72	5.48	0.66	9.75
8	ئاچاتاغ 1 - غول زەيكىشى	بىرلەشمە سۇغىرىش رايونى	1975	2.69	1.24	3.93	0.47	9.75
9	ئاچاتاغ 2 - غول زەيكىشى	بىرلەشمە سۇغىرىش رايونى	1975	1.49	1.20	2.69	0.32	11.25
10	ئاقيار غول زەيكىشى	بىرلەشمە سۇغىرىش رايونى	1992	1.40	1.02	2.42	0.29	5.40
11	خاڭدى غول زەيكىشى	بىرلەشمە سۇغىرىش رايونى	1967	1.70	1.98	3.68	0.44	6.85
	جەمئىي			39.40	25.15	64.54	7.10	161.20

3 . شورنى تىزگىنلەش ئۈنۈمى

1950 - يىلىدىن ئىلگىرى ئۇزۇنغىچە سۇ باشلاپ سۇغىرىپ ، شورلىشىپ كېتىشنى تىزگىنلەشكە ئەھمىيەت بېرىلمىگەنلىكتىن ، قايتا شورلىشىپ كېتىش ۋە سازلىققا ئايلىنىپ كېتىش ئېغىر بولغانىدى . ماتېرىياللاردا

خاتىرلىنىشىچە ، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە نەق بار تېرىلغۇ يەر 29 مىلىۇن 865.3 گېكتار بولۇپ ، شورلىشىپ كېتىش تۆپەيلىدىن 1953 ـ يىلىغا كەلگەندە ، تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 28 مىلىۇن 772.8 گېكتارغا چۈشۈپ قالدى . 1954 ـ يىلى 12 زەيكەش چېچىلىپ ، يەرنىڭ قايتا شورلىشىپ كېتىشى ۋە سازلىققا ئايلىنىپ كېتىشى ئۈنۈملۈك تىزگىنلەندى . 1983 ـ يىلى شورلىشىپ كەتكەن تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 19 مىلىۇن 500 گېكتار ، نەملىشىپ كەتكەن تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 11 مىلىۇن 900 گېكتار ئىدى ، 2000 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە شورلىشىپ كەتكەن 17 مىلىۇن 790 گېكتار تېرىلغۇ يەر ياخشىلاندى ، بۇ شورلىشىپ كەتكەن تېرىلغۇ يەرنىڭ 91.2 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى ؛ نەملىشىپ كەتكەن 11 مىلىۇن 900 گېكتار تېرىلغۇ يەر ياخشىلاندى ، بۇ نەملىشىپ كەتكەن تېرىلغۇ يەرنىڭ 93.3 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى .

§4 . كەلكۇندىن مۇداپىئە كۆرۈش قۇرۇلۇشى

ئۇچتۇرپان ناھىيىسى كەلكۇن ئاپىتى كۆپ يۈز بېرىدىغان رايونغا تەۋە بولۇپ ، جەنۇبىي ، شىمالىي تاغ ئالدىدىكى كەلكۇن ئاساسلىق ئاپەتلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ . چىڭ سۇلالىسى ۋە مىنگو دەۋرىدە كەلكۇندىن مۇداپىئە كۆرۈش ئىنشائاتلىرى ناھايىتى ئاز ئىدى ، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن نۇرغۇنلىغان كەلكۇندىن مۇداپىئە كۆرۈش ئىنشائاتلىرى ياسالدى .

1955 ـ يىلىدىن باشلاپ كەلكۇندىن مۇداپىئە كۆرۈش ئىنشائاتلىرى يىلمۇ يىل رېمونت قىلىنىپ مۇستەھكەملەندى ، خەتەرلىك يەرلەردە توسمىلار كۆپەيتىلدى . 1958 ~ 1960 ـ يىلىغىچە چوڭقۇر سۇ باشلاش تۆگۈنى ، سەكرەپ ئىلگىرىلەش سۇ باشلاش تۆگىنىدە ، 35 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتا كەلكۇندىن مۇداپىئە كۆرۈش توسمىسى ياسالدى . 1963 ـ يىلى قارا يۇلغۇندا 5.7 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتا كەلكۇندىن مۇداپىئە كۆرۈش توسمىسى ياسالدى ، بۇنىڭ ئۈچۈن 4 مىليون 706 مىڭ 500 كۇب مېتىر توپا قېزىلدى .

1964 ~ 1967 ـ يىلىغىچە يامانسۇ كەلكۇن ئېقىتىش ، سۇ بۆلۈش ئىنشائاتى ياسلىپ ، ۋاقىتلىق ئىنشائات قىلىندى . 1969 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى ئالاھىدە چوڭ كەلكۇن كېلىپ ، چوڭقۇر كەلكۇندىن مۇداپىئە كۆرۈش توسمىسىنى ئېغىر دەرىجىدە بۇزۇۋەتتى ، 1970 ـ يىلى نۇرغۇن ئادەم كۈچى ، ماددىي كۈچ سەرپ قىلىنىپ رېمونت قىلىندى . 1985 ـ يىلىغا كەلگەندە نۆۋەتلىق كەلكۇندىن مۇداپىئە كۆرۈش ئىنشائاتىنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 56.5 كىلومېتىرغا يەتتى . شۇ يىلى كەلكۇندىن مۇداپىئە كۆرۈش ئىنشائاتى ناھىيىنىڭ سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇش ئومۇمىي پىلانىغا كىرگۈزۈلدى ۋە مالىيە كۈچى ، ماددىي كۈچ توپلىنىپ ، مۇستەھكەم كەلكۇندىن مۇداپىئە كۆرۈش ئىنشائاتلىرى ياسالدى . كەلكۇندىن مۇداپىئە كۆرۈش توسمىلىرىنى قوغداشقا ئىشلىتىلىدىغان ماتېرىيالغا ئەنئەنىۋى ئۇسۇلدا تاش ، دەرەخ شاخلىرى ئىشلىتىش تاش ، سېمونت لاي ئىشلىتىشكە ۋە بېتون قۇرۇلمىلىق مۇستەھكەم توسما ياساشقا ئۆزگەرتىلدى . 1997 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە ناھىيە بويىچە كەلكۇندىن مۇداپىئە كۆرۈش ئىنشائاتلىرىنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 204 كىلومېتىرغا يېتىپ ، 18 مىڭ گېكتار تېرىلغۇ يەر ، 200 مىڭ ئاھالە قوغداپ قېلىندى . ئاساسلىق مۇداپىئە كۆرۈش ئىنشائاتىنىڭ ئۇزۇنلۇقى توققۇز كىلومېتىرغا يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە مۇستەھكەم توسمىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 2.3 كىلومېتىر . 1998 ـ يىلى توشقان دەرياسىنىڭ كەلكۇن ئاپىتىنى تۆپتىن تىزگىنلەش ئۈچۈن ، ناھىيە 13 مىليون 100 مىڭ يۈەن مەبلەغ غەملەپ ، يۇقىرىقى سېرىق ئارال مۇستەھكەم كەلكۇندىن مۇداپىئە كۆرۈش توسمىسىنى ياساشقا باشلىدى ، توسمىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 7.2 كىلومېتىر ، تىك ئېگىزلىكى ئۈچ مېتىر ، كەڭلىكى 15 مېتىر ، ئۈستىنىڭ كەڭلىكى ئالتە مېتىر قىلىپ لايىھىلەندى ، شۇ يىلى 1.5 كىلومېتىرى پۈتكۈزۈلدى . 1999 ~ 2000 ـ يىللىرى كەلكۇندىن مۇداپىئە كۆرۈش توسمىسىدىن 5.7 كىلومېتىر ياسلىپ ، 12 مىڭ

گېكتار تېرىلغۇ يەر ۋە 75 مىڭ ئاھالە ھەمدە ناھىيە بازىرىدىكى خەلقنىڭ ھاياتى ، مال ـ مۇلكنىڭ بىخەتەرلىكى قوغداپ قېلىندى .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ نۆقتىلىق كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش ئىنشائاتلىرى

جەدۋەل : 7 — 6

ئىنشائات نامى	قاراشلىق مۇغىرىش رايونى	ياسلىش ئەھۋالى			2001 ـ يىلدىكى ئەھۋالى		ئىزاھات
		ۋاقتى (يىل)	ئۇزۇنلۇقى (كىلومېتر)	ئىنشائات خاراكتېرى	ئۇزۇنلۇقى (كىلومېتر)	ئىنشائات خاراكتېرى	
ئاقيار قىزىلتاغ كەلكۈ- ندىن مۇداپىئە كۆرۈش توسمىسى	بىرلەشمە مۇغىرىش رايونى	1985	4.60	ۋاقتىلىق	4.60	0.6 كىلومېتىرى مۇستەھكەم	1994 ـ يىلى كەلكۈن بۇزۇۋەتكەندىن كېيىن ، 0.6 كىلومېتىر ئۇزۇن- لۇقتا كەلكۈندىن مۇداپى- ئە كۆرۈش توسمىسى قايتا ياسالدى
ئاقيار توشقان دەريا كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش توسمىسى	بىرلەشمە مۇغىرىش رايونى	1990	6	ۋاقتىلىق	6	ۋاقتىلىق	
ئاچاتاغ قىزىلتاغ كەل- كۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش توسمىسى	بىرلەشمە مۇغىرىش رايونى	1985	1	مۇستەھكەم	1	مۇستەھكەم	
ئاچاتاغ كەلكۈندىن مۇدا- پىئە كۆرۈش توسمىسى	بىرلەشمە مۇغىرىش رايونى	1995	2	ۋاقتىلىق	2	ۋاقتىلىق	
ئىمامىلىرم توشقان دەريا- سى كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش توسمىسى	بىرلەشمە مۇغىرىش رايونى	1995	3	ۋاقتىلىق	3	ۋاقتىلىق	
يار كۆۋرۈك جەنۇبىي تاغ كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش توسمىسى	چوڭقۇر مۇغىرىش رايونى	1992	0.15	مۇستەھكەم	0.15	مۇستەھكەم	
ئاقتوقاي كۆكتەي كەل- كۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش توسمىسى	چوڭقۇر مۇغىرىش رايونى	1995	4.50	ۋاقتىلىق	0.5 كىلومېتىرى مۇستەھكەم	4.50	1995 ـ يىلى كەلكۈن بۇزۇۋەتكەندىن كېيىن ، 0.5 كىلومېتىر ئۇزۇن- لۇقتا مۇستەھكەم كەل- كۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش توسمىسى قايتا ياسالدى
ئوتبېشى كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش توسمە- سى	چوڭقۇر مۇغىرىش رايونى	1992	4	ۋاقتىلىق	4	ۋاقتىلىق	
ئوتبېشى يۇمۇپ ئارال كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش توسمىسى	چوڭقۇر مۇغىرىش رايونى	1997	0.40	ۋاقتىلىق	0.50	ۋاقتىلىق	
قارا يۇلغۇن كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش توسمە- سى	سەكرەپ ئىلگىرىلەش مۇغىرىش رايونى	1998	1.50	ۋاقتىلىق	1.50	ۋاقتىلىق	
يۇقىرىقى سېرىق ئارال كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش توسمىسى	سەكرەپ ئىلگىرىلەش مۇغىرىش رايونى	1998	35.60	ۋاقتىلىق	35.60	ۋاقتىلىق	1998 ـ يىلى كەلكۈن بۇزۇۋەتكەندىن كېيىن 7.5 كىلومېتىر ئۇزۇن- لۇقتا كەلكۈندىن مۇداپى- ئە كۆرۈش توسمىسى قايتا ياسالدى
			7.25	مۇستەھكەم	7.25	مۇستەھكەم	

Ⅲ باب

سۇچىلىق قۇرۇلۇشىنى باشقۇرۇش

§1 . باشقۇرۇش ئاپپاراتى

1949 ـ يىلىدىن ئىلگىرى سۇچىلىقنى باشقۇرىدىغان مەخسۇس ئاپپارات يوق ئىدى . ناھىيىدىكى 36 سۇ باشلاش ئۆستىكىنى مىراب ئىگىلەيتتى ھەمدە سۇ تەقسىملەش ، سەپلەش ۋە دېھقانلارنى ئېرىق ـ ئۆستەك چېپىش ، لاتقا تازىلاش ، كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش ، چۆشۈرگە ياساش ئىشلىرىغا تەشكىللەيتتى .

1950 ـ يىلى فېئودالىلىق «مىراب» باشقۇرۇش تۈزۈمى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ ، ناھىيە ، رايون دەرىجىلىك سۇچىلىقنى باشقۇرۇش كومىتېتى قۇرۇلدى . 1954 ـ يىلى يېزا ، كەنتلەردە سۇ باشقۇرۇش ھەيئىتى تەسىس قىلىنىپ ، دېموكراتىك باشقۇرۇش يولغا قويۇلدى . سۇ مۇڭاپىق ئىشلىتىلدى ، سۇ ماجىرالىرى ھەل قىلىندى .

1954 ～ 1958 ـ يىلىغىچە سۇ مەمۇرىيىتى كەسپىنى ناھىيىلىك خەلق كومىتېتىنىڭ قۇرۇلۇش بۆلۈمى بىرتۇتاش باشقۇردى . 1959 ـ يىلى سۇ بۆلۈمى تەسىس قىلىندى ، 1960 ـ يىلى ئىدارىغا ئۆزگەرتىلدى ، قارىمىقىدا يېزا سۇ بۆلۈمى تەسىس قىلىندى ، بۇ بۆلۈم يېزىلاردا ئىشلىتىلىدىغان سۇنى باشقۇرۇشقا مەسئۇل بولدى ، بۆلۈم قارىمىقىدا ئۈچ سۇ باشقۇرۇش پونكىتى قۇرۇلدى . 1962 ـ يىلى 8 ـ ئايدا ئىدارە ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ ، بۆلۈم ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى . 1966 ـ يىلى سۇ بۆلۈمىدىكى ئىشچى ـ خىزمەتچى 33 كە يەتتى .

1968 ～ 1975 ـ يىلىغىچە سۇ سىستېمىسى ئىنقىلابىي رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى سۇ بۆلۈمىنىڭ ئورنىغا دەسسەپ ، ناھىيىنىڭ سۇ خىزمىتىنى باشقۇرۇشقا مەسئۇل بولدى . 1977 ～ 1998 ـ يىلىغىچە ناھىيىلىك سۇ ـ ئېلېكتر ئىدارىسى سۇچىلىق ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ئاپپاراتى بولدى . بۇ ئاپپاراتنىڭ ئىچكى قىسمىدا كادىرلار بۆلۈمچىسى ، سۇچىلىق بۆلۈمچىسى ، سۇ باشقۇرۇش بۆلۈمچىسى ، سۇ ـ ئېلېكتر بۆلۈمچىسى ، مالىيە بۆلۈمچىسى ۋە پىلانلاش ئەتىرىتى تەسىس قىلىندى ؛ ئۇنىڭغا سەكرەپ ئىلگىرىلەش ، يېڭىسار ، بىرلەشمە ، چوڭقۇر ، چوك كۆۋرۈك ، مۆلجەرتاغدىن ئىبارەت ئالتە سۇ باشقۇرۇش پونكىتى قارىدى . 1998ـ يىلى 4 ـ ئايدا سۇ ـ ئېلېكتر ئىدارىسى سۇ ئىشلىرى ئىدارىسىغا ئۆزگەرتىلدى ، ئىچكى قىسمىدا يېزا تۇرۇبا سۇيىنى باشقۇرۇش پونكىتى ، سۇ باشقۇرۇش باش پونكىتى ، مەمۇرىي ئىشخانا ، مالىيە بۆلۈمى تەسىس قىلىندى . يەنە سېمونت قۇيۇلما زاۋۇتى ۋە قۇرۇلۇش ئەتىرىتى قۇرۇلدى . 2001 ـ يىلى ئىشچى ـ خىزمەتچى 265 كە ، ئەمگەك توختامى تۈزۈمىدىكى ئىشچى 66 گە يەتتى .

§2 . مەبلەغ سېلىشنى باشقۇرۇش

1951 ～ 1963 ـ يىلىغىچە دۆلەت مالىيىسىدە قىمىنچىلىق كۆرۈلگەنلىكتىن سۇچىلىققا مەبلەغ سېلىشتا ئاساسلىقى چارۋىچىلارنىڭ ئەمگەك سەرپ قىلىشىغا ۋە ماتېرىيال چىقىرىشىغا تايىنىلىپ سۇچىلىق قۇرۇلۇشى

ئېلىپ بېرىلدى . شۇ يىلى ئەمگەك كۈچى 1 مىليون 625 مىڭ كۈن ئىشلىدى ، يىلىغا ئوتتۇرىچە 125 مىڭ كۈن ئىشلىدى ، ئەڭ كۆپ بولغان يىلى 1 مىليون 19 مىڭ 500 كۈن ئىشلىدى . 65 مىڭ يۇەن مەبلەغ سېلىنىپ ، 20 كىلومېتىر چوڭقۇر ئۆستىكى ، 55 كىلومېتىر يېڭىتاۋات ئۆستىكى ، 45 كىلومېتىر سەكرەپ ئىلگىرىلەش باش غول ئۆستىڭىنىڭ ئىنشائاتى پۈتكۈزۈلدى .

1964 ـ يىلى يامانسۇ كەلكۈن ئاققۇزۇش قۇرۇلۇشى ، توسما تۇغۇنلۇك قۇرۇلۇشى تامامىلاندى ، 17 كىلومېتىر كېلىدىغان تۆت چوڭ ئۆستەك ، 150 كىلومېتىر كېلىدىغان كىچىك ئېرىق ـ ئۆستەك ، 53 كىلومېتىر كېلىدىغان 85 زەيكەش چېپىلدى ؛ 50 كىلومېتىر كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش توسمىسى مۇستەھكەملەندى ، 825 مىڭ كۇب مېتىر توپا ـ تاش قېزىلدى . بۇلارغا دۆلەت 160 مىڭ يۇەن مەبلەغ سالدى .

1965 ~ 1967ـ يىلىغچە بىرلەشمە ئۆستەك قۇرۇلۇشى ، يامانسۇ كەلكۈن ئاققۇزۇش ، سۇ بۆلۈش قۇرۇلۇشى ، تىيىن ئۆستىكى كۆچۈرمە قۇرۇلۇشى تامامىلاندى ، بۇلارغا 1 مىليون 630 مىڭ يۇەن مەبلەغ سېلىندى ، بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەت سالغان مەبلەغ 180 مىڭ يۇەن . 1968 ~ 1971 ـ يىلىغچە چوڭقۇر ئۆستەك بېشى قۇرۇلۇشى ۋە يامانسۇ رېۋىئونىزمغا قارشى تۇرۇش چوڭ كۆۋرۈكى قۇرۇلۇشى تامامىلاندى ، بۇنىڭغا دۆلەت 169 مىڭ 800 يۇەن مەبلەغ سالدى .

1979 ~ 2001 ـ يىلىغچە سۇچىلىققا مەبلەغ سېلىش ناھىيىنىڭ ئومۇمىي پىلانىغا كىرگۈزۈلۈپ ، مۇستەھكەم ئىنشائاتلار نۇقتىلىق ياسالدى . 1979 ~ 1981 ـ يىلىغچە چوڭقۇر ئۆستىڭىنى يۇرۇشلەشتۇرۇش قۇرۇلۇشى ۋە چوڭقۇر كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش توسمىسىنى داۋاملىق ياساش ، بىرلەشمە ئۆستەك ئېغىزىدىكى كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش توسمىسىنى يېڭىلاش ۋە يېڭىتاۋات سۇ باشلاش تۇغۇنلۇك قۇرۇلۇشى قاتارلىق ئىنشائاتلار تامامىلاندى ، بۇلارغا دۆلەت 1 مىليون 430 مىڭ يۇەن مەبلەغ سالدى ، ئامما 42 مىڭ ئىش كۈنى مەرپ قىلدى . 1964 ~ 2001 ـ يىلىغچە 61 مىليون 55 مىڭ 500 يۇەن مەبلەغ سېلىندى .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسى بويىچە 1951 ~ 2001 ـ يىلىغچە قىلىنغان ئاساسلىق سۇچىلىق قۇرۇلۇشلىرى ۋە ئۇلارغا سېلىنغان مەبلەغ

جەدۋەل : 7 — 7

يىللار	قۇرۇلۇش نامى	قۇرۇلۇش كۆلىمى	پۈتكۈرۈلگەن ۋاقىت (يىل)	دۆلەت سالغان مەبلەغ (تۇمەن يۇەن)	ئۆزى غەملىگەن مەبلەغ (تۇمەن يۇەن)	مەرپ قىلىنغان ئەمگەك (تۇمەن كۈن ئىش)
1951	2 ـ رايون غولام كەنتىدىكى يېڭى ئۆستەك چېپىلدى	ئۇزۇنلۇقى 2 .2 كىلومېتىر	1951			2. 8
1952	يېڭىتاۋات ئۆستىكى چېپىلدى	ئۇزۇنلۇقى 40 كىلومېتىر	1952			57
1953 ~ 1954	چوڭ ـ كىچىك ئۆستەڭلەر تۇزەشتۇرۇلدى ، كۆچۈرمە ، توسما ، چۆشۈرگە رېمونت قىلىندى ، يېڭىدىن زەيكەش چېپىلدى	تۇزەشتۇرۇلگەن ئۇزۇنلۇقى 103 كىلومېتىر	1954			9

1955	يېڭىئاۋات ئۆستەڭى چېپىلدى	55 كىلومېتىر	1955			3
	ئاقيار بىرلىك ئۆستەڭى چېپىلدى	41.8 كىلومېتىر				2.6
1957 ~ 1956	ئات فېرمىسى ئۆستەڭى چېپىلدى	ئۆستەڭنىڭ ئۇزۇنلۇقى 323.2 كىلومېتىر	1957	0.06		32.9
1958	چوڭقۇر ئۆستەڭى چېپىلدى	ئۇزۇنلۇقى 20 كىلومېتىر	1958			1.1
1959	سەكرەپ ئىلگىرىلەش باش غول ئۆستەڭى ۋە ئۇنىڭ 1 ـ ، 2 ـ ، 3 ـ ئۆستەڭ ئۇزگەرتىلدى ، ئىملىرىم 1 ـ ، 2 ـ ، 3ـ ئۆستەڭى ئۇزگەرتىلدى ، جىران ئۆستەڭى ۋە 4 ـ ، 5 ـ رايون كەلكۈن مۇداپىئە كۆرۈش توسمىسى ياسالدى	ئۆستەڭنىڭ ئۇزۇنلۇقى 227.7 كىلومېتىر ، (يېڭىدىن چېپىلغىنى 12 كىلومېتىر) ، چېپىلغان زەيكەش 235 كىلومېتىر ، كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش توسمىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 35 كىلومېتىر	1959			102
1960	سەكرەپ ئىلگىرىلەش باش غول ئۆستەڭنىڭ تىك يانتۇ چوشۇرگىسى	باش غول ئۆستەڭنىڭ ئۇزۇنلۇقى 45 كىلومېتىر ، چوشۇرگە 185	1960		0.94	1.7
1961	چولۇق ، ئوتتۇرا ، كىچىك ئېرىقلار چېپىلدى	ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 13 مىڭ 182 كىلومېتىر	1961			3.6
1963 ~ 1962	توقسۇن كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش توسمىسى	ئۇزۇنلۇقى 3.9 كىلومېتىر	1963	2.3	2.2	4
	قارا يۇلغۇن غول ئۆستەڭى	ئۇزۇنلۇقى 2.7 كىلومېتىر				
	پەيزى ئېزىز غول ئۆستەڭى	ئۇزۇنلۇقى 339 مېتىر				
	ئۆستەڭ رېمونت قىلىندى	چولۇق ئۆستەڭ 4 كىلومېتىر ، تارماق ئۆستەڭ 2.6 كىلومېتىر ، زەيكەش 2 كىلومېتىر				
1964	يېڭسار كەلكۈن ئاققۇزۇش قۇرۇلۇشى		1964	2	4.5	0.8
	يامانسۇ كەلكۈن ئاققۇزۇش قۇرۇلۇشى			4.5	5.6	1.4
	تىيمن ئۆستەڭى كۆچۈرمىسى	ئۇزۇنلۇقى 22 مېتىر			2.1	0.9
	توسما تۇغۇنى			16	0.1	
	سارام غول ئۆستەڭگە تاش يانتۇزۇلدى	ئۇزۇنلۇقى 3.6 كىلومېتىر			1.39	0.6
1967 ~ 1965	بىرلەشمە ئۆستەڭ قۇرۇلۇشى ، يامانسۇ كەلكۈن ئاققۇزۇش ، سۇ بۆلۈش قۇرۇلۇشى ، تىيمن ئۆستەڭى كۆچۈرمە قۇرۇلۇشى		1967	18	145	
	يېڭىدىن چولۇق ، كىچىك ئېرىق چېپىلدى	يېڭىدىن چېپىلغىنى 773 ، ئۇزۇنلۇقى 609 كىلومېتىر				42.2
1971 ~ 1968	چوڭقۇر ئۆستەڭ بېشى قۇرۇلۇشى يامانسۇ چولۇق كۆۋرۈكى		1971	16.98	21.1	0.5

1972 ~ 1978	ئېتىز - ئېرىق سۇچىلىق ئاساسىي قۇرۇلۇشى	3400 گېكتار سالا ئېتىز پىلانلاندى ، 5800 گېكتار يەر تۈزلەندى ، 142 كىلومېتىر تاشيول ياسالدى	شۇ يىلى			2346
1979 ~ 1981	چوڭقۇر ئۆستىڭىنى يۇرۇشلەشتۇرۇش قۇرۇلۇشى	ئۇزۇنلۇقى 17.5 كىلومېتىر ، سۇ ياندۇرۇش ئۆستىڭى 5.5 كىلومېتىر	1981	130		
	مايتوۋان چوڭ توسمىسى قايتا ياسالدى	ئۇزۇنلۇقى 560 مېتىر	1979	1		
	چوڭقۇر كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش توسمىسى داۋاملىق ياسالدى	ئۇزۇنلۇقى 1.7 كىلومېتىر	1980	5.6		
	بىرلەشمە ئۆستەڭ ئېغىزى كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش توسمىسى	ئۇزۇنلۇقى 210 مېتىر	1979	0.49		0.5
	يېڭىئاۋات سۇ باشلاش تۈگۈنى	تاش ياتقۇزۇلغان ئۆستەڭ 13 كىلومېتىر	1979	6		3
	چوڭ ، كىچىك ئېرىقلار رەتلەندى ۋە سالا ئېتىز تۈزلەندى		1981			0.7
1982 ~ 1983	بىرلەشمە 1 - تارماق ئۆستىڭى يۇرۇشلەشتۇرۇلدى	ئۇزۇنلۇقى 5 كىلومېتىر	1982	2.5	5	
	بىرلەشمە 2 - تارماق ئۆستىڭى يۇرۇشلەشتۇرۇلدى	ئۇزۇنلۇقى 7 كىلومېتىر	1983	4	7	
	بىرلەشمە 5 - تارماق ئۆستىڭى يۇرۇشلەشتۇرۇلدى	ئۇزۇنلۇقى 4 كىلومېتىر	1983	5.5	5.5	
	بىرلەشمە 8 - تارماق ئۆستىڭى (ئاقيار ساي ئۆستىڭى) يۇرۇشلەشتۇرۇلدى	ئۇزۇنلۇقى 20 كىلومېتىر	1983	7.5	25	
	ئاقيار سىمابچى غول زەيكىشى يۇرۇشلەشتۇرۇلدى	ئۇزۇنلۇقى 2.5 كىلومېتىر	1983	0.5	3	
	سۇرگۈن سۇغىرىش رايونى ئېغىز قۇرۇلۇشى داۋاملاشتۇرۇلدى	2 تۆشۈكلۈك بىر قۇم ئېقىتىش چۈشۈرگىسى ، بىر تاشيول كۆۋرۈكى ياسالدى	1983	5	7	
	قۇچچى سۇغىرىش رايونى سارام ئۆستەڭ بېشى قۇرۇلۇشى ئۆزگەرتىلدى		1983	8	4	
1984	قارا يۇلغۇن ئۆستىڭى	ئۇزۇنلۇقى 4 كىلومېتىر	1984	3	5	
	قۇچچى سۇغىرىش رايونى سارام غول ئۆستىڭى يۇرۇشلەشتۇرۇلدى		1984	11	4.5	
	ئويبۇلاق ئۆستەڭ بېشى قۇرۇلۇشى		1984	6	4	
	بېدىلىك ئۆستەڭ بېشى قۇرۇلۇشى		1984	3.5	1.5	

1984	ئويۇلاق غول ئۆستىكى يۇرۇشلەشتۇرۇلدى		1984	ئۇزۇنلۇقى 13 كىلومېتىر	19	10
	كۆكلەم ئۆستەڭ بېشى قۇرۇلۇشى		1984		6	4
	سەكرەپ ئىلگىرىلەش سۇغىرىش رايونى ئېغىز قۇرۇلۇشى داۋاملاشتۇرۇلدى	سۇ چۈشۈرۈش چۈشۈرگىسى 2 تۈشۈك ، كەلكۈن ئاققۇزۇش چۈشۈرگىسى 5 تۈشۈك	1984		16	19
	بىرلەشمە 3 - تارماق ئۆستەڭ يۇرۇشلەشتۇرۇلدى	ئۇزۇنلۇقى 4 كىلومېتىر	1984		1.5	2.5
	بىرلەشمە 4 - تارماق ئۆستەڭ يۇرۇشلەشتۇرۇلدى	ئۇزۇنلۇقى 3 كىلومېتىر	1984		2	2
	بىرلەشمە 6 - تارماق ئۆستەڭ چېپىلدى	ئۇزۇنلۇقى 26 كىلومېتىر	1984		12.5	43.5
	بىرلەشمە 7 - تارماق ئۆستەڭ يۇرۇشلەشتۇرۇلدى	ئۇزۇنلۇقى 2 كىلومېتىر	1984		2	2
	ئاچاتاغ 8 - ، 9 - كەنت غول زەيكىشى يۇرۇشلەشتۇرۇلدى	ئۇزۇنلۇقى 4.5 كىلومېتىر	1984		0.5	5
	ئاچاتاغ 10 - ، 11 - كەنت غول زەيكىشى يۇرۇشلەشتۇرۇلدى	ئۇزۇنلۇقى 5 كىلومېتىر	1984		2	6
1985	غول ئۆستەڭ قايتا ياسلىپ سېمونتلاندى	تاش يانتۇزۇلغان ئۆستەڭ ئۇزۇنلۇقى 13 كىلومېتىر	1985		19.5	21.5
	بىرلەشمە 9 - تارماق ئۆستىكى (يېڭىيەر ئۆستىكى) يۇرۇشلەشتۇرۇلدى	ئۇزۇنلۇقى 23 كىلومېتىر	1985		13	46
	سۇرگۈن غول ئۆستىكى يۇرۇشلەشتۇرۇلدى	ئۇزۇنلۇقى 15 كىلومېتىر	1985		8	22
	يامانسۇ سۇغىرىش رايونى ئېغىز قۇرۇلۇشى ياسالدى		1985		30	18
	پەيزى ئېزىز ئۆستىكى يۇرۇشلەشتۇرۇلدى	ئۇزۇنلۇقى 8 كىلومېتىر	1985		5	9
	يامانسۇ باش غول زەيكىشى يۇرۇشلەشتۇرۇلدى	ئۇزۇنلۇقى 17 كىلومېتىر	1985		2	8
	پەيزى ئېزىز ئۆستەڭ بېشى قۇرۇلۇشى ياسالدى		1985		12	7
	پەيزى ئېزىز غول ئۆستىكى يۇرۇشلەشتۇرۇلدى	ئۇزۇنلۇقى 6 كىلومېتىر	1985		12	4.5
	چارۋىچىلىق رايونى ئېغىزلىق ئاۋات غول ئۆستىكى يۇرۇشلەشتۇرۇلدى	سېمونتلانغان ئۆستەڭ ئۇزۇنلۇقى 13 كىلومېتىر	1985		20	15
	چارۋىچىلىق رايونى كۆكلەم غول ئۆستىكى چېپىلدى	سېمونتلانغان ئۆستەڭ ئۇزۇنلۇقى 13 كىلومېتىر	1985		7	4
	چارۋىچىلىق رايونى كىچىك ئاقيار سۇ باشلاش قۇرۇلۇشى ياسالدى		1985		6	4

1986	قۇچچى سۇغىرىش رايونى ئاقىش ئۆستەڭ بېشى قۇرۇلۇشى ياسالدى		1986	3.19	3.1	
	پەيزى ئېزىز شەرقىي غول ئۆستىڭى يۇرۇشلەشتۇرۇلدى	ئۇزۇنلۇقى 7 كىلومېتىر	1986	13	5.5	
	سەكرەپ ئىلگىرىلەش 1 ـ تارماق ئۆستىڭى چېپىلدى	ئۇزۇنلۇقى 13.5 كىلومېتىر	1986	13	3.5	
	ئاقتوقاي مەكىت غول زەيكىشى يۇرۇشلەشتۇرۇلدى	ئۇزۇنلۇقى 5 كىلومېتىر	1986	1.5	6.5	
	ئىماملىرىم 7 ـ كەنت غول زەيكىشى يۇرۇشلەشتۇرۇلدى	ئۇزۇنلۇقى 3 كىلومېتىر	1986	0.5	13	
	بىرلەشمە 10 ـ تارماق ئۆستەڭ (بۇدايىن ئۆستىڭى) يۇرۇشلەشتۇرۇلدى	ئۇزۇنلۇقى 31 كىلومېتىر	1986	10	30	
1987	سەكرەپ ئىلگىرىلەش 2 ـ تارماق ئۆستىڭى (جەنۇبىي تاغ غول ئۆستىڭى) داۋاملىق چېپىلدى	ئۇزۇنلۇقى 18 كىلومېتىر	1987	11.5	25	
	بېدىلىك غول ئۆستىڭى يۇرۇشلەشتۇرۇلدى	ئۇزۇنلۇقى 6 كىلومېتىر	1987	8	5	
1988	قۇچچى سۇغىرىش رايونى ئاقىش غول ئۆستىڭى يۇرۇشلەشتۇرۇلدى	ئۇزۇنلۇقى 5.5 كىلومېتىر	1988	6	3.5	
	سەكرەپ ئىلگىرىلەش 3 ـ تارماق (قاراغان ئۆستىڭى) يۇرۇشلەشتۇرۇلدى	ئۇزۇنلۇقى 4 كىلومېتىر	1988	1.5	4	
	ئىماملىرىم قاغاتۇر غول ئۆستىڭى يۇرۇشلەشتۇرۇلدى	ئۇزۇنلۇقى 4.5 كىلومېتىر	1988	1	6.5	
1989	سەكرەپ ئىلگىرىلەش باش غول ئۆستىڭى يۇرۇشلەشتۇرۇلدى	ئۇزۇنلۇقى 9 كىلومېتىر	1989	5	9	
	ئىماملىرىم گۇللۇكتوشقان باش غول ئۆستىڭى يۇرۇشلەشتۇرۇلدى	ئۇزۇنلۇقى 12 كىلومېتىر	1989	3	13.5	
1990 ~ 1993	سارام سۇ سىڭمەس ئۆستىڭى	ئۇزۇنلۇقى 4.5 كىلومېتىر	1992	10		1.2
	ئىماملىرىم 9 ـ ، 10 ـ كەنت غول زەيكىشى يۇرۇشلەشتۇرۇلدى	ئۇزۇنلۇقى 8 كىلومېتىر	1990	2	12.5	
	يۇقىرىقى سېرىق ئارال كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش توسمىسى		1990	19.3	5.7	
	چوڭقۇر دەريا توسۇش چۇشۇرگىسىنى رېمونت قىلىش قۇرۇلۇشى		1990	5	4.5	
	مىڭبۇلاق سۇڭگۇچ قۇرۇلۇشى		1991		7.1	
	سارام سۇ باشلاش قۇرۇلۇشى		1992	100		
	ئىماملىرىم 2 ـ غول ئۆستىڭىنى يۇرۇشلەشتۇرۇش قۇرۇلۇشى		1991		23.5	

1993 ~ 1990	قۇچچى ئاتۇش ئېغىزى سۇ ئۆتكۈزۈش سۇڭگۈچى	كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش دامبىسى 500 مېتىر	1992		3.8	
	ئاقتوقاي جەنۇبىي چۆل كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش قۇرۇلۇشى	كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش دامبىسى 4 كىلومېتىر	1993	3.5		ئەڭگەكنى پۈلغا سۈندۈرغاندا 50 مىڭ يۈەن
	ئاقيار خانىدى ئۆستەڭ قۇرۇلۇشى	ئۇزۇنلۇقى 12 كىلومېتىر	1991		17	15.7
1994	كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش قۇرۇلۇشى	13.5 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش توسمىسى رېمونت قىلىنىپ پۈختىلاندى ، يېڭىدىن 1.8 كىلومېتىر توسما ياسالدى	1994	60	147	
	مۆلجەرتاغ سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى سۇ يانداۋرۇش ئۆستىنىنى يۇرۇشلەشتۇرۇش قۇرۇلۇشى	ئۇزۇنلۇقى 4.9 كىلو-مېتىر	1994		5	
1995	كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش قۇرۇلۇشى	13.5 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش دامبىسى رېمونت قىلىنىپ مۇستەھكەملەندى	1995	91	278	18.5
	ئىمامىلىرىم تۆۋەن مەھسۇلات-لىق ئېتىزلارنى ئۆزگەرتىش قۇرۇلۇشى	21 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتا زەيكەش چېچىلدى	1995		41.24	
1996	قارايۇلغۇن سۇ باشلاش كۆ-چۈرمىسىنىڭ ئالدىنقى قارارلىق قۇرۇلۇشى	ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 316 مېتىر	1996		61	
1997	قارايۇلغۇن سۇ باشلاش كۆ-چۈرمىسى قۇرۇلۇشى	سۇ سىغىمى ئۆستەڭ ئۇزۇنلۇقى 16.4 كى-لومېتىر	1997	451		
	تۆۋەن ھوسۇللۇق ئېتىزنى ئۆزگەرتىش		1997		69	
	كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش توسما قۇرۇلۇشى	8.2 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى كەلكۈن-دىن مۇداپىئە كۆرۈش توسمىسى پۈختىلاندى	1997		153.4	
1998	يۇقىرىقى سېرىق ئارال مۇستەھكەم كەلكۈندىن مۇدا-پىئە كۆرۈش توسمىسى	1.5 كىلومېتىر	1998	206		
	سەكرەپ ئىلگىرىلەش سۇ سىغىمى ئۆستىگى	3.035 كىلومېتىر	1998	106		
	چوڭقۇر ، بىرلەشمە ئۆس-تەڭ ، دەريا سۈيى چۈشۈرگە-سى ، ئۆستەڭ بېشى ئېغىزىنى يۇرۇشلەشتۇرۇش قۇرۇلۇشى		1998		20	

1998	ئاقيار 15 ـ كەنت كۆچۈرمە قۇرۇلۇشى	ئاساسىي گەۋدە قۇرۇلۇشى ۋە سۇ بۆلۈش چوشۇرگە قۇرۇلۇشى تاماملاندى	1998	420.6		
	قارايۇلغۇن سۇ باشلاش كۆچۈرمىسىنى رېمونت قىلىش قۇرۇلۇشى	ئۇزۇنلۇقى 316.5 مېتىر	1998	1352		
1999	يۇقىرىقى سېرىق ئارال مۇستەھكەم كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش توسمىسى	3.588 كىلومېتىر	1999	612		
	ئاقيار 2 ـ ، 5 ـ كەنت ئۆستەڭ قۇرۇلۇشى	ئۇزۇنلۇقى 4 كىلومېتىر	1999		6	
	ياركۆزۈرۈك تۆۋەن ھوسۇللۇق ئېتىزىنى ئۆزگەرتىش	5.1 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتا زىيكەش چېپىلدى	1999		30	
	ئاقتوقاي ئاقبوز ئۆستەڭنى سۇ سىغىمىلىشتۇرۇش قۇرۇلۇشى	ئۇزۇنلۇقى 14.7 كىلومېتىر	1999			30
	قارايۇلغۇن سۇ باشلاش چوڭ شۇرگىسىنى رېمونت قىلىش قۇرۇلۇشى	ئۇزۇنلۇقى 215 مېتىر	1999	140		
2000	يۇقىرىقى سېرىق ئارال مۇستەھكەم كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش توسمىسى	1.5 كىلومېتىرى تاماملاندى	2000	282.09		
2001	ئاقيار يېزىسىنىڭ سۇ تۇپراقنى ساقلاش بويىچە ئۇلگە تۈرى	10 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتا سۇ سىغىمىس ئۆستەڭ ياسالدى	2001	50	160	ئىمگەكنى پۈلغا سۈندۈرغاندا 1 مىليون 800 مىڭ يۈەن

§ 3 . سۇغىرىشنى باشقۇرۇش

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى سۇغىرىش رايونلىرى ئاساسلىقى توشقان دەريالىرى ۋادىسىغا تارقالغان بولۇپ، جەنۇب ۋە شىمالدىن ئىبارەت ئىككى سۇغىرىش رايونىغا ئايرىلغان. توشقان دەريالىنىڭ جەنۇبى جەنۇبىي سۇغىرىش رايونى بولۇپ، سەكرەپ ئىلگىرىلەش، چوڭقۇر، بىرلەشمە ئۆستەڭدىن ئىبارەت ئۇچ چوڭ سۇغىرىش رايونىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. يەر كۆلىمى 83 مىڭ 561.8 گېكتار. توشقان دەريالىنىڭ شىمالى شىمالىي سۇغىرىش رايونى بولۇپ يامانسۇ، يېڭىئاۋات، شىمالىي تاغ بۆلاقتىن ئىبارەت ئۇچ سۇغىرىش رايونىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. يەر كۆلىمى 8571 گېكتار.

1958 ـ يىلى ئۆستەڭ ئېغىزى ياسالغاندىن كېيىن، ئېغىز باشقۇرۇش خادىملىرى تەدرىجىي سەپلەندى. 1959 ـ يىلى سۇ باشقۇرۇش گۇرۇپپىسى تەسىس قىلىندى، گۇرۇپپىغا سەكرەپ ئىلگىرىلەش، يېڭىسار ۋە بىرلەشمىدىن ئىبارەت ئۇچ سۇ باشقۇرۇش پونكىتى قارىدى. 1977 ـ يىلى باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش ئۈچۈن،

سۇ باشقۇرۇش بۆلۈمچىسى تەسىس قىلىندى ، بۆلۈمچىگە ئالتە سۇ باشقۇرۇش پونكتى قارىدى . 2001 ـ يىلى سۇ باشقۇرۇش باش پونكتى تەسىس قىلىندى ، پونكىتقا سەكرەپ ئىلگىرىلەش ، چوڭقۇر ، بىرلەشمىدىن ئىبارەت ناھىيىگە قاراشلىق ئۇچ سۇ باشقۇرۇش پونكتى ۋە ئوتتېبشى يېزىلىق سۇ باشقۇرۇش پونكتى ، يامانسۇ يېزىلىق سۇ باشقۇرۇش پونكتى ، مۆلجەرتاغ سۇ باشقۇرۇش پونكتى ، سۇگىل سۇ باشقۇرۇش پونكتى ، لەۋ يېڭتەي سۇ باشقۇرۇش پونكتى ، يېڭسار سۇ باشقۇرۇش پونكتى ، ئاچاتاغ يېزىلىق سۇ باشقۇرۇش پونكتى ، ياركۆزۈرۈك يېزىلىق سۇ باشقۇرۇش پونكتى ، ئاقيار يېزىلىق سۇ باشقۇرۇش پونكتى ، يېڭئاۋات يېزىلىق سۇ باشقۇرۇش پونكتى ، ئىمامىلىرىم يېزىلىق سۇ باشقۇرۇش پونكتى قارىدى . بۇ سۇ باشقۇرۇش پونكتىلىرىدا 87 سۇ باشقۇرۇش خادىمى بار ، سۇغىرىش كۆلىمى 38 مىڭ 666 گېكتار ، ئۇنۇملۇك سۇغىرىش رايونىنىڭ كۆلىمى 27 مىڭ 533 گېكتار .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسى يەر سۇغىرىشتا توشقان دەريا سىنى ئاساسلىق سۇ مەنبەسى قىلىدۇ . تەقسىم قىلىنىدىغان سۇ مىقدارىنى ۋىلايەتلىك دەريا باشقۇرۇش باشقارمىسى ئالدىنقى يىلدىكى يىغىندى سان ۋە شۇ يىللىق پىلان بويىچە كېلىشتۇرۇپ ئورۇنلاشتۇرىدۇ . 1982 ~ 1999 ـ يىلىغىچە توشقان دەريا سىدىن باشلىنىدىغان يىللىق ئوتتۇرىچە سۇ مىقدارى 598 مىليون 507 مىڭ كۇب مېتىر ، يۇقىرى تەرەپتىن سۇ باشلىنىپ تۆۋەن تەرەپتە سۇ قايدۇرۇلىدۇ ، ئېشىپ قالغان سۇ توشقان دەريا سىغا كىرىپ كېتىدۇ . 1997 ـ يىلى ۋىلايەتلىك دەريا باشقارمىسى باشلانغان سۇدىن قايدۇرۇلغان سۇنى چىقىرىۋېتىپ ئەملىي ئىشلىتىلگەن سۇ بويىچە ھەق ئالدى .

2001 ـ يىلى ناھىيە بويىچە باشلانغان سۇ 480 مىليون كۇب مېتىرغا يەتتى ، سۇنىڭ تەقسىملىنىش نىسبىتى مۇنداق بولدى : ئاقيار يېزىسى 17.72 % ، ئاچاتاغ يېزىسى 11.5 % ، ئىمامىلىرىم يېزىسى 19.6 % ، يېڭئاۋات يېزىسى 10.9 % ، ياركۆزۈرۈك يېزىسى 9.46 % ، ئاقتوقاي يېزىسى 11.2 % ، ئۇچتۇرپان بازىرى 1.43 % ، ئوتتېبشى يېزىسى 12.7 % ، يامانسۇ قىرغىز مىللىي يېزىسى 3.82 % ، ئۇرۇقچىلىق مەيدانى 0.52 % ، خاڭدى دېھقانچىلىق مەيدانى 0.49 % ، ئىدارە ، ئورۇنلار 0.68 % .

§ 4 . سۇ ھەققى ئېلىش

1954 ـ يىلىدىن باشلاپ سۇ ھەققى ئۇچۇن يەرنىڭ دەرىجىسى بويىچە بۇغداي ئېلىندى ، 1 ـ دەرىجىلىك بىر مو يەر ئۇچۇن بىر كىلوگرام ، 2 ـ دەرىجىلىك بىر مو يەر ئۇچۇن 0.75 كىلوگرام ، 3 ـ دەرىجىلىك بىر مو يەر ئۇچۇن 0.5 كىلوگرام بۇغداي ئېلىندى .

1956 ـ يىلى يەر دەرىجىسى بويىچە ھەق ئېلىش ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ ، زىرائەتكە ئىشلىتىلگەن سۇ مىقدارى بويىچە ھەق ئېلىنىدىغان بولدى . 1957 ~ 1965 ـ يىلىغىچە بۇغداي ئۆلچەم قىلىنىپ سۇ ھەققى ئېلىندى ، بۇنىڭ ئۆلچىمى مۇنداق بولدى : شالىنىڭ ھەر موسى ئۇچۇن 2.5 كىلوگرام بۇغداي ؛ كېۋەز ، بۇغداي قاتارلىقلارنىڭ ھەر موسى ئۇچۇن بىر كىلوگرام بۇغداي ؛ قوغۇن ـ تاۋۇز ، كاۋا ـ قاپاق ، كۆكتاتنىڭ ھەرموسى ئۇچۇن 1.5 كىلوگرام بۇغداي بويىچە ھەق ئېلىندى ، 1980 ـ يىلى شالىنىڭ ھەر موسى ئۇچۇن 1.5 كىلوگرام بۇغداي ؛ بۇغداينىڭ ھەر موسى ئۇچۇن بىر كىلوگرام بۇغداي بويىچە ھەق ئېلىندى . 1983 ـ يىلى تېرىلغان زىرائەتنىڭ مو سانى بويىچە ھەق ئېلىندى ، يەنى ھەر مو يەر ئۇچۇن 0.52 يۈەن ياكى ئۇچ كىلوگرام بۇغداي بويىچە ھەق ئېلىندى . 1985 ~ 1995 ـ يىلىغىچە بۇغداي ، كېۋەز ، كۆممىقوناق ، ياغلىق دان ، پۇرچاق تۇرلىرى ، قوغۇن ـ تاۋۇز ، كاۋا ـ قاپاقنىڭ ھەر موسى ئۇچۇن 1.4 يۈەن ، شال ، كۆكتاتنىڭ ھەر موسى

ئۇچقۇن ئۇچ يۈەن ، ئورمان بەلۋېغى ، ئوتلاقنىڭ ھەرمۇسى ئۇچقۇن 1 . 2 يۈەن ، ئىدارە ، ئورۇن ، ھەربىي قىسىم ، مەكتەپ قاتارلىقلار تېرىغان بۇغداي ، كۆممىقوناق ، كېۋەز ، قوغۇن - تاۋۇز ، كاۋا - قاپاق قاتارلىقلارنىڭ ھەرمۇسى ئۇچقۇن ئىككى يۈەن ، شال ، كۆكتاتنىڭ ھەرمۇسى ئۇچقۇن تۆت يۈەن ، سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسىدىن كىلوۋات سائىەت بويىچە 20 يۈەن ، تۇغمەن قاتارلىقلاردىن ھەر تاش بويىچە 10 يۈەن ھەق ئېلىنىدى . 1990 ~ 1995- يىلىغچە يېزا ئىگىلىكىگە ئىشلىتىلىدىغان سۇ ھەققى كۆپ مېتىر بويىچە ھېسابلىنىپ 0 . 006 يۈەن ئېلىنىدى . ھەر مو يەرنىڭ سۇ ھەققى مو بېشى ھوسۇل قىممىتىنىڭ 1 . 2 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى . 1995 ~ 1997 - يىلىغچە سۇ ھەققى كۆپ مېتىر بويىچە 0 . 0097 يۈەن ، 1998 - يىلىدىن باشلاپ سۇ ھەققى كۆپ مېتىر بويىچە 0 . 02 يۈەن ئېلىنىدى .

1964 ~ 2001 - يىلىغچە ئۇچقۇرپان ناھىيىسىنىڭ سۇ ھەققى ئېلىش ئەھۋالى

جەدۋەل : 7 — 8

يىللار	سۇ ھەققى (تۇمەن يۈەن)	يىللار	سۇ ھەققى (تۇمەن يۈەن)
1964	10. 97	1984	44. 42
1965	5. 49	1985	60. 57
1966	11. 59	1986	99. 79
1967	4. 84	1987	74. 14
1968	5. 53	1988	106. 57
1969	9	1989	94. 26
1970	7. 61	1990	123. 5
1971	13. 78	1991	405. 52
1972	12. 76	1992	199. 27
1973	13. 08	1993	296. 10
1974	12. 84	1994	324
1975	19. 63	1995	448
1976	13. 14	1996	544
1977	13. 12	1997	775. 86
1978	14	1998	1004
1979	14. 20	1999	806. 7
1980	15. 23	2000	890
1981	15. 71	2001	1146. 98
1982	23. 61	جەمئىي	7724. 23
1983	44. 42		

سەککىزىنچى قىسىم

سانائەت

سەككىزىنچى قىسىم

سانائەت

چاك سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ئۇچتۇرپاندا ئۇششاق مېتال بۇيۇم ، ياغاچ جابدۇق ، كۆن - خۇرۇم ، ساپال - فارفور ، تىككۈچىلىك قاتارلىق قول سانائەت كەسىپلىرى بار ئىدى . مىنگونىڭ 5 - يىلى (1916 - يىلى) ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى قول ھۈنەرۋەن 655 بولۇپ ، ئۇلار ئاساسلىقى ئۇن تارتىش ، ياغ تارتىش ، شال ئاقلاش ، ھاراق ئېچىتىش ، تىككۈچىلىك ، موزدوزلۇق ، ئۇششاق دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى ياساش ، تېرە ئاشلاش قاتارلىق كەسىپلەر بىلەن شۇغۇللىناتتى . 1949 - يىلى سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 100 مىڭ يۈەنگە (شۇ يىللىق باھا بويىچە) يەتتى . 1952 - يىلى سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 280 مىڭ يۈەنگە يەتتى . 1958 - يىلى تراكتور رېمونت قىلىش زاۋۇتى قۇرۇلدى . 1970 - يىلىدىن كېيىن كىچىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى ، كۆمۈر ، ئۇششاق مېتال بۇيۇملار ئىشلەپچىقىرىش ئورنى قاتارلىقلار قۇرۇلدى ، 1977 - يىلى سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 1970 - يىلىدىكى 2 مىليون 384 مىڭ 900 يۈەندىن 4 مىليون 180 مىڭ يۈەنگە يېتىپ ، يىلىغا ئوتتۇرچە 9.4 % ئاشتى . 1978 - يىلى يېزا - بازار كارخانىلىرى تېز تەرەققىي قىلدى . 1986 - يىلى سانائەت كارخانىلىرىدا تېخنىكا ئۆزگەرتىش ئېلىپ بېرىلىپ ، مەھسۇلات سۈپىتى ئۈستۈرۈلدى ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ، كېۋەز تېرىلغۇ كۆلىمى كېڭەيتىلگەچكە ، پاختا پىششىقلاش سانائىتىنىڭ مەھسۇلات قىممىتى تېز ئاشتى . 1999 - يىلى سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 32 مىليون 799 مىڭ يۈەنگە (شۇ يىللىق باھا بويىچە) يېتىپ ، ئېلېكتر ئېنېرگىيىسى ، بىناكارلىق ماتېرىيالى ، توقۇمىچىلىق ، يېمەكلىك قاتارلىق كەسىپلەر ئاساسىي گەۋدە قىلىنغان سانائەت تۈرلىرى دەسلەپكى قەدەمدە شەكىللەندى . 2001 - يىلى سانائەت كارخانىسى 1120 گە يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەت كارخانىسى تۆت ، ئاساسلىق مەھسۇلاتلىرى خىش ، فوسفور ، رۇدا ، ئاق ھاراق ، ئۇن ، سۇ يېغى قاتارلىقلار بولۇپ ، سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلاتى قىممىتى 31 مىليون 233 مىڭ يۈەنگە يەتتى .

I باب

سانائەت تۈزۈلمىسى

§1 . دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سانائەت

1954 - يىلى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سانائەت كارخانىسىدىن ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك ھاراق زاۋۇتى بىلەن

ماشىنىسازە زاۋۇتى قۇرۇلدى (كېيىن ناھىيىلىك ئۇنىۋېرسال پىششىقلاش زاۋۇتىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى) . 1955ـ يىلى ناھىيىلىك موخۇركا زاۋۇتى ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلدى . 1957 ـ يىلى كىگىز بۇيۇملارنى پىششىقلاش زاۋۇتى قۇرۇلدى (تاشقى سودا پىششىقلاش زاۋۇتىغا قارىدى) . شۇ يىلى ناھىيىلىك لاتا ئايىغ زاۋۇتى قۇرۇلۇپ ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلدى . 1958 ـ يىلى چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش يۈقىرى پەللىگە چىققاندا ، خۇرۇم كىيىم ـ كېچەك زاۋۇتى ، پېچىنە ـ پىرەنىك زاۋۇتى ، شېكەر زاۋۇتى ، پولات ـ تۆمۈر زاۋۇتىدىن ئىبارەت دۆلەت ئىگىلىكىدىكى تۆت زاۋۇت قۇرۇلدى . 1959 ـ يىلى ئۈچتۈرپان ناھىيىلىك پاختا زاۋۇتى (1984 ـ يىلى تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپىنىڭ كوللېكتىپ ئىگىدارلىقىغا ئۆتتى) ، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى زاۋۇتى ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتى . 1960 ـ يىلى ياغ زاۋۇتى ، 1961 ـ يىلى فوسفور رۇدىسى زاۋۇتى ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتى . 1962 ـ يىلىغا كەلگەندە ناھىيە بويىچە دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سانائەت كارخانىسى سەككىزگە ، ئىشچى ـ خىزمەتچىسى 594 كە ، مەھسۇلات قىممىتى 1 مىليون 830 مىڭ يۈەنگە يەتتى . شۇ يىلى ئۈچتۈرپان ناھىيىسى مەركەزنىڭ «تەڭشەش ، مۇستەھكەملەش ، تولۇقلاش ، ئۆستۈرۈش» فائىجىنىنى ئىزچىللاشتۇرۇپ ، پايدىسى تۆۋەن كارخانىلارنى رەتكە سېلىپ ، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كىچىك كارخانىلارنى بىرلەشتۈرۈپ ، سودا ئىدارىسى ، تاشقى سودا ئىدارىسى ۋە پاختا ـ چىگە تىجارەت بۆلۈمى مەسئۇل تارماق قىلىنغان ئۇنىۋېرسال پىششىقلاش زاۋۇتى قۇردى . تاشقى سودا ئىدارىسى قارىمىقىدىكى پىششىقلاش زاۋۇتلىرى ، ئاساسلىقى ، كىگىزچىلىك كوپېراتىپى ، يۇڭ ئارغامچا كوپېراتىپى ، پىيما كوپېراتىپى ، كىگىز پايپاق كوپېراتىپى ، كىگىز ئايىغ كوپېراتىپى قاتارلىقلاردىن ، سودا ئىدارىسىنىڭ ئۇنىۋېرسال پىششىقلاش زاۋۇتلىرى ، ئاساسلىقى ، ھاراق زاۋۇتى ، ماشىنىسازە زاۋۇتى ، موخۇركا زاۋۇتى ، لاتا ئايىغ زاۋۇتى ، خۇرۇم كىيىم زاۋۇتى ، پېچىنە ـ پىرەنىك زاۋۇتى ، شېكەر زاۋۇتى قاتارلىقلاردىن ، پاختا ـ چىگە تىجارەت بۆلۈمىنىڭ زاۋۇتلىرى ، ئاساسلىقى ، پاختا زاۋۇتى ، فوسفورلۇق ئوغۇت زاۋۇتى ، فوسفور رۇدىسى زاۋۇتى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت . 1964 ـ يىلى ناھىيىلىك ياغاچ ماتېرىياللىرى پىششىقلاش زاۋۇتى (ياغاچ ساقلاش مەيدانى) ۋە ناھىيىلىك ئۇنىۋېرسال پىششىقلاش زاۋۇتى قۇرۇلۇپ ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلدى (سانائەت ـ قاتناش ئىشخانىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى) . پولات ـ تۆمۈر زاۋۇتىنىڭ يېقىلغۇ مەسلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن ، 1970 ـ يىلى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى ئاتئويلاج كىچىك كۆمۈركېنى قۇرۇلدى . 1971 ـ يىلى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى بالقاق زاۋۇتى ۋە تېرە پىششىقلاش زاۋۇتى قۇرۇلدى . 1978 ـ يىلىغا كەلگەندە ناھىيە بويىچە دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سانائەت كارخانىسى شەرق قىزارىدى ئېلېكتر ئىستانسىسى ، رېمونت قىلىش ـ ياساش زاۋۇتى ، ياغاچ ساقلاش مەيدانى ، موخۇركا زاۋۇتى ، ياغ زاۋۇتى ، ئۇنىۋېرسال پىششىقلاش زاۋۇتى ، پېچىنە ـ پىرەنىك زاۋۇتى ، پاختا زاۋۇتى ، بالقاق زاۋۇتى ، خۇرۇم كىيىم زاۋۇتى ، فوسفورلۇق ئوغۇت زاۋۇتى ، كۆمۈر كان ، سېمونت زاۋۇتى ، ئاپتوموبىل رېمونت قىلىش زاۋۇتىدىن ئىبارەت 14 كە ، ئىشچى ـ خىزمەتچىسى 690 گە ، تۇراقلىق مۇلكى 3 مىليون 732 مىڭ يۈەنگە ، يىللىق سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 5 مىليون يۈەنگە (شۇ يىللىق باھا بويىچە) يەتتى . 1978 ـ يىلى كەڭ كۆلەمدە تېخنىكا ئۆزگەرتىلدى ، مەھسۇلات سۈپىتىنى ۋە ئىقتىسادىي ئۈنۈمنى ئۆستۈرۈش مۇھىم نۇقتا قىلىنىپ كارخانىلارنى رەتكە سېلىش قانات يايدۇرۇلدى . 1980 ـ يىلى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى ناھىيىلىك باسما زاۋۇتى بىلەن ناھىيىلىك خىش زاۋۇتى ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلدى . 1981 ـ يىلى فوسفورلۇق ئوغۇت زاۋۇتى بىلەن كۆمۈركان ئېغىر زىيان تارتقانلىقى ئۈچۈن ئىشلەپچىقىرىشتىن توختىتىلدى . 1992 ـ يىلى 1 مىليون 200 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنغان ناھىيىلىك خىش زاۋۇتىنىڭ 32 ئىشكىلىك خۇمدىنىنى كېڭەيتىش قۇرۇلۇشى پۈتتى . 1994 ـ يىلى ناھىيىلىك مەرمەرتاش تاختا ماتېرىيال زاۋۇتى ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلدى . 1995 ـ يىلى 4 مىليون 660 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنغان سېمونت زاۋۇتىنىڭ تېخنىكا ئۆزگەرتىش قۇرۇلۇشى تاماملاندى . شۇ يىلى 1 مىليون يۈەن مەبلەغ سېلىنىپ ، مۆلجەرتاغ ئېلېكتر ئىستانسىسىنىڭ سغىمچانلىقى كېڭەيتىلىپ ، گېنېراتورلار سغىمچانلىقى 800×3 كىلوۋاتقا

يەتكۈزۈلدى . 1999 ـ يىلى 1 مىليون 450 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنىپ ، ناھىيىلىك ئۇن ـ ياغ زاۋۇتى ئۇن تارتىش سېخىنىڭ 2 ـ قارارلىق قۇرۇلۇشى ئۆزگەرتىلدى .

1988 ـ يىلىدىن كېيىن ، ناھىيىلىك دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سانائەت كارخانىلىرىدا كەينىدىن مۇددەتكە ئېلىپ تىجارەت قىلىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلدى . 2001 ـ يىلىغا كەلگەندە ، ناھىيە بويىچە دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سانائەت كارخانىسى تۆتكە ، ئىشچى ـ خىزمەتچىسى 224 كە ، ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 6 مىليون 644 مىڭ يۈەنگە يەتتى .

§ 2 . كوللېكتىپ سانائەت

1 . 2 ـ يېنىك سانائەت سىستېمىسى

1956 ـ يىلى 2 ـ ئايدا «بىرتۇتاش پىلانلاپ تەڭ ئېتىبار بېرىش ، ئومۇميۈزلۈك ئورۇنلاشتۇرۇش ، پائال يېتەكلەش ، پۈختا ئىلگىرىلەش» تىن ئىبارەت ئۆزگەرتىش فاكتىنى ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ ، خۇسۇسىي قول سانائەت سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىلىپ ، تېرە ئاشلاش ، ئۆتۈكچىلىك ، باش كىيىم تىكىش ، تىككۈچىلىك ، موپۇنچىلىق ، ياغاچچىلىق ، تۇمۇرچىلىكتىن ئىبارەت يەتتە ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپى تەشكىللەندى ، ئىشچى ـ خىزمەتچىسى 237 گە ، مەھسۇلات قىممىتى 282 مىڭ يۈەنگە يەتتى . شۇ يىلى 10 ـ ئايدا توقۇز ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپى بىلەن بەش ئىشلەپچىقىرىش ھەمكارلىق گۇرۇپپىسىدىن ناھىيىلىك قول سانائەت بىرلەشمە كوپېراتىپى تەشكىل قىلىندى . 1957 ـ يىلى قول سانائەت بىرلەشمە كوپېراتىپىدىكى تىككۈچىلىك ، ئاياغ ـ ئۆتۈكچىلىك ، موخوركا ، تېرە ئاشلاش كوپېراتىپلىرى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى زاۋۇتقا ئۆزگەرتىلدى . 1959 ـ يىلى قول سانائەت بىرلەشمە كوپېراتىپى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى . 1962 ـ يىلى قول سانائەت بىرلەشمە كوپېراتىپى يەنە ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ھەمدە دۆلەت ئىگىلىكىگە ئۆزگەرتىلگەن زاۋۇتلار ئۇنىڭغا بۆلۈپ بېرىلدى ، ئۇنىڭ ئىشچى ـ خىزمەتچىسى 192 گە ، ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 319 مىڭ يۈەنگە يەتتى . 1968 ـ يىلى پاختا زاۋۇتى قۇرۇلدى . 1978 ـ يىلىغا كەلگەندە كوللېكتىپ كارخانا توقۇزغا ، ئىشچى ـ خىزمەتچىسى 527گە ، مەھسۇلات قىممىتى 941 مىڭ يۈەنگە يەتتى . 1978 ـ يىلىدىن كېيىن «ئىسلاھات ، ئېچىۋېتىش ، جانلاندۇرۇش» فاكتىنى ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ ، 2 ـ يېنىك سانائەت كارخانىلىرى تەرەققىي قىلدۇرۇلدى . شۇ يىلى 10 ـ ئايدا ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك 2 ـ يېنىك سانائەت ئىدارىسى قۇرۇلدى ، قول سانائەت بىرلەشمە كوپېراتىپىنىڭ ئادەملىرى مۇشۇ ئىككى ۋۇنسكىنى ئېسىپ خىزمەت قىلدى ، تۇمۇرچىلىك ، ياغاچچىلىق ، 1ـ تىككۈچىلىك ، 2 ـ تىككۈچىلىك ، ئۆتۈك ـ ئاياغچىلىق ، كۆن ـ خۇرۇم ، ماشىنا ـ ئېلېكتر رېمونت قىلىش كوپېراتىپلىرى ، 2 ـ يېنىك سانائەت بىناكارلىق ـ قۇراشتۇرۇش شىركىتى (قۇرۇلۇش ئەترىتى) ۋە ئاپتوموبىل كالونى «7 ـ ماي» ئائىلە تاۋابىئاتلار رېمونت قىلىش گۇرۇپپىسى ئۇنىڭغا قارىدى . 1987 ـ يىلى مەھسۇلات قىممىتى 1 مىليون 354 مىڭ 200 يۈەنگە ، تاپقان پايدىسى 25 مىڭ 600 يۈەنگە يەتتى . 90 ـ يىللاردىن كېيىن باشقۇرۇش ، تېخنىكا ، ئۇسكۇنىلەرنىڭ قالاق بولۇشى تۈپەيلىدىن ، 2 ـ يېنىك سانائەتنىڭ پايدىسى يىلدىن ـ يىلغا ئازىيىپ كەتتى . 1997 ـ يىلى مەھسۇلات قىممىتى 398 مىڭ يۈەنگە ، تاپقان پايدىسى 12 مىڭ يۈەنگە چۈشۈپ قالدى . 2001ـ يىلى 2 ـ يېنىك سانائەتنىڭ پەقەت كىيىم ـ كېچەك زاۋۇتى بىلەن مېتال بۇيۇملار زاۋۇتلا قالدى ، ئىشچى ـ خىزمەتچىسى 25 كە ، مەھسۇلات قىممىتى 400 مىڭ يۈەنگە چۈشۈپ قالدى .

2 . تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپى سىستېمىسى

1959 ـ يىلى ياڭخي گۈڭشېسىدا ناھىيە بويىچە تۇنجى پاختا زاۋۇتى قۇرۇلدى ، بۇ زاۋۇت قۇرۇلغان

دەسلەپكى مەزگىلدە دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سانائەت كارخانىسى ئىدى . ئۇ 1984 - يىلى ناھىيىلىك تەمىنات- سودا كوپىراتىپى پاختا چىگە شىركىتىنىڭ كوللېكتىپ ئىگىدارچىلىقىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى . 90 - يىللاردىن كېيىن كېڭەيتىلگەنلىكتىن ، يەنە كەينىدىن ئاقيار ۋە ئىمامىلىرىم يېزىلىرىدا پاختا زاۋۇتى قۇرۇلدى . 2001 - يىلىغا كەلگەندە ، ناھىيىلىك تەمىنات - سودا كوپىراتىپىغا بىرلا كوللېكتىپ كارخانا قارىدى ، ئۇنىڭ ئىشچى - خىزمەتچىسى 73 بولۇپ ، مەھسۇلات قىممىتى 5 مىليون 932 مىڭ يۈەنگە يەتتى .

3 . يېزا - بازار كارخانىسى

1959 - يىلى تۇنجى بولۇپ ياڭخې سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى ۋە گۈڭشېلاردا دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى رېمونت قىلىش زاۋۇتى قۇرۇلدى . 1969 - يىلىنىڭ ئاخىرى گۈڭشېلاردا سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى قۇرۇلدى . 1978 - يىلىغا كەلگەندە ، يېزا - بازار كوللېكتىپ كارخانىسى 18 گە يەتتى ، ئۇلار ، ئاساسەن ، سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى ۋە كىچىك ئۇن - ياغ زاۋۇتىدىن ئىبارەت . 80 - يىللاردىن كېيىن ، «يېزا - بازار كارخانىلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ، كوللېكتىپ ئىگىلىكىنى قۇدرەت تاپقۇزۇش» فاڭجېنى ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ ، يېزا - بازارلاردا كەينى - كەينىدىن ئوتتۇرا - كىچىك ئۇن زاۋۇتلىرى قۇرۇلدى . 90 - يىللاردا بازار قۇرۇلۇشىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ، ئاقتوقاي خىش زاۋۇتى ، يار كۆۋرۈك خىش زاۋۇتى قۇرۇلدى . 2001 - يىلىغا كەلگەندە ناھىيە بويىچە يېزا - بازار سانائەت كارخانىسى 1090 گە ، تۇراقلىق مۇلكى 16 مىليون يۈەنگە يەتتى ، ئۇلار ، ئاساسلىقى ، ئېلېكتر ئېنېرگىيە ، ئۇن ۋە بىناكارلىق ماتېرىياللىرىنى پىششىقلاش قاتارلىقلار بىلەن شۇغۇللىنىدىغان سانائەت كارخانىلىرىدىن ئىبارەت .

3 § . خۇسۇسىي سانائەت

50 - يىللارنىڭ دەسلىپىدە خۇسۇسىي ، يەككە سانائەت ئائىلىۋى ھۈنەرۋەنچىلىك دۇكانلىرىنى ئاساس قىلاتتى . 1950 - يىلى يەككە قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئائىلىسى 821 ئىدى ، 1954 - يىلى 964 ئائىلىگە ، كەسىپكار 1806 گە ، ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 1 مىليون 285 مىڭ يۈەنگە يەتتى . بۇ قول سانائەت كەسىپلىرى ، ئاساسلىقى ، تېرە ئاشلاش ، تىككۈچىلىك ، تۆمۈرچىلىك ، ئېچىتىش ، ئۆتۈكچىلىك ، ياغاچچىلىق ، مىسكەرچىلىك ، زەرگەرچىلىك ، يېمەكلىك پىششىقلاش ، توگمەنچىلىك ، جۇۋازچىلىق ، سوپۇنچىلىق ، بوياقچىلىق قاتارلىقلاردىن ئىبارەت . 1956 - يىلى قول سانائەت سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىلىپ ، 237 قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئائىلىسىدىن توققۇز كوپىراتىپ ۋە بەش ئىشلەپچىقىرىش ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى تەشكىللەندى ، بۇلارنىڭ تەركىبىدە تىككۈچىلىك ، ياغاچچىلىق ، خۇرۇمچىلىق ، باش كېيىم تىكىش ، كىگىزچىلىك ، ئىگەرچىلىك ، توگمەنچىلىك ، جۇۋازچىلىق ، تۆمۈرچىلىك ، پېيمىچىلىق قاتارلىق كوپىراتىپلار بار . گۈڭشېلاشتۇرۇلغاندىن كېيىن ، ئائىلىۋى قول سانائەت تەدرىجىي بىكار قىلىندى .

1978 - يىلى خۇسۇسىي - يەككە سانائەت تېز تەرەققىي قىلدى . 1985 - يىلى ناھىيە بويىچە يەككە سانائەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئائىلە 73 كە ، ئادەمى 121 گە ، ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 79 مىڭ يۈەنگە يەتتى . 1999 - يىلى يەككە سانائەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئائىلە 266 گە ، ئادەمى 1303 كە كۆپەيدى ، ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 250 مىڭ يۈەنگە يەتتى . ئۇلار ، ئاساسلىقى ، كىيىم - كېچەك ، ئۆتۈك - ئاياغچىلىق ، تېرە ئاشلاش ، باش كىيىم تىكىش ، يېمەكلىك ، ئۆي جاھازلىرى ، ياغاچ جابدۇقچىلىق ،

رېھونتچىلىق ، ئۇششاق مېتال بۇيۇملار قاتارلىق كەسىپلەر بىلەن شۇغۇللاندى . 2001 - يىلى يەككە سانائەتچى ئائىلىسى 1090 گە ، ئادەمى 2162 گە ، ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 22 مىليون 420 مىڭ يۈەنگە يەتتى .

Ⅱ باب

سانائەت تۈرلىرى

§1 . ئېلېكتر ئېنېرگىيىسى

1 . سۇ كۈچى بىلەن توك چىقىرىش

1958 - يىلى 9 - ئايدا سەكرەپ ئىلگىرىلەش ئېلېكتر ئىستانسىسى ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلدى ، ئۇنىڭغا قۇۋۋىتى 30 كىلوۋاتلىق گېنېراتور ئورۇنلاشتۇرۇلدى . 1959 - يىلى كىچىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسىدىن 31 ى قۇرۇلۇپ ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلدى ، ئۇلارنىڭ توك چىقىرىش مىقدارى 9.7 كىلوۋات سائەت . 1967 - يىلى 525 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنىپ ، ياڭخې گۇڭشې سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى قۇرۇلدى . 70 - يىللاردىن كېيىن مەبلەغ سېلىنىپ ئارقا - ئارقىدىن يېڭا دەرىجىلىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسىدىن يەتتىسى ، ناھىيە دەرىجىلىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسىدىن بىرى قۇرۇلدى ، ئۇلارنىڭ گېنېراتورلار سىغىمچانلىقى 1790 كىلوۋات . 1986 - يىلى مۆلجەرتاغ ئېلېكتر ئىستانسىسى پۈتۈپ ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلدى ، يىللىق توك چىقىرىش مىقدارى 8 مىليون 340 مىڭ كىلوۋات سائەتكە يەتتى . 1991 - يىلى 1 مىليون 200 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنىپ يېڭىدىن ئېلېكتر ئىستانسىسى قۇرۇلدى ، ئۇنىڭ گېنېراتورلار سىغىمچانلىقى 250×2 كىلوۋات . 2001 - يىلى ناھىيە بويىچە سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى 10 غا (بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەت ئىگىلىكىدىكىسى بىر ، كوللېكتىپنىڭ تۇققۇز) ، گېنېراتورلار سىغىمچانلىقى 800×3 كىلوۋاتقا ، يىللىق توك چىقىرىش مىقدارى 9 مىليون كىلوۋات سائەتكە ، مەھسۇلات قىممىتى 5 مىليون 10 مىڭ يۈەنگە ، ئىشچى - خىزمەتچىسى 84 كە يەتتى .

2 . توك يەتكۈزۈش ، توك بېسىمىنى ئۆزگەرتىش ئەھۋالى

1994 - يىلى ياركۆزۈك يېزىلىق ئېلېكتر ئىستانسىسى قۇرۇلدى ، ئۇنىڭغا 2400 كىلوۋولت - ئامپېرلىق بىر ئاساسىي ترانسفورماتور ئورۇنلاشتۇرۇلدى ، توك بېسىمى 20 كىلوۋولتقا ئۆرلىتىلگەندىن كېيىن ، 10 كىلوۋولتلۇق بەش توك تەقسىملەش سىم يولى ئارقىلىق ئىمامىلىرىم ، يېڭىئاۋات ، ياركۆزۈك ، ئاچاتاغ ، ئاقيار يېزىلىرى توك بىلەن تەمىنلەندى . 2001 - يىلى ناھىيە بويىچە ترانسفورماتور ئىستانسىسى ئىككىگە ، ترانسفورماتور 510 غا ، سىغىمچانلىقى 12 مىڭ 93 كىلوۋولت - ئامپېرغا (ناھىيە بازىرىنىڭ 3933 كىلوۋولت - ئامپېر ، يېزىلارنىڭ 8160 كىلوۋولت - ئامپېر) يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە بېسىم ئۆرلىتىدىغان ترانسفورماتور توققۇز ، سىغىمچانلىقى 2820 كىلوۋولت - ئامپېر . يۇقىرى بېسىملىق سىم يولى 724.3

كىلومېتىر ، بۇنىڭ ئىچىدە 35 كىلوۋولتلۇقى 75 كىلومېتىر ، 10 كىلوۋولتلۇقى 649.3 كىلومېتىر ؛ تۆۋەن بېسىملىق سىم يولى 863 كىلومېتىر .

3 . توك بىلەن تەمىنلەش

1960 ـ يىلىدىن بۇرۇن بازار ۋە يېزىلاردىكى ئاھالىلەر جەن چىراغ ، كىرىسىن چىراغ قاتارلىقلار بىلەن ئۆزىنى يورۇتاتتى . 1960 ـ يىلى يانغىچ گۇڭشېسىدا يانغىچ سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن ، يېزىلاردا ئېلېكتر چىراغ ئىشلىتىلىشكە باشلىدى .

1966 ـ يىلى شەرق قىزارىدى سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى قۇرۇلۇپ ، مەخسۇس ناھىيە بازىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ـ تۇرمۇشقا لازىملىق توكىنى تەمىنلىدى . 1986 ـ يىلى 12 ـ ئايدا مۇلجەرتاغ ئېلېكتر ئىستانسىسى قۇرۇلدى ، ئۇنىڭ يىللىق توك چىقىرىش مىقدارى 8 مىليون 340 مىڭ كىلوۋات سائەت بولۇپ ، ناھىيە بازىرىنىڭ سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى ۋە تۇرمۇشقا لازىملىق توكىنى ئاساسەن قامدىدى . 1996 ـ يىلى يەنە ئونسۇ ناھىيىسى ۋە ئاقسۇ شەھىرىنىڭ ئېلېكتر ئىستانسىلىرى بىلەن تورلاشتۇرۇلۇپ ، ناھىيە تەمىنلىنىدىغان توك يېتىشمەسلىك ئەھۋالى پەيدا بولدى . 2001 ـ يىلى ناھىيىنىڭ 6.3 كىلوۋولتلۇق توك يەتكۈزۈش سىم يولى سەككىز كىلومېتىرغا (بۇنىڭ ئىچىدە سېمونت ستولبا 120) ، 0.4 كىلوۋولتلۇق توك يەتكۈزۈش سىم يولى 22 كىلومېتىرغا ، 10 كىلوۋولتلۇق توك يەتكۈزۈش سىم يولى 104 كىلومېتىرغا يەتتى . ناھىيە بازىرىنىڭ يىللىق توك ئىشلىتىش مىقدارى 7 مىليون كىلوۋات سائەتكە يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە ئىشلەپچىقىرىشقا لازىملىق توك 4 مىليون كىلوۋات سائەت ، تۇرمۇشقا كېرەكلىك توك 3 مىليون كىلوۋات سائەت .

يېزىلاردا توك ئىشلىتىش 1960 ـ يىلى باشلاندى . 1966 ~ 1986 ـ يىلىغىچە گۇڭشېلاردا ئونتۇرا ـ كىچىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسىدىن توققۇزى كەينىدىن قۇرۇلۇپ ، يېزا ئاھالىسى كىرىسىن چىراغ بىلەن تەدرىجىي خوشلاشتى . 1999 ـ يىلى كەنتلەرنىڭ توك بىلەن تەمىنلىنىش نىسبىتى 98.2 % كە ، ئۆيگە توك تارتىلغان ئائىلە 21 مىڭ 315 كە ، ئۆيلەرگە توك تارتىلىش نىسبىتى 87.3 % كە ، يىللىق توك ئىشلىتىش مىقدارى 7 مىليون 870 مىڭ كىلوۋات سائەتكە يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە ئىشلەپچىقىرىشقا ئىشلىتىلگىنى 2 مىليون 368 مىڭ كىلوۋات سائەت ، تۇرمۇشقا ئىشلىتىلگىنى 5 مىليون 509 مىڭ كىلوۋات سائەت . 2001 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە ، كەنتلەرنىڭ توك بىلەن تەمىنلىنىش نىسبىتى 100 % كە ، يىللىق توك ئىشلىتىش مىقدارى 5 مىليون كىلوۋات سائەتكە يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە ئىشلەپچىقىرىشقا ئىشلىتىلگىنى 2 مىليون 900 مىڭ كىلوۋات سائەت ، تۇرمۇشقا ئىشلىتىلگىنى 2 مىليون 100 مىڭ كىلوۋات سائەت .

§2 . فوسفور رۇدىسى ، فوسفورلۇق ئوغۇت

1 . فوسفور رۇدىسى قېزىش

1960 ـ يىلى فوسفور رۇدىسى زاۋۇتى قۇرۇلۇپ ، 191 ئىشچى ـ خىزمەتچى ئىشلىدى ، شۇ يىلى 3000 توننا فوسفور رۇدىسى قېزىلدى ، شۇ چاغلاردا رۇدىلار قول بىلەن قېزىلىپ ، ئات ، ئېشەك ھارۋىلىرى قاتارلىق ئۇلاغ بىلەن يۆك توشۇش قوراللىرىغا قاچىلىنىپ فوسفورلۇق ئوغۇت زاۋۇتىغا توشۇلاتتى .

1974 ـ يىلى فوسفور رۇدىسى زاۋۇتى يېڭىدىن ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۇرۇلگەن فوسفورلۇق ئوغۇت زاۋۇتىغا قوشۇۋېتىلىپ ، پارتلىتىش ئۇسۇلى تەدرىجىي قوللىنىلىپ رۇدا قېزىلدى . 1975 ~ 1977 ـ يىلىغىچە

تېخنىكا ۋە تىرانسپورت شارائىتىنىڭ چەكلىمىسى تۇپەيلىدىن يىلىغا قېزىلغان رۇدا 5000 تونىنا بىلەن 12 مىڭ تونىنا ئارىلىقىدا بولدى . 1978 ـ يىلى تۇنجى قېتىم تراكتور ئىشلىتىلىپ ، قېزىلغان رۇدىلارنى توشۇش مىقدارى 14 مىڭ تونىنىغا يەتتى . فوسفورلۇق ئوغۇت زاۋۇتى ئىشتىن توختىتىلغاندىن كېيىن ، فوسفور رۇدىسى يېزا ئىگىلىك 1 ـ شىنىڭ قۇرۇلۇش ـ خىمىيە زاۋۇتىغا توشۇلدى . 1985 ـ يىلى 3800 تونىنا ، 1990 ـ يىلى 5840 تونىنا فوسفور رۇدىسى قېزىلدى . 1998 ـ يىلى بىر خۇسۇسىي كارخانا كەلتۇرۇلۇپ ، تۇزتاغدىكى فوسفور كېنى قېزىلدى . 1999 ـ يىلى 42 مىليون تونىنا فوسفور رۇدىسى قېزىلدى ، ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 265 مىڭ يۈەنگە يەتتى . 2001 ـ يىلى 2600 تونىنا رۇدا قېزىلدى ، ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 220 مىڭ 500 يۈەنگە يەتتى .

2 . فوسفورلۇق ئوغۇت ئىشلەپچىقىرىش

1974 ـ يىلى ناھىيىلىك فوسفورلۇق ئوغۇت زاۋۇتى قۇرۇلدى . 1975 ـ يىلى 8 ـ ئايدا تۇنجى تۇركۈمدە 500 تونىنا فوسفورلۇق ئوغۇت پاراشوكى ئىشلەپچىقىرىلدى . 1977 ـ يىلى 1665 تونىنا فوسفورلۇق ئوغۇت پاراشوكى ئىشلەپچىقىرىلدى . 1978 ـ يىلى فوسفورلۇق ئوغۇتنىڭ مەھسۇلات مىقدارى 986 تونىنىغا ، ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 35 مىڭ يۈەنگە يەتتى . 1980 ـ يىلى فوسفورلۇق ئوغۇت زاۋۇتىنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 6000 يۈەنگە چۈشۈپ قېلىپ ، 14 مىڭ يۈەن زىيان تارتتى . 1981 ـ يىلى بۇ زاۋۇت ئېغىر زىيان تارتقاچقا ئىشلەپچىقىرىشتىن توختىتىلدى .

§ 3 . ماشىنىسازلىق

مىنگو دەۋرىدە ناھىيىدە تارقاق جايلاشقان قول بىلەن ئىشلەيدىغان بىرقانچىلا تۆمۈرچى بار ئىدى . ئۇلار تىرنا ، ساپان چىشى ، ئوتىغوچ ، ئورغاق ، كەكە ، تاقا ، ئىگەر ، كەتمەن قاتارلىق تۆمۈردىن ياسالغان دېھقانچىلىق سايمانلىرى ۋە تۇرمۇشقا لازىملىق كىچىك سايمانلارنى ياسايتتى . 1956 ـ يىلى قول سانائەت سىستېمىسىغا قاراشلىق تۆمۈرچىلىك كوپېراتىپى قۇرۇلدى . 1959 ـ يىلى 6 ـ ئايدا ناھىيە بويىچە يېزا ئىگىلىك ماشىنا ـ سايمانلىرىنىڭ تەرەققىياتى ۋە يەرلىك سانائەتنىڭ تەرەققىيات ئېھتىياجىغا ئاساسەن ، ئومۇمىي خەلق سانائەت بىلەن شۇغۇللىنىش ئاساسىدا ، قول سانائەت بىرلەشمە كوپېراتىپىنىڭ تۆمۈرچىلىك كوپېراتىپى ۋە سابىق سودا ئىدارىسىنىڭ تۆمۈرچىلىك كوپېراتىپىدىكى ئادەملەر تەشكىللىنىپ ، ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش ـ سەپلەش ـ ياساش زاۋۇتى قۇرۇلدى . بۇ زاۋۇت دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانا بولۇپ ، قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە قۇيمىچىلىق ، ئاددىي دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى رېمونت قىلىش ـ سەپلەشنى ئاساس قىلدى ، ئۇنىڭدا 66 ئىشچى ـ خىزمەتچى ئىشلىدى . 1963 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ناھىيىلىك تراكتور پونكىتى قۇرۇلدى ، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش ـ سەپلەش ـ ياساش زاۋۇتى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك دۆلەت ئىگىلىكىدىكى يېزا ئىگىلىك ماشىنا ـ تراكتور پونكىتىغا قوشۇۋېتىلدى . 1971 ـ يىلى1ـ ئايدا ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك تراكتور پونكىتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ ، ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش ـ سەپلەش ـ ياساش زاۋۇتى ئەسلىگە كەلتۇرۇلدى ، قارىمىقىدا ئالتە سېخ ، بىر ئىشخانا تەسىس قىلىنىدى .

1970 ~ 1980 ـ يىلىغىچە بولغان 10 يىلدا بۇ زاۋۇت «دەسمايىنى ساقلاپ قېلىپ ئاز پايدا ئېلىش ، مۇلازىمەت قىلىشنى ئاساس قىلىش» تەك تىجارەت فاڭجېنى بىلەن يېزىلارغا يۈزلەندى ، تراكتورلارنىڭ چوڭ

رېمونت قىلىنىش قوشۇمچە پۇلنىڭ بىر قىسمىنى ناھىيىلىك مالىيە ئىدارىسى بەردى . «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە ئىشلەپچىقىرىش ـ تىجارەت باشقۇرۇش ياخشى بولمىدى ، تۈزۈملەر مۇكەممەل بولمىدى ، ئۇنۇمى تۆۋەن ، سۈپىتى ناچار بولدى ، سېتىش يولى راۋان بولمىدى ، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىقى زور دەرىجىدە تۆۋەنلەپ كەتتى . 1985 ـ يىلى جەمئىيەتكە يۈزلىنىلىپ خېرىدار چاقىرىلىپ زاۋۇت ھۆددىگە بېرىلدى ، لېكىن ، ھۆددىگەرلىك توختىمىغا ئەمەل قىلىنمىغاچقا بۇ زاۋۇتنىڭ نۇرغۇن ئۇسكۇنىلىرى 50 ـ ، 60 ـ يىللارنىڭ مەھسۇلاتلىرى بولغاچقا ، شۇنداقلا تېخنىكا ئۆزگەرتىش تۈرىمۇ يېتىشىپ ماكالمىغاچقا ، ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى زىيان تارتقان كارخانىغا ئايلاندى . 90 ـ يىللاردىن كېيىن يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى تۈزۈلمىسى ئىسلاھ قىلىنىپ ، نورمىلىق يارەم پۇل بېرىش بىكار قىلىنىدى ، بۇ زاۋۇت نوقۇل ئىشلەپچىقىرىشتىن ئىشلەپچىقىرىش ـ تىجارەت قىلىشقا ئۆزگەرتىلىپ ، مۇستەقىل باشقۇرۇش يولغا قويۇلۇپ ، پايدا ـ زىيىنىغا ئۆزى ئىگە قىلىندى . كارخانىنىڭ ئىچكى قىسمىدا تۈرلۈك ئىقتىسادىي مەسئۇلىيەت تۈزۈملىرى يولغا قويۇلدى ، يېڭى مەھسۇلاتلار ، يېڭى ماشىنا ـ سايمانلارنى كەشىپ قىلىش جەھەتتە تىرىشچانلىق كۆرسىتىلدى ، «بىر كەسىپنى ئاساس قىلىش ، كۆپ خىل تىجارەتنى يولغا قويۇش» فاكتورىنى ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ ، ناھىيىنىڭ يېرىك يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى ئۇچۇن ، بازار ـ يېزا خەلقى ئۇچۇن مۇلازىمەت قىلىندى . خامان تېپىش ماشىنىسى ، كۆممىقوناقنى توچكىلاپ تېرىش سېيالكىسى ، پرېتسېپ ، تراكتورغا چېتىلىدىغان ئىككى چىشلىق سوقا ، سۇلياۋ يوپۇق يېپىش ماشىنىسى ، چۆنەكلەپ تېرىش ماشىنىسى ۋە چويۇن مەش ، شالاسۇن ، بىر چىشلىق تىرنا ، يۇندا قۇدۇق قاپقىقى قاتارلىق خەلق ئىشلىتىدىغان مەھسۇلاتلار ئىشلەپچىقىرىلدى .

1991 ـ يىلى بۇ زاۋۇت رەتكە سېلىنىپ ، مېتالچىلىق ، قۇيمىچىلىق ، سېلىسارلىق ، بازغانچىلىق ، پولات ئىشىك ياساش سېخلىرى تەسىس قىلىندى . ئاساسلىقى خامان سورۇش ماشىنىسى ، ئىككى چىشلىق كىچىك سوقا ، تەڭشىگىلى بولىدىغان ساپان ، چۆنەكلەپ بۇغداي تېرىش ماشىنىسى ، دان ئايرىش ماشىنىسى ، ئوغرىدىن ساقلىنىش ئىشكى ، سۇ ـ پار سەپلىمىلىرى ، كۆممىقوناقنى توچكىلاپ تېرىش سېيالكىسى قاتارلىق مەھسۇلاتلار ئىشلەپچىقىرىلدى . ئۇسكۇنە ۋە تېخنىكىسى قالاق بولغاچقا ، مەھسۇلاتلىرى سېتىلمىدى . 1998 ـ يىلى ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى ئاران 181 مىڭ 200 يۈەنگە يېتىپ ، 136 مىڭ 600 يۈەن زىيان كۆرۈلدى . 1999ـ يىلى زاۋۇت ئىشلەپچىقىرىشتىن توختىتىلدى .

ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش ـ سەپلەش ـ ياساش زاۋۇتىنىڭ 1984 ～ 1998 ـ يىلىغىچە بولغان تىجارەت ئەھۋالى

جەدۋەل : 8 — 1　　بىرلىكى : تۇمەن يۈەن

يىللار	مەھسۇلات قىممىتى	پايدا ـ زىيىنى
1984	13	—2.1
1985	4.43	—2.64
1986	9.2	0.07
1987	2	—4.3
1988	1.4	—3.54
1989	0.6	—3.6
1990	3.5	—5.9
1991	14.4	—3.98
1992	54.8	—3.21
1993	60	1.1

1994	68.08	0.38
1995	65.35	0.63
1996	75.72	1.29
1997	32.1	0.76
1998	18.12	−13.66

§4 . بىناكارلىق ماتېرىياللىرى

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ بىناكارلىق ماتېرىياللىرى ئىشلەپچىقىرىشى بىرقەدەر كېيىن باشلاندى ، 1956-يىلى پەقەت ھاك تېشى بىلەن ئاز مىقداردا سېغىز توپىدىن يەرلىك ئۇسۇل بىلەن پىشۇرۇلغان خىشلا بار ئىدى . 70 - يىللاردىن كېيىن سېمونت ، ماشىنا بىلەن سېغىز توپىدىن قۇيۇلۇپ پىشۇرۇلغان خىش قاتارلىق بىناكارلىق ماتېرىياللىرى ئىشلەپچىقىرىلىشقا باشلىدى . 2001 - يىلى ناھىيە بويىچە بىناكارلىق ماتېرىياللىرى ساناىئەت كارخانىسى بەشكە ، ئىشچى - خىزمەتچىسى 55 كە ، تۇراقلىق مۇلكى 7 مىليون 300 مىڭ يۈەنگە ، ساناىئەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 18 مىليون 4000 يۈەنگە يەتتى .

1 . سېمونت

1978 - يىلى 8 - ئايدا ناھىيىلىك سېمونت زاۋۇتى پۈتۈپ ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۇرۇلدى ، زاۋۇت يىلىغا 580 تونىنا سېمونت ئىشلەپچىقارىدى . 1979 - يىلى 275 - نومۇرلۇق سېمونتتىن 1580 تونىنا ئىشلەپچىقىرىلدى . 1987 - يىلى سېمونت زاۋۇتى ، ئاساسلىقى 325 - نومۇرلۇق ئادەتتىكى سېمونت بىلەن ئاز مىقداردا 425 - نومۇرلۇق ئادەتتىكى سېمونت ئىشلەپچىقاردى ، مەھسۇلات مىقدارى 5000 تونىنغا ، تۇراقلىق مۇلكى 870 مىڭ يۈەنگە ، يىللىق مەھسۇلات قىممىتى 88 مىڭ يۈەنگە ، تاپشۇرغان باج پۇلى 14 مىڭ يۈەنگە ، ئالغان پايدىسى 7200 يۈەنگە يەتتى . 1995 - يىلى 4 مىليون 660 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنىپ تېخنىكا ئۆزگەرتىلىپ ، بىرقەدەر ئىلغار بولغان تىك خۇمدان ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى قوللىنىلدى . شۇ يىلى 8 - ئايدا ناھىيىلىك سېمونت زاۋۇتى ئىشلەپچىقارغان 325 - نومۇرلۇق ئادەتتىكى سېمونت ئاپتونوم رايونلۇق بىناكارلىق ماتېرىياللىرى ئىدارىسى تارقاتقان ئىشلەپچىقىرىش ئىجازەتنامىسىگە ئېرىشتى . 1999 - يىلى سېمونت زاۋۇتىنىڭ تۇراقلىق مۇلكى 4 مىليون 810 مىڭ يۈەنگە ، ئىشلەپچىقارغان سېمونتى 3100 تونىنغا ، مەھسۇلات قىممىتى 900 مىڭ يۈەنگە يەتتى . شۇ يىلى 10 - ئايدا سېمونت زاۋۇتى سىياسەت خاراكتېرلىك سەۋەبتىن ئىشلەپچىقىرىشتىن توختىدى .

2 . خىش

70 - يىللاردىن بۇرۇن يەرلىك ئۇسۇل بىلەن خىش پىشۇرۇلاتتى . 1978 - يىلى 159 مىڭ دانە خىش ئىشلەپچىقىرىلدى . 1980 - يىلى ئەسلىدىكى كىچىك يەرلىك خۇمدان ئاساسىدا ناھىيىلىك خىش زاۋۇتى قۇرۇلدى ، زاۋۇت يىلىغا 1 مىليون 800 مىڭ دانە خىش ئىشلەپچىقاردى . 1984 - يىلى ناھىيىلىك خىش زاۋۇتىنىڭ تېخنىكىسى ئۆزگەرتىلدى ، شۇنىڭدىن كېيىن يىلدا 3 مىليون دانە خىش ئىشلەپچىقاردى . 1992-يىلى ناھىيىلىك بىناكارلىق شىركىتىنىڭ خىش زاۋۇتى ، ئاقتوقاي يېزىلىق خىش زاۋۇتى ، ياركۆرۈك يېزىلىق خىش زاۋۇتى ئارقا - ئارقىدىن ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۇرۇلۇپ ، يىلىغا 33 مىليون 600 مىڭ دانە خىش ئىشلەپچىقىرىلدى . 1993 - يىلى يەنە يىلىغا 20 مىليون دانە خىش ئىشلەپچىقىرالايدىغان بىر خىش زاۋۇتى

قۇرۇلدى . 2001 ـ يىلى ناھىيە بويىچە خىش ئىشلەپچىقىرىدىغان سانائەت كارخانىسى تۆتكە ، تۇراقلىق مۇلكى 4 مىليون يۈەنگە ، ئىشلەپچىقىرىلغان خىش 16 مىليون 500 مىڭ دانىگە ، ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 1 مىليون 980 مىڭ يۈەنگە يەتتى .

3 . سېمونت قۇيۇلما

1985 ـ يىلى ناھىيىلىك بىناكارلىق شىركىتىنىڭ سېمونت قۇيۇلما زاۋۇتى سېمونت قۇيۇلما تاختا ياسىدى . 1987 ـ يىلى سېمونت قۇيۇلما زاۋۇتى ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۇرۇلۇپ ، ئاساسلىقى ، سۈڭگۈچ تۇرۇبا ، سېمونت تاختا قاتارلىق سۇچىلىق قۇرۇلۇشىغا كېرەكلىك قۇيۇلمىلارنى ئىشلەپچىقاردى . 1999 ـ يىلى ناھىيە بويىچە كوللېكتىپ ئىگىلىكتىكى سېمونت قۇيۇلما زاۋۇتى ئىككى بولۇپ ، پەقەت سېمونت سۈڭگۈچ تۇرۇبا ۋە سېمونت تاختىنىلا ئىشلەپچىقىرالايتتى ، بۇلار يىلىغا 15 مىڭ 867 سۈڭگۈچ تۇرۇبا ، 37 مىڭ كۋادرات مېتىر قۇيۇلما ئىشلەپچىقاردى . 2001 ـ يىلى 12 مىڭ كۋادرات مېتىر سېمونت كاۋاك تاختا ، 45 مىڭ كۋادرات مېتىرلىق سېمونت قۇيۇلما ئىشلەپچىقىرىلدى .

4 . مەرمەر

مەرمەر زاۋۇتى 1992 ـ يىلى ئەسلىدىكى كۆمۈر مەيدانى ئاساسىدا كېڭەيتىپ قۇرۇلدى ، بۇ زاۋۇت ئۆي بېزەشكە ئىشلىتىلىدىغان مەرمەر تاختا ، بىناكارلىققا ئىشلىتىلىدىغان تاش ماتېرىيال ، مەرمەر تاش ئۈستەل ، يۇمىلاق ئۈستەل قاتارلىق مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقاردى ، زاۋۇتنىڭ تۇراقلىق مۇلكى 105 مىڭ يۈەن . 1993ـ يىلى مەھسۇلات قىممىتى 25 مىڭ يۈەنگە يەتتى . 1995 ـ يىلى مەھسۇلات قىممىتى ئەڭ يۇقىرى پەللىگە چىقىپ ، 142 مىڭ 700 يۈەنگە ، ئالغان پايدىسى 2731.07 يۈەنگە يەتتى . 1998 ـ يىلىغا كەلگەندە ، تۇراقلىق مۇلكى 720 مىڭ يۈەنگە يەتتى ، مەھسۇلات قىممىتى ئارانلا 3000 يۈەن بولدى ، 13 مىڭ 400 يۈەن زىيان تارتتى . 1999 ـ يىلى زاۋۇت يېرىم پالەچ ھالەتكە چۈشۈپ قالدى . شۇ يىلى 6 ـ ئايدا ھۆددىگە بېرىپ باشقۇرۇش يولغا قويۇلدى . 2000 ـ يىلى زاۋۇت ئىشلەپچىقىرىشتىن توختىتىلدى .

§ 5 . ياغاچ ماتېرىيال پىششىقلاش

1949 ـ يىلى 15 ياغاچچى بار ئىدى ، ئۇلار ، ئاساسلىقى ، ئىشىك ـ دېرىزە ، ئۆي جاھازىلىرى قاتارلىقلارنى ياسايتتى . 1956 ـ يىلى قول سانائەت بىرلەشمە ياغاچچىلىق كوپېراتىپى قۇرۇلۇپ ، 52 ئىشچى ـ خىزمەتچى ئىشلىدى ، ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 56 مىڭ يۈەنگە يەتتى ، كېيىن بۇ كوپېراتىپ 2 ـ يېنىك سانائەت ئىدارىسىگە قاراشلىق ياغاچ ئەسۋاب ـ ئۈسكۈنە زاۋۇتىغا ئۆزگەرتىلدى . 1964 ـ يىلى ياغاچ ماتېرىيال پىششىقلاش زاۋۇتى قۇرۇلدى . 1988 ـ يىلى بۇ زاۋۇت ياغاچ ماتېرىيال شىركىتىگە ئۆزگەرتىلدى . بازار ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ ، يەككىلەرنىڭ ياغاچ ماتېرىيال پىششىقلاش كەسپىنىڭ تەرەققىياتى بىرقەدەر تېز بولدى ، ناھىيىلىك ياغاچ ماتېرىيال شىركىتى ئىسمى بار ، جىسمى يوق ئەھۋالغا چۈشۈپ قالدى . ناھىيە بويىچە يەككىلەرنىڭ ياغاچ ماتېرىيال پىششىقلاش كارخانىسى 73 كە ، كەسپكارى 133 كە يەتتى . 80ـ يىللاردىن بۇرۇن قول ئارقىلىق مەشغۇلات قىلىناتتى . 90 ـ يىللاردىن كېيىن نۇرغۇنلىغان ئېغىر ئەمگەك ئاساسەن ماشىنا ئارقىلىق ئىشلىنىدىغان بولدى .

§ 6 . مېتال بۇيۇم ، رېمونتچىلىق

مېتال بۇيۇم ، رېمونتچىلىق كەسپى ئۇششاق مېتال بۇيۇم ، قاڭالتىرچىلىق ، رېمونتچىلىق كەسىپلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالدى . 80 ـ يىللاردىن بۇرۇن 2 ـ يېنىك سانائەت ئىدارىسىنىڭ كوللېكتىپ ئىگىدارچىلىقىدىكى كارخانىلار ئاساس ، خۇسۇسىي ـ يەككە كارخانىلار قوشۇمچە قىلىندى . ئىسلاھات ، ئېچىۋېتىشتىن كېيىن كوللېكتىپ كارخانىلار ئاساسەن ئىشلەپچىقىرىشتىن توختىتىلدى ، خۇسۇسىي ـ يەككە كارخانىلار تەرەققىي قىلىپ زورايدى .

1 . مېتال بۇيۇم

1954 ـ يىلى ناھىيە بويىچە يەتتە ئائىلىلىك 15 مىسكەر ، 25 ئائىلىلىك 35 تۆمۈرچى بار ئىدى . خۇسۇسىي سودا ـ سانائەت سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىن ، ئۇششاق مېتال بۇيۇم ياسايدىغانلاردىن تۆمۈرچىلىك كوپىراتىپى تەشكىللەندى ، كېيىن بۇ كوپىراتىپ قول سانائەت بىرلەشمە كوپىراتىپىغا قارىدى . 1964 ـ يىلى 276 دانە ئۇششاق مېتال بۇيۇم ئىشلەپچىقىرىلدى . 80 يىللاردىن كېيىن يەككىلەرنىڭ ئۇششاق مېتال بۇيۇم كەسپى تېز تەرەققىي قىلدى . 2001 ـ يىلى ناھىيە بويىچە ئۇششاق مېتال بۇيۇم پىششىقلاش كارخانىسى 113 كە ، شۇ يىلى ئىشلەپچىقىرىلغان كۈندىلىك مېتال بۇيۇم 3756 گە ، قاچا ـ قۇچا 3500 گە ، كەكە 1600 گە ، ئات ـ ئېشەك تاقىسى 4283 كە يەتتى .

2 . قاڭالتىرچىلىق

قاڭالتىرچىلىقتا ، ئاساسلىقى ، ئاق ـ قارا قاڭالتىر بىلەن چېلەك ، كىچىك ماي تۇڭى ، كۈندىلىك قاڭالتىر بۇيۇم قاتارلىقلار ئىشلەپچىقىرىلىدۇ . 1954 ـ يىلى ناھىيە بويىچە 20 ئائىلىلىك 30 قاڭالتىرچى بار بولۇپ ، ھەر خىل قاڭالتىر بۇيۇمىدىن 490نى ياسىدى . سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشتىن كېيىن ، بۇ كەسىپ تۆمۈرچىلىك كوپىراتىپىغا قوشۇۋېتىلىپ ، قول سانائەت بىرلەشمە كوپىراتىپىغا قارىدى . 1964 ـ يىلى 3970 قاڭالتىر بۇيۇم ئىشلەپچىقىرىلدى . 1978 ـ يىلى 15 مىڭ قاڭالتىر بۇيۇم ئىشلەپچىقىرىلدى ، مەھسۇلات قىممىتى 39 مىڭ يۈەنگە يەتتى . 80 ـ يىللاردىن كېيىن ، يەككىلەرنىڭ قاڭالتىرچىلىق كەسپى زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلدى . شۇنىڭ بىلەن تەڭ 2 ـ يېنىك سانائەت ئىدارىسىنىڭ تۆمۈرچىلىك كوپىراتىپى بازارنىڭ زەربىسىگە ئۇچرىدى ، تېخنىكىسى ، مەھسۇلات سۈپىتى قالاق بولغانلىقى ، خادىملار يۆتكىلىپ كەتكەنلىكى سەۋەبىدىن ئىشلەپچىقىرىش توختىتىلدى . 2001 ـ يىلى ناھىيە بويىچە قاڭالتىرچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 13 ئائىلە ، 23 ئادەم بولۇپ ، 5000 قاڭالتىر بۇيۇم ، 860 چويۇن مەش ئىشلەپچىقىرىلدى .

3 . رېمونتچىلىق

1954 ـ يىلى ناھىيە بويىچە 9 ئائىلىلىك 13 ئادەم رېمونتچىلىق بىلەن شۇغۇللاندى . 1956 ـ يىلى رېمونتچىلىق كوپىراتىپى قۇرۇلدى . 1959 ـ يىلى يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش ـ ياساش زاۋۇتىغا قوشۇۋېتىلدى . 1962 ـ يىلى قول سانائەت بىرلەشمە كوپىراتىپىغا تەۋە قىلىندى ، يەنىلا رېمونتچىلىق كوپىراتىپى بولدى . 1963 ـ يىلى بۇ كوپىراتىپ 385.49 يۈەن پايدا ئالدى . 80 ـ يىللاردىن كېيىن يەككە رېمونتچىلار زور مىقداردا كۆپەيدى . 2001 ـ يىلى ناھىيە بويىچە يەككە رېمونتچى 457 ئائىلە 515 ئادەمگە يەتتى ، ئۇلار ئاساسلىقى ، ئاپتوموبىل ، تراكتور ، موتوسىكلىت ، ئائىلە ئېلېكتر سايمانلىرى ، سائەت ، ئېلېكترماتور ، ۋېلىسىپىت ، كىچىك ماشىنا ـ سايمان قاتارلىقلارنى رېمونت قىلىش ۋە ئاسراش بىلەن شۇغۇللاندى .

§7 . ئۇن - ياغ تارتىش ، يېمەكلىك پىششىقلاش

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ سۇ كۆچىدىن پايدىلىنىپ ئۇن تارتىش ، شال ئاقلاش ، ياغ تارتىش تارىخى ئۇزۇن . 1954 - يىلى تۆگمەن ، لەڭزىخانا ، جۈۋازخانا ، قۇشخانا ، ناۋايخانا ، ماشىئوگرىخانا ، ھاراقخانا ، شېكەرخانا ، ئاچچىقسۇخانا قاتارلىقلاردىن 213 ى بار ئىدى . ئېلېكتر ئېنېرگىيە سانائىتىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ، 70- يىللاردا توك ئارقىلىق پىششىقلاش بارلىققا كېلىپ ، قول ئارقىلىق پىششىقلاشنىڭ ئورنىنى ئالدى . 2001- يىلى ناھىيە بويىچە يېمەكلىك پىششىقلاش كەسپى ئۇن - ياغ تارتىش ، ئېچىتىش ، پېچىنە - پىرەنىك ئىشلەش قاتارلىقلاردىن تەركىب تاپتى .

1 . ئۇن - ياغ تارتىش

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ يەرلىك ئۇسۇلدا ئۇن - ياغ تارتىش تارىخى ئۇزۇن ، 1950 - يىلىدىن بۇرۇن ئۇن - ياغ تارتىدىغان ئاساسلىق قوراللار تۆگمەن ، جۈۋاز ، سۇ ئوغۇرى ئىدى ، بىر ئائىلە بىر تىجارەت ئورنى بولۇپ ، ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمى ناھىيىتى كىچىك ئىدى ، ھەر بىر تۆگمەن كېچە - كۈندۈز توختىماي ئايلانغاندا ئاران 150 كىلوگرام ئەتراپىدا ئۇن تارتالايتتى . جۈۋاز ياغ تارتىدىغان قورال بولۇپ ، ئاساسلىق سايمىنى قاۋان بىلەن ئوقتىن ئىبارەت ، جۈۋاز ئۇلاغ كۆچى بىلەن ئايلاندۇرۇلىدۇ ، ئوق بىلەن قاۋان ئىچىدىكى باچكا ياغلىق داننى يانچىغاندىن كېيىن ياغ چىقىدۇ .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسى بويىچە 1950 - يىلىدىكى يەرلىك ئۇسۇلدا ئۇن - ياغ تارتىش قوراللىرىغا دائىر مەلۇمات

جەدۋەل : 8 — 2 بىرلىكى : دانە

قوراللار / ئورۇنلار	جۈۋاز	تۆگمەن	سۇ ئوغۇرى
ناھىيىلىك ئاشلىق ئامبىرى	3	7	
ئوتتۇرا يېزىسى	66	6	2
يامانسۇ يېزىسى	5	4	
يار كۆۋرۈك يېزىسى	27	5	
ياڭىي يېزىسى	48	7	
ئاقيار يېزىسى	67	10	5
ئالغا يېزىسى	48	8	
جەمئىي	264	47	7

سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش تاماملانغاندىن كېيىن ، سۇ تۆگمىنى كوللېكتىپ ئىگىدارچىلىقىغا تەۋە قىلىندى . 1958 - يىلى باشقۇرۇشقا ئاسان بولسۇن ، ئۇچۇن سۇ تۆگمىنى 26گە ئازايتىلدى ھەمدە يۇقىرى

مەھسۇلاتلىق يېڭىچە سۇ تۇگمىنىدىن ئىككىسى سىناق تەرىقىسىدە ياسىلىپ مۇۋەپپەقىيەت قازىنىلدى ، ئۇنىڭ بىلەن يىلىغا 1796 تونىنا ئۇن تارتىلدى . 1964 ـ يىلى 1234 تونىنا ئۇن تارتىلدى ، ئۇن چىقىش نىسبىتى 86.5 % كە يەتتى . 1965 ـ يىلى ناھىيىلىك ياغ زاۋۇتىنىڭ ئۇن تارتىش سېخى قۇرۇلۇپ ، ئۇن تارتىش ماشىنىسى كەلتۈرۈلۈپ ، 125 تىپلىق 3 دانە ئۇن تارتىش ماشىنىسى ئورنىتىلىپ ، تۇنجى بولۇپ ماشىنا بىلەن ئۇن تارتىش باشلاندى . 1976 ـ يىلى يېڭى ھۇنەر ـ سەنئەت قوللىنىلىپ ، مەھسۇلات مىقدارى ئاشۇرۇلدى . 1978 ـ يىلى 125 تىپلىق ئۇن تارتىش ماشىنىسى بەشكە ، مەھسۇلات مىقدارى 1617.44 تونىنغا يەتتى . 80 ـ يىللاردىن كېيىن كوللېكتىپ ۋە يەككە ـ خۇسۇسىي ئۇن تارتىش كارخانىلىرى تېز كۆپەيدى . 1985ـ يىلى 600 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنىپ يېڭى ئۇن زاۋۇتى قۇرۇلدى ، FQ—5 تىپلىق ئۇن تارتىش ماشىنىسىدىن ئۈچى سېتىۋېلىنىپ ، كۈنىگە 50 تونىنا ئۇن تارتىلدى ، ئۆلچەملىك ئۇن تارتىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا ، يەنە ئالاھىدە 1 ـ دەرىجىلىك ئۇنمۇ تارتىلىپ ، ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكىلەرنىڭ قارا ئۇن يېيىش تارىخىغا خاتىمە بېرىلدى . 1998 ـ يىلى 1 مىليون 460 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنىپ ئۇن تارتىش سېخىنىڭ 2 ـ قارارلىق قۇرۇلۇشىنى ئۆزگەرتىش يولغا قويۇلۇپ ، كۈنلۈك ئۇن تارتىش ئىقتىدارى 80 تونىنغا يەتكۈزۈلدى ، ئۇنىڭ ئاقلىق دەرىجىسى يۇقىرى كۆتۈرۈلدى ھەمدە «قارلىق چوققا» دېگەن ماركا تىزىمغا ئالدۇرۇلدى . 2001 ـ يىلى ناھىيە بويىچە ئۇن تارتىش كارخانىسى 259 غا (دۆلەت ئىلكىدىكى ئۇن تارتىش كارخانىسى بىر) ، يىللىق مەھسۇلات مىقدارى 2310 تونىنغا ، ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 8 مىليون يۈەنگە يەتتى .

ئۆسۈملۈك يېغى تارتىدىغان خام ئەشيالاردىن قىچا ، كۈنجۈت ، چىگىتلەر بار بولۇپ ، ئاساسلىقى كۈنجۈت بىلەن قىچىدىن ياغ تارتىلىدۇ . 50 ـ يىللاردا تارىختىن بۇيان ئىشلىتىلىپ كېلىۋاتقان جۇۋازدىن پايدىلىنىپ يەرلىك ئۆسۈلدا ياغ تارتىلاتتى ، ئۇنىڭ ياغ چىقىرىش نىسبىتى تۆۋەن ، يېغى سۈزۈك ئەمەس ئىدى . 1954ـ يىلى 194 جۇۋازخانا ، 194 جۇۋازچى بار ئىدى . 1960 ـ يىلى ئاشلىق ئىدارىسىغا قاراشلىق ياغ زاۋۇتى قۇرۇلۇپ ، 95 تىپلىق كىچىك ياغ تارتىش ماشىنىسى ئورنىتىلدى ، شۇ يىلى ناھىيە بويىچە 10.5 مىڭ تونىنا ياغ تارتىلدى . 1961 ـ يىلى ناھىيىلىك قول سانائەت بىرلەشمە كوپېراتىپى قاتارلىق ئورۇنلار 79 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىپ ، 95 تىپلىق كىچىك ياغ تارتىش ماشىنىسىدىن ئىككىنى سېتىۋالدى ، ئۇنىڭ ياغ چىقىرىش نىسبىتى 15 % بولدى . شۇ يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك ياغ زاۋۇتى قۇرۇلۇپ ، كۈنىگە 500 كىلوگرام كۈنجۈت يېغى تارتىلدى ، ئۇ ناھىيىلىك سودا ـ سانائەت بۆلۈمىنىڭ باشقۇرۇشىغا قارىدى . 1964 ـ يىلى ئاشلىق ئىدارىسىنىڭ ياغ زاۋۇتى بىلەن ناھىيىلىك ياغ زاۋۇتى بىرلەشتۈرۈلۈپ ناھىيىلىك ياغ زاۋۇتى بولۇپ قۇرۇلدى ، 95 تىپلىق ياغ تارتىش ماشىنىسىدىن بىرى ، 20HP تىپلىق دىزېلماتوردىن بىرى سەپلەندى ، تۇراقلىق مۇلكى 48 مىڭ 800 يۈەنگە ، ئىشچى ـ خىزمەتچىسى 13 كە ، يىللىق ياغ مەھسۇلاتى 1400 تونىنغا يەتتى . 1978ـ يىلى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى ۋە كوللېكتىپ ياغ زاۋۇتى 10 غا يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەت ئىگىلىكىدىكىسى بىر ، كوللېكتىپنىڭ 9 (يېزا ـ بازارلىق كىچىك ياغ زاۋۇتلىرى) . 1982 ـ يىلى 1 مىليون 200 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنىپ يېڭىدىن ياغ زاۋۇتى قۇرۇلۇپ ، 200 تىپلىق ياغ تارتىش ماشىنىسىدىن 3 ى سېتىۋېلىندى . 1990ـ يىلى چىگىت يېغى تارتىش كۆپەيتىلدى ھەمدە چەككىلەش سېخى قۇراشتۇرۇلدى ، تارتىلغان ياغ دۆلەت ئۆلچىمىگە يەتتى ، ئىقتىسادىي ئۈنۈمىمۇ كۆرۈنەرلىك ئاشتى . 2001 ـ يىلى ناھىيە بويىچە ياغ تارتىش كارخانىسى 81 گە يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەت ئىلكىدىكىسى بىر ، يەككىلەرنىڭ 80 ، كەسىپكارى 240 ، تۇراقلىق مۇلكى 4 مىليون 400 مىڭ يۈەن ، يىلىغا 166 تونىنا ياغ تارتىلدى .

مىنگو دەۋرىدە سۇ كۈچىدىن پايدىلىنىدىغان سوقا (تاشتىن ئوغۇر ، تۇم ياغاچتىن توقماق ياسىلىدۇ ، كىچىكلىرىنىڭ بىردىن ئىككىگىچە ، چوڭلىرىنىڭ ئۈچتىن تۆتكىچە توقمىقى بولىدۇ) بىلەن شال ئاقلىناتتى . شىنجاڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولغان مەزگىلدە 238 سوقا بار ئىدى . 1956 ـ يىلى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش تاماملانغاندىن كېيىن ، ئاشلىقنى بىرتۇتاش سېتىۋېلىش ـ سېتىش سىياسىتى يولغا قويۇلۇپ ، سىرتقا

يۆتكىلىدىغان يىرىك گۈرۈچ ۋەزىپە بويىچە ھېسابلاندى ، تەمىنلەيدىغان گۈرۈچ پىلانلانغان سان بويىچە ئاشلىق تارماقلىرى تەرىپىدىن بىرتۇتاش تەشكىللىنىپ پىششىقلاندى . 1957 ـ يىلى ياڭخې گۈڭشې شال ئاقلاش زاۋۇتى قۇرۇلدى . 1960 ـ يىلى 125 مىڭ تونىا شال ئاقلاندى . 1961 ـ يىلى دىزېلماتور بىلەن ھەرىكەتلىنىدىغان شال ئاقلاش زاۋۇتىدىن بىرى قۇرۇلۇپ ، بىرلەشمە نۆسخىلىق شال ئاقلاش ماشىنىسىدىن بىرى سېتىۋېلىنىپ ، ماشىنا بىلەن شال ئاقلاش باشلاندى . 1964 ـ يىلى يەرلىك ئۇسۇل بىلەن ماشىنا ئارقىلىق شال ئاقلاش بىرلەشتۈرۈلۈپ ، يىلىغا 535 تونىا شال ئاقلاندى ، گۈرۈچ چىقىرىش نىسبىتى % 55 كە يەتتى . 1965 ـ يىلى ياڭخې گۈڭشې شال ئاقلاش زاۋۇتى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك ياغ زاۋۇتىغا قوشۇۋېتىلدى . 1978 ـ يىلى دۆلەت ئىلكىدىكى ۋە كوللېكتىپنىڭ شال ئاقلاش ماشىنىسى 35 كە يەتتى . 80 ـ يىللاردىن كېيىن يەككە ـ خۇسۇسىيلارنىڭ شال ئاقلاش ماشىنىسى تېز كۆپەيدى . 1999 ـ يىلى شال ئاقلاش ماشىنىسى 74 كە يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەت ئىلكىدىكىسى ئىككى (چوڭ ماشىنا) ، كوللېكتىپنىڭ 10 ، يەككىلەرنىڭ 62 (كىچىك ماشىنا) ، بۇلارنىڭ يىللىق شال ئاقلاش ئىقتىدارى 8000 تونىا . 2001 ـ يىلى شال ئاقلاش ماشىنىسى 110غا ، يىللىق شال ئاقلاش ئىقتىدارى 9500 تونىغا يەتتى .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ 1971 ~ 2001 ـ يىلغىچە ئۇن ـ ياغ تارتىشقا دائىر مەلۇماتى

جەدۋەل : 8 — 3 بىرلىكى : تونىا

يىللار	جەمئىي	ئۇن	گۈرۈچ	كۆممىقوناق ئۇنى	ياغ
1971	2480	1410	470	320	280
1972	2690	1500	430	530	230
1973	2930	2030	430	130	340
1974	3450	2360	270	460	360
1975	3480	2800	240	160	280
1976	4290	2980	650	360	300
1977	5130	3810	460	360	500
1978	4290	3030	670	260	330
1979	4200	2850	750	200	400
1980	3762	3410	230	70	52
1981	3870	2670	360	270	570
1982	4720	3690	300	190	540
1983	4380	3320	420	120	520
1984	4280	2870	520	120	770
1985	3090	1740	430	50	870
1986	3090	1850	490	40	710
1987	4250	3240	320	40	650
1988	4860	3780	630	10	440
1989	5560	4870	210	10	470
1990	4820	4180	280	20	340
1991	6860	6080	390	10	380
1992	3280	2870	166		244

1993	2177	1947			230
1994	2369	2071			298
1995	3561	3309			252
1996	3848	3494			354
1997	1807	1264			543
1998	564	365			199
1999	3608	3521			87
2000	3793	3637			156
2001	2197	2031			166

2 . پېچىنە - پەرەنىك ، قەنت - گېزەك ئىشلەپچىقىرىش

1) پېچىنە - پەرەنىك

1957 - يىلى ناھىيىلىك يېمەكلىك شىركىتى پېچىنە - پەرەنىك زاۋۇتى قۇردى . 1958 - يىلى تۆت تونىنا پېچىنە - پەرەنىك ئىشلەپچىقىرىلدى . 1960 - يىلى مەھسۇلات مىقدارى 38.8 تونىنغا يەتتى . 1978- يىلى ناھىيە بويىچە ئىشلەنگەن پېچىنە - پەرەنىك 41 تونىنغا ، مەھسۇلات قىممىتى 320 مىڭ يۈەنگە يەتتى ، زاۋۇتنىڭ ئىشچى - خىزمەتچىسى 28 گە ، تۇراقلىق مۇلكى 28 مىڭ يۈەنگە يەتتى . 80 - يىللاردىن كېيىن سىرتتىكى پېچىنە - پەرەنىكلىرى ناھىيىگە كۆپلەپ كىردى ، بۇ زاۋۇتنىڭ مەھسۇلات مىقدارى يىلدىن - يىلغا تۆۋەنلەپ ، ئاخىرى يېرىم توختاش ھالىتىگە چۈشۈپ قالدى . زاۋۇت پەقەت ھەر يىلى تاۋۇز چاغىنىدىن ئىلگىرى ئاز مىقداردا ئاي توقاچ ئىشلەپچىقىرىپ بازارنى تەمىنلىدى . 1997 - يىلى پېچىنە - پەرەنىك زاۋۇتى تارقىلىپ كەتتى . 1998 - يىلى 8 - ئايدا خۇسۇسىي ئىگىلىكىدىكى «تىەنمېڭيۈەن» پېچىنە - پەرەنىك ئىشلەپچىقىرىش ئورنى ئېچىلىپ ، ھەر خىل پېچىنە - پەرەنىك ئىشلەپچىقاردى . 2001 - يىلى ئۇچ ئائىلىلىك ئۇچ ئادەم خۇسۇسىي ئىگىلىكتىكى پېچىنە - پەرەنىك ئىشلەپچىقىرىش ئورنىنى ئاچتى .

2) قەنت - گېزەك

1954 - يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە خۇسۇسىيلارنىڭ شېكەرچىلىك دۇكىنىدىن 13 ى ، 29 كەسىپكارى بار ئىدى . 1956 - يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك شېكەر زاۋۇتى قۇرۇلدى . 1960 - يىلى ناھىيىلىك شېكەر زاۋۇتى ئۇنۇمۇرسال زاۋۇتقا تەۋە قىلىندى ، ئاساسلىقى ، قىزىلچىدىن يەرلىك ئۇسۇل بىلەن يىلىغا 2.8 تونىنا شېكەر ئىشلەپچىقاردى . 1978 - يىلى 3.4 تونىنا شېكەر ئىشلەپچىقىرىلدى . 1981 - يىلى زاۋۇت ئىشلەپچىقىرىشتىن توختىتىلدى .

3 . ئېچىتىش سانائىتى

1) ھاراق

1950 - يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە ھاراق ئىشلەش دۇكىنىدىن ئالتىسى بار بولۇپ ، يىلىغا 15 تونىنا ھاراق ئىشلەپچىقاردى . 1954 - يىلى ھاراق ئىشلەش دۇكىنىدىن ئۇچى قېلىپ ، يىلىغا 9.9 تونىنا ھاراق ئىشلەپچىقاردى . 1956 - يىلى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى ئېچىتىش كەسپى باشلاندى . 1959 - يىلى ناھىيىلىك سودا ئىدارىسىنىڭ ھاراق زاۋۇتى قۇرۇلدى ، 1964 - يىلى بۇ زاۋۇت ناھىيىلىك ئۇنۇمۇرسال پىششىقلاش زاۋۇتىغا قوشۇۋېتىلىپ ، ئاساسلىقى ، ئاق ھاراق بىلەن ئىسپىرت ئىشلەپچىقاردى . 1978 - يىلى 60 تونىنا ئاق ھاراق ، 32 تونىنا ئىسپىرت ئىشلەپچىقىرىلدى . 1986 - يىلى داچۇ ھارىقى ئىشلەپچىقىرىلىشقا باشلىدى ، بىر يىلدا 45.3 تونىنا ئاق ھاراق ئىشلەپچىقىرىلدى ، بۇنىڭ ئىچىدە داچۇ ھارىقى 13 تونىنا . 1992 - يىلى

هاراق زاۋۇتى ئۇنۇمبرسال زاۋۇتتىن ئايرىپ چىقىلىپ ناهىيىلىك هاراق زاۋۇتى بولۇپ قۇرۇلدى ، زاۋۇت تېخنىكا ئۆزگەرتىپ ، كېڭەيتىلىپ ، «يەنچۈەن» دېگەن ماركىنى تىزىمغا ئالدۇرۇپ ، يىلىغا 120 تونىنا خام هاراق ئىشلەپچىقاردى . 2001 ـ يىلى ئىشچى ـ خىزمەتچىسى سەككىزگە ، يىلىغا ئىشلەپچىقارغان تەييار هاراق 50 تونىنغا ، يىللىق مەھسۇلات قىممىتى 580 مىڭ يۈەنگە يەتتى .

2) ئاچچىقسۇ ، جيائۈيۈ

1964 ـ يىلىدىن بۇرۇن ئاچچىقسۇ ، جيائۈيۈ خۇسۇسىيلارنىڭ دۆكىنىدا ئىشلەپچىقىرىلىپ سېتىلاتتى ، يىلىغا 1.8 تونىنا ئاچچىقسۇ ، جيائۈيۈ ئىشلەپچىقىرىلاتتى . 1964 ـ يىلى ناهىيىلىك يېنىك سانائەت ئۇنۇمبرسال پىششىقلاش زاۋۇتى قۇرۇلۇپ ، ئاچچىقسۇ ، جيائۈيۈ سېخى تەسىس قىلىندى . 1974 ـ يىلى 60 تونىنا ئاچچىقسۇ ، جيائۈيۈ ئىشلەپچىقىرىلدى . 1978 ـ يىلى 150.8 تونىنا ئاچچىقسۇ ، 53.6 تونىنا جيائۈيۈ ئىشلەپچىقىرىلدى . 1992 ـ يىلى يېڭى تېخنىكا ، يېڭى هۈنەر ـ سەنئەت كىرگۈزۈلۈپ ئاچچىقسۇ ، جيائۈيۈ ئىشلەپچىقىرىلدى ، بۇنىڭ بىلەن مەھسۇلات سۈپىتى يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ ، سېتىلىش مىقدارى زور دەرىجىدە ئاشتى . 1993 ـ يىلى 218.2 تونىنا ئاچچىقسۇ ، 5.4 تونىنا جيائۈيۈ سېتىلدى . 2001 ـ يىلى 20 تونىنا جيائۈيۈ ، 55 تونىنا ئاچچىقسۇ ئىشلەپچىقىرىلدى .

3) مىنېرال سۇ

1997 ـ يىلى ئۇچتۇرپان ناهىيىلىك مىنېرال سۇ زاۋۇتى قۇرۇلدى ، 1998 ـ يىلى ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلۈپ ، شۇ يىلى 300 تونىنا مىنېرال سۇ ئىشلەپچىقىرىلدى ، مەھسۇلات قىممىتى 540 مىڭ يۈەنگە يەتتى . 1999 ـ يىلى يېڭى هۈنەر ـ سەنئەت قوللىنىلىپ مىنېرال سۇ ئىشلەپچىقىرىلدى ، «يىنيەن» ماركىلىق مىنېرال سۇ تىزىمغا ئالدۇرۇلدى ، مەھسۇلات مىقدارى 86 تونىنغا ، مەھسۇلات قىممىتى 151 مىڭ يۈەنگە يەتتى . 2001 ـ يىلى مەھسۇلات مىقدارى 80 تونىنغا ، مەھسۇلات قىممىتى 100 مىڭ يۈەنگە يەتتى .

4 . پۈرچاق ياسالمىلىرى

1) ماشئۇگرە ، كراخمال

1954 ـ يىلى ناهىيىدە ماشئۇگرىخانىدىن ئۈچى بار بولۇپ ، ئاساسلىقى ، ماشئۇگرە بىلەن كراخمال ئىشلەيتتى ، يىللىق مەھسۇلات مىقدارى 8.6 تونىنا ئىدى . 1963 ـ يىلى ناهىيىلىك 2 ـ يېنىك سانائەت ئۇنۇمبرسال پىششىقلاش زاۋۇتىنىڭ ماشئۇگرە سېخى قۇرۇلۇپ ، يىلىغا 14.1 تونىنا ماشئۇگرە ، 14.6 تونىنا كراخمال ئىشلەپچىقىرىلدى . شۇ يىلى گۈڭشىلاردا كەينىدىن پىنتوزا زاۋۇتى قۇرۇلۇپ ، يىلىغا 640 كىلوگرام ماشئۇگرە ، 480 كىلوگرام كراخمال ئىشلەپچىقىرىلدى . 1978 ـ يىلىغا كەلگەندە ، ناهىيە بويىچە ماشئۇگرە ، كراخمال ئىشلەيدىغان كارخانا توققۇزغا يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەت ئىگىلىكىدىكىسى بىر ، كوللېكتىپنىڭ سەككىز (گۈڭشىلارنىڭ) ، ئۈلار يىلىغا 24 تونىنا ماشئۇگرە ، ئىككى تونىنا كراخمال ئىشلىدى . 80 ـ يىللاردىن كېيىن ، گۈڭشىلارنىڭ ماشئۇگرىخانىلىرىنى خۇسۇسىيلار هۆددىگە ئېلىپ تىجارەت قىلدى . 1993ـ يىلى ناهىيىلىك 2 ـ يېنىك سانائەت ئۇنۇمبرسال پىششىقلاش زاۋۇتىنىڭ نامى يېمەكلىك ئۇنۇمبرسال زاۋۇتىغا ئۆزگەرتىلىپ ، ئىلغار هۈنەر ـ سەنئەت قوللىنىلىپ ماشئۇگرە ، ئىچىنكە ماشئۇگرە ، كراخمال ئىشلەپچىقىرىلدى . 1994 ـ يىلى 14.5 تونىنا ماشئۇگرە ، 5.9 تونىنا ئىنچىكە ماشئۇگرە ، 85.1 تونىنا كراخمال ئىشلەپچىقىرىلدى . 1997 ـ يىلى تېخنىكلارنىڭ يۆتكىلىپ كېتىشى ، باشقۇرۇشنىڭ ياخشى بولماسلىقى سەۋەبىدىن ، مەھسۇلات سۈپىتى ناچارلاپ بېسىلىپ قالدى ، مەھسۇلات مىقدارى تۆۋەنلەپ كەتتى . 2001 ـ يىلى 20.1 تونىنا ماشئۇگرە ، 25 تونىنا كراخمال ئىشلەپچىقىرىلدى .

2) پۇرچاق ئۇيۇتمىسى

كوللېكتىپ كارخانىلارنىڭ پۇرچاق ئۇيۇتمىسى ئىشلەپچىقىرىشى 60 ـ يىللارنىڭ دەسلىپىدىن باشلاندى . 1963 ـ يىلى ناھىيىلىك 2 ـ يېنىك سانائەت ئۇنۇمۇرسال پىششىقلاش زاۋۇتىنىڭ پۇرچاق ئۇيۇتمىسى سېخى قۇرۇلۇپ ، يىلىغا 1.5 تونىنا پۇرچاق ئۇيۇتمىسى ئىشلەپچىقىرىلدى . 1978 ـ يىلى 24.1 تونىنا پۇرچاق ئۇيۇتمىسى ئىشلەپچىقىرىلدى . 80 ـ يىللاردىن كېيىن ئېچكىرىدىن ئۇچتۇرپان ناھىيىسىگە كەلگەنلەر كۆپىيىپ ، يەككىلەرنىڭ پۇرچاق ئۇيۇتمىسى ئىشلەش دۇكىنىنىڭ تەرەققىياتى بىرقەدەر تېزلەشتى ، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى زاۋۇتلارنىڭ پۇرچاق ئۇيۇتمىسى ئىشلەپچىقىرىشى يىلدىن ـ يىلغا ئازايدى . 1989 ـ يىلى ناھىيىلىك ئۇنۇمۇرسال پىششىقلاش زاۋۇتىدا 1.8 تونىنا پۇرچاق ئۇيۇتمىسى ئىشلەپچىقىرىلدى ، 1990 ـ يىلى پۇرچاق ئۇيۇتمىسى ئىشلەپچىقىرىش توختىتىلدى . 2001 ـ يىلى ناھىيە بازىرىدا خۇسۇسىي ئىگىلىكتىكى پۇرچاق ئۇيۇتمىسى ئىشلەپچىقىرىش دۇكىنىدىن ئۇچى بار بولۇپ ، يىلىغا بەش تونىنا پۇرچاق ئۇيۇتمىسى ئىشلەپچىقارىدى .

§8 . پاختا چىقىرىش ، تىككۇچىلىك ، تېرە پىششىقلاش

1 . پاختا چىقىرىش

1959 ـ يىلىدىن بۇرۇن ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ پاختا چىقىرىش قوراللىرى ئاددىي ، تېخنىكىسى قالاق ئىدى . 1959 ـ يىلى ياڭخې گۆڭشېسىدا پاختا زاۋۇتى قۇرۇلۇپ ، 13 ئىشچى ـ خىزمەتچى ئىشلىدى ، بىر دانە پاختا چىقىرىش ماشىنىسى سەپلەندى . 1960 ـ يىلى 102.7 تونىنا ساپ پاختا چىقىرىلدى . 1993 ـ يىلى ئىمامىلىرىم يېزىلىق پاختا زاۋۇتى ، ئاقيار يېزىلىق پاختا زاۋۇتى كەينىدىن قۇرۇلۇپ ، شۇ يىلى 919 تونىنا ساپ پاختا چىقىرىلدى . 2001 ـ يىلى كوللېكتىپ ئىگىلىكتىكى پاختا زاۋۇتى 3 كە ، ئىشچى ـ خىزمەتچىسى 110 غا ، چىقىرىلغان ساپ پاختا 5527 تونىغا ، مەھسۇلات قىممىتى 1 مىليون 427 مىڭ يۈەنگە يەتتى .

2 . تىككۇچىلىك

1) كىيىم ـ كېچەك

1954 ـ يىلى ناھىيە بويىچە 79 ئائىلىلىك 135 ئادەم تىككۇچىلىك بىلەن شۇغۇللاندى . 1955 ـ يىلى قول سانائەت بىرلەشمە كوپېراتىپى قۇرۇلۇپ ، قارىمىقىدا 1 ـ تىككۇچىلىك كوپېراتىپى ، 2 ـ تىككۇچىلىك كوپېراتىپى ۋە تىككۇچىلىك گۇرۇپپىسى تەسىس قىلىندى . 1957 ـ يىلى 6392 قۇر ، 1960 ـ يىلى 19 مىڭ قۇر ، 1978 ـ يىلى 43 مىڭ قۇر كىيىم تىكىلدى . 2001 ـ يىلىدىكى كىيىم ـ كېچەك ساھەسىدىكى كوللېكتىپ كارخانا بىر ، ئىشچى ـ خىزمەتچىسى 11 ، يەككىلەر 146 ئائىلە ، 168 ئادەم ، تىكىلگەن كىيىم 63 مىڭ قۇر .

2) موزدوزلۇق

1954 ـ يىلى ناھىيە بويىچە ئىككى ئائىلە ، بەش ئادەم ئاياغ تىكىش كەسپى بىلەن ، 100 ئائىلە ، 133 ئادەم ئۇتۇك تىكىش كەسپى بىلەن شۇغۇللاندى . 1955 ـ يىلى ئاياغ ـ ئۇتۇك كوپېراتىپى قۇرۇلدى ، 1959ـ يىلى ئاياغ ـ ئۇتۇك زاۋۇتىغا ئۆزگەرتىلدى . 1962 ـ يىلى نامى قول سانائەت بىرلەشمە كوپېراتىپى لاتا ئاياغ

كوپىراتىپى ۋە ئۆتۈكچىلىك كوپىراتىپىغا ئۆزگەرتىلدى ، شۇ يىلى 2940 پار خۇرۇم ئۆتۈك ، 834 پار خۇرۇم ئايىغ ، 1991 پار لاتا ئايىغ ئىشلەپچىقىرىلدى . 1963 ـ يىلى ناھىيىلىك 2 ـ يېنىك سانائەت ئۇنىۋېرسال زاۋۇتىدا لاتا ئايىغ سېخى تەسىس قىلىندى . 1973 ـ يىلى لاتا ئايىغ كوپىراتىپى بىلەن ئۆتۈكچىلىك كوپىراتىپى بىرلەشتۈرۈلۈپ ئۆتۈك ـ ئايىغچىلىق كوپىراتىپى دەپ ئاتالدى . 1978 ـ يىلى 7500 پار ھەرخىل ئۆتۈك ۋە ئايىغ ئىشلەپچىقىرىلدى ، مەھسۇلات قىممىتى 127 مىڭ يۈەنگە يەتتى . 2001 ـ يىلى 10 ئائىلىلىك 17 ئادەم مۇشۇ كەسىپ بىلەن شۇغۇللاندى ، 1980 پار خۇرۇم ئايىغ ، 1460 پار خۇرۇم ئۆتۈك تىكىلدى .

3) باش كىيىم تىكىش

باش كىيىمنىڭ ئاساسلىقى ، تۇماق ، ئاق دوپپا ، گۇللۇك دوپپا قاتارلىق تۈرلىرى بار ، گۇللۇك دوپپا ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئالاھىدە بۆيۇمى . 1954 ـ يىلى 31 ئائىلىلىك 47 باش كىيىم ئۇستىسى بولۇپ ، مەھسۇلات قىممىتى 20 مىڭ يۈەندىن ئاشتى . 1956 ـ يىلى باش كىيىم كوپىراتىپى قۇرۇلۇپ ، قول سانائەت بىرلەشمە كوپىراتىپىغا تەۋە قىلىندى . 1960 ـ يىلى 3639 دانە تۇماق ، ئاق دوپپا ، 1575 دانە گۇللۇك دوپپا تىكىلدى . 1964 ـ يىلى باش كىيىم كوپىراتىپىدا 30 ئادەم ئىشلىدى ، 2958 دانە ھەرخىل تۇماق ، 379 دانە گۇللۇك دوپپا تىكىلدى . 1978 ـ يىلى 1886 دانە ھەرخىل تۇماق ، ئاق دوپپا ، 13 مىڭ 388 دانە گۇللۇك دوپپا تىكىلدى . 2001 ـ يىلى بەش ئائىلىلىك كەسىپكار بۇ كەسىپ بىلەن شۇغۇللاندى ، 3100 دانە گۇللۇك دوپپا تىكىلدى .

3 . تېرە پىششىقلاش

1) تېرە ئاشلاش

1954 ـ يىلى 68 ئائىلىلىك 68 ئادەم تېرە ئاشلايتتى ، يىلىغا 23 مىڭ پارچە تېرە (كالا تېرىسىغا سۇندۇرغاندا) ئاشلايتتى . 1956 ـ يىلى قول سانائەت بىرلەشمە كوپىراتىپىنىڭ تېرە ئاشلاش كوپىراتىپى قۇرۇلدى . 1965 ـ يىلى 3000 پارچە تېرە ئاشلاندى . 1978 ـ يىلى 4932 پارچە تېرە ئاشلاندى . 80 ـ يىللاردىن كېيىن ناھىيىدە تېرە ئاشلايدىغانلار بارغانسېرى ئازىيىپ كەتتى ، خۇرۇم ئايىغ ، خۇرۇم ئۆتۈكلەرگە لازىملىق تېرىلەر سىرتتىن سېتىۋېلىندى .

2) جۇۋىچىلىق

1956 ـ يىلى ئۆچتۇرپان ناھىيىلىك چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش ـ پىششىقلاش پونكىتى قۇرۇلۇپ ، تېرىلەر ئاددىي پىششىقلاندى . 1959 ـ يىلى تېرە پىششىقلاش زاۋۇتى قۇرۇلۇپ ، ھەر خىل خۇرۇم كىيىملەر ئىشلەپچىقىرىلدى . 1960 ـ يىلى 4440 پارچە ئەستەرلىك تېرە پىششىقلاندى ، 644 قۇر جۇۋا ، خۇرۇم ئىشتان ئىشلەپچىقىرىلدى . 1978 ـ يىلى 964 قۇر ئۇزۇن ۋە قىسقا جۇۋا ئىشلەپچىقىرىلدى . 80 ـ يىللاردىن كېيىن مەھسۇلاتى بارغانسېرى ئازلاپ كەتتى .

3) كىگىز چىلىك

1954 ـ يىلدىن بۇرۇن كىگىز يەرلىك ئۇسۇل بويىچە بېسىلاتتى . 1956 ـ يىلى قول سانائەت بىرلەشمە كوپىراتىپىنىڭ كىگىزچىلىك كوپىراتىپى قۇرۇلدى . شۇ يىلى ئۆچتۇرپان ناھىيىلىك چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش ئورنى قۇرۇلدى . 1959 ـ يىلى چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش ئورنى قارىمىقىدا تېرە ئاشلاش زاۋۇتى تەسىس قىلىنىپ ، كىگىز بېسىلدى . 1961 ـ يىلى 3503 پارچە كىگىز ، 2612 پار كىگىز پايپاق ، 2845 پار پېيما ئىشلەپچىقىرىلدى . 1965 ـ يىلى 2591 پارچە كىگىز ، 1000 پار پېيما ئىشلەپچىقىرىلدى . 1978 ـ يىلى 3000 پارچە كىگىز ، 3300 پار پېيما ۋە كىگىز پايپاق ئىشلەپچىقىرىلدى ؛ بۇنىڭ ئىچىدە تاشقى سودا تېرە پىششىقلاش زاۋۇتىدا ئىشلەپچىقىرىلغان كىگىز 2000 پارچە ، پېيما ۋە كىگىز پايپاق 3300 پار ،

قول سانائەت بىرلەشمە كوپىراتىپىنىك تۇرمۇش بۇيۇملىرى كوپىراتىپىدا بېسىلغان كىگىز 1000 پارچە . 80ـ يىللارنىڭ ئاخىرلىرى كوللېكتىپىنىك كىگىزچىلىك كارخانىلىرى كەينىدىن ئىشلەپچىقىرىشتىن توختىتىلدى ، يەككە كىگىزچىلەر خېلى زور تەرەققىي قىلدى . 2001 ـ يىلى يەككە كىگىزچى 37 ئائىلە ، 52 ئادەمگە ، بېسىلغان كىگىز 12 مىڭ پارچىگە يەتتى .

Ⅲ باب

ئىگىلىك باشقۇرۇش ئەھۋالى

§1 . باشقۇرۇش ئاپپاراتى

1950 ـ يىلى ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە قۇرۇلۇش بۆلۈمى تەسىس قىلىنىپ ، سانائەت مەمۇرىيىتى بىرتۇتاش باشقۇرۇلدى . 1958 ـ يىلى قۇرۇلۇش بۆلۈمى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ ، سانائەت ـ قاتناش بۆلۈمى تەسىس قىلىندى . 1970 ـ يىلى سانائەت ـ قاتناش بۆلۈمى سانائەت ـ قاتناش گۇرۇپپىسىغا ئۆزگەرتىلدى ، 1976ـ يىلى سانائەت ـ قاتناش ئىشخانىسىغا ئۆزگەرتىلدى . 1981 ـ يىلى سانائەت ـ قاتناش ئىشخانىسى يەنە سانائەت ـ قاتناش بۆلۈمىگە ئۆزگەرتىلدى . 1984 ـ يىلى سانائەت ـ قاتناش بۆلۈمى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ ، ئىقتىساد كومىتېتى قۇرۇلدى . سانائەت ناھىيىلىك ئىقتىساد كومىتېتىنىڭ ماكرولۇق باشقۇرۇشىغا تەۋە قىلىنىدى . 1998 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ئاپپارات ئىسلاھاتى بولۇپ ، ناھىيىلىك ئىقتىساد كومىتېتى بىلەن ناھىيىلىك سودا ئىدارىسى بىرلەشتۇرۇلۇپ ، ناھىيىلىك ئىقتىساد ـ سودا كومىتېتى قۇرۇلدى ، ناھىيىنىڭ سانائىتى بىرتۇتاش باشقۇرۇلدى .

§2 . ئىشلەپچىقىرىش ئۇسكۇنىلىرى

1958 ـ يىلىدىن بۇرۇن ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ سانائىتى قول سانائەتنى ئاساس قىلاتتى . 1959 ـ يىلى ياڭىچە پاختا زاۋۇتى قۇرۇلۇپ ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۇرۇلدى ، ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش ـ ياساش زاۋۇتى قۇرۇلدى ، بۇلار ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى زامانىۋى ماشىنىلار ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللانغان تۇنجى كارخانىلار بولدى . 1964 ـ يىلى ماشىنا ئارقىلىق ياغ تارتىش ۋە ئۇن تارتىش يەرلىك ئۇسۇلدا ياغ تارتىش ۋە سۇ تۇگمىنى بىلەن ئۇن تارتىشنىڭ ئورنىغا دەسسىدى . 1978ـ يىلى ناھىيىلىك سېمونت زاۋۇتى ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۇرۇلدى ، تالقانلاش ماشىنىسىدىن بەشى ، ئۇۋىتىش ماشىنىسىدىن بەشى كەلتۇرۇلدى . 80 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا ناھىيىلىك خىش زاۋۇتى ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۇرۇلدى ، ماشىنا خىشى قول بىلەن قۇيۇلۇپ پىشۇرۇلىدىغان خىشنىڭ ئورنىنى ئالدى . 90 ـ يىللىرى

كەينىدىن ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلگەن ئىملىرىم يېزىلىق پاختا زاۋۇتى ، ئاقيار يېزىلىق پاختا زاۋۇتى ، ناھىيىلىك مىنېرال سۇ زاۋۇتى ، ناھىيىلىك ھاراق زاۋۇتى ، سېمونت زاۋۇتى قاتارلىقلار بىرقەدەر ئىلغار بولغان بىر تۈركۈم ئىشلەپچىقىرىش ئۈسكۈنىلىرىنى كەلتۈردى . 2001 - يىلى ناھىيە بويىچە ئاساسلىق ماشىنا ھەرىكەتلەندۈرگۈچ ئۈسكۈنىسى 248 دانە (يۈرۈش) ، بۇنىڭ ئىچىدە ستانوك 17 ، قۇيمىچىلىق ئۈسكۈنىسى 45 دانە (يۈرۈش) ، پرېسلاش ئۈسكۈنىسى تۆت يۈرۈش ، قېزىش ماشىنىسى ئۈچ ، ئېلېكتر ئېنېرگىيە ئۈسكۈنىسى 24 يۈرۈش ، سېمونت ماشىنىسى سەككىز يۈرۈش ، ئۇن تارتىش ماشىنىسى 24 يۈرۈش ، ياغ تارتىش ماشىنىسى 41 ، چوك پاختا چىقىرىش ماشىنىسى ئۈچ يۈرۈش ، خىش قۇيۇش ماشىنىسى تۆت دانە (يۈرۈش) ، ياغاچ ماتېرىيال پىششىقلاش ماشىنىسى 73 دانە (يۈرۈش) ، مەتبەئە ماشىنىسى ئىككى يۈرۈش ، ئاساسلىق ئۈسكۈنىلەرنىڭ ئومۇمىي قۇۋۋىتى 102 مىڭ كىلوۋات . زاۋۇتلارنىڭ ئومۇمىي يەر كۆلىمى 63 مىڭ كۋادرات مېتىر ، بۇنىڭ ئىچىدە قۇرۇلۇش كۆلىمى 33 مىڭ كۋادرات مېتىر ؛ قۇرۇلۇش كۆلىمى ئىچىدە زاۋۇت ئۆيى كۆلىمى 14 مىڭ كۋادرات مېتىر ، ئامبار كۆلىمى 11 مىڭ كۋادرات مېتىر ، ئىشخانا - ياتاق بىناسى كۆلىمى 8000 كۋادرات مېتىر .

§3 . ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتى

1950 ~ 2000 - يىلىنچە ئوچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ سانائەت تەرەققىياتى بەش باسقۇچنى بېسىپ ئۆتتى . 1950 - يىلى سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 140 مىڭ يۈەن (شۇ يىللىق باھا بويىچە ھېسابلاندى ، تۆۋەندىمۇ شۇنداق) بولدى . سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 1957 - يىلى 1 مىليون 290 مىڭ يۈەنگە ، 1966 - يىلى 2 مىليون 280 مىڭ يۈەنگە ، 1977 - يىلى 5 مىليون يۈەنگە ، 1990 - يىلى 12 مىليون 540 مىڭ يۈەنگە ، 1999 - يىلى 32 مىليون 799 مىڭ يۈەنگە ، 2001 - يىلى 31 مىليون 233 مىڭ يۈەنگە يەتتى .

1 - باسقۇچ (1950 ~ 1957 - يىلىنچە) ئۈچ يىللىق ئىگىلىكنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە 1 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلى بولۇپ ، سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى يىلىغا ئوتتۇرىچە 4.8 % ئۆرلىدى .

2 - باسقۇچ (1958 ~ 1966 - يىلىنچە) 2 - بەش يىللىق پىلان ۋە ئۈچ يىللىق ئىگىلىكنى تەڭشەش مەزگىلى بولۇپ ، سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى يىلىغا ئوتتۇرىچە 9.9 % ئۆرلىدى .

3 - باسقۇچ (1967 ~ 1976 - يىلىنچە) 3 - ، 4 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلى بولۇپ ، 1976- يىلى سانائەت ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتى 1967 - يىلدىكى 2 مىليون 680 مىڭ يۈەندىن 4 مىليون 490 مىڭ يۈەنگە يەتتى ، يىلىغا ئوتتۇرىچە 7.2 % ئۆرلىدى .

4 - باسقۇچ (1977 ~ 1990 - يىلىنچە) ج ك پ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنى ئېچىلغان ، قالايمىقانچىلىق ئومۇمىيۈزلۈك ئوڭشالغان ، «ئىشىكنى سىرتقا ئېچىۋېتىش ، ئىچكى جەھەتنە جانلاندۇرۇش» يولغا قويۇلغان ، سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى ئۈچقاندەك تەرەققىي قىلغان مەزگىل . 1977 - يىلى سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 5 مىليون يۈەن ئىدى ، 14 يىللىق تەرەققىيات ئارقىلىق 1990 - يىلى 12 مىليون 540 مىڭ يۈەنگە يەتتى ، يىلىغا ئوتتۇرىچە 13.7 % ئۆرلىدى .

5 - باسقۇچ (1991 ~ 2000 - يىلىنچە) 8 - ، 9 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلى ، مەركىزىي

كومىتېتىنىڭ «كارخانا ئىسلاھاتىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش ، مەھسۇلات سۈپىتىنى ئۆستۈرۈش ، كارخانىلارنىڭ ھاياتىي كۈچىنى ئاشۇرۇش ، ئىقتىسادىي ئۈنۈمنى ئۆستۈرۈش» فائجىنى ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ ، كارخانىلارنىڭ تېخنىكىسى ئۆزگەرتىلىپ ، مەھسۇلات سۈپىتى ۋە مىقدارى زور دەرىجىدە يۇقىرى كۆتۈرۈلدى ، 2000 ـ يىلى سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 1991 ـ يىلىدىكى 14 مىليون 44 مىڭ يۈەندىن 28 مىليون 885 مىڭ يۈەنگە يەتتى .

2001 ـ يىلى سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 31 مىليون 233 مىڭ يۈەنگە ، سانائەت قوشۇلما قىممىتى 11 مىليون 400 مىڭ يۈەنگە يەتتى .

توققۇزىنچى قىسىم

قاتناش ، پوچتا ـ تېلېگراف

مؤسسة رسمية بقطر

توققۇزىنچى قىسىم

قاتناش ، پوچتا ـ تېلېگراف

قەدىمدە يىپەك يولىنىڭ شىمالىي تارمىقى ئۇچتۇرپان تەۋەسىدىن ئۆتەتتى ، سودىگەرلەر كېلىپ ـ كېتىپ تۇراتتى ، ئات ـ ھارۋىلار تاغ ئۆڭكۈرلىرى ۋە تار جىلغىلار ، چۆللۈكلەردىكى چوڭ يول ۋە چىغىر يوللاردا قاتناپ تۇراتتى . ئاز كەم 2000 يىل يول ئېچىلغان بولسىمۇ ، لېكىن يوللار ئېگىز ـ پەس ، قاتناش قۇلايسىز ئىدى .

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ قاتناش ـ ترانسپورتى تېز تەرەققىي قىلدى ، بولۇپمۇ 1978 ـ يىلىدىن كېيىن ئۆلكە يولى غول لىنىيىسىنى ئۆزگەرتىش قۇرۇلۇشىغا كاپالەتلىك قىلىش بىلەن بىللە ناھىيە ، يېزا ، كەنت يوللىرى زور كۈچ بىلەن ياسالدى ، نەتىجىدە تەرەپ ـ تەرەپكە تۇتاشقان قاتناش ـ ترانسپورت تورى ۋە دۆلەت ئىلكىدىكى ، كوللېكتىپ ۋە يەككە ئىگىلىكتىكى ترانسپورت ئىشلىرى تەڭ گۈللەنگەن ۋەزىيەت دەسلەپكى قەدەمدە شەكىللەندى .

مىنگونىڭ 1 ـ يىلى (1912 ـ يىلى) ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك پوچتا ۋاكالەتخانىسى قۇرۇلغاندا ئۇسكۇنىلىرى قالاق ئىدى .

1949 ـ يىلى شىنجاڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولغاندا ، ئۇچتۇرپان پوچتا ئىدارىسى پۈقرالارنىڭ ئۇچ ئېغىز ئۆيىنى ئىشلىتىۋاتقان بولۇپ ، تۆت كوچىنىڭ شەرقىي شىمالىي بۇرجىكىدىكى رەستە كوچىسى 50 ـ نومۇرلۇق قورۇ (ھازىرقى تۇرلۇك مالىلار شىركىتى) دا ئىدى . 1956 ـ يىلى 7 ـ ئايدا خۇسۇسىيلارنىڭ 200 كۋادرات مېتىر ئۆيى سېتىۋېلىنىپ ، 1000 يۈەن مەبلەغ سېلىنىپ تىجارەت ئۆيى سېلىندى . 1957 ـ يىلى ئاپتونوم رايونلۇق پوچتا مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى 6500 يۈەن مەبلەغ سېلىپ ئۇچتۇرپان پوچتا ئىدارىسى تىجارەت ئۇچۇن ئىشلىتىدىغان 250 كۋادرات مېتىرلىق ئۆي سالدى ، بۇ ئۆي تىجارەت ئۆيى ، تېلېفونخانا ، يوللانما يەتكۈزۈش ئۆيى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالدى ، ئىدارىنىڭ ئىچكى ئاپپاراتلىرىمۇ تەدرىجىي كۆچەيدى .

1968 ـ يىلى 8 ـ ئايدا ئىدارە رەستە كوچىسىدىكى 29 ـ قورۇ (پوچتا ـ تېلېگراف ئىدارىسىنىڭ ھازىرقى ئورنى) غا كۆچۈرۈلۈپ ، 681 كۋادرات مېتىرلىق ئۇنىۋېرسال تىجارەت ئۆيى ، 70 كۋادرات مېتىرلىق تۆت كورپۈس ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر ياتىقى سېلىندى ، بۇلارغا 45 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىندى . 1970 ـ يىلى 8 ـ ئايدا پوچتا بىلەن تېلېگراف ئايرىلغاندىن كېيىن تېلېگراف ئىدارىسى ناھىيە بازىرىنىڭ بىر كىلومېتىر جەنۇبىدىكى قۇرۇقتاغ باغرىغا سېلىندى ، ئىدارە ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 33 .0 گېكتار بولۇپ ، 673 كۋادرات مېتىرلىق ئۆي سېلىندى ، بۇنىڭغا 63 مىڭ 400 يۈەن مەبلەغ سېلىندى ، بۇ قۇرۇلۇش 1971 ـ يىلى پۈتتى .

1985 ـ يىلى 8 ـ ئايدا پوچتا ئىدارىسى ئىككى قەۋەتلىك ئىككى كورپۈس بىنا سالدى ، بىنانىڭ كۆلىمى 1662 كۋادرات مېتىر بولۇپ ، 340 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىندى .

I باب

قاتناش

خەن ، تاك سۇلالىلىرى دەۋرىدە ئونسۇ دۆلىتى يېپەك يولىدىكى مۇھىم بازار ئىدى ، بۇ يەردىن شەرقتە قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە ، غەربتە سۇلىدىن ئۆتۈپ كۆكئارتقا بارغىلى بولاتتى . داڭلىق يېپەك يولى ئۇچتۇرپان تەۋەسىدىن ئۆتەتتى . چاك سۇلالىسى يېڭىۋاشتىن شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن يېپەك يولىنى بويلاپ ھەربىي رابات تەسىس قىلدى ، كېيىن ئۆتەك دەپ ئاتالدى ھەمدە ئىلى ، ئاقسۇ ، قەشقەر ، رۇسىيىلەرگە باردىغان شېغىل يوللار ئېچىلدى . تاشيول قۇرۇلۇشى مىنگونىك 29 - يىلى (1940 - يىلى) باشلاندى ، شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئۇچتۇرپان — سوۋېت ئىتتىپاقى قاراكۆل خەلقئارا تاشيولىنىڭ ياساشقا رىياسەتچىلىك قىلدى ، يول قۇرۇلۇشىغا 5000دىن ئارتۇق خەلق ئىشچىسى (قېتىم) ئىشلىتىلدى ، لىن جىلۇ يول ياساش ھەيئىتىنىك مۇدىرلىقىنى ئۈستىگە ئالدى ، سوۋېت ئىتتىپاقىلىق ئىنژىنېر گرادوگوف تېخنىكا يېتەكچىلىكىگە تەكلىپ قىلىندى ، كېيىن شېك شىسەي جياك جيېشىنىك قوينىغا ئۆزىن ئاتقاچقا ، مىنگونىك 33 - يىلى (1944 - يىلى) قۇرۇلۇش توختاپ قالدى .

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىك قاتناش ئىشلىرى تېز تەرەققىي قىلدى . ئەسلىدىكى ئاددىي تاشيوللار نەچچە قېتىم ئۆزگەرتىش ئارقىلىق كەك ، تۆپتۇز ئاسفالت يولغا ئايلاندى . ناھىيە بىلەن ناھىيە ، ناھىيە بىلەن يېزا ، يېزا بىلەن يېزا ، يېزا بىلەن كەنت ، كەنت بىلەن كەنت ئوتتۇرىسىدىكى يوللار گىرەلىشىپ تور ھاسىل قىلدى . 2001 - يىلغا كەلگەندە ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى غول تاشيول 1446 كىلومېتىرغا ، چېگرا مۇداپىئە تاشيولى 74 كىلومېتىرغا ، ناھىيە - يېزا تاشيولى 173 كىلومېتىرغا ، يېزا-كەنت تاشيولى 683 كىلومېتىرغا ؛ ئاسفالت يول 217 كىلومېتىرغا ، شېغىل يول 857.6 كىلومېتىرغا يەتتى . 1950 - يىلىدىن ئىلگىرى ماددىي ئەشيالار ئاساسەن ياغاچ ھارۋىدا ياكى ئۇلاغقا ئارتىپ توشۇلاتتى . يۈك ئارتىلىدىغان ئۇلاغلاردىن تۆگە ، ئات ، قېچىر ، قوتاز ، ياغاچ ھارۋىلاردىن خادىك ، مەپە ، ياريا بار ئىدى ، بۇلارنىك ھەممىسى ئۇلاغقا سۆرىتىلەتتى .

1950 - يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيىسى بويىچە رېزىنكا چاقلىق ھارۋىدىن 19ى ، تۆمۈر چاقلىق ھارۋىدىن ئالتىسى بار ئىدى . 60 - يىللارنىك ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە ، ياغاچ ھاۋىنىك ئورنىنى رېزىنكا چاقلىق ھارۋا ئالدى . 1963 - يىلى تۇنجى ترانسپورت ئاپتوموبىلى بارلىققا كەلدى . 70 - يىللارنىك كېيىنكى مەزگىللىرىدە چاقلىق تراكتور ، ئاپتوموبىل شەھەر - يېزىلاردىكى ئاساسلىق ترانسپورت قورالىغا ئايلاندى . 1978 - يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيىسى بويىچە 41 ئاپتوموبىل (بۇنىك ئىچىدە ئاپتوبۇس توققۇز ، يۈك ئاپتوموبىلى 29 ، ئالاھىدە ئاپتوموبىل ئۈچ) ، 213 تراكتور بار بولدى . ئىسلاھات - ئېچىۋېتىشتىن كېيىن قاتناش - ترانسپورت قوراللىرى ئۆزلۈكسىز ياخشىلاندى ، ئاپتوبۇس ، مىنىبۇس ، پىكاپ ، موتسىكلىت تېز كۆپەيدى . 2001 - يىلىنىك ئاخىرىدا ناھىيە بويىچە 360 ئاھالىلەر ئىشلىتىدىغان ھەرخىل ئاپتوموبىل (ئاپتوبۇس 121 ، يۈك ئاپتوموبىلى 218 ، ئالاھىدە ئاپتوموبىل 21) ، 3519 تراكتور (بۇنىك ئىچىدە ئىونتۇرا ، كىچىك تۆت چاقلىق تراكتور 3447) بار بولدى .

§1 . يول

1 . قەدىمكى يوللار

غەربىي ۋە شەرقىي خەن دەۋرىدە يىپەك يولى ئۇچتۇرپاندىن ئۆتۈپ ، شەرقتە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە تۇتىشاتتى ، غەربتە غەربىي يۇرتتىكى دۆلەتلەرگە باراتتى .

خەن دەۋرىدە غەربىي يۇرت قوروقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ مەركىزىدىن ئۇسۇنغا بارىدىغان يول غەربىي جەنۇبىي تەڭرىتاغدىكى توشقان دەرياسى ۋادىسىنى بويلاپ ماڭاتتى . خەن سۇلالىسى خانى يۈەندى زامانىنىڭ جىيەنجياۋ 3 - يىلى (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 36 - يىلى) قوروقچىبەگ گەن يەنشۇ بىلەن ئورۇنباسار قوروقچىبەگ چېن تاڭ مۇشۇ يول ئارقىلىق بەدەل تاغ ئېغىزىدىن ئۆتۈپ قۇتئۇش تەڭرىقۇتتىنى ئۆلتۈرگەن . بۇ يول توغرىسىدا يەنە كۇسەن پادىشاھى جياڭ بىن بىلەن ئۇسۇن مەلىكىسى توي قىلغان دېگەن گەپلەرمۇ بار .

خەن سۇلالىسىنىڭ جيەنچۇ 1 - يىلى (مىلادىيە 76 - يىلى) تەڭرىتاغنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى تېكەس دەريا ۋادىسىنى بويلاپ غەربتە قىزىل قورغانغا بارىدىغان يىپەك يولى ئۇچتۇرپان تەۋەسىدىن ئۆتەتتى ، ئەسلىدىكى شىمالىي يول ۋاقىتتىنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئوتتۇرا يولغا ئايلانغان . «كۇسەندىن غەربىي شىمالغا 250 چاقىرىم ماڭسا ئاسكىل شەھىرىگە ، 350 چاقىرىم ماڭسا قۇمغا ، 250 چاقىرىم ماڭسا ئونسۇ (ھازىرقى ئۇچتۇرپان)غا ، 200 چاقىرىم ماڭسا سەپەربايغا ، 80 چاقىرىم ماڭسا سۇلى چېگرىسىغا بارغىلى بولىدۇ» .

تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى سۇلالىلەر سىياسىي جەھەتتە بىرلىككە كەلگەنلىكى ۋە مۇقىم بولغانلىقى ئۈچۈن ، ئىقتىسادى كۈندىن - كۈنگە گۈللەندى ، ئۇچتۇرپان تەۋەسىدىن ئۆتىدىغان يىپەك يولى خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكىدىنمۇ گۈللەندى . تاڭ سۇلالىسى دەۋرىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە ئەنشىدىن بەدەلئارت ئارقىلىق ئىسسىقكۆلدىكى سۇياپقا بارىدىغان يول ئېچىلدى .

«يېڭى تاڭنامە • جۇغراپىيە تەزكىرىسى»دىكى خاتىرىگە ئاساسلانغاندا تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئېچىلغان ئۇيغۇرغولدىن تالاس قەلئەسىگە بارىدىغان بىر يول بولغان ، بۇ يول بىلەن «قىزىل قىرغاق قورۇلىدىن 120 چاقىرىم ماڭسا ئەنشىگە ، غەربتە دۆلدۈلئوقۇر ، شاھنۇرلارغا بارغىلى بولىدۇ ، ئاق ئات دەريا سىدىن ئۆتۈپ 180 چاقىرىم ماڭسا كۈۋېرا قۇملۇقىغا بارغىلى بولىدۇ . ئاچچىق قۇدۇق ئارقىلىق 120 چاقىرىم ماڭسا كۈۋېرا قەلئەسىگە بارغىلى بولىدۇ ، جەنۇبتا سىخۇن دەريا سىغا يېقىن . دەريادىن ئۆتۈپ 220 چاقىرىم ماڭسا كىچىك تاش قەلئەگە ، 20 چاقىرىم ماڭسا قاپاق دەريا سىغا ، 60 چاقىرىم ماڭسا ئۇچتۇرپان قەلئەسىگە بارغىلى بولىدۇ . غەربىي شىمالغا 30 چاقىرىم ماڭسا سۇيلۇ چوققىسىغا ، يەنە 40 چاقىرىم ماڭسا بەدەل تاغ ئېغىزىغا بارغىلى بولىدۇ .»

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى چېگرا مۇداپىئەسىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن شىنجاڭدىكى يىپەك يولىنى بويلاپ يېڭى يول ياسىدى ، كونا يوللارنى كېڭەيتتى ، بۇنىڭ بىلەن يېڭى بىر قاتناش تورى شەكىللەندى ، بۇ يول ھۆكۈمەت يولى دەپ ئاتالدى . چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ھۆكۈمەت يولىنىڭ ھەممىسى توپا يول ياكى شېغىل يول ئىدى ، يولغا ياغاچ كۆۋرۈك ۋە ياغاچ سۆڭگۈچ ياسالغانىدى ، غول ۋە تارماق يوللاردا چوڭ ئات ھارۋىلىرى قاتنىيالايتتى . ھۆكۈمەت يولىنىڭ بارلىققا كېلىشى ھەربىي قىسىم ، سودىگەر ۋە پۇقرالارنىڭ ئالاقە قىلىشىغا قولايلىق ئېلىپ كەلدى .

ئۇچتۇرپان - ئاقسۇ يولىدا بەش بېكەت بولۇپ ، 300 چاقىرىم كېلەتتى . ئۇچتۇرپان ۋازارىتىگە قاراشلىق تۆۋەنكى ئوتەڭدىن شەرىققە 80 چاقىرىم ماڭسا ياڭىي ئوتتېگە ، شەرققە 40 چاقىرىم ماڭسا توشقان دەريا سى

ئارقىلىق ئونسۇ مەھكىمىسى زېمىنىنىڭ غەربىدىكى ھۆكۈمەت يولىغا (بۇ يولدا ئۇلاغلىقلا ماڭغىلى بولاتتى) ، 40 چاقىرىم ماڭسا سۈيالىش ئۆتىڭگە ، شەرقىي جەنۇبقا بۇرۇلۇپ 80 چاقىرىم ماڭسا ئارىشاق ئۆتىڭگە ، شەرقىي شىمالغا بۇرۇلۇپ 30 چاقىرىم ماڭسا ئونسۇ مەھكىمىسىدىكى تۆۋەنكى ئۆتەڭگە ، جەنۇبقا 30 چاقىرىم ماڭسا ئاقسۇغا بارغىلى بولاتتى .

ئۇچتۇرپاندىن ئىلىگە بارىدىغان ئىككى يول بار ئىدى . بىر يول بىلەن شەرقىي شىمالغا 60 چاقىرىم ماڭسا بەدەل قاراۋۇلخانىسىغا ، 50 چاقىرىم ماڭسا زىندان تاغ ئېغىزىغا ، 110 چاقىرىم ماڭسا زىندان داۋىنى ئارقىلىق ئىلى چېگرىسىغا بارغىلى بولاتتى . يەنە بىر يول بىلەن ناھىيە بازىرىدىن 40 چاقىرىم شىمالغا ماڭسا يامانسۇغا ، 120 چاقىرىم ماڭسا گۈگۈتلۇق تاغ ئېغىزىغا بارغىلى بولاتتى ، بۇ يول بىلەن يەنە ئىلىگە بارغىلى بولاتتى .

ئۇچتۇرپان — كەلپىن يولى ، بۇ يول بىلەن ناھىيە بازىرىدىن جەنۇبقا 110 چاقىرىم ماڭسا تۇنجىسۇ تېغى ئارقىلىق كەلپىنگە بارغىلى بولاتتى .

ئۇچتۇرپاندىن رۇسىيىگە بارىدىغان ئۇچ يول بار ئىدى . بىر يول بىلەن ناھىيە بازىرىدىن غەربكە 80 چاقىرىم ماڭسا كىچىك چېدىر قاراۋۇلخانىسىغا ، 70 چاقىرىم ماڭسا قۇلانسارىققا ، يەنە غەربكە مېڭىپ ئۇزۇنتاش دەرياسىدىن ئۆتۈپ 170 چاقىرىم ماڭسا قىزىلگۈمبەزگە ، 120 چاقىرىم ماڭسا قىزىلاڭغا ، 130 چاقىرىم ماڭسا قارابۇلاق قاراۋۇلخانىسىغا ، يەنە غەربكە مېڭىپ ئاقسايى دەرياسىدىن ئۆتۈپ 70 چاقىرىم ماڭسا جابجەن خېيىغا ، 200 چاقىرىم ماڭسا بالغۇنغا ، 220 چاقىرىم ماڭسا چىچار داۋان ئارقىلىق رۇسىيە چېگرىسىغا بارغىلى بولاتتى . يەنە بىر يول ئارقىلىق ناھىيە بازىرىدىن غەربىي جەنۇبقا مېڭىپ ، بەدەل تاغ ئېغىزى ئارقىلىق رۇسىيە چېگرىسىغا بارغىلى بولاتتى . بۇ يول ناھايىتى خەتەرلىك ئىدى ، بۇ جۈڭگو - رۇسىيە كارۋانلىرى ماڭىدىغان ، سودىگەرلەر بېرىش - كېلىش قىلىدىغان مۇھىم يول ئىدى . يەنە بىر يول بىلەن ناھىيە بازىرىدىن 40 چاقىرىم شىمالغا ماڭسا يامانسۇ قاراۋۇلخانىسىغا ، يەنە بىر تارماق يول بىلەن 100 چاقىرىم شىمالغا ماڭسا گۈگۈتلۇق داۋاندىن ئۆتۈپ رۇسىيە چېگرىسىغا بارغىلى بولاتتى .

ئۇچتۇرپان — قەشقەر يولى ، بۇ يول بىلەن ناھىيە بازىرىدىن غەربىي جەنۇبقا مېڭىپ باشئاقما ، سەپەرباي سۇمتاشلار ئارقىلىق قەشقەرگە بارغىلى بولىدۇ .

2 . تاشيول

تاشيول قۇرۇلۇشى مىنگونىڭ 29 - يىلى (1940 - يىلى) باشلاندى . مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى) ھاكىم لىن جىلۇ يازغان «ئۇچتۇرپاننىڭ خەرىتىسى ، قەدىمىي ئىمارەتلەر ، ئاسار ئەتىقىلەرنى تەكشۈرۈش ۋە جۈڭگو - رۇسىيە چېگرىسىغا ئىزاھات» دېگەن كىتابتا مۇنداق خاتىرىلەنگەن : «تاشيولدىكى كۆۋرۈكلەرنى تەكشۈرۈپ كۆرگىنىمدە ناھىيىدىن شەرقتىكى ئاقسۇغا بارغىچە ناھىيە تەۋەسىدىكى يول 200 چاقىرىم كېلىدىكەن ، يول تۈز بولۇپ ، 30 كۆۋرۈك بار ئىكەن ، ئېغىرلىق كۆتۈرۈش ئىقتىدارى 5 ~ 6 تونىنا بولۇپ ئوخشاش ئەمەس ئىكەن ؛ ناھىيىنىڭ غەربىدىكى ئاقچى ناھىيىسىگە بارىدىغان يول 120 چاقىرىم كېلىدىكەن ، چوڭ كۆۋرۈكتىن 11ى بار ئىكەن ، يول تۈز ئىكەن ، كۆۋرۈكلەرنىڭ ئېغىرلىق كۆتۈرۈش ئىقتىدارى 5 ~ 6 تونىنا ئىكەن ؛ شىمالغا سوزۇلغان يولدا ئىككى قاراۋۇلخانا بار ئىكەن ، چەت ئەل چېگرىسىغا بارغىچە چوڭ - كىچىك 15 كۆۋرۈك بار ئىكەن ، يول 31 - يىلى ياسىلىۋاتقاندا بۇيرۇق بىلەن توختىتىۋېتىلگەنىكەن ، ئات ھارۋىسى ئاران ماڭىدىكەن ، ئاپتوموبىل ماڭالمايدىكەن» . مىنگونىڭ 37 - يىلى (1948 - يىلى) ئۇچتۇرپان - ئونسۇ يولى ياسالغان . جۈڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن بازار - يېزا تاشيولى ياسىلىشقا باشلىدى . 1956 - يىلىدىن كېيىن گوۋۇيۈەننىڭ «يەرلىككە ، ئاممىغا تايىنىش ، ئۆمۈملاشتۇرۇشنى ئاساس قىلىش» دېگەن تاشيول قۇرۇلۇشى فاكتورىنى ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ ، ئۇچتۇرپاندىن ئاقچى چېگرىسىغا ، ئۇچتۇرپاندىن يېڭىئاۋاتقا ، ئۇچتۇرپاندىن ئاقيارغا بارىدىغان ئۇچ ئاددىي تاشيول ياسالدى ، بۇ يوللارنىڭ ئۇزۇنلۇقى 115 كىلومېتىر ئىدى .

1978 ـ يىلىدىن كېيىن ناھىيە ـ يېزا تاشيولىغا ئاسفالت يانقۇزۇلدى ، يېزا ـ كەنت تاشيوللىرى گىرەلىشىپ كەتتى .

1) غول تاشيول

ئاقسۇدىن ئوچتۇرپانغا ، ئوچتۇرپاندىن ئاقچىغا باردىغان غول تاشيول . بۇ يول 1941 ـ يىلى ياسىلىشقا باشلىغان ، ئۇرۇش تۈپەيلىدىن ئۇزۇن ئۈتمەي توختاپ قالغان . 1957 ـ يىلى ئاقچى ناھىيىسى 2000دىن ئارتۇق خەلق ئىشچىسىنى سەپەرۋەر قىلىپ 169 كىلومېتىر ئاددىي تاشيول ياسىدى . 1976 ـ يىلى ئاپتونوم رايونلۇق تاشيول ئىدارىسىنىڭ تەستىقلىشى بىلەن يېڭى 51 ـ لىنىيە قىلىپ ئۆزگەرتىلدى ، بۇ يولنى تەكشۈرۈپ ئۆلچەش ۋە ياساشقا ئاقسۇ تاشيول باش ئوچاستىكىسى مەسئۇل بولدى ، بۇ يول 10 يىلدا يەنى 1986 ـ يىلى 10 ـ ئايدا پۈتتى . كۆتۈرمە تاشيولنىڭ ئۇزۇنلۇقى 28.6 كىلومېتىر ، ئۆزگەرتىلگەن لىنىيىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 116 كىلومېتىر ، بۇ يولنى ياساش ئوچۇن 176.69 كۇب مېتىر توپا ـ تاش يۆتكەلدى ، قۇرۇلۇشقا 9 مىليون 254 مىڭ 800 يۈەن مەبلەغ سېلىندى ، ھەر كىلومېتىر يولنىڭ ئوتتۇرىچە پۈتۈش باھاسى 65 مىڭ 600 يۈەن بولدى .

2) چېگرا مۇداپىئە تاشيولى

ئوتتۇرا يېزىسىدىن بەدەلگىچە بولغان چېگرا مۇداپىئە تاشيولىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 74 كىلومېتىر . بۇ يول مىنگونىڭ 29 ـ يىلى (1940 ـ يىلى) ياسىلىشقا باشلىغان ، ئەينى چاغدا ئوچتۇرپان ـ سوۋېت ئىتتىپاقى قاراكۆل خەلقئارا تاشيولى دەپ ئاتالغان . يولدا كۆۋرۈك بولمىغاچقا ، كەلكۈن مەزگىلىدە قاتناش توختاپ قالاتتى . 50 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا توشقان دەرياسىغا چوڭقۇر سۇچىلىق تۈگۈن قۇرۇلۇشى قىلىنىپ ، مۇستەھكەم توسما كۆۋرۈك ياسالدى . 1966 ـ يىلى قاتناش نازارىتىنىڭ 1 مىليون 460 مىڭ يۈەن ئاجرىتىپ بېرىشى بىلەن يامانسۇدىن بەدەلگىچە باردىغان ئاددىي تاشيول ياسالدى ، بۇ يول 1967 ـ يىلى پۈتتى . 1968ـ يىلى يولنىڭ يامانسۇ گۈڭشېسىدىن راكېتا گۈڭشېسىغىچە بولغان قىسمى 4 ـ دەرىجىلىك تاشيول قىلىپ ياسالدى . 1992 ـ يىلى بۇ يول بۆلىكى يەنە بىر قېتىم ئۆزگەرتىپ ياسالدى ، 74 كىلومېتىر يول ئۈلى ئۆزگەرتىپ ياسالدى ، بۇ پۈتۈنلەي شېغىل يول . 146 مېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى بىر مۇستەھكەم كۆۋرۈك ، 68 مېتىر ئۇزۇنلۇقتا بىر ئوتتۇراھال كۆۋرۈك ، 42 مېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى بىر كىچىك كۆۋرۈك سېلىندى ، تۆت سۈڭگۈچ ياسالدى .

چېگرا مۇداپىئە تاشيولىنى 1973 ـ يىلدىن ئىلگىرى شۇ جايدا تۇرۇشلۇق قىسمىنىڭ چېگرا مۇداپىئە 10 ـ تۈەنى ۋاكالىتەن ئۈستىگە ئالغاندى ، 1974 ـ يىلى ئوچتۇرپان چېگرا مۇداپىئە تاشيول ئوچاستىكىسىغا ئوتكۈزۈپ بېرىلدى .

3) ناھىيە ـ يېزا تاشيولى

ئوچتۇرپان ناھىيىسىدە ناھىيە ـ يېزا تاشيولىدىن تۆتى بولۇپ ، ئۇزۇنلۇقى 173 كىلومېتىر كېلىدۇ .

ناھىيە بازىرىدىن يېڭىئاۋات يېزىسىغا باردىغان تاشيولنىڭ ئۇزۇنلۇقى 47 كىلومېتىر (بۇنىڭ ئىچىدە تەكرار مۇساپە 18 كىلومېتىر) . بۇ ئەسلىدە ھارۋا يولى ئىدى ، 1964 ـ يىلى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت خەلق ئىشچىلىرىنى سەپەرۋەر قىلىپ ئاددىي تاشيول قىلىپ ياسىدى . 1985 ـ يىلى ئاقسۇ ۋىلايىتى قوشۇمچە ياردەم بەرگەن 86 مىڭ يۈەن ، خەلق ئىشچىلىرىنىڭ ئەمگىكىنى پۈلغا سۈندۇرۇپ ھېسابلىغاندىكى 150 مىڭ يۈەن بىلەن يولغا شېغىل يانقۇزۇلدى . 1990 ـ يىلى ئاسفالت يانقۇزۇلدى . 1999 ـ يىلى 8 ـ ئايدا 820 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنىپ يارىكۆۋرۈكتىن ئىمارلىرىغىچە بولغان پانقاق ئۆرلەيدىغان يول بۆلىكى ئوڭشالدى ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 1700 مېتىر كېلىدىغان بەش مۇستەھكەم كۆۋرۈك سېلىندى ، 56 جايغا بېتون تاختا يېپىلغان سۈڭگۈچ ، 26 ئورۇنغا يۇمىلاق سۈڭگۈچ ، 30 كىلومېتىر كۆكەرتىش بەلۋېغى ياسالدى .

ئارال كۆۋرۈكىدىن يېڭىئاۋات يېزىسىغا باردىغان تاشيولنىڭ ئۇزۇنلۇقى 71 كىلومېتىر . بۇ ئەسلىدە ھارۋا يولى ئىدى ، 1965 - يىلى خەلق ئىشچىلىرى سەپەرۋەر قىلىنىپ ئاددىي تاشيول ياسالدى ، يولغا شېغىل يانتۇزۇلدى ، مۇستەھكەم كۆۋرۈكتىن تۆتى ، بېتون تاختا يېپىلغان سۈڭگۈچتىن 21ى (يۇمىلاق سۈڭگۈچ 18) ياسالدى ، قىسمەن يول بۆلەكلىرى كۆكەرتىلدى .

ناھىيە بازىرىدىن كۆڭدەيگە باردىغان يولنىڭ ئۇزۇنلۇقى تۆت كىلومېتىر بولۇپ ، ئۇ ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك بىناكارلىق قوۋم - شېغىل بازىسى بىلەن شەھەر - يېزا تاشيولىنى تۇتاشتۇرىدىغان مۇھىم لىنىيە ھېسابلىنىدۇ . بۇ يول 1987 - يىلى پۈتتى ، 2. 5 كىلومېتىر قىسمىغا شېغىل ، 1. 5 كىلومېتىر يولغا ئاسفالت يانتۇزۇلدى . يولدا ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 24 مېتىر كېلىدىغان تۆتى كۆۋرۈك ، 12 سۈڭگۈچ ياسالدى ، يول ئۇلىنىڭ كەڭلىكى 8. 5 مېتىر ، يول بويى پۈتۈنلەي كۆكەرتىلدى .

يامانسۇدىن يېڭىئاۋاتقا باردىغان تاشيولنىڭ ئۇزۇنلۇقى 51 كىلومېتىر بولۇپ ، 1967 - يىلى پۈتتى . بۇ يولدا ئاپتوموبىل ئاز ماڭغاچقا ، كۆۋرۈك ۋە سۈڭگۈچ ياسالمىدى ، ياغاچ سۈڭگۈچتىن يەتتىسى بار ئىدى . 1985 ~ 1987 - يىلىغىچە 52 مېتىر كۇب مېتىر توپا ، 34 مېتىر كۇب مېتىر تاش توشۇلدى ، 125 مېتىر ئىش كۈنى ئەمگەك قىلىندى ، يول ئۇلىنىڭ كەڭلىكى 8. 5 مېتىر .

4) يېزا - كەنت يولى

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى يېزا - كەنت يولى قۇرۇلۇشى 1955 - يىلى باشلاندى ، شۇ يىلى ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 257 كىلومېتىر كېلىدىغان رايون - يېزا تاشيولىدىن 33ى بار ئىدى . 1963 ~ 1967 - يىلىغىچە يەر رەتلەشكە بىرلەشتۈرۈلۈپ ، گۈڭشېدىن چوڭ ئېتىرەتلەرگە باردىغان يوللارنى ياسىدى ، ئارقىدىنلا ئىشلەپچىقىرىش ئېتىرتىنى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ئېتىرتىنى ئارىلىقىدىكى يوللارنى ياسىدى . 1980 - يىلى يېزىلاردىكى «بەشتە ياخشى» (ياخشى سالا ئېتىز ، ياخشى يول ، ياخشى ئورمان بەلۋېغى ، ياخشى ئېرىق - ئۆستەك ، ياخشى ئاھالىلەر نۇقتىسى) قۇرۇلۇشىدا يېڭىئاشتىن بەزى يوللار ياسالدى ، ئەسلىدىكى يوللارغا شېغىل يانتۇزۇلدى . 1982 - يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيىسى بويىچە يېزا ، كەنت ، رايون ئارىلىقىدىكى يول 51گە ، ئۇزۇنلۇقى 237 كىلومېتىرغا يەتتى . 2001 - يىلى يېزا - كەنت يولى 66گە ، ئۇزۇنلۇقى 683 كىلومېتىرغا يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە دەرىجىلىك يول 44 كىلومېتىر ، دەرىجىگە توشمايدىغان يول 403 كىلومېتىر ، تەبىئىي يول 236 كىلومېتىر ؛ ئوتتۇرا دەرىجىلىك يول يۈزى 39 كىلومېتىر ، تۆۋەن دەرىجىلىك يول يۈزى 408 كىلومېتىر ، ھاۋارايى ئەھۋالىغا قاراپ ئاپتوموبىل قاتنايدىغان مۇساپە 533 كىلومېتىر ، ئاسرىلىدىغان مۇساپە 668 كىلومېتىر ، كۆكەرتىلگەن مۇساپە 329 كىلومېتىر .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى يېزا - كەنت يوللىرىنىڭ 2001 - يىلىدىكى ئەھۋالى

جەدۋەل : 9 — 1

بىرلىكى : كىلومېتىر

لىنىيە رەت نومۇرى	باشلىنىش - ئاخىرلىشىش نۇقتىسى ۋە ئاساسلىق كونترول قىلىش نۇقتىسى	مۇناپىسى	4 - دەرىجىلىك ئايرىل	دەرىجىگە توشمايدىغان يول	تەبىئىي يول	يول يۈزى				يول يۈزى يوق	ئاسرىلىدىغان مۇساپە	ھاۋارايىغا قاراپ ئاپتوموبىل قاتناش مۇساپىسى	كۆكەرتىلگەن مۇساپە
						يول ئۇلىنىڭ كەڭلىكى (مېتىر)	يول يۈزىنىڭ كەڭلىكى (مېتىر)	دەرىجىسى					
								جەمئىي	ئوتتۇرا	تۆۋەن			
جەمئىي		683	44	403	236			447	39	408	236	533	329

7410	ئاقتوقاي بېزىسى - ئىمامئىرىم بېزىسى - ئاچاتاغ بېزىسى	32	32			6	8	32	32		32	32	26
7411	توققۇزبۇلاق - ئاقتوقاي بېزىسى	7	7			6	8	7	7		7	7	7
7412	S 306 - لىنىيىسى ئاچال - تېيىن كەنتى - غوللۇق كەنتى - ئۆپكە كەنتى	16		16		6	8	16		16	16	16	16
7413	تېيىن كەنتى - مازار كەنتى	3		3		6	8	3		3	3	3	3
7414	مازار كەنتى - يۇقىرقى كوكلا كەنتى - S 306 - لىنىيە ئاچال	8		8		6	8	8		8	8	8	8
7415	غوللۇق كەنتى - يۇقارقى كوكلا كەنتى	5		5		6	8	5		5	5	5	5
7416	يۇقىرقى كوكلا كەنتى - تۆۋەنكى كوكلا كەنتى	2		2		6	8	2		2	2	2	2
7417	S 306 - لىنىيە ئاچال - تۆۋەنكى كوكلا كەنتى - غوللۇق كەنتى	5		5		6	8	5		5	5	5	5
7418	ئاقيار بېزىسى - كۆچۈرمە كەنتى	6		6		6	8	6		6	6	6	6
7419	ئاقيار بېزىسى - بازار كەنتى - ئاغارچى كەنتى - خاڭدى دېھقانچىلىق مەيدانى	23		23		6	8	23		23	15	15	15
7420	S 306 - لىنىيە ئاچال - تۆۋەنكى ئاقيار كەنتى - تۆمەن كەنتى	6		6		6	8	6		6	6	6	6
7421	S 306 - لىنىيە ئاچال - يۇقىرقى خاڭدى	2	2			6	8	2		2	2	2	2
7422	تۆۋەنكى كوكلا - يۇقارقى كۆچۈرمە	3	3			6	8	3		3	3	3	3
7423	S 306 لىنىيە ئاچال - سىماپچى كەنتى - يايلاقتۇر كەنتى	4		4		6	8	4		4	4	4	4
7424	قۇرۇقتۇزۇم - سۆگەتبۇلاق - S 306 - لىنىيە ئاچال	63			63	6	8	10		63	45	63	
7425	S 306 - لىنىيە ئاچال - بېڭسار كەنتى - تۆۋەنكى خوتەن	6		6		6	8	6		6	6	6	6
7426	بوز كەنتى - توقماقخوتەن	3		3		6	8	3		3	3	3	3
7427	S 306 - لىنىيە ئاچال - ئويتۇرتۆبۈق كەنتى - ياڭىخى كەنتى	5		5		6	8	5		5	5	5	5
7428	جايتاغ كەنتى - بوز كەنتى	6		6		6	8	6		6	6	6	6

7429	S 306 - لىنىيە ئاچال - ئويتۇر كەنتى - توخماقخوتەن كەنتى	9		9		6	8	9		9	9		9	9
7430	S 306 - لىنىيە ئاچال - ئويتۇر كەنتى - جايناغ كەنتى	3		3		6	8	3		3	3		3	3
7431	ئاچاناغ يېزىسى - توقسۇن تېتىر كەنتى - ساربەل كەنتى	93			93	6	8			93	3.50	93		
7432	ياركۆۋرۈك يېزىسى - ياركۆۋرۈك كەنتى	4		4		6	8	4		4	4		4	4
7433	S 306 - لىنىيە ئاچال سېدە كەنتى	5		5		6	8	5		5	5		5	5
7434	ياركۆۋرۈك يېزىسى - بەشكېرەم يېزىسى	5		5		6	8	5		5	5		5	5
7435	S 306 - لىنىيە ئاچال يۇقىرقى قارغوجا كەنتى - تۆۋەنكى قارغوجا كەنتى	6		6		6	8	6		6	6		6	6
7436	S 306 - لىنىيە ئاچال - يىلقىچىدۆڭ كەنتى	2		2		6	8	2		2	2		2	2
7437	جەنىبىزەم كۆۋرۈكى - سۇرگۇن كەنتى - يېڭىمەھەللە كەنتى	5		5		6	8	5		5	5		5	2
7438	سۇرگۇن كەنتى - ساي كەنتى	9		9		6	8	9		9	9			
7439	يېڭىئاۋات يېزىسى - مازار	35		6	29	6	8	6		6	26	29	35	
7440	قوتچى كەنتى - يېڭىئاۋات كەنتى	31		4	27	6	8	4		4	21	27	31	4
7441	قورۇل چارۋىچىلىق فېرمىسى - تېرىم	17			17	6	8				11	17	17	
7442	تۆۋەنكى قاغاتۇر - ئاقتوقاي يېزىسى	10		10		6	8	10		10	6		10	3
7443	خەندەكجىران كەنتى - توپىلاڭچىران	8		8		6	8	8		8	3		8	3
7444	قورغان كەنتى - بەشتەرەك كەنتى	15		15		6	8	15		15	15		15	11
7445	بەشتەرەك كەنتى - خاندۇ كەنتى	9		9		6	8	9		9	9		9	5
7446	ئىمامىلىرىم يېزىسى - ياربېشى كەنتى	8		8		6	8	8		8	8		8	8
7447	ئۈستۈنكى خوتەن كەنتى - قورغان كەنتى	4		4		6	8	4		4	4		4	4
7448	ياربېشى كەنتى - جىران كەنتى - توپىلاڭچىران كەنتى	21		21		6	8	21		21	21		21	8

7449	تېتىر كەنتى - قۇرۇق-ئۇجمە كەنتى - يۇقىرىقى قاغاتۇر كەنتى	9		9		6	8	9		9		9	9
7450	جەنىبزىم - يۇقىرىقى قاغاتۇر كەنتى - ئاقتوقاي كانتى	17		17		6	8	17		17		17	9
7451	ئاقتوقاي كەنتى - شىمالىي مەكتەپ كەنتى	5		5		6	8	5		5		5	5
7452	ئۇچئۇرپان بازىرى - تۆۋەنكى دۆڭچىغ كەنتى	5		5		6	8	5		5		5	4
7453	ئاقتوقاي كەنتى - قورۇل	7			7	6	8					7	
7454	S 306 - لىنىيە ئاچال - سۇغەتىازار كەنتى	2		20		6	8	2		2		2	2
7455	S 306 - لىنىيە ئاچال - جىگدىلىك كەنتى	3		3		6	8	3		3		3	3
7456	قاتارئۇجمە كەنتى - قومۇشئۇستەڭ كەنتى	4		4		6	8	4		4		4	4
7457	سۇغەتلىك كەنتى - ئاقتوقاي - دۆڭشەنتۇ	5		5		6	8	5		5		5	5
7458	S 306 - لىنىيىسى ئاچال - مەكتەپ دېھقان-چىلىق مەيدانى - مەكتەپ كەنتى	8		8		6	8	8		8		8	8
7459	تۆۋەنكى دۆڭچىغ كەنتى - شىمالىي مەكتەپ كەنتى	8		8		6	8	8		8		5	7
7460	مەكتەپ كەنتى - يۇقىرى-قى ماكتەپ كەنتى	7		7		6	8	7		7		6	4
7461	S 306 - لىنىيە ئاچال - باشئاقما كەنتى	2		2		6	8	2		2		2	1
7462	توسما كەنتى - S 306 - لىنىيە ئاچال	1		1		6	8	1		1		1	1
7463	تۆۋەنكى ئوتبېشى كەنتى - يارقوتان كەنتى - S306 - لىنىيە ئاچال	12		12		6	8	12		12		22	10
7464	S 306 - لىنىيە ئاچال - گۈڭشاڭ كەنتى - قومبۇلۇڭ	3		3		6	8	3		3		3	3
7465	S 306 - لىنىيە ئاچال-يارقوتان	3		3		6	8	3		3		3	3
7466	ئالاساي كەنتى - S 306 - لىنىيە ئاچال	1		1		6	8	1		1		1	1
7467	S 306 - لىنىيە ئاچال - سېرىقئارال كەنتى - دۆڭچىغ	15		15		6	8	15		15		15	5
7468	S 306 - لىنىيە ئاچال - قوشتاغ كەنتى	4		4		6	8	4		4		4	3

7469	S 306 ـ لىنىيە ئاچال ـ دۆڭجىغ كەنتى	6		6		6	8	6		6		6	6
7470	ئۈستۈنكى دۆڭجىغ كەنتى ـ S306 ـ لىنىيە ئاچال	7		7		7	8	6		7		4	4
7471	توسما كەنتى ـ گۈڭشياك كەنتى ـ مۆڭەنلىك كەنتى	18		18		18	8	6		18		5	5
7472	چېگرا مۇداپىئە تاشيولى ئاچال ـ يامانسۇ پېزىسى	5		5		5	8	6		5		5	3
7473	بوز كەنتى ـ قاراسۇ كەنتى	4		4		4	8	6		4		4	4
7474	بوز كەنتى ـ يۇلتۇزبۇلاق كەنتى ـ تۆۋەنكى يامانسۇ كەنتى	6		6		6	8	6		6		6	4
7475	قورۇل چارۋچىلىق فېرمىسى ـ ئوتلاق	12		12		12	8	6		12		12	11

§2 . كۆۋرۈك

مىنگو دەۋرىدە خېلى كۆپ كۆۋرۈك سېلىنغان ، ئاساسلىقى ئاددىي ياغاچ كۆۋرۈك بولۇپ ، ئات ھارۋىسىلا ئۆتەلەيتتى ، ئاپتوموبىل ئۆتەلمەيتتى . مىنگونىڭ 29 ـ يىلى (1940 ـ يىلى) ناھىيە بويىچە چوڭ ـ كىچىك 269 كۆۋرۈك بار ئىدى . مىنگونىڭ 31 ـ يىلى (1942 ـ يىلى) 41 كۆۋرۈك سېلىندى ، ئېغىرلىق كۆتۈرۈش ئىقتىدارى 2 ～ 3 توننا ئىدى .

مىنگونىڭ 34 ـ يىلى (1945 ـ يىلى) كۆۋرۈك 614كە يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە چوڭ كۆۋرۈك 142 ، كىچىك كۆۋرۈك 472 .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسى بويىچە مىنگونىڭ 37 ـ يىلى (1948 ـ يىلى)دىكى ئاساسلىق تاشيول ۋە توپا يوللاردىكى كۆۋرۈكلەر

جەدۋەل : 9 — 2

كۆۋرۈك نامى	ئورنى (كىلومېتىر)	كەڭلىكى (مېتىر)	ئۈزۈنلۈقى (مېتىر)	ئېغىرلىق كۆتۈرۈش ئىقتىدارى (توننا)	كونا ، يېڭىلىق دەرىجىسى	سېلىنغان ۋاقتى
شەرقىي تاغ ئېغىزى كۆۋرۈكى	ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىدە 0.5	4	7	7.5	يېرىم يېڭى	1932 ـ يە- لى 9 ـ ئاي
ئون چاقىرىملىق باغچا غەربىي كۆۋرۈكى	ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىدە 5	4	6	6.5	يېرىم يېڭى	1932 ـ يە- لى 3 ـ ئاي
ئون چاقىرىملىق باغچا شەرقىي كۆۋرۈكى	ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىدە 5	38	6	1.5	يېرىم يېڭى	1932 ـ يە- لى 4 ـ ئاي

يالغۇز ئۆرۈك كۆۋرۈكى	ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىدە 5	4	6	2	كونا	
قارانوجا غەربىي كۆۋرۈكى	ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىدە 1.5	4	6	2	كونا	
قارانوجا شەرقىي كۆۋرۈكى	ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىدە 20	5	7	2	كونا	
قىرىق چاقىرىم غەربىي كۆۋرۈكى	ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىدە 20	5	7	4	يېرىم يېڭى	1934 - يىلى 3 - ئاي
قىرىق چاقىرىم شەرقىي كۆۋرۈكى	ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىدە 20	6	7	4.5	كونا	1932 - يىلى 6 - ئاي
توقسۇن كۆۋرۈكى	ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىدە 30	4	6	2.5	كونا	
توپىدەك كۆۋرۈكى	ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىدە 30	3	5	2.5	كونا	
ياڭىخى غەربىي كۆۋرۈكى	ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىدە 30	3	6	2.5	كونا	1931 - يىلى 5 - ئاي
ياڭىخى شەرقىي كۆۋرۈكى	ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىدە 40	4	6	2.5	كونا	1931 - يىلى 3 - ئاي
يېڭى دەريا كۆۋرۈكى	ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىدە 45	4	65	2.5	كونا	1931 - يىلى 8 - ئاي
كونا دەريا كۆۋرۈكى	ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىدە 50	4	5	2.5	كونا	1932 - يىلى 7 - ئاي
ئاقيەر كوچا بېشى كۆۋرۈكى	ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىدە 60	4	55	2.5	كونا	
ئاقيەر كوچا ئارقا كۆۋرۈكى	ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىدە 60	4	4	3	كونا	
ئاقيەر دەريا بويى كۆۋرۈكى	ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىدە 60	4	45	3.5	كونا	1932 - يىلى 4 - ئاي
ئاقتوقاي كۆۋرۈكى	ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىدە 2.5	5	6	5.5	كونا	1929 - يىلى 3 - ئاي
ئالاساي كۆۋرۈكى	ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىدە 5	4	6	4.5	كونا	1930 - يىلى 9 - ئاي
قىزىلقوم كۆۋرۈكى	ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىدە 6.5	4	5	4	كونا	1930 - يىلى 9 - ئاي
پاقىلىق كۆۋرۈكى	ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىدە 9	5	6	5	كونا	1931 - يىلى 3 - ئاي
تاتومەك كۆۋرۈكى	ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىدە 12.5	5.5	5	5	كونا	
توسما كۆۋرۈكى	ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىدە 20	4.5	4.5	3.5	كونا	1930 - يىلى 6 - ئاي
تۆۋەنكى باشئامان كۆۋرۈكى	ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىدە 22.5	5	7	3	كونا	1932 - يىلى 4 - ئاي
ئوتتۇرا باشئامان كۆۋرۈكى	ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىدە 25	4	6	3	كونا	1931 - يىلى 2 - ئاي

يۇقىرقى باشئامان كۆۋرۈكى	ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىدە 29.5	5	6	3.5	كونا	
يېڭسار كۆۋرۈكى	ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىدە 15	5	5	2.6	كونا	1932 ـ يىلى 5 ـ ئاي
قۇمبۇلۇق كۆۋرۈكى	ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىدە 6	6	4.5	2.6	كونا	1930 ـ يىلى 8 ـ ئاي
يارقوتان كۆۋرۈكى	ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىدە 12	5	5	2	كونا	1928 ـ يىلى 3 ـ ئاي

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن تاشيوللارنىڭ ئۇزگەرتىلىشىگە ئەگىشىپ كۆۋرۈكلەر ئۇزلۇكسىز كۆپەيدى ۋە يېڭىلاندى ، ئەسلىدىكى يۇك كۆتۈرۈش ئىقتىدارى ئاجىز ، ئۇتكۈزۈش ئىقتىدارى تۆۋەن كۆۋرۈكلەرنىڭ ئورنىنى تەدرىجىي مۇستەھكەم كۆۋرۈك ۋە سۈڭگۈچلەر ئالدى . 2001 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا ناھىيىدىكى غول تاشيولدىكى مۇستەھكەم كۆۋرۈك 49غا ، ئۇزۇنلۇقى 488 مېتىرغا ، يېرىم مۇستەھكەم كۆۋرۈك 18گە ، ئۇزۇنلۇقى 98 مېتىرغا ؛ سۈڭگۈچ 616 گە ، ناھىيە ـ يېزا يولىدىكى كۆۋرۈك 97گە ، ئۇزۇنلۇقى 558 مېتىرغا يەتتى .

1 . يامانسۇ كۆۋرۈكى

يامانسۇ كۆۋرۈكىدىن ئىككىسى بولۇپ ، بۇ كۆۋرۈكلەر ئوتبېشى يېزىسى — بەدەل چېگرا مۇداپىئە تاشيولىنىڭ 3.7 كىلومېتىرلىق ۋە 3.78 كىلومېتىرلىق يېرىگە جايلاشقان . بۇ ئىككى كۆۋرۈك توشقان دەرياسى چۆڭقۇر ئۆستىگى سۇچىلىق تۈگۈن قۇرۇلۇشىنىڭ تومىسىغا سېلىنغان . بىر كۆۋرۈك 14 تۆشۈكلۈك ، 8.5 مېتىر قىلىپ ، يەنە بىر كۆۋرۈك بەش تۆشۈكلۈك ، توققۇز مېتىر قىلىپ لايىھىلەنگەن ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 0.179 كىلومېتىر . كۆۋرۈكنىڭ ئاستىنقى قىسمىغا بېتون گۈندا ئورنىتىلغان ، ئۈستى بېتون تاختا بىلەن يېپىلغان ، كۆۋرۈك يۈزىنىڭ كەڭلىكى 4.5 مېتىر ؛ يۇك كۆتۈرۈش ئىقتىدارى ئۆلچەملىك ئاپتوموبىل 10 ـ دەرىجە ، پىرېتسىپ 30 ـ دەرىجە . بۇ كۆۋرۈكنى ئاپتونوم رايونلۇق سۇچىلىق ـ سۇ ئېلېكتر تەكشۈرۈش-لايىھىلەش يۇرتى لايىھىلىدى ، جەنۇبىي شىنجاڭ سۇچىلىق قۇرۇلۇشى 2 ـ باشقارمىسى سالدى . كۆۋرۈك قۇرۇلۇشى 1985 ـ يىلى باشلىنىپ ، 1986 ـ يىلى 6 ـ ئايدا پۈتتى .

2 . قۇمئېرىق كۆۋرۈكى

بۇ كۆۋرۈك بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش 4 ـ تۈەنىنىڭ 35 كىلومېتىر شەرقىگە ، مازارنىڭ بەش كىلومېتىر غەربىگە جايلاشقان . دەريا ئەھۋالىغا ئاساسەن ئىككى كۆۋرۈك سېلىنغان . دەريانىڭ شەرقىي شىمالىغا سېلىنغان كۆۋرۈك ئالتە تۆشۈكلۈك ، ھەربىر تۆشۈكنىڭ ئارىلىقى 16 مېتىر ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 97 مېتىر ، كۆۋرۈك يۈزىنىڭ كەڭلىكى 5.6 مېتىر ؛ كۆۋرۈكنىڭ ئاستىنقى قىسمىغا گۈندا سۈپىسى ئورنىتىلغان ، ئۈستىگە ئازراق ئېگىلگەن بېتون تاختا يېپىلغان . دەريانىڭ شەرقىي جەنۇبىغا سېلىنغان كۆۋرۈك ئىككى تۆشۈكلۈك بولۇپ ، ھەربىر تۆشۈكنىڭ ئارىلىقى 40 مېتىر ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 103 مېتىر ، كۆۋرۈك يۈزىنىڭ كەڭلىكى 5.6 مېتىر ؛ كۆۋرۈكنىڭ ئاستى قىسمىغا گۈندا سۈپىسى ئورنىتىلغان ، ئۈستىگە قوش ئەگمىلىك كاۋاك بېتون تاختا يېپىلغان . بۇ ئىككى كۆۋرۈكنىڭ ئۆلچەملىك يۇك كۆتۈرۈش ئىقتىدارى ئاپتوموبىل 10 ـ دەرىجە ، پىرېتسىپ 50 ـ دەرىجە . بۇ كۆۋرۈكلەرنى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش 4 ـ تۈەنى 1972 ـ يىلى سالغان .

3 . يېڭىئاۋات كۆۋرۈكى

بۇ كۆۋرۈك 29 ~ 51 لىنىيىنىڭ 72 كىلومېتىرلىق جايىدىكى ئاچالغا جايلاشقان ، ئۇ توشقان دەرياسىغا

سېلىنغان بولۇپ ، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش 4 ـ تۈەنىگە بارىدىغانلار مۇشۇ كۆۋرۈكتىن ئۆتىدۇ . ئۇنى 1965ـ يىلى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش 4 ـ تۈەنى سالغان ، ۋىلايەت يول ئاسراش خىراجىتىدىن 150 مىڭ يۈەن قوشۇمچە ياردەم بەرگەن . بۇ كۆۋرۈك 25 تۆشۈكلۈك بولۇپ ، ھەربىر تۆشۈك ئارىلىقى يەتتە مېتىر ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 0.177 كىلومېتىر ؛ كۆۋرۈكنىڭ ئاستىنقى قىسمىغا يېنىك گۈندا ئورنىتىلغان ، دەريا تەكتىنى مۇھاپىزەت قىلىش ئۈچۈن ياپىلاق تاش بېسىلغان ، كۆۋرۈك ئۈستىگە بېتون تاختا يېپىلغان . كۆۋرۈك يۈزىنىڭ كەڭلىكى تۆت مېتىر ، يۈك كۆتۈرۈش ئىقتىدارى ئۆلچەملىك ئاپتوموبىل 13 ـ دەرىجە ، پرىتسېپ 60 ـ دەرىجە .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى تاشيول كۆۋرۈكلىرىنىڭ 2001 ـ يىلىدىكى ئەھۋالى

جەدۋەل : 9 — 3

لىنىيە رەت نومۇرى	باشلىنىش ـ ئاخىرلىشىش نۇقتىسى ۋە ئاساسلىق كونترول قىلىنىدىغان نۇقتا	كۆۋرۈك										سۇڭگۇچ		
		جەمئىي		مۇستەھكەم		يېرىم مۇستەھكەم		ۋاقىتلىق		بۇنىڭ ئىچىدە خەتەرلىك كۆۋرۈك		يۇمىلاق سۇڭگۇچ	بېتون تاختاي يېپىلغان سۇڭگۇچ	باشقا سۇڭگۇچ
		دانە	مېتىر	دانە	مېتىر	دانە	مېتىر	دانە	مېتىر	دانە	مېتىر			
7354	S306 ـ لىنىيە ئاچال ـ ئىماملىرىم يېزىسى ـ ئاۋات يېزىسى	6	226	6	226							26	26	
7410	ئاقتوقاي يېزىسى ـ ئىماملىرىم يېزىسى ـ ئاچاتاغ يېزىسى	5	36	2	18			3	18	2	13	30		
7411	توققۇزبۇلاق ـ ئاقتوقاي يېزىسى	1	7			1	7			1	7	1	5	
7412	S 306 ـ لىنىيە ئاچال ـ تېيىن كەنتى ـ غوللۇق كەنتى ـ ئۆپكە كەنتى	2	8	1	8	1						25		8
7413	تېيىن كەنتى ـ مازار كەنتى											3		2
7414	مازار كەنتى ـ يۇقىرىقى كوكلا كەنتى ـ S 306 ـ لىنىيە ئاچال	1	6	1	6							8		7
7415	غوللۇق كەنتى ـ يۇقىرىقى كوكلا كەنتى											5		6
7416	يۇقىرىقى كوكلا كەنتى ـ تۆۋەنكى كوكلا كەنتى	1	5	1	5							5		
7417	S 306 ـ لىنىيە ئاچال ـ تۆۋەنكى كوكلا كەنتى ـ غوللۇق كەنتى	1	8			1	8					12		
7418	ئاقيار يېزىسى ـ كۆچۈرمە كەنتى	1	7	1	7							7		4
7419	ئاقيار يېزىسى ـ بازار كەنتى ـ تاغارچى كەنتى ـ خاڭدى دېھقانچىلىق مەيدانى	3	19	2	11			1	8			18		7

7420	S 306 - لىنىيە ئاچال - تۆۋەنكى ئاقىيار كەنتى - تۆمەن كەنتى	3	18			3	18			1	6	4		2
7421	S 306 - لىنىيە ئاچال - يۇقىرىقى خاڭدى كەنتى											3		1
7422	تۆۋەنكى كوكلا - يۇقىرىقى كۆچۈرمە كەنتى											5		2
7423	S 306 - لىنىيە ئاچال - سىمايچى كەنتى - يايلاقتۇر كەنتى											6		1
7424	قۇرۇقتۇزۇم - سۆگەت - جۇلاق - S 306 - لىنىيە ئاچال													
7425	S 306 - لىنىيە ئاچال يېڭسار كەنتى - تۆۋەنكى خوتەن كەنتى	3	16			3	16			2	11	2		4
7426	بوز كەنتى - توقماقخوتەن كەنتى	2	13	1	7	1	6			1	6	4		
7427	S 306 - لىنىيە ئاچال ئويتۇرتۆيۇق كەنتى - ياڭىخى كەنتى	3	16	2	11	1	5			1	5	4		2
7428	جايتاغ كەنتى - بوز كەنتى	3	17	3	17					2	10	5		1
7429	S 306 - لىنىيە ئاچال - ئويتۇر كەنتى - توقماقخوتەن كەنتى	3	16			2	11	1	5	1	5	6		2
7430	S 306 - لىنىيە ئاچال - ئويتۇر كەنتى - جايتاغ كەنتى	2	11					2	11	2	11	5		
7431	ئاچاتاغ يېزىسى - توقسۇنتېپتىر كەنتى - ساربەل كەنتى													
7432	ياركۆزۈرۈك يېزىسى - ياركۆزۈرۈك كەنتى	1	6			1	6					3		
7433	S 306 - لىنىيە ئاچال - سېدە كەنتى											3		1
7434	ياركۆزۈرۈك يېزىسى- بەشكېرەم كەنتى											5		2
7435	S 306 - لىنىيە ئاچال - يۇقىرىقى قارائوجا كەنتى - تۆۋەنكى قارائوجا كەنتى											4		

7436	S 306 - لىنىيە ئاپال - يىلقىچىدۋاك كەنتى	1	5			1	5					1		2
7437	جەنىبزىم كۆۋرۈكى - سۇرگۇن كەنتى - يېڭىمەھەللە كەنتى	1	7	1	7							3		
7438	سۇرگۇن كەنتى - ساي كەنتى											2		
7439	يېڭىئاۋات يېزىسى - مازار	1	8	1	8							2		
7440	قۇنچى كەنتى - يېڭىئاۋاتى كەنتى											8		4
7441	قورۇل چارۋىچىلىق فېرمىسى - تېرىم											2		
7442	تۆۋەنكى قاغاتۇر - ئاقتوقاي يېزىسى چېگرىسى											6		8
7443	خەندەكجىران كەنتى - توپىلاڭجىران كەنتى											8		2
7444	قورغان كەنتى - بەشتېرەك كەنتى											10		7
7445	بەشتېرەك كەنتى- خاندۇ كەنتى											11		8
7446	ئىمامىلىرىم يېزىسى- ياربېشى كەنتى											4		2
7447	ئۇستۇنكى خوتەن كەنتى - قورغان كەنتى											4		3
7448	ياربېشى كەنتى - جىران كەنتى - توپە- لاڭجىران كەنتى	1	8	1	8							15		7
7449	تېتىر كەنتى - قۇرۇقتۇجمە كەنتى - يۇقىرىقى قاغاتۇر كەنتى	1	7	1	7							8		2
7450	جەنىبزىم كەنتى - يۇقىرىقى قاغاتۇر كەنتى - ئاقتوقاي يېزىسى											8		6
7451	ئاقتوقاي يېزىسى - شىمالىي مەكىت كەنتى	3	16	2	11			1	5	1	5	2		
7452	ئۇچتۇرپان بازىرى - تۆۋەنكى دۆڭچىڭ كەنتى	2	11	1	6			1	5	1	5	6		
7453	ئاقتوقاي كەنتى - قورۇل كەنتى													

7454	S 306 - لىنىيە ئاچال - سۈگەتبازار كەنتى	1	7			1	7	1	2					
7455	S 306 - لىنىيە ئاچال- جىگدىلىك كەنتى	1	5			1	5	1	2					
7456	قاتارئوجمە كەنتى - قومۇشئۆستەك كەنتى	2	12	1	7	1	5	1	8					
7457	سۈگەتلىك كەنتى - ئاقتوقاي كەنتى - شەرقىي تاغ	8	44	2	12	6	32	3	16	2				6
7458	S 306 - لىنىيە ئاچال - مەكىت دېھقان- چىلىق مەيدانى - مەكىت كەنتى	1	7	1	7					12				3
7459	تۆۋەنكى دۆڭچىغ كەنتى - شىمالىي مەكىت كەنتى									16				2
7460	مەكىت كەنتى - يۇقىرىقى مەكىت كەنتى									11				
7461	S 306 - لىنىيە ئاچال - باشئاقما كەنتى	2	12			2	12	2	4	12	2			1
7462	توسما كەنتى - S 306 - لىنىيە ئاچال								3					
7463	تۆۋەنكى ئوتبېشى كەنتى - يارقۇتان كەنتى - S 306 - لىنىيە ئاچال	4	24	1	7	3	17	2	12	11	2			3
7464	S 306 - لىنىيە ئاچال - گۈڭشاك كەنتى - قۇمبۇلۇك كەنتى	6	31	5	25	1	6		5					
7465	S 306 - لىنىيە ئاچال - يارقوتان كەنتى	2	11	2	11				4					
7466	ئالاساي كەنتى - S 306 - لىنىيە ئاچال								2					1
7467	S 306 - لىنىيە - ئاچال - سېرىقئارال كەنتى - دۆڭچىغ كەنتى	5	26	1	6	4	20	3	15	15	3			6
7468	S 306 - لىنىيە ئاچال- قوشتاغ كەنتى	3	16	3				16	5	16	3			2
7469	S 306 - لىنىيە ئاچال- دۆڭچىغ كەنتى	5	26	1	6	4	20	3	7	15	3			2

7470	ئۇستۇنكى دۆڭچىغ كەنتى - S 306 - لىنىيە ئاچال	4	21	1	6			3	15			8		2
7471	توسما كەنتى - گۇڭ-شاڭ كەنتى - سۆگەت-لىك كەنتى	6	32	5	25			1	7	1	7	18		7
7472	چېگرا مۇداپىئە تاشيو-لى ئاچال - يامانسۇ قىرغىز يېزىسى	1	6	1	6							3		
7473	بوز كەنتى - قاراسۇ كەنتى								5					
7474	بوز كەنتى - يۇلتۇزبۇ-لاق كەنتى - تۆۋەنكى يامانسۇ كەنتى											4		
7475	قورۇل چارۋىچىلىق فېرمىسى - ئوتلاق	1	7	1	7									

§ 3 . ترانسپورت

مىنگو دەۋرىدە ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە ترانسپورت ئاپتوموبىلى يوق ئىدى ، ئات ، كالا ، ئېشەك ، قېچىر ئەنئەنىۋى ترانسپورت ئۇلاغلىرى ئىدى . ئۇلاغ ھارۋىرىلىرىدىن يارىيار ، كۆتەك ھارۋا ، خادىك ، تۆمۈر ھارۋا بار ئىدى . تاۋار ۋە ماددىي ئەشيالار قىسقا يولغا كۆپىنچە ئېشەك ، ئاتقا ئارتىپ توشۇلاتتى . بىر ئېشەككە تەخمىنەن 50 كىلوگرام ، ئاتقا تەخمىنەن 70 كىلوگرام يۈك ئارتىلاتتى . تۆگە ئۇزۇن يوللۇق ترانسپورتقا ئىشلىتىلەتتى ، بىر تۆگىگە تەخمىنەن 130 كىلوگرام يۈك ئارتقىلى بولاتتى . مەخسۇس تۆگە ترانسپورتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئائىلىلەر بار ئىدى . مىنگونىڭ 20 ـ يىلى (1931 ـ يىلى) پۇقرالار ئىشلىتىدىغان چوڭ ھارۋىدىن 620سى بار ئىدى . مىنگونىڭ 36 ـ يىلى (1947 ـ يىلى) ناھىيە بويىچە ترانسپورت ھارۋىسىدىن 239ى قالدى (بۇنىڭ ئىچىدە بىر ئاتلىق ھارۋا 94 ، ئىككى ئاتلىق ھارۋا 41 ، ئۈچ ئاتلىق ھارۋا بىر ، تۆت ئاتلىق ھارۋا ئىككى ، كالا ھارۋىسى 101) ، 198 تۆگە ، 306 ئېشەك ، 43 ئات بار ئىدى .

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە كىشىلەر ئوتۇن ، ئاشلىق ، يۈكلەرنى ئۇلاغ ھارۋىسىدا توشۇدى . 1953 ـ يىلى ناھىيە بويىچە 2470 ئات ھارۋىسى بار ئىدى ، بۇنىڭ ئىچىدە يېزا ئىگىلىكىگە ئىشلىتىلىدىغان ئات ھارۋىسى 2404 ، ترانسپورتقا ئىشلىتىلىدىغان ئات ھارۋىسى 66 ؛ تۆگە 1188 (تۆگە شۇ جاينىڭ ترانسپورتىغا ئەڭ ماس كېلىدۇ) . 1955 ـ يىلىدىن باشلاپ ھۆكۈمەت ئۇلاغ ترانسپورتى تىجارىتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلارغا قارىتا «يۆلەش ـ ياردەم بېرىش ، تەرەققىي قىلدۇرۇش ، ئېتىۋار بېرىش ، باجنى كەچۈرۈم قىلىش» سىياسىتىنى قوللاندى ، نەتىجىدە چوڭ ھارۋا تىجارىتى تېز تەرەققىي قىلدى ، شۇ يىلى 101 ھارۋا مەخسۇس تىجارەت قىلدى ، دېھقانچىلىقنىڭ ئارىسال ۋاقىتلىرىدا قوشۇمچە ترانسپورت بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ھارۋا 435كە ، كەسىپكار 556گە ، ئات 536گە ، كارۋان ئەترىتى 20گە ، تۆگە 186گە يەتتى . 1956 ـ يىلى 3 ـ ئايدا ئۇلاغ ترانسپورت كوپىراتىپى قۇرۇلدى ، كوپىراتىپنىڭ 16 ئەزاسى بار ئىدى . 1959 ـ يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيىسى بويىچە كەسپىي ئۇلاغ ترانسپورت ئەترىتى 19غا ، ئىشچى ـ خىزمەتچىسى 245كە ، ھەرخىل ھارۋا 109غا ، ئۇلاغ 1030غا ؛ پەسىللىك ترانسپورت ئەترىتى 57گە ، خادىمى 412گە ، ھارۋا 348گە ،

ئۇلاغ 982گە ؛ توشۇلغان يۈك 73 مىڭ توننىغا ، يۈك ئوبوروت مىقدارى 1 مىليون 458 مىڭ توننا ـ كىلومېتىرغا ، كىرىم 26 مىڭ 600 يۈەنگە يەتتى . 1961 ـ يىلى 1 ـ ئايدا دۆلەت ئىلكىدىكى ئۇلاغ تىرانسپورت شىركىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن بۇ شىركەت ناھىيە ئىچىدىكى بىرقىسىم يۈك تىرانسپورتى ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالدى . 1963 ـ يىلى ئاپتوموبىل تىرانسپورتى باشلانغاندىن كېيىن ، ئۇ تەدرىجىي ھارۋا تىرانسپورتىنىڭ ئورنىنى ئالدى .

1956 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ئاقسۇدىن ئۇچتۇرپانغا بارىدىغان نۆۋەتچى ئاپتوبۇس قاتنىدى . 1967ـ يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە ئاپتوموبىل كالونى قۇرۇلدى ، بۇ چاغدا بىر ئاپتوبۇس ، ئۈچ يۈك ئاپتوموبىلى ، توققۇز ئىشچى ـ خىزمەتچى بار ئىدى . 1978 ـ يىلىدىن كېيىن ئۇچتۇرپاندىن ئاقسۇغا بارىدىغان نۆۋەتچى ئاپتوبۇس بىر كۈندە ئىككى قېتىم قاتنايدىغان قىلىندى ، گۈڭشىلارغا بارىدىغان يولۇچىلا يۈك ئاپتوموبىلىدا توشۇلدى . 1979 ـ يىلى يۈك ئاپتوموبىلى سەككىزگە ، توشۇلغان يۈك 1400 توننىغا يەتتى . 1990 ـ يىللاردا يۈك مەنبەسى يېتىشمىگەچكە 1995 ـ يىلى يۈك تىرانسپورت كەسپى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى . 1980 ـ يىلى تىرانسپورت شىركىتىنىڭ 10 ئاپتوموبىلى بار ئىدى ، بۇنىڭ ئىچىدە ئاپتوبۇس ئىككى ، توشۇلغان يولۇچى 38 مىڭ 800 ئادەم (قېتىم) ، يولۇچى ئوبوروت مىقدارى 480 مىڭ ئادەم ـ كىلومېتىر . 1987 ـ يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيە بازىرىدىن ئاۋات يېزىسىغا نۆۋەتچى يولۇچىلار ئاپتوبۇسى قاتنىدى (بىر كۈندە بىر قېتىم) . 1989 ـ يىلى ئاپتوبۇس ئالتىگە يېتىپ ، توشۇلغان يولۇچى 130 مىڭ ئادەم (قېتىم)گە يەتتى . 1994 ـ يىلى ئۇچتۇرپاندىن ئۇرۇمچىگە ، ئۇچتۇرپاندىن ئاتۇشقا بارىدىغان نۆۋەتچى ئاپتوبۇس قاتنىدى . 2001 ـ يىلىغىچە تىرانسپورت شىركىتىنىڭ ئاپتوبۇسى 30غا يەتتى .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى يولۇچى توشۇش لىنىيىلىرىنىڭ 2001 ـ يىلدىكى بېلەت باھاسى

جەدۋەل : 9 — 4

باشلىنىش — ئاخىرلىشىش نۇقتىسى	مۇساپە (كىلومېتىر)	نۆۋىتى (قېتىم)	بېلەت باھاسى (يۈەن)
ئۇچتۇرپان بازىرى — ياركۆۋرۈك يېزىسى	16	11	2
ئۇچتۇرپان بازىرى — ئاچاتاغ يېزىسى	28	11	3
ئۇچتۇرپان بازىرى — ئاقيار يېزىسى	50	11	4
ئۇچتۇرپان بازىرى — خاڭدى يېزىسى	70	11	7
ئۇچتۇرپان بازىرى — ئاقسۇ شەھىرى	103	11	10
ئۇچتۇرپان بازىرى — ئاۋات يېزىسى (4 ـ تۈەن)	42	10	5
ئۇچتۇرپان بازىرى — ئوتبېشى يېزىسى	8	42	1
ئۇچتۇرپان بازىرى — يامانسۇ يېزىسى	12	42	2
ئۇچتۇرپان بازىرى — ئاقچى ناھىيىسى	75	2	10
ئۇچتۇرپان بازىرى — قەشقەر شەھىرى	517	ھەپتىدە 2 قېتىم	50
ئۇچتۇرپان بازىرى — ئۈرۈمچى شەھىرى	1111	ھەپتىدە 3 قېتىم	110

ئۇچتۇرپان ناھىيىسى بويىچە ئاپتوموبىل ترانسپورتى تەرەققىياتىنىڭ 1967 ~ 2001 - يىلىغىچە بولغان ئەھۋالى

جەدۋەل : 9 — 5

يىللار	گۈشچى-خىزمەتچى	ئاپتوموبىل		يولۇچى توشۇش		يۈك توشۇش		گومۇمىي كىرىم (تۆمەن يۈەن)	پايدا (تۆمەن يۈەن)	يۇقىرىغا تاپشۇرۇلغان باج (تۆمەن يۈەن)	تۇراقلىق مۇلۇكنىڭ قىممىتى (تۆمەن يۈەن)	تۇراقسىز مەبلەغ (تۆمەن يۈەن)
		يۈك	يولۇچى	توشۇلغان يولۇچى (تۆمەن ئادەم-قېتىم)	يولۇچى ئوبوروت مىقدارى	توشۇلغان يۈك (تونىا)	يۈك ئوبوروت مىقدارى (تۆمەن تونىا - كىلومېتىر)					
1967	9	3	1									
1968	9	3	1									
1969	9	3	1									
1970	9	4	1	0.98		850						
1971	9	4	1	1.01	11.30							
1972	12	4	1	1.50	15.40							
1973	12	4	1	1.77	19.70							
1974	12	4	1	1.89	20.10							
1975	12	4	1	2.45	30.13							
1976	12	7	1	3.41	45.80	1100						
1977	12	7	1	3.57	49.01	1200						
1978	34	7	2	3.15	47.11	563	18.57	10				
1979	25	8	2	2.39	39	1400	39.65	11				
1980	25	8	2	3.88	48	496	65.81	17	2.10	3	47.3	7
1981	25	13	2	3.44	43	564	70	21	1.72	3	47.3	8
1982	23	13	2	4.92	20	945	80.10	23	2.69	3.5	50	9
1983	22	13	2	4.96	24.13	2690	11.95	25	1.88	2.5	55	11
1984	22	13	2	4.31	27.80	2887	115.89	43	2.70	4	60	13
1985	19	13	2	3.20	174.50	1500	134.50	56	3.50	5	65	18
1986	19	13	2	4.67	166.89	2246	144.20	61	4.90	5	65	21
1987	19	13	3	3.41	141	1080	309	89	5.70	5	65	25
1988	37	11	6	8.21	866	3022	198.80	71	6.31	6	72	27
1989	46	10	6	13	107	3636	167	76	7	6	72	27
1990	36	10	6	15.21	107	2921	145	81	8	7	80	28
1991	57	10	8	14.02	112	2496	150	102	7	7	102	35
1992	61	10	11	18	167	1000	104	116	8	8	108	36
1993	58	10	11	23	166		155	92	1	5	128	29
1994	46	1	11	20.17	127		184	134	2	6	146	34

20	220	6	5	132			172	27	12	1	43	1995
38	259	7	4	167			173	27	14	1	49	1996
36	270	8	3	215			214	32	16	1	50	1997
40	303	6	0.4	169			207	31	17	1	47	1998
40	408	6	0.5	170			215	28	25	1	48	1999
75	266	9.5	11.3	193			2144	297	15	1	44	2000
79	227	7	2.7	203			2256	312	30	1	44	2001
656	3164.1	125.5	91.4	2302	2093.47	30596	7955.87	920.51	220	230	1016	جەمئىي

ئىزاھ : 1995 - يىلى يۈك تراسپورتى كەسپى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى .

1983 - يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە خۇسۇسىيلار ئاپتوموبىل سېتىۋېلىپ يۈك ترانسپورتىنى ئۇستىگە ئالدى . شۇ يىلى خۇسۇسىيلارنىڭ چوڭ ، ئوتتۇرا چاقلىق تراكتوردىن يەتتىسى ، ئاپتوموبىلدىن بىرى بار بولدى . 1999 - يىلى ناھىيە بويىچە يەككە تىرانسپورت ئائىلىسى 190گە ، ئاپتوموبىل 190گە ، تراكتور 3402گە يەتتى . 1987 - يىلى تۇنجى يەككە يولۇچى توشۇش ئاپتوبۇسى بارلىققا كېلىپ ، ئۇچتۇرپاندىن ئاقسۇغا يولۇچى توشۇدى . 1995 - يىلى يەككىلەرنىڭ ئاپتوبۇسى يەتتىگە يەتتى . 1997 - يىلى خۇسۇسىي كىرا ئاپتوموبىلى بارلىققا كەلدى . 2001 - يىلى يەككىلەرنىڭ كىرا ئاپتوموبىلى ئازكەم 100گە يېتىپ ، ناھىيە ئىچى ۋە سىرتىدا يولۇچى ۋە يۈك توشۇدى .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسى بويىچە 1959 ~ 1978 - يىلغىچە بولغان قىسمەن يىللاردىكى كەسپىي ئۇلاغ تراسپورت ئەھۋالى

جەدۋەل : 9 — 6

يىللار	ئىشچى - خىزمەتچى	ھارۋا		تراسپورت ئۇلۇغى	تراسپورت مىقدارى ۋە كىرىم		
		ئۇمۇمىي سانى	بۇنىڭ ئىچىدە رېزىنكا چاقلىق ھارۋا		توشۇلغان يۈك (تۇمەن تونا)	يۈك ئوبوروت مىقدارى (تۇمەن تونا - كىلومېتىر)	كىرىم (تۇمەن يۈەن)
1959	43	22	2	142	55.32	27.28	9.55
1960	43	19	2	109	0.14	14.69	4.62
1961	42	32	5	117	2.05	46.33	6.12
1963	40	33	6	121	0.26	56.44	8.76
1964	37	31	6	137	0.26	13.17	8.8
1970	42	386	386	11614	3.98	24.76	9.7
1976	56	88	88		0.74	33.46	
1978	121	91	91		0.57	17.15	

§ 4 . قاتناش باشقۇرۇش

1 . باشقۇرۇش ئاپپاراتى

1) قاتناش ئىدارىسى (بۆلۈمى)

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە قاتناش خىزمىتىنى قۇرۇلۇش بۆلۈمى باشقۇراتتى . 1958 ـ يىلى 2 ـ ئايدا سانائەت ـ قاتناش بۆلۈمى قۇرۇلدى . 1967 ـ يىلى 3 ـ ئايدىن 1979ـ يىلغىچە قاتناش باشقۇرۇش ئاپپاراتىنىڭ نامى «ئىنقىلابنى تۇتۇپ ، ئىشلەپچىقىرىشنى ئىلگىرى سۈرۈش» 1ـ قوماندانلىق شتابى مالىيە ـ سودا ـ سانائەت ـ قاتناش گۇرۇپپىسى ، ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمى ئىشلەپچىقىرىش ئىشخانىسى سانائەت ـ قاتناش ـ مالىيە ـ سودا گۇرۇپپىسى ، سانائەت ـ قاتناش بۆلۈمى ، ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت ئىشلەپچىقىرىش قوماندانلىق گۇرۇپپىسى دېگەندەك نامىلار بىلەن ئاتالدى . 1977 ـ يىلى سانائەت ـ قاتناش ئىشخانىسىغا ئۆزگەرتىلدى ، 1981 ـ يىلى سانائەت ـ قاتناش بۆلۈمى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ، 1987 ـ يىلى 9 ـ ئايدا ناھىيىلىك قاتناش ئىدارىسى قۇرۇلدى . شۇ يىلى قاتناش ئىدارىسىغا بىر باشلىق ، بىر مۇئاۋىن باشلىق قويۇلدى ، 2 خىزمەتچى خادىم بار بولدى . 2001 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا شتاتى بەشكە يەتتى .

2) ئۇچتۇرپان چېگرا مۇداپىئە تاشيولى ئۇچاستىكىسى

1961 ـ يىلى 8 ـ ئايدا ناھىيىلىك يول ئاسراش ئەترىتى قۇرۇلدى . 1974 ـ يىلى 12 ـ ئايدا ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك چېگرا مۇداپىئە يول ئاسراش ئەترىتى قۇرۇلدى . 1975 ـ يىلى ئاقيار گۈڭشي 19 ـ يول ئاسراش چوڭ ئەترىتى ، 14 ـ يول ئاسراش چوڭ ئەترىتى ، ياڭخى گۈڭشي داۋەنى ، راكېتا گۈڭشي 1 ـ ، 2 ـ ، 7ـ يول ئاسراش چوڭ ئەترەتلىرى ، يامانسۇ گۈڭشي سۇرگۇن داۋەنى قۇرۇلدى . شۇ يىلى يول ئاسراش ئىشچى-خىزمەتچىسى 160قا يەتتى . 1979 ـ يىلى 10 ـ ئايدا چېگرا مۇداپىئە يول ئاسراش ئەترىتى ئۇچتۇرپان چېگرا مۇداپىئە تاشيول ئۇچاستىكىسىغا ئۆزگەرتىلدى .

1987 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ئاقچى يول ئاسراش ئۇچاستىكا رايونى بىلەن ئونسۇ يول ئاسراش شۆبە ئەترىتى قۇرۇلدى ، ئۇلاردا 11 داۋەن ، 217 ئىشچى ـ خىزمەتچى بار بولدى . ئاسرىلىدىغان تاشيول 493 كىلومېتىرغا يەتتى . باشقۇرۇلىدىغان ـ ئاسرىلىدىغان لىنىيە ئاقسۇ — ئۇچتۇرپان — ئاقچى لىنىيىسى (2951 ـ لىنىيە) ، ئوتتېبشى — بەدەل لىنىيىسى (9213ـ لىنىيە) ، ئونسۇ — يېڭىيەر لىنىيىسىدىن ئىبارەت بولدى . 1989ـ يىلى 9 ـ ئايدا يول مەمۇرىيىتى خىزمىتى ئىشخانىسى قۇرۇلدى ، 12 ـ ئايدا تاشيول ئۇچاستىكىسى قاتناش نازارىتىنىڭ يول باشقۇرۇش ئىدارىسى تەرىپىدىن ئىلغار تاشيول ئۇچاستىكىسى بولۇپ باھالاندى . 1991 ـ يىلى 2 ـ ئايدا قاتناش نازارىتى تەرىپىدىن نازارەت ـ ئىدارە دەرىجىلىك «ئىككى مەدەنىيەتلىك قۇرۇلۇشى»دىكى ئىلغار ئورۇن بولۇپ باھالاندى . 1998 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى ئاقيار داۋەنى تاشيول ئاسراش ـ باشقۇرۇش پونكىتىغا ئۆزگەرتىلىپ ، S306 ـ لىنىيىسىنى باشقۇردى ۋە ئاسرىدى .

2001 ـ يىلى ئاقيار يول ئاسراش ـ باشقۇرۇش پونكىتى ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك مەدەنىي ئورۇن بولۇپ باھالاندى . شۇ يىلى ئۇچتۇرپان چېگرا مۇداپىئە تاشيول ئۇچاستىكىسىغا بىر باشلىق ، بىر مۇئاۋىن باشلىق ، بىر يېتەكچى قويۇلدى ، 110 ئىشچى ـ خىزمەتچى ، بىر توپا ئىتتىرىش ماشىنىسى ، ئۈچ تراكتور ، 10 ئاپتوموبىل ، بىر يۈك قاچىلاش ماشىنىسى بار بولدى .

3) ھەق ئېلىشنى باشقۇرۇش پونكىتى

1987 ـ يىلى 9 ـ ئايدا ناھىيىلىك يول ئاسراش ھەققى ئېلىشنى باشقۇرۇش پونكىتى قۇرۇلدى ، پونكىتقا

بىر باشلىق قويۇلدى ، خىزمەتچى خادىم ئۇچكە يەتتى ، بۇ پونكىت ئاساسلىقى يول ھەققى ۋە ئاپتوموبىل قۇشۇمچە ھەققى ئالدى . 1988 ـ يىلى بۇ پونكىت قاتناش نازارىتى تەرىپىدىن ئىلغار كوللېكتىپ بولۇپ باھالاندى . 1997 ـ يىلى قاتناش ھەققى ئېلىش ـ تەكشۈرۈش پونكىتى قۇرۇلدى ، پونكىتنىڭ ئىشچى ـ خىزمەتچىسى 2001 ـ يىلى بەشكە يەتتى ، پونكىت 2 مىليون 100 مىڭ يۈەن ھەق ئالدى .

4) قاتناش چوڭ ئەترىتى

1987 ـ يىلى 9 ـ ئايدا قاتناش ساقچى چوڭ ئەترىتى قۇرۇلدى ، ئۇ ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىغا قارىدى ، چوڭ ئەترەتكە بىر باشلىق ، تۆت كادىر ـ ساقچى سەپلەندى . 2001 ـ يىلى بىر يېتەكچى ، بىر مۇئاۋىن ئەترەت باشلىقى ، بەش كادىر ـ ساقچى بار بولدى .

5) تىرانسپورت باشقۇرۇش پونكىتى

1991 ـ يىلى 7 ـ ئايدا تىرانسپورت باشقۇرۇش پونكىتى قۇرۇلدى ، پونكىتقا بىر باشلىق سەپلەندى ، ئىككى خىزمەتچى خادىم بار بولدى . پونكىتنىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى يولۇچى ، يۈك تىرانسپورتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئاپتوموبىل ۋە موتسىكلىت رېمونت زاۋۇتلىرى ، يۈك قاچىلاش ـ چۈشۈرۈش ، يولۇچىلار بېلىتىنى باشقۇرۇش ، ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى شوپۇرلارنىڭ كەسپىي جەھەتتىن تەربىيىلىنىش ئەھۋالىنى نازارەت قىلىشتىن ئىبارەت بولدى . 1999 ـ يىلى 2 ـ ئايدا بۇ پونكىت ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك مەدەنىي ئورۇن دېگەن نامغا ئېرىشتى .

6) يولۇچى توشۇش بېكىتى

1955 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى ناھىيىلىك تىرانسپورت بېكىتى قۇرۇلدى ، بېكەتكە بىر باشلىق قويۇلدى ، ئىككى خىزمەتچى خادىم بار بولدى . 1956 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ئاقسۇدىن ئۇچتۇرپانغا بىۋاستە يولۇچىلار نۆۋەتچى ئاپتوبۇسى قاتنىدى . 1988 ـ يىلى 4 ـ ئايدا ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك يولۇچىلار مۇلازىمەت مەركىزى قۇرۇلدى ، شۇ يىلى 4 ـ ئايدا مەركىزىي تىرانسپورت بېكىتى قۇرۇلدى . 1993 ـ يىلى 12 ـ ئايدا 2 ـ تىرانسپورت شىركىتى (يەككە تىرانسپورت ئائىلىسى) قۇرۇلدى . 2001 ـ يىلى شىركەتكە بىر باشلىق قويۇلدى ، 18 خىزمەتچى خادىم بار بولدى ، تۇراقلىق مۇلكىنىڭ قىممىتى 3 مىليون 500 مىڭ يۈەنگە يەتتى .

2 . تاشيول ئاسراش

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن تاشيول ئاسراشتا دەرىجە بويىچە باشقۇرۇش ، ئايرىم ئاسراش ـ باشقۇرۇش پىرىنسىپى يولغا قويۇلدى . ئۇلكە يولى 306 ـ لىنىيىسى بىلەن مەخسۇس تاشيولنى ئۇچتۇرپان چېگرا مۇداپىئە تاشيول ئۇچاستىكىسى باشقۇردى ۋە ئاسرىدى ؛ ناھىيە يولىنى قاتناش ئىدارىسى ئاسرىدى ، يېزا ـ كەنت يولىنى دېھقان ، چارۋىچىلار خالىسانە ئاسرىدى ، خەلق ئىشچىلىرى ياسىدى . يېزا ـ كەنت يولىنى ئاممىۋى ئاسراش شەكلى ئاساسەن مۇنداق ئىككى خىل بولدى : بىرى ، يول بويىدىكى دېھقان ، چارۋىچىلارغا ئائىلىلەر بويىچە بۆلۈپ بېرىلىپ ، كۈندىلىك ئاسرالدى ؛ ئىككىنچىسى ، مەمۇرىي كەنتلەرگە بۆلەكلەر بويىچە ھۆددىگە بېرىلدى . بۇنىڭدا مۇنداق ئۇسۇل قوللىنىلدى : مەمۇرىي كەنتلەر ئاسرايدىغان بۆلەك پىلانلاندى ، كەنت كومىتېتى تەبىئىي كەنتلەر بويىچە ۋەزىپە تەقسىملىدى ، يېزىلىق ھۆكۈمەت قەرەللىك تەكشۈرۈپ تۇردى ، ياخشى ـ يامىنىنى باھالاپ ، ناچارلىرىنى جازالىدى ، بۇ ئارقىلىق يولنىڭ راۋانلىقىغا كاپالەتلىك قىلدى .

ناھىيىلىك چېگرا مۇداپىئە تاشيول ئۇچاستىكىسى 200 كىلومېتىر يولىنى باشقۇرىدۇ ۋە ئاسرايدۇ ، بۇنىڭ ئىچىدە S306 ـ لىنىيىسى 126 كىلومېتىر ، مەخسۇس تاشيول 74 كىلومېتىر ، ئەملىي تەكشۈرۈلگەن مۇساپە 155 كىلومېتىر .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسى بويىچە يول ئاسراش ھەققىنىڭ 1974 ~ 2000 ـ يىلىغىچە بولغان چىقىم ئەھۋالى

جەدەل : 9 — 7 بىرلىكى : تۈمەن يۈەن

يىللار	تاشيولنى كىچىك رېمونت قىلىپ ئاسراش	تاشيولنى ئوتتۇرا رېمونت قىلىپ ئاسراش	تاشيولنى چوڭ رېمونت قىلىپ ئاسراش	تاشيولنى جىددىي رېمونت قىلىش	ئۇچاستىكا ، داۋبەن ، تۇرالغۇ ئۆي قۇرۇلۇشى	يول بويىنى كۆكەرتىش	يول باشقۇرۇش ھەققى	جەمئىي
1974		1.72	2.18		1			4.9
1975	15.90	0.75		2.35			3.35	22.35
1976	17.08	4.09	22.04		22.60		4.64	70.45
1977	96.57	5.97	13.51		4.65		1.99	122.70
1978	11.85	6.99	14.45		5.33	0.07	1.50	40.19
1979	10.86	18.97	112.56	0.35	2.56	0.03	2.54	147.87
1980	52.19	13.45				23.43		89.07
1981	52.74	15.85		7.98		6.28	18.11	100.93
1982	45.42			12.70	9.01	0.79	2.03	69.95
1983	51.05	16.93		2.84	2.30	0.16	3.08	76.36
1984	54.35	2.71		1.19	8.5		5.78	72.53
1985	42.79			6.52		0.08	6.31	55.71
1986	39.78	2.88		2.93		0.85	7.25	53.69
1987	32.73	10.02		9.55		0.39	9.33	62.02
1988	43.73			6.61	2.99	1.51	9.46	64.3
1989	45.50		23	9.7		0.03	12.23	90.73
1990	57.89			5.78	22	0.3	20.07	106.04
1991	58.40	1.70		4.40		0.29	55.68	120.47
1992	69	6.43		6.13		0.05	22.12	103.73
1993	76.65		36.55	5	6	28.92		153.12
1994	101.98			8.78	7.61	7.12	39.61	165.10
1996	130.45			21.90		6.14	38.37	196.86
1997	128.58			6.62		11.25	89.30	235.75
1998	138.38	18.18		8.68		10.19		175.43
1999	145.35	20.77		5.75	5.70	11.69	101.48	290.74
2000	139.36			29.48	150	7.18	92.22	418.24

ئىزاھ : 1995 ـ يىلىدىكى سانلىق مەلۇمات كەم.

ئۇچتۇرپان ناھىيىسى بويىچە 1974 ~ 2001 - يىلىغىچە بولغان يول ئاسراش ئىشچىلىرى ۋە ئۇسكۇنىلىرىنىڭ ئەھۋالى

جەدۋەل : 9 — 8

يىللار	ئىشچى - خىزمەتچى سانى (نەپەر)	ئاپتونوبىل (دانە)	تراكتور (دانە)	توپا ئىتتىرىش ماشىنىسى (دانە)	يەر تۈزلەش ماشىنىسى (دانە)	يول چىڭداش ماشىنىسى (دانە)
1974	158					
1975	160	1	1	1		
1976	160	1	1	1		
1977	101	2	1	1		
1978	98	2	1	1		
1979	92	2	1	1		
1980	276	15	1	1		
1981	273	10	13	1	1	
1982	271	10	13	1	2	
1983	196	8	1	1	1	
1984	193	8	1	2	1	
1985	157	6	1	1	1	
1986	156	6		1	1	
1987	142	6	1		1	
1988	156	6	1		1	
1989	134	6	1		1	
1990	134	6	1		1	
1991	123	6	1		1	
1992	144	6	5		1	2
1993	152	6	5		1	
1994	172	8	4	1	1	1
1995	140	8	3	1	1	2
1996	133	8	2	1	1	1
1997	134	8	2	1	1	1
1998	120	8	2	1	1	2
1999	112	8	2	1	1	2
2000	110	9	3			
2001	110	10	3	1		

3 . قاتناش ۋاستىلىرىنى باشقۇرۇش

1) ئاپتوموبىل باشقۇرۇش

ئاپتوموبىللارنى دەسلەپكى تەكشۈرۈش ، يىللىق تەكشۈرۈش ، تەكشۈرۈپ پىراۋا تارقىتىش ، ئۆزگىرىش ئەھۋالىنى تىزىملاش ، نوپۇس ئالماشتۇرۇش رەسمىيىتى بىجىرىش ، مۇقىملاشتۇرۇش ، بىراك قىلىشنى ئاقسۇ قاتناش ۋاستىلىرىنى باشقۇرۇش ئورنى باشقۇردى ، ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى قاتناش ساقچى باش

ئەترىتى ھەمكارلاشتى . 1988 ـ يىلى ماتورلۇق قاتناش ۋاستىلىرىنى تەكشۈرۈش خىزمىتىنى ناھىيىلىك قاتناش چوڭ ئەترىتى ئۈتكۈزۈۋالدى . شۇ يىلى 285 شوپۇر ، 230 ئاپتوموبىلنى تەكشۈرۈشكە تېگىشلىك ئىدى ، ئەمەلىيەتتە 295 ئادەم ، 198 ئاپتوموبىل تەكشۈرۈلدى . 1991 ـ يىلى ئاپتوموبىل تەكشۈرۈش خىزمىتى ۋىلايەتلىك قاتناش ۋاستىلىرىنى باشقۇرۇش ئورنىغا ئۈتكۈزۈپ بېرىلدى .

2) تراكتور باشقۇرۇش

ئۇچتۇرپاندا چوڭ ، كىچىك تراكتورلارنى يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ئىدارىسى باشقۇرىدۇ . 1984 ـ يىلى يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنىڭ بىخەتەرلىكىنى نازارەت قىلىش ـ باشقۇرۇش پونكىتى قۇرۇلدى ، پونكىتقا بىر باشلىق قويۇلدى ، ئۈچ خىزمەتچى خادىم بار بولدى ، ئۇلار سەككىز يېزا ، بىر بازارغا تارقالغان . 1986 ـ يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيىسى بويىچە 281 ئۈتتۈرا ، چوڭ تراكتور تەكشۈرۈلدى ، ئىككى تراكتور براك قىلىندى ؛ كىچىك تراكتوردىن 280ى تەكشۈرۈلدى ، ئۈچى براك قىلىندى . 1990 ـ يىلى 1879 تراكتور (قېتىم) بىخەتەرلىك تەكشۈرۈلدى ، بۇنىڭ ئىچىدە بەلگىلىمىگە خىلاپلىق قىلغىنى 73 تراكتور (قېتىم) (پىراۋىسز ھەيدەلگەن تراكتور 25 تراكتور قېتىم) ، تېخنىكىلىق ھالىتى ناچار بولغىنى 12 تراكتور (قېتىم) . 2001ـ يىلى تەكشۈرۈشكە تېگىشلىك تراكتور شوپۇرى 3445 ، تراكتور 3519 ئىدى ، ئەمەلىيەتتە 3260 شوپۇر ، 3239 تراكتور تەكشۈرۈلدى ، تراكتورلارنىڭ لايىقەتلىك بولۇش نىسبىتى 92 % بولدى .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە 1959 — 2001 ـ يىلىغىچە بار تراكتور

جەدۋەل : 9 — 9

يىللار	چوڭ ، ئۈتتۈرا تىپلىق تراكتور (دانە)	چوڭ پرېتسېپ (دانە)	كىچىك تۈت چاقلىق تراكتور (دانە)	كىچىك پرېتسېپ
1959	3	3		
1960	4	4		
1961	4	4		
1962	4	4		
1963	4	4		
1964	4	4		
1965	19	6		
1966	21	7		
1967	25	7		
1968	32	10		
1969	31	10		
1970	40	15		
1971	60	30		
1972	78	32		
1973	84	41		
1974	91	45		
1975	107	53		
1976	115	55	1	1
1977	119	63	2	2
1978	143	65	8	8

14	15	72	198	1979
70	77	105	280	1980
80	81	235	297	1981
82	82	243	320	1982
120	123	267	397	1983
225	228	134	389	1984
210	216	124	279	1985
270	280	121	281	1986
401	408	185	290	1987
480	489	196	292	1988
530	532	201	273	1989
541	551	212	258	1990
576	576	309	259	1991
791	791	311	239	1992
1016	1916	261	235	1993
1340	1340	206	177	1994
1800	1800	143	141	1995
2321	2321	131	213	1996
2363	2363	237	255	1997
2612	2612	111	342	1998
3022	3022	289	380	1999
3113	3113	210	301	2000
3447	3447	300	391	2001

3) شوپۇرلارنى باشقۇرۇش

شوپۇرلارنى باشقۇرۇش خىزمىتى ئاساسلىقى شوپۇرلارنى تەكشۈرۈش ، تەربىيەلەش ، يېتىشتۈرۈش ، پىراۋا تارقىتىش ، تەكشۈرۈش قاتارلىقلارغا قارىتىلىدۇ ، ھەر يىلى ئاپتوموبىل شوپۇرلىرى بىخەتەرلىك جەھەتتىن تەربىيىلىنىدۇ ۋە تەكشۈرۈلىدۇ . 1979 ـ يىلى 6 ـ ئايدا تۇنجى قارار شوپۇر يېتىشتۈرۈش كۇرسى ئېچىلىپ ، 33 ئادەم تەربىيەلەندى ، 25 ئادەم پىراۋا ئالدى .

1988 ـ يىلدىن كېيىن ئاپتوموبىل شوپۇرلىرىنى يېتىشتۈرۈشكە ژىلايەتلىك شوپۇر تەربىيەلەش مەكتىپى مەسئۇل بولدى ، ژىلايەتلىك قاتناش ژاستىلىرىنى باشقۇرۇش ئورنى ئارخىپ تۇرغۇزدى ، پراكتىكا ئارقىلىق سىنالغاندىن كېيىن پىراۋا تارقىتىپ بېرىلدى . 1982 ـ يىلى كۈك شياڭسى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن «مىليون كىلومېتىر بىخەتەر يول يۈرۈش مۇكاپاتى»غا ئېرىشتى . شۇ يىلى 5 ـ ئايدا قاتناش ساقچىلىرى چوڭ ئەترىتى ناھىيە تەۋەسىدە موتسىكلىتنىڭ كۆپىيىشى ۋە قالايمىقان يول يۈرۈش ئەھۋالىنى كۆزدە تۇتۇپ ، تۇنجى قارار موتسىكلىت شوپۇرلىرىنى يېتىشتۈرۈش كۇرسى ئېچىپ ، 39 كۇرسانتنى تەربىيىلىدى ، سىنالغاندىن كېيىن ئۇلار ئۇچ چاقلىق ، ئىككى چاقلىق موتسىكلىت پىراۋىسىغا ئېرىشتى . 1996 ـ يىلى ژىلايەتلىك شوپۇرلۇق مەكتىپى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە ئاپتوموبىل شوپۇرلىرىنى يېتىشتۈرۈش كۇرسى ئېچىپ ، 25 ئادەمنى تەربىيىلىدى .

تراكتور شوپۇرلىرىنى ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ئىدارىسى بىرتۇتاش باشقۇردى . 1960 ـ يىلى 7 ـ ئايدا يېزا ئىگىلىك ئىدارىسى تۇنجى قارار تراكتور شوپۇرلىرىنى تەربىيەلەش كۇرسى ئېچىپ ، 18 شوپۇرنى تەربىيىلىدى . يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى نازارەت قىلىش ـ باشقۇرۇش پونكىتى مەخسۇس ئادەم

سەپلەپ شوپۇرلارنىڭ ئارخىپىنى باشقۇردى ، يېزا ـ پونكىتلاردا بىردىن يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى نازارەتچىسى ئۆز يېزا ـ بازىرىدىكى تراكتورچىلارنى بىخەتەر ئىشلەپچىقىرىش بويىچە تەربىيىلەشكە ۋە باشقۇرۇشقا مەسئۇل بولۇپ ، ئايدا بىر قېتىم شوپۇرلارنى بىخەتەر ئىشلەپچىقىرىش تەربىيىسى يىغىنىغا تەشكىللىدى . 1980 ـ يىلىدىن كېيىن تراكتور پونكىتى ھەر يىلى 2 ~ 3 قارار تراكتور شوپۇرلىرىنى تەربىيىلەش كۇرسى ئېچىپ ، ھەر قارارىدا 200 ~ 350 ئادەمنى تەربىيىلىدى . 2001 ـ يىلى 557 تراكتور شوپۇرى تەربىيىلەندى .

4) قاتناش ھادىسىلىرىنى بىرتەرەپ قىلىش

قاتناش كادىر ـ ساقچىلىرى مۇداپىئە تەدبىرلىرىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن دائىم قاتناش بىخەتەرلىكىنى تەشۋىق قىلىپ تۇردى . 1986 ـ يىلى 9 ـ ئايدا ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى «ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ قاتناش باشقۇرۇش ۋاقتىلىق چارىسى»نى تارقاتتى ، بۇنىڭ بىلەن ناھىيىدىكى ماتورلۇق قاتناش ۋاستىلىرى شوپۇرلىرى تەكشۈرۈلدى ۋە بىخەتەر يول يۈرۈش بويىچە تەربىيىلەندى ھەمدە بىخەتەر يول يۈرۈش توختامى ئىمزالاندى . قاتناش قائىدە ـ نىزاملىرىغا خىلاپلىق قىلىش ، ئادەم ئۆلۈش ۋە يارىلىنىشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىش ، ماتورلۇق قاتناش ۋاستىلىرى ۋە مال ـ مۈلۈكنى زور دەرىجىدە زىيانغا ئۇچرىتىشقا دائىر دېلولارنى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگىنى ياكى قاتناش باشقۇرۇش ئورگىنى قانۇن بويىچە بىرتەرەپ قىلدى . 1961 ~ 2001 ـ يىلىنغىچە ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە 549 قېتىم قاتناش ھادىسىسى يۈز بېرىپ ، 308 ئادەم ئۆلدى ، 499 ئادەم يارىلاندى ، بىۋاستە ئىقتىسادىي زىيان 1 مىليون 478 مىڭ 800 يۈەنگە يەتتى ؛ ھادىسە پەيدا قىلغان 12 ئادەمگە قانۇن بويىچە قاماق جازاسى بېرىلدى .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسى بويىچە 1961 ~ 2001 ـ يىلىنغىچە بولغان قىسمەن يىللاردا يۈز بەرگەن قاتناش ھادىسىلىرى

جەدۋەل : 9 — 10

يىللار	قاتناش ھادىسىسى (قېتىم)	ئۆلگەن ئادەم	يارىلانغان ئادەم	ئىقتىسادىي زىيان (تۈمەن يۈەن)	يىللار	قاتناش ھادىسىسى (قېتىم)	ئۆلگەن ئادەم	يارىلانغان ئادەم	ئىقتىسادىي زىيان (تۈمەن يۈەن)
1961	1		1	0.03	1986	10	2	6	2
1962	3	1	3	0.56	1987	11	7	15	4.60
1963	2	1	4	0.70	1988	11	5	10	3.50
1964	5	1	2	0.31	1989	14	9	11	4.50
1965	12	11	3	1.71	1990	17	7	13	3.30
1966	1	1	1	0.60	1991	11	1	10	2.50
1967	7	5	2	0.57	1992	12	3	15	1.90
1972	10	4	5	0.15	1993	21	16	6	9.50
1975	1		2	0.70	1994	11	9	5	6.05
1976	7	6	3	2.10	1995	9	1	8	5.70
1977	2	2	1	1	1996	8	7	4	4.30
1978	15	7	10	2.10	1997	13	3	8	11.30
1981	12	49	61	5.60	1998	61	28	53	16.70
1982	21	11	10	3.20	1999	57	38	42	20.80
1983	18	2	22	1.40	2000	62	19	72	12
1984	18	16	9	4.70	2001	67	24	65	10
1985	19	12	17	3.80	جەمئىي	549	308	499	147.88

5) يول ئاسراش ھەققى ئېلىش

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن تاشيوللارنىڭ ياسىلىشى ۋە ترانسپورت ئىشلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ ، يول ئاسراش ھەققى تاشيول ئاسراش خىراجىتىنىڭ ئاساسلىق مەنبەسىگە ئايلاندى .

60 - يىللاردا يول ئاسراش ھەققى ئېلىش ئۆلچىمى ئايدا 50 يۈەن ئىدى . 1978 - يىلى تراكتورنىڭ ھەر تونناسىغا 70 يۈەن ئېلىش ، ماتورلۇق قاتناش ۋاستىلىرىنىڭ تىجارەت سوممىسىنىڭ 10 پىرسەنتى بويىچە ھەق ئېلىش ، كىچىك ئاپتوبۇس ، جىپ ، پىكاپ ، سايامەت ئاپتوبۇسىنىڭ بەش كىشىلىكتىن كىچىكلىرىگە بىرىم تونىنا بويىچە ھەق ھېسابلاش ، 6 ~ 9 كىشىلىككىچە بولغانلىرىغا بىر تونىنا بويىچە ھەق ھېسابلاش ، 11 ~ 15 كىشىلىككىچە بولغانلىرىغا 1.5 تونىنا بويىچە ھەق ھېسابلاش ، پارتىيە ، ھۆكۈمەت ئورگانلىرى ، مەكتەپلەر ئۆزلىرى ئىشلىتىدىغان ئاپتوموبىل ، دۆلەت دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق مەيدانلىرى ئۆزلىرى ئىشلىتىدىغان تراكتور ، يېزا خەلق گۈڭشېلىرىغا قاراشلىق كارخانىلار ئىشلىتىدىغان ئاپتوموبىللارغا يېرىمىنى كېمەيتىپ ھەق ئېلىش بەلگىلەندى . 1980 - يىلى ماتورلۇق قاتناش ۋاستىلىرىدىن ھەق ئېلىش ئۆلچىمى 10% تىن 13% كە ، ئەسلىدىكى ھەر تونناسىغا 70 يۈەن ئېلىش 110 يۈەن ئېلىشقا ئۆستۈرۈلدى ، تراكتورغا (رېزىنكە چاقلىق) 20 ئات كۈچىدىن تۆۋەن بولسا بىر تونىنا بويىچە ھەق ھېسابلاندى . كونكرېت ئۆلچىمى مۇنداق بولدى : قول تراكتورى (تۆت چاقلىق)غا 12 ئات كۈچىگە ئىگىلىرىدىن 66 يۈەن ، 15 ئات كۈچىگە ئىگىلىرىدىن 82.5 يۈەن ، 18 ئات كۈچىگە ئىگىلىرىدىن 99 يۈەن ؛ تراكتورغا 20 ئات كۈچىگە ئىگىلىرىدىن 110 يۈەن ، 20 ~ 30 ئات كۈچىگە ئىگىلىرىدىن 165 يۈەن ، 31 ~ 40 ئات كۈچىگە ئىگىلىرىدىن 220 يۈەن ، 41 ~ 50 ئات كۈچىگە ئىگىلىرىدىن 275 يۈەن ، 51 ~ 60 ئات كۈچىگە ئىگىلىرىدىن 330 يۈەن ، 61 ~ 70 ئات كۈچىگە ئىگىلىرىدىن 385 يۈەن ئېلىندى .

1980 ~ 2001 - يىلىغىچە 22 مىليون 550 مىڭ يۈەن يول ئاسراش ھەققى ئېلىندى ، بۇ يىلىغا ئوتتۇرىچە 1 مىليون 25 مىڭ يۈەندىن توغرا كەلدى ، بۇنىڭ ئىچىدە 1999 - يىلى ئەڭ كۆپ بولۇپ 2 مىليون 190 مىڭ يۈەن ئېلىندى .

ئۆچتۇرپان ناھىيىسى بويىچە 1980 ~ 2001 - يىلىغىچە يول ئاسراش ھەققى ئېلىش ئەھۋالى

جەدۋەل : 9 — 11

يىللار	ئېلىنغان ھەق (تۈمەن يۈەن)	يىللار	ئېلىنغان ھەق (تۈمەن يۈەن)
1980	20	1992	90
1981	20	1993	113
1982	21	1994	136
1983	20	1995	147
1984	42	1996	175
1985	50	1997	190
1986	54	1998	210
1987	62	1999	219
1988	60	2000	200
1989	63	2001	210
1990	73	جەمئىي	2255
1991	80		

Ⅱ باب

پوچتا

خەن ، تاڭ دەۋرلىرىدە ھەربىي ئىشلار ئۈچۈن خەۋەر بېرىدىغان تۈر بار ئىدى . چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ھەربىي رابات ، ئۆتەڭ تەسىس قىلىندى ، بۇلار پەقەت ھۆكۈمەتنىڭ خەت ـ ئالاقىلىرىنىلا يەتكۈزەتتى . مىنگو دەۋرىگە كەلگەندە ، پوچتا ژاكالەتخانىسى تەسىس قىلىنىپ ، ئۇچتۇرپان — ئاقسۇ ، ئۇچتۇرپان — ئاقچى پوچتا يولى ئېچىلدى . جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن پوچتا ئومۇميۈزلۈك تەرەققىي قىلىپ ، تەدرىجىي زامانىۋىلاشتى ، پوچتا يوللانمىلىرى دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىغا راۋان يەتكۈزۈلىدىغان بولدى .

§1 . ئاپپاراتنىڭ تەرەققىيات جەريانى

1 . ئۆتەڭ

خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن ، دۆلەت ئىچى ـ سىرتىدىكى ئەلچىلەر ۋە ھۆكۈمەت خەت ـ ئالاقىسىنى يەتكۈزگۈچىلەرنىڭ تاماق ـ ياتقىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن ، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى يىپەك يولىنىڭ بويىغا كۈسەن ، قۇم ، ئونسۇ (ھازىرقى ئۇچتۇرپان) پوچتا پونكىتلىرىنى تەسىس قىلدى . تاڭ سۇلالىسى ئەنشى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنى تەسىس قىلغاندىن كېيىن «30 چاقىرىم ئارىلىقتا بىر ئۆتەڭ تەسىس قىلىندى ، يول يوق جايلاردا ساراي تەسىس قىلىندى» . سەپەرباي (ئاقچى) ، ئونسۇ ، قۇم ، كۈسەن تەۋەسىدە ئۆتەڭ تەسىس قىلىندى . چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ھەربىي بۇيرۇقنامىسىگە راۋان يەتكۈزۈلۈشىگە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن ئەسلىدىكى ئۆتەڭلەر ئاساسىدا چېنلۇك ، جياچىڭ يىللىرى (1730~ 1820ـ يىللار)دا ھەربىيلەر ئىشلىتىدىغان يوللانما يەتكۈزۈش ئاپپاراتى — ھەربىي رابات تەسىس قىلىندى ، ئۇ ھەربىي ئىشلارغا دائىر خەت ـ ئالاقىلەرنى يەتكۈزۈشكە مەسئۇل بولدى . ئاقسۇدىن غەربتە ئۇچتۇرپانغىچە ھەربىي رابات تەسىس قىلىندى .

گۇاڭشۈ 10 ـ يىلى (1884 ـ يىلى) شىنجاڭدا ئۆلكە قۇرۇلغاندىن كېيىن جەنۇبىي ۋە شىمالىي يولدىكى ھەربىي راباتلار ئۆتەڭگە ئۆزگەرتىلدى . ئۆتەڭلەرنىڭ مۇساپىسى ھەربىي راباتلارنىڭ مۇساپىسى بىلەن چوڭ جەھەتتىن ئوخشاش ئىدى . ئۆتەڭ يوللىرى ئاساسلىق شەھەر ـ بازارلارغا تۇتىشاتتى . ئەينى چاغدا كۈچادىن ئاقسۇ ئارقىلىق ئۇچتۇرپانغا بارىدىغان بىر لىنىيە بولۇپ ، 13 بېكەت بار ئىدى ، مۇساپىسى 560 كىلومېتىر كېلەتتى . «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى»دە : «ياڭخى ئۆتىڭى ئۇچتۇرپان ژازارىتىگە قارايدۇ ، ئۇچتۇرپان ژازارىتىدىن ياڭخى ئۆتىڭىگىچە بولغان مۇساپە 80 چاقىرىم كېلىدۇ»دەپ خاتىرىلەنگەن .

چىڭ سۇلالىسىنىڭ شۇەنتۇڭ 2 ـ يىلى (1910 ـ يىلى) ئۇچتۇرپان ژازارىتىدە ئۇچتۇرپان ژازارىتى ئۆتىڭى ، ياڭخى ئۆتىڭى بولۇپ ، بىر پوتۇكچى ، 9 چېرىك ، 18 ئات بار ئىدى .

چىڭ سۇلالىسىنىڭ شۇەنتۇڭ 2 ـ يىلى (1910 ـ يىلى) ئۇچتۇرپان ۋازارىتىدىكى ئۆتەڭلەر

جەدۋەل : 9 — 12

تۈرى	قورغان يولى	ئۇچتۇرپان ۋازارىتىگە تەۋەسى	
		ئۇچتۇرپان ۋازارىتى تۆۋەن ئۆتىڭى	ياڭخې ئۆتىڭى
ئات باقار ۋە ئات	ئۆتەڭ پۇتۇكچىسى	1	1
	ئات باقار	5	4
	ئات	10	8
چىقىم قىلىنغان تەڭگە	ئايلىق چىقىم	46.8 سەر	39 سەر
	چىقىم	49.25 سەر	39.4 سەر
ئومۇمىي خىراجەت	يىللىق چىقىم	610.85 سەر	507.4 سەر

2 . پوچتا ـ تېلېگراف ئىدارىسى

مىنگونىڭ تۇنجى يىلى (1912 ـ يىلى) ئۇچتۇرپاندا پوچتا ۋاكالەتخانىسى تەسىس قىلىندى . مىنگونىڭ 26 ـ يىلى (1937 ـ يىلى) 4 ـ دەرىجىلىك پوچتا ئىدارىسى قۇرۇلدى ، چېن چىڭخۇا ئىدارە باشلىقى بولدى . مىنگونىڭ 34 ـ يىلى (1945 ـ يىلى) ئاقچى ناھىيىسىدە پوچتا ۋاكالەتخانىسى قۇرۇلدى ۋە ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك پوچتا ئىدارىسىنىڭ ۋاكالىتەن باشقۇرۇشىغا تەۋە بولدى . مىنگونىڭ 36 ـ يىلى (1947 ـ يىلى) 2 ـ دەرىجىلىك تېلېگراف ئىدارىسىغا ئۆزگەرتىلدى ۋە ئاقسۇ تېلېگراف ئىدارىسىغا قارىدى ، ئۆمۈر سۇغۇرتىسى كەسپىنى ۋاكالىتەن بېجىردى . مىنگونىڭ 37 ـ يىلى (1948 ـ يىلى) 5 ـ ئايدا 4 ـ دەرىجىلىك پوچتا ئىدارىسىغا ئۆزگەرتىلدى . مىنگونىڭ 38 ـ يىلى (1949 ـ يىلى) ئۇچتۇرپان پوچتا ئىدارىسى ۋاكالەتخانىغا تۆۋەنلىتىلدى . 1949 ـ يىلى 10 ـ ئايدا جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن پوچتا ـ تېلېگراف ئىدارىسى تەسىس قىلىنىپ ، ئەسلىدىكى ئىككى پوچتا خادىمى قالدۇرۇپ ئىشلىتىلدى ، لى زومىڭ ئىدارە باشلىقى بولدى . 1955 ـ يىلى پوچتا ـ تېلېگراف ئىدارىسىنىڭ ئىشچى ـ خىزمەتچىسى مەھەممەت كەنجىگە ئاپتونوم رايون «3 ـ دەرىجىلىك ئەمگەك نەمۇنىچىسى» دەپ نام بەردى . 1966 ـ يىلى 3 ـ ئايدا پوچتا ـ تېلېگراف ئىدارىسىنىڭ سىم ئىشلىرى خادىمى نىياز سامساققا ئاپتونوم رايون «بەشتە ياخشى ئىشچى ـ خىزمەتچى» دەپ نام بەردى .

1970 ـ يىلى 1 ـ ئايدا پوچتا ـ تېلېگراف ئىدارىسى پوچتا ئىدارىسى بىلەن تېلېگراف ئىدارىسىغا ئايرىلدى ، تېلېگراف ئىدارىسىغا جۇ جاۋئەي باشلىق ، جۇ شىشيەن يېتەكچى بولدى ، 28 ئىشچى ـ خىزمەتچىسى بار بولدى . پوچتا ئىدارىسىغا جاڭ پېڭشۇەن باشلىق بولدى ، 18 ئىشچى ـ خىزمەتچىسى بار بولدى .

1973 ـ يىلى 10 ـ ئايدا پوچتا بىلەن تېلېگراف بىرلەشتۇرۇلۇپ ، پوچتا ـ تېلېگراف ئىدارىسى ئەسلىگە كەلتۇرۇلدى ، جۇ جاۋئەي باشلىق بولدى ، 64 ئىشچى ـ خىزمەتچىسى بار بولدى .

1985 ـ يىلى 12 ـ ئايدا پوچتا ـ تېلېگراف خىزمەت بىناسى پۈتتى . 1998 ـ يىلى 1 ـ ئايدا پوچتا بىلەن تېلېگراف ئايرىۋېتىلدى . 8 ـ ئايدا كۆچمە تېلېفون شىركىتى تېلېگراف ئىدارىسىدىن ئايرىلىپ چىقتى .

2001ـ يىلى پوچتا ـ تېلېگراف سىستېمىسىدىكى ئىشچى ـ خىزمەتچى 40قا يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە پوچتا ئىدارىسىنىڭ 31 ، تېلېگراف ئىدارىسىنىڭ توققۇز .

3 . پوچتا ـ تېلېگراف پونكىتى

1953 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى ياڭخى پوچتا ژاكالەتخانىسى قۇرۇلدى . شۇ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى ئاقيار پوچتا ژاكالەتخانىسى قۇرۇلدى ، 1954 ـ يىلى پوچتا ـ تېلېگراف پونكىتىغا ئۆزگەرتىلدى . 1954 ـ يىلى 4 ـ ئايدا ئالغا ، يېڭىئاۋات (بوزىيەر ئۆزلەشتۈرۈش 4 ـ تۈەنى) پوچتا ژاكالەتخانىسى قۇرۇلدى . 11 ـ ئايدا يار كۆۋرۈك ، يامانسۇ پوچتا ژاكالەتخانىلىرى قۇرۇلدى . 1955 ـ يىلى 1 ـ ئايدا راكېتا پوچتا ژاكالەتخانىسى قۇرۇلدى . 1998 ـ يىلى يامانسۇ قىرغىز مىللىي يېزىسى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى تۇنجى ھەممە يېزىغا پروگراممىلىق تېلېفون يەتكۈزۈلگەن يېزا بولۇپ قالدى . 2001 ـ يىلى يېزا ـ بازارلاردىكى پوچتا ـ تېلېگراف پونكىتلىرىنىڭ ئىشچى ـ خىزمەتچىسى 10غا ، پروگراممىلىق تېلېفون ئابونېنتى 2333كە يەتتى .

§2 . پوچتا يولى

مىنگونىڭ 30 ـ يىلى (1941 ـ يىلى) 7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ئۇچتۇرپاندىن ئاقسۇغا بارىدىغان غول پوچتا يولى ئېچىلدى ، بۇ لىنىيىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 138 كىلومېتىر بولۇپ ، كۈن ئارىلاپ ئات ھارۋىسى قاتنايتتى ، بىر كۈندە يېتىپ باراتتى . مىنگونىڭ 38 ـ يىلى (1949 ـ يىلى) ئۇچتۇرپاندىن ئونسۇ ۋە ئاقسۇغا بارىدىغان پوچتا يولى ئېچىلدى ، بۇ يولنىڭ ئۇزۇنلۇقى 155.6 كىلومېتىر بولۇپ ، پوچتا يوللانمىسى بىر ئات ھارۋىسى ئارقىلىق يەتكۈزۈلەتتى ، بەش كۈندە بىر قېتىم قاتنايتتى ، ئات ھارۋىسى كېچە ـ كۈندۈز ماڭاتتى ، يوللانما 17 سائەتتە يەتكۈزۈلەتتى . 1951 ـ يىلى ئۈچ كۈندە بىر قېتىم قاتنايدىغان قىلىپ ئۆزگەرتىلدى ، يوللانما 24 سائەتتە يەتكۈزۈلدى . 1964 ـ يىلى ئاقسۇ — ئۇچتۇرپان — ئاقچى ئۆزى باشقۇرىدىغان ئاپتوموبىل قاتنايدىغان پوچتا يولى ئېچىلىپ ، پوچتا يوللانمىسىنى ئات ھارۋىسىدا يەتكۈزۈش بىكار قىلىندى . 1965 ـ يىلى ھەپتىدە تۆت قېتىم قاتنايدىغان قىلىپ ئۆزگەرتىلدى (بۇنىڭ ئىچىدە ئىككى قېتىملىقى ھاۋالە قىلىنغان) . 1985 ـ يىلى ھەپتىدە ئالتە قېتىم قاتنايدىغان قىلىپ ئۆزگەرتىلدى .

مىنگونىڭ 32 ـ يىلى (1943 ـ يىلى) ئۇچتۇرپاندىن ئاقچىغا بارىدىغان تارماق پوچتا يولى ئېچىلدى ، پوچتا يوللانمىسى ئاتلىق يەتكۈزۈلدى ، بۇ لىنىيىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 172 كىلومېتىر بولۇپ ، يوللانما تۆت كۈندە بىر قېتىم يەتكۈزۈلدى ، بىر ئات ھارۋىسى قاتنىدى ، بېرىپ كېلىشكە تۆت كۈن كەتتى . 1951 ـ يىلى ھەپتىدە ئالتە قېتىم قاتنايدىغان قىلىندى ، يوللانما ئىككى كۈن سەككىز سائەتتە يەتكۈزۈلدى . 1959 ـ يىلى يول ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىن مۇساپە 87 كىلومېتىرغا قىسقاردى ، يوللانما ھەپتىدە ئۈچ قېتىم يەتكۈزۈلدى ، 1985ـ يىلى ھەپتىدە ئالتە قېتىم يەتكۈزۈلىدىغان قىلىپ ئۆزگەرتىلدى .

1953 ـ يىلى يېزىلاردا پوچتا ژاكالەتخانىسى تەسىس قىلىنىپ ، ناھىيە بازىرى — ياڭخى — ئاقيار پوچتا يولى ئېچىلدى ، بۇ يولنىڭ ئۇزۇنلۇقى 60 كىلومېتىر بولۇپ ، يوللانمىنى بىر ئادەم ئىككى ئاتتا توشۇدى ، ئىككى ئادەم نۆۋەتلىشىپ ئات بىلەن ئۈچ كۈندە يەتكۈزدى . 1954 ـ يىلى يېڭىئاۋات ، ئىمامىلىرىم ، يار كۆۋرۈك پوچتا ژاكالەتخانىلىرى قۇرۇلۇپ ، ناھىيە بازىرى — ئىمامىلىرىم — يېڭىئاۋات پوچتا يولى ئېچىلدى ، بۇ يولنىڭ ئۇزۇنلۇقى 90.5 كىلومېتىر بولۇپ ، يوللانمىنى بىر ئادەم بىر ئات بىلەن يەتكۈزدى ، يوللانما تۆت كۈندە بىر قېتىم يەتكۈزۈلدى ، بېرىپ كېلىشكە ئۈچ كۈن كەتتى . 1966 ـ يىلى پوچتا ـ تېلېگراف پونكىتلىرىغا

11 ۋېلىسىپىت سەپلىنىپ ، يوللانما ۋېلىسىپىتتا يەتكۈزۈلىدىغان بولدى ، يوللانما يەتكۈزۈش مۇساپىسى 318 كىلومېتىرغا يەتتى . 1964 - يىلى يېزا - كەنت پوچتا يولىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 222 كىلومېتىرغا يەتتى ، پوچتا قاتنايدىغان چوڭ ئەترەت 82گە يېتىپ ، 80.4 % نى ئىگىلىدى ، يەتتە ۋېلىسىپىت ، بىر ھارۋا ، ئالتە ئات بار بولدى . 1978 - يىلى ناھىيە بويىچە پوچتا يولىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 576 كىلومېتىرغا يەتتى ، 97 چوڭ ئەترەت ، 312 ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىگە پوچتا قاتنىدى . 1989 - يىلى 7 - ئايدا ئىككى لىنىيىلىك پوچتا يولى ئىشلىتىلىدىغان بولدى ، يوللانما ھەپتىدە ئۈچ قېتىم يەتكۈزۈلدى ، 1995 - يىلى يوللانما ئاپتوموبىل ئارقىلىق يەتكۈزۈلدى . 2001 - يىلى يېزا - كەنت پوچتا يولى 107گە ، ئۇزۇنلۇقى 683 كىلومېتىرغا يەتتى .

2001 - يىلى ئۈچتۇرپان ناھىيىسى ئۆزى باشقۇرغان يېزا پوچتا يوللىرى

جەدۋەل : 9 — 13

باشلىنىش - ئاخىرلىشىش نۇقتىسى	يوللانما يەتكۈزۈش ئۇسكۇنىسى	يەككە مۇساپە (كىلومېتىر)	قېتىم سانى	يەتكۈزۈلىدىغان نۇقتا
ناھىيىلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى — ئۈتبېشى پوچتا - تېلېگراف تارماق ئىدارىسى	ئاپتوموبىل	8	ھەر كۈنى	1
ناھىيىلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى — يانسۇ پوچتا - تېلېگراف تارماق ئىدارىسى	ئاپتوموبىل	15	ھەر كۈنى	1
ناھىيىلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى — يېڭىئاۋات پوچتا - تېلېگراف تارماق ئىدارىسى	ئاپتوموبىل	45	ھەر كۈنى	1
ناھىيىلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى — ئىمامىلىرىم پوچتا - تېلېگراف تارماق ئىدارىسى	ئاپتوموبىل	30	ھەر كۈنى	1
ناھىيىلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى — ياركۆۋرۈك پوچتا - تېلېگراف تارماق ئىدارىسى	ئاپتوموبىل	16	ھەر كۈنى	1
ناھىيىلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى — ئاچاتاغ پوچتا - تېلېگراف تارماق ئىدارىسى	ئاپتوموبىل	28	ھەر كۈنى	1
ناھىيىلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى — ئاقيار پوچتا - تېلېگراف تارماق ئىدارىسى	ئاپتوموبىل	47	ھەر كۈنى	1
ناھىيىلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى — ئۈچتۇرپان بازارلىق ھۆكۈمەتنىڭ كەنتلىرى	موتسىكلىت	5	ھەر كۈنى	4
ناھىيىلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى — ئاقتوقاي يېزىسىنىڭ كەنتلىرى	موتسىكلىت	27	ھەر كۈنى	15
ئۈتبېشى يېزىسى — كەنت گۇرۇپپىلىرى	موتسىكلىت	30	ھەپتىدە 3 قېتىم	13
يامانسۇ يېزىسى — كەنت گۇرۇپپىلىرى	موتسىكلىت	12	ھەر كۈنى	6

يېڭىئاۋات يېزىسى — كەنت گۇرۇپپىلىرى	موتسىكلىت	59	ھەپتىدە 3 قېتىم	9
ئىماملىرىم يېزىسى — كەنت گۇرۇپپىلىرى	موتسىكلىت	50	ھەپتىدە 3 قېتىم	16
يارگۆۋرۈك يېزىسى — كەنت گۇرۇپپىلىرى	موتسىكلىت	41	ھەپتىدە 3 قېتىم	10
ئاچاتاغ يېزىسى — كەنت گۇرۇپپىلىرى	موتسىكلىت	30	ھەپتىدە 3 قېتىم	12
ئاقيار يېزىسى — كەنت گۇرۇپپىلىرى	موتسىكلىت	66	ھەپتىدە 3 قېتىم	22

§ 3 . پوچتا كەسپى

1 . خەت يوللانما

خەت يوللانما خەت ـ چەك ، ئاتكىرتكا ، باسما بۇيۇم ، ئەمالار ئوقۇشلۇقىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . خەت ـ چەك ئادەتتىكى خەت ، زاكاز خەت ، ئايروپىلاندا توشۇلىدىغان خەت ، قىممىتىگە كاپالەتلىك قىلىنىدىغان خەت ، ئۆز تەۋەيىمىزدىكى خەت ياكى خەلقئارالىق خەت قاتارلىق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ .

خەت ـ چەك خەت يوللانما ئىچىدىكى ئاساسىي كەسىپ . پوچتا يوللانمىسى ئۆتەڭ ئارقىلىق يەتكۈزۈلىدىغان مەزگىلدە ئۆتەڭلەر ھەربىي ئىشلارغا دائىر ھۆكۈمەت ئالاقىسىنىلا يەتكۈزەتتى ، شەخسلەرنىڭ خەت يوللانمىلىرىنى قوبۇل قىلمايتتى . مىنگونىڭ 6 ـ يىلى (1917 ـ يىلى) شەخسلەرنىڭ خەت ـ چەكلىرى قوبۇل قىلىنىشقا باشلىدى .

1949 ـ يىلدىن ئىلگىرى خەت يوللانما كەسپى ناھايىتى ئاز ئىدى . 1950 ـ يىلدىن كېيىن خەت يوللانما كەسپى يىلمۇيىل كۆپەيدى ، بىر يىلدا 5344 پارچە خەت يوللانما قوبۇل قىلىندى ۋە ئەۋەتىلدى . 1951 ـ يىلى قىممىتىگە كاپالەتلىك قىلىنىدىغان خەت ـ چەك كەسپى بېجىرىلىشكە باشلىدى ، قىممىتىگە كاپالەتلىك قىلىنىدىغان ھەربىر خەت ئىچىگە 160 مىڭ يۈەن نەق پۇل (ھازىرقى 16 يۈەنگە تەڭ) قاچىلاشقا بولاتتى ، قىممىتىگە كاپالەتلىك قىلىنىدىغان ھەربىر خەتنىڭ قىممىتىگە كاپالەتلىك قىلىش ھەققى 800 يۈەن (ھازىرقى 0.08 يۈەن) دىن باشلاپ ھېسابلىناتتى . 1953 ـ يىلى 2 ـ ئايدىن باشلاپ قىممىتىگە كاپالەتلىك قىلىش ھەققى 2000 يۈەن (كونا خەلق پۇلى ، ھازىرقى 0.2 يۈەن)دىن باشلاپ ھېسابلىنىدىغان بولدى . 1960 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ئالاھىدە زاكاز خەت كەسپى يولغا قويۇلدى ، ئۇنىڭ ئىچىگە ئاشلىق بېلىتى ، رەخت بېلىتى ، نوپۇس ، ئىتتىپاق رەسمىيىتى قاتارلىقلارنى سېلىشقا بولاتتى . 1961 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 15ـ كۈنى ئىچىگە پۇل سېلىنىدىغان يەنى قىممىتىگە كاپالەتلىك قىلىنىدىغان خەت كەسپى توختىتىلدى ، باشقا قىممىتىگە كاپالەتلىك قىلىنىدىغان خەت يوللانمىلار ئادەتتىكىدەك بېجىرىلىۋەردى . 1966 ـ يىلى 9 ـ ئايدا «ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى» ، «ماۋ جۇشى سۆزلىرىدىن ئۈزۈندە» ، «ماۋ جۇشى شېئىرلىرى» ۋە رەئىس ماۋ زېدۇڭنىڭ سۈرىتى ھەقسىز يەتكۈزۈلدى ھەمدە زاكاز يوللانما سۈپىتىدە تېز يەتكۈزۈلدى . 1967 ـ يىلى 12 ـ ئايدا بۇ كەسىپ توختىتىلدى . 1981 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىن باشلاپ دۆلەت ئىچىدىكى پوچتا يوللانمىلىرىغا ئىسپات چىقىرىپ بېرىش كەسپى يولغا قويۇلدى . 1989 ـ يىلى پوچتا يوللانمىلىرىنى تېز يەتكۈزۈش كەسپى يولغا قويۇلدى ، شۇ يىلى 13 مىڭ پارچە يوللانما تېز يەتكۈزۈلدى . 1990 ـ يىلى ئالاھىدە تېز يەتكۈزۈش كەسپى يولغا قويۇلدى . 1992 ـ يىلى پوچتا تەبرىك كارتىسى (مۇكاپاتلىق) كەسپى يولغا قويۇلدى .

خەت يوللانما كەسپى يولغا قويۇلغاندىن بۇيان كەسىپ مىقدارى ئۈزلۈكسىز ئۆرلىدى . 1950 ـ يىلى

تاپشۇرۇۋېلىنغان ۋە ئەۋەتىلگەن خەت 5300 پارچىگە ، 1958 - يىلى 42 مىڭ پارچىگە يەتتى . 1993 - يىلى تاپشۇرۇۋېلىنغان خەت - چەك ئەگ كۆپ بولۇپ ، 240 مىڭ پارچىدىن ئېشىپ كەتتى . 1999 - يىلى 97 مىڭ پارچە ، 2001 - يىلى 103 مىڭ 300 پارچە خەت - چەك تاپشۇرۇۋېلىندى ۋە ئەۋەتىلدى

2 . پوسۇلكا

مىنگونىڭ 26 - يىلى (1937 - يىلى) پوسۇلكا تاپشۇرۇۋېلىش - ئەۋەتىش كەسپى يولغا قويۇلدى . 1952- يىلدىن كېيىن قىممىتىگە كاپالەتلىك قىلىنمىدىغان پوسۇلكا ، ئاۋىئاتسىيە پوسۇلكىسى ، تېز يەتكۈزۈلمىدىغان كىچىك پوسۇلكا كەسپى ئارقا - ئارقىدىن يولغا قويۇلدى . 1956 - يىلى 4 - ئايدا يېزىلىق پوچتا - تېلېگراف پونكىتلىرى ئارقا - ئارقىدىن پوسۇلكا كەسپىنى يولغا قويدى . 1966 - يىلى ئېلىش ۋاقتى ئۆتۈپ كەتكەن پوسۇلكىنى ساقلاش ھەققى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى . 1969 - يىلى 4 - ئايدا پوسۇلكا ۋە تېز يەتكۈزۈلمىدىغان كىچىك پوسۇلكىنىڭ ئېغىرلىقىنى ھېسابلاش بىرلىكى ئەسلىدىكى 500 گىرامدىن 100 گىرامغا چۈشۈرۇلدى . 1979 - يىلى 7 - ئايدا دۆلەت ئىچىدىكى پوسۇلكىلارنى ئېلىش ۋاقتى ئۆتۈپ كەتسە ساقلاش ھەققى ئېلىش ئەسلىگە كەلتۈرۇلدى . 1980 - يىلى 2 - ئايدا پوسۇلكا يەتكۈزۈپ بېرىش ھەققى ئېلىندى . 7 - ئايدا پوچتا- تېلېگراف مىنىستىرلىكى «تاۋار پوسۇلكىلارنى تاپشۇرۇۋېلىش - ئەۋەتىشنى كېڭەيتىش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش» تارقىتىپ ، شەخسلەر پوسۇلكىسىنى پوچتىدىن ئەۋەتىشكە كاپالەتلىك قىلىش شەرتى ئاستىدا ، پوچتا ئىدارىلىرىنىڭ بەلگىلىمىسىگە مۇۋاپىق كېلىدىغان تاۋار پوسۇلكىلارنى ئومۇمىيۈزلۈك قويۇۋېتىشنى ، مىقدارىغا چەك قويماسلىقنى ، تاپشۇرۇۋېلىشنى رەت قىلماسلىقنى ، بېسىپ قويماسلىقنى تەلەپ قىلدى . 1984 - يىلى 4 - ئايدا ئالتۇن - كۈمۈش ۋە ئالتۇن - كۈمۈش زىبۇ - زىننەتلىرىنى پوسۇلكىدا ئەۋەتىش چارىسى يېڭىۋاشتىن بەلگىلەندى . 1986 - يىلى 7 - ئايدا پوچتا - تېلېگراف مىنىستىرلىكى پوچتا يوللانمىلىرىنى تۇرگە ئايرىش دائىرىسىنى تەڭشىدى ، پوسۇلكا ئاھالىلەر پوسۇلكىسى ۋە تاۋار پوسۇلكا دەپ ئايرىلدى . پوسۇلكا ئەگ كۆپ تاپشۇرۇۋېلىنغان ۋە ئەۋەتىلگەن 1980 - يىلى 6728گە يەتتى . 2001 - يىلى پوسۇلكا كەسپى ئادەتتىكى پوسۇلكا ، تېز يەتكۈزۈلمىدىغان پوسۇلكا ، قىممىتىگە كاپالەتلىك قىلىنمىدىغان پوسۇلكا ، B تۈردىكى قىممىتىگە كاپالەتلىك قىلىنمىدىغان پوسۇلكا قاتارلىقلارغا ئايرىلدى ، تاپشۇرۇۋېلىنىش ۋە ئەۋەتىلىش مىقدارى 3315كە يەتتى .

3 . پېرېۋوت

ناھىيىلىك پوچتىنىڭ پېرېۋوت كەسپىدە ئادەتتىكى پېرېۋوت ، تېلېگراممۇ پېرېۋوتى ، ئاز سوممىلىق پېرېۋوت چېكى ، ۋاكالىتەن تاپشۇرۇۋېلىنمىدىغان باھالىق پېرېۋوت چېكى قاتارلىق كەسىپلەر بېجىرىلدى . مىنگونىڭ 36 - يىلى (1947 - يىلى) 5 - ئايدا ئۇچتۇرپان پوچتا ئىدارىسى ئادەتتىكى پېرېۋوت چېكى كەسپىنى بېجىرىشكە باشلىدى . مىنگونىڭ 37 - يىلى (1948 - يىلى) 5 - ئايدا تېلېگراممۇ پېرېۋوتى كەسپىنى يولغا قويدى . مىنگونىڭ 38 - يىلى (1949 - يىلى) 5 - ئايدا ئۇچتۇرپان پوچتا ئىدارىسى پەقەت پېرېۋوت چېكىلا يوللىدى ، ۋاقتىنچە نەقلەشتۇرمىدى ھەمدە پۇل پېرېۋوت كەسپىي مىقدارىنى پېرېۋوت قىلىنغان پۇل سوممىسى بويىچە ھېسابلاشنى بەلگىلىدى . 1951 - يىلى 24 پارچە پېرېۋوت چېكى يوللاندى . 1953 - يىلىدىن ئىلگىرى پوچتا پېرېۋوت مەبلىغىنى پوچتا سىستېمىسى ئۆزى باشقۇردى . 1954 - يىلىدىن كېيىن پوچتا پېرېۋوت مەبلىغىنى ئاجرىتىپ بېرىش چارىسى يولغا قويۇلدى ، پوچتا پېرېۋوت مەبلىغى جەھەتتە شۇ جايدىكى خەلق بانكىسى بىرتۇتاش مەخسۇس ھېسابات تۈرغۈزدى ، پېرېۋوت قىلىنغان پۇل بولمىسا پەرقلىق سومما شۇ كۈنى مەخسۇس ھېسابقا ئامانەت قويۇلدى ، نەقلەشتۇرۇلگەن پەرقلىق سومما شۇ كۈنى مەخسۇس ھېسابتىن ئېلىندى ، ھەر ئايلىق پېرېۋوت قىلىش ياكى نەقلەشتۇرۇشكە دائىر پەرقلىق سوممىنى پوچتا تېلېگراف ئىدارىسى بىلەن بانكا ھېسابىنى

توغرىلىغاندىن كېيىن يۇقىرى دەرىجىلىك خەلق بانكىسى ئاجرىتىپ بەردى ، ۋىلايەتلىك پوچتا ـ تېلېگراف ئىدارىسىنىڭ ئەۋەتىلگەن پۇلنى تەكشۈرۈش بۆلۈمى بىرتۇتاش ھېسابات قىلدى . 1956 ـ يىلى 4 ـ ئايدا يېڭىئاۋات پوچتا ـ تېلېگراف پونكىتى تېلېگرامما ئارقىلىق پۇل پېرېۋوت قىلىش كەسپىنى يولغا قويدى ، شۇنىڭدىن كېيىن باشقا يېزىلىق پوچتا ـ تېلېگراف پونكىتلىرىمۇ ئارقا ـ ئارقىدىن پۇل پېرېۋوت كەسپىنى يولغا قويدى . 1957 ـ يىلى 1 ـ ئايدا پوچتا ۋاكالەتخانىسى نورمىلىق پېرېۋوت چېكى كەسپىنى يولغا قويدى ، ئەسلىدىكى توققۇز خىل پېرېۋوت بىر يۈەنلىك ، ئىككى يۈەنلىك ، بەش يۈەنلىك ، 10 يۈەنلىك ، 20 يۈەنلىكتىن ئىبارەت بەش خىلغا قىسقارتىلدى ھەمدە پېرېۋوت چېكىنىڭ بىر ۋاراق كۆتىكى كۆپەيتىلىپ ، شۇنىڭغا ئاساسەن تەكشۈرۈلدى . 1958 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى خەت ئارقىلىق پېرېۋوت قىلىشقا ئۆزگەرتىلدى ، بۇنىڭدا بىرلەشمە تالون ياكى پېرېۋوت چېكى ئىشلىتىلدى ، تاپشۇرۇۋالىدىغان چاغدا پېرېۋوت قىلىنغان پۇلنى تاپشۇرۇۋالغۇچىغا ئىسپات چىقىرىپ بېرىلدى ، پوچتا ئىدارىسى پېرېۋوت قىلىنغان پۇل ئۇقتۇرۇش تالونى بىلەن پېرېۋوت چېكىنى پېرېۋوت لىپاپىغا سېلىپ پۇل بېرىدىغان ئىدارىگە ئەۋەتىپ بەردى ، پۇل بېرىدىغان ئىدارە پۇل تاپشۇرۇۋالغۇچىغا پوچتا ئىدارىسىگە كېلىپ پېرېۋوت قىلىنغان پۇلنى ئېلىۋېلىشنى ئۇقتۇردى . 10 ـ ئايدا بۇ خىل ئۇسۇل مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن ئاددىيلاشتۇرۇلغان مەخپىي ئىمزا قويۇش چارىسىگە ئۆزگەرتىلدى . 1962 ـ يىلى پېرېۋوت قىلىنغان پۇل ئۇقتۇرۇش تالونى ئىشلىتىلىپ ، پېرېۋوت لىپاپى بىكار قىلىندى ، پېرېۋوت چېكى پېرېۋوت قىلىنغان پۇل ئۇقتۇرۇش تالونى ئىچىگە سېلىنىپ پۇل بېرىدىغان ئىدارىگە ئەۋەتىلدى . 5 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ئاددىي پېرېۋوت ۋە تېلېگراممىلىق پېرېۋوت ئىجرا قىلىندى ، ھەر بىر پېرېۋوت چېكىدىكى سوممـا 300 يۈەن خەلق پۇلى بىلەن ، پوچتا ۋاكالەتخانىسىنىڭ ھەربىر پېرېۋوت چېكىدىكى سوممـا 30 يۈەن بىلەن چەكلەندى ، ئارتۇق سوممـا تۈركۈمگە بۆلۈپ بېجىرىلدى .

1981 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىن باشلاپ ھەر بىر پېرېۋوت چېكىدىكى سوممـا 300 يۈەندىن 5000 يۈەنگە ئۆزگەرتىلدى .

پېرېۋوت كەسپى ئىزچىل ئۆرلەش يۈزلىنىشىدە تۇرۇپ كەلدى . 1951 ـ يىلى 24 پارچە پېرېۋوت چېكى كېسىلگەنىدى ، 1999 ـ يىلى 14 مىڭ 718 پارچىگە ، 2001 ـ يىلى 12 مىڭ 888 پارچىگە يەتتى .

4 . پوچتا پۇل ئامانىتى

مىنگونىڭ 35 ـ يىلى (1946 ـ يىلى) 10 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ئۇچتۇرپان پوچتا ئىدارىسى پوچتا پۇل ئامانىتىنى يولغا قويدى ، مىنگونىڭ 36 ـ يىلى (1947 ـ يىلى) 1 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى سۇغۇرتا كەسپىنى يولغا قويدى ، 1953 ـ يىلى 9 ـ ئايدا پوچتا پۇل ئامانىتى كەسپى توختىتىلدى ، 1987 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ناھىيىلىك پوچتا ـ تېلېگراف ئىدارىسى پوچتا پۇل ئامانىتى كەسپىنى بېجىرىشنى ئەسلىگە كەلتۈردى ، 12 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى يېڭىئاۋات تارماق ئىدارىسى پوچتا پۇل ئامانىتىنى يولغا قويدى ، پۇل ئامانەت تۈرلىرىدىن قەرەلسىز ، قەرەللىك ، قەرەللىك ۋە قەرەلسىزگە ئەپلىك ، پېرېۋوت ئارقىلىق ئاغدۇرۇش ئامانىتى ، ئامانەتنى پېرېۋوت ئارقىلىق ئاغدۇرۇش قاتارلىق پۇل ئامانىتى كەسىپلىرىنى يولغا قويدى ، 12 ـ ئايدا بىر يىللىق قەرەللىك ، نورمىلىق مۇكاپاتلىق پۇل ئامانىتى يولغا قويۇلدى ، شۇ يىلى پوچتا پۇل ئامانىتى 304 مىڭ 200 يۈەنگە يەتتى . 1988 ـ يىلى 10 ـ ئايدا پۇل ئامانىتى كەسپىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن ئامانەت تۈرىنى كۆپەيتىش ، تىجارەت ۋاقتىنى ئۇزارتىش ، ئىشىك ئالدىغىچە بېرىپ ئامانەت قوبۇل قىلىش ، ئۆز ئالدىغا تارتىپ ئامانەت توپلاش قاتارلىق ئۇسۇللار قوللىنىلدى ، ئامانەت پۇل قالدۇقى 1 مىليون 36 مىڭ 500 يۈەنگە يەتتى . 1990 ـ يىلى 1 ـ ئايدا پوچتا پۇل ئامانىتى ۋاكالىتەن بېجىرىشتىن ئۆزى بېجىرىشكە ، كىرىم رەسمىيەت ھەققىدىن ئۆسۈم پەرقىگە ئۆزگەرتىلدى . پوچتا پۇل ئامانىتىنىڭ يىل ئاخىرىدىكى قالدۇقى 3 مىليون 332 مىڭ يۈەنگە يەتتى . 1999 ـ يىلى ناھىيە بويىچە پوچتا پۇل ئامانىتى 17 مىليون 20 مىڭ يۈەنگە يېتىپ ،

1987 - يىلدىكىنىڭ 56 ھەسسىسىگە توغرا كەلدى . 2001 - يىلى ناھىيە بويىچە پوچتا پۇل ئامانىتى قالدۇقى 22 مىليون 500 مىڭ يۈەنگە يەتتى .

5 . گەزىت - ژۇرنال تارقىتىش

مىنگو دەۋرىدە تارقىتىلىدىغان گەزىت - ژۇرنال ناھايىتى ئاز ئىدى ، پەقەت ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ۋە باشقا تارماقلار بىرنەچچە نۇسخا ئۆلكە گەزىتىگە مۇشتەرى بولغانىدى ، ئۇنىڭ ئۈستىگە گاھىدا ئۇزۇلۇپ قالاتتى . 1950 - يىلى 3 - ئايدا پوچتا تېلېگراف مىنىستىرلىكى «پوچتا ئارقىلىق تارقىتىشنى بىرلەشتۈرۈش» نى يولغا قويدى ، بۇنىڭ بىلەن گەزىت - ژۇرنالغا مۇشتەرى بولۇش خىزمىتى باشلاندى . 1951 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا 50 مىڭ 500 نۇسخا گەزىت - ژۇرنالغا مۇشتەرى بولۇندى . 1956 - يىلى ناھىيە بويىچە 134 ئورۇن (كوپېراتىپ) گەزىت - ژۇرنالغا مۇشتەرى بولدى ، 22 ئالىي كوپېراتىپنىڭ ھەممىسى گەزىت - ژۇرنالغا مۇشتەرى بولدى ، ئەڭ ئازلىرى ئۈچ نۇسخا ، ئەڭ كۆپ بولغان ياڭخى رايونىدىكى ئالتە ئالىي كوپېراتىپ 72 گەزىت - ژۇرنالغا مۇشتەرى بولدى .

1980 - يىلىدىن كېيىن ھەرخىل گەزىت - ژۇرناللارنىڭ تارقىتىلىش مىقدارى يىلمۇيىل كۆپەيدى . شۇ يىلى 1 مىليون 361 مىڭ 400 نۇسخا گەزىتكە ، 97 مىڭ 900 ژۇرنالغا مۇشتەرى قوبۇل قىلىندى ، بۇنىڭدىن 65 مىڭ يۈەن كىرىم قىلىندى . 1989 - يىلدىن كېيىن گەزىت - ژۇرناللارنىڭ تارقىتىلىش مىقدارى تۆۋەنلىدى ، لېكىن كەسپىي كىرىم خېلى زور دەرىجىدە ئۆرلىدى ، شۇ يىلى 884 مىڭ نۇسخا گەزىتكە ، 105 مىڭ نۇسخا ژۇرنالغا مۇشتەرى قوبۇل قىلىندى ، بۇنىڭدىن 176 مىڭ 200 يۈەن كىرىم قىلىندى .

گەزىت ئەڭ كۆپ تارقىتىلغان 1973 - يىلى 1 مىليون 789 مىڭ 500 نۇسخىغا ، ژۇرنال ئەڭ كۆپ تارقىتىلغان 1987 - يىلى 177 مىڭ 700 نۇسخىغا يەتتى . 1999 - يىلى 1 مىليون 458 مىڭ نۇسخا گەزىت- ژۇرنال تارقىتىلدى ، بۇنىڭ ئىچىدە گەزىت 1 مىليون 380 مىڭ نۇسخا ، ژۇرنال 78 مىڭ نۇسخا ، بۇنىڭدىن 171 مىڭ 600 يۈەن كىرىم قىلىندى . 2001 - يىلى 1 مىليون 402 مىڭ 600 نۇسخا گەزىت - ژۇرنال تارقىتىلدى ، بۇنىڭ ئىچىدە گەزىت 1 مىليون 319 مىڭ 300 نۇسخا ، ژۇرنال 83 مىڭ 300 نۇسخا ، بۇنىڭدىن قىلىنغان كىرىم 220 مىڭ يۈەن .

6 . مەخپىيەت ئالاقىسى

1957 - يىلى 3 - ئايدىن ئىلگىرى مەخپىيەت ئالاقىسىنى ناھىيىلىك پارتكوم باشقۇردى . شۇ يىلى 4- ئاينىڭ 1 - كۈنى ناھىيىلىك پارتكوم مەخپىيەت ئالاقىسىنى ناھىيىلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسىغا ئايرىپ بەردى ، مەخپىي يوللانمىلار ئادەتتىكى پوچتا يوللانمىلىرى بىلەن يالاپ توشۇلدى . 1986 - يىلدىن ئىلگىرى مەخپىيەت كەسپىنى ئىزچىل كادىرلار ئىشلىرى كادىرى بىجىردى ، 1986 - يىلدىن كېيىن ئارخىپ خادىمى مەخپىيەت خادىمىنىڭ ئىشىنى قوشۇمچە بىجىردى ، مەخپىي يوللانما ھەر شەنبە كۈنى يەتكۈزۈلدى ، مەخپىي ھۆججەتلەرنى تاپشۇرۇۋېلىش ۋە ئەۋەتىشكە ، يەتكۈزۈشكە ناھىيىلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى بىلەن يېڭىئاۋات تارماق ئىدارىسى مەسئۇل بولدى . مەخپىي ھۆججەتتىن 1957 - يىلى 819 پارچە ، 1963 - يىلى 2655 پارچە ، 1974 - يىلى 366 پارچە ، 1980 - يىلى 628 پارچە ، 1990 - يىلى 441 پارچە ، 2001 - يىلى 191 پارچە تاپشۇرۇۋېلىندى ۋە ئەۋەتىلدى .

7 . پوچتا ماركىسى توپلاش

پوچتا ماركىسى توپلاش كەسپى 1985 - يىلى باشلاندى . بۇنىڭدىن ئىلگىرى خاتىرە پوچتا ماركىسى بىلەن ئادەتتىكى پوچتا ماركىسى ئوخشاش پۈكەيدە سېتىلاتتى . 1990 - يىلدىن كېيىن پوچتا ماركىسى توپلاش

مۇنتىزىملىشىشقا قاراپ يۇزلەندى ، ژاقىتلىق پوچتا ماركىسى توپلىغۇچىلارنىڭ كۆپىنچىسى پوچتا ماركىسى توپلىغۇچىلارغا ئۆزگەردى . ھەر يىلنىڭ بېشىدا پوچتا ماركىسى توپلىغۇچىلار بىر قېتىملىق ئالدىن پۇل تاپشۇرۇش چارىسى قوللىنىلدى ، يىل ئاخىرىدا قالدۇق سومما ھېسابات قىلىندى . قوشۇمچە ۋەزىپىدىكى پوچتا ماركىسى توپلاش كەسپىنى بېجىرگۈچىلەر قويۇلدى .

1999 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى ناھىيىلىك پوچتا ماركىسى توپلاش جەمئىيىتى قۇرۇلدى ، شيې فەنرۇڭ جەمئىيەت باشلىقى بولدى .

1985 ـ يىلى پوچتا ماركىسى توپلاش ھەۋەسكارلىرىدىن 60ى بار ئىدى ، توپلانغان ماركا 50 يۈرۈش بولۇپ ، 25 مىڭ يۈەن كىرىم قىلىنغانىدى . 1999 ـ يىلى پوچتا ماركىسى توپلاش ھەۋەسكارى 100گە يەتتى ، توپلانغان ماركا 220 يۈرۈشكە ، كىرىم 68 مىڭ 300گە يەتتى . 2001 ـ يىلى پوچتا ماركىسى توپلاش كىرىمى 80 مىڭ يۈەنگە يەتتى . توپلىنىدىغان ماركا تۈرلىرىدىن خاتىرە پوچتا ماركىسى ، ئالاھىدە پوچتا ماركىسى ، تۇنجى تارقىتىلغان كونۋېرت ، خاتىرە كارتىسى ، خاتىرە بايرام ماركىسى ، پوچتا ئامانەت كىنىشكىسى ، پوچتا ماركىسى توپلاش بۇيۇمى ، پوچتا ژۇرنىلى ۋە باشقا پوچتا ماركىسى توپلاش بۇيۇملىرى بار .

§ 4 . پوچتا ھەققى

1 . خەت ـ چەك ھەققى

چەك سۆلالىسىنىڭ شۇەنتۇڭ 2 ـ يىلى (1910 ـ يىلى) پوچتا باش ئىدارىسى ئۈچ خىل پوچتا ھەققىنى ئالاھىدە تۈزۈپ ئېلان قىلدى ، بۇلار شىنجاڭ ئۆلكىسى تەۋەسىدىكى ئىدارىلەر ئۆز تەۋەلىكىدە يەتكۈزىدىغان پوچتا ھەققى (3 ـ خىل ھەق) ، شىنجاڭ ئۆلكىسى تەۋەسىدىكى ئىدارىلەر ئۆز ئارا يوللايدىغان پوچتا ھەققى (4 ـ خىل ھەق) ، شىنجاڭ بىلەن باشقا ئۆلكىلەر ئۆز ئارا يوللايدىغان ھەق (5 ـ خىل ھەق) تىن ئىبارەت ئىدى . شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە شىنجاڭدىن چەت ئەلگە ۋە باشقا ئۆلكىلەرگە ئەۋەتىلىدىغان ، چەت ئەلدىن ۋە باشقا ئۆلكىلەردىن شىنجاڭغا ئەۋەتىلىدىغان پوچتا يوللانمىلىرى سىبىرىيە تۆمۈرىيولى ئارقىلىق ئەۋەتىلسە خەلقئارا پوچتا ھەققى ئۆلچىمى بويىچە ھەق ئېلىشنى بەلگىلىدى .

مىنگو يىللىرىدا ئۇچتۇرپاندا ھەرخىل خەت ـ چەك ھەققى جەھەتتە شىنجاڭ بويىچە بىرلىككە كەلگەن ئۆلچەم ئىجرا قىلىندى ، سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي ئامىللارنىڭ تەسىرى تۈپەيلىدىن ، خەت ـ چەك ھەققىنىڭ ئۆرلىشى ۋە تۆۋەنلىشى ناھايىتى زور بولدى . مىنگونىڭ 1 ـ يىلىدىن 37 ـ يىلىغىچە (1912 ~ 1948 ـ يىلىغىچە) خەت ـ چەك ھەققى 16 قېتىم تەڭشەلدى .

مىنگونىڭ 38 ـ يىلى (1949 ـ يىلى) خەت ـ چەك ھەققى ناھايىتى كۆپ تەڭشەلدى : پوچتا ھەققى ئۆلچىمى (ئالتۇن دوللار) بويىچە ئاددىتتىكى خەتنىڭ ھەر 20 گىرامى ئۈچۈن ئۈچ يۈەن ئېلىنىدى . 2 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى مىنگو ھۆكۈمىتى مەمۇرىي پالاتاسىنىڭ تەكشۈرۈپ تەستىقلىشى ئارقىلىق پوچتا ھەققى تەننەرخكە ئاساسەن تەڭشىلىپ ، ھەر ئاينىڭ 1 ـ ، 11 ـ ، 21 ـ كۈنلىرى بىر قېتىم تەڭشەش بەلگىلەندى . شۇ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى پوچتا ھەققى ئۆلچىمى (ئالتۇن دوللار) بويىچە مۇنداق بولدى : ئاددىتتىكى خەتنىڭ ھەر 20 گىرامى ئۈچۈن 1500 يۈەن ، ئايروپلاندا يەتكۈزۈلىدىغان ئاددىتتىكى خەتنىڭ ھەر 20 گىرامى ئۈچۈن 3000 يۈەن ئېلىنىدى . 7 ـ ئايدىن باشلاپ پۇلنىڭ كۇرسى چۈشۈپ كېتىش سەۋەبلىك كۆرۈلگەن زىيان كەچۈرۈم قىلىنىپ ، پوچتا ھەققى تەڭگە بويىچە ئېلىنىدى ، ئاددىتتىكى خەتنىڭ ھەر 20 گىرامى ئۈچۈن 0.15 يۈەن ، ئاتكېرتكا ئۈچۈن 0.1 يۈەن ، زاكاز خەت ئۈچۈن 0.20 يۈەن ئېلىنىدى .

1949 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنىدىن باشلاپ پوچتا ھەققى ئۆلچىمى (كۈمۈش دوللار) بويىچە

مۇنداق بولدى : ئادەتتىكى خەتنىڭ ھەر 20 گىرامى ئۈچۈن بىر يۈەن ، ئاتكېرتكا ئۈچۈن 0.5 يۈەن ، زاكاز خەت ئۈچۈن 3 يۈەن ئېلىندى . 12 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى مەمۇرىي پالاتا مالىيە كومىتېتىنىڭ بەلگىلىمىسىگە ئاساسەن ئادەتتىكى خەتنىڭ ھەر 20 گىرامىنىڭ ھەققى 12 سەر تېرىق (بىر جىڭ 16 سەر) نىڭ باھاسى بويىچە بېكىتىلدى ھەمدە تېرىقنىڭ باھاسى بەش پىرسەنتتىن سەككىز پىرسەنتكىچە ئۆرلىگەندە پوچتا ھەققىنى بىر قېتىم تەڭشەش بەلگىلەندى .

1950 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى پوچتا باش ئىدارىسى مالىيە كومىتېتىنىڭ قارارىغا ئاساسەن مەملىكەت بويىچە پوچتا ھەققى ئۆلچىمىنى ئۆز يېرى ۋە باشقا جاي دەپ ئايرىماي ، ئادەتتىكى خەتنىڭ ھەر 20 گىرامى ئۈچۈن بىردەك 500 يۈەن ، زاكاز خەت ئۈچۈن 1500 يۈەن (كونا خەلق پۇلى ، تۆۋەندىمۇ شۇنداق) ئېلىشنى بېكىتتى ، 2 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى 800 يۈەنگە تەڭشەلدى . 3 ـ ئايدا ئادەتتىكى خەت ھەققى «خەلق غالىبىيەت زايومى» نىسبەت قىممىتى تاختاي باھاسىنىڭ 4 پىرسەنتى ئۆلچەم قىلىنىپ بېكىتىلدى ، باھا 20% ~ 25% ئۆرلىگەن ياكى چۈشكەندە پوچتا ھەققى تەڭشەلدى . بۇنىڭغا ئاساسەن پوچتا ـ تېلېگراف مىنىستىرلىكى 3 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنىدىن باشلاپ ئاددىي خەتنىڭ پوچتا ھەققىنى 1000 يۈەنگە تەڭشىدى ، 5 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى 800 يۈەن قىلىپ ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ؛ شۇ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ئۆز يېرى ئۈچۈن 400 يۈەن ، باشقا جاي ئۈچۈن 800 يۈەن ، زاكاز خەت ئۈچۈن 1200 يۈەن ، يەككە زاكاز خەتنىڭ ھەر 20 گرامى ئۈچۈن 2000 يۈەن ئېلىش بەلگىلەندى .

1951 ـ يىلى 4 ـ ئايدا قىممىتىگە كاپالەتلىك قىلىنىدىغان خەت ـ چەك كەسپى يولغا قويۇلدى ، قىممىتىگە كاپالەتلىك قىلىنىدىغان ھەر بىر پارچە خەتنىڭ قىممىتىگە كاپالەتلىك قىلىش ھەققى 800 يۈەن (كونا خەلق پۇلى) بولدى . 1953 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىن باشلاپ قىممىتىگە كاپالەتلىك قىلىش ھەققى 0.2 يۈەنگە ئۆزگەرتىلدى .

1952 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنىدىن باشلاپ جامائەت خەۋپسىزلىكى خادىملىرى ، ناھىيىلىك قوراللىق بۆلۈمنىڭ جەڭچىلىرى ئادەتتىكى خەت ـ چەكلەرنى ھەقسىز ئەۋەتتى ۋە تاپشۇرۇۋالدى .

1955 ـ يىلى 3 ـ ئايدىن باشلاپ دۆلەت ئىچىدىكى ئادەتتىكى خەتنىڭ ھەر 20 گىرامى ئۈچۈن ئۆز تەۋەسىدە 0.04 يۈەن (يېڭى خەلق پۇلى) ، باشقا جايغا ئەۋەتىلسە 0.08 يۈەن ، ئاتكېرتكا ئۈچۈن 0.04 يۈەن ، زاكاز خەت ئۈچۈن 0.2 يۈەن ئېلىندى .

1990 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 31 ـ كۈنىدىن باشلاپ دۆلەت ئىچىدىكى پوچتا ھەققى تەڭشەلدى ، يەنى ئادەتتىكى خەتنىڭ ھەر 20 گىرامى ئۈچۈن ئۆز تەۋەسىدە 0.10 يۈەن ، باشقا جايغا ئەۋەتىلسە 0.20 يۈەن ئېلىندى ؛ ئاتكېرتكا ئۈچۈن ئەسلىدىكى 0.08 يۈەن ئېلىش 0.15 يۈەن ئېلىشقا ، زاكاز خەت ئۈچۈن ئەسلىدىكى 0.12 يۈەن ئېلىش 0.30 يۈەن ئېلىشقا ئۆزگەرتىلدى ، تەڭشىلىش ھەجىمى 150% بولدى ، شۇ قېتىمقى تەڭشەش 1996 ـ يىلى 11 ـ ئايغىچە قوللىنىلدى .

1996 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى دۆلەت ئىچىدىكى پوچتا يوللانمىلىرىنىڭ ھەق ئۆلچىمى مۇنداق بولدى : ئادەتتىكى خەت ـ چەكنىڭ ھەر 20 گىرامى ئۈچۈن 0.50 يۈەن ، ئاتكېرتكا ئۈچۈن 0.40 يۈەن ، زاكاز خەت ئۈچۈن بىر يۈەن ؛ شياڭگاڭ ، ئاۋمېن ، تەيۋەنگە ئەۋەتىلىدىغان خەت ـ چەك ئۈچۈن 1.50 يۈەن ، ئاتكېرتكا ئۈچۈن بىر يۈەن ؛ خەلقئارا خەت ـ چەك ئۈچۈن 4.40 يۈەن ، ئاتكېرتكا ئۈچۈن 3.20 يۈەن ئېلىندى .

1988 ـ يىلى بىر پارچە تېز يوللانمىنى تاپشۇرۇۋېلىش ـ ئەۋەتىش ھەققى 0.50 يۈەن بولدى ، كېيىن 0.80 يۈەنگە تەڭشەلدى ، ئالاھىدە تېز يەتكۈزۈش ھەققى سەككىز يۈەن بولدى . 1990 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 31 ـ كۈنى يېڭىۋاشتىن مۇنداق تەڭشەلدى : ھەر بىر پارچە تېز يوللانما ئۈچۈن بىر يۈەن ، ئالاھىدە تېز يوللانما ئۈچۈن 12 يۈەن ئېلىندى . سۈرۈشتۈرۈش ھەققى تېز يوللانمىنىڭ بىر يۈەن ، ئالاھىدە تېز يوللانمىنىڭ ئۈچ يۈەن بولدى . 1996 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىن باشلاپ ھەر بىر تېز يوللانما ئىككى يۈەن بولدى ،

كېيىنكى ھەر 100 گىرام ئۇچۇن 2.50 يۈەن قوشۇپ ئېلىندى ؛ 200 گىرام ئالاھىدە تېز يوللانمىنىڭ ھەر بىرى ئۇچۇن 20 يۈەن ئېلىندى ، كېيىنكى ھەر 200 گىرام ئېغىرلىق ئۇچۇن ئالتە يۈەن قوشۇپ ئېلىندى .

1999 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى گوۋۇيۈەننىڭ تەستىقلىشى ئارقىلىق بىر قىسىم پوچتا ھەققى تەڭشەلدى : دۆلەت ئىچىدىكى خەت ـ چەكلەر 100 گىرام ئىچىدە بولسا ئۆز تەۋەسىدە ھەر 20 گىرام ئۇچۇن 0.50 يۈەن ئېلىش 0.60 يۈەن ئېلىشقا ، باشقا جايغا ئەۋەتىلسە 0.50 يۈەن ئېلىش 0.80 يۈەن ئېلىشقا ئۆستۈرۈلدى ؛ يەككە ئېغىرلىقى 100 گىرامدىن ئاشىدىغان ئۆز تەۋەسىدە ئەۋەتىلىدىغان ئادەتتىكى خەت ھەققى تۇنجى 100 گىرام ئېغىرلىق ئۇچۇن 3 يۈەن (100 گىراملىق ئادەتتىكى خەتنىڭ ئۆلچىمى) ئېلىندى ، 100 گىرامدىن ئاشقان قىسمىنىڭ ھەر 100 گىرامى ئۇچۇن ئېلىنىدىغان ھەق 1.20 يۈەنگە تەڭشەلدى ؛ باشقا جايغا ئەۋەتىلىدىغان ئادەتتىكى خەتنىڭ تۇنجى 100 گىرامى ئۇچۇن ئۇچۇن ئېلىنىدىغان ھەق تۆت يۈەنگە ، كېيىنكى قىسمىنىڭ ھەر 100 گىرامى ئۇچۇن ئېلىنىدىغان ھەق ئىككى يۈەنگە تەڭشەلدى .

2 . پوسۇلكا ھەققى

مىنگونىڭ 5 ـ يىلى (1916 ـ يىلى) 7 ـ ئايدا جۇڭخۇا پوچتا باش ئىدارىسى پوسۇلكا ھەققىنى بىر كىلوگرامنى بىرلىك قىلىپ ھېسابلاشنى ھەمدە يولنىڭ يىراق ـ يېقىنلىقىغا قاراپ كۆپەيتىش ۋە ئازايتىشنى بەلگىلىدى .

مىنگونىڭ 7 ـ يىلى (1918 ـ يىلى) پوسۇلكا ھەققى تەڭشەلدى ، يەنى ھەر 1000 گىرامنىڭ ساپ ھەققى ئەسلىدىكى 0.80 يۈەندىن 1.20 يۈەنگە ، تەدرىجىي ئېشىش باھاسى ئەسلىدىكى 0.40 يۈەندىن 0.60 يۈەنگە تەڭشەلدى .

مىنگونىڭ 20 ـ يىلى (1931 ـ يىلى) پوچتا پوسۇلكا ھەققى ئۆلچىمى بىر جاينىڭ بىر ھەق بولۇشقا ئۆزگەرتىلدى .

مىنگونىڭ 33 ـ يىلى (1944 ـ يىلى) پوسۇلكا ھەققى پوچتا رايونى ئىچى ، پوچتا رايونى سىرتى ئاساسىدا تەكشۈرۈپ بېكىتىلىدىغان بولدى . ئۆلكە ئىچىدە ئەۋەتىلگەنلىرىگە بىر خىل باھا يولغا قويۇلدى ، ئۆلكە سىرتىغا ئەۋەتىلگەنلىرىگە مۇساپە بويىچە باھا ھېسابلىنىدىغان بولدى .

مىنگونىڭ 35 ـ يىلى (1946 ـ يىلى)دىن كېيىن پۇل پاخاللىشىپ ، باھا ئۆرلەپ كەتكەچكە ، پوچتا ھەققى كۆپ قېتىم تەڭشەلدى .

1949 ـ يىلى 9 ـ ئايدا ئۇچتۇرپاننىڭ پوچتا كەسپىدە ۋاقتىنچە ئەسلى ھالەت ساقلاپ قېلىندى ، پوچتا ھەققى ئەسلىدىكى كۈمۈش دوللار (يېڭى ئۆلكە پۇلى) بويىچە سۇندۇرۇپ ئېلىندى .

1951 ـ يىلى 2 ـ ئايدا شىنجاڭ پوچتا باشقۇرۇش ئىدارىسى تۈزگەن شىنجاڭ پوچتا رايونىدىكى ئىدارىلەر سىرت جايلارغا ئەۋەتكەن «دۆلەت ئىچىدىكى ئادەتتىكى پوسۇلكا ھەققى» بىلەن «رايون تەۋەسىدىكى ئىدارىلەر ئەۋەتىشكەن پوسۇلكا ھەققى» ئىجرا قىلىنىش بىلەن بىللە ، زىيان تارتىشتىن ساقلىنىش ئۇچۇن ، ھەرقايسى ئىدارىلەردىن ئەھۋالغا قاراپ شۇ جاينىڭ بازار باھاسى بويىچە ھەق ئېلىش تەلەپ قىلىندى . 1974 ـ يىلى 4 ـ ئايدا پوچتا ـ تېلېگراف مىنىستىرلىكىنىڭ پوچتا باش ئىدارىسى مەملىكەت بويىچە پوسۇلكا توشۇش لىنىيىلىرىنى بىرتۇتاش ئايرىدى ، مۇناسىۋەتنى ۋە ھەق ھېسابلاش رايونىنى ئۆزگەرتىش ئارقىلىق ، ئەسلىدىكى ھەق ھېسابلاش رايونى 222گە ئازايتىلدى ، شىنجاڭ تەۋەسىدىكى ھەق ھېسابلاش رايونى يەنىلا 15 بولدى .

1990 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 31 ـ كۈنىدىن باشلاپ مەملىكەت ئىچىدىكى پوچتا ھەققى ئۆستۈرۈلگەندە ، پوچتا پوسۇلكا ھەققى 150% ئۆستۈرۈلدى ، ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ پوسۇلكا ھەققى ئاپتونوم رايونلۇق پوچتا ـ تېلېگراف ئىدارىسى بەلگىلىگەن رايون تەۋەسىدىكى ئادەتتىكى پوسۇلكىنىڭ ھەر 1000 گىرامىنىڭ ھەق جەدۋىلى بويىچە ئىجرا قىلىندى ، بۇ ھەق 1995 ـ يىلىغىچە ئىجرا قىلىندى .

1990 ~ 1996 - يىلغىچە ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ شىنجاڭ سىرتىغا ئەۋەتىلىدىغان پوسۇلكىنىڭ ھەر 1000 گىرامىنىڭ باھاسى مۇنداق بولدى : بېيجىڭ 4 . 50 يۈەن ، تيەنجىن 4 . 60 يۈەن ، شاڭخەي 4 . 80 يۈەن ، نەنجىڭ 4 . 50 يۈەن ، خاڭجۇ 4 يۈەن ، فۇجۇ 5 . 50 يۈەن ، خەيكۇ 6 يۈەن ، چاڭچۇن 5 . 30 يۈەن ، خاربىن 5 . 80 يۈەن ، شېنيانگ 5 . 30 يۈەن ، ۋۇخەن 4 . 40 يۈەن ، چاڭشا 4 . 50 يۈەن ، گۇاڭجۇ 5 . 30 يۈەن ، چېڭدۇ 3 . 90 يۈەن ، گۇييانگ 4 . 80 يۈەن ، شىئەن 3 . 40 يۈەن ، لەنجۇ 2 . 90 يۈەن .

3 . باشقا ھەق

1986 - يىلى ئاقسۇ ۋىلايەتلىك باھا باشقارمىسى پوچتا مۇلازىمىتى بويىچە ئۇزىراش ھەققى ئېلىش ئۇلچىمىنى بېكىتتى ، ئاھالىلەر پوسۇلكىسىنىڭ ساقلىنىش مۇددىتى شەھەرلەردە يەتتە كۈن ، يېزىلاردا 10 كۈن بولدى ، مۇشۇ قەرەلدىن ئېشىپ كەتسىمۇ ئالمىسا كۈنىگە بىر پوسۇلكا ئۈچۈن 0 . 05 يۈەن ساقلاش ھەققى ئېلىنىدى . 1988 - يىلى 8 - ئايدا پوچتا ئۇزىراش مۇلازىمىتى تۈرىنىڭ ھەق ئۇلچىمى يەنە تەڭشەلدى .

1994 - يىلى 10 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق پوچتا - تېلېگراف باشقۇرۇش ئىدارىسى ، ئاپتونوم رايونلۇق باھا ئىدارىسىنىڭ بەلگىلىمىسىگە ئاساسەن ، دېھقان - چارۋىچىسى پوچتالىيونلار يېزىلارغا يەتكۈزىدىغان يوللانمىلارنىڭ مۇلازىمەت ھەققى ئۇلچىمى مۇنداق تەڭشەلدى : ئادەتتىكى خەت (تېز يوللانمىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) 0 . 01 يۈەن ، زاكاز خەت 0 . 30 يۈەن ، بىر پوسۇلكا 0 . 40 يۈەن ، بىر پارچە پېرېۋوت ئۇقتۇرۇش تالونى 0 . 60 يۈەن ، مەخسۇس يەتكۈزۈلىدىغان تېز يوللانما 0 . 80 يۈەن ، بىر پارچە تېلېگرامما 0 . 80 يۈەن . شۇ يىلى 11 - ئايدا پوچتا ئۇزىراش مۇلازىمىتى ھەق ئۇلچىمى تەڭشەلدى .

ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى خەلقئارا پوچتا ئابونېنتى ئاز بولغاچقا خەلقئارا پوچتا كەسپىنى كېيىنرەك يولغا قويدى . خەلقئارا پوچتا يوللانمىسىنىڭ كۆپ قىسمى سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئەۋەتىلدى ، ئامېرىكا ، كانادالارغا ئەۋەتىلىدىغان خەت - چەكلەرمۇ بار . 1963 - يىلى خەلقئارا پوچتا ھەققى ئۇلچىمى جەھەتتە ، سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئەۋەتىلگەن ئادەتتىكى خەت ئۈچۈن 0 . 22 يۈەن ئېلىناتتى . 1990 - يىلى 3- ئايدا خەلقئارا پوچتا ھەققى تەڭشىلىپ ، چەت ئەلگە ئەۋەتىلىدىغان ئادەتتىكى خەت ئۈچۈن 1 . 50 يۈەن ئېلىنىدى ، 7 - ئاينىڭ 31 - كۈنى 2 . 20 يۈەنگە تەڭشەلدى . 1996 - يىلى 12 - ئاينىڭ 1 - كۈنى 20 گىرام ئادەتتىكى خەت ئۈچۈن 4 . 40 يۈەن ئېلىنىدىغان بولدى . ئاسىيا ، تىنچ ئوكيان رايونىغا ئەۋەتىلىدىغان خەت - چەك ئۈچۈن 3 . 7 يۈەن ، ئاتكېرتكا ئۈچۈن 3 . 20 يۈەن ، 20 گىرام باسما بۇيۇم ئۈچۈن ئۈچ يۈەن ، 100 گىرام كىچىك پوسۇلكا ئۈچۈن 7 . 8 يۈەن ئېلىنىدى . 1999 - يىلى 3 - ئاينىڭ 1 - كۈنى يەنە مۇنداق تەڭشەلدى : 50 گىرام خەت - چەك 8 . 20 يۈەن ، باسما بۇيۇم 4 يۈەن . ئاسىيا ، تىنچ ئوكيان رايونىنىڭ پوچتا ھەققى 7 . 10 يۈەنگە چۈشۈرۈلدى .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسى بويىچە پوچتا كەسپىنىڭ 1950 ~ 2001 - يىلىغىچە ئورۇندىلىش ئەھۋالى

جەدۋەل : 9 — 14

يىللار	خەت - چەك (تۈەن پارچە)	پوسۇلكا (تۈەن پارچە)	پېرېۋوت چېكى (پارچە)	مەخپىي ھۆججەت (پارچە)	تېز يوللانما (پارچە)	گېزىت (تۈەن پارچە)	ژۇرنال (تۈەن پارچە)	گېزىت - ژۇرنال سومىسى (تۈەن يۈەن)	پوچتا ۋاكالەتچىلىكى (تۈەن يۈەن)	پوچتا پۇل ئامانىتى (تۈەن يۈەن)	پوچتا ماركىسى كەسپى (تۈەن يۈەن)	ئالاھىدە تېز يوللانما (تۈەن يۈەن)
1950	0.53	24										

						5.05			24	5	0.75	1951
						3.19			223	9	3.87	1952
						4.17			563	273	9.22	1953
						13.45			400	105	1.20	1954
						0.29			700	135	3.93	1955
						6.29			3704	440	3.11	1956
						37.15		819	4327	700	4	1957
					1.43	41.44		798	3774	629	4.15	1958
				1.04	4.56	54.88		1236	3839	1224	6.04	1959
				2.05	5.99	56.04		1626	4419	2776	7.09	1960
				1.80	4	40.58		2113	3546	1052	7.31	1961
				1.53	1.69	26.55		2210	3309	1452	7.62	1962
				1.21	2.05	37.12		2655	3342	1317	9.57	1963
				2.03	3.22	33.33		2145	3763	1776	12.15	1964
				2.03	4.81	36.75		2489	6194	2512	16.53	1965
					5.23	45.07		2329	7534	2903	14.79	1966
					2.98	62.06		884	5868	2994	15.47	1967
					1.03	66.77		528	6076	3017	15.43	1968
					0.48	78.30		628	8950	4754	16.8	1969
					0.23	76.94		1060	8100	5323	14.64	1970
					0.04	99.14		679	5777	3729	13.34	1971
					1.98	106.15		339	5515	5231	11.19	1972
				4.07	3.71	178.95		451	8226	5957	12.87	1973
				5.12	3.93	156.73		366	8515	6029	16.19	1974
				4.50	4.11	139.97		438	9518	5883	19.81	1975
				5.56	4.47	150.05		447	9674	6457	20.36	1976
				5.63	5.54	137.97		366	9138	6512	21.30	1977
				5.40	674	134.41		474	9341	6610	21.20	1978
				6.01	7.91	133.39		573	10324	6109	22.75	1979
				6.50	9.79	136.14		628	12331	6728	21.86	1980
				6.15	9.77	107.38		582	13071	5826	23.62	1981
				5.88	10.39	100.89		595	12303	5130	18.08	1982
				7.29	12.64	119.67		571	12799	6059	17.29	1983
			0.19	7.88	13.47	129.38		634	12587	6474	17.76	1984
			0.12	12.08	17.72	147.02		641	13866	6168	16.84	1985
			0.28	13.54	17.15	148.83		586	13731	6560	17.09	1986
		30.42	0.03	14.32	17.77	151.04		594	13715	6286	16.85	1987

		103.65	0.05	14.72	15.63	129.64		400	14003	6572	16.82	1988
		194.62	0.19	17.62	10.49	88.43	13311	425	13933	5322	13.05	1989
	0.33	333.20	0.17	16.74	9.35	83.67	22812	441	13779	4754	12.68	1990
	2.88	481.83	0.18	20.06	10.59	97.59	24866	384	14558	3549	12.16	1991
16	1.91	710.04	0.47	26.38	13.93	121.75	31678	358	16454	3634	16.21	1992
16	2.55	733.68	0.77	30.71	14.42	119.42	32457	339	17333	3253	24.12	1993
27	3.11	1019.97	0.27	37.12	12.31	108.67	33508	350	16285	3675	18.41	1994
70	3.10	1160.67	0.50	41.93	12.67	112.10	33905	344	13830	3864	14.01	1995
346	1.35	1377.77	0.12	52.91	10.27	122.92	34594	349	16320	4131	12.78	1996
428	1.22	16414.55	0.04	60.60	9.50	127.32	21890	279	16512	3187	8.89	1997
492	1.56	16.911	0.21	68.30	8.45	131.21	10874	372	15904	3041	13.86	1998
621	1.41	1702	1.3	17.16	7.8	138		306	14718	2320	9.74	1999
1107	1.44	1857	1.90	19	8.36	146.78		104	15343	3604	13.95	2000
988	2.02	2250	2.25	22	8.33	131.93		191	12888	3315	10.33	2001

III باب

تېلېگراف

1954 ـ يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە تېلېگراف كەسپى يولغا قويۇلۇپ ، 55 تېپلىق سىمسىز قوبۇل قىلىش ـ يوللاش ئاپپاراتىدىن بىرى ئورنىتىلدى . 1956 ـ يىلى 20 توچكىلىق شەھەر ئىچى تېلېفونى ئورنىتىلدى ، 1958 ـ يىلى يېزا تېلېفونى يولغا قويۇلدى ، شۇ يىلى سىملىق ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون يولغا قويۇلدى . 2001 ـ يىلى يولغا قويۇلغان تېلېگراف كەسپىدىن خەلقئارا تېلېگراممـا ، خەلقئارا ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون ، ئىچكى بىۋاستە ئۇلىنىدىغان تېلېفون ، كۆچمە تېلېفون ، يېغىن تېلېفونى ، فاكس تېلېگراممىسى ، ئاممىۋى تېلېفون ، شەھەر تېلېفونى ، يېزا تېلېفونى قاتارلىقلار بار بولۇپ ، ناھىيىلىك تېلېگراف ئىدارىسى مەركەز قىلىنغان تېلېگراف ئالاقە توري شەكىللەندى .

§ 1 . سىم يولى

1958 ـ يىلى ئۇچتۇرپان پوچتا ـ تېلېگراف ئىدارىسى ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون توك يولى قۇرۇلۇشىنى باشلاپ ، ئونسۇنلۇك ئارال گۈزىشىسى يېزا تېلېفون توك يولى ئارقىلىق ئۇچتۇرپان — ئاقسۇ ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون توك يولىنى ئاچتى ، 389 ستولبا ـ كىلومېتىر يېزا تېلېفون سىمى تارتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە ئارىلىق لىنىيىلىك تېلېفون سىمى 121 ستولبا ـ كىلومېتىر .

1970 ـ يىلى ئۇچتۇرپان — ئاقسۇ ، ئۇچتۇرپان ـ ئاقچى لىنىيىسى ھەربىي قىسمىنىڭ چېگرا مۇداپىئە سىم لىنىيىسىگە قوشۇمچە قىلىپ تارتىلدى . شۇ يىلى ئاقيار گۈڭشېسىنىڭ 43 ستولبا ـ كىلومېتىر ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون سىمى تارتىلدى ، بۇنىڭغا 57 مىڭ 500 يۈەن مەبلەغ سېلىندى .

1971 ـ يىلى ئاقسۇ شۆبە ھەربىي رايونى ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون سىمى تارتتى ، بۇنىڭغا 7×1.8 مىللىمېتىرلىق پولات ئۆزەكلىك ئالىيۇمىن سىم ئىشلىتىلدى ، بۇنىڭ بىلەن يېزا ھەربىي قىسمىنىڭ تېلېفون سىمىدىن پايدىلىنىپ ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون بېرىش تارىخىغا خاتىمە بېرىلدى . 1975 ـ يىلى 5 ـ ئايدا يېڭىئاۋات گۈڭشېسىدىن يېڭىئاۋات چېگرا مۇداپىئە ساقچىخانىسىغا بارىدىغان 33 كىلومېتىر تېلېفون سىمى تارتىلدى (تاق لىنىيە قوش لىنىيىگە ئۆزگەرتىلدى) ، بۇنىڭغا 33 مىڭ 500 يۈەن مەبلەغ سېلىندى . 1978 ـ يىلى 5 ـ ئايدا 60 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنىپ يامانسۇ گۈڭشېسىنىڭ 5 ـ چوڭ ئەترىتىگە بارىدىغان يېزا تېلېفون سىمى بىلەن قورۇل چېگرا مۇداپىئە تەكشۈرۈش پونكىتىغا بارىدىغان 48 جۈپ كىلومېتىر تېلېفون سىمى تارتىلدى .

1980 ـ يىلى يامانسۇ ، راكېتا گۈڭشېلىرىدىن باشقا گۈڭشېلارنىڭ چوڭ ئەترەتلىرىدىكى تېلېفون سىمى پۈتۈنلەي ئېلىۋېتىلدى ، بۇنىڭ بىلەن يېزا تېلېفونى ئازىيىپ كەتتى .

1982 ~ 1985 ـ يىلغىچە ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون توك يولى 5كە يەتتى (ئۇچتۇرپاندىن ئاقسۇغا بارىدىغىنى تۆت ، ئۇچتۇرپان — ئاقچى ئىجارە توك يولى بىر) .

1983 ـ يىلى 6 ـ ئايدا ئالغا گۈڭشېسىغا بارىدىغان يول ئۆزگەرتىلىپ ، 31.6 ستولبا ـ كىلومېتىرلىق 97.6 جۈپ كىلومېتىر كونا سىم ئېلىۋېتىلىپ ، ئۇچتۇرپان — ياركۆزۈك — ئالغا گۈڭشېسى يېزا تېلېفونى 30.4 ستولبا ـ كىلومېتىرلىق 72 جۈپ كىلومېتىر ئارىلىق لىنىيىسى تارتىلدى ، 608 ستولبا تەگلىكى ، 406 تال مايلانغان ستولبا ئورنىتىلدى ، بۇنىڭغا 110 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىندى . شۇ يىلنىڭ ئاخىرىدا ناھىيە بويىچە يېزا تېلېفونى ئوتتۇرا لىنىيىسى بويىچە 229 جۈپ كىلومېتىر ، 83 ستولبا كىلومېتىر لىنىيە ئۆزگەرتىلدى . شەھەر ئىچى تېلېفون لىنىيىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 11 ستولبا كىلومېتىرغا ، كابېل ئۇزۇنلۇقى توققۇز كىلومېتىرغا يەتتى .

1985 ـ يىلى 8 ـ ئايدا يېڭىئاۋات — ئاقسۇ يېزا تېلېفونى ئارىلىق لىنىيىسى 98 كىلومېتىرغا يەتتى ، ئاقسۇ پوچتا ـ تېلېگراف ئىدارىسىنىڭ يېزا تېلېفونى بۆلۈمى تۆت تال بوشلۇق سىممنى ئېلىۋېتتى ، يېڭىئاۋات ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون سىمى ئۇچتۇرپاندىن ئۇلاندى .

1986 ـ يىلى 8 ـ ئايدا 35 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنىپ ئىمارىلىرىمدىن يېڭىئاۋاتقىچە بولغان 17 ستولبا ـ كىلومېتىرلىق يېزا تېلېفونى ئارىلىق لىنىيىسى رېمونت قىلىندى .

1992 ـ يىلى 7 ـ ئايدا يامانسۇ قىرغىز يېزىسىنىڭ كەنتلىرىدىكى تېلېفون سىمى ئېلىۋېتىلدى .

1993 ـ يىلى 12 ـ ئايدا مەملىكەت بويىچە ئاپتوماتىك بۆاستە تېلېفون يولغا قويۇلدى ھەمدە ئالاھىدە يۇقىرى چاستوتىدىن پايدىلىنىلىپ ئاقيار ، يېڭىئاۋات يېزىلىرىغا ئاپتوماتىك تېلېفون ئۇلاندى . مۇشۇ چاققىچە ناھىيە بويىچە 26 ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون لىنىيىسى ئېچىلدى ، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇزۇن يوللۇق ئاپتوماتىك بۆاستە ئۇلىنىدىغان لىنىيە 12 (كىرىدىغىنى 6 ، چىقىدىغىنى 6) ، يېرىم ئاپتوماتىك ئۇزۇن يوللۇق لىنىيە ئىككى بولدى .

1994 ـ يىلى 11 ـ ئايدا يېزىلارنىڭ يېزا تېلېفون لىنىيىلىرى ئومۇمىيۈزلۈك تۆزەشتۇرۇلۇپ ، بەش كىلومېتىر سىمونت ستولبىلىق سىم ، 5.5 كىلومېتىر ئابونېنتلار كابېلى ، 12.1 ستولبا ـ كىلومېتىر ئابونېنتلار لىنىيىسى تارتىلدى ، 16.5 كىلومېتىر ئابونېنتلار لىنىيىسى يېڭىلاندى .

1995 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى ئۇچتۇرپان — ئاقسۇ ، ئۇچتۇرپان — ئاقچى نۇر كابېللىق ئۇزۇن يوللۇق توك يولىدىن 120سى ئېچىلدى ، يۇقىرى چاستوتىدىن پايدىلىنىپ ئىككى يېزىدا ئاپتوماتىك ئارىلىق

توك يولى كۆپەيتىلدى .

1996 - يىلى 10 - ئاينىڭ 2 - كۈنى ئۈچتۈرپان ناھىيە بازىرىدىن يېڭىئاۋات يېزىسى (يېزا ئىگىلىك بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش 4 - تۈەنى)غا باردىغان 45 كىلومېتىر نۇر كابېللىق توك يولى ئېچىلدى .

1997 - يىلى 5 - ئاينىڭ 2 - كۈنى بەش يىللىق تارىخقا ئىگە «113» ئۇزۇن يوللۇق ئىستانسىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ ، ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ تورىغا قوشۇۋېتىلدى .

1998 - يىلى 3 - ئاينىڭ 23 - كۈنى شەھەر تېلېفونى تۈرۈبا قۇرۇلۇشى باشلىنىپ ، چېگرا مۇداپىئە چوڭ ئەترىتىدىن ھەق ئېلىش - تەكشۈرۈش پونكىتى ۋە ھەرقايسى يول ئېغىزلىرىغىچە 12 تال 816 .23 تۈرۈبا كىلومېتىر تۈرۈبا يانتۇزۇلدى ، تۈرۈبا قۇرۇلۇشىغا 500 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىندى ، قۇرۇلۇش 8 - ئاينىڭ ئاخىرىدا پۈتتى . شۇ يىلى يېزا تېلېفون سىمى ئومۇمىيۈزلۈك ئۆزگەرتىلدى .

1999 - يىلى 1 - ئايدا يامانسۇ قىرغىز يېزىسىغا باردىغان 6 .5 كىلومېتىر نۇر كابېل ۋە 35 كىلومېتىر سىم يولى قۇرۇلۇشى پۈتتى ؛ 3 - ئايدا شەھەر تېلېفونىغا سىم سەپلەش قۇرۇلۇشى باشلاندى ؛ 4 - ئايدا ئاچاتاغ يېزىسىنىڭ شەھەر تېلېفونى كابېلى يېڭىلاندى ، بۇنىڭغا 370 تال ياغاچ ستولبا ، 70 دانە سېمونت ستولبا تەگلىكى ، 41 جۈپ كىلومېتىر كابېل ، 800 سىملىق ئۇلاش ساندۇقىدىن بىرى ، سىم ئايرىش قۇتىسىدىن 36سى ، ئىستىقلىقتىن تارىيىش ساندۇقىدىن 33ى ، پولات ئۆرۈمە سىممىدىن ئىككى كىلومېتىر ئىشلىتىلدى .

ئۈچتۈرپان ناھىيىسى بويىچە شەھەر تېلېفونى كابېلىنىڭ 2001 - يىلىدىكى ئۇلىچىمى ۋە ئۇزۇنلۇقى

جەدۋەل : 9 — 15

رەت نومۇرى	بېۋاستە باردىغان جاي	جۈپ سانى	ئۇلىچىمى	ئۇزۇنلۇقى (مېتىر)
1	پوچتا ئىدارىسى — مالىيە ئىدارىسى	220	HYAC	420
2	پوچتا ئىدارىسى — تۆت كوچا	400	HYA	270
3	پوچتا ئىدارىسى — مەيدان	200	HYAC	556
4	پوچتا ئىدارىسى — چېگرا مۇداپىئە ئىدارىسى	200	HYA	956
5	پوچتا ئىدارىسى — ئىدارە تىجارەت ئىشخانىسى	30	HYAC	55
6	پوچتا ئىدارىسى — ئاشلىق ئىدارىسى	10	HYAC	65
7	پوچتا ئىدارىسى — سودا - سانائەت ئىدارىسى بازىرى	10	HYAC	200
8	مالىيە ئىدارىسى — مالىيە ئىشخانىسى	10	HYAC	35
9	مالىيە ئىدارىسى — 2 - يېنىك سانائەت ئىدارىسى	30	HYA	156
10	مالىيە ئىدارىسى — سۇغۇرتا شىركىتى	10	HYAC	40
11	مالىيە ئىدارىسى — شەھەر قۇرۇلۇشى ئىدارىسى	10	HYA	156
12	مالىيە ئىدارىسى — تىرانسپورت باشقۇرۇش پونكىتى	30	HYAC	308
13	مالىيە ئىدارىسى — تاشيول ئۇچاستىكىسى	50	HYA	760
14	تۆت كوچا — سودا - سانائەت بانكىسى	30	HYA	167
15	تۆت كوچا — ئەمگەك مۇلازىمىتى شىركىتى	100	HYA	468

16	تۆت كوچا — يېمەكلىك شىركىتى	10	HYAC	157
17	تۆت كوچا — كىچىك تۆت كوچا	50	HYA	260
18	تۆت كوچا — تەمىنات ـ سودا كوپىراتىپى	10	HYAC	30
19	مەيدان — ناھىيىلىك پارتكوم	50	HYA	126
20	مەيدان — ھۆكۈمەت	50	HYAC	156
21	چېگرا مۇداپىئە ئىدارىسى — ياغ زاۋۇتى	30	HYA	1056
22	چېگرا مۇداپىئە ئىدارىسى — سوت مەھكىمىسى	10	HYAC	40
23	چېگرا مۇداپىئە ئىدارىسى — توققۇزبۇلاق باغچىسى	30	HYAC	238
24	چېگرا مۇداپىئە ئىدارىسى — تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى	10	HYA	310
25	چېگرا مۇداپىئە ئىدارىسى — سىياسىي كېڭەش	30	HYA	157
26	2 ـ يېنىك سانائەت ئىدارىسى — خەلق بانكىسى	10	HYAC	20
27	تاشيول ئۇچاستىكىسى — 1 ـ باشلانغۇچ مەكتەپ	30	HYA	458
28	1 ـ باشلانغۇچ مەكتەپ — يېزا ئىگىلىك تېخنىكا پونكىتى	20	HYAC	35
29	يېزا ئىگىلىك تېخنىكا پونكىتى — چارۋىچىلىق ئىدارىسى	5	HYAC	65
30	تاشيول ئۇچاستىكىسى — قاتناش ساقچى ئەتريتى	10	HYAC	950
31	كىچىك تۆت كوچا — چوشقا فېرمىسى	10	HYAC	157
32	ئەمگەك مۇلازىمەت شىركىتى — چاي ـ چارۋا شىركىتى	30	HYA	156
33	ئەمگەك مۇلازىمەت شىركىتى — قۇرۇلۇش بانكىسى	50	HYA	260
34	قۇرۇلۇش بانكىسى — پېچىنە ـ پىرەنىك زاۋۇتى	10	HYAC	107
35	قۇرۇلۇش بانكىسى — ترانسپورت شىركىتى	10	HYAC	208
36	سودا ـ سانائەت بانكىسى — يېزا ئىگىلىك بانكىسى	10	HYAC	25
37	سودا ـ سانائەت بانكىسى — سودا ـ سانائەت ئىدارىسى	5	HYAC	80
38	ھۆكۈمەت — مېھمانخانا	10	HYAC	70
39	ناھىيىلىك پارتكوم — ناھىيىلىك پارتكوم ئائىلىلىكلەر قورۇسى	10	HYAC	100
40	توققۇزبۇلاق باغچىسى — پارتىيە مەكتىپى	10	HYAC	276
41	ياغ زاۋۇتى — سېمونت زاۋۇتى	20	HYAC	660
42	تاشيول ئۇچاستىكىسى — كالا ، قوي فېرمىسى	10	HYAC	450
43	پېچىنە ـ پىرەنىك زاۋۇتى — يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكىتى	5	HYA	184
44	خەلق بانكىسى — ماددىي ئەشيا شىركىتى	10	HYAC	100
45	پوچتا ئىدارىسى تىجارەت ئىشخانىسى — مېھمانخانا	30	HYA	40
46	ترانسپورت شىركىتى — پىلانلىق تۇغۇت پونكىتى	10	HYAC	180

47	سىياسىي كېڭەش — ھۆكۈمەت	10	HYAC	150
48	سىياسىي كېڭەش — ھۆكۈمەت ئائىلىلىكلەر قورۇسى	10	HYAC	154
49	سودا ـ سانائەت بانكىسى — سودا ـ سانائەت ئىشخانىسى	10	HYAC	20

§2 . تېلېفون

1 . ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون

1957 ـ يىلى يېزا تېلېفونىدا ئۇلاپ بېرىلىدىغان ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون ئىشلىتىلدى ، ناھىيە بويىچە ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون كەسپىي مىقدارى 99 قېتىم بولدى .

1958 ـ يىلى ئاقسۇدىن ئۈچتۇرپانغىچە سىملىق ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون ئېچىلدى ، تېلېفوننىڭ ئالماشتۇرۇلۇش مىقدارى 1179 قېتىم بولدى . 1965 ـ يىلى 3032 قېتىمغا يەتتى .

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون كۆپ تەرەپلىمە كاشىلىغا ئۇچرىدى ، تېلېفون كەسپىي مىقدارىنىڭ ئېشىشى ئاستا بولۇپ ، 1500 ～ 5500 قېتىم ئارىلىقىدا بولدى .

1978 ـ يىلدىن بۇيان سانائەت ـ يېزا ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ، خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون كەسپىي مىقدارى تېز ئاشتى . ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون كەسپىي مىقدارى 1980 ـ يىلى 9139 قېتىمغا يەتتى ، 1983 ـ يىلى 10 مىڭ قېتىمدىن ئاشتى . 1993 ـ يىلى مەملىكەت بويىچە ئاپتوماتىك بۆاستە ئۇلىنىدىغان تېلېفون يولغا قويۇلدى ، كەسپىي مىقدارى 21 مىڭ 32 قېتىمغا يەتتى . 1995 ـ يىلى 11 ـ ئايدا ئۈچتۇرپاندىن ئاقسۇغا ، ئۈچتۇرپاندىن ئاقچىغا باردىغان نۇر كابېللىق ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون لىنىيىسىدىن 120سى ئېچىلدى ، شۇ يىلى ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون كەسپىي مىقدارى 80 مىڭ 650 قېتىمغا يەتتى . ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون كەسپىي مىقدارى 1997 ـ يىلى 401 مىڭ 207 قېتىمغا ، 1999 ـ يىلى 430 مىڭ 200 قېتىمغا ، 2001 ـ يىلى 509 مىڭ 300 قېتىمغا يەتتى .

2 . شەھەر تېلېفونى

1956 ـ يىلى 5 ـ ئايدا 20 توچكىلىق ماگنېتلىق شەھەر تېلېفونى كومۇتاتورىدىن بىرى قۇراشتۇرۇلدى ، تېلېفون ئابونېنتى 14كە يەتتى ؛ شەھەر تېلېفونى كەسپىنى بېجىرىشتە ئاساسلىقى ئادەتتىكى ئارىلىق لىنىيە ۋە ۋاقىتلىق تېلېفون ئورنىتىش كەسپى يولغا قويۇلدى .

1958 ـ يىلى 50 توچكىلىق ماگنېتلىق شەھەر تېلېفونى كومۇتاتورى (ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون ، شەھەر تېلېفونى ، ئۆي تېلېفونى بىرلەشتۈرۈلگەن)دىن بىرى قۇراشتۇرۇلدى ، تېلېفون ئابونېنتى 38گە يەتتى .

1965 ـ يىلى پوچتا ـ تېلېگراف مىنىستىرلىكى تارقاتقان «شەھەر تېلېفونىنى ئىشلىتىش قائىدىسى» يولغا قويۇلدى ، تېلېفون كەسپىنىڭ تۈرى ئادەتتىكى تېلېفون ، تېلېفون قوشۇمچە ئاپپاراتى ۋە ئۇنىڭ سەپلىمىلىرى ، ئورتاق سىملىق تېلېفون ، بىرلىكتە ئىشلىتىلىدىغان تېلېفون ، ئابونېنتلار كومۇتاتورى ياكى ئۆز ئارا سۆزلىشىش ئاپپاراتى ، ئارىلىق لىنىيە ، تارماق ئاپپاراتلار ، ھېيىت ـ بايرام تېلېفونى ۋە ئاممۇي تېلېفوندىن ئىبارەت 10 خىل بولدى . شۇنىڭ بىلەن بىللە ئىجارىگە ئېلىپ ئىشلىتىلىدىغان تۈرۈبا لىنىيىسى ، ئىجارىگە ئېلىپ ئىشلىتىلىدىغان ستولبا لىنىيىسى ، ۋاكالەتلىك ئابونېنتلارنىڭ ئاپپاراتلار ـ سىم ئۈسكۈنىلىرىدىن ئىبارەت ئۆچ خىل ئالاھىدە كەسىپ يولغا قويۇلدى . 1985 ـ يىلى شەھەر تېلېفونى كومۇتاتور سىغىمچانلىقى 300 توچكىغا ، ئابونېنتى 158گە يەتتى . تۇنجى خۇسۇسىي تېلېفون ئورنىتىلدى .

1993 ـ يىلى 8 ـ ئايدا 2000 توچكىلىق ئاپتوماتىك تېلېفون يولغا قويۇلدى ، ئابونېنتى 311گە يەتتى .
1995 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ تېلېفون نومۇرى يەتتە خانىلىققا كۆتۈرۈلدى ، ۋىلايەت بىلەن تورلاشتۇرۇلغاندىن كېيىن «0997» رايون نومۇرى ئىشلىتىلدى . پروگراممىلىق تېلېفوننىڭ يولغا قويۇلۇشى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ ئالاقىلىشىش ئىقتىدارىنى زور دەرىجىدە ئۆستۈردى .
1996 ـ يىلى شەھەر تېلېفونى ئابونېنتى 1330غا ، كەسپىي تىجارەت سوممىسى 1 مىليون 275 مىڭ 200 يۈەنگە ، 1999 ـ يىلى شەھەر تېلېفونى ئابونېنتى 2575كە ، كەسپىي تىجارەت سوممىسى 2 مىليون 789 مىڭ 200 يۈەنگە ، 2001 ـ يىلى شەھەر تېلېفونى ئابونېنتى 3204كە ، كەسپىي تىجارەت سوممىسى 5 مىليون 210 مىڭ يۈەنگە يەتتى .

3 . يېزا تېلېفونى

يېزا تېلېفونى 1958 ـ يىلدىن باشلاپ يولغا قويۇلدى ، شۇ يىلى 13 خەلق گۇڭشېسىغا يېزا تېلېفونى يەتكۈزۈلدى ، 194 ستولبا ـ كىلومېتىر سىم تارتىلدى ، 78 چوڭ ئەترەتكە تېلېفون يەتكۈزۈلدى ، بۇ ناھىيىدىكى چوڭ ئەترەتنىڭ 75 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى .
1966 ـ يىلى يېزا كوممۇتاتورى 8گە يەتتى ، % 90 چوڭ ئەترەتكە تېلېفون يەتكۈزۈلدى ، يېزا تېلېفونى ئابونېنتى 134كە يەتتى .
1968 ـ يىلى يېڭىئاۋات گۇڭشېسىغا باردىغان 18.41 ستولبا ـ كىلومېتىر تېلېفون سىمى يۆتكەپ ئۆزگەرتىلدى .
1970 ـ يىلى 57 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنىپ ئاقيار يېزىسىغا باردىغان 43 ستولبا ـ كىلومېتىر يېزا تېلېفون سىمى رېمونت قىلىندى . 1975 ـ يىلى 5 ـ ئايدا 34 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنىپ يېڭىئارت گۇڭشېسىدىن يېڭىئاۋات چېگرا مۇداپىئە ساقچىخانىسىغا باردىغان تاق سىم جۈپ سىمغا ئۆزگەرتىلدى ، ئۇزۇنلۇقى 33 ستولبا ـ كىلومېتىر .
1978 ـ يىلى 5 ـ ئايدا يامانسۇنىڭ بەش چوڭ ئەترىتىگە باردىغان 48 جۈپ كىلومېتىر يېزا تېلېفون سىمى ۋە قورۇل چېگرا مۇداپىئە تەكشۈرۈش پونكىتىغا باردىغان تېلېفون سىمى تارتىلدى .
1981 ـ 1984 ـ يىلغىچە ناھىيە بويىچە سەككىز يېزا ، بىر بازار ۋە 104 مەمۇرىي كەنتتىكى 72 تېلېفون ئېلىۋېتىلدى ، بۇنىڭ بىلەن يېزا تېلېفونى ئازىيىپ كەتتى .
1993 ـ يىلى 12 ـ ئايدىن 1994 ـ يىلى 11 ـ ئايغىچە ناھىيە بويىچە يېزىلىق ھۆكۈمەت تۈرۈشلۇق جايدىكى يېزا تېلېفون سىم يولى تەرتىپكە سېلىندى ، ئابونېنتلار قارىمىقىدىكى ئابونېنتلار سىم يولىدىن 16.5 كىلومېتىر يېڭىلاندى ، بەش كىلومېتىر جايغا سىمونت ستولبا ئورنىتىلدى ، ئابونېنتلار كابېلىنى 5.5 كىلومېتىرغا يەتتى . 1994 ـ يىلى يېزا تېلېفونىدىن 29ى ئورنىتىلدى ، يېزا تېلېفونى كەسپىي مىقدارى 25 مىڭ 15 قېتىمغا ، كىرىمى 113 مىڭ 700 يۈەنگە يەتتى .
1996 ـ يىلى 7 ـ ئايدىن 1997 ـ يىلى 8 ـ ئايغىچە ئوتبېشى ، يېڭىئاۋات ، ئاقيار ، ئاچاتاغ ، يامانسۇ ، ياركۆۋرۈك ، ئىمامىلىرىم يېزىلىرىغا پروگراممىلىق تېلېفون يەتكۈزۈلدى .
1997 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى ناھىيە بويىچە تۇنجى پروگراممىلىق تېلېفون — ئاقيار يېزىسىنىڭ خاڭدى دېھقانچىلىق مەيدانىدىكى 128 لىنىيىلىك RSU يىراق ئۇچلۇق ئابونېنت تېلېفونى يولغا قويۇلدى .
1999 ـ يىلى 1 ـ ئايدا ئاقسۇ ۋىلايىتى بويىچە تۇنجى «ھەممە يېزىغا تېلېفون يەتكۈزۈش» قورۇلۇشى بويىچە يامانسۇ قىرغىز يېزىسىنىڭ مەمۇرىي كەنتلىرىگە پروگراممىلىق تېلېفون يەتكۈزۈلدى . شۇ يىلى يېزا تېلېفونى ئابونېنتى 1718گە ، كەسپىي كىرىمى 468 مىڭ 200 يۈەنگە ، يېزا تېلېفونى كىرىمى 831 مىڭ 700 يۈەنگە يەتتى .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسى بويىچە تېلېفوننىڭ 1980 ~ 2001 ـ يىلىغىچە ئائىلىلەرگە ئومۇملىشىش نىسبىتى

جەدۋەل : 9 — 16

يىللار	ئومۇملىشىش نىسبىتى (100 ئادەمگە توغرا كەلگىنى)	يىللار	ئومۇملىشىش نىسبىتى (100 ئادەمگە توغرا كەلگىنى)	يىللار	ئومۇملىشىش نىسبىتى (100 ئادەمگە توغرا كەلگىنى)
1980	0.74	1988	0.77	1996	1.04
1981	0.70	1989	1.02	1997	1.04
1982	0.80	1990	1.22	1998	2.20
1983	0.78	1991	1.23	1999	2.20
1984	1.53	1992	0.17	2000	3.40
1985	1.03	1993	0.19	2001	4.10
1986	1.30	1994	0.26		
1987	0.80	1995	0.56		

§ 3 . تېلېگراما

1 . تۈرى

مىنگونىڭ 36 ـ يىلى (1947 ـ يىلى) 10 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى ئۇچتۇرپان پوچتا ئىدارىسى ئۇچتۇرپاندىن ئاقسۇغا پوچتا ئارقىلىق يەتكۈزۈلىدىغان تېلېگراما كەسپىنى يولغا قويدى . ئەينى چاغدا تېلېگراما كەسپى ھەربىي ئىشلار تېلېگراممىسى ، ئاخبارات تېلېگراممىسى ، ئالاھىدە تېز يەتكۈزۈلىدىغان تېلېگراما ، ئادەتتىكى تېلېگراممىدىن ئىبارەت تۆت خىل ئىدى .

1954 ـ يىلى پوچتا ـ تېلېگراف ئىدارىسى سىمسىز راتسىيە تەسىس قىلىپ ، 55 تېپلىق قوبۇل قىلىش-تارقىتىش ئاپپاراتىدىن بىرنى سەپلەپ ، تېلېگراما كەسپىنى يولغا قويدى . شۇ يىلى ھەربىي ئىشلار ، كارخانا ، جامائەت پاراۋانلىقى ، ئاخبارات ، گېزىت خەۋىرى ، پوچتا پېرېۋوتى ، مەمۇرىي ئىشلار ، ئادەتتىكى تېلېگراما ، كىتاب ئۇچۇرى قاتارلىق تېلېگراما كەسپلىرى بېجىرىلدى ، ئالاھىدە كەسپلەردىن ئايرىپ يەتكۈزۈش ، تېلېفون ئارقىلىق يەتكۈزۈش ، تېلېگراما ئارقىلىق خەۋەر يەتكۈزۈش ، ئۇچۇر ھەققىنى ئالدىن تاپشۇرۇش ، سېلىشتۇرۇش ، تۇغقانلىق خېتى ، تېلېگراف ئىدارىسىغا خەت قالدۇرۇش ، مەخسۇس يەتكۈزۈش ، ئۆزگەرتىپ يوللاش ، جەددىي يەتكۈزۈشتىن ئىبارەت 10 تۈر بېجىرىلدى .

1955 ـ يىلى 4 ـ ئايدا ئۇيغۇرچە تېلېگراما كەسپى يولغا قويۇلدى . 1963 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىن باشلاپ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى تەۋەسىدە ئۇيغۇرچە ، قازاقچە تېلېگراما قوبۇل قىلىنىشقا باشلىدى (كونا يېزىقىمۇ تەڭ ئىشلىتىلدى) .

1975 ـ يىلى ئۇچتۇرپاندىن ئاقسۇغا تېلېكس تېلېگراما توك يولى ئېچىلدى .

1978 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىن باشلاپ ئىچكى تېلېگراف كەسپىنىڭ تۈرى مېتېئورولوگىيە ،

سۇ رايى ، جامائەت پاراۋانلىقى ، مەمۇرىي ئىشلار ، ئاخبارات ، ئادەتتىكى تېلېگراممىلا ، پېرېۋوت ، ھۆكۈمەت تېلېگراممىسىدىن ئىبارەت سەككىز خىلغا ؛ ئىچكى تېلېگراف كەسپىدە ئېچىلغان ئالاھىدە كەسىپلەر ئالاھىدە جەددىي (IMD) ، جەددىي (UGT) ، پوچتا ئارقىلىق يەتكۈزۈش (PO)تىن ئىبارەت ئۈچ تۈرگە تەقسىملىدى .

1988 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى مۇراسىم تېلېگراممىسى كەسپى يولغا قويۇلدى ، مۇراسىم تېلېگراممىسى كەسپى تەبرىكلەش ، تەزىيە تېلېگراممىسىدىن ئىبارەت ئىككى خىل بولدى . تەبرىكلەش ، تەزىيە تېلېگراممىسى تېلېگراممىلا تۈرىگە ئايرىم كىرگۈزۈلمىدى . ئاممۇي تېلېگراممىنىڭ ئىككى خىل ئالاھىدە كەسپى چەت ئەلگە قارىتا بېجىرىلدى .

1994 ـ يىلى 12 ـ ئايدا ناھىيىلىك تېلېگراف ئىدارىسىدىن يېڭىتاۋات پوچتا ـ تېلېگراف تارماق ئىدارىسىغا فاكس تېلېگراممىسى يولغا قويۇلدى . ئىچكى فاكس تېلېگراف كەسپىدىن سۈرەت فاكسى ، ھەقىقىي قول يازما فاكسى ، ھۆججەت فاكسى ، گېزىت فاكسىدىن ئىبارەت تۆت خىل كەسىپ يولغا قويۇلدى .

1999 ـ يىلى 5 ـ ئايدا ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ يېزا ـ بازارلىرىغا فاكس ئاپپاراتى سەپلىنىپ ، مەمۇرىي ئىشلارغا دائىر ھۆججەتلەرنى تېلېگراف ئىدارىسى يەتكۈزمەي ناھىيىلىك پارتكومىنىڭ مەخپىيەت بۆلۈمى بىۋاستە يەتكۈزىدىغان بولدى .

2 . كەسىپ مىقدارى

1949 ـ يىلىدىن ئىلگىرى ئۇچتۇرپان پوچتا ـ تېلېگراف ئىدارىسىنىڭ تېلېگراممىسى ئاساسەن ھۆكۈمەت ۋە سودا ئىشلىرى ئۈچۈن ئىشلىتىلەتتى .

1949 ـ يىلىدىن كېيىن تېلېگراف كەسپىي مىقدارى يىلمۇيىل كۆپەيدى . 1950 ـ يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك پوچتا ئىدارىسى 30 پارچە تېلېگراممىنى قوبۇل قىلدى ۋە يوللىدى . 1954 ـ يىلى راتسىيە قۇرۇلغاندىن كېيىن 300 پارچىگە يەتتى .

تېلېگراممىلا 1961 ـ يىلى 7811 پارچىگە ، 1973 ~ 1979 ـ يىلغىچە 3240 پارچىدىن 11 مىڭ 484 پارچىگە يەتتى ، 1980 ـ يىلى 11 مىڭ 607 پارچىگە يەتتى . 1980 ~ 1987 ـ يىلىغىچە 12 مىڭدىن 15 مىڭ ئارىلىقىدا مۇقىملاشتى . 1988 ~ 1993 ـ يىلىغىچە تېلېگراف كەسپى مۇقىم ئاشتى ، 1993 ـ يىلى ئەڭ يۇقىرى بولۇپ 20 مىڭ 115 پەرچىگە يەتتى . 1994 ـ يىلىدىن كېيىن پروگراممىلىق تېلېفونىنىڭ ئىشلىتىلىشىگە ئەگىشىپ تېلېگراممىلا يىلدىن يىلغا ئازايدى . تېلېگراف كەسپىي مىقدارى 1999 ـ يىلى 10 مىڭ 561 ، 2001 ـ يىلى 7618 بولدى .

3 . يەتكۈزۈش

1954 ـ يىلى تېلېگراف كەسپى يولغا قويۇلدى ، شەھەرلەردە تېلېگراممىلا يىلبويى ھەر كۈنى يەتكۈزۈلدى ، ئالاھىدە تېلېگراممىلا ۋاقىت چېكمىدىكى تەلەپ بويىچە يەتكۈزۈلدى ، باشقا تېلېگراممىلار كۈنىگە ئىككى قېتىم يەتكۈزۈلدى ، تېلېگراممىنى تېلېگرافچى يەتكۈزدى ھەمدە يەتكۈزۈلگەن تېلېگراممىنى بىرمۇبىر تىزىملىدى ، ئابونېنتلار تېلېگراممىنى تاپشۇرۇۋالغانلىق تالونىغا ئىمزا قويدى . تالون ئىدارىغا قايتۇرۇپ كېلىنگەندىن كېيىن سېلىشتۇرۇلۇپ رەتلىنىپ تەكشۈرۈشتە پايدىلىنىش ئۈچۈن دەپتەر قىلىپ تۇپلەندى ، جەددىي تېلېگراممىلار ئاۋۋال تېلېفوندا ئۇقتۇرۇلۇپ ئاندىن يەتكۈزۈلدى .

يېزىلاردا تېلېگراممىلا ئادەتتە پوچتا ئارقىلىق يەتكۈزۈلدى ، ھەر چارشەنبە كۈنى بىر قېتىم يەتكۈزۈلدى . يېزىغا يەتكۈزۈلىدىغان جەددىي تېلېگراممىلارمۇ ئاۋۋال تېلېفوندا ئۇقتۇرۇپ قويۇلۇپ ئاندىن يەتكۈزۈلدى . يەتكۈزۈش رايونى ئىچىدىكى تېلېگراممىلار تېلېگراممىلا يەتكۈزۈش تەرتىپىگە ئاساسەن ۋاقتىدا ئۆز جايىغا يەتكۈزۈلدى . يەتكۈزۈش رايونى سىرتىدىكى تېلېگراممىلار پوچتا ئارقىلىق يېقىندا قاتنايدىغان پوچتىغا

تاپشۇرۇلۇپ زاكاز خەت بويىچە يەتكۈزۈلدى ؛ كەلگەن تېلېگراممىلارنى يەتكۈزۈش كەسپىنى يولغا قويغان ئىدارە. پونكىتلار تېلېگراممىنى خادىملار ئارقىلىق يەتكۈزدى ، يەتكۈزۈش ھەققىنى تېلېگراممىنى تاپشۇرۇۋالغۇچى تۆلىدى . يەتكۈزۈش رايونى ئىچىدە ئىچكى ئادەتتىكى تېلېگراما ، پېرېۋوت تېلېگراممىسى ۋە خەلقئارا يازما تېلېگراممىنى يەتكۈزۈش كېچىدە توختىتىلغاندىن سىرت ، باشقا تۈردىكى ئىچكى تېلېگراما ، خەلقئارا تېلېگراما ، شىياڭگاڭ ، ئاۋمېن ، تەيۋەن رايونلىرىغا ئەۋەتىلىدىغان تېلېگراممىلار 24 سائەت يەتكۈزۈلدى .

§ 4 . تېلېگراما ھەققى

1 . تېلېگراما ھەققى

1955 ـ يىلى 3 ـ ئايدا ئادەتتىكى تېلېگراممىنىڭ خەنزۇچە خەت ھېسابىدا ھەربىر خېتى ئۈچۈن 0.09 يۈەن ئىلىندى .

1958 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى تېلېگراما ھەققى مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلتۈرۈلدى ، رايون ۋە ئۆلكە ئىچى ـ سىرتى ، ئاشكارا مەخپىي سېغىرلىق ، ئارمىيە ، مەمۇرىيەت ، كارخانا ۋە ئادەتتىكى دەپ ئايرىلمىدى . ئادەتتە تېلېگراممىنىڭ ھەربىر خېتىنىڭ باھاسى بىردەك 0.135 يۈەندىن 0.03 يۈەنگە ، ئاخبارات تېلېگراممىسىنىڭ 0.035 يۈەندىن 0.01 يۈەنگە چۈشۈرۈلدى ، جىددىي تېلېگراممىدىن ھەسسىلەپ ھەق ئىلىندى .

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە كۆپ خىل تېلېگراما ھەققى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى ياكى ئازايتىلدى ، تېلېگراممىنى تەرجىمە قىلىش ، تېلېگراممىنىڭ ئەسلى نۇسخىسىنى تەكشۈرۈش ، كۆچۈرۈۋېلىش ، سۈرەتكە تارتىۋېلىش ھەققى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى . 1967 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى 100 يۈەن پېرېۋوت ئۈچۈن ئىلىنىدىغان ھەق بىر يۈەندىن 0.5 يۈەنگە چۈشۈرۈلدى .

1979 ـ يىلى 7 ـ ئايدىن باشلاپ بىرقىسىم تېلېگراممىلار ئۈچۈن ئىلىنىدىغان قوشۇمچە ھەق ۋە مۇلازىمەت ھەققى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى . تېلېگراما تەرجىمىسىگە بىر خەت ئۈچۈن 0.005 يۈەن ، تېلېگراما تەكشۈرۈش ۋە كەلگەن تېلېگراما ھۆججەت رەسمىيىتى ئۈچۈن 0.01 يۈەن ئىلىندى .

1983 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ئىچكى تېلېگراما ھەققى ئۈچۈن ئەسلىدىكى بىر خەتكە 0.03 يۈەن ئىلىش 0.07 يۈەن ئىلىشقا ، ئاخبارات تېلېگراممىسىنىڭ ھەربىر خېتى ئۈچۈن 0.01 يۈەن ئىلىش 0.02 يۈەن ئىلىشقا ، پېرېۋوت تېلېگراممىسى ھەققى ئۈچۈن ئەسلىدىكى ھەربىر پارچىسىغا 0.5 يۈەن ئىلىش بىر يۈەن ئىلىشقا تەڭشەلدى .

1987 ـ يىلى 11 ـ ئايدا مېتېئورولوگىيە ، سۇ رايى ، پاراۋانلىق ئىشلىرى ، ھۆكۈمەت ئىشلىرى تېلېگراممىسى ، ئادەتتىكى تېلېگراما ۋە بانكا سىستېمىسىدىكى پېرېۋوتتا بىر خەت ئۈچۈن 0.07 يۈەن ، تېلېگراممىنىڭ ئەۋەتىلگەن ۋە كەلگەن ھەربىر نۇسخىسى ئۈچۈن 0.60 يۈەن ، تېخى يوللانمىغان تېلېگراممىنى ھېسابتىن ئۆچۈرۈۋېتىش رەسمىيىتى ئۈچۈن 0.10 يۈەن ئىلىندى ، ئالاھىدە جىددىي ، جىددىي تېلېگراما ئۈچۈن ھەسسىلەپ ھەق ئىلىندى .

1990 ـ يىلى مۇراسىم تېلېگراممىسىنىڭ ھەربىر نۇسخىسىغا ئالاھىدە بىرتەرەپ قىلىش ھەققى ئۈچۈن ئىككى يۈەن ، بىر خەت ئۈچۈن 0.14 يۈەن ؛ قايتۇرۇلغان ئالاھىدە تېلېگراممىنى يوللاشقا بىر خەت ئۈچۈن 0.05 يۈەن ؛ جىددىي ، ئالاھىدە جىددىي تېلېگراممىغا بىر خەت ئۈچۈن 0.27 يۈەن ؛ بىر نۇسخا پېرېۋوت تېلېگراممىسى ئۈچۈن ئىككى يۈەن ؛ تولۇقلاپ ئەۋەتىلگەن ۋە كەلگەن بىر نۇسخا تېلېگراممىنىڭ ئەسلى نۇسخىسى ئۈچۈن بىر يۈەن ؛ تېخى يوللانمىغان تېلېگراممىنى ھېسابتىن ئۆچۈرۈۋېتىش رەسمىيىتى ئۈچۈن 0.20 يۈەن ئىلىندى .

1992 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى ئىچكى ئاممىۋى تېلېگراممىغا ئەسلىدىكى بىر خەت ئۈچۈن 0.07 يۈەن ئېلىش 0.13 يۈەن ئېلىشقا تەڭشەلدى.

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە 1945 ~ 1992 ـ يىلغىچە تېلېگراممىنىڭ بىر خېتى ئۈچۈن ئېلىنغان ھەق

جەدۋەل : 9 — 17

ئۇقتى / سوممىسى / تۈرى		1945 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىكى ئىچكى تېلېگراممىسى باھاسى (كۈمۈش دولار)	1949 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنىدىن كېيىنكى ئىچكى تېلېگراممىسى باھاسى (ئۆلكە تەڭگىسى)	1950 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنىدىكى ئىچكى تېلېگراممىسى ھەققى (ئۆلكە تەڭگىسى بېلىتى)	1950 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنىدىكى ئىچكى تېلېگراممىسى باھاسى (يېڭى خەلق پۇلى)	1955 ـ يىلى 3 ـ ئايدىكى تۈزۈلمىسى تۈزگەرتىلگەن تېلېگراممىسى ھەققى (خەلق پۇلى)	1958 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى تەڭشەلگەن تېلېگراممىسى ھەققى (خەلق پۇلى)	1983 ـ يىلى تەڭشەلگەندىن كېيىنكى تېلېگراممىسى ھەققى (خەلق پۇلى)	1990 ـ يىلىدىكى مۇراسىم تېلېگراممىسى ھەققى (خەلق پۇلى)	1992 ـ يىلى تەڭشەلگەن پاراۋانلىق تېلېگراممىسى ھەققى (خەلق پۇلى)
ئۆلكە ئىچى تېلېگراممىسى	ئۆلكە ئىچىگە	200	440	1.12	1.59	0.09	بىردەك 0.03	0.07		
	ئۆلكە سىرتىغا	2000	660	1.68	2.38					
ھەربىي ـ مەمۇرىي تېلېگراممىسى	ئۆلكە ئىچىگە	1000	150	0.38	0.53	0.03				
	ئۆلكە سىرتىغا	1000	220	0.56	0.79	0.045				
ھەربىي ـ مەمۇرىي تېز تېلېگراممىسى			ئۆلكە ئىچىگە 300 ، ئۆلكە سىرتىغا 440	ئۆلكە ئىچىگە 0.76 ، ئۆلكە سىرتىغا	ئۆلكە ئىچىگە 1.06 ، ئۆلكە سىرتىغا					
پۇتۇن باھالىق ھۆكۈمەت تېلېگراممىسى		2000	ئۆلكە ئىچىگە 440 ، ئۆلكە سىرتىغا 660	ئۆلكە ئىچىگە 1.12 ، ئۆلكە سىرتىغا						
پۇتۇن باھالىق جىددىي ھۆكۈمەت تېلېگراممىسى		2000	ئۆلكە ئىچىگە 880 ، ئۆلكە سىرتىغا 1320	ئۆلكە ئىچىگە 1.12 ، ئۆلكە سىرتىغا						
جىددىي تېلېگراممىسى		ھەسسىلەپ	ھەسسىلەپ	ھەسسىلەپ	ھەسسىلەپ	ھەسسىلەپ	بىردەك 0.06	ھەسسىلەپ		
ئالاھىدە تېز تېلېگراممىسى			ئۆلكە ئىچىگە 1760 ، ئۆلكە سىرتىغا 2640	ئۆلكە ئىچىگە 4.46 ، ئۆلكە سىرتىغا						
يازما تېلېگراممىسى						ئادەتتىكى تېلېگراممىسى يېرىم باھا				
پاراۋانلىق تېلېگراممىسى	ئۆلكە ئىچىگە	500	70	0.19	0.27	0.255	بىردەك 0.01	0.02		
	ئۆلكە سىرتىغا		110	0.28	0.40	0.034	بىردەك 0.01	0.02		
جىددىي ئاخبارات تېلېگراممىسى		2000	ئۆلكە ئىچىگە 140 ، ئۆلكە سىرتىغا 220							
پاراۋانلىق تېلېگراممىسى	ئۆلكە ئىچىگە					0.0255	بىردەك 0.03	0.07		بىردەك 0.13
	ئۆلكە سىرتىغا					0.034	بىردەك 0.03	0.07		بىردەك 0.13
مەخپىي شىفىر تەرجىمىسى		ھەسسىلەپ	ھەسسىلەپ	ھەسسىلەپ		ھەسسىلەپ				

تەرجىمە	ھەسسىلەپ	ھەسسىلەپ	ھەسسىلەپ		ھەسسىلەپ			
تېلېگرامما تەرجىمىسى ھەققى		60	0.14	0.27	0.009	0.005	0.005	
مۇراسىم تېلېگراممىسى							ھەربىر نۇسخىسى 2 ، ھەربىر خېتى 0.14	
مۇراسىم تېلېگراممىسى								
زاكاز ھەققى			بىر يىلنىڭ 168	بىر يىلنىڭ 363	بىر يىلنىڭ 1650	بىر يىلنىڭ 10	بىر يىلنىڭ 30	
زاكاز ھەققى			3 ئاينىڭ 42	3 ئاينىڭ 99		يېرىم يىلنىڭ 3 ، 6 ئاينىڭ 3	3 ئاينىڭ 10	
تېلېگراممىنى ساقلاپ قويۇش ھەققى		1400	1650					

2 . ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون ھەققى

1950 - يىلى 6 - ئايدىن 1957 - يىلى 12 - ئايغىچە ئىچكى ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون ھەققى ئايمۇئاي تەڭشەلدى .

1958 - يىلى 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون ھەققى ئۆلچىمى 18 - دەرىجە قىلىندى ، سۆزلىشىش ۋاقتى قېتىم سانى بويىچە ھېسابلاندى ، ھەر ئۈچ مىنۇت بىر قېتىم قىلىندى ، ئۈچ مىنۇتقا توشمىسا بىر قېتىم بويىچە ھەق ھېسابلاندى . تېلېفونغا چاقىرىلىش قوشۇمچە ھەققى مىنۇت بويىچە ئېلىنمىدىغان ئاساسىي ھەقنىڭ ئۈچتىن بىر قىسمى بويىچە قوشۇپ ئېلىشقا ، چاقىرىش قوشۇمچە ھەققى مىنۇت بويىچە ئېلىنمىدىغان ئاساسىي ھەقنىڭ ئۈچتىن ئىككى قىسمى بويىچە ئېلىشقا ئۆزگەرتىلدى ، ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون نومۇرىنى بىكار قىلىش ھەققى بىردەك مىنۇت بويىچە ئېلىنمىدىغان ئاساسىي ھەقنىڭ ئۈچتىن بىر قىسمى بويىچە ئېلىندى . شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇزۇن يوللۇق تېلېفوننى سىم يولى بىكار ۋاقىتتا ئىشلىتىش نىسبىتىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن ھەرخىل ئۇزۇن يوللۇق تېلېفونلارنىڭ ھەر كۈنى سائەت نۆلدىن يەتتىگىچە بولغان ۋاقىتتىكى سۆزلىشىش ھەققى ، تېلېفونغا چاقىرىلىش قوشۇمچە ھەققى ۋە نومۇرنى بىكار قىلىش ھەققى كېچىلىك باھا بويىچە يېرىم باھا ھېسابلاندى .

1966 - يىلى 9 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئۇزۇن يوللۇق تېلېفوندا سۆزلىشىش ھەققى جەھەتتە تۈنجى قېتىملىق ئاساسىي سۆزلىشىش ۋاقتى ئۈچ مىنۇت بولۇش بەلگىلىمىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ ، ئەمەلىي سۆزلىشىش ۋاقتى بويىچە ھەق ھېسابلاش يولغا قويۇلدى ، نومۇر بىكار قىلىش ھەققى ، چاقىرىش ھەققى ۋە تېلېفونغا چاقىرىلىش قوشۇمچە ھەققى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى .

1979 - يىلى 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى تۈنجى قېتىم سۆزلىشىش ھەققىنى يەنىلا ئۈچ مىنۇت بويىچە ھېسابلاش ۋە نومۇر بىكار قىلىش ھەققى ، چاقىرىش ھەققى ، تېلېفونغا چاقىرىلىش قوشۇمچە ھەققى ئېلىش ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى .

1983 - يىلى 6 - ئاينىڭ 1 - كۈندىن باشلاپ ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون قوشۇمچە ھەققى ئېلىش ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ، ئومۇمەن شىنجاڭ تەۋەسىدە ئىچكى ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون بەرگۈچىلەردىن ماكان ئارلىقى 200 كىلومېتىر ئىچىدە بولسا (1 - دەرىجىدىن 5 - دەرىجىگىچە) بىر مىنۇت ئۈچۈن 0.08 يۈەن ، 200 كىلومېتىردىن ئېشىپ كەتسە (6 - دەرىجىدىن 12 - دەرىجىگىچە) بىر مىنۇت ئۈچۈن 0.12 يۈەن قوشۇپ

ئېلىنىدى .

1990 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ئاپتونوم رايون دائىرىسىدە ھېيت ـ بايرام ، دەم ئېلىش كۈنلىرى ۋە كېچىدە ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون ئۇچۇن يېرىم باھا بويىچە ھەق ئېلىش چارىسى ئەملدىن قالدۇرۇلۇپ ، بىر دەڤك پۇتۇن باھا بويىچە ھەق ئېلىش يولغا قويۇلدى ھەمدە ئۇزۇن يوللۇق تېلېفوندا سۆزلىشىش ھەققىگە بىر مىنۇتقا 0.10 يۇەن ئۆلچەم بويىچە قوشۇمچە ھەق قوشۇپ ئېلىنىدىغان بولدى .

1993 ـ يىلى 4 ـ ئايدا شىنجاڭ تەۋەسىدە ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون قوشۇمچە ھەققى دەرىجە بويىچە ئېلىنىدىغان بولدى ، يەنى ھەربىر دەرىجىدە ھەربىر مىنۇتقا 0.02 يۇەن قوشۇپ ئېلىنىدى . ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون 12 دەرىجىگە بۆلۈندى ، ھەر مىنۇتنىڭ ئەڭ يۇقىرى قوشۇمچە ھەققى 0.24 يۇەن بولدى .

1994 ـ يىلى 11 ـ ئايدا ئۇزۇن يوللۇق تېلېفونىنى بىۋاستە سۈرۈشتۈرۈش ھەققى ئەملدىن قالدۇرۇلدى .

1995 ـ يىلى 8 ـ ئايدا ناھىيە بىلەن ناھىيە ئارىلىقىدىكى ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون ھەققى بىر تۇتاش ئۆلچەم ئاساسىدا 20 % تۇراقسىز قىلىنىدى .

1996 ـ يىلى ئۇزۇن يوللۇق تېلېفوننىڭ يېرىم باھادا سۆزلىشىش ۋاقتى ھەر كۈنى سائەت 21دىن ئەتىسى ئەتىگەن سائەت يەتتىگىچە ۋە قانۇندا بەلگىلەنگەن ھېيت ـ بايرام ، دەم ئېلىش كۈنلىرىگە ئۇزگەرتىلدى .

1997 ـ يىلى 1 ـ ئايدا ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون ھەق ئۆلچىمى تۆت دەرىجە قىلىپ بېكىتىلدى ، ئەملىي ۋاقىت مىنۇت بويىچە ھېسابلاندى ، بىر مىنۇتقا توشمىسا بىر مىنۇت بويىچە ھېسابلاندى ھەمدە ئەملىي سۆزلىشىش ھەققىنىڭ 20 پىرسەنتى بويىچە قوشۇمچە ھەق ئېلىنىدى .

1998 ـ يىلى 5 ـ ئايدا سائەت بويىچە ھەق ھېسابلاش يولغا قويۇلدى ، يەنى قانۇندا بەلگىلەنگەن ھېيت ـ بايرام ، دەم ئېلىش كۈنلىرى ، سائەت نۆلدىن ئەتىسى سائەت 2گىچە 50 % ، ئۇچتىن 9غىچە 30 % ، توققۇزدىن 23كىچە 50 % ، 23 تىن 24كىچە 50 % ھەق ئېلىنىدى . باشقا ۋاقىتلاردا ھەر كۈنى سائەت نۆلدىن ئەتىسى سائەت 2گىچە 50 % ، 3 ~ 9غىچە 30 % ، 9 دىن 23كىچە تولۇق ، 23 تىن 24كىچە 50 % ھەق ئېلىنىدى .

2001 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى سائەت نۆلدىن باشلاپ ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون بېرىشتە ھېيت ـ بايرام ، دەم ئېلىش كۈنلىرىدىكى ئېتىبار باھا يولغا قويۇلمىدى ، ئىچكى ئۇزۇن يوللۇق تېلېفوننىڭ ھەر ئالتە سېكۇنتىغا 0.07 يۇەن ، شياڭگاڭ ، ئاۋمېن ، تەيۋەنگە بېرىلگەن ئۇزۇن يوللۇق تېلېفوننىڭ ھەر ئالتە سېكۇنتىغا 0.20 يۇەن ، خەلقئارا ئۇزۇن يوللۇق تېلېفوننىڭ ھەر ئالتە سېكۇنتىغا 0.08 يۇەن بويىچە ھەق ئېلىنىدى ؛ ئالتە سېكونت بىر ھېسابات بىرلىكى قىلىنىدى ، ئالتە سېكۇنتقا توشمىسا ئالتە سېكۇنت بويىچە ھەق ھېسابلاندى ؛ شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون قوشۇمچە ھەققى ئەملدىن قالدۇرۇلدى .

1958 ~ 1999 ـ يىلىغىچە بولغان ئىچكى ئۇزۇن يوللۇق تېلېفوننىڭ مىنۇتلۇق ھەققى

جەدۋەل : 9 — 18

تەخشىلگەن ۋاقىت / سومىسى (يۇەن) / بوشلۇق ئارىلىقى (كىلومېتىر)	1958.1.1	1958.8.1	1983.6.1 ~ 1996.12.31	1997.11 ~ 1999
25 — 0	0.15	0.05	0.10	
50 — 25	0.45	0.10	0.20	
100 — 50	0.90	0.20	0.30	

	0. 40	0. 30	1. 35	150 — 100
	0. 50	0. 40	1. 80	200 — 150
0. 50		0. 50	2. 25	300 — 200
	0. 60	0. 60	2. 70	400 — 300
0. 60			3. 15	500 — 400
	0. 70	0. 70	3. 60	600 — 500
0. 80			4. 05	700 — 600
	0. 80	0. 80	4. 50	800 — 700
			4. 95	900 — 800
	0. 90	0. 90	5. 40	1000 — 900
			6	1250 — 1000
	1	1	6. 60	1500 — 1250
			7. 20	1750 — 1500
	1. 10	1. 10	7. 80	2000 — 1750
1	1. 20	1. 20	8. 40	2000 دىن يۇقىرى

ئىزاھ : 2000 - يىلى بوشلۇق ئارىلىقى بويىچە ھەق ئېلىش رايون ئارا ھەق ئېلىشقا ئۆزگەرتىلدى .

3 . شەھەر ئىچى تېلېفونى ھەققى

شەھەر ئىچى تېلېفونى ھەققىنىڭ تۈرلىرىدىن ئايلىق ئىجارە ھەققى ، تېلېفون ئورنىتىش ھەققى ، تېلېفون يۆتكەش ھەققى ۋە باشقا ھەقلەر بار . ئوخشاش بولمىغان ئىجارە ھەققى دەرىجىسى بويىچە ئايدا بىر قېتىم ھەق ئېلىنىدۇ .

1956 - يىلى ئايلىق ھۆددە ئېلىش تۈزۈمىدىكى شەھەر ئىچى تېلېفونى ئايلىق ئىجارىسى يولغا قويۇلدى ، ئاساسىي تىجارەت رايونىنىڭ سىرتىدىكى ئابونېنتلار ئاي بويىچە ئايلىق ئىجارە ھەققى تاپشۇرغاندىن باشقا ، يەنە دائىرە سىرتىدىكى سىم يولىنىڭ ئۇزۇنلۇقىغا قاراپ دائىرە سىرتىدىكى ئايلىق ئىجارە ھەققىنى قوشۇپ تاپشۇردى ، ئۇ كىلومېتىر بويىچە ھېسابلاندى . ئەينى چاغدا ئادەتتىكى تېلېفون ئۈچۈن ئايدا 10 يۈەن ، ئارمىيە ، ھۆكۈمەت ئورگانلىرى تېلېفونى ئۈچۈن ئايدا تۆت يۈەن ئىجارە تاپشۇرۇلدى .

1958 - يىلى تېلېفون ئايلىق ئىجارە ھەققى A تۈرىدىكىنىڭ 6 . 5 يۈەن ، B تۈرىدىكىنىڭ توققۇز يۈەن ، ئوخشاش لىنىيىلىك تېلېفونىنىڭ 6 . 5 يۈەن ، تېلېفون ئورنىتىش ھەققى 15 يۈەن ، ئارىلىق لىنىيىنىڭ ئايلىق ئىجارە ھەققى 27 يۈەن بولدى .

1977 - يىلى ئادەتتىكى تېلېفونىنىڭ ئايلىق ئىجارە ھەققى A خىلدىكىسىنىڭ 6 . 3 يۈەنگە ، B خىلدىكىسىنىڭ توققۇز يۈەنگە ؛ ئارىلىق لىنىيىلىك تېلېفونىنىڭ A خىلدىكىسىنىڭ 18 يۈەنگە ، B خىلدىكىسىنىڭ 27 يۈەنگە ؛ دائىرە سىرتىغا ئۇلىنىدىغان تېلېفونىنىڭ ئايلىق ئىجارە ھەققى بىر كىلومېتىرنىڭ 3 . 5 يۈەنگە تەڭشەلدى .

1980 - يىلى 7 - ئايدا شەھەر ئىچى تېلېفونى ئورنىتىدىغان ئابونېنتلاردىن ئېلىنىدىغان تېلېفون ئورنىتىش ھەققى ئۆلچىمى مۇنداق بولدى : زاۋۇت ، كان - كارخانىلار (باشقا كارخانىلارمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) دىن بىر تېلېفون ئۈچۈن 1200 يۈەن ، پارتىيە ، ھۆكۈمەت ئورگانلىرى ، كەسپىي ئورۇنلاردىن بىر تېلېفون ئۈچۈن 800 يۈەن ، مەكتەپ ، بالىلار باغچىلىرىدىن بىر تېلېفون ئۈچۈن 500 يۈەن ، شەخسلەر تۇرالغۇسىغا ئورنىتىلغان بىر تېلېفون ئۈچۈن 200 يۈەن ئېلىنىدى . شۇ يىلى 8 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئايلىق ئىجارە ھەققى ئۆلچىمى مۇنداق بېكىتىلدى : A خىلدىكى ئابونېنتلاردىن سەككىز يۈەن ، B خىلدىكى ئابونېنتلاردىن 13 يۈەن ؛ ئارىلىق لىنىيىدىن ئۇلانغانلىرىدىن 39 يۈەن ، ئادەتتىكى مەخسۇس لىنىيىلىك تېلېفوندىن 19 . 5 يۈەن ؛ دائىرە سىرتىغا

ئۇلىنىدىغان تېلېفوننىڭ ئايلىق ئىجارە ھەققى ئۇچۇن بىر كىلومېتىرغا بەش يۈەن ، تېلېفون ئورنىتىش رەسمىيىتى ئۇچۇن 8 يۈەن ئېلىنىدى .

1988 ـ يىلى 6 ـ ئايدا شەھەر تېلېفونىنى ئورنىتىش ھەققى ، ئايلىق ئىجارە ھەققى تەڭشەلدى . ئورنىتىش ھەققى كارخانىلارنىڭ 2000 يۈەن ، پارتىيە ، ھۆكۈمەت ئورگانلىرى ، كەسپىي ئورۇنلارنىڭ 1000 يۈەن ، مەكتەپ ، بالىلار باغچىسىنىڭ 400 يۈەن ، تۇرالغۇ تېلېفونى 1000 يۈەن (ناھىيە ـ باشقارما دەرىجىلىك كادىرلارنىڭ تۇرالغۇسىغا تېلېفون ئورنىتىشتا 30 % تىن 50 % كىچە ئېتىبار بېرىلدى) بولدى .

1991 ـ يىلى 3 ـ ئايدا تېلېفون ئورنىتىش ھەققى مۇنداق تەڭشەلدى : كارخانىلارغا 3000 يۈەنگە ، پارتىيە ، ھۆكۈمەت ئورۇنلىرى ، كەسپىي ئورۇنلارغا 2000 يۈەنگە ، مەكتەپ ، بالىلار باغچىسىغا 1000 يۈەنگە ، تۇرالغۇغا 1500 يۈەنگە ئورنىتىلدى . شۇ يىلى 10 ـ ئايدىن باشلاپ شەھەر تېلېفونىنى سۈرۈشتۈرۈش ھەققى ئۇچۇن بىر تېلېفونغا ئايدا بەش يۈەن ئېلىنىدى .

1993 ـ يىلى 8 ـ ئايدا ئاپتوماتىك تېلېفوننىڭ ھەربىرى ئۇچۇن ئايدا 13 يۈەن ئىجارە ھەققى ئېلىنىدى ، دائىرە سىرتىغا ئۇلىنىدىغان تېلېفوننىڭ ئايلىق ئىجارە ھەققى ۋە ئاپتونوم رايون سىرتىغا ئۇلىنىدىغان توك يولى قوشۇمچە ھەققى ھەر 1000 كىلومېتىرغا 21.1 يۈەن قىلىنىدى .

1994 ـ يىلى 3 ـ ئايدا تېلېفون ئورنىتىش ۋە يۆتكەشتە ماتېرىيال ھەققى ئۇچۇن بىر تېلېفونغا 50 يۈەن (بىرلا قېتىم) ئېلىنىدى . 7 ـ ئايدا بازار رايونى ئاممىۋى تېلېفون بوتكىلىرىدىن ئېلىنىدىغان ھەق ئۇلىچىمى مۇنداق بولدى : ئىچكى ئۇزۇن يوللۇق تېلېفوننىڭ ۋاكالىتەن بېجىرىش مۇلازىمەت ھەققى ھەر قېتىمنىڭ بىر يۈەن ، خەلقئارا ۋە شياڭگاڭ ، ئاۋمېن ، تەيۋەنلەرگە بېرىلىدىغان تېلېفوننىڭ ۋاكالىتەن بېجىرىش مۇلازىمەت ھەققى ھەر قېتىمنىڭ ئىككى يۈەن ، شەھەر ئىچى ئاممىۋى تېلېفوننىڭ ھەر ئۇچ مىنۇتىغا 0.3 يۈەن ئېلىنىدى . 11 ـ ئايدا شەھەر ئىچى تېلېفونىنى سۈرۈشتۈرۈش ھەققى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى .

1995 ـ يىلى 1 ـ ئايدا پروگراممىلىق تېلېفوننىڭ ئايلىق ئىجارە ھەققى A خىلدىكىسىنىڭ 17.6 يۈەن ، B خىلدىكىسىنىڭ 12 يۈەن بولدى . 9 ـ ئايدا ھەربىر تېلېفونغا قۇرۇلۇش ھەققى ئۇچۇن ئايدا 10 يۈەن ئېلىنىدى ، ئارىلىقتىن ئۇلىنىدىغان تېلېفوننىڭ ئايلىق ئىجارە ھەققى 36 يۈەن بولدى .

1999 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى تېلېفون ئورنىتىش ھەققى 500 يۈەنگە ، ئايلىق ئىجارىسى A خىلدىكىسىنىڭ 60 .7 يۈەنگە ، B خىلدىكىسىنىڭ 12 يۈەنگە تەڭشەلدى ؛ ئارىلىقتىن ئۇلىنىدىغىنىنىڭ يەنىلا 36 يۈەن بولدى .

2001 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى تېلېفون ئورنىتىش ھەققى 300 يۈەنگە ، تېلېفون يۆتكەش ھەققى 158 يۈەنگە ، نومۇر ئۆزگەرتىش ھەققى 100 يۈەنگە ، ئىسىم ئۆزگەرتىش ھەققى ئۇچ يۈەنگە ، ئايلىق ئىجارە ھەققى 15 يۈەنگە تەڭشەلدى .

4 . يېزا تېلېفونى ھەققى

1958 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى مۇقىم تېلېفون ھەققى جەھەتتە قېتىم سانى ، ۋاقىت بويىچە ھەق ھېسابلاش چارىسى يولغا قويۇلدى . مۇقىم تېلېفون ھەققى بىرلىك دەرىجە پەرقى ۋە خاراكتېرىگە ئاساسەن تۈرگە ئايرىلىپ ، ئايلىق ئىجارە ھەققى ئۆلچىمى بېكىتىلدى ، قېتىم سانى ، ۋاقىت بويىچە ھەق ھېسابلاشتا ئۇچ مىنۇت بىر قېتىم ھېسابلاندى ، سۆزلىشىش ھەققى مۇساپىنىڭ يىراق ـ يېقىنلىقىغا قاراپ A دەرىجە (25 كىلومېتىر ئىچىدە)نىڭ 0.15 يۈەن ، B دەرىجە (25 كىلومېتىردىن 50 كىلومېتىرغىچە) نىڭ 0.30 يۈەن ، C دەرىجە (50 كىلومېتىردىن يۇقىرى)نىڭ 0.45 يۈەن بولدى . جەددىي تېلېفوندىن ھەسسىلەپ ھەق ئېلىنىدى ، چاقىرىپ قويۇلىدىغان تېلېفون ئۇچۇن ھەر قېتىمغا ئايرىم 0.15 يۈەن قوشۇپ ئېلىنىدى .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ 1958 - يىلىدىكى يېزا مۇقىم تېلېفونىنىڭ ئايلىق ئىجارە ھەققى

جەدۋەل : 9 — 19

بىرلىكى : يۈەن

تۈرى	ناھىيە دەرىجىلىك پارتىيە ، ھۆكۈمەت ئورگانلىرى	ناھىيە دەرىجىلىك كارخانىلار	رايونلۇق ، يېزىلىق پارتىيە ، ھۆكۈمەت ئورگانلىرى ۋە يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپى	رايون ، يېزىلاردىكى كارخانا ، كەسىپي ئورۇنلار
باش ئاپپاراتلىق تېلېفون	8	10	5	7
ئوخشاش سىم بىرلىكتە ئىشلىتىلىدىغان تېلېفون	5.60	7	3.50	4.90
قوشۇمچە تېلېفون	3.92	4.90	2.45	3.43
ئارىلىقتىن ئۇلىنىدىغىنى	15	11.40	11.40	

1965 - يىلى 5 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن باشلاپ «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ يېزا تېلېفونى ھەق ئۇلچىمى» يولغا قويۇلدى ، يېزا تېلېفونى ھەققى جەھەتتە مۇقىم ئايلىق ھۆددىگە ئېلىش بىلەن قېتىم سانى ، ۋاقىت بويىچە ھەق ھېسابلاش ئۇز ئارا بىرلەشتۇرۇلگەن ھەق ئېلىش تۈرۈمى ئىجرا قىلىندى . مۇقىم سۆزلىشىش ھەققى باش ئاپپاراتلىق تېلېفونىنىڭ ئايدا يەتتە يۈەن ، ئوخشاش سىملىق تېلېفون ، بىرلىكتە ئىشلىتىلىدىغان تېلېفون ، قوشۇمچە تېلېفونلارنىڭ ئالتە يۈەن بولدى . سۆزلىشىش ھەققىنى قېتىم سانى ، ۋاقىت بويىچە ھېسابلاش ئۈچ خىلغا بۆلۈندى ، 25 كىلومېتىر ئىچىدە بولسا ھەر مىنۇتلۇق ئاساسىي سۆزلىشىش ھەققى 0.05 يۈەن ، 25 ～ 50 كىلومېتىرغىچە بولسا 0.10 يۈەن ، 50 كىلومېتىردىن يىراق بولسا 0.20 يۈەن بولدى ، ھېسابلاش ۋاقتى ئۈچ مىنۇت بولدى ، ئۈچ مىنۇتقا توشمىسا ئۈچ مىنۇت بويىچە ھېسابلاندى ، ئۈچ مىنۇتتىن ئېشىپ كەتسە ئەملىي سۆزلىشىش ۋاقتى بويىچە ھېسابلاندى ؛ جەددىي تېلېفونغا ھەسسىلەپ ھەق ھېسابلاندى ، چاقىرىش ، نومۇرنى بىكار قىلىش ئۈچۈن ئېلىنىدىغان قوشۇمچە ھەقلەر ھەسسىلەپ ئېلىنمىدى ، ئۇقتۇرۇپ قويۇش تېلېفونى ئۈچۈن جەددىي تېلېفونغا ئوخشاش ھەق ئېلىندى .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ 1965 - يىلىدىكى يېزا مۇقىم تېلېفونىنىڭ سۆزلىشىش ھەققى

جەدۋەل : 9 — 20

بىرلىكى : يۈەن

تۈرى	ھېسابات بىرلىكى	ھەق	مۇلۇك ھوقۇقى گۇڭشي ، كوللېكتىپقا تەۋەسى	ئەسكەرتىش
تېلېفوننىڭ ئايلىق ئىجارە ھەققى (باش ئاپپاراتلىق)	ھەر ئايدا بىر تېلېفون	7	6	تېلېفون باتارىيەسىنى ئاپونېنتلار ئۆزى تەييارلايدۇ
تېلېفوننىڭ ئايلىق ئىجارە ھەققى (قوشۇمچە)	ھەر ئايدا بىر تېلېفون	6	5	ئوخشاش سىملىق تېلېفوننى- مۇ مۇشۇ ئۇلچەم بويىچە ھەق ئېلىنىدۇ

سىم ئاسراش ھەققى	ھەر ئايدا كىلومېتىر	1.50	1.70	2 كىلومېتىر ئېچىدە بولسا ھەقسىز ، ئېشىپ كەتكەن قىسمىغا ئۆلچەم بويىچە ھەق ئېلىنىدۇ
سىم ئىجارە ھەققى	ھەر ئايدا كىلومېتىر	1.50	1.30	قايتما يول ھەققىنى ھېسابلاشتا بىر كىلومېتىرغا يەتمىسە بىر تال سىم ئۈچۈن ئايدا 0.10 يۈەن ئېلىنىدۇ
تېلېفون ئورنىتىش ، ئېلىۋېتىش ، يۆتكەش ھەققى	ھەر كۈنى	4	4	8 سائەت بويىچە ھېسابلاشتا بىر كۈنگە يەتمىسە سائىتىگە 0.50 يۈەن ئېلىنىدۇ
تېلېفون ئورنىتىش ، ئېلىۋېتىش ، يۆتكەش ماتېرىيال ھەققى		ئەملىي ھېسابلىنىدۇ		
كوممۇتاتورنىڭ ئارىلىقتىن ئۇلىنىش ھەققى (ھەربىر قايتما يول)	20 توچكىدىن تۆۋەن بولسا 12 يۈەن	21 ~ 30 توچكىغىچە بولسا 18 يۈەن	31 ~ 50 توچكىغىچە بولسا 24 يۈەن	

1988 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى يېزا تېلېفونى ھەققى 1965 ـ يىلدىكى ئاساستا تەڭشەلدى .

1992 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈندىن باشلاپ ئابونېنتلار A ، B دەپ ئىككى خىلغا ئايرىلدى ، كەنت ئاھالىلەر كومىتېتى ، كەنت ئاھالىلەر گۈرۇپپىسى ۋە يېزا ـ بازار ، كەنتكە قاراشلىق ئوتتۇرا ، باشلانغۇچ مەكتەپ ، بالىلار باغچىسى ۋە تىجارەت خاراكتېرىدە بولمىغان شەخسلەر تۇرالغۇسى ئابونېنتلىرى A خىلغا ، باشقا ئابونېنتلار B خىلغا تەۋە بولدى . ئادەم كۆچى ئارقىلىق ئۇلىنىدىغان تېلېفوننىڭ ئايلىق ئىجارە ھەققى A خىلدىكى باش ئاپاراتلىقىنىڭ 16 يۈەن ، قوشۇمچە تېلېفوننىڭ 13 يۈەن ، بىرلىكتە ئىشلىتىلىدىغان ، ئوخشاش سىملىق تېلېفوننىڭ 14 يۈەن ؛ B خىلدىكى باش ئاپاراتلىقىنىڭ 20 يۈەن ، قوشۇمچە تېلېفوننىڭ 16 يۈەن ، بىرلىكتە ئىشلىتىلىدىغان ، ئوخشاش سىملىق تېلېفوننىڭ 17 يۈەن بولدى . ئاممىۋى تېلېفوننىڭ ھەر ئۇچ مىنۇتى بىر قېتىم ھېسابلاندى ، ئۇچ مىنۇتقا توشمىسا بىر قېتىم بويىچە ھېسابلاندى ، ھەر قېتىمى 0.20 يۈەن بولدى . نومۇر بىكار قىلىش ھەققى بىر نومۇرنىڭ 0.20 يۈەن بولدى . ئۇقتۇرۇپ قويۇلىدىغان تېلېفوننىڭ ئاساسىي مەزمۇنىنىڭ ھەر 10 ھەرپى بىر مىنۇت سۆزلىشىش ئاساسىي باھاسى بويىچە ھېسابلاندى ، 10 خەتكە توشمىسا 10 خەت بويىچە ھېسابلاندى ، سۆزلىشىش ھەققى جەددىي تېلېفون ھەققى بويىچە ھېسابلاندى . چاقىرىپ قويۇلىدىغان تېلېفوندا ۋاقىت ۋە قېتىم سانى بويىچە ھەق ئېلىنغاندىن باشقا ، بىر يۈەن چاقىرىپ قويۇش ھەققى ئېلىنىدى .

1995 ـ يىلى يېزا تېلېفون ھەققى جەھەتتە مۇقىم ئايلىق ئىجارىنى ھۆددىگە ئېلىش بىلەن قېتىم سانى ، ۋاقىت بويىچە ھەق ھېسابلاش بىرلەشتۈرۈلگەن ھەق ئېلىش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى ، مۇقىم تېلېفون ھەققى تېلېفون ئايلىق ئىجارىسى ، دائىرە سىرتىغا ئۇلىنىدىغان سىم يولىنىڭ ئايلىق ئىجارە ھەققى ، تېلېفون ئورنىتىش ، ئېلىۋېتىش ، يۆتكەشكە كېتىدىغان ماتېرىيال ھەققى ، ئادەتتىكى مەخسۇس لىنىيىنىڭ ئايلىق ئىجارە ھەققى ، ئىسسىم ئۆزگەرتىش رەسمىيەت ھەققى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . قېتىم سانى ، ۋاقىت بويىچە ھېسابلىنىدىغان ھەق ئىككى قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ ، تىجارەت رايونى ئېچىدە ھەر مىنۇت ئۈچۈن 0.05 يۈەن ، تىجارەت رايونى دائىرىسىدىن ھالقىغان سۆزلىشىش ھەققى جەھەتتە دەرىجە ئۆلچىمى بويىچە ھەق ئېلىنغاندىن باشقا ، ھەر قېتىملىق سۆزلىشىشكە 0.40 يۈەن قۇرۇلۇش ھەققى قوشۇپ ئېلىنىدى . يېزىدا ئۈزۈن يوللۇق تېلېفوندا سۆزلەشكەندە ئۈزۈن يوللۇق تېلېفون ھەققى بويىچە ھەق ئېلىنغاندىن باشقا ، سۆزلىشىش ۋاقتى بويىچە

مىنۇتىغا 0.4 يۈەن قوشۇپ ئېلىندى ھەمدە يېزا تېلېفونىنىڭ سۆزلىشىش دەرىجىسى تۆت دەرىجىدىن ئۈچ دەرىجىگە ئۆزگەرتىلدى .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە يېزا تېلېفونىدىن 1995 - يىلى قېتىم سانى ۋە ۋاقىت بويىچە ھەق ئېلىش ئەھۋالى

جەدۋەل : 9 — 21　　بىرلىكى : يۈەن

تۈرى			ھېسابات بىرلىكى	ھەق ئۆلچىمى
ئايلىق تېلېفون ئىجارىسى	A خىلدىكى ئابونېنت	باش ئاپپارات	ئايدا بىر تېلېفون	9
		قوشۇمچە ئاپپارات	ئايدا بىر تېلېفون	6
	B خىلدىكى ئابونېنت	باش ئاپپارات	ئايدا بىر تېلېفون	12
		قوشۇمچە ئاپپارات	ئايدا بىر تېلېفون	9
دائىرە سىرتىغا ئۇلىنىدىغان سىمنىڭ ئايلىق ئىجارە ھەققى			ئايدا ھەربىر تال سىم كىلومېتىر	5
ئورنىتىش ، ئېلىۋېتىش ، يۆتكەشكە كېتىدىغان ئىش ۋاقتى ماتېرىيال ھەققى			ھەربىر تېلېفون	150
ئورنىتىش ، ئېلىۋېتىش ، يۆتكەش رەسمىيەت ھەققى			ھەربىر تېلېفون	8
ئادەتتىكى مەخسۇس لىنىيىنىڭ ئايلىق ئىجارە ھەققى			ئايدا ھەربىر تال سىم	30
تېلېفون سىمىغا تېلېكس ئورنىتىش ھەققى			ئايدا ھەربىر تال سىم	130
ئىسىم ئۆزگەرتىش رەسمىيىتى ھەققى			ھەربىر نومۇر	3
نوپۇس يۆتكەش رەسمىيىتى ھەققى			ھەربىر نومۇر	100
ھېسابات نومۇرىنى ئۆزگەرتىش رەسمىيىتى ھەققى			ھەربىر نومۇر	20
تېلېفون ئورنىتىش ھەققى			ھەربىر تېلېفون	1800
تېلېكسنى تېلېفونغا قوشۇپ تىزىملىتىش ھەققى			ھەربىر تېلېفون	100
يېزا ئالاقىلىشىش قۇرۇلۇشى ھەققى			بىر ۋاراق ھېسابات تالونى	0.40

ئۇچتۇرپان ناھىيىسى بويىچە 1950 ~ 2001 - يىلىغىچە بولغان تېلېگراف كەسپىي مىقدارى

جەدۋەل : 9 — 22

يىللار	كەسىپ مىقدارى (تۈمەن يۈەن)	تېلېگرامما پارچە (تۈمەن)	ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون (تۈمەن قېتىم)	شەھەر تېلېفونى ئابونېنتى	يېزا تېلېفونى ئابونېنتى	يېزا تېلېفونى قېتىم سانى (تۈمەن قېتىم)	تېلېگراف ۋاكالەتچىلىكى (تۈمەن يۈەن)	يېزا تېلېفونى ۋاكالەتچىلىكى (تۈمەن يۈەن)	شەھەر تېلېفونى مەخسۇس لىنىيىسى (جۈپ)	تېلېكس ئابونېنتى	ئاممۇي تېلېفون
1950	0.11	0.003									
1951	0.24	0.01									

									0.015	0.81	1952
									0.02	0.84	1953
									0.03	0.50	1954
									0.078	1.01	1955
							14		0.21	1.45	1956
							21	0.0099	0.17	2.41	1957
							38	0.12	0.20	2.72	1958
						78	43	0.19	0.32	4.37	1959
						68	50	0.19	0.48	5.44	1960
						68	68	0.21	0.78	5.86	1961
						105	71	0.26	0.45	4.95	1962
						75	62	0.35	0.54	5.95	1963
						75	68	0.35	0.38	6.03	1964
						136	74	0.30	0.33	7.04	1965
						134	84	0.29	0.29	7.36	1966
						149	82	0.23	0.43	7.52	1967
						148	74	0.16	0.45	7.41	1968
						148	76	0.14	0.49	8.01	1969
						164	85	0.15	0.48	8.04	1970
						152	87	0.27	0.48	8.14	1971
					0.53	145	91	0.42	0.52	8.54	1972
					0.53	81	97	0.55	0.32	10.49	1973
					0.44	146	87	0.48	0.89	10.38	1974
					0.43	156	86	0.66	1	10.92	1975
					0.39	164	92	0.69	0.99	11.33	1976
					0.44	161	102	0.71	1.02	11.60	1977
					0.65	162	105	0.72	0.98	11.82	1978
					0.84	162	108	0.84	1.15	12.42	1979
					0.77	162	111	0.92	1.16	12.77	1980
					1.48	130	112	0.93	1.35	12.95	1981
				0.0037	1.95	124	112	0.97	1.28	12.11	1982
				0.21	1.91	92	125	1.07	1.43	12.81	1983
			0.19		2.51	95	132	1.20	1.20	13.69	1984
			0.35	0.72	2.36	100	158	1.26	1.27	15.06	1985
			0.54	0.72	2.48	96	161	1.22	1.09	16.27	1986
			0.62	0.77	2.17	102	177	1.75	1.26	17.49	1987
			1.12	1.08	2.33	102	193	1.80	1.53	20.20	1988
			0.97	0.87	2.83	102	198	1.69	1.55	24.98	1989
			1.17	0.88	2.81	102	239	1.61	1.45	26.73	1990
			0.96	0.91	2.65	91	239	1.78	1.68	53.82	1991
	3	3	0.85	0.99	2.68	91	251	1.94	1.82	64.63	1992
	3	3	0.48	1.24	2.02	91	311	2.10	2.01	26	1993

5	3	3	0.60	1.63	2.50	91	430	3.37	1.65	33.20	1994
10	3	3			3.87	135	806	8.07	1.48	56.60	1995
10	3	3	0.62	2.28	3.61	428	1330	28.11	1.35	147.30	1996
20	3	2	0.082	0.095	11.44	928	1775	40.12	1.15	184.30	1997
35	5	2			34.07	1112	2300	35.79	1.18	351.57	1998
134	13	16			46.62	1718	2575	43.02	1.06	351	1999
183	120	16				2665	3992	52.3	0.23	433	2000
330	135	16				2333	3204	50.93	0.76	493	2001

ئونىنچى قسىم

سودا

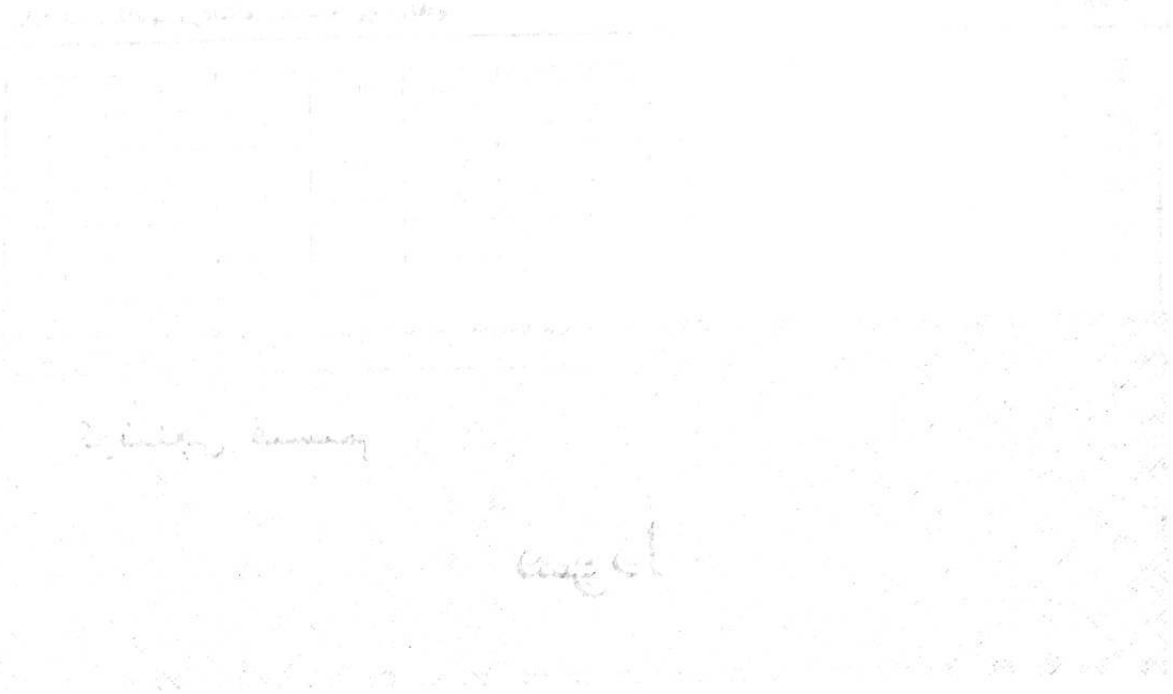

ئونىنچى قىسىم

سودا

خەن ، تاڭ دەۋرلىرىدە يىپەك يولى ئوچتۇرپان ناھىيىسى تەۋەسىدىن ئۆتەتتى ، سودا قىلغۇچىلار كۆپلەپ كېلىپ ـ كېتىپ تۇراتتى . ئوچتۇرپاننىڭ شىمالىدىكى بەدەل تاغ ئېغىزى ئارقىلىق ئوتتۇرا ئاسىيا ، غەربىي ئاسىياغا ، شەرقتە كۆسەنگە ، غەربتە قەشقەرگە بارغىلى بولاتتى ، ئوچتۇرپان غەربىي يۇرتتىكى مۇھىم سودا بازىرى بولۇپ ، ئىچكىرىنىڭ مالىلىرى ئوتتۇرا ئاسىيا ، غەربىي ئاسىياغا توشۇپ سېتىلىدىغان ئۆتەڭ بولۇپ قالغانىدى .

چىڭ سۇلالىسىنىڭ تۇڭجى 6 ـ يىلى (1867 ـ يىلى) قوقەندلىك ياقۇبېگ ئوچتۇرپانغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندىن كېيىن سودا ئىشلىرى خارابلاشتى . چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۇاڭشۇ 3 ـ يىلى (1877 ـ يىلى) 8ـ ئايدا چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى ياقۇبېگ تاجاۋۇزچى قوشۇنىنى قوغلاپ چىقىرىپ ، ئوچتۇرپاننى قايتۇرۇۋالدى ، قوشۇن بىلەن كەلگەن سودىگەرلەر ناھىيە بازىرىغا ئولتۇراقلىشىپ قالدى ، ئەنئەنىۋى سودا بارا ـ بارا ئەسلىگە كېلىپ ، گۈللىنىشكە باشلىدى . ئوچتۇرپان تاۋارلىرىنىڭ كۆپىنچىسى چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى ئاساس قىلاتتى ، سىرتتىن كېلىدىغان مالىلارنىڭ كۆپىنچىسى بېيجىڭ ، گۇاڭجۇنىڭ مىلىچ مالىلىرى ۋە جەنۇبىي جۇڭگونىڭ يىپەكلىرى ئىدى .

گۇاڭشۇ 7 ـ يىلى (1881 ـ يىلى) «جۇڭگو ـ رۇسىيە قۇرۇقلۇق سودىسىنىڭ ئۆزگەرتىلگەن نىزامنامىسى»دا ، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي ، شىمالىي يوللىرىدىكى بازارلىرىنىڭ سودىسىدىن ۋاقتىنچە باج ئېلىنمايدۇ دەپ بەلگىلەنگەچكە ، رۇسىيە سودىگەرلىرى شىنجاڭنى باجسىز پورت دەپ قاراپ ، ئوچتۇرپاندىكى چارىلارغا توپلاشتى . رۇسىيەدىكى قازاق ، قىرغىزلار خالىغانچە چېگرىدىن ئۆتۈپ بۇلاڭچىلىق قىلىپ تۇرغاچقا ، جېدەل ـ ماجىرا كۆپىيىپ ، پۇقرالار ئېغىر زىيانغا ئۇچرىدى . ئوچتۇرپان ۋە ئونسۇدىكى چازا ، پورتلار رۇسىيە سودىگەرلىرىنىڭ ئەپيۇن ئەكەسچىلىكى قىلىدىغان مۇھىم يولىغا ئايلىنىپ قالدى .

مىنگو دەۋرىدە شىنجاڭ تاۋار ئىگىلىكىنىڭ تەدرىجىي تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ ، ئوچتۇرپاننىڭ تاۋار سودىسىمۇ كۆندىن ـ كۈنگە جانلاندى ، سىرتتىن كەلگەن چاربازارچىلارمۇ بارغانسېرى كۆپەيدى . مىنگونىڭ 10 ـ يىلى (1921 ـ يىلى) شىنجاڭ بەدەل پورتى ئارقىلىق سوۋېت ئىتتىپاقىغا 25 مىڭ 100 تەڭگە قىممەتلىدىكى يۇڭ ، كالا تېرىسى ، ئۆرۈك مېغىزى ، ياڭاق ، ماتا قاتارلىق مالىلارنى ئېكسپورت قىلدى ، 37 مىڭ 500 تەڭگە قىممەتلىدىكى گەزمال ، پالاز ، خۇرۇم ئۆتۈك ، مېتال بۇيۇم قاتارلىق مالىلارنى ئىمپورت قىلدى . مىنگونىڭ 26 ـ يىلى (1937 ـ يىلى)ئىچكىرى ۋە كۆچا ، ئىلى ، توقسۇ قاتارلىق جايلارنىڭ سودىگەرلىرى كەينى ـ كەينىدىن ئوچتۇرپانغا كەلدى ، بۇنىڭ بىلەن چېگرا سودىسى جانلاندى . ئۇيغۇر سودىگەرلەر چەت ئەللىك سودىگەرلەر بىلەن بىۋاستە سودا قىلىدىغان بولدى ، ئۇلار سوۋېت ئىتتىپاقى ، ھىندىستان قاتارلىق دۆلەتلەرگىچە باردى ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مالىلىرى بازارنى قاپلىدى . مىنگونىڭ 34 ـ يىلى (1945 ـ يىلى) ناھىيە بازىرىدا سودا بارغانسېرى خارابلاشتى ، باھا بەك ئۆرلەپ كېتىپ ، سودىگەرلەر تىجارىتىنى توختاتتى

ياكى يېرىم توختاتتى ، بۇنىڭ بىلەن بازار چۆلدەرەپ قالدى .

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن «ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇپ ، تەمىنلەشكە كاپالەتلىك قىلىش» فائچىنى ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ ، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودا ۋە تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپى بەرپا قىلىندى ، خۇسۇسىي سودىگەرلەرنىڭ قانۇنىي تىجارىتى قوغدىلىپ ، سودا بارا ـ بارا ئەسلىگە كەلدى ۋە تەرەققىي قىلدى . 1951 ـ يىلى ئىجتىمائىي تاۋارلارنىڭ پارچە سېتىلىش سوممىسى 707 مىڭ يۈەنگە يېتىپ ، 1949ـ يىلىدىكىدىن 5.5 ھەسسە ئاشتى . 1 ـ بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدە ، خۇسۇسىي سودا ـ سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئاساسىي جەھەتتىن تاماملىنىپ ، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودا كارخانىلىرى ، تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپلىرىنىڭ سودا تىجارىتىدىكى ئاساسىي يوللۇق رولى تولۇق جارى قىلدۇرۇلۇپ ، سودا ئىشلىرى پۈختا قەدەمدە تەرەققىي قىلدى . 1956 ـ يىلى خۇسۇسىي سودىنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش مەزگىلىدە ، ناھىيە بويىچە خۇسۇسىي سودا كارخانىلىرى ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىنى يولغا قويۇشنى بەس-بەستە ئىلتىماس قىلدى . ھۆكۈمەتنىڭ تەستىقلىشى بىلەن تۇرلۇك مال ، قوشۇمچە بېمەكلىك ، يېمەك ـ ئىچمەك ، سۈرەت تارتىش ، چاچ ياساش ، گۆش بېمەكلىكتىن ئىبارەت ئالتە خىل كەسىپتىكى 83 تىجارەتچىدىن ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدىكى 12 كارخانا تەشكىل قىلىندى ، كەسىپكارى 95كە ، مەبلىغى 123 مىڭ 500 يۈەنگە يەتتى . بۇ شېرىك كارخانىلار مۇستەقىل ھېسابات قىلدى ، پايدا ـ زىيىنىغا ئۆزى ئىگە بولدى ، دىرېكتور ، بوغالتىر ، دۇكان ئىشلىرى ھەيئىتى دېموكراتىك سايلاپ چىقىلدى ، ئۇلار مۇناسىپ دۆلەت سودا شىركىتى تەرىپىدىن سىستېما بويىچە باشقۇرۇلدى ، شۇ يىلى تاۋارلارنىڭ پارچە سېتىلىش سوممىسى 602 مىڭ يۈەنگە يېتىپ ، ناھىيە بويىچە تاۋارلارنىڭ پارچە سېتىلىش سوممىسىنىڭ 21.13 % نى ئىگىلىدى . 1958 ـ يىلى پاختا رەخت ، تۇرلۇك مال ، ماشۇگىرىخانا ، ئاشپۇزۇللاردىن ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدىكى 48 كارخانا تەشكىل قىلىندى ، ئۇلارنىڭ 127 مىڭ 700 يۈەن كۆچمە مەبلىغى بار بولدى . شېرىك كارخانىلار ئۆزئىنىڭ كونكرېت ئەھۋالىغا ئاساسەن ئاساسىي ماتاشقا مۇكاپات قوشۇش تۇزۇمىنى يولغا قويدى ، بازار رايوندا شېرىك كارخانىلاردىكى ئىشچىلارنىڭ ئەڭ يۇقىرى ماتاشى 35 يۈەن ، رايون ، گوڭشىلاردا 30 يۈەن بولدى . 1963 ـ يىلى شېرىك كارخانىلار تەرتىپكە سېلىندى ، ناھىيە بازىردا شېرىك كارخانىدىن ئىككىسى ساقلاپ قېلىندى ، قالغان 46 شېرىك كارخانىنىڭ ھەممىسى ھەمكارلىق ماگىزىنى بولدى . 1971ـ يىلىدىن كېيىن ناھىيە بازىردىكى تۇرلۇك مال ، تاماكا ـ ھاراق ، يېمەك ـ ئىچمەك ، ساتىراشلىق قاتارلىق شېرىك كارخانىلار ئارقا ـ ئارقىدىن دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىغا ئۆزگەرتىلدى ، ئۇلارنىڭ خادىم ، مەبلەغ ، مال ـ مۇلۇك ، تىجارەت كەسپى پۈتۈنلەي دۆلەت سودا شىركىتى تەرىپىدىن سىستېما بويىچە بىر تۇتاش ئورۇنلاشتۇرۇلىدىغان ۋە باشقۇرۇلىدىغان بولدى .

ئىجتىمائىي تاۋارلارنىڭ پارچە سېتىلىش سوممىسى 1957 ـ يىلى 4 مىليون 255 مىڭ يۈەنگە ، 1960ـ يىلى 6 مىليون 712 مىڭ يۈەنگە يەتتى . 1961 ـ يىلى 4 مىليون 760 مىڭ يۈەنگە چۈشۈپ قالدى . 1967ـ يىلى 8 مىليون 204 مىڭ يۈەنگە يەتتى . «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە سودا پائالىيىتى توسقۇنلۇققا ئۇچرىدى ، ئىجتىمائىي تاۋارلارنىڭ پارچە سېتىلىش سوممىسىمۇ چۈشۈپ كەتتى . 1978 ـ يىلىدىن كېيىن سودا تۇزۇلمىسى ئىسلاھ قىلىندى ، كۆپ خىل ئىگىلىك تەركىبى ، كۆپ خىل ئىگىلىك شەكلى ئاساسىدىكى كۆپ خىل يوللۇق سودا ئوبوروت تۇزۇلمىسى مۇكەممەللەشتۈرۈلدى ، بۇنىڭ بىلەن سودا گۈللەندى ، بازار ئاۋاتلاشتى . 1980 ـ يىلى ئىجتىمائىي تاۋارلارنىڭ پارچە سېتىلىش سوممىسى 15 مىليون 990 مىڭ يۈەنگە يەتتى . 1988 ـ يىلىنىڭ بېشىدا دۆلەت سودىسىدا تىجارەتنى ھۆددىگە بېرىش سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇلدى ، مەبلەغنىڭ ئايلىنىش سۈرئىتى تېزلىتىلدى ، شۇ يىلى پارچە سېتىش سودا سوممىسى 30 مىليون 640 مىڭ يۈەنگە يەتتى .

1998 ـ يىلى مەركەزنىڭ «چوڭنى تۇتۇش ، كىچىكىنى قويۇۋېتىش» پرىنسىپىغا ئاساسەن سودا

كارخانىلىرى يەنە بىر قېتىم ئىسلاھ قىلىندى ، دۆلەت سودىسىدا ئىجارىگە بېرىش ، ھۆددىگە بېرىش ، ئىقتىسادنى نىشانلىق باشقۇرۇش ، «دۆلەت ئىلكىدە بولۇش ، پۇقرالار تىجارەت قىلىش» ، كۆلەملەشكەن بىرلەشمە تىجارەت ۋە پاي ـ ھەمكارلىق تۈزۈمى قاتارلىق تىجارەت شەكىللىرى بارلىققا كەلدى ، بىر قىسىم كارخانىلار كىمئارتۇق قىلىپ سېتىلدى ۋە ۋەيران قىلىپ بىر تەرەپ قىلىندى . شۇ يىلى تاۋارلارنىڭ سېتىۋېلىنىش سوممىسى 165 مىليون 350 مىڭ يۈەنگە ، ئىجتىمائىي تاۋارلارنىڭ پارچە سېتىلىش سوممىسى 47 مىليون 290 مىڭ يۈەنگە يەتتى . 2001 ـ يىلى ئىجتىمائىي تاۋارلارنىڭ پارچە سېتىلىش سوممىسى 63 مىليون 100 مىڭ يۈەنگە يەتتى .

I باب

سودا تۈزۈلمىسى

§1 . خۇسۇسىي سودا

چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە لىۋ جىنتاڭ چىڭ قوشۇننىي باشلاپ كېلىپ ياقۇپبەگنى تىنچىتىپ ئۇچتۇرپاننى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن ، ناھىيە تەۋەسىدىكى خۇسۇسىي سودا تەدرىجىي ئەسلىگە كەلدى ، ناھىيە بازىرىدا بىر سودا كوچىسى بارلىققا كەلدى ، بۇ يەردە تۈرلۈك مال ، يەرلىك مەھسۇلاتلار تىجارىتى بولاتتى ، ئاشپۇزۇل ، سودا سارىيى ، گۈرۈخانا بار ئىدى . چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۇاڭشۈ 33 ـ يىلى (1907 ـ يىلى) ناھىيە بويىچە خۇسۇسىي تىجارەتچىدىن ئاز كەم 1000ى بار ئىدى ، بۇنىڭ ئىچىدە 17سى رۇسىيىلىك سودىگەر ، 130ى باشقا يۇرتلۇق سودىگەر ئىدى .

مىنگونىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە سودا ئىشلىرى يەنىلا خۇسۇسىي ئىگىلىكتە بولۇپ ، ناھىيە تەۋەسىدە مىللىي سودا ئىشلىرى تەرەققىي قىلدى ، ناھىيە بازىرىدا دۇكان ، يايما ئاچىدىغان ، تۈرلۈك مال ، يەرلىك مەھسۇلات تىجارىتى قىلىدىغان ئىچكىرىلىك سودىگەرلەر كۆپەيىشكە باشلىدى .

مىنگونىڭ 24 ـ يىلى (1935 ـ يىلى) جەنۇبىي ، شىمالىي شىنجاڭلىق سودىگەرلەر ئۇچتۇرپاندا 38 سودا بىرلەشمە مال پونكىتى قۇردى ، جايلاردىن كەلگەن تۆگە ـ ئات كارۋانلىرى ئۇچتۇرپانغا توپلاشتى . مىنگونىڭ 30 ـ يىلى (1941 ـ يىلى) ناھىيە بويىچە سودىگەر 1128گە يەتتى ، كاپىتالى كۆپرەكلىرىدىن مۇھەممەت ئىمىن ، ئابدۇل ، ئالىم ھاجى ، يۇ دۇخۇي قاتارلىقلار ، دۇكىنى بىرقەدەر چوڭ ، مۇقىم سودىگەردىن ئاسپىخان ، گاۋ خېمىڭ ، يۈسۈپ قاتارلىقلار بار ئىدى .

مىنگونىڭ 1934 ـ يىلى (1945 ـ يىلى)دىن كېيىن كەينىدىن مالمانچىلىق يۈز بېرىپ ، باھا ئۆرلەپ كەتتى . پۇلنىڭ كۇرسى چۈشۈپ ، سودىگەرلەر قىيىن ئەھۋالدا قالدى . چەت ئەللىك سودىگەرلەر دۆلىتىگە قايتتى ، ئىچكىرىلىك سودىگەرلەر كۆچۈپ كەتتى ، يەرلىك سودىگەرلەر تىجارىتىنى توختاتتى ، سودا سارايلىرى كۆندىن ـ كۈنگە خارابلاشتى . 1949 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 25 ~ 26 ـ كۈنلىرى شىنجاڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولغاندا ناھىيە بويىچە خۇسۇسىي سودىگەردىن 902سى بار ئىدى ، بۇنىڭ ئىچىدە چەت ئەللىك سودىگەر يەتتە ؛ كۆپ قىسىم سودىگەرلەرنىڭ تىجارىتى يېرىم توختاش ھالىتىدە تۇردى .

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى يېڭى قۇرۇلغاندا ، خەلق ھۆكۈمىتى ئىقتىسادنى پائال ئەسلىگە كەلتۈرۈپ ۋە راۋاجلاندۇرۇپ ، ماددىي ئەشيا ئوبوروتىنى كېڭەيتتى ، بازارنىڭ ئاۋاتلىقىنى ئىلگىرى سۈردى ، خۇسۇسىي سودا ـ سانائەت تەرەققىياتىغا يار ـ يۆلەك بولدى ، بۇنىڭ بىلەن خۇسۇسىي سودا ـ سانائەتچىلەر يىلدىن يىلغا كۆپەيدى . 1949 ـ يىلى ناھىيە بويىچە سودا ـ سانائەت ئورنى 902 گە ، كەسىپكارى 1143 كە يەتتى . 1950ـ يىلى سودا ـ سانائەت ئورنى 1055 كە ، كەسىپكارى 1271 گە يەتتى . 1953 ـ يىلى سودا ـ سانائەت ئورنى 1657 گە ، كەسىپكارى 4765 كە ، مەبلىغى 278 مىڭ 900 يۈەنگە يەتتى .

1956 ـ يىلى خۇسۇسىي سودا ـ سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش تاماملاندى ، پاختا رەخت ، تۇرلۇك مال ، قوشۇمچە بىمەكلىك ، ئاشپۇزۇل ، گۆش بىمەكلىكى ، سۈرەت تارتىش ، چاچ ياساش قاتارلىق كەسىپلەردىن ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدىكى 12 تىجارەت دۇكىنى تەشكىل قىلىندى ، ناۋايخانا ، چايخانا ، گازىر يايمىسى قاتارلىقلاردىن 17 ھەمكارلىق تىجارەت گۇرۇپپىسى تەشكىل قىلىندى ، قالغان خۇسۇسىي سودىگەرلەر ئۇششاق تىجارەتچىلەر ئىدى . 1963 ـ يىلىغا كەلگەندە ناھىيە بويىچە خۇسۇسىي سودا ئورنى 45گە يەتتى .

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە خۇسۇسىي سودا ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى .

1978 ـ يىلدىن كېيىن ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە يەككە سودا ـ سانائەتچىلەر تېز كۆپەيدى . 1981 ـ يىلى ناھىيە بويىچە يەككە سودا ـ سانائەت ئورنى 279غا (يېزىدىكىسى 90 ، بازاردىكىسى 189) ، كەسىپكارى 307گە ، مەبلىغى 153 مىڭ 400 يۈەنگە ، تىجارەت سوممىسى 1 مىليون 425 مىڭ يۈەنگە يەتتى . 1990ـ يىلى ناھىيە بويىچە يەككە سودا ـ سانائەت ئورنى 932 گە ، كەسىپكارى 1001 گە يەتتى . 2001 ـ يىلى ناھىيە بويىچە يەككە سودا ـ سانائەت ئورنى 1654كە ، كەسىپكارى 2101گە ، مەبلىغى 8 مىليون 430 مىڭ يۈەنگە يەتتى .

§ 2 . كوللېكتىپ سودا

1 . تەمىنات ـ سودا بىرلەشمە كوپېراتىپى

مىنگونىڭ 30 ـ يىلى (1941 ـ يىلى) 12 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى پۇقراۋى باھا مۇقىملاشتۇرۇش كوپېراتىپى قۇرۇلدى . كوپېراتىپنىڭ نىزامنامىسىدە سىرتتىن ئۇچتۇرپانغا يۆتكەپ كېلىنگەن مالالرنىڭ 20 پىرسەنتى كوپېراتىپنىڭ پارچە سېتىشىغا تاپشۇرۇلىدۇ دەپ بەلگىلەندى .

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن 1951 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى ئەسلىدىكى پۇقراۋى باھا مۇقىملاشتۇرۇش كوپېراتىپى ئاساسىدا ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپى قۇرۇلدى ، ۋاك گاۋسەي دىرېكتور بولدى . شۇنىڭ بىلەن بىللە تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپى پارتىيە ياچېيكىسى قۇرۇلدى ، ئەينى چاغدا كوپېراتىپنىڭ 32 ئىشچى ـ خىزمەتچىسى ، 4646 ئەزاسى ، ئالتە كوللېكتىپ ئەزاسى (ھۆكۈمەت پېيى 5572 ، خۇسۇسىي پاي 8681) ، ھەر بىر پاي 8 . 2 يۈەن (يېڭى خەلق پۇلى ، تۆۋەندىمۇ شۇنداق) ، 39 مىڭ 900 يۈەن پاي سوممىسى بار ، 139 تۆگىسى ، ئۈچ ئېتى بار بولۇپ ، قىممىتى 41 مىڭ يۈەن ئىدى . قارىمىقىدا تۇرلۇك مالالر دۇكىنى ، بىمەكلىك دۇكىنى ، دېھقانچىلىق سايمانلىرى دۇكىنى ، ئۈچ تۆمۈرچىلىك دۇكىنى ، بىر سۇ تۆگىمىنى ، بىر ھارۋا ئەترىتى ، بىر تۆگە ئەترىتى قۇرۇلدى .

1956 ـ يىلى 6 ـ ئايدا تۇنجى نۆۋەتلىك تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپى ئەزالىرى قۇرۇلتىيى ئېچىلدى ، قۇرۇلتايدا چېن ئەنكې تۇنجى كېڭەش مۇدىرلىقىغا سايلاندى ، كېڭەش ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپىغا ئۆزگەرتىلدى . ناھىيىلىك تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپىدا كۇندىلىك مىلىچ مالالرنى

ئىشلەپچىقىرىش - سېتىش تىجارەت بۆلۈمى (كەسپىي ئاپپارات) قۇرۇلدى، قارىمىقىدىكى سودا تور - نۇقتىسى ناھىيىدىكى ئالتە رايونغا تارقالدى، بۇنىڭ بىلەن رايون، يېزىلارنىڭ ھەممىسىدە سودا تور - نۇقتىسى بار بولدى.

1958 - يىلى 9 - ئايدا ناھىيىلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپى ناھىيىلىك سودا شىركىتى، يېمەكلىك شىركىتى، چارۋا مەھسۇلاتلىرى شىركىتى قاتارلىق شىركەتلەر بىلەن بىرلەشتۇرۇلۇپ، ناھىيىلىك سودا ئىدارىسى قۇرۇلدى، تەمىنات - سودا كوپېراتىپىنىڭ كوللېكتىپ خاراكتېرى ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىك تۈزۈمىگە ئۆزگەرتىلدى. ئاساسىي قاتلام تەمىنات - سودا كوپېراتىپلىرىنىڭ ھەممىسى خەلق گوڭشېسىنىڭ باشقۇرۇشىغا بېرىلىپ، خەلق گوڭشېسى تەمىنات - سودا كوپېراتىپىغا ئۆزگەرتىلدى.

1962 - يىلى 8 - ئاينىڭ 25 - كۈنى ناھىيىلىك سودا ئىدارىسىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى تىجارەت بۆلۈمى ئاساسىدا تەمىنات - سودا كوپېراتىپى تۈزۈلمىسى ئىسلىگە كەلتۈرۈلدى، ئۇ بۆلۈم دەرىجىلىك تۈزۈلمىدە بولدى.

1963 - يىلى ناھىيىلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپىنىڭ 2 - نۆۋەتلىك قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، قۇرۇلتايدا ما يۈفۇ يېڭى بىر نۆۋەتلىك كېڭەشنىڭ مۇدىرى بولدى، چېن ئەنكي نازارەتچىلىك ھەيئىتىنىڭ مۇدىرى بولدى، بۇنىڭ بىلەن ناھىيىدىكى تەمىنات - سودا كوپېراتىپلىرىنى ئىسلىگە كەلتۈرۈش خىزمىتى تاماملاندى.

1967 - يىلى 6 - ئايدا ناھىيىلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپى ئاپپاراتى يەنە بىر قېتىم ناھىيىلىك سودا ئىدارىسىگە قوشۇۋېتىلدى، كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكتىن ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىگە ئۆزگەرتىلدى.

1975 - يىلى تەمىنات - سودا كوپېراتىپى يەنە سودا ئىدارىسىدىن ئايرىپ چىقىلدى. شۇ يىلى ناھىيىلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپىدىكى ئىشچى - خىزمەتچى 193، قارىمىقىدىكى ئاساسىي قاتلام تەمىنات - سودا كوپېراتىپى سەككىز، سودا مۇلازىمەت تور - نۇقتىسى 117 بولۇپ، قارىمىقىدا پاختا زاۋۇتى، موخورکا زاۋۇتى، بالاق زاۋۇتى بار ئىدى.

1984 - يىلى ناھىيىلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپى ئوچتۇرپان ناھىيىلىك تەمىنات - سودا بىرلەشمە كوپېراتىپى دەپ ئاتالدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئەسلىدىكى تاشقى سودا ئىدارىسى ناھىيىلىك تەمىنات - سودا بىرلەشمە كوپېراتىپىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولدى، ناھىيىلىك تاشقى سودا ئىدارىسى ئوچتۇرپان ناھىيىلىك تەمىنات - سودا بىرلەشمە كوپېراتىپى چاي - چارۋا شىركىتى دەپ ئاتالدى. ناھىيىلىك تەمىنات - سودا بىرلەشمە كوپېراتىپىنىڭ قارىمىقىدا چاي - چارۋا شىركىتى، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى - پاختا - چىگە شىركىتى، يەرلىك مەھسۇلات - مىلىچ ماللار شىركىتى، پاختا زاۋۇتى ۋە سەككىز ئاساسىي قاتلام تەمىنات- سودا كوپېراتىپى بار بولدى، سودا تور - نۇقتىسى 1976 - يىلىدىكى 125 تىن 1984 - يىلى 148گە يەتتى. شۇ يىلى 3 - نۆۋەتلىك كوپېراتىپ ئەزالىرى قۇرۇلتىيى ئېچىلىپ كېڭەش، نازارەتچىلىك ھەيئىتى ئاپپاراتى سايلاپ چىقىلدى.

1985 - يىلى ناھىيىلىك تەمىنات - سودا بىرلەشمە كوپېراتىپى يەنە ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىك تۈزۈمىدىن كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىك تۈزۈمىگە ئۆزگەرتىلدى، ئۇنىڭ تۈزۈلمىسى «ھۆكۈمەت باشقۇرۇش»تىن «خەلق باشقۇرۇشى»غا ئۆزگەردى، تەمىنات - سودا كوپېراتىپىدا تەشكىلى ئاممىۋى بولۇش، باشقۇرۇشى دېموكراتىك بولۇش، تىجارىتى جانلىق بولۇش ئىسلىگە كەلتۈرۈلدى، پايىنى ئېنىقلاش، پايىنى كېڭەيتىش، پايدا ئايرىش يولغا قويۇلۇپ، تەشكىلىي تۈزۈم مۇكەممەللەشتۈرۈلدى. تىجارەت فاكتورىنىڭ دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق رايونلىرىغا يۆزلىنىش، ئاممىغا يۆزلىنىش، ئىشلەپچىقىرىشقا يۆزلىنىش ئىسلىگە كەلتۈرۈلدى، مەبلەغ مەنبەسىدە ئەسلىدىكى مالىيىدىن مەبلەغ سېلىپ كارخانا باشقۇرۇشتىن ئىشچى - خىزمەتچىلەر، دېھقانلار مەبلەغ توپلاپ پاي قوشۇپ كارخانا باشقۇرۇشقا ئۆزگەرتىلدى. 1985 - يىلى ناھىيە بويىچە تەمىنات - سودا كوپېراتىپىدىكى سودا تور - نۇقتىسى 164كە، ئىشچى - خىزمەتچىسى 362گە، يىللىق كىرگۈزۈلگەن مال قىممىتى 8 مىليون 272 مىڭ يۈەنگە، سېتىش قىممىتى 10 مىليون 751 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

1987 ـ يىلى 6 ـ ئايدا تىجارەت شەكلى بىرلا خىل شەكىلدىن ئۇنىۋېرسال مۇلازىمەتكە قاراپ تەرەققي قىلدى .

1993 ـ يىلى 2 ـ ئايدا تەمىنات ـ سودا كارخانىلىرى (گۇرۇھى) باش شىركىتى قۇرۇلدى ، شىركەتنىڭ ئىچكى قىسمىدا بىر يۈرۈش بەنزە ، ئىككى ۋېنىسكا تۇزۇمى يولغا قويۇلدى . 1995 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا تەمىنات ـ سودا كوپىراتىپىنىڭ دېھقان ـ چارۋىچى ئەزاسى 43 مىڭ 630غا ، پاي سوممىسى 244 مىڭ 800 يۈەنگە ، تۇراقلىق مۇلكى 17 مىليون 531 مىڭ يۈەنگە ، تۇراقسىز مەبلىغى 9 مىليون 430 مىڭ يۈەنگە ، ئىشچى ـ خىزمەتچىسى 415 كە يەتتى . سىستېما بويىچە مال سېتىۋېلىش قىممىتى 35 مىليون 159 مىڭ يۈەنگە ، سېتىش قىممىتى 52 مىليون 152 مىڭ يۈەنگە ، ساپ پايدىسى 322 مىڭ يۈەنگە يەتتى .

2001 ـ يىلى ناھىيىلىك تەمىنات ـ سودا كوپىراتىپىنىڭ قارىمىقىدا يەرلىك مەسئۇلاتلار شىركىتى ، مۇلجەرتاغ دېھقانچىلىق ماددي ئەشيالار مەسئۇلىيەت شىركىتى ، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى شىركىتى ، چېگرا سودىسى چاي ـ چارۋا شىركىتى ۋە توققۇز ئاساسي قاتلام تەمىنات ـ سودا كوپىراتىپى ، 73 ئىشچى ـ خىزمەتچى بار بولدى . شۇ يىلى مال سېتىۋېلىش قىممىتى 5 مىليون 95 مىڭ يۈەنگە ، سېتىش قىممىتى 5 مىليون 331 مىڭ يۈەنگە ، دۆلەتكە تاپشۇرغان تۇرلۇك باج 5000 يۈەنگە يەتتى .

2 . كەسىپي شىركەتلەر

1) پاختا ـ چىگە شىركىتى

ناھىيىلىك تەمىنات ـ سودا كوپىراتىپى 1956 ـ يىلدىن باشلاپ پاختا سېتىۋېلىشقا باشلىدى ، شۇ يىلى 3916 دەن پاختا سېتىۋېلىندى ، سېتىۋېلىنغان پاختا ئاقسۇ پاختا زاۋۇتىدا پىششىقلاندى . 1957 ـ يىلى ياڭخي پاختا زاۋۇتى قۇرۇلدى ، پاختا زاۋۇتىنىڭ ئىشچى ـ خىزمەتچىلىرى ئايرىم شتاتقا كىرگۈزۈلدى . 1962 ـ يىلى ئىشچى ـ خىزمەتچىسى 24 كە يەتتى . 1979 ـ يىلى 12 ـ ئايدا تەمىنات ـ سودا كوپىراتىپىنىڭ تىجارەت بۆلۈمى كەسىپي شىركەتكە ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىن پاختا ـ چىگە سېتىۋېلىش ـ سېتىش كەسىپى ناھىيىلىك تەمىنات ـ سودا كوپىراتىپى يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى پاختا ـ چىگە شىركىتىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى .

1990 ـ يىلى 12 ـ ئايدا ناھىيىلىك تەمىنات ـ سودا بىرلەشمە كوپىراتىپى پاختا ـ چىگە شىركىتى قۇرۇلدى ، شىركەتنىڭ 37 ئىشچى ـ خىزمەتچىسى بار ئىدى .

1991 ـ يىلى 2 مىليون 300 مىڭ يۈەندىن ئارتۇق مەبلەغ سېلىنىپ ئاچاتاغ پاختا زاۋۇتى كېڭەيتىپ قۇرۇلدى ، ئاقيار پاختا زاۋۇتى يېڭىدىن قۇرۇلدى . 1992 ـ يىلى 1 مىليون 700 مىڭ يۈەندىن ئارتۇق مەبلەغ سېلىنىپ ئىمارەتلىرىم پاختا زاۋۇتى قۇرۇلدى . 2001 ـ يىلى پاختا ـ چىگە شىركىتى 80 مىڭ دەن (4000 تونا) پاختا سېتىۋالدى ، سېتىۋېلىش قىممىتى 37 مىليون 347 مىڭ يۈەنگە ، سېتىش قىممىتى 42 مىليون 840 مىڭ يۈەنگە ، ئىشچى ـ خىزمەتچىسى 134كە ، تۇراقلىق مۇلكى 26 مىليون 230 مىڭ يۈەنگە يەتتى .

2) يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى شىركىتى

1956 ـ يىلى 10 ـ ئايدا تەمىنات ـ سودا كوپىراتىپىنىڭ تىجارەت بۆلۈمى قۇرۇلدى . 1962 ـ يىلى 8 ـ ئايدا ئۇ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش تىجارەت بۆلۈمىگە ئۆزگەرتىلىپ ، خىمىيىلىك ئوغۇتنى ئىشلىتىش كېڭەيتىلىشكە باشلىدى . 1965 ـ يىلى 3 ـ ئايدا تەمىنات ـ سودا كوپىراتىپىنىڭ ئۇنىۋېرسال تىجارەت بۆلۈمىگە قوشۇۋېتىلدى . 1966 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئۇنىۋېرسال تىجارەت بۆلۈمىدە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ئىشخانىسى قۇرۇلدى . 1979 ـ يىلى 12 ـ ئايدا ناھىيىلىك تەمىنات ـ سودا كوپىراتىپىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ـ پاختا ـ چىگە شىركىتى قۇرۇلدى ، ئۇ خىمىيىۋى ئوغۇت ، دېھقانچىلىق دورىسى ، دېھقانچىلىق

دورىسى چېچىش ماشىنىسى ، ئوتتۇرا ، كىچىك تىپتىكى دېھقانچىلىق سايمانلىرى تجارىتى قىلدى ، قوشۇمچە پاختا تجارىتى بىلەن شۇغۇللاندى ، 14 ئىشچى - خىزمەتچىسى بار بولدى .

1990 - يىلى 12 - ئايدا پاختا سېتىۋېلىش - سېتىش كەسپى ئايرۇېتىلىپ ، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى شىركىتىگە ئۆزگەرتىلدى . 1990 - يىلى بۇ شىركەت ئاپتونوم رايونلۇق تەمىنات - سودا كوپېراتىپى سىستېمىسى بويىچە يېزا ئىگىلىكىگە ياردەم بېرىشتىكى ئىلغار كوللېكتىپ دېگەن شەرەپلىك نامغا ئېرىشتى . 1991 - ژە 1994 - يىلى يەنە ئىككى قېتىم ئاپتونوم رايونلۇق يېزا ئىگىلىك ماددىي ئەشيالىرى سىستېمىسى بويىچە يېزا ئىگىلىك ماددىي ئەشيالىرى بىلەن تەمىنلەش ژە مەخسۇس تجارەتتە سىستېمىلاشقان مۇلازىمەت خىزمىتىدىكى ئىلغار ئورۇن بولدى .

2001 - يىلى 11 مىڭ 242 تونىنا خىمىيىۋى ئوغۇت ، 278 تونىنا سۇلياۋ يوپۇق ، 22.5 تونىنا دېھقانچىلىق دورىسى ، 3289 ئوتتۇرا ، كىچىك دېھقانچىلىق سايمىنى بىلەن تەمىنلىدى ، سېتىۋېلىش قىممىتى 21 مىليون يۈەنگە ، سېتىش قىممىتى 22 مىليون 950 مىڭ يۈەنگە يەتتى ، بۇ شىركەتنىڭ تۆت دېھقانچىلىق ماددىي ئەشيا ئامبىرى ، 43 ئىشچى - خىزمەتچىسى ، سەككىز مەخسۇس ماگىزىنى ، 1 مىليون 967 مىڭ يۈەن تۇراقلىق مۇلكى بار .

3) سودا مەركىزى (يەرلىك مەھسۇلات - مىلىچ ماللار شىركىتى)

1956 - يىلى 9 - ئايدا كۇندىلىك مىلىچ ماللارنى ئىشلەپچىقىرىش - سېتىۋېلىش تجارەت بۆلۈمى قۇرۇلدى . شۇ يىلى 10 - ئايدا تەمىنات - سودا تجارەت بۆلۈمىگە ئۆزگەرتىلدى . 1963 - يىلى 9 - ئايدا دېھقانچىلىق - قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش ئىشخانىسى قۇرۇلدى ، 1965 - يىلى 3 - ئايدا تەمىنات - سودا ئۇنىۋېرسال تجارەت بۆلۈمىگە قوشۇۋېتىلدى .

1979 - يىلى 12 - ئايدا يەرلىك مەھسۇلات - مىلىچ ماللار شىركىتى قۇرۇلدى ، ئۇنىڭ 32 ئىشچى-خىزمەتچىسى بولۇپ ، دېھقانچىلىق - قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنىڭ سېتىۋېلىنىش قىممىتىنى 1 مىليون 500 مىڭ يۈەنگە يەتكۈزدى .

1981 - يىلى 4 - ئايدا يەرلىك مەھسۇلات - مىلىچ ماللار شىركىتى ئاساسىدا سودا سارىيى قۇرۇلدى . يەرلىك مەھسۇلات مىلىچ ماللار شىركىتى بىلەن سودا سارىيىنىڭ كەسپى ئايرۇېتىلدى ، بىراق ئۇنىڭ ئۇنىۋېرسال تجارىتىدە ئىككى ئۈنۈسكا ، بىر يۇرۇش ئادەم ئىش بېجىرىش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى . 1986 - يىلى 8 - ئايدا يەرلىك مەھسۇلات - مىلىچ ماللار شىركىتى بىلەن سودا سارىيى بىرلەشتۇرۇلۇپ ، ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك تەمىنات - سودا بىرلەشمە كوپېراتىپى سودا مەركىزى دەپ ئاتالدى .

1990 - يىلى 5 - ئايدا سودا مەركىزىدە مېۋە توپ سېتىش بۆلۈمى قۇرۇلدى ، 1994 - يىلى 2 - ئايدا ئەملدىن قالدۇرۇلدى . شۇ يىلى 7 - ئايدا تەمىنات - سودا مەركىزىنىڭ ماگىزىنى تجارەت باشلىدى ، ئۇنىڭ تجارەت كۆلىمى 1000 نەچچە كۆادرات مېتىرغا يەتتى .

90 - يىللاردىن كېيىن كۇندىلىك مىلىچ ماللارنىڭ تجارەت دائىرىسى كۇندىن - كۇنگە تارىيىشقا باشلىدى . 1999 - يىلى كۇندىلىك مىلىچ ماللارنىڭ سېتىلىش قىممىتى 1 مىليون 300 مىڭ يۈەن بولۇپ ، كارخانا 120 مىڭ يۈەن زىيان تارتتى .

4) چېگرا سودىسى - چاي - چارۋا شىركىتى

1956 - يىلى 12 - ئايدا ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش ئورنى قۇرۇلدى . 1958 - يىلى 1 - ئايدا چارۋا مەھسۇلاتلىرى شىركىتىگە ئۆزگەرتىلدى ھەمدە ئاقيار ، يېڭىئاۋاتلاردا چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش ئورنى تەسىس قىلىندى . 1958 - يىلى 9 - ئايدا ئۇ ناھىيىلىك سودا ئىدارىسىگە قاراپ ، سودا ئىدارىسىنىڭ تاشقى سودا تجارەت بۆلۈمى دەپ ئاتالدى . 1959 - يىلى 9 - ئايدا چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش كەسپى سودا ئىدارىسىنىڭ تاشقى سودا تجارەت بۆلۈمىدىن ئايرىپ چىقىلىپ ،

ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك تاشقى سودا ئىدارىسى قۇرۇلدى ، 34 ئىشچى ـ خىزمەتچىسى بار بولدى . 1963 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ياركۆۋرۈك ، قىزىل بايراق گۈڭشىلىرىدىكى ئاساسىي قاتلام سېتىۋېلىش پونكىتلىرى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى ، ئاقيار ، ياڭخي ، يېڭىئاۋات ، ئالغا ، راكېتا ، ياشلار دېھقانچىلىق مەيدانى سېتىۋېلىش پونكىتلىرى داۋاملىق ساقلاپ قېلىنىدى . 1966 ـ يىلى ئىدارە بويىچە 57 ئىشچى ـ خىزمەتچى بار بولدى ، سېتىۋېلىنغان چارۋا مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئومۇمىي قىممىتى 1957 ـ يىلدىكى 173 مىڭ يۈەندىن 1966 ـ يىلى 461 مىڭ يۈەنگە ، تۇراقلىق مۇلكى 118 مىڭ يۈەنگە يەتتى .

1984 ـ يىلى 12 ـ ئايدا تاشقى سودا ئىدارىسى بىلەن تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپى بىرلىكتە ئىش بېجىرىپ ، بىر يۈرۈش بەنزە ، ۋېۋىسكا تۇزۇمىنى يولغا قويدى ، ئىچكى قىسىمدا ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك تەمىنات ـ سودا بىرلەشمە كوپېراتىپى چاي ـ چارۋا شىركىتى دەپ ئاتالدى ، سىرتتا ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك تاسقى سودا شىركىتى (تۇزۇلمىسى بۆلۈمچە دەرىجىلىك بولدى) دەپ ئاتالدى ، ئىگىلىك تەركىبى ئومۇمىي خەلق مۇلۈكچىلىكىدىن كوللېكتىپ مۇلۈكچىلىككە ئۆزگەرتىلدى .

1989 ـ يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك چېگرا سودىسى ـ چاي ـ چارۋا شىركىتى ئاپتونوم رايونلۇق تەمىنات ـ سودا سىستېمىسى بويىچە «ئىلغار كارخانا» دېگەن نامغا ئېرىشتى . 1992 ـ يىلى 8 ـ ئايدا شىنجاڭ ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك بەدەل چېگرا سودا شىركىتى (قىسقارتىلىپ چېگرا سودا شىركىتى دەپ ئاتالدى) قۇرۇلدى ، شىركەتنىڭ ئالتە ئىشچى ـ خىزمەتچىسى بار بولدى . 10 ـ ئايدا قىرغىزستان ئىسسىقكۆل ئوبلاستىنىڭ تۆپە رايونىدا جۇڭگو ئۇچتۇرپان دوستلۇق ماگىزىنى تەسىس قىلىنىدى ، ئۇنىڭغا 5 پىركازچىك ئۇزۇن يىل تۇرۇشقا ئەۋەتىلدى . 1993 ـ يىلى 11 ـ ئايدا خەلقئارا بازار ئاملى تۆپەيلىدىن ماگىزىن دۆلىتىمىزگە قايتۇرۇپ كېلىنىدى . 1993 ـ يىلى 297 مىڭ 700 مىڭ يۈەن قىممىتىدىكى شېكەر ، سۇ يېغى ، ھاراق ، رادىئولۇق ئۇنئالغۇ قاتارلىق تاشقى سودا ئېكسپورت ماددىي ئەشيا ئىمپورت قىلىنىدى ، 296 مىڭ 900 يۈەن قىممىتىدىكى ماددىي ئەشيا ئىمپورت قىلىنىدى .

1996 ـ يىلى 5 ـ ئايدا چاي ـ چارۋا شىركىتى چېگرا سودىسى شىركىتى بىلەن بىرلەشتۇرۇلۇپ ، ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك تەمىنات ـ سودا بىرلەشمە كوپېراتىپىنىڭ چېگرا سودىسى ـ چاي ـ چارۋا شىركىتى دەپ ئاتالدى ، شۇ ۋاقىتتا 32 ئىشچى ـ خىزمەتچىسى بار ئىدى . 1999 ـ يىلى 13 ماگىزىنى ، 34 ئىشچى ـ خىزمەتچىسى بار بولدى ، كارخانا 270 مىڭ يۈەن زىيان تارتتى .

3 . ئاساسىي قاتلام تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپلىرى

1951 ـ يىلى ناھىيىلىك تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپى يېڭى قۇرۇلغاندا قارىمىقىدىكى ئىككى سەييارە گۈرۈپپا يېزىلارغا بېرىپ مال ساتاتتى . 1954 ـ يىلى 8 ـ ئايدا ئىككى ئاساسىي قاتلام تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپى قۇرۇلدى ، ئۈچ شۆبە ماگىزىن تەسىس قىلىنىدى ، ئۇلاردا 48 كەسىپكار ، بۇنىڭ ئىچىدە 19 پىركازچىك بار ئىدى . 1955ـ يىلى ئۈچ ئاساسىي قاتلام تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپى قۇرۇلدى ، قارىمىقىدا ئۈچ شۆبە ماگىزىن تەسىس قىلىنىدى . 1957 ـ يىلى ئاساسىي قاتلام تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپى ئالتىگە ، شۆبە ماگىزىن 17گە يەتتى . 1962 ـ يىلى ئاساسىي قاتلام تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپى 8گە ، شۆبە ماگىزىن 26گە يەتتى .

1985 ـ يىلى ناھىيە بويىچە ئاساسىي قاتلام تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپى توققۇزغا يەتتى ، ئاساسىي قاتلام مۇلازىمەت تور ـ نۇقتىسى 1975 ـ يىلدىكى 117دىن 1985 ـ يىلى 180گە ، ئىشچى ـ خىزمەتچىسى 132دىن 146گە يەتتى . ئاساسىي قاتلام تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپلىرىنىڭ يىللىق سېتىش سوممىسى 5 مىليون 698 مىڭ يۈەنگە ، يارانقان پايدىسى 37 مىڭ يۈەنگە ، دۆلەتكە تاپشۇرغان پايدا ـ باج 46 مىڭ يۈەنگە يەتتى .

2001 ـ يىلى ناھىيىلىك تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپى قارىمىقىدا ئۇچتۇرپان بازىرى ، ئاقتوقاي ،

ياركۆۋرۈك ، ئاچاتاغ ، ئاقيار ، ئىماملىرىم ، يېڭىئاۋات ، ئوتبېشى ، يامانسۇ تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپىدىن ئىبارەت توققۇز ئاساسىي قاتلام تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپى بار ئىدى .

1) ئۇچتۇرپان بازارلىق ئاساسىي قاتلام تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپى

بۇ كوپېراتىپ 1978 ـ يىلى قۇرۇلدى ، شۇ چاغدا يەتتە ئىشچى ـ خىزمەتچىسى بار ئىدى . 1986 ـ يىلى 9 ـ ئايدا ئاقتوقاي ئاساسىي قاتلام تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپى بىلەن بىرلەشتۇرۇۋېتىلدى . 1991 ـ يىلى ئاقتوقاي ئاساسىي قاتلام تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپىدىن ئايرىپ چىقىلدى . 1985 ـ يىلى ئىشچى ـ خىزمەتچىسى 13كە ، تىجارەت تور ـ نۇقتىسى 15كە ، كوپېراتىپ ئەزاسى 1500گە ، پاي سوممىسى 2900 يۈەنگە ، يىللىق سېتىش كىرىمى 181 مىڭ يۈەنگە يەتتى ، يارلىقان پايدىسى 500 يۈەن بولدى . 2001 ـ يىلى تۆت ئىشچى ـ خىزمەتچى ، بىر سودا مۇلازىمەت تور ـ نۇقتىسى بار بولدى .

2) ئاقتوقاي ئاساسىي قاتلام تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپى

بۇ كوپېراتىپ 1955 ـ يىلى قۇرۇلدى ، شۇ چاغدا توققۇز ئىشچى ـ خىزمەتچىسى ، ئىككى تىجارەت تور ـ نۇقتىسى بار ئىدى . 1958 ـ يىلى قىزىل بايراق ئاساسىي قاتلام كوپېراتىپى دەپ ئاتالدى . 1984 ـ يىلىدىن كېيىن ئاقتوقاي ئاساسىي قاتلام كوپېراتىپى دەپ ئاتالدى . 1985 ـ يىلى ئىشچى ـ خىزمەتچىسى 20گە ، تىجارەت تور ـ نۇقتىسى 17گە ، كوپېراتىپ ئەزاسى 2500گە ، پاي سوممىسى 12 مىڭ 500 يۈەنگە ، يىللىق سېتىش سوممىسى 537 مىڭ يۈەنگە يەتتى ، يارلىقان پايدىسى 3000 يۈەن بولدى . 2001 ـ يىلى تۆت ئىشچى ـ خىزمەتچىسى ، بىر سودا مۇلازىمەت تور ـ نۇقتىسى بار بولدى .

3) ياركۆۋرۈك ئاساسىي قاتلام تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپى

بۇ كوپېراتىپ 1962 ـ يىلى قۇرۇلدى ، شۇ چاغدا 11 ئىشچى ـ خىزمەتچىسى ، تۆت تىجارەت تور ـ نۇقتىسى بار ئىدى . 1968 ـ يىلى ياركۆۋرۈك ئاساسىي قاتلام كوپېراتىپى دەپ ئاتالدى . 1984 ـ يىلىدىن كېيىنمۇ شۇ نام بويىچە ئاتالدى . 1985 ـ يىلى ئىشچى ـ خىزمەتچىسى 21گە ، سودا تور ـ نۇقتىسى 26گە ، كوپېراتىپ ئەزاسى 2400گە ، پاي سوممىسى 13 مىڭ 900 يۈەنگە ، يىللىق سېتىش سوممىسى 590 مىڭ يۈەنگە يەتتى ، يارلىقان پايدىسى 2000 يۈەن بولدى . 2001 ـ يىلدىكى ئىشچى ـ خىزمەتچىسى يەتتە ، سودا تور ـ نۇقتىسى بىر ، سېتىش سوممىسى 60 مىڭ يۈەن .

4) ئاچاتاغ ئاساسىي قاتلام تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپى

بۇ كوپېراتىپ 1956 ـ يىلى قۇرۇلدى ، شۇ چاغدا 10 ئىشچى ـ خىزمەتچىسى ، ئىككى سودا تور ـ نۇقتىسى بار ئىدى . 1958 ـ يىلى ياڭخې ئاساسىي قاتلام كوپېراتىپى دەپ ئاتالدى ، 1984 ـ يىلىدىن كېيىن ئاچاتاغ ئاساسىي قاتلام كوپېراتىپى دەپ ئاتالدى . 1985 ـ يىلى ئىشچى ـ خىزمەتچىسى 25كە ، سودا تور ـ نۇقتىسى 11گە ، كوپېراتىپ ئەزاسى 2600گە ، پاي سوممىسى 16 مىڭ 700 يۈەنگە ، يىللىق سېتىش سوممىسى 672 مىڭ يۈەنگە يەتتى ، يارلىقان پايدىسى 3000 يۈەن بولدى . 2001 ـ يىلى كوپېراتىپنىڭ ئۈچ ئىشچى ـ خىزمەتچىسى ، بىر سودا تور ـ نۇقتىسى قالدى .

5) ئاقيار ئاساسىي قاتلام تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپى

بۇ كوپېراتىپ 1954 ـ يىلى قۇرۇلدى ، شۇ چاغدا 14 ئىشچى ـ خىزمەتچىسى ، تۆت سودا تور ـ نۇقتىسى بار ئىدى . 1985 ـ يىلى ئىشچى ـ خىزمەتچىسى 40قا ، سودا تور ـ نۇقتىسى 36گە ، كوپېراتىپ ئەزاسى 3700گە ، پاي سوممىسى 24 مىڭ 200 يۈەنگە ، يىللىق سېتىش سوممىسى 1 مىليون 176 مىڭ يۈەنگە يەتتى ، يارلىقان پايدىسى 3000 يۈەن بولدى . 2001 ـ يىلى كوپېراتىپنىڭ ئۈچ ئىشچى ـ خىزمەتچىسى ، بىر سودا تور ـ نۇقتىسى قالدى .

6) ئىمامىلىرىم ئاساسىي قاتلام تەمىنات ـ سودا كوپىراتىپى

بۇ كوپىراتىپ 1954 ـ يىلى قۇرۇلدى ، شۇ چاغدا 12 ئىشچى ـ خىزمەتچىسى ، ئۇچ سودا تور ـ نۇقتىسى بار ئىدى . 1958 ـ يىلى ئالغا ئاساسىي قاتلام كوپىراتىپى دەپ ئاتالدى ، 1984 ـ يىلىدىن كېيىن ئىمامىلىرىم ئاساسىي قاتلام كوپىراتىپى دەپ ئاتالدى . 1985 ـ يىلى ئىشچى ـ خىزمەتچىسى 23كە ، سودا تور ـ نۇقتىسى 22گە ، كوپىراتىپ ئەزاسى 2600گە ، پاي سوممىسى 13 مىڭ 300 يۈەنگە ، يىللىق سېتىش كىرىمى 620 مىڭ يۈەنگە يەتتى ، يارانقان پايدىسى 3000 يۈەن بولدى . 2001 ـ يىلى تۆت ئىشچى ـ خىزمەتچىسى ، بىر سودا تور ـ نۇقتىسى قالدى .

7) يېڭىئاۋات ئاساسىي قاتلام تەمىنات ـ سودا كوپىراتىپى

بۇ كوپىراتىپ 1955 ـ يىلى قۇرۇلدى ، ئەينى چاغدا توققۇز ئىشچى ـ خىزمەتچىسى ، تۆت سودا تور ـ نۇقتىسى بار ئىدى . 1985 ـ يىلى ئىشچى ـ خىزمەتچىسى 18گە ، سودا تور ـ نۇقتىسى 21گە ، كوپىراتىپ ئەزاسى 2100گە ، پاي سوممىسى 11 مىڭ يۈەنگە ، يىللىق سېتىش سوممىسى 487 مىڭ يۈەنگە يەتتى ، يارانقان پايدىسى 2000 يۈەن بولدى . 2001 ـ يىلى ئۈچ ئىشچى ـ خىزمەتچىسى ، بىر سودا تور ـ نۇقتىسى قالدى ، سېتىش سوممىسى 3000 يۈەن بولدى .

8) ئوتتۇرا ئاساسىي قاتلام تەمىنات ـ سودا كوپىراتىپى

بۇ كوپىراتىپ 1956 ـ يىلى قۇرۇلدى ، شۇ چاغدا توققۇز ئىشچى ـ خىزمەتچىسى ، ئىككى سودا تور ـ نۇقتىسى بار ئىدى . 1958 ـ يىلى راكېتا ئاساسىي قاتلام كوپىراتىپى دەپ ئاتالدى ، 1984 ـ يىلىدىن كېيىن ئوتتۇرا ئاساسىي قاتلام كوپىراتىپى دەپ ئاتالدى . 1985 ـ يىلى ئىشچى ـ خىزمەتچىسى 19غا ، سودا تور ـ نۇقتىسى 18گە ، كوپىراتىپ ئەزاسى 2300گە ، پاي سوممىسى 14 مىڭ 800 يۈەنگە ، يىللىق سېتىش سوممىسى 547 مىڭ يۈەنگە يەتتى ، يارانقان پايدىسى 2000 يۈەن بولدى . 2001 ـ يىلى تۆت ئىشچى ـ خىزمەتچىسى ، بىر سودا تور ـ نۇقتىسى قالدى .

9) يامانسۇ ئاساسىي قاتلام تەمىنات ـ سودا كوپىراتىپى

بۇ كوپىراتىپ 1962 ـ يىلى ئوتتۇرا ئاساسىي قاتلام كوپىراتىپىدىن ئايرىلىپ چىققاندىن كېيىن قۇرۇلغان بولۇپ ، شۇ چاغدا ئالتە ئىشچى ـ خىزمەتچىسى بار ئىدى . 1985 ـ يىلى ئىشچى ـ خىزمەتچىسى 14كە ، سودا تور ـ نۇقتىسى 14كە ، كوپىراتىپ ئەزاسى 1100گە ، پاي سوممىسى 6400 يۈەنگە ، يىللىق سېتىش سوممىسى 243 مىڭ يۈەنگە يەتتى ، يارانقان پايدىسى 500 يۈەن بولدى . 2001 ـ يىلى ئۈچ ئىشچى ـ خىزمەتچىسى ، بىر سودا تور ـ نۇقتىسى قالدى .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تەمىنات ـ سودا سىستېمىسىنىڭ 1952 ~ 2001 ـ يىللىغىچە بولغان تىجارەت ئەھۋالى

جەدۋەل : 10 — 1

بىرلىكى : تۆمەن يۈەن

يىللار	سېتىۋېلىش قىممىتى	سېتىش قىممىتى	پايدا	يۇقىرىغا تاپشۇرۇلغان باج
1952	98.5	90.5	1.1	
1953	110.6	93.7	1.73	
1954	120.3	115.1	1.9	
1955	137.5	127	2.07	
1956	153.8	131.8	2.8	

	3.09	154.2	176.4	1957
	3.15	168.7	197.8	1958
	3.42	173.6	200.6	1959
	3.73	204.9	247.5	1960
	4.1	237.1	266.3	1961
	4.12	238.5	254	1962
	4.75	290.5	283.2	1963
	5.51	332.5	294	1964
	8.5	289.4	280.8	1965
	−5.8	344	314	1966
	−4.5	541.3	420	1967
	14.2	432	420	1968
	−3.2	452.5	375	1969
	−1.9	520.3	412	1970
	−2.2	471.8	399	1971
	−7.3	455	444	1972
	6.4	481.5	410	1973
	17.7	604.9	482	1974
	18.9	597	398.6	1975
	16.2	571.4	426.7	1976
	24.6	624.2	585.6	1977
	10.5	680.7	612.7	1978
	12.9	737.8	635.5	1979
	21.1	754.6	650.2	1980
	12.5	655.8	517.4	1981
	6.8	638.2	529.9	1982
	3.60	700.9	875.2	1983
	4.3	731	711.2	1984
4.6	5.6	1075.1	827.2	1985
	5.6	1274.8	845.5	1986
	4	1284.3	1131.7	1987
	4.9	1764.3	1269.4	1988
4.4	6.2	2057.6	1361.1	1989
	7	2208.4	1525.7	1990
12.7	−2.4	2601.8	3365.5	1991
22.3	5.3	3905.4	4136.4	1992
21.5	6.3	3277.7	2934.8	1993
58.3	27.2	5413.5	4569.4	1994
110.3	32.2	5215.2	3515.9	1995
126.1	52	10216	8785	1996
232.3	42.9	10944	12829	1997
263	−322	10777	12972	1998
20.6	−2976	4052.6	3733.5	1999
1.2	−137.7	465.7	450	2000
0.5	−332	533.1	509.5	2001

4 . ھەمكارلىق ماگىزىنى (گۇرۇپپىسى)

1956 ـ يىلى 3 ـ ئايدا خۇسۇسىي سودا ، يايمىچىلار ، ئۇششاق تىجارەتچىلەر ئارا ئوخشىمىغان كەسىپلەر بويىچە ئىختىيارىي بىرلىشىش پرىنسىپىغا ئاساسەن بىرلەشمە تىجارەت يولغا قويۇلدى . ناھىيە بويىچە خۇسۇسىي ئىگىلىكتىكى 12 سودا ئورنىدىن ئىككى ھەمكارلىق ماگىزىنى تەشكىل قىلىندى ، ئۇنىڭ كەسىپكارى 12 بولدى . 1959 ـ يىلى تۆرلۈك ماللار ، يېمەك ـ ئىچمەك ، قۇرۇق مېۋە ، ئاياغ كىيىم ـ باش كىيىم ، ماتا قاتارلىقلارنىڭ تىجارىتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان 30 ئورۇندىن ھەمكارلىق ماگىزىنى تەشكىل قىلىندى ، ئۇنىڭ كەسىپكارى 89 بولدى . 1963 ـ يىلى ھەمكارلىق ماگىزىنى 47گە يەتتى . ھەمكارلىق ماگىزىنلىرى مۇستەقىل ھېسابات قىلدى ، پايدا ـ زىيىنىغا ئۆزى ئىگە بولدى ، ئۆز ئالدىغا ئىگىلىك باشقۇردى . «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە ھەمكارلىق ماگىزىنى (گۇرۇپپىسى)لىرىنىڭ تىجارىتى سۇسلىشىپ كەتتى ، 1978 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى ھەمكارلىق ماگىزىنى دۆلەت ئىگىلىكىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى .

1978 ـ يىلدىن كېيىن تاغ ۋە يېزىلارغا بارغان زور تۆركۈمدىكى زىيالىي ياشلار ناھىيە بازىرىغا قايتىپ كېلىپ ، «زىيالىي ياشلار ماگىزىنى» ، «زىيالىي ياشلار مۇلازىمەت كوپېراتىپى» قۇردى . 1980 ـ يىلى ئەمگەك ئىدارىسى ناھىيىلىك ئەمگەك مۇلازىمەت شىركىتى قۇردى ، ناھىيىدىكى ئورۇنلار بەس ـ بەستە «زىيالىي ياشلار ماگىزىنى» ، «زىيالىي ياشلار مۇلازىمەت كوپېراتىپى» قۇردى . زىيالىي ياشلار ماگىزىنىنىڭ مەبلىغىنىڭ كېلىش مەنبەسى مۇنداق بولدى : بىرىنچىدىن ، ماگىزىن (كوپېراتىپ)قا كىرگەن زىيالىي ياشلار ئۆزى توپلىدى ، بۇ پۇل ئانچە كۆپ ئەمەس ئىدى ، ئەڭ كۆپ بولغاندا 100 يۈەندىن 500 يۈەن ئارىلىقىدا ئىدى ؛ ئىككىنچىدىن ، ئورۇنلاردىن ۋاقىتلىق قەرز ئېلىنىدى ، خالىغاندا قەرز ئېلىپ خالىغاندا قايتۇرۇلۇپ ئوبوروت مەبلىغى قىلىندى ؛ ئۈچىنچىدىن ، بانكىدىن قەرز ئېلىنىدى ، ئۇنىڭدا ئورۇنلار كېپىل بولدى . 1981 ـ يىلى زىيالىي ياشلار ماگىزىنىنىڭ مەبلىغى 560 مىڭ يۈەن (بۇنىڭ ئىچىدە ئۆزى تەييارلىغىنى 170 مىڭ يۈەن ، ۋاقىتلىق ئالغان قەرز 140 مىڭ يۈەن ، بانكىدىن ئالغان قەرز 250 مىڭ يۈەن)گە يەتتى . دۆلەتنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى سىياسىتى بويىچە زىيالىي ياشلار ماگىزىنىدىن 3 يىلدىن 5 يىلغىچە دۆلەت بېجى ئېلىنمىدى ، بەزى سودا ـ سانائەت بېجى ، تىجارەت بېجىمۇ كېمەيتىلدى ياكى كەچۈرۈم قىلىندى .

زىيالىي ياشلار ماگىزىنى بىلەن مۇلازىمەت كوپېراتىپىنىڭ 1980 ـ يىلى 37 ئادەمى ، ئىككى ماگىزىنى بار ئىدى ، 1983 ـ يىلى ئادەمى 59غا ، ماگىزىنى ئۈچكە يەتتى . ئۇ تۆرلۈك مال ، مېتال بۇيۇم ، كىيىم-كېچەك ، يېمەك ـ ئىچمەك ، ئۇششاق دېھقانچىلىق سايمانلىرى تىجارىتى قىلدى ، شۇ يىلى تىجارەت سوممىسى 730 مىڭ يۈەنگە يەتتى . زىيالىي ياشلار ماگىزىنىنىڭ تەقسىمات شەكلى مۇنداق بولدى : ئادەتتە بىرقەدەر تۆۋەن بېكىتىلگەن مائاش 30 يۈەندىن 50 يۈەنگىچە بولدى ، تىجارىتى ياخشىراق بولغان ماگىزىنلاردا مائاشتىن باشقا ئازراق پاراۋانلىق بېرىلدى . 1986 ـ يىلىدىن كېيىن زىيالىي ياشلار ئارقا ـ ئارقىدىن ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلدى ، دۆلەت زىيالىي ياشلارغا قارىتىلغان باجنى كەچۈرۈم قىلىش ۋە ئېتىبار بېرىش سىياسەتلىرىنى ئەمەلدىن قالدۇردى ، زىيالىي ياشلار ماگىزىنى كىمئارتۇق قىلىپ سېتىلدى ياكى خۇسۇسىيلارغا ھۆددىگە بېرىلدى . 1997ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا زىيالىي ياشلار ماگىزىنى يوقالدى .

§ 3 . دۆلەت سودىسى

1 . سودا ئىدارىسى

1950 ـ يىلى 3 ـ ئايدا ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك يەرلىك مەھسۇلاتلار دۇكىنى قۇرۇلدى ، ئۇنىڭ ئالتە ئىشچى-خىزمەتچىسى بار ئىدى ، يەرلىك مەھسۇلاتلار دۇكىنى ئەينى ۋاقىتتىكى بىردىنبىر دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودا

كارخانىسى ئىدى . 1950 ـ يىلى 6 ـ ئايدا ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىدە ناھىيىدىكى كارخانىلارنى باشقۇرىدىغان سودا ـ سانائەت بۆلۈمى قۇرۇلدى ، 7 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى يەرلىك مەھسۇلاتلار دۇكىنىنىڭ نامى سودا شىركىتى دەپ ئاتالدى ، ئۇ ئاشلىق ، پاختا ، ياغ ، چارۋا مەھسۇلاتلىرى ۋە سانائەت بۇيۇملىرى ، يېمەكلىك ، يېمەك ـ ئىچمەك مۇلازىمىتى ، نېفىت تىجارىتى قاتارلىق ھەمدە تاشقى سودا ئىشلىرىغا مەسئۇل بولدى . 1958 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى سودا ـ سانائەت بۆلۈمى بىلەن سودا شىركىتى بىرلەشتۇرۇلۇپ سودا ئىدارىسى قۇرۇلدى ، ئىمىنجان سېلىم ئىدارە باشلىقى بولدى ، قارىمىقىدا ياڭخې گۆڭشېسى توپ سېتىش پونكىتى ، 1 ـ ، 2 ـ ، 3 ـ ماگىزىنلار بار ئىدى . 9 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپى ، چارۋا مەھسۇلاتلىرى شىركىتى ، يېمەكلىك شىركىتى سودا ئىدارىسىغا قوشۇۋېتىلدى ، چېن ئەنكې ئىدارە باشلىقى بولدى ، قارىمىقىدا تاشقى سودا ، مۇلازىمەت ، يەرلىك مەھسۇلات تىجارىتى بۆلۈمىدىن ئىبارەت 3 تىجارەت بۆلۈمى قۇرۇلدى . 1959 ـ يىلى 10 ـ ئايدا مۇلازىمەت تىجارىتى بۆلۈمى ، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى تىجارىتى بۆلۈمى قۇرۇلدى . 1963ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى سودا ئىدارىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ ، سودا ـ سانائەت بۆلۈمى قۇرۇلدى ، ئەسلىدىكى سودا ـ سانائەت بۇيۇملىرى تىجارىتى بۆلۈمى ئاساسىدا ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك تۈرلۈك مالىلار شىركىتى ، مۇلازىمەت تىجارىتى بۆلۈمى ئاساسىدا ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك يېمەكلىك شىركىتى قۇرۇلدى . 1973ـ يىلى 11 ـ ئايدا ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتتا مالىيە ـ سودا ئىشخانىسى قۇرۇلۇپ ، سودا مەمۇرىيىتىگە مەسئۇل بولدى . 1978 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى مالىيە ـ سودا ئىشخانىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ ، سودا ئىدارىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى . 1989 ـ يىلى 9 ـ ئايدا شىركەتلەرنى تەرتىپكە سېلىش ـ ئىنىقلاش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى ، ئۇ ناھىيىنىڭ سودا سىستېمىسىنى تەرتىپكە سالدى . 1998 ـ يىلى 3ـ ئايدا سودا ئىدارىسى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك ئىقتىساد ـ سودا كومىتېتىغا قوشۇۋېتىلدى . 2001 ـ يىلنىڭ ئاخىرىدا ئىقتىساد ـ سودا كومىتېتىدا بىر مۇدىر ، 10 خىزمەتچى خادىم ، قارىمىقىدا ئالتە سودا كارخانىسى (نېفىت شىركىتى ، تىببىي دورا شىركىتى ، چوشقا فېرمىسى ، كالا ـ قوي فېرمىسى ، تۈرلۈك مالىلار شىركىتى ، يەنجۇەن ھاراقچىلىق چەكلىك شىركىتى) ، تۆت سانائەت كارخانىسى (سېمونت زاۋۇتى ، خىش زاۋۇتى ، ئۈن ـ ياغ زاۋۇتى ، باسما زاۋۇتى) بار بولدى .

2 . كەسپىي شىركەتلەر

1) تۈرلۈك مالىلار شىركىتى

1950 ـ يىلى 3 ـ ئايدا ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك يەرلىك مەھسۇلاتلار دۇكىنى قۇرۇلدى ، چېن جوڭخۇ دىرېكتور بولدى ، بۇ دۇكان ئاقچى ناھىيىلىك كۆچمە سودا گۇرۇپپىسىنىڭ كەسپىي خىزمىتىنى قوشۇمچە باشقۇردى . يەرلىك مەھسۇلاتلار دۇكىنىنىڭ كەسپىي ئىشلىرى غەربىي شىمال سودا بۆلۈمىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولدى ، ئۇ مەمۇرىي جەھەتتە ناھىيىلىك مالىيە كومىتېتىغا تەۋە بولدى ؛ شۇ يىلى 7 ـ ئايدا ئۇنىڭ نامى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك سودا شىركىتىگە ئۆزگەرتىلدى . 1958 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى سودا شىركىتى سودا ئىدارىسى بىلەن بىرلەشتۇرۇلدى ، نامى سانائەت مەھسۇلاتلىرى تىجارەت بۆلۈمى دەپ ئاتالدى ، ئۇ مېتال بۇيۇم ، قاتناش ـ ئېلېكتر ، نېفىت ، خىمىيە سانائىتى ، توقۇمىچىلىق بۇيۇملىرى ، مەدەنىيەت ـ تەنتەربىيە بۇيۇملىرى ، ئائىلە ئېلېكتر سايمانلىرى قاتارلىق 3000 خىلدىن ئارتۇق مال تىجارىتى قىلدى ، ياڭخې ، ناھىيە بازىرىدا توپ سېتىش بۆلۈمى قۇرۇلدى ، ئۇنىڭدا 65 خىزمەتچى بار بولدى . 1963 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى ئۇ سودا ئىدارىسىدىن بۆلىنىپ چىقىپ ، ناھىيىلىك تۈرلۈك مالىلار شىركىتى بولۇپ قۇرۇلدى . 1963 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى تۈرلۈك مالىلار شىركىتى ، يېمەكلىك شىركىتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ ناھىيىلىك سودا شىركىتى قۇرۇلدى . 1975 ـ يىلى ئىشچى ـ خىزمەتچىسى 82گە ، تۇراقلىق مۇلكى 2 مىليون 336 مىڭ يۈەنگە ، سېتىۋېلىش سوممىسى 4 مىليون 81 مىڭ 300 يۈەنگە ، سېتىش سوممىسى 3 مىليون 738 مىڭ

500 يۈەنگە ، سىستېما سىرتىدا سېتىش سوممىسى 2 مىليون 98 مىڭ 800 يۈەنگە يەتتى . 1987 ـ يىلى تۈرلۈك مالىلار شىركىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى . 1992 ـ يىلى شىركەت تىجارەتتە ھۆددىگەرلىك مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى يولغا قويدى ، ئۆز ئالدىغا تىجارەت قىلىپ ، پايدا ـ زىيىنىغا ئۆزى ئىگە بولدى ، تاۋارلارنىڭ سېتىلىش سوممىسى 1 مىليون يۈەنگە يەتتى . 1997 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى تۈرلۈك مالىلار شىركىتىنىڭ سودا تىجارىتى ئىسلاھ قىلىندى . 1998 ـ يىلى 800 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنغان سودا بازىرى پۈتتى ، ئۇنىڭ قۇرۇلۇش كۆلىمى 2000 كۋادرات مېتىردىن ئاشىدۇ ، 100 ئىشىك ئالدى دۇكان ئۆيى بار ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى يەككە تىجارەتچىلەرگە ئىجارىگە بېرىلدى . مەبلىغى قەرزگە چىقىشماي ھەر يىلى زىيان تارتتى ، 1999 ـ يىلى 6 ـ ئايدا تۈرلۈك مالىلار شىركىتىنىڭ قانۇن بويىچە ۋەيران بولغانلىقى جاكارلاندى .

2) يېمەكلىك شىركىتى

1953 ـ يىلى يېمەكلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى . 1956 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى ئاقسۇ يېمەكلىك شۆبە شىركىتى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك سېتىۋېلىش ـ سېتىش گۇرۇپپىسى دەپ ئاتالدى ، قارىمىقىدا چوشقا فېرمىسى ، ماشىئوگرىخانا ، كالا فېرمىسى ، گۆش دۇكىنى ، قوشۇمچە يېمەكلىكلەر دۇكىنى ، توخۇ ـ ئۆردەك فېرمىسى ، كەسمە چۆچ سېتىش دۇكىنىدىن ئىبارەت يەتتە ئورۇن بار بولدى . 1957 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى ناھىيىلىك ھاراق ـ تاماكا مونوپوللۇق سېتىش دۇكىنى بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ ، ناھىيىلىك يېمەكلىك شىركىتى دەپ ئاتالدى . 1958 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى سودا ئىدارىسىنىڭ مۇلازىمەت تىجارەت بۆلۈمى بىلەن بىرلەشتۈرۈلدى . 1963 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى سودا ئىدارىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ ، ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك يېمەكلىك شىركىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ، قارىمىقىدا باقمىچىلىق مەيدانى بار بولدى ، ئۇنىڭ 136 ئىشچى ـ خىزمەتچىسى بار ئىدى . 9 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى ئۇ تۈرلۈك مالىلار شىركىتى بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ ، سودا شىركىتى قۇرۇلدى . 1964 ـ يىلى 9 ـ ئايدا يېمەكلىك شىركىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ، قارىمىقىدا توققۇز ئورۇن ، 204 ئىشچى ـ خىزمەتچى بار بولدى . 1987 ـ يىلى يېمەك ـ ئىچمەك مۇلازىمەت شىركىتى ، ھاراق ـ تاماكا شىركىتى يېمەكلىك شىركىتىدىن ئايرىپ چىقىلدى . 1999 ـ يىلى 3 ـ ئايدا يېمەك ـ ئىچمەك مۇلازىمەت شىركىتى كالا ـ قوي فېرمىسى بىلەن بىرلەشتۈرۈلدى ، نۇرمۇھەممەت ئۇنى ئىجارىگە ئېلىپ باشقۇردى ، قارىمىقىدا ئىككى ئاساسىي قاتلام ئورۇن ، 59 ئىشچى ـ خىزمەتچى بار ئىدى ، تۇراقلىق مۇلكى 2 مىليون يۈەنگە ، سېتىش سوممىسى 310 مىڭ يۈەنگە يەتتى . شۇ يىلى يېمەكلىك شىركىتى يەككە تىجارەتچىلەرنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتۈنۈپ بېرىلدى .

3) نېفىت شىركىتى

1970 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك ئۇرۇشقا تەييارلىق كۆرۈش ماي ئىسكىلاتى قۇرۇلدى ، كاك مىڭ مۇدىر بولدى . 1979 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى نېفىت شىركىتىگە ئۆزگەرتىلدى ، سودا ئىدارىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولدى ، موللىنىياز قاسىم دىرېكتور بولدى ، ئىشچى ـ خىزمەتچىسى 18گە ، تۇراقلىق مۇلكى 800 مىڭ يۈەنگە ، يىللىق سېتىش سوممىسى 847 مىڭ يۈەنگە يەتتى . 1991 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا نېفىت شىركىتىنىڭ ئىشچى ـ خىزمەتچىسى 27گە ، تۇراقلىق مۇلكى 1 مىليون 500 مىڭ يۈەنگە ، يىللىق سېتىش سوممىسى 2 مىليون 518 مىڭ يۈەنگە يەتتى . 2001 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئىشچى ـ خىزمەتچىسى 35كە ، تۇراقلىق مۇلكى 2 مىليون 570 مىڭ يۈەنگە ، سېتىۋېلىش قىممىتى 11 مىليون يۈەنگە ، سېتىش قىممىتى 11 مىليون 250 مىڭ يۈەنگە ، ئەملي پايدىسى 25 مىڭ يۈەندىن كۆپرەككە ، يۇقىرىغا تاپشۇرغان باج سوممىسى 310 مىڭ يۈەنگە يەتتى .

4) ماددىي ئەشيا شىركىتى

1960 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى ماددىي ئەشيا باشقۇرۇش ئىدارىسى قۇرۇلدى ، لى شېڭخۇا مۇئاۋىن

ئىدارە باشلىقى بولدى ، ئىدارىنىڭ بەش ئىشچى - خىزمەتچىسى بار ئىدى . 1963 - يىلى 6 - ئاينىڭ 25 - كۈنى پىلان كومىتېتىنىڭ ماددىي ئىشيا گۇرۇپپىسى ماددىي ئىشيا بىلەن تەمىنلەش پونكىتى دەپ ئاتالدى ، ئۇ پىلان كومىتېتىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولدى ، جالاڭ فېيرەن تۇنجى پونكىت باشلىقى بولدى . 1992 - يىلى 10 - ئايدا ماددىي ئىشيا بىلەن تەمىنلەش دۇكىنى قۇرۇلدى . 1995 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا شىركەت قارىمىقىدا مېتال ماتېرىيال ، بىناكارلىق ماتېرىياللىرى ، ئاپتوموبىل زاپچاسلىرى تىجارىتى قىلىدىغان ئۇچ دۇكان تەسىس قىلىندى ، ئۇنىڭ تۇراقلىق مۇلكى 2 مىليون 500 مىڭ يۈەنگە ، يىللىق سېتىۋېلىش سوممىسى 1 مىليون 170 مىڭ يۈەنگە ، سېتىش سوممىسى 1 مىليون 800 مىڭ يۈەنگە يەتتى . ماددىي ئىشيا شىركىتىنىڭ تىجارىتى ياخشى بولماي ئېغىر زىيان تارتقانلىقتىن 1999 - يىلى 5 - ئايدا ۋەيران بولدى .

5) دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى بىلەن تەمىنلەش شىركىتى

1964 - يىلى 1 - ئايدا دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى بىلەن تەمىنلەش پونكىتى قۇرۇلدى ، خۇاڭ خۇي پونكىت باشلىقى بولدى ، پونكىتنىڭ 8 ئىشچى - خىزمەتچىسى بار ئىدى ، شىركەت دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى زاپچاسلىرى تىجارىتى قىلدى . 1987 - يىلى 10 - ئايدا دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى بىلەن تەمىنلەش شىركىتى دەپ ئاتالدى ، شىركەتنىڭ ئىشچى - خىزمەتچىسى 19غا ، سېتىۋېلىش قىممىتى 23 مىليون 507 مىڭ يۈەنگە ، سېتىش قىممىتى 27 مىليون 250 مىڭ يۈەنگە ، پايدا ۋە باج 851 مىڭ يۈەنگە يەتتى . 1998 - يىلى ئىشچى - خىزمەتچىسى 12گە ، تۇراقلىق مۇلكى 3 مىليون يۈەنگە ، سېتىۋېلىنغان تۇرلۇك دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنىڭ قىممىتى 1 مىليون 557 مىڭ يۈەنگە ، سېتىش سوممىسى 2 مىليون 736 مىڭ يۈەنگە ، پايدا ۋە باج 25 مىڭ يۈەنگە يەتتى . بۇ شىركەت 2000 - يىلى ۋەيران بولدى .

6) تىببىي دورا شىركىتى

1959 - يىلى 7 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ناھىيىلىك جۇڭگوچە - غەربچە تىببىي دورا شىركىتى قۇرۇلدى ، ما گۈەنروك دىرېكتور بولدى . 1961 - يىلى 5 - ئاينىڭ 19 - كۈنى ناھىيىلىك پارتكوم لى جىزاڭنى تىببىي دورا شىركىتىنىڭ مۇئاۋىن دىرېكتورلىقىغا تەيىنلىدى ، شىركەتنىڭ بەش ئىشچى - خىزمەتچىسى بار بولدى . 1966 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئىشچى - خىزمەتچىسى 11گە ، سېتىۋېلىش سوممىسى 147 مىڭ 100 يۈەنگە ، سېتىش سوممىسى 175 مىڭ 400 يۈەنگە يەتتى . 1987 ~ 1994 - يىلىغىچە تىببىي دورا شىركىتى 420 مىڭ يۈەن مەبلەغ توپلاپ ، ئىمامىلىرىم يېزىسى ، يامانسۇ قىرغىز يېزىسى ، ئاقتوقاي يېزىلىرىدىن 33 مىڭ مو يەر ئېلىپ ، شىنجاڭ بويىچە بىردىنبىر مۇكەممەل ئاسرالغان قىزىل پوستلۇق ئۇرال چۇچۇكبۇيا بازىسى بەرپا قىلدى . 2001 - يىلى شىركەتنىڭ ئىشچى - خىزمەتچىسى 13كە يەتتى ، تۇراقلىق مۇلكى 2 مىليون 400 مىڭ يۈەن ، سېتىش سوممىسى 300 مىڭ يۈەن ، تۇراقسىز مەبلىغى 800 مىڭ يۈەن ، پايدا ۋە باج 8000 يۈەن بولدى .

7) شېكەر - تاماكا - ھاراق شىركىتى

1955 - يىلى 10 - ئايدا ناھىيىلىك تاماكا - ھاراقنى مونوپوللۇق توپ سېتىش بۆلۈمى قۇرۇلدى ، قارىمىقىدا ھاراق زاۋۇتى بار ئىدى . 1964 - يىلى ھاراق مونوپول ئىدارىسى قۇرۇلدى ، ئۇ يېمەكلىك شىركىتى بىلەن بىرلىكتە ئىش بېجىردى ، سودا ئىدارىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولدى . 1977 - يىلى 12 - ئاينىڭ 9 - كۈنى مونوپوللۇق سېتىشنى باشقۇرۇش ئىدارىسى دەپ ئاتالدى ، ئۇنىڭ ئاپپاراتى يېمەكلىك شىركىتىدە تەسىس قىلىندى ، جو شىغۇ قوشۇمچە ئىدارە باشلىقى بولدى ، شىركەتنىڭ 10 ئىشچى - خىزمەتچىسى بار بولدى . 1987 - يىلى يېمەكلىك شىركىتىدىن ئايرىپ چىقىلىپ ، شېكەر - تاماكا - ھاراق شىركىتى قۇرۇلدى . 2001- يىلى توپ سېتىش تور - نۇقتىسى تۈتكە ، ئىشچى - خىزمەتچىسى 23كە ، تۇراقلىق مۇلكى 3 مىليون 200 مىڭ يۈەنگە ، يىللىق سېتىۋېلىش سوممىسى 5 مىليون 230 مىڭ يۈەنگە ، سېتىش سوممىسى 5 مىليون 770

مىلك يۈەنگە ، يۇقىرىغا تاپشۇرغان پايدا - باج 90 مىلك يۈەنگە ، ئۆزىدىكى تۇراقسىز مەبلەغ 2 مىليون 310 مىلك يۈەنگە يەتتى .

Ⅱ باب

تاۋار ئوبوروتى

§1 . دېھقانچىلىق ، چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرى ، يەرلىك مەھسۇلاتلارنى سېتىۋېلىش - سېتىش

1 . پاختا

مىنگونىك 29 - يىلى (1940 - يىلى) ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىك پاختىسى چەت ئەلگە سېتىلدى .

1954 - يىلى 5 .3 تونىنا (70 دەن)پاختا سېتىۋېلىندى .

60 - يىللارنىك بېشىدىن 70 - يىللارنىك ئوتتۇرىلىرىغىچە ھەر يىلى 2500 دەن ئەتراپىدا پاختا سېتىۋېلىندى . 1966 - يىلى 3 - ئايدا 50 كىلوگرام پاختا سېتىپ بەرگەنلەرگە بىر مېتىر پاختا رەخت مۇكاپات بېرىلدى ، شۇنىڭدىن كېيىن پاختىنىك سېتىۋېلىنىش مىقدارى ئاز - تولا ئاشتى . 1978 ~ 1989 - يىلىغىچە پاختىنىك سېتىۋېلىنىش مىقدارى يىلدىن - يىلغا كېمەيدى . 1986 - يىلى ناھىيە بويىچە 2 تونىنا پاختا سېتىۋېلىندى ، بۇ پاختا ئەك ئاز سېتىۋېلىنغان بىر يىل بولدى . 1979 - يىلى نورمىدىن ئاشۇرۇپ سېتىۋېلىنغان پاختىغا باھا قوشۇش سىياسىتى يولغا قويۇلدى ، 1985 - يىلى توختام بويىچە سېتىۋېلىش سىياسىتىگە ئۆزگەرتىلدى .

1990 - يىلى ئاقيار ، ئاچاتاغ ، ياركۆرۈك يېزىلىرىدا كېۋەزنى سىناق قىلىپ تېرىش مۇۋەپپەقىيەتلىك بولدى ، 3 يېزىدىن 225 تونىنا پاختا سېتىۋېلىندى .

1998 - يىلى 7 .7227 تونىنا پاختا سېتىۋېلىندى ، بۇ پاختا ئەك كۆپ سېتىۋېلىنغان يىل بولدى . 2001- يىلى 4000 تونىنا پاختا سېتىۋېلىندى .

2 . چىگە

ئۇچتۇرپان ناھىيىسى چىگە كۆپ چىقىدىغان رايونلارنىك بىرى ، يىلىغا 7 .66 گېكتاردىن ئارتۇق يەرگە كەندىر تېرىلىدۇ ، بىرلىك ھوسۇلى 70 ~ 100 كىلوگرامغىچە ، ئوتتۇرىچە ئومۇمىي ھوسۇلى 200 ~ 300 مىلك كىلوگرام ئارىلىقىدا بولىدۇ . جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى يېڭى قۇرۇلغاندا ، ناھىيىلىك چارۋا مەھسۇلاتلىرى شىركىتى چىگە تىجارىتى قىلدى ، 1957 - يىلى 10 - ئايدا چىگە تىجارىتى تەمىنات - سودا كوپېراتىپىغا ئوتكۈزۈپ بېرىلدى . 1976 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق پاختا - چىگە شىركىتىنىك «چىگىچىلىكنى تەرەققىي قىلدۇرۇش پىلانى (لايىھىسى)»دە ئۇچتۇرپان ناھىيىسى ئاپتونوم رايون بويىچە چىگە ئىشلەپچىقىرىدىغان بازا ناھىيىلەرنىك بىرى قاتارىغا كىرگۈزۈلدى .

1954 ـ يىلى 4.5 تونىنا چىگە سېتىۋېلىندى. 1957 ـ يىلى چىگە ئالدىن سېتىۋېلىنىشقا باشلىدى، 8.3% لىك نىسبەت بويىچە ئالدىن سېتىۋېلىش زاكالەت پۇلى تارقىتىلدى، سېتىۋېلىش توختامى ئىمزالىنىپ مۇۋاپىق ۋاقىتتا سېتىۋېلىندى. 1968 ـ يىلى 11.4 تونىنا، 1982 ـ يىلى 10.3 تونىنا چىگە سېتىۋېلىندى. 1979 ـ يىلىدىن باشلاپ توختاملىق سېتىۋېلىش ۋەزىپىسى ئورۇندالغاندىن كېيىن، بازار سودىسى قىلىشقا يول قويۇلدى. 1983 ـ يىلىدىن باشلاپ چىگە 2 ـ خىلدىكى ماددىي ئەشيادىن 3 ـ خىلدىكى ماددىي ئەشياغا چۈشۈرۈلۈپ، ئەركىن سېتىۋېلىش ـ سېتىش يولغا قويۇلدى.

3. قۇرۇق (ھۆل) مېۋە

خەلق گۈزەللىشىشتىن كېيىن قۇرۇق مېۋە تىجارىتىنى خۇسۇسىيلار قىلماي، كوللېكتىپ قىلىدىغان بولدى، ئۇ تىجارەت مېۋە ـ چېۋە پونكىتىنىك باشقۇرۇشىدا بولدى. يىلىغا 30 ~ 80 تونىنغىچە گۈزە ئىشلەپچىقىرىلدى.

50 ـ يىللاردا يىلىغا ئوتتۇرىچە 15.6 تونىنا قۇرۇق مېۋە سېتىۋېلىندى، 60 ـ يىللاردا 121.33 تونىنا، 70 ـ يىللاردا 33.6 تونىنا، 80 ـ يىللاردا 386.6 تونىنا، 90 ـ يىللاردا 437.8 تونىنا قۇرۇق مېۋە سېتىۋېلىندى. 1999 ـ يىلى 206.5 تونىنا قۇرۇق مېۋە سېتىۋېلىندى. 1994 ـ يىلى قۇرۇق مېۋە ئەڭ كۆپ سېتىۋېلىنغان يىل بولۇپ، سېتىۋېلىنغان قۇرۇق مېۋە 705 تونىنا (بۇنىڭ ئىچىدە گۈزە 690 تونىنا، ئۈرۈك مېغىزى 11 تونىنا، ياڭاق 4 تونىنا) غا يەتتى. 90 ـ يىللاردا گۈزە مەھسۇلات مىقدارى 100 ~ 700 تونىنا، ياڭاق 4 ~ 10 تونىنا، ئۈرۈك مېغىزى 1 ~ 15 تونىنا بولدى. ناھىيە تەۋەسىدىكى يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلارنىڭ سۈپىتى يۇقىرى، باھاسى ئەرزان بولغاچقا، جايلاردىكى سودىگەرلەرنى جەلب قىلدى.

4. موخۇركا

موخۇركا زاۋۇتى 1956 ـ يىلى قۇرۇلۇشقا باشلىغان، ئەينى ۋاقىتتا ئۇ شىنجاڭدىكى 6 موخۇركا زاۋۇتىنىڭ بىرى، شۇنداقلا جەنۇبىي شىنجاڭدىكى بىردىنبىر موخۇركا ئىشلەپچىقىرىش كارخانىسى ئىدى. شۇ يىلى كارخانىنىڭ 14 ئىشچى ـ خىزمەتچىسى بار ئىدى، ئۇلار پۈتۈنلەي قول ئەمگىكىگە تايىناتتى، يىلىغا ئىشلەپچىقىرىلىدىغان موخۇركا 10 تونىنغا يەتمەيتتى. 1966 ـ يىلى موخۇركا زاۋۇتى كېڭەيتىلگەندىن كېيىن بارا ـ بارا يېرىم ماشىنىلاشقان ئىشلەپچىقىرىش (تاماكا توغراش) يولغا قويۇلدى، مەھسۇلات مىقدارى 1964ـ يىلىدىكى 5 تونىدىن 1971 ـ يىلى 113 تونىنغا يەتتى. كارخانا 1971 ـ يىلى 41 مىڭ 600 يۈەن زىيان تارتتى، 1976 ـ يىلى 3600 يۈەن پايدا ئالدى. 1979 ـ يىلى ئىشلەپچىقىرىشتىن توختىدى، 1982 ـ يىلى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، ئۇنىڭ تۇراقلىق مۇلكىنى يەرلىك مەھسۇلات ـ مىلىچ ماللار شىركىتى ئىشلىتىدىغان بولدى.

5. چارۋا مەھسۇلاتلىرى

مىنگونىڭ 29 ـ يىلى (1940 ـ يىلى) 204 كىلوگرام يۇڭ، 2300 پارچە قوي تېرىسى، 1100 پارچە كالا تېرىسى، 1500 كىلوگرام تۆگە يۇڭى ئېكسپورت قىلىندى. ئۇنىڭغا ئاممۇ جىددىي ئېھتىياجلىق بولغان پاختا يېمە، رەخت، كىيىم ـ كېچەك، تۆمۈر ـ ساپال قاچا، ئۇتۇك، باش كىيىم، ئاياغ كىيىم، پايپاق قاتارلىقلار ئالماشتۇرۇلدى.

50 ـ يىللارنىڭ بېشىدا دۆلەت كۆپ قىسىم چارۋا مەھسۇلاتلىرىغا قارىتا ئىختىيارىي سېتىۋېلىش سىياسىتىنى يولغا قويدى. 1950 ـ يىلى 9 ـ ئايدا مەركىزىي مالىيە كومىتېتى كالا تېرىسىنى بىر تۇتاش سېتىۋېلىشنى بەلگىلەپ، ئېكسپورت قىلىشنى چەكلىدى. 1958 ـ يىلى گوۋۈيۈەن «چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى

باشقۇرۇش چارىسى»نى تارقاتتى ھەمدە چوشقا يايلى ، ئۇچەي ، يۇڭ ، تىۋىت ، ماموق ، كالا تېرىسى ، ئۆچكە تېرىسى ، قوي تېرىسىنى بىر تۇتاش سېتىۋېلىشنى يولغا قويۇشنى بەلگىلىدى . 1963 ـ يىلى 1 ـ ئايدا دۆلەت يەنە چارۋا مەھسۇلاتلىرىغا قارىتا مۇكاپاتلىق سېتىش سىياسىتىنى يولغا قويدى ، مۇكاپاتلىق سېتىلىدىغان ماددي ئەشيالاردا پاختا رەخت ئاساس قىلىندى . ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە بىر پارچە كالا تېرىسى سېتىۋېلىنسا بىر مېتىر پاختا رەخت ، بىر كىلوگرام يۇڭ سېتىۋېلىنسا ، 0.32 مېتىر پاختا رەخت ، بىر كىلوگرام تىۋىت سېتىۋېلىنسا ، 0.1 مېتىر پاختا رەخت مۇكاپاتلاپ سېتىپ بېرىلدى .

1970 ـ يىلىدىن كېيىن دۆلەت چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى پىلانلىق سېتىۋېلىشنى يولغا قويدى ، شۇنىڭ بىلەن بىللە مۇكاپاتلاپ پاختا رەخت سېتىپ بەرمەي خىمىيۋى ئوغۇت سېتىپ بېرىدىغان بولدى . مەسىلەن : بىر پارچە كالا تېرىسى سېتىۋېلىنسا ، 15 كىلوگرام خىمىيۋى ئوغۇت ، بىر پارچە ئۆچكە تېرىسى سېتىۋېلىنسا ، 2.5 كىلوگرام خىمىيۋى ئوغۇت مۇكاپاتلاپ سېتىپ بېرىلدى .

60 ـ يىللاردىن 80 ـ يىللارنىڭ ئاخىرىغىچە ناھىيە تەۋەسىدە 20 مىڭ پارچە تۇرلۇك تېرە ، 60 تونا ئەتراپىدا ھەرخىل يۇڭ سېتىۋېلىندى .

90 ـ يىللاردا چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش سىياسىتى بارغانسېرى بازارغا يۆزلەندى .

6 . چۇچۇكبۇيا ، زاراڭزا چېچىكى

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىن چۇچۇكبۇيا كۆپ چىقىدۇ ، سۇپىتى ياخشى ، چۇچۇكبۇيىنى شەخسلەر يىغاتتى . 1959 ـ يىلىدىن باشلاپ تىببىي دورا شىركىتى سېتىۋالدى ، شۇ يىلى 30 تونا چۇچۇكبۇيا سېتىۋېلىندى . 1959 ~ 2001 ـ يىلىغىچە 4090 تونا چۇچۇكبۇيا سېتىۋېلىندى ، يىلىغا 95 تونىدىن توغرا كەلدى . 1997 ~ 2001 ـ يىلىغىچە يىلىغا 200 تونىدىن چۇچۇكبۇيا سېتىۋېلىندى .

زاراڭزا چېچىكى سېتىۋېلىش 1959 ـ يىلى باشلاندى ، شۇ يىلى ئىككى تونا زاراڭزا چېچىكى سېتىۋېلىندى . 1959 ~ 1995 ـ يىلىغىچە 245.3 تونا زاراڭزا چېچىكى سېتىۋېلىندى ، يىلىغا 5.3 تونىدىن توغرا كەلدى . 1982 ـ يىلى زاراڭزا چېچىكى ئەڭ كۆپ سېتىۋېلىنغان يىل بولۇپ ، سېتىۋېلىنغان زاراڭزا چېچىكى 15 تونىغا يەتتى . 1996 ـ يىلىدىن كېيىن ناھىيە بويىچە زاراڭزا تېرىلغۇ كۆلىمى ئازلاپ كەتتى .

7 . تاشلاندۇق ـ كونا ماددي ئەشيالار

1956 ـ يىلى 10 ـ ئايدا تاشلاندۇق ـ كونا ماددي ئەشيالارنى يىغۇۋېلىش خىزمىتىدە «بىر تەرەپتىن سېتىۋېلىش ، بىر تەرەپتىن پىششىقلاش ، ئۆز جايىنى تەمىنلەش» چارىسى قوللىنىلدى ، شۇ يىلى ئالتە تونا كونا كىگىز سېتىۋېلىندى ، بىر تۈركۈم قول سانائەت ئىشچىلىرى ۋاقتىدا تەشكىللەندى ، ئۇلار 200 نەچچە پارچە يېڭى كىگىز باستى ، بۇ ئىش كەڭ دېھقان ـ چارۋىچىلارنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشتى . شۇنىڭ بىلەن بىللە ھەر خىل سۆڭەكلەر يىغۇۋېلىنىپ ، سۆڭەك ئوغۇتى ئىشلەپچىقىرىلىپ ، دېھقانچىلىق ، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىغا ياردەم بېرىلدى .

1958 ـ يىلىدىن كېيىن يىلىغا 20 نەچچە تونا تاشلاندۇق ـ كونا ماددي ئەشيا سېتىۋېلىندى . 1974ـ يىلى يىغۇۋېلىنغان تاشلاندۇق ـ كونا ماددي ئەشيا 283 تونىغا يەتتى .

80 ـ يىللاردىن كېيىن تاشلاندۇق نەرسىلەرنى يىغىدىغان يەككىلەر كۆپەيدى ، شەخسلەرنىڭ تاشلاندۇق نەرسىلەرنى سەييارە يىغىشى ئاممىنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشتى ، كوللېكتىپ تىجارەت كۈندىن ـ كۈنگە سۇسلىشىپ كەتتى .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرى ۋە يەرلىك مەھسۇلاتلارنىڭ 1952 ~ 2001 - يىللارغىچە سېتىۋېلىنىش ئەھۋالى

جەدۋەل : 10 — 2

يىللار	پاختا (توننا)	يەرلىك مەھسۇلات: گۇلە (توننا)	ئۇرۇك مېغىزى (توننا)	ياڭاق (توننا)	شاپتۇل قېقى (توننا)	كۆك تاماكا (توننا)	چىگە (توننا)	چارۋا مەھسۇلاتى: ئۇچكە تىۋىتى (توننا)	چۈپۈر (توننا)	يۇڭ (توننا)	كالا تېرىسى (پارچە)	قوي تېرىسى (پارچە)	ئۇچكە تېرىسى (پارچە)	ئات تېرىسى (پارچە)	ئات يايلى ۋە قۇيرۇقى (كىلوگرام)	قوي ئۇچىيى (تال)	دورىلىق ئۆسۈملۈك: چۈچۈكبۇيا (توننا)	زاراڭزا چېچىكى (توننا)
1952									2	2.09	313	137	667	55	78.5	575		
1953									7.3	10	582	4578	1164	104	365	709		
1954			8	2			4.55		7.7	0.38	791	706	529	313	454	709		
1955							4.43	2.2	5	54.3	1949	1128	3290	524	687	4104		
1956	195.8						3.25	2.3	2.87	39.8	3001	11047	7212	575	689	19110		
1957	81.5	27	2.6	1.7			1.9	2.2	2.7	12.6	3061	5185	4225	675	832	8331		
1958	131	32	4.2	1.8			0.74	2.5	12	11	6022	6379	2710	964	1764	15545		
1959	143.6	65.7	4.9	6.2			0.59	3.3	5.1	61.1	6000	12000	12216	700	1930	23000	30	
1960	66.2	80					1.2	4.6	8.8	63.9	3846	11278	491	938	1953	9893	30	3.5
1961	70.2	69					3.7	4.1	4.3	66.2	3878	14721	9706	863	1474	10847	40	3
1962	38.8	48.6		4.6			5.5	3.4	5.6	42.3	1266	9555	24535	743	685	9257	200	4
1963	73.8	83	5	2.5			6.7	3.5	3.6	53.1	1069	7843	12634	747	641	9524	200	4.1
1964	75	91.1	0.78	5.3	0.11	21.5	8.1	4.3	4.8	9.7	1590	3927	16810	225	735	11578	100	4.2
1965	200.9	113.5	4.9	17.1		34.2	8.5	4.4	6.6	63.7	1106	8471	4671	577	714	11000	100	4.3
1966	171.5	163	16.9	15.8		32.4	8.4	4.72	5.1	18.4	1913	1415	6994	836	1276	16537	100	4.5
1967	316.9	150.1	13.5				9.7	6.2	5.9	21.9	990	9117	2656	351	842	13620	100	5
1968	213.7	155.6	12.85	7.8		108.3	11.4	6.7	7.6	58.5	93	10265	6231	150	1481	11511	30	8.4
1969	199.2	99.4	10.9	29.1	12.9	31.6	13	6.1	6.12	56.4	1079	9432	6214	627	1241	11754	40	2
1970	161.7	167	12.6	30.7	13.8	39.2	13.2	7.1	4.94	23.4	449	8552	4241	812	1259	15478	40	11
1971	14308	183	19.8	36.5	14.1	40.7	12.7	7.3	5.3	59.1	739	9321	7529	863	1426	13295	40	7.5
1972	89.7	200	23.1	39.2	14.3	43.9	12.1	7.6	6.9	71.5	919	9018	8967	657	1711	16161	40	12.1
1973	190.5	335	24	41.6	14.6	44.7	11.9	7.8	7.6	74.1	1000	9528	9418	573	1716	16260	40	12.3
1974	136.7	503	33.5	35.3	10.1	49.14	11.5	7.9	8.1	87.5	1028	9601	9528	471	1710	16478	40	13.1
1975	156.1	543	34	30	6	51.5	11.3	8.3	8.5	89.2	1110	9172	9677	498	1668	15214	40	12.1
1976	98.2	371	18	11.5	1.05	59.3	10.9	8.7	9.3	100.9	1392	9593	9852	553	1421	15091	50	12.2
1977	166.3	89.9	7.3	12.5	0.87	59.7	10.1	9.1	9.8	102.7	1518	9315	9971	589	1572	14485	50	11
1978	13.5	111	6	14	0.09	61.5	10.1	9.6	10.4	101.2	1721	9107	10107	512	1334	14046	50	10
1979	44.5	11	1.1	17.7	0.02	63.2	10	9.9	11.9	98.7	1876	9103	10128	4.09	1301	13290	50	12
1980	24.1	20	3.4	25	2	67.1	10.1	11.7	12.5	99.9	1935	9018	10236	487	1279	15373	80	11
1981	20	215	16	20	2	67.7	10.2	11.8	12.8	101	1987	8999	10257	503	1197	14993	70	10
1982	44.4	138	6	33	28	70.3	10.3	12.5	13.1	105	2078	8987	10278	515	1125	132990	70	15
1983	56.3	349.8	30	29.2	23	78.9		13.1	13.9	113	2153	8985	10300	526	1115	12009	80	4
1984	145	150	20	30	20	77.2		13.6	14.9	114	2268	8983	10306	536	1005	12269	70	5
1985	40	294	14	3	24	79.8		11.9	13.4	102.7	2468	26140	30342	631	840	13670	60	7
1986	2	433	6.3	0.6				10.5	11.2	95.2	849	19380	20653				100	9
1987	35.7	628	3	8				9.8	8.5	88.5	426	14331	14580				80	8
1988	27.6	600	4.3	24				8	14	96.4	500	15000	2000				80	7
1989	12.6	578	15	20				14	11.8	64.8	1220	15658	3909				90	10
1990	225	110	0.5	10				16.7	10.9	62.4	428	15591	4317				100	3

4	100				4929	4372	437	50	7	15				7	4.3	300	1560.4	1991
2	100				5378	2718	478	43.6	6	9				5	10.7	490	2948.3	1992
1	100				5993	1500	499	30	5	7				4	15	600	1800	1993
0.7	150				6789	1000	535	20	5.5	2.8				4	11	690	4184.6	1994
0.3	170				7791	1005	564	12	6	2.5				5	8	680	4803.4	1995
	180				8537	1320	582	42	9.9	5				4	5	620	3769.3	1996
	200				8743	1419	591	23	13	53				5.6	3.1	220	5100	1997
	200				9200	1500	600	54	14	8				6.5	2.4	350	7227.7	1998
	200				7329	998	507	45	15	3.5				5	1.5	200	4493.1	1999
	200							10	10	3				5	10	40	4462	2000
	200				2000			10	5	3				5	5	30	4000	2001

§2 . يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى سېتىۋېلىش - سېتىش

1 . خىمىيىۋى ئوغۇت

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە 1955 - يىلى خىمىيىۋى ئوغۇت ئىشلىتىلىشكە باشلىدى ، 1962 - يىلى 20.8 تونىنا خىمىيىۋى ئوغۇت سېتىلدى . 1963 - يىلى 29.9 تونىنا سېتىلدى ، ئاساسلىق ئوغۇت تۈرلىرىدىن ئامموني نىترات ، فوسفورلۇق ئوغۇت ۋە ئىمپورت قىلىنغان ئوريە ، مۇرەككەپ ئوغۇت قاتارلىقلار سېتىلدى . شۇنىڭدىن كېيىن خىمىيىۋى ئوغۇتنىڭ سېتىلىش مىقدارى ناھىيە بويىچە بارغانسېرى ئېشىپ باردى ، 1979 - يىلىغا كەلگەندە خىمىيىۋى ئوغۇتنىڭ سېتىلىش مىقدارى 4725 تونىنغا يەتتى .

1985 - يىلى ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى شىركىتى 2600 تونىنا خىمىيىۋى ئوغۇت بىلەن تەمىنلىدى . 1988 - يىلى 6622 تونىنا خىمىيىۋى ئوغۇت سېتىلدى .

1989 - يىلىدىن باشلاپ گوۋۇيۈەن خىمىيىۋى ئوغۇت مەخسۇس تىجارىتىنى يولغا قويۇشنى قارار قىلدى . ناھىيىلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپى يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى شىركىتى ناھىيىنى خىمىيىۋى ئوغۇت بىلەن تەمىنلەشنى ئۈستىگە ئالدى ، ئۈرۈمچى ، كورلىلاردىكى يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى 2 - دەرىجىلىك پونكىتىدىن خىمىيىۋى ئوغۇت سېتىۋېلىپ ، بىر تۈتاش تەمىنلىدى ، شىنجاڭ بويىچە بىر تۈتاش پارچە سېتىش باھاسىنى قاتتىق ئىجرا قىلدى . 1995 - يىلى بۇ شىركەت تەمىنلىگەن خىمىيىۋى ئوغۇت 10 مىڭ تونىندىن ئاشتى . 1999 - يىلى ناھىيە بويىچە سېتىلغان خىمىيىۋى ئوغۇت 11 مىڭ 242 تونىنغا يېتىپ ، 1962 - يىلىدىكىدىن 540 ھەسسە ئاشتى . 1996 - يىلى تەمىنلىگەن خىمىيىۋى مىقدارى ئەڭ كۆپ بولغان بىر يىل بولۇپ ، 17 مىڭ 738 تونىنغا يەتتى . 2001 - يىلى 5160 تونىنا خىمىيىۋى ئوغۇت سېتىلدى .

2 . دېھقانچىلىق دورىسى

1958 - يىلى ئىشلىتىلگەن دېھقانچىلىق دورىسى بىر تونىنغا يەتمەيتتى . شۇ چاغدا دېھقانچىلىق دورىلىرىدىن پەقەت 666 پاراشوكى ، ددۋ ، ئاگروسان ، مىس سولفاتتىن ئىبارەت تۆت خىلىلا بار ئىدى ، كېيىن ئۇنىڭغا 1065 ، 1059 ، كېرېسان ، دېررىس جەۋھىرى قاتارلىق تۈرلەر قوشۇلدى . 1962 - يىلى 8 - ئايدا ناھىيىلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپىدا ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى تىجارەت بۆلۈمى قۇرۇلدى ، دېھقانچىلىق دورىلىرى بىلەن تەمىنلەش تۈزۈمى كۈندىن - كۈنگە مۇكەممەللەشتى ، ناھىيە بويىچە يىلىغا ئوتتۇرىچە 3.25 تونىنا

دېھقانچىلىق دورىسى بىلەن تەمىنلەندى .

1971 ـ يىلى سىمابتىن ئىشلەنگەن ئاگروسان ، كېرىسان قاتارلىقلار ئىشلىتىلىشتىن توختىتىلدى . 1983ـ يىلى 666 ، ددۋ پاراشوكى ئىشلىتىشتىن توختىتىلدى ، ئۇلارنىڭ ئورنىغا ئونۇمى يۇقىرى ، زەھىرى تۆۋەن دېھقانچىلىق دورىلىرى ئىشلىتىلىدىغان بولدى . 1976 ـ يىلى «H — 686» دورىسى ئىشلىتىلىشكە باشلىدى . 1985 ـ يىلى ئۆسۈملۈكنىڭ ئۆسۈشىنى تەڭشىگۈچى دورا ئىشلىتىلىشكە باشلىدى . 1991 ـ يىلى پۈركۈش گۆھىرى ، مېپىكۇئات خلورد ، كالىي دى ئامموني فوسفات ۋە ئۆسۈملۈك ھورمونى ، ئۆسۈشنى تەڭشىگۈچ ، يوپۇرماق ئوغۇتى قاتارلىقلار ئومۇملاشتۇرۇلدى .

1982 ـ يىلىدىن كېيىن دېھقانلارنىڭ كېسەللىك ، زىياندىاش ھاشاراتلارنىڭ ئالدىنى ئېلىش ـ يوقىتىش ئىگى كۈچەيدى ، دېھقانچىلىق دورىلىرىنىڭ سېتىلىش مىقدارى يىلدىن ـ يىلغا ئاشتى . 1999 ـ يىلى ناھىيە بويىچە 22.5 تونىنا دېھقانچىلىق دورىسى سېتىلىپ ، 1958 ـ يىلىدىكىنىڭ 22 ھەسسىسىگە توغرا كەلدى . 2001 ـ يىلى سەككىز تونىنا دېھقانچىلىق دورىسى سېتىلدى ، سېتىلىش سوممىسى 100 مىڭ يۈەنگە يەتتى .

3 . سۈلياۋ يوپۇق

ئوچتۇرپان ناھىيىسىدە 1983 ـ يىلى سۈلياۋ يوپۇق ئىشلىتىلىشكە باشلىدى . شۇ يىلى 10 تونىنا ، 1984ـ يىلى 33 تونىنا ، 1989 ـ يىلى 47 تونىنا سۈلياۋ يوپۇق سېتىلدى . 90 ـ يىللاردىن كېيىن ناھىيە تەۋەسىدە كېۋەز تېرىقچىلىق كۆلىمى كېڭەيتىلگەنلىكتىن سۈلياۋ يوپۇق ئىشلىتىش دائىرىسى ئۈزلۈكسىز كېڭەيدى ، سۈلياۋ يوپۇققا بولغان ئېھتىياجمۇ ھەسسىلەپ ئاشتى . 1999 ـ يىلى ناھىيە بويىچە 278 تونىنا سۈلياۋ يوپۇق سېتىلىپ ، 1983 ـ يىلىدىكىنىڭ 28 ھەسسىگە توغرا كەلدى . 2001 ـ يىلى 120 تونىنا سۈلياۋ يوپۇق سېتىلدى .

4 . دېھقانچىلىق ماشىنا ـ سايمانلىرى

1) ئوتتۇرا ـ كىچىك دېھقانچىلىق سايمانلىرى

مىنگو دەۋرىدە كىچىك دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى تۆمۈرچىلەر ئۆزى ياساپ ئۆزى ساتاتتى . جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ، ئوتتۇرا ـ كىچىك دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش ۋە تەمىنلەش ناھىيىلىك تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى . 1952 ـ يىلى مەبلەغ غەملىنىپ 10 تونىنا تۆمۈر ئىمپورت قىلىندى ، 40 نەچچە تۆمۈرچى تەشكىللىنىپ ، 2697 كەتمەن ، 786 ئورغاق ۋە 2460 باشقا دېھقانچىلىق سايمىنى ياسالدى ، بۇ سايمانلارنىڭ باھاسى بازار باھاسىدىن 30% تۆۋەنلىتىلىپ دېھقان ـ چارۋىچىلارغا سېتىپ بېرىلدى .

1957 ـ يىلىدىن باشلاپ يېرىم ماشىنىلاشقان دېھقانچىلىق سايمانلىرى ناھىيە تەۋەسىدە كېڭەيتىلدى . شۇ يىلى ئاتا سۈرىتىلىدىغان 50 دانە 10 قۇرلۇق سېيالكا ، 24 يېڭىچە ساپان ، 55 تىرنا ، 131 كولتىۋاتور ، 198 قوش غالتەكلىك قوش چىشلىق ساپان ، 12 دانە تۆمانلاتقۇچ ، 60 دانە پاراشوك پۈركۈگۈچ كېڭەيتىلدى . 1963 ـ يىلى 30 دانە يېڭى تىپتىكى بەش قۇرلۇق سېيالكا كېڭەيتىلدى ؛ شۇنىڭ بىلەن بىللە بامبۇك ، تۆمۈردىن ياسالغان 9491 دانە كىچىك دېھقانچىلىق سايمىنى ، چارۋا مۇھاپىزەت سايمىنى بىلەن تەمىنلەندى .

1964 ~ 1968 ـ يىلىغىچە دۆلەتنىڭ دېھقانچىلىق سايمىنى ئىشلەپچىقىرىشتا «كىچىك دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى بىرىنچى ئورۇنغا قويۇش ، رېمونت قىلىشنى بىرىنچى ئورۇنغا قويۇش ، مەھسۇلات سۈپىتىنى بىرىنچى ئورۇنغا قويۇش» قاتارلىق داۋاملىق ئىزچىللاشتۇرۇلدى ، ئاساسلىقى كەتمەن ، گۈرجەك ، جوتۇ ، ئورغاق ، ئوتىغۇچلار بىلەن تەمىنلەندى . تۆمۈردىن ياسالغان كۆپ قىسىم دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى ناھىيىلىك

تەمىنات ـ سودا كوپىراتىپى ئۆزى ئىشلەپچىقاردى . 1982 ـ يىلىدىن كېيىن يېزىلاردا ئېتىز ـ ئېرىق سۇچىلىق ئاساسىي قۇرۇلۇشى كەك كۆلەمدە ئېلىپ بېرىلدى ، گۈرجەك ، جوتۇغا ئوخشاش تۆمۈردىن ياسالغان كىچىك دېھقانچىلىق سايمانلىرىغا بولغان ئېھتىياج ئاشتى . 1999 ـ يىلى 3289 دانە ، 2001 ـ يىلى 1477 دانە دېھقانچىلىق سايمىنى سېتىلدى .

2) دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى

خەلق گوڭشېلىشىشىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنىڭ سېتىلىش مىقدارى ئانچە كۆپ ئەمەس ئىدى .

1965 ـ يىلىدىن كېيىن دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنىڭ سېتىلىش مىقدارى زور دەرىجىدە كۆپەيدى ، شۇ يىلى يېرىم ماشىنىلاشقان دېھقانچىلىق سايمىنىدىن 37سى ، 1974 ـ يىلى 275ى سېتىلدى ، 1980 ـ يىلى 51گە چۈشۈپ قالدى . 1974 ـ يىلى دېھقانچىلىقتا ئىشلىتىلىدىغان ئېلېكتر ماشىنىسىدىن 12 (107 كىلوۋات) سى سېتىلدى ، 1990 ـ يىلى 50 (550 كىلوۋات)ى ، 1999 ـ يىلى 180 (1300 كىلوۋات)ى سېتىلدى .

1959 ـ يىلى تراكتورىدىن ئۈچى ، 1965 ـ يىلى توققۇزى ، 1974 ـ يىلى 14ى سېتىلدى . تۆت چاقلىق كىچىك تراكتورىدىن 1969 ـ يىلى تۆنجى قېتىمدا بىرى ، 1980 ـ يىلى 57 سى سېتىلدى . 1999 ـ يىلى دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىدىن 1919 (بۇنىڭ ئىچىدە كومبايىن 10 ، چوك ، ئوتتۇرا تراكتور 27 ، كىچىك تۆت چاقلىق تراكتور 70 ، يۇرۇشلەشكەن دېھقانچىلىق سايمىنى 1812)سى سېتىلدى . 2001 ـ يىلى 124 دانە دېھقانچىلىق ماشىنىسى سېتىلدى .

5 . ماشىنا ـ ئېلېكتر سايمانلىرى ، يېنىك سانائەت ـ خىمىيە سانائىتى بۇيۇملىرى ، بىناكارلىق ماتېرىياللىرى ، مېتال ماتېرىياللار

ماشىنا ـ ئېلېكتر سايمانلىرى ، يېنىك سانائەت ـ خىمىيە سانائىتى بۇيۇملىرى ، بىناكارلىق ماتېرىياللىرى ۋە مېتال ماتېرىياللارنى ناھىيىلىك ماددىي ئەشيا بىلەن تەمىنلەش شىركىتى باشقۇردى . 60 ـ يىللاردا پىلاستىك يۆتكەش يولغا قويۇلدى ، 80 ـ يىللاردا پىلاستىك يۆتكەش بىلەن مال مەنبەسىنىڭ ئۆزى ئۈيۈشتۇرۇش بىرلەشتۇرۇلدى . 90 ـ يىللاردا مال مەنبەسىنى جايلار پۈتۈنلەي ئۆزى ئۈيۈشتۇردى ، سېتىش تۈزۈلمىسىدە پىلاستىك تەمىنلەشتىن بازار ئارقىلىق تەڭشەشكە قاراپ بۇرۇلۇش ھاسىل قىلىندى ، توپ سېتىش بىلەن پارچە سېتىش تىجارىتى بىللە ئېلىپ بېرىلىدىغان بولدى . 90 ـ يىللارنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ماددىي ئەشيا شىركىتى ھەر يىلى زىيان تارتتى ، ماشىنا ـ ئېلېكتر سايمانلىرى ، يېنىك سانائەت ـ خىمىيە سانائىتى بۇيۇملىرى ، بىناكارلىق ماتېرىياللىرى ۋە مېتال ماتېرىياللار بازىرى پەيدىنپەي يەككە ، خۇسۇسىي كارخانىلار تەرىپىدىن ئىگىلەندى . 1999 ـ يىلى 5 ـ ئايدا ماددىي ئەشيا شىركىتى ۋەيران بولدى .

1961 ـ يىلى جايلار 0.2 تونىنا ماشىنا ـ ئېلېكتر مەھسۇلاتى ، ئۇچ تونىنا يېنىك سانائەت مەھسۇلاتى ، 11 تونىنا خىمىيە سانائىتى مەھسۇلاتى ، 15 تونىنا بىناكارلىق ماتېرىيالى ، 21 تونىنا مېتال ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەندى . 1997 ـ يىلى ماددىي ئەشيا بىلەن تەمىنلەش مىقدارى ئەك يۇقىرى بولغان بىر يىل بولۇپ ، جايلار 91 تونىنا ماشىنا ـ ئېلېكتر سايمىنى ، توققۇز تونىنا يېنىك سانائەت مەھسۇلاتى ، 135 تونىنا خىمىيە سانائىتى مەھسۇلاتى ، 510 تونىنا بىناكارلىق ماتېرىيالى ، 1503 تونىنا مېتال ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەندى . 2001 ـ يىلى 30 تونىنا ماشىنا ـ ئېلېكتر مەھسۇلاتى ، 50 تونىنا بىناكارلىق ماتېرىيالى ، 20 تونىنا مېتال ماتېرىيالى بىلەن تەمىنلەندى .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ 1962 ~ 2001 - يىلغىچە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بىلەن تەمىنلەش ئەھۋالى

جەدۋەل : 10 — 3

يىللار	خىمىيىۋى ئوغۇت (تونىا)		دېھقانچىلىق دورىسى (تونىا)		مۇلياۋ يوپۇق (تونىا)		چوڭ ، ئوتتۇرا دېھقانچىلىق سايمىنى (دانە)		سېتىلغان يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى (دانە)			
	سېتىلغىنى	سېتۇۋېلىنغىنى	سېتىلغىنى	سېتۇۋېلىنغىنى	سېتىلغىنى	سېتۇۋېلىنغىنى	سېتىلغىنى	سېتۇۋېلىنغىنى	چوڭ ، ئوتتۇرا تراكتور	پاقلىق تۆت تراكتور	كومبايىن	باشقا دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى
1962	20.8		3.25				6818		4			1
1963	29.9		2.5				9491					
1964	158	136	3.43	10.3			9573	5433	6			6
1965	256.4	839.5	11.2	18.7			18880	6235	9			
1966	298.9	563	11.3	8.3			24127	34813	1			
1967	853	869.5	10.7	9.5				29447	5			1
1968	970.4	1233.6	10.3	12			20088	29801				
1969	628	746	8.5	8			25674	34326	11	1		
1970	804	823	10.5	11			24821	25244	9	1	1	
1971	962	1045	9.2	10.5			27473	26324	20	6		
1972	863	11847	10.3	12.4			19746	20480	17			17
1973	838	1208	7	8.3			14740	17632	9	5		20
1974	1172	1267	9.6	10.8			19673	8016	14	1		80
1975	990	928	29.5	26.3			14443	31608	20			
1976	1643	1720	4.4	8.5			15001	13583	3	13		5
1977	2217	2437	24	27.6			13728	14823	36			
1978	3121	3624	38.9	34			26427	25380	78	77	11	5251
1979	4725	4725	4.3	7.68			24300	31200	40	28	69	4979
1980	2470	2471	6.7	7.5			15000	20000	17	57		
1981	3039	3039	15	17.2				9400	23	4		
1982	2900	2649	6.3	13			4165	13100	32	1	47	3171
1983	2908	3100	5.2	6.5	10	10	7250	2700	37	17	898	1695
1984	2480	3420	3.8	4.3	33	36	8774	8128	37	129		793
1985	2600	2450	6	9	14	16	5058	6432	7	11	11	1651
1986	5129	6200	19.9	26.7	18	17	14124	20000		52	67	
1987	5100	6000	14.3	16.5	30	30	17483	19340		122	32	1556
1988	6622	8626	5.4	5.14	34	36	5473	7849		71	15	265
1989	5805	5818	10	13.5	47	56	4427	5482		84	17	652
1990	6459	8000	5.2	20	96	105	3731	4582		37	41	2593
1991	8655	8684	10	19.6	136	147	6107	8647	10	56		405
1992	8747	8823	19.3	20.5	264	252	6564	7451	7	68		
1993	5599	5364	5.2	3.3	240	322	8226	8043	23	318		
1994	9350	9972	4.37	3.5	300	291	29213	56547	147	394		2
1995	15615	20808	11.24	8.9	332	346	29807	38370	135	467		331
1996	17738	19487	12	13.1	520	550	1894	2486	37	282	153	884
1997	15300	17300	5	6.2	416	463	10350	10474	41	265	81	123
1998	15900	18700	28.7	33.5	530	530	2767	3827	14	114	110	117
1999	11242	14497	22.5	34.5	278	287	3289	3046	27	70	10	1812
2000	5800	6100	7	10	111	140	1350	1600				140
2001	5160	5160	8	8.5	120	120	1477	1500				124

3 § . توقۇمىچىلىق بۇيۇملىرى ، نېفىت سېتىۋېلىش ـ سېتىش

1 . توقۇمىچىلىق بۇيۇملىرى

چەك سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى مىنگونىڭ باشلىرىدا ناھىيە تەۋەسىدە توقۇمىچىلىق بۇيۇملىرى سودىسىنى يەككە سودىگەرلەر قىلاتتى .

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى يېڭى قۇرۇلغاندا ، سېتىلىدىغان سانائەت بۇيۇملىرىنىڭ تۈرى ۋە مىقدارى بىر قەدەر ئاز ئىدى ، پاختا رەخت تىجارىتىنى سودا شىركىتى قىلاتتى ، شىركەت سىرتتىن توقۇلما بۇيۇملارنى كىرگۈزۈش بىلەن بىللە ناھىيە تەۋەسىدە قولدا توقۇلغان ماتالارنى سېتىۋېلىپ ماركېتىڭ ئۈيۈشتۇردى . 1952ـ يىلى 73 مىڭ 700 مېتىر ماتا سېتىۋېلىنىدى ، بۇ سېتىۋېلىنغان پاختا رەختنىڭ 2 .31 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى . 1958ـ يىلىدىن باشلاپ پاختا رەخت ۋە پاختا توقۇلما بۇيۇملار بىلەتلىك تەمىنلىنىدىغان بولدى . 1959 ~ 1964ـ يىلىغىچە ھەر بىر كىشىنىڭ نورمىلىق رەخت بىلىتى 10 .67 مېتىر ، 6 .33 مېتىر ، 5 .67 مېتىردىن بېكىتىلدى ، كىشىلەر رەخت بىلىتى بېرىپ پاختا رەخت سېتىۋالدى . 1965 ـ يىلىدىن باشلاپ ھەر يىلى كىشى بېشىغا بىر يىلىدىغان رەخت بىلىتى ئۇلچىمى 5 .23 مېتىر قىلىپ بېكىتىلدى ، بۇ ئۇلچەم پاختا ئىشلەپچىقىرىش ئەھۋالىغا قاراپ ئاشۇرۇپ كېمەيتىپ تۇرۇلدى . «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە رەختنىڭ تۈرى بىر خىل ، مىقدارى ئاز بولدى ، بېلەتلىك ، كېنىشكىلىك سېتىۋالىدىغان تاۋارلارنىڭ دائىرىسى كېڭەيدى . 1980ـ يىلى پاختا رەختتىن باشقا توقۇلما بۇيۇملار بىلەن كەڭ ـ كۇشادە تەمىنلىنىدىغان بولدى . 1984 ـ يىلى رەخت بىلىتى تارقىتىش توختىتىلدى ، پاختا رەخت بىلەن كەڭ ـ كۇشادە تەمىنلەش يولغا قويۇلدى .

50 ـ يىللاردا ئىندانتىرىن رەختى ، گۈڭگۇرتلەشتۇرۇلگەن سىدام كۆك رەخت قاتارلىق ماشىنىدا توقۇلغان رەختلەر يېزىلاردىكى ئاممىنىڭ ياخشى كۆرۈپ سېتىۋالىدىغان تاۋىرى بولۇپ قالدى . 60 ـ يىللاردا كاجى ، گاباردىيون ، چىبەرقۇتلار قىس تاۋار بولۇپ قالدى ، سۈنئىي تالالىق ، بىرىكمە تالالىق توقۇلما بۇيۇملار بازارغا كىرىشكە باشلىدى . 70 ـ يىللاردا دېچۇلياك ـ پاختا كاجى ، چىگلۇك گاباردىيون ، نىترون ـ يۇك پەلىدىن ، نىترون ـ يۇك گاباردىيون ۋە ھەر خىل گۈللۈك ئوتتۇرا ، ئۇزۇن تالالىق رەختلەر ئارقا ـ ئارقىدىن بازارغا سېلىندى ، پاختا رەختلەرنىڭ سېتىلىشى پەسىيىشكە باشلىدى . 80 ـ يىللارنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە كىشىلەرنىڭ كېيىمى كۆك ، كۇلرەڭ ۋە جۇڭسەن فورمىسىدىن ئىبارەت بىر خىللا بولۇشتىن ، كۆپ خىل رەڭلىك ، يېڭى پاسۇنلۇق بولۇشقا قاراپ يۈزلەندى . 90 ـ يىللاردا تۈرلۈك مودا كىيىم ـ كېچەكلەر بازارنى ئىگىلىدى .

2 . نېفىت

1953 ـ يىلى 0 .89 تونىنا كىرسىن سېتىلدى ، 1958 ـ يىلى 14 .09 تونىنا ، 1974 ـ يىلى 68 .8 تونىنا ، 1980 ـ يىلى 84 .6 تونىنا ، 1990 ـ يىلى 91 تونىنا ، 1999 ـ يىلى 73 تونىنا ، 2001 ـ يىلى 40 تونىنا كىرسىن سېتىلدى . سېتىلىش مىقدارى ئەڭ كۆپ بولغان 1977 ـ يىلى 149 تونىنا كىرسىن سېتىلدى . 90 ـ يىللاردىن باشلاپ يېزىلاردا كىچىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ كىرسىننىڭ سېتىلىش مىقدارى يىلدىن ـ يىلغا ئازايدى .

60 ـ يىللارنىڭ بېشىدا بېنزىن ، دىزېلىننىڭ سېتىۋېلىنىش ـ سېتىلىش مىقدارى ئاز ئىدى . 70 ـ

يىللاردا ئاپتوموبىل ، تراكتور ، پىششىقلاش ماشىنىلىرىنىڭ ئۈزلۈكسىز كۆپەيمىشىگە ئەگىشىپ بېنزىن ، دىزىلىنىڭ سېتىلىش مىقدارى مۇناسىپ ئاشتى . 1974 ـ يىلى 70.5 تونىنا بېنزىن ، 390 تونىنا دىزىلىن ، 1980 ـ يىلى 426 تونىنا بېنزىن ، 1415 تونىنا دىزىلىن ، 1990 ـ يىلى 904.4 تونىنا بېنزىن ، 1511.7 تونىنا دىزىلىن ، 1999 ـ يىلى 2759 تونىنا بېنزىن ، 3916 تونىنا دىزىلىن سېتىلدى ؛ 1999 ـ يىلى نېفىت شىركىتىنىڭ سېتىۋېلىش سومىسى 12 مىليون 980 مىڭ يۈەنگە ، سېتىش سومىسى 14 مىليون 630 مىڭ يۈەنگە ، پايدا ـ باج 470 مىڭ يۈەنگە يەتتى . 2001 ـ يىلى نېفىت شىركىتىنىڭ سېتىۋېلىش سومىسى 11 مىليون يۈەنگە ، سېتىش سومىسى 11 مىليون 250 مىڭ يۈەنگە ، پايدا ـ باج 25 مىڭ يۈەنگە يەتتى .

§4 . قوشۇمچە يېمەكلىك سېتىۋېلىش ـ سېتىش

1 . گۆش

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى يېڭى قۇرۇلغاندا گۆش يېمەكلىكى ئاساسەن ئۆز جايىدا سېتىۋېلىنىپ ، ئۆز جايىدا سېتىلاتتى . 1958 ـ يىلىدىن باشلاپ بىر تۇتاش يىغىۋېلىش ، بىر تۇتاش سېتىۋېلىش ، سېتىشتىن ئىبارەت «ئۈچ بىر تۇتاش» سىياسىتى يولغا قويۇلدى . چارۋا سېتىۋالغاندا نىسبەت بويىچە باھا قوشۇلدى ، 30 پىرسەنتى تاختاي باھا بويىچە ، 70 پىرسەنتى تاختاي باھاسىغا % 50 باھا قوشۇپ سېتىۋېلىندى . بۇنىڭ ئىچىدە قوينىڭ 50 پىرسەنتى تاختاي باھاسى بويىچە ، 50 پىرسەنتى تاختاي باھاسىغا % 50 باھا قوشۇپ سېتىۋېلىندى ، سېتىۋېلىش ۋەزىپىسى ئاشۇرۇپ ئورۇندالغان قىسمىغا تولۇق باھا قوشۇلدى . 1964 ـ يىلىدىن باشلاپ يۇقىرىغا يۆتكەش پىلانىنى ئورۇنداش شەرتى ئاستىدا ناھىيە ئىچىدە سېتىش ئورۇنلاشتۇرۇلدى . شۇ يىلى 6718 قوي سېتىلىپ ، 1953 ـ يىلىدىكىنىڭ 10.3 ھەسسىسىگە ، 593 كالا سېتىلىپ ، 7.9 ھەسسىسىگە توغرا كەلدى . 1972 ـ يىلىدىن باشلاپ مال مەنبەسى ئاز ، سېتىش مىقدارى كۆپ بولغانلىقتىن بازار ئاھالىسى گۆش بىلەن بىلەتلىك تەمىنلەندى ، پېشقەدەم كادىرلار ، دېموكراتىك زاتلار ، ناھىيە دەرىجىلىك كادىرلارنىڭ ھەر بىرى ئېيىغا بەش كىلوگرام ، ئادەتتىكى كادىرلار 2.5 كىلوگرام گۆش بىلەن تەمىنلەندى . 1979 ـ يىلىدىن باشلاپ دېھقانچىلىق ، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تېز ئەسلىگە كېلىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ ، گۆش بىلەن تەمىنلەش ئەھۋالى يىلدىن ـ يىلغا ياخشىلىنىشقا باشلىدى . 1987 ـ يىلىدىن باشلاپ گۆش تىجارىتى قويۇۋېتىلدى ، كۆپ يوللۇق ئوبوروت يولغا قويۇلدى ، گۆشنى نورمىلىق تەمىنلەش ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى ، دۆلەت بازار ئاھالىسىنىڭ ھەر بىرىگە ئېيىغا 2.50 يۈەن گۆش يارىمى پۇلى بەردى .

2 . ئۇي قۇشلىرى ۋە تۇخۇم

ئۇي قۇشلىرىنى ئائىلىلەردە بېقىش ئاساس قىلىناتتى . 1950 ـ يىلى ناھىيە بويىچە 17 مىڭ توخۇ بېقىلىپ ، 2.73 تونىنا تۇخۇم ئېلىندى . 1958 ـ يىلى خەلق گۆشىلىشىشتىن كېيىن توخۇ ، ئۆردەك بېقىش چەكلەندى . شۇ يىلى 1.71 تونىنا تۇخۇم سېتىۋېلىندى ، 1965 ـ يىلى سېتىۋېلىنغان تۇخۇم 0.29 تونىنغا چۈشۈپ قالدى ، تۇخۇمنى نورمىلىق تەمىنلەش يولغا قويۇلدى . 1966 ـ يىلىدىن باشلاپ يېمەكلىك شىركىتى ، بىر قىسىم گوڭشي ۋە ئىدارە ـ ئورگانلار توخۇ فېرمىسى قۇردى . شۇ يىلى 1.28 تونىنا ، 1974 ـ يىلى 14.55 تونىنا تۇخۇم سېتىۋېلىندى . 1978 ـ يىلىدىن كېيىن دېھقان ، چارۋىچىلارنىڭ ئائىلىۋى قوشۇمچە

كەسپىنى راۋاجلاندۇرۇشقا ئىلھام بېرىلدى ، بۇنىڭ بىلەن توخۇ ، ئۆردەك باقىدىغان كەسپىي ئائىلىلەر بارلىققا كەلدى . 1980 ـ يىلى تۆخۈم بىلەن نورمىلىق تەمىنلەش ئەھۋالدىن قالدۇرۇلدى . 1985 ـ يىلى 35 مىڭ ئۆي قۇشى ، 7 . 7 تونىنا تۆخۈم سېتىۋېلىندى . 1993 ـ يىلدىن كېيىن يېزا ـ بازارلاردا ھويلا ـ ئارام ئىگىلىكى زور كۆچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇلدى ، دېھقان ـ چارۋىچىلارنىڭ توخۇ ، ئۆردەك ، كەپتەر باقمىچىلىقى كىرىمىنى ئاشۇرىدىغان ئائىلىۋى قوشۇمچە كەسىپ بولۇپ قالدى . 1999 ـ يىلى ناھىيە بويىچە ئائىلىدە بېقىلغان ئۆي قۇشى 801 مىڭ 700گە ، ئېلىنغان تۆخۈم 270 تونىنغا ، گۆش 981 تونىنغا يېتىپ ، ئونتۆرىچە كىرىمىنىڭ 5 . 7 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى . 2001 ـ يىلى ئېلىنغان ئۆي قۇشلىرى تۆخۈمى 305 تونىنغا يەتتى .

3 . چاي ، شېكەر ، تاماكا ، ھاراق

چاي سېتىۋېلىش ـ سېتىشتا قارا چايغا بولغان ئېھتىياج ئىڭ زور بولدى . 1953 ـ يىلى 3 . 48 تونىنا چاي سېتىۋېلىندى ، 1 . 10 تونىنا چاي سېتىلدى . 1961 ~ 1970 ـ يىلىغىچە يىلىغا ئونتۆرىچە 4 . 71 تونىنا ، 1971 ~ 1980 ـ يىلغىچە 8 . 84 تونىنا ، 1981 ~ 1990 ـ يىلغىچە 7 . 88 تونىنا چاي سېتىلدى .

شېكەر سېتىۋېلىش ـ سېتىشنى يۇقىرى دەرىجىلىك شىركەتلەر پىلانلىق ئورۇنلاشتۇردى ، ئاساسلىقى ئىچكىرىدىن سېتىۋېلىناتتى ، شۇڭا دائىم تەمىنلەش ئېھتىياجنى قاندۇرالمايتتى ، ھەتتا شېكەر ئۆكسۈپ قالاتتى . 1978 ـ يىلدىن باشلاپ «بىر تۇتاش پىلانلاپ ، تەڭ ئېتىبار بېرىش ، تەمىنلەشكە كاپالەتلىك قىلىش ، زۇرۇر بولغانلارغا ئېتىبار بېرىش ، ئاداەتتىكىلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇش» پرىنسىپى بويىچە ئاداەتتىكى سېتىش مۇڭاپىق قىسقارتىلدى ، بازار نوپۇسىدىكىلەر بېلەت بويىچە نورمىلىق تەمىنلەندى . يېزا نوپۇسىدىكىلەر يېڭى يىل ، باھار بايرىمى ، قۇربان ھېيت ، دۆلەت بايرىمىدا نوپۇس بويىچە نورمىلىق تەمىنلەندى . 1995 ـ يىلدىن باشلاپ شېكەر تىجارىتى قويۇۋېتىلىپ ، ئىختىيارىي سېتىۋېلىنىدى ۋە سېتىلدى . 1953 ـ يىلى سەككىز تونىنا شېكەر سېتىلدى . 1955 ~ 1960 ـ يىلىغىچە يىلىغا ئونتۆرىچە 18 تونىنا ، 1961 ~ 1970 ـ يىلغىچە يىلىغا 40 تونىنا ، 1971 ~ 1980 ـ يىلغىچە يىلىغا 89 تونىنا ، 2001 ـ يىلى 30 تونىنا شېكەر سېتىلدى .

پاپىروس سېتىۋېلىش ـ سېتىشتا 1955 ـ يىلدىن باشلاپ تاماكىنى مونوپوللۇق سېتىشنى باشقۇرۇش يولغا قويۇلدى ، «ئەتىيازلىق تېرىلغۇ» ، «داچىەنمېن» ، «تۆلپار» ، «ئالتۇن ياپراق» ماركىلىق پاپىروسلار سېتىلدى . 60 ـ يىللاردا مال مەنبەسى قىس بولدى ، «دەرىجە بېكىتىش ، سورت بېكىتىش ، مىقدار بېكىتىش» تىن ئىبارەت «ئۇچنى بېكىتىش» يولغا قويۇلۇپ ، پاپىروس بىلەتلىك تەمىنلەندى . 1983 ـ يىلى 10 ـ ئايدا گوۋۇيۈەننىڭ «تاماكا مونوپول تىجارىتى نىزامى» ئىجرا قىلىندى . 1987 ـ يىلى شېكەر ـ تاماكا ـ ھاراق شىركىتى قۇرۇلدى ، «يۇنيەن» ، «جۇڭخۇا» ، «خۇاڭگوشۇ» ، «ئاسسما» ، «قىزىل مۇنار» ماركىلىق پاپىروسلار سېتىلدى . 1958 ـ يىلى 83 يەشىك پاپىروس سېتىلدى . 1961 ~ 1970 ـ يىلىغىچە يىلىغا 153 يەشىك ، 1971 ~ 1980 ـ يىلىغىچە يىلىغا 405 يەشىك ، 1981 ~ 1990 ـ يىلىغىچە يىلىغا 655 يەشىك سېتىلدى ، 1999 ـ يىلى 5702 . 9 يەشىك سېتىلىپ سېتىلىش مىقدارى ئەڭ كۆپ بولغان بىر يىل بولدى . 2001 ـ يىلى 2788 يەشىك پاپىروس سېتىلدى .

ھاراق سېتىۋېلىش ـ سېتىشتا 1955 ـ يىلدىن باشلاپ مونوپوللۇق سېتىش يولغا قويۇلدى . 1964 ـ يىلى ھاراق مونوپول تىجارىتى ئىدارىسى قۇرۇلدى ، ئۇنىڭ تىجارىتىنى سودا شىركىتى قىلدى . 1953 ~ 1960 ـ يىلىغىچە يىلىغا 122 تونىنا ، 1961 ~ 1970 ـ يىلىغىچە يىلىغا 178 تونىنا ، 1981 ~ 1990 ـ يىلىغىچە يىلىغا 229 تونىنا ، 1991 ~ 1999 ـ يىلىغىچە يىلىغا 304 تونىنا ، 1999 ـ يىلى 1858 . 3 تونىنا ، 2001 ـ يىلى 2300 تونىنا ھاراق سېتىلدى .

§ 5 . يېمەك ـ ئىچمەك مۇلازىمىتى

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى ناھىيىنىڭ يېمەك ـ ئىچمەك مۇلازىمىتى تىجارىتىنى خۇسۇسىيلار قىلاتتى . 1950 ـ يىلى 7 ـ ئايدا دۆلەت ئىگىلىكىدىكى يېمەك ـ ئىچمەك مۇلازىمىتى بىر تۇتاش يېمەكلىك شىركىتىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى ، ئۇنىڭ قارىمىقىدا ئاشخانا ، چايخانا ، مېھمانخانا بولۇپ جەمئىي 109 تىجارەت ئورنى بار ئىدى . 1956 ـ يىلى ناھىيە بويىچە خۇسۇسىي يېمەك ـ ئىچمەك مۇلازىمىتى كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئائىلە 127گە ، كەسىپكارى 191گە يەتتى . خۇسۇسىي سودا ـ سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش تاماملانغاندىن كېيىن خۇسۇسىي ئىگىلىكتىكى يېمەك ـ ئىچمەك مۇلازىمەت كەسپى دۆلەت ئىگىلىكى ۋە كوللېكتىپ ئىگىلىكىدىكى كارخانىغا ئۆزگەرتىلدى . 1978 ـ يىلىدىن كېيىن يېمەك ـ ئىچمەك مۇلازىمىتىدە كۆپ خىل ئىگىلىك تەركىبى ، كۆپ خىل ئىگىلىك شەكلى ، كۆپ خىل ئوبوروت يوللىرىدىن ئىبارەت ئىگىلىك تۈزۈلمىسى بارلىققا كەلدى ، خۇسۇسىي ئىگىلىكتىكى يېمەك ـ ئىچمەك ، مۇلازىمەت كەسپى بازار ـ يېزىلارغا تارقالدى .

1 . ئاشپۇزۇل

1955 ـ يىلى بازار ـ يېزىلاردا ئاشپۇزۇل ، ناۋايخانا ، چايخانىدىن 100 نەچچىسى بار ئىدى . 1956 ـ يىلى خۇسۇسىي سودا ـ سانائەت سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىلگەندە ، خۇسۇسىي ئاشپۇزۇللار ھەمكارلىق ئاشخانىسى بولۇپ تەشكىللەندى . 1965 ـ يىلى ناھىيىلىك پارتكوم مېھمانخانا سېلىپ ، قارىمىقىدا بىر ئاشخانا ئاچتى . 1967 ـ يىلى يېمەكلىك شىركىتى كىچىك خەنزۇچە ئاشخانا ئاچتى . كېيىن ئاشلىق ئىدارىسى ، خەلق ئىشلىرى ئىدارىسى ، سودا ئىدارىسى ، تەمىنات ـ سودا كوپىراتىپى ۋە ئاساسىي قاتلام كوپىراتىپلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن ئاشخانا ئاچتى . 1990 ـ يىلى ناھىيە بويىچە يېمەك ـ ئىچمەك كەسپىي ئورنى 307گە يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەت ئىگىلىكىدىكىسى ئالتە ، كوللېكتىپ ئىگىلىكىدىكىسى 25 ، يەككىلەرنىڭ 276 (بۇنىڭ ئىچىدە بازاردىكىسى 187 ، يېزىدىكىسى 89) . 2001 ـ يىلى ناھىيىلىك بىناكارلىق قوراشتۇرۇش ـ قۇرۇلۇش باش شىركىتى مەبلەغ سېلىپ مۆلجەرتاغ مېھمانسارىيىنى سالدى . شۇ يىلى ناھىيە بويىچە يېمەك ـ ئىچمەك كەسپىي ئورنى 282گە يەتتى ، ناھىيە بازىرىدا داڭلىقراق بولغان مېھمانسارايدىن مۆلجەرتاغ مېھمانسارىيى ، شىنخەي مېھمانسارىيى ، چاڭخوڭ مېھمانسارىيى ، شيۇشيەنۋەن مېھمانسارىيى ، تەبەسسۇم مېھمانخانىسى قاتارلىقلار بار .

2 . مېھمانخانا

1956 ـ يىلى ناھىيە بويىچە سەككىز مېھمانخانا بار ئىدى . 1958 ـ يىلى يېمەكلىك شىركىتى خەلق مېھمانخانىسىنى ئاچتى . 1965 ـ يىلى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت مېھمانخانا سالدى . كېيىن ئارقا ـ ئارقىدىن مەرھابا مېھمانخانىسى ، ئاشلىق ئىدارىسى مېھمانخانىسى ، يېڭىشەھەر مېھمانخانىسى ، قاتناش بېكىتى مېھمانخانىسى ، كىنوخانا مېھمانخانىسى ، 2 ـ يېنىك سانائەت ئىدارىسى مېھمانخانىسى قاتارلىقلار سېلىندى . 1994 ـ يىلى قاتناش بېكىتى يېڭى ئورۇنغا كۆچكەندىن كېيىن بەش قەۋەتلىك مېھمانخانا سالدى . 1997 ـ يىلى تەمىنات ـ سودا كوپىراتىپى مېھمانخانا سالدى . 2001 ـ يىلى تۆت مېھمانخانا بار بولدى ، مۇئەسسەسىلىرى بىرقەدەر ياخشىراق مېھمانخانىلاردىن مۆلجەرتاغ مېھمانسارىيى ، مۆلجەرتاغ مېھمانخانىسى ، تېلېگراف مېھمانخانىسى ، مەرھابا مېھمانخانىسى ، تىببىي دورا مېھمانخانىسى قاتارلىقلار بار .

3 . ساتىراشلىق

1955 ـ يىلى ناھىيە بويىچە 19 ساتىراشخانا بار ئىدى . 1956 ـ يىلى خۇسۇسىي سودا ـ سانائەت

سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىن ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدىكى ساتىراشخانىدىن ئۈچى تەشكىللەندى ، كېيىن ئۇ دۆلەت ئىگىلىكىگە ئۆزگەرتىلدى . 1980 ـ يىلى چاچ ياساشنى ئاساس قىلغان خۇسۇسىي ساتىراشخانىلار تېز كۆپەيدى . شۇ يىلى 5 ساتىراشخانا بار بولدى . 1987 ـ يىلى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى ساتىراشخانىلار تارقىلىپ كەتتى . 1990 ـ يىلى خۇسۇسىي ساتىراشخانا 21گە يەتتى . 2001 ـ يىلى ناھىيە بويىچە ھۆسن تۈزەش ـ چاچ ياساش ئورنى 78گە يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە ئۆسكۈنە ۋە تېخنىكىسى ياخشىراقلىرىدىن مېڭىنتەن ھۆسن تۈزەش ـ چاچ ياساش ئورنى ، تۆلۈنئاي ھۆسن تۈزەش ئورنى ، ئالتۇن دىيار ھۆسن تۈزەش ئورنى قاتارلىقلار بار .

4 . سۈرەتخانا

1956 ـ يىلىدىن ئىلگىرى ناھىيە بويىچە ئۈچ سۈرەتخانا بار ئىدى . خۇسۇسىي سودا ـ سانائەت سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىن ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدىكى سۈرەتخانا قۇرۇلدى . 1958 ـ يىلى ئۇ دۆلەت ئىگىلىكىگە ئۆتكۈزۈلگەندىن كېيىن يەمەكلىك شىركىتىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى . 1992 ـ يىلىدىن كېيىن يەككە سۈرەتخانىلار ئارقا ـ ئارقىدىن ئېچىلدى . 2001 ـ يىلى يەككە سۈرەتخانىدىن ئۈچى بار بولدى .

§6 . بازار سودىسى

مىنگو دەۋرىدە ناھىيە بويىچە ئالتە يەردە بازار بار ئىدى . يەكشەنبە كۈنى ناھىيە بازىرىدا ، پەيشەنبە كۈنى ئىمامىلىرىمدا ، سەيشەنبە كۈنى ئاچاتاغدا ، دۈشەنبە كۈنى ئاقيارىدا ، جۈمە كۈنى يېڭىئاۋاتتا ، چارشەنبە كۈنى ياركۆۋرۈكتە بازار بولاتتى .

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن كونا ئادەت بويىچە ناھىيە بازىرى بىلەن يېزىلارىدىكى بەش بازار ساقلاپ قېلىنىپ ، قەرەلى بويىچە بازار بولۇۋەردى . 1958 ـ يىلى خەلق گۈڭشىسى قۇرۇلۇپ ، كوللېكتىپ ئىشلەپچىقىرىش يولغا قويۇلدى ، بازار قىلىش ئادىتى چەكلەندى ، يېزىلاردىكى سودا بازارلىرىنىڭ كۆلىمى تارىيىپ ، پۈتۈشۈش سوممىسى تۆۋەنلەپ كەتتى . 1960 ـ يىلى بىر قىسىم بازارلار تاقالدى ، ناھىيە بويىچە ئاقيار ، ئىمامىلىرىم ، يېڭىئاۋات ، ناھىيە بازىرىلا ساقلاپ قېلىنىدى . 1963 ـ يىلى 3 ـ ئايدا خۇسۇسىي سودىگەرلەرنىڭ بازار سودىسىدا سانقان تاۋارلىرىنىڭ پارچە سېتىلىش سوممىسى ناھىيە بويىچە ئومۇمىي سوممىسىنىڭ 32 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى ، بۇنىڭ بىلەن بۇ ناھىيە ئاپتونوم رايون بويىچە ھايانكەشلىك تېپىغا كىرگۈزۈلۈپ ، ئاپتونوم رايون بويىچە ئومۇمىي ئۇقتۇرۇش چىقىرىپ تەنقىدلەندى . 1966 ـ يىلىدىن باشلاپ ناھىيە بويىچە بازار ـ يېزىلاردا يەكشەنبە كۈنىلا بازار بولىدىغان بولدى . «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە ئەركىن بازارلار تاقالدى ، ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتتا بازارنى تەرتىپكە سېلىش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلۇپ ، بازارغا سېلىنغان يېزا ئىگىلىك ـ قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرى ، يەرلىك مەھسۇلاتلار مەجبۇرىي سېتىۋېلىندى ، ئۇششاق تىجارەتچىلەر ھايانكەش دەپ بىر تەرەپ قىلىندى ، بۇنىڭ بىلەن بازار كاساتلىشىپ ئىقتىسادىي تەرەققىيات تەسىرگە ئۇچرىدى . 1978 ـ يىلىدىن كېيىن پارتىيىنىڭ خەلقنى بېيىتىش سىياسىتى ئىزچىللاشتۇرۇلدى ، بازار قايتىدىن گۈللەندى . 1982 ـ يىلى بازارغا سېلىنغان تاۋار تۈرى 1341گە ، يىللىق پۈتۈشۈلگەن سومما 1 مىليون 534 مىڭ يۈەنگە يەتتى . 1989 ـ يىلى يېزىلاردىكى بازار كۈنى مۇنداق ئايرىلدى : دۈشەنبە كۈنى ناھىيە بازىرى بىلەن ياركۆۋرۈك يېزىسىدا ، سەيشەنبە كۈنى ئاچاتاغ يېزىسىدا ، چارشەنبە كۈنى يامانسۇ يېزىسىدا ، جۈمە كۈنى ئىمامىلىرىم يېزىسىدا ، شەنبە كۈنى ئوتبېشى يېزىسىدا ، يەكشەنبە كۈنى ئاقيار

يېزىسى بىلەن يېڭىئاۋات يېزىسىدا بازار بولىدىغان بولدى. 1994 - يىلى 4 - ئاينىڭ 12 - كۈنى ناھىيە بازىرىدا بولىدىغان بازار كۈنى دۈشەنبىدىن يەكشەنبىگە ئۆزگەرتىلدى. 2001 - يىلىغا كەلگەندە يېزا - بازارلاردا يەنى ناھىيە بازىرى، ئاقيار، ئىماملىرىم، يېڭىئاۋات، ئاچاتاغ، يامانسۇ، ياركۆۋرۈكتىن ئىبارەت يەتتە جايدا بازار بولىدىغان بولدى. يەكشەنبە كۈنى ناھىيە بازىرى، ئاقيار، ئىماملىرىم، يېڭىئاۋات يېزىلىرىدا، پەيشەنبە كۈنى ياركۆۋرۈك يېزىسىدا، شەنبە كۈنى ئاچاتاغ يېزىسىدا بازار بولىدىغان بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا سودا- سانائەت تارماقلىرىمۇ يەككە سودا - سانائەتچىلەرنى مۇلازىمەت ۋە مۇئەسسەسلەر بىلەن تەمىنلىدى، بىر قىسىم چوڭ تاۋارلارغا تۇرى بويىچە ئورۇن ھازىرلاپ بەردى، بۇنىڭ بىلەن بازارلارنىڭ گۈللىنىشى ۋە تەرەققىياتى ئىلگىرى سۈرۈلدى. 1990 - يىلى ناھىيە بويىچە بازار سودىسىدا پۈتۈشۈلگەن سومما 25 مىليون 260 مىڭ يۈەنگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئاشلىقنىڭ پۈتۈشۈش مىقدارى 1547 تونىا، پۈتۈشۈش سوممىسى 8 مىليون 790 مىڭ يۈەن؛ ياغلىق داننىڭ پۈتۈشۈش مىقدارى7 .0 تونىا، پۈتۈشۈش سوممىسى 4 مىليون 390 مىڭ يۈەن، گۆش، تۇخۇمنىڭ پۈتۈشۈش مىقدارى 703 تونىا، پۈتۈشۈش سوممىسى 8 مىليون 370 مىڭ يۈەن؛ مېۋە- چېۋە، كۆكتاتلارنىڭ پۈتۈشۈش مىقدارى 1245 تونىا، پۈتۈشۈش سوممىسى 3 مىليون 710 مىڭ يۈەن بولدى. 2001 - يىلى ناھىيە بويىچە بازار سودىسىدا پۈتۈشۈلگەن سومما 95 مىليون 740 مىڭ يۈەنگە يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە ئاشلىقنىڭ پۈتۈشۈش مىقدارى 1678 تونىا، پۈتۈشۈش سوممىسى 18 مىليون 600 مىڭ يۈەن؛ ياغلىق داننىڭ پۈتۈشۈش مىقدارى 104 تونىا، پۈتۈشۈش سوممىسى 8 مىليون 500 مىڭ يۈەن؛ گۆش، تۇخۇمنىڭ پۈتۈشۈش مىقدارى 1405 تونىا، پۈتۈشۈش سوممىسى 18 مىليون 100 مىڭ يۈەن؛ مېۋە - چېۋە، كۆكتاتلارنىڭ پۈتۈشۈش مىقدارى 2825 تونىا، پۈتۈشۈش سوممىسى 25 مىليون 820 مىڭ يۈەن؛ ئۇي قۇشلىرى، ئۇي چارۋىلىرىنىڭ پۈتۈشۈش مىقدارى 38 تونىا، پۈتۈشۈش سوممىسى 16 مىليون 310 مىڭ يۈەن؛ سانائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ پۈتۈشۈش سوممىسى 8 مىليون 410 مىڭ يۈەن بولدى.

يېزا بازارلىرى ئىچىدە ئىماملىرىم يېزىسىنىڭ بازىرى ئەڭ ئاۋات. يېڭىئاۋات، ياركۆۋرۈك، ئاقيار، ئاچاتاغ يېزىلىرىنىڭ بازارلىرىدا ئاساسىي مۇئەسسەسلەر بار بولۇپ، مەخسۇس بازار سېلىندى، يايما ئورنىمۇ خېلى كۆپ، ئۇنىڭدا ئاشپۇزۇل، مېھمانخانا تەسىس قىلىندى. ئوتتېشى، يامانسۇ يېزىلىرىنىڭ بازىرىدا كوچا بويلاپ يايما ئېچىلغان بولۇپ، شۇ يەردىكى ئاھالىلەرنى كۈندىلىك تۇرمۇش بۇيۇملىرى بىلەن تەمىنلەشنى ئاساس قىلىدۇ، دېھقانلار ئۆزى ئىشلەپچىقارغان مەھسۇلاتلارنى سېتىشنى قوشۇمچە قىلىدۇ. 1990 - يىلى يېزا بازارلىرىدىكى سودىدا پۈتۈشۈلگەن سومما 13 مىليون 470 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 2001 - يىلى يېزا بازارلىرىدىكى سودىدا پۈتۈشۈلگەن سومما 35 مىليون 240 مىڭ يۈەنگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئاشلىقنىڭ پۈتۈشۈش مىقدارى 34 تونىا، پۈتۈشۈش سوممىسى 9 مىليون 790 مىڭ يۈەن؛ ياغلىق داننىڭ پۈتۈشۈش مىقدارى 48 تونىا، پۈتۈشۈش سوممىسى 4 مىليون 700 مىڭ يۈەن؛ گۆش، تۇخۇمنىڭ پۈتۈشۈش مىقدارى 457 تونىا، پۈتۈشۈش سوممىسى 7 مىليون 490 مىڭ يۈەن؛ مېۋە - چېۋە، كۆكتاتنىڭ پۈتۈشۈش مىقدارى 1070 تونىا، پۈتۈشۈش سوممىسى 11 مىليون 470 مىڭ يۈەن؛ ئۇي قۇشلىرى، ئۇي چارۋىلىرىنىڭ پۈتۈشۈش سوممىسى 1 مىليون 170 مىڭ يۈەن؛ سانائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ پۈتۈشۈش سوممىسى 620 مىڭ يۈەن.

ناھىيە بازىرىدا تۆت يەردە بازار بار. ئىتتىپاق يولىدىكى شياڭگاڭ ئۇنىۋېرسال بازىرى 1985 - يىلى 7 - ئايدا قۇرۇلغان بولۇپ، ئاساسلىقى تۇرلۇك مال، كىيىم - كېچەك، باش كىيىم، ئاياغ كىيىم سودىسى بولىدۇ. توققۇزبۇلاق باغچىسى يولى بازىرى 1994 - يىلى 6 - ئايدا قۇرۇلغان بولۇپ، كىيىم - كېچەك، تۇرلۇك مال، كۆكتات سودىسى بولىدۇ. يېڭىشەھەر يولىدىكى ئۇنىۋېرسال سودا بازىرى 1996 - يىلى قۇرۇلغان بولۇپ، كۈندىلىك تۇرلۇك مال، ئاشلىق، بىناكارلىق ماتېرىياللىرى، ئۇي قۇشلىرى، ئۇي چارۋىلىرى سودىسى ۋە يىمەك - ئىچمەك سودىسى بولىدۇ، ئۇ ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى ئەڭ چوڭ سودا بازىرى بولۇپ، كۆلىمى 6.7 گېكتار كېلىدۇ، ئۇنىڭغا 2 مىليون يۈەندىن ئارتۇق مەبلەغ سېلىندى، ئۇنىڭغا 20 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم

سىغدۇ . ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك سودا بازىرى 1997 ـ يىلى 11 ـ ئايدا قۇرۇلغان ، كۆلىمى 2000 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ ، 800 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنىدى ، 1500 ئادەم سىغدۇ ، ھۆ بازاردا مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە ئوستى يېپىق يايما ئورۇنلىرى بار . 1980 ـ يىلى ناھىيە بازىرىدا بازار سودىسىدا پۈتۈشۈلگەن سومما 2 مىليون 920 مىڭ يۈەنگە يېتىپ ، ناھىيە بويىچە ئىجتىمائىي تاۋارلارنىڭ پارچە سېتىلىش ئومۇمىي سوممىسىنىڭ 18.3 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى . 1990 ـ يىلى ناھىيە بازىرىدا بازار سودىسىدا پۈتۈشۈلگەن سومما 11 مىليون 980 مىڭ يۈەنگە يېتىپ ، ناھىيە بويىچە ئىجتىمائىي تاۋارلارنىڭ پارچە سېتىلىش ئومۇمىي سوممىسىنىڭ 37.3 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى . 1999 ـ يىلى 63 مىليون 250 مىڭ يۈەنگە يەتتى .

§ 7 . تاشقى سودا

1 . ئاپپاراتنىڭ تەسىس قىلىنىشى

مىنگونىڭ 26 ـ يىلى (1937 ـ يىلى) ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك تاشقى سودا ـ يەرلىك مەھسۇلات سودا شىركىتى قۇرۇلدى ، ئۇ ئاساسلىقى چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىپ ، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن مالغا مال ئالماشتۇرۇش سودىسى قىلىپ ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ يېنىك سانائەت مەھسۇلاتلىرىغا تېگىشتى ، يۇنۇسباي شىركەتنىڭ دىرېكتورى بولدى ، شىركەتنىڭ يەتتە خىزمەتچىسى بار ئىدى . مىنگونىڭ 33 ـ يىلى (1944 ـ يىلى) 4 ـ ئايدا شىركەتنىڭ تىجارىتى توختاپ قالدى ، شۇ چاغدا 195 مىليون 610 مىڭ يۈەن (شىنجاڭ پۇلى) مەبلىغى بار ئىدى .

1956 ـ يىلى 12 ـ ئايدا ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش ئورنى قۇرۇلدى . 1958 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى ئۇ چارۋا مەھسۇلاتلىرى شىركىتىگە ئۆزگەرتىلدى . 1958 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى سودا ئىدارىسىنىڭ تاشقى سودا تىجارەت بۆلۈمى بىلەن بىرلەشتۇرۇۋېتىلدى . 1959 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى ئەسلىدىكى سودا ئىدارىسىنىڭ تاشقى سودا تىجارەت بۆلۈمى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ ، ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك تاشقى سودا ئىدارىسى قۇرۇلدى ، ئۇنىڭ 34 ئىشچى ـ خىزمەتچىسى بار بولدى ، ئۇنىڭ قارىمىقىدا تېرە ، يۇڭ پىششىقلاش زاۋۇتى ۋە ئۈچ ئاساسىي قاتلام تاشقى سودا سېتىۋېلىش پونكىتى تەسىس قىلىنىدى . 1984 ـ يىلى 12 ـ ئايدا ناھىيىلىك تاشقى سودا ئىدارىسى ناھىيىلىك تەمىنات ـ سودا بىرلەشمە كوپېراتىپى بىلەن بىرلىشىپ ئىش بېجىردى ، بىر يۈرۈش ئادەم ئىش بېجىردى ، ئىككى ۋېۋىسكا ئېسىلدى ، ئۇ ئىچكى قىسىمدا ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك تەمىنات ـ سودا بىرلەشمە كوپېراتىپىنىڭ چاي ـ چارۋا شىركىتى دەپ ئاتالدى ، سىرتقا قارىتا ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك تاشقى سودا شىركىتى دەپ ئاتالدى . 1996 ـ يىلى 5 ـ ئايدا چاي ـ چارۋا شىركىتى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك بەدەل چېگرا سودىسى شىركىتى بىلەن بىرلەشتۇرۇلۇپ ، ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك تەمىنات ـ سودا بىرلەشمە كوپېراتىپى چېگرا سودىسى چاي ـ چارۋا شىركىتى دەپ ئاتالدى ، تەۋەلىك مۇناسىۋىتى ، شىركەتنىڭ خاراكتېرى ئۆزگەرمىدى . 2001 ـ يىلى 24 ئىشچى ـ خىزمەتچىسى بار بولدى .

2 . ئىمپورت ـ ئېكسپورت تاۋارلىرى

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە ئېكسپورت تاۋارلىرىنىڭ كۆلىمى كەڭ ، دائىرىسى چوڭ بولۇپ ، ئاساسلىق ئېكسپورت تاۋارلىرىدىن چارۋا مەھسۇلاتى ، يەرلىك مەھسۇلات ، كان مەھسۇلاتى قاتارلىقلار بار . چارۋا مەھسۇلاتلىرىدىن يۇڭ ، تۆگە يۇڭى ، تىۋىت ، ئۆچكە ئۆچىيى ، قوي ئۆچىيى ، كالا ئۆچىيى ، قوي تېرىسى ،

ئۆچكە تېرىسى ، ئوغلاق تېرىسى ، كالا تېرىسى ، تاي تېرىسى ، ئات تېرىسى ، تاغ چاشقىنى تېرىسى ، تۈلكە تېرىسى ، بۆرە تېرىسى ، ئوغلاق تېرىسى ، ئۆي مۈشۈكى تېرىسى ، ئۆي توشقىنى تېرىسى ، ئوتلاق توشقىنى تېرىسى ، شۇيبت كالىسى تېرىسى ، كالا ـ قوي مۈڭگۈزى ، دېڭىزيا ، كالا قۇيرۇقى ، ئۆچكە ساقىلى ، چاچ قاتارلىقلار بار ؛ يەرلىك مەھسۇلاتلاردىن ئۆرۈك قېقى ، ئۆرۈك مېغىزى ، بال قاق ، ياڭاق ، گازىر ، پاختا ، تاتلىق يىلتىزلىق ئوت ، مامۇرانچىن ، چۇچۇكبۇيا يىلتىزى ، زىرە ، چۇچۇكبۇيا مەلھىمى ، سېرىق يۆگەي ، زاراڭزا ئۇرۇقى قاتارلىقلار بار ؛ قېزىلما مەھسۇلاتلاردىن قوغۇشۇن ، قوغۇشۇن رۇدىسى ، سىماب قاتارلىقلار بار ؛ باشقىلاردىن يەنە كونا كىگىز ، كىگىز پايپاق ، پىيما ، كىگىز قالپاق ، يۈك ئارغامچا قاتارلىقلار بولۇپ 50 خىلدىن ئاشىدۇ .

چاك سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ چارۋا مەھسۇلاتلىرى رۇسىيە ، ئەنگلىيە ، فرانسىيە ، گېرمانىيە قاتارلىق دۆلەتلەرگە سېتىلاتتى . مىنگو دەۋرىدە ، شېك شىمەي شىنجاڭدا ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن دەۋرده بەدەل پورتى ئېچىۋېتىلدى ، نۇرغۇن چارۋا مەھسۇلاتلىرى سوۋېت ئىتتىپاقىغا سېتىلدى . مىنگونىڭ 26 ـ يىلى (1937 ـ يىلى)دىن ئىلگىرى تاشقى سودا مالىلىرى تىجارىتىنى خۇسۇسىي سودىگەرلەر قىلاتتى . مىنگونىڭ 26 ـ يىلى (1937 ـ يىلى)دىن كېيىن بۇ تىجارەتنى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك تاشقى سودا ـ يەرلىك مەھسۇلات سودا شىركىتى قىلىدىغان بولدى . شۇ يىلى 500 چوڭ چارۋا ، 3000 ئۇششاق چارۋا ئېكسپورت قىلىندى ؛ ئاساسلىقى رەخت ، نېفىت ، شېكەر ، قازان ـ قۇمۇچ قاتارلىق كۇندىلىك تۇرمۇش بۇيۇملىرى ئىمپورت قىلىندى . مىنگونىڭ 31 ـ يىلى (1942 ـ يىلى) 567 مىڭ 400 يۈەن (سوۋېت ئىتتىپاقى رۇبلىسى) قىممەتتىكى چارۋا مەھسۇلاتلىرى ، يەرلىك مەھسۇلاتلار ئېكسپورت قىلىندى ، بۇنى شىنجاڭ پۇلىغا سۇندۇرغاندا 342 مىڭ 800 يۈەن بولىدۇ ؛ 601 مىڭ 500 يۈەن (سوۋېت ئىتتىپاقى رۇبلىسى) قىممەتتىكى تۇرلۇك تۇرمۇش بۇيۇملىرى ئىمپورت قىلىندى ، شىنجاڭ پۇلىغا سۇندۇرغاندا 363 مىڭ 400 يۈەن بولىدۇ .

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ناھىيىلىك تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپى تاشقى سودا ماددىي ئەشيالىرىنى قوشۇمچە تىجارەت قىلدى . 1950 ـ يىلى 4800 يۈەنلىك مەھسۇلات ئىمپورت قىلىندى ، ئۇنىڭ سېتىلىش سوممىسى 3600 يۈەن بولدى . 1959 ـ يىلى ناھىيىلىك تاشقى سودا ئاپپاراتى قۇرۇلدى ، بۇنىڭ بىلەن تېرە ، يۇڭنى دۆلەت بىر تۇتاش سېتىۋالىدىغان ـ ساتىدىغان بولدى ، شۇ يىلى ئىمپورت سوممىسى 328 مىڭ 700 يۈەنگە ، سېتىش سوممىسى 367 مىڭ 600 يۈەنگە يەتتى .

1950 ～ 1999 ـ يىلىغىچە تاشقى سودىدا تاۋارلارنىڭ سېتىۋېلىنىش ئومۇمىي سوممىسى 34 مىليون 400 مىڭ 700 يۈەنگە يېتىپ ، يىلىغا 688 مىڭ يۈەندىن ؛ سېتىلىش ئومۇمىي سوممىسى 34 مىليون 497 مىڭ يۈەنگە يېتىپ ، يىلىغا 689 مىڭ 900 يۈەندىن توغرا كەلدى . سېتىۋېلىش سوممىسى ئەڭ يۇقىرى بولغان 1990 ـ يىلى 2 مىليون 296 مىڭ يۈەنگە ، سېتىش سوممىسى 3 مىليون 197 مىڭ يۈەنگە يەتتى . 1999ـ يىلى تاشقى سودا تاۋارلىرىنىڭ سېتىۋېلىنىش ئومۇمىي سوممىسى 587 مىڭ يۈەن ، سېتىش سوممىسى 605 مىڭ يۈەن ، زىيان 200 مىڭ يۈەن بولدى .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسى بويىچە تاشقى سودا تاۋارلىرىنىڭ 1950 ～ 1999 ـ يىلىغىچە سېتىۋېلىنىش ـ سېتىلىش ئەھۋالى

جەدۋەل : 10 — 4 بىرلىكى : تۇمەن يۈەن

يىللار	سېتىۋېلىش سوممىسى	سېتىش سوممىسى	پايدا
1950	0.48	0.36	
1951	2.03	2.19	

	1.9	1.8	1952
	2	6.97	1953
	2.1	10.06	1954
	2.2	16.07	1955
	16.88	16.88	1956
0.22	10.46	12.98	1957
0.48	25.44	23.48	1958
0.41	36.76	32.87	1959
0.36	27.16	32.95	1960
0.52	23.58	26.04	1961
0.35	19.29	17.7	1962
0.25	19.6	18.4	1963
0.13	25.2	21.31	1964
0.51	27.2	24.13	1965
0.29	48.68	38.49	1966
0.34	11.3	46.87	1967
0.44	14.41	35.63	1968
0.27	24.3	38.35	1969
0.13	10.81	35.9	1970
−0.25	63.6	48.5	1971
2.27	61.9	41.1	1972
1.54	64.2	40.4	1973
0.53	50.3	49.7	1974
0.77	76.5	94.9	1975
2.96	60.8	54.8	1976
1.6	80.7	60.5	1977
0.9	70.4	86.3	1978
0.38	63.2	76.5	1979
1.57	80.7	90.4	1980
1.26	82.3	100.2	1981
0.83	94.5	97.6	1982
0.65	120.3	101.8	1983
0.3	132.6	122.5	1984
1.6	124.6	99.5	1985
1.62	126.3	132.7	1986
2.7	161.1	162.4	1987
2.9	179.6	176.5	1988
1.6	186.4	204.3	1989
3.3	319.7	229.6	1990
0.9	190.5	196.7	1991
0.2	116.3	132.6	1992
−4	100.6	120	1993
−6.6	80.6	66.5	1994
−8.3	60.2	55.6	1995
−3.2	147.4	140	1996
−16	75.2	76.7	1997
−34.7	65.3	63.6	1998
−20	60.5	58.7	1999

ئون بىرىنچى قىسىم

ئاشلىق - ياغ

وسط رحب ذو

ذو - وسطاء

ئون بىرىنچى قىسىم

ئاشلىق - ياغ

ئۇچئۇرپان ناھىيىسى ئاشلىق كۆپ چىقىدىغان ناھىيىگە كىرىدۇ . چىڭ سۇلالىسىنىڭ داۋگۇاڭ 30 - يىلى (1850 - يىلى) ئۇچئۇرپان ناھىيىسىدە 10 مىڭ دادەندىن ئارتۇق غەللە - پاراق ئېلىنغان . مىنگو دەۋرىدە ھەر يىلى قەشقەر ، يەكەن ، كۇچا ، قارا شەھەرلەرگە ئاشلىق توشۇلغان . مىنگونىڭ 20 - يىلى (1931 - يىلى) سىرتقا 1 مىليون 50 مىڭ دادەن ئاشلىق يۆتكەلگەن .

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىشىغا كۆڭۈل بۆلدى . 1952 - يىلى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ئاشلىق ئىدارىسى قۇرۇلۇپ ، ئاشلىق بازىرىنى باشقۇرۇش كۈچەيتىلدى . 1957 - يىلى ئۇچئۇرپان ناھىيىسىدە ئاشلىقنى بىر تۇتاش سېتىۋېلىش - سېتىش سىياسىتى يولغا قويۇلۇپ ، خۇسۇسىي ئاشلىق سودىگەرلىرى ، ئاشلىق ئېلىپ - ساتارلار بىكار قىلىندى ، ئاشلىق سېتىۋېلىش - سېتىش ئىشلىرىنى دۆلەت بىر تۇتاش باشقۇردى . 1959 - يىلى يېزىلاردا چەكتىن ئاشۇرۇپ ئاشلىق سېتىۋېلىنغاچقا ، 1960 - يىلى ئومۇمىيۈزلۈك ئاشلىق يېتىشمەسلىك كۆرۈلدى .

1982 - يىلىدىن كېيىن يېزىلاردا ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش تۈزۈمى ئومۇمىيۈزلۈك يولغا قويۇلدى ، ئاشلىق ھوسۇلى زور دەرىجىدە ئاشتى ، ئاشلىق - ياغ سىياسىتى كەڭ قويۇۋېتىلدى ، ئاشلىق - ياغ تىجارىتى كۈنسېرى جانلاندى . 1985 - يىلى بىر تۇتاش سېتىۋېلىش - سېتىش سىياسىتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ ، توختام بويىچە زاكاز قىلىپ سېتىۋېلىش يولغا قويۇلدى . 2001 - يىلىغىچە توختام بويىچە زاكاز قىلىپ سېتىۋېلىش سىياسىتى داۋاملىق ئىجرا قىلىندى .

I باب

ئاشلىق - ياغ سېتىۋېلىش ئەھۋالى

§1 . غەللە - پاراق

چىڭ سۇلالىسى ۋە مىنگو دەۋرلىرىدە ئاشلىق بېجى ئېلىناتتى ، ئەگەر ھۆكۈمەت ئاشلىقنى لازىم قىلمىسا ،

ئاشلىق پۇلغا سۇندۇرۇلۇپ پۇل تاپشۇرۇلاتتى . چىڭ سۇلالىسىنىڭ چيەنلۇڭ 24 - يىلى (1759 - يىلى) غەللە - پاراق ئاشلىقى 2010 دادەن قىلىپ بېكىتىلدى . چىڭ سۇلالىسىنىڭ چيەنلۇڭ 25 - يىلى (1760- يىلى)دىن ئىلگىرى غەللە - پاراق ئاشلىق ھوسۇلىغا قاراپ بېكىتىلەتتى . داۋگۇاڭ 8 - يىلى (1828 - يىلى) خۇسۇسىيلارنىڭ ئېچىۋالغان بوز يېرىگە قاراپ غەللە - پاراق ئاشلىقى 4650 دادەن كۆپەيتىلدى . داۋگۇاڭ 13 - يىلى (1833 - يىلى) يېڭى ۋە كونا غەللە - پاراق ئاشلىق قوشۇلۇپ 10 مىڭ دادەنگە يەتتى . كۆپىنچە يىللاردا ئومۇمىي ھوسۇلنىڭ ئوندىن بىرى غەللە - پاراق ئۈچۈن ئېلىندى . چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۇاڭشۇ 4- يىلى (1878 - يىلى) غەللە - پاراق ھوسۇلىغا قاراپ بېكىتىشكە ئۆزگەرتىلىپ ، ھوسۇلنىڭ ئوندىن بىرى تاپشۇرۇلدى . گۇاڭشۇنىڭ 12 - يىلى (1886 - يىلى) چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى يەرلەرنى ستاتىستىكىلاپ قىزىل دەپتەر تۇرغۇزدى ، تېرىلغۇ يەرلەرنى ياخشى ، ئوتتۇراھال ، ناچار دەپ ئۈچ دەرىجىگە ئايرىدى ، غەللە- پاراق ئۈچۈن 1 - دەرىجىلىك ھەر مو يەردىن 4 ~ 5 شىڭغىچە ئاشلىق ، بەش جىڭ ئوت - چۆپ ؛ 2 - دەرىجىلىك ھەر مو يەردىن ئۈچ شىڭ ئاشلىق ، ئۈچ جىڭ ئوت - چۆپ ؛ 3 - دەرىجىلىك ھەر مو يەردىن بىر شىڭدىن 1.5 شىڭغىچە ئاشلىق ، ئىككى جىڭ ئوت - چۆپ ئېلىندى . مىنگونىڭ 1 - يىلى (1912 - يىلى) ياڭ زېڭشىن ئېلان قىلغان غەللە - پاراق ئېلىش بەلگىلىمىسىدە ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ باج نىسبىتى ساقلاپ قېلىندى . پاختىچىلىق رايونلىرىدا ھەر يىلى ھەر مو يەردىن 6 يۈەن 18 پۇڭ باج ئېلىندى . مىنگونىڭ 37 - يىلى (1948 - يىلى) ناھىيىنىڭ بارلىق يېرى ئۆلچەپ چىقىلىپ ، يەرلەرنىڭ دەرىجىسى بېكىتىلدى ، 1 - دەرىجىلىك ھەر مو يەردىن تۆت شىڭ ئاشلىق ، 2 - دەرىجىلىك ھەر مو يەردىن ئىككى شىڭ ئاشلىق ئېلىش بەلگىلەندى .

§ 2 . غەللە - پاراق ئېلىش ، ئاشلىق سېتىۋېلىش

1949 - يىلى 9 - ئايدا شىنجاڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولغاندىن كېيىن ، كونا يەر بېجى تۈزۈمى بىكار قىلىندى . 1950 - يىلى كۈزدە ناھىيىلىك پارتكوم ، خەلق ھۆكۈمىتى «ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش ، زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش»قا بىرلەشتۈرۈپ ، كۈزلۈك ئاشلىقتىن غەللە - پاراق ئېلىش خىزمىتىنى قانات يايدۇردى . جايلارغا ئەۋەتىلگەن خىزمەت ئەترىتى شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ «يېزا ئىگىلىك بېجىنى يولغا قويۇش ۋاقىتلىق نىزامىنى يۈرگۈزۈش تەپسىلىي پرىنسىپى»نىڭ روھىغا ئاساسەن ، قاتلاملارغا ئايرىپ مۇۋاپىق يۈكلەپ ، قانۇن بويىچە كېمەيتىپ ، ئاشۇرما باج نىسبىتى بويىچە باج ھېسابلاش ئۇسۇلىنى قوللاندى . 75.5 كىلوگرام باج ئېلىش چېكى قىلىندى ، ئوتتۇرىچە ئاشلىق 75.5 كىلوگرامغا يەتمىگەن ئائىلىلەرنىڭ بېجى كەچۈرۈم قىلىندى . بىر يىلدا 6258 توننا غەللە - پاراق ئېلىندى .

1953 - يىلى ئاشلىق باھاسىنى مۇقىملاشتۇرۇش ، ئاشلىق بىلەن تەمىنلەشنى قوغداش ، ئاشلىق ھايانكەشلىرىگە زەربە بېرىش ئۈچۈن ، ئاشلىقنى پىلانلىق سېتىۋېلىش ۋە تەمىنلەش يولغا قويۇلدى .

1955 - يىلى ئاشلىقتا «ھوسۇلنى ، سېتىۋېلىشنى ، سېتىشنى بېكىتىش» يولغا قويۇلدى . 1957 - يىلى ئاشلىقنى بىر تۇتاش سېتىۋېلىش ، بىر تۇتاش سېتىش سىياسىتى يولغا قويۇلدى ، ئائىلىلەر بويىچە ھېسابلىنىپ ، كوپىراتىپلار بويىچە تەڭپۇڭلاشتۇرۇلدى ، مەھسۇلات مىقدارى ئېنىقلىنىپ ، نورما ، ئۇرۇقلۇق ۋە يەم - خەشەك يېتەرلىك قالدۇرۇلدى ، ئاۋۋال سېتىۋېلىنىپ ، ئاندىن تەقسىملەندى ، ئېشىنچا ئاشلىق 80 % ~ 90 % بويىچە سېتىۋېلىندى . ئەمەلىي خىزمەت داۋامىدا ئۇدا نەچچە يىل ئاشلىقنى چەكتىن ئاشۇرۇپ سېتىۋېلىش ئەھۋالى كۆرۈلۈپ ، ئاممىنىڭ ئاشلىقى يېتىشمەسلىك ھادىسىسى يۈز بەردى ، بەزى گۇڭشې - ئەترەتلەر قايتۇرۇپ سېتىپ بېرىلگەن ئاشلىقنى يېدى .

ئۇچقۇرپان ناھىيىسىنىڭ 1953 ~ 2001 - يىلىغىچە ئاشلىق سېتىۋېلىش ئەھۋالى

جەدۋەل : 11 — 1 بىرلىكى : تونىا

يىللار	جەمئىي	بۇغداي	گۈرۈچ	قارا ئاشلىق
1953	8815	5070	1710	2035
1954	6760	4120	1720	920
1955	5280	2390	1700	1190
1956	7600	1685	1555	4360
1957	11265	4570	1165	5530
1958	11920	5390	1275	5255
1959	19550	6345	4050	9155
1960	11460	8405	785	2270
1961	10695	4700	1505	4490
1962	12035	4840	1270	5925
1963	87575	2930	820	4825
1964	10290	3660	1315	5315
1965	12215	6140	1715	4360
1966	14510	6300	2340	5870
1967	11325	5540	1945	3840
1968	9930	5420	1550	2960
1969	10185	5640	1255	3290
1970	12575	6465	1130	4980
1971	12387	6400	730	5257
1972	14925	6760	1745	6420
1973	14760	6595	1745	6420
1974	9775	5180	430	4165
1975	14945	7405	835	6705
1976	16165	8945	335	6885
1977	16330	7115	970	8245
1978	11970	5405	1390	5175
1979	17405	10935	760	5710
1980	12115	7755	525	3835
1981	11215	7295	375	3545
1982	13205	8695	545	3965
1983	13090	10065	925	2100
1984	12610	9460	1050	2100
1985	14620	12040	990	1590
1986	15410	11890	820	2700
1987	16220	13020	960	2240
1988	14390	11910	660	1820
1989	14207	11250	627	2330
1990	15191	12720	867	1604
1991	16030	14210	990	830
1992	16480	16040	410	30
1993	8670	8490	180	
1994	11600	9560	530	1510
1995	14325	11200	625	2500
1996	13325	11200	625	1500
1997	22650	18400	570	3680
1998	17280	13570	310	3400
1999	1102	1102		
2000	1250	1250		
2001	891	891		

1950 ~ 1960 - يىلىغىچە بولغان 10 يىلدا غەللە - پاراق ئېلىش ، ئاشلىق سېتىۋېلىش ۋەزىپىسى 4.5 ھەسسە ئاشتى ، 86 مىڭ 885 تونىا غەللە - پاراق ئېلىنىپ ۋە ئاشلىق سېتىۋېلىنىپ ، يىلىغا ئوتتۇرىچە 9% تىن ئاشتى .

1962 - يىلى ئاشلىق سېتىۋېلىشتا سېتىپ بەرگۈچىلەرنى مۇكاپاتلاش چارىسى يولغا قويۇلدى ، 750 كىلوگرام ئاشلىق سېتىپ بېرىلسە ، مۇكاپات ئورنىدا ئالتە مېتىر پاختا رەخت ، ئىككى پار رېزىنكە ئاياغ ، ئۈچ كىلوگرام شېكەر ، ئىككى مېتىر تاۋار ، 0.5 كىلوگرام تاغار توقۇشقا ئىشلىتىلىدىغان پاختا ، 0.5 كىلوگرام چاي سېتىپ بېرىلدى ؛ 750 كىلوگرام قارا ئاشلىق سېتىپ بېرىلسە ، مۇكاپات ئورنىدا بەش مېتىر پاختا رەخت ، ئىككى پار رېزىنكە ئاياغ ، ئىككى كىلوگرام شېكەر ، 0.5 كىلوگرام تاغار توقۇشقا

ئىشلىتىلمىدىغان پاختا سېتىپ بېرىلدى .

1965 - يىلى غەللە - پاراق ئېلىش ، ئاشلىق سېتىۋېلىش كۆرسەتكۈچىنى «بىر بېكىتىپ ئۈچ يىلىغىچە ئۆزگەرتمەسلىك» سىياسىتى يولغا قويۇلدى . ھوسۇل ئاشسىمۇ سېتىۋېلىنمىدىغان ئاشلىق ئاشۇرۇلمىدى ھەمدە ئاشلىق - ياغلىق دان سېتىۋېلىش ۋەزىپىسىنى «بىر بېكىتىپ ئۈچ يىلىغىچە ئۆزگەرتمەسلىك» ئۇقتۇرۇشنامىسى تولدۇرۇلۇپ تارقىتىلدى . ناھىيە بويىچە غەللە - پاراق ئېلىش ۋە ئاشلىق سېتىۋېلىش ۋەزىپىسىنىڭ ئاساسىي سانى ھەر يىلى 12 مىڭ تونىنا بولدى ، 1974 - يىلى «بىر بېكىتىپ بەش يىلىغىچە ئۆزگەرتمەسلىك» سىياسىتى يولغا قويۇلدى ، يىللىق غەللە - پاراق ئېلىش ۋە سېتىۋېلىش ئاساسىي سانى 1000 تونىنا بولدى ، تەبىئىي ئاپەت يۈز بەرگەندە ئاپەت ئەھۋالىغا قاراپ سېتىۋېلىش - غەللە - پاراق ئېلىش ۋەزىپىسى كېمەيتىلدى ، ئاشۇرۇپ سېتىۋېلىنسا باھا قوشۇپ مۇكاپاتلاندى .

1985 - يىلى دۆلەت يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى بىر تۇتاش سېتىۋېلىش تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىپ ، بىر تۇتاش سېتىۋېلىشنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ ، ئۇنى توختام بويىچە زاكاز قىلىپ سېتىۋېلىشقا ئۆزگەرتتى . شۇ يىلى توختام بويىچە زاكاز قىلىپ سېتىۋېلىش ۋەزىپىسى 14 مىڭ 620 تونىنا ئورۇندالدى ، بۇنىڭ ئىچىدە بۇغداي 12 مىڭ 40 تونىنا ، كۆممىقوناق 990 تونىنا . زاكاز توختىمى يىلدا بىر تۈزۈلدى ، نورمال يىللىرى ۋەزىپىنى چوقۇم ئورۇنداش ، ئېغىر ئاپەتكە ئۇچرىغاندا مۇۋاپىق ئازايتىش ۋە كەچۈرۈم قىلىش بېكىتىلدى . توختام بويىچە زاكاز قىلىپ سېتىۋېلىنغاندىن كېيىن ، سېتىش مۇكاپاتىدا «ئۇچنى چېتىش» چارىسى قوللىنىلدى . سېتىپ بېرىلگەن ھەر 50 كىلوگرام ئاشلىق ئۈچۈن مۇقىم باھالىق خىمىيىلىك ئوغۇتتىن 12 كىلوگرام ، دىزىلىندىن ئالتە كىلوگرام سېتىپ بېرىش ، % 20 ئالدىن سېتىۋېلىش زاكاز پۇلىنى ئالدىن بېرىش ئارقىلىق مۇكاپاتلاندى .

1990 - يىلى ئاشلىق سېتىۋېلىشتىكى «توختام بويىچە زاكاز قىلىش» «دۆلەت زاكاز قىلىش»قا ئۆزگەرتىلدى . ئاشلىق سېتىۋېلىش ۋەزىپىسى دۆلەتنىڭ كۆرسەتمىلىك پىلانىغا كىرگۈزۈلۈپ ، جايلارنىڭ ۋەزىپىنىڭ ئورۇندىلىشىغا چوقۇم كاپالەتلىك قىلىشى بەلگىلەندى . 1992 - يىلى ئاشلىق سېتىۋېلىش سىياسىتى «ئالتە ئۈلۈشنى سېتىۋېلىش ، تۆت ئۈلۈشنى قويۇۋېتىش»قا تەڭشەلدى ، ئارتۇق - كەمچى تەڭپۇڭلاشتۇرۇلغاندىن كېيىنكى ئاشقان ئاشلىقنىڭ 60 پىرسەنتىنى دۆلەت سېتىۋالدى ، 40 پىرسەنتىنى دېھقانلارنىڭ ئىشلىتىشىگە ياكى بازارغا ئاپىرىپ سېتىشىغا قالدۇرۇلدى . 1994 - يىلى بۇ سىياسەت ئېشىنچا ئاشلىقنىڭ ھەممىسىنى دۆلەت سېتىۋېلىشقا ئۆزگەرتىلدى .

1998 - يىلى 6 - ئايدىن باشلاپ ناھىيىلىك ئاشلىق سىستېمىسىدا مەمۇرىيەت بىلەن كارخانىنى ئايرىۋېتىش يولغا قويۇلدى . مەمۇرىيەت بىلەن كارخانا ئايرىۋېتىلگەندىن كېيىن ، يېڭىدىن قۇرۇلغان ئاشلىق ئامانەت ساقلاش شىركىتى ۋە ئۇنىڭ قارمىقىدىكى يەتتە پونكىت ، بىر ئامبار ئاشلىق زاكاز قىلىش خىزمىتىگە مەسئۇل بولدى ، دۆلەتنىڭ زاكاز ۋەزىپىسى ئورۇندالغاندىن كېيىن ، سېتىۋېلىنغان ئېشىنچا ئاشلىق قوغداش باھاسى بويىچە قويۇپ بېرىلدى . 1999 - يىلى كۆممىقوناق بىلەن گۈرۈچ دۆلەتنىڭ سېتىۋېلىش تىزىملىكىدىن چىقىرىۋېتىلدى ، لېكىن ، بۇغداي زاكاز قىلىش ۋەزىپىسى ئۆزگەرمىدى . بۇغدايىنىڭ زاكاز باھاسى بىلەن قوغداش باھاسىدا ئوخشاش باھا ئىجرا قىلىندى ، ئوتتۇرا دەرىجىلىك ھەر كىلوگرام بۇغدايىنىڭ سېتىۋېلىنىش باھاسى 1.23 يۈەن بولدى .

§ 3 . ياغلىق دان سېتىۋېلىش

ياغلىق دان سېتىۋېلىش سىياسىتى بازاردا ئەركىن سېتىۋېلىش ، دۆلەت پىلان بويىچە سېتىۋېلىش ، توختام بويىچە زاكاز قىلىپ سېتىۋېلىش ۋە دۆلەت زاكاز قىلىپ سېتىۋېلىشتىن ئىبارەت تۆت باسقۇچنى بېسىپ ئۆتتى .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ 1958 ~ 2001 - يىلىغىچە ياغلىق دان سېتىۋېلىش ئەھۋالى

جەدۋەل : 11 — 2 بىرلىكى : توننا

يىللار	سېتىۋېلىنغىنى	يىللار	سېتىۋېلىنغىنى
1958	970	1980	1840
1959	1850	1981	1510
1960	1000	1982	1640
1961	580	1983	1930
1962	860	1984	2010
1963	1050	1985	2250
1964	1070	1986	2350
1965	1460	1987	1200
1966	1130	1988	1480
1967	1230	1989	1150
1968	1130	1990	1250
1969	960	1991	1100
1970	970	1992	590
1971	930	1993	90
1972	1320	1994	110
1973	1070	1995	350
1974	1220	1996	260
1975	1390	1997	210
1976	1280	1998	40
1977	970	1999	110
1978	1350	2000	11
1979	2340	2001	

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە زىغىر كۆپ چىقىدۇ ، 1950 ~ 1953 - يىلىغىچە يەككىلەرنىڭ ياغ تارتىش دۇكانلىرى ياغ بازىرىنى ئىگىلەپ ، كۆپلەپ زىغىر سېتىۋالدى . 1955 - يىلى 4 - ئايدا ناھىيىلىك ياغ شىركىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ، ناھىيە بازىرىدا ياغ مەھسۇلاتلىرى ماگىزىنى ئېچىپ ، ياغلىق دان سېتىۋالدى . 1957- يىلى 7 - ئايدا ياغ شىركىتى ئاشلىق ئىدارىسىگە قوشۇۋېتىلدى . 1970 - يىلىدىن باشلاپ «بىر بېكىتىپ ئۇچ يىلىغىچە ئۆزگەرتمەسلىك »تىن ئىبارەت سېتىۋېلىش سىياسىتى يولغا قويۇلدى . 1985 - يىلى بۇ سىياسەت «تۆت ، ئالتە ئۇلۇش تۇزۇمى »گە ئۆزگەرتىلدى ، يەنى 40 پىرسەنتى سېتىۋېلىش ۋەزىپىسى بولدى ، 60

پىرسەنتى كېلىشىپ سېتىۋېلىنىدى . 1992 - يىلىدىن باشلاپ كېۋەز تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ ، چىگىت سېتىۋېلىش مىقدارى ئېشىپ ، زىغىر ، قىچا سېتىۋېلىش بارغانسېرى ئازايدى .

Ⅱ باب

ئاشلىق - ياغ سېتىش ئەھۋالى

§1 . ناھىيە بازىرىدىكى ئاشلىق - ياغ سېتىش

1 . ئاشلىق بىلەن تەمىنلەش

مىنگو دەۋرىدە ناھىيىلىك ھۆكۈمەت دۆلەت مەمۇرلىرى ۋە ناھىيىدە تۇرۇشلۇق ئوفىتسېر - ئەسكەرلەرنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىنىڭ ھەر بىرىنى ھەر ئايدا 15 كىلوگرام بۇغداي بىلەن تەمىنلەيتتى . ناھىيە بازىرىدىكى ئاھالىلەر ئاشلىقنى بازاردىن سېتىۋالاتتى .

1953 - يىلىدىن باشلاپ دۆلەت تەسىس قىلغان ئاشلىق بازىرى خۇسۇسىيلارنىڭ ئاشلىق سېتىشىنىڭ ئورنىغا دەسسىتىلدى ، دۆلەت ئاشلىق تارماقلىرى پىلاندىكى كۆرسەتكۈچ بويىچە تەمىنلەشنى يولغا قويدى . ناھىيە بازىرىدىكى ئورگان ، تەشكىلات ، مەكتەپ ۋە كارخانىدىكى ئادەملەرنىڭ ئاشلىقى ئېھتىياج بويىچە تەمىنلەندى ، ئاھالىلەر كېنىشكا بويىچە تەمىنلەندى .

1957 - يىلى 10 - ئايدا ئاشلىقنى نورمىلىق تەمىنلەش يولغا قويۇلدى ، پرىنسىپ جەھەتتە ھەر بىر ئادەمنىڭ ئەمگەك خاراكتېرىنىڭ پەرقى ۋە يېشىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى ، خىزمەت تۇرۇنىڭ ئوخشىماسلىقى بويىچە دەرىجىگە ئايرىلدى . ئېغىر جىسمانىي ئەمگەك قىلغۇچىلارنىڭ A دەرىجىلىككە تەۋەلىرىنىڭ ھەر بىرى ھەر ئايدا 24 كىلوگرام ، B دەرىجىلىككە تەۋەلىرى 22 كىلوگرام ، C دەرىجىلىككە تەۋەلىرى 20 كىلوگرام ئاشلىق بىلەن تەمىنلەندى ؛ يېنىك جىسمانىي ئەمگەك بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارنىڭ A دەرىجىلىككە تەۋەلىرىنىڭ ھەر بىرى ھەر ئايدا 19 كىلوگرام ، B دەرىجىلىككە تەۋەلىرى 17.5 كىلوگرام ، C دەرىجىلىككە تەۋەلىرى 16 كىلوگرام ئاشلىق بىلەن تەمىنلەندى . ئورگان ، تەشكىلات ، كارخانا كادىرلىرى ۋە 11 ياشتىن يۇقىرى ئاھالىلەر ھەر ئايدا 14.5 كىلوگرام ، ئالتە ياشتىن ئاشقان بالىلار 10.5 كىلوگرام ، بەش ياشتىن تۆۋەن بالىلار ئالتە كىلوگرام ئاشلىق بىلەن تەمىنلەندى . شۇ يىلى كېنىشكا ئارقىلىق ئاشلىق بىلەن تەمىنلىنىدىغان ئاھالە 1393 بولۇپ ، بىر يىلدا 27.7 تونىنا ئاشلىق بىلەن تەمىنلەندى . 1961 - يىلى ناھىيە بازىرىنى ئاشلىق بىلەن تەمىنلەش خىزمىتى رەتكە سېلىنىپ ياخشىلاندى ، نوپۇس ۋە نورما تۈزلچىمى ئېنىقلاندى ، رايونلارغا ئايرىپ تەمىنلەش نۇقتىسى تەسىس قىلىندى ، تەمىنلەش كارتىسى تۈرغۇزۇلدى ، ناھىيە بويىچە تاۋار ئاشلىق ئىستېمال قىلىدىغان ئاھالە 6678 بولۇپ ، 1730 تونىنا ئاشلىق بىلەن تەمىنلەندى . نورمىلىق تەمىنلەش تۈزلچىمى نەچچە

قېتىم تەڭشەلدى ، 1965 ـ يىلى دەرىجىلىك نورما ئۇلچىمى تەكشۈرۈپ بېكىتىلگەندىن كېيىن ، بـۇ ئۇلچەم 1990 ـ يىلىغىچە داۋاملاشتى .

1992 ـ يىلى ئاشلىقنى ئازايتىپ سېتىش خىزمىتى قانات يايدۇرۇلۇپ ، ئەسلىدىكى پەۋقۇلئاددە ئېغىر ۋە ئېغىر جىسمانىي ئەمگەك قىلغۇچىلارنىڭ نورمىسى 14 كىلوگرامغا ئۆزگەرتىلدى . 1993 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ئاشلىق نورمىسى بىكار قىلىندى ، ئاشلىق بىلەن ئاشلىق باھاسى قويۇۋېتىلدى . شۇنىڭدىن كېيىن بىر يىلدىن كۆپرەك ۋاقىتنىچە ئاشلىق ـ ياغ بازىرىدا داۋالغۇش زور بولدى . 1995 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ئاشلىق نورمىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ ، قەرەللىك تەمىنلەندى . يېشى ، ئىش تۈرى ئايرىلماي ، ھەر ئادەم ھەر ئايدا 25 كىلوگرام ئۇن بىلەن تەمىنلەندى . ئۇن كىنىشكىغا ئاساسەن سېتىۋېلىندى ، ھەر ئاينىڭكى شۇ ئايدا سېتىۋېلىندى ، ۋاقتى ئۆتسە بىكار قىلىندى ، سېتىش باھاسى بازارنىڭ كېلىشىم باھاسىدىن تۆۋەن بولدى . گۈرۈچ بىلەن ياغ يەنىلا كېلىشىم باھادا تەمىنلەندى ، ئاشلىق باھاسىدا مۇقىم باھا بىلەن كېلىشىم باھا تەك يولغا قويۇلدى .

2 . ياغ بىلەن تەمىنلەش

1957 ـ يىلىدىن باشلاپ نورمىلىق تەمىنلەش يولغا قويۇلدى ، بازاردىكى يېزا ئىگىلىك نوپۇسىدا بولمىغانلار يېشى ۋە ئىش تۈرى ئايرىلماي ، ھەر بىر ئادەم ھەر ئايدا 0.25 كىلوگرام ياغ بىلەن تەمىنلەندى . باھار پايرىمى ، قۇربان ھېيت ، روزى ھېيتلاردا ھەر بىر ئادەمگە نورمىدىن سىرت يەنە 0.25 كىلوگرام ياغ قوشۇپ بېرىلدى . 1993 ـ يىلى 4 ـ ئايدا ياغنى نورمىلىق تەمىنلەش توختىتىلىپ ، كېلىشىم باھا بويىچە سېتىشقا ئۆزگەرتىلدى .

3 . ئاشلىق ـ ياغ قوشۇمچە يارىمى

1957 ـ يىلى ئاشلىقنى نورمىلىق تەمىنلەش يولغا قويۇلغاندىن باشلاپ ، يېغىن ، كاماندىروپكا ، كوللېكتىپ ئەمگەك قاتارلىقلارغا بەلگىلىمە بويىچە پىلاندىن سىرت قوشۇمچە ئاشلىق بېرىلدى . يەنە ئىدارىنىڭ ئىسپاتىغا ئاساسەن ئاشلىق ئىدارىسى تەستىقلىغاندىن كېيىن ، بەلگىلەنگەن ئاشلىق دۆكىنى قوشۇمچە ئاشلىق ۋە ياغنى بەردى .

دۆلەت خىزمەتچىلىرى خىزمەت مۇناسىۋىتى بىلەن كاماندىروپكىغا چىقسا ، ئەمەلىي كۈن سانى بويىچە ھەر بىر كۈنگە 100 گرامدىن قوشۇمچە ئاشلىق بېرىلدى .

ناھىيىدە پارتىيە قۇرۇلتىيى ، خەلق قۇرۇلتىيى ھەمدە ناھىيىلىك پارتكوم ، خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ تەستىقى بىلەن ھەر خىل يىغىنلار ئېچىلسا ، يىغىن مەزگىلىدە ھەر بىر ئادەمگە ھەر كۈنى 100 گرام قوشۇمچە ئاشلىق بېرىلدى ، كېيىن يەنە خەلق قۇرۇلتىيى ، پارتىيە قۇرۇلتىيى ، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر قۇرۇلتىيى ، ئۇچ دەرىجىلىك كادىرلار يىغىنى ئېچىلغاندا ، ھەر بىر ئادەمگە ھەر كۈنى 200 گرام قوشۇمچە ئاشلىق بېرىلىدىغان قىلىپ بەلگىلەندى .

ھەر يىلى 5 ـ ئايدىن 8 ـ ئايغىچە بولغان كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش مەزگىلىدە ، سۇچىلىق سىستېمىسىدىكى خىزمەتچىلەرنىڭ ھەر بىرىگە ھەر ئايدا 2 ~ 3 كىلوگرامغىچە قوشۇمچە ئاشلىق بېرىلدى . مېتېئورولوگىيە تارماقلىرىدىكى كېچىدە خىزمەت قىلىدىغانلارنىڭ ھەر بىرىگە ھەر ئاخشىمى 100 گرام قوشۇمچە ئاشلىق بېرىلدى .

يېزىلارغا چۈشكەن ، ئايلىق نورمىسى 16 كىلوگرامغا يەتمەيدىغان خىزمەتچىلەرنىڭ ھەر بىرىگە ھەر كۈنى 100 گرام قوشۇمچە ئاشلىق بېرىلدى .

يۇقىرىدىكى قوشۇمچە يارىمىلەر دۆلەت ئاشلىق بېلىتىنىڭ ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇشىغا ئەگىشىپ ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ ھەر قايسى مەزگىللەردىكى ئاشلىق نورما ئۆلچىمى

جەدۋەل : 11 — 3　　بىرلىكى : كىلوگرام

1957 - يىلى			1960 - يىلى			1965 - يىلى			
تۈرى	نورما ئۆلچىمى	ئوتتۇرچە نورما ئۆلچىمى	تۈرى	نورما ئۆلچىمى	ئوتتۇرچە نورما ئۆلچىمى	تۈرى	دەرىجىسى	نورما ئۆلچىمى	ئوتتۇرچە نورما ئۆلچىمى
ئېغىر جىسمانىي ئەمگەكچى	20 ~ 22.5	21	ئالاھىدە جىسمانىي ئەمگەكچى	21.5 ~ 22 44 ~ 45	21.5	ئالاھىدە جىسمانىي ئەمگەكچى	1	25 ~ 27.5	25
							2	23 ~ 26	24.5
يېنىك جىسمانىي ئەمگەكچى	15 ~ 17.5	16	ئېغىر جىسمانىي ئەمگەكچى	17.5 ~ 18	17	ئېغىر جىسمانىي ئەمگەكچى	1	22 ~ 24.5	23.5
							2	21 ~ 24	22.5
							3	20 ~ 22.5	21
ئەقلىي ئەمگەكچى ۋە ئاھالىلار		13.5	يېنىك جىسمانىي ئەمگەكچى	16 ~ 16.5	15.5	يېنىك جىسمانىي ئەمگەكچى	1	17 ~ 20.5	18.6
							2	16.5 ~ 19	18.5
							3	15 ~ 18	16.5
6 ياشتىن 16 ياشقىچە بولغان بالىلار		8.5	ئەقلىي ئەمگەكچىلەر ۋە ئاھالىلار	9 ~ 10	14.5	ئالىي ، ئوتـ- تۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچـ- لىرى ، ئەقـ- لىي ئەمگەكـ- چىلەر ، 11 ياشتىن يۇـ- قىرىلار	1	15 ~ 17	16
							2	15 ~ 16.5	15
							3	14 ~ 15	15
5 ياشتىن كىچىك		4.5	6 ياشتىن 16 ياشقىچە بولغان بالىلار ، 5 ياشتىن كىچىكلەر	3 ~ 7	8.5 6	بالىلار	0		3
							1 ياش		5
							2 ياش		6
							3 ياش		7
							4 ياش		8
							5 ياش		9.5
							6 ياش		10
							7 ياش		11
							8 ياش		11.5
							9 ياش		12
							10 ياش		13

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ 1959 ~ 1998 - يىلىغچە تاۋار ئاشلىق، ياغ بىلەن تەمىنلەش، سېتىش ئەھۋالى

جەدۋەل : 11 — 4 بىرلىكى : تونىا

يىللار	ئۇن	ياغ	يىللار	ئۇن	ياغ
1959	2800	120	1979	4765	100
1960	2730	80	1980	4600	90
1961	17300	70	1981	4500	130
1962	1480	50	1982	4275	170
1963	1495	50	1983	5915	140
1964	4235	50	1984	4905	110
1965	2490	100	1985	3870	90
1966	2795	70	1986	3830	130
1967	2940	70	1987	4400	10
1968	2815	60	1988	4700	120
1969	2600	60	1989	4520	100
1970	2720	70	1990	4580	110
1971	2640	70	1991	5530	130
1972	3520	80	1992	3380	90
1973	3655	90	1993	4320	10
1974	4115	110	1994	4040	120
1975	4100	100	1995	3000	20
1976	4260	110	1996	3430	140
1977	4000	90	1997	4920	50
1978	4620	100	1998	3260	50

§2 . سودا - سانائەتكە كېرەكلىك ئاشلىقنى سېتىش

سودا - سانائەتكە كېرەكلىك ئاشلىق، ئاساسلىقى، سانائەت، يېمەك - ئىچمەك، يېمەكلىك پىششىقلاش قاتارلىقلارغا كېرەكلىك ئاشلىقنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

1957 - يىلى 10 - ئايدا ناھىيە بازىرىدا ئاشلىقنى نورمىلىق تەمىنلەش يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، ئاشخانا، يېمەكلىك پىششىقلاش ئورنى، ئېچىتىش كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئورۇنلار بازار ئېھتىياجىغا ئاساسەن، ھەر ئايدا ئاشلىق ئىشلىتىش پىلانىنى تۈزۈپ چىقىپ، ئاشلىق ئىدارىسىگە يوللاپ تەكشۈرۈپ تەستىقلاتقاندىن كېيىن ئاشلىق بىلەن تەمىنلەندى. 1962 - يىلى پېچىنە - پىرەنىك، پىششىق يېمەكلىك قاتارلىق ئاشلىق مەھسۇلاتلىرىنى سانقاندا بىردەك ئاشلىق بېلىتى ئېلىندى. ياغ بىلەن تەمىنلەشتە يېمەك - ئىچمەك كەسپى، ناھىيە بازىرىدىكى ئاشخانىلارنىڭ ئاشلىق سېتىۋېلىش مىقدارىنىڭ ئالتە پىرسەنتى بويىچە، يېزىدىكى ئاشخانىلار ئۈچ پىرسەنتى بويىچە، پېچىنە - پىرەنىك پىشىرىدىغانلار 2% بويىچە تەمىنلەندى.

1965 - يىلى سودا - سانائەتكە كېرەكلىك ئاشلىقنى باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، ئورۇنلارنىڭ

مەلۇمات جەدۋىلى ۋاقتىدا تولدۇرۇلۇپ يۇقىرىغا يوللىنىپ ، قاتتىق باشقۇرۇلدى .

1978 - يىلىدىن كېيىن كەسىپلەرگە كىرەكلىك ئاشلىق مۇقىم باھالىق ئاشلىقتىن مۇقىم ۋە كېلىشىم باھالىق ئاشلىققا ئۆزگەرتىلدى ، كېلىشىم باھادا سېتىۋېلىنىدىغان ئاشلىققا چەك قويۇلمىدى .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسى بويىچە 1971 ~ 1980 - يىلىغىچە كەسىپلەر ئىشلەتكەن ئاشلىق

جەدۋەل : 11 — 5　　بىرلىكى : تونىا

يىللار	يېمەكلىك كەسپى	قوشۇمچە يېمەكلىك كەسپى	ئېچىتىش كەسپى	سانائەت (ھاراق ، سوپۇن)	جەمئىي
1971	480650	84342	12829	20765	598586
1972	355550	272689	44654	48095	720988
1973	313472	191513	39227	26054	570266
1974	382691	295789	23350	257045	958875
1975	321191	212367	22275	104016	659849
1976	351476	99536	6024	394126	851162
1977	409931	74196	1950	190410	676487
1978	441773	123294	13647	8223	586937
1979	216806	83969	18666	427466	746907
1980	258396	118700	8019	567017	952132

§ 3 . يېزىلاردىكى ئاشلىق سېتىش

1957 - يىلىدىن باشلاپ يېزىلاردا «ئائىلىنى ئاساس ، كوپېراتىپنى بىرلىك قىلىپ ، ئاشلىقنىڭ ئارتۇق-كېمىنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇش» يولغا قويۇلدى . ئاساسلىق ئۇسۇلى مۇنداق بولدى : شۇ يىلى ئېلىنغان ئاشلىق ئاساس قىلىنىپ ، ئۇرۇقلۇق ، يەم - خەشەك ، نورما ھېسابلاندى (تېرىلغۇ يەر كۆلىمىگە قاراپ ئۇرۇقلۇقنى يەتكۈدەك قالدۇرۇش ، ئىش ئۈلىغىغا قاراپ يەم - خەشەك قالدۇرۇش ، ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىنىڭ نوپۇسىغا قاراپ نورما ھېسابلاش) ، دېھقانلارنىڭ ئاشلىق قالدۇرۇش ئۆلچىمى ئېشىنچا ئاشلىقى بار ئەترەت ، ئاشلىقى ئۆزىگە يېتىدىغان ئەترەت ۋە ئاشلىقى يېتىشمەيدىغان ئەترەتتىن ئىبارەت ئۈچ خىلغا بۆلۈندى ، شۇ يىلى بەلگىلەنگەن ئەك تۆۋەن نورما ئۆلچىمىگە يېتەلمىگەن ئەترەت ئاشلىقى يېتىشمەيدىغان ئەترەت بولدى . 15 ياشتىن يۇقىرىلارنىڭ يىللىق نورما ئۆلچىمى 190 كىلوگرام ، ئالتە ياشتىن 14 ياشقىچە بولغانلارنىڭ 150 كىلوگرام ، بەش ياشتىن كىچىكلەرنىڭ 120 كىلوگرام بولدى ، كەم قىسمى يىل بويىچە تەمىنلىنىپ ، «قايتۇرۇپ سېتىپ بېرىلگەن ئاشلىق» دەپ ئاتالدى .

1971 - يىلى قايتۇرۇپ سېتىپ بېرىلگەن ئاشلىق 840 تونناغا يەتتى . 1978 - يىلىدىن باشلاپ يېزىلاردا بىر تۇتاش سېتىلىدىغان ئاشلىق كۆرۈنەرلىك تۆۋەنلىدى . 1982 - يىلىدىن كېيىن يېزىلاردا مەھسۇلاتنى ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى ئومۇملاشتۇرۇلۇپ ، ئاشلىقتىن ئۇدا مول ھوسۇل ئېلىنىپ ، يېزىلاردا بىر تۇتاش سېتىپ بېرىلىدىغان ئاشلىقنى ئىستېمال قىلىش تارىخىغا خاتىمە بېرىلدى .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ قىسمەن يىللاردىكى يېزىلارغا ئاشلىقنى قايتۇرۇپ سېتىپ بېرىش ئەھۋالى

جەدۋەل : 11 — 6 بىرلىكى : تونىا

يىللار	سېتىپ بېرىلگىنى	يىللار	سېتىپ بېرىلگىنى
1971	840	1980	40
1972	590	1981	50
1973	410	1982	120
1974	480	1985	40
1976	470	1986	30
1977	410	1992	10
1978	540	1995	120
1979	620		

§ 4 . چارۋىچىلىق رايونلىرىنى ئاشلىق بىلەن تەمىنلەش

1959 ـ يىلىدىن كېيىن يەككە چارۋىچى ئائىلىلىرىدىن تەشكىللەنگەن دۆلەت ئىگىلىكىدىكى چارۋىچىلىق فېرمىسىدىكى نەسىللىك چارۋا ، بوردىاق چارۋىلارنىڭ يەمـ خەشكىنى ئاشلىق تارماقلىرى ھۆددىگە ئالدى . يەم خەشەك ئىشلىتىدىغان ئورۇنلار يوللىغان پىلانىنى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى تەكشۈرۈپ تەستىقلىغاندىن كېيىن ، يەم ـ خەشەك بىلەن تەمىنلەش كىنىشكىسى تارقىتىپ بېرىلدى ، كېيىن كىنىشكىغا ئاساسەن نورمىلىق تەمىنلەش يولغا قويۇلدى . ئاشلىق تارماقلىرى چارۋىچىلىقنى تەمىنلەيدىغان ئاشلىقنى ھەر يىلى بالدۇرلا ئورۇنلاشتۇردى . 1991 ـ يىلى ئاپتونوم رايونلۇق ئاشلىق ئىدارىسى يېڭىئاۋات ئاشلىق پونكىتىنى چارۋىچىلىقنى ئاشلىق بىلەن تەمىنلەشتىكى ئىلغار ئورۇن دەپ تەقدىرلىدى .

ئاشلىق ئىدارىسى چارۋىچىلارنى نورمىلىق ئاشلىق بىلەن تەمىنلەش ، ئۇلارنىڭ نورما ئۆلچىمىنى ئېنىقلاپ بېكىتىپ ، ئاشلىق سېتىۋېلىش كىنىشكىسىغا ئاساسەن ئوتتۇراھال باھا بويىچە تەمىنلەشنى يولغا قويدى . 1993ـ يىلى ئاشلىق باھاسى قويۇۋېتىلگەندىن كېيىن ، چارۋىچىلارنى ئاشلىق بىلەن تەمىنلەشمۇ مۇناسىپ ھالدا ئەمەلدىن قالدى.

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ 1976 ~ 1998 ـ يىلىغىچە چارۋىچىلارغا ئوزۇقلۇق ئاشلىق سېتىپ بېرىش ئەھۋالى

جەدۋەل : 11 — 7 بىرلىكى : تونىا

يىللار	سېتىپ بېرىلگىنى	يىللار	سېتىپ بېرىلگىنى
1976	90	1979	60
1977	80	1980	590
1978	70	1981	630

530	1991	590	1982
340	1992	720	1983
130	1993	680	1984
40	1994	180	1985
580	1995	180	1986
320	1996	210	1987
40	1997	620	1988
50	1998	780	1989
		530	1990

Ⅲ باب

ئاشلىق ـ ياغ تىجارىتىنى باشقۇرۇش ئەھۋالى

§1 . ئاپپارات

1. ئاشلىق ئىدارىسى

مىنگونىڭ 17 ـ يىلى (1928 ـ يىلى) باج ئىدارىسى قۇرۇلۇپ ، يەر بېجى ئېلىشقا مەسئۇل بولدى . باج ئىدارىسىگە بىردىن ئىدارە باشلىقى ، مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى قويۇلدى ، قارىمىقىدا ئاشلىق بۆلۈمى تەسىس قىلىندى .

1952 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ناھىيىلىك ئاشلىق ئىدارىسى قۇرۇلدى . 1953 ـ يىلى 3 ـ ئايدا ئاشلىق ئىدارىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ ، ئاشلىق بۆلۈمى قۇرۇلدى ، ئۇنىڭغا ئالتە شتات بېرىلدى . يېزىلاردا مۇلۇك ۋە ئاشلىق كادىرى (مەمۇرىي شتات) قويۇلدى . 1958 ـ يىلى 1 ـ ئايدا ناھىيىلىك ياغ شىركىتى ئاشلىق بۆلۈمىگە قوشۇۋېتىلىپ ، «ناھىيىلىك ئاشلىق ئىدارىسى» دەپ ئاتالدى . فەن يىلك ئىدارە باشلىقى بولدى ، ئىدارىگە 23 شتات بېكىتىلدى ، ھەر بىر گۈڭشىدا ئاشلىق ـ ياغ سېتىۋېلىش ـ سېتىش پونكىتى تەسىس قىلىندى ، ئىشچى ـ خىزمەتچىسى 140تىن ئاشتى . 1969 ـ يىلى 12 ـ ئايدا ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك ئاشلىق ئىدارىسى ئىنقىلابىي كومىتېتى قۇرۇلۇپ ، ۋاڭ فۇشەن مۇدىر بولدى . 1998 ـ يىلى 6 ـ ئايدا ئاشلىق سىستېمىسىدا مەمۇرىيەت بىلەن كارخانا ئايرىۋېتىلدى . ناھىيىلىك ئاشلىق ئىدارىسى ئاشلىقنى مەمۇرىي جەھەتتىن باشقۇرۇش تارمىقى قىلىنىپ ، ناھىيىنىڭ ئاشلىق ئوبوروتىنى باشقۇردى ، ئاشلىق كارخانىلىرى بىلەن خادىم ، مالىيە ، ماددىي ئەشيا قاتارلىق جەھەتلەردە ئالاقىسى پۈتۈنلەي ئۈزۈلۈپ ، ئاشلىق ـ ياغ تىجارىتىگە ئارىلاشمىدى . ئاشلىق كارخانىلىرى «مۇستەقىل ھېسابات قىلىدىغان ، تىجارىتىگە ئۆزى ئىگىدارچىلىق قىلىدىغان ، پايدا ـ زىيانغا ئۆزى مەسئۇل بولىدىغان ، ئۆز ـ ئۆزىنى چەكلەپ تۇرىدىغان ، ئۆزىنى ئۆزى تەرەققىي

قىلدۇرىدىغان» ئىقتىسادىي گەۋدە بولۇپ ، سېتىۋېلىش ، ساقلاش ـ توشۇش ئورۇنلىرى بىرلەشمە گەۋدە قىلىنغان ئاشلىق سېتىۋېلىش ـ ساقلاش شىركىتى ، پارچە سېتىشنى ئاساس قىلغان ئاشلىق ـ ياغ سودا شىركىتى ، ئاشلىق ـ ياغ پىششىقلاشنى ئاساس قىلغان ئاشلىق ـ ياغ سانائىتى شىركىتى قۇرۇلدى . ئۇچ شىركەت ئاساسىدا ئاشلىق باش شىركىتى قۇرۇلۇپ ، ئۇچ شىركەتنىڭ خىزمەتلىرىنى ماسلاشتۇرۇشقا مەسئۇل بولدى .

2 . ئاساسىي قاتلام ئاپپاراتلار

1) ناھىيىلىك ئاشلىق ئامبىرى

مىنگونلۇق 34 ـ يىلى (1945 ـ يىلى) 1 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئۇچتۇرپان بازىرىدىكى جەنۇبىي قوۋۇقتا ئاشلىق ئامبىرى قۇرۇپ ، 1 ـ دەرىجىلىك بۆلۈم ئەزاسى فۇزولىننى مۇدىرلىققا تەيىنلىدى . جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ئەسلى ئورنىغا يېڭى ئامبار سېلىنىپ ، ئۇچتۇرپان بازىرى ، ئاقتوقاي ، ئوتبېشى يېزىلىرىنىڭ يېڭى ئامبىرى قىلىندى . 1952 ـ يىلى ئامبار سىغىمى 57 تونناغا ، قۇرۇلۇش كۆلىمى 517 كۋادرات مېتىرغا ، قۇرۇتۇش مەيدانى 200 كۋادرات مېتىرغا يەتتى . 1999 ـ يىلى ناھىيىلىك ئاشلىق ئامبىرىنىڭ سىغىمى 3500 تونناغا ، قۇرۇلۇش كۆلىمى 26 مىڭ 860 كۋادرات مېتىرغا ، ئىشچى-خىزمەتچىسى 30غا يەتتى .

2) ياغ شىركىتى

1955 ـ يىلى 4 ـ ئايدا ياغ كەسپى ناھىيىلىك سودا شىركىتىنىڭ قارمىقىدىن ئايرىپ چىقىلىپ ، ناھىيىلىك ياغ شىركىتى قۇرۇلدى ، جېك رېنتاك تۈنجى دىرېكتور بولدى . بۇنىڭدىن بۇرۇن ياغ كەسپىنى ناھىيىلىك سودا شىركىتى ۋاكالىتەن بېجىرەتتى . ياغ شىركىتى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى بىلەن يۇقىرى دەرىجىلىك ياغ شىركىتىنىڭ قوش رەھبەرلىكىدە بولدى . 1958 ـ يىلى 1 ـ ئايدا ناھىيىلىك ياغ شىركىتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ ، ناھىيىلىك ئاشلىق بۆلۈمى بىلەن بىرلەشتۇرۇلۇپ ، ناھىيىلىك ئاشلىق ئىدارىسى قۇرۇلدى .

3) ئاشلىق ـ ياغنى كېلىشىم باھادا سېتىۋېلىش ـ سېتىش تىجارەت ئورنى

1981 ـ يىلى 1 ـ ئايدا ناھىيىلىك ئاشلىق ئىدارىسى ئاشلىق ـ ياغنى كېلىشىم باھادا سېتىۋېلىش ـ سېتىش تىجارەت ئورنى قۇردى ، بۇ ئورۇن مۇستەقىل ھېسابات قىلىپ ، پايدا ـ زىيانغا ئۆزى ئىگە بولدى . 1990 ـ يىلى ئۇنىڭ نامى «ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك ئاشلىق ئىدارىسى ئاشلىق ـ ياغ تەمىنات ـ سودا شىركىتى» دەپ ئۆزگەرتىلدى ، ئۇ ئاساسلىقى ، ئاشلىق ـ ياغ سېتىۋېلىش ـ سېتىش ، يېمەك ـ ئىچمەك كەسپى ، ئاشلىق ـ ياغ توشۇش ، ئۇن تارتىش قاتارلىقلارنى باشقۇردى . 1998 ـ يىلىنىڭ ئاخىرى ئاشلىق ـ ياغ تەمىنات ـ سودا شىركىتى ئۆزگەرتىپ تەشكىللىنىپ ، ئاشلىق ـ ياغ سودا شىركىتى بولۇپ قۇرۇلدى .

4) ئۇن ـ ياغ دۇكىنى

1950 ـ يىلى ناھىيىدە خۇسۇسىيلارنىڭ ئۇن ـ ياغ دۇكىنىدىن يەتتىسى (يېزا ـ بازاردىكىسى بەش) بار ئىدى . 1953 ـ يىلى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى تۈنجى ئۇن ـ ياغ دۇكىنى قۇرۇلدى ، كېيىنچە ناھىيە بازىرىدىكى ئۇن ـ ياغ دۇكىنى بەشكە يەتتى . 2001 ـ يىلى ناھىيە بويىچە دۆلەت ئىلكىدىكى ئۇن ـ ياغ دۇكىنىدىن ئىككىسى قالدى ، ئەمما ، خۇسۇسىي ئىگىلىكتىكى ئۇن ـ ياغ دۇكىنى يېزا ـ بازارلارنى قاپلىدى .

5) ئاشلىق باشقۇرۇش ئورنى

1954 ـ يىلى ئاقيار ئاشلىق باشقۇرۇش ئورنى قۇرۇلغاندىن كېيىن ، ئىمامىلىرىم ، ئاچاتاغ ، يېڭىئاۋات ، يار كۆۋرۈك ، يامانسۇ ئاشلىق باشقۇرۇش ئورۇنلىرىمۇ كەينى ـ كەينىدىن قۇرۇلدى .

§ 2 . ئاشلىق - ياغ بازىرىنى باشقۇرۇش

چىك سۇلالىسى ۋە مىنگو دەۋرلىرىدە ئاشلىق سودىسى جانلاندى ، ناھىيە بازىرىدا ئاشلىق سارىيى قۇرۇلدى ، ئۇ ۋاكالىتەن ئاشلىق يىغىۋېلىش ، ۋاكالىتەن سېتىش ، سېتىۋېلىش ۋە سېتىش بىلەن تەڭ شۇغۇللاندى . بۇغداي ، پۇرچاق ، گۈرۈچ ، ئارپا ، تېرىق ، زىغىر قاتارلىقلار تىجارەت قىلىندى ، بۇغداي ، كۆمىسقوناق ، زىغىر يېغى ئاقسۇغا ئاپىرىپ سېتىلدى . مىنگونىڭ 28 - يىلى (1939 - يىلى) ئاشلىق - ياغ تىجارەتچىلىرى 20 نەچچە ئائىلە ، 150 ئادەمگە يەتتى . مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى) ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە باھا مۇقىملاشتۇرۇش كومىتېتى (باج ئىدارىسى ، بانكا ، يەرلىك مەسئۇلات شىركىتى ، سودا - سانائەتچىلەر جەمئىيىتىدىن تەشكىللەنگەن) قۇرۇلۇپ ، بازارلارنى باشقۇرۇپ ، باھانى مۇقىملاشتۇردى . لېكىن ، ئۇرۇش ئۇزۇلمەي ، ھەربىي ئاشلىق كۆپ توشۇلغاچقا ، بازار بارغانسېرى چۆلدەرەپ قالدى . جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ، 1950 - ، 1951 - يىللىرى ناھىيە بازىرىدىكى سودا بازىرىدا ئاشلىق - ياغ سودىسى قىلىدىغانلار 35 ئائىلە ، 228 ئادەمگە يەتتى . 1951 - يىلى قەشقەر ، مارالبېشى ، قاراشەھەر ، كۇچا ، ئاقسۇ ، ئاقچىلارغا 5 .14 تونىنا ياغ ، 6408 چارەك گۈرۈچ ، 432 چارەك بۇغداي ، 1878 چارەك زىغىر ، 5228 چارەك كۆمىسقوناق سېتىلدى . 1952 - يىلى سودا - سانائەت بۆلۈمى قۇرۇلۇپ ، ئاشلىق - ياغ سودىسىنى باشقۇرۇش كۈچەيتىلدى .

1957 - يىلى 11 - ئايدا ئاشلىقنى پىلانلىق سېتىۋېلىش ۋە پىلانلىق تەمىنلەش يولغا قويۇلۇپ ، ئەركىن ئاشلىق سودىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى ، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى ئاشلىق سودىسى ئاساس قىلىندى . 1963 - يىلى ئاشلىقتا بازار سودىسى قايتىدىن قويۇۋېتىلدى . «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە ئاشلىق - ياغنى بازارغا سېلىش قەتئىي چەكلەندى . 1978 - يىلى ئاشلىق سودىسى قويۇۋېتىلگەندىن كېيىن ، ناھىيە بويىچە ئاشلىق - ياغ سودا بازىرىدىن ئالتىسى قۇرۇلۇپ ، ئاشلىق - ياغ بازىرى جانلىنىشقا باشلىدى . 1983 - يىلى توختام بويىچە زاكاز قىلىنغان ئاشلىقتىن باشقا بارلىق ئاشلىق - ياغ ئەركىن ئېلىپ - سېتىلدى . سودا - سانائەت كەسپىگە كېرەكلىك ئاشلىق ۋە دۆلەت ئىگىلىكىدىكى ، كوللېكتىپ ئىگىلىكتىكى ، يەككە ئىگىلىكتىكى يېمەك - ئىچمەك كەسپىگە كېرەكلىك ئاشلىق ئاشلىق - ياغ بازىرىدىن سېتىۋېلىنىدى . 1990 - يىلى ئاشلىق-ياغ بازىرىدا سېتىلغان ئاشلىق 20 مىڭ تونىدىن ، ياغ 460 تونىدىن ئاشتى ، بازاردىكى ئاشلىق - ياغ سودىسىدا دۆلەت ئىگىلىكىدىكى ، كوللېكتىپ ئىگىلىكىدىكى ۋە خۇسۇسىي ئىگىلىكىدىكى ئورۇنلار ئۆز ئارا رىقابەتلىشىش ، كۆپ يوللار ئارقىلىق ئوبوروت قىلىش ، ئورتاق تەرەققىي قىلىش ۋەزىيىتى كۆرۈلدى . 1999 - يىلى ناھىيە بويىچە ئاشلىق بازىرىدا سودا قىلىنغان ئاشلىق 5600 تونىنغا ، ياغ 120 تونىنغا يەتتى .

§ 3 . كېلىشىم باھادا سېتىۋېلىش ، سېتىشنى باشقۇرۇش

1962 - يىلى 9 - ئايدا ناھىيىلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپى بازارغا سېلىنغان ئاشلىقنىڭ ئەھۋالىغا ئاساسەن ئاشلىق سېتىۋالدى ھەمدە سېتىۋېلىش ۋەزىپىسىنى ئورۇنداپ بولغان ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرىدىن كېلىشىم باھادا بىر قىسىم ئېشىنچا ئاشلىق سېتىۋالدى . 1963 - يىلى ئاشلىق - ياغنى كېلىشىم باھادا سېتىۋېلىش - سېتىش خىزمىتى ئاشلىق تارماقلىرىنىڭ بىر تۇتاش ئورۇنلاشتۇرۇشى ۋە باشقۇرۇشىغا ئۆزگەرتىلدى . 1980 - يىلى ناھىيىلىك ئاشلىق ئىدارىسى كېلىشىم باھادا سېتىۋېلىش - سېتىش تىجارەت

ئورنىنى قۇرۇپ ، باشقۇرۇش كەسپىنى ئۆزلۈكسىز كېڭەيتتى . 1992 ـ يىلى ئاشلىق ـ ياغنى كېلىشىم باھادا سېتىۋېلىش ـ سېتىش تىجارەت ئورنىنىڭ نامى ئاشلىق ـ ياغ تەمىنات ـ سودا شىركىتىگە ئۆزگەرتىلدى ، تىجارەت تور ـ نۇقتىلىرى بازار ـ يېزىلارنى قاپلىدى . 1998 ـ يىلى 6 ـ ئايدا ئۇنىڭ نامى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك ئاشلىق ـ ياغ سودا شىركىتىگە ئۆزگەرتىلىپ ، دۆلەت ئىلكىدە بولمىغان ئاشلىق سېتىۋېلىش ـ ساقلاش شىركىتى قىلىندى ، ئۇ بازاردا ئاشلىق سېتىۋېلىشقا قاتناشماي ، ئاشلىق ـ ياغ مەھسۇلاتلىرىنى پارچە سېتىش بىلەنلا چەكلەندى .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ 1980 ~ 1999 ـ يىلىغىچە كېلىشىم باھادا ئاشلىق ـ ياغ سېتىۋېلىش ـ سېتىش ئەھۋالى

جەدۋەل : 11 — 8 بىرلىكى : تونىا

يىللار	سېتىۋېلىنغان ئاشلىق	سېتىلغان ئاشلىق	سېتىۋېلىنغان ياغلىق دان	سېتىلغان ياغ
1980	400	580	5. 8	8. 3
1981	2030	1070	150	7. 9
1982	1560	680	7. 5	10
1983	810	330	2	20
1984	140	730	5	20
1985	1040	550	40	40
1986	550	570	50	40
1987	2960	1390	420	60
1988	2290	3400	100	70
1989	1890	2280	70	60
1990	1650	2520	190	50
1991	820	1840	40	30
1992	1370	1160	40	40
1993	1050	1280	190	90
1994	890	640	110	120
1995	2160	3750	30	70
1996	6560	2700	40	40
1997	1070	5570	260	40
1998	450	810	30	50
1999	555. 3	200		

§ 4 . ئاشلىق ـ ياغ بېلىتىنى باشقۇرۇش

1957 ـ يىلى ئاشلىق بىلەن نورمىلىق تەمىنلەش يولغا قويۇلغاندىن كېيىن ، ئاساسلىقى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ بىر تۇتاش ئىشلىتىلىدىغان ئاشلىق بېلىتى ، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ يەرلىك ئاشلىق بېلىتى ، ھەربىيلەر ئاشلىق بېلىتى ۋە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ يەرلىك يەم ـ خەشەك بېلىتى ئىشلىتىلدى .

مەملىكەتلىك بىر تۇتاش ئىشلىتىلىدىغان ئاشلىق بېلىتى ، ئاساسلىقى ، ئىچكىرىگە كاماندىروپكىغا ، يىغىنغا ،

ئۆگىنىشكە ، داۋالىنىشقا ، تۇغقان يوقلاشقا ۋە ساياھەتكە بارىدىغانلارنىڭ يولدا تاماق يېيىش ۋە يېمەكلىك سېتىۋېلىشتا ئىشلىتىشى ئۈچۈن تېگىشىپ بېرىلدى . تارقىتىش ، تېگىشىپ بېرىش دائىرىسى ۋە مىقدارى خېلى قاتتىق كونترول قىلىندى ، ئىدارىنىڭ ئىسپاتىغا ئاساسەن ، شىنجاڭنىڭ ئاشلىق بېلىتى ياكى تەمىنلەش كىنىشكىسىغا مەملىكەت بويىچە بىر تۇتاش ئىشلىتىلىدىغان ئاشلىق بېلىتى تېگىشىپ بېرىلدى . ھۆكۈمەت ئىشى بىلەن كامالدىروپكىغا چىقاندا ، ھەر بىر ئادەمگە ھەر قېتىمدا 15 كىلوگرام تېگىشىپ بېرىلدى ؛ تۇغقان يوقلايدىغانلارغا تەستىقلانغان ئەملىي دەم ئېلىش ۋاقتىغا قاراپ تېگىشىپ بېرىلدى . ئاپتونوم رايونىنىڭ يەرلىك ئاشلىق بېلىتى ئاپتونوم رايون ئىچىدە ئوبوروت قىلىندى ، ناھىيە بازىرىدىكى تاۋار ئاشلىق ئىستېمال قىلىدىغان ئاھالىلەر ئاشلىق كىنىشكىسى ۋە ئىدارىنىڭ ئىسپاتىغا ئاساسەن بەلگىلەنگەن ئاشلىق دۆكىنىدىن ئاشلىق بېلىتى ئالدى ياكى ئاشلىق بېلىتىگە نورما سېتىۋالدى . دېھقانلار ئاشلىق بېلىتى ئېلىشتا ، شۇ يەردىكى ئاشلىق پونكىتىغا ئاشلىق سېتىپ بەرگەندىن كېيىن ، ئۇلار ئاق - قارا ئاشلىق نىسبىتى بويىچە ھېسابلاپ ئاشلىق بېلىتى بەردى ھەمدە ئاشلىقنىڭ سۈپىتىگە ئاساسەن پۇل بەردى . ئاشلىق بېلىتىگە ئىگە بولغانلىق ئاشلىققا ئىگە بولغانلىق بىلەن باراۋەر بولدى ، ئۇزۇن مۇددەتلىك ئوبوروت داۋامىدا ، ئاشلىق بېلىتى ئەملىيەتتە مەلۇم قىممەتكە ئىگە بولدى .

ئاپتونوم رايونىنىڭ يېم - خەشەك بېلىتى بازار - يېزىلاردا ئوبوروت قىلىنىپ ، يېم - خەشەك سېتىۋېلىشتا ئىشلىتىلدى . يېم - خەشەك سېتىۋېلىشتا دۆلەت تەمىنلەيدىغىنىغا تەۋە بولغانلىرى يېم - خەشەك كىنىشكىسىغا ئاساسەن تەمىنلەندى . دۆلەت تەمىنلەيدىغىنىغا تەۋە بولمىغانلىرى شۇ يەرنىڭ ئاشلىق پونكىتىغا قارا ئاشلىق سېتىپ بەرگەندىن كېيىن ، بىر جىڭ قارا ئاشلىققا بىر جىڭلىق بېلەت ھېسابىدا يېم - خەشەك بېلىتى ئالماشتۇرۇلدى . يېم - خەشەك بېلىتىگە يېم - خەشەك سېتىۋېلىشتا ئىسپات تەلەپ قىلىندى .

ئاشلىق تارماقلىرى بېلەتلەرنى باشقۇرۇشتا كىرىم - چىقىمنى ئايرىۋېتىش تۈزۈمىنى يولغا قويۇپ ، كۈندە ئېنىقلاپ ، ئايدا بىر ھېساب بوغدى . خەزىنىگە قايتۇرۇلغان كونىراپ كەتكەن ئاشلىق بېلەتلىرى قىممىتى بويىچە ھېسابلىنىپ ، ئۇلايەتلىك ئاشلىق باشقارمىسى تەرىپىدىن تەستىقلانغاندىن كېيىن ، ئاشلىق تارماقلىرى بىلەن ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى تارماقلىرى تەرىپىدىن تەكشۈرۈلۈپ ئېنىقلاندى ، قايتا تەكشۈرۈپ خاتالىق كۆرۈلمىگەندىن كېيىن بەلگىلىمە بويىچە ئامما ئالدىدا كۆيدۈرۈۋېتىلدى .

ئاشلىق - ياغ بىلەن تەمىنلەش كىنىشكىسى — ناھىيە بازىرىدىكى تاۋار ئاشلىق ئىستېمال قىلىدىغان ئادەملەرنىڭ دۆلەت بەلگىلىگەن ئاشلىق دۆكىنى (پونكىتى)دىن ئوزۇقلۇق ئاشلىق سېتىۋالىدىغان ئىناۋەتلىك كىنىشكىسى ، ئاھالىلەر كۆچكەندە ، تۇغۇلغاندا ۋە قازا قىلغاندا نوپۇسنى ئۆزگەرتىش بىلەن تەڭ يەنە ئاشلىق مۇناسىۋىتىنى ئۆزگەرتىش رەسمىيىتىنى بېجىردى .

ھەربىي سەپتىن چېكىنگەنلەرنىڭ ئاشلىق بىلەن تەمىنلىنىش تونۇشتۇرۇشى - ھەربىي سەپتىن قايتقانلارنىڭ قولىغا بېرىلگەن ، تۇمەن دەرىجىلىكتىن يۇقىرى ئارقا سەپ - تەمىنات تارماقلىرى ئىمزالاپ تارقاتقان ئاشلىق بىلەن تەمىنلىنىش تونۇشتۇرۇشىدۇر .

«سودا - سانائەت كەسپىنى ئاشلىق بىلەن تەمىنلەش كىنىشكىسى» مېھمانخانا ، يېچىنە - پىرەنىك ئىشلەپچىقىرىش ئورنى ، ئېچىتىش كەسپىنىڭ ئاشلىق بىلەن تەمىنلەشتىكى ئىناۋەتلىك كىنىشكىسى بولۇپ ، ئادەتتە ئۇنىڭ بىلەن پەقەت دۆلەت ئىگىلىكىدىكى ۋە كوللېكتىپ كارخانىلارلا تەمىنلىنىدۇ .

1993 - يىلى ئاشلىق - ياغ بىلەن تەمىنلەش قويۇۋېتىلگەندىن كېيىن ، ئاشلىق بېلىتى ۋە كىنىشكىسى ئىشلىتىشتىن توختىتىلدى .

1957 ~ 1993 - يىلىغىچە ئىشلىتىلگەن ئاشلىق - ياغ بىلەن تەمىنلەش بېلەت - كىنىشكىلىرىدىن ناھىيە بازىرىدىكى ئاھالىلەرنى ئاشلىق - ياغ بىلەن تەمىنلەش كىنىشكىسى ، يېم - خەشەك كىنىشكىسى ، سودا-سانائەت ساھەسىگە ئىشلىتىلىدىغان ئاشلىق بىلەن تەمىنلەش كىنىشكىسى ، ئاشلىق مۇناسىۋىتىنى يۆتكەش كىنىشكىسى ، ھەربىي سەپتىن چېكىنگەنلەرنى ئاشلىق بىلەن تەمىنلەش تونۇشتۇرۇشى قاتارلىقلار بار .

§5 . قوشۇمچە ياردەم

ئاشلىق تىجارەت ئورۇنلىرىدا كۆرۈلگەن سىياسەت خاراكتېرلىك زىيانىنى دۆلەت ئاممىنىڭ مەنپەئىتىنى قوغداش ئۈچۈن كەلتۈرۈپ چىقارغان . سىياسەت خاراكتېرلىك زىيانغا تەۋە بولسىلا ، دۆلەت مالىيىسى ۋە يەرلىك مالىيىدىن قوشۇمچە ياردەم بېرىلدى . 1986 ~ 1993 ـ يىلىغىچە ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى ئاشلىق كارخانىلىرى تارتقان سىياسەت خاراكتېرلىك زىيان 21 مىليون 650 مىڭ يۈەنگە يەتتى .

سىياسەت خاراكتېرلىك زىيان ، ئاساسلىقى ، ئاشلىق ـ ياغنىڭ باھاسىنى ئۆستۈرۈش قوشۇمچە پۇلى ، تەكسە باھالىق ئاشلىق ـ ياغ تىجارىتىدىكى زىيان تارتىش قوشۇمچە پۇلى ، زاپاس ئاشلىق قوشۇمچە پۇلى ، ئاشلىق ـ ياغ دەسلەپكى باھا قوشۇمچە پۇلى ، ئاشلىق ـ ياغ پەرقلىق باھا قوشۇمچە پۇلى ، ئاشلىق ـ ياغ خىراجىتى قوشۇمچە پۇلى ۋە ئاشلىق كارخانىلىرىنىڭ يۆنىلىشىنى ئۆزگەرتىش قوشۇمچە پۇلى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت .

1986 ~ 1986 ـ يىلىغىچە ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى ئاشلىق كارخانىلىرىغا بېرىلگەن سىياسەت خاراكتېرلىك قوشۇمچە ياردەم

جەدۋەل : 11 — 9 بىرلىكى : تۇمەن يۈەن

يىللار	قوشۇمچە ياردەم سوممىسى	يىللار	قوشۇمچە ياردەم سوممىسى
1986	146. 54	1994	220. 3
1987	149. 48	1995	685. 4
1988	173. 5	1996	170. 4
1989	287	1997	452. 7
1990	112	1998	419. 3
1992	192	جەمئىي	4113. 62
1993	1105		

ئىزاھ : 1998 ـ يىلى 6 ـ ئايدىن باشلاپ سىياسەت خاراكتېرلىك زىيان تارتىش قوشۇمچە پۇلى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى .

Ⅳ باب

ساقلاش ، يۆتكەش

§1 . ئامبارداا ساقلاش

1 . ئاشلىق ئامبىرى قۇرۇلۇشى

مىنگونىڭ 35 ـ يىلى (1946 ـ يىلى) ناھىيە بازىرىدا كېسەك ـ ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئۈچ ئاشلىق ئامبىرى

بار بولۇپ ، ھەر بىرىگە 500 دادەن ئاشلىق سىغاتتى . ئاشلىق ئامبىرى ئىشلىتىلمىشكە يەتمىگەچكە ، باج ئىدارىسى كۆپ قېتىم يېڭى ئامبار سېلىشنى ئىلتىماس قىلغان ، لېكىن ئىقتىساد كەمچىل بولغاچقا ئامبار سېلىنمىغان ، شۇنىڭ بىلەن گازارمىلار ئارىيەت ئېلىنىپ ئاشلىق ساقلانغان .

1952 - يىلى سىغىمى 57 تونناللىق بىر ئاشلىق ئامبىرى سېلىندى .

1954 - يىلى ناھىيە بويىچە ئاشلىق سېتىۋېلىش پونكىتلىرىنىڭ ئامبىرى 52 ئېغىزغا يەتتى .

1972 - يىلى باداڭسىمان ئاشلىق ئامبىرى زور كۈچ بىلەن كېڭەيتىلدى ، ئاشلىق پونكىتلىرى ئارقا - ئارقىدىن باداڭسىمان ئاشلىق ئامبىرى سالدى ، ئۇلار جەمئىي 40 ئېغىز بولۇپ ، سىغىمى 2060 تونناغا يەتتى . 80 - يىللاردىن كېيىن ناھىيىلىك ئاشلىق ئىدارىسى خىش - بېتون قۇرۇلمىلىق ئۆلچەملىك ئامبارنى سالدۇرۇپ ، ئاشلىق ساقلاش شارائىتىنى ياخشىلىدى .

2001 - يىلى ناھىيە بويىچە ھەر خىل ئاشلىق ئامبىرى 51گە ، ئومۇمىي كۆلىمى 217 مىڭ 758 كۇادرات مېتىرغا ، لاپاس ئامبار 216 مىڭ 958 كۇادرات مېتىرغا ، قۇرۇتۇش مەيدانى 3870 كۇادرات مېتىرغا ، سىغىمى 50 مىڭ 275 تونناغا يەتتى .

1960 ~ 2001 - يىلىغىچە ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى ئامبارلارنىڭ تارقىلىش ئەھۋالى

جەدۋەل : 11 — 10

ئورۇنلار	ئامبارلارنىڭ تەرەققىيات تارىخى	سىغىمى (تونا)
ئاقيار ئاشلىق پونكىتى	60 - يىللاردىن بۇرۇن كېسەك - ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئامباردىن ئالتىسى سېلىنغان بولۇپ ، سىغىمى 7125 تونا ئىدى ، 1993 - يىلى خىش - بېتون قۇرۇلمىلىق ، سىغىمى 1000 تونناللىق ئامباردىن بىرى سېلىندى . 1998- يىلى خىش - بېتون قۇرۇلمىلىق ، سىغىمى 750 تونناللىق ئامباردىن بىرى سېلىندى ، ئاددىي ئامبار سىغىمى 400 تونا	9275
ئاچاتاغ ئاشلىق پونكىتى	60 - يىللاردىن بۇرۇن كېسەك - ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئامباردىن بەشى سېلىنغان بولۇپ ، سىغىمى 6500 تونا ئىدى . 1992 - يىلى خىش - بېتون قۇرۇلمىلىق ، سىغىمى 500 تونناللىق ئامباردىن بىرى سېلىندى . 1998 - يىلى خىش - ياغاچ قۇرۇلمىلىق ، سىغىمى 800 تونناللىق چېدىر ئامباردىن بىرى سېلىندى	7800
يار كۆزۈرۈك ئاشلىق پونكىتى	60 - يىللاردىن بۇرۇن كېسەك - ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئامباردىن ئىككىسى سېلىنغان بولۇپ ، سىغىمى 1500 تونا ئىدى ، 1992 - يىلى خىش - بېتون قۇرۇلمىلىق ، سىغىمى 1000 تونناللىق ئامباردىن بىرى سېلىندى . 1997- يىلى خىش - بېتون قۇرۇلمىلىق ، سىغىمى 3000 تونناللىق ئامباردىن بىرى سېلىندى ؛ 1997 - يىلى سىغىمى 400 تونناللىق چېدىر ئامباردىن بىرى سېلىندى	5900
يېڭىئاۋات ئاشلىق پونكىتى	60 - يىللاردىن بۇرۇن كېسەك - ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئامباردىن ئىككىسى سېلىنغان بولۇپ ، سىغىمى 1500 تونا ئىدى . 1989 - يىلى خىش - بېتون قۇرۇلمىلىق ئامباردىن ئىككىسى سېلىندى ، سىغىمى 1500 تونا . 1997- يىلى خىش - بېتون قۇرۇلمىلىق ئامباردىن تۆتى سېلىندى ، سىغىمى 500 تونا	3500
ئىمامىلىرىم ئاشلىق پونكىتى	60 - يىللاردىن بۇرۇن كېسەك - ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئامباردىن ئۈچى سېلىنغان بولۇپ ، سىغىمى 2250 تونا (قىزىل تامنىڭ سىرتى خىش - بېتونلۇق قۇرۇلمىغا ئۆزگەرتىلگەن) ئىدى . 1988 - يىلى خىش - بېتون قۇرۇلمىلىق ، سىغىمى 500 تونناللىق ئامباردىن بىرى سېلىندى . 1989 - يىلى كېسەك- ياغاچ قۇرۇلمىلىق ، سىغىمى 200 تونناللىق ئاددىي ئامباردىن بىرى سېلىندى . 1997 - يىلى كېسەك - ياغاچ قۇرۇلمىلىق ، سىغىمى 500 تونناللىق ئاددىي ئامباردىن بىرى سېلىندى . 1997 - يىلى كېسەك - ياغاچ قۇرۇلمىلىق ، سىغىمى 1250 تونناللىق ئاددىي ئامباردىن بىرى ، سىغىمى 500 تونناللىق ئاددىي ئامباردىن بىرى سېلىندى	5200

ياماڭسۇ ئاشلىق پونكىتى	60 ـ يىللاردىن بۇرۇن كىچىك ـ ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئامبارىدىن 2سى سېلىنغان بولۇپ ، سىغىمى 1500 تونىنا ئىدى . 1997 ـ يىلى خىش ـ بېتون قۇرۇلمىلىق ، سىغىمى 1000 تونناىلىق ئامبارىدىن بىرى سېلىندى	2500
ئوتتېپشى ئاشلىق پونكىتى	60 ـ يىللاردىن بۇرۇن كىچىك ـ ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئامبارىدىن 3ى سېلىنغان بولۇپ ، سىغىمى 1500 تونىنا ئىدى . 1997 ـ يىلى سىغىمى 1500 تونناىلىق چىدىر ئامبارىدىن بىرى سېلىندى	3000
ناھىيە بازىرى ئاشلىق ئامبىرى	60 ـ يىللاردىن بۇرۇن كىچىك ـ ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئامبارىدىن 4ى سېلىنغان بولۇپ ، سىغىمى 6000 تونىنا ئىدى . 70 ـ يىللاردا كىچىك ـ ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئامبارىدىن 2سى سېلىندى ، سىغىمى 500 تونىنا . 1988 ـ يىلى خىش ـ بېتون قۇرۇلمىلىق ، سىغىمى 2600 تونناىلىق ئامبارىدىن بىرى سېلىندى . 1996 ـ يىلى خىش ـ بېتون قۇرۇلمىلىق ، سىغىمى 2500 تونناىلىق ئامبارىدىن بىرى سېلىندى . 1998 ـ يىلى سىغىمى 1500 تونناىلىق چىدىر ئامبارىدىن بىرى سېلىندى	13100
جەمئىي		50275

2 . ئاشلىق ساقلاش

50 ـ يىللىرى ئۇچقۇرپان ناھىيىسىدىكى ئاشلىق ئامبارلىرىنىڭ مۇئەسسەسلىرى ئاددىي بولۇپ ، ئاشلىقنى رەتلەش ، قۇرۇتۇشتا قول بىلەن چۆرۈيدىغان ياغاچ شامال ساندۇق بىلەن سىم غەلۋىر ئىشلىتىلەتتى . ئاشلىق سۇپىتىنى تەكشۈرۈش ۋە دەرىجىسىنى بېكىتىشتە تۇتۇپ بېقىش ، چىشلەپ بېقىش ، پۇراپ بېقىش ، كۆرۈپ بېقىشتىن ئىبارەت سەزگۈ ۋە تەجرىبىگە تايىنىلاتتى . ئاشلىق ئامبىرىدىكى ئىشچىلارنىڭ ھەر كۈنلۈك ئەمگەك سىجىللىقى ناھايىتى زور ، خىزمەت شارائىتى جاپالىق ئىدى .

60 ـ يىللاردىن باشلاپ ئەسۋاب ئارقىلىق تەكشۈرىدىغان مەخسۇس تەكشۈرگۈچىلەر بارلىققا كەلگەندىن كېيىن ، نەملىك ئۆلچىگۈچ ، ئانالىز تارازىسى ، سىغىم ئەسۋابى سەپلىنىپ ، ئاشلىق سۇپىتىنى تەكشۈرۈشنىڭ ئىلمىيلىقى ۋە توغرىلىقى يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ ، ئاممىنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشتى .

ناھىيىلىك ئاشلىق تارماقلىرى «تۆتتىن خالىي بولۇش» (قۇرت ـ قوڭغۇزدىن ، زەھەردىن ، چاشقان ـ قۇشقاچتىن ، ۋەقەدىن خالىي بولۇش) تەكشۈرۈشنى ئۇزۇن مۇددەت قانات يايدۇرۇپ ، ئامبارلارنى قەرەللىك دېزىنفېكسىيە قىلىپ تازىلىدى ، ئامبار ـ ھويلا ، تام ـ تورۇس ، ئىشىك ـ دېرىزىلەرنى تازىلىدى ، ئامبار ئەتراپىدىكى ئەخلەت ، ياۋا ئوت ـ چۆپلەرنى تازىلىدى ، كامار ، يوچۇقلارنى ئەتتى ، ئاشلىق ئامبىرى ، شۇنداقلا ئەتراپتىكى بىر مېتىرغىچە بولغان يەرلەرنى ۋە ئۇچ مېتىر ئارىلىقتىكى دەل ـ دەرەخلەرنى دورا بىلەن دېزىنفېكسىيە قىلدى ، ئاشلىق ـ ياغ سۇپىتىنى باشقۇرۇشنى كۈچەيتىپ ، ئاشلىقنى ئامبارغا كىرگۈزۈش ـ ئامبارىدىن چىقىرىشتىكى تەكشۈرۈش ئۇتكىلى ، ساقلاش ئۇتكىلى ۋە پىششىقلاش داۋامىدىكى تەكشۈرۈش ئۇتكىلىنى قاتتىق ئىگىلىدى . ئاشلىق سۇپىتىنى تەكشۈرۈپ ، دەرىجىسىنى بېكىتىشنى ئۆلچەملەشتۈرۈشتە چىڭ تۇرۇلۇپ ، ئامبارغا كىرگۈزۈلىدىغان ئاشلىق تۇرى ، دەرىجىسى ، نەملىكى ، يېڭىلىقى ، قۇرت چۈشۈش ئەھۋالى بويىچە تۇرلەرگە ئايرىلىپ ساقلاندى . ئامبار تازىلىقى ، ئامبار تېمپېراتۇرىسى ، ئاشلىق تېمپېراتۇرىسى ، نەملىكى ، رەڭگى ، پۇرىقى ھەمدە پاختىلىشىش ، چاشقان ـ قۇشقاچلارنىڭ زىيانغا ئۇچراش ئەھۋالى قەرەللىك تەكشۈرۈلدى . ناھىيىلىك ئاشلىق سىستېمىسىنىڭ يەتتە پونكىت ، بىر ئامبىرىدا ئامبار ئىچىنىڭ «ئالتە تەرىپى پارقىراق بولۇش» (ئامبار ئىچىنىڭ تۆت تېمى ، يەر ، تورۇس سىلىق ۋە پۈختا بولۇش) ، ئامبار سىرتىدا «ئۇچنى قالدۇرماسلىق» (ياۋا ئوت ـ چۆپ ، ئەخلەت ، دۆڭلەپ قويۇلغان نەرسىلەرنى قالدۇرماسلىق) ئاساسەن ئەملگە ئاشۇرۇلدى .

3 . مەخسۇس زاپاس ساقلاش

1992 ـ يىلىدىن باشلاپ مەخسۇس زاپاس ئاشلىق قوبۇل قىلىندى . شۇ يىلى 2800 تونىنا بۇغداي ، 1000

تونىنا كۆممىقوناق مەخسۇس زاپاس ساقلاندى ، بۇنىڭ ئىچىدە يەرلىكنىڭ ئامبىرىدا ساقلانغان بۇغداي 2400 تونىنا بولۇپ ، ئاساسلىقى ئاقيار بىلەن ئاچاتاغ ئاشلىق پونكىتىدا ساقلاندى . مەخسۇس زاپاس ئاشلىقنى ئاشلىق تارماقلىرىنىڭ پەقەت ساقلاپ بېرىشلا هوقۇقى بار ، ئىشلىتىش هوقۇقى مەركەزدە بولىدۇ . مەخسۇس زاپاس ئاشلىققا لازىملىق مەبلەغ ناهىيىلىك يېزا ئىگىلىك تەرەققىيات بانكىسىدىن قەرز ئېلىنىدى ، ئۆسۈمى بىلەن خىراجىتى دۆلەت مالىيىسى تەرىپىدىن يىل بويىچە تولۇقلاپ بېرىلدى .

§2 . ئاشلىق يۆتكەش

1 . يۆتكەپ كېلىش

ئاساسلىقى ، نومى گۇرۇچ ، سېرىق پۇرچاق ، ئۇلچەملىك ئۇن يۆتكەپ كېلىنىدى ، بۇلار رايونلار ئارا تەڭشەپ ئىشلىتىلىدىغان سورتلار بولغاچقا ، ئاز مىقداردا كەلتۈرۈلدى . بۇلار 1962 - يىلىدىن باشلاپ يۆتكەپ كېلىنىدى . 1987 - يىلى ئۇچتۇرپان ناهىيىسىدە ئۇن تارتىش سېخىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلۈشى ۋە سېرىق پۇرچاقنىڭ كەڭ كۆلەمدە تېرىلىشى بىلەن بۇلارنى يۆتكەپ كېلىش توختىدى . 1962 ~ 1987 - يىلىغىچە پۇرچاق تۇرىدىكى قارا ئاشلىقتىن 13 تونىنا ، نومى گۇرۇچىدىن ئالتە تونىنا ، «75»لىك ئۇندىن 92 تونىنا يۆتكەپ كېلىندى .

2 . يۆتكەپ چىقىرىش

ئۇچتۇرپان ناهىيىسىنىڭ ئاشلىقى ئۆزىنى تەمىنلەپ ئاشىدۇ ، شۇڭا 1953 - يىلىدىن باشلاپ سىرتقا ئاشلىق يۆتكەلدى . سىرتقا يۆتكىلىدىغان تۇرلەر ، ئاساسلىقى ، بۇغداي ، گۇرۇچ ، پۇرچاق ، قارا ئاشلىقتىن ئىبارەت . 1978 - يىلىدىن كېيىن ئاشلىق هوسۇلى هەر يىلى ئېشىپ ، دۆلەت ئامبىرىدىكى ئاشلىق كۆپەيىپ ، هەر يىلى جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ۋىلايەت - ئوبلاستلارغا ئاشلىق يۆتكەلدى . زىغىر يېغى 80 - يىللاردا شېنجېنغا ئېلىپ بېرىلىپ سېتىلدى .

1953 ~ 2001 - يىلىغىچە ئۇچتۇرپان ناهىيىسى سىرتقا 182 مىڭ 157 تونىنا بۇغداي ، 18 مىڭ 405 تونىنا گۇرۇچ ، 2887 تونىنا كۆممىقوناق ، 87 مىڭ 360 تونىنا پۇرچاق ، 10 مىڭ 508 تونىنا ياغ يۆتكىدى .

ئۇچتۇرپان ناهىيىسىنىڭ 1953 ~ 2001 - يىلىغىچە سىرتقا ئاشلىق - ياغ يۆتكەش ئەھۋالى

جەدۋەل : 11 — 11　　بىرلىكى : تونىنا

يىللار	بۇغداي	گۇرۇچ	كۆممىقوناق	پۇرچاق	ياغ	يىللار	بۇغداي	گۇرۇچ	كۆممىقوناق	پۇرچاق	ياغ
1953	850					1959	3125	1540		2070	480
1954	1485	1795				1960	2700	580		1735	120
1955	2200	480		350		1961	2115	885		2680	210
1956		245		2175		1962	3860	850		5730	240
1957	2250	765		2580		1963	2710	560		4565	220
1958	1180	295		450	210	1964	1080	815		2615	270

610	945		350	9235	1984	270	2575		440	930	1965
770	160		400	1720	1985	170	1325		1570	5610	1966
730	1190			5210	1986	150	2705		1715	3465	1967
320	1340			1160	1987	310	730		405	3290	1968
300	130		60	10060	1988	250	890		875	2555	1969
110		280		7870	1989	280	3020		345	2555	1970
310	480		140	7930	1990	230	3300		585	3500	1971
110		970	350	6740	1991	210	2865		265	5500	1972
220				2120	1992	230	2360		430	4225	1973
3				3330	1993	260	3950		315	2405	1974
4				12630	1994	270	3125		10	3875	1975
		500	280	7000	1995	260	5710		125	5205	1976
		10		4450	1996	230	5965		115	4215	1977
		530		3680	1997	220	9295		755	3215	1978
10			20	558	1998	290	3290			5520	1979
		597	25	679	1999	500	3335		20	5695	1980
11				1613	2000	410	445			2645	1981
				1497	2001	300	2600			2830	1982
10508	87360	2887	18405	182157	جەمئىي	410	680			3885	1983

ئون ئىككىنچى قىسىم

مالىيە ، باج

ئون ئىككىنچى قىسىم

مالىيە ، باج

I باب

مالىيە

چاك سۇلالىسى دەۋرىدە ، ئۇچتۇرپان مالىيىسىدە ئىچكىرىدىن بېرىلگەن ماتاش يارىمى ئاساس قىلىناتتى ، يەرلىك مالىيىنىڭ كىرىمى چىقىمنى قاپلىيالمايتتى . مىنگو دەۋرىدە ئۇچتۇرپاننىڭ ئىقتىسادى ئارقىدا قالغان ، ئەما ئېلىنمىدىغان باج ـ سېلىق يىلدىن ـ يىلغا ئېشىپ بارغانىدى . مىنگونىڭ 37 ـ يىلى (1948 ـ يىلى) مالىيىدىكى باج كىرىمى 5 مىليارد 204 مىليون 500 مىڭ يۈەن (شىنجاڭ پۇلى) بولۇپ ، ئائىلە بېشىغا 316 مىڭ 100 يۈەن (شىنجاڭ پۇلى) سېلىق توغرا كەلگەن ، چىقىم ئاساسلىقى مەمۇرىيەت ، ھەربىي ، ساقچى جەھەتكە ئىشلىتىلگەن ، جامائەت ئىشلىرىغا ناھايىتى ئاز سەرپ قىلىنغان . جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن مالىيە كىرىمى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئېشىشى ۋە ئوبوروتنىڭ كېڭىيىشىگە تايىنىپ ئۈزلۈكسىز ئاشتى ، مالىيە كىرىمى خەلقتىن ئېلىنىپ ، خەلقە ئىشلىتىلدى ، مالىيە چىقىمى ئاساسلىقى سوتسىيالىستىك ئىقتىساد ، مەدەنىيەت ۋە ئىجتىمائىي پاراۋانلىق ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا ئىشلىتىلدى . 1950 ~ 2001 ـ يىلىغىچە ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ مالىيە كىرىمى 114 مىليون 472 مىڭ يۈەنگە يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە سودا ـ سانائەت بېجى 57 مىليون 972 مىڭ يۈەن بولۇپ ، % 64 .50نى ؛ دېھقانچىلىق بېجى 50 مىليون 829 مىڭ 700 يۈەن بولۇپ ، % 4 .44نى ؛ چارۋىچىلىق بېجى 3 مىليون 440 مىڭ يۈەن بولۇپ ، % 3نى ئىگىلىدى . مالىيە چىقىمىدا ئاساسىي قۇرۇلۇشنىڭ % 06 .4نى ، مەدەنىيەت ، ماتارىپ ، سەھىيە ، ئىجتىمائىي پاراۋانلىق ئىشلىرىنىڭ % 2 .44نى ، مەمۇرىي باشقۇرۇشنىڭ % 55 .19نى ئىگىلىدى .

§1 . ئاپپارات

مىنگونىڭ 19 ـ يىلى (1930 ـ يىلى) ناھىيىلىك ھۆكۈمەت قارمىقىدا مالىيە بۆلۈمى قۇرۇلدى . مىنگونىڭ 23 ـ يىلى (1934 ـ يىلى) شىنجاڭدا تۇنجى قېتىم مالىيە مەمۇرىيىتى ئاپپاراتلىرى ئىسلاھ قىلىنىپ ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە شۆبە مالىيە ئىدارىسى قۇرۇلدى ، كېيىنكى يىلى بوغالتىرلىق ئىشخانىسى قۇرۇلۇپ

شۆبە مالىيە ئىدارىسى بىلەن بىر - بىرىنى چەكلەپ تۇرىدىغان بولدى. مىنگونىڭ 36 - يىلى (1947 - يىلى) ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئاشلىق بۆلۈمى مالىيە ئىدارىسىگە قوشۇۋېتىلدى.

1950 - يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، دېھقانچىلىق بېجى، چارۋىچىلىق بېجىنى ناھىيىلىك مالىيە بۆلۈمى باشقۇرىدىغان بولدى. 1951 - يىلى ۋالىي مەھكىمىسى ناھىيە دەرىجىلىك بوغالتىرلىقنى ۋاكالىتەن يولغا قويدى، مالىيە بۆلۈمى بىلەن ۋالىي مەھكىمىسى ئوتتۇرىسىدا ئىلىش-مەلۇم قىلىش مۇناسىۋىتى ئورنىتىلدى، كىرىم يۇقىرىغا تاپشۇرۇلىدىغان، چىقىمغا ۋالىي مەھكىمىسى پۇل ئاجرىتىپ بېرىدىغان بولدى، ناھىيە تەۋەسىدىكى رايونلارغا تەقسىم قىلىدىغان ۋە ئولاردىن يىغىدىغان بولدى. 1957 - يىلى ناھىيە دەرىجىلىك مالىيە بەرپا قىلىندى، ناھىيىلىك مالىيە بۆلۈمىگە باش بوغالتىر قويۇلدى. 1958 - يىلى 2 - ئايدا 2 - ، 4 - ، 5 - ، 6 - ، 7 - رايونلۇق مالىيە تەسىس قىلىندى، بەش يۇلتۇز، قىزىل بايراق گۈڭشىلىرىدا گۈڭشې دەرىجىلىك مالىيە بەرپا قىلىندى. 1959 - يىلى 3 - ئايدا يېزىلاردىكى مالىيە - سودىنى باشقۇرۇش تۈزۈلمىسىنى ئۆزگەرتىش خىزمىتى كومىتېتى قۇرۇلدى. 1962 - يىلى 6 - ئايدا مالىيە بىلەن باج بىرلىشىپ مالىيە - باج ئىدارىسى بولدى، تۇنجى ئىدارە باشلىقى ژاڭ فۇشيەن بولۇپ، 17 ئىشچى - خىزمەتچىسى بار ئىدى. 1963 - يىلى 1 - ئايدا مالىيە بىلەن باج يەنە ئايرىم تەسىس قىلىندى. 1966 - يىلى مالىيە بۆلۈمى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. 1970 - يىلى ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت قۇرۇلغاندىن كېيىن، مالىيىگە سانائەت - قاتناش، مالىيە - سودا گۇرۇپپىسى رەھبەرلىك قىلىدىغان بولدى. 1978 - يىلى 1 - ئايدا مالىيە ئىدارىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1990 - يىلى ناھىيىلىك قەرز پۇلىنى ئېنىقلاش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى. 1991 - يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك تەرەققىيات فوندىنى باشقۇرۇش ئىدارىسى قۇرۇلدى، ئۇنىڭغا ناھىيىلىك مالىيە ئىدارىسى رەھبەرلىك قىلىدىغان بولدى، تۆت شتات بېرىلدى. 1993 - يىلى يېزا ئىگىلىك تەرەققىيات فوندىنى باشقۇرۇش كومىتېتى قۇرۇلدى. 1995 - يىلى 2 - ئايدا ناھىيىلىك مالىيە رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى. 2001 - يىلى مالىيە ئىدارىسىنىڭ ئىشچى-خىزمەتچىسى 26گە، قارىمىقىدىكى مالىيە پونكىتى توققۇزغا يەتتى.

§2. تۈزۈلمە

چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا ناھىيىدە ئاشلىق، كۈموش يىغىدىغان پۇل - ئاشلىق مەھكىمىسى قۇرۇلۇپ، بىر تۈتاش كىرىم قىلىش، بىر تۈتاش چىقىم قىلىش، كىرىمگە قاراپ چىقىم قىلىش يولغا قويۇلدى. مىنگو دەۋرىدە ناھىيىنىڭ يەرلىك مالىيە كىرىم - چىقىمنى ئۇلكىلىك مالىيە نازارىتى تەكشۈرۈپ بېكىتتى، كىرىم چىقىمغا يەتمىسە ئېلىنىدىغان باج كۆپەيتىلدى. مىنگونىڭ 3 - يىلى (1914 - يىلى) مالىيە خام چوتى، نەق چوتى تۈزۈلۈشكە باشلىدى. جۈڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، شىنجاڭدا يۈكسەك دەرىجىدە مەركەزلەشتى، بىر تۈتاش كىرىم - چىقىم قىلىنىدىغان خام چوت باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى يولغا قويۇلدى، كىرىم-چىقىمنىڭ ھەممىسى ئۇلكىلىك مالىيە نازارىتىگە مەلۇم قىلىنىدىغان بولدى. 1951 ~ 1957 - يىلىغىچە «كىرىم - چىقىمنى تەكشۈرۈپ بېكىتىش، ئومۇمىي سوممىسىنى ھېسابلاش، ئاشقىنىنى يۇقىرىغا تاپشۇرۇش، يەتمىگىنىگە قوشۇمچە ياردەم بېرىش» تۈزۈلمىسى يولغا قويۇلدى. 1958 - يىلى دەرىجىگە ئايرىپ باشقۇرۇش، كىرىمنى تۇرگە ئايرىپ پىرسەنت قالدۇرۇشتىن ئىبارەت خام چوت باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى يولغا قويۇلدى. 1959 ~ 1970 - يىلىغىچە ئومۇمىي سوممىدىن پىرسەنت قالدۇرۇش، بىر يىلدا بىر قېتىم ئۆزگەرتىشىن ئىبارەت باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى يولغا قويۇلدى. 1971 ~ 1973 - يىلىغىچە كىرىم - چىقىمنى بەلگىلەش،

بىر يىلدا بىر قېتىم ئۆزگەرتىشتىن ئىبارەت باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى يولغا قويۇلدى . 1974 ~ 1975 ـ يىللىرى كىرىمدىن مۇقىم نىسبەت بويىچە پىرسەنت قالدۇرۇش ، ئاشقان كىرىمدىن پىرسەنت قالدۇرۇش نىسبىتىنى ئايرىم بەلگىلەش ، چېقىمنى كۆرسەتكۈچ بويىچە ھۆددىگە ئېلىشتىن ئىبارەت باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى يولغا قويۇلدى . 1976 ~ 1979 ـ يىلىغىچە كىرىم ـ چېقىمنى بىر ـ بىرىگە باغلاش ، ئومۇمىي سوممىدىن پىرسەنت ئايرىش ، ۋە كىرىم ـ چېقىمنى باغلاشنى سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇش ، ئاشقان كىرىمدىن پىرسەنت قالدۇرۇشتىن ئىبارەت باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى يولغا قويۇلدى . 1980 ~ 1982 ـ يىلىغىچە كىرىم بىلەن چېقىمنى ئايرىش ، دەرىجىگە ئايرىپ ھۆددىگە بېرىش ئاساس قىلىنغان خام چوت باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى يولغا قويۇلدى ، بۇ «ئايرىم قازانمىقى تامىقىنى يېيىش» دەپ ئاتالدى ، كارخانىلارغا قارىتا ئاشقان كىرىمدىن پىرسەنت قالدۇرۇش ، كېمەيگەن زىيانىنى قالدۇرۇپ ئىشلىتىش ، ئېشىپ كەتكەن زىيانىنى تولۇقلاپ بەرمەسلىك ، ئاشقان كىرىمنىڭ 40 پىرسەنتىنى ناھىيە مالىيىسىگە تاپشۇرۇش ، 60 پىرسەنتىنى كارخانىدا قالدۇرۇپ ئىشلىتىش يولغا قويۇلدى . 1986 ـ يىلدىن كېيىن ، باج تۈرلىرىنى ئايرىش ، كىرىم ـ چېقىمنى تەكشۈرۈپ بېكىتىش ، دەرىجىگە ئايرىپ ھۆددىگە بېرىشتىن ئىبارەت باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى يولغا قويۇلدى .

§ 3 . مالىيە كىرىمى

چىك سۈلالىسى دەۋرىدە ناھىيە بازىرىنىڭ ئىگىلىكى چۆلدەرەپ قالغان بولغاچقا ، مالىيە كىرىمى بەك ئاز ئىدى .

مىنگونىڭ 28 ـ يىلى (1939 ـ يىلى) ناھىيە بويىچە ئۆي ـ زېمىن بېجى كىرىمى 2 مىليون 167 مىڭ 200 يۈەن (شىنجاڭ پۇلى) بولغان . مىنگونىڭ 37 ـ يىلى (1948 ـ يىلى) باجنىڭ ھەممىسىنى ئۆلكىلىك مالىيە نازارىتى ئالىدىغان بولغان . شۇ يىلى 5 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدا باجنى مالىيە نازارىتى ئېلىش ناھىيە ئېلىشقا ئۆزگەرتىلگەن ، ناھىيە بويىچە مالىيىنىڭ باج كىرىمى 5 مىليارد 204 مىليون 500 مىڭ يۈەن (شىنجاڭ پۇلى)گە يەتكەن .

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ، ئىقتىسادنىڭ ئۇزلۇكسىز تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ ، مالىيە كىرىمى يىلدىن ـ يىلغا كۆپەيدى . 1950 ـ يىلى مالىيە كىرىمى 640 مىڭ يۈەن بولغانىدى ، 1977ـ يىلى 1 مىليون 510 مىڭ يۈەن بولدى . يېزىلاردا مەھسۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن 1 مىليون 560 مىڭ يۈەنگە ، 1988 ـ يىلى 1 مىليون 950 مىڭ يۈەنگە ئۆرلىدى ، 1991 ـ يىلى 2 مىليون 50 مىڭ يۈەنگە يەتتى . 1994 ـ يىلى نامراتلارنى يۆلەشتە ئىستېھكامغا ھۇجۇم قىلىش خىزمىتى قانات يايدۇرۇلغاندىن كېيىن ، سانائەت ، يېزا ئىگىلىكى چىك تۈتۈلۈپ ، يېزا ئىگىلىكىدە نامراتلىقتىن قۇتۇلۇپ بېيىش سالمىقى ئاشۇرۇلغاچقا ، يېزا ئىگىلىك كىرىمى ئۇزلۇكسىز كۆپەيدى ، 1999 ـ يىلى مالىيە كىرىمى 7 مىليون 250 مىڭ يۈەنگە يەتتى .

مالىيە كىرىمىدىكى تۈرلۈك كىرىملەرنىڭ ئىگىلىگەن سالمىقىدا ئۆزلۇكسىز ئۆزگىرىش بولدى . 1954ـ ، 1955 ـ يىللىرى دېھقانچىلىق بېجى سودا ـ سانائەت بېجىدىن 229 مىڭ يۈەن ئاز بولغانىدى . 1970 ـ يىلدىن باشلاپ دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق باج كىرىمى تۈرلۈك سودا ـ سانائەت بېجىدىن ئېشىپ كەتتى ، دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق بېجى كىرىمىنىڭ نىسبىتى مالىيە ئومۇمىي كىرىمىنىڭ 49.3 پىرسەنتىنى ، سودا ـ سانائەت بېجى %48.7نى ئىگىلىدى . 1993 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا تۈرلۈك سودا ـ سانائەت بېجى كىرىمى مالىيە كىرىمىنىڭ 72.2 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى . 1994 ـ يىلى دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق بېجى يەنە بىر قېتىم

سودا ـ سانائەت بېجىدىن ئېشىپ ، مالىيە كىرىمىنىڭ تايانچ نۇقتىسى بولۇپ قالدى . 1995 ـ يىلى دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق بېجى كىرىمى مالىيە كىرىمىنىڭ 64.07 پىرسەنتىنى ، تۇرلۇك سودا ـ سانائەت بېجى 26.5% نى ئىگىلدى .

كارخانا كىرىمىدە 1958 ~ 1970 ـ يىلىغىچە ، 1994 ~ 2001 ـ يىلىغىچە ئازراق پايدا بولغانلىق ھېسابقا ئالمىغاندا ، قالغان يىللاردا زىيان كۆرۈلدى ؛ 1971 ~ 1993 ـ يىلىغىچە 8 مىليون 650 مىڭ يۈەن ، يىلىغا ئوتتۇرىچە 508 مىڭ يۈەن زىيان كۆرۈلۈپ ، ناھىيە بويىچە مالىيە كىرىمىگە ۋە مەبلەغنىڭ جۇغلىنىشىغا بىۋاستە تەسىر يەتتى .

1961 ـ يىلدىن باشلاپ ناھىيىنىڭ مالىيە كىرىمى دۆلەتنىڭ قوشۇمچە يارەدەم بېرىشى نەتىجىسىدە يىلدىن ـ يىلغا ئېشىپ باردى . 1961 ـ يىلى 60 مىڭ يۈەن ، 1991 ـ يىلى 19 مىليون يۈەن قوشۇمچە يارەدەم بېرىلگەنىدى ، 2001 ـ يىلى بېرىلگەن قوشۇمچە يارەدەم 72 مىليون 500 مىڭ يۈەنگە يەتتى . 1961 ~ 2001 ـ يىلىغىچە دۆلەت 555 مىليون 280 مىڭ يۈەن قوشۇمچە يارەدەم بەردى .

1 . سودا ـ سانائەت بېجى

سودا ـ سانائەتتىن كىرىدىغان تۇرلۇك باج كىرىمى ناھىيە مالىيە كىرىمىنىڭ ئاساسىي مەنبەسى ھېسابلىنىدۇ .

1950 ~ 1985 ـ يىلىغىچە ئېلىنغان تۇرلۇك سودا ـ سانائەت بېجى 24 مىليون 922 مىڭ يۈەن بولۇپ ، يىلىغا 692 مىڭ 200 يۈەندىن كىرىم قىلىنىدى . 1986 ـ يىلدىن باشلاپ يېڭى باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى يولغا قويۇلدى . 1986 ~ 1990 ـ يىلىغىچە قىلىنغان كىرىم 7 مىليون 510 مىڭ يۈەن بولۇپ ، يىلىغا 1 مىليون 502 مىڭ يۈەندىن كىرىم قىلىنىدى . 1991 ~ 2001 ـ يىلىغىچە قىلىنغان كىرىم 25 مىليون 540 مىڭ يۈەنگە يېتىپ ، يىلىغا 2 مىليون 321 مىڭ يۈەن كىرىم قىلىنىپ ، مالىيە كىرىمىنىڭ 44.05 پىرسەنتىنى ئىگىلدى . كىرىم ئەڭ كۆپ بولغان 2001 ـ يىلى 3 مىليون 490 مىڭ يۈەنگە يەتتى ، كىرىم ئەڭ ئاز بولغان 1950 ـ يىلى 35 مىڭ 100 يۈەن بولدى .

2 . دېھقانچىلىق بېجى

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە مو بېشىغا قاراپ ئاشلىق بېجى ئېلىناتتى ، چېيەنلۇڭ 31 ـ يىلى ناھىيە بويىچە 2010 دادەن ئاشلىق بېجى ئېلىنغان . چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى ، مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا چوڭ ئاشلىق دېيىلگەن . مىنگو دەۋرىدە يەر بېجىغا ئۆزگەرتىلگەن . مىنگونىڭ 29 ـ يىلى (1940 ـ يىلى) 317 مىليون 760 مىڭ يۈەن (شىنجاڭ پۇلى) يەر بېجى ئېلىنغان . مىنگونىڭ 36 ـ يىلى (1947 ـ يىلى) 16 مىڭ دادەن يەر بېجى ئېلىنغان .

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ، كونا يەر بېجى تۈزۈمى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ ، «قانۇن بويىچە ھېسابلاپ ئېلىش ، كېمەيتىش ، كەچۈرۈم قىلىش ، مەھسۇلات ئاشسىمۇ باجنى ئاشۇرماسلىق» سىياسىتى يولغا قويۇلدى . دېھقانچىلىق بېجى (غەللە ـ پاراقمۇ دېيىلىدۇ) ئېلىشتا سېلىق مۇڭاپىق بولۇش ، دۆلەتنىڭ ئېھتىياجى بىلەن خەلقنىڭ مەنپەئىتىگە تەڭ ئېتىبار بېرىش ، بەلگىلىمە ۋە ئەمەلىيەتكە قاراپ كېمەيتىپ ئېلىش ، كېچىكتۈرۈپ ئېلىش ياكى كەچۈرۈم قىلىش ، ئاشلىق تاپشۇرۇش ، ئۇنى پۇلغا سۈندۇرۇپ ھېسابلاش ، دەرىجىگە قاراپ باھا قويۇش قاتارلىق سىياسەتلەر يولغا قويۇلدى .

1950 ~ 1953 ـ يىلىغىچە ئومۇمىي تاپاۋەتتىن ئېلىنىدىغان ئاشۇرما باج سىياسىتى يولغا قويۇلدى . باج ئېلىش 35 دەرىجىگە بۆلۈندى . 1 ـ دەرىجىدىن 4 ـ دەرىجىگىچە باج ئېلىش كەچۈرۈم قىلىنىدى ، 5 ـ دەرىجىدىن 35 ـ دەرىجىگىچە ئائىلە بويىچە ئوتتۇرىچە كىرىم قىلىنغان ئاشلىق ھېساب قىلىنىدى ، 5.75 كىلوگرامدىن باشلىنىپ ، باج نىسبىتى 3% بولدى ، ھەر 20 كىلوگرام كۆپەيسە باج نىسبىتى 1%

ئۆستۈرۈلدى ، ئەك يۇقىرى بولغان 35 ـ دەرىجىنىك 1705.5 كىلوگرامغا يەتكەندە باج نىسبىتى % 42 بولدى . ئوتتۇرىچە كىرىم قىلغان ئاشلىق 75 كىلوگرامدىن تۆۋەن بولسا باج كەچۈرۈم قىلىندى . 1950 ـ يىلى ئېلىنغان غەللە ـ پاراق 2178 توننا ، پۈلغا سۈندۈرغاندا 307 مىك يۈەن (ئۇ چاغدا بىر كىلوگرام بۇغداينىك باھاسى 0.141 يۈەن ئىدى) بولغان . 1951 ـ يىلى ئېلىنغان غەللە ـ پاراق 3558.8 توننا ، پۈلغا سۈندۈرغاندا 502 مىك يۈەن ، 1952 ـ يىلى ئېلىنغان غەللە ـ پاراق 3876 توننا ، پۈلغا سۈندۈرغاندا 547 مىك يۈەن بولدى . 1952 ـ يىلى 2433 ئائىلىنىك دېھقانچىلىق بېجى كەچۈرۈم قىلىندى ، كېمەيتىلگەن ، كەچۈرۈم قىلىنغان غەللە ـ پاراق 482.89 توننا ، پۈلغا سۈندۈرغاندا 68 مىك 90 يۈەن بولدى .

1953 ـ يىلى 7 ـ ئايدا دېھقانچىلىق بېجىنىك ئاشۇرما باج نىسبىتى 24 دەرىجىگە تەڭشەلدى . ئوتتۇرىچە كىرىم قىلىنغان ئاشلىق 75.5 كىلوگرامدىن 100 كىلوگرامغىچە بولسا باج ھېسابلاشنىك 1 ـ دەرىجىسى قىلىنىپ ، ئۇنىڭدىن ئېلىنىدىغان باج نىسبىتى % 7 بولدى ، مۇشۇ سان ئاساس قىلىنىپ ھەر 25 كىلوگرام كۆپەيسە باج نىسبىتى % 1 ئۆستۈرۈلىدىغان ، 24 ـ دەرىجىگە بېرىپ ، 975 كىلوگرامدىن ئاشسا باج نىسبىتى % 30 بولىدىغان بولدى . باج ئېلىش جەريانىدا سىنىپىي لۇشىەن ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ ، پومېشچىك ، باي دېھقانلارغا يۇقىرى باج نىسبىتى ، كەمبەغەل دېھقان ـ تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلارغا تۆۋەن باج نىسبىتى قوللىنىلدى . 1951 ـ يىلى پومېشچىك ، باي دېھقان ، ئوتتۇرا دېھقانلار 8238 ئائىلە ، ئۇلارنىك تاپشۇرغان دېھقانچىلىق بېجى 3493.03 توننا بولۇپ ، باج سوممىسىنىك 4.43 پىرسەنتىنى ، كەمبەغەل دېھقان ، يالانما دېھقانلار 11 مىك 873 ئائىلە ، تاپشۇرغان دېھقانچىلىق بېجى 4460.47 توننا بولۇپ ، باج يالانما 56.6 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى . 1958 ـ يىلى ناھىيە بويىچە ئوتتۇرىچە باج نىسبىتى % 16.15 بولدى ، بۇنىك ئىچىدە ئاقيار گۇڭشېسىنىك ئوتتۇرىچە باج نىسبىتى % 18.46 ، ئىمامىلىرىم گۇڭشېسىنىك % 10.93 ، ياڭخې ، يېڭىئاۋات گۇڭشېلىرىنىك % 14 ، قالغان رايونلارنىك % 12 تىن ئاشتى ، تەۋەلىكتىكى ئايرىم رايونلارنىك % 20كە يەتتى . 1959 ـ يىلى 11 ـ ئايدا ئاقسۇ ۋالىي مەھكىمىسى ئۇچۇرپان ناھىيىسىنىك دېھقانچىلىق باج نىسبىتىنى % 12.5 قىلىپ بەلگىلەپ ، باج نىسبىتىنى 4 پىرسەنت پوئېنتى تۆۋەنلەتتى ، 1961 ـ يىلى % 12كە تەڭشەلدى . 1962 ـ يىلى گۇڭشېلارنىك سېلىقى ئىقتىسادىي ئەھۋالىغا قاراپ تەكشۈرۈپ بېكىتىلدى ، ئوخشاش بولمىغان رايونلار تېپى بويىچە ئەك يۇقىرى باج نىسبىتى % 12.5 ، ئەك تۆۋىنى % 8 ، ئوتتۇرىچە باج نىسبىتى % 11 قىلىپ بېكىتىلىپ ، دېھقانلارنىك سېلىقى يەڭگىللىتىلدى . 1964 ـ يىلى چېگرا بويى 1 ـ سېپىگە جايلاشقان ئىشلەپچىقىرىش ئەتراپلىرىگە بىرەك باج كېمەيتىلىپ ، كەچۈرۈم قىلىنىپ ئېتىبار بېرىلدى ، ئۇنىڭ نىسبىتى مۇنداق بولدى : يېڭىئاۋاتتىكى ئىشلەپچىقىرىش ئەتراپلىرىنىك % 5 ، يامانسۇ گۇڭشېسىنىك تاپشۇرۇشقا تېگىشلىك باجى % 7 كېمەيتىلدى ۋە كەچۈرۈم قىلىندى . 1972 ـ يىلى دېھقانچىلىق بېجىدا «بىر بېكىتىپ بەش يىلغىچە ئۆزگەرتمەسلىك» سىياسىتى يولغا قويۇلدى ، گۇڭشېلارنىك باج نىسبىتى 1962 ـ يىلدىكى % 11 بويىچە ئىجرا قىلىندى ، بۇنىك ئىچىدە قىزىل بايراق ، راكىتا يامانسۇ ، ئۇچتۇرپان بازىرى گۇڭشېلىرىنىك ئوتتۇرىچە باج نىسبىتى % 11 ، يارگۆزۈك ، ياڭخې ، ئاقيار ، يېڭىئاۋات گۇڭشېلىرىنىك % 10 ، ئالغا گۇڭشېسىنىك % 8 بولدى . 1980 ـ يىلى ئىشلەپچىقىرىش ئەتراپلىرى ئاساسىي ھېسابات بىرلىكى قىلىنىپ ، دېھقانچىلىق بېجىنىك باشلىنىش نۇقتىسى ھەققىدىكى بەلگىلىمە ئىجرا قىلىندى . ئومۇمەن ئوتتۇرىچە ئوزۇقلۇق ئاشلىق 179 كىلوگرامغا ، ئوتتۇرىچە كىرىم 45 يۈەنگە يەتمىگەن ئىشلەپچىقىرىش ئەتراپلىرىدىن دېھقانچىلىق بېجى ئېلىش كەچۈرۈم قىلىندى ، بۇ ئۆلچەمدىن ئېشىپ كەتكەن ئەتراپلەردىن نىسبەت بويىچە باج ئېلىندى . 1980 ـ ، 1981ـ يىللىرى باشلىنىش نۇقتىسىغا يەتكەن ئىشلەپچىقىرىش ئەتراپى 26 بولۇپ ، ئومۇمىي ئەتراپتىنىك 6.1 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى ، ئۇلارنىك كېمەيتىلگەن ، كەچۈرۈم قىلىنغان دېھقانچىلىق بېجى سوممىسى 270 مىك

يۈەن بولدى . 1982 ـ يىلى يېزىلاردا مەھسۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىشتىن ئىبارەت ئىگىلىك باشقۇرۇش مەسئۇلىيىتە تۈزۈمى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن ، دېھقانچىلىق بېجى تاپشۇرغۇچى ئورۇن يەر ھۆددىگە ئالغۇچىغا ئۆزگەرتىلدى . 1988 ـ يىلى «بىر بېكىتىپ بەش يىلغىچە ئۆزگەرتمەسلىك» سىياسىتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ ، يىللىق تاناسىپلىق باج نىسبىتى بويىچە باج ئېلىش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى . ئەمەلىي تېرىلغان يەر كۆلىمىگە ئاساسەن ، يىللاردىن بۇيانقى مەھسۇلات بويىچە شۇ يىلنىڭ مەھسۇلاتى بەلگىلىنىپ ، دېھقانچىلىق بېجى ئېلىشنىڭ تۆپ سانى قىلىندى ، ئومۇمەن ئاشلىق ، كېۋەز ، پۇرچاق ، ياغلىق دان ، كۆكتات تېرىغانلاردىن مو بويىچە دېھقانچىلىق بېجى ئېلىش يولغا قويۇلۇپ ، ھەر موغا تۆت كىلوگرام 2 ـ دەرىجىلىك بۇغداي ئېلىندى ؛ مېۋىلىك دەرەخ ، كۆچەت تىككەن ، قوغۇن ـ تاۋۇز قاتارلىق زىرائەت تېرىغانلاردىن ھەر موغا تۆت كىلوگرام 2 ـ دەرىجىلىك بۇغداي ئېلىنغاندىن سىرت يەنە دېھقانچىلىق ئالاھىدە مەھسۇلات بېجى ئېلىندى . ئىلگىرى ئېلىنغان ئاشلىق ئاساس قىلىنىپ ، ئۇ باھاغا سۇندۇرۇپ پۇل ئېلىشقا ئۆزگەرتىلدى ، باج سوممىسى ئوتتۇرا دەرىجىلىك بۇغداي بويىچە ھېسابلاندى ، سېتىۋېلىش توختامى بويىچە ھېسابلاپ تاپشۇرغان باج سوممىسىدىن يەرلىك قوشۇمچە خىراجەت چىقىرىۋېتىلدى .

1994 ـ يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيىسى دۆلەت دەرىجىلىك نامرات ناھىيىلەر قاتارىغا كىرگۈزۈلدى ، ھەر يىلى 380 مىڭ يۈەن دېھقانچىلىق بېجى مۇقىم كېمەيتىلدى ۋە كەچۈرۈم قىلىندى . دۆلەتنىڭ سىياسەت ـ بەلگىلىمىلىرى بويىچە بېجى كېمەيتىلگەن كەچۈرۈم قىلىنغان نامرات ئائىلە 9125 بولۇپ ، ئومۇمىي ئائىلىنىڭ 23 پىرسەنتنى ئىگىلىدى ، كېمەيتىلگەن ، كەچۈرۈم قىلىنغان سومما 2 مىليون 280 مىڭ يۈەنگە يەتتى . ئۇنىڭدىن باشقا نامرات ئائىلىلەرگە قارىتا كۆپ تەرەپلەپ ئېتىبار بېرىش سىياسىتى يولغا قويۇلۇپ ، ئۇلارنىڭ سېلىقى يەڭگىللىتىلدى . 1952 ～ 2001 ـ يىلىغىچە كېمەيتىلگەن ـ كەچۈرۈم قىلىنغان دېھقانچىلىق بېجى 5 مىليون 820 مىڭ يۈەنگە يېتىپ ، يىلىغا 116 مىڭ 400 يۈەندىن توغرا كەلدى .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ قىسمەن يىللاردىكى دېھقانچىلىق ، چارۋىچىلىق بېجىنىڭ كېمەيتىلىش كەچۈرۈم قىلىنىش ئەھۋالى

جەدۋەل : 12 — 1

يىللار	دېھقانچىلىق بېجى (تۆمەن يۈەن)			چارۋىچىلىق بېجى (تۆمەن يۈەن)			ئائىلە	نوپۇس
	ئىجتىمائىي كېمەيتىلگىنى ياكى كەچۈرۈم قىلىنغىنى	ئاپەت سەۋەبلىك كېمەيتىلگىنى ياكى كەچۈرۈم قىلىنغىنى	چېكرا سەۋەبلىك كېمەيتىلگىنى ياكى كەچۈرۈم قىلىنغىنى	ئىجتىمائىي كېمەيتىلگىنى ياكى كەچۈرۈم قىلىنغىنى	ئاپەت سەۋەبلىك كېمەيتىلگىنى ياكى كەچۈرۈم قىلىنغىنى	چېكرا سەۋەبلىك كېمەيتىلگىنى ياكى كەچۈرۈم قىلىنغىنى		
1952	6. 81						2433	8812
1955	0. 201	0. 088					729	2888
1957	0. 147	0. 394					234	1879
1960	0. 57	1. 74					1459	3780
1965	2. 56	3. 75					2317	4567
1974	1. 74	0. 57					1241	3987
1980	1. 11	1. 965					1070	3213

3451	1279					3. 21	2. 94	1982
8791	3271	0. 67	0. 37		27. 94	5. 70	1. 77	1990
9477	3577	0. 62	0. 92	0. 099	30. 91	7		1991
6345	2147	0. 69		0. 039	35. 58	10		1992
8173	2134	0. 68	0. 055		32. 21	5		1993
27994	6543	1. 39		3. 19	41. 89	3	53. 03	1994
19739	4174	1. 42	0. 27	2. 47	21. 74	9. 10	26. 67	1995
10911	3134	1. 67	0. 41	2. 24	21. 89	8. 20	27. 76	1996
28771	6534	1. 68	0. 13	5. 38	21. 91	8. 16	74. 46	1997
39800	7998	1. 53	0. 42	5. 49	22. 74	20. 37	35. 59	1998
10975	2195	0. 13	0. 37	0. 94	22. 55	2. 91	9. 41	1999

ئىزاھ : 2001 ـ يىللىق دېھقانچىلىق بېجىدىن 1 مىليون 500 مىڭ يۈەن كېمەيتىلدى ياكى كەچۈرۈم قىلىندى ، چارۋىچىلىق بېجى سوممىسى قايتۇرۇپ بېرىلدى .

3 . دېھقانچىلىق ، ئورمانچىلىق ئالاھىدە مەھسۇلات بېجى

1953 ـ يىلدىن باشلاپ دېھقانچىلىق ، ئورمانچىلىق ئالاھىدە مەھسۇلات بېجى ئېلىنىدىغان بولدى ھەمدە دېھقانچىلىق بېجىغا كىرگۈزۈلۈپ ، ئۇنىڭغا ئاشلىق ئېلىندى ، 1956 ـ يىلى توختىتىلدى ، 1958 ـ يىلى يەنە ئېلىندى . 1966 ـ يىلى توختىتىلدى ، 1988 ـ يىلى يەنە بىر قېتىم ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى . ھەر مو يەرنىڭ باج نىسبىتى ئۆلچىمى : تاۋۇز ، قوغۇنىنىڭ 12 يۈەن ، كۆكتاتنىڭ 18 يۈەن ، ئۈزۈم ، نەشپۈت ، ياڭاق ، ئۈرۈك ۋەباشقا مېۋىلەرنىڭ 15 يۈەن ، دورا ـ دەرمەك ۋە دورا ماتېرىياللىرى ، ئارپىبەدىيانىنىڭ 12 يۈەن ، كۆچەتلىك ، ياپسا ئورمانىنىڭ 15 يۈەن ، قۇلماقنىڭ 20 يۈەن ، زاراڭزىنىڭ 10 يۈەن بولدى ، قارا گازىردىن كىرىمنىڭ يەتتە پىرسەنتى ، باشقىلاردىن كىرىمنىڭ بەش پىرسەنتى بويىچە باج ئېلىندى ؛ ئاشلىق ، پاختا ، ياغلىق دان ، كەندىر ، پۇرچاق قاتارلىق زىرائەتلەردىن پەقەت دېھقانچىلىق بېجى ئېلىندى ، دېھقانچىلىق ، ئورمانچىلىق ئالاھىدە مەھسۇلات بېجى ئېلىنمىدى . 1988 ـ يىلى دېھقانچىلىق ، ئورمانچىلىق ئالاھىدە مەھسۇلات بېجى ئۈچۈن 71 مىڭ 300 يۈەن ئېلىندى . ئېلىنغان باج ئىڭ يۈقىرى بولغان 1994 ـ يىلى 101 مىڭ يۈەن بولدى . 1988 ~ 2001 ـ يىلىغىچە دېھقانچىلىق ، ئورمانچىلىق ئالاھىدە مەھسۇلات بېجى ئۈچۈن 1 مىليون 647 مىڭ 700 يۈەن ئېلىندى .

4 . تېرىلغۇ يەر ئىگىلەش بېجى

1987 ـ يىلى 4 ـ ئايدىن باشلاپ تېرىلغۇ يەر ئىگىلەپ ئۆي سالغان ياكى باشقا غەيرىي يېزا ئىگىلىك قۇرۇلۇشى بىلەن شۇغۇللانغان ئورۇن ۋە شەخسلەرنىڭ تېرىلغۇ يەر ئىگىلەش بېجى ئېلىندى (ھەربىي ئەسلىمەلەر ، مەكتەپ ، قېرىلار ساناتورىيىسى ، بالىلار باغچىسى ، دوختۇرخانا ئۈچۈن سېلىنغان ئۆيلەردىن باج ئېلىش كەچۈرۈم قىلىندى) ، باج ئېلىش ئۆلچىمى : بىر كۆادرات مېتىر يەرنىڭ بازاردىكىسىنىڭ ئۇچ يۈەن ، يېزىدىكىسىنىڭ ئىككى يۈەن ، تاغلىق رايوندىكىسىنىڭ 1. 5 يۈەن بولدى . دەم ئېلىشقا چىققان پېشقەدەم كادىرلار ئۆي سېلىش ئۈچۈن يەر ئىگىلىسە ئېتىبار بېرىش سىياسىتى يولغا قويۇلدى ، ئىگىلىگەن يېرى 0. 03 گېكتاردىن ئېشىپ كەتمىگەن بولسا ، ھەر بىر كۆادرات مېتىرىغا 0. 5 يۈەن ، 0. 03 گېكتاردىن ئېشىپ كەتكەن قىسمىنىڭ ھەر بىر كۆادرات مېتىرىغا ئۇچ يۈەن باج ئېلىنىدىغان بولدى . 1995 ـ يىلى تېرىلغۇ يەر ئىگىلەش

باج نىسبىتى ئۆستۈرۈلۈپ ، بىر كۈادرات مېتىرىنىڭ باج سوممىسى بازارلاردا بەش يۈەن ، تۈزلەڭ رايونلاردا ئۈچ يۈەن ، تاغلىق رايونلاردا 2.5 يۈەن قىلىنىدى . 1987 ـ يىلى 39 مىڭ يۈەن تېرىلغۇ يەر ئىگىلەش بېجى ئېلىنىدى . 1987 ~ 2001 ـ يىلىغىچە ئىگىلەنگەن تېرىلغۇ يەر 140 گېكتار ، ئېلىنغان باج 818 مىڭ يۈەن .

5 . چارۋىچىلىق بېجى

چارۋىچىلىق بېجى چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئوتلاق بېجى دېيىلەتتى ، ممنگو دەۋرىدە چارۋا بېجى دېيىلىپ ، باج نىسبىتىدە «پرويېكسىيىلىك باج تۈزۈمى» قوللىنىلغان ، بۇ باج 25 دەرىجىگە بۆلۈنگەن ، قوي دەرىجە بېكىتىشنىڭ ئۆلچەم بىرلىكى قىلىنغان . 15 تىن تۆۋەن بولسا باج كەچۈرۈم قىلىنغان ، 15 تىن ئاشسا ئاشۇرما باج نىسبىتى بويىچە ئېلىنغان . بىر ئات 10 قويغا ، بىر كالا 15 قويغا ، بىر تۆگە بەش قويغا سۈندۈرۈلغان ، بىر يىلدا بىر قېتىم تەكشۈرۈپ بېكىتىلىپ شۇ يىلدىكى تۆلەر ۋە تېرىلغۇ ئۇلىغى ، نەسىللىك چارۋا ۋە ئىش ئۆلاغلىرىدىن باج ئېلىش كەچۈرۈم قىلىنغان .

1950 ـ يىلى چارۋىچىلىق بېجى كىرىمى 298 مىڭ يۈەن بولغانىدى . 1952 ـ يىلدىن باشلاپ بىرلىككە كەلگەن ئاشۇرما باج تۈزۈمى بويىچە باج ئېلىش يولغا قويۇلدى ، باج چارۋا سانىغا قاراپ ھېسابلاندى ، باج نىسبىتى 1% ~ 10%كىچە بولدى . يەنىلا 25 دەرىجە بويىچە ئاشۇرۇلدى . 1953 ـ يىلى چارۋىچىلاردىن ھەر بىر ئادەم ئۈچۈن سەككىز تۈياق قوي ۋە تېرىلغۇ ئۇلىغى باج كەچۈرۈم قىلىنىشقا چىقىرىۋېتىلگەندىن كېيىن ، قېچىقالغان چارۋىلارغا ئاشۇرما باج نىسبىتى بويىچە باج ھېسابلاندى ، باج نىسبىتى 1% ~ 8%كىچە قىلىپ ئۆزگەرتىلىپ ، سەككىز دەرىجە بويىچە ئاشۇرۇلدى . شۇ يىلدىن باشلاپ چارۋىچىلىق بېجىنى ناھىيىلىك مالىيە بۆلۈمى ئالىدىغان بولدى . 1955 ـ يىلى چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ئوتتۇرىچە چارۋا ئالتىدىن تۆۋەن بولسا ، دېھقانچىلىق رايونلىرىدا ئوتتۇرىچە چارۋا تۆتتىن تۆۋەن بولسا باج كەچۈرۈم قىلىنىدى ، قالغان چارۋا شۇ يىللىق تۆلدىن باشقا ھەممىسىدىن ئاشۇرما باج نىسبىتى بويىچە باج ئېلىنىدىغان بولدى ، شۇ يىلى ئېلىنغان چارۋىچىلىق بېجى 13 مىڭ يۈەنگە يەتتى .

1957 ـ يىلى چارۋىچىلىققا قارىتا تاناسىپلىق باج تۈزۈمى يولغا قويۇلدى ، يەككە چارۋىلاردىن يەنىلا ئاشۇرما باج نىسبىتى بويىچە باج ئېلىنىدى . 1958 ـ يىلى «باج كەچۈرۈم قىلىنىدىغان سانىنى نوپۇس بويىچە تۆتۈپ قېلىش» «باج كەچۈرۈم قىلىنىدىغان سانىنى ئائىلە بويىچە تۆتۈپ قېلىش»قا ئۆزگەرتىلدى ، ھەر بىر ئائىلىنىڭ چارۋىسىنى قويغا سۈندۈرغاندا 13كە يەتسە ، ئۇ باج ئېلىنىشنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى قىلىنىدى ، 12 دىن تۆۋەن بولسا باج كەچۈرۈم قىلىنىدى . 1962 ~ 1979 ـ يىلىغىچە چارۋىچىلىق بېجى ئېلىنغاندىن سىرت ، ئېلىنغان باج كىرىمىنىڭ 10 پىرسەنتى بويىچە قوشۇمچە باج ئېلىنىپ ئۇ يەرلىك ئۆزى جۇغلىغان خىراجەت قىلىنىدى . باج نىسبىتى دۆلەت ئىلكىدىكى دېھقانچىلىق مەيدانلىرى ، چارۋىچىلىق فېرمىسى ۋە خەلق گۈزىشلىرىنىڭ 1.5 پىرسەنتى بولۇپ ، باج تاپشۇرغۇچىلار بىردەك نەق پۇل تاپشۇرىدىغان بولدى . ئىش ئۇلىغى ، تېرىلغۇ ئۇلىغى ، نەسىللىك چارۋا ، قالدۇرۇق چارۋا ۋە ئىككى ياشتىن تۆۋەن قوي ، ئۇچ ياشتىن تۆۋەن كالا ، تۆت ياشتىن تۆۋەن ئات ۋە تۆگىدىن باج كەچۈرۈم قىلىنىدىغان بولدى ، باج كېمەيتىلىش نىسبىتى : ئاپەتكە ئۇچراپ ئۆلگەنلىرى 10% ~ 20% بولسا 10% ، ئۆلگەنلىرى 20% ~ 30% بولسا 20% قىلىنىدى ، ئۆلگەنلىرى 50% كە يەتسە باج پۈتۈنلەي كەچۈرۈم قىلىنىدى . چېگرا بويىغا جايلاشقان ناھىيىلەرنىڭ چارۋىچىلىق بېجىنى يېلىغا ئوتتۇرىچە 70% كېمەيتىپ ئېلىش بەلگىلەندى . 1980 ـ يىلى چارۋىچىلىق بېجىنى كېمەيتىش ، كەچۈرۈم قىلىشتا مۇنۇلار بەلگىلەندى : باج تاپشۇرغۇچى ئورۇنلارنىڭ تەبىئىي ئاپەت تۈپەيلىدىن ئۇچرىغان زىيىنى شۇ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنىگىچە ھېسابلىنىدۇ ، ئاپەتكە ئۇچراپ زىيان بولغان چارۋا (شۇ يىلدىكى بالا چارۋا بۇنىڭ سىرتىدا)نىڭ ئالدىنقى يىلى قولدا قالغان چارۋا پادىسىدىكى نىسبىتى بويىچە باج سوممىسى كېمەيتىلىدۇ

ياكى كەچۈرۈم قىلىنىدۇ ، باجنىڭ كېمەيتىلىش ھەجمى % 30 ، % 40 ، % 60 بولىدۇ ياكى پۈتۈنلەي كەچۈرۈم قىلىنىدۇ . شۇ يىلى چېگرا بويلىرىدىكى ناھىيىلەرنىڭ چارۋىچىلىق بىجىنىڭ كېمەيتىلىشى % 70 ~ % 10كە ئۆزگەرتىلدى ، شۇ يىلى كېمەيتىلگەن ، كەچۈرۈم قىلىنغان باج 80 مىڭ يۈەنگە يەتتى ، 1985 ـ يىلى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى ۋە كوللېكتىپ ئىگىلىكىدىكى چارۋىلار باھالىنىپ ئائىلىلەرنىڭ بېقىشىغا بېرىلگەندىن كېيىن ، ئېلىنىدىغان باج چارۋا سانىغا قاراپ بېكىتىشكە ئۆزگەرتىلدى . باج نىسبىتى ھەر بىر تۈياق چوڭ چارۋىنىڭ بىر يۈەن ، ئىنچىكە يۇڭلۇق قوينىڭ 0.45 يۈەن ، يەرلىك قوينىڭ 0.3 يۈەن ، ئۆچكىنىڭ 0.14 يۈەن بولدى . 1990 ـ يىلى 4 ـ ئايدا قولدا قالغان چارۋا بويىچە باج ئېلىشقا ئۆزگەرتىلدى ، بىر بېكىتىپ بەش يىلغىچە ئۆزگەرتمەسلىك سىياسىتى بىكار قىلىندى ، يىللىق باج نىسبىتى ھەر بىر تۈياق چوڭ چارۋىنىڭ 1.2 يۈەن ، قوينىڭ 0.5 يۈەن ، ئۆچكىنىڭ 0.3 يۈەن ، چوشقىنىڭ بىر يۈەن ، ئىنەكنىڭ 10 يۈەن قىلىندى . 2000ـ يىلى ئېلىنغان چارۋىچىلىق بېجى 280 مىڭ يۈەنگە يەتتى ، 2001 ـ يىلى ئېلىنغان چارۋىچىلىق بېجىنىڭ ھەممىسى دېھقان ـ چارۋىچىلارغا قايتۇرۇپ بېرىلدى .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ 1950 ~ 2001 ـ يىلىغىچە بولغان مالىيە كىرىمى

جەدۋەل : 12 — 2

بىرلىكى : تۆمەن يۈەن

يىللار	كارخانا كىرىمى	سودا ـ سانائەت بېجى	دېھقانچىلىق بېجى	چارۋىچىلىق بېجى	باشقا كىرىم	جەمئىي كىرىم	دۆلەت ياردەم بەرگەن كىرىم
1950		3.5	30.70	29.8		64	
1951		11.4	50.20	20.8		82.4	
1952		18	54.90	3.2		75.9	
1953		35	50.10	1.1		89.2	
1954		60.3	50.40	2.4		131.1	
1955		62.5	49.50	1.3		113.3	
1956		50	51	1.7	8	110	
1957		51.2	51.50	3.9	6	112.6	
1958	0.30	60	72.80	4	12	149.1	
1959	0.26	62	83	5.2	1	151.1	
1960	1.20	68	70	5.2	3	147.4	
1961	1.40	53	75	4	1.6	135	6
1962	0.28	59	75	4	3	141.2	66
1963	1	63	62	3.9	2	131.9	83
1964	3	65	74.90	3.7	3	149	139
1965	6	60	71	3	3	143	82
1966	2	60	75	3	3	143	74
1967	2	64.3	73.17	3.3	2	144.7	135
1968	1	70	71	3.5	3	148	99
1969	2	59	67	3	2	133	199
1970	2	75	73	3	1	154	185
1971	—2	71	69	4	2	144	93
1972	2	65	57	3	1	128	121

169	129	1	3	61	65	—1	1973
213	130	3	2	52	71	2	1974
205	136	3	2	59	71	1	1975
269	129	6	3	35	84	1	1976
270	151	3	3	33	115	—3	1977
417	152	4	3	34	120	—9	1978
411	156	2	3	38	122	—9	1979
598	139	7	3	50	94	—15	1980
570	99	1	2	14	93	—11	1981
633	124	5	2	31	90	—4	1982
736	146	5	2	43	101	—5	1983
1093	138	2	2	47	96	—9	1984
837	181	5	2	47	124	3	1985
1586	109	34		44	115	—84	1986
1600	102	10		40	124	—72	1987
1478	195	8	2	75	155	—45	1988
1561	166	16	3	92	171	—116	1989
1791	92	21	5	79	186	—199	1990
1900	205	13	4	158	186	—156	1991
2057	230	16	5	134	178	—103	1992
2144	292	14	5	87	211	—25	1993
2161	410	11		264	133	2	1994
2835	565	14	25	337	150	39	1995
4041	705	83	28	371	191	32	1996
3897	736	50	31	352	271	32	1997
4434	731	49	28	345	278	31	1998
4253	725	33	28	343	291	30	1999
4837	790	327	28	215	316	4	2000
7250	680	183		146	349	2	2001
55528	11447. 2	887. 6	344	5082. 97	5797. 2	—664. 56	جەمئي

§4 . مالىيە چىقىمى

1 . ئاساسىي قۇرۇلۇشقا سېلىنغان مەبلەغ

ئاساسىي قۇرۇلۇشقا سېلىنىدىغان مەبلەغ 1956 ـ يىلدىن باشلاپ مالىيە خام چوتىغا كىرگۈزۈلدى ، ئۇ زاۋۇت قۇرۇش ، قېزىلما بايلىقلارنى ئېچىش ، مەكتەپ ، دوختۇرخانا ، ئىشخانا ، ئولتۇراق ئۆيى ۋە مەدەنىي كۆڭۈل ئېچىش سورۇنلىرى سېلىش قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش ۋە غەيرىي ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىكى ئاساسىي قۇرۇلۇشقا سېلىنغان مەبلەغنى ، يەنە شۇلارغا مۇناسىۋەتلىك ئۇسكۇنىلەرنى سېتىۋېلىشقا قىلىنغان چىقىملارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . 1956 ～ 1999 ـ يىلىغىچە سېلىنغان مەبلەغ 23 مىليون 680 مىڭ يۈەن ،

يىلىغا ئوتتۇرىچە قىلىنغان چىقىم 538 مىڭ 100 يۈەن بولۇپ شۇ مەزگىلدىكى مالىيە چىقىمىنىڭ 4.26 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى ، بۇنىڭ ئىچىدە 1956 ـ يىلى ئاساسىي قۇرۇلۇشقا سېلىنغان مەبلەغ 50 مىڭ يۈەن ، 1991 ـ يىلى سېلىنغىنى 2 مىليون 510 مىڭ يۈەن ، 1999 ـ يىلى سېلىنغىنى 550 مىڭ يۈەن . 2000 ـ ، 2001 ـ يىللىرى ئاساسىي قۇرۇلۇشقا 5 مىليون 50 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىندى . سېلىنغان مەبلەغ ئەڭ كۆپ بولغان 2001 ـ يىلى 2 مىليون 950 مىڭ يۈەنگە يەتتى .

ئوخشاش بولمىغان مەزگىللەردە ئاساسىي قۇرۇلۇشقا سېلىنغان مەبلەغ مۇنداق بولدى : 1 ـ بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدە (1953 ~ 1957 ـ يىلىغىچە) 210 مىڭ يۈەن ، يىلىغا ئوتتۇرىچە 42 مىڭ يۈەن بولۇپ ، مالىيە چىقىمىنىڭ 6.95 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى ؛ 2 ـ بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدە (1958 ~ 1962 ـ يىلىغىچە) 1 مىليون 790 مىڭ يۈەن ، يىلىغا ئوتتۇرىچە 358 مىڭ يۈەن بولۇپ ، مالىيە چىقىمىنىڭ 28.91 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى ؛ ئىگىلىكنى تەڭشەش مەزگىلىدە (1963 ~ 1965 ـ يىلىغىچە) 520 مىڭ يۈەن ، يىلىغا ئوتتۇرىچە 173 مىڭ 300 يۈەن بولۇپ ، مالىيە چىقىمىنىڭ 14.94 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى ؛ 3 ـ بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدە (1966 ~ 1970 ـ يىلىغىچە) 1 مىليون 560 مىڭ يۈەن ، يىلىغا ئوتتۇرىچە 314 مىڭ يۈەن بولۇپ ، مالىيە چىقىمىنىڭ 20.5 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى ؛ 4 ـ بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدە (1971 ~ 1975 ـ يىلىغىچە) 2 مىليون 60 مىڭ يۈەن ، يىلىغا ئوتتۇرىچە 412 مىڭ يۈەن بولۇپ ، مالىيە چىقىمىنىڭ 14.74 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى ؛ 5 ـ بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدە (1976 ~ 1980 ـ يىلىغىچە) 5 مىليون 330 مىڭ يۈەن ، يىلىغا ئوتتۇرىچە 1 مىليون 106 مىڭ يۈەن بولۇپ ، مالىيە چىقىمىنىڭ 21 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى ؛ 6 ـ بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدە (1981 ~ 1985 ـ يىلىغىچە) 1 مىليون 560 مىڭ يۈەن ، يىلىغا ئوتتۇرىچە 312 مىڭ يۈەن بولۇپ ، مالىيە چىقىمىنىڭ 3.37 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى ؛ 7 ـ بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدە (1986 ~ 1990 ـ يىلىغىچە) 2 مىليون 510 مىڭ يۈەن ، يىلىغا ئوتتۇرىچە 502 مىڭ يۈەن بولۇپ ، مالىيە چىقىمىنىڭ 2.74 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى ؛ 8 ـ بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدە (1991 ~ 1995 ـ يىلىغىچە) 4 مىليون 760 مىڭ يۈەن ، يىلىغا ئوتتۇرىچە 952 مىڭ يۈەن بولۇپ ، مالىيە چىقىمىنىڭ 3.06 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى ؛ 9 ـ بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدە (1996 ~ 2000 ـ يىلىغىچە) 5 مىليون 400 مىڭ يۈەن ، يىلىغا ئوتتۇرىچە 1 مىليون 80 مىڭ يۈەن بولۇپ ، مالىيە چىقىمىنىڭ 2.04 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى .

2 . كارخانىلارنىڭ يوشۇرۇن كۈچىنى قېزىش ، تېخنىكا ئۆزگەرتىش مەبلىغى

ناھىيىدىكى كارخانىلارنىڭ ئىقتىسادىي ئۈنۈمى ياخشى بولمىغانلىقى ، يوشۇرۇن كۈچى زور بولمىغانلىقى ئۈچۈن ، يوشۇرۇن كۈچلەرنى قېزىشقا سېلىنغان مەبلەغ نىسبەتەن ئاز بولدى . 1971 ـ يىلى كارخانىلارنىڭ يوشۇرۇن كۈچىنى قېزىش ، تېخنىكا ئۆزگەرتىشكە سېلىنغان سېلىنما 10 مىڭ يۈەن ئىدى ، 2001 ـ يىلىغىچە سېلىنغان سېلىنما 3 مىليون 120 مىڭ يۈەنگە يەتتى ، سېلىنما ئەڭ كۆپ بولغان 1984 ـ يىلى 380 مىڭ يۈەنگە يەتتى . تېخنىكا ئۆزگەرتىشكە سېلىنغان مەبلەغ 10 مىڭ يۈەندىن 100 مىڭ يۈەنگىچە بولغىنى 13 يىلى بولۇپ ، 710 مىڭ يۈەن ، يىلىغا 54 مىڭ يۈەن ؛ 110 مىڭ يۈەندىن 200 مىڭ يۈەنگىچە بولغىنى 5 يىلى بولۇپ ، 960 مىڭ يۈەن ، يىلىغا 192 مىڭ يۈەن ؛ 210 مىڭ يۈەندىن 400 مىڭ يۈەنگىچە بولغىنى 5 يىلى بولۇپ ، 1 مىليون 450 مىڭ يۈەن ، يىلىغا 290 مىڭ يۈەن بولدى .

3 . پەن ـ تېخنىكا خىراجىتى

پەن ـ تېخنىكا خىراجىتى پەن ـ تېخنىكا مەھسۇلاتلىرىنى سىناپ ئىشلەش پۇلى ۋە ئارىلىقتا تەجرىبە قىلىش ، مۇھىم پەن تەتقىقات قوشۇمچە ياردىمى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . 1973 ـ يىلى 20 مىڭ

يۈەن چىقىم قىلىنغاندى ، 2001 ـ يىلىغچە 740 مىڭ يۈەن ، يىلىغا ئونتۈرىچە 25 مىڭ 500 يۈەن مەبلەغ سېلىندى . مەبلەغ ئەڭ كۆپ سېلىنغان 1986 ـ يىلى 140 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىندى .

پەن ـ تېخنىكا كومىتېتى ، پەن ـ تېخنىكا جەمئىيىتى ، ئارخىپخانا خىراجىتى ۋە باشقا پەن تەتقىقات ئىشلىرى خىراجىتىگە 1990 ~ 2001 ـ يىلىغچە 650 مىڭ يۈەن ، يىلىغا 54 مىڭ 100 يۈەن مەبلەغ سېلىندى ، سېلىنغان مەبلەغ ئەڭ كۆپ بولغان 2001 ـ يىلى 80 مىڭ يۈەنگە يەتتى .

4 . دېھقانچىلىق ، ئورمانچىلىق ، سۇچىلىق ، چارۋىچىلىققا سېلىنغان مەبلەغ

دېھقانچىلىق ، ئورمانچىلىق ، سۇچىلىق ، چارۋىچىلىققا سېلىنغان مەبلەغ ئاساسلىقى دېھقانچىلىق ، ئورمانچىلىق ، سۇچىلىق ، چارۋىچىلىق ، دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى ، مېتېئورولوگىيە قاتارلىق تارماقلارنىڭ ئاساسىي قۇرۇلۇش ئىشلىرىغا ئىشلىتىلدى . بۇ ساھەلەرگە ناھىيە مالىيىسىدىن 1983 ~ 2001 ـ يىلىغچە 45 مىليون 500 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىندى ، بۇ ، شۇ مەزگىلدىكى مالىيە چىقىمىنىڭ 7.19 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى ، بۇنىڭ ئىچىدە 1983 ـ يىلى سېلىنغىنى 720 مىڭ يۈەن ، 1999 ـ يىلى سېلىنغىنى 3 مىليون 650 مىڭ يۈەن ، 2001 ـ يىلى سېلىنغىنى 7 مىليون 400 مىڭ يۈەن .

5 . مائارىپ ، سەھىيە كەسپىي خىراجىتى

بۇ ساھەگە 1956 ~ 1965 ـ يىلىغچە قىلىنغان ئومۇمىي چىقىم 4 مىليون 90 مىڭ يۈەن بولۇپ ، شۇ مەزگىلدىكى مالىيە چىقىمىنىڭ 37.01 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى . 1966 ~ 1976 ـ يىلىغچە قىلىنغان چىقىم 8 مىليون 130 مىڭ يۈەن بولۇپ ، شۇ مەزگىلدىكى مالىيە چىقىمىنىڭ 32.12 پىرسەنتىنى ، 1980 ~ 2001 ـ يىلىغچە قىلىنغان چىقىم 228 مىليون 797 مىڭ يۈەنگە يېتىپ ، شۇ مەزگىلدىكى مالىيە چىقىمىنىڭ 34.97 پىرسەنتىنى ، 1956 ~ 2001 ـ يىلىغچە مەدەنىيەت ـ مائارىپ ، سەھىيە خىراجىتىگە يىلىغا ئونتۈرىچە قىلىنغان چىقىم 6 مىليون 374 مىڭ 600 يۈەن بولۇپ ، شۇ مەزگىلدىكى مالىيە چىقىمىنىڭ 0.9 پىرسەنتىنى ، 1998 ـ يىلى قىلىنغان چىقىم 27 مىليون 320 مىڭ يۈەن بولۇپ ، مالىيە چىقىمىنىڭ 49.77 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى . 2001 ـ يىلى مەدەنىيەت ـ مائارىپ ، سەھىيە خىراجىتىگە 38 مىليون 160 مىڭ يۈەن چىقىم قىلىندى ، بۇ چىقىم ئەڭ كۆپ بولغان بىر يىلى بولدى .

6 . نەپىقە ۋە قۇتقۇزۇش

نەپىقە پۇلى ۋە قۇتقۇزۇش پۇلى ئاساسلىقى ئىنقىلابىي ھەربىيلەر ، دۆلەت ئورگانلىرىدىكى خىزمەتچى خادىملار ھۆكۈمەت ئىشى بىلەن مېڭىپ بولغان ، قۇربان بولغاندا ، شۇ كىشىنىڭ ئۆزىگە ۋە ئائىلە تاۋابىئاتلىرىغا قوشۇمچە يارداەم بېرىشكە ۋە بازار ـ يېزا خەلقى ئىچىدىكى تۇرمۇشىدا قىينىچىلىقى بار قېرى ، ئاجىز ، كېسەلچان ، مېيىپلار ۋە تۇل خوتۇنلار ، نوپۇسى كۆپ ، ئەمگەك كۈچى ئاز ئائىلىلەر ۋە ھەربىي سەپتىن قايتقان ھەربىيلەر ، ۋەزىپىسىدىن چېكىنگەن پېشقەدەم ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرگە قوشۇمچە يارداەم بېرىشكە ئىشلىتىلدى . يەنە بىر قىسمى تەبىئىي ئاپەتتىن قۇتقۇزۇش قاتارلىقلارغا ئىشلىتىلدى . 1956 ~ 2001 ـ يىلىغچە 18 مىليون 750 مىڭ يۈەن ، يىلىغا ئونتۈرىچە 407 مىڭ 600 يۈەن چىقىم قىلىندى ، بۇ شۇ مەزگىلدىكى مالىيە چىقىمىنىڭ 2.66 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى .

7 . مەمۇرىي خىراجەت

50 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا مەمۇرىي خىراجەتنىڭ مالىيە چىقىمىدا ئىگىلىگەن سالمىقى بىر قەدەر زور

بولدى ، بۇ ناھىيە مالىيە چىقىمىدىكى ئاساسلىق تۈر بولۇپ ، پارتىيە ـ ھۆكۈمەت ئورگانلىرىنىڭ كەسپىي خىراجىتى ، خادىملارنىڭ ماڭاشى ، پاراۋانلىق ، كوماندىروپكا پۇلى ، ئۇي ـ ئىمارەت سېلىش ، ئاممىۋى مۇئەسسەسىلەرنى سېتىۋېلىش قاتارلىقلارغا چىقىم قىلىندى . 1956 ~ 1979 ـ يىلىغىچە قىلىنغان چىقىم 12 مىليون 280 مىڭ يۈەن ، يىلىغا ئوتتۇرىچە 584 مىڭ 700 يۈەن بولۇپ ، شۇ مەزگىلدىكى مالىيە چىقىمىنىڭ 23.68 پىرسەنتىنى ، 1980 ~ 1984 ـ يىلىغىچە قىلىنغان چىقىم 7 مىليون 370 مىڭ يۈەن ، يىلىغا ئوتتۇرىچە 1 مىليون 474 مىڭ يۈەن بولۇپ ، شۇ مەزگىلدىكى مالىيە چىقىمىنىڭ 17.34 پىرسەنتىنى ، 1985 ~ 1993 ـ يىلىغىچە قىلىنغان چىقىم 35 مىليون 690 مىڭ يۈەن ، يىلىغا ئوتتۇرىچە 3 مىليون 965 مىڭ 600 يۈەن بولۇپ ، شۇ مەزگىلدىكى مالىيە چىقىمىنىڭ 19.53 پىرسەنتىنى ، 1994 ~ 2001 ـ يىلىغىچە قىلىنغان چىقىم 82 مىليون 470 مىڭ يۈەن ، يىلىغا ئوتتۇرىچە 10 مىليون 342 مىڭ 500 يۈەن بولۇپ ، شۇ مەزگىلدىكى مالىيە چىقىمىنىڭ 19.28 پىرسەنتىنى ، 1956 ~ 2001 ـ يىلىغىچە قىلىنغان چىقىم 138 مىليون 80 مىڭ يۈەن ، يىلىغا ئوتتۇرىچە 3 مىليون 1700 يۈەن بولۇپ ، شۇ مەزگىلدىكى مالىيە چىقىمىنىڭ 19.56 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى . مەمۇرىي خىراجەت چىقىمى ئاق كۆپ بولغان 2001 ـ يىلى 15 مىليون 620 مىڭ يۈەن بولۇپ ، ئوخشاش مەزگىلدىكى مالىيە چىقىمىنىڭ 17.54 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى .

8 . سانائەت ـ قاتناش كەسپىي خىراجىتى

بۇ خىراجەت ئاساسلىقى سانائەت ، قاتناش كارخانىلىرىنىڭ ئۇسكۇنە سېتىۋېلىشى ، يەرلىك تاشيول قۇرۇلۇشى قاتارلىقلارغا ئىشلىتىلدى . 1979 ـ يىلى قىلىنغان چىقىم 10 مىڭ يۈەن بولۇپ ، مالىيە چىقىمىنىڭ 0.2 پىرسەنتىنى ، 1996 ـ يىلى سانائەت ـ قاتناش كەسپىي خىراجىتى ئاق كۆپ بولغان بىر يىلى بولۇپ ، خىراجەت 540 مىڭ يۈەنگە يېتىپ ، ئوخشاش مەزگىلدىكى مالىيە چىقىمىنىڭ 1.19 پىرسەنتىنى ، 1999 ـ يىلى چىقىم 310 مىڭ يۈەن بولۇپ ، ئوخشاش مەزگىلدىكى مالىيە چىقىمىنىڭ 0.6 پىرسەنتىنى ، 2001 ـ يىلى چىقىم 480 مىڭ يۈەن بولۇپ ، ئوخشاش مەزگىلدىكى مالىيە چىقىمىنىڭ 0.54 پىرسەنتىنى ، 1979 ~ 2001 ـ يىلىغىچە قىلىنغان چىقىم 5 مىليون 630 مىڭ يۈەن ، يىلىغا ئوتتۇرىچە 244 مىڭ 700 يۈەن بولۇپ ، شۇ مەزگىلدىكى مالىيە چىقىمىنىڭ 0.85 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى .

9 . باشقا خىراجەت

باشقا خىراجەت چىقىمى ئاددىي بىناكارلىق چىقىمى ، بازار ئاسراش خىراجىتى ، ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ باھا قوشۇمچە ياردەمى ، يېزىلارنىڭ تەرەققىياتىغا ياردەم بېرىش مەبلىغى ، جامائەت خەۋپسىزلىكى ، تەپتىش ، سوت ، ئەدلىيە چىقىمى ، يېزا ئىگىلىكىنى ئۇنۇمۇرسال تەرەققىي قىلدۇرۇش مەبلىغى ، باشقا تارماقلارنىڭ كەسپىي خىراجىتى ۋە باشقا پارچە ـ پۈرات ئىشلار چىقىمىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . 1956 ~ 2001 ـ يىلىغىچە قىلىنغان چىقىم 171 مىليون 490 مىڭ يۈەن بولۇپ ، شۇ مەزگىلدىكى مالىيە چىقىمىنىڭ 24.28 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى ، بۇنىڭ ئىچىدە يېزا ئىگىلىكىگە ياردەم بېرىش چىقىمى 32 مىليون 730 مىڭ يۈەن ، باھا قوشۇمچە ياردەم چىقىمى 22 مىليون 390 مىڭ يۈەن ، جامائەت خەۋپسىزلىكى ، تەپتىش ، سوت ، ئەدلىيە چىقىمى 28 مىليون 180 مىڭ يۈەن ، يېزا ئىگىلىكىنى ئۇنۇمۇرسال تەرەققىي قىلدۇرۇش خىراجىتى 6 مىليون 230 مىڭ يۈەن ، باشقا كەسپىي خىراجەت چىقىمى 6 مىليون 90 مىڭ يۈەن ، يۇقىرىغا تاپشۇرۇلغان چىقىم 1 مىليون يۈەن ، تەرەققىي تاپمىغان رايونلارغا ياردەم بېرىش خىراجىتى 6 مىليون 280 مىڭ يۈەن ، بازار ئاسراش خىراجىتى 4 مىليون 430 مىڭ يۈەن ، ئاددىي بىناكارلىق خىراجىتى 2 مىليون 290 مىڭ يۈەن ، باشقا پارچە ـ پۈرات خىراجەت 61 مىليون 870 مىڭ يۈەن .

1956 ~ 2001 ـ يىلىغىچە ئوچتۇرپان ناھىيىلىك مالىيىنىڭ چىقىمى 706 مىليون 50 مىڭ يۈەن ، يىللىق ئوتتۇرىچە چىقىمى 15 مىليون 340 مىڭ يۈەن بولدى ، مالىيە چىقىمى ئاق كۆپ بولغان 2001 ـ

يىلى 89 مىليون 30 مىڭ يۈەنگە يەتتى .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ 1956 ~ 2001 ـ يىلىغىچە بولغان مالىيە چىقىمى

جەدۋەل : 12 — 3 بىرلىكى : تۈمەن يۈەن

يىللار	ئاساسىي قۇرۇلۇشقا سېلىنغان مەبلەغ	كارخانىلارنىڭ يوشۇرۇن كۈچىنى قېزىش، تېخنىكا ئۆزگەرتىش مەبلىغى	ئاددىي بىناكارلىق خىراجىتى	پەن ـ تېخنىكا 3 تۈرلۈك خىراجىتى	بېزا ئىگىلىكىگە يارىدەم بېرىش خىراجىتى	دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، سۇچىلىق، مېتېئورولوگىيە كەسپىي خىراجىتى	سانائەت ـ قاتناش كەسپىي خىراجىتى	بازار ئاسراش خىراجىتى	ماڭارىپ كەسپىي خىراجىتى	ئىلىم ـ پەن كەسپىي خىراجىتى	باشقا كەسپىي خىراجەت	نەپىقە ۋە ئىجتىمائىي قۇتقۇزۇش خىراجىتى	مەمۇرىي باشقۇرۇش خىراجىتى	جامائەت خەۋپسىزلىكى، تەپتىش، سوت، ئەدلىيە چىقىمى	باھا قوشۇمچە يارىدىمى چىقىمى	تەرەققىي تاپمىغان رايونلارغا يارىدەم بېرىش چىقىمى	بېزا ئىگىلىكىنى ئۇنىۋېرسال تەرەققىي قىلدۇرۇش خىراجىتى	باشقا چىقىم	يۇقىرىغا تاپشۇرۇلغان چىقىم	جەمئىي
1956	5								20			10	27					1		63
1957	4								26				45							75
1958	35								31				42							108
1959	47								34				39					1		121
1960	49								46				43						23	161
1961	42								43				39					5	8	137
1962	6								48				35					3		92
1963	16								45				35					3		99
1964	30								61				47					9		147
1965	6								55				39					2		102
1966	12								54				40					2		108
1967	33								54				43					7		137
1968	35								50				45					5		144
1969	37								45				47					7	39	175
1970	39				32				45			4	48					29		197
1971	25	1			24				66			26	49					16		207
1972	43	6			27				89			7	52					26		250
1973	50	12		2	47				99			8	56					16	3	293
1974	60	15		1	45				93			10	63					22		309
1975	28			8	86				108			7	68					33		338
1976	27	21		12	85				110			14	74					30	10	373
1977	146	7		9	109				129			14	76					22		512
1978	159	13	3	1	104				140			5	88					25	10	548
1979	71	30	2	1	78		1		170			10	88					37		488

712		48					131	10			212		1		158	1	1		150	1980
677		118					103	29			231		6		129	2	1	1	57	1981
716		112					127	22	3		289		6		132	1	4		20	1982
921		225					188	22	3		333		5	72	54	2		17		1983
1222		347					188	14	3		410		10	114	49			38	49	1984
1085		150			20		223	32	3		472		9	97	42	2	2	3	30	1985
1628		102			363		305	38	10		531		11	72	70	14	11	19	82	1986
1728	1	124			392		287	81	12		561		12	101	70	2	27	4	54	1987
1741	1	76		44	366	62	313	26	20		618		14	89	83	2	12	1	14	1988
1718	1	17			336	72	337	42	19		668		18	103	88		10	5	2	1989
2339		7		57	354	93	391	36	27	4	883	33	25	131	135	3	31	30	99	1990
2572	3	87		67	212	94	403	55	48	3	879	23	23	125	262	2	25	10	251	1991
2539	2	33		12	63	113	650	41	42	3	1086	19	36	142	2661		17	5	8	1992
2921		184			42	132	660	44	69	5	1166	22	31	181	207	1	20	26	131	1993
3211		91		3	15	164	803	49	59	6	1563	40	42	245	238	1	5	20	49	1994
4267		63	148	4	3	214	1038	85	56	6	1981	67	51	342	148	1	13	10	37	1995
4534		67	161		18	257	1004	165	62	6	2168	42	54	383	79	1	10	10	47	1996
5179		310	170	16	31	265	1031	106	85	7	2461	25	54	408	36	1			173	1997
5489		514		95	24	258	941	294	45	5	2732	13	41	351	76	2	35	8	55	1998
5092		927		121		261	876	255	43	6	1651	24	31	365	104	1			55	1999
6227		1003	120	166		321	1019	136		6	2209	11	34	489	120				210	2000
8903		1463	24	43		512	1562	178		8	3224	124	48	740	90				295	2001
7065	100	6187	623	628	2239	2818	13808	1875	609	65	27989	443	563	4550	3273	74	229	312	2873	جەمئي

ئىزاھ : مەھىيە كەسپىي خىراجىتى چىقىمى 1999 - يىلى 3 مىليون 720 مىڭ يۈەن ، 2000 - يىلى 3 مىليون 830 مىڭ يۈەن ، 2001 - يىلى 5 مىليون 920 مىڭ يۈەن بولدى .

§ 5 . مالىيە باشقۇرۇش

1 . مەمۇرىي ، كەسپىي جەھەتتىن باشقۇرۇش

مەمۇرىي خىراجەت چىقىم قىلىش دائىرىسىگە كىرگۈزۈلگەن ناھىيىلىك ، يېزىلىق پارتىيە - ھۆكۈمەت ئورگانلىرى ، خەلق تەشكىلاتلىرى قاتارلىق ئورۇنلار ۋە كەسپىي خىراجەت چىقىم قىلىش دائىرىسىگە كىرگۈزۈلگەن دېھقانچىلىق ، ئورمانچىلىق ، سۇچىلىق ، پەن - تېخنىكا ، مەدەنىيەت - مەھىيە - ماتارىپ ، رادىئو ، پىلانلىق تۇغۇت قاتارلىق ئورۇنلار ئېھتىياجلىق خىراجەت مالىيە خام چوتىدىن ئاجرىتىپ بېرىلدى . ئىشلەپچىقىرىش ۋە كەسپىي كىرىمى بار ئورۇنلارغا قارىتا پەرقلىق سومما بويىچە قوشۇمچە ياردەم بېرىش يولغا قويۇلدى . ئورۇنلاردا بوغالتىرلىق تۈزۈمى ئورنىتىلغان بولۇپ ، پۇل ئاجرىتىپ بېرىش ، پۇل ئىلىش دوكۇمېنتى بويىچە ھېسابقا خاتىرىلەندى .

1950 ـ يىلى مالىيە تۈزۈمى دەسلەپتە ئورنىتىلغاندا «ھېساب ئۆتكۈزۈش مالىيىسى» يولغا قويۇلغان بولۇپ، مەمۇرىي، كەسپىي ئورۇنلار تالونغا ئاساسەن مالىيە بۆلۈمىگە ھېساب ئۆتكۈزەتتى، ناھىيىلىك مالىيە بۆلۈمى مالىيە نازارىتى بىلەن بىر تۈتاش ھېسابلىشاتتى. 1951 ـ يىلدىن كېيىن ناھىيە دەرىجىلىك ئورۇنلارنىڭ بوغالتىرلىقىنى ۋالىي مەھكىمىسى ۋاكالىتەن بېجىردى، ناھىيىلىك مالىيە بۆلۈمى ۋىلايەت بىلەن ھېساب مەلۇم قىلىش ـ پۇل ئېلىش مۇناسىۋىتى ئورناتتى، ئۇلار كىرىمنى يۇقىرىغا تاپشۇردى، چىقىمغا ۋالىي مەھكىمىسى پۇل ئاجرىتىپ بەردى. ناھىيىگە قاراشلىق رايون، يېزىلارنىڭ كىرىم ـ چىقىمىنى مالىيە بۆلۈمى بېجىردى.

1957 ـ يىلى ناھىيە دەرىجىلىك مالىيە يولغا قويۇلدى. 1958 ـ يىلى «چىقىمنى تەكشۈرۈپ بېكىتىش، كىرىمنى تۇرگە ئايرىپ پىرسەنت قالدۇرۇش»تىن ئىبارەت باشقۇرۇش ئۇسۇلى يولغا قويۇلۇپ، ھەر دەرىجىلىك مەمۇرىي ئورۇنلار دۆلەت بەلگىلىگەن ئۆلچەم دائىرىسىدە ئومۇمىي چىقىمنى تەكشۈرۈپ بېكىتمەيدىغان، پىلان بويىچە كونترول قىلمايدىغان، يۇقىرى دەرىجىلىك مالىيىدىن مۇئەييەن مىقدارداۋا قوشۇمچە ياردەم بېرىلمەيدىغان بولدى. 1959 ـ يىلدىن باشلاپ «كىرىم ـ چىقىمنى چېتىش، پىلاننى ھۆددىگە بېرىش، ئومۇمىي سوممىدىن پىرسەنت قالدۇرۇش»تىن ئىبارەت باشقۇرۇش ئۇسۇلى يولغا قويۇلدى. 1970 ـ يىلى بۇ ئۇسۇل «كىرىم ـ چىقىمنى بەلگىلەش، كىرىم ـ چىقىمنى ھۆددىگە ئېلىش»تىن ئىبارەت باشقۇرۇش ئۇسۇلىغا ئۆزگەرتىلدى. شۇنىڭغا مۇناسىپ مالىيە جەھەتتە يېتەكچىلىك قىلىش ۋە ئورۇنلار بىرلىشىپ كۆزدىن كەچۈرۈش، بىر ـ بىرىنى تەكشۈرۈش تۈزۈمى ئورنىتىلدى. 1979 ـ يىلى «خام چوتنى ھۆددىگە بېرىش، ئېشىپ كەتكەن چىقىمنى تولۇقلاپ بەرمەسلىك، ئېشىنچىسىنى ئۆزلىرىنىڭ ئىشلىتىشىگە قالدۇرۇش»تىن ئىبارەت باشقۇرۇش چارىسى يولغا قويۇلدى، مەمۇرىي ئورۇنلاردىكى خادىملارنىڭ مائاشى، ئىشخانا خىراجىتى قاتارلىق نورمال چىقىملىرى ھۆددىگە ئېلىنىدى. كىرىمى بار كەسپىي ئورۇنلارغا قارىتا كىرىم ـ چىقىم پىلانىنى تەكشۈرۈپ بېكىتىش يولغا قويۇلۇپ، پەرقلىق سومما بويىچە بېرىلمەيدىغان قوشۇمچە ياردەمنى ھۆددىگە ئېلىش، ئاشقان كىرىمنى ئۆزلىرى چىقىم قىلىش، ئېشىنچىسىنى ئورۇنلارنىڭ ئىشلىتىشىگە قالدۇرۇش يولغا قويۇلدى. 1980 ـ يىلدىن كېيىن «كىرىم ـ چىقىمنى ئايرىش، دەرىجىگە ئايرىپ ھۆددىگە ئېلىش»تىن ئىبارەت باشقۇرۇش يولغا قويۇلۇپ، ئورۇنلارنىڭ ھۆكۈمەت ئىشى خىراجىتىنىڭ بەلگىلەنگەن سوممىسىنى ئومۇمىيۈزلۈك ھۆددىگە ئېلىش يولغا قويۇلدى، ئېشىپ كەتكەن چىقىمى تولۇقلاپ بېرىلمىدى، تېجەپ قالغىنى ئورۇنلارنىڭ ئىشلىتىشىگە قالدۇرۇلدى؛ يىلى ئاخىرىدا ھۆددىگەرلىك بوغۇلۇپ، قېلىپ قالغان مەبلەغنىڭ 60 پىرسەنتى كەسپىي تەرەققىيات فوندى قىلىشقا ئاجرىتىلمەيدىغان، 40 پىرسەنتى ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر پاراۋانلىقى ۋە مۇكاپات فوندىغا ئىشلىتىلمەيدىغان بولدى.

2. كارخانا مالىيىسىنى باشقۇرۇش

1962 ـ يىلى كارخانىلار سان ۋە سۈپەت پىلانىنى، مەھسۇلات قىممىتى پىلانىنى، تەننەرخ پىلانىنى، ئىش ھەققى پىلانىنى، تۇراقسىز مەبلەغنى ئوبوروت قىلىش پىلانىنى، پايدا يارىتىش پىلانىنى ئورۇنداش شەرتى ئاستىدا ئومۇمىي ئىش ھەققىنىڭ 3 پىرسەنتى بويىچە پايدىدىن مۇكاپات فوندى تۇتۇپ قالغاندىن كېيىنكى پايدىنىڭ ھەممىسىنى مالىيىگە تاپشۇرىدىغان، كارخانا ئېھتىياجلىق «تۆت تۈرلۈك خىراجەت» مالىيىدىن ئاجرىتىپ بېرىلمەيدىغان بولدى.

70 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»نىڭ تەسىرىدە كارخانا باشقۇرۇش قالايمىقانلىشىپ، ئىقتىسادىي ئۇنۇم تۆۋەنلەپ كەتتى. 70 ـ يىللارنىڭ ئاخىرىدا كارخانىلارنىڭ مالىيە باشقۇرۇشىدا ئاساسلىقى ئىقتىسادىي ھېساباتنى ئىلگىرى سۈرۈش، ئىقتىسادىي ئۇنۇمنى ئۆستۈرۈش، زىيانىنى تۆگىتىپ، پايدىنى كۆپەيتىشنى قانات يايدۇرۇش ئاساس قىلىندى. 1984 ـ يىلى 4 ـ ئايدا پايدىنى باجغا ئۆزگەرتىش يولغا

قويۇلۇپ ، كارخانىلارنىڭ باج تاپشۇرغاندىن كېيىنكى پايدىسى ئۆزىگە قالدۇرۇلىدىغان بولدى . 1985 ـ يىلدىن كېيىن زىيان تارتقان كارخانىلاردىن رېھونت قىلىش ـ ياساش زاۋۇتىغا قارىتا نورمىلىق قوشۇمچە تولۇقلىما بېرىش ، مۇقىم زىيىنىغا قوشۇمچە يارىدەم بېرىش يولغا قويۇلدى ، قالغانلىرىنى ئۆزى ھەل قىلىدىغان بولدى .

3 . مال ـ مۇلۇكنى ئېنىقلاش ، مەبلەغنى ھېسابلاش

1963 ـ يىلى ناھىيە بويىچە مال ـ مۇلۇكنى ئېنىقلاش ، مەبلەغنى ھېسابلاش خىزمىتى قانات يايدۇرۇلدى ، مال ـ مۇلۇكنى ئېنىقلاش ، مەبلەغنى ھېسابلاش كومىتېتى قۇرۇلدى . 16 كارخانا ۋە كەسىپىي ئورۇندا مەسىلە بار تاۋارلار ۋە مەسىلە بار 989 مىڭ يۈەن مەبلەغ ئېنىقلاپ چىقىلدى ، بۇ مەبلەغ بارلىق تۇراقسىز مەبلەغنىڭ 23.1 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ ، يەنە براكقا چىقىرىلغان تاۋار قىممىتىنىڭ 83 مىڭ 400 يۈەن ئىكەنلىكى ، 128 مىڭ يۈەنلىك تاۋارنىڭ باھاسى چۈشۈرۈلگەنلىكى ، براكقا چىقىرىشتىن كۆرۈلگەن زىيانىنىڭ 778 مىڭ يۈەن بولغانلىقى ئېنىقلاپ چىقىلدى .

1979 ـ يىلى 9 ـ ئايدا ئورۇنلارنىڭ ئەھۋالىنى ئېنىقلاش ، ماددىي ئەشيا باشقۇرۇشتىكى قالايمىقانچىلىقنى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن ، سانائەت ، سودا ، كوللېكتىپ قول سانائىتى قاتارلىق ساھەلەردىكى 60 ئورۇننىڭ مال ـ مۇلكى ئومۇمىيۈزلۈك ئېنىقلاندى . مال ـ مۇلۇكنى ئېنىقلاش ، مەبلەغنى ھېسابلاش جەريانىدا «بەش ئېنىق بولۇش» (سان ، سۈپەت ، رازمېرى ، ئىشلىتىش ئورنى ، مەبلىغى ئېنىق بولۇش) ، «ئۈچ ئۈيغۇن بولۇش» (ھېسابات ئەھۋالىيىتى ، ھېسابات كارتىسى ، ھېسابات ئىشلىرى بىر ـ بىرىگە ئۈيغۇن بولۇش) ئىشقا ئاشۇرۇلدى . ئېنىقلاش ئارقىلىق بۇ ئورۇنلارنىڭ تۇراقلىق مۇلكىنىڭ 10 مىليون 413 مىڭ يۈەن ، ئىگىلىگەن يەر كۆلىمىنىڭ 250 مىڭ كۋادرات مېتىر ، ئامباردىكى ماددىي ئەشيانىڭ 1 مىليون 598 مىڭ يۈەن ، تۇراقسىز مەبلىغىنىڭ 13 مىليون 636 مىڭ يۈەن ، براكقا چىقىرىلغان نەرسىلەرنىڭ سوممىسى 113 مىڭ 700 يۈەن ، سىرتقا يۆتكەپ بەرگىلى بولىدىغان ماددىي ئەشيانىڭ 502 مىڭ يۈەن ئىكەنلىكى مەلۇم بولدى .

1981 ـ يىلى ۋاقتىي مەھكىمىسىنىڭ مال ـ مۇلۇكنى ئېنىقلاش ، مەبلەغنى ھېسابلاش كومىتېتىنىڭ تەكشۈرۈپ ئەمەلىيلەشتۈرۈشى نەتىجىسىدە ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ تۇراقسىز مەبلىغىنىڭ ئومۇمىي سوممىسى 1 مىليون 100 مىڭ يۈەن ، تۇراقسىز مەبلىغىنىڭ ئومۇمىي سوممىسى ئىچىدە تەكشۈرۈپ ئەمەلىيلەشتۈرۈلگەن مالىيە مەبلىغىنىڭ 754 مىڭ يۈەن ، كرېدىت مەبلىغىنىڭ 346 مىڭ يۈەن ئىكەنلىكى ئېنىقلاندى .

1988 ـ ، 1994 ـ ، 1995 ـ يىللىرى مال ـ مۇلۇكنى ئېنىقلاش ، مەبلەغنى ھېسابلاش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى تەرتىپكە سېلىنىپ ، ناھىيىنىڭ مال ـ مۇلۇكنى ئېنىقلاش ، مەبلەغنى ھېسابلاش خىزمىتى تېخىمۇ ياخشى قانات يايدۇرۇلۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىندى .

1999 ـ يىلى ناھىيىلىك سېمونت زاۋۇتى ، ھاراق زاۋۇتى ، مىنېرال سۇ زاۋۇتى ، ھاراق زاۋۇتى ، مەرمەر تاختاي زاۋۇتى ، باسما زاۋۇتى ، يېمەكلىك شىركىتى ، كىنو شىركىتى ، ياغاچ ماتېرىيال شىركىتىدىن ئىبارەت شەرت ـ شارائىتى پىشىپ يېتىلگەن سەككىز كارخانىنىڭ تۈزۈمى ئۆزگەرتىلدى ، ناھىيىلىك مال ـ مۇلۇكنى ئېنىقلاش ، مەبلەغنى ھېسابلاش گۇرۇپپىسى ئىشخانىسىنىڭ سەككىز كارخانىنى ئېنىقلاش نەتىجىسىدىن شۇ مەلۇم بولدىكى ، مال ـ مۇلۇك سوممىسى 14 مىليون 430 مىڭ يۈەن ، بۇنىڭ ئىچىدە تۇراقسىز مەبلەغ 5 مىليون 240 مىڭ يۈەن ، تۇراقلىق مال ـ مۇلۇكنىڭ ساپ قىممىتى 9 مىليون 190 مىڭ يۈەن ئىكەن .

4 . ئىجتىمائىي گۇرۇھلارنىڭ سېتىۋېلىش كۈچىنى تەزگىنلەش

1960 ـ يىلى ئىجتىمائىي گۇرۇھلارنىڭ سېتىۋېلىش كۈچىنى تەزگىنلەش يولغا قويۇلۇشقا باشلىدى ، يۇقىرى دەرىجىلىك مالىيە تارماقلىرى ناھىيىگە 80 مىڭ يۈەن نورمىلىق كۆرسەتكۈچ ، 11 خىل مەخسۇس تەزگىنلىنىدىغان تاۋار تەقسىم قىلىپ بەردى . ئورۇنلار تەزگىنلىنىدىغان تاۋار سېتىۋالماقچى بولسا ، پىلانلى

يۇقىرىغا يوللاپ ، مالىيە تارماقلىرى تەكشۈرۈپ تەستىقلىغاندىن كېيىن ، «مال سېتىۋېلىش كىنىشكىسى»گە ئاساسەن بەلگىلەنگەن ئورۇن ۋە ماگىزىندىن سېتىۋالىدىغان بولدى . سېتىۋېلىش سوممىسى 1961 ـ يىلى 1960 ـ يىلدىكىدىن % 14.93 قىسقارتىلدى .

1966 ـ يىلى مەخسۇس تۈردىكى تىزگىنلىنىدىغان تاۋار باشقۇرۇلىدىغان بولدى ، سېتىۋېلىش كۆرسەتكۈچى باشقۇرۇلمىدى . 1977 ـ يىلى مەخسۇس تىزگىنلىنىدىغان تاۋار 27 خىل بولۇپ ، مەخسۇس تۈردىكى تىزگىنلىنىدىغان تاۋارنى سېتىۋېلىش ئىلتىماسنامىسى تەستىقنامىسى ۋە مال سېتىۋېلىش كىنىشكىسىگە ئاساسەن بەلگىلەنگەن ئورۇن ۋە ماگىزىندىن سېتىۋېلىنىدىغان بولدى . 1980 ـ يىلى تىزگىنلىنىدىغان تاۋار 32 خىلغا كۆپەيتىلدى . 1982 ـ يىلى مال سېتىۋېلىش كىنىشكىسى ، نۆۋەتتا بەلگىلەپ تەمىنلەش ، مەخسۇس تالون ئىشلىتىش ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى ، تاۋار سېتىش هالقىلىرىغا تاينىپ تىزگىنلەش سېتىۋالغۇچى ئورۇنلارنىڭ ئۆز ـ ئۆزىنى تىزگىنلىشىگە ئۆزگەرتىلدى . 1984 ـ يىلى پىلانلىق باشقۇرۇش ـ چەكلىك سوممىلىق تىزگىنلەش ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ ، كىنىشكىگە ئاساسەن سېتىۋېلىنىدىغان ، مەخسۇس تۈر بويىچە تەكشۈرۈپ تەستىقلىنىدىغان بولدى ، ناھىيە تەكشۈرۈپ تەستىقلىغان سېتىۋېلىشى تىزگىنلىنىدىغان تاۋار 18 خىل بولدى . 1985 ـ يىلى مەخسۇس تىزگىنلىنىدىغان تاۋار 18 خىل بولدى ، پىكاپنى ئاپتونوم رايون تەكشۈرۈپ تەستىقلىغانلىق سىرتىدا ، قالغانلىرىنى ناھىيە تەكشۈرۈپ تەستىقلىدى ، ناھىيىلىك تىزگىنلىگەن كۆرسەتكۈچى 139 مىڭ يۈەنگە يەتتى . 1989 ـ يىلى ئىجتىمائىي گۈرۈھلارنىڭ سېتىۋېلىش كۈچىنىڭ مەخسۇس تىزگىنلەنگەن كۆرسەتكۈچى 510 مىڭ يۈەنگە يەتتى ، مەخسۇس تىزگىنلىنىدىغان تاۋار 17 خىل بولدى . 1995 ـ يىلى مەخسۇس تىزگىنلىنىدىغان تاۋارغا قىلىنىدىغان چېقىم 194 مىڭ يۈەن ، مەخسۇس تىزگىنلىنىدىغان تاۋار سەككىز خىل بولدى . 1997 ـ يىلى تىزگىنلىنىدىغان تاۋار چېقىمى 1 مىليون 744 مىڭ 400 يۈەن ، مەخسۇس تىزگىنلىنىدىغان تاۋار سەككىز خىل ، 1999 ـ يىلى تىزگىنلىنىدىغان تاۋار چېقىمى 2 مىليون 839 مىڭ يۈەن ، مەخسۇس تىزگىنلىنىدىغان تاۋار سەككىز خىل بولدى . 2001 ـ يىلى ھۆكۈمەت سېتىۋېلىش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى .

Ⅱ باب

باج

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى باجنىڭ ئاساسلىق مەنبەسى يەر بېجى بولۇپ ، كۆپىنچىسى دېھقان ـ چارۋىچىلاردىن ئېلىناتتى . مىنگو دەۋرىدە باج ھۆددىگەرلىكى تۈزۈمى يولغا قويۇلدى . مىنگونىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە گومىنداڭ پۇقرالارنىڭ مال ـ مۈلكىنى شۇلۇۋېلىش ئۈچۈن ، دېھقانچىلىق بېجى ئېلىشنى جىددىيلەشتۈرۈپلا قالماستىن ، سودا ـ سانائەتتىن ئېلىنىدىغان باجنى كۆپەيتىۋەتتى . مىنگونىڭ 37 ـ يىلى (1948 ـ يىلى) باج سوممىسى 5 مىليارد 200 مىليون يۈەن (شىنجاڭ پۇلى)گە يېتىپ ، ناھىيە بويىچە ئائىلە بېشىغا 316 مىڭ 100 يۈەندىن توغرا كەلگەن . جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن خەلق ھۆكۈمىتى خەلقنى شۇلۇۋالىدىغان كونا باج تۈزۈمىنى بىكار قىلدى . باج كىرىمىنىڭ ئاساسلىق مەنبەسى دېھقانچىلىق بېجى ، سودا ـ سانائەت بېجى بولدى . 2001 ـ يىلى سودا ـ سانائەت بېجى ئومۇمىي باج كىرىمىنىڭ 77.2 پىرسەنتىنى ، دېھقانچىلىق بېجى % 22.8نى ئىگىلىدى .

§1 . ئاپپارات

چاك سۇلالىسىنىڭ چىەنلۇك 24 - يىلى (1759 - يىلى) باج ئىشلىرىنى ئۇچتۇرپان خان ئامبىلىنىڭ باجگىر بېگى باشقۇرغان . گۇاڭشۇ 9 - يىلى (1883 - يىلى) بىۋاستە قاراشلىق ۋازارەتنىڭ ئات - ئۇلاغ باشقارمىسى مەخسۇس ھەربىيلەر ئېتى ۋە باج ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان بولدى . مىنگونىڭ 29 - يىلى (1940- يىلى) ئۇچتۇرپان - كەلپىن باج ئىدارىسى قۇرۇلدى . مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى) ئۇچتۇرپان- كەلپىن يەرلىك باج ئىدارىسى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك باج ئىدارىسىغا ئۆزگەرتىلدى . مىنگونىڭ 33 - يىلى (1944 - يىلى) 2 - ئايدا ئۇچتۇرپان تاموژنا بېجى چازىسى قۇرۇلۇپ ، چېگرىدىن كىرگەن - چىققان سودىگەرلەردىن تاموژنا بېجى ئېلىنىدى . مىنگونىڭ 35 - يىلى (1946 - يىلى) ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك باج ئىدارىسى قۇرۇلدى ، ئۇنىڭ قارمىقىدا باج ئىشلىرى بۆلۈمى تەسىس قىلىندى . مىنگونىڭ 38 - يىلى (1949- يىلى) 5 - ئايدا باج ئىدارىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ ، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت قارمىقىدا باج ئىدارىسى تەسىس قىلىندى . جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە ، ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ باج ئىشلىرى خىزمىتىنى مالىيە بۆلۈمى ۋاكالىتەن باشقۇردى . 1956 - يىلى 2 - ئايدا ناھىيىلىك باج ئىدارىسى قۇرۇلدى . 1954 - يىلى ئىمامىلىرىم بازارلىق ۋە ئاقچى ناھىيىلىك باج پونكىتى قۇرۇلدى . 1960 - يىلى 11 - ئايدا باج ئىدارىسى بىلەن مالىيە بۆلۈمى بىرلىشىپ مالىيە ئىدارىسى بولدى . 1962 - يىلى 2 - ئايدا باج بىلەن مالىيە ئايرىم تەسىس قىلىندى . 1963 - يىلى ياركۆزۈك ، بازارلىق باج پونكىتلىرى قۇرۇلدى . 1994 - يىلى 7 - ئايدا ئۇچتۇرپاندا دۆلەت بېجى ئىدارىسى بىلەن يەرلىك باج ئىدارىسى قۇرۇلدى ، ئۇنىڭ قارمىقىدا 10 باج پونكىتى بار بولدى .

§2 . چاك سۇلالىسى ، مىنگو دەۋرىدىكى باج - سېلىق

1 . چاك سۇلالىسى دەۋرىدىكى باج - سېلىق

چىەنلۇك 34 - يىلى (1769 - يىلى) ھەر ئائىلىدىن ئۇچ دادەن سېلىق ئېلىنغان . گۇاڭشۇ 10 - يىلى (1884 - يىلى) شىنجاڭدا ئۆلكە قۇرۇلغاندىن كېيىن ، جايلار بويىچە بىر تۇتاش باج - سېلىق تاپشۇرۇلىدىغان بولغان ، شۇنىڭ بىلەن بىللە باج لايىھىسى تۈزۈپ چىقىلىپ ، تېرىلغۇ يەر يۇقىرى ، ئوتتۇرا ، تۆۋەندىن ئىبارەت ئۈچ دەرىجىگە ئايرىلغان ، يۇقىرى دەرىجىلىك يەرنىڭ ھەر موسىغا 4 ~ 5 شىك ئاشلىق ، بەش جىك ئوت- چۆپ ؛ ئوتتۇرا دەرىجىلىك يەرنىڭ ھەر موسىغا ئۈچ شىك ئاشلىق ، ئۈچ جىك ئوت - چۆپ ؛ تۆۋەن دەرىجىلىك يەرنىڭ ھەر موسىغا 1 ~ 1.5 شىك ئاشلىق ، ئىككى جىك ئوت - چۆپ ئېلىنغان ، ئاشلىققا 60 % بۇغداي ، 40 % كۆممىقوناق ئېلىنغان ، ناھىيىگە يىراق بولۇپ ئاشلىق تاپشۇرۇش قۇلايسىز بولغانلار كۈمۈش پۇل تاپشۇرغان . بىر دادەن بۇغداي بىر سەر ، كۆممىقوناق ئالتە مىسقال كۈمۈشكە سۇندۇرۇلغان .

1) ئىجارە بېجى

پۇقرالار دۇكان سالسا ، ياخشىلىرىنىڭ ھەر ئېغىزىغا ئايدا بىر مىسقال ، 2 - دەرىجىلىكىگە بەش پۇڭ كۈمۈش ئېلىنغان ؛ سودىگەرلەر ئۆزلەشتۇرگەن كۆكتات يەرلىرىنىڭ ھەر موسىغا يىلدا ئىككى مىسقال كۈمۈش ئېلىنغان . گۇاڭشۇ 13 - يىلى (1887 - يىلى) ھەر ئائىلىگە تۆت گېكتار يەر بېرىلگەن ، ئۇنى ئاتا - بالا

تەك باشقۇرسىمۇ ، ئاكا ـ ئۇكىلار بىرلىشىپ باشقۇرسىمۇ ياكى ئادەم يالالاپ شىركەتشىسىمۇ يول قويۇلغان ، ئومۇمەن ئىككى ئادەم بىر ئائىلە ھېسابلانغان ، ئۇلارغا يەنە ئۇچ دادەن ئۇرۇقلۇق ۋە سەككىز ئايلىق ئوزۇقلۇق ، دېھقانچىلىق سايمىنى ، تېرىلغۇ كالىسى سېتىۋالىدىغان ۋە ئۆي سالىدىغان خىراجەت قەرز بېرىلىپ ، بۇنىڭ بېرىمىنى دەسلەپكى يىلى قايتۇرۇش ، كېيىنكى يىلى ھەممىسىنى قايتۇرۇش ، دېرى قايتۇرۇلۇپ بولغاندىن كېيىن ، مو بېشىغا قاراپ باج قوشۇلىدىغانلىقى بەلگىلەنگەن . دەسلەپكى ئۇچ يىلدا يەر بېجىنىڭ بېرىمى كېمەيتىلگەن ، 4 ـ يىلدىن باشلاپ تولۇق ئېلىنغان . دېھقانلارنىڭ پۇلنى ئېلىۋېلىپ قېچىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ، گازارما بېرىنىڭ پارچىلىنىپ كېتىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن ، ھەيئەت تەسىس قىلىنىپ ، ناھىيە ئامبالىلىرى تەرتىپكە سېلىنغان ھەمدە 10 ئائىلە بىر قوش قىلىنىپ ، دېھقانلارنى باشقۇرۇش كۈچەيتىلگەن .

2) سودا بېجى

ياقا يۇرتلۇق سودىگەرلەردىن ئۈچتۇرپاندا سودا قىلغانلىرى 30 ئۇلۇشتىن بىرنى ، تاۋار ـ دۇردۇن ، خۇرۇم سودىسى قىلغانلار 20 ئۇلۇشتىن بىرنى ؛ يەرلىك سودىگەرلەرنىڭ سىرتتىكى قەبىلىلەردە سودا قىلغانلىرى 20 ئۇلۇشتىن بىرنى ، تاۋار ـ دۇردۇن ، خۇرۇم سودىسى قىلغانلار ئوندىن بىرنى تاپشۇرغان . ئەگەر چارۋىلىرى ، مالىلىرىنىڭ ئۇلۇشىنى ۋاقتىدا ئاجراتمىسا (بىر ئاتقا 50 پۇل ، بىر چوڭ كالىغا 25 پۇل ، كىچىك كالىغا ئونىڭ بېرىمى ، چوڭ قويغا 12 پۇل ، كىچىك قويغا ئونىڭ بېرىمى ئاجرىتىلىدۇ) ، ئونىڭ باشقا مالىلىرى پۇلغا سوندۇرۇپ ئېلىنغان .

3) تاموژنا بېجى

داۋگۇاڭ 9 ـ يىلى (1829 ـ يىلى) 2 ـ ئايدا ئۈچتۇرپان قاتارلىق قەلئە ئامبالىلىرى چازىدىن كىرىپ سودا قىلغانلاردىن كونا تۇزۇم بويىچە 30 ئۇلۇشتىن بىرنى باج ئۈچۈن ئېلىشنى يولغا قويغان ، ئونىڭ قايسى قەبىلىدىن بولۇشىدىن قەتئىينەزەر قىلچە كېمەيتىشكە رۇخسەت قىلمىغان . داۋگۇاڭ 12 ـ يىلى (1832 ـ يىلى) 9 ـ ئايدا ئۈچتۇرپان چازىسى سىرتىغا مەنسۇپ بولغان بۇيرۇتلارنىڭ چېگرا چازىسىغا يېقىن جايلاشقانلىرى چازىدىن كىرىپ سودا قىلسا ئۇلاردىن باج ئېلىش كەچۈرۈم قىلىنغان .

4) كۆكلەم بېجى ، كۈزلەم بېجى ، زاكات ، چوڭ باج

بۇلار چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئۈچتۇرپان تەۋەسىدىكى قاقشال رايونىغا خاس باج تۈرىدۇر . چىڭ سۇلالىسىنىڭ چىيەنلۇڭ 20 ـ يىلى (1755 ـ يىلى) جۇڭغارلار توپىلىڭى تىنچىتىلغاندىن كېيىن ، قاقشال رايونىدا رەسمىي نامدىكى باج ـ سېلىق يوق ئىدى . پەقەت ئوردىغا قەرەللىك ھالدا ئات ۋە باشقا ئالاھىدە مەھسۇلاتلار سوۋغا قىلىناتتى . 19 ـ ئەسىرنىڭ 60 ـ يىللىرى ياقۇبېگ ئۈچتۇرپاننى ئىشغال قىلغاندا يەرلىك بۇيرۇتلاردىن تۈرلۈك ئىجارە بېجى ئېلىشنى يولغا قويغان ، زور مىقداردىكى ئەمگەك كۈچىنى ئىشقا سېلىپ ئۆزلىرى ئۈچۈن يول ياساتقان ، گازارما ئۆيلىرى قاتارلىقلارنى سالدۇرغان ، ئاساسلىق باج تۈرى «كۆكلەم بېجى» ۋە «كۈزلەم بېجى» بولغان . «كۆكلەم بېجى» دېگىنىمىز ھەر يىلى ئەتىيازدا ئوت ـ چۆپلەر كۆكىرىپ ، چارۋىلار تۇغۇشقا باشلىغاندا ئېلىنىدىغان باج بولۇپ ، يېتىلگەن چارۋا ۋە ياش چارۋىلارنىڭ 30 پىرسەنتى ئېلىنىدۇ ؛ «كۈزلەم» بېجى كۈزدە چارۋىلار سەمرىپ ، تېنى يوغىنىغاندا ئېلىنىدىغان باج بولۇپ ، ئادەتتە چوڭ ـ ئۇششاق چارۋىلارنىڭ 20 ـ 30 پىرسەنتى ئېلىنىدۇ . ياقۇبېگ تاجاۋۇزچى قوشۇنى يەنە دېھقانلارنى زور مىقداردا مەسچىت سېلىشقا مەجبۇرلاپ ، ئۆزلىرىنىڭ قولچوماقلىرىنى مەسچىتنىڭ ئىمامىلىقىغا تەينىلىگەن ، ئاندىن دىنىي باج يەنى زاكات ئېلىشنى مەجبۇرىي يولغا قويغان . شىنجاڭدا ئۆلكە قۇرۇلغاندىن كېيىن ، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت پەرمان چۈشۈرۈپ بۇيرۇتلار (ھازىرقى قىرغىزلار)نىڭ باج ـ سېلىقىنى كەچۈرۈم قىلغان ، بىراق كېيىن باج ئېلىش يەنە ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن ، ئونىڭ ئۈستىگە باج تۈرى تېخىمۇ كۆپەيگەن . چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۇاڭشۇ 31 ـ يىلى (1905ـ يىلى) قاقشال تەۋەسىدىكى قەبىلە باشلىقلىرى بىرلەشمە مەلۇماتنامە يېزىپ ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ

«پۇقرالارنى مۇشكۇل ئەھۋالدا قالدۇرغان» باج ـ سېلىقنى كەچۈرۈم قىلىشنى قەتئىي يولغا قويۇشنى تەلەپ قىلغان ، لېكىن ئۇنىڭ نەتىجىسى بولمىغان ، تۈرلۈك ناملاردىكى باجلار بىرلەشتۈرۈلۈپ ، بىرلا خىل بولغان يىللىق باج قىلىنغان ، ئۇنىڭغا «چوڭ باج» دەپ نام بېرىلگەن ، ئۇنىڭ يىللىق سوممىسى 200 سەر كۈمۈش بولۇپ چارۋىچىلار ئائىلىسى بويىچە ئېلىنغان ، بۇ باجنىڭ كۆپىنچىسى يەرلىك ھۆكۈمەتنىڭ تاپاۋىتى بولغان ياكى يەرلىك ئەمەلدارلارنىڭ چۆنتىكىگە چۈشۈپ كەتكەن .

5) قوشۇمچە سېلىق

چيەنلۇڭ 26 ـ يىلى (1761 ـ يىلى)نىڭ بېشىدا 1595 كىلوگرام ، 27 ـ يىلى (1762 ـ يىلى) 2785.5 كىلوگرام مىس ئېلىنغان . چيەنلۇڭ 31 ـ يىلى (1766 ـ يىلى)دىن كېيىن 50 كىلوگرام سېلىترا ئېلىنغان ، كېيىن بۇ 550 كىلوگرامغا كۆپەيتىلگەن .

2 . مىنگو دەۋرىدىكى باج ـ سېلىق

مىنگونىڭ دەسلەپكى يىلى باج ھۆددىگەرلىكى تۈزۈمى يولغا قويۇلغان ، ئۇنىڭ كونكرېت چارىسى ھەر قايسى كەسىپلەردىكى بىر قەدەر كۈچلۈك چوڭ سودىگەرلەر ۋە يېزىلاردىكى دۆلەتمەن زاتلار باشلامچى بولۇپ ھۆددىگە ئېلىش ھەمدە يەرلىك ئابرويلۇق كىشىلەر تىلخەت بېرىپ كېپىل بولۇش ، باجنى باج نىسبىتى بويىچە ئېلىش ، خىلاپلىق قىلغۇچىلارنى جازالاش ، كىرىمنى ئاشۇرغانلارغا پايدا تەقسىم قىلىپ بېرىشتىن ئىبارەت بولغان .

مىنگونىڭ 5 ـ يىلى (1916 ـ يىلى)مىنگونىڭ 2 ـ يىلى (1913 ـ يىلى) شىمالىي مىللىتارىستلار ھۆكۈمىتى ئېلان قىلغان دۆلەت بېجى ، يەرلىك باج قانۇنى لايىھىسىگە ئاساسەن ، دۆلەت بېجى بىلەن يەرلىك باج ئايرىپ ئېلىنىدىغان بولغان ، دۆلەت بېجى ئاشلىق بېجى ، ئوت ـ چۆپ بېجى ، ھۆكۈمەت ئىجارىسى بېجى ، ھۆكۈمەت سەرپىياتى بېجى ، خانلىق باج ، پۇل بېجى ، يايلاق بېجى ، تۈگمەن ـ جۇۋاز بېجى ، شاللىق بېجى ، ئۈزۈم بېجىدىن ئىبارەت بولغان . يەرلىك باج 15 خىل بولۇپ ، ئۇلار يەر سېلىقى قوشۇمچە بېجى (25% لىك خۇسۇسىي سەرپىيات) ، يەر سېلىقى ، يايلاق سېلىقى (ھەر مو يەر ئۈچۈن 2 پۇڭ 5 لى) ، چارۋا بېجى (ئات ، كالا ، قويلارنىڭ ھەممىسىدىن باج ئېلىنىدۇ ، باج نىسبىتى 4%) ، ياغ بېجى (ھەر 100 جىڭغا 2 ياكى 4 مىسقال كۈمۈش) ، تارازا سېلىقى (ئوزۇقلۇق ئاشلىق سودىسىنىڭ قىممىتى بىر سەر كۈمۈش بولسا 3 پۇڭ ئېلىنىدۇ) ، مىلىچمال سېلىقى ، دۇكان سېلىقى ، ئۆي سېلىقى ، چايخانا سېلىقى ، قان بېجى ، گۆش سېلىقى ، ھارۋا سېلىقى ، ھارۋىكەش سېلىقى ، باشقا پارچە باج ـ سېلىقلاردىن ئىبارەت ؛ دۆلەت بېجى بىلەن يەرلىك باج ئايرىۋېتىلگەن بولسىمۇ ، لېكىن كىرىم چىقىمنى قاپلىيالمىغانلىقى ئۈچۈن ، شىنجاڭدا يەنىلا بىر تۇتاش ئىدارە قىلىشقا توغرا كەلگەن .

ياڭ زېڭشىن ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن دەسلەپكى مەزگىلدە ، ئىلگىرىكى دەۋرلەردىكى يەر بېجى نىزامنامىسى قوللىنىلدى ، لېكىن باجنىڭ نامى كۆپىيىپ كەتتى ، ئەمەلدارلار باجغا خىيانەت قىلغانلىقتىن ، مالىيىدە قىيىنچىلىق كۆرۈلدى ، كىرىم چىقىمنى قاپلىيالمىدى . يەر بېجى نىسبىتى يەنىلا يۇقىرى ، ئوتتۇرا ، تۆۋەن 3 دەرىجىگە ئايرىلدى ، بىراق ۋاقىت ئۇزارغانسېرى ، يەردىكى ئۆزگىرىش كۆپ بولدى ، ھەتتا يەر بېجى جەھەتتىكى پەرق زورىيىپ كەتتى .

مىنگونىڭ 22 ـ يىلى (1933 ـ يىلى) شېڭ شىسەي ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەندىن كېيىن ، مالىيىنى تەرتىپكە سېلىشقا تۇتۇش قىلىپ ، باج تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىپ ، يەر بېجىغا قوشۇلغان 25% لىك شەخسلەر سەرپىياتى ۋە 15% لىك ھۆكۈمەت سەرپىياتى دېگەن ناملارنى بىكار قىلىپ ، 60% قوشۇپ ئېلىشقا ئۆزگەرتكەن . يېڭىدىن تۇرغۇزۇلغان باج تۈرىدە ئالاھىدە مەھسۇلات بېجى 25% ، يەرلىك مېۋە ـ چېۋە بېجى 5% بولغان ، ئىستېمال بېجىدا 5% لىك نورمال باج سىرتىدا يەنە ئىككى تۈرلۈك ئىستېمال بېجى تەسىس قىلىنىپ ، ئورۇن بېجى بىلەن بىرلىكتە 5% ئېلىنىدىغان بولغان . مىنگونىڭ 28 ـ يىلى (1939 ـ يىلى) ئېلىنغان باج 2147

سەر ئۆلكە كۆموش پۇلى بولغان. مىنگونىڭ 30 - يىلى (1941 - يىلى) كۆڭۈل ئېچىش بېجى، زىياپەت بېجى، تىجارەت بېجى، تىجارەت نومۇر تاختىسى بېجى قاتارلىق 20 نەچچە خىل باج ئېلىنىشقا باشلىغان، تۆرلۈك باج - سېلىقلارنىڭ ئاساسلىق بەلگىلىمىسى ۋە باج نىسبىتى تۆۋەندىكىچە:

تىجارەت بېجى ئېلىشتا، تىجارەت كىرىمى سوممىسىنى ئۆلچەم قىلغانلاردىن ئىلگىرىكى 5% ئېلىش 1.5% ئېلىشقا؛ تىجارەت كاپىتالى سوممىسىنى ئۆلچەم قىلغانلاردىن ئىلگىرىكى 6% ئېلىش 3% ئېلىشقا تۆۋەنلىتىلدى.

تىجارەت نومۇر تاختىسى بېجى ئىلگىرىكى پەسىل بويىچە 2% ئېلىش 0.5% ئېلىشقا تۆۋەنلىتىلدى.

ئۆي - جاي سېتىۋالسا 9%، ئۆي - جاي گۆرۈگە قويسا 6%، ئالدى بىلەن گۆرۈگە قويۇپ كېيىن سېتىۋالسا باھاسىنىڭ ئۇچ پىرسەنتى بويىچە باج ئېلىنىدى.

يەر بېجىدا، باج نىسبىتى 2% بولدى.

چارۋا بېجى ئىلگىرىكى 6%تىن 2%كە تۆۋەنلىتىلدى.

قان بېجى ئەسلىدىكى 6%تىن 2%كە تۆۋەنلىتىلدى.

ماركا بېجى دوكۇمېنتىنىڭ خاراكتېرىگە ئاساسەن تۆت تۈرگە بۆلۈندى، باج سوممىسى 0.01 يۈەندىن ئىككى يۈەنگىچە بولدى.

تۆز بېجىنىڭ ھەر قېتىملىقى ئىككى يۈەندىن ئۇچ يۈەنگىچە ئۆستۈرۈلدى.

زىياپەت بېجى ئىلگىرىكى 15% تىن 20%كە ئۆستۈرۈلدى.

موخوركا بېجى ئىلگىرىكى 30%تىن 80%كە؛ ھاراق بېجى ئىلگىرىكى 15%تىن 80%كە ئۆستۈرۈلدى.

شەخسلەر ئورمىنى بېجى ئىلگىرىكى 5%تىن 10%كە؛ ھۆكۈمەت ئورمىنى بېجى 50%تىن 80%كە ئۆستۈرۈلدى.

ئات، كالا، تۆگە، ئېشەك ھارۋىلىرىدىن بىرەك نومۇر تاختىسى بېجى ئېلىنىدى، باج پەسىل بويىچە 20 يۈەندىن 35 يۈەنگىچە بولدى.

مىراس بېجى 5% بويىچە ئېلىنىدى.

ئاشلىق سېتىش بېجى سېتىلغان باھانىڭ 5 پىرسەنتى بويىچە ئېلىنىدى، ئۇنى ئاشلىق سېتىۋالغۇچى تۆلەيدىغان بولدى.

كۆڭۈل ئېچىش بېجى بىلەت سانى بويىچە ئېلىنىدى، ھەر بىر بىلەت 0.10 يۈەن بولدى، 1943 - يىلى 7 - ئايدا توختىتىلدى.

يەر بېجى ئىلگىرى 10%تىن 3%كە تۆۋەنلىتىلدى.

ئۆچتۇرپان ناھىيىسىدە مىنگونىڭ 37 - يىلى (1948 - يىلى) ئېلىنغان سودا - سانائەت بېجى

جەدۋەل: 12 — 4

باج نامى	سوممىسى (تۆمەن يۈەن)
سەييارە سودىگەر نومۇر تاختىسى بېجى	14341.26
دۇكاندار سودىگەر نومۇر تاختىسى بېجى	832.47
سەييارە سودىگەر تىجارەت بېجى	88519.20
دۇكاندار سودىگەر تىجارەت بېجى	110953.72

مال بېجى	107227. 57
ئاش تۇزى سېتىش بېجى	359. 60
قان بېجى	34013. 23
ماركا بېجى	17635. 18
نومۇر تاختىسى ئىشلىتىش بېجى	91. 38
ئۆي - جاي بېجى	23594. 47
باج يوشۇرغانلىق جەرىمانىسى	7. 56
چارۋىچىلىق بېجى	89639. 5
ئوزۇقلۇق ئاشلىق تىجارەت بېجى	5520. 23
ئۆي ئىجارىسى	309. 05
ئۆي - جاي بازار باھاسى	2836. 52
قوشۇمچە ئېلىنمىدىغان تۇز باھاسى بېجى	5. 67
جەمئىي	495886. 61

ئىزاھ: بۇ جەدۋەلدىكى سومما ئەينى چاغدىكى مىنگو پۇلى.

§3 . يېڭى جۇڭگونىڭ باج تۇزۇمى

1. باج تۇزۇمىنىڭ ئۆزگىرىشى

1949 - يىلى 9 - ئاينىڭ 25 - ، 26 - كۈنلىرى شىنجاڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولغاندىن كېيىن، مەركەزنىڭ «ۋاقتىنچە كونا باج تۇزۇمىنى قوللىنىش، بىر قىسمىنى بىكار قىلىش، باج ئېلىش جەريانىدا تەدرىجىي رەتكە سېلىش پرىنسىپى بويىچە باج ئېلىش» دېگەن يولىيورۇقىغا ئاساسەن، دېھقانچىلىق بېجىنى ئاشۇرما باج نىسبىتى بويىچە ھېسابلاپ ئېلىش چارىسى قوللىنىلدى، يەنى تەييارلانمىغان يېرىك ئاشلىق كىرىمىنىڭ 5. 75 كىلوگرام بولۇشى باج ئېلىشنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى قىلىندى، ئوتتۇرىچە مەھسۇلات 5. 75 كىلوگرامغا يەتمىسە باج كەچۈرۈم قىلىندى. 1958 - يىلى تاناسىپلىق باج تۇزۇمىگە ئۆزگەرتىلدى. 1979 - يىلى ئوتتۇرىچە ئاشلىقىنىڭ 170 كىلوگرام بولۇشى باج ئېلىشنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى قىلىندى.

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە 1950 - يىلى 3 - ئايدىن باشلاپ يېڭى باج تۇزۇمى ئىجرا قىلىنىپ، ئەملىيەتتە مال بېجى، سودا - سانائەت كەسپىي بېجى، ماركا بېجى، ئۈسۈم تاپاۋەت بېجى، قان بېجى، سودا - سېتىق بېجى، ئاپتوموبىل - پاراخوت نومۇر تاختىسى بېجى، ئۆي، يەر - زېمىن بېجىدىن ئىبارەت سەككىز خىل باج ئېلىندى. شۇ يىلى ئېلىنغان باج 35 مىڭ 100 يۈەن (يېڭى پۇل) بولدى.

1953 - يىلى 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن باشلاپ باج تۇزۇمىگە يەنە بىر قېتىم تۇزىتىش كىرگۈزۈلدى، ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە ئەملىيەتتە ئېلىنغان باج تۈرى تاۋار ئوبوروت بېجى، مال بېجى، سودا - سانائەت كەسپىي بېجى، ماركا بېجى، ئۈسۈم تاپاۋەت بېجى، قان بېجى، چارۋا مال سودا - سېتىق بېجى، مەدەنىي كۆڭۈل ئېچىش بېجى (1956 - يىلى كىنو بېجى ئېلىنمىدىغان بولدى)، ئاپتوموبىل - پاراخوت نومۇر تاختىسى بېجىدىن ئىبارەت توققۇز خىل بولدى.

1958 ـ يىلى 9 ـ ئايدىن 1972 ـ يىلىغىچە ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە مەملىكەتلىك 2 ـ قېتىملىق باج تۈزۈمى ئىسلاھاتىدىن كېيىن بېكىتىلگەن باج تۈرى ئىجرا قىلىنىدى . ئۇ سودا ـ سانائەت بىر تۇتاش بېجى ، سودا ـ سانائەت تاپاۋەت بېجى ، قان بېجى ، چارۋا ـ مال سودا ـ سېتىق بېجى ، مەدەنىي كۆڭۈل ئېچىش بېجى ، ئاپتوموبىل پاراخوت نومۇر تاختىسى بېجى ، بازار سودىسى بېجى ۋە ئۆي ، يەر ـ زېمىن بېجىدىن ئىبارەت مەككىز خىل بولدى .

ئىلگىرى ئىجرا قىلىنغان مال بېجى ، تاۋار ئوبوروت بېجى ، ماركا بېجى ۋە تىجارەت بېجى بىرلەشتۈرۈلۈپ سودا ـ سانائەت بىر تۇتاش بېجى قىلىنىدى . سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىدىكى مەھسۇلاتلاردىن مەھسۇلات بېجى ئىلىنغاندىن سىرت ، يەنە سېتىش تىجارىتى بېجى ئىلىنىدى . تاۋارلاردىن توپ سېتىشتىن باج ئىلىنمىدى . پەقەت پارچە سېتىش ھالقىلىرىدىن پارچە سېتىش تىجارىتى بېجى ئىلىنىدى . تاپاۋەت بېجى سودا ـ سانائەت بېجىدىن ئايرىپ چىقىلىپ مۇستەقىل باج تۈرى قىلىنىدى . سودا ـ سانائەت تاپاۋەت بېجى ، ئۈسۈم تاپاۋەت بېجى ئىلىش 1959 ـ يىلى توختىتىلدى . 1962 ـ يىلى بازار سودىسى بېجى ئىلىنىدى ، بۇنىڭدا باج ئىلىنمىدىغان تۈرلەر چوشقا ، قوي ، ئۈششاق چارۋا ، ژىلىسىپىت ، سائەت ۋە ھۆل ـ قۇرۇق مېۋە قاتارلىقلار بولدى . 1973ـ يىلى ناھىيە بويىچە «سودا ـ سانائەت بېجى نىزامى» يولغا قويۇلۇپ ، ئاپتوموبىل ـ پاراخوت نومۇر تاختىسى بېجى ، تۇز بېجى ، قان بېجى ، سودا ـ سانائەت بىر تۇتاش بېجى ۋە ئۇنىڭ قوشۇمچە بېجىدىن ئىبارەت بەش خىل باج بىرلەشتۈرۈلۈپ سودا ـ سانائەت بېجى دېيىلدى . دۆلەت ئىلكىدىكى كارخانىلاردىن پەقەت سودا ـ سانائەت بىر تۇتاش بېجى ، كوللېكتىپ كارخانىلاردىن سودا ـ سانائەت بېجى ۋە تاپاۋەت بېجى ئىلىنىدى . 1979 ~ 1984 ـ يىلىغىچە دۆلەتنىڭ مالىيە ـ باج تۈزۈمىدە تەدرىجىي بىر قاتار تەڭشەش ۋە ئىسلاھ قىلىش تەدبىرلىرى قوللىنىلدى ، ئاساسلىق سىرتقا چېتىلىدىغان ئوچ تاپاۋەت بېجى ۋە سودا ـ سانائەت بېجى ئىلىنىدى . 1982ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىن باشلاپ ماي كۆيدۈرۈش ئالاھىدە بېجى ، قوشۇلما قىممەت بېجى ئىلىنىدى . 1983 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىن باشلاپ چارۋا ـ مال سودا ـ سېتىق بېجى ۋە باج خاراكتېرىگە ئىگە بولغان دۆلەتنىڭ ئېنېرگىيە ، قاتناش جەھەتتىكى نۇقتىلىق قۇرۇلۇشلىرى فوندى ئىلىنىدى ؛ شۇ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىن باشلاپ بىناكارلىق بېجى ئىلىنىدى . 1983 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىن باشلاپ دۆلەت كارخانىلىرى تاپاۋەت بېجى ئىلىنىدى (ناھىيىدىكى كارخانىلارنىڭ كۆپىنچىسى كىچىك كارخانا بولۇپ ، باجدىن كېيىنكى پايدىسى بەك ئاز بولغاچقا ، پەقەت ئايرىم كارخانىلار يۇقىرىغا مۇئەييەن سوممىلىق ھۆددىگەرلىك ھەققى تاپشۇرىدىغان بولدى ، فوند پايدىسىنىڭ ھەممىسى كارخانىغا قالدۇرۇلدى) . 1984 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنىدىن باشلاپ مۇكاپات بېجى ئىلىنىدى . 1985 ـ يىلى 2 ـ قەدەمدىكى پايدىنى باجغا ئۆزگەرتىش يولغا قويۇلۇپ ، كارخانىغا قالدۇرۇلىدىغان پايدا ئۆلچىمى قايتىدىن تەڭشۇرۇپ بېكىتىلدى . 1994 ـ يىلدىن باشلاپ داۋاملىق ئىلان قىلىنىپ ئىجرا قىلىنغان سودا ـ سانائەت بېجى 17 خىل بولدى ، ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە 15 خىل باج ئىلىنىدى . ئەمەلىيەتتە يولغا قويۇلغان باج تۈرى تىجارەت بېجى ، قوشۇلما قىممەت بېجى ، كارخانا تاپاۋەت بېجى ، بازار قوغداش قۇرۇلۇشى بېجى ، ماشىرىپ خىراجىتى قوشۇمچىسى ، شەخسلەر تاپاۋەت بېجى ، تۇراقلىق مۇلۇككە مەبلەغ سېلىش يۇنىلىشىنى تەڭشەش بېجى ، ماركا بېجى ، ئاپتوموبىل ـ پاراخوت نومۇر تاختىسى بازار بېجى ، قان بېجى ، ئىستېمال بېجىدىن ئىبارەت بولدى . 1994 ـ يىلدىن ئىلگىرى ئېنېرگىيە ، قاتناش نۇقتىلىق قۇرۇلۇشى فوندى ، دۆلەت خام چوتىنى تەڭشەش فوندى بېجى ئىلىنغانىدى .

2 . باج تۈرى

1) ئوبوروت بېجى

مال بېجى 1950 ـ يىلى 1 ـ ئايدىن باشلاپ ئىلىنىدى . 1953 ـ يىلى تاماكا ، ھاراق ، كۆمۈر ، ياغاچ ماتېرىيال ، خۇرۇم قاتارلىق 22 خىل تاۋاردىن تاۋار ئوبوروت بېجى ئىلىنمىدىغان بولدى ، قوشۇپ ئىلىنغان

ئاشلىق مال بېجى ، مال مەھسۇلات قىممىتى ماركا بېجى ، تىجارەت بېجى بىرلەشتۈرۈپ مال بېجى قىلىپ ئېلىنىدىغان بولدى ، 1958 ـ يىلى 8 ـ ئايدا توختىتىلدى ، بۇ جەريانىدا 500 مىڭ 200 يۈەن باج ئېلىندى .

تاۋار ئوبوروت بېجى بۇ باج 1953 ـ يىلدىن باشلاپ ئېلىنىپ ، 1958 ـ يىلى 8 ـ ئايدا توختىتىلدى ، 477 مىڭ 800 يۈەن باج ئېلىندى .

سودا ـ سانائەت بېجى ئېلىنىدىغان سودا ـ سانائەت بېجى تىجارەت بېجى ، ۋاقىتلىق تىجارەت بېجى ۋە يايما نومۇر تاختىسى بېجىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . بۇ باج 1950 ـ يىلى 1 ـ ئايدىن باشلاپ ئېلىنىپ ، 1958 ـ يىلى 8 ـ ئايدا توختىتىلدى ، 1 مىليون 331 مىڭ 900 يۈەن باج ئېلىندى . بۇنىڭ ئىچىدە تىجارەت بېجى 123 مىڭ 500 يۈەن ، ۋاقىتلىق تىجارەت بېجى 197 مىڭ يۈەن ، يايما نومۇر تاختىسى بېجى 95 مىڭ 500 يۈەن .

سودا ـ سانائەت بىر تۇتاش بېجى بۇ باج 1958 ـ يىلى 9 ـ ئايدىن باشلاپ ئېلىندى ، ئەسلىدىكى مال بېجى ، تاۋار ئوبوروت بېجى ، سودا ـ سانائەت كەسپىي بېجى بىرلەشتۈرۈلۈپ ، سودا ـ سانائەت بىر تۇتاش بېجى قىلىندى . ئاشلىق ، ھاراق ، شېكەر ، خۇرۇمدىن ئىلگىرىكىدەك ئېلىنغاندىن سىرت ، قالغان ماللاردىن ئاخىرقى مەھسۇلات بويىچە بىر قېتىملىق باج ئېلىندى ، باج باھاسىغا قاراپ ھېسابلاندى . 1972 ـ يىلى 12ـ ئايدا توختىتىلدى ، 5 مىليون 236 مىڭ 200 يۈەن باج ئېلىندى .

سودا ـ سانائەت بېجى بۇ باج 1973 ـ يىلى 1 ـ ئايدىن باشلاپ ئېلىندى ، ئەسلىدىكى سودا ـ سانائەت بىر تۇتاش بېجى ۋە ئۇنىڭ قوشۇمچە بېجى ، ئاپتوموبىل ـ پاراخوت نومۇر تاختىسى بېجى ، تۇز بېجى ، قان بېجى بىرلەشتۈرۈلۈپ سودا ـ سانائەت بېجى قىلىندى . 1984 ـ يىلى 9 ـ ئايدا توختىتىلدى ، 8 مىليون 464 مىڭ 100 يۈەن باج ئېلىندى . 1994 ـ يىلى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى .

مەھسۇلات بېجى بۇ باج 1984 ـ يىلى10 ـ ئايدىن باشلاپ ئېلىندى ، ئۇ ئەسلىدىكى سودا ـ سانائەت بېجىدىن ئايرىلىپ چىققاندى ، سانائەت مەھسۇلاتلىرىدىن سېتىلىش سوممىسى بويىچە ، دېھقانچىلىق ، ئورمانچىلىق ، چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرىدىن سېتىۋېلىنىش سوممىسى بويىچە باج ئېلىندى . 1993 ـ يىلى 12ـ ئايدا توختىتىلدى ، 2 مىليون 578 مىڭ 500 يۈەن باج ئېلىندى .

تىجارەت بېجى بۇ باج 1984 ـ يىلى10 ـ ئايدىن باشلاپ ئېلىندى ، ئۇ ئەسلىدىكى سودا ـ سانائەت بېجىدىن ئايرىلىپ چىققان ، بۇنىڭدا كەسىپلەر تىجارەت كىرىمى بويىچە باج ھېسابلىنىدۇ ، توپ سېتىش ھالقىسىدا سېتىۋېلىنىش ۋە سېتىش باھا پەرقىگە قاراپ باج ھېسابلىنىدۇ . 1999 ـ يىلىغىچە 19 مىليون 85 مىڭ 700 يۈەن باج ئېلىندى ، بۇنىڭ ئىچىدە سودىنىڭ پارچە سېتىش ۋە توپ سېتىش بېجى 9 مىليون 513 مىڭ 500 يۈەن ، قاتناش ـ ترانسپورت بېجى 577 مىڭ يۈەن ، يېمەك ـ ئىچمەك ۋە مۇلازىمەت بېجى 2 مىليون 594 مىڭ 700 يۈەن ، بىناكارلىق ـ قۇراشتۇرۇش بېجى 3 مىليون 697 مىڭ يۈەن ، ۋاقىتلىق تىجارەت بېجى 445 مىڭ يۈەن ، ئاممىۋى كەسىپلەر بېجى 135 مىڭ يۈەن ، كۆڭۈل ئېچىش بېجى 206 مىڭ 500 يۈەن ، پۇل مۇئامىلە بېجى 810 مىڭ يۈەن ، سۇغۇرتا بېجى 508 مىڭ يۈەن ، پوچتا ـ تېلېگراف بېجى 599 مىڭ يۈەن . 2001 ـ يىلى 1 مىليون 820 مىڭ يۈەن تىجارەت بېجى ئېلىندى .

قوشۇلما قىممەت بېجى بۇ باج 1982 ـ يىلدىن باشلاپ ئېلىندى ، بىر قىسىم يېنىك ، ئېغىر سانائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ سېتىلىش كىرىمى ئومۇمىي قىممىتىنىڭ ئاشقان قىممەت قىسمى بويىچە ھېسابلىنىپ باج ئېلىندى . 1994 ـ يىلى1 ـ ئايدىن باشلاپ ، ئومۇمەن ئېلىپ بېرىلغان مال سېتىش ، پىششىقلاش ، رېمونت قىلىش ، يۈرۈشلەشتۈرۈش ھەرىكەتلىرىنىڭ ھەممىسى بىرلەشتۈرۈلۈپ قوشۇلما قىممەت بېجى ئېلىندى ، باج نىسبىتى 4 ~ 71% كىچە بولدى . 2001 ـ يىلغىچە 20 مىليون 429 مىڭ 200 يۈەن باج ئېلىندى .

2) تاپاۋەت بەجى

سودا ـ سانائەت تاپاۋەت بەجى بۇ باج 1950 ـ يىلدىن باشلاپ ئېلىندى ، ئۇ پۈتۈن يىللىق تاپاۋەت سوممىسىغا ئاساسەن ھېسابلاندى . 1958 ـ يىلى توختىتىلدى ، 1 مىليون 331 مىڭ 900 يۈەن باج ئېلىندى .

شەخسلەر تاپاۋەت بەجى بۇ باج 1953 ـ يىلدىن باشلاپ ئېلىندى ، ماتارىپ ، مەدەنىيەت ، جامائەت پاراۋانلىقى ، قۇتقۇزۇش تارماقلىرىنىڭ كەسپىي خاراكتېرلىك فوندىدىن ئامانەت قويۇلغان پۇلنىڭ ئۆسۈم تاپاۋىتى ، بانكا قەرز پۇلى ۋە كەسىپلەر ئارا مۇئامىلىنىڭ ئۆسۈم تاپاۋىتى ، كارخانىلارغا سېلىنغان مەبلەغنىڭ پاي ئۆسۈمى تاپاۋىتىدىن باج ئېلىش كەچۈرۈم قىلىندى ، قالغان ئۆسۈم تاپاۋىتىدىن بىردەك تاپاۋەت بەجى ئېلىندى . 1958 ـ يىلى توختىتىلدى ، 173 مىڭ 100 يۈەن باج ئېلىنغاندى ، 1999 ـ يىلى 10 ـ ئايدا بۇ باج ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ، 2001 ـ يىلىغچە 795 مىڭ 200 يۈەن باج ئېلىندى .

سودا ـ سانائەت كەسپىي تاپاۋەت بەجى بۇ باج 1958 ـ يىلدىن باشلاپ ئېلىندى . ئۇ ئەسلىدىكى سودا ـ سانائەت كەسپىي بېجىدىن ئايرىلىپ چىققان . يېزىلاردىكى گۈڭشې ـ ئەترەتلەر قۇرغان بۇاستە يېزا ئىگىلىكىگە مۇلازىمەت قىلىدىغان خىمىيىۋى ئوغۇت ، دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق دورىسى ئىشلەيدىغان ، كىچىك دېھقانچىلىق سايمانلىرى رېمونت قىلىدىغان ـ ياسايدىغان كارخانىلاردىن تاپاۋەت بەجى ئېلىنمەدى . 1958 ـ يىلى توختىتىلدى ، 1 مىليون 702 مىڭ 500 يۈەن باج ئېلىندى .

كارخانا تاپاۋەت بەجى بۇ باج 1984 ـ يىلى 1 ـ ئايدىن باشلاپ ئېلىندى ، يۇقىرىغا تاپشۇرۇلىدىغان پايدا قانۇندا بەلگىلەنگەن باج نىسبىتى ئارقىلىق تاپشۇرۇلىدىغان باجغا ئۆزگەرتىلدى . 1999 ـ يىلىغچە 806 مىڭ 500 يۈەن باج ئېلىندى . 2001 ـ يىلى 26 مىڭ 500 يۈەن ئېلىندى .

كوللېكتىپ كارخانىلار تاپاۋەت بەجى بۇ باج 1986 ـ يىلدىن باشلاپ ئېلىندى ، ئۇ ئەسلىدىكى سودا ـ سانائەت تاپاۋەت بېجىدىن ئايرىلىپ چىققان ، 2001 ـ يىلىغچە 189 مىڭ 200 يۈەن باج ئېلىندى .

بازار ـ يېزىلاردىكى يەككە سودا ـ سانائەتچىلەر تاپاۋەت بەجى بۇ باج 1986 ـ يىلدىن باشلاپ ئېلىندى ، بۇ ئەسلىدىكى سودا ـ سانائەت تاپاۋەت بېجىدىن ئايرىلىپ چىققان . 1999 ـ يىلىغچە 1 مىليون 270 مىڭ يۈەن باج ئېلىندى .

شەخسلەر كىرىمىنى تەڭشەش بەجى بۇ باج 1984 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىن باشلاپ ئېلىندى ، يولۇچى ، يۈك ئاپتوموبىلى بىلەن تىجارەت قىلىدىغان يەككە ئائىلىلەر ، ھۆددىگەر ئائىلىلەر ۋە بىناكارلىق ئىشلىرىنى باش بولۇپ ھۆددىگە ئالغۇچىلاردىن باج ئېلىندى . 1999 ـ يىلىغچە 889 مىڭ 700 يۈەن باج ئېلىندى .

3) يەرلىك باج

قان بەجى بۇ باج 1950 ـ يىلدىن باشلاپ ئېلىندى ، 1953 ـ يىلى قاسساپلىق تىجارەت بەجى ، ماركا بەجى ۋە قوشۇمچە باج بىرلەشتۈرۈلۈپ ئېلىندى . شۇنىڭ بىلەن بىللە تاپاۋەت بەجمۇ ئېلىندى ، باج نىسبىتى 4 % بولدى . 1985 ـ يىلى تۇياق سانغا قاراپ باج ئېلىشقا ئۆزگەرتىلىپ ، ھەر بىر چوشقىغا 8 يۈەن ، قويغا 4.5 يۈەن ، چوڭ چارۋىغا 27 يۈەن باج ئېلىنىدىغان بولدى . 1999 ـ يىلى 2 مىليون 407 مىڭ 700 يۈەن باج ئېلىنغاندى ، 2001 ـ يىلى 100 مىڭ يۈەن باج ئېلىندى .

سودا ـ سېتىق بەجى ، چارۋا ـ مال سودا ـ سېتىق بەجى 1950 ـ يىلى ئاشلىق ، چارۋا ـ مال سودا ـ سېتىق بەجى ئېلىنىشقا باشلىدى . 1953 ـ يىلى 1 ـ ئايدا ۋە 1954 ـ يىلى ماتا ، ئاشلىق سودا ـ سېتىق بەجى ئېلىش توختىتىلدى . شۇنىڭدىن كېيىن كالا ، ئات ، ئېشەك ، قويغا باج ئېلىندى ، ئۇنىڭ نامى چارۋا ـ مال سودا ـ سېتىق بەجى دېيىلدى . بۇ باج 1994 ـ يىلى 1 ـ ئايدا توختىتىلدى ، 4 مىليون 30 مىڭ 900 يۈەن باج ئېلىندى .

بازار سودىسى بېجى بۇ باج 1962 ـ يىلى 4 ـ ئايدىن باشلاپ ئېلىندى ، باج ئېلىنىدىغان دائىرە چوشقا ، قوي ، ئۆي قۇشلىرى ، گۆش ، تۇخۇم ، مېۋە ـ چېۋە ، بېلىق ، يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلات ، قول سانائەت بۇيۇملىرى بولدى . بۇنىڭ بېجىنى سانقۇچى تۆلىدى ، باج نىسبىتى 5 % ~ 10 % كېچە بولدى . بۇ باج 1986ـ يىلى توختىتىلدى ، 604 مىڭ يۈەن باج ئېلىندى .

ئاپتوموبىل ـ پاراخوت نومۇر تاختىسى بېجى ئاپتوموبىل ـ پاراخوت ئىشلىتىش بېجى 1950 ـ يىلدىن باشلاپ قول ھارۋىسى ، ئۇلاغ ھارۋىسىغا نومۇر تاختىسى بېجى ئېلىنغانىدى . 1959ـ يىلدىن كېيىن ، ماتورلۇق قاتناش ۋاستىلىرىگە نومۇر تاختىسى بېجى ئېلىنىدىغان بولدى . 1978ـ يىلى 1 ـ ئايدىن باشلاپ ۋېلىسىپىتقىمۇ نومۇر تاختىسى بېجى ئېلىندى ، 1973 ـ يىلى 1 ـ ئايدا ھەممىسى توختىتىلدى . 1986ـ يىلى 10 ـ ئايدا ئاپتوموبىل ـ پاراخوت ئىشلىتىش بېجى يولغا قويۇلدى . 1999 ـ يىلىغچە 1 مىليون 1100 يۈەن باج ئېلىندى . 2001 ـ يىلى ئېلىنغان ئاپتوموبىل ـ پاراخوت ئىشلىتىش بېجى 10 مىڭ يۈەنگە يەتتى .

بازار ئاسراش قۇرۇلۇشى بېجى بۇ باج 1985 ـ يىلى 7 ـ ئايدىن باشلاپ ئېلىندى ، مەھسۇلات بېجى ، تىجارەت بېجى ، قوشۇلما قىممەت بېجىغا ئېلىنغان سومما نىسبىتى بويىچە ھېسابلاپ ئېلىندى ، بازارلاردىكى باج نىسبىتى 5 % ، يېزىلاردىكىسى 1 % بولدى . 2001 ـ يىلىغچە 290 مىڭ يۈەن باج ئېلىندى .

مەدەنىي كۆڭۈل ئېچىش بېجى بۇ باج 1957 ـ يىلدىن باشلاپ ئېلىندى ، ئاساسلىقى كىنو قويۇش بېجى ئېلىندى ، 1966 ـ يىلى 10 ـ ئايدا توختىتىلدى ، 45 مىڭ 500 يۈەن باج ئېلىندى . 1984 ـ يىلى بۇ باج تىجارەت بېجىغا قوشۇۋېتىلدى .

باج تولۇقلاش جەرىمانىسى بۇ باجنى تولۇقلاش ، جەرىمانە ، مۇسادىرە قىلىنغان ئەشيالارنىڭ ئۆزگەرگەن باھاسى ۋە پارچە ـ پۇرات كىرىملەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . 1950 ~ 1999 ـ يىلىغچە 137 مىڭ 700 يۈەن يىغىلدى . 2000 ـ يىلى باج تولۇقلاش جەرىمانىسى بەك ئاز بولدى .

4) باشقا باجلار

ماركا بېجى بۇ باج 1950 ـ يىلدىن باشلاپ ئېلىندى ، بۇ سودا ، مۇلۇك ھوقۇقىدا تۇرغۇزۇلغان دوكومېنتقا ئۇنى يازغۇچى ، قوبۇل قىلغۇچى ، ئۇنىڭدىن پايدىلانغۇچى چاپلايدىغان ماركا بېجى بولۇپ ، 7 ـ ئايدا باج تاپشۇرۇلىدىغان تۇرلەر 29 دىن 24كە ئۆزگەرتىلدى . 1953 ـ يىلى ئۇنىڭ ئىچىدىكى 12 تۇر مال بېجى ، تاۋار ئوبوروت بېجى ، سودا ـ سانائەت كەسپىي بېجى ۋە قان بېجىغا قوشۇپ ئېلىندى . 1958 ـ يىلى ھەممىسى سودا ـ سانائەت بىر تۇتاش بېجىغا قوشۇۋېتىلدى ، باج نىسبىتى 1 % ~ 3 % بولدى . 2001 ـ يىلىغچە 918 مىڭ 300 يۈەن باج ئېلىندى .

مۇكاپات بېجى بۇ باج 1984 ـ يىلدىن باشلاپ ئېلىندى ، مائاش ئومۇمىي سوممىسىنى ئىقتىسادىي ئۇنۇمگە باغلاپ لەيلىتىپ تۇرۇشنى يولغا قويمىغان دۆلەت ئىلكىدىكى كارخانىلار ، كوللېكتىپ كارخانىلار تارقاتقان تۇرلۇك شەكىلدىكى مۇكاپات سوممىسى ، دۆلەت تەكشۈرۈپ ئاجرىتىپ بېرىشكە تېگىشلىك بولغان بارلىق كەسپىي خىراجەت ، بىر يىلدا تارقىتىلغان ئومۇمىي مەبلەغنىڭ ئوتتۇرىچە سوممىسىنى تەكشۈرۈپ بېكىتىلگەن سومما چېكىدىن ئاشۇرۇۋەتكەن ۋە دۆلەت بەلگىلىگەن مائاش ئۆلچىمىدىن ئاشۇرۇپ كۆپ مائاش ۋە مۇكاپات تارقاتقان (ئىقتىسادىي كىرىمگە ئېرىشىش ئۈچۈن چىقىم قىلىشقا ئىشلىتىلگەن تۇرلۇك مۇكاپات خاراكتېرىدىكى بارلىق قوشۇمچە پاردەم ۋە ئەملىي نەرسىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالمىدۇ) كەسپىي ئورۇنلاردىن مۇكاپات بېجى ئېلىندى . ئاشقان تاپاۋەتتىن ئېلىنىدىغان ئاشۇرما باج نىسبىتى يولغا قويۇلدى ، يىلى بويىچە ھېسابلاندى ، ئەڭ تۆۋەن باج نىسبىتى 30 % ، ئەڭ يۇقىرى باج نىسبىتى 300 % بولدى . بۇ باج 1994 ـ يىلى 2 ـ ئايدا توختىتىلدى ، 69 مىڭ يۈەن ئېلىندى .

§ 4 . باج ئېلىش

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن تۇرلۇك سودا ـ سانائەت باجلىرىنى ئېلىش ئالتە باسقۇچنى باشتىن كەچۈردى . 1950 ~ 1952 ـ يىلىغىچە بولغان مەزگىل سوتسىيالىستىك يېڭى باج تۈزۈمىنى ئورنىتىش باسقۇچى بولدى ، بۇ مەزگىلدە 329 مىڭ 800 يۈەن ، يىلىغا ئوتتۇرىچە 109 مىڭ 900 يۈەن باج ئېلىندى . 1953 ~ 1957 ـ يىلىغىچە بولغان مەزگىل باج تۈزۈمىگە تۈزىتىش كىرگۈزۈش باسقۇچى بولدى ، بۇ مەزگىلدە 282 مىڭ 900 يۈەن ، يىلىغا ئوتتۇرىچە 56 مىڭ 600 يۈەن باج ئېلىندى . 1958 ~ 1972 ـ يىلىغىچە بولغان مەزگىل سودا ـ سانائەت بىر تۇتاش بېجىنى سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇش باسقۇچى بولدى ، بۇ مەزگىلدە 9 مىليون 558 مىڭ يۈەن ، يىلىغا ئوتتۇرىچە 637 مىڭ 200 يۈەن باج ئېلىندى . 1973 ~ 1982 ـ يىلىغىچە بولغان مەزگىل سودا ـ سانائەت بېجى تۈزۈمىنى يولغا قويۇش باسقۇچى بولدى ، بۇ مەزگىلدە 9 مىليون 282 مىڭ 400 يۈەن ، يىلىغا ئوتتۇرىچە 928 مىڭ 300 يۈەن باج ئېلىندى . 1983 ~ 1993 ـ يىلىغىچە بولغان مەزگىل يېڭى دەۋرىدىكى باج تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىپ مۇكەممەللەشتۈرۈش باسقۇچى بولدى ، بۇ مەزگىلدە 18 مىليون 531 مىڭ 100 يۈەن ، يىلىغا ئوتتۇرىچە 1 مىليون 684 مىڭ 700 يۈەن باج ئېلىندى . 1994ـ يىلى 7 ـ ئايدا باج ئىشلىرى ئاپپاراتى دۆلەت بېجى ئىدارىسى ، يەرلىك باج ئىدارىسىدىن ئىبارەت ئىككى ئاپپارات قىلىپ ئايرىم تەسىس قىلىندى . 1994 ~ 1999 ـ يىلىغىچە 26 مىليون 793 مىڭ 800 يۈەن ، يىلىغا ئوتتۇرىچە 4 مىليون 465 مىڭ 600 يۈەن باج ئېلىندى ، بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەت بېجى 16 مىليون 16 مىڭ 500 يۈەن ، يىلىغا ئوتتۇرىچە 2 مىليون 669 مىڭ 400 يۈەن ، يەرلىك باج 10 مىليون 777 مىڭ 300 يۈەن ، يىلىغا ئوتتۇرىچە 1 مىليون 796 مىڭ 200 يۈەن بولدى . 2001 ـ يىلى 7 مىليون 726 مىڭ يۈەن ئېلىندى ، بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەت بېجى 4 مىليون 944 مىڭ 900 يۈەن ، يەرلىك باج 2 مىليون 781 مىڭ 100 يۈەن .

1 . پايدىنىڭ تاپشۇرۇلۇشىنى نازارەت قىلىش

پايدىنىڭ تاشپۇرۇلۇشىنى نازارەت قىلىش خىزمىتىنىڭ مەجبۇرىيىتى سۈيلەش ، تەكشۈرۈش ، بوغۇش ، يوللاش ئارقىلىق كارخانىلارنىڭ خام چوت كىرىمىنىڭ ئۆز قەرەلىدە خەزىنىگە تولۇق تاپشۇرۇلۇشىنى نازارەت قىلىشتىن ئىبارەت . 1957 ـ يىلى ناھىيىلىك باج ئىدارىسى دۆلەت ئىلكىدىكى سودا سىستېمىسىنىڭ پايدىنى تاپشۇرۇشىنى نازارەت قىلىش خىزمىتىنى ئۆتكۈزۈۋالدى . 1962 ـ يىلىنىڭ بېشىدا پايدىنىڭ تاپشۇرۇلۇشىنى نازارەت قىلىش بۆلۈمچىسى تەسىس قىلىنىپ ، ناھىيە بويىچە دۆلەت ئىلكىدىكى كارخانىلارنىڭ پايدىنى تاپشۇرۇشىنى نازارەت قىلىش خىزمىتى قانات يايدۇرۇلدى . شۇ يىلى 10 ـ ئايدا ناھىيىلىك باج ئىدارىسى سودا ، تەمىنات ـ سودا سىستېمىسىنىڭ خام چوت كىرىمى خىزمىتىنى ئۆتكۈزۈۋالدى . پايدىنىڭ تاپشۇرۇلۇشىنى نازارەت قىلىش خىزمىتى ئۆتكۈزۈۋېلىنغاندىن كېيىن ، تۇرۇپ قالغان پايدىنى ئېنىقلاش ۋە ئۇنىڭ خەزىنىگە تاپشۇرۇلۇشىنى نازارەت قىلىش ئېلىپ بېرىلدى ، 10 ـ ئاينىڭ ئاخىرىغىچە 80 مىڭ يۈەن خەزىنىگە كىرگۈزۈلگەندىن سىرت ، يەنە تۇرۇپ قالغان پۇل 28 يۈەن بولدى . «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە ، دۆلەت ئىلكىدىكى ھەر دەرىجىلىك 17 كارخانىنىڭ تاپشۇرۇشى نازارەت قىلىندى ، تاپشۇرۇشىنى نازارەت قىلىش خىزمىتى بىر مەھەل پالەچ ھالەتكە چۈشۈپ قالدى . 1974 ـ يىلى تاپشۇرۇشىنى نازارەت قىلىش خىزمىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى .

1983 ـ يىلى دۆلەت تۈنجى قەدەمدىكى پايدىنى باجغا ئۆزگەرتىش ئىسلاھاتى ئېلىپ باردى . 1985 ـ يىلى ناھىيىلىك باج ئىدارىسىنىڭ دۆلەت ئىلكىدىكى كارخانىلارنىڭ پايدىنى تاپشۇرۇشىنى نازارەت قىلىش خىزمىتى

ئاساسىي جەھەتتىن ئاخىرلاشتى . ناھىيىلىك باج ئىشلىرى ئىدارىسىنىڭ تاپشۇرۇشىنى نازارەت قىلىش بۆلۈمچىسى دۆلەت كارخانىلىرى تاپاۋەت بېجى بۆلۈمچىسىگە ئۆزگەرتىلىپ ، دۆلەت ئىلكىدىكى كارخانىلار تاپاۋەت بېجى ئاساس قىلىنغان تۈرلۈك باجلارنى ئېلىش ، باشقۇرۇش خىزمىتىنى بېجىرىشكە مەسئۇل قىلىنىدى .

2 . ئېنېرگىيە ، قاتناش نۇقتىلىق قۇرۇلۇشلىرى فوندى

بۇ فوندنى ئېلىش 1983 ـ يىلى 1 ـ ئايدا باشلاندى ، دۆلەت ئىلكىدىكى كارخانىلار ، مەمۇرىي ، كەسپىي ئورۇنلارنىڭ خام چوت سېرتىدىكى مەبلىغى ۋە بازارلاردىكى كوللېكتىپ ئىلكىدىكى كارخانىلار تاپشۇرغان تاپاۋەت بېجىنىڭ پايدىسىدىن تاپاۋەت مەبلىغىنىڭ 10 پېرسەنتى بويىچە ئېلىنىدى . 7 ـ ئايدا 12 پېرسەنتى بويىچە ئېلىشقا ئۆزگەرتىلدى . 1984 ـ يىلى 1 ـ ئايدا 15 پېرسەنتى بويىچە ئېلىشقا ئۆزگەرتىلىپ ، شۇ يىلى 37 مىڭ يۈەن ئېلىنىدى . 1994 ـ يىلى 120 مىڭ يۈەن ئېلىنىدى . 1983 ~ 1994 ـ يىلىغىچە 630 مىڭ يۈەن ئېلىنىدى .

3 . مائارىپ خىراجىتى قوشۇمچىسى

بۇ خىراجەت 1994 ـ يىلى 7 ـ ئايدىن باشلاپ ئېلىنىدى ، مائارىپ خىراجىتى قوشۇمچىسىنى ئېلىشقا مالىيە ئىدارىسى مەسئۇل بولدى . ئېلىنغان قوشۇمچە خىراجەت مەكتەپ باشقۇرۇش شارائىتىنى ياخشىلاش ، ئوقۇتۇش سۈپىتىنى ئۆستۈرۈشكە ئىشلىتىلدى . كادىرلار ، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەردىن يىللىق مائاشىنىڭ بىر پېرسەنتى ، دېھقان ، چارۋىچىلاردىن ئوتتۇرىچە يىللىق كىرىمنىڭ 1.5 پېرسەنتى ، سودا ـ سانائەت ساھەسىدىكىلەردىن تاپشۇرۇشقا تېگىشلىك تىجارەت بېجى ، مەھسۇلات بېجى ، قوشۇلما قىممەت بېجىنىڭ بىر پېرسەنتى بويىچە ئېلىنىدى . 1994 ~ 1999 ـ يىلىغىچە ئېلىنغان مائارىپ خىراجىتى قوشۇمچىسى 10 مىليون 173 مىڭ يۈەن ، يىلىغا ئوتتۇرىچە 1 مىليون 695 مىڭ 500 يۈەن بولدى . ئەڭ كۆپ ئېلىنغان 1999 ـ يىلى 2 مىليون 70 مىڭ يۈەن بولدى . 2000 ~ 2001 ـ يىللىرى 261 مىڭ 200 يۈەن مائارىپ قوشۇمچە خىراجىتى ئېلىنىدى .

4 . دۆلەت خام چوتىنى تەڭشەش فوندى

1989 ـ يىلدىن باشلاپ دۆلەت خام چوتىنى تەڭشەش فوندى ئېلىنىدى . دۆلەت ئىلكىدىكى كارخانا ، كەسپىي ئورۇنلار ، ئىدارىلار ، ئاممىۋى تەشكىلات ، قىسىملار ۋە يەرلىك ھۆكۈمەتنىڭ تۈرلۈك خام چوت سېرتىدىكى مەبلىغى ، كوللېكتىپ كارخانىلار ، خۇسۇسىي كارخانىلار ۋە يەككە سودا ـ سانائەتچىلەر باج تاپشۇرغاندىن كېيىنكى پايدىسىدىن دۆلەت خام چوتىنى تەڭشەش فوندى تاپشۇرىدىغان بولدى ، يىغىلىدىغان خىراجەت نىسبىتى 10% قىلىنىدى . 1989 ـ يىلى 63 مىڭ يۈەن ، 1994 ـ يىلى 90 مىڭ يۈەن يىغىلدى . 1980 ~ 1994ـ يىلىغىچە 470 مىڭ يۈەن يىغىلدى .

[illegible]

[illegible]

[illegible] . 2

[illegible]

[illegible] . 3

[illegible]

[illegible] . 4

[illegible]

ئون ئۈچىنچى قىسىم

پۇل مۇئامىلە ۋە سۇغۇرتا

ئون ئۇچىنچى قىسىم

پۇل مۇئامىلە ، سۇغۇرتا

I باب

پۇل مۇئامىلە ئاپپاراتى

§1 . پۇل قۇيۇش جۇجۇقى ۋە سودا بانكىسى

ئۇچتۇرپان پۇل قۇيۇش جۇجۇقى چىەنلۇك 31 ـ يىلى (1766 ـ يىلى) ئاقسۇ پۇل قۇيۇش جۇجۇقىدىن يۆتكىلىپ كەلدى ، دەسلەپتە پۇل قۇيدى ، دانىسىنىڭ ئېغىرلىقى 2 مىسقال كېلەتتى . چىەنلۇك 34 ـ يىلى (1769 ـ يىلى) يەكەن جۇجۇقى پۇل قۇيۇشنى توختاتقاندىن كېيىن ، ئېھتىياجلىق پۇلنى ئۇچتۇرپان جۇجۇقى قۇيدى . چىەنلۇك 35 ـ يىلى (1770 ـ يىلى) مەسلىھەتچى ئامبال خېدې : «پۇل قويۇش بۇرۇنقى قائىدە بويىچە بولسۇن ، دانىسىنىڭ ئېغىرلىقى 2 مىسقالدىن بىر يېرىم مىسقالغا ئۆزگەرتىلسۇن ، ئۇچتۇرپاندا قۇيۇلدى دېگەن خەت ئويۇلسۇن ، مۇسۇلمان شەھەرلىرىنىڭ ھەممىسىدە ئىشلىتىلسۇن» دەپ يولىيورۇق بەردى . بۇ مەزگىلدە ئۇچتۇرپان جۇجۇقىدا قۇيۇلغىنى «چىەنلۇك تۆڭباۋ» بولدى .

چىەنلۇك يىللىرىدا ئۇچتۇرپان ، ئاقسۇ جۇجۇقلىرى 7000 دىن ئارتۇق تەڭگە پۇل قۇيدى . «غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى»دە مۇنداق خاتىرىلەنگەن : «قۇيۇلغان پۇلنىڭ 60 پىرسەنتى مىس تاپشۇرغان پۇقرالارغا تارقىتىپ بېرىلدى ، 40 پىرسەنتى ئەسكەرلەرگە مائاش تارقىتىش ئۈچۈن ھۆكۈمەت خەزىنىسىدە ساقلاندى . شۇ چاغدا ھەدىيە قىلىنغان مىس ۋە ھۆكۈمەت سېتىۋالغان مىس سانىنى كۆزدە تۇتقاندا ، قۇيۇلغان پۇلنىڭ ھەممىسى ھەربىيلەرنىڭ مائاشىغا چىقىم قىلىندى» .

چىەنلۇك 46 ـ يىلى (1781 ـ يىلى) ئۇچتۇرپاندا قۇيۇلغان پۇل بەك كۆپ بېسىلىپ قالغاچقا ، پۇل قۇيۇش توختىتىلدى .

جىياچىڭ 4 ـ يىلى (1799 ـ يىلى) مەسلىھەتچى ئامبال جۇلوچاڭلىڭنىڭ تەستىقلىشى ئارقىلىق ئۇچتۇرپان جۇجۇقى يەنە ئاقسۇغا قايتىپ پۇل قۇيدى .

مىنگونىڭ 28 ـ يىلى (1939 ـ يىلى) 1 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك سودا بانكىسى قۇرۇلدى . ئۇ چاغدا بىر دىرېكتور ، تۆت بانكا خادىمى بار ئىدى . بۇ بانكا ئاساسلىقى تۇرلۇك ئامانەت پۇل ، قەرز پۇل ۋە پۇل پېرېۋوتى كەسىپلىرىنى بېجىردى . سودا كاسات بولغاچقا ، مىنگونىڭ 32 ـ يىلى (1943ـ يىلى) ئىش بېجىرىش ئورنى قىلىندى .

§ 2 . جۇڭگو خەلق بانكىسىنىڭ ئۈچتۇرپان ناھىيىلىك تارماق بانكىسى

1951 ـ يىلى 6 ـ ئايدا جۇڭگو خەلق بانكىسىنىڭ ئۈچتۇرپان ناھىيىلىك تارماق بانكىسى قۇرۇلدى . 1952ـ يىلى يېزا پۇل مۇئامىلە كومىتېتى قۇرۇلدى . 1951 ـ يىلى يېڭىئاۋات تىجارەت پونكىتى ، 1953 ـ يىلى 7 ـ ئايدا ئاقيار تىجارەت پونكىتى ، 1955 ـ يىلى ئوتبېشى تىجارەت پونكىتى ، بازار تىجارەت پونكىتى ، 1959ـ يىلى 11 ـ ئايدا ئالغا تىجارەت پونكىتى ، 12 ـ ئايدا ياڭخي تىجارەت پونكىتى قۇرۇلدى . 1955 ـ يىلى 12ـ ئايدا جۇڭگو يېزا ئىگىلىك بانكىسىنىڭ ئۈچتۇرپان ناھىيىلىك تارماق بانكىسى قۇرۇلدى ، مالىيە كەسپى ۋە يېزىلاردىكى تىجارەت پونكىتلىرى يېزا ئىگىلىك بانكىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى . 1985 ـ يىلى 1 ـ ئايدا خەلق بانكىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى ، ئۇنىڭ كەسپىنى سودا ـ سانائەت بانكىسى ژاكالتەن بېجىردى . 1988 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى جۇڭگو خەلق بانكىسىنىڭ ئۈچتۇرپان ناھىيىلىك تارماق بانكىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ، ئۇنىڭ ئىشچى ـ خىزمەتچىسى يەتتە بولدى .

2001 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا جۇڭگو خەلق بانكىسى ئۈچتۇرپان ناھىيىلىك تارماق بانكىسىنىڭ ئىشچى ـ خىزمەتچىسى 26 گە يەتتى ، ناھىيە بازىرىدا بىر شۆبە ئىش بېجىرىش ئورنى ، بىر تىجارەت ئۆيى تەسىس قىلىندى .

§ 3 . جۇڭگو يېزا ئىگىلىك بانكىسىنىڭ ئۈچتۇرپان ناھىيىلىك تارماق بانكىسى

1955 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى جۇڭگو يېزا ئىگىلىك بانكىسىنىڭ ئۈچتۇرپان ناھىيىلىك تارماق بانكىسى قۇرۇلدى ، ئۇنىڭ ئىشچى ـ خىزمەتچىسى 30 بولدى .

1957 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك بانكىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ ، جۇڭگو خەلق بانكىسىنىڭ ئۈچتۇرپان ناھىيىلىك تارماق بانكىسىغا قوشۇۋېتىلدى . 1963 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 30ـ كۈنى جۇڭگو يېزا ئىگىلىك بانكىسىنىڭ ئۈچتۇرپان ناھىيىلىك تارماق بانكىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى . 1965ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى يېزا ئىگىلىك بانكىسى يەنە بىر قېتىم جۇڭگو خەلق بانكىسىنىڭ ئۈچتۇرپان ناھىيىلىك تارماق بانكىسىغا قوشۇۋېتىلدى .

1980 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى خەلق بانكىسى بىلەن يېزا ئىگىلىك بانكىسى يەنە ئايرىم تەسىس قىلىندى ، يېزا ئىگىلىك بانكىسىنىڭ ئۈچتۇرپان ناھىيىلىك تارماق بانكىسى جۇڭگو يېزا ئىگىلىك بانكىسى ئاقسۇ تارماق بانكىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولۇپ ، شۇ چاغدىكى ئىشچى ـ خىزمەتچىسى 56 گە يەتتى ، ئۇنىڭ قارىمىقىدا سەككىز يېزا (بازار) لىق تىجارەت پونكىتى قۇرۇلدى .

1990 ـ يىلى يېزا ئىگىلىك بانكىسىدىكى روشەنگۈلگە ئاپتونوم رايون تەرىپىدىن «ئىلغار خىزمەتچى» دەپ نام بېرىلدى . 1992 ـ يىلى 11 ـ ئايدا ھوشۇر مەھمەت «مەملىكەت بويىچە پۇل مۇئامىلە ساھەسى ئاكتىپى» ، موللىنىياز ئەمەت «مەملىكەت بويىچە يېزا پۇل مۇئامىلە قوغدىغۇچىسى» بولۇپ باھالاندى . 1997 ـ يىلى 3ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى جۇڭگو قۇرۇلۇش بانكىسىنىڭ ئۈچتۇرپان ناھىيىلىك تارماق بانكىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ ، ئۇنىڭ بارلىق ھەقدارلىق ، قەرزدارلىقى جۇڭگو يېزا ئىگىلىك بانكىسىنىڭ ئۈچتۇرپان ناھىيىلىك تارماق

بانكىسىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى . 12 - ئايدا ئىمامىلىرىم تىجارەت پونكتى ئاپتونوم رايونلۇق يېزا ئىگىلىك بانكىسى تەرىپىدىن «پۇل مۇئامىلىدىكى ئىلغار ئورۇن» بولۇپ باھالاندى ؛ ئاقتوقاي تىجارەت پونكتىدىن ئەخمەت غولام «ناچار قەرز پۇلنى ئېنىقلاپ يېغىشتىكى ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك ئىلغار شەخس» بولۇپ باھالاندى .

2001 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا جۇڭگو يېزا ئىگىلىك بانكىسى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك تارماق بانكىسىنىڭ ئىشچى-خىزمەتچىسى 59 غا ، بازار رايونىدىكى تور - نۇقتىسى تۆتكە ، يېزىلاردىكى تور - نۇقتىسى بەشكە يەتتى .

§ 4 . جۇڭگو سودا - سانائەت بانكىسىنىڭ ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك تارماق بانكىسى

1985 - يىلى 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنى جۇڭگو سودا - سانائەت بانكىسىنىڭ ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك تارماق بانكىسى قۇرۇلدى ، ئەسلىدىكى جۇڭگو خەلق بانكىسى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك تارماق بانكىسىنىڭ خادىملىرى ، مال - مۈلكى سودا - سانائەت بانكىسىنىڭ ئىگىدارلىقىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى ، خەلق بانكىسىنىڭ ۋىۋىسكىسى ساقلاپ قېلىنىدى ، خەلق بانكىسىنىڭ ئالاقىدار كەسىپلىرىنى سودا - سانائەت بانكىسى ۋاكالىتەن بېجىرىدىغان بولدى ، ئۇنىڭدا خەلق بانكىسىنىڭ كەسىپنى ۋاكالىتەن بېجىرىش بۆلۈمچىسى قۇرۇلدى . شۇ يىلدىكى ئىشچى-خىزمەتچىسى 45 ئىدى . 1994 - يىلى 1 - ئايدا توققۇزبۇلاق يولى پۇقرالار پۇل ئامانىتى پونكتى كۆپەيتىپ تەسىس قىلىندى (1998 - يىلى 5 - ئايدا ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى) . 7 - ئايدا ئۇچتۇرپاندا تۇرۇشلۇق «36920» قىسمىدا پۇقرالار پۇل ئامانىتىنى ۋاكالىتەن بېجىرىش نۇقتىسى قۇرۇلدى (بۇ يەردىكى كەسىپ مىقدارى ئاز بولغاچقا ، 12 - ئايدا ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى) . 1996 - يىلى ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك مەدەنىي ئورۇن دېگەن شەرەپلىك نامغا ئېرىشتى . 1997 - يىلى پۇقرالار پۇل ئامانىتى بۆلۈمى ۋىلايەت دەرىجىلىك «مەدەنىي ياشلار ئورنى» نامىغا ئېرىشتى . 2000 - يىلى 10 - ئايدا جۇڭگو سودا - سانائەت بانكىسىنىڭ ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك تارماق بانكىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى ، خادىملىرى تارقاقلاشتۇرۇلدى ، بارلىق ھەقدارلىق ، قەرزدارلىقى ناھىيىلىك يېزا ئامانەت - قەرز كوپېراتىپىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى .

§ 5 . جۇڭگو قۇرۇلۇش بانكىسىنىڭ ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك تارماق بانكىسى

1980 - يىلى 2 - ئايدا جۇڭگو قۇرۇلۇش بانكىسىنىڭ ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك تارماق بانكىسى قۇرۇلۇپ ، ناھىيىلىك مالىيە ئىدارىسى بىلەن بىرلىكتە ئىش بېجىردى ، جاۋ چىغۇ بانكا باشلىقى بولدى ، ئىشچى - خىزمەتچىسى بەش ئىدى . 1986 - يىلى 6 - ئايدا نەق پۇل كاسسىرلىقى كەسپى يولغا قويۇلدى . 1987 - يىلى 7 - ئايدا «ئىتتىپاق» يولى شۆبە ئىش بېجىرىش ئورنى تەسىس قىلىندى (1999 - يىلى 11 - ئايدا ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى) . 1992 - يىلى قۇرۇلۇش بانكىسىنىڭ ئىشچىلار ئۆيۈشمىسى ئەمگەك مۇلازىمەت شىركىتى قۇرۇلدى . 1993 - يىلى رەستە كوچىسى پۇقرالار پۇل ئامانىتى پونكتى تەسىس قىلىندى . 1996-

يىلنىڭ ئاخىرىدا قۇرۇلۇش بانكىسىنىڭ ئىشچى ـ خىزمەتچىسى 23 كە ، ئامانەت پۇل قالدۇقى 1 مىليون 270 مىڭ يۈەنگە ، قەرز پۇل قالدۇقى 1 مىليون 660 مىڭ يۈەنگە يەتتى . 1997 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى جۇڭگو قۇرۇلۇش بانكىسىنىڭ ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك تارماق بانكىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ ، بارلىق ھەقدارلىق ، قەرزدارلىقى جۇڭگو يېزا ئىگىلىك بانكىسىنىڭ ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك تارماق بانكىسىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى ، سابىق قۇرۇلۇش بانكىسى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك تارماق بانكىسى بېجىرگەن پۇل مۇئامىلە كەسىپلىرىنى جۇڭگو يېزا ئىگىلىك بانكىسىنىڭ ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك تارماق بانكىسى بېجىرىدىغان بولدى .

§ 6 . جۇڭگو يېزا ئىگىلىك تەرەققىيات بانكىسىنىڭ ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك تارماق بانكىسى

1997 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى جۇڭگو يېزا ئىگىلىك تەرەققىيات بانكىسىنىڭ ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك تارماق بانكىسى قۇرۇلدى ، جىڭ شىيەنشىن تۈنجى بانكا باشلىقى بولدى ، شۇ چاغدىكى ئىشچى ـ خىزمەتچىسى 20 ئىدى . شۇ يىلى يېزىلاردىكى قەرز پۇل قالدۇقى 159 مىليون 769 مىڭ يۈەنگە يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە ئاشلىق ، ياغ قەرز پۇلى 73 مىليون 520 مىڭ يۈەن ، پاختا قەرز پۇلى 63 مىليون 100 مىڭ يۈەن ، نامراتلارنى يۆلەش قەرز پۇلى 23 مىليون 149 مىڭ يۈەن . 2001 ـ يىلى پىلان ـ كىرىدىت بۆلۈمى ، مالىيە ـ بوغالتىرلىق-تىجارەت بۆلۈمى ، مەمۇرىي ئىشخانا تەسىس قىلىندى ، ئىشچى ـ خىزمەتچىسى 18 گە ، تۇرلۇك قەرز پۇل 149 مىليون 872 مىڭ يۈەنگە يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە ئاشلىق ، ياغ قەرز پۇلى 67 مىليون 877 مىڭ يۈەن ، پاختا قەرز پۇلى 81 مىليون 995 مىڭ يۈەن .

§ 7 . ئامانەت ـ قەرز كوپىراتىپى

1953 ـ يىلى 10 ـ ئايدا جۇڭگو خەلق بانكىسىنىڭ ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك تارماق بانكىسى بازار رايونىنىڭ ئاقتوقاي يېزىسىدا تۈنجى يېزا ئامانەت ـ قەرز كوپىراتىپى قۇردى . 1954 ـ يىلى ئاقيار رايونىنىڭ 3 ـ ، 4 ـ يېزىلىرىدا ، ياڭخې رايونى ، توقسۇن ، ياركۆرۈك يېزىلىرىدا يېزا ئامانەت ـ قەرز كوپىراتىپى قۇرۇلدى ، كوپىراتىپقا كىرگەن ئەزا 692 گە ، قوشقان پېيى 742 گە ، پاي سوممىسى 1300 گە يەتتى . 1954 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا ناھىيە بويىچە ئامانەت ـ قەرز كوپىراتىپى 32 گە يەتتى ، كوپىراتىپقا كىرگەن دېھقان ئائىلىسى 16 مىڭ 810 بولۇپ ، ناھىيە بويىچە ئومۇمىي دېھقان ئائىلىسىنىڭ 5 .82 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى ، پاي سوممىسى 81 مىڭ 400 يۈەنگە يەتتى . 1955 ـ يىلى يامانسۇ ، ئوتبېشى يېزىلىرىدا ئامانەت ـ قەرز كوپىراتىپى قۇرۇلدى . 1956 ـ يىلى يېڭىئاۋات يېزىسىدا ئامانەت ـ قەرز كوپىراتىپى قۇرۇلدى . 1958 ـ يىلى 12 ـ ئايدا خەلق بانكىسىنىڭ گۈڭشېلاردىكى يېزا تىجارەت پونكىتلىرى خەلق گۈڭشېلىرىغا چۈشۈرۈپ بېرىلدى ھەمدە ئامانەت-قەرز كوپىراتىپلىرى بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ خەلق گۈڭشېسى ئامانەت ـ قەرز بۆلۈمى قىلىندى . 1959 ـ يىلى 4 ـ ئايدا گۈڭشې ئامانەت ـ قەرز بۆلۈملىرى خەلق بانكىسى تىجارەت پونكىتى نامى بىلەن ناھىيىلىك خەلق

بانكىسىغا قارايدىغان بولدى . 1960 ـ يىلى ئۇچتۇرپان بازارلىق ئامانەت ـ قەرز كوپىراتىپى قۇرۇلدى . 1961ـ يىلى ياركۆزۈرۈك گۈڭشي ئامانەت ـ قەرز كوپىراتىپى قۇرۇلدى . 1962ـ يىلى خەلق گۈڭشىلىرىنىڭ ئاساسي ھېسابات بىرلىكى تۆۋەنگە چۈشۈرۈلۈپ ، ئامانەت ـ قەرز كوپىراتىپى تۈزۈلمىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى . 1963ـ يىلى ئامانەت ـ قەرز كوپىراتىپلىرى تەرتىپكە سېلىنغاندىن كېيىن ، ناھىيە بويىچە بىرلەشتۈرۈلۈپ 25 قىلىندى . 1971 ـ يىلى ئامانەت ـ قەرز كوپىراتىپلىرىدا كەمبەغەل دېھقان ـ تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار باشقۇرۇش كومىتېتى قۇرۇلدى . 1973 ـ يىلى ئامانەت ـ قەرز كوپىراتىپلىرى تۈركۈملەرگە بۆلۈنۈپ ئەسلدىن قالدۇرۇلدى . 1976 ـ يىلى 4 ـ ئايدا ئالدى بىلەن بازار گۈڭشي ۋە قىزىل بايراق ، ياڭخي ، ئالغا گۈڭشي ئامانەت ـ قەرز كوپىراتىپلىرى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى . 1983 ـ يىلى خەلق بانكىسىنىڭ يېزا تىجارەت پونكىتلىرى بىلەن ئامانەت ـ قەرز كوپىراتىپلىرى بىرلىشىپ تىجارەت قىلىدىغان بولدى . 1984 ـ يىلى 7ـ ئايدا ئامانەت ـ قەرز كوپىراتىپلىرى ئايرىلىپ چىقتى ، ئامانەت ـ قەرز كوپىراتىپى توققۇزغا ، شۆبە كوپىراتىپ 34 كە يەتتى . شۇ يىلى پاي سوممىسى 114 مىڭ 300 يۈەن بولدى . 1988 ـ يىلى 5 ـ ئايدا يېزا ئامانەتـ قەرز بىرلەشمە كوپىراتىپى قۇرۇلۇپ ، يېزا ئامانەت ـ قەرز كوپىراتىپلىرىنى باشقۇرىدىغان بولدى . 2001ـ يىلى يېزا ـ بازارلاردىكى ئامانەت ـ قەرز كوپىراتىپى توققۇزغا ، ئىشچى ـ خىزمەتچىسى 75 كە ، پاي قوشقان دېھقان ئائىلىسى 21 مىڭ 900 گە ، پاي سوممىسى 3 مىليون 840 مىڭ يۈەنگە ، ناھىيىلىك ئامانەت ـ قەرز بىرلەشمە كوپىراتىپى قارىمىقىدىكى ئامانەت ـ قەرز كوپىراتىپى سەككىزگە ، ئىشچى ـ خىزمەتچىسى 52 گە يەتتى ، ناھىيە بازىرىدا بىر تىجارەت ئورنى بار بولدى .

§8 . سۇغۇرتا شىركىتى

مىنگونىڭ 36 ـ يىلى (1947 ـ يىلى) ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك پوچتا ئىدارىسى ئۆمۇر سۇغۇرتىسى كەسپىنى يولغا قويغانىدى .

1957 ـ يىلى 3 ـ ئايدا ناھىيىلىك خەلق بانكىسىدا سۇغۇرتا ۋاكالەت ئورنى قۇرۇلۇپ ، سۇغۇرتا كەسپىنى يولغا قويدى .

1966 ~ 1982 ـ يىلىغىچە سۇغۇرتا كەسپى توختاپ قالدى . 1983 ـ يىلىنىڭ باشلىرىدا خەلق بانكىسىنىڭ پىلان ـ كرېدىت بۆلۈمچىسى ، يېزا ئىگىلىك بانكىسىنىڭ پىلان ـ كرېدىت بۆلۈمچىسى سۇغۇرتا ۋاكالەتچىلىكى كەسپىنى ۋاكالىتەن بېجىرىشنى يولغا قويدى . 1984 ـ يىلى ناھىيىلىك سۇغۇرتا كەسپى رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى . 1986 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى جۇڭگو خەلق سۇغۇرتا شىركىتىنىڭ ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك تارماق شىركىتى قۇرۇلدى ، ئۇنىڭ شتاتى ئۈچ بولدى ، شۇ يىللىق كەسپي كىرىمى 165 مىڭ يۈەنگە يەتتى . 1997 ـ يىلى جۇڭگو خەلق سۇغۇرتا شىركىتىنىڭ ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك تارماق شىركىتى ۋە جۇڭگو ئۆمۇر سۇغۇرتىسى شىركىتىنىڭ ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك تارماق شىركىتى قۇرۇلدى . 2001 ـ يىلى جۇڭگو خەلق سۇغۇرتا شىركىتى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك تارماق شىركىتىنىڭ دىرېكتورى بىر ، خىزمەتچىسى تۆت ، يىللىق مال ـ مۈلۈك سۇغۇرتا ھەققى كىرىمى 2 مىليون 6500 يۈەن ، جۇڭگو ئۆمۇر سۇغۇرتىسى شىركىتى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك تارماق شىركىتىنىڭ دىرېكتورى بىر ، خىزمەتچىسى تۆت ، ئۆمۇر سۇغۇرتىسى ھەققى كىرىمى 1 مىليون 130 مىڭ يۈەن بولدى .

Ⅱ باب

پۇل ئوبوروتى

§1 . پۇل

1 . مىس پۇل

چېەنلۇك 31 ـ يىلى (1766 ـ يىلى) ئۇچتۇرپان پۇل قۇيۇش جۇجۇقى پۇل قۇيۇشنى باشلىدى . شۇ مەزگىلدە ئۇچتۇرپان جۇجۇقىنىڭ قۇيغىنى «چېەنلۇك تۇڭباۋ» پۇلى ئىدى .

چېەنلۇك 31 ـ يىلىدىن 34 ـ يىلىغىچە (1766 ~ 1769 ـ يىلىغىچە) ئۇچتۇرپاندا چوڭ تىپتىكى كەڭ گىرۋەكلىك پۇل قۇيۇلدى . بۇ پۇلنىڭ ئارقىسىنىڭ سول تەرىپىگە مانجۇ يېزىقىدا «Ushi» ، ئوڭ تەرىپىگە كونا ئۇيغۇر يېزىقىدا «Ush» ئۇچتۇرپان دېگەن خەت ئويۇلغان . ئۇنىڭ ئېغىرلىقى 6 .8 گرام ، ناھايىتى قېلىن بولۇپ ، ئەڭ بۇرۇن قۇيۇلغان پۇل ئىدى . شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە چېەنلۇك تۇڭباۋ پۇلى قۇيۇلغان ، ئۇنىڭ شەكلى كىچىك ، گىرۋىكى تار ، خېتى چوڭ بولۇپ ، 7 گرام كېلەتتى . چېەنلۇك 35 ـ يىلى (1770 ـ يىلى) دىن باشلاپ ئۇچتۇرپان جۇجۇقى ئىلگىرىكى 2 مىسقاللىق قىزىل مىس پۇلنى ئېغىرلىقى خەزىنە تارازىسىدا بىر مىسقال 5 پۇڭ (5 .6 گرامغا تەڭ) كېلىدىغان قىلىپ ئۆزگەرتتى ، ئۇنىڭ ئارقىسىدىكى مانجۇچە ، ئۇيغۇرچە يېزىقلار كىچىكرەك ئىدى ، بۇ پۇلنىڭ ئەمەلىي ئېغىرلىقى 3 .6 گرام ئىدى ، پۇل بىرقەدەر يېنىك ، نېپىز بولۇپ ، ئوڭ تەرىپىگە كونا ئۇيغۇر يېزىقىدا كىچىك ئىلمەك ئويۇلغان ، شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە ئۇيغۇرچە يېزىقلىق چوڭ ئىلمەك پۇلمۇ قۇيۇلدى .

شۇەنتۇڭ 3 ـ يىلى (1911 ـ يىلى) ئۇچتۇرپان جۇجۇقى كۆچا جۇجۇقىنىڭ ھاۋالىسىنى قوبۇل قىلىپ خەزىنە 10 يارمىقى ناملىق كىچىك تۆز پۇلنى قۇيدى . ئۇنىڭ ئېغىرلىقى 2 .7 گرام ، دىئامېتىرى 25 مىللىمېتىر ؛ ئارقىسىنىڭ سول تەرىپىگە مانجۇ يېزىقىدا «Ushi» ، ئوڭ تەرىپىگە ئۇيغۇر يېزىقىدا «Ush» ئۇچتۇرپان دېگەن خەت ، ئاستى ـ ئۈستىگە خەنزۇ يېزىقىدا خەزىنە 10 يارمىقى دېگەن خەت ئويۇلغان . پۇلنىڭ ئوڭ يۈزىگە «بىرتۇتاش» دېگەن خەتنىڭ ھۆسنخەت نۇسخىسى خېلى چىرايلىق قىلىپ چۈشۈرۈلگەن . بۇ پۇل يېڭىدىن قۇيۇلغان بىر خىل قىزىل مىس پۇل بولۇپ ، ئۇنىڭ سانى بەك ئاز بولغاچقا ، يېغىپ ساقلىغۇچىلار تەرىپىدىن قەدىرلەندى . شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە ئوڭ يۈزىگە «بىرتۇتاش» دېگەن خەت ئوڭ ئەگمىلىك قىلىپ ئويۇلغان خەزىنە 10 يارمىقى ناملىق كىچىك تۆز پۇلمۇ قۇيۇلدى . بۇ پۇلنىڭ ئېغىرلىقى 2 .9 گرام ، دىئامېتىرى 25 مىللىمېتىر .

ئۇچتۇرپاندا شۇ يەردە قۇيۇلغان پۇل ئوبوروت قىلىنغانلىقى سىرتتىدا ، باشقا مىس پۇللارمۇ ئوبوروت قىلىندى .

1) خوتەن كەندىرسىمان پۇلى

بۇ پۇل غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە خوتەندە قۇيۇلغان ، «خەن دەۋرىدىكى ئىككى خىل يېزىقلىق پۇل»

مۇ دېيىلىدۇ ، ئۇ يۇمىلاق شەكىلدە بولۇپ ، تۆشۈكى يوق ، ئۇنىڭ چوڭىمۇ ، كىچىكىمۇ بار . چوڭىنىڭ دىئامېتىرى 2.4 سانتىمېتىر ، قېلىنلىقى تۆت مىللىمېتىر ، ئېغىرلىقى 14.8 گرام . كىچىكىنىڭ ئېغىرلىقى تەخمىنەن چوڭىنىڭ تۆتتىن بىرىگە تەڭ كېلىدۇ . بۇ پۇل شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ يۇڭچىڭ يىللىرى ئونسۇ (ھازىرقى ئۇچتۇرپان) تەۋەسىدە ئوبوروت قىلىنغان .

2) كۈسەننىڭ ئىككى خىل يېزىقلىق بەش جۇلۇق يارمىقى

بۇ يارماق ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك يارمىقىنىڭ شەكلىگە ئوخشايدۇ ، ئۇ يۇمىلاق بولۇپ ، ئوتتۇرىسىدا تۆشۈكى بار ، ئۇنىڭ گىرۋىكى تار ، تۆشۈكى چوڭ ، ئوتتۇرىسى نېپىز ، سىرتىنىڭ دىئامېتىرى 13 ~ 22 مىللىمېتىر ، تۆشۈكىنىڭ دىئامېتىرى 5 ~ 8 مىللىمېتىر ، قېلىنلىقى 1 ~ 1.5 مىللىمېتىر ، ئېغىرلىقى 0.9 ~ 2 گرام بولۇپ ، كۆپىنچىسى قىزىل مىستىن قۇيۇلغان ، ئازغا تەرىپىگە «بەش جۇ» دېگەن خەنزۇچە تامغا خېتى ئويۇلغان . بۇ پۇل تەخمىنەن 3 ~ 5 ـ ئەسىرلەردە ئۇچتۇرپاندا ئوبوروت قىلىنغان .

3) ۋېي بەگلىكىنىڭ بەش جۇلۇق پۇلى

بۇ ۋېي بەگلىكىنىڭ ۋەلىئەھدى ۋۇدىنىڭ دۇنياغا كەلگەن تۇنجى يىلى (435 ـ يىلى) دىن ۋېي بەگلىكىنىڭ ۋۇدى خانلىقى يۈكشى 1 ـ يىلى (532 ـ يىلى) غىچە مارالبېشىدا قۇيۇلغان بەش جۇلۇق پۇل بولۇپ ، دىئامېتىرى 2.4 سانتىمېتىر ، ئېغىرلىقى 1.5 ~ 1.7 گرام ، قېلىنلىقى 0.2 سانتىمېتىر كېلىدۇ . ئۇنىڭغا «بەش جۇ» دېگەن تامغا خېتى ئويۇلغان ، ئۇنىڭ ھۇنەر ـ سەنئىتى تازا سىپتا ئەمەس . 4 ~ 5 ـ ئەسىردە مۇشۇ تەۋەلىكتە ئوبوروت قىلىنغان .

4) كۈسەن كىچىك يارمىقى

بۇ پۇل مىلادىيە 5 ـ ئەسىردە كۈسەندە قۇيۇلغان بولۇپ ، ئىككىلا تەرىپىدە خەت يوق ، ئۇ نېپىز ۋە كىچىك بولۇپ ، قىزىل مىستىن قۇيۇلغان ، سىرتقى كۆرۈنۈشى تەكشى ئەمەس ، ھۇنەر ـ سەنئىتى قوپال ، ئاساسىي جەھەتتىن سىرتى يۇمىلاق ، ئوتتۇرىسىدا تۆشۈكى بار . سىرتىنىڭ دىئامېتىرى 12 ~ 19 مىللىمېتىر ، تۆشۈكىنىڭ دىئامېتىرى 5 ~ 9 مىللىمېتىر ، قېلىنلىقى 2.2 مىللىمېتىر ئەتراپىدا ، ئېغىرلىقى 0.2 ~ 0.4 گرام كېلىدۇ . ئۇ جىن دەۋرىدىكى «كىچىك بەش جۇ» غا تەقلىد قىلىپ قۇيۇلغان . ئوبوروت قىلىنغان ۋاقتى تەخمىنەن مىلادىيە 5 ـ ئەسىردىن 8 ـ ئەسىرگىچە .

5) تۈركەش پۇللىرى

بۇ 8 ـ ئەسىردە ھېنروس (ھازىرقى جامبۇل شەھىرى) تا قۇيۇلغان مىس پۇل ، ئۇ يۇمىلاق ، چاسا تۆشۈكى بولۇپ ، ئىچكى ـ تاشقى كاربىدورلۇق ، تۆشۈك دىئامېتىرى ئالتە مىللىمېتىر كېلىدۇ ، تاڭ دەۋرىدىكى كەييۈەن تۆڭباۋغا ئوخشاپ كېتىدۇ ، ئۇچتۇرپاندا ئوبوروت قىلىنغان .

6) جۇڭغار پۇلى

ئۇ جۇڭغار خانلىقى دەۋرىدە قۇيۇلغان دانىسى 50 پۇڭلۇق تەڭگە ، ئۇنىڭ شەكلى يارماقتىن كىچىك ، ئۇ قېلىن ، تۆشۈكسىز بولۇپ ، پارس (پېرسىيىنىڭ ئۆزگەرگەن تەرجىمىسى) يېزىقىدىكى «زەرەپشان» دېگەن خەت ئويۇلغان ، ئېغىرلىقى بىر مىسقال 4.5 پۇڭ بولۇپ ئوخشاش ئەمەس . ئۇ بېسىش ـ چېكىداش ئۇسۇلى بىلەن ياسالغان بولۇپ ، ئېللىپىس شەكىللىك ، ئۇنىڭ بىر تەرىپى ئۇچلۇق بولۇپ ، شاپتۇل مېغىزىغا ئوخشايدۇ . ئۇچلۇق ئۇچىدىن باشلاپ تىك دىئامېتىرى 17 ~ 18 مىللىمېتىر ، توغرا كېسىك دىئامېتىرى 15 مىللىمېتىر ، قېلىنلىقى 4 ~ 5 مىللىمېتىر ، ئېغىرلىقى 6.3 ~ 8.2 گرام كېلىدۇ .

7) چىيەنلۇڭ تۆڭباۋ

بۇ پۇل چىيەنلۇڭ يىللىرىدا ئاقسۇ پۇل قۇيۇش جۇجۇقى ، ئۇچتۇرپان پۇل قۇيۇش جۇجۇقى تەرىپىدىن قىزىل مىستىن قۇيۇلغان بولۇپ ، دانىسىنىڭ ئېغىرلىقى 6 ~ 7 گرام كېلىدۇ ، سىرتى يۇمىلاق بولۇپ ، ئوتتۇرىسىدا

چاسا تۆشۈكى بار ، ئوك يۈزىدە خەنزۇ يېزىقىدا «چىەنلۇك تۆڭباۋ» ، تەتۈر يۈزىنىك ئولك تەرىپىدە مانجۇ يېزىقىدا ، سول تەرىپىدە ئۇيغۇر يېزىقىدا «ئاقسۇ» ياكى «ئۇچتۇرپان» دېگەن خەتلەر بار .

8) داۋگۇاك تۆڭباۋ

بۇ پۇلنى ئاقسۇ پۇل قۇيۇش جۇجۇقى قۇيغان بولۇپ ، داۋگۇاك يىللىرىدا مۇشۇ ناھىيىدە ئوبوروت قىلىنغان . چىك سۇلالىسىنىك داۋگۇاك 8 ـ يىلى (1828 ـ يىلى)نىك ئالدى ـ كەينىدە ئاقسۇ جۇجۇقى «8ـ يىلى بەش» ۋە «8 ـ يىلى 10»دىن ئىبارەت ئىككى خىل مىس پۇل قۇيغان . «8 ـ يىلى 10»نىك مەنىسى داۋگۇاك 8 ـ يىلى قۇيۇلغان 10 يارماققا تەك ، يەنى ئىككى قىزىل مىس پۇلغا تەك ، ئىككى مىسقالغا سۇندۇرۇلىدۇ دېگەنلىكتۇر ، شۇڭا ئۇنىڭغا تۆڭباۋ دەپ نام قويۇلغان ، ئۇ «8 ـ يىلى بەش» تىن كىچىك ، ئادەتتىكى قىزىل مىس پۇلدىن چوڭراق بولۇپ ، مالىيىگە پايدىسى تەگكەن . شۇنىڭدىن كېيىن جەنۇبىي شىنجاڭدىكى جۇجۇقلار «10 يارماققا تەك»نى تەقلىد قىلىپ كۆپ پۇل قۇيغان .

9) باشقا مىس پۇللار

چىك سۇلالىسىنىك داۋگۇاك يىللىرىدا چىەنلۇك تۆڭباۋ ، جياچىك تۆڭباۋ ئوبوروت قىلىنغاندىن سىرت ، يەنە داۋگۇاك تۆڭباۋمۇ ئوبوروت قىلىنغان . شىيەنفىك 3 ـ يىلى (1835 ـ يىلى)دىن كېيىن ، بازارغا يەنە «شىيەنفىك تۆڭباۋ» ، «شىيەنفىك يامبۇسى» ، «شىيەنفىك جۇڭباۋ يارمىقى» كىردى . چىك سۇلالىسىنىك تۆڭجى 3 ـ يىلى (1864 ـ يىلى) 6 ـ ئايدا ئاقسۇدا قۇيۇلغان ئەرشىدىن خوجا پۇلى ئوبوروت قىلىندى ، ئۇنىك سىرتى يۇمىلاق ، ئوتتۇرىسى چاسا تۆشۈكلۈك بولۇپ ، قىزىل مىس پۇلغا ئوخشايدۇ .

چىك سۇلالىسىنىك تۆڭجى 6 ـ يىلى (1867 ـ يىلى) دىن چىك سۇلالىسىنىك گۇاڭشۇ 3 ـ يىلى (1877ـ يىلى) غىچە بازاردا ياقۇپبەگ قەشقەردە قۇيدۇرغان مىس پۇل ئوبوروت قىلىندى .

چىك سۇلالىسىنىك گۇاڭشۇ 4 ـ يىلى (1878 ـ يىلى) دىن كېيىن ئاقسۇ ، كۇچادا قۇيۇلغان بىر يارماقلىق كىچىك قىزىل مىس پۇل ۋە «بەش يارماقتا تەك» ، «10 يارماقتا تەك» مىس پۇل ئوبوروت قىلىندى . گۇاڭشۇ 9 ـ يىلى (1883 ـ يىلى) يەنە ئاقسۇ ، كۇچادا قۇيۇلغان شىنجاڭدا ئۆلكە قۇرۇلغانلىقىنىك خاتىرە پۇلى سۈپىتىدىكى قىزىل مىس پۇل بارلىققا كەلدى . گۇاڭشۇ 33 ـ يىلى (1907 ـ يىلى) يېڭى 10 يارماقلىق قىزىل مىس پۇل ئۇچتۇرپان بازىرىغا كىردى ، ئۇنىك شەكلى باشقا قىزىل مىس پۇللارغا ئوخشاش ئىدى ، بىرلا ئوخشىمايدىغان يېرى ، ئۇنىك ئارقىسىغا خەنزۇ يېزىقىدا «يېڭى 10» دېگەن خەت ئويۇلغان ، ئۇنىڭدىن باشقا ئۇچتۇرپاندىن يەنە سىرىق مىستىن قۇيۇلغان كەندىرسىمان پۇل قېزىۋېلىندى ، ئۇنىك ئوستىگە «تەييۋەن تۆڭباۋ» دېگەن خەت ئويۇلغان ، يۇقىرىدىكى پۇللارنىك ھەممىسى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىن كىرگەن .

2 . كۇموش پۇل

1) قەشقەر تەڭگىسى

ياقۇپبەگ جەنۇبىي شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە قەشقەردە قۇيۇلغان بولۇپ ، يۇزىدىكى قىممىتى ئىككى پۇك ، ئۇچ پۇك ، بەش پۇلدىن ئىبارەت ئۇچ خىل ، بۇ تەڭگە چىك سۇلالىسىنىك گۇاڭشۇ يىللىرى ئۇچتۇرپاندا ئوبوروت قىلىنغان .

2) كۇچا كۇموش پۇلى

چىك سۇلالىسىنىك گۇاڭشۇ 3 ـ يىلى (1877 ـ يىلى) جاك چۇ ئەسكەرلەرگە باشچىلىق قىلىپ كۇچادا تۇرغاندا ، پەرمانغا بىنائەن كۇچا «تەڭگىسى» قۇيدۇرغان ، ئۇنىك دانىسىنىك ئېغىرلىقى بەش پۇك ئىدى . ئۇنىك ئوك يۈزىگە كونا ئۇيغۇر يېزىقىدا «جۇڭگو كۇموشى بەش پۇك» دېگەن خەت ، ئارقا تەرىپىگە ئەرەبچە پاسوندىكى گۇل نەقشى چوشۇرۇلگەن . گۇاڭشۇ 4 ـ يىلى مىسقاللىق كۇموش پۇل قۇيۇشقا ئۆزگەرتىلگەن ، دانىسىنىك

ئېغىرلىقى بىر مىسقال بولۇپ ، يەنىلا كونا ئۇيغۇر يېزىقىدا «ياخشى كۈمۈش» ، «تولۇق مىسقال» ، «گۇاڭشۇ 4 - يىلى» دېگەن خەتلەر ئويۇلغان .

3) ئاقسۇ تەڭگىسى

چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۇاڭشۇ 5 - يىلى (1879 - يىلى) ئۇچتۇرپاندا ئاقسۇدا تەقلىدىي ياسالغان گۇاڭشۇ تەڭگىسى ئوبوروت قىلىنغان ، ئۇنىڭ يۈزىدىكى قىممىتى بەش پۇڭ ئىدى .

4) ئاقسۇ كۈمۈش دوللىرى

بۇ پۇل گۇاڭشۇ يىللىرى ئاقسۇ جۇجۇقى قۇيغان ھەم مۇشۇ جايدا ئوبوروت قىلىنغان ، ئۇنىڭدا «گۇاڭشۇ كۈمۈش پۇلى» ، «ئاقسۇ قەلئەسى ئىككى مىسقال» ، «ئاقسۇ قەلئەسى ئۇچ مىسقال» ، «ئاقسۇ قەلئەسى بەش مىسقال» دېگەن خەتلەر بار ئىدى .

5) نوكچە كۈمۈش

چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۇاڭشۇ يىللىرىدا نوكچە كۈمۈش ئىشلىتىلگەن ، ھەر بىر نوكچە 25 سەر ، 35 سەر ، 45 سەر (16 سەر 500 گرام) بولۇپ ، ئېغىر - يېنىكلىكى ئوخشاش ئەمەس ئىدى . گۇاڭشۇ 12 - يىلى (1886 - يىلى) زوزۇڭتاڭ ياقۇبېگنىڭ كۈمۈش تەڭگە پۇلىنى ئىشلىتىشنى مەنئى قىلىش توغرىسىدا قاتتىق پەرمان چۈشۈردى ، ئەمما نوكچە كۈمۈشنى ئىشلىتىش بەك قولايسىز بولغاچقا ، «تەڭگىنى مەنئىي قىلىپ توختاتقىلى بولمىدى» .

6) كۈمۈش دوللار

مىنگو يىللىرىدا ئۇچتۇرپان تەۋەسىدە بىرقەدەر كۆپ ئوبوروت قىلىنغان كۈمۈش پۇل ئۇلكىدە قۇيۇلغان ۋە ئاقسۇدا قۇيۇلغان سەر ، مىسقال ، پۇڭ بىرلىك قىلىنغان كۈمۈش دوللار بولدى ، ئىچكىرىدىن ۋە چەت ئەلدىن كىرگەن نۇرغۇن كۈمۈش پۇللارمۇ بار ئىدى . ئىچكىرىدىن كىرگەنلىرى ئاساسلىقى مىنگونىڭ 3 - يىلى (1914 - يىلى)دىكى «يۈەن شىكەينىڭ باش سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن كۈمۈش دوللار) ۋە مىنگونىڭ 10 - يىلى (1921 - يىلى)دىكى «سۇڭجۇڭبنباش» (سۇڭ جۇڭشەننىڭ باش سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن كۈمۈش دوللار) ۋە بىر قىسىم ئۇلكىلەرنىڭ يەرلىك كۈمۈش دوللىرى ئىدى . چەت ئەلدىن كەلگەنلىرى مىكسىكىنىڭ بۇركۇت سۈرەتلىك تەڭگىسى ۋە كانادانىڭ سەردار ناملىق كۈمۈش دوللىرى قاتارلىقلار ئىدى . مىنگونىڭ 38 - يىلى (1949 - يىلى) 5 - ئايدا شىنجاڭ ئۇلكىسىدە قۇيۇلغان دوللار بىرلىك قىلىنغان كۈمۈش دوللار ئوبوروت قىلىندى . 9 - ئاينىڭ 20 - كۈنى شىنجاڭ ھۆكۈمىتى پۇل تۈزۈمى ئىسلاھاتىنى يولغا قويۇشنى قارار قىلغانلىقتىن ، بىردەك كۈمۈش دوللار ئوبوروت قىلىندى . 1952 - يىلى 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئۇنى ئوبوروت قىلىش مەنئى قىلىندى .

3 . تىللا

1) سەئىد تىللاسى

16 - ئەسىردە يەكەن خانلىقىنىڭ خانى سەئىدخان ئۆزىنىڭ ئىسمىنى تىللانىڭ ئۈستىگە ئويدۇرغان ، بۇ تىللا ئۇچتۇرپاندا ئوبوروت قىلىنغان ، ئەمما ئۇنىڭ سانى ئاز ، ۋاقتى بىرقەدەر قىسقا بولدى .

2) تىللا

بۇ 19 - ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرى ياقۇبېگ شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندە قەشقەردە قۇيۇلغان بولۇپ ، ئىلگىرىكى «تىللا» دېگەن نام قوللىنىلغان . ئۇنىڭ دىئامېتىرى 2.1 سانتىمېتىر ، ئېغىرلىقى 3.76 گرام كېلەتتى ، ئۇنىڭ ئوڭ يۈزىنىڭ سىرتقى چەمبىرىكىگە ئەرەب ئۇسلۇبىدىكى گۈل نەقشى ، ئىچكى چەمبىرىكىگە چاغاتاي يېزىقى (سۇلتان ئابدۇلئەزىزخان دېگەن ئىسىم) چۈشۈرۈلگەن ، ئۇ ناھايىتى نەپىس قۇيۇلغان بولۇپ ،

بىر دانە تىللاغا بەش پۇڭلۇق كۆمۈش تەڭگىدىن 20 نى تېگىشكىلى ياكى ئۇنى بىر سەر كۆمۈشكە ئالماشتۇرغىلى بولاتتى .

3) ھەربىي تەمىنات تىللاسى

گۇاڭشۇ 33 ـ يىلى (1907 ـ يىلى) شىنجاڭنىڭ پەرمانبەرداری ۋالى شۇنەن ئۆزى قۇيدۇرغان تىللاغا «ھەربىي تەمىنات تىللاسى» دەپ نام بەرگەن ، ئۇ بىر مىسقاللىق ، ئىككى مىسقاللىقتىن ئىبارەت ئىككى خىل ئىدى ، بىر مىسقاللىقى ئۇچ سەر ، ئىككى مىسقاللىقى ئالتە سەر كۆمۈشكە تەڭ ئىدى . ئۇنىڭ ئولۇك يۈزىگە خەنزۇچە «ھەربىي تەمىنات تىللاسى بىر مىسقال» ، «ھەربىي تەمىنات تىللاسى ئىككى مىسقال» دېگەن خەت چۈشۈرۈلگەن ، ئۇ ناھايىتى نەپىس ياسالغان بولۇپ ، سانى كۆپ ئەمەس ئىدى ، ئۇچتۇرپاندا ئوبوروت قىلىنغاندىن كېيىن كۆپىنچىسىنى سودىگەرلەر يىغىپ ساقلىغان ۋە پۇقرالار يىغقان ، ئارمىيە ، ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىغا مائاش بېرىدىغان چاغدا بۇ پۇل ئىشلىتىلگەن .

4 . بىرىكمە مېتال پۇل

1) بىرىكمە مېتال پارچە پۇل

1957 ـ يىلى ئۇچتۇرپان بازارلىرىدا بىر پۇڭلۇق ، ئىككى پۇڭلۇق ۋە بەش پۇڭلۇقتىن ئىبارەت ئۇچ خىل خەلق پۇلى ھېسابىدىكى بىرىكمە مېتال پارچە پۇل ئوبوروت قىلىنىشقا باشلىدى . 1980 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنىدىن باشلاپ يۈزىدىكى سوممىسى بىر مو ، ئىككى مو ، بەش مو ۋە بىر يۆنلۈك مېتال خەلق پۇلى بازاردا ئوبوروت قىلىندى .

2) مېتال خاتىرە پۇل

1984 ـ يىلى 10 ـ ئايدا دۆلەت تەرىپىدىن تارقىتىلغان جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغانلىقىنىڭ 35 يىللىقىنى تەبرىكلەش مېتال خاتىرە پۇل ئۇچتۇرپان تەۋەسىدە ئوبوروت قىلىندى ، يۈزىدىكى قىممىتى ھەممىسىنىڭ بىر يۈەن ئىدى ، ئۇنىڭدا «ياشىسۇن ۋەتەن» ، «مىللەتلەرنىڭ بۈيۈك ئىتتىپاقلىقى» ۋە «دۆلەت قۇرۇش مۇراسىمى» دىن ئىبارەت ئۇچ خىل نەقىش بار ئىدى . 1985 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قۇرۇلغانلىقىنىڭ 30 يىللىقىنى تەبرىكلەش مېتال خاتىرە پۇلى تارقىتىلدى ، ئۇنىڭ يۈزىدىكى قىممىتى بىر يۈەن ئىدى . ئۇچتۇرپاندا تارقىتىلغان سانى بەك ئاز بولۇپ ، كۆپىنچىسىنى شەخسلەر يىغىۋالدى . 1995 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قۇرۇلغانلىقىنىڭ 40 يىللىقىنى تەبرىكلەش خاتىرە پۇلى تارقىتىلدى ، ئۇنىڭ دىئامېتىرى بەش سانتىمېتىر بولۇپ ، ئولۇك تەرىپىگە جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ دۆلەت گېربى نەقىشى ، ئارقا تەرىپىگە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قۇرۇلغانلىقىنىڭ 40 يىللىقىنى تەبرىكلەيدىغان خەت چۈشۈرۈلگەن ، قىممىتى 500 يۈەن ئىدى . ئۇ ناھايىتى ئاز تارقىتىلغان بولۇپ ، پەقەت دەم ئېلىشقا چىققان كادىرلارنىڭ ئەتىۋارلاپ ساقلىشىغا تارقىتىپ بېرىلدى .

5 . لاتا پۇل

گۇاڭشۇ 28 ـ يىلى (1902 ـ يىلى) ۋە گۇاڭشۇ 33 ـ يىلى (1907 ـ يىلى) ئۇچتۇرپان بازىرىدا ئاقسۇ پۇل باشقۇرۇش جۇجۇقى تارقاتقان گۇللۇك ياغ تىزا ئوبوروت قىلىنغان ، ئۇ سىپتا بېسىلمىغاچقا ، تارقىتىش ناھايىتى تېزلا توختىتىلغان .

6 . قەغەز پۇل

1) ئاقسۇ گۇللۇك تىزىسى

گۇاڭشۇ 14 ـ يىلى (1888 ـ يىلى) ئاقسۇ ۋىلايەتلىك پۇل قۇيۇش جۇجۇقى ئەجنەبىيلەر قەغەزنى

باستۇرغان گۈللۈك تىزا ئوبوروت قىلىندى ، ئۇنىڭ نامى «ئاقسۇ گۈللۈك تىزىسى» بولۇپ ، يۇزىدىكى سوممىسى 400 قىزىل مىس پۇل بولۇپ ، بىر سەر كۈمۈشكە باراۋەر ئىدى . قەغەز سۇپىتى ناچار بولغاچقا ، پەقەت ئاقسۇ ۋىلايىتى دائىرىسىدىلا تارقىتىلدى . گۈڭشۇ 30 ـ يىلى (1904 ـ يىلى) ھەممىسى يىغىپ كۆيدۈرۈۋېتىلدى .

2) كونا ئەجدىھا سۈرەتلىك تىزا

بۇ تىزا تىك شەكىللىك بولۇپ ، قىممىتى 400 قىزىل مىس پۇل (ئاساسىي پۇل) ئىدى ، تىزا يۈزى 130×260 مىللىمېتىر كېلەتتى ، قەغىزنىڭ سۈپىتى ياخشى ، بېسىلىشى نەپىس ئىدى ، ئوك يۈزىنىڭ تۆت ئەتراپىغا گۈللۈك رامكا سىزىقى چۈشۈرۈلگەن ، ئوك ۋە سول تەرىپىدە ئىككى ئەجدىھا سۈرىتى بولۇپ ، ئۇنى يېشىل رەڭلىك بۇلۇتلار قاپلاپ تۇراتتى ، ئۈستۈن تەرىپىنىڭ دەل ئوتتۇرىسىدا چوك مەرۋايىت ، ئاستى تەرىپىدە يېشىل رەڭلىك دېڭىز سۈيى بار ئىدى ، ئوتتۇرىسىدا چاسا شەكىللىك رامكا بولۇپ ، رامكىنىڭ ئىچىگە «شىنجاڭ پۇل باشقۇرۇش باش جۈجۇقى تەرىپىدىن تارقىتىلغان تىزا شەكلىدىكى 400 قىزىل مىس پۇل» دېگەن خەت بار ئىدى . ئارقا تەرىپىگە يېشىل رەڭلىك گۈللۈك سىزىق سىلىنىپ ، ئۇنىڭغا قارا سىياھ بىلەن خەنزۇچە مۇنداق ئىلان بېرىلگەن : «بۇ پۇلنى گەنسۇ ، شىنجاڭ قاتارلىق جايلاردىكى يەرلىك باش مۇپەتتىش بۆلۈم ـ مەھكىمىلىرى ئالاقىلىشىپ ئىشلىدى ، گەنسۇ ، شىنجاڭلاردىكى پەرمانبەردار مەھكىمىلىرىنىڭ پەرمانبەردار بەگلىرى بۇ تىزىنىڭ ئۆلكە شەھىرىدىكى ھۆكۈمەت باش پۇل جۈجۇقلىرىنىڭ بەلگىلىمىسى بويىچە ئىشلىتىلىدىغانلىقىنى ، ئۆز ئۆلكىسىدىكى ئاشلىق سېتىۋېلىش ، باج تاپشۇرۇش قاتارلىق ئىشلار ۋە ھۆكۈمەت پۇللىرىغا مۇشۇ پۇلنى ئىشلىتىشكە بولىدىغانلىقىنى ئېلان قىلىشى لازىم . ئەگەر ئەخلاقسىز ئەمەلدارلاردا يۈرتۇزازلىق قىلىپ ، ھەيۋە قىلىپ ، ئېنىق ھېسابلىمايدىغان ئىشلار كۆرۈلسە ، ئۇ ئەرز قىلىنسا قانتىق بىرتەرەپ قىلىنىدۇ . ئەل ـ جامائەتكە ئۇقتۇرۇلىدۇ ، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۆلكە بويىچە قەلەمدار ، ئەلەمدار ، ئەمەلدارلار بۇنى بىلىپ قېلىشى ، سودىگەرلەرمۇ ، پۇقرالارمۇ بۇنىڭغا ئەمەل قىلىشى لازىم» . ئۇنىڭ ئۈستىگە «گەنسۇ ، شىنجاڭ پەرمانبەرداری تامغىسى» بېسىلغان . تىزا ئارقىسىنىڭ ئوك ـ سول قىرغاقلىرىغا قىزىل رەڭلىك چاك تامغىسى بېسىلغان . پۇقرالار بۇنى «ياغ پۇل» دەپ ئاتىغان . گۈڭشۇ 34 ـ يىلى (1908 ـ يىلى) دىن باشلاپ بۇ پۇل ئۇچتۇرپان تەۋەسىدە تارقىتىلغان .

3) كىچىك ئەجدىھا سۈرەتلىك پۇل

مىنگونىڭ 6 ـ يىلى (1917 ـ يىلى) دىكى شىنجاڭ ۋاسال خەزىنىسى ھۆكۈمەت پۇلى ، ئۇ كىچىك ئەجدىھا سۈرەتلىك پۇل دەپ ئاتالغان ، ئۇچتۇرپاندا ئوبوروت قىلغان .

4) رۇس تىزىسى

مىنگونىڭ 1 ـ يىلىدىن 16 ـ يىلىغىچە (1912 ~ 1927 ـ يىلىغىچە) ئۇچتۇرپاندا ئوبوروت قىلىنغان قەغەز پۇل ئىچىدە «شىنجاڭ ۋاسال خەزىنىسى ھۆكۈمەت پۇلى» ، «شىنجاڭ مەھكىمە خەزىنىسى ھۆكۈمەت پۇلى» ۋە «قىزىل مىس پۇل ھېسابىدىكى كىچىك پۇل»دىن باشقا يەنە «رۇس تىزىسى» بولۇپ ، روسىيە سودىگەرلىرى «رۇس تىزىسى»نى ئالتۇن ـ كۈمۈشكە ئايرىۋاشلىغان ، يۇقىرى ئۈسۈملۈك قەرز بەرگەن .

5) ئۆلكە تىزىسى

مىنگونىڭ 4 ـ يىلى (1915 ـ يىلى) ئۇچتۇرپاندا ئۆلكىلىك مالىيە مەھكىمىسى تارقاتقان ئۆلكە تىزىسى ئوبوروت قىلىنغان ، ئۇ چوك تىك شەكىللىك ھۆكۈمەت پۇلى بولۇپ ، بەيداۋلىن قەغىزىگە تاش مەتبەئىدە بېسىلغان ، ئىشلىنىشى قوپالراق بولۇپ قالغان ، تىزا يۈزىنىڭ ھەجمى 115×113 مىللىمېتىر ئىدى ، لېكىن بىرلىككە كەلمىگەن . ئوك يۈزىنىڭ ئەتراپىدا قوش ئەجدىھا ئويۇنى سىزىلغان ، ئوك ـ سول تەرىپىدە بىردىن يوغان ئەجدىھا سۈرىتى بار ، ئۈستى تەرىپىنىڭ دەل ئوتتۇرىسىدا بىر دانە سۇ مەرۋايىتى ، ئاستىدا دېڭىز سۈيى نەقشى بار ، ئوتتۇرىسىنىڭ رەڭگى سېرىق بولۇپ ، ئۇنىڭ ئوتتۇرىسىغا چاسا شەكىللىك قىلىپ «شىنجاڭ

مەھكىمە خەزىنىسى ھۆكۈمەت پۇلى» دېگەن خەت ، تىزا يۈزىنىڭ دەل ئوتتۇرىسىغا «بۇ تىزىغا 100 دانە قىزىل مىس پۇل كېلىدۇ» دېگەن خەت چوشۇرۇلگەن . ئارقا تەرىپىدە مالىيە مەھكىمىسىنىڭ خەنزۇچە ، ئۇيغۇرچە ئېلانى بولۇپ ، ئۈستىگە ھۆكۈمەت تامغىسى بېسىلغان . ئېلاندا مۇنداق دېيىلگەن : «شىنجاڭ مالىيە مەھكىمىسى شۇنى ئۇقتۇرىدىكى ، بۇ ھۆكۈمەت پۇلى ئۆلكىمىزگە قاراشلىق ئورۇنلارنىڭ ئاشلىق ، ئوت ـ چۆپ بېجى ئېلىش قاتارلىق ئىشلىرىغا ۋە بارلىق ھۆكۈمەت پۇلىغا ئىشلىتىلىدۇ ، كۈموش پۇلغا ئايرىۋاشلاشقا توغرا كەلسە ھۆكۈمەت پۇل جۈجۈقىدا چېقىم قىلىنىدۇ ، ئەگەر كەلگۈسىدە بانكا تەسىس قىلىنىپ قالسا بانكىدا چېقىم قىلىنىدۇ ، ئەخلاقسىز سودىگەرلەرنىڭ ھەيۋە قىلىش ، سانماي ئېلىش قاتارلىق ئىشلىرى كۆرۈلسە ، ئۇنىڭ ئۈستىدە مەھكىمىمىزگە ئەرز قىلىنسا قاتتىق بىرتەرەپ قىلىنىدۇ» .

6) پارچە خىراجەت قىلىنىدىغان ئۇششاق پۇل

مىنگونىڭ 4 ـ يىلى (1915 ـ يىلى)دىن كېيىن پارچە خىراجەتكە ئىشلىتىلىدىغان 100 لىك قىزىل مىس پۇل (ئىككى سەر بەش مىسقال كۈموشكە تەڭ) ئۇششاق پۇل پارچە پۇل سۈپىتىدە ئوبوروت قىلىندى ، پۇلدا ئىككى شىرىنىڭ سۈرىتى بولۇپ ، ياخشى بېسىلمىغاچقا ، شىر ئىتقا ئوخشاپ قالغان ، شۇڭا ئۇنى پۇقرالار «كۆچۈك پۇل» دەپ ئاتىۋالغان .

7) ئۆلكە پۇلى

مىنگونىڭ 22 ـ يىلى (1933 ـ يىلى) 10 سەرلىك تاش باسما ئۆلكە پۇلى ئوبوروت قىلىنغان ، بۇ پۇلنىڭ ئوڭ يۈزىنىڭ تەڭ رەڭگى يېشىل سىزىقلىق بولۇپ ، ئۈستىدە كۆك رەڭلىك نەقىش ۋە خەنزۇچە ، ئۇيغۇرچە «شىنجاڭ مالىيە نازارىتىنىڭ ھۆكۈمەت پۇلى ، بۇ پۇل 10 سەر قىزىل مىس پۇلغا يارايدۇ» دېگەن خەت بار . ئارقا تەرىپىنىڭ تەڭ رەڭگى سېرىق سىزىقلىق بولۇپ ، ئەتراپىدا يېشىل رەڭلىك رامكا ۋە خەت بار ، ئۇنىڭ ئوتتۇرىسىدا خەنزۇچە ، ئۇيغۇرچە : «شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت رەئىسى ، مالىيە نازارىتىدىن يولىورۇق : بۇ پۇل كونا قائىدە بويىچە 400 قىزىل مىس پۇلغا تەڭ ، ئاۋام ئىچىدە ئاشلىق بېجى تاپشۇرۇش ، ھۆكۈمەت پۇلى قايتۇرۇشتا بىردەك مۇشۇ پۇل ئىشلىتىلىدۇ . ئەگەر بۇ پۇل ساختىلىق بىلەن ياسالسا ، ئېغىر جىنايەت سادىر قىلغانلىق بولۇپ ، قاتتىق جازالىنىدۇ ، شۇڭا ئالاھىدە ئۇقتۇرۇش قىلىندى» دېگەن خەت چوشۇرۇلگەن ، ئۈستىگە ھۆكۈمەتنىڭ چوڭ تامغىسى بېسىلغان . تاش مەتبەئىدە بېسىلغان 50 سەرلىك ھۆكۈمەت پۇلىنىڭ ئۆلچىمى 95×39 مىللىمېتىر بولۇپ ، چوڭ ـ كىچىكلىكى ئوخشاش ئەمەس ، يېزىق ، نەقىشلىرى تۈتۈق بولۇپ قالغان ، ئارقا تەرىپىدىكى ئېلان 10 سەرلىك پۇلغا ئوخشايدۇ . ماۋ زېمىن شىنجاڭ مالىيە نازارىتىنىڭ مۇۋەققەت نازىرى بولغاندىن كېيىن ، شىنجاڭ بويىچە پۇل تۈزۈمى بىرلىككە كەلتۈرۈلۈپ ، «سەر» «يۈەن »گە ئۆزگەرتىلگەن . شىنجاڭ سودا بانكىسىنىڭ تارقاتقىنى ئاساسىي پۇل ۋە پارچە پۇلدىن ئىبارەت ئىككى خىل بولۇپ ، ئۇلار بىر يۈەن ، ئۈچ يۈەن ، بەش يۈەن ، بىر مو ، ئىككى مو ، بەش مولۇقتىن ئىبارەت ئالتە خىل ئىدى ، ئىلگىرىكى سەر ، مىسقال بىرلىك قىلىنغان كونا پۇللار ۋە تۈرلۈك روسىيە پۇللىرى مىنگونىڭ 29 ـ يىلى (1940 ـ يىلى) ئىشلىتىشتىن توختىتىلغان . مىنگونىڭ 32 ـ يىلى (1943 ـ يىلى) تۆت خىل يېڭى بېسىلغان ئۆلكە پۇلى تارقىتىلغان . مىنگونىڭ 34 ـ يىلى (1945 ـ يىلى) 200 يۈەنلىك ، 500 يۈەنلىك ، 2000 يۈەنلىك ، 5000 يۈەنلىك ئۆلكە پۇلى تارقىتىلغان . مىنگونىڭ 37 ـ يىلى (1948 ـ يىلى) 11 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدا شىنجاڭ سودا بانكىسىنىڭ نامى شىنجاڭ ئۆلكىلىك بانكىغا ئۆزگەرتىلگەن ، تارقىتىلغان ئۆلكە پۇلى ئالتۇن دوللار پۇلىغا ئالماشتۇرۇلغان ، 600 مىڭ يۈەن ئۆلكە پۇلى بىر ئالتۇن دوللارغا ئالماشتۇرۇلغان ، كېيىن 1 مىليون ، 3 مىليون ، 6 مىليون ، 30 مىليون ، 600 مىليون ، 3 مىليارد يۈەنلىك ئۆلكە پۇلى بىر ئالتۇن دوللارغا ئالماشتۇرۇلغان . مىنگونىڭ 38 ـ يىلى (1949 ـ يىلى) 5 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى يۈزىدىكى

سوممىسى 6 مىليارد يۈەنلىك ئۆلكە پۈلى تارقىتىلىپ ، تارىختىكى سوممىسى ئەڭ يۇقىرى بولغان قەغەز پۈل بولۇپ قالغان . بۇ پۈللار ئۇچتۇرپان تەۋەسىگە كىرگەن .

8) فابى پۈلى

مىنگونلۇق 25 ـ يىلى (1936 ـ يىلى) ئوبوروت قىلىنىشقا باشلىغان ، ئۇنىڭ يۈزىدىكى سوممىسى بىر يۈەن ، ئىككى يۈەن ، ئۈچ يۈەن ، 10 يۈەن ، 20 يۈەن ، 100 يۈەندىن ئىبارەت ئالتە خىل ئىدى . ماۋ زېمىن شىنجاڭ مالىيە نازارىتىنىڭ خىزمەتلىرىگە رىياسەتچىلىك قىلغان مەزگىلدە شىنجاڭ ئۆلكە پۈلىنىڭ ئىناۋىتىنى ساقلاش ئۈچۈن ، فابى پۈلىنى ئىشلىتىشنى رەت قىلغان . مىنگونلۇق 31 ـ يىلى (1942 ـ يىلى) شېڭ شىسەي جياڭ جېيېشىغا ئاشكارا باش ئەگكەندىن كېيىن ، فابى پۈلى يەنە ئوبوروت قىلىنغان .

9) ئالتۇن دوللار پۇل

بۇ پۈلنى مىنگو ھۆكۈمىتى مىنگونلۇق 37 ـ يىلى (1948 ـ يىلى) 8 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنىدىن باشلاپ تارقاتتى ، ئالتۇن دوللار پۇل بىرلىكى قىلىپ بەلگىلەندى ، بىر يۈەنلىك ئالتۇن مىقدارى 4.4434 مىللىگرام بولۇپ ، بىر يۈەن 3 مىليون يۈەن فابى پۈلىغا تېڭىشلىدىغان بولدى . ئۇچتۇرپاندا بۇ پۈلنىڭ بىر يۈەن ، بەش يۈەن ، 10 يۈەن ، 50 يۈەن ، 100 يۈەندىن ئىبارەت بەش خىلى ئوبوروت قىلىندى .

10) كۈموش دوللار پۇل

مىنگونلۇق 38 ـ يىلى (1949 ـ يىلى) 5 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى شىنجاڭدا كۈموش دوللار پۇل تارقىتىلىپ ، ئالتۇن دوللار پۇل ئىشلىتىلىشتىن توختىتىلغان ، ئۇنىڭ ئاساسىي پۇلى بىر يۈەن ، بەش يۈەن ، 10 يۈەن ، پارچە پۇل بىر مو ، ئۈچ مو ، بەش مو ، بىر پۇڭ ، بەش پۇڭ بولغان .

11) خەلق پۇلى

1950 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى خەلق پۇلى (كونا پۇل) تارقىتىلىشقا باشلىدى ھەمدە كۈموش دوللار پۇل يىغۇۋېلىندى (كۈموش دوللار پۇلىنىڭ بىر يۈەنى خەلق پۇلىنىڭ 350 يۈەنگە ئالماشتۇرۇلدى) ، شۇنىڭ بىلەن بىللە تىللا ۋە كۈموش پۇل ، تەڭگە قاتارلىقلار يىغۇۋېلىنىپ ، ئالتۇن ـ كۈموشنىڭ ئوبوروت قىلىنىشى مەنئى قىلىندى . 1951 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە يىغۇۋېلىنغان كۈموش دوللار پۇل 4 مىليون 774 مىڭ 300 يۈەن ، كونا خەلق پۇلىغا سۇندۇرغاندا 1 مىليون 671 مىڭ يۈەن بولدى . 1953 ـ يىلى يىغۇۋېلىنغان ئالتۇن 52 .238 سەر ، كۈموش 412 .7092 سەر ، كۈموش تەڭگە 16 مىڭ 140 دانە ، كونا خەلق پۇلىغا سۇندۇرغاندا 182 مىليون 645 مىڭ 300 يۈەن بولدى . خەلق پۇلىنىڭ يۈزىدىكى سوممىسى 100 يۈەن ، 200 يۈەن ، 500 يۈەن ، 1000 يۈەن ، 5000 يۈەن ، 10 مىڭ يۈەن ۋە 50 مىڭ يۈەندىن ئىبارەت يەتتە خىل بولدى .

1955 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى يېڭى خەلق پۇلى تارقىتىلدى ، ئۇنىڭ يۈزىدىكى سوممىسى ئاساسىي پۇلىنىڭ بىر يۈەن ، ئىككى يۈەن ، ئۈچ يۈەن ، بەش يۈەن ، پارچە پۇلىنىڭ بىر پۇڭ ، ئىككى پۇڭ ، بەش پۇڭ ، بىر مو ، ئىككى مو ، بەش مودىن ئىبارەت 10 خىل ئىدى . يېڭى خەلق پۇلىنىڭ بىر يۈەنى كونا خەلق پۇلىنىڭ 10 مىڭ يۈەنگە ئالماشتۇرۇلدى . 6 ـ ئاينىڭ ئاخىرىغىچە 52 مىليارد 176 مىليون 804 مىڭ 700 يۈەن كونا خەلق پۇلى يىغۇۋېلىندى . 1958 ـ يىلى 7 ـ ئايدا 10 يۈەنلىك پۇل تارقىتىلدى .

1964 ـ يىلى 4 ـ ئايدا گوۋۇيۈەن 1953 ـ يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىدا ببسلىغان ئۈچ يۈەن ، بەش يۈەن ، 10 يۈەنلىك ئۈچ خىل قەغەز پۇلنى يىغۇۋېلىشنى ئېلان قىلدى .

1987 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى يۈزىدىكى سوممىسى 50 يۈەنلىك خەلق پۇلى بازارغا سېلىنغانىدى .

1988 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى 100 يۈەنلىك خەلق پۇلى بازارغا سېلىندى . 2001 ـ يىلىغىچە خەلق پۇلى بىرقانچە قېتىم ئۆزگەرتىلدى ، خەلق پۇلى بىرلىككە كەلگەن مۇقىم پۇل بولۇپ قالدى .

§ 2 . ئوبوروت باشقۇرۇش

1 . نەق پۇل باشقۇرۇش

جۇڭگو خەلق بانكىسىنىڭ ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك تارماق بانكىسى 1951 ـ يىلى 6 ـ ئايدا قۇرۇلغان چاغدا ئورگانلار ، ئاممىۋى تەشكىلاتلار ، كارخانا ، كەسپىي ئورۇنلارغا قارىتا نەق پۇل باشقۇرۇشنى يولغا قويدى ، ئورۇنلار ئارىسىدىكى ئىقتىسادىي مۇئامىلىدە 30 يۈەندىن تۆۋەن بولسا ، ئاندىن نەق پۇل ئىشلىتىلىدىغان بولدى . 1984 ـ يىلىدىن باشلاپ ھازىرقى چەك ئارقىلىق راسچوت قىلىش نۇقتىسىدىن ئېشىپ كەتكەن پۇل 100 يۈەن ، يېزىلاردا 200 يۈەندىن تۆۋەن بولسا ، نەق پۇل چىقىم قىلىسىمۇ بولىدىغان ، مىمۇرىئال قىلىسىمۇ بولىدىغان بولدى . ئورۇنلار چەكلەنگەن مىقداردىن ئېشىپ كەتكەن ئامبار قالدۇقىدىكى نەق پۇلنى شۇ كۈنى بانكىغا ئامانەت قويىدىغان بولدى .

1958 ـ يىلى ناھىيە بويىچە يېزا خەلق گۇڭشېلىرىغا قاراشلىق چوڭ ئەترەت ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرىنىڭ ھەممىسىدە نەق پۇل باشقۇرۇش يولغا قويۇلدى . نەق پۇل ئىشلىتىش دائىرىسى بېرىلىدىغان مائاش ، مۇكاپات پۇلى ، پاراۋانلىق ، ئەزالار تەقسىماتى ۋە سۇغۇرتا چىقىمى ، نەپىقە پۇلى ، ئوقۇش ياردەم پۇلى ، كوماندىروپكا خىراجىتى ، يېزا ئىگىلىك ۋە قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش ، پارچە خىراجەت قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالدى . ھۆكۈمەتنىڭ ئەمگەك مۇلازىمىتى چىقىمىنىڭ راسچوت قىلىنىش باشلىنىش نۇقتىسى 30 يۈەندىن تۆۋەن بولسا نەق پۇل بېرىلىدىغان ؛ رايون ھالقىغان ئىقتىسادىي مۇئامىلىدە پۇتۇنلەي پېرېۋوت ئارقىلىق راسچوت قىلىنىدىغان بولدى . 1982 ـ يىلىدىن باشلاپ نەق پۇل باشقۇرۇش كەڭ قويۇۋېتىلىپ ، بىر قىسىم تارقاق مەبلەغ بارلىققا كېلىشكە باشلىدى . 1984 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدىن 1985 ـ يىلى 4 ـ ئايغىچە كرېدىت پاخاللىقى يۈز بېرىپ ، نەق پۇل باشقۇرۇش كونترولسىز قالدى . 1985 ـ يىلى 5 ـ ئايدا پۇل قىسچىلىقى بولغانلىقتىن نەق پۇل بشقۇرۇش كۈچەيتىلدى . 1986 ـ يىلى 3 ـ ئايدىن 1988ـ يىلى 11 ـ ئايغىچە نەق پۇل باشقۇرۇش كونترولسىز قېلىپ ، ئورۇنلار خالىغانچە نەق پۇل ئالىدىغان ، ئامباردىكى نەق پۇل چەكلەنگەن مىقداردىن ئېشىپ كېتىدىغان ، سېتىلغان مال پۇلى بىۋاسىتە ئىشلىتىلىدىغان ئەھۋاللار ئېغىرلىشىپ كەتتى ، زور مىقداردىكى نەق پۇل «تۈر سىرتىدا ئايلىنىپ» ئىقتىسادقا ھەددىدىن زىيادە بېرىلىپ كېتىش ، باھا ئۆرلەپ كېتىش كېلىپ چىقتى . 1988 ـ يىلى 11 ـ ئايدىن كېيىن نەق پۇل باشقۇرۇش كۈچەيتىلىپ ، ماكرولۇق تەڭشەش ئېلىپ بېرىلىپ ، پۇل چىڭ تۇتۇلۇپ ، پۇلنىڭ تارقىتىلىشى ۋە نەق پۇلنىڭ تۈر سىرتىدا ئايلىنىشى تەدرىجىي تىزگىنلەندى .

ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتىنىڭ يەنىمۇ چوڭقۇرلىشىشى ، كۆپ خىل ئىقتىسادىي شەكىلنىڭ بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىغا ئەگىشىپ ، بانكىدا ھېساب ئاچىدىغان ئورۇنلار كۆپەيدى ، پۇكەي ئۈستىدە نازارەت قىلىش ۋەزىپىسى بارغانسېرى زورايدى ، بۇ ئەھۋال سىياسەت ، رەسمىيەتكە ئۇيغۇن ئىش قىلىشنى ئىشقا ئاشۇرۇشنى ھەمدە دائىم ھېساب ئاچقان ئورۇنلارغا بېرىپ ، ئىشتىن كېيىنكى تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى . نۇرغۇن ئورۇنلار نەق پۇل باشقۇرۇش تۈزۈمىگە رىئايە قىلدى ، تۈزۈمگە خىلاپلىق قىلىدىغان ئىشلارمۇ يۈز بەردى .

1955 ~ 2001 ـ يىلىغىچە بانكىنىڭ نەق پۇل كىرىمى 3 مىليارد 384 مىليون 582 مىڭ يۈەنگە ، چىقىمى 3 مىليارد 769 مىليون 39 مىڭ يۈەنگە ، كىرىمدىن ئېشىپ كەتكەن چىقىم 384 مىليون 456 مىڭ يۈەنگە يەتتى . 1975 ـ يىلىدىن ئىلگىرى نەق پۇل كىرىمى چىقىمدىن كۆپ بولغانىدى . 1979 ـ يىلىدىن باشلاپ چىقىم زور ھەجىمدە ئاشتى ، 1980 ـ يىلى 15 مىليون يۈەندىن ، 1992 ـ يىلى 50 مىليون يۈەندىن ،

1995 ـ يىلى 100 مىليون يۈەندىن ھالقىپ كەتتى . 2001 ـ يىلى كىرىم 1 مىليارد 3 مىليون 100 مىڭ يۈەنگە ، چىقىم 1 مىليارد 126 مىليون 220 مىڭ يۈەنگە يەتتى .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ 1955 ~ 2001 ـ يىلىغىچە پۇل ئوبوروت قىلىش ئەھۋالى

جەدۋەل : 13 — 1 بىرلىكى : تۆمەن يۈەن

يىللار	ئەق پۇل كىرىمى	ئەق پۇل چىقىمى	ئەق پۇلنىڭ تارقىتىلىشى ياكى يىغىۋېلىنىشى
1955	345. 8	329	16. 8
1956	591. 2	595. 1	—3. 9
1957	809. 8	763. 8	46
1958	868. 2	883. 2	—15
1959	900. 1	869. 6	30. 5
1960	951. 9	878. 1	73. 8
1961	781. 1	715. 7	65. 4
1962	814. 7	767. 5	47. 2
1963	722	681. 9	40. 1
1964	753. 8	666. 9	86. 9
1965	761. 1	733	28. 1
1966	766. 7	740. 3	26. 4
1967	881. 6	842. 2	39. 4
1968	791. 3	774. 7	16. 6
1969	793. 1	726. 2	66. 9
1970	794. 4	733. 8	60. 6
1971	809. 3	741. 1	68. 2
1972	816	801. 6	14. 4
1973	917	1012. 7	95. 7
1974	1034. 5	980. 1	54. 4
1975	1137. 8	1026. 4	111. 4
1976	1128. 8	1154. 6	—25. 8
1977	1181	1266. 3	—85. 3
1978	1197. 4	1247. 5	—50. 1
1979	1332. 9	1433. 9	—101
1980	1572. 4	1844. 2	271. 8
1981	1689	1959	—270
1982	2025. 04	2500. 4	—475. 4
1983	2979. 33	3645. 5	—666. 2
1984	2133	3109. 7	—976. 7
1985	1950	2138	—188
1986	2034	2065	—31
1987	2315	2315	—36
1988	2892	2997	—105
1989	3060	3104	—44

1990	3299	3360	−61
1991	4203	4088	115
1992	6789	7119	−330
1993	6789	7787	−998
1994	7291	8941	−1650
1995	10962	12088	−1126
1996	13759	15475	−1716
1997	15021	16599	−1578
1998	15147	17923	−2776
1999	13463	15697	−2234
2000	96894	108126	−11232
2001	100310	112622	−12312
جەمئىي	338458. 27	376903. 9	−38445. 6

2 . خەلق پۇلىنىڭ تارقىتىلىشى ۋە يىغىۋېلىنىشى

1978 ـ يىلىدىن ئىلگىرى پۇلنىڭ تارقىتىلىشى كۆپ ئەمەس ئىدى ، پەقەت ئۇچ يىلدىلا تارقىتىلغىنى يىغىۋېلىنغىنىدىن كۆپ بولدى . 1974 ـ يىلىدىن كېيىن ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش ئىشلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ ، پۇلنىڭ تارقىتىلىشى كۆپەيدى .

1955 ～ 2001 ـ يىلىغىچە بانكا يىغىۋالغان پۇل 11 مىليون 38 مىڭ يۈەنگە ، تارقاتقان پۇل 384 مىليون 456 مىڭ يۈەنگە يېتىپ ، تارقىتىلغىنى يىغىۋېلىنغىنىدىن 362 مىليون 380 مىڭ يۈەن كۆپ بولدى ، بۇنىڭ ئىچىدە 1977 ـ يىلىدىن ئىلگىرىكى 19 يىلدا يىغىۋېلىنغىنى تارقىتىلغىنىدىن 9 مىليون 888 مىڭ يۈەن كۆپ بولدى ؛ تۆت يىلدا تارقىتىلغىنى يىغىۋېلىنغىنىدىن 1 مىليون 300 مىڭ يۈەن كۆپ بولدى . 1978 ～ 2001ـ يىلغىچە تارقىتىلغان پۇل 372 مىليون 118 مىڭ يۈەن ، يىلىغا ئوتتۇرىچە 16 مىليون 179 مىڭ يۈەن بولدى . 1991 ـ يىلى يىغىۋېلىنغىنى تارقىتىلغىنىدىن 1 مىليون 150 مىڭ يۈەن كۆپ بولدى .

Ⅲ باب

بانكىغا ئامانەت قويۇلغان پۇل

§1 . پۇقرالار پۇل ئامانىتى

1 . پۇقرالار پۇل ئامانىتىنىڭ تۈرى

1950 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنىدىن 1952 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنىگىچە جۇڭگو خەلق بانكىسىنىڭ ئۈچتۈرپان ناھىيىلىك تارماق بانكىسى قوش كېپىللىك قىلىنىدىغان (دىرىغا ، قىممىتىگە كاپالەتلىك

قىلىنىدىغان) قەرەللىك پۇقرالار پۇل ئامانىتىنى يولغا قويۇپ ، ئامانەت پۇلىنىڭ مۇددىتى توشقاندىن كېيىن ، باھا پۇل ئامانەت قويغان كۇندىكىدىن ئۆرلەپ كەتكەن بولسا ، باھانىڭ ئەملىي نەرسىگە سۇندۇرۇلۇش بىرلىكىگە ئاساسەن ، دىرىنى قايتۇرۇپ ، ئۆسۈمىنى بەردى (قىممىتىگە كاپالەتلىك قىلدى) ؛ باھا پۇل ئامانەت قويغان كۇندىكىدىن چۈشۈپ كەتكەن بولسا ، ئەسلىدىكى ئامانەت قويۇلغان پۇلنىڭ سوممىسى بويىچە دىرىنى قايتۇرۇپ ، ئۆسۈمىنى بەردى (دىرىغا كاپالەتلىك قىلدى) . شۇ چاغدا ئامانەت قويغان خېرىدار 3518 گە يەتتى . 1951- يىلى 12 - ئايدا قەرەللىك پۇقرالار پۇل ئامانىتى يولغا قويۇلدى . 1952 - يىلى 5 - ئاينىڭ 15 - كۈنى نورمىلىق پۇقرالار پۇل ئامانىتى يولغا قويۇلدى . چەك يۈزىدىكى سوممانى بەش يۈەن ، 10 يۈەن ، 50 يۈەن ، 100 يۈەندىن ئىبارەت تۆت خىل بولۇپ ، ئامانەت قويغۇچىلار ئۆنى شىنجاڭنىڭ جاي - جايلىرىدىكى خەلق بانكىلىرىنىڭ ھەممىسىدىن ئالالايدىغان بولدى . شۇ يىلى يەنە چەك ئارقىلىق بېجىرىلىدىغان قەرەلسىز پۇقرالار پۇل ئامانىتى كۆپەيتىلدى . 1952 - يىلى 11 - ئايدا ئورۇنلار ئالاھىدە پۇقرالار پۇل ئامانىتى توپلىغۇچى خادىملارنى تەكلىپ قىلدى . 1953 - يىلى مۇكاپاتلىق ، ئۆسۈمسىز پۇقرالار پۇل ئامانىتى قانات يايدۇرۇلدى ، ئۇنىڭ چېكىنىڭ ھەر بىرى ئىككى يۈەنلىك بولۇپ ، مۇكاپات نومۇرى ۋە ئۇنىڭغا بېرىلىدىغان سومما ئايمۇ ئاي ئېلان قىلىنىپ ، پۈلى بىر يىللىق قەرەلى توشقاندا ئېلىنىدىغان بولدى . 1953 - يىلى 12 - ئايدىن 1955- يىلىغىچە خەلق بانكىسى يېزىلاردا ئاشلىق ساتقاندا ئېتىبار بېرىلىدىغان پۇقرالار پۇل ئامانىتىنى يولغا قويدى . 1959 - يىلى 2 - ئاينىڭ 1 - كۈنى جۇڭگو مۇھاجىرلىرىنىڭ خەلق پۈلى ھېسابىدىكى قەرەللىك پۇل ئامانىتى ۋە ئەملىي نەرسىگە سۇندۇرۇلىدىغان پۇل ئامانىتى تەسىس قىلىندى . 1980 - يىلى 3 - ئاينىڭ 1 - كۈنى پارچە قويۇپ توپ ئېلىش كەسپى يولغا قويۇلدى . 1981 - يىلىدىن كېيىن پۇقرالار پۇل ئامانىتىنىڭ تۈرى يەنە كۆپەيتىلدى . 1984 - يىلى ئائىلە مال - مۈلكى تەييارلىق فوندى ۋە جىسمانىي سۈغۇرتا تەييارلىق فوندى بويىچە پۇقرالار پۇل ئامانىتى يولغا قويۇلدى . 1987 - يىلى 7 - ئايدا قۇرۇلۇش بانكىسى بازار - يېزا ئاھالىلىرى پۇل ئامانىتى كەسپىنى يولغا قويدى . 10 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئۇچقۇرپان پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى پوچتا پۇل ئامانىتى كەسپىنى يولغا قويدى . 1989 - يىلى بانكىلار يېزا ئىگىلىكىگە ياردەم بېرىلىدىغان مۇكاپاتلىق پۇقرالار پۇل ئامانىتى ، چەك تارتىلىدىغان مۇكاپاتلىق پۇقرالار پۇل ئامانىتى ، ئايالار ۋەتەن سۆيۈش پۇل ئامانىتى قاتارلىق كەسىپلەرنى يولغا قويدى . 1997 - يىلى 4 - ئايدىن 1998 - يىلى 4 - ئايغىچە جۇڭگو يېزا ئىگىلىك بانكىسىنىڭ ئۇچقۇرپان ناھىيىلىك تارماق بانكىسى ئومۇمىي قۇرۇلۇشى بويىچە «كۆكئول ئىزھار قىلىش پۇقرالار پۇل ئامانىتى»نى يولغا قويدى .

2 . پۇقرالار پۇل ئامانىتىنىڭ سوممىسى

1950 - يىلى 7 - ئايدا بازار - يېزىلاردىكى شەخسلەر ئامانەت قويغان پۇلنىڭ سوممىسى ناھايىتى ئاز ئىدى . 1950 - يىلى 9100 يۈەن ئىدى . 1955 - يىلى بازار - يېزىلاردىكى شەخسلەر ئامانەت قويغان پۇلنىڭ قالدۇقى 265 مىڭ يۈەنگە يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە بازاردىكىلەرنىڭ 207 مىڭ يۈەن ، يېزىدىكىلەرنىڭ 58 مىڭ يۈەن . 1958 - يىلى پۇقرالار ئامانەت قويغان پۇل 1 مىليون 132 مىڭ يۈەنگە يەتتى . 1967 - يىلى 3 مىليون 11 مىڭ يۈەنگە يېتىپ ، 1958 - يىلدىكىدىن 66 .2 ھەسسە ئاشتى . 1968 - يىلىدىن كېيىن پۇقرالار پۇل ئامانىتى داۋاملىق تۆۋەنلىدى ، 1970 - يىلى تۆۋەنلەپ 2 مىليون 733 مىڭ يۈەنگە چۈشۈپ قالدى . 1971 ~ 1975- يىلىغىچە پۇقرالار ئامانەت قويغان پۇل 3 مىليون 205 مىڭ يۈەندىن 4 مىليون 944 مىڭ يۈەنگىچە بولدى . 1976 ~ 1982 - يىلىغىچە 4 مىليون 632 مىڭ يۈەندىن 9 مىليون 905 مىڭ يۈەنگە ئۆرلىدى . 1983- يىلى بازار - يېزىلاردىكى پۇقرالار ئامانەت قويغان پۇل 10 مىليون يۈەنلىك چوڭ ئۆتكەلدىن ئۆتۈپ ، 10 مىليون 831 مىڭ يۈەنگە يەتتى . 1999 - يىلى بازار - يېزىلاردىكى پۇقرالار ئامانەت قويغان پۇل 130 مىليون 30 مىڭ يۈەنگە يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە بازاردىكىلەرنىڭ 60 مىليون 130 مىڭ يۈەن ، يېزىدىكىلەرنىڭ 69 مىليون

900 مىڭ يۈەن . 2001 ـ يىلى بازار ـ يېزىلاردىكى پۈقرالار ئامانەت قويغان پۇل 289 مىليون 180 مىڭ يۈەنگە يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە بازاردىكىلەرنىڭ 114 مىليون 440 مىڭ يۈەن ، يېزىدىكىلەرنىڭ 174 مىليون 740 مىڭ يۈەن .

1955 ~ 2001 ـ يىلغىچە ئۆچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ بازار ـ يېزىلىرىدىكى پۈقرالار پۇل ئامانىتىنىڭ قالدۇقى

جەدۋەل : 13 — 2　　بىرلىكى : تۆمەن يۈەن

يىللار	جەمئىي	بازاردىكىلەرنىڭ ئامانەت پۇلى	يېزىدىكىلەرنىڭ ئامانەت پۇلى
1955	26. 5	20. 7	5. 8
1956	54. 8	34. 7	20. 1
1957	92. 1	53. 4	38. 7
1958	113. 2	81. 3	31. 9
1959	213. 1	46	167. 1
1960	111. 7	50. 5	61. 2
1961	231. 2	53. 2	178
1962	206. 6	41. 4	165. 5
1963	149. 6	43. 4	106. 2
1964	195	54. 7	140. 3
1965	218. 6	65. 6	153
1966	298. 5	72. 2	226. 3
1967	301. 1	80. 4	220. 7
1968	279. 5	70. 4	209. 1
1969	249. 7	66. 4	183. 3
1970	273. 3	69. 6	203. 7
1971	320. 5	76. 9	243. 6
1972	327. 6	87. 3	240. 3
1973	407	103. 5	303. 5
1974	424. 7	114. 3	310. 4
1975	494. 4	122. 9	371. 5
1976	463. 2	131. 5	511. 7
1977	711	143. 2	567. 8
1978	790. 7	161. 8	628. 9
1979	855. 9	176. 1	679. 8
1980	793. 5	222. 2	571. 3
1981	995. 4	275. 4	720
1982	990. 5	334. 4	656. 1
1983	1083. 1	446	637. 1

569.5	507.8	1077.3	1984
261	187	448	1985
435	542	977	1986
996	453	1449	1987
914.6	867	1781.6	1988
1243.4	840.5	2083.9	1989
1434	1246	2680	1990
1595	1589	3184	1991
2358.2	1477.3	3835.3	1992
2819	2107	4926	1993
3753	2749	6502	1994
3986	3177	716.3	1995
4210	4017	8227	1996
6514	3476	9990	1997
6289	5713	12002	1998
6990	6013	13003	1999
16590	11573	28163	2000
17474	11444	28918	2001
86984.6	61277.7	148262.3	جەمئىي

§2 . ئورۇنلارنىڭ ئامانەت پۇلى

1 . كارخانا ئامانەت پۇلى

كارخانا ئامانەت پۇلى ئاساسلىقى دۆلەت ئىلكىدىكى سودا ـ سانائەت كارخانىلىرىنىڭ تۇراقسىز مەبلىغى بولۇپ ، ئۇ سودا ـ سانائەت كارخانىلىرى پىرسەنت قالدۇرۇپ قالغان تۇرلۇك مەخسۇس مەبلەغ ۋە كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانىلارنىڭ جۇغلانمىسى ۋە ئارىلاپ ـ ئارىلاپ ئىشلىتىدىغان مەبلىغىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . 1955 ~ 1969 ـ يىلىغىچە كارخانىلارنىڭ تەرەققىياتى ئاستىراق ، ئامانەت پۇلى ئازراق بولدى . 1955ـ يىلى ناھىيە ئىچىدىكى كارخانىلارنىڭ ئامانەت پۇل قالدۇقى ئاران 44 مىڭ يۈەن بولدى ، بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەت كارخانىلىرىنىڭ ئامانەت پۇلى 37 مىڭ يۈەن ، خۇسۇسىي كارخانىلارنىڭ 7000 يۈەن . 1969 ـ يىلى 490 مىڭ يۈەنگە يەتتى . 1970 ~ 1979 ـ يىلىغىچە كارخانىلارنىڭ ئامانەت پۇلى بىرقەدەر زور دەرىجىدە كۆپەيدى . 1970 ـ يىلى 578 مىڭ يۈەن ئىدى ، 1979 ـ يىلى 1 مىليون 510 مىڭ يۈەنگە يەتتى . ئىسلاھات ـ ئىچىۋېتىشتىن كېيىن كارخانا ئامانەت پۇلى كۆپەيدى ، ئامانەت پۇل قالدۇقى 1980 ـ يىلى 1 مىليون 935 مىڭ يۈەنگە ، 1990 ـ يىلى 6 مىليون 390 مىڭ يۈەنگە ، 2000 ـ يىلى 50 مىليون 640 مىڭ يۈەنگە ، 2001 ـ يىلى 31 مىليون 870 مىڭ يۈەنگە يەتتى .

2 . مالىيە خاراكتېرلىك ئامانەت پۇل

مالىيە خاراكتېرلىك ئامانەت پۇل ئاساسلىقى دۆلەت خام چوت ئارقىلىق جۇغلىغان ياكى بەلگىلىمە بويىچە جۇغلىغان خام چوت سىرتىدا مەمۇرىي ، كەسپىي ئورۇنلارنىڭ ئىشلىتىشىگە تەقسىم قىلىپ بېرىلىدىغان ئامانەت پۇلدىن ئىبارەت . بۇ تۈردىكى ئامانەت پۇل ئاپپارات ، خادىملارنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ يىلمۇيىل ئاشىدۇ . 1955 ـ يىلى ئامانەت پۇل قالدۇقى 64 مىڭ يۈەن ئىدى ، 1965 ـ يىلى 597 مىڭ يۈەنگە ، 1980 ـ يىلى 2 مىليون 852 مىڭ يۈەنگە ، 1990 ـ يىلى 630 مىڭ يۈەنگە ، 2000 ـ يىلى 500 مىڭ يۈەنگە يەتتى .

3 . يېزا ئامانەت پۇلى

يېزا ئامانەت پۇلى گۇڭشې ـ ئەترەت (يېزا ـ كەنت) ئامانەت پۇلى ، گۇڭشې ـ ئەترەت (يېزا ـ بازار) كارخانىلىرى ئامانەت پۇلى ۋە ئامانەت ـ قەرز كوپىراتىپىنىڭ يۆتكەپ قويغان ئامانەت پۇلىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى يېزا ئامانەت پۇلى مۇنداق ئۇچ باسقۇچنى باشتىن كەچۈردى : 1951 ~ 1957 ـ يىلغىچە ئىشىك ئالدىغا بېرىپ مۇلازىمەت قىلىندى ، ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى ، كوپىراتىپلار پۇل ئامانەت قويۇشقا ئۇيۇشتۇرۇلدى ۋە ھەرىكەتلەندۇرۇلدى ؛ 1958 ~ 1979 ـ يىلغىچە گۇڭشېلاردىكى ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرىگە قارىتا مىمۇرىئال راسچوت قىلىش يولغا قويۇلدى ، دۆلەت ئىلكىدىكى تەمىنات ـ سودا كوپىراتىپلىرى سودىسىدا سېتىۋېلىنغان يېزا ئىگىلىك ۋە قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنىڭ باھا پۇلى پۇل تۆلەش ھاۋالىنامىسى بويىچە راسچوت قىلىندى ، گۇڭشې ـ ئەترەتلەر سېتىۋالغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ باھا پۇلىغا قارىتا چەكلىك سوممىلىق راسچوت قىلىش يولغا قويۇلدى . 1980 ـ يىلى مەھسۇلاتقا بىرلەشتۇرۇپ ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىپ ئىگىلىك باشقۇرۇش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن ، دېھقان ـ چارۋىچىلارنىڭ ئارزۇسىغا ئاساسەن مىمۇرىئال راسچوت قىلىش ياكى نەق پۇل تۆلەش يولغا قويۇلدى . 1957 ـ يىلى يېزا ئامانەت پۇلىنىڭ قالدۇقى 1000 يۈەن ئىدى ، 1980 ـ يىلى 535 مىڭ يۈەنگە ، 1990 ـ يىلى 715 مىڭ يۈەنگە ، 2000 ـ يىلى 9 مىليون 720 مىڭ يۈەنگە ، 2001 ـ يىلى 10 مىليون 920 مىڭ يۈەنگە يەتتى .

4 . باشقا ئامانەت پۇل

باشقا ئامانەت پۇل يېزا (بازار) ئورگانلىرى ئامانەت پۇلى ، كەسپىي ئورۇنلارنىڭ ئۆزى يىغىپ ئۆزى چىقىم قىلىدىغان ئامانەت پۇلى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . باشقا ئامانەت پۇلنىڭ 2001 ـ يىلنىڭ ئاخىرىدىكى قالدۇقى 1 مىليون 640 مىڭ يۈەنگە يەتتى .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ 1955 ~ 2001 ـ يىلىغىچە بولغان تۈرلۈك ئامانەت پۇل قالدۇقى

جەدۋەل : 13 — 3 بىرلىكى : تۈمەن يۈەن

يىللار	جەمئىي	بۇنىڭ ئىچىدە			
		كارخانا ئامانەت پۇلى	مالىيە ئامانەت پۇلى	يېزا ئامانەت پۇلى	باشقا ئامانەت پۇل
1955	10.8	4.4	6.4		
1956	50.7	30.1	20.6		
1957	57.1	16.9	40.1	0.1	
1958	47.4	16.7	30.7		

	3.2	68	16	87.2	1959
	19.7	66.6	15	101.3	1960
	18.3	68.9	19.3	106.5	1961
	1.5	39.4	23.2	64.1	1962
	9.9	65.5	30.9	106.4	1963
	11.2	44.7	33	88.9	1964
	8.9	59.7	38.2	106.8	1965
	15.8	62.8	42.1	120.7	1966
	17.7	66.6	59.4	143.7	1967
	24	89.4	49.7	163.1	1968
	23.1	93.4	49	165.5	1969
	23.6	108.6	57.8	190	1970
	22.9	150.5	38.7	212.1	1971
	24.7	121.5	60.5	206.7	1972
	28.4	162	58.2	248.6	1973
	25.2	221.5	93	339.7	1974
	25.6	123.6	97.5	246.7	1975
	63.9	157.3	143.6	365	1976
	97.5	150	148.1	395.6	1977
	97.4	292	154.8	544.2	1978
	71.8	251.6	151.5	475	1979
	53.5	285.2	193.5	532.2	1980
	55.2	241.4	242.5	539.1	1981
	34	421.9	192.8	648.7	1982
	17	401.3	246.3	664.6	1983
	18	471.5	150	639.5	1984
	19	434.3	170	623.3	1985
	21	425.1	316	762.1	1986
	31	410.7	508	949.7	1987
	55.7	307.5	586.5	949.7	1988
	60.1	211	638	909.1	1989
7	71.5	63	639	780.5	1990
15	89.1	55	810	969.1	1991
14	77.3	48	804	943.3	1992
22	707.5	23	827	979.5	1993
233	111.3		1236	1580.3	1994
459	154.5		1422	2035.2	1995
529	177.9	3	1235	1944.9	1996
1376	201.9	12	1380	2969.9	1997
1338	301.1	3	1172	2814.1	1998
2335	277.9	4	1731	4347.9	1999
249	972	50	5065	6335	2000
164	1092	324	3187	4767	2001

Ⅳ باب

بانكا قەرز پۇلى

مىنگو دەۋرىدىلا دېبىت ـ كرېدىت بارلىققا كەلگەن بولۇپ ، ئۆسۈمى ناھايىتى يۇقىرى ئىدى ، بەزىدە يىللىق ئۆسۈمى 50 % كە يەتكەن ھەمدە ئۆسۈمنى دومىتىلىپ ئۆسۈم ئالمىدىغانلارمۇ بولغان . مىنگونىڭ 27 ـ يىلى (1938 ـ يىلى) 7 ـ ئايدا ناھىيىلىك ھۆكۈمەت يېزا ئىگىلىك قەرز پۇلى تارقىتىشنى باشلىغان بولۇپ ، شۇ يىلدىكى قەرز پۇل 695 مىڭ سەر كۈمۈش بولغان . مىنگونىڭ 31 ـ يىلى (1942 ـ يىلى) سودا بانكىسى 2500 يۈەن قەرز پۇل تارقاتقان . مىنگونىڭ 37 ـ يىلى (1948 ـ يىلى) تارقىتىلغان قەرز پۇل 80 مىليون يۈەنگە يەتكەن .

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ، خەلق ھۆكۈمىتى يۇقىرى ئۆسۈملۈك قەرز پۇلنى مەنئى قىلىپ ، قەرز پۇلنى بانكا ۋە ئامانەت ـ قەرز كوپېراتىپلىرىنىڭ بېجىرىشىنى بەلگىلىدى . 1951 ـ يىلى قەرز پۇل كەسپى بېجىرىلىشكە باشلىدى ، شۇ يىلى بېجىرىلگەن خۇسۇسىي قەرز پۇل 14 مىڭ يۈەنگە يەتتى . 1951 ～ 2001ـ يىلغىچە قەرز پۇل قالدۇقى بەزىدە ئۆرلەپ ، بەزىدە تۆۋەنلىدى ، ئومۇمىي ئەھۋال شۇكى ، 1980ـ يىلىدىن كېيىن قەرز پۇلنىڭ ئېشىش ھەجمى بىرقەدەر تېز بولدى . 1951 ـ يىلى قەرز پۇل قالدۇقى 20 مىڭ 100 يۈەنگە يەتكەنىدى ، 1980 ـ يىلى 9 مىليون 174 مىڭ يۈەنگە ، 1990 ـ يىلى 32 مىليون 860 مىڭ يۈەنگە ، 2000ـ يىلى 245 مىليون 380 مىڭ يۈەنگە يەتتى (بۇنىڭ ئىچىدە سودا قەرز پۇلى 133 مىليون 230 مىڭ يۈەن ، يېزا ئىگىلىك قەرز پۇلى 25 مىليون 180 مىڭ يۈەن ، باشقا قەرز پۇل 86 مىليون 970 مىڭ يۈەن) . 2001ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدىكى قەرز پۇل قالدۇقى 277 مىليون 980 مىڭ يۈەنگە يەتتى .

§1 . يېزا ئىگىلىك قەرز پۇلى

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە يېزا ئىگىلىكىگە قەرز پۇل بېرىش 1951 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى باشلاندى . 1953 ـ يىلى 3 ـ ئايدا يېزا ئىگىلىك قەرز پۇلى تارقىتىش كومىتېتى قۇرۇلدى ، خەلق بانكىسىنىڭ باشلىقى خىزمەت ئەترىتىنى باشلاپ 1 ـ رايونىنىڭ 3 ـ يېزىسىدا يېزا ئىگىلىكىگە قەرز پۇل بېرىش كەسپىنى سىناق قىلدى . 1952 ～ 1955 ـ يىلغىچە دېھقانلارغا نەق پۇل بېرىلگەنىنىڭ سىرتىدا يەنە تېرىلغۇ كالىسى ، ئوغاق قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرى تارقىتىپ بېرىلدى . 1952 ـ يىلى تارقىتىلغان يېزا ئىگىلىك قەرز پۇلى 7900 يۈەن ، قەرز پۇل ھېسابىدا تارقىتىلغان تېرىلغۇ كالىسى بەش ، تېرىلغۇ ئېتى ئىككى ، ئوتمۇچ 94 ، گۇرجەك 31 ، كەتمەن 2959 ، ئورغاق 3020 بولۇپ ، 6725 ئائىلىلىك دېھقانىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى جەھەتتىكى قىيىنچىلىقى ھەل قىلىندى . 1955 ـ يىلى دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق قەرز پۇلى 93 مىڭ 400 يۈەن ، كەمبەغەل دېھقانلار ھەمكارلىق فوندى قەرز پۇلى 10 مىڭ 600 يۈەن ، قەرز پۇل ھېسابىدا بېرىلگەن

كالا ، ئات 65 ، ئېشەك 22 ، ئوغۇت 75 .43 كىلوگرام ، يېڭىچە ساپان 202 ، چوڭ تىپتىكى دېھقانچىلىق سايمىنى 30 ، چوڭ ھارۋا 34 ، كىچىك تىپتىكى دېھقانچىلىق سايمىنى 2617 ، ئۈرۈڭ 1158 خالتا ئىدى .

1956 ـ يىلى دېھقانچىلىق كوپېراتىپلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى قوللاش يۈزىسىدىن 543 مىڭ 900 يۈەن قەرز پۇل تارقىتىلدى ، بۇنىڭ ئىچىدە ئالىي كوپېراتىپقا بېرىلگىنى 148 مىڭ يۈەن ، باشلانغۇچ كوپېراتىپقا بېرىلگىنى 61 مىڭ 800 يۈەن ، ھەمكارلىق گۇرۇپپىلىرىغا بېرىلگىنى 4100 يۈەن ، يېزا ئىگىلىك فوندى قەرز پۇلى 206 مىڭ 600 يۈەن ، دېھقانچىلىق كوپېراتىپى قەرز پۇلى 62 مىڭ يۈەن . 1958 ـ يىلى گۈڭشېلاشتۇرۇلغاندىن كېيىن ، بانكىنىڭ تىجارەت پونكىتلىرى گۈڭشېلارغا چۈشۈرۈلدى . 1958 ~ 1962 ـ يىلغىچە يېزا ئىگىلىك قەرز پۇلىنىڭ قالدۇقى 4 مىليون 119 مىڭ يۈەن بولغانىدى ، 1963 ~ 1979 ـ يىلغىچە 6 مىليون 371 مىڭ يۈەنگە يېتىپ ، يىلىغا ئوتتۇرچە 374 مىڭ يۈەندىن توغرا كەلدى .

1978 ـ يىلىدىن كېيىن يېزا ئىگىلىكىگە قەرز پۇل بېرىش سىياسىتى كەڭ قويۇۋېتىلدى ، قەرز پۇل بېرىش ئوبيېكتىدا كەسپىي ئائىلىلەر ۋە نۇقتىلىق ئائىلىلەر ئاساس قىلىندى ، يېزا ئىگىلىك قەرز پۇلىنىڭ تارقىتىلىش مىقدارى كۆپەيتىلدى . 1980 ـ يىلى يېزا ئىگىلىك قەرز پۇلىنىڭ قالدۇقى 1 مىليون 31 مىڭ يۈەنگە يەتتى . 1980 ~ 1989 ـ يىلىغىچە يېزا ئىگىلىك قەرز پۇلى 19 مىليون 589 مىڭ يۈەنگە يېتىپ ، يىلىغا ئوتتۇرچە 1 مىليون 959 مىڭ يۈەندىن توغرا كەلدى . 1990 ~ 2000 ـ يىلىغىچە يېزا ئىگىلىك قەرز پۇلى 219 مىليون 700 مىڭ يۈەنگە يېتىپ ، يىلىغا ئوتتۇرچە 19 مىليون 973 مىڭ يۈەندىن توغرا كەلدى . 2001 ـ يىلى يېزا ئىگىلىك قەرز پۇلى قالدۇقى 34 مىليون 50 مىڭ يۈەنگە يەتتى .

§ 2 . سودا ـ سانائەت قەرز پۇلى

1 . سانائەت قەرز پۇلى

سانائەت قەرز پۇلى يەرلىك دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سانائەت ، كوللېكتىپ سانائەت ، تەمىنات ـ سودا كارخانىسى ، قاتناش ـ تىرانسپورت كارخانىسى ۋە يەككە سانائەت قەرز پۇلىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . سانائەت قەرز پۇلىنىڭ تۈرى نورمىلىق قەرز پۇل ، ھالقىما قەرەللىك قەرز پۇل ، كوللېكتىپ سانائەت قەرز پۇلى ، ماددىي ئەشيا بىلەن تەمىنلەش ـ سېتىش قەرز پۇلى ، راسچوت قەرز پۇلى ۋە ئوتتۇرا ـ قىسقا مۇددەتلىك قەرز پۇلىدىن ئىبارەت . ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ سانائەت ئاساسى ئاجىز ، كۆلىمى كىچىك بولغاچقا ، دۆلەتتىن ئاجرىتىپ بېرىلگەن تۇراقسىز مەبلەغ ئېھتىياجنى ئاساسىي جەھەتتىن قامدىدى . 1951 ~ 1956 ـ يىلىغىچە قەرز پۇل بېرىش ئوبيېكتى ئاساسلىقى يەككە قول سانائەتچىلەر بولدى . 1951 ـ يىلى خەلق بانكىسىنىڭ ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك تارماق بانكىسى ئالتە ئائىلىلىك قول سانائەتچىگە 35 مىڭ 500 يۈەن (كونا خەلق پۇلى) قەرز بەردى . 1956 ـ يىلى ناھىيىدىكى خۇسۇسىي قول سانائەت سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىلىپ ، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سانائەت بارلىققا كېلىشكە باشلىدى . 1957 ـ يىلى سانائەت قەرز پۇلىنىڭ قالدۇقى 31 مىڭ يۈەن بولدى . 1957 ~ 1983 ـ يىلىغىچە 1972 ـ ، 1973 ـ ، 1976 ـ ، 1977 ـ ، 1978 ـ يىللىرى سانائەت قەرز پۇلىنىڭ قالدۇقى 110 مىڭ يۈەن بىلەن 240 مىڭ يۈەن ئارىلىقىدا بولغانلىقى ھېسابقا ئالمىغاندا ، قالغان يىللاردا سانائەت قەرز پۇلى ناھايىتى ئاز بولدى . 1985 ~ 1999 ـ يىلىغىچە سانائەت قەرز پۇلى 28 مىليون 120 مىڭ يۈەن ، يىلىغا ئوتتۇرچە 1 مىليون 875 مىڭ يۈەن بولدى . 1995 ـ يىلى سانائەت

قەرز پۇلى قالدۇقى ئەڭ يۇقىرى بولغان يىل بولۇپ ، 7 مىليون 240 مىڭ يۈەنگە يەتتى .

2 . سودا قەرز پۇلى

سودا قەرز پۇلى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودا ، ئاشلىق كارخانىسى ، تاشقى سودا ، تېببىي ـ دورا ، نەپىت ، كىتابخانا ، سودا ئورۇنلىرى باشقۇرغان كارخانا ، ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدىكى كارخانا ، كوللېكتىپ ئىگىلىكىدىكى سودا ، زىيالىي ياشلار كارخانىسى ۋە يەككە سودا قاتارلىق كارخانىلارغا بېرىلىدىغان تۇرلۇك قەرز پۇلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . قەرز پۇل تۈرى تاۋار ئوبوروتى قەرز پۇلى ، يېزا ئىگىلىك ۋە قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش قەرز پۇلى ، زاكالەت پۇلى قەرز پۇلى ، ئاشلىق كارخانىلىرى قەرز پۇلى ، پاختىنى نېسىگە سېتىش قەرز پۇلى ، ئوتتۇرا ، قىسقا مۇددەتلىك قەرز پۇل ، كوللېكتىپ ۋە يەككە سودا قەرز پۇلى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت .

سودا قەرز پۇلى ناھىيىدىكى قەرز پۇلنىڭ چوڭ تۈرى بولۇپ ، قەرز پۇل سوممىسىدا ناھايىتى زور سالماقنى ئىگىلەيدۇ . 1951 ـ يىلى سودا قەرز پۇلى ئاساسلىقى خۇسۇسىي سودىنى يۆلەشكە ئىشلىتىلدى . شۇ يىلى خەلق بانكىسىنىڭ ئۈچتۈرپان ناھىيىلىك تارماق بانكىسى سودا ـ تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغان 17 ئائىلىگە 10 مىڭ 500 يۈەن ، ھەمكارلىق سودىسىغا 6000 يۈەن قەرز بەردى . 1953 ـ يىلىدىن باشلاپ قەرز پۇلنىڭ مۇھىم نۇقتىسى دۆلەت ئىلكىدىكى سودىنى يۆلەش بولدى ، شۇ يىلى دۆلەت ئىلكىدىكى سودىغا 200 مىڭ يۈەن ، خۇسۇسىي سودىغا ئاران 9300 يۈەن قەرز بېرىلدى . 1954 ـ يىلى دۆلەت ئىلكىدىكى سودىغا 224 مىڭ يۈەن ، خۇسۇسىي سودىغا 8 مىليون 500 مىڭ يۈەن قەرز بېرىلدى . 1951 ～ 1955 ـ يىلغىچە دۆلەت ئىلكىدىكى سودا ، كوللېكتىپ سودىنى قوللاشقا بېرىلگەن قەرز پۇل 1 مىليون 637 مىڭ يۈەن بولدى . 1956 ـ يىلى خۇسۇسىي سودا سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىن ، دۆلەت ئىلكىدىكى سودىنىڭ خام ئەشيا سېتىۋېلىش ، يېزا ئىگىلىك ۋە قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرى زاكالەت پۇلىغا نۇقتىلىق مەدەت بېرىلدى . شۇنىڭ بىلەن بىللە خۇسۇسىي سودا ، يەككە سودىغا پەرقلىق مۇئامىلە قىلىش يولغا قويۇلۇپ ، قەرز پۇل تارقىتىش سىياسىتى چىڭىتىلدى . 1956 ـ يىلى ئۈچتۈرپان ناھىيىسىدە سودا قەرز پۇلى 1 مىليون 439 مىڭ يۈەنگە يەتتى . 1959ـ يىلى سودىغا قارىتا كرېدىت بېرىلىكە كەلتۈرۈلگەن چارە يولغا قويۇلۇپ ، كارخانىلار تەكشۈرۈپ بېكىتىلگەن قەرز پۇل چەكلىمىسى ئىچىدە ئۆز ئالدىغا چىقىم قىلىدىغان بولدى . قەرز پۇل سوممىسى زور ھەجىمدە ئېشىپ ، شۇ يىلنىڭ ئاخىرىدا 5 مىليون 431 مىڭ يۈەنگە يەتتى . 1962 ～ 1965 ـ يىلغىچە «شۇ يىلى تەڭپۇڭلاشتۇرۇپ ، ئازراق ئۆرلىتىش» روھىدا چىڭ تۈرۈلۈپ ، قەرز پۇل قاتتىق تىزگىنلەندى ، پىلان باشقۇرۇش ، نەق پۇل باشقۇرۇش ۋە راسچوت باشقۇرۇش كۈچەيتىلىپ ، سودا قەرز پۇلى بىرتاز تۆۋەنلىتىلدى . 1962 ـ يىلى 5 مىليون 752 مىڭ يۈەن بولغانىدى ، 1965 ـ يىلى 4 مىليون 599 مىڭ يۈەنگە چۈشۈرۈلدى . 1966 ～ 1976 ـ يىلغىچە بولغان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە بانكا قەرز پۇل باشقۇرۇشنى بوشاشتۇرۇپ قويغان بولسىمۇ ، لېكىن ئىشلەپچىقىرىش ئىلگىرىلىيەلمىگەنلىكى ، سودىنىڭ تۈرى ۋە سانى ئازلاپ كەتكەنلىكى تۈپەيلىدىن ، سودا قەرز پۇلى 4 مىليون يۈەن بىلەن 5 مىليون 800 مىڭ يۈەن ئارىسىدا بولدى . 1979 ـ يىلى يېزىلارنىڭ ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتى باشلىنىپ ، سودا ئەسلىگە كېلىپ ، سېتىۋېلىشتىمۇ ، سېتىشتىمۇ كۆرۈلۈپ باقمىغان گۈللىنىش ۋەزىيىتى بارلىققا كەلدى ، شۇ يىلنىڭ ئاخىرىدا سودا قەرز پۇل قالدۇقى 8 مىليون 119 مىڭ يۈەنگە يەتتى . 1980 ـ يىلىدىن كېيىن سودىنىڭ تەرەققىياتى ناھايىتى تېز بولدى ، دۆلەت ئىلكىدىكى سودا ، كوللېكتىپ سودا ۋە يەككە سودىنىڭ رىقابىتى كەسكىنلەشتى . 1980 ～ 2001 ـ يىلغىچە قەرز پۇل 945 مىليون 125 مىڭ يۈەن بولۇپ ، يىلىغا ئوتتۇرىچە 42 مىليون 960 مىڭ يۈەندىن توغرا كەلدى . 2001 ـ يىلى تارقىتىلغان سودا قەرز پۇلى 163 مىليون 700 مىڭ يۈەنگە يېتىپ ، سودا قەرز پۇل قالدۇقى ئەڭ كۆپ بولغان بىر يىل بولدى .

§ 3 . تۇراقلىق مۇلۇك قەرز پۇلى

تۇراقلىق مۇلۇككە قەرز پۇل بېرىش 1985 ـ يىلى 1 ـ ئايدا باشلاندى . ئۇنىڭدىن ئىلگىرى سودا ـ سانائەت كارخانىلىرىنىڭ تۇراقلىق مۇلكىگە مالىيە تارماقلىرى ۋە كارخانىنى ئاساسلىق باشقۇرىدىغان تارماقلار تۇرلەر بويىچە پۇل ئاجرىتىپ بېرەتتى . 1985 ـ يىلى 1 ـ ئايدىن باشلاپ ئۇنى سودا ـ سانائەت بانكىسى ، قۇرۇلۇش بانكىسى ، يېزا ئىگىلىك بانكىسى بېجىرىدىغان بولدى . بۇنىڭ ئىچىدىكى ئاساسىي قۇرۇلۇش تۈرى قەرز پۇلى ، بىناكارلىق قۇرۇلۇش كارخانىلىرى قەرز پۇلىنى قۇرۇلۇش بانكىسىنىڭ ئۇچئۇرپان ناھىيىلىك تارماق بانكىسى مەسئۇل بولۇپ بېجىرىپ ، 1985 ~ 1999 ـ يىلىغىچە 24 مىليون 577 مىڭ يۈەن قەرز بەردى . تېخنىكا ئۆزگەرتىش قەرز پۇلى ، سانائەت ، قاتناش ، سودا ـ ئاشلىق كارخانىلىرى قەرز پۇلىنى سودا ـ سانائەت بانكىسى مەسئۇل بولۇپ بېجىرىپ ، 1985 ـ يىلى 350 مىڭ يۈەن تۇراقلىق مۇلۇك قەرز پۇلى بەردى . 1985 ~ 1999 ـ يىلىغىچە تۇراقلىق مۇلۇككە 17 مىليون 543 مىڭ يۈەن قەرز پۇل بېرىلدى . يېزا ئىگىلىك كارخانىلىرى ، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى شىركىتى ، ئۇرۇقچىلىق شىركىتى ، تەمىنات ـ سودا كوپراتىپلىرىنىڭ تۇراقلىق مۇلۇك قەرز پۇلىنى يېزا ئىگىلىك بانكىسى بېجىرىپ ، 1985 ~ 2001 ـ يىلىغىچە 27 مىليون 590 مىڭ يۈەن قەرز پۇل بەردى . تۇرلۇك سانائەت ـ سودا ، يېزا ئىگىلىك ـ سانائەت ، يېزا ئىگىلىك ـ سودا قاتارلىق ئىقتىسادىي بىرلەشمە گەۋدىلەرنىڭ تېخنىكا ئۆزگەرتىش قەرز پۇلىنى پرىنسىپ جەھەتتە شۇ كارخانىلار قاراشلىق باشقۇرۇش تارماقلىرى ئاجرىتىپ بېرىدىغان بولدى ، يەنى ئاساسلىق باشقۇرىدىغان تارماقنىڭ ئامانەت پۇلى ، قەرز پۇلى كەسپىي بانكىلار تەۋەلىكىدە بولسا ، شۇ كەسپىي بانكا بېجىرىپ بېرىدىغان بولدى .

§ 4 . ئۆي سېلىش قەرز پۇلى

ئۆي سېلىش قەرز پۇلىنىڭ يولغا قويۇلۇشى كېيىنرەك بولدى ، بانكىلارنىڭ ھەممىسى ئۆي سېلىش قەرز پۇلى بېرىش كەسپىنى بېجىردى . جۈگگو قۇرۇلۇش بانكىسىنىڭ ئۇچئۇرپان تارماق بانكىسى 1996 ـ يىلى ئۆي سېلىش قەرز پۇلى كەسپىنى يولغا قويدى ، ئۇنىڭ شۇ يىلدىكى قەرز پۇل قالدۇقى 10 مىڭ يۈەن بولدى . سودا ـ سانائەت بانكىسى ئۆي سېلىش قەرز پۇلى كەسپىنى 1991 ـ يىلىدىن باشلاپ يولغا قويدى . ئۇنىڭ 1997 ~ 1999 ـ يىلىغىچە بەرگەن قەرز پۇل قالدۇقى 1 مىليون 750 مىڭ يۈەنگە يەتتى . 1997 ـ يىلى يېزا ئىگىلىك بانكىسى ئۆي سېلىش قەرز پۇلى كەسپىنى يولغا قويدى . 1997 ~ 2001 ـ يىلىغىچە يېزا ئىگىلىك بانكىسى تارقاتقان ئۆي سېلىش قەرز پۇلى 11 مىليون 830 مىڭ يۈەنگە ، ئۆي ئىسلاھاتى ئىشخانىسى تارقاتقان ھاۋالىلىك ئۆي سېلىش قەرز پۇلى 2 مىليون 960 مىڭ يۈەنگە يەتتى .

§ 5 . قەرز مەبلىغىنى تەكشۈرۈپ ھېسابتىن كۆتۈرۈش

1961 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى ناھىيىلىك خەلق كومىتېتىنىڭ قارار قىلىشى ئارقىلىق ، يىغىشنى كەچۈرۈم قىلىش دائىرىسىگە ئۈيغۇن كېلىدىغان 5195 ئائىلىلىك كەمبەغەل دېھقان ـ تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانىنىڭ

تەكشۈرۈپ كەچۈرۈم قىلىنغان كەمبەغەل دېھقانلار ھەمكارلىق فوندى قەرز پۇلى 141 مىڭ 500 يۈەنگە يەتتى . 1970 ـ يىلى 1961 ـ يىلىدىن ئىلگىرىكى يېزا ئىگىلىك قەرز پۇلى كەچۈرۈم قىلىندى ، ناھىيە بويىچە كەچۈرۈم قىلىنغان پۇل 179 مىڭ يۈەنگە يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە كوللېكتىپنىڭ قەرز پۇلىدىن كەچۈرۈم قىلىنغىنى 172 مىڭ يۈەن ، شەخسلەرنىڭ 7000 يۈەن .

1951 ～ 2001 ـ يىلىغىچە ئۈچتۈرپان ناھىيىسىدىكى تۈرلۈك قەرز پۇل قالدۇقى

جەدۋەل : 13 — 4　　بىرلىكى : تۈمەن يۈەن

يىللار	جەمئىي قەرز پۇل	سودا ـ سانائەت قەرز پۇلى			يېزا ئىگىلىك قەرز پۇلى
		كىچىك جەمئىي	سانائەت قەرز پۇلى	سودا قەرز پۇلى	
1951	2. 01	1. 41	0. 36	1. 05	0. 60
1952	1. 49	0. 70	0. 02	0. 68	0. 79
1953	17. 41	9. 65	0. 34	9. 31	7. 76
1954	8. 80	0. 11	0. 02	0. 09	8. 70
1955	144. 30	138. 80	0. 10	138. 70	5. 50
1956	198. 89	144. 50	0. 60	143. 90	54. 39
1957	229. 90	195. 90	3. 10	192. 80	33. 90
1958	410. 20	306. 60	3. 40	303. 20	103. 6
1959	566. 40	546. 50	3. 40	543. 10	19. 90
1960	513. 70	482	5. 20	476. 80	31. 70
1961	595. 50	569. 80	1. 70	568. 10	25. 70
1962	806. 60	575. 60	0. 40	575. 20	231
1963	424. 20	381. 70		381. 70	42. 50
1964	373. 50	330	5. 30	324. 70	43. 50
1965	500	460. 90	1	459. 90	39. 10
1966	528. 90	486. 70	1. 20	485. 50	42. 20
1967	509. 40	462. 70	1. 10	461. 60	46. 70
1968	460. 30	410	3	407	50. 30
1969	437. 20	386. 60	3. 80	382. 80	50. 60
1970	585. 60	538. 70	3. 50	535. 20	46. 90
1971	626. 40	592. 40	3. 60	588. 80	34
1972	486	448. 70	11. 50	437. 20	37. 30
1973	544. 20	515. 40	19. 20	496. 20	28. 80
1974	390. 20	362. 40	9. 80	352. 60	27. 80
1975	588. 50	563. 70	7. 75	556	24. 80
1976	677. 60	650. 10	16. 20	633. 90	27. 50
1977	700. 90	682	24. 80	657. 10	19
1978	709. 80	685. 90	23. 40	662. 50	23. 90
1979	866. 60	814. 40	2. 50	811. 90	52. 20
1980	917. 40	814. 30	1	813. 30	103. 10
1981	885. 30	806. 90	1. 80	805. 10	78. 40
1982	890. 40	806. 60	1. 90	804. 70	83. 80

78.60	193.40	5.20	198.60	277.20	1983
519	1017	56	1073	1592	1984
129	1068	38	1106	1235	1985
166	2890	47	2937	3103	1986
242	3055	63	3118	3360	1987
291	3868	65	3933	4224	1988
268	2748	77	2825	3093	1989
313	2911	62	2973	3286	1990
495	4486	92	4578	5073	1991
861	4763	125	4888	5749	1992
992	4522	125	4647	5639	1993
3387	9740	235	9975	13362	1994
663	5255	724	5979	6642	1995
1611	2539	264	2803	4414	1996
4044	4424	315	4739	8783	1997
3012	4406	343	4749	7761	1998
4075	4511	237	4748	8823	1999
2518	13323		13323	24538	2000
3405	16370		16370	27798	2001

ئىزاھ : باشقا قەرز پۇل 2000 ـ يىلى 86 مىليون 970 مىڭ يۈەن ، 2001 ـ يىلى 80 مىليون 230 مىڭ يۈەن بولدى .

V باب

ئامانەت ـ قەرز كوپىراتىپىنىڭ ئامانەت پۇلى ۋە قەرز پۇلى

§1 . ئامانەت پۇل

1954 ~ 2001 ـ يىلىغىچە ئامانەت ـ قەرز كوپىراتىپىنىڭ ئامانەت پۇلى 616 مىليون 997 مىڭ يۈەنگە يېتىپ ، يىلىغا ئوتتۇرىچە 12 مىليون 854 مىڭ يۈەندىن توغرا كەلدى .

ئامانەت پۇلنىڭ يىل ئاخىرىدىكى قالدۇقى 1953 ـ يىلى كوپىراتىپ قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە 120 يۈەن ، 1956 ـ يىلى 23 مىڭ 300 يۈەن بولغانىدى . 1957 ~ 1959 ـ يىلغىچە كۆپەيدى ، 1961 ~ 1963ـ يىلىغىچە تۆۋەنلىدى . 1966 ~ 1974 ـ يىلىغىچە 186 مىڭ يۈەندىن 297 مىڭ يۈەن ئارىلىقىدا ئۆرلەپ ـ پەسىيىپ تۇردى ، 1975 ~ 1988 ـ يىلىغىچە 364 مىڭ يۈەن بىلەن 825 مىڭ يۈەن ئارىلىقىدا بولدى ، 1989 ـ يىلى 15 مىليون 529 مىڭ يۈەنگە يەتتى . 1990 ~ 1994 ـ يىلغىچە 12 مىليون 550 مىڭ يۈەن

بىلەن 23 مىليون 670 مىڭ يۈەن ئارىلىقىدا بولدى . 1999 ـ يىلى 70 مىليون 735 مىڭ يۈەنگە يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە پۈقرالار پۇل ئامانىتى 59 مىليون 775 مىڭ يۈەن . 2001 ـ يىلى 120 مىليون 680 مىڭ يۈەنگە يەتتى .

§2 . قەرز پۇل

1954 ～ 2001 ـ يىلىغىچە تارقىتىلغان قەرز پۇل 380 مىليون 782 مىڭ يۈەن بولۇپ ، يىلىغا ئوتتۇرىچە 7 مىليون 933 مىڭ يۈەندىن توغرا كەلدى .

قەرز پۇلنىڭ يىل ئاخىرىدىكى قالدۇقى 1954 ـ يىلى 130 يۈەن بولغانىدى ، 1959 ～ 1965 ـ يىلىغىچە 10 مىڭ 900 يۈەن بىلەن 18 مىڭ 400 يۈەن ئارىلىقىدا ، 1988 ～ 1994 ـ يىلىغىچە 3 مىليون 299 مىڭ يۈەن بىلەن 9 مىليون 500 مىڭ يۈەن ئارىلىقىدا ، 1995 ～ 2001 ـ يىلىغىچە 12 مىليون 510 مىڭ يۈەن بىلەن 46 مىليون 350 مىڭ يۈەن ئارىلىقىدا ئۆرلەپ ـ پەسىيىپ تۇردى . 2001 ـ يىلى قەرز پۇل قالدۇقى ئەڭ كۆپ بولغان بىر يىل بولۇپ ، 46 مىليون 350 مىڭ يۈەنگە يەتتى .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى ئامانەت ـ قەرز كوپېراتىپلىرىنىڭ 1954 ～ 2001 ـ يىلىغىچە بولغان ئامانەت پۇل ، قەرز پۇل ئەھۋالى

جەدۋەل : 13 — 5　　بىرلىكى : تۆمەن يۈەن

يىللار	تۇرلۇك ئامانەت پۇل	بۇنىڭ ئىچىدە پۈقرالار ئامانەت پۇلى	تۇرلۇك قەرز پۇل	بۇنىڭ ئىچىدە يېزا ئىگىلىك قەرز پۇلى	يىل ئاخىرىدىكى قەرز پۇل قالدۇقى
1954	0.012	0.012	0.018	0.018	0.013
1955	0.314	0.314	0.506	1.506	0.242
1956	2.333	2.333	1.729	1.729	0.801
1957	3.408	3.408	0.989	0.989	0.502
1958	2.902	2.902	1.589	1.589	1.207
1959	16.958	16.958	2.072	2.072	1.091
1960	6.457	6.457	2.583	2.583	1.839
1961	18.352	5.701	1.807	1.807	1.755
1962	16.512	4.246	2.589	2.589	1.130
1963	10.331	4.015	1.241	1.093	1.271
1964	13.844	3.344	1.263	1.263	1.667
1965	15.367	3.618	1.525	1.525	1.637
1966	22.880	4.728	2.288	2.198	2.582
1967	22.406	4.312	2.384	2.384	2.561
1968	21.232	4.888	1.712	1.683	2.610
1969	18.694	5.302	2.157	2.157	2.994
1970	19.626	6.422	1.611	1.611	2.507
1971	23.480	4.708	2.703	2.528	2.846
1972	23.022	5.863	2.238	2.238	2.434
1973	28.245	13.251	2.342	2.342	1.545

2.403	2.625	2.625	10.038	29.738	1974
2.833	3.298	3.311	10.448	36.4	1975
2.894	3.775	3.775	12.608	47.194	1976
3.170	3.602	3.602	14.417	55.754	1977
2.170	4.903	4.953	18.557	59.464	1978
2.663	8.894	8.894	22.376	65.776	1979
2.913	10.448	10.535	25.863	54.774	1980
5.994	8.829	8.829	24.547	77.965	1981
6.874	18.045	18.395	21.248	66.607	1982
4.156	21.022	21.502	29.622	60.75	1983
21.434	45.787	45.987	32.827	58.993	1984
20.079	32.299	32.299	31.727	52.249	1985
22.549	34.552	34.552	42.344	56.098	1986
29.544	51.048	51.048	57.685	73.523	1987
720.900	288.600	694.400	680.900	82.580	1988
329.400	180.300	432.400	685	1552.900	1989
365	313.700	589.900	898.800	1311.100	1990
412.700	489.400	753.100	1177.400	1255.300	1991
523.900	718.900	890.500	2548.500	1327.200	1992
949.800	427	2284.800	1547.100	1619	1993
749.900	750.100	1940.500	2306.500	2367.200	1994
1250.900	1506.200	2993	3543.500	4090.700	1995
2062.500	2285.500	4357.100	3981.400	4432.400	1996
1884	2617.600	4358.200	4881.500	5050.800	1997
1814.900	2396.100	4930.200	5972.400	6533.400	1998
2017.500	3174.300	5175.400	5977.500	7073.500	1999
3757	1985	3758	11148	11858	2000
4635	2923	4635	11311	12068	2001

VI باب

زايوم ۋە ئاساسىي قۇرۇلۇشقا ئاجرىتىلغان پۇل

§1. زايوم ، خەزىنە چېكى

مىنگونىڭ 32 ـ يىلى (1943 ـ يىلى) ئۇرۇش ۋاقتى زايومى تارقىتىلغان ، ئىدارە ، ئاممىۋى تەشكىلاتلار

ۋە سودا ساھەسىدىكىلەر ۋەكىللىرى يېڭى پۇل ھېسابىدا 1000 يۈەنلىكتىن زايوم سېتىۋېلىپ ، يەرلىكتىكى بانكىغا تاپشۇرۇپ پۇلغا ئالماشتۇرغان .

1950 ـ يىلى مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتى خەلق غالىبىيەت مۇقىم باھالىق زايومى تارقاتتى ، بۇنىڭدىن ئۈچتۇرپان ناھىيىسىگە تەقسىم قىلىنغىنى 6000 ئۇلۇش (ھەر بىرى 100 يۈەن) ، ئورۇندالغىنى 7435 ئۇلۇش بولۇپ ، پىلانلىق 124 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى . 1953 ـ يىلى ئورۇندالغىنى 255 ئۇلۇش (بۇنىڭ ئىچىدە قوي 498 ، ئۆچكە 198 ، ئات ئىككى) . 1954 ～ 1958 ـ يىلىغىچە دۆلەت ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش زايومى تارقىتىلدى ، ئۇنىڭغا ھەر يىلدا 8 % ئۆسۈم بېرىلىپ ، دىرى سەككىز يىلدا مۇددەتكە بۆلۈپ قايتۇرۇلدى . 1954ـ يىلى ئورۇندالغىنى 86 مىڭ يۈەنلىك بولۇپ ، 65 مىڭ 500 يۈەنلىك ۋەزىپە 131.6 % ؛ 1956 ـ يىلى ئورۇندالغىنى 62 مىڭ يۈەنلىك بولۇپ ، 59 مىڭ يۈەنلىك ۋەزىپە 105 % ؛ 1957 ـ يىلى ئورۇندالغىنى 69 مىڭ يۈەنلىك بولۇپ ، 54 مىڭ يۈەنلىك ۋەزىپە 129.1 % ؛ 1958 ـ يىلى ئورۇندالغىنى 58 مىڭ يۈەنلىك بولۇپ ، 60 مىڭ يۈەنلىك ۋەزىپە 90.67 % ئورۇندالدى .

1981 ـ يىلىدىن باشلاپ خەزىنە چېكى تارقىتىلدى ، ھەر يىلى چوشۇرۇلگەن ۋەزىپە ئاشۇرۇپ ئورۇندالدى . 1981 ～ 1999 ـ يىلىغىچە 3 مىليون 870 مىڭ يۈەنلىك خەزىنە چېكى سېتىۋېلىندى ، بۇنىڭ ئىچىدە كوللېكتىپ ئورۇنلار سېتىۋالغىنى 2 مىليون 790 مىڭ يۈەن ، شەخسلەر سېتىۋالغىنى 1 مىليون 80 مىڭ يۈەن . ئەڭ كۆپ سېتىۋېلىنغان 1988 ـ يىلى 4 مىليون 350 مىڭ يۈەنلىك سېتىۋېلىندى . 1998 ～ 2001ـ يىلىغىچە 740 مىڭ يۈەنلىك خەزىنە چېكى سېتىۋېلىندى .

§ 2 . ئاساسىي قۇرۇلۇشقا ئاجرىتىلغان پۇل

1954 ـ يىلىدىن باشلاپ ئاقسۇ ۋىلايەتلىك قۇرۇلۇش بانكىسى ئاجرىتىپ بەرگەن ئاساسىي قۇرۇلۇش مەبلىغىنى ئاساسلىق باشقۇرىدىغان تارماقلار ناھىيىلىك خەلق بانكىسىغا پىرىۋوت قىلىدىغان ، ناھىيىلىك خەلق بانكىسى مەخسۇس ھېساب ئېچىپ نازارەت قىلىپ چىقىم قىلىپ كەلگەندى . 1980 ـ يىلى 2 ـ ئايدا ئۈچتۇرپان ناھىيىلىك قۇرۇلۇش بانكىسى قۇرۇلدى ، ئاساسىي قۇرۇلۇشنىڭ تۈرلۈك مەبلەغلىرىنىـــى مەزكۇر بانكا باشقۇرىدىغان ۋە نازارەت قىلىپ چىقىم قىلىدىغان بولدى . 1983 ـ يىلىدىن ئىلگىرى ئاساسىي قۇرۇلۇش مەبلىغى مالىيىدىن ئاجرىتىپ بېرىلگەن پۇل ۋە ئۆزلىرى جۇغلىغان پۇلدىن كېلەتتى . 1985 ـ يىلىدىن باشلاپ ھەقلىق قايتۇرۇش ئىقتىدارىغا ئىگە كارخانا ئورۇنلىرىغا قارىتا پۇل ئاجرىتىپ بېرىش تەدرىجي پۇل قەرز بېرىشكە ئۆزگەرتىلدى . شۇ يىلى ئاجرىتىلغان پۇلنىڭ قەرز بېرىشكە ئۆزگەرتىلگىنى 375 مىڭ يۈەن بولدى ، 1998ـ يىلى ئاساسىي قۇرۇلۇشقا ئاجرىتىپ بېرىلگەن پۇل ئەڭ كۆپ بولۇپ ، 23 مىليون 750 مىڭ يۈەنگە يەتتى . 1999 ـ يىلى ئاساسىي قۇرۇلۇشقا ئاجرىتىپ بېرىلگەن پۇل 13 مىليون 540 مىڭ يۈەن ، بېرىلگەن قەرز پۇل 3 مىليون 450 مىڭ يۈەن ، 2001 ـ يىلى ئاساسىي قۇرۇلۇشقا ئاجرىتىپ بېرىلگەن پۇل 2 مىليون 950 مىڭ يۈەن ، بېرىلگەن قەرز پۇل 1 مىليون 300 مىڭ يۈەن بولدى .

§ 3 . قۇرۇلۇش خام چوتى ، نەق چوتىنى تەكشۇرۇش

1966 ـ يىلىدىن ئىلگىرى ئۈچتۇرپان ناھىيىسىدىكى ئۇي ـ ئىمارەت قۇرۇلۇشىنىڭ كۆپىنچىسىدە ئادەتتە

خام چوت بولمايتتى ، بولۇپمۇ كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكى قۇرۇلۇش ئەترەتلىرى بىردەك قۇرۇلۇش كۆلىمىگە قاراپ ئۇنىڭ باھاسىنى مۆلچەرلەپ ئىشنى ھۆددىگە ئېلىپ ، قۇرۇلۇش قىلدۇرغۇچى ئورۇنلارنىڭ مەنپەئىتىگە ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە زىيان يەتكۈزەتتى . 1980 ـ يىلى ناھىيىلىك پىلان تارماقلىرى ، بازار قۇرۇلۇشى ئىدارىسى ۋە ئالاقىدار تارماقلار ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ ماتېرىيال خام چوت باھاسىنى ۋە قۇرۇلۇش بىرلىكىنىڭ تەخمىنىي باھا جەدۋىلىنى تۈزۈپ چىقتى . 1982 ـ يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ قۇرۇلۇش بىرلىكى تەخمىنىي باھاسىنىڭ ئومۇملاشتۇرۇلغان جەدۋىلى تۈزۈپ چىقىلدى . 1985 ـ يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ قۇرۇلۇش بىرلىكى تەخمىنىي باھاسى تۈزۈپ چىقىلدى . 1990 ～ 1999 ـ يىلىغىچە بەش قارار ، 91 ئادەم (قېتىم) قاتناشقان قۇرۇلۇش سىخېمىسى خام چوتى ئۆگىنىش كۈرسى ئېچىلىپ ، قۇرۇلۇش قىلدۇرغۇچى ئورۇنلار ۋە قۇرۇلۇش قىلغۇچى كارخانىلارنىڭ كەسپىي ساپاسىنى ئۆستۈرۈشكە ياردەم بېرىلدى . قۇرۇلۇش خام چوتى ، نەق چوتىنى تەكشۈرۈش ئارقىلىق ، 1980 ～ 1999 ـ يىلىغىچە دۆلەتكە 6 مىليون يۈەندىن كۆپرەك مەبلەغ تېجەپ بېرىلدى . 1991 ～ 1999 ـ يىلىغىچە تەكشۈرۈشكە تېگىشلىك مەبلەغ 23 مىليون 700 مىڭ يۈەن ، تەكشۈرۈلگىنى 20 مىليون 750 مىڭ يۈەن بولۇپ ، كۆپەيتىپ بېرىلگىنى 39 مىڭ يۈەن ، كېمەيتىلگىنى 767 مىڭ يۈەن بولدى . 1999 ـ يىلى 37 پارچە خام چوت ، نەق چوت تەكشۈرۈپ ئاياغلاشتۇرۇلدى ، ئۇنىڭدىكى مەھسۇلات قىممىتى 8 مىليون 750 مىڭ يۈەن ، بۇنىڭ ئىچىدە كۆپەيتىپ بېرىلگىنى 175 مىڭ يۈەن ، كېمەيتىلگىنى 35 مىڭ يۈەن .

VII باب

سۇغۇرتا

مىنگونىڭ 36 ـ يىلى (1947 ـ يىلى) 1 ـ ئايدا ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك پوچتا ئىدارىسى ئۆمۈر سۇغۇرتىسى كەسپىنى يولغا قويغان بولۇپ ، ئايلىق نورمىسى 2000 يۈەن ، يىللىق نورمىسى 200 مىڭ يۈەن بولغان .

1957 ـ يىلى 3 ـ ئايدا ناھىيىلىك خەلق بانكىسى سۇغۇرتىنى ۋاكالىتەن باشقۇرۇش ئورنى تەسىس قىلىپ ، سۇغۇرتا كەسپىنى قانات يايدۇردى . «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە سۇغۇرتا كەسپى توختاپ قالدى .

1983 ـ يىلىنىڭ باشلىرىدا سۇغۇرتا كەسپى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى . ئۇنى خەلق بانكىسى ، يېزا ئىگىلىك بانكىسىنىڭ پىلان ـ كرېدىت بۆلۈمچىسى باشقۇرىدىغان بولدى . 2 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى ناھىيە بويىچە تۇنجى ئاپتوموبىل سۇغۇرتىسى تالونىنى ناھىيىلىك سېمونت زاۋۇتى ئېلىپ سۇغۇرتىغا قاتناشتى . بۇنىڭ ئىچىدە سۇغۇرتىلانغان «ئازاد» ماركىلىق ئاپتوموبىل بىر ، «خۇاڭخې» ماركىلىق موللاقچى ئاپتوموبىل بىر ، «خۇاڭخې» ماركىلىق ئاپتوموبىل ئىككى ، تراكتور ئۈچ بولۇپ ، سۇغۇرتىلاش سوممىسى 14 مىڭ 300 يۈەن ، سۇغۇرتا ھەققى 1682 يۈەن بولدى . شۇ يىلى 6000 يۈەن سۇغۇرتا ھەققى يىغىلىپ ، 215 يۈەن تۆلەم بېرىلدى .

1995 ـ يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك 2 ـ باشلانغۇچ مەكتەپ سۇغۇرتا شىركىتىگە بېرىپ ، ئوقۇغۇچىلارنى تۇنجى بولۇپ ئامانلىق سۇغۇرتىسىغا قاتناشتۇردى ، ئۇنتۇرىچە سۇغۇرتا سوممىسى 1000 يۈەن ، سۇغۇرتا ھەققى بىر يۈەن بولۇپ ، 346 ئادەم سۇغۇرتىغا قاتناشتۇرۇلدى . 1992 ـ يىلى دېھقانچىلىق زىرائەتلىرى تېرىقچىلىقى

سۇغۇرتا كەسپى يولغا قويۇلدى . سۇغۇرتا ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ، سۇغۇرتا كەسپى ئۇزلۇكسىز كېڭەيدى ، 2001 ـ يىلى يولغا قويۇلغان سۇغۇرتا تۈرى كۆپەيىپ يەتتە چوڭ تۈر ، سەككىز خىلغا يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە ئۆمۈر سۇغۇرتىسى ئىككى خىل ، جىسمانىي سۇغۇرتا ئالتە خىل . شۇ يىللىق سۇغۇرتا ھەققى كىرىمى 3 مىليون 136 مىڭ 500 يۈەنگە ، بىرلىگەن تۆلەم 1 مىليون 906 مىڭ 800 يۈەنگە يەتتى .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ 1983 ～ 2001 ـ يىلىغىچە بولغان سۇغۇرتا كەسپى

جەدۋەل : 13 — 6　　بىرلىكى : تۆمەن يۈەن

يىللار	تۈرى	كارخانا مال ـ مۈلۈك سۇغۇرتىسى	ماتورلۇق قاتناش ۋاستىلىرى سۇغۇرتىسى	ئائىلە مال ـ مۈلۈك سۇغۇرتىسى	ئاددىي جىسمانىي سۇغۇرتا	كوللېكتىپ جىسمانىي سۇغۇرتا	ئۇقۇغۇچىلارنىڭ كوللېكتىپ جىسمانىي سۇغۇرتىسى	يۈك توشۇش سۇغۇرتىسى	زىرائەت تېرىقچىلىقى سۇغۇرتىسى	جەمئىي
1983	سۇغۇرتا كىرىمى	0.210	0.420							
	تۆلەم چىقىمى	0.010	0.015							
	رەسمىيەت ھەققى چىقىمى	0.013	0.024							
1984	سۇغۇرتا كىرىمى	0.500	1.300							1.800
	تۆلەم چىقىمى	0.057	0.168							0.230
	رەسمىيەت ھەققى چىقىمى	0.011	0.036							0.047
1985	سۇغۇرتا كىرىمى	1.090	8.970						1.624	11.60
	تۆلەم چىقىمى	0.100	1.900							2
	رەسمىيەت ھەققى چىقىمى	0.014	0.073							0.087
1986	سۇغۇرتا كىرىمى	2.500	4.400	3.150				3.500	3.040	16.590
	تۆلەم چىقىمى	0.270	0.540	0.038				0.380	0.010	2.240
	رەسمىيەت ھەققى چىقىمى	0.054	0.073	0.013				0.030	0.045	0.220
1987	سۇغۇرتا كىرىمى	3.670	8.390	3.340	0.550	0.430		0.570	35.750	52.700
	تۆلەم چىقىمى	0.730	3.540	0.110				0.790	25.670	30.840
	رەسمىيەت ھەققى چىقىمى	0.140	0.340	0.030				0.110	1.110	1.730
1988	سۇغۇرتا كىرىمى	5.660	7.660	3.290	0.560	0.560		0.560	43.620	61.910
	تۆلەم چىقىمى	0.150	1.050	0.034	0.19	0.027		0.342	98.300	100.090
	رەسمىيەت ھەققى چىقىمى	0.140	0.087	0.034	0.027	0.027		0.017	4.730	5.060
1989	سۇغۇرتا كىرىمى	8.01	8.29	0.96	6.61			0.52	88.50	112.89
	تۆلەم چىقىمى	0.37	4.57	0.27	0.89			4.57	142.47	153.14
	رەسمىيەت ھەققى چىقىمى	0.13	0.10	0.27	0.16			1.01	8.27	9.94
1990	سۇغۇرتا كىرىمى	1.27	7.72	0.13	0.22			0.59	68.32	78.25
	تۆلەم چىقىمى	0.77	0.77		0.47				40	42.01
	رەسمىيەت ھەققى چىقىمى	0.26							2.01	2.27

1991	سۇغۇرتا كىرىمى	9.96	1.169	0.28	9.17			0.51	77.32	98.41
	تۆلەم چىقىمى	4.10	3.77	0.035	3.35				54.93	66.19
	رەسمىيەت ھەققى چىقىمى	0.11	0.15	0.017	0.57				6.84	7.68
1992	سۇغۇرتا كىرىمى	9.54	8.67	0.15		1.37		0.36	27.59	47.68
	تۆلەم چىقىمى	4.10	0.75						13.70	18.55
	رەسمىيەت ھەققى چىقىمى	0.11	0.12						2.56	2.79
1993	سۇغۇرتا كىرىمى	10.31	9.73	0.34	4.79	2.11		0.43	38.54	66.25
	تۆلەم چىقىمى	0.17	2.41	0.01	1.31	0.39		0.61	11.47	16.37
	رەسمىيەت ھەققى چىقىمى	0.01	0.43	0.005	0.21	0.06			2.03	2.75
1994	سۇغۇرتا كىرىمى	17.49	20.58	1.31	11.99	5.97	0.81	0.74	65.57	124.46
	تۆلەم چىقىمى	11.30	6.30		4.59	1.80	1.10	0.44	43.75	69.28
	رەسمىيەت ھەققى چىقىمى	1.74	0.77		0.84	0.70	0.30	0.03	3.90	8.28
1995	سۇغۇرتا كىرىمى	41.60	50.90	0.20	0.31	12.40	3.90	0.30	91	200.6
	تۆلەم چىقىمى	15.30	18.50	1	24.20	2.80	3.30	0.10	62.2	127.4
	رەسمىيەت ھەققى چىقىمى	3.10	1.30	0.059	5.11	0.90	0.03		4.50	15
1996	سۇغۇرتا كىرىمى	4.00	58.40	0.50	135.97	16.34	29.76	0.20	70	315.17
	تۆلەم چىقىمى	4.40	23.90	1.40	4.56	2.14	2.39	0.30	30.1	69.19
	رەسمىيەت ھەققى چىقىمى	1.70	2.10	0.54	1.14	0.58	0.03	0.58	3.50	10.17
1997	سۇغۇرتا كىرىمى	27.80	88.50	1.30	139.87	19.64	39.35	4.60	143	464.06
	تۆلەم چىقىمى	11	27.5	2.50	43.30	2.34	2.19	0.60	11.10	100.53
	رەسمىيەت ھەققى چىقىمى	1.20	1.70	0.40	25.70	4.64	1.07	0.60	6.90	42.21
1998	سۇغۇرتا كىرىمى	56.90	82.30	7.40	175	11.90	18.15		180.20	531.85
	تۆلەم چىقىمى	0.80	42.90	1.50	55.70		1.81		94.20	196.91
	رەسمىيەت ھەققى چىقىمى	0.77	4.01	0.02	0.87		0.67		8.10	14.44
1999	سۇغۇرتا كىرىمى	37.20	72.80	53	184.30	35.70	10	1	125	519
	تۆلەم چىقىمى	32	37.80	3	143.40	1.50	2.00		58.50	278.20
	رەسمىيەت ھەققى چىقىمى	1.24	3.07	0.30	6.73	0.14	0.12	3.79	15.39	30.78
2000	سۇغۇرتا كىرىمى	2.81	97.60	3.32	185	29.30	16.20		50	384.20
	تۆلەم چىقىمى		73.49	0.20	121	3.4	3		6.52	207.60
	رەسمىيەت ھەققى چىقىمى	0.95	5.20	0.33	2.10	0.20	0.41		9.86	19.05
2001	سۇغۇرتا كىرىمى	4.56	110.21	2.31	101	11.90			83.60	313.65
	تۆلەم چىقىمى	0.30	79.22	0.50	40	9.30			61.36	190.60
	رەسمىيەت ھەققى چىقىمى	1.03	5.70	0.40	1	1.90			13.92	23.95

ئون تۆتىنچى قىسىم

بازار ـ يېزا قۇرۇلۇشى ؛ مۇھىمّ ئاسراش

ئون تۆتىنچى قىسىم

بازار ـ يېزا قۇرۇلۇشى ، مۇھىت ئاسراش

ئۇچتۇرپان ناھىيە بازىرىنىڭ تارىخى ئۇزۇن ، ئۇ تاڭ دەۋرىدە چوڭ تاشقەلئە دەپ ئاتالغان . چىڭ سۇلالىسىنىڭ چىيەنلۇڭ 31 ـ يىلى (1766 ـ يىلى) ناھىيە بازىرى يېڭىدىن سېلىنىپ ، يۆڭىنىڭ قەلئەسى دەپ ئاتالغان . ئىلگىرىكى ناھىيە بازىرىنىڭ كوچىلىرى تار ، ئىمارەتلىرى پاكار ئىدى . جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇپ 50 نەچچە يىل قۇرۇلۇش قىلىنغاندىن كېيىن ، بولۇپمۇ 80 ـ يىللاردىن كېيىن ناھىيە بازىرىنىڭ قۇرۇلۇش تەرەققىياتى تېزلىتىلدى .

چىڭ سۇلالىسى ۋە مىنگو دەۋرلىرىدە يېزىلاردىكى دېھقانلار قەيەردە سۇ بولسا شۇ يەردە تۇڭلۇكلۇك كىچىك كېسەك ئۆيلەرنى سېلىپ ئولتۇراتتى ، ئۇلار تارقاق ئولتۇرغاچقا كەنت دېگىلى بولمايتتى . 60 ـ يىللاردىن باشلاپ يېزىلاردا «بەشتە ياخشى» (ياخشى يول ، ياخشى ئۆستەڭ ، ياخشى سالا ئېتىز ، ياخشى ئورمان بەلۋېغى ، ياخشى مەھەللە) قۇرۇلۇشى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن ناھايىتى زور نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلدى . ئېتىزلار سالالاشتى ، ئورمانلار بەلۋاغلاشتى ، ئۆستەڭلەر تورلاشتى ، يوللار تۈزلەشتى ، نەتىجىدە كەنتلەرنىڭ قىياپىتىدە زور ئۆزگىرىش بولدى . چارۋىچىلىق رايونى قۇرۇلۇشىدا ئاساسلىقى ئولتۇراقلاشتۇرۇش نۇقتىلىرى قۇرۇلدى ، ئەتراپتىكى مۇھىت ياخشىلاندى ، 2000 ـ يىلىغا قەدەر ناھىيىدىكى چارۋىچىلار ئاساسىي جەھەتتىن ئولتۇراقلاشتۇرۇلدى .

I باب

ناھىيە بازىرى قۇرۇلۇشى

§1 . ناھىيە بازىرىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى

ئۇچتۇرپان ناھىيە بازىرى داڭلىق تارىخىي بازار بولۇپ ، خەن دەۋرىدە ئونسۇ بەگلىكىنىڭ پايتەختى بولغان . تاڭ ، سۇڭ ، يۈەن سۇلالىلىرى دەۋرىدە ئۇچ دېپىلگەن . مىڭ سۇلالىسى دەۋرى (1509 ـ يىلى) نىڭ ئالدى ـ

كەينىدىمۇ ئۇچ دەپ ئاتىلىپ كەلگەن . چىك سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا «ئۇچتۇرپان» دەپ ئاتالغان . چېغىنلۇق 31 - يىلى (1766 - يىلى) يۈكۈنىڭ قەلئەسى سېلىنغان ، چېغىنلۇق 51 - يىلى (1786 - يىلى) بۇ قەلئەنىڭ بىرمۇنچە يېرى يەر تەۋرەشتە ۋەيران بولغان . گۇاڭشۇ 11 - يىلى (1885 - يىلى) ئۇچتۇرپان بازىرى قايتىدىن قۇرۇلغان ، بۇ بازارنىڭ غەربى قارلىغاچ تېغىغا تۇتاشقان ، شەرق ، جەنۇب تەرەپلىرىگە ئىككى قوۋۇق ئېچىلغان ، بازار سېپىلىنىڭ كەڭلىكى 10 نەچچە قەدەم كېلىدىغان بولۇپ ، سېپىل تۈۋىگە خەندەك قېزىلغان ، خەندەكنىڭ چوڭقۇرلۇقى بىر گەز ، كەڭلىكى ئىككى يېرىم گەزدىن ئارتۇق بولۇپ ، تۆت پەسلىنىڭ ھەممىسىدە ئېقىپ تۇرىدىغان بۇلاق سۇيى بىلەن تولغان ، بازارنىڭ جەنۇبىغا ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ، ئاشلىق ئامبىرى ، مەركىزىي مەكتەپ سېلىنغان ، ئېگىزلىكى ئىككى غۇلاچتىن ئارتۇق ، كەڭلىكى بىر غۇلاچ بەش گەز كېلىدىغان ، پۈختا ، ھەيۋەتلىك سېپىل ، بىر قوڭغۇراق راۋىقى سېلىنغان . مىنگونىڭ 2 - يىلى (1913 - يىلى) ئۇچتۇرپان ناھىيىسى قۇرۇلغاندا يامۇل مەھكىمىسى يەنىلا ئۇچتۇرپان بازىرىدا بولغان ، ئەينى ۋاقىتتا ناھىيە بازىرىدا شەرقتىن غەربكە سوزۇلغان بىرلا ئاساسىي كوچا (ھازىرقى رەستە كوچىسى) بار بولۇپ ، ئۇنىڭدىن باشقىلىرى رەتسىز چوك - كىچىك كوچىلار ئىدى .

ئۇچتۇرپان بازىرى ناھىيىنىڭ ئوتتۇرا غەربىي قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ ، بازار مەركىزىنىڭ شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى تۆت كىلومېتىر ، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى 1.7 كىلومېتىر كېلىدۇ ، ئۆلكە يولى «306» لىنىيىسى ناھىيە بازىرىنى شەرقتىن غەربكە كېسىپ ئۆتىدۇ ، ناھىيە بازىرىنىڭ شەرق ، جەنۇب ، غەرب تەرەپلىرىنى تاغ ئوراپ تۇرىدۇ .

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە ناھىيە بازىرىدا شەرقتىن غەربكە سوزۇلغان بىرلا كوچا بولۇپ ، قالغان چوك - كىچىك رەتسىز كوچىلار ئونىڭغا تۆتىشاتتى . 1988 - يىلى كوچىلار قايتىدىن ياسىلىپ ، چاسا شەكىلدە ئورۇنلاشتۇرۇلدى ، كوچا ئالتىگە يەتتى . 2001 - يىلىغا كەلگەندە توققۇز غول يول ياسالدى ، يوللار تورلاشتۇرۇلدى ، ئورمان بەلۋاغلاشتى ، بىنالار ، سودا تور - نۇقتىلىرىنىڭ جايلىشىشى تېخىمۇ مۇۋاپىقلاشتى . ناھىيە بازىرىدا بار ناھىيىگە بۆلۈنگەن قاراشلىق ئورۇن 94 ، ئوتتۇرا ، باشلانغۇچ مەكتەپ يەتتە ، ئاپتونوم رايون ، ۋىلايەتكە قاراشلىق ئورۇن 20 ، ناھىيە بازىرىنىڭ كۆلىمى 4.25 كۋادرات كىلومېتىر ، ئۆي-ئىمارەتلەرنىڭ كۆلىمى 574 مىك 700 كۋادرات مېتىر ، ئاھالە 23 مىك .

§2 . كوچىلار

مىنگو دەۋرىدە ناھىيە بازىرىدىكى كوچىلار قالايمىقان ، يوللىرى ئېگىز - پەس بولۇپ ، بوران چىقسا توپىلار ئۆچۈپ ، يامغۇر ياغسا پاتقاق بولۇپ كېتەتتى . جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن كوچا قۇرۇلۇشىغا ئەھمىيەت بېرىلدى . 1950 - يىلى 11 - ئايدا بازار ئاھالىلىرى سەپەرۋەر قىلىنىپ كوچىلار تەكشىلەندى . 1988 - يىلىغا كەلگەندە ناھىيە بازىرىدىكى يوللار ئەسلىدىكى بىر كوچا ئاساسىدا كۆپەيتىلىپ ئالتىگە يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە ئاسفالت يول بەش كىلومېتىر بولۇپ ، ئومۇمىي يولنىڭ 41 پىرسەنتىنى ؛ شېغىل يول 7.2 كىلومېتىر بولۇپ ، ئومۇمىي يولنىڭ 59 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى . 1992 - يىلى بازار قۇرۇلۇشى قەدىمىنى تېزلىتىش ئۈچۈن ناھىيىگە بۆلۈنگەن قاراشلىق ئورگانلاردىكى كادىرلار ۋە ئامما 72 مىك ئىش كۈنى خالىس ئەمگەك قىلىپ ، يېڭىشەھەر يولى قاتارلىق يەتتە غول يول ۋە يەتتە مەھەللە يولىنى ياسىدى ، بۇنىڭغا 7 مىليون 120 مىك يۆەن مەبلەغ سېلىندى ، 230 مىك كۇب مېتىر توپا - تاش توشۇلدى ، 207 مىك كۋادرات

مېتىر يولغا ئاسفالت يانتۇ ۋلدى ، ئۇز ۋنسىغا ئۇچ ، توغرىسىغا بەش گىرەلەشمە يولدىن تەركىب تاپقان يول قۇرۇلمىسى ھاسىل قىلىندى . 2001 - يىلى ئۆلكە يولى «306» لىنىيىسىنى ئۆزگەرتىش قۇرۇلۇشىغا ماسلىشىش ئۈچۈن ئۇچتۇرپان ناھىيىسى 15 مىليون 300 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىپ ناھىيە بازىرىدىكى رەسته كوچىسىنىڭ 6.24 كىلومېتىر يولىنى ئۆزگەرتىپ ياسىدى . يىل ئاخىرىدا ئاساسلىق كوچا توققۇزغا ، ئۇز ۋنلۇقى 11.92 كىلومېتىرغا ، جۈملىدىن ئاسفالت يول 4 .11 كىلومېتىرغا ، شېغىل يول 52 .0 كىلومېتىرغا يەتتى .

1 . رەسته كوچىسى

بۇ ناھىيە بازىرىدىكى شەرقتىن غەربكە سوزۇلغان غول يول بولۇپ ، 1977 - يىلى شېغىل يېيىتىلدى ، 1978 - يىلى ئاسفالتلاشتۇرۇلدى ، بىر پارچە بېتون قۇرۇلمىلىق ، قوش لىنىيىلىك قىلىپ ياسالدى ، قوش لىنىيىنى كۆكەرتىش بەلۋېغى ئايرىپ تۇرىدۇ ، ئومۇمىي ئۇز ۋنلۇقى 4 .07 كىلومېتىر ، كەڭلىكى 29 مېتىر ، يول ياقىسىدا 89 چىراغ بار . بۇ كوچىنىڭ شەرقى ئاقسۇ شەھىرىگە بارىدىغان تاشيولغا تۇتىشىدۇ ، مەكىت يولىغا «T» شەكلىدە ئۇلىنىدۇ ؛ ئىتتىپاق يولى ، قارىباغ يولى ، دوستلۇق يولى ، گۈللىنىش يولى بىلەن كېسىشىدۇ ، ئىتتىپاق يولى بىلەن كېسىشىپ ئۆتكەن قىسمى مەركىزىي چوڭ تۆت كوچا بولۇپ ، تۆت كوچىنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئېگىزلىكى 9 .9 مېتىر كېلىدىغان چىراغ مۇنارى ياسالغان ، مۇنارنىڭ ئۈستىگە ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ شۇجىسى ۋاڭ لېچۈەننىڭ «ئىتتىپاقلىق - كۆچ» (ئۇيغۇرچە ، خەنزۇچە) دېگەن بېغىشلىمىسى ئېسىلغان ، بۇ كوچا يەنە توققۇزبۇلاق يولىغا «T» شەكلىدە ئۇلىنىدۇ ؛ غەربى ئوتتۇرا يېزىسىغا بارىدىغان تاشيول بىلەن ، جەنۇبى قوۋۇق كوچىسى بىلەن تۇتىشىدۇ . 2001 - يىلى ئۆلكە يولى «306» لىنىيىسىنى ئۆزگەرتىشكە ماسلاشتۇرۇپ رەسته كوچىسى ئۆزگەرتىلدى ھەمدە يولنىڭ ئىككى تەرىپىگە ئۇچ مېتىر كەڭلىكتە كۆكەرتىش بەلۋېغى ئېلىندى . بۇ كوچىنىڭ شەرقىي تەرىپىنىڭ ئىككى چېتى (شەرقىي تاغ چوققىسىنىڭ شەرقىغچە)گە مەھەللەر ۋە ئاقتوقاي يېزىلىق ھۆكۈمەت جايلاشقان ، كوچىنىڭ غەرب تەرىپىنىڭ ئىككى چېتى (شەرقىي تاغ چوققىسىدىن قارلىغاچ تېغىغچە)نىڭ شىمالىي تەرىپىگە ياغاچ ماتېرىياللىرى شىركىتى ، چارۋىچىلىق ئىدارىسى ، يېزا ئىگىلىك تېخنىكىسىنى ئومۇملاشتۇرۇش پونكىتى ، يېزا ئىقتىسادىنى باشقۇرۇش - ھەمكارلىق پونكىتى ، يېزا ئىگىلىك رادىئو مەكتىپى ، 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ ، ئۇرۇقچىلىق پونكىتى ، نەپىت شىركىتى ئائىلىلىكلەر قورۇسى ، خەلق دوختۇرخانىسى ، جۇڭگو يېزا ئىگىلىك تەرەققىيات بانكىسى (ئەسلىدىكى ماددىي ئەشيا شىركىتى) ، دۆلەت باج ئىدارىسى ، كۆتۈپخانا ، «شىنخۇا» كىتابخانىسى ، دورا شىركىتى ، ئۇيغۇر تىبابىتى شىپاخانىسى ، تۇرلۇك مالىلار شىركىتى ، سودا شەھەرچىسى ، ئامانەت قەرز كوپېراتىپى (ئەسلىدىكى سودا - سانائەت بانكىسى) ، يېزا ئىگىلىك بانكىسى ، ناھىيىلىك پارتكوم ، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ، خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى ، سوت مەھكىمىسى ، تەپتىش مەھكىمىسى ، رادىئو - تېلېۋېزىيە ئىدارىسى جايلاشقان ؛ جەنۇبىي تەرىپىگە ئاقتوقاي يېزىلىق ھۆكۈمەت ، چېگرا مۇداپىئە تاشيول ئۇچاستىكىسى ، 1 - باشلانغۇچ مەكتەپ ، يول ئاسراش ھەققى يىغىش پونكىتى ، يولۇچى توشۇش بېكىتى ، قۇرۇلۇش ئىدارىسى ، خەلق مېھمانخانىسى ، مالىيە ئىدارىسى ، سۇغۇرتا شىركىتى ، 2 - يېنىك سانائەت ئىدارىسى باش ئۈيۈشمىسى ، خەلق بانكىسى ، خەلق ئىشلىرى پاراۋانلىق ئىدارىسى ، پوچتا ئىدارىسى ، تېلېگراف ئىدارىسى ، ئاشلىق ئىدارىسى ، تەمىنات - سودا كوپېراتىپى سودا سارىيى ، شېكەر - تاماكا - ھاراق شىركىتى. سودا سارىيى ، ئىقتىساد - سودا كومىتېتى ، كىنوخانا ، مەدەنىيەت - تەنتەربىيە ئىدارىسى ، خەلق قوراللىق بۆلۈمى ، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى ، قوراللىق ساقچى چېگرا مۇداپىئە چوڭ ئەترىتى ، يەر تەۋرەشنى كۆزىتىش

ئىستانسىسى ، چېگرا مۇداپىئە 10 - تۈەنى جايلاشقان . سودا تور - نۇقتىلىرىنىڭ كۆپ قىسمى مۇشۇ كوچىغا مەركەزلەشكەن .

2 . دوستلۇق يولى

بۇ ناھىيە بازىرىدىكى غول چېگرا تاشيولى ، ئاسفالتلىق ، بىر پارچە بېتون قۇرۇلمىلىق ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 1.3 كىلومېتىر ، كەڭلىكى 29 مېتىر ، ماتورلۇق قاتناش ۋاستىلىرى يولنىڭ كەڭلىكى 15 مېتىر ، 38 يول چىرىغى بار ، شەرقتىن غەربكە سوزۇلغان . بۇ يولنىڭ غەربى ئىتتىپاق يولى ، قوۋۇق يولى بىلەن تۇتىشىدۇ ، شىمالى گۈللىنىش يولى ، رەستە كوچىسى بىلەن تۇتىشىپ ئىككى تۈت كوچا ھاسىل قىلىدۇ . بۇ يول 1986 - يىلى دوستلۇق يولى دەپ ئاتالغان ، 1990 - ، 1993 - يىللىرى كادىرلار ۋە ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئىككى قېتىم خالىس ئەمگەك قىلىپ بۇ يولغا شېغىل ياتقۇزدى ، 1994 - يىلى ئاسفالتلاشتۇرۇلدى . بۇ يولنىڭ ئىككى تەرىپىگە ئاساسلىقى ئاھالىلەر ئولتۇراق رايونى ، مەھەللەر جايلاشقان ، كوچىنىڭ ئىككى تەرىپىدە قاتناش باشقۇرۇش پونكىتى ، پىلانلىق تۇغۇت يېتەكچىلىك پونكىتى ، ئورمانچىلىق ئىدارىسى ، دۆلەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى ، 2 - باشلانغۇچ مەكتەپ ، ئوقۇتقۇچىلار بىلىم ئاشۇرۇش مەكتىپى ، ئاشلىق ئىدارىسى ئىسكىلاتى قاتارلىق كارخانا ، كەسپىي ئورۇنلار بار .

3 . يېڭىشەھەر يولى

بۇ ناھىيە بازىرىدىكى شەرقتىن غەربكە سوزۇلغان غول يول ، ئاسفالتلىق ، يولنىڭ غەربى تۆت يۇرۇشلۇك يول ، شەرقى بىر يۇرۇشلۇك يول ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 2.64 كىلومېتىر ، كەڭلىكى 42 مېتىر ، ماتورلۇق قاتناش ۋاستىلىرى يولنىڭ كەڭلىكى 14 مېتىر ، ماتورسىز قاتناش ۋاستىلىرى يولنىڭ كەڭلىكى سەككىز مېتىر ، پىيادىلەر يولنىڭ كەڭلىكى 10 مېتىر ، غول يول ئوتتۇرىسىدىكى كۆكەرتىش بەلۋېغىنىڭ كەڭلىكى 10 مېتىر ، شەرقتىن غەربكە سوزۇلغان . بۇ يولنىڭ غەربى مۇلجەرتاغ يولىغا «T» شەكلىدە تۇتىشىدۇ ، شەرقى مەكىت يولىغا «T» شەكلىدە تۇتىشىدۇ ، ئوتتۇرىسى ئىتتىپاق يولى بىلەن كېسىشىدۇ ، كېسىشىشتىن ھاسىل قىلىنغان تۆت كوچا يېڭىشەھەر چوڭ تۆت كوچىسى بولىدۇ . 1992 ~ 1994 - يىلىغچە كادىرلار ۋە ئىشچى-خىزمەتچىلەر تۆت قېتىم خالىس ئەمگەك قىلىپ يولغا شېغىل يېيىتتى ، 1995 - يىلى ئاسفالتلاشتۇرۇلدى . يولنىڭ شىمالىي تەرىپىدە بىناكارلىق قۇراشتۇرۇش باش شىركىتى ، تېببىي دورا شىركىتىنىڭ چۇچۇكبۇيا ئىسكىلاتى ، ئۇچتۇرپان بازارلىق مالىيە پونكىتى ئائىلىلىكلەر قورۇسى ، ئايرىم ئاھالىلەر ئولتۇراق بىنالىرى ۋە ئېتىزلىقلار ؛ يولنىڭ جەنۇبىي تەرىپىدە يەنە شەرق - غەرب يۆنىلىشىدە مەھەللەر ، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى سودا بازىرى (ئىگىلىگەن يېرى 6.2 گېكتار) ، 4 - باشلانغۇچ مەكتەپ ، ترانسپورت شىركىتى ۋە مەھەللىلەر بار .

4 . مۇلجەر يولى

بۇ ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىدىكى جەنۇبتىن شىمالغا سوزۇلغان 2 - غول يول ، ئاسفالتلىق ، بىر پارچە بېتون قۇرۇلمىلىق ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 0.87 كىلومېتىر ، كەڭلىكى 21 مېتىر ، ماتورلۇق قاتناش ۋاستىلىرى يولنىڭ كەڭلىكى يەتتە مېتىر ، پىيادىلەر يولنىڭ كەڭلىكى 11 مېتىر ، غول يول ئوتتۇرىسىدىكى كۆكەرتىش بەلۋېغىنىڭ كەڭلىكى ئۈچ مېتىر ، جەنۇبتىن شىمالغا سوزۇلغان . بۇ يولنىڭ جەنۇبى رەستە كوچىسىغا «T» شەكلىدە تۇتىشىدۇ . شىمالى يېڭىشەھەر يولى بىلەن تۇتىشىدۇ . يولنىڭ ئىككى تەرىپىدە يەنى جەنۇب-شىمال يۆنىلىشىدە خىيانەتچىلىككە قارشى تۇرۇش ئىدارىسى ، تۇرۇبا سۇيى شىركىتى سۇ تارتىش سېخى ، توققۇزبۇلاق باغچىسى ، مېنېرال سۇ زاۋۇتى ؛ يولنىڭ شەرق تەرىپىدە تۇرۇبا سۇيى شىركىتىنىڭ ئىشخانىسى

ۋە ئالاللىلىكلەر قورۇسى ، مالىيە ئىدارىسىنىڭ كونا ئالاللىلىكلەر قورۇسى ، مەھەللە ، پارتىيە مەكتىپى ، ناھىيىلىك سەنئەت ئۆمىكى ، «سۈيشىن» ئوتتۇرا مەكتىپى (3 ـ ئوتتۇرا مەكتەپ) قاتارلىقلار بار .

5 . ئىتتىپاق يولى

بۇ يول ناھىيە بازىرىدىكى جەنۇبتىن شىمالغا سوزۇلغان غول يول ، ئاسفالتلىق ، ئۇچ پارچە بېتون قۇرۇلمىلىق ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 1.77 كىلومېتىر ، كەڭلىكى 32 مېتىر ، ماتورلۇق قاتناش ۋاستىلىرى يولىنىڭ كەڭلىكى 10 مېتىر ، ماتورسىز قاتناش ۋاستىلىرى يولىنىڭ كەڭلىكى سەككىز مېتىر ، پىيادىلەر يولىنىڭ كەڭلىكى 10 مېتىر ، غول يول ئوتتۇرىسىدىكى كۆكەرتىش بەلۋېغىنىڭ كەڭلىكى تۆت مېتىر ، 24 يول چىرىغى ئورنىتىلغان . بۇ يولنىڭ جەنۇبى قوۋۇق كوچىسىغا «T» شەكلىدە تۇتىشىدۇ ، دوستلۇق يولى بىلەن كېسىشىپ كىچىك تۆت كوچا ھاسىل قىلىدۇ ، رەستە كوچىسى بىلەن كېسىشىپ چوڭ تۆت كوچا ھاسىل قىلىدۇ ؛ شىمالى يېڭىشەھەر يولى بىلەن كېسىشىپ چوڭ تۆت كوچا ھاسىل قىلىدۇ ، بۇ يەرگە كوچا گۈللۈكى ياسالغان . بۇ يولغا 1978 ـ يىلى شېغىل يېيىتىلدى ، 1978 ـ ، 1987 ـ يىللىرى ئىككى قېتىم ئاسفالتلاشتۇرۇلدى ، 1986 ـ يىلى ئىتتىپاق يولى دەپ ئاتالدى . يولنىڭ ئىككى تەرىپىدە يەنى جەنۇب ـ شىمال يۆنۈلىشىدە 2 ـ ئوتتۇرا مەكتەپ ، 3 ـ باشلانغۇچ مەكتەپ ، شەھەر ئامانەت قەرز كوپېراتىپى ، يېزا ئامانەت قەرز كوپېراتىپى ، يېمەك ـ ئىچمەك مۇلازىمەت شىركىتى ، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى شىركىتى ، شېكەر ـ تاماكا ـ ھاراق شىركىتى ، سودا ـ سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى ، مۇلجەرتاغ رەسسامخانىسى ، سۇچىلىق ئىدارىسى ، پاختا ـ چىگە شىركىتى ، ئۇنۇمۇرسال زاۋۇت ، ئەمگەك ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش سۇغۇرتىسى شىركىتى ، يەرلىك باج ئىدارىسى ، ترانسپورت شىركىتى ۋە مەھەللەر بار ، سودا تور ـ نۇقتىلىرىنىڭ كۆپىنچىسى مۇشۇ كوچىغا مەركەزلەشكەن .

6 . قارىباغ يولى

بۇ ناھىيە بازىرىدىكى جەنۇبتىن شىمالغا سوزۇلغان غول يول ، ئاسفالتلىق ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 0.67 كىلومېتىر ، كەڭلىكى 29 مېتىر ، ماتورلۇق قاتناش ۋاستىلىرى يولىنىڭ كەڭلىكى 15 مېتىر ، پىيادىلەر يولىنىڭ كەڭلىكى ، 11 مېتىر ، غول يول ئوتتۇرىسىدىكى كۆكەرتىش بەلۋېغىنىڭ كەڭلىكى ئۇچ مېتىر ، جەنۇبتىن شىمالغا سوزۇلغان . بۇ يولنىڭ جەنۇبى دوستلۇق يولىغا «T» شەكلىدە تۇتىشىدۇ ، ئوتتۇرىسى رەستە كوچىسى بىلەن تۇتىشىپ تۆت كوچا ھاسىل قىلىدۇ ، شىمالى يېڭىشەھەر يولىغا «T» شەكلىدە تۇتىشىدۇ . بۇ يولغا 1997ـ يىلى شېغىل يېيىتىلدى ، 1999 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ئاسفالتلاشتۇرۇلدى . يولنىڭ ئىككى تەرىپىگە بازارلىق ھۆكۈمەت ، بازارلىق ساقچىخانا ، ھاراق زاۋۇتى ۋە مەھەللەر جايلاشقان .

7 . گۈللىنىش يولى

بۇ ناھىيە بازىرىدىكى جەنۇبتىن شىمالغا سوزۇلغان غول يول ، ئاسفالتلىق ، بىر پارچە بېتون قۇرۇلمىلىق ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 947 مېتىر ، كەڭلىكى 29 مېتىر ، ماتورلۇق قاتناش ۋاستىلىرى يولىنىڭ كەڭلىكى 15 مېتىر ، پىيادىلەر يولىنىڭ كەڭلىكى 11 مېتىر ، غول يول ئوتتۇرىسىدىكى كۆكەرتىش بەلۋېغىنىڭ كەڭلىكى ئۇچ مېتىر ، جەنۇبتىن شىمالغا سوزۇلغان . بۇ يولنىڭ جەنۇبى «دوستلۇق» يولىغا «T» شەكلىدە تۇتىشىدۇ ، ئوتتۇرىسى رەستە كوچىسى بىلەن كېسىشىپ تۆت كوچا ھاسىل قىلىدۇ ، شىمالى يېڭىشەھەر يولىغا «T» شەكلىدە تۇتىشىدۇ . بۇ يول 1986 ـ يىلى گۈللىنىش يولى دەپ ئاتالدى ، 1994 ـ يىلى شېغىل يېيىتىلدى ، 1995 ـ يىلى ئاسفالتلاشتۇرۇلدى . يولنىڭ ئىككى تەرىپىگە ترانسپورت باشقۇرۇش پونكىتىدىن باشقا پۈتۈنلەي مەھەللەر جايلاشقان .

8 . مەكىت يولى

بۇ ناھىيە بازىرىدىن ئۆتىدىغان جەنۇبتىن شىمالغا سوزۇلغان غول چېگرا تاشيولى ، ئاسفالتلىق ، بىر پارچە بېتون قۇرۇلمىلىق ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 515 مېتىر ، كەڭلىكى 29 مېتىر ، ماتورلۇق قاتناش ۋاستىلىرى يولىنىڭ كەڭلىكى 15 مېتىر ، پىيادىلەر يولىنىڭ كەڭلىكى 11 مېتىر ، غول يول ئوتتۇرسىدىكى كۆكەرتىش بەلۋېغىنىڭ كەڭلىكى ئۈچ مېتىر ، جەنۇبتىن شىمالغا سوزۇلغان . بۇ يولنىڭ جەنۇبى رەستە كوچىسىغا «T» شەكلىدە تۇتىشىدۇ ، شىمالى يېڭىشەھەر يولىغا «T» شەكلىدە تۇتىشىدۇ . بۇ يولغا 1992- يىلى شېغىل يېيىتىلدى ، 1996 - يىلى ئاسفالتلاشتۇرۇلدى . بۇ يولنىڭ ئىككى تەرىپىگە ماي قاچىلاش پونكىتىدىن باشقا پۇتۇنلەي مەھەللەر جايلاشقان .

9 . باغچا يولى

بۇ ئىتتىپاق يولى ، مۇلجەرتاغ يولىنى تۇتاشتۇرىدىغان يول ، ئاسفالتلىق ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 547 مېتىر ، كەڭلىكى 19 مېتىر ، ماتورلۇق قاتناش ۋاستىلىرى يولىنىڭ كەڭلىكى سەككىز مېتىر ، پىيادىلەر يولىنىڭ كەڭلىكى 11 مېتىر ، شەرقتىن غەربكە سوزۇلغان . بۇ يولغا 1992 - يىلى شېغىل يېيىتىلدى ، 1993- يىلى ئاسفالتلاشتۇرۇلدى ، يولنىڭ ئىككى تەرىپىگە مەھەللەر جايلاشقان ، بازار كۇنى بۇ يەردە بازار بولىدۇ .

ئۇچتۇرپان ناھىيە بازىرىدىكى ئاساسلىق كوچا - يوللارنىڭ 2001 - يىلدىكى ئەھۋالى

جەدۋەل 14 — 1

كوچا - يول نامى	ئۇزۇنلۇقى (مېتىر)	كەڭلىكى (مېتىر)	ماتورلۇق قاتناش ۋاستىلىرى يولىنىڭ كەڭلىكى (مېتىر)	ماتورسىز قاتناش ۋاستىلىرى يولىنىڭ كەڭلىكى (مېتىر)	ئىككى تەرەپتىكى پىيادىلەر يولىنىڭ كەڭلىكى (مېتىر)	ئىككى تەرەپتىكى كۆكەرتىش بەلۋېغىنىڭ كەڭلىكى (مېتىر)	كۆكەرتىلگەن كۆلەم (كۋادرات مېتىر)
رەستە كوچىسى	4070	29	15		11	3	11862
دوستلۇق يولى	1304	29	15		11	3	3912
يېڭىشەھەر يولى	2600	42	14	8	10	10	18440
مۇلجەرتاغ يولى	870	21	7		11	3	2529
ئىتتىپاق يولى	1770	32	10	8	10	4	6604
قارىباغ يولى	670	29	15		11	3	3121
گۈللىنىش يولى	947	29	15		11	3	1956
مەكىت يولى	515	29	15		11	3	1545
باغچا يولى	547	19	8		11		
يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكىتى يولى	480	12	8				
قوۋۇق كوچىسى	1299	12	8		4		
سۇبەي كوچىسى	436	6	4		2		
توققۇزبۇلاق كوچىسى	913	6	4		2		
يېڭىمەھەللە كوچىسى	460	12	8		4		

نۇرھايى كوچىسى	167	5	5				
خاندۇك كوچىسى	177	12	8		4		
بازار كوچىسى	527	6	4		2		
ئوردا مەسجىت كوچىسى	324	6	4		2		

§3 . سۇ بىلەن تەمىنلەش ، يۇندا چىقىرىش

1 . سۇ بىلەن تەمىنلەش

1984 ـ يىلدىن ئىلگىرى بازار ئاھالىلىرى قۇدۇق سۇيى ۋە دەريا ـ ئۆستەك سۇلىرىنى ئىشلىتىپ كەلگەنىدى . 1984 ـ يىلى كۇنىگە 2100 تونىنا سۇ ئىشلەپچىقىرالايدىغان ۋە كۇنىگە 118.6 تونىنا سۇ بىلەن تەمىنلىيەلەيدىغان سۇ زاۋۇتى قۇرۇلدى . شۇ يىلى 12 ـ ئايدا قۇرۇلۇش نازارىتى ئۇچتۇرپان ناھىيە بازىرىنىڭ سۇ بىلەن تەمىنلەش قۇرۇلۇشى پىلانىنى تەستىقلىدى . سۇ بىلەن تەمىنلەش قۇرۇلۇشى 1987 ـ يىلى 4 ـ ئايدا باشلىنىپ ، 1988 ـ يىلى 9 ـ ئايدا پۈتتۈرۈلدى . ئورنى ئېگىز 400 كۇب مېتىرلىق سۇ كۆلچىكىدىن بىرى ياسالدى ، 3.84 كىلومېتىر غول تۇرۇبا لىنىيىسى ، 3.54 كىلومېتىر تارماق تۇرۇبا لىنىيىسى ئورنىتىلدى . 1989 ـ يىلى يەنە 148 مىڭ 600 يۈەن مەبلەغ سەرپ قىلىنىپ يەتتە كلاپانلىق قۇدۇق قېزىلدى ، 1.22 كىلومېتىر تۇرۇبا ئورنىتىلدى ، ھەمدە سۇ زاۋۇتى قۇرۇلدى .

1990 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى ناھىيىلىك تۇرۇبا سۇيى شىركىتى قۇرۇلدى ، ئۇ قۇرۇلۇش ئىدارىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولدى .

1992 ـ يىلى 19 ئورۇنغا 1.7 كىلومېتىر سۇ تۇرۇبىسى ئۇلاندى ، شۇ يىلى 74 ئورۇن ۋە ئۇچ مەھەللە تۇرۇبا سۇيى ئىشلەتتى ، تەمىنلەنگەن سۇ 98 مىڭ كۇب مېتىرغا ، مەھسۇلات قىممىتى 138 مىڭ 800 يۈەنگە ، پايدىسى 10 نەچچە مىڭ يۈەنگە يەتتى .

1987 ~ 2001 ـ يىلىغىچە جەمئىي 1 مىليون 670 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنىپ ، 100D—300D تىپلىق سۇ تۇرۇبىسىدىن يەتتە كىلومېتىر يانقۇزۇلدى . 90 ـ يىللارنىڭ ئاخىرىدا كۇنىگە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن تەمىنلەنگەن سۇ 1500 كۇب مېتىرغا ، ياز پەسلىدە سۇ ئىشلىتىش يۇقىرى پەللىگە چىققاندا كۇنىگە تەمىنلەنگەن سۇ 2500 كۇب مېتىرغا ، يىللىق سۇ ئىشلىتىش مىقدارى 302 مىڭ كۇب مېتىرغا ، بازارلاردا سۇ ئىشلىتىشنىڭ ئومۇملىشىش نىسبىتى %91كە يەتتى .

ئۇچتۇرپان ناھىيە بازىرىدىكى سۇ بىلەن تەمىنلەش سىستېمىسى تۇرۇبا تورىنىڭ 2001 ـ يىلدىكى ئەھۋالى

جەدۋەل 14 — 2

باشلانغان ـ ئاخىرلاشقان يېرى	تۇرۇبا دىئامېتىرى (مىللىمېتىر)	ئۇزۇنلۇقى (مېتىر)
#2#1 دىن ئېگىز سۇ كۆلچىكىگىچە	250	260
ئېگىز سۇ كۆلچىكىدىن تۇرۇبا تورىغىچە	300	260

سۇ زاۋۇتىدىن چوڭ تۆت كوچىغىچە	300	630
چوڭ تۆت كوچىدىن قارىباغ يولى ئېغىزىغىچە	250	500
قارىباغ يولى ئېغىزىدىن گۈللىنىش يولى ئېغىزىغىچە	200	420
گۈللىنىش يولىدىن شەرقىي تاغ بېشىغىچە	150	515
چوڭ تۆت كوچىدىن دوستلۇق يولىنىڭ جەنۇبىي ئېغىزىغىچە	150	200
يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى شىركىتىدىن ئىتتىپاق يولىنىڭ جەنۇبىي ئېغىزىغىچە	100	200
چوڭ تۆت كوچىدىن باغچا يولى ئېغىزىغىچە	200	300
باغچا يولى ئېغىزىدىن ترانسپورت شىركىتىگىچە	150	500
سۇ زاۋۇتىدىن باغچىنىڭ چوڭ دەرۋازىسىغىچە	200	150
باغچىنىڭ چوڭ دەرۋازىسىدىن «سۈيشىن» ئوتتۇرا مەكتىپى (3 - ئوتتۇرا مەكتەپ) كىچە	150	650
ترانسپورت شىركىتىدىن بىناكارلىق - قۇراشتۇرۇش باش شىركىتىگىچە	150	461

2 . يۇندا چىقىرىش

1995 - يىلىدىن ئىلگىرى ناھىيە بازىرىدا يۇندا چىقىرىش ئەسلىھەلىرى يوق ئىدى ، تۇرمۇش يۇندىسى چېچىۋېتىلەتتى ياكى دەرەخ سۇغىرىلاتتى ، سانائەت ۋە ئاممىۋى مۇئەسسەسلەردىن چىققان يۇندا ئورەك ، قۇدۇقلارغا تۆكۈلەتتى ياكى ئېرىقلارغا قويۇپ بېرىلەتتى .

1996 - يىلى 3 مىليون 290 مىڭ يۇەن مەبلەغ سېلىنىپ ناھىيە بازىرىدا يۇندا چىقىرىش قۇرۇلۇشى ياسالدى ، بۇ قۇرۇلۇش 1997 - يىلى 10 - ئايدا پۈتۈپ ئىشلىتىشكە تاپشۇرۇلدى . 7.2 كىلومېتىر غول يۇندا تۇرۇبىسى يانقۇزۇلدى ، يۇندا بىر تەرەپ قىلىش زاۋۇتىدىن بىرى قۇرۇلدى ، زاۋۇتنىڭ كۈندىلىك يۇندا بىر تەرەپ قىلىش ئىقتىدارى 2280 كۇب مېتىرغا يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە تۇرمۇش يۇندىسى 1600 كۇب مېتىر ، ئاممىۋى قۇرۇلۇش يۇندىسى 320 كۇب مېتىر ، سانائەت كېرەكسىز سۇيى 360 كۇب مېتىر .

2001 - يىلى بازار قۇرۇلۇشىنىڭ يېڭى پىلانىغا ئاساسەن يېڭىدىن 200 مېتىر يۇندا تۇرۇبىسى يانقۇزۇلۇپ ، بازار رايونىدىكى ئاھالىنىڭ تۇرمۇش مۇھىتى ياخشىلاندى .

ئۇچتۇرپان بازىرىدىكى يۇندا چىقىرىش سىستېمىسى ئاساسىي تۇرۇبا تورىنىڭ 2001 - يىلدىكى ئەھۋالى

جەدۋەل 14 — 3

كوچا - يول نامى	باشلانغان - ئاخىرلاشقان يېرى	تۇرۇبا دىئامېتىرى (مىللىمېتىر)	ئۇزۇنلۇقى (مېتىر)
	يۇندا چىقىرىش 55 - نومۇردىن يۇندا بىر تەرەپ قىلىش زاۋۇتىغىچە	600	640
يېڭىشەھەر يولى	يۇندا چىقىرىش 30 - نومۇردىن يۇندا چىقىرىش 55 - نومۇرغىچە	500	1267
يېڭىشەھەر يولى	يۇندا چىقىرىش 4 - نومۇردىن يۇندا چىقىرىش 30 - نومۇرغىچە	400	781

ئىتتىپاق يولى	يۇندا چىقىرىش 4 ـ نومۇردىن يۇندا چىقىرىش 102 ـ نومۇرغىچە	400	324
ئىتتىپاق يولى	يۇندا چىقىرىش 102 ـ نومۇردىن يۇندا چىقىرىش 79 ـ نومۇرغىچە	300	781
باغچا يولى	يۇندا چىقىرىش 136 ـ نومۇردىن يۇندا چىقىرىش 94 ـ نومۇرغىچە	300	418
رەستە كوچىسى	يۇندا چىقىرىش 116 ـ نومۇردىن يۇندا چىقىرىش 88 ـ نومۇرغىچە	300	498
دوستلۇق يولى	يۇندا چىقىرىش 213 ـ نومۇردىن يۇندا چىقىرىش 244 ـ نومۇرغىچە	300	856
رەستە كوچىسى	يۇندا چىقىرىش 178 ـ نومۇردىن يۇندا چىقىرىش 172 ـ نومۇرغىچە	300	830
دوستلۇق يولى	يۇندا چىقىرىش 244 ـ نومۇردىن يۇندا چىقىرىش 172 ـ نومۇرغىچە	300	187
گۇللىنىش يولى	يۇندا چىقىرىش 172 ـ نومۇردىن يۇندا چىقىرىش 3260 ـ نومۇرغىچە	400	642
T شەكىللىك يول ئېغىزى	يۇندا چىقىرىش +32 ـ نومۇردىن يۇندا چىقىرىش 32 ـ نومۇرغىچە	500	29

§ 4 . توك ، ئىسسىقلىق ، گاز بىلەن تەمىنلەش

1 . توك بىلەن تەمىنلەش

1963 ـ يىلىدىن ئىلگىرى ناھىيە بازىرىدىكى ئاھالىلەر جىن چىراغ ، شام ، كىرسىن چىراغ ، گاز لامپا ، پەنەر قاتارلىق چىراغلارنى ئىشلىتەتتى . 1963 ـ يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تۇنجى گېنېراتور سېتىۋالدى . ئىشلەپچىقىرىشقا كېرەكلىك توك كۆپىنچە تەييار دىنامدىن پايدىلىنىپ ھەل قىلىندى . 1966 ـ يىلى «شەرق قىزاردى» ئېلېكتر ئىستانسىسى (2×100 كىلوۋاتلىق) قۇرۇلدى . 1986 ـ يىلى 12 ـ ئايدا مۆلجەرتاغ ئېلېكتر ئىستانسىسى (3×800 كىلوۋاتلىق) قۇرۇلۇپ توك تارقىتىشقا باشلىدى (يىللىق توك تارقىتىش مىقدارى 8 مىليون 340 مىڭ كىلوۋات ـ سائەت) ، بۇنىڭ بىلەن ئەينى ۋاقىتتىكى بازار رايونىنىڭ سانائەت ۋە تۇرمۇشقا كېرەكلىك توكقا بولغان ئېھتىياجى ئاساسىي جەھەتتىن قاندۇرۇلدى . 1996 ـ يىلى ئۇچتۇرپاننىڭ توكى ئونسۇ ، ئاقسۇ ئېلېكتر ئىستانسىلىرىنىڭ توكى بىلەن تورلاشتۇرۇلۇپ ، توك بىلەن تەمىنلەش قىس بولۇش ئەھۋالى پەسەيتىلدى . 1999 ـ يىلى ناھىيە بازىرىدىكى 6.3 كىلوۋولتلۇق يۇقىرى بېسىملىق توك سىمى 24 كىلومېتىرغا يەتتى (بۇنىڭ ئىچىدە سېمونت ستولبىغا تارتىلغىنى 13 كىلومېتىر ، ياغاچ ستولبىغا تارتىلغىنى 11 كىلومېتىر) ، 0.4 كىلوۋولتلۇق تۆۋەن بېسىملىق توك سىمى 11 كىلومېتىرغا (سېمونت ستولبىغا تارتىلغان)غا ، ئاساسىي ترانسىفورماتور 29غا يەتتى (بۇنىڭ ئىچىدە بېسىم ئاشۇرۇش پونكىتى بىر ، ئومۇمىي سىغىمى 2400 كىلوۋولت ئامپىر ؛ 35 كىلوۋاتلىق ترانسىفورماتور ئىككى ، ئومۇمىي سىغىمى 1000 كىلوۋولت ئامپىر ؛ 35 ~ 40 كىلوۋاتلىق ترانسىفورماتور ئۈچ ، ئومۇمىي سىغىمى 560 كىلوۋولت ئامپىر ؛ 10 كىلوۋاتلىق ترانسىفورماتور 23 ، ئومۇمىي سىغىمى 3933 كىلوۋولت ئامپىر) ، ناھىيە بازىرىدا يىلبويى ئىشلىتىلگەن توك 9 مىليون 561 مىڭ 400 كىلوۋات بولۇپ ، بۇنىڭ ئىچىدە ئىشلەپچىقىرىشقا ئىشلىتىلگىنى 3 مىليون 824 مىڭ 500 كىلوۋات ، تۇرمۇشقا ئىشلىتىلگىنى 5 مىليون 736 مىڭ 900 كىلوۋات .

2001 ـ يىلى سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ ، توكقا بولغان ئېھتىياج

كۈنسايىن ئاشتى ، سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىغا ئىشلىتىلگەن توك 4 مىليون كىلوۋاتقا يېتىپ ، بازار ئومۇمىي توك سەرپىياتىنىڭ 57.14 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى .

2 . ئىسسىقلىق بىلەن تەمىنلەش

1980 ـ يىلىدىن ئىلگىرى ناھىيە بازىرىدا ئۆيلەرنى ئىسسىتىشتا كۆمۈر ئوچىقى ئىشلىتىلەتتى . 1980ـ يىلى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى خىزمەت بىناسى پۈتكەندىن كېيىن تۇنجى كۆمۈر قالىنىدىغان پارقازان سەپلەندى . 1999 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا ناھىيە بازىرىدىكى كۆمۈر قالىنىدىغان پارقازان 38گە ، ئىسسىتىلىدىغان كۆلەم 97 مىڭ كۋادرات مېتىرغا ، بەھرىمەن بولغان ئادەم 8000غا ، پارقازانلارنىڭ يىللىق كۆمۈر سەرپىياتى 5579 تونناغا يەتتى . 2001 ـ يىلى 12 مىليون يۈەن مەبلەغ سېلىنىپ مەركەزلەشتۇرۇپ ئىسسىتىش قۇرۇلۇشى يولغا قويۇلدى ، ئىسسىتىلىدىغان كۆلەم 160 مىڭ كۋادرات مېتىرغا ، قاپلاش نىسبىتى %95كە يەتتى .

3 . گاز بىلەن تەمىنلەش

ناھىيىلىك ماددىي ئەشيا شىركىتى 1990 ـ يىلى 7 ـ ئايدا سۇيۇقلاندۇرۇلغان نېفىت گازى ۋە گاز ئوچىقى قاتارلىق گاز بىلەن تەمىنلەش سايمانلىرى تىجارىتىنى يولغا قويۇپ ، شۇ يىلى 56 گاز ئىشلەتكۈچى ئائىلىنى 3.92 تونىا گاز بىلەن تەمىنلىدى . 1994 ـ يىلى گاز بىلەن تەمىنلەنگەن ئائىلە 800گە ، يىللىق تەمىنلەنگەن گاز 50 تونناغا يەتتى . 1999 ـ يىلى گاز ئىشلەتكۈچى ئائىلە كۆپەيىپ 2500گە ، تەمىنلەنگەن گاز مىقدارى 495 تونناغا ، گاز بىلەن تەمىنلەش تىجارىتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئورۇن ئەسلىدىكى بىردىن كۆپەيىپ 4كە يەتتى . 2001 ـ يىلىغا كەلگەندە ناھىيە بازىرىدىكى ئاھالىلەر ئاساسىي جەھەتتىن سۇيۇقلاندۇرۇلغان نېفىت گازى ئىشلىتىدىغان بولدى .

§5 . بازار رايونى قاتنىشى

1 . ئات ھارۋىسى

1994 ـ يىلى ناھىيە بازىرىدا بازار رايونى قاتنىشىغا ئىشلىتىلىدىغان تۇنجى ئات ھارۋىسى پەيدا بولدى . ئات ھارۋىسى كۆركەملىكى ۋە قولايلىقىدىن يولۇچى توشۇشقا ناھايىتى ماس كەلدى . 1999 ـ يىلى يولۇچى توشۇيدىغان ئوچ چاقلىق موتسىكلىت كۆپەيگەنلىكتىن ئات ھارۋىسى ئازىيىپ 67گە چۈشۈپ قالدى ، كىراكەشلىك قىلىدىغانلارنىڭ كۆپىنچىسى مېيىپلار ئىدى .

2 . ئوچ چاقلىق موتسىكلىت

1997 ـ يىلى 6 ـ ئايدا ناھىيە بازىرىدا تۇنجى ئوچ چاقلىق موتسىكلىت پەيدا بولدى . 1998 ـ يىلى تېز سۈرئەتتە كۆپەيىپ 128گە ، 2001 ـ يىلى 316گە يېتىپ ، ناھىيە بازىرىدا قولايلىق ، تېز قاتناش قورالىغا ئايلاندى .

3 . كىرا ئاپتوموبىلى

شاللىنىش گىردابىغا بېرىپ قالغان بىر كونا ئاپتوموبىل كىرا ئاپتوموبىلى سۈپىتىدە 1997 ـ يىلى ناھىيە بازىرىدا پەيدا بولدى ، 1998 ـ يىلى كىرا ئاپتوموبىللىرى كۆپەيىپ 20گە ، 2001 ـ يىلى 80گە يەتتى . كىرا ئاپتوموبىللىرى ئاساسلىقى ناھىيە بازىرىدىن ئاقسۇ ۋە ھەرقايسى يېزىلار ئارسىدا يولۇچى ، يۈك توشۇدى .

4 . كوچا ئاپتوبۇسى

1996 ـ يىلىدىن باشلاپ 1 ـ يول كوچا ئاپتوبۇسى قاتناشقا باشلىدى ، ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىدىكى نېفىت شىركىتى باش بېكەت ، ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىدىكى ئوتبېشى يېزىلىق ھۆكۈمەت ئاخىرقى بېكەت قىلىندى .

§ 6 . كۆكەرتىش ، گۈزەللەشتۈرۈش

1 . يوللارنى كۆكەرتىش

مىنگو يىللىرىدا شەرقتىن غەربكە سوزۇلغان ئاساسىي كوچا بولغان رەستە كوچىسىغا ئاندا ـ ساندا سۆگەت ۋە تېرەك تىكىلگەندىن سىرت باشقا كىچىك كوچىلارغا كۆچەت تىكىلمىگەنىدى . شىنجاڭ تىنچ ئازاد بولغاندىن كېيىن ھەر يىلى ئەتىياز پەسلىدە كۆچەت تىكىپ ئورمان بەرپا قىلىش پائالىيىتى يولغا قويۇلۇشقا باشلىدى . 1965 ـ يىلىدىن كېيىن ئاساسىي كوچىلارنىڭ ئىككى تەرىپىگە سۇۋادان تېرەك تىكىش ئاساس قىلىنغان ھالدا ئورمان بەلۋېغى بەرپا قىلىنىدىغان بولدى . 1986 ـ يىلىدىن كېيىن بازار رايونىنىڭ ئومۇمىي پىلانىغا بىرلەشتۈرۈلۈپ ئاساسىي كوچىلار كېڭەيتىلدى ، يول بويلىرىغا سېدە ، يۇمىلاق تاجلىق سۆگەت ، تۇخۇمەك ، سۆگەت ، چوڭ يوپۇرماقلىق قارىياغاچ ، مائاكىيە ، مەجنۇنتال قاتارلىق مەنزىرە دەرەخلىرى تىكىلدى ، شۇنىڭ بىلەن بىرگە كەڭ كۆلەمدە گۈل ـ گىياھ تېرىلدى . 2001 ـ يىلى ئۆلكە يولى «306» لىنىيىسىنىڭ ناھىيە بازىرىدىن ئۆتىدىغان بۆلىكىنىڭ ئىككى تەرىپىگە ئارچا دەرىخى قاتارلىق دائىم كۆكىرىپ تۇرىدىغان دەرەخلەر تىكىلدى .

2 . ھويلا ـ ئاراملارنى گۈزەللەشتۈرۈش

ئورگان ـ ئىدارىلەرنىڭ ھويلىسىدىكى بوش يەرلەرگە گۈل ـ گىياھ ، ئۈزۈم ۋە ھەر خىل مېۋىلىك دەرەخلەر تىكىلدى ، بەزى ئورۇنلار سۈنئىي تاغ ، فونتانلارنى ياساپ مۇھىتنى گۈزەللەشتۈردى . 1997 ـ يىلىدىن باشلاپ بىر قىسىم ئورۇنلار چىم تېرىدى ، ناھىيىلىك تەنتەربىيە سارىيى ياسىغان 10 مىڭ كۋادرات مېتىرلىق چىملىق ناھىيە بازىرىدىكى ئاھالىلەرنىڭ ئارام ئالىدىغان ياخشى جايىغا ئايلاندى . ناھىيە بازىرىدىكى ئاھالىلەردە گۈل ئۆستۈرىدىغان ، كۆچەت تىكىدىغان ئادەت بولۇپ ، ئۇلار ئۆيىنىڭ ئەتراپىغا سۆگەت ، ئۈجمە ، مېۋىلىك دەرەخلەرنى تىكىدۇ ۋە گۈل ئۆستۈرىدۇ . بەزى ئائىلىلەر تەشتەك مەنزىرىسى ياساپ بالكونىغا ياكى ھويلىسىغا تىزىپ قويىدۇ . 2001 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا ناھىيە بازىرىدىكى كۆكەرتىلگەن كۆلەم 76.98 گېكتارغا ، ئاممىۋى كۆكۈلمەيدان 78 گېكتارغا ، يېشىللىقنىڭ قاپلاش كۆلىمى 82.63 گېكتارغا ، يېشىللىقنىڭ قاپلاش نىسبىتى 24.67% كە ، كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن ئاممىۋى كۆكۈلمەيدان 11.97 كۋادرات مېتىرغا يەتتى .

3 . باغچا قۇرۇلۇشى

توققۇزبۇلاق باغچىسى ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا جايلاشقان بولۇپ ، مىنگونىڭ 7 ـ يىلى (1918ـ يىلى) ياسىلىشقا باشلىغان . باغچىدا توققۇز بۇلاقنىڭ سۈيىدىن ھاسىل بولغان بىر چوڭ كۆل بار ، باغچىنىڭ ئىچىدىكى 10 يەرگە سەككىز بۇرجەكلىك شىپاڭ ياسالغان بولۇپ ، دەسلەپتە «شاتلىق باغچىسى» دەپ ئاتالغانىدى . 1942 ـ يىلى لىن جىلۇ ئۇچتۇرپانغا ھاكىم بولغاندا ، باغچا كېڭەيتىلىپ سۆگەت ۋە مېۋىلىك دەرەخلەر تىكىلگەن ۋە باغچا نامى «جۇڭسەن باغچىسى» دەپ ئاتالغانىدى . جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن باغچىنىڭ كۆلىمى 20 گېكتارغا كېڭەيتىلدى ، تەدرىجىي تاش كېمە ، كېمە راۋىقى ،

شارقىراتما قاتارلىق مەنزىرە نۇقتىلىرى ياسالدى . «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە باغچىدىكى نۇرغۇن مەنزىرە ئىمارەتلىرى نابۇت قىلىندى . 1986 - يىلى ئۈچتۇرپان ناھىيىسى 100 مىڭ يۈەندىن ئارتۇق مەبلەغ سېلىپ باغچىنى كەڭ كۆلەمدە رېمونت قىلدى ، 10 نەچچە تۈرنى قايتا ياسىدى ، باغچىغا «توققۇز بۇلاق باغچىسى» دەپ رەسمىي نام بەردى . شۇنىڭدىن كېيىن ھەر يىلى مەلۇم مىقدارىدا مەبلەغ ئاجرىتىلىپ باغچا قۇرۇلۇشىغا ئىشلىتىلدى ، شۇنىڭ بىلەن بىرگە ناھىيىدىكى بارلىق كادىرلار ۋە ئىشچى - خىزمەتچىلەر پۇل ئىئانە قىلىشقا ، خالىس ئەمگەك قىلىشقا چاقىرىلدى . بولۇپمۇ 1993 ~ 1994 - يىلىغىچە ناھىيە رەھبەرلىرىنىڭ باشلامچىلىقىدا باغچا قۇرۇلۇشىغا ناھىيە دەرىجىلىك كادىرلارنىڭ ھەر بىرى 100 يۈەن ، بۆلۈم دەرىجىلىك كادىرلارنىڭ ھەر بىرى 50 يۈەن ، ئادەتتىكى كادىرلارنىڭ ھەر بىرى 30 يۈەن پۇل ئىئانە قىلدى ، باغچا كۆلىمى يەنە 5.5 گېكتار كېڭەيتىلدى . 1986 ~ 1998 - يىلىغىچە باغچا قۇرۇلۇشىغا 2 مىليون يۈەندىن ئارتۇق مەبلەغ سېلىنىپ 50 مەنزىرە نۇقتىسى رېمونت قىلىندى ۋە يېڭىدىن ياسالدى ، ئالايلۇق بىر كۆل چېپىلدى ، 16 مىڭ كۋادرات مېتىرلىق كۆركەم چىملىق ياسالدى ، 1600 نەچچە تۈپ مەنزىرە كۆچىتى تىكىلدى ، باغچىنىڭ بىر بۈرجىكىگە بالىلار شاتلىقى باغچىسى ياسىلىپ بالىلار ئويىنايدىغان 10 نەچچە يۈرۈش ئەسلىمە قويۇلدى . 2001 - يىلى توققۇزبۇلاق باغچىسى يەنە كەڭ كۆلەمدە تۈزەشتۈرۈلدى ، مۆلجەر تېخىدا 5000 كۋادرات مېتىردىن ئارتۇق يەر كۆكەرتىلدى ، باغچىنىڭ ئىچىگە 4.48 كىلومېتىر يول ياسالدى ، پۈتكۈل باغچا يېڭىچە قىياپەتكە كىردى .

توققۇز بۇلاق باغچىسىنىڭ تەبىئىي مەنزىرىسى ۋە ئىمارەتلىرى شىنجاڭدىكى 10 چوڭ مەنزىرلىك جايىنىڭ بىرى بولۇپ قالدى .

ئۈچتۇرپان ناھىيە بازىرىدىكى ئاساسلىق كوچىلارنىڭ كۆكەرتىلىش ئەھۋالى

جەدۋەل 14 — 4

كوچا - يول نامى	تىكلىگەن دەرەخ (تۈپ)	كۆكەرتىلگەن كۆلەم (كۋادرات مېتىر)	تىكلىگەن دەرەخ خىللىرى
رەستە كوچىسى	1630	11862	سېدە
ئىتتىپاق يولى	708	6604	يۇمىلاق تاجلىق سۆگەت
مۆلجەر تېغى يولى	348	25290	مەجنۇنتال
گۈللىنىش يولى	268	1956	يۇمىلاق تاجلىق سۆگەت
دوستلۇق يولى	520	3912	ماڭاكسىيە
يېڭىشەھەر يولى	1280	14040	ئارچا ، تۇخۇمەك ، يۇمىلاق تاجلىق سۆگەت ، چوڭ يوپۇرماقلىق قارىياغاچ
مەكىت يولى	200	1545	يۇمىلاق تاجلىق سۆگەت

§7 . ئۆي قۇرۇلۇشى

1 . ئولتۇراق ئۆي

بازار رايونىدىكى ئولتۇراق ئۆيلەر كېسەك - ياغاچ قۇرۇلمىلىق ۋە قۇرما تاملىق تەكشى ئۆگزىلىك بولۇپ ،

پاكار ، ئىشىك ـ دېرىزلىرى كىچىك ، ئۆي ئىچى گۈڭگا ئىدى .

مىنگو دەۋرىدە بايلار ئولتۇرىدىغان ئۆيلەرنىڭ ھويلىسى كەڭتاشا ، ئۆيلـــــرى چوڭ ، توپا ـ ياغاچ قۇرۇلمىلىق ، تەكشى ئۆگزىلىك ئىدى . ئۆيلەرنىڭ ئۆگزىلىرى پوتونلەي بادرا بىلەن يېپىلغاندىن كېيىن كاكىل لاي بىلەن سۇۋىلاتتى ، ياغاچتىن گۈللۈك رۇجەك (يەنە بەزى ئۆيلەرگە تۇڭلۇك) قويۇلاتتى ، ئۆينىڭ ئالدىغا ياغاچ تۇۋرۇكلۇك پېشايۋان ياسىلىپ ، ھەر خىل مىللىي نەقىشلەر ئويۇلاتتى .

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن بازار ئاھالىلىرىنىڭ ئولتۇراق ئۆي شارائىتى تەدرىجىي ياخشىلاندى . 50 ـ يىللارنىڭ دەسلىپىدە ناھىيە بازىرىدىكى ئاھالىلەرنىڭ خۇسۇسىي ئۆيلىرى كۆپىنچە ئەسلىدىكى ئاساستا تۈزەشتۇرۇلەتتى ، يېڭى ئۆي سالىدىغانلار ناھايىتى ئاز ئىدى . ھۆكۈمەت ئۆيلىرى ئۇچۇن كۆپىنچە ئىلگىرىكى كونا ئىمارەتلەر ئىشلىتىلىپ تۇراتتى . 1950 ـ يىلى ھۆكۈمەت ئۆيلىرىنىڭ كۆلىمى 56 مىڭ 600 كۋادرات مېتىر بولدى . 1960 ـ يىلى ئاھالىلەر ئولتۇراق ئۆينىڭ كۆلىمى 70 مىڭ كۋادرات مېتىرغا ، كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن ئولتۇراق ئۆي كۆلىمى 3 .8 كۋادرات مېتىرغا يەتتى ؛ ھۆكۈمەت ئۆيلىرى ئۇچۇن يەنىلا 50 ـ يىللاردىكى ئىمارەتلەر ئىشلىتىلدى . 80 ـ يىللاردىن باشلاپ ناھىيە بازىرىدىكى ئاھالىلەرنىڭ ئولتۇراق ئۆي شارائىتى ياخشىلاندى ، ئاھالىلەر ئولتۇراق ئۆيلىرى كۆپىيىشكە باشلىدى ، بىناكارلىق ئۇسلۇبى جەھەتتە كۆركەم ، ئىشلىتىلىشچان ، مىللىيچە ئالاھىدىلىككە ئىـــگە بولۇش گەۋدىلەندۇرۇلدى ؛ ھۆكۈمەت ئولتۇراق ئۆيلىرى خىش ـ ياغاچ قۇرۇلمىلىق قىلىپ سېلىنىپ ئۆگزىسى بېتون تاختا بىلەن يېپىلدى ، يەر يۈزى سېمونت بىلەن سۇۋالدى . شۇنىڭدىن كېيىن سودا ـ سانائەت بانكىسى ، قۇرۇلۇش بانكىسى ، يېزا ئىگىلىك بانكىلىرى ئىككى قەۋەتلىك ئائىلىلىكلەر بىناسى سالدى . 1985 ـ يىلى ناھىيە بازىرىدىكى ئاھالىلەرنىڭ ئولتۇراق ئۆي كۆلىمى 214 مىڭ كۋادرات مېتىرغا يەتتى . 1992 ـ يىلى ئۇچتۇرپان سودا ـ سانائەت بانكىسى تۆت قەۋەتلىك ئائىلىلىكلەر بىناسى سېلىپ ، ھەر بىر ئائىلىگە بىر يۈرۈشتىن ئۈچ ئېغىزلىق ، ھاجەتخانىسى ۋە ئاشخانىسى بار ، پايدىلىنىش كۆلىمى 77 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان ئۆيلەرنى تەقسىملەپ بەردى . شۇنىڭدىن كېيىن بازارغا سېلىنىدىغان ھۆكۈمەت ئۆيلىرىنىڭ ھەممىسى 3 ～ 6 قەۋەتكىچە قىلىپ سېلىنىدىغان بولدى ، ھەر بىر ئائىلىگە بەش ئېغىزلىق ، ھاجەتخانىلىق ئۆيلەر تەقسىملەندى ، يەر ئاستى ئۆيى قوشۇپ بېرىلدى . 1998 ـ يىلى دوستلۇق يولىغا تۇنجى قېتىمدا 108 يۈرۈش خىش ـ بېتون قۇرۇلمىلىق ، ئالتە قەۋەتلىك ، قۇرۇلۇش كۆلىمى 26 .8441 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان تۆت كورپۇس ماكانلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى سېلىندى . 1984 ～ 1999 ـ يىلىغىچە قۇرۇلۇش كۆلىمى 33 مىڭ 600 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان 24 كورپۇس ئولتۇراق بىنا سېلىندى . 1999ـ يىلى ناھىيە بازىرىدا سېلىنغان ئولتۇراق ئۆيلەرنىڭ كۆلىمى 360 مىڭ كۋادرات مېتىرغا ، ئىگىلىگەن كۆلىمى 351 مىڭ 600 كۋادرات مېتىرغا ، كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن قۇرۇلۇش كۆلىمى 79 .15 كۋادرات مېتىرغا يەتتى ؛ بازار ئاھالىلىرى سالغان خۇسۇسىي ئۆيلەرنىڭ كۆلىمى 210 مىڭ كۋادرات مېتىرغا يەتتى . 2000 ～ 2001 ـ يىللىرى ناھىيىلىك پارتكوم ، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى ، سۇچىلىق ئىدارىسى ، ئېلېكتر قۇۋۋىتى شىركىتى ، 1 ـ ئونتۇرا مەكتەپ ، بىناكارلىق باش شىركىتى قاتارلىق ئورۇنلار ئائىلىلىك بىناسى سالدى .

2 . مەكتەپ

70 ـ يىللاردىن ئىلگىرى مەكتەپلەر ئىلگىرى سېلىنغان كېسەك ـ ياغاچ قۇرۇلمىلىق بىر قەۋەتلىك كونا ئۆيلەرنى ئىشلىتىپ كەلگەنىدى ، دەرسخانىلار ئىنتايىن ئاددىي بولۇپ بىر دەرسخانىدا نەچچە سىنىپ بالا ئوقۇيتتى . 80 ـ يىللارنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە خىش ـ ياغاچ قۇرۇلمىلىق سىنىپلار سېلىنىشقا باشلىدى .

90 - يىللاردا خىش - بېتون قۇرۇلمىلىق سىنىپلار سېلىنىشقا باشلىدى ، 2001 - يىلىغا كەلگەندە ناھىيە بازىرىدا سەككىز ئوقۇتۇش بىناسى بار بولدى ، قۇرۇلۇش كۆلىمى 14 مىڭ 700 كۋادرات مېتىرغا يەتتى .

3 . دوختۇرخانا

80 - يىللاردىن ئىلگىرى دوختۇرخانىلار سوۋېت پاسونىدىكى كونا ئىمارەتلەرنى ئىشلەتكەنىدى ، ئۆيلىرى چوڭ ھەم ئېگىز ، تاختايلىق ، تام مەش ئورنىتىلغانىدى . 80 - يىللارنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ئامبۇلاتورىيە بىناسى سېلىنىدى . 1988 - يىلى ناھىيىلىك خەلق دوختۇرخانىسىنىڭ خىش - بېتون قۇرۇلمىلىق ، سۇ - پارلىرى بولغان كېسەلخانىسى سېلىنىدى . 1994 - يىلى ئۈيغۇر تىبابىتى دوختۇرخانىسىنىڭ دوختۇرخانا بىناسى سېلىنىپ ، داۋالاش شارائىتى ياخشىلاندى . 2001 - يىلى ناھىيە بازىرىدىكى داۋالاش ئورۇنلىرىدا كېسەلخانا ، ئامبۇلاتورىيە بىناسىدىن ئۈچى بار بولۇپ ، قۇرۇلۇش كۆلىمى 5 مىڭ كۋادرات مېتىرغا يەتتى .

4 . كىنوخانا

70 - يىللاردا ناھىيە بازىرىدا ئۇزۇن ياغاچ ئورۇندۇقلار قويۇلغان ، ئالدى تەرەپتە سەھنىسى بار ، 1500 دىن ئارتۇق تاماشىبىن سىغىدىغان يازلىق كىنوخانىدىن بىرى بار ئىدى ، بۇ يەر ناھىيە بويىچە چوڭ پائالىيەتلەر ئۆتكۈزۈلىدىغان جاي ئىدى . 1984 - يىلى 1 مىليون 50 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنىپ پولات چۇۋۇق ، خىش- بېتون قۇرۇلمىلىق ، قۇرۇلۇش كۆلىمى 1960 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان كىنو - تىياتىرخانا سېلىنىدى . بۇ كىنو - تىياتىرخانىنىڭ تاشقى كۆرۈنۈشى كۆركەم بولۇپ ، ئالدى زالغا يەرگە تۆتىشىدىغان پولات دېرىزە ئورنىتىلغان ، سىرتقى تۆت تەمىغا رەڭلىك زىننەتلەش چېرىغى ئورنىتىلغان ؛ ئالدى ئىشىكتىن كىرگەن جاي تېگىگە بىلەنمە تاش ياتقۇزۇلغان دەم ئېلىش ئۆيى ؛ تاماشىبىنلار زالىنىڭ تەمىغا ئاۋاز سۈمۈرگۈچ تاختا ئورنىتىلغان ، 1 - ، 2 - قەۋەتلەرگە 1400 ئورۇندۇق قويۇلغان ، ياغاچ تاختايلىق ، پەردىسى كۆتۈرۈلىدىغان ۋە چۈشۈرۈلىدىغان ئوتتۇراھال سەھنە ياسالغان ، سەھنىگە بىرىكمە چىراغ ئورنىتىلغان .

5 . تەنتەربىيە مەيدانى

1987 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق تەنتەربىيە ئىدارىسى بىلەن ناھىيىلىك پارتكوم بىرلىكتە 1 مىليون 900 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىپ قۇرۇلۇش كۆلىمى 1759 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان ، 1000دىن ئارتۇق تاماشىبىن سىغىدىغان ، دۆلەت ئۆلچىمىگە توشىدىغان ناھىيىلىك تەنتەربىيە سارىيىنى سالدى . 1998 - يىلى 600 مىڭ يۈەندىن كۆپرەك مەبلەغ سېلىنىپ تەنتەربىيە سارىيى ئۆزگەرتىلدى ، تېگىگە 600 كۋادرات مېتىر ياغاچ تاختاي ياتقۇزۇلدى ، 760 ئورۇندۇق ئورنىتىلدى ھەمدە تام ، ئۆگزە ، چىراغ ، ئىشىكلىرى زىننەتلەندى ، خەلقئارا ئۆلچەملىك ۋاسكېتبول جازىسى ئورنىتىلدى . بۇ تەنتەربىيە سارىيىدا ۋاسكېتبول ، ۋالىبول ، پەي توپ ، تىكتاك توپ ، چېلىشىش ، رادىئو گىمناستىكىسى ، گۈزەللىك گىمناستىكىسى ، تەن ساغلاملىق قاتارلىق تەنتەربىيە پائالىيەتلىرىنى ئۆتكۈزۈشكە بولىدۇ .

1990 - يىلى كۆلىمى 5781 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان ئاددىي يېنىك ئاتلېتىكا مەيدانى ياسالدى . 1998- يىلى 11 - ئايدا ناھىيىگە قاراشلىق ئورگان ، كارخانا ، كەسپىي ئورۇنلاردىكى كادىرلار ۋە ئىشچى - خىزمەتچىلەر خالىس ئەمگەك قىلىپ 3710 كۇب مېتىر توپا - تاش كولاپ ۋە تىندۇرۇپ يېنىك ئاتلېتىكا مەيدانىنى ئۆزگەرتتى . 1999 - يىلى 470 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنىپ يېنىك ئاتلېتىكا مەيدانى يەنە بىر قېتىم ئۆزگەرتىلدى ، مەيدانغا رەڭلىس سەھنىسى ، كۆرۈش سۇپىسى ، لاپاس ئورنىتىلدى ھەمدە مەيدان ئىچىگە 10 مىڭ كۋادرات مېتىرلىق

چىملىق ياسالدى ، ئەتراپىغا ھەر خىل گۈل ـ گىياھلار ئۆستۈرۈلدى .
ناھىيىلىك تەنتەربىيە مەيدانىنىڭ كۆلىمى 25 مىڭ كۋادرات مېتىر بولۇپ ، ئۇنىڭدا يېنىك ئاتلېتىكا مەيدانى ، پۇتبول مەيدانى ، ۋاسكېتبول مەيدانى ۋە ۋالىبول مەيدانى ھەمدە ھەر خىل تەنتەربىيە چېنىقىش مۇئەسسەسلىرى بار .

6 . ماگىزىن

مىنگو يىللىرىدا ماگىزىنلار كۆپىنچە دېرىزە شەكلىدە بولۇپ ، ئۈستىگە ئېچىلىدىغان ياغاچ ياپقۇچ ئورنىتىلغانىدى ، چوڭراق ماگىزىنلاردا ئىلىپ ـ سېلىشقا قولايلىق ياغاچ تاختاي ماگىزىنىنىڭ ئىشكىسى قىلىناتتى . جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە خۇسۇسىي ماگىزىنلار بۇرۇنقى پېتى تۇرۇۋەردى ، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى ماگىزىنلار ئۈچۈن كېسەك ـ ياغاچ قۇرۇلمىلىق كونا ئۈيلەر تۇتاشتۇرۇپ ئۆزگەرتىلدى . 70 ـ يىللاردا خىش ـ ياغاچ قۇرۇلمىلىق ياكى خىش تام ، بېتون تاختا قۇرۇلمىلىق سودا ماگىزىنلىرى سېلىنىدى . 1981 ـ يىلى تۈنجى خىش ـ بېتون قۇرۇلمىلىق ئىككى قەۋەتلىك سودا بىناسى «فېڭخۇا» سودا سارىيى سېلىنىدى . ئارقىدىنلا يەنە شېكەر ـ تاماكا ـ ھاراق شىركىتى ، تۇرلۇك مىللار شىركىتى ، تەمىنات سودا كوپېراتىپى قاتارلىق ئورۇنلار تىجارەت بىناسى سالدى . 1981 ~ 2001 ـ يىلىغىچە قۇرۇلۇش كۆلىمى 6906 كۋادرات مېتىر بولغان تۆت كورپۇس سودا مۇلازىمەت بىناسى سېلىنىدى .

7 . مېھمانخانا

1986 ـ يىلدىن ئىلگىرى ناھىيە بازىرىدا توپا ـ ياغاچ قۇرۇلمىلىق «خەلق» مېھمانخانىسى ، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى مېھمانخانىسىدىن ئىبارەت ئىككىلا مېھمانخانا بار ئىدى . 1986 ـ يىلى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى بىناسىنىڭ كەينىگە سۇ ، پار ، توكلىرى تولۇق بولغان ئۈچ قەۋەتلىك مېھمانخانا سېلىنىدى . يېمەكلىك شىركىتى خىش بېتون قۇرۇلمىلىق ، قۇرۇلۇش كۆلىمى 210 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان ئىككى قەۋەتلىك مېھمانخانىسى سالدى . 1989 ـ يىلى پوچتا ـ تېلېگراف ئىدارىسى مېھمانخانا سالدى . 1993 ـ يىلى تولۇق رامكا قۇرۇلمىلىق ، تېگىگە بىلەنمە تاش ياتقۇزۇلغان ، كوچىغا قارىغان تەرىپىنىڭ تېمىغا چاقچۇق چاپلانغان ، سۇ ، پار ، يورۇتۇش مۇئەسسەسلىرى تولۇق ، قۇرۇلۇش كۆلىمى 2186 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان مۇلجەر تاغ مېھمانخانىسى (بەش قەۋەتلىك) پۈتۈپ ئىشلىتىشكە تاپشۇرۇلدى . بۇ مېھمانخانىنىڭ 1 ـ قەۋىتىدە يولۇچى توشۇش شىركىتىنىڭ بىلەت سېتىش زالى ، ئاپتوموبىل كۆتۈش ئورنى بار ، 2 ـ قەۋىتى تانسىخانا ، 3 ـ قەۋىتىدىن 5 ـ قەۋىتىگىچە مېھمانخانا . 1995 ـ يىلى قۇرۇلۇش كۆلىمى 1100 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان تەمىنات ـ سودا مېھمانخانىسى پۈتتى . 1998 ـ يىلى ئەسلىدىكى پوچتا ـ تېلېگراف ئىدارىسى ئالاللىكلەر ئولتۇراق بىناسى قۇرۇلۇش كۆلىمى 590 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان تۆت قەۋەتلىك پوچتا ـ تېلېگراف مېھمانخانىسىغا ئۆزگەرتىلدى . 2001 ـ يىلى مۇلجەر تاغ مېھمانسارىيى سېلىنىدى ، بۇ ياتاق ، يېمەك ـ ئىچمەك ، كۆڭۈل ئېچىش بىر گەۋدە قىلىنغان ، دەرىجىسى بىر قەدەر يۇقىرى مېھمانساراي بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . 2001 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغا قەدەر ناھىيە بازىرىدا بەش مېھمانخانا بار بولدى ، بۇ مېھمانخانىلارنىڭ قۇرۇلۇش كۆلىمى 6480 كۋادرات مېتىرغا ، كارىۋتى 602گە يەتتى ، مېھمانخانىلارنىڭ كۆپىنچىسى شەخسىلەرگە ھۆددىگە بېرىلدى .

8 . خىزمەت بىناسى

1950 ـ يىلى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلغاندا ھۆكۈمەت مىنگو دەۋرىدىكى ناھىيىلىك يامۇل

مەھكىمىسى تۇرغان كېسەك - ياغاچ قۇرۇلمىلىق بىر قەۋەتلىك كونا ئۆيلەردە ئىش بېجىرگەنىدى (چىلاك سۇلالىسى مەزگىلىدە بۇ يەر ئۇچتۇرپان ۋازارىتى تۇرغان جاي بولۇپ ، ئۇچتۇرپاندا تۇرۇشلۇق خان ئامبال بۇ يەردە ئىش بېجىرگەن ، مىنگونىڭ دەسلەپكى يىلى بۇ يەر ناھىيىلىك مەھكىمە قىلىنغان ، مىنگونىڭ 17 - يىلى بۇ يەر ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئىش بېجىرىدىغان جايغا ئۆزگەرتىلگەن) . 1979 - يىلى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ئونتۇرى ئۇچ قەۋەتلىك ، ئىككى تەرىپى ئىككى قەۋەتلىك بىناسى سېلىنىدى ، بۇ بىنا تۇنجى خىزمەت بىناسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . 1985 - يىلى ئۆي - زېمىن ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈلگەندە ناھىيىدىكى خىزمەت بىنالىرىنىڭ كۆلىمى 129 مىڭ كۋادرات مېتىرغا يەتكەنلىكى مەلۇم بولدى . 1997 - يىلى ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ قۇرۇلۇش كۆلىمى 3 .1149 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان ئۇچ قەۋەتلىك غەربىي خىزمەت بىناسى پۈتتى . شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئەسلىدىكى خىزمەت بىناسىنىڭ ئىككى قەۋەتلىك قىسمى پۈتۈنلەي ئۇچ قەۋەتلىككە ئۆزگەرتىلدى ، بۇ بىنا خىش - بېتون قۇرۇلمىلىق بولۇپ ، تېگىگە بىلەنمە تاش يانقۇزۇلغان ، سۇ ، پار ئۈسكۈنىلىرى ئورنىتىلغان .

ج ك پ ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك كومىتېتى ئورگىنى 1950 - يىلى قۇرۇلغاندا يېڭىدىن سېلىنغان توپا-ياغاچ قۇرۇلمىلىق بىر قەۋەتلىك ئۆيلەردە ئىش بېجىرگەنىدى . 1994 - يىلى تۆت قەۋەتلىك ، خىش - بېتون قۇرۇلمىلىق خىزمەت بىناسى سالدى ، بۇ بىنانىڭ تېمىغا چاقچۇق چاپلانغان ، سۇ ، پار ئۈسكۈنىلىرى تولۇق بولۇپ ، قۇرۇلۇش كۆلىمى 88 .3455 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ .

9 . باشقا ئۆيلەر

1) زاۋۇت ئۆيلىرى

مىنگو دەۋرىدە ناھىيە بازىرىدا مۇنتىزىم زاۋۇت ئۆيى يوق بولۇپ ، پەقەت ئاددىي قول ھۈنەرۋەنچىلىك دۇكانلىرىلا بار ئىدى . 1958 - يىلى رېمونت قىلىش - ياساش زاۋۇتى ، ئۇنىۋېرسال يېمەكلىك پىششىقلاش زاۋۇتى قۇرۇلدى ، بۇ زاۋۇتلار يېڭى قۇرۇلغاندا خىش - ياغاچ قۇرۇلمىلىق كەڭ زاۋۇت ئۆيلىرى بار ئىدى . 1978 - يىلى ناھىيىلىك سېمونت زاۋۇتى يىلىغا 600 تونىنا سېمونت ئىشلەپچىقارغىلى بولىدىغان ، قۇرۇلۇش كۆلىمى 2000 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان رامكا قۇرۇلمىلىق زاۋۇت ئۆيى سالدى . 1998 - يىلى ئاشلىق ئىدارىسى يىلىغا 31 مىڭ 577 تونىنا دەرىجىلىك ئۇن ئىشلەپچىقارغىلى بولىدىغان ، قۇرۇلۇش كۆلىمى 7 .759 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان زاۋۇت ئۆيى سالدى . 1987 ~ 1999 - يىلىغىچە كۆلىمى 8700 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان تۇرلۇك سانائەت زاۋۇت بىنالىرى سېلىنىدى ، بۇ بىنالارنىڭ ھالقىش دائىرىسى چوڭ ، ئۆگزىسى ئېگىز ، يورۇقلۇق چۈشۈشى ياخشى بولۇپ ، پۈتۈنلەي پولات - بېتون قۇرۇلمىلىق قىلىپ سېلىنغان .

2) مەسچىت

مىنگو دەۋرىدە ئۇچتۇرپان ناھىيىسى بازىرىدا چوڭ - كىچىك مەسچىتلەر بار ئىدى ، چوڭ مەسچىتلەر ئىككى قەۋەتلىكتىن ئۇچ قەۋەتلىككىچە بولۇپ ، ئادەتتە خىش - ياغاچ قۇرۇلمىلىق ، ياغاچ تۈۋرۈكلۈك قىلىپ سېلىنغان ، بەزىلىرىنىڭ ئالدى كارىدورىدىكى يەرگە توپا يېيىتىلغان ، تۈۋرۈكلىرىگە ھەر خىل نەقىشلەر ياكى مىللىي پاسوندىكى رەڭلىك سىزما نۇسخىلار چۈشۈرۈلگەن . كىچىك مەسچىتلەر توپا - ياغاچ قۇرۇلمىلىق قىلىپ سېلىنغان . «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە 13 مەسچىت چېقىۋېتىلدى . 80 - يىللاردىن كېيىن يېڭى مەسچىتلەر سېلىنىشقا باشلىدى . 2001 - يىلى ناھىيە بويىچە بازار - يېزىلاردا بار مەسچىت 444 بولۇپ ، قۇرۇلۇش كۆلىمى 89 مىڭ 300 كۋادرات مېتىر ، ھەممىسى خىش - ياغاچ قۇرۇلمىلىق قىلىپ سېلىنىدى .

1985 - يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيە بازىرىدىكى ئۆيلەرنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش ئەھۋالى

جەدۋەل 14 — 5

بىرلىكى : كۋادرات مېتىر

تۈرلەر / كۆلىمى		ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك ئورۇنلىرى ئۆزى باشقۇرغىنى		كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىك ئورۇنلىرى ئۆزى باشقۇرغىنى		شەخسىي ئۆي		باشقىلار	
		كۆلىمى	%	كۆلىمى	%	كۆلىمى	%	كۆلىمى	%
سېلىنغان ۋاقتى	1949 - يىلىدىن ئىلگىرى	4758.12	2.2	205.83	2.8	30458.08	22.8	3239.62	22.8
	50 - يىللار	11353.37	5.3	144	1.9	6466.48	4.8		
	60 - يىللار	43727.49	20.6	3776.05	50.5	12700.85	9.5		
	70 - يىللار	81082.22	38.3	1953.03	26.1	28121.56	21	4082.85	28.8
	80 - يىللار	70921.02	33.6	1393.62	18.7	55851.08	41.9	6858.9	48.4
	جەمئىي	211842.22		7472.53		133598.05		14181.37	
قۇرۇلمىسى	ئارىلاش قۇرۇلمىلىق	26691.2	14.7					5289.98	37.2
	خىش - ياغاچ قۇرۇلمىلىق	36364.43	20	217.6	2.9	3560.1	2.6	740.85	5.2
	باشقا قۇرۇلمىلىق	118786.6	65.3	7254.93	97.1	133241.59	97.4	8210.19	57.6
	جەمئىي	181842.23		7472.53		136801.69		14241.12	
قەۋەت سانى	بىر قەۋەتلىك ئۆيلەر	189450.28	89.4	7472.53	100	132913.57	99.5	11780.92	82.8
	2 - 3 قەۋەتلىك ئۆيلەر	22391.94	10.6			684.03	0.5	2451.06	17.2
	جەمئىي	211842.22		7472.53		133597.60		14231.98	

ئۇچتۇرپان ناھىيە بازىرىدىكى بىنالارنىڭ قۇرۇلۇش ئەھۋالى

جەدۋەل 14 — 6

بىنا نامى	قۇرۇلۇش كۆلىمى (كۋادرات مېتىر)	قەۋەت سانى	قۇرۇلمىسى	ئۇسكۇنىسى	پۈتۈش باھاسى (تۆمەن يۈەن)	قۇرۇلۇش مۇددىتى
ناھىيىلىك ھۆكۈمەت خىزمەت بىناسى	1885.55	3	خىش - بېتون	سۇ - پار	27.3	1980.10 ~ 1979.3
ناھىيىلىك ھۆكۈمەت خىزمەت بىناسىنىڭ يېڭى بىناسى	1149.30	3	خىش - بېتون	سۇ - پار	100	1995.10 ~ 1997.3
ناھىيىلىك پارتكوم خىزمەت بىناسى	3455.88	4	خىش - بېتون	سۇ - پار	150	1994.10 ~ 1993.5
خەلق قوراللىق بۆلۈمى خىزمەت بىناسى	1385.22	3	خىش - بېتون	سۇ - پار	160	1998.10 ~1993.5
ج خ ئىدارىسى خىزمەت بىناسى	1170	3	خىش - بېتون	سۇ - پار	76	1996.10 ~ 1995.5

رادىئو - تېلېۋىزىيە ئىدارىسى خىزمەت بىناسى	415.64	2	خىش - بېتون	سۇ - پار	6.4	1984.10 ~ 1983.5
خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى خىزمەت بىناسى	457.60	2	خىش - بېتون	سۇ - پار		1989.10 ~ 1988.7
1 - يەسلى خىزمەت بىناسى	928.50	2	خىش - بېتون	سۇ - پار	48	1996.10 ~ 1995.4
ناھىيىلىك تەنتەربىيە سارىيى	1759	2	خىش - بېتون		98	1988.10 ~ 1987.5
«فېڭخۇا» سودا سارىيى	680	2	خىش - بېتون		8.90	1982.10 ~ 1981.5
كىنو - تىياتىرخانا	1960.64	2	رامكا		105	1985.10 ~ 1984.5
يېزا ئىگىلىك بانكىسى خىزمەت بىناسى	507.52	2	خىش - بېتون	سۇ - پار	24	1979.10 ~ 1978.5
سودا - سانائەت بانكىسى خىزمەت بىناسى	1015.21	3	خىش - بېتون	سۇ - پار	15.7	1983.10 ~ 1982.5
ئىقتىساد - سودا كومىتېتى خىزمەت بىناسى	580	2	خىش - بېتون		10.4	1986.10 ~ 1985.5
شېكەر - تاماكا - ھاراق شىركىتى تىجارەت بىناسى	1926	4	خىش - بېتون		51.3	1989.10 ~ 1988.3
تەمىنات - سودا كوپېراتىپى تىجارەت بىناسى	2168	4	خىش - بېتون	سۇ - پار	64	1996.10 ~ 1995.4
يەرلىك مەھسۇلاتلار شىركىتى ئۇنۇمۇپرسال بىناسى	552.72	2	خىش - بېتون		25	1982.10 ~ 1981.5
تۇرلۇك مالىلار شىركىتى تىجارەت بىناسى	2131.50	3	خىش - بېتون		36	1984.10 ~ 1983.5
تەمىنات - سودا كوپېراتىپى مېھمانخانىسى	1100	4	خىش - بېتون	سۇ - پار	54	1995.4 ~ 1996.10
ئاشلىق ئىدارىسى ئۇنۇمۇپرسال بىناسى	2484	5	خىش - بېتون	سۇ - پار	150	1997.10 ~ 1996.7
ئاشلىق ئىدارىسى خىزمەت بىناسى	2000	5	خىش - بېتون	سۇ - پار	56	1992.10 ~ 1991.4
ئۇيغۇر تىبابەت شىپاخانىسى ئۇنۇمۇپرسال بىناسى	827	4	خىش - بېتون	سۇ - پار	22	1992.10 ~ 1991.5
دورا شىركىتى تىجارەت بىناسى	622.72	3	خىش - بېتون	سۇ - پار	9.9	1996.10 ~ 1995.5
پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى تىجارەت بىناسى	972	3	خىش - بېتون	سۇ - پار	43.6	1988.10 ~ 1987.5
«شىنخۇا» كىتابخانىسى تىجارەت بىناسى	529.50	2	خىش - بېتون	سۇ - پار	35	1997.10 ~ 1996.5
خەلق ئىشلىرى پاراۋانلىق زاۋۇتى ئۇنۇمۇپرسال بىناسى	788.90	3	خىش - بېتون		29.9	1992.10 ~ 1991.5
دۆلەت بېجى ئىدارىسى خىزمەت بىناسى	688.90	3	خىش - بېتون	سۇ - پار	9.1	1980.10 ~ 1979.5
ماددىي ئەشيا شىركىتى ئۇنۇمۇپرسال بىناسى	750	2	خىش - بېتون		18	1991.10 ~ 1989.5
خەلق بانكىسى تىجارەت بىناسى	902.4	2	خىش - بېتون	سۇ - پار	28.05	1994.10 ~ 1993.5
دوختۇرخانا ئامبۇلاتورىيە بىناسى	672	2	خىش - بېتون	سۇ - پار	9.4	1981.10 ~ 1980.5
دوختۇرخانا كېسەلخانىسى	2442	3	خىش - بېتون	سۇ - پار	46	1989.7 ~ 1988.7
2 - يېنىك سانائەت ئىدارىسى ئۇنۇمۇپرسال بىناسى	1313.83	3	خىش - بېتون		24.3	1988.10 — 1987.7
سۇغۇرتا شىركىتى خىزمەت بىناسى	551.51	3	خىش - بېتون	سۇ - پار	20	1993.10 ~ 1992.5

مالىيە ئىدارىسى خىزمەت بىناسى	1651.72	4	خىش - بېتون	سۇ - پار	67	1994.10 ~ 1993.4
قۇرۇلۇش ئىدارىسى خىزمەت بىناسى	1221.86	3	خىش - بېتون	سۇ - پار	33.3	1991.10 ~ 1990.9
ئۇرۇقچىلىق پونكىتى خىزمەت بىناسى	635.83	2	خىش - بېتون		9.2	1984.10 ~ 1983.4
پولۇچى توشۇش بېكىتى ئۇنۇمۇرسال بىناسى	2186.54	5	خىش - بېتون	سۇ - پار	132.3	1993.10 ~ 1992.5
1 - ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتۇش بىناسى	2792.72	3	خىش - بېتون	سۇ - پار	56	1989.10 ~ 1988.5
قاتناش ساقچىلىرى چوڭ ئەترىتى خىزمەت بىناسى	799.82	3	خىش - بېتون	سۇ - پار	43	1999.7 ~ 1998.9
چېگرا مۇداپىئە 10 - تۈەنى خىزمەت بىناسى	1753.77	3	خىش - بېتون	سۇ - پار	49	1991.10 ~ 1990.5
قوراللىق ساقچى چوڭ ئەترىتى خىزمەت بىناسى	568.55	2	خىش - بېتون	سۇ - پار	10.7	1991.10 ~ 1990.5
سېمونت زاۋۇتى ئىشلەپچىقىرىش بىناسى	2000		رامكا		100	1994.10 ~ 1992.3
سېمونت زاۋۇتى خىزمەت بىناسى	970.7		خىش - بېتون		41	1994.10 ~ 1993.3
يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ئىدارىسى خىزمەت بىناسى	1188.07	3	خىش - بېتون	سۇ - پار	50	1995.10~ 1994.3
بىخەتەر ئىشلەپچىقىرىش ئىدارىسى خىزمەت بىناسى	432.31	2	خىش - بېتون	سۇ - پار	17	1996.7 ~ 1995.3
يول ئاسراش ھەققى يىغىش پونكىتى ئۇنۇمۇرسال بىناسى	868	4	خىش - بېتون	سۇ - پار	63.48	1995.10 ~ 1994.6
ترانسپورت باشقۇرۇش پونكىتى خىزمەت بىناسى	499.47	3	خىش - بېتون	سۇ - پار	25.5	1994.10 ~ 1993.7
دېھقانچىلىق تېخنىكىسى پونكىتى ئۇنۇمۇرسال بىناسى	1754.78	3	خىش - بېتون	سۇ - پار	71.09	1992.7 ~ 1994.10
چارۋىچىلىق ئىدارىسى ئۇنۇمۇرسال بىناسى	741.02	3	خىش - بېتون	سۇ - پار	19.8	1985.10 ~ 1984.5
1 - باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتۇش بىناسى	1673.4	2	خىش - بېتون	سۇ - پار	22	1984.10 ~ 1983.5
يول ئاسراش ئۇچاستىكىسى خىزمەت بىناسى	881	4	خىش - بېتون	سۇ - پار	38	1992.5 ~ 1991.5
2 - ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتۇش بىناسى	2699.40	3	خىش - بېتون	سۇ - پار	74	1984.10 ~ 1983.4
2 - باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتۇش بىناسى	1872.09	3	خىش - بېتون	سۇ - پار	29	1986.10 ~ 1985.4
ئامانەت - قەرز بىرلەشمە كوپېراتىپى ئۇنۇمۇرسال بىناسى	636.69	3	خىش - بېتون	سۇ - پار	17.56	1989.10 ~ 1988.5
ئاشلىق كېلىشىم باھا شىركىتى سودا ساربىيى	1958	3	خىش - بېتون	سۇ - پار	70	1997.10 ~ 1996.7
سودا - سانائەت ئىدارىسى خىزمەت بىناسى	817.81	3	خىش - بېتون	سۇ - پار	13.9	1984.10 ~ 1983.5
كالا - قوي فېرمىسى تىجارەت بىناسى	572	2	خىش - بېتون		10	1989.10 ~ 1988.7
ئېلېكتر قۇۋۋىتى ئىدارىسى خىزمەت بىناسى	300	2	خىش - بېتون		4.8	1987.10 ~ 1986.5

سۇ ئېلېكتر ئىدارىسى ئۈنۈمۈپرسال بىنالىرى	1195.44	3	خىش - بېتون	سۇ - پار	40	1994.1 ~ 1993.5
سۇ ئېلېكتر ئىدارىسى خىزمەت بىنالىرى	1276	3	خىش - بېتون	سۇ - پار	61	1993.10 ~ 1992.5
پاختا - چىگە شىركىتى خىزمەت بىنالىرى	1467	3	خىش - بېتون	سۇ - پار	77.07	1995.10 ~ 1994.8
ئەمگەك كاپالىتى ئىدارىسى خىزمەت بىنالىرى	1280	3	خىش - بېتون	سۇ - پار	61	1993.10 ~ 1992.5
يەرلىك باج ئىدارىسى تىجارەت بىنالىرى	780	3	خىش - بېتون	سۇ - پار	35	1994.10 ~ 1993.1
پارتىيە مەكتىپى ئۈنۈمۈپرسال بىنالىرى	1221	3	خىش - بېتون	سۇ - پار	40	1994.10 ~ 1993.6
3 - ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتۇش بىنالىرى	2780	3	خىش - بېتون	سۇ - پار	114.7	1997.10 ~ 1995.8
2 - باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتۇش بىنالىرى	2243.84	3	خىش - بېتون	سۇ - پار	122	1984.10 ~ 1983.5
ئورمانچىلىق ئىدارىسى ئۈنۈمۈپرسال بىنالىرى	526	2	خىش - بېتون	سۇ - پار	24.3	1998.10 ~ 1997.5
ئورمانچىلىق ئىدارىسى خىزمەت بىنالىرى	957.7	3	خىش - بېتون	سۇ - پار	31.7	1991.10 ~ 1989.4
پىلانلىق تۇغۇت يېتەكچىلىك پونكىتى خىزمەت بىنالىرى	565.92	2	خىش - بېتون	سۇ - پار	21.5	1991.10 ~ 1990.4
تۈرالغۇ قۇرۇلۇشى ئولتۇراق ئۆيى بىنالىرى	8441.26	6	خىش - بېتون	سۇ - پار	640	1998.10 ~ 1998.5
ئۇرۇقچىلىق پونكىتى ئائىلىلىكلەر بىنالىرى	1501	4	خىش - بېتون	سۇ - پار	100.6	1998.10 ~ 1997.5
نېفىت شىركىتى ئائىلىلىكلەر بىنالىرى	1441.65	5	خىش - بېتون	سۇ - پار	93.8	1998.10 ~ 1997.7
مالىيە ئىدارىسى ئائىلىلىكلەر بىنالىرى	1491	4	خىش - بېتون	سۇ - پار	84	1998.10 ~ 1997.5
خەلق بانكىسى ئائىلىلىكلەر بىنالىرى	1083	5	خىش - بېتون	سۇ - پار	74.8	1998.11 ~ 1996.9
دۆلەتلىك باج ئىدارىسى ئائىلىلىكلەر بىنالىرى	14645	4	خىش - بېتون	سۇ - پار	95	1999.1 ~ 1998.5
پوچتا - تېلېگراف مېھمانخانىسى	590	4	خىش - بېتون	سۇ - پار	25	1992.10 — 1991.4
پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى ئائىلىلىكلەر بىنالىرى	2805.07	6	خىش - بېتون	سۇ - پار	163	1997.8 ~ 1998.10
پىلانلىق تۇغۇت يېتەكچىلىك پونكىتى ئائىلىلىكلەر بىنالىرى	1012.25	3	خىش - بېتون	سۇ - پار	53	1998.10 ~ 1995.6
پاختا - چىگە شىركىتى ئائىلىلىكلەر بىنالىرى	2047.50	5	خىش - بېتون	سۇ - پار	113	1998.11 ~ 1997.7
تەمىنات - سودا كوپېراتىپى ئائىلىلىكلەر بىنالىرى	1192.25	5	خىش - بېتون	سۇ - پار	52.46	1994.10 ~ 1993.4
سودا - سانائەت بانكىسى ئائىلىلىكلەر بىنالىرى	1120.08	4	خىش - بېتون	سۇ - پار	48.22	1993.5 ~ 1992.5
يېزا ئىگىلىك بانكىسى ئائىلىلىكلەر بىنالىرى	2306.26	5	خىش - بېتون	سۇ - پار	118	1996.10 ~ 1995.9
خەلق قوراللىق بۆلۈمى ئائىلىلىكلەر بىنالىرى	778	3	خىش - بېتون	سۇ - پار	55	1999.7

چ خ ئىدارىسى ئائىلىلىكلەر بىناسى	320	2	خىش - بېتون	سۇ - پار	6.4	1988.10 ~ 1987.4
قوراللىق ساقچى چولاق ئەترىتى ئا ئىلىلىكلەر بىناسى	800	2	خىش - بېتون	سۇ - پار	25.6	1995.11 ~ 1995.4
2 - ئوتتۇرا مەكتەپ ئائىلىلىكلەر بىناسى	3015	5	خىش - بېتون	سۇ - پار	186	1998.10 ~ 1997.5
يەرلىك باج ئىدارىسى ئائىلىلىكلەر بىناسى	960	6	خىش - بېتون	سۇ - پار	35	1993.10 ~ 1992.4
يەر تەۋرەشنى كۆزىتىش ئىستانسىسى ئائىلىلىكلەر بىناسى (2 بىنا)	502.20	2	خىش - بېتون	سۇ - پار	8.5	1984.11 ~ 1984.4
ناھىيىلىك پارتكوم ئائىلىلىكلەر بىناسى	2832	4	خىش - بېتون	سۇ - پار	212	2000.10 ~ 2000
ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئائىلىلىكلەر بىناسى	3226	5	خىش - بېتون	سۇ - پار	250	2000.10 ~ 2000.4
چ خ ئىدارىسى ئائىلىلىكلە بىناسى	2470	5	خىش - بېتون	سۇ - پار	210	2000.11 ~ 2000.5
دوختۇرخانا ئائىلىلىكلەر بىناسى	2550	5	خىش - بېتون	سۇ - پار	126	2000.11 ~ 2000.5
پاختا - چىگە شىركىتى ئائىلىلىكلەر بىناسى	2040	5	خىش - بېتون	سۇ - پار	113	2000.11 ~ 2000.5
مۇلجەرتاغ مېھمانخانىسى	2640	3	رامكا	سۇ - پار	240	2001
1 - ئوتتۇرا مەكتەپ ئائىلىلىكلەر بىناسى	3315	6	خىش - بېتون	سۇ - پار	237	2001
ئىلېكتر قۇۋۋىتى شىركىتى ئائىلىلىكلەر بىناسى	2123	4	خىش - بېتون	سۇ - پار	160	2001
يەسلى بىناسى	1121	2	خىش - بېتون	سۇ - پار	74	2001

Ⅱ باب

يېزا - كەنت قۇرۇلۇشى

يېزىلىق ھۆكۈمەتلەر تۇرۇشلۇق جايلار (ئەسلىدىكى خەلق گۈڭشىسى ئورگىنى تۇرۇشلۇق جايلار)دا 50 نەچچە يىل قۇرۇلۇش قىلىش ئارقىلىق بىرقەدەر رەتلىك كوچىلار، سودا تور - نۇقتىلىرى ۋە قۇلايلىق يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى سودا بازىرى ھەمدە مەكتەپ، دوختۇرخانا، مەدەنىيەت پائالىيەت مەركىزى، كىنو - تىياتىرخانا قاتارلىق مۇئەسسەسلىرى بار بولدى، ئومۇمىي پىلان لايىھىسى ئورۇندالدى. يېزا - كەنتلەرنىڭ «بەشتە ياخشى» قۇرۇلۇشىدا سالا ئېتىزلارنى ئورمان تورىغا ئېلىش ئىشقا ئاشۇرۇلدى. 2001 - يىلى بازار كۆلىمى 1374 گېكتارغا، بازار ئولتۇراق ئۆي كۆلىمى 918 مىڭ 200 كۋادرات مېتىرغا، جامائەت قۇرۇلۇشى كۆلىمى 434 مىڭ 100 كۋادرات مېتىرغا، يانتۇزۇلغان سۇ تۇرۇبىسى 31 كىلومېتىرغا، يول 44.5 كىلومېتىرغا (بۇنىڭ ئىچىدە ئاسفالت يول 10.6 كىلومېتىر، توپا يول 33.9 كىلومېتىر)، بازارلاردىكى يول چىرىغى 82گە، كۆكەرتىلگەن كۆلەم 113 گېكتارغا، ئاممىۋى كۆكۈلمەيدان 63.43 گېكتارغا يەتتى.

§1 . يېزا - بازار قۇرۇلۇشى

1 . ئاقتوقاي يېزىسى

بۇ يېزا ئىلگىرى قىزىلبايراق دەپ ئاتالغان ، يېزىلىق ھۆكۈمەت قاتار ئوجمە كەنتتىن بولۇپ ، بۇ كەنت ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي تەرىپىگە جايلاشقان ، ناھىيە بازىرىنىڭ مەركىزىگە 27 .2 كىلومېتىر كېلىدۇ ، يېزا بازىردا شەرقتىن غەربكە سوزۇلغان ئاساسىي كوچا بار ، بۇ كوچا ئۆچتۇرپاندىن ئاقسۇغا ئۆتىدىغان تاشيول ئۇستىگە جايلاشقان . يېزىلىق ھۆكۈمەتنىڭ شىمالىي تەرىپىدە يېڭى ياسالغان بىر يول بار ، بۇ يول يېزا كوچىسىغا «T» شەكلىدە تۇتىشىدۇ ، يولنىڭ ئىككى تەرىپىگە سوۋغەت ، ئارچا دەرەخلىرى تىكىلگەن . ئۇي - ئىمارەتلىرى ئەسلىدە كېسەك - ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئىدى ، كېيىنچە خىش - ياغاچ قۇرۇلمىلىق ، خىش - بېتون قۇرۇلمىلىق بولۇشقا قاراپ يۈزلەندى ، يېزىلىق ھۆكۈمەت ، تەمىنات - سودا كوپېراتىپى ، شىپاخانا ، مالىيە ئىدارىسى ، بانكا تىجارەت ئورنى ، مەكتەپ قاتارلىقلار سېلىندى . 2001 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا يېزىلىق ھۆكۈمەت تۇرۇشلۇق جايغا سېلىنغان ئىمارەتلەرنىڭ قۇرۇلۇش كۆلىمى 53 مىڭ كۋادرات مېتىرغا يەتتى . بۇنىڭ ئىچىدە 50 - يىللاردا سېلىنغانلىرى % 2نى ، 60 - يىللاردا سېلىنغانلىرى % 10نى ، 70 - يىللاردا سېلىنغانلىرى % 30نى ، 80- يىللاردا سېلىنغانلىرى % 30نى ، 90 - يىللاردا سېلىنغانلىرى % 28نى ؛ پولات چۇبۇق - بېتون قۇرۇلمىلىق ، خىش - بېتون قۇرۇلمىلىق ئىمارەتلەر % 20نى ، خىش - ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئىمارەتلەر % 30نى ، باشقا قۇرۇلمىلىق ئىمارەتلەر % 50نى ؛ زاۋۇت ئۆيى ، خىزمەت بىناسى قاتارلىقلار % 28نى ، ئولتۇراق ئۆي % 72نى ئىگىلىدى . 90 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدا سېلىنغان ھۆكۈمەت ئۆيلىرى ۋە خۇسۇسىي ئۆيلەر كۆپىنچە خىش- ياغاچ قۇرۇلمىلىق قىلىپ سېلىنىدىغان بولدى .

بازار ئاھالىلىرى ئىلگىرى تۇرمۇشتا كۆل ، ئۆستەڭ ياكى قۇدۇق سۇيى ئىشلىتىپ كەلگەن ئىدى . 1993- يىلى كېسەلنىڭ ئالدىنى ئېلىش - سۇنى ياخشىلاش قۇرۇلۇشى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن تۇرۇبا سۇيى ئىشلىتىدىغان بولدى . 1977 - يىلى قىزىلبايراق سۇ ئېلىكتر - ئىستانسىسى پۈتتى ، ئورگان ، كارخانا - كەسىپي ئورۇنلار يورۇتۇشتا توك ئىشلىتىدىغان بولدى . 2001 - يىلىغا كەلگەندە توكنىڭ ئومۇملىشىش نىسبىتى % 100كە يەتتى .

2 . ياركۆرۈك يېزىسى

يېزىلىق ھۆكۈمەت تۇرۇنكى يارۇاغ 2 - كەنتىدە ، بۇ كەنت ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىگە 17 كىلومېتىر كېلىدىغان يەرگە جايلاشقان . يېزىلىق ھۆكۈمەت كوچىسى «+» شەكلىدە بولۇپ ، ئاقسۇدىن ئۆچتۇرپانغا ئۆتىدىغان يول ئۇستىگە جايلاشقان . بازار يولنىڭ ئۇزۇنلۇقى ئالتە كىلومېتىر بولۇپ ، ناھىيە بازىرىدىن ئاقسۇ ، يېڭىئاۋات ، ئىمامىلىرىم يېزىلىرىغا بارىدىغان تاش يوللار بۇ يەردە تۇتىشىدۇ ، يولنىڭ ئىككى تەرىپىدە ئورمان بەلۋېغى سايە تاشلاپ تۇرىدۇ ، يول بويىدا يېزىلىق شىپاخانا ، ئونتۇرا مەكتەپ ، تەمىنات - سودا ماگىزىنى ، پوچتا - تېلېگراف تارماق ئىدارىسى ، ئاشلىق پونكىتى ، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى سودا بازىرى بار . 2001- يىلى يېزىلىق ھۆكۈمەت تۇرۇشلۇق جايغا سېلىنغان ئىمارەتلەرنىڭ قۇرۇلۇش كۆلىمى 51مىڭ كۋادرات مېتىرغا يەتتى . بۇنىڭ ئىچىدە 50 - يىللاردا سېلىنغانلىرى % 3نى ، 60 - يىللاردا سېلىنغانلىرى % 10نى ، 70 - يىللاردا سېلىنغانلىرى % 30نى ، 80 - يىللاردا سېلىنغانلىرى % 30نى ، 90 - يىللاردا سېلىنغانلىرى % 27نى ؛ پولات چۇبۇق - بېتون قۇرۇلمىلىق ، خىش - بېتون قۇرۇلمىلىق ئىمارەتلەر % 3 .9نى ، خىش - ياغاچ

قۇرۇلمىلىق ئىمارەتلەر % 34.5نى ، باشقا ئىمارەتلەر % 56.5نى ؛ ئورگان ، كارخانا ـ كەسىپىي ئورۇنلارنىڭ خىزمەت بىناسى % 40.9نى ، ئولتۇراق ئۆي % 59.1نى ئىگىلىدى .

ئاھالىلەر ئىلگىرى قۇدۇق ، ئۆستەڭ ، كۆل سۇلىرىنى ئىچىپ كەلگەن ئىدى . 1993 ـ يىلى كېسەلنىڭ ئالدىنى ئېلىش ـ سۈنى ياخشىلاش قۇرۇلۇشى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن بىر سۇ مۇنارى ياسالدى ، 4000 مېتىر سۇ تۇرۇبىسى يانقۇزۇلدى ، سۇ ئائىلىلەرگە يەتكۈزۈلدى ، تۇرۇبا سۈيىنىڭ ئومۇملىشىش نىسبىتى % 100كە يەتتى . 1975 ـ يىلىدىن باشلاپ ياركۆۋرۈك سۇ ئېلىكتر ئىستانسىسى توك بىلەن تەمىنلەشكە باشلىدى . 1996ـ يىلى ياركۆۋرۈك مەركىزىي ترانسفورماتور پونكىتى قۇرۇلۇپ ، توك ئىشلىتىش قىسىن بولۇش مەسلىسى ھەل قىلىندى . 2001 ـ يىلى توكنىڭ ئومۇملىشىش نىسبىتى % 100كە يەتتى ، كوچىغا 16 يول چىرىغى ئورنىتىلدى .

3 . ئاچاتاغ يېزىسى

بۇ يېزا يەنە ياڭخى دەپمۇ ئاتىلىدۇ ، يېزىلىق ھۆكۈمەت جايىتاغ 7 ـ كەنتىدە ، بۇ كەنت ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا جايلاشقان بولۇپ ، ناھىيە بازىرىغا 32 كىلومېتىر كېلىدۇ ، يېزا كوچىسى «T» شەكلىدە بولۇپ ، ئۇزۇنلۇقى ئىككى كىلومېتىر كېلىدۇ ، ئاسفالتلىق يول ، ئۇچتۇرپاندىن ئاقسۇغا بارىدىغان يول ئۇستىگە جايلاشقان ، كوچىنىڭ ئىككى تەرىپىگە قارىياغاچ ، ئارچا دەرەخلىرى تىكىلگەن . يول بويىدا يېزىلىق دوختۇرخانا ، ئونتۇرا ـ باشلانغۇچ مەكتەپ ، پوچتا ـ تېلېگراف ئىدارىسى ، پۇل مۇئامىلە ، سودا ئورگانلىرى بار .

يېزا بازىرىدىكى ئۆيلەر ئىلگىرى كېسەك ـ ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئىدى ، ھازىر خىش ـ ياغاچ قۇرۇلمىلىق ، خىش ـ بېتون قۇرۇلمىلىق بولۇشقا قاراپ يۈزلەندى . ھازىر بىر ئونتۇرا مەكتەپ ، بىر باشلانغۇچ مەكتەپ ، شىپاخانا ، پوچتا ـ تېلېگراف پونكىتى ، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش پونكىتى ، ئامانەت ـ قەرز كوپېراتىپى ، كىنوخانا ، پاختا پىششىقلاش زاۋۇتى ، مەدەنىيەت ـ تەنتەربىيە پائالىيىتى مەركىزى قاتارلىق ئورۇنلار بار . پاختا پىششىقلاش زاۋۇتىنىڭ زاۋۇت ئۆيى خىش ـ بېتون قۇرۇلمىلىق ، يېزىلىق سۇ ـ ئېلېكتر پونكىتى قاتارلىق باشقا ئاممىۋى قۇرۇلۇشلارنىڭ ھەممىسى خىش ـ ياغاچ قۇرۇلمىلىق .

1992 ـ يىلىدىن ئىلگىرى بازار ئاھالىلىرى ۋە چارۋىلار ئۆستەڭ ، كۆل سۇلىرىنى تەڭ ئىشلىتەتتى . 1993 ـ يىلى كېسەلنىڭ ئالدىنى ئېلىش ـ سۈنى ياخشىلاش قۇرۇلۇشى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن 4500 مېتىر سۇ تۇرۇبىسى ئورنىتىلدى ، تۇرۇبا سۈيىنىڭ ئومۇملىشىش نىسبىتى % 95كە يەتتى . يورۇتۇشتا ئىلگىرى جىنچىراغ ، كىرسىن چىراغ ئىشلىتىلىپ كەلگەندى ، 1996 ـ يىلى ياڭخى سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى پۈتۈپ توك بىلەن تەمىنلەشكە باشلىدى . 2001 ـ يىلىغا كەلگەندە توكنىڭ ئومۇملىشىش نىسبىتى % 100كە يەتتى ، كوچىغا ئون يول چىرىغى ئورنىتىلدى .

4 . ئاقيار يېزىسى

يېزىلىق ھۆكۈمەت كۆچۈرمە كەنتىدە ، بۇ كەنت ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا 42 كىلومېتىر كېلىدىغان يەرگە جايلاشقان ، ئاقسۇ شەھىرىگە 54 كىلومېتىر كېلىدۇ ، يېزا بازىرىنىڭ كوچىلىرى شاھماتسمان جايلاشقان ، بازاردىكى شەرقتىن غەربكە سوزۇلغان ئاساسىي كوچا ئۇچتۇرپاندىن ئاقسۇغا بارىدىغان تاشيولغا جايلاشقان . توت كوچىنىڭ ئىككى تەرىپىگە يېشىل ئارچا قاتارلىق مەنزىرە دەرەخلىرى تىكىلگەن .

يېزا بازىرىدىكى ئىمارەتلەر ئەسلىدە كېسەك ـ ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئىدى ، كېيىنچە تەدرىجىي ھالدا خىش ـ ياغاچ قۇرۇلمىلىق ، خىش ـ بېتون قۇرۇلمىلىق بولۇشقا قاراپ يۈزلەندى . 2001 ـ يىلىغا كەلگەندە يېزا بازىرىدىكى ئىمارەتلەرنىڭ قۇرۇلۇش كۆلىمى 106 مىڭ كۋادرات مېتىرغا يەتتى . بۇنىڭ ئىچىدە 60 ـ يىللاردا سېلىنغانلىرى % 10نى ، 70 ـ يىللاردا سېلىنغانلىرى % 30نى ، 80 ـ يىللاردا سېلىنغانلىرى % 30نى ، 90ـ

يىللاردا سېلىنغانلىرى %30نى ؛ پولات چۈۋىق - بېتون قۇرۇلمىلىق ئىمارەتلەر %9 .1نى ، خىش - بېتون قۇرۇلمىلىق ئىمارەتلەر %2 .14نى ، خىش - ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئىمارەتلەر %3 .8نى ، باشقا قۇرۇلمىلىق ئىمارەتلەر %6 .75نى ؛ خىزمەت بىناسى %21نى ، ئولتۇراق ئۆيى %79نى ئىگىلىدى . بازاردا يېزىلىق ھۆكۈمەت ، پوچتا - تېلېگراف پونكىتى ، تەمىنات - سودا كوپېراتىپىنىڭ شۆبە ماگىزىنى ، يېزا ئىگىلىك بانكىسى ئىش باشقارمىسى ، ئوتتۇرا مەكتەپ ، باشلانغۇچ مەكتەپ ، شىپاخانا ، كىنوخانا قاتارلىقلار بار ، شەخسىلەرنىڭ ئۆيلىرىمۇ خېلى كۆپەيدى .

بازار ئاھالىلىرى ئىلگىرى دەريا سۈيى ئىچەتتى ، 1993 - يىلى كېسەللىنىڭ ئالدىنى ئېلىش - سۈنى ياخشىلاش قۇرۇلۇشى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن ، 7000 مېتىر سۇ تۇرۇبىسى ئورنىتىلىپ ئائىلىلەرگە سۇ يەتكۈزۈلدى ، تۇرۇبا سۈيىنىڭ ئومۇملىشىش نىسبىتى %100كە يەتتى .

ئىلگىرى كىشىلەر يورۇتۇشتا جىن چىراغ ، كىرىسىن چىراغ ئىشلەتكەن ئىدى . 1969 - يىلى يېزىلىق سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى پۈتۈپ توك بىلەن تەمىنلەشكە باشلىدى . 1991 - يىلى 1 مىليون 200 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنىپ يېڭىر ئېلېكتر ئىستانسىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن توكنىڭ ئومۇملىشىش نىسبىتى %100كە يەتتى ، كوچىغا 20 يول چىرىغى ئورنىتىلدى .

5 . ئىمارەتلىرىم يېزىسى

بۇ يېزا ئالغا دەپمۇ ئاتىلىدۇ ، يېزىلىق ھۆكۈمەت خاندۇ كەنتىدە ، بۇ كەنت ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي شىمالىي تەرىپىگە ، توشقان دەريا سىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىغا جايلاشقان بولۇپ ، ناھىيە بازىرىغا 24 كىلومېتىر كېلىدۇ ، بازار كوچىسى «+» شەكلىدە ، ئاسفالتلىق ، ناھىيە بازىرىدىن يېڭىئاۋات يېزىسى ، 4 - تۆەنگە باردىغان يول ئۈستىگە جايلاشقان .

بازاردىكى ئۆيلەرنىڭ ھەممىسى كېسەك - ياغاچ ، خىش - ياغاچ قۇرۇلمىلىق بىر قەۋەتلىك ئۆيلەر . 2001- يىلى خىش - ياغاچ قۇرۇلمىلىق ھۆكۈمەت ئۆيلىرىنىڭ كۆلىمى 16 مىڭ كۋادرات مېتىرغا ، توپا - ياغاچ قۇرۇلمىلىق ھۆكۈمەت ئۆيلىرىنىڭ كۆلىمى 5924 كۋادرات مېتىرغا ، توپا - ياغاچ قۇرۇلمىلىق شەخسىي ئۆيلەرنىڭ كۆلىمى 25 مىڭ كۋادرات مېتىرغا يەتتى .

كوچا ئاھالىلىرى ئىلگىرى كۆل سۈيى ئىچەتتى ، 1993 - يىلى كېسەللىنىڭ ئالدىنى ئېلىش - سۈنى ياخشىلاش قۇرۇلۇشى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن ، 5000 مېتىر سۇ تۇرۇبىسى يانقۇزۇلۇپ ئائىلىلەر سۇ بىلەن تەمىنلەندى ، تۇرۇبا سۈيىنىڭ ئومۇملىشىش نىسبىتى %95كە يەتتى . ئىلگىرى بۇ يەردىكى كىشىلەر جىن چىراغ ، كىرىسىن چىراغ ئىشلىتەتتى ، 1977 - يىلى يېزىلىق سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن توك بىلەن تەمىنلەشكە باشلىدى . 2001 - يىلى توكنىڭ ئومۇملىشىش نىسبىتى %100كە يەتتى .

6 . يېڭىئاۋات يېزىسى

يېزىلىق ھۆكۈمەت يېڭىئاۋات كەنتىدە ، بۇ كەنت ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي شىمالىغا جايلاشقان بولۇپ ، ناھىيە بازىرىغا 42 كىلومېتىر كېلىدۇ ، يېزا بازىرىنىڭ كوچىلىرى شاھماتسىمان جايلاشقان ، كوچا يولىنىڭ ئۈزۈنلۇقى يەتتە كىلومېتىر ، ئاسفالتلىق ، كوچىنىڭ ئىككى تەرىپىگە ئاق تېرەك ، تۈخۈمەك دەرەخلىرى تىكىلىپ كۆكەرتىلگەن .

بازاردا يېزىلىق شىپاخانا ، ئوتتۇرا - باشلانغۇچ مەكتەپ ، تەمىنات - سودا كوپېراتىپىنىڭ ماگىزىنى ، پوچتا- تېلېگراف پونكىتى ، باجخانا ، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى سودا بازىرى ، ئاشلىق پونكىتى قاتارلىق ئورۇنلار بار ، ئۆي - ئىمارەتلەرنىڭ كۆپىنچىسى كېسەك - ياغاچ قۇرۇلمىلىق ۋە خىش - ياغاچ قۇرۇلمىلىق . 2001- يىلى خىش - ياغاچ قۇرۇلمىلىق ھۆكۈمەت ئۆيلىرىنىڭ كۆلىمى 7765 كۋادرات مېتىرغا ، كېسەك - ياغاچ

قۇرۇلمىلىق ھۆكۈمەت ئۆيلىرىنىڭ كۆلىمى 5177 كۋادرات مېتىرغا ، كېسەك ـ ياغاچ قۇرۇلمىلىق شەخسىي ئۆيلەرنىڭ كۆلىمى 27 مىڭ كۋادرات مېتىرغا يەتتى .

بازاردىكى ئاھالىلەر ئىلگىرى كۆل ، ئۆستەڭ سۈلىرىنى ئىچىپ كەلگەن ئىدى . 1993 ـ يىلى كېسەلنىڭ ئالدىنى ئېلىش ـ سۈنى ياخشىلاش قۇرۇشى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن بىر سۇ مۇنارى ياسىلىپ 3000 مېتىر سۇ تۇرۇبىسى يانقۇزۇلدى . 2001 ـ يىلى تۇرۇبا سۈيىنىڭ ئومۇملىشىش نىسبىتى % 100كە يەتتى .

1981 ـ يىلى سۈرگۈن ئېلىكتر ئىستانسىسى پۈتۈپ توك بىلەن تەمىنلەشكە باشلىدى ، ئورگان ، كەسپىي ئورۇنلار توك ئىشلىتىشكە باشلىدى . 2001 ـ يىلى توكنىڭ ئومۇملىشىش نىسبىتى % 100كە يەتتى .

7 . يامانسۇ قىرغىز مىللىي يېزىسى

يېزىلىق ھۆكۈمەت ياربېشى كەنتىدە ، بۇ كەنت ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىي شىمالىغا 15 كىلومېتىر كېلىدىغان يەرگە جايلاشقان . يېزا بازىرىنىڭ كوچىسى « + » شەكلىدە ، ئۇچتۇرپاندىن بەدەل چېگرا مۇداپىئە تاشيولىغا ئۇتىدىغان يول ئۇستىگە جايلاشقان . بۇ كوچا 1995 ـ يىلىدىن ئىلگىرى شېغىل يول ئىدى ، 1996ـ يىلى يامانسۇ قىرغىز مىللىي يېزىسى قۇرۇلغانلىقىنىڭ 10 يىللىقىنى تەبرىكلەش مۇراسىمى ئۇتكۈزۈلىدىغان چاغدا بىر كىلومېتىر يول ئاسفالىتلاشتۇرۇلدى ، يولنىڭ ئىككى تەرىپىگە مەجنۇنتال ، يۇمىلاق تاجلىق سۇغەت تىكىلىپ كۆكەرتىلگەن .

بازاردىكى ئۆيلەرنىڭ قىياپىتىدە 1992 ـ يىلىدىن كېيىن چوڭ ئۆزگىرىش بولدى ، يېزىلىق ھۆكۈمەتنىڭ يېڭىدىن سېلىنغان ئىككى قەۋەتلىك خىزمەت بىناسى ناھىيە بويىچە يېزىلىق ھۆكۈمەت ئورگانلىرى ئىچىدە بىرىنچىر خىزمەت بىناسى (خىش ـ بېتون قۇرۇلمىلىق)بولۇپ ھېسابلىنىدۇ ، بازاردا پوچتا ـ تېلېگراف پونكىتى ، چېگرا مۇداپىئە ساقچىخانىسى ، تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپى ماگىزىنى ، ئوتتۇرا ـ باشلانغۇچ مەكتەپ ، ئاشلىق پونكىتى قاتارلىق كارخانا ـ كەسپىي ئورۇنلار بار . 2001 ـ يىلى خىش ـ ياغاچ قۇرۇلمىلىق ھۆكۈمەت ئۆيلىرىنىڭ كۆلىمى 438 كۋادرات مېتىرغا ، كېسەك ـ ياغاچ قۇرۇلمىلىق ھۆكۈمەت ئۆيلىرىنىڭ كۆلىمى 3225 كۋادرات مېتىرغا ، خىش ـ بېتون قۇرۇلمىلىق ھۆكۈمەت ئۆيلىرىنىڭ كۆلىمى 1866 كۋادرات مېتىرغا ، خىش ـ ياغاچ قۇرۇلمىلىق شەخسىي ئۆيلەرنىڭ كۆلىمى 650 كۋادرات مېتىرغا يەتتى .

بازار ئاھالىلىرى ۋە چارۋىلار ئىلگىرى ئۆستەڭ ، كۆل سۈلىرىنى تەڭ ئىچەتتى . 1993 ـ يىلى كېسەلنىڭ ئالدىنى ئېلىش ـ سۈنى ياخشىلاش قۇرۇلۇشى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن ، بىر سۇ مۇنارى ياسالدى ، يەر ئاستى سۈيى تارتىپ چىقىرىلىپ ئىشلىتىلدى ، 3000 مېتىر سۇ تۇرۇبىسى يانقۇزۇلدى ، تۇرۇبا سۈيىنىڭ ئومۇملىشىش نىسبىتى % 100كە يەتتى .

1969 ـ يىلى يېزىلىق سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى پۈتۈپ توك بىلەن تەمىنلىدى ، ئورگان ، كارخانا ـ كەسپىي ئورۇنلار توك ئىشلىتىشكە باشلىدى ، جەن چىراغ ، كىرىسىن چىراغ ئىشلىتىش تارىخىغا خاتىمە بېرىلدى . 2001 ـ يىلىغا كەلگەندە توكنىڭ ئومۇملىشىش نىسبىتى % 100كە يەتتى ، كوچىغا يەتتە يول چىرىغى ئورنىتىلدى .

8 . ئوتتۇرىشى يېزىسى

بۇ يەر قەدىمدە تۆگىباش دەپ ئاتالغان ، كېيىن راكېتا دەپمۇ ئاتالغان ، يېزىلىق ھۆكۈمەت يارقوتان كەنتىدە ، بۇ كەنت ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا يەتتە كىلومېتىر كېلىدىغان يەرگە جايلاشقان . بازار كوچىسى « ـ » شەكلىدە ، ئاسفالتلىق ، ئۇچتۇرپاندىن ئاقچى ناھىيىسى ، ئاقسۇدىن ئاقچى ناھىيىسىگە بارىدىغان تاشيولنىڭ ئۇستىگە جايلاشقان . كوچىنىڭ ئىككى تەرىپىگە قارىياغاچ دەرىخى تىكىلىپ كۆكەرتىلگەن .

1990 ـ يىلىدىن كېيىن بازار قۇرۇلۇشىدا ياخشىلىنىش بولدى ، يېزىلىق ھۆكۈمەت ، ساقچىخانا ، سۇ باشقۇرۇش پونكىتى ، تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپى ، بانكا تىجارەت ئورنى ، مەكتەپ قاتارلىق 13 مەمۇرىي ،

كارخانا - كەسپىي ئورۇن خىش - ياغاچ قۇرۇلمىلىق بىر قەۋەتلىك خىزمەت بىناسى سالدى . 2001 - يىلى خىش - ياغاچ قۇرۇلمىلىق ھۆكۈمەت ئۆيلىرىنىڭ كۆلىمى 6100 كۋادرات مېتىرغا ، كېسەك - ياغاچ قۇرۇلمىلىق ھۆكۈمەت ئۆيلىرىنىڭ كۆلىمى 6101 كۋادرات مېتىرغا ، خىش - ياغاچ قۇرۇلمىلىق شەخسىي ئۆيلەرنىڭ كۆلىمى 1520 كۋادرات مېتىرغا ، كېسەك - ياغاچ قۇرۇلمىلىق شەخسىي ئۆيلەرنىڭ كۆلىمى 19 مىڭ كۋادرات مېتىرغا يەتتى .

بازار ئاھالىلىرى ئىلگىرى كۆل ، ئۆستەڭ سۇلىرىنى ئىشلەتكەن ئىدى . 1993 - يىلى كېسەلدىن ساقلىنىش - سۇنى ياخشىلاش قۇرۇلۇشى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن 60 كۇب مېتىرلىق سۇ مۇنارىدىن بىرى ياسالدى ، 3000 مېتىر سۇ تۇرۇبىسى ئورنىتىلدى ، تۇرۇبا سۇيىنىڭ ئومۇملىشىش نىسبىتى % 100كە يەتتى .

1972 - يىلى يېزىلىق سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى پۈتۈپ تۇك بىلەن تەمىنلەشكە باشلىدى ، بۇنىڭ بىلەن جەن چىراغ ، كىرسەن چىراغ ئىشلىتىش تارىخىغا خاتىمە بېرىلدى . 2001 - يىلىغا كەلگەندە توكنىڭ ئومۇملىشىش نىسبىتى % 100كە يەتتى .

2 § . يېزا «بەشتە ياخشى» قۇرۇلۇشى

1 . ئېتىز - ئېرىق ئاساسىي قۇرۇلۇشى

60 - يىللارنىڭ بېشىدا ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم «خەلق گۇڭشېسىنى ياخشى پىلانلاپ ، سوتسىيالىستىك يېڭى يېزا قۇرۇپ چىقايلى» دەپ چاقىرىق قىلدى . 1960 - يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيىسى يېڭىئاۋات ، ياڭخى گۇڭشېلىرىدا پىلان ئۇلگىسىنى يولغا قويدى . 1964 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ئوتتۇرىغا قويغان «بىكتۇەن يۇنىلىشى ، گۇڭشې ئالاھىدىلىكىدە چىڭ تۇرۇپ ، ئومۇمىيۈزلۈك پىلانلاپ ، يېزىلارنىڭ بەشتە ياخشى قۇرۇلۇشى (ياخشى سالا ئېتىز ، ياخشى يول ، ياخشى ئورمان بەلۋېغى ، ياخشى ئۆستەڭ ، ياخشى مەھەللە)نى تەدرىجىي ئىشقا ئاشۇرۇش» تەلىپىگە ئاساسەن ناھىيە بويىچە ئېتىزلار پىلانلاندى . يىرىك يېزا ئىگىلىكى يۇنىلىشى ، يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئاساسەن سالا ئېتىزلارنىڭ ئۇزۇنلۇقى 400 ~ 600 مېتىر ، كەڭلىكى 200 ~ 300 مېتىر ، گۇڭشې - ئەترەتلەر ئارسىدىكى چوڭ يولنىڭ كەڭلىكى 8 ~ 10 مېتىر ، ئېتىز يولىنىڭ بەش مېتىر ، ئىككى تەرەپتىكى ئورمان بەلۋېغىنىڭ كەڭلىكى 4 ~ 6 مېتىر بولۇش ، بىر ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى بىر مەھەللە بولۇش قارار قىلىندى . ناھىيىنىڭ يېزا ئاساسىي قۇرۇلۇش پىلانىغا ۋە يېزا ئىگىلىكىدە داجەيدىن ئۆگىنىش ۋە يېزىلاردا ئاساسىي لۇشيەن تەربىيىسى ئېلىپ بېرىش ئىشلىرىغا ئاساسەن ، بىرقانچە قېتىم «بەشتە ياخشى» قۇرۇلۇشى يۇقىرى دولقۇنى كۆتۈرۈلدى . 1965 - يىلى ناھىيە بويىچە 3117 سالا ئېتىز (5669.5 گېكتار) ، 334 يول (ئۇزۇنلۇقى 339 كىلومېتىر) ؛ 265 ئورمان بەلۋېغى (ئۇزۇنلۇقى 615 كىلومېتىر) ، 907 ھەر خىل ئېرىق - ئۆستەڭ (ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 531 كىلومېتىر) ياسالغانلىقى ، تېرىلغان كۆلەم 33736.9 گېكتارغا ، سۇغىرىش كۆلىمى 34577.3 گېكتارغا ، تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 35617.8 گېكتارغا ، مەھەللە 28گە يەتكەنلىكى ستاتىستىكا قىلىندى . 1978 - يىلىغا قەدەر ناھىيە بويىچە 6445 پارچە ، 21 مىڭ 344 گېكتار يەر تەكشىلىنىپ پىلانلاندى ، 10 مىڭ 5 گېكتار يەردە 1795 سالا ئېتىز بەرپا قىلىندى (بۇنىڭ ئىچىدە مەھسۇلاتى يۇقىرى ، ھوسۇلى مۇقىم ئېتىز 4669 گېكتار) ؛ بىر نەچچە يىلدا 24 مىڭ 278.8 گېكتار يەردە ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 2667.6 كىلومېتىر كېلىدىغان 1561 ئورمان بەلۋېغى بەرپا قىلىندى ؛ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 2217 كىلومېتىر كېلىدىغان 3728 ئېرىق - ئۆستەڭ چېپىلدى (بۇنىڭ ئىچىدە باش غول ئۆستەڭ 10، ئۇزۇنلۇقى 74 كىلومېتىر ، غول ئۆستەڭ 29 ، ئۇزۇنلۇقى 232 كىلومېتىر ، تارماق ئۆستەڭ 679 ، ئۇزۇنلۇقى 537 كىلومېتىر ، ئوق ئېرىق 684 ، ئۇزۇنلۇقى 6.6 كىلومېتىر ، ئېتىز ئېرىقى 2326 ، ئۇزۇنلۇقى 1218 كىلومېتىر ، ئوق ئېرىق 684 ، ئۇزۇنلۇقى 6.6 كىلومېتىر ، ئېتىز ئېرىقى 2326 ، ئۇزۇنلۇقى 1218

كىلومېتىر) ، 1540 كۆۋرۈك ، 436 چۈشۈرگە ، 91 كۆچۈرمە ، 921 سۈڭگۈچ ياسالدى . 1987 ـ يىلى يېزىلارنىڭ «بەشتە ياخشى» قۇرۇلۇشىغا 128 مىڭ ئادەم (قېتىم) ئەمگەك كۈچى ئاجرىتىلدى ، 305 مىڭ يۇەندىن ئارتۇق مەبلەغ سېلىندى . 196 كىلومېتىر يول ، 5 .324 كىلومېتىر ئېرىق ـ ئۆستەك ، 46 كۆتۈرمە كۆۋرۈك ، 73 سۈڭگۈچ ، 69 چۈشۈرگە ، 38 سەكرەتمە ، ئۈچ كۆچۈرمە ياسالدى ، 33 كىلومېتىر زەيكەش چېپىلدى ، 98 مەھەللە قۇرۇلدى . 1990 ـ يىلى 4889 گېكتار سالا ئېتىز ، 7 .92 كىلومېتىر يول ياسالدى ، 40 كىلومېتىر يول رېمونت قىلىندى ، ئۇزۇنلۇقى 204 كىلومېتىر ، كۆلىمى 907 گېكتار كېلىدىغان ئورمان بەلۋېغى بەرپا قىلىندى ، 4 مىليون 180 مىڭ تۈپ كۆچەت تىكىلدى ، 310 كىلومېتىر ھەر خىل ئېرىق ـ ئۆستەك چېپىلدى (بۇنىڭ ئىچىدە سۇ چىقىرىش ئېرىقى 116 كىلومېتىر ، سۇ سىغىمى ئېرىق 5 .43 كىلومېتىر) ؛ ئېتىز ـ ئېرىق ئاساسىي قۇرۇلۇشىغا 4 مىليون 550 مىڭ يۇەن سېلىندى ، 100 ماتورلۇق ماشىنا ، 20 مىڭ ئۇلاق ھارۋىسى ، 35 مىڭ ئەمگەك كۈچى (قېتىم) ئاجرىتىلىپ ، 2 مىليون 135 مىڭ 400 كۇب مېتىر توپا ـ تاش ، 110 مىڭ كۇب مېتىر شېغىل توشۇلدى . 1999 ـ يىلى 2400 گېكتار سالا ئېتىز بەرپا قىلىندى ، 2 .2421 گېكتار ئوتتۇرا ـ تۆۋەن ھوسۇللۇق ئېتىز ئۆزگەرتىلدى ، 57 كىلومېتىر يول ، 1 .9 كىلومېتىر ئېرىق ـ ئۆستەك ياسالدى . 1999 ـ يىلىغا قەدەر 23 مىڭ 135 گېكتار سالا ئېتىز يۇرۇشلەشتۇرۇلدى ، ئۇزۇنلۇقى 683 كىلومېتىر كېلىدىغان 66 يول ، ئۇزۇنلۇقى 8567 كىلومېتىر كېلىدىغان 2715 ئورمان بەلۋېغى ، 4299 كىلومېتىر ھەر خىل ئېرىق ـ ئۆستەك (بۇنىڭ ئىچىدە باش غول ئۆستەك 265 كىلومېتىر ، غول ئۆستەك 105 كىلومېتىر ، تارماق ئۆستەك 455 كىلومېتىر ، ئوق ئېرىق 890 كىلومېتىر ، ئېرىق 2584 كىلومېتىر) ، 2885 ئېرىق ـ ئۆستەك ئىنشائاتى (كۆۋرۈك ، چۈشۈرگە ، كۆچۈرمە ، سۈڭگۈچ)ياسالدى . 2001 ـ يىلى 2000 گېكتار ئوتتۇرا ـ تۆۋەن ھوسۇللۇق ئېتىز ئۆزگەرتىلدى ، 59 كىلومېتىر يول ، 280 ئېرىق ـ ئۆستەك ئىنشائاتى ياسالدى ، 35 كىلومېتىر كەلكۈن توسمىسى پۈختىلاندى ، 350 كىلومېتىر يېزا يولى ئوڭشالدى .

2 . كۆكەرتىش

كۆكەرتىشتە ئاساسىي جەھەتتىن تەك ئىش باشلاش ئىشقا ئاشۇرۇلۇپ ، ئورمان بەلۋېغى بىلەن ئۆستەك ، يوللار پارالليل قىلىپ ياسالدى . 1982 ـ يىلى ناھىيىلىك ئورمانچىلىق ئىدارىسى يېزا ـ كەنت ئورمان بەلۋېغىنى مۇنداق پىلانلىدى : بىرىنچىدىن كەڭلىكى 250 مېتىرغا توشايدىغان سالا ئېتىزلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىن سەككىز مېتىر يەر ئاجرىتىلىپ ئورمان بەلۋېغى قىلىنىدۇ ؛ ئىككىنچىدىن غول ئۆستەك ، غول يوللارنى بويلاپ 12 مېتىر يەر ئاجرىتىلىپ ئورمان بەلۋېغى قىلىنىدۇ ؛ ئۈچىنچىدىن زەيكەش بىلەن سۇغىرىش ئېرىقى پارالليل ئېلىنغان بولسا زەيكەش بىلەن سۇغىرىش ئېرىقى ئارىسىغا ئاساسىي ئورمان بەلۋېغى ۋە يول ياسىلىدۇ ، ئاساسىي ئورمان بەلۋېغىنىڭ كەڭلىكى 8 ~ 12 مېتىرغىچە بولىدۇ ؛ تۆتىنچىدىن ئاساسىي غول سۇ چىقىرىش ئېرىقى ئېتىز ئارسىدىن ئۆتكەن بۆلەكلەردە كەڭلىكى 12 مېتىر ئورمان بەلۋېغى قۇرۇلىدۇ ، ئېرىق ـ ئۆستەڭلەرنى قوغداپ ، چىقىپ كەتكەن سۇلارنىڭ ئېرىق ـ ئۆستەڭلەرنى بۇزۇۋېتىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن قوشۇمچە ئورمان بەلۋېغى بىلەن ئاساسىي ئورمان بەلۋېغى كۆپىنچە ئوق ئېرىقنى بويلاپ قۇرۇلىدۇ ، كەڭلىكى ئالتە مېتىر بولىدۇ ، مەيدان چېگرىسىغا قۇرۇلىدىغان ئورمان بەلۋېغىنىڭ كەڭلىكى 50 مېتىر بولىدۇ ؛ ئۇنىڭدىن باشقا دەريا ئىھاتە ئورمىنى ، جىلغا ئىھاتە ئورمىنى ۋە يېقىلغۇ ئورمىنى بەرپا قىلىنىدۇ . ئېتىز ـ ئېرىق ئىھاتە ئورمىنىنىڭ قاپلاش نىسبىتى 12 .5 % ~ 14 .3 %كىچە بولىدۇ ، مۇشۇ ئۇلچەم بويىچە كۆپ يىل قۇرۇلۇش قىلىش ئارقىلىق ئورمانچىلىق كۆكەرتىش خىزمىتىدە كۆرىنەرلىك نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلدى . 1999 ـ يىلى ناھىيىنىڭ ئورمان ، باغ بىلەن كۆكەرتىلگەن كۆلىمى 417 گېكتارغا ، ئورمان كۆلىمى 116 مىڭ 524 .9 گېكتارغا يېتىپ ، ناھىيە كۆلىمىنىڭ 12 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى (بۇنىڭ ئىچىدە

بەرپا قىلىنغان ئورمان 13 مىڭ 9 .139 گېكتار) ؛ دېھقانچىلىق رايونىدىكى ئىھاتە ئورمىنىنىڭ كۆلىمى دېھقانچىلىق رايونى كۆلىمىنىڭ 2 .14 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى ، % 95 تېرىلغۇ يەردە ئېتىز ئورمان تورىغا ئېلىندى . دېھقان ئائىلىرىنىڭ يېشىللىق بىلەن قاپلىنىش نىسبىتى % 44تىن ئېشىپ ، دۆلەتنىڭ % 25لىك لاياقەتلىك ئۆلچىمىدىن ئېشىپ كەتتى .

2001 - يىلى ناھىيە بويىچە كۆكەرتىلگەن كۆلەم ناھىيە كۆلىمىنىڭ 67 .24 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى .

3 . مەھەللە

60 - يىللاردىن ئىلگىرى بۇ ناھىيىدىكى دېھقانلار ئېرىق ، يولنى بويلاپ ئۆي سېلىپ تارقاق ئولتۇراتتى ، ئۆيلىرى تولىمۇ ئاددىي بولۇپ ، ئادەتتە ئۆي ئۇلىغا زەگۈندە قويۇلۇپ تېمى كېسەكتىن قوپۇرۇلاتتى ، ئۈستىگە تېرەك ياغىچىدىن لىم قويۇلۇپ بورا ياكى شاخ - شۇمبىلار بىلەن يېپىلىپ لايدا سۇۋۇلاتتى . ئۆيلەرنىڭ كۆپىنچىسىدە تۈڭلۈك بار بولۇپ ، ئادەتتە بىرنەچچە ئېغىز ئۆي يانداش سېلىنىپ ھويلا ئوتتۇرىسىغا ئۈزۈم ، ئۈجمە ، شاپتۇل كۆچەتلىرى ، ھويلا ئەتراپىغا سۆگەت ، تېرەك تىكىلەتتى ، يېزا - قىشلاقلاردىكى دەرەخلىق جايلارنىڭ ھەممىسىدە ئادەم بار بولۇپ ، ئوندىن ئارتۇق ئائىلە بار كەنتلەر ئانچە كۆپ ئەمەس ئىدى .

60 - يىللارنىڭ دەسلىپىدە سوتسىيالىستىك يېڭى يېزا قۇرۇش تەشەببۇس قىلىندى ، دېھقانلارنىڭ ئىلىم-پەن ، مەدەنىيەت ئۆگىنىشى ، پەرزەنتلىرىنىڭ مەكتەپكە كىرىشىگە قۇلايلىق يارىتىپ بېرىش ۋە ئىجتىمائىي مۇلازىمەت بىلەن تەمىنلەش ئۈچۈن «بەشتە ياخشى» قۇرۇلۇشىنى پىلانلىغاندا مەھەلە ، يېڭى كەنتلەر پىلانغا ئېلىنىپ ، ئۆلچەملىك يول ، ئورمان بەلۋېغى ، ئۆي يېرى ، مېۋىلىك باغ ۋە ئاممىۋى مۇئەسسەسەلەرمۇ پىلانغا كىرگۈزۈلدى . 1965 - يىلى 28 مەھەللە قۇرۇلدى ، بۇ مەھەللىلەردە 560 نەچچە ئېغىز كېسەك - ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئۆي سېلىنىپ 217 ئائىلىلىك دېھقان يېڭى ئۆيگە كۆچۈپ كىردى . 1986 - يىلى قۇرۇلغان مەھەللىلەرنىڭ كۆلىمى 1 مىليون 33 مىڭ كۋادرات مېتىرغا يەتتى . 1995 - يىلى نامرات ئائىلىلەرنىڭ ئولتۇراق ئۆيلىرى يېڭىلىنىشقا باشلىدى . 1999 - يىلى % 95 دېھقان ئائىلىسى يېڭى مەھەللىلەرگە كۆچۈپ كىردى . يېزىلاردىكى ئولتۇراق ئۆي كۆلىمى 1 مىليون 257 مىڭ كۋادرات مېتىرغا يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە خىش - ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئۆي 247 مىڭ كۋادرات مېتىر ، كېسەك - ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئۆي 1 مىليون 10 مىڭ كۋادرات مېتىر . كىشى بېشىغا 7 .6 كۋادرات مېتىردىن توغرا كەلدى .

4 . ئىچىملىك سۇ

دېھقان - چارۋىچىلار ئىچىملىك سۇ ئىچىشتە ئادەتتە دەريا سۈيىنى كۆللەرگە باشلاپ تىندۇرغاندىن كېيىن ئاندىن ئىچەتتى ، بىراق جۇغراپىيىلىك مۇھىت ، كىلىماتنىڭ تەسىرىدە قىش پەسلى سۇ قىس مەزگىلدە دائىم دېگۈدەك ئادەم ۋە چارۋىلار بىر كۆلنىڭ سۈيىنى ئىچەتتى ، چارۋىلار مۇز ئۈستىگە كەلسە - كەلمەس سىيىپ ، چىچىپ سۇنى بۇلغىغاچقا كېسەللىك تارقىلىپ تۇراتتى ، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى كۆللەرنى قاشالاش ، ئادەملەر بىلەن چارۋىلار سۇ ئىچىدىغان كۆلنى ئايرىۋېتىشنى تەشەببۇس قىلدى . 1967 - يىلىدىن باشلاپ قۇدۇق قېزىپ قۇدۇق سۈيى ئىچىش تەشەببۇس قىلىنغان بولسىمۇ ئۇنۇمى ياخشى بولمىدى . 1988 - يىلىدىن كېيىن كېسەلنىڭ ئالدىنى ئېلىش - داۋالاشقا بىرلەشتۈرۈلۈپ كېسەلنىڭ ئالدىنى ئېلىش - سۇنى ياخشىلاش خىزمىتى كۈچەيتىلدى . 1999 - يىلىغا قەدەر 16 مىليون 117 مىڭ 400 يۈەن مەبلەغ سېلىنىپ 27 سۇ زاۋۇتى ، 11 سۇ مۇنارى ياسالدى ، 27 ماشىنىلاشقان قۇدۇق قېزىلدى ، 22 .8510 كىلومېتىر تۇرۇبا يانقۇزۇلدى ، 47 .1776 كۋادرات مېتىرلىق ناسوس ئۆيى ، 43 .3494 مېتىر قاشا تام سېلىندى ، ئىككى ئېگىز سۇ كۆلچىكى ياسالدى ، 168 كىلومېتىر توك سىمى تارتىلدى ، 497 تەڭشەش قۇدۇقى قېزىلدى ، تۇرۇبا سۈيى ئىچىدىغان ئائىلە 14 مىڭغا ، مەنپەئەتلەنگەنلەر 79 مىڭغا ، ئائىلىلەردىكى باسما قۇدۇق 3879غا يەتتى . 2001 - يىلى ناھىيىدىكى تۇرۇبا

سۇيى زاۋۇتى 27گە ، سۇ مۇنارى 37گە ، مەنپەئەتلەنگەنلەر 91 مىڭ 200گە ، پاكىز سۇ ئىچىشنىڭ قاپلاش نىسبىتى % 54كە يەتتى .

Ⅲ باب

بىناكارلىق ئورۇنلىرى ۋە قۇرۇلۇش لايىھىلەش

مىنگو يىللىرىدا ئۇچتۇرپاندا كەسىپىي بىناكارلىق ئورنى ۋە قۇرۇلۇش ئەتىرىتى يوق ئىدى ، پەقەت تارقاق ھالەتتىكى سۇۋاقچى ، ياغاچچى ، سىرچىلارلا بار بولۇپ ، سالمىغان قۇرۇلۇش چىقسا قۇرۇلۇش ھۆددىگىرى ئۆلارنى ۋاقىتلىق يىغىپ ئىشقا سېلىپ قۇرۇلۇش پۈتكەندە تارقىتىۋېتەتتى . مىنگونىڭ 35 ـ يىلى (1946 ـ يىلى) گومىنداڭ ئارمىيىسى 7 ـ زاپاس شىسى 19 ـ تۈەنىنىڭ قۇرۇلۇش ئەسكەرلىرى يېڭى خەلقنى سۆيۈش ھەيئىتى تەشكىللىدى ھەمدە قۇرۇلۇش ئەسكەرلىرى بىناكارلىق ئەتىرىتى قۇردى ، شۇنىڭدىن كېيىن يەرلىكتە ياسالمىغان كۆۋرۈك ، يول ، ئۆستەڭ قاتارلىق قۇرۇلۇشلارنىڭ ھەممىسىنى قۇرۇلۇش ئەسكەرلىرى بىناكارلىق ئەتىرىتى ئۈستىگە ئالدى . 1959 ـ يىلى 5 ـ ئايدا ناھىيىلىك قۇرۇلۇش ئەتىرىتى قۇرۇلدى . 1962 ـ يىلى ئۇچتۇرپان بازىرىدا ئات ھارۋىسى تىرانسپورت ئەتىرىتى قۇرۇلۇپ ، بىناكارلىق كەسىپىگە مۇلازىمەت قىلدى ، 1982 ـ يىلى بۇ ئەتىرەتنىڭ نامى ناھىيە بازىرى رېمونتچىلىق قۇرۇلۇش ئەتىرىتىگە ئۆزگەرتىلدى . 1970 ـ يىلى ناھىيىلىك 2 ـ يېنىك سانائەت ئىدارىسى بىناكارلىق ئەتىرىتى قۇرۇلدى . 1976 ـ يىلى ناھىيە بويىچە بىناكارلىق ئىشچىسى 214كە ، قۇرۇلۇش قىلىنغان كۆلەم 6500 كۋادرات مېتىرغا ، پۈتكەن قۇرۇلۇش كۆلىمى 6500 كۋادرات مېتىرغا يەتتى . 1986 ـ يىلى ناھىيىلىك قۇرۇلۇش ئەتىرىتى ، ناھىيىلىك 2 ـ يېنىك سانائەت ئىدارىسى بىناكارلىق ـ قۇراشتۇرۇش شىركىتى ، ناھىيىلىك يېزا ـ بازار كارخانىلىرى ئىدارىسى بىناكارلىق ـ قۇراشتۇرۇش شىركىتى ، ناھىيىلىك ئەمگەك مۇلازىمەت شىركىتى بىناكارلىق ئەتىرىتى ، ئۇچتۇرپان بازارلىق بىناكارلىق ئەتىرىتى قاتارلىق بىناكارلىق ئورۇنلىرى بار بولۇپ ، مۇقىم بىناكارلىق ئىشچىسى 444كە يەتتى . 1994 ـ يىلى يۇقىرقى بىناكارلىق ئورۇنلىرى قوشۇلۇپ ناھىيىلىك بىناكارلىق ـ قۇراشتۇرۇش باش شىركىتى ۋە ئۇچتۇرپان بازارلىق بىناكارلىق شىركىتىدىن ئىبارەت ئىككى ئورۇن قىلىپ قۇرۇلدى ، بۇ ئىككى ئورۇن رامكا قۇرۇلمىلىق ، خىش ـ بېتون قۇرۇلمىلىق 5 ~ 6 قەۋەتلىك بىنالارنى سالالايدىغان بولدى . 2001 ـ يىلى ناھىيىدىكى مۇقىم بىناكارلىق ئىشچىسى 540قا ، ۋاقىتلىق بىناكارلىق ئىشچىسى 760قا يەتتى .

§1 . بىناكارلىق ئورۇنلىرى

1 . ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك بىناكارلىق ـ قۇراشتۇرۇش قۇرۇلۇشى باش شىركىتى

1956 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ئۇچتۇرپان بازىرىدىكى بەش يۇلتۇز گۈڭشې ياغاچچىلىق زاۋۇتى ،

خىش زاۋۇتى ، ھاك زاۋۇتى ئاساسىدا ناھىيىلىك بىناكارلىق قۇرۇلۇش ئەترىتى قۇرۇلۇپ ، ئىچكى قىسىمدا ماتېرىيال ساقلاش گۇرۇپپىسى ، لايىھىلەش - قۇرۇلۇش قىلىش گۇرۇپپىسى ، بوغالتىرلىق گۇرۇپپىسى ، كادىرلار - كاتىبات گۇرۇپپىسى تەسىس قىلىنىپ ياغاچچىلار چوك ئەترىتى ، سۇۋاقچىلار چوك ئەترىتى ۋە خۇمدان ، ھاك زاۋۇتلىرىنى باشقۇردى ، بۇلار كوللېكتىپ كارخانا بولۇپ ، ئىشچى - خىزمەتچىسى 289غا ، مۇقىم مۇلكى 37 مىلك يۈەنگە يەتتى . شۇ يىلى ھۆددىگە ئېلىنغان قۇرۇلۇش كۆلىمى 6560 كۋادرات مېتىرغا ، پۈتۈش قىممىتى 250 مىلك يۈەنگە يەتتى . 1960 - يىلى 5 - ئايدا ناھىيىلىك بىناكارلىق قۇرۇلۇش ئەترىتى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك بىناكارلىق شىركىتىگە ئۆزگەرتىلدى . 1961 - يىلى 5 - ئايدا بىناكارلىق شىركىتى تۈزۈلمىسى بىكار قىلىندى . 1964 - يىلى بۇ شىركەت ناھىيىلىك قول سانائەتچىلەر بىرلەشمە كوپېراتىپى قۇرۇلۇش ئەترىتى ، تۆگە ترانسپورت ئەترىتى بىلەن بىرلەشتۈرۈۋېتىلىپ ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك بىناكارلىق قۇرۇلۇش ئەترىتى (كوللېكتىپ خاراكتېرىدە) قىلىپ قۇرۇلدى ، ئىشچىسى 290گە يەتتى . 1988 - يىلى 3 - ئايدا بۇ ئورۇننىڭ نامى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك بىناكارلىق - قۇراشتۇرۇش شىركىتى (1 - بىناكارلىق - قۇراشتۇرۇش شىركىتى)گە ئۆزگەرتىلدى ، دەرىجىسى بۆلۈمچە دەرىجىلىكتىن مۇئاۋىن بۆلۈم دەرىجىلىككە كۆتۈرۈلدى . 1994 - يىلى ناھىيىلىك بىناكارلىق - قۇراشتۇرۇش شىركىتى بىلەن ناھىيىلىك 2 - بىناكارلىق - قۇراشتۇرۇش قۇرۇلۇشى شىركىتى بىرلەشتۈرۈۋېتىلىپ ناھىيىلىك بىناكارلىق - قۇراشتۇرۇش قۇرۇلۇشى باش شىركىتى قىلىپ قۇرۇلدى ، شىركەتنىڭ سالاھىيەت دەرىجىسى ۋاقتىنچە 3 - دەرىجىلىك قىلىپ بېكىتىلدى ، 480 ئىشچى - خىزمەتچىسى بار بولۇپ ، ئالتە قەۋەتلىكتىن تۆۋەن ، چات ئارىلىقى 15 مېتىرغا يېتىدىغان قۇرۇشلارنى قىلىش ئىقتىدارىنى ھازىرلىدى . 1998 - يىلى ناھىيىلىك خىش زاۋۇتىنى قوشۇۋالدى . 1999 - يىلى 3 - ئايدىن باشلاپ ناھىيىلىك سېمونت زاۋۇتىنى ئۈچ يىللىق ئىجارىگە ئالدى ، بۇ زاۋۇتنىڭ قارمىقىدا بىر قۇيۇلما زاۋۇتى ، ئىككى خىش زاۋۇتى ، بىر سېمونت زاۋۇتى ، 365 ئىشچى - خىزمەتچى بار ئىدى . باش شىركەتتە بىر باش دىرېكتور ، ئۈچ دىرېكتور ، يەتتە ئىنژېنېر ، بىر مەسئۇل ئىقتىسادچى ، 20 ياردەمچى ئىنژېنېر ، تۆت ياردەمچى بوغالتىر ، 10 تېخنىك ، تۆت سۈپەت تەكشۈرگۈچى ، ئۈچ خامچوت خادىمى بار بولۇپ ، مۇقىم مۇلكىنىڭ قىممىتى 5 مىليون 390 مىڭ يۈەنگە ، تۇراقسىز مەبلىغى 3 مىليون يۈەنگە يەتتى ، بۇنىڭدىن باشقا يەنە بىر قەدەر ئىلغار قۇرۇلۇش قىلىش ئۈسكۈنىلىرىگە ئىگە بولدى . 2000 - يىلى بۇ شىركەت سالغان قۇرۇلۇش 10غا ، قۇرۇلۇش كۆلىمى 25 مىڭ 500 كۋادرات مېتىرغا ، ئومۇمىي پۈتۈش باھاسى 27 مىليون يۈەنگە يەتتى . ئۇنىڭدىن باشقا يەنە چوك زاۋۇت ئۆيلىرى ، كۆۋرۈك ، سۇ باشلاش قۇرۇلۇشى ، كەلكۈن توسمىسى قاتارلىق قۇرۇلۇش تۈرلىرىنمۇ ئىشلىدى . 1998 - يىلى بۇ شىركەتنىڭ قۇرۇلۇش قىلغان كۆلىمى ئەڭ كۆپ بولغان بىر يىل بولۇپ ، قۇرۇلۇش كۆلىمى 22 مىڭ 900 كۋادرات مېتىرغا ، پۈتۈش قىممىتى 25 مىليون 760 مىڭ يۈەنگە ، يارانقان ساپ پايدىسى 67 مىڭ يۈەنگە يەتتى .

2 . ئۇچتۇرپان بازارلىق بىناكارلىق شىركىتى

1962 - يىلى ئۇچتۇرپان بازىرىدىكى ئۇيغۇر ئاھالىلەردىن 35 كىشى قارا ئىشچىلار ئەترىتى بولۇپ تەشكىللەندى ، كېيىن ئات ھارۋا ترانسپورت ئەترىتىگە ئۆزگەرتىلىپ ، بىناكارلىق بازىرى ئۈچۈن مۇلازىمەت قىلدى . 1980 - يىلى ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلغان ، ئىشلەپچىقىرىشنى كېڭەيتىش ، ئىقتىساد ۋە بىناكارلىق كەسپىنىڭ ئۆزلۈكسىز تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ 1982 - يىلى بۇ ئەترەتنىڭ نامى ئۇچتۇرپان بازارلىق ئۆي - ئىمارەت رېمونتچىلىق ئەترىتىگە ئۆزگەرتىلدى . 1991 - يىلى دەرىجىسىز سالاھىيەت گۇۋاھنامىسىگە ئېرىشىپ ، نامى ئۇچتۇرپان بازارلىق بىناكارلىق شىركىتىگە ئۆزگەرتىلدى . 1999 - يىلى شىركەت ئىشچى-

خىزمەتچىسى 267گە ، كەسپىي تېخنىكا خادىمى سەككىزگە ، سۈپەت تەكشۈرگۈچىسى ئىككىگە ، خامچوت خادىمى ئىككىگە ، تۇراقلىق مۇلكىنىڭ قىممىتى 570 مىڭ يۈەنگە ، ئۆزىدە بار تۇراقسىز مەبلىغى 300 مىڭ يۈەنگە ، قۇرۇلۇش قىلغان كۆلىمى 4500 كۋادرات مېتىرغا ، پۈتۈش قىممىتى 1 مىليون 800 مىڭ يۈەنگە ، ياراتقان ساپ پايدىسى 40 مىڭ يۈەنگە يەتتى . 1997 ـ يىلى بۇ شىركەتنىڭ قۇرۇلۇش قىلغان كۆلىمى ئەڭ كۆپ بولغان بىر يىل بولۇپ ، شۇ يىللىق قۇرۇلۇش كۆلىمى 6000 كۋادرات مېتىرغا ، پۈتۈش قىممىتى 2 مىليون 390 مىڭ يۈەنگە ، ياراتقان ساپ پايدىسى 80 مىڭ يۈەنگە يەتتى .

§ 2 . بىناكارلىق لايىھىلەش

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە بىناكارلىق لايىھىلەش ئىپپاراتى يوق بولۇپ ، كىچىك ـ ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئۆيلەرنى سېلىشتا ئۈيغۇر ئۆستامىلار ئۆزى سالدۇرىدىغان كىشىنىڭ تەلىپى بويىچە پىلانلاپ ۋە قوماندانلىق قىلىپ سالاتتى . جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ئۆزى قۇرۇلمىسى ، شەكلىنىڭ ئۆزگىرىشى ، كۆتۈرۈش ئىقتىدارىنىڭ ئېشىشى ، ئۇل ، قۇرۇلمىلىرىغا بولغان تېخنىكىلىق تەلەپنىڭ بارغانسىرى ئۆرلىشىگە ئەگىشىپ لايىھىلەشكە تەدرىجىي ئەھمىيەت بېرىلىدىغان بولدى . 1991 ـ يىلىدىن ئىلگىرى كىچىك تۈرلەرنى بىناكارلىق شىركىتى ئۆزى لايىھەلەيتتى ، چوڭراق تۈرلەرنى لايىھىلەشكە ۋىلايەتتىن ياكى باشقا جايلاردىن تېخنىك تەكلىپ قىلاتتى . 1991 ـ يىلى 5 ـ ئايدا ناھىيىلىك قۇرۇلۇش ئىدارىسىدە ئۈچ خىزمەتچىدىن تەركىب تاپقان بىناكارلىق پىلانلاش ـ لايىھىلەش ئىشخانىسى قۇرۇلدى . ئەمەلىي خىزمەتتە بىخەتەر ، قۇلايلىق ، ئەرزان ، كۆركەم ، راھەت بولۇش لايىھىلەش ئۆلچىمى قىلىندى ، ھەر بىر كونكىرىت لايىھىلەش تۈرىگە قارىتا كۆپ خىل لايىھەنى ئوتتۇرىغا قويۇپ باھالاش ، ياخشىلىرىنى تاللاپ ئىشلىتىش تەشەببۇس قىلىندى . چېرتيوژ تاللاشتا دۆلەت ئۆلچىمى ، ئۆلكە ئۆلچىمىگە يەتكەن شەكلى مۇقىم چېرتيوژلار كۆپلەپ ئىشلىتىلدى ، ئىككى قەۋەتلىكتىن تۆۋەن ، ئارىلاش قۇرۇلمىلىق ئاھالە ئۆيلىرىنىڭ چېرتيوژىنى سىزالايدىغان ، ئىككى قەۋەتلىكتىن تۆۋەن ، چات ئارىلىقى 7.5 مېتىردىن ئاشمايدىغان ئۆيلەر ۋە چات ئارىلىقى 15 مېتىردىن ئاشمايدىغان بىر قەۋەتلىك رامكا قۇرۇلمىلىق پۇقراۋى ئىمارەتلەر ، چات ئارىلىقى 15 مېتىردىن ئاشمايدىغان تاق جازىلىق ، كىران تونناۋى بەش تونناددىن ئاشمايدىغان بىر قەۋەتلىك زاۋۇت ئۆيى ياكى ئامبارلار ، ئوتتۇرا ، كىچىك تىپلىق مۇستەقىل تۇرخۇن ، سۇ مۇنارلىرى ، سۇ كۆلچىكى قاتارلىق قۇرۇلۇشلارنىڭ ئۆلچەملىك لايىھىلىرىنى سىزىپ چىقالايدىغان بولدى . 1991 ~ 2001 ـ يىلىغىچە 101 تۈرنىڭ لايىھىسى پۈتتۈرۈلدى ، لايىھەدىكى كۆلەم 46 مىڭ كۋادرات مېتىرغا يەتتى . لايىھىلەنگەن ئاساسلىق تۈرلەر : ناھىيىلىك مالىيە ئىدارىسىنىڭ خىزمەت بىناسى (1651.72 كۋادرات مېتىر) ، ناھىيىلىك پارتىيە مەكتىپىنىڭ ئوقۇتۇش بىناسى (1221 كۋادرات مېتىر) ، ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ خىزمەت بىناسى (1170 كۋادرات مېتىر) ، ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك تېخنىكىسى پونكىتىنىڭ ئۇنىۋېرسال بىناسى (1754.78 كۋادرات مېتىر) ، ناھىيىلىك 3 ـ ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ ئوقۇتۇش بىناسى (2780 كۋادرات مېتىر) ، ناھىيىلىك ماۋارىپ ئىدارىسىنىڭ خىزمەت بىناسى (930 كۋادرات مېتىر) ، پوچتا ـ تېلېگراف ئىدارىسىنىڭ ئولتۇراق ئۆي بىناسى (2805.07 كۋادرات مېتىر) قاتارلىقلار . 2001 ـ يىلىدىكى لايىھىلەش خىزمەتچىسى ئۈچ بولۇپ ، بۇنىڭ ئىچىدە ئىنژېنېر ئىككى ، يارىدەمچى ئىنژېنېر بىر .

IV باب

ئۆي - زېمىن باشقۇرۇش

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە بازار ئۆيلىرىنى ھۆكۈمەت ۋە شەخسلەر باشقۇراتتى . 1958 - يىلى 12 - ئايدا ناھىيىلىك خەلق كومىتېتى «ھۆكۈمەت ئۆيلىرىنى ئىجارىگە بېرىشنى باشقۇرۇش ۋاقىتلىق چارىسى ۋە ئولتۇراق ئۆي تۈزۈمى»نى ئېلان قىلىپ ھۆكۈمەت ئۆيلىرىنى ئۇچتۇرپان بازارلىق خەلق كومىتېتى بىر تۈتاش تەقسىملەيدىغانلىقى ، ئۆي ئىجارىسىنىڭ ۋاقتىنچە ھەر كۋادرات مېتىرىنىڭ 0.08 يۈەن بولىدىغانلىقىنى بەلگىلىدى . 1959 - يىلى 12 - ئايدا خۇسۇسىي ئۆيلەرنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشنى نۇقتىدا سىناق قىلىش خىزمىتى قانات يايدۇرۇلدى ، بۇ خىزمەت 1962 - يىلى ئاخىرلاشتى . «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە ئۆي - زېمىن باشقۇرۇش خىزمىتى توختاپ قالدى . 1983 - يىلى 12 - ئايدا ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى گوۋۈيۈەننىڭ بازارلارنىڭ ئولتۇراق ئۆي ئۆلچىمى ھەققىدىكى ئۇقتۇرۇشىنى تارقاتتى . 1985 - يىلى 2 - ئايدا ناھىيىدە ئۆي - زېمىن تۈنجى قېتىم ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈلدى . 1986- يىلى «يەر ئىشلىتىش كىنىشكىسى» ، «مۈلۈك تەۋەلىكى ، مۈلۈك ھوقۇقى كىنىشكىسى» تەكشۈرۈپ تارقىتىلىپ ئۆي - زېمىن ئارخىپى تۈرغۈزۈلدى ھەمدە خۇسۇسىي ئۆي سىياسىتى ئەملىيلەشتۈرۈلۈپ ، ئۆي-مۈلۈك باھالاش ، ئۆي - زېمىن سودىسى قاتارلىق كەسىپلەر يولغا قويۇلدى . 1990 - يىلى ناھىيىلىك ئۆي-زېمىن باشقۇرۇش ئورنى ۋە ئۆي - زېمىن سودىسى ئورنى قۇرۇلدى ، شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ ئۆي - زېمىن خىزمىتى توغرا ئىزغا سېلىنىدى .

§1 . يەر - زېمىن باشقۇرۇش

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە يەرلەر شەخسلەرنىڭ قولىدا ئىدى ، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ئۇقتۇرۇش چىقىرىپ يەر ئېلىپ - سېتىشنى چەكلىدى ، يەرلەر ھۆكۈمەت ئىلكىگە ئۆتكۈزۈۋېلىنغاندىن كېيىن يەر باشقۇرۇشقا ھۆكۈمەت مەسئۇل بولدى . 1958 - يىلى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلۇشقا ئىشلىتىلىدىغان يەرلەر ھەققىدە بەلگىلىمە چىقىرىپ ، ئىشلىتىلگەن ھەر مو يەرنىڭ باھاسىنى 57 يۈەن قىلىپ بېكىتتى . 1965 - يىلى بازارلاردا ئاساسىي قۇرۇلۇشقا ئىشلىتىلگەن يەر 17.3 گېكتارغا يەتتى . 1987 - يىلى يەر باشقۇرۇش ئىدارىسى قۇرۇلدى ، بازار رايونىدا ئاساسىي قۇرۇلۇشقا يەر ئىشلىتىشكە توغرا كەلسە پىلان تارماقلىرى تەستىقلىغاندىن كېيىن يەر باشقۇرۇش ئىدارىسىگە ئىلتىماس سۇنۇلىدىغان بولدى ھەمدە ئۆي باشقۇرۇش پونكىتى تەكشۈرۈپ كۆرگەندىن كېيىن بازار - يېزىلىق قۇرۇلۇش ئىدارىسى يەر ئىشلىتىش ئۇقتۇرۇشنى چۈشۈرىدىغان بولدى ، قۇرۇلۇشقا يەر ئىشلەتكۈچى ئورۇن ئۇقتۇرۇشقا ئاساسەن يېرى ئىشلىتىلىدىغان ئورۇن ياكى شەخسلەر (خۇسۇسىي ئۆي ئىگىلىرى)بىلەن سېتىۋېلىش ، تولۇقلىما بېرىش ، ئورۇنلاشتۇرۇش ھەققىدە كېلىشىم ئىمزالاپ ، «دۆلەت يېرىنى ئىشلىتىش كىنىشكىسى» ياكى «ئۆي

ئىگىدارلىق كىنىشكىسى» ئالىدىغان ، ئاخىرىدا قۇرۇلۇش ئىدارىسى ئومۇمىي پىلانغا ئاساسەن «بىر پىكىرنامە ، ئىككى ئىجازەتنامە» (يەر ئىشلىتىش پىكىرنامىسى ، قۇرۇلۇش پىلانى بويىچە يەر ئىشلىتىش ئىجازەتنامىسى ، قۇرۇلۇش پىلانى ئىجازەتنامىسى)نى بېجىرىپ بېرىدىغان بولدى . 1994 ـ يىلى 2279.3 كۋادرات مېتىر يەر ئىشلىتىلدى . 1995 ـ يىلى ئۆي سېلىشقا ئىشلىتىلىدىغان يەر ھەققىدە تۆۋەندىكىدەك بەلگىلىمە چىقىرىلدى :

1) شەخسلەر ئۆي سالماقچى بولسا بازارلاردا بىر ئائىلىگە ئۈچ فۇنك ، يېزىلاردا بىر ئائىلىگە ئالتە فۇنك يەر بېرىلىدۇ .

2) يېزىلاردا ئولتۇراقلاشقان دۆلەت ئىشچى ـ خىزمەتچىلىرىگە ئۆلچەم بويىچە ئۆي سېلىنىدىغان يەرلا بېرىلىدۇ ، باغ ، قالدۇرۇق يەر ، يەم ـ خەشەك يېرىنى كوللېكتىپ قايتۇرۇۋالىدۇ ؛ ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ ئائىلە ـ تاۋابىئاتلىرىنىڭ نوپۇسى يېزا نوپۇسى بولسا ئادەم سانىغا قاراپ قالدۇرۇق يەر تەقسىملەپ بېرىلىدۇ .

3) دۆلەت ئىشچى ـ خىزمەتچىلىرى بىرلا جايدا ئۆي سالسا بولىدۇ ، نەچچە جايدا ئۆي سالغانلىرى بايقالسا بىر جايدىكىسى ئىگىسىگە قالدۇرۇلۇپ ، قالغانلىرى ئۆيى يوقلارغا ئۆتۈنۈپ بېرىلىدۇ . يەرنى قانۇنسىز ئىلىپ ساتقان ، ئۆتۈنۈپ بەرگەنلەرنىڭ قانۇنسىز تاپاۋىتى مۇسادىرە قىلىنىدۇ ھەمدە ئەھۋالىنىڭ ئېغىر ـ يېنىكلىكىگە قاراپ مۇۋاپىق جەرىمانە قويۇلىدۇ .

2001 ـ يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيە بازىرىنىڭ تۈرلەر بويىچە يەر ئىشلىتىش ئەھۋالى

جەدۋەل 14 — 7

تۈرى		كۆلىمى (كۋادرات كىلومېتىر)	ئىگىلىگەن نىسبىتى (%)	ئوتتۇرىچە كۆلىمى (كۋادرات مېتىر)
سانائەتكە ئىشلىتىلگەن يەر		0.37	11	16.76
ساقلاشقا ئىشلىتىلگەن يەر		0.05	2	2.26
قاتناشقا ئىشلىتىلگەن يەر		0.03	1	1.36
شەھەر مەمۇرىيىتى مۇھەسسەلىرىگە ئىشلىتىلگەن يەر		0.12	2	2.70
سودا بازىرىغا ئىشلىتىلگەن يەر		0.06	2	2.70
ئالاھىدە ئىشلارغا ئىشلىتىلگەن يەر		0.10	3	4.50
تۇرمۇشقا ، ئولتۇراق ئۆيگە كىرەكلىك يەر	جەمئىي	2.66	78	118.61
	ئۆي سېلىشقا ئىشلىتىلگەن يەر	1.28	37	57.06
	ئاممىۋى قۇرۇلۇشقا ئىشلىتىلگەن يەر	0.56	16	25.36
	يولغا ئىشلىتىلگەن يەر	0.32	10	14.49
	كۆكەرتىشكە ئىشلىتىلگەن يەر	0.50	15	21.70
دەريا ـ ئۆستەڭلەرگە ئىشلىتىلگەن يەر		0.02	0.6	0.90
جەمئىي		3.43		147.53

§2 . بازار ئۆيلىرىنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش

1985 ـ يىلى 2 ـ ئايدا ناھىيىلىك ئۆي ـ زېمىن ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى

ۋە ئىشخانىسى قۇرۇلدى ھەمدە ناھىيىگە بىۋاسىتە قاراشلىق ئورۇنلاردىن تولۇقسىز ئوتتۇرىدىن يۇقىرى مەلۇماتى بار قوش تىللىق (ئۇيغۇر ، خەنزۇ تىللىرى) خىزمەتچىدىن 76سى ئاجرىتىلىپ بازار ئۆيلىرىنى ئومۇمىيۇزلۇك تەكشۈرۈش خىزمەت ئەترىتى تەشكىللەندى ، بازارلاردىكى ھۆكۈمەت ئۆيلىرى ۋە خۇسۇسىي ئۆيلەر 10 ئاي ئومۇمىيۇزلۇك تەكشۈرۈلدى ، تەكشۈرۈشتە ناھىيە بازىرىدىكى ئورگان ، زاۋۇت - كان ، مەكتەپ ، قىسىم ، ئاممىۋى تەشكىلات ، مەسچىت قاتارلىق 151 ئورۇن ئومۇمىيۇزلۇك تەكشۈرۈلدى . ئومۇمىيۇزلۇك تەكشۈرۈلگەن ئۆي - زېمىن كۆلىمى 2 مىليون 156 مىڭ كۋادرات مېتىرغا يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە ھۆكۈمەت ئۆيلىرى ۋە خۇسۇسىي ئۆيلەرنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى 367 مىڭ 200 كۋادرات مېتىر . ھۆكۈمەت ئۆيلىرى ۋە خۇسۇسىي ئۆيلەرنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى ئىچىدە ئارىلاشما قۇرۇلمىلىق ئۆي كۆلىمى 32 مىڭ كۋادرات مېتىر ، خىش - ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئۆي كۆلىمى 38 مىڭ كۋادرات مېتىر ، كېسەك - ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئۆي كۆلىمى 297 مىڭ 200 كۋادرات مېتىر . 1949 - يىلىدىن ئىلگىرى سېلىنغان ئۆيلەرنىڭ كۆلىمى 38 مىڭ 700 كۋادرات مېتىر بولۇپ % 5 .0نى ؛ 50 - يىللاردا سېلىنغان ئۆيلەرنىڭ كۆلىمى 18 مىڭ كۋادرات مېتىر بولۇپ % 9 .4نى ؛ 60 - يىللاردا سېلىنغان ئۆيلەرنىڭ كۆلىمى 60 مىڭ 200 كۋادرات مېتىر بولۇپ % 4 .16نى ؛ 70 - يىللاردا سېلىنغان ئۆيلەرنىڭ كۆلىمى 115 مىڭ 300 كۋادرات مېتىر بولۇپ % 4 .31نى ؛ 80 - يىللاردا سېلىنغان ئۆيلەرنىڭ كۆلىمى 72 مىڭ كۋادرات مېتىر بولۇپ % 8 .36نى ؛ ساق ئۆيلەرنىڭ كۆلىمى 176 مىڭ كۋادرات مېتىر بولۇپ % 48نى ؛ ئاساسەن ساق ئۆيلەرنىڭ كۆلىمى 145 مىڭ كۋادرات مېتىر بولۇپ % 39نى ؛ ۋەيرانە ئۆيلەرنىڭ كۆلىمى 39 مىڭ 200 كۋادرات مېتىر بولۇپ % 6 .10نى ؛ ئېغىر ۋەيرانە ئۆيلەرنىڭ كۆلىمى 6300 كۋادرات مېتىر بولۇپ % 7 .1نى ؛ خەتەرلىك ئۆيلەرنىڭ كۆلىمى 500 كۋادرات مېتىر بولۇپ % 7 .0نى ئىگىلىدى ؛ بىنا ئۆيلەرنىڭ كۆلىمى 25 مىڭ 500 كۋادرات مېتىر ، ئادەتتىكى ئۆيلەرنىڭ كۆلىمى 341 مىڭ 700 كۋادرات مېتىر ؛ ئومۇمىي مۇلۇكچىلىكىدىكى ئۆيلەرنىڭ كۆلىمى 211 مىڭ 800 كۋادرات مېتىر بولۇپ % 7 .57نى ؛ كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكتىكى ئۆيلەرنىڭ كۆلىمى 7500 كۋادرات مېتىر بولۇپ % 2نى ؛ تۇرۇشلۇق ھەربىي قىسىمنىڭ ئىشلىتىشىدىكى ئۆيلەرنىڭ كۆلىمى 9400 كۋادرات مېتىر بولۇپ % 5 .2نى ؛ خۇسۇسىي ئۆيلەرنىڭ كۆلىمى 133 مىڭ 600 كۋادرات مېتىر بولۇپ % 4 .36نى ؛ دىن ۋە باشقا ئىشلارغا ئىشلىتىلىۋاتقان ئۆيلەرنىڭ كۆلىمى 4900 كۋادرات مېتىر بولۇپ % 4 .1نى ؛ ئولتۇراق ئۆيلەرنىڭ كۆلىمى 214 مىڭ كۋادرات مېتىر بولۇپ % 3 .58نى ؛ سانائەت - قاتناش ئىشلىرىغا ئىشلىتىلىۋاتقان ئۆيلەرنىڭ كۆلىمى 31 مىڭ 600 كۋادرات مېتىر بولۇپ % 6 .8نى ؛ سودا ئۆيلىرىنىڭ كۆلىمى 45 مىڭ 500 كۋادرات مېتىر بولۇپ % 4 .12نى ؛ مائارىپ ، داۋالاش ، ئىلمىي تەتقىقات ئىشلىرىغا ئىشلىتىلىۋاتقان ئۆيلەرنىڭ كۆلىمى 29 مىڭ 700 كۋادرات مېتىر بولۇپ % 8نى ؛ مەدەنىيەت - تەنتەربىيە ، كۆڭۈل ئېچىش ئىشلىرىغا ئىشلىتىلىۋاتقان ئۆيلەرنىڭ كۆلىمى 4200 كۋادرات مېتىر بولۇپ % 2 .1نى ؛ خىزمەت بىناسىنىڭ كۆلىمى 36 مىڭ كۋادرات مېتىر بولۇپ % 9 .9نى ؛ باشقا ئۆيلەرنىڭ كۆلىمى 6200 كۋادرات مېتىر بولۇپ ، % 6 .1نى ئىگىلىدى . 1985 - يىلى ئۆي - زېمىن ئومۇمىي قىممىتى 16 مىليون 806 مىڭ 600 يۈەن بولۇپ ، ئولتۇرۇشلۇق ئائىلە 2741 (ئائىلىلىكلەر بىناسىدا ئولتۇرۇشلۇق ئائىلە 1166 ، ئاھالىلەر رايونىدا ئولتۇرۇشلۇق ئائىلە 1575) ئادەم 12 مىڭ 664 ، كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن ئولتۇراق ئۆي كۆلىمى 89 .16 كۋادرات مېتىر بولدى . ئوتتۇرىچە ئولتۇراق ئۆي كۆلىمى ئىككى كۋادرات مېتىرغا يەتمەيدىغان ئائىلە 14 بولۇپ % 51 .0نى ؛ 2 ~ 4 كۋادرات مېتىرغىچە بولغان ئائىلە 232 بولۇپ % 5 .8نى ؛ 4 ~ 6 كۋادرات مېتىرغىچە بولغان ئائىلە 488 بولۇپ % 8 .17نى ؛ 5 ~ 8 كۋادرات مېتىرغىچە بولغان ئائىلە 628 بولۇپ % 9 .22نى ؛ 8 ~ 10 كۋادرات مېتىرغىچە بولغان ئائىلە 641 بولۇپ % 4 .23نى ؛ 10 كۋادرات مېتىردىن ئاشىدىغان ئائىلە 738 بولۇپ % 9 .26نى ئىگىلىدى . شۇ يىلى 2741 ئائىلە ئىچىدە 2457 ئائىلە ئېلېكتر چىراغ ، 185 ئائىلە تۇرۇبا سۈيى ئىشلەتتى .

3 § . ئۆي ئىگىدارلىق ھوقۇقىنى تىزىملاپ كىنىشكا تارقىتىش

1986 ـ يىلى ئەتىيازدا ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ئۆي ئىگىدارلىق ھوقۇقىنى تىزىملاپ كىنىشكا تارقىتىش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى ۋە ئىشخانىسى قۇرۇپ ، ئالاقىدار تارماقلاردىن يەتتە ئادەم ئاجرىتىپ ، بازاردىكى ھۆكۈمەت ئۆيلىرى ۋە خۇسۇسىي ئۆيلەرنىڭ ئىگىدارلىق ھوقۇقىنى تىزىملاش ھەمدە كىنىشكا تارقىتىشنى باشلىدى . ھۆكۈمەت ئۆيلىرىنى تىزىملاشتا ئىدارە ـ ئورۇنلار تىزىملاپ كىنىشكا تارقىتىش ئىشخانىسىغا ئالاقىدار رەسمىيەتلەرنى بىجىرىپ بېرىشنى ئىلتىماس قىلدى ، خۇسۇسىي ئۆيلەرنى تىزىملاشتا مۇلۈك ھوقۇقىغا ئىگە كىشى ئۆي ـ زېمىن كىنىشكىسى ۋە نوپۇس دەپتىرىنى ئېلىپ تىزىملاش ئىشخانىسىغا بېرىپ تىزىملاشنى ئىلتىماس قىلدى ، تەكشۈرۈش ، ئۆلچەش ، دەللالەشتىن كېيىن ئۆي ـ زېمىن كىنىشكىسى تارقىتىپ بېرىلدى . ھۆكۈمەت ئۆيلىرىگە ئۆي ـ زېمىن كىنىشكىسى تارقىتىپ بېرىشتە كورپۇس بىرلىك قىلىندى ، خۇسۇسىي ئۆيلەرگە ئۆي ـ زېمىن كىنىشكىسى تارقىتىپ بېرىشتە شۇ ئائىلىنىڭ ئۆيى بىلەن كورپۇسنى بىرلەشتۈرۈش ئۇسۇلى قوللىنىلدى . شۇ يىلى 1263 ئائىلىنىڭ خۇسۇسىي ئۆي ئىگىدارلىق ھوقۇقى تەكشۈرۈپ ئەملىيلەشتۈرۈلدى ، بۇ ئىگىدارلىق ھوقۇقىنى ئەملىيلەشتۈرۈشكە تېگىشلىك 1600 ئائىلىنىڭ 78.9 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى ، 70 ئورۇندىكى ھۆكۈمەت زېمىنىنىڭ ئىگىدارلىق ھوقۇقى تەكشۈرۈپ ئەملىيلەشتۈرۈلدى ، بۇ ئىگىدارلىق ھوقۇقىنى ئەملىيلەشتۈرۈشكە تېگىشلىك 150 ئورۇننىڭ 46.7 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى ؛ 774 ئورۇن ۋە ئائىلىنىڭ 153 مىڭ 100 كۋادرات مېتىرلىق ئۆي ـ زېمىنى تىزىملىنىپ كىنىشكا تارقىتىلدى . بۇنىڭ ئىچىدە 12 ئورۇنغا تەۋە ھۆكۈمەت ئۆيى 410 كورپۇس ، قۇرۇلۇش كۆلىمى 85 مىڭ 700 كۋادرات مېتىر ؛ 732 ئائىلىگە تەۋە خۇسۇسىي ئۆي 3674 ئېغىز ، قۇرۇلۇش كۆلىمى 67 مىڭ 300 كۋادرات مېتىر . شۇ يىلى 38 مىڭ 600 يۇەن پىلانلاش ھەققى ئېلىندى ، بۇ ئېلىشقا تېگىشلىك 80 مىڭ 700 يۇەننىڭ 47.77 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى . بۇنىڭ ئىچىدە ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش ھەققى 3900 يۇەن بولۇپ ، ئېلىشقا تېگىشلىك 8600 يۇەننىڭ 45.2 پىرسەنتىنى ؛ كىنىشكا ھەققى 3600 يۇەن بولۇپ ، ئېلىشقا تېگىشلىك 8200 يۇەننىڭ 43.8 پىرسەنتىنى ، يەردىن پايدىلىنىش ھەققى 31 مىڭ 100 يۇەن بولۇپ ، ئېلىشقا تېگىشلىك 64 مىڭ يۇەننىڭ 48.5 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى . 2001 ـ يىلى 107 ھۆكۈمەت ئۆيى ۋە خۇسۇسىي ئۆي تىزىملىنىپ كىنىشكا تارقىتىلدى ، بۇ ئۆيلەرنىڭ كۆلىمى 41 مىڭ 500 كۋادرات مېتىرغا ، كىنىشكا تارقىتىلىش نىسبىتى 22% كە يەتتى . بۇنىڭ ئىچىدە 19 ئورۇنغا تەۋە ھۆكۈمەت ئۆيىنىڭ كۆلىمى 27 مىڭ 900 كۋادرات مېتىر ؛ 88 ئائىلىگە تەۋە خۇسۇسىي ئۆي 352 ئېغىز ، كۆلىمى 13 مىڭ 500 كۋادرات مېتىر بولۇپ ، خۇسۇسىي ئۆي ئومۇمىي سانىنىڭ 1.3 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى . كىنىشكا تارقىتىش بىلەن بىرگە ئۆي ـ زېمىن ئارخىپى تۈرغۇزۇلۇپ ، ئۆيلەرنىڭ مۇلۈك ھوقۇقى ، مۇلۈك تەۋەلىكى ۋە ئۆيلەرنى ئارخىپ بويىچە باشقۇرۇش خىزمىتى يولغا قويۇلدى .

قىسمەن يىللاردا ئۇچتۇرپان ناھىيە بازىرىدىكى ئۆيلەرگە زېمىن مۇلۈك ھوقۇقى كىنىشكىسى تارقىتىلىش ئەھۋالى

جەدۋەل 14 — 8

يىللار	تارقىتىلغان كىنىشكا		قۇرۇلۇش كۆلىمى			خۇسۇسىي ئۆي (ئېغىز)	ھۆكۈمەت ئۆيى (كورپۇس)
	خۇسۇسىي ئۆي (ئائىلە)	ھۆكۈمەت ئۆيى	جەمئىي (كۋادرات مېتىر)	خۇسۇسىي ئۆي (كۋادرات مېتىر)	ھۆكۈمەت ئۆيى (كۋادرات مېتىر)		
1986	732	42	153028.15	67293	85735.15	3674	410

	15		253	253		3	1987
615	1509	162345.16	30314	192659.16	69	330	1990
10	1837	1678.40	39608	41286.14	2	381	1991
	523		11707	11707		137	1992
1	163	198.30	3259	3457.30	1	36	1993
2	190	623.77	4072	4695.77	1	52	1994
13	148	4704.06	2885	7589.06	5	43	1995
29	197	7317.72	4677	11994.72	6	35	1996
2	322	2822.18	6274	9096.18	2	61	1997
57	139	35072.66	2447	37519.60	23	22	1998
15	21	3950.66	339	4289.66	7	4	1999
139	671	11192.09	7041	18233.94	12	45	2000
441	352	27943.41	13587	41530.41	19	88	2001

§4 خۇسۇسىي ئۆي سىياسىتىنى ئەملىيلەشتۈرۈش

ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى 1986 - يىلى 8 - ئاينىڭ 23 - كۈنى ئۆي زېمىن سىياسىتىنى ئەملىيلەشتۈرۈش خىزمىتى رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇردى، قۇرۇلۇش ئىدارىسىدىن بىر مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى ۋە ئىككى خىزمەتچىنى ئاجرىتىپ خۇسۇسىي ئۆي سىياسىتىنى ئەملىيلەشتۈرۈشكە مەسئۇل قىلىپ، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا مۇسادىرە قىلىنغان، چېقىۋېتىلگەن ئۆيلەر ۋە تارىختىن بۇيان ھەل قىلىنمىغان، سىياسەت ئەملىيلەشتۈرۈلمىگەن خۇسۇسىي ئۆيلەرنى ئېنىقلىدى. شۇ يىلى خۇسۇسىي ئۆيگە ئائىت 97 پارچە ئەرز خېتى تاپشۇرۇۋېلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدىكى خۇسۇسىي ئۆيگە ئائىت ئەرز خېتى 75 پارچە بولۇپ بۇنىڭدىن 34ى ئەملىيلەشتۈرۈلدى، 46 مىڭ يۈەن نەق پۇل تۆلەپ بېرىلدى. 1990 - يىلى 425 پارچە ئەرز خېتى تاپشۇرۇۋېلىندى. بۇنىڭ ئىچىدە «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدىكىسىگە تەۋە بولغىنى 206 ئائىلە 824 ئىنسان، 16 مىڭ كۋادرات مېتىر، تەكشۈرۈپ بىرتەرەپ قىلىنغىنى 189 ئائىلە، 13 مىڭ كۋادرات مېتىر، بېرىلگەن ياردەم 69 مىڭ 900 يۈەن؛ 219 ئائىلىنىڭ 876 ئىنسان، 16 مىڭ كۋادرات مېتىر خۇسۇسىي ئۆي مەسلىسى تارىختىن قېلىپ قالغان مەسىلىگە تەۋە بولۇپ، 92 ئائىلىنىڭ مەسلىسى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىنىپ، 14 مىڭ يۈەن ياردەم پۇلى تارقىتىلدى؛ «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە چېقىۋېتىلگەن 13 مەسچىتنىڭ 79 ئىنسان، 2620 كۋادرات مېتىر ئۆيگە ئائىت سىياسەت ئەملىيلەشتۈرۈلۈپ، 48 مىڭ يۈەن ياردەم پۇلى تارقىتىلدى. 1991 - يىلى 189 ئائىلىنىڭ 706 ئىنسان، 13 مىڭ كۋادرات مېتىر ئۆيگە ئائىت سىياسەت ئەملىيلەشتۈرۈلۈپ 45 مىڭ يۈەن ياردەم پۇلى تارقىتىلدى.

§5 . ئۆي - زېمىن سودىسى

ئۆي - زېمىن باشقۇرۇش خىزمىتىنى قانات يايدۇرۇش بىلەن بىرگە ئۆي - زېمىن سودىسىمۇ خېلى تەرەققىي قىلدۇرۇلدى. 1989 - يىلىدىن باشلاپ ئۆي - زېمىن سودىسىدا ئاپتونوم رايونلۇق باھا ئىدارىسى تارقاتقان

بەلگىلىمە ۋە ئۇلچەم ئىجرا قىلىنىدى . 1990 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى ناھىيىلىك ئۈي ـ زېمىن سودىسى ئورنى قۇرۇلدى . 1991 ـ يىلى بازاردىكى 28 ئورۇننىڭ ئىجارىگە بېرىلگەن ئۈيى تەكشۈرۈلدى ، ئىجارىگە بېرىلگەن 114 ئېغىز ، 2394 كۋادرات مېتىر تاۋار ئۈي تەكشۈرۈپ ئېنىقلاندى ؛ تۆت ئائىلە يەتتە ئېغىز ، 59 كۋادرات مېتىر خۇسۇسىي ئۈيىنى ئىجارىگە بەردى ، 13 ئائىلە 37 ئېغىز ، 550 كۋادرات مېتىر خۇسۇسىي ئۆيىنىڭ ئېلىپ ـ سېتىش رەسمىيىتى بېجىرىلدى ، 29 ئائىلىنىڭ نەچچە يىلدىن بۇيان بېجىرمىگەن خۇسۇسىي ئۈيىنى ئېلىپ ـ سېتىش رەسمىيىتى تولۇقلاپ بېجىرىلدى ، خۇسۇسىي ئۈي ماجىراسىدىن 26ى ھەل قىلىنىدى . 1993 ـ يىلى ناھىيىنىڭ ئۈي ـ زېمىن سودىسى كۆلىمى 695 كۋادرات مېتىرغا ، پۈتۈشۈش سوممىسى 111 مىڭ 600 يۈەنگە يەتتى ، 5080 يۈەن سودا ھەققى ئېلىندى . 1994 ـ يىلى ئۈي ـ زېمىن سودىسىدا 37 ئائىلە سودىغا قاتناشتۇرۇلدى ، ئۈي ـ زېمىن ماجىراسىدىن ئالتىسى ھەل قىلىندى ، ئۈي ئىجارىگە بېرىش كىنىشكىسىدىن 100ى تارقىتىلدى . 1991 ~ 1998 ـ يىلىغىچە ئۈي ـ زېمىن سودىسىنىڭ سوممىسى 1 مىليون 112 مىڭ 700 يۈەنگە يەتتى .

ئوچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ 1991 ~ 1998 ـ يىلىغىچە بولغان ئۈي ـ زېمىن سودىسى ئەھۋالى

جەدۋەل 14 — 9

يىللار	سودىلاشقان ئورۇن	سودا سوممىسى (يۈەن)	سودىدىن ئېلىنغان ھەق (يۈەن)	سودىدا پۈتۈشۈلگەن ئۈي (ئېغىز)	قۇرۇلمىسى (كۋادرات مېتىر)		ئومۇمىي كۆلىمى (كۋادرات مېتىر)
					كېسەك ـ ياغاچ قۇرۇلمىلىق	خىش ـ ياغاچ قۇرۇلمىلىق	
1991	20	103778.5	4733	59	680		680
1992	22	113998	6284.28	77	1264		1264
1993	19	111650	5080.20	48	695		695
1994	20	127980	6490	54	810		810
1995	16	182400	9392.40	70	1037	154	1191
1996	14	228765	11812.33	91	1572	269	1841
1997	21	224100	11644.24	93	1349	242	1591
1998	3	20000	1500	20	454		454
جەمئىي	135	1112671.5	56936.5	512	7861	665	8526

§6 . ئولتۇراق ئۆي ئىسلاھاتى

1992 ـ يىلى 12 ـ ئايدا ناھىيىلىك ئولتۇراق ئۈي ئىسلاھاتى ۋە قۇرۇلۇشى رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلۇپ ، قارمىقىدا ئىشخانا تەسىس قىلىندى . 1996 ـ يىلى 6 ـ ئايدا ئولتۇراق ئۈي تۈزۈمى ئىسلاھاتىنىڭ ئالدىنقى مەزگىللىك تەشۋىقات خىزمىتى قانات يايدۇرۇلدى ، 9 ـ ئايدا «ئوچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ بازار ئولتۇراق ئۈي تۈزۈمى ئىسلاھاتىنى يولغا قويۇش چارىسى» ئېلان قىلىندى . 1997 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى ناھىيىلىك ئولتۇراق ئۈي تۈزۈمى ئىسلاھاتى ئىشخانىسى قۇرۇلدى . شۇ يىلى ئۈچ ئورۇن ، 40 ئائىلە ھۆكۈمەت

ئولتۇراق ئۆيىنى سېتىش سىناق نۇقتىسى قىلىنىپ ، 300 مىڭ يۈەندىن ئارتۇق ئۆي سېتىۋېلىش پۇلى ئالدىن تاپشۇرۇلدى .

1998 - يىلى ھۆكۈمەت ئولتۇراق ئۆيىنى سېتىش شەرتىگە توشىدىغان ئورۇنلار ئۆي ئىسلاھاتىغا قاتناشتى ، 14 ئورۇن بارلىق سېتىش رەسمىيىتىنى بىجىرىپ 1 مىليون 955 مىڭ 800 يۈەن ئۆي سېتىۋېلىش پۇلىنى تاپشۇردى ؛ 27 ئورۇن پەقەت سېتىش رەسمىيىتىنىڭ بىر قىسمىنىلا بىجىرىپ 1 مىليون 985 مىڭ يۈەن ئۆي سېتىۋېلىش پۇلىنى تاپشۇردى .

بىر قىسىم ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئولتۇراق ئۆيى قىس بولۇش مەسلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن ، 5 - ئايدا ناھىيىنىڭ ماكانلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىدا ئىش باشلىنىپ 10 - ئاينىڭ 30 - كۈنى پۈتتۈرۈلدى . شۇ يىلى ماكانلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىدا 93 يۈرۈش ئولتۇراق ئۆي سېتىلدى .

1999 - يىلى ناھىيىدىكى 89 ئورۇننىڭ ئولتۇراق ئۆي جامائەت فوندى 3 مىليون 749 مىڭ 900 يۈەنگە يەتتى ، 12 ئورۇن 178 ئائىلىنىڭ 14 مىڭ 200 كۋادرات مېتىر ئۆيى ئۆي ئىسلاھاتى بويىچە باھالاندى ، 11 مىڭ 600 كۋادرات مېتىر ئولتۇراق ئۆي سېتىلدى . ئۆي سانتقان ئورۇنلارنىڭ 431 مىڭ 500 يۈەن ئۆي سېتىش پۇلى دۆلەتنىڭ بەلگىلىمىسى بويىچە ئولتۇراق ئۆي قۇرۇلۇشىغا ۋە رېمونت قىلىشقا ئىشلىتىش ئۈچۈن قايتۇرۇلدى .

2001 - يىلى ئولتۇراق ئۆي جامائەت فوندى تاپشۇرغان ئورۇن 174كە ، توپلانغان ئولتۇراق ئۆي جامائەت فوندى 3 مىليون يۈەنگە يەتتى .

V باب

مۇھىت ئاسراش

§1 . مۇھىتنىڭ بۇلغىنىشى

1 . سۇ مەنبەسىنىڭ بۇلغىنىشى

بۇنىڭدا ئاساسلىقى سانائەت بۇلغانمىسى ۋە تۇرمۇش بۇلغانمىسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ . 1997 - يىلى بازار رايونىدا ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش بۇلغانمىلىرى ئۆز ئورنىدىلا قويۇپ بېرىلىپ تەبىئىي سىڭىپ كەتكەچكە يەر ئاستى سۇيىنى بۇلغاپ كەلگەنىدى . 1986 - يىلىدىكى تەكشۈرۈشتە ناھىيىلىك ئۇنۇمۇبرسال زاۋۇت ، سېمونت زاۋۇتى ، ھاراق زاۋۇتى ، پۇرچاق ياسالمىلىرى زاۋۇتى ، ئۇن زاۋۇتى ، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش - ياساش زاۋۇتى ، مال باقمىچىلىق يىلىغا 14 مىڭ تونىنا يۇندا قويۇپ بېرىدىغانلىقى ، تەرکىبىدە 53.74 تونىنا بۇلغىما بارلىقى ، پارلىنىشچان فېنولنىڭ ئەڭ ئاساسلىق زىيانلىق ماددا ئىكەنلىكى مەلۇم بولدى . سۇنى بۇلغىشى ئەڭ ئېغىر بولغان كارخانا ناھىيىلىك مال باقمىچىلىق فېرمىسى بولۇپ ، يىلىغا قويۇپ بەرگەن يۇندىسى 9130 تونىنغا يەتتى . 1996 - يىلى ناھىيىلىك يېمەكلىك پىششىقلاش ئۇنۇمۇبرسال زاۋۇتى قاتارلىق سۇنى بۇلغىشى ئېغىر بولغان تۆت ئورۇننىڭ بىر يىلدا قويۇپ بەرگەن يۇندىسى 600 تونىنغا يەتتى ، يۇندا تەرکىبىدىكى

زىيانلىق ماددىلاردىن پارلىنىشچان فېنول ، ئوكسىد قاتارلىقلار بار . ياربا غ غول ئۆستىگى ، ئۇچقۇرپان بازىرى ئاساسلىق بۇلغىنىش رايونى بولۇپ قالدى .

2 . ئاتموسفېرانىڭ بۇلغىنىشى

ئاتموسفېرانىڭ بۇلغىنىشى ئاساسلىقى سانائەت ، تۇرمۇش ، تاشيول تىرانسپورتىدىن چىققان كېرەكسىز گاز ۋە ئىس - تۈتەك ، چاڭ - توزانلارنىڭ ئاتموسفېرانى بۇلغىشىنى كۆرسىتىدۇ . 1986 - يىلى ناھىيىلىك خىش زاۋۇتى ، سېمونت زاۋۇتى ، ئۇن زاۋۇتى قاتارلىق 11 كارخانا يىلىغا قويۇپ بەرگەن گاز ، ئىس - تۈتەك تەركىبىدە 141.4 تونىا زىيانلىق ماددا بار بولۇپ ، بۇنىڭ ئىچىدە گۈڭگۈرت دىئوكسىد 61.1 تونىا ، چاڭ - توزان ، ئىس - تۈتەك 33.1 تونىا ، باشقىلار 47.2 تونىا . گۈڭگۈرت دىئوكسىد ، ئىس - تۈتەك ۋە چاڭ - توزانلار ئەڭ ئاساسلىق زىيانلىق ماددا بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . ئاتموسفېرانى بۇلغىشى ئەڭ ئېغىر بولغان كارخانا - ناھىيىلىك سېمونت زاۋۇتى بولۇپ ، يىلىغا قويۇپ بەرگەن كېرەكسىز گاز 34.08 تونىنغا ، قويۇپ بەرگەن چاڭ - توزان 353 تونىنغا يەتكەن . 1996 - يىلى ناھىيىلىك سېمونت زاۋۇتى ، خىش زاۋۇتى قاتارلىق ئاتموسفېرانى بۇلغىشى بىر قەدەر ئېغىر بولغان تۆت كارخانىنى ئارىلاپ تەكشۈرۈشتە ، ئاتموسفېراغا بىۋاستە قويۇپ بەرگەن كېرەكسىز گازنىڭ يىلىغا 363 مىليون ئۆلچەملىك كۇب مېتىرغا يېتىدىغانلىقى مەلۇم بولدى . كېرەكسىز گازنىڭ تەركىبىدىكى ئاساسلىق بۇلغىما ماددا ئوكسىد ۋە چاڭ - توزاندىن ئىبارەت ، ئاساسلىق بۇلغاش مەنبەسىي سېمونت زاۋۇتىدىن چىققان چاڭ - توزان ، خىش زاۋۇتىدىن چىققان ئىس - تۈتەك بولۇپ ، ئاساسلىق بۇلغىنىش رايونى ئۇچقۇرپان بازىرى بولدى .

بازار - يېزا ئاھالىلىرى تاماق ئەتكەندە ، ئىسسىنغاندا كۆمۈر قالىغاچقا ئۇنىڭدىن كېلىپ چىققان ئىس - تۈتەك ۋە چاڭ - توزانلىنىڭ مۇھىتنى بۇلغىشى ناھايىتى زور بولدى . 1999 - يىلى ناھىيە بازىرىدىكى پارقازان 37 ، سانائەت پارقازىنى ئىككى بولۇپ ، ئۆلچەمدىن ئاشۇرۇپ بۇلغانما قويۇپ بېرىۋاتقىنى 80% نى ئىگىلىدى ؛ ھەر يىلى قالىنىدىغان كۆمۈر 5492 تونىا بولۇپ ، قويۇپ بېرىلىدىغان ئىس - تۈتەك 49 مىليون 428 مىڭ NM/ تونىنغا ، قويۇپ بېرىلگەن كېرەكسىز گاز تەركىبىدىكى زىيانلىق سۇلفىد 87.87 تونىنغا يەتتى . قىش كۈنلىرى پۈتكۈل ناھىيە بازىرىنى ئىس - تۈتەك قاپلاپ كېتىدۇ . بۇنىڭدىن باشقا ھەر خىل ماتورلۇق ئاپتوموبىللاردىن چىققان كېرەكسىز گاز تەركىبىدىكى قوغۇشۇن ھاۋانى بۇلغايدىغان ئاساسلىق ماددا بولۇپ ھېسابلىنىدۇ .

3 . كېرەكسىز قاتتىق جىسىملارنىڭ بۇلغىنىشى

كېرەكسىز قاتتىق جىسىملارنىڭ بۇلغىنىشى ئاساسلىقى سانائەت ، تۇرمۇشتا قالانغان كۆمۈردىن چىققان چالا كۆيگەن كۈل ، پارقازان شاخىرى قاتارلىقلارنىڭ مۇھىتنى بۇلغىشىنى كۆرسىتىدۇ . 1986 - يىلى ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش - ياساش زاۋۇتى ، سېمونت زاۋۇتى ، ھاراق زاۋۇتى ، خىش زاۋۇتى ، ئاشلىق - ياغ پىششىقلاش زاۋۇتى ، پۇرچاق ياسالمىلىرىنى پىششىقلاش زاۋۇتى قاتارلىق 11 كارخانا بىر يىلدا 1751 تونىا كېرەكسىز قاتتىق جىسىملىق تۆكتى ، بۇنىڭ ئىچىدە كۆمۈر شاخىرى 71 تونىا ، ئۇۋاق كۆمۈر كۈلى سەككىز تونىا .

ئەخلەت بىر تەرەپ قىلىش مەيدانى بولمىغاچقا بازاردىكى ئەخلەت ، پارقازان شاخىرى قاتارلىق كېرەكسىز قاتتىق جىسىملار ئەزەلدىن مۇۋاپىق بىر تەرەپ قىلىنماي بازار ئەتراپىغا ئاپىرىپ تاشلاپ قويۇلدى ، بۇ ئەخلەتلەر مۇھىتنى ئوخشىمىغان دەرىجىدە بۇلغاپ كەلگەنىدى .

1999 - يىلى ناھىيىلىك قۇرۇلۇش ئىدارىسى بازار رايونىدىكى ئاھالىلەر تۆككەن كېرەكسىز قاتتىق جىسىملارنى تەكشۈرۈپ ئۇلچىگەندىن كېيىن يىلدا تۆكۈلىدىغان ئۇۋاق كۆمۈر كۈلىنىڭ 4 1696. تونىنغا ،

ئەخلەتنىڭ 14 مىڭ تونىنغا ، كۈندىلىك ئەخلەتنىڭ ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 36 .38 تونىنغا يېتىدىغانلىقى ھېسابلاپ چىقتى .

4 . شاۋقۇننىڭ مۇھىتنى بۇلغىشى

شاۋقۇننىڭ مۇھىتنى بۇلغىشى ئاساسلىقى سانائەت شاۋقۇنى ۋە ئاپتوموبىل شاۋقۇنىنى ، ئاندىن قالسا كىنو- تىياتىرخانا ، دۇكانلاردىكى ياڭراتقۇلاردىن چىققان شاۋقۇننىڭ مۇھىتنى بۇلغىشىنى كۆرسىتىدۇ ، بۇ خىل بۇلغىنىش كۆپىنچە يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى سودا بازىرى ، بازار رايونىدىكى كوچىلار ، سېمونت زاۋۇتى ، ئاشلىق - ياغ پىششىقلاش زاۋۇتىغا مەركەزلەشكەن . شاۋقۇننىڭ بۇلغىشى ئەڭ ئېغىر بولغان كارخانا - ناھىيىلىك سېمونت زاۋۇتىنىڭ ئۆڭىتىش سېخى بولۇپ ، شاۋقۇننىڭ كۈچلۈكلۈك دەرىجىسى 98.7 دېتسىبېلغا يەتتى .

§ 2 . بۇلغىنىشنى تۇزەش

1984 - يىلى ناھىيىلىك مۇھىت ئاسراش ئىدارىسى قۇرۇلۇپ ، ئاساسلىقى دۆلەتنىڭ مۇھىت ئاسراشقا ئائىت قانۇن - سىياسەت ، قانون - نىزاملىرىنى ئىزچىل ئىجرا قىلىش ، مۇھىت ئاسراش پىلانىنى تۇزۇش ۋە يولغا قويۇش ، مۇھىتنى نازارەت قىلىش - ئۆلچەش ، تەكشۈرۈش ۋە پەن - تېخنىكا تەتقىقاتى ئىلىپ بېرىش ، مۇھىت ئاسراش تەشۋىقات تەربىيىسىنى يولغا قويۇش ، مۇھىت بۇلغىنىشىنى تۇزەشكە دائىر يېڭى تېخنىكىلارنى ئومۇملاشتۇرۇش ، بۇلغىما قويۇپ بېرىش ھەققى يىغىش ۋە مۇھىت بۇلغىنىش ھادىسىلىرىنى بىر تەرەپ قىلىشقا مەسئۇل بولدى .

1985 - يىلى ناھىيىلىك قۇرۇلۇش ئىدارىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا سەككىز كىشىدىن تەركىب تاپقان ئۆچتۇرپان ناھىيىلىك مۇھىت تازىلىقى ئەترىتى قۇرۇلدى ، بۇ ئەترەت كوچا تازىلىقىغا مەسئۇل بولدى . 1986- يىلى 35 مىڭ كۋادرات مېتىر كوچا تازىلىنىپ ، 2180 كۇب مېتىر ئەخلەت ئاداللاندى . 1990 - يىلى بۇ ئەترەتتە 10 ۋاقىتلىق ئىشچى بار بولۇپ ، كوچا تازىلىقىغا مەسئۇل بولدى ، ھەر كۈنى 57 مىڭ كۋادرات مېتىر كوچىنى تازىلىدى ، شۇ يىلى 882 كۇب مېتىر ئەخلەت ئاداللاندى . شۇ يىلى جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىدا كېسەلنىڭ ئالدىنى ئېلىش - سۇنى ياخشىلاش بويىچە ئېلىپ بېرىلغان كەڭ كۆلەملىك تازىلىق تەكشۈرۈشتە ئۆچتۇرپان ناھىيىسى «كېسەلنىڭ ئالدىنى ئېلىش - سۇنى ياخشىلاش بويىچە تازىلىقتا 1 - بولغان ناھىيە» دېگەن نامغا ئېرىشتى . ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى 1993 - يىلى 3 - ئايدا قۇرۇلۇش ئىدارىسىنىڭ «بازار يوللىرىدىن تازىلىق پۇلى ئېلىش ھەققىدىكى يولىورۇق سوراش دوكلاتى»نى تەستىقلىدى ، شۇنىڭدىن باشلاپ بازار يوللىرىدا توختىتىپ قويۇلغان قاتناش ۋاستىلىرىدىن بازار يولى تازىلىق ھەققى ئېلىنمىدىغان بولدى ، ھەق ئېلىش ئۇلچىمى ئۇلاغ ھارۋىسىدىن ئېيىغا 10 يۈەن ، كىچىك تۆت چاقلىق تراكتۇردىن ئېيىغا 30 يۈەن ، چوڭ تراكتور ، ئاپتوموبىلدىن ئېيىغا 45 يۈەن ، يەككە ترانسپورت ئائىلىلىرىدىن يىلىغا ئۈچ يۈەن قىلىپ بەلگىلەندى .

1995 - يىلى 2 - ئايدا ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلۇش ئىدارىسىدە بازار مەمۇرىي تەپتىش ئەترىتى قۇرۇشنى قارار قىلدى ، ئەترەت خادىملىرى قۇرۇلۇش ئىدارىسىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى خادىملاردىن تەركىب تاپتى . ئاپتونوم رايون ئېلان قىلغان «شەھەر قىياپىتى ۋە مۇھىت تازىلىقىنى باشقۇرۇش نىزامى» ۋە «ئۆچتۇرپان ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ بازار قىياپىتى ، مۇھىت تازىلىقىنى باشقۇرۇش توغرىسىدىكى ۋاقىتلىق يولغا قويۇش چارىسى»گە ئاساسەن بازار قىياپىتى ، تازىلىقى بۆلەكلەر بويىچە ھۆددىگە بېرىپ باشقۇرۇلدى . 1996 - يىلىدىن باشلاپ بازار مۇھىتىنى تۇزەشتە تۆۋەندىكىدەك تەدبىرلەر قوللىنىلدى : 1 . ئىس -

تۈتەك ، چالۀ ـ توزانلار ئۆلچەنگەندىن كېيىن مۇھىت ئارخىپى تۈرغۇزۇلۇپ ، ئۆلچەمدىن ئاشۇرۇۋەتكەن ئورۇنلار مۇھىت ئەسلىمىلىرىنى ئورنىتىش ۋە قوغداش تەدبىرلىرىنى ، ئەسكەرتىش ، چەكلىمە مۇددىتە تۈزەشكە بۇيرۇش . 2 . مۇھىت ئاسراش ئاساسىي قۇرۇلۇشىدا «ئۇچىنى بىرلا ئىشلەش» (بىرلا ۋاقىتتا لايىھىلەش بىرلا ۋاقىتتا قۇرۇلۇش قىلىش ، بىرلا ۋاقىتتا ئىشقا كىرىشتۈرۈپ ئىشلىتىش) فاكتورىنى ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ ، «مۇھىت تەسىر دوكلاتى» بويىچە تەكشۈرۈپ تەستىقلاش تۈزۈمىنى قاتتىق ئىجرا قىلىش . 3 . سىگنۇرۇش قۇدۇقى ، سىگنۇرۇش كۆلچىكى ئىشلىتىشكە رۇخسەت قىلماي پاسكىنا سۇلارنى بىرەك گەندە ئازگىلىغا قويۇپ بىر تەرەپ قىلىش ھەمدە يۇندا چىقىرىش قۇرۇلۇشىغا ئۇلاش . 4 . پارقازان ئىس ـ تۈتەك قويۇپ بېرىش ھەققى ئېلىش ، تۈرمۇشتا ئىسسىقلىق تەمىنلەيدىغان پارقازانلىرىنىڭ زىچلىق دەرىجىسى تىزگىنلىنىپ ، بۆلەكلەرنى بىرلەشتۈرۈپ ئىسسىقلىق بىلەن مەركەزلەشتۈرۈپ تەمىنلەش ؛ يېڭىدىن ئورنىتىلغان پارقازانلارغا ئىس ـ تۈتەك يوقىتىش ئۈسكۈنىسى سەپلەش ، سەپلەنمىسە ئىشلىتىشتىن توختىتىش . 5 . ئۇلاغ ھارۋىلىرىنىڭ ناھىيە بازىرىغا كىرىشى ، ئاپتوموبىللارنىڭ بازار ئىچىدە يۇقىرى ئاۋازدا سىگنال بېرىشىگە رۇخسەت قىلماسلىق . 1998 ـ يىلى 10 ـ ئايدا قۇرۇلۇش ئىدارىسى 49 مىڭ 500 يۈەن مەبلەغ سېلىپ رەستە كوچىسى ۋە «ئىتتىپاق» يولىغا مېۋە شۇپىكى تاشلايدىغان ئەخلەت ساندۇقىدىن 110نى ئورناتتى . 1999 ـ يىلى تازىلىق ئىشچىسى 31گە ، تازىلىق ئاپتوموبىلى بىرگە ، ئاممىۋى سورۇنلاردىكى ئەخلەت تۇتقۇ 117گە ، كۈندە تازىلىنىدىغان كوچا كۆلىمى 170 مىڭ كۋادرات مېتىرغا ، يىلدا توشۇلىدىغان ئەخلەت 4562.5 كۇب مېتىرغا يەتتى . دۆلەتنىڭ مۇھىت ئاسراش قانۇنى قاتارلىق قانۇن ـ نىزاملىرىنى تەشۋىق قىلىپ ، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ مۇھىت ئاسراش ئېڭىنى كۈچەيتىش ئاساسىدا «كىم بۇلغىسا شۇ تۈزەش» پرىنسىپى ئىزچىللاشتۇرۇلدى ، كارخانىلار نۇقتىلىق بۇلغىنىشنى تۈزەش بىلەن ئادەتتىكى بۇلغىنىشنى تۈزەشنى بىرلەشتۈرۈش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ بۇلغىنىشنى تۈزىدى . شۇ يىلى ناھىيىلىك مۇھىت ئاسراش ئىدارىسى پارقازانى بار 32 ئورۇنغا بۇلغىنىشنى تۇتىتىش ھەققى ئېلىش ئۇقتۇرۇشى تارقاتتى ، 12 ـ ئاينىڭ ئاخىرىغا قەدەر 20 مىڭ يۈەن بۇلغىنىشنى تۇتىتىش ھەققى ئېلىندى . 2001 ـ يىلى تازىلىق ئىشچىسى 30غا ، كۈندە تازىلىنىدىغان كوچا كۆلىمى 183 مىڭ 200 كۋادرات مېتىرغا ، يىلدا توشۇلىدىغان ئەخلەت 4764.7 كۇب مېتىرغا يەتتى .

ئۇچتۇرپان ناھىيە بازىرىنىڭ 1986 ~ 2001 ـ يىلىغىچە بولغان تازىلىق ئەھۋالى

جەدۋەل 14 — 10

يىللار	ئىشچى ـ خىزمەتچى	كۈندە تازىلىنىدىغان كوچا (كۋادرات مېتىر)	يىلدا توشۇلىدىغان ئەخلەت (كۇب مېتىر)	سۇ سېپىلىدىغان كوچا كۆلىمى (كۋادرات مېتىر)	ئاممىۋى ھاجەتخانا	ئۆزى بىرتەرەپ قىلىدىغان گەندە (تونا)	تازىلىق ئاپتوموبىلى (دانە)
1986	8	35200	2180			336	
1987	8	42000	2268		4	336	
1988	8	42000	2268				
1989	8	42000	2268			230	1
1990	10	57150	882			300	1
1991	10	58000	920			192	1
1992	10	65000	920	603	1	488	1
1993	9	65000	920		3	488	2

	654		5479	300	34112	20	1994
3	701	4		2079	114702	23	1995
	164		100	1933	123620	23	1996
3	120			1997	160430	30	1997
1	1000	7		4206	178000	30	1998
1	1000	7		4562.5	178430	31	1999
1	12980	7		4666.1	179760	30	2000
1	12741	7		4764.7	183210	30	2001

ئون بەشىنچى قىسىم

ئۇنىۋېرسال ئىگىلىك باشقۇرۇش

ئون بەشىنچى قىسىم

ئۇنىۋېرسال ئىگىلىك باشقۇرۇش

I باب

پىلان باشقۇرۇش

§1 . باشقۇرۇش ئاپپاراتى

ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ستاتىستىكا بۆلۈمى 1953 ـ يىلى قۇرۇلدى . بۇ بۆلۈم ناھىيىنىڭ ئىقتىسادىنى باشقۇرۇش ۋە ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش پىلانىنى تۈزۈشكە مەسئۇل بولدى . 1959 ـ يىلى 4 ـ ئايدا ستاتىستىكا بۆلۈمى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ ، ناھىيىلىك پىلان كومىتېتى قۇرۇلدى . 1964 ـ يىلى مالىيە ـ ئىقتىساد ـ پىلان كومىتېتى ۋە ستاتىستىكا بۆلۈمى قۇرۇلۇپ ، ناھىيىنىڭ پىلان ، ستاتىستىكا ، ئەمگەك ، مائاش ئىشلىرىنى باشقۇردى . 1966 ـ يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلىنىپ ، ناھىيىلىك خەلق كومىتېتى پالەچ ھالەتكە چۈشۈپ قالغاندىن كېيىن ، ناھىيىنىڭ پىلان خىزمىتىنى ناھىيىلىك قوراللىق بۆلۈمنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئىشخانىسى ۋە كېيىن قۇرۇلغان ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتنىڭ ئۇنىۋېرسال گۇرۇپپىسى ، سانائەت ـ قاتناش ـ مالىيە ـ سودا گۇرۇپپىسى باشقۇردى . ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت 1977 ـ يىلى پىلان كومىتېتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ ، ئۇنى پىلان ، ستاتىستىكا ، باھا ، ئەمگەك ، مائاش قاتارلىق كەسپىي خىزمەتلەرنى بىر تۇتاش باشقۇرۇشقا مەسئۇل قىلدى . 1982 ـ يىلى ستاتىستىكا بۆلۈمى قۇرۇلۇپ ، ستاتىستىكا خىزمىتىگە مەسئۇل قىلىندى . ناھىيىلىك ھۆكۈمەت 1984 ـ يىلى ستاتىستىكا ئىدارىسى قۇردى . شۇ يىلى باھا ، ئەمگەك خىزمەتلىرى پىلان كومىتېتىدىن ئايرىپ چىقىلىپ ، فۇنكسىيىلىك ئىدارىلەرگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى ، ناھىيىلىك پىلان كومىتېتى ئاساسەن ناھىيىنىڭ پىلان خىزمىتىگە مەسئۇل بولدى . 1998 ـ يىلى 2 ـ ئايدىكى ئاپپارات ئىسلاھاتىدا پىلان كومىتېتى ، باھا ئىدارىسى ، ستاتىستىكا ئىدارىسى بىرلەشتۈرۈلۈپ ، پىلان ـ ستاتىستىكا كومىتېتى دەپ ئاتىلىپ ، ناھىيىنىڭ پىلان ، باھا ۋە ستاتىستىكا خىزمەتلىرىگە مەسئۇل قىلىندى .

§2 . ئىشلەپچىقىرىش پىلانىنى باشقۇرۇش

1952 ~ 1957 ـ يىلىغىچە ئىشلەپچىقىرىش پىلانىنى باشقۇرۇشتا بىۋاستە باشقۇرۇش ۋە ۋاستىلىك

باشقۇرۇش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى ، دۆلەت ئىلكىدىكى ، ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدىكى كارخانىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش پىلانى بىۋاستە ، يېزا ئىگىلىكى ، قول سانائەتنىڭ ئىشلەپچىقىرىش پىلانى ۋاستىلىك باشقۇرۇلۇپ ، سانائەت ، يېزا ئىگىلىكى پۈختا قەدەم بىلەن يۈكسەلدۈرۈلدى .

1958 ～ 1962 ـ يىلىغچە ئىشلەپچىقىرىش پىلان كۆرسەتكۈچى يۈقىرى قىلىپ قويۇلغاچقا ، خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتى كونتروللۇقسىز يوقاتتى .

1962 ـ يىلى «تەڭشەش ، مۇستەھكەملەش ، تولۇقلاش ، ئۆستۈرۈش» فاكۇلتېتى ئىجرا قىلىنىپ ، خەلق ئىگىلىكى تەڭشەلدى ، پىلان باشقۇرۇشتا «تىك لىنىيىنى ئاساس قىلىش ، تىك لىنىيە بىلەن دائىرىنى بىرلەشتۈرۈش» پرىنسىپى يولغا قويۇلۇپ ، سانائەت ، يېزا ئىگىلىكى پىلانى خېلى ئەملىي تۈزۈلۈپ ، ئىشلەپچىقىرىش ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ۋە يۈكسەلدۈرۈلدى .

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە پىلان خىزمىتى قالايمىقانلىشىپ كەتتى ، ئىشلەپچىقىرىش پىلانىنى ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت تۈزدى ھەم بۇيرۇق خاراكتېرلىك ۋەزىپە كۆرسەتكۈچىنى چۈشۈرۈپ تۇردى . يېزا ئىگىلىك پىلانى دەرىجىمۇ دەرىجە چۈشۈرۈلدى ، ناھىيە گۇڭشېلارغا چۈشۈرۈپ بەردى ، ئاندىن گۇڭشېلار ئىشلەپچىقىرىش چوڭ ئەترەتلىرىگە ، چوڭ ئەترەتلەر ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرىگە تەقسىملەپ بەردى . سودا-سانائەت پىلانىدا مەھسۇلات ، مەھسۇلات مىقدارى ، مەھسۇلات قىممىتىگە دائىر كۆرسەتكۈچلەر ۋە كارخانىلارنىڭ سېتىۋېلىش ، سېتىش ئومۇمىي سوممىسى ، پايدىسى قاتتىق كۆرسەتكۈچ قىلىنىپ تۆۋەنگە چۈشۈرۈپ بېرىلدى .

1978 ـ يىلىدىكى ج ك پ 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن ، ساھەلەرنىڭ بۇيرۇق خاراكتېرلىك پىلانى تەدرىجىي ئازىيىپ ، يېتەكچى پىلانى تەدرىجىي كۆپەيدى .

1980 ～ 1985 ـ يىلىغچە ئىشلەپچىقىرىش پىلانىنى باشقۇرۇشتا ياغاچ كېسىش ، تېرىلغۇ يەر ئېلىپ ئىشلىتىش كۆرسەتكۈچى قاتارلىق ئاز بىر قىسىم بۇيرۇق خاراكتېرلىك كۆرسەتكۈچلەر ساقلاپ قېلىندى ، يېزا ئىگىلىك پىلانى ئاساسىي جەھەتتىن يېتەكچى پىلانغا ئۆزگەرتىلدى . سېتىۋېلىش پىلانىمۇ توختاملىق سېتىۋېلىشقا ئۆزگەرتىلىپ ، سېتىۋېلىش ۋەزىپىسىنى ئاشۇرۇپ ئورۇندىغانلارنى باھانى ئۆرلىتىش يولى بىلەن مۇكاپاتلاش ياكى ئالاھىدە باھا بىلەن سېتىۋېلىش ئارقىلىق دېھقانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپچىللىقىغا ئىلھام بېرىلدى . سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىدىمۇ ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى كۆرسەتكۈچىلا چۈشۈرۈلدى .

1986 ～ 1990 ـ يىلىغچە ئىشلەپچىقىرىش پىلان جەھەتتە ماكرولۇق تىزگىنلەش ، ماكرولۇق جانلاندۇرۇش پرىنسىپى يولغا قويۇلدى ، ناھىيىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىيات پىلانىنى ئومۇمەن رېئاللاشتۇرۇش تەكىتلەندى .

1990 ～ 1995 ـ يىلىغچە كەسىپ قۇرۇلمىسىنى ماكرولۇق تەڭشەش ـ تىزگىنلەش سالمىقى ئاشۇرۇلۇپ ، كېۋەز ، قىزىلچا كۆلىمىنى كېڭەيتىش ئارقىلىق دېھقانلارنىڭ ئىقتىسادىي كىرىمى مۇقىم ئاشۇرۇلدى .

1996 ～ 2000 ـ يىلىغچە 9 ـ بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدە بازار يەنىمۇ قويۇۋېتىلىپ ، ئىقتىساد جانلاندۇرۇلۇپ ، بازارنىڭ ئېھتىياجىغا قاراپ ئىشلەپچىقىرىشقا يېتەكچىلىك قىلىنىدىغان ياخشى تەرەققىيات يولى تەدرىجىي بارلىققا كەلتۈرۈلدى . سانائەت جەھەتتە ، دۆلەت كارخانىلىرىنى ئىسلاھ قىلىش سالمىقى ئاشۇرۇلۇپ ، كارخانىلارنىڭ تەشكىلىي تۈزۈلمىسى ئۆزگەرتىلىپ ، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر كارخانىلارنىڭ خوجايىنىغا ئايلاندۇرۇلدى ، يەرلىك سانائەت راۋاجلاندۇرۇلدى ، مالىيە كىرىمى ئاشۇرۇلدى .

§ 3 . ئوبوروت پىلانىنى باشقۇرۇش

ناھىيىنىڭ ئوبوروت پىلانى كۆرسەتكۈچى ئالدىنقى يىللىق پىلان ئاساسىدا تۈزۈلۈپ يۇقىرىغا يوللاندى ۋە

يۇقىرى دەرىجىلىك پىلان تارمىقى چۈشۈرگەن ۋەزىپە بويىچە ئىجرا قىلىنىدى. پىلانلىق باشقۇرۇشقا كىرگۈزۈلگەن تاۋارلاردىن سانائەت ئىشلەپچىقىرىش ماتېرىياللىرىغا كىرىدىغان پولات ماتېرىيال، سېمونت قاتارلىق تاۋارلارنى باشقۇرۇشقا ئاساسەن ناھىيىلىك ماددىي ئەشيا تارمىقى، ياغاچ باشقۇرۇشقا ئورمانچىلىق تارمىقى، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى باشقۇرۇشقا يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى تارمىقى، كۇندىلىك تۇرمۇشقا كېرەكلىك سانائەت بۇيۇملىرى ئالايلۇق، پاختا رەخت، سوپۇن، سەرەڭگە قاتارلىقلارنى باشقۇرۇشقا سودا تارمىقى، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى، ئالايلۇق، خىمىيەۋى ئوغۇت، سۈلياۋ يوپۇق، دېھقانچىلىق دورىسى، ئۇششاق دېھقانچىلىق سايمانلىرى قاتارلىقلارنى باشقۇرۇشقا تەمىنات - سودا تارمىقى، بىر تۈتاش سېتىۋېلىپ بىر تۈتاش سېتىپ بېرىلىدىغان ماددىي ئەشيالارنى باشقۇرۇشقا ئاشلىق، يېمەكلىك، تاشقى سودا تارماقلىرى مەسئۇل بولدى. ماددىي ئەشيا تارمىقى بىر مەزگىل يۆتكەش، تەمىنلەش ۋە ساقلاش ئىشلىرىنىلا باشقۇردى. سودا، تەمىنات - سودا تارماقلىرى سېتىۋېلىش، سېتىش ئومۇمىي سوممىسى، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بىلەن تەمىنلەش، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش ۋە ئىجتىمائىي تاۋارلارنى پارچە سېتىش سوممىلىرىنىلا باشقۇردى. 1982 - يىلى پايدا كۆرسەتكۈچى ۋە تاۋار ئوبوروت خىراجىتى نىسبىتىنى تەكشۈرۈش خىزمىتى قوشۇلدى. 1987 - يىلىدىن كېيىن ماددىي ئەشيا بىلەن تەمىنلەش ۋە سودا تىجارىتىدە ھۆددە بېرىش ئاساس قىلىنىدى، تىجارەت تارمىقى ئۆز تىجارىتىنى بازارغا قاراپ تەڭشەپ تۇرىدىغان ھەم ناھىيىنىڭ يېتەكچى پىلانى بويىچە ماددىي ئەشيا يۆتكەيدىغان بولدى.

1957 - يىلىدىن 80 - يىللارنىڭ بېشىغىچە دۆلەت پىلانى، خەلق تۇرمۇشى ھەم ئىجتىمائىي مۇقىملىق بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئاشلىق، پاختا، ياغلىق دان، پاختا رەخت، پاختا يىپ قاتارلىق مۇھىم تاۋارلارنى بىرتۈتاش سېتىۋېلىپ بىرتۈتاش سېتىپ بېرىش، بېلەتلىك، نورمىلىق تەمىنلەش يولغا قويۇلدى. 80 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا بېلەتلىك تەمىنلەش تۈزۈمى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. 90 - يىللاردا ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىي قىلىپ، مال مەنبەسى يېتىپ - ئېشىپ تۇرىدىغان بولغاچقا، مەھسۇلاتلارنىڭ ھەممىسى قويۇۋېتىلىپ، بازار ئارقىلىق تەڭشىلىدىغان بولدى.

4§ . پىلان ئىسلاھاتى

ناھىيىدە 1985 - يىلىدىن ئىلگىرى پىلان باشقۇرۇشتا «بىرتۈتاش پىلانلاش، دەرىجىمۇ دەرىجە باشقۇرۇش» تىن ئىبارەت پىلان باشقۇرۇش ئەندىزىسى يولغا قويۇلۇپ، ئىشلەپچىقىرىش، ئوبوروت، ئاساسىي قۇرۇلۇش، ئەمگەك، تەننەرخ، ماددىي ئەشيا قاتارلىقلارنىڭ پىلان كۆرسەتكۈچى ناھىيىلىك پىلان كومىتېتى تەرىپىدىن ئاساسىي قاتلام ئورۇنلارغا بىرتۈتاش چۈشۈرۈپ بېرىلدى. 1950 ~ 1957 - يىلىغىچە خەلق ئىگىلىكىنى مەركەزلەشتۈرۈپ بىرتۈتاش باشقۇرۇش تەكتلىنىپ، ئاشلىق، ياغلىق دان، چارۋا، تۇخۇم ۋە باشقا يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە مەھسۇلاتلىرى، دورىلىق ئۆسۈملۈك، يېزا ئىگىلىكىگە كېرەكلىك ماددىي ئەشيانى بىرتۈتاش سېتىۋېلىپ بىرتۈتاش سېتىش يولغا قويۇلدى. سانائەتكە كېرەكلىك خام ئەشيا، ماينى ناھىيىلىك پىلان كومىتېتى پىلان چۈشۈرۈپ تەقسىم قىلدى ۋە تەمىنلىدى. 1958 - يىلى ئىقتىسادىي خىزمەت «سول» ئىدىيىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىدى، «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش»، «گۈڭشېلىشىش» ھەرىكەتلىرى قانات يايدۇرۇلدى، يۇقىرى كۆرسەتكۈچ، قارىغۇلارچە قوماندانلىق قىلىش، «مۇبالىغىچىلىك»، «مۇلۇكنى ئومۇمنىڭ قىلىۋېتىش شامىلى» مەيدانغا كېلىپ، خەلق ئىگىلىكىنىڭ نىسبىتى ئىغىر دەرىجىدە بۇزۇلدى. 1961 - يىلى مەركەزنىڭ «تەڭشەش، مۇستەھكەملەش، تولۇقلاش، ئۆستۈرۈش» تىن ئىبارەت ئىقتىسادىي خىزمەت فاڭجېنى

ئىزچىللاشتۇرۇلغاندىن كېيىن ، خەلق ئىگىلىكى ئەسلىگە كەلدى . «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە پىلان باشقۇرۇش يەنە قالايمىقانلىشىپ ، ئىقتىسادنىڭ تەرەققىياتىغا ئېغىر تەسىر يەتتى .

1978 ـ يىلىدىن كېيىن ناھىيىدىكى يۇقىرى ـ تۆۋەن بىردەك سوتسىيالىستىك ئىگىلىكىنىڭ پىلانلىق تاۋار ئىگىلىكى ئىكەنلىكىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋالدى ھەمدە پىلان تۈزۈلمىسى قەدەممۇ قەدەم ئىسلاھ قىلىنىپ ، پىلانلىق ئىگىلىك بىلەن بازار ئارقىلىق تەڭشەش بىرلەشكەن ئىقتىسادىي ھەرىكەت مېخانىزمى يولغا قويۇلۇپ ، بۇيرۇق خاراكتېرلىك پىلانلىنىڭ دائىرىسى تارايتىلىپ ، يېتەكچى پىلانلىنىڭ دائىرىسى كېڭەيتىلدى ، شۇنىڭ بىلەن بىللە بازارغا قاراپ تەڭشەش كۈچەيتىلدى . ناھىيىلىك پىلان كومىتېتى ئاساسەن ماكرولۇق تەڭشەش ـ تىزگىنلەش ، بىرتۇتاش پىلانلاپ ماسلاشتۇرۇش ، تەكشۈرۈپ تەنقىد قىلىش ، ئۈچۈر يەتكۈزۈپ يېتەكلەش ، نازارەت قىلىش ـ تەكشۈرۈشكە مەسئۇل بولۇپ ، ئاساسلىق زېھىننى پۈل ـ پۇچەك تەقسىم قىلىش ، تۇر تەستەقلاش ، كۆرسەتكۈچ بەلگىلەش ، ئومۇمىي خەلق مۇلۈكچىلىكىدىكى ئىقتىسادنىڭ ھەرىكىتىنىلا باشقۇرۇش بىلەن بولىدىغان كونا ئۇسۇلنى ئۆزگەرتتى ، ماددىي نەرسىلەرنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇپ باشقۇرۇش ۋە يېتەكچى پىلان ئارقىلىق ئىگىلىك باشقۇرۇشقىلا ئەھمىيەت بېرىلىدىغان تۈزۈلمىنى ئىسلاھ قىلدى .

1990 ـ يىلىدىن كېيىن ، بولۇپمۇ 90 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرى ، ئاخىرلىرىدا ئىسلاھاتنىڭ يەنمۇ چوڭقۇرلىشىشى ۋە ئىقتىسادنىڭ تېز تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ ، ناھىيە ئىگىلىكى پىلانلىق ئىگىلىكتىن سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىگە ئۆتۈپ ، بازار ئارقىلىق تەڭشەش يېتەكچى ئورۇنغا ئۆتكەن ئىقتىسادىي ھەرىكەت مېخانىزمى شەكىللەندى .

Ⅱ باب

يەر باشقۇرۇش

§1 . باشقۇرۇش ئاپپاراتى

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ، يەر باشقۇرۇش ھۆكۈمەت فۇنكسىيىسى دائىرىسىگە كىرگۈزۈلدى . يەر باشقۇرۇش خىزمىتىنى 1950 ـ يىلى قۇرۇلۇش بۆلۈمى قوشۇمچە ئۆتىدى . 1959 ـ يىلى ناھىيىلىك دېھقانچىلىق ئىدارىسى قوشۇمچە ئۆتىدى ۋە بۇ خىزمەتكە ئىككى كىشىنى مەسئۇل قىلدى . يەر باشقۇرۇش 1987 ـ يىلى دېھقانچىلىق ئىدارىسىدىن ئاجرىتىلىپ ، ناھىيىلىك يەر باشقۇرۇش ئىدارىسى قۇرۇلدى ، يەر باشقۇرغۇچىدىن يەتتىسى قويۇلدى . 1988 ـ يىلى يېزا ـ بازارلاردا يەر باشقۇرۇش پونكتى قۇرۇلۇپ ، يەر باشقۇرۇشقا كەسپىي خادىم ۋە قوشۇمچە ۋەزىپىلىك خادىم قويۇلدى . 1995 ـ يىلى يەر باشقۇرۇش خىزمىتىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن ، يېزا ـ بازارلاردىكى يەر باشقۇرۇش پونكتلىرىغا ناھىيىلىك يەر باشقۇرۇش ئىدارىسى بىۋاسىتە رەھبەرلىك قىلىدىغان بولدى . 2001 ـ يىلى يەر باشقۇرۇش ئىدارىسىغا توققۇز يېزىلىق ، بازارلىق يەر باشقۇرۇش پونكتى قارىدى ، يەر باشقۇرغۇچى 31گە يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە يېزا ـ بازارلاردىكىسى 20 .

§2 . يەر تەكشۈرۈش

1 . تەبىئىي ئەھۋالنى تەكشۈرۈش

مىنگونىك 37 ـ يىلى (1948 ـ يىلى) ئىلىپ بېرىلغان تەكشۈرۈشتە ناھىيە زېمىنىنىك شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى 129 كىلومېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى 122 كىلومېتىر، ئومۇمىي كۆلىمى 30 مىڭ 330 گېكتار ئىكەنلىكى مەلۇم بولدى، ئومۇمىي كۆلەم ئىچىدە تېرىلغۇ يەر 21 مىڭ 887.2 گېكتار، ئېچىشقا بولىدىغان بوز يەر 363.7 گېكتار.

2 . يېزا ئىگىلىكىنى رايونلارغا ئايرىش يۈزىسىدىن يەر تەكشۈرۈش

1984 ـ يىلى ئىلىپ بېرىلغان تەكشۈرۈشتە ناھىيىنىك ئومۇمىي كۆلىمى 824 مىڭ 214.79 گېكتار ئىكەنلىكى مەلۇم بولدى، بۇنىڭ ئىچىدە يېزا ئىگىلىك رايونىنىڭ يەر كۆلىمى 93 مىڭ 736.13 گېكتار، يېزا ئىگىلىك رايونىدىكى يەر كۆلىمى ئىچىدە تېرىلغۇ يەر 38 مىڭ 891.96 گېكتار، ئورمانلىق 12 مىڭ 200.15 گېكتار، باغ 1461.73 گېكتار، ئوتلاق 15 مىڭ 889.33 گېكتار، بىنەم 25 مىڭ 296 گېكتار، سۇ يۈزى 16 مىڭ 820.63 گېكتار. مىنگونىك 37 ـ يىلى (1948 ـ يىلى) ئىلىپ بېرىلغان تەكشۈرۈش نەتىجىسىگە سېلىشتۇرغاندا، تېرىلغۇ يەر 1.78 ھەسسە كۆپەيگەن. ناھىيىنىك دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىققا باب ۋە زاپاس يەر بايلىقى 213 مىڭ 700 گېكتارغا يېتىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە دېھقانچىلىققا باب بوز يەر 8400 گېكتار، ئورمانچىلىققا باب بوز يەر 3700 گېكتار، چارۋىچىلىققا باب ئاق يەر 201 مىڭ 600 گېكتار.

3 . يەر ئىشلىتىش ئەھۋالىنى تەپسىلىي تەكشۈرۈش

1990 ـ يىلى ئاقسۇ ۋىلايەتلىك يەر پىلانلاش ئەترىتىنىڭ مەسئۇللۇقىدا، ناھىيىدىن 120 نەچچە تايانچ تېخنىك ئاجرىتىلىپ، ناھىيە دائىرىسىدە يەر ئىشلىتىش ئەھۋالى تەپسىلىي تەكشۈرۈلدى. بۇ تەكشۈرۈشتە ناھىيىنىڭ ئومۇمىي يەر كۆلىمى 908 مىڭ 200.2 گېكتار (يېزا ئىگىلىك 1 ـ شى 4 ـ تۇەننىنىڭ يېرىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە)، بۇنىڭ ئىچىدە تېرىلغۇ يەر 48 مىڭ 514.9 گېكتار، باغ 2632.4 گېكتار، ئورمانلىق 74 مىڭ 881 گېكتار، ئوتلاق 465 مىڭ 562.8 گېكتار، بازار ۋە زاۋۇت ـ كانلار ئىگىلىگەن يەر 5601.7 گېكتار، يولغا چىقىپ كەتكەن يەر 1717.8 گېكتار، سۇ يۈزى 15 مىڭ 65.6 گېكتار، پايدىلىنىلمىغان يەر 294 مىڭ 224 گېكتار ئىكەنلىكى مەلۇم بولدى.

2001 ـ يىلى ناھىيىنىڭ ئومۇمىي يەر كۆلىمى 884 مىڭ 199.9 گېكتار (يېزا ئىگىلىك 1 ـ شى 4ـ تۇەننىنىڭ يېرى بۇنىڭ سىرتىدا) بولۇپ، ئىشلىتىپ ئادەتتىكىدەك سان (خەلق ئىشلىرى تارمىقىنىڭ ماتېرىيالىدا 832 مىڭ 79.7 گېكتار، تۇپراقنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش ماتېرىيالىدا 834 مىڭ 579.7 گېكتار، ئوتلاق تەكشۈرۈش ماتېرىيالىدا 843 مىڭ 966.36 گېكتار، يېزا ئىگىلىكىنى رايونلارغا ئايرىش يۈزىسىدىن ئىلىپ بېرىلغان تەكشۈرۈش ماتېرىيالىدا 870 مىڭ 366.36 گېكتار) دىن ئاشتى. بۇنداق بولۇشىدىكى ئاساسىي سەۋەب ئىلگىرىكى تەكشۈرۈش ماتېرىياللىرىدىكى سانغا ئۇچتۇرپانغا ئۇتكۈزۈپ بېرىلگەن ئۇنىۋ ناھىيىسىنىڭ كۆكتەيلىك رايونىدىكى بىپايان بوز يەر ۋە قۇمئېرىق دەريا سىنىڭ پاسىل قىلىنىشى بىلەن ئۇچتۇرپانغا تەۋە بولغان يەر كىرگۈزۈلمىگەن. تەپسىلىي تەكشۈرۈشتە تېرىلغۇ يەر 44 مىڭ 73 گېكتار، ئومۇمىي يەردە ئىگىلىگەن نىسبىتى 4.98% بولۇپ، ئىلگىرىكى ساندىن 38.7% كۆپ چىقتى؛ ئورمان 74 مىڭ 251.91

گېكتار ، ئومۇمىي يەردە ئىگىلىگەن نىسبىتى % 8.3 بولۇپ ، ئىلگىرىكى ساندىن 20 مىڭ 627.46 گېكتار كەم چىقتى ؛ باغ 2894.88 گېكتار بولۇپ ئومۇمىي يەردە ئىگىلىگەن نىسبىتى % 0.3 ؛ ئوتلاق 463 مىڭ 440.36 گېكتار بولۇپ ، ئومۇمىي يەردە ئىگىلىگەن نىسبىتى % 52.4 ؛ بازار ۋە زاۋۇت ـ كانلار ئىگىلىگەن يەر 4871.58 گېكتار بولۇپ ، ئومۇمىي يەردە ئىگىلىگەن نىسبىتى % 0.6 ؛ يولغا چىقىپ كەتكەن يەر 1470.44 گېكتار بولۇپ ، ئومۇمىي يەردە ئىگىلىگەن نىسبىتى % 0.16 ؛ سۇ يۈزى 14 مىڭ 716.72 گېكتار بولۇپ ، ئومۇمىي يەردە ئىگىلىگەن نىسبىتى % 1.6 ؛ پايدىلىنىلمىغان يەر 277 مىڭ 480.25 گېكتار بولۇپ ، ئومۇمىي يەردە ئىگىلىگەن نىسبىتى % 31.3 چىقتى . ئاپتونوم رايونلۇق ، ۋىلايەتلىك يەر باشقۇرۇش تارماقلىرىنىڭ تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىشىدا ھەر خىل يەرنى تاشقى مەشغۇلات ئارقىلىق ئېنىقلاشنىڭ توغرا بولۇش نىسبىتى % 92 ، نۇقتا بەلگىلەشنىڭ توغرا بولۇش نىسبىتى % 90 ، سىزىقسىمان يەر جىسىملىرىنىڭ كەڭلىكىنى ئۆلچەشنىڭ لاياقەتلىك بولۇش نىسبىتى % 94 ، يەر كۆلىمىنى ئىچكى مەشغۇلات ئارقىلىق تىزگىنلەشنىڭ توغرا بولۇش نىسبىتى % 100 ، پارچە ـ پۇرات يەر كۆلىمىنى ئۆلچەشنىڭ توغرا بولۇش نىسبىتى % 100 ، يەر كۆلىمى خەرىتىسىنى ئىشلەشنىڭ توغرا بولۇش نىسبىتى % 97.3 ، خەرىتىلەرنىڭ توغرا بولۇش نىسبىتى % 83.3 ، خەرىتە يانلىرىنى تۇتاشتۇرۇشنىڭ توغرا بولۇش نىسبىتى % 96.1 ، تەۋەلىك پاسىللىرىنى كۆرسىتىشنىڭ توغرا بولۇش نىسبىتى % 95تىن يۇقىرى بولغان دەپ قارالدى .

§ 3 . باشقۇرۇش ئۇسۇلى

يەر باشقۇرۇش خىزمىتى 1987 ـ يىلىدىن ئىلگىرى تولاراق قوشۇمچە ئىشلىنىپ ، ئاساسەن دۆلەتكە كېرەكلىك ئاز بىر قىسىم يەرنى ئايرىپ بېرىش ، كوللېكتىپنىڭ يېرىنى ئېلىپ ئىشلىتىش رەسمىيىتىنى ئۆتەپ بېرىش ۋە چوڭراق يەر ماجىرالىرىنى بىرتەرەپ قىلىش ئىشلىرى ئىشلەندى . بۇ مەزگىلدە يەر باشقۇرۇش قائىدە-نىزاملىرىنىڭ مۇكەممەل بولماسلىقى ، مەسئۇلىيەت ئېنىق بولماسلىقى تۈپەيلىدىن يەرنى قالايمىقان ئىگىلەپ ئىشلىتىش ، ئىجارىگە بېرىش ـ ئېلىش ، ئېلىش ـ سېتىش ، ھوقۇق دائىرىسىدىن ھالقىپ يەر تەستىقلاش ، يەر ئىگىلەپ خۇسۇسىي ئۆي سېلىشقا ئوخشاش ئەھۋاللار كۆرۈلۈپ تۇردى . 1988 ـ يىلى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت يەر باشقۇرۇشنى كۈچەيتىشنىڭ كونكرېت چارىسى ، تەدبىرى ۋە بەلگىلىمىلىرىنى ئوتتۇرىغا قويدى ، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئارخىپ تۇرغۇزۇپ باشقۇرۇشنى مۇكەممەللەشتۈردى . ناھىيىلىك يەر باشقۇرۇش ئىدارىسى 1999ـ يىلى «ئارخىپ تۇرغۇزۇپ باشقۇرۇشتا B دەرىجىلىك ئورۇن» ئۆلچىمىگە يەتتى .

1 . قۇرۇلۇشقا ئىشلىتىلىدىغان يەرنى باشقۇرۇش

1987 ـ يىلىدىن باشلاپ دۆلەت قۇرۇلۇشىغا ، يېزا ـ بازارلارنىڭ كوللېكتىپ قۇرۇلۇشىغا ، شەخسلەرنىڭ ئۆي سېلىشىغا كېرەكلىك يەرنى باشقۇرۇش كۈچەيتىلدى . باشقۇرۇش ئاپپاراتى مۇكەممەللەشتۈرۈلدى ، باشقۇرۇش تۈزۈمى ياخشىلاندى ، يەر قانۇنىنى تەشۋىق قىلىش سالمىقى ئاشۇرۇلۇپ ، يەر قانۇنىدىن ھەممە ئائىلىلەر خەۋەردار قىلىندى . 1990 ـ يىلى يۇقىرىدىكى ئۈچ خىل قۇرۇلۇشقا يەر ئىشلىتىش ئەھۋالى ناھىيە مىقياسىدا تەكشۈرۈپ ئېنىقلاندى ، قانۇنغا خىلاپ يەر ئىگىلەپ ئۆي سالغانلار بىرتەرەپ قىلىندى . 1982 ـ يىلى 5 ـ ئايدىن 1987 ـ يىلى 1 ـ ئايغىچە يەر ئىگىلەپ ئۆي سالغانلار «يېزا ـ بازارلاردا ئۆي سېلىشقا ئىشلىتىلىدىغان يەرلەرنى باشقۇرۇش نىزامى» بويىچە جازالاندى ؛ 1987 ـ يىلى 11 ـ ئايدىن كېيىن يەر ئىگىلەپ ئۆي سالغانلار قانۇن بويىچە قاتتىق جازالاندى ، قانۇنسىز يەر ئىگىلەپ ئۆي سالغان 8219 ئائىلە بىرتەرەپ

قىلىندى ، بىرتەرەپ قىلىنىپ بولغاندىن كېيىن ئۇلارنىڭ 8143نگە رەسمىيەت تولۇقلاپ بېرىلدى . 1997 ـ يىلى قانۇنسىز يەر ئىشلىتىش دېلوسىدىن 88ى بىرتەرەپ قىلىندى ، بۇ دېلولاردا ئىگىلەنگەن يەرنىڭ 3.9 گېكتار ئىكەنلىكى ئېنىقلاندى ، 4200 يۈەن جەرىمانە ئېلىندى ، بىرتەرەپ قىلىنىپ بولغاندىن كېيىن 57سىنىڭ رەسمىيىتى تولۇقلاپ بېرىلدى ، 30 ئائىلىنىڭ قانۇنسىز سېلىنغان ئىمارىتى چېقىپ تاشلىنىپ ، 1.18 گېكتار يەر قايتۇرۇۋېلىندى .

2 . يەر ئېلىپ ئىشلىتىشنى باشقۇرۇش

1988 ـ يىلىدىن باشلاپ تېرىلغۇ يەر ، باغدىن 0.2 گېكتار ، ئورمانلىق ، ئوتلاقتىن 0.33 گېكتاردىن ئاز يەرنى ئېلىپ ئىشلىتىشنى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى تەستىقلايدىغان ، تېرىلغۇ يەر ، باغدىن 0.2 ~ 0.67 گېكتار ، ئورمانلىق ، ئوتلاقتىن 0.33 ~ 1 گېكتار ، باشقا يەردىن 1.33 ~ 2.67 گېكتار دائىرىسىدە ئېلىپ ئىشلىتىشنى ۋالىي مەھكىمىسى تەستىقلايدىغان بولدى . ئېلىپ ئىشلىتىدىغان يەر يۇقىرىدىكى چەكتىن كۆپ بولسا ، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىـــى تەكشۈرۈپ ۋىلايەت ، ئاپتونوم رايون ۋە گوۋۇيۈەنگە يوللاپ تەستىقلىتىدىغان بولدى . يەر ئېلىپ ئىشلىتىشتە ، ئېلىنغان يەر تېرىلغۇ يەر ، ئورمانلىق ، ئوتلاق ياكى بوز يەر بولسۇن تېجەپ ئىشلىتىشكىلا يول قويۇلدى ، ئىسراپ قىلىشقا يول قويۇلمىدى ، تەستىقلاش توزۇمى چىڭىتىلىپ ، «ئۇچىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ، بىرنى چەكلەش» (باشقۇرۇشنى بىـــرلـــككە كەلتۈرۈش ، تەستىقلاشنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ، تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىشنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ، يەر ئىشلىتىشكە قاتتىق چەك قويۇش) يولغا قويۇلدى . ئۇي سېلىش ئۈچۈن يەر ئىشلىتىشكە قاتتىق چەك قويۇلدى ، يەنى بازار ئاھالىلىرى ، دۆلەت ئورگانلىرىدىن دەم ئېلىشقا ، پېنسىيىگە چىققان كادىرلار ، ئىشلەۋاتقان كادىرلارنىڭ جايلىق يېرى 0.02 ~ 0.027 گېكتار ، يېزا ـ بازاردىكى دېھقان ـ چارۋىچىلارنىڭ جايلىق يېرى 0.03 ~ 0.047 گېكتار (باغلىق يەر بۇنىڭ سىرتىدا) قىلىپ بېكىتىلدى ، بوز يەرنى ئىشلىتىش كۆلىمى مۇۋاپىق كەڭ قويۇۋېتىلدى . يەر ئېلىپ ئىشلەتكۈچى بەلگىلىمە بويىچە يەر تولۇقلىما ھەققى ، ئورۇنلاشتۇرۇش قوشۇمچە يارىدەم پۇلى ، يەردىن پايدىلىنىش ھەققى ۋە يەر باشقۇرۇش ھەققى تاپشۇرىدىغان بولدى . 1988 ~ 1999 ـ يىلىغىچە 330.73 گېكتار يەر تەستىقلاندى ، بۇنىڭ ئىچىدە تېرىلغۇ يەر 230.86 گېكتار ، تېرىلغۇ يەردىن باشقا يەر 99.87 گېكتار ؛ دۆلەت قۇرۇلۇشىغا ئىشلىتىلىدىغان يەر 53.4 گېكتار ، يېزا ـ بازار كارخانىلىرىنىڭ كوللېكتىپ قۇرۇلۇشىغا ئىشلىتىلىدىغان يەر 31.73 گېكتار ، شەخسلەرنىڭ ئۇي سېلىشىغا ئىشلىتىلىدىغان يەر 245.6 گېكتار .

3 . يېزا ئىگىلىكىدىن باشقا ئىشلارغا ئىشلىتىلگەن يەرنى ئېنىقلاش

1987 ـ يىلى يەر ئېنىقلاش خىزمىتى تۈنجى قېتىم قانات يايدۇرۇلدى . 1989 ـ يىلىغىچە ناھىيە بويىچە 102 كەنت ۋە 76 ئورۇن يېزا ئىگىلىكىدىن باشقا ئىشلارغا ئىشلەتكەن يەرنى ئېنىقلاش خىزمىتى تاماملاندى ، يېزا ئىگىلىكىدىن باشقا ئىشلارغا ئىشلىتىلگەن 685.6 گېكتار يەر ئېنىقلاندى .

1997 ـ يىلى 4 ـ ئايدىن 1998 ـ يىلى 4 ـ ئايغىچە يېزا ئىگىلىكىدىن باشقا قۇرۇلۇشقا ئىشلىتىلىدىغان يەرنى تەستىقلاش توختىتىلدى . 1991 ~ 1996 ـ يىلىغىچە يېزا ئىگىلىكىدىن باشقا ئىشلارغا يەر ئىشلىتىش ئەھۋالى تەكشۈرۈلۈپ ، يېزا ئىگىلىكىدىن باشقا ئىشلارغا ئىشلىتىلگەن 139.4 گېكتار يەر (بۇنىڭ 99.6 گېكتارى تېرىلغۇ يەر) ئېنىقلاندى ، بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەت قۇرۇلۇشىغا ئىشلىتىلگىنى 76.6 گېكتار (بۇنىڭ 53.6 گېكتارى تېرىلغۇ يەر) ، كوللېكتىپنىڭ قۇرۇلۇشىغا ئىشلىتىلگىنى 3.2 گېكتار ، شەخسلەر ئۇي سېلىشقا ئىشلەتكىنى 59.6 گېكتار (ئۇلارنىڭ 43.73 گېكتارى تېرىلغۇ يەر) ، تەستىقلىتىپ ئىشلىتىلگىنى 67.85 گېكتار ، تەستىقلاتماي ئىشلىتىلگىنى 50.07 گېكتار ، قانۇنغا خىلاپ تەستىقلانغىنى 0.54 گېكتار . 1997 ـ يىلى 5 ـ ئايدا ناھىيە مىقياسىدىكى بوز يەر ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈلۈپ ، 2819.33 گېكتار

بوز يەرنىڭ ئۆزلەشتۈرۈلگەنلىكى ئېنىقلاندى ، بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەتنىڭ ئىدارە - ئورۇنلىرى ئۆزلەشتۈرگىنى 4 .1836 گېكتار ، كوللېكتىپ ئورۇنلار ئۆزلەشتۈرگىنى 26 .276 گېكتار ، شەخسلەر ئۆزلەشتۈرگىنى 67 .706 گېكتار ؛ ئۆزلەشتۈرۈلگەن بوز يەردىن دۆلەت ئىلكىسىدىكىسى 6 .2022 گېكتار ، كوللېكتىپ ئىلكىدىكىسى 73 .796 گېكتار ؛ ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى تەستىقلىغىنى 6 .1816 گېكتار ، يېزا دەرىجىلىك خەلق ھۆكۈمەتلىرى تەستىقلىغىنى 73 .462 گېكتار ، كەنت ئاھالىلەر كومىتېتلىرى تەستىقلىغىنى 384 گېكتار ، ھېچقانداق ئورۇنغا تەستىقلىتىلمىغىنى 156 گېكتار . ئېچىپ پايدىلىنىلغىنى 53 .1979 گېكتار ، بۇنىڭ ئىچىدە تېرىلغۇ يەرگە قېتىلغىنى 6 .1221 گېكتار ، باغقا قېتىلغىنى 80 گېكتار ، ئورمانلىققا قېتىلغىنى 47 .358 گېكتار ، ئوتلاققا قېتىلغىنى 33 .243 گېكتار ، يول ، ئېرىق - ئۆستەڭگە چىقىپ كەتكىنى 13 .76 گېكتار .

Ⅲ باب

باھا باشقۇرۇش

§1 . باشقۇرۇش ئاپپاراتى

مىنگونىڭ 25 - يىلى (1936 - يىلى) ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك باھا مۇقىملاشتۇرۇش كومىتېتى قۇرۇلدى . 1950 - يىلى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى سودا - سانائەت بۆلۈمى تەسىس قىلدى ، باھانى مۇشۇ بۆلۈم قوشۇمچە باشقۇردى . 1959 - يىلى 6 - ئايدا ناھىيىلىك باھا باشقۇرۇش كومىتېتى قۇرۇلدى . 1964 - يىلى باھا باشقۇرۇش كومىتېتى بىلەن پىلان كومىتېتى بىرلەشتۈرۈلدى ، بىر يۈرۈش ئادەم ئىشلىدى ، ئىككى ئۈستىكا ئېسىلدى . 1969 - يىلى باھا باشقۇرۇشقا ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت ئىشلەپچىقىرىش قوماندانلىق گۇرۇپپىسىنىڭ مالىيە - سودا گۇرۇپپىسى مەسئۇل بولدى . 1973 - يىلى پىلان كومىتېتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن ، باھا باشقۇرۇش خىزمىتىنى پىلان كومىتېتى قوشۇمچە ئىشلىدى . 1981 - يىلى ناھىيىلىك پىلان كومىتېتىنىڭ قارىمىقىدا باھا باشقۇرۇش پونكىتى قۇرۇلدى ، ئۇ باھا باشقۇرۇشقا مەسئۇل بولدى . 1987 - يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك باھا ئىدارىسى قۇرۇلدى ، ئۇ ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ فۇنكسىيىلىك ئاپپاراتى بولدى . شۇنىڭ بىلەن بىللە ناھىيىلىك باھا تەكشۈرۈش پونكىتى قۇرۇلدى ، ئۇ ناھىيىلىك باھا ئىدارىسى بىلەن بىرلىكتە ئىش ھېجىردى . 1998 - يىلى باھا ئىدارىسى ، پىلان كومىتېتى ، ستاتىستىكا ئىدارىسى بىرلەشتۈرۈلۈپ پىلان - ستاتىستىكا كومىتېتى قۇرۇلدى ، ئالتە خادىمى بار بولدى .

§2 . باشقۇرۇش ئۇسۇلى

مىنگونىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە باھا بەك داۋالغۇپ تۇردى ، يەنە كېلىپ ھۆكۈمەت باج - سېلىقنى

ئېغىرلاشتۇرغانلىقى ، قالايمىقان قەغەز پۇل تارقاتقانلىقى ، ئۇنىڭ ئۇستىگە يېغىلىق ۋە تەبىئىي ئاپەتلەر بولۇپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن ، پۇل پاخاللىشىپ ، باھا ئۆرلەپ ، خەلق تۇرمۇشىنى قىيىنلاشتۇرۇۋەتتى . مىنگونىڭ ئاخىرىقى مەزگىلىدە ئاشلىق ، پاختا رەخت ، تۇز ، كىرىسىن قاتارلىق قىس ماددىي ئەشيالارغا «ھۆكۈمەت باھاسى» يولغا قويۇلغان بولسىمۇ ، بۇ تەشۋىقاتتىنلا ئىبارەت بولۇپ ، شەكىلگە ئايلىنىپ قالدى ، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇچتۇرپان چەت جايغا جايلاشقان بولغاچقا ، «ھۆكۈمەت باھاسى»دا سېتىلغان تاۋار كېلىپ باقمىدى .

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن مەمۇرىي ئىشلار مەھكىمىسى ، مالىيە ـ ئىقتىساد كومىتېتىنىڭ «پۈتۈن مەملىكەتلىك مالىيە ـ ئىقتىساد خىزمىتىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش توغرىسىدا قارار» نىڭ ئاساسەن ، مالىيە كىرىم ـ چىقىمى ، ماددىي ئەشيا يۆتكەش ، پۇل باشقۇرۇش بىرلىككە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن باھا تېز ئۆرلەپ كېتىش ئەھۋالى تەدرىجىي ئوڭشالدى . 1953 ـ يىلى شىنجاڭ دۆلەت سودا ئېچىقىدىن پايدىلىنىپ ، مال كىرگۈزۈش ـ چىقىرىش باھاسىنى تىزگىنلەپ ، خۇسۇسىي سودىگەرلەرنىڭ باھانى ئۆرلىتىۋېتىشىنى توستى . سانائەت خام ئەشياسى ۋە خەلق تۇرمۇشىغا كېرەكلىك تاۋارلارنىڭ سېتىۋېلىنىش باھاسىنى بىرلىككە كەلتۈردى . بۇ چاغدا ئاساسلىق سانائەت ، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىغا قارىتا بىردەك پىلانلىق باھا يولغا قويۇلدى ، ناھىيىلىك باھا تارمىقى قەرەللىك تەكشۈرۈپ ۋە خالىغان ۋاقىتتا ئارىلاپ تەكشۈرۈپ تۇردى . 1962 ـ يىلىدىن باشلاپ دۆلەتنىڭ بەلگىلىمىسى بويىچە ناھىيىدە شېكەر ، پاختا رەخت ، كىرىسىن ، پاختا قاتارلىق تاۋارلار بىلەن بېلەتلىك تەمىنلەش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى ، قەرەللىك بازارلارغا كىرگەن يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئەڭ يۇقىرى باھاسى بەلگىلەندى ، خىلاپلىق قىلغۇچىلار قاتتىق جازالاندى ، نەتىجىدە بازار مۇقىملىشىپ ، باھا تىزگىنلەندى . 1978 ـ يىلىدىن كېيىن باھا سىستېمىسى ئىسلاھ قىلىنىپ ، نامۇۋاپىق تاۋار باھاسى تەرتىپكە سېلىندى ، شۇنىڭ بىلەن بىللە دۆلەت سىياسىتى ۋە ئاپتونوم رايون ، ۋىلايەتنىڭ ئالاقىدار بەلگىلىمىلىرى بويىچە بازار بىلەن يېزىلارنىڭ ، توپ سېتىش بىلەن پارچە سېتىشنىڭ باھا پەرقى ، سۈپەت باھا پەرقى ، سانائەت مەھسۇلاتلىرىنى كىرگۈزۈش ، سېتىش باھا پەرقى ، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ سېتىۋېلىنىش ، سېتىلىش باھا پەرقى ، پەسىل باھا پەرقى قاتارلىق تاۋار باھا پەرقلىرى بەلگىلەندى . 1980ـ يىلى باھا تۈزۈلمىسى ئىسلاھ قىلىنغاندىن كېيىن ناھىيىدە كېلىشىم باھا ، پىلان سىرتىدىكى تۇراقسىز باھا ، ئەركىن باھا قاتارلىق تاۋار باھالىرى بارلىققا كەلدى . 1985 ـ يىلى ناھىيىدىكى سودا تارماقلىرى تىجارەتنى ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيىتە تۈزۈمىنى يولغا قويغاندىن كېيىن تۇراقسىز باھا كۆپەيدى . 1986 ـ يىلى گۆش ، دورىلارنى چەكلىك باھادا سېتىش يولغا قويۇلدى . 1987 ~ 1989 ـ يىلىغىچە ناھىيىنىڭ باھا باشقۇرۇش خىزمىتىدە باھانى تۇراقلاشتۇرۇش مەركىزىي ۋەزىپە قىلىندى ۋە ئىشلەپچىقىرىش ، تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرىنىڭ ئەڭ يۇقىرى باھاسى بەلگىلىنىپ ئېلان قىلىندى . ھەر بازار كۈنى باھا نورمال تەكشۈرۈپ تۇرۇلدى . چاغان ، قۇربان ھېيت ، روزى ھېيت قاتارلىق چوڭ بايرام مەزگىللىرىدە باھا ناھىيە بويىچە كەڭ كۆلەمدە تەكشۈرۈپ تۇرۇلدى ، شۇنىڭ بىلەن ئۇچتۇرپاندا باھا نىسپىي مۇقىملاشتى . 1990 ـ يىلى ناھىيىلىك باھا ئىدارىسى باھاسى قويۇۋېتىلگەن 57 خىل تاۋارنىڭ باھاسىنى بەلگىلەش ھوقۇقىنى يىغىۋالدى ، مۇھىم ئىشلەپچىقىرىش ، تۇرمۇش ۋاستىلىرى (پولات ماتېرىيال ، سۇلياۋ يوپۇق ، رەڭلىك تېلېۋىزور ، توڭلاتقۇ قاتارلىقلار)نىڭ باھاسى دۆلەت بەلگىلىگەن باھا بويىچە بولدى . 1994 ـ يىلى 2 ـ ئايدا ناھىيىلىك باھا ئىدارىسى دۆلەت پىلان كومىتېتى تارقاتقان «تاۋار ۋە مۇلازىمەتنىڭ باھاسىنى ئېنىق يېزىپ قويۇش بەلگىلىمىسى ھەم ئۇنى يولغا قويۇش تەپسىلىي پرىنسىپى»نىڭ روھى بويىچە 60 مىڭدىن ئارتۇق باھا بەلگىسىنى يەڭگۈشلەپ ، باھانىڭ ئېنىق يېزىلىش نىسبىتىنى % 75كە يەتكۈزۈپ ، بازار باھاسىنى ئۇنۇملۇك تەرتىپكە سالدى . شۇ يىلى 4 ـ ئايدا ناھىيە باھانى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈشكە رەھبەرلىك قىلىدىغان 17 كىشىلىك گۇرۇپپا قۇرۇپ ، باھا باشقۇرۇشنى كۈچەيتىپ ، 27 نامۇۋاپىق ھەق تۇرىنى بىكار قىلدى ، باھا قانۇنغا خىلاپلىق قىلىش دېلوسىدىن 21نى تەكشۈرۈپ بىرتەرەپ قىلدى ، 16 مىڭ يۈەن جەرىمانە قويدى . 1996 ـ يىلى ناھىيىلىك باھا تىزگىنلەش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى

قۇرۇلدى ، بۇ گۇرۇپپا باھانى كۆپ يول ، كۆپ قاتلامدىن تىزگىنلەپ ، باھانىلىك ئۆزلىشىنى ئۇنۇملۇك تىزگىنلىدى . 1998 ـ يىلى ناھىيىلىك باھا ئىدارىسى «ئىستېمال قىلىش ، قالايمىقانچىلىقنى تۈزەش ، سېلىقنى يېنىكلىتىش» مەركەز قىلىنغان باھا تەكشۈرۈشنى قانات يايدۇرۇپ ، باھا باشقۇرۇش ، باھا نازارەت قىلىش ۋە تەكشۈرۈشنى كۈچەيتىپ ، باھانى مۇقىملاشتۇردى ، شۇنىڭ بىلەن بىللە «ھەق ئېلىش ئىجازەتنامىسى»نى تەكشۈردى . 1984 ～ 1996 ـ يىلىغىچە باھا قانۇنىغا خىلاپلىق قىلىش دېلوسىدىن 237نى تەكشۈرۈپ بىرتەرەپ قىلدى ، 924 مىڭ يۈەن قانۇنسىز تاپاۋەتنى مۇسادىرە قىلدى ، 125 مىڭ يۈەن جەرىمانە قويدى .

Ⅳ باب

سودا ـ سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش

§1 . باشقۇرۇش ئاپپاراتى

1950 ـ يىلى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىدە سودا ـ سانائەت بۆلۈمى قۇرۇلدى ، سودا ـ سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش كەسپىنى مۇشۇ بۆلۈم قوشۇمچە ببجىردى . 1957 ـ يىلى سودا ـ سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش كەسپىنى سودا ئىدارىسى باشقۇرىدىغان بولدى . 1959 ـ يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك بازار باھاسىنى باشقۇرۇش كومىتېتى قۇرۇلدى ، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئاقيار ، ياڭخي ، ئىماملىرىم رايونلىرىدا بازار باھاسىنى باشقۇرۇش گۇرۇپپىلىرى قۇرۇلدى . 1967 ـ يىلى بازار باھاسىنى باشقۇرۇش كومىتېتى بازار باھاسىنى باشقۇرۇش كومىتېتى ئىنقىلابىي رەھبەرلىك گورۇپپىسى دەپ ئاتالدى . 1976 ـ يىلى بازار باھاسىنى باشقۇرۇش كومىتېتى ئىنقىلابىي رەھبەرلىك گورۇپپىسىنىڭ ئىشخانىسى قۇرۇلدى . گۇڭشېلاردا مالىيە ، بانكا ، باج تارماقلىرىدىن مالىيە ـ ئىقتىساد گۇرۇپپىسى تەشكىل قىلىندى . 1978 ـ يىلى بازار باھاسىنى باشقۇرۇش كومىتېتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ ، ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك سودا ـ سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى قۇرۇلدى ، ئەينى ۋاقىتتا ئۇنىڭ 23 ئىشچى ـ خىزمەتچىسى بار ئىدى . 1979 ـ يىلى يېڭىتاۋات گۇڭشې سودا ـ سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش پونكىتى قۇرۇلدى . 1984 ـ يىلى ئۇچتۇرپان بازىرى ، ئاقيار ، ئاچاتاغ ، ئىماملىرىم يېزىلىرىدا سودا ـ سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش پونكىتى قۇرۇلدى . 1985 ـ يىلى 3 ـ ئايدا بازار سودا ـ سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش پونكىتى قۇرۇلۇپ ، سودا ـ سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسىنىڭ ۋاكالەت ئاپپاراتى قىلىندى . 1993 ـ يىلى ئۇچتۇرپان بازارلىق مەركىزىي سودا ـ سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش پونكىتى قۇرۇلدى . 1994 ـ يىلى ئاقيار يېزىلىق سودا ـ سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش پونكىتى ئاقيار مەركىزىي سودا ـ سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش پونكىتىغا ئۆزگەرتىلدى . 1995 ـ يىلى ئىماملىرىم يېزىلىق مەركىزىي سودا ـ سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش پونكىتى قۇرۇلدى ، ئۇ يېڭىتاۋات ، ئىماملىرىم ، يامانسۇ يېزىلىرىدىكى قەرەللىك بازارلارنى باشقۇردى .

§ 2 . بازار باشقۇرۇش

بازار باشقۇرۇش خىزمىتىدە ئاساسەن باھانى ، بازارنى مۇقىملاشتۇرۇش مەقسەت قىلىندى . خۇسۇسىي سودا- سانائەت سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىن ، ناھىيىدە كارخانىلارنى تىزىملاپ كىنىشكىسىنى ئالماشتۇرۇش خىزمىتى قانات يايدۇرۇلدى . 1961 - يىلى يېزا قەرەللىك بازىرى قويۇۋېتىلىپ ، «باشقۇرىمەن دەپ ئۆلۈك قىلىپ قويماسلىق ، جانلاندۇرىمەن دەپ قالايمىقانلاشتۇرۇۋەتمەسلىك» تىن ئىبارەت باشقۇرۇش پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇلۇپ ، بازار ، باھانىڭ مۇقىملىقىغا كاپالەتلىك قىلىندى . «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە يېزا قەرەللىك بازارلىرى تاقىۋېتىلدى . 1978 - يىلى 50 ھايانكەشلىك دېلوسى بىرتەرەپ قىلىنىپ ، 41 .716 يۈەن جەرىمانە قويۇلدى ۋە مۇسادىرە قىلىندى ، ئون كۈب مېتىر قانۇنسىز ياغاچ ، 15 تونىنا ئاشلىق مۇسادىرە قىلىندى . 1979 - يىلى قانۇنسىز مال سويۇپ ، گۆشىنى ھاينىنغا سېتىش دېلوسى ، ياغاچ ھايانكەشلىكى ، سانائەت مەھسۇلاتلىرى ھايانكەشلىكى دېلوسىدىن توققۇزى بىرتەرەپ قىلىنىپ ، 9 .743 يۈەن قانۇنسىز تاپاۋەت مۇسادىرە قىلىندى . شۇ يىلى يېزا قەرەللىك بازار سودىسى قويۇۋېتىلگەندىن كېيىن ، ئاشلىق ، ياغ ، چارۋا مەھسۇلاتلىرى ، گۆش ، تېرە ، يۈك كۆپەيتىپ ، خىلى 272 گە يەتتى . 1985 - يىلى بازار - يېزىلاردا قەرەللىك بازار سودىسى تەدرىجي گۈللىنىشكە باشلىدى . ناھىيىلىك سودا - سانائەتنى مەۋرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى مۇۋاپىق ۋاقىتتا «بازار باشقۇرۇش ئۇقتۇرۇشى» چىقاردى ، «يەككە سودا - سانائەتنى باشقۇرۇشنىڭ سىناق چارىسى» ، «سودا - سانائەت كارخانىلىرىنى باشقۇرۇش ، تىزىملاش چارىسى» قاتارلىق ھۆججەتلەرنى چىقاردى ، ئىقتىسادىي ھەربىكەتلەرنى نازارەت قىلىش ، تەكشۈرۈش خىزمىتىنى قانات يايدۇردى . «زەربە بېرىش بىلەن ئالدىنى ئېلىشنى بىرلەشتۇرۇش ، ئالدىنى ئېلىشنى ئاساس قىلىش ، ھەر تەرەپلىمە تۈزەش» پرىنسىپىنى ئىزچىللاشتۇرۇپ ، ھايانكەشلىككە زەربە بەردى ، خىمىيىۋى ئوغۇت ھايانكەشلىكى دېلوسىدىن ئىككىنى ئېنىقلاپ ، 7100 يۈەن جەرىمانە قويدى ، ھايانكەشلىككە سېلىنغان 20 تەڭگىنى مۇسادىرە قىلدى . 1987 - يىلى ھايانكەشلىككە سېلىنغان 940 چارۋا ، 2934.2 يۈەنلىك خىمىيىۋى ئوغۇتنى بىرتەرەپ قىلدى . باھانى ئۆستۇرۇۋالغان ، كەم ئۆلچەپ بەرگەن سودىگەرلەرگە 440 يۈەن جەرىمانە قويدى . 1990 - يىلى بىرتەرەپ قىلغان قانۇنغا خىلاپلىق قىلىش دېلوسىدىكى سومما 76 مىڭ 400 يۈەنگە يەتتى . 1992 - يىلى «بەشتە ياخشى يەككە مەدەنىي تىجارەتچى»لەرنى باھالاش پائالىيىتىنى قانات يايدۇرۇپ ، 46 مەدەنىي تىجارەتچىنى باھالاپ چىقتى ، بۇ پائالىيەت بازار ھەربىكتىنى ياخشىلىدى . 1996 - يىلى «ناتوغرا رىقابەتكە قارشى تۇرۇش قانۇنى» ، «ئىستېمالچىلارنىڭ ھوقۇق - مەنپەئىتىنى قوغداش قانۇنى»نى كەڭ تەشۋىق قىلدى ھەمدە باھا ، ئۆلچەم ، جامائەت خەۋپسىزلىكى ، مەدەنىيەت ، سەھىيە قاتارلىق تارماقلار بىلەن بىرلىكتە ناھىيە تەۋەسىدىكى بازارلارنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈپ ، 13 مىڭ يۈەنلىك ساختا ، ناچار ، ۋاقتى ئۆتكەن تاۋارنى ئېنىقلاپ چىقتى . شۇنىڭ بىلەن بىللە پاختا بازىرىنى باشقۇرۇشنى كۈچەيتىپ ، پاختا بازىرىنىڭ تەرتىپىنى قوغدىدى . 1997 - يىلى ساختىلىقىقا زەربە بېرىشكە بىرلەشتۇرۇپ ، 27 مىڭ يۈەنلىك ساختا ، ناچار تاۋارنى ئېنىقلاپ چىقتى .

§ 3 . يېزا قەرەللىك بازارلىرىنىڭ قۇرۇلۇشى

1979 - يىلى 5000 يۈەن مەبلەغ سېلىنىپ ، جەنۇبىي بازار قەرەللىك سودا بازىرى قۇرۇلدى ، بازارنىڭ كۆلىمى 300 كۋادرات مېتىر . 1983 - يىلى 100 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنىپ ، توققۇزبۇلاق يولى سودا

كوچىسى ياسالدى ،قۇرۇلۇش كۆلىمى 4000 كۋادرات مېتىر ، سودا كوچىسىدا مۇقىم يايمىدىن 400ى ، ۋاقىتلىق يايمىدىن 100ى بار . 3 ـ ئايدا 25 مىلك يۇەن مەبلەغ سېلىنىپ ، ياڭخې گۈڭشې يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى سودا بازىرى قۇرۇلدى ، بازارنىڭ كۆلىمى 9990 كۋادرات مېتىر ، قۇرۇلۇش كۆلىمى 400 كۋادرات مېتىر . 6 ـ ئايدا 35 مىلك يۇەن مەبلەغ سېلىنىپ ، ئالغا گۈڭشېسىدا لەمپىلىك ئۇنىۋېرسال يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى سودا بازىرى قۇرۇلدى ، بازارنىڭ كۆلىمى 15 مىلك 280 كۋادرات مېتىر ، قۇرۇلۇش كۆلىمى 468 كۋادرات مېتىر . 1985 ـ يىلى 300 مىلك يۇەن مەبلەغ سېلىنىپ ، ئۇچتۇرپان ناھىيە بازىرى جەنۇبىي ئىتتىپاق يولى ئۇنىۋېرسال بازىرى قۇرۇلدى ، بازارنىڭ كۆلىمى 4152 كۋادرات مېتىر ، قۇرۇلۇش كۆلىمى 2000 كۋادرات مېتىر ، 46 دۇكان بار . 1988 ـ يىلى 168 مىلك يۇەن مەبلەغ سېلىنىپ ، يېمەك ـ ئىچمەك بازىرى قۇرۇلدى ، بازارنىڭ كۆلىمى 3330 كۋادرات مېتىر ، ئۈستى يېپىق يايما كۆلىمى 8 .748 كۋادرات مېتىر . 1989 ـ يىلى 70 مىلك يۇەن مەبلەغ سەرپ قىلىنىپ ، ناھىيىلىك قۇشخانا سەرپ قىلىنىپ ، ناھىيىلىك قوشخانا سېلىنىپ ، مال سويۇش ئورنى مۇقىملاشتۇرۇلدى . 1995 ـ يىلى 2 مىليون 300 مىلك يۇەن مەبلەغ سېلىنىپ ، يېڭىشەھەر يولى كاتتا يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى سودا بازىرى قۇرۇلدى . 1997ـ يىلى 800 مىلك يۇەن مەبلەغ سېلىنىپ ، ئۇچتۇرپان سودا شەھەرچىسى قۇرۇلدى ، شەھەرچىنىلك كۆلىمى 2000 كۋادرات مېتىر ، قۇرۇلۇش كۆلىمى 1300 كۋادرات مېتىر ، بۇنىڭ ئىچىدە ئۆي ئىچىنىلك كۆلىمى 700 كۋادرات مېتىر ، لەمپە كۆلىمى 600 كۋادرات مېتىر . 2001 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا بازارلارنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى 45 مىلك 652 كۋادرات مېتىرغا ، يايما 648گە ، بازار باشقۇرغۇچى 11گە ؛ يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى سودا بازارلىرىنىڭ قۇرۇلۇش كۆلىمى 47 مىلك 5 .780 كۋادرات مېتىرغا ، يايما 678گە ، بازار باشقۇرغۇچى 18گە يەتتى .

4 § . سودا ـ سانائەت كارخانىلىرىنى تىزىملاش ۋە باشقۇرۇش

1 . دۆلەت ، كوللېكتىپ كارخانىلىرى

سودا ـ سانائەت كارخانىلىرىنى تەكشۈرۈش ، تىزىملاش ، باشقۇرۇش 1951 ـ يىلى باشلاندى . 1954 ـ يىلى دۆلەت ئىلكىدىكى سودا دۇكىنىدىن تۆتى ، كوپېراتىپتىن بىرى بار ئىدى . 1956 ـ يىلى قول سانائەت ۋە خۇسۇسىي سودا ـ سانائەت سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىلدى . 1961 ـ يىلى ناھىيىدىكى دۆلەت سودا كارخانىسى 149غا ، كەسىپكارى 294كە ؛ دۆلەت يېمەك ـ ئىچمەك مۇلازىمەت ئورنى 13كە ، كەسىپكارى 142گە ؛ دۆلەت مۇلازىمەت ئورنى بەشكە ، كەسىپكارى 18گە ؛ ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدىكى سودا دۇكىنى 11گە ، كەسىپكارى 31گە ؛ ھەمكارلىق سودا دۇكىنى 18گە ، كەسىپكارى 27گە ، يېمەك ـ ئىچمەك ھەمكارلىق ماگىزىنى توققۇزغا ، كەسىپكارى 55كە ، مۇلازىمەتچىلىك جەھەتتىكى ھەمكارلىق ماگىزىنى بەشكە ، كەسىپكارى 11گە يەتتى . شۇ يىلى ھەممىسىنىڭ تىجارەت كىنىشكىسى ئالماشتۇرۇلدى . «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە ، سودا ـ سانائەت كارخانىلىرىنى تىزىملاش خىزمىتى توختاپ قالدى . سودا ـ سانائەت كارخانىلىرىنى تىزىملاش خىزمىتى ۋە «تىجارەت كىنىشكىسى»نى ئالماشتۇرۇش خىزمىتى 1979 ـ يىلى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ، شۇ يىلى ناھىيىدىكى دۆلەت سودا ـ سانائەت كارخانىسى 19غا ، كەسىپكارى 1281گە ؛ كوللېكتىپ كارخانا 145كە ، كەسىپكارى 1495كە يەتتى . 1981 ـ يىلى ناھىيىدىكى سودا ـ سانائەت كارخانىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ تارماق ئاپپاراتلىرى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈلۈپ ، 76 كارخانا (سودا كارخانىسى 74 ، قاتناش ـ تىرانسپورت كارخانىسى ئىككى) تىزىمغا ئېلىندى ، بۇنىڭ ئىچىدە ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكىسى كارخانا 35 ، كوللېكتىپ كارخانا 41 ، كەسىپكارى 1199 ؛ 1984 ـ يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك كاخانىلارنى تىزىملاش ـ باشقۇرۇش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى ، بۇ گۇرۇپپا ناھىيىدىكى سودا ـ سانائەت كارخانىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ

تارماق ئاپپاراتلىرىنى قايتا تىزىملاپ چىقتى ھەمدە بىر تۇتاش باستۇرۇلغان تىجارەت كىنىشكىسى تارقاتتى، شۇ يىلى ناھىيىدىكى دۆلەت سودا - سانائەت كارخانىسى 114 (سانائەت كارخانىسى 45، سودا كارخانىسى 69)كە، كەسىپكارى 2765 (سانائەت كارخانىلىرىنىڭ كەسىپكارى 1665، سودا كارخانىلىرىنىڭ كەسىپكارى 1100)كە، تىزىملاتقان مەبلىغى 11 مىليون 388 مىڭ يۈەن (سانائەت كارخانىلىرىنىڭ 4 مىليون 700 مىڭ يۈەن، سودا كارخانىلىرىنىڭ 6 مىليون 688 مىڭ يۈەن)گە؛ كوللېكتىپ سودا - سانائەت كارخانىسى (يېزا- بازار كارخانىلىرىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە، تۆۋەندىمۇ شۇنداق) 37گە، كەسىپكارى 776گە، تىزىملاتقان مەبلىغى 516 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1987 - يىلى ناھىيىدىكى ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانا 48گە، ئۇلارنىڭ تارماق ئاپپاراتى 133كە، كەسىپكارى 2853كە، تىزىملاتقان مەبلىغى 18 مىليون 890 مىڭ يۈەنگە، كوللېكتىپ كارخانا 88گە، تارماق ئاپپاراتى 226گە، كەسىپكارى 1882گە، تىزىملاتقان مەبلىغى 14 مىليون 460 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1995 - يىلى ناھىيىدىكى ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانا 239غا، تىزىملاتقان مەبلىغى 89 مىليون 430 مىڭ يۈەنگە؛ كوللېكتىپ كارخانا 226گە، تىزىملاتقان مەبلىغى 49 مىليون 630 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 2001 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا دۆلەت كارخانىسى تۆتكە، كەسىپكارى 128گە، مەھسۇلات قىممىتى 6 مىليون 644 مىڭ يۈەنگە؛ كوللېكتىپ كارخانا 16گە، كەسىپكارى 218گە، مەھسۇلات قىممىتى 3 مىليون 100 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

2. يەككە سودا - سانائەتچىلەر

1950 - يىلى ناھىيىدىكى يەككە سودا - سانائەتچىلەر ئومۇمىيۈزلۈك تىزىملاندى. شۇ يىلى قول سانائەت دۇكىنى ۋە كارخانىسىدىن 351ى، سودىگەردىن 293ى بار ئىدى؛ 1956 - يىلى خۇسۇسىي سودا ئورنى 795كە، كەسىپكارى 1987گە يەتتى. خۇسۇسىي سودا - سانائەت سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىن، خۇسۇسىي سودا - سانائەتنىڭ تولىسى دۆلەت سودا - سانائىتىگە ياكى ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدىكى سودا - سانائەتكە ئۆزگەردى. 1962 - يىلى «تەڭشەش، مۇستەھكەملەش، تولۇقلاش، ئۆستۈرۈش» فاكتورىنى ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ، بازارلاردىكى 39 سودا دۇكىنى، يېزىلاردىكى 11 يېمەك - ئىچمەك مۇلازىمەتى كارخانىسى تىزىملىنىپ كىنىشكە بېرىلدى، ئۇلارنىڭ كەسىپكارى 65كە يەتتى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە يەككە سودا - سانائەتچىلەرنى تىزىملاش، باشقۇرۇش توختاپ قالدى.

1978 - يىلىدىن كېيىن دۆلەت يەككە ئىگىلىكنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا ئىلھام بېرىپ، يۆلەش، يېتەكلەش سىياسەتلىرىنى قوللىنىشقا باشلىغاندىن كېيىن، يەككە سودا - سانائەتچى تېز كۆپەيدى. 1979 - يىلى 123كە، كەسىپكارى 135كە يەتتى. 1984 - يىلى مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلتۈرۈلگەن تىجارەت كىنىشكىسى تارقىتىلغاندا، يەككە سودا - سانائەتچى 604، كەسىپكارى 921 ئىكەنلىكى مەلۇم بولدى، ئۇلار سانائەت، قاتناش - تىرانسپورت، سودا، يېمەك - ئىچمەك مۇلازىمەتى قاتارلىق يەتتە خىل كەسىپ بىلەن شۇغۇللاندى. 1990 - يىلى ناھىيە بويىچە يەككە سودا - سانائەتچى 932گە، كەسىپكارى 2001گە، تىزىملاتقان مەبلىغى 1 مىليون 300 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 2001 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا يەككە سودا - سانائەتچى 1654كە، كەسىپكارى 2101گە، تىزىملاتقان مەبلىغى 8 مىليون 430 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

§5. ئىقتىسادىي توختام باشقۇرۇش

1. توختام ئىمزالاش ئەھۋالى

سودا - سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى 1984 - يىلى ئىقتىسادىي توختام باشقۇرۇش بۆلۈمچىسى قۇرۇپ، مەخسۇس ۋەزىپىدىكى خادىملارنى سەپلەپ، ئىقتىسادىي توختاملارنى باشقۇرۇشقا باشلىدى، شۇ يىلى

ھەرخىل ئىقتىسادىي توختامدىن 45ى ئىمزالاندى ، سوممىسى 1 مىليون 153 مىڭ يۈەنگە يەتتى . 1985 ـ يىلى بىناكارلىق ـ قۇرۇلۇش توختامىدىن 48ى ، ئىجارە توختامىدىن بىرى ، پىششىقلاش توختامىدىن بىرى ، ئېلېكتر قۇراشتۇرۇش توختامىدىن ئۈچى ، ئىقتىسادىي ھەمكارلىق توختامىدىن بىرى ، يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش توختامىدىن 20سى ، قەرز توختامىدىن 20سى بولۇپ 94 توختام ئىمزالاندى ، ئۇلارنىڭ ئومۇمىي سوممىسى 3 مىليون 435 مىڭ يۈەنگە يەتتى . شۇنىڭدىن كېيىن ئىقتىسادىي توختام قانۇننى تەشۋىق قىلىش تەربىيە پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى ، كارخانا قانۇنى ئىگىلىرىنىڭ «ئىقتىسادىي توختام قانۇنى»نى ئۆگىنىش كۇرسى ئېچىلدى ھەمدە ئاساسىي قاتلامغا ئادەم ئەۋەتىلىپ ، توختاملارنىڭ ئىجراسى تەكشۈرۈلۈپ ، ئىقتىسادىي توختام ئىمزالاش كەسپى تەدرىجىي مۇنتىزىملاشتۇرۇلدى . 1987 ـ يىلى بىناكارلىق ـ قۇرۇلۇش توختامىدىن 60ى ، سېتىۋېلىش ـ سېتىش توختامىدىن 70ى ئىمزالاندى ، ئۇلارنىڭ سوممىسى 2 مىليون 80 مىڭ يۈەنگە يەتتى . 1995 ـ يىلى «توختامغا ئەھمىيەت بېرىش ، لەۋزىدە تۇرۇش» بويىچە نام بېرىش پائالىيىتى ئۆتكۈزۈلۈپ ، 25 كارخانىغا نام بېرىلدى . شۇ يىلى 59 توختام ئىمزالاندى ، ئۇلارنىڭ سوممىسى 700 مىڭ يۈەنگە يەتتى . 2001 ـ يىلى ھەر خىل ئىقتىسادىي توختامدىن 15ى ئىمزالاندى ، ئۇلارنىڭ سوممىسى 12 مىليون 500 مىڭ يۈەنگە يەتتى .

2 . توختام ماجىرالىرىنى كېلىشتۈرۈپ ، كېسىپ قويۇش ئەھۋالى

1984 ـ يىلى ئىقتىسادىي توختام ماجىراسىدىن 15ى كېلىشتۈرۈپ قويۇلدى ، سوممىسى 380 مىڭ يۈەن . 1991 ـ يىلى توختام ماجىراسىدىن ئىككىسى كېلىشتۈرۈپ قويۇلدى ، سوممىسى 50 مىڭ يۈەن . 1993 ـ يىلى ئىقتىسادىي توختام ماجىراسىدىن ئۈچى كېلىشتۈرۈپ قويۇلدى ، سوممىسى 76 مىڭ يۈەن . 1994 ـ يىلى ئىقتىسادىي توختام ماجىراسىدىن بىرى كېلىشتۈرۈپ قويۇلدى ، سوممىسى 21 مىڭ يۈەن . 1995 ـ يىلى توختام ماجىراسىدىن 21ى كېلىشتۈرۈپ قويۇلدى ، سوممىسى 310 مىڭ يۈەن . 1998 ـ يىلى ناھىيىدە «توختام ماجىرالىرىنى مەۋرىي جەھەتتىن كېلىشتۈرۈپ قويۇش مەركىزى» قۇرۇلۇپ ، كېلىشتۈرۈپ قويۇش تېخنىكا قۇلاي ، تېز ۋە ئادىل بولدى .

1984 ـ يىلى 7 ـ ئايدا ناھىيىلىك ئىقتىسادىي توختام كېسىم كومىتېتى قۇرۇلدى . 1990 ـ يىلى ئىقتىسادىي توختام ماجىراسىدىن ئىككىسى كېسىپ قويۇلدى ، سوممىسى 43 مىڭ يۈەن .

§6 . ماركا باشقۇرۇش

ناھىيىلىك سودا ـ سانائەتنى مەۋرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى 1986 ـ يىلى 8 ـ ئايدا شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش ـ قۇرۇلۇش بىكتۈەنى يېزا ئىگىلىك 1 ـ شى 4 ـ تۈەن ھاراق زاۋۇتىنىڭ «تۆمۈر چوققا» ماركىلىق بوتۇلكىلىق ئاق ھاراق ماركىسىنى تىزىمغا ئېلىپ ، ئاپتونوم رايونلۇق سودا ـ سانائەتنى مەۋرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى ، ماركا ئىدارىسىغا تەستىقلىتىپ ئىشلىتىشكە بەردى . 1989 ـ يىلى 11 ـ ئاي ۋە 1990ـ يىلى 11 ـ ئايدا ناھىيىلىك سودا ـ سانائەتنى مەۋرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى ناھىيىلىك يېمەكلىك ، ئېچىتىش زاۋۇتىنىڭ «مۆلجەربۇلاق» ، «مۆلجەر تاغ» ماركىلىق بوتۇلكىلىق ئاق ھاراقلىرىنىڭ ماركىسىنى تىزىمغا ئالدى . 1999 ـ يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك ھاراق زاۋۇتى دۆلەت بىلىم مۇلۇك ھوقۇقى ئىدارىسىنىڭ «تاشقى كۆرۈنۈش لايىھىسى پاتېنت ھوقۇقى گۇۋاھنامىسى»غا ئېرىشتى ، ھوقۇقنىڭ كۈچكە ئىگە ۋاقتى ئون يىل . شۇ يىلى «ياخشى ھاكىم» ماركىلىق كەسمەچۆپنىڭ قانۇنسىز بېسىلغان 5000 پارچە ماركا بەلگىسىنى قولغا چۈشۈرۈپ ، ھەممىسىنى كۆيدۈرۈۋەتتى ھەمدە قانۇنسىز تاپاۋەتنى مۇسادىرە قىلدى .

V باب

ئۆلچەم باشقۇرۇش

§1 . باشقۇرۇش ئاپپاراتى

سودىدا مىقدار ئۆلچەشنى مىنگو دەۋرىدە سودىگەرلەر ئۈيۈشمىسى باشقۇراتتى . جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ سودا ـ سانائەت بۆلۈمى ، سودا ـ سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى ، بازار باشقۇرۇش كومىتېتى ، سودا ئىدارىسى قوشۇمچە باشقۇردى . 1959 ـ يىلى 4 ـ ئايدىن باشلاپ ئۆلچەم بېكىتىش ، تەكشۈرۈش ، رېمونت قىلىش كەسىپلىرىنى ئاقسۇ ۋىلايەتلىك پەن ـ تېخنىكا كومىتېتى باشقۇرىدىغان بولدى . 1979 ـ يىلى 12 ـ ئايدا ناھىيىلىك ئۆلچەم باشقۇرۇش پونكىتى قۇرۇلدى ، بەش شتات بېرىلدى ، مۇئاۋىن بۆلۈم دەرىجىلىك ئورۇن بولدى . 1986 ـ يىلى ناھىيىلىك ئۆلچەم باھالاش پونكىتى قۇرۇلدى . 1989 ـ يىلى 11 ـ ئايدا ناھىيىلىك ئۆلچەم ئىدارىسى قۇرۇلدى ، ئۇ بۆلۈم دەرىجىلىك ئاپپارات بولۇپ ، ئۆلچەم باھالاش پونكىتى بىلەن بىر يۈرۈش ئادەم ئىشلىدى ، ئىككى ۋىۋىسكا ئاستى . 1998 ـ يىلى ئاپپارات ئىسلاھاتىدا ئۆلچەم ئىدارىسى بىلەن ئۆلچەم باھالاش پونكىتى بىرلەشتۇرۇلۇپ ، سۈپەت ـ تېخنىكا نازارەتچىلىكى ئىدارىسى دەپ ئاتالدى ، 19 شتات بېرىلدى . 1999 ـ يىلى 3 ـ ئايدا گوۋۇيۈەن ئۆلكە دەرىجىلىكتىن تۆۋەن سۈپەت ـ تېخنىكا نازارەتچىلىكى سىستېمىسىنى تىك لىنىيىلىك باشقۇرۇشنى قارار قىلغاندىن كېيىن ، ناھىيىلىك سۈپەت ـ تېخنىكا نازارەتچىلىكى ئىدارىسى ۋىلايەتلىك سۈپەت ـ تېخنىكا نازارەتچىلىكى ئىدارىسى تەرىپىدىن بىۋاستە باشقۇرۇلىدىغان بولدى ، كىرىم ـ چىقىمنى ئايرىش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى . 2001 ـ يىلى ناھىيىلىك سۈپەت ـ تېخنىكا نازارەتچىلىكى ئىدارىسىنىڭ خىزمەتچىسى ئونغا يەتتى ، بۇنىڭ توققۇزى كەسپىي تېخنىكا خادىمى .

§2 . ئۆلچەملەرنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالى

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇزۇنلۇق ئۆلچەم بىرلىكلىرىدىن پۇڭ ، سۇڭ ، چى ، جاڭ (10 پۇڭ بىر سۇڭ ، 10 سۇڭ بىر چى ، 10 چى بىر جاڭ بولاتتى) ، گەز ، مېتىر قاتارلىقلار بار ئىدى ، ئىغىرلىق ئۆلچەم بىرلىكلىرىدىن شىڭ ، كۇرە (10 شىڭ بىر كۇرە بولاتتى) ، چارەك (بىر چارەك تەخمىنەن 15 كىلوگرام ، بەزى جايلاردا 12 كىلوگرام بولاتتى) ، سۇيۇقلۇق كەمچەن بىلەن ئۆلچىنەتتى . ئۆلچەش سايمانلىرىدىن ياغاچ چوكىلىق تارازا ئىشلىتىلەتتى ، ئۆلچەش بىرلىكلىرىدىن پۇڭ ، مىسقال ، سەر ، جىڭ (10 پۇڭ بىر مىسقال ، 10 مىسقال بىر سەر ، 16 سەر بىر جىڭ بولاتتى) قاتارلىقلار بار ئىدى .

مىنگونىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۆلچەم بىرلىكلىرى قوللىنىلدى . مىنگونىڭ 4 ـ يىلى (1915 ـ يىلى) شىمالىي مىللىتارىست ھۆكۈمىتى «ئۆلچەم قانۇنى» چىقىرىپ ، خەلقئارا ئۆلچەم

ئەسۋابلىرىنى ئۆلچەم قىلىشنى بەلگىلىدى . مىنگونىڭ 17 ـ يىلى (1928 ـ يىلى) مىنگو ھۆكۈمىتى «ئۆلچەم قانۇنى» چىقىرىپ ، مېتىر ، كىلوگرامنى ئۆلچەم بىرلىكى قىلىشنى بەلگىلىدى ، يولغا قويۇش كۆچلۈك بولمىغاچقا ، چىڭ سۇلالىسى زامانىدىكى بىلەن ئارىلاش قوللىنىلىپ ، ئۆلچەش ئەسۋابلىرى تېخىمۇ قالايمىقانلىشىپ كەتتى .

50 ـ يىللارنىڭ باشلىرى ناھىيىلىك ئاشلىق تارمىقى گىر ئىشلىتىشكە باشلىدى . 1959 ـ يىلى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى گوۋۇيۈەننىڭ «ئۆلچەش تۈزۈمىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش توغرىسىدا بۇيرۇق»نى ئىزچىللاشتۇرۇپ ، ناھىيە ، رايونلاردا ئون سەر بىر جىڭ بولۇش تۈزۈمىنى يولغا قويدى . 1979 ـ يىلى خەلقئارالىق ئۆلچەم بويىچە سەر ، مىسقاللارنىڭ ئورنىغا گرام قوللىنىلدى . 1984 ـ يىلى گوۋۇيۈەننىڭ «مەملىكىتىمىزدە قانۇندا بەلگىلەنگەن ئۆلچەم بىرلىكلىرىنى بىرتۇتاش يولغا قويۇش توغرىسىدا بۇيرۇق»ى ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ ، خەلقئارا بىرلىك قوللىنىلدى ، ناھىيە تەۋەسىدە مال ئالماشتۇرىدىغان تىجارەت ئورۇنلىرى ، يەككە سودىگەرلەر بىردەك كىلوگرامليق تارازا ئىشلىتىپ ، جىڭلىق تارازىنى ئىشلەتمەيدىغان بولدى . شۇنىڭ بىلەن بىللە تاۋارلارغا قانۇندا بەلگىلەنگەن ئۆلچەم بىرلىكلىرى بويىچە باھا قويۇلىدىغان بولدى . 2001 ـ يىلى ناھىيە تەۋەسىدە بامبۇك مېتىر ، تاسما مېتىر (رۇلېتكا) ، تانا مېتىر ، يۇگەلمە پولات مېتىر ، سۈيۇقلۇق ئۆلچەيدىغان كەمچەن ، ئىستاكان كەمچەن ، تارازا ، گىر ، ئۈستەل تارازىسى ، يەر گىرى ، ئېلېكترونلۇق تارازا ، گالۋانومېتىر (ئېلېكتر ئېقىمىنى ئۆلچىگۈچ) ، ۋولتمېتىر (ئېلېكتر بېسىمىنى ئۆلچىگۈچ) قاتارلىقلار ئىشلىتىلدى . ئەسۋاب ـ ئۈسكۈنىلەردىن تارازا تېشى ، شتانگېنسىركول ، يېمەكلىك ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان دېنسىمېتىر ، قېلىنلىق ئۆلچىگۈچ ، سۈيۈقلۇق ئۆلچىگۈچ ، سۈت ئۆلچىگۈچ ، جىياڭيۇ ، ئاچچىقسۇ ئۆلچىگۈچ ، 2 ـ دەرىجىلىك ئىسپىرت ئۆلچىگۈچ ، ئۆلچەملىك شىشە ساقا قاتارلىقلار ئىشلىتىلدى .

ئۆلچەش بىرلىكلىرى ئىچىدە 1986 ـ يىلىدىن باشلاپ يەر كۆلىمى بىرلىكلىرىدىن باشقىلىرى خەلقئارا بىرلىك تۈزۈمىدىكى ئاساسلىق بىرلىكلەر (ئۇزۇنلۇق بىرلىكى مېتىر ، ئېغىرلىق بىرلىكى كىلوگرام ، ۋاقىت بىرلىكى سېكۇنت ، توك بىرلىكى ئامپېر ، تېمودىنامىكىلىق تېمپېراتۇرا بىرلىكى كېلۋىن ، ماددا ماسسىسى بىرلىكى مول ، يورۇقلۇق كۈچى بىرلىكى كاندېلا) ۋە خەلقئارا بىرلىكلەردىكى خاس ناملاردىن تۈغۇلغان بىرلىكلەر بىرتۇتاش قوللىنىلدى .

§ 3 . ئۆلچەم باشقۇرۇش

1 . ئۆلچەش ئەسۋابلىرىنى باشقۇرۇش ۋە باھالاش

1986 ـ يىلى گوۋۇيۈەن چىقارغان «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئۆلچەم قانۇنى»نى ئىزچىللاشتۇرۇش مۇناسىۋىتى بىلەن ناھىيىدىكى ئۆلچەش ئەسۋابلىرى تەكشۈرۈپ ئېنىقلاندى ، توققۇز تۈرلۈك ، 24 خىل ، 266 دانە ئۆلچەش ئەسۋابى مەجبۇرىي باھالاندى ، ئۇلارنىڭ 7 .68 پىرسەنتى لايىقەتلىك بولدى . شۇنىڭدىن كېيىن ئۆلچەش ئەسۋابلىرى ھەر يىلى ناھىيە بويىچە قەرەللىك ئارىلاپ تەكشۈرۈپ تۈرۈلدى . 1998 ـ يىلى ياغاچ چوكىلىق تارازا ، ئۈستەل تارازىسىدىن 2334ى باھالاندى ، تەكشۈرۈلۈش نىسبىتى % 95 ، لايىقەتلىك بولۇش نىسبىتى % 85 بولدى ، لايىقەتسىزبولغان 350 ئۆلچەش ئەسۋابى مۇسادىرە قىلىنىپ ، يىغىپ كۆيدۈرۈۋېتىلدى . 2001ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە بەش قېتىم مەجبۇرىي باھالاش قانات يايدۇرۇلدى .

1986 ـ يىلىدىن كېيىن ئۆلچەم قانۇن ـ نىزاملىرى ئومۇميۈزلۈك ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ ، ئۆلچەش خىزمىتى

ئاساسلىنىدىغان قانۇن ـ قائىدىگە ئىگە قىلىندى . 1989 ـ يىلى ناھىيىلىك ئۆلچەم ئىدارىسىنىڭ تەربىيىلەپ سىنىشى ئارقىلىق توققۇز كىشى باھالىغۇچى ۋە ئۆلچەم نازارەتچىسى گۇۋاھنامىسىغا ئېرىشتى .

2 . ئۆلچەمنى نازارەت قىلىش ۋە تەكشۈرۈش

دۆلەت ئېلان قىلغان «ئۆلچەم قانۇنى» ، «ئۆلچەم قانۇنىنى يولغا قويۇش تەپسىلىي پرىنسىپى»نى تېخىمۇ ياخشى ئىزچىللاشتۇرۇش ئۈچۈن ، 1990 ـ يىلى ناھىيىلىك ئۆلچەم ئىدارىسىنىڭ باش بولۇشى ، سودا ـ سانائەت ، ئەدلىيە تارماقلىرىنىڭ ماسلىشىشى بىلەن ئۆلچەم قانۇنىنىڭ ئىزچىللاشتۇرۇلۇشىنى نازارەت قىلىش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلۇپ ، قانۇندا بەلگىلەنگەن ئۆلچەم بىرلىكلىرى يولغا قويۇلدى ، ئۆلچەم ئەسۋابلىرى نازارەت قىلىندى ۋە تەكشۈرۈلدى . ناھىيىلىك سودا ـ سانائەت ، جامائەت خەۋپسىزلىكى تارماقلىرى بىرلەشمە نازارەت قىلىش ، تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى قۇرۇپ ، ئاشلىق ، ياغ سېتىۋېلىش ، پاختا سېتىپ بېرىشتە ئىشلىتىلىدىغان ئۆلچەش ئەسۋابلىرىنى نازارەت قىلدى ، تەكشۈردى ، سودا بازارلىرىنى قەرەلسىز زەربىدارلىق بىلەن تەكشۈرۈپ تۇردى . 1993 ~ 1994 ـ يىللىرى توققۇز خىل ساختا ، ناچار تاۋارنى قولغا چۈشۈردى ، بۇ تاۋارلارنىڭ قىممىتى 2475.8 يۈەنگە يېتىدۇ . 1995 ـ يىلى 40 خىلدىن ئارتۇق ۋاقتى ئۆتكەن ئۇنۇمسىز دېھقانچىلىق دورىسىنى قولغا چۈشۈردى ، ئۇلارنىڭ قىممىتى 4000 يۈەندىن ئاشىدۇ . 1997 ـ يىلى 12 خىل ساختا ، ناچار ، ۋاقتى ئۆتكەن تاۋارنى قولغا چۈشۈردى ، ئۇلارنىڭ قىممىتى 6965 يۈەنگە يېتىدۇ . 1998 ~ 2001 ـ يىلىغىچە 566 خىل ساختا ، ناچار تاۋارنى قولغا چۈشۈرۈپ ، ئاممىنىڭ مەنپەئىتىنى قوغدىدى ، ئۇلارنىڭ قىممىتى 201 مىڭ 900 يۈەنگە يېتىدۇ .

3 . ئۆلچەمنى ئومۇملاشتۇرۇش ۋە باشقۇرۇش

ئۇچتۇرپان ناھىيىسى 80 ـ يىللارنىڭ باشلىرى «سانائەت كارخانىلىرىنى ئۆلچەملەشتۈرۈش خىزمىتىنى باشقۇرۇش چارىسى»نى يولغا قويدى . 80 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرى ئاپتونوم رايوننىڭ مەھسۇلات سۈپىتىنى تەكشۈرۈپ لاياقەتلىك بولغانلىرىغا گۇۋاھنامە بېرىش ۋاقىتلىق بەلگىلىمىسىنى يولغا قويدى . 80 ـ يىللارنىڭ ئاخىرىدا «ئۆلچەملەشتۈرۈش قانۇنى» ۋە «ئۆلچەملەشتۈرۈش قانۇنىنى يولغا قويۇش تەپسىلىي پرىنسىپى»نى يولغا قويۇشقا كىرىشىپ ، ئۆلچەملەشتۈرۈشنى باشقۇرۇشتا دەسلەپكى ئۇنۇمگە ئېرىشتى .

ناھىيىلىك ئۇن زاۋۇتى تارتقان ئۇن ۋە سۇ يېغىغا 1978 ~ 1985 ـ يىلىغىچە دۆلەتنىڭ GB1355 — 78 ئۆلچىمى ، 1985 ~ 1999 ـ يىلىغىچە GB1362 ~ 89 ئۆلچىمى ئىجرا قىلىندى .

ناھىيىلىك ئۇنىۋېرسال پىششىقلاش زاۋۇتى تارتقان پۇرچاق ئۇنىغا SB92 — 80 ، ئىشلەپچىقارغان ماشئۇگرىگە SB80 — 80 ، كىراخمالغا SB81 — 80 ئۆلچىمى ئىجرا قىلىندى . پۇرىقى قويۇق ئاق ھاراققا GB10781.1 — 8 ئۆلچىمى ئىجرا قىلىندى . ناھىيىلىك بېتون بۇيۇم زاۋۇتى ئىشلىگەن ئېلاستىك بېتون سۇ تۇرۇبىلىرىغا UDC666982 ، 462 — 4 ، GB5695 — 85 ئۆلچەملىرى ئىجرا قىلىندى .

گۇرۇچكە UDC634 ، كۆممىقوناققا UDC782 ، بۇغدايغا GB1354 — 86 ، پاختىغا UDC633 ، UDC15 ، GB1353 — 86 ، UDC633 ، UDC11 ، GB1351 — 86 ۋە GB1103 — 72 ئۆلچىمى ئىجرا قىلىندى .

1993 ـ يىلى بىر تۇتاش ۋاكالەت نومۇرى بىلەن تىزىملاش ، بېسىش ، كىنىشكا تارقىتىش خىزمىتى باشلىنىپ ، 2001 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە بىر تۇتاش ۋاكالەتلىك نومۇرلۇق كىنىشكىدىن 318ى تارقىتىلدى ، 40 تەشكىلىي ئاپپاراتنىڭ ۋاكالەت نومۇرى ئۆزگەرتىلدى .

VI باب

بىناكارلىقنى باشقۇرۇش

§1 . ئاپپارات

1950 ـ يىلى 3 ـ ئايدا ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلۇش بۆلۈمى قۇرۇلدى ، بۇ بۆلۈم دېھقانچىلىق ، ئورمانچىلىق ، چارۋىچىلىق رايونلىرى ۋە بازار ـ يېزىلارنىڭ قۇرۇلۇش خىزمىتىگە مەسئۇل بولدى . 1959ـ يىلى 4 ـ ئايدا قۇرۇلۇش بۆلۈمى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندىن كېيىن ، بازار ـ يېزا قۇرۇلۇشىغا پىلان كومىتېتى بىر تۈتاش مەسئۇل بولدى . 1960 ـ يىلى بازار ـ يېزا قۇرۇلۇشى خىزمىتى ناھىيىلىك سانائەت ـ قاتناش بۆلۈمىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى ، شۇ چاغدىكى ئىشچى ـ خىزمەتچىسى يەتتە ئىدى . 1971 ـ يىلى 3 ـ ئايدا بازار كوچا قۇرۇلۇشى رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى . 1976 ـ يىلى 3 ـ ئايدا بازار قۇرۇلۇشىنى پىلانلاش كومىتېتى قۇرۇلدى . 1978 ـ يىلى 6 ـ ئايدا كوچا قۇرۇلۇشى ئىشخانىسى بازار قۇرۇلۇشى ئىشخانىسىغا ئۆزگەرتىلدى . 1984 ـ يىلى 8 ـ ئايدا بازار قۇرۇلۇشى ئىشخانىسى ئاساسىدا شەھەر ـ يېزا قۇرۇلۇشى ـ مۇھىت ئاسراش ئىدارىسى قۇرۇلدى ، ئىشچى ـ خىزمەتچىسى 12 ئىدى . 1990 ـ يىلى ئۇنىڭغا تۇرۇبا سۇيى شىركىتى قارىدى ، 2001 ـ يىلى ئىشچى ـ خىزمەتچىسى 43كە يەتتى .

§2 . قۇرۇلۇش پىلانىنىڭ باشقۇرۇلۇشى

ناھىيىنىڭ بازار قۇرۇلۇشى پىلانى 70 ـ يىللاردا تۈزۈلدى ، بازار ئىچىگە ھۆكۈمەت ياكى شەخسلەر ئۆي سالماقچى بولسا تەستىقلىتىش شەرت قىلىندى . 1984 ـ يىلى 8 ـ ئايدا قۇرۇلۇش ئىدارىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن ، بازار قۇرۇلۇشىنى بازار قۇرۇلۇشنى پىلانلاش ئىشخانىسى پىلانلايدىغان ۋە باشقۇرىدىغان بولدى . 1985 ـ يىلى شەھەر ـ يېزا قۇرۇلۇشى ـ مۇھىت ئاسراش نازارىتىنىڭ پىلانلاش ئىشخانىسىغا يارەملىشىپ ، «ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ بازار ئومۇمىي پىلانى» تۈزۈپ چىقىلدى ، ئاپتونوم رايون تەستىقلىغاندىن كېيىن ، 1986 ـ يىلى 12 ـ ئايدا يولغا قويۇلدى . سېلىشقا ، كېڭەيتىشكە ، ئۆزگەرتىشكە توغرا كەلسە ، قۇرۇلۇش ئىدارىسى تەكشۈرۈپ ، قۇرۇلۇش قىلىش ئىجازەتنامىسى بەرگەن ۋە ئادەم ئەۋەتىپ ئورۇننى ئۆلچەپ بەرگەندىن كېيىن قۇرۇلۇش قىلىندى . يول بويىدىكى بىنالارنىڭ ئۆلىدىن بالكونغىچە ئېگىزلىكى 2 . 4 مېتىردىن پەس بولماسلىق ، يېڭى بىنا شەكلى ئەتراپتىكى بىنالارغا ماس بولۇش تەلەپ قىلىندى . بەلگىلىمىگە خىلاپ سېلىنىپ بازار قىياپىتىگە تەسىر يەتكۈزگەن بىنا ۋە تەرەققىيات پىلانىغا خىلاپ بىنالار چەكلىك مۇددەت ئىچىدە چېقىۋېتىلدى . ئاپتوموبىل يولى ، پىيادىلەر يولىنى ئىگىلىۋېلىش ۋە بۇزۇۋېتىشكە يول قويۇلمىدى ، قۇرۇلۇش قىلغاندا يولنى ۋاقىتلىق ئىگىلەشكە توغرا كەلسە ، قۇرۇلۇش ئىدارىسى ئادەم ئەۋەتىپ ئىگىلىنىدىغان كۆلەمنى ،

ۋاقتىنى بەلگىلەپ بەردى ھەم ئىگىلەش ھەققى ئالدى .

1987 ~ 1999 - يىلىغچە بەلگىلىمىگە خىلاپ بىنا سېلىش دېلوسىدىن 20سى ، قانۇنغا خىلاپ يەر ئىگىلەش دېلوسىدىن 33ى قانۇن بويىچە بىرتەرەپ قىلىندى ، پىلان باشقۇرۇش گۇۋاھنامىسىدىن 498ى تارقىتىلدى (بۇنىڭ 239ى ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى ، 259ى شەخسىي ئۆي كىنىشكىسى) . پىلانلاش قانۇن - نىزامغا خىلاپ بىنا قۇرۇلۇشلىرىغا قارىتا قىلمىشىنىڭ ئېغىر - يېنىكلىكىگە قاراپ ، قۇرۇلۇشنى توختىتىشقا بۇيرۇش ، رەسمىيەتنى تولۇقلاپ بېرىش ، چېقىۋېتىش ، جەرىمانە قويۇش تەدبىرلىرى قوللىنىلدى . باشقۇرۇش چىڭىتىلغاندىن كېيىن ، بازار قىياپىتى زور دەرىجىدە ياخشىلاندى .

يېزا - بازار قۇرۇلۇشلىرىمۇ پىلان بويىچە ئېلىپ بېرىلىپ ، يېرىك پىلان باشقۇرۇش توغرا ئىزغا سېلىندى .

§ 3 . قۇرۇلۇش قىلىشنى باشقۇرۇش

ناھىيىدە 1984 - يىلىدىن ئىلگىرى قۇرۇلۇش قىلىشنى باشقۇرىدىغان مەخسۇس ئاپپارات يوق ئىدى ، قۇرۇلۇش قىلىشنى باشقۇرۇش تۈزۈمى مۇكەممەل بولمىغاچقا ، قۇرۇلۇشلارنىڭ سۈپىتىگە كاپالەتلىك قىلغىلى بولمايتتى . 1985 - يىلى قۇرۇلۇش سۈپىتىنى نازارەت قىلىش پونكىتى قۇرۇلدى ، بىناكارلىق كارخانىلىرىنىڭ قۇرۇلۇش قىلىش ئىقتىدارىنى ۋە قۇرۇلۇش ھۆججەرلىكى توختاملىرىنى تەكشۈرۈش چىڭىتىلدى ، قۇرۇلۇش قىلىش كىنىشكىسى يەكۈشلەندى ، قۇرۇلۇش سۈپىتىنى نازارەت قىلىش ، قۇرۇلۇش پۈتكەندە تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىش ۋە ھادىسىنى كېسىپ قويۇپ بىرتەرەپ قىلىش يولغا قويۇلدى . ئادەتتىكى چاغلاردا تەكشۈرۈپ ، نازارەت قىلىپ تۇرغاندىن باشقا ، ھەر يىلى قۇرۇلۇش ئورنى سۈپەت ، بىخەتەرلىك ، سۈرئەت جەھەتتىن ئىككى قېتىم تەكشۈرۈپ تۇرۇلدى ، مەسىلە بايقالغان ھامان ۋاقتىدا بىرتەرەپ قىلىندى .

1988 - يىلى دۆلەت يېڭى ئىلان قىلغان «بىناكارلىق قۇراشتۇرۇش قۇرۇلۇشلىرىنى تەكشۈرۈپ باھالاش ئۇلچىمى» ئىجرا قىلىنىشقا باشلىدى ، قۇرۇلۇش قىلىشنى باشقۇرۇش پونكىتىنىڭ خىزمەتچىلىرى كەينى - كەينىدىن قۇرۇلۇش نازارىتى ، ئۆلايەتلىك قۇرۇلۇش باشقارمىسىغا ئۆگىنىشكە ئەۋەتىلدى . تەربىيىلەپ سىنىغاندىن كېيىن لايىقەتلىك بولۇپ قۇرۇلۇش سۈپىتى نازارەتچىسى كىنىشكىسىگە ئېرىشكەنلىرى كىنىشكىلىك ئىشقا چىقىپ ، يېڭى ئۇلچەم بويىچە نازارەت قىلىدىغان بولدى . قىلىنىۋاتقان قۇرۇلۇشنىڭ ھەر بىر ھالقىسى ، ھەر بىر قىسمىنى لاھىيىلىگۈچى ئورۇن ، بىناكارلىق كارخانىسى ۋە نازارەت قىلىش پونكىتى تەكشۈرۈپ باھالايدىغان بولدى . قۇرۇلۇش پۈتۈشكە 15 كۈن قالغاندا ، بىناكارلىق كارخانىسى قۇرۇلۇش سۈپىتى كاپالىتى ۋە ئالاقىدار ماتېرىياللارنى نازارەت قىلىش پونكىتىغا تاپشۇرىدىغان ، پونكىت تەكشۈرۈپ لايىقەتلىك بولغانلىرىنى تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىپ ئىشلىتىشكە تاپشۇرىدىغان بولدى . ياخشى قۇرۇلۇشلارنى ناھىيىلىك نازارەت قىلىش پونكىتى ئۆلايەتلىك نازارەت قىلىش پونكىتىغا مەلۇم قىلىدىغان ، ئۆلايەتلىك پونكىت تەكشۈرۈپ ، ياخشى قۇرۇلۇش گۇۋاھنامىسى بېرىدىغان بولدى . 1985 - يىلى تەكشۈرۈپ نازارەت قىلىنغان قۇرۇلۇش كۆلىمى 11 مىڭ 727 كۋادرات مېتىرغا يېتىپ ، ئومۇمىي قۇرۇلۇش كۆلىمىنىڭ 58 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى ، بۇ قۇرۇلۇشلارنىڭ پۈتۈش باھاسى 2 مىليون 603 مىڭ 100 يۈەنگە يېتىپ ، ئومۇمىي پۈتۈش باھاسىنىڭ 70 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى .

1991 - يىلى سۈپەت نازارەت قىلىش تۈرىدىن 27سى قوبۇل قىلىندى ، ئۇلارنىڭ قۇرۇلۇش كۆلىمى 15 مىڭ 7.360 كۋادرات مېتىر ، پۈتۈش باھاسى 4 مىليون 133 مىڭ يۈەن . شۇ يىلى ناھىيە بويىچە 60 بىناكارلىق تېخنىكا كادىرى ۋە مۇھىم ئىش تۈرلىرىدىكى تېخنىك يىغىپ تەربىيىلەندى .

1993 - يىلى 11 - ئايدا ناھىيىلىك بىناكارلىق قۇراشتۇرۇش شىركىتى ھۆددە ئالغان باج ئىدارىسى

ئولتۇراق ئۆي بىناسىنىڭ بىر بالكونى ئۇشتۇمتوت ئۆرۈلۈپ چۈشكەنىدى ، ئۇلايەتلىك ، ناھىيىلىك نازارەت پونكىتلىرى بىرلىكتە تەكشۈرۈپ ، بالكون بالداقلا ئولتۇرغۇزۇلىدىغان قىلىپ لايىھىلەنگەن بولۇپ ، ئۇنى كۆتۈرۈپ تۇرىدىغان ئاساسلىق پولات چىۋىق قۇيۇلغان بېتون تاختىنىڭ يۇقىرى قىسمىغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان ، قۇرۇلۇش قىلىش جەريانىدا قۇرۇلۇش قىلغۇچىلاردا زۆرۈر قۇرۇلۇش قىلىش بىلىمى كەمچىل بولغاچقا ، كۆتۈرۈپ تۇرىدىغان پولات چىۋىقنى بېتوننىڭ ئاستىغا قويۇپ قويغان ، نەتىجىدە بالكون تاختىسىنىڭ ئېگىزلىكى پەس بولۇپ قېلىپ ، بالكون ئۆرۈلۈپ چۈشكەن دەپ قارىدى . 1994 ـ يىلى توققۇز قۇرۇلۇش يېڭىدىن باشلاندى ، بۇ قۇرۇلۇشلارنىڭ كۆلىمى 6 .5108 كۋادرات مېتىر ، پۈتۈش باھاسى 1 مىليون 202 مىڭ يۈەن . 1995 ـ يىلى توت قۇرۇلۇش تەكشۈرۈلدى ، بۇ قۇرۇلۇشلارنىڭ كۆلىمى 14 مىڭ 71 .491 كۋادرات مېتىر ، بىر قېتىملىق تەكشۈرۈشتە بىرى لايىقەتلىك بولدى ، قالغان ئۇچى قايتا تەكشۈرۈشتە لايىقەتلىك بولدى . 1997ـ يىلى 15 قۇرۇلۇش تەكشۈرۈشكە تاپشۇرۇلدى ، بۇ قۇرۇلۇشلارنىڭ كۆلىمى 18 مىڭ 47 .330 كۋادرات مېتىر ، ئولاردىن ئونى شۇ يىلى پۈتتى . 1998 ـ يىلى توققۇز قۇرۇلۇش نازارەت قىلىندى ، بۇ قۇرۇلۇشلارنىڭ كۆلىمى 21 مىڭ 625 كۋادرات مېتىر ، ئۇچى پۈتتى ، بۇ قۇرۇلۇشلارنىڭ كۆلىمى 10 مىڭ 76 .33 كۋادرات مېتىر بولۇپ ، لايىقەتلىك بولۇش نىسبىتى % 100كە يەتتى . 1999 ـ يىلى 42 قۇرۇلۇش نازارەت قىلىندى ، بۇ قۇرۇلۇشلارنىڭ كۆلىمى 16 مىڭ 8 .136 كۋادرات مېتىر ، شۇ يىلى 21ى پۈتتى ، بۇ قۇرۇلۇشلارنىڭ كۆلىمى 9 .5378 كۋادرات مېتىر ، لايىقەتلىك بولۇش نىسبىتى % 100كە يەتتى . 2001 ـ يىلى توققۇز قۇرۇلۇش نازارەت قىلىندى ، بۇ قۇرۇلۇشلارنىڭ كۆلىمى 26 مىڭ كۋادرات مېتىر ، بۇلارنىڭ ئۇچى پۈتتى ، بۇ قۇرۇلۇشلارنىڭ كۆلىمى 4776 كۋادرات مېتىر ، لايىقەتلىك بولۇش نىسبىتى % 100كە يەتتى .

VII باب

ستاتىستىكا خىزمىتى

§1 . ستاتىستىكا ئاپپاراتى

ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى 1954 ـ يىلى ستاتىستىكا بۆلۈمى قۇرۇپ ، ناھىيىنىڭ نوپۇس ، يەر ، دېھقانچىلىق ، چارۋىچىلىق ، سانائەت سەھەلىرىدىكى ستاتىستىكا خىزمىتىگە مەسئۇل قىلىدى . 1959 ـ يىلى 4 ـ ئايدا ستاتىستىكا بۆلۈمى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ ، ناھىيىلىك پىلان كومىتېتى قۇرۇلدى ، ناھىيىنىڭ نوپۇس ، يەر ، سانائەت ، دېھقانچىلىق ، چارۋىچىلىق ، سودا ، ئەمگەك ـ مائاش قاتارلىق سەھەلەردىكى ستاتىستىكىلاش ، تەكشۈرۈش ۋە جەملەش ۋەزىپىلىرىگە پىلان كومىتېتى مەسئۇل بولدى . 1964 ـ يىلى 5ـ ئايدا ستاتىستىكا بۆلۈمى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى . «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە ستاتىستىكا خىزمىتىنى سانائەت ـ قاتناش ، مالىيە ـ سودا گۇرۇپپىسى ، مالىيە ـ سودا ئىشخانىسى قوشۇمچە باشقۇردى . 1982 ـ يىلى ستاتىستىكا بۆلۈمى يەنە ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ، 1984 ـ يىلى ستاتىستىكا ئىدارىسىغا ئۆزگەرتىلدى ھەمدە يېزىلارغا ۋە سانائەت ـ قاتناش ، مالىيە ـ سودا كارخانىلىرىغا ، مەدەنىيەت ، ماۋارىپ ، سەھىيە سىستېمىسىغا كەسپىي ياكى قوشۇمچە ۋەزىپىلىك ستاتىستىكا خادىمى قويۇلۇپ ، ناھىيىدە يۇقىرىدىن تۆۋەنگىچە ستاتىستىكا

سىستېمىسى بارلىققا كەلدى. شۇنداق بىلەن بىللە ناھىيىنىڭ پىزىلىرىدا ئارىلاپ تەكشۈرۈش ئەترەتلىرى قۇرۇلدى.

1998 - يىلى ستاتىستىكا ئىدارىسى بىلەن پىلان كومىتېتى، باھا ئىدارىسى بىرلەشتۈرۈلۈپ پىلان-ستاتىستىكا كومىتېتى دەپ ئاتالدى، ئۇ ناھىيىنىڭ پىزا ئىگىلىكى، مالىيە، سودا، پۇل مۇئامىلە ئىشلىرى، سانائەت - قاتناش، مەدەنىيەت، ماۋارىپ، سەھىيە، مىللەت، نوپۇس قاتارلىق ساھەلەرنىڭ ئەھۋالىنى ستاتىستىكىلاش، ئومۇملاشتۇرۇش، تەھلىل قىلىش، يۇقىرىغا يوللاش خىزمەتلىرىگە مەسئۇل بولدى.

§2. ستاتىستىكىلاپ نازارەت قىلىش

1. ئۇنۇمۇبرسال ستاتىستىكا

ئۇنۇمۇبرسال ستاتىستىكىدا مىللىي ئىشلەپچىقىرىش قىممىتى، ئىجتىمائىي مەھسۇلات قىممىتى ۋە مىللىي دارامەت ھەمدە سانائەت، پىزا ئىگىلىكى، بىناكارلىق، پوچتا - تېلېگراف، قاتناش - تىرانسپورت، سودا، يېمەك- ئىچمەك كەسىپلىرىنىڭ مەھسۇلات قىممىتى، ساپ مەھسۇلات قىممىتى، ماددىي ئىشلەپچىقىرىش تارمىقى بولمىغان ئورۇنلارنىڭ ئومۇمىي ئەمگەك مۇلازىمىتى قىممىتى، ماددىي ئەشيا سەرپىياتى قاتارلىقلار ئەكس ئەتتۈرۈلدى.

2. سانائەت ستاتىستىكىسى

سانائەت ستاتىستىكىسىدا سانائەت ئىشلەپچىقىرىشنىڭ كۆلىمى، ئىشلەپچىقىرىش سەۋىيىسى، تەرەققىيات سۈرئىتى نىسبەت مۇناسىۋىتى ئەكس ئەتتۈرۈلدى. ئۇ دۆلەت، كوللېكتىپ ۋە باشقىلارنىڭ ئىلكىدىكى سانائەت كارخانىلىرىنىڭ ۋە يەككە سانائەتنىڭ مەھسۇلات قىممىتى، مىقدارى، ساپ مەھسۇلات مىقدارى، ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى، ئىشلەپچىقىرىش ئۈسكۈنىلىرى، تۇراقلىق مۇلكى قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالدى.

3. پىزا ئىگىلىك ستاتىستىكىسى

پىزا ئىگىلىك ستاتىستىكىسىدا پىزا ئىقتىسادىنىڭ ئاساسىي ئەھۋالى، ئالايلۇق، ئىشلەپچىقىرىش سەۋىيىسى، تەرەققىيات سۈرئىتى، نىسبەت مۇناسىۋىتى قاتارلىقلار ئەكس ئەتتۈرۈلدى. ئۇ پىزا ئاساسىي قاتلام تەشكىلاتلىرى، نوپۇس، يەردە كۆرۈلگەن ئۆزگىرىشلەر، دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق، قوشۇمچە كەسىپ، بېلىقچىلىق قاتارلىقلارنىڭ مەھسۇلات قىممىتى، مىقدارى، دارامەت تەقسىماتى، پىزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنىڭ سانى قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالدى.

4. سودا ستاتىستىكىسى

سودا ستاتىستىكىسىدا سودىنىڭ ئىقتىسادىي ئۇنۇمى ۋە بازار ئوبوروتىنىڭ ئەھۋالى ئەكس ئەتتۈرۈلدى. ئۇ ئاشلىق، تاماكا قاتارلىق دۆلەت سودا تارماقلىرىنىڭ ۋە كوللېكتىپ، يەككە سودا ئاپپاراتلىرىنىڭ پىزا ئىگىلىك قوشۇمچە مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش ئومۇمىي سوممىسى ۋە سېتىۋېلىنىش مىقدارى، كارخانىلارنىڭ ئىقتىسادىي ئۇنۇمى، تاۋارلارنىڭ پارچە سېتىلىش سوممىسى، ئىجتىمائىي تاۋارلارنى سېتىۋېلىش كۆچى قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالدى.

5. ئەمگەك - مائاش ستاتىستىكىسى

ئەمگەك - مائاش ستاتىستىكىسىدا ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى ۋە بازار كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكى

ئورۇنلاردىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ سانى ، ماتاشى ، پاراۋانلىقى ، ئەمگەك ، ئىشلەپچىقىرىش ئەھۋالى قاتارلىقلار ئەكس ئەتتۈرۈلدى .

ستاتىستىكا تارمىقى مەملىكەت بويىچە بىرتۈتاش ئورۇنلاشتۇرۇلغان مەخسۇس تەكشۈرۈپ ستاتىستىكىلاش ۋەزىپىلىرىنىمۇ ئۆتىدى .

6 . نوپۇسنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش

1953 ~ 2001 - يىلىغىچە ناھىيە بويىچە نوپۇس بەش قېتىم ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈلدى . 1 - قېتىملىقى 1953 - يىلى ، 2 - قېتىملىقى 1964 - يىلى ، 3 - قېتىملىقى 1982 - يىلى ، 4 - قېتىملىقى 1990- يىلى تەكشۈرۈلدى . ئالدىنقى تۆت قېتىملىق نوپۇس تەكشۈرۈشتە شۇ يىلى 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ساھەت نۆل ئۆلچەملىك ۋاقىت قىلىندى . 5 - قېتىملىقىدا 2000 - يىلى 11 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ساھەت نۆل ئۆلچەملىك ۋاقىت قىلىندى . 1 - قېتىملىقىدا ئىسىم - فامىلىسى ، جىنسى ، يېشى ، مىللىتى ، ئائىلە خوجايىنى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ، شۇ ئائىلىنىڭ ئادرېسى ئاساس قىلىندى . 2 - قېتىملىقىدا شۇ كىشىنىڭ تەركىبى ، مەلۇماتى ، كەسپى قوشۇلدى . 3 - ، 4 - قېتىملىقلىرىدا نوپۇسنىڭ تۇغۇلۇش نىسبىتى ، ئۆلۈش نىسبىتى ، تارقىلىشى ، زىچلىقى قاتارلىق مەزمۇنلار قوشۇلدى . 5 - قېتىملىقىدا خىزمەت ئەھۋالى ، شۇغۇللىنىدىغان كەسپى ، ئولتۇراقلىشىش شارائىتى ، ئۆي مۈلۈكسىزلىرى ، ئاساسلىق يېقىلغۇسى ، ئائىلە تازىلىق مۈلۈكسىزلىرى ، ئىچىملىك سۇ مۈلۈكسىزى قاتارلىق مەزمۇنلار قوشۇلدى ، ئالدىنقى قېتىملىق تەكشۈرۈشكە قارىغاندا تەكشۈرۈش تۈرىدىن 28ى كۆپەيدى .

7 . سانائەتنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش

سانائەتنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش ئاساسەن كارخانىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ، تەمىنلەش ، سېتىش ، ئادەم كۈچى ، مالىيە كۈچى ، ماددىي كۈچ قاتارلىق جەھەتلەردىكى ئومۇمىي ئەھۋالى مەزمۇن قىلىندى . 1994 - يىلدىن كېيىن گوۋۇيۈەننىڭ [1994] 42 - نومۇرلۇق ھۆججىتىدىكى بەلگىلىمە بويىچە سانائەت بەش يىلدا بىر قېتىم تەكشۈرۈپ تۈرۈلدى . تەكشۈرۈشتە كارخانىلارنىڭ مالىيە كىرىم - چىقىمى ، ئەمگەك كۈچلىرىنىڭ شۇ چاغدىكى ئەھۋالى ، يېڭى سانائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئىشلىنىش ، سېتىلىش ئەھۋالى ، ئىشلەپچىقىرىش ئۈسكۈنىلىرىنىڭ سانى ، پەن - تېخنىكا سەۋىيىسى ۋە خام ئەشيا سەرپىياتى قاتارلىق 17 تۈر مۇھىم مەزمۇن قىلىنىپ ، كارخانىلارنىڭ شۇ مەزگىلدىكى ئەھۋالى ھەر تەرەپلىمە ئەكس ئەتتۈرۈلدى .

8 . 3 - كەسىپنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش

1993 - يىلى 1 - ئايدىن 1994 - يىلى 12 - ئايغىچە 3 - كەسىپ ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈلۈپ ، 3- كەسىپنىڭ تەكتى ئېنىقلىنىپ ، ئۇنىڭ تەرەققىيات پىلانىنى تۈزۈش ئاساس بىلەن تەمىنلەندى .

9 . يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى تەكشۈرۈش

ئۇچتۈرپان يېزا ئىگىلىك ناھىيىسى بولۇپ ، ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىش بازىسى ھېسابلىنىدۇ . ستاتىستىكا ئىدارىسى يېزىلارنى نۇقتىلىق تەكشۈرۈشنى 1983 - يىلى باشلىدى . شۇ يىلى سەككىز كەنت ئاھالىلەر گۈرۈپپىسىنى مۇھىم نۇقتا قىلىپ تەكشۈردى . 1985 - يىلى مۇھىم نۇقتىنى 13كە كېڭەيتتى ، تەكشۈرۈشتە زىرائەتلەرنىڭ ھوسۇلىنى بوداش ئاساسىي مەزمۇن قىلىندى ، ئەھۋالغا قاراپ تەڭ ئارىلىقتىن ئۆزىشكە ئېلىپ بوداش ئۇسۇلى قوللىنىلىپ ، ئەھۋالغا قاراپ ئىلمىي بوداشقا ئەھمىيەت بېرىلدى .

VIII باب

ئىقتىسادىي تەپتىشلىك خىزمىتى

§1 . ئىقتىسادىي تەپتىشلىك ئاپپاراتى

ناھىيىلىك مالىيە ئىدارىسى 1982 ـ يىلى 6 ـ ئايدا كەسپىي ئىقتىسادىي تەپتىشلىك نازارەتچىسىدىن ئىككىنچى ئىقتىسادىي تەپتىشلىك خىزمىتىگە قويىدى . 1984 ـ يىلى 9 ـ ئايدا ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ئىقتىسادىي تەپتىشلىك ئىدارىسى قۇردى ، بۇ ئىدارە ئىقتىسادىي تەپتىشلىك خىزمىتىنى مۇستەقىل ئىشلەشكە باشلىدى ، ئۇنىڭ قارىمىقىدا كارخانا ئىقتىسادىي تەپتىشلىك گۇرۇپپىسى ، مەمۇرىي ، كەسپىي ئىشلار ئىقتىسادىي تەپتىشلىك گۇرۇپپىسى ۋە مەمۇرىيەت ئىشخانىسى قۇرۇلدى . 2001 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئىشچى ـ خىزمەتچىسى سەككىزگە يەتتى ، ئۇلارنىڭ ئىككىسى مەسئۇل ئىقتىسادىي تەپتىشلىك بولغالتىرى .

1985 ـ يىلى 3 ـ ئايدا ناھىيىلىك ئىقتىساد كومىتېتى (سانائەت ـ قاتناش كارخانىلىرىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) ، مائارىپ ئىدارىسى (مەدەنىيەت ، مائارىپ ، سەھىيە ، كارخانا ، كەسپىي ئورۇنلارمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) ، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ئىدارىسى (دېھقانچىلىق ، چارۋىچىلىق كەسپىي ئورۇنلىرىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) ، سۇ ـ ئېلېكتر ئىدارىسى ، سودا ئىدارىسى ، ئاشلىق ئىدارىسى ، تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپى قاتارلىق ئورۇنلاردا ئىچكى ئىقتىسادىي تەپتىشلىك ئاپپاراتى قۇرۇلدى ، ئۇلارغا كەسپىي ئىقتىسادىي تەپتىش سەپلەپ بېرىلدى .

1985 ـ يىلى 6 ـ ئايدا ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ئىقتىسادىي تەپتىشلىك پونكىتى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك ئىقتىسادىي تەپتىشلىك ئىدارىسىدا ئىش باشقارمىسى قۇردى . 1993 ـ يىلى 4 ـ ئايدا ناھىيىلىك ئىقتىسادىي تەپتىشلىك پونكىتى قۇرۇلدى . 1999 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئىككى ئىشچى ـ خىزمەتچىسى بار بولدى .

2000 ـ يىلى ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ئىقتىسادىي تەپتىشلىك پونكىتىنىڭ ئىش باشقارمىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى .

§2 . ئىقتىسادىي تەپتىشلىك نازارەتچىلىكى

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇپ خېلى بىر مەزگىل ئىقتىسادىي تەپتىشلىك نازارەتچىلىكىنى مالىيە ، باج ، سودا ـ سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش ، پىلان ، بانكا تارماقلىرى ۋە شۇ ئورۇنىنىڭ بوغالتىرلىرى ۋاكالىتەن ئىشلىدى . 1984 ـ يىلى ناھىيىلىك ئىقتىسادىي تەپتىشلىك ئىدارىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن ئىقتىسادىي تەپتىشلىك نازارەتچىلىكى ھوقۇقىنى قانۇن بويىچە ئىقتىسادىي تەپتىشلىك ئىدارىسى يۇرگۈزۈپ ، ناھىيىدىكى پارتىيە ، ھۆكۈمەت ئورگانلىرى ، كارخانا ، كەسپىي ئورۇنلار ۋە دۆلەت پۇل مۇئامىلە ئاپپاراتلىرىنىڭ مالىيە ئەھۋالىنى قانۇن بويىچە نازارەت قىلدى .

1986 ـ يىلىدىن باشلاپ كارخانا رەھبەرلىرى يۆتكەلمەكچى بولسا ئالدى بىلەن ئىقتىسادىي تەپتىشلىك

قىلىنىدىغان بولدى .

1985 ~ 2001 ـ يىلىغىچە ئىقتىسادىي تەپتىشلىك تۈرىدىن 385ى ئىشلىنىپ ، قائىدە ـ ئىنتىزامغا خىلاپ 34 مىليون 707 مىڭ يۈەن مەبلەغ ، قىسمۇبلىنغان ، ئىگىلىۋبلىنغان ، ئىشلىتىۋبلىنغان 226 مىڭ 600 مىڭ يۈەن مەخسۇس مەبلەغ ، مالىيىگە تاپشۇرۇشقا تېگىشلىك بولسىمۇ تاپشۇرۇلمىغان 1 مىليون 556 مىڭ 600 يۈەن مەبلەغ ئېنىقلاندى . تەپتىش قىلىش ئاساسىدا ، مالىيە ئىنتىزامىغا خىلاپلىق قىلىش مەسىلىلىرى ۋاقتىدا تۈزىتىلدى ، شۇنىڭ بىلەن بىللە يۇقىرىغا يوللىنىدىغان تەپتىش قىلىپ تەكشۈرۈش دوكلاتى يېزىلدى ، مەسىلە كۆرۈلگەن تارماقلار ۋە ئورۇنلارنىڭ مالىيە باشقۇرۇش تۈزۈمى ئورنىتىشى ۋە ئۇنى مۇكەممەللەشتۈرۈشىگە ياردەم بېرىلدى .

تەپتىش قىلىش جەريانىدا قانۇن ـ ئىنتىزامغا خىلاپلىق قىلىش مەسىلىسى بايقالغان بولسا مەخسۇس دوكلات يېزىپ ، ئىنتىزام تەكشۈرۈش ـ مەمۇرىي تەپتىشلىك تارمىقىنىڭ قانۇن ـ ئىنتىزامغا خىلاپلىق قىلغۇچىنى بىرتەرەپ قىلىشىغا يوللاپ بېرىلدى . ئۇچتۇرپان ناھىيىسى ئىقتىسادىي تەپتىشلىك نازارەتچىلىكىگە كۆڭۈل بۆلۈپ ۋە ئۇنى كۈچەيتىپ ، مالىيە ـ ئىقتىساد ، مالىيە تۈزۈملىرىنىڭ ئۇنۇملۇك ئىجرا قىلىنىشىغا كاپالەتلىك قىلدى .

ئون ئالتىنچى قىسىم

پارتىيە ۋە ئاممىۋى تەشكىلاتلار

ئون ئالتىنچى قىسىم

پارتىيە ، ئاممىۋى تەشكىلاتلار

I باب

جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك يەرلىك تەشكىلاتلىرى

§1 . ج ك پ ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك كومىتېتى

1 . تەرەققىيات جەريانى

1950 ـ يىلى 3 ـ ئايدا ج ك پ ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك كومىتېتى (قىسقارتىلىپ ناھىيىلىك پارتكوم دەپ ئاتىلىدۇ) قۇرۇلدى . خەن فاكۈي ج ك پ ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك كومىتېتىنىڭ تۇنجى شۇجىسى بولدى . ناھىيىلىك پارتكوم ئورگىنى ئۇچتۇرپان ناھىيە بازىرىغا ئورۇنلاشتى .

1956 ـ يىلى 3 ـ ئايدا ج ك پ ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك 1 ـ قۇرۇلتىيى ئېچىلدى . 1960 ـ يىلى ج ك پ ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك كومىتېتىنىڭ شۇجىچۈسى قۇرۇلدى . 1962 ـ يىلى شۇجىچۇ ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى . 1967 ـ يىلى 2 ـ ئايدا ناھىيىلىك پارتكومنىڭ ھوقۇقى ئاممىۋى تەشكىلاتلار تەرىپىدىن تارتىۋېلىنىپ ، پارتىيىنىڭ ھەر دەرىجىلىك تەشكىلىي ئاپپاراتلىرى پالەچ ھالغا چۈشۈپ قالدى .

1967 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمى بۇيرۇقىغا بىنائەن يەرلىكنىڭ «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» غا ئارىلاشتى ھەمدە «ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك ئىنقىلابنى تۇتۇپ ، ئىشلەپچىقىرىشنى ئىلگىرى سۈرۈش مۇلازىمەت كومىتېتى»نى قۇرۇشقا مەسئۇل بولدى ، 3 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمى ئىنقىلابنى تۇتۇپ ، ئىشلەپچىقىرىشنى ئىلگىرى سۈرۈش «بىرىنچى سەپ قوماندانلىق شتابى»غا ئۆزگەرتىلىپ ، ناھىيىنىڭ تۇرلۇك خىزمەتلىرىگە مەسئۇل بولدى .

1968 ـ يىلى 2 ـ ئايدا «ئىشلەپچىقىرىش ئىشخانىسى» قۇرۇلۇپ ، ناھىيىلىك پارتكوم ، ناھىيىلىك خەلق كومىتېتىنىڭ فۇنكسىيىسىنىڭ ئورنىنى ئېلىپ ، ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ بارلىق خىزمەتلىرىگە رىياسەتچىلىك

قىلدى .

1970 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى ج ك پ ئۈچتۈرپان ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتى يادرو گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى . 1971 ـ يىلى 1 ـ ئايدا ج ك پ ئۈچتۈرپان ناھىيىلىك 5 ـ نۆۋەتلىك قۇرۇلتىيى ئېچىلىپ ، ج ك پ ئۈچتۈرپان ناھىيىلىك 5 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتى سايلاپ چىقىلدى ، شۇنىڭ بىلەن ئارىلىقتا ئۈچ يىل ئۈزۈلۈپ قالغان ناھىيىلىك پارتكوم ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى .

1977 ـ يىلى 5 ـ ئايدا ناھىيىلىك پارتكوم بىلەن ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت ئايرىلىپ ئىشلەشكە باشلىدى . ناھىيىلىك پارتكوم ئىشخانىسى ، تەشكىلات بۆلۈمى ، تەشۋىقات بۆلۈمى ، بىرلىك سەپ بۆلۈمى قاتارلىق خىزمەت تارماقلىرى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى .

1979 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ناھىيىلىك پارتكوم رېۋىزىيە كومىتېتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ ، ناھىيىلىك پارتكوم ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتىغا ئۆزگەرتىلدى . 1981 ـ يىلى 3 ـ ئايدا ناھىيىلىك پارتكوم تەكشۈرۈپ ـ تەنقىد قىلىش ئىشخانىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ، 1982 ـ يىلى 4 ـ ئايدا ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى .

1984 ـ يىلى ناھىيىلىك پارتكوم ئاپپاراتى ئىسلاھ قىلىنىپ ، ناھىيىلىك پارتكوم رەھبەرلىك بەنزىسى قايتىدىن تەشكىللەندى ، يېزا خىزمىتى بۆلۈمى قايتىدىن قۇرۇلدى ، سىياسىي ـ قانۇن كومىتېتى ، مەخپىيەتلىكنى ساقلاش كومىتېتى ، پېشقەدەم كادىرلار بۆلۈمى ، تارىخ ـ تەزكىرە ئىشخانىسى ۋە ئىقتىسادىي ساھەدىكى جىنايى ھەرىكەتلەرگە زەربە بېرىش ئىشخانىسى قاتارلىقلار كۆپەيتىپ تەسىس قىلىندى .

2001 ـ يىلى 12 ـ ئايدا ناھىيىلىك پارتكوم ئورگىنىدا تەسىس قىلىنغان خىزمەت تارمىقى 16 ، شتاتتىكى خادىم 87 .

2 . ج ك پ ئۈچتۈرپان ناھىيىلىك كومىتېتىنىڭ ئىش بېجىرىش ئاپپاراتلىرى

1950 ـ يىلى 3 ـ ئايدا كاتىبات ئىشخانىسى تەسىس قىلىندى . 1959 ـ يىلى 3 ـ ئايدا ئىشخانىغا ئۆزگەرتىلدى .

1951 ـ يىلى 9 ـ ئايدا تەشكىلات بۆلۈمى قۇرۇلدى .

1951 ـ يىلى 9 ـ ئايدا تەشۋىقات بۆلۈمى قۇرۇلدى . 1983 ـ يىلى ئۈچتۈرپان ناھىيىلىك مەنىۋى مەدەنىيەتلىك بەرپا قىلىش پائالىيىتى كومىتېتى (قىسقارتىلىپ مەنىۋى مەدەنىيەتلىك كومىتېتى) قۇرۇلدى . بۇ كومىتېت تەشۋىقات بۆلۈمى بىلەن بىرلىكتە ئىش بېجىردى .

1953 ـ يىلى 2 ـ ئايدا بىرلىك سەپ بۆلۈمى قۇرۇلدى .

1955 ـ يىلى 3 ـ ئايدا يېزا خىزمىتى بۆلۈمى قۇرۇلدى ، 1962 ـ يىلى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى . 1964ـ يىلى 7 ـ ئايدا ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى . 1966 ـ يىلى 10 ـ ئايدا يەنە ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى ، 1984 ـ يىلى 7 ـ ئايدا يېزا خىزمىتى بۆلۈمى يەنە ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ، 1999 ـ يىلى يېزا خىزمىتى كومىتېتى ئىشخانىسى دەپ ئاتىلىدىغان بولدى .

1955 ـ يىلى 10 ـ ئايدا مالىيە ـ سودا بۆلۈمى قۇرۇلدى ، 1962 ـ يىلى 7 ـ ئايدا ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى . 1965 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ ، مالىيە ـ سىياسىي بۆلۈم دەپ ئاتالدى . 1966 ـ يىلى 10ـ ئايدا يەنە ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى .

1958 ـ يىلى 9 ـ ئايدا سانائەت ـ قاتناش بۆلۈمى قۇرۇلدى ، 1962 ـ يىلى 7 ـ ئايدا ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى .

1961 ـ يىلى 3 ـ ئايدا تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىش ئىشخانىسى قۇرۇلدى ، 1962 ـ يىلى 1 ـ ئايدا ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى . 1981 ـ يىلى 3 ـ ئايدا ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ، 1982 ـ يىلى 4 ـ ئايدا ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى .

1955 ـ يىلى ناھىيىگە بىۋاستە قاراشلىق ئورگانلار باش ياچىيكىسى قۇرۇلدى ، 1962 ـ يىلى 4 ـ ئايدا ئورگان پارتكومى دەپ ئاتالدى . 1999 ـ يىلى ناھىيىگە بىۋاستە قاراشلىق ئورگانلار خىزمىتى كومىتېتى دەپ ئاتالدى .

1960 ـ يىلى 5 ـ ئايدا پارتىيە مەكتىپى قۇرۇلدى ، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغاندىن كېيىن پالەچ ھالغا چۈشۈپ قالدى . 1973 ـ يىلى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى .

1984 ـ يىلى 7 ـ ئايدا سىياسىي ـ قانۇن كومىتېتى قۇرۇلدى .

1984 ـ يىلى 7 ـ ئايدا مەخپىيەتلىكنى ساقلاش كومىتېتى قۇرۇلدى .

1984 ـ يىلى 7 ـ ئايدا پېشقەدەم كادىرلار بۆلۈمى قۇرۇلدى . 1995 ـ يىلى 5 ـ ئايدا پېشقەدەم كادىرلار خىزمىتى ئىدارىسى دەپ ئۆزگەرتىلدى .

1983 ـ يىلى 6 ـ ئايدا پارتىيە تارىخى ماتېرىياللىرىنى توپلاش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلۇپ ، قارىمىقىدا ئىشخانا تەسىس قىلىندى . 1984 ـ يىلى 7 ـ ئايدا ناھىيىلىك تارىخ ـ تەزكىرە كومىتېتى قۇرۇلۇپ ، قارىمىقىدا تەھرىر ئىشخانىسى تەسىس قىلىندى . ج ك پ ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك كومىتېتى پارتىيە تارىخى ماتېرىياللىرىنى توپلاش ئىشخانىسى بىلەن ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك تەزكىرە تەھرىر ئىشخانىسىدا بىر يۈرۈش خادىم ئىشلىدى ، ئىككى ۋۇيسكا ئېسىلدى . 1984 ـ يىلى مۇھىم ئىشلار بۆلۈمى قۇرۇلدى .

§ 2 . پارتىيە قۇرۇلتايلىرى

1956 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى ج ك پ ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك تۇنجى قېتىملىق پارتىيە قۇرۇلتىيى ئېچىلغاندىن تارتىپ ، 2001 ـ يىلى 8 ـ ئايغىچە 11 قېتىم پارتىيە قۇرۇلتىيى ئېچىلدى .

1 . 1 ـ قۇرۇلتاي

1956 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنىدىن 17 ـ كۈنىگىچە ناھىيە بازىرىدا ئېچىلدى . ناھىيە بويىچە 443 پارتىيە ئەزاسى (بۇنىڭ ئىچىدە رەسمىي پارتىيە ئەزاسى 215 ، كاندىدات پارتىيە ئەزاسى 228)دىن قۇرۇلتايغا 71 ۋەكىل سايلاپ چىقىلدى ، 68 ۋەكىل (بۇنىڭ ئىچىدە ئايال ۋەكىل توققۇز) قاتناشتى ، 33 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى . ئاساسلىقى ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى شىنجاڭ شۆبە بيۇروسىنىڭ 3 ـ قۇرۇلتىيىنىڭ روھى يەتكۈزۈلدى ، ئالتە يىلدىن بۇيانقى خىزمەتلەر خۇلاسىلەندى ، ھەمدە كېيىنكى ئىككى يىللىق خىزمەت ۋەزىپىلىرى ماقۇللاندى . ج ك پ ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك 1 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتى ۋە ج ك پ ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك رېۋىزىيە كومىتېتى سايلاپ چىقىلدى ؛ ج ك پ ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك 1 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ 11 ئەزاسى سايلام ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلدى . 1 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ 1 ـ يىغىنىدا بىر شۇجى ، ئىككى مۇئاۋىن شۇجى سايلاپ چىقىلدى . رېۋىزىيە كومىتېتىنىڭ يەتتە ئەزاسى سايلاپ چىقىلدى .

2 . 2 ـ قۇرۇلتاي

1958 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنىدىن 12 ـ كۈنگىچە ناھىيە بازىرىدا ئېچىلدى . ناھىيە بويىچە 985 پارتىيە ئەزاسى (بۇنىڭ ئىچىدە رەسمىي پارتىيە ئەزاسى 609 ، كاندىدات پارتىيە ئەزاسى 376)دىن قۇرۇلتايغا 145 رەسمىي ۋەكىل سايلاپ چىقىلدى ، ئەمەلىيەتتە 108 ۋەكىل قاتناشتى ، سىرتتىن قاتنىشىدىغان 28 ۋەكىلدىن ئەمەلىيەتتە 21ى قاتناشتى . قۇرۇلتايدا ئۈچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ 2 ـ بەش يىللىق ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش پىلانى ۋە 1958 ـ يىللىق دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق پىلانى ماقۇللاندى . ج ك پ ئۈچتۇرپان ناھىيىلىك 2 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ 17 ئەزاسى ، تۆت كاندىدات ئەزاسى سايلاپ چىقىلدى . 2 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ 1 ـ يىغىنىدا يەتتە دائىمىي كومىتېت ئەزاسى سايلاپ چىقىلدى ، بۇنىڭ ئىچىدە شۇجى بىر ، مۇئاۋىن شۇجى ئىككى .

3 . 3 ـ قۇرۇلتاي

1962 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنىدىن 27 ـ كۈنگىچە ناھىيە بازىرىدا ئېچىلدى ، ناھىيە بويىچە 1641 پارتىيە ئەزاسىدىن قۇرۇلتايغا 131 رەسمىي ۋەكىل سايلاندى ، ئەمەلىيەتتە قاتناشقىنى 118 ۋەكىل ، سىرتتىن قاتنىشىدىغان 51 ۋەكىلدىن ئەمەلىيەتتە 49ى قاتناشتى . قۇرۇلتايدا خۇاڭ رۇڭنىڭ ئالدىنقى نۆۋەتلىك ناھىيىلىك پارتكومىغا ۋاكالىتەن بەرگەن «تەجرىبىلەرنى ئىستايىدىل يەكۈنلەپ ، رەھبەرلىك ئىستىلىمىزنى ھەقىقىي ئىسلاھ قىلىپ ، 1962 ـ يىللىق ئاشلىق ، پاختا ، ياغلىق دان ۋە چارۋىدىن ئىبارەت تۆت كۆرسەتكۈچنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش ئۈچۈن تىرىشىپ كۆرەش قىلىش توغرىسىدا» دېگەن تېمىدىكى دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى . ئۈچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ 1962 ～ 1964 ـ يىللىق تۇرلۇك ئىشلەپچىقىرىش ـ قۇرۇلۇش پىلانلىرى مۇزاكىرە قىلىپ ماقۇللاندى . ج ك پ ئۈچتۇرپان ناھىيىلىك 3 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ 19 ئەزاسى سايلاپ چىقىلدى . 3 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ 1 ـ يىغىنىدا توققۇز دائىمىي كومىتېت ئەزاسى سايلاپ چىقىلدى ، بۇنىڭ ئىچىدە شۇجى بىر ، مۇئاۋىن شۇجى ئىككى . ج ك پ ئۈچتۇرپان ناھىيىلىك رېۋىزىيە كومىتېتىنىڭ توققۇز ئەزاسى سايلاپ چىقىلدى .

4 . 4 ـ قۇرۇلتاي

1966 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنىدىن 3 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنگىچە ناھىيە بازىرىدا ئېچىلدى . ناھىيە بويىچە 1888 پارتىيە ئەزاسىدىن قۇرۇلتايغا 132 رەسمىي ۋەكىل سايلاندى ، ئەمەلىيەتتە 118 ۋەكىل قاتناشتى . سىرتتىن قاتنىشىدىغان 30 ۋەكىلدىن ئەمەلىيەتتە 29ى قاتناشتى . قۇرۇلتايدا لىيۇ گېنچۈەننىڭ ئالدىنقى نۆۋەتلىك ناھىيىلىك پارتكومىغا ۋاكالىتەن بەرگەن خىزمەت دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى . ناھىيىلىك پارتكوم رەھبەرلىك بەنزىسىنى ئىنقىلابىيلاشتۇرۇش تەدبىرى بېكىتىلدى ۋە ئۈچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ 3 ـ بەش يىللىق ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش پىلانى ماقۇللاندى . ج ك پ ئۈچتۇرپان ناھىيىلىك 4 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ 15 ئەزاسى سايلاپ چىقىلدى . 4 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ 1 ـ يىغىنىدا بەش دائىمىي كومىتېت ئەزاسى سايلاپ چىقىلدى ، بۇنىڭ ئىچىدە شۇجى بىر ، مۇئاۋىن شۇجى ئىككى . ج ك پ ئۈچتۇرپان ناھىيىلىك رېۋىزىيە كومىتېتىنىڭ توققۇز ئەزاسى سايلاپ چىقىلدى .

5 . 5 ـ قۇرۇلتاي

1971 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنىدىن 22 ـ كۈنگىچە ناھىيە بازىرىدا ئېچىلدى . ناھىيە بويىچە

2117 پارتىيە ئەزاسىدىن 264 رەسمىي ۋەكىل (بۇنىڭ ئىچىدە ھەربىي پارتىيە ئەزالىرى ۋەكىلى 20 ، كەمبەغەل دېھقان ـ تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقان پارتىيە ئەزالىرى ۋەكىلى 234 ، ئايال پارتىيە ئەزالىرى ۋەكىلى 38 ، ياش پارتىيە ئەزالىرى ۋەكىلى 25) قۇرۇلتايغا قاتناشتى ، 28 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى . قۇرۇلتايدا لى شىيەندېنىڭ ج ك پ ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك ئىنقلابىي كومىتېتى يادرو گۇرۇپپىسىغا ۋاكالىتەن قۇرۇلتايغا بەرگەن «رەئىس ماۋ زېدۇڭنىڭ پرولېتارىيات ئىنقلابىي لۇشىەننىي بويلاپ غەلبىسىرى ئالغا باسايلى» دېگەن تېمىدىكى دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە قاراپ چىقىلدى . ج ك پ ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك 5 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ 25 ئەزاسى سايلاپ چىقىلدى . 5 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتنىڭ 1 ـ يىغىنىدا يەتتە دائىمىي كومىتېت ئەزاسى سايلاپ چىقىلدى ، بۇنىڭ ئىچىدە شۇجى بىر ، مۇئاۋىن شۇجى ئىككى .

6 . 6 ـ قۇرۇلتاي

1980 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنىدىن 29 ـ كۈنگىچە ناھىيە بازىرىدا ئېچىلدى . ناھىيە بويىچە 2694 پارتىيە ئەزاسىدىن قۇرۇلتايغا سايلاپ چىقىلغان رەسمىي ۋەكىل 237 ، كاندىدات ۋەكىل بەش ، سىرتتىن قاتنىشىدىغان ۋەكىل 47 ، تەكلىپلىك قاتناشقان ۋەكىل بىر . قۇرۇلتايدا لى رۇڭلىيەننىڭ ئالدىنقى نۆۋەتلىك ناھىيىلىك پارتكومغا ۋاكالىتەن بەرگەن «پارتىيىنىڭ رەھبەرلىكىدە چىڭ تۇرۇپ ۋە ئۇنى ياخشىلاپ ، تۆتىنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن تىرىشىپ كۆرەش قىلايلى» دېگەن تېمىدىكى دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە قاراپ چىقىلدى ، گې شىمىڭنىڭ قۇرۇلتايغا بەرگەن «ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ خەلق ئىگىلىكى تەرەققىياتىنىڭ ئالتە يىللىق ئومۇمىي پىلانى (لايىھىسى)» ئاڭلاپ ئۆتۈلدى . ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ خەلق ئىگىلىكىنىڭ كەلگۈسى ئومۇمىي پىلانى مۇزاكىرە قىلىپ بېكىتىلدى . ج ك پ ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك 6 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ 31 ئەزاسى سايلاپ چىقىلدى . 6 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتنىڭ 1 ـ يىغىنىدا 13 دائىمىي كومىتېت ئەزاسى سايلاپ چىقىلدى ، بۇنىڭ ئىچىدە شۇجى بىر ، مۇئاۋىن شۇجى بەش . ج ك پ ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتىنىڭ سەككىز ئەزاسى سايلاپ چىقىلدى . ئاپتونوم رايونلۇق پارتىيە قۇرۇلتىيىغا قاتنىشىدىغان ئۈچ رەسمىي ۋەكىل ، بىر كاندىدات ۋەكىل سايلاپ چىقىلدى .

7 . 7 ـ قۇرۇلتاي

1985 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنىدىن 17 ـ كۈنگىچە ناھىيە بازىرىدا ئېچىلدى . ناھىيە بويىچە 3001 پارتىيە ئەزاسىدىن قۇرۇلتايغا سايلاپ چىقىلغان رەسمىي ۋەكىل 255 بولۇپ ، ئەمەلىيەتتە قاتناشقىنى 248 ، 23 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى . قۇرۇلتايدا ۋېي جىشياۋنىڭ ئالدىنقى نۆۋەتلىك ناھىيىلىك پارتكومغا ۋاكالىتەن بەرگەن «ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەپ ، جاسارەت بىلەن ئىسلاھات ئېلىپ بېرىپ ، ئۇچتۇرپان خەلقى ئۈچۈن يېڭى تۆھپە قوشايلى» دېگەن تېمىدىكى خىزمەت دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە قاراپ چىقىپ ماقۇللاندى . ج ك پ ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك 7 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتنىڭ 31 ئەزاسى ۋە ئىككى كاندىدات ئەزاسى سايلاپ چىقىلدى . 7 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتنىڭ 1 ـ يىغىنىدا يەتتە دائىمىي كومىتېت ئەزاسى سايلاپ چىقىلدى ، بۇنىڭ ئىچىدە شۇجى بىر ، مۇئاۋىن شۇجى ئىككى .

8 . 8 ـ قۇرۇلتاي

1989 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنىدىن 13 ـ كۈنگىچە ناھىيە بازىرىدا ئېچىلدى . ناھىيە بويىچە 3915 پارتىيە ئەزاسىدىن قۇرۇلتايغا سايلاپ چىقىلغان رەسمىي ۋەكىل 267 بولۇپ ، ئەمەلىيەتتە قاتناشقىنى 253 ،

سىرتتىن قاتنىشىدىغان ۋەكىل 25 بولۇپ ، ئەمەلىيەتتە قاتناشقىنى 22 . قۇرۇلتايدا جالغ كۆننىڭ ئالدىنقى نۆۋەتلىك ناھىيىلىك پارتكومغا ۋاكالىتەن بەرگەن خىزمەت دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە قاراپ چىقىلدى . ج ك پ ئۈچتۈرپان ناھىيىلىك 8 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ 30 ئەزاسى سايلاپ چىقىلدى . 8 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ 1 ـ يىغىنىدا يەتتە دائىمىي كومىتېت ئەزاسى سايلاپ چىقىلدى ، بۈنىڭ ئىچىدە شۇجى بىر ، مۇئاۋىن شۇجى ئىككى . ج ك پ ئۈچتۈرپان ناھىيىلىك ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتىنىڭ ئون ئەزاسى سايلاپ چىقىلدى .

9 . 9 ـ قۇرۇلتاي

1992 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنىدىن 11 ـ كۈنگىچە ناھىيە بازىرىدا ئېچىلدى . ناھىيە بويىچە 3867 پارتىيە ئەزاسىدىن قۇرۇلتايغا سايلاپ چىقىلغان رەسمىي ۋەكىل 289 بولۇپ ، ئەمەلىيەتتە قاتناشقىنى 268 ، 30 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى . قۇرۇلتايدا جالغ كۆننىڭ ئالدىنقى نۆۋەتلىك ناھىيىلىك پارتكومغا ۋاكالىتەن بەرگەن «يول ئېچىپ ئىلگىرىلەپ ، ئەمەلىيەتچىل بولۇپ ، ئىتتىپاقلىشىپ ئىجتىھات قىلىپ ، ئۈچتۈرپان ناھىيىسىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى ئۈچۈن تىرىشىپ كۆرەش قىلايلى» دېگەن تېمىدىكى خىزمەت دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە قاراپ چىقىلدى . ج ك پ ئۈچتۈرپان ناھىيىلىك 9 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ 35 ئەزاسى سايلاپ چىقىلدى . 9 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ 1 ـ يىغىنىدا يەتتە دائىمىي كومىتېت ئەزاسى سايلاپ چىقىلدى ، بۈنىڭ ئىچىدە شۇجى بىر ، مۇئاۋىن شۇجى ئىككى . ج ك پ ئۈچتۈرپان ناھىيىلىك ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتىنىڭ 12 ئەزاسى سايلاپ چىقىلدى .

10 . 10 ـ قۇرۇلتاي

1997 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنىدىن 10 ـ كۈنگىچە ناھىيە بازىرىدا ئېچىلدى . ناھىيە بويىچە 4686 پارتىيە ئەزاسىدىن قۇرۇلتايغا سايلاپ چىقىلغان رەسمىي ۋەكىل 239 بولۇپ ، ئەمەلىيەتتە قاتناشقىنى 232 ، 57 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى . قۇرۇلتايدا سۆز جېنداناڭ ئالدىنقى نۆۋەتلىك ناھىيىلىك پارتكومغا ۋاكالىتەن بەرگەن خىزمەت دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە قاراپ چىقىلدى . ج ك پ ئۈچتۈرپان ناھىيىلىك 10 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ 30 ئەزاسى سايلاپ چىقىلدى . 10 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ 1 ـ يىغىنىدا 11 دائىمىي كومىتېت ئەزاسى سايلاپ چىقىلدى ، بۈنىڭ ئىچىدە شۇجى بىر ، مۇئاۋىن شۇجى ئۈچ . ج ك پ ئۈچتۈرپان ناھىيىلىك ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتىنىڭ 18 ئەزاسى سايلاپ چىقىلدى .

11 . 11 ـ قۇرۇلتاي

2001 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 13 ـ ، 14 ـ كۈنلىرى ئېچىلدى . ناھىيە بويىچە 5237 پارتىيە ئەزاسىدىن قۇرۇلتايغا سايلاپ چىقىلغان رەسمىي ۋەكىل 245 بولۇپ ، ئەمەلىيەتتە قاتناشقىنى 237 ، 46 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى . قۇرۇلتايدا شۇ مەزگىلدىكى 10 ـ نۆۋەتلىك ناھىيىلىك پارتكومغا ۋاكالىتەن بەرگەن «ئىدىيىدە ئازاد قىلىپ ، ئەمەلىيەتچىل بولۇپ ، ئىتتىپاقلىشىپ كۆرەش قىلىپ ، ئۇچقە ۋەكىللىك قىلىش ،نى تىرىشىپ ئەمەلىيەتتىن ئۆتكۈزۈپ ، ئۈچتۈرپان ناھىيىسىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى ۋە تۇرلۇك ئىجتىمائىي ئىشلىرىنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك تەرەققىي قىلىشى ئۈچۈن تىرىشىپ كۆرەش قىلايلى» دېگەن تېمىدىكى خىزمەت دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە قاراپ چىقىلدى . ج ك پ ئۈچتۈرپان ناھىيىلىك 11 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ 30 ئەزاسى سايلاپ چىقىلدى . 11 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ 1 ـ يىغىنىدا 10 دائىمىي كومىتېت ئەزاسى سايلاپ چىقىلدى ، بۈنىڭ ئىچىدە شۇجى بىر ، مۇئاۋىن شۇجى ئۈچ . ج ك پ ئۈچتۈرپان ناھىيىلىك ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتىنىڭ سەككىز ئەزاسى سايلاپ چىقىلدى .

ج ك پ ئوچتۇرپان ناھىيىلىك پارتكوم (ئىنقىلابىي كومىتېت پارتىيە يادرو گۇرۇپپىسى)غا شۇجى، مۇئاۋىن شۇجى (گۇرۇپپا باشلىقى، مۇئاۋىن گۇرۇپپا باشلىقى) بولغانلار

جەدۋەل : 16 — 1

ئىسىم - فامىلىسى	مىللىتى	يۇرتى	ۋەزىپىسى	ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقتى
خەن فاكۇي	خەنزۇ	جېجيالۇ	شۇجى	1951. 11 ~ 1950. 3
ۋالۇ گاۋسەي	خەنزۇ	سەنشى گوشيەن	شۇجى	1955. 10 ~ 1951. 11
لىۋ شىڭيۇ	خەنزۇ	سەنشى لىشى	مۇئاۋىن شۇجى مۇۋەققەت شۇجى شۇجى	1955. 9 ~ 1954. 7 1956. 2 ~ 1955. 10 1960. 7 ~ 1956. 3
خۇالۇ رۇلۇ	خەنزۇ	سىچۈەن جيەنگي	مۇئاۋىن شۇجى مۇۋەققەت شۇجى شۇجى	1960. 6 ~ 1956. 3 1962. 2 ~ 1960. 7 1963. 2 ~ 1962. 3
لىۋ گېنچۈەن	خەنزۇ	شەنشى شىنشيەن	شۇجى	1966. 5 ~ 1963. 2
ياۋ شىن	خەنزۇ	لياۋنىڭ تيېلىڭ	ج ك پ ئوچتۇرپان ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتى يادرو گۇرۇپپىسىنىڭ باشلىقى	1971. 1 ~ 1970. 1
لى شيەندې	خەنزۇ	خېبېي ئەنگو	شۇجى	1974. 12 ~ 1971. 1
جى رۇخلىيەن	خەنزۇ	جيانسۇ تەيئەن	شۇجى	1981. 2 ~ 1974. 12
مەھەممەت مەخمۇت	ئۇيغۇر	كۇچا	مۇئاۋىن شۇجى شۇجى	1981. 2 ~ 1957. 3 1984. 4 ~ 1981. 2
ژېي جىشياۋ	خەنزۇ	گەنسۇ لىنتاۋ	شۇجى	1987. 10 ~ 1984. 4
جالۇ كۇن	خەنزۇ	گەنسۇ	شۇجى	1994. 4 ~ 1987. 10
سۇن جېندا	خەنزۇ	شەندۇڭ	شۇجى	2001. 3 ~ 1994. 4
شۇ مىڭ	خەنزۇ	گەنسۇ جيۇچۈەن	شۇجى	2001. 12 ~ 2001. 3
ۋالۇ جىمىڭ	خەنزۇ	شەنشى سۇيدې	مۇئاۋىن شۇجى	1955. 7 ~ 1952. 6
ئابدۇرېھىم سىدىق	ئۇيغۇر	ئوچتۇرپان	مۇئاۋىن شۇجى	1966. 1 ~ 1956. 3
چېن فۇئەن	خەنزۇ	خېنەن چىنيالۇ	مۇئاۋىن شۇجى	1965. 7 ~ 1959. 5
سۇن زىلى	خەنزۇ	شەنشى لىچۈەن	مۇئاۋىن شۇجى	1966. 5 ~ 1964. 5
گو جيەنجۇڭ	خەنزۇ	سەنشى لىشى	مۇئاۋىن شۇجى	1966. 1 ~ 1946. 6
يەن فۇشى	خەنزۇ	سەنشى شېنچى	ج ك پ ئوچتۇرپان ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتى يادرو گۇرۇپپىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى	1971. 1 ~ 1970. 1
جيا دىڭمىڭ	خەنزۇ	شەنشى خۇاشيەن	مۇئاۋىن شۇجى	1977. 1 ~ 1971
جالۇ مىڭشىن	خەنزۇ	سەنشى	مۇئاۋىن شۇجى	1974 ~ 1971. 1

ئىسرائىل ئىسمائىل	ئۇيغۇر	ئاۋات	مۇئاۋىن شۇجى	1973. 3 ~ 1975. 2
جۇ يۈچياك	خەنزۇ	سەنشى لىيۇلىن	مۇئاۋىن شۇجى	1975. 10 ~ 1984. 4
يى خۇيليياك	خەنزۇ	جياڭسۇ جياڭيىن	مۇئاۋىن شۇجى	1976. 2 ~ 1979. 5
ئابدۇرۇسۇل مەھەممەت	ئۇيغۇر	ئۈچتۇرپان	مۇئاۋىن شۇجى	1980. 6 ~ 1984. 4
گې شىمياك	خەنزۇ	خېبېي جيەنگو	مۇئاۋىن شۇجى	1980. 6 ~ 1984. 4
ساۋۇر قۇربان	ئۇيغۇر	ئۈچتۇرپان	مۇئاۋىن شۇجى	1980. 6 ~ 1984. 4
ئابلا يۈسۈپ	ئۇيغۇر	ئاۋات	مۇئاۋىن شۇجى	1981. 7 ~ 1984. 4
چېن يۈرۈي	خەنزۇ	جياڭسۇ تەيشيەن	مۇئاۋىن شۇجى	1984. 4 ~ 1986. 7
ئابدۇراخمان دائىم	ئۇيغۇر	ئۈچتۇرپان	مۇئاۋىن شۇجى	1984. 4 ~ 1987. 10
لى يۈڭجېن	خەنزۇ	گەنسۇ گاۋتەي	مۇئاۋىن شۇجى	1986. 7 ~ 1987. 10
چېن جىجياك	خەنزۇ	شەنشى چاڭئەن	مۇئاۋىن شۇجى	1986. 7 ~ 1987. 10
مەخمۇت مەھەممەت	ئۇيغۇر	كەلپىن	مۇئاۋىن شۇجى	1988. 1 ~ 1990. 3
دياك جۇنشىن	خەنزۇ	شەنشى زىيالاك	مۇئاۋىن شۇجى	1990. 10 ~ 1991. 10
جاۋ چاڭۋې	خەنزۇ	بېيجىلاك	مۇئاۋىن شۇجى	1990. 10 ~ 1993. 2
خې مىڭلىن	خەنزۇ	خۇنەن لېلىياك	مۇئاۋىن شۇجى	1992. 9 ~ 1997. 5
مەھەممەت ھوشۇر	خەنزۇ	ئاقسۇ	مۇئاۋىن شۇجى	1992 ~ 1999. 3
شيې فەنرۇلاك	خەنزۇ	گەنسۇ داڭچاياك	مۇئاۋىن شۇجى	1944. 1 ~ 2000. 3
جالاك شياۋپياك	خەنزۇ		مۇئاۋىن شۇجى	1997. 1 ~ 1998 (ۋەزىپىلىك چېنىققان)
نيۇ خەنشىن	خەنزۇ	شەنشى خەنجۇلاك	مۇئاۋىن شۇجى	1997. 11 ~ 1999. 8
تۇرسۇن ئىسلام	ئۇيغۇر	ئۈچتۇرپان	مۇئاۋىن شۇجى	1999. 5 ~ 2000. 12
جۇ شياۋسياك	خەنزۇ	خۇبېي خەنياك	مۇئاۋىن شۇجى	1999. 11 ~ 2001. 12

§3 . پارتىيە ئەزالىرى

1 . پارتىيىگە ئەزا قوبۇل قىلىش

1942 ـ يىلى 11 ـ ئاينىياك 15 ـ كۈنى لىن جىلۇ ئۈچتۇرپان ناھىيىسىگە خىزمەتكە تەيىنلەنگەندىن كېيىن ئۈچتۇرپان ناھىيىسىدىكى تۈنجى كومپارتىيە ئەزاسى بولۇپ قالدى .

1950 ـ يىلى 3 ـ ئايدا جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنياك 1 ـ دالا ئارمىيىسى 1 ـ بىڭتۈەنى 2ـ جۇن پىيادە ئەسكەرلەر 5 ـ شىسى پارتكومى (قوشۇمچە ئاقسۇ ۋىلايەتلىك پارتكوم) كومپارتىيە ئەزاسى خەن فاكۇي ، ۋاك گاۋسەي ، ۋاك شياك قاتارلىقلارنى ئۈچتۇرپان ناھىيىسىگە پارتىيە ، ھاكىمىيەت قۇرۇش خىزمىتىگە مەسئۇل قىلىپ ئەۋەتتى ، ج ك پ ئۈچتۇرپان ناھىيىلىك كومىتېتىنى تەشكىللىدى . شۇ يىلى 4 ـ ئايدا

كومپارتىيە ئەزاسى لىيۇ شىڭيۇ ، يالڭ ئېرفۇ (شۆ جېنرۇڭ) ، خۇالڭ رۇڭ (ئەسلى ئىسمى خۇالڭ مىڭرۇڭ) قاتارلىق بەش كىشى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىگە خىزمەتكە كەلدى . 9 ـ ئايدا تۇنجى تۈركۈمدە ئۇچ ئۇيغۇر پارتىيىگە قوبۇل قىلىندى . بۇلار : ئىسمائىل ئىبراھىم (ھاكىم) ، ئابدۇسالام ئاباسوف (بىرىنچى رايوننىڭ باشلىقى) ، ئوسمان كېرىموف (ھۆكۈمەتتە تەرجىمان) قاتارلىقلاردىن ئىبارەت . 1952 ـ يىلى 12 ـ ئايدا ئاقيار رايونىدىكى يەر ئىسلاھاتىنى نۇقتىدا سىناق قىلىش خىزمىتىدە ، يېزىلاردىن تۇنجى تۈركۈمدە 13 ئۇيغۇر پارتىيىگە قوبۇل قىلىنىپ ، ناھىيە بويىچە تۇنجى كەنت پارتىيە ياچېيكىسى قۇرۇلدى . 1953 ـ يىلنىڭ ئاخىرىدا پارتىيە ئەزاسى 133كە يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت پارتىيە ئەزاسى 83 .

1956 ـ يىلى ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ ئاكتىپ ھەم ئېھتىياتچانلىق بىلەن پارتىيە قۇرۇش فاڭجېنىغا ئاساسەن ، پارتىيە ئەزالىرى قوشۇنى تېز زورايدى . شۇ يىلنىڭ ئاخىرىدا پارتىيە ئەزاسى 821 گە يەتتى .

1959 ـ يىلى پارتىيە قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش مەقسىتىدە ، ناھىيە بويىچە ئاساسىي قاتلام پارتىيە تەشكىلاتلىرى ۋە پارتىيە ئەزالىرى ئىدىيىسى تەرتىپكە سېلىندى . شۇ يىلى پارتىيە ئەزاسى 1312 گە يەتتى . 1960 ~ 1962 ـ يىلىغىچە پارتىيىگە 370 ئەزا قوبۇل قىلىندى .

1966 ـ يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلاندى ، ناھىيە بويىچە پارتىيە ئەزاسى 1888گە يەتتى . 1967 ~ 1969 ـ يىلغىچە پارتىيە تەشكىلاتى قۇرۇلۇشى خىزمىتى ۋە پارتىيە ئەزالىرىنىڭ تەشكىلىي تۇرمۇشى پالەچ ھالغا چۈشۈپ قالدى .

1970 ـ يىلى ج ك پ ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتى يادرو گۇرۇپپىسى قۇرۇلۇپ ، پارتىيىنى تەرتىپكە سېلىش ـ قۇرۇش پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلۇپ ، پارتىيىنىڭ ھەر دەرىجىلىك تەشكىلاتلىرىنىڭ نورمال خىزمىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى . 9 ـ ئايدا گۇڭشېلاردا پارتىيە ئەزالىرى يىغىنى ۋە پارتىيە قۇرۇلتىيى ئېچىلدى . 1971 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا ناھىيە بويىچە پارتىيە ئەزاسى 2117گە يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت پارتىيە ئەزاسى 1950 . 1972 ~ 1976 ـ يىلغىچە پارتىيىگە 423 ئەزا قوبۇل قىلىندى .

1978 ـ يىلدىكى ج ك پ 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن پارتىيە ئەزالىرىغا پارتىيىنىڭ ئاساسىي بىلىملىرى ، لۇشيەن ، فاڭجېن ، سىياسەتلىرى توغرىسىدا ئومۇمىيۈزلۈك تەربىيە ئېلىپ بېرىلدى ، پارتىيىنىڭ ئىدىيىۋى ئىستىلى تەرتىپكە سېلىنىپ ، پارتىيە تەشكىلى ساپلاشتۇرۇلۇپ ، پارتىيىنىڭ ئۆز قۇرۇلۇشى كۈچەيتىلدى . پارتىيىگە ئەزا قوبۇل قىلىش خىزمىتىدە ، پارتىيە ئەزالىرىنىڭ ئۆلچىمىدە چىڭ تۇرۇلۇپ ،بىرىنىڭ شەرتى توشسا بىرى قوبۇل قىلىندى ، زىيالىيلار ، ئاز سانلىق مىللەتلەر ۋە ئاياللارنىڭ ئىچىدىن ئەزا قوبۇل قىلىشقا ئەھمىيەت بېرىلدى . 1984 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا ناھىيە بويىچە پارتىيە ئەزاسى 3001 گە يەتتى . 1985 ~ 1986 ـ يىللىرى پارتىيىگە 335 ئەزا قوبۇل قىلىندى . 1987ـ يىلى ناھىيىدىكى پارتىيە ئەزاسى 3620گە يەتتى .

2001 ـ يىلى ناھىيىدىكى پارتىيە ئەزاسى 5742گە يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت پارتىيە ئەزاسى 5149 . 1949 ـ يىلدىن بۇرۇن پارتىيىگە كىرگەنلەر 14 ئىدى .

2 . پارتىيە ئەزالىرى تەربىيىسى

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى يېڭى قۇرۇلغان مەزگىلدىكى پارتىيە ئەزالىرى تەربىيىسىدە كومپارتىيە ئەزالىرىنىڭ خىسلىتىنى ساقلاپ ، بۇرژۇئازىيىنىڭ چىرىتىشىدىن ساقلىنىش ئاساسىي مەقسەت قىلىنغانىدى . 1953 ـ يىلدىن كېيىن پارتىيىنىڭ ئۆتكۈنچى دەۋرىدىكى باش لۇشيەنى ، باش ۋەزىپىسىنى تەشۋىق قىلىش مۇھىم ئورۇنغا قويۇلدى . «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» مەزگىلىدە ئاساسلىقى پارتىيە ئەزالىرى ئارىسىدا «ئۇچ قىزىل بايراق»نى ئېگىز كۆتۈرۈش ، ئوڭچىل كونسېرۋاتىپلىققا قارشى تۇرۇش تەربىيىسى قانات يايدۇرۇلۇپ ،

پارتىيە ئەزالىرى مۇددەت ۋە تۈركۈم بويىچە ۋىلايەتلىك ، ئاپتونوم رايونلۇق پارتىيە مەكتىپىگە ۋە كادىرلار مەكتىپىگە ئۆگىنىشكە ئەۋەتىلدى . 1950 ~ 1958 ـ يىلغىچە 320 پارتىيە ئەزاسى سىرتلارغا ئۆگىنىشكە ئەۋەتىلدى . 1962 ـ يىلدىن باشلاپ پارتىيە ئەزالىرى ئارىسىدا سىنىپىي كۆرەش نەزەرىيىسىگە دائىر ئۆگىنىش قانات يايدۇرۇلدى . 1966 ـ يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغاندىن كېيىن ، پارتىيە ئەزالىرى تەربىيىسى توختىتىلىپ ، پۈتۈن خەلق ئارىسىدا رەئىس ماۋ زېدۇڭ ئۇزۇندىلىرى ، «پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسى شارائىتىدا داۋاملىق ئىنقىلاب قىلىش نەزەرىيىسى» ھەمدە «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»غا دائىر ماقالىلەرنى ئۆگىنىش قانات يايدۇرۇلدى .

1976 ـ يىلى «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» تارمار قىلىنغاندىن كېيىن ، پارتىيە ئەزالىرى تەربىيىسىدە ، لىن بياۋ ۋە «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ»نىڭ سولچىل لۇشىيەنىنىڭ زەھەرلىنى تازىلاش ئاساس قىلىندى . 1978ـ يىلدىكى ج ك پ 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن ، «ئەملىيەت ھەقىقەتنى ئۆلچەشنىڭ بىردىنبىر ئۆلچىمى» توغرىسىدىكى ئۆگىنىش ، مۇزاكىرە پائالىيىتى ھەمدە ج ك پ 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىنىڭ روھىنى قەتئىي ئىزچىللاشتۇرۇپ ، بىر مەركەز ، ئىككى ئاساسىي نۇقتىدا چىڭ تۇرۇش تەربىيىسى ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش تەربىيىسى قانات يايدۇرۇلدى . 1990 ـ يىلدىن كېيىن بۈرژۇئاچە ئەركىنلەشتۇرۇشكە قارشى تۇرۇش ، چېرىكلىككە قارشى تۇرۇپ پاكلىقنى تەشەببۇس قىلىش ۋە «ماركسىزملىق بەش قاراش تەربىيىسى (كىشىلىك تۇرمۇش قارىشى ، قىممەت قارىشى ، دۇنيا قاراش ، مىللەت قارىشى ، دىن قارىشى)» قانات يايدۇرۇلۇپ ، پارتىيەنىڭ مىللىـ دىنىي سىياسىتى ، جياڭ زېمىننىڭ شىنجاڭنى كۆزدىن كەچۈرگەندە قىلغان مۇھىم سۆزى ، ماۋ زېدۇڭ ئىدىيىسى ، دېڭ شياۋپىڭ نەزەرىيىسى ۋە «ئۈچكە ۋەكىللىك قىلىش» مۇھىم ئىدىيىسى قاتارلىقلار ئۆگىنىلدى . شۇنىڭ بىلەن بىرگە پارتىيىلىك كادىرلار خەلق چاكىرى كۆڭ فەنسېن ، ژۇ دېڭيۈن قاتارلىق ئۇلۇغلىك شەخسلەرنىڭ ئىلغار ئىش ـ ئىزلىرىنى ئۆگىنىشكە ئۈيۇشتۇرۇلدى . پارتىيەنىڭ ئىدىيىۋى قۇرۇلۇشـى ، تەشكىلىي قۇرۇلۇشى ، ئىستىل قۇرۇلۇشى ، سىياسىي قۇرۇلۇشى ۋە چېرىكلىككە قارشى تۇرۇپ پاكلىقنى تەشەببۇس قىلىش ، شۇنداقلا «سەككىزدە چىڭ تۇرۇش ، سەككىزگە قارشى تۇرۇش» تەربىيىسى كۈچەيتىلدى . پارتىيىلىك كادىرلار مۇناسىۋەتلىك تېلېۋىزىيە تەربىيىۋى فىلىملىرىنى كۆرۈشكە تەشكىللىنىش بىلەن بىرگە «ئۇچ يىغىن ، بىر دەرس (گۇرۇپپا يىغىنى ، ياچېيكا يىغىنى ، پارتىيە ئەزالىرى يىغىنى ، پارتىيە دەرسى)» تۈزۈمى يولغا قويۇلدى ، پارتىيە ئەزالىرى ۋىلايەتلىك ، ئاپتونوم رايونلۇق پارتىيە مەكتىپىگە تاللاپ ئوقۇشقا ئەۋەتىلىپ ، ئۇلارنىڭ سىياسىي سەۋىيىسى ۋە خىزمەت قابىلىيىتى ئۈزلۈكسىز ئۆستۈرۈلدى . 1980 ~ 2001ـ يىلغىچە پارتىيە ئەزالىرى كۆرسىدىن 157 قارار ئېچىلىپ ، 18 مىڭ 925 پارتىيە ئەزاسى (قېتىم) تەربىيىلەندى .

§ 4 . ئىنتىزام تەكشۈرۈش

1 . ئاپپارات

1954 ـ يىلى 5 ـ ئايدا ئۈچتۈرپان ناھىيىلىك پارتكوم ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتى قۇرۇلدى . 1956ـ يىلى 3 ـ ئايدا ناھىيىلىك پارتكوم رېۋىزىيە كومىتېتىغا ئۆزگەرتىلدى ، يەتتە ئەزادىن تەركىب تاپتى . گۇڭشې رېۋىزىيە كومىتېتىنىڭ شۇجىلىقىنى شۇ گۇڭشې پارتكومىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى قوشۇمچە ئۈتتىدى . 1958ـ يىلى رېۋىزىيە ئىشخانىسى قۇرۇلدى ، 1960 ـ يىلى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى ، ئۇنىڭ كەسپىي خىزمەتلىرى ناھىيىلىك پارتكوم رېۋىزىيە كومىتېتىغا ئۈتكۈزۈپ بېرىلدى . 1961 ـ يىلى 12 ـ ئايدا ناھىيىلىك پارتكوم

رېۋىزىيە كومىتېتىدا ئۇچ كادىر ئىشلىدى ، ئۇنىڭ بىرى شۇجى ، ئىككىسى رېۋىزور ئىدى . گۇڭشې رېۋىزىيە كومىتېتىدا توققۇز كادىر ئىشلىدى ، بۇنىڭ تۆتى شۇجى بەشى رېۋىزور ئىدى . 1967 ـ يىلى 2 ـ ئايدا رېۋىزىيە كومىتېتى ھىزمەتتىن توختىدى . 1979 ـ يىلى 10 ـ ئايدا رېۋىزىيە كومىتېتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ ، ناھىيىلىك پارتكوم ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتى دەپ ئۆزگەرتىلدى . 1984 ـ يىلى 4 ـ ئايدا ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتى دەپ ئاتالدى ، تۈزۈلمىسى مۇئاۋىن ناھىيە دەرىجىلىك بولدى . 1987ـ يىلى 11 ـ ئايدا مەمۇرىي تەپتىش ئىدارىسى قۇرۇلدى ، ئىدارىنىڭ قارمىقىدا ئىشخانا ، مەمۇرىي تەپتىش ئىشخانىسى ، دېلو بېجىرىش ئىشخانىسى قۇرۇلۇپ ، تۆت كادىر ئىشلىدى . 1993 ـ يىلى 4 ـ ئايدىن باشلاپ ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتى بىلەن ناھىيىلىك مەمۇرىي تەپتىش ئىدارىسى بىرلىشىپ ئىش بېجىرىدىغان بولدى ، ئىككى ئاپپاراتتا بىر يۈرۈش ئادەم ئىشلىدى ، ئۇنىڭ قارمىقىدا ئىشخانا (مەمۇرىي تەپتىش ئۇنىۋېرسال ئىشخانىسى) ، دېلو بېجىرىش ئىشخانىسى ، ئەرزىيەت ئىشخانىسى (چىرىكلىكنى پاش قىلىش مەركىزى) ، ئىنتىزام تەكشۈرۈش ـ مەمۇرىي تەپتىش ئىشخانىسى ، قانۇن ئىجراسىنى تەپتىش قىلىش ئىشخانىسى (ئىستېل تۈزىتىش ئىشخانىسى) قۇرۇلدى ، 20 خادىم ئىشلىدى . 2001 ـ يىلى ناھىيە بويىچە ئىنتىزام تەكشۈرۈش كادىرى 44 كە يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە ناھىيىلىك ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتى ، مەمۇرىي تەپتىش ئىدارىسىدىكىسى 13 ، ناھىيىگە بۇاستە قاراشلىق ئورۇنلاردا ئۇچ ، يېزا ـ بازارلىق ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتلىرىدىكىسى 27 ، كارخانا ئورۇنلىرىدىكىسى بىر .

ج ك پ ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك ئىنتىزام تەكشۈرۈش (رېۋىزىيە) كومىتېتىغا شۇجى ، مۇئاۋىن شۇجى بولغانلار

جەدۋەل : 16 — 2

ئىسىم ـ فامىلىسى	مىللىتى	جىنسى	ۋەزىپىسى	يۇرتى	تۇغۇلغان ۋاقتى	خىزمەتكە قاتناشقان ۋاقتى	پارتىيەگە كىرگەن ۋاقتى	مەلۇماتى	ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقتى
ۋالى جىمىلى	خەنزۇ	ئەر	شۇجى (قوشۇمچە)	شەنشى سۇيدې	1923	1943	1946. 8	باشلانغۇچ مەكتەپ	1955. 7 ~ 1954. 5
چېن فۇئەن	خەنزۇ	ئەر	ناھىيىلىك پارتكوم داۋىمىي كومىتېتىنىڭ ئەزاسى ، شۇجى (قوشۇمچە)	خېنەن چىنيالى	1922. 10	1948. 3	1948. 10	باشلانغۇچ مەكتەپ	1959. 5 ~ 1955. 10 1965. 7 ~ 1959. 5
سۈن زىلى	خەنزۇ	ئەر	شۇجى (قوشۇمچە)	شەنشى لىچۈەن	1925. 3	1948. 6	1949. 2	تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ	1966. 5 ~ 1962. 2
جۇ شىفۇ	خەنزۇ	ئەر	مۇئاۋىن شۇجى ، شۇجى	سىچۈەن لاڭجۇڭ	1928. 9	1948. 8	1952. 8	تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ	1966. 5 ~ 1962. 9 1984. 4 ~ 1979. 11
لى يۈڭچېن	خەنزۇ	ئەر	شۇجى	گەنسۇ گاۋتەي	1936. 6	1955. 1	1959. 6	تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ	1986. 7 ~ 1984. 4
ماخمۇت مەـ ھەمەت	ئۇيغۇر	ئەر	مۇئاۋىن شۇجى ، شۇجى	كەلپىن	1940. 3	1957. 9	1965. 8	ئوتتۇرا تېخنىكوم	1986. 7 ~ 1980. 6 1990. 5 ~ 1986. 7

چېن شىڭباك	خەنزۇ	ئەر	مۇئاۋىن شۇجى ، شۇجى	خۇنەن تاۋجيالىق	1932. 10	1952. 9	1955. 10	ئوتتۇرا تېخنىكوم	1990. 5 ~ 1998. 1 1991. 9 ~ 1990. 5
ۋالىق فېلىك	خەنزۇ	ئەر	شۇجى	خېنەن بوئەي	1954. 12	1971. 2	1976. 10	ئالىي تېخنىكوم	1993. 1 ~ 1991. 9
توختى ھاپىز	ئۇيغۇر	ئەر	شۇجى	باي	1956. 11	1971. 4	1980. 10	ئالىي مەكتەپ	1966. 5 ~ 1993. 1
ئىزىز جامال	ئۇيغۇر	ئەر	شۇجى	ئۇچتۇرپان	1955. 2	1980. 12	1976. 7	ئوتتۇرا تېخنىكوم	1999. 10 ~ 1977. 1
قەمبەرنىسا ئادىل	ئۇيغۇر	ئايال	شۇجى	ئۇچتۇرپان	1964. 11	1987. 7	1985. 5	ئالىي مەكتەپ	2001. 12 ~ 2001. 6
جىلىك كۇن	خەنزۇ	ئەر	مۇئاۋىن شۇجى	گەنسۇ لىنتاۋ	1932. 2	1949. 8	1955. 7	ئوتتۇرا تېخنىكوم	1984. 7 ~ 1983. 2
ۋېي بۇيىلىك	خەنزۇ	ئەر	مۇئاۋىن شۇجى	ئەنخۇي بوشيەن	1941. 8	1958. 12	1962. 12	تولۇقسىز ئوتتۇرا	1987. 10 ~ 1984. 10
سۇن فۇلىياك	خەنزۇ	ئەر	مۇئاۋىن شۇجى	لياۋنىڭ جۇاڭخې	1939. 12	1957. 7	1980. 12	ئوتتۇرا تېخنىكوم	1993. 4 ~ 1992. 1
مەھەممەت قاسىم	ئۇيغۇر	ئەر	مۇئاۋىن شۇجى	ئۇچتۇرپان	1943. 6	1967. 10	1966. 12	ئالىي مەكتەپ	1997. 1 ~ 1992. 1
ئەبەيدۇللا ئىسھاق	ئۇيغۇر	ئەر	مۇئاۋىن شۇجى	ئۇچتۇرپان	1957. 9	1979. 8	1985. 5	ئالىي مەكتەپ	1994. 8 ~ 1993. 4
جۇ شاڭچى	خەنزۇ	ئەر	مۇئاۋىن شۇجى	شەنشى چاڭئەن	1962. 4	1981. 10	1983. 11	ئالىي تېخنىكوم	1998. 10 ~ 1994. 8
ئۆمەر مامۇت	ئۇيغۇر	ئەر	مۇئاۋىن شۇجى	ئۇچتۇرپان	1963. 10	1982. 9	1994. 7	ئوتتۇرا تېخنىكوم	2001. 12 ~ 1997. 1
جىلىك گۈيجېن	خەنزۇ	ئايال	مۇئاۋىن شۇجى	ئەنخۇي بوشيەن	1956. 11	1976. 7	1987. 11	ئالىي تېخنىكوم	2001. 12 ~ 1999. 11

2 . پارتىيە ئىنتىزامىنى تەكشۈرۈش

1954 ـ يىلى «يەر ئىسلاھاتى»نى چۈرۈدەپ پارتىيە ئىنتىزامى تەكشۈرۈش قانات يايدۇرۇلدى . خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش داۋامىدا پارتىيە تەشكىلاتى ۋە پارتىيە ئەزالىرىنىڭ پارتىيىنىڭ كوپېراتسىيىلىشىش ۋە سىنىپىي كۈرەش سىياسىتىنى ئىجرا قىلىشىغا دائىر ئەھۋاللار تەكشۈرۈلۈپ ، پارتىيە ئەزالىرىنىڭ قانۇن ـ ئىنتىزامغا خىلاپلىق قىلىشىغا دائىر 53 دېلو تەكشۈرۈپ چىقىلدى . 1961 ـ ، 1962ـ يىللىرى رېۋىزىيە كومىتېتى خىزمىتىنىڭ مۇھىم نۇقتىسى ئىستىل تۈزىتىش ، گۇڭشېنى تەرتىپكە سېلىشقا قارىتىلىپ ، «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» ، «خەلق گۇڭشېسى» ھەرىكىتىدىكى مۇبالىغىچىلىك ، خىيانەتچىلىك ـ چىرىكلىك ، دېموكراتىيىنى بۇغۇشقا ئوخشاش مەسىلىلەر ئۈستىدە تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلدى . 1963 ~ 1965 ـ يىلغىچە «سوتسىيالىستىك تەربىيە» ھەرىكىتى داۋامىدا پارتىيىگە بولغان نازارەتچىلىك كۈچەيتىلىپ ، پارتىيە ئەزالىرىنىڭ قانۇن ـ ئىنتىزامغا خىلاپلىق قىلىش دېلوسىدىن 398ى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىندى . بۇنىڭ ئىچىدە 128 كىشى پارتىيىدىن چىقىرىلدى ، 91 كىشىگە پارتىيىدە قالدۇرۇپ سىناش جازاسى ، 32 كىشىگە پارتىيە ئىچىدىكى ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلاش جازاسى ، 68 كىشىگە قاتتىق ئاگاھلاندۇرۇش جازاسى ، 79 كىشىگە ئاگاھلاندۇرۇش جازاسى بېرىلدى .

1979 ~ 1986 ـ يىلىغچە پارتىيە ئەزالىرىنىڭ ئىنتىزامىنى تەكشۈرۈشتە ئاساسلىقى كادىرلارنىڭ شەخسىي ئۆي سېلىش داۋامىدىكى قانۇن ـ ئىنتىزامغا خىلاپلىق قىلىش ئەھۋالى تەكشۈرۈلدى . پارتىيىلىك كادىرلارنىڭ ئىقتىسادىي ساھەدىكى قانۇنغا خىلاپ جىنايى قىلمىشلىرى نۇقتىلىق تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىندى .
1987 ~ 1990 ـ يىلىغچە پارتىيە ئىستىلى ـ پاكلىق قۇرۇلۇشىنى چۆرىدەپ پارتىيە ئىنتىزامىنى تەكشۈرۈش خىزمىتى قانات يايدۇرۇلدى . كوللېكتىپنىڭ 1000 يۇەندىن ئارتۇق مەبلىغىگە خىيانەت قىلغان ۋە ئۇنى يەۋالغان 200 پارتىيىلىك كادىر تەكشۈرۈپ چىقىلدى ، ئىنتىزامغا خىلاپ ئىگىلىۋېلىنغان پۇل 793 مىڭ 500 يۇەنگە يەتتى . 450 مىڭ يۇەن تۆلىتىۋېلىندى ؛ قەرز قالغان 4 مىليون 30 مىڭ يۇەن ئېنىقلاپ قايتۇرۇۋېلىندى ؛ ئىنتىزامغا خىلاپلىق قىلىپ شەخسىي ئۆي سېلىۋالغانلاردىن 536 كىشى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىندى .
1991 ~ 2001 ـ يىلىغچە ئاساسلىقى چوڭ ، مۇھىم دېلولارنى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىش چىڭ تۇتۇلدى ، تۇرغۇزۇلغان دېلو 58 بولۇپ ، بۇنىڭدىن 45ى ئاخىرلاشتۇرۇلدى ، 40 پارتىيە ئەزاسى بىر تەرەپ قىلىندى ، بۇنىڭ ئىچىدە تۆت كىشىنىڭ جىنايى جاۋابكارلىقى سۈرۈشتۇرۇلدى ، بەش كىشى ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلاندى .

3 . دېلولارنى قايتا تەكشۈرۈپ بېكىتىش

1962 ~ 1963 ـ يىللىرى پارتىيە ئىنتىزامى بويىچە جازا بېرىلگەن دېلودىن 921ى قايتا تەكشۈرۈپ بېكىتىلدى ، قايتا تەكشۈرۈپ تەھقىقلەش ئارقىلىق ئەسلىدىكى ھۆكۈم توغرا دەپ قارالغىنى 546 بولۇپ ، ئومۇمىي دېلونىڭ 59.3 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى ، پۈتۈنلەي خاتا بولۇپ ، تولۇق ئاقلاپ ئەسلىگە كەلتۈرۈلگىنى 74 بولۇپ ، قايتا تەكشۈرۈپ بېكىتىلگەن دېلونىڭ سەككىز پىرسەنتىنى ئىگىلىدى ، قىسمەن خاتا بولۇپ ، قىسمەن توزىتىلگىنى 301 بولۇپ ، قايتا تەكشۈرۈپ بېكىتىلگەن دېلونىڭ 32.7 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى .
1980 ~ 1985 ـ يىلىغچە ناھىيىلىك ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتى پارتىيە ئىنتىزامىغا خىلاپلىق قىلىش دېلوسىدىن 298 نى قوبۇل قىلىپ بىر تەرەپ قىلدى . قايتا تەكشۈرۈپ بېكىتىش ئارقىلىق ، 68 كىشىگە بېرىلگەن جازا ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ ، قايتىدىن خىزمەتكە ئورۇنلاشتۇرۇلدى ، 24 كىشى خىزمەتتىن چېكىندۈرۈلدى ، 37 كىشى دەم ئېلىشقا چىقىرىلدى ، 94 كىشىنىڭ باشقا مەسىلىلىرى ھەل قىلىندى ، 75 كىشىگە قارىتا ئەسلىدىكى بىر تەرەپ قىلىش كۆچكە ئىگە قىلىندى .

§5 . تەشۋىقات خىزمىتى

1950 ـ يىلى دېموكراتىك ھاكىمىيەت قۇرۇش خىزمىتى ئىشلىنىپ ، كونا ھاكىمىيەت ئۆتكۈزۈۋېلىندى ، كونا ھۆكۈمەتتىن قالغان خادىملار ئۆزگەرتىلدى ۋە تەربىيىلەندى ، «جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ ئورتاق پروگراممىسى» ، «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى جازالاش نىزامى» ۋە پارتىيىنىڭ ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىغا قارىتىلغان تۇرلۇك فاكتورلار ، سىياسەتلىرى ، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتىگە ھۆرمەت قىلىش ، چوڭ خەنزۇچىلىققا قارشى تۇرۇش قاتارلىق مەزمۇنلار چوڭقۇر تەشۋىق قىلىندى ، ھەر مىللەت خەلقى ئىتتىپاقلىقنى كۈچەيتىشكە سەپەرۋەر قىلىندى ، ھەر قايسى قاتلامدىكى ۋەتەنپەرۋەر زاتلار يېڭى ھاكىمىيەت قۇرۇشقا ۋە مۇستەھكەملەشكە تەشكىللەندى .
1951 ـ يىلى 9 ـ ئايدا ناھىيىلىك پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمى قۇرۇلۇپ ، ھەر مىللەت كادىرلىرى ۋە

كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ نەزەرىيە ئۆگىنىشىگە ۋە تەشۋىقات ـ تەربىيە خىزمىتىگە بولغان تەشكىلىي رەھبەرلىك كۈچەيتىلدى . ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش ـ زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش ۋە يەر ئىسلاھاتى ھەرىكىتىگە بىرلەشتۈرۈپ تەشكىللەنگەن تەشۋىقات ئەترەتلىرى بازار ـ يېزىلاردا تەشۋىقات ـ تەربىيە پائالىيىتىنى قانات يايدۇردى . ئۇلار دوكلات يىغىنى ، سۆھبەت يىغىنى ئېچىش ، نۇتۇق سۆزلەش ، نامرات ئاممىنى زىيارەت قىلىش ، تام گېزىتى ۋە قارا دوسكا گېزىتى چىقىرىش ، پىلاكات چاپلاش ، تەشۋىقاتچىلارنى تەربىيىلەشكە ئوخشاش ئۇسۇللار بىلەن پارتىيىنىڭ ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش سىياسىتىنى ۋە «يەر ئىسلاھاتى قانۇنى»نى داغدۇغىلىق تەشۋىق قىلىپ ، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ قوللىشى ۋە ھىمايىسىگە ئېرىشتى . «ئۇچكە قارشى تۇرۇش» ، «بەشكە قارشى تۇرۇش» تەربىيىسى قانات يايدۇرۇلۇپ ، پارتىيە ـ ھۆكۈمەت بىلەن خەلق ئاممىسى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ياخشىلاندى ۋە قويۇقلاشتۇرۇلدى . 1954 ـ يىلى «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاساسىي قانۇنى» ئېلان قىلىندى ، بۇ چاغدا قانۇننى ئومۇملاشتۇرۇش تەربىيىسى ئېلىپ بېرىش بىلەن بىرگە ، «ئاساسىي قانۇن» ، «نىكاھ قانۇنى» تەشۋىق قىلىنىپ ، ھەممە ئائىلىلەر خەۋەردار قىلىندى . شۇنىڭ بىلەن بىرگە ناھىيىلىك پارتكومدا ئۆگىنىش كومىتېتى قۇرۇلۇپ ، ئۆگىنىش تۈزۈمى ئورنىتىلدى . 1954 ـ يىلى ناھىيىلىك پارتكومدا مەخسۇس ۋە قوشۇمچە ۋەزىپىدىكى نەزەرىيە ئوقۇتقۇچىسىدىن سەككىزى سەپلەندى ، نەزەرىيە كونسۇلتاتسىيىچىدىن توققۇزى تەربىيىلەندى ، ئۇلار پارتىيىنىڭ ئۆتكۈنچى دەۋرىدىكى باش لۇشىيەننىڭ زور كۆچ بىلەن تەشۋىق قىلدى . ناھىيىلىك پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمى ئەتىيازلىق تېرىلغۇغا بىرلەشتۈرۈپ تەشۋىقات گۈرۈپپىسى ئۈيۈشتۇرۇپ 19 كۈن تەشۋىقات ئېلىپ باردى . تەشۋىقات گۈرۈپپىسى پرويېكسىيە فىلىمى ، رەسىم كۆرگەزمىسى ، فاتىفون قاتارلىق شەكىللەردىن پايدىلىنىپ ، يېزا ئىگىلىكىدە ھەمكارلىشىش ، مەھسۇلاتنى ئاشۇرۇش ـ ئىقتىساد قىلىش ، تېرىقچىلىق تېخنىكىسىنى ياخشىلاش قاتارلىق يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىغا دائىر سىياسەت ۋە تېخنىكىلارنى شۇنداقلا پارتىيىنىڭ مىللىي ، دىنىي سىياسىتىنى تەشۋىق قىلىپ ، 9760 كىشىنى تەربىيىلىدى . 1956 ـ يىلى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشكە دائىر سىياسەت ، شۇنداقلا رەئىس ماۋ زېدۇڭنىڭ «يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيىلەشتۇرۇش مەسىلىسى» دېگەن دوكلات ۋە پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيىلەشتۇرۇشكە ئائىت ھۆججەتلەرنىڭ روھى كەڭ تەشۋىق قىلىندى . شۇ يىلى ناھىيە تەۋەسىدە تەشۋىقات ـ كونسۇلتاتسىيە پونكىتىدىن 25ى ، يېزا كىتابخانىسىدىن 16سى ، ئىشتىن سىرتقى سەنئەت ئۆمىكىدىن بىرى قۇرۇلدى ، 24 يەرگە قارا دوسكا گېزىتى چىقىرىلدى ، تەشۋىقاتچىدىن 360ى تەربىيىلەپ يېتىشتۇرۇلدى ، مۇتلەق كۆپ ساندىكى پارتىيە ئەزالىرى ، ئىتتىپاق ئەزالىرى دېھقانچىلىق ، چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ تەشۋىقات تايانچىلىرى بولۇپ قالدى . 10 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى ناھىيىلىك پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمى چىقارغان «ئۇچتۇرپان دېھقانلىرى گېزىتى» رەسمىي نەشر قىلىنىپ ، تۇنجى سانى 400 نۇسخا بېسىلدى .

1958 ـ يىلى «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» ھەرىكىتى قوزغالدى ، «پولات تۇتقا» قىلىنىپ ، «غەيرەتكە كېلىپ ، تىرىشىپ يۇقىرى ئۇرلەپ ، كۆپ ، تېز ، ياخشى ، تېجەشلىك ئىشلەپ سوتسىيالىزم قۇرۇش» باش لۇشىيەنى زور كۆچ بىلەن تەشۋىق قىلىندى .

60 ـ يىللارنىڭ بېشىدا كەڭ كادىرلار ۋە ئاممىغا ئىنتېرناتسىئونالىزم ، ۋەتەنپەرۋەرلىك ، سوتسىيالىزم تەربىيىسى ئېلىپ بېرىلىپ ، مەھسۇلاتنى ئاشۇرۇش ـ ئىقتىساد قىلىش ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى ، كادىرلار «خەلقئارا كومۇنىزم ھەرىكىتىنىڭ باش لۇشىيەنى توغرىسىدا تەكلىپ» ، «ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ سوۋېت كومپارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىغا يازغان ئوچۇق خېتى» قاتارلىق ماقالىلەرنى ئۆگىنىشكە ئۈيۈشتۇرۇلدى ، رېۋىيىزىونزمغا قەتئىي قارشى تۇرۇلدى .

1963 ~ 1965 ـ يىلىغىچە مەخسۇس تېمىدىكى دوكلات ئۆمىكى ، نۇتۇق سۆزلەش ئۆمىكى ئۈيۈشتۇرۇلدى ، ئۇلار يېزا ـ قىشلاقلارغا بېرىپ جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ جۇڭگو ـ ھىندىستان چېگرىسىدىكى قوغدىنىش ـ قايتۇرما زەربە بېرىش ئۇرۇشىدا قولغا كەلتۈرۈلگەن ئۇلۇغ غەلىبىسىنى ۋە

قەھرىمانلىق ئىش- ئىزلىرىنى تەشۋىق قىلدى . بۇ چاغدا سوتسىيالىستىك تەربىيىنى نۇقتىدا سىناق قىلىش خىزمىتىنى قانات يايدۇرۇشقا بىرلەشتۇرۇپ ، سىنىپىي تەربىيە كۆرگەزمىسى ئۆتكۈزۈلدى ، كەمبەغەل دېھقانلار ئائىلە تارىخىدىن 76 سى ، رەسىمدىن 110 پارچە ، سىخىما - جەدۋەل تەشۋىقات رەسىمى ، پلاكاتتىن 123 پارچە كۆرگەزمىگە قويۇلدى . كۆرگەزمىنى 24 مىڭ 348 ئادەم - قېتىم كۆردى . شۇنىڭ بىلەن بىرگە ماۋ زېدۇڭ ئەسەرلىرىنى ئۆگىنىش دولقۇنى قوزغالدى ، ئىككى ئورۇن ئاقسۇ ژىلايىتى بويىچە ماۋ زېدۇڭ ئەسەرلىرىنى ئۆگىنىش ئىلغار كوللېكتىپى بولۇپ ، سەككىز كىشى ئىلغار شەخس بولۇپ باھالاندى . 1965 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ناھىيىدە يېزا مەدەنىيەت ئۆيى 21گە ، كۇتۇپخانا 80گە ، تۇرلۇك كىتاب 141 مىڭ 520 پارچە (بۇنىڭ ئىچىدە ماۋ زېدۇڭ ئەسەرلىرى 4311 پارچە)گە ، كۇتۇپخانىغا بېرىپ كىتاب كۆرگەنلەر 73 مىڭ 290گە يەتتى ، ئىشتىن سىرتقى سەنئەت ئۆمىكىدىن 46 سى قۇرۇلۇپ ، ئادىمى 574كە يەتتى ، ئۇلار 239 مەيدان - قېتىم ئويۇن قويدى ، 7764 نومۇر تەييارلىدى ، تاماشىبىن 668 مىڭ ئادەم - قېتىمغا يەتتى .

1966 ~ 1976 - يىلغىچە ماۋ زېدۇڭ ئەسەرلىرىنى ئۆگىنىشتە «جانلىق ئۆگىنىپ ، جانلىق ئىشلىتىش» تەشەببۇس قىلىندى ، بارلىق پارتىيە ئەزالىرى جياۋ يولۇدىن ئۆگىنىشكە تەشكىللەندى . «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»دىكى ئىنتايىن سول ئىدىيىۋى ئېقىمنىڭ تەسىرىدە ، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»نىڭ چېكىدىن ئاشقان سول لۇشىيەنى ۋە «پرولېتارىيات دىكتاتورىسى شارائىتىدا داۋاملىق ئىنقىلاب قىلىش» نەزەرىيىسى كۆچەپ تەشۋىق قىلىندى .

1978 ~ 1984 - يىلىغىچە ج ك پ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنى ئېچىلغاندىن كېيىن ، پارتىيە خىزمىتىنىڭ مەركىزى سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشقا يۆتكەلدى . پارتىيىنىڭ مەركىزىي خىزمىتىنى چۆرىدەپ ، ج ك پ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنىنىڭ روھى تەشۋىق قىلىنىپ ، كادىرلار ئاممىسى ئارىسىدا ھەقىقەتنىڭ ئۆلچىمى توغرىسىدىكى مۇھاكىمە ۋە ئۆگىنىش قانات يايدۇرۇلدى . شۇنىڭ بىلەن بىرگە ناھىيە بويىچە كادىرلار ۋە ئىشچى - خىزمەتچىلەردىن سىياسىي ئۆگىنىش بويىچە ئىمتىھان ئېلىندى ، بۇنىڭدا ج ك پ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىنىڭ ئاخباراتى ، ئەملىيەت ھەقىقەتنى ئۆلچەشنىڭ بىردىنبىر ئۆلچىمى ئاساسىي مەزمۇن قىلىندى . ئىمتىھانغا 1934 كىشى قاتناشتى ، بۇلار ناھىيە بويىچە خىزمەتتىكى كادىرلارنىڭ 97 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى . پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ «دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن بۇيانقى پارتىيە تارىخىغا دائىر بەزى مەسىلىلەر توغرىسىدىكى قارار»ى تەشۋىق قىلىندى ، «بەش بولۇش ، تۆت گۈزەل ، ئۇچنى قىزغىن سۆيۈش» پائالىيىتى رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى ، تۇنجى قېتىملىق «ئومۇمىي خەلق مەدەنىيەتلىك ، ئەدەپلىك بولۇش ئېيى» پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسى ئېلىپ بېرىلدى ، پارتىيەلىك كادىرلار «يېڭى پارتىيە نىزامنامىسى»نى ۋە «لىيۇ شاۋچى تاللانما ئەسەرلىرى» ، «دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما»نى ئۆگىنىشكە تەشكىللەندى .

1985 ~ 1990 - يىلغىچە كادىرلار «ماركسىزملىق پەلسەپە تېزىسلىرى» ، تۆت ئاساسىي پرىنسىپ ، بۇرژۇئاچە ئەركىنلەشتۇرۇشكە قارشى تۇرۇش ۋە جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇشقا دائىر مەزمۇنلارنى ئۆگىنىشكە تەشكىللەندى . «ئۇچتە ئەلا بولۇش ، بىردىن ئۆگىنىش» پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى . دېھقانچىلىق ، چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ مەدەنىيەت بازىسى قۇرۇلۇشى كۆچەيتىلىپ ، ئاساسىي قاتلام مەدەنىيەت پونكىتىدىن سەككىزى ، مەدەنىيەت ئۆيىدىن 106سى ، ياشلار پائالىيەت ئۆيىدىن 73ى قۇرۇلدى ، ناھىيىلىك پارتكوم تۇۋەنگە يەتتە تۈركۈم كادىر ئەۋەتتى ، ئۇلار يېزا - بازارلاردا «ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش» ، باشلانغۇچ مەكتەپ مائارىپىنى ئومۇملاشتۇرۇش ۋە پەننى ئومۇملاشتۇرۇش بويىچە تەشۋىقات - تەربىيە خىزمىتىنى قانات يايدۇرۇپ ، 685 قارار كۇرس ئاچتى ، كۇرسقا 24 مىڭ كىشى قاتناشتى . 1989 - يىلى 5 - ئاينىڭ 27 - كۈنى ئۇچتۇرپان ناھىيىسى ، بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش 4 - تۇەنى مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى - تەرەققىياتى بويىچە تۇنجى قېتىملىق

بىرلەشمە تەقدىرلەش يىغىنى ئېچىپ ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ـ تەرەققىياتى بويىچە 11 ئىلغار كوللېكتىپ ، 29 ئىلغار شەخسنى تەقدىرلىدى . 1990 ـ يىلى ۋىلايەت دەرىجىلىك مەدەنىي ئورۇندىن ئىككىسى ، ناھىيە دەرىجىلىك مەدەنىي ئورۇندىن 49ى ، يېزا دەرىجىلىك مەدەنىي ئورۇندىن 20 سى بارلىققا كەلدى ، مەدەنىي ئائىلە 1255كە ، مەدەنىي ئىشچى ـ خىزمەتچى 1556گە يەتتى .

1991 ～ 1994 ـ يىلغىچە ج ك پ 13 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 4 ـ ، 5 ـ ، 6 ـ ، 7 ـ ئومۇمىي يىغىنلىرىنىڭ روھى تەشۋىق قىلىندى ، «ئۆچەتە ئەلا ، بىردىن ئۆگىنىش» پائالىيىتىنى ئېغىشماي قانات يايدۇرۇش ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش ، مىللىي بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇپ ، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداش مەزمۇنىدىكى تەشۋىقات تەربىيە كۈچەيتىلدى . 1991 ـ يىلى ۋىلايەت دەرىجىلىك مەدەنىي ئورۇندىن ئۆچى ، ناھىيە دەرىجىلىك مەدەنىي ئورۇندىن 28ى بارلىققا كەلدى . 1992 ـ يىلى 2012 ئائىلە مەدەنىي ئائىلە بولۇپ ، 5638 ئائىلە قانۇن ـ ئىنتىزامغا رىئايە قىلىشتىكى شەرەپلىك ئائىلە بولۇپ ، 6704 ئائىلە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى بويىچە نەمۇنىچى ئائىلە بولۇپ ، 370 ئائىلە «بەشتە ياخشى ئائىلە» بولۇپ باھالاندى .

1995 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى ج ك پ ئاقسۇ ۋىلايەتلىك كومىتېتى ، ئاقسۇ ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمە ، ئاقسۇ شۆبە ھەربىي رايونى ئۈچتۇرپان ناھىيىسىگە «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ـ تەرەققىياتى ، ئارمىيە ـ خەلق ئىتتىپاقلىقى بويىچە نەمۇنە ناھىيە» دەپ نام بەردى .

1996 ـ يىلى ئۈچتۇرپان ناھىيىسى ئاپتونوم رايون بويىچە مائارىپ خىزمىتىدىكى ئىلغار ناھىيە ۋە ئاپتونوم رايون بويىچە «ئومۇمىيۈزلۈك يۇقىرى ئۆلچەمدە ساۋات چىقىرىش» خىزمىتىنى تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىشتا بىرىنچى ناھىيە ، مەملىكەت بويىچە «تۆمەن چاقىرىملىق چېگرا رايون مەدەنىيەت كارىدورى قۇرۇلۇشىدىكى ئىلغار ناھىيە» ، «يېزا ئىگىلىك تەشۋىقاتىدىكى ئىلغار ناھىيە» قاتارلىق ناملارغا ئېرىشتى . «ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ مەنسۇى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىشكە دائىر بىر قانچە مۇھىم مەسىلە توغرىسىدىكى قارارى» تەشۋىق قىلىندى ۋە ئىزچىللاشتۇرۇلدى ؛ ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ [1996] 7 ـ نومۇرلۇق ھۆججىتى ۋە ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ [1996] 5 ـ نومۇرلۇق ھۆججىتىنىڭ روھى تەشۋىق قىلىنىپ ۋە ئۆگىنىلىپ ، مەركىزىي كومىتېت ئونتۇرىغا قويغان «شىنجاڭدىكى ئاساسىي خەۋپ مىللىي بۆلگۈنچىلىك ۋە قانۇنسىز دىنىي پائالىيەتلەردىن كېلىدۇ» دېگەن توغرا ھۆكۈم قەتئىي ھىمايە قىلىندى .

1997 ～ 2001 ـ يىلغىچە ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ [1996] 7 ـ نومۇرلۇق ھۆججىتى ۋە ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ [1996] 5 ـ نومۇرلۇق ھۆججىتىنىڭ روھى يەنمۇ ئىلگىرىلەپ تەشۋىق قىلىندى ۋە ئىزچىللاشتۇرۇلدى . مەركەزنىڭ شىنجاڭنىڭ مۇقىملىق خىزمىتى توغرىسىدىكى يولىورۇقىغا ئاساسەن ، ناھىيە بويىچە ئىجتىمائىي ئامانلىقنى مەركەزلەشتۇرۇپ تۇزۇش خىزمىتى داۋاملىق قانات يايدۇرۇلۇپ ، زوراۋانلىق ، تېررورلۇق جىنايى قىلمىشلىرىغا قاتتىق زەربە بېرىلدى ، پارتىيىنىڭ مىللىي ـ دىنىي سىياسىتى ۋە پارتىيىنىڭ يېزىلارغا قارىتىلغان تۈرلۈك فاكتورى ، سىياسەتلىرى كەڭ تەشۋىق قىلىنىپ ، ئامما مەركەزلىك تۇزۇشكە پائال قاتنىشىشقا ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىپ ، مىللىي بۆلگۈنچىلىككە ۋە قانۇنسىز دىنىي ھەرىكەتلەرگە قەتئىي قارشى تۇرۇشقا سەپەرۋەر قىلىنىپ ، پارتىيە 15 ـ قۇرۇلتىيىنىڭ ئېچىلىشى ۋە شىياڭگاڭ ، ئاۋمېنلارنى قايتۇرۇۋېلىشقا ئوخشاش مۇھىم سىياسىي پائالىيەتلەر جەريانىدىكى ئىجتىمائىي مۇقىملىققا پۈتۈن كۈچ بىلەن ھەقىقىي كاپالەتلىك قىلىندى . پارتىيە 15 ـ قۇرۇلتىيىنىڭ روھى ۋە جياڭ زېمىننىڭ شىنجاڭنى كۆزدىن كەچۈرگەندە قىلغان مۇھىم سۆزى ئۆگىنىلدى ۋە تەشۋىق قىلىندى . 1997 ـ يىلى 11 ـ ئايدا يېڭىئاۋات يېزىلىق پارتكومنىڭ ئەزاسى ، ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتىنىڭ شۇجىسى كېرىم خوجا 5 ـ قېتىملىق مەملىكەتلىك ئادالەت يولىدا پىداكارلىق كۆرسىتىپ جىنايەتچىلەر بىلەن كۈرەش قىلغان ئىلغارلارنى تەقدىرلەش يىغىنىغا قاتناشتى ، ئۇنىڭغا مەركىزىي كومىتېت تەشۋىقات بۆلۈمى ، جامائەت خەۋپسىزلىكى مىنىستىرلىكى ،

جۇڭخۇا ئادالەت يولىدا پىداكارلىق كۆرسەتكەنلەر فوند جەمئىيىتى «مەملىكەتلىك ئادالەت يولىدا پىداكارلىق كۆرسىتىش ئىلغارى» دەپ نام بەردى ۋە دۆلەت مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى - تەرەققىياتىدىكى ئۇلۇگە» دەپ نام بەردى . ناھىيىلىك پارتكوم ، خەلق ھۆكۈمىتى پۈتۈن ناھىيىدىكى پارتىيىلىك كادىرلار ۋە ھەر مىللەت خەلق ئاممىسىنى كېرەم خوجىدىن ئۆگىنىشكە چاقىردى .

§ 6 . بىرلىك سەپ خىزمىتى

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى يېڭى قۇرۇلغان مەزگىلدە ناھىيىلىك پارتكوم بىرلىك سەپ خىزمىتىنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى ھەر قايسى مىللەت ، ھەر قايسى قاتلام ، ھەرقايسى ۋەتەنپەرۋەر تەشكىلاتلار ۋە دىنىي ساھەدىكى تەرەققىپەرۋەر زاتلار بىلەن كەڭ دائىرىدە ئۇچرىشىپ ۋە ئالاقە باغلاپ ، جەمئىيەتنىڭ ھەر قايسى ساھەلىرىدىكى ۋەتەنپەرۋەر زاتلارنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ ، دېموكراتىك ھاكىمىيەت قۇرۇشقا قاتناشتۇرۇپ ، دېموكراتىك كېڭىشىش خىزمىتىنى قانات يايدۇرۇپ ، يېڭىدىن دۇنياغا كەلگەن خەلق ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش ، مۇقىم ئىنقىلابىي تەرتىپ ئورنىشتىن ئىبارەت بولدى . 1950 ~ 1954 - يىلغىچە ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە ھەر مىللەت ، ھەر ساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنى ئېچىلدى ، يىغىندا مىللىي - دىنىي ساھەدىكىلەر ، سودا - سانائەت ساھەسىدىكىلەر ، مەدەنىيەت - مائارىپ - سەھىيە ساھەسىدىكىلەر ۋە زىيالىيلار دۆلەت ۋە ناھىيىنى گۈللەندۇرۇشكە دائىر چوڭ ئىشلار ئۈستىدە بىرلىكتە كېڭەشتى . 1953 - يىلى 1 - ئايدا ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك سودا - سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى قۇرۇلۇپ ، تۇنجى قۇرۇلتاي ئېچىلدى . شۇ يىلى 2 - ئايدا بىرلىك سەپ خىزمىتى بۆلۈمى قۇرۇلۇپ ، ۋەتەنپەرۋەر دېموكراتىك زاتلارنىڭ بىرلىك سەپ خىزمىتىگە مەسئۇل بولدى . ئۇ ھەر مىللەت ، ھەر ساھەدىكى دېموكراتىك زاتلارنى «جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ ئورتاق پروگراممىسى»نى ئۆگىنىشكە تەشكىللىدى ، ھەر قايسى قاتلامدىكى زىيالىيلار ۋە دېموكراتىك پارتىيە - گۇرۇھلار سوتسىيالىستىك ئۇزگەرتىشنى پەيدىنپەي قوبۇل قىلدى .

ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش ، يەر ئىسلاھاتى ھەرىكىتى داۋامىدا ، خەلق دېموكراتىك بىرلىك سەپ خىزمىتىگە ئەھمىيەت بېرىلىپ ، دۆلەتنى بىرلىك سەپ ئارقىلىق ئىدارە قىلىش دائىرىسى كېڭەيتىلدى ، مىللىي - دىنىي ساھەدىكىلەر ، سودا - سانائەت ساھەسىدىكىلەر ۋە مىللىي يۇقىرى قاتلام كىشىلەر قاتارلىق دېموكراتىك زاتلارغا بولغان سىياسىي - ئىدىيىۋى تەربىيە كۈچەيتىلىپ ، بىرلىك سەپ قوشۇنى ئۈزلۈكسىز زورايتىلدى . ئۇلار تۇرلۇك سىياسىي ھەرىكەتلەردە ئاكتىپ رول ئوينىدى .

1956 ~ 1958 - يىلغىچە دىنىي ساھەدىكى مەشھۇر زاتلار بىرلىك سەپنىڭ نۇقتىلىق ئوبيېكتى بولدى ، ھەر پەسلەر دىنىي زاتلار سۆھبەت يىغىنى ئېچىلىپ ، پارتىيەنىڭ بىرلىك سەپ خىزمىتىگە دائىر فاكتجىن-سىياسەتلىرىنى ئۆگىنىشكە تەشكىللەندى ، ئامما ئارىسىدا بىر قەدەر تەسىرى بار ۋەتەنپەرۋەر دىنىي زاتلارنى ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن ئورۇنلاشتۇرۇش ، داخلىق دىنىي زاتلارنى سىرتقا ئېكسكۇرسىيە ۋە ئۆگىنىشكە ئەۋەتىش ، ئۇلارغا قەرەللىك تۇرمۇش ياردەم پۇلى تارقىتىپ بېرىشكە ئوخشاش يوللار بىلەن كۆپلىگەن دىنىي زاتلار قولغا كەلتۇرۇلدى ۋە ئىتتىپاقلاشتۇرۇلدى . شۇ يىلى 4 - ئايدا ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەش مەخسۇس يىغىن ئېچىپ ، دىنىي زاتلارنىڭ تۇرمۇش ياردەم پۇلى مەسلىسىنى مۇزاكىرە قىلدى ، يىغىندا 24 دىنىي زاتقا تۇرمۇش ياردەم پۇلى بېرىش قارار قىلىندى .

1962 - يىلى دىنىي ساھەنىڭ ئەھۋالىنى ئومۇمىيۈزلۈك ئىگىلەش ئۈچۈن ، ناھىيە بويىچە مەسچىتلەردىكى

دىنىي زاتلارنىڭ ئەھۋالى تەكشۈرۈپ چىقىلدى . تەكشۈرۈلگەندىن كېيىنكى ستاتىستىكىدا ناھىيە بويىچە 270 مەسچىت ، 427 دىنىي زات بارلىقى مەلۇم بولدى ، دېموكراتىك سايلام ئارقىلىق 44 دىنىي زات ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ ئەزالىقىغا سايلاندى .

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە بىرلىك سەپ خىزمىتى مەجبۇرىي توختىدى . 1978 ـ يىلدىكى ج ك پ 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتنىڭ 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن ، ناھىيىلىك پارتكوم پارتىيىنىڭ مىللىي ـ دىنىي سىياسىتىنى يەنمۇ ئىزچىللاشتۇرۇپ ، ئاكتىپ تەدبىرلەرنى قوللىنىپ ، بىرلىك سەپ خىزمىتىنى قانات يايدۇرۇپ ، قالايمىقانچىلىقنى ئوڭشىدى ، خاتا ، ناھەق ، يالغان دېلولارنى تۈزەتتى ، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»دا بۇزۇپ تاشلانغان مەسچىتلەرنى رېمونت قىلدۇردى . 1986 ـ يىلىغا كەلگەندە سىياسىي كېڭەش ئەزالىرى ، ھەقىقەتكە قايتقان گومىنداڭ خادىملىرى ، سودا ـ سانائەتچىلەر ، دىنىي زاتلار ، پارتىيىسىز زىيالىيلاردىن بولۇپ جەمئىي 189 كىشىنىڭ مەسلىسى قايتىدىن تەكشۈرۈلۈپ ، بۇنىڭ ئىچىدىكى 184 خاتا دېلو ئاقلاندى ، 179 كىشىنىڭ خىزمىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ ، 185 مىڭ 300 يۈەنلىك تولۇقلىما بېرىلدى . ئىگىلىۋېلىنغان 37 مەسچىت قايتۇرۇپ بېرىلدى ، 274 مەسچىت قايتىدىن سېلىندى . چېقىۋېتىلگەن مەسچىتلەرگە 477 مىڭ 500 يۈەن تۆلەم بېرىلدى . تەرىپىە بېرىپ قايىل قىلىش ئارقىلىق ، ناھىيە بويىچە 11 دىنىي مەكتەپتىكى 152 ئۆسمۈر مەكتەپ قوينىغا قايتۇرۇپ كېلىندى .

1987 ـ يىلى بىرلىك سەپ خىزمىتى خېلى زور تەرەققىياتقا ئېرىشتى . بىرلىك سەپ ئۇبېيېكتلىرىنى قەرەللىك سىياسىي ئۆگىنىشكە ۋە سۆھبەتكە تەشكىللەش ئارقىلىق بىرلىك سەپ ئۇبېيېكتلىرى ۋە سىياسىي كېڭەش ئەزالىرىنىڭ ئاكتىپلىقى قوزغىتىلدى ، دىنىي زاتلار دىنىي ئىشلارنى قانۇن بويىچە باشقۇرىدىغان بولدى .

90 ـ يىللارغا كەلگەندە پارتىيىنىڭ مىللىي ـ دىنىي سىياسىتىنى يەنمۇ ئەمەلىيلەشتۈرۈش بىرلىك سەپ خىزمىتىنىڭ مۇھىم نۇقتىسى بولدى ، بۇ مەزگىلدە دىنىي پائالىيەت سورۇنلىرىنى باشقۇرۇش قانۇن بويىچە كۈچەيتىلىپ ، تۈرلۈك قائىدە ـ تۈزۈملەر تۈرغۇزۇلدى ، ناھىيە ، يېزا ، كەنتتىن ئىبارەت ئۈچ دەرىجىلىك دىن باشقۇرۇش تورى پەيدىنپەي بەرپا قىلىندى . دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىنىڭ نورمال دىنىي پائالىيىتىنى كاپالەتلەندۈرگەن ئاساستا ، مەسچىت سېلىش ، كېڭەيتىپ ياساشنى تەستىقلاش تۈزۈمى چىڭىتىلدى ، بىرلىك سەپ ، مىللەت ، دىن خىزمىتى تارماقلىرى دىنىي سورۇنلارنى قەرەللىك تەكشۈرۈپ تۇردى . دىنىي زاتلار ۋە دىنىي سورۇنلارنى باشقۇرغۇچىلار سىياسىي ئۆگىنىشكە ئۇيۇشتۇرۇلدى ، قانۇنلۇق دىنىي پائالىيەتلەر قوغدالدى ، قانۇنسىز دىنىي پائالىيەتلەر ۋاقتىدا چەكلەندى . دىنىي پائالىيەتنى سۈيىئىستېمال قىلىپ ئېلىپ بېرىلغان مىللىي بۆلگۈنچىلىك ـ بۆزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرىگە قەتئىي زەربە بېرىلدى . شۇنىڭ بىلەن بىرگە 542 دىنىي زات ئاپتونوم رايون ، ۋىلايەت بويىچە ئېچىلغان تەربىيىلەش كۇرسلىرىدا تەربىيىلەندى ، 21 دىنىي زات ۋە 380 ئاممىنىڭ سەئۇدى ئەرەبىستانىغا بېرىپ ھەج قىلىشى تەستىقلاندى ۋە تەشكىللەندى . 40 ۋەتەنپەرۋەر ياش دىنىي زات تاللاپ تەربىيىلەندى ۋە ئۇلارغا لايىقەت گۇۋاھنامىسى تارقىتىپ بېرىلدى .

1996 ～ 2001 ـ يىلغىچە دىنىي ئىشلارنى باشقۇرۇش كۈچەيتىلىپ ، ناھىيە ۋە يېزا ھالقىغان ھەر قانداق دىنىي پائالىيەت ۋە شەخسلەر ئاچقان دىنىي مەكتەپلەر قەتئىي چەكلەندى . ئىجتىمائىي ئامانلىقنى مەركەزلىك تۈزەش ئىزچىل قانات يايدۇرۇلۇپ ، زوراۋانلىق ، تېررورلۇق جىنايى قىلمىشلىرىغا قاتتىق زەربە بېرىلدى . ج ك پ مەركىزىي كومىتېتنىڭ [1996] 7 ـ نومۇرلۇق ھۆججىتى ۋە ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم [1996] 5 ـ نومۇرلۇق ھۆججىتىنىڭ روھى چوڭقۇر تەشۋىق قىلىندى ، پارتىيە 15 ـ قۇرۇلتىيىنىڭ روھى ۋە جياڭ زېمىننىڭ شىنجاڭنى كۆزدىن كەچۈرگەندە قىلغان مۇھىم سۆزى ئۆگىنىلدى ھەم تەشۋىق قىلىندى . «ئىتتىپاقلىق ، باراۋەرلىك ، ھەمكارلىق» ئاساسىدىكى سوتسىيالىستىك مىللەتلەر مۇناسىۋىتى جارى

قىلدۇرۇلدى ۋە مۇستەھكەملەندى ، دىنىي ئىشلارنى باشقۇرۇش ھوقۇقىنىڭ پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ ئىلكىدە بولۇشىغا ھەقىقىي كاپالەتلىك قىلىندى . 1997 ـ يىلى ناھىيىلىك پارتكوم بىرلىك سەپ بۆلۈمى جامائەت خەۋپسىزلىكى تارماقلىرىغا ھەمكارلىشىپ قانات يايدۇرغان «قاتتىق زەربە بېرىش» ۋە ئاختۇرۇپ تۇرۇش ، ئېنىقلاش ھەرىكىتىدە قانۇنسىز دىنىي شايكىدىن يەتتىسى بىتچىت قىلىندى ، يەر ئاستى ھەربىي مەشق نۇقتىسىدىن تۆتى ، يەر ئاستى دىنىي تەشۋىقات سورۇنىدىن يەتتىسى مەنئى قىلىندى . دىنىي ساھەنىڭ نورمال پائالىيىتى قوغدالدى .

1998 ـ يىلى مىللىي سىياسەت قوللانمىسىدىن 500 پارچە بېسىپ تارقىتىلدى ، 329 دىنىي زات زوراۋانلىق ، تېررورلۇق جىنايى قىلمىشلىرىغا زەربە بېرىش مەزمۇنىدىكى رەسىملەر كۆرگەزمىسىنى ئېكسكۇرسىيە قىلىشقا تەشكىللەندى . 2001 ـ يىلى «بەشتە ياخشى» مەسچىت ۋە «بەشتە ياخشى» دىنىي زاتنى باھالاش پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلۇپ ، 45 «بەشتە ياخشى» مەسچىت ۋە 41 «بەشتە ياخشى» دىنىي زات باھالاپ چىقىلدى . شۇنىڭ بىلەن بىرگە ، 23 ۋەتەنپەرۋەر دىنىي زاتقا قارىتىلغان قوغداش كۆچەيتىلدى . 101 دىنىي زاتقا تۆرمۇش ياردەم پۇلى تارقىتىپ بېرىلدى ، 54 كىشى ناھىيىلىك ، يېزىلىق خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىللىكىگە سايلاندى ، يەتتە كىشى ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەشتە ۋەزىپە ئۆتىدى .

Ⅱ باب

گومىنداڭنىڭ ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى يەرلىك تەشكىلاتلىرى

مىنگونىڭ 32 ـ يىلى (1943 ـ يىلى) 1 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى جۇڭگو گومىنداڭنىڭ شىنجاڭ ئۇلكىلىك پىرقىسى قۇرۇلدى ، ئارقىدىنلا ۋىلايەت ، ناھىيە ، رايونلاردا جۇڭگو گومىنداڭنىڭ ۋىلايەتلىك ، ناھىيىلىك ، رايونلۇق پىرقىلىرى قۇرۇلۇپ ، گومىنداڭنىڭ يەرلىك تەشكىلاتلىرى تەرەققىي قىلدۇرۇلدى .

§1 . پىرقە

مىنگونىڭ 32 ـ يىلى (1943 ـ يىلى) 7 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى جۇڭگو گومىنداڭنىڭ ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك پىرقىسى قۇرۇلدى ھەمدە ناھىيىلىك ئىجرائىيە كومىتېتى قۇرۇلدى . گومىنداڭ ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك پىرقىسىنىڭ تۈنجى شۇجىجاڭى ئىسمائىل ئىدى . ئىجرائىيە كومىتېتى ئاستىدا تەپتىش ھەيئىتى ، ئىجرائىيە ھەيئىتى ، پىلان ھەيئىتى ، تەشكىلات ھەيئىتى قاتارلىقلار تەسىس قىلىندى ، بۇلارغا تەشۋىقات خادىمى ، كاتىپ سەپلەندى ، كومىتېت قارمىقىدا رايونلۇق پىرقىدىن ئۇچى ، رايونلۇق شۇبە پىرقىدىن 18ى تەسىس قىلىندى .

مىنگونىڭ 33 ـ يىلى (1944 ـ يىلى) 1 ـ ئايدا ئاقچى مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسىنىڭ دەرىجىسى ناھىيىگە

ئۆستۈرۈلدى ، شۇنىڭ بىلەن تەڭ گومىندائ ئاقچى شۆبە پىرقىسىمۇ ئاقچى ناھىيىلىك پىرقىگە ئۆستۈرۈلدى . ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك پىرقە ئۇنى ۋاكالىتەن باشقۇرمايدىغان بولدى ، ئۇ ئاقسۇ رايونلۇق (شىنجاڭ 4 ـ مەمۇرىي رايون) پىرقىگە قارايدىغان بولدى .

گومىندائ ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك پىرقىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن ، ئاپپاراتلىرىنى پەيدىنپەي مۇكەممەللەشتۈرۈپ ، خادىملارنى تولۇقلىدى ، ئۇنىڭ تەركىبىدە 18 (ئاقچى رايونلۇق شۆبە پىرقىنىڭكى بۇنىڭ سىرتىدا) ئىش بېجىرگۈچى خادىم بار بولدى ، يىللىق پائالىيەت راسخوتى 1580 يۈەن ئىدى .

مىنگونىڭ 33 ـ يىلى (1944 ـ يىلى) 1 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى جۇڭگو گومىندائىنىڭ شىنجاڭ ئۆلكىلىك پىرقىسى 21 ـ سانلىق كومىتېت يىغىنىدىكى قارارىغا ئاساسەن ، ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك پىرقىنىڭ شۇجىجائى ئىسمائىل ھوقۇقىنى قالايمىقان ئىشلىتىپ ، خادىم خې شاۋچۈەننى ئۆلۈۋېلىشقا مەجبۇر قىلغانلىقتىن ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلاپ تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىش ، ئەن ۋېينى ئۇنىڭ ئورنىغا ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك پىرقىنىڭ شۇجىجائىلىقىغا تەينىلەش قارار قىلىندى . ئەن ۋېي 2 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى ۋەزىپىگە ئولتۇردى .

مىنگونىڭ 35 ـ يىلى (1946 ـ يىلى) 4 ـ ئايدا ناھىيىلىك پىرقە پىلان كومىتېتى قۇرۇلدى .

2 § . گومىندائ ئەزالىرى

مىنگونىڭ 22 ـ يىلى (1933 ـ يىلى) 6 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى گومىندائ ئەزاسى 158 ئىدى . بۇنىڭ ئىچىدە ئۇچتۇرپان ناھىيىسى ئىنانچىخان مەھكىمىسىدە دېھقانچىلىق قىلىدىغان 26 كىشى ، بەش ھۈنەرۋەن ، سەككىز مائارىپچى ، ئۇچتۇرپان سودىگەرلەر ئۇيۇشمىسىدىن يەتتە كىشى ، ئۇچتۇرپان ئىسلام دىنى مەكتىپىدىن 16 كىشى ، ئۇچتۇرپان مەسچىتىدىن 27 دېھقان ، بەش ھۈنەرۋەن ، تۆت سودىگەر ، ئۇچتۇرپان كۆمۈر كېنىدىن 19 كىشى ، ئۇچتۇرپان مۇسۇلمانلار يىغىدىن 41 كىشى بار ئىدى .

مىنگونىڭ 32 ـ يىلى (1943 ـ يىلى) 7 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى گومىندائ ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك پىرقىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن ، دىنىي زاتلار ۋە يۇقىرى قاتلام كىشىلىرى ئارىسىدىن 52 كىشىنى ئەزالىققا قوبۇل قىلدى .

مىنگونىڭ 35 ـ يىلى (1946 ـ يىلى) ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك پىرقە دىنىي زاتلار ، ئوقۇتقۇچى ، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر ، يېزا ـ بازار ، باۋ ـ جىيالاردىن ، ئىدارە ـ ئورگانلاردىن 125 كىشىنى ئەزالىققا قوبۇل قىلدى ھەمدە ناھىيە ، يېزا ـ بازار ، باۋ ـ جىيادىن ئىبارەت رايونغا ئايرىش تۈزۈمىگە ئاساسەن ، رايونلۇق پىرقىدىن ئۇچنى ، رايونلۇق شۆبە پىرقىدىن 18نى قۇردى . كېيىن رايونلۇق پىرقىنى يەتتىگە تەڭشىدى ، ھەر بىر رايونلۇق پىرقىدە 2 ～ 3 كىچە رايونلۇق شۆبە پىرقە قۇرۇلۇپ ، ناھىيىدىكى يېزا ـ بازارلارنىڭ ھەممىسىدە گومىندائىنىڭ تەشكىلاتى بار بولدى . مىنگونىڭ 38 ـ يىلى (1949 ـ يىلى) ناھىيىلىك پىرقە 335 كىشىنى ئەزالىققا قوبۇل قىلدى . بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر 279 ، قىرغىز ئون ، خۇيزۇ ئون ، خەنزۇ 35 ، ئۆزبېك بىر ، ئەر 312 ، ئايال 23 .

1949 ـ يىلى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن گومىندائ ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك پىرقىسى 10 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدا بارلىق پائالىيىتىنى توختاتتى ، ناھىيىلىك پىرقە ۋە ئۇنىڭ قارمىقىدىكى رايونلۇق شۆبە پىرقىلەر ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى .

Ⅲ باب

ئاممىۋى تەشكىلاتلار

§1 . خەلق تەشكىلاتلىرى

1 . ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى

مىنگونىك 24 ـ يىلى (1935 ـ يىلى) 9 ـ ئايدا ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى (قىسقارتىپ : ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى دېيىلىدۇ) قۇرۇلدى ، بۇ ھۆكۈمەت ياردەم بېرىدىغان ، خەلق باشقۇرىدىغان ئاممىۋى تەشكىلات ئىدى . ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى مەكتەپ ئېچىپ ۋە باشقۇرۇپ ، مەدەنىيەت ، ماارىپنى ۋە ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش خىزمىتىنى ئىلگىرى سۈردى .

1952 ـ يىلى ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ ئاپپاراتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ ، پائالىيەتلىرى توختىتىلدى .

2 . قىرغىز مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى

مىنگونىك 24 ـ يىلى (1935 ـ يىلى) 9 ـ ئايدا ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك قىرغىز مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى (قىسقارتىپ : قىرغىز ئۇيۇشمىسى دېيىلىدۇ) قۇرۇلدى ، سېتىۋالدى ئۇيۇشما باشلىقى بولدى ، بۇ ئۇيۇشما مەدەنىيەت ـ ماارىپ ئىشلىرىنى جانلاندۇرۇپ ، ئوقۇتقۇچى تەربىيىلەش خىزمىتىنى ئىشلىدى .

مىنگونىك 26 ـ يىلى (1937 ـ يىلى) قىرغىز ئۇيۇشمىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا قاقشالدا باشلانغۇچ مەكتەپ قۇرۇلدى . شۇ يىلى قىرغىز ئۇيۇشمىسى قايتا سايلام ئۆتكۈزۈپ ، يېڭى ئىجرائىيە كومىتېتىنى ۋە رېۋىزىيە كومىتېتىنى سايلاپ چىقتى ، جاپپارنى يېڭىدىن ئۇيۇشما باشلىقلىقىغا سايلىدى .

مىنگونىك 27 ـ يىلى (1938 ـ يىلى) قىرغىز ئۇيۇشمىسى يەنە قايتا سايلام ئۆتكۈزۈپ ، سالىقنى ئۇيۇشما باشلىقلىقىغا سايلىدى . شۇ يىلى 6 ـ ئايدا ناھىيە بازىرىدا ئىشخانا ، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر ياتىقى ، مەكتەپ ئويى قاتارلىقلار سېلىندى . ناھىيىلىك قىرغىز ئۇيۇشمىسى بىر قانچە يىللىق تەرەققىيات داۋامىدا خىزمەت دائىرىسىنى پەيدىنپەي كېڭەيتىپ ، مەكتەپ ئېچىش بىلەن بىرگە ، ئىجتىمائىي پاراۋانلىق ئىشلىرىنىمۇ يولغا قويدى .

1952 ـ يىلى قىرغىز مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ ئاپپاراتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ ، پائالىيەتلىرى توختىتىلدى .

3 . سودا ـ سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى

مىنگونىك 25 ـ يىلى (1936 ـ يىلى) 5 ـ ئايدا ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك سودا ـ سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى قۇرۇلدى . مىنگونىك 34 ـ يىلى (1945 ـ يىلى) ناھىيىلىك سودىگەرلەر ئۇيۇشمىسىغا ئۆزگەرتىلدى ، مىنگونىك 38 ـ يىلى (1949 ـ يىلى) ئۆزلۈكىدىن تارقىلىپ كەتتى .

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن 1950 ـ يىلى 7 ـ ئايدا ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك سودا-سانائەتچىلەر جەمئىيىتى قۇرۇلدى . 1953 ـ يىلى سودا ـ سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى قىلىپ تەشكىللەندى . سودا ـ سانائەتچىلەر بىرلەشمىسىنىڭ پائالىيىتى ناھىيىلىك سودا ـ سانائەت بۆلۈمىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولدى ، ئۇ ئاساسلىقى سودا ـ سانائەت ساھەسىدىكى زاتلارنى پارتىيىنىڭ مۇناسىۋەتلىك سىياسەت ، پەرمان ، نىزاملىرىنى ئۆگىنىشكە تەشكىللەش ، بازارنىڭ مۇقىملىقىنى ساقلاش ئۈچۈن ، تۇرلۇك ئۇلچەم ئەسۋابلىرىنى ، باھانى تەكشۈرۈش ۋە نازارەت قىلىش قاتارلىق ئىشلار بىلەن مەشغۇل بولدى .

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغاندىن كېيىن سودا ـ سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى نامدا بار ، ئەمەلدا يوق بولۇپ قېلىپ ، پائالىيەتلىرى توختىدى . 1985 ـ يىلى 9 ـ ئايدا ناھىيىلىك سودا ـ سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى .

4 . دېھقانلار ئۇيۇشمىسى

مىنگونىڭ 37 ـ يىلى (1948 ـ يىلى) 9 ـ ئايدا ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك دېھقانلار ئۇيۇشمىسى قۇرۇلۇپ ، 92 كىچىك ئەزاسى سايلاپ چىقىلدى .

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن 1950 ـ يىلى دېھقانلار ئۇيۇشمىسىنىڭ قۇرۇلتىيى ئېچىلىپ ، ناھىيىدىكى بەش رايوندا دېھقانلار ئۇيۇشمىسىنىڭ گۇرۇپپىلىرى قۇرۇلدى ، ئۇيۇشما ئەزاسى 7447گە يەتتى . 1951 ـ يىلى دېھقانلار ئۇيۇشمىسى تەشكىلاتى تېز تەرەققىي قىلىپ زورايدى ، دېھقانلار ئۇيۇشمىسى گۇرۇپپىسى 590گە ، ئەزاسى 19 مىڭ 649 غا يەتتى .

1952 ـ يىلى ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش ـ زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش ھەرىكىتىدە ، دېھقانلار ئۇيۇشمىسى ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينىدى . ناھىيە بويىچە 24 يېزىدا ئامانلىق ساقلاش كومىتېتى ، 248 ئامانلىق ساقلاش گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى . شۇنىڭ بىلەن بىللە ، دېھقانلار ئۇيۇشمىسىنىڭ ئۆزىمۇ مۇستەھكەملەندى ۋە تەرەققىي قىلدى ، 2812 ئەزا چېكىندۈرۈلدى ، 16 مىڭ 227 ئەزا ساقلاپ قېلىندى .

1953 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا ناھىيە بويىچە دېھقانلار ئۇيۇشما ئەزاسى 19 مىڭ 463كە يەتتى . يېزىلىق دېھقانلار ئۇيۇشمىسىنىڭ كادىرى 36گە ، كەنت دېھقانلار ئۇيۇشمىسىنىڭ كادىرى 23كە يەتتى . يەر ئىسلاھاتى ھەرىكىتىدە ھەر دەرىجىلىك دېھقانلار ئۇيۇشمىلىرى پومېشچىك ، باي دېھقانلارنى نازارەت قىلىپ ، جاپاكەش ئاممىنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ ، فېئودالىلىق ئېكسپىلاتاتسىيىنى يوقىتىشتىكى تايانچ كۈچ بولۇپ قالدى . 1954ـ يىلىدىن كېيىن ھەر دەرىجىلىك دېھقانلار ئۇيۇشمىسى تەشكىلاتلىرى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى .

5 . كەمبەغەل دېھقان ـ تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار جەمئىيىتى

1963 ـ يىلى 7 ـ ئايدا ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى تۆت گۇڭشې ، ئالتە چوڭ ئەتراپتە كەمبەغەل دېھقان-تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار تەشكىلاتى سىناق تەرىقىسىدە قۇرۇلدى . 8 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدا ، كەمبەغەل دېھقان-تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار تەشكىلاتىدىن بەشى قۇرۇلۇپ ، 811 ئەزا قوبۇل قىلىندى . 1964 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى كەمبەغەل دېھقان ـ تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار جەمئىيىتى تەشكىلات نىزامىنىڭ روھىغا ئاساسەن ناھىيىلىك كەمبەغەل دېھقان ـ تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار جەمئىيىتى قۇرۇلدى . 1965 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنىدىن 18 ـ كۈنگىچە كەمبەغەل دېھقان ـ تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلارنىڭ تۇنجى قۇرۇلتىيى ئېچىلىپ ، بىر مۇدىر ، ئىككى مۇئاۋىن مۇدىر سايلاپ چىقىلدى . شۇ يىلى 8 ـ ئايدا ئاقيار گۇڭشېسىدا كەمبەغەل دېھقان ـ تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار جەمئىيىتى قۇرۇلدى . شۇنىڭدىن كېيىن گۇڭشېلاردا كەمبەغەل دېھقان ـ تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار قۇرۇلتىيى ئېچىلىپ ، گۇڭشې كەمبەغەل دېھقان ـ تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار جەمئىيىتى قۇرۇلدى .

1974 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنىدىن 18 ـ كۈنگىچە ، ناھىيىلىك 2 ـ قېتىملىق كەمبەغەل دېھقان (چارۋىچى) ، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقان (چارۋىچى)لار قۇرۇلتىيى ئېچىلدى ، قۇرۇلتايغا 359 ۋەكىل قاتناشتى ، قۇرۇلتايدا ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك كەمبەغەل دېھقان ـ تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار جەمئىيىتىنىڭ 2 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتى سايلاپ چىقىلدى ، كومىتېتقا بىر مۇدىر ، بىر مۇئاۋىن مۇدىر سايلاندى .

1976 ـ يىلدىن كېيىن ھەر دەرىجىلىك كەمبەغەل دېھقان ـ تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار جەمئىيەتلىرىنىڭ تەشكىلىي پائالىيەتلىرى ئازىيىشقا باشلىدى . 1978 ـ يىلدىن كېيىن ھەر دەرىجىلىك كەمبەغەل دېھقان ـ تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار جەمئىيەتلىرى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى .

§ 2 . ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى

1 . ئاپپاراتنىڭ ئۆزگىرىش ئەھۋالى

1950 ـ يىلى 4 ـ ئايدا ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر بىرلەشمىسى قۇرۇلدى . 1952ـ يىلى 6 ـ ئايدا ناھىيىلىك ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر بىرلەشمىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ ، ئۇنىڭ ۋەزىپىسىنى ناھىيىلىك پارتكوم ئىشخانىسى ۋاكالىتەن ئۆتىدى . 1966 ـ يىلى 5 ـ ئايدا «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغاندىن كېيىن ئۇنىڭ پائالىيەتلىرى توختاپ قالدى . 1973 ـ يىلى 6 ـ ئايدا ناھىيىلىك ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر بىرلەشمىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى . 1976 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ناھىيىلىك ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى قارىمىقىدا ئاساسىي قاتلام ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىدىن 16سى قۇرۇلدى . ئەزاسى 769غا يېتىپ ، ناھىيىدىكى 998 ئىشچى ـ خىزمەتچىنىڭ 77 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى . 1980 ـ يىلى 1 ـ ئايدا ناھىيىلىك ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر بىرلەشمىسى ناھىيىلىك باش ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىغا ئۆزگەرتىلىپ ، ناھىيىلىك پارتكوم ۋە ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولدى . 1987 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ناھىيە بويىچە ئاساسىي قاتلام ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى 54كە ، ئەزاسى 2337 گە يېتىپ ، ناھىيىدىكى 3035 ئىشچى ـ خىزمەتچىنىڭ 77 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى . ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر قۇرۇلتىيى تۈزۈمى ئورناتقان ئورۇن 18گە يەتتى ، ئايال ئىشچىـ خىزمەتچىلەر ھەيئىتى 12گە ، ئىشچىـ خىزمەتچىلەر ئائىلىسى 40قا يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە ئىلغار ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر ئائىلىسى ئون ، ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى ئاكتىپى 223 . ئاساسىي قاتلام ئىشچىلار ئۇيۇشمىلىرىغا مەخسۇس ۋەزىپىدىكى رەئىستىن تۆتى ، مەخسۇس ۋەزىپىدىكى كادىردىن يەتتىسى سەپلەندى . 2001 ـ يىلى ناھىيىلىك باش ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىدا ئۈچ كادىر ، بىر رەئىس ، بىر ئايالار خىزمىتى كومىتېتى مۇدىرى ، بىر خىزمەتچى خادىم بار بولدى .

2 . ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر قۇرۇلتىيى

1973 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنىدىن 22 ـ كۈنگىچە تۇنجى قېتىملىق ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى ئەزالىرى قۇرۇلتىيى ئېچىلدى . ناھىيە بويىچە ئۇيۇشما ئەزاسى 667 بولۇپ ، قۇرۇلتايغا 112 ۋەكىل قاتناشتى . قۇرۇلتايدا رەئىس ماۋ زېدۇڭنىڭ ئىنقىلابىي لۇشيەننىڭ يېتەكچىلىكىدە ، لىن بياۋنى تەنقىد قىلىش ـ ئىستىل تۈزىتىش ھەرىكىتىنى چوڭقۇر قانات يايدۇرۇپ ، ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى خىزمىتىنى تىرىشىپ ياخشى ئىشلەپ ، سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئەمگەك مۇسابىقىسى پائالىيىتى زور كۈچ بىلەن قانات يايدۇرۇلدى . قۇرۇلتايدا تۇنجى نۆۋەتلىك ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى كومىتېتىنىڭ 11 ئەزاسى سايلاپ چىقىلدى ، بۇنىڭ ئىچىدە رەئىس بىر ، مۇئاۋىن رەئىس بىر .

1977 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنىدىن 14 ـ كۈنگىچە 2 ـ قېتىملىق ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر

قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، ناھىيە بويىچە ئۇيۇشما ئەزاسى 1832 بولۇپ، قۇرۇلتايغا 213 ۋەكىل قاتناشتى. قۇرۇلتايدا بارلىق ئىشچى ـ خىزمەتچىلەردىن پارتىيىنىڭ ئاساسىي لۇشىيەننىي ئاڭلىق ئىزچىل ئىجرا قىلىپ، سىياسىي ـ نەزەرىيە ئۆگىنىشىنى كۈچەيتىپ، ئىدىيىۋى ـ سىياسىي ئاڭنى يۇقىرى كۆتۈرۈش، مەسئۇلاتنى ئاشۇرۇش ـ ئىقتىساد قىلىش، كىرىمنى ئاشۇرۇش، چىقىمنى تېجەش مۇسابىقىسى پائالىيىتىنى قانات يايدۇرۇش تەلەپ قىلىندى. قۇرۇلتايدا ناھىيىلىك ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى كومىتېتىنىڭ 16 ئەزاسى سايلاپ چىقىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە رەئىس بىر، مۇئاۋىن رەئىس بىر.

1988 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنىدىن 17 ـ كۈنىگىچە 3 ـ قېتىملىق ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، ناھىيە بويىچە ئۇيۇشما ئەزاسى 1982 بولۇپ، قۇرۇلتايغا 109 ۋەكىل قاتناشتى. قۇرۇلتايدا ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى كومىتېتىنىڭ 18 ئەزاسى سايلاپ چىقىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە رەئىس بىر، مۇئاۋىن رەئىس بىر.

1993 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 19 ~ 20 ـ كۈنلىرى 4 ـ قېتىملىق ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، قۇرۇلتايغا 132 ۋەكىل قاتناشتى. ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى كومىتېتىنىڭ 21 ئەزاسى سايلاپ چىقىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە رەئىس بىر، مۇئاۋىن رەئىس بىر.

1999 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنىدىن 15 ـ كۈنىگىچە ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك 5 ـ قېتىملىق ئىشچى-خىزمەتچىلەر قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، قۇرۇلتايغا 128 ۋەكىل قاتناشتى. قۇرۇلتايدا ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى كومىتېتىنىڭ 17 ئەزاسى سايلاپ چىقىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە رەئىس بىر.

3. ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنىڭ پائالىيەتلىرى

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ئاساسىي قاتلام ئىشچىلار ئۇيۇشمىلىرى ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ ھوقۇق ـ مەنپەئىتىنى قوغداش، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ مەدەنىي تۇرمۇشىنى بېيىتىش، ئەمگەك مۇسابىقىسىنى قانات يايدۇرۇش قاتارلىق جەھەتلەردە نۇرغۇن خىزمەتلەرنى ئىشلىدى.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە ئاساسىي قاتلام ئىشچىلار ئۇيۇشمىلىرىنىڭ پائالىيىتى توختاپ قالدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»نىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە ھەر دەرىجىلىك ئىشچىلار ئۇيۇشما تەشكىلاتلىرىنىڭ نورمال پائالىيىتى پەيدىنپەي ئەسلىگە كەلدى.

1978 ـ يىلدىكى ج ك پ 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن ھەر دەرىجىلىك ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى تەشكىلاتلىرى پەيدىنپەي مۇكەممەللەشتى. ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى ناھىيىدىكى ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنى «سوتسىيالىستىك ئەمگەك مۇسابىقىسى»، «ئەلا مۇلازىمەت قىلىش مۇسابىقىسى»، «مەدەنىيەتلىك، ئەدەپلىك بولۇش ئېيى پائالىيىتى»، «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ئېيى پائالىيىتى»، «بەش بولۇش، تۆت گۈزەل، ئۇچنى قىزغىن سۆيۈش» پائالىيىتى ۋە «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدا ئىلغار ئورۇن بولۇش» پائالىيىتى قاتارلىق پائالىيەتلەرنى قانات يايدۇرۇشقا چاقىردى.

1999 ـ يىلى 73 ئورۇندا ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، ناھىيە بويىچە 82 ئورۇندا ئىشچى-خىزمەتچىلەر ئائىلىسى پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلۇپ، تىكتاك توپ، شاھمات، كىتاب ـ ژۇرنال قاتارلىق پائالىيەت مۇئەسسەسىلىرى سەپلەندى. ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر ئارىسىدا قەرەللىك، قەرەلسىز توپ مۇسابىقىلىرى ئۇيۇشتۇرۇلۇپ، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ مەدەنىي تۇرمۇشى بېيىتىلدى.

§3. كوممۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقى

1. ئاپپاراتنىڭ ئۆزگىرىش ئەھۋالى

1951 ـ يىلى 2 ـ ئايدا جۇڭگو يېڭى دېموكراتىك ياشلار ئىتتىپاقى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك خىزمەت

كومىتېتى قۇرۇلۇپ ، بىر شۇجى ، بىر مۇئاۋىن شۇجى ، ئىككى كادىر قويۇلدى . 1952 ـ يىلى 9 ـ ئايدا ناھىيىلىك 2 ـ ، 3 ـ ، 5 ـ رايونىدا ياشلار ئىتتىپاقىنىڭ رايونلۇق خىزمەت كومىتېتلىرى سىناق تەرىقىسىدە قۇرۇلدى . 1953 ـ يىلى ناھىيىدىكى بەش رايونلۇق ھەممىسىدە ئىتتىپاق خىزمىتى كومىتېتلىرى قۇرۇلدى ، ئىتتىپاق كومىتېتىنىڭ شۇجىلىقىنى رايونلۇق پارتكومنىڭ شۇجىسى قوشۇمچە ئۈتتىدى . 1957 ـ يىلى 5 ـ ئايدا جۈڭگو يېڭى دېموكراتىك ياشلار ئىتتىپاقى جۈڭگو كومسومۇنستىك ياشلار ئىتتىپاقىغا ئۆزگەرتىلدى . شۇ يىلى ناھىيە بويىچە ئىتتىپاق ياچېيكىسى 89غا ، ئىتتىپاق ئەزاسى 2585كە يەتتى . 1963 ـ يىلىغا كەلگەندە ناھىيە بويىچە ئىتتىپاق ياچېيكىسى 227گە ، ئىتتىپاق ئەزاسى 3584كە يەتتى . 1966 ـ يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغاندىن كېيىن ، كومسومۇنستىك ياشلار ئىتتىپاقىنىڭ خىزمىتى پالەچ ھالغا چۈشۈپ قالدى . 1969 ـ يىلى ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت قۇرۇلغاندىن كېيىن ، كومسومۇنستىك ياشلار ئىتتىپاقىنىڭ خىزمىتىگە ئىنقىلابىي كومىتېت سىياسىي خىزمەت گۇرۇپپىسى مەسئۇل بولدى . 1973 ـ يىلى ناھىيىلىك ئىتتىپاق كومىتېتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ، يەنە ئىتتىپاق ياچېيكىسىدىن 314ى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى . 1979ـ يىلى ناھىيە بويىچە ئاساسىي قاتلام ئىتتىپاق باش ياچېيكىسى ۋە ئىتتىپاق ياچېيكىسى 316گە ، ئىتتىپاق ئەزاسى 4618گە يەتتى . 2001 ـ يىلى ناھىيىلىك ئىتتىپاق كومىتېتىدا بىر شۇجى ، بىر مۇئاۋىن شۇجى ، توققۇز مەخسۇس كادىر ئىشلىدى ، ناھىيە بويىچە ئاساسىي قاتلام ئىتتىپاق كومىتېتى 12گە ، ئىتتىپاق باش ياچېيكىسى 24كە ، ئىتتىپاق ياچېيكىسى 188گە ، ئىتتىپاق ئەزاسى 6900گە يەتتى .

2 . ئىتتىپاق قۇرۇلتىيى

1954 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنىدىن 15 ـ كۈنىگىچە جۈڭگو يېڭى دېموكراتىك ياشلار ئىتتىپاقىنىڭ ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك بىرىنچى قۇرۇلتىيى (قىسقارتىلمىسى ئىتتىپاق قۇرۇلتىيى) ئېچىلدى . قۇرۇلتايدا ناھىيىلىك ئىتتىپاق كومىتېتىنىڭ 1954 ـ يىللىق خىزمەت دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ، ناھىيىلىك ئىتتىپاق كومىتېتىنىڭ رەھبەرلىك بەنزىسى ۋە ئۆلكىلىك خىزمەت كومىتېتىنىڭ ئەزالىرى سايلاپ چىقىلدى . شۇنىڭدىن كېيىن 1955 ~ 2001 ـ يىلىغىچە 14 قېتىم ئىتتىپاق قۇرۇلتىيى ئېچىلدى ، ھەر نۆۋەتلىك قۇرۇلتايدا ئالدىنقى نۆۋەتلىك كومىتېتنىڭ خىزمەتلىرى خۇلاسىلىنىپ ، يېڭى كۆرەش نىشانى ئوتتۇرىغا قويۇلدى ، يېڭى نۆۋەتلىك رەھبەرلىك بەنزىسى سايلاپ چىقىلدى .

3 . پائالىيىتى

1951 ـ يىلى ناھىيە بويىچە 13 ئىتتىپاق ئەزاسى بار ئىدى ، ئۇلار ئۈچ گۇرۇپپىغا بۆلۈنۈپ ، 2 ـ ، 3 ـ ، 5 ـ رايوندا ئىتتىپاق تەشكىلاتىنى سىناق تەرىقىسىدە قۇرۇپ ، ئەزا قوبۇل قىلدى . ئىتتىپاق مەركىزىي كومىتېتىنىڭ ئەزا قوبۇل قىلىشتا ئاكتىپ ، ئېھتىياتچان بولۇش فاكتورىنىڭ ئاساسىدا ، ياش ئاكتىپتىن 755ى تىزىملىنىپ ، 131ى ئىتتىپاققا قوبۇل قىلىندى . 1954 ـ يىلى «مۇستەھكەملەش ، تەرەققىي قىلدۇرۇش ، ئۆستۈرۈش»تىن ئىبارەت ئىتتىپاق قۇرۇش فاكتورىنىڭ ئاساسىدا ، ناھىيە بويىچە 16 ئىتتىپاق ياچېيكىسى قۇرۇلدى ، ئىتتىپاق ئەزاسى 320گە يەتتى .

1976 ـ يىلى «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» تارمار قىلىنغاندىن كېيىن كومسومۇنستىك ياشلار ئىتتىپاقىنىڭ خىزمىتى تەدرىجىي ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ ، لىن بياۋ ، جياڭ چىڭ ئەكسىلئىنقىلابىي گۇرۇھلىرىنىڭ جىنايەتلىرى تەنقىد قىلىندى . ج ك پ 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن ، كەڭ ئىتتىپاق ئەزالىرى ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش دولقۇنىغا پائال ئاتلىنىپ ، كومسومۇنستىك ياشلار ئىتتىپاقى «10 ـ قۇرۇلتىيى» ئوتتۇرىغا قويغان تۈرلۈك ۋەزىپىلەرنى ئۇرۇنداش ئۈچۈن تىرىشىپ كۆرەش قىلدى .

90 ـ يىللاردا كومسومۇنستىك ياشلار ئىتتىپاقى ئەزالىرى ئارىسىدا «لەي نىڭدىن ئۆگىنىش» ، «بەش

بولۇش ، تۆت گۈزەل ، ئۇچنى قىزغىن سۆيۈش » ، «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى » ، «مەدەنىيەتلىك ـ ئەدەپلىك بولۇش ئېيى » ، «جۇڭگونىڭ ياخشى پەرزەنتلىرى بولۇش » ، «تۈمەنلىگەن كەنتكە مۇلازىمەت قىلىش ھەرىكىتى » ، «ياش پىدائىيلار ھەرىكىتى » قاتارلىق پائالىيەتلەر قانات يايدۇرۇلدى . 2001 ـ يىلغىچە ئۇچ قېتىم يازلىق پەن ـ تېخنىكا لاگېرى پائالىيىتى ئۆتكۈزۈلدى ، ئىتتىپاق ئەزالىرى كۇرسىدىن 310 قارار ئېچىلدى ، 313 ئىتتىپاق ياچېيكىسى مۇنەۋۋەر ياچېيكا ، 802 ئىتتىپاق ئەزاسى مۇنەۋۋەر ئىتتىپاق ئەزاسى بولۇپ باھالاندى .

§ 4 . ئاياللار بىرلەشمىسى

1 . ئاپپاراتنىڭ ئۆزگىرىش ئەھۋالى

1950 ـ يىلى 12 ـ ئايدا ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك دېموكراتىك ئاياللار بىرلەشمىسى قۇرۇلدى ، شۇنىڭ بىلەن تەڭ 5 ـ رايوندا ئۇنىڭ تارماق تەشكىلاتى قۇرۇلدى . 1951 ـ يىلى ئاياللار بىرلەشمىسىنىڭ ھەيئەت ئەزاسى 13 بولۇپ ، ئىككى مۇئاۋىن مۇدىر قويۇلدى . 1956 ـ يىلغا كەلگەندە سەككىز رايون (بازار)دا دېموكراتىك ئاياللار بىرلەشمىسى قۇرۇلدى . 1957 ـ يىلى مەملىكەتلىك 3 ـ قېتىملىق ئاياللار قۇرۇلتىيىدا ماقۇللانغان تەشكىلات «نىزامنامە »سىگە ئاساسەن ، دېموكراتىك ئاياللار بىرلەشمىسى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك ئاياللار بىرلەشمىسىگە ئۆزگەرتىلدى . 1959 ـ يىلى رايونلۇق ئاياللار بىرلەشمىلىرى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ ، گۇڭشې ئاياللار بىرلەشمىسىدىن توققۇزى قۇرۇلدى . 1966 ـ يىلى 5 ـ ئايغا كەلگەندە ناھىيىلىك ئاياللار بىرلەشمىسىنىڭ قارىمىقىدىكى ئاساسىي قاتلام ئاياللار بىرلەشمىسى تەشكىلاتى 53كە يەتتى . «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى » باشلانغاندىن كېيىن ، ئاياللار بىرلەشمىسىنىڭ خىزمىتى پالەچ ھالغا چۈشۈپ قالدى .

1973 ـ يىلى ناھىيىلىك ئاياللار بىرلەشمىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى . 1976 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ناھىيىلىك ئاياللار بىرلەشمىسىنىڭ قارىمىقىدا گۇڭشې ئاياللار بىرلەشمىسىدىن توققۇزى قۇرۇلدى . ناھىيە بويىچە ئاياللار بىرلەشمىسى تەشكىلاتى 87گە يەتتى .

2001 ـ يىلى ناھىيىلىك ئاياللار بىرلەشمىسىدە تۆت كادىر ئىشلىدى ، بۇنىڭ ئىچىدە مۇدىر بىر ، مۇئاۋىن مۇدىر بىر ، خىزمەتچى خادىم ئىككى . ئاساسىي قاتلام ئاياللار بىرلەشمىسى تەشكىلاتى 115كە ، ئاساسىي قاتلام ئاياللار كادىرى 1558گە يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە مەخسۇس ۋەزىپىدىكى ئاياللار خىزمىتى كادىرى 13 .

2 . ئاياللار قۇرۇلتايلىرى

1951 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنىدىن 16 ـ كۈنىگىچە ناھىيىلىك تۇنجى نۆۋەتلىك ئاياللار قۇرۇلتىيى ئېچىلدى . قۇرۇلتايغا 109 ۋەكىل قاتناشتى ، قۇرۇلتايدا ناھىيىلىك دېموكراتىك ئاياللار بىرلەشمىسىنىڭ بىرىنچى نۆۋەتلىك ئىجرائىيە كومىتېتىنىڭ 13 ئەزاسى سايلاپ چىقىلدى ، بۇنىڭ ئىچىدە مۇئاۋىن مۇدىر ئىككى .

1956 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنىدىن 23 ـ كۈنىگىچە 2 ـ نۆۋەتلىك ئاياللار قۇرۇلتىيى ناھىيە بازىرىدا ئېچىلدى . قۇرۇلتايغا 114 ۋەكىل قاتناشتى ، قۇرۇلتايدا ئاياللار بىرلەشمىسى 2 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ توققۇز ئەزاسى سايلاپ چىقىلدى ، بۇنىڭ ئىچىدە ئاياللار بىرلەشمىسىنىڭ مۇدىرى بىر ، مۇئاۋىن مۇدىرى بىر .

1957 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنىدىن 9 ـ كۈنىگىچە 3 ـ نۆۋەتلىك ئاياللار قۇرۇلتىيى ئېچىلدى . قۇرۇلتايغا 125 ۋەكىل قاتناشتى . قۇرۇلتايدا ئاياللار بىرلەشمىسى 3 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ ئون ئەزاسى سايلاپ چىقىلدى ، بۇنىڭ ئىچىدە ئاياللار بىرلەشمىسىنىڭ مۇدىرى بىر ، مۇئاۋىن مۇدىرى ئىككى . 1965 ـ يىلى 3 ـ ئايدا ئاياللار بىرلەشمىسىگە بىر مۇئاۋىن مۇدىر تولۇقلاپ سايلاندى .

1973 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنىدىن 12 ـ كۈنگىچە 4 ـ نۆۋەتلىك ئايالار قۇرۇلتىيى ئېچىلدى. قۇرۇلتايغا 172 ۋەكىل قاتناشتى. قۇرۇلتايدا ئايالار بىرلەشمىسى 4 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ 12 ئەزاسى سايلاپ چىقىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە مۇئاۋىن مۇدىر بىر.

1979 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنىدىن 5 ـ كۈنگىچە 5 ـ نۆۋەتلىك ئايالار قۇرۇلتىيى ئېچىلدى. قۇرۇلتايغا 198 ۋەكىل قاتناشتى. قۇرۇلتايدا ئايالار بىرلەشمىسى 5 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ 21 ئەزاسى سايلاپ چىقىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە مۇئاۋىن مۇدىر بىر. 1980 ـ يىلى 2 ـ ئايدا ئايالار بىرلەشمىسىگە بىر مۇئاۋىن مۇدىر تولۇقلاپ سايلاندى.

1983 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنىدىن 17 ـ كۈنگىچە 6 ـ نۆۋەتلىك ئايالار قۇرۇلتىيى ئېچىلدى. قۇرۇلتايغا 225 ۋەكىل قاتناشتى. قۇرۇلتايدا ئايالار بىرلەشمىسى 6 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ 21 ئەزاسى سايلاپ چىقىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە مۇدىر بىر، مۇئاۋىن مۇدىر بىر.

1988 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 10 ـ، 11 ـ كۈنلىرى 7 ـ نۆۋەتلىك ئايالار قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، قۇرۇلتايغا 177 ۋەكىل قاتناشتى. قۇرۇلتايدا ئايالار بىرلەشمىسى 7 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ 21 ئەزاسى سايلاپ چىقىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە مۇدىر بىر، مۇئاۋىن مۇدىر بىر.

1993 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 8 ـ، 9 ـ كۈنلىرى 8 ـ نۆۋەتلىك ئايالار قۇرۇلتىيى ئېچىلدى. قۇرۇلتايغا 197 ۋەكىل قاتناشتى. قۇرۇلتايدا ئايالار بىرلەشمىسى 8 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ 17 ئەزاسى سايلاپ چىقىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە مۇدىر بىر، مۇئاۋىن مۇدىر بىر.

1998 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 10 ـ، 11 ـ كۈنلىرى 9 ـ نۆۋەتلىك ئايالار قۇرۇلتىيى ئېچىلدى. قۇرۇلتايغا 185 ۋەكىل قاتناشتى. قۇرۇلتايدا ئايالار بىرلەشمىسى 9 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ 19 ئەزاسى سايلاپ چىقىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە مۇدىر بىر، مۇئاۋىن مۇدىر بىر.

3. ئايالار بىرلەشمىسىنىڭ ئاساسلىق پائالىيەتلىرى

50 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا ھەر دەرىجىلىك ئايالار بىرلەشمىسى تەشكىلاتلىرىنىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى كەڭ ئايالارنى فېئودالىلىق ئائىلىنىڭ ئاسارىتىدىن بوزۇپ تاشلاپ، زۇلۇمدىن قۇتۇلۇپ، ئازادلىقىنى، ئەر ـ ئايالار باراۋەرلىكىنى قولغا كەلتۈرۈشكە يېتەكلەش، ئايالارنىڭ ئىجتىمائىي ئورنىنى ئۆزگەرتىش ۋە يۇقىرى كۆتۈرۈش ھەمدە پارتىيىنىڭ مەركىزىي خىزمىتىگە ماسلىشىپ، ئايالارنى ئىجتىمائىي پائالىيەت ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىگە قاتنىشىشقا ئۈيۇشتۇرۇشتىن ئىبارەت بولدى. 1956 ـ يىلى ناھىيىدىكى 42 مىڭ 783 ئايالدىن 38 مىڭ 299ى دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىگە قاتناشتى، ئەمگەككە قاتنىشىش نىسبىتى %81 كە يەتتى؛ 1957 ـ يىلى 42 مىڭ 215 ئايال تۇرلۇك ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىگە قاتناشتى. كەڭ ئايالار ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى داۋامىدا چېنىقتى، ئۆلار ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش ـ زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش، يەر ئىسلاھاتى، يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيىلەشتۈرۈش ھەرىكەتلىرىدە ئاكتىپ رول ئوينىدى، بۇ جەريانداا بىر تۈركۈم يېزا ـ كەنت ئايال كادىرلىرى، ئىشلەپچىقىرىش ماھىرلىرى ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىرى مەيدانغا كەلدى.

ج ك پ 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن ھەر دەرىجىلىك ئايالار بىرلەشمىلىرى كەڭ ئايالارنى يېتەكلەپ، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى مەركەز قىلىپ، پەن ـ مەدەنىيەت بىلىملىرىنى تىرىشىپ ئۆگىنىپ، ئىسلاھات دولقۇنىغا پائال ئاتلىنىپ، ئىجتىمائىي باشقۇرۇش ۋە دېموكراتىك نازارەت قىلىشقا قاتناشتى، «نىكاھ قانۇنى» ۋە پىلانلىق تۇغۇت سىياسىتىنى ئىزچىللاشتۇردى، ئانا ـ بالىلار ساقلىقىنى ساقلاش خىزمىتىنى ياخشى ئىشلىدى، ئايالارنى ئۆزىنى قەدرەت تاپقۇزۇش ئىدىيىسىنى كۈچەيتىشكە، كونا ئۆرپ ـ ئادەتلەرنى ئۆزگەرتىپ يېڭىچە خىسلەت يېتىلدۈرۈشكە، «8 ـ مارت قىزىل

بايراقدارى » بولۇش ۋە «بەشتە ياخشى ئائىلە» بەرپا قىلىش پائالىيەتلىرىنى قانات يايدۇرۇپ ، نەتىجىدە ، تۆھپىدە بەسلىشىپ ، ئىلغار ، بىرىنچى بولۇپ ئومۇميۈزلۈك سوتسىيالىزم قۇرۇشقا يېتەكلىدى ، شۇنىڭ بىلەن ئايالارنىڭ ئىجتىمائىي ، سىياسىي ئورنىدا روشەن ئۆزگىرىش بولدى . 1978 ـ يىلى يېڭىئاۋات گۈڭشي 4ـ چوڭ ئەترەتنىڭ ئايالار كومىتېتى مەملىكەتلىك «8 ـ مارت» قىزىل بايراقدار ئىلغار كوللېكتىپ بولۇپ باھالاندى ؛ ئاقيار گۈڭشي ئايالار بىرلەشمىسىنىڭ مۇدىرى مەرەمخان ھادۇن ، يېڭىئاۋات گۈڭشي 4 ـ چوڭ ئەترەت ئايال ۋەكىللەر ھەيئىتىنىڭ مۇدىرى زەينەپخان توختى ، راكېتا گۈڭشىسى 3 ـ چوڭ ئەترەت ئايال ۋەكىللەر ھەيئىتىنىڭ مۇدىرى سۇلتاننۇر غازى (قىرغىز) ۋە 9 ـ چوڭ ئەترەت ئايال ۋەكىللەر ھەيئىتىنىڭ مۇدىرى جامالخان قاسىملار ئاپتونوم رايونلۇق «8 ـ مارت» قىزىل بايراقدار ئۇلگە بولۇپ باھالىنىپ ، ئاپتونوم رايونىنىڭ تەقدىرلەش يىغىنىغا قاتناشتى . 1982 ـ يىلى راكېتا گۈڭشي 9 ـ چوڭ ئەترەت ئايال ۋەكىللەر ھەيئىتىنىڭ مۇدىرى جامالخان قاسىم مەملىكەتلىك ئايالار بىرلەشمىسى تەرىپىدىن تەقدىرلەندى ھەمدە «ئاساسىي قاتلامدا 30 يىل ئىشلىگەن ياخشى ئايال» خاتىرە ئىزنىكى بىلەن مۇكاپاتلاندى . 1983 ـ يىلى ناھىيە بويىچە «8 ـ مارت» قىزىل بايراقدار ئىلغار كوللېكتىپىدىن 12 سى ، «8 ـ مارات» قىزىل بايراقاردىن 363ى ، «بەشتە ياخشى ئائىلە»دىن 416 سى بارلىققا كەلدى . 1989 ـ يىلى يېڭىئاۋات يېزىلىق ئايالار بىرلەشمىسىنىڭ مۇدىرى رۇقىيە ساۋۇت ئاپتونوم رايونلۇق ئايالار بىرلەشمىسى ۋە ئاپتونوم رايونلۇق يېزا ئىگىلىك بانكىسى تەرىپىدىن «مۇكاپاتلىق ئامانەت» خىزمەتچىدىكى ئىلغار شەخس بولۇپ باھالاندى ؛ ئايالار بىرلەشمىسىنىڭ تۆت مۇدىرى ئىلايەت بويىچە مۇنەۋۋەر ئايالار بىرلەشمىسى مۇدىرى بولۇپ باھالاندى ، تۆت ئايال ئىلايەت بويىچە «8ـ مارت» قىزىل بايراقدارى بولۇپ باھالاندى . 1990 ـ يىلى قانات يايدۇرۇلغان «ئۇچتىن ئۆگىنىش ، ئۇچتە بەسلىشىش» پائالىيىتىدە ناھىيىلىك ئايالار بىرلەشمىسى ، ئىمامىلىرىم يېزىلىق ئايالار بىرلەشمىسى ئىلايەت تەرىپىدىن «ئۇچتىن ئۆگىنىش ، ئۇچتە بەسلىشىش» بويىچە ئىلغار كوللېكتىپ بولۇپ باھالاندى ، ئۇچ يېزا ئايالى ئىلايەت بويىچە «ئۇچتىن ئۆگىنىش ، ئۇچتە بەسلىشىش»تىكى ئايال ماھىر بولۇپ باھالاندى . 1991 ـ يىلى ناھىيىلىك ئايالار بىرلەشمىسى مەملىكەت بويىچە «باج قانۇنى تەشۋىقات تەربىيىسى»دىكى ئىلغار ئورۇن بولۇپ باھالاندى . 1992 ـ يىلى ئاقيار يېزا 3 ـ كەنتىدىن تۇنساخان ئۆمەر ئاپتونوم رايون بويىچە «8 ـ مارت» كۆكەرتىش قۇرۇلۇشىدىكى ئىلغار شەخس بولۇپ باھالاندى . 1993 ～ 1996 ـ يىلغىچە ئايالار بىرلەشمىسى كەلگە ئايالارنى «ئايالار نامراتلارنى يۆلەش پائالىيىتى» ، «ئايالار ساۋات چىقىرىش ھەرىكىتى» ، «ئايالار مەدەنىيەتلىك ھەرىكىتى» ، «ئايالار ئىگىلىك تىكلەش ھەرىكىتى» قاتارلىق بىر قاتار پائالىيەتلەرگە تەشكىللەندى . كېيىز تېرىلىدىغان يېزىلاردا «8 ـ مارت» كۆمۈش گۈل مۇسابىقىسى پائالىيىتىنى قانات يايدۇردى .

1998 ـ يىلى ھەر دەرىجىلىك ئايالار تەشكىلاتى جەمئىيەت ئامانلىقىنى مەركەزلەشتۈرۈپ تۈزەش ، زوراۋانلىق ، تېررورلۇق جىنايى ھەرىكەتلىرىگە قاتتىق زەربە بېرىشكە بىرلەشتۈرۈپ ، ئايالار ئارىسىدا يۇزتۇرانە تەشۋىقات ـ تەربىيىنى قانات يايدۇردى . مەركەزنىڭ [1996] 7 ـ نومۇرلۇق ھۆججىتى ، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ [1996] 5 ـ نومۇرلۇق ھۆججىتىنىڭ روھىنى ئىزچىللاشتۇرۇپ ، 1378 قارار تۈرلۈك كۈرس ئاچتى ، كۈرسقا 13 مىڭ 740 ئايال ـ قېتىم قاتناشتى ؛ ناھىيىدىكى بارلىق ئايالارغا چۈمبەل تارتماسلىق توغرىسىدا تەشەببۇس چىقاردى ، 2000 ئايالغا تەربىيە بېرىپ چۈمبىلىنى ئالغۇزۇۋەتتى ؛ «روھنى ئۇرغۇتۇپ» ، كونا ئىدىيىنىڭ ئاسارىتىنى بۇزۇپ تاشلاپ ، زامانىۋى ئايال بولۇش ئاساسىي تېما قىلىنغان تەشۋىقات پائالىيىتى ئارقىلىق ئازكەم 5000 ئايال تەربىيىلەندى . شۇ يىلى ئاقيار يېزا 15 ـ كەنتتىكى چولپانخان نىياز ئاپتونوم رايون بويىچە «ئۇچتىن ئۆگىنىش ، ئۇچتە بەسلىشىش»تىكى ئىلغار شەخس بولۇپ باھالاندى . ئوتتۇرا يېزىسى ئايالار بىرلەشمىسىنىڭ مۇدىرى ئايتۇرسۇن مەمەت ئاپتونوم رايون بويىچە «مۇنەۋۋەر ئايالار بىرلەشمىسى

مۇدىرى» بولۇپ باھالاندى ، ئىمامىلىرىم يېزىسى 2 ـ كەنتىدىن ئانارخان ئىبراھىم ئاپتونوم رايون بويىچە «ماھىر پاختىكار» بولۇپ باھالاندى . 1999 ـ يىلى ناھىيىلىك ئايالار بىرلەشمىسى خەلق ئىشلىرى ئىدارىسى بىلەن بىرلىكتە «نىكاھ قانۇنى» ، «بېقىۋېلىش قانۇنى» ، «ئايالار ۋە بالىلارنىڭ ھوقۇقىنى كاپالەتلەندۈرۈش قانۇنى» قاتارلىق قانۇن بىلىملىرى بويىچە زېھىن سىناش مۇسابىقىسى ئۆتكۈزدى ھەمدە ئايالارنى «جۇڭگو ئاياللىرى» ، «ھەمراھلار» ، «جۇڭگو ئاياللىرى گېزىتى» ، «شىنجاڭ ئاياللىرى» قاتارلىق گېزىت ـ ژۇرناللارغا مۇشتەرى بولۇشقا تەشكىللىدى ، بۇ جەريانداا ئالتە ئايال «ياخشى قېيىنئانا ـ كېلىن» ، «ياخشى ئانا» مۇكاپاتىغا ئېرىشتى .

2001 ـ يىلى ناھىيىلىك ئايالار بىرلەشمىسى «پەن ـ تېخنىكا كۇرسى» ، «پېشقەدەم ئايال كادىرلار مۇھەبەت يىغىنى» ، «تەجرىبە ئالماشتۇرۇش يىغىنى» ۋە «بالىلارنىڭ ھوقۇق ـ مەنپەئىتى كۇرسى» قاتارلىق پائالىيەتلەرنى ئۇيۇشتۇردى .

Ⅳ باب

سىياسىي ئىشلارغا دائىر خاتىرە

§1 . دېموكراتىك ھاكىمىيەت قۇرۇش

1949 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 25 ـ ، 26 ـ كۈنلىرى شىنجاڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولدى . ئۇچتۇرپان ئۇلكە رەئىسى بۇرھان شەھىدىنىڭ بۇيرۇق تېلېگراممىسىغا بىنائەن تىنچ يول بىلەن ئازاد بولغانلىقىنى جاكارلىدى .

10 ـ ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا گومىنداڭنىڭ ناھىيىلىك پىرقىسى ۋە كېڭەش كومىتېتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى . 11 ـ ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا مىللىي ئارمىيە تەشۋىقات ئەترىتىنىڭ باشلىقى ئىسمائىل ئىبراھىم ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ مۇۋەققەت ھاكىمىلىقىغا تەيىنلەندى ، ئۇچتۇرپاننىڭ ۋەزىيىتى مۇقىملىشىپ ، كونا تۈزۈم بويىچە ئىش كۆرۈپ تۇرۇلدى .

1950 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى 1 ـ دالا ئارمىيىسى 1 ـ بىڭتۇەنى 2 ـ جۇن پىيادە ئەسكەرلەر 5 ـ شى پارتكومى كومپارتىيە ئەزاسى خەن فاكۇي ، ژاڭ گاۋسەي ، ژاڭ شىڭلارنى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىگە كونا ھۆكۈمەتنى ئۆتكۈزۈۋېلىپ ۋە ئۆزگەرتىپ ، خەلق ھۆكۈمىتىنى تەشكىللەشكە ئەۋەتتى . 4 ـ ئاينىڭ باشلىرىدا باۋ ، جيا تۈزۈمى بىكار قىلىندى .

1950 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلدى ، ئەسلىدىكى 88 باۋ ، 240 نەچچە جيا ، بەش رايون ، 21 يېزا ، 146 كەنتكە ئۆزگەرتىلدى ، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قارمىقىدا يېڭىدىن سەككىز ئاپپارات (كاتىبات ئىشخانىسى ، قۇرۇلۇش بۆلۈمى ، خەلق ئىشلىرى بۆلۈمى ، ماۋارىپ بۆلۈمى ، مالىيە بۆلۈمى ، سودا ـ سانائەت بۆلۈمى ، باج ئىدارىسى ۋە جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى) قۇرۇلۇپ ، كونا ھۆكۈمەتنىڭ 77 خادىمى قالدۇرۇپ ئىشلىتىلدى .

§ 2 . ئامېرىكا جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇش - چاۋشىيەنگە ياردەم بېرىشكە ئىئانە بېرىش

چاۋشىيەن ئۇرۇشى پارتلىغاندىن كېيىن ، 1951 - يىلى 1 - ئايدا پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى ، گوۋۇيۈەننىڭ «ئامېرىكا جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇش - چاۋشىيەنگە ياردەم بېرىش ، يۇرت ، ماكاننى قوغداش» چاقىرىقىغا بىنائەن ، ناھىيە بويىچە كادىر ، ئىشچى - خىزمەتچىلەر سەپەرۋەرلىك يىغىنى ئېچىلدى ، ھەمدە ئامېرىكا جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇش - چاۋشىيەنگە ياردەم بېرىشكە ئىئانە توپلاش شۆبە ئۇيۇشمىسى قۇرۇلدى . يىغىندىن كېيىن ، ناھىيىنىڭ يېزا - بازارلىرىدا ئامېرىكا جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇش - چاۋشىيەنگە ياردەم بېرىش تەشۋىقاتى ۋە ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيە پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى . ناھىيە بويىچە 80 مىڭدىن ئارتۇق ھەر مىللەت ئىشچى - خىزمەتچى ۋە ئامما بەس - بەستە پۇل - مال ئىئانە قىلىپ ، جۇڭگو خەلق پىدائىيلار ئارمىيىسىنىڭ چاۋشىيەنگە بېرىپ ئۇرۇش قىلىشىغا ئەملىي ھەرىكىتى بىلەن ياردەم بەردى . بەزى نامرات دېھقانلار قولىدىكى بىر نەچچە تۈياق قوينى ۋە بىر قانچە مو يەردىن ئالغان ھوسۇلىنىمۇ ئايماستىن ئىئانە قىلدى . 1952 - يىلى 2 - ئايغىچە ھەر مىللەت ، ھەر ساھە خەلقى 4 .25 تونىنا ئاشلىق ، 3 .5 تونىنا زىغىر ، 10 تۇگە ، 31 ئات ، 151 كالا ، 429 قوي ، يەتتە قوتاز ، ئالتە ئېشەك ، بىر خېچىر ، 49 توخۇ ، 560 كۆمۈش تەڭگە ، بىر تال ئالتۇن ئۈزۈك ، بىر جۈپ كۆمۈش بىلەيزۈك ، 71 .888 يۈەن نەق پۇل ئىئانە قىلدى ، خەلق پۇلىغا سۈندۇرغاندا جەمئىي 23 مىڭ 200 يۈەن بولدى .

§ 3 . ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش

1951 - يىلى 6 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ناھىيە بويىچە ئاممىۋى خاراكتېرلىك ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش ئىجتىمائىي ھەرىكىتى باشلاندى . 8 - ئاينىڭ 7 - كۈنى ئۈچتۇرپان ناھىيىسىدە ناھىيىلىك پارتكومىنىڭ شۇجىسى ، ھاكىم ، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى ، سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى ۋە مۇئاۋىن باشلىقى ، خەلق قوراللىق بۆلۈمىنىڭ باشلىقى ، خەلق ئىشلىرى بۆلۈمىنىڭ باشلىقى قاتارلىق يەتتە كىشىدىن تەركىب تاپقان ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى ، ئۇنىڭ قارىمىقىدا ئىشخانا تەسىس قىلىندى . ئارقىدىن ئامما كەڭ قوزغىتىلىپ ، ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش ھەرىكىتى داغدۇغىلىق قانات يايدۇرۇلدى . شۇ قېتىمقى ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش ھەرىكىتىدە يوشۇرۇن ئەكسىلئىنقىلابچى ئۇنسۇرلارنى ، ئىشپىيونلارنى ، ئەكسىيەتچى تايانچ ئۇنسۇرلارنى ، زومىگەرلەرنى ، باندىتلار ۋە ئەكسىيەتچى تەشكىلاتلارنىڭ كاتتىۋاشلىرىنى باستۇرۇش مۇھىم نۇقتا قىلىندى . ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى تارمىقى يارىملىق كادىر - ساقچىلارنى دۇشمەن ئەھۋالى بىر قەدەر مۇرەككەپ بولغان يېزا - كەنت ۋە چارۋىچىلىق رايونلىرىغا تەكشۈرۈشكە ئەۋەتتى ، رايون ، يېزا رەھبەرلىرى ۋە ھەرساھەدىكى زاتلارنى چاقىرىپ 136 قېتىم سۆھبەت يىغىنى ، پاش قىلىش يىغىنى ، تەنقىد يىغىنى ، شىكايەت يىغىنى ئاچتى ، بۇنىڭغا قاتناشقانلار 146 مىڭ 575 ئادەم - قېتىمغا يەتتى ، يوشۇرۇنۇۋالغان باندىت ، ئىشپىيون ، ئەكسىلئىنقىلابچى ، زومىگەر - پومېشچىك ۋە ئەكسىيەتچى تەشكىلات كاتتىۋاشلىرىدىن 186 ئادەم پاش قىلىندى . 9 - ئاينىڭ 23 - كۈنى قالدۇرۇپ ئىشلىتىلىۋاتقان كونا ھۆكۈمەت خادىملىرى ۋە يېڭى خىزمەتكە قاتناشقان زىيالىيلارنى تەكشۈرۈپ ئېنىقلاش مۇھىم نۇقتا قىلىنىپ ، ئەكسىلئىنقىلابچى ئۇنسۇردىن 27 سى ، ئىشپىيوندىن توققۇزى

ئېنىقلاپ چىقىلدى . شۇ يىلى ئىشچىيوندىن سەككىزى ، ئەكسىيەتچى پارتىيە - گۇرۇھ تايانچ ئۇنسۇرلىرى ، باندىت ، ئەكسىيەتچى تەشكىلات كاتتىۋاشلىرىدىن 13ى ، زومىگەردىن 114ى ، قانۇنسىز پومېشچىكتىن 37سى ، نەق ئەكسىلئىنقىلابچى ئۇنسۇردىن 14ى بىر تەرەپ قىلىندى ، بۇنىڭ ئىچىدە بەش كىشىگە جىنايى جازا ھۆكۈم قىلىندى ، 28 كىشى ئامما نازارەت قىلىشقا تاپشۇرۇپ بېرىلدى ، 39 كىشى كەڭچىلىك بىلەن بىر تەرەپ قىلىندى . گومىنداڭ مەزگىلىدە ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى بولغان ۋۇ يۈشۇنگە تەرەققىيپەرۋەر زاتلارغا زىيانكەشلىك قىلىش جىنايىتى بىلەن 1952 - يىلى 5 - ئاينىڭ 14 - كۈنى ئاشكارا ھۆكۈم ئېلان قىلىش يىغىنىدا ئۆلۈم جازاسى بېرىلدى .

1952 - يىلى ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش كۈرىشىگە بىرلەشتۇرۇپ ، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگىنى تەكشۈرۈش ئارقىلىق دۈشمەن ئەھۋالىغا دائىر نۇرغۇن يېڭى ئەھۋال ئىگىلىدى . ناھىيە بويىچە «تۆت خىل دۈشمەن»دىن 236سى بېكىتىلدى . بۇنىڭ ئىچىدە زومىگەر 162 بولۇپ ، ھۆكۈم قىلىنغىنى 63 ، ئۆلۈم جازاسى بېرىلگىنى ئالتە ، رېجىمغا ئېلىنغىنى 91 ، كېسەل بىلەن ئۆلگىنى بىر ، قويۇپ بېرىلگىنى بىر ؛ باندىت ئىككى بولۇپ ، ئىككىلىسى ئۆلتۈرۈلدى ؛ ئىشچىيون 14 بولۇپ ، ھۆكۈم قىلىنغىنى ئون ، ئۆلۈم جازاسى بېرىلگىنى ئىككى ، رېجىمغا ئېلىنغىنى بىر ، قولغا ئېلىنىپ بىر تەرەپ قىلىنمىغىنى بىر ؛ ئەكسىيەتچى پارتىيە - گۇرۇھلارنىڭ تايانچىسى 58 .

1954 - يىلى ئەكسىلئىنقىلابىي دېلودىن 248ى سوت قىلىندى . دېلو بىر تەرەپ قىلىش داۋامىدا باستۇرۇش بىلەن كەڭچىلىك قىلىشنى بىرلەشتۇرۇش پرىنسىپى ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ ، قاتتىلىق ، بۇلاڭچىلىق قىلغان ، ئىنقىلابىي تەرتىپنى بۇزغان باش جىنايەتچى چۇ جىچىن ، لى يى ، فېڭ چېڭدې قاتارلىقلارغا ئۆلۈم جازاسى بېرىلدى . جىنايىتى بىر قەدەر ئېغىر بولسىمۇ تۆۋە قىلىپ يېڭى ئادەم بولۇش ئىپادىسىدە بولغان ئەگەشكۈچى ئۇنسۇلارنىڭ بەزىلىرىگە قامال جازاسى ، بەزىلىرىگە رېجىمغا ئېلىش جازاسى بېرىلدى ، بەزىلىرى تەربىيە بېرىپ قويۇۋېتىلدى ھەمدە قىلمىشىنىڭ ئېغىر - يەڭگىللىكىگە قاراپ مال - مۈلكى مۇسادىرە قىلىندى . شۇ يىلى 5 - ئايدا ۋىلايەتلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى باشقارمىسىنىڭ بىر تۈتاش ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن 2- قېتىملىق ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلۇپ ، ئىچكى قىسىمغا يوشۇرۇنۇۋالغان جاھانگىرلارنىڭ غالچىلىرى ، ئىشچىيون ، جاسۇسلار ۋە 1 - قېتىملىق ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش ھەرىكىتىدە توردىن چۈشۈپ قالغان ، سوتسىيالىستىك ئىنقىلابقا بۇزغۇنچىلىق قىلغان نەق ئەكسىلئىنقىلابچى ئۇنسۇرلارغا نۇقتىلىق زەربە بېرىلدى . جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرى قابىل كادىر - ساقچىلارنى يېزا- بازارلارغا تەكشۈرۈشكە ئەۋەتىپ ، دۈشمەن ئەھۋالىنى ۋە ھەر خىل ئەكسىلئىنقىلابىي ھەرىكەت ئېلىپ بارغانلارنى ئېنىقلىدى ۋە ئىگىلىدى . ئىككى قېتىم مەركەزلىك ئاختۇرۇپ تۇتۇش ئارقىلىق ئەكسىلئىنقىلابچى ئۇنسۇردىن 52نى قولغا چۈشۈردى . بىر يىلدا تۇرلۇك ئەكسىيەتچى ئۇنسۇردىن 33نى تۇتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە زومىگەر سەككىز ، كەسپىي ئىشچىيون بىر ، قانۇنسىز پومېشچىك ئىككى ، ئەكسىيەتچىلىك باي دېھقان ئۈچ ، نەق ئەكسىلئىنقىلابچى ئىغۋاگەر بىر ، ئەكسىيەتچى پارتىيە - گۇرۇھ تايانچىسى بىر . يۇقىرى دەرىجىلىك تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ تەكشۈرۈپ تەستىقلىشى بىلەن 13 ئەكسىلئىنقىلابچى ئۇنسۇر قولغا ئېلىندى .

1956 - يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە «ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش ھەرىكىتى» دە ئاز قولغا ئېلىش ، سىياسىي جەھەتتىن پارچىلاشنى مۇھىم ئورۇنغا قويۇش تاكتىكىسى قوللىنىلدى ، قۇدرەتلىك سىياسىي ھۇجۇم ئارقىلىق ئەكسىلئىنقىلابچى ئۇنسۇردىن ئونى قولغا ئېلىندى .

1958 - يىلى ئومۇمىي خەلق ئىستىل تۈزىتىش ھەرىكىتىگە بىرلەشتۇرۇپ ، ئاممىنى ھەرىكەتكە كەلتۈرۈپ «ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش» كۈرىشى قانات يايدۇرۇلۇپ ، پومېشچىك ، باي دېھقان ، ئەكسىلئىنقىلابچى ئۇنسۇر ۋە ھەر خىل جىنايەتچى ئۇنسۇرلارنىڭ ھەيۋىسى سۇندۇرۇلدى ، ئەكسىلئىنقىلابچى ئۇنسۇردىن 19ى (باندىت جياڭ جيېشىنىڭ ئارمىيە ، ھۆكۈمەت ، ساقچى خادىملىرى ئىچىدىكى ئەكسىيەتچى ئۇنسۇر بىر ، يەرلىك ئەكسىلئىنقىلابچى ئۇنسۇر 11 ، باي دېھقان ئەكسىيەتچى ئۇنسۇر يەتتە) قولغا ئېلىندى .

§ 4 . ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش ـ زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش ـ زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش خىزمىتى 1951 ـ يىلى 9 ـ ئايدا باشلىنىپ ، 1952 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى ئاياغلاشتى ، ناھىيە بويىچە بەش رايون ، 21 يېزا ، 122 تەبىئىي كەنتتە ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش ـ زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش خىزمىتى تاماملاندى .

ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش ـ زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش خىزمىتى تۆت باسقۇچقا بۆلۈپ ئېلىپ بېرىلدى . 1 ـ باسقۇچتا تەييارلىق خىزمىتى ئىشلەندى . 1951 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ بېشىدىن باشلاپ ئورگان ، رايون- يېزا ، مەكتەپ ، كەنتلەردىن كادىرلار ، ياش ئوقۇغۇچىلار ھەمدە يېزا ئاكتىپلىرىدىن بولۇپ جەمئىي 120 كىشى ئاجرىتىلىپ ، يېرىم ئاي تەربىيىلەنگەندىن كېيىن خىزمەت ئەترىتى تەشكىل قىلىندى ، ئۇلار ئىككى رايون ، سەككىز يېزا ، 24 تەبىئىي كەنتتە ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش ـ زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇشنىڭ سىناق خىزمىتىنى ئىشلىدى . 2 ـ باسقۇچتا ئامما ھەرىكەتكە كەلتۈرۈلۈپ ، سىياسەت تەشۋىق قىلىندى . يېزا بىرلىك قىلىنىپ ، نامرات ئائىلىلەر تايانچ قىلىنغان ھېساب ئېلىش كومىتېتى قۇرۇلدى ، سىياسەت تەشۋىق قىلىنىپ ، سىنىپىي تەربىيە ئېلىپ بېرىلدى ، يەنە ئىچىپ ئەرز ـ شىكايەت قىلىشقا تەشكىللەندى . ئېكسپىلاتاتسىيە ھېسابى ئېنىقلىنىپ ، قانۇنسىز زومىگەر ـ پومېشچىكلار كۆرەشكە تارتىلدى . 3 ـ باسقۇچتا ئىجارە ھەققى كېمەيتىلدى ، ھېساب ئېلىش كومىتېتى كۆرەش ئوبيېكتى ، ئىتتىپاقلىشىش ئوبيېكتى ۋە تايانچ ئوبيېكتلارنى تىزىملاپ چىقىپ ، ھېساب ئېلىش كۆرىشىنى ئۈيۈشتۇردى . ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش نىسبىتى «شىنجاڭ ئۇلكىسىنىڭ ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش ۋاقتىلىق نىزامى» بويىچە ئىجرا قىلىندى ، قەرەللىك ئىجارە ، قەرەلسىز ئىجارىگە قارىتا ، ئىجارە ھەققىنى 25 % كېمەيتىش ، 37.5 % بىلەن چەكلەش (ئەسلىدىكى ئىجارە ھەققىنى 25 % كېمەيتىش ، كېمەيتىلگەندىن كېيىنكى ئىجارە مىقدارىنى ئومۇمىي مەھسۇلات مىقدارىنىڭ 37.5 پىرسەنتىدىن ئاشۇرۇۋەتمەسلىك) پرىنسىپى بويلۇا قويۇلدى . شېرىكلەشمە تېرىقچىلىق ئىجارىسىدە ، ئىجارە بەرگۈچىنىڭ كىرىمى مەھسۇلات مىقدارىنىڭ 40 پىرسەنتىدىن ئېشىپ كېتىشىگە يول قويۇلمىدى . ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش ـ زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش خىزمىتى ئارقىلىق دېھقان ـ چارۋىچىلار نەپكە ئېرىشتى ، زورلۇق بىلەن ئىگىلىۋېلىنغان 81.8 گېكتار يەر ، 72 ئېغىز ئۆي ، 1638 تۇياق چارۋا ، 950 دانە دېھقانچىلىق سايمىنى قايتۇرۇۋېلىندى ؛ ئىجارە ھەققى ھېسابىدا 67.8 تونىنا ئاشلىق ، 4.2 سەر ئالتۇن كېمەيتىلدى ؛ 5720 ئائىلىلىك دېھقان ـ چارۋىچى نەپكە ئېرىشتى ، بۇ ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 47 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى . 4 ـ باسقۇچتا دېموكراتىك ھاكىمىيەتنىڭ ھەر خىل تەشكىللىرى قۇرۇلدى . دېھقانلار جەمئىيىتى تەرتىپكە سېلىنىپ ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇلۇپ ، ئۇنىڭغا سۇقۇنۇپ كىرىۋالغان 313 بۇزۇق تازىلاپ چىقىرىلدى ، 978 كىشى يېڭىدىن ئەزالىققا قوبۇل قىلىندى ، ئاساسىي قاتلام ھاكىمىيەت دېھقانلارنىڭ قولىغا تۇتقۇزۇلدى ، ئاساسىي قاتلام تەشكىلاتلار ساپلاشتۇرۇلدى . دېھقانلار جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى 4274كە يەتتى .

§ 5 . «ئۇچكە قارشى تۇرۇش» ، «بەشكە قارشى تۇرۇش» ھەرىكىتى

1 . «ئۇچكە قارشى تۇرۇش» ھەرىكىتى

1951 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى «قوشۇنلارنى خەل ، مەمۇرىي

ئورۇنلارنى ئىخچام قىلىش ، مەھسۇلاتنى ئاشۇرۇش ـ ئىقتىساد قىلىش ، خىيانەتچىلىككە ، ئىسراپچىلىققا ۋە بيۇروكراتلىققا قارشى تۇرۇش توغرىسىدا قارار » چىقاردى . 1951 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى شىنجاڭ شۆبە بيۇروسى «خيانەتچىلىككە ، ئىسراپچىلىققا ، بيۇكراتلىققا قارشى تۇرۇش كۇرىشىنى قانات يايدۇرۇش توغرىسىدا قارار » چىقاردى . 1952 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە «ئۇچقە قارشى تۇرۇش (خيانەتچىلىككە ، ئىسراپچىلىققا ، بيۇروكراتلىققا قارشى تۇرۇش) » ھەرىكىتى باشلىنىپ ، 8ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى ئاخىرلاشتى . ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ «ئۇچقە قارشى تۇرۇش» ھەرىكىتى تۆت باسقۇچقا بۆلۈپ ئېلىپ بېرىلدى : 1 ـ باسقۇچتا ئەھۋال ئىگىلىنىپ ، ماتېرىيال توپلاندى ، سەپەرۋەرلىك يىغىنى ئېچىلىپ ، ھۆججەت ئۆگىنىلىپ ئىدىيىۋى تونۇش ئۆستۇرۇلدى ؛ 2 ـ باسقۇچتا ئۆزلۇكىدىن مەسىلە تاپشۇرۇشقا چاقىرىق قىلىندى ، ئامما پاش قىلىشقا سەپەرۋەر قىلىندى ؛ 3 ـ باسقۇچتا تەشكىلىي جەھەتتىن بىر تەرەپ قىلىندى ؛ 4 ـ باسقۇچتا تەدبىر بەلگىلىنىپ ، «ئۇچقە قارشى تۇرۇش» نىڭ نەتىجىلىرى مۇستەھكەملىنىپ ، خيانەتچىلىك ، ئىسراپچىلىق مەسىلىرىنىڭ يۈز بېرىشىنىڭ ئالدى ئېلىندى . ناھىيە بويىچە «ئۇچقە قارشى تۇرۇش »قا 458 كادىر (ناھىيە ، رايون ، يېزا دەرىجىلىك كادىرلارمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) قاتناشتى ، ئۇلار 11 گۇرۇپپىغا بۆلۈندى . ئىدىيە جەھەتتە سەپەرۋەر قىلىش ، سىياسەتنى ئېنىق چۈشەندۈرۈش ، ئۆز ـ ئۆزىنى تەكشۈرۈش ، دېموكراتىك تەكشۈرۈش ، پاش قىلىش ، ئىقرار قىلىش ئارقىلىق ، ناھىيە بويىچە 260 خيانەتچى (كونا ھاكىمىيەتتىن قالدۇرۇپ ئىشلىتىلىۋاتقانلار 121) تەكشۈرۈپ چىقىلدى ، بۇلار ئومۇمىي كادىرنىڭ 9 .53 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى ، 13 مىڭ يۇەن خيانەت پۇل ئېنىقلاندى ، 20 كىشى خيانەتچىلىك جىنايىتى بويىچە بىر تەرەپ قىلىندى ، 18 كىشىگە مەمۇرىي جازا بېرىلدى .

1960 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ «يېزىلاردا ‹ئۇچقە قارشى تۇرۇش ھەرىكىتى ›نى قانات يايدۇرۇش توغرىسىدىكى يولىيورۇق »ى ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن ، ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە «ئۇچقە قارشى تۇرۇش» رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلۇپ ، ئۇنىڭ قارىمىقىدا ئىشخانا تەسىس قىلىنىپ ، «خيانەتچىلىككە ، ئىسراپچىلىققا ، بيۇروكراتلىققا قارشى تۇرۇش »تىن ئىبارەت يېڭى «ئۇچقە قارشى تۇرۇش ھەرىكىتى» قانات يايدۇرۇلدى . ئالدى بىلەن جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى ، تەپتىش مەھكىمىسى ، سوت مەھكىمىسى ، ئاشلىق ئىدارىسى ۋە سودا ئىدارىسى قاتارلىق بەش ئورۇندا سىناق قىلىنىپ ، 8 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى ناھىيىگە بىۋاستە قاراشلىق ئورۇنلار ۋە يېزىلاردا ئومۇمىيۈزلۈك قانات يايدۇرۇلدى . ناھىيىگە بىۋاستە قاراشلىق ئورۇنلار ۋە زاۋۇتلاردىن 947 كادىر ، ئىشچى ـ خىزمەتچى «يېڭى ئۇچقە قارشى تۇرۇش ھەرىكىتى »گە قاتناشتى . بۇنىڭ ئىچىدە بۆلۈم دەرىجىلىك كادىر 41 ، ئاددىتىكى كادىر 487 ، ئىشچى 419 . كىچىك ئەتراپتىن يۇقىرى دەرىجىلىك يېزا ئاساسىي قاتلام كادىرىدىن 605 ى ، مەكتەپلەردىكى ئوقۇتقۇچى ، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەردىن 303ى قاتناشتى . «يېڭى ئۇچقە قارشى تۇرۇش ھەرىكىتى» ئۇچ باسقۇچ بويىچە ئېلىپ بېرىلدى . 1 ـ باسقۇچتا ، تەكشۈرۈش ، تەكتىنى ئېنىقلاش خىزمىتى ئىشلەندى ، ھۆججەت ئۆگىنىلدى ؛ 2 ـ باسقۇچتا ئامما پىكىر بېرىشكە ، چوڭ ئەتلىك گېزىت چاپلاشقا ، خيانەتچىلىك ، ئىسراپچىلىق ، بيۇروكراتلىق مەسىلىرىنى پاش قىلىشقا ئۇيۇشتۇرۇلدى ، مەسىلىسى بارلار «ئۇچقە قارشى تۇرۇش» ئىشخانىسىغا بېرىپ مەسىلىسىنى تاپشۇردى ؛ 3 ـ باسقۇچتا تەكشۈرۈش ، ئىسپات ئېلىش ، دەلىلو بېكىتىش خىزمىتى ئىشلەندى ، تەكشۈرۈشكە ، پاكىتقا ئەھمىيەت بېرىلىپ ، مەجبۇرىي ئىقرار قىلدۇرۇش ، ئىشنىپ كېتىش مەنئى قىلىندى ، ئىدىيىۋى تەقىدە قاتتىق بولۇش ، تەشكىلىي جەھەتتىن بىر تەرەپ قىلىشتا كەڭ بولۇش پرىنسىپى بويىچە ئىش كۆرۈلدى . خيانەتچىلىك خاتالىقى ئۆتكۈزگەن 49 كىشى تەكشۈرۈپ چىقىلدى ، بۇنىڭ ئىچىدە 1000 يۇەندىن ئارتۇق خيانەت قىلغانلار ئىككى ، 1000 يۇەندىن تۆۋەن خيانەت قىلغانلار 47 ،

ئېنىقلانغان خىيانەت سوممىسى 12 مىڭ يۈەن ؛ بيۈروكراتلىق خاتالىقى ئۆتكۈزگەن 17 كىشى تەكشۈرۈپ چىقىلدى ، 17 مىڭ يۈەن ئىقتىسادىي زىيان ئېنىقلاندى ؛ قانۇن ـ ئىنتىزامغا خىلاپلىق قىلغان 21 كىشى تەكشۈرۈپ چىقىلدى . خاتالىق ئۆتكۈزگەنلەرنى بىرتەرەپ قىلىشتا تەربىيە ئاساس ، جازا قوشۇمچە قىلىندى . خىيانەت قىلغانلىكى كىشىلەردىن ، خىيانەت سوممىسىنىڭ ئاز ـ كۆپلۈكىگە قارىماي خىيانەت قىلغان پۈل قايتۇرۇۋېلىندى . ھەمدە ئۇلارغا مەمۇرىي جازا ، پارتىيە ئىنتىزامى جازاسى ۋە ئىمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش جازاسى قاتارلىق جازالار بېرىلدى .

2 . «بەشكە قارشى تۇرۇش» ھەرىكىتى

1952 ـ يىلى 1 ـ ئايدا پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى شەھەرلەردە «پارىخورلۇققا ، باج ئوغرىلاش ـ باجدىن قېچىشقا ، ئىش ھالقىلىرىنى قىسقارتىش ـ ماتېرىيال ئوغرىلاشقا ، دۆلەتنىڭ مال ـ مۈلكىنى ئوغرىلاشقا ، دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي ئاخباراتىنى ئوغرىلاشقا قارشى تۇرۇش »تىن ئىبارەت «بەشكە قارشى تۇرۇش» ھەرىكىتىنى قانات يايدۇرۇشنى ئوتتۇرىغا قويدى . ئۇچتۇرپاننىڭ سودا ـ سانائىتى تەرەققىي قىلمىغانلىقتىن چوڭ سودىگەرلەر يوق ئىدى ، شۇڭا پەقەت قول سانائەتچىلەر ۋە يەككە تىجارەتچىلەرنى مۇناسىۋەتلىك ھۆججەتلەرنى ئۆگىنىشكە تەشكىللەش ئارقىلىق ئومۇمىيۈزلۈك تەربىيە ئېلىپ بېرىلىپ ، ھەرىكەت ئېلىپ بېرىلمىدى .

1963 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى ئوتتۇرىغا قويغان «مەھسۇلاتنى ئاشۇرۇش ـ ئىقتىساد قىلىش ۋە «بەشكە قارشى تۇرۇش ، (خىيانەتچىلىككە ، ھايانكەشلىككە ، ئىسراپچىلىققا ، تارقاقچىلىققا ، بيۈكراتلىققا قارشى تۇرۇش)نى قانات يايدۇرۇش توغرىسىدىكى يولىيورۇق »نىڭ روھىغا ئاساسەن ، ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە «بەشكە قارشى تۇرۇش» ھەرىكىتى رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلۇپ ، يېڭى «بەشكە قارشى تۇرۇش» ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى . 5 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى ئالدى بىلەن ناھىيىلىك تۇرلۇك مالالار شىركىتىدە سىناق قىلىنىپ ، 6 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنىدىن باشلاپ ناھىيىگە بىۋاستە قاراشلىق ئورۇنلار ۋە كارخانىلاردا ئومۇمىيۈزلۈك قانات يايدۇرۇلدى ، 1964 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئاساسىي جەھەتتىن ئاخىرلاشتى . بۇ ھەرىكەتكە 40 ئورۇندىن 811 كىشى قاتناشتى ، بۇلار قاتنىشىشقا تېگىشلىك ئادەمنىڭ 87.9 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى ، بۇنىڭ ئىچىدە پارتىيە ئەزاسى 149 ، ئىتتىپاق ئەزاسى 116 . «بەشكە قارشى تۇرۇش» ھەرىكىتى سىياسەت ئۆگىنىش ، ئۆز ـ ئۆزىنى تەكشۈرۈش ، پاش قىلىش ـ ئاشكارىلاش ، دېلو تۇرغۇزۇپ بىر تەرەپ قىلىش قاتارلىق باسقۇچلارغا بۆلۈندى . «ئىقرار قىلغانلارغا كەڭچىلىك قىلىش ، قارشىلىق كۆرسەتكۈنلەرنى قاتتىق بىرتەرەپ قىلىش ، ھارام مالنى قايتۇرغانلارغا كەڭچىلىك قىلىش ، قايتۇرمىغانلارنى قاتتىق بىرتەرەپ قىلىش ، ئادەتتىكىچە مەسلىسى بارلارغا كەڭچىلىك قىلىش ، گۇرۇھ بولۇۋالغانلارنى ۋە كاتتىۋاشلارنى قاتتىق بىر تەرەپ قىلىش ، ئۆتمۈشتىكىگە كەڭچىلىك قىلىش ، ھازىرقىسىنى قاتتىق بىرتەرەپ قىلىش ، ئاز سانلىق مىللەتلەرگە كەڭچىلىك قىلىش ، خەنزۇلارنى قاتتىق بىرتەرەپ قىلىش» تىن ئىبارەت «بەشكە كەڭچىلىك قىلىش ، بەشنى قاتتىق بىرتەرەپ قىلىش» فاكتىنى ئىزچىللاشتۇرۇلدى ، تەكشۈرۈشكە ، پاكىتقا ئەھمىيەت بېرىلدى ، مەجبۇرىي ئىقرار قىلدۇرۇش ، ئىشىنىپ كېتىش مەنئى قىلىندى . ئامما پاش قىلغان پاكىت بىلەن مەزكۇر كىشى تاپشۇرغان مەسىلىلەر قايتا ـ قايتا سېلىشتۇرۇپ ، بىر ـ بىرلەپ تەكشۈرۈلگەندىن كېيىن دېلو بېكىتىلدى . ناھىيە بويىچە 228 كىشىنىڭ مەسىلىسى بارلىقى ، 60 كىشىنىڭ مەسىلىسىنىڭ بىرقەدەر ئېغىرلىقى تەكشۈرۈپ چىقىلدى ، بۇنىڭ ئىچىدە خىيانەتچى ، ئوغرى 27 ، ھايانكەش 29 ، ئېغىر ئىسراپخور ئىككى ، ئېغىر دەرىجىدە تارقاقچىلىق ۋە بيۈروكراتلىق قىلغىنى بىر ، بۇلار مەسىلىسىنىڭ ئېغىر ـ يەڭگىللىكىگە قاراپ تەشكىلىي جەھەتتىن بىر تەرەپ قىلىندى .

§6 . يەر ئىسلاھاتى

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ يەر ئىسلاھاتى خىزمىتى 1952 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى باشلىنىپ ، 1953ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى ئاخىرلاشتى . ناھىيىدىكى بەش رايون 24 دېھقانچىلىق يېزىسىنىڭ ھەممىسىدە يەر ئىسلاھاتى خىزمىتى ئېلىپ بېرىلدى .

1952 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنىدىن 9 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنىگىچە يەر ئىسلاھاتى كادىرلىرىنى تەربىيىلەش كۇرسى ئېچىلىپ ، 324 كىشى (ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ كادىرى 271 ، شىنجاڭ ئۇلكىسىدىن چۈشۈرۈلگەن كادىر 46 ، ئاقچى ناھىيىسىدىن ئەۋەتىلگەن كادىر يەتتە) كۇرستا تەربىيىلەندى . 9 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى ناھىيىلىك يەر ئىسلاھاتى كومىتېتى قۇرۇلۇپ ، ئۇنىڭ قارىمىقىدا ئىشخانا ۋە چوڭ ئەترەت قۇرۇلدى . چوڭ ئەترەتنىڭ قارىمىقىدا بەش ئوتتۇرا ئەترەت قۇرۇلدى ، ھەر ئەترەتكە كۆپ بولغاندا 65 ، ئاز بولغاندا 52 كىشى بۆلۈندى .

ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى شىنجاڭ شۆبە بيۇروسى بېكىتكەن «ئېھتىياتچان بولۇش ، سالماق ئىلگىرىلەش» ئاڭچىنىغا ئاساسەن ، ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ رەھبەرلىكىدە ، 1952 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى 1 ـ رايونىنىڭ بەش يېزىسىدىكى دېھقانچىلىق رايوندا نۇقتىدا سىناق قىلىش خىزمىتى باشلىنىپ ، 12ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى ئاخىرلاشتى . 1953 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى 1 ـ رايوندىكى نۇقتىدا سىناق قىلىشتىن يەكۈنلەنگەن بەش باسقۇچ (سىياسەتنى تەشۋىق قىلىش ، سىنىپىي تەركىبنى ئايرىش ، يەرلەرنى مۇسادىرە قىلىش ۋە يىغۋېلىش ، يەر تەقسىملەش ، ئاساسىي قاتلام تەشكىلاتلىرىنى تەرتىپكە سېلىپ قۇرۇش) بويىچە ناھىيىدە ئۈچ قارارغا بۆلۈپ يەر ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىلدى . خىزمەت ئەترەتلىرى رايون ، يېزا ، كەنتلەرگە كىرگەندىن كېيىن ، كەنت ئاھالىسى يىغىنى ۋە يالالنما دېھقان ، ئوتتۇرا دېھقان ، پومېشچىك ، دىنىي زاتلار سۆھبەت يىغىنى ئېچىپ ، يەر ئىسلاھاتى سىياسىتىنى تەشۋىق قىلدى ، سىنىپىي تەركىب ئايرىشنى تەكشۈرۈپ ئېنىقلىدى . سىنىپىي تەركىب ئايرىشتا ، 342 ئائىلە پومېشچىك ، 390 ئائىلە باي دېھقان ، 390 ئائىلە ئاز يەرنى ئىجارىگە بەرگۈچى (باشقۇرغۇچى) ، 1629 ئائىلە ئوتتۇرا دېھقان ، 7387 ئائىلە كەمبەغەل دېھقان ، 2595 ئائىلە يالالنما دېھقان ، 524 ئائىلە باشقا كەسىپتىكىلەر (قول ھۈنەرۋەنچى ، سودا ـ سانائەتچى ، دىنىي كەسىپ بىلەن شۇغۇللانغۇچى) قىلىپ ئايرىپ چىقىلدى ؛ 5655.3 گېكتار يەر مۇسادىرە قىلىندى ۋە يىغۋېلىندى ، بۇنىڭ ئىچىدە پومېشچىكلاردىن مۇسادىرە قىلىنغان تېرىلغۇ يەر 3536 گېكتار ، بوز يەر 415.6 گېكتار ، باشقا يەر 423.8 گېكتار ؛ يىغۋېلىنغان تېرىلغۇ يەر 646.9 گېكتار ، بوزيەر 21.2 گېكتار ، باشقا يەر 5.1 گېكتار ؛ مۇسادىرە قىلىنغان ئۆي 1713 ئېغىز ، ئېغىل ـ قوتان 1063 ئېغىز ؛ مۇسادىرە قىلىنغان چارۋا 1791 تۇياق ؛ مۇسادىرە قىلىنغان تۆلەم ئاشلىقى 1514.5 تونا ؛ مۇسادىرە قىلىنغان ئۆي جاھازىسى ، كىگىز ـ گىلەم ، قازان ـ قۇمۇچ ، كارۋات ـ شىرە قاتارلىقلار 7579 دانە ؛ مۇسادىرە قىلىنغان دېھقانچىلىق سايمىنى 2961 دانە (ھارۋا 378 ، كەتمەن 570 ، بوقۇسا 51 ، ئورغاق 553 ، تاشتۆلۈك 255 ، ئوتىغۇچ 273 ، باشقىلار 881 دانە) . ناھىيە بويىچە كەمبەغەل ـ يالالنما دېھقانلارغا 3834 گېكتار يەر تەقسىم قىلىنىپ ، ئوتتۇرىچە 0.15 گېكتاردىن توغرا كەلدى ؛ ھەر ئائىلىگە ئوتتۇرىچە ئۈچ ئېغىزدىن ئۆي تەقسىم بولدى ؛ تەقسىملەپ بېرىلگەن چارۋا 10 مىلك 358 تۇياق بولۇپ ، ئوتتۇرىچە ھەر ئائىلىگە 1.2 تۇياقتىن توغرا كەلدى ؛ تەقسىملەنگەن دېھقانچىلىق سايمىنى 35 مىلك بىر دانە بولۇپ ، ھەر ئائىلىگە ئوتتۇرىچە 4.4 داننىدن توغرا كەلدى ؛ ئوتتۇرىچە 7.25 كىلوگرامدىن ئاشلىق تەقسىملەپ بېرىلدى .

«يەر ئىسلاھاتى»غا بىرلەشتۈرۈپ ، دېھقانلار جەمئىيىتى تەشكىلاتى تەرتىپكە سېلىنىپ ، ناپاك ئەزالار تازىلاندى ، 996 ئەزا قوبۇل قىلىندى ؛ 2672 يېزا كادىرى سەپلەندى ؛ ئامانلىق ساقلاش تەشكىلىدىن 181ى قۇرۇلۇپ ، 893 ئامانلىق ساقلىغۇچى قويۇلدى . «يەر ئىسلاھاتى» ئاكتىپىدىن 78ى پارتىيىگە ، 190ى ئىتتىپاققا قوبۇل قىلىندى .

7 § . «كادىرلارنى تەكشۈرۈش» ، «ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى تازىلاش»

1956 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى ناھىيىلىك پارتكومدا «كادىرلارنى تەكشۈرۈش» رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى ۋە كادىرلارنى تەكشۈرۈش ئىشخانىسى قۇرۇلدى ، 502 (بۇنىڭ ئىچىدە رەھبىرىي كادىر 68 ، پارتىيە ئەزاسى 76 ، ئىتتىپاق ئەزاسى 67) كادىر ئاجرىتىلىپ ، ناھىيىدىكى كادىرلار مۇددەت ۋە تۈركۈمگە بۆلۈپ ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈلدى . بۇنىڭدا پارتىيە ، ھۆكۈمەت ، ئارمىيە ئىچىدىكى ئىنقىلاب سېپىگە يوشۇرۇنغان ئەكسىلئىنقىلابچى ئۇنسۇرلارنى تەكشۈرۈپ چىقىش مۇھىم نۇقتا قىلىندى . گومىنداڭنىڭ ھاكىمىيەت ئورگىنىدىن قالدۇرۇپ ئىشلىتىلىۋاتقان خادىملارنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش ئاساسىدا ، ئۇلار ئۈستىدىن سىياسىي خۇلاسە چىقىرىلدى . تەكشۈرۈلگەن كادىر 431 بولۇپ ، 85ى نۇقتىلىق ئوبيېكت قاتارىغا كىرگۈزۈلدى . ئاممىنى سەپەرۋەر قىلىش ، چوڭقۇرلاپ پاش قىلىش ، ئىچكى ـ تاشقى جەھەتتىن تەڭ تەكشۈرۈش ، قايتا ـ قايتا سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق ، «قورچاق پارتىيە ئىتتىپاق تايانچ ئۇنسۇرلىرى»دىن 11ى ، «قورچاق ھەربىي ـ مەمۇرىي خادىم» ۋە گۇمانىي ئىشپىيوندىن 26 سى ، پارتىيىگە غۇۋا ساقلاۋاتقانلاردىن بەشى ، بۇزغۇنچىلىق ھەرىكىتىگە قاتناشقانلاردىن 22 سى بېكىتىلدى . 11 كىشىنىڭ مەسلىسى بار دەپ قارالدى ، لېكىن تەكشۈرۈپ ئېنىقلاپ يەكۈن چىقىرىلمىدى .

1956 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى «كادىرلارنى تەكشۈرۈش»تە تەكتىنى ئېنىقلاش ئاساسىدا ، «ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى تازىلاش» رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلۇپ ، ئۇنىڭ قارىمىقىدا ئىشخانا تەسىس قىلىندى ، 41 كادىر ئاجرىتىلىپ ، ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى تازىلاش ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى . ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى تازىلاش ھەرىكىتىگە 328 كادىر قاتناشتى ، تەكتىنى ئېنىقلاش ، مەسىلە تاپشۇرۇشقا سەپەرۋەرلىك قىلىش ، پاش قىلىش ـ ئاشكارىلاش ، مەخسۇس دېلو تۈرغۇزۇپ تەكشۈرۈش ، قايتا تەكشۈرۈپ بېكىتىشتىن ئىبارەت تۆت باسقۇچ ئارقىلىق ، ئەكسىلئىنقىلابچى ئۇنسۇردىن 26سى تېپىپ چىقىلدى ، بۇنىڭ ئىچىدە بىر كىشىگە جىنايى جازا ھۆكۈم قىلىندى ، 25 كىشى ئەمگەك بىلەن تەربىيىلەندى . «ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى تازىلاش» ھەرىكىتى 1958 ـ يىلى 3 ـ ئايدا ئاخىرلاشتى .

8 § . پارتىيە ئىچىدە ئىستىل تۈزىتىش ، ئوڭچىلارغا قارشى تۇرۇش كۈرىشى

1957 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى «ئىستىل تۈزىتىش ھەرىكىتى توغرىسىدا يولىيورۇق» چىقىرىپ ، پۈتۈن پارتىيىدە بيۈروكراتلىققا ، مەزھەبچىلىككە ، سوبيېكتىپچىللىققا قارشى

تۇرۇش بويىچە بىر قېتىملىق ئومۇميۈزلۈك ئىستىل تۈزىتىش ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىپ ، پارتىيىنىڭ ماركسىزملىق ئىدىيىۋى سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈشنى ، ئىستىلنى ياخشىلاشنى تەلەپ قىلدى . 10 ـ ئايدا ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە ئىستىل تۈزىتىش ھەرىكىتى باشلاندى . ئالدى بىلەن ماۋ زېدۇڭنىڭ «خەلق ئىچىدىكى زىددىيەتلەرنى توغرا بىرتەرەپ قىلىش توغرىسىدا» قاتارلىق ماقالىلىرى ھەمدە مەركەزنىڭ ھۆججەتلىرى ئۆگىنىلدى ، ئارقىدىن كادىرلار ئارىسىدا ساقلىنىۋاتقان بىۋروكراتلىق مەسلىسى كۆزدە تۇتۇلۇپ ، ئىستىل تۈزىتىش تەربىيىسى ئېلىپ بېرىلدى . ئىستىل تۈزىتىش ھەرىكىتى داۋامىدا ئامما پارتىيە ئۇستىدە پىكىر بېرىشكە سەپەرۋەر قىلىندى . ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە 3909 پىكىر ئوتتۇرىغا قويۇلدى ، 827 پارچە چوڭ خەتلىك گەزىت چاپلاندى . لېكىن ئىنتايىن ئاز سانداكى بۇرژۇئا ئوڭچى ئۇنسۇرلىرى «كەڭ سايراش ـ كەڭ ئېچىلىش» تىن پايدىلىنىپ پارتىيىگە ۋە يېڭىدىن دۇنياغا كەلگەن سوتسىيالىستىك تۈزۈمگە ھۇجۇم قىلىپ ، كومۇنىستىك پارتىيىنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقىنى تارتىۋېلىش خام خىيالىدا بولدى . بۇرژۇئازىيىنىڭ ھۇجۇمىغا كۆچلۈك قايتۇرما زەربە بېرىلىپ ، ئوڭچىلارغا قارشى تۇرۇش كۆرىشى قانات يايدۇرۇلدى . لېكىن ئوڭچىلارنىڭ ھۇجۇمىغا قارشى كۆرەشتە ، سىياسەت جەھەتتىكى كېڭەيتىۋېتىش تۈپەيلىدىن ، بەزى ۋەتەنپەرۋەر زاتلار ۋە پارتىيە ئىچىدىكى كادىرلار «ئوڭچى ئۇنسۇر» قىلىپ خاتا ئايرىپ قويۇلدى . ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە 13 كىشى «ئوڭچى ئۇنسۇر» قىلىپ ئايرىلدى ، بۇنىڭ ئىچىدە سەككىز كىشى خىزمەتتىن قوغلاندى ، بەش كىشى نازارەت ئاستىدا ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىشكە قويۇلدى .

1958 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە ناھىيە ، رايون ، يېزىدىن ئىبارەت ئۈچ دەرىجىلىك كادىرلار يىغىنى ئېچىلىپ ، يەرلىك مىللەتچىلىككە قارشى تۇرۇش كۆرىشىنى قانات يايدۇرۇش ئورۇنلاشتۇرۇلدى . بۇ كۆرەشتە 11 كىشى «يەرلىك مىللەتچى» قىلىپ ، توققۇز كىشى بۇزۇق ئۇنسۇر قىلىپ ، ئىككى كىشى ئەكسىلئىنقىلابچى ئۇنسۇر قىلىپ ئايرىلدى . ئوڭچىلارغا ، يەرلىك مىللەتچىلىككە قارشى تۇرۇش كۆرىشى 1958 ـ يىلنىڭ ئاخىرىدا ئاياغلاشتى .

ئوڭچىلارغا قارشى تۇرۇش ، يەرلىك مىللەتچىلىككە قارشى تۇرۇش كۆرىشى ئېغىر دەرىجىدە كېڭەيتىۋېتىلىپ ، بەزى كادىرلار خاتا ئايرىپ قويۇلدى ، 1959 ~ 1961 ـ يىلغىچە ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئاقلاندى . 1978 ـ يىلدىكى ج ك پ 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن ، «ئوڭچى ئۇنسۇر» ۋە يەرلىك مىللەتچى ئۇنسۇر قىلىپ خاتا ئايرىلغان كادىرلارنىڭ ھەممىسى ئاقلىنىپ ، نامى ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ ، سىياسىتى ئەمەلىيلەشتۈرۈلدى .

§ 9 . «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» ، خەلق گۇڭشىسىنى ئومۇملاشتۇرۇش

1958 ـ يىلى ج ك پ 8 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ 2 ـ يىغىنىدا سوتسىيالىزم قۇرۇشنىڭ باش لۇشىيەنى رەسمىي ماقۇللاندى . «غەيرەتكە كېلىپ تىرىشىپ يۇقىرى ئۆرلەپ ، كۆپ ، تېز ، ياخشى ، تېجەشلىك ئىشلەپ سوتسىيالىزم قۇرۇش» روھىنىڭ ئىلھامىدا ، «كەڭ كۆلەمدە پولات ـ تۇمۇر تاۋلاش ھەرىكىتى» قانات يايدۇرۇلدى . شۇنىڭغا ئەگىشىپلا ھەر قايسى ساھەلەردە «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» دولقۇنى قوزغالدى ، لېكىن سانائەت ، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى ۋە ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشتا ئالدىراقسانلىق قىلىنىپ ، ئوبىيېكتىپ قانۇنىيەتكە سەل قارالغانلىقتىن ، «يۇقىرى كۆرسەتكۈچ» ، «قارىغۇلارچە قوماندانلىق قىلىش» ، «مۇبالىغىچىلىك شامىلى» ، «مۇلۇكنى ئومۇمنىڭ قىلمۇېتىش شامىلى»غا ئوخشاش «سولچىل»لىق خاتالىقى

ئېغىر دەرىجىدە ئەدەب كەتتى .

1960 ـ يىلى قىشتا مەركىزىي كومىتېت «تەڭشەش ، مۇستەھكەملەش ، تولۇقلاش ، ئۆستۈرۈش»تىن ئىبارەت خىزمەت فاكۇلتېتىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ، يېزا خىزمىتىدىكى «سولچىل»لىق خاتالىقىنى تۈزىتىشكە باشلىدى .

1958 ـ يىلى 8 ـ ئايدا «ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ يېزىلاردا خەلق گۇڭشېسى قۇرۇش مەسىلىسى توغرىسىدىكى قارارى»غا ۋە ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ھەم ئاقسۇ ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ خەلق گۇڭشېسى قۇرۇش توغرىسىدىكى يوليورۇقىغا ئاساسەن ، ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە «ئون كۈندە گۇڭشې قۇرۇش سىنىقىنى تاماملاش ، 20 كۈندە ئومۇمىيۈزلۈك قانات يايدۇرۇش ، 30 كۈندە خەلق گۇڭشېلاشتۇرۇشنى ئەملگە ئاشۇرۇش» شوئارى ئوتتۇرىغا قويۇلدى . 9 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ ، پۈتۈن پارتىيە ۋە خەلق ئومۇمىيۈزلۈك سەپەرۋەرلىككە كەلتۈرۈلۈپ ، 10 كۈن نۇقتىدا سىناق قىلىندى ، 10 ـ ئاينىڭ ـ 10 ـ كۈنىگە بارغاندا ، ناھىيىنى خەلق گۇڭشېلاشتۇرۇش ئاساسەن ئىشقا ئاشۇرۇلدى . ناھىيە بويىچە ئەسلىدىكى 96 ئالىي كوپېراتىپ ، يەتتە قول سانائەت كوپېراتىپى ئاساسىدا 14 خەلق گۇڭشېسى قۇرۇلدى .

خەلق گۇڭشېسىنىڭ «بىرىنچىدىن چوڭ ، ئىككىنچىدىن ئومۇمىي بولۇش»تىن ئىبارەت تۈزۈلمىسى يېزىلاردىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسىگە ئۇيغۇن كەلمىدى . 20 يىللىق ئەملىيەت داۋامىدا ئۇنىڭ نۇقسانلىرى بارغانسېرى ئاشكارىلاندى . 1983 ـ يىلى ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى «نۆۋەتتىكى يېزا ئىقتىسادىي سىياسىتىگە دائىر بىر قانچە مەسىلە» (يەنى مەركىزىي كومىتېتنىڭ [1983] 1 ـ نومۇرلۇق ھۆججىتى)نى تارقىتىپ ، خەلق گۇڭشېسى تۈزۈلمىسىنى ئىسلاھ قىلىش تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويدى . ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە 1984 ـ يىلى خەلق گۇڭشېسى ئەملدىن قالدۇرۇلۇپ يېزا (بازار) تۈزۈلمىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى .

§10 . ئۇڭچىللىققا قارشى تۇرۇش

1959 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنىدىن 23 ـ كۈنىگىچە ج ك پ ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك كومىتېتى كېڭەيتىلگەن يىغىن ئېچىپ ، ج ك پ 8 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 8 ـ ئومۇمىي يىغىنىنىڭ روھىنى يەتكۈزۈپ ۋە ئىزچىللاشتۇرۇپ ، ناھىيىدە ئوڭچىل پۈرسەتچەرەسلىككە قارشى تۇرۇش كۈرىشىنى قانات يايدۇردى . بۇ قېتىملىق ھەرىكەتكە ھەر دەرىجىلىك كادىردىن 427 كىشى قاتناشتى . ھەرىكەتتە خەلق گۇڭشېلاشتۇرۇش ، چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش ، ئاشخانىلاشتۇرۇش قاتارلىق جەھەتلەردىكى نۇقسانلار ئۈستىدە بەزى پىكىرلەرنى بېرىپ ، ئەملىي ئەھۋالنى ئىنكاس قىلغان 46 كادىر تەنقىد قىلىندى ، سەككىز كىشى ئوڭچىل پۈرسەتچەرەسلىك خاتالىقى ئۆتكۈزدى ، 12 كىشى ئوڭچىللىق ئىدىيىسىدە بولدى ، 26 كىشى يەرلىك مىللەتچىلىك خاتالىقى ئۆتكۈزدى دەپ بېكىتىلدى ؛ ئالتە كىشىگە پارتىيە ئىنتىزامى جازاسى ، ئۈچ كىشىگە ئىتتىپاق ئىنتىزامى جازاسى ، يەتتە كىشىگە مەمۇرىي جازا بېرىلدى .

ئوڭچىل پۈرسەتچەرەسلىككە زەربە بېرىش ھەرىكىتىدە راس گەپ قىلىشقا جۈرئەت قىلغان بەزى كىشىلەرگە خاتا ھالدا زەربە بېرىلدى ، بۇنىڭ بىلەن پارتىيىنىڭ ئىچى ـ سىرتىدىكى دېموكراتىك تۈرمۇش ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى . 1962 ـ يىلىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە «ئوڭچىللىققا قارشى تۇرۇش» ھەرىكىتىدە خاتا تەنقىد قىلىنغان كۆپ ساندىكى يولداشلار تەكشۈرۈپ چىقىلغاندىن كېيىن ئاقلاندى .

§11 . «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»

1966 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى ج ك پ ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك كومىتېتى « جۇڭگو كومپارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ ئۇقتۇرۇشى »نىڭ روھىنى ئىزچىل ئەملىيلەشتۈرۈش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش» چىقىرىپ ، ناھىيىدىكى ھەر مىللەت كادىر ـ ئاممىنى سوتسىيالىستىك «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»غا ئاكتىپ قاتنىشىشقا سەپەرۋەر قىلدى ۋە چاقىردى . 5 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى ۋە ئىشخانىسى قۇرۇلۇپ ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مەركەزنىڭ روھىنى ئۆگىنىشىگە ۋە مۇزاكىرە قىلىشىغا رەھبەرلىك قىلدى .

6 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى ناھىيە بازىرىغا چوڭ خەتلىك گېزىتلەر ئارقا ـ ئارقىدىن چاپلىنىپ ، 120 نەچچە ئوقۇتقۇچىنىڭ ئىسمى ئاتاپ تەنقىد قىلىندى . شۇنىڭغا ئەگىشىلا «جىن ـ ئالۋاستىلار»نى «تەنقىد قىلىش» ، «يوقىتىش» ، «سۈپۈرۈپ تاشلاش» دولقۇنى ناھىيە بويىچە شىددەت بىلەن كېڭىيىپ ، ئوقۇتۇشنىڭ نورمال تەرتىپى بۇزۇۋېتىلدى ، ئوقۇغۇچىلار دەرس تاشلاپ ، ئوقۇتقۇچىلار كۆرەشكە تارتىلدى . 300 نەچچە ئوقۇتقۇچى تەربىيىلەش كۇرسىغا يىغىۋېلىنىپ ، ئىدىيىسى ئۆزگەرتىلدى ؛ 43 ئوقۇتقۇچى خىزمەتتىن ھەيدەش ، گۇناھ يېزىش ، پارتىيىدىن ، ئىتتىپاقتىن چىقىرىش قاتارلىق جازالارغا تارتىلىپ ، ئۇۋالچىلىققا ئۇچرىدى . ناھىيىلىك 1 ـ ئوتتۇرا مەكتەپ قىزىل قوغدىغۇچىلار تەشكىلاتى ۋە ھەرقايسى مەكتەپ قىزىل قوغدىغۇچىلار تەشكىلاتلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن قۇرۇلۇپ ، ناھىيە بىلەن يېزا ئوتتۇرىسىدا ئالاقە باغلىدى ، قىزىل قوغدىغۇچىلار «تۆت كونا» (كونا ئىدىيە ، كونا مەدەنىيەت ، كونا يوسۇن ، كونا ئادەت)نى بۇزۇپ تاشلاپ ، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ، مەسچىت قاتارلىقلارنى «تۆت كونا» قاتارىدا پاچاقلاپ تاشلىدى . 9 ـ ئايدا باشقا جايلاردىكى قىزىل قوغدىغۇچىلار بىلەن ئالاقە باغلاشنىڭ تەسىرىدە ، ناھىيىدىكى قىزىل قوغدىغۇچىلار ئارىسىدا ئالاقە باغلاش دولقۇنى قوزغالدى ، 12 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى قىزىل قوغدىغۇچىلار ، ئىنقىلابىي ئوقۇتقۇچى ، ئوقۇغۇچىلار ۋە ئورگان كادىرلىرى بىرلىشىپ ، «ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك قىزىل قوغدىغۇچىلارنى كۆتۈۋېلىش باش پونكىتى» نى قۇردى ، ئۇنىڭ قارىمىقىدا ئىشخانا تەسىس قىلىندى ، ياڭخي ، ئاقيار گۈڭشېلىرى ۋە خاڭدىدا كۆتۈۋېلىش پونكىتى قۇرۇلدى . ئالاقە باغلاش ئۇچۇن ئۆتكەن ـ كەچكەن قىزىل قوغدىغۇچىلارنىڭ تاماق ـ ياتاق مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۇچۇن ئاقيار ، ياركۆۋرۈك گۈڭشېلىرىدا يىمەك ـ ئىچمەك نۇقتىلىرى قۇرۇلدى . 10 ـ ئايدا ئاتالمىش بۇرژۇئا ئەكسىيەتچى لۇشيەننى مەملىكەت بويىچە تەنقىد قىلىش دولقۇندا ھەر خىل ناملاردىكى ئاممىۋى تەشكىلاتلار ئارقا ـ ئارقىدىن قۇرۇلدى . 1967 ـ يىلى 1 ـ ئايدا ناھىيىگە بىۋاستە قاراشلىق ئورۇنلارنىڭ پارتىيە ، مەمۇرىي رەھبەرلىرى «ۋەزىپىسىدىن توختىتىلىپ تەكشۈرۈلدى» . «ھوقۇق تارتىۋېلىش» دولقۇنى قوزغالغاندىن كېيىن ، 2 ـ ئايدا ج ك پ ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك كومىتېتى ، ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ھوقۇقى ئاممىۋى تەشكىلاتلار تەرىپىدىن تارتىۋېلىندى ، ئارقىدىنلا ناھىيىگە بىۋاستە قاراشلىق ئورۇنلار ۋە گۈڭشېلارنىڭ ھوقۇقىمۇ تارتىۋېلىندى . «ھەممىدىن گۈمانلىنىش ، پارتكومنى قايرىپ قويۇپ ئىنقىلاب قىلىش» تەك ھۆكۈمەتسىزلىك ئىدىيىسىنىڭ قۇترىتىشى نەتىجىسىدە ، ھەر دەرىجىلىك پارتىيە ، ھۆكۈمەت رەھبەرلىرىگە «بۇرژۇئا ئەكسىيەتچى لۇشيەن»نى ئىجرا قىلدى دېگەن بەتنام چاپلىنىپ ، «كاپىتالىزم يولىغا ماڭغان ھوقۇقدار» ، «خائىن» دېگەندەك قاراتاختىلار ئېسىلىپ ، كۆرەشكە تارتىلىپ ، سازايە قىلىندى ، بەزىلىرى ھەتتا زەخمىلەندۇرۇلۇپ مېيىپ قىلىپ قويۇلدى ، ئۆلۈمگە ئىتتىرىلدى . پارتىيە ، ھۆكۈمەتنىڭ ھەر دەرىجىلىك تەشكىلاتلىرىنىڭ ئورگانلىرى پالەچ ھالغا چۈشۈرۈپ قويۇلدى .

1967 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك خەلق

قوراللىق بۆلۈمى بۈيرۇقنا بىنائەن يەرلىكنىڭ «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»غا ئارىلاشتى ھەمدە ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمى ئىنقىلابىنى تۈتۈپ ، ئىشلەپچىقىرىشنى ئىلگىرى سۈرۈش كومىتېتىنى قۇرۇشقا مەسئۇل بولدى ، بۇ كومىتېت 16 ـ كۈنى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك ئىنقىلابىنى تۈتۈپ ، ئىشلەپچىقىرىشنى ئىلگىرى سۈرۈش ئالدىنقى سەپ قوماندانلىق شتابىغا ئۆزگەرتىلىپ ، ناھىيىنىڭ خىزمەتلىرىگە مەسئۇل بولدى .

1968 ـ يىلى 2 ـ ئايدا يۇقىرىنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن ، ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمى پارتكومى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمى ئىشلەپچىقىرىش ئىشخانىسى قۇرۇشنى قارار قىلدى ، بۇ ئىشخانا ئەسلىدىكى ناھىيىلىك پارتكوم ، خەلق كومىتېتىنىڭ ئورنىنى ئېلىپ ناھىيىنىڭ بارلىق خىزمەتلىرىگە رىياسەتچىلىك قىلىدىغان بولدى ، ئاقسۇ شۆبە ھەربىي رايونى ئىشلەپچىقىرىش ئىشخانىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولدى .

1969 ـ يىلى 4 ـ ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق ئىنقىلابىي كومىتېتىنىڭ تەستىقى بىلەن ، ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت قۇرۇلۇپ ، ئەسلىدىكى ناھىيىلىك پارتكوم ، خەلق كومىتېتىنىڭ ھوقۇقىنى يۈرگۈزىدىغان بولدى ، ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمى ئىشلەپچىقىرىش ئىشخانىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى . ناھىيىگە بىۋاستە قاراشلىق ئورۇنلار ۋە خەلق گۇڭشېلىرىدا ئىنقىلابىي كومىتېت ياكى ئىنقىلابىي رەھبەرلىك گۇرۇپپىلىرى قۇرۇلۇپ ، شۇ ئورۇنلارنىڭ پارتىيە ، مەمۇرىي ھوقۇقىنى يۈرگۈزدى .

1970 ـ يىلى 10 ـ ئايدا سابىق ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك پارتكوم ، خەلق كومىتېتىنىڭ «خۇسۇسىيلىققا قارشى كۈرەش قىلىش ، رېۋىزىئونىزمنى تەنقىد قىلىش» كۇرسى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن ، بىر قىسىم خادىملار ئىنقىلابىي كومىتېتنىڭ خىزمەت خادىمى قىلىنىپ ناھىيە بويىچە پارتىيىنى تەرتىپكە سېلىش ، پارتىيە تەشكىلاتلىرىنى قۇرۇش خىزمىتى قاتنات يايدۇرۇلدى .

1971 ـ يىلى 1 ـ ئايدىن كېيىن ھەربىي قىسىم ۋە «ئىشچىلار تەشۋىقات ئەترىتى» بۈيرۇقنا بىنائەن ئارقا ـ ئارقىدىن چېكىنىدۇرۇلدى ، ئىنقىلابىي كومىتېت ۋە ئۇنىڭ خىزمەت ئاپپاراتلىرىنىڭ رەھبەرلىك ۋەزىپىسىنى يەرلىكتىكى خادىملار ئۈتكۈزۈۋالدى .

1975 ـ يىلى ناھىيىلىك پارتكوم ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى ھۆججىتىنىڭ روھىغا ئاساسەن ، ئاممىنى لىن بياۋ ، كۇڭزىنى تەنقىد قىلىش ، كاپىتالىزم خاھىشىغا قارشى تۇرۇشقا سەپەرۋەر قىلىپ ، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»نىڭ مېۋىسىنى مۇستەھكەملىدى ۋە راۋاجلاندۇردى .

1976 ـ يىلى 10 ـ ئايدا پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى جياڭ چىڭ ئەكسىلئىنقىلابىي گۇرۇھىنى بىر يولىلا تارمار قىلىپ ، ئون يىل داۋاملاشقان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»نىڭ ئاخىرلاشقانلىقىنى جاكارلىدى ، ھەر مىللەت خەلقى پارتىيە قولغا كەلتۈرگەن ئۇلۇغ تارىخىي غەلىبىنى قىزغىن تەبرىكلىدى .

§12 . يېزا ئىگىلىكىدە داجەيدىن ئۆگىنىش

1968 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە يېزا ئىگىلىكىدە داجەيدىن ئۆگىنىش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلۇپ ، قارىمىقىدا ئىشخانا تەسىس قىلىنىپ ، يېزا ئىگىلىكىدە داجەيدىن ئۆگىنىش ھەرىكىتى قاتنات يايدۇرۇلدى . ئەينى چاغدا گۇڭشې ئەزالىرى داجەيدىن ئۆگىنىشنى «ئوچ قالدۇرۇق» (قالدۇرۇق يەر ، قالدۇرۇق چارۋا ، قالدۇرۇق دەرەخ)نى بىكار قىلىش دەپ چۈشىنىپ قالغانلىقتىن ، نۇرغۇن قالدۇرۇق چارۋىلىرىنى ئۆلتۈرۈۋەتتى . تولۇقسىز مەلۇماتقا قارىغاندا ، يېڭىئاۋات گۇڭشېسىدىلا 853 تۇياق قالدۇرۇق چارۋا ئۆلتۈرۈلدى ، بۇنىڭ ئىچىدە 7 ـ چوڭ ئەترەتتىكى 380 ئائىلىدىن 348ى قالدۇرۇق چارۋىسىنى

ئۇلتۇردى ، بۇ ئومۇمىي ئائىلىنىڭ 91.6 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى ، بۇ ئەترەتتە 355 تۈياق چارۋا ئۇلتۇرۇلدى . 1970 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنىدىن 27 ـ كۈنگىچە ئاقيار گۈڭشېمىدا ناھىيە بويىچە تۇنجى قېتىم يېزا ئىگىلىكىدە داجەيدىن ئۆگىنىش تەجرىبىلىرىنى ئالماشتۇرۇش يىغىنى ئېچىلدى . 1970 ـ يىلى 9 ـ ئايدا شىمال يېزا ئىگىلىكى يىغىنى ئېچىلغاندىن كېيىن ۋە «خەلق گېزىتى»نىڭ «يېزا ئىگىلىكىدە داجەيدىن ئۆگىنەيلى» دېگەن باش ماقالىسى شىيالك ناھىيىسىنىڭ داجەيدىن ئۆگىنىشىنى تەكشۈرۈش دوكلاتى ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن ، ناھىيە بويىچە يېزا ئىگىلىكىدە داجەيدىن ئۆگىنىش دولقۇنى يەنمۇ ئىلگىرىلەپ قوزغالدى . 12 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنىدىن 12 ـ كۈنگىچە 720 كىشى (ناھىيە دەرىجىلىك ئورگان كادىرىدىن 38ى ، گۈڭشې كادىرىدىن 42سى ، چوڭ ئەترەت كادىرىدىن 116 سى ، ئىشلەپچىقىرىش ئەتىرىتى كادىرىدىن 502 سى ، گۈڭشې ئەزالىرى ، ئاھالىلەر ۋەكىلىدىن 22 سى) قاتناشقان يېزا ئىگىلىكىدە داجەيدىن ئۆگىنىش قەسەمىيات يىغىنى ئېچىلدى . يىغىندا تەجرىبە ـ ساۋاقلار يەكۈنلىنىپ ، يېزا ئىگىلىكىدە داجەيدىن ئۆگىنىشتىكى شەكىلۋازلىق تۈزىتىلىپ ، پارتىيەنىڭ يېزىلارغا قارىتىلغان تۈرلۈك ئىقتىسادىي سىياسەتلىرى ئايدىڭلاشتۇرۇلدى ؛ مەغرۇرلۇق ، قانائەتچانلىققا قارشى تۇرۇلۇپ ، رېئېزىئونىزم تەنقىد قىلىنىپ ، ئىستىل تۈزىتىلدى ، ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلىك بەنزىلىرى تەرتىپكە سېلىنىپ پارتىيەنىڭ يېزا ئىگىلىكىدە داجەيدىن ئۆگىنىشكە بولغان رەھبەرلىكى كۈچەيتىلدى .

1975 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى ناھىيىلىك پارتكوم داجەيدىن ئۆگىنىش تەجرىبىلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش ئىشخانىسى قۇرۇلدى . 1976 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى ناھىيە بويىچە ناھىيە ، گۈڭشې كادىرىدىن 440ى ئاجرىتىلىپ ، داجەيچە ناھىيىنى ئومۇملاشتۇرۇش خىزمەت ئەترىتىدىن ئۇچى تەشكىل قىلىندى ، بۇ ئەترەتلەر يېزىلارغا بېرىپ داجەيچە ناھىيە قۇرۇشنىڭ ئالتە ئۇلچىمى بويىچە داجەيدىن ئۆگىنىش پائالىيىتىنى قانات يايدۇردى ، بۇ خىزمەت 1978 ـ يىلغىچە داۋاملاشتى .

§13 . يېزا ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتى

1950 ~ 1955 ـ يىلغىچە ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ يېزا ئىقتىسادى خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىك ئاساسىدىكى ئىقتىساد ئىدى . 1956 ~ 1957 ـ يىللىرى ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى ، كوپېراتسىيە تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ ، خۇسۇسىيلار ۋە كوللېكتىپ تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇردى . 1958 ـ يىلى خەلق گۈڭشېسى قۇرۇش ئومۇميۈزلۈك ئىشقا ئاشۇرۇلۇپ ، بىرىنچىدىن چوڭ ، ئىككىنچىدىن ئومۇمىي بولغان كوللېكتىپلاشقان ئىقتىسادىي تۈزۈلمە يولغا قويۇلدى . ج ك پ 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن ، يېزا ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىلدى .

1982 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى ناھىيە ۋە گۈڭشېلاردىن 416 كادىر ئاجرىتىلىپ ، خىزمەت ئەترەتلىرى تەشكىللەندى ، بۇ ئەترەتلەر گۈڭشېلارغا بېرىپ ، يېزىلاردا مەھسۇلاتنى ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى يولغا قويۇشنىڭ تەييارلىق خىزمىتىنى قانات يايدۇرۇشقا ياردەملەشتى . تەييارلىق خىزمىتى ئۈچ باسقۇچ بويىچە ئىشلەندى : 1 ـ باسقۇچتا ، گۈڭشې ، ئىشلەپچىقىرىش ئەتىرىتى كادىرلىرى ۋە ئاممىنىڭ چوڭ يىغىنى ئېچىلىپ ، مەركەز ۋە ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ ھۆججىتى ئۆگىنىلىپ ، دېھقانلارغا مەھسۇلاتنى ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنىڭ مەقسىتى ۋە ئەھمىيىتىنى ئېنىق چۈشەندۈرۈلدى . 2 ـ باسقۇچتا ، تېرىلغۇ يەر ئېنىقلىنىپ ، ئائىلە سانى كۆپ ، ئولتۇراقلىشىشى بىرقەدەر تارقاق بولغان ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرى تەڭشەلدى . 3 ـ باسقۇچتا ، مەھسۇلات ئائىلىلەرگىچە ھۆددىگە بېرىلىپ ،

مەھسۇلاتنى ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيىتى تۈزۈمى يولغا قويۇلدى . ناھىيە بويىچە 11 مىڭ 286 ئائىلىدە مەھسۇلاتنى ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيىتى تۈزۈمى ئاساسىدىكى ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى يولغا قويۇلدى .

1983 ـ يىلى مەركەزنىڭ «نۆۋەتتىكى يېزا ئىقتىسادىي سىياسىتىگە دائىر بىر قانچە مەسىلە» دېگەن ھۆججىتىنىڭ روھى ئىزچىللاشتۇرۇلدى ، 1984 ـ يىلى خەلق گۈڭشېسى ، ئىشلەپچىقىرىش چوڭ ئەترىتى ، ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى قاتارلىقلار ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى ، يېزا (بازار) ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ ، مەمۇرىي كەنت ۋە كەنت ئاھالىلەر گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى . 5 ـ ئايدا ناھىيىلىك پارتكوم مەركەز ۋە ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ يەر ھۆددىگەرلىك مۇددىتىنى ئۇزارتىش ۋە «چوڭ جەھەتتە مۇقىم بولۇش ، كىچىك جەھەتتە تەڭشەش»تىن ئىبارەت يولىورۇقىنىڭ روھىنى ئىزچىللاشتۇرۇپ ، ناھىيە ، يېزا (بازار) كادىرىدىن 56 نى تەشكىللەپ ، ئاقيار يېزىسىدا يەر ھۆددىگەرلىك مۇددىتىنى ئۇزارتىش ۋە يەرنى تەڭشەشنى نۇقتىدا سىناق قىلىش خىزمىتىنى ئىشلىدى ، ئارقىدىن بۇ خىزمەتنى ناھىيە مىقياسىدا قانات يايدۇردى . شۇنىڭدىن باشلاپ ، گۇڭشې ئەزالىرىنىڭ كوللېكتىپىنىڭ يېرىنى ھۆددىگە ئېلىش مۇددىتى ئەسلىدىكى ئۈچ يىلدىن بەش يىلغىچە بولۇشتىن 15 يىلغا ئۇزارتىلدى ھەمدە ھۆددىگەر ئائىلىلەرگە يەر ئىشلىتىش گۇۋاھنامىسى تارقىتىپ بېرىلدى . ئۆيىدىكىلەر ئۇلۇپ تۇغقىنى ئائىلىلەر ، يېزا نوپۇسىدىن غەيرىي يېزا نوپۇسىغا ئۆزگەرتىلگەن ئائىلىلەر ، سرتقا كۆچۈپ كەتكەن ئائىلىلەرنىڭ مەسئۇلىيىتى ئېتىزى ۋە تېرىلماي تاشلۇېتىلگەن ئېتىزلار ياكى ئەمگەك كۈچى قالمىغانلىقتىن كەسپىنى ئۆزگەرتكەنلەرنىڭ مەسئۇلىيىتى ئېتىزىنى كوللېكتىپ ئۆتكۈزۈۋېلىپ زاپاس يەر قىلدى ياكى تېرىقچىلىق ماھىرلىرىغا ھۆددىگە بەردى . ئۇلۇم ـ يېتىم ، تۇغۇت ، ياتلىق بولۇش ، خوتۇن ئېلىش قاتارلىق سەۋەبلەردىن نوپۇس نورمال كۆپەيگەن ياكى كېمەيگەن بولسا ، مەسئۇلىيىتى ئېتىزى تەڭشەلمىدى . ئائىلە ھۆددىگەرلىك تۈزۈمىنىڭ يولغا قويۇلۇشى ۋە كۆپ خىل ئىگىلىكنىڭ ئومۇميۈزلۈك تەرەققي قىلىشىغا ئەگىشىپ يېزىلاردا كەسپي ئائىلە ، نۇقتىلىق ئائىلە ۋە تېرىقچىلىق ماھىرلىرى تۈركۈملەپ مەيدانغا كەلدى . 1990 ـ يىلى ناھىيە بويىچە تېرىقچىلىق ، باقمىچىلىق ، پىششىقلاش كەسپي ئائىلىسى 246گە ، نۇقتىلىق ئائىلە (چوڭ يەر ھۆددىگەرلىك ئائىلىسى) 72گە ، تېرىقچىلىق ماھىرى 1268 گە يەتتى .

1999 ـ يىلى ج ك پ 15 ـ نۆۋەتلىك مەركىزي كومىتېتى 4 ـ ئومۇمىي يىغىنىنىڭ روھى ئەستايىدىل ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ ، يېزىلاردىكى يەر ھۆددىگەرلىك مۇددىتى 30 يىل قىلىپ بەلگىلەندى ؛ ھەمدە ئائىلىلەر ھۆددىگە ئېلىپ باشقۇرۇۋاتقان يەرلەر قىسمەن تەڭشىلىپ ، يەر ھۆددىگەرلىك گۇۋاھنامىسى بىر تۇتاش تارقىتىلدى ، شۇنىڭ بىلەن مەھسۇلاتنى ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيىتى تۈزۈمى تېخىمۇ مۇقىملاشتۇرۇلدى ۋە مۇكەممەللەشتۇرۇلدى .

ئائىلە ھۆددىگەرلىك تۈزۈمىدە ئىجتىمائىيلاشقان يېزا ئىگىلىك مۇلازىمەت سىستېمىسى بەرپا قىلىنىپ ۋە مۇكەممەللەشتۇرۇلۇپ ، يېزا ئىقتىسادىي مۇلازىمەت پونكىتى ۋە تېخنىكا مۇلازىمەت پونكىتىنىڭ رولى جارى قىلدۇرۇلدى . يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى توختاملىق سېتىۋېلىش تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ ، يېزا ئىگىلىك كەسىپ قۇرۇلمىسى تەدرىجي تەڭشەلدى . «ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىشنى قەتئىي بوشاشتۇرماسلىق ، كۆپ خىل ئىگىلىكنى پائال يولغا قويۇش» قاتارلىقنىڭ يېتەكچىلىكىدە ، بايلىق ئەھۋالىغا ئاساسەن ، يېزىلاردا ئۆز جايىنىڭ ئەھۋالىغا يارىشا كۆپ خىل ئىگىلىك تەرەققي قىلدۇرۇلۇپ ، دېھقانچىلىق ، ئورمانچىلىق ، چارۋىچىلىق ، قوشۇمچە كەسىپ ، بېلىقچىلىق ۋە سانائەت ، بىناكارلىق ـ قۇرۇلۇش ، سودا ، تىرانسپورت ، مۇلازىمەت كەسىپلىرىنىڭ ئومۇميۈزلۈك تەرەققىياتى ئىلگىرى سۈرۈلۈپ ، ئىقتىسادىي ئۈنۈم ۋە ئىجتىمائىي ئۈنۈم ئۇزلۇكسىز ئۆستۈرۈلدى .

§14 . بازار ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتى

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى يېڭى قۇرۇلغاندا بازارلاردا خۇسۇسىي سودا ـ سانائەتنىڭ مەۋجۇت بولۇشىغا يول قويۇلدى . 1957 ـ يىلى بازارلاردا خۇسۇسىي سودا ـ سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش تاماملانغاندىن كېيىن ، بازار ئىقتىسادىدا دۆلەت ئىگىلىكى ئاساس قىلىنىپ ، كوللېكتىپ ئىگىلىك ۋە ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدىكى ئىگىلىكنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىغا يول قويۇلۇپ ، خۇسۇسىي سودا ـ سانائەت بىكار قىلىندى . ج ك پ 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن ، ئۇچتۇرپان ناھىيىسى بازارلارنىڭ ئىقتىسادىي تۈزۈلمىسى ئۈستىدە بىر قاتار ئىسلاھاتلارنى ئېلىپ بېرىپ كۆرۈنەرلىك ئۈنۈم ھاسىل قىلدى .

1981 ـ يىلى بازارلاردا كارخانىنى جانلاندۇرۇش مەقسەت قىلىنغان ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتىنى نۆۋەتتىدا سىناق قىلىش ۋە ئىزدىنىش خىزمىتى ئىشلەندى . سانائەت ـ قاتناش ، مالىيە ـ سودا كارخانىلىرىدا ئىقتىسادىي مەسئۇلىيەت تۈزۈمى تەدرىجىي يولغا قويۇلۇپ ، كارخانا بىلەن ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ مەنپەئىتى زىچ بىرلەشتۈرۈلۈپ ، «ھەركىم قابىلىيىتىگە يارىشا ئىشلەش ، ئەمگىكىگە قاراپ تەقسىم قىلىش» پرىنسىپى ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ ، «داشقازان تامىقى»نى تەك يەيدىغان يامان ئىللەت تۈگىتىلىپ ، كارخانىلارنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش ئاكتىپچانلىقى ۋە ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىقى قوزغىتىلدى . دۆلەت پىلانىنىڭ يېتەكچىلىكىدە بازارنىڭ تەڭشەش رولى جارى قىلدۇرۇلدى ، بۇنىڭ بىلەن كارخانىلار ئىشلەپچىقىرىش يوللىرىنى كېڭەيتىپ ، «ئۆز ئېنىنى ئۆزى تېپىپ يەپ» ، ئائىلىلەرگىچە بېرىپ مۇلازىمەت قىلىپ ، ئىشلەپچىقىرىش ۋە تىجارەتنى جانلاندۇردى . شۇنىڭ بىلەن بىرگە ، كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكتىكى سانائەت ۋە سودىنىڭ تەرەققىياتىغا ئىلھام بېرىلدى ۋە ياردەم قىلىندى . سودا ، مۇلازىمەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغان يەككىلەرگە تىجارەت ئىجازەتنامىسى تارقىتىپ بېرىلدى ، تاۋار ئوبوروت ساھەسىدە كۆپ خىل ئىقتىسادىي تەركىب ، كۆپ خىل ئوبوروت يوللىرى ، كۆپ خىل تىجارەت شەكىللىرى مەيدانغا كەلدى . شۇ يىلى ناھىيە بويىچە ئىجتىمائىي تاۋارلارنىڭ پارچە سېتىلىش سوممىسى 15 مىليون 710 مىڭ يۈەنگە يەتتى ، مالىيەدە «كىرىم بىلەن چىقىمنى ئايرىش ، دەرىجە بويىچە ھۆددىگە بېرىش»تىن ئىبارەت يېڭى ئۇسۇل يولغا قويۇلۇپ ، تارماقلارنىڭ مالىيە ئىشلىرىغا ئۆزى خوجا بولۇش ۋە كىرىمنى ئاشۇرۇپ چىقىمنى تېجەش ئاكتىپلىقى قوزغىتىلدى . 1982ـ يىلى خەلق ئىگىلىكىنى «تەڭشەش ، ئىسلاھ قىلىش ، تەرتىپكە سېلىش ، ئۆستۇرۇش» فاكۇلتېتى ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ ، ئىقتىسادىي ئۇنۇمنى مەركەز قىلىشتا چىڭ تۇرۇلۇپ ، سانائەت كارخانىلىرىنىڭ مەھسۇلات قۇرۇلمىسى ، كەسىپ قۇرۇلمىسى ۋە تەشكىلىي قۇرۇلمىسى داۋاملىق تەڭشىلىپ ، ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈلۈپ ، كارخانىلار ئومۇمىيۈزلۈك تەرتىپكە سېلىنىپ ۋە تېخنىكىسى ياخشىلىنىپ جانلاندۇرۇلدى .

1986 ـ يىلدىن باشلاپ يەككە تۈردىكى ئىسلاھات تەدرىجىي ئۇنۇمۈبرسال يۈرۈشلۈك ئىسلاھاتقا قاراپ قەدەم قويدى . ئىسلاھاتنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت بولدى :

بىرىنچى ، كارخانىلارنىڭ ئۆز ئالدىغا ئىش كۆرۈش ھوقۇقى (مەھسۇلاتلىرىنى ئۆز ئالدىغا سېتىش ھوقۇقىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) كېڭەيتىلدى . كارخانىلارنىڭ ئۆز مەبلىغى بىلەن تېخنىكا ئۆزگەرتىشى چەكلەنمىدى ، كارخانىلارنىڭ تىجارەتنى مۇۋاپىق باشقۇرۇش ، ئىختىيار قىلىش ، باراۋەرلىك ئاساسىدا ئۆزئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش پرىنسىپى بويىچە ، كەسىپ ھالقىپ ، رايون ھالقىپ ۋە مۇلۇكچىلىك ھالقىپ بىرلىشىپ تىجارەت قىلىشىغا رۇخسەت قىلىندى ؛ كارخانىلارنىڭ تەقسىمات تۈزۈمى ئىسلاھ قىلىنىپ ، مۇكاپات سوممىسى

ئىقتىسادىي ئۇنۇم بىلەن چېتىلدى . تەرتىپكە سېلىپ تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىشتا لايىقەتلىك بولغان دۆلەت سانائەت كارخانىلىرىدا زاۋۇت باشلىقى مەسئۇل بولۇش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى .

ئىككىنچى ، تاۋار ئوبوروت تۈزۈلمىسى ئىسلاھ قىلىندى . توپ سېتىش قاتلاملىرى ۋە رايونلارنىڭ كەسىپ چېگرىسى بىكار قىلىنىپ ، سودا مەركىزىي (ئۇنىۋېرسال بازار) ۋە يېمەك ـ ئىچمەك بازارلىرى قۇرۇلدى . دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كىچىك تىپتىكى سودا پارچە سېتىش كارخانىلىرى ، يېمەك ـ ئىچمەك مۇلازىمەت كەسپىدە دۆلەت ئىلكىدە بولۇش ، كوللېكتىپ باشقۇرۇش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى ؛ كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكتىكى كارخانىلاردا ئىجارىگە ئېلىپ باشقۇرۇش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى ؛ تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپلىرى ھۆكۈمەت باشقۇرۇشتىن خالىق باشقۇرۇشقا ئۆزگەرتىلىپ ، كوپېراتىپ ئەزالىرى قۇرۇلتىيىدا كوپېراتىپنىڭ ئىجرائىي كېڭىشى ۋە نازارەتچىلىك ھەيئىتى سايلاپ چىقىلدى ۋە كوپېراتىپ ئەزالىرى پاي قوشۇش چارىسى يولغا قويۇلدى . ئاشلىق تارمىقى يالغۇز ئۆزىلا تىجارەت قىلىدىغان ئەھۋال ئۆزگەرتىلىپ ، ئىشلەپچىقىرىش ، پىششىقلاش ، سېتىش تىجارىتىنى نۇرغۇن تارماق تەڭ قىلىدىغان بولدى . يالغۇز پىششىقلاش تىجارىتىنىلا يولغا قويۇشتىن ئىشلەپچىقىرىش تىجارىتىنى يولغا قويۇشقا قاراپ بۇرۇلۇش ھاسىل قىلىندى .

ئۈچىنچى ، ئاساسىي قۇرۇلۇش باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى ئىسلاھ قىلىندى . بازار قۇرۇلۇشى جەھەتتە قۇرۇلۇش مەبلىغىنى ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى ۋە قۇرۇلۇشقا خېرىدار چاقىرىش ـ خېرىدار چىقىش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى ، قۇرۇلۇشنى ھۆددىگە ئالغان ئورۇن مەبلەغنى تېجەپ قالسا ۋە قۇرۇلۇشنى مۇددەتتىن بۇرۇن ئىشلىتىشكە تاپشۇرسا مۇكاپات بېرىلىدىغان بولدى . تىجارەت كىنىشكىسى بار كوللېكتىپ ، شېرىك ئاشلىلەر ياكى يەككە قۇرۇلۇش ئەترەتلىرىنىڭ سودىگەر چاقىرىش رىقابىتىگە قاتنىشىپ ، قۇرۇلۇشنى ھۆددىگە ئېلىشىغا رۇخسەت قىلىندى .

تۆتىنچى ، بازارلاردىكى كوللېكتىپ ، يەككە ئىگىلىكنىڭ تەرەققىياتىغا ئىلھام بېرىلدى . پايدىسى ئاز كارخانىلاردىن ئېلىنىدىغان تاپاۋەت بېجى كەچۈرۈم قىلىندى . باج تاپشۇرۇشتا قىينىلىدىغان كارخانىلارنىڭ بېجى كېمەيتىلدى ، كېچىكتۈرۈلدى ، كەچۈرۈم قىلىندى ، ئۇلارنىڭ مەھسۇلاتلىرىنى بازارغا سېلىش دائىرىسى ، تىجارەت ئوبيېكتى ۋە كەسىپ دائىرىسى كېڭەيتىلىپ ، ئۇزۇن مۇساپىلىك توشۇپ سېتىشقا يول قويۇلدى ، تەكشۈرۈپ تەشتىقلاش رەسمىيەتلىرى ئاددىيلاشتۇرۇلدى . 1990 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە ، بازارلاردىكى يەككە سودا ـ سانائەتچى 932گە ، رويخەتكە ئالدۇرغان مەبلىغى 1 مىليون 307 مىڭ 800 يۈەنگە يەتتى .

بەشىنچى ، مالىيە باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى ئىسلاھ قىلىندى . «قازانىنى ئايرىپ تاماق يېيىش» تىن ئىبارەت مالىيە باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى تېخىمۇ مۇكەممەللەشتۈرۈلۈپ ، مەمۇرىي ، كەسىپىي ئورۇنلارنىڭ خام چوتىنى ھۆددىگە بېرىش ئۇسۇلى ياخشىلاندى ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈلدى . ھۆددىگە بېرىش دائىرىسى يەنمۇ كېڭەيتىلىپ ، ھۆددىگە بېرىش سوممىسى مۇڭاپىق تەڭشەلدى ، ناھىيە ، يېزا مالىيىسى بىر دەرىجىلىك مالىيە ئەمەلىي گەۋدىسى دەپ قارىلىپ ، «ئەمەلىي گەۋدىنى ئايرىپ ، دەرىجە بويىچە ھۆددىگە بېرىش» يولغا قويۇلدى .

ئالتىنچى ، كىرېدىت باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى ئىسلاھ قىلىندى . بازار كوللېكتىپ ئىگىلىكىگە نىسبەتەن قەرز پۇل ئوبيېكتى ، دائىرىسى ، ئىشلىتىش ئورنى ، سوممىسى ۋە قەرەلى جەھەتتىكى چەكلىمىلەر كەڭ قويۇۋېتىلدى ؛ يېڭىدىن قۇرۇلغان كوللېكتىپ كارخانىلارغا قەرز پۇل بەرگەندە ، ئېتىبار قىلىش يۈزىسىدىن ئۆسۈم تۆۋەنلىتىلدى ؛ كوللېكتىپ سودىدىكى يېڭىدىن كۆپەيتىلگەن تور ـ نۇقتىلارنىڭ زۆرۈر مۇئەسسەسىلەرنى سېتىۋېلىشىغا ياردەم بېرىلدى .

يەتتىنچى ، باھا باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى ئىسلاھ قىلىندى . قىسمەن تاۋارلارنىڭ باھاسىنى باشقۇرۇش ھوقۇقى تۆۋەنگە بېرىلدى ، ئۈچىنچى خىل سانائەت ـ يېزا ئىگىلىك تاۋارلىرىنىڭ باھاسى تامامەن قويۇۋېتىلىپ ، سودا ـ سانائەت كارخانىلىرى باھانى كېڭىشىپ بېكىتىدىغان بولدى ياكى كېلىشىم باھا يولغا قويۇلدى . دۆلەت بېكىتكەن پىلانلىق سېتىۋېلىش ۋەزىپىسى ئورۇندالغاندىن ۋە توختام ئىجرا قىلىنغاندىن كېيىنكى 1 ـ ، 2ـ

خىل يېزا ئىگىلىك - قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى كېلىشىم باھادا سېتىشقا ۋە سېتىۋېلىشقا ياكى بازارغا قاراپ باھا بەلگىلەشكە يول قويۇلدى ، قىسمەن يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىغا ناھىيە بويىچە بىرتۇتاش باھا بەلگىلەش چارىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ ، مەمۇرىي پونكىت ئارقىلىق باھا قويۇش تۈزۈمى ئىقتىسادىي ئوبوروت مىقدارى بويىچە باھا قويۇشقا ئۆزگەرتىلدى .

مەككىزىنچى ، ئەمگەك - كادىرلار تۈزۈمى ئىسلاھ قىلىندى . ئىشچى ئىشلىتىشتىكى «بىرتۇتاش ھۆددىگە ئېلىپ ، بىرتۇتاش تەقسىم قىلىش» تۈزۈمى ئەمگەك توختامى تۈزۈمىگە ئۆزگەرتىلدى . يېڭى قوبۇل قىلىنغان ئىشچىلار ئۇچۇن بىردەك ئەمگەك توختامى تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ ، توختاملىق ئىشچى بىلەن مۇقىم ئىشچىغا سىياسەت ، ماۋاش جەھەتتە ئوخشاش مۇئامىلە قىلىنىدىغان بولدى . ئەمگەك باشقۇرۇش تۈزۈمى ئىسلاھ قىلىنىپ ، كارخانىلارغا تۆھپىسى كۆرۈنەرلىك بولغان ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ مۇددەتتىن بۇرۇن رەسمىيلەشتۈرۈپ دەرىجە بېكىتىش ، دەرىجە ئۆستۈرۈش ، ئىنتىزامغا خىلاپلىق قىلغان ئىشچى - خىزمەتچىلەرنى جازالاش ھەتتا ئىشتىن بوشىتىش ھوقۇقى بېرىلدى .

1989 ~ 1990 - يىللىرى كارخانىلار ھۆددىگەرلىك مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنىڭ مۇستەھكەملەش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈشنى چۆرىدەپ ، ئىچكى ئىسلاھاتنى داۋاملىق چوڭقۇرلاشتۇرۇپ ، ھۆددىگەرلىك توختامىنى داۋاملىق نەقلەشتۈرۈپ ، ئىگىلىك باشقۇرغۇچىلارنىڭ ئاكتىپلىقىنى قوغدىدى . ھۆددىگەرلىك مۇددىتى توشقان كارخانىلار كېيىنكى نۆۋەتلىك ھۆددىگەرلىكنى باشلاپ ، كارخانىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش تىجارىتىنى مۇقىملاشتۇردى . «كارخانا قانۇنى» داۋاملىق ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ ، زاۋۇت باشلىقى (دىرېكتور) مەسئۇل بولۇش تۈزۈمى داۋاملاشتۇرۇلۇپ ، پارتىيىنىڭ رەھبەرلىكى كۈچەيتىلدى ، پارتىيە ، مەمۇرىيەت ، ئىشچىلار ئۈيۇشمىسى ئۆز ئارا ماسلىشىپ ، بىر - بىرىنى قوللاپ ، كارخانىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش تىجارىتىنى ۋە سىياسىي - ئىدىيىۋى خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەپ ، ئىشچىلارنى كارخانىنىڭ ھەقىقىي خوجايىنىغا ئايلاندۇردى .

1999 - يىلى ناھىيە بويىچە سودا - سانائەت كارخانىلىرىنىڭ تۈزۈلمىسى ئۆزگەرتىلىپ ، ۋەيران بولۇش ، ئىجارىگە بېرىش ، قوشۇۋېتىش ، پاي تۈزۈمى قاتارلىق تۈزۈلمە ئۆزگەرتىش شەكىللىرى يولغا قويۇلدى .

2001 - يىلى ناھىيە بويىچە يەككە سودا - سانائەت ئورنى 1654كە ، كەسىپكار 2101گە ، ئۇلارنىڭ مەبلىغى 8 مىليون 430 مىڭ يۈەنگە يەتتى .

§15 . مەركەزلەشتۈرۈپ تۇزەش

1997 - يىلى 4 - ئايدا ئۇچۇرچان ناھىيىسىدە تۇنجى قېتىملىق جەمئىيەت ئامانلىقىنى مەركەزلەشتۈرۈپ تۇزەش خىزمىتى قانات يايدۇرۇلدى . ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ، ئاقسۇ ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ بىرتۇتاش ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە ، ناھىيىلىك مەركەزلەشتۈرۈپ تۇزەش خىزمىتى رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلۇپ ، قارىمىقىدا ئىشخانا تەسىس قىلىندى ، مەككىز يېزا ، بىر بازارنىڭ ھەمىسىدە مۇناسىپ رەھبەرلىك ئاپپاراتى قۇرۇلدى .

مەركەزلەشتۈرۈپ تۇزەش خىزمىتىدە «بىر جاينىڭ ئامانلىقىنى قوغداشقا كاپالەتلىك قىلىش» نىشان قىلىنىپ ، «بىرتۇتاش رەھبەرلىك قىلىش ، ئومۇمىيۈزلۈك ئورۇنلاشتۇرۇش ، مۇھىم نۇقتىنى گەۋدىلەندۈرۈش ، تۈرلەر بويىچە يېتەكچىلىك قىلىش ، ئومۇمىيۈزلۈك ئىلگىرى سۈرۈش »تەن ئىبارەت خىزمەت فاكتورىنى ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ ، «زەربە بېرىش بىلەن مۇداپىئە كۈرۈشىنى تەڭ تۇتۇش ، يۇزەكى تۇزەش بىلەن تۇپتىن تۇزەشنى تەڭ تۇتۇش» يولى تۇتۇلدى . مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ، ۋەتەنپەرۋەرلىك ، سوتسىيالىستىك قانۇنچىلىق تەربىيىسى ۋە پارتىيىنىڭ مىللىي - دىنىي سىياسىتى تەشۋىقات - تەربىيىسى كەڭ قانات يايدۇرۇلدى ، «قانتىق ،

تېز ھەم تەشەببۇسكارلىق بىلەن زەربە بېرىش ، باش كۆتۈرگەن ھامان زەربە بېرىش» پرىنسىپى ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ ، كونكرېت يولغا قويۇش لايىھىسى تۈزۈپ چىقىلىپ ، ئەتراپلىق ئورۇنلاشتۇرۇش ئېلىپ بېرىلدى . پارتىيە ، ھۆكۈمەت ئورگانلىرىدىن سىياسىي ساپاسى يۇقىرى ، خىزمەتتە قابىل كادىرلار تاللاپ چىقىلىپ ، ئاپتونوم رايون ۋە ۋىلايەت خىزمەت ئەترىتىدىكى خادىملار بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ گۇرۇپپىلارغا ئايرىلدى ، خىزمەت گۇرۇپپىلىرى كەنتلەردە تۇرۇپ خىزمەت قىلدى .

1997 ـ يىلى ئاقيار ، ئىمامىلىرىم ، ئاقتۇقاي يېزىلىرى ، ئۇچتۇرپان بازىرى مەركەزلەشتۈرۈپ تۈزەشتىكى نۇقتىلىق يېزا (بازار) قىلىپ بېكىتىلدى ، ناھىيىلىك پارتىيە ، ھۆكۈمەت ئورگانلىرىدىن تاللاپ چىقىلغان 150 كادىر ، ئاپتونوم رايون ، ۋىلايەت ئەۋەتكەن 50 كادىر نۇقتىلىق يېزىلاردا مەركەزلەشتۈرۈپ تۈزەش خىزمىتىنى قانات يايدۇردى . توققۇز ناھىيە دەرىجىلىك كادىر يېزا (بازار)لىق خىزمەت ئەترىتىنىڭ باشلىقلىقىغا ، 35 بۆلۈم دەرىجىلىك كادىر نۇقتىلىق كەنتلەردە خىزمەت گۇرۇپپىسىنىڭ باشلىقلىقىغا تەينىلەندى . يېزا (بازار)لاردىن 300 كادىر ئاجرىتىلىپ ، نۇقتا قىلىنمىغان كەنتلەردە مەركەزلەشتۈرۈپ تۈزەش خىزمىتى قانات يايدۇرۇلدى .

مەركەزلەشتۈرۈپ تۈزەشتە 108 كەنتتە خەلق ئەسكەرلىرى بىرلەشمە مۇداپىئە ئەترىتى ۋە ئون ئائىلىلىك بىرلەشمە مۇداپىئە تەشكىلى ياكى پارتىيە ئەزالىرى باشقۇرۇش مەسئۇلىيىتە رايونى قۇرۇلدى ، تىزىمغا ئالدۇرۇلمىغان دىنىي پائالىيەت سورۇنى ۋە شەخسلەر ئۆز ئالدىغا سالغان سەككىز مەسچىت چېقىپ تاشلاندى ، 22 كىشىنىڭ ئىماملىق سالاھىيىتى ئېلىپ تاشلاندى . سەككىز مەسچىتنىڭ ئىمامى ئالماشتۇرۇلدى ، پارتىيە ياچېيكىسى شۇجىلىرىدىن 12سى ، كەنت كومىتېتى مۇدىرىدىن 21ى ، باشقا تەشكىلات مەسئۇلىدىن ئالتىسى تەڭشەلدى .

بۇ قېتىمقى مەركەزلەشتۈرۈپ تۈزەشتە نۇقتىلىق رايونلارنى تۈزەش سالمىقى ئاشۇرۇلدى . قانۇنغا خىلاپلىق قىلغان ھەر خىل جىنايەتچى ئۇنسۇردىن 167سى تۇتۇلدى ، قانۇنسىز دىنىي شايكىدىن بەشى ، زوراۋان تېررورچىلار شايكىسىدىن ئىككىسى تازىلاندى ، رەزىل كۈچلەر شايكىسىدىن ئۈچى ، ئەكسىيەتچى ئوغرىلىق شايكىسىدىن ئىككىسى ، ئەكسىيەتچى بۇزغۇنچىلار شايكىسىدىن بىرى بىتچىت قىلىندى ؛ يەر ئاستى دىن ئۆگىنىش ئورنىدىن يەتتىسى بىكار قىلىندى ، ئون تال تۈرلۈك قانۇنسىز قورال ـ ياراغ ، 1252 پاي ئوق ، 40 كىلوگرام پارتلاتقۇچ دورا ، ئون تال كاپسۇل ، توققۇز تال پارتلاتقۇچ ، 33 تال چالا پارتلاتقۇچ ، 35.4 مېتىر پىلتە ، تۆت دانە پارتلىتىش قۇرۇلمىسى ، 25 تال قاتىللىق قورالى يىغىۋېلىندى . 73 پارچە ئەكسىيەتچىل كىتاب ـ ژۇرنال ، 120 قاپ ئەكسىيەتچىل ئۇن لېنتىسى ، 11 قاپ سىن لېنتىسى يىغىۋېلىنىپ ، دۇشمەنگە تېز ھەم ئېغىر زەربە بېرىلدى .

1998 ـ يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە 2 ـ قېتىملىق مەركەزلەشتۈرۈپ تۈزەش قانات يايدۇرۇلدى . ئىمامىلىرىم ، ئاقيار يېزىلىرى ۋە 22 كەنت ناھىيە بويىچە مەركەزلەشتۈرۈپ تۈزەشتىكى نۇقتىلىق يېزا ـ كەنت قىلىپ بېكىتىلدى . 106 كادىر ئاجرىتىلىپ ، ئۇلار ئاپتونوم رايون ۋە ۋىلايەت ئەۋەتكەن خىزمەت ئەترىتىگە قوشۇلۇپ ، يېزا ـ كەنتلەردە يېتىپ ـ قوپۇپ ئىشلىدى . توققۇز ناھىيە دەرىجىلىك كادىر يېزا (بازار)لىق خىزمەت ئەترىتىنىڭ باشلىقى ، 29 بۆلۈم دەرىجىلىك كادىر نۇقتىلىق كەنت خىزمەت گۇرۇپپىسىنىڭ باشلىقى ، مۇئاۋىن باشلىقى بولدى ، 364 كادىر كەنتلەردە يېتىپ ـ قوپۇپ مەركەزلەشتۈرۈپ تۈزەش خىزمىتىنى قانات يايدۇردى .

بۇ قېتىمقى مەركەزلەشتۈرۈپ تۈزەشتە 3041 ساقچى ، 570 نەچچە ئاپتوموبىل (قېتىم) ئىشقا سېلىنىپ ، قانۇنسىز دىنىي شايكىدىن ئۈچى ، زوراۋان تېررورچىلار شايكىسىدىن بىرى بىتچىت قىلىندى ، يەر ئاستى دىن ئۆگىنىش نۇقتىسىدىن سەككىزى قانۇن بويىچە بىكار قىلىندى ، يەر ئاستى مەشىق نۇقتىسىدىن بىرى بىتچىت قىلىندى ، تۈرلۈك جىنايەتچىدىن 158ى تۇتۇلدى . «17 ـ ئىيۇن» ئەكسىيەتچىل تەشۋىق ۋەرىقىسى دېلوسى پاش قىلىنىپ ، جىنايەت گۇماندارى قولغا چۈشۈرۈلدى . 48 جىنايەتچى ، يەر ئاستى دىنىي مەكتەپ خادىمى ئاشكارا بىر تەرەپ قىلىندى . ناھىيە بويىچە 442 مەسچىت قايتىدىن تەكشۈرۈلدى ، 539 دىنىي زات سىنالدى ، لايىقەتسىز چىققان 15 ئىمام ئالماشتۇرۇۋېتىلدى .

1999 ~ 2000 ـ يىللىرى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە 3 ـ ، 4 ـ قېتىملىق مەركەزلەشتۈرۈپ تۇزەش پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى ، ئالدىنقى ئىككى يىلدىكى مەركەزلەشتۈرۈپ تۇزەش خىزمىتىنىڭ ئەملىي تەجرىبىلىرىگە ئاساسەن ، مەركەزلەشتۈرۈپ تۇزەش خىزمىتىنىڭ سالمىقى يەنمۇ ئاشۇرۇلدى . ئىمامىلىرىم ، ياركۆزۈك ، ئوتبېشى قاتارلىق سەككىز يېزا مەركەزلەشتۈرۈپ تۇزەشتە نۇقتىلىق يېزا قىلىپ بېكىتىلدى ، 58 يېزا ـ كەنت ئوتتۇرا ، باشلانغۇچ مەكتىپى ۋە بازار ئىچىدىكى ئورۇنلار تۇزەش ـ تەرتىپكە سېلىشنىڭ مۇھىم نۇقتىسى قىلىندى . 1999 ـ يىلى 66 كادىر ئاپتونوم رايون ۋە ۋىلايەت ئەۋەتكەن خىزمەت ئەترىتىنىڭ 32 ئەزاسى بىلەن بىرلىكتە يېزا ـ كەنتلەردە تۇرۇپ ئىشلىدى ، 18 كەنت مۇھىم نۇقتا قىلىندى . ناھىيە ۋە يېزىلىق ماۋارىپ تارماقلىرى 18 كادىر ئاجرىتىپ ، ناھىيە بازىرى ۋە يېزىلاردىكى 11 ئوتتۇرا ، باشلانغۇچ مەكتەپتە ماۋارىپ تارماقلىرى 18 كادىر ئاجرىتىپ ، ناھىيە بازىرى ۋە يېزىلاردىكى 11 ئوتتۇرا ، باشلانغۇچ مەكتەپتە مەركەزلەشتۈرۈپ تۇزەش خىزمىتى ئىشلىدى . يېزا (بازار)لىق ئورگانلاردىن ئاجرىتىلغان 106 خادىم توققۇز يېزا (بازار)دا 18 مۇھىم نۇقتىنى بېكىتىپ ، مەركەزلەشتۈرۈپ تۇزەش خىزمىتىنى قانات يايدۇردى . كەنتلەرگە چۈشكەن خىزمەت گۇرۇپپىسىنىڭ ئەزالىرى ئاپتونوم رايون ، ۋىلايەتنىڭ تەلىپى بويىچە ، ئامما بىلەن «ئۇچتە بىللە» (تاماقتا ، يېتىپ ـ قوپۇشتا ، ئەمگەكتە بىللە) بولدى . يېزا (بازار)لاردا خەلق ئەسكەرلىرى جىددىي ئەھۋالغا تاقابىل تۇرۇش شۇبە ئەترەتلىرى قۇرۇلدى ، 108 كەنتنىڭ ھەممىسىدە ئامانلىق ساقلاش بىرلەشمە مۇداپىئە شۇبە ئەترىتى قۇرۇلدى ، ناھىيە بازىرىدىكى 22 نۇقتىلىق ئورۇندا ئامانلىق ساقلاش بىرلەشمە مۇداپىئە ئەترىتى قۇرۇلدى .

ئىككى يىللىق مەركەزلەشتۈرۈپ تۇزەش خىزمىتىدە ، قاتتىق زەربە بېرىشتە چىڭ تۇرۇلۇپ ، قاتتىق باشقۇرۇش گەۋدىلەندۈرۈلۈپ ، تەكشۈرۈش ھەرىكىتى زور كۈچ بىلەن قانات يايدۇرۇلۇپ ، مىللىي بۆلگۈنچىلىك شايكىسىدىن ئىككىسى قولغا چۈشۈرۈلۈپ ، تۆت جىنايەت گۇماندارى تۇتۇلدى ؛ دىنىي ئەسەبىي كۈچلەرنىڭ كاتتىۋېشىدىن بەشى ، باشقا دېلولارنى سادىر قىلىپ قېچىپ يۈرگەن جىنايەتچىدىن 11ى قولغا چۈشۈرۈلدى ؛ قانۇنسىز قورال ـ ياراغتىن توققۇز تال ، ئوقتىن 28 پاي ، پارتلاتقۇچ بۇيۇمدىن 4 .6 كىلوگرام ، قاتىللىق قوراللىدىن 25 تال يىغىۋېلىندى ؛ يەر ئاستى مەشىق نۇقتىسىدىن بىرى بىتچىت قىلىنىپ ، دېلوغا مۇناسىۋەتلىك ئىككى كىشى تۇتۇلدى .

2001 ـ يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە 5 ـ قېتىملىق مەركەزلەشتۈرۈپ تۇزەش خىزمىتى ئىشلەندى ، ئالدىنقى تۆت قېتىملىق مەركەزلەشتۈرۈپ تۇزەش خىزمىتىنىڭ تەجرىبىلىرىنى ئەستايىدىل يەكۈنلەش ئاساسىدا ، قابىل كۈچلەرنى يىغىپ ، ياراملىق كادىرلارنى تەشكىللەپ ، مەركەزلەشتۈرۈپ تۇزەش خىزمىتى قانات يايدۇرۇلدى . «چوڭ دېلولارنى پاش قىلىش ، قاچقۇن جىنايەتچىلەرنى تۇتۇش ، شايكىلارنىڭ ئەدىپىنى بېرىش» مۇھىم نۇقتا قىلىنىپ ، ئاقتوقاي يېزىسى بىلەن ئوتبېشى يېزىسى نۇقتىلىق يېزا ، 18 كەنت نۇقتىلىق كەنت ، 15 مەكتەپ نۇقتىلىق مەكتەپ قىلىپ بېكىتىلدى ، ۋىلايەت ، ناھىيە ، يېزىدىن مەركەزلەشتۈرۈپ تۇزەش خىزمەت ئەترىتىگە 281 ئادەم ئاجرىتىلدى ، ئۇلار سەككىز يېزا ، بىر بازار ، 14 نۇقتىلىق كەنت ۋە تۆت چېگرا كەنتكە چۈشۈپ ، ئامما بىلەن «تۆتتە بىللە (تاماق ، يېتىپ ـ قوپۇش ، ئەمگەك ، ئۆگىنىشتە) » بولۇپ ، مەركەزلەشتۈرۈپ تۇزەش خىزمىتىنى قانات يايدۇردى . شۇنىڭ بىلەن بىرگە مەركەزلەشتۈرۈپ تۇزەش خىزمىتىگە بىرلەشتۈرۈپ ، ناھىيە ، يېزىدىن ئىبارەت ئىككى دەرىجىلىك ھەر تەرەپلىمە تۇزەش گۇرۇپپىسىدىن ئونى تەڭشەلدى ۋە تولۇقلاندى . ھەر تەرەپلىمە تۇزەش خىزمىتى ئىشلەيدىغان 135 مەخسۇس (قوشۇمچە) خادىم ۋە 540 نەچچە ئاساسىي قاتلام بىرلەشمە مۇداپىئە خادىمى ئەملىيلەشتۈرۈلدى ، يېزا (بازار)لاردا خەلق ئەسكەرلىرى جىددىي ئەھۋالغا تاقابىل تۇرۇش شۇبە ئەترىتى قۇرۇلدى ، كەنتلەردە تايانچ خەلق ئەسكەرلىرى كىچىك شۇبە ئەترىتى قۇرۇلدى ، ناھىيە بازىرىدىكى نۇقتىلىق ئورۇنلاردا ئامانلىقنى ساقلاش بىرلەشمە مۇداپىئە تەشكىلى قۇرۇلدى . بۇ قېتىملىق مەركەزلەشتۈرۈپ تۇزەش خىزمىتى ئارقىلىق ناھىيىدىكى سەككىز يېزا ، بىر بازار ، 108 مەمۇرىي كەنتتە «ئون ئائىلىلىك بىرلەشمە مۇداپىئە مەسئۇلىيىتە تۇزۇمى» ، «ئون ئائىلىلىك

بىرلەشمە مۇداپىئە مەسئۇلىيىتىنى سۈرۈشتۈرۈش ۋە چېتىلما مەسئۇلىيىتىنى سۈرۈشتۈرۈش تۈزۈمى» يولغا قويۇلدى .

5 ـ قېتىملىق مەركەزلەشتۈرۈپ تۈزەش خىزمىتىدە ، ناھىيە بازىرىدىكى ئورۇنلاردا بىخەتەر ، مەدەنىي مەھەللىلەر قۇرۇلۇپ ، «قانۇنسىز زەربە بېرىش» كۈرىشى پائال قانات يايدۇرۇلدى . سىياسىي ـ قانۇن تارمىقى قانۇنغا خىلاپلىق قىلغان تۈرلۈك جىنايەتچىدىن ئۇچ قېتىمدا 79نى ئاشكارا قولغا ئالدى . دىنىي پائالىيەت سورۇنىغا بۇزغۇنچىلىق قىلىش دېلوسىدىن بىرنى پاش قىلىپ ، جىنايەت گۇماندارىدىن 14نى قولغا چۈشۈردى ؛ قانۇنسىز دىن ئوقۇتۇش نۇقتىسىدىن تۇتقىگە زەربە بېرىلىپ تاقالدى ؛ قانۇنسىز كىتاب ـ ژۇرنالدىن 169ى ، ئەكسىيەتچىل قوليازمىدىن 29ى ، ئەكسىيەتچىل قانۇنسىز تەشۋىق ۋەرىقىدىن 32سى تەكشۈرۈپ يىغىۋېلىندى ؛ قانۇنغا خىلاپلىق قىلغان 357 خادىم تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىندى ؛ تۈرلۈك قورال ـ ياراغتىن 42 تال ، ئوقتىن 874 پاي ، پارتلىتىش دورىسىدىن 2 . 9 كىلوگرام ، كاپسۇلدىن 1227 تال ، پىلتىدىن 2118 مېتىر يىغىۋېلىندى ؛ 20 كىلوگرام پىششىق نەشە ، بىر كىلوگرام خام نەشە قولغا چۈشۈرۈلدى ؛ تۈرلۈك جىنايى ئىشلار دېلوسىدىن 93ى پاش قىلىندى . جامائەت خەۋپسىزلىكى نازارىتى تۈتۈش بۈيرۇقى چىقارغان قېچىپ يۈرگەن جىنايەتچىدىن بىرى (ئاقسۇ شەھىرى «1997 . 13 ـ ئاۋغۇست» زوراۋان تېررورلۇق دېلوسىدىكى باش جىنايەتچى مەمەت مەخسۇت) تۇتۇلدى . ۋىلايەت تۈتۈش بۈيرۇقى چىقارغان قېچىپ يۈرگەن جىنايەتچىدىن بىرى (ئاقتوقاي يېزىسى 7 ـ كەنتتىن ئەلى مۇسا) تۇتۇلدى ، شۇنداقلا ناھىيە تۈتۈش بۈيرۇقى چىقارغان جىنايەتچىدىن ئىككىسى قولغا چۈشۈرۈلدى .

1997 ـ 2001 يىلىغىچە بەش يىل داۋاملاشقان جەمئىيەت ئامانلىقىنى مەركەزلەشتۈرۈپ تۈزەش خىزمىتىدە ، دېھقانچىلىق ، چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى ئاساسىي قاتلام تەشكىلاتلارنىڭ قۇرۇلۇشى نۇقتىلىق كۈچەيتىلىپ ، «ئىشلارنى باشقۇرىدىغان ئادەم بولۇش ، ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىدىغان قائىدە بولۇش ، ئىشلارنى ياخشى باشقۇرىدىغان مەبلەغ بولۇش» مەسىلىسى مەركەزلىك ھەل قىلىندى . 84 كەنت دەرىجىلىك تەشكىلات تەرتىپكە سېلىنىپ كۈچەيتىلدى ، 28 كەنتنىڭ ئامانلىق ئەھۋالى كۆرۈنەرلىك ياخشىلاندى . كەڭ پارتىيە ئەزالىرى ۋە كادىرلار شىنجاڭدىكى ئاساسىي خەۋپنىڭ مىللىي بۆلگۈنچىلىك ۋە قانۇنسىز دىنىي پائالىيەتتىن كېلىدىغانلىقىنى ھەقىقىي تونۇپ يېتىپ ، مىللىي بۆلگۈنچىلىك ۋە قانۇنسىز دىنىي پائالىيەتلەرگە بايرىقى روشەن ھالدا قارشى تۇرىدىغان بولدى . بولۇپمۇ ئاساسىي قاتلام پارتىيە تەشكىلاتلىرى يۈرەكلىك باشقۇرۇپ ، دادىل گەپ قىلىپ ، قانۇنسىز دىنىي پائالىيەتلەرگە قەتئىي زەربە بېرەلەيدىغان بولدى ، «ئەملگە تەينىلەنگەنكەن ، شۇ جاينىڭ ئامانلىقىغا كاپالەتلىك قىلىش» مەسئۇلىيەت تۈيغۇسى كۈرۈنەرلىك كۈچەيدى .

§16 . «ئۇچكە ئەھمىيەت بېرىش» تەربىيىسى

ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ، ئاقسۇ ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ بىرتۇتاش ئورۇنلاشتۇرۇشىغا ئاساسەن ، 2000ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنىدىن 7 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنگىچە ناھىيە دەرىجىلىك رەھبەرلىك بەنزىسى ۋە رەھبىرى كادىرلارنىڭ «ئۇچكە ئەھمىيەت بېرىش» (ئۆگىنىشكە ئەھمىيەت بېرىش ، سىياسىيغا ئەھمىيەت بېرىش ، توغرا كەيپىياتقا ئەھمىيەت بېرىش) تەربىيىسى قانات يايدۇرۇلدى . «ئۇچكە ئەھمىيەت بېرىش» تەربىيىسى تۆت باسقۇچقا بۆلۈپ ئىككى ئاي ئىلىپ بېرىلدى .

1 ـ باسقۇچتا ، 5 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى ناھىيە بويىچە مۇئاۋىن بۆلۈم دەرىجىلىكتىن يۇقىرى 230 كادىر قاتناشقان «ئۇچكە ئەھمىيەت بېرىش» تەربىيىسى سەپەرۋەرلىك چوڭ يىغىنى ئېچىلدى . ناھىيىلىك پارتكوم

سەپەرۋەر قىلغاندىن كېيىن ، ئورۇنلار ۋە ئالتە كىچىكىتىلمە تارماق سەپەرۋەرلىك يىغىنى ئېچىپ ، يەنمۇ ئىلگىرىلەپ ئىدىيىۋى سەپەرۋەرلىك قىلدى . ئۆگىنىش سۈپىتىنى ئۆستۈرۈش ، ئۆگىنىش ئۇنۇمىگە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن رەھبىرلىك كادىرلارنىڭ بىرىنچى باسقۇچلۇق يېپىق ئۆگىنىشى يەتتە كۈن (56 سائەت)دىن ئاز بولماسلىق ، شەخسلەرنىڭ ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىش ۋاقتى جەمئىي 15 كۈن (120 سائەت)دىن ئاز بولماسلىق ، ئوقۇغان كىتابى ۋە كۆرگەن ھۆججىتى 42 پارچىدىن ئاز بولماسلىق ، شەخسلەرنىڭ يازغان خاتىرىسى 30 مىڭ خەتتىن ئاز بولماسلىق ئىنىق تەلەپ قىلىندى . كەڭ دائىرىدە پىكىر ئېلىش ئۈچۈن ، تۆت يۈرۈش بەنزە ۋە رەھبىرلىك كادىرلارغا «پىكىر ئېلىش جەدۋىلى»دىن 247 پارچە تارقىتىلىپ ، 222 پارچىسى يىغىۋېلىندى ، يىغىۋېلىش نىسبىتى %89 كە يەتتى ؛ مۇقىم پىكىر ساندۇقىدىن تۆتى ؛ سەييارە پىكىر ساندۇقىدىن يەتتىسى تەسىس قىلىندى ، 136 كىشى (قېتىم) بىلەن ئايرىم سۆھبەتلىشىلىپ كەڭ دائىرىدە پىكىر ئېلىندى . 1550 تۈرلۈك پىكىر - تەكلىپ ئېلىندى ، بۇنىڭ ئىچىدە رەھبەرلىك بەنزىسى ئەزالىرىغا 664 پىكىر ، ئالتە كىچىكىتىلمە تارماقتا 886 پىكىر چۈشتى .

2 - باسقۇچتا ، ئۆگىنىشنى چىڭ تۇتۇپ ، تونۇشنى ئۆستۈرۈش ئاساسىدا ، «ئۆزى ئىزدەش ، ئامما ئوتتۇرىغا قويۇش ، يۇقىرىدىن كۆرسىتىپ بېرىش ، ئۆزئارا ياردەم بېرىش» ئۇسۇلى ئارقىلىق ، ساقلانغان مەسىلىلەر تېپىپ چىقىلدى . 6 - ئاينىڭ 9 - كۈنى تۆت يۈرۈش رەھبەرلىك بەنزىسى ۋە ناھىيىدىكى بۆلۈم دەرىجىلىكتىن يۇقىرى رەھبىرلىك كادىرلار ، دەم ئېلىشقا ، پىنسىيىگە چىققان ناھىيە دەرىجىلىك پىشقەدەم كادىرلار قاتناشقان دېموكراتىك باھالاش سەپەرۋەرلىك يىغىنى ئېچىلىپ ، تۆت كۈن دېموكراتىك باھالاش ئېلىپ بېرىلدى . «دېموكراتىك باھالاش جەدۋىلى»دىن 115 نۇسخا تارقىتىلىپ ھەممىسى يىغىۋېلىندى ، يىغىۋېلىنمىش نىسبىتى %100 كە يەتتى ، تۆت رەھبەرلىك بەنزىسىگە ۋە ئۇنىڭ ئەزالىرىغا چۈشكەن پىكىر - تەكلىپتىن 181ى رەتلەپ چىقىلدى .

3 - باسقۇچتا ، دېموكراتىك باھالاش ئاساسىدا ، دېموكراتىك تۈرمۇش يىغىنى ئېچىلىپ ، تەنقىد ۋە ئۆز-ئۆزىنى تەنقىد قىلىش قانات يايدۇرۇلدى ، «ئۆزۈنىسىغمۇ ، توغرىسىغمۇ تولۇق سىردىشىش» دېگەن تەلەپ بويىچە ، ناھىيىنىڭ بىرىنچى مەسئۇلى بىلەن بەنزىلەرنىڭ بىرىنچى مەسئۇلى ، بەنزىنىڭ بىرىنچى مەسئۇلى بىلەن بەنزە ئەزالىرى ، بەنزە ئەزالىرى بىلەن بەنزە ئەزالىرىدىن ئىبارەت ئۈچ قاتلام بويىچە كەڭ سىردىشىش پائالىيىتى ئېلىپ بېرىلدى ، «تەنقىد ۋە ئۆز - ئۆزىنى تەنقىد قىلىشنى قانات يايدۇرۇشنىڭ پرىنسىپى ، تەلىپى ۋە ئۇسۇلى» ھەمدە «دېموكراتىك تۈرمۇش يىغىنىنىڭ سۆز تېزىسىنى يېزىش تەلىپى» قاتارلىق كونسۇلتاتسىيە ماتېرىياللىرى بېسىپ تارقىتىلدى . 6 - ئاينىڭ 27 - كۈندىن 30 - كۈنگىچە ناھىيىدىكى تۆت يۈرۈش بەنزىدە ھەمدە شۇنىڭغا ئوخشاش ئالتە كىچىكىتىلمە ئورۇندا دېموكراتىك تۈرمۇش يىغىنى ئېچىلدى . 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ناھىيە بويىچە كادىرلار يىغىنى ئېچىلىپ ، دېموكراتىك تۈرمۇش يىغىنىنىڭ ئەھۋالى ئۇقتۇرۇلدى .

4 - باسقۇچتا ، «ئۇچكە ئەھمىيەت بېرىش» تەربىيىسىدە ئىدىيە ۋە سىياسىي جەھەتتىن تۈزەش - ئۆزگەرتىش ۋە ئۆستۈرۈش مۇھىم نۇقتا قىلىندى ، رەھبىرلىك كادىرلار ئىككى قېتىم يېپىق ئۆگىنىشكە تەشكىللەندى ھەمدە تۈزەش - ئۆزگەرتىش لايىھىسى تۈزۈپ چىقىلدى ، 7 - ئاينىڭ 4 - كۈنى بەنزىلەر يىغىن ئېچىپ ، تۈزەش - ئۆزگەرتىش لايىھىسىنى مۇزاكىرە قىلدى . 7 - ئاينىڭ 6 - كۈنى چوڭ بەنزىلەرنىڭ تۈزەش-ئۆزگەرتىش لايىھىسى (پىكىر ئېلىش نۇسخىسى) يېزا (بازار)لار ، سىستېمىلارنىڭ مۇزاكىرە قىلىشى ئۈچۈن بېسىپ تارقىتىلىپ ، پىكىر ئېلىندى . 7 - ئاينىڭ 7 - كۈنى پىشقەدەم كادىرلار ، خەلق قۇرۇلتىيى ۋەكىللىرى ، سىياسىي كېڭەش ئەزالىرى ، دىنىي ساھە ۋەكىللىرى ، دېموكراتىك زاتلار ۋە پارتىيە ، ھۆكۈمەتنىڭ قانۇن ئىجرا قىلغۇچى ئورۇنلىرى مەسئۇللىرىنىڭ سۆھبەت يىغىنى ئېچىلىپ ، پىكىر ئېلىندى . 7 - ئاينىڭ 8 - ، 9 - كۈنلىرى يەنە بىر قېتىم سۆھبەت يىغىنى ئېچىلىپ ، ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ «ئۇچكە ئەھمىيەت بېرىش» ئۆگىنىشىگە باھا بېرىلدى .

ئون يەتتىنچى قىسىم

ھاكىمىيەت ۋە سىياسىي كېڭەش

ئون يەتتىنچى قىسىم

ھاكىمىيەت ، سىياسىي كېڭەش

I باب

كونا ھاكىمىيەت

§1 . بەگلىك تۈزۈمى

سۆك ، يۈەن ، مىڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە ئۇچتۇرپاننىڭ ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى ھاكىمبەگ باشقۇرۇپ كەلدى . چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى قايتىدىن بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن ھەربىي مەھكىمە تۈزۈمىنى يولغا قويۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا بەگلىك تۈزۈمىنى ساقلاپ قالدى . ھاكىمبەگ ئۇچتۇرپاننىڭ ھاكىمىيەت ھوقۇقىنى ئۈمۈمىي جەھەتتىن ئىگىلەپ كەلدى . چوڭ ـ كىچىك بەگلەر ئالۋان ـ ياساق ، ھاشار ـ سېلىق ، ساقچى ئىشلىرى ، سۈغىرىش ، كىتاب ئىشلىرىنى باشقۇرۇپ كەلدى . بەگلەر ئىمتىيازغا ئىگە بولۇپ ئۇلاردىن ئاشلىق بېجى ئېلىش كەچۈرۈم قىلىناتتى ، ئۇلارغا پېنسىيە ئېتىزى ۋە تېرىقچىلىق قىلىدىغان يانچىلار بېرىلەتتى . ھەر دەرىجىلىك بەگلەرنى شەھەرلەرنىڭ خان ئامبىلى تاللاپ تەكشۈرۈپ مەسلىھەتچى ئامبالىنىڭ تەكشۈرۈپ بېكىتىشىگە يوللايتتى ، ۋاسسالار مەھكىمىسى ئۇلارنى ئەنگە ئالاتتى . 3 ـ ، 4 ـ دەرىجىلىك بەگلەرنى ئىلى جىياڭجۈنى ئوردىغا يوللاپ تەينىلەيتتى ، بەگلەرنىڭ دەرىجىسى 3 ـ دەرىجىلىكتىن 7 ـ دەرىجىلىككىچە بولۇپ ئوخشاش بولمايتتى . ئۇچتۇرپاندا دەرىجىسى ئەڭ يۇقىرى بولغىنى 3 ـ دەرىجىلىك بەگ ئىدى .

چىيەنلۇڭ 24 ـ يىلى (1759 ـ يىلى) 9 ـ ئايدا ئۇچتۇرپاننىڭ خان ئامبىلى شۇ خېدې خانغا مۇنداق مەكتۇپ يوللىدى : «ئۇچتۇرپاندا ھاكىمبەگدىن باشقا گەرچە ئىشكىتاغابەگ بولسىمۇ ، لېكىن ھاكىمبەگكە ھەمكارلاشمايدىكەن ، غەزىنىچى بەگ ، شاڭبەگلەرمۇ يوق ئىكەن ، شۇڭا 4 ـ دەرىجىلىك كۆك پۆپۈكلۈك قازىبەگ موللا خوجا ئىشكىتاغا بەگلىككە قويۇلۇپ ، ھاكىمبەگكە ھەمكارلىشىپ ئىشلىسە ؛ بىر غەزىنىچى بەگ ، بىر 4 ـ دەرىجىلىك قازىبەگنىڭ ئورنى تولۇقلانسا ؛ ئارزامۇتى توقسۇننىڭ بەگلىكىگە ، ئوتسارام پىچان ، لۇكچۇن ، قاراخوجا ، توقسۇندىن ئىبارەت تۆت كەنتنىڭ بەگلىكىگە قويۇلۇپ ، دەرىجىسى 6 ـ دەرىجىلىك قىلىنسا ، قالغان مىراب ، دورغا ، ناقىپ ، خاتىپ قاتارلىق 29 مەنسەپنىڭ دەرىجىسى 7 ـ دەرىجىلىك قىلىنسا» . ئۇچتۇرپان رايونىدا دەرىجىسى ئوخشاش بولمىغان 10 نەچچە خىل بەگ بار ئىدى ، مۇھىم ، يۇقىرى دەرىجىلىك بەگ شۇ جايىنىڭ ئۆزىدىكىلەردىن قويۇلماي ، باشقا جايدىن يۆتكەپ كېلىنەتتى ، بۇ چىڭ سۇلالىسى ئىزچىل يۈرگۈزۈپ

كەلگەن سىياسەت ئىدى .

چىڭنلۇك 25 ـ يىلى (1760 ـ يىلى) چىڭ سۇلالىسى قۇمۇلنىڭ ئىنانچىخانى يۇسۇپنىڭ ئىنىسى ئابدۇللانى خوجىسىنىڭ ئورنىغا ئۇچتۇرپاننىڭ ھاكىمبەگلىكىگە ، سۇلتاننى ئىشكىئاغا بەگلىككە تەينىلىدى . شۇ يىلى ئۇچتۇرپاندىكى بەگ 38 گە يەتتى .

چىڭنلۇك 30 ـ يىلى (1765 ـ يىلى) ئۇچتۇرپاندىكى بەگ تۆت قىلىپ بېكىتىلدى يەنى بىر ھاكىمبەگ ، بىر ئىشكىئاغا بەگ ، بىر غەزىنىچى بەگ ، بىر مىڭبېگى قويۇلدى .

چىڭنلۇك 52 ـ يىلى (1787 ـ يىلى) ئۇچتۇرپانغا 15 بەگ ، 10 بۇيرۇق ئەمەلدارى قويۇلدى ، ئۇلار : 5 ـ دەرىجىلىك ھاكىمبەگ بىر (بۇنى مەسلىھەتچى ئامبال شەھەرلەردىكى بەگلەردىن تاللاپ قويدى) ، 6 ـ دەرىجىلىك قازىبەگ بىر ، 7 ـ دەرىجىلىك مىڭبېگى ئۈچ ، 7 ـ دەرىجىلىك باجگىربەگ بىر ، 7 ـ دەرىجىلىك مىراببەگ ئىككى ؛ ئومۇمىي ئىشلارغا مەسئۇل بەگ ئۈچ ، زەر قالپاقلىق مۇسۇلمان بەگ ئۈچ . بۇيرۇت ئەمەلدارلىرىدىن چىڭلىك قەبىلىسىدىكى 4 ـ دەرىجىلىك گۇللۇك پۆپۈكلۈك بۇيرۇت بىر ، 5 ـ دەرىجىلىك گۇللۇك پۆپۈكلۈك بۇيرۇت بىر ، 6 ـ دەرىجىلىك كۆك پۆپۈكلۈك بۇيرۇت بىر ، زەر قالپاقلىق بۇيرۇت بىر ، قوتچۇ قەبىلىسىدىكى 5 ـ دەرىجىلىك گۇللۇك پۆپۈكلۈك بۇيرۇت بىر ، 6 ـ دەرىجىلىك گۇللۇك پۆپۈكلۈك بۇيرۇت تۆت ، زەر قالپاقلىق بۇيرۇت بىر .

چىڭ سۇلالىسىنىڭ تۇڭجى 3 ـ يىلى (1864 ـ يىلى) كۇچادىكى راشىدىن خوجا بىلەن ئۇچتۇرپاندىكىلەر توپىلاڭ كۆتۈردى . شۇ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى ئۇچتۇرپان شەھىرى قولدىن كەتتى ، ئۇچتۇرپاندىكى بەگلەرنىڭ ھەممىسى راشىدىن خوجىغا قارىدى . ئۇچتۇرپاندا ھاكىمىيەت بىلەن دىن بىرلەشكەن يەرلىك بۆلۈنمە ھاكىمىيەت قۇرۇلدى ، ھەربىي ئىشلار بىلەن يەرلىك ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى يەنىلا بەگلەر باشقۇردى .

گۈاڭشۇ 10 ـ يىلى (1884 ـ يىلى) شىنجاڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلغاندىن كېيىن ، بەگلەرنىڭ ئاتىقى بىلەن مەرتىۋىسىلا ساقلىنىپ قالدى ، ئۇلار يەنىلا ئۆز ئىززەت ـ ھۆرمىتى بىلەن ھەر يىلى سالامغا بېرىپ تۇردى .

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇچتۇرپاندا ئۆتكەن بەگلەر

جەدۋەل : 17 — 1

بەگلەرنىڭ نامى	مەنسەپ تەرتىپى	سانى	ۋەزىپىسى
ھاكىمبەگ	3	1	شەھەر ـ يېزىلارنىڭ ھەممە ئىشلىرىنى باشقۇرۇش
ئىشكىئاغابەگ	5	1	ھاكىمبەگكە ھەمكارلىشىپ ئاۋام ئىشلىرىنى باشقۇرۇش
خەزىنىچى بەگ	6	1	غەللە ـ پاراق ئىشلىرىنى باشقۇرۇش
قازىبەگ	6	1	بارلىق جىنايى ئىشلارنى باشقۇرۇش
شاڭبەگ	6	2	ئاشلىق يىغىش
دوگانبەگ	7	3	كاتىباتلىق ئىشلىرى ۋە يەرلىك ئارخىپلارنىى بىرتەرەپ قىلىش
باجگىربەگ	7	4	باج ئىشلىرىنى باشقۇرۇش
مىڭبېگى	7	4	مىلك ئاپىلىنى باشقۇرغۇچى مەھەللە ئەمەلدارى
مىراببەگ	7	4	سۇچىلىق ۋە سۇغىرىش ئىشلىرىنى باشقۇرۇش

ئەرباپەگ	7	4	ئەلچى ئۆتەش ، باج ـ سېلىق سۈيلەش ئىشلىرىنى باشقۇرۇش
ناقىپبەگ	7	4	ھۈنەرۋەنچىلىك ئىشلىرىنى باشقۇرۇش
پاششاپەگ	7	5	بۇزۇق ، ئەسكى ، ئوغرى ـ يالغانلارنى تۇتۇش ، زىندانغا قاماش ئىشلىرىنى باشقۇرۇش
مۇتەسىپبەگ	7	4	كىتاب يېزىش ، ئوقۇتۇش ، ئاۋام ماجىرالىرىنى مۇرەسسە قىلىش

§ 2 . ئۇچتۇرپاندىكى خانئامبالىلار

چېنلۇك 24 ـ يىلى (1759 ـ يىلى) چىڭ سۇلالىسى ئۇچتۇرپانغا خانئامبال ، مەسلىھەتچى سانغۇن قويدى . خانئامبال يامۇلدا تامغىچىلىق ئورنى ، ئاشلىق تەمىنات ئىدارىسى ، مانجۇ ئەسكەرلەر يارەمچى ئورنى ، مۇداپىئە ئورنى ، تېرىقچى ئەسكەرلەر مەسلىھەتچى سانغۇنى ئورنى ، شەھەر مۇداپىئەسى ئورنى ، ئات ـ ئۇلاغ باشقۇرۇش ئورنى ، باج يىغىش ئورنى ، رابات ـ قاراۋۇلخانا ئورنى ، شەرقىي بوزىيەر ئۆزلەشتۇرۇش ـ مۇداپىئە ئورنى ، غەربىي بوزىيەر ئۆزلەشتۇرۇش ـ مۇداپىئە ئورنى ، غەربىي قوۋۇق مىلتىق دورىسى ئىدارىسى بار ئىدى . مەنسەپ ـ تۇتۇق پىرقىسى خانئامبالغا تامغا ، يارەمچى ئەمەلدارلارنى سەپلەپ بېرەتتى . تامغىچىلىق ئورنىدا بىر تامغىچى ، ئىككى پۇتۇكچى ، تۆت ھاۋالە قىلىنغان پۇتۇكچى ، بەش قوشۇمچە پۇتۇكچى ، ئالتە ۋەزنىپە بېرىلمىگەن 9 ـ دەرىجىلىك خادىم ، 11 خەت ـ ئالاقىچى بار ئىدى ؛ ئاشلىق تەمىنات ئىدارىسىدا بىر تامغىچى ، ئۈچ ۋەزنىپە بېرىلمىگەن 9 ـ دەرىجىلىك خادىم ، تۆت ئادەتتىكى خادىم ، ئالتە قوغدىغۇچى ، بىر مانجۇ چېرىك يارەمچىسى ، بىر چەۋەنداز بار ئىدى ؛ شەھەر مۇداپىئە ئورنىدا بىر باش دىۋان ، بىر قوغدىغۇچى ، بىر مىڭبېشى ئۈچ بوتۇك ، يەتتە ھاسىلات بېگى ، ئۈچ شتات سىرتىدىكى دورغا ؛ بوزىيەر ئۆزلەشتۇرۇش ئورنىدا بىر سانغۇن ، ئىككى قوغدىغۇچى ، ئىككى مىڭبېشى قاتارلىقلار بار ئىدى .

خانئامبالىلار مانجۇ ئەمەلدارلىرىدىن تاللىنىپ قويۇلاتتى ، ئۇلار بىۋاستە مەسلىھەتچى ئامبالنىڭ باشقۇرۇشىدا بولاتتى ، ئاساسلىقى مەمۇرىي ، ھەربىي ئىشلارنى باشقۇراتتى ، ئۆز جايىنىڭ سىياسىي ، ئىقتىسادىي ، ھەربىي ئىشلار ، ئېتىز ـ ئېرىق ، ھوسۇل ئېلىش ، ئەسكەر مەشىق قىلدۇرۇش ۋە خىراجەت ئىشلىتىش ئەھۋالىنى يۇقىرىغا ۋاقتىدا دوكلات قىلىپ تۇراتتى ؛ چوڭ ـ كىچىك بەگلەر ، بۇيرۇت ئەمەلدارلىرىنى تەكشۈرۈپ تىزىملاپ ھەمدە ئۇلارنىڭ تەرجىمھالىنى تۇرغۇزۇپ ، مەسلىھەتچى ئامبال بىلەن ۋاسسالىلار مەھكىمىسىگە يوللاپ تۇراتتى . بوش قالغان ۋەزنىپە ئورنىغا ئادەم تاللايتتى ، غەلله ـ پاراق ، تۇتۇن سانىنى تۇتۇن پىرقىسىگە يوللايتتى ؛ ھەر يىلى سالامغا باردىغان بەگلەرنى ئۇزىتىپ قوياتتى ھەمدە لەشكىرىي پىرقىگە يوللايتتى ؛ ھەربىي رابات ، قاراۋۇلخانىلارنى تۇزەيتتى ، ھەربىي ئات ۋە قورال ـ ياراغ ، ئوق ـ دورا ، ئاشلىق تەمىناتىنى باشقۇراتتى ؛ بەگلەرنىڭ خىزمەت ئىپادىسى ۋە ئىشلارنى بىرتەرەپ قىلىش ئەھۋالىنى تەكشۈرەتتى .

چېنلۇك 30 ـ يىلى (1765 ـ يىلى) ئۇچتۇرپان توپىلىڭى تىنچىتىلغاندىن كېيىن ، ئۇچتۇرپانغا بىر مەسلىھەتچى ئامبال ، بىر يارەمچى ئامبال ، بىر ئاغلاقچى ئامبال كۆپەيتىلدى ، ئۇلار جەنۇبىي شىنجاڭدىكى شەھەرلەرنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇردى .

گۈاڭشۇ 3 ـ يىلى (1877 ـ يىلى) 10 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىدىن لیۇ جىنتاڭ ئەسكەر باشلاپ بېرىپ ئۇچتۇرپاننى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن ، ئۇچتۇرپاندا خانئامبالىلىق تەشكىلىي تۈزۈمى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىگە خان ئامبال (مەسلىھەتچى ئامبال) بولغانلار

جەدۋەل : 17 — 2

ۋەزىپىسى	ئىسىم - فامىلىسى	ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقتى
مەسلىھەتچى ئامبال	يۇلڭ گۇي ، شۇ خېدې	چيەنلۇڭ 30 - يىلى 8 - ئايدىن 33 - يىلى 5 - ئايغىچە ، 33- يىلى 5 - ئايدىن 34 - يىلى 8 - ئايغىچە
	جىلڭ ئېلى	34 - يىلى 8 - ئايدىن 35 - يىلى 5 - ئايغىچە
	زېلڭ خەي	35 - يىلى 5 - ئايدىن 35 - يىلى 12 - ئايغىچە
	شۇ خېدې	35 - يىلى 12 - ئايدىن 36 - يىلى 2 - ئايغىچە
	جىلڭ ئېلى	36 - يىلى 2 - ئايدىن 36 - يىلى 7 - ئايغىچە
	ئىلتۇ (مۇۋەققەت)	36 - يىلى 7 - ئايدىن 36 - يىلى 10 - ئايغىچە
	ئەنتەي (مۇۋەققەت)	36 - يىلى 10 - ئايدىن 38 - يىلى 4 - ئايغىچە
	سۇئېردې	38 - يىلى 4 - ئايدىن 38 - يىلى 10 - ئايغىچە
	سۇ باۋ	38 - يىلى 10 - ئايدىن 38 - يىلى 11 - ئايغىچە
	جوكتو	38 - يىلى 11 - ئايدىن 43 - يىلى 2 - ئايغىچە
	يۇلڭ گۇي	43 - يىلى 2 - ئايدىن 44 - يىلى 1 - ئايغىچە
	شېن باۋ	44 - يىلى 1 - ئايدىن 45 - يىلى 11 - ئايغىچە
	جوكتو	45 - يىلى 11 - ئايدىن 49 - يىلى 4 - ئايغىچە
	خەي لۇ	49 - يىلى 4 - ئايدىن 50 - يىلى 9 - ئايغىچە
خان ئامبال	يولڭ چىلڭ	چيەنلۇڭ 24 - يىلى 1 - ئايدىن 26 - يىلى 4 - ئايغىچە
	سۇ چىلڭ	26 - يىلى 4 - ئايدىن 30 - يىلى 2 - ئايغىچە
	مىلڭ لياڭ	59 - يىلى 9 - ئايدىن 51 - يىلى 12 - ئايغىچە
	تېچېڭئې	51 - يىلى 12 - ئايدىن 53 - يىلى 7 - ئايغىچە
	مىلڭ شىلڭ	53 - يىلى 7 - ئايدىن 54 - يىلى 6 - ئايغىچە
	يۇ چى	54 - يىلى 6 - ئايدىن 55 - يىلى 11 - ئايغىچە
	فۇنىشەن	55 - يىلى 11 - ئايدىن 60 - يىلى 1 - ئايغىچە
	يالتاي	60 - يىلى 1 - ئايدىن جياچىلڭ 3 - يىلى 6 - ئايغىچە
	ئۇرتۇ ناشۇن	3 - يىلى 6 - ئايدىن 4 - يىلى 5 - ئايغىچە
	شۇجى (مۇۋەققەت)	4 - يىلى 5 - ئايدىن 4 - يىلى 12 - ئايغىچە
	دۇرجا	4 - يىلى 12 - ئايدىن 5 - يىلى 11 - ئايغىچە
	يىچۇڭئا	5 - يىلى 11 - ئايدىن 7 - يىلى 2 - ئايغىچە
	جىنبۇ (مۇۋەققەت)	7 - يىلى 2 - ئايدىن 9 - يىلى 1 - ئايغىچە
	بېلڭ ۋۇبۇ	9 - يىلى 1 - ئايدىن 10 - يىلى 4 - ئايغىچە

خان ئامبال	جىن چاڭ	10 ـ يىلى 4 ـ ئايدىن 11 ـ يىلى 1 ـ ئايغىچە
	فەن جيەنفېڭ	11 ـ يىلى 1 ـ ئايدىن 12 ـ يىلى 9 ـ ئايغىچە
	يۇ دې (ۋەزىپىگە كەلمىدى)	12 ـ يىلى 9 ـ ئايدىن 13 ـ يىلى 6 ـ ئايغىچە
	جىلاتەن	13 ـ يىلى 6 ـ ئايدىن 13 ـ يىلى 6 ـ ئايغىچە
	فۇلۇنباۋ (مۇۋەققەت)	13 ـ يىلى 6 ـ ئايدىن 13 ـ يىلى 11 ـ ئايغىچە
	ئارسۇنئا (مۇۋەققەت)	13 ـ يىلى 11 ـ ئايدىن 15 ـ يىلى 10 ـ ئايغىچە
	يىچۇڭئا	15 ـ يىلى 10 ـ ئايدىن 16 ـ يىلى 10 ـ ئايغىچە
	ئەيشىڭئا	16 ـ يىلى 10 ـ ئايدىن 18 ـ يىلى 12 ـ ئايغىچە
	شىلابۇ	18 ـ يىلى 12 ـ ئايدىن 20 ـ يىلى 11 ـ ئايغىچە
	چېڭ شۇ	20 ـ يىلى 11 ـ ئايدىن 21 ـ يىلى 5 ـ ئايغىچە
	چېڭ شۇ	21 ـ يىلى 5 ـ ئايدىن 23 ـ يىلى 10 ـ ئايغىچە
	باخابۇ	23 ـ يىلى 10 ـ ئايدىن داۋگۇاڭ 2 ـ يىلى 5 ـ ئايغىچە
	شۇ كۇن	2 ـ يىلى 5 ـ ئايدىن 2 ـ يىلى 9 ـ ئايغىچە
	چىڭ خۇي (مۇۋەققەت)	2 ـ يىلى 9 ـ ئايدىن 3 ـ يىلى 11 ـ ئايغىچە
	فۇ شۇ	3 ـ يىلى 11 ـ ئايدىن 3 ـ يىلى 12 ـ ئايغىچە
	فۇ لۇن	3 ـ يىلى 12 ـ ئايدىن 4 ـ يىلى 11 ـ ئايغىچە
	خې گۇي	4 ـ يىلى 11 ـ ئايدىن 5 ـ يىلى 12 ـ ئايغىچە
	چىڭ ليەن	5 ـ يىلى 12 ـ ئايدىن 6 ـ يىلى 11 ـ ئايغىچە
	دوگۇي (مۇۋەققەت)	6 ـ يىلى 11 ـ ئايدىن 7 ـ يىلى 2 ـ ئايغىچە
	جېڭ جىڭ (مۇۋەققەت)	7 ـ يىلى 2 ـ ئايدىن 8 ـ يىلى 4 ـ ئايغىچە
	بۇيانتاي	8 ـ يىلى 4 ـ ئايدىن 9 ـ يىلى 1 ـ ئايغىچە
	چاڭ دې	9 ـ يىلى 1 ـ ئايدىن 11 ـ يىلى 2 ـ ئايغىچە
	چىچېڭئې	11 ـ يىلى 2 ـ ئايدىن 11 ـ يىلى 10 ـ ئايغىچە
	سايىڭئا (مۇۋەققەت)	11 ـ يىلى 10 ـ ئايدىن 12 ـ يىلى 10 ـ ئايغىچە
	چاڭ خېڭ	11 ـ يىلى 10 ـ ئايدىن 12 ـ يىلى 10 ـ ئايغىچە
	شېڭ كې	12 ـ يىلى 10 ـ ئايدىن 13 ـ يىلى 2 ـ ئايغىچە
	بى چاڭ (مۇۋەققەت)	13 ـ يىلى 2 ـ ئايدىن 14 ـ يىلى 9 ـ ئايغىچە
	سۇلىڭئا	14 ـ يىلى 9 ـ ئايدىن 15 ـ يىلى 1 ـ ئايغىچە
	يۆ لياڭ	15 ـ يىلى 1 ـ ئايدىن 18 ـ يىلى 10 ـ ئايغىچە
	سۇڭ لىن	18 ـ يىلى 10 ـ ئايدىن 18 ـ يىلى 12 ـ ئايغىچە
	لىڭسەن (مۇۋەققەت)	18 ـ يىلى 12 ـ ئايدىن 20 ـ يىلى 3 ـ ئايغىچە
	چىڭ كەي (مۇۋەققەت)	20 ـ يىلى 3 ـ ئايدىن 20 ـ يىلى 12 ـ ئايغىچە

	فۇشكۈنا	20 ـ يىلى 12 ـ ئايدىن 21 ـ يىلى 2 ـ ئايغىچە
	رۇي يۈەن (مۇۋەققەت)	21 ـ يىلى 2 ـ ئايدىن 22 ـ يىلى 11 ـ ئايغىچە
	سايىشيالتاي	22 ـ يىلى 11 ـ ئايدىن 23 ـ يىلى 4 ـ ئايغىچە
	ژېي لۇ	23 ـ يىلى 4 ـ ئايدىن 26 ـ يىلى 11 ـ ئايغىچە
	جۇك شيالك	26 ـ يىلى 11 ـ ئايدىن 30 ـ يىلى 4 ـ ئايغىچە
	لىك كۇي	30 ـ يىلى 4 ـ ئايدىن شيەنفىك 1 ـ يىلى 9 ـ ئايغىچە
خان ئامبال	چۇن شى	1 ـ يىلى 9 ـ ئايدىن 4 ـ يىلى 2 ـ ئايغىچە
	باۋ خىك	4 ـ يىلى 2 ـ ئايدىن 6 ـ يىلى 10 ـ ئايغىچە
	ژېن يى	6 ـ يىلى 10 ـ ئايدىن 8 ـ يىلى 12 ـ ئايغىچە
	دې توك	8 ـ يىلى 12 ـ ئايدىن 9 ـ يىلى 4 ـ ئايغىچە
	لۇن چىك	9 ـ يىلى 4 ـ ئايدىن 1 ـ يىلى 7 ـ ئايغىچە
	چىك مىك	1 ـ يىلى 7 ـ ئايدىن 2 ـ يىلى 6 ـ ئايغىچە
	ژېن شىك	2 ـ يىلى 6 ـ ئايدىن 3 ـ يىلى 6 ـ ئايغىچە

§ 3 . ئۇچتۇرپان بىۋاستە قاراشلىق ژازارىتى

گۈاڭشۈ 10 ـ يىلى (1884 ـ يىلى) ئۇچتۇرپان بىۋاستە قاراشلىق ژازارىتى قۇرۇلۇپ تەۋەلىك جەھەتتە ئاقسۇغا قارىدى . ئۇچتۇرپان بىۋاستە قاراشلىق ژازارىتىنىڭ قارىمىقىدا شەرقىي يېزا ، غەربىي يېزا ، جەنۇبىي يېزا ۋە شىمالىي يېزىدىن ئىبارەت تۆت يېزا ، 22 كەنت تەسىس قىلىندى ، قاقشال رايونىنىڭ (ھازىرقى ئاقچى يېزىسىنىڭ تەۋەلىكىدىكى جايلارنىڭ) بارلىق مەمۇرىي ئىشلىرىنى كۆچمە چارۋىچى قەبىلە ئاقساقىلى ۋە قاراۋۇلخانىلار قوشۇمچە باشقۇرۇپ كەلدى . تۆت چوك قەبىلە (قۇچچۇ ، باقىت ، سارتوغول ، قاراغول)نىڭ ئۆز ئالدىغا ئاقساقىلى بولۇپ ، ئۇلارنىڭ قارىمىقىدا مىڭبېشى ، يۈزبېشى ۋە ئونبېشى تەسىس قىلىندى .

گۈاڭشۈ 26 ـ يىلى (1900 ـ يىلى) ئاقسۇ ژىلايىتى ئونسۇ ئايمىقىنىڭ قارىمىقىدىكى ئاقيار كەنتىنى ئۇچتۇرپان بىۋاستە قاراشلىق ژازارىتىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئايرىپ بەردى ، ئاقيار كەنتى ئاقيار يېزىسىغا ئۆزگەرتىلدى . ئاقيار يېزىسى جەنۇبىي ئاقيار ۋە شىمالىي ئاقيار دەپ ئىككىگە ئايرىلىپ 16 كەنتتىن تەركىب تاپتى . دېمەك ، ئۇچتۇرپان بىۋاستە قاراشلىق ژازارىتىنىڭ قارىمىقىدا بەش يېزا ، 43 كەنت ، تۆت قەبىلە بار بولدى .

شۈەنتۇك 1 ـ يىلى (1909 ـ يىلى) ئۇچتۇرپان بىۋاستە قاراشلىق ژازارىتىنىڭ قارىمىقىدا ئالتە رايون يەنى شەرقىي رايون ، غەربىي رايون ، جەنۇبىي رايون ، شىمالىي رايون ، غەربىي ـ شىمالىي رايون ۋە قاقشال رايونى تەسىس قىلىنىپ ھەممىسىگە رايون باشلىقى قويۇلدى . قاقشال رايونى يەنىلا كۆچمەن چارۋىچى قەبىلە ئاقساقىلىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى .

ئوچتۇرپان بىۋاستە قاراشلىق ۋازارىتىدىكى ئامباللار

جەدۋەل : 17 — 3

ئىسىم ـ فامىلىسى	ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقتى
زو زۇڭخەن	گۈاڭشۇ 12 ـ يىلى 6 ـ ئايدىن 13 ـ يىلى 4 ـ ئايغىچە
يۈەن يۈنخۇك	گۈاڭشۇ 13 ـ يىلى 4 ـ ئايدىن 13 ـ يىلى 8 ـ ئايغىچە
خې يۈۋې	گۈاڭشۇ 13 ـ يىلى 8 ـ ئايدىن 16 ـ يىلى 2 ـ ئايغىچە
جياڭ جىڭياۋ	گۈاڭشۇ 16 ـ يىلى 2 ـ ئايدىن 19 ـ يىلى 2 ـ ئايغىچە
جۇ دېڭمىن	گۈاڭشۇ 19 ـ يىلى 2 ـ ئايدىن 23 ـ يىلى 2 ـ ئايغىچە

§ 4 . ناھىيىلىك مەھكىمە

مىنگونىڭ 2 ـ يىلى (1913 ـ يىلى) 4 ـ ئايدا ئوچتۇرپان بىۋاستە قاراشلىق ۋازارىتى ئوچتۇرپان ناھىيىلىك مەھكىمىگە ئۆزگەرتىلىپ ئاقسۇ ۋىلايىتىگە قارىدى ، شۇ شىلىن تۇنجى ئامبال بولدى ، مەھكىمىگە بىر ئامبال قويۇلۇپ ناھىيىنىڭ ھەممە ئىشىنى باشقۇردى . قوشۇمچە جىنايى ئىشلارنى بىرتەرەپ قىلىش ، مەسلىھەتچىلىك قىلىش ، يايلارنى باشقۇرۇش ، قاراۋۇللۇق قىلىش ، مەمۇرىي ئىشلارنى بىرتەرەپ قىلىش ، تەرجىمانلىق قىلىشقا مەسئۇل يارداملىق قويۇلدى .

مىنگونىڭ 9 ـ يىلى (1920 ـ يىلى) ناھىيىلىك مەھكىمىدە مالىيە ، ماۋارىپ ۋە ئەدلىيە بۆلۈمى قاتارلىقلار قۇرۇلۇپ ئۇلارغا بىر بۆلۈم باشلىقى ، 2 ~ 3 بۆلۈم ئەزاسى قويۇلدى . باشقا ئىشلارنى بىرتەرەپ قىلىش ئۈچۈن 12 كىشى يالاپ ئىشلىتىلدى . يېزا ، كەنتلەردە بەش رايون قۇرۇلۇپ رايوننىڭ ئىچكى ئىشلىرىنى رايون باشلىقى ئاساسلىق باشقۇردى . رايون باشلىقىنى ناھىيىنىڭ ئامبىلى كۆرسەتكەندىن كېيىن ئاقسۇ ۋىلايىتىگە ئەنگە ئالغۇزدى .

مىنگونىڭ 10 ـ يىلى (1921 ـ يىلى) ئاقچى قىرغىز رايونىدىكى تۆت قىرغىز قەبىلىسى ئاساسىدا تۆت يېزا قۇرۇلۇپ ئۇلارغا شاڭيۇ قويۇلدى . بۇ يېزىلارنىڭ شاڭيۇلىقىنى دەسلىپىدە قەبىلىنىڭ ئاقساقاللىرى ياكى ئوقۇمۇشلۇق زاتلار ئۆتىدى . زېمىنى كەڭ ، ئاھالىسى تارقاق بولغاچقا كېيىن يەنە بىر باش شاڭيۇ قويۇلۇپ تۆت يېزىنى بىۋاستە باشقۇردى ، باش شاڭيۇ ناھىيىلىك مەھكىمە ئالدىدا جاۋابكار بولدى . بۇ تۆت يېزىنىڭ تەشكىلىي تۈزۈلمىسى تا ئاقچى ئوچتۇرپان ناھىيىسىدىن ئايرىلىپ چىقىپ مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى بولۇپ قۇرۇلغىچە داۋاملاشتى .

ئوچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ مىنگو دەۋرىدە ئۆتكەن ئامباللىرى

جەدۋەل : 17 — 4

ئىسىم ـ فامىلىسى	ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقتى
شۇ شىلىن	مىنگونىڭ 2 ـ يىلى 4 ـ ئايدىن 4 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىگىچە

جىن لۇن	مىنگونىڭ 4 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنىدىن 4 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنگىچە
پېڭ ۋېنبىڭ	مىنگونىڭ 4 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنىدىن 5 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنگىچە
چېن گۇاڭۈيې	مىنگونىڭ 5 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنىدىن 6 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 31 ـ كۈنگىچە
يالۇ يۈەن	مىنگونىڭ 6 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىن 7 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 31 ـ كۈنگىچە
ۋېن زاۋ	مىنگونىڭ 7 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 31 ـ كۈنىدىن 9 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنگىچە
ما شاۋۋۇ	مىنگونىڭ 9 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىن 12 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنگىچە
سۇي شيائجى	مىنگونىڭ 12 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنىدىن 13 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنگىچە
جىن كۇن (مۇۋەققەت)	مىنگونىڭ 13 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنىدىن 14 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنگىچە
مۇ ۋېيتوڭ	مىنگونىڭ 14 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنىدىن 16 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنگىچە
سۇڭ فاخاۋ	مىنگونىڭ 16 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنىدىن 17 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنگىچە

§5 . ناھىيىلىك ھۆكۈمەت

مىنگونىڭ 17 ـ يىلى (1928 ـ يىلى) 10 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى ناھىيىلىك مەھكىمە ناھىيىلىك ھۆكۈمەتكە ئۆزگەرتىلىپ شىنجاڭ ئۆلكىسى 4 ـ مەمۇرىي مەھكىمىسى (ئاقسۇ رايونى) گە قارىدى . ناھىيىنىڭ ئامبىلى ھاكىمغا ئۆزگەرتىلدى ، ناھىيىنىڭ مەمۇرىي ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان مۇئاۋىن ھاكىملار قويۇلدى .

مىنگونىڭ 26 ـ يىلى (1937 ـ يىلى) ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى ، باج ئىدارىسى ، قۇرۇلۇش ئىدارىسى ، خەلق ئىشلىرى بۆلۈمى ، كاتىبات ئىشخانىسى ، بوغالتىر ئىشخانىسى قاتارلىق تارماقلار قۇرۇلدى .

يېزا ، كەنتلەردە رايون ، يېزا تەشكىلىي تۈزۈلمىسى ئورنىتىلدى ، رايون ، يېزىلارنىڭ مەسئۇللىرى رايون باشلىقى ، يېزا باشلىقى دەپ ئاتالدى .

مىنگونىڭ 31 ـ يىلى (1942 ـ يىلى) لىن جىلۇ ناھىيىگە ھاكىم بولدى ، ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ قارىمىقىدا جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى ، باج ئىدارىسى ، بانكا ، يەرلىك مەھسۇلاتلار شىركىتى ، پوچتا ئىدارىسى قاتارلىقلار ساقلىنىپ كەلدى .

مىنگونىڭ 33 ـ يىلى (1944 ـ يىلى) شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن باۋ ، جيا تۈزۈمى يولغا قويۇلدى ، يېزىلاردا باۋ ، باۋلاردا جيا تەسىس قىلىندى . مىنگونىڭ 34 ـ يىلى (1945 ـ يىلى) باۋ ، جيا تۈزۈمى بويىچە تەشكىللەش خىزمىتى تاماملاندى ، ناھىيە ئىككى بازار ، 12 يېزا ، 117 باۋ ، 1217 جياغا ئايرىپ چىقىلدى . يېزىلىق مەھكىمىگە بىر يېزا باشلىقى ، 1 ~ 2 مۇئاۋىن يېزا باشلىقى قويۇلدى ، باۋ ، جيالارغا بىردىن بوجاق ، جياجاڭ قويۇلدى .

مىنگونىڭ 37 ـ يىلى (1948 ـ يىلى) رايون ، بازار ، باۋ ، جيالار تەڭشەلدى ، ناھىيە بويىچە ئىككى بازار ، بەش رايون ، 12 يېزا ، 116 باۋ ، 958 جيا قۇرۇلدى .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ مىنگو دەۋرىدە ئۆتكەن ھاكىملىرى

جەدۋەل : 17 — 5

ئىسىم - فامىلىسى	ۋەزىپىسى	ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقتى
جالال جىنلىەن	ھاكىم	مىنگونىڭ 17 - يىلى 10 - ئاينىڭ 11 - كۈنىدىن 18 - يىلى 10 - ئاينىڭ 6 - كۈنىگىچە
پىلاڭ ۋېنبىلاڭ	ھاكىم	مىنگونىڭ 18 - يىلى 10 - ئاينىڭ 7 - كۈنىدىن 20 - يىلى 1 - ئاينىڭ 9 - كۈنىگىچە
يالاڭ شۆيۈەن	ھاكىم	مىنگونىڭ 20 - يىلى 8 - ئاينىڭ 10 - كۈنىدىن 21 - يىلى 8 - ئاينىڭ 10 - كۈنىگىچە
شۇ لىيې	ھاكىم	مىنگونىڭ 21 - يىلى 8 - ئاينىڭ 11 - كۈنىدىن 23 - يىلى 10 - ئاينىڭ 5 - كۈنىگىچە
چۇ جىچىن	ھاكىم	مىنگونىڭ 23 - يىلى 10 - ئاينىڭ 6 - كۈنىدىن 24 - يىلى 1 - ئاينىڭ 8 - كۈنىگىچە
مۇھەممەت شاھ	ھاكىم	مىنگونىڭ 24 - يىلى 1 - ئاينىڭ 9 - كۈنىدىن 24 - يىلى 4 - ئاينىڭ 19 - كۈنىگىچە
ئىبراھىم	ھاكىم	مىنگونىڭ 24 - يىلى 4 - ئاينىڭ 20 - كۈنىدىن 25 - يىلى 4 - ئاينىڭ 20 - كۈنىگىچە
قادىر ھاجى	ھاكىم	مىنگونىڭ 25 - يىلى 9 - ئاينىڭ 9 - كۈنىدىن 25 - يىلى 11 - ئاينىڭ 12 - كۈنىگىچە
ھاشىم	مۇئاۋىن ھاكىم	مىنگونىڭ 26 - يىلى 1 - ئاينىڭ 5 - كۈنىدىن 27 - يىلى 10 - ئاينىڭ 8 - كۈنىگىچە
زەيدىن	مۇۋەققەت ھاكىم	مىنگونىڭ 25 - يىلى 11 - ئاينىڭ 13 - كۈنىدىن 26 - يىلى 1 - ئاينىڭ 20 - كۈنىگىچە
ئابدۇراخمان	ھاكىم	مىنگونىڭ 26 - يىلى 1 - ئاينىڭ 20 - كۈنىدىن 26 - يىلى 6 - ئاينىڭ 26 - كۈنىگىچە
مەي شىمىن	ھاكىم	مىنگونىڭ 26 - يىلى 6 - ئاينىڭ 26 - كۈنىدىن 27 - يىلى 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنىگىچە
سوبى	ھاكىم	مىنگونىڭ 27 - يىلى 7 - ئاينىڭ 21 - كۈنىدىن 29 - يىلى 9 - ئاينىڭ 8 - كۈنىگىچە
مەيزاق	مۇئاۋىن ھاكىم	مىنگونىڭ 27 - يىلى 5 - ئاينىڭ 8 - كۈنىدىن 28 - يىلى 7 - ئاينىڭ 4 - كۈنىگىچە
شاۋ جەنزې	ھاكىم	مىنگونىڭ 29 - يىلى 3 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن 30 - يىلى 2 - ئاينىڭ 20 - كۈنىگىچە
شۇ شەن	مۇئاۋىن ھاكىم	مىنگونىڭ 30 - يىلى 2 - ئاينىڭ 7 - كۈنىدىن 31 - يىلى 9 - ئاينىڭ 8 - كۈنىگىچە
يالاڭ تيەنرۇي	مۇئاۋىن ھاكىم	مىنگونىڭ 31 - يىلى 9 - ئاينىڭ 7 - كۈنىدىن 31 - يىلى 12 - ئاينىڭ 25 - كۈنىگىچە
ئەن ۋېي	ھاكىم	مىنگونىڭ 30 - يىلى 2 - ئاينىڭ 24 - كۈنىدىن 30 - يىلى 12 - ئاينىڭ 30 - كۈنىگىچە
لىن جىلۇ	ھاكىم	مىنگونىڭ 31 - يىلى 1 - ئاينىڭ 15 - كۈنىدىن 31 - يىلى 5 - ئاينىڭ 9 - كۈنىگىچە
ژالاڭ زىيۇلاڭ	مۇۋەققەت ھاكىم	مىنگونىڭ 31 - يىلى 6 - ئاينىڭ 9 - كۈنىدىن 31 - يىلى 9 - ئاينىڭ 6 - كۈنىگىچە
ژالاڭ ۋېندا	ھاكىم	مىنگونىڭ 31 - يىلى 9 - ئاينىڭ 7 - كۈنىدىن 32 - يىلى 12 - ئاينىڭ 25 - كۈنىگىچە
ژالاڭ يۈخىي	ھاكىم	مىنگونىڭ 32 - يىلى 12 - ئاينىڭ 25 - كۈنىدىن 33 - يىلى 2 - ئاينىڭ 20 - كۈنىگىچە

ئەن ۋېي	ھاكىم ، ناھىيىلىك پىرقىنىڭ شۇجىسى	مىنگونىڭ 32 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنىدىن 35 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنىگىچە
رېشىتوف	مۇئاۋىن ھاكىم	مىنگونىڭ 34 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنىدىن 35 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنىگىچە
چۇ جىچىن	مۇۋەققەت ھاكىم	مىنگونىڭ 35 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنىدىن 35 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنىگىچە
ۋاڭ ۋېندا	ھاكىم	مىنگونىڭ 35 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنىدىن 36 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنىگىچە
ئابلىز رىشىت	مۇۋەققەت ھاكىم	مىنگونىڭ 36 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنىدىن 36 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنىگىچە
شاۋ جەنزې	ھاكىم	مىنگونىڭ 36 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنىدىن 37 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنىگىچە
ۋۇ يۈشۈن	ھاكىم	مىنگونىڭ 37 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنىدىن ~
ئا بىڭشىن	مۇئاۋىن ھاكىم	مىنگونىڭ 35 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنىدىن 35 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنىگىچە
ئىبراھىم قارىمباي	مۇئاۋىن ھاكىم	مىنگونىڭ 35 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنىدىن 37 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنىگىچە
ئەلىھاجى قۇربان	مۇئاۋىن ھاكىم	مىنگونىڭ 35 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنىدىن 37 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنىگىچە
ھامىت	مۇئاۋىن ھاكىم	مىنگونىڭ 36 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنىدىن 38 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنىگىچە
ئابدۇخەمىت	مۇئاۋىن ھاكىم	مىنگونىڭ 38 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنىدىن
ئېلىھاجى	مۇئاۋىن ھاكىم	مىنگونىڭ 38 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى

II باب

خەلق قۇرۇلتىيى

1949 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 25 ـ ، 26 ـ كۈنلىرى ئۇچتۇرپان تىنچ يول بىلەن ئازاد بولدى . 10 ـ ئاينىڭ ئاخىرلىرى ناھىيىدىكى گومىنداڭ پىرقىسى شتابى ۋە كېڭەش ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى . 11 ـ ئاينىڭ ئاخىرلىرى مىللىي ئارمىيە تەشۋىقات ئەترىتىنىڭ باشلىقى ئىسمائىل ئىبراھىم ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ مۇۋەققەت ھاكىملىقىغا تەيىنلىنىپ ھۆكۈمەت ئىشلىرىنى داۋاملاشتۇردى .

1950 ـ يىلى 3 ـ ئايدا گومىنداڭنىڭ كونا ھاكىمىيەت ئاپپاراتلىرىنى ئۆتكۈزۈۋېلىش ۋە ئۆزگەرتىش ئۈچۈن ، جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى 1 ـ دالا ئارمىيە 1 ـ بىڭتۇەنى 2 ـ جۈنى پىيادە ئەسكەرلەر 5ـ شىسى پارتكومى ئەۋەتكەن خىزمەت گۇرۇپپىسى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىگە كىردى . 4 ـ ئاينىڭ باشلىرى باۋ ، جيا تۈزۈمى بىكار قىلىنىپ ، دېموكراتىك ھاكىمىيەت قۇرۇش يولغا قويۇلدى ، ھەر مىللەت ، ھەر ساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنى ئېچىشقا تەييارلىق كۆرۈلدى . 5 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى تۇنجى نۆۋەتلىك ھەر مىللەت ، ھەر

ساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنى ئېچىلىپ ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ قۇرۇلغانلىقى جاكارلاندى .

§ 1 . ھەر مىللەت ، ھەر ساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنى

1950 ـ يىلى 5 ـ ئايدىن 1953 ـ يىلى 7 ـ ئايغىچە ھەر مىللەت ، ھەر ساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنىنىڭ 4 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتى يەتتە قېتىم يىغىن ئاچتى .

1 . 1 ـ نۆۋەتلىك ۋەكىللەر يىغىنى

تۇنجى نۆۋەتلىك ھەر مىللەت ، ھەر ساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنىنىڭ 1 ـ يىغىنى 1950 ـ يىلى 5ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ناھىيە بازىرىدا ئېچىلدى . يىغىنغا 152 ۋەكىل قاتناشتى . ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ رەسمىي قۇرۇلغانلىقىنى ، باۋ ، جيا تۈزۈمىنىڭ بىكار قىلىنغانلىقىنى جاكارلاش ، ئىشلەپچىقىرىشنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ، خەلق تۇرمۇشىنى ياخشىلاش پىلانىنى مۇزاكىرە قىلىش يىغىنىنىڭ ئاساسلىق قارالمىسى قىلىندى . شۇ نۆۋەتلىك كېڭەش كومىتېتىنىڭ تەركىبىدىكى خادىملار سايلام ئارقىلىق ژۇجۇدقا كەلتۈرۈلدى ، 15 كىشىدىن تەركىب تاپقان ھەر مىللەت ھەر ساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنى دائىمىي كومىتېتى سايلام ئارقىلىق ژۇجۇدقا كەلتۈرۈلدى ، ئىسمائىل ئىبراھىم مۇدىرلىققا ، ژاڭ گاۋسەي مۇئاۋىن مۇدىرلىققا تەيىنلەندى .

تۇنجى نۆۋەتلىك ھەر مىللەت ، ھەر ساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنىنىڭ 2 ـ يىغىنى 1950 ـ يىلى 10ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى ئېچىلدى ، يىغىنغا 152 ۋەكىل قاتناشتى ، 12 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى . يىغىندا ناھىيە بويىچە 82 مەۋرىي كەنت ، 448 تەبىئىي كەنت قۇرۇش توغرىسىدىكى قارار مۇزاكىرە قىلىپ ماقۇللاندى ؛ ئۇلكىلىك ھەر مىللەت ، ھەر ساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنىغا قاتنىشىدىغان ئۈچ ۋەكىل ، ژىلايەتلىك ھەر مىللەت ، ھەر ساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنىغا قاتنىشىدىغان 16 ۋەكىل سايلاپ چىقىلدى .

2 . 2 ـ نۆۋەتلىك ۋەكىللەر يىغىنى

بۇ يىغىن 1951 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنىدىن 22 ـ كۈنىگىچە ناھىيە بازىرىدا ئېچىلدى ، يىغىنغا 162 ۋەكىل قاتناشتى . يىغىندا ھاكىم ئىسمائىل ئىبراھىمنىڭ ھۆكۈمەت خىزمىتىدىن بەرگەن دوكلاتى ، مۇئاۋىن ھاكىم ژاڭ گاۋسەينىڭ ژەزىيەت توغرىسىدا بەرگەن دوكلاتى ، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى ژاڭ شىڭنىڭ باندىت يوقىتىش ، زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش ؛ ئەكسىلئىنقىلابىي ئۇنسۇرلارنىڭ بۇزغۇنچىلىقىنىڭ ئالدىنى ئېلىش توغرىسىدا بەرگەن دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ، ئامېرىكا جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇش ـ چاۋشيەنگە ياردەم بېرىش ۋە مەھسۇلاتنى ئاشۇرۇش ـ ئىقتىساد قىلىشتىن ۋەتەنپەرۋەرلىك ھەرىكىتىنى قانات يايدۇرۇش مۇزاكىرە قىلىندى ، ئەكسىلئىنقىلابىي ئۇنسۇرلارنى باستۇرۇش توغرىسىدىكى قارار ماقۇللاندى . 13 ئادەمدىن تەركىب تاپقان ھەر مىللەت ، ھەر ساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇدىرى ، مۇئاۋىن مۇدىرلىرى ، ئەزالىرى سايلاپ چىقىلدى .

2 ـ نۆۋەتلىك ھەر مىللەت ، ھەر ساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنىنىڭ 2 ـ يىغىنى 1951 ـ يىلى 11ـ ئاينىڭ 23 ~ 24 ـ كۈنلىرى ئېچىلدى ، يىغىنغا 162 ۋەكىل قاتناشتى ، ئالتە ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى .

يىغىندا بىر يىللىق ئىشلەپچىقىرىش خىزمىتى ۋە ئەكسىلئىنقىلابىي ئۇنسۇرلارنىــى باستۇرۇش ، ئامېرىكا جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇش ـ چاۋشيەنگە ياردەم بېرىش خىزمىتى خۇلاسىلەندى .

3 . 3 ـ نۆۋەتلىك ۋەكىللەر يىغىنى

بۇ يىغىن 1952 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنىدىن 4 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنىگىچە ئېچىلدى ، يىغىنغا 146 ۋەكىل قاتناشتى . يىغىندا 1952 ـ يىللىق مەھسۇلاتنى ئاشۇرۇش ، ئىقتىساد قىلىش پىلانى مۇزاكىرە قىلىندى ، يەر ئىسلاھاتىنى نۇقتىدا سىناق قىلىش خىزمىتى ئورۇنلاشتۇرۇلدى .

3 ـ نۆۋەتلىك ھەر مىللەت ، ھەر ساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنىنىڭ 2 ـ يىغىنى 1952 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنىدىن 15 ـ كۈنىگىچە ئېچىلدى ، يىغىنغا 146 ۋەكىل قاتناشتى ، 10 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى . يىغىندا ئاساسلىقى يەر ئىسلاھاتى خىزمىتى ، يېزا ئېجىنى ھېسابلاش ، سىنىپىي تەركىبنى ئايرىشقا دائىر سىياسەت ، فاكتىجىلار ئۆگىنىلدى ۋە مۇزاكىرە قىلىندى ؛ تۇنجى نۆۋەتلىك دېھقانلار ئۈيۈشمىسىنى قۇرۇش توغرىسىدىكى قارار ماقۇللاندى . دېھقانلار ئۈيۈشمىسى 17 ئەزادىن تەركىب تاپتى ، مامۇت داۋۇت مۇدىرلىققا ، ئابدۇرېھىم ھاشىم ، مۇھەممەت تۇردى مۇئاۋىن مۇدىرلىققا تەيىنلەندى .

4 . 4 ـ نۆۋەتلىك ۋەكىللەر يىغىنى

بۇ يىغىن 1953 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنىدىن 5 ـ كۈنىگىچە ناھىيە بازىرىدا ئېچىلدى ، يىغىنغا 165 ۋەكىل قاتناشتى . يىغىندا ھۆكۈمەت خىزمىتىدىن بېرىلگەن دوكلات ، يېزا جەمئىيىتى خىزمىتى ئەھۋالىنى خۇلاسىلەش توغرىسىدىكى دوكلات ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە قاراپ چىقىلدى ، 1953 ـ يىلى ناھىيە بويىــچە ئومۇميۈزلۈك سايلام خىزمىتى ۋە سايلام خىزمىتىگە دائىر سىياسەت ، بەلگىلىمىلەر ئۆگىنىلدى . 13 كىشىدىن تەركىب تاپقان تۇنجى نۆۋەتلىك سايلام ھەيئىتى سايلام ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلدى . ئابدۇسالام ئابباسوف مۇدىرلىققا ، ۋالك گاۋسەي مۇئاۋىن مۇدىرلىققا تەيىنلەندى .

§2 . ئىلگىرىكى خەلق قۇرۇلتايلىرى

1954 ـ يىلى 4 ـ ئايدا تۇنجى نۆۋەتلىك ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى ئېچىلدى . ئىلگىرىكى خەلق قۇرۇلتىيى يىغىنلىرىنىڭ تەرتىپى مۇنداق بولدى : ھۆكۈمەت خىزمىتىدىن بەرگەن دوكلات ، خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ خىزمەت دوكلاتى ، سوت مەھكىمىسى ، تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ خىزمەت دوكلاتلىرى ، خەلق ئىگىلىكى تەرەققىياتى ۋە مالىيە نەق چوتى ، خام چوتى دوكلاتىنى ئاڭلاش ۋە قاراپ چىقىش ؛ ۋەكىللەرنىڭ تەكلىپ ـ تەۋسىيىلىرىنى بىرتەرەپ قىلىش ئەھۋالىدىن بېرىلگەن دوكلاتنى ئاڭلاش ۋە نۆۋەت ئالماشتۇرۇش سايلىمى ئېلىپ بېرىش . 1966 ～ 1976 ـ يىلىغىچە بولغان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە خەلق قۇرۇلتىيى يىغىنلىرى ئېچىلمىدى . 1981 ـ يىلى خەلق قۇرۇلتىيى تۈزۈمى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ھەمدە خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى قۇرۇلدى ، ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىللىرى سايلىغۇچىلارنىڭ بۇاستە سايلىشى ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلدى . 1954 ـ يىلى 4 ـ ئايدا ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ تۇنجى يىغىنى ئېچىلغاندىن تا 2001 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە 11 ـ نۆۋەتلىككىچە بولغان خەلق قۇرۇلتىيى يىغىنلىرى ئېچىلدى .

1 . 1 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى

بۇ قۇرۇلتاي 1954 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنىدىن 9 ـ كۈنگىچە ناھىيە بازىرىدا ئېچىلدى ، قۇرۇلتايغا 85 ۋەكىل قاتناشتى . ۋاڭ گاۋسەينىڭ ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ تۆت يىلدىن بۇيانقى خىزمىتى توغرىسىدا بەرگەن دوكلاتى ئاڭلاپ ئۇنۇلدى ۋە قاراپ چىقىلدى ، پارتىيىنىڭ سوتسىيالىزمنىڭ ئۇتكۈنچى باسقۇچىدىكى باش لۇشيەننىي ئىزچىللاشتۇرۇش ، خۇسۇسىي سودا ـ سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ، يېزا ئىگىلىكىدىكى ھەمكارلىشىش ـ كوپىراتسىيىلىشىش ھەرىكىتىنى ئەۋج ئالدۇرۇش ، ئاشلىقنى كۆپ ئىشلەپچىقىرىپ دۆلەتنىڭ سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشىغا يارىدەم بېرىش توغرىسىدىكى قارار مۇزاكىرە قىلىندى ۋە ماقۇللاندى . ۋاڭ گاۋسەي ھاكىملىققا ، مۇھەممەت ئىمىن نەيىم مۇئاۋىن ھاكىملىققا ، ئابدۇراخمان مۇھەممەت قاتارلىق 11 كىشى ھۆكۈمەتنىڭ ھەيئەتلىكىگە سايلاندى ؛ مۇھەممەت ئىمىن نەيىم ، ئوسمان ھوشۇر ، سەيدىخان ئەمەتلەر ئۆلكىلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىللىكىگە سايلاندى .

1 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 2 ـ يىغىنى 1954 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنىدىن 6 ـ كۈنگىچە ناھىيە بازىرىدا ئېچىلدى ، يىغىنغا 12 ۋەكىل قاتناشتى (بۇنىڭ ئىچىدە سىرتتىن قاتناشقان ۋەكىل 30) .

1 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 3 ـ يىغىنى 1955 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنىدىن 7 ـ كۈنگىچە ناھىيە بازىرىدا ئېچىلدى . يىغىنغا 86 ۋەكىل قاتناشتى (بۇنىڭ ئىچىدە سىرتتىن قاتناشقان ۋەكىل 7) . ھاكىم مۇھەممەت ئىمىن نەيمىنىڭ ھۆكۈمەت خىزمىتىدىن بەرگەن دوكلاتى ۋە 1 ـ بەش يىللىق پىلان ، يېزا ئىگىلىكىنى كوپىراتسىيىلەشتۇرۇش ، مەھسۇلاتنى ئاشۇرۇش ، ئىقتىساد قىلىش قاتارلىق خىزمەتلەرگە دائىر قارارلار مۇزاكىرە قىلىپ ماقۇللاندى .

1 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 4 ـ يىغىنى 1955 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنىدىن 15 ـ كۈنگىچە ئېچىلدى ، يىغىنغا 91 ۋەكىل قاتناشتى (بۇنىڭ ئىچىدە سىرتتىن قاتناشقان ۋەكىل 20) . ھەمكارلىشىش ـ كوپىراتسىيىلىشىشنى مەركەز قىلىپ ، دېھقانچىلىق ، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنى زور كۈچ بىلەن تەرەققىي قىلدۇرۇش ، خەلق تۇرمۇشىنى ياخشىلاش ، سىياسىي قانۇن ۋە كارخانا خىزمىتىنى كۈچەيتىش ، خۇسۇسىي سودا ـ سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەشكە دائىر قارارلار قارار چىقىپ ماقۇللاندى .

1 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 5 ـ يىغىنى 1956 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنىدىن 16 ـ كۈنگىچە ئېچىلدى . يىغىنغا 93 ۋەكىل قاتناشتى (بۇنىڭ ئىچىدە سىرتتىن قاتناشقان ۋەكىل 21) . يىغىندا ئوسمان ھوشۇرنىڭ ئۆلكىلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىللىك سالاھىيىتى ئېلىپ تاشلاندى ، ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىللىك سالاھىيىتى ساقلاپ قېلىندى ، 5 ـ سايلام رايونىنىڭ ۋەكىلى بارات سادىر ئۆلكىلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىللىكىگە تولۇقلاپ سايلاندى ، ياقۇپ چورۇقنىڭ ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىللىك سالاھىيىتى ئېلىپ تاشلاندى ، ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىلى نىياز مۇھەممەتكە تەنقىد ـ تەربىيە بېرىلدى .

1 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 6 ـ يىغىنى 1956 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنىدىن 9 ـ كۈنگىچە ئېچىلدى . يىغىنغا قاتنىشىشقا تېگىشلىك ۋەكىل 117 بولۇپ ، ئەملىيەتتە 100 ۋەكىل قاتناشتى (بۇنىڭ ئىچىدە سىرتتىن قاتناشقان ۋەكىل 25) . يىغىندا مەملىكەتلىك 1 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ روھى ئۆگىنىلدى ، بيۇروكراتلىق ئىستىل ئېغىر دەرىجىدە ساقلىنىۋاتقان ، تۆۋەنگە چۈشۈپ تەكشۈرۈپ تەنقىد قىلمايۋاتقان ۋە مەسىلىلەرنى ۋاقتىدا بىرتەرەپ قىلمايۋاتقان ئايرىم ناھىيە دەرىجىلىك رەھبەرلەر قاتتىق تەنقىد قىلىندى . كۆزلۈك يىغىم ، يىللىق تەمىنات ، كېلەر يىللىق يېزا ئىگىلىك پىلانى ، باج يىغىش ، كوپىراتسىيىلەشتۇرۇش ،

تەرتىپكە سېلىش ۋە سايلام خىزمىتىگە دائىر قارارلار مۇزاكىرە قىلىپ ماقۇللاندى .

2 . 2 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى

2 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 ـ يىغىنى 1957 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنىدىن 26 ـ كۈنگىچە ئېچىلدى . يىغىنغا قاتنىشىشقا تېگىشلىك ۋەكىل 90 بولۇپ ، 99 ئادەم يىغىنغا قاتناشتى (بۇنىڭ ئىچىدە سىرتتىن قاتناشقان كىشى 21) . يىغىندا ھاكىم مۇھەممەت نەيمىنىڭ خەلق كومىتېتىنىڭ خىزمەت خۇلاسىسى ۋە بۇنىڭدىن كېيىنكى خىزمەت ۋەزىپىلىرى توغرىسىدا بەرگەن دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە قاراپ چىقىلدى ، ئەدلىيە تارماقلىرىنىڭ خىزمەت خۇلاسىسى توغرىسىدىكى دوكلات مۇزاكىرە قىلىندى ۋە قاراپ چىقىلدى ، 1957ـ يىللىق ئىشلەپچىقىرىش پىلانى ھەققىدىكى قارار مۇزاكىرە قىلىندى ۋە قاراپ چىقىپ ماقۇللاندى ؛ يىغىنغا قاتناشقان ۋەكىللەر تەنقىد ۋە ئۆز ـ ئۆزىنى تەنقىدنى قانات يايدۇرۇپ ، ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلەرنىڭ بيۇروكراتلىق مەسلىسىنى تەكشۈردى ھەمدە تۈزىتىش پىكرىنى ئوتتۇرىغا قويدى ؛ مامۇت داۋۇت ھاكىملىققا ، جالاڭ ئىبن ، ئابدۇراخمان ئەزىز مۇئاۋىن ھاكىملىققا ، مىجىت ئەيسا ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقلىقىغا سايلاندى .

3 . 3 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى

3 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 ـ يىغىنى 1958 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنىدىن 23 ـ كۈنگىچە ئېچىلدى ، يىغىنغا قاتنىشىشقا تېگىشلىك ۋەكىل 131 بولۇپ ، 106 ۋەكىل يىغىنغا قاتناشتى (بۇنىڭ ئىچىدە سىرتتىن قاتناشقان ۋەكىل 17) . يىغىندا ناھىيىلىك خەلق كومىتېتىنىڭ خىزمەت دوكلاتى ۋە ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسىنىڭ خىزمەت دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە قاراپ چىقىلدى ، ئوچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ 2 ـ بەش يىللىق پىلانى ۋە ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشى ھەققىدىكى دوكلات مۇزاكىرە قىلىندى ۋە قاراپ چىقىلدى ؛ مامۇت داۋۇت ھاكىملىققا ، جالاڭ ئىبن ، ئابدۇراخمان ئەزىز مۇئاۋىن ھاكىملىققا ، مۇھەممەت ئىمىن نەيىم ، مامۇت داۋۇت ، سەيدىخان ئەمەت ، مۇزەپپەر خەلپە ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىللىكىگە سايلاندى .

3 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 2 ـ يىغىنى 1959 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنىدىن 10 ـ كۈنگىچە ئېچىلدى . يىغىنغا قاتنىشىشقا تېگىشلىك ۋەكىل 96 بولۇپ ، 89 ۋەكىل قاتناشتى (بۇنىڭ ئىچىدە سىرتتىن قاتناشقان ۋەكىل توققۇز) . يىغىندا خەلق كومىتېتىنىڭ خىزمەت دوكلاتى ، سوت مەھكىمىسىنىڭ خىزمەت دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە قاراپ چىقىلدى ؛ «ئاشلىق ، پاختا ، ياغلىق دان ، چارۋا» دىن ئىبارەت تۆت چوڭ كۆرسەتكۈچنى ئومۇميۈزلۈك ئورۇندىاپ مول ھوسۇل ئېلىپ دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشىغا ياردەم بېرىش توغرىسىدىكى قارار ماقۇللاندى ؛ گې شىمىڭ پىلان كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرلىقىغا ، جىيالڭ شىمىن قۇرۇلۇش بۆلۈمىنىڭ باشلىقلىقىغا ، سىياسىي كېڭەشنىڭ مەسئۇلى ئابلىكىم ، ئىتتىپاق كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى خالىق توختى ناھىيىلىك خەلق كومىتېتىنىڭ ئەزالىقىغا تەيىنلەندى (ناھىيىلىك خەلق كومىتېتىنىڭ ئەزاسى 19غا يەتتى) .

4 . 4 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى

4 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 ـ يىغىنى 1961 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنىدىن 21 ـ كۈنگىچە ئېچىلدى ، يىغىنغا 100 ۋەكىل قاتناشتى (سىرتتىن قاتناشقان ۋەكىل 11) . ناھىيىلىك خەلق كومىتېتىنىڭ خىزمەت دوكلاتى ، مالىيە خام چوتى ، نەق چوتى دوكلاتى ، ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسىنىڭ خىزمەت دوكلاتى شۇنىڭدەك نۆۋەتتىكى ۋەزىيەت ۋە بۇنىڭدىن كېيىنكى ۋەزىپىلەر توغرىسىدىكى دوكلات ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە قاراپ چىقىلدى ؛ مامۇت داۋۇت ھاكىملىققا ، جىيالڭ ئىبن مۇئاۋىن ھاكىملىققا ، مۇھەممەت ئىمىن نەيىم ،

مامۇت داۋۇت ،تۇخان ، مۇزەپپەر خەلپە ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىللىكىگە سايلاندى .

4 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 2 ـ يىغىنى 1963 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنىدىن 6 ـ كۈنىگىچە ئېچىلدى ، يىغىنغا 91 ۋەكىل قاتناشتى (بۇنىڭ ئىچىدە سىرتتىن قاتناشقان ۋەكىل 22) . ھاكىمنىڭ خەلق كومىتېتىنىڭ خىزمىتىدىن بەرگەن دوكلاتى ۋە سوت مەھكىمىسىنىڭ خىزمەت دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە قاراپ چىقىپ ماقۇللاندى .

5 . 5 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى

5 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 ـ يىغىنى 1963 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنىدىن 10 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنىگىچە ئېچىلدى ، يىغىنغا 128 ۋەكىل قاتناشتى (بۇنىڭ ئىچىدە سىرتتىن قاتناشقان ۋەكىل 25) . يىغىندا ئابدۇقادىر ناسىرنىڭ ئالدىنقى نۆۋەتلىك خەلق كومىتېتىغا ۋاكالىتەن بەرگەن خىزمەت دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە قاراپ چىقىلدى ، ئابدۇرېھىم ھاشىم ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقلىقىغا ، دانى سالى ، ئابدۇساۋۇت ، مۇزەپپەر خەلپە ، ئەلپىخان (ئايال ، قىرغىز) ئاپتونوم رايونلۇق 3 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىللىكىگە سايلاندى .

5 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 2 ـ يىغىنى 1965 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنىدىن 23 ـ كۈنىگىچە ئېچىلدى ، يىغىنغا 113 ۋەكىل قاتناشتى (بۇنىڭ ئىچىدە سىرتتىن قاتناشقان ۋەكىل 26) . ئابدۇسالام ئابباسوف شۇ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ مۇدىرلىقىغا ، ۋاڭ گاۋسەي مۇئاۋىن مۇدىرلىققا ، گاۋ جەنجۇڭ ، ئابدۇرېھىم خەلق كومىتېتىنىڭ ئەزالىقىغا سايلاندى ؛ ۋاڭ ئېرچىك مۇئاۋىن ھاكىملىققا تولۇقلاپ سايلاندى .

6 . 6 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى

6 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 ـ يىغىنى 1981 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنىدىن 25 ـ كۈنىگىچە ئېچىلدى ، يىغىنغا قاتنىشىشقا تېگىشلىك ۋەكىل 178 بولۇپ ، ئەمەلىيەتتە 177 ۋەكىل قاتناشتى ، سىرتتىن قاتناشقان ۋەكىل 31 . ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتىنىڭ مۇدىرى مۇھەممەت مەخمۇتنىڭ ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتىغا ۋاكالىتەن بەرگەن خىزمەت دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە قاراپ چىقىلدى . خەلق ئىگىلىكى تەرەققىياتى پىلانى توغرىسىدىكى دوكلات ، 1980 ـ يىللىق مالىيە نەق چوتى ۋە 1981 ـ يىللىق مالىيە خام چوتى توغرىسىدىكى دوكلات قاراپ چىقىپ ماقۇللاندى ، ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسىنىڭ خىزمەت دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە قاراپ چىقىلدى ؛ ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنى قۇرۇش قارار قىلىندى . ئابدۇرۇسۇل داۋۇت خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇدىرلىقىغا ، خې بىگۈېن ، خالىق توختى (قىرغىز) ، نۇردۇن نۇرۇللا مۇئاۋىن مۇدىرلىققا ، 17 كىشى خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ ئەزالىقىغا سايلاندى ؛ ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتىنىڭ نامىنى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىگە ئۆزگەرتىش قارار قىلىندى ، ئابدۇرۇسۇل مۇھەممەت ھاكىملىققا ، ھاشىم قاسىم ، بەكرى روزى ، گې شىمىڭ ، لىيۇ دېڭمىڭ مۇئاۋىن ھاكىملىققا ، ئابدۇۋاھىت ھېكىم سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقلىقىغا ، ئابدۇقادىر قۇربان تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ باش تەپتىشلىكىگە سايلاندى . ۋەكىللەردىن 390 نەچچە پارچە تەكلىپ تاپشۇرۇۋېلىندى .

6 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 2 ـ يىغىنى 1983 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنىدىن 11 ـ كۈنىگىچە ئېچىلدى . يىغىنغا 220 ۋەكىل قاتناشتى (بۇنىڭ ئىچىدە سىرتتىن قاتناشقان ۋەكىل 53) . يىغىندا ئابدۇرۇسۇل داۋۇت ، زوردۇن تايىپ ، ئەمەت قاسىم ، ھۆرگۈلخان مەممەتاۋلا ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىللىكىگە سايلاندى .

7 . 7 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى

7 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 ـ يىغىنى 1984 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 31 ـ كۈنىدىن 8 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنىگىچە ئېچىلدى ، جەمئىي سايلانغان ۋەكىل 175 بولۇپ ، ئەمەلىيەتتە 170 ۋەكىل يىغىنغا قاتناشتى ، 44 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى .

يىغىندا ھۆكۈمەت خىزمىتىدىن دوكلات ، 1983 ـ يىللىق مالىيە نەق چوتى ۋە 1984 ـ يىللىق مالىيە خام چوتى توغرىسىدىكى دوكلات ، خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ خىزمەت دوكلاتى ، سوت مەھكىمىسىنىڭ خىزمەت دوكلاتى ۋە تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ خىزمەت دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە قارار چىقىلدى ؛ ئابدۇرۇسۇل داۋۇت خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇدىرلىقىغا ، خې بىڭژېن ، ساۋۇت قۇربان ، خالىق توختى (قىرغىز) مۇئاۋىن مۇدىرلىققا ، ئابدۇرۇسۇل مۇھەممەت ھاكىملىققا ، لىيۇ شۇنەن ، بەكرى روزى ، ھاشىم قاسىم مۇئاۋىن ھاكىملىققا ، ئابدۇۋاھىت ھېكىم سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقلىققا ، ئابدۇقادىر قۇربان تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ باش تەپتىشلىكىگە سايلاندى .

7 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 2 ـ يىغىنى 1986 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنىدىن 16 ـ كۈنىگىچە ئېچىلدى ، يىغىنغا 172 ۋەكىل قاتناشتى ، 18 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى . يىغىندا مۇناسىۋەتلىك خىزمەت دوكلاتلىرى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە قارار چىقىپ ماقۇللاندى ، نۆر يۈنۈسىنىڭ 7 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ ئەزالىقىدىن ئىستېپا بېرىشنى ئىلتىماس قىلىش توغرىسىدىكى دوكلاتى قوبۇل قىلىندى .

8 . 8 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى

8 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 ـ يىغىنى 1987 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنىدىن 20 ـ كۈنىگىچە ئېچىلدى ، جەمئىي سايلانغان ۋەكىل 154 بولۇپ ، ئەمەلىيەتتە 151 ۋەكىل يىغىنغا قاتناشتى ، 19 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى . يىغىندا ھۆكۈمەت خىزمىتىدىن دوكلات ، خەلق ئىگىلىكى تەرەققىياتى پىلانى (لايىھە) توغرىسىدىكى دوكلات ، 1986 ـ يىللىق مالىيە نەق چوتى ۋە 1987 ـ يىللىق مالىيە خام چوتى توغرىسىدىكى دوكلات ، خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ خىزمەت دوكلاتى ، سوت مەھكىمىسى ۋە تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ خىزمەت دوكلاتلىرى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە قارار چىقىلدى ؛ ئابدۇرۇسۇل داۋۇت 8 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇدىرلىقىغا ، خې بىڭژېن ، بەكرى روزى ، خالىق توختى (قىرغىز) ، ئەمەت نىياز مۇئاۋىن مۇدىرلىققا ؛ ئابدۇرۇسۇل مۇھەممەت ھاكىملىققا ، لىيۇ شۇنەن ، شۇ يۈجۇك ، ھاشىم قاسىم ، ئابلىمىت تۇردى مۇئاۋىن ھاكىملىققا ، ئوسمان تەۋەككۈل سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقلىققا ، نىياز توختى تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ باش تەپتىشلىكىگە سايلاندى .

8 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 2 ـ يىغىنى 1987 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 18 ～ 19 ـ كۈنلىرى ئېچىلدى ، يىغىنغا 129 ۋەكىل قاتناشتى . 14 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى . يىغىندا 1988 ـ يىللىق يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش پىلانى توغرىسىدىكى دوكلات قارار چىقىپ ماقۇللاندى . ئۇچۇرۇپان ناھىيىسىنىڭ بۇنىڭدىن كېيىنكى خىزمەت ۋەزىپىلىرى توغرىسىدىكى دوكلات مۇزاكىرە قىلىندى ؛ شاڭ يۈخۇانىڭ 8 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ ئەزالىقىدىن ئىستېپا بېرىش ئىلتىماسى قوبۇل قىلىندى ، جاڭ كۇن 8 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرلىقىغا تولۇقلاپ سايلاندى ؛ ئابدۇرۇسۇل داۋۇت ، لى دېگۇي ، دەرۋىش مۇسا (قىرغىز) ، مەلىكەم تەۋەككۈل ئاپتونوم رايونلۇق 7 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىللىكىگە سايلاندى .

8 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 3 ـ يىغىنى 1988 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنىدىن 25 ـ كۈنىگىچە

ئېچىلدى . يەنىنغا 116 ۋەكىل قاتناشتى ، 24 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى . مۇناسىۋەتلىك خىزمەت دوكلاتلىرى قاراپ چىقىپ ماقۇللاندى ، جىلغا كۆن ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرلىقىغا كۆپەيتىپ سايلاندى ؛ ۋەكىللەرنىڭ تەكلىپىگە ئاساسەن ناھىيىنىڭ بازار كۆنى پەيشەنبە كۈنىدىن دۈشەنبە كۈنىگە ئۆزگەرتىلدى .

8 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 4 ـ يەنىنى 1989 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنىدىن 18 ـ كۈنىگىچە ئېچىلدى ، يەنىنغا 126 ۋەكىل قاتناشتى ، 41 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى . يەنىندا مۇناسىۋەتلىك دوكلاتلار قاراپ چىقىپ ماقۇللاندى . ئابدۇكېرىم ئەمەتنىڭ 8 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ ئەزالىقىدىن ئىستېپا بېرىش ئىلتىماسى قوبۇل قىلىندى .

9 . 9 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى

9 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 ـ يەنىنى 1990 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنىدىن 4 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنىگىچە ئېچىلدى ، سايلاپ چىقىلغان رەسمىي ۋەكىل 164 بولۇپ ، يەنىنغا 163 ۋەكىل قاتناشتى (سىياسىي كېڭەش 8 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتى 1 ـ يەنىنىڭ بارلىق ئەزالىرى ۋە ئالاقىدار تارماقلارنىڭ مەسئۇللىرى يەنىنغا سىرتتىن قاتناشتى) . يەنىندا ھۆكۈمەت خىزمىتىدىن دوكلات ، خەلق ئىگىلىكى ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىيات پىلانى توغرىسىدىكى دوكلات ، مالىيە خام چوتى خىزمىتى توغرىسىدىكى دوكلات ، خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ خىزمەت دوكلاتى ، سوت مەھكىمىسى ، تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ خىزمەت دوكلاتلىرى ۋە تەكلىپلەرنى بېجىرىش ئەھۋالى توغرىسىدىكى دوكلات ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە قاراپ چىقىلدى ؛ 9ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى 1 ـ يەنىنىنىڭ سايلام چارىسى ۋە تەرتىپى ماقۇللاندى ، ئابدۇرۇسۇل مۇھەممەت خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇدىرلىقىغا ، شائ يۆخۇا ، بەكرى روزى ، سۈن يوڭجۈن ، خالىق توختى (قىرغىز) ، ئوسمان تەۋەككۈل مۇئاۋىن مۇدىرلىققا ، مويىدىن سادىق ھاكىملىققا ، چېن جىجىك ، ھاشىم قاسىم ، شۇ يۈجوك ، تۇرسۇن مامۇت مۇئاۋىن ھاكىملىققا ، جاۋ خۇيچىك پەن ـ تېخنىكىغا مەسئۇل مۇئاۋىن ھاكىملىققا ، ئابدۇراخمان دايىم سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقلىقىغا ، نىياز توختى تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ باش تەپتىشلىكىگە سايلاندى .

9 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 2 ـ يەنىنى 1991 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنىدىن 28 ـ كۈنىگىچە ئېچىلدى . يەنىنغا 123 ۋەكىل قاتناشتى . 61 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى . يەنىندا خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى ۋەكىللىك سالاھىيىتىنى تەكشۈرۈش ، كومىتېتنىڭ ۋەكىللەرنىڭ سالاھىيىتىنى تەكشۈرۈش توغرىسىدىكى دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە قاراپ چىقىلدى . ئۇچ ۋەكىل تولۇقلاپ سايلاندى ، 9 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ رەسمىي ۋەكىلى يەنىلا 164 بولدى . مۇناسىۋەتلىك خىزمەت دوكلاتلىرى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە قاراپ چىقىلدى . ۋېي ئېنكې 9 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرلىقىغا تولۇقلاپ سايلاندى .

9 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 3 ـ يەنىنى 1992 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنىدىن 26 ـ كۈنىگىچە ئېچىلدى . يەنىنغا 160 ۋەكىل قاتناشتى ، 70 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى . يەنىندا مۇناسىۋەتلىك خىزمەت دوكلاتلىرى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە قاراپ چىقىلدى ؛ ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ 1991 ~ 2000 ـ يىللىغىچە بولغان خەلق ئىگىلىكى ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتىنىڭ ئومۇمىي پىلانى ماقۇللاندى .

9 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 4 ـ يەنىنى 1992 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 26 ~ 27 ـ كۈنلىرى ئېچىلدى ، يەنىنغا 114 ۋەكىل قاتناشتى ، 34 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى . ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ «بەدەل پورتىنى ئېچىش پۈرسىتىنى قولدىن بەرمەي ، ئىسلاھات ، ئېچىۋېتىش قەدىمىنى تېزلىتىپ ، ناھىيەمىزنى گۈللەندۈرۈش ئۈچۈن تىرىشايلى» دېگەن تېمىدىكى دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە قاراپ چىقىلدى ؛ ئامىنە غاپپار ،

تۈرسۇن مامۇت ، تۇردى بەكرى ، گۈلئايىم مۇسا (قىرغىز) ئاپتونوم رايونلۇق 8 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىللىكىگە سايلاندى .

10 . 10 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى

10 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 - يىغىنى 1993 - يىلى 2 - ئاينىڭ 4 - كۈنىدىن 6 - كۈنگىچە ئېچىلدى ، يىغىنغا 164 ۋەكىل قاتناشتى ، 75 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى . يىغىندا ئالاقىدار دوكلاتلار ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە قاراپ چىقىلدى ؛ تۈرسۇن مامۇت 10 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇدىرلىقىغا ، تاڭ چاڭفا ، خالىق توختى ، سۇن يۈجۈن ، بەكرى روزى مۇئاۋىن مۇدىرلىققا ، مويدىن سادىق ھاكىملىققا ، جاۋ جاڭژېي ، مۇھەممەت نىياز ، ئىمام نىياز ، ژاڭ فېڭ ، تۈرسۇن ئىسلام مۇئاۋىن ھاكىملىققا ، ياڭ ياڭ پەن - تېخنىكىغا مەسئۇل مۇئاۋىن ھاكىملىققا ، ھەمدۇللا سىدىق سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقلىقىغا ، ئوسمان تەۋەككۈل تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ باش تەپتىشلىكىگە سايلاندى ؛ ئاپتونوم رايونلۇق 8 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى 1 - يىغىنىنىڭ روھى يەتكۈزۈلدى ۋە ئۆگىنىلدى .

10 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 2 - يىغىنى 1994 - يىلى 3 - ئاينىڭ 9 - كۈنىدىن 11 - كۈنگىچە ئېچىلدى . يىغىنغا 148 ۋەكىل قاتناشتى ، 57 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى . مۇناسىۋەتلىك دوكلاتلار قاراپ چىقىپ ماقۇللاندى ؛ ناھىيىنىڭ بازار كۇنىنى 4 - ئاينىڭ 12 - كۈنىدىن باشلاپ دۈشەنبە كۈنىدىن يەكشەنبە كۈنىگە ئۆزگەرتىش قارار قىلىندى . ئاپتونوم رايونلۇق 8 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى 2 - يىغىنىنىڭ روھى يەتكۈزۈلدى ۋە ئۆگىنىلدى .

10 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 3 - يىغىنى 1995 - يىلى 3 - ئاينىڭ 9 - كۈنىدىن 12 - كۈنگىچە ئېچىلدى ، يىغىنغا 153 ۋەكىل قاتناشتى . 76 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى . يىغىندا مۇناسىۋەتلىك دوكلاتلار قاراپ چىقىپ ماقۇللاندى ، ئاپتونوم رايونلۇق 8 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى 3 - يىغىنىنىڭ روھى ۋە «ھەر دەرىجىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتلىرىنىڭ نازارەت قىلىش نىزامى» يەتكۈزۈلدى ۋە ئۆگىنىلدى . 1994 - يىللىق يېزا - بازارلىق خەلق قۇرۇلتىيى خىزمىتىدە نەتىجىسى گەۋدىلىك بولغان ئىلغار كوللېكتىپ ۋە ئىلغار شەخسلەر تەقدىرلەندى .

10 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 4 - يىغىنى 1996 - يىلى 3 - ئاينىڭ 4 - كۈنىدىن 7 - كۈنگىچە ئېچىلدى . يىغىنغا 155 ۋەكىل قاتناشتى ، 96 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى . يىغىندا ۋەكىللەر خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى ، خەلق ھۆكۈمىتى ، سوت مەھكىمىسى ، تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ خىزمەت دوكلاتلىرىغا تۈزىتىش كىرگۈزدى ھەمدە بۇ ھەقتە قارار شەكىللەندۈردى ؛ شېي فەنرۇڭ ، نيۇ فەنشىن ، سەي يۈپىڭ ، ئىسمائىل تۇلگەن (قىرغىز) خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ ئەزالىقىغا تولۇقلاپ سايلاندى ؛ ئىككى يېزىلىق خەلق قۇرۇلتىيى ھەيئەت رياستى ، بەش يېزىلىق خەلق قۇرۇلتىيى ھەيئەت رياستىنىڭ رەئىسى ، 35 ۋەكىللەر گۇرۇپپىسى ۋە 38 ئىلغار خەلق قۇرۇلتىيى ۋەكىلى تەقدىرلەندى .

10 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 5 - يىغىنى 1997 - يىلى 4 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن 4 - كۈنگىچە ئېچىلدى . يىغىنغا 156 ۋەكىل قاتناشتى ، 102 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى . يىغىندا مۇناسىۋەتلىك دوكلاتلار ۋە «9 - بەش يىللىق پىلان ، 2010 - يىلغىچە بولغان يىراق كەلگۈسى نىشان پروگراممىسى توغرىسىدىكى دوكلات» قاراپ چىقىپ ماقۇللاندى ؛ تاڭ چاڭفا ، سۇن يۈجۈن ، خالىق توختى (قىرغىز) نىڭ 10 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرلىقىدىن ئىستېپا بېرىش ئىلتىماسى قوبۇل قىلىندى ، ژاڭ جيەنچۈن ، نۇردۇن يۇنۇس ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرلىقىغا كۆپەيتىپ تولۇقلاندى ؛ مەملىكەتلىك ۋە ئاپتونوم رايونلۇق 10 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى 5 - يىغىنىنىڭ روھى يەتكۈزۈلدى ۋە ئۆگىنىلدى .

10 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 6 ـ يىغىنى 1997 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنىدىن 19 ـ كۈنىگىچە ئېچىلدى ، يىغىنغا 146 ۋەكىل قاتناشتى ، 61 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى . يىغىندا خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ پارتىيە 15 ـ قۇرۇلتىيىنىڭ روھىنى ئىزچىللاشتۇرۇپ ، ناھىيىنى قانۇن بويىچە ئىدارە قىلىش ، قانۇن بويىچە مەمۇرىيەت يۈرگۈزۈش ، بۇ يىل قىش ۋە كېلەر يىلى ئەتىيازدىكى خىزمەتلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇش ۋە تەكلىپلەرنى بېجىرىشكە دائىر دوكلاتلار ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە قاراپ چىقىپ ماقۇللاندى ؛ تۇرسۇن مامۇت ، ئىبراھىم خالىق ، ئەركىن مۇھەممەت ، سۇلەيخان قاجىكان ئاپتونوم رايونلۇق 9 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىللىكىگە سايلاندى .

11 . 11 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى

11 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 ـ يىغىنى 1998 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنىدىن 19 ـ كۈنىگىچە ئېچىلدى . 164 رەسمىي ۋەكىلدىن 163 ى يىغىنغا قاتناشتى ، 76 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى . يىغىندا ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ خىزمەت دوكلاتى ، خەلق ئىگىلىكى ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتنىڭ يولغا قويۇلۇش ئەھۋالى ۋە 1998 ـ يىللىق پىلان (لايىھە) توغرىسىدا دوكلات ، مالىيە خام چوتىنىڭ ئىجرا قىلىنىش ئەھۋالى ۋە 1998 ـ يىللىق مالىيە خام چوتى (لايىھە) توغرىسىدا دوكلات ، تەكلىپلەرنىڭ بېجىرىلىش ئەھۋالى توغرىسىدا دوكلات ، خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ خىزمەت دوكلاتى ، سوت مەھكىمىسى ۋە تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ خىزمەت دوكلاتلىرى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە قاراپ چىقىلدى . يوشۇرۇن ئاۋاز بېرىش ئۇسۇلى ئارقىلىق 11 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى تەركىبىدىكى 21 كىشى سايلاپ چىقىلدى . تۇرسۇن مامۇت خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇدىرلىقىغا ، بەكرى روزى ، ۋاڭ جيەنچۇن ، نۇردۇن يۇنۇس ، ياڭ خۇيتيەن مۇئاۋىن مۇدىرلىققا ، ئابلىز تۇنىياز ھاكىملىققا ، تۇرسۇن ئىسلام ، جۇ شاۋمىڭ ، ليۇ جۇڭۋېن ، تۇردى بەكرى ، قەھرىمان سىدىق ، خۇاڭ چياڭ (ۋەزىپىلىك چېنىقىشقا چۈشكەن) ، بەي شىرۇڭ (پەن ـ تېخنىكىغا مەسئۇل) مۇئاۋىن ھاكىملىققا ، ئەنۋەر ئابدۇللا سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقلىقىغا ، ئوسمان تەۋەككۇل تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ باش تەپتىشلىكىگە سايلاندى ؛ ئاپتونوم رايونلۇق 9 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى 1ـ يىغىنىنىڭ روھى يەتكۈزۈلدى ۋە ئۆگىنىلدى ، 1997 ـ يىللىق يېزا ـ بازارلىق خەلق قۇرۇلتىيى خىزمىتىدىكى ئىلغار شەخسلەر تەقدىرلەندى .

11 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 2 ـ يىغىنى 1999 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنىدىن 4 ـ كۈنىگىچە ئېچىلدى . يىغىنغا قاتنىشىشقا تېگىشلىك ۋەكىل 164 بولۇپ ، ئەمەلىيەتتە 149 ۋەكىل قاتناشتى ، 62 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى . يىغىندا ھۆكۈمەت خىزمىتىدىن دوكلات ، ئىجتىمائىي تەرەققىيات ۋە ئىقتىسادىي پىلاننىڭ ئىجرا قىلىنىش ئەھۋالى شۇنىڭدەك 1999 ـ يىللىق پىلان توغرىسىدا دوكلات ، مالىيە خام چوتىنىڭ ئىجرا قىلىنىش ئەھۋالى ۋە 1999 ـ يىللىق مالىيە خام چوتى خىزمىتى ئەھۋالى توغرىسىدا دوكلات ، ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ تەكلىپلەرنى بېجىرىش ئەھۋالى توغرىسىدىكى دوكلاتى ، ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ خىزمەت دوكلاتى ، سوت مەھكىمىسى ۋە تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ خىزمەت دوكلاتلىرى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە قاراپ چىقىلدى . خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى تەركىبىدىكىلەر تولۇقلاپ سايلاندى .

11 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 3 ـ يىغىنى 2000 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنىدىن 9 ـ كۈنىگىچە ئېچىلدى . يىغىنغا قاتنىشىشقا تېگىشلىك ۋەكىل 164 بولۇپ ، ئەمەلىيەتتە 150 ۋەكىل قاتناشتى ، 60 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى ، يىغىندا ھۆكۈمەت خىزمىتىدىن دوكلات ، خەلق ئىگىلىكى ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىيات پىلاننىڭ ئىجرا قىلىنىش ئەھۋالى شۇنىڭدەك 2000 ـ يىللىق پىلان (لايىھە) توغرىسىدا دوكلات ، 1999ـ يىللىق مالىيە خام چوتىنىڭ ئىجرا قىلىنىش ئەھۋالى ۋە 2000 ـ يىللىق خام چوت (لايىھە) توغرىسىدا دوكلات ، ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ 11 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى 2 ـ يىغىنىدا ماقۇللانغان تەكلىپلەرنى بېجىرىش

ئەھۋالى توغرىسىدىكى دوكلاتى ، خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇدىرى تۇرسۇن مامۇتنىڭ خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ خىزمىتىدىن بەرگەن دوكلاتى ، ناھىيىلىك سوت مەھكىمىسى ۋە تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ خىزمەت دوكلاتلىرى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە قاراپ چىقىلدى ؛ ۋالك جەنيۇن 11 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ ئەزالىقىغا تولۇقلاپ سايلاندى . ئاپتونوم رايونلۇق 9 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى 3 - يىغىنىنىڭ روھى يەتكۈزۈلدى ۋە ئۆگىنىلدى . 1999 - يىللىق خەلق قۇرۇلتىيى خىزمىتىدىكى ئىلغار كوللېكتىپ ۋە ئىلغار شەخسلەر تەقدىرلەندى .

11 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 4 - يىغىنى 2001 - يىلى 2 - ئاينىڭ 12 - كۈنىدىن 15 - كۈنىگىچە ئېچىلدى . يىغىنغا قاتنىشىشقا تېگىشلىك ۋەكىل 164 بولۇپ ، ئەمەلىيەتتە 150 ۋەكىل يىغىنغا قاتناشتى ، 70 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى . يىغىندا ھۆكۈمەت خىزمىتىدىن دوكلات ، 2000 - يىللىق خەلق ئىگىلىكى ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىيات پىلانىنىڭ ئىجرا قىلىنىش ئەھۋالى ۋە 2001 - يىللىق خىزمەت پىلانى (لايىھە) توغرىسىدا دوكلات ، 2000 - يىللىق مالىيە خام چوتىنىڭ ئىجرا قىلىنىش ئەھۋالى ۋە 2001 - يىللىق مالىيە خام چوتى توغرىسىدا دوكلات ، ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ 11 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى 3- يىغىنىدا ماقۇللانغان تەكلىپلەرنى بېجىرىش ئەھۋالى توغرىسىدىكى دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە قاراپ چىقىلدى . ئۆچتۆرپان ناھىيىسىنىڭ 10 - بەش يىللىق پىلانى (لايىھە) قاراپ چىقىلدى ، خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ خىزمەت دوكلاتى ، سوت مەھكىمىسى ۋە تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ خىزمەت دوكلاتلىرى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ؛ شۇ مەلۇ ، مۇھەممەت سادىق 11 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ ئەزالىقىغا تولۇقلاپ سايلاندى ؛ ئاپتونوم رايونلۇق 9 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى 4 - يىغىنىنىڭ روھى يەتكۈزۈلدى ۋە ئۆگىنىلدى ، 2000 - يىللىق خەلق قۇرۇلتىيى خىزمىتىدىكى ئىلغار كوللېكتىپ ۋە ئىلغار شەخسلەر تەقدىرلەندى .

§3 . خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى

1 - نۆۋەتلىكتىن 5 - نۆۋەتلىككىچە بولغان خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ كۈندىلىك خىزمەت ۋەزىپىلىرىنى ھەر مىللەت ، ھەر ساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنى ۋە خەلق كومىتېتى ۋاكالىتەن ئۆتەيدۇ .

1981 - يىلى 6 - ئايدا يەنى 6 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 - يىغىنى مەزگىلىدە «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاساسىي قانۇنى» ۋە «ھەر دەرىجىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتلىرىنىڭ تەشكىلىي قانۇنى» دىكى بەلگىلىمىلەرگە ئاساسەن تۇنجى نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ تەركىبىدىكى 18 كىشى ناھىيىدىكى خەلق قۇرۇلتىيى ۋەكىللىرىنىڭ سايلىشى ئارقىلىق بارلىققا كەلدى ، دائىمىي كومىتېتقا بىر مۇدىر ، ئۈچ مۇئاۋىن مۇدىر قويۇلدى . ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى ۋە ئۇنىڭ ئىش بېجىرىش ئاپپاراتى رەسمىي تەسىس قىلىنىپ كۈندىلىك خىزمەتلەرنى قانات يايدۇردى ۋە خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ھوقۇقىنى يۈرگۈزدى .

1 . خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ ئىش بېجىرىش ئاپپاراتى

1981 - يىلى 9 - ئايغىچە ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىدا ئىشخانا ، قانۇنچىلىق گۇرۇپپىسى ، مالىيە - سودا گۇرۇپپىسى ، پەن - تېخنىكا - سەھىيە گۇرۇپپىسى ، ۋەكىللەر بىلەن ئالاقىلىشىش گۇرۇپپىسى تەسىس قىلىندى . ھەر بىر گۇرۇپپىغا دائىمىي كومىتېتنىڭ بىر مۇئاۋىن مۇدىرى مەسئۇل بولدى ، بىردىن خىزمەتچى خادىم سەپلەندى . 1989 - يىلى 5 - ئاينىڭ 18 - كۈنى 8 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ 9 - يىغىنىدا خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى قانۇنچىلىق خىزمىتى كومىتېتى ،

ۋەكىللەر يىلەن ئالاقىلىشىش - كادىرلار خىزمىتى كومىتېتى قاتارلىق تۆت بۆلۈم دەرىجىلىك ئاپپارات كۆپەيتىپ قۇرۇلدى ، شۇ چاغدا بار كادىر 19 غا يەتتى . 1993 - يىلى 3 - ئايدا 10 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ 1 - يىغىندا ۋەكىللىك سالاھىيىتىنى تەكشۈرۈش كومىتېتى كۆپەيتىلدى ، 2001 - يىلىغا كەلگەندە خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ خىزمەت ئاپپاراتى ئالتىگە يەتتى ، ئۇلار : ئىشخانا ، قانۇنچىلىق خىزمىتى كومىتېتى ، مالىيە - ئىقتىساد خىزمىتى كومىتېتى ، ماۋارىپ - پەن - تېخنىكا - مەدەنىيەت - سەھىيە خىزمىتى كومىتېتى ، ۋەكىللەر يىلەن ئالاقىلىشىش - كادىرلار خىزمىتى كومىتېتى ۋە ۋەكىللىك سالاھىيىتىنى تەكشۈرۈش كومىتېتى .

ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى قۇرۇلغاندىن بۇيان ، ناھىيە ، يېزا - بازار (گۈزشې) دىن ئىبارەت ئىككى دەرىجىلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ بەش قېتىملىق نۆۋەت ئالماشتۇرۇش سايلىمىغا يېتەكچىلىك ۋە رىياسەتچىلىك قىلدى ، خەلق ۋەكىللىرى پائالىيىتى تۈزۈمىنى بېكىتتى ، يېزا - بازاردىكى ۋەكىللەر گۇرۇپپىسى ۋە ئالاقىلاشقۇچىلار يىلەن خىزمەتلەرنى قەرەللىك مۇھاكىمە قىلدى ھەمدە خەلق قۇرۇلتىيىغا خىزمەتىدىن دوكلات بەردى .

2 . قانۇن بويىچە نازارەت قىلىش

قانۇن بويىچە نازارەت قىلىش خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ فۇنكسىيىسىنىڭ بىرى . دائىمىي كومىتېت ئەدلىيە ئورگانلىرىنىڭ قانۇننى ئىجرا قىلىش ئەھۋالىنى ، ئىقتىساد ، مەدەنىيەت تارماقلىرىنىڭ خىزمەت ئەھۋالىنى مۇناسىۋەتلىك قانۇن - بەلگىلىمىلەر بويىچە نازارەت قىلىدۇ . دائىمىي كومىتېت جامائەت خەۋپسىزلىكى ، تەپتىش ، سوت ۋە ئەدلىيە تارماقلىرىنىڭ 206 دىلونى بېجىرىشىگە نازارەتچىلىك قىلىپ ئۇنىڭدىن 182 نى ئەملىيلەشتۈردى ، مالىيە ، باج ، پۇل مۇئامىلە ، سودىغا چېتىشلىق دىلودىن 92 سىگە نازارەتچىلىك قىلىپ ئۇنىڭدىن 71 نى ، پىلان ، ئەمگەك - ماتاشقا چېتىشلىق دىلودىن 28گە نازارەتچىلىك قىلىپ ئۇنىڭدىن 26 نى ، سانائەت ، قاتناش ، سۇ ئىلېكتر ئىشلىرىغا چېتىشلىق دىلودىن 103 كە نازارەتچىلىك قىلىپ ، ئۇنىڭدىن 96 نى ، پەن - تېخنىكا ، ماۋارىپ ، مەدەنىيەت ۋە سەھىيىگە چېتىشلىق دىلودىن 112 گە نازارەتچىلىك قىلىپ ، ئۇنىڭدىن 97 نى ، پىلانلىق تۇغۇتقا چېتىشلىق دىلودىن 78 گە نازارەتچىلىك قىلىپ ، ئۇنىڭدىن 75 نى ئەملىيلەشتۈردى ، كادىرلارنى ۋەزىپىگە تەينىلەش ۋە ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇش ئىشلىرىدىن 216 گە ، ھەرخىل قانۇن - نىزاملارنى ئەملىيلەشتۈرۈش ئىشىدىن 188گە نازارەتچىلىك قىلدى .

3 . تەكلىپلەرنى بىرتەرەپ قىلىش

ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى ۋەكىللەر تەكلىپىنى يىغىنىنىڭ كۈنتەرتىپىگە كىرگۈزدى ھەمدە تەكلىپ تەكشۈرۈش كومىتېتى تەسىس قىلدى . ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى تەكلىپلەرنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن ، تەكلىپ تەكشۈرۈش كومىتېتى تەكشۈرۈپ ئەنگە ئالدى ھەمدە يىغىنغا تەكلىپ تەكشۈرۈش ئەھۋالىدىن دوكلات بەردى . تەكلىپلەرنى ۋاقتىدا بىرتەرەپ قىلىش ئۈچۈن ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى ئىشخانىسى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قاتارلىق ئورۇنلارنىڭ تەكلىپلەرنى بېجىرىشىگە ھەيدەكچىلىك قىلدى . ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى مۇۋاپىق دەپ قارالغان چاغلاردا ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ تەكلىپلەرنى بىرتەرەپ قىلىش توغرىسىدىكى دوكلاتىنى ئاڭلىدى . تەكلىپ بېجىرگۈچى ئورۇنلار تەكلىپلەرنى بىرتەرەپ قىلىش پىكرى ۋە نەتىجىسىنى تەكلىپ بەرگۈچى ۋەكىللەرگە ئەۋەتىپ بەردى ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇنى ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىغا دوكلات قىلدى . خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى دائىمىي كومىتېتىنىڭ كېلەر قېتىملىق يىغىنىنى ئاچقاندا ، يىغىنغا ئالدىنقى قېتىملىق يىغىندىكى تەكلىپلەرنىڭ بىرتەرەپ قىلىنىش ئەھۋالىنى دوكلات قىلدى . خەلق قۇرۇلتىيىدا دائىمىي كومىتېت تەسىس قىلىنىشتىن بۇرۇن تەكلىپلەرنى خەلق ھۆكۈمىتى مەسئۇل بولۇپ بېجىردى . 1 - نۆۋەتلىكتىن 5 - نۆۋەتلىككىچە بولغان خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ يىغىنلىرىدا جەمئىي 326 پارچە تەكلىپ تاپشۇرۇۋېلىندى ، بۇنىڭ

ئىجىدە دېھقانچىلىق ، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىغا دائىر تەكلىپ 141 ، مالىيە ، سودىغا دائىر تەكلىپ 76 ، سانائەت ـ قاتناش ، پوچتا ـ تېلېگرافقا دائىر تەكلىپ 35 ، مەدەنىيەت ، مائارىپ ، سەھىيىگە دائىر تەكلىپ 52 ، سودا ـ سانائەت ، باج ئىشلىرىغا دائىر تەكلىپ سەككىز ، خەلق ئىشلىرىغا دائىر تەكلىپ بەش ، ئامانلىق ساقلاشقا دائىر تەكلىپ ئالتە ، ئىجتىمائىي مۇقىملىققا دائىر تەكلىپ ئۈچ ، بۇلارنىڭ ھەممىسى ئاساسىي جەھەتتىن مۇۋاپىق ھال قىلىندى .

1981 ـ يىلى 6 ـ ئايدا ناھىيىلىك 6 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 ـ يىغىنى ئېچىلغاندىن تا 2001 ـ يىلىغىچە ۋەكىللەر دېھقانچىلىق ، ئورمانچىلىق ، سۇچىلىق ، چارۋىچىلىق ، سانائەت ـ قاتناش ، پوچتا ـ تېلېگراف ، مالىيە ـ سودا ، شەھەر قۇرۇلۇشى ، مەدەنىيەت ، مائارىپ ، سەھىيە ، مالىيە ، پۇل مۇئامىلە ، پەن ـ تېخنىكا ، خەلق ئىشلىرى ، ئاپپارات ئىسلاھاتى ، بازار قۇرۇلۇشى ، ئىجتىمائىي ئامانلىق ۋە خەلق تۈرمۈشىغا دائىر تەكلىپ ـ پىكىرلەردىن 1109 پارچىنى ئوتتۇرىغا قويدى ، بۇ تەكلىپ ـ پىكىرلەردىن 532 پارچىسى تەكشۈرۈلگەندىن كېيىن بىرتەرەپ قىلىندى .

4 . ئەرزىيەت ۋە ھال ئېيتىپ كەلگەنلەرنى كۈتۈش خىزمىتى

خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى مۇدىرىنىڭ رەھبەرلىكىدە دائىمىي كومىتېتنىڭ بىر مۇئاۋىن مۇدىرى ئاممىدىن كەلگەن خەت ـ چەكلەرنى بىرتەرەپ قىلىش ۋە ھال ئېيتىپ كەلگەن ئاممىنى كۈتۈش خىزمىتىگە مەسئۇل بولدى ، باشقا مۇئاۋىن مۇدىرلار ، خىزمەت كومىتېتلىرى ۋە ئىشخانىمۇ بۇ خىزمەتكە ئۆز خىزمىتى سۈپىتىدە مۇئامىلە قىلىپ ، خىزمەتلەرنى ماسلىشىپ ئىشلىدى . 1981 ~ 2001 ـ يىلىغىچە ھال ئېيتىپ كەلگەن ئاممىدىن 432 ئادەم (قېتىم) نى كۈتتى ، خەت ـ چەكتىن 218 پارچىنى تاپشۇرۇۋالدى ، ئۇلاردىن بىرتەرەپ قىلىنغىنى ۋە جاۋاپ قايتۇرۇلغىنى 497 . 2000 ~ 2001 ـ يىللىرى ئاممىنىڭ ئەرز ـ شىكايەت دېلوسىدىن 25 نى قوبۇل قىلدى .

5 . ۋەكىللەر پائالىيىتى

1981 ~ 2001 ـ يىلىغىچە خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى تەركىبىدىكىلەر زىيارەت قىلغان ۋەكىل 8520 ئادەم (قېتىم) گە يەتتى ، ھەر قېتىم دائىمىي كومىتېت يىغىنى ئاچقاندا ، دائىمىي كومىتېت يىغىنىنىڭ قارالمىسى بىلەن بىرقەدەر زىچ مۇناسىۋەتتى بولغان ۋەكىللەرنى يىغىنغا سىرتتىن قاتناشتۇرۇپ ، ئۇلارنىڭ تەكلىپ ـ پىكىرلىرىنى ئاڭلىدى ، بۇنىڭ بىلەن ۋەكىللەر تېخىمۇ كۆپ چوڭ ـ چوڭ ئىشلارنى بىۋاسىتە مۇزاكىرە قىلىش پۇرسىتىگە ئىگە قىلىندى ، خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ قارار ، قارالمىلىرى ئەمەلىيەتكە ، خەلق رايىغا تېخىمۇ ئۇيغۇنلاشتۇرۇلدى .

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا خەلق قۇرۇلتىيى ۋەكىللىرىنى پىلانلىق ، تەشكىللىك ھالدا باشقا جايلارغا بىرىپ كۆزدىن كەچۈرۈش ، تەكشۈرۈش ، ئۆگىنىش ۋە تەجرىبە ئالماشتۇرۇشقا ئەۋەتتى ، بولۇپمۇ ناھىيىنىڭ نۇقتىلىق تۈرلىرى (كالا ، قوي بورداش ، تونناملىق ئاشلىق ئېتىزى ، چارۋىچىلارنىڭ ئولتۇراقلاشتۇرۇش ، بوزىيەر ئۆزلەشتۈرۈش ، نامرات ئاھالىلەرنىڭ ئۆي قۇرۇلۇشى) ، نۇقتىلىق قۇرۇلۇشلىرى (قارا يولغۇن ، يۇقىرىقى سېرىقئارال ئۆستىكى ، سارام ئۆستىكى ، ئىمامىلىرىم 1 ـ ، 2 ـ غول ئۆستەڭلىرى سۇچىلىق ـ كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش قۇرۇلۇشى) ، دېھقانچىلىق ، چارۋىچىلىق ، سانائەت ـ قاتناش ، مالىيە ـ سودا ، مەدەنىيەت ، مائارىپ ، سەھىيە ، قاتناش ـ خەۋەرلىشىش ، مۇھىت ئاسراش ، پىلانلىق تۇغۇت ۋە دېھقان ، چارۋىچىلارنىڭ سېلىقىنى يەڭگىللىتىش قاتارلىق جەھەتلەردە خىزمەتلەرنى كۆزدىن كەچۈرۈش ۋە تەكشۈرۈپ تەنقىد قىلىش ھەمدە مەخسۇس ئىجابىي دوكلاتلارنى ۋە تەكشۈرۈپ تەنقىد قىلىش ماتېرىياللىرىنى يېزىپ چىقىشقا تەشكىللىدى . خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى كۆزدىن كەچۈرۈش گۇرۇپپىلىرىنى تەشكىللەپ سەھىيە ، سودا سىستېمىسىنىڭ ئەھۋالىنى ۋە ئاقيار ، ئالغا ، قىزىل بايراق گۈڭشىلىرىنىڭ گۈڭشي تۈزۈلمىسىدىن يېزا ـ بازار تۈزۈلمىسىگە ئۆتۈش ئەھۋالى شۇنىڭدەك دېھقانچىلىق ، چارۋىچىلىق ئەھۋالىنى كۆزدىن كەچۈردى . 1991 ـ يىلى 8 ـ ئايدا 9 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى ئۈچ ۋەكىللەر گۇرۇپپىسىنى تەشكىللەپ

ناھىيىنىڭ «مەجبۇرىيەت ماتارىپى قانۇنى» نى ئىجرا قىلىش ئەھۋالىنى تەكشۈردى . 1993 ـ يىلى 5 ـ ئايدا ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىلى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسىدىكىلەرگە ھەمراھ بولۇپ ئاقتوقاي قاتارلىق يېزا ـ كەنتلەرگە بېرىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ ناموزاپىق ھەق ئېلىش تۇرىدىن بەشنى ئەمەلدىن قالدۇردى . شۇ يىلى خەلق قۇرۇلتىيى ۋەكىللىرىنى ھۆكۈمەت ، سوت مەھكىمىسى ، تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ رەھبەرلىرى ۋە دائىمىي كومىتېتىنىڭ تەركىبىدىكىلەر بىلەن ئالدىن كېلىشىپ كۆرۈشتۇرۈش ئىشى يولغا قويۇلدى ، ۋەكىللەر كۆرۈشۈش داۋامىدا ناھىيىنىڭ قىسقىچە نۇقتا مەسىلىلىرى ئۈستىدە ھەل قىلغۇچ تەكلىپ ـ پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىللىرىنى ئەمەلىيەتكە چۆكۈپ تەكشۈرۈپ تەنقىد قىلىشقا تەشكىللىدى ھەمدە ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيىغا 32 تۈرلۈك تەكلىپ ـ پىكىر بەردى . 2001 ـ يىلى ئاپتونوم رايونلۇق 9 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىللىرى ۋە ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىللىرىنى چوڭ ـ چوڭ يېزا قۇرۇلۇشى تۈرلىرى ۋە يېزا ئېلېكتر تورىنى ئۆزگەرتىش ئىشى توغرىسىدا تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىشقا تەشكىللىدى . ئىلغار ۋەكىللەر گۇرۇپپىسى ۋە مۇنەۋۋەر خەلق ۋەكىللىرى باھالاش پائالىيىتىنى قانات يايدۇردى ، ۋەكىللەرنى «ئاساسىي قانۇن» ، «ۋەكىللەر قانۇنى» ، «تەشكىلات قانۇنى» ، «يېزا ، بازار خەلق قۇرۇلتىيى خىزمىتى نىزامى» قاتارلىق قانۇن ـ نىزاملارنى ئىستايىدىل ئۆگىنىشكە تەشكىللىدى . خەلق قۇرۇلتىيى ۋەكىللىرى 36 قېتىم كۆزدىن كەچۈرۈشكە ئۇيۇشتۇرۇلدى ، 73 ئورۇن كۆزدىن كەچۈرۈلدى ، قوبۇل قىلىپ رەتلەنگەن تەكلىپ ـ پىكىر 232 گە يېتىپ ، بۇنىڭدىن 173 ى ھەر دەرىجىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ بېجىرىشىگە تاپشۇرۇلدى ، 153 پارچە مەخسۇس دوكلات ياكى تەكشۈرۈپ تەنقىد قىلىش ماتېرىيالى يېزىپ چىقىلدى .

ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ ئىلگىرىكى مۇدىر ، مۇئاۋىن مۇدىرلىرى

جەدۋەل : 17 — 6

ئىسىم ـ فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	يۇرتى	ۋەزىپىسى	ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقتى
ئابدۇرۇسۇل داۋۇت	ئەر	ئۇيغۇر	ئۇچتۇرپان	مۇدىر	1990. 3 ~ 1981. 10
ئابدۇرۇسۇل مۇھەممەت	ئەر	ئۇيغۇر	ئۇچتۇرپان	مۇدىر	1993. 2 ~ 1990. 3
تۇرسۇن مامۇت	ئەر	ئۇيغۇر	ئۇچتۇرپان	مۇدىر	2001. 12 ~ 1993. 3
خې ھېگۈبن	ئەر	خەنزۇ	گەنسۇ لىڭتاۋ	مۇئاۋىن مۇدىر	1990. 3 ~ 1981. 10
خالىق توختى	ئەر	قىرغىز	ئۇچتۇرپان	مۇئاۋىن مۇدىر	1997. 4 ~ 1981. 8
نۇردۇن نۇرۇللا	ئەر	ئۇيغۇر	ئونسۇ	مۇئاۋىن مۇدىر	1987. 3 ~ 1981. 12
ساۋۇر قۇربان	ئەر	ئۇيغۇر	ئۇچتۇرپان	مۇئاۋىن مۇدىر	1988. 8 ~ 1984. 8
بەكرى روزى	ئەر	ئۇيغۇر	ئۇچتۇرپان	مۇئاۋىن مۇدىر	2001. 12 ~ 1987. 6
ئەمەت نىياز	ئەر	ئۇيغۇر	قۇمۇل	مۇئاۋىن مۇدىر	1987. 6 ~ 1985. 12
جىلىك كۇن	ئەر	خەنزۇ	گەنسۇ لىڭتاۋ	مۇئاۋىن مۇدىر	1993. 9 ~ 1988. 7
تۇخان ئەمەت	ئايال	ئۇيغۇر	شىنجاڭ	مۇئاۋىن مۇدىر	1990. 6 ~ 1989. 3

شالك يۆخۇا	ئەر	خەنزۇ	ئىلى	مۇئاۋىن مۇدىر	1990. 6 ~ 1995. 4
سۇن يوڭجۇن	ئەر	خەنزۇ	جياڭسۇ دەنياك	مۇئاۋىن مۇدىر	1990. 12 ~ 1998. 2
ئوسمان تەۋەككۈل	ئەر	ئۇيغۇر	ئۈچتۇرپان	مۇئاۋىن مۇدىر	1990. 6 ~ 1993. 6
ژېي ئېنكې	ئەر	خەنزۇ	شاڭخەي شەھىرى	مۇئاۋىن مۇدىر	1991. 5 ~ 1993. 4
تاك چاڭفا	ئەر	خەنزۇ	سىچۈەن	مۇئاۋىن مۇدىر	1993. 4 ~ 1997. 4
ژاك جيەنچۈن	ئەر	خەنزۇ	جىلىن خۇيزەن	مۇئاۋىن مۇدىر	1997. 4 ~ 2001. 12
نۇردۇن يۇنۇس	ئەر	ئۇيغۇر	ئۈچتۇرپان	مۇئاۋىن مۇدىر	1997. 4 ~ 2001. 12
ياك خۇيتيەن	ئەر	خەنزۇ	خېنەن	مۇئاۋىن مۇدىر	1998. 2 ~ 2001. 12

§ 4 . خەلق ۋەكىللىرىنى سايلاش

1950 ـ يىلى 5 ـ ئايدا ئۈچتۇرپان ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلۇپ ، باۋ ، جيا تۈزۈمى بىكار قىلىندى ، ناھىيە تەۋەسىدە بەش رايونلۇق مەھكىمە ، 28 يېزىلىق ھۆكۈمەت قۇرۇلدى . يېزىلىك باشلىقى ، مۇئاۋىن باشلىقلىرى خەلق ۋەكىللىك سايلىشى ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلدى .

ئاساسىي قاتلامدا سايلام ئېلىپ بېرىشتىن بۇرۇن ، سايلام ھەيئىتى قۇرۇلۇپ ، ئۇنىڭ قارىمىقىدا ئىشخانا تەسىس قىلىندى ، تەشۋىقات ـ تەربىيە ئېلىپ بېرىش ، سايلىغۇچىلارنى تىزىملاپ ئېلان قىلىش ، نامزاتلارنى غۇلغۇلا قىلىش ۋە سايلىغۇچىلار بېلەت تاشلاش ئەتىجىسىدە خەلق ۋەكىللىرى سايلاپ چىقىلدى ، ئاندىن كېيىن يېزىلىق (بازارلىق) خەلق قۇرۇلتىيى ئېچىلىپ يېزا باشلىقى ، مۇئاۋىن يېزا باشلىقلىرى ۋە ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيىغا قاتناشىدىغان ۋەكىللەر سايلاپ چىقىلدى .

1953 ـ يىلىدىن باشلاپ خەلق ۋەكىلى ئومۇمىي سايلىمى تۈزۈمى يولغا قويۇلدى ، ناھىيە ، رايون (بازار) دىن ئىبارەت ئىككى دەرىجىلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىلى سايلاپ چىقىلدى . 1 ـ نۆۋەتلىكتىن 5 ـ نۆۋەتلىككىچە ، رايون (بازار) دەرىجىلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىلى تەڭ نامزاتلىق بىۋاستە سايلاش ئۈسۈلى ئارقىلىق سايلاپ چىقىلدى ، يەنە تەڭ نامزاتلىق سايلام (يەنى تەڭ نامزاتلىق ۋاستىلىك سايلام) ئۈسۈلى ئارقىلىق رايونلۇق (بازارلىق) خەلق قۇرۇلتىيى ۋەكىللىرى ئىچىدىن ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىللىرى سايلاپ چىقىلدى . سايلامدىن بۇرۇن ھەر دەرىجىلىك سايلام ھەيئەتلىرى قۇرۇلدى ، سايلام خىزمەتچىلىرى ئاجرىتىلىپ ئومۇمىي سايلام ئەتىرىتى تەشكىللەندى . ئۇلار سايلام رايونلىرىغا بېرىپ ، ئاممىغا كەڭ تەشۋىقات ئېلىپ بارىدى ، سايلىغۇچىلارنى تىزىملاپ ئېلان چىقاردى . ۋەكىل سانىنى بېكىتىپ نامزاتلارنى غۇل ـ غۇلا قىلىپ كۆرسەتتى ، بۇلاردىن كېيىن سايلام رايونى بېلەت تاشلاش يىغىنىنى ئېچىپ ، خەلق ۋەكىللىرىنى سايلاپ چىقتى . خەلق ۋەكىللىرى ئىچىدىن رايون (بازار) باشلىقى ، مۇئاۋىن رايون (يېزا) باشلىقلىرى ، ھاكىم ، مۇئاۋىن ھاكىملار سايلاپ چىقىلدى .

1956 ـ يىلى 2 ـ قېتىم ئومۇمىي سايلام ئېلىپ بېرىلدى ، ناھىيە بويىچە سايلام ھوقۇقىغا ئىگە 78 مىڭ 401 ئادەمدىن 70 مىڭ 400 ئادەم سايلامغا قاتناشىپ ، رايونلۇق (بازارلىق) خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 605 ۋەكىلىنى سايلاپ چىقتى ، يېزىلىق خەلق قۇرۇلتىيى خەلق كومىتېتىنىڭ 153 ئەزاسىنى ، ناھىيىلىك خەلق

قۇرۇلتىيىنىڭ 117 ۋەكىلىنى سايلاپ چىقتى .

1958 ـ يىلى 4 ـ ئايدا 3 ـ قېتىم ئومۇمىي سايلام ئېلىپ بېرىلدى ، ناھىيە بويىچە 81 مىڭ سايلىغۇچىدىن 78 مىڭ 560 ئادەم سايلامغا قاتنىشىپ رايونلۇق (بازارلىق) خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 610 ۋەكىلىنى سايلاپ چىقتى ، رايونلۇق (بازارلىق) خەلق قۇرۇلتىيى رايونلۇق (بازارلىق) خەلق كومىتېتىنىڭ 172 ئەزاسىنى ، ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 131 ۋەكىلىنى سايلاپ چىقتى .

1961 ~ 1963 ـ يىلغىچە ئوخشاش ئۇسۇلدا 4 ـ ، 5 ـ قېتىملىق ئومۇمىي سايلام ئېلىپ بېرىلدى .

1966 ـ يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغاندىن كېيىن ئومۇمىي سايلام خىزمىتى توختىتىلدى .

1981 ـ يىلى 6 ـ ئايدا ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى سايلام تۈزۈمى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى . سايلام ئۇسۇلى تۆۋەندىكىدەك ئۇزگەردى :

(1) ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىلىنىمۇ سايلىغۇچىلار بىۋاستە سايلايدىغان بولدى . (2) ۋەكىللەرنى سايلاشتا ئارتۇق نامزاتلىق سايلام ئۇسۇلى قوللىنىلىدىغان بولدى . شۇ يىلى ناھىيىدە 6 ـ قېتىملىق ئومۇمىي سايلام ئېلىپ بېرىلدى ، ناھىيىدىكى 10 سايلام رايونىدىكى تىزىملانغان 128 مىڭ 50 سايلىغۇچىدىن 127 مىڭ 695 سايلىغۇچى بىلەت تاشلاپ رايونلۇق (بازارلىق) خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 720 ۋەكىلىنى ، ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 178 ۋەكىلىنى سايلاپ چىقتى .

1984 ~ 2001 ـ يىلغىچە ئوخشاش ئۇسۇلدا 7 ـ ، 8 ـ ، 9 ـ ، 10 ـ ۋە 11 ـ قېتىملىق ئومۇمىي سايلام ئېلىپ بېرىلدى .

Ⅲ باب

خەلق ھۆكۈمىتى

§1 . ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى

1 . ئاپپاراتنىڭ ئۆزگىرىش ئەھۋالى

1950 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلدى . ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ قارمىقىدا كاتىبات ئىشخانىسى ، قۇرۇلۇش بۆلۈمى ، ماۋارىپ بۆلۈمى ، خەلق ئىشلىرى بۆلۈمى ، مالىيە بۆلۈمى ، باج ئىدارىسى ، سودا ـ سانائەت بۆلۈمى ۋە جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى قۇرۇلدى . 1951ـ يىلى سەھىيە بۆلۈمى ، 1953 ـ يىلى ئاشلىق بۆلۈمى ، 1954 ـ يىلى ستاتىستىكا بۆلۈمى كۆپەيتىلدى . 1955ـ يىلى 7 ـ ئايدا خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ نامى خەلق كومىتېتىغا ئۆزگەرتىلدى . 1957 ـ يىلى سودا ئىدارىسى ، 1958 ـ يىلى سانائەت ـ قاتناش بۆلۈمى كۆپەيتىلدى . كاتىبات ئىشخانىسى ئىشخانىغا ئۆزگەرتىلدى . 1959ـ يىلى قۇرۇلۇش بۆلۈمى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ ، يېزا ئىگىلىك ئىدارىسى (1963 ـ يىلى دېھقانچىلىق ، چارۋىچىلىق بۆلۈمىگە ئۆزگەرتىلدى) ۋە پىلان كومىتېتى كۆپەيتىلدى . 1960 ـ يىلى ماۋارىپ بۆلۈمى بىلەن سەھىيە بۆلۈمى بىرلەشتۇرۇلۇپ مەدەنىيەت ـ سەھىيە بۆلۈمى قىلىندى ، مالىيە بۆلۈمى بىلەن باج ئىدارىسى

بىرلەشتۈرۈلۈپ مالىيە ـ باج ئىدارىسى قىلىندى . 1962 ـ يىلى سۈچىلىق بۆلۈمى كۆپەيتىلدى . 1963 ـ يىلى مالىيە ـ باج ئىدارىسى مالىيە بۆلۈمى ۋە باج ئىدارىسىغا ئايرىلدى ، سودا ئىدارىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى (1965 ـ يىلى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى) . كادىرلار بۆلۈمى كۆپەيتىلدى . 1966 ـ يىلى سودا ـ سانائەت بۆلۈمى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى . 1967 ـ يىلى 2 ـ ئايدا ناھىيىلىك پارتكوم بىلەن ناھىيىلىك خەلق كومىتېتىنىڭ ھوقۇقى تارتىۋېلىندى ، پارتىيە ، ھۆكۈمەت ئورگىنى پالەچ ھالەتكە چۈشۈپ قالدى . ناھىيىلىك خەلق قوراللىق كۈچلىرى بۆلۈمى بۇيرۇقلا بىنائەن يەرلىكنىڭ «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» غا دائىر ئىشلىرىغا ئارىلىشىشقا باشلىدى ، 3 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى ئارمىيە (خەلق قوراللىق كۈچلىرى بۆلۈمى) يادرو قىلىنغان ئۈچتۈرپان ناھىيىلىك «ئىنقىلابنى تۈتۈپ ئىشلەپچىقىرىشنى ئىلگىرى سۈرۈش» مۇلازىمىتى كومىتېتى قۇرۇلۇپ ئۇنىڭ قارىمىقىدا دېھقانچىلىق ، ئورمانچىلىق ، چارۋىچىلىق ، قوشۇمچە كەسىپ گۇرۇپپىسى ، مالىيە ـ سودا ـ سانائەت ـ قاتناش گۇرۇپپىسى ، مەدەنىيەت ـ مائارىپ ، سەھىيە گۇرۇپپىسى ۋە سىياسىي قانۇن خىزمىتى گۇرۇپپىسى تەسىس قىلىندى . 5 ـ ئايدا بۇ كومىتېت ئۈچتۈرپان ناھىيىلىك «ئىنقىلابنى تۈتۈپ ئىشلەپچىقىرىشنى ئىلگىرى سۈرۈش» كومىتېتىغا ئۆزگەرتىلىپ ، ئۇنىڭ قارىمىقىدا «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» گۇرۇپپىسى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ئىشخانىسى قۇرۇلدى . ئىشلەپچىقىرىش ئىشخانىسىنىڭ قارىمىقىدا دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق گۇرۇپپىسى ، سانائەت ـ قاتناش ـ مالىيە ـ سودا گۇرۇپپىسى ، سۈچىلىق گۇرۇپپىسى ، مەدەنىيەت ـ مائارىپ ـ سەھىيە گۇرۇپپىسى ۋە كاتىبات گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى . 1968 ـ يىلى 2 ـ ئايدا ئىشلەپچىقىرىش ئىشخانىسى تەڭشىلىپ ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈلۈپ سابىق ناھىيىلىك پارتكوم ۋە ناھىيىلىك خەلق كومىتېتىنىڭ بىر قىسىم ھوقۇقىنى يۈرگۈزدى ، ئىشلەپچىقىرىش ئىشخانىسىنىڭ قارىمىقىدا دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق گۇرۇپپىسى ، سانائەت ـ قاتناش ـ مالىيە ـ سودا گۇرۇپپىسى ، سۈچىلىق گۇرۇپپىسى ، مەدەنىيەت ـ مائارىپ ـ سەھىيە گۇرۇپپىسى ۋە كاتىبات گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى . 1969ـ يىلى 4 ـ ئايدا ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت قۇرۇلۇپ ناھىيىلىك خەلق قوراللىق كۈچلىرى بۆلۈمى ئىشلەپچىقىرىش ئىشخانىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى . ناھىيىلىك خەلق كومىتېتى ۋە خىزمەت تارماقلىرىنىڭ فۇنكسىيەسىنى ئىنقىلابىي كومىتېتنىڭ مۇناسىپ ئاپپاراتلىرى ئۈتكۈزۈۋالدى . ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتتا ھەربىي ۋەكىل ، رەھبىرىي كادىر ۋە ئاممىۋى تەشكىلاتلار ۋەكىلى بىرلەشتۈرۈلگەن ، پارتىيە ، ھۆكۈمەت مەركەزلەشتۈرۈلگەن رەھبەرلىك بەنزىسى تەشكىللەندى . ئىنقىلابىي كومىتېتنىڭ خىزمەت ئاپپاراتىنىڭ قارىمىقىدا ئىش بېجىرىش گۇرۇپپىسى ، سىياسىي خىزمەت گۇرۇپپىسى ، ئىشلەپچىقىرىشقا قوماندانلىق قىلىش گۇرۇپپىسى ۋە خەلقنى قوغداش گۇرۇپپىسىدىن ئىبارەت تۆت چوڭ گۇرۇپپا ، 10 كىچىك گۇرۇپپا تەسىس قىلىندى . ناھىيىگە بېۋاستە قاراشلىق ئورگانلار ،ۋە گۈڭشېنىڭ ئىنقىلابىي كومىتېتلىرى ئۇنىڭ قارىمىقىدا بولدى . سىياسىي خىزمەت گۇرۇپپىسىنىڭ قارىمىقىدا تەشكىلات گۇرۇپپىسى ، تەشۋىقات گۇرۇپپىسى ، بىرلىك سەپ گۇرۇپپىسى ، ئاممىۋى خىزمەت گۇرۇپپىسى ۋە مەدەنىيەت ـ سەھىيە گۇرۇپپىسى قۇرۇلۇپ كادىرلار ، خەلق ئىشلىرى ۋە مەدەنىيەت ـ مائارىپ ـ سەھىيە خىزمىتى ھوقۇقىنى ئۈتكۈزۈۋالدى ۋە يۈرگۈزدى . ئىشلەپچىقىرىشقا قوماندانلىق قىلىش گۇرۇپپىسىنىڭ قارىمىقىدا ئۇنىۋېرسال گۇرۇپپا ، دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق گۇرۇپپىسى ، سانائەت ـ قاتناش گۇرۇپپىسى ۋە مالىيە ـ سودا گۇرۇپپىسى تەسىس قىلىنىپ ، پىلان ۋە ئەمگەك ـ كادىرلار ، دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق ، سانائەت ـ قاتناش ۋە مالىيە ـ ئىقتىساد ـ سودا خىزمىتى ھوقۇقىنى ئۈتكۈزۈۋالدى ۋە يۈرگۈزدى . ئىنقىلابىي كومىتېتتىكى تارماقلارنىڭ رەھبەرلىك ۋەزىپىلىرىنى ئاساسلىقى «ئۈچ ياردەم ، ئىككى ھەربىي» ، ھەربىي باشقۇرۇش ، ھەربىي تەلىم ـ تەربىيىگە كەلگەن قوشۇن خادىملىرى ۋە ئىشچىلار تەشۋىقات ئەترىتىدىكى خادىملار ئۈتىدى . 1971 ـ يىلى 1 ـ ئايدىن كېيىن ھەربىي قوشۇن ۋە ئىشچىلار تەشۋىقات ئەترىتىنىڭ خادىملىرى بۇيرۇقلا بىنائەن ئارقا ـ ئارقىدىن

چېكىندۈرۈلدى . ئىنقىلابىي كومىتېت ۋە ئۇنىڭ خىزمەت ئاپپاراتلىرىنىڭ ۋەزىپىلىرىنى يەرلىكتىكىلەر ئۆتكۈزۈۋالدى . 1976 ـ يىلى يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ئىدارىسى ، شەھەر قۇرۇلۇشى ئىشخانىسى كۆپەيتىلدى . 1977 ـ يىلى 5 ـ ئايدا ناھىيىلىك پارتكومنىڭ ئىش بېجىرىش ئاپپاراتلىرى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ، شۇنىڭ بىلەن تەڭ ئىنقىلابىي كومىتېتنىڭ ئىش بېجىرىش ئاپپاراتلىرى تەڭشىلىپ ئىشخانا ، پىلان كومىتېتى ، ستاتىستىكا بۆلۈمى ، خەلق ئىشلىرى ئىشخانىسى ، سەھىيە ئىشخانىسى ، مەدەنىيەت ـ ماارىپ ئىشخانىسى ، دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق ئىشخانىسى ، مالىيە ـ سودا ئىشخانىسى ، سانائەت ـ قاتناش ئىشخانىسى ، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى ، ئاشلىق ئىدارىسى ، باج ئىدارىسى ، سودا ئىدارىسى ، سۇ ئېلېكتر ئىدارىسى ، پەن-تېخنىكا كومىتېتى ، قۇرۇلۇش ئىشخانىسى ، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ئىدارىسى ، تەپتىش مەھكىمىسى ، ھەربىي باشقۇرۇش گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى ، چوڭ گۇرۇپپا ۋە كىچىك گۇرۇپپا قارىمىقىدىكى ئاپپاراتلار ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى .

1981 ـ يىلى 6 ـ ئايدا ئۇچۇرچان ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ نامى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى . ھۆكۈمەت قارىمىقىدا ھۆكۈمەت ئىشخانىسى ، قۇرۇلۇش ئىشخانىسى ، پىلانلىق تۇغۇت شىپاخانىسى ، پىلان كومىتېتى ، پەن ـ تېخنىكا كومىتېتى ، ئىقتىساد كومىتېتى ، مالىيە ئىدارىسى ، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى ، ئاشلىق ئىدارىسى ، باج ئىدارىسى ، سودا ئىدارىسى ، سۇ ئېلېكتر ئىدارىسى ، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ئىدارىسى ، سودا ـ سانائەت ئىدارىسى ، كادىرلار بۆلۈمى ، ئەمگەك بۆلۈمى ، ستاتىستىكا بۆلۈمى ، خەلق ئىشلىرى بۆلۈمى ، سەھىيە بۆلۈمى ، مەدەنىيەت-ماارىپ بۆلۈمى ، دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق بۆلۈمى ، سانائەت ـ قاتناش بۆلۈمى ، ئەدلىيە بۆلۈمى ، يېزا ـ بازار كارخانىلىرى بۆلۈمى قاتارلىق 24 تارماق تەسىس قىلىندى . 1983 ـ يىلى 2 ـ يېنىك سانائەت ئىدارىسى ، كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش ـ سۈنى ياخشىلاش ئىشخانىسى كۆپەيتىلدى . 1984 ـ يىلى بۆلۈم ئىدارىغا ئۆزگەرتىلدى . بىر قىسىم بۆلۈم ، ئىدارە ، كومىتېتلار تەڭشەلدى ، تەپتىش ئىدارىسى ، رادىئو ئىدارىسى ، ئورمانچىلىق ئىدارىسى ، ۋەتەنپەرۋەرلىك تازىلىق ھەرىكىتى كومىتېتى كۆپەيتىلدى . 1985 ـ يىلى مىللەتلەر-دىن ئىشلىرى ئىشخانىسى ، مۇھاجىرلار ئىشلىرى ئىشخانىسى كۆپەيتىلدى . سانائەت ـ قاتناش بۆلۈمى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى . 1987 ـ يىلى باھا ئىدارىسى ، يەر باشقۇرۇش ئىدارىسى ، قاتناش ئىدارىسى ، ئارخىپ ئىدارىسى كۆپەيتىلدى ، مەدەنىيەت ـ تەنتەربىيە ئىدارىسى مەدەنىيەت ئىدارىسى ۋە تەنتەربىيە كومىتېتىغا ئايرىلدى .

1988 ـ يىلى شتات كومىتېتى ، مەمۇرىي تەپتىش ئىدارىسى ، سۇ ـ تۇپراقنى ئېچىش ئىشخانىسى ، 1989-يىلى ئۆلچەم ئىدارىسى ، 1990 ـ يىلى ئەمگەك ـ ئىشقا ئورۇنلىشىش سۇغۇرتىسىنى باشقۇرۇش ئىدارىسى ، 1994 ـ يىلى نامراتلارغا يار ـ يۆلەك بولۇش ئىشخانىسى كۆپەيتىلدى . باج ئىدارىسى دۆلەت بېجى ئىدارىسى ، يەرلىك باج ئىدارىسى (تەك لىنىيە بويىچە باشقۇرۇلىدۇ) غا ئايرىلدى ، مىللەتلەر ـ دىن ئىشلىرى ئىشخانىسى مىللەتلەر-دىن ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسىغا ئۆزگەرتىلدى . 1996 ـ يىلى سايامەت ئىدارىسى كۆپەيتىلدى . 1998 ـ يىلى ئاپپاراتلار ئىسلاھ قىلىنىپ «ئۇچىنى بېكىتىش (شتات ، ئادەم ، ئىش ئورنىنى بېكىتىش) لايىھىسى ئوتتۇرىغا قويۇلدى ، ئاپپاراتلار تەڭشەلدى . مۇھاجىرلار ئىشخانىسى ، سايامەت ئىدارىسى ھۆكۈمەت ئىشخانىسىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى . پىلان كومىتېتى ، ستاتىستىكا ئىدارىسى ، باھا ئىدارىسى بىرلەشتۇرۇلۇپ پىلان ـ ستاتىستىكا كومىتېتى قىلىندى ، سودا ئىدارىسى ، يېنىك سانائەت كومىتېتى بىرلەشتۇرۇلۇپ ئىقتىساد ـ سودا كومىتېتى قىلىندى ، مەدەنىيەت ئىدارىسى ، تەنتەربىيە كومىتېتى بىرلەشتۇرۇلۇپ مەدەنىيەت ـ تەنتەربىيە ئىدارىسى قىلىندى . ئۆلچەم ئىدارىسى بىلەن ئۆلچەم نازارەتچىلىكى ئورنى بىرلەشتۇرۇلۇپ تېخنىكا نازارەتچىلىكى ئىدارىسى قىلىندى ، كادىرلار ئىدارىسى بىلەن ئەمگەك ئىدارىسى بىرلەشتۇرۇلۇپ ئەمگەك ـ

كادىرلار ئىدارىسى قىلىندى ، شتات كومىتېتى ناھىيىلىك پارتكومىنىڭ قارىمىقىدا بولدى . مەمۇرىي تەپتىش ئىدارىسى بىلەن ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتى بىرلىشىپ ئىش ېېجىردى . ۋەتەنپەرۋەرلىك تازىلىق ھەرىكىتى كومىتېتى بىلەن سەھىيە ئىدارىسى بىرلەشتۈرۈلۈپ سەھىيە ئىدارىسى قىلىندى . ئىلگىرىكى سۇ ئېلېكتر ئىدارىسى سۇ ئىشلىرى ئىدارىسىغا ، ماتارىپ ئىدارىسى ماتارىپ كومىتېتىغا ، 2 ـ يېنىك سانائەت ئىدارىسى 2 ـ يېنىك سانائەت باش ئۇيۇشمىسىغا ئۆزگەرتىلدى ، سودا ـ سانائەت ئىدارىسى تىك لىنىيە بويىچە باشقۇرۇلىدىغان بولدى . 2001 ـ يىلى ناھىيە تەۋەسىدە تەسىس قىلىنغان ئىدارە ، كومىتېت ، ئىشخانا (ئۇيۇشما) 34 كە يەتتى يەنى 5 كومىتېت (ستاتىستىكا كومىتېتى ، ماتارىپ كومىتېتى ، ئىقتىساد ـ سودا كومىتېتى ، پىلانلىق تۇغۇت كومىتېتى ، پەن ـ تېخنىكا كومىتېتى) ، تۆت ئىشخانا (ھۆكۈمەت ئىشخانىسى ، يېزا ئىگىلىكىنى ئۇنۇمۇبرسال تەرەققىي قىلدۇرۇش ئىشخانىسى ، نامراتلارنى يۆلەش ئىشخانىسى ، سۇنى ياخشىلاش ئىشخانىسى) ، 24 ئىدارە (ئەمگەك ـ كادىرلار ئىدارىسى ، تېخنىكا نازارەتچىلىكى ئىدارىسى ، خەلق ئىشلىرى ئىدارىسى ، سەھىيە ئىدارىسى ، مەدەنىيەت ـ تەنتەربىيە ئىدارىسى ، دېھقانچىلىق ئىدارىسى ، چارۋىچىلىق ئىدارىسى ، مالىيە ئىدارىسى ، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى ، ئاشلىق ئىدارىسى ، سۇچىلىق ئىدارىسى ، ئەدلىيە ئىدارىسى ، قانۇنچىلىق ئىدارىسى ، قۇرۇلۇش ئىدارىسى ، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ئىدارىسى ، يېزا ـ بازار كارخانىلىرى ئىدارىسى ، ئىقتىسادىي تەپتىشلىك ئىدارىسى ، رادىئو ـ تېلېۋىزىيە ئىدارىسى ، ئورمانچىلىق ئىدارىسى ، مىللەتلەر ـ دىن ئىشلىرى ئىدارىسى ، يەر باشقۇرۇش ئىدارىسى ، قاتناش ئىدارىسى ، دۆلەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى ، ئەمگەك ئىشقا ـ ئورۇنلىشىش سۇغۇرتىسىنى باشقۇرۇش ئىدارىسى) ، بىر ئۇيۇشما (2 ـ يېنىك سانائەت باش ئۇيۇشمىسى) .

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى ، مۇئاۋىن ھاكىملىرىنى يۇقىرى دەرىجىلىك تارماقلار تەيىنلىدى . سابىق شىنجاڭ «ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى» ئىلى مىللىي ئارمىيىسى تەشۋىقات ئەترىتىنىڭ باشلىقى ئىسمائىل ئىبراھىم تۇنجى نۆۋەت ھاكىم بولدى . جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى پىيادە ئەسكەرلەر 5 ـ شىسىنىڭ كادىرى ۋاڭ گاۋسەي تۇنجى نۆۋەت مۇئاۋىن ھاكىم بولدى . 1954 ـ يىلى 4 ـ ئايدىن «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» غىچە ھاكىم ، مۇئاۋىن ھاكىملار ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ سايلىمى ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلدى ، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتنىڭ رەھبەرلىرىنى يۇقىرى تەيىنلىدى . «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» تارمار قىلىنغاندىن كېيىن قايتىدىن ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلدى . 1981 ـ يىلى 6 ـ ئايدا ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن ھاكىم ، مۇئاۋىن ھاكىملار ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيىدا سايلام ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلدى .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ ئىلگىرىكى ھاكىم ، مۇئاۋىن ھاكىملىرى (ئىنقىلابىي كومىتېتنىڭ مۇدىر ، مۇئاۋىن مۇدىر)لىرى

جەدۋەل : 17 — 7

ئىسىم ـ فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	يۇرتى	ۋەزىپىسى	ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقتى
ئىسمائىل ئىبراھىم	ئەر	ئۇيغۇر	مارالبېشى	ھاكىم	1952. 9 ～ 1950. 3
ۋاڭ گاۋسەي	ئەر	خەنزۇ	سەنشى گوشەن ناھىيەسى	مۇئاۋىن ھاكىم ھاكىم	1954. 4 ～ 1950. 3 1955. 3 ～ 1954. 4
مەھمەت ئىمىن نەيىم	ئەر	ئۇيغۇر	تۇرپان	مۇئاۋىن ھاكىم ھاكىم	1955. 3 ～ 1954. 4 1957. 3 ～ 1955. 3

مامۇت داۋۇت	ئەر	ئۇيغۇر	ئۇچتۇرپان	ھاكىم	1963.7 ~ 1957.3
دانى سالى	ئەر	ئۇيغۇر	ئاۋات	ھاكىم	1966.5 ~ 1963.9
ياۋ شىن	ئەر	خەنزۇ	لياۋنىڭ تېبلىك	ئىنقىلابىي كومىتېتنىڭ مۇدىرى	1971.1 ~ 1969.4
لى شيەندې	ئەر	خەنزۇ	خېبېي ئەنگو	ئىنقىلابىي كومىتېتنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى، مۇدىرى	1971.1 ~ 1970.10 1975.3 ~ 1971.1
مۇھەممەت مەخمۇت	ئەر	ئۇيغۇر	كۇچا	ئىنقىلابىي كومىتېتنىڭ مۇدىرى	1981.6 ~ 1975.3
ئابدۇرۇسۇل مۇھەممەت	ئەر	ئۇيغۇر	ئۇچتۇرپان	ئىنقىلابىي كومىتېتنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى، ھاكىم	1981.6 ~ 1973.3 1990.3 ~ 1984.6
مويىدىن سادىق	ئەر	ئۇيغۇر	ئۇچتۇرپان	ھاكىم	1998.2 ~ 1990.3
ئابلىز نىياز	ئەر	ئۇيغۇر	ئاقسۇ	ھاكىم	2001.12 ~ 1998.2
ئابدۇسالام ئابباسوف	ئەر	ئۇيغۇر	ئۇچتۇرپان	مۇئاۋىن ھاكىم	1954.4 ~ 1952.6
جيالڭ ئېن	ئەر	خەنزۇ	خېنەن شىڭيڭ	مۇئاۋىن ھاكىم	1966.5 ~ 1957.2
ئابدۇراخمان ئەزىز	ئەر	ئۇيغۇر	قەشقەر	مۇئاۋىن ھاكىم	1959.2 ~ 1957.2
ئابدۇقادىر ناسىر	ئەر	ئۇيغۇر	ئۇچتۇرپان	مۇئاۋىن ھاكىم	1966.5 ~ 1962.3
ژالڭ ئېرچېڭ	ئەر	خەنزۇ	خېبېي ئەنيڭ	مۇئاۋىن ھاكىم	1966.5 ~ 1964.4
يەن فۇشى	ئەر	خەنزۇ	شەنشى شېنچى	ئىنقىلابىي كومىتېتنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى	1971.1 ~ 1969.4
جالڭ مىڭشىن	ئەر	خەنزۇ	شەنشى	ئىنقىلابىي كومىتېتنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى	1971.1 ~ 1969.4
شۇ شېڭنۇ	ئەر	خەنزۇ	گەنسۇ ۋۇۋېي	ئىنقىلابىي كومىتېتنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى	1971.10 ~ 1969.4
خېلىل زاكىر	ئەر	ئۇيغۇر	ئۇچتۇرپان	ئىنقىلابىي كومىتېتنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى	1971.10 ~ 1969.4
جيالڭ گوۋېن	ئەر	خەنزۇ	شەندۇڭ لەيشى	ئىنقىلابىي كومىتېتنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى	1974.4 ~ 1969.4
چېن يۈنجيالڭ	ئەر	خەنزۇ	خۇنەن چاڭشا	ئىنقىلابىي كومىتېتنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى	1974.4 ~ 1969.4
جيا دىڭمىڭ	ئەر	خەنزۇ	شەنشى خۇاشەن ناھىيىسى	ئىنقىلابىي كومىتېتنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى	1972.10 ~ 1971.1
ئىسرائىل ئىسمائىل	ئەر	ئۇيغۇر	ئاۋات	ئىنقىلابىي كومىتېتنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى	1973.3 ~ 1972.7

جۇ يوچېڭ	ئەر	خەنزۇ	شەنشى لىيۇلىن	ئىنقىلابىي كومىتېتنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى	1975. 9 ~ 1972. 10
زو ۋېيجۇن	ئەر	خەنزۇ	جياڭسۇ يەنچېڭ	ئىنقىلابىي كومىتېتنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى	1979. 9 ~ 1975. 10
ۋاڭ جۇنفېڭ	ئەر	خەنزۇ	خېنەن روياڭ	ئىنقىلابىي كومىتېتنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى	1981. 6 ~ 1975. 10
ھاشىم قاسىم	ئەر	ئۇيغۇر	ئۇچتۇرپان	ئىنقىلابىي كومىتېتنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى ، مۇئاۋىن ھاكىم	1981. 6 ~ 1975. 10 1990. 3 ~ 1981. 6
رېن يۇلياڭ	ئەر	خەنزۇ	شەنشى لىشى	ئىنقىلابىي كومىتېتنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى	1981. 6 ~ 1975. 10
خالىق توختى	ئەر	ئۇيغۇر	ئۇچتۇرپان	ئىنقىلابىي كومىتېتنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى	1981. 6 ~ 1975. 10
ئابلا يۇسۇپ	ئەر	ئۇيغۇر	ئاۋات	1 ـ مۇئاۋىن مۇدىر	1981. 5 ~ 1981. 2
گې شىمىڭ	ئەر	خەنزۇ	خېبېي جيەنگو	مۇئاۋىن مۇدىر مۇئاۋىن ھاكىم	1981. 6 ~ 1979. 4 1984. 6 ~ 1981. 6
لى دېڭمىن	ئەر	خەنزۇ	گەنسۇ تۇڭۋېي	مۇئاۋىن ھاكىم	1984. 6 ~ 1981. 6
ئوسمان تەۋەككۇل	ئەر	ئۇيغۇر	ئۇچتۇرپان	مۇئاۋىن ھاكىم	1984. 6 ~ 1981. 6
بەكرى روزى	ئەر	ئۇيغۇر	ئۇچتۇرپان	مۇئاۋىن ھاكىم	1987. 10 ~ 1981. 6
لى يۇڭجېن	ئەر	خەنزۇ	گەنسۇ گاۋتەي	مۇئاۋىن ھاكىم	1984. 4 ~ 1983. 3
لى شۇنەن	ئەر	خەنزۇ	جياڭسۇ جياڭدۇ	مۇئاۋىن ھاكىم	1987. 10 ~ 1984. 7
شۇ چۇنشۇ	ئەر	خەنزۇ	شەشى	مۇئاۋىن ھاكىم	1987. 6 ~ 1986. 9
شۇ يۇجوڭ	ئەر	خەنزۇ	جياڭسۇ	مۇئاۋىن ھاكىم	1993. 3 ~ 1987. 6
ئابلىمىت تۇردى	ئەر	ئۇيغۇر	ئۇچتۇرپان	مۇئاۋىن ھاكىم	1990. 3 ~ 1987. 6
چېن جىجىڭ	ئەر	خەنزۇ	شەنشى چاڭئەن	مۇئاۋىن ھاكىم	1993. 2 ~ 1990. 3
تۇرسۇن مامۇت	ئەر	ئۇيغۇر	ئۇچتۇرپان	مۇئاۋىن ھاكىم	1993. 2 ~ 1990. 3
جاۋ خۇيچىڭ	ئەر	خەنزۇ		مۇئاۋىن ھاكىم (پەن - تېخنىكىغا مەسئۇل)	1993. 2 ~ 1990. 3
جاۋ جاڭۋېي	ئەر	خەنزۇ	بېيجىڭ شەھىرى	مۇئاۋىن ھاكىم	1995. 4 ~ 1993. 2
مۇھەممەت نىياز ئىمامنىياز	ئەر	ئۇيغۇر	ئاقسۇ	مۇئاۋىن ھاكىم	1997. 12 ~ 1993. 2
ۋاڭ فېڭ	ئەر	خەنزۇ	خېنەن بوئەي	مۇئاۋىن ھاكىم	1998. 2 ~ 1993. 2
تۇرسۇن ئىسلام	ئەر	ئۇيغۇر	ئۇچتۇرپان	مۇئاۋىن ھاكىم	1999. 5 ~ 1993. 2
ياڭ ياڭ	ئەر	خەنزۇ	خېنەن گاۋچىڭ	مۇئاۋىن ھاكىم (پەن تېخنىكىغا مەسئۇل)	1994. 9 ~ 1993. 2
ۋۇ چىڭخەي	ئەر	خەنزۇ	خېنەن چاڭتەن	مۇئاۋىن ھاكىم	1998. 3 ~ 1995. 4

شېن ئۇيسن	ئەر	خەنزۇ	شەندۇڭ خېزې	مۇئاۋىن ھاكىم (پەن - تېخنىكىغا مەسئۇل)	1995. 10 ~ 1997. 8
خۇالڭ چيالڭ	ئەر	خەنزۇ		مۇئاۋىن ھاكىم (ۋەز- پىلىك چېنىققان)	1997. 2 ~ 1998. 10
بەي شىرۇڭ	ئەر	خەنزۇ	شەنشى بەيشۇي	مۇئاۋىن ھاكىم (پەن - تېخنىكىغا مەسئۇل)	1997. 8 ~ 1998. 8
جۇ شاۋىلڭ	ئەر	خەنزۇ	خۇبېي خەنيالڭ	مۇئاۋىن ھاكىم	1998. 2 ~ 1999. 11
قەھرىمان سىدىق	ئەر	ئۇيغۇر	ئۇچتۇرپان	مۇئاۋىن ھاكىم	1998. 2 ~ 1999. 11
خې جەنسۇن	ئەر	خەنزۇ		مۇئاۋىن ھاكىم (پەن - تېخنىكىغا مەسئۇل)	1998. 8 ~ 1999. 11
لىۋ جۇڭۇېن	ئەر	خەنزۇ	شەنشى جياشەن ناھىيىسى	مۇئاۋىن ھاكىم	1998. 2 ~ 2001. 12
تۇردى بەكرى	ئەر	ئۇيغۇر	ئۇچتۇرپان	مۇئاۋىن ھاكىم	1998. 2 ~ 2001. 12
تايىر مۇھەممەت	ئەر	ئۇيغۇر	كۇچا	مۇئاۋىن ھاكىم	1999. 5 ~ 2001. 12
ۋالڭ جەنشې	ئەر	خەنزۇ	ئىچكى موڭغۇل شىنخې	مۇئاۋىن ھاكىم	1999. 11 ~ 2001. 12
ئەزىز جامال	ئەر	ئۇيغۇر	ئۇچتۇرپان	مۇئاۋىن ھاكىم	1999. 1 ~ 2001. 12

2 . ھۆكۈمەت ئىشلىرى

1950 ـ يىلى 3 ـ ئايدا ج ك پ ئاقسۇ ۋىلايەتلىك كومىتېتى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىگە خىزمەت گۇرۇپپىسى ئەۋەتىپ گومىنداڭنىڭ ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى ھۆكۈمەت ئاپپاراتىنى ئۆتكۈزۈۋالدى ، كونا خىزمەتچى خادىملار (ھەقىقەتكە قايتقانلار) نى پارتىيىنىڭ مىللىي ، دىنىي سىياسىتىنى ئۆگىنىشكە تەشكىللەپ ، ئۇلاردىن كونا ئىدىيە ، كونا ئىستىلنى ئۆزگەرتىپ ، خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلىشتەك يېڭى ئىدىيە ، يېڭى قاراشنى تىكلەشنى تەلەپ قىلدى ھەمدە بىر قىسىم كونا خادىملارنى تەكشۈردى . شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ، پارتىيىنىڭ سىياسىتىگە ئاساسەن دېھقانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشگە ، شەھەر ، بازار سودىسىنىڭ ئەسلىگە كېلىشى ۋە قول سانائەتچىلەرنىڭ قايتا كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىشىغا ، ماتارىپنى راۋاجلاندۇرۇشىغا ياردەم بەردى ، خەلق ئامما‌سىغا لازىملىق كۇندىلىك بۇيۇملارنىڭ تەمىناتىغا كاپالەتلىك قىلدى . 5 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلۇپ باۋ ، جيا تۇزۇمى بىكار قىلىنىدى ، رايون ، يېزىلاردا يېڭىدىن ئاساسىي قاتلام خەلق ھاكىمىيىتى قۇرۇلدى . 1951 ـ يىلى 9 ـ ئايدا ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش ـ زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش خىزمىتى ئىشلەندى ، كېيىنكى يىلى 4 ـ ئايدا بۇ خىزمەت ئاخىرلاشتى ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئامېرىكا جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇش ـ چاۋشيەنگە ياردەم بېرىش ئۆچۈن ماددىي ئەشيا ۋە پۇل ئىئانە قىلىنىدى ؛ قىشتا ۋىلايەتلىك پارتكوم بېكىتكەن «1951 ـ يىللىق ئىشلەپچىقىرىش فاكتورىنى ۋە ۋەزىپە» ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ ، سۇچىلىق ئىشلىرى ئېلىپ بېرىلدى ، تېرىلغۇ يەر كېڭەيتىلدى ، ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىي قىلدۇرۇلدى . 1952 ـ يىلى 6 ـ ئايدا «ئۇچكە قارشى تۇرۇش (خىيانەتچىلىككە ، ئىسراپچىلىققا ، بيۇروكراتلىققا قارشى تۇرۇش) ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىلدى ؛ 9 ـ ئايدا مۇددەتكە ، تۇرکۇمگە بۆلۈپ يەر ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىلدى ، بۇ ئىسلاھات 1953 ـ يىلى 6 ـ ئايدا ئاخىرلاشتى . ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش ـ زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش ھەرىكىتى ۋە يەر ئىسلاھاتى داۋامىدا بارلىققا كەلگەن ئاكتىپلار تەربىيىلەنگەندىن كېيىن ئاساسىي قاتلام ھاكىمىيەت تەشكىلاتلىرىغا سەپلەندى ، يېڭى ئۇچتۇرپاننى قۇرۇپ چىقىش داۋامىدا ئۇلارنىڭ رولى جارى قىلدۇرۇلدى .

1953 ـ يىلى تۇنجى قېتىم نوپۇس تەكشۈرۈلدى . 1954 ـ ، 1955 ـ يىللىرى قاقاس يەرلەر ئېچىلىپ

تېرىلغۇ يەر بەرپا قىلىندى ، سۇچىلىق قۇرۇلۇشى قىلىندى . 1956 ـ يىلى ئاساسلىقى يېزا ئىگىلىكى ، قول سانائەت ۋە خۇسۇسىي سودا ـ سانائەت سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىلدى ، يېزا ئىگىلىكى كوپېراتسىيەلەشتۇرۇلدى . سۇپەتلىك سورتلار ، يېڭىچە دېھقانچىلىق سايمانلىرى كىرگۈزۈلدى ، ئاشلىق جەھەتتە ھوسۇلنى بېكىتىش ، ۋەزىپە بەلگىلەپ سېتىۋېلىش ، ۋەزىپە بەلگىلەپ سېتىش يولغا قويۇلدى . بازار ـ يېزىلاردىكى خۇسۇسىي قول سانائەت ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىن ، ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدىكى ماگىزىنلار ياكى ھەمكارلىق دۇكانلىرى قۇرۇلدى ، ئامما سەپەرۋەر قىلىنىپ ئۇچتۇرپان — ئاقسۇ ، ئۇچتۇرپان — ئاقچى تاشيوللىرى ۋە ناھىيە تەۋەسىدىكى ئاددىي يېزا ـ كەنت تاشيوللىرى ياسالدى .

1957 ـ يىلى ئىستىل تۈزىتىش ، ئوڭچىلارغا قارشى تۇرۇش ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىلدى . يېزىلاردا ئاشلىق بىرتۇتاش سېتىۋېلىنىدىغان ، بازارلاردا ئاشلىق ، ماي كىنىشكىگە قاراپ نورمىلىق تەمىنلىنىدىغان بولدى . 1958 ـ يىلى پاختا ، پاختا رەخت بىلەتكە قاراپ پىلانلىق تەمىنلىنىدىغان بولدى ، چارۋىچىلىق سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىلدى ، بازار ـ يېزىلاردا ئىشلەپچىقىرىش كەڭ كۆلەمدە ئۆۋج ئالدۇرۇلدى . كىرىمنى ئاشۇرۇش ، ئىقتىساد قىلىش ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى . 9 ـ ئايدا مۇبالىغچىلىك شامىلى پەيدا بولدى ، ناھىيە تەۋەسىدىكى يېزىلارنىڭ ھەممىسىدە كوپېراتسىيەلەشتۇرۇش ، داش قازانىنىڭ تامىقىنى يېيىش ۋە ئەمەلىيەتتىن چەتنەپ كەتكەن «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» ، كەڭ كۆلەمدە پولات ـ تۆمۈر تاۋلاش ئىشى ئېلىپ بېرىلدى ، بۇنىڭ بىلەن كۆرسەتكۈچنى يۇقىرى قىلىۋېتىش ، قارىغۇچىلارچە قوماندانلىق قىلىش ۋە مۇبالىغچىلىق قىلىشتەك خاتالىق كېلىپ چىقتى . 1959 ـ يىلى چارۋا نەسلىنى ياخشىلاش ، يېزا سۇ ئېلېكتر ئىستانسىلىرىنى قۇرۇش ، سۇچىلىق قۇرۇلۇشى قىلىش ۋە پارتىيىنى ، كوپېراتىپنى تەرتىپكە سېلىش ، ئوڭچىلارغا قارشى تۇرۇش ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىلدى . 1961 ـ يىلى كۆپەيتىش تېخنىكىسى كىرگۈزۈلۈپ يېڭى سورتلار ئومۇملاشتۇرۇلدى ، بازار تاۋار ئاشلىقى قىسقارتىلدى ، بىر تۈركۈم ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر يېزىلارغا چۈشۈرۈلدى . 1963 ـ يىلى «بەشكە قارشى تۇرۇش» ، «تۆتنى ئېنىقلاش» ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىلدى ۋە سوتسىيالىستىك تەربىيە نۇقتىدا سىناق قىلىندى . 1964 ـ يىلى خەلق ئىگىلىكى تەڭشەلدى ، ھۆكۈمەت ئاپپاراتى كۆپەيتىلدى ، دېھقانچىلىق ، چارۋىچىلىق ، سانائەت ، سودا ، مالىيە ـ ئىقتىساد ، مەدەنىيەت ـ ماۋارىپ ۋە سەھىيە ئىشلىرى بىرقەدەر مۇقىم تەرەققىي قىلدى . 1966 ـ يىلى 7 ـ ئايدا «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلاندى . كېيىنكى يىلى 2 ـ ئايدا شاڭخەيدىكى «يانۇار بورىنى» نىڭ تەسىرى تۈپەيلىدىن ناھىيە تەۋەسىدە ھوقۇق تالىشىش يۇقىرى دولقۇنى كۆتۈرۈلدى ، ناھىيىدىكى پارتىيە ، ھۆكۈمەت رەھبەرلىرى ۋەزىپىسىدىن توختىتىلدى ، ھۆكۈمەت خىزمەت ئاپپاراتلىرى پالەچ ھالەتكە چۈشۈپ قالدى ، كېيىن پارتىيە بىلەن ھۆكۈمەت بىرلەشتۇرۇلگەن ناھىيىلىك «ئىنقىلابىي كومىتېت» نىڭ «بىر مەنبەلىك» رەھبەرلىكى يولغا قويۇلدى . بۇ مەزگىلدىكى خىزمەتلەردە ئاساسلىقى سىنىپىي كۆرەش تۇتقا قىلىندى ، سىنىپىي قوشۇن تازىلاندى . ماۋارىپ تۈزۈمى ئىسلاھ قىلىنىپ ئوقۇش مۇددىتى قىسقارتىلدى ؛ زىيالىي ياشلار تاغ ۋە يېزىلارغا بېرىپ كەمبەغەل دېھقان ـ تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلارنىڭ قايتا تەربىيىسىنى قوبۇل قىلىشقا سەپەرۋەر قىلىندى . «سانائەتتە داپىڭدىن ئۆگىنىش ، يېزا ئىگىلىكىدە داجەيدىن ئۆگىنىش» ھەرىكىتى قوزغىتىلدى ؛ «بىرگە زەربە بېرىش ، ئوچۇق قارشى تۇرۇش» ، لىن بياۋنى ، كۇڭزىنى تەنقىد قىلىش ، ئىستىل تۈزىتىش ، «ئوڭچىل ئەنزە ئاغدۇرۇش شامىلىغا قايتۇرما زەربە بېرىش» ۋە ئاساسىي لۇشيەن تەربىيىسى قاتارلىق سىياسىي ھەرىكەتلەر ئېلىپ بېرىلدى . «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىن ئىبارەت 10 يىللىق مالىمانچىلىقتا ، ئىنتايىن «سول» لۇشيەننىڭ كاشىلىسى تۈپەيلىدىن ھۆكۈمەت ئىشلىرى قالايمىقانلىشىپ كەتتى ، سانائەت ، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى قاتارلىق ئىشلار قاتتىق ئاپەتكە ئۇچرىدى .

1976 ـ يىلى «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» تارمار قىلىنغاندىن كېيىن قالايمىقانچىلىق ئوڭشالدى ، بولۇپمۇ 1978 ـ يىلى 12 ـ ئايدىكى ج ك پ 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن

كېيىن مەركىزىي كومىتېت ، گوۋۇيۈەننىڭ خەلق ئىگىلىكىدە «تەڭشەش ، ئىسلاھ قىلىش ، تەرتىپكە سېلىش ، ئۆستۈرۈش» فاكتورىنى يولغا قويۇلدى ، ھۆكۈمەت خىزمىتى تەرتىپى تۈزەلدى ، بازار - پىزا ئىقتىسادىنى راۋاجلاندۇرۇش ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ، 1981- يىلى 6 - ئايدا ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىدە ھۆكۈمەت خىزمىتى تارماقلىرى كۆپەيتىلدى ، بازارلاردا «بەشنى بېكىتىش ، بىرنى مۇكاپاتلاش» تىن ئىبارەت ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلدى ، پىزىلاردا مەھسۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلدى ، خىزمەتنىڭ مۇھىم نۇقتىسى ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشقا يۆتكىلىشكە باشلىدى ، بازار - پىزىلارنىڭ سانائىت ، پىزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ۋە راۋاجلاندۇرۇلدى . 1982 - يىلىدىن كېيىن ، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنىڭ مەركەز قىلىنىشى ۋە ئىسلاھات ، ئېچىۋېتىش قەدىمىنىڭ تېزلىتىلىشىگە ئەگىشىپ پىزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى ھۆددىگە ئېلىپ باشقۇرۇش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى نۇقتىلىق تۈتۈلدى ، كەسپىي ئائىلىلەر ، نۇقتىلىق ئائىلىلەرنىڭ قانۇنىي ھوقۇق - مەنپەئىتى قوغدالدى ، پىزا - بازار كارخانىلىرى بەس - بەس بىلەن ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلدى ، كەسىپ قۇرۇلمىسى تەڭشىلىپ دېھقانلارنىڭ كىرىمى ئاشۇرۇلدى ؛ پىزا ئىگىلىكىنى پەن - تېخنىكا ئارقىلىق گۈللەندۈرۈش تەشەببۇس قىلىندى ، پىزا ئىگىلىكىدە ئىشلەپچىقىرىشتىن ئاۋالقى ، ئىشلەپچىقىرىش داۋامىدىكى ۋە ئىشلەپچىقىرىشتىن كېيىنكى مۇلازىمەت ئاپپاراتلىرى ، ئىقتىسادىي ئەھلىي گەۋدىلەر مۇكەممەللەشتۈرۈلدى . ناھىيە ، پىزا (بازار) لاردا پەن - تېخنىكىغا مەسئۇل مۇئاۋىن ھاكىم ، مۇئاۋىن پىزا (بازار) باشلىقلىرى تەكلىپ بىلەن ۋەزىپىگە قويۇلدى ، يېڭى سورتلار ۋە ماشىنا بىلەن سۈلياۋ يوپۇق يېپىپ كېۋەز تېرىش تېخنىكىسى كىرگۈزۈلدى ۋە كېڭەيتىلدى . 1994 - يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيىسى مەملىكەت بويىچە نامرات ناھىيىلەر قاتارىغا كىرگۈزۈلگەندىن كېيىن ، ناھىيە نامراتلارغا يار - يۆلەك بولۇش پۈرسىتىنى چىڭ تۇتۇپ ، پۈتۈن جەمئىيەتنى نامراتلارنى ھەممە جەھەتتىن يۆلەپ روناق تاپقۇزۇشقا سەپەرۋەر قىلدى ، «قورساق توق بولۇش ، ئۆي بار بولۇش ، تەربىيىگە ئىگە بولۇش ، نامراتلىقنى تۈگىتىش ، مۇقىملىقنى ساقلاش» تىن ئىبارەت نامراتلارغا يار - يۆلەك بولۇش پىكىر يولى بويىچە تېرىقچىلىق ، باقمىچىلىق ، پىششىقلاش كەسپى يولغا قويۇلدى . نامرات ئائىلىلەر ئۆچۈن يېڭى تۇرالغۇ سېلىپ بېرىلدى ، «ئۇچنى يۇرۇشلەشتۈرۈش» قۇرۇلۇشى مۇكەممەللەشتۈرۈلدى . بازار مۇھىم نۇقتا قىلىنغان ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتى كەڭ دائىرىدە ئېلىپ بېرىلدى ، كارخانىلاردا ئىگىلىك باشقۇرۇش ھۆددىگەرلىك تۈزۈمى يولغا قويۇلدى . پىزىلاردا ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىپ باشقۇرۇش تۈزۈمى تېخىمۇ مۇكەممەللەشتۈرۈلدى ، يەرلەر 2 - نۆۋەت 30 يىلغىچە ھۆددىگە بېرىلدى . سۈچىلىق قۇرۇلۇشى ئۆچۈن مەبلەغ توپلاندى ، سېلىندى ۋە ئەمگەك كۈچى ئاجرىتىلدى ، نۇقتىلىق سۈچىلىق قۇرۇلۇش تۈرلىرى (چوڭقۇر ئۆستەڭى ، 2 - غول ئۆستەڭ ، سارام سۇ باشلاش قۇرۇلۇشى ، قارا يۇلغۇن سۇ باشلاش كۆچۈرمىسى ، يۇقىرىقى سېرىقئارال كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش قۇرۇلۇشى قاتارلىقلار) پۈتتۈرۈلدى ، پىزا ئىگىلىكى ئۈنۈمىبرسال تەرەققىي قىلدۇرۇلدى . چارۋىچىلار ئولتۇراقلاشتۇرۇلدى (قارا يۇلغۇن ، يېڭىئاۋات ، ياركۆۋرۈك قاتارلىق پىزىلاردا) ، پۇل توپلاش ئارقىلىق مەكتەپلەر ئېچىلدى . ماۋارىپ سېلىنمىسىنىڭ سالمىقى ئاشۇرۇلدى ، ئوتتۇرا- باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ مەكتەپ ئۆيلىرى ئۆزگەرتىلدى ، «دۆلەت تەرىپىدىن بېكىتىلگەن نامرات جايلارنىڭ مەجبۇرىيەت ماۋارىپى قۇرۇلۇشى» تۈرى تاماملاندى . 90 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرى بازارلارنى تۈرۈبا سۈيى بىلەن تەمىنلەش ، يۇندا بىرتەرەپ قىلىش ۋە ئاھالىلەر رايونلىرىنىڭ يوللىرىنى ياساش قاتارلىق بازار قۇرۇلۇشى ۋە سانائەتتە تېخنىكا ئۆزگەرتىش (ئېلېكتر ئىستانسىسى ، سېمونت زاۋۇتى ، ياغ زاۋۇتى ، پاختا زاۋۇتى قاتارلىقلار) تۈرى تاماملاندى ، ئاقيار 10 مىڭ مولۇق بوزيەر مەجبۇرىيەت كۆچمىتى بازىسى قۇرۇلۇشى تۈرىدە ئىش باشلاندى . پىزا ، كەنت ، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش ، سۇنى ياخشىلاش ، شىپاخانا قۇرۇش ئىشلىرى تاماملاندى . مالىيىدە قىيىنچىلىق بولۇۋاتقان ئەھۋالدا جەمئىيەتتىكى ، ھەر ساھەدىكى كۆچلەر پۇل ئىئانە قىلىشقا ۋە ئەمگەك كۈچى چىقىرىشقا سەپەرۋەرلىك قىلىنىپ ناھىيە ، پىزا ، كەنت مەدەنىيەت-

تەنتەربىيە پائالىيىتى مەيدانى ، سارىيى ، پونكتى ۋە ئۆيى قۇرۇلۇشى تاماملاندى . 30 نەچچە مىليون يۈەن مەبلەغ سېلىنىپ ، ئۆلكە يولى 306 ـ لىنىيىسىنىڭ ئۆچتۇرپان بازىرى رايونىدىن ئۆتىدىغان قىسمىنى ئۆزگەرتىش ، قۇرۇلۇشى ۋە بازار رايونى ئىسسىقلىق بىلەن مەركەزلەشتۈرۈپ تەمىنلەش قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىلدى ، بازار سۇ تەمىنلەش زاۋۇتى يېڭىدىن قۇرۇلدى ، توققۇزبۇلاق باغچىسى ۋە جىغانلىق قاتارلىق سايا‌ھەت رايونى ئېچىلدى ۋە رېمونت قىلىندى ؛ جامائەت خەۋپسىزلىكى ، تەپتىش ، سوت ، ئەدلىيە تارماقلىرىنىڭ فۇنكسىيىلىك رولى كۈچەيتىلدى ، مەركەزنىڭ 7 ـ نومۇرلۇق ھۆججىتى ۋە ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومىنىڭ 5ـ نومۇرلۇق ھۆججىتىنىڭ روھى ئەستايىدىل ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ ، مىللىي بۆلگۈنچىلىك ۋە قانۇنسىز دىنىي ھەرىكەتلەرگە بايراق روشەن ھالدا قارشى تۇرۇلدى .

1997 ～ 2001 ـ يىلغىچە ئاپتونوم رايون ، ۋىلايەت ، ناھىيە نۆۋەتلىق يېزا (بازار) ، كەنت ۋە مەكتەپلەرگە خىزمەت ئەترىتى ئەۋەتىپ مەركەزلىك تەرتىپكە سېلىش خىزمىتىنى قانات يايدۇردى ، «چوڭ دېلونى پاش قىلىش ، جىنايەتچىلەرنى قوغلاپ تۇتۇش ، شايكىلارغا زەربە بېرىشتىن» ئىبارەت مۇھىم خىزمەتلەر گەۋدىلەندۈرۈلدى . بىخەتەرلىك ، مەدەنىي كىچىك رايون بەرپا قىلىش پائالىيىتى قاتتىق تۇتۇلدى . دىنىي سورۇن ۋە دىن ئىشلىرىنى باشقۇرۇش كۈچەيتىلدى ، مىللىي بۆلگۈنچى ۋە قانۇنسىز دىنىي ھەرىكەتلەرگە قاتتىق زەربە بېرىلدى ، مەركەزلەشتۈرۈپ تۈزەش ـ تەرتىپكە سېلىش كۈرىشى قانات يايدۇرۇلدى ؛ ئىككى مەدەنىيىلىك قۇرۇلۇشى تەڭ تۇتۇلدى ، ناھىيىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ساپاسى ئۆستۈرۈلدى . مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ، ئارمىيە بىلەن خەلق ئىتتىپاقلىقى ، ئورتاق مەدەنىيىلىك ئورۇن بەرپا قىلىش پائالىيىتى ۋە «بەشتە ياخشى ئائىلە» ، «ئون يۈلتۈزلۇق مەدەنىي ئائىلە» ، «مەدەنىي يېزا ، مەدەنىي كەنت ، مەدەنىي ئائىلە» بەرپا قىلىش پائالىيىتى كۈچەيتىلدى ، ناھىيە «مەملىكەت بويىچە پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتىدىكى ئىلغار ناھىيە» ، «مەملىكەت بويىچە كەلكۈنگە ۋە قۇرغاقچىلىققا تاقابىل تۇرۇشتىكى ئىلغار كوللېكتىپ» ، «مەملىكەتلىك كۆكەرتىش قۇرۇلۇشىدىكى ئىلغار ئورۇن» ، «يېزا دەرىجىلىك ئورمان باشقۇرۇش پونكتىلىرى ئۆلچەمگە يەتكەن ناھىيە» ، «چېگرا رايون مەدەنىيەت كارىدورى قۇرۇلۇشى بويىچە ئىلغار ناھىيە» ، «مەملىكەت بويىچە ئورمان بىنا قىلىش ، كۆكەرتىشتىكى 100 ياخشى ناھىيە» ، «ئاپتونوم رايون بويىچە 8 ـ بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدىكى ئورمان بەرپا قىلىش ـ كۆكەرتىشتىكى ئىلغار كوللېكتىپ» ، «مەملىكەت بويىچە باشلانغۇچ مەجبۇرىيەت مائارىپىنى ئومۇملاشتۇرۇشتىكى ئىلغار ناھىيە» ، «ئاپتونوم رايون بويىچە ئاشلىق ، پاختا ئىشلەپچىقىرىشىدىكى ئىلغار ناھىيە» ، «ئاپتونوم رايون بويىچە دۆلەتنىڭ نامرات رايونلارغا قارىتىلغان مەجبۇرىيەت مائارىپىنى نۆۋەتتىدا سىناق قىلىش خىزمىتىدىكى ئىلغار ناھىيە» ، «مەملىكەت بويىچە تەنتەربىيىدىكى ئىلغار ناھىيە» ، «مەملىكەت بويىچە ئورمانچىلىق ئېكولوگىيە قۇرۇلۇشىدىكى ئىلغار ناھىيە» ، «ئاپتونوم رايون بويىچە مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىدىكى ئىلغار ناھىيە» دېگەن نامىلارغا شۇنىڭدەك ئاقسۇ ۋىلايىتى تەرىپىدىن بېرىلگەن «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ، تەرەققىياتى ، ئارمىيە ـ خەلق ئىتتىپاقلىقىدىكى نەمۇنە ناھىيە» دېگەن نامغا ئېرىشتى . سانائەت ، يېزا ئىگىلىكى ، سودا ، ئاساسىي قۇرۇلۇش ، قاتناش ، تىرانسپورت ، مالىيە ـ پۇل مۇئامىلە قاتارلىق ئىشلار تېز تەرەققىي قىلدى ، مىللەتلەر ئىتتىپاق بولۇش ، ئىقتىساد تەرەققىي قىلىش ، جەمئىيەت مۇقىم بولۇشتەك ياخشى ۋەزىيەت ساقلاپ قېلىندى .

§ 2 . يېزا (بازار) لىق خەلق ھۆكۈمىتى

1 . رايونلۇق ھۆكۈمەت (مەھكىمە)

ناھىيە تەۋەسىدە ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ۋاكالەت ئاپپاراتلىرى رايون دەرىجىلىك ئاپپاراتلار بولۇپ ،

1950 ـ يىلى قۇرۇلغان . شۇ يىلى ناھىيە بازىرى (ئاقتوقاي ۋە ناھىيە بازىرى) ، ئاقيار ، ياڭخي ، ئىمامىلىرىمدىن ئىبارەت تۆت رايون قۇرۇلۇپ ئۇلارنىڭ ھەممىسىدە رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى تەسىس قىلىندى . 1951 ـ يىلى باشيامان رايونى قۇرۇلدى . 1953 ـ يىلى 5 ـ ئايدا ناھىيىدىكى مەمۇرىي رايونلارنىڭ تەرتىپىنى تەڭشىگەندە يار كۆۋرۈك بىلەن يېڭىئاۋات ئەسلىدىكى تەۋەلىكىدىن ئايرىپ چىقىلىپ رايون بولۇپ قۇرۇلدى ، ناھىيە بويىچە يەتتە رايون بولۇپ ، ئۇنىڭ قارىمىقىدا 32 يېزىلىق خەلق ھۆكۈمىتى بار بولدى . رايونلارغا رايون باشلىقى ، مۇئاۋىن رايون باشلىقلىرى قويۇلدى ، رايونلارنىڭ ئىش بېجىرىش ئاپپاراتلىرىغا تەشكىلات كادىرى ، تەشۋىقات كادىرى ، ئىشلەپچىقىرىش كادىرى ، خەلق ئىشلىرى كادىرى ، ئاياللار خىزمىتى كادىرى ، ياشلار خىزمىتى كادىرى ۋە كاتىپ ، مالىيە خادىملىرى قاتارلىقلار سەپلەندى . 1955 ـ يىلى 8 ـ ئايدا ياركۆۋرۈك رايونى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى ، ناھىيە بويىچە ئالتە رايون بولۇپ ، ئۇنىڭ قارىمىقىدا 32 يېزا بار بولدى . 1956ـ يىلى ناھىيە بازىرى ئايرىپ چىقىلىپ ئۇچتۇرپان بازارلىق (تەشكىلىي تۈزۈلمىسى رايون دەرىجىلىك) خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلدى . 1958 ـ يىلى خەلق گۇڭشېسى قۇرۇلغان چاغدا رايون ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ گۇڭشې قۇرۇلدى .

2 . خەلق گۇڭشېسى

1958 ـ يىلى گۇڭشېلار بەس ـ بەستە قۇرۇلۇشقا باشلىدى . ناھىيىدىكى ئالتە مەمۇرىي رايوندا ھاكىمىيەت تەشكىلاتى بىلەن ئىگىلىك تەشكىلاتى بىرلەشتۈرۈلگەن» ئالتە خەلق گۇڭشېسى يەنى قىزىل بايراق (1 ـ رايون ، ئۇچتۇرپان بازىرى بىلەن ئاقتوقاي بىرلەشتۈرۈلگەن) ، راكېتا (2 ـ رايون) ، ياڭخي (4 ـ رايون) ، ئاقيار (5 ـ رايون) ، ئالغا (6 ـ رايون) ، يېڭىئاۋات (7 ـ رايون) خەلق گۇڭشېلىرى قۇرۇلدى . خەلق گۇڭشېسىدا گۇڭشې پارتكومى بىلەن باشقۇرۇش كومىتېتى قۇرۇلۇپ ئۇنىڭ قارىمىقىدا تەشكىلات ، تەشۋىقات ، سانائەت ، قاتناش ، مالىيە ـ ئاشلىق ۋە ئىشلەپچىقىرىش قاتارلىق خىزمەت تارماقلىرى قۇرۇلدى . 1962 ـ يىلى 5 ـ ئايدا ئۇچتۇرپان بازىرى گۇڭشېسى بىلەن ياركۆۋرۈك گۇڭشېسى كۆپەيتىلدى . 11 ـ ئايدا يەنە يامانسۇ گۇڭشېسى كۆپەيتىلدى . شۇ چاغدا ناھىيە بويىچە قۇرۇلغان خەلق گۇڭشېسى توققۇزغا ، باشقۇرۇش رايونى 24كە (60 ـ يىللاردا ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى) ، ئىشلەپچىقىرىش چوڭ ئەترىتى 96 گە ، ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى 488 گە يەتتى . 1967 ـ يىلى 2 ـ ئايدا ناھىيىدىكى پارتىيە ، ھۆكۈمەت ئورگانلىرى «ئىسيانچىلار» «ھوقۇق» تارتىۋېلىش شامىلىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغاندا ، گۇڭشې پارتكومى ۋە باشقۇرۇش كومىتېتىمۇ ئاممىۋى تەشكىلاتلارنىڭ زەربىسىگە ئۇچراپ پالەچ ھالەتكە چۈشۈپ قالدى . ناھىيىلىك «ئىنقىلابنى تۇتۇش ، ئىشلەپچىقىرىشنى ئىلگىرى سۈرۈش» 1 ـ سەپ قوماندانلىق شتابى ۋە ناھىيىلىك خەلق قوراللىق كۈچلىرى بۆلۈمى ئىشلەپچىقىرىش ئىشخانىسىنىڭ يېتەكچىلىكى ۋە رەھبەرلىكىدە ، گۇڭشېلاردا مۇناسىپ ھالدا ئىشلەپچىقىرىش رەھبەرلىك بەنزىسى ۋە خەلق قوراللىق كۈچلىرى بۆلۈمى ئىشلەپچىقىرىش ئىشخانىسى تەشكىللىنىپ گۇڭشېنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىغا مەسئۇل بولدى ۋە گۇڭشې پارتكومى ، باشقۇرۇش كومىتېتىنىڭ فۇنكسىيىسىنى ۋاكالىتەن يۈرگۈزدى . 1969 ـ يىلى 2 ـ ئايدا گۇڭشېلاردا ئىنقىلابىي كومىتېت قۇرۇلۇپ ئىلگىرىكى گۇڭشې پارتكومى ۋە باشقۇرۇش كومىتېتىنىڭ ھوقۇقىنى يۈرگۈزدى . گۇڭشې ئىنقىلابىي كومىتېتى رايون دەرىجىلىك ھاكىمىيەت ئورگىنى بولۇپ ، ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولدى ، ئۇنىڭ قارىمىقىدىكى ئىشلەپچىقىرىش چوڭ ئەترەتلىرىدىمۇ ئىنقىلابىي كومىتېت قۇرۇلدى . 1981 ـ يىلى 6ـ ئايدا ئېچىلغان ناھىيىلىك 6 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىدا گۇڭشې ئىنقىلابىي كومىتېتىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ ، گۇڭشې باشقۇرۇش كومىتېتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش قارار قىلىندى . 1984 ـ يىلى خەلق گۇڭشېسى تۈزۈلمىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ يېزىلىق خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلدى .

3 . يېزىلىق (بازارلىق) خەلق ھۆكۈمىتى

1950 ـ يىلى 5 ـ ئايدا ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلۇپ ئۇنىڭ قارىمىقىدا رايونلۇق ، يېزىلىق خەلق ھۆكۈمەتلىرى تەسىس قىلىنىدى . 1958 ـ يىلى خەلق گۈڭشېسى بەس ـ بەس بىلەن قۇرۇلغاندا يېزىلىق ھۆكۈمەت تۈزۈلمىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ خەلق گۈڭشېسى قۇرۇلدى .

1984 ـ يىلى 7 ـ ئايدا گۈڭشې تۈزۈلمىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ يېزىلىق خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلدى . ئىلگىرىكى گۈڭشېلارنىڭ باشقۇرۇش دائىرىسى بويىچە ناھىيىدە توققۇز يېزىلىق (بازارلىق) خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلدى . يېزىلىق (بازارلىق) خەلق ھۆكۈمىتىگە يېزا (بازار) باشلىقى ، مۇئاۋىن يېزا (بازار) باشلىقلىرى ، خەلق قوراللىق كۈچلىرى بۆلۈمى باشلىقى (ياكى قوراللىق كۈچلەر كادىرى) ، خەلق ئىشلىرى كادىرى ، ئىشلەپچىقىرىش كادىرى ، ئىنتىزام تەكشۈرۈش كادىرى ، تەشۋىقات كادىرى ، تەشكىلات كادىرى ، كاتىپ ، مالىيە خادىملىرى قاتارلىقلار قويۇلدى . ھەر بىر يېزا (بازار) نىڭ مەمۇرىي خادىمى 25 ئەترايىدا بولدى . ئىلگىرىكى ئىشلەپچىقىرىش چوڭ ئەترەتلىرى ، ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرى مەمۇرىي كەنت ، كەنت ئاھالىلەر گۈرۈپپىسىغا ئۆزگەرتىلدى . يېزىنىڭ قارىمىقىدا كەنت بولۇپ ، كەنتتە كەنت ئاھالە كومىتېتى قۇرۇلدى ، كەنت ئاھالە كومىتېتىغا كەنت باشلىقى ، مۇئاۋىن كەنت باشلىقلىرى ، كەنت گۈرۈپپا باشلىقى قويۇلدى . 1986 ـ يىلى 8 ـ ئايدا خەلق ئىشلىرى نازارىتىنىڭ تەستىقلىشى بىلەن يامانسۇ يېزىسى يامانسۇ قىرغىز مىللىي يېزىسىغا ئۆزگەرتىلدى . 2001 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە ناھىيە بويىچە يېزىلىق ھۆكۈمەتتىن سەككىزى ، بازارلىق ھۆكۈمەتتىن بىرى ، كەنت ئاھالە كومىتېتىدىن 108ى ، ئاھالە كومىتېتىدىن سەككىزى قۇرۇلدى . يېزىلىق ھۆكۈمەتتە پىلانلىق تۇغۇت ، ئەدلىيە ، يەر باشقۇرۇش ، نامراتلارنى يۆلەش ، مالىيە ، يېزا ئىقتىسادى ، يېزا ئىگىلىك تېخنىكىسى ، سودا ـ سانائەت ، باج قاتارلىقلارغا ئالاقىدار پونكىت (ئورۇن) لار كۆپەيتىلدى ۋە ئۇلارغا مۇناسىۋەتلىك خادىملار قويۇلدى . چوڭ ـ كىچىك يېزا (بازار) لارنىڭ ئەمەلىيىتىگە ئاساسەن ھەر بىر يېزا (بازار) نىڭ مەمۇرىي خادىمى 25 ～ 40 قېچە بولدى .

Ⅳ باب

خەلق سىياسىي كېڭىشى

§1 . سىياسىي كېڭەش ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك كومىتېتى

جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك كومىتېتى 1955 ـ يىلى 7 ـ ئايدا قۇرۇلدى ، ئۇ جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى ئەزالىرى ، پارتىيە ـ گۇرۇھسىز دېموكراتىك زاتلار ، خەلق تەشكىلاتلىرى ۋەكىلى ، دىنىي ساھەدىكى يۇقىرى قاتلام زاتلار ، ھەر ساھە ۋەكىللىرى ۋە ئالاھىدە تەكلىپ قىلىنغان زاتلاردىن تەركىب تاپتى . ھازىرقى سىياسىي كېڭەش ئىلگىرىكى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك ھەر مىللەت ، ھەر ساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنى كېڭەش كومىتېتى بولۇپ ، 2001 ـ يىلىغىچە 10 ـ نۆۋەتلىككىچە بولغان كومىتېتنىڭ يىغىنلىرى ئېچىلدى . سىياسىي كېڭەشتە دائىمىي كومىتېت بولۇپ ئۇ دائىمىي كومىتېت ئەزالىرى ، مۇئاۋىن رەئىسلەر ۋە رەئىستىن تەركىب تاپتى .

1984 ـ يىلى 7 ـ ئايدا سىياسىي كېڭەش ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك 6 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتىدا ئىشخانا قۇرۇلدى ، ئۇ دائىملىق ئىش ېېجىرىش ئاپپاراتى بولۇپ ، كۇندىلىك ئىشلار ۋە يىغىنغا تەييارلىق كۆرۈش ئىشلىرىنى بىرتەرەپ قىلدى . 1985 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى سىياسىي كېڭەش ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك 6 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتى دائىمىي كومىتېتىنىڭ 3 ـ يىغىنىدا ئۆگىنىش كومىتېتى ۋە مىللەت ـ دىن ، پەن ـ تېخنىكا ، مەدەنىيەت ـ ماارىپ ـ دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق ، سودا ـ سانائەت ، ئايالىلار ، تارىخ تەتقىقاتىدىن ئىبارەت ئالتە كەسپىي خىزمەت گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى . 1990 ـ يىلى 3 ـ ئايدا ئىش ېېجىرىش ئاپپاراتى تەڭشىلىپ ئۆگىنىش كومىتېتى ، تەكلىپ خىزمىتى كومىتېتى ۋە مىللەت ـ دىن ، پەن ـ تېخنىكا ، مەدەنىيەت ـ ماارىپ ـ سەھىيە ، دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق ، سودا ـ سانائەت ، ئايالىلار خىزمىتى ، تارىخىي ماتېرىيالىلاردىن ئىبارەت سەككىز كەسپىي خىزمەت گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى . 2001 ـ يىلى ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ قارىمىقىدا ئىشخانا ، ئۆگىنىش كومىتېتى ، تەكلىپ خىزمىتى كومىتېتى ، قانۇنچىلىق خىزمىتى كومىتېتى ، دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق خىزمىتى كومىتېتى ۋە مەدەنىيەت ـ ماارىپ ـ سەھىيە خىزمىتى كومىتېتى قۇرۇلدى مەخسۇس كادىرى 13كە يەتتى .

سىياسىي كېڭەش ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك كومىتېتىنىڭ ئىلگىرىكى رەئىس ، مۇئاۋىن رەئىسلىرى

جەدۋەل : 17 — 8

ۋەزىپىسى	ئىسىم ـ فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	يۇرتى	ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقتى
رەئىس	ژالاڭ گاۋسەي (قوشۇمچە)	ئەر	خەنزۇ	سەنشى گوشەن ناھىيىسى	1955.7 ~ 1957.9
	لىۋ شىگۈيي (قوشۇمچە)	ئەر	خەنزۇ	سەنشى لىشي	1957.9 ~ 1963.7
	لىۋ گېنچۈەن (قوشۇمچە)	ئەر	خەنزۇ	سەنشى شىنشەن ناھىيىسى	1963.7 ~ 1966.5
	مۇھەممەت مەخمۇت	ئەر	ئۇيغۇر	كۇچا	1981.6 ~ 1984.7
	لىۋ دىڭمىڭ	ئەر	خەنزۇ	گەنسۇ توڭۇيي	1984.8 ~ 1990.3
	لى يوڭجېن	ئەر	خەنزۇ	گەنسۇ گاۋتەي	1990.3 ~ 1998.2
	ژۇ جىڭخەي	ئەر	خەنزۇ	خېنەن جاڭتەن	1998.2 ~ 2001.12
مۇئاۋىن رەئىس	ئوسمان دامولا	ئەر	ئۇيغۇر	ئۇچتۇرپان	1955.7 ~ 1966.5
	ئابدۇقادىر دامولا	ئەر	ئۇيغۇر	ئۇچتۇرپان	1957.9 ~ 1998.6
	سەمەتجان مۇھەممەت	ئەر	ئۇيغۇر	ئۇچتۇرپان	1981.6 ~ 1987.7
	مىجىت ئەيسا	ئەر	ئۇيغۇر	باي	1981.6 ~ 1987.6
	زىياۋۇدۇن مۇھەممەت	ئەر	ئۇيغۇر	قەشقەر	1981.6 ~ 1987.6
	نۇردۇن نۇرۇللا	ئەر	ئۇيغۇر	ئونسۇ	1984.6 ~ 1990.3
	كالاڭ مىلاڭ	ئەر	خەنزۇ	گەنسۇ	1987.6 ~ 1993.2
	مافۇ	ئەر	خۇيزۇ	ئۇچتۇرپان	1987.6 ~ 1990.3
	تۇردالى تىلەكمەت	ئەر	قىرغىز	ئۇچتۇرپان	1987.6 ~ 1998.2
	ژالاڭ زېڭلۇ	ئەر	خەنزۇ	شەنشى	1987.6 ~ 1990.3
	ئابدۇراخمان دايىم	ئەر	ئۇيغۇر	ئۇچتۇرپان	1987.6 ~ 1990.3
	ئەمەت نىياز	ئەر	ئۇيغۇر	قۇمۇل	1990.3 ~ 1998.2

مۇئاۋىن رەئىس	جۇ زۇخۇا	ئەر	خەنزۇ	خۇنەن	1990. 3 ~ 1993. 2
	مەخمۇت مۇھەممەت	ئەر	ئۇيغۇر	كەلپىن	1990. 3 ~ 1998. 2
	تۇخان ئەمەت	ئايال	ئۇيغۇر	قەشقەر	1990. 3 ~ 2001. 12
	ما گوچىك	ئەر	خۇيزۇ	قاراشەھەر	1990. 3 ~ 2001. 12
	شۇ يۈجۇك	ئەر	خەنزۇ	جيانگسۇ	1993. 2 ~ 1998. 2
	ھاشىم قاسىم	ئەر	ئۇيغۇر	ئۈچتۇرپان	1993. 2 ~ 1998. 2
	مونىياز قۇربان	ئەر	ئۇيغۇر	ئۈچتۇرپان	1998. 2 ~ 2001. 12
	جىن شىپىك	ئايال	خەنزۇ	گۇچۇك	1998. 2 ~ 1999. 7
	قاسىمبېلى ئورۇز	ئەر	قىرغىز	ئۈچتۇرپان	1998. 2 ~ 2001. 12
	ئابدۇۋاھىت سالى	ئەر	ئۇيغۇر	ئۈچتۇرپان	1998. 2 ~ 2001. 12

§2 . سىياسىي كېڭەشنىڭ ئىلگىرىكى يىغىنلىرى

«جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ نىزامنامىسى» غا ئاساسەن ئۈچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ تۇنجى نۆۋەتلىك سىياسىي كېڭەش يىغىنى 1955 ـ يىلى 7 ـ ئايدا ئېچىلدى . يىغىندا سىياسىي كېڭەش ئۈچتۇرپان ناھىيىلىك 1 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتى كېڭىشىش ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كەلدى . 1966 ـ يىلىغىچە سىياسىي كېڭەشنىڭ رەئىسلىكىنى ج ك پ ئۈچتۇرپان ناھىيىلىك كومىتېتىنىڭ شۇجىسى قوشۇمچە ئۆتەپ كەلدى . «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە سىياسىي كېڭەشنىڭ خىزمىتى توختىتىلدى . 1981 ـ يىلى سىياسىي كېڭەشنىڭ خىزمىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى . 2001 ـ يىلىغىچە سىياسىي كېڭەشنىڭ 10 ـ نۆۋەتلىككىچە بولغان يىغىنلىرى ئېچىلدى .

1 . 1 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتى

1 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ تۇنجى يىغىنى 1955 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى ئېچىلدى ، يىغىنغا 74 ئەزا قاتناشتى . يىغىندا سىياسىي كېڭەش شىنجاڭ ئۇلكىلىك 1 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتى يىغىنىنىڭ روھى يەتكۈزۈلدى ۋە ئۇگىنىلدى ، 4 ـ نۆۋەتلىك ھەر مىللەت ، ھەر ساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنىنىڭ خىزمەت دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە قاراپ چىقىلدى ، سىياسىي كېڭەش ئۈچتۇرپان ناھىيىلىك 1 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ 37 ئەزاسى كېڭىشىش ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلدى ، بىر رەئىس ، بىر مۇئاۋىن رەئىس سايلاپ چىقىلدى . ئەزالار ئىچىدە ئۇيغۇر 32 ، خەنزۇ بىر ، خۇيزۇ ئىككى ، قىرغىز ئىككى ، ساھە تەركىبى سەككىزگە (كومپارتىيە ، ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى ، ياشلار ئىتتىپاقى ، ئايالالار بىرلەشمىسى ، دېھقان ـ چارۋىچىلار ، مۇھاجىرلار ئائىلە تاۋابىئاتلىرى ، سودا ـ سانائەت ، دىن) ئايرىلدى . بۇ نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ ۋەزىپە مۇددىتىدە تۆت قېتىم ئەزالار يىغىنى ئېچىلدى .

2 . 2 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتى

2 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ تۇنجى يىغىنى 1957 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى ئېچىلدى ، يىغىنغا 78 ئەزا قاتناشتى . يىغىندا ئالدىنقى نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ خىزمەت دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ، مۇشۇ نۆۋەتلىك

كومىتېتنىڭ 39 ئەزاسى (بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر 34 ، خەنزۇ بىر ، خۇيزۇ ئىككى ، قىرغىز ئىككى) ژۇجۇدقا كەلتۈرۈلدى . دائىمىي كومىتېتنىڭ 10 ئەزاسى جۇملىدىن بىر رەئىس ، ئىككى مۇئاۋىن رەئىس سايلاپ چىقىلدى . ساھە تەركىبى ئالدىنقى نۆۋەتنىڭكى بىلەن ئوخشاش بولدى . بۇ نۆۋەتلىك كومىتېتنىڭ ۋەزىپە مۇددىتىدە جەمئىي تۆت قېتىم ئەزالار يىغىنى ئېچىلدى .

3 . 3 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتى

3 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتنىڭ تۇنجى قېتىملىق يىغىنى 1963 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى ئېچىلدى . يىغىنغا 81 ئەزا قاتناشتى . يىغىندا ئالدىنقى نۆۋەتلىك كومىتېتنىڭ خىزمەت دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ، مۇشۇ نۆۋەتلىك كومىتېتنىڭ 39 ئەزاسى (بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر 31 ، خەنزۇ بىر ، خۇيزۇ ئۇچ ، قىرغىز ئۇچ ، ئۆزبېك بىر) كېڭىشىش ئارقىلىق ژۇجۇدقا كەلتۈرۈلدى ، دائىمىي كومىتېتنىڭ 13 ئەزاسى جۇملىدىن بىر رەئىس ، ئىككى مۇئاۋىن رەئىس سايلاپ چىقىلدى . ساھە تەركىبىگە ئالدىنقى ساھەلەر ئاساسىدا پەن ـ تېخنىكا ، مەدەنىيەت ـ ماارىپ ، سەھىيە ساھەسى قوشۇلدى . بۇ نۆۋەتلىك كومىتېتنىڭ ۋەزىپە مۇددىتىدە جەمئىي تۆت قېتىم ئەزالار يىغىنى ئېچىلدى .

4 . 4 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتى

4 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتنىڭ تۇنجى يىغىنى 1965 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى ئېچىلدى . يىغىنغا 87 ئەزا قاتناشتى . يىغىندا ئالدىنقى نۆۋەتلىك كومىتېتنىڭ خىزمەت دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ، مۇشۇ نۆۋەتلىك كومىتېتنىڭ 41 ئەزاسى (بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر 34 ، خەنزۇ بىر ، خۇيزۇ ئۇچ ، قىرغىز ئىككى ، ئۆزبېك بىر) كېڭىشىش ئارقىلىق ژۇجۇدقا كەلتۈرۈلدى ؛ ساھە تەركىبىگە ئالدىنقى ساھەلەر ئاساسىدا تەنتەربىيە ساھەسى قوشۇلدى . بۇ نۆۋەتلىك كومىتېتنىڭ ۋەزىپە مۇددىتىدە جەمئىي بەش قېتىم ئەزالار يىغىنى ئېچىلدى .

5 . 5 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتى

5 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتنىڭ تۇنجى يىغىنى 1981 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈندىن 26 ـ كۈنگىچە ئېچىلدى ، يىغىنغا 98 ئەزا قاتناشتى . يىغىندا ئالدىنقى نۆۋەتلىك كومىتېتنىڭ خىزمەت دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ، ئەزالار 6 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ يىغىنىغا سىرتتىن قاتناشتى ، سىياسىي قارار ماقۇللاندى ، مۇشۇ نۆۋەتلىك كومىتېتنىڭ ئەزالىرى كېڭىشىش ئارقىلىق ژۇجۇدقا كەلتۈرۈلدى ، رەئىس ، مۇئاۋىن رەئىسلەر ۋە دائىمىي كومىتېت ئەزالىرى سايلاپ چىقىلدى . 55 ئەزا (ئۇيغۇر 41 ، خەنزۇ ئالتە ، خۇيزۇ ئۇچ ، قىرغىز تۆت ، ئۆزبېك بىر ؛ ئەر 53 ، ئايال ئىككى) كېڭىشىش ئارقىلىق ژۇجۇدقا كەلتۈرۈلدى ؛ 18 دائىمىي كومىتېت ئەزاسى جۇملىدىن بىر رەئىس ، تۆت مۇئاۋىن رەئىس سايلاپ چىقىلدى . ساھە تەركىبىدە ئالدىنقى نۆۋەتتە ساقلىنىپ كەلگەن مۇھاجىرلار ئائىلە تاۋابىئاتى بۇ نۆۋەتتە ساھە تەركىبىگە كىرگۈزۈلمىدى . بۇ نۆۋەتلىك كومىتېتنىڭ ۋەزىپە مۇددىتىدە جەمئىي تۆت قېتىم ئەزالار يىغىنى ئېچىلدى .

6 . 6 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتى

6 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتنىڭ تۇنجى يىغىنى 1984 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈندىن 8 ـ ئاينىڭ 5ـ كۈنگىچە ئېچىلدى ، يىغىنغا 96 ئەزا قاتناشتى . يىغىندا ئالدىنقى نۆۋەتلىك كومىتېتنىڭ خىزمەت دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى . ئەزالار ناھىيىلىك 7 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ يىغىنىغا سىرتتىن قاتناشتى ، سىياسىي قارار ماقۇللاندى . مۇشۇ نۆۋەتلىك كومىتېتنىڭ ئەزالىرى كېڭىشىش ئارقىلىق ژۇجۇدقا كەلتۈرۈلدى . رەئىس ، مۇئاۋىن رەئىسلەر ، دائىمىي كومىتېت ئەزالىرى سايلاپ چىقىلدى .

63 ئەزا (ئۈيغۇر 49 ، خەنزۇ ئالتە ، خۇيزۇ تۆت ، قىرغىز ئۈچ ، ئۆزبېك بىر ؛ ئەر 59 ، ئايال تۆت) كېڭىشىش ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلدى . 19 دائىمىي كومىتېت ئەزاسى جۈملىدىن بىر رەئىس ، ئۈچ مۇئاۋىن رەئىس سايلاپ چىقىلدى . ساھە تەركىبى 12 بولۇپ ، ئالدىنقى نۆۋەتتىكى ئاساسىدا مۇھاجىرلار ئائىلە تاۋابىئاتى ساھەسى قوشۇلدى . بۇ نۆۋەتلىك كومىتېتنىڭ ۋەزىپە ئۆتەش مۇددىتىدە جەمئىي بەش قېتىم ئەزالار يىغىنى ئېچىلدى .

7 . 7 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتى

7 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتنىڭ تۇنجى يىغىنى 1987 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنىدىن 20 ـ كۈنگىچە ئېچىلدى . يىغىنغا 101 ئەزا قاتناشتى . يىغىندا ئالدىنقى نۆۋەتلىك كومىتېتنىڭ خىزمەت دوكلاتى ، تەكلىپ خىزمىتى دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە قاراپ چىقىلدى ، ئەزالار ناھىيىلىك 8 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ يىغىنىغا سىرتتىن قاتناشتى . خىزمەت دوكلاتى ۋە ئالاقىدار قارارلار ماقۇللاندى . مۇشۇ نۆۋەتلىك كومىتېتنىڭ ئەزالىرى كېڭىشىش ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلدى ، رەئىس ، مۇئاۋىن رەئىسلەر ۋە دائىمىي كومىتېت ئەزالىرى سايلاپ چىقىلدى .

يىغىندا 59 ئەزا (ئۈيغۇر 43 ، خەنزۇ 10 ، خۇيزۇ ئىككى ، قىرغىز ئۈچ ، ئۆزبېك بىر ؛ ئەر بەش ، ئايال بەش) كېڭىشىش ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلدى . دائىمىي كومىتېتنىڭ 13 ئەزاسى جۈملىدىن بىر رەئىس ، يەتتە مۇئاۋىن رەئىس سايلاپ چىقىلدى . ساھە تەركىبى ئالدىنقى نۆۋەتلىكىگە بىلەن ئوخشاش بولدى . بۇ نۆۋەتلىك كومىتېتنىڭ ۋەزىپە ئۆتەش مۇددىتىدە جەمئىي بەش قېتىم ئەزالار يىغىنى ئېچىلدى .

8 . 8 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتى

8 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتنىڭ تۇنجى يىغىنى 1990 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنىدىن 29 ـ كۈنگىچە ئېچىلدى . يىغىنغا 92 ئەزا قاتناشتى . يىغىندا ئالدىنقى نۆۋەتلىك كومىتېتنىڭ خىزمەت دوكلاتى ، تەكلىپلەرنى بېجىرىش ئەھۋالى توغرىسىدىكى دوكلات ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە قاراپ چىقىلدى . ئەزالار ناھىيىلىك 9 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ يىغىنىغا قاتنىشىپ ھۆكۈمەت خىزمىتىدىن بېرىلگەن دوكلاتنى ئاڭلىدى . 62 ئەزا (ئۈيغۇر 45 ، خەنزۇ 11 ، خۇيزۇ ئۈچ ، قىرغىز ئىككى ، ئۆزبېك بىر) كېڭىشىش ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلدى ؛ دائىمىي كومىتېتنىڭ 15 ئەزاسى ، جۈملىدىن بىر رەئىس ، سەككىز مۇئاۋىن رەئىس سايلاپ چىقىلدى . مۇشۇ نۆۋەتلىك كومىتېتنىڭ ۋەزىپە مۇددىتىدە جەمئىي بەش قېتىم ئەزالار يىغىنى ئېچىلدى .

9 . 9 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتى

9 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتنىڭ تۇنجى يىغىنى 1993 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنىدىن 6 ـ كۈنگىچە ئېچىلدى . يىغىنغا 88 ئەزا قاتناشتى . يىغىندا ئالدىنقى نۆۋەتلىك كومىتېتنىڭ خىزمەت دوكلاتى ، تەكلىپلەرنى بېجىرىش ئەھۋالى توغرىسىدىكى دوكلات ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە قاراپ چىقىلدى ، ئەزالار ناھىيىلىك 10 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ يىغىنىغا قاتنىشىپ ھۆكۈمەت خىزمىتىدىن دوكلات ، پىلان ، مالىيە خىزمىتى دوكلاتى ، سوت مەھكىمىسى ، تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ خىزمەت دوكلاتلىرىنى ئاڭلاپ ئۆتتى ۋە مۇزاكىرە قىلدى ، ئالاقىدار خىزمەت دوكلاتلىرى ۋە سىياسىي قارار ماقۇللاندى . 66 ئەزا كېڭىشىش ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلدى ، دائىمىي كومىتېتنىڭ 17 ئەزاسى جۈملىدىن بىر رەئىس ، يەتتە مۇئاۋىن رەئىس سايلاپ چىقىلدى . مۇشۇ نۆۋەتلىك كومىتېتنىڭ ۋەزىپە ئۆتەش مۇددىتىدە 5 قېتىم ئەزالار يىغىنى ئېچىلدى .

10 . 10 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتى

10 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتنىڭ تۇنجى يىغىنى 1998 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنىدىن 15 ـ كۈنگىچە

ئېچىلدى ، يىغىنغا 104 ئەزا قاتناشتى . يىغىندا ئالدىنقى نۆۋەتلىك كومىتېتنىڭ خىزمەت دوكلاتى ، تەكلىپلەرنى ېېجىرىش ئەھۋالى توغرىسىدىكى دوكلات ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە قاراپ چىقىلدى . ئەزالار ناھىيىلىك 11 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ يىغىنىغا سىرتتىن قاتناشتى . تۈرلۈك قارارلارنى قاراپ چىقتى ۋە ماقۇللىدى . 103 ئەزا كېڭىشىش ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلدى ، دائىمىي كومىتېتنىڭ 17 ئەزاسى جۈملىدىن بىر رەئىس ، ئالتە مۇئاۋىن رەئىس سايلاپ چىقىلدى . مۇشۇ نۆۋەتلىك كومىتېتنىڭ ۋەزىپە مۇددىتىدە جەمئىي 5 قېتىم ئەزالار يىغىنى ئېچىلدى .

§3 . ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا قاتنىشىش - ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى مۇھاكىمە قىلىش

ئىلگىرىكى ھەر نۆۋەتلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ ئەزالىرى پارتىيىنىڭ ھەرقايسى دەۋرىدىكى مەركىزىي خىزمىتىنى چۈرىدەپ ، سىياسىي كېڭەشنىڭ سىياسىي جەھەتتە كېڭىشىش ، دېموكراتىك نازارەت قىلىش ، ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا قاتنىشىش - ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى مۇھاكىمە قىلىش ، پائال چارە - تەدبىر كۆرسىتىشتىن ئىبارەت فۇنكسىيەسىنى ئەستايىدىل ئادا قىلدى ، «بىر ھۆكۈمەت ، ئىككى مەھكىمە» نىڭ خىزمەت دوكلاتىنى ئاڭلاپ ئۆتتى ۋە قاراپ چىقتى . ناھىيىنىڭ چوڭ - چوڭ تەدبىرلىرى ۋە ھەر مىللەت خەلق ئاممىسى كۆڭۈل بۆلۈۋاتقان قىزىق نۇقتا مەسىلىلىرىنى مۇزاكىرە قىلدى . يېزا ، كەنت ، چارۋىچىلىق رايونلىرى ، زاۋۇت ، كان ، كارخانىلارغا بېرىپ خىزمەتلەرنى كۆزدىن كەچۈرۈش ، تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىش ، مەسلىھەت سوراش ، پىكىر ئالماشتۇرۇش قاتارلىق ئۇسۇللار ئارقىلىق 1 - قول ماتېرىياللارنى ئىگىلىدى ، بولۇپمۇ دۆلەت پىلانى ، خەلق تۇرمۇشىغا مۇناسىۋەتلىك تۈرلەر ۋە نۇقتىلىق قۇرۇلۇش تۈرلىرىگە قارىتا كەڭ تۈردە ئەزالاردىن پىكىر ئېلىپ ، پارتىيە ، ھۆكۈمەت رەھبەرلىرىنىڭ تەدبىر بەلگىلىشىنى ئىشەنچلىك ئاساس بىلەن تەمىن ئەتتى . دېموكراتىك ھاكىمىيەت قۇرۇش مەزگىلىدە ۋە كېيىنكى مەزگىللەردە ھەر مىللەت ، ھەر ساھە خەلقىنى ، دېموكراتىك پارتىيە - گۇرۇھلار ۋە يۇقىرى قاتلامدىكى ۋەتەنپەرۋەر دىنىي زاتلارنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ ، دېموكراتىك ھاكىمىيەت قۇرۇش ، باۋ ، جيا تۈزۈمىنى بىكار قىلىش ، ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش ، ئامېرىكا جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇش - چاۋشيەنگە ياردەم بېرىش ، يەر ئىسلاھاتى ، ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش ۋە خۇسۇسىي سودا - سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئىشلىرىغا قاتناشتى . 1990 - يىلى 7 - ئايدا سىياسىي كېڭەش مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش ، مىللىي بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش ، ئىلمىي تېرىقچىلىقنى كېڭەيتىش ۋە نامراتلارنى يۆلەش خىزمىتىنى قانات يايدۇرۇش ئۈچۈن سىياسىي كېڭەش ئەزالىرىنى يېڭىئاۋات قاتارلىق بەش يېزىغا ئەۋەتىپ نۇقتىدا تۇرغۇزدى . 2001 - يىلغىچە ئاپتونوم رايون ئىچى - سىرتىدا ۋە ناھىيىدە ئەزالارنى 330 نەچچە ئادەم (قېتىم) تەشكىللەپ دېھقانچىلىق ، ئورمانچىلىق ، چارۋىچىلىق ، سۇچىلىق قۇرۇلۇشى ، بازار قۇرۇلۇشى ، مۇھىت ئاسراش ، مەدەنىيەت ، مائارىپ ، پەن - تېخنىكا ، داۋالاش ، سەھىيە ، دىن ، كۆك - تاق قۇرۇلۇشى ، نۇقتىلىق قۇرۇلۇش تۈرلىرى ۋە نامراتلارنى يۆلەش قاتارلىق مەسىلىلەرنى تەكشۈرۈپ ، تەتقىق قىلدى ، 120 نەچچە مەخسۇس تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىش دوكلاتى يېزىپ چىقىپ ، ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ، سىياسىي ، ئىقتىسادىي تەرەققىياتى ۋە ئىجتىمائىي مۇقىملىقى ئۈچۈن چارە - تەدبىر كۆرسەتتى .

[قوشۇمچە] ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك كېڭەش

مىنگونىك 35 ـ يىلى (1946 ـ يىلى) 1 ـ ئاينىك 10 ـ كۈنى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك ۋاقىتلىق كېڭەش قۇرۇلدى ، مامۇت كېڭەش باشلىقى بولدى ، كېڭەش ئەزاسى 11 كىشىدىن تەركىب تاپتى .

شۇ يىلى 10 ـ ئاينىك 10 ـ كۈنى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك كېڭەش قۇرۇلدى . 24 ـ كۈنى تۇنجى نۆۋەتلىك كېڭەش ئەزالىرى يىغىنى ئېچىلدى ، كېڭەشنىك 13 ئەزاسى يىغىنغا قاتناشتى ، يىغىندا خۇدابەردى نىياز كېڭەش باشلىقلىقىغا سايلاندى .

مىنگونىك 37 ـ يىلى (1948 ـ يىلى) 3 ـ ئاينىك 19 ـ كۈنى كېڭەشنىك 2 ـ نۆۋەتلىك ئەزالار يىغىنى ئېچىلدى ، كېڭەشنىك 17 ئەزاسى يىغىنغا قاتناشتى ، يىغىندا خۇداربەردى نىياز كېڭەش باشلىقلىقىغا سايلاندى .

1949 ـ يىلى 10 ـ ئاينىك 20 ـ كۈنى ناھىيىلىك كېڭەش ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى .

ئون سەككىزىنچى قىسىم

ھەربىي ئىشلار

ئون سەككىزىنچى قىسىم

ھەربىي ئىشلار

ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي شىمال گىرۋىكىدىكى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە جايلاشقان ، يەر شەكلى جەھەتتە جەنۇب ـ شىمال تەرىپى ئېگىز ، ئوتتۇرىسى پەس ، شىمالىي قىسمى تەڭرىتاغ تاغلىق رايونى ، جەنۇبىي قىسمى پەس تاغلىق رايون ، ئوتتۇرىسى تاغ ئالدى چۆللۈكى ۋە توشقان دەرياسى ۋادىسىدىن ئىبارەت . شىمال تەرىپى تەڭرىتاغ تىزمىسى ئارقىلىق قىرغىزستانىنىڭ ئىسسىقكۆل ئوبلاستى بىلەن چېگرىلىنىدۇ ، يەر شەكلى خەتەرلىك ، چەت ئەلگە تۇتىشىدىغان بىرقانچە تاغ يولى بار ، بۇنىڭ ئىچىدە بەدەلنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى مۇھىم بولۇپ ، قەدىمكى «يىپەك يولى»دىكى مۇھىم ئۇتەڭ ئىدى . قەدىمكى زامانىدا غەربىي يۇرتتا ئۇرۇش كۆپ بولغانىدى ، يىپەك يولى ۋە ئۆز تەۋەسىنىڭ ئامانلىقىنى ساقلاش ئۈچۈن ، جايلار ئېگىز يەرلەرگە تۇر ياساپ ، چېرىك تۇرغۇزۇپ قوغدىغانىدى . ئۇچتۇرپاندىكى تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە مەنسۇپ بولغان بەدەل تۇرى بىلەن دۇلدۇلئوقۇر تۇرىنىڭ ئىزلىرى بۈگۈنگىچە ساقلانماقتا .

چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن ، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدا مۇسۇلمانلار ئىشلىرىغا مەسئۇل مەسلىھەتچى ئامبال قويىدى ، ئۇ قەشقەر ياكى ئۇچتۇرپاندا تۇردى . ھەرقايسى شەھەرلەرگە ھەربىي مەمۇرىي ئىشلارنى باشقۇرىدىغان خان ئامبال ياكى ئاغلاقچى ئامبال قويىدى . ئۇچتۇرپان چېگرىدىكى مۇھىم قورغان ۋە قەشقەرگە بارىدىغان مۇھىم يول بولغاچقا ، ھەرقايسى سۇلالىلەر ئۇنى ئەسكەر تۇرغۇزۇپ ساقلاپ كەلدى . مىنگو دەۋرىدە ئۇچتۇرپانغا چېگرا سۈپىتىدە ناھايىتى ئەھمىيەت بېرىلىپ ، چېگرا قاراۋۇل چوڭ ئەتىرىتى تۇرغۇزۇلدى .

شىنجاڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولغاندىن كېيىن ، ئۇچتۇرپاندا ھەربىي ئاپپارات تەسىس قىلىنىپ ، قوشۇن تۇرغۇزۇلدى ، نەچچە ئون يىلدىن بېرى ئۇچتۇرپاندا تۇرۇشلۇق قىسىم چېگرا مۇداپىئەسىنى مۇستەھكەملەش ، يەرلىكنىڭ قۇرۇلۇشىغا قاتنىشىش ۋە چېگرىنىڭ مۇقىملىقى ، جەمئىيەتنىڭ ئامانلىقىنى قوغداش ، زاپاس كۈچ قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش قاتارلىق جەھەتلەردە زور تۆھپىلەرنى قوشتى . ئارمىيە ـ ھۆكۈمەت ، ئارمىيە ـ خەلق ئىتتىپاقلىقى ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى قوغداش قاتارلىق جەھەتلەردە ئاكتىپ رول ئوينىدى .

I باب

ئارمىيە

§1 . چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى قوشۇن

1 . ئۇچتۇرپان مەسلىھەتچى ئامبىلى

چېنلۇك 30 ـ يىلى (1765 ـ يىلى) قەشقەرنىڭ مەسلىھەتچى ئامبىلى ئۇچتۇرپانغا كۆچۈپ كېلىپ ،

ئۇچتۇرپان مەسلىھەتچى ئامبىلى دەپ ئاتىلىدىغان بولدى . قەشقەر (ئۇچتۇرپان) مەسلىھەتچى ئامبىلى يەنە مۇسۇلمانلار ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى مەسلىھەتچى ئامبال دەپمۇ ئاتىلاتتى ، ئۇ چيەنلۇڭ 28 ـ يىلى (1763ـ يىلى) قويۇلغان بولۇپ ، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى سەككىز شەھەر (قەشقەر ، يېڭىسار ، يەكەن ، ئىلچى ، ئاقسۇ ، ئۇچتۇرپان ، كۇچا ، قاراشەھەر)نىڭ ھەربىي ، مەمۇرىي ئىشلىرىنى باشقۇراتتى . يامۇلنىڭ قارىمىقىدا مۆھۈرخانا ، مۇسۇلمانلار ئىشلىرى ئورنى ، خىراجەت يىغىش ئورنى قاتارلىقلار تەسىس قىلىندى ھەمدە ئاغلاقچى ئامبال (خان ئامبال) قويۇلدى ، ئۇ چېگرا مۇداپىئە قىسمىنى باشقۇردى ، يەنە قاراۋۇلخانىلارنىڭ بوز يەر ئېچىش ئىشلىرىنى قوشۇمچە باشقۇردى . چيەنلۇڭ 53 ـ يىلى (1788 ـ يىلى) مەسلىھەتچى ئامبال يەنە قەشقەرگە قايتۇرۇپ كېتىلدى .

2 . ئۇچتۇرپان خان ئامبىلى

ئۇ ئۇچتۇرپانىڭ تۇرلۇك ھەربىي ، مەمۇرىي ئىشلىرىنى ، قوشۇمچە سايرام بىلەن باينىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى باشقۇراتتى . ئۇ چيەنلۇڭ 23 ـ يىلى (1758 ـ يىلى) قۇيۇلدى ، ئۇ باشتا يانداش بۇيۇرغا ئىدى ، كېيىنكى يىلى خان ئامبال بولدى . چيەنلۇڭ 30 ـ يىلى (1865 ـ يىلى) قەشقەردىكى مەسلىھەتچى ئامبال ، يانداش ئامبال ئۇچتۇرپانغا يۆتكىلىپ ، مۇشۇ يەردە تۇرىدىغان بولغاندىن كېيىن ، بۇ مەنسەپ ئورنى بوش قالدى . مەسلىھەتچى ئامبال قەشقەرگە قايتقاندىن كېيىن ، خان ئامبال يەنە ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى . قارىمىقىدا يانداش ئامبال ، ياردەمچى ئەمىر ، تۇرغاق ، شىرمەت سەركەردە قاتارلىق ئەمەللەر تەسىس قىلىندى ، يامۇل مەھكىمىسىدە مۆھۈردار زەنگى ، ئوزۇق ـ تۇلۇك زەنگىسى ، بىتىكچى قاتارلىق ئەمەللەر تەسىس قىلىندى . تۇڭجى 3 ـ يىلى (1864 ـ يىلى) ھەر مىللەت خەلقىنىڭ چىڭ سۇلالىسىگە قارشى قوزغىلىڭى پارتلاپ ، بۇ ئەمەللەر قالدۇرۇلدى ياكى قىسقارتىلدى . گۇاڭشۇ 10 ـ يىلى (1884 ـ يىلى) شىنجاڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلغاندىن كېيىن رەسمىي ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى .

3 . قوشۇن تۇرغۇزۇش ئەھۋالى

شىنجاڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلۇشتىن (1884 ـ يىلدىن) ئىلگىرى ، تۇرۇشلۇق قوشۇن مانجۇلار قوشۇنى ۋە يېشىل تۇغلۇق قوشۇن دەپ ئايرىلاتتى ، ئۇلار ئالمىشىپ تۇرىدىغان مۇداپىئە قوشۇنى بولۇپ ، قەرەللىك نۆۋەتلىشىپ ئالمىشىپ تۇراتتى ، سەركەردە ـ سەرۋازلارنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىنى ئېلىپ يۈرۈشىگە رۇخسەت قىلىنمايتتى ، 3 ~ 5 يىلدا بىر قېتىم ئالمىشاتتى . مانجۇ قوشۇنى ئادەتتە ئىلى قاتارلىق جايلاردىن ئەۋەتىلەتتى ، يېشىل تۇغلۇق قوشۇن شەنشى ، گەنسۇ ، چىڭخەي ۋە ئۇرۇمچى قاتارلىق جايلاردىن ئەۋەتىلەتتى . قوشۇننىڭ ئادەم سانى تۇراقسىز بولۇپ ، ھەر يىلقى ئەھۋالغا قاراپ تەڭشىلىپ تۇراتتى ، چيەنلۇڭ 45 ـ يىلى (1780ـ يىلى) تۇرۇشلۇق قوشۇندىكىلەر665 ، بۇنىڭ ئىچىدە مانجۇ قوشۇنىدىكىلەر 140 ، يېشىل تۇغلۇق قوشۇندىكىلەر 525 ئىدى .

مانجۇ قوشۇننىڭ تەشكىلىي تۈزۈلمىسىدە ئادەتتە ياردەمچى ئەمىر ، تۇرغاق ، شىرمەت سەركەردە ، يانداش سەركەردە قاتارلىق ئەمەلدارلار قويۇلاتتى . چيەنلۇڭ 52 ـ يىلى (1787 ـ يىلى) ئۇچتۇرپان خان ئامبىلىغا قاراشلىق بىر مانجۇ يىڭى بار ئىدى ، ئۇنىڭدا بىر ياردەمچى ئەمىر ، بىر تۇرغاق ، بىر شىرمەت سەركەردە ، 144 چېرىك بار ئىدى . يېشىل تۇغلۇق قوشۇننىڭ تەشكىلىي تۈزۈلمىسىدە باسقاق سانغۇن ، سەركاتىپ ، تۇرغاق ، سەركار ، باقاۋۇل ، ھاسىلات بېگى ، شتات سىرتىدىكى دورغا قاتارلىق ئەمەلدارلار بار ئىدى . چيەنلۇڭ 52 ـ يىلى (1787 ـ يىلى) ئۇچتۇرپان خان ئامبىلىنىڭ ئاستىدا بىر ھەمدەمچى قوشۇن تۇرغۇزۇلدى ، باشتا بۇ قوشۇن باسقاق سانغۇننىڭ باشقۇرۇشىدا ئىدى ، ئۇنىڭ قارىمىقىدا بىر سەركاتىپ ، ئىككى تۇرغاق (شەھەر مۇھاپىزىتى ۋە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشنىڭ ھەربىرىگە بىردىن) ، ئۈچ سەركار ، تۆت باقاۋۇل (شەھەر

مۇھاپىزىتىگە ئۇچ ، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشكە بىر) ، سەككىز ھاسىلات بېگى ، ئىككى شتات سىرتىدىكى دورغا ، ئاتلىق ، پىيادە بولۇپ 525 چېرىك بار ئىدى . گۇاڭشۇ 8 ـ يىلى (1882 ـ يىلى) ئۇنى ئورۇنباسار سانغۇن باشقۇرىدىغان بولدى ، باسقاق سانغۇن بىلەن تۇرغاق قىسقارتىلدى ، بىر سەركاتىپ ، ئىككى باقاۋۇل ، تۆت دورغا كۆپەيتىلدى .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە چيەنلۇڭ 31 ـ يىلى (1766 ـ يىلى) زور كۆلەمدە بوز يەر ئېچىلدى ، شۇ يىلى بوز يەر ئاچقۇچى چېرىكتىن 400 ى بولۇپ ، تېرىلغۇ يەر 533 گېكتارغا يەتتى ؛ چيەنلۇڭ 42 ـ يىلى (1777ـ يىلى) بوز يەر ئاچقۇچى چېرىك 1000 گە يەتتى ؛ جياچىڭ 20 ـ يىلى (1815 ـ يىلى) بوز يەر ئاچقۇچى چېرىك 250 بولدى . بوز يەر ئاچقۇچى چېرىكلەرنىڭ ھەممىسى يېشىل تۇغلۇق قوشۇندىن ئىدى .

شىنجاڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلغاندىن كېيىن ، ھەربىي تۈزۈم ئۆزگەرتىلىپ ، مانجۇلار بارگاھى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى ، يېشىل تۇغلۇق قوشۇن ياساۋۇل قوشۇنغا ئۆزگەرتىلدى ، پىيادىلەر يىڭنىڭ ھەر بىرىدە 498 چېرىك بولۇپ ، 367 كىشى بىر خوشۇن قىلىندى ، خانلىق چېرىكلەر بىلەن يەرلىك ياللانما چېرىكلەرمۇ بۇنىڭ ئىچىدە ئىدى ؛ ئاتلىق چېرىكلەردىن 250 ى بىر يىڭ ، 126 سى بىر خوشۇن قىلىندى ، خانلىق چېرىكلەر بۇنىڭ ئىچىدە بولۇپ ، يەرلىك ياللانما چېرىكلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالمايتتى . گۇاڭشۇ 12 ـ يىلى (1886 ـ يىلى) ئۇچتۇرپاندا بىر ھەمدەمچى يىڭ تۇرغۇزۇلدى ، بىر ئورۇنباسار سانغۇن ، ئىككى سەركاتىپ ، بىر تۇرغاق ، سەركار ، باقاۋۇل ، ھاسىلات بېگى قاتارلىق 16 كىشى قويۇلدى . پىيادىلەر قوشۇنى بىر يىڭ ، بىر خوشۇن بولۇپ ، ئادىمى 865 ئىدى ؛ ئاتلىق قوشۇن ئىككى خوشۇن بولۇپ ، ئادىمى 252 ئىدى . گۇاڭشۇ 25 ـ يىلى (1899 ـ يىلى) ئۇچتۇرپاندا بىر يىڭ قوشۇن تۇرغۇزۇلدى . گۇاڭشۇ 30 ـ يىلى (1904ـ يىلى) ئۇچتۇرپاندا 50 كىشىلىك بىر ئاتلىق خوشۇن ، 360 كىشىلىك بىر يىڭ ، بىر خوشۇن تۇرغۇزۇلدى . گۇاڭشۇ 33 ـ يىلى (1907 ـ يىلى) ئۇچتۇرپاندا قۇرۇقلۇق ئارمىيىنىڭ 3 ـ پىيادىلەر ھەمدەمچى يىڭى تۇردى ، ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭ سەركەردە ـ سەرۋاز بولۇپ 178 ئادىمى بار ئىدى ، يەنە 123 ئادەم كەم ئىدى ، يىڭ ئۇچ قاراۋۇلخانىغا بۆلۈنەتتى ، ئوتتۇرا قاراۋۇلخانىدا بەش چېدىر ، ئوڭ ـ سولدىكى ئىككى قاراۋۇلخانىدا تۆتتىن چېدىر بار ئىدى ، ھەر چېدىردا بىردىن چېدىر بېشى ، توققۇزدىن رەسمىي چېرىك ، بىردىن ئاشپەز بار ئىدى ؛ ئاتلىق 4 ـ يىڭدا سەركەردە ـ سەرۋاز بولۇپ 107 كىشى بار ئىدى ، 74 چىرىك كەم ئىدى ، يىڭ ئۇچ قاراۋۇلخانىغا بۆلۈنگەن ، ھەر بىر قاراۋۇلخانىدا ئىككىدىن چېدىر بار ئىدى ، چېدىرنىڭ شتاتى پىيادە قىسىملىرىنىڭكىگە ئوخشاش ئىدى .

§ 2 . مىنگو دەۋرىدىكى قوشۇن

مىنگونىڭ دەسلىپىدە ئۇچتۇرپاندا تۇرۇشلۇق پىيادە ، ئاتلىق قوشۇندا يەنىلا چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىكى تۈزۈم قوللىنىلدى . مىنگونىڭ 3 ـ يىلى (1914 ـ يىلى) بىر يىڭ پىيادە قىسىم تۇرغۇزۇلغان بولۇپ ، ئۇنىڭدا ئوفىتسېر ـ ئەسكەر بولۇپ 301 ئادەم بار ئىدى ، بىر يىڭ ئاتلىق قىسىم تۇرغۇزۇلغان بولۇپ ، ئۇنىڭدا 181 ئوفىتسېر ـ ئەسكەر ، 120 ئات بار ئىدى . مىنگونىڭ 13 ـ يىلى (1924 ـ يىلى) ئۇچتۇرپاندا بىر يىڭ ھەمدەمچى قوشۇن ، بىر يىڭ ھەرىكەتچان قوشۇن تۇرغۇزۇلدى .

مىنگونىڭ 17 ~ 22 ـ يىلىغىچە (1928 ~ 1933 ـ يىلىغىچە) ئۇچتۇرپاندا تېخى تەرتىپكە سېلىنمىغان كونا ئارمىيىنىڭ بىر پىيادىلەر يىڭى ۋە بىر ئاتلىق ئەسكەرلەر لىيەنى تۇردى ، ئۇلار مىنگونىڭ 22 ـ يىلى 4 ـ ئايدىكى جەنۇبىي شىنجاڭ ۋەقەسىدە تارمار بولۇپ كەتتى .

مىنگونىڭ 33 ـ يىلى (1944 ـ يىلى) ئۇچتۇرپان چېگرا مۇداپىئە قاراۋۇلخانىسى مۇستەقىل چوڭ ئەترىتى قۇرۇلدى ، تەركىبىدە تۆت تارماق ئەترەت ۋە بىر راتسىيە پەيى تەسىس قىلىندى ، بۇنىڭ ئىچىدە بەدەل 2ـ

قاراۋۇلخانىسى ، گۈگۈتلۇق ، گۈلباغلارنىڭ ھەر بىرىدە بىردىن تارماق ئەترەت تۇرغۇزۇلدى ، چوڭ ئەترەت شتابىدا بىر تارماق ئەترەت تۇردى . مۇز داۋاندا 200 نەچچە كىشىلىك كۈچەيتىلگەن ئاتلىق ئەسكەرلەر لەينى تۇردى .

مىنگونىڭ 36 ـ يىلى (1947 ـ يىلى) ئۈچتۇرپاندا گومىندالڭ ئارمىيىسىنىڭ بىر يىلڭ ئەسكىرى تۇردى . بۇلاردىن باشقا مىنگونىڭ 33 ـ يىلى (1944 ـ يىلى) ئامانلىق ساقلاش ئوتتۇرا ئەترىتى تەسىس قىلىندى . 35 ـ يىلى (1946 ـ يىلى) ئامانلىق ساقلاش ئوتتۇرا ئەترىتى يامانسۇ چېگرا مۇداپىئە قاراۋۇلخانىسىدا تۇردى ، تەركىبىدە ئىككى ساقچى پونكىتى ، بىر ساقچىخانا ، بىر رايونلۇق تارماق ئەترەت ۋە 40 نەچچە كىشىلىك چېگرا مۇداپىئە قاراۋۇلخانىسى تارماق ئەترىتى بار ئىدى .

§ 3 . يېڭى جۇڭگو ئارمىيىسى ، قوراللىق ساقچى قىسىملىرى

1 . ناھىيىلىك ھەربىي مەجبۇرىيەت ئىدارىسى

1956 ـ يىلى 7 ـ ئايدا ناھىيىلىك ھەربىي مەجبۇرىيەت ئىدارىسى (يىلڭ دەرىجىلىك) قۇرۇلدى ، شتاتى 13 بولۇپ ، ئۈچتۇرپان ناھىيىلىك پارتكوم ، ھۆكۈمەت بىلەن ئاقسۇ ۋىلايەتلىك شۆبە ھەربىي رايونىنىڭ قوش رەھبەرلىكىدە بولدى . 1957 ـ يىلى 8 ـ ئايدا ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ ، ئۈچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ ھەربىي مەجبۇرىيەت خىزمىتىنى شۆبە ھەربىي رايونىنىڭ ھەربىي مەجبۇرىيەت خىزمىتى بۆلۈمى بىۋاستە باشقۇرىدىغان بولدى .

2 . ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمى

1960 ـ يىلى 3 ـ ئايدا جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى ئۈچتۇرپان ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمى قۇرۇلدى ، تۆت شتات بېرىلدى ، ئىش بېجىرىش ئاپپاراتى ناھىيىلىك پارتكوم ئورگىنىدا بولدى ، جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى ئاقسۇ شۆبە ھەربىي رايونى بىلەن ئۈچتۇرپان ناھىيىلىك پارتكوم ، ھۆكۈمەتنىڭ قوش رەھبەرلىكىدە بولدى . ئۈچتۇرپان ناھىيىلىك پارتكومنىڭ شۇجىسى قوشۇمچە ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمىنىڭ 1 ـ سىياسىي كومىسسارى بولدى . 1966 ـ يىلى 7 ـ ئايدا ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئوتتۇرا ئەترىتى ناھىيىلىك قوراللىق بۆلۈمىنىڭ باشقۇرۇشىغا قارايدىغان بولدى . 1975 ـ يىلى 12 ـ ئايدا يەنە ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ رەھبەرلىكىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلىپ ، ناھىيىلىك خەلق قوراللىق ساقچىلىرى ئوتتۇرا ئەترىتى دەپ ئاتىلىدىغان بولدى . 1968 ـ يىلى شتات دەرىجىسى يىلڭ دەرىجىسىدىن تۆۋەن دەرىجىسىگە ئۆستۈرۈلدى ، ئورگىنى ناھىيىلىك پارتكومنىڭ قورۇسىدىن كۆچۈرۈلدى . ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمى ھەم ناھىيىلىك پارتكومنىڭ ھەربىي ئىشلار خىزمىتىگە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ ھەربىي مەجبۇرىيەت خىزمىتىگە مەسئۇل ئاپپاراتى ، ھەم ئارمىيىنىڭ خەلق ئەسكەرلىرى ، ھەربىي مەجبۇرىيەت ، سەپەرۋەرلىك خىزمىتىگە مەسئۇل تارماق بولدى . 1979 ـ يىلى ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمىگە بۆلۈم باشلىقى ، سىياسىي كومىسسار ، مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى ، مۇئاۋىن سىياسىي كومىسسار قويۇلدى ، قارىمىقىدا ھەربىي ئىشلار بۆلۈمى ، سىياسىي خىزمەت بۆلۈمى ۋە ئارقا سەپ تەمىنات بۆلۈمى تەسىس قىلىندى ، جەمئىي 20 ئادەم ئىشلىدى . 1962 ـ يىلى قىزىلبايراق ، ياڭخى ، ئالغا ، راكېتا گۇڭشېلىرىدا ئاساسىي قاتلام خەلق قوراللىق بۆلۈملىرى تەسىس قىلىندى ، 1963 ـ يىلى ياركۆزۈرۈك گۇڭشېلىق خەلق قوراللىق بۆلۈمى قۇرۇلدى ، 1965 ـ يىلى ئۈچتۇرپان بازىرى ، ئاقيار ، يېڭىئاۋات ، يامانسۇ گۇڭشېلىرىدا ئاساسىي قاتلام خەلق قوراللىق بۆلۈملىرى

قۇرۇلدى . شۇنىڭ بىلەن ناھىيىدىكى توققۇز گۈڭشېنىڭ ھەممىسىدە خەلق قوراللىق بۆلۈمى قۇرۇلدى . ھەر بىر گۈڭشېدىكى خەلق قوراللىق بۆلۈمىگە مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى ياكى مەخسۇس كادىر قويۇلدى ، ئۇ مەمۇرىي جەھەتتىن گۈڭشې پارتكومىنىڭ رەھبەرلىكىدە ، كەسپىي جەھەتتە ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمىنىڭ يېتەكچىلىكىدە بولدى . 1970 - يىلى يېزا قوراللىق بۆلۈملىرىگە بۆلۈم باشلىقى ياكى مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى سەپلەندى . ناھىيىلىك ، يېزىلىق قوراللىق بۆلۈملىرى ئەسكەر ئېلىش ۋەزىپىسى چۈشكەن يىللاردا ئەسكەر ئېلىشقا مەسئۇل بولغاندىن سىرت ، يەنە خەلق ئەسكەرلىرىنى تەلىم - تەربىيىگە تەشكىللەش ۋە پۇقرالارغا دۆلەت مۇداپىئەسى تەربىيىسى بېرىشكە ئوخشاش ۋەزىپىلەرنى ئۈستىگە ئالدى . يېڭىئاۋات ، يامانسۇ قوراللىق بۆلۈملىرى يەنە خەلق ئەسكەرلىرى چېگرا مۇداپىئە قاراۋۇلخانىسىنىڭ قاراۋۇللۇق ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالدى .

ناھىيىلىك ھەربىي مەجبۇرىيەت ئىدارىسى ، خەلق قوراللىق بۆلۈمىنىڭ رەھبەرلىرى

جەدۋەل : 18 — 1

ئىسىم - فامىلىسى	مىللىتى	يۇرتى	ۋەزىپىسى	ۋەزىپە ئۈتكەن ۋاقتى
ئانايوف نىياز	ئۇيغۇر		ئىدارە باشلىقى	1956. 7 ~ 1957. 8
لىۋ شىگۈيې	خەنزۇ	سەنشى لىشى	قوشۇمچە سىياسىي كومىسسار	1956. 7 ~ 1957. 8
شى پېيىۋ	خەنزۇ		بۆلۈم باشلىقى	1960. 9 ~ 1963. 4
جۇ يۈچىڭ	خەنزۇ	خېنەن دېڭخېڭ	بۆلۈم باشلىقى	1963. 5 ~ 1968. 10
سادىروف ئابدۇللا	ئۇيغۇر		بۆلۈم باشلىقى	1967. 5 ~ 1968. 11
يەن پۈشى	خەنزۇ	سەنشى شېنچى	بۆلۈم باشلىقى	1969. 1 ~ 1970. 12
زۇنۇن ئېلى	ئۇيغۇر	پىچان	بۆلۈم باشلىقى	1970. 8 ~ 1973. 9
خېلىل زاكىر	ئۇيغۇر	ئۇچتۇرپان	بۆلۈم باشلىقى	1973. 9 ~ 1976. 7
راشىدىن ئەرشىدىن	ئۇيغۇر	باي	بۆلۈم باشلىقى	1976. 7 ~ 1979. 8
تالىڭ خۇڭدې	خەنزۇ	شەنشى سەنيۈەن	بۆلۈم باشلىقى	1980. 5 ~ 1983. 6
ژالىڭ جيەنمىن	خەنزۇ	شەنشى شىئەن	بۆلۈم باشلىقى	1983. 7 ~ 1986. 10
لى شېڭسەي	خەنزۇ	گەنسۇ جىنچاڭ	بۆلۈم باشلىقى	1987. 2 ~ 1991. 3
ژۇ چېڭجى	خەنزۇ	گەنسۇ جىڭيۈەن	بۆلۈم باشلىقى	1991. 3 ~ 1995. 3
تالىڭ زېلياڭ	خەنزۇ	جياڭسۇ پىشيەن	بۆلۈم باشلىقى	1995. 5 ~ 1997. 3
زۇ جۈجۈن	خەنزۇ	خۇنەن خېڭياڭ	بۆلۈم باشلىقى	1997. 3 ~ 2000. 3
خۇ مەنسالىڭ	خەنزۇ	شەنشى فۇفېڭ	بۆلۈم باشلىقى	2000. 3 ~ 2001. 12
لىۋ گېنچۈەن	خەنزۇ	شەنشى چىشيەن	قوشۇمچە سىياسىي كومىسسار	1964. 4 ~ 1968. 12
جيا دېڭمىڭ	خەنزۇ	شەنشى خۇاشيەن	سىياسىي كومىسسار	1971. 4 ~ 1979. 9
خۇڭ شېنجيې	خەنزۇ	شەندۇڭ رۇڭچېڭ	سىياسىي كومىسسار	1979. 9 ~ 1981. 2

جى رۇكلىيەن	خەنزۇ	جياڭسۇ تەيەن	قوشۇمچە سىياسىي كومىسسار	1980. 4 ~ 1981. 7
مەھممەت مەخمۇت	ئۇيغۇر	كۆچا	قوشۇمچە سىياسىي كومىسسار	1981. 2 ~ 1984. 4
ۋالۇ گەيگو	خەنزۇ	شەنشى فۇپىڭ	سىياسىي كومىسسار	1981. 4 ~ 1982. 4
جاۋ تالۇ	خەنزۇ	گۈچۈڭ	سىياسىي كومىسسار	1983. 7 ~ 1985. 7
ۋېي جىشياۋ	خەنزۇ	گەنسۇ لىڭتاۋ	سىياسىي كومىسسار	1984. 9 ~ 1987. 10
ۋالۇ جۇنشىڭ	خەنزۇ	شەنشى خېيالۇ	سىياسىي كومىسسار	1985. 12 ~ 1988. 6
لى جىتيەن	خەنزۇ	گەنسۇ پىڭلياڭ	سىياسىي كومىسسار	1988. 7 ~ 1992. 5
جاۋ جىياۋ	خەنزۇ	شەنشى خېڭشەن	سىياسىي كومىسسار	1992. 5 ~ 1996. 4
لىيۇ جۇڭيى	خەنزۇ	شەنشى خەنجۇڭ	سىياسىي كومىسسار	1996. 4 ~ 1997. 10
خۇالۇ يىڭ	خەنزۇ	شەنشى فېڭشياڭ	سىياسىي كومىسسار	1997. 12 ~ 1999. 3
جاۋ يۇڭشۇەن	خەنزۇ	شەنشى خەنجۇڭ	سىياسىي كومىسسار	1999. 3 ~ 2000. 3
ۋالۇ لىن	خەنزۇ	شەنشى مىەنشيەن	سىياسىي كومىسسار	2000. 3 ~ 2001. 12

3 . چېگرا مۇداپىئە قىسىملىرى

جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى 2 ـ جۇن پىيادە ئەسكەرلەر 5 ـ شىسى 14 ـ تۈەننىڭ مۇھاپىزەتچىلەر لىيەنى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىگە ئورۇنلاشتى .

1962 ـ يىلى 8 ـ ئايدا بەدەل چېگرا مۇداپىئە پونكىتى قۇرۇلدى . شۇنىڭدىن كېيىن ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە تۇرۇشلۇق چېگرا مۇداپىئە تارماق ئەترىتى ئاقسۇ شۆبە ھەربىي رايونى پىيادە ئەسكەرلەر 7 ـ يېڭىنىڭ قارىمىقىدا بولدى ، كېيىن شىنجاڭ ھەربىي رايونى پىيادە ئەسكەرلەر مۇستەقىل 7 ـ يېڭىغا ئۆزگەرتىلدى . 1975 ـ يىلى ئۇچتۇرپان چېگرا مۇداپىئە تارماق ئەترىتى چېگرا مۇداپىئە تۈەنگە قارايدىغان بولدى .

4 . جامائەت خەۋپسىزلىكى قوراللىق ساقچى ئوتتۇرا ئەترىتى

1950 ـ يىلى 3 ـ ئايدا ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئەترىتىنى تەشكىللىدى (لىەن دەرىجىلىك) . 1952 ـ يىلى 4 ـ ئايدا جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئوتتۇرا ئەترىتىگە ئۆزگەرتىلىپ ، خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى ئاقسۇ ۋىلايەتلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى چوڭ ئەترىتىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولدى ، كەسپىي ۋەزىپە ئىجرا قىلىش جەھەتتە ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولدى . 1955 ـ يىلى 9 ـ ئايدا ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئوتتۇرا ئەترىتى خەلق قوراللىق ساقچىلىرى ئوتتۇرا ئەترىتىگە ئۆزگەرتىلىپ ، ئاقسۇ ۋىلايەتلىك قوراللىق ساقچى چوڭ ئەترىتىگە قارايدىغان بولدى . 1963 ـ يىلى 2 ـ ئايدا يەنە جۇڭگو خەلق جامائەت خەۋپسىزلىكى قىسىملىرى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئوتتۇرا ئەترىتى دەپ ئاتىلىدىغان بولدى . 1966 ـ يىلى 7 ـ ئايدا جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى سىستېمىسىغا كىرگۈزۈلۈپ ، ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئوتتۇرا ئەترىتى ناھىيىلىك ئوتتۇرا ئەترەتكە ئۆزگەرتىلىپ ، ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمىنىڭ رەھبەرلىكىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى . 1968 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك ئوتتۇرا ئەترەت قەشقەر كونائاھەر ناھىيىلىك ئوتتۇرا ئەترەت بىلەن مۇداپىئە ئورنىنى ئالماشتۇردى . 1975 ـ يىلى 12 ـ ئايدا ناھىيىلىك ئوتتۇرا ئەترەت ناھىيىلىك چ خ ئىدارىسىنىڭ قارىمىقىغا ئۆتكۈزۈپ

بېرىلىپ ، ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك خەلق قوراللىق ساقچىلىرى ئوتتۇرا ئەترىتى دەپ ئاتىلىدىغان بولدى .

5 . چېگرا مۇداپىئە قوراللىق ساقچىلىرى چوڭ ئەترىتى

1980 ـ يىلى ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىدە چېگرا مۇداپىئە قوغداش بۆلۈمچىسى تەسىس قىلىنىپ ، سىرتقا نىسبەتەن ناھىيىلىك چېگرا مۇداپىئە قوراللىق ساقچىلىرى چوڭ ئەترىتى دەپ ئاتالدى ، كادىرلىرى خىزمەتتىكى ھەربىيگە ئۆزگەرتىلدى . شۇ يىلى 8 ـ ئايدا ناھىيىلىك چېگرا مۇداپىئە قوراللىق ساقچىلىرى چوڭ ئەترىتى (يەنە دەربجىلىك) رەسمىي قۇرۇلدى ، ئۇنىڭغا قاداق ، يېڭىئاۋات ، قۇرۇل ، يامانسۇ تۆت چېگرا مۇداپىئە ساقچىخانىسى قارىدى . 1982 ـ يىلى 6 ـ ئايدا ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك قوراللىق ساقچى چوڭ ئەترىتى دەپ ئاتىلىپ ، ئاقسۇ ۋىلايەتلىك قوراللىق ساقچى تارماق ئەترىتىگە قارىدى . 1987 ـ يىلى 5ـ ئايدا يەنە جۇڭگو خەلق قوراللىق ساقچى قىسىملىرى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك چېگرا مۇداپىئە چوڭ ئەترىتى دەپ ئاتىلىپ ، ئاقسۇ ۋىلايەتلىك قوراللىق ساقچى چېگرا مۇداپىئە تارماق ئەترىتىگە قارىدى .

Ⅱ باب

قەدىمكى ھەربىي ئەسلىھەلەر ۋە ئاپپاراتلار

§1 . تاش سۇلالىسى دەۋرىدىكى تۇرلار

1 . بەدەل تۇرى

ئويدالا تۇرى دەپمۇ ئاتىلىدۇ ، ناھىيە بازىرىنىڭ 10 نەچچە كىلومېتىر غەربىدىكى ئويدالاغا جايلاشقان . «جۇڭگودىكى مەشھۇر جايلار لۇغىتى» دىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا ، بۇ تۇر تاش سۇلالىسى دەۋرىدە ياسالغان بولۇپ ، بەدەلگە تۇتىشىدىغان يولدىكى مۇھىم ئۆتكەل ، تۇر خارابىسىنىڭ ئېگىزلىكى يەتتە مېتىر كېلىدۇ ، تاش بىلەن قوپۇرۇلغان قىسمى ھېلىمۇ قەد كۆتۈرۈپ تۇرماقتا .

2 . دولدۇلئوقۇر تۇرى

ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىدىكى بەش كىلومېتىردىن ئارتۇقراق كېلىدىغان يەردىكى مۆلجەرتاغقا جايلاشقان ، ئۇ بەدەل تۇرى بىلەن بىر دەۋردە ياسالغان ، ھازىرغىچە مۇكەممەل ساقلانماقتا .

§2 . چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ھەربىي رايونلار

چىڭ سۇلالىسى جۇڭغار قەبىلىسى ۋە چوڭ ـ كىچىك خوجىلارنىڭ توپلىڭنى باستۇرغاندىن كېيىن ، ھەربىي خەۋەر ، مەكتۇپلارنى يەتكۈزۈش ئۇچۇن ، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى غەربىي لىنىيىنى بويلاپ

ھەربىي راباتلارنى ياساتقان . ئۇچتۇرپان تەۋەسىدە ئۇچ يەرگە ھەربىي رابات ياسالغان ، ئۇ راباتلاردا جەمئىي 49 ئات ، ئىككىدىن پوچتا ھارۋىسى بار ئىدى .

1 . ئۇچتۇرپان راباتى

شەرقتە ئاچىتاغ راباتىغا 40 كىلومېتىر كېلەتتى . بۇ راباتتا 19 ئات ، بىر پۇتۇكچى ، بەش ياللانما چېرىك ، 10 تۇتۇن مۇسۇلمان چېرىك بار ئىدى .

2 . ئاچاتاغ راباتى

شەرقتە چاغلاق راباتىغا 40 كىلومېتىر ، غەربتە ئۇچتۇرپان راباتىغا 40 كىلومېتىر كېلەتتى . بۇ راباتتا 10 ئات ، تۆت كالا ، بىر پۇتۇكچى ، بەش ياللانما چېرىك ، 10 تۇتۇن مۇسۇلمان چېرىك بار ئىدى .

3 . چاغلاق راباتى

شەرقتە ئاقسۇ راباتىغا 40 كىلومېتىر ، غەربتە ئاچاتاغ راباتىغا 42.5 كىلومېتىر كېلەتتى . بۇ راباتتا 10 ئات ، تۆت كالا ، بەش ياللانما چېرىك ، 10 تۇتۇن مۇسۇلمان چېرىك بار ئىدى ، پۇتۇكچىلىكنى ئاچاتاغ راباتىنىڭ خاس مەھرىبى قوشۇمچە قىلاتتى .

گۇاڭشۇ 10 ـ يىلى (1884 ـ يىلى) شىنجاڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلغاندىن كېيىن ، رابات ھەربىي ئۆتەڭ دەپىلىدىغان بولدى .

§3 . قاراۋۇلخانىلار

چىڭ سۇلالىسىنىڭ چېيەنلۇڭ 29 ـ يىلى (1764 ـ يىلى) ئاساسلىق تاغ يوللىرى ئۆتكەللىرىگە ، چېگرا ئېغىزلىرىغا قاراۋۇلخانىلار قۇرۇلدى . ئۇچتۇرپان تەۋەسىدە سەككىز قاراۋۇلخانا قۇرۇلدى ، قاراۋۇلخانا باشلىقلىقىنى خان ئامبال تەيىنلىگەن دورغا ياكى 7 ـ دەرىجىلىك بەگ ئۈستىگە ئالاتتى ، قاراۋۇلخانىلاردا تولاراق يەرلىك ئاھالىدىن ئېلىنغان لەشكەرلەر (ئادەتتە مۇسۇلمان چېرىك دەپ ئاتىلاتتى) تۇراتتى .

1 . باشئاقما قاراۋۇلخانىسى

شەرقتە ئۇچتۇرپان بازىرىغا 45 كىلومېتىر كېلەتتى ، غەربتە بۈيرۈت ، قەشقەرگە تۇتىشاتتى ، جەنۇب تەرەپى تاغقا يانداش ئىدى ، شىمالدا بەدەل داۋىنىغا بەش كىلومېتىر كېلەتتى . بىر ياساۋۇل ، 10 مانجۇ چېرىك ، بەش مۇسۇلمان چېرىك بار ئىدى .

2 . بەدەل قاراۋۇلخانىسى

شەرقتە شاتۇر قاراۋۇلخانىسىغا 20 كىلومېتىر كېلەتتى ، غەربتە بۈيرۈنقا تۇتىشاتتى ، جەنۇبتا باشئاقمىغا بەش كىلومېتىر كېلەتتى . بىر قاراۋۇل بېشى ، ئالتە مانجۇ چېرىك ، ئىككى مۇسۇلمان چېرىك بار ئىدى .

3 . شاتۇر قاراۋۇلخانىسى

شەرقتە يامانسۇغا 20 كىلومېتىر ، غەربتە بەدەل داۋىنىغا 20 كىلومېتىر ، شەرقىي جەنۇبتا ئۇچتۇرپان بازىرىغا 20 كىلومېتىر كېلەتتى ، شىمالدا بۈيرۈنقا تۇتىشاتتى ، بىر ياساۋۇل ، 10 مانجۇ چېرىك ، 12 مۇسۇلمان چېرىك بار ئىدى .

4 . يامانسۇ قاراۋۇلخانىسى

شەرقتە گۈگۈتلۇققا 20 كىلومېتىر ، غەربتە شاتۇرغا 20 كىلومېتىر ، شەرقىي جەنۇبتا ئۇچتۇرپان بازىرىغا 10 كىلومېتىر كېلەتتى ، غەربتە بۈيرۈنتا تۇتىشاتتى ، بىر قاراۋۇل بېشى ، بەش مانجۇ چېرىك ، ئىككى مۇسۇلمان چېرىك بار ئىدى .

5 . گۈگۈتلۇق قاراۋۇلخانىسى

شەرقتە بىدەپىككە 20 كىلومېتىر ، غەربتە يامانسۇغا 20 كىلومېتىر ، جەنۇبتا ئۇچتۇرپان بازىرىغا 30 كىلومېتىر كېلەتتى ، بىر ياساۋۇل ، يەتتە مانجۇ چېرىك ، تۆت مۇسۇلمان چېرىك بار ئىدى .

6 . بىدەپىك قاراۋۇلخانىسى

شەرقتە ئاقسۇنىڭ چېگرىسىغچە بارااتتى ، غەربتە گۈگۈتلۇققا بەش كىلومېتىر ، غەربىي جەنۇبتا ئۇچتۇرپان بازىرىغا 25 كىلومېتىر كېلەتتى ، شىمال تەرىپى قارلىق تاغ ئىدى . بىر ياساۋۇل ، تۆت مانجۇ چېرىك ، تۆت مۇسۇلمان چېرىك بار ئىدى .

7 . قارايار قاراۋۇلخانىسى

ناھىيە بازىرىنىڭ 50 كىلومېتىر شەرقىي شىمالىدا ئىدى .

8 . كۆكتەي قاراۋۇلخانىسى

ناھىيە بازىرىنىڭ 17.5 كىلومېتىر شەرقىي جەنۇبىدا ئىدى .

بۇلاردىن باشقا تاشقى قاراۋۇلخانىدىن ئالتىسى بار ئىدى . بارايىن قاراۋۇلخانىسى ناھىيە بازىرىنىڭ 285 كىلومېتىر غەربىدە ئىدى . قارابۇلاق قاراۋۇلخانىسى ناھىيە بازىرىنىڭ 220 كىلومېتىر غەربىدە ئىدى . سۇمتاش قاراۋۇلخانىسى ناھىيە بازىرىنىڭ 125 كىلومېتىر غەربىدە ئىدى . ئىبراھىم قاراۋۇلخانىسى ناھىيە بازىرىنىڭ 65 كىلومېتىر غەربىدە ئىدى . قېچىر قاراۋۇلخانىسى ناھىيە بازىرىنىڭ 50 كىلومېتىر شىمالىدا ئىدى . يېڭىئارت قاراۋۇلخانىسى ناھىيە بازىرىنىڭ 75 كىلومېتىر شىمالىدا ئىدى .

چېنلۇق 31 - يىلى (1766 - يىلى) ئۇچتۇرپاننىڭ شەرقىدىكى ئاچاتاغ قاتارلىق جايلاردا تۆت يەرگە قاراۋۇلخانا قۇرۇلغاندى ، كېيىن بەدەل ، قايچا ، كۆكلەم ، گۈگۈتلۇق ، يېڭىئارت ، زىندان قاتارلىق قاراۋۇللۇق ئېغىزلىرىدا مۇداپىئە ئۈچۈن ئەسكەر تۇرغۇزۇلدى .

III باب

ھەربىي مەجبۇرىيەت ئۆتەش خىزمىتى

§1 . مىنگو دەۋرىدىكى ھەربىي مەجبۇرىيەت ئۆتەش تۈزۈمى

مىنگونىڭ 33 - يىلى (1944 - يىلى) ھەربىي مەجبۇرىيەت ئۆتەش جەمئىيىتى قۇرۇلدى ۋە ئەسكەر

ئىلىش ئەمەلدارى قويۇلدى ، ئەسكەرلىككە ئىلىشنىڭ ئوبيېكتلىرى جەھەتتە ، ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە تۇرۇۋاتقىنىغا ئالتە ئايدىن ئاشقان ، يېشى 18 ~ 45 كىچە بولغانلاردىن قانۇن بويىچە ئەسكەرلىككە ئىلىنىش ۋاقتى كېچىكتۈرۈلگەنلەردىن باشقىلارنىڭ بىردەك ھەربىي مەجبۇرىيەت ئۆتەش مەجبۇرىيىتى بار ، دەپ بەلگىلەندى . شۇ يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىن تۇنجى تۇركۈمدە 150 پۇقرا ئەسكەرلىككە ئىلىندى .

§ 2 . يېڭى جۇڭگودىكى ھەربىي مەجبۇرىيەت ئۆتەش تۈزۈمى

1 . پىدائىي ئەسكەرلىك تۈزۈمى

1955 ـ يىلىدىن بۇرۇن جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىدە پىدائىي ئەسكەرلىك تۈزۈمى يولغا قويۇلدى . 1951 ـ يىلى ناھىيە بويىچە 1800 دىن ئارتۇق ئادەم ئەسكەرلىككە تىزىملاتتى ، 85 ئادەم تەستىقلىنىپ ھەربىي سەپكە كىردى .

2 . مەجبۇرىيەت ئۆتىگۈچى ئەسكەرلىك تۈزۈمى

ھەربىي مەجبۇرىيەت ئۆتەش قانۇنىنى يولغا قويۇپ ، ھەربىي مەجبۇرىيەت ئۆتەش خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەش ئۈچۈن ، 1956 ـ يىلى ناھىيىدە ھەربىي مەجبۇرىيەت ئۆتەش ئىدارىسى قۇرۇلدى ، كېيىنكى يىلى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى . بۇ خىزمەتكە شۆبە ھەربىي رايونىنىڭ ھەربىي مەجبۇرىيەت ئۆتەش تارمىقى مەسئۇل بولدى . 1960ـ يىلى خەلق قوراللىق بۆلۈمى قۇرۇلۇپ ، ھەربىي مەجبۇرىيەت ئۆتەش خىزمىتىگە مەسئۇل بولدى .

1) ئەسكەر ئىلىش

1955 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى دۆلەتنىڭ «ھەربىي مەجبۇرىيەت ئۆتەش قانۇنى» ئېلان قىلىنىپ ، مەجبۇرىيەت ئۆتىگۈچى ئەسكەرلىك تۈزۈمى يولغا قويۇلدى ، يېشى 18 گە توشقانلىكى ئوغۇل ـ قىزلاردىن ئىدىيە ، ئەخلاقتا ياخشى ، تارىخى پاك ، تېنى ساغلام بولغانلىرىنىڭ ھەممىسى ئىختىيارىي تىزىمغا ئالدۇرۇپ ئەسكەرلىككە ئىلىنسا بولىدىغان بولدى . ناھىيىدىكى يېشى توشقان ياشلار دۆلەتنىڭ چاقىرىقىغا قىزغىن ئاۋاز قوشۇپ ، بەس ـ بەستە ئەسكەرلىككە تىزىملاتتى . 1955 ـ يىلى 64 كىشى مەجبۇرىيەت ئۆتىگۈچى ئەسكەرلىككە ئىلىندى ، مۇڭاپىق ياشتىكىلەردىن 1127 كىشى ئىختىيارىي تىزىمغا ئالدۇردى ، بۇ مۇڭاپىق ياشتىكىلەرنىڭ 91 پىرسەنتنى ئىگىلىدى ، 818 ئاتا ـ ئانا بالىلىرىنى ، 236 ئايال ئەرلىرىنى ئەسكەرلىككە ئۇزاتتى ، 73 ئاكا ـ ئۇكا تالىشىپ ئەسكەرلىككە تىزىملاتتى . نەچچە ئون يىلدىن بېرى ئاساسەن ھەر يىلى ئەسكەر ئىلىش ۋەزىپىسى چۈشۈرۈلۈپ تۇردى .

2) ھەربىي مەجبۇرىيەت ئۆتەش بويىچە تىزىملاش ۋە زاپاس ئەسكەرلەرنى تىزىملاش

1955 ـ يىلىدىن كېيىن ھەربىي مەجبۇرىيەت ئۆتەش بويىچە تىزىملاش خىزمىتى يولغا قويۇلدى ، بۇ خىزمەتنى ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمىنىڭ بىرتۇتاش ئورۇنلاشتۇرۇشىدا ئورگان ، تەشكىلات ، كارخانا ـ كەسىپي ئورۇنلار ۋە يېزا ـ بازار ، كوچا باشقارمىلىرى كونكرېت يولغا قويدى ، بۇ خىزمەتتە نوپۇس تەۋەلىكى بويىچە شۇ يىلى 18 ياشقا توشقان ئەر پۇقرالار بىر ـ بىرلەپ تىزىملاندى ۋە دەسلەپكى قەدەمدە تەكشۈرۈلۈپ ، ھەربىي مەجبۇرىيەت ئۆتەشكە تېگىشلىكلەر ، ھەربىي مەجبۇرىيەت ئۆتەش ۋاقتى كېچىكتۈرۈلدىغانلار ، ھەربىي مەجبۇرىيەت ئۆتەشتىن كەچۈرۈم قىلىنغانلار ۋە ھەربىي مەجبۇرىيەت ئۆتەشكە بولمايدىغانلار بېكىتىلدى .

زاپاس ئەسكەرلەرنى تىزىملاش 1956 ـ يىلى باشلىنىپ 1966 ـ يىلى توختىتىپ قويۇلدى ، 1981 ـ يىلى يەنە ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى . ھەربىيلەر ھەربىي سەپتىن چېكىنگەندىن كېيىن ئۆزلۈكىدىن ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمىگە تىزىمغا ئالدۇرۇپ «ھەربىي سەپتىن چېكىنگەن ھەربىيلەرنىڭ زاپاس ئەسكەرلىككە تىزىملىتىش كارتىسى» نى توشتۇردى . 2000 ـ يىلىغىچە 287 كىشى تىزىمغا ئالدۇردى . 1983 ـ يىلىدىن باشلاپ 35 ياشتىن تۆۋەن بولغان ، تېخنىكىسى ماس كېلىدىغان ، يېرىم ماس كېلىدىغان خادىملارمۇ زاپاس ئەسكەرلەر قاتارىدا تىزىملاندى .

IV باب

خەلق ئەسكەرلىرى

يېڭى جۇڭگونىڭ خەلق ئەسكەرلىرى تۈزۈمى — دۆلەتنىڭ ھەربىي ئىشلار تۈزۈمى ، خەلق ئەسكەرلىرى دۆلەتنىڭ قوراللىق كۈچلىرىنىڭ بىرى ، ئۇ ھەربىي سىستېما بىلەن يەرلىك سىستېمىنىڭ قوش رەھبەرلىكىدە بولىدۇ . ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمى پۈتۈن ناھىيىدىكى خەلق ئەسكەرلىرى تەشكىلاتىنى بىۋاسىتە تەشكىللەيدۇ ، باشقۇرىدۇ ۋە ئۇنىڭغا قوماندانلىق قىلىدۇ . ناھىيىلىك پارتكوم خەلق ئەسكەرلىرىنىڭ بارلىق خىزمەتلىرىنى بىرتۇتاش باشقۇرۇپ ، قوراللىق كۈچلەرنى پارتىيە باشقۇرۇش پرىنسىپىنى يولغا قويدى . ناھىيىلىك پارتكومدا خەلق قوراللىق كۈچلىرى كومىتېتى قۇرۇلۇپ ، پارتىيە ، ھۆكۈمەت ، ئارمىيە ، ئاممىۋى تەشكىلات تارماقلىرىنىڭ خەلق ئەسكەرلىرى خىزمىتىنى ماسلاشتۇرۇشقا مەسئۇل بولدى .

§ 1 . تەشكىلات

1958 ـ يىلى 10 ـ ئايدا خەلق ئەسكەرلىرى تەشكىلاتى قۇرۇلدى ، ناھىيىدە تۇەن ، خەلق گۇڭشېلىرى ، ناھىيە بازىرىدا يىڭ ، ئىشلەپچىقىرىش چوڭ ئەترەتلىرىدە لىيەن ، ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرىدە پەي تەسىس قىلىندى ، ئورگان ، زاۋۇت ، كانلاردا خەلق ئەسكەرلىرىنىڭ سانىغا قاراپ لىيەن ، پەي ، بەن قاتارلىقلار تەسىس قىلىندى . 1959 ـ يىلى 3 ـ ئايدا يامانسۇ گۇڭشېسىنىڭ خەلق ئەسكەرلىرى خىزمىتى جەنۇبىي شىنجاڭ ھەربىي رايونى ، ئاقسۇ شۆبە ھەربىي رايونى ، ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمىنىڭ تەقدىرلىشىگە ئېرىشتى .

1966 ـ يىلى ناھىيە بويىچە خەلق ئەسكىرى 14 مىڭ 689 غا يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە تايانچ خەلق ئەسكىرى 8670 بولۇپ ، 107 لىيەن ، 447 پەي ، 1311 بەنگە بۆلۈندى . 1971 ـ يىلى خەلق ئەسكەرلىرى 21 مىڭ 281 گە يېتىپ ، بەش يىڭ ، 112 لىيەن ، 506 پەي ، 1267 بەنگە بۆلۈندى . 1973 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 29ـ كۈنى ناھىيىلىك خەلق ئەسكەرلىرى مۇستەقىل تۇەنى قۇرۇلدى ، ئۇ 1238 كىشىلىك بولدى ، ئۇچ يىڭ ، توققۇز لىيەن ، 36 پەي ، 106 بەن قىلىپ تەشكىللەندى ، بۇنىڭ ئىچىدىكى بەش لىيەندىكى 676 خەلق ئەسكىرىگە قورال سەپلەپ بېرىلدى . 1973 ~ 1975 ـ يىلىغىچە يېڭىئاۋات ۋە يامانسۇ گۇڭشېلىرىدا خەلق ئەسكەرلىرى ئۆزگەرتىپ تەشكىللىنىپ ، چېگرا مۇداپىئە خەلق ئەسكەرلىرى تەشكىلاتى قۇرۇلدى ، ئۇنىڭغا ناھىيىلىك چارۋا

بېقىش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى رەھبەرلىك قىلدى .

1981 ـ يىلى پۈتۈن ناھىيىدىكى خەلق ئەسكەرلىرى تەشكىلاتى تەرتىپكە سېلىنىپ ، قوراللىق تايانچ خەلق ئەسكەرلىرى مۇستەقىل تۈەنى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى . 2001 ـ يىلى ناھىيە بويىچە خەلق ئەسكەرلىرىدىن بىر تۈەن ، توققۇز يىلك ، 109 لىيەن بار بولدى ، بۇنىڭ ئىچىدە خەلق ئەسكەرلىرى جىددىي ئەھۋالغا تاقابىل تۇرۇش شۆبە ئەترىتىدىن 13ى ، جىددىي ئەھۋالغا تاقابىل تۇرۇش لىيەنىدىن بىرى بار .

§ 2 . سىياسىي تەربىيە

50 ـ يىللارنىڭ ئاخىرىدا ، خەلق ئەسكەرلىرى تەشكىلاتى يېڭىدىن قۇرۇلغاندا خەلق ئەسكەرلىرىنىڭ خاراكتېرى ، ۋەزىپىسى ۋە تەشكىلىي ئىنتىزامى توغرىسىدا نۇقتىلىق تەربىيە ئېلىپ بېرىلدى . 1960 ـ يىلدىن كېيىن ئاساسلىقى سىنىپىي كۆرەش ، «رېۋىزىئونىزمغا قارشى تۇرۇش» ئۇرۇش تەييارلىقى ۋە لۇشيەن كۆرىشى قاتارلىقلارغا دائىر تەربىيىلەر ئېلىپ بېرىلدى . ئۆتمۈشتىكى جاپا ـ مۇشەققەتلەرنى ئەسلەپ ، بۈگۈنكى ھالاۋەتنىڭ قەدرىگە يېتىش ، «خۇسۇسىيلىققا قارشى كۆرەش قىلىش ، رېۋىزىئونىزمنى تەنقىد قىلىش» ، لېي فېڭدىن ئۆگىنىش ، رەئىس ماۋ زېدۇڭ ئەسەرلىرىنى ۋە خەلق ئۇرۇشى ئىدىيىسىنى ئۆگىنىش قاتارلىق پائالىيەتلەر قانات يايدۇرۇلدى . بۇ مەزگىلدە لىن بياۋ ، «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» ئەكسىلئىنقىلابىي گۇرۇھىنىڭ توسقۇنلىقى ۋە بۇزغۇنچىلىقى تۈپەيلىدىن ، بەزى تەربىيە ۋە پائالىيەتلەر كەڭ خەلق ئەسكەرلىرى ئارىسىدا ناچار تەسىر پەيدا قىلدى . پارتىيە 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن ، خەلق ئەسكەرلىرىگە قارىتىلغان سىياسىي تەربىيىدە قالايمىقانچىلىقنى ئوڭشاش ، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ خاتا تەسىرىنى تۈگىتىش ئاساس قىلىنىپ ، پارتىيەنىڭ ئاساسىي لۇشيەنى ئۆگىنىلدى ، تۆت ئاساسىي پرىنسىپتا چىڭ تۇرۇش تەربىيىسى ئېلىپ بېرىلدى ، ئىككى مەدەنىيىلىك قۇرۇلۇشى قانات يايدۇرۇلدى . ئۇنىڭدىن باشقا مىللىي بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇپ ، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى ، ئىجتىمائىي مۇقىملىقنى ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى قوغداش تەربىيىسى ، ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيىسى ، بەشكە ئەمىيەت بېرىش ـ تۆتتە گۈزەل بولۇش ، قانۇن ـ ئىنتىزامغا رىئايە قىلىش تەربىيىلىرى قانات يايدۇرۇلدى .

تەربىيە ئۇسۇلى جەھەتتە دەرس ئۆتۈش ئۇسۇلى ئاساس قىلىنىپ ، باش سىياسىي بۆلۈمنىڭ بەلگىلىمىسى بويىچە ، ھەر ئايدا بىر قېتىم سىياسىي دەرس ئۆتۈلدى . سىياسىي تەربىيە ھەر يىلدىكى ھەربىي تەلىم ـ تەربىيە ۋاقتىنىڭ 10 پىرسەنتىدىن ئاز بولمىدى . ئۇنىڭدىن باشقا ھېيت ـ بايرام پائالىيەتلىرىگە ۋە خەلق ئەسكەرلىرىنى تەرتىپكە سېلىشقا بىرلەشتۇرۇپ ، «خەلق ئەسكەرلىرى ئائىلىسى» ، «مەدەنىيەت ئۆيى» قاتارلىقلار بازا قىلىنىپ ، رادىئو ، تېلېۋىزىيە ، لېكسىيە ، ئېكسكۇرسىيە ، زېھىن سىناش مۇسابىقىسى قاتارلىق شەكىللەردىن پايدىلىنىپ تەربىيە ئېلىپ بېرىلدى .

§ 3 . تەلىم ـ تەربىيە

1960 ـ يىلى خەلق ئەسكەرلىرى تەلىم ـ تەربىيىسى باشلاندى . ئىستروي مەشقى ئاساسىي مەزمۇن قىلىنىپ قارىغا ئېتىش ، گرانات تاشلاش ، نەيزىۋازلىق ، پارتلىتىش ، ساپپورلۇق مەشغۇلاتى قاتارلىق بەش خىل ماھارەت ئىگىلەش ئاساس قىلىنىپ ، 15 ~ 20 كۈن يېغىپ مەشق قىلدۇرۇلدى . 1970 ـ يىلى «ئۇچنى ئېتىش ، ئۇچتىن مۇداپىئە كۆرۈش» (تانكىنى ئېتىش ، پاراشوتچىلارنى ئېتىش ، ئايروپىلاننى ئېتىش ؛ ئاتوم

قوراللىرىدىن مۇداپىئە كۆرۈش ، خىمىيىلىك قوراللاردىن مۇداپىئە كۆرۈش ، باكتېرىيىلىك قوراللاردىن مۇداپىئە كۆرۈش) مەزمۇنىدىكى خەلق ئەسكەرلىرى تەلىم - تەربىيىسى پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى ، قىسمەن خەلق ئەسكەرلىرى ئۇزاق مۇساپىلىك دالا يۈرۈشى مەشقىگە تەشكىللەندى ، بەزى خەلق ئەسكەرلىرى لېيەنلىرى ئۇچتۇرپاندا تۇرۇشلۇق ئارمىيىنىڭ ئۇزاق مۇساپىلىك دالا يۈرۈشلىرىگە قاتناشتۇرۇلدى . 1977 - يىلدىن كېيىن قوراللىق تايانچ خەلق ئەسكەرلىرى ئۇچۇن دەۋرلىك تەلىم - تەربىيە بېكىتىلدى ، دەسلەپتە تۆت يىل بىر دەۋر قىلىندى ، كېيىن ئىككى يىلنى بىر دەۋر قىلىشقا ئۆزگەرتىلدى . 1983 - يىلى 12 - ئايدىن 1984- يىلى 2 - ئايغىچە تايانچ خەلق ئەسكەرلىرى ھەربىي - سىياسىي تەلىم - تەربىيىگە قاتناشتۇرۇلۇپ ، 902سى لاياقەتلىك بولدى . 1984 - يىلى يىللىق تەلىم - تەربىيىگە ئۆزگەرتىلىپ ، تۇرکۇملەر بويىچە نۆۋەتلەشتۇرۇپ مەشق قىلدۇرۇش ، ھەر بىر تۇرکۇمدىن ئىمتىھان ئېلىش ، ھەر بىر تۇرکۇمنى لاياقەتلىك قىلىپ چىقىپ ، زاپاس كۆچەك ئايلاندۇرۇشتىن ئىبارەت تەلىم - تەربىيە ئۇسۇلى يولغا قويۇلدى ھەمدە نۆۋەتلىق ھالدا كادىرلار ، ئالاقىچىلار ، چېگرا مۇداپىئە قاراۋۇللۇقى قاتارلىق كەسپىي - تېخنىكىلىق ئەسكىرىي تۇرلەر بويىچە تەربىيىلەشكە قاراپ قەدەم قويۇلدى . 1987 - يىلى قىسمىغا ماسلىشىپ چېگرىغا يارەم بېرىش ئۇرۇش مانېۋىرىغا قاتناشتۇرۇلدى .

1989 - يىلى 4 - ئاينىڭ 11 - كۈنىدىن 13 - كۈنگىچە 11 خەلق ئەسكىرى ۋىلايەتلىك خەلق ئەسكەرلىرى ھەربىي ماھارەت مۇسابىقىسىگە قاتنىشىپ ، 56 تېپلىق يېرىم ئاپتوماتىك مىلتىقتا قارىغا ئېتىشتا بىرىنچىلىكنى ، ئاپتوماتتا قارىغا ئېتىشتا بىرىنچىلىكنى ، بەن يېنىك پىلىموتىدا قارىغا ئېتىشتا بىرىنچىلىكنى ، كوللېكتىپ ئومۇمىي نەتىجىدە بىرىنچىلىكنى ، قارشىلاشما قارىغا ئېتىشتا ئىككىنچىلىكنى ئالدى .

1990 - يىلى ناھىيىلىك جىددىي ئەھۋالغا تاقابىل تۇرۇش - زوراۋانلىقتىن مۇداپىئەلىنىش خەلق ئەسكەرلىرى مۇستەقىل لېيەنى مالىمانچىلىقنى تىنچلاش - زوراۋانلىقنى تىنچىتىش مانېۋىرى تەلىم - تەربىيىسى ، پاراتنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىستروپ تەلىم - تەربىيىسى ، مۇشتلىشىش - قولغا چۈشۈرۈش ، قۇچاقلاشما جەڭ تەلىم - تەربىيىسى ، دەللىك بويىچە قارىغا ئېتىش تەلىم - تەربىيىسى قاتارلىق تۆت تۇرلۈك تەلىم - تەربىيە تۇرىنى تاماملىدى .

1993 - يىلى 6 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنگىچە ئوتېبشى يېزىسىدا قېلىپلاشقان تەلىم - تەربىيە ۋە مۇنتىزىملاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى نۆۋەتىدا سىناق قىلىندى ، ئارقىدىن ناھىيىدىكى ھەرقايسى يېزىلاردا خەلق ئەسكەرلىرىنىڭ قېلىپلاشقان تەلىم - تەربىيىسى ئارقا - ئارقىدىن قانات يايدۇرۇلدى .

§ 4 . چېگرا مۇداپىئەسى

1962 - يىلى ناھىيىدە خەلق ئەسكەرلىرى قۇرۇلۇشى ئومۇميۈزلۈك ياخشى تۆتۈلۈش بىلەن بىر ۋاقىتتا ، چېگرا مۇداپىئە خەلق ئەسكەرلىرى قۇرۇلۇشى نۆۋەتلىق كۆچەيتىلدى . ئارمىيە - خەلق بىرلەشمە مۇداپىئەسى يولغا قويۇلۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا ، خەلق ئەسكەرلىرى تەشكىلاتلىرى ھەر دەرىجىلىك پارتكومىلارنىڭ مۇتلەق رەھبەرلىكىدە ، ھەربىي ماھارەتنى مەشق قىلىش ، ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئۇرۇشنىشكە قاتنىشىش ، چېگرا مۇداپىئە ۋەزىپىسىنى ئىجرا قىلىشقا ئوخشاش پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بېرىشى كېرەك ، دەپ بەلگىلەندى . يامانسۇ گۈزىشىنىڭ خەلق ئەسكەرلىرى پەيجائى شىرالى 1962 - يىلى 9 - ئاينىڭ 1 - كۈنى چەت ئەلگە قېچىشقا ئۇرۇنغان ۋەقەنى خائىنلەردىن تۆتۈنى تۇتۇۋېلىپ ، 1965 - يىلى رەئىس ماۋ زېدۇڭ ۋە جۇئېنلەي قاتارلىق پارتىيە- ھۆكۈمەت رەھبەرلىرىنىڭ سەمىمىي قوبۇل قىلىشىغا مۇيەسسەر بولدى ۋە بىر تال مىلتىق بىلەن تارتۇقلاندى .

1965 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنىدىن 9 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنگىچە ئاقسۇ شۆبە ھەربىي رايونى خىزمەت گۇرۇپپىسى يامانسۇ گۈڭشېسىدا ئارمىيە ـ خەلق بىرلەشمە مۇداپىئە خىزمىتىنى نۇقتىدا سىناق قىلدى .

1970 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى كەچتە چوڭقۇر سۇچىلىق قۇرۇلۇشى ئورنىدىن سۇۋېت ئىتتىپاقىغا قاچماقچى بولغان ئىككى ۋەتەن خائىنى قېچىپ يامانسۇ گۈڭشېسى چارۋىچىلىق چولۇق ئەتىرىتىنىڭ بادەبۇر رايونىغا كەلگەندە ، خەلق ئەسكىرى سائەتخان ئۇلارنى پەم بىلەن تۇتۇۋالدى . 1973 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى تۆت جىنايەتچى چېگرىغا قېچىپ بېرىپ ، چەت ئەلگە چىقىپ كەتمەكچى بولغاندا ، يېڭىئاۋات گۈڭشېسى بىلەن يامانسۇ گۈڭشېسى 724 خەلق ئەسكىرىنى ھەربىكەتكە كەلتۈرۈپ ، تاغ ئېغىزلىرىنى قامال قىلىپ ، چىقىش ئېغىزلىرىنى چېلىك ساقلاپ ، تاغنى 18 كۈن ئىزدەپ ، ئاخىرى تۆت قاچقۇن جىنايەتچىنى تۇتتى .

1979 ～ 1980 ـ يىللىرى چېگرا مۇداپىئە كۇرىشىنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن ، ناھىيە گۈگۈتلۇق ، ماڭىيىچاق ، چوڭتاش ، قورۇلدىن ئىبارەت تۆت چېگرا مۇداپىئە خەلق ئەسكەرلىرى قاراۋۇلخانىسىنى قۇردى .

1982 ـ يىلى 7 ـ ئايدا قاراۋۇلخانىدىن بىرى تەسىس قىلىنىپ ، 2 ～ 3 خەلق ئەسكىرى تۇرغۇزۇلۇپ ، چارلاش ، قاراۋۇللۇق ۋەزىپىسىگە كېرەكلىك ئات ، قورال ـ ياراغ ، دۇربۇن ، ئۇنئالغۇ قاتارلىقلار سەپلەپ بېرىلدى . 1985 ـ يىلى خەلق ئەسكەرلىرى قاراۋۇلخانىلىرىنىڭ ھەممىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى . چوڭتاش خەلق ئەسكەرلىرى قاراۋۇلخانىسىنىڭ سابىق باشلىقى كۇرەش يۈسۈپ ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن پادا باققاچ قەرەلسىز قاراۋۇللۇق قىلىدىغان بولدى .

1983 ـ يىلى ناھىيىدىكى چېگرا خەلق ئەسكەرلىرى چېگرا باشقۇرۇش رايونىدا ۋەزىپە ئىجرا قىلىش داۋامىدا ، سۇۋېت ئىتتىپاقىنىڭ چېگرىدىن ئۆتكەن ئايروپىلانىنى 16 قېتىم بايقىدى ، 17 قېتىم ئايروپىلان ئاۋازىنى ئاڭلىدى ، 27 قېتىم ئوت شارىنى ، 12 قېتىم گاز شارىنى بايقاپ ، گاز شارىدىن ئىككىنى تېپىۋالدى .

5 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى زىندان خەلق ئەسكەرلىرى قاراۋۇلخانىسىنىڭ تايانچ خەلق ئەسكىرى توختى مامۇت ، ئادەتتىكى خەلق ئەسكىرى موللانىياز چەت ئەلگە قاچماقچى بولغان بىر قاچقۇن جىنايەتچىنى پەم بىلەن تۇتۇۋالدى . 8 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى يامانسۇ گۈڭشېسىنىڭ خەلق ئەسكىرى يۈسۈپ ئاۋۇت چەت ئەلگە قاچماقچى بولغان بىر قاچقۇن جىنايەتچىنى تۇتۇۋالدى .

1984 ـ يىلىدىن باشلاپ ئارمىيە ، ساقچى ، خەلق ئەسكەرلىرى بىرلەشمە مۇداپىئە تەدبىرى قوللىنىلىپ ، چېگرا رايونىغا كىرمەكچى بولغان كىنىشكىسىز ئاققۇنلار توسۇپ قېلىندى .

1987 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى چۈشتە چوڭتاش قاراۋۇلخانىسىنىڭ خەلق ئەسكىرى ئوسمان چېگرىغا يېقىن جايدا پادا بېقىۋاتقاندا ، پادا ئىتى تۇيۇقسىز قاۋاپ كەتتى ، ئۇ دەرھال بىر ئېگىز يەرگە يۈشۈرۈنۈپ كۆزىتىش ئارقىلىق ، بىر ناتونۇش كىشىنىڭ تىمسىقلاپ كېلىۋاتقانلىقىنى كۆردى . ئوسمان بۇ كىشىدىن گەپ سورىغاندا دۇدۇقلاپ تۇتقان يوقلىغىلى كەلگەنلىكىنى ئېيتتى . ئوسمان بۇنىڭدىن تېخىمۇ گۇمانلىنىپ ، بىر ئامالدا بىلەن ئاۋۋال بۇ كىشىنىڭ كەيپىياتىنى مۇقىملاشتۇرغاندىن كېيىن ، ئۆيگە كىرىپ چاي ئىچىشكە تەكلىپ قىلغان بولۇپ ، ئۇنى ئەتراپتىكى ساقچىخانىغا ئېلىپ باردى ، كېيىن سوراق قىلىش ئارقىلىق بۇ كىشىنىڭ سۇۋېت ئىتتىپاقى ئەۋەتكەن ئىشپىيون ئىكەنلىكى ئېنىقلاندى .

1989 ـ يىلى 5 ـ ئايدا ئۇچتۇرپان ناھىيىسى يېڭىئاۋات يېزىسى چوڭتاش چېگرا مۇداپىئە خەلق ئەسكەرلىرى قاراۋۇلخانىسى رەسمىي ۋەزىپە ئۆتەشكە باشلىدى . شۇ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى چوڭتاش چېگرا مۇداپىئە خەلق ئەسكەرلىرى قاراۋۇلخانىسىغا دۆلەت مۇداپىئە مىنىستىرلىكى مەملىكەت بويىچە زاپاس خەلق ئەسكەرلىرى خىزمىتىدىكى ئىلغار ئورۇن دەپ نام بەردى .

1991 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى يامانسۇ قىرغىز مىللىي يېزىسىنىڭ ئايال خەلق ئەسكىرى گۈلخان ۋاھىت يېزىلىق خەلق قوراللىق بۆلۈمىنىڭ كادىرىغا ھەمكارلىشىپ ، چەت ئەلگە قاچماقچى بولغان ئاۋاتلىق بىر ياشنى تۇتۇپ كەلدى . 7 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى چوڭتاش چېگرا مۇداپىئە خەلق ئەسكەرلىرى قاراۋۇلخانىسىنىڭ

باشلىقى كۇدەش يۈسۈپ بىر ناتونۇش كىشىنىڭ جىلغىدا تىمسىقلاپ يۈرگىنىنى كۆرۈپ دەرھال ئۇنى سوراق قىلدى ھەمدە ئۇنى ئەتراپتىكى ساقچىخانىغا ئېلىپ باردى . ئەتىسى ساقچىخانىنىڭ باشقۇرۇشى چىڭ بولمىغانلىقتىن ئۇ كىشى قېچىپ كەتتى . كۇدەش بىلەن مونىياز خەۋەر تاپقاندىن كېيىن ، مۇھىم ئېغىزلاردا ئالتە ساھەتتىن ئارتۇق مۇكۇنۇپ تۇرۇپ ، ئاخىر ئۇنى تۇتۇۋالدى .

1988 ~ 2001 ـ يىلىغىچە خەلق ئەسكەرلىرى 180 قېتىمدىن ئارتۇق چارلاش ، مۇكۇنۇشكە تەشكىللەندى ، كىنىشكىسىز چېگرىدىن كىرگۈچىلەر ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ 40 قېتىمدىن ئارتۇق سوراق قىلىندى ۋە توسۇلدى . سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ چېگرىدىن ئۆتكەن رازۋېدكا ئايروپىلانى 27 قېتىم بايقالدى ، ئېنىقسىز پارتلاش ئاۋازى 70 قېتىم ئاڭلاندى ، چەت ئەلگە قاچقان يەتتە قاچقۇن تۇتۇلدى ، سۇقۇنۇپ كىرىۋالغان دۇشمەن ئىشپىيونىدىن بىرى تۇتۇلدى ، خەلق ئەسكەرلىرى يەنە چېگرا مۇداپىئە ساقچىخانىسىغا ماسلىشىپ ، چەت ئەل ئىشپىيونىدىن بىرنى ئېتىپ ئۆلتۈردى .

V باب

ھەربىي ۋەقەلەر

§1 . خوجىسنىڭ چىڭ سۇلالىسىگە ھەمدەم بولۇپ توپلاڭنى تىنچىتىشى

چىڭ سۇلالىسىنىڭ چېيەنلۇڭ 20 ـ يىلى (1755 ـ يىلى) چىڭ سۇلالىسى جۇڭغارلارنى تىنچىتىش ئۇرۇشىنى قوزغىدى ، چىڭ قوشۇنى ئىككى يولغا بۆلۈنۈپ ئىلىغا ھۇجۇم قىلدى ، جۇڭغارلارنىڭ خانى داۋاچى دەڭگېدىن تېغىغا قېچىپ بېرىپ ، قارشىلىق كۆرسەتتى ، لېكىن ئۇشتۇمتۇت زەربىگە ئۇچراپ ، تاقابىل تۇرالماي تەلىيى ئوڭدىن كېلىپ قېچىپ قۇتۇلۇپ ، يېقىن ھەمتاياقلىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا تەڭرىتاغدىن ھالقىپ ، ئۇچتۇرپانغا قېچىپ كەلدى ، ئۇچتۇرپاننىڭ ھاكىمبېگى خوجىس ئۇنى ئالداپ تۇتۇۋېلىپ ، ئۇنىڭ بىلەن بىرگە تۇتۇلغان 70 نەچچە ئادەمنى بىلەن قوشۇپ چىڭ قوشۇنىنىڭ بارگاھىغا ئاپىرىپ بەردى .

چىڭ سۇلالىسىنىڭ چېيەنلۇڭ 23 ـ يىلى (1758 ـ يىلى) 8 ـ ئايدا چىڭ قوشۇنى چوڭ ـ كىچىك خوجىلارنىڭ توپلىڭىنى تىنچىتىپ ، كۆچانى ئالغاندا كىچىك خوجا خوجا جاھان ئاقسۇدا يارىكەنت ۋە ئاقسۇ ، ئۇچتۇرپاندىكى نەچچە مىڭ ئۇيغۇرنى توپلاپ ، ئۇلارنى باشلاپ شەرقتە يۈرۈش قىلىپ ، چىڭ قوشۇنى بىلەن قايتىدىن تۇتۇشتى ، ئارقىدىن چىڭ قوشۇنىنىڭ قۇدرىتىدىن قورقۇپ ، ئاقسۇنى مەھكەم ساقلىماقچى بولدى ، لېكىن ئاقسۇ خەلقى سېپىل قۇرۇقىنى تاقىۋېلىپ ئۇنى كىرگۈزمىدى ، خوجا جاھان لەشكەرلىرى بىلەن شەھەرنى ئالالماي ئۇچتۇرپانغا قاراپ قېچىپ ، ئۇ يەردىن ئايلىنىپ قەشقەرگە قېچىپ بېرىۋالدى . شۇ چاغدا ئۇچتۇرپاندىكى خوجىس بەگ ئوغلى خۇدابەردىنى چىڭ قوشۇنىنىڭ ئالدىغا ئەۋەتتى ، 8 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى چىڭ قوشۇنى ئۇچتۇرپان بازىرىغا كىرىپ ئورۇنلاشتى .

2 § . ئۇچتۇرپان دېھقانلار قوزغىلىڭى

چىڭ سۇلالىسى ئۇچتۇرپانغا ئەۋەتكەن خان ئامبال سۇ چىڭ ئۇچىغا چىققان شەھۋەتپەرەس بولۇپ ، ئۇيغۇر خوتۇن ـ قىزلىرىنىڭ خالىغانچە ئايىغ ئاستى قىلدى ، ھەتتا رەھمىتۇللاھ بەگنىڭ ئايالىمۇ بۇنداق تەقدىردىن قۇتۇلالمىدى . ئۇچتۇرپاننىڭ ھاكىمىيىتى ئابدۇللا بەگ تولىمۇ ئاچكۆز ئادەم بولۇپ ، كىشىلەرنىڭ پۇل ـ مېلىنى بولۇشىغا قاقتى ـ سوقتى قىلدى ، ئالۋان ـ ياساقنى بولۇشىغا سېلىپ ، ئاۋام خەلقنىڭ بېشىدا قامچا ئوينىتىپ ، ئۇچتۇرپان خەلقىنى قاتتىق قاقشاتتى . ئۇچتۇرپاندىكى ئۇيغۇر خەلقى بۇ ئىككى زالىمنىڭ ئېكسپلاتاتسىيىسى ۋە زۇلۇمىدىن جاق تويۇپ ، ئۇلارغا چىش ، تىرنىقىغچە ئۆچ بولۇپ كەتكەنىدى . چىڭ سۇلالىسىنىڭ چېيىنلۇك 30 ـ يىلى (1765 ـ يىلى) 2 ـ ئايدا چىڭ ھۆكۈمىتى «جىگدە ئالۋىنى» سېلىپ ، 240 دېھقانىنى ئەتىيازلىق تېرىقچىلىقىنى تاشلاپ ، ئىچكىرىگە جىگدە كۆچىتى ئاپىرىشقا قىستىدى ھەمدە رەھمىتۇللاھ بەگنى ئۇلارنى يالاپ مېڭىشقا مەسئۇل قىلدى . لېكىن يامۇل كۆچەتنى ئاپىرىدىغان جاينى ئېنىق ئېيتىپ بەرمىدى ، ھاشارچىلار ئابدۇللا بەگدىن سورىغاندا ، ئابدۇللا بەگ ھەر بىر ھاشارچىنى بويۇنتاۋلىق قىلدى دەپ نەچچە ئون دەررىدىن ئۇردى ؛ ھاشارچىلار خان ئامبال يامۇلىدىن كۆرسەتمە سورىغاندا ، ئەدەپسىزلىك قىلدى دەپ قارىلىپ ، يەنە 30 پالاق ئۇرۇشقا بۇيرۇلدى . ئىش بۇ يەرگە يەتكەندە ھاشارچىلارنىڭ غەزىپى تېشىپ ، رەھمىتۇللاھ بەگنىڭ رەھبەرلىكىدە قوزغىلاڭ كۆتۈردى ، خان ئامبال يامۇلىغا ۋە ھاكىمبەگنىڭ ئۆيىگە قوراللىق ھۇجۇم قىلىپ ، خان ئامبال يامۇلىنى ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈۋەتتى ، سۇ چىڭ ئۆلۈۋالدى ، ئابدۇللا تىرىك قولغا چۈشتى . قوزغىلاڭچى قوشۇن ئۇچتۇرپان بازىرىنى ئىشغال قىلىپ ، رەھمىتۇللا بەگنى ھاكىمبەگلىككە كۆرسەتتى .

ئاقسۇ خان ئامبىلى چى تاخەي ئۇچتۇرپاندا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلگەنلىكىنى ئاڭلاپ ، 500 كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ ئۇچتۇرپان بازىرىنىڭ سىپىلى تۈۋىگە كەلگەندە قوزغىلاڭچى خەلقنىڭ قەتئىي قارشىلىقىغا ئۇچرىدى ، چىڭ قوشۇنىدىن يۈزدىن ئارتۇق چېرىك تالاپەتكە ئۇچرىدى ، قوشۇن ئوزۇق ـ تۈلۈكلىرىنى تاشلاپ قاچتى ، كۆچانىڭ خان ئامبىلى ئىباۋۇ ئەسكەر باشلاپ بېرىپ باستۇرماقچى بولغاندا ئوخشاشلا مەغلۇپ بولدى . 5 ـ ئايدا ئىلى جاڭجۈنى مىڭرۇي ، قەشقەرنىڭ مەسلىھەتچى ئامبىلى نا شىتۈڭلار 10 مىڭدىن ئارتۇق مانجۇ ، خەنزۇ ئەسكىرىنى باشلاپ ئۇچتۇرپاندا ئۇچرىشىپ بىرلەشمە ھۇجۇم قوزغىدى ، بازارنى كېچە ـ كۈندۈز توپقا تۇتقان بولسىمۇ ھۇجۇم قىلىپ ئالالمايى ئۇزۇنغىچە قورشاپ تۇردى .

ئۇچتۇرپان خەلقى چاڭ قوشۇنىغا قەيسەرلىك بىلەن قارشىلىق كۆرسەتتى ، ئاياللار ۋە بالىلارمۇ جەڭگە قاتناشتى . چىڭ قوشۇنىغا قارشى قوزغىغان بىر قېتىملىق كېچىلىك ھۇجۇمدا رەھمىتۇللاھ بەگكە ئوقيا ئوقى تېگىپ قازا قىلدى ، ئامما ئۇنىڭ دادىسى ئەسمىتۇللا بەگنى ئاتامانلىققا سايلاپ داۋاملىق قارشىلىق كۆرسەتتى . قوزغىلاڭچى خەلق نەچچە قېتىم قورشاۋنى بۆسۈشكە ئورۇنغان بولسىمۇ مۇۋەپپەقىيەت قازىنالماي ، بازىنى مەھكەم ساقلاشقا مەجبۇر بولدى . 7 ـ ئاينىڭ ئاخىرىغا بارغاندا بازاردىكى ئوزۇق ـ تۈلۈك توگەپ ، ئۇلۇم-يېتىم كۆپەيدى ، قوشۇن ئىچىدىن خائىن چىقتى . 8 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى خائىن سابۇر قاتارلىقلار ئەسمىتۇللاھ بەگ قاتارلىق رەھبەرلەرنى ۋە تايانچ قوزغىلاڭچىدىن 40 نەچچىنى ھىلە ـ نەيرەڭ بىلەن تۇتۇۋېلىپ ، سىپىل قۇۋۇقىنى ئېچىپ بېرىپ تەسلىم بولدى . چىڭ قوشۇنى بازارغا كىرگەندىن كېيىن قوزغىلاڭچىلارنى بولۇشىغا قىرغىن قىلدى ، ئامان قالغان 10 مىڭدىن ئارتۇق ئاممىنى ئىلىغا ھەيدەپ كەتتى .

ئۇچتۇرپان قوزغىلىڭى پارتلىغاندىن كېيىن يەركەن ، كورلا ، بۈگۈر ، كۇچا ، ئاقسۇ قاتارلىق جايلاردىكى ئۇيغۇر خەلقى قوزغىلاڭغا ئاۋاز قوشماقچى بولغاندا ئۆز مىللىتىدىن چىققان فېئودال ھۆكۈمرانلار تەرىپىدىن توسۇپ قېلىندى . ئۇچتۇرپان خەلقى ھېچقانداق يارەمگە ئېرىشەلمىگەن ئەھۋالدا ، دۈشمەنگە يېرىم يىل

قارشىلىق كۆرسىتىپ ئاخىر مەغلۇپ بولدى . بىراق قوزغىلاڭنىڭ نەتىجىسىدە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ۋەھشىيلىكتە ئۇچىغا چىققان ۋە ئاممىنىڭ ھاياتى بىلەن ئويناشقان بىر قىسىم ئەمەلدارلارنى جازالاپ ، بەزى ھۆكۈمرانلىق شەكىللىرىنى ئۆزگەرتىشكە ، خەلقنىڭ سىلىقىنى يەڭگىللىتىدىغان بەزى تەدبىرلەرنى قوللىنىشقا مەجبۇر بولدى .

§ 3 . جاھانگىر خوجا توپىلىڭىنى تىنچىتىش

قوقەندتە سەرگەردان بولۇپ يۈرگەن خوجىزادە جاھانگىر قوقەند ھۆكۈمدارلىرىنىڭ قوللىشى بىلەن قايتىدىن تىرىلىشكە ئۇرۇنۇپ ، كۆپ قېتىم لەشكەر توپلاپ قەشقەرگە ھۇجۇم قىلدى . داۋگۇاڭ 6 ـ يىلى (1826 ـ يىلى) يەنە لەشكەر توپلاپ تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ قەشقەر قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن ، 9 ـ ئايدا ئاقسۇغا تېگىش قىلدى . ئاقسۇنىڭ خان ئامبىلى چاڭ چىڭ قوشۇن تارتىپ چىقىپ قۇمباش دەرياسىنىڭ بويىدا توپىلاڭچى قوشۇن بىلەن كەسكىن جەڭ قىلىپ ، توپىلاڭچى قوشۇننى ئۇچتۇرپان ئەتراپىغا چېكىنىشكە مەجبۇر قىلدى .

چىڭ سۇلالىسىنىڭ توپىلاڭنى تىنچىتقۇچى قوشۇنلىرىنىڭ بىر قىسمى ئاقسۇغا يېتىپ بارغاندىن كېيىن ، دەرھال توپىلاڭچىلارغا ھۇجۇم قوزغاپ ، نەچچە قېتىم شىددەتلىك جەڭ قىلىپ ، ئاقسۇ ئەتراپىدىكى توپىلاڭچىلارنى تازىلىدى . ئۇچتۇرپاندىكى ئارمىيە ـ خەلقمۇ توپىلاڭچىلارنى بىرلىكتە مەغلۇپ قىلىپ ، ئۇچتۇرپان بازىرىنىڭ سېپىل خەندەكلىرىنى ئىگىلەپ ، ئىگىلىگەن جايلىرىنى ئاقسۇنىڭكى بىلەن تۇتاشتۇردى . چىڭ قوشۇنلىرى ئاقسۇدا بىرلەشكەندىن كېيىن ئىككى تارامغا بۆلۈنۈپ قەشقەرگە ھۇجۇم قىلدى ؛ بىر تارام چىڭ قوشۇنى ئۇچتۇرپاندىن يولغا چىقىپ ، پامىرنىڭ شەرقىي ئېتىكىنى بويلاپ جەنۇبقا ئىلگىرىلەپ ، جاھانگىر خوجىنىڭ سىرتقا قېچىش ئېھتىماللىقى بولغان ئېغىزلارنى توسۇپ تاشلىدى .

§ 4 . چارۋىسىنىڭ قالدۇق كۈچلىرىنى تازىلاش

رۇسىيە ئۆكتەبىر ئىنقىلابى غەلبە قىلغاندىن كېيىن ، چارۋىسىنىڭ بىر ئۇچۇم قالدۇق كۈچلىرىدىن 100 نەچچە ئادەم سوۋېت ھاكىمىيىتىنىڭ باستۇرۇشىدىن قېچىپ ، قۇلجۇن ، ئابدۇللا تۇرسۇن سۆيۈندۈقلارنىڭ ئاتامانلىقىدا ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ چېگرىسى (ئاقچى ناھىيىسىنىڭ ئەتراپلىرى) غا قېچىپ كەلدى ، ئۇلار ئۇزاقتىن بېرى چېگرىدىكى خەلق ئاممىسىنىڭ مال ـ ژارانلىرىنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىپ ، جەمئىيەت ئامانلىقىنى بۇزۇپ ، چارۋىچىلارنى ئېغىر بالايىئاپەتكە تىقتى . كېيىن يەنە يەرلىك فېئودال ئاقسۆڭەكلەرنىڭ كاتتىۋېشى قۇلىبەك (يامانسۇ قىرغىز يېزىسىدىن) ، ئاخۇنباي (ئاقچى ناھىيىسىنىڭ قاراچى دېگەن يېرىدىن) قاتارلىقلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ ، باندىتلار قوشۇنى تەشكىللىدى . ئاخۇنباي ئۇزۇنى بېرىگادا كوماندىرى دەپ ئاتاپ ، قوشۇن توپلاپ ئۇچتۇرپان ، ئاقچى ، قاراجول قاتارلىق ئۇچ جاينى بازا قىلىپ قورالىنى بۆلۈنمىچىلىك قىلماقچى بولدى . مىنگونىڭ 27 ـ يىلى (1938 ـ يىلى) ئاقسۇ دائىرىلىرى ئۇلارنى قورشاپ يوقىتىش ئۈچۈن قوشۇن ئۈۋەتتى ، قوشۇن باندىتلار بىلەن قاراچىدا جەڭ قىلىپ ، ئۇلارنى قاراجول تاغلىق رايونىغا قوغلۇۋەتتى ، بۇ باندىتلار كېيىن قەشقەر يەرلىك دائىرىلىرى تەرىپىدىن يوقىتىلدى .

ئون توققۇزىنچى قىسىم

سىياسىي قانۇن

ئون توققۇزىنچى قىسىم

سىياسىي قانۇن

I باب

جامائەت خەۋپسىزلىكى

§1 . ئاپپارات

1 . ساقچى ئىدارىسى

شۇەنتۇڭ 3 ـ يىلى (1911 ـ يىلى) چارلاش ساقچى ئىدارىسى تەسىس قىلىندى. چارلاش ساقچى ئىدارىسىنىڭ قارىمىقىدا بىردىن چارلاش ساقچى ئەمەلدارى ، پۇتۇكچى يېتەكچىلىكىنى قوشۇمچە ئۈستىگە ئالغان چارلاش ساقچىلىرى باشلىقى ، 20 چارلاش ساقچىسى ، بىر پارچە ـ پۇرات ئىشلارنى قىلىدىغان ئىشچى ، جەمئىي 24 ئادەم بولۇپ ، باشقۇرۇش تەۋەلىكىنىڭ ئامانلىقىنى باشقۇرۇشقا مەسئۇل بولاتتى .

مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا كونا تۈزۈم داۋاملىق قوللىنىلدى . مىنگونىڭ 26 ـ يىلى (1937 ـ يىلى) 5 ـ ئايدا ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى قۇرۇلۇپ ، بىر ئىدارە باشلىقى ، كاتىپ ، بىر مۇپەتتىش ، بىر چارلاش ساقچى ئەمەلدارى ۋە 15 ساقچى باشلىقى ، ساقچى بولۇپ ، جەمئىي 19 ئادەم بار ئىدى .

مىنگونىڭ 32 ـ يىلى (1943 ـ يىلى) 9 ـ ئايدا جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ نامى ساقچى ئىدارىسىگە ئۆزگەرتىلىپ ، قارىمىقىدا خوجىلىق بۆلۈمى ، مەمۇرىي بۆلۈم ، مۇپەتتىش ئىشخانىسى ۋە نوپۇس ئىشخانىسى تەسىس قىلىندى . كېيىنكى يىلى شتات كۆپەيتىلىپ ناھىيىلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ ئادەمى 98گە يەتتى .

2 . جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى

1949 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 25 ~ 26 ـ كۈنلىرى شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولدى . ناھىيىلىك ساقچى ئىدارىسى تىنچلىق بىلەن ھەقمەقتەك قايتىشقا ئاۋاز قوشتى . ھەقمەقتەك قايتقۇچىلار ئىچىدە ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى ما شىكۈبن ، ساقچى ئىدارىسىنىڭ 40 ئادەمى ، ساقچى ئەترىتىنىڭ 88 ئادەمى بار ئىدى .

1950 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى شىنجاڭ شۆبىسىنىڭ «كونا ساقچى ئورگانلىرىنى ئۆزگەرتىش توغرىسىدىكى يولىيورۇق»ى ئىجرا قىلىنىپ ، كونا ساقچى ئورگانلىرىغا ئادەم

ئەۋەتىلىپ ھەقىقەتكە قايتىشقا ئاۋاز قوشۇپ ھەقىقەتكە قايتقان كونا ساقچى خادىملىرى قوبۇل قىلىنىپ ، ئۇچۇرپان ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى قۇرۇلدى ، ھەربىي قىسىمدىن كەلگەن كادىر ۋالك شىلك بىرىنچى بولۇپ ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىلك باشلىقى بولدى . كېيىن كونا ساقچى ئىدارىسىدىكى خادىملار تەكشۈرۈپ چىقىلىپ ، 20 نەچچە خادىم قالدۇرۇپ ئىشلىتىلدى . شۇ يىلى ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىدە 67 كادىر ، ساقچى بار بولۇپ ، بۇنىلك ئىچىدە جامائەت خەۋپسىزلىكى كادىرى 13 ، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئەتىرىتىنىلك ئەزاسى 54 ئىدى . 1953 ـ يىلى ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىدە كادىر ـ ساقچى بولۇپ 34 ئادەم بار ئىدى .

1965 ـ يىلىنىلك ئاخىرىغا كەلگەندە ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىدە بار كادىر ـ ساقچى 44 بولۇپ ، بۇنىلك ئىچىدە ئىدارە باشلىقى ۋە مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى ئۈچ ، بۆلۈمچە ۋە ساقچىخانا باشلىقى بەش ، ئادەتتىكى كادىر ـ ساقچى 36 بولدى .

1966 ـ يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلىنىپ جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرى زەربىگە ئۇچرىدى . 1967 ـ يىلى 2 ـ ئايدا ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىلك ھوقۇقىنى ئامما تەشكىلاتى تارتىۋالدى . 3 ـ ئاينىلك 11 ـ كۈنى شۇ يەردە تۇرۇشلۇق ھەربىي قىسىم بىلەن قوراللىق بۆلۈم جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىلىرىگە قارىتا ھەربىي ئىدارە قىلىشنى يولغا قويۇپ ، ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى ھەربىي ئىدارە قىلىش كومىتېتىنى قۇردى . 1968 ـ يىلى 2 ـ ئاينىلك 13 ـ كۈنى ئۇنىلك نامى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ـ تەپتىش مەھكىمىسى ـ سوت مەھكىمىسى ھەربىي ئىدارە قىلىش گۇرۇپپىسىغا ئۆزگەرتىلدى . 12 ـ ئاينىلك 5 ـ كۈنى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك جامائەت خەۋسىزلىكى ئورگىنى ھەربىي ئىدارە قىلىش گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى . ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگىنى ھەربىي ئىدارە قىلىش گۇرۇپپىسىنىلك شتاتىدا ۋەزىپە ئۆتەۋاتقان ھەربىي قىسىم كادىرى 12گە يەتتى . ئەسلىدىكى جامائەت خەۋپسىزلىكى كادىر ـ ساقچىلىرىنىلك كۆپ قىسمى خىزمەت ئورۇنلىرىدىن ئايرىلىپ ، مەركەزلىك ھالدا «ماۋزېدۇنىلك ئىدىيىسى ئۆگىنىش كۇرسىغا» قاتناشتۇرۇلۇپ ، «ئۆزگەرتىش»نى قوبۇل قىلدى .

1972 ـ يىلى 12 ـ ئايدا ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگىنى ھەربىي ئىدارە قىلىش گۇرۇپپىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى . 1973 ـ يىلى 1 ـ ئاينىلك 11 ـ كۈنى ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى بىلەن سوت مەھكىمىسىنىلك تەشكىلىي ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ھەمدە ئايرىلىپ ئىش بېجىردى . ئەسلىدىكى تەپتىش مەھكىمىسىنىلك قولغا ئېلىشنى تەستىقلاش ۋە ئەيىبلەش فونكسىيىسىنى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى يۈرگۈزدى . (1979 ـ يىلى ناھىيىلىك تەپتىش مەھكىمىسى يېڭىۋاشتىن قۇرۇلۇپ ، بۇ خىزمەتلەر تەپتىش مەھكىمىسىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى) شۇ يىلى 5 ـ ئايدا بازارلىق ساقچىخانا تەسىس قىلىندى . 11 ـ ئاينىلك 28 ـ كۈنى ئويبۇلاق چېگرا مۇداپىئە تەكشۈرۈش پونكتى قۇرۇلۇپ ، كېيىن قورۇل چېگرا مۇداپىئە ساقچىخانىسى دەپ ئۆزگەرتىپ ئاتالدى .

1980 ـ يىلى 4 ـ ئايدا يېڭىئاۋات چېگرا مۇداپىئە ساقچىخانىسى قۇرۇلدى . 2001 ـ يىلى ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىدە ئۇچۇر قوماندانلىق مەركىزى ، سىياسىي خىزمەت بۆلۈمچىسى ، ئىنتىزام تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى ، قانۇن تۈزۈم بۆلۈمچىسى ، ئامانلىق ساقلاش چوك ئەترىتى ، نوپۇس بۆلۈمچىسى ، جىنايى ئىشلار رازۋېدكا چوك ئەترىتى ، دۆلەت ئىچى خەۋپسىزلىكى قوغداش چوك ئەترىتى ، قاتناش ساقچى چوك ئەترىتى ، قاماقخانا ، جەددىي ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىش رازۋېدكا ئەترىتى ، مەمۇرىي توختىتىپ تۇرۇش ئورنى ، ئاقيار ساقچىخانىسى ، ئاچاتاغ ساقچىخانىسى ، ياركۆرۈك ساقچىخانىسى ، ئىمامىلىرىم ساقچىخانىسى ، ئاقتوقاي ساقچىخانىسى ، ئوتبېشى ساقچىخانىسى ، بازار ساقچىخانىسى قاتارلىقلار تەسىس قىلىندى .

§ 2 . جىنايى ئىشلارنى رازۋېدكا قىلىپ پاش قىلىش

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە ، جىنايى ئىشلار دېلولىرىنى تۇرغۇزۇشنىڭ بىرلىككە كەلگەن ئۆلچىمى يوق بولۇپ ، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرى دېلونى جىنايى پاكىتقا ئاساسەن بېكىتەتتى . 1950 ـ يىلى جىنايى ئىشلار دېلوسىدىن 57 سى يۈز بەردى ، 1952 ـ يىلىغا كەلگەندە جىنايى ئىشلار دېلولىرىنىڭ يۈز بېرىشى كۆپىيىپ 164 كە يەتتى ، شۇ يىلى رازۋېدكا قىلىپ پاش قىلىپ ئاياغلاشتۇرغان دېلو 111 ، ھۆكۈم چىقىرىلمىغان دېلو 53 بولدى . شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ، ئالدىنقى ئىككى يىلدا بېسىلىپ قالغان 18 دېلو ئېنىقلاپ چىقىلىپ بۇنىڭ 14ى بىر تەرەپ قىلدى ؛ ئاممىنىڭ پاش قىلىشى بىلەن قېچىپ يۈرگەن ئۈچ جىنايەتچى تۇتۇلدى . 1953 ـ يىلى جامائەت خەۋپسىزلىكى مىنىستىرلىكىنىڭ بەلگىلىمىسى بويىچە ، جىنايى ئىشلار دېلولىرى 10 تۈرگە بۆلۈندى ، يەنى پاراكەندىچىلىك ، قاتىللىق ، بۇزغۇنچىلىق ، بۇلاڭچىلىق ، ئوغرىلىق ، ئالدامچىلىق ، پۇل مۇئامىلىسىنى قالايمىقانلاشتۇرۇش ، ھايانكەشلىك ، زەھەرلىك بۇيۇملارنى ياساش ۋە سېتىش ، ھەربىي قورال ـ ياراغلارنى شەخسىي ساقلاش ۋە ئوغرىلىقچە يۆتكەش قاتارلىقلار . جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى ، تەپتىش مەھكىمىسى ۋە سوت مەھكىمىسى بىرلىشىپ ئادەم تەشكىللەپ ، كۈچىنى مەركەزلەشتۈرۈپ شەھەر ـ يېزىلارنىڭ ئامانلىق ئەھۋالىنى تەكشۈردى ، ئازادلىقتىن كېيىن يۈز بەرگەن جىنايى ئىشلار دېلولىرىنى ئېنىقلاپ قايتا تەكشۈردى . قايتا تەكشۈرۈش ئارقىلىق ئىككى ئادەمگە قىلىنغان ھۆكۈم ئۆزگەرتىلىپ جازا مۇددىتى قىسقارتىلدى . جىنايى ئىشلار جازاسى بېرىش مۇۋاپىق كەلمەيدىغانلىرى ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلارنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى ياكى تەربىيە بېرىپ قويۇپ بېرىلدى . 1950 ~ 1953 ـ يىلىغىچە ، ناھىيە بويىچە قاتىللىق دېلوسىدىن 16 سى يۈز بېرىپ ، 20 ئادەم ئۆلتۈرۈلدى (بۇنىڭ ئىچىدە يەتتىسى ئايال) بۇ دېلولارنىڭ ھەممىسى پاش قىلىنىپ ، 23 قاتىل تۇتۇلدى . (بۇنىڭ ئىچىدە ئۈچى ئايال) . 1954 ـ يىلى جىنايى ئىشلار رازۋېدكا خىزمىتى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا كۈچەيتىلدى ، ئادەتتىكى جىنايى ئىشلار دېلولىرى ۋە چوڭ جىنايى ئىشلار دېلولىرىنى رازۋېدكا قىلىشقا ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى مەسئۇل بولدى ، چېتىلىش دائىرىسى كەڭ ، چوڭ ـ چوڭ جىنايى ئىشلار دېلولىرىنى رازۋېدكا قىلىشنى ۋىلايەتلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى باشقارمىسى بىۋاسىتە تەشكىللەيدىغان بولدى . شۇ يىلى جىنايى ئىشلار دېلولىرىدىن 282 سى يۈز بېرىپ ، بۇنىڭ 271ى پاش قىلىندى ، بۇنىڭ ئىچىدە چوڭ جىنايى ئىشلار دېلوسى 40 بولۇپ ، 37 سى پاش قىلىندى ، دېلوغا چېتىشلىق 29 جىنايەتچى تۇتۇلۇپ ، دېلو پاش قىلىش نىسبىتى 88% كە يەتتى . شۇ يىلى 50 ئادەم ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىشكە تاپشۇرۇلدى ، 11 ئادەم يىغىۋېلىنىپ ئەمگەك بىلەن تەربىيىلەشكە كېسىم قىلىندى ، تۆت ئادەمگە جازا ھۆكۈم قىلىندى ، ئالتە ئادەم رىجىمغا ئېلىندى ، 16 ئادەم ئاممىنىڭ نازارىتى ئاستىدا ئىشلەپچىقىرىشىغا قاتنىشىشىغا تاپشۇرۇلدى ، بەش ئادەمنىڭ پاكىتى ئېنىق بولمىغانلىقتىن قايتا تەكشۈرۈلدى ، بەش ئادەم تەستىقلاشنى كۈتۈپ تۇردى . 1955 ـ يىلنىڭ بېشىدا ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى چوڭ ئاممىۋى خاراكتېرلىك سوراق يىغىنى ئېچىپ ، 22 جىنايى ئىشلار گۇماندارىنى ئاممىا ئالدىدا سوراق قىلىپ ، بۇنىڭ ئىچىدىكى يەتتە ئادەمگە قاتتىق ئاگاھلاندۇرۇش جازاسى بېرىپ ، ئۇلارنى ئاممىنىڭ نەزەربەنت قىلىپ ئەمگەككە سېلىشىغا تاپشۇرۇپ بەردى ، 10 ~ 11 ـ ئايلاردا ئىككى قېتىم ساقچى كۈچلىرى مەركەزلەشتۈرۈلۈپ ئاقتۇرۇپ تۇتۇش ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىلىپ ، ھەر خىل جىنايى ئىشلار گۇماندارىدىن 75ى تۇتۇلدى ، بۇنىڭ ئىچىدە 15 ئادەم يۇقىرى دەرىجىلىك تەپتىش ئورگانلىرىنىڭ تەستىقلىتىشى بىلەن قولغا ئېلىندى . ئوغرىلىق دېلولىرى يىلدىن ـ يىلغا كۆپىيىۋاتقان ئەھۋالغا قارىتا ، ئوغرىلارغا زەربە بېرىش كۈچەيتىلىپ ، بىر يىلدا جەمئىي 60 ئادەمگە

ئەۋەتىلىپ ھەقىقەتكە قايتىشقا ئاۋاز قوشۇپ ھەقىقەتكە قايتقان كونا ساقچى خادىملىرى قوبۇل قىلىنىپ، ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى قۇرۇلدى، ھەربىي قىسىمدىن كەلگەن كادىر ۋاڭ شىڭ بىرىنچى بولۇپ ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى بولدى. كېيىن كونا ساقچى ئىدارىسىدىكى خادىملار تەكشۈرۈپ چىقىلىپ، 20 نەچچە خادىم قالدۇرۇپ ئىشلىتىلدى. شۇ يىلى ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىدە 67 كادىر، ساقچى بار بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە جامائەت خەۋپسىزلىكى كادىرى 13، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئەترىتىنىڭ ئەزاسى 54 ئىدى. 1953 - يىلى ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىدە كادىر - ساقچى بولۇپ 34 ئادەم بار ئىدى.

1965 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىدە بار كادىر - ساقچى 44 بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئىدارە باشلىقى ۋە مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى ئۈچ، بۆلۈمچە ۋە ساقچىخانا باشلىقى بەش، ئادەتتىكى كادىر - ساقچى 36 بولدى.

1966 - يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلىنىپ جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرى زەربىگە ئۇچرىدى. 1967 - يىلى 2 - ئايدا ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ ھوقۇقىنى ئامما تەشكىلاتى تارتىۋالدى. 3 - ئاينىڭ 11 - كۈنى شۇ يەردە تۇرۇشلۇق ھەربىي قىسىم بىلەن قوراللىق بۆلۈم جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىلىرىگە قارىتا ھەربىي ئىدارە قىلىشنى يولغا قويۇپ، ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى ھەربىي ئىدارە قىلىش كومىتېتىنى قۇردى. 1968 - يىلى 2 - ئاينىڭ 13 - كۈنى ئۇنىڭ نامى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى - تەپتىش مەھكىمىسى - سوت مەھكىمىسى ھەربىي ئىدارە قىلىش گۇرۇپپىسىغا ئۆزگەرتىلدى. 12 - ئاينىڭ 5 - كۈنى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك جامائەت خەۋسىزلىكى ئورگىنى ھەربىي ئىدارە قىلىش گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى. ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگىنى ھەربىي ئىدارە قىلىش گۇرۇپپىسىنىڭ شتاتىدا ۋەزىپە ئۆتەۋاتقان ھەربىي قىسىم كادىرى 12گە يەتتى. ئەسلىدىكى جامائەت خەۋپسىزلىكى كادىر - ساقچىلىرىنىڭ كۆپ قىسمى خىزمەت ئورۇنلىرىدىن ئايرىلىپ، مەركەزلىك ھالدا «ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسى ئۆگىنىش كۇرسىغا» قاتناشتۇرۇلۇپ، «ئۆزگەرتىش»نى قوبۇل قىلدى.

1972 - يىلى 12 - ئايدا ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگىنى ھەربىي ئىدارە قىلىش گۇرۇپپىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. 1973 - يىلى 1 - ئاينىڭ 11 - كۈنى ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى بىلەن سوت مەھكىمىسىنىڭ تەشكىلىي ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ھەمدە ئايرىلىپ ئىش بېجىردى. ئەسلىدىكى تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ قولغا ئېلىشنى تەستىقلاش ۋە ئەيىبلەش فونكسىيىسىنى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى يۈرگۈزدى. (1979 - يىلى ناھىيىلىك تەپتىش مەھكىمىسى يېڭىۋاشتىن قۇرۇلۇپ، بۇ خىزمەتلەر تەپتىش مەھكىمىسىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى) شۇ يىلى 5 - ئايدا بازارلىق ساقچىخانا تەسىس قىلىندى. 11 - ئاينىڭ 28 - كۈنى ئويبۇلاق چېگرا مۇداپىئە تەكشۈرۈش پونكىتى قۇرۇلۇپ، كېيىن قورۇل چېگرا مۇداپىئە ساقچىخانىسى دەپ ئۆزگەرتىپ ئاتالدى.

1980 - يىلى 4 - ئايدا يېڭىۋاۋات چېگرا مۇداپىئە ساقچىخانىسى قۇرۇلدى. 2001 - يىلى ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىدە ئۆچۈر قوماندانلىق مەركىزى، سىياسىي خىزمەت بۆلۈمچىسى، ئىنتىزام تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى، قانۇن تۈزۈم بۆلۈمچىسى، ئامانلىق ساقلاش چوڭ ئەترىتى، نوپۇس بۆلۈمچىسى، جىنايى ئىشلار رازۋېدكا چوڭ ئەترىتى، دۆلەت ئىچى خەۋپسىزلىكى قوغداش چوڭ ئەترىتى، قاتناش ساقچى چوڭ ئەترىتى، قاماقخانا، جىددىي ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىش رازۋېدكا ئەترىتى، مەمۇرىي توختىتىپ تۇرۇش ئورنى، ئاقيار ساقچىخانىسى، ئاچاتاغ ساقچىخانىسى، ياركۆرۈك ساقچىخانىسى، ئىمامىلىرىم ساقچىخانىسى، ئاقتۇقاي ساقچىخانىسى، ئوتبېشى ساقچىخانىسى، بازار ساقچىخانىسى قاتارلىقلار تەسىس قىلىندى.

§ 2 . جىنايى ئىشلارنى رازۋېدكا قىلىپ پاش قىلىش

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە ، جىنايى ئىشلار دېلولىرىنى تۇرغۇزۇشنىڭ بىرلىككە كەلگەن ئۆلچىمى يوق بولۇپ ، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرى دېلونى جىنايى پاكىتقا ئاساسەن بېكىتەتتى . 1950 ـ يىلى جىنايى ئىشلار دېلوسىدىن 57 سى يۇز بەردى ، 1952 ـ يىلىغا كەلگەندە جىنايى ئىشلار دېلولىرىنىڭ يۇز بېرىشى كۆپىيىپ 164 كە يەتتى ، شۇ يىلى رازۋېدكا قىلىپ پاش قىلىپ ئاياغلاشتۇرغان دېلو 111 ، ھۆكۈم چىقىرىلمىغان دېلو 53 بولدى . شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ، ئالدىنقى ئىككى يىلدا بېسىلىپ قالغان 18 دېلو ئېنىقلاپ چىقىلىپ بۇنىڭ 14ى بىر تەرەپ قىلدى ؛ ئاممىنىڭ پاش قىلىشى بىلەن قېچىپ يۈرگەن ئۈچ جىنايەتچى تۇتۇلدى . 1953 ـ يىلى جامائەت خەۋپسىزلىكى مىنىستىرلىكىنىڭ بەلگىلىمىسى بويىچە ، جىنايى ئىشلار دېلولىرى 10 تۈرگە بۆلۈندى ، يەنى پاراكەندىچىلىك ، قاتىللىق ، بۇزغۇنچىلىق ، بۇلاڭچىلىق ، ئوغرىلىق ، ئالدامچىلىق ، پۇل مۇئامىلىسىنى قالايمىقانلاشتۇرۇش ، ھايانكەشلىك ، زەھەرلىك بۇيۇملارنى ياساش ۋە سېتىش ، ھەربىي قورال ـ ياراغلارنى شەخسىي ساقلاش ۋە ئوغرىلىقچە يۆتكەش قاتارلىقلار . جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى ، تەپتىش مەھكىمىسى ۋە سوت مەھكىمىسى بىرلىشىپ ئادەم تەشكىللەپ ، كۈچىنى مەركەزلەشتۈرۈپ شەھەر ـ يېزىلارنىڭ ئامانلىق ئەھۋالىنى تەكشۈردى ، ئازادلىقتىن كېيىن يۇز بەرگەن جىنايى ئىشلار دېلولىرىنى ئېنىقلاپ قايتا تەكشۈردى . قايتا تەكشۈرۈش ئارقىلىق ئىككى ئادەمگە قىلىنغان ھۆكۈم ئۆزگەرتىلىپ جازا مۇددىتى قىسقارتىلدى . جىنايى ئىشلار جازاسى بېرىش مۇۋاپىق كەلمەيدىغانلىرى ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلارنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى ياكى تەربىيە بېرىپ قويۇپ بېرىلدى . 1950 ~ 1953 ـ يىلىغىچە ، ناھىيە بويىچە قاتىللىق دېلوسىدىن 16 سى يۇز بېرىپ ، 20 ئادەم ئۆلتۈرۈلدى (بۇنىڭ ئىچىدە يەتتىسى ئايال) بۇ دېلولارنىڭ ھەممىسى پاش قىلىنىپ ، 23 قاتىل تۇتۇلدى . (بۇنىڭ ئىچىدە ئۈچى ئايال) . 1954 ـ يىلى جىنايى ئىشلار رازۋېدكا خىزمىتى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا كۈچەيتىلدى ، ئادەتتىكى جىنايى ئىشلار دېلولىرى ۋە چوڭ جىنايى ئىشلار دېلولىرىنى رازۋېدكا قىلىشقا ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى مەسئۇل بولدى ، چېتىلىش دائىرىسى كەڭ ، چوڭ ـ چوڭ جىنايى ئىشلار دېلولىرىنى رازۋېدكا قىلىشنى ۋىلايەتلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى باشقارمىسى بىۋاسىتە تەشكىللەيدىغان بولدى . شۇ يىلى جىنايى ئىشلار دېلولىرىدىن 282 سى يۇز بېرىپ ، بۇنىڭ 271ى پاش قىلىندى ، بۇنىڭ ئىچىدە چوڭ جىنايى ئىشلار دېلوسى 40 بولۇپ ، 37 سى پاش قىلىندى ، دېلوغا چېتىشلىق 29 جىنايەتچى تۇتۇلۇپ ، دېلو پاش قىلىش نىسبىتى 88% كە يەتتى . شۇ يىلى 50 ئادەم ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىشكە تاپشۇرۇلدى ، 11 ئادەم يىغىۋېلىنىپ ئەمگەك بىلەن تەربىيىلەشكە كېسىم قىلىندى ، تۆت ئادەمگە جازا ھۆكۈم قىلىندى ، ئالتە ئادەم رىجىمغا ئېلىندى ، 16 ئادەم ئاممىنىڭ نازارىتى ئاستىدا ئىشلەپچىقىرىشىغا قاتنىشىشىغا تاپشۇرۇلدى ، بەش ئادەمنىڭ پاكىتى ئېنىق بولمىغانلىقتىن قايتا تەكشۈرۈلدى ، بەش ئادەم تەستىقلاشنى كۈتۈپ تۇردى . 1955 ـ يىلنىڭ بېشىدا ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى چوڭ ئاممىۋى خاراكتېرلىك سوراق يىغىنى ئېچىپ ، 22 جىنايى ئىشلار گۇماندارىنى ئامما ئالدىدا سوراق قىلىپ ، بۇنىڭ ئىچىدىكى يەتتە ئادەمگە قاتتىق ئاگاھلاندۇرۇش جازاسى بېرىپ ، ئۇلارنى ئاممىنىڭ نەزەربەنت قىلىپ ئەمگەككە سېلىشىغا تاپشۇرۇپ بەردى ، 10 ~ 11 ـ ئايلاردا ئىككى قېتىم ساقچى كۈچلىرى مەركەزلەشتۈرۈلۈپ ئاقتۇرۇپ تۇتۇش ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىلىپ ، ھەر خىل جىنايى ئىشلار گۇماندارىدىن 75ى تۇتۇلدى ، بۇنىڭ ئىچىدە 15 ئادەم يۇقىرى دەرىجىلىك تەپتىش ئورگانلىرىنىڭ تەستىقلىتىشى بىلەن قولغا ئېلىندى . ئوغرىلىق دېلولىرى يىلدىن-يىلغا كۆپىيىۋاتقان ئەھۋالغا قارىتا ، ئوغرىلارغا زەربە بېرىش كۈچەيتىلىپ ، بىر يىلدا جەمئىي 60 ئادەمگە

چېتىشلىق 56 جىنايى ئىشلار دېلوسى پاش قىلىندى ، بۇنىڭ ئىچىدە 31 ئادەمگە چېتىشلىق ئوغرىلىق دېلوسى 30 بولۇپ (ئالدىنقى يىلى بېسىلىپ قالغان ئۇچ ئادەمگە چېتىشلىق ئۇچ دېلونى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ، پاش قىلىنغان جىنايى ئىشلار دېلولىرى ئومۇمىي سانىنىڭ 54 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلدى .

1958 ـ يىلى ھەر خىل سىياسىي دېلولاردىن ئۈچى ، ھەر خىل جىنايى ئىشلار دېلوسىدىن 263ى پاش قىلىندى . شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە جىنايەتنىڭ ئالدىنى ئېلىش تەشۋىقات خىزمىتىگە ئەھمىيەت بېرىلگەچكە ، 1958 ـ يىلىدىكى جىنايى ئىشلار دېلولىرى 1957 ـ يىلىغا قارىغاندا % 50 تۆۋەنلىدى ھەمدە زور بىر تۈركۈم خەۋپسىز يېزا ، كومۇنا ، ئاھالىلەر كومىتېتى ۋە ئىدارە ـ ئورۇنلار بارلىققا كەلدى .

1959 ـ يىلى ئېقىپ يۈرىدىغان كىشىلەر كۆپەيىپ ، ئېقىپ يۈرۈپ جىنايەت سادىر قىلىدىغانلارنىڭ نىسبىتى زورايدى . جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگىنى ، تەپتىش مەھكىمىسى ۋە سوت مەھكىمىسى بىرلىشىپ ، ئېقىپ يۈرۈپ جىنايەت ئۆتكۈزىدىغان جىنايەتچىلەر ۋە گۇرۇھ ئۈيۈشتۇرۇپ جىنايەت ئۆتكۈزۈش دېلولىرىغا زەربە بېرىشنى مۇھىم نۇقتا قىلىپ ، دېلولارنى رازۋېدكا قىلىپ پاش قىلىشنى كۈچەيتىپ ، ھەر خىل جىنايى ئىشلار دېلولىرىدىن 263ىنى پاش قىلدى . بۇنىڭ ئىچىدە پاش قىلىنغان نەق دېلو 101 بولۇپ ، دېلو پاش قىلىش نىسبىتى % 100 بولدى ؛ يېغىلىپ قالغان دېلو 162 بولۇپ ، دېلو پاش قىلىش نىسبىتى % 98.3 بولدى .

1960 ـ يىلى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرى ھەر خىل جىنايى ئىشلار دېلولىرىدىن 173ىنى قوبۇل قىلىپ بىر تەرەپ قىلدى ، 166 دېلونى پاش قىلدى ، بۇنىڭ ئىچىدە چوڭ دېلو 30 بولۇپ ، 26 سىنى پاش قىلدى . 1961 ～ 1965 ـ يىلىغىچە جىنايى ئىشلار دېلولىرىدىن جەمئىي 796 سى يۆز بېرىپ ، 702 سى پاش قىلىندى ، دېلو پاش قىلىش نىسبىتى % 88 بولدى .

1966 ـ يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغاندىن كېيىن ، جىنايى ئىشلار دېلولىرى تېز يۇقىرى ئۆرلىدى ، بىر يىلدا ھەر خىل جىنايى ئىشلار دېلولىرىدىن جەمئىي 231ى يۈز بەردى (يېزىلاردا يۈز بەرگەن دېلو 174) ، بۇنىڭ ئىچىدە ئوغرىلىق دېلوسى 212 . چوڭ دېلودىن 13ى يۈز بېرىپ ، ھەممىسى پاش قىلىندى ، دېلو پاش قىلىش نىسبىتى % 100 بولدى . 6938 يۈەن ئىقتىسادىي زىيان قايتۇرۇپ كېلىندى . ھەر خىل جىنايەت گۇماندارىدىن 201 ئادەم قولغا ئېلىندى . 1967 ـ يىلى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرىدا ھەربىي ئىدارە قىلىش يولغا قويۇلدى ، جىنايى ئىشلار دېلولىرىدىن 225ى قوبۇل قىلىنىپ ، 125ى رازۋېدكا قىلىپ پاش قىلىندى . 1968 ـ يىلىغا كەلگەندە جىنايى ئىشلار دېلولىرى پەيدىنپەي كۆپەيىپ جەمئىي 329 دېلو يۈز بەردى . 1969 ～ 1970 ـ يىللىرى جىنايى ئىشلار دېلولىرىدىن 386 سى يۈز بېرىپ ، 262 سى پاش قىلىندى . 1971 ـ يىلىنىڭ ئالدىنقى يېرىم يىلىدا جىنايى ئىشلار دېلوسىدىن 76سى يۈز بەردى ، بۇنىڭ ئىچىدە زور قاتىللىق دېلوسى بەش ، ئوغرىلىق دېلوسى 61 . 1972 ـ يىلى جىنايى ئىشلار دېلوسىدىن 219ى يۈز بېرىپ ، 125ى رازۋېدكا قىلىپ پاش قىلىندى ، 11 مىڭ 769.15 يۈەنلىك ئىقتىسادىي زىيان قايتۇرۇپ كېلىندى .

1973 ـ يىلى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرىنىڭ كەسپىي فۇنكتسىيىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ ، دېلولارنى رازۋېدكا قىلىپ پاش قىلىش خىزمىتى كۈچەيتىلدى . شۇ يىلى 3 ـ ئايدا خوتەن ۋىلايىتىدىن ئېقىپ كەلگەن مۇھەممەت سىدىق بىلەن مۇھەممەت سۇلايمان ئاقسۇدا بىر ۋېلسىپىت بىلەن ۋېلسىپىتنىڭ ئۈستىگە قويۇلغان 11 يۈرۈش 41 پارچە قەتئىي مەخپىي ھۆججەتنى ئوغرىلاپ كەتكەنلىكتىن ، ۋىلايەتلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى باشقارمىسى تۈتۈش بۇيرۇقىنى چۈشۈردى . 3 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى بۇ ئىككى جىنايەتچى قېچىپ ئۈچتۇرپان ناھىيىسىگە كەلگەندە ، ئاممىنىڭ پاش قىلىشى ۋە ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ دەرھال ھەرىكەتكە كېلىشى بىلەن قولغا چۈشتى . شۇ يىلى 4 ـ ئايدا 10 ئادەمدىن تەركىب تاپقان بىر چەت ئەلگە قېچىش گۇرۇھى دېلوسى رازۋېدكا قىلىنىپ پاش قىلىندى ، چەت ئەلگە قېچىشقا ئورۇنغانلارنىڭ ھەممىسى قولغا چۈشتى ، بۇنىڭ ئىچىدە تۆتى ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىپ قويۇپ بېرىلگەن ئادەم ئىدى . شۇ يىلى ھەر خىل جىنايى ئىشلار دېلولىرىدىن 255ى قوبۇل قىلىنىپ ، 129ى رازۋېدكا قىلىپ پاش قىلىندى ، ھەر خىل

جىنايەتچىدىن 162سىگە زەربە بېرىپ بىر تەرەپ قىلىندى . 1975 ـ يىلى ئېقىپ يۇرىدىغان جىنايەتچىلەرگە زەربە بېرىش مۇھىم نۇقتا قىلىنىپ ، ئەكسىلئىنقىلابچىلار ۋە جىنايى ئىشلار ھەرىكەتلىرىگە زەربە بېرىش كۈرىشى داغدۇغىلىق قانات يايدۇرۇلدى . شۇ يىلى 155 دېلو تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىندى ، بۇنىڭ ئىچىدە ئوغرىلىق قىلغىنى 44 ئادەم ، ھارام مالنى يوشۇرۇپ قويۇپ ساتقىنى بەش ئادەم ، لۇكچەكلىك قىلغىنى 27 ئادەم ، باشقا جىنايى ئىشلار جىنايەتچىلىرى 13 ئادەم . 10 ـ ئايدا شىنجاڭ ھەربىي رايونى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە شىنجاڭ بويىچە ئاممىۋى رازۋېدكا خىزمىتى تەجرىبىلىرىنى ئالماشتۇرۇش يىغىنى ئاچتى . 1976 ـ يىلى كۆپ قېتىم كەڭ كۆلەملىك ئېنىقلاپ تەكشۈرۈش قانات يايدۇرۇلۇپ ، 188 ئادەم يىغىۋېلىندى ، ئېقىپ يۇرىدىغان جىنايەتچىلەردىن 26سى تەكشۈرۈپ ئېنىقلاندى . 1975 ~ 1977 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە ئۇچ يىلدا جىنايى ئىشلار دېلولىرىدىن جەمئىي 880ى يۇز بېرىپ ، 686سى رازۋېدكا قىلىپ پاش قىلىندى . دېلو پاش قىلىش نىسبىتى % 78 بولدى .

1978 ـ يىلى جىنايى ئىشلار دېلولىرىدىن 263ى يۇز بېرىپ 213ى پاش قىلىندى . بۇنىڭ ئىچىدە ئوغرىلىق دېلوسى 246 بولۇپ ، 196سى پاش قىلىندى ؛ زور ۋە پەۋقۇلئاددە زور دېلو 10 بولۇپ ، ئىككىسى رازۋېدكا قىلىپ پاش قىلىندى . ھەر خىل جىنايەت گۇماندارىدىن 213ى قولغا چۈشتى .

1979 ـ يىلى جەمئىي 441 دېلو سادىر بولۇپ ، 331ى رازۋېدكا قىلىپ پاش قىلىندى ، دېلو پاش قىلىش نىسبىتى % 75 بولدى . 1980 ـ يىلى «جىنايى ئىشلار قانۇنى» ۋە «جىنايى ئىشلار دەۋا قانۇنى» ئەستايىدىل ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ ، جىنايى ئىشلار دېلولىرىنىڭ يۇز بېرىش نىسبىتى قاتتىق كونترول قىلىنىپ ، جىنايى ئىشلار جىنايەتچىلىرىگە قاتتىق زەربە بېرىلدى ، جىنايى ئىشلار دېلولىرىنىڭ يۇز بېرىش نىسبىتى تۆۋەنلىدى . بىر يىلدا جىنايى ئىشلار دېلولىرىدىن 270ى يۇز بېرىپ ، 220 سى رازۋېدكا قىلىپ پاش قىلىندى ، دېلو پاش قىلىش نىسبىتى % 81.5 بولدى . 1981 ـ يىلى جىنايى ئىشلار دېلولىرىدىن 257سى يۇز بېرىپ ، 228ى رازۋېدكا قىلىپ پاش قىلىندى . زور ۋە پەۋقۇلئاددە زور دېلولارنىڭ يۇز بېرىش نىسبىتى ئاز ـ تولا ئۆرلىدى . شۇ يىلى زور ۋە پەۋقۇلئاددە زور دېلولاردىن 12 سى يۇز بېرىپ ، 11ى رازۋېدكا قىلىپ پاش قىلىندى ؛ ئوغرىلىق دېلوسىدىن 236سى يۇز بېرىپ 203ى رازۋېدكا قىلىپ پاش قىلىندى ؛ دېلولار پاش بولغاندىن كېيىن 26 مىڭ 662 يۆنىلىك ئىقتىسادىي زىيان قايتۇرۇپ كېلىندى . 1982 ـ يىلى جىنايەتچىلەرنى قانۇن بويىچە ئېغىرلىتىپ جازالاش يولغا قويۇلدى ، ھەر خىل جىنايى ئىشلار دېلولىرىدىن 252سى رازۋېدكا قىلىپ پاش قىلىندى ، دېلو پاش قىلىش نىسبىتى % 88.1 بولدى ، بۇنىڭ ئىچىدە چوڭ دېلولاردىن 13ى رازۋېدكا قىلىپ پاش قىلىنىپ ، دېلو پاش قىلىش نىسبىتى % 86.7 بولدى ، جىنايەت ئۆتكۈزىدىغان ياش ـ ئۆسمۈرلەر كۆپەيدى ، دېلولار پاش بولغاندىن كېيىن ، ھەر خىل جىنايەت گۇماندارلىرىدىن 260 ئادەم قولغا چۈشتى ، بۇنىڭ ئىچىدە ياش ـ ئۆسمۈرلەر 175 ، ئاياللار 16 .

1983 ـ يىلى ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ جىنايى ئىشلار جىنايى ھەرىكەتلىرىگە قاتتىق زەربە بېرىش توغرىسىدىكى يولىيورۇقى ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ ، چوڭ ، مۇھىم ۋە بېسىلىپ قالغان دېلولارنى رازۋېدكا قىلىپ پاش قىلىش خىزمىتى نۇقتىلىق تۇتۇلدى . 1982 ـ يىلدىكى ئوخشاش مەزگىلدىكىسى بىلەن سېلىشتۇرغاندا جىنايى ئىشلار دېلولىرى % 30.1 تۆۋەنلىدى ، 200 دېلو كۆرۈلۈپ ، 163ى رازۋېدكا قىلىپ پاش قىلىندى . بۇنىڭ ئىچىدە چوڭ دېلو 15 بولۇپ ، 13ى رازۋېدكا قىلىپ پاش قىلىندى ؛ بېسىلىپ قالغان دېلودىن 84ى رازۋېدكا قىلىپ پاش قىلىندى . بۇنىڭ ئىچىدە بېسىلىپ قالغان چوڭ دېلو 10 . جىنايى ھەرىكەتلىرىگە قاتتىق زەربە بېرىش ئارقىلىق ، جەمئىيەت ئامانلىقى ياخشىلىنىشقا يۈزلەندى . 1985 ـ يىلى جىنايى ئىشلار دېلولىرى ئاساسەن شەھەر ـ بازار ئەتراپلىرى ۋە قاتناش لىنىيىلىرىدە كۆرۈلدى ، چوڭ دېلولارنىڭ كۆرۈلۈش نىسبىتى يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ ، جەمئىي 194 دېلو كۆرۈلدى . بۇنىڭ ئىچىدە چوڭ دېلو 20 . شۇ يىلى ساقچى كوچىلىرىنى مەركەزلەشتۈرۈپ پاش قىلغان دېلو جەمئىي 166گە يېتىپ ، دېلو پاش قىلىش نىسبىتى % 85.6 بولدى .

بۇنىڭ ئىچىدە چوڭ دېلو 19 بولۇپ ، كۆرۈلگەن چوڭ دېلو ئومۇمىي سانىنىڭ 95 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى . 1986 - يىلى جىنايى ئىشلار دېلولىرىدىن 146سى كۆرۈلۈپ ، 120 سى رازۇبدكا قىلىپ پاش قىلىندى . بۇنىڭ ئىچىدە چوڭ دېلودىن 19 بولۇپ ، 14ى پاش قىلىندى . 1983- يىلدىن 1986 - يىلغىچە جىنايى ئىشلار جىنايەتچىلىرىگە زەربە بېرىش جېڭى ئوچ قېتىم كەڭ كۆلەمدە قانات يايدۇرۇلدى . بۇ ئوچ قېتىملىق جەڭگە جامائەت خەۋپسىزلىكى كادىر - ساقچىلىرى قوراللىق ساقچى ، خەلق ئەسكەرلىرىدىن 856 ئادەم (قېتىم) قاتناشتى ، ماتورلۇق قاتناش ۋاستىلىرى 96 قېتىم ئىشقا سېلىنىپ ھەر خىل نۇقتىلىق زەربە بېرىش ئوبيېكتلىرى ۋە گۇمانلىق ئادەملەردىن 325 كىشى تۇتۇلدى . جىنايەتچىلەر شايكەسىدىن ئىككىسى بىتچىت قىلىندى ، 66 ئادەم قانۇن بويىچە قولغا ئېلىندى ، 27 ئادەم بۇاستە ئەيىبلەندى .

1987 - يىلى جىنايى ئىشلار دېلولىرىدىن 154ى يۇز بەردى ، بۇنىڭ ئىچىدە چوڭ دېلو 20 . ھەر خىل جىنايى ئىشلار دېلولىرىدىن 43ى رازۇبدكا قىلىپ پاش قىلىندى ، بۇنىڭ ئىچىدە چوڭ دېلو ئوچ . بېسىلىپ قالغان دېلودىن ئىككىسى ، مەلۇم قىلمىغان دېلودىن 10ى پاش قىلىندى ، شايكا دېلوسىدىن تۆتى قېزىپ چىقىلدى ، ھەر خىل جىنايەت گۇماندارلىرىدىن جەمئىي 32 ئادەم قولغا چۈشتى .

1988 - يىلى 6 - ئايدا مۇھىم قاتناش لىنىيىلىرىنىڭ ئامانلىق تەرتىپى نۇقتىلىق تەرتىپكە سېلىندى ، زەربە بېرىش ئوبيېكتىدىن 53 ئادەم تۇتۇلدى . شۇ يىلى 11 - ئايدا ئېقىپ يۈرۈپ ئوغرىلىق قىلىش جىنايىتىگە زەربە بېرىش مۇھىم نۇقتا قىلىنغان مەخسۇس كۈرەش قانات يايدۇرۇلۇپ ، 12 دېلو رازۇبدكا قىلىپ پاش قىلىندى ، 12 جىنايەت گۇماندارى قولغا چۈشتى ، سەككىز ئادەم يېغىۋېلىندى ياكى تۇتۇپ تۇرۇلدى . شۇ يىلى ھەر خىل جىنايى ئىشلار دېلولىرىدىن 128ى يۇز بېرىپ 116سى پاش قىلىندى ، بۇنىڭ ئىچىدە چوڭ دېلو 20 بولۇپ ، 19ى پاش قىلىندى . ھەر خىل جىنايى ئىشلار جىنايەت گۇماندارلىرىدىن 103ى قولغا چۈشتى . بۇنىڭ ئىچىدە 33 ئادەم قولغا ئېلىندى ، سەككىز ئادەم ئەمگەك بىلەن تەربىيىلىنىشكە ئەۋەتىلدى .

1989 - يىلى پەۋقۇلئادده چوڭ دېلولار كۆپ كۆرۈلدى . 35 دېلو يۇز بېرىپ ، يۇز بەرگەن جىنايى ئىشلار دېلولىرى ئومۇمىي سانىنىڭ 21.3 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلدى . 32 دېلو پاش قىلىنىپ ، پاش قىلىنغان جىنايى ئىشلار دېلولىرى ئومۇمىي سانىنىڭ 23% نى تەشكىل قىلدى . شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ، «قاتتىق زەربە بېرىش»نىڭ نەتىجىلىرى ئۇزلۇكسىز مۇستەھكەملەندى ، ئىككى قېتىم ئوغرىلىق قىلغان ، ئېقىپ يۈرگەن جىنايەتچىلەرگە زەربە بېرىش مۇھىم نۇقتا قىلىنغان بىر تۇتاش ھەرىكەت قانات يايدۇرۇلۇپ ، 18 دېلو پاش قىلىندى ، ھەر خىل جىنايەت گۇماندارلىرىدىن 35ى تۇتۇلدى . تېگى - تەكتىنى ئېنىقلاپ تەكشۈرۈش ئاساسىدا ، زەھەرلىك چېكىملىك ياسىغان ، ساتقان ۋە چەككەنلەردىن 239ى تۇتۇلدى . زەھەرلىك بۇيۇمدىن 197.1 كىلوگرام (نەشە) ، زەھەر چېكىش ئەسۋابىدىن 25 يۈرۈش قولغا چۈشۈرۈلدى ، قىمار ئويناشقا قاتناشقان 38 ئادەم تۇتۇلدى .

1990 - يىلى ھەر خىل جىنايەت گۇماندارلىرىدىن 105 ئادەم تۇتۇلدى . بۇنىڭ ئىچىدە ئېقىپ يۈرگەنلەر 12 ، ئوغرىلىققا ئادەتلەنگەنلەر 23 ، قانۇن بويىچە قولغا ئېلىنغىنى 30 ، بىۋاستە ئەيىبلەنگىنى ئالتە ، ئەمگەك بىلەن تەربىيىلەنگىنى 16 . 1991 - يىلى ئوچ قېتىم «قاتتىق زەربە» بېرىش كۈرىشى قانات يايدۇرۇلۇپ ، 229 ساقچى (قېتىم) ئاجرىتىلدى ، ماتورلۇق قاتناش ۋاستىلىرى 60 دانە (قېتىم) ئىشقا سېلىندى . ھەر خىل جىنايەت گۇماندارىدىن 132 سى تۇتۇلدى . بىر يىلدا جىنايى ئىشلار دېلوسىدىن 132سى تۇغۇلۇپ ، 98ى رازۇبدكا قىلىپ پاش قىلىندى . بۇنىڭ ئىچىدە چوڭ دېلو ۋە پەۋقۇلئادده چوڭ دېلو 38 بولۇپ ، 31ى رازۇبدكا قىلىپ پاش قىلىندى . 1992 - يىلى جىنايى ئىشلار دېلولىرىنىڭ يۇز بەرگەن نىسبىتى تۆۋەنلەپ ، بىر يىلدا جىنايى ئىشلار دېلولىرىدىن 90ى يۇز بەردى ، بۇنىڭ ئىچىدە يېزىلاردا يۇز بەرگەن دېلو 55 بولدى ، يېزىلاردا يۇز بەرگەن دېلولار شەھەر - بازارلاردىكىدىن كۆپ بولدى . 1993 - يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە زەھەرلىك بۇيۇم مەنبەسى بولىدىغان ئۆسۈملۈكلەرنىڭ تېرىلىشى گەۋدىلىك بولۇشتەك ئالاھىدىلىككە قارىتا ، جامائەت

خەۋپسىزلىكى كادىر ـ ساقچىسىدىن 25ى ئاجرىتىلىپ زەھەرلىك چېكىملىك بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارنى تۇتۇش ئەترىتى تەشكىللەندى ، ئۇلار 52 پىزىغا چوڭقۇر چۇكۇپ ، 1184 ئائىلىلىك دېھقان تېرىغان 711 مىلك 350 تۇپ كەندىرنى يۇلۇپ تاشلىدى . 1994 ـ يىلى جىنايى ئىشلار دېلولىرىدىن 146سى يۇز بېرىپ ، 90ى رازۋېدكا قىلىپ پاش قىلىندى ، بۇنىڭ ئىچىدە چوڭ دېلو 72 بولۇپ ، 45ى رازۋېدكا قىلىپ پاش قىلىندى . بۇلاڭچىلىق قىلىپ ئادەم ئۆلتۈرۈش دېلوسىدىن 11ى يۇز بەردى ، ھەممىسى پاش قىلىندى . 1995 ـ يىلى 7 ـ ئايدا پۈتۈن ناھىيىدىكى سەككىز يېزا ، بىر بازاردا قانۇنسىز دىنىي تەشۋىقات ۋەزىقىدىن 77 پارچە ، قانۇنسىز ئۇنتالغۇ لېنتىسىدىن ئىككى دانە يىغىۋېلىندى . شۇ يىلى بىر يىلدا جىنايى ئىشلار دېلولىرىدىن 128ى يۇز بېرىپ ، 90ى رازۋېدكا قىلىنىپ پاش بولدى . 1996 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 8 ~ 10 ـ كۈنىگىچە ، مۇھەممەت جامال باشچىلىقىدىكى ئەكسىلئىنقىلابىي تەشكىلاتنىڭ ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى ئايرىم يېزا (بازار) ، كەنتلىرىدە غالجىرلىق بىلەن ئېلىپ بارغان بىر قاتار قانۇنسىز دىنىي ھەرىكەتلىرىگە قارىتا ، «قارلىغاچ» نامىلىق كەلك كۆلەملىك تەكشۈرۈپ تۇتۇش ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى ، جامائەت خەۋپسىزلىكى كادىر ـ ساقچىلىرى قوراللىق ساقچى ، خەلق ئەسكەرلىرىدىن جەمئىي 1080 ئادەم ، ماتورلۇق قاتناش ۋاستىلىرىدىن 58 قېتىم چىقىرىلىپ ، مۇھەممەت جامال باشچىلىقىدىكى ئەكسىيەتچى شايكىنىڭ ئەزالىرى ۋە دېلوغا چېتىشلىق 30 ئادەم تۇتۇلدى ؛ ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە يۇز بەرگەن «31 ـ ماي» ئەكسىيەتچىل شۇئار دېلوسى پاش قىلىندى . بىر يىلدا بەش قېتىم «قاتتىق زەربە بېرىش» كۈرىشى قانات يايدۇرۇلۇپ ، 1628 ساقچى (قېتىم) ئىشقا سېلىندى ، بىر تۈركۈم چوڭ جىنايى ئىشلار دېلولىرى پاش قىلىندى . زوراۋان تېررورچى شايكىدىن بىرى قانۇن بويىچە تارمار قىلىندى . ئۇچ ئەكسىيەتچىل شۇئار دېلوسى رازۋېدكا قىلىپ پاش قىلىندى . 14 ئوقۇغۇچىدىن تەركىب تاپقان ئىككى قانۇنسىز تەشكىلات بىكار قىلىندى ، ئەكسىيەتچىل ئوغرىلىق شايكىسىدىن ئىككىسى بىتچىت قىلىندى ، مۇھەممەت جامال باشچىلىقىدىكى ئەكسىلئىنقىلابىي تەشكىلات بىلەن سەمەت نۇر قاتارلىق كىشىلەر تەشىللىگەن قانۇنسىز دىنىي تەشكىلات تۈپتىن تازىلاندى . ھەرخىل جىنايەت گۇماندارىدىن 202سى قولغا چۈشتى ، بۇنىڭ ئىچىدە جىنايى ئىشلار جىنايەت گۇماندارى 134 . بىر تۈركۈم ئوق ـ دورا ، قورال ـ ياراغلار ۋە قانۇنسىز ئۇن ئالغۇ ، سىن ئالغۇ لېنتىلىرى ، ئەكسىيەتچىل تەشۋىقات بۇيۇملىرى ، ئاز كەم 40 مىلك يۆەن ھارام پۇل تەكشۈرۈپ قولغا چۈشۈرۈلدى ، ئوغرىلانغان سەككىز موتسىكلىت ۋە كۆپ مىقداردىكى جىنايەت دەلىل ئىسپاتلىدى يىغىۋېلىندى . شۇ يىلى جىنايى ئىشلار دېلولىرىدىن 96سى يۇز بەردى ، 84ى رازۋېدكا قىلىنىپ پاش قىلىندى ، 1995 ـ يىلنىڭ ئوخشاش مەزگىلدىكىسى بىلەن سېلىشتۇرغاندا ، جىنايى ئىشلار دېلولىرىنىڭ يۇز بېرىش نىسبىتى 25 % تۆۋەنلەپ ، دېلولارنىڭ پاش بولۇش نىسبىتى 2 % 17. يۇقىرى كۆتۈرۈلدى . 1997 ـ يىلى جەمئىيەت ئامانلىقىنى مەركەزلىك تۈزەش ، مىللىي بۆلگۈنچىلەرنىڭ تايانچ ئۇنسۇرلىرىغا ، دىنىي ئەسەبىي كۈچلەرنىڭ كاتتىۋاشلىرىغا ، زوراۋان تېررورچى جىنايەتچىلەرگە تېز ، ئېغىرلىتىپ زەربە بېرىش زور كۈچ بىلەن قانات يايدۇرۇلۇپ ، باسقۇچلۇق نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلدى . بىر يىلدا بەش قېتىم «قاتتىق زەربە بېرىش» كۈرىشى ، سەككىز تۈرلۈك مەركەزلىك تەكشۈرۈپ تۇتۇش ۋە ئوچ قېتىم چوڭ تەكشۈرۈش ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلۇپ ، 1128 ساقچى (قېتىم) ، ماتورلۇق قاتناش ۋاستىلىرى 259 قېتىم ئىشقا سېلىنىپ ، زوراۋان تېررورچى تەشكىلاتتىن يەتتىسى ، ئەكسىيەتچىل ئوغرىلىق شايكىسىدىن ئىككىسى ، ئەكسىيەتچىل بۇزغۇنچى شايكىدىن بىرسى تار ـ مار قىلىندى ، تۆت ئورۇندىكى يەر ئاستى گۇمپا مەشىق قىلىش نۇقتىسى ، يەتتە ئورۇندىكى يەر ئاستى تەبىلىق سۆزلەش نۇقتىسى بىكار قىلىندى ، ھەر خىل جىنايەت گۇماندارىدىن 141ى قولغا چۈشتى . ھەر خىل قورالدىن 119 تال ، 1251 پاي ئوق ، 40 كىلوگرام پارتلاتقۇچ دورا ، ئون تال كاپسۇل ، 36 مېتىر پىلتە ، 42 بومبا (بۇنىڭ ئىچىدە يېرىم تەييار بومبا 33) ، ئومۇمىي قىممىتى 159 مىلك 877 يۆەنلىك ھارام پۇل ـ مال قولغا چۈشۈرۈلدى . بىر يىلدا جىنايى ئىشلار دېلولىرىدىن 86سى يۇز بېرىپ ، بۇنىڭدىن 71ى پاش قىلىندى ، بۇنىڭ ئىچىدە چوڭ دېلو 64 بولۇپ ، 53ى پاش قىلىندى .

1998 ـ يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ ياركۆۋرۈك يېزىسىدا بىنورمال ۋەقەلەر ئارقا ـ ئارقىدىن يۈز بەردى . ھاراق ئىچكەن دېھقانلىنىڭ قوللىقى باشقىلار تەرىپىدىن كېسىۋېتىلدى ياكى كېسىپ يارىلاندۇرۇلدى ، 12 كەنت كادىرى ۋە دېھقان بىكاردىن ـ بىكار باشقىلار تەرىپىدىن ئۇرۇپ يارىلاندۇرۇلدى . شۇ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى ياركۆۋرۈك يېزىسىنىڭ 8 ـ كەنتىدىكى دېھقان مۇھەممەت قېيۇم قاتارلىق ئۇچ كىشى ھاراق ئىچكەندىن كېيىن ، بىر توپ لۇكچەكنىڭ قاتتىق تاياق زەربىسىگە ئۇچراپ مۇھەممەت قېيۇم ئۆلۈپ كېتىدۇ ، قالغان ئىككى ئادەم يارىلىنىدۇ . «22 ـ ئۆكتەبىر» دېلوسى ئاساس قىلىنغان ئاممىنى قاتتىق ئۇرۇپ زەخمىلەندۈرۈشتەك بىر قاتار بىنورمال دېلولارغا ئۈلگە تىلىك ، ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرى يۇكسەك دەرىجىدە ئەھمىيەت بەردى ، بىر ئايدىن كۆپرەك تەكشۈرۈپ دەلىل ـ ئىسپاتلارنى قولغا چۈشۈرۈش ئارقىلىق ئاخىر بۇ دېلولار پاش قىلىندى . شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ، 13 ئاممىنى ئۇرۇپ زەخمىلەندۈرۈش دېلوسى تەكشۈرۈپ پاش قىلىندى . تۈرسۇن نىياز باشچىلىقىدىكى توققۇز كىشىلىك ئەكسىيەتچىل زوراۋان تەررورچىلار شايكىسى قانۇن بويىچە بىتچىت قىلىندى . 11 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى كەچتە ، چوڭ «تەكشۈرۈش» ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىلدى ، ناھىيە بازىرىنىڭ تۆت كوچىسى يېنىدا بىر مىنبۇس توسۇپ تۇتۇلدى ، مىنبۇس ئىچىدىن قانۇنسىز نەشر قىلىنغان «قۇرئان كەرىمنى چۈشەندۈرۈش»دىن 25 بولاق 900 كىتاب ، 20 دانە ئۇن ئالغۇ لېنتىسىسى ، جۈملىدىن ئىككى دانە ئەكسىيەتچىل ئۇنئالغۇ لېنتىسى ، شاپىگرافتا بېسىلغان ئەكسىيەتچىل كىتاب «ئىتتىپاقلىق ۋە غازات توغرىسىدا چۈشەنچە»دىن بىرى ، ئەكسىيەتچىل خاتىرە دەپتەردىن بىرسى قولغا چۈشۈرۈلدى . قانۇنسىز نەشر بۇيۇملىرىنى توشۇپ يۈرۈپ ساتقۇچى يۈسۈپ قۇربان تۇتۇلدى . بىر يىلدا ھەر خىل جىنايى ئىشلار دېلولىرىدىن 75ى يۈز بېرىپ ، 63ى پاش قىلىندى ، بۇنىڭ ئىچىدە چوڭ دېلو 63 بولۇپ ، 51ى پاش قىلىندى ؛ ھەر خىل جىنايەت گۇماندارىدىن 86 سى تۇتۇلدى .

1999 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى ئىمامىلىرىم يېزىسى ساقچىخانىسى 1 ـ كەنت 4 ـ گۇرۇپپىدا چوڭ تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغاندا ، جىنايەت گۇمانداری ئەمەر مامۇتنى قولغا چۈشۈرۈپ ، ئۇ ئېلىپ يۈرگەن ئۆزى ياسىۋالغان تاپانچىدىن ئالتە (بۇنىڭ ئىچىدە پۈتكەن تاپانچا بىر ، يېرىم پۈتكەن تاپانچا بەش)نى ، مەشق ئوقىدىن 30 تالنى ، ئوقتىن 18 تالنى ، مەشق ئوقى مىششاكىدىن ئون تالنى ، ئۆزى ياسىغان ئوق ئۇچىدىن 28 تالنى ، ئۆزى ياسىغان سېتىۋولدىن بەش تالنى ، ئوق قاچىلايدىغان دېسكىدىن بىرنى قولغا چۈشۈردى ، 3ـ ئايدا ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى بىلەن ئونىۋ ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى بىرلىشىپ دېلو ئىشلەپ ، جىنايەت گۇماندارى ياسىن مامۇت (ئونىۋ ناھىيىسىدىكى «6 ـ فېۋرال» دېلوسىنىڭ جىنايەت گۇماندارى ، قاماقتىكىلەرنى بۇلاشقا ، بىرلەشمە مۇداپىئە ئەترىتىنىڭ ئەزاسىنى ئۆلتۈرۈشكە قاتناشقان) ، ياسىن ئىسكەندەر (ئونىۋ ناھىيىسىدە يۈز بەرگەن «6 ـ فېۋرال» دېلوسىنىڭ جىنايەت گۇماندارى ، جامائەت خەۋپسىزلىكى نازارىتى تۈتۈشقا ھەيدەكچىلىك قىلمۇاتقان ئوبېكتىپ) ، ئىمىن تۇرسۇن (ئونىۋ ناھىيىسىدىكى بىر قاتار زوراۋانلىق ، تەررورلۇق ھەرىكەتلىرىگە قاتناشقان) ۋە ئەزىز داۋۇت (ئونىۋ ناھىيىسىدە يۈز بەرگەن زوراۋانلىق تەررورلۇق ھەرىكەتلىرىگە ۋە 1997 ـ يىلى ئاقسۇ شەھىرىنىڭ ئايكۆل يېزىسىدا يۈز بەرگەن «4ـ ئىيۇل» پارتىلىتىش ئۇسكۇنىسى ياساش دېلوسىغا چېتىشلىق) تۆت ئادەمنى تۇتۇپ ، ئۆزى ياسىۋالغان چاقلىق تاپانچىدىن ئىككى داننى ، ئوقتىن 22 پاينى قولغا چۈشۈردى . شۇ يىلى 1027 ساقچى (قېتىم) ، ماتورلۇق قاتناش ۋاستىسى 432 قېتىم ئىشقا سېلىنىپ ، قانۇنسىز كىتاب ـ ژۇرنال ، ئەكسىيەتچىل قوليازمىدىن 272 پارچىنى ، ئەكسىيەتچىل شۇئار ۋارىقىدىن بىرنى ، ئەكسىيەتچىل ئون ئالغۇ لېنتىسىدىن 99 قاپنى ، ئۆزى ياسىۋالغان تاپانچىدىن توققۇزنى ، ئوقتىن 24 داننى ، كاپسۇلدىن 12 تالنى ، پارتلاتقۇچ دورىسىدىن ئىككى كىلوگرامنى ، پىلتىدىن ئۇچ مېتىر ۋە كۆپ خىل مەشق قىلىش ئەسۋابلىرىنى قولغا چۈشۈردى . زوراۋانلىق تەررورچىلىق شايكىسىدىن بىرى ، ئەكسىيەتچىل ئوغرىلىق شايكىسىدىن ئىككىسى ، بۇلاڭچىلار شايكىسىدىن ئىككىسى پاش قىلىندى . يەر ئاستى دىن ئۆگىنىش نۇقتىسىدىن 19ى ، يەر ئاستى گۇمپا مەشق قىلىش

نۇقتىسىدىن بىرى ھېكار قىلىندى ؛ قانۇنغا خىلاپلىق قىلغان ھەر خىل جىنايەت گۇماندارلىرىدىن 311ى قولغا چۈشتى ، ئوغرىلانغان ئىككى موتسىكلىت ، بىر قول تراكتورى ، 64 تۈياق چارۋا ـ مال قايتۇرۇپ كېلىندى .

2000 ـ يىلى جىنايى ئىشلار دېلولىرىدىن جەمئىي 88ى يۈز بېرىپ ، 76 سى پاش قىلىنىپ ، دېلو پاش قىلىش نىسبىتى % 86 بولدى . بۇنىڭ ئىچىدە چوڭ دېلو 53 بولۇپ ، 50ى پاش قىلىنىپ ، دېلو پاش قىلىش نىسبىتى % 94.3 بولدى . 1999 ـ يىلدىكىسى بىلەن سېلىشتۇرغاندا ، جىنايى ئىشلار دېلوسىدىن 14ى ئازىيىپ ، ئازىيىش نىسبىتى % 26 بولدى . دېلو پاش قىلىش نىسبىتى % 19.3 يۇقىرى كۆتۈرۈلدى . بىر يىلدا يۈز بەرگەن جىنايى ئىشلار دېلولىرى ئىچىدە 15 قاتتىللىق دېلوسى بولۇپ ، «25 ـ يانۋار» دېلوسىدىن باشقا قالغان 14ىنىڭ ھەممىسى پاش قىلىندى . زەخمىلەندۈرۈش دېلوسىدىن 11ى يۈز بېرىپ ، رازۋېدكا قىلىپ ھەممىسى پاش قىلىندى ؛ باسقۇنچىلىق دېلوسىدىن سەككىزى يۈز بېرىپ ، ئۇچى پاش قىلىندى ؛ بۇلاڭچىلىق دېلوسىدىن ئۇچى يۈز بېرىپ ، ئۇچى پاش قىلىندى ؛ ئوغرىلىق دېلوسىدىن 49ى يۈز بېرىپ ، 37 سى پاش قىلىندى ؛ ئوت قويۇۋېتىش ۋە قانۇنسىز سولاپ قويۇش دېلوسىدىن بىرى يۈز بېرىپ ، ھەممىسى پاش قىلىندى .

§ 3 . ئامانلىق باشقۇرۇش

1 . ئالاھىدە كەسپىلەرنى باشقۇرۇش

1951 ـ يىلى جامائەت خەۋپسىزلىكى مىنىستىرلىكى ئېلان قىلغان «ئالاھىدە كەسپىلەرنى باشقۇرۇش بەلگىلىمىسى»گە ئاساسەن ، مېھمانساراي كەسپى ، كۆڭۈل ئېچىش سورۇنى كەسپى ، خەت بېسىش ، قويۇش-ئويۇش كەسپى ، كونا مال كەسپى قاتارلىق تۆت خىل كەسپىي تىجارەت سورۇنلىرى باشقۇرۇش تەۋەسىگە كىرگۈزۈلدى . 1953 ـ يىلى 6 ـ ئايدا ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈش ۋە ئومۇمىي سايلامغا بىرلەشتۈرۈپ ، ئالاھىدە كەسپىلەرنى تەكشۈردى ۋە تىزىملىدى . 1956 ـ يىلى ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگىنى ئوغرىلىققە يالغان تامغا ئويۇش دېلوسىدىن بىرنى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلدى . دېلو تۇغدۇرغان بىر جىنايەتچىنى تۇتتى . 1957 ~ 1966 ـ يىلىغىچە ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگىنى سودا ـ سانائەتنى باشقۇرۇش ، سودا مۇلازىمىتى قاتارلىق ئورۇنلار بىلەن ھەمكارلىشىپ ، ئالاھىدە كەسپىلەرنى ئومۇمىيۈزلۈك تەرتىپكە سېلىپ ، باشقۇرۇش تۈزۈمى ئورنىتىشنى ، كىنىشكىسىز تىجارەت قىلىشنى مەنئى قىلىشنى تەلەپ قىلدى . ئالاھىدە كەسپىنى قالقان قىلىپ ھەر خىل قانۇنسىز ھەرىكەتلەرنى ئېلىپ بېرىشنى چەكلىدى .

1979 ـ يىلى 6 ـ ئايدا مەملىكەتلىك سودا ـ سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى ۋە جامائەت خەۋپسىزلىكى مىنىستىرلىكىنىڭ «ئالاھىدە كەسىپ كارخانىلىرىنى تىزىملاپ باشقۇرۇش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش» نىڭ بەلگىلىمىسىگە ئاساسەن ، ئالاھىدە كەسپىلەرنى باشقۇرۇش خىزمىتى ئىزغا چۈشۈشكە باشلىدى . 1980-يىلى ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى بىلەن سودا ـ سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش تارماقلىرى سودا بازارلىرىنى تەرتىپكە سېلىشقا بىرلەشتۈرۈپ ، 240 ئورۇندىكى ئالاھىدە كەسپىكە ئارخىپ تۈرغۇزۇپ ، تىجارەت كىنىشكىسى تارقىتىپ بەردى . 1983 ـ يىلى ئېغىر جىنايى ئىشلار جىنايەتچىلىرىگە قاتتىق زەربە بېرىش كۈرىشىنى قانات يايدۇرۇش جەريانىدا ، ئالاھىدە كەسىپ ئورۇنلىرىنى بىر ـ بىرلەپ تەكشۈردى ۋە كېنىشكىلىرىنى ئالماشتۇردى ، تەكشۈرۈش ئارقىلىق تۆت دېلو پاش قىلىندى ، ئۈچ جىنايەتچى قولغا چۈشۈرۈلدى ، 1420 يۈەن ئىقتىسادىي زىيان قايتۇرۇپ كېلىندى . 1984 ـ يىلى ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى سودا ـ سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش تارماقلىرى بىلەن بىرلىكتە ئالاھىدە كەسپىلەرنى

ئۇزۇل ـ كېسىل تەكشۈرۈپ ، بىر تۈركۈم ئۆز بېشىمچىلىق بىلەن تىجارەت باشلىغان ئورۇن ۋە لايىقەتسىز تىجارەت ئورۇنلىرىنى بىكار قىلدى . شۇ يىلى مېھمانساراي كەسپى ، كونا مال كەسپى ، رېمونتچىلىق كەسپى بولۇپ جەمئىي 117 ئورۇن ئالاھىدە كەسىپلەرنى باشقۇرۇش قاتارغا كىرگۈزۈلۈپ ، بۇنىڭ ئىچىدە 36 ئورۇننىڭ تىجارەت كىنىشكىسى ئالماشتۇرۇپ بېرىلدى . 1985 ـ يىلى ناھىيە بويىچە ئالاھىدە كەسىپ بىلەن شۇغۇللانغان ئورۇن 98 بولۇپ ، كەسىپكارى 182 گە يەتتى . بۇنىڭ ئىچىدە مېھمانساراي كەسپى بىلەن شۇغۇللانغىنى 40 ، خەت ئويۇش كەسپى بىلەن شۇغۇللانغىنى 12 ، رېمونچىلىق كەسپى بىلەن شۇغۇللانغىنى 46 بولۇپ ، بۇ ئورۇنلارغا جازا مۇددىتى توشۇپ قويۇپ بېرىلگەنلەردىن 32 ئادەم ئورۇنلاشتۇرۇلدى . 1987 ـ يىلى ئالاھىدە كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىدىغان 85 ئورۇن تەكشۈرۈپ تىزىملاندى ، ئامانلىقنى ساقلاش كومىتېتى قۇرۇلدى . ئالاھىدە كەسىپ تۈرلىرى بويىچە توققۇز ئامانلىق ساقلاش گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى ، ئۇنىڭ ئىزالىرى 152گە يەتتى . 1988 ـ يىلى ناھىيە بويىچە ئالاھىدە كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئورۇن 42 بولۇپ ، ئامانلىق ساقلاش گۇرۇپپىسى كۆپەيىپ 24كە يەتتى ، ئالاھىدە كەسىپلەر دائىرىسىدە دېلو يۈز بېرىش نىسبىتى كۆرۈنەرلىك تۆۋەنلىدى . 1990 ـ يىلى ئالاھىدە كەسىپلەردە مېھمانساراي كەسپى ئاساس قىلىنغان بولۇپ ، قانۇنلۇق تىجارەت قىلىدىغىنى 20گە يەتتى . 1992 ـ يىلى ئالاھىدە كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئورۇن 114 كە يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەت ئىگىلىكىدىكىسى توققۇز ، كوللېكتىپ ئىگىلىكىدىكىسى ئالتە ، يەككە ئىگىلىكتىكى 99 ؛ ئامانلىق ساقلاش گۇرۇپپىسىدىن 27سى قۇرۇلدى ، كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان ئاكتىپلاردىن 52 ئادەم تەربىيىلەندى . 1993 ـ يىلى ناھىيە بويىچە ئالاھىدە كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان ئورۇن 171گە يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەت ئىگىلىكىدىكىسى يەتتە ، كوللېكتىپ ئىگىلىكىدىكىسى 20 ئورۇن ، يەككە ئىگىلىكىدىكىسى 144 ئورۇن ؛ تەكشۈرۈپ ئېنىقلىغاندىن كېيىن 50 ئورۇن ئالاھىدە كەسىپ تىجارىتى ئىجازەتنامىسى ئالدى . 35 ئورۇنغا بىخەتەرلىك ئىجازەتنامىسى بېجىرىپ بېرىلدى . 1995 ـ يىلى ناھىيە بويىچە ئالاھىدە كەسىپ بىلەن شۇغۇللانغان ئورۇن 158گە يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدىكى سەككىز ئورۇن بەلگىلىمە ۋە تەلەپكە ئۇيغۇن كەلمىدى ؛ ئاممىۋى كۆڭۈل ئېچىش سۇنلىرىدىن 152سى تەكشۈرۈلدى . ئامانلىق دېلوسىدىن 93 ى يۈز بەردى . 1998 ـ يىلى تەكشۈرۈش ئارقىلىق ئوغرىلىقچە نەشر قىلىنغان لازىر نۇر پلاستىنكىسىدىن 124ى يىغىۋېلىندى . براك ماللارنى يىغىۋېلىش نۇقتىسىدىن ئالتىسى تەرتىپكە سېلىندى ، بۇنىڭ ئىچىدە بىرسى پېچەتلەندى . 1999 ـ يىلى 34 ئاممىۋى كۆڭۈل ئېچىش سورۇنى ، ئالاھىدە كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان 42 ئورۇن تىزىملاندى ، 36 قېتىم بىخەتەرلىك چوڭ تەكشۈرۈشى ئېلىپ بېرىلدى ، 560 ئورۇن تەكشۈرۈلدى . 2000 ـ يىلى ئامانلىق باشقۇرۇش تارماقلىرى مەركەزلىك تۈزەش مەخسۇس كۇرىشىگە بىرلەشتۈرۈپ ، بىر تۇتاش ھەرىكەت ئېلىپ بېرىپ ، قانۇنغا خىلاپلىق قىلغانلاردىن 105 ئادەمنى بىر تەرەپ قىلدى (بۇنىڭ ئىچىدە سەككىز ئادەم ئاگاھلاندۇرۇلدى ، 26 ئادەمگە جەرىمانە قويۇلدى) ، 71 ئادەم مەمۇرىي جازا ھېسابىدا توختىتىپ قويۇلدى .

2001 ـ يىلى ناھىيە بويىچە 18 نۇقتىلىق ئورۇن ، ئالتە ئاممىۋى كۆڭۈل ئېچىش سورۇنى پېچەتلىنىپ تەرتىپكە سېلىندى . 12 ـ ئايغا قەدەر ناھىيە بويىچە ئامانلىققا ئائىت دېلودىن 209ى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىندى . قانۇنغا خىلاپلىق قىلغان 390 ئادەم بىر تەرەپ قىلىندى ، بۇنىڭ ئىچىدە 247ى مەمۇرىي جازا ھېسابىدا توختىتىلىپ قويۇلدى ، 118 گە جەرىمانە قويۇلدى ، 25ى ئاگاھلاندۇرۇلدى .

2 . خەتەرلىك بۇيۇملارنى باشقۇرۇش

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە ، خەتەرلىك بۇيۇملار قورال ـ ياراغ ، قىلىچ ، نەيزە ، ئوق ـ دورا ، ئوتكۇر زەھەرلىك بۇيۇملار ، رادىئاكتىپ ماددىلار ۋە باشقا ئاسان يانىدىغان ۋە ئاسان پارتلايدىغان ماددىلار دەپ بۆلۈنەتتى . 1950 ـ يىلى 6 ـ ئايدا شىنجاڭ ئۇلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ئېلان قىلغان

«شەھەر ئاھالىلىرىنى باشقۇرۇش ۋاقىتلىق چارىسى» ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ ، نۇقتىلىق ھالدا باندىتلار ، ئىشپىيونلار ، پومبىشچىكلار ، زومىگەرلەر ۋە ئەكسىيەتچى ئۇنسۇرلارنىڭ قولىدىكى قورال - ياراغ ، ئوق - دورىلار تىزىملاندى ۋە يىغىۋېلىندى . 44 دانە يەرلىك مىلتىق ، بىر دانە گرانات ، 60 پاي ئوق ، بىر قىلىچ يىغىۋېلىندى . 1951 - يىلى جامائەت خەۋپسىزلىكى مىنىستىرلىكى ئېلان قىلىپ تارقاتقان «قورال - ياراغ ، ئوق - دورىلارنى باشقۇرۇش ۋاقىتلىق چارىسى»دىكى بەلگىلىمىلەر بويىچە جامائەت خەۋپسىزلىكى تارماقلىرى باشقۇرىدىغان قورال - ياراغ ، ئوق - دورىلار ، جۈملىدىن ھەربىي ئىشلار سىستېمىسىدىن باشقا ئورۇنلار ئىشلىتىۋاتقان ھەربىيچە تاپانچا ، مىلتىق ، ئاپتومات ، پىلىمۇت ، قارىغا ئاتىدىغان تەنتەربىيە مىلتىقى ، ئۆڭچىلىققا ئىشلىتىلىدىغان ستۇۋول يوللۇق مىلتىق ، چاچما ئوق مىلتىقى ، پوروخ مىلتىقى ، بىھوشلاندۇرۇش مىلتىقى ، مېتال كۆمۈلىچىنى ئوق قىلىپ ئاتىدىغان يەل مىلتىقى قاتارلىق ھەر خىل قورال - ياراغ ، ئوق - دورىلار ئومۇميۈزلۈك تىزىملاندى ۋە يىغىۋېلىندى . مىلتىق تۇتىدىغان ئادەمدە چوقۇم «قورال كىنىشكىسى» بولۇش ، پەقەت رۇخسەت قىلغان دائىرە ۋە رايون ئىچىدىلا ئېلىپ يۈرۈپ ئىشلىتىشكە رۇخسەت قىلىش بەلگىلەندى . مىلتىق ساقلاش تۇزۇمى چېڭىتىلىپ ، قورال - ياراغ ، ئوق دورىلارنى بىخەتەر باشقۇرۇش ھەقىقىي تۈردە كۆچەيتىلدى . شۇ يىلى ھەر خىل ، ئوزۇن - قىسقا مىلتىق ۋە يەرلىك مىلتىقتىن 14ى ، گراناتتىن ئۇچى ، نەيزىدىن ئۇچى ، ئوقتىن 807 پاي يىغىۋېلىندى .

1954 - يىلى يېزا پۇقرالىرى ئىشلىتىدىغان مىلتىقلار نۇقتىلىق ھالدا تىزىمغا ئېلىندى ۋە يىغىۋېلىندى . تەكشۈرۈپ تىزىمغا ئېلىنغان ئەھۋالغا ئاساسلانغاندا ، ناھىيە بويىچە پۇقرالار ئىشلىتىدىغان مىلتىق 95 تال بولۇپ ، بۇنىڭ ئىچىدە شەرتكە ئۇيغۇن سەپلەپ ببرىلگىنى 18 تال ، دېھقانلاردىن يىغىۋېلىنغان خۇسۇسىي مىلتىق 59 تال ، پومبىشچىكلاردىن مۇسادىرە قىلىنغان مىلتىق 18 تال . 1955 - يىلى 10 - ئايدا مىلتىق تۇتىدىغان ئادەملەر تەكشۈرۈلۈپ ، بەلگىلىمىگە ئاساسەن دۆلەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن «قورال كىنىشكىسى» ئالماشتۇرۇپ ببرىلدى . 1957 - يىلى جامائەت خەۋپسىزلىكى مىنىستىرلىكى ئېلان قىلغان «پارتلايدىغان بۇيۇملارنى باشقۇرۇش قائىدىسى»نىڭ تەلىپىگە ئاساسەن ، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى خەتەرلىك بۇيۇملارنى تىزىملىدى ۋە توشۇش ، ساقلاش ، سېتىش ۋە ئىشلىتىشكە مۇناسىۋەتلىك نۇقتىلىق تارماقلارنى تەكشۈرۈپ ، ھەر خىل باشقۇرۇش - تۇزۇملىرىنى ئەملىيلەشتۈردى .

1966 - يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغاندىن كېيىن ، ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى زوراۋانلىقنىڭ ئالدىنى ئېلىش خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەش ئۈچۈن ، زور بىر تۈركۈم ھەربىيلەر ئىشلىتىدىغان ۋە خەلق ئىشلىتىدىغان مىلتىقلارنى يىغىۋالدى . 1967 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە ھەر خىل مىلتىقلاردىن جەمئىي 300 تال يىغىۋېلىندى ، بۇنىڭ ئىچىدە يەرلىك مىلتىق 246 ، كىچىك كالىبىرلىق مىلتىق 15 ، تاق ستۇوللۇق ۋە قوش ستۇوللۇق ئوق مىلتىقى 36 تال ، تاپانچا ئالتە . 1793 پاي ئوق ، 20 تال كاپسۇلا ، 16 بولاق پارتلىتىش دورىسى يىغىۋېلىندى ، بۇلارنى ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى ھەربىي ئىدارە قىلىش گۇرۇپپىسى يىغىپ باشقۇردى . 1974 - يىلى گوۋۇيۈەن ۋە مەركىزىي ھەربىي ئىشلار كومىتېتىنىڭ يولىيورۇقى بويىچە «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە ئاممىنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتكەن قورال- ياراغ ، ئوق - دورىلار يەنە بىر قېتىم ئېنىقلىنىپ يىغىۋېلىندى .

1978 - يىلى ج ك پ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىندىن كېيىن ، قورال- ياراغ ، ئوق - دورا قاتارلىق خەتەرلىك بۇيۇملارنى باشقۇرۇش قەدەممۇ قەدەم توغرا ئىزغا چۈشتى . 1980- يىلى 6 - ئايدا ئاقسۇ ۋىلايەتلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى «ئۇۋ مىلتىقى ، تەنتەربىيە مىلتىقى ۋە ئوق- دورالىرىنى باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش» تارقىتىپ ، ئومۇمەن ھەربىي ئىشلاردا ئىشلىتىلىدىغان مىلتىق ، تاپانچا ۋە تەنتەربىيە مىلتىقى بولسۇن ، ئۇلارنى شەخسلەرنىڭ سېتىۋېلىشى چەكلەندى . كېيىنكى يىلى 3 - ئايدا ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمە «چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ئوۋ مىلتىقىنى خالىغانچە

بىر تەرەپ قىلىشنى قاتتىق چەكلەش توغرىسىدا يولىورۇق» چۈشۈردى ، ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى «79» تېپلىق مىلتىقتىن بەشنى پېچەتلىدى . شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ ئىچكى قىسمىدا قورال تارقىتىش ۋە ئىشلىتىش قاتتىق كونترول قىلىندى .

1981 ـ يىلى «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ قورال باشقۇرۇش چارىسى»گە ئاساسەن ، ناھىيە تەۋەسىدىكى قوراللار ئېنىقلىنىپ ۋە تىزىملىنىپ ، ھەر خىل قورال كىنىشكىسىدىن 411ى تارقىتىلدى . ئاممىنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتكەن قوراللىدىن ئىككىسى ، قىلىچتىن ئۈچى ، 57پاي ئوق ، 46 كىلوگرام پارتلىتىش دورىسى ، 296 تال كاپسولا ، 168 مېتىر پىلتە يېغىۋېلىندى . 1982 ـ يىلى قورال ـ ياراغ ، ئوق ـ دورا ئوغرىلىنىش دېلوسىدىن ئىككىسى يۈز بېرىپ ، ئىككى دانە ئاپتومات ، بىر دانە تاپانچا ، تۆت دانە گرانات ئوغرىلاندى ، بۇ ئەك ئېغىر قورال ـ ياراغ ئوق ـ دورا ئوغۇرلىنىش دېلوسى بولدى . ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى تېزلىكتە ساقچى كۈچلىرىنى تەشكىللەپ بۇ دېلونى ئۆز ۋاقتىدا پاش قىلدى .

1983 ـ يىلى 3 ـ ئايدا جامائەت خەۋپسىزلىكى مىنىستىرلىكىنىڭ «بىر قىسىم پىچاقلارنى ئىدارە قىلىش توغرىسىدا ۋاقتىلىق بەلگىلىمە»سى ئىجرا قىلىنىپ ، خەنجەر ، ئىككى بىسلىق پىچاق ، ئۆزى ياسىۋالغان پۈرژىنلىق پىچاق قاتارلىقلارنى ياساش ، سېتىش ۋە ئېلىپ يۈرۈشنى ئىدارە قىلىش تەلەپ قىلىندى . ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ «قورال ـ ياراغ ، ئوق ـ دورا ، پارتلىتىش بۇيۇملىرى ۋە قاتتىللىق ئەسۋابلىرىنى يېغىۋېلىش توغرىسىدا ئومۇمىي ئۇقتۇرۇش»ى ئىزچىللاشتۇرۇلدى ، ناھىيە ، يېزىلاردا يېغىۋېلىش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى ، جامائەت خەۋپسىزلىكى كادىر ـ ساقچىلىرى ، قوراللىق كادىرلار ، خەلق ئەسكەرلىرىنىڭ لىيەنجاڭلىرى ، ئامانلىق ساقلىغۇچىلار ئاجرىتىلىپ گۇرۇپپا تەشكىللەندى . ئۇلار دائىرىلەرنى ھۆددىگە ئېلىۋېلىپ ، ئاساسىي قاتلاملارغا چوڭقۇر چۆكۈپ تەشۋىقات ئېلىپ باردى ، كىشىلەرنى سەپەرۋەر قىلدى ۋە ئۆيمۇ-ئۆي يۈرۈپ يېغىۋېلىش خىزمىتىنى ئىشلىدى . 6 ـ ئاينىڭ ئاخىرىغىچە ، ناھىيە بويىچە ھەر خىل مىلتىقتىن 96سى ، ئوقتىن 688نى ، ئوچ گرانات ، 62 كىلوگرام پارتلىتىش دورىسى ، 327 كاپسۇلا ، 289 مېتىر پىلتە ، 17 تال قىلىچ ، 16 دانە خەنجەر ، سەككىز نەيزە ۋە ئالتە پولات سىم قامچا يېغىۋېلىندى .

1984 ـ يىلى گوۋزۇيۈەن ئېلان قىلغان «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ خەلق ئىشلىتىدىغان پارتلىتىش بۇيۇملىرىنى باشقۇرۇش نىزامى»نىڭ بەلگىلىمىسى بويىچە ، ناھىيىدىكى قورال ـ ياراغ ، ئوق ـ دورا قاتارلىق خەتەرلىك بۇيۇملار يەنە بىر قېتىم تەكشۈرۈپ تىزىملاندى ، ھەر خىل قائىدە ـ تۈزۈملەر مۇكەممەللەشتۈرۈلدى ، باشقۇرۇش جەھەتتىكى يوچۇقلار ئېتىۋېتىلدى ، 421 تال مىلتىق ، 56 مىڭ 934 پاي ئوق ، 17 مىڭ 490 كىلوگرام پارتلىتىش دورىسى ، 312 مىڭ 528 تال كاپسۇلا ، 16 مىڭ 396 مېتىر پىلتە ئېنىقلىنىپ تىزىملاندى . بۇنىڭ ئىچىدە 259 پاي ھەر خىل ئوق ، 34 كىلوگرام پارتلىتىش دورىسى ، 160 تال كاپسۇلا ، 141 مېتىر پىلتە يېغىۋېلىندى .

1985 ـ يىلى ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى كۆپ قېتىم چوڭ تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ ، جەمئىي 96 كىلوگرام پارتلىتىش دورىسى ، 1982 تال كاپسۇلا ، 590 مېتىر پىلتىنى يېغىۋالدى .

1989 ـ يىلى جامائەت خەۋپسىزلىكى نازارىتى ئاچقان ئامانلىق باشقۇرۇش خىزمىتى يېغىنىنىڭ روھىنى ئىزچىللاشتۇرۇش ، دۆلىتىمىز قۇرۇلغانلىقىنىڭ 40 يىللىقىنى تەبرىكلەش پائالىيىتى مەزگىلىدىكى بىخەتەرلىككە ھەقىقىي كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن ، قورال ـ ياراغ ، ئوق ـ دورا ۋە پارتلىتىش بۇيۇملىرىنى ئېنىقلاپ يېغىۋېلىش خىزمىتى قاتتىق يايدۇرۇلۇپ ، جەمئىي بىر تال گرانات ، بەش پاي ئوق ، بەش كىلوگرام پارتلىتىش دورىسى ، 25 تال كاپسولا ، بەش مېتىر پىلتە يېغىۋېلىندى .

1990 ـ يىلى زوراۋانلىقنىڭ ئالدىنى ئېلىش كۈرىشىگە بىرلەشتۈرۈپ ، مۇھىم تارماقلاردىكى قورال-ياراغ ، ئوق ـ دورىلارغا قارىتا بىخەتەرلىك تەكشۈرۈش ۋە ئېنىقلاش خىزمىتى ئېلىپ بېرىلىپ ، جەمئىي 138 تال ھەر خىل مىلتىق ، 48 مىڭ تال كاپسولا ، 18 مىڭ 600 كىلوگرام پارتلىتىش دورىسى ، 42 مىڭ مېتىر

پىلتە ئېنىقلاندى . 1992 ـ يىلى 222 تال ھەر خىل مىلتىق تىزىملىنىپ رويخەتكە ئېلىندى ، 64 تال قانۇنسىز مىلتىق يىغىۋېلىندى . جامائەت خەۋپسىزلىكى تارماقلىرىنىڭ رۇخسەت قىلىشى ئارقىلىق ، 10 مىڭ 537 تال كاپسولا ، 5858 كىلوگرام پارتلىتىش دورىسى ، 30 مىڭ 967 مېتىر پىلتە تارقىتىلدى . 1993 ـ يىلى تىزىملاپ رويخەتكە ئېلىنغان ، خەلق ئىشلىتىدىغان مىلتىقلار يىغىپ باشقۇرۇلدى . شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا توققۇز تال مىلتىق يىغىۋېلىندى ، بۇنىڭ ئىچىدە «79» تېپلىق مىلتىق تۆت ، پوروخ مىلتىق ئۈچ ، ئۆزى ياسىۋالغان مىلتىق ئىككى . جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرى 3089 كىلوگرام پارتلىتىش دورىسى ، 13 مىڭ 903 تال كاپسولا ، 7867 مېتىر پىلتە تارقىتىشقا رۇخسەت قىلدى . 1994 ـ يىلى جامائەت خەۋپسىزلىكى تارماقلىرى تىزىملاپ رويخەتكە ئېلىپ ، قورال تۆتۈشقا رۇخسەت قىلىش كىنىشكىسى بار خەلق ئىشلىتىدىغان مىلتىقتىن 250نى تارقاتتى ، شەخسلەر يوشۇرۇپ قويغان بىر تال مىلتىق ، 40 پاي ئوق ، 14 تال كاپسولا ، بەش كىلوگرام پارتلىتىش دورىسى ئېنىقلاپ يىغىۋېلىندى . 1995 ـ يىلى قورالغا چېتىشلىق دېلودىن ئىككىسى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىندى ، ھەر خىل مىلتىقتىن بەش تال ، 50 پاي ئوق ، 56 تال كاپسولا ، 4.5 كىلوگرام پارتلىتىش دورىسى ، 150 مېتىر پىلتە قولغا چۈشۈرۈلدى . 1996 ـ يىلى «قاتتىق زەربە بېرىش» بويىچە بىر تۈتاش ھەرىكەت ۋە كۆپ قېتىم چوڭ تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلىپ ، 78 تال ھەر خىل مىلتىق ، بىر يۈرۈش مىلتىق ياساش ئەسۋابى ، 2988 پاي ئوق ، 361 تال مىشەك ۋە پىستان ، ئۈچ دانە پارتلىتىش ئەسۋابى ، 56 تال كاپسولا ، 38 كىلوگرام پارتلىتىش دورىسى ، 108 مېتىر پىلتە يىغىۋېلىندى . 1997 ـ يىلى جەمئىيەت ئامانلىقىنى مەركەزلىك تۈزەش ، زوراۋان ، تېررورچى ئۇنسۇلارغا قاتتىق زەربە بېرىش خىزمىتىگە بىرلەشتۈرۈلۈپ بەش قېتىم «قاتتىق زەربە بېرىش» كۆرۈشى ، سەككىز قېتىم مەركەزلەشتۈرۈپ تۈتۈش ۋە ئۈچ قېتىم چوڭ تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلدى ، 119 تال ھەر خىل مىلتىق ، 1251 تال ئوق ، ئون تال كاپسولا ، 40 كىلوگرام پارتلىتىش دورىسى ، 35 مېتىر پىلتە ، 42 دانە بومبا يىغىۋېلىندى (بۇنىڭ ئىچىدە يېرىم تەييار بومبا 33) . 1999 ـ يىلى خەلق ئىشلىتىدىغان مىلتىقتىن 31ى يىغىۋېلىندى ، قورالغا چېتىشلىق دېلودىن ئۈچى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىندى ، ئۆزى ياسىۋالغان تاپانچىدىن توققۇزى ، 22 پاي كىچىك كالىبىرلىق مىلتىق ئوقى ، 24 پاي تاپانچا ئوقى ئون تال مىشەك ، 28 تال ئۆزى ياسىغان ئوق ئۈچى ، 30 پاي مەشىق ئوقى ، بەش تال ئۆزى ياسىغان ستول ، بىر دانە دېسكا ، 12 تال كاپسولا ، ئىككى كىلوگرام پارتلىتىش دورىسى ، ئۈچ مېتىر پىلتە ، ئالتە دانە قىلىچ قولغا چۈشۈرۈلدى .

2000 ـ يىلى ھەر خىل مىلتىقتىن جەمئىي 120 سى (بۇنىڭ ئىچىدە ئۆلچەملىك ئوۋ مىلتىقى 15 تال ، كىچىك كالىبىرلىق مىلتىق توققۇز تال ، يەل مىلتىق ۋە ئۆزى ياسىغان ئوۋ مىلتىقى 96 تال) ، 67 پاي ئوق ، 17 تال كاپسولا ، 4.5 كىلوگرام پارتلىتىش دورىسى ، 30 مېتىر پىلتە ، ئىككى دانە قول بومبىسى قېپى ، 49.7 كىلوگرام پارتلىتىش ماتېرىياللىرى ۋە ئۆزى ياسىغان تەييار پارتلىتىش دورىسى يىغىۋېلىندى .

2001 ـ يىلى پارتلىتىشنى تىزگىنلەش ، قورال يىغىش مەخسۇس كۆرۈشى ئەستايىدىل قانات يايدۇرۇلدى ، ئامانلىق باشقۇرۇش تارماقلىرى ئۆزى ياسىۋالغان ئوۋ مىلتىقىدىن تۆتىنى ، پۈرۈخ مىلتىقىدىن 30نى ، كىچىك كالىبىرلىق مىلتىقتىن سەككىزنى ، يەل مىلتىقىدىن 36نى ، باشقا مىلتىقلاردىن 17نى ، ئوقتىن 858 پاينى (بۇنىڭ ئىچىدە «72» مىلتىق ئوقى 106 پاي ، باشقا ئوقلار 752 پاي) ، 1233 تال كاپسولا ، 63 كىلوگرام پارتلىتىش دورىسى ، يەتتە كىلوگرام مىلتىق دورىسى ، 2170 مېتىر پىلتە ، ئىككى دانە سىگنال ئوقى ، 12 دانە مۇلدۇردىن مۇداپىئە كۆرۈش ئوقى قېپى ، بىر دانە 60 كالىبىرلىق زەمبىرەك مەشىق ئوقى ، ئىككى دانە چەكلەنگەن پىچاق يىغىۋېلىندى ، قورال ۋە پارتلىتىش دورىسىغا چېتىشلىق سەككىز ئادەمگە زەربە بېرىلدى ياكى چارە كۆرۈلدى .

3 . زەھەرلىك چېكىملىك ۋە قىمارنى چەكلەش

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە ، زەھەر چېكىش ، قىمار ئوينىاش ، پاھىشۋازلىق قىلىش ئىشلىرى ئاساسلىقى شەھەر ـ بازار ئەتراپى ۋە بىكار تەلەپلەر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان

رايونلاردا كۆرۈلۈپ تۇراتتى . ھۆكۈمەت بۇيرۇق چۈشۈرۈپ كونا جەمئىيەتتىن قېپقالغان ھەر خىل يامان ئىللەتلەرگە قاتتىق زەربە بەردى ۋە ئۇنى مەنئى قىلدى ، تازىلىدى .

1) زەھەرلىك چېكىملىكنى چەكلەش

ئۇچتۇرپاندىكى زەھەرلىك چېكىملىك چەككۈچىلەر چېكىدىغان زەھەر ئاساسىي جەھەتتىن ئىككى خىلغا ، يەنى ئەپيۇن بىلەن نەشىگە ئايرىلاتتى ، زەھەرلىك بۇيۇملارنىڭ كۆپ قىسمى باشقا جايلاردىن كەلتۈرۈلۈپ سېتىلاتتى ، ئەپيۇن چېكىدىغانلارنىڭ كۆپ قىسمى خەنزۇلار ، نەشە چېكىدىغانلارنىڭ كۆپ قىسمى ئاز سانلىق مىللەتلەردىن ئىدى . 1950 ـ يىلى مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتى مەمۇرىي كېڭىشى ئېلان قىلغان «زەھەر ياساش ، توشۇپ سېتىش ۋە چېكىشنى مەنئى قىلىش توغرىسىدا بۇيرۇق» ۋە «زەھەر چەكلەش توغرىسىدا ئومۇمىي ئوقتۇرۇش» ئىجرا قىلىندى ، شەھەر ـ يېزىلاردا چوڭقۇر تەشۋىق تەربىيە ئېلىپ بېرىلدى ، ئامما پاش قىلىشقا سەپەرۋەر قىلىندى ، بىر تۈركۈم «خۇمارى بار چەككۈچىلەر» نەزەربەنت قىلىندى ، تەربىيىلەندى ، ئۆزگەرتىلدى ۋە جازالاندى . ناھىيە بويىچە زەھەرلىك چېكىملىك ياساش ۋە چېكىش دېلوسىدىن جەمئىي 86 سى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىندى ، زەھەرلىك چېكىملىككە خۇمار بولۇپ قالغانلاردىن 242سى تۇتۇلدى . بەش كىلوگرام نەشە قولغا چۈشۈرۈلدى . 1 . 3 گېكتار يەرگە تېرىلغان كەندىر چانىۋېتىلدى . 1951 ـ يىلى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرى يەنە «زەھەرلىك چېكىملىكنى مەنئى قىلىش ئومۇمىي ئوقتۇرۇشى»نى تارقىتىپ ، زەھەرلىك چېكىملىكنى مەنئى قىلىش بويىچە كۆپ قېتىم چوڭ تەكشۈرۈش ئېلىپ بارىدى ، ئاز ساندىكى قايتا ـ قايتا تەربىيە بېرىلسىمۇ ئۆزگەرمىگەنلەرنى قولغا ئېلىپ ، يامان يولدىن قايتىپ توغرا يولغا مېڭىشقا مەجبۇرلىدى . تەشۋىق ـ تەربىيە ئارقىلىق زەھەرلىك چېكىملىكنى چەككۈچىلەر كۆرۈنەرلىك ئازايدى . 1952 ـ يىلى گۇۋۇيۈەن ئېلان قىلغان «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ زەھەرلىك چېكىملىك بىلەن شۇغۇللانغۇچى جىنايەتچىلەرنى جازالاش نىزامى»غا ئاساسەن ، قايتا ـ قايتا چەكلىسىمۇ ھەرىكىتىنى توختاتمىغان زەھەرلىك چېكىملىك جىنايەتچىلىرىگە ئېغىرلىتىپ جازا بېرىلدى ، نەشە چېكىش ۋە سېتىش دېلوسىدىن 16 سى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىندى . زەھەرلىك چېكىملىك بىلەن شۇغۇللانغۇچىلاردىن 19ى تۇتۇلدى ، ئۇچ كىلوگرام نەشە قولغا چۈشۈرۈلدى . 1954 ~ 1956 ـ يىلىغىچە نەشە چېكىش ۋە يۆتكەپ سېتىش دېلوسىدىن 17 سى تەكشۈرۈپ پاش قىلىندى ، زەھەرلىك چېكىملىك جىنايەتچىسىدىن 18ى قولغا چۈشتى . 1958 ـ يىلى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرى زەھەرلىك چېكىملىكنىڭ كېلىش مەنبەسىنى قاتتىق كونترول قىلىپ ، زەھەرلىك چېكىملىك سانقۇچىلارغا نۇقتىلىق زەربە بېرىپ ، كەندىر تېرىغان ۋە نەشە يۆتكەپ سانقان 26 جىنايەتچىنى قولغا چۈشۈردى . 1950 ~ 1959 ـ يىلىغىچە بولغان ئون يىل ئىچىدە نەشە چەككۈچى جىنايەتچىلەرنىڭ جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرىغا تەشەببۇسكارلىق بىلەن تاپشۇرغان نەشە مىقدارى 50 كىلوگرامغا يەتتى .

70 ـ يىللارنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە زەھەرلىك چېكىملىكنى چېكىش ۋە سېتىشتەك يامان ئادەت قايتىدىن باش كۆتۈردى . 1979 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى كەچتە ، ناھىيىلىك يېمەك ـ ئىچمەك شىركىتىدە ناۋايلىق قىلىدىغان ئىشچى ئابدۇقادىر تۇرسۇن نەشىنى چېكىدىن ئاشۇرۇپ چەككەنلىكتىن ساختا سېزىم پەيدا بولۇپ ، پىچاق بىلەن ئۇچ ئادەمنى ئۆلتۈرگەن ، ئۇچ ئادەمنى يارىلاندۇرغان ، ئۇنىڭغا ئۆلۈم جازاسى ھۆكۈم قىلىندى . 1987 ـ يىلى 8 ـ ئايدا ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى گۇناھىجۇغا توشۇماقچى بولغان 11 . 5 كىلوگرام نەشىنى تەكشۈرۈپ قولغا چۈشۈردى ، ئېقىپ يۈرگەن جىنايەتچى ئابلىمىت يۇنۇس قولغا چۈشتى ، چوڭقۇر قېزىش ئارقىلىق نەشە ياسايدىغان ۋە ساتىدىغان ئالتە جىنايەتچى قولغا چۈشتى ، 13 . 5 كىلوگرام نەشە يىغىۋېلىندى . 1989 ـ يىلى 12 ـ ئايدا ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى ناھىيە تەۋەسىدە «ئالتە زىياندىاش»نى تۇتىتىش مەخسۇس كۆرىشىنى قانات يايدۇردى ، كادىر ـ ساقچىدىن 58نى ئاجرىتىپ شەھەر ـ يېزىلارغا چوڭقۇر چۆكۈپ ئەھۋاللارنى ئېگىلىدى ، نەشە ياسايدىغان ، چېكىدىغان ۋە ساتىدىغان جىنايەتچىدىن 239نى قولغا چۈشۈردى ، بۇنىڭ ئىچىدە نەشە ياسايدىغانلار 53 ، نەشە ساتىدىغانلار سەككىز ؛ 197

كىلوگرام نەشە ، 25 يۈرۈش نەشە چېكىش ئەسۋابلىرى قولغا چۈشۈرۈلدى .

1993 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 31 ـ كۈنىدىن 8 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنىگىچە زەھەرلىك بۇيۇملارغا مەنبە بولىدىغان ئۆسۈملۈكلەرنى تەكشۈرۈش ، تىزگىنلەش خىزمىتى قانات يايدۇرۇلدى ، جامائەت خەۋپسىزلىكى كادىر ـ ساقچىلىرى ۋە قوراللىق ساقچى ئوفىتسېر ـ جەڭچىلىرىدىن 25 ئادەم ئاجرىتىلىپ زەھەر بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارنى تەكشۈرۈش ئەترىتى تەشكىللەندى ، ئۇلار يېزا ـ بازارلاردىكى 52 چوڭ ئەترەت ، 11 مىڭ 846 دېھقانلار ئائىلىسىنىڭ مەسئۇلىيەت ئېتىزى ۋە ناھىيىگە بىۋاسىتە قاراشلىق ئورۇنلارنىڭ گۇللۇكلىرىنى تەكشۈردى ، 287 دېھقانلار ئائىلىسىنىڭ مەسئۇلىيەت ئېتىزىغا ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە 711 مىڭ 350 تۇپ كەندىر تېرىغانلىقىنى ، ناھىيىلىك دوختۇرخانىنىڭ گۇللۇكىگە كۆرۈپ ھوزۇرلىنىش ئۈچۈن 3000 تۇپ ئەپيۇن تېرىلغانلىقىنى ئېنىقلاپ ، ئۇلارنى ئامانلىق ساقلاش نىزامى بويىچە جازالىدى ۋە كەندىر ، ئەپيۇنلارنى پۈتۈنلەي يولۇۋېتىشقا بۇيرۇدى . 1994 ـ يىلى ، «ئالتە زىيانداشنى» يوقىتىش مەخسۇس كۆرىشى ئۈچ قېتىم ئېلىپ بېرىلىپ ، 1.5 كىلوگرام نەشە تەكشۈرۈپ قولغا چۈشۈرۈلدى ، 93 مىڭ 525 تۇپ نەشە ئۆسۈملۈكلىرى يۇلۇۋېتىلدى . 1997 ـ يىلى جەمئىيەت ئامانلىقىنى مەركەزلىك ھالدا تەرتىپكە سېلىش ۋە زوراۋان تېررورچى ئۇنسۇرلارغا قاتتىق زەربە بېرىش كۆرىشىگە بىرلەشتۈرۈلگەن ھالدا ئېلىپ بېرىلغان كۆپ قېتىملىق چوڭ تەكشۈرۈشتە جەمئىي 4004 تۇپ نەشە ئۆسۈملۈكى ، 16 كىلوگرام يېرىم يېيىلار نەشە بۇيۇمى تەكشۈرۈپ يىغىۋېلىندى . «قاتتىق زەربە بېرىش» ھەرىكىتىنى بىر تۇتاش قانات يايدۇرۇش جەريانىدا ، زەھەرلىك چېكىملىك چېكىش ۋە سېتىش دېلوسىدىن ئالتىسى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىندى ، 16 ئادەم قولغا چۈشۈرۈلدى ، 2001 ـ يىلى ، نەشە ۋە زەھەرلىك چېكىملىكنى چېكىش ۋە ئوكۇل قىلىپ سېلىش دېلوسىدىن ئالتىسى تەكشۈرۈلۈپ پاش قىلىندى ، بۇنىڭغا چېتىشلىق 18 ئادەم قولغا چۈشتى (بۇنىڭ ئىچىدە ئالتە ئادەم سولاپ قويۇلدى ، 12 ئادەمگە جەرىمانە قويۇلدى) . زەھەرلىك چېكىملىك ئۆسۈملۈكى تېرىش دېلوسىدىن بىرى پاش قىلىندى ، بىر ئادەم سولاپ قويۇلدى .

2) قىمار چەكلەش

50 ـ يىللارنىڭ دەسلىپىدە ئۇچۇرپان ناھىيىسىدە قىمار ئويناش تازا ئەۋجىگە چىققانىدى ، ئاساسلىقى سەككىز خىل قىمار ئويناش شەكلى بار ئىدى . ئاز سانلىق مىللەتلەر ئارىسىدا قىمار ئوشۇق ئېتىش ، توخۇ ـ توخۇم سوقۇشتۇرۇش ، قارتا ئويناش قاتارلىق ئۇسۇللار ئارقىلىق ، خەنزۇلار ئارىسىدا ماجياڭ ئويناش ، شىشغال ئېتىش ، قارتا ئويناش قاتارلىق ئۇسۇللار ئارقىلىق ئوينىلاتتى . جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرى ئامما ئۆز ئارا نازارەت قىلىشقا سەپەرۋەر قىلىپ ، ئېقىپ يۈرىدىغان ئاھالىلەر ۋە ۋاقىتلىق تۇرىدىغان ئاھالىلەرنى باشقۇرۇشنى كۈچەيتىپ ، قىمار ئويناش شامىلىنى توسۇپ ، روشەن نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈردى . 1950 ـ يىلى قىمار ئويناش دېلوسىدىن 23ى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىندى . قىمار ئويناش 100 دىن ئارتۇق ئادەم قولغا چۈشتى . 1951 ـ يىلى ، بازار ـ يېزىلاردا قىمار ئويناش كۆرۈنەرلىك ئازايدى . 1962 ـ يىلى باشئاقما 4 ـ چوڭ ئەترىتىدە دائىم قىمار ئويناۋاتقان 23 ئادەم ئىچىدە قىمارنى كەسىپ قىلىۋالغىنى سەككىز ، چوڭ ئەترەت ۋە كىچىك ئەترەت كادىرى بەش بولۇپ ، ئۇلار 121 قېتىم قىمار ئويناپ ، 3273 يۈەن پۇلنى دوغا تىككەن . نەق پۇل ۋە ماددىي بۇيۇم ، چارۋىلارنى پۇلغا سۈندۈرغاندا 5210 يۈەننى ئوتتۇرۇۋەتكەن . قىمار كېڭىيىپ ، ئوغرىلىق دېلوسىغا كۆپىيىپ ئامانلىق مەسىلىسى گەۋدىلىك بولۇپ قالغان . ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرى ئامانلىقنى قاتتىق باشقۇرۇش فاكتورىنى ئىزچىللاشتۇرۇپ ، كۆچلۈك تەدبىر قوللىنىپ ، قىمار ئويناش شامىلىنى قاتتىق توستى ، بىر تۇركۈم قايتا ـ قايتا تەربىيە بەرسىمۇ ئۆزگەرمىگەن قىمار باشلامچىلىرى ، قىمارۋازلار ۋە قىمار تەشكىللىگەن «تۆت خىل ئۇنسۇر »لارنى تېز ، قاتتىق جازالىدى ، نۇرغۇنلىغان قىمار ئۈسكۈنىلىرى ۋە قىمار پۇلنى مۇسادىرە قىلدى ، بۇنىڭ بىلەن قىمار شامىلى تىزگىنلەندى .

1964 ـ يىلى قىمارۋازلىق ئازىيىپ ، ئامانلىق تەرتىپى نورماللاشتى . «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغاندىن كېيىن ، جەمئىيەت تەرتىپى بۇزۇلۇپ ، قىمار شامىلى يەنە چمقىشقا باشلاندى ، ئوچۇق ـ ئاشكارە توپلىشىپ قىمار ئوينايدىغانلار كۆپەيدى . 1967 ـ ، 1973 ـ ، 1975 ـ يىللىرى قىمار دېلوسىدىن 23ى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىندى ، بەزى قىمارۋازلار نەق پۇل ، كېيىم ـ كېچەك ، قول سائىتى ۋە ۋېلسىپىتلىرىنى ئۇتۇرۇۋېتىلگەندىن كېيىن يەنە خوتۇنىنىمۇ ئوتتۇرىۋەتتى ، بۇ خىل ئەھۋال ئىجتىمائىي كەيپىياتنى ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراتتى .

1978 ـ يىلى ج ك پ 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن ، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرى بازار ۋە قاتناش لىنىيىلىرىنى مۇھىم نۇقتا قىلىپ ، جەمئىيەت ئامانلىقىنى تەرتىپكە سالدى ، ئاممىنى كەڭ تۇردە سەپەرۋەر قىلىپ ، قىمار ئويناش ھەرىكىتىنى چەكلىدى . 1980 ـ يىلى جامائەت خەۋپسىزلىكى نازارىتىنىڭ «قىمارۋازلىقنى يوقىتىش توغرىسىدىكى ئۇقتۇرۇش»نىڭ تەلىپى بويىچە ، بىر تۈركۈم قىمار تاۋاكالىرى يوقىتىلدى . قىمار ئويىنغان پارتىيە ، ئىتتىپاق ئەزالىرى ۋە كادىرلار قانۇن بويىچە قاتتىق جازالاندى . 1981 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنىدىن 14 ـ كۈنگىچە ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى بازارلىق ساقچىخانىدا قىمار ئويىنغانلارغا ئۆگىنىش كۈرسى ئاچتى ، قىمارغا ئادەتلىنىپ قالغان 55 ئادەم ئۆگىنىش كۈرسىغا قاتناشتى . ئۇلارنىڭ ئىچىدە يېشى ئەڭ چوڭى 90 ياش ، ئەڭ كىچىكى 18 ياش ، كادىر تۆت ، ئاھالە ۋە دېھقان 51 . بۇنىڭ ئىچىدىكى قايتا ـ قايتا تەربىيە بەرسىمۇ ئۆزگەرمىگەن ، تەسىرى بىر قەدەر چوڭ بەش ئادەم قانۇن بويىچە ئەيىبلەندى . 30 ئادەمگە ئامانلىق ساقلاش نىزامى بويىچە جازا بېرىلدى . 1982 ـ يىلى 11 ـ ئايدا ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى «قىمارنى قاتتىق چەكلەش توغرىسىدا ئېلان» تارقىتىپ ، قىمارۋازلىققا قاتتىق زەربە بەردى . ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى تەكشۈرۈپ رەتكە تۈرغۇزۇش ئارقىلىق 1983 ـ يىلى 9 ـ ئايدا ، قىمار ئويناش ، ئىپپەت نومۇسىنى سېتىش ھەرىكەتلىرىگە قاتتىق زەربە بېرىش مەخسۇس كۈرىشىنى قانات يايدۇرۇپ ، نەق مەيداندا قىمار ئويناۋاتقان 30 ئادەمنى قولغا چۈشۈردى ، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇچ ئادەمنى قانۇن بويىچە قولغا ئالدى ، تۆت ئادەمگە ئەمگەك بىلەن تەربىيىلەش كېسىمى چىقاردى . بىر ئادەم تۆتۈپ تۇرۇپ ئەمگەككە سېلىندى . ئون ئادەم ئامانلىق ساقلاش نىزامى بويىچە جازالاندى ، 12 ئادەم تەربىيە ئارقىلىق ئۆزگەرتىلدى . «قاتتىق زەربە بېرىش» ھەرىكىتىدىن كېيىن ، 12 ئادەم ئۆزلۈكىدىن جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرىغا بېرىپ ئۆزىنى مەلۇم قىلدى . 1985 ـ يىلىدىكى ئېغىر جىنايى ئىشلار جىنايەتچىلىرىگە قاتتىق زەربە بېرىش كۈرىشى جەيانىدا سەككىز قىمارۋاز قولغا ئېلىندى . 1988 ـ يىلى تاشيول لىنىيىلىرىنىڭ ئامانلىق تەرتىپى تەرتىپكە سېلىندى . تەكشۈرۈش ئارقىلىق قىمار ئويناشقا قاتناشقان 35 ئادەم قولغا چۈشتى . 1989 ـ يىلى 12 ـ ئايدا «ئالتە زىياندىش»نى تۈگىتىش مەخسۇس كۈرىشى قانات يايدۇرۇلدى . قىمار ئويىنغان 38 ئادەم قولغا چۈشتى . 1991 ـ يىلى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرى قىمارۋازلارغا زەربە بېرىش سالمىقىنى كۆچەيتىپ ، قىمارۋازلار شايكىسى ئۈۋسىدىن 14نى تەكشۈرۈپ ، قىمار ئويناۋاتقان 81 ئادەمنى نەق مەيداندا تۇتتى . بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەت كادىرى يەتتە . 1993 ـ يىلى 14 قىمار ئۈۋسى يوقىتىلدى . 21 قىمارۋازغا زەربە ۋە جازا بېرىلدى . 1997 ـ يىلى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرى «قاتتىق باشقۇرۇش» پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇپ ، جەمئىيەت ئامانلىقىدىكى قالايمىقان نۇقتا ۋە قىس نۇقتىلارنى مەركەزلىك تەرتىپكە سېلىپ ، توپلىشىپ قىمار ئويناش چوڭ دېلوسىدىن ئالتىنى پاش قىلىپ ، قىمار ئويىنغان 42 ئادەمنى قولغا چۈشۈردى . 1998 ـ يىلى ، قىمار ئويناشقا قاتناشقان توققۇز ئادەم قولغا چۈشتى . 1999 ـ يىلى قىمار ئويىنغان ئۇچ ئادەم قولغا چۈشۈپ ، توختىتىپ قويۇلدى . 2001 ـ يىلى قىمار دېلوسىدىن بەشى پاش قىلىنىپ ، قىمار ئويىنغان 27 ئادەم قولغا چۈشتى .

4 . شەھۋانىيلىققا زەربە بېرىش ، پاھىشۇازلىقنى چەكلەش

1949 ـ يىلى ئىپپەت ـ نومۇسنى سېتىش ۋە پاھىشۇازلىق قىلىش خىلى ئەۋجىگە چىققان بولۇپ ، پاھىشىلەرنىڭ كۆپ قىسمى ئالدانغان مۇساپىر نامزات ئايالار ئىدى . 1950 ـ يىلى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرى بىر قەدەر چوڭ ئىپپەت ـ نومۇسنى سېتىش ۋە پاھىشۇازلىق قىلىش دېلوسىدىن 12نى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلدى . 1952 ـ يىلى ئىپپەت ـ نومۇسنى سېتىش ۋە پاھىشۇازلىق دېلوسىدىن 22نى پاش قىلىپ ، ئىپپەت نومۇسنى ساتقان ۋە پاھىشۇازلىق قىلغانلاردىن 44 نى قولغا چۈشۈردى (بۇنىڭ ئىچىدە ئايال 22) . 1958 ـ يىلى ئايالارنى نومۇسنى سېتىشقا كۈشكۈرۈتكەن ۋە مەجبۇرلىغان مۇشتۇمزور لۇكچەكتىن 21ى قولغا چۈشتى . كېيىن جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرى ئايالار بىرلەشمىسى قاتارلىق تارماقلار بىلەن بىرلىكتە ، ئايالارغا تەشۋىق ـ تەربىيە ئېلىپ بېرىپ ، ئايالارنى ئۆز غورۇرى ۋە ئىززەت ـ ھۆرمىتىنى ساقلاشقا رىغبەتلەندۈردى ، ئۇلارنى توغرا كەسپىلەر بىلەن شۇغۇللىنىشقا ، ئايالارنىڭ ھەر قايسى سەپلەردىكى ئاكتىپ رولىنى جارى قىلدۇرۇپ ، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئۈچۈن خىزمەت قىلىشقا يېتەكلىدى ۋە ياردەم بەردى . بۇنىڭ بىلەن ئىپپەت ـ نومۇسنى سېتىش ، پاھىشۇازلىق ئاساسىي جەھەتتىن كونترول قىلىندى .

ئىشنىڭ سىرتقا ئېچىۋېتىلگەندىن كېيىن ، ئىپپەت ـ نومۇسنى سېتىش ۋە پاھىشۇازلىق باش كۆتۈرۈپ قالدى . 1978 ـ يىلى ئىپپەت ـ نومۇسنى سېتىش ۋە پاھىشۇازلىق دېلوسىدىن يەتتىسى پاش قىلىنىپ بىر تەرەپ قىلىندى . 1981 ـ يىلى جامائەت خەۋپسىزلىكى مىنىستىرلىكىنىڭ «ئىپپەت ـ نومۇسنى سېتىشنى توسۇش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش»ى ئىزچىللاشتۇرۇلدى ، ئېغىر جىنايى ئىشلار جىنايەتچىلىرىگە قاتتىق زەربە بېرىشكە بىرلەشتۈرۈلگەن ھالدا ، ئىپپەت ـ نومۇسنى سېتىش ۋە پاھىشۇازلىق قاتتىق تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىندى . ئايالارنى ئىپپەت ـ نومۇسنى سېتىشقا مەجبۇرلىغان ، كۈشكۈرتكەن ۋە شۇ مەقسەتتە ئالدىغان ، قۇندۇرغان ، بۇ ئارقىلىق چوڭ پايدا ئالغان يوشۇرۇش نۇقتىلىرى ۋە يوشۇرغۇچىلارغا نۇقتىلىق زەربە بېرىلدى . ئىپپەت ـ نومۇسنى ساتقان ئايالار ئامانلىق ساقلاش نىزامى بويىچە جازالاندى ياكى يېغىۋېلىپ ئەمگەك بىلەن تەربىيىلەندى . شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ، ئالاھىدە كەسپىلەرنى باشقۇرۇش ۋە تەكشۈرۈش خىزمىتى كۈچەيتىلىپ ، كۆپ مىقداردىكى شەھۋانىي كىتاب ـ ژۇرنال ، قارتا ۋە ئىپپەت ـ نومۇسنى سېتىش كۆرۈنۈشلىرى ئېلىنغان سىنئالغۇ ـ ئۇن ئالغۇ لېنتىلىرى يېغىۋېلىندى ، بىر تۈركۈم باش لۇكچەكلەر قاتتىق جازالاندى . ئايالارنى يېغىپ ئىپپەت ـ نومۇسنى سېتىشقا سالغان مېھمانخانا ـ قونالغۇ خوجايىنلىرىغا ئامانلىق ساقلاش نىزامى بويىچە جازا بېرىلدى ھەمدە تىجارەتنى توختىتىش بۇيرۇلدى . 1983 ـ يىلى ئېغىر جىنايەت ئۆتكۈزگەن جىنايى ئىشلار جىنايەتچىلىرىگە قاتتىق زەربە بېرىش كۈرىشى قانات يايدۇرۇلغاندا ، ئىپپەت ـ نومۇسنى ساتقان ۋە پاھىشۇازلىق قىلغان 24 ئادەم تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىندى . 1984 ـ يىلى ئىپپەت ـ نومۇسنى ساتىدىغانلارنى يوشۇرۇش نۇقتىسىدىن ئىككىسى بىكار قىلىندى ، ئىپپەت ـ نومۇسنى ساتقان ۋە پاھىشۇازلىق قىلغانلاردىن 12سى قولغا چۈشتى . 1985 ـ يىلى ، 14 مۇتەھەم لۇكچەك ، ئىككى ئىپپەت ـ نومۇسنى ساتقان ئايال قولغا چۈشتى . 1986 ـ يىلى ، ئىپپەت ـ نومۇسنى سېتىش دېلوسىدىن ئۈچى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىندى . 1987 ـ يىلى ئىپپەت ـ نومۇسنى ساتقان ، پاھىشۇازلىق قىلغان ۋە لۇكچەكلىك قىلىپ پاراكەندىچىلىك سالغانلاردىن 29ى تۇتۇلدى . 1988 ـ يىلى تاشيول لىنىيىلىرىنىڭ ئامانلىقى تەرتىپكە سېلىنىپ ، لۇكچەكلەر كاتتىۋېشىدىن تۇتى ، ئىپپەت ـ نومۇسنى ساتقان ئايالاردىن يەتتىسى قولغا چۈشۈرۈلدى . 1989 ـ يىلى «ئالتە زىياندىداش»نى يوقىتىش بويىچە مەخسۇس تەرتىپكە سېلىش كۈرىشى قانات يايدۇرۇلۇپ ، ئىپپەت ـ نومۇسنى ساتىدىغانلارنى يوشۇرۇش نۇقتىسىدىن 17سى بىكار قىلىندى ، ئىپپەت ـ نومۇسنى ساتقان ئايالاردىن 28ى قولغا چۈشۈرۈلدى . 1996 ـ يىلى ئالاھىدە كەسپىلەرنى تەكشۈرۈش ۋە تەرتىپكە سېلىش جەريانىدا ، ئىپپەت ـ نومۇسنى ساتقان ، پاھىشۇازلىق قىلغانلاردىن ئىككىسى ، شەھۋانىي قارتىدىن 19

پارچىسى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىندى . 1997 ـ يىلى جەمئىيەت ئامانلىقىنى مەركەزلىك تەرتىپكە سېلىش ، زوراۋان ، تېررورچى جىنايەتچىلەرگە قاتتىق زەربە بېرىش كۈرىشىگە بىرلەشتۈرۈلگەن شەھۋانىيلىققا ۋە قانۇنسىزلىققا زەربە بېرىش مەخسۇس كۈرىشى قانات يايدۇرۇلۇپ ، ئىپپەت ـ نومۇسنى سېتىش ، پاھىشۋازلىق قىلىش ، يوشۇرۇش نۇقتىسىدىن ئۇچى تەقىپ قىلىنىپ ، ئىپپەت ـ نومۇسنى سانقان ۋە پاھىشۋازلىق قىلغانلاردىن 24ى نەق مەيداندا تۇتۇلدى (بۇنىڭ ئىچىدە ئىپپەت ـ نومۇسنى سانقان ئايال 12) ؛ شەھۋانىي مەزمۇندىكى سىن ئالغۇ قويۇش ئورنىدىن بىرى بىكار قىلىندى ، شەھۋانىي سىنئالغۇ لېنتىسىدىن 31 قاپ ، شەھۋانىي لازىر نۇر پىلاستىنكىسىدىن بىر دانە ، شەھۋانە قارتىدىن 13 پارچىسى يېغۇۋېلىندى . 1999 ـ يىلى ئىپپەت ـ نومۇسنى سانقان ، پاھىشۋازلىق قىلغانلاردىن 12 سى تۇتۇلدى ، بۇنىڭ ئىچىدە بەش ئادەمگە جەرىمانە قويۇلدى ، يەتتە ئادەم توختىتىپ قويۇلدى .

2001 ـ يىلى ئىپپەت ـ نومۇسنى سېتىش ، پاھىشۋازلىق قىلىش دېلوسىدىن يەتتىسى پاش قىلىندى ، ئىپپەت ـ نومۇسنى سانقان ۋە پاھىشۋازلىق قىلغانلاردىن 37 ى تۇتۇلدى ، بۇنىڭ ئىچىدە بىر ئادەمگە ئاگاھلاندۇرۇش جازاسى بېرىلدى ، 13 ئادەمگە جەرىمانە قويۇلدى ، 23 ئادەم تۇتۇپ تۇرۇلدى .

§ 4 . قاتناش باشقۇرۇش

1950 ~ 1986 ـ يىلىغىچە قاتناش بىخەتەرلىكىنى باشقۇرۇشقا قاتناش باشقۇرۇش تارماقلىرى مەسئۇل بولۇپ كەلدى . 1987 ـ يىلى ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىدە قاتناش ساقچىلىرى ئەترىتى قۇرۇلدى . 9 ـ ئايدا ناھىيىنىڭ تاشيول قاتناش بىخەتەرلىكىنى باشقۇرۇش خىزمىتىنى قاتناش تارماقلىرى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ قاتناش ساقچىلىرى ئەترىتىگە ئۆتكۈزۈپ بەردى . شۇ يىلى قاتناش ۋەقەسىدىن 11ى يۈز بېرىپ ، يەتتە ئادەم ئۆلدى ، 15 ئادەم يارىلاندى ، بىۋاستە ئىقتىسادىي زىيان 46 مىڭ يۈەن بولدى . 1988 ـ يىلى ئاممىۋى ئاپتوبۇس ۋە ئۇزۇن ـ قىسقا يوللۇق يولۇچىلار ئاپتوبۇسلىرىنىڭ ئامانلىق تەرتىپى نۇقتىلىق تەرتىپكە سېلىندى . 5 ـ ئايدا ئۆچتۇرپان ناھىيىسىدە ماتورلۇق قاتناش ۋاستىلىرىنى تەكشۈرۈش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلۇپ ، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ قاتناش ساقچىلىرى ئەترىتى ماتورلۇق قاتناش ۋاستىلىرىنى تەكشۈرۈشكە كونكرېت مەسئۇل بولدى . 5 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنىدىن 8 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنىگىچە ماتورلۇق قاتناش ۋاستىسىدىن 198نى تەكشۈردى . بۇ تەكشۈرۈشكە تېگىشلىك ماتورلۇق قاتناش ۋاستىلىرى ئومۇمىي سانىنىڭ 86 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى . شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ، «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ تاشيول قاتنىشىنى باشقۇرۇش نىزامى»نى تەشۋىق قىلىش ئېيى پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلۇپ ، يېزا ، كەنت ، بازارلاردا لوزۇنكا ، شوئار ، رادىئو ، تەشۋىقات ماشىنىسى ، قاتناش ۋەقەسى رەسىملىك كۆرگەزمىسى ، «نىزام» قوللانمىسىنى بېسىپ تارقىتىش قاتارلىق شەكىللەر ئارقىلىق تەشۋىقات خىزمىتى داغدۇغىلىق ئېلىپ بېرىلدى ، 140 مىڭ ئامما تەربىيە ئالدى ، بۇنىڭ بىلەن تاشيول قاتناش بىخەتەرلىكىنى باشقۇرۇش كىشىلەر قەلبىدىن چوڭقۇر ئورۇن ئالدى . 1989 ـ يىلى ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى قاتناش ساقچىلىرى ئەترىتىدە جەمئىي بەش ساقچى بار ئىدى . جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى قاتناش بىخەتەرلىكىنى باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش ئۈچۈن سەككىز كادىر ساقچىنى ئاجرىتىپ بازارلىق قاتناش بەنىنى تەشكىللەپ ، ۋاقىت ، ئورۇن ۋە ئادەم بەلگىلەپ ، تەكشۈرۈش مەجبۇرىيىتىنى ئادا قىلىپ ، پىيادىلەر ۋە ماتورلۇق قاتناش ۋاستىلىرىنىڭ بەلگىلەنگەن لىنىيە بويىچە مېڭىشىغا قوماندانلىق قىلىپ ، ئادەم ۋە ماشىنىلار ئايرىم-ئايرىم يۈرۈشىنى ئىشقا ئاشۇرۇپ ، بازار رايونىدىكى قاتناش تەرتىپىنى قوغدىدى . شۇ يىلى ناھىيە بويىچە

ماتورلۇق قاتناش ۋاستىلىرىدىن 1298ى بار بولۇپ ، 1000 ماتورلۇق قاتناش ۋاستىسى تەكشۈرۈلدى ، بۇنىڭ ئىچىدە لايىقەتلىك يۈزىسىدىن 184 ماتورلۇق قاتناش ۋاستىسى ، 295 شوپۇر تەكشۈرۈلدى ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى لايىقەتلىك كىنىشكىسى ئالدى . قائىدىگە خىلاپلىق قىلغان 850 ئادەم (قېتىم)نىڭ خاتالىقى تۈزىتىلدى ، تۆت ئادەمگە چارە كۆرۈلدى ، 150 ئادەمگە تەنقىدىي تەربىيە بېرىلدى . 1990 ـ يىلى يول بىخەتەرلىك ئەسلىمىلىرى قۇرۇلۇشى كۆچەيتىلىپ ، مۇھىم قاتناش يوللىرى ۋە نۇقتىلىق يول بۆلەكلىرىگە بىخەتەرلىك بەلگىسى ئورنىتىلدى ، يولنى بۆلۈپ تۇرۇش توسقىدىن 300ى قويۇلدى 500 مېتىر بىخەتەرلىك بەلگە سىزىقى سىزىلدى . 1991 ـ يىلى 9 ـ ئايدا تەمىنات ـ سودا كوپىراتىپىنىڭ شوپۇرى غوپۇر بىلەن يېزا ئىگىلىك بانكىسىنىڭ شوپۇرى خۇاڭ پېڭيۈن 1 مىليون 300 مىڭ كىلومېتىر بىخەتەر يول يۈرگەنلىكى ئۈچۈن ، ۋىلايەتلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى باشقارمىسى تەرىپىدىن «مىليون كىلومېتىر بىخەتەر يول يۈرگەن شوپۇر» دەپ باھالىنىپ ، تەقدىرلەندى ۋە مۇكاپاتلاندى . 1993 ـ يىلى ناھىيە بويىچە جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى قاتناش ساقچىلىرى ئەترىتىدە رويخەتكە ئالدۇرغان ماتورلۇق قاتناش ۋاستىسى جەمئىي 3570 بولۇپ ، بۇنىڭ ئىچىدە يۈك ئاپتوموبىلى 190 ، يولۇچىلار ئاپتوموبىلى 27 ، كىچىك ئاپتوموبىل 73 ، چوڭ ۋە ئوتتۇرا تىپتىكى تراكتور 150 ، موتسىكلىت 2130 بولدى . شوپۇر جەمئىي 3727گە يەتتى . شۇ يىلى قاتناش ۋەقەلىرىدىن جەمئىي 21ى يۈز بېرىپ ، 1992 ـ يىلىغا سېلىشتۇرغاندا 7.5 % يۇقىرى بولدى . 95 مىڭ يۇەن ئىقتىسادىي زىيان كېلىپ چىقتى . 1994 ～ 1996 ـ يىلىنىچە قاتناش باشقۇرۇش كۆچەيتىلىپ ، قاتناش تەرتىپى ياخشىلانغاچقا ، قاتناش ۋەقەلىرى ئازايدى . ئۇچ يىلدا قاتناش ۋەقەسىدىن جەمئىي 28ى يۈز بېرىپ ، 17 ئادەم ئۆلدى ، 13 ئادەم يارىلاندى . 43 مىڭ يۇەن ئىقتىسادىي زىيان كېلىپ چىقتى . 1995 ـ يىلى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى قاتناش ساقچىلىرى ئەترىتى ماتورلۇق قاتناش ۋاستىلىرىدىن 2880نى تەكشۈردى ، لايىقەتلىك بولۇش نىسبىتى 97 % بولۇپ ، نومۇر تاختىسى ۋە پراۋىسى بىر ـ بىرلەپ ئالماشتۇرۇپ بېرىلدى . شۇ يىلنىڭ كېيىنكى يېرىم يىلدا ، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى كۆچلۈك كادىر ساقچىلارنى ئاجرىتىپ قاتناش باشقۇرۇش كۆچلىرىنى تولۇقلاپ ، كېلىپ ـ كېتىۋاتقان ئاپتوموبىللارنى قەرەللىك ۋە قەرەلسىز ، نۇقتا بەلگىلەپ ۋە بەلگىلىمەي تەكشۈردى . شوپۇرلۇق پراۋىسى ، يول يۈرۈش كىنىشكىسى ، ئاپتوموبىللارنىڭ نومۇر تاختىسى ۋە ئاپتوموبىللارنىڭ زاپچاسلىرىنى تەكشۈرۈپ ، سىزىلگەن مەسىلەرنى ۋاقتىدا تۈزىتىپ قاتناش ۋەقەلىرىنىڭ يۈقىرى ئۆرلىشىنىڭ ئالدىنى ئالدى . بىر يىلدا 750 ساقچى (قېتىم) ھەربىرىكە كېلىپ ، كېلىپ ـ كېتىۋاتقان ئاپتوموبىللاردىن 22 مىڭ 500نى تەكشۈردى ، 8400 ئادەم (قېتىم)نىڭ قائىدىگە خىلاپلىق قىلمىشىنى تۈزەتتى ، 5900 ئادەمگە چارە كۆردى ، 2500 ئادەمگە تەنقىدىي تەربىيە بەردى . 1996 ـ يىلى جەنەن قاتناش ساقچىلىرىدىن ئۆگىنىش ئارقىلىق تەرتىپكە سېلىش ، تۈزىتىش ۋە ئالدىغا بېرىپ كېنىشكا ببجىرىش پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى ، كەسىپ ئىستىلى نازارەتچىلىرى تەكلىپ قىلىندى ، «ئۇچۇرىان ناھىيىسىنىڭ بازار ـ يېزا يوللىرى قاتنىشىنى باشقۇرۇش چارىسى» بېكىتىلدى . ئاممىغا چوڭقۇر چۈشەنچە قاتناش قائىدە ـ نىزاملىرىنى تەشۋىق قىلىپ قاتناش تەرتىپى ياخشىلاندى ، 110 مىڭ ئاما (قېتىم) تەربىيىگە ئىگە قىلىندى . شۇ يىلى ماتورلۇق قاتناش ۋاستىلىرىدىن 15 مىڭى تەكشۈرۈلدى . 5360 ئادەم (قېتىم)نىڭ قائىدىگە خىلاپ قىلمىشى تۈزىتىلدى ، 1500 ئادەمگە چارە كۆرۈلدى ، 3000 ئورۇندىكى قاتناشقا ئېغىر توسالغۇ بولۇۋاتقان يايما نۇقتىلىرى بىكار قىلىندى ، بازار ـ يېزىلارنىڭ قاتناش تەرتىپى ياخشىلىنىشقا يۈزلەندى .

يول قاتناش ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ، ماتورلۇق قاتناش ۋاستىلىرى ئۈزلۈكسىز كۆپەيدى ، 1998 ـ يىلى ناھىيە بويىچە كۆرۈلگەن قاتناش ۋەقەسى 61 بولۇپ ، 167 مىڭ يۇەن ئىقتىسادىي زىيان كېلىپ چىقتى . 1999 ـ يىلى 40 مىڭ (قېتىم) ماتورلۇق قاتناش ۋاستىلىرىنىڭ بىخەتەرلىكى تەكشۈرۈلدى ، 3000 دىن ئارتۇق ئادەم (قېتىم)نىڭ قائىدىگە خىلاپ قىلمىشى تۈزىتىلدى . بۇنىڭ ئىچىدە توققۇز ئادەم جىنايى ئىشلار بويىچە توختىتىپ قويۇلدى (ئالتە ئادەم قولغا ئېلىندى) ، 11 ئادەمنىڭ شوپۇرلۇق كىنىشكىسى تۈتۈپ قېلىندى ،

ئالتە ئادەمنىڭ شوپۇرلۇق كىنىشكىسى بىكار قىلىندى ، ئالتە ئادەم مەمۇرىي جەھەتتىن توختىتىپ قويۇلدى ، 1500 ئادەم (قېتىم)گە جەرىمانە قويۇلدى : 57 قېتىم قاتناش ۋەقەسى كۆرۈلۈپ ، 38 ئادەم ئۆلدى ، 42 ئادەم يارىلاندى ، ئىقتىسادىي زىيان 208 مىڭ يۈەنگە يېتىپ ، زىيان ئېلىش يۇقىرى بولغان بىر يىل بولدى . 2001 ـ يىلى 45 مىڭ (قېتىم)ماتورلۇق قاتناش ۋاستىلىرىنىڭ بىخەتەرلىكى تەكشۈرۈلدى . 1500 ئادەم (قېتىم)نىڭ قائىدىگە خىلاپ قىلمىشى تۈزىتىلدى ، 28 ئادەمنىڭ شوپۇرلۇق پراۋىسى تۈتۈپ قېلىندى ، ئالتە ئادەمنىڭ شوپۇرلۇق كىنىشكىسى بىكار قىلىندى ، 17 مىڭ ئادەم (قېتىم)گە جەرىمانە قويۇلدى ، يۈز بەرگەن قاتناش ۋەقەسى 67گە يەتتى .

§5 . نوپۇس باشقۇرۇش

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن باۋـ جيا تۈزۈمى بىكار قىلىنىپ ، نوپۇس باشقۇرۇش تۈزۈمى تۇرغۇزۇلدى ، ئاھالىلەرنىڭ نوپۇسى دەرىجىگە ئايرىپ باشقۇرۇلدى . بازارنىڭ نوپۇسىنى ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ ئامانلىق باشقۇرۇش بۆلۈمچىسى باشقۇردى ، يېزىلارنىڭ نوپۇسىنى ناھىيىلىك خەلق ئىشلىرى بۆلۈمى باشقۇردى . ساقچىخانا قۇرۇلغاندىن كېيىن بازارنىڭ نوپۇسىنى ساقچىخانا باشقۇردى ، نوپۇسنى يۆتكەش ئىشلىرىنى ئامانلىق ساقلاش بۆلۈمچىسى بېجىردى . 1956 ـ يىلى يېزا نوپۇسلىرى ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ بىر تۈتاش باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى .

1 . دائىم تۇرۇشلۇق ئاھالىلەرنى باشقۇرۇش

1951 ـ يىلى «شىنجاڭ ئۇلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ شەھەر ـ بازارلارنىڭ نوپۇسىنى باشقۇرۇش ۋاقتىلىق نىزامى»غا ۋە ئۇلكىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى نازارىتى تارقاتقان «1951 ـ يىلى نوپۇس كەسپىي پىلانى پروگراممىسىنى يولغا قويۇش توغرىسىدا يولىيورۇق»قا ئاساسەن ، ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى شەھەر ـ بازارلارنىڭ دائىم تۇرۇشلۇق نوپۇسلىرىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈردى ، تىزىملىدى ۋە رويخەتكە ئالدى . 1955 ـ يىلى نوپۇسنى تىزىملاپ رويخەتكە ئېلىش تۈزۈمى رەسمىي تۇرغۇزۇلۇپ ، نوپۇس كۆچۈرۈش گۇۋاھنامىسى يولغا قويۇلدى . 1957 ـ يىلى شىنجاڭدا شەھەر ـ بازار ئاھالىلىرى نوپۇس دەپتىرى يولغا قويۇلۇپ ، شەھەر ـ بازارلاردىكى دائىم تۇرۇشلۇق نوپۇس ئومۇميۈزلۈك تىزىملاندى . يېزا نوپۇسىنى تىزىملاشتا كۆچۈرۈپ كەلگىنى ، كۆچۈرۈپ كەتكىنى ، تۇغۇلغىنى ، ئۆلگىنىنى مەلۇم قىلىش تۈزۈمى ئورنىتىلدى ۋە نوپۇس يىلدا بىر قېتىم ستاتىستىكا قىلىندى . كېيىنكى يىلى 1 ـ ئايدا «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ نوپۇس تىزىملاش نىزامى» ئېلان قىلىنىپ ، نوپۇستا تىزىملانغان تۇرلەر گىراژدانلارنىڭ سالاھىيىتىنى ئىسپاتلاش كۆچمە ئىگە ، دەپ بەلگىلەندى . نوپۇس تىزىملاشتا ئائىلە بىرلىك قىلىنىپ ، ئاساسلىق باشقۇرغۇچى ئائىلە باشلىقى قىلىندى ، يالغۇز ئولتۇرىدىغانلار ئۆزى بىر نوپۇس قىلىپ تۇرغۇزۇلدى . ئىدارىلەردە كوللېكتىپ ئولتۇرىدىغانلار ئورتاق بىر نوپۇس قىلىپ تۇرغۇزۇلدى . تىزىملانغان تۇرلەردە ئۆزگىرىش بولسا ، بەلگىلىمە بويىچە نوپۇس تىزىملاش ئورگانلىرىغا ئىلتىماس قىلىپ بېجىرىدىغان بولدى . ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىدە نوپۇس ساقچىسى قويۇلۇپ ، نوپۇس باشقۇرۇش چىڭىتىلدى . يېزا نوپۇسلىرى خەلق گۇڭشېسى ساقچىخانىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى .

بازار ـ يېزا نوپۇسلىرى ئېنىقلىنىپ تەرتىپكە سېلىنىغاندىن كېيىن ، بازار ئاھالىلىرىنىڭ نوپۇس دەپتىرى

ئالماشتۇرۇلۇپ ، قۇرۇق ئېسىپ قويغان ، تەكرارلانغان ، چۈشۈپ قالغان نوپۇسلار تولۇقلاندى . 1982 ـ يىلى بازار ئاھالىلىرىنىڭ ئىشىك نومۇر تاختىسى تۈزۈلدى ، 1983 ـ يىلى ساقچىلار باشقۇرۇش رايونى تۈزۈمى مۇكەممەللەشتۈرۈلۈپ ، نۇقتىلىق نوپۇسلارنى باشقۇرۇش تېخىمۇ كۈچەيتىلدى . شۇ يىلى نۇقتىلىق نوپۇس قىلىپ بېكىتىلگەن 247 كىشىنىڭ ئارخىپى تۈرغۇزۇلدى ۋە ئۇلارغا بولغان باشقۇرۇش كۈچەيتىلدى . 1988ـ يىلى ئاھالىلەر كىملىكى يولغا قويۇلۇشقا باشلىدى . 1990 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە ، ئاھالىلەر كىملىكىنى تىزىملاش ۋە تارقىتىش خىزمىتى ئاساسىي جەھەتتىن ئاخىرلاشتى . 2001 ـ يىلى ناھىيە بويىچە بار ئائىلە 40 مىڭ 753 كە ، نوپۇس 173 مىڭ 534كە يەتتى .

2 . ۋاقىتلىق نوپۇسنى باشقۇرۇش

50 ـ يىللاردىن 70 ـ يىللارغىچە ۋاقىتلىق نوپۇسنى تىزىملاپ كىنىشكا تارقىتىش خىزمىتى «نوپۇس تىزىملاش نىزامى»دىكى بەلگىلىمە بويىچە بېجىرىلەتتى . 1978 ـ يىلى ئىسلاھات ، ئېچىۋېتىش سىياسىتى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن تۇراقسىز نوپۇس كۆپەيدى . 1984 ـ يىلى ۋاقىتلىق نوپۇسلارغا كارتا تولدۇرۇپ ، ئارخىپ تۈرغۇزۇلدى ، ۋاقىتلىق نوپۇستىكى 1221 ئادەم تىزىملاندى ، بۇنىڭ ئىچىدە باشقا ئۆلكىلەردىن كەلگەنلەر 838 . 1985 ـ يىلى 7 ـ ئايدا جامائەت خەۋپسىزلىكى مىنىستىرلىكىنىڭ «شەھەر ـ بازارلاردىكى ۋاقىتلىق نوپۇسنى باشقۇرۇش توغرىسىدا ۋاقىتلىق بەلگىلىمە»سى بويىچە ، ئومۇمەن 16 ياشقا توشقان ، ۋاقىتلىق تۇرۇش ۋاقتى ئۇچ ئايدىن ئاشقان تۇراقسىز كىشىلەر چوقۇم ۋاقىتلىق تۇرۇش كىنىشكىسىنى ئېلىش تەلەپ قىلىندى . شۇ يىلى تىزىملانغان 937 ئادەمگە كىنىشكا تارقىتىپ بېرىلدى ، بۇنىڭ ئىچىدە ياشقا ئۆلكىلەردىن كەلگەنلەر % 84نى ئىگىلىدى . 1987 ـ يىلى ۋاقىتلىق نوپۇسلارنى باشقۇرۇش كۈچەيتىلىپ ، ۋاقىتلىق نوپۇستىن جەمئىي 1025 ئادەم تىزىملاندى ، بۇنىڭ ئىچىدە 18 ئادەمنىڭ قانۇنغا خىلاپ ھەرىكىتى بارلىقى بايقالدى . 1990ـ يىلى ۋاقىتلىق نوپۇسلار ئازايدى . 518 ئادەم تىزىمغا ئېلىندى . 1992 ـ يىلى ۋاقىتلىق نوپۇس 1054كە يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 848 ، ئايال 206 خەنزۇ 890 ، ئاز سانلىق مىللەت 164 . 1999 ـ يىلى ۋاقىتلىق نوپۇستىن جەمئىي 1247سى ، نۇقتىلىق نوپۇستىن ئوتى تىزىملاندى . 2001 ـ يىلى ۋاقىتلىق نوپۇستىن جەمئىي 1137سى ، نۇقتىلىق نوپۇستىن 572سى تىزىمغا ئېلىندى .

3 . تۇراقسىز نوپۇسنى باشقۇرۇش

50 ـ يىللارنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە تەبىئىي ئاپەتلەر كۆپ يۈز بەرگەنلىكى ۋە ئاممىنىڭ تۇرمۇشى قىيىنچىلىقتا قالغانلىقى ئۈچۈن ، ئەركىن ، تۇراقسىز نوپۇسلار يىلدىن ـ يىلغا كۆپەيدى . 1956 ـ يىلى 6ـ ئايدا قاراباغ ، غوجىرات ئىككى يېزىدىكى 45 ئەزا ئاشلىق كەمچىل بولۇش ياكى ئاشلىق ئۈزۈلۈپ قېلىش تۈپەيلىدىن غۇلجىغا كەتكەن . بۇ ئىشقا ئاقسۇ ۋىلايەتلىك پارتكوم يۈكسەك دەرىجىدە ئەھمىيەت بېرىپ ، ئەزالارنىڭ ئوزۇقلۇق ئاشلىقىنى ھەل قىلىپ بەرگەن ، ئادەملەرنىڭ سىرتقا ئېقىشىنى توسقان . 1961 ـ يىلى جامائەت خەۋپسىزلىكى مىنىستىرلىكىنىڭ نوپۇسنىڭ ئەركىن ئېقىپ يۈرۈشىنى قەتئىي توسۇش توغرىسىدىكى يولىيورۇقى ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ ، ئەركىن ئېقىپ يۈرگەن نوپۇستىن 600ى يىغىۋېلىندى . شۇ يىلى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرى ئەركىن ئېقىپ يۈرگەن كىشىلەرنى يىغىۋېلىپ ، ئورۇنلاشتۇرۇش خىزمىتىنى خەلق ئىشلىرى تارماقلىرىغا ئۈتكۈزۈپ بەردى . 1962 ـ يىلى ئامانلىق باشقۇرۇشتا قاتتىق بولۇش فاكتورىنى ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ ، بازار ۋە قاتناش لىنىيىلىرىدىكى ئەركىن ئېقىپ يۈرگەن ئادەملەر مەجبۇرىي يىغىۋېلىنىپ ، قاتتىق كونترول قىلىندى . ئېقىپ يۈرگەن نوپۇسلار ئىچىدە 20 ئادەمنىڭ قانۇنغا خىلاپ جىنايى ھەرىكىتى

بارلىقى بايقالدى . 1965 ـ يىلى قايتۇرۇۋېتىشنى ئاساس قىلىش فاكتىنى ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ ، ئەركىن ئېقىپ يۇرىدىغان كىشىلەرنى باشقۇرۇش كۈچەيتىلدى . 444 ئادەم يىغىۋېلىندى ، بۇنىڭ ئىچىدە باشقا ناھىيىلەردىن كەلگەنلەر % 87نى ، باشقا ئۆلكىلەردىن كەلگەنلەر % 13نى ئىگىلىدى . ئۇلارنىڭ كۆپ سانلىكلىرى يېزىلاردىن ئەركىن ئېقىپ يېزا ـ بازارلارغا كىرگەنلەر ئىدى . 1969 ـ يىلى ئەركىن ئېقىپ يۈرگەن نوپۇس 139 ئائىلىلىك ، 288 ئادەمگە يەتتى . 1973 ـ يىلى ئەركىن ئېقىپ يۈرگەنلەردىن 152 ئادەم يىغىۋېلىنىپ تەكشۈرۈلدى . 1975 ـ يىلى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرى سەككىز قېتىم چوڭ تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ ، ئەركىن ئېقىپ يۈرگەنلەردىن جەمئىي 1068 ئادەمنى يىغىۋېلىپ تەكشۈردى ، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ ئۆزىدىن كەلگەنلەر 857 ، باشقا ناھىيىلەردىن كەلگەنلەر 211 . 1977 ـ يىلى ئەركىن ئېقىپ يۈرىدىغان كىشىلەرنى چەكلەش بىلەن بىر ۋاقىتتا ، ناھىيىگە ئېقىپ كىرگەن ۋە ئەسلى يۇرتىغا قايتىپ كېتىشنى خالىمايدىغان كىشىلەر شۇ جايىنىڭ ئۆزىدە ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىغا قاتناشتۇرۇلدى . 1982 ـ يىلى ئەركىن ئېقىپ يۈرگەنلەردىن 318 ئادەم ئېنىقلاپ بىر تەرەپ قىلىندى . 1997 ـ يىلى جەمئىيەت ئامانلىقىنى مەركەزلىك تۈزەش ، زوراۋان تېرورچىلارغا قاتتىق زەربە بېرىش كۈرىشىنى قانات يايدۇرۇشقا بىرلەشتۇرۇلگەن ھالدا ، ئېقىپ يۈرگەنلەر ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈپ تىزىمغا ئېلىندى ، ئېقىپ يۈرگەن نوپۇستىن جەمئىي 4692 ئادەم تىزىملاندى ، بۇلارنىڭ كۆپ سانلىكىسى سىرتتىن كەلگەن ئىشلەمچىلەر بولۇپ ، بۇلارنىڭ ئىچىدە ئالتە ئادەمنىڭ قانۇنغا خىلاپ ھەرىكىت بىلەن شۇغۇللانغانلىقى بايقالدى . 24 ئادەمگە چېتىلىدىغان كىچىك باللارنى ئالداپ سېتىۋېتىش دېلوسىدىن بىرى تەكشۈرۈپ پاش قىلىندى . 1999 ـ يىلى ئېقىپ يۈرگەن نوپۇسلاردىن جەمئىي 991 ئادەم تىزىملاندى . 2001 ـ يىلى ئېقىپ يۈرگەن نوپۇستىن 1398 ئادەم تىزىمغا ئېلىندى .

6 § . جىنايەتچىلەرنى قاماش ، «تۆت خىل ئۇنسۇر»لارنى ئۆزگەرتىش

1 . جىنايەتچىلەرنى قاماپ نازارەت قىلىش

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە ناھىيىلىك سولاقخانا ، ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا ئىدى . 1951 ـ يىلى 4 ـ ئايدا ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى ، سولاقخانىغا باشلىقى ، سىياسىي يېتەكچى ، نازارەتچى ، تەربىيىلەپ باشقۇرغۇچى ۋە ئاشپەزلەر سەپلەندى ، قاماقخانلاردىن ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش ئەترىتى تەشكىللىنىپ ، ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش ئەترىتىدە تۈمۈرچىلىك گۇرۇپپىسى ، رەخت توقۇش گۇرۇپپىسى ، ئاياغ تىكىش گۇرۇپپىسى قاتارلىقلار تەسىس قىلىندى . قاراۋۇللۇق قىلىش ۋەزىپىسىنى نازارەتچىلەر ۋە قوراللىق ساقچىلار ئورتاق ئۈستىگە ئالدى . شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ، تۈرلۈك باشقۇرۇش ـ تەربىيىلەش تۈزۈملىرى مۇكەممەللەشتۈرۈلۈپ ، ئېغىر بۇزغۇنچىلىق ۋەقەلىرىنىڭ ئالدى ئېلىندى . 1953 ـ يىلى سولاقخانىغا ھەر خىل جىنايەتچىلەردىن 63ى قامالدى . 1956 ـ يىلى قاماقتىكى ھۆكۈم چىقىرىلغان جىنايەتچىلەر بىلەن ھۆكۈم چىقىرىلمىغان جىنايەتچىلەر كامىرلارغا ئايرىپ قامالدى . قاماقتا ھۆكۈم چىقىرىلغان جىنايەتچى 10غا يەتتى . 1962 ـ يىلى 12 ـ ئايدا جامائەت خەۋپسىزلىكى مىنىستىرلىكى «سولاقخانا خىزمىتى تۈزۈمى»نى تۈزۈپ چىقىپ ، ھۆكۈم چىقىرىلمىغان جىنايەتچىلەرنى سولاقخانا سىرتىغا ئېلىپ چىقىپ ئەمگەككە سېلىشقا

بولمايدىغانلىقىنى ئېنىق بەلگىلىدى . 1963 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق جامائەت خەۋپسىزلىكى نازارىتىنىڭ يولىورۇقى ئىجرا قىلىنىپ ، ناھىيىلىك سولاقخانىدا ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش ئەھۋالىدىن قالدۇرۇلدى ، جازا مۇددىتى يېرىم يىلدىن ئارتۇق 104 جىنايەتچى ئاقسۇ ئۆلىيەتلىك ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش دېھقانچىلىق مەيدانىدا جازا مۇددىتىنى ئۆتەشكە ئەۋەتىپ بېرىلدى .

1966 ـ يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغاندىن كېيىن ، سولاقخانىلارنىڭ تۈزلۈك قائىدە ـ تۈزۈملىرى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراپ ، جىنايەتچىلەرنى ئۆزۈن ۋاقىت قاماپ ھۆكۈم چىقارمايدىغان ، قىيناپ سوراق قىلىپ ، قىستاپ ئىقرار قىلدۇرىدىغان ، جىنايەتچىلەرنى ئۇرۇپ تىللاپ ، تەن جازاسى بېرىدىغان ئەھۋاللار كۆپەيدى . 1970 ـ يىلى سولاقخانىدا قاماقلىق جىنايەتچى 42گە يەتتى . 1973 ـ يىلى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرىنىڭ فۇنكسىيىسى ئەسلىگە كەلگەندىن كېيىن ، رەئىس ماۋ زېدۇڭ ۋە زۇڭلى جۇ ئېنلەينىڭ ئاشىستلارچە تەكشۈرۈش ئۇسۇلىنى بىكار قىلىش توغرىسىدىكى يولىورۇقى ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ ، سولاقخانىلار تەرتىپكە سېلىندى . نازارەت قىلىش ۋە باشقۇرۇش خىزمىتىدىكى قانۇن ـ ئىنتىزامغا خىلاپلىق قىلىش ئەھۋاللىرى ئۈزۈل ـ كېسىل تۈزىتىلدى ، «تۆتۈپ تۇرۇشنى رازۋېدكىنىڭ ئورنىغا ، تۆتۈپ تۇرۇشنى قولغا ئېلىشنىڭ ئورنىغا دەسستىدىغان ئۇسۇل» بىكار قىلىنىپ ، نازارەت قىلىش ئىنتىزامى چىڭىتىلدى ، جىنايەتچىلەرگە تەن جازاسى بېرىش ۋە جىنايەتچىلەرنى خورلاش قاتتىق چەكلەندى . 1980 ـ يىلى «جىنايى ئىشلار قانۇنى» ۋە «جىنايى ئىشلار دەۋا قانۇنى» ئېلان قىلىنىپ يولغا قويۇلغاندىن كېيىن ، سولاقخانا ھەر خىل باشقۇرۇش قائىدە ـ تۈزۈملىرىنى تېخىمۇ مۇكەممەللەشتۈرۈپ ، بىر تۈركۈم باشقۇرۇش ـ تەربىيەلەش كادىرلىرىنى تولۇقلىدى . 1982 ـ يىلى 12 ـ ئايدا ئۆلىيەتلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى باشقارمىسى بىلەن شۆبە تەپتىش مەھكىمىسى ئۆلىيەت تەۋەسىدىكى 10 سولاقخانىنى تەكشۈرۈپ باھالاپ چىقتى . ئۇچۇرىان ناھىيىلىك سولاقخانا لايىقەتلىك سولاقخانا بولۇپ باھالاندى . 1983 ـ يىلى سولاقخانا ئېغىر جىنايى ئىشلار جىنايەتچىلىرىگە قاتتىق زەربە بېرىش ھەرىكىتىگە بىرلەشتۈرۈپ ، جىنايەتچىلەر ئۆزئارا تىل بىرىكتۈرۈپ يالغان ئېغىز ئىقرارى ياساپ چىقىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش توغرىسىدىكى يولىورۇقىنى ئىزچىللاشتۇرۇپ ، جىنايەتچىلەرنى ئايرىپ قاماش ، ئايرىپ باشقۇرۇشنى قايتا تەكىتلەپ ، ھۆكۈم چىقىرىلغان جىنايەتچىلەرنى ئۆز ۋاقتىدا ئۆلىيەتلىك ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش مەيدانىغا تاپشۇرۇپ بەردى ، مەمۇرىي جازا ھېسابىدا توختىتىپ قويغانلارنى ئايرىم قامىدى ، تەييارلىق سوراق ، ئەيىبلەش ۋە سوتلاش خىزمەتلىرىگە پائال ماسلاشتى . شۇ يىلى خىش ـ بېتون قۇرۇلمىلىق 16 ئېغىز كامىر سېلىندى . قۇرۇلۇش كۆلىمى 1842 كۋادرات مېتىرغا يەتتى . قاماش شارائىتى ياخشىلاندى .

1984 ـ يىلى سولاقخانىغا 158 جىنايەتچى قامالدى ، بۇنىڭ ئىچىدە يېگىدىن قامالغان جىنايەتچى 112 بولدى .

1990 ـ يىلى سولاقخانىغا 91 جىنايەتچى قامالدى . بۇنىڭ ئىچىدە يېگىدىن قامالغان جىنايەتچى 78 بولدى .

1998 ـ يىلى ئۆلىيەتلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ سولاقخانىلارنى باشقۇرۇش خىزمىتى يېغىنىنىڭ روھىغا ئاساسەن ، سولاقخانىلارنىڭ بىخەتەرلىكىنى تەكشۈرۈش كۈچەيتىلىپ ، ھەر كۈنى 24 سائەت قوش قاراۋۇل دېجوۋزىلىك قىلىش ۋە چارلاش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى ، سولاقخانىغا بېرىپ تۇتقان يوقلاش ۋە نەرسە ـ كېرەكلەرنى تەكشۈرۈش تۈزۈمى قاتتىق ئىجرا قىلىندى . تۈرمە ئەھۋالى ۋاقتىدا ئىگىلىنىپ ، يوشۇرۇن ئاپەتلەرنىڭ ئالدى ئېلىندى . 2001 ـ يىلى ناھىيىلىك سولاقخانىدا سەككىز باشقۇرغۇچى ، 14 كامىر بولۇپ ، قاماقلىق جىنايەتچى 180گە يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە يېگىدىن قامالغىنى 110 .

2 . «تۆت خىل ئۇنسۇر»لارنى نازارەت قىلىپ ئۆزگەرتىش

1950 ـ يىلى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرى جامائەت خەۋپسىزلىكىنىڭ مىنستىرلىكىنىڭ يولىورۇقىغا

ئاساسەن ، پومېشچىك ، باي دېھقان ، ئەكسىلئىنقىلابچى ، بۇزۇق ئۇنسۇرلار (قىسقارتىلىپ تۆت خىل ئۇنسۇر دېيىلدى)نى نازارەت قىلدى ۋە ئۆزگەرتتى ، ئومۇمەن ناھىيە دەرىجىلىكتىن يۇقىرى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرى تەكشۈرۈپ بېكىتكەن ، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى تەستىقلىغان «تۆت خىل ئۇنسۇر »نىڭ ئۆزىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئەھۋالى ، ئادەتتىكى بېرىش ـ كېلىش پائالىيەتلىرى ۋە ئىدىيىۋى ئەھۋالى قاتارلىقلارنى قەرەللىك ھالدا ھۆكۈمەت بەلگىلەپ بەرگەن ئورۇنغا بېرىپ ئەينەن دوكلات قىلىشى ، سىرتقا چىققاندا رۇخسەت سوراش ۋە رۇخسەتنى ئۆچۈرۈش تۈزۈمىگە قاتتىق رىئايە قىلىشى ؛ ئەمگەك ئىقتىدارى بار «تۆت خىل ئۇنسۇرلار » نىڭ ئىشلەپچىقىرىشقا قاتنىشىشى ۋە توغرا كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىشى بەلگىلەندى ؛ «تۆت خىل ئۇنسۇرلار » نىڭ ھەربىرىنىڭ دائىرىسى ۋە ئەركىنلىكى ھەر خىل شەكىللەر ئارقىلىق چەكلەندى . 1951 ـ يىلى ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى 51 ئەكسىلئىنقىلابچى ۋە زومىگەر پومېشچىكنى قولغا ئالدى . 1952 ـ يىلى ئۆچۈرۈپان ناھىيىسىدە ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش ـ زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش كۆرىشى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن ، ئامانلىق ساقلاش تەشكىلاتلىرى ئاممىنى سەپەرۋەر قىلىپ ، رېجىم ئاستىغا ئېلىشقا ھۆكۈم چىقىرىلغان ئەكسىلئىنقىلابچى زومىگەر پومېشچىكلارنى نازارەت قىلدى ۋە ئۆزگەرتتى ، 1953 ـ يىلى ئامانلىق ساقلاش تەشكىلاتى 25كە ، ئامانلىق ساقلاش تەشكىلاتىغا ئەزا بولغانلار 1611گە يەتتى . يەر ئىسلاھاتىدىن كېيىن ، پومېشچىك ، باي دېھقان ، ئەكسىلئىنقىلابچى ۋە بۇزۇق ئۇنسۇر دەپ بېكىتىلگەنلەر نازارەت قىلىنىدى ۋە ئۆزگەرتىلدى . شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ، ئامانلىق ساقلاش تەشكىلاتلىرى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرىنىڭ چوڭ دېلولارنى پاش قىلىشى ، قېچىپ كەتكەن جىنايەتچىلەرنى تۇتۇشىغا پائال ماسلاشتى ، قانۇنغا خىلاپلىق قىلغان زومىگەر پومېشچىكلارنى پاش قىلدى . قۇدرەتلىك خەلق دېموكراتىيىسى دىكتاتورىيىسى ئاستىدا ، ئامانلىق ساقلاش تەشكىلاتى ئاساس گەۋدە قىلىنغان ئاممىۋى نازارەت قىلىش كونترول قىلىش تورى شەكىللەندى ، بىر تۈركۈم «تۆت خىل ئۇنسۇر »لار ئەمگەك ۋە تەربىيە ئارقىلىق ئۆزگەرتىلىپ ، قەدەممۇ قەدەم قانۇن ـ ئىنتىزامغا بويسۇندىغان ، ئىشلەپچىقىرىشقا تەشەببۇسكارلىق بىلەن قاتنىشىدىغان ۋە توغرا كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئاكتىپلارغا ئايلاندى . 1954 ـ يىلى ئامانلىق ساقلاش تەشكىلاتى 33كە ، ئەزالىرى 2400گە يەتتى . 1955 ـ يىلى 3 ـ ئايدا ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى ئېلان قىلغان «يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيىلەشتۈرۈش ھەرىكىتى پروگراممىسى قارار لايىھىسى» بويىچە ، «تۆت خىل ئۇنسۇرلار »نى پارچىلاپ ئۆزگەرتىش تاكتىكىسى ئوتتۇرىغا قويۇلدى ، ئىپادىسى ياخشى بولغان پومېشچىك ، باي دېھقان ، ئەكسىلئىنقىلابچى ۋە بۇزۇق ئۇنسۇرلار ئەزالىققا قوبۇل قىلىنىپ ، ئىپادىسى ئادەتتىكىچە بولغانلىرى كاندىدات ئەزالىققا قوبۇل قىلىندى ، ئىپادىسى ناچارلىرى بۇرۇنقىدەكلا رېجىم ئاستىدا ئىشلەپچىقىرىشقا قاتناشتۇرۇلۇپ ، ئىدىيىسىنى ئۆزگەرتىشكە بۇيرۇلدى . سۆگەتلىك يېزىسىدا ئۈچ ئالىي يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتسىيىسى قۇرۇلۇپ ، كوپېراتىيىسىگە كىرگەن دېھقان ئائىلىلىرى ئومۇمىي ئائىلە سانىنىڭ 98 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى . 15 پومېشچىك ئائىلىسى ، 18 باي دېھقان ئائىلىسى ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىشتە ئىپادىسى ئاكتىپ بولغانلىقىدىن كوپېراتسىيىگە قوبۇل قىلىندى . 1956ـ يىلى 6 ـ ئايدا ۋىلايەتلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى باشقارمىسى ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى باشلىقلىرى يىغىنى ئېچىپ ، بۇ يېزىنىڭ ئۇسۇلى ۋە تەجرىبىسىنى ئومۇملاشتۇردى ھەمدە «پروگراما»نى ئىزچىللاشتۇرۇشقا بىرلەشتۈرۈپ ، ۋىلايەت دائىرىسىدە «تۆت خىل ئۇنسۇر »لارنى مۇددەت ۋە تۈركۈمگە بۆلۈپ كوپېراتسىيىگە كىرگۈزدى . شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتسىيىلىرىنى تەرتىپكە سېلىپ ، كوپېراتسىيىسىنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئامانلىق ساقلاش تەشكىلاتىنى قۇرۇپ ، «تۆت خىل ئۇنسۇرلار »نى ئۆزگەرتىشكە ھەقىقىي كاپالەتلىك قىلدى . 1957 ـ يىلى 6 ـ ئايدا جامائەت خەۋپسىزلىكى نازارىتىنىڭ «زەربە بېرىپ جازا ھۆكۈم قىلىشقا توشايدىغان ۋە زەربە بېرىپ جازا ھۆكۈم قىلىنماي كەڭچىلىك بىلەن بىر تەرەپ قىلىنغان ، جازا مۇددىتى توشۇپ قويۇپ بېرىلگەن ۋە رېجىمغا ئېلىشتىن بوشىتىلغان ئەكسىلئىنقىلابىي ئۇنسۇرلارنىڭ قالپىقىنى ئېلىپ تاشلاش ۋە

ئۇلارنى يېزا ئىگىلىك كوپېراتسىيىسىگە قاتناشتۇرۇش توغرىسىدىكى بىر تەرەپ قىلىش پىكرى» ئىزچىللاشتۇرۇلدى ، ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش ۋە باھالاش ئارقىلىق 2807 پومېشچىك ، باي دېھقان ، ئەكسىلئىنقىلابچىدىن 1148ى كوپېراتسىيىگە قوبۇل قىلىندى ، بۇ پومېشچىك ، باي دېھقان ، ئەكسىلئىنقىلابچى ، بۇزۇق ئۇنسۇر ئومۇمىي سانىنىڭ 41 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى ؛ بۇنىڭ ئىچىدە رەسمىي كوپېراتسىيە ئەزاسى 412 بولۇپ 14.7 % نى ، كاندىدات كوپېراتسىيە ئەزاسى 532 بولۇپ 18.9 % نى ، رىجىم ئاستىدا ئىشلەپچىقىرىشقا قاتنىشىدىغىنى 204 بولۇپ 7.3 % نى ئىگىلىدى .

1959 ـ يىلى بۈرژۇئا ئوڭچىلىرى ۋە يەرلىك مىللەتچىلىككە قارشى كۈرەش قانات يايدۇرۇلدى . ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرى ئەكسىيەتچى پومېشچىك ، باي دېھقاندىن 39 نى قولغا ئالدى ، «تۆت خىل ئۇنسۇر» ، «ئوڭچىلار» ، «يەرلىك مىللەتچى»لاردىن جەمئىي 45نى ئەمگەك بىلەن تەربىيىلەشكە سالدى ۋە رىجىم ئاستىغا ئالدى ، 95 ئادەمنى ئاگاھلاندۇردى ، 355 ئادەمنى جازالىدى ، 23 ئادەمنى كۈرەشكە تارتتى ، 300 ئادەم ئامما سانىنىڭ نازارەت قىلىپ ئۆزگەرتىشكە تاپشۇرۇپ بېرىلدى ، 72 ئادەمگە «تۆت خىل ئۇنسۇر» قالپىقى يېگۈزۈلدى . شۇ يىلى «پۈتۈن پارتىيە جامائەت خەۋپسىزلىكى بىلەن شۇغۇللىنىش ، ئومۇمىي خەلق جامائەت خەۋپسىزلىكى بىلەن شۇغۇللىنىش» ئىدىيىسىنىڭ يېتەكچىلىكىدە ، ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى ئوتتۇرىغا قويغان «تۆت خىل ئۇنسۇر»غا «ئاز قولغا ئېلىش ، كۆپ قىسمىنى رىجىم ئاستىغا ئېلىش ، كەڭ كۆلەمدە ئۆزگەرتىش» پرىنسىپىغا ئاساسەن ، «نازارەت ئاستىدا ئەمگەككە سېلىش بىلەن سىياسىي تەربىيىنى بىرلەشتۈرۈش ، جازالاش بىلەن ئۆزگەرتىشنى بىرلەشتۈرۈش ، ئادەتتىكى نازارەت بىلەن قەرەللىك تەكشۈرۈپ باھالاشنى بىرلەشتۈرۈش ، نۆۋەتلىق نازارەت قىلىش بىلەن ئومۇمىيۈزلۈك تەربىيىلەشنى بىرلەشتۈرۈش»تىن ئىبارەت ئۆزگەرتىش تەدبىرلىرى قوللىنىلدى ، كۆپ خىل شەكىللەر ئارقىلىق «تۆت خىل ئۇنسۇرلار» ئۆزگەرتىلدى ، ئۇلارنى ھەر يىلى بىر قېتىم ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈپ باھالاپ چىقىش بەلگىلەندى .

1963 ـ يىلى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرى سوتسىيالىستىك تەربىيە ھەرىكىتىگە بىرلەشتۈرۈپ «تۆت ئېنىق بولماسلىق» (تۆت خىل ئۇنسۇرلار ئېنىق بولماسلىق ، ئەكسىلئىنقىلابچىلارنىڭ سىنىپىي ئاساسىي ئېنىق بولماسلىق ، قالپىقى ئېلىپ تاشلانغانلار ئېنىق بولماسلىق ، ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش ۋە ئەمگەك بىلەن تەربىيىلەپ قويۇپ بېرىلگەنلەر ، كېپىللىك ئېلىپ ئۆيىدە داۋالىنىشقا چىقىۋالغانلار ، رىجىم ئاستىدىكى ئۇنسۇرلار ئېنىق بولماسلىق) مەسىلىسىنى نۆۋەتلىق ھەل قىلدى . شۇ يىلى 5 ـ ئايدا ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى چىقارغان مۇتلەق كۆپ سانلىق پومېشچىك ، باي دېھقان ، ئەكسىلئىنقىلابچى ، بۇزۇق ئۇنسۇرلارنى ئۆزگەرتىپ يېڭى ئادەم قىلىپ چىقىش يولىيورۇقى ئىزچىللاشتۇرۇلدى . 1964 ـ يىلى 7 ـ ئايغا كەلگەندە ، «تۆتنى ئېنىقلاش» (سىياسىنى ئېنىقلاش ، ئىقتىسادنى ئېنىقلاش ، تەشكىلنى ئېنىقلاش ، ئىدىيىنى ئېنىقلاش) خىزمىتى جەريانىدا 85 «تۆت خىل ئۇنسۇر»نىڭ قالپىقى ئېلىپ تاشلاندى . 1966 ـ يىلى ناھىيە بويىچە جەمئىي 960 «تۆت خىل ئۇنسۇر» بار بولۇپ ، بۇنىڭ ئىچىدە پومېشچىك 371 ، باي دېھقان 439 ، ئەكسىلئىنقىلابچى 53 ، بۇزۇق ئۇنسۇر 97 بولدى . «تۆت خىل ئۇنسۇرلار» ئىچىدە ئىپادىسى ياخشىلىرى 30% نى ، ئىپادىسى ئادەتتىكىچىلىرى 44% نى ، ئىپادىسى ناچارلىرى 24% نى ، بۇزغۇنچىلىق ھەرىكىتى بارلىرى 2% نى ئىگىلىدى .

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغاندىن كېيىن ، «تۆت خىل ئۇنسۇرلار»نى نازارەت قىلىپ ئۆزگەرتىش خىزمىتى ئۆزۈلۈپ قالدى . 1972 ـ يىلى 7 ـ ئايدا ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگىنىدىكى ھەربىي ئىدارە قىلىش گۇرۇپپىسى «تۆت خىل ئۇنسۇرلار»نى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈپ ، ناھىيە بويىچە 779 «تۆت خىل ئۇنسۇر» بارلىقىنى ئېنىقلاپ چىقتى . 1979 ـ يىلى 1 ـ ئايدا ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ «پومېشچىك ، باي دېھقان ، بۇزۇق ئۇنسۇرلارنىڭ قالپىقىنى ئېلىپ تاشلاش مەسىلىسى ۋە پومېشچىك ، باي

دېھقان پەرزەنتلىرىنىڭ تەركىبى مەسىلىسى توغرىسىدا قارار»ى ئىزچىللاشتۇرۇلدى ، ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرى تەكشۈرۈپ ، ناھىيە بويىچە 545 «تۆت خىل ئۇنسۇر» بارلىقىنى ، بۇنىڭ ئىچىدە پومېشچىك 178 ، باي دېھقان 204 ، ئەكسىلئىنقىلابچى 52 ، بۇزۇن ئۇنسۇر 111 ئىكەنلىكىنى ئېنىقلاپ چىقتى . تەكشۈرۈپ باھالاش ئارقىلىق ئىپادىسى ياخشى 392 «تۆت خىل ئۇنسۇر»نىڭ قالپىقى ئېلىپ تاشلاندى ، بۇ «تۆت خىل ئۇنسۇر» ئومۇمىي سانىنىڭ 72 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى ؛ خاتا قالپاق كىيدۈرۈلگەن ، خاتا رەسمغا ئېلىنغان 104 ئادەمنىڭ قالپىقى ئېلىندى ۋە خاتا بىر تەرەپ قىلىنغانلىقى تۈزىتىلدى ، سىرتقا ئېقىپ كەتكەن ۋە قاچقان 14 «تۆت خىل ئۇنسۇر»غا سىياسەتتە بەلگىلەنگەن بەلگىلىمە بويىچە ئايرىم - ئايرىم ھالدا چارە كۆرۈلدى . 1983 - يىلى 6 - ئايدا قېپقالغان «تۆت خىل ئۇنسۇر»لارنىڭ ھەممىسىنىڭ قالپىقى ئېلىپ تاشلىنىپ ، «تۆت خىل ئۇنسۇرلار»نى نازارەت قىلىپ ئۆزگەرتىش خىزمىتى ئاخىرلاشتى .

§7 . قانۇنغا خىلاپلىق قىلغان ياش - ئۆسمۈرلەرگە ياردەم ۋە تەربىيە بېرىش

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە ، كونا ئۆرپ - ئادەتلەرنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلغان بەزى ياش - ئۆسمۈرلەر جەمئىيەتتە گۇرۇھ بولۇپ ئۇيۇشۇپ ، جېدەل چىقىرىپ تۇراتتى . بەزىلىرى باشقىلارنىڭ كۆشكۈرتىشى بىلەن ئوغرىلىق ، بۇلاڭچىلىق ، باسقۇنچىلىق قىلاتتى ، ئەكسىيەتچىل گەپ - سۆزلەرنى تارقىتاتتى ، ژاھاكازالار .

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە بەزى ياش - ئۆسمۈرلەر ئارىسىدا ھۆكۈمەتسىزلىك ئىدىيىسى ئەۋج ئېلىپ ، قانۇنغا خىلاپلىق قىلىدىغان ياش - ئۆسمۈرلەر كۆپەيدى . 1979 - يىلى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرى قانۇنغا خىلاپلىق قىلغان ياش - ئۆسمۈرلەرنى تەكشۈرۈپ ئېنىقلىدى ، شەھەر- بازارلارنى مۇھىم نۇقتا قىلغان ھالدا جامائەت خەۋپسىزلىكى ، ئامانلىق ساقلاش ، مەكتەپ ، ئائىلە ، جەمئىيەت ئورتاق قاتناشقان ياردەم ۋە تەربىيە بېرىش گۇرۇپپىسىنى قۇردى . 1980 - يىلى جەمئىيەت ئامانلىقىنى تەرتىپكە سېلىشقا بىرلەشتۈرۈپ ، ياش - ئۆسمۈرلەرگە قارىتا ئىدىيىۋى تەربىيىنى كۈچەيتىپ ، قانۇنغا خىلاپلىق قىلغان ياش- ئۆسمۈرلەرگە بىر قارار تەربىيىلەش كۇرسى ئاچتى ، 32 ياش - ئۆسمۈر كۇرسقا قاتناشتى . قانۇنغا خىلاپلىق قىلغان 106 ياش - ئۆسمۈرگە ياردەم ۋە تەربىيە بەردى ، ئەمگەك ، ماۋارىپ ، خەلق ئىشلىرى تارماقلىرىغا ھەمكارلىشىپ ئىش كۆتۈپ تۇرغان 210 ياش - ئۆسمۈرنى ئورۇنلاشتۇردى . ياردەم ۋە تەربىيە بېرىش ئارقىلىق ، قانۇنغا خىلاپلىق قىلغان كۆپ ساندىكى ياش - ئۆسمۈر ئۆزگىرىشكە باشلىدى ، 53 ى ئۆزگىرىپ ياخشى ئادەم بولدى . 1982 - يىلى قانۇنغا خىلاپلىق قىلغان ياش - ئۆسمۈرلەرنىڭ نىسبىتى يۇقىرى كۆتۈرۈلدى ، ستاتىستىكىغا ئاساسلانغاندا ، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرى قولغا چۈشۈرگەن قانۇنغا خىلاپلىق قىلىپ جىنايەت ئۆتكۈزگەن 260 ئادەم ئىچىدە 175 ياش - ئۆسمۈر بار بولۇپ ، قانۇنغا خىلاپلىق قىلىپ جىنايەت ئۆتكۈزگەنلەر ئومۇمىي سانىنىڭ 67 پىرسەنتىنى ئىگىلىگەن . 9 - ئايدا بازارلىق ساقچىخانا ئۇدا ئىككى قارار تەربىيىلەش كۇرسى ئېچىپ ، قانۇنغا خىلاپلىق قىلغان 47 ياش - ئۆسمۈرنى ئەخلاق ، ئېنتىزام ، ۋە قانۇن- تۈزۈم جەھەتتىن تەربىيىلىدى . شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ، ئاساسىي قاتلاملاردا ئاساس يارىتىش خىزمىتىنى زور كۈچ بىلەن كۆچەيتىپ ، ئاممىنى ھەر تەرەپلىمە تۈزەشكە سەپەرۋەر قىلىپ ، ياش - ئۆسمۈرلەرنىڭ جىنايەت ئۆتكۈزۈش نىسبىتىنىڭ يۇقىرى ئۆرلىشىنى تىزگىنلىدى . 1983 - يىلى پۈتۈن جەمئىيەتتىكى كۆچلەر سەپەرۋەر قىلىنىپ ، ھەر خىل شەكىللەردىن پايدىلىنىپ ، 615 قېتىم قانۇن - تۈزۈم تەشۋىقاتى ئېلىپ بېرىلدى . 390

مىڭدىن ئارتۇق ئامما تەربىيە ئالدى ، ئاساسىي قاتلامدىكى ياردەم ۋە تەربىيە بېرىش گۇرۇپپىلىرى رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇپ ، قانۇنغا خىلاپلىق قىلغان 60 ياش - ئۆسمۈرنى نۆقتىلىق ياردەم بېرىپ تەربىيىلىدى . مەۋرىچانلىق بىلەن قايىل قىلىش ۋە تەسىرلەندۈرۈش ئارقىلىق ، بۇنىڭ ئىچىدىكى قانۇنغا خىلاپلىق قىلغان 12 ياش - ئۆسمۈر ئەس - ھۇشىنى تېپىپ ، جىنايى قىلمىشلارنى تەشەببۇسكارلىق بىلەن پاش قىلدى ھەمدە جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرىغا ھەمكارلىشىپ ، ياش - ئۆسمۈر جىنايەت ئۆتكۈزۈش شايكىسىدىن بەشنى يوقاتتى ، بازار - يېزىلارنىڭ ئىجتىمائىي كەيپىياتى كۆرۈنەرلىك ياخشىلاندى . 1984 - يىلى قانۇن - تۈزۈم تەشۋىقاتى ئۇزلۇكسىز قانات يايدۇرۇلۇپ ، بازار - يېزىلاردا قانۇنغا خىلاپلىق قىلىپ جىنايەت ئۆتكۈزۈشكە دائىر رەسىملەر كۆرگەزمە قىلىندى ، بازار ۋە كوچىلارغا 1125 پارچە ئىلان ۋە تەشۋىقات رەسمى چاپلاندى ، ناھىيە ، يېزا ، كەنتلەردە جەمئىيەت ئامانلىقىنى ئومۇملاشتۇرۇپ تۈزەش رەھبەرلىك گۇرۇپپىلىرى قۇرۇلۇپ ، قانۇنغا خىلاپلىق قىلغان ياش - ئۆسمۈرلەرگە ياردەم ۋە تەربىيە بېرىش خىزمىتى ئومۇملاشتۇرۇپ تۈزەش خىزمىتىنىڭ مۇھىم بىر ۋەزىپىسى قىلىندى ، بازارلار ، ئاساسىي قاتلاملاردىكى ياردەم ۋە تەربىيە بېرىش گۇرۇپپىلىرى كۆپىيىپ 69غا ، ئەزالىرى 145كە يەتتى .

1985 - يىلى ئىگىلەپ تۇرغان نۆقتىلىق نوپۇس 351 بولۇپ ، بۇنىڭ ئىچىدىكى 306 ئادەم ياردەم بېرىپ تەربىيىلەش ئوبيېكتى قىلىپ بېكىتىلدى . بۇنىڭ ئىچىدە ياش - ئۆسمۈر 144 . 1995 - يىلى ياردەم بېرىپ تەربىيىلەش گۇرۇپپىسى 325كە ، ئەزالىرى 758گە يېتىپ ، ناھىيە ، بازار ، كەنتتىن ئىبارەت ئۈچ دەرىجىلىك ياردەم بېرىپ تەربىيىلەش تورى شەكىللەندى . 1996 - يىلى قانۇنغا خىلاپلىق قىلغان 183 ئادەم ئىچىدە ياش- ئۆسمۈر 167 بولۇپ ، % 91نى ئىگىلىدى . 1997 - يىلى 137 ياش - ئۆسمۈر تەربىيىلەش ئوبيېكتى قىلىپ بېكىتىلدى ، ياردەم بېرىپ تەربىيە بېرىش ئارقىلىق ، 125 ياش - ئۆسمۈر قانۇنغا خىلاپ ھەرىكىتىنى توختاتتى ، ياخشى ئادەم بولۇپ ئۆزگىرىش نىسبىتى % 91كە يەتتى .

1999 - يىلى ئامانلىق ساقلاش كومىتېتى 641گە ، ئامانلىق ساقلاش گۇرۇپپىسى 792گە ، ئەزا 5581كە ، ياردەم بېرىپ تەربىيىلەش تەشكىلاتى 138گە ، ياردەم بېرىپ تەربىيىلەش پائالىيىتىگە قاتناشقانلار 366گە ، ياردەم بېرىپ تەربىيىلەنگەن ياش - ئۆسمۈر 138گە ، ياخشى ئادەم بولۇپ ئۆزگەرگىنى 96گە يەتتى ، ئۆزگىرىپ ياخشى ئادەم بولۇش نىسبىتى % 69.5كە يەتتى .

§ 8 . چېگرىدىن چىقىش - كىرىشنى باشقۇرۇش

ئۇچتۇرپان ناھىيىسى چېگرا رايونىغا جايلاشقان بولۇپ ، شىمالىي تەرىپى قىرغىزىستان بىلەن تۇتىشىپ تۇرىدۇ ، چېگرا لىنىيىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 116 كىلومېتىر بولۇپ ، سەككىز ئورۇندا قىرغىزىستانغا بارىدىغان تاغ ئېغىزى بار . 50 - يىللاردا دۆلەت جۇڭگو گىراژدانلىرىنىڭ چېگرىدىن چىقىشىنى قاتتىق چەكلەيتتى . 1950 - يىلى 10 - ئايدا چېگرا باشقۇرغۇچى خادىملار چېگرا رايوندا چەت ئەلگە قاچاقچى بولغان ئۇچ ئادەمنى تۇتۇۋالغان . ئەينى ۋاقىتتا ، چېگرا ئىچىدە ئاز ساندىكى سوۋېت مۇھاجىرلىرى ئولتۇراقلاشقان بولۇپ ، دۆلەتنىڭ سىياسىتى بويىچە ، سوۋېت مۇھاجىرلىرى قانۇنغا بويسۇنۇش پرىنسىپى ئاستىدا داۋاملىق تۇرۇشقا ، تۇرمۇش ۋە ئىشقا ئورۇنلىشىش جەھەتلەردە جۇڭگو گىراجدانلىرى بىلەن ئوخشاش ھوقۇقدىن بەھرىمەن بولاتتى . 1951 - يىلى 10 - ئايدا جامائەت خەۋپسىزلىكى نازارىتىنىڭ «سوۋېت مۇھاجىرلىرىنى باشقۇرۇش توغرىسىدىكى ۋاقتىلىق چارە» سىدىكى بەلگىلىمىلىسى بويىچە ، ئومۇمەن سوۋېتنىڭ گىراجدانلىق كېنىشكىسى بار كىشىلەرنىڭ ھەممىسىگە ۋاقتىنچە بىر دەك سوۋېت مۇھاجىرلىرى بويىچە مۇئامىلە قىلىندى .

سوۋېت مۇھاجىرلىرى ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە ساياھەتكە بېرىشقا توغرا كەلسە ، شۇ يەردىكى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرىغا بېرىپ ساياھەت كىنىشكىسى ئالمىسا بولمايدىغان بولدى . 1952 ـ يىلى 11 ـ ئايدا ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمە «ھازىرقى كادىرلار ئىچىدىكى سوۋېت تەۋەلىكىدىكىلەرنىڭ دۆلىتىگە قايتىش تەلىپىنى بىر تەرەپ قىلىش چارىسى»نى تۈزۈپ چىقىپ ، سوۋېت تەۋەلىكىدىكى كادىرلارنىڭ دۆلىتىگە قايتىش ئىشلىرىنى بېجىرىشكە باشلىدى . 1957 ـ يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيىسى چەت ئەل مۇھاجىرلىرىنى تىزىملاش ئاساسىدا ، چەت ئەل مۇھاجىرلىرىنى باشقۇرۇشنىڭ ئاددىي تۈزۈملىرىنى تۈزۈپ چىقىپ ، ئۇلارنى نوپۇس ۋە ئولتۇراقلىشىشنى تىزىملاشتىن ئىبارەت ئىككى تەرەپتىن باشقۇرۇشنى يولغا قويدى . شۇ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى ، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق كومىتېتى تاشقى ئىشلار باشقارمىسىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭ شۆبە باشقارمىسى سوۋېت ئىتتىپاقىغا بېرىپ بىۋاسىتە تۇغقانلىرىنى يوقلىماقچى بولسا ، پەقەت سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ يەرلىك ساقچى ئورگىنىنىڭ ئىسپاتى ۋە بىۋاسىتە تۇغقانلىرىنىڭ تەكلىپ خېتى بولسىلا تەستىقلاپ بېرىلىدۇ ، دەپ بەلگىلىمە چىقاردى . 1958 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكى جۇڭگو گىراجدانلىرىنىڭ چېگرىدىن چىقىشىنى باشقۇرۇش خىزمىتىنى جامائەت خەۋپسىزلىكى تارماقلىرىنىڭ مەسئۇل بولۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بەردى . بۇ ھەقتىكى ئىشلار جامائەت خەۋپسىزلىكى مىنىستىرلىكى تۈزۈپ چىققان «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى گىراجدانلىرىنىڭ شەخسى ئىش بىلەن دۆلەتتىن چىقىش ـ كىرىشىنى باشقۇرۇش خىزمىتى بەلگىلىمىسى» بويىچە بېجىرىلدى . 1960 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىن 1961 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنىگىچە ، ئاقسۇ ۋىلايەتلىك پارتكوم چېگرا تەكشۈرۈش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى بىلەن ئۇچتۇرپان ، ئاقسۇ ئىككى ناھىيىنىڭ تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى ئۇچتۇرپان ، ئاقسۇ (ئۇ چاغدا ئونسۇ ناھىيىسى ئاقسۇ ناھىيىسىگە قوشۇۋېتىلگەن) ئىككى ناھىيىنىڭ چېگرا رايونلىرىدىكى ئەسلىدە بار پاسىل بەلگىسى ، ئادەت سىزىقى ، چارۋا بېقىش دائىرىسى ، جۇڭگو ـ سوۋېت قاراۋۇلخانىسى قاتارلىق ئەھۋاللارنى تۆت قېتىم تەپسىلىي تەكشۈرۈپ چىقىپ ، چېگرا باشقۇرۇش رايونىنى بېكىتىپ ، دۆلەت مۇداپىئە خىزمەت رايونىنى ، چەكلەش سىزىقى ۋە ئىچكى چەكلەش سىزىقىنى بەلگىلەپ چىقتى . ئاقسۇ ۋىلايەتلىك پارتكوم تاشقى ئىشلار گۇرۇپپىسى چېگرا تەكشۈرۈشكە بىرلەشتۈرۈپ ، ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە چېگرىدىن ئۆتۈپ ، ئۇچتۇرپان ، ئونسۇ ئىككى ناھىيىگە كىرىپ ئولتۇراقلاشقان قىرغىزلارنى جۇڭگو گىراجدانى دەپ بېكىتتى . شۇ يىلى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرى دۆلەت چېگرىسىدىن ئوغرىلىقچە ئۆتۈش دېلوسىدىن ئوننى پاش قىلىپ ، دۆلەت چېگرىسىدىن ئوغرىلىقچە ئۆتكەنلەردىن جەمئىي 49 ئادەمنى تۇتۇۋالدى ۋە نەسىھەت بىلەن قايتۇردى . ھەر خىل گۇۋاھنامىلەردىن 93نى يىغىۋالدى . شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ، چېگرا رايونىدا ئولتۇرۇشلۇق ئاھالىلەرنى نۇقتىلىق تەكشۈرۈپ تىزىمغا ئالدى ، تىزىمغا ئېلىنغان 46 ئائىلىلىك 301 ئادەم ئىچىدە ، 32 ئائىلىلىك 48 ئادەم سوۋېت ئىتتىپاقىغا بېرىشنى قەتئىي تەلەپ قىلدى . 1963 ـ يىلى 1 ـ ئايدا يامانسۇ ، يېڭىئاۋاتتىن ئىبارەت ئىككى گۇڭشېنىڭ چېگرا رايونلىرىدا ئولتۇرۇشلۇق 1257 ئائىلىلىكى 7766 ئادىمى ستاتىستىكا قىلىندى . جامائەت خەۋپسىزلىكى نازارىتىنىڭ بەلگىلىمىسى بويىچە ، ئادەتتە سوۋېت ئىتتىپاقى گىراجدانلىرىنىڭ شىنجاڭغا كېلىپ تۇغقان يوقلىشىغا رۇخسەت قىلىنمايتتى . 1964 ـ يىلى ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىدە چېگرا مۇداپىئە بۆلۈمچىسى تەسىس قىلىنىپ ، چېگرىدىن چىقىش ـ كىرىش ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا مەسئۇل بولدى . شۇ يىلى 5 ـ ئايدا ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى يامانسۇ ، يېڭىئاۋات گۇڭشېنىڭ چېگرىسىدا چېگرا مۇداپىئە ساقچىخانىسىنى تەسىس قىلدى . شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ، چېگرا رايونلاردا ئامانلىق ساقلاش تەشكىلاتى ۋە خەلق ئەسكەرلىرى قوشۇنىنى قۇرۇپ ، كۈچلەرنى تېخىمۇ تولۇقلاپ ، چېگرا تەرتىپىنى قوغدىدى . 1966 ـ يىلى يامانسۇ ۋە يېڭىئاۋات ئىككى چېگرا مۇداپىئە ساقچىخانىسى شۆبە ھەربىي رايون خىزمەت گۇرۇپپىسىغا ماسلىشىپ ، چېگرىدىكى چەكلەنگەن رايونلاردا ئولتۇراقلاشقان ئاھالىلەرنى ۋە ئۇ يەرنىڭ يەر شەكلىنى تەكشۈرۈپ ئىگىلەپ ، چېگرىدىكى چەكلەنگەن رايوندا ئولتۇراقلاشقان ئاھالىلەر كىنىشكىسى تۈزۈمى

ۋە يول خېتى تۈزۈمىنى ئەملىيلەشتۈردى . ئەينى ۋاقىتتا ، چەكلەنگەن رايوندا 204 ئائىلە 815 ئادەم ئولتۇراقلاشقان ، بۇنىڭ ئىچىدە 16 ياشتىن ئاشقان ئولتۇراق ئاھالە كىنىشكىسى تارقىتىشقا تېگىشلىكى 542 ئادەم بولۇپ ، ئەملىيەتتە 521 ئادەمگە كىنىشكا تارقىتىپ بېرىلدى ؛ چەكلەنگەن رايوندا ئولتۇرۇشقا مۇڭاپىق كەلمەيدىغان 10 ئائىلىلىك 34 ئادەم ئىچكى جەھەتتىن كۆچۈرۈپ مۇڭاپىق ئورۇنلاشتۇرۇلدى . چەكلەنگەن رايونلاردىكى خەلق ئەسكەرلىرى قوشۇنى ، ئامانلىق ساقلاش تەشكىلاتى يېڭىۋاشتىن تەكشۈرۈلۈپ ، خەلق ئەسكەرلىرى قوشۇنىنىڭ ئادىمى 54 كە ، ئامانلىق ساقلاش تەشكىلاتىنىڭ ئادىمى 35كە يەتكۈزۈلدى . چەكلەنگەن رايونلاردا 189 ئادەمدىن تەركىب تاپقان بىرلەشمە مۇداپىئە ئەترىتىدىن يەتتىسى قۇرۇلۇپ ، مۇداپىئە كۈرۈش خىزمىتى كۈچەيتىلدى . چەكلەنگەن رايونىنىڭ بەلگىلىمىسى بويىچە ، چەكلەنگەن رايونىنىڭ يول خېتى يوق ئادەملەر بىردەك چەكلەنگەن رايونغا كىرىشكە بولمايتتى . 1968 ـ يىلى چېگرىدىكى چەكلەنگەن رايونلاردا تۆت چارۋىچىلىق چوڭ ئەترىتى ، توققۇز چارۋىچىلىق كىچىك ئەترىتى بولۇپ جەمئىي 206 ئائىلە 914 ئادەم بار بولۇپ ، بۇلاردىن سەككىز ئائىلىلىك 34 ئادەم ئىچكى جەھەتتىن كۆچۈرۈلدى . 1971 ـ يىلى گوۋۇيۈەننىڭ تەلىپى بويىچە ، چېگرىدىن چىقىپ تۇغقان يوقلايدىغانلار ، ئولتۇراقلىشىدىغانلار بولسا ، ئۇلارنىڭ ياخشىلىرى چىقىرىلدى ، ئەسكىلىرى تۈتۈپ قېلىندى . بۇ ھەقتىكى تەكشۈرۈش چىڭىتىلدى . 1973 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ئۇچتۇرپاندا چېگرا رايون يول خېتى تۈزۈمى ئومۇمىيۈزلۈك يولغا قويۇلدى . شۇ يىلى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرى ۋەتەنگە ئاسىيلىق قىلىپ چەت ئەلگە قېچىش گۇرۇھى دېلوسىدىن ئىككىنى پاش قىلدى . چەت ئەلگە قاچقان ئۇنسۇرلارنىڭ ھەممىسى قولغا چۈشتى . 1974 ـ يىلى سايبۇلاق كەنتىدە قورۇل چېگرا مۇداپىئە ساقچىخانىسى قۇرۇلدى . 1975 ـ يىلى چەكلەنگەن چېگرا مۇداپىئە رايونلىرىنىڭ مۇقىملىقىنى قوغداش ئۈچۈن ، چەكلەنگەن رايون تەۋەسىدە ئولتۇرۇۋاتقان چارۋىچىلارنىڭ ئاز ساندىكى قېرى ، ئاجىزلىرىدىن باشقىلىرىنىڭ ھەممىسى بىرلەشمە مۇداپىئە تەشكىلاتىغا قاتناشتى . 1976 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى ، ئاقسۇ ۋىلايەتلىك چېگرا ئايرىش خىزمەت گۇرۇپپىسى ئۇچتۇرپان ، ئۇنسۇ ئىككى ناھىيىنىڭ چېگرا باشقۇرۇش رايونىنى يېڭىۋاشتىن ئايرىپ بېكىتىشنى باشلاپ ، 1977 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى ئاخىرلاشتۇردى . نەق مەيداندا تەكشۈرۈش ئارقىلىق ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 268 كىلومېتىر كېلىدىغان چېگرا باشقۇرۇش رايون لىنىيىسى ئايرىپ چىقىلدى ، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇچتۇرپان ناھىيىسى چېگرا لىنىيىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 116 كىلومېتىر بولدى . 1978 ـ يىلى ج ك پ 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 ـ ئومۇمىي يىغىنى چاقىرىلغاندىن كېيىن ، پارتىيىنىڭ مۇھاجىرلار سىياسىتى ئەملىيلەشتۈرۈلۈپ ، چېگرىدىن چىقىش چەكلىمىسى كەڭ قويۇۋېتىلدى ، چېگرىدىن چىقىشنى ئىلتىماس قىلىدىغانلار كۆرۈنەرلىك كۆپەيدى . 1980 ـ يىلى 1 ـ ئايدا ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى چېگرا مۇداپىئە بۆلۈمچىسىنى ئەملەدىن قالدۇرۇپ ، ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك چېگرا مۇداپىئە چوڭ ئەترىتىنى قۇردى ، چېگرىدىن چىقىش ـ كىرىشنى باشقۇرۇش خىزمىتى چېگرا مۇداپىئە چوڭ ئەترىتىگە ئايرىپ بېرىلدى . 1982 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى كەچتە ، قورۇل چېگرا مۇداپىئە ساقچىخانىسىنىڭ كادىر ـ ساقچىلىرى ئاممىنىڭ پاش قىلىشىغا ئاساسەن ، شۇ يەردىكى ئاممىنىڭ يارىدىمى ئاستىدا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئىككى قوراللىق ئىشپىيونىنى قورشۇۋېلىپ بېرىنى نەق مەيداندا ئېتىپ ئۆلتۈردى ، بىر تاپانچىنى ئولجا ئالدى ، 1982 ~ 1983 ـ يىللىرى 11 ئادەم چېگرىدىن چىقىشنى ئىلتىماس قىلدى ، توققۇز ئادەمنىڭ ئىلتىماسى تەستىقلاندى .

1986 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ پۇقرالارنىڭ چېگرىدىن چىقىش ـ كىرىشنى باشقۇرۇش چارىسى» ئېلان قىلىندى . چېگرىدىن چىقىشنى ئىلتىماس قىلغۇچىلار ھەدەپ كۆپەيدى . شۇ يىلى 58 ئادەمنىڭ چېگرىدىن چىقىشى تەستىقلاندى . 1987 ـ يىلى 95 ئادەم چېگرىدىن چىقىشنى ئىلتىماس قىلدى . چېگرىدىن چىقىش ـ كىرىشنى باشقۇرۇشتا «قاتتىق تەكشۈرۈش ، مۇۋاپىق ئازايتىش» دېگەن بەلگىلىمە بويىچە ئىش كۆرۈلۈپ ، چېگرىدىن چىقىدىغان ـ كىرىدىغانلار كونترول قىلىندى . 1992 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ

26 ـ كۈنى ئاپتونوم رايوندىكى مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلارنىڭ رەھبەرلىرىدىن تەركىب تاپقان ، ئاپتونوم رايونلۇق مۇئاۋىن رەئىسى لى دۆڭخۇينىڭ باشچىلىقىدىكى ئالتە كىشى ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ شۇجىسى كالك كېجىەن ، ۋالىي مەمتىمىن زاكىرنىڭ ھەمراھلىقىدا ، ئۈچتۇرپان ناھىيىسىگە بېرىپ ، بەدەل ئېغىزىنى كۆزدىن كۆچۈردى .

1992 ～ 1996 ـ يىلىغىچە چېگرىدىن چىقىشنى ئىلتىماس قىلغان كىشىلەر 191 بولۇپ ، بۇنىڭ ئىچىدە 77 ئادەمنىڭ چېگرىدىن چىقىشى تەستىقلاندى . 1997 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى ئالتە ئادەم قىرغىزستانغا قېچىپ كەتتى ، كېيىن قايتۇرۇۋېلىندى . شۇ يىلى چېگرا رايونلاردا جىنايى ئىشلار دېلولىرىدىن جەمئىي 14ى تۈغۇلۇپ ، 13ى پاش قىلىندى ، دېلو پاش قىلىش نىسبىتى % 98 بولدى ؛ ئامانلىق ۋەقەسىدىن 53ى يۈز بېرىپ ، تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىش نىسبىتى % 100 بولدى .

1998 ～ 1999 ـ يىللىرى چېگرا مۇداپىئەسى بويىچە چارلاشقا 198 قېتىم ئادەم تەشكىللەندى ، ساقچى كۈچلىرىدىن 1180 ئادەم (قېتىم) ؛ خەلق ئەسكەرلىرىدىن 349 ئادەم (قېتىم) ، ماتورلۇق قاتناش ۋاستىلىرىدىن 332 (قېتىم) ئاجرىتىلدى ؛ چېگرا باشقۇرۇش رايونىغا كىرگەن ئادەملەردىن 7062 ئادەم (قېتىم) ، ماتورلۇق قاتناش ۋاستىلىرىدىن 735ى تەكشۈرۈلدى ، يەتتە گۇمانلىق كىشى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرىنىڭ تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى ؛ چەت ئەلگە تۇتىشىدىغان تاغ ئېغىزلىرىدا ئامانلىق بويىچە ئالتە قېتىم چوڭ تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلدى ، چەت ئەلگە قاچقان ئالتە ئادەم تەكشۈرۈپ قولغا چۈشۈرۈلدى .

2000 ～ 2001 ـ يىللىرى چېگرا رايون مۇداپىئەسى بويىچە چارلاشقا 335 ئادەم (قېتىم) تەشكىللەندى ، 1038 ساقچى (قېتىم) ، 222 ماتورلۇق قاتناش ۋاستىسى (قېتىم) ، 172 ئات (قېتىم) ئاجرىتىلدى . چېگرا رايونغا كىرگەن ماتورلۇق قاتناش ۋاستىلىرىدىن 929 ى (قېتىم) ، 9265 ئادەم (قېتىم) تەكشۈرۈلدى ، بۇنىڭ ئىچىدە گۇۋاھنامىسى يوق ياكى گۇۋاھنامىسى تەلەپكە ئۇيغۇن ئەمەس 1093 ئادەم (قېتىم) سېزىلدى ، چېگرا رايونلىرىدا جىنايى ئىشلار دېلولىرىدىن 43ى يۈز بېرىپ 37 سى پاش قىلىندى ؛ ئامانلىق دېلوسىدىن 159ى يۈز بېرىپ ، 144ى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىندى .

Ⅱ باب

تەپتىشلىك

§1 . تەپتىشلىك ئاپپاراتى

1951 ـ يىلى ناھىيىلىك تەپتىش مەھكىمىسى قۇرۇلدى ، 1955 ـ يىلى 8 ـ ئايدا نامى ئۈچتۇرپان ناھىيىلىك خەلق تەپتىش مەھكىمىسىگە ئۆزگەرتىلدى .

1958 ـ يىلى خەلق گۇڭشېسى ئومۇملاشقاندىن كېيىن ، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى ، سوت مەھكىمىسى ، تەپتىش مەھكىمىسىدىن ئىبارەت ئۈچ ئورگان بىرلىشىپ ئىش بېجىردى ، 1961 ـ يىلى ئايرىلىپ ئىش بېجىردى . «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغاندىن كېيىن ، «جامائەت خەۋپسىزلىكى ، تەپتىش ، سوت ئورگانلىرى»نى پاچاقلاپ تاشلاش دولقۇنىنىڭ زەربىسى ئاستىدا ، تەپتىش مەھكىمىسى پالەچ ھالەتكە چۈشۈپ

قالدى . 1968 ـ يىلى 12 ـ ئايدا ھەربىي ئىدارە قىلىش كومىتېتى ئونى ئۆتكۈزۈۋالدى ، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگىنى ھەربىي ئىدارە قىلىش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قولغا ئېلىشنى تەستىقلاش گۇرۇپپىسى ، سوت قىلىش گۇرۇپپىسى قاتارلىقلارنى تەسىس قىلىپ ، جامائەت خەۋپسىزلىكى ، تەپتىش ، سوت ئورگانلىرىنىڭ ھەممە ھوقۇقنى ۋاكالىتەن يۈرگۈزدى . 1969 ـ يىلى ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت قۇرۇلدى ، ئۇنىڭ قارىمىقىدا تەسىس قىلىنغان خەلق قوغداش گۇرۇپپىسى جامائەت خەۋپسىزلىكى ، تەپتىش ۋە سوت ئورگانلىرىنىڭ فونكتسىيىسىنى ۋاكالىتەن يۈرگۈزدى . تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ ئەسلىدىكى كادىرلىرى تۆۋەنگە چۈشۈرۈلۈپ كۆرەش ، تەنقىد قىلىندى ۋە ئۆزگەرتىلدى . ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن ، يەنى 1973 ـ يىلى 3 ـ ئايدا ھەربىي ئىدارە قىلىش ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ ، تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ ھوقۇقىنى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى يۈرگۈزدى . 1978 ـ يىلى 3 ـ ئايدا ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك خەلق تەپتىش مەھكىمىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ ، 17 كادىر سەپلەندى . بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر 14 ، خەنزۇ ئۇچ ، ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتتۈرگىنى ئۇچ ، تولۇق ئوتتۇرا ۋە تولۇقسىز ئوتتۇرىنى پۈتتۈرگەنلەر 14 . 7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى جۇڭگو كومموئنستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ «پارتكوملار دېلو تەستىقلىماسلىق توغرىسىدا قارار»ى ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ ، تەپتىش مەھكىمىسى تەپتىش ھوقۇقىنى مۇستەقىل يۈرگۈزىدىغان بولدى . كېيىنكى يىلى 3 ـ ئايدا ئۇنىڭ قارىمىقىدا قولغا ئېلىشنى تەستىقلاش گۇرۇپپىسى تەسىس قىلىنىپ ، يەتتە كادىر سەپلەندى ؛ ئىقتىساد ـ قانۇن ـ ئىنتىزام ، تەپتىشلىكى گۇرۇپپىسىغا ئالتە كادىر سەپلەندى ؛ سولاقخانا تەپتىش گۇرۇپپىسىغا بىر كادىر سەپلەندى ؛ ئىشخانىغا ئۇچ كادىر سەپلەندى ؛ 1979 ـ يىلىنىڭ ئاخىرى ناھىيىلىك تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ تەپتىش كومىتېتى قۇرۇلۇپ ، باش تەپتىش يېغىنغا رىياسەتچىلىك قىلىپ ، چوڭ ـ چوڭ دېلو ۋە مەسىلىلەرنى مۇزاكىرە قىلىپ قارار قىلىدىغان بولدى . 1981ـ يىلى 6 ـ ئايدا ناھىيىلىك 6 ـ قېتىملىق خەلق قۇرۇلتىيى ئېچىلىپ ، ئابدۇقادىر قۇربان تۇنجى قېتىم ناھىيىلىك خەلق تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ باش تەپتىشلىكىگە سايلاندى . شۇنىڭدىن كېيىن باش تەپتىشلەرنىڭ ھەممىسى ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ سايلىمى ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كەلدى ؛ مۇئاۋىن باش تەپتىش ۋە تەپتىشلەرنى باش تەپتىش كۆرسەتكەندىن كېيىن ، ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى ۋەزىپىگە تەينىلىدى . بۆلۈم ۋە ئىشخانىلارنىڭ باشلىقلىرىنى ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى ۋەزىپىگە تەينىلىدى ، ئىشخانا مۇدىرىنى ناھىيىلىك پارتكوم تەشكىلات بۆلۈمى ۋەزىپىگە تەينىلىدى . 1985 ـ يىلى 6ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى ناھىيىلىك پارتكومنىڭ مۇزاكىرە قىلىپ قارار قىلىشى بىلەن ناھىيىلىك خەلق تەپتىش مەھكىمىسى پارتگۇرۇپپىسى قۇرۇلدى ، پارتگۇرۇپپىنىڭ شۇجىلىقىنى باش تەپتىش ئابدۇقادىر قۇربان قوشۇمچە ئۇستىگە ئالدى . ئەمەت مەمەت مۇئاۋىن باش تەپتىش ، ۋاك خەنبىن پارتگۇرۇپپا ئەزاسى بولدى . 1986 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى ناھىيىلىك پارتكومنىڭ مۇزاكىرە قىلىپ قارار قىلىشى بىلەن ئابدۇراخمان ئەزىز تەپتىش مەھكىمىسى پارتگۇرۇپپىسىنىڭ مەخسۇس مۇئاۋىن شۇجىسى بولدى .

1987 ـ يىلى 6 ـ ئايدا ناھىيە دەرىجىلىك رەھبەرلىك بەزىرىلىرىنىڭ نۆۋەت ئالماشتۇرۇش سايلىمى ئۆتكۈزۈلگەن چاغدا ، ناھىيىلىك تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ تەشكىلىي تۈزۈلۈش دەرىجىسى مۇئاۋىن ناھىيە دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلدى ، خادىم شتاتى كۆپەيتىپ 32گە يەتتى . ئەمەلىيەتتە بار ئادەم 25 بولدى . 2001 ـ يىلى ناھىيىلىك خەلق تەپتىش مەھكىمىسىدە بەش بۆلۈم ، بىر ئىدارە ، ئىككى ئىشخانا ، يەنى قولغا ئېلىشنى تەستىقلاش بۆلۈمى ، ئەيىبلەش بۆلۈمى ، سىياسىي خىزمەت بۆلۈمى ، ئەرز ، تەنبىھ ـ ھەق ـ تەلەپ خوجىلىق بۆلۈمى ، قانۇن ـ ئىنتىزام بۆلۈمى ، خىيانەت قىلىش ، پارە بېرىشكە قارشى تەھقىقلەش ئىدارىسى ، تۈرمە ـ سولاقخانا تەپتىش ئىشخانىسى ، ئىشخانىلار تەسىس قىلىندى ، باش تەپتىش ۋە مۇئاۋىن باش تەپتىش بولۇپ ئۇچ ئادەم ، تەپتىش ، يارەمچى تەپتىش ، ئىشخانا مۇدىرى ، پارىخورلۇققا قارشى تۇرۇش ئىدارىسىنىڭ باشلىقى ، بۆلۈم باشلىقى ، قانۇن ساقچىسى ، خىزمەتچى خادىملار قاتارلىقلار بولۇپ 28 ئادەم بار ئىدى .

2 § . جىنايى ئىشلار تەپتىشلىكى

50 ـ يىللارنىڭ دەسلىپىدە ، تەپتىش مەھكىمىسى دېلولارنى سوتقا شىكايەت قىلغاندا كۆپ قىسمىنى يازما شەكىلدە شىكايەت قىلاتتى ، سوتقا چىقىپ ھۆكۈمەت نامىدىن شىكايەت قىلىشقا ناھايىتى ئاز قاتناشتى . 1955 ~ 1967 ـ يىلىغىچە جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرى قولغا ئېلىشنى تەستىقلاپ بېرىشكە يوللىغان جەمئىي 818 ئادەمگە چېتىشلىق 788 دېلونى قوبۇل قىلدى ، تەكشۈرۈش ئارقىلىق 654 ئادەمنى قولغا ئېلىشنى تەستىقلىدى ، 144 ئادەمنى قوشۇمچە تەھقىقلەشكە قايتۇردى . جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرى ئەيىبلەشكە ئۆتكۈزۈپ بەرگەن 538 ئادەمگە چېتىشلىق 529 دېلونى قوبۇل قىلدى ، تەكشۈرۈش ئارقىلىق سوت مەھكىمىسىگە 497 دېلوغا چېتىشلىق 504 ئادەمنى ئەيىبلەشنى ، 32 دېلونى قوشۇمچە تەھقىقلەشكە قايتۇرۇشنى قارار قىلدى (سوتقا قاتنىشىپ 497 دېلوغا چېتىشلىق كىشىلەر ھۆكۈمەت نامىدىن ئەيىبلەشنى قوللىدى) .

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە ، جىنايى ئىشلار تەپتىشلىكىنى ھەممىدىن ئاۋۋال ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت بېجىردى ، كېيىن جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگىنى ھەربىي ئىدارە قىلىش گۇرۇپپىسى بېجىرىدىغان بولدى ، 1973 ـ يىلى يەنە ئۆزگىرىپ جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى بېجىرىدىغان بولدى ، 1979 ـ يىلى 3 ـ ئايدا تەپتىش مەھكىمىسى تەپتىش ھوقۇقىنى يۈرگۈزۈشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە باشلىدى .

1979 ~ 1990 ـ يىلىغىچە جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى قولغا ئېلىشنى تەستىقلاپ بېرىشكە يوللىغان جەمئىي 572 ئادەمگە چېتىشلىق 219 دېلونى قوبۇل قىلىپ ، تەكشۈرگەندىن كېيىن 454 ئادەمنى قولغا ئېلىشنى تەستىقلىدى ، 46 ئادەمنى قولغا ئېلىشنى تەستىقلىمىدى . جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرى ئەيىبلەشكە ئۆتكۈزۈپ بەرگەن 788 ئادەمگە چېتىشلىق 597 دېلونى قوبۇل قىلىپ ، تەكشۈرگەندىن كېيىن سوتقا 471 پارچە دېلوغا چېتىشلىق 602 ئادەمنى ئەيىبلىدى ، 26 دېلوغا چېتىشلىق 50 ئادەمنى ئەيىبلەشتىن كەچۈرۈم قىلدى ، 19 دېلوغا چېتىشلىق 30 ئادەمنى ئەيىبلىمىدى ، 25 ئادەمگە چېتىشلىق 21 دېلونى قوشۇمچە تەھقىقلەشكە قايتۇردى ، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرى 20 دېلوغا چېتىشلىق 24 ئادەمنى ئەيىبلەشنى ئەمەلدىن قالدۇردى ؛ 10 چوڭ مۇھىم دېلوغا چېتىشلىق 10 ئادەمنى ۋىلايەتلىك شۆبە مەھكىمىسىنىڭ ئەيىبلىشىگە ئۆتكۈزۈپ بەردى .

1991 ~ 1996 ـ يىلىغىچە قولغا ئېلىشنى تەستىقلاپ بېرىشكە يوللانغان 386 ئادەمگە چېتىشلىق 268 دېلونى قوبۇل قىلىپ ، تەكشۈرگەندىن كېيىن 305 ئادەمنى قولغا ئېلىشنى تەستىقلىدى ، 28 ئادەمنى قولغا ئېلىشنى تەستىقلىمىدى ؛ ئەيىبلەشكە يوللىغان 354 ئادەمگە چېتىشلىق 253 دېلونى قوبۇل قىلىپ ، 164 دېلوغا چېتىشلىق 219 ئادەمنى ئەيىبلەشنى ، 12 دېلوغا چېتىشلىق 27 ئادەمنى ئەيىبلەشنى كەچۈرۈم قىلىشنى ، ئۈچ دېلوغا چېتىشلىق ئالتە ئادەمنى ئەيىبلىمەسلىكنى ، 32 ئادەمگە چېتىشلىق 21 دېلونى قوشۇمچە تەھقىقلەشكە قايتۇرۇشنى ، تۆت دېلوغا چېتىلىدىغان تۆت ئادەمنى ئەيىبلەشنى بىكار قىلىشنى ، 47 دېلوغا چېتىشلىق 61 ئادەمنى ۋىلايەتلىك شۆبە مەھكىمىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىشنى قارار قىلدى .

1991 ~ 1996 ـ يىلىغىچە قولغا ئېلىشنى تەستىقلاپ بېرىشكە يوللىغان 386 ئادەمگە چېتىشلىق 268 دېلونى قوبۇل قىلىپ ، تەكشۈرگەندىن كېيىن 305 ئادەمنى قولغا ئېلىشنى تەستىقلىدى . 28 ئادەمنى قولغا ئېلىشنى تەستىقلىمىدى ؛ ئەيىبلەشكە ئۆتكۈزۈپ بەرگەن 354 ئادەمگە چېتىشلىق 253 دېلونى قوبۇل قىلىپ ، 164 دېلوغا چېتىشلىق 219 ئادەمنى ئەيىبلەشنى ، 12 دېلوغا چېتىشلىق 27 ئادەمنى ئەيىبلەشتىن كەچۈرۈم قىلىشنى ، ئۈچ دېلوغا چېتىشلىق ئالتە ئادەمنى ئەيىبلىمەسلىكنى ، 32 ئادەمگە چېتىشلىق 21 دېلونى قوشۇمچە

تەھقىقلەشكە قايتۇرۇشنى ، تۆت دېلوغا چېتىشلىق تۆت ئادەمنى ئەيىبلەشنى بىكار قىلىشنى ، ئەيىبلەشكە سۇنغان 61 ئادەمگە چېتىشلىق 47 دېلونى ۋىلايەتلىك مەھكىمىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىشنى قارار قىلدى .

1997 ~ 1998 ـ يىللىرى تەپتىش مەھكىمىسى جەمئىيەت ئاملىقىنى مەركەزلەشتۈرۈپ تەرتىپكە سېلىش ، زوراۋانلىق ، تېررورلۇق جىنايى ھەرىكەتلىرىگە قاتتىق زەربە بېرىش ھەرىكىتىنى قانات يايدۇرۇشقا بىرلەشتۈرۈپ ، «قاتتىق ، ئېغىر ، تېز » بولۇش كۆرەش پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇپ ، ئىككى يىلدا جەمئىي قولغا ئېلىشنى تەستىقلاپ بېرىشكە يوللانغان 121 ئادەمگە چېتىشلىق 84 دېلونى قوبۇل قىلىپ ، 106 ئادەمنى قولغا ئېلىشنى ، 12 ئادەمنى قولغا ئالماسلىقنى ، تۆت ئادەمنى قوغلاپ تۇتۇشنى قارار قىلدى . جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى ئەيىبلەشكە يوللانغان 125 ئادەمگە چېتىشلىق 93 دېلونى قوبۇل قىلىپ ، 59 دېلوغا چېتىشلىق 74 ئادەمنى ئەيىبلەشنى ، ئۈچ دېلوغا چېتىشلىق بەش ئادەمنى ئەيىبلىمەسلىكنى ، 45 ئادەمگە چېتىشلىق 27 دېلونى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ قوشۇمچە تەھقىقلىشىگە قايتۇرۇشنى ، ئەيىبلەشكە سۇنغان 23 ئادەمگە چېتىشلىق 16 دېلونى ۋىلايەتلىك شۆبە مەھكىمىسىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىشنى قارار قىلدى .

1998 ـ يىلى تەپتىش مەھكىمىسى پائال تۇردە ئادەم ئۇۋىتىپ سوتقا قاتناشتۇرۇپ ھۆكۈمەت نامىدىن ئەيىبلەشنى قوللىدى . شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ، سوت پائالىيىتىنى ۋە سوت مەھكىمىسىنىڭ ھۆكۈم چىقىرىشىنى قاتتىق نازارەت قىلىپ ، قانۇن بويىچە ئۈچ دېلوغا ئېتىراز بىلدۈردى ، تۆت دېلونى تۈزەتتى .

1999 ـ يىلى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگىنى قولغا ئېلىشنى تەستىقلاپ بېرىشكە يوللانغان 89 ئادەمگە چېتىشلىق 62 دېلونى قوبۇل قىلىپ ، 77 ئادەمنى قولغا ئېلىشنى ، 12 ئادەمنى قولغا ئالماسلىقنى ، ئالتە ئادەمنى قوغلاپ تۇتۇشنى تەستىقلىدى . ئەيىبلەشكە يوللانغان 64 ئادەمگە چېتىشلىق 45 دېلونى قوبۇل قىلىپ ، 33 دېلوغا چېتىشلىق 45 ئادەمنى ئەيىبلىدى ، ئىككى دېلونى سۈرۈشتۈردى ، بىر دېلوغا چېتىشلىق بەش ئادەمنى ئەيىبلىمەسلىكنى قارار قىلدى ، سەككىز ئادەمگە چېتىشلىق ئالتە دېلونى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرىنىڭ قوشۇمچە تەھقىقلىشىگە قايتۇردى ، ئەيىبلەشكە سۇنغان بەش ئادەمگە چېتىشلىق بەش دېلونى ۋىلايەتلىك شۆبە تەپتىش مەھكىمىسىگە ئۆتكۈزۈپ بەردى .

2000 ~ 2001 ـ يىللىرى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرى قولغا ئېلىشنى تەستىقلاپ بېرىشكە يوللانغان 280 ئادەمگە چېتىشلىق 176 دېلونى قوبۇل قىلىپ ، 157 دېلوغا چېتىشلىق 249 ئادەمنى قولغا ئېلىشنى تەستىقلىدى ، ئەيىبلەشكە سۇنغان 294 ئادەمگە چېتىشلىق 178 دېلونى قوبۇل قىلىپ ، 15 ئادەمگە چېتىشلىق دېلونى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرىنىڭ قوشۇمچە تەھقىقلىشىگە قايتۇردى ؛ ئەيىبلەشكە سۇنغان 77 ئادەمگە چېتىشلىق 33 دېلونى ۋىلايەتلىك شۆبە مەھكىمىگە ئۆتكۈزۈپ بەردى .

§ 3 . ئىقتىسادىي تەپتىشلىك

ئىقتىسادىي تەپتىشلىك خىزمىتىنى تەپتىش مەھكىمىسى ئۆزى تەھقىقلەپ ئۆزى ئەيىبلەيتتى ، ئاساسلىقى ئىقتىسادىي ساھەدىكى پارە ئېلىش ، پارە بېرىش ، ھۆكۈمەت پۇلىنى يۆتكەپ ئىشلىتىش ، باج ئوغرىلاش ، باج چۈشۈرۈپ قويۇش ، باجغا قارشىلىق قىلىش ، ساختا تاۋار ماركىسى ، قانۇنسىز تاپاۋەت قاتارلىق جىنايەتلەرگە چېتىلىدىغان دېلولارنى بېجىرەتتى . 1955 ~ 1966 ـ يىلىغىچە ئىقتىسادىي دېلولار بىر قەدەر ئاز بولغاچقا ، تەپتىش مەھكىمىسى مەخسۇس ئىقتىسادىي تەپتىش ئورگىنى تەسىس قىلماي ، بۇنى جىنايى ئىشلار تەپتىش تارماقلىرى ئادەتتىكى قانۇن ـ ئىنتىزام تەپتىشى قاتاردا باشقۇرۇپ كەلگەنىدى . ئىسلاھات ، ئېچىۋېتىش يولغا قويۇلغاندىن كېيىن ، ئىقتىسادىي دېلولار كۆپەيدى . 1980 ـ يىلى ناھىيىلىك تەپتىش مەھكىمىسىدە ئىقتىسادىي

قانۇن ـ ئىنتىزام تەپتىش گۇرۇپپىسى تەسىس قىلىندى . مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى ئېلان قىلغان «ئىقتىسادىي ساھەدىكى ئېغىر جىنايى ھەرىكەتلەرگە زەربە بېرىش توغرىسىدىكى قارار»غا ئاساسەن ، تەپتىش مەھكىمىسى ئىقتىسادىي تەپتىش خىزمىتىنى ئۇزلۇكسىز كۈچەيتتى . 1981 ~ 1997 ـ يىلىغىچە ، 159 ئادەمگە چېتىشلىق 141 ئىقتىسادىي دېلونى قوبۇل قىلىپ ، تەكشۈرگەندىن كېيىن 77 ئادەمگە چېتىشلىق 75 دېلونى تەھقىقلەشنى قارار قىلدى . رازۇېدكا ئاخىرلاشقاندا 47 دېلوغا چېتىشلىق 50 ئادەمنى سوت مەھكىمىسىنىڭ ئەيىبلىشىگە يوللىدى ، سەككىز دېلوغا چېتىشلىق سەككىز ئادەمنى ئەيىبلەشنى كېچىرىم قىلدى . 60 دېلوغا چېتىشلىق 61 ئادەمنى مۇناسۇەتلىك ئورۇنلار ۋە تارماقلارنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا ئۆتكۈزۈپ بەردى ، 19 ئادەمگە چېتىشلىق 20 دېلونى ئاخىرلاشتۇرمىدى . جەمئىي 2 مىليون 642 مىڭ 900 يۈەن ئىقتىسادىي زىيانىنى قايتۇرۇپ كەلدى . 1989 ـ يىلى 8 ـ ئايدا ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك پارتكوم ئالىي خەلق سوت مەھكىمىسى ، ئالىي خەلق تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ «خىيانەتچىلىك ، پارىخورلۇق ، ھايانكەشلىك قاتارلىق جىنايەتلەرنى ئۆتكۈزگەنلەر بەلگىلەنگەن مۇددەت ئىچىدە ئۆزىنى مەلۇم قىلىپ ، جىنايىتىنى ئىقرار قىلىشى توغرىسىدا ئومۇمىي ئۇقتۇرۇش»نى ئىزچىللاشتۇرۇشنى نەقلەشتۇرۇش چوڭ يىغىنىنى ئېچىپ ، خىيانەتچىلىك ، پارىخورلۇق قاتارلىق ئىقتىسادىي جىنايى ھەرىكىتى بارلارنى 10 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنىدىن بۇرۇن تەپتىش مەھكىمىسىگە بېرىپ ئۆزىنى مەلۇم قىلىپ ، كەڭچىلىك بىلەن بىر تەرەپ قىلىنىشىنى قولغا كەلتۇرۇشكە بۇيرىدى . بۇنىڭ بىلەن خىيانەتچىلىك ، پارىخورلۇق قىلغان بىر تۈركۈم جىنايەتچىلەرگە قاتتىق زەربە بېرىلدى . 1998 ـ يىلى يەتتە ئادەمگە چېتىشلىق يەتتە ئىقتىسادىي دېلو قوبۇل قىلىنىپ ، ئۇچ ئادەمگە چېتىشلىق ئۇچ دېلو دەسلەپكى قەدەمدە تەھقىقلەندى ، بىر ئادەمگە چېتىشلىق بىر دېلو تۈرغۇزۇپ تەھقىقلەندى ، بىر ئادەمگە چېتىشلىق بىر دېلو ئاخىرلاشتۇرۇلدى ، 60 مىڭ يۈەن ئىقتىسادىي زىيان قايتۇرۇۋېلىندى .

1999 ـ يىلى بەش ئادەمگە چېتىشلىق بەش ئىقتىسادىي دېلو قوبۇل قىلىنىپ ، بۇنىڭ ئىچىدە تۆت ئادەمگە چېتىشلىق تۆت دېلو دەسلەپكى قەدەمدە تەھقىقلەندى ، ئىككى ئادەمگە چېتىشلىق ئىككى دېلو تۈرغۇزۇلدى ، ئۇچ ئادەمگە چېتىشلىق ئۇچ دېلونى ئاخىرلاشتۇردى ، دۆلەت ۋە كوللېكتىپ ئۇچۇن 1 مىليون 460 مىڭ يۈەنلىك ئىقتىسادىي زىيان قايتۇرۇۋېلىندى .

2000 ~ 2001 ـ يىللىرى جەمئىي 18 ئادەمگە چېتىشلىق 16 ئىقتىسادىي دېلو قوبۇل قىلىنىپ ، 17 ئادەمگە چېتىشلىق 15 دېلو دەسلەپكى قەدەمدە تەھقىقلەندى ، تۆت ئادەمگە چېتىشلىق تۆت دېلو تۈرغۇزۇلدى ، ئىككى ئادەمگە چېتىشلىق ئىككى دېلو ئاخىرلاشتۇرۇلدى ، دۆلەت ۋە كوللېكتىپ ئۇچۇن 342 مىڭ 900 يۈەن ئىقتىسادىي زىيان قايتۇرۇۋېلىندى .

§ 4 . قانۇن ـ ئىنتىزام تەپتىشلىكى

50 ـ يىللاردىن 60 ـ يىللارغىچە قانۇن ـ ئىنتىزام تەپتىشلىكى خىزمىتىدە خىيانەت قىلىش ۋە مەسئۇلىيەتسىزلىك قىلىشنى جازالاش مۇھىم نۇقتا قىلىناتتى . 70 ـ يىللارنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە قانۇن ـ ئىنتىزام تەپتىشلىكى خىزمىتى پەيدىنپەي توغرا ئىزغا چۈشتى . 1980 ـ يىلىدىن باشلاپ قانۇن ـ ئىنتىزامغا خىلاپ ھەر خىل دېلولار بېجىرىلىشكە باشلىدى . 1990 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە ، 59 ئادەمگە چېتىشلىق 51 قانۇن ـ ئىنتىزام دېلوسى قوبۇل قىلىنىپ ، تەكشۈرۈش ئارقىلىق 12 ئادەمگە چېتىشلىق 11 دېلو تۈرغۇزۇپ تەھقىقلەندى . رازۇېدكا ئاخىرلاشقاندىن كېيىن ، سەككىز دېلوغا چېتىشلىق توققۇز ئادەمنى سوت مەھكىمىسىنىڭ ئەيىبلىشىگە يوللىدى ، ئۇچ دېلوغا چېتىشلىق ئۇچ ئادەم ئەيىبلەشتىن كەچۈرۈم قىلىندى ، ئالتە دېلوغا

چېتىشلىق ئالتە ئادەمگە تەنقىد ـ تەربىيە بېرىلدى ۋە ئۇلار بىۋاستە بىر تەرەپ قىلىندى ، قالغان دېلولار ئېغىر ـ يېنىكلىكىگە ئاساسەن مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلار ۋە تارماقلارنىڭ مەسئۇرىي جەھەتتىن بىر تەرەپ قىلىشىغا ئۇتكۇزۇپ بېرىلدى .

1991 ~ 1997 ـ يىلىغىچە 91 ئادەمگە چېتىشلىق 62 قانۇن ـ ئىنتىزام دېلوسى قوبۇل قىلىنىپ ، 17 ئادەمگە چېتىشلىق ئون دېلو تۇرغۇزۇپ تەھقىقلەندى ، ئۇچ دېلوغا چېتىشلىق يەتتە ئادەم سوت مەھكىمىسىگە ئەيىبلەندى ، بەش دېلوغا چېتىشلىق ئالتە ئادەم ئامانلىق ساقلاش نىزامى بويىچە جازالاندى ، 19 دېلوغا چېتىشلىق 28 ئادەمگە كېلىشتۇرۇش تەربىيىسى بېرىلدى ۋە ئۇلار بىۋاستە تەكشۈرۈپ بىرتەرەپ قىلىندى . قالغان دېلولار مۇناسىۋەتلىك تارماقلارنىڭ بېجىرىشىگە ئۇتكۇزۇپ بېرىلدى . 1998 ـ يىلى سەككىز ئادەمگە چېتىشلىق ئۇچ قانۇن ـ ئىنتىزامغا خىلاپلىق قىلىش دېلوسى قوبۇل قىلىنىپ ، بەش ئادەمگە چېتىشلىق بىر دېلو ئاغىرلاشتۇرۇلدى ، بىر ئادەمگە چېتىشلىق بىر دېلو جامائەت خەۋپسىزلىكى ، ئىنتىزام تەكشۈرۈش تارماقلىرىنىڭ بىرتەرەپ قىلىشىغا ئۇتكۇزۇپ بېرىلدى .

1999 ـ يىلى 17 ئادەمگە چېتىشلىق 14 قانۇن ـ ئىنتىزامغا خىلاپلىق قىلىش دېلوسى قوبۇل قىلىنىپ ، بىر ئادەمگە چېتىشلىق بىر دېلو تۇرغۇزۇلدى ، ئۇچ ئادەمگە چېتىشلىق بىر دېلو باشقا تارماقلارنىڭ بىرتەرەپ قىلىشىغا ئۇتكۇزۇپ بېرىلدى .

2000 ~ 2001 ـ يىللىرى 31 ئادەمگە چېتىشلىق 24 قانۇن ـ ئىنتىزامغا خىلاپلىق قىلىش دېلوسى قوبۇل قىلىنىپ ، بەش ئادەمگە چېتىشلىق ئۇچ دېلو تۇرغۇزۇلدى ، ئىككى دېلوغا چېتىشلىق تۆت ئادەم سوت مەھكىمىسىنىڭ ئەيىبلىشىگە يوللاندى ، يەتتە ئادەمگە چېتىشلىق بەش دېلو باشقا ئورۇنلارنىڭ بىرتەرەپ قىلىشىغا ئۇتكۇزۇپ بېرىلدى .

§ 5 . تۇرمە ـ سولاقخانا تەپتىشلىكى

1951 ـ يىلى ناھىيىلىك سولاقخانا قۇرۇلدى ، تۇرمە ـ سولاقخانا تەپتىشلىكى خىزمىتى 1956 ـ يىلى باشلاندى ، ناھىيىلىك تەپتىش مەھكىمىسى ھەر يىلى قەرەللىك ھالدا سولاقخانىنى بىر ـ ئىككى قېتىم ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈپ تۇردى ھەمدە ئەھۋالغا قاراپ ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى بىلەن بىرلىشىپ چوڭ تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى ، سېزىلگەن مەسىلىلەرنى ئۆز ۋاقتىدا تۈزەتتى ۋە بىر تەرەپ قىلدى ، جىنايەتچىلەرنى قاماش ، باشقۇرۇپ ، تەربىيىلەش ، ۋە مۇكاپاتلاش ـ جازالاشقا دائىر ھەر خىل تۈزۈملەرنى تۇرغۇزۇشقا ھەمكارلاشتى ھەمدە جىنايەتچىلەرگە قانۇن ـ تۈزۈم تەشۋىق تەربىيىسى ئېلىپ باردى .

1966 ~ 1978 ـ يىلىغىچە تۇرمە ـ سولاقخانا تەپتىشلىكى خىزمىتى ئانچە نورمال بولمىدى ، بەزى چاغلاردا ئۇزۇلۇپ قالدى .

1979 ـ يىلى تۇرمە ـ سولاقخانا تەپتىشلىكى خىزمىتى توغرا ئىزغا چۈشۈشكە باشلىدى ، شۇ يىلى قاماقتىكى جىنايەتچىلەر 46گە يەتتى . كېيىن بىر تەرەپ قىلىنغاندا سوت مەھكىمىسىنىڭ ھۆكۈم قىلىشى ئارقىلىق ، 21 ئادەم ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش مەيدانىغا ئاپىرىپ بېرىلدى ، بىر ئادەمنىڭ جازا مۇددىتى توشۇپ قويۇپ بېرىلدى ، ئىككى ئادەم قولغا ئېلىنغاندىن كېيىن سوت مەھكىمىسى تەرىپىدىن جازا كەچۈرۈم قىلىندى ، 12 ئادەم تەربىيىلەپ قويۇپ بېرىلدى ، بىر ئادەم خاتا قولغا ئېلىنغانلىقتىن قويۇپ بېرىلدى ، توققۇز ئادەم قاماقتا قامىلىپ تۇردى . 1993 ـ يىلى 12 ـ ئايدا ناھىيىلىك تەپتىش مەھكىمىسى تۇرمە ـ سولاقخانا تەپتىشلىكى ئىشخانىسى تەسىس قىلىپ ، كادىرىدىن ئىككىنى سەپلىدى ھەمدە سولاقخانىغا دائىم تۇرۇپ ئىش بېجىرىدىغان ئادەم ئەۋەتتى . تۇرمە ـ سولاقخانا تەپتىشلىكىنى قانۇن بويىچە كۈچەيتتى ، سولاقخانىنى تەكشۈرۈش تۈزۈملىرىنى

ئورناتتى ۋە مۇكەممەللەشتۈردى . 1997 ـ يىلىغا قەدەر سولاقخانا 230 قېتىم تەكشۈرۈلدى ، 61 قېتىم نۇقتىلىق تەكشۈرۈلدى ، قاماقتىكى جىنايەتچىلەرگە 160 قېتىم كوللېكتىپ قانۇن ـ تۈزۈم تەشۋىق تەربىيىسى ئېلىپ بېرىلدى ، 80 قېتىم ئايرىم سۆھبەت تەربىيىسى ئېلىپ بېرىلدى . سولاقخانىدىكى باشقۇرۇپ تەربىيىلىگۈچى كادىرلارغا 85 قېتىم ھەر خىل يازما تۈزىتىش تەكلىپى ، 50 قېتىم ئاغزاكىي تۈزىتىش پىكرى بېرىلدى ، ئىككى ئادەمگە چېتىشلىق ئىككى تۈرمە ـ سولاقخانا تەپتىشلىكى دېلوسى قوبۇل قىلىندى . تەكشۈرۈش ئارقىلىق بىر ئادەمگە چېتىشلىق بىر تۈرمە ـ سولاقخانا تەپتىشلىكى دېلوسىنى سوت مەھكىمىسىنىڭ ئەيىبلىشىگە يوللاش قارار قىلىندى ، بىر ئادەمگە چېتىشلىق بىر دېلو باشقىچە بىر تەرەپ قىلىندى . 1998 ـ يىلى 16 قېتىم چوڭ تەكشۈرۈش ، 24 قېتىم نۇقتىلىق ئارىلاپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلدى ، 36 قېتىم تەپتىش تەكلىپى بېرىلدى ، بىر قاماقتىكى 98 جىنايەتچىگە 32 قېتىم قانۇن ـ تۈزۈم تەربىيىسى ئېلىپ بېرىلدى .

1999 ـ يىلى ئىچكى قىسىمدىكى دېلوغا چېتىشلىق خادىملارنى نازارەت قىلىش سالمىقى كۈچەيتىلدى . ئاساسلىقى جىنايەتچىلەرنى تۈرمە سىرتىدا ئىجرا قىلىش ، جازا مۇددىتىنى قىسقارتىش قاتارلىق قانۇن ئىجرا قىلىش پائالىيەتلىرىنى نازارەت قىلىش كۈچەيتىلدى . سولاقخانىغا سەككىز قېتىم تەپتىش تەكلىپى بېرىلدى ، تۆت قېتىم چوڭ تەكشۈرۈش ، 12 قېتىم ئارىلاپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلدى .

2000 ～ 2001 ـ يىللىرى جەمئىي 74 قېتىم نۇقتىلىق ئارىلاپ تەكشۈرۈش ، 14 قېتىم چوڭ تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلدى ، 29 قېتىم تەپتىش تەكلىپى بېرىلدى .

§6 . ئەرز ـ شىكايەت تەپتىشلىكى

1979 ـ يىلى ناھىيىلىك تەپتىش مەھكىمىسىدە ئەرز ـ شىكايەت بۆلۈمى قۇرۇلۇپ ، ئەرز ـ شىكايەت دېلولىرى قوبۇل قىلىنىشقا باشلىدى . 1979 ～ 1998 ـ يىلىغىچە ھال ئېيتىپ كەلگەن 1266 ئاممىنى قوبۇل قىلدى ، ئاممىدىن كەلگەن 221 پارچە خەت ـ چەكنى تاپشۇرۇۋالدى . ئەرز ـ شىكايەت دېلوسىدىن 1266نى قوبۇل قىلدى ، بۇنىڭ 859 پارچىسىنى تەپتىش مەھكىمىسى بىۋاستە بىر تەرەپ قىلدى ، 105 پارچىسى يۇقىرى دەرىجىلىك ئورۇنلارنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا ، 302 پارچىسى مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلار ۋە تارماقلارنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى . 1986 ـ يىلى ئالىي خەلق تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ «تەپتىش ئورگانلىرى بېجىرگەن ناھەق ، يالغان ، خاتا دېلولارنى چىڭ تۇتۇپ ، قايتا تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش»ى ئىنزچىللاشتۇرۇلۇپ ، جەمئىي ئالتە ئادەمگە چېتىشلىق ئالتە دېلو قايتا تەكشۈرۈلۈپ ، بىر ئادەمگە چېتىشلىق بىر ناھەق ، يالغان ، خاتا دېلو تۈزىتىلدى ، بەش ئادەمگە چېتىشلىق بەش دېلو ئۇستىدە چىقىرىلغان ئەسلىدىكى ھۆكۈم ساقلاپ قېلىندى .

1999 ـ يىلى بەش جىنايەتچى قوغلاپ تۇتۇلدى ، ئەرز ـ شىكايەت دېلوسىدىن 55ى قوبۇل قىلىندى ، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرىغا قانۇنغا خىلاپلىق قىلغانلىق توغرىسىدا بەش پارچە ئۇقتۇرۇش چۈشۈرۈلدى ، سەككىز پارچە تەپتىش تەكلىپى ئوتتۇرىغا قويۇلدى ، 77 سى قايتا تەكشۈرۈلدى .

2000 ～ 2001 ـ يىللىرى ئەرز ـ شىكايەت دېلوسىدىن جەمئىي 98ى قوبۇل قىلىندى .

§7 . ھەق تەلەپ ، مەمۇرىي ئىشلار تەپتىشلىكى

بۇ خىزمەتنىڭ باشلىنىشى بىر قەدەر كېيىن بولدى ، 1990 ـ يىلى قوشۇمچە ۋەزىپە ئۆتىگۈچىلەرلا

سەپلەندى ، بۇ ئىشقا ئەرز ـ شىكايەت بۆلۈمى مەسئۇل بولدى . 1993 ـ يىلى 12 ـ ئايدا تەپتىش مەھكىمىسى ھەق تەلەپ ، مەمۇرىي ئىشلار تەپتىشلىكى بۆلۈمىنى قۇرۇشقا باشلىدى ، شۇ يىلنىڭ كېيىنكى يېرىم يىلىدا ئۇ كەسپىي خىزمەتنى قانات يايدۇردى . شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ، سوت مەھكىمىسىنىڭ ھەق تەلەپ ، مەمۇرىي سوت ئىشلىرىغا ۋاقتىدا قاتنىشىپ ئۇنى نازارەت ۋە تەپتىش قىلدى . 1993 ~ 1998 ـ يىلىغىچە جەمئىي 21 ئادەمگە چېتىشلىق ھەق تەلەپ ، مەمۇرىي ئىشلار دېلوسىدىن 20نى قوبۇل قىلدى ، بۇنىڭ 16 سىنى تەپتىش مەھكىمىسى بېۋاستە بىر تەرەپ قىلدى ، تۆتىنى مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلارنىڭ بىرتەرەپ قىلىشىغا ئۇتكۈزۈپ بەردى .

2000 ~ 2001 ـ يىللىرى ھەق تەلەپ ماجىراسى دېلوسىدىن 21نى قوبۇل قىلدى .

Ⅲ باب

سوت

§1 . ئورگان

1950 ـ يىلى 3 ـ ئايدا ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسى قۇرۇلدى . سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقلىقىنى ھاكىم ياكى مۇئاۋىن ھاكىم قوشۇمچە ئۇستىگە ئالدى . سوت مەھكىمىسىدە ئاممىنى قوبۇل قىلىش ئىشخانىسى ، كاتىبات ئىشخانىسى ، سولاقخانا ۋە سەييارە سوت كوللېگىيىسى تەسىس قىلىندى ، ئالتە خىزمەتچى خادىم بار ئىدى . 1951 ـ يىلى 4 ـ ئايدا سوت مەھكىمىسى سولاقخانىنى ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىگە ئۇتكۈزۈپ بەردى . 1954 ـ يىلدىن بۇرۇن يېزىلاردىكى دېلولارنى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىشتا ، ھاكىم بېۋاستە خىزمەتچى خادىملارنى باشلاپ ، ئات مىنىپ يۇرۇپ سەييارە سوت قىلاتتى ، ئامما بۇنى «ئات ئۈستىدىكى سوت» دەپ ئاتىشاتتى . 1955 ـ يىلى 3 ـ ئايدا ئاساسىي قاتلام سوت خىزمىتىنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن ، ئاقىيار رايونلۇق خەلق سوت كوللېگىيىسى قۇرۇلدى ، بۇ ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە ئەڭ بالدۇر قۇرۇلغان يېزا سوت كوللېگىيىسى ئىدى . 1965 ـ يىلى يەنە ئالغا گۇڭشې سوت كوللېگىيىسى قۇرۇلۇپ ، ئاساسلىقى ئۆز گۇڭشېسى ياكى قوشنا گۇڭشېلار دائىرىسى ئىچىدىكى دېلولارنى قاراپ چىقىش خىزمىتىگە مەسئۇل بولدى . «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە ، ناھىيىلىك سوت مەھكىمىسى پالەچ ھالەتكە چۈشۈپ قالدى . يېزا سوت كوللېگىيىلىرىنىڭ خىزمىتىمۇ توختاپ قالدى . 1968 ـ يىلى 12 ـ ئايدا سوت مەھكىمىسى ھەربىي ئىدارە قىلىندى ، ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگىنى ھەربىي ئىدارە قىلىش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قارمىقىدا سوت قىلىش گۇرۇپپىسى قۇرۇلۇپ ، سوت قىلىش ھوقۇقىنى ۋاكالىتەن يۈرگۈزدى .

1973 ـ يىلى 1 ـ ئايدا ھەربىي ئىدارە قىلىش ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ ، سوت مەھكىمىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ ، قارمىقىدا ھەق تەلەپ سوت كوللېگىيىسى ، جىنايى ئىشلار سوت كوللېگىيىسى ، ئىشخانا ، تەسىس قىلىندى ، 15 شتاتى بولۇپ ، ئەمەلىيەتتە 11 ئادەم بار بولدى . شۇ يىلى 4 ـ ئايدا ئاقىيار گۇڭشې سوت كوللېگىيىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى . كېيىنكى يىلى 1 ـ ئايدا ئالغا گۇڭشې سوت كوللېگىيىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى . 1981 ـ يىلى 6 ـ ئايدا ناھىيىلىك خەلق ھوت مەھكىمىسىدە بەش ئادەمدىن تەركىب تاپقان

سوت ھەيئىتى قۇرۇلدى .

1979 ـ يىلى ناھىيىلىك پارتكوم قارار چىقىرىپ ، تۇنجى تۈركۈمدە 30 ئادەم ئاجرىتىپ جامائەت خەۋپسىزلىكى ، تەپتىش ، سوت ئورگانلىرىنى تولۇقلىدى ، بۇنىڭ ئىچىدە توققۇز ئادەم سوت مەھكىمىسىگە تولۇقلاندى . 1984 ـ يىلى 3 ـ ئايدا سوت مەھكىمىسىدە ئىقتىسادىي سوت كوللېگىيىسى تەسىس قىلىندى ھەمدە ئوچۇق سوت قىلىش ، ئادۋوكاتلار ئاقلاش ، سوتچىلار ئۆزئىنى چەتكە ئېلىش ، زاسىداتېللار كېڭىشىش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى . 1987 ـ يىلى 6 ـ ئايدا ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسىنىڭ دەرىجىسى مۇئاۋىن ناھىيە دەرىجىلىككە كۆتۈرۈلدى . 1982 ـ يىلى سوت مەھكىمىسىنىڭ خىزمەتچى خادىملىرى 54كە يەتتى . 1999 ـ يىلى سوت مەھكىمىسىنىڭ ئىچكى قىسمىدا جىنايى ئىشلار سوت كوللېگىيىسى ، ھەق ـ تەلەپ سوت كوللېگىيىسى ، ئىقتىسادىي سوت كوللېگىيىسى ، مەمۇرىي سوت كوللېگىيىسى ، ئىجرائىيە كوللېگىيىسى ، سوت قىلىشنى نازارەت قىلىش كوللېگىيىسى ، مەمۇرىي تەپتىش ئىشخانىسى ، سىياسىي خىزمەت بۆلۈمى ، قانۇن ساقچىلىرى چوڭ ئەترىتى ، دېلو تۈرغۈزۇش كوللېگىيىسى ، ئىشخانا تەسىس قىلىندى ، ئاقيار ، ئىمامىلىرىم ، ئوتبېشى ، يېڭىئاۋات يېزىلىرىدا يېزا سوت كوللېگىيىسى قۇرۇلدى . 2001 ـ يىلى سوت مەھكىمىسىدە ئىشلەۋاتقان سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى ، مۇئاۋىن باشلىقلىرى تۆتكە ، سوتچى ، پۈتۈكچى ، قانۇن ساقچىسى ، كاتىپ ۋە تەرجىمانلار 49غا يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر 40 ، خەنزۇ سەككىز ، قىرغىز بىر .

§2 . جىنايى ئىشلار سوتى

1950 ـ يىلى جىنايى ئىشلار سوت كوللېگىيىسى تەسىس قىلىنىپ ، ئەكسىلئىنقىلابىي ۋە باشقا جىنايى ئىشلار دېلولىرىنى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىشقا مەسئۇل بولدى . 1950 ～ 1967 ـ يىلىغىچە جىنايى ئىشلار دېلوسىدىن جەمئىي 3242سى قوبۇل قىلىنىپ ، 3217سى تەكشۈرۈپ ئاخىرلاشتۇرۇلدى . بۇنىڭ ئىچىدە ئەكسىلئىنقىلابىي دېلو 204 ، قاتىللىق دېلوسى 74 ، ئوغرىلىق دېلوسى 672 ، باسقۇنچىلىق دېلوسى 138 ؛ ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنىپ دەرھال ئىجرا قىلىنغىنى ئىككى ، ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنىپ كېچىكتۈرۈپ ئىجرا قىلىنغىنى تۆت ، مۇددەتسىز قاماق جازاسى بېرىلگىنى تۆت ، 10 يىلدىن يۇقىرى مۇددەتلىك قاماق جازاسى بېرىلگىنى 41 ، بەش يىلدىن ئون يىلغىچە مۇددەتلىك قاماق جازاسى بېرىلگىنى 193 .

1973 ～ 1990 ـ يىلىغىچە جىنايى ئىشلار دېلوسىدىن جەمئىي 948ى قوبۇل قىلىنىپ ، 818ى تەكشۈرۈپ ئاخىرلاشتۇرۇلدى ، تەكشۈرۈپ ئاخىرلاشتۇرۇش نىسبىتى 86 % بولدى . بۇنىڭ ئىچىدە 1980 ～ 1990 ـ يىلىغىچە 643 دېلو قوبۇل قىلىنىپ ، 603 دېلو ئاخىرلاشتۇرۇلدى ، دېلو ئاخىرلاشتۇرۇش نىسبىتى 95 % بولدى .

1991 ～ 1998 ـ يىلىغىچە جىنايى ئىشلار دېلوسىدىن 369ى قوبۇل قىلىنىپ ، دېلو ئاخىرلاشتۇرۇش نىسبىتى 98 % بولدى . ئون ئادەمگە ئون يىلدىن يۇقىرى مۇددەتلىك قاماق جازاسى ، 82 ئادەمگە بەش يىلدىن 10 يىلغىچە مۇددەتلىك قاماق جازاسى ، 233 ئادەمگە بەش يىلدىن تۆۋەن مۇددەتلىك قاماق جازاسى بېرىلدى ، 25 ئادەم تۆتۈپ تۇرۇپ ئەمگەككە سېلىندى ، 16 ئادەم جىنايى جازادىن كەچۈرۈم قىلىندى ، سەككىز ئادەم تەپتىش مەھكىمىسىگە قايتۇرۇۋېتىلدى .

1999 ـ يىلى جىنايى ئىشلار دېلوسىدىن 61ى قوبۇل قىلىندى ، جاۋابكار 86 بولۇپ ، دېلو ئاخىرلاشتۇرۇش نىسبىتى 100 % بولدى . بۇنىڭ ئىچىدە قەستەن زەخمىلەندۈرۈش دېلوسى ئالتە (ئالتە ئادەم) ، ئوغرىلىق دېلوسى 17 (25 ئادەم) ، بۆلاڭچىلىق دېلوسى ئىككى (تۆت ئادەم) ، باسقۇنچىلىق دېلوسى ئىككى (ئىككى ئادەم) تۆتۈپ كېتىش دېلوسى بىر (ئىككى ئادەم) . ئۆزى ئەرز قىلغان دېلو 33 (47 ئادەم) بولۇپ ، تەكشۈرۈپ

ئاخىرلاشتۇرۇش نىسبىتى % 100 بولدى . ھۆكۈم چىقىرىلىپ كۆچكە ئىگە قىلىنغان جىنايى ئىشلار دېلوسى 28 بولدى ، بۇنىڭ ئىچىدە ئون يىلدىن يۇقىرى مۇددەتلىك قاماق جازاسى ھۆكۈم قىلىنغىنى بەش ، بەش يىلدىن 10 يىلغىچە قاماق جازاسى ھۆكۈم قىلىنغىنى 17 ، جازانى كېچىكتۈرۈپ ئىجرا قىلىش ھۆكۈم قىلىنغىنى بەش .

2001 ـ يىلى جىنايى ئىشلار دېلوسىدىن جەمئىي 117سى قوبۇل قىلىنىپ ، دېلو ئاخىرلاشتۇرۇش نىسبىتى % 100 بولدى ؛ ئۆزى ئەرز قىلغان دېلو 29 (40 ئادەم) بولۇپ ، تەكشۈرۈپ ئاخىرلاشتۇرۇش نىسبىتى % 100 بولدى .

§ 3 . ھەق تەلەپ سوتى

1950 ـ يىلى 3 ـ ئايدا ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسىدە ھەق تەلەپ كوللېگىيىسى قۇرۇلۇپ ، ھەر خىل ھەق تەلەپ دېلولىرىنى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىش ۋە مۇرەسسە قىلىشقا مەسئۇل بولدى .

1950 ~ 1967 ـ يىلىغىچە ھەر خىل ھەق تەلەپ دېلوسىدىن جەمئىي 5181ى قوبۇل قىلىنىپ ، 4983ى تەكشۈرۈپ ئاخىرلاشتۇرۇلدى ، تەكشۈرۈپ ئاخىرلاشتۇرۇش نىسبىتى % 96 بولدى . بۇنىڭ ئىچىدە نىكاھغا مۇناسىۋەتلىك دېلو 2235 بولۇپ ، دېلو ئومۇمىي سانىنىڭ 43 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى . 1973 ~ 1998 ـ يىلىغىچە ھەر خىل ھەق تەلەپ دېلوسىدىن جەمئىي 7885ى قوبۇل قىلىنىپ ، 7572سى تەكشۈرۈپ ئاخىرلاشتۇرۇلدى ، دېلو ئاخىرلاشتۇرۇش نىسبىتى % 96 بولۇپ ، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 291 دېلو ئاخىرلاشتۇرۇلدى . بۇنىڭ ئىچىدە 1973 ~ 1981 ـ يىلىغىچە 565 دېلو قوبۇل قىلىنىپ ، 503ى ئاخىرلاشتۇرۇلدى ؛ دېلو ئاخىرلاشتۇرۇش نىسبىتى % 89 بولۇپ ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن يىلىغا 56 دېلو ئاخىرلاشتۇرۇلدى ، 1982 ~ 1987 ـ يىلىغىچە 974 دېلو قوبۇل قىلىنىپ ، 940 دېلو ئاخىرلاشتۇرۇلدى ، دېلو ئاخىرلاشتۇرۇش نىسبىتى % 97 بولۇپ ، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 157 دېلو ئاخىرلاشتۇرۇلدى ؛ 1988 ~ 1998 ـ يىلىغىچە 6346 دېلو قوبۇل قىلىنىپ ، 6129 دېلو ئاخىرلاشتۇرۇلدى ، دېلو ئاخىرلاشتۇرۇش نىسبىتى % 97 بولۇپ ، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 557 دېلو ئاخىرلاشتۇرۇلدى .

1999 ـ يىلى 966 دېلو قوبۇل قىلىنىپ ، 948 دېلو تەكشۈرۈپ ئاخىرلاشتۇرۇپ ، دېلو ئاخىرلاشتۇرۇش نىسبىتى % 95 بولدى . يېڭى قوبۇل قىلغان دېلولار ئىچىدە ، نىكاھتىن ئاجرىشىش دېلوسى 503 ، تەربىيىلەش ، بېقىش دېلوسى 20 ، مىراسخورلۇق ماجىراسى دېلوسى 34 ، ئادەمنى زەخمىلەندۈرۈپ تۆلەم تۆلەش دېلوسى 184 ، قەرز دېلوسى 161 ، سودا ـ سېتىق ماجىراسى دېلوسى 20 ، شېرىكلەشكەن مۈلۈك ماجىراسى دېلوسى بىر ، ئەمگەك ھەققى تالاش ـ تارتىش دېلوسى 21 ، باشقا دېلولار 22 .

2001 ـ يىلى 707 دېلو قوبۇل قىلىندى ، بېسىلىپ قالغان دېلو 37 بولدى ، 744 دېلو تەكشۈرۈپ ئاخىرلاشتۇرۇلدى ، دېلو ئاخىرلاشتۇرۇش نىسبىتى % 100 بولدى . بۇنىڭ ئىچىدە 313 دېلوغا ھۆكۈم چىقىرىلدى ، 171 دېلوغا كېسىم چىقىرىلدى ، 260 دېلو كېلىشتۇرۇپ بىرتەرەپ قىلىندى .

§ 4 . مەمۇرىي سوت

1990 ـ يىلى 10 ـ ئايدا «مەمۇرىي دەۋا قانۇنى» رەسمىي يولغا قويۇلغاندىن كېيىن ، مەمۇرىي دېلولار قانۇنىدىكى بەلگىلىمە بويىچە بېجىرىلىشكە باشلىدى . لېكىن سوت مەھكىمىسىدە شتات كەمچىل بولغانلىقى ،

ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە مەمۇرىي دېلولارنى ئەيىبلەش ئىشى بىر قەدەر ئاز بولغانلىقى ئۈچۈن ، مەخسۇس مەمۇرىي سوت كوللېگىيىسى تەسىس قىلىنمىدى ، مەمۇرىي دېلولارنى ھەق تەلەپ سوت كوللېگىيىسى قاراپ چىقىپ بىرتەرەپ قىلدى . 1994 ـ يىلدىن باشلاپ ، مەمۇرىي دېلولار ئايرىم بىر تۈر قىلىپ ھېسابلاندى . شۇ يىلى مەمۇرىي دېلودىن بەشى قوبۇل قىلىنىپ تۆتىسى تەكشۈرۈپ ئاخىرلاشتۇرۇلدى ، تەكشۈرۈپ ئاخىرلاشتۇرۇش نىسبىتى 80 % بولدى . 1995 ـ يىلى تۆت دېلو قوبۇل قىلىنىپ ، ئۈچى تەكشۈرۈپ ئاخىرلاشتۇرۇلدى ، تەكشۈرۈپ ئاخىرلاشتۇرۇش نىسبىتى 75 % بولدى . 1996 ـ يىلى ئىككى دېلو قوبۇل قىلىنىپ ، ئىككىسىلا تەكشۈرۈپ ئاخىرلاشتۇرۇلدى ، تەكشۈرۈپ ئاخىرلاشتۇرۇش نىسبىتى 100 % بولدى . 2001 ـ يىلى يەتتە دېلو قوبۇل قىلىنىپ ، ھەممىسى تەكشۈرۈپ ئاخىرلاشتۇرۇلدى . تەكشۈرۈپ ئاخىرلاشتۇرۇش نىسبىتى 100 % بولدى . بۇنىڭ ئىچىدە بەش دېلوغا ھۆكۈم چىقىرىلدى ، ئىككى دېلوغا كېسىم چىقىرىلدى .

§ 5 . دېلو ئىجراسى

1988 ـ يىلىدىن بۇرۇن ، تەكشۈرۈپ تاماملاپ كۆچكە ئىگە بولغان ھەر خىل دېلولارنى دېلو بېجىرگۈچى خادىملار بىۋاستە مەسئۇل بولۇپ ئىجرا قىلاتتى . ئىجرا قىلىش قىيىنلىق دەرىجىسى بىر قەدەر چوڭ بولغانلىقتىن ، ئىجرا قىلىنمايۋاتقان سوزۇلۇپ كېتىدىغان ، بېسىلىپ قالىدىغان دېلولار يىلدىن ـ يىلغا كۆپەيمەي ، نورمال دېلو بېجىرىش خىزمىتىنى قانات يايدۇرۇشقا تەسىر يەتكۈزەتتى . 1989 ـ يىلى 10 ـ ئايدا «ئىجرا قىلىش قىيىن بولۇش» مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن ، سوت مەھكىمىسى ئىجرائىيە كوللېگىيىسىنى تەسىس قىلىپ ، شۇ يىلى 314 دېلونى ئىجرا قىلىپ تاماملىدى ، بۇ ئىجرا قىلىشقا تېگىشلىك دېلو ئومۇمىي سانىنىڭ 98.2 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى . كېيىن ئىجرا قىلىش سالمىقىنى يىلدىن ـ يىلغا زورايتتى . مەسئۇل رەھبەر قويدى ، مەخسۇس خادىم تولۇقلىدى ، قاتناش قورالىنى ياخشىلىدى ، ئىجرا قىلىش نىسبىتىنى ئۆزلۈكسىز ئاشۇردى . 1990 ~ 1998 ـ يىلىغىچە ئىجرائىيە كوللېگىيىسى ئىجرا قىلىش دېلوسىدىن جەمئىي 845 نى قوبۇل قىلىپ ، 527 سىنى ئىجرا قىلدى . ئىجرا قىلىش نىسبىتى 62 % ، ئىجرا قىلىش نىشانى 1 مىليون 274 مىڭ يۈەن بولدى .

1999 ـ يىلى ئىجرا قىلىش دېلوسىدىن 534نى قوبۇل قىلدى ، نىشان 2 مىليون 470 مىڭ يۈەن بولدى . بۇنىڭدىن 374ى ئىجرا قىلىندى ، ئىجرا قىلىش نىشانى 1 مىليون 218 مىڭ يۈەنگە يەتتى . ئىجرا قىلىش نىسبىتى 70 % ، ئىجرا قىلىش نىشانى نىسبىتى 49 % بولدى .

2001 ـ يىلى جەمئىي 921 دېلونى قوبۇل قىلىپ (بۇنىڭ ئىچىدە يېڭىدىن قوبۇل قىلىنغان دېلو 800 ، ساقلىنىپ قالغان دېلو 121) 897سىنى ئىجرا قىلدى ، ئىجرا قىلىش نىسبىتى 97.4 % ، ئومۇمىي ئىجرا قىلىش نىشانى 2 مىليون 938 مىڭ يۈەن بولدى .

§ 6 . دېلولارنى قايتا تەكشۈرۈش

50 ـ يىللاردا قانۇن ـ تۈزۈم دېگەندەك مۇكەممەل ئەمەس ئىدى ، «گەپنى قانۇن ئورنىغا دەسستىدىغان ، ھوقۇقنى قانۇن ئورنىغا دەسستىدىغان» ئەھۋاللار ئېغىر ئىدى . دېلو بېجىرىشتە سوبېيېكتىپ پەرەز بىلەن ھۆكۈم چىقىرىغان ، يەكۈنلۈك بىلەن دېلو بېكىتىدىغان ئەھۋاللار مەۋجۇت ئىدى . بولۇپمۇ «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»

مەزگىلىدە «سول» ئىدىيىسىنىڭ تەسىرى بولغاچقا ، دېلو بېجىرىشتە «سىنىپىي كۆرەشنى تۇنجا قىلىش» تەكىتلەندى ، دېلولارنى بىر تەرەپ قىلىشتا تەكشۈرۈپ تەنقىد قىلىشى كەمچىل بولدى ، بۇنىڭ بىلەن بىر مۇنچە ناھەق ، يالغان ، خاتا دېلولار بارلىققا كەلدى . 1978 - يىلىدىن كېيىن ج ك پ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىنىڭ «يالغان ، ناھەق دېلولارنى ئاقلاش ، خاتا دېلولارنى تۈزىتىش» روھىغا ئاساسەن ، «ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش ، خاتالىق بولسىلا تۈزىتىش» ۋە «پۈتۈنلەي خاتا بولسا پۈتۈنلەي ئاقلاش ، قىسمەن خاتا بولسا قىسمەن ئاقلاش ، خاتا بولمىسا ئاقلىماسلىق» پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇلۇپ ، ناھەق ، يالغان ، خاتا دېلولار نۆۋەتلىق ھالدا قايتا تەكشۈرۈلدى ۋە تۈزىتىلدى . 1987 - يىلى 2 - ئايغا قەدەر ، ھەر خىل جىنايى ئىشلار دېلوسىدىن 816 سى قايتا تەكشۈرۈلۈپ ، 120 ئادەمگە چېتىشلىق 99 ناھەق ، يالغان ، خاتا دېلو تۈزىتىلدى .

§ 7 . زاسپىداتىللىق

1951 - يىلى سوت خىزمىتىدە خەلق زاسپىداتىللىق تۈزۈمى يولغا قويۇلدى . خەلق زاسپىداتىللىرى ئورۇنلارنىڭ كۆرسىتىشى ۋە ناھىيىدىكى ھەر مىللەت ، ھەر ساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنىنىڭ سايلىشى ئارقىلىق بارلىققا كەلدى . زاسپىداتىللار سوت مەھكىمىسىدە زاسپىداتىللىق ھوقۇقىنى يۈرگۈزگەن چاغدا ، سوتچىلار بىلەن ئوخشاش ھوقۇقتىن بەھرىمەن بولدى . «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە ، خەلق زاسپىداتىللىق تۈزۈمى بىكار قىلىندى . 1973 - يىلى ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسى ئەسلىگە كەلگەندىن كېيىن ، خەلق زاسپىداتىللىق تۈزۈمىمۇ ئەسلىگە كەلدى . 1980 - يىلىغا كەلگەندە ناھىيىدە خەلق زاسپىداتىلى 113كە يەتتى . سوت مەھكىمىسى قاراپ چىققان جىنايى ئىشلار دېلولىرىنىڭ 40 پىرسەنتىدىن كۆپرەكىگە زاسپىداتىل قاتنىشاتتى .

Ⅳ باب

ئەدلىيە مەمۇرىيىتى

§ 1 . ئورگان

1980 - يىلىدىن بۇرۇن ئۇچۇرپان ناھىيىسىدە ئەدلىيە ئورگىنى يوق ئىدى ، ئەدلىيە مەمۇرىي ھوقۇقىنى ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسى يۈرگۈزەتتى . 1981 - يىلى 2 - ئايدا ئەدلىيە بۆلۈمى تەسىس قىلىنىپ ، ئەدلىيە مەمۇرىيىتى خىزمىتى سوت مەھكىمىسىدىن ئايرىپ چىقىلدى . 1983 - يىلى ئەدلىيە بۆلۈمىنىڭ قارىمىقىدا قانۇن مەسلىھەتچىلىكى ئورنى ، ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى ئورنى تەسىس قىلىندى ، خىزمەتچى خادىمى يەتتىگە يەتتى . 1984 - يىلى 8 - ئايدا نامى ئەدلىيە ئىدارىسىگە ئۆزگەرتىلدى . 1984 - يىلى 12 - ئايدا

سەككىز يېزا ، بىر بازارغا بىرىدىن مەخسۇس ئەدلىيە ياردەمچىسى سەپلەندى . 1986 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە ئەدلىيە ئىدارىسىدىكى كادىر 12گە يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە كېلىشتۈرگۈچى بىر ، قانۇن ـ تۈزۈم تەشۋىقاتچىسى بىر ، ئادۋوكات ئۈچ ، گۇۋاھلىق بەرگۈچى ئىككى ، باشقا خىزمەتچى خادىملار بەش ؛ ئۇيغۇر 11 ، قىرغىز بىر . 1997 ـ يىلى 10 ـ ئايدا دەسلەپكى قەدەمدە ئاقتوقاي ، ياركۆرۈك ، ئاچاتاغ ، ئاقيار ، يېڭىئاۋات ، ئوتبېشى ، يامانسۇ قىرغىز يېزىلىرىدا ئەدلىيە ئورنى قۇرۇلۇپ ، بىرىدىن باشلىق سەپلەندى ، بۆلۈمچە دەرىجىلىك بولدى . 2001 ـ يىلى ئەدلىيە ئىدارىسىنىڭ قارمىقىدا ئادۋوكاتلىق ئورنى ، ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى ئورنى ، كېلىشتۈرۈش ئىشخانىسى ، قانۇننى ئومۇملاشتۇرۇش ئىشخانىسى ، مەمۇرىيەت ئىشخانىسى ، يېزا (بازار) ئەدلىيە ئورۇنلىرى تەسىس قىلىندى ، ئۇلاردىكى كادىر 27گە يەتتى . بۇنىڭ ئىچىدە ئادۋوكات تۆت ، گۇۋاھچى ئىككى ، باشقا خىزمەتچىلەر 12 ، يېزا (بازار) ئەدلىيە ياردەمچىلىرى توققۇز . ناھىيىنىڭ قانۇن ـ تۈزۈم تەشۋىقاتى ، خەلق مۇرەسسەسى ، قانۇندىن مەسلىھەت بېرىش ، ئادۋوكات ئاقلاش ، ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى قاتارلىق خىزمەتلەرنى ياخشى ئىشلەش ئەدلىيە ئىدارىسىنىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى قىلىندى .

§ 2 . ئادۋوكاتلىق ئىشلىرى

1983 ـ يىلى ئەدلىيە ئىدارىسىنىڭ قارمىقىدا قانۇن مەسلىھەتچىلىكى ئورنى قۇرۇلدى ھەمدە قانۇندىن مەسلىھەت بېرىش ، ۋاكالىتەن ئەرزنامە يېزىپ بېرىش ، سوتتا قاتنىشىپ ئاقلاش قاتارلىق كەسپىي خىزمەتلەرنى رەسمىي قانات يايدۇردى . 1985 ـ يىلى قانۇن مەسلىھەتچىلىكى ئورنىدا بار بىر مەخسۇس ئادۋوكات ، ئۈچ قوشۇمچە ئادۋوكات بار بولدى ، سوتتا قاتنىشىپ ئاقلىغان دېلو 6گە يەتتى ، 350 يۈەن كىرىم قىلدى . بۇنىڭ ئىچىدىكى ئۈچ دېلو ئادۋوكاتنىڭ ئاقلىشى بىلەن خاراكتېرى ئۆزگەردى ، سوت كوللېگىيىسى جاۋابكارلارنى يېنىكلىتىپ بىر تەرەپ قىلدى ۋە گۇناھسىز دەپ قويۇپ بەردى ، قانۇنغا ئائىت خەت ـ ئالاقىدىن 64 پارچىنى ۋاكالىتەن يېزىپ بەردى ، قانۇندىن 178 (ئادەم) قېتىم مەسلىھەت بەردى ، باش كارخانىنىڭ قانۇن مەسلىھەتچىلىكىنى ئۇستىگە ئالدى . 1988 ـ يىلى قانۇن مەسلىھەتچىلىكى ئورنىنىڭ نامى «قانۇن ئىشلىرى ئورنى»غا ئۆزگەرتىلدى . 1999 ـ يىلى ئىككى ئادەم بار بولۇپ ، سوتتا قاتنىشىپ ئاقلىغان جىنايى ئىشلار ، ھەق تەلەپ ، ئىقتىسادىي دېلولار 140قا يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە جىنايى ئىشلار دېلوسى 25 ، ھەق تەلەپ دېلوسى 87 ، ئىقتىسادىي دېلو 28 ، قايتۇرۇۋېلىنغان ئىقتىسادىي زىيان 1 مىليون يۈەندىن كۆپرەككە يەتتى . ۋاكالىتەن يېزىپ بەرگەن خەت ـ ئالاقىسى 98گە ، قانۇندىن بەرگەن مەسلىھەت 217 ئادەم (قېتىم)غا يەتتى . يەتتە كارخانا ۋە ئورۇنىنىڭ قانۇن مەسلىھەتچىلىكىنى ئۇستىگە ئالدى ، كەسپىي كىرىمى 17 مىڭ 900 يۈەن بولدى . 2001 ـ يىلى قانۇندىن 860 ئادەم (قېتىم) مەسلىھەت بەردى ، سوتتا قاتنىشىپ 141 دېلونى ئاقلىدى ، قانۇندىن سورالغان سوئاللارغا 350 ئادەم (قېتىم) جاۋاب بەردى ، دەۋاغا ئائىت 150 پارچە خەت ـ ئالاقىنى ۋاكالىتەن يېزىپ بەردى ، كەسپىي كىرىمى 140 مىڭ يۈەن بولدى .

§ 3 . ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى كەسپى

1983 ـ يىلى ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى ئورنى قۇرۇلدى ، شۇ چاغدا گۇۋاھلىق بەرگۈچىدىن ئىككىسى بار ئىدى . 1986 ـ يىلىغا كەلگەندە ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقىدىن 117 سى قوبۇل قىلىنىپ ، 89ى بېجىرىلدى ، بۇنىڭ

ئىچىدە ئىقتىساد تۈرىدىكى ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى 66 ، ھەق تەلەپ تۈرىدىكى ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى 23 . 1987 ~ 1998 ـ يىلىغىچە ھەر خىل ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقىدىن 1973ى بېجىرىلدى ، قانۇندىن 217 ئادەم قېتىم مەسلىھەت بېرىلدى . 2001 ـ يىلى ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى ئورنىدا گۇۋاھچىدىن ئىككىسىى بار بولۇپ ، ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقىدىن 346نى بېجىردى ، بۇنىڭ ئىچىدە ئىقتىساد تۈرىدىكى ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى 266 ، ھەق تەلەپ تۈرىدىكى ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى 80 ، كەسپىي كىرىمى 21 مىڭ 400 يۈەنگە يەتتى . قانۇندىن 80 ئادەم (قېتىم) مەسلىھەت بەردى .

§ 4 . خەلق مۇرەسسەسى

1980 ـ يىلىدىن بۇرۇن ، خەلق مۇرەسسە خىزمىتىنى ئاساسلىقى ناھىيىلىك سوت مەھكىمىسى ئىشلەيتتى . 1980 ـ يىلى ناھىيە بويىچە ئاساسىي قاتلام مۇرەسسە تەشكىلاتى 19غا ، مۇرەسسەچى 21گە يەتتى . بۇنىڭ ئىچىدە يېزىلاردىكىسى توققۇز ، مۇرەسسەچى 16 . 1981 ـ يىلى خەلق مۇرەسسە خىزمىتى ئەدلىيە بۆلۈمىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى .

1982 ـ يىلى ئاساسىي قاتلام مۇرەسسە تەشكىلاتلىرى قۇرۇلۇشى كۆچەيتىلىپ ، مۇرەسسە قوشۇنى ئۆزلۇكسىز زورايتىلدى . ناھىيىدىكى مۇرەسسە ھەيئىتى 115كە ، مۇرەسسەچى 449غا يەتتى . 1984 ـ يىلى مەككىز يېزا ، بىر بازاردا بىر مۇئاۋىن يېزا ـ بازار باشلىقى گۇرۇپپا باشلىقلىقىنى ئۈستىگە ئالغان ، يېزا بازار ئەدلىيە ئورنى ، ساقچىخانا ، خەلق ئىشلىرى ، ئىتتىپاق كومىتېتى ، ئاياللار بىرلەشمىسىنىڭ كادىرلىرىدىن تەركىب تاپقان خەلق مۇرەسسە خىزمىتى رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى . شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ، ئاساسىي قاتلام مۇرەسسە تەشكىلاتلىرى ئومۇمىيۈزلۈك تەرتىپكە سېلىندى . شۇ يىلى ناھىيىدىكى مۇرەسسە ھەيئىتى 126گە ، مۇرەسسەچى 647گە يەتتى . بۇنىڭ ئىچىدە يېزىلاردىكىسى 108 ، مۇرەسسەچى 604 . شۇ يىلى 47 مۇرەسسە ھەيئىتى تەرتىپكە سېلىنىپ ، مۇدىرىدىن 23ى ئالماشتۇرۇلدى ؛ ھەق تەلەپ مۇرەسسە ماتېرىيالىدىن 234 پارچىسى ، ئەدلىيە كەسپىي ژۇرنىلى تەرجىمە ماتېرىيالىدىن 385 پارچىسى تارقىتىلدى . 145 مۇرەسسەچى مەركەزلىك تەربىيىلەندى ، 5463 ھەق تەلەپ ماجىراسى مۇرەسسە قىلىنىپ ، مۇرەسسەنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك بولۇش نىسبىتى % 80كە يەتتى . بۇنىڭ ئىچىدە نىكاھ ماجىراسى 1408 ، مىراس ماجىراسى 545 ، بېقىش ماجىراسى 141 ، ئولتۇراق ئۆي ماجىراسى 287 ، قەرز ماجىراسى 645 ، يەر ، سۇغىرىش ، ئورمان ، چارۋا ـ مال ، دېھقانچىلىق سايمانلىرى ماجىراسى 984 ، تۆلەم ماجىراسى 972 ، باشقا ماجىرالار 481 .

1985 ـ يىلى 3 ـ ئايدا ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ، ناھىيىلىك سىمونت زاۋۇتى ، ئۇنىۋېرسال زاۋۇت ، قۇرۇلۇش ئەتىرىتى ، رېمونت زاۋۇتى ، يول ئاسراش ئۇچاستىكىسى قاتارلىق ئورۇنلاردا مۇرەسسە تەشكىلاتى قۇرۇلدى ھەمدە مەخسۇس كادىر سەپلەندى ، بۇنىڭ بىلەن بازار ـ يېزا مۇرەسسە تورى ئاساسىي جەھەتتىن شەكىللەندى . شۇ يىلى ناھىيە بويىچە ئاساسىي قاتلام مۇرەسسە تەشكىلاتلىرى ھەر خىل ھەق تەلەپ ماجىراسىدىن 4715نى مۇرەسسە قىلدى ، مۇرەسسە قىلىش مۇۋەپپەقىيەتلىك بولغىنى 4482 بولۇپ ، مۇۋەپپەقىيەتلىك بولۇش نىسبىتى % 95كە يەتتى .

1986 ~ 1998 ـ يىلىغىچە 78 قارار مۇرەسسەچى تەربىيىلەش كۇرسى ئېچىلىپ ، 2808 مۇرەسسەچى تەربىيىلەندى ، مۇرەسسە خىزمىتى تېخنىكا كۇچەيتىلدى ، تەشۋىقات سالمىقى ئاشۇرۇلدى ، ئاممىۋى ماجرا يىلدىن ـ يىلغا ئازايدى ، 43 مىڭ 428 ھەق تەلەپ ماجىراسى مۇرەسسە قىلىندى ، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن مۇرەسسە قىلىنغىنى 2341گە يەتتى .

1999 ـ يىلى ھەق تەلەپ ماجىراسى دېلوسىدىن 1056سى بېجىرىلدى . بۇنىڭ ئىچىدە مۇرەسسە قىلىش

مۇئەييەنلىك بولغىنى 392 بولۇپ ، مۇئەييەنلىك بولۇش نىسبىتى دېلو ئومۇمىي سانىنىڭ 37 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى .

2001 ـ يىلى ھەق تەلەپ ماجىراسى دېلوسىدىن 3212سى مۇرەسسە قىلىندى ، مۇرەسسە قىلىش مۇئەييەنلىك بولغىنى 2987 بولۇپ ، مۇئەييەنلىك نىسبىتى % 93كە يەتتى ؛ خەلق ئارىسىدىكى ئىككى ماجىرانىڭ جىنايى ئىشلار دېلوسىغا ئايلىنىپ كېتىشىنىڭ ئالدى ئېلىندى . 10 قېتىملىق ئاممىۋى سوقۇشۇش توسۇپ قېلىندى ، 23 قېتىم ئاممىنىڭ يۇقىرىغا ئەرز قىلىشىنىڭ ئالدى ئېلىندى ؛ 83 دەۋا دېلوسى ۋاكالىتەن بېجىرىلدى . ناھىيە بويىچە 120 مۇرەسسە تەشكىلاتى قۇرۇلغان بولۇپ ، 82سى تەرتىپكە سېلىندى ، جەمئىي سەككىز قارار مۇرەسسە تەشكىلاتى تەربىيىلەش كۇرسى ئېچىلىپ ، 609 ئادەم تەربىيىلەندى .

§ 5 . قانۇن ـ تۈزۈم تەشۋىقات تەربىيىسى

1981 ـ يىلدىن كېيىن قانۇن ـ تۈزۈملەرنىڭ مۇكەممەللىشىشىگە ئەگىشىپ ، قانۇن ـ تۈزۈم تەشۋىقاتى دائىملىق مۇھىم خىزمەتكە ئايلاندى . 1983 ـ يىلى ناھىيە بويىچە قانۇن ـ تۈزۈم تەشۋىقاتى تايانچىسىدىن 137سى تەربىيىلەندى ، بۇنىڭ ئىچىدە يېزىلاردىكىسى 117 .

1984 ـ يىلى ناھىيىدە قانۇن ـ تۈزۈم تەشۋىقاتى رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى ، ئۇنىڭ قارىمىقىدا تەسىس قىلىنغان تەشۋىقات ئىشخانىسى تەشۋىقات خىزمىتىنى ئومۇميۈزلۈك قانات يايدۇردى . 1985 ـ يىلىغا كەلگەندە قانۇن ـ تۈزۈم تەشۋىقاتى تايانچىلىرى 657گە يەتتى . ئۇلار ناھىيىدە ھەر خىل شەكىللەرنى قوللىنىپ قانۇن ـ تۈزۈم تەشۋىقاتىنى كەڭ كۆلەمدە قانات يايدۇردى . تەشۋىقات ماشىنىسىدىن پايدىلىنىپ نۇقتىلىق جايلاھەت رايونلىرى ۋە بازار ـ يېزىلاردا 24 قېتىم سەييارە تەشۋىقات ئېلىپ بارىدى ، پرويېكسىيە پېلىونكىسىدىن پايدىلىنىپ 33 مەيدان تەشۋىقات ئېلىپ بارىدى . ناھىيىلىك سەنئەت ئۆمىكى سەككىز مەيدان قانۇن ـ تۈزۈم تەشۋىقاتى ئويۇنى قويدى ، يېزا ـ بازاردىكى ئەدلىيە ياردەمچىلىرى ۋە قانۇن ـ تۈزۈم تەشۋىقاتچىلىرى كەنت ۋە ئائىلىلەرنى ئارىلاپ 1274 قېتىم تەشۋىقات ئېلىپ بارىدى ، بازار ـ يېزىلاردىكى ئوتتۇرا ـ باشلانغۇچ مەكتەپلەردە 86 قېتىم قانۇن ـ تۈزۈم لېكسىيىسى ۋە نۇتۇق سۆزلەش يېغىنى ئۇيۇشتۇرۇلدى . رادىئو ئارقىلىق 468 سائەت تەشۋىقات ئېلىپ بېرىلدى ، 310 لوزۇنكا ئېسىلدى ، 5600 پارچە شۇئار چاپلاندى ، 328 سان قارا تاختا گېزىتى ۋە تەشۋىقات ستونى چىقىرىلدى . 1897 نۇسخا قانۇن ـ تۈزۈم تەشۋىقاتى ماتېرىيالى تارقىتىلدى ، 1552 پارچە قانۇنچىلىق گېزىتى چاپلاندى . ھەر خىل شەكىللەر ئارقىلىق «ئاساسىي قانۇن» ، «جىنايى ئىشلار قانۇنى» ، «جىنايى ئىشلار دەۋا قانۇنى» ، «ھەق تەلەپ دەۋا قانۇنى» ، «نىكاھ قانۇنى» ، «ئورمان قانۇنى» ، «خەلق ۋەكىللىرى سايلام قانۇنى» ، «مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە قانۇنى» ، «جەمئىيەت ئامانلىقىنى باشقۇرۇش بويىچە جازالاش نىزامى» قاتارلىق قانۇن ـ نىزاملار ۋە پارتىيىنىڭ مىللىي سىياسەتلىرى تەشۋىق قىلىندى ، 22 مىليون 90 مىڭ ئادەم (قېتىم) تەربىيە ئالدى .

1986 ـ يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە قانۇن ساۋاتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى ، ئەدلىيە ئىدارىسىدە قانۇن ساۋاتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش ئىشخانىسى تەسىس قىلىنىپ ، 1 ـ بەش يىللىق قانۇن ساۋاتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش پىرىنسىپ پىلانى تۈزۈپ چىقىلدى . 1990 ـ يىلىغا كەلگەندە ناھىيە بويىچە قانۇن ساۋاتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى 616گە ، خادىمى 1627گە يەتتى ؛ 4600 نۇسخا قانۇن ساۋاتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش سوئال ـ جاۋابى تۈزۈپ تارقىتىلدى ، ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدىكى كادىرلار تەربىيىلەش كۇرسىدىن 22 قارار ئېچىلدى ، 1980 ئادەم (قېتىم) كۇرسقا قاتناشتى ؛ قانۇن

ساۋاتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش يېتەكچىلىك پونكىتىدىن 417سى قۇرۇلدى ، يېتەكچى خادىم 934كە يەتتى ، قانۇن ساۋاتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش تايانچىسى 1158گە ، قانۇن ساۋاتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش تەشۋىقاتچىسى 2569غا يەتتى ؛ 77 مىڭ 648 ئادەم قانۇن ساۋاتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش ئىمتىھانىغا قاتناشتى ، لايىقەتلىك بولۇش نىسبىتى % 97كە يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە ناھىيە دەرىجىلىك كادىرلارنىڭ لايىقەتلىك بولۇش نىسبىتى % 100كە يەتتى ؛ قانۇن ساۋاتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش شەرەپلىك ئائىلىسىدىن 17 مىڭ 67 سى باھالاپ چىقىلدى ، بۇ ئومۇمىي ئائىلە سانىنىڭ 60 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى . ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىشى ئارقىلىق ئۇچتۇرپان ناھىيىسىگە 1 ـ بەش يىللىق قانۇن ساۋاتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش لايىقەتنامىسى بېرىلدى .

1991 ـ يىلى ناھىيىدە 27 ئادەمدىن تەركىب تاپقان 2 ـ بەش يىللىق قانۇن ساۋاتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى . 4 ـ ئايدا ناھىيە قانۇن ساۋاتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش خىزمىتى يىغىنى چاقىرىپ ، 1 ـ بەش يىللىق قانۇن ساۋاتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش جەريانىدا نەتىجىسى كۆرۈنەرلىك بولغان 11 ئىلغار ئورۇن ۋە 29 ئىلغار شەخسىنى تەقدىرلەپ مۇكاپاتلىدى ، قانۇن ساۋاتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش خىزمىتى تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلىدى ، بۇنىڭدىن كېيىنكى قانۇن ساۋاتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش خىزمىتىنى ئورۇنلاشتۇردى .

2 ـ بەش يىللىق قانۇن ساۋاتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش خىزمىتى ئومۇمىۋزلۇك قانات يايدۇرۇلغاندىن كېيىن ، ناھىيىدىكى مەمۇرىي ، كارخانا ، كەسىپىي ئورۇنلار ، مەكتەپ ۋە ئاممىۋى تەشكىلات ، يېزا ـ بازار ، كەنتلەر (ئاھالە كومىتېتى)دە مۇناسىپ رەھبەرلىك ئاپپاراتى قۇرۇلدى ، قۇرۇلغان ئاپپارات 673كە ، ئەزالار 2019غا يەتتى . مەركەز ئوتتۇرىغا قويغان قانۇن ساۋاتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇشتا ناھىيە دەرىجىلىك كادىرلار ، قانۇن ئىجرا قىلغۇچى خادىملار ، يەككە سودا ـ سانائەتچىلەر ، ئالىي ، ئوتتۇرا تېخنىكوم ، ئوتتۇرا ـ باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى مۇھىم نۇقتا قىلىنىدۇ ، دېگەن تەلەپكە ئاساسەن مەدەنىيەت قاتلىمى ، مىللەت قۇرۇلمىسى ، خىزمەت ئەھۋالىغا قاراپ ، قانۇن ساۋاتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش ئوبيېكتى 2436 ئۇگىنىش گۇرۇپپىسىغا ئايرىلدى .

1993 ـ يىلى ناھىيىلىك قانۇن ساۋاتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش ئىشخانىسى يەتتە ئادەمدىن تەركىب تاپقان سەييارە قانۇن ساۋاتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش گۇرۇپپىسىنى قۇرۇپ ، ناھىيە ، يېزا ، كەنتلەردە 30 كۈن سەييارە كونسۇلتاتسىيە قىلدى . 1994 ـ يىلىغا قەدەر 85 قارار ھەر خىل ئۇگىنىش كۇرسلىرىنى ئېچىپ ، 3107 تايانچى تەربىيىلىدى ، سەككىز مەيدان قانۇن بىلىملىرى مۇسابىقىسى ئۇيۇشتۇردى ، 52 ئورۇن مۇسابىقىگە قاتناشتى ، كۆپ خىل شەكىللەرنى قوللىنىپ 1526 قېتىم قانۇن ساۋاتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش تەشۋىقاتى ئېلىپ باردى ، ھەر خىل تەشۋىقات ماتېرىيالىلىرىدىن 34 مىڭ 605نى بېسىپ تارقاتتى ، تەربىيىگە ئىگە قىلىنغانلار 250 مىڭ ئادەم (قېتىم)غا يەتتى ، تەشۋىقاتنىڭ قاپلاش نىسبىتى % 95دىن يۇقىرى بولدى . تەشۋىق ـ تەربىيە جەريانىدا ناھىيە بويىچە قانۇن ساۋاتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش ئوبيېكتى 93 مىڭ 820 بولۇپ ، ئۇلاردىن 91 مىڭ 527 سى قانۇن ساۋاتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش ئۇگىنىشكە قاتنىشىپ ، % 98نى ؛ 90 مىڭ 220 ئادەم ئىمتىھانغا قاتنىشىپ % 96نى ؛ 89 مىڭ 440 ئادەم ئىمتىھاندا لايىقەتلىك بولۇپ % 98 ئىگىلىدى . بۇنىڭ ئىچىدە كادىر ، ئىشچى ـ خىزمەتچى ، دىنىي زاتلارنىڭ لايىقەتلىك بولۇش نىسبىتى % 100 بولدى . شۇ يىلى 11 ـ ئايدا ، ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىشى ئارقىلىق ئۇچتۇرپان ناھىيىسىگە 2 ـ بەش يىللىق قانۇن ساۋاتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش لايىقەتنامىسى بېرىلدى . 1995 ـ يىلى ئاساسلىقى «يەر باشقۇرۇش قانۇنى» ، «ئەمگەك قانۇنى» ، «ماتارىپ قانۇنى» ، «دىنىي سورۇنلارنى باشقۇرۇش نىزامى» تەشۋىق قىلىندى ۋە ئۇگىنىلدى .

1996 ـ يىلى 3 ـ بەش يىللىق قانۇن ساۋاتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش خىزمىتى قانات يايدۇرۇلۇپ ، ناھىيىدە 3 ـ بەش يىللىق قانۇن ساۋاتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش ، قانۇن بويىچە ئىدارە قىلىش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى

قۇرۇلۇپ ، خىزمەت پىلانى تۈزۈپ چىقىلدى ۋە تەشۋىقات سەپەرۋەرلىك قىلىش خىزمىتى ئېلىپ بېرىلدى . 1997 ~ 1998 - يىللىرى ئېلىپ بېرىلغان جەمئىيەت ئامانلىقىنى مەركەزلەشتۈرۈپ تەرتىپكە سېلىش ، زوراۋانلىق ، تېررورلۇق جىنايىتىگە قاتتىق زەربە بېرىش ئورۇنلاشتۇرۇشىغا ئاساسەن ، كەنت گۇرۇپپىلاردا كۆپ قېتىم قانۇن ساۋاتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش تەشۋىقاتى ئېلىپ بېرىلدى ، 92 مىڭ 520 ئادەم (قېتىم) تەربىيە ئالدى .

1999 - يىلى 3 - بەش يىللىق قانۇننى ئومۇملاشتۇرۇش كادىرلار ئوقۇشلۇقىدىن 5500 پارچە ، دېھقان- چارۋىچىلار ئوقۇشلۇقىدىن 24 مىڭ 800 پارچە تارقىتىلدى ، «ئاساسىي قانۇن» ، «مەمۇرىي دەۋا قانۇنى» ، «دۆلەت تۆلەم قانۇنى» ، «ستاتىستىكا قانۇنى» ، «دۆلەت مەمۇرلىرى ۋاقىتلىق نىزامى» ، «پاتېنت قانۇنى» ، «ماركا قانۇنى» ، «شىركەت قانۇنى» ، «مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە قانۇنى» ، «مەمۇرىي جازا قانۇنى» ، «ئىستېمالچىلارنىڭ ھوقۇق - مەنپەئىتى قانۇنى» ، «سۇ قانۇنى» ، «باج قانۇنى» قاتارلىق قانۇنلارغا دائىر ئاساس بىلىملەر تەشۋىق قىلىندى ۋە ئۆگىنىلدى ھەمدە مۇددەتكە ، تۈركۈملەرگە بۆلۈپ ئومتېھان ئېلىندى . ناھىيە بويىچە 117 مىڭ 400 قانۇن ساۋاتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش ئوبېيكتى ئىچىدە ، ئومتېھانغا قاتناشقان كادىر - ئىشچى 4200 بولۇپ ، لايىقەتلىك بولۇش نىسبىتى % 99كە يەتتى ؛ ئومتېھانغا قاتناشقان دېھقان - چارۋىچىلار 45 مىڭدىن ئارتۇق بولۇپ ، لايىقەتلىك بولۇش نىسبىتى % 90تىن ئاشتى ؛ 28 مۇئاۋىن ھاكىم دەرىجىلىكتىن يۇقىرى كادىر ۋىلايەت ئۈيۈشتۇرغان قانۇن ساۋاتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش لېكسىيىسىگە ۋە ئومتېھانغا قاتنىشىپ ، لايىقەتلىك بولۇش نىسبىتى % 100كە يەتتى .

2000 - يىلى 3 - بەش يىللىق قانۇن ساۋاتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش خىزمىتىنى خۇلاسىلەش يىغىنى چاقىرىلىپ ، 3 - بەش يىللىق قانۇن ساۋاتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش خىزمىتىدە نەتىجىسى كۆرۈنەرلىك بولغان ئىلغار كوللېكتىپ ، ئىلغار شەخسلەر تەقدىرلەندى ۋە مۇكاپاتلاندى ، خىزمەت تەجرىبىلىرى يەكۈنلەندى ، بۇنىڭدىن كېيىنكى قانۇن ساۋاتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش خىزمىتى ئورۇنلاشتۇرۇلدى . شۇ يىلى ئاقتۇ ۋىلايىتىنىڭ تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىشى ئارقىلىق ، ئۈچتۇرپان ناھىيىسىگە 3 -بەش يىللىق قانۇن ساۋاتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش لايىقەتنامىسى بېرىلدى .

2001 - يىلى 4 - بەش يىللىق قانۇن ساۋاتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش خىزمىتى ئەستايىدىل قانات يايدۇرۇلۇپ ، ناھىيە بويىچە 960 ئادەمدىن تەركىب تاپقان 120 قانۇن ساۋاتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى ، 4 - بەش يىللىق قانۇن ساۋاتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇشتا ، قانۇن بويىچە ئىدارە قىلىش نىشانلىق مەسئۇلىيەتنامىسى ئىمزالاندى ؛ 126 قارار قانۇن ساۋاتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش كۇرسى ئېچىلىپ ، 6398 ئادەم (قېتىم) كۇرسقا قاتناشتى ، 84 سان تەشۋىقات تاختىسى چىقىرىلدى ، ۋاستە ئارقىلىق 160 كۇن (قېتىم) تەشۋىقات ئېلىپ بېرىلدى . 63 قېتىم تەشۋىقات ماشىنىسى چىقىرىلدى ، قانۇندىن 213 قېتىم مەسلىھەت بېرىلدى ، بۇنىڭغا 1730 ئادەم (قېتىم) قاتناشتى . شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ، ئوتتۇرا - باشلانغۇچ مەكتەپلەرگە قارىتىلغان قانۇن - تۈزۈم تەشۋىق - تەربىيىسى كۆچەيتىلدى . مەكتەپلەرگە قانۇن - تۈزۈمگە مەسئۇل مۇئاۋىن مەكتەپ باشلىقى سەپلەندى ، قانۇن - تۈزۈم دەرسى ئۆتۈلدى ، ياش - ئۆسمۈرلەرگە قانۇن بىلىملىرىدىن لېكسىيە سۆزلەندى ، ياش - ئۆسمۈرلەر ئارا قانۇن ساۋاتلىرىدىن زېھىن سىناش مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلدى .

یىگىرمىنچى قىسىم

خەلق ئىشلىرى

يىگىرمىنچى قىسىم

خەلق ئىشلىرى

مىنگونىڭ 34 ـ يىلى (1945 ـ يىلى) ناھىيىلىك ھۆكۈمەت قارىمىقىدا خەلق ئىشلىرى بۆلۈمى قۇرۇلۇپ، جيا، باۋلارنىڭ نوپۇس، ئىجتىمائىي قۇتقۇزۇش، دىن ئىشلىرىنى باشقۇرۇش قاتارلىق خەلق ئىشلىرى باشقۇرۇلدى.

1950 ـ يىلى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، قارىمىقىدا خەلق ئىشلىرى بۆلۈمى تەسىس قىلىندى. 1954 ـ يىلى خەلق ئىشلىرى بۆلۈمىنىڭ شتاتى 6 بولدى. 1964 ـ يىلى 8 ـ ئايدا كادىرلار ئىشلىرى خىزمىتى خەلق ئىشلىرى خىزمىتىدىن ئايرىپ چىقىلدى. 1969 ـ يىلى 4 ـ ئايدا ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت ئاممىۋى خىزمەت گۇرۇپپىسى خەلق ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان بولدى. 1980 ـ يىلى 5ـ ئايدا نامى خەلق ئىشلىرى ئىشخانىسىغا ئۆزگەرتىلدى، 1981 ـ يىلى 5 ـ ئايدا خەلق ئىشلىرى بۆلۈمى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1984 ـ يىلى 8 ـ ئايدا خەلق ئىشلىرى ئىدارىسىگە ئۆزگەرتىلدى. 1994 ـ يىلى نامراتلارنى يۆلەش خىزمىتى خەلق ئىشلىرى خىزمىتىدىن ئايرىپ چىقىلىپ، ناھىيىلىك نامراتلارنى يۆلەش ئىشخانىسى قۇرۇلدى. 2001 ـ يىلى ناھىيىلىك خەلق ئىشلىرى ئىدارىسىنىڭ خىزمەتچى خادىمى 14 كە يەتتى، قارىمىقىدا پاراۋانلىق زاۋۇتى ۋە يېزا (بازار)لىق خەلق ئىشلىرى ئىشخانىسى قۇرۇلدى.

I باب

نەپىقە بېرىش

§1. نەپىقە بېرىش

1. مۇددەت بويىچە نورمىلىق ياردەم بېرىش

1955 ـ يىلى دۆلەتنىڭ بەلگىلىمىسىگە ئاساسەن، يېتىم، تۇل، قېرى ۋە ئەمگەك كۈچىدىن مەھرۇم بولغان ئىنقىلابىي قۇربان ئائىلە تاۋابىئاتلىرى، كېسەل بولۇپ ۋاپات بولغان ھەربىيلەر ئائىلە تاۋابىئاتلىرى، بازار، يېزىلاردىكى تۇرمۇشتا قىيىنچىلىقى بار مەجرۇھ ھەربىيلەر، يېزىلاردىكى ھەربىي سەپتىن قايتقان، ھەربىي سەپتىن چېكىنگەن ھەربىيلەر ۋە ھەربىي مەجبۇرىيەت ئۆتەۋاتقانلارنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرى مۇددەت بويىچە

نورمىلىق قوشۇمچە ياردەمدىن بەھرىمان بولىدىغان بولدى . شۇ يىلى مۇددەت بويىچە نورمىلىق ياردەمدىن بەھرىمان بولىدىغان 32 ئائىلىلىك 163 ئادەمگە 700 يۈەن ياردەم پۇلى بېرىلدى . 1965 ـ يىلى مۇددەت بويىچە نورمىلىق ياردەم بېرىش ئۆلچىمى بازارلاردا ھەر ئادەمگە ئايدا 8 ~ 15 يۈەنگىچە ، يېزىلاردا ھەر ئادەمگە ئايدا تۆت يۈەندىن ئالتە يۈەنگىچە بولدى ، ئەڭ يۇقىرى بولغاندا 25 يۈەندىن ئاشۇرۇۋېتىلمىدى . 1979 ـ يىلى ياردەم بېرىش ئۆلچىمى بازارلاردا ھەر ئادەمگە ئايدا 10 ~ 15 يۈەنگىچە ، يېزىلاردا ھەر ئادەمگە ئايدا ئالتە يۈەندىن ئون يۈەنگىچە بولۇشقا ئۆزگەرتىلدى . مۇددەت بويىچە نورمىلىق ياردەم بېرىش ئوبيېكتلىرىنى چوڭ ئەترەت ئاھالىلەر كومىتېتى مۇزاكىرە قىلىپ ياردەم بېرىش پىكرىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ، ئەزالار يىغىنى (ئاھالىلەر) باھالاپ ماقۇللايدىغان ، گۇڭشې تەكشۇرگەندىن كېيىن خەلق ئىشلىرى تارماقلىرىنىڭ تەستىقلىشىغا يوللايدىغان ، ناھىيىلىك خەلق ئىشلىرى ئىدارىسى «مۇددەت بويىچە نورمىلىق ياردەم بېرىش گۇۋاھنامىسى» بېرىدىغان ، ئاندىن شۇ گۇۋاھنامە بويىچە ئۇلارغا ياردەم بېرىلىدىغان بولدى . شۇ يىلى ناھىيىدە مۇددەت بويىچە نورمىلىق ياردەمدىن بەھرىمان بولىدىغانلار 28 ئائىلە ، 142 ئادەم بولۇپ ، ئۇلارغا جەمئىي 2242 يۈەن ياردەم بېرىلدى . بۇنىڭ ئىچىدە ئىنقىلابىي قۇربانلار ئائىلە تاۋابىئاتى ئىككى ئائىلىلىك ئۈچ ئادەم بولۇپ ، 300 يۈەن ؛ ھەربىي سەپتىن چېكىنگەن ھەربىيلەر 12 ئائىلىلىك 74 ئادەم بولۇپ ، 1000 يۈەن ياردەم بېرىلدى . 1981ـ يىلى مۇددەت بويىچە نورمىلىق ياردەم بېرىلىدىغان ھەربىي سەپتىن قايتقان ، ھەربىي سەپتىن چېكىنگەن ھەربىي 78 ، ئىنقىلابىي قۇربان ئائىلە تاۋابىئاتى بەش بولۇپ ، ھەر ئادەمگە ئايدا 3 ~ 15 يۈەنگىچە ، جەمئىي 10 مىڭ 740 يۈەن ياردەم بېرىلدى . 1998 ـ يىلى يېزا ، كەنتلەردىكى ھەربىي سەپتىن قايتقان پېشقەدەم ھەربىيلەرگە مۇددەت بويىچە نورمىلىق ياردەم بېرىش كۆلىمى 100%كە يېتىپ ، ھەر ئادەمگە ھەر ئايدا بېرىلىدىغان ئوتتۇرىچە ياردەم سوممىسى 90 يۈەندىن 110 يۈەنگە ئۆستۈرۈلدى . 1999 ـ يىلى ناھىيىدە مۇددەت بويىچە نورمىلىق ياردەم بېرىلىدىغان 87 ئادەم بولۇپ ، جەمئىي 91 مىڭ يۈەن بېرىلدى . بۇنىڭ ئىچىدە ئىنقىلابىي قۇربانلار ئائىلە تاۋابىئاتى ئىككى بولۇپ ، 2880 يۈەن ؛ ھەربىي سەپتىن قايتقان ھەربىي 33 بولۇپ ، 43 مىڭ 650 يۈەن ؛ «ئۈچ ۋىلايەت» ئىنقىلابىغا قاتناشقان ھەربىيلەر ئائىلە تاۋابىئاتى بىر بولۇپ ، 4260 يۈەن ؛ كېسەل سەۋەبىدىن ۋاپات بولغان ھەربىيلەر ئائىلە تاۋابىئاتى بىر بولۇپ ، 900 يۈەن ؛ ھەربىي سەپتىن چېكىنگەن ھەربىي 50 بولۇپ ، 39 مىڭ يۈەن ياردەم بېرىلدى . 2001 ـ يىلى ناھىيىدە مۇددەت بويىچە نورمىلىق ياردەمدىن بەھرىمان بولىدىغان 118 ئادەم بولۇپ ، 107 مىڭ يۈەن ياردەم بېرىلدى . بۇنىڭ ئىچىدە ئىنقىلابىي قۇربانلار ئائىلە تاۋابىئاتى ئىككى بولۇپ ، 2880 يۈەن ؛ ھەربىي سەپتىن قايتقان ھەربىي 27 بولۇپ ، 35 مىڭ 600 يۈەن ؛ كېسەل سەۋەبىدىن ۋاپات بولغان ھەربىيلەر ئائىلە تاۋابىئاتى بىر بولۇپ ، 900 يۈەن ؛ ھەربىي سەپتىن چېكىنگەن ھەربىي 88 بولۇپ ، 68 مىڭ يۈەن ياردەم بېرىلدى .

2 . ۋاقىتلىق قىيىنچىلىققا ياردەم بېرىش ئەھۋالى

ئىنقىلابىي قۇربانلار ، ھەربىيلەر ئائىلە تاۋابىئاتلىرى ، ھەربىي مەجبۇرىيەت ئۆتەۋاتقانلار ئائىلە تاۋابىئاتلىرى ، ھەربىي سەپتىن چېكىنگەن ، ھەربىي سەپتىن قايتقان ھەربىيلەرنىڭ ۋاقىتلىق قىيىنچىلىقىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن ، دۆلەت ھەر يىلى قىسمەن خىراجەت ئاجرىتىپ ، ۋاقىتلىق قىيىنچىلىققا ياردەم بېرىش پۇلى قىلدى . 1954 ـ يىلى 13 ئائىلىلىك ھەربىيلەر ئائىلە تاۋابىئاتىغا 682 يۈەن ياردەم بېرىلدى . 1979ـ يىلى 65 ئائىلىلىك 384 ئادەمگە 2890 يۈەن ، 1984 ـ يىلى 83 ئائىلىلىك 429 ئادەمگە 3368 يۈەن ۋاقىتلىق ياردەم بېرىلدى . 1954 ~ 2001 ـ يىلغىچە ۋاقىتلىق ياردەم بېرىلگەن سوممىا 322 مىڭ يۈەن بولدى .

3 . ئاممىغا ئېتىبار بېرىش

1950 ~ 1955 ـ يىلغىچە ئاممىغا ئېتىبار بېرىشتە ۋاكالىتەن تېرىپ بېرىش ، ئەمگەك كۈچى جەھەتتە ياردەم بېرىش ئۇسۇلى ئاساس قىلىندى . 1956 ~ 1981 ـ يىلغىچە ئاساسەن ئەمگەك نومۇرى جەھەتتە ئېتىبار

بېرىش تۈزۈمى قوللىنىلدى . 1982 ~ 2001 ـ يىلىغىچە ئاساسلىقى ئېتىبار بېرىش پۇلى تارقىتىلدى . 1954ـ يىلى ئەتىيازلىق تېرىلغۇ مەزگىلىدە 32 ئائىلىلىك ئىنقىلابىي قۇربانلار ئائىلە تاۋابىئاتىغا 330 كىلوگرام ئۇرۇق ، 48 تۇياق تېرىلغۇ كالىسى تەڭشەپ بېرىلدى ، 930 كىلوگرام ئوزۇقلۇق ئاشلىق تارقىتىلدى ، 126 ئادەم (قېتىم) ئەمگەك كۈچى ياردەم قىلىندى ؛ ئىككى ئائىلىلىك ھەربىيلەر ئائىلە تاۋابىئاتىنىڭ بىر گېكتار يېرى ۋاكالىتەن ھەيدەپ بېرىلدى ؛ 14 ئائىلىلىك ھەربىيلەر ئائىلە تاۋابىئاتىنىڭ 5.8 گېكتار يېرى ۋاكالىتەن تېرىپ بېرىلدى ؛ تۇرمۇش ۋە ئىشلەپچىقىرىشتا قىيىنچىلىقى بار 39 ئائىلىلىك ھەربىيلەر ئائىلە تاۋابىئاتىغا 1103.5 كىلوگرام ئوزۇقلۇق ئاشلىق ھەل قىلىپ بېرىلدى ، ئىككى پارچە كىگىز ، ئۇچ قۇر كىيىم ، 13 دانە كەتمەن ، يەتتە ئورغاق ، ئالتە ساپان تارقىتىپ بېرىلدى . 1958 ـ يىلى ناھىيە بويىچە خەلق گۇڭشېسىنى ئومۇملاشتۇرۇش ئىشقا ئاشۇرۇلدى ، ھەربىيلەر ئائىلە تاۋابىئاتلىرى ۋە ھەربىي سەپتىن قايتقان ھەربىيلەرگە ئەمگەك تەقسىماتىدا ئېتىبار بېرىش يولغا قويۇلۇپ ، جەمئىي 265 ئەمگەك كۈنى ئېتىبار بېرىلدى . 1979ـ يىلى ھەربىي مەجبۇرىيەت ئۆتەۋاتقانلار ئائىلە تاۋابىئاتى يەتتە ئائىلە 40 ئادەم بولۇپ ، ئۇلارغا 2050 ئەمگەك نومۇرى ؛ ھەربىي سەپتىن قايتقانلار 12 ئائىلە 71 ئادەم بولۇپ ، ئۇلارغا 6692 ئەمگەك نومۇرى ؛ ھەربىي سەپتىن چېكىنگەنلەر بەش ئائىلە 23 ئادەم بولۇپ ، ئۇلارغا 1100 ئەمگەك نومۇرى ئېتىبار بېرىلدى . 1981ـ يىلى يېزىلاردىكى مەجبۇرىيەت ئۆتەۋاتقان 51 ئەسكەر ئائىلە تاۋابىئاتىغا ئېتىبار بېرىلىدىغان ئەمگەك نومۇرى نەق پۇلغا سۇندۇرۇلۇپ ، ئۇنى گۇڭشې ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرىدىن بىرتۇتاش تۇتىۋالدى ، يىل ئاخىرىدا نەقلەشتۇرگەندە ھەر بىر ئائىلىگە كۆپ بولغاندا 320 يۈەندىن ، ئاز بولغاندا 280 يۈەندىن توغرا كەلدى . ئاپتونوم رايوننىڭ «ئېتىبار بېرىش چارىسى»گە ئاساسەن ، يېزىلاردىكى مەجبۇرىيەت ئۆتەۋاتقان ئەسكەرلەر ئائىلە تاۋابىئاتلىرىغا ئېتىبار بېرىش ئۆلچىمى شۇ يەردىكى كىشىلەرنىڭ ئوتتۇرىچە ساپ كىرىمىنىڭ ئۈچتىن ئىككى قىسمى بويىچە بولدى . 1983ـ يىلى يېزىلاردىكى ھەربىي مەجبۇرىيەت ئۆتەۋاتقانلار ئائىلە تاۋابىئاتى 65 ئائىلىلىك بولۇپ ، ئۇلارغا 18 مىڭ يۈەن ئېتىبار بېرىش پۇلى تارقىتىلدى ، ھەر بىر ئائىلىگە ئوتتۇرىچە 282 يۈەندىن توغرا كەلدى . 1987 ـ يىلى ھەر بىر ئائىلىگە ئوتتۇرىچە 250 يۈەندىن ، 1990 ـ يىلى ھەر بىر ئائىلىگە ئوتتۇرىچە 400 يۈەندىن توغرا كەلدى ، 1999 ـ يىلى 1000 يۈەندىن توغرا كەلدى . 2001 ـ يىلى يېزىلاردىكى ھەربىي مەجبۇرىيەت ئۆتەۋاتقانلار ئائىلە تاۋابىئاتى 16 ئائىلە بولۇپ ، ئۇلارغا 12 مىڭ يۈەن ئېتىبار بېرىش پۇلى تارقىتىلدى ، ھەر بىر ئائىلىگە ئوتتۇرىچە 750 يۈەندىن توغرا كەلدى .

4 . ۋاپات بولغانلارغا نەپىقە بېرىش ئەھۋالى

دۆلەتنىڭ بەلگىلىمىسىگە ئاساسەن ، ئىنقىلابىي قۇربانلار ، ھۆكۈمەت ئىشى بىلەن قۇربان بولغان ۋە كېسەل سەۋەبىدىن ئۆلۈپ كەتكەن خىزمەتچى خادىملارغا ، ھايات ۋاقتىدىكى ۋەزىپە دەرىجىسى بويىچە بىر قېتىملىق نەپىقە پۇلى بېرىلدى . 1960 ـ يىلى ھۆكۈمەت ئىشى بىلەن قۇربان بولغان ، كېسەل سەۋەبىدىن ئۆلۈپ كەتكەن خىزمەتچى خادىملارنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىغا 300 يۈەن نەپىقە پۇلى تارقىتىلغان ، 1977 ـ يىلى 7917.3 يۈەن تارقىتىلدى ، 1980 ~ 2001 ـ يىلىغىچە 118 مىڭ يۈەن ، 2001 ـ يىلى 8600 يۈەن نەپىقە پۇلى تارقىتىلدى .

5 . مەجرۇھ ھەربىيلەرگە نەپىقە بېرىش ئەھۋالى

جەڭگە قاتنىشىش ، ھۆكۈمەت ئىشى ، كېسەل سەۋەبىدىن مەجرۇھ بولۇپ قالغان مەجرۇھ ھەربىيلەرگە ئوخشاش بولمىغان مەجرۇھلۇق دەرىجىسى بويىچە ئۆمۈرلۈك نەپىقە بېرىش يولغا قويۇلدى . 1960 ـ يىلى مەجرۇھ ھەربىي 20 بولۇپ ، 1694.2 يۈەن نەپىقە پۇلى بېرىلدى . 1985 ~ 1999 ـ يىلىغىچە 65 مىڭ يۈەن ، 2001 ـ يىلى 12 مىڭ 300 يۈەن مەجرۇھ ھەربىيلەر نەپىقە پۇلى تارقىتىلدى .

2 § . ئارمىيىنى ھىمايە قىلىش ، ئائىلە تاۋابىئاتلىرىغا ئېتىبار بېرىش

1951 ـ يىلى ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە ئارمىيىنى ھىمايە قىلىش ، ئائىلە تاۋابىئاتلىرىغا ئېتىبار بېرىش كومىتېتى قۇرۇلۇپ ، تەشۋىقات ئەترىتى تەشكىل قىلىنىپ ، خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ ۋەتەن ، خەلق ئۈچۈن جاپا ـ مۇشەققەتلىك كۈرەش قىلىشتەك قەھرىمانلىق ئىش ئىزلىرى تەشۋىق قىلىندى . ناھىيەدىكى ھەر مىللەت خەلقى شۇ يەردە تۇرۇشلۇق قىسمىغا ۋە ئىنقىلابىي قۇربانلار ، ھەربىيلەر ئائىلە تاۋابىئاتلىرىغا 50 يۈەن كۈمۈش تەڭگە ، 92 مىليون 90 مىڭ يۈەن كونا خەلق پۇلى ، 30 قوي ، 112 توخو ، 3621 دانە تۈخۈم ، 59 كىلوگرام پاختا ، 2385 كىلوگرام كۆمىسقوناق ، 2370 كىلوگرام گۈرۈچ ، 3055 كىلوگرام تۇرلۇك قۇرۇق مېۋە ، 320 بولاق ھەر خىل يېمەكلىك ۋە سوپۇن ، شېكەر ، تاماكا ، سەرەڭگە قاتارلىق ھال سوراش بۇيۇملىرىنى ئىئانە قىلدى . شۇنىڭدىن كېيىن ھەر يىلى يېڭى يىل ، باھار بايرىمى ، «1 ـ ئاۋغۇست» ئارمىيە بايرىمىدا ناھىيەدىكى ھەر مىللەت كادىرلار ۋە ئامما ئىنىڭ ئالدىغا تۇرۇشلۇق قىسمىدىن ھال سورىشى ئەنئەنگە ئايلاندى .

1965 ـ يىلى باھار بايرىمىدىن ئىلگىرى ناھىيىلىك پارتكوم ، ناھىيىلىك خەلق كومىتېتى تۇرۇشلۇق قىسمىنىڭ كوماندىر ـ جەڭچىلىرىگە 300 پارچىدىن ئارتۇق ھال سوراش خېتى ئەۋەتتى ، مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچىلار 150 پارچە ھال سوراش خېتى يازدى ھەمدە شېكەر ، قۇرۇق مېۋىلەرنى ئېلىپ بېرىپ تۇرۇشلۇق قىسىم ۋە قاراۋۇلخانىلاردىكى ئوفىتسېر ـ ئەسكەرلەردىن ھال سوردى . 1976 ~ 2001 ـ يىلغىچە قىسىم بىلەن بىللە كەلگەن ئائىلە تاۋابىئاتتىن 32سىنىڭ خىزمەتكە ئورۇنلىشىش مەسىلىسى ھەل قىلىندى ، 37سىنىڭ خىزمىتى يۆتكەپ بېرىلىپ ، قىسمىدىكى كادىرلار غەم ـ ئەندىشىدىن خالاس قىلىندى . 1980 ـ يىلى راكېتا گۇڭشىسى تۇرۇشلۇق قىسمىغا 21 گېكتار كۆكتات يېرى ئاجرىتىپ بەردى ، كېيىن تاشيول ياساش ئۈچۈن قىسمىلارنىڭ كۆكتات يېرى ئىگىلىۋېلىنغاچقا ، يەنە 7.1 گېكتار يەر تولۇقلاپ بېرىلىپ ، قىسمىدىكىلەرنىڭ كۆكتات بىلەن تەمىنلىنىشى تەسىرگە ئۇچرىتىلمىدى . 1992 ـ يىلى ناھىيە مالىيىسى ناھايىتى قىيىن بولۇۋاتقان ئەھۋالدا ، تۇرۇشلۇق قىسمىنىڭ يېپىق يوللۇق تېلېۋىزىيە ئورنىتىشى ئۈچۈن 8000 يۈەن ھەل قىلىپ بېرىلدى ، ناھىيە بازىرىدىن 120 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى چېگرا مۇداپىئە ساقچىخانىسىغا بىر كارا OK سىنىئالغۇ ئاپپاراتى ئاپىرىپ بېرىلدى . 1995 ـ يىلى ئۈچتۇرپان ناھىيىسىگە ۋىلايەت تەرىپىدىن «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدىكى ئىلغار ناھىيە ، ئارمىيە بىلەن خەلق ئىتتىپاقلىقىدىكى نەمۇنە ناھىيە» دەپ نام بېرىلدى . 1998ـ يىلى 1 ـ ئاۋغۇست ئارمىيە بايرىمى ۋە باھار بايرىمىدا ناھىيىلىك پارتكوم ، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ئاساسلىق رەھبەرلىرى 213 مىڭ 900 يۈەنلىك ھال سوراش بۇيۇملىرىنى ئۆزلىرى بۇاستە ئېلىپ بېرىپ ، شۇ يەردە تۇرۇشلۇق قىسمىنى زىيارەت قىلدى ۋە ئۇلاردىن ھال سوردى . 1999 ـ يىلى ناھىيىلىك پارتكوم ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك «ئىككىنى ھىمايە قىلىشتىكى ئۈلگە ناھىيە» بەرپا قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويدى . ناھىيە بويىچە ھەممە بىر نىيەتتە بولۇپ ، «ئىككىنى ھىمايە قىلىش» خىزمىتى ھەقىقىي ئەمەلىيلەشتۈرۈلۈپ ، قىسمىدىكى بالىلاردىن 27سىنىڭ يەسلىگە ، مەكتەپكە كىرىش مەسىلىسى ھەل قىلىندى ، ئېتىبار بېرىش ، نەپىقە بېرىش ئوبېيېكتلىرىنىڭ قېيىنچىلىقىدىن تۆتى ھەل قىلىندى ، قىسمىغا ئاشلىق ، ياغ ، سۇ ، توك قوشۇمچە يارداەم پۇلى ئۈچۈن 4000 يۈەن يارداەم بېرىلدى . ناھىيىلىك پوچتا ـ تېلېگراف ئىدارىسى تۇرۇشلۇق قىسمىغا 13 مىڭ يۈەنلىك كومپيۇتېردىن بىرنى سوۋغا قىلدى ، سىرتقا ئۇلىنىدىغان تېلېفوندىن بىرنى ئورنىتىپ بەردى . ناھىيە مالىيىسى ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمىنىڭ تۇرالغۇ ئۆي بىناسىنى رېمونت قىلىشىغا كەملىگەن 70 مىڭ يۈەن مەبلەغنى ھەل قىلىپ بەردى . 2001 ـ يىلى پارتىيە قۇرۇلغانلىقىنىڭ 80 يىللىقىنى تەبرىكلەش

پائالىيىتى مۇناسىۋىتى بىلەن ، ئارمىيە بىلەن خەلق ئورتاق مەدەنىيلىك بەرپا قىلىش بويىچە تەنتەربىيە مۇسابىقە پائالىيەتلىرى داغدۇغىلىق قانات ياتدۇرۇلدى . ئارمىيىنى ھىمايە قىلىش ، ئائىلە تاۋابىئاتلىرىغا ئېتىبار بىرىش پائالىيىتى ھەر يىلى ئېلىپ بېرىلىپ ، ئۇ ئاممىۋىلاشتى ، دائىملاشتى ، تۈزۈملەشتى .

II باب

ھەقىقەتكە قايتقان ، ھەربىي سەپتىن قايتقان ، ھەربىي سەپتىن چېكىنگەنلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇش

§ 1 . ھەقىقەتكە قايتقان خادىملارنى ئورۇنلاشتۇرۇش

1950 ـ يىلى ناھىيىلىك پارتكوم ، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ھەقىقەتكە قايتقان خادىملارنى تەربىيىلەپ ئۆزگەرتىپ ، كونا ھۆكۈمەتنىڭ ھەقىقەتكە قايتقان ھۆكۈمەت خادىملىرىنى قالدۇرۇپ ئىشلەتتى . 1951 ـ يىلى كونا ھۆكۈمەتنىڭ ھەقىقەتكە قايتقان خادىمىدىن 271ى قالدۇرۇپ ئىشلىتىلدى ھەمدە «ئادەتتە مائاش دەرىجىسىنى تۆۋەنلەتمەسلىك» پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇلدى . شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ، ئۇلار خىزمەت جەريانىدا داۋاملىق ئۆزگەرتىلىپ ، سوتسىيالىزم يولىغا ماڭىدىغان ، ھەر مىللەت خەلقى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان ، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشقا قاتنىشىدىغان يېڭى كىشىلەرگە ئايلاندۇرۇلدى . 1950 ~ 1955 ـ يىلىغىچە ھەقىقەتكە قايتقان خادىمدىن 640ى ئورۇنلاشتۇرۇلدى .

§ 2 . ھەربىي سەپتىن قايتقان ، ھەربىي سەپتىن چېكىنگەنلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇش

1955 ـ يىلىدىن ئىلگىرى ھەربىي سەپتىن قايتقان ، ھەربىي سەپتىن چېكىنگەنلەر ئۆزىنىڭ تەلىپى ۋە يەرلىكنىڭ ئىھتىياجى بويىچە ئورۇنلاشتۇرۇلدى . 1950 ~ 1956 ـ يىلىغىچە ناھىيە بويىچە ھەربىي سەپتىن قايتقان ، ھەربىي سەپتىن چېكىنگەنلەر 78 بولۇپ ، ئۇلاردىن ئورگانلارغا خىزمەتكە ئورۇنلاشتۇرۇلغىنى 29 ، قول ھۈنەرۋەنچىلىك بىلەن شۇغۇللانغىنى بەش ، يۇرتىغا قايتىپ يېزا ئىگىلىكى بىلەن شۇغۇللانغىنى 44 . 1958 ـ يىلىدىن كېيىن ھەربىي سەپتىن قايتقان ، ھەربىي سەپتىن چېكىنگەنلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇش خىزمىتىدە «نەدىن كەلگەن بولسا ، شۇ يەرگە قايتۇرۇش ، مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇش ، ھەركىم ئۆز نېسىۋىسىگە ئىگە بولۇش» پرىنسىپىغا رىئايە قىلىندى . 1961 ـ يىلى ھەربىي سەپتىن قايتقان ، ھەربىي سەپتىن چېكىنگەن 84

كىشى يېزا ئىگىلىكى بىلەن شۇغۇللىنىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلدى . 1982 ـ يىلى بازار نوپۇسىدىكى ھەربىي سەپتىن چېكىنگەنلەرگە قارىتا سىستېما بويىچە تەقسىم قىلىشتىن ئىبارەت ھۆددىگە ئېلىپ ئورۇنلاشتۇرۇش چارىسى يولغا قويۇلدى . 1983 ـ يىلى ھەربىي سەپتىن قايتقان ، ھەربىي سەپتىن چېكىنگەنلەر 15 بولۇپ ، بۇنىڭ ئىچىدە بازار نوپۇسىدىكى بەشى كارخانا ـ كەسىپىي ئورۇنلارغا خىزمەتكە ئورۇنلاشتۇرۇلدى ، يېزا نوپۇسىدىكى ئونى يۇرتىغا قايتىپ يېزا ئىگىلىكى بىلەن شۇغۇللاندى . 1993 ـ يىلى ئىچكى ئۆلكىلەردىن ھەربىي سەپتىن چېكىنىپ كەلگەن 16 ھەربىي ئورۇنلاشتۇرۇلدى . 1994 ～ 1995 ـ يىللىرى «ئارمىيىدىمۇ ، يەرلىكتىمۇ ئىشلىيەلەيدىغان ئىختىساسلىقلار »دىن 28 ى ئورۇنلاشتۇرۇلدى . 1999 ـ يىلغىچە ناھىيە بويىچە ھەربىي سەپتىن قايتقان ، ھەربىي سەپتىن چېكىنگەن ، كەسىپ ئالماشتۇرغان 189 ھەربىي قوبۇل قىلىندى ، بۇنىڭ ئىچىدە خىزمەتكە ئورۇنلاشتۇرۇلغىنى 92 ، ئائىلىسىگە قايتىپ يېزا ئىگىلىكى بىلەن شۇغۇللانغىنى 97 . 2001ـ يىلى ھەربىي سەپتىن قايتقان ، ھەربىي سەپتىن چېكىنگەنلەردىن 16سى خىزمەتكە ئورۇنلاشتۇرۇلدى ، 11ى ئائىلىسىگە قايتىپ يېزا ئىگىلىكى بىلەن شۇغۇللاندى . ھەربىي سەپتىن قايتقان ، ھەربىي سەپتىن چېكىنگەنلەرنىڭ كۆپ سانلىكىنى خاتىرجەم ئىشلەپچىقىرىش ۋە خىزمەت بىلەن شۇغۇللىنىپ ، ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ ماددىي مەدەنىيىتىنى ۋە مەنىۋى مەدەنىيىتىنى قۇرۇلۇشىدا ئاكتىپ رولىنى جارى قىلدۇردى .

Ⅲ باب

يېزىلارداىكى نامراتلارنى يۆلەش

1950 ～ 1984 ـ يىلغىچە نامراتلارنى يۆلەش خىزمىتى دۆلەت پۇل چىقىرىپ ، نوقۇل قۇتقۇزۇشتىن ئىبارەت بولغانىدى . 1985 ـ يىلى نامراتلارنى يۆلەش «قان بېرىش»تىن «قان ئىشلەش»شەكلىگە ئۆزگەرتىلىپ ، نامرات يېزىلارنىڭ بېيىشىغا يادەم بېرىلدى . ناھىيىدە نامراتلارنى يۆلەش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى ، كونكرېت خىزمەتلەرگە خەلق ئىشلىرى تارماقلىرى مەسئۇل بولدى . 1994 ـ يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيىسى دۆلەت نۆقتىلىق يۆلەيدىغان نامرات ناھىيىلەر قاتارىغا كىرگۈزۈلدى . شۇ يىلى 8 ـ ئايدا ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى نامراتلارنى يۆلەش ـ رونىق تاپقۇزۇش ئىشخانىسى قۇردى ، ئۇ ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىگە قارىدى ، دۇ لىنلىن نامراتلارنى يۆلەش ئىشخانىسىنىڭ مەخسۇس ۋەزىپىدىكى مۇئاۋىن مۇدىرلىقىغا تەيىنلەندى ، بەش خىزمەتچى خادىمى بار بولدى ، بۇ ئىشخانا نامراتلارنى يۆلەش خىزمىتىنى دۆلەتنىڭ نامراتلارنى يۆلەش سىياسىتى بويىچە قانات يايدۇردى .

§1 . پۇل ، ماددىي بۇيۇم ئىئانە قىلىپ نامراتلارنى يۆلەش

80 ـ يىللاردىن ئىلگىرى يېزىلاردىكى نامراتلارنى يۆلەشتە ئاساسەن ئىئانە قىلىنغان پۇل ، ماددىي بۇيۇم ۋە دۆلەتنىڭ قۇتقۇزۇشىغا تايىنىلدى ، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ئىشلەپچىقىرىش ئارقىلىق ئۆز ـ ئۆزىنى قۇتقۇزۇشقا تەشكىللىدى . 1985 ـ يىلى نامراتلارنى يۆلەش خىزمىتىدە يەنىلا تۇرمۇش جەھەتتە پۇل ، ئاشلىق

بېرىش ، ئىشلەپچىقىرىش جەھەتتە ئۇرۇق ، خىمىيىۋى ئوغۇت بېرىش ئاساس قىلىنىدى . 1987 ـ يىلى ناھىيە بويىچە 8756 نامرات ئائىلە ، 40 مىڭ 759 ئادەم بار ئىدى . ناھىيىدىكى كادىر ، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر نامرات ئائىلىلەرگە 34 مىڭ 700 يۈەن پۇل ، 13 مىڭ 200 قۇر كىيىم ئىئانە قىلدى . 1988 ـ يىلى خەلق ئىشلىرى تارماقلىرى 58 مىڭ يۈەن پۇل غەملەپ نامرات ئائىلىلەرنى قوتقازدى . 1990 ~ 1994 ـ يىلىغىچە ناھىيە بويىچە نامراتلىقتىن قوتقۇزۇش ئۆچۈن 192 مىڭ يۈەن پۇل ، 87 مىڭ قۇر ھەر خىل كىيىم ، 732 يوتقان ـ كۆرپە غەملەندى . 1994 ـ يىلى ئۇچۇرپان ناھىيىسى دۆلەت نۆقتىلىق يۆلەيدىغان 592 نامرات ناھىيىنىڭ بىرى بولدى . ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم تەشكىلات بۆلۈمى ، خەلق ئاۋىئاتسىيىسى ئۇرۇمچى باشقۇرۇش ئىدارىسى ، مايتاغ نېفىت خىمىيە سانائىتى باش زاۋۇتى ، ئاپتونوم رايونلۇق قۇرۇلۇش ئىدارىسى ئۇچۇرپان ناھىيىسىگە سىستېمىلار بويىچە يارەدەم بېرىدىغان ئورۇن بولدى . 1996 ~ 2001 ـ يىلىغىچە سىستېمىلار بويىچە يارەدەم بېرىدىغان بۇ تۆت ئورۇن 3 مىليون 300 مىڭ يۈەن پۇل ، 41 مىڭ 436 قۇر كىيىم ، 23 دانە رەڭلىك تېلېۋىزور ، 23 دانە سىنقويغۇ ، 12 دانە ھەر خىل چالغۇ ئەسۋاب ، بىر چوڭ ئاپتوبۇس (كونا) ، ئىككى كومپيۇتېر ، بىر يۈرۈش سۈنئىي ھەمراھدىن پروگراممىا قوبۇل قىلىش ئانتېننىسى ئىئانە قىلدى . ئاقسۇ ژىلايىتىدىكى سىستېمىلار بويىچە يارەدەم بېرىدىغان 21 ئورۇن 2 مىليون 382 مىڭ يۈەن پۇل ، 416 قۇر كىيىم (بۇنىڭ ئىچىدە خۇرۇم پەلتو 20) ، 7250 كىلوگرام ئۇن ، 132 كىلوگرام سۇ يېغى ، 21 تونىا خىمىيىۋى ئوغۇت ، تۆت تونىا ھەر خىل ئۇرۇق ، 3 .118 تونىا كۆمۈر ، 12 موزاي ، ئۇچ سۈلياۋ يۇيۇق يېپىش ماشىنىسى ، ئىككى كومپيۇتېر ۋە ئۇستەل ـ ئورۇندۇق ، كىتاب ، دەپتەر قاتارلىق نەرسىلەرنى ئىئانە قىلدى . 1999 ـ يىلى ژىلايەتلىك پارتكوم تەشكىلات بۆلۈمىدىكى مۇئاۋىن ناھىيە دەرىجىلىكتىن يۇقىرى بەش رەھبەر ئوقۇشسىز قالغان بەش نامرات بالىغا يارەدەم بەردى .

ناھىيىلىك پارتكوم ، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ چاقىرىقى ئارقىسىدا ، ناھىيىدىكى كادىر ، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر ئارىسىدا نامراتلىقنى تۈگىتىپ ، بېيىشقا يېتەكلەش يۇقىرى دولقۇنى كۆتۈرۈلدى . 1996 ~ 1999 ـ يىلغىچە 1 مىليون 70 مىڭ يۈەن پۇل ، 23 مىڭ 815 قۇر كىيىم ، 34 مىڭ 600 پارچە كىتاب ئىئانە قىلىندى . 2001 ـ يىلى نامراتلارنى يۆلەش ئۆتكىلىگە ھۆجۇم قىلىش سالمىقى يەنمۇ ئاشۇرۇلۇپ ، 224 مىڭ 200 يۈەن پۇل ، 4680 قۇر كىيىم ئىئانە قىلىندى .

ئاپتونوم رايوندىكى سىستېمىلار بويىچە نامراتلارنى يۆلەش ئورۇنلىرىنىڭ 1996 ~ 2001 ـ يىلغىچە ئۇچۇرپان ناھىيىسىگە يارەدەم بېرىش ئەھۋالى

جەدۋەل : 20 — 1

ئورۇن	1996	1997	1998	1999	2000	2001
	ئىئانە قىلىنغان پۇل (يۈيۈم)	ئىئانە قىلىنغان پۇل (يۈيۈم)	ئىئانە قىلىنغان پۇل (يۈيۈم)	ئىئانە قىلىنغان پۇل (يۈيۈم)	ئىئانە قىلىنغان پۇل (يۈيۈم)	ئىئانە قىلىنغان پۇل (يۈيۈم)
ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم تەشكىلات بۆلۈمى		100 مىڭ يۈەن		80 مىڭ يۈەن		50 مىڭ يۈەن
		كىچىك گېنېراتور 5				
		21 دىئوملۇق رەڭلىك تېلېۋىزور 14 ، سىنقويغۇ 14	100 مىڭ يۈەن	21 دىئوملۇق رەڭلىك تېلېۋىزور 9 ، سىنقويغۇ 9	500 مىڭ يۈەن	2500 قۇردىن ئارتۇق كىيىم
		1208 قۇر كىيىم				

خەلق ئاۋسىتاتسىيىسى ئۈرۈمچى باشقۇرۇش ئىدارىسى	150 مىڭ يۈەن	700 مىڭ يۈەن 3958 قۇر كىيىم	150 مىڭ يۈەن چوڭ ئاپتوبۇس بىر (كونا)	150 مىڭ يۈەن	«213» تىپلىق ئاپتوموبىل بىر	
مايتاغ نېفىت خىمىيە سانائىتى باش زاۋۇتى		800 مىڭ يۈەن 29 مىڭ 200 قۇر كىيىم	200 مىڭ يۈەن	150 مىڭ يۈەن 388 مىڭ 500 يۈەنلىك دىزىلىن تاغار 30 مىڭ تۇرلۇك چالغۇ ئەسۋاب 12	50 مىڭ يۈەن ، 5000 يۈەن قىممىتىدىكى ماددىي بۇيۇم	
ئاپتونوم رايونلۇق بىناكارلىق ماتېرىياللىرى ئىدارىسى		100 مىڭ يۈەن 4570 قۇر كىيىم	20 مىڭ يۈەن	1950 پارچە كىتاب 2 دانە كومپيۇتېر (كونا) بىر يۈرۈش مۇنتىي ھەمراھدىن پروگرامما قويۇل قىلىش ئانتېننىسى 1.5 تونناسلىق سترولۇق پار قازان بىر (كونا)		
جەمئىي ئىشانە قىلىنغان پۇل	150 مىڭ يۈەن	1 مىليون 700 مىڭ يۈەن	470 مىڭ يۈەن	380 مىڭ يۈەن	105 مىڭ يۈەن	50 مىڭ يۈەن

§2 . ئالاقە باغلاش نۇقتىسى بەلگىلەپ نامراتلارنى يۆلەش

1994 ـ يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيىسى دۆلەت دەرىجىلىك نامرات ناھىيىلەر قاتارىغا كىرگۈزۈلگەندىن كېيىن ، ناھىيىلىك نامراتلارنى يۆلەش ـ روناق تاپقۇزۇش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلۇپ ، «ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ نامراتلارنى يۆلەش خىزمىتى يىرىك پىلانى ژە تەدبىرلىرى» ، «ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ نامراتلارنى يۆلەش بويىچە ئوتتەلگە ھۇجۇم قىلىش پىلانى» تۈزۈپ چىقىلىپ ، «ناداناللىقنى تۈگىتىش ، ئىراده تىكلەش ، ئىقتىدار يېتىلدۇرۇش»تىن ئىبارەت نامراتلارنى يۆلەش خىزمەت تەسەۋۋۇرى ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ ، نامراتلارنى يۆلەشنىڭ مۇھىم نۇقتىسى «قان بېرىش» تىن «قان ئىشلەش»كە يۆتكەلدى . شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ، ئاپتونوم رايونىنىڭ ئالاقە باغلاش نۇقتىسى بەلگىلەپ ياردەم بېرىشگە بىرلەشتۇرۇلۇپ ئولايەت ، ناھىيە ، يېزىلاردا ئالاقە باغلاش نۇقتىسى بەلگىلەپ ياردەم بېرىش خىزمەت گۇرۇپپىلىرىنىڭ يېزا (بازار) ، كەنتلەردە تۇرۇشلۇق گۇرۇپپىلىرى قۇرۇلدى . ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم تەشكىلات بۆلۈمى ، خەلق ئاۋسىتاتسىيىسى ئۈرۈمچى باشقۇرۇش ئىدارىسى ، مايتاغ نېفىت خىمىيە سانائىتى باش زاۋۇتى ، ئاپتونوم رايونلۇق بىناكارلىق ماتېرىياللىرى ئىدارىسىدىن ئىبارەت تۆت ئورۇن نۇقتا بەلگىلەپ ياردەم بەردى ، ۋىلايەتتىكى 21 ئورۇن نۇقتا بەلگىلەپ ناھىيىدىكى سەككىز يېزا ، بىر بازارغا ياردەم بەردى ، ناھىيىگە بىۋاستە قاراشلىق ئورگان ، زاۋۇت ـ كان ، كەسپىي ئورۇنلار بۆلەكلەر بويىچە ھۆددىگە ئېلىپ نۇقتا بەلگىلەپ كەنت ـ گۇرۇپپىلارغا ياردەم بەردى ، پارتىيە ئەزالىرى ، كادىرلار ۋە

باي ئائىلىلەر ئالاقە باغلاش نۇقتىسى بەلگىلەپ نامرات ئائىلىلەرگە ياردەم بەردى ، شۇنىڭ بىلەن بەش دەرىجىلىك نامراتلارنى يۆلەش ، قىيىنچىلىقى بارلارغا ياردەم بېرىش توري شەكىللەندى . نامراتلارنى يۆلەيدىغان بۇ ئورۇنلار شۇ يەرنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ نامرات ، قىيىنچىلىقى بار ئائىلىلەرنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا مۇۋاپىق كېلىدىغان تۈرلەرنى ئونتۇرىغا قويدى ، بۇ تۈرلەر دەرىجە بويىچە تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىندى ، نامراتلارنى يۆلەش تۈرلىرى «نۇقتىسىمۇ بولۇش ، دائىرىسىمۇ بولۇش ، نۇقتا بىلەن دائىرىنى بىرلەشتۈرۈش» بويىچە ئەملىيلەشتۈرۈلۈپ ، نامرات ، قىيىنچىلىقى بار ئائىلىلەر ھەقىقىي مەنپەئەتكە ئىگە قىلىندى . 1994 ~ 1999 ـ يىلغىچە تۇرلۇك نامراتلارنى يۆلەش تۈرىدىن 80 نەچچىسى يولغا قويۇلۇپ ، نامراتلارنى يۆلەشكە 37 مىليون 480 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىندى . 2001 ـ يىلى ناھىيە بويىچە تارماقلار سىستېمىلار بويىچە نامرات يېزا (بازار) ، كەنتلەرنى يۆلىدى ، ئۇلار ئىئانە قىلغان پۇل ۋە ماددىي بۇيۇمنىڭ قىممىتى 121 مىڭ 600 يۈەنگە يەتتى ، ناھىيە بويىچە نامراتلارنى يۆلەش تۈرىدىن 13ى يولغا قويۇلدى . 2000 ~ 2001 ـ يىللىرى نامراتلارنى يۆلەشكە 16 مىليون 180 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىندى ھەمدە دەرىجە بويىچە نۇقتا بەلگىلەپ نامراتلارنى يۆلەش خىزمىتىنى مەسئۇلىيەتنامىسى ۋە تۈرلەرنى يولغا قويۇش مەسئۇلىيەتنامىسى ئىمزالاندى . يىل ئاخىرىدا مەسئۇلىيەتنامىدە ۋەدە قىلىنغان نامراتلارنى يۆلەش كۆرسەتكۈچى بويىچە ، تۈرلەر تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىنىپ ، مۇكاپاتلاش ۋە جازالاش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى . نامراتلارنى يۆلەيدىغان كادىرلار «نامراتلىق تۈگىمىگىچە ئالاقىنى ئۈزمەسلىك» پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇپ ، نامراتلارنى يۆلەش خىزمىتىنى ھەقىقىي ئەملىيلەشتۈرۈپ ، چوڭ ئىشنى تۇتىدىغان ئادەم ، كىچىك ئىشنى باشقۇرىدىغان ئادەم بولۇشتىن ئىبارەت قائىلەمۇقائىلام نامراتلارنى يۆلەشتىكى باشقۇرۇش سىستېمىسىنى شەكىللەندۈرۈپ ، ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنى نامراتلىقتىن قۇتۇلۇپ بېيىشقا يېتەكلەشنىڭ يېڭى يولى ئۈستىدە ئىزدەندى .

§ 3 . نامراتلارنى يۆلەش نەتىجىسى

1994 ـ يىلى ھەر دەرىجىلىك پارتىيە ، ھۆكۈمەت رەھبەرلىرى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ نامرات بولۇشنىڭ سەۋەبى ۋە نامراتلارنى يۆلەش ، رونىاق تاپقۇزۇش خىزمىتىنى چوڭقۇر ، ئىنچىكە تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىپ ، «نامراتلىقنى تۈگىتىشتە ئالدى بىلەن نادانلىقنى تۈگىتىش»تىن ئىبارەت نامراتلارنى يۆلەش فائجېنىنى ئونتۇرىغا قويۇپ ، «تويغۇچە تاماق يېيىش ، ئولتۇرىدىغان ئۆي بولۇش ، ماشارىپنى قوبۇل قىلىش ، مۇقىملىقنى ساقلاش ، نامراتلىقنى تۈگىتىش»تىن ئىبارەت نامراتلارنى يۆلەش نىشانىنى بەلگىلىدى . شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ، بىر قولدا نامراتلارنى يۆلەش ـ رونىاق تاپقۇزۇش ، بىر قولدا مەدەنىيەت ـ ماشارىپنى تۇتۇش ؛ بىر قولدا ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى ، بىر قولدا ئىجتىمائىي مۇقىملىقنى تۇتۇش ؛ نامراتلارنى يۆلەشتە ئۆتكەلگە ھۇجۇم قىلىش ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنىڭ مەركىزىي ۋەزىپىسى قىلىندى . ناھىيىلىك پارتكوم ، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ۋەزىيەتكە قاراپ يېتەكچىلىك قىلىپ ، نامراتلارنى يۆلەش ـ رونىاق تاپقۇزۇشقا يېتەكلەپ ، نامراتلارنى يۆلەشنىڭ بىر قاتار ئۇزاق ، ئونتۇرا ، قىسقا مۇددەتلىك جەلپ قىلىش كۆچىگە ئىگە تۈرلەرنى يولغا قويۇپ ، پۈتۈن ناھىيىدە يۇقىرىدىن تۆۋەنگىچە بىر دەك ھەرىكەتكە كەلگەن ، ھەمە تەرەپ قاتناشقان نامراتلارنى يۆلەش ـ رونىاق تاپقۇزۇش ۋەزىيىتىنى شەكىللەندۈردى .

نامراتلارنى يۆلەش بويىچە ئۆتكەلگە ھۇجۇم قىلىشتا ، بىرىنچىدىن ، نامراتلارنى ماشارىپ ئارقىلىق يۆلەش قۇرۇلۇشى يولغا قويۇلۇپ ، نامرات ناھىيىدە ماشارىپ بىلەن كەڭ شۇغۇللىنىش فائجېنىدا چىڭ تۇرۇلدى . 1996 ~ 2001 ـ يىلىغىچە 22 مىليون 420 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنىپ يېڭىدىن سېلىنغان ، كېڭەيتىلگەن

مەكتەپ كۆلىمى 45 مىڭ 315 كۇادرات مېتىرغا يەتتى. يېزىلاردا مەدەنىيەت ـ تەنتەربىيە بازىلىرىنىڭ قۇرۇلۇشى قانات يايدۇرۇلۇپ، يېزا، كەنت دەرىجىلىك مەدەنىيەت پونكىتىدىن 42سى قۇرۇلۇپ، تېلېۋىزور، VCD ئاپپاراتى، ھەر خىل كىتاب ۋە تەنتەربىيە مۇئەسسەسىلىرى سەپلەپ بېرىلىپ، ئىلغار مەدەنىيەت، ساغلام پائالىيەتلەر يېزا، كەنتلەرگە كىرگۈزۈلدى. ئىككىنچىدىن ئەۋزەللىكنى مەزكەزلەشتۈرۈپ نامراتلارنى يۆلەش بويىچە ئۆتكەلگە ھۆجۇم قىلىش جېڭى قىلىنىپ، ناھىيە بويىچە ئىگە نامرات بولغان 25 كەنت نامراتلارنى يۆلەش بويىچە ئۆتكەلگە ھۆجۇم قىلىشتىكى ئاساسلىق جەڭ مەيدانى قىلىندى. پارتىيە ئەزالىرى، كادىرلار كەنت، ئائىلىلەرگىچە ئالاقە باغلىدى، تۆۋەنگە چۈشۈرۈلگەن كادىرلار 25 نامرات كەنتتە ۋەزىپە ئۆتىدى، نامراتلارنى يۆلەش بويىچە ئۆتكەلگە ھۆجۇم قىلىشنىڭ تەشكىلىي رەھبەرلىك ئاپپاراتى مۇكەممەللەشتۈرۈلدى. يەر شارائىتىغا قاراپ ئىش كۆرۈلۈپ نامرات ئائىلىلەرنىڭ ئېتىزغا مەبلەغ سېلىش، قوي ـ كالا بورداش، توننىلىق ئېتىز بەرپا قىلىش، ئەلا سورتلۇق شال تېرىش، دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنى يۈرۈشلەشتۈرۈش ۋە ئەلا سورتلۇق مېۋىلىك دەرەخلەرنى يېتىشتۈرۈش قاتارلىق بىر يۈرۈش نامراتلارنى يۆلەش ـ رونىق تاپقۇزۇش تۈرلىرى يولغا قويۇلدى ھەمدە 1997 ـ يىلدىن باشلاپ نامرات ئائىلىلەرنىڭ قىياپىتىنى ئۆزگەرتىش، نامرات ئاممىنىڭ ئەمەلىي مەسىلىلىرىنى ھەقىقىي ھەل قىلىشنىڭ «نامرات ئائىلىلەرنىڭ تۇرالغۇ ئۆيلىرىنى ياخشىلاش، سۇپەتلىك مېۋىلىك دەرەخ يېتىشتۈرۈش ۋە قوي ـ كالا بورداش»تىن ئىبارەت ئۈچ چوڭ ئىستراتېگىيىسى يولغا قويۇلدى. ئەمەلىيەت ئاساس قىلىنىپ، يېزا ئىگىلىكىنى پەن ـ تېخنىكا ئارقىلىق گۈللەندۈرۈش، نامراتلارنى پەن ـ تېخنىكا ئارقىلىق يۆلەش يولىدا مېڭىلىپ، ئىش ھەم تاماق يېيىشكە، ھەم كىرىمگە كاپالەتلىك قىلىشتىن باشلىنىپ، ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىدىكى تۆت يېزىدا كېۋەز تېرىش، غەربىدىكى بەش يېزىدا ئاشلىق زىرائىتى تېرىش تۈتۈلۈپ، شەرق ئارقىلىق غەربنى تولۇقلاش، غەرب ئارقىلىق شەرقنى ئىلگىرى سۈرۈشتىن ئىبارەت رايون ئالاھىدىلىكىگە ئىگە ئىگىلىك يولغا قويۇلدى. 25 مىڭ مو يەرنىڭ ئوتتۇرىچە مو بېشى ھوسۇلى 1000 كىلوگرام بولۇش، 120 مىڭ مو يەردىن ئوتتۇرىچە 1000 يۈەن كىرىم قىلىش، يېزىلاردا ئوتتۇرىچە ئاشلىق 1000 كىلوگرام، ئوتتۇرىچە كىرىم 1000 يۈەن بولۇش قۇرۇلۇشى يولغا قويۇلدى. «بەشنى بىرلىككە كەلتۈرۈش» ئارقىلىق، ئاشلىق بىلەن پاختىنىڭ ئىلمىي ئىشلەپچىقىرىلىش سالمىقى ئاشۇرۇلۇپ، «توننىلىق ئېتىز» قۇرۇلۇشى ئىلگىرى سۈرۈلدى، «شال مايسىمىنى تەخسىدە يېتىشتۈرۈپ كۆچۈرۈش» بىلەن كېۋەز، كۆممىقوناق، قىزىلچىلارنى سۈلياۋ يۈپۈق يېپىپ ئۆستۈرۈشتەك ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى ۋە ئەلا سورتلار كىرگۈزۈلدى ھەم كېڭەيتىلدى. 1996 ـ يىلى توننىلىق ئېتىزلاردا سېرىق پۇرچاق، كۆممىقوناق، ساماق، پالەك، ياڭيۇ قاتارلىق زىرائەتلەرنى سىناق تەرىقىسىدە كىرىشتۈرۈپ تېرىش مۇۋەپپەقىيەتلىك بولۇپ، بىر يىلدا بىر قېتىم ھوسۇل ئېلىش بىر يىلدا ئۈچ قېتىم ھوسۇل ئېلىشقا ئۆزگەرتىلىپ، دېھقان ـ چارۋىچىلارنىڭ ھوسۇلنى، كىرىمنى ئاشۇرۇشنىڭ يېڭى يولى ئوستىدە ئىزدىنىلدى. دېھقانچىلىقنى راۋاجلاندۇرۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، دېھقانچىلىق رايونلىرىدا ھەر بىر ئائىلىدە ئاز دېگەندە بىر تۈياق چارۋا بولۇشتەك تەرەققىيات نىشانى ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، بايلىق ئۈنۈملۈك مەسۇلاتقا ئايلاندۇرۇلۇپ، دېھقانچىلىققا چارۋىچىلىق، چارۋىچىلىققا دېھقانچىلىق سىڭدۈرۈلۈپ، شاخ ـ شۇمبىلارنى پىششىقلاش، يەم ـ خەشەكنى توغراپ ساقلاش، ئىسسىق قوتاندا مال بورداش، نەسىلنى ئەلالاشتۇرۇش قاتارلىق يېڭى تېخنىكىلار كېڭەيتىلىپ، چارۋىچىلىق تەرەققىي قىلدۇرۇلدى.

ناھىيىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئورتاق تىرىشىشى ئارقىسىدا، 2001 ـ يىلى ئېلىنغان ئاشلىق 1993ـ يىلىدىكى 79 مىڭ 100 تونىدىن 127 مىڭ توننىغا، پاختا 2800 تونىدىن 5500 توننىغا؛ يىل ئاخىردا قولدا قالغان چارۋا 366 مىڭ 400 تۇياقتىن 531 مىڭ 800 تۇياقتا، دېھقان ـ چارۋىچىلارنىڭ ئوتتۇرىچە كىرىمى 545 يۈەندىن 1167 يۈەنگە يەتتى؛ نامرات ئائىلىلەرنىڭ ئوتتۇرىچە كىرىمى 2001 ـ يىلى 1994 ـ يىلىدىكى 241 يۈەندىن 865 يۈەنگە يەتتى.

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى نامرات ئائىلىلەرنىڭ 1994 ~ 1999 - يىلغىچە نامراتلىقتىن قوتۇلۇش ئەھۋالى

جەدۋەل : 20 — 2

يىللار	نامراتلىق ئەھۋالى				نامراتلىقتىن قوتۇلۇش ئەھۋالى				قايتا نامراتلىشىش ، يوشۇرۇن نامراتلىق ئەھۋالى							
	نامرات ئائىلە	نامرات نوپۇس	نامرات ئائىلىلەرنىڭ ئوتتۇرىچە كىرىمى (يۈەن)	نامرات ئائىلىلەرنىڭ ئوتتۇرىچە ئىگىلىگەن ئاشلىق (كىلوگرام)	نامراتلىقتىن قوتۇلغان ئائىلە	نامراتلىقتىن قوتۇلغان نوپۇس	نامراتلىقتىن قوتۇلغان ئائىلىلەرنىڭ ئوتتۇرىچە كىرىمى (يۈەن)	نامراتلىقتىن قوتۇلغان ئائىلىلەرنىڭ ئوتتۇرىچە ئىگىلىگەن ئاشلىق (كىلوگرام)	قايتا نامراتلىشىش				يوشۇرۇن نامراتلىق			
									ئائىلە	ئادەم	كىرىمى (يۈەن)	ئاشلىق (كىلوگرام)	ئائىلە	ئادەم	كىرىمى (يۈەن)	ئاشلىق (كىلوگرام)
1994 - يىل بېشىدا	7993	35812	241	241	312											
1994 - يىل ئاخىرىدا	7242	32571	302	357	751	3241	520	450								
1995 - يىل ئاخىرىدا	6139	27362	398	380	1103	5209	650	498								
1996 - يىل ئاخىرىدا	5039	22460	434.5	412.8	1100	4902	692	550								
1997 - يىل ئاخىرىدا	2726	12168	557.2	495.1	2313	10292	736	600								
1998 - يىل ئاخىرىدا	420	1551	610	509	2305	10617	881.6	709	341	1578	416.8	34	44	164	426.3	301
1999 - يىل ئاخىرىدا	1145	4936	531	519	578	2195	707	675	722	2938	593	195	196	892	505	261

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى نامرات دېھقان - چارۋىچىلارنىڭ 2000 ~ 2001 - يىللاردىكى ئوتتۇرىچە كىرىمى

جەدۋەل : 20 — 3

	ئوتتۇرىچە كىرىمى 670 يۈەندىن تۆۋەنلەر		ئوتتۇرىچە كىرىمى 670 ~ 865 يۈەنگىچە بولغانلار		ئوتتۇرىچە كىرىمى 865 ~ 1000 يۈەنگىچە بولغانلار	
	ئائىلە	ئادەم	ئائىلە	ئادەم	ئائىلە	ئادەم
2000 - يىلى	583	2515	8314	45700	4264	20753
2001 - يىلى	5239	24388	6886	37830	4113	18730

غوپۇر قاسىم ئۇچتۇرپان بازىرى توققۇز بۇلاق كەنت 6 - گۇرۇپپىدىكى نامرات دېھقان بولۇپ ، ئائىلىسىدە ئۈچ ئادەم ، ئىككى ئەمگەك كۈچى بار . 1995 - يىلى ئونتۇرىچە كىرىمى 350 يۈەنگە ، ئون مو يېرىنىڭ مو بېشى ھوسۇلى 100 كىلوگرامغا يەتمەيتتى ، يېرىم يىللىق تۇرمۇشىنى ھۆكۈمەتنىڭ قۇنقۇز ۇشغا تايىنىپ ئۆتكۈزەتتى ، ئەر - ئايال ئىككىسى تۇرمۇش مەسلىسى توغۇرلۇق ئۇرۇشۇپ قالغان ، ھەتتا ئاجراشماقچىمۇ بولغان . 1996 - يىلى ئۇچتۇرپان بازىرىدا نامراتلارنى يۆلەش ، قىيىنچىلىقى بارلارغا «بىرسى بىرسىگە» ياردەم بېرىش قۇرۇلۇشى قانات يايدۇرۇلغاندا ، بازار رەھبەرلىرى ئۇنىڭ ئىدىيىۋى ئەھمىيىتىنى كۆزدە تۇتۇپ ، ھەمىشە سىياسىي ئىدىيىۋى تەربىيە ئېلىپ بېرىپ ، ئۇنىڭ كۈتۈپ تۇرۇش ، تايىنىۋېلىش ، تەلەپ قىلىش ئىدىيىسىنى ئۆزگەرتىشنى ئومىد قىلدى ، ئۇنىڭغا ئىش تېپىپ بېرىش ، تېخنىكا ئۆگىتىش قاتارلىق جەھەتلەردە ياردەم قىلدى ، باقمىچىلىقنى راۋاجلاندۇرۇشى ئۈچۈن 2000 يۈەن نامراتلارنى يۆلەش قەرز پۇلى ، تېرىقچىلىقنى راۋاجلاندۇرۇشى ئۈچۈن 5000 يۈەنلىك نامراتلارنى يۆلەش خىمىيىۋى ئوغۇت ھەل قىلىپ بەردى ، ئەمەلىي ھەرىكەت ئارقىلىق ئۇنى تەسىرلەندۇرۇپ ، ئۇنىڭ نامراتلىقتىن قۇتۇلۇپ بېيىشقا بولغان ئىشەنچىسىنى ئاشۇردى . شۇنىڭدىن كېيىن غوپۇر قاسىم سەھەر تۇرۇپ ، كەچ يېتىپ ، ھارماي - تالماي ، قېتىرقىنىپ ئىشلەپ ، تېرىقچىلىق تېخنىكىسىنى ئۆگەندى ، يىر يىل جاپالىق ئەجىر سىڭدۇرۇپ ، يەتتە مو يەردىكى بۇغدايدىن 3750 كىلوگرام ھوسۇل ئالدى ، 1. 8 مو يەردىكى قىزىلچىدىن 1200 يۈەن ، 1. 2 مو يەردىكى ياغلىق داندىن 672 يۈەن كىرىم قىلدى ، 15 قوي بورداپ ، 1500 يۈەن پايدا ئالدى ، يىللىق ئومۇمىي كىرىمى 7000 يۈەنگە ، ئونتۇرىچە كىرىمى 2333 يۈەنگە يېتىپ ، نامراتلىق قالپىقىنى بىراقلا ئېلىپ تاشلىدى . تۇرمۇشى ياخشىلىنىپ ، ئىدىيىسىمۇ جانلاندى ، 1998 - يىلى ئۇ يەنە خادىكتىن بىرنى سېتىۋېلىپ ، دېھقانچىلىق ئارسال ۋاقىتلاردا يولۇچىلارنى توشۇپ ، يىللىق كىرىمىنى 1500 يۈەندىن كۆپرەك ئاشۇردى . ئۈچ يىل تىرىشىش ئارقىلىق ، بۇگۈنكى كۈندە ئۇنىڭ ئائىلىسى يېپىيېڭى قىياپەتكە كىردى ، تېلېۋىزور ، كىيىم تىكىش ماشىنىسى ، ئۇنئالغۇ ، كىرىسلو قاتارلىق نەرسىلەرنى سېتىۋالدى ، يەنە قەرز ئالغان پۇللارنىڭ ھەممىسىنى قايتۇردى ، تۇرمۇشى كۈندىن - كۈنگە ياخشىلاندى .

مۇختەر كېرىم ئۇچتۇرپان بازىرى ئاقمازار كەنتى 2 - گۇرۇپپىسىدا ئولتۇرىدۇ . ئۇ ناھايىتى ئەمگەكچان بولۇپ ، ئايالى بىلەن يىل بويى جاپالىق ئىشلەيمۇ ، تۇرمۇشى يەنىلا قىسىنچىلىقتا ئۆتەتتى ، ئەمدىلا 40 ياشقا كىرگەن بۇ ئەزىمەت نېمە قىلىشنى بىلەلمەي قالغانىدى .

1996 - يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيە بازىرىنىڭ رەھبەرلىرى ئۇنى پارتىيىلىك كادىرلار سىستېمىلار بويىچە «بىرسى بىرسىگە ياردەم بېرىدىغان» نامرات ئائىلە قىلىپ بېكىتىپ ، ئۇنىڭغا يول كۆرسەتتى ، ئىش تېپىپ بەردى ھەمدە ھويلا - ئارام ئىقتىسادىنى راۋاجلاندۇرۇشى ئۈچۈن 2000 يۈەن نامراتلارنى يۆلەش قەرز پۇلى بەردى . پارتىيە ئەزالىرى ، كادىرلارنىڭ ياردىمىدە بەش پۇڭ يەردە باغ بەرپا قىلدى ، بازاردىن ئۇنىڭغا بىر قىسىم ئەلا سورتلۇق مېۋىلىك دەرەخ كۆچىتى تارقىتىپ بەردى ، بەش كالا ، 15 قوي سېتىۋېلىپ باقمىچىلىق قىلدى ؛ ئۇ يەنە 5000 يۈەنلىك نامراتلارنى يۆلەش خىمىيىۋى ئوغۇتى تەلەپ قىلىپ ، ئېتىزغا سېلىنىدىغان سېلىنمىنى ئاشۇرۇپ ، «تېرىقچىلىق ئارقىلىق باقمىچىلىقنى ئىلگىرى سۈرۈش ، باقمىچىلىق ئارقىلىق تېرىقچىلىقنى ئىلگىرى سۈرۈش»تەك تەرەققىيات يولىغا ماڭدى . 1997 - يىلى 6. 5 مو يەردىكى بۇغدايىنىڭ ئونتۇرىچە بىرلىك ھوسۇلىنى 400 كىلوگرامغا ، بىر مو يەردىكى كۆممىقوناقنىڭ بىرلىك ھوسۇلىنى 700 كىلوگرامغا يەتكۈزدى ، شۇ يىلى ئونتۇرىچە كىرىمى 1008 يۈەنگە يېتىپ ، نامراتلىقتىن قۇتۇلدى .

1998 - يىلى ئۇچتۇرپان بازارلىق ھۆكۈمەتنىڭ ياردىمى بىلەن ، ئۇ كەنتنىڭ تىراكتورىنى ھۆددىگە ئېلىپ ، ئۇزۇنىڭ ماشىنا بىلەن مەشغۇلات قىلىش دەرىجىسىنى ئۆستۈرۈپلا قالماستىن ، يەنە ئەتراپىدىكى دېھقانلار ئائىلىسى ئۈچۈنمۇ مۇلازىمەت قىلدى . دېھقانچىلىق ئارسال ۋاقىتلاردا يۈك توشۇپ ، بىر يىلدا 4000 يۈەن پايدا ئالدى . مۇختەر كېرىمنىڭ تۇرمۇشى كۈندىن - كۈنگە ياخشىلىنىپ ، ئۇنىڭ چىرايىدىكى غەم - ئەندىشە

يوقالدى ، ئۇ دائىم باشقىلارغا ، «مېنىڭ نامراتلىقتىن قۇتۇلۇپ بېيىشىم پۈتۈنلەي پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ غەمخورلۇقىدىن بولدى» دەيدۇ .

[قوشۇمچە] «مەملىكەت بويىچە ئون چوڭ نامراتلارنى يۆلەش ئەلىيۈلئەلاسى» سۈن جېندا

سۈن جېندا، ئەر، خەنزۇ، 1954 ـ يىلى شەندۇڭ ئۆلكىسىدە تۇغۇلغان، ئالىي مەكتەپ مەلۇماتىغا ئىگە، كومپارتىيە ئەزاسى. 1994 ـ يىلى ج ك پ ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك كومىتېتىنىڭ شۇجىسى بولغان. 1998 ـ يىلى 10 ـ ئايدا 5 ـ نۆۋەتلىك «مەملىكەت بويىچە ئون چوڭ نامراتلارنى يۆلەش ئەلىيۈلئەلاسى» دېگەن نامغا ئېرىشكەن، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى ۋە دۆلەت رەھبەرلىرىنىڭ سەمىمىي قوبۇل قىلىشىغا مۇيەسسەر بولغان. 2001 ـ يىلى 3 ـ ئايدا ج ك پ ئاقسۇ ۋىلايەتلىك كومىتېتىنىڭ ئەزالىقىغا، تەشۋىقات بۆلۈمىنىڭ باشلىقلىقىغا ئۆستۈرۈلگەن.

سۈن جېندا 1971 ـ يىلى خىزمەتكە قاتناشقان، 1973 ـ يىلى چاقىرىق بويىچە ھەربىي سەپتىن قايتقاندىن كېيىن، ۋىلايەتلىك تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپى، ۋىلايەتلىك تىرانسپورت شىركىتى، كۇچا ناھىيىلىك پارتكوم قاتارلىق ئورۇنلاردا خىزمەت قىلغان، كۇچا ناھىيىلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى بولغان، 1993 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك پارتكومغا يۆتكەلگەندىن كېيىن، يېزا، چارۋىچىلىق رايونلىرىغا بېرىپ تەكشۈرۈپ ئەھۋال ئىگىلەش ئارقىلىق، ناھىيىنىڭ نامراتلىق ئەھۋالىنى كۆزدە تۇتۇپ، «ئاشلىقنى ئاساس قىلىش، پاختا ئارقىلىق نامراتلىقتىن قۇتۇلۇش، چارۋىچىلىق، باغۋەنچىلىك ئارقىلىق باي بولۇش، ئىككىنچى، ئۈچىنچى كەسپىنى راۋاجلاندۇرۇپ، ھاللىق سەۋىيىگە يېتىش» تىن ئىبارەت تەرەققىيات تەسەۋۋۇرىنى ئوتتۇرىغا قويىدى ھەمدە «تويغىچە تاماق يېيىش، ئولتۇرىدىغان ئۆي بولۇش، ماشىنىغا قويۇل قىلىش، مۇقىملىقنى ساقلاش، نامراتلىقنى تۈگىتىش»نى نامراتلارنى يۆلەش بويىچە ئۆتكەلگە ھۆجۇم قىلىشنىڭ ئەمەلىيلىشىش نۇقتىسى ۋە چېقىش نۇقتىسى قىلدى، شەخسەن ئۆزى نامراتلارنى يۆلەش ـ رونىق تاپقۇزۇش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسىنىڭ باشلىقى بولۇپ، ئۇچتۇرپاننىڭ ئەمەلىيىتىگە بىرلەشتۈرۈپ، «كىيىم پۈتۈن، قورساق توق بولۇش قۇرۇلۇشىنى ئۆزگەرتىش پىلانى» ھەمدە نامراتلارنى يۆلەش بىلەن يۇرۇشلەشكەن بىر قاتار پىلانلارنى تۈزۈپ چىقتى. نامراتلارنى يۆلەش خىزمىتى ئاپپاراتلىرىنى مۇكەممەلەشتۈرۈپ، نامراتلارنى يۆلەش خىزمىتىنى ھەر دەرىجىلىك پارتكوم، ھۆكۈمەتلەرنىڭ مۇھىم خىزمىتى سۈپىتىدە تۇتتى، كۆپ قېتىم دائىمىي كومىتېت يىغىنى ۋە پارتىيىلىك كادىرلار يىغىنى ئېچىپ سەپەرۋەر قىلىپ، ناھىيىدىكى كادىرلاردىن ئىدىيىنى ئازاد قىلىش، كۆز قاراشنى يېڭىلاشنى، ناھىيە بويىچە يۇقىرى ـ تۆۋەندىكى ھەر ساھە، ھەر كەسىپتىكىلەرنىڭ زېھنىي كۈچىنى مەركەزلەشتۈرۈپ، نامراتلارنى يۆلەش بويىچە ئۆتكەلگە ھۇجۇم قىلىش جېڭى قىلىشنى تەلەپ قىلدى. ئۇ شەخسەن ئۆزى تەكشۈرۈپ ئەھۋال ئىگىلەپ، نامرات ئائىلىلەرنىڭ نامراتلىق ئەھۋالىنى ئېنىقلاپ، كەنتلەر ئائىلىلەرنىڭ نامراتلىقتىن قۇتۇلۇش پىلانىنى تۈزۈپ چىقتى. شۇنىڭ بىلەن نامراتلارنى يۆلەش خىزمىتى ھەقىقىي تۈردە «قان بېرىش»تىن «قان ئىشلەش»كە قاراپ بۇرۇلدى.

بىرىنچى، ئۇ ئۆزى بىۋاسىتە ناھىيىلىك پارتكوم دائىمىي كومىتېتىنىڭ 25 ئەزاسى ۋە ناھىيە دەرىجىلىك رەھبەرلىك يېزىلاردا نۇقتا بەلگىلەپ ئالاقە باغلاش تۈزۈمى ۋە ناھىيە بويىچە پارتىيە، ھۆكۈمەت، كەسىپىي تارماقلارنىڭ كەنتلەرنى ھۆددىگە ئېلىپ نامراتلانى يۆلەش تۈزۈمى، نامراتلارنى يۆلەش مەبلىغىنى ئىشلىتىش تۈزۈمىنى تۈزۈپ چىقتى، نۇقتىلىق كەنتلەردە نامراتلارنى ئالاقە باغلاپ يۆلەشنى يولغا قويۇشنى بەلگىلەپ، ئاپتونوم رايونلىق سىستېما بويىچە نامراتلارنى يۆلەيدىغان تۆت ئورۇن ناھىيىنى ھۆددىگە ئالغان، ۋىلايەتتىكى سىستېما بويىچە نامراتلارنى يۆلەيدىغان 21 ئورۇن يېزىلارنى ھۆددىگە ئالغان، ناھىيىگە بىۋاسىتە قاراشلىق 44 ئورۇن كەنتنى ھۆددىگە ئالغان، يېزا(بازار)لار ئائىلىنى ھۆددىگە ئالغان خىزمەت ۋەزىيىتىنى شەكىللەندۇرۇپ، نامراتلارنى يۆلەش خىزمىتىنى ھەقىقىي تۈردە ئەمەلىيلەشتۈردى.

ئىككىنچى، ئۇ يىرىك يېزا ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشنى چۆرىدەپ، كەسىپ قۇرۇلمىسىنى تەرتىپكە سېلىپ، يۇقىرى ھوسۇل ئېلىشنى ئومۇملاشتۇردى. 1994 ـ يىلدىن، بۇيان شەرقىي قىسىم كېۋەز ئۆستۈرۈشكە باب كېلىدىغان بولغاچقا، پاختا نۇقتىلىق تۈتۈلدى. ئوتتۇرا قىسىم شېكەرچىلىككە باب كېلىدىغان بولغاچقا، قىزىلچا نۇقتىلىق تۈتۈلدى، غەربىي قىسىم

ئاشلىق زىرائىتى تېرىشقا، چارۋا بېقىشقا باب كېلىدىغان بولغاچقا، ئاشلىق، چاۋىچىلىق نۇقتىلىق تۇتۇلدى؛ ھەر يەرنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ ئىش كۆرۈلۈپ، غەرب ئارقىلىق شەرق، شەرق ئارقىلىق غەرب ئىلگىرى سۈرۈلۈپ، ناھىيە ئالاھىدىلىكىگە ئىگە رايون ئىگىلىكى شەكىللەندۈرۈلدى. ئۇ ئۆزى بىۋاستە سىناق قىلىپ، ئۇلكە كۆرسىتىپ، ئۇچ خىل زىرائەتنى سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ ئۆستۈرۈش، شال مايىسىنى تەخسىدە پېتىشتۇرۇپ كۆچۈرۈش، «توننىلىق ئاشلىق ئېنىزى» بەرپا قىلىش قاتارلىق يۇقىرى ھوسۇللۇق ئىشلەپچىقىرىش ئەندىزىسىنى كېڭەيتىشنى تەشەببۇس قىلىپ، ئاشلىق ـ پاختىنىڭ ئومۇمىي ھوسۇلى، بىرلىك ھوسۇلىنى زور دەرىجىدە ئاشۇردى.

ئۇچىنچى، ئۇ نامرات دېھقان ـ چارۋىچىلارنى ھەر تەرەپلىمە روناق تاپقۇزۇشنى ئۆزى بىۋاستە تۇتتى ھەمدە ئەھۋالىغا قاراپ، نامراتلارنى يۆلەش يۈزىسىدىن باشقا جايلارغا كۆچۈشنى يولغا قويدى، رەھبىرىي كادىرلارنى ئۆز يۇرتىدىن ئايرىلىشنى خالىمىغان ھەر بىر دېھقان، چارۋىچىنىڭ ئائىلىسىگە بېرىپ ئەھۋال چۈشەندۈرۈشكە تەشكىللىدى. قارا يۇلغۇندا 7000 مودىن كۆپرەك بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈلۈپ، شۇ يىلى 3000 مودىن كۆپرەك بۇغداي تېرىلدى، 220 ئائىلىلىك دېھقان ـ چارۋىچى نامرات تاغلىق رايون بىلەن خوشلىشىپ، ھەر بىر ئائىلە 50 كۈادرات مېتىرلىق خىش ـ ياغاچ قۇرۇلمىلىق تۇرالغۇ ئۆيگە كۆچۈپ كىردى. 1998 ـ يىلى يەنە ئىماملىرىم يېزىسىدىكى 100 مىك مو تۆۋەن ھوسۇللۇق ئېتىزنى ئۆزگەرتىش، يېڭىئاۋات يېزىسىدا 4000 مو بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈش ۋە 150 ئائىلىلىك دېھقان ـ چارۋىچىنى مۇقىم ئولتۇراقلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنى يولغا قويۇش ئىشنى تەشكىللىدى.

تۆتىنچى، ئۇ يېزا ئىگىلىكىنى زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلدۇرۇش بىلەن بىللە، نامراتلارنى يۆلەش نەزىرىنى دېھقان ـ چارۋىچىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇش شارائىتىنى ھەقىقىي ياخشىلاشقا قارىتتى. ئىشلەپچىقىرىش جەھەتتە نامراتلارنى يۆلەش مەبلىغى بىلەن يۆلىنىدىغان نامرات ئائىلىلەر ئۆزى تەييارلىغان مەبلەغنى ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈش پىرىنسىپى بويىچە، 13 مىليون يۈەن مەبلەغ سېلىنىپ، تېرىقچىلىق، باقمىچىلىق، پىششىقلاش كەسىپلىرى يولغا قويۇلۇپ، نامرات ئائىلىلەرنىڭ يىللىق كىرىمى 750 يۈەندىن ئاشۇرۇلدى. چارۋىچىلىقتا زىرائەت شاخ ـ شۇمبىلىرىنى پىششىقلاش، نەسىل ياخشىلاش كېڭەيتىلدى ۋە تۆمەن مو بىنەم ئوتلاق قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىلدى. 804 مىك 500 تۆياق كالا ـ قوينىڭ نەسلى ياخشىلاندى، 367 مىك تۆياق چارۋا بوردالدى، كىرىم 203 يۈەن كۆپەيتىلدى، نامرات ئائىلىلەرنىڭ ھەر بىرىگە 20 تۆپ مېۋىلىك كۆچەت تىكىپ بېرىلىپ، باغۋەنچىلىك راۋاجلاندۇرۇلدى.

بەشىنچى، ئۇ «نامراتلىقنى تۆگىتىش ئۇچۇن ئالدى بىلەن نادانلىقنى تۆگىتىش، نامراتلارنى يۆلەشتە ئالدى بىلەن ئىرادىنى يۆلەش»تىن ئىبارەت مۇھىم ھالقىنى چىڭ تۇتۇپ، ماۋارىپقا يۈكسەك ئەھمىيەت بەردى. ئۇ نامرات ناھىيىدە ماۋارىپ بىلەن كەڭ شۇغۇللىنىش يېرىك پىلانىنى تۈزۈپ چىقتى، «ھەرقانچە نامرات بولغاندىمۇ ماۋارىپ جەھەتتە نامرات بولماسلىق، ھەرقانچە جاپالىق بولغاندىمۇ باللارنى جاپا تارقۇزماسلىق كېرەك» دېگەن چاقىرىقتا چىڭ تۇرۇپ، مەكتەپلەرنىڭ خەتەرلىك ئۆيلىرىنى ئۆزگەرتىش ئۇچۇن، ئۆزى باشلامچىلىق بىلەن 2000 يۈەن ئىئانە قىلدى. 1994 ـ يىلى ۋىلايەتلىك مالىيە باشقارمىسىغا مېڭىپ يۈرۈپ 200 مىڭ يۈەن مەبلەغ ھەل قىلدى، ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە ناھىيىدىن 300 مىڭ يۈەن مەبلەغ ھەل قىلىپ، يېڭىدىن بىر كورپۈس باللار باغچىسى ئوقۇتۇش بىناسى سېلىپ، ناھىيە بازىرىدىكى كادىر، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ پەرزەنتلىرىنى باغچىغا كىرگۈزۈش قىيىنچىلىقىنى ھەل قىلدى. 1995 ـ يىلى ئۇ باشلامچىلىق بىلەن 500 يۈەن چىقىرىپ، ئىماملىرىم يېزىسىنىڭ 2 ـ كەنتىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى روشەنگۈلگە تاكى مەجبۇرىيەت ماۋارىپى تاماملانغىچە ياردەم بەردى، يارکۆۋرۈك يېزىسىدىكى بىر مېيىپ ئۇيغۇر بالىغا قىممىتى 500 يۈەن كېلىدىغان قول بىلەن ھەرىكەتلەندۈرۈلىدىغان مېيىپلار ھارۋىسى ئېلىپ بەردى. 1996 ـ يىلى ئۇ يەنە ناھىيىدىكى دەم ئېلىشقا، پېنسىيىگە چىققان 180 ئوقۇتقۇچىغا 140 مىڭ يۈەن ئۆي سېلىش قۇشۇمچە ياردەم پۇلى ھەل قىلىپ بەردى. 1997 ـ يىلى ئۇ ناھىيىدىكى ئوقۇتقۇچىلار پەرزەنتلىرى (بەش خىل ئالىي مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلار)نىڭ ئىش كۇتۇپ تۇرۇش مەسىلىسىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئۆزى بىۋاستە ۋىلايەتكە بېرىپ كۆرسەتكۈچ ئېلىپ كېلىپ، 30 ۋاقىتلىق ئوقۇتقۇچى ۋە 70 ئوقۇتقۇچىلار پەرزەنتىنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىش مەسىلىسىنى ھەل قىلدى.

ئالتىنچى، ئۇ باشلامچىلىق بىلەن ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى رەھبەرلىكى يېگى ماشىنا سېتىۋېلىش ئۇچۇن تەييارلاپ قويغان 1 مىليون يۈەن مەبلەغنىڭ ھەممىسىنى ئۇچ يېزىنىڭ تۇرۇبا سۇيى زاۋۇتى قۇرۇلۇشىغا، چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ ئىچىملىك سۇيىگە ۋە ئىككى يېزا شىپاخانىسىنىڭ قۇرۇلۇشىغا ئىشلەتتى، ئۇزى يەنىلا ئۇزۇندىن ئىككى قارار بۇرۇنقى ناھىيىلىك پارتكوم شۇجىسى ئولتۇرغان دالا ئاپتوموبىلىغا ئولتۇردى، 60 ـ يىللاردا سېلىنغان كېسەك ئۆيدە تۇردى. بۇ ئىشلار «ئاقسۇ گېزىتى»، «شىنجاڭ گېزىتى»، «خەلق گېزىتى» قاتارلىق گېزىتلەردە خەۋەر قىلىنىپ، ئۇ مەركىزىي ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتىنىڭ ئومۇمىي ئۇقتۇرۇش ئارقىلىق تەقدىرلىشىگە ئېرىشتى.

يەتتىنچى، ئۇ نامرات ئائىلىلەرنىڭ تۇرالغۇ ئۆي مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۇچۇن باشلامچىلىق بىلەن 1500 يۈەن ئىئانە قىلدى. 1996 ـ يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە دۆلەت، كوللېكتىپ، شەخسى ئۆزئارا بىرلىشىش پرىنسىپى قوللىنىلىپ، ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ئىش كۆرۈلۈپ، بارلىق ئىجتىمائىي كۈچلەر سەپەرۋەر قىلىنىپ، نامرات ئائىلىلەرگە يېگىدىن 460 تۇرالغۇ ئۆي سېلىپ بېرىلدى، 1998 ـ يىلى نامرات ئائىلىلەرگە يېگىدىن 1460 تۇرالغۇ ئۆي سېلىپ بېرىلدى، 1999 ـ يىلنىڭ ئاخىرىدا ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە نامرات ئائىلىلەرنىڭ تۇرالغۇ ئۆي مەسىلىسى ئاساسىي جەھەتتىن ھەل بولدى.

ئۇ «ئەمەلدار بولغاندا ئاممىغا بەخت يارىتىش»تىن ئىبارەت چاكارلىق ئىدىيىسىدە تۇرۇپ، ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ ئىقتىسادىنى تېز تەرەققي قىلدۇردى، ئېلىنغان ئاشلىق 1993 ـ يىلدىكى 79 مىڭ 100 تونناىدىن 1998 ـ يىلى 137 مىڭ 900 تونناغا، پاختا 1993 ـ يىلدىكى 56 مىڭ دەندىن 1998 ـ يىلى 146 مىڭ دەنگە، قولدا قالغان چارۋا 1993 ـ يىلدىكى 360 مىڭ تۇياقتىن 1998 ـ يىلى 460 مىڭ تۇياققا، دېھقان ـ چارۋىچىلارنىڭ ئوتتۇرىچە كىرىمى 1993 ـ يىلدىكى 545 يۈەندىن 1998 ـ يىلى 1390 يۈەنگە يەتتى، نامرات نوپۇس 1993 ـ يىلدىكى 34 مىڭ 812دىن 1998 ـ يىلى 1511گە ئازايدى، نامرات نوپۇسنىڭ ئوتتۇرىچە كىرىمى 1993 ـ يىلدىكى 241 يۈەندىن 1998 ـ يىلى 610 يۈەنگە يەتتى، نامرات نوپۇسنىڭ ئوتتۇرىچە ئىگىلىكەن ئاشلىقى 1993 ـ يىلدىكى 312 كىلوگرامدىن 1998 ـ يىلى 509 كىلوگرامغا يەتتى. ئۇچتۇرپان ناھىيىسى يېزىلىرىنىڭ ئۇنۇمۇبرسال ئىقتىسادىي كۆچى شىنجاڭدىكى 30 نامرات ناھىيە ئىچىدە 3 ـ ئورۇنغا ئۆتتى.

Ⅳ باب

ئىجتىمائىي قۇتقۇزۇش

§1 . نامراتلارنى قۇتقۇزۇش

ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى بازار ـ يېزىلاردىكى ھەر مىللەت ئاممىسى ئارىسىدىكى تۇرمۇشتا قىيىنچىلىقى بار تۇل ، قېرى ، ئاجىز ، كېسەل ، مېيىپلارغا قۇتقۇزۇش بەردى . ھەر يىلى قىش ، ئەتىيازدا ۋە ھېيت ـ بايراملاردا ناھىيىلىك ، يېزىلىق ، بازارلىق خەلق ھۆكۈمەتلىرى كادىرلارنى بازار ـ يېزىلارغا ئېرىپ ، نامراتلىق ئەھۋالىنى تەكشۈرۈشكە تەشكىللەپ ، ئاممىنى يىغىپ باھالاش ئېلىپ بېرىپ ، قۇتقۇزۇش ئوبيېكتلىرىنى بېكىتتى . 1980 ـ يىلىدىن كېيىن قۇتقۇزۇش خىزمىتىدە نامراتلىقنى توگىتىپ ، بېيىشقا يېتەكلەش ئاساسىي مەزمۇن قىلىنىدى .

1953 ـ يىلى ناھىيە بويىچە 1300 يۈەن قۇتقۇزۇش مەبلىغى ئاجرىتىلىپ ، 127 ئائىلىدىكى 409 ئادەم

قۇتقۇزۇلغانىدى . 1958 ~ 1964 ـ يىلغىچە 238 مىڭ 800 يۈەن قۇتقۇزۇش پۇلى تارقىتىلدى . 1978 ـ يىلى ناھىيە بويىچە 41 مىڭ يۈەن قۇتقۇزۇش مەبلىغى ئاجرىتىلىپ ، 2904 ئائىلىدىكى 8814 ئادەم قۇتقۇزۇلدى ، قۇتقۇزۇش يۈزىسىدىن 24 مىڭ 336 مېتىر رەخت ، 3824 قۇر كىيىم ، 549 پارچە كىگىز ، 1091 پار ئاياغ كىيىم ، 63 دانە يوتقان ، 1535 كىلوگرام پاختا ، 23 دانە دوپپا تارقىتىلدى . 1985 ـ يىلى 35 مىڭ يۈەن نامراتلىقتىن قۇتقۇزۇش پۇلى ئاجرىتىلىپ ، 29 مىڭ 792 ئائىلىدىكى 129 مىڭ 15 ئادەم قۇتقۇزۇلدى ، بۇنىڭ ئىچىدە «بەشتە كاپالەتلەندۇرۇلىدىغانلار» 541 ئائىلە 794 ئادەم بولۇپ ، ئۇلارغا 3126 مېتىر رەخت ، 326 پار ئاياغ كىيىم ، 304 قۇر پاختىلىق كىيىم ، 392 قۇر يالاڭ كىيىم ، 204 پارچە كىگىز ، 133 دانە يوتقان ، 44 دانە كىرلىك تارقىتىلدى ، بۇلارنى پۇلغا سۈندۇرغاندا 13 مىڭ يۈەن بولدى . 1990 ـ يىلى قىيىنچىلىقى بار 2761 ئائىلىدىكى 10 مىڭ 780 ئادەمنى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن ، 7271 مېتىر رەخت ، 1361 قۇر پاختىلىق كىيىم ، 1506 قۇر يالاڭ كىيىم ، 817 دانە تۇماق ، 905 پار ئاياغ كىيىم ، 757 پارچە كىگىز ، 450 دانە كىرلىك ، 458 دانە يوتقان تارقىتىپ بېرىلدى ، بۇلارنى پۇلغا سۈندۇرغاندا 21 مىڭ يۈەن بولدى . 1999 ـ يىلى 106 مىڭ 600 يۈەن قۇتقۇزۇش خىراجىتى ، 2001 ـ يىلى 1 مىليون 368 مىڭ يۈەن قۇتقۇزۇش خىراجىتى تارقىتىلدى .

نامرات ئائىلىلەرنىڭ ئۆز ـ ئۆزىنى قۇتقۇزۇش ئىقتىدارىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن ، ناھىيىدىكى سەككىز يېزا ، بىر بازاردا ئاشلىق ساقلاش ئۈيۈشمىسى قۇرۇلدى . 17 مىڭ 149 ئادەم ئاشلىق ساقلاش ئۈيۈشمىسىغا قاتناشتى ، 22 تونىنا ئاشلىق ساقلاندى . 1996 ـ يىلى 130 تونىنا ئاشلىق ساقلاندى . 1998 ـ يىلى ئاشلىق ساقلاش ئۈيۈشمىسىغا قاتناشقان دېھقان 23 مىڭ 500گە ، ساقلانغان ئاشلىق 157.9 تونىنغا ، زاپاس فوند 140 مىڭ يۈەنگە يەتتى . 1999 ـ يىلى ساقلانغان ئاشلىق 231 تونىنا ، قۇتقۇزۇش زاپاس فوندى 200 مىڭ يۈەن بولدى . 2000 ـ يىلى 16 تونىنا ئاشلىق ساقلاندى ، 2001 ـ يىلى 53 تونىنا ئاشلىق ساقلىنىپ ، نامراتلارنى قۇتقۇزۇش ئىقتىدارى ئاشۇرۇلدى .

دۆلەتنىڭ بەلگىلىمىسىگە ئاساسەن ، 1999 ـ يىلىدىن باشلاپ ناھىيە بازىرىدىكى دائىملىق نوپۇس ئىچىدىكى تۇرمۇش مەنبەسى ، ئەمگەك ئىقتىدارى بولمىغان ، ھالىدىن قانۇنلۇق خەۋەر ئالىدىغان ئادەمى ياكى بېقىۋالغۇچىسى بولمىغانلار ئەك تۆۋەن تۇرمۇش كاپالىتىدىن بەھرىمان بولىدىغان نۇقتىلىق ئوبيېكتلار قاتارىغا كىرگۈزۈلدى . ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە ئەك تۆۋەن تۇرمۇش كاپالىتى خىزمىتى رەھبەرلىك خىزمەت گۇرۇپپىسى قۇرۇلۇپ ، تۆت قېتىم تەكشۈرۈش ، ئۈچ قېتىم ئېلان قىلىش ، دېمۇكراتىك باھالاش ئارقىلىق ، 189 ئائىلىدىكى 443 ئادەم ئەك تۆۋەن تۇرمۇش كاپالىتىدىن بەھرىمان بولىدىغان ئوبيېكت قىلىپ بېكىتىلدى . بۇنىڭ ئىچىدە 1 ـ خىلدىكىلەر 327 ، 3 ـ خىلدىكىلەر 116 ؛ تولۇق سوممىلىق كاپالەتلەندۇرىلىدىغانلار 92 ، پەرقلىق سوممىلىق كاپالەتلەندۇرۇلىدىغانلار 351 . كاپالەتلەندۇرۇش ئوبيېكتلىرى ئىچىدە «ئۈچ يوق» ئوبيېكت 90 ، ئىشسىز 115 ، خىزمەتتىكىلەر 25 ، دەم ئېلىشقا ، پېنسىيىگە چىققان ئادەم بىر ، ئوقۇغۇچى 91 ، باشقىلار 121 ؛ شۇ يىلى 170 مىڭ 700 يۈەن ئەك تۆۋەن تۇرمۇش كاپالىتى پۇلى تارقىتىلدى .

2001 ـ يىلى ناھىيە مالىيىسىدە قىيىنچىلىق بولۇۋاتقان ئەھۋالدا 724 مىڭ يۈەن ئاجرىتىلىپ ، ئاھالىلەر تۆۋەن تۇرمۇش كاپالىتى بىلەن تەمىن ئېتىلدى .

§ 2 . ئاپەتتىن قۇتقۇزۇش ئەھۋالى

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ، پارتىيە ۋە خەلق ھۆكۈمىتى ئاممىنىڭ تۇرمۇشىغا ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلدى ، تەبىئي ئاپەتكە ئۇچرىغان ئاممىنى زور كۈچ بىلەن ھەتەردىن ، ئاپەتتىن قۇتقۇزۇشقا

ئۈيۈشتۇرۇپ ، ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىنى كاپالەتلەندۈرۈپ ، ئىشلەپچىقىرىشنى ئەسلىگە كەلتۈردى .

1955 ـ يىلى 7 ـ ئايدا ئوتتېبشى رايونى ئۇدا نەچچە كۈن مۇلدۈر ۋە قاتتىق يامغۇرنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ ، 101 ئائىلىنىڭ 740.9 گېكتار يەردىكى زىرائىتىنى كەلكۈن بېسىپ كەتتى . ناھىيىلىك پارتكوم ، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى رەھبەرلىرى ئامما‌نى ئىشلەپچىقىرىش ئارقىلىق ئۆز ـ ئۆزىنى قۇتقۇزۇشقا پائال تەشكىللىدى ھەمدە ئون تونىنا ئۇرۇق ھەل قىلىپ ، ئۇلارنىڭ تولۇقلاپ تېرىشىغا بەردى . 1955 ～ 1970 ـ يىلىغىچە 630 مىڭ 800 يۇەن ئاپەتتىن قۇتقۇزۇش پۇلى تارقىتىلدى .

1974 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 22 ـ ، 23 ـ كۈنلىرى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە توختىماي قاتتىق يامغۇر ياغقانلىقتىن ، تاغ كەلكۈنى كېلىپ ، كەلكۈندە سەككىز ئادەم ، 31 مىڭ 580 تۈياق چارۋا ئۆلدى . ۋىلايەت ، ناھىيە دەرىجىلىك رەھبىرلىرى كادىرلار ئاپەت يۈز بەرگەن رايونغا بېرىپ ئاپەتتىن قۇتقۇزۇشقا قوماندانلىق قىلدى ، 210 مىڭ يۇەن ئاپەتتىن قۇتقۇزۇش پۇلى تارقاتتى ، ئامما‌نى تەشكىللەپ ئاپەتكە ئۇچرىغان خەلقنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئارقىلىق ئۆز ـ ئۆزىنى قۇتقۇزۇشىغا ، ئۈيلىرىنى رېمونت قىلىپ ئەسلىگە كەلتۈرۈۋېلىشىغا ياردەم بەردى .

1987 ـ يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە 6.4 بال ، 5.2 بال ئونتۇرا ھال ئۇ قاتتىق يەر تەۋرىدى . يېڭىئاۋات ، ئىمامىلىرىم ، ئاقتوقاي يېزىلىرىدىكى 750 ئائىلىلىك دېھقان ـ چارۋىچىنىڭ 986 ئېغىز ئۆيى ئۆرلۈپ چۈشتى ، 2279 ئېغىز ئۆي خەتەرلىك بولۇپ قالدى . ناھىيىلىك پارتكوم ، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ئاپەتكە ئۇچرىغان خەلقنى يۆرت ـ ماكانىنى قايتا قۇرۇشقا تەشكىللەپ ، ئۈيلەرنى رېمونت قىلىش ئۈچۈن 315 مىڭ يۇەن پۇل ئاجرىتتى ، 167 مىڭ يۇەن تۇرمۇش قۇتقۇزۇش پۇلى تارقاتتى .

1996 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىگە قاتتىق كەلكۈن كېلىپ ، سەككىز يېزا ، بىر بازارنىڭ ھەممىسى كەلكۈننىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىدى ، 3000 ئائىلىدىكى 8000 ئادەم ئاپەتكە ئۇچراپ ، 3335 گېكتار يەردىكى زىرائەت نابۇت بولدى ، 972 ئائىلىنىڭ 4677 ئېغىز ئۆيى ئۆرۈلۈپ چۈشتى ، يول‌ـ كۆۋرۈكلەر بۇزۇلۇپ كەتتى ، 34 مىليون 670 مىڭ يۇەن ئىقتىسادىي زىيان بولدى . ئاپەت يۈز بەرگەندىن كېيىن ، ۋىلايەتلىك پارتكوم ، مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ رەھبەرلىرى بىۋاستە 1 ـ سەپكە بېرىپ خەتەردىن ، ئاپەتتىن قۇتقۇزۇشقا قوماندانلىق قىلدى ، ئاپەتكە ئۇچرىغان خەلقتىن ھال سورىدى ، ئاپەتكە ئۇچرىغان خەلقنىڭ ئۈيلىرىنى قايتا سېلىشىغا ياردەم بەردى ، 350 ئائىلىنىڭ ئۈيى قايتا سېلىندى ، بۇنىڭغا يۇقىرىدىن 980 مىڭ يۇەن ، ناھىيە مالىيىسىدىن 836 مىڭ 700 يۇەن مەبلەغ ئاجرىتىلدى ، ھەر مىللەت ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر 540 مىڭ 700 يۇەن ، دېھقان ـ چارۋىچىلار 579 مىڭ 100 يۇەن ئىئانە قىلدى ، ئۆي ئىگىلىرى ئۆزلىرى 332 مىڭ يۇەن تەييارلىدى ، 3 مىليون 258 مىڭ 500 يۇەن ئاپەتتىن قۇتقۇزۇش مەبلىغى جۇغلاندى .

1999 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە ئۇدا ئۇچ كۈن قاتتىق چاڭ ـ توزان ، بوران ۋە تۆۋەن تېمپېراتۇرا ئاپىتى يۈز بېرىپ ، 3570.8 گېكتار يەردىكى زىرائەت ئاپەتكە ئۇچرىدى ، 2944.8 گېكتار يەردىن پەقەتلا ھوسۇل چىقمىدى ، 2 مىليون 820 مىڭ يۇەن بىۋاستە ئىقتىسادىي زىيان بولدى . بۇ چاغدا ناھىيىلىك پارتكوم ، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى كادىرلار ، ئامما‌نى ئىشلەپچىقىرىش ئارقىلىق ئۆز ـ ئۆزىنى قۇتقۇزۇشقا تەشكىللىدى ھەمدە 150 تونىنا ئۇرۇق ھەل قىلىپ بەردى .

7 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدا توشقان دەرياسىغا تارىختا ئاز كۆرۈلىدىغان پۈقۇلئاددە زور كەلكۈن كېلىپ ، سېكۈنتلۇق ئېقىن مىقدارى 1860 كۇب مېتىرغا يەتتى . ناھىيە بويىچە سەككىز يېزا ، 33 كەنت ، 83 كەنت ئاھالىلەر گۇرۇپپىسىدىكى 1126 ئائىلىدىكى 4757 ئادەم ئاپەتكە ئۇچرىدى ، 4586.4 گېكتار يەردىكى زىرائەت ئاپەتكە ئۇچراپ ، 524.8 گېكتار يەردىكى زىرائەتتىن زادىلا ھوسۇل ئالغىلى بولمىدى ، 48 ئائىلىنىڭ ئۈيى ئۆرلۈپ چۈشتى ، 59 ئائىلىنىڭ ئۈيى خەتەرلىك بولۇپ قالدى ، 10 مىڭ 29 تۇپ دەل ـ دەرەخ ، 1812 تۇپ مېۋىلىك دەرەخنى كەلكۈن ئېقىتىپ كەتتى ، 573 تۈياق چارۋا ئۆلدى ، چوڭ ـ كىچىك 80 كۆۋرۈك ، 7.6 كىلومېتىر

ئېرىق ـ ئۆستەك ، 8.9 كىلومېتىر كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش توسمىسى ، 7.6 كىلومېتىر سۇ سىغىمى ئۆستەك ۋەيران بولدى ، بىۋاستە ئىقتىسادىي زىيان 13 مىليون 600 مىڭ يۈەنگە يەتتى . ئاپەت يۈز بەرگەندىن كېيىن دۆلەت 500 مىڭ يۈەن مەبلەغ ئاجراتتى ، ئاپەت رايونىدىكىلەر 373 مىڭ يۈەن مەبلەغ غەملىدى ، بۇ مەبلەغ ئىشلەپچىقىرىش ئارقىلىق ئۆز ـ ئۆزىنى قوتقۇزۇشقا ئىشلىتىلدى .

9 ـ ئاينىڭ 5 ـ ، 6 ـ كۈنلىرى ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى تاغلىق رايوندا توختىماي قاتتىق يامغۇر يېغىپ ، تاغ كەلكۈنى كەلدى . ئاقيار ، ئاچاتاغ ، ياركۆۋرۈك يېزىلىرىدىكى 22 كەنت ، 61 كەنت ئاھالىلەر گۇرۇپپىسىدىكى 1652 ئائىلىدىكى 7870 ئادەم كەلكۈننىڭ ھوجۇمىغا ئۇچرىدى ، 111 ئائىلىنىڭ ئۆيى ئۆرۈلۈپ چۈشتى ، 144 ئائىلىنىڭ ئۆيى خەتەرلىك بولۇپ قالدى ، 7.2 تونىنا ئاشلىقنى كەلكۈن ئېقىتىپ كەتتى ، 462 چوڭ ـ ئۇششاق چارۋا ئۆلدى ، 2.97 كىلومېتىر كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش توسمىسى ، 20 كۆۋرۈك بۇزۇلدى ، بىۋاستە ئىقتىسادىي زىيان 9 مىليون 876 مىڭ يۈەنگە يەتتى . ئاپەت يۈز بەرگەندىن كېيىن ، ۋىلايەتلىك پارتكوم ، مەمۇرىي مەھكىمە ۋە ناھىيىلىك پارتكومنىڭ ئاساسلىق رەھبەرلىرى كەلكۈنگە تاقابىل تۇرۇپ خەتەردىن قوتقۇزۇشقا قوماندانلىق قىلدى ، ئاپەتكە ئۇچرىغان خەلقنى ئىشلەپچىقىرىش ئارقىلىق ئۆز ـ ئۆزىنى قوتقۇزۇشقا تەشكىللەپ ، ئاپەت كەلتۈرگەن زىيانىنى ئەڭ تۆۋەن دەرىجىگە چۈشۈردى . دۆلەت 480 مىڭ يۈەن ئاپەتتىن قوتقۇزۇش پۇلى ئاجراتتى ، ناھىيە بويىچە كەلكۈنگە تاقابىل تۇرۇپ ئاپەتتىن قوتقۇزۇش بويىچە ئىشانە توپلاش پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلۇپ ، 106 مىڭ يۈەن ئىشانە توپلاندى .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ قىسمەن يىللاردىكى ئاپەتتىن قوتقۇزۇش ئەھۋالى

جەدۋەل : 20 — 4

يىللار	ئاپەت ئەھۋالى		قوتقۇزۇش ئەھۋالى			
	ئائىلە	ئادەم	ئائىلە	ئادەم	قوتقۇزۇش پۇلى (مىڭ يۈەن)	قوتقۇزۇش ئاشلىقى (تونىنا)
1982		17881	3118	12237	11.7	
1983	709	3065	709	3065	1.7	
1984	1655	14560	1649	14380	3.1	
1985	3420	25250	2466	18741	3.3	
1986	4723	40915	1693	19679	12	
1987	يەر تەۋرەپ 750 ئائىلىنىڭ 986 ئېغىر ئۆيى ئۆرۈلۈپ چۈشتى		1986	14930	46.3	
1988	3580	9108	3240	88801	14	12
1992	4760	21482	3000	12826	10	37
1993	1375	6874	1375	6874	21	
1994	415	1706	415	1706	11	
1995	3481	8782	3081	7983	42.5	10.5
1996	5285	63413	350 ئائىلىگە ئۆي سېلىپ بېرىلدى		248.5	
1997	6347	29200	2800 ئادەمنىڭ ئاشلىقى كەملىدى		45	72
1998	16423	17016	2300 ئادەمنىڭ ئاشلىقى كەملىدى		10	
1999	10422	62627	14000	60521	145.2	
2000	7412	31201	6748	10216	100	
2001	12031	72360	10027	12941	139	

V باب

ئىجتىمائىي پاراۋانلىق

§ 1 . ياشانغانلار ساناتورىيىسى

ياشانغانلار ساناتورىيىسى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە ، ئۇنى گۈڭشىلار بىۋاستە باشقۇرغاندى ، كېيىن باشقۇرۇش رايونى ۋە ئىشلەپچىقىرىش چوڭ ئەترەتلىرى باشقۇرىدىغان بولدى . 1960 ـ يىلى ناھىيە بويىچە 14 ياشانغانلار ساناتورىيىسى بار ئىدى ، بۇنىڭ ئىچىدە گۈڭشي قۇرغىنى بىر ، باشقۇرۇش رايونى قۇرغىنى سەككىز ، چوڭ ئەترەت قۇرغىنى بەش بولۇپ ، 126 ئادەم قوبۇل قىلىنىپ بېقىلدى . 1963 ـ يىلى 35 ئادەم قوبۇل قىلىنىپ بېقىلدى . 1966 ـ يىلدىن كېيىن ياشانغانلار ساناتورىيىسى ئۆزلۈكىدىن تارقىلىپ كەتتى ، تۇل ، تەنھا ، مېيىپلارنىڭ تۇرمۇش قىيىنچىلىقى ئىجتىمائىي پاراۋانلىق ئىچىگە كىرگۈزۈلدى . 1977 ـ يىلى ياشانغانلار ساناتورىيىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى . 1979 ـ يىلى ياشانغانلار ساناتورىيىسى ناھىيىلىك خەلق ئىشلىرى ئىدارىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى ، ئۇنىڭدا 13 باشقۇرغۇچى خادىم بار بولدى ، شۇ چاغدا ناھىيە بويىچە ياشانغانلار ساناتورىيىسى ئالتە بولۇپ ، 85 ياشانغان كىشى ، تۆت يېتىم بالا قوبۇل قىلىنىپ بېقىلدى . ياشانغانلار ساناتورىيىسىنىڭ ئاشلىق ، قوشۇمچە يەمەكلىك خىراجىتىنى كوللېكتىپ بىلەن ھۆكۈمەت بىرلىكتە ئۈستىگە ئالدى . شۇ يىلى كوللېكتىپنىڭ تەمىنلىگىنىنى نەق پۇلغا سۈندۈرغاندا 5170 يۈەن ، ھۆكۈمەتنىڭ ياردىمى 5300 يۈەن بولدى . 1981 ـ يىلدىن كېيىن ياشانغانلار ساناتورىيىسىگە تېرىلغۇ يەر ، مېۋىلىك باغ بۆلۈپ بېرىلمەپ ، ساناتورىيەدىكى كىشىلەر ئۆز لايىقىدا ئاز مىقداردىكى يېنىك ئەمگەكلەرگە قاتناشتى . 1982 ـ يىلى ئالتە ساناتورىيە ، 14 باشقۇرغۇچى خادىم بولۇپ ، 91 ئادەم قوبۇل قىلىنىپ بېقىلدى ، ئۇ چاغدا ساناتورىيىنىڭ 7 . 3 گېكتار تېرىلغۇ يېرى ، 0 . 7 گېكتار مېۋىلىك بېغى ، 701 تۈپ ماتېرىيال دەرىخى ، بەش ئېشەك ھارۋىسى ، 65 تۈياق چوڭ ـ ئۇششاق چارۋىسى ، 36 توخۇسى بار ئىدى . 2001 ـ يىلغا كەلگەندە ناھىيەدىكى ئالتە ساناتورىيىنىڭ تېرىلغۇ يېرى 10 . 7 گېكتارغا ، مېۋىلىك بېغى بىر گېكتارغا ، يېتىلگەن دەرىخى 1000 تۈپكە ، تەك يەتتە باراڭغا ، ئۆرۈك ، ئالما ، ياڭاق دەرەخلىرى 1020 تۈپكە يەتتى . ياشانغانلار ساناتورىيىسىنى بۇك-باراقسانلىق قاپلىدى ، مېۋە ـ چېۋە پەسلىدە ئۈزۈم ، قوغۇن ، ئالما ، ياڭاقلار بىلەن ئۆز ـ ئۆزىنى تەمىنلەپ ئېشىنغاندىن باشقا يەنە ، گۈلە ، قۇرۇق مېۋىلەر پىششىقلاپ سېتىلدى . ياشانغانلار ساناتورىيىسىدە پائالىيەت ئۆيى سېلىنىپ ، تېلېۋىزور ، ئۇنئالغۇ قاتارلىق مەدەنىيەت ، كۆڭۈل ئېچىش بۇيۇملىرى سەپلەپ بېرىلدى ، ناھىيىلىك ياشانغانلار ساناتورىيىسىدىن باشقا بەش ساناتورىيىنىڭ ھەممىسى ئاشلىق ، ياغدا ئۆز ـ ئۆزىنى تەمىنلىيەلەيدىغان بولدى .

§ 2 . «بەشتە كاپالەتلەندۇرۇلىدىغان ئائىلىلەر»نى تەمىنلەش ، بېقىش

بازار ـ يېزىلاردىكى ئىگە ـ چاقسىز قالغان قېرى ، ئاجىز ، تەنھا ، تۇل ، مېيىپلار تۇرمۇشتا «بەشتە

كاپالەتلەندۈرۈش» (يېمەك ـ ئىچمەك ، كىيىم ـ كېچەك ، تۇرالغۇ ئۈي ، داۋالىنىش ، ئاخىرەتلىك ئىشلىرىنى كاپالەتلەندۈرۈش)تىن بەھرىمەن قىلىندى . 1953 ـ يىلى ناھىيە بويىچە «بەشتە كاپالەتلەندۈرۈلىدىغان ئائىلە» 159 ، 389 ئادەم بولۇپ ، دۆلەت ئۇلارنى قۇنتۇزۇش ئۈچۈن ئون تونىنا ئاشلىق ، 2000 قۇر كىيىم تارقىتىپ بەردى . 1956 ـ يىلى يېزا ئىگىلىكىنى كاپىراتسىيىلەشتۈرۈش ھەرىكىتىدە «بەشتە كاپالەتلەندۈرۈلىدىغان ئائىلىلەر» كوپىراتسىيە تەرىپىدىن بېقىلدى . 1958 ـ يىلىي خەلق گۈڭشېسى قۇرۇلۇپ ، بەشتە كاپالەتلەندۈرۈلىدىغان ئائىلىلەر گۈڭشې تەرىپىدىن بېقىلدى . 1962 ـ يىلى بەشتە كاپالەتلەندۈرۈلىدىغان 528 ئائىلە 954 ئادەم بولۇپ ، دۆلەت ئۇلارغا 43 مىڭ يۆەن قۇنتۇزۇش پۇلى ، 8000 مېتىر رەخت بېلىتى تارقىتىپ بەردى . 1966 ـ يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغاندىن كېيىن ، «بەشتە كاپالەتلەندۈرۈلىدىغان ئائىلىلەر» بىلەن بىر مەزگىل ھېچكىمنىڭ كارى بولماي ، ئۇلار قىينىچىلىقتا قالدى . 1979 ـ يىلى «بەشتە كاپالەتلەندۈرۈلىدىغان ئائىلىلەر»گە قايتىدىن ئېتىبار بېرىلدى . شۇ يىلى «بەشتە كاپالەتلەندۈرۈلىدىغان»لار 380 ئائىلە 697 ئادەم (بۇنىڭ ئىچىدە يېتىم بالا 77) بولۇپ ، دۆلەت 7191 يۆەن قۇنتۇزۇش پۇلى بەردى ، كوللېكتىپنىڭ تەمىنلىگىنىنى نەق پۇلغا سۈندۈرغاندا 22 مىڭ يۆەن بولدى . 1987 ـ يىلىي «بەشتە كاپالەتلەندۈرۈلىدىغان»لار 411 ئائىلە 633 ئادەم بولۇپ ، دۆلەت 35 مىڭ يۆەن ياردەم بەردى . 2001 ـ يىلى ناھىيە بويىچە «بەشتە كاپالەتلەندۈرۈلىدىغان»لار 482 ئائىلە 761 ئادەم بولۇپ ، ئۇلارغا گۆش ، سۇ يېغى ، ئۇن ، كۆكتات ، يوتقان ـ كۆپە ، پاختىلىق كىيىم قاتارلىق تۇرمۇش بۇيۇملىرى ئېلىپ بېرىلدى ، بۇنى نەق پۇلغا سۈندۈرغاندا 26 مىڭ يۆەن بولدى .

3§ . مېيىپلارنى قوغداش

1978 ـ يىلى 7 ـ ئايدا ئۈچتۇرپان ناھىيىلىك مېيىپلار بىرلەشمىسى قۇرۇلدى ، يېزا ، بازارلاردىمۇ شۇنىڭغا مۇناسىپ مېيىپلار خىزمىتى بويىچە ئالاقىلىشىش ئىشخانىسى قۇرۇلدى . ھەر دەرىجىلىك مېيىپلار تەشكىلاتلىرى قۇرۇلغاندىن كېيىن ، مېيىپلارنى تىزىملاش ، ستاتىستىكلاش ، كىنىشكا تارقىتىش خىزمىتى ئىشلىنىپ ، دۆلەت ۋە جەمئىيەتكە تايىنىپ مېيىپلارنىڭ ئەمگەك ، تۇرمۇش ۋە تەربىيىلىنىش جەھەتتىكى ئىشلىرى ۋە باشقا پائالىيەتلىرى قەدەممۇقەدەم ئورۇنلاشتۇرۇلدى ۋە ھەل قىلىندى . 1997 ـ يىلى ناھىيە بويىچە 1271 مېيىپ بار بولۇپ ، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 817 ، ئايال 454 ، ئۇلار ئاساسەن پوت ـ قولى مېيىپلار ، گاس-گاچا ۋە ئەمالار ئىدى ، بۇنىڭ ئىچىدە يىزىدىكىلەر 1155 ، بازاردىكىلەر 116 . شۇ يىلى 1018 ئادەمگە مېيىپلىق كىنىشكىسى تارقىتىپ بېرىلدى .

1998 ـ يىلى مېيىپلاردىن 16سى ناھىيىلىك پاراۋانلىق ئورنىغا ، 54ى ئاشلىق ئىدارىسى ، بازارلىق شىپاخانا ، تەمىنات ـ سودا كوپىراتىپلىرىغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى ، 41ى كارخانا ۋە يېزا ـ بازار خىزمىتىگە ئورۇنلاشتۇرۇلدى .

ناھىيىلىك مېيىپلار بىرلەشمىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن ، ساقىيىش ئېھتىياللىقى بولغان مېيىپلار سالامەتلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش بويىچە داۋالىنىشقا پائال ئۈيۈشتۇرۇلدى ، كۆز گۆھىرىگە ئاق چۈشكەن ، تىل جەھەتتە توسالغۇ بار مېيىپتىن 34ى داۋالىنىپ ، 19ى ساقايدى ، ساقىيىش نىسبىتى 55% كە يەتتى .

§ 4 . ئىجتىمائىي پاراۋانلىق كارخانىلىرى

1988 ـ يىلى 4 ـ ئايدا ناھىيىلىك خەلق ئىشلىرى ئىدارىسى ئىجتىمائىي پاراۋانلىق كارخانىسى قۇرۇپ ، ئەمگەك ئىقتىدارى بار مېيىپلارنى قۇربى يەتكۈدەك ئەمگەك بىلەن شۇغۇللىنىشقا قوبۇل قىلدى ، تىككۈچىلىك ، پاراۋانلىق ماگىزىنى ، كەپشەرلەش دۇكىنى ۋە ۋېلىسىپىت رېمونتخانىلىرىنى ئاچتى ، ئۇلاردا 17 ئىشچى ـ خىزمەتچى ئىشلىدى ، بۇنىڭ ئىچىدە مېيىپ يەتتە بولۇپ ، يىللىق ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 30 مىڭ يۈەن ، ئالغان ساپ پايدىسى 6000 يۈەنگە يەتتى . 1994 ـ يىلى پاراۋانلىق كارخانىسىنىڭ ئىشچى ـ خىزمەتچىسى 37گە يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە مېيىپ 17 بولۇپ ، 14 مىڭ يۈەن ساپ پايدا ئالدى . 1999 ـ يىلى پاراۋانلىق كارخانىسىنىڭ 22 ئىشچى ـ خىزمەتچىسى بار بولدى ، بۇنىڭ ئىچىدە مېيىپ سەككىز بولۇپ ، تۇراقلىق مۇلكىنىڭ قىممىتى 330 مىڭ يۈەنگە ، يىللىق ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 130 مىڭ يۈەنگە يەتتى ، 19 مىڭ يۈەن ساپ پايدا ئالدى . 2001 ـ يىلىغا كەلگەندە پاراۋانلىق كارخانىسىنىڭ ئالتە ئىشچى ـ خىزمەتچىسى قالدى ، بۇنىڭ ئىچىدە مېيىپ ئۈچ بولۇپ ، تۇراقلىق مۇلكىنىڭ قىممىتى 600 مىڭ يۈەنگە يەتتى ، يىللىق ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 50 مىڭ يۈەن بولدى ، 3000 يۈەن زىيان تارتتى .

§ 5 . پاراۋانلىق لاتارىيىسى تارقىتىش

ئۇچتۇرپاندا پاراۋانلىق لاتارىيىسى 1994 ـ يىلى تارقىتىلىشقا باشلىدى . شۇ يىلى ئىجتىمائىي پاراۋانلىق لاتارىيىسىدىن 1 مىليون پارچە تارقىتىلدى ، لاتارىيە قىممىتى ئىككى يۈەن بولۇپ ، مۇنداق يەتتە دەرىجە بويىچە مۇكاپات تارقىتىلدى : 1 ـ دەرىجىلىك مۇكاپات دېھقانچىلىققا ئىشلىتىلىدىغان تۆت چاقلىق كىچىك تراكتور ، 2 ـ دەرىجىلىك مۇكاپات جىنلۇن ـ 100 ماركىلىق موتسىكلىت ، 3 ـ دەرىجىلىك مۇكاپات چاڭخۇك ماركىلىق 29 دىئوملۇق تېلېۋىزور ، 4 ـ دەرىجىلىك مۇكاپات خوتلۇق ۋېلىسىپىت ، 5 ـ دەرىجىلىك مۇكاپات كەپتەر ماركىلىق ۋېلىسىپىت ، 6 ـ دەرىجىلىك مۇكاپات فارفور داس ، 7 ـ دەرىجىلىك مۇكاپات بىر يۈەن خەلق پۇلى ؛ بۇ ئارقىلىق 400 مىڭ يۈەن ئىئانە توپلىنىپ ، ئاساسەن نامرات ئائىلىلەرنى قۇتقۇزۇشقا ئىشلىتىلدى .

1999 ـ يىلى ئاقسۇ ئۇلايىتى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە مۇكاپاتلىق پاراۋانلىق لاتارىيىسىدىن 1 مىليون يۈەنلىك ساتتى . چوڭ مۇكاپات مۇنداق ئالتە دەرىجىگە ئايرىلدى : 1 ـ دەرىجىلىك مۇكاپات شالى ماركىلىق ئاپتوموبىل ، 2 ـ دەرىجىلىك مۇكاپات دېھقانچىلىققا ئىشلىتىلىدىغان تۆت چاقلىق كىچىك تراكتور ، 3 ـ دەرىجىلىك مۇكاپات موتسىكلىت ، 4 ـ دەرىجىلىك مۇكاپات چاڭخۇك ماركىلىق 29 دىئوملۇق تېلېۋىزور ، 5ـ دەرىجىلىك مۇكاپات گىلەم ، 6 ـ دەرىجىلىك مۇكاپات ۋېلىسىپىت ؛ بۇ ئارقىلىق 200 مىڭ يۈەن ئىئانە توپلاندى . ئىئانىدىن قىلىنغان كىرىمنىڭ بىر قىسمى بەلگىلىمە بويىچە يۇقىرىغا تاپشۇرۇلغاندىن باشقا ، قالغان قىسمى ئاساسەن ياشانغانلار ساناتورىيىسىگە ۋە «بەشتە كاپالەتلەندۇرۇلىدىغان» ئائىلىلەرنى قۇتقۇزۇشتەك ئىجتىمائىي پاراۋانلىق ئىشلىرىغا ئىشلىتىلدى .

VI باب

ئاققۇنلارنى يىغىۋېلىش ۋە ئورۇنلاشتۇرۇش

§ 1 . ئاققۇنلارنى ئورۇنلاشتۇرۇش ئەھۋالى

1958 ـ يىلى «ئىمكانقەدەر نەسىھەت قىلىپ قايتۇرۇش ، نەسىھەت قىلسىمۇ قايتىشقا ئۇنىمىغانلارنى يىغىۋېلىپ ئورۇنلاشتۇرۇش» پرىنسىپى بويىچە ، ئاققۇنلار يىغىۋېلىنىدى ۋە يولغا سېلىپ قويۇلدى .

1960 ـ يىلى قۇمۇلدىن يۆتكەپ كېلىنگەن ئاققۇن 91 ، ئۆزلۈكىدىن ئېقىپ كەلگەن ئاققۇن 38 بولۇپ ، 129 ئادەم يېزىلارغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى ھەمدە ئۇلارغا 39 قۇر يالاڭ كىيىم ، 50 قۇر پاختىلىق كىيىم ، 50 دانە يوتقان ھەل قىلىپ بېرىلدى .

1962 ـ يىلىدىن كېيىن ئاققۇنلارنى ئورۇنلاشتۇرۇش ئاساس قىلىندى . شۇ يىلى ئاقسۇ ۋىلايىتىدىن ئۆچتۇرپانغا 1000 ئاققۇن يۆتكەپ كېلىنىپ ، ئاقتوقاي ، ئاقيار ، يېڭىئاۋات ، ئاچاتاغ يېزىلىرىغا ۋە يامانسۇ ياشلار دېھقانچىلىق مەيدانىغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى ھەمدە ئۇلارغا 3050 مېتىر مەخسۇس ئىشلىتىلىدىغان رەخت بېلىتى تارقىتىپ بېرىلدى . 1964 ـ يىلى دۆلەت ئاققۇنلارنى ئورۇنلاشتۇرۇش ئۈچۈن 70 مىڭ يۈەن ئاجرىتىپ بەردى .

1982 ـ يىلى ئىچكى ئۆلكە ۋە ئاپتونوم رايونلىرىدىن ئۆچتۇرپانغا ئېقىپ كەلگەنلەر 300 دىن ئاشتى ، ناھىيىلىك خەلق ئىشلىرى ئىدارىسى بىلەن ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى زىچ ماسلىشىپ ، تۆت قېتىمدا 100 ئادەمنى يىغىۋېلىپ قايتۇردى ، ئۇلارغا 250 كىلوگرام ئوزۇقلۇق ئاشلىقى ھەل قىلىپ بەردى ، قالغان 200 نەچچە ئادەم قۇرۇلۇش ، يېمەكلىك پىششىقلاش زاۋۇتى قاتارلىق ئورۇنلارغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى .

1990 ـ يىلىدىن كېيىن ئاققۇنلارنىڭ كۆپ قىسمى ئىچكى ئۆلكىلەردىن شىنجاڭغا ئىش ئىزدەپ كەلگەنلەر بولدى .

1993 ـ يىلى يىغىۋېلىنغان ئاققۇن 41 بولۇپ ، ئاقسۇغا قايتۇرۇلغىنى 13 ، يېزىلارغا ئورۇنلاشتۇرۇلغىنى 28 . 1999 ـ يىلى 213 ئادەم يىغىۋېلىنىپ قايتۇرۇلدى .

§ 2 . چېگرا رايونغا ياردەم بېرىشكە كەلگەن ، قىسقارتىلغان خادىملارنى ئورۇنلاشتۇرۇش

1962 ـ يىلى چېگرا رايونغا ياردەم بېرىشكە كەلگەن ياشلاردىن 59ى ، قىسقارتىلىپ تۆۋەنگە چۈشۈرۈلگەن خادىملاردىن 329ى ئورۇنلاشتۇرۇلدى ، دۆلەت ئۇلارنى تۇرمۇش جەھەتتىكى قىينىچىلىقتىن قۇتقۇزۇش ئۈچۈن

5000 يۈەن پۇل ئاجراتتى . 1964 ~ 1965 ـ يىللىرى چېگرا رايونغا ياردەم بېرىشكە كەلگەن ، قىسقارتىلىپ تۆۋەنگە چۈشۈرۈلگەن خادىمدىن 457سى ئورۇنلاشتۇرۇلدى ، دۆلەت 120 مىڭ يۈەن ئورۇنلاشتۇرۇش خىراجىتى ئاجراتتى .

VII باب

نىكاھ ئىشلىرىنى تىزىملاش

§1 . نىكاھلىنىش ئەھۋالى

1949 ـ يىلىدىن ئىلگىرى نىكاھ فېئوداللىق ئىدىيە ۋە دىنىي قائىدە ـ يوسۇنلارنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايتتى ، ئەر ـ ئاياللار ئاخۇنۇم نىكاھ ئوقۇپ قويسىلا توي قىلغان ، ئەر تەرەپ ئۇچ قېتىم «تالاق» دېسىلا ئاجراشقان بولاتتى . بالدۇر نىكاھلىنىش ، نىكاھتا سودىلىشىش ئەھۋالى ئېغىر ئىدى .

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ، «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ نىكاھ قانۇنى» ۋە شىنجاڭنىڭ نىكاھقا ئالاقىدار بەلگىلىمىلىرى ئىجرا قىلىندى ، بىر ئەر كۆپ خوتۇنلۇق بولۇش تۈزۈمى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ ، بىر ئەر بىر خوتۇنلۇق بولۇش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى . بالدۇر نىكاھلىنىش قاتتىق چەكلەندى ، ئوغۇللار 20 ياشقا ، قىزلار 18 ياشقا توشقاندا ئاندىن نىكاھلىنىدىغان بولدى ، نىكاھ سودىسىغا قارشى تۇرۇلۇپ ، ئەركىن مۇھابىتلىشىش تەشەببۇس قىلىندى ، نىكاھلىنىش ، نىكاھتىن ئاجرىشىشتا ھۆكۈمەتكە تىزىملىتىش ، گۇۋاھنامە ئېلىش تەلەپ قىلىندى ، دىنىنىڭ نىكاھ ئىشلىرىغا ئارىلىشىشى قاتتىق چەكلەندى .

1978 ـ يىلىدىكى پارتىيە 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن ، ھەر مىللەتتىن بولغان نىكاھلانمىغان ياشلار دۆلەتنىڭ چاقىرىقىغا ئاكتىپ ئاۋاز قوشۇپ ، كېچىكىپ توي قىلىپ ، كېچىكىپ پەرزەنت كۆرۈپ ، بالدۇر نىكاھلىنىش ، نىكاھ سودىسى قىلىش ، يېقىن تۇغقانلار نىكاھلىنىشتەك قانۇنغا خىلاپ نىكاھ ئىشلىرىغا ئاڭلىق قارشى تۇردى ، كېچىكىپ توي قىلىش ، نىكاھتا ئەركىن بولۇش ئىجتىمائىي كەيپىياتقا ئايلاندى .

§2 . نىكاھ ئىشلىرىنى تىزىملاش

1954 ـ يىلى نىكاھ ئىشلىرىنى تىزىملاش خىزمىتى قانات يايدۇرۇلدى ، يېزىلاردىكى ياشلار نىكاھلىنىشنى ئىلتىماس قىلغاندا چوقۇم رايون ، يېزا تەكشۈرۈپ پىكىر يېزىپ بېرىدىغان ، ئاياللار بىرلەشمىسى تەكشۈرۈپ ، بەلگىلىمىگە ئۇيغۇن بولسا ، ئاندىن خەلق ئىشلىرى تارماقلىرى نىكاھلىنىش گۇۋاھنامىسى بېرىدىغان بولدى . شۇ يىلى نىكاھلىنىشنى تىزىملاتقانلار 1389 جۈپ ، ياريىشۋېلىشنى تىزىملاتقانلار 10 جۈپ ، نىكاھتىن ئاجرىشىشنى تىزىملاتقانلار 477 جۈپ . 1959 ـ يىلى يېزىلاردا نىكاھلىنىش ، نىكاھتىن ئاجرىشىش

گۇۋاھنامىسىنى گۇڭشې بېجىرىدىغان بولدى .

1980 ـ يىلى 9 ـ ئايدا مەركەز تۇزىتىش كىرگۈزۈلگەندىن كېيىنكى «نىكاھ قانۇنى»نى ئېلان قىلغاندىن كېيىن ، خەلق ئىشلىرى تارماقلىرى بەلگىلىگەن سەككىز تۈرلۈك نىكاھ ئىشلىرىنى تىزىملاش گۇۋاھنامىسى ئىشلىتىلدى ، ھەر دەرىجىلىك نىكاھ ئىشلىرىنى تىزىملاشنى باشقۇرۇش خىزمىتىنى كۈندىن ـ كۈنگە مۇكەممەللىشىپ ، پەيدىنپەي قىلىپلىشىشقا ، تۇزۇملىشىشكە قاراپ يۈزلەندى . نىكاھلىنىشنى تىزىملىتىشتا ئەر ـ ئايال تەرەپ تۇرۇشلۇق ھەر ئىككى ئورۇننىڭ نىكاھلىنىش ئەھۋالى توغرىسىدا ئىسپات چىقىرىپ بېرىشى تەلەپ قىلىندى . 1990 ـ يىلى بازار رايونىدا نىكاھلىنىشتىن بۇرۇن سالامەتلىك تەكشۈرتۈش قانات يايدۇرۇلۇپ ، ناھىيىلىك يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكىتى سالامەتلىك تەكشۈرتۈش ئىسپاتى چىقىرىپ بېرىدىغان بولدى . 1998 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ناھىيىلىك خەلق ئىشلىرى ئىدارىسىدە ئۆچتۇرپان ناھىيىلىك نىكاھلانغۇچىلارنى تىزىملاش ئىشخانىسى قۇرۇلدى ، ئۆچتۇرپان بازىرى ، ئاقتوقاي ، ياركۆزۈرۈك ، ئوتبېشى ، يامانسۇ قىرغىز مىللىي يېزىلىرىدا نىكاھلانغۇچىلارنى تىزىملاش خىزمىتى توختىتىلدى ، ئاچاتاغ ، ئاقيار ، ئىمامىلىرىم ، يېڭىئاۋات يېزىلىرىدا نىكاھلانغۇچىلارنى رويخەتكە ئېلىش ، تىزىملاش نۇقتىلىرى ئىلگىرىكىدەكلا قۇرۇلدى .

VIII باب

ياشانغانلار خىزمىتى

§1 . ياشانغانلار ئەھۋالى

ئۆچتۇرپان ناھىيىسىدە ياشانغانلار يىلدىن ـ يىلغا كۆپەيدى . نوپۇسنى 4 ـ قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈشتە ، 60 ياشتىن ئاشقان ياشانغانلار 10 مىڭ 250 بولۇپ ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 6.44 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى ، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 6001 بولۇپ % 3.77نى ، ئايال 4249 بولۇپ % 2.67نى ئىگىلىدى . نوپۇسنى 3 ـ قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈشكە سېلىشتۇرغاندا 428 ئادەم كۆپەيگەن بولۇپ ، % 0.64 ئاشتى . نوپۇسنى 5 ـ قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈشتە ، 60 ياشتىن ئاشقان ياشانغانلار 11 مىڭ 885 بولۇپ ، نوپۇسنى 4 ـ قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈشكە سېلىشتۇرغاندا 1635 ئادەم كۆپەيىپ ، % 155.95 ئاشتى .

1997 ـ يىلى 12 ـ ئايدا ناھىيە بويىچە ياشانغانلارنىڭ ئەھۋالى تەكشۈرۈلدى ، ناھىيە بويىچە 60 ياشتىن ئاشقان ياشانغانلار 20 مىڭ 529 قا يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 10 مىڭ 542 ، ئايال 9987 ؛ جۆرىسى بارلار 15 مىڭ 397 ، جۆرىسى ئۆلۈپ كەتكەنلەر 2463 ، ئاجرىشىپ كەتكەنلەر 2053 ، نىكاھلانمىغانلار 616 ؛ ئىككى پەرزەنتلىكلەر 2053 ، ئۈچ پەرزەنتلىكلەر 11 مىڭ 291 ، تۆت پەرزەنتلىكلەر 6774 ؛ سالامەتلىك ئەھۋالى ياخشىلار 15 مىڭ 397 ، ئادەتتىكىدەكلەر 2463 ، ياخشى ئەمەسلەر 2053 ، ئىنتايىن ناچارلار 616 ؛ ئۆز ھۆددىسىدىن چىقىش ئەھۋالى ياخشىلار 16 مىڭ 423 ، ئادەتتىكىدەكلەر 2463 ، ياخشى ئەمەسلەر 1232 ، ئىنتايىن ناچارلار 411 ؛ باشلانغۇچ مەكتەپ ۋە باشلانغۇچ مەكتەپتىن تۆۋەن مەلۇماتلىقلار 13 مىڭ 344 ، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ مەلۇماتىدىكلەر 4311 ، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ مەلۇماتىدىكلەر 2463 ، ئالىي

تېخنىكومدىن يۇقىرى مەلۇماتلىقلار 411 ؛ ئەسلى كەسپىي كادىر 601 ، ئىشچى 246 ؛ بازار نوپۇسى 1394 ، دېھقان ـ چارۋىچى 18 مىڭ 288 ؛ دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى «ئۇچ پېشقەدەم» خادىملار ئىچىدە پېشقەدەم كادىر 60 ، پېشقەدەم پارتىيە ئەزاسى 402 ، پېشقەدەم نەمۇنىچى بىر . 1997 ـ يىلى يىللىق شەخسىي كىرىمى 2800 يۈەندىن ئاشقان ئادەم 847گە ، 1500 يۈەندىن ئاشقان ئادەم 5132 گە يەتتى .

§ 2 . خىزمەت ئاپپاراتى

1984 ـ يىلى ناھىيىلىك پېشقەدەم كادىرلار بۆلۈمى قۇرۇلدى ، تۇنجى بۆلۈم باشلىقى چېڭ جىنيۇ بولۇپ ، ئۇ دەم ئېلىشقا چىققان كادىرلارنى باشقۇرۇشقىلا مەسئۇل بولدى . 1995 ـ يىلى 5 ـ ئايدا نامى ناھىيىلىك پېشقەدەم كادىرلار خىزمىتى ئىدارىسىگە ئۆزگەرتىلىپ ، قىسقارتىلىپ پېشقەدەم كادىرلار ئىدارىسى دەپ ئاتالدى . شۇ يىلى بۇ ئىدارە كادىرلار ئىشلىرى ئىدارىسىدىن ئادەتتىكى كادىرلارنى پېنسىيىگە چىقىرىش خىزمىتىنى ئۆتكۈزۈۋالدى . 2001 ـ يىلنىڭ ئاخىرىدىكى خىزمەتچى خادىمى ئۈچ .

1995 ـ يىلى 6 ـ ئايدا ياشانغانلار كومىتېتى ، ئەۋلادلارغا كۆڭۈل بۆلۈش كومىتېتى قۇرۇلدى ، بۇ ئىككىسى قىسقارتىلىپ «ئىككى كومىتېت» دەپ ئاتالدى . 1999 ـ يىلى ناھىيىگە بىۋاسىتە قاراشلىق ئورۇنلاردا مۇناسىپ «ئىككى كومىتېت تەشكىلاتى» قۇرۇلدى .

§ 3 . ياشانغانلار خىزمىتى

ياشانغانلار خىزمىتىدە ئاساسلىقى ياشانغانلارغا قارىتا «ياشانغاندا بېقىلىش ، ياشانغاندا قىلىدىغان ئىش بولۇش ، ياشانغاندا كۆڭۈل ئېچىش ، ياشانغاندا تەربىيىلىنىش ، ياشانغاندا ئۆگىنىش ، ياشانغاندا داۋالىنىش» قاتارلىق خىزمەتلەر قانات يايدۇرۇلدى . ياشانغاندا بېقىلىش خىزمىتىدە ئاساسلىقى دۆلەت ، كوللېكتىپ ، شەخسى (ئائىلە)دىن ئىبارەت ئۈچ تەرەپ بىرلەشكەن مەبلەغ توپلاش چارىسى قوللىنىلىپ ، پېشقەدەم كادىرلارنىڭ كۈتۈنۈش مەبلىغى ھەل قىلىندى . 1989 ـ يىلى ئىجتىمائىي ئەمگەك سۇغۇرتىسى شىركىتى دۆلەت ئىلكىدىكى كارخانا ئىشچى ـ خىزمەتچىلىرى سۇغۇرتىسى ، ئىش كۈتۈش سۇغۇرتىسى ۋە توختاملىق ئىشچىلار كۈتۈنۈش سۇغۇرتىسىنى بىرتۇتاش باشقۇردى . 1999 ـ يىلى 4 ـ ئايدا يەككە سودا ـ سانائەتچىلەر كۈتۈنۈش سۇغۇرتىسى ئومۇمىيۈزلۈك يولغا قويۇلدى . 2001 ـ يىلنىڭ ئاخىرىدا كۈتۈنۈش سۇغۇرتىسىغا قاتناشقان ئورۇن 75 كە ، ئادەم 1017گە ، ئەمەلىي يىغىلغان كۈتۈنۈش سوممىسى 2 مىليون 50 مىڭ يۈەنگە ، تارقىلتىلغان پېنسىيە پۇلى 2 مىليون 690 مىڭ يۈەنگە يەتتى .

ياشانغاندا قىلىدىغان ئىش بولۇش خىزمىتىدە ئاساسلىقى ياشانغانلار چامىسىغا قاراپ بىر قىسىم ئىجتىمائىي پائالىيەتلەرگە قاتنىشىشقا تەشكىللەندى . يېزىلاردىكى ياشانغانلار ئادەتتە ئوخشاشمىغان دەرىجىدىكى جىسمانىي ئەمگەك بىلەن شۇغۇللاندى . بازارلاردىكى ياشانغانلارنىڭ بەزىلىرى شەخسىي سودا ـ سانائەت ، باقمىچىلىق بىلەن ، بەزىلىرى ئائىلە ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللاندى ، قېرىپ ئاجىزلىشىپ كەتكەنلەر داۋالىنىپ دەم ئالدى . ئورگان ، كارخانا ، كەسپىي ئورۇنلاردىكى كادىرلار دەم ئېلىشقا ، پېنسىيىگە چىققاندىن كېيىن ، بەزىلىرى قايتا تەكلىپ بىلەن داۋاملىق ئىشلىدى ، بەزىلىرى بەدەن چېنىقتۇرۇش بىلەن شۇغۇللاندى ، تېنى ئاجىز ، كېسەلچانلىرى دەم ئېلىپ داۋالاندى . 1999 ـ يىلى 10 ـ ئايدا دەم ئېلىشقا ، پېنسىيىگە چىققان كادىرلار

تۇرۇشلۇق قىسمىنىڭ جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى شىنجاڭغا كىرگەنلىكىنىڭ 50 يىللىقىنى تەبرىكلەش پائالىيىتىگە قاتناشتى ، قىسمىنىڭ مەدەنىيەت پائالىيىتى مەركىزى ، شان ـ شەرەپخانىلىرىنى ئېكسكۇرسىيە قىلدى ، بەزىلىرى راست ئوق بىلەن قارىغا ئېتىشقىمۇ قاتناشتى ، پېنسىيىگە چىققان پېشقەدەم كادىر لې بىڭژېن ، ۋاڭ جىندىكلار ئىنقىلابىي ئەنئەنە تەربىيىسى توغرىسىدا دوكلات بەردى . ناھىيە بويىچە ۋاپادار پەرزەنتلەر مۇكاپاتى ، ياشانغانلار تۆھپە مۇكاپاتى ، ياشانغانلار خىزمىتىگە ئەھمىيەت بېرىش تۆھپە مۇكاپاتىدىن ئىبارەت «ئۈچ مۇكاپات» پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلۇپ ، ئىككى ئادەم «ۋاپادار پەرزەنتلەر مۇكاپاتى» ، بىر ئادەم «ياشانغانلار تۆھپە مۇكاپاتى» بويىچە باھالىنىپ ، 8 ـ ئايدا ئېچىلغان ئۆلايەتلىك ياشانغانلار خىزمىتى يىغىنىدا تەقدىرلىنىپ مۇكاپاتلاندى . ناھىيە بويىچە دەم ئېلىشقا ، پېنسىيىگە چىققان خادىم 688 بولۇپ ، بۇنىڭ ئىچىدە دەم ئېلىشقا ، پېنسىيىگە چىققان كادىر 52 ، ئىشچى 415 . 2001 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا پېنسىيىگە چىققان خادىم 784 كە ، دەم ئېلىشقا چىققان خادىم 40 قا يەتتى .

ياشانغاندا كۆڭۈل ئېچىش خىزمىتىدە ، ئاساسلىقى ياشانغانلار بىر قىسىم مەدەنىي كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرىگە قاتنىشىشقا ئۇيۇشتۇرۇلدى . 1985 ـ يىلى ناھىيىلىك ياشانغانلار پائالىيەت مەركىزى قۇرۇلۇپ ، ۋارىتار توپ مەيدانى ياساپ ، ياشانغانلار ھەمىشە ۋارىتار توپ مۇسابىقىسى پائالىيىتىگە قاتنىشىپ تۇردى . 1995ـ يىلى ئاقسۇ ۋىلايەتلىك 5 ـ نۆۋەتلىك ياشانغانلار تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىدە ئۈچتۇرپان ناھىيىلىك ياشانغانلار كوماندىسى «ئەخلاق پەزىلەت مۇكاپاتى»غا ئېرىشتى . 1997 ـ يىلى ئاۋاتتا ئۆتكۈزۈلگەن «مول ھوسۇل لوڭقىسى» ۋارىتار توپ تەكلىپ مۇسابىقىسىدە «ئەخلاق پەزىلەت مۇكاپاتى»غا ئېرىشتى . 6 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى دەم ئېلىشقا ، پېنسىيىگە چىققان كادىردىن 52سى ياشانغانلار پائالىيەت مەركىزىدە پارتىيە قۇرۇلغان كۈننى ، شىياڭگاڭنىڭ ۋەتەن قوينىغا قايتىپ كەلگەنلىكىنى تەبرىكلەش يۈزىسىدىن پېشقەدەم كادىرلار ۋارىتار توپ مۇسابىقىسى ئۈيۇشتۇردى ، بۇنى كۆرگەن تاماشىبىن 1500دىن ئاشتى . 1999 ـ يىلى 9 ـ ئايدا دەم ئېلىشقا ، پېنسىيىگە چىققان پېشقەدەم كادىرلار ئاقسۇ ۋىلايەتلىك 6 ـ نۆۋەتلىك ياشانغانلار تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىگە ، ناھىيىلىك تەنتەربىيە مەيدانىنىڭ پۈتۈش مۇراسىمىغا قاتنىشىشقا ۋە ئويۇن كۆرۈشكە ئۈيۇشتۇرۇلدى . 12 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى دەم ئېلىشقا ، پېنسىيىگە چىققان كادىردىن 30 نەچچىسى ئاۋمېنىنىڭ ۋەتەن قوينىغا قايتىپ كەلگەنلىكىنى تەبرىكلەش مۇناسىۋىتى بىلەن ئۆتكۈزۈلگەن ناھىيە بازىرىنى ئايلىنىپ ئۇزۇنغا يۈگۈرۈش مۇسابىقىسىگە قاتناشتى . 2000 ـ يىلى ۋىلايەت بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن ياشانغانلار ۋارىتار توپ مۇسابىقىسىگە قاتنىشىپ ، «ئەخلاق ، پەزىلەت مۇكاپاتى»غا ئېرىشتى .

ياشانغاندا تەربىيىلىنىش خىزمىتىدە ئاساسلىقى ياشانغانلار ئالاقىدار ھۆججەتلەرنى ئۆگىنىشكە ، پارتىيىنىڭ تەربىيىسىنى ئېلىشقا ئۈيۇشتۇرۇلدى . ناھىيىلىك پېشقەدەم كادىرلار ئىدارىسى دەم ئېلىشقا ، پېنسىيىگە چىققان كادىرلارنى دائىم ماركسىزم ـ لېنىنىزم ، ماۋ زېدۇڭ ئىدىيىسى ۋە دېڭ شاۋپىڭ نەزەرىيىسىنى ئۆگىنىشكە ئۈيۇشتۇردى ، ئۇلارنى «ئۆگىنىشكە ئەھمىيەت بېرىش ، سىياسىيغا ئەھمىيەت بېرىش ، توغرا كەيپىياتقا ئەھمىيەت بېرىش» ئاساسىي مەزمۇن قىلىنغان پارتىيەۋىلىك ، پارتىيە ئىستىلى تەربىيىسىگە پائال قاتنىشىشقا ھەمدە «ئۈچكە ۋەكىللىك قىلىش» مۇھىم ئىدىيىسىنى ئۆگىنىشكە يېتەكلىدى . پېشقەدەم كادىرلار ناھىيىگە بېۋاستە قاراشلىق ئورۇنلارنىڭ «ئۈچكە ۋەكىللىك قىلىش» مۇھىم ئىدىيىسىنى ئۆگىنىش ـ ئۆگىتىش پائالىيىتىگە ھەيدەكچىلىك قىلىشقا قاتنىشىپ ، ئىدىيىنى پارتىيىنىڭ لۇشەن ، سىياسەتلىرى ئۇستىدە بىرلىككە كەلتۈرۈش ، ئاڭلىق ھالدا ئومۇملۇقنى قوغداپ ، ھەر ۋاقىت پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى بىلەن بىردەكلىكنى ساقلاشقا ئورۇنلاشتۇرۇلدى . دەم ئېلىشقا ، پېنسىيىگە چىققان كادىرلارغا قارىتا دىئالېكتىك ماتېرىيالىزم ، ئاتېئىزم تەربىيىسى ئېلىپ بېرىشتا چىڭ تۇرۇلۇپ ، تۇرلۇك ئىدىيالىزملىقتا ئاكتىپ قارشى تۇرۇلۇپ ، ساغلام ئالغا بېسىش ، ئۈمىدۋار ئىلگىرىلەش روھىي ھالىتى ساقلاپ قېلىندى ، قانۇن كاتېگورىيىسى ئىچىدە تۇرلۇك پائالىيەتلەر قانات يايدۇرۇلۇپ ، دەم ئېلىشقا ، پېنسىيىگە چىققان كادىرلار غايە ۋە ئېتىقادىنى مۇستەھكەملەپ ،

ئۇچتۇرپاننىڭ ئىجتىمائىي مۇقىملىقى ، ئىقتىسادىي تەرەققىياتى ئۈچۈن بارلىق كۈچىنى بېغىشلاش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىندى .

ياشانغاندا داۋالىنىش خىزمىتىدە ئاساسلىقى ، پېشقەدەم كادىرلار كېسەل بولۇپ قالسا دەرھال داۋالىنىشقا كاپالەتلىك قىلىندى . ئورگان ، كارخانا ، كەسپىي ئورۇنلاردىن دەم ئېلىشقا ، پېنسىيىگە چىققان كادىرلارنىڭ داۋالىنىشىغا قارىتا ھۆكۈمەت خىراجىتى ۋە ئەمگەك سۇغۇرتىسى بىلەن داۋالىنىش تۇرۇمى يولغا قويۇلدى . 50ـ يىللاردىن 80 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە مەمۇرىي ، كەسپىي ئورۇنلاردىن دەم ئېلىشقا ، پېنسىيىگە چىققان كادىرلارنىڭ داۋالىنىش چىقىمى قانچىلىك بولسا شۇنچىلىك ئاتچوت قىلىندى . 80 ـ يىللارنىڭ ئاخىرىدا دەم ئېلىشقا چىققان كادىرلارنىڭ داۋالىنىش چىقىمى ئەينەن ئاتچوت قىلىنغاندىن سىرت ، باشقىلىرى «ھۆددە بويىچە» داۋالىنىشقا ئۆزگەرتىلدى . 1987 ـ يىلىدىن باشلاپ ناھىيىلىك دوختۇرخانىدا تۆت ئېغىز پېشقەدەم كادىرلار كېسەلخانىسى ئېچىلىپ ، 12 كارىۋات قويۇلدى ھەمدە دەم ئېلىشقا ، پېنسىيىگە چىققان كادىرلارغا كېسەل كۆرسىتىش ، نومۇر ئېلىشتا ئىتىبار بېرىش تۇرۇمى يولغا قويۇلدى . پېنسىيىگە چىققان كادىرلارنىڭ سالامەتلىكى ھەر 2 ~ 3 يىلدا بىر قېتىم تەكشۈرۈپ تۇرۇلدى ، يىلدا دەم ئېلىشقا ، پېنسىيىگە چىققان بىر ، ئىككى كادىر ئىچكى ئۆلكىلەرگە بېرىپ دەم ئېلىپ داۋالىنىپ كېلىدىغان بولدى .

2001 ـ يىلى مالىيىدىن 82 مىڭ 400 يۈەن پۇل ئاجرىتىلىپ ، دەم ئېلىشقا چىققان 41 كادىرنىڭ داۋالىنىش خىراجىتى ھەمدە دەم ئېلىشقا چىققان كادىرلارنىڭ 1995 ـ يىلىدىن بۇيان بېرىلمىگەن بارلىق داۋالىنىش خىراجىتى ھەل قىلىپ بېرىلدى .

IX باب

مۇھاجىرلار ئىشلىرى ، تاشقى ئىشلار

§1 . مۇھاجىرلار ئىشلىرى

ئۇچتۇرپان ناھىيىسى قىرغىزستان بىلەن چېگرىداش بولۇپ ، تاشقى ئىشلار جەھەتتە ئالاقە قىلىپ كەلگىنىگە ئۇزۇن بولغان . گۇاڭشۇ 7 ـ يىلى (1881 ـ يىلى) بەدەلدە چېگرا قاراۋۇلخانىسى تەسىس قىلىنمىغاچقا ، چېگرا خەلقى ئىختىيارى بېرىش ـ كېلىش قىلاتتى .

مىنگو دەۋرىدە تاشقى ئىشلار ، مۇھاجىرلار ئىشلىرىنى ناھىيىلىك ساقچى ئىدارىسى قوشۇمچە باشقۇرغان .

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ، ناھىيىلىك خەلق ئىشلىرى بۆلۈمى تاشقى ئىشلار ، مۇھاجىرلار ئىشلىرىنى قوشۇمچە باشقۇردى . 1985 ـ يىلى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىدە مۇئاۋىن بۆلۈم دەرىجىلىك مۇھاجىرلار ئىشلىرى ئىشخانىسى قۇرۇلدى . 1995 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ئۇنىڭ دەرىجىسى ئۆستۈرۈلۈپ بۆلۈم دەرىجىلىك قىلىندى . جۇڭگو ـ سوۋېت مۇناسىۋىتى ياخشى ۋاقىتلاردا چېگرىدا چازا قۇرۇلمىغاچقا ، چېگرا خەلقى تۇغقان يوقلاش ۋە سودا ـ سېتىق قىلىشتا ئەركىن باردى ـ كەلدى قىلدى . 60 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا چېگرا سىزىقىدا چەكلەنگەن رايون تەسىس قىلىندى .

1978 ـ يىلىدىن كېيىن ناھىيىلىك تاشقى ئىشلار ئىشخانىسى ۋەتەنگە قايتقان مۇھاجىرلار ، مۇھاجىرلارنىڭ

ئائىلە تاۋابىئاتلىرىغا قارىتىلغان سىياسەتنى ئەمەلىيلەشتۈرۈپ ، «ئۇچ دېلو »نى ئېنىقلاپ ، ئۇلارنى ئاقلاپ نامىنى ئەسلىگە كەلتۈردى .

1991 ـ يىلى 60 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا قىسقارتىلىپ يۇرتىغا قايتۇرۇلغان ۋەتەنگە قايتقان مۇھاجىرلارغا قارىتىلغان سىياسەت تەكشۈرۈپ ئەمەلىيلەشتۈرۈلدى . 1994 ـ يىلى 12 ـ ئايدا تاشقى ئىشلار ئىشخانىسى ناھىيىدىكى مۇھاجىرلارنىڭ ئەھۋالىنى يەنە بىر قېتىم ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈپ ئەمەلىيلەشتۈردى ، ناھىيە بويىچە ۋەتەنگە قايتقان مۇھاجىر 139 ئائىلە 680 ئادەم ، كۆتۈۋېلىنغان زىيارەتكە كەلگەن مۇھاجىر بەش .

2 § . تاشقى ئىشلار

تارىختا ئۇچتۇرپان يىپەك يولىدىكى مۇھىم بازار بولۇپ ، سودىگەرلەر بىرىپ ـ كېلىپ تۇرغاچقا ، چېگرا سودىسى گۈللەنگەن ، كېيىن ئۇرۇش مالىمانچىلىقى قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن پورتلار ئېتىۋېتىلگەن . مىنگونىڭ 28 ـ يىلى (1939 ـ يىلى) بەدەل پورتى ئېچىۋېتىلىپ ، ئىككى تەرەپنىڭ سودىسى ئاۋاتلاشقان ، جايلاردىن كەلگەن سودىگەرلەر ئۇچتۇرپان ناھىيىسىگە توپلىشىپ ، چېگرا سودىسى مىسلىسىز گۈللەنگەن ، ناھىيە بازىرىدا 24 بىرلەشمە سودا كارخانىسى قۇرۇلغان . لىن جىلۈ ھاكىم بولغان چاغلاردا 1000 ئات ـ ئۇلىغى بار ئۇلاغ تىرانسپورت شىركىتى قۇرۇلغان . مىنگونىڭ 32 ـ يىلى (1943 ـ يىلى) پورت ئېتىۋېتىلگەن .

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە ، ئىككى تەرەپنىڭ سودىگەرلىرى ئاندا ـ ساندا بېرىش ـ كېلىش قىلىپ تۇردى . 1956 ـ يىلدىن كېيىن بېرىش ـ كېلىش توختاپ قالدى . 1992 ـ يىلغا كەلگەندە ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم «چېگرانى سودا ئارقىلىق گۈللەندۈرۈش» سىياسىتىنى بەلگىلىگەندىن كېيىن ، ناھىيىدىكى بەدەل سودا پورتى ئېچىۋېتىلىپ ، قىرغىزىستان بىلەن سودا ئالاقىسى ئورنىتىلدى .

1992 ～ 1993 ـ يىللىرى قىرغىزىستاننىڭ نارىن ئوبلاستى ، ئىسسىقكۆل ئوبلاستى قاتارلىق تۆت ئوبلاستىدىن كەلگەن ۋەكىللەر ئۆمىكىدىكى 31 كىشى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە سودا تەكشۈرۈشى ئېلىپ باردى ، ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ ئىككى تەكشۈرۈش ئۆمىكىدىكى 11 كىشى قىرغىزىستانغا تەكشۈرۈشكە باردى . 1992ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى ناھىيىلىك شېكەر ـ تاماكا ـ ھاراق شىركىتى بىلەن تۈرلۈك مالىلار شىركىتى قىرغىزىستاننىڭ ئىسسىقكۆل ئوبلاستىدىكى يەتتە ئۆكۈز ناھىيىسىدە دۇكان ئېچىپ ، تاۋارلارنى چېگرىدىن ئۆتكۈزۈش ئىشلىرىنى تەشكىللىدى . 11 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى تىجارەت باشلاپ ، ئۇچتۇرپان ناھىيىسى ئاچقان دۆلەت ھالقىغان تۇنجى دۇكان بولۇپ قالدى .

یىگىرمە بىرىنچى قىسىم

ئەمگەك ، كادىرلار

يىگىرمە بىرىنچى قىسىم

ئەمگەك ، كادىرلار

I باب

ئاپپارات

§1 . ئەمگەك ئىدارىسى

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ، ئەمگەك ـ ماتاشنى ناھيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى (ناھيىلىك خەلق كومىتېتى)نىڭ خەلق ئىشلىرى بۆلۈمى ، ناھيىلىك پىلان كومىتېتى باشقۇردى . 1979ـ يىلى 9 ـ ئايدا ئۇچقۇرغان ناھيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت ماتاش ـ ئەمگەك بۆلۈمى قۇرۇلۇپ ، 14 شتات بەرىلدى . 1984 ـ يىلى 8 ـ ئايدا ناھيىلىك ئەمگەك ئىدارىسى دەپ ئۆزگەرتىلدى . 1988 ـ يىلى 8 ـ ئايدا ناھيىلىك كېسىم كومىتېتى قۇرۇلدى . 1993 ـ يىلى 12 ـ ئايدا ئەمگەك باھالاش كومىتېتى قۇرۇلدى . 1994 ـ يىلى 1 ـ ئايدا ناھيىلىك ئەمگەك مۇسابىقىسى كومىتېتى قۇرۇلدى . 1998 ـ يىلى ناھيىلىك كادىرلار ئىدارىسىگە قوشۇۋېتىلدى .

§2 . كادىرلار ئىدارىسى

1962 ـ يىلى 4 ـ ئايدىن ئاۋۇال كادىرلار خىزمىتىنى ناھيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى خەلق ئىشلار بۆلۈمى باشقۇراتتى . 1962 ـ يىلى 5 ـ ئايدىن 1968 ـ يىلىغىچە ناھيىلىك پارتكوم تەشكىلات بۆلۈمى باشقۇردى . 1963 ـ يىلى 9 ـ ئايدا ناھيىلىك كادىرلار بۆلۈمى قۇرۇلدى ، شتاتى ئىككى بولۇپ ، شتات كومىتېتى بىلەن بىرلىكتە ئىشلىدى . «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە كادىرلار بۆلۈمى بىكار قىلىندى ، كادىرلار خىزمىتى ناھيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت سىياسىي خىزمەت گۇرۇپپىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈلۈپ بەرىلدى . 1979 ـ يىلى 10 ـ ئايدا كادىرلار بۆلۈمى ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ ، تۆت شتات بېكىتىلدى . 1984 ـ يىلى 8ـ

ئايدا ناھىيىلىك كادىرلار ئىدارىسى دەپ ئۆزگەرتىلدى ، يەتتە شتات بېرىلدى ، ئەمەلىيەتتە بەش ئادەم ئىشلىدى . 1990 ـ يىلى 6 ـ ئايدا ئالىي مەكتەپ ، تېخنىكوملارنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلارنى تەقسىم قىلىش خىزمىتى رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى . 1992 ـ يىلى 4 ـ ئايدا ئىختىساسلىق خادىملارنى كىـــرگۈزۈش-ماسلاشتۇرۇش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى بىلەن ئىختىساسلىق خادىملارنى ئالماشتۇرۇش مەركىزى قۇرۇلدى . 1996 ـ يىلى 3 ـ ئايدا ناھىيىلىك كادىرلار خىزمىتى رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى ، 1998 ـ يىلى 8 ـ ئايدا ئۇنۋان ئىسلاھاتى خىزمىتى رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى تەشكىلىپ ، ناھىيىلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى نيۇ خەنشىن گۇرۇپپا باشلىقلىقىنى ئۈستىگە ئالدى . شۇ يىلى 10 ـ ئايدا ئەمگەك ئىدارىسى كادىرلار ئىدارىسىگە قوشۇۋېتىلىپ ، ئەمگەك ـ كادىرلار ئىدارىسى قىلىندى . 2001 ـ يىلى بىر ئىدارە باشلىقى ، بىر ياچېيكا شۇجىسى ، بىر مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى ، سەككىز خىزمەتچى خادىم سەپلەندى .

§ 3 . شتات كومىتېتى

1956 ـ يىلىدىن ئىلگىرى شتات خىزمىتىگە خەلق ئىشلىرى بۆلۈمى مەسئۇل ئىدى . 1957 ـ يىلى 4-ئايدا ناھىيىلىك خەلق كومىتېتى شتات كومىتېتى بىلەن شتاتنى تەرتىپكە سېلىش كومىتېتى (ۋاقىتلىق ئاپپارات)نى قۇردى ، بۇ ئاپپاراتقا ئىككى ۋىۋىسكا ئېسىلدى ، بىر يۇرۇش خادىم ئىشلىدى ، ھاكىم مامۇت داۋۇت شتات كومىتېتىنىڭ مۇدىرلىقىنى ئۈستىگە ئالدى . 1964 ـ يىلى 8 ـ ئايدىن باشلاپ شتات كومىتېتى بىلەن كادىرلار بۆلۈمى بىرلىكتە ئىش بېجىردى ، بىر شتات بېرىلدى . 1988 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى شتات كومىتېتى كادىرلار ئىدارىسىدىن ئايرىلىپ چىقىپ ، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ مۇستەقىل فۇنكسىيىلىك تارمىقى قىلىندى ، تۆت شتات بېرىلدى . 1998 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ناھىيىلىك ئاپپارات شتاتى كومىتېتى ناھىيىلىك پارتكومنىڭ كېڭىشى ـ ماسلاشتۇرۇش ئاپپاراتىغا كىرگۈزۈلدى ، ئۇنىڭ قارىمىقىدا شتات كومىتېتى ئىشخانىسى (بۆلۈم دەرىجىلىك ، ئاپپاراتلار چەكلەنگەن سانغا كىرگۈزۈلمەيدۇ) قۇرۇلدى ، بۇ ھەم ناھىيىلىك پارتكومنىڭ كېڭەش ئاپپاراتى ، ھەم خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ كېڭەش ئاپپاراتى بولدى .

§ 4 . ئەمگەك ـ ئىشقا ئورۇنلىشىش سۇغۇرتىسىنى باشقۇرۇش ئىدارىسى

1983 ـ يىلى 5 ـ ئايدا ناھىيىلىك ئەمگەك مۇلازىمەت شىركىتى قۇرۇلدى ، بۇ كەسىپكە ئەمگەك بۆلۈمى يېتەكچىلىك قىلدى ، 12 شتات بېرىلدى . 1990 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى نامى ئەمگەك ـ ئىشقا ئورۇنلىشىش سۇغۇرتىسىنى باشقۇرۇش ئىدارىسى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى ، 20 ئادەم ئىشلىدى . 2001 ـ يىلى بىر ئىدارە باشلىقى ، بىر مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى قويۇلدى ، خىزمەتچى خادىمى 21گە يەتتى .

II باب

ئەمگەك

§ 1 . ئەمگەك ، ئىشقا ئورۇنلىشىش

1 . قىسقارتىلغان ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇش

1958 ـ يىلى ناھىيە بويىچە 71 كادىر قىسقارتىلدى . 1961 ـ يىلى دېھقانچىلىق ، ئاشلىق بىلەن كەڭ شۇغۇللىنىپ ، يېزا ئىگىلىكىنىڭ 1 ـ سېپى كۈچەيتىلدى ، ناھىيە بويىچە 195 ئىشچى ـ خىزمەتچى قىسقارتىلىپ يېزىلارغا يېزا ئىگىلىكى بىلەن شۇغۇللىنىشقا چۈشۈرۈلدى . 1962 ـ يىلى ناھىيىلىك پارتكوم ، ناھىيىلىك خەلق كومىتېتى «ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنى يەنىمۇ قىسقارتىش ھەم بازار نوپۇسىنى ئازايتىش ھەققىدە يوليورۇق» چىقىرىپ ، 249 ئىشچى ـ خىزمەتچىنى قىسقارتتى . 1963 ـ يىلى 141 ئىشچى ـ خىزمەتچى قىسقارتىلدى . 1965 ـ يىلى 53 ئىشچى ـ خىزمەتچى قىسقارتىلدى .

2 . بازار نوپۇسىنى تارقاقلاشتۇرۇپ ئورۇنلاشتۇرۇش

60 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنى قىسقارتىش خىزمىتىگە ماسلاشتۇرۇلۇپ ، بازار نوپۇسى ئازايتىلدى . يېزا ئىگىلىكىنىڭ 1 ـ سېپىگە تولۇقلانغان بازار نوپۇسىنى ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرى ئاشلىق بىلەن تەمىنلىدى . 1961 ـ يىلى قىسقارتىلغان بازار نوپۇسى 1291 بولۇپ ، ھەممىسى يېزىلارغا ماكانلاشتۇرۇلدى . 1962 ـ يىلى قىسقارتىلغان بازار نوپۇسى 2443 (گۇڭشېدىن قىسقارتىلغىنى 585) . 1963 ـ يىلى يېزا ئىگىلىكىگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان بازار نوپۇسى ، ھەربىي سەپتىن قايتقانلار ، باشقا ناھىيىلەردىن كۆچۈپ كەلگەنلەر 205 ئائىلە ، 309 كىشى .

70 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا رەئىس ماۋ زېدۇڭنىڭ «ئۇرۇشقا تەييارلىق قىلىش ، قەھەتچىلىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش ، خەلقنى كۆزلەش» دېگەن يوليورۇقى بويىچە ، زور بىر تۈركۈم بازار نوپۇسى تارقاقلاشتۇرۇلۇپ يېزىلارغا ماكانلاشتۇرۇلدى . 1970 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتتا بازار نوپۇسىنى تارقاقلاشتۇرۇش ئىشخانىسى قۇرۇلۇپ ، بازار نوپۇسىنى تارقاقلاشتۇرۇپ ئورۇنلاشتۇرۇش خىزمىتىگە مەسئۇل قىلىندى . يېزىلارغا تارقاقلاشتۇرۇلغان بازار نوپۇسىدىكىلەرگە ، كادىر ، ئىشچى ـ خىزمەتچى ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىغا ، ئاققۇنلارغا 105 مىڭ يۈەن (بازار نوپۇسىنىڭ ھەر بىرىگە 150

يۈەن ، كادىر ، ئىشچى ـ خىزمەتچى ۋە ئائىلە تاۋابىئاتلىرىنىڭ ھەر بىرىگە 70 يۈەن ، ئاققۇنلارغا 50 يۈەن) ئورۇنلاشتۇرۇش پۇلى تارقىتىلدى . شۇ يىلى 847 ئائىلىدىكى 2419 ئادەم ، 1971 ـ يىلى 140 ئائىلىدىكى 348 ئادەم ئورۇنلاشتۇرۇلدى .

1980 ـ يىلىدىن كېيىن يۇقىرىنىڭ مۇناسىۋەتلىك سىياسەتلىرىگە ئاساسەن ، 1970 ~ 1971 ـ يىللىرى تارقاقلاشتۇرۇلۇپ يېزىلارغا چۈشۈرۈلگەن بازار نوپۇسىدىن 130 ئائىلىدىكى 283 ئادەم بازارلارغا قايتۇرۇپ كېلىندى .

3 . زىيالىي ياشلارنى ئورۇنلاشتۇرۇش

1969 ـ يىلىدىن باشلاپ بازارلاردىكى زىيالىي ياشلار «زىيالىي ياشلار يېزىلارغا بېرىپ كەمبەغەل دېھقان-تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلارنىڭ قايتا تەربىيىسىنى ئېلىش» دېگەن چاقىرىققا ئاۋاز قوشۇپ ، زىيالىي ياشلارنىڭ تاغ ۋە يېزىلارغا بېرىش يۇقىرى دولقۇنى كۆتۈرۈلدى . شۇ يىلى 3 ـ ئايدا تۇنجى تۈركۈمدىكى تولۇقسىز ، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپلەرنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلاردىن 38 ى كەمبەغەل دېھقان ـ تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلارنىڭ قايتا تەربىيىسىنى ئېلىش ئۈچۈن ئاقيار ، راكېتا ، قىزىل بايراق ، ئالغا ، ياڭجي گۈڭشېلىرىغا بېرىپ ، ئەتراپتەرگە ماكانلاشتى . يېزىلارغا چۈشكەن زىيالىي ياشلارنىڭ ئەمگەك ۋە تۇرمۇشىنى ئىشلەپچىقىرىش ئەتراپتىكى ياكى كەمبەغەل دېھقان ـ تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار ۋەكىللىرى باشقۇردى . 1969 ~ 1973 ـ يىلىغىچە 220 زىيالىي ياش يېزىغا چۈشتى . 1974 ـ يىلى 9 ـ ئايدا ئىنقىلابىي كومىتېتتا زىيالىي ياشلارنىڭ تاغ ۋە يېزىلارغا بېرىش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى . گۇرۇپپا قارمىقىدا ئىشخانا تەسىس قىلىنىپ ، زىيالىي ياشلارنى تاغ ۋە يېزىلارغا ئەۋەتىش ، ئورۇنلاشتۇرۇش خىزمىتىگە كونكرېت مەسئۇل قىلىندى . 1975 ـ يىلى 9 ـ ئايدا زىيالىي ياشلار يىغىنى ئېچىلىپ ، ئىلغارلار تەقدىرلەندى ، تاغ ۋە يېزىلارغا ئەۋەتىلگەن زىيالىي ياشلاردىن 18 ى ۋىلايەت دەرىجىلىك ئىلغار شەخس بولۇپ باھالاندى .

1974 ـ يىلىدىن باشلاپ يېزىلارغا چۈشۈرۈلگەن زىيالىي ياشلاردىن ئىشچى ، ئوقۇغۇچى ، ئەسكەر قوبۇل قىلىندى . 1 ـ تۈركۈمدە بىر ئىشچى ، 24 ئوقۇغۇچى ، ئۈچ ئەسكەر قوبۇل قىلىندى . بۇنىڭ تەرتىپى : ئاممىا كۆرسىتىش ، دېموكراتىك باھالاش ، مەسئۇل رەھبەر تەستىقلاش ، ئەمگەك تارماقلىرىنىڭ تەكشۈرۈپ بېكىتىشىگە يوللاشتىن ئىبارەت بولدى . 1980 ـ يىلىغىچە 877 زىيالىي ياش ئارقا ـ ئارقىدىن ئورۇنلاشتۇرۇلدى (بۇنىڭ ئىچىدە قوبۇل قىلىنغان ئوقۇغۇچى 157 ، ئىشچى 454 ، ئەسكەر 58 ، كادىر 71 ، باشقىلار 137) . 1978 ـ يىلى مەملىكەتلىك زىيالىي ياشلارنى تاغ ۋە يېزىلارغا ئەۋەتىش خىزمىتى يىغىنىنىڭ «پائال تۇردە بازارلاردىكى ئىش كۈتۈپ تۇرغان ياشلارنى ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش يولىنى كەڭ ئېچىش ، ئۆز كۈچىگە تايىنىپ تىرىكچىلىك قىلىش ، جەمئىيەت ئۈچۈن خىزمەت قىلىش» دېگەن روھى ئىزچىللاشتۇرۇلدى . 1979 ـ يىلى 9 ـ ئايدا ئەسلىدىكى ياركۆزۈك ، ئالغا گۈڭشېلىرى ، شۇنىڭدەك ياشلار دېھقانچىلىق مەيدانى ناھىيە تەرىپىدىن باشقۇرۇلىدىغان زىيالىي ياشلار دېھقانچىلىق مەيدانى قىلىنىپ ئۆزگەرتىلدى . 1980 ـ يىلى يېزىلارغا چۈشۈرۈلگەن زىيالىي ياشتىن 62 سى ئورۇنلاشتۇرۇلدى . 1982 ـ يىلى 3 ـ ئايدا زىيالىي ياشلارنى ئورۇنلاشتۇرۇش خىزمىتىنى ئەمگەك مۇلازىمەت شىركىتى ئۈستىگە ئالدى . 1987 ـ يىلى ناھىيە بويىچە تاغ ۋە يېزىلارغا ئەۋەتىلگەن زىيالىي ياشلار پۈتۈنلەي ئىشقا ئورۇنلىشىپ بولدى . ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلغان زىيالىي ياش 1682گە يەتتى .

1969 ~ 1982 ـ يىلىغچە ئوچقورغان ناھىيىسىدىكى زىيالىي ياشلارنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇش ئەھۋالى

جەدۋەل : 21 — 1

بىرلىكى : نەپەر

يىللار	يېزىغا چۈشكەن زىيالىي ياش	ئىش كۈتۈپ تۇرغان زىيالىي ياش	قوبۇل قىلىنغان ئوقۇغۇچى	قوبۇل قىلىنغان ئىشچى	قوبۇل قىلىنغان ئەسكەر	قوبۇل قىلىنغان كادىر	باشقىلار
1969	38						
1970	79			1	7		
1971	183			21	4		
1972	170		7	12	3		
1973	220		38	2	13		16
1974	124		24	1	3		11
1975	277	3	11	19	11	2	38
1976	301	39	23	58	1	10	27
1977	155	27	2	58	1	3	5
1978		63	54	59	25	5	16
1979	73	102	5	223	5	52	23
1980	62	72	1	39	11		
1981		77	5	25	8	2	2
1982		189	7	59	5	23	13

4 . ئىش كۈتۈپ تۇرغان ياشلارنى ئورۇنلاشتۇرۇش

ناھىيىلىك ئەمگەك ـ كادىرلار تارماقلىرى دۆلەتنىڭ ئەمگەك ـ ئورۇنلاشتۇرۇش كۆرسەتكۈچ پىلانى بويىچە ئىشچى قوبۇل قىلىش ، ئورۇنلار بىرتۇتاش ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش ، ئۆزلۈكىدىن تەشكىللىنىپ ئىشقا ئورۇنلىشىش ۋە يەككە تىجارەت قىلىش شەكىللىرىنى قوللىنىپ ، ئىشقا ئورۇنلىشىش يوللىرىنى كەڭ ئاچتى . ناھىيىلىك ئەمگەك مۇلازىمەت شىركىتى 1983 ـ يىلىدىن باشلاپ قۇرۇلۇش ئەتىرىتى ، فېڭخۇا سودا ساراىيى ، ئەينەك تالاسى زاۋۇتى ، سودا ئىدارىسى زىيالىي ياشلار ماگىزىنى ، سۇ ـ توك ئىدارىسى زىيالىي ياشلار ماگىزىنى ، نېفىت شىركىتى زىيالىي ياشلار ماگىزىنى ، سوغۇق ئىچىملىك دۇكىنى ، يېمەكلىك پىششىقلاش زاۋۇتى قاتارلىقلارنى قۇرۇپ ، ئىش كۈتۈپ تۇرغان ياشلارنى ئورۇنلاشتۇردى . 1986 ـ يىلى بازارلاردا ئىش كۈتۈپ تۇرغان ياشتىن 280 ى ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلدى ، بۇنىڭ ئىچىدە ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى ئورۇنلارغا ئورۇنلاشتۇرۇلغىنى 159 ، كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكى ئورۇنلارغا ئورۇنلاشتۇرۇلغىنى 77 ، 44 ئادەم ۋاقىتلىق ، توختاملىق ئىشچىلىققا ئورۇنلاشتۇرۇلدى . 1992 ـ يىلى ناھىيە بويىچە ئىش كۈتۈپ تۇرغان 489 ياش بار ئىدى ، بۇلاردىن 289 ى ئورۇنلاشتۇرۇلدى ، بۇنىڭ ئىچىدە ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى

ئورۇنلارغا ئورۇنلاشتۇرۇلغىنى 64 ، كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكى ئورۇنلارغا ئورۇنلاشتۇرۇلغىنى 164 ، بازارلاردىكى يەككە ئەمگەكچى 19 ، ۋاقىتلىق ئىشچى 242 ؛ 1993 ~ 1999 - يىلىغىچە ئىش كۆتۈپ تۇرغان ياشلاردىن 890 ى بار ئىدى ، بۇلاردىن 445 ى ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلدى ، بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەت ئورگانلىرى كادىرلىققا قوبۇل قىلغىنى 57 ، ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانىلار ئىشچىلىققا ئالغىنى 43 ، كەسپىي ئورۇنلار كادىرلىققا ئالغىنى 135 ، كوللېكتىپ كارخانىلار ئورۇنلاشتۇرغىنى 86 ، يەككە ئىشقا ئورۇنلاشقىنى 65 ، ۋاقىتلىق خىزمەتكە ئورۇنلاشقىنى 59 ؛ 2000 ~ 2001 - يىللىرى ئىشسىزلاردىن ئىش تەلەپ قىلىپ تىزىمغا ئالدۇرغانلار 1376 ئىدى ، بۇنىڭدىن ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلغىنى 1018 ؛ بۇنىڭ ئىچىدە يەككە ئىشقا ئورۇنلاشقىنى 931 ، ۋاقىتلىق ئىشقا ئورۇنلاشقىنى 445 .

§2 . ئەمگەك باشقۇرۇش

1 . ئىشچىلارنىڭ ئەھۋالى

1) ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى ئىشچىلار

1950 - يىلى 3 - ئايدا ئۈچتۇرپان ناھىيىسىدە تۇنجى دۆلەت ئىلكىدىكى سودا كارخانىسى — يەرلىك مەھسۇلاتلار دۇكىنى ئېچىلدى . ئىشچى - خىزمەتچىسى ئالتە ئىدى . بۇلار ئۈچتۇرپان ناھىيىسىدىكى تۇنجى ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى ئىشچىلاردۇر . 1956 - يىلىدىن باشلاپ يەرلىك دۆلەت ئىلكىدىكى سانائەت كارخانىلىرى قۇرۇلۇپ ، ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەر كۆپەيدى . 1958 - يىلى سانائەت كارخانىلىرى كۆپلەپ قۇرۇلۇپ پاختا زاۋۇتى ، دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش - ياساش زاۋۇتى ، موخورکا ئىشلەش زاۋۇتى قاتارلىق 15 زاۋۇت قۇرۇلدى ، ئىشچىسى 297گە يەتتى . 60 - يىللارنىڭ باشلىرىدا خەلق ئىگىلىكى تەرتىپكە سېلىنىپ ، بىر قىسىم زاۋۇت - كانلار ئىشتىن توختىتىلىپ تارقىتىۋېتىلدى ، بىر تۈركۈم ئىشچى - خىزمەتچىسى قىسقارتىلدى . 1962 - يىلى ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى ئىشچى قىسقارتىلىپ 170 ئادەم قالدى . 1965 - يىلى ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى ئىشچى 239 غا يەتتى . 1980 - يىلى ناھىيە بويىچە ئىشچى 681گە يەتتى . 1983 - يىلى توختام تۈزۈمىدىكى ئىشچىلارنى قوبۇل قىلىش يولغا قويۇلۇپ ، شۇ يىلى 246 توختاملىق ئىشچى قوبۇل قىلىندى . شۇنىڭدىن كېيىن توختاملىق ئىشچىلار يىلدىن - يىلغا كۆپەيدى . 1990 - يىلى مۇقىم ئىشچى 900گە ، توختاملىق ئىشچى 375كە يەتتى . 1999 - يىلى توختاملىق ئىشچى 2672گە يەتتى .

2) كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكى ئىشچىلار

1951 - يىلى 11 - ئايدا تەمىنات - سودا كوپېراتىپى قۇرۇلدى ، ئۈچتۇرپان ناھىيىسىدە كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكى ئىشچى 32 ئىدى . 1953 - يىلى قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپى (گۈرۈپپىسى) سىناق تەرىقىسىدە قۇرۇلدى ، نەتىجىدە كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكى ئىشچىلار كۆپەيدى . 1956 - يىلى خۇسۇسىي سودا - سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئاساسىي جەھەتتىن تاماملانغاندىن كېيىن ، كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكى ئىشچى - خىزمەتچى 397گە يەتتى . 1958 - يىلى «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» ھەرىكىتى جەريانىدا ، بىر قىسىم كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانىلار ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانىلارغا ئۆزگەرتىلگەچكە ، كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكى ئىشچىلار ئازايدى . 1960 - يىلى 129 لا ئادەم قالدى . 1980 - يىلى كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكى ئىشچى 335كە يەتتى . 1980 - يىلىدىن كېيىن يېزا - بازار كارخانىلىرى بىرقەدەر تېز راۋاجلانغاچقا ، ئىشچى - خىزمەتچىلەر كۆپەيدى . 1990 - يىلى كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكى ئىشچى 350كە ، 2001 - يىلى 507گە يەتتى .

2 . ئىشچىلارنى باشقۇرۇش

1) مۇقىم ئىشچىلارنى باشقۇرۇش

50 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى خەلق ئىشلىرى بۆلۈمى بازارلاردا ئىش كۈتۈپ تۇرغانلارنى بىرتۇتاش ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش ئۈچۈن ئىشچىلارنى يۆتكەش ، سەپلەش تۈزۈمىنى ئورنىتىپ ، مۇقىم ئىشچى تۈزۈمى ، قوشۇمچە ۋاقىتلىق ئىشچى ، پەسىللىك ئىشچى ، نۆۋەتلىشىپ ئىشلەش قاتارلىق تۈزۈملەرنى يولغا قويدى .

1971 ـ يىلىدىن باشلاپ ئومۇمىي خەلق مۇلۈكچىلىكىدىكى ئورۇنلاردىكى ۋاقىتلىق ئىشچىلار قەدەممۇ قەدەم مۇقىم ئىشچى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى . 1976 ـ يىلى ئورنىغا سەپلەش تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ ، ئىشچىلىققا قوبۇل قىلىش شەرتىگە توشقان زىيالىي ياشلار ئائىلىسىدە دەم ئېلىشقا چىققانلارنىڭ ئورنىغا سەپلەندى ، ئورنىغا سەپلەنگەن ئىشچى 67گە يەتتى . 1978 ـ يىلى پىلاندىن سىرت ئىشچى ئىشلىتىش تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ ، 888 ئىشچى پىلاندىن سىرت قوبۇل قىلىندى .

1980 ـ يىلىدىن كېيىن ئەمگەك تارماقلىرىنىڭ تونۇشتۇرۇشى بىلەن ئىشقا ئورۇنلىشىش ، ئۆز ئىختىيارى بىلەن تەشكىللىنىپ ئىشقا ئورۇنلىشىش ھەم ئۆزى ئىش تېپىپ ئىشقا ئورۇنلىشىشتىن ئىبارەت ئۈچ خىل ئىشقا ئورۇنلىشىش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى .

1983 ـ يىلى ئەمگەك توختامى تۈزۈمى ئىجرا قىلىنىپ ، ئاشكارا قوبۇل قىلىش ، ئەلالىرىنى تاللاپ ئىشلىتىش ، تۆمۈر تاۋاقنى چېقىش يولغا قويۇلدى . توختام ۋاقتى ئومۇمەن ئۈچ يىل بولدى ، ۋاقتى توشقاندىن كېيىن ياكى داۋاملىق تەكلىپ قىلىپ ئىشلىتىلدى ياكى توختام بىكار قىلىندى . شۇ يىلى توختام تۈزۈمىدىكى ئىشچىدىن 246سى ئېلىندى . ئىشچىلارنى يۆتكەشتە ئورۇنلارنىڭ ئېھتىياجى ۋە بېكىتىلگەن خادىملار كۆرسەتكۈچىگە ئاساسلىنىپ ئىشچىلارنىڭ ئەھۋالىغا بىرلەشتۈرۈلۈپ ، ئالدى بىلەن ئىشلەپچىقىرىشنىڭ 1 ـ سېپى تولۇقلىنىپ ، زاۋۇت ـ كان رايونلىرىنىڭ ، يېزىلارنىڭ ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرگە بولغان ئېھتىياجى كاپالەتلەندۈرۈلدى . كوللېكتىپ مۇلۈكچىلىكىدىكى ئىشچىلار پرىنسىپ جەھەتتە ئومۇمىي خەلق مۇلۈكچىلىكىدىكى كارخانىلارغا يۆتكەلمىدى ، ئادەتتىكى ئىشچىلارنىڭ يۆتكىلىشى ئومۇمەن ئاپتونوم رايوندىن ھالقىپ كەتمىدى .

1984 ـ يىلىدىن باشلاپ ناھىيىدىكى ئەمگەك پىلانى بويىچە باشقۇرۇلىدىغان دائىرىدىكى ئىشچىلارنى ناھىيە ئىچىدىكى تارماقلارغا يۆتكەشكە توغرا كەلسە ، ناھىيىلىك ئەمگەك ـ كادىرلار ئىدارىسى تەكشۈرۈپ تەستىقلىدى . 1986 ـ يىلى 59 ئىشچى ، 2001 ـ يىلى يەتتە ئىشچى يۆتكەلدى ، بۇنىڭ ئىچىدە بىر كىشى يۆتكىلىپ كەتتى . ئالتە كىشى ناھىيە ئىچىدە يۆتكەلدى .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە قىسمەن يىللاردىكى ئىشچى قوبۇل قىلىش ئەھۋالى

جەدۋەل : 21 — 2 بىرلىكى : نەپەر

يىللار	جەمئىيەتتىن قوبۇل قىلىنغىنى	ئالىي مەكتەپ ، تېخنىكوم ، تېخنىك ئىشچىلار مەكتەپلىرىدىن تەقسىم قىلىنغىنى	ھەربىي سەپتىن قايتقان كەسىپ ئالماشتۇرغانلاردىن ئورۇنلاشتۇرۇلغىنى	ئورنىغا دەسسىتىلگىنى	سىياسەت ئەھلىيلەشتۈرۈلۈپ ئورۇنلاشتۇرۇلغىنى	جەمئىي
1960	129	81	10			220
1965	70	7	3			80
1970	19		3			22
1971	68		23			91
1972	37					37
1973	52		1			53

89			8		81	1974
19			12		7	1975
171		67	17	63	24	1976
40		21	11		8	1977
113	26	5	6	37	39	1978
97		8	1	17	71	1979
159	4	21	11	36	87	1980
62	24	9	2	21	6	1981
160		44	1	64	51	1982
246		76	3	24	143	1983
92		36	6	8	42	1984
149	3	63	42	17	24	1985
79			21	5	53	1986
78			20	21	37	1987
27				11	16	1988
54			10	15	29	1989
69			2	25	42	1990
195			27		168	1991
221			3	21	197	1992
52				25	27	1993
38			2	13	23	1994
39			5	20	14	1995
23			1	17	5	1996
35			5	23	7	1997
53				47	6	1998
3					3	1999
						2000
411			16	395		2001

2) ۋاقىتلىق ئىشچىلارنى باشقۇرۇش

پىلان ئىجىدىكى ۋاقىتلىق ئىشچىلارنى ناھىيىلىك پىلان كومىتېتى تەكشۈرۈپ تەستىقلىدى . ئادەم ئىشلىتىدىغان ئورۇنلار ۋاقىتلىق ئىشچى ئىشلەتمەكچى بولسا ، ناھىيىلىك ئەمگەك تارماقلىرى (كېيىن ئەمگەك مۇلازىمەت شىركىتى ، ئەمگەك ـ ئىشقا ئورۇنلىشىش سۇغۇرتىسىنى باشقۇرۇش ئىدارىسى) تەكشۈرۈپ تەستىقلىدى ، قوبۇل قىلىش ئوبيېكتى بازار نوپۇسى بولدى . ۋاقىتلىق ئىشچىلار ئىش ئۇستىدە قازا قىلسا ، ئىش ئۇستىدە مېيىپ بولۇپ ئەمگەك ئىقتىدارىدىن قالسا ، مۇقىم ئىشچىلارنىڭ ئەمگەك سۇغۇرتىسى بويىچە مۇئامىلە قىلىندى . 50 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا ۋاقىتلىق ئىشچى قوبۇل قىلىنىشقا باشلىندى . 1960 ـ يىلدىكى ۋاقىتلىق ئىشچى 714 بولۇپ ، بۇنىڭ ئىچىدە پەسىللىك ئىشچى 507 ؛ 1964 ـ يىلدىكى ۋاقىتلىق ئىشچى 358 بولۇپ ، بۇنىڭ ئىچىدە ھەم دېھقانچىلىق ، ھەم ئىشچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 297 ؛ 1967 ـ يىلدىن

كېيىن ۋاقىتلىق ئىشچىلارنىڭ ۋاقىت چەكلىمىسى ئادەتتە ئۈچ ئايدىن ئالتە ئايغىچە بولدى . 1975 ـ يىلى ۋاقىتلىق ئىشچى 129 غا يەتتى . 1979 ـ يىلى پىلاندىن سىرت ئىشچى قوبۇل قىلىش باشلاندى . 1964 ~ 2000 ـ يىلىغىچە قوبۇل قىلىنغان ۋاقىتلىق ئىشچى 11 مىڭ 647 گە يېتىپ ، يىلىغا ئوتتۇرىچە 314 كىشى قوبۇل قىلىندى . 1973 ~ 1990 ـ يىلىغىچە 317 ۋاقىتلىق ئىشچى رەسمىي ئىشچىلىققا ئۆزگەرتىلدى . 2000ـ يىلى 79 ۋاقىتلىق ئىشچى قوبۇل قىلىندى . 2000 ـ يىلىغىچە پىلاندىن سىرت 5130 ئىشچى قوبۇل قىلىندى . يىلىغا ئوتتۇرىچە 234 كىشىدىن توغرا كەلدى . 2001 ـ يىلى 162 ۋاقىتلىق ئىشچى قوبۇل قىلىندى .

3) رەسمىيلەشتۈرۈش ، دەرىجە بېكىتىش

1958 ~ 1986 ـ يىلىغىچە يېڭى ئىشچىلارنىڭ سىناق تەرىقىسىدە ئىشلىتىلىش ۋاقتى يېرىم يىلدىن بىر يىلغىچە ، يېڭى شاگىرت ئىشچىلارنىڭ شاگىرتلىق ۋاقتى ئۈچ يىل ، يېڭى خىزمەتكە ئورۇنلاشتۇرۇلغان ھەربىي سەپتىن كەسىپ ئالماشتۇرغان ، ھەربىي سەپتىن قايتقان ، چېكىنگەن ھەربىيلەرنىڭ مەلىكىلىك ئىشچى بولۇش ۋاقتى يېرىم يىلدىن بىر يىلغىچە بولۇپ ، ۋاقتى توشقانلار رەسمىيلەشتۈرۈلۈپ دەرىجە بېكىتىلدى . ئەمگەك توختامى تۈزۈمى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن ، يېڭى ئىشچىلارنىڭ خىزمەتكە قاتناشقان ۋاقتى بىر يىل تولغاندا دەرىجە بېكىتىلدى . رەسمىيلەشتۈرۈش ، دەرىجە بېكىتىش ئۆلچىمى 1986 ـ يىلىدىن ئىلگىرى ئىشچىلارنىڭ ئادەتتە شۇ خىزمەت ئورنىدىكى ئوخشاش ئىش تۈرى بويىچە رەسمىي ئىشچىنىڭ ئەڭ تۆۋەن ئىش ھەققى سەۋىيىسى بىلەن تەڭ بولدى . 1986 ـ يىلىدىن باشلاپ ئادەتتىكى ئىشچىنىڭ ئىش ھەققى 41 يۈەن ، 42 يۈەن ، 43 يۈەن ، مەلىكىلىك ئىشچىنىڭ 45 يۈەن ، 46 يۈەن ، 47 يۈەن بولدى . 1986 ~ 2000 ـ يىلىغىچە 1829 كىشى رەسمىيلەشتۈرۈلدى ۋە ئۇلارنىڭ دەرىجىسى بېكىتىلدى .

4) ئىش ئورنىدا تەربىيىلەش

1983 ـ يىلىدىن ئىلگىرى ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ تەربىيىلىنىشى ئاساسەن ئىش سىرتىدا ئۆگىنىشكە ئۇيۇشتۇرۇش بولغانىدى ، خىزمەت ئورنىدىن ئايرىپ تەربىيىلەش ناھايىتى ئاز ئىدى . 1983 ـ يىلى 5 ـ ئايدا ئەمگەك مۇلازىمەت شىركىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنى تەربىيىلەش پەيدىنپەي نورمال ئىزغا چۈشتى .

1984 ~ 1985 ـ يىللىرى تولۇقسىز ۋە تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر ئومۇمىيۈزلۈك مەدەنىيەت ئۆگىنىشكە ئۇيۇشتۇرۇلدى . ئىمتىھاندا لاياقەتلىك بولغانلار 287 بولۇپ ، ئومۇمىي ئىشچى ـ خىزمەتچىنىڭ 95 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى .

1988 ـ يىلىدىن باشلاپ ناھىيىلىك ئەمگەك مۇلازىمەت شىركىتى بازارلاردىكى ئەمگەك كۈچلىرىگە قارىتا «ئالدى بىلەن تەربىيىلەش ، كېيىن ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش» فاڭجېنىنى يولغا قويۇپ ، كۇرس ئاچتى ، تەربىيىلەش مەزمۇنى سىياسەتتىن ساۋات ، كەسىپ ئەخلاقى ، قانۇن ساۋاتلىرى ، كارخانا قائىدە ـ تۈزۈملىرى ، بىخەتەرلىك ساۋاتلىرى ، كەسپىي تېخنىكا نەزەرىيىسى بىلەن ئەمەلىي مەشغۇلات ئىقتىدارى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولدى ، ئەمەلىي مەشغۇلات دەرىجىسى ئومۇمىي دەرسنىڭ 75 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى . بىر تەرەپتىن ئىشلەپ بىر تەرەپتىن تەربىيىلەش شەكلى قوللىنىلدى . تەربىيىلەش ئوبيېكتى تولۇقسىز ۋە تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ مەلۇماتىغا ئىگە بولغان ، بازاردا ئىش كۈتۈپ تۇرغان ياشلار بولۇپ ، ئىمتىھاندا لاياقەتلىك بولۇپ ، ئىش ئورنىغا چىقىش گۇۋاھنامىسى بېرىلگەنلەر ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇشقا بولىدىغانلار قاتارىغا ئۆتتى . 1993 ـ يىلى ناھىيىلىك ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش ـ تەربىيىلەش مەركىزى پۈتتى ۋە ئوقۇتقۇچى سەپلىنىپ ، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ تەربىيىلىنىشى ئۈچۈن شارائىت يارىتىلدى . شۇنىڭ بىلەن بىللە «سىرتتىن تەكلىپ قىلىش ، سىرتقا چىقىرىش»

چارىسى قوللىنىلىپ ، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنى تەربىيىلەش ئۇنۇمى ئۆستۈرۈلدى .

1983 ـ 2000 يىلغىچە 71 قارار ھەرخىل كەسپىي كۇرس ئېچىلىپ ، 3265 كىشى ، 2001 ـ يىلى 37 قارار ھەرخىل كەسپىي كۇرس ئېچىلىپ ، 371 كىشى تەربىيىلەندى .

§ 3 . بىخەتەر ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئەمگەك مۇھاپىزىتى

1 . بىخەتەر ئىشلەپچىقىرىش

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى بىخەتەر ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئەمگەك مۇھاپىزىتىگە ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلدى ، ناھىيىلىك ئەمگەك تارماقلىرىغا مەخسۇس كادىر سەپلەندى ، زاۋۇت ، كان ـ كارخانىلاردا بىخەتەر ئىشلەپچىقىرىش بۆلۈمى (گۇرۇپپىسى) ، سېخلاردا بىخەتەرلىك گۇرۇپپىسى ، ئىسمېنا ـ گۇرۇپپىلاردا بىخەتەرلىك خادىمى تەسىس قىلىندى . دۆلەتنىڭ بىخەتەر ئىشلەپچىقىرىشقا ئالاقىدار بەلگىلىمىلىرىگە ئاساسەن ، شۇ خىزمەت ئورنىنىڭ ئەمەلىيىتىگە بىرلەشتۈرۈلۈپ مەشغۇلات قائىدىسى ، ماشىنا ئاسراش ، ئوت ۋە زەھەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش قاتارلىقلار بويىچە ئىش ئورنى مەسئۇلىيەت تۈزۈمى ئورنىتىلىپ ، قەرەللىك تەكشۈرۈلۈپ ، بىخەتەر بولمىغان ئامىللار تۈگىتىلدى .

1987 ـ يىلى ناھىيىدىكى ئەمگەك تارماقلىرى ناھىيە بويىچە زاۋۇت ، كان ـ كارخانىلارنىڭ بىخەتەر ئىشلەپچىقىرىشىنى تەكشۈردى . يەتتە پارچە بىخەتەرلىك تەپتىشلىكى بۇيرۇقنامىسى ، ئىككى پارچە جەرىمانە قويۇش ئۇقتۇرۇشنامىسىگە ئىمزا قويۇپ تارقاتتى ، 2000 يۈەن جەرىمانە قويدى . شۇ يىلى ئۇچ قېتىم ئىش ئورنىدا زەخمىلىنىش ھادىسىسى يۈز بېرىپ ، بىر كىشى ئېغىر ، تۆت كىشى يېنىك يارىلاندى .

1997 ـ يىلى بىخەتەرلىك بويىچە بەش قېتىم كەڭ كۆلەملىك ، يەتتە قېتىم كىچىك دائىرىدە تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلدى ، كۆپ ساندىكى ئورۇنلار بىخەتەر ئىشلەپچىقىرىش خىزمىتىگە ئەھمىيەت بېرىدىغان بولدى ، بىخەتەر ئىشلەپچىقىرىشقا ئەھمىيەت بەرمىگەن بىر قىسىم ئورۇنلار جىددىي تەنقىدلەندى ۋە ئىقتىسادىي جازا بېرىلىپ ، ۋاقتىدا تۈزىتىشكە بۇيرۇلدى .

1987 ~ 2001 ـ يىلغىچە ناھىيە بويىچە زاۋۇت ، كانلاردا يۈز بەرگەن ۋەقەدە ئىككى كىشى ئۆلدى ، يەتتە كىشى ئېغىر ، 14 كىشى يېنىك يارىلاندى .

2 . ئەمگەك مۇھاپىزىتى

1) ئەمگەك مۇھاپىزىتى بۇيۇملىرى

1985 ـ يىلىدىن ئىلگىرى كارخانىلار ئىشلىتىدىغان ئەمگەك مۇھاپىزىتى بۇيۇملىرىنى ئەمگەك تارماقلىرى تەكشۈرۈپ تەستىقلاپ ، سودا تارماقلىرىنىڭ پىلانلاپ تەمىنلىشىگە چۈشۈرۈپ بېرەتتى . 1985 ـ يىلىدىن باشلاپ كارخانىلار ئۆزى سېتىۋالىدىغان ، ئەمما ئەمگەك مۇھاپىزىتى بۇيۇملىرىنىڭ سۈپىتىدە ئەمگەك تارماقلىرىنىڭ نازارىتىنى قوبۇل قىلىدىغان بولدى . ئەمگەك مۇھاپىزىتى بۇيۇملىرى ئاساسەن ، خىزمەت كىيىمى ، پەلەي ، ئېلېكتر ئىشچىلىرى كىيىدىغان رېزىنكە ئۆتۈك ، لۆڭگە ، ماسكا ، سوپۇن پاراشوكى ، سوپۇن قاتارلىقلاردىن ئىبارەت .

2) سالامەتلىك تەكشۈرۈش

1980 ـ يىلى ناھىيىدە ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ سالامەتلىكىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى ، بۇ گۇرۇپپا ناھىيە تەۋەسىدىكى زاۋۇت ، كانلاردا چاك ـ توزان قاتارلىق سالامەتلىككە

زىيان يەتكۈزىدىغان ماددىلار بىلەن ئۇچرىشىپ تۇرىدىغان ئىشچىلارنىڭ سالامەتلىكىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈردى . 1987 ـ يىلى 11 زاۋۇت ، كان مۇداپىئەلىنىش ـ ئاسراش تەدبىرلىرى بويىچە تەكشۈرۈلدى ، بۇلاردىن لايىقەتلىك بولغىنى سەككىز بولۇپ ، 72.7 % نى ؛ لايىقەتسىز بولغىنى ئۈچ بولۇپ ، 22.3 % نى ئىگىلىدى . زىيانلىق ماددىلار (ئۇن ، كۆمۈر ، سىمونت ، فوسفورلۇق ئوغۇت چاڭ ـ توزانلىرى) بىلەن بىۋاستە ئۇچرىشىپ تۇرىدىغان 256 ئىشچىنىڭ سالامەتلىكىنى تەكشۈرگەندە ، سىلىتسىيلىق ئۆپكە كېسىلىگە گىرىپتار بولغان ئىككى كىشى بايقالدى ۋە بۇلار ۋاقتىدا داۋالاندى . ئەمگەك مۇھاپىزىتى ياخشىلاندى ۋە ئەمگەك تۇرلىرىدە ئالماشتۇرۇش تەدبىرلىرى قوللىنىلدى ، شۇنىڭ بىلەن بىللە سانائەت گىگىنىسى بويىچە ئارخىپ تۇرغۇزۇش ، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر سالامەتلىك كارتىسى تۇرغۇزۇش خىزمەتلىرى ئىشلەندى . 2001 ـ يىلى ناھىيە بويىچە يەتتە زاۋۇتتا ئارخىپ تۇرغۇزۇلدى ، ئارخىپ تۇرغۇزۇش نىسبىتى 17 % بولدى ؛ توققۇز زاۋۇتتا سالامەتلىك كارتىسى تۇرغۇزۇلدى ، بۇنىڭ نىسبىتى 90 % بولدى .

3) ياردەم ، مېيىپ ۋە ئۆلگەنلەرگە قىلىنىدىغان مۇئامىلە

دۆلەت ئىشچى ـ خىزمەتچىلىرى ئىش ئۈستىدە يارىلانسا داۋالىنىش مەزگىلىدىكى مائاشى ئاۋۋالقىدەكلا بېرىلدى ، داۋالاش ھەققى ، كېسەلخانىدا يېتىش ھەققى ، داۋالىنىش ئۈچۈن كەتكەن پول خىراجىتى ئۆلچەملىك مائاشىنىڭ 40 ~ 60 پىرسەنتى بويىچە ئۆز ئورنى تەرىپىدىن بېرىلدى . 1978 ـ يىلى 6 ـ ئايدىن كېيىن ئىش ئۈستىدە يارىلانغانلار پېنسىيىگە چىقسا بولىدىغان ، تەمىناتى ئەمگەك ئىقتىدارىدىن قېلىش دەرىجىسىگە قاراپ ئۆلچەملىك مائاشىنىڭ 80 ~ 90 پىرسەنتى بويىچە بېرىلىدىغان بولدى . 2001 ـ يىلىغچە 22 كىشى ئىش ئۈستىدە مېيىپ بولۇپ پېنسىيىگە چىقتى .

ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر كېسەللىك سەۋەبىدىن مېيىپ بولۇپ قالسا ، داۋالىنىش مەزگىلى ئالتە ئاي ئىچىدە بولسا ، شۇ كىشىنىڭ ستاژىنىڭ ئۇزۇن ـ قىسقىلىقى بويىچە ئۆلچەملىك مائاشىنىڭ 50 ~ 100 پىرسەنتى بېرىلدى . ئالتە ئايدىن ئېشىپ كەتسە ، ئۆلچەملىك 40 ~ 60 پىرسەنتى بېرىلدى .

4) داۋالىنىش

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قانۇنلىغاندىن كېيىن مەمۇرىي ـ كەسپىي ئورۇنلاردىكى ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر دۆلەت خىراجىتى بىلەن داۋالىنىشتىن بەھرىمان بولدى . 1950 ~ 1987 ـ يىلىدىن ئىلگىرى ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ ئامبۇلاتورىيىدە كېسەل كۆرسىتىش ھەققى ۋە كېسەلخانىدا يېتىش ھەققىنى دۆلەت تولۇق ئاتچوت قىلاتتى . 1987 ـ يىلىدىن باشلاپ پۈتۈنلەي دۆلەت خىراجىتى بىلەن داۋالىنىش تۈزۈمى كۆپ قىسمىنى دۆلەت ئۈستىگە ئېلىش ، ئاز قىسمىنى شەخس ئۈستىگە ئېلىش تۈزۈمىگە ئۆزگەرتىلدى . 1949 ـ يىلى 10ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىن ئىلگىرى خىزمەتكە قاتناشقان ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر ۋە ئىش ئۈستىدە يارىلانغان ئىشچى-خىزمەتچىلەرنىڭ داۋالىنىش خىراجىتى تولۇق ئاتچوت قىلىنىدى .

1966 ـ يىلىدىن باشلاپ كېسەل بولۇپ قالغان كارخانا ئىشچى ـ خىزمەتچىلىرى بەلگىلەپ بېرىلگەن دوختۇرخانىدا داۋالانسا ، نومۇر ھەققى بىلەن كېسەل كۆرسىتىش ھەققىنى ئۆزى تۆلەيدىغان ، دورا پۇلىنى كارخانا تۆلەيدىغان ، قۇۋۋەت بۇيۇملىرىنى شەخس ئۆزى ئۈستىگە ئالىدىغان بولدى . كېسەلخانىدا ياتقان چاغدىكى تاماق پۇلىنىڭ ئۈچتىن بىرىنى شۇ كىشى ئۈستىگە ئالدى ؛ ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر بېقىپ كېلىۋاتقان بىۋاستە تۇغقانلىرىنىڭ داۋالىنىشىدا ئوپېراتسىيە ۋە دورا پۇلىنىڭ 50 پىرسەنتى ئاتچوت قىلىنىدى .

5) ئۆلۈم ـ يېتىم ئىشلىرىدىكى قوشۇمچە ياردەم

1980 ـ يىلىدىن ئىلگىرى دۆلەت ئىشچى ـ خىزمەتچىلىرى ئىش ئۈستىدە قازا قىلسا ، ئۆز ئورنىنىڭ ئۈچ ئايلىق ئونتۇرىچە مائاشى دەپنە پۇلى قىلىپ بېرىلەتتى ؛ شۇ ئورۇن ھەر ئايدا قازا قىلغۇچىنىڭ ئايلىق مائاشىنىڭ 25 ~ 50 پىرسەنتىنى بىۋاستە تۇغقانلىرىغا نەپقە پۇلى قىلىپ بېرەتتى . ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر كېسەل بىلەن ياكى ئىش ئۈستىدە بولمىغان ئىشلار بىلەن قازا قىلغان بولسا ، شۇ ئورۇن ئۆلۈم ـ يېتىم

ئىشلىرى قوشۇمچە ياردىمى هېسابىدا ئىككى ئايلىق ئۇلۇچەملىك مائاشىنى بېرەتتى ؛ بىۋاسىتە تۇغقانلىرىغا بېرىلمەيدىغان قۇنۇقۇزۇش سوممىسى هېسابىدا قازا قىلغۇچىنىڭ 6 ~ 12 ئايلىق ئۇلۇچەملىك مائاشىنى بېرەتتى . 80 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا دۆلەت 400 يۈەن دەپنە پۇلى بېرىدىغان بولدى . 1988 ـ يىلىدىن باشلاپ مەمۇرىي ، كەسپىي ئورۇنلاردا ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر ئۇلۇپ كەتسە 3000 يۈەن دەپنە پۇلى بېرىلمەيدىغان بولدى . 1992ـ يىلىدىن كېيىن دەپنە ـ ياردەم پۇلى بىردەك 1000 يۈەنلىك ئۇلۇچەم بويىچە ئىجرا قىلىنمەيدىغان بولدى .

6) مەرھۇمنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىغا بېرىلمەيدىغان تۇرمۇش ياردەم پۇلى

50 ـ يىللاردىن 60 ـ يىللارنىڭ باشلىرىغىچە ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر ئۇلۇپ كەتسە ، دۆلەت ئۇنىڭ ئەمگەك ئىقتىدارىدىن قالغان ئاتا ـ ئانىسى ۋە جورىسىغا ، 16 ياشقا توشمىغان ياكى 16 ياشقا كىرگەن بولسىمۇ ، تېخى ئوقۇۋاتقان پەرزەنتلىرىگە تۇرمۇش ياردەم پۇلى بەردى . 1963 ـ يىلىدىن كېيىن مەمۇرىي ، كەسپىي ئورۇنلاردىكى مەرھۇم ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىغا بىر قېتىملىق نەپقە پۇلى بېرىلگەندىن باشقا ، هەر ئايدا هەر بىرىگە 8 ~ 12 يۈەنگىچە ياردەم پۇلى بېرىلدى . 1983 ـ يىلى 1 ـ ، 2 ـ قېتىملىق ئىچكى ئىنقىلابىي ئۇرۇش مەزگىلىدە ئىنقىلابىي خىزمەتكە قاتناشقانلىكى مەرھۇملارنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىنىڭ هەر بىرىگە هەر ئايدا 40 يۈەن ياردەم پۇلى بېرىلدى ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە ئىنقىلابىي خىزمەتكە قاتناشقان مەرھۇملارنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىنىڭ هەربىرىگە هەر ئايدا 35 يۈەندىن ياردەم پۇلى ، ئازادلىق ئۇرۇشى مەزگىلىدە ئىنقىلابىي خىزمەتكە قاتناشقان مەرھۇملارنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىنىڭ هەر بىرىگە هەر ئايدا 30 يۈەندىن ياردەم پۇلى ، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ئىنقىلابىي خىزمەتكە قاتناشقان مەرھۇملارنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىنىڭ هەربىرىگە هەر ئايدا 27 يۈەندىن ياردەم پۇلى بېرىلدى . ئىش ئۇستىدە قازا قىلغانلارنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىنىڭ تۇرمۇشتا قىينىچىلىقى بارلىرىغا قەرەللىك تۇرمۇش ياردەم پۇلى بېرىپ تۇرۇلدى ؛ قازا قىلغۇچىنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتى يالغۇز بولسا ، يۇقىرىدىكى ئۇلۇچەم ئاساسىدا 5 ~ 10 يۈەنگىچە ئاشۇرۇپ بېرىلدى . مەرھۇمنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىنىڭ تۇرمۇشتا قىينىچىلىقى بارلىرىغا بېرىلمەيدىغان تۇرمۇش قىينىچىلىقى ياردەم پۇلىنىڭ ئومۇمىي سوممىسى قازا قىلغۇچىنىڭ هايات ۋاقتىدىكى ماڭاشى ياكى پېنسىيە پۇلىدىن ئېشىپ كەتمەسلىكى شەرت قىلىندى .

1986 ـ يىلى كېسەل بىلەن ئۇلۇپ كەتكەنلەرنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىنىڭ تۇرمۇشتا چوڭراق قىينىچىلىقى بارلىرىغا 3 ـ ئېيىدىن باشلاپ 1 ـ ، 2 ـ ئىچكى ئىنقىلابىي ئۇرۇش دەۋرىدە ئىنقىلابىي خىزمەتكە قاتناشقانلارنىڭ ئوخشاش بولمىغان ئۇلچەمى بويىچە هەر ئايدا هەر بىرىگە 45 يۈەن ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش دەۋرىدە قاتناشقانلارغا 40 يۈەن ، ئازادلىق ئۇرۇشى دەۋرىدە قاتناشقانلارغا 35 يۈەن ۋە جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن قاتناشقانلارغا 32 يۈەن ياردەم قوشۇمچە ياردەم پۇلى بېرىلدى . ئىش ئۇستىدە قۇربان بولغانلارنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىغا يەنە 10 ~ 15 يۈەنگىچە قوشۇپ بېرىلدى . 1997 ـ يىلىدىن كېيىن يەنە مۇشۇ ئاساستا 25 يۈەن قوشۇپ بېرىلدى .

3 . ئەمگەك سۇغۇرتا سوممىسى

1978 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ئالدى بىلەن كوللېكتىپ قاتناش ـ تىرانسپورت كارخانىلىرىدا ئەمگەك سۇغۇرتىسى سوممىسى تۇزۇمى يولغا قويۇلدى . 1986 ـ يىلىدىن باشلاپ توختاملىق ئىشچىلارغا كۆتۈنۈش سۇغۇرتىسى يولغا قويۇلدى . 1989 ـ يىلى ناھىيىلىك پېنسىيە پۇلىنى بىرتۇتاش باشقۇرۇش كومىتېتى قۇرۇلدى . ئەمگەك سۇغۇرتىسى سوممىسىدا جەمئىيەت بىرتۇتاش پىلانلاپ باشقۇرۇش يولغا قويۇلۇپ ، پېنسىيە پۇلىنىڭ نىسبىتى بويىچە ئورۇنلارنىڭ ئومۇمىي مائاشىنىڭ 18.5 پىرسەنتى ئايرىپ بېرىلدى .

1989 ـ يىلى 2 ـ ئايدا ناھىيىدە ئىجتىمائىي ئەمگەك سۇغۇرتىسى شىركىتى قۇرۇلۇپ ، ئەمگەك مۇلازىمەت شىركىتى بىلەن بىرلىكتە ئىش بېجىردى ، ئۇ دۆلەت ئىلكىدىكى كارخانا ئىشچى ـ خىزمەتچىلىرىنىڭ ، ئىش كۆتۈپ تۇرغان ياشلارنىڭ سۇغۇرتىسى بىلەن توختاملىق ئىشچىلارنىڭ كۆتۈنۈش پۇلىنى جەمئىيەتتىن بىرتۇتاش غەملەش خىزمىتىنى بىرتۇتاش باشقۇردى .

1993 ـ يىلى 8 ـ ئايدا ئوچتۇرپان ناھىيىلىك پېنسىيە پۇلىنى بىرتۇتاش غەملەش كومىتېتىنىڭ نامى ئوچتۇرپان ناھىيىلىك كۆتۈنۈش ئاساسىي سۇغۇرتىسى فوند كومىتېتى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى . 1994 ـ يىلى 10 ـ ئايدىن باشلاپ يېزىلاردا كۆتۈنۈش سۇغۇرتىسى خىزمىتىنى نۇقتىدا سىناق قىلىش يولغا قويۇلدى . 1996ـ يىلى 5 ـ ئايدا يېزىلاردا كۆتۈنۈش سۇغۇرتىسى ئىشخانىسى قۇرۇلدى . 1999 ـ يىلى 4 ـ ئايدا يەككە سودا-سانائەتچىلەرنىڭ كۆتۈنۈش سۇغۇرتىسىنى يولغا قويۇش ئومۇميۈزلۈك باشلاندى . 7 ـ ئايدا داۋالىنىش سۇغۇرتىسى باشلاندى .

1989 ـ يىلى كۆتۈنۈش سۇغۇرتىسىغا قاتناشقان ئورۇن 45 كە ، ئادەم 1086 گە ، كۆتۈنۈش سۇغۇرتا سوممىسى 386 مىڭ يۈەنگە ، تارقىتىلغان پېنسىيە پۇلى 201 مىڭ يۈەنگە ؛ ئىشسىزلىق سۇغۇرتىسىغا قاتناشقان ئورۇن 56 گە ، ئادەم 1247 گە ، ئەمەلىي يىغىلغان سۇغۇرتا سوممىسى 17 مىڭ يۈەنگە يەتتى . 2001 ـ يىلى كۆتۈنۈش سۇغۇرتىسىغا قاتناشقان ئورۇن 75 كە ، ئادەم 1017 گە ، يىللىق يىغىلغان كۆتۈنۈش سۇغۇرتا سوممىسى 2 مىليون 50 مىڭ يۈەنگە ، تارقىتىلغان پېنسىيە پۇلى 2 مىليون 690 مىڭ يۈەنگە ؛ ئىشسىزلىق سۇغۇرتىسىغا قاتناشقان ئورۇن 81 گە ، ئادەم 3400 گە ، ئەمەلىي يىغىلغان سۇغۇرتا سوممىسى 510 مىڭ يۈەنگە يەتتى .

1989 — 2001 ـ يىلغىچە ئوچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ ئەمگەك سۇغۇرتىسى ئەھۋالى

جەدۋەل : 21 — 3

يىللار	كۆتۈنۈش سۇغۇرتىسى					ئىشسىزلىق سۇغۇرتىسى	
	سۇغۇرتىغا قاتناشقان ئورۇن	سۇغۇرتىغا قاتناشقان ئادەم	ئەمەلىي ئىلىنغان كۆتۈنۈش سۇغۇرتىسى پۇلى (تۆمەن يۈەن)	تارقىتىلغان پېنسىيە پۇلى (تۆمەن يۈەن)	پېنسىيىگە چىققان ئىشچى-خىزمەتچى	سۇغۇرتىغا قاتناشقان ئورۇن	سۇغۇرتىغا قاتناشقان ئادەم	يىللىق ئىلىنغان سۇغۇرتا سوممىسى (تۆمەن يۈەن)
1989	45	1086	38.6	20.1	375	56	1247	1.7
1990	45	1086	43	39	375	56	1247	1.7
1991	35	1287	109	91	420	60	1267	2.9
1992	35	1287	112	110	448	60	1267	2.9
1993	28	1286	142	148	448	65	1349	13.4
1994	28	1147	163	142	431	65	1350	13.5
1995	31	1193	187	184	395	70	2301	23.4
1996	27	1453	234	183	402	85	2379	28.5
1997	42	1577	231	214	419	90	3307	37.7
1998	55	1484	233	234	402	94	3416	38.8
1999	68	1108	249	257.2	415	142	3416	38.8
2000	75	1286	245	266	395	81	4500	55
2001	75	1017	205	269	404	81	3400	51

§4 . پېنسىيىگە چىقىش ـ خىزمەتتىن چېكىنىش

1 . پېنسىيىگە چىقىش

1956 ـ يىلى گوۋۈيۈەن كادىرلار ، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەردىن ئەرلەر 55 ياشقا ، ئاياللار 50 ياشقا توشسا

پېنسىيىگە چىقسا بولىدۇ دەپ بەلگىلىدى ، كېيىن پېنسىيىگە چىقىش يېشى ئەرلەرنىڭ 60 ياشقا ، ئاياللارنىڭ 55 ياشقا ئۆزگەرتىلدى ۋە ئىش ئۈستىدە مېيىپ بولۇپ خىزمەت ئىقتىدارىنى يوقاتقان ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرگە پېنسىيىگە چىقىلار قاتارىدا مۇئامىلە قىلىنىدىغان بولدى . 1978 ـ يىلىدىن ئاۋۋال پېنسىيىگە چىقىلار ئىشچى-خىزمەتچىلەرگە ھەر ئايدا ئايلىق مائاشىنىڭ 50 ～ 70 پىرسەنتىگىچە بېرىلەتتى . 1978 ـ يىلى خىزمەت ستاژى 20 يىلغا توشقان ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرگە ئۆزىنىڭ ئۆلچەملىك مائاشىنىڭ 75 پىرسەنتىنى بېرىش ؛ ستاژى 15 ～ 20 يىلغىچە بولغان ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرگە ئۆزىنىڭ ئۆلچەملىك مائاشىنىڭ 70 پىرسەنتىنى بېرىش ؛ ستاژى 10 ～ 15 يىلغىچە بولغان ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرگە ئۆزىنىڭ ئۆلچەملىك مائاشىنىڭ 60 پىرسەنتىنى بېرىش بەلگىلەندى . 1980 ـ يىلى 7 ـ ئايدىن باشلاپ شىنجاڭدا خىزمەت قىلغىنىغا 30 يىل توشقان ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرگە ئەسلىدىكى ئۆلچەملىك مائاشى ئاساسىدا 5% قوشۇپ بېرىلدى . 1987 ـ يىلىدىن كېيىن ئومۇمەن خىزمەت قىلغىنىغا 30 يىل توشقان ئىشچى ـ خىزمەتچى بولسا ، پېنسىيىگە چىققاندىن كېيىنمۇ ئەسلىدىكى مائاشى تولۇق بېرىلدى . 1992 ـ يىلىدىن باشلاپ كارخانا ئىشچى ـ خىزمەتچىلىرىنىڭ پېنسىيە پۇلى جەمئىيەتتىن بىرتۇتاش غەملىنىپ باشقۇرۇلىدىغان بولدى . 1956 ـ يىلى پېنسىيىگە چىققان ئىشچى 25 ئىدى ، بۇنىڭ ئىچىدە ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكى تۈزۈمىدىكى ئىشچى 15 ، كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكى تۈزۈمىدىكى ئىشچى 10 . 1980 ～ 1999 ـ يىلىغىچە ناھىيە بويىچە پېنسىيىگە چىققان ئىشچى ـ خىزمەتچى 528 گە ، 2000 ～ 2001 ـ يىللىرى 799غا يەتتى .

2 . خىزمەتتىن چېكىنىش

1959 ـ يىلى ناھىيىدە تۇنجى قېتىم خىزمەتتىن چېكىنىش رەسمىيىتىنى ئۆتىگەن ئىشچى ـ خىزمەتچى 71 ئىدى ، 1961 ـ يىلى خىزمەتتىن چېكىنگەنلەر 195 كە يەتتى . 1983 ـ يىلى 4 ـ ئايدا 60 ـ يىللاردا خىزمەتتىن چېكىنگەنلەرنىڭ ئەھۋالى ئومۇمىيۈزلۈك قايتا تەكشۈرۈلۈپ ، تۈرمۈشتا قىيىنچىلىقى بارلارغا تۈرمۈش ياردەم پۇلى بېرىلدى . ناھىيە بويىچە تۈرمۈشتا قىيىنچىلىقى بار 167 پىشقەدەم ئىشچى ـ خىزمەتچىگە 13 مىڭ يۈەن ياردەم پۇلى بېرىلدى ، 57 كىشىگە پېنسىيىگە چىقىش رەسمىيىتى ئۆتەپ بېرىلدى . 1999 ـ يىلى خىزمەتتىن چېكىنىش رەسمىيىتىنى ئۆتىگەنلەر 760 قا يەتتى .

Ⅲ باب

كادىرلار خىزمىتى

§1 . كادىرلارنىڭ ئەھۋالى

1951 ـ يىلى ناھىيە بويىچە 354 كادىر بار ئىدى ، بۇنىڭ ئىچىدە قالدۇرۇپ ئىشلىتىلگىنى 271 ، ھەربىي سەپتىن كەسىپ ئالماشتۇرغىنى 10 ، ئىچكىرى ئۆلكىلەردىن يۆتكەپ كېلىنگىنى 12 ، يەر ئىسلاھاتى ئاكتىپلىرىدىن قوبۇل قىلىنغىنى 61 ؛ 1960 ـ يىلى كادىر 1306 گە يەتتى . 1962 ـ يىلى قىسقارتىلىپ تۆۋەنگە چۈشۈرۈلدى . قىسقارتىلغاندىن كېيىن 1009 كادىر قالدى ؛ 1965 ـ يىلىدىن كېيىن كادىرلار قوشۇنى

يىلدىن - يىلغا كېڭەيدى . 1975 - يىلى كادىر 1537 گە يەتتى . 1976 - يىلدىن باشلاپ ئاستا - ئاستا سىياسەت ئەملىيلەشتۇرۇلۇپ ، بەزى كادىرلار ئورۇنلاشتۇرۇلدى ، شۇ يىلى سىياسەت ئەملىيلەشتۇرۇلۇپ ئورۇنلاشتۇرۇلغان كادىر 37 گە يەتتى . 1978 - يىلدىن كېيىن ئۇچقۇرپان ناھىيىسىگە تەقسىم قىلىنغان ئالىي مەكتەپ ، تېخنىكومنى پۈتتۈرگەنلەر كۆپەيدى . 1980 - يىلى ناھىيە بويىچە 2310 كادىر بار ئىدى ، 1995 - يىلى 3538 گە ، 1999 - يىلى 4411 گە ، 2001 - يىلى 4740 قا يەتتى (كۆپەيگەن كادىر ئىچىدە ئوتتۇرا - باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى ھەم تىببىي خادىملارمۇ بار) .

1 . مەلۇمات قۇرۇلمىسى

1950 - يىلى ناھىيە بويىچە 288 كادىر بار ئىدى ، بۇنىڭ ئىچىدە ئالىي مەكتەپ مەلۇماتىدىكىلەر ئىككى بولۇپ ، % 0.7 نى ؛ تولۇق ئوتتۇرا ، ئوتتۇرا تېخنىكوم مەلۇماتىدىكىلەر 13 بولۇپ ، % 4.6 نى ؛ تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ مەلۇماتىدىكىلەر 56 بولۇپ ، % 19.7 نى ؛ تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپتىن تۆۋەن مەلۇماتتىكىلەر 217 بولۇپ ، % 75 نى ئىگىلەيتتى . 1980 - يىلى ناھىيە بويىچە 2310 كادىر بار بولدى ، بۇنىڭ ئىچىدە ئالىي تېخنىكومدىن يۇقىرى مەلۇماتتىكىلەر 143 بولۇپ ، % 6.1 نى ؛ ئوتتۇرا تېخنىكوم مەلۇماتىدىكىلەر 251 بولۇپ ، % 10.9 نى ؛ تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ مەلۇماتىدىكىلەر 423 بولۇپ ، % 18.3 نى ؛ تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپتىن تۆۋەن مەلۇماتتىكىلەر 1493 بولۇپ ، % 64.7 نى ئىگىلىدى . 2001 - يىلى ناھىيە بويىچە كادىر 4740 قا يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە ئالىي تېخنىكومدىن يۇقىرى مەلۇماتتىكىلەر 1329 بولۇپ ، % 28.04 نى ؛ ئوتتۇرا تېخنىكوم مەلۇماتىدىكىلەر 2506 بولۇپ ، % 52.87 نى ؛ تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ مەلۇماتىدىكىلەر 302 بولۇپ ، % 6.37 نى ؛ تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپتىن تۆۋەن مەلۇماتتىكىلەر 603 بولۇپ ، % 12.72نى ئىگىلىدى .

2 . مىللەت قۇرۇلمىسى

1950 - يىلى ناھىيە بويىچە ئاز سانلىق مىللەت كادىر ئومۇمىي كادىرنىڭ 85 پىرسەنتىنى ، 1980 - يىلى % 80 نى ، 1984 - يىلى % 83.7 نى ئىگىلىگەنىدى . 1984 - يىلى ئاپپارات ئىسلاھاتىدىن كېيىن ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلىك بەنزىسى ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت رەھبىرىي كادىرلار % 67 نى ئىگىلىدى ، بۇنىڭ ئىچىدە ناھىيە دەرىجىلىك رەھبىرىي كادىر % 62 نى ، بۆلۈم (ئىدارە) دەرىجىلىك رەھبىرىي كادىر % 73نى ئىگىلىدى . 1990 - يىلى ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرى ئومۇمىي كادىرلارنىڭ 84 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى . 2001 - يىلى ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرى 3728 گە يېتىپ ، ئومۇمىي كادىرلارنىڭ 78.5 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى .

3 . پارتىيە ، ئىتتىپاق ئەزالىرى قۇرۇلمىسى

1950 - يىلى ناھىيە بويىچە كادىرلار ئىچىدە توققۇز پارتىيە ئەزاسى بولۇپ ، ئومۇمىي كادىرلارنىڭ ئۈچ پىرسەنتىنى ، ئىتتىپاق ئەزاسى بىر بولۇپ ، % 0.35 نى ئىگىلىگەنىدى . 1980 - يىلى پارتىيە ئەزاسى ئومۇمىي كادىرنىڭ 27 پىرسەنتىنى ، ئىتتىپاق ئەزاسى % 16 نى ئىگىلىدى . 1990 - يىلى پارتىيە ئەزاسى % 23.5نى ، ئىتتىپاق ئەزاسى % 13.6 نى ئىگىلىدى . 2001 - يىلى ناھىيە بويىچە كادىرلار ئىچىدە 2109 پارتىيە ئەزاسى بولۇپ ، 44.5 پىرسەنتىنى ؛ ئىتتىپاق ئەزاسى 1120 بولۇپ ، % 23.6نى ئىگىلىدى .

4 . جىنس قۇرۇلمىسى

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە ئايال كادىرلار بەك ئاز ئىدى . 1950 - يىلى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلغاندا ناھىيە بويىچە 22 ئايال كادىر بولۇپ ، ئومۇمىي كادىرلارنىڭ 7.7 پىرسەنتىنى ئىگىلىگەنىدى . سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئىشلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ ، ئاياللارنىڭ

ئورنى قەدەممۇ قەدەم يۇقىرى كۆتۈرۈلدى . 1962 ـ يىلى ئىايال كادىر 188 گە يېتىپ ، ئومۇمىي كادىرنىڭ 18.6 پىرسەنتىنى ؛ بۆلۈم دەرىجىلىك ئايال رەھبىرىي كادىر 21 بولۇپ ، ئومۇمىي رەھبىرىي كادىرلارنىڭ 15 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى . 1980 ـ يىلى ئايال كادىر 633 بولۇپ ، ئومۇمىي كادىرلارنىڭ 27.5 پىرسەنتىنى ، 1990 ـ يىلى 1019 بولۇپ ، ئومۇمىي كادىرلارنىڭ 32.5 پىرسەنتىنى ، 2001 ـ يىلى 1889 غا يېتىپ ، ئومۇمىي كادىرلارنىڭ 39.85 پىرسەنتىنى ؛ بۆلۈم دەرىجىلىك ئايال رەھبىرىي كادىر 37 بولۇپ ، ئومۇمىي كادىرلارنىڭ 7.5 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى .

1950 — 2001 ـ يىلىغىچە ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى كادىرلارنىڭ ئاساسىي ئەھۋالى (1)

جەدۋەل : 21 — 4　　بىرلىكى : نەپەر

يىللار	ئومۇمىي كادىر	جىنسى		مىللىتى		سىياسىي قىياپىتى			مەلۇمات قۇرۇلمىسى			
		ئەر	ئايال	ئاز سانلىق مىللەت	خەنزۇ	پارتىيە ئەزاسى	ئىتتىپاق ئەزاسى	پارتىيە ، ئىتتىپاق ئەزاسى ئەمەسلەر	ئالىي تېخنىكومدىن يۇقىرىلار	ئوتتۇرا تېخنىكوم	تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ	تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپتىن تۆۋەنلەر
1950	288	266	22	247	41	9	1	278	2	13		273
1951	354	319	35	295	59	14	24	316			5	349
1952	439	400	39	295	144	41	64	334			6	433
1953	551	487	64	424	127	78	71	402			8	543
1954	661	591	70	517	44	114	101	446			6	655
1955	788	712	76	540	248	137	97	554	1		7	780
1956	876	742	134	732	144	221	171	484	1		9	866
1957	1086	939	147	822	264	265	205	616	1		10	1075
1958	1026	884	142	855	171	245	234	547	2		29	995
1959	1233	1072	161	958	275	321	261	651	2		17	1214
1960	1306	1079	227	1115	191	249	118	939	2		28	1276
1961	962	785	177	785	177	184	374	404	5		45	912
1962	1009	821	188	852	184	206	310	493	18		72	919
1963	1001	801	200	787	214	200	276	525	27		88	886
1964	992	783	209	756	236	200	294	498	45		133	814
1965	1093	875	218	812	281	220	310	563	57		192	844
1971	1431	1121	310	1059	372	451	265	715	191		291	949
1972	1467	1161	306	1065	402	477	338	652	99		424	944
1973	1494	1189	305	1095	399	470	341	683	98		926	470
1974	1503	1238	265	1103	400	453	291	759	111		906	486
1975	1537	1200	337	1129	408	491	298	748	120		879	538
1976	1679	1311	368	1237	442	563	301	815	135		948	596
1977	1793	1376	417	1318	475	479	304	1010	147		600	1046
1978	1909	1446	463	1459	450	586	250	1073	160		505	1244
1979	1996	1559	437	1542	454	563	260	1173	157		423	1416
1980	2310	1677	633	1847	463	638	381	1291	143	251	423	1493
1981	2368	1722	646	1964	404	651	396	1321	149	501	474	1244
1982	2513	1820	693	2088	425	635	481	1397	134	784	383	1212
1983	2658	1917	741	2211	447	620	565	1473	120	858	501	1179
1984	2647	1893	754	2215	432	600	381	1666	140	966	488	1053
1985	2711	1926	785	2322	389	667	389	1655	150	940	434	1187

903	623	1127	182	1949	298	588	348	2487	559	2276	2835	1986
740	679	1174	367	2277	174	509	325	2635	334	2626	2960	1987
774	525	1298	513	1847	438	825	417	2693	909	2201	3110	1988
750	511	1375	331	1736	424	807	488	2479	926	2041	2967	1989
650	500	1516	461	1974	426	727	496	2631	1019	2108	3127	1990
550	490	1607	415	1819	482	761	455	2607	1208	1854	3062	1991
556	502	1677	476	1896	533	782	463	2748	1261	1950	3211	1992
611	594	1774	544	1971	592	960	684	2839	1356	2167	3523	1993
552	578	1855	628	1975	642	996	711	2902	1390	2223	3613	1994
474	546	1971	844	2075	561	1199	759	3076	1506	2329	3835	1995
396	514	2088	1059	2177	479	1401	807	3250	1603	2454	4057	1996
421	533	2208	1091	1855	688	1710	829	3424	1467	2786	4253	1997
406	534	2267	1127	1870	783	1681	910	3424	1717	2617	4334	1998
357	550	2351	1153	1897	791	1723	952	3459	1776	2635	4411	1999
410	469	2398	1231	1763	946	1799	994	3514	1806	2702	4508	2000
603	302	2506	1329	1511	1120	2109	1012	3728	1889	2851	4740	2001

1950 — 2001 ـ يىلغىچە ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى كادىرلارنىڭ ئاساسىي ئەھۋالى (2)

جەدۋەل : 21 — 5

بىرلىكى : نەپەر

تۈرى / يىللار	ياش قۇرۇلمىسى							كەسىپلەرگە تارقىلىشى									ئۇنۋانى			
	25 ياشتىن تۆۋەن	26 ياشتىن 30 ياشقىچە	31 ياشتىن 35 ياشقىچە	36 ياشتىن 40 ياشقىچە	41 ياشتىن 45 ياشقىچە	46 ياشتىن 50 ياشقىچە	51 ياشتىن يۇقىرىلار	پارتىيە ، ھۆكۈمەت ، ئامىمىۋى تەشكىلات	سىياسىي قانۇن	قاتناش - ترانسپورت	دېھقانچىلىق ، ئورمانچىلىق ، سۇچىلىق ، چارۋىچىلىق	مالىيە ، باج ، پۇل مۇئامىلە	مەدەنىيەت ، مائارىپ ، سەھىيە: جەمئىي	مەدەنىيەت ، مائارىپ ، سەھىيە: ئوقۇتقۇچى	سانائەت	باشقىلار	ئالىي	ئوتتۇرا	باشلانغۇچ	تېخنىك ئىشچى
1950														74						
1951														88						
1952														92						
1953														120						
1954														132						
1955														133						
1956														158						
1957														211						41
1958														317						34
1959														335						51
1960														359						50
1961								18	54	46	123	287	434	386				21	46	67
1962								16	51	42	64	340	496	451						8
1963								21	60	45	65	318	492	376						
1964	571							23	62	55	75	320	457	400						
1965	581							19	67	43	112	345	507	454						
1971	200							338	53	64	77	361	502	454	38	8				
1972	200							358	57	75	84	361	519	470		13				
1973	186							343	55	61	79	331	610	561		15				
1974	188							324	54	78	74	303	661	613		9				

				11		640	675	301	72	81	61	336							215	1975
				36	61	690	730	307	83	81		381							277	1976
				12		737	909	304	106	102	72	288							212	1977
				14	46	791	924	318	281	108	74	144							279	1978
						824	1041	304	290	114	94	153							244	1979
	244	125		64	57	826	1041	536	337	110	84	81	285	167	317	388	340	408	405	1980
	535	6		102	68	833	1461	307	145	111	118	56	238	167	307	378	340	468	470	1981
	51	10		180	88	832	1367	335	174	118	132	119	286	183	436	268	485	327	528	1982
	1416	9		298	95	832	1388	335	174	117	141	110	337	193	565	158	631	185	589	1983
	1591	20		213	46	831	1487	325	178	120	150	128	212	332	498	431	373	296	505	1984
	452	15		200	31	809	1425	242	187	125	164	137	356	373	419	435	337	396	395	1985
	190	21		415	30	839	1468	290	193	120	170	149	326	423	354	508	408	412	404	1986
	1522	188	7	434	32	869	1536	215	284	122	179	158	286	478	294	581	479	428	414	1987
	442	22		600	38	869	1521	275	197	135	181	163	300	463	492	573	453	399	430	1988
161	1462	145	8	489	39	937	1603	154	204	138	188	152	224	372	351	336	545	609	530	1989
250	2293	248	3	505	87	986	1684	156	215	139	199	142	288	356	297	490	527	560	609	1990
	175	251	9	377	37	1035	1722	169	257	139	207	154	430	338	307	369	483	505	630	1991
	1513	276	3	369	52	976	1785	187	294	150	213	161	427	338	315	379	548	541	663	1992
	1675	258	11	634	49	987	1837	131	329	155	221	167	389	382	368	473	592	631	688	1993
21	1773	333	14	537	58	1001	1953	128	346	174	230	187	343	332	388	502	644	658	746	1994
	21	365	14	398	47	1016	2194	180	387	164	231	234	315	405	390	539	696	1070	420	1995
	1849	396	11	529	55	1037	2152	163	461	177	222	298	356	478	392	502	748	1483	98	1996
	1983	363	11	524	57	1062	2274	159	536	189	257	257	368	468	443	524	821	1316	313	1997
	3079	534	11	540	52	1148	2337	153	571	210	265	206	398	454	498	629	800	1263	292	1998
	2108	435	12	556	55	1159	2359	175	577	221	267	201	401	497	493	611	821	1287	301	1999
	1288	427	17	316	56	2039	2628	206	521	227	254	300	330	445	498	795	843	1299	298	2000
	935	539	22	273	54	1988	2602	231	671	299	254	356	329	545	505	858	871	1311	321	2001

ئىزاھ : 1966 ~ 1970 ـ يىللارغىچە بولغان سانلىق مەلۇماتلارنى تەكشۈرۈپ چىقىشقا ئامال بولمىدى ، جەدۋەلدە بوش قالدۇرۇلغانلىرى ماتېرىيالنىڭ يوقلۇقىنى كۆرسىتىدۇ .

§2 . كادىر باشقۇرۇش

1 . كادىر قوبۇل قىلىش

1) جەمئىيەتتىن قوبۇل قىلىش

1950 ـ يىلى قوبۇل قىلىنغان دۆلەت كادىرى 63 ئىدى . ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش ـ زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش ، يەر ئىسلاھاتى ، «ئۈچكە قارشى تۇرۇش ، بەشكە قارشى تۇرۇش» ھەرىكىتى ۋە ئومۇمىي سايلام ھەرىكىتى جەريانىدا يېزىلاردىكى ئاكتىپلاردىن 248ى كادىرلىققا قوبۇل قىلىندى . 1962 ـ يىلىغا كەلگەندە 658 كادىر قوبۇل قىلىندى . 1963 ~ 1965 ـ يىلىغىچە سوتسىيالىستىك تەربىيە ھەرىكىتى جەريانىدا ئاكتىپلاردىن 157 سى كادىرلىققا تاللاندى . 1975 ~ 1976 ـ يىللىرى «ئاساسىي لۇشىەن تەربىيىسى» جەريانىدا 68 كىشى كادىرلىققا قوبۇل قىلىندى . 1980 ـ يىلى 79 كادىر قوبۇل قىلىندى .

1980 ـ يىلى «ئورنىغا دەسسىتىش» تۈزۈمى بىكار قىلىندى . «ئىختىيارىي تىزىمغا ئالدۇرۇش ، ئاشكارا قوبۇل قىلىش ، بىرتۇتاش ئىمتىھان ئېلىش ، ئەلالىرىنى قوبۇل قىلىش» پرىنسىپى قوللىنىلىپ ، بازارلاردىن تولۇق ئوقۇتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ، توي قىلمىغان ، ئىش كۈتۈپ تۇرغان ياشلاردىن 74 ى كادىرلىققا ، توققۇزى پەن ـ تېخنىكا خادىملىققا قوبۇل قىلىندى . 25 كىشى ئىشچىلىقتىن كادىرلىققا ئۆزگەرتىلدى . 1982ـ

يىلى «ئىشچىلىقتىن كادىرلىققا ئۆزگەرتىش» تۈزۈمى بىكار قىلىنىپ ، ئىشچىلار ئارىسىدىن مەلۇم كەسىپنى تېخنىكىنى بىلىدىغان 77 كىشى كادىرلىققا تالىلاندى . 1950 ~ 2001 ـ يىلىغىچە جەمئىيەتتىن 1647 كىشى كادىرلىققا قوبۇل قىلىندى .

2) ھەربىي سەپتىن كەسىپ ئالماشتۇرغان كادىرلارنى ئورۇنلاشتۇرۇش

1950 ~ 1953 ـ يىلىغىچە ھەربىي سەپتىن كەسىپ ئالماشتۇرۇپ ئۇچۇرىان ناھىيىسىگە كەلگەن كادىر 57 بولۇپ ، ئۇلار ناھىيە ۋە رايون دەرىجىلىك ئىدارىلەرگە كېلىپ پارتىيە ، ھۆكۈمەت ئورۇنلىرىدا رەھبەرلىك ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالدى . 1954 ~ 1962 ـ يىلىغىچە ناھىيە بويىچە ھەربىي سەپتىن كەسىپ ئالماشتۇرغان 28 كادىر ئورۇنلاشتۇرۇلدى . 1963 ـ يىلدىن باشلاپ ھەربىي سەپتىن كەسىپ ئالماشتۇرغان كادىرلارنىڭ زور كۆپچىلىكى دېھقانچىلىق ، چارۋىچىلىق مەيدانلىرىغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى . شۇ يىلى كەسىپ ئالماشتۇرغان تۆت كادىر ئورۇنلاشتۇرۇلدى . 1965 ـ يىلى كەسىپ ئالماشتۇرغان كادىر 34 ئىدى . 1970 ـ يىلىدىن كېيىن مەركىزىي ھەربىي كومىتېت ۋە ئاپتونوم رايونلۇق ھەربىي سەپتىن كەسىپ ئالماشتۇرغان كادىرلارنى ئورۇنلاشتۇرۇش ئىشخانىسىنىڭ بەلگىلىمىسى بويىچە ، ھەربىي سەپتىن قايتقان ۋە كەسىپ ئالماشتۇرغان كادىرلاردىن شىنجاڭدا قېلىشنى خالايدىغانلار چېگرا ئاغا ، چارۋىچىلىق فېرمىلىرىغا خىزمەتكە تەقسىم قىلىندى . يۇرتىغا قايتىشنى خالايدىغانلار ئۆز يۇرتىغا قايتۇرۇلۇپ ئورۇنلاشتۇرۇلدى . كەسىپ ئالماشتۇرغان كادىرلاردىن ناھىيە ئىچىدە ئورۇنلاشتۇرۇلغىنى بارغانسېرى ئازايدى .

3) ھەقىقەتكە قايتقانلارنى ئورۇنلاشتۇرۇش

1950 ـ يىلى ناھىيىلىك پارتكوم ، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنى كونا ھۆكۈمەتتىن ھەقىقەتكە قايتقانلارنى تەربىيىلەپ ئۆزگەرتتى ، ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىن 192 كىشى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ئورگىنى ، رايونلۇق مەھكىمە ۋە يېزىلىق خەلق ھۆكۈمەتلىرى ، مەكتەپ قاتارلىق ئورۇنلاردا ئىلىپ قېلىپ خىزمەتكە ئورۇنلاشتۇرۇلدى . 1951 ـ يىلى ھەقىقەتكە قايتقان 271 كىشى ئورۇنلاشتۇرۇلدى ، غەربىي شىمال ھەربىي مەمۇرىي كومىتېتىنىڭ يولىيورۇقىغا ئاساسەن ، ئىشپىيون ـ باندىتلارنى تازىلاش ، ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلۇپ ، پارتىيىگە قارشى ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا بۇزغۇنچىلىق قىلغۇچىدىن 39 ى ئېنىقلاپ چىقىلدى ، پارتىيە رەھبەرلىكىنى ھىمايە قىلغۇچىلاردىن قالدۇرۇپ ئىشلىتىلگەن 232 كىشى «ئومۇمەن مائاشى ۋە دەرىجىسىنى چۈشۈرمەسلىك» پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇلۇپ داۋاملىق ئىشلىتىلدى ھەمدە خىزمەت جەريانىدا ئۇزلۇكسىز ئۆزگەرتىلىپ ، سوتسىيالىزم يولىدا ماڭىدىغان ، ھەر مىللەت ئاممىسى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان سوتسىيالىستىك يېڭى كىشىلەرگە ئايلاندۇرۇلدى . 1950 ~ 1959 ـ يىلىغىچە قالدۇرۇپ ئىشلىتىلگەنلەردىن 557 كىشى ئورۇنلاشتۇرۇلدى .

4) ئالىي مەكتەپ ، تېخنىكومىلارنى پۈتتۈرگەنلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇش

1950 ـ يىلى دۆلەت ئۇچۇرىان ناھىيىسىگە ئالىي مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ئىككى ئوقۇغۇچىنى تەقسىم قىلدى . 1950 ~ 1962 ـ يىلىغىچە ناھىيىدە ئالىي مەكتەپ ، تېخنىكومنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچى 36 گە يەتتى . «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە «ئىشچى ، دېھقان ، ئەسكەر» ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىسىدىن 37 سى ئورۇنلاشتۇرۇلدى .

1978 ـ يىلىدىكى پارتىيە 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن ، ئالىي مەكتەپلەرگە ئىمتىھان بېرىش تۈزۈمىنىڭ ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈشىگە ئەگىشىپ ، ئۇچۇرىان ناھىيىسىگە تەقسىم قىلىنغان ئالىي مەكتەپ ، تېخنىكوم ئوقۇغۇچىلىرى يىلدىن ـ يىلغا كۆپەيدى . 1980 ـ يىلى ئالىي مەكتەپ ، تېخنىكوم ئوقۇغۇچىسىدىن 36 سى ، 1990 ـ يىلى ئالىي مەكتەپ ، تېخنىكوم ئوقۇغۇچىسىدىن 63ى ئورۇنلاشتۇرۇلدى . 1955 ~ 2001 ـ يىلىغىچە 1918 ئالىي مەكتەپ ، تېخنىكوم ئوقۇغۇچىسى تەقسىم

قىلىندى ، يىلىغا ئوتتۇرىچە 8 .40 كىشى توغرا كەلدى . 2001 ـ يىلى 1998 ـ يىلىدىن بۇيان ئالىي مەكتەپ ، تېخنىكومنى پۈتتۈرگەن 395 ئوقۇغۇچى بىرتۇتاش تەقسىم قىلىندى .

5) ئىختىساسلىقلارنى ئالماشتۇرۇش

ئىختىساسلىقلارنى ئالماشتۇرۇش 1986 ـ يىلى باشلاندى . شۇ يىلى ئىختىساسلىقلاردىن بەشى ئالماشتۇرۇلدى . 1992 ـ يىلى ناھىيىلىك پارتكوم «ئىختىساسلىق خادىم ، مەبلەغ ، تېخنىكا كىرگۈزۈش ۋە توغرا لىنىيىلىك ئىقتىسادىي بىرلىشىشنى ئىلگىرى سۈرۈش توغرىسىدا بىرقانچە بەلگىلىمە» ، «پارتىيە ، ھۆكۈمەت ئورگانلىرىدىكى ، كەسپىي ئورۇنلاردىكى تېخنىكا خادىملىرىنى ئىلھاملاندۇرۇش يۈزىسىدىن دۆلەت ئىلكىدىكى ، كوللېكتىپ ئىگىلىكتىكى يېڭا ـ بازار كارخانىلىرىغا بېرىپ كارخانىلارنى ھۆددىگە ئېلىشقا ئىلھام بېرىش توغرىسىدا بەلگىلىمە» نى چىقىرىپ ، 200 ئىختىساسلىق خادىم كىرگۈزدى ، بۇنىڭ ئىچىدە «بەش ئالىي مەكتەپ» نى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچى 117 ؛ 1993 ـ يىلى 70 كىشى كىرگۈزۈلدى . 1994 ـ يىلى ئاقسۇ ئىختىساسلىقلارنى ئالماشتۇرۇش يىغىنىدا «بەش ئالىي مەكتەپ» نى پۈتتۈرگەنلەردىن 63 ى تەكلىپ قىلىندى . 1986 ～ 2001 ـ يىلىغىچە 612 ئىختىساسلىق خادىم كىرگۈزۈلدى ، يىلىغا ئوتتۇرىچە 53 كىشىدىن توغرا كەلدى .

2 . يۆتكەش ـ سەپلەشنى باشقۇرۇش

50 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا دۆلەتنىڭ قانۇنى ۋە پارتىيە نىزامنامىسىدىكى بەلگىلىمە بويىچە ھاكىم ۋە پارتكوم شۇجىسى ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى ۋە ناھىيىلىك پارتىيە ۋەكىللىرى يىغىنىدا سايلام ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلدى ۋە يۇقىرى دەرىجىلىك پارتىيە ، ھۆكۈمەت ئورگانلىرىنىڭ تەستىقلىشىغا يوللاندى . 1950 ～ 1955 ـ يىلىغىچە ناھىيە دەرىجىلىك كادىرلارنى يۆتكەش ـ سەپلەشنى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ، بۆلۈم دەرىجىلىك ، مۇئاۋىن بۆلۈم دەرىجىلىك كادىرلارنى يۆتكەش ـ سەپلەشنى ۋىلايەتلىك پارتكوم تەشكىلات بۆلۈمى باشقۇردى . «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە نورمال كادىرلارنى ۋەزىپىگە تەينىلەش ، ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇش ئىشى ئۇزۇلۈپ قالدى . 1950 ～ 1965 ـ يىلىغىچە 349 كادىر ئۆستۈرۈلدى ، بۇنىڭ ئىچىدە ناھىيە دەرىجىلىك كادىر يەتتە ، بۆلۈم دەرىجىلىك كادىر 170 ، بۆلۈمچە دەرىجىلىك كادىر 172 . رەھبەرلىك بەنزىسىدە «ياشانغان ، ئوتتۇرا ياش ، ياشلار» نى بىرلەشتۈرۈش تەكىتلىنىپ ، بەزى ياش كادىرلار ئۆستۈرۈلدى . 1979 ـ يىلى 2 ـ ئايدا كادىرلار سىياسىتى ئەمەلىيلەشتۈرۈلدى ، 1986 ـ يىلى 6 ـ ئايغىچە «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە بىر تەرەپ قىلىنغان دۆلەت كادىرىدىن 240 ى تەكشۈرۈلۈپ ، 172 سىنىڭ سىياسىتى ئەمەلىيلەشتۈرۈلدى ، بۇنىڭ ئىچىدە 90 ئادەمنىڭ خىزمىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى . 1980ـ يىلىدىن كېيىن ھەر دەرىجىلىك كادىرلار كادىرلارنى «تۆتەلەشتۈرۈش» پرىنسىپىغا ئاساسەن سەپلەندى .

1982 ـ يىلىدىن كېيىن كادىرلارنى يۆتكەش ـ سەپلەشنى باشقۇرۇشتا «پارتىيە كادىرلارنى باشقۇرۇش ، پەقەت شەخسىي سۈپىتىگە قاراپ ئىشقا قويۇش ، ھەم قابىلىيەتلىك ، ھەم ئەخلاقلىق بولۇش ، ئۇزلۇكسىز يېڭىلاپ تۇرۇش» پرىنسىپىغا ئاساسەن ، كادىرلار قوشۇننىنى ئىنقىلابىيلاشتۇرۇش ، ياشلاشتۇرۇش ، بىلىم ئەھلىگە ، كەسىپ ئەھلىگە ئايلاندۇرۇش ئۆلچىمى بويىچە كادىر سەپلەندى . ناھىيە دەرىجىلىك كادىرلارنى يۆتكەش ـ سەپلەشنى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ، مۇئاۋىن ناھىيە دەرىجىلىك كادىرلارنى يۆتكەش ـ سەپلەشنى ۋىلايەتلىك پارتكوم ؛ بۆلۈم ، بۆلۈمچە دەرىجىلىكلەرنى يۆتكەش ـ سەپلەشنى ناھىيىلىك پارتكوم باشقۇردى ؛ پارتكومنىڭ بۆلۈم ، كومىتېت ، ئىشخانا رەھبەرلىرىنى ناھىيىلىك پارتكوم ، ھۆكۈمەتنىڭ بۆلۈم دەرىجىلىك رەھبەرلىرىنى خەلق ھۆكۈمىتى تەينىلىدى . 1983 ـ يىلى ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ، ھۆكۈمەت تارماقلىرىنىڭ باشلىقلىرىنى خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى تەينىلەيدىغان بولدى . 1984 ـ يىلى ئوتتۇرا ـ باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچى ، ئىشچى ـ خىزمەتچىلىرىنى ، باغچا ئوقۇتقۇچىلىرىنى

ناھىيىلىك مائارىپ ئىدارىسى باشقۇردى ۋە سەپلىدى . شۇ يىلى ئەمگەك ـ كادىرلار نازارىتى كادىرلارنىڭ يۆتكىلىشىگە مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەر توغرىسىدا بەلگىلىمە چىقىرىپ ، ياردەمچى ئىنژېنېردىن يۇقىرى كەسپىي تېخنىكا كادىرلىرى باشقا ئۆلكە ، شەھەرلەرگە يۆتكىلىشنى تەلەپ قىلسا ، ۋىلايەتلەردىكى ئەمگەك ـ كادىرلار باشقارمىسى تەستىقلايدۇ ، ئادەتتىكى مەمۇرىي كادىرلار ئىچكى ئۆلكىلەرگە يۆتكىلىشنى تەلەپ قىلسا ، ناھىيىلىك كادىرلار ئىدارىسى تەستىقلاپ رەسمىيەت ئۆتەيدۇ ، ئاپتونوم رايوننىڭ مائارىپ سىستېمىسىدىكى ئوتتۇرا ـ باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى يۆتكەلمەكچى بولسا ، ناھىيىلىك مائارىپ ئىدارىسى رەسمىيەت ئۆتەيدۇ ، دەپ بەلگىلەندى . 1984 ـ يىلى ئاپپارات ئىسلاھاتى مەزگىلىدە ناھىيە دەرىجىلىك كادىردىن ئۈچى ، پەن ـ تېخنىكىغا مەسئۇل كادىر ۋە كارخانا رەھبىرىي كادىرىدىن 37 سى ئۆستۇرۇلدى . 1985 ـ يىلىدىن كېيىن زىيالىيلار سىياسىتى ئەمەلىيلەشتۇرۇلۇپ ، كۆپ يىل خىزمەت قىلغان ئالىي مەكتەپ ، تېخنىكومنى پۈتتۈرگەنلەر ئىشقا قويۇلدى . شۇ يىلى زىيالىيدىن 45 ى رەھبىرىي كادىرلىق ۋەزىپىسىگە قويۇلدى . 1986 ـ يىلى ۋىلايەتلىك پارتكوم تەشكىلات بۆلۈمى كادىرلارنى يۆتكەشنى تەستىقلاش ھوقۇق دائىرىسى ئۈستىدە يېڭىدىن مۇنداق بەلگىلىمە چىقاردى : پارتكوم سىستېمىسىدىن يۆتكىلىپ كېتىدىغان ، يۆتكىلىپ كىرىدىغان كادىرلار ياكى ئۆزئارا يۆتكىلىدىغان كادىرلارنى ناھىيە دەرىجىلىكتىن يۇقىرى تەشكىلات تارماقلىرى تەستىقلايدۇ ؛ ناھىيىلىك پارتكوم بۆلۈم باشلىقى ، مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى دەرىجىلىك كادىرنى ۋەزىپىگە تەيىنلەيدۇ ۋە ۋەزىپىدىن قالدۇرىدۇ ، ناھىيىلەر ئارا يۆتكىلىدىغانلارنى ناھىيىلىك پارتكوم تەشكىلات بۆلۈمى تەستىقلايدۇ ؛ باشقا ئۆلكە ، شەھەرلەرگە ، باشقا ۋىلايەتلەرگە ھەم ۋىلايەتكە بىۋاسىتە قاراشلىق ئورۇنلارغا يۆتكىلىدىغانلارنى ۋىلايەتلىك پارتكوم تەشكىلات بۆلۈمىگە مەلۇم قىلىپ تەستىقلىتىدۇ ؛ ناھىيىلىك رەھبەرلىك بەنزىسىگە كىرگۈزۈلىدىغان زاپاس كادىرلارنىڭ يۆتكىلىشىدە ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ تەستىقلىشىغا يوللىنىشى كېرەك . ھەر خىل كەسپىي تېخنىكا كادىرلىرىنىڭ باشقا ئۆلكىلەرگە يۆتكىلىشىدە ئىنژېنېر ۋە ئىنژېنېردىن يۇقىرى تېخنىكا كادىرلىرىنى ۋىلايەتلىك پارتكوم تەشكىلات بۆلۈمى تەستىقلايدۇ . 1987 ـ يىلىدىن كېيىن پارتىيە ، ئاممىۋى تەشكىلات سىستېمىسىدىكى مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى دەرىجىلىكتىن يۇقىرى رەھبىرىي كادىرلارنى ناھىيىلىك پارتكوم تەشكىلات بۆلۈمى يۆتكەيدىغان ـ سەپلەيدىغان ، مەمۇرىي كادىرلارنىڭ رەسمىيىتىنى كادىرلار ئىدارىسى بېجىرىدىغان بولدى . 1989 ـ يىلى 11 ـ ئايدا ناھىيىلىك پارتكومنىڭ شۇجىسى گۇرۇپپا باشلىقى بولغان كادىرلاردىن ئىمتىھان ئېلىش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى ، مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقىدىن يۇقىرى رەھبىرىي كادىرلاردىن «ئەخلاق ، ئىقتىدار ، ئىشقا چىقىش ، نەتىجە» دىن ئىبارەت تۆت جەھەتتىن يىللىق خىزمىتىدىن ئىمتىھان ئېلىندى . تەشكىلات بۆلۈمى ئىمتىھان ئېلىش بويىچە ئىش بېجىرىش ئاپپاراتى بولۇش سۈپىتى بىلەن ، كۈندىلىك ئىمتىھان ئېلىش ئىشلىرىنى بىرتەرەپ قىلدى . 1989 ـ يىلىدىكى «4 ـ ئىيۇن» ۋەقەسىدىن كېيىن كادىر ئىشلىتىشتە «ھەم ئەخلاقلىق ، ھەم قابىلىيەتلىك بولۇشتا چىڭ تۇرۇش» پرىنسىپى قاتتىق تەكىتلەندى . 1990 ـ يىلى ناھىيىلىك پارتكوم تەشكىلات بۆلۈمىنىڭ باشلىقى ، مۇئاۋىن باشلىقى ، يېزىلىق پارتكوم شۇجىسى ، يېزا باشلىقىنى يۆتكەش ـ سەپلەشنى ۋىلايەتلىك پارتكوم تەشكىلات بۆلۈمى باشقۇرغاندىن باشقا ، قالغان كادىرلارنى يۆتكەش ـ سەپلەشنى ناھىيىلىك پارتكوم باشقۇرىدىغان بولدى . ئادەتتىكى كادىرلارنى ناھىيىلىك كادىرلار ئىدارىسى ، بۆلۈمچە دەرىجىلىك رەھبىرىي كادىرلارنى تەشكىلات بۆلۈمى باشقۇردى . 1992 ـ يىلىدىن باشلاپ ھەربىي سەپتىن كادىرلىققا قوبۇل قىلىنىدىغان ، ھەربىي سەپتىن كەسىپ ئالماشتۇرغان ھەربىيلەرنى تەشكىلات بۆلۈمى باشقۇردى . 1993 ـ يىلىدىن باشلاپ ئادەتتىكى كادىرلاردىن يىللىق خىزمىتىدىن ئىمتىھان ئېلىنىپ ، كادىرلارنىڭ يىللىق ئىمتىھاندا ئىمتىھان نەتىجىسى ئۇدا ئۈچ يىل «ئەلا» بولسا ، بىر دەرىجە مائاش ئۆستۈرۈلىدىغان ، ئۇدا ئۈچ يىل لاياقەتلىك بولالمىغان ياكى ۋەزىپىسىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمىغانلارنىڭ بىر دەرىجە مائاشى چۈشۈرۈلىدىغان بولدى . 1998 ـ يىلىدىن باشلاپ «ئەلا» باھالانغان كادىرلارغا بىر ئايلىق مائاش مۇكاپات قىلىپ بېرىلىدىغان ، ئۇدا ئۈچ يىل «ئەلا» باھالانغانلارغا بىر دەرىجە مائاش مۇكاپات قىلىپ بېرىلىدىغان بولدى . 1998 ~ 2001 ـ يىلىغىچە 39 ئادەمگە بىر دەرىجە مائاش مۇكاپات قىلىپ بېرىلدى ، بەش ئادەمنىڭ بىر دەرىجە مائاشى چۈشۈرۈلدى .

3 . شتات باشقۇرۇش

1950 ـ يىلى ناھىيىلىك پارتكومنىڭ شتاتى 71 ئىدى ، ئەمەلىيەتتىمۇ 71 ئادەم ئىشلىدى ؛ ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ شتاتى 217 بولۇپ ، ئەمەلىيەتتە 227 كىشى ئىشلىدى .

1951 ـ يىلى ناھىيە بويىچە ئومۇمىي شتات 549 ئىدى ، ئەمەلىيەتتە 525 كىشى ئىشلىدى .

1954 ـ يىلى 7 ـ ئايدا ۋاڭ گاۋسەينىڭ مۇدىرلىقىدا شتاتنى تەرتىپكە سېلىش كومىتېتى قۇرۇلدى . شتاتنى تەرتىپكە سېلىش ئارقىلىق ئەمۇرىي ئورگانلارنى ئىخچاملاش ، خىزمەت ئۈنۈمىنى ئۆستۈرۈش ئەقسىتى ئاساسىي جەھەتتىن ئىشقا ئاشۇرۇلدى .

1958 ـ يىلى 4 ـ ئايدا ناھىيە بويىچە يەنە بىر قېتىم ئەمۇرىي ئاپپاراتلار ئىخچاملىنىپ ، ئورۇنلارنىڭ شتاتى مۇنداق بولدى : ناھىيىلىك پارتكومنىڭ 48 ، ناھىيىلىك خەلق كومىتېتىنىڭ 52 ، سودا ئىدارىسىنىڭ 39 ، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ 31 ، سوت ئەھكىمىسىنىڭ ئون ، تەپتىش ئەھكىمىسىنىڭ توققۇز ، باج ئىدارىسىنىڭ 21 ، بانكىنىڭ 62 (تىجارەت ئورۇنلىرىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) ، پوچتا ـ تېلېگراف ئىدارىسىنىڭ 26 ، تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپىنىڭ 111 (رايونلاردىكى ئاساسىي قاتلام كوپېراتىپلىرىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) ، يېمەك ـ ئىچمەك شىركىتىنىڭ 24 ، دوختۇرخانىنىڭ 25 ، ئاشلىق ئىدارىسىنىڭ 82 ، چارۋا ئەھۋالاتلىرى شىركىتىنىڭ 28 ، دېھقانچىلىق ماشىنا ـ سايمانلىرى پونكىتىنىڭ 29 ، مال دوختۇرخانىسىنىڭ ئالتە ، كىتابخانىنىڭ ئىككى .

1965 ـ يىلى ماھەلەردىكى ئىشلارنىڭ كۆپىيىشى نەتىجىسىدە ، ئورۇنلاردا شتات ئېشىپ كېتىش ئەھۋالى يۈز بەردى . بىرىنچى ، دۆلەت ئەمۇرىي سىستېمىسىنىڭ شتاتى 377 ئىدى ، ئەمەلىيەتتە 393كە يەتتى ، ناھىيىلىك پارتكومنىڭ شتاتى 48 ئىدى ، ئەمەلىيەتتە 52 گە يەتتى ؛ ناھىيىلىك خەلق كومىتېتىنىڭ شتاتى 66 ئىدى ، ئەمەلىيەتتە 67گە يەتتى ؛ گۈڭشىلارنىڭ شتاتى 192 ئىدى ، ئەمەلىيەتتە 205كە يەتتى . ئىككىنچى ، ئاساسلىق كارخانىلارنىڭ شتاتى 144 ئىدى ، ئەمەلىيەتتە 167گە يەتتى . ئۈچىنچى ، ئۈنۈمبرسال كارخانىلارنىڭ شتاتى 164 ئىدى ، ئەمەلىيەتتە 199غا يەتتى ؛ تۆتىنچى ، مەدەنىيەت ، مائارىپ ، سەھىيە سىستېمىسىنىڭ شتاتى 82 ئىدى ، ئەمەلىيەتتە 515كە يەتتى ؛ بەشىنچى ، باشقا كەسپىي شتات 39 ئىدى ، ئەمەلىيەتتە 61گە يەتتى . ناھىيە بويىچە ئورگانلارنىڭ شتاتى 1493 ئىدى ، ئەمەلىيەتتە 2015كە يەتتى .

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە ئاپپاراتلار ۋە خادىملار خالىغانچە قىسقارتىلدى ۋە كۆپەيتىلدى .

1979 ـ يىلى 12 ـ ئايدا ناھىيىلىك پارتكوم ، ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت مۇنداق يېڭى شتات چۈشۈردى : ناھىيىلىك پارتكومنىڭ مەمۇرىي شتاتى 83 ، كەسپىي شتاتى تۆت ؛ خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مەمۇرىي شتاتى 17 ؛ ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتنىڭ مەمۇرىي شتاتى 198 ، كەسپىي شتاتى 134 ؛ سوت ئەھكىمىسىنىڭ مەمۇرىي شتاتى 42 ؛ تەپتىش ئەھكىمىسىنىڭ مەمۇرىي شتاتى 22 ؛ جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ مەمۇرىي شتاتى 217 ؛ تاشقى سودا ئىدارىسىنىڭ مەمۇرىي شتاتى 34 ، كەسپىي شتاتى 53 ؛ سودا ئىدارىسىنىڭ مەمۇرىي شتاتى 16 ؛ سودا ـ سانائەت ئىدارىسىنىڭ مەمۇرىي شتاتى 23 ، كەسپىي شتاتى 15 ؛ ئاشلىق ئىدارىسىنىڭ مەمۇرىي شتاتى 45 ، كەسپىي شتاتى 12 ؛ ناھىيىلىك كەسپىي ئورۇنلارنى باشقۇرۇش ئىدارىسىنىڭ مەمۇرىي شتاتى 25 ، كەسپىي شتاتى تۆت ؛ ناھىيىلىك تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپىنىڭ مەمۇرىي شتاتى 29 . يېڭى شتات بويىچە مەمۇرىي شتات 751 ، كەسپىي شتات 222 بولدى . 1980 ～ 1994 ـ يىلىغىچە ئالتە قېتىم شتات تەڭشەلدى . 1998 ـ يىلى 2 ـ ئايدىن باشلاپ پارتىيە ، ھۆكۈمەت ئورگانلىرىنىڭ شتاتى يەنە بىر قېتىم تەڭشەلدى . تەڭشەش ئارقىلىق ناھىيىلىك پارتكوم ، ھۆكۈمەتتە 28 ئاپپارات قۇرۇلدى ، بۇنىڭ ئىچىدە ناھىيىلىك پارتكومدىكىسى بەش ، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىدىكىسى 23 . مەمۇرىي تەپتىشلىك ئىدارىسى ، مىللەت ـ دىن ئىشلىرى ئىدارىسى (ھۆكۈمەت تەركىبىگە كىرگۈزۈلدى ، ئاپپارات چەكلىمىسىگە كىرگۈزۈلمىدى) ، دۆلەت بىخەتەرلىكى ئىدارىسى (ئاپپارات چەكلىمىسىگە كىرگۈزۈلمىدى) بەلگىلىمە بويىچە قۇرۇلدى . يەرلىك باج ئىدارىسى ، ئاشلىق ئىدارىسى ھۆكۈمەتكە بىۋاستە قاراشلىق ئاپپارات بولدى . ناھىيىلىك

پارتكوم ، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ خىزمەت تارماقلىرىدا ئادەتتە بىر باشلىق ، بىر مۇئاۋىن باشلىق بولدى ، خىزمەت ۋەزىپىسى ئېغىر بولغان ئاز بىر قىسىم ئورۇنلارغا بىردىن مۇئاۋىن باشلىق كۆپەيتىپ سەپلەندى . مەمۇرىي شتاتنىڭ ئىشلىتىلىش دائىرىسى مۇنداق بولدى : ناھىيىلىك پارتكوم ، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ خىزمەت تارماقلىرى ، خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى ، سىياسىي كېڭەشنىڭ ئىش بېجىرىش ئاپپاراتلىرى ، دېموكراتىك پارتىيە ـ گۇرۇھلار ، ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى ، ياشلار ئىتتىپاقى ، ئايالار بىرلەشمىسى قاتارلىق ئىدارىلەر ، سوت مەھكىمىسى ، تەپتىش مەھكىمىسى ، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى ، ئەدلىيە ئىدارىسىنىڭ شتاتى بەلگىلىمە بويىچە ئايرىم بولدى (يېزا ـ بازارلىق خەلق قوراللىق بۆلۈملىرىنىڭ 53 شتاتىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) . كەسپىي ئورۇنلار ئاپپاراتلىرىنىڭ ئومۇمىي نىشانى مەمۇرىيەت بىلەن كەسپىنى ئايرىۋېتىش ، ئىمتىھان ئېلىش يولىغا مېڭىشتىن ئىبارەت بولدى . ئۇزاق مۇددەتكىچە نەتىجە كۆرۈلمىگەن ، ئىجتىمائىي ئۇنۇمى تۆۋەن ، كەسپى يېقىن كېلىدىغان ئورگانلار ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى ياكى قوشۇۋېتىلدى ، شەرت ـ شارائىتى بار تولۇق خىراجەتلىك ئورۇنلارنىڭ پەرقلىق قوشۇمچە يارداەم بېرىشكە ۋە كىرىم ـ چىقىمغا ئۆزى ئىگە بولۇشقا بۇرۇلۇشىغا مەدەت بېرىلدى ، پەرقلىق قوشۇمچە يارداەم بېرىلىدىغان كەسپىي ئورۇنلار كىرىم ـ چىقىمغا ئۆزى ئىگە بولىدىغان ياكى كارخانىچە باشقۇرۇلىدىغان قىلىندى ، كەسپىي ئورۇنلارنىڭ مالىيىنىڭ تامىقىنى يېيىشى ئاستا ـ ئاستا % 10 ئازايتىلدى . شۇ يىلى ناھىيىلىك پارتكومنىڭ مەمۇرىي شتاتى 65 بولسىمۇ ، ئەمەلىيەتتە 64 ، كەسپىي شتات 13 بولسىمۇ ، ئەمەلىيەتتە ئۇچ بولۇپ تۇرىۋەردى ؛ ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ مەمۇرىي شتاتى 254 بولسىمۇ ، ئەمەلىيەتتە 249 ئادەم ؛ كەسپىي شتاتى 607 بولسىمۇ ، ئەمەلىيەتتە 620 ئادەم ؛ خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ ئورگان مەمۇرىي شتاتى 19 بولسىمۇ ، ئەمەلىيەتتە 23 ئادەم ؛ سىياسىي كېڭەش ئورگىنىنىڭ مەمۇرىي شتاتى ئالتە بولسىمۇ ، ئەمەلىيەتتە 14 ئادەم ؛ ئىجتىمائىي تەشكىلات ئورگىنىنىڭ مەمۇرىي شتاتى 12 بولسىمۇ ، ئەمەلىيەتتە سەككىز ئادەم ؛ سىياسىي ـ قانۇن تارماقلىرىنىڭ مەمۇرىي شتاتى 245 بولسىمۇ ، ئەمەلىيەتتە 211 ئادەم ، كەسپىي شتاتى تۆت (ھازىرچە كەم) ؛ ناھىيىگە بۇ ئاستە قاراشلىق كەسپىي ئورۇنلارنىڭ شتاتى 17 بولسىمۇ ، ئەمەلىيەتتە 11 ئادەم ؛ ماۋارىپ سىستېمىسىنىڭ كەسپىي شتات 2077 بولسىمۇ ، ئەمەلىيەتتە 2071 ئادەم ؛ سەھىيە سىستېمىسىنىڭ كەسپىي شتاتى 311 بولسىمۇ ، ئەمەلىيەتتە 272 (ۋاقىتلىق ئىشچى 129) ئادەم ؛ يېزا ـ بازارلارنىڭ مەمۇرىي شتاتى 394 بولسىمۇ ، ئەمەلىيەتتە 418 ئادەم ؛ يېزا ـ بازارلارنىڭ كەسپىي شتاتى 705 بولسىمۇ ، ئەمەلىيەتتە 350 (ۋاقىتلىق ئىشچى 29) ئادەم . ناھىيە بويىچە شتات 4729 (كەسپىي شتات 3717) بولسىمۇ ، ئەمەلىيەتتە 4314 (كەسپىي شتات 3327 ، ۋاقىتلىق ئىشچى 158) ئىشلىدى .

4 . ئۇنۇڭان باھالاش

1962 ـ يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە 84 ھەر خىل كەسپىي تېخنىكا خادىمى بار ئىدى ، بۇنىڭ ئىچىدە ساناقەت ، قاتناش ، مالىيە ـ سودا سىستېمىسىدىكىسى توققۇز بولۇپ ، % 10نى ؛ پارتىيە ، ھۆكۈمەت سىستېمىسىدىكىسى بەش بولۇپ ، % 6نى ؛ دېھقانچىلىق ، ئورمانچىلىق ، سۇچىلىق ، چارۋىچىلىق سىستېمىسى 41 بولۇپ ، % 49نى ؛ مەدەنىيەت ، ماۋارىپ سىستېمىسىدىكىسى 29 بولۇپ ، % 35نى ؛ ئاز سانلىق مىللەت كەسپىي تېخنىكا خادىمى 57 بولۇپ ، % 68نى ؛ ئايال كەسپىي تېخنىكا خادىمى 20 بولۇپ ، % 24نى ئىگىلىدى .

1981 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ناھىيىلىك ئۇنۇڭان باھالاش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى . 1982 ـ يىلى كەسپىي تېخنىكا خادىملىرىنىڭ ئۇنۇڭانى باھالاندى ۋە گۇۋاھنامە بېرىلدى ، شۇ يىلى 579 كىشىنىڭ ھەر خىل كەسپىي تېخنىكا ئۇنۇڭانى باھالاندى . بۇنىڭ ئىچىدە تەبىئىي پەن سىستېمىسىدىكىسى 251 (ئىنژېنېر بەش ، ياردەمچى ئىنژېنېر 48 ، تېخنىك دەرىجىلىكلەر 198) ، ئىجتىمائىي پەن تۈرىدىكىسى 328 .

1987 ـ يىلى ئۇنۇۋان ئىسلاھاتى خىزمىتى رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلۇپ ، باشلانغۇچ ئۇنۇۋان باھالاندى . ئۇنۇۋان باھالاش خىزمىتى دەرىجىگە بۆلۈپ باشقۇرۇلدى . ئالىي ئۇنۇۋاننى ئاپتونوم رايونلۇق ئۇنۇۋان ئىسلاھاتى رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى تەكشۈرۈپ تەستىقلايدىغان ، ئوتتۇرا دەرىجىلىك ئۇنۇۋاننى ۋىلايەتلىك ئۇنۇۋان ئىسلاھاتى رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى تەكشۈرۈپ تەستىقلايدىغان ، باشلانغۇچ ئۇنۇۋاننى ناھىيىلىك ئۇنۇۋان ئىسلاھاتى رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى تەكشۈرۈپ تەستىقلايدىغان بولدى . شۇ يىلى ھەر خىل كەسپىي تېخنىكا خادىملىرىدىن 1717سى باھالاندى ، بۇنىڭ ئىچىدە ئالىي ئۇنۇۋان ئالغىنى يەتتە ، ئوتتۇرا دەرىجىلىك ئۇنۇۋان ئالغىنى 188 ، باشلانغۇچ ئۇنۇۋان ئالغىنى 1522 ؛ 1989 ـ يىلى 3 ـ ئايدا كارخانىلاردا كەسپىي تېخنىكا خادىملىرىنى تەكلىپ قىلىپ ئىشلىتىش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى ، شۇ يىلى 5 ـ ئايدا ئەسلىدىكى ھەر دەرىجىلىك تېخنىكا خادىملىرىنىڭ ئۇنۇۋاننى باھالاش خىزمىتىنى كادىرلار ئىدارىسى ئىشلىدى . شۇ يىلنىڭ ئاخىرىدا ناھىيە بويىچە كەسپىي تېخنىكا خادىمى 2187گە يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە قۇرۇلۇش تېخنىكا خادىمى 64 ، دېھقانچىلىق تېخنىكا خادىمى 215 ، چارۋىچىلىق تېخنىكا خادىمى 67 ، سەھىيە تېخنىكا خادىمى 178 ، ئوقۇتۇش خادىمى 1126 ، ئىقتىساد خادىمى 338 ، باشقا تېخنىكا خادىمى 199 .

1992 ـ يىلى 6 ـ ئايدا ئۇنۇۋان باھالاش ساھەسىتىگە ئىگىلەرنى باھالاش كومىتېتى يېڭىۋاشتىن قۇرۇلدى . 1993 ـ يىلى 3 ـ ئايدا مەملىكەت بويىچە بىر تۇتاش تەشكىللەنگەن سالاھىيەت ئىمتىھانىغا قاتنىشىپ ئاپتونوم رايون بەلگىلىگەن ئىمتىھان نەتىجىسىگە ئۈيغۇن كەلگەنلەر باھالاشقا قاتناشتۇرۇلدى . كەسپىي تېخنىكا ئۇنۇۋانغا تەكلىپ قىلىنغانلارغا ئاپتونوم رايونلۇق كادىرلار ئىدارىسى تەرىپىدىن بىرتۇتاش «كەسپىي تېخنىكا ئۇنۇۋانغا تەكلىپ قىلىش گۇۋاھنامىسى» بېرىلدى .

2001 ـ يىلى ناھىيە بويىچە ھەر خىل كەسپىي تېخنىكا خادىمى 1496گە يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە ئالىي ئۇنۇۋانى بارلار 22 (ماۋارىپ ساھەسىدىكىسى 15 ، سەھىيە سىستېمىسىدىكىسى ئۇچ ، دېھقانچىلىق سىستېمىسىدىكىسى ئۇچ ، سەنئەت كەسپىدىكىسى بىر) . ئوتتۇرا دەرىجىلىك ئۇنۇۋانى بارلار 539 (ماۋارىپ سىستېمىسىدىكىسى 408 ، سەھىيە سىستېمىسىدىكىسى 51 ، قۇرۇلۇش تېخنىكىسى ساھەسىدىكىسى 20 ، ئاخبارات ـ نەشرىيات ساھەسىدىكىسى بىر ، دېھقانچىلىق سىستېمىسىدىكىسى 35 ، كىتاب ـ ماتېرىيال ، ئاممىۋى مەدەنىيەت كەسپىدىكىسى بەش ، سەنئەت كەسپىدىكىسى توققۇز ، تەرجىمان ئىككى ، باشقىلار سەككىز) ؛ باشلانغۇچ ئۇنۇۋانى بارلار 935 (كەسپىي ئورۇنلاردىكىسى 833 ، كارخانا ئورۇنلاردىكىسى 102) . كەسپىي ئۇنۇۋان ئالغان ۋە شۇ خىزمەتنى ئىشلەۋاتقان خادىملارغا ئىش ئورنى تېخنىكا ياردەم پۇلى ، كەسپىي خىزمەت بىلەن شۇغوللانغىنىغا ئون يىلدىن ئاشقانلارغا زىيالىيلار ياردەم پۇلى بېرىلدى .

5 . كادىر تەربىيلەش

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى كادىرلارنى تەربىيلەشتە خىزمەت ئورنىدا تەربىيلەش ئاساس قىلىندى ، شۇنىڭ بىلەن بىللە يېتەكچىلىك نۆۋىتى بىلەن تەربىيلەش ئوسۇلى قوللىنىلدى . 1951 ـ يىلى ناھىيە بويىچە ھەر خىل كۇرسلارغا قاتناشتۇرۇلغان كادىر 264كە يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە ئايال 32 ، بۇ ئومۇمىي ئايال كادىرلارنىڭ 55 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلدى . ئۇرۇمچىگە ئۆگىتىلىپ تەربىيلەنگەنلەر 20 ، قەشقەرگە ئۆگىتىلگەنلەر تۆت ، ئاقسۇغا ئۆگىتىلگەنلەر 131 ، ناھىيىدە ئېچىلغان ئىجارە ھەققىنى ، ئۇسۇمنى كېمەيتىش كۇرسىغا ئۆگىتىلگەنلەر 109 .

1954 ـ يىلى ئۇلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى كادىرلار نازارىتىنىڭ 3 ـ قېتىملىق كادىرلار خىزمىتى يىغىنىنىڭ روھىغا ئاساسەن ، ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرى زور كۆچ بىلەن تەربىيلەندى ، ئىشلەۋاتقان كادىرلار تەربىيلەندى . شۇ يىلى 17 كادىر قەشقەر ، ئۇرۇمچى قاتارلىق جايلاردا ئېچىلغان كەسپىي ئورۇنلاردىكى كادىرلارنى نۆۋەت بىلەن تەربىيلەش كۇرسىغا قاتناشتۇرۇلدى . 1955 ـ يىلى ناھىيە بويىچە 122 كىشى (ئايال ئۇچ ، ئاز سانلىق مىللەت خادىم 108 ، پارتىيە ئەزاسى 38 ، ئىتتىپاق ئەزاسى 19 ؛ بۆلۈم دەرىجىلىك كادىر

تۆت ، ئاكتىپ 31) تۈركۈمگە بۆلۈپ ھەر دەرىجىلىك پارتىيە مەكتەپلىرى ۋە كادىرلار مەكتەپلىرىگە ئوقۇشقا ئەۋەتىلدى ، بۇنىڭ ئىچىدە شىئەن مالىيە مەكتىپىگە ئەۋەتىلگىنى بىر ، ئاپتونوم رايوندىكى ھەر دەرىجىلىك كادىرلار مەكتەپلىرىگە ئەۋەتىلگىنى 16 ، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ھەر خىل كادىرلار مەكتەپلىرىگە ئەۋەتىلگىنى 25 ، ۋىلايەتلىك پارتىيە مەكتىپىگە ئەۋەتىلگىنى 80 . ناھىيىدە 11 قارار ھەر خىل قىسقا مۇددەتلىك كۇرس ئېچىلدى ، بۇنىڭ ئىچىدە ئىككى قارار سىياسىي ـ نەزەرىيە كۇرسى ئېچىلىپ ، 166 كادىر تەربىيىلەندى (ئايال 17 ، ئاز سانلىق مىللەت خادىمى 165 ؛ پارتىيە ئەزاسى 90 ، ئىتتىپاق ئەزاسى 76) ، توققۇز قارار ھەر خىل كەسپىي تېخنىكا كۇرسى ئېچىلىپ ، 718 كىشى تەربىيىلەندى ، بۇلارنىڭ ھەممىسى ئاز سانلىق مىللەت كادىر (ئايال 20 ، پارتىيە ئەزاسى 117 ، يېڭىدىن قوبۇل قىلىنغان كۇرسانت 650) لىرى .

1961 ـ يىلى ناھىيە بويىچە 962 كادىر چوڭ ـ كىچىك شەكىلدىكى يىغىن ۋە نەۋنىچى ، قىزىل بايراقدار سايلاش ، تۈرمۇش تەكشۈرۈش مەجلىسى ، ئايرىم سۆھبەتلىشىش قاتارلىق شەكىللەر بىلەن تەربىيىلەندى ، 1962 ـ يىلى ناھىيىلىك پارتىيە مەكتىپى توققۇز قارار كۇرس ئاچتى . ھەر قارارنىڭ ئۆگىنىش مۇددىتى 25 كۈن بولۇپ ، 1062 كادىر تەربىيىلەندى ؛ يەتتە گۇرۇپپا پارتىيە مەكتىپى 20 قارار كۇرس ئاچتى ، ھەر قارارنىڭ ۋاقتى 15 كۈن بولۇپ ، 1388 كادىر (قېتىم) تەربىيىلەندى .

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە ئاساسلىقى ، كادىرلارغا ماۋ زېدۇڭ ئىدىيىسى تەربىيىسى ، ئاساسىي لۇشيەن تەربىيىسى ئېلىپ بېرىلدى . ئىسلاھات ـ ئېچىۋېتىش يولغا قويۇلغاندىن كېيىن ، ئاساسەن دۆلەتنىڭ تۆپ سىياسىتى تەربىيىسى ئېلىپ بېرىلدى . 1990 ـ يىلى ناھىيىلىك پارتكوم كادىرلارنىڭ ئۆگىنىش ، تەلىم ـ تەربىيە پىلانىنى تۈزۈپ چىقتى . 2001 ـ يىلىدىن كېيىن ناھىيە بويىچە ھەر خىل ئىنىستىتۇت ۋە مەكتەپلەردە تەربىيىلەنگەن ۋە ئۆگىنىشكە قاتناشقان كادىرلار كۆپەيدى .

6 . مەمۇرىي تەپتىشلىك ۋە مۇكاپاتلاش ـ جازالاش

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ، دۆلەت تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن مۇكاپاتلاش تۈزۈمى مۇكاپاتلاپ تۆھپە يېزىش ، چوڭ تۆھپە يېزىش ، مۇكاپات بۇيۇمى ياكى مۇكاپات پۇلى بېرىش ، دەرىجىسىنى ، ۋەزىپىسىنى ئۆستۈرۈش ۋە شەرەپلىك نام بېرىپ گۇۋاھنامە بېرىش ؛ جازالاش تۈزۈمى ئاگاھلاندۇرۇش ، گۇناھ يېزىش ، چوڭ گۇناھ يېزىش ، دەرىجىسىنى چۈشۈرۈش ، ۋەزىپىسىنى تۆۋەنلىتىش ، ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلاش ، خىزمەتتىن ھەيدەپ سىناقتا قالدۇرۇش ، خىزمەتتىن ھەيدەشتىن ئىبارەت بولدى . مۇكاپاتلاش بىلەن جازالاش بىرلەشتۈرۈلۈپ ، مۇكاپاتلاشنى ئاساس ، جازالاشنى قوشۇمچە قىلىش پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇلدى .

50 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا ھەر يىلنىڭ ئاخىرىدا كادىرلارنىڭ خىزمەت ئەھۋالى باھالىنىپ مۇكاپاتلاندى ۋە جازالاندى . 1954 ـ يىلى 19 كىشى «نەمۇنىچى كادىر» قىلىپ باھالىنىش بىلەن بىللە ، كادىرلارنىڭ چىرىكلىشىپ چۈشكۈنلىشىش ، خىيانەتچىلىك قىلىش ، ئىستىلدا چىرىكلىشىشتىن ئىبارەت قانۇنغا خىلاپلىق قىلىش ، ئىنتىزامنى بۇزۇش دېلوسىدىن 53ى بىر تەرەپ قىلىندى ، بۇنىڭ ئىچىدە سوت مەھكىمىسىگە يوللانغىنى توققۇز ، مەمۇرىي جەھەتتىن ئاگاھلاندۇرۇش جازاسى بېرىلگىنى توققۇز ، گۇناھ يېزىلغىنى ئۈچ ، دەرىجىسى چۈشۈرۈلگىنى ئۈچ ، ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلانغىنى 16 ، خىزمەتتىن ھەيدەلگىنى ئالتە ، ئايرىم تەربىيە بېرىلگىنى يەتتە .

60 ـ يىللاردا كادىرلار ئارىسىدا «ئىلغار قىزىل باقراقدار ئورۇن» ، «قىزىل بايراقدار» ، «ئىلغار كوللېكتىپ» ، «ئىلغار شەخس» ، «ماۋ زېدۇڭ ئەسەرلىرىنى ئۆگىنىش ئاكتىپى» قاتارلىق پائالىيەتلەر قانات يايدۇرۇلدى . 1961 ـ يىلى 1 ـ ئايدا سانائەت ، كان ـ كارخانىلاردا قىزىل بايراق مۇسابىقىسى قانات يايدۇرۇلۇپ ، 14 ئىلغار كوللېكتىپ ، 112 ئىلغار خىزمەتچى ، 18 ئىلغارلار ئۇلگىسى باھالاپ چىقىلدى . 6ـ ئايدا «ئۇچقە قارشى تۇرۇش» ھەرىكىتىگە بىرلەشتۈرۈلۈپ سىياسىي ئىدىئوۋى تەربىيە ۋە تەرتىپكە سېلىش

قانات يايدۇرۇلدى . تەربىيە ۋە تەرتىپكە سېلىش ئارقىلىق ، ھەر دەرىجىلىك كادىرلار ئارىسىدا ساقلىنىۋاتقان خىيانەتچىلىك ، ئىسراپچىلىق ۋە بيۇكراتلىق ئىستىلى تۈزىتىلدى . 1963 ـ يىلى 29 كادىرغا پارتىيە ئىنتىزامى بويىچە جازا بېرىلدى ، بۇنىڭ ئىچىدە ناھىيە دەرىجىلىكى بىر ، بۆلۈم ۋە مۇئاۋىن بۆلۈم دەرىجىلىكى 10 ، ئادەتتىكى كادىر 18 ؛ 1965 ـ يىلى ھەرقايسى سەپلەردىن سەككىز ئىلغار قىزىل بايراقدار ئورۇن ، 135 ئىلغار خىزمەتچى ۋە قىزىل بايراقدار باھالاپ چىقىلدى ۋە ئۇلارغا تۆھپە يېزىلدى ؛ سەككىز كادىر جازالاندى ، بۇنىڭ ئىچىدە ئىككى كىشىنىڭ ۋەزىپىسى تۆۋەنلىتىلىپ يۆتكىۋېتىلدى ، بىر كىشى خىزمەتتىن چېكىندۈرۈش رەسمىيىتى بويىچە بىر تەرەپ قىلىندى ، بەش كىشى خىزمەتتىن ھەيدەلدى .

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە كادىرلارنى مەمۇرىي جەھەتتىن تەپتىش قىلىش ۋە مۇكاپاتلاش ـ جازالاش تۈزۈمى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراپ ، ناھەق ، يالغان ، خاتا دېلولار كۆپەيىپ كەتتى .

1978 ـ يىلدىن كېيىن كادىرلارنى مەمۇرىي جەھەتتىن تەپتىش قىلىش بىلەن مۇكاپاتلاش خىزمىتى توغرا ئىزغا چۈشتى . شۇ يىلى 14 ئىلغار كوللېكتىپ ، 175 ئىلغار شەخس باھالاندى ؛ جىنايەت ئۆتكۈزگەن كادىردىن 30ى بىر تەرەپ قىلىندى ، بۇنىڭ ئىچىدە خىيانەتچىلىك جىنايىتى ئۆتكۈزگىنى بەش ، تۈرمۇش ئىستىلىدا چېرىكلىشىش جىنايىتى ئۆتكۈزگىنى 17 ، ئەكسىلئىنقىلاب جىنايىتى ئۆتكۈزگىنى تۆت ، ئوغرىلىق جىنايىتى ئۆتكۈزگىنى ئىككى ، ئادەم ئۇرۇپ يارىلاندۇرۇش جىنايىتى ئۆتكۈزگىنى ئىككى .

1983 ـ يىلى توققۇز ئىلغار كوللېكتىپ ، 87 ئىلغار شەخس باھالاپ چىقىلدى ، پارتىيە ئىستىلى ، دۆلەت قانۇنىغا خىلاپلىق قىلغان كادىردىن ئالتىسى بىر تەرەپ قىلىندى . شۇ يىلى ئىككى كىشى ئاپتونوم رايونلۇق ئىلغار پەن ـ تېخنىكا خىزمىتى يىغىنىغا قاتناشتى . 1985 ـ يىلدىن كېيىن ناھىيىلىك پارتكوم ، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى بىر يىلدا بىر قېتىم ئىلغار كوللېكتىپ ، ئىلغار شەخسلەرنى باھالاش پائالىيىتىدە چاك تۇردى .

1996 ـ يىلى ناھىيىلىك ئورمانچىلىق ئىدارىسىنىڭ باشلىقى جاۋ جىزى مەملىكەتلىك كۆكەرتىش مېدالىغا ئېرىشتى . 1998 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ناھىيىلىك پارتكومنىڭ شۇجىسى سۈن جېندا مەملىكەت بويىچە 10 چوڭ نامراتلارنى يۆلەش ئەلىيۈلئەلاسىنىڭ بىرى بولۇپ باھالاندى . 1985 ~ 2001 ـ يىلىغىچە دۆلەت ۋە ئاپتونوم رايونىنىڭ تەقدىرلىشىگە ئېرىشكەن ئىلغار كوللېكتىپ 18گە ، ئىلغار شەخس 80گە يەتتى .

7 . دەم ئېلىشقا ، پېنسىيەگە چىقىش

1) پېنسىيەگە چىقىش

1978 ـ يىلىنىڭ ئاخىرى ناھىيە بويىچە پېنسىيەگە چىققان كادىر 30 ئىدى ، 2001 ـ يىلىغا كەلگەندە پېنسىيەگە چىققان كادىر 814كە يەتتى .

كادىرلارنىڭ پېنسىيە پۇلى كادىرلارنىڭ ستاژىنىڭ ئۇزۇن ـ قىسقىلىقىغا قاراپ ، ئەسلى مائاشىنىڭ 80 ، 75 ، 60 پىرسەنتى قاتارلىق ئوخشاش بولمىغان ئۆلچەملەرگە بۆلۈندى . پېنسىيە قوشۇمچە ياردەم پۇلىنى تارقىتىش شىنجاڭغا كېلىپ خىزمەت قىلغان يىل چەكلىمىسىگە قاراپ ئەسلى مائاشىنىڭ 25 ، 20 ، 15 ، 10 پىرسەنتى (ئۆلچەملىك مائاش بىلەن قوشۇمچە ياردەم پۇلىنى قوشقاندا ئومۇمىي مائاش ئەسلىدىكى مائاشتىن ئېشىپ كەتمەسلىكى كېرەك) بويىچە بولدى . 1988 ـ يىلىدىن بۇرۇن ناھىيە دەرىجىلىك پېنسىيەگە چىققان كادىر ئۆزى سېلىش ئۈچۈن 4000 يۈەن ، باشقا كادىرلار 3000 يۈەن ياردەم پۇلىدىن بەھرىمان بولغانىدى . 1988 ـ يىلىدىن كېيىن ناھىيە دەرىجىلىك پېنسىيەگە چىققان كادىر 8000 يۈەن ، باشقا كادىرلار 6000 يۈەن ياردەم پۇلىدىن بەھرىمان بولدى . پېنسىيەگە چىققان كادىرلار قازا قىلىپ كەتسە ، بەلگىلىمە بويىچە مېيىت ئۈزىتىش پۇلى ۋە ئائىلە تاۋابىئاتلىرىغا ياردەم پۇلى بېرىلدى . 1995 ـ يىلى 7 ـ ئايدىن باشلاپ كارخانىلاردىكى 1994 ـ يىلى 12 ـ ئايدىن بۇرۇن پېنسىيەگە چىققانلارغا كۆتۈنۈش پۇلى بېرىلدى . شىنجاڭدا ئۇدا 20 يىلدىن ئارتۇق ئىشلىگەن زىيالىي كادىرلارغا پېنسىيە پۇلىغا 10 % قوشۇپ بېرىلدى .

2) دەم ئېلىشقا چىقىش

دۆلەتنىڭ بەلگىلىمىسى بويىچە 1949 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىن بۇرۇن كومپارتىيە رەھبەرلىكىدىكى ئىنقىلابقا قاتناشقان ھەربىيلەر ، ئازاد رايونلاردا ئىنقىلابىي خىزمەتكە قاتناشقان ھەمدە خىزمەتتىن ئايرىلىپ تەمىنات تۈزۈمىدىن بەھرىمان بولغانلار ۋە يەر ئاستى ئىنقىلابىي خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانغان كادىرلار ، شىنجاڭدا «25 ـ سېنتەبىر»دە تىنچلىق بىلەن ھەقىقەتكە قايتقان ئوفىتسېر ـ ئەسكەرلەر ، «ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى» ھەربىيلىرى ئۈستىگە ئالغان رەھبەرلىك ۋەزىپىسىنىڭ پەرقىگە قارىماي 65 ۋە 60 ياشتا دەم ئېلىشقا چىقىرىلدى . 1982 ـ يىلى ناھىيە بويىچە دەم ئېلىشقا چىققان كادىر 13كە يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە ناھىيە دەرىجىلىك كادىر ئىككى ، بۆلۈم دەرىجىلىك كادىر 11 ؛ 1981 ~ 1993 ـ يىلىغىچە دەم ئېلىشقا چىققان كادىر 52گە يەتتى . دەم ئېلىشقا چىققان كادىرلار ئىچىدە ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە ئىنقىلابقا قاتناشقانلار سەككىز ، ئازادلىق ئۇرۇشى مەزگىلىدە ئىنقىلابقا قاتناشقانلار 44 ؛ ناھىيە دەرىجىلىك مۇئامىلىدىن بەھرىمان بولغانلار 38 ، مۇئاۋىن ۋىلايەت دەرىجىلىك مۇئامىلىدىن بەھرىمەن بولغىنى بىر ، كادىرلار دەم ئېلىشقا چىققاندىن كېيىن ئاساسىي سىياسىي مۇئامىلە ئۆزگەرمىدى ، ئەسلىدىكى ماۋاشى تولۇق بېرىلدى ھەمدە 1937 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنىدىن ئاۋۇال ، 1937 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنىدىن 1942 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 31 ـ كۈنىگىچە بولغان ئارىلىقتا ۋە 1943 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىن 1945 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنىگىچە بولغان مەزگىلدە ئىنقىلابىي خىزمەتكە قاتناشقان كادىرلارغا ھەر يىلى ئىككى ئايلىق ، بىر يېرىم ئايلىق ، بىر ئايلىق ئۆلچەملىك ماۋاش قوشۇپ بېرىلدى . يۇقىرىدىكى شەرتكە توشقان دەم ئېلىشقا چىققان ئىشچىلارمۇ ئاشۇ مۇئامىلىدىن بەھرىمەن بولدى . دەم ئېلىشقا چىققان كادىرلار شۇ ئورۇندا ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولسا ، ئەسلىدىكى ئىدارىسىدىن شۇ دەرىجىلىك خىزمەتتىكى كادىرلارغا ئوخشاش پاراۋانلىقتىن ۋە باشقا ھەر خىل تۈرمۇش مۇئامىلىسىدىن بەھرىمەن بولدى ؛ باشقا جايلارغا بېرىپ ئورۇنلاشقانلار شۇ جايدىكى دەم ئېلىشقا چىققان ئوخشاش دەرىجىلىك كادىرلارنىڭ تۈرمۇش پاراۋانلىقىدىن بەھرىمەن بولدى . 1986 ـ يىلىدىن باشلاپ يېزىلارغا ئورۇنلاشقان دەم ئېلىشقا چىققان كادىرلارغا 1000 ~ 1500 يۈەنگىچە ئۆي سېلىش ياردەم پۇلى بېرىلدى .

1980 ـ يىلى 9 ـ ئايدا ئومۇمەن ئولتۇراق ئۆيىنى ئۆزى ھەل قىلغانلارغا بىر قېتىملىق ئۆي ياردەم پۇلى بېرىلدى ، ناھىيە دەرىجىلىك كادىرلارغا 4000 يۈەن ، باشقا كادىرلارغا 1000 يۈەن بېرىلدى ، ئىگىدارلىق ھوقۇقى دەم ئېلىشقا چىققان كادىرلارنىڭ ئۆزىدە بولدى ؛ ھۆكۈمەت ئۆيىدە ئولتۇرۇشنى تەلەپ قىلمىغانلارغا 1000 ~ 1500 يۈەنگىچە رېمونت پۇلى بېرىلدى . 1989 ـ يىلى 1 ـ ئايدىن باشلاپ ناھىيە دەرىجىلىك دەم ئېلىشقا چىققان كادىرلارغا 8000 يۈەن ، دەم ئېلىشقا چىققان باشقا كادىرلارغا 6000 يۈەن ئۆي سېلىش پۇلى بېرىلدى ، ئەر ـ خوتۇن ئىككىلىسى ناھىيە دەرىجىلىك دەم ئېلىشقا چىققان كادىر بولسا 10 مىڭ يۈەن ئۆي سېلىش ياردەم پۇلى بېرىلدى . باشقا جايلارغا بېرىپ ئولتۇراقلاشقان دەم ئېلىشقا چىققان كادىرلارغا 1983ـ يىلىدىن ئاۋۇال ئەسلىدىكى ئىدارىسى بىر قېتىم 150 يۈەن ئورۇنلىشىش قوشۇمچە ياردەم پۇلى ، يېزىلارغا بېرىپ ئولتۇراقلاشقانلارغا 300 يۈەن ئولتۇراقلىشىش قوشۇمچە ياردەم پۇلى بەردى . 1988 ـ يىلى 78 مىڭ 800 يۈەن ئولتۇراقلىشىش قوشۇمچە ياردەم پۇلى تارقىتىلدى . دەم ئېلىشقا چىققان ھەر بىر كادىرغا ھەر يىلى 500 يۈەندىن ئالاھىدە خىراجەت پۇلى بېرىلدى ، بۇنى ياشانغانلار ئىدارىسى بىرتۇتاش ئىگىلىدى ، بۇ پۇل ئاساسەن كادىرلارنىڭ ئالاھىدە قىيىنچىلىقىنى ھەل قىلىشقا ۋە زۆرۈر پائالىيەتلەرگە خىراجەت قىلىشقا ئىشلىتىلدى .

دەم ئېلىشقا چىققان كادىرلار يەنە تۆۋەندىكىدەك ئىمتىيازلاردىن بەھرىمەن بولدى : بىرىنچى ، ناھىيىلىك دوختۇرخانىدا دەم ئېلىشقا چىققانلار ئۈچۈن مەخسۇس ئامبۇلاتورىيە تەسىس قىلىندى ، ئالاھىدە داۋالىنىش كىنىشكىسى تارقىتىلدى ، خالىغان ۋاقىتتا بېرىپ داۋالىنالايدىغان ، ھەرىكىتى قولايلىق بولمىغانلارنى ئىدارىلەر ماشىنا ئاجرىتىپ ئاپىرىپ ـ ئەكىلىدىغان ، قەرەللىك سەييارە تەكشۈرۈپ داۋالايدىغان ، دورىنى ئۆيلىرىگىچە

ئاپىرىپ بېرىدىغان ، داۋالىنىش پۇلى قانچىلىق بولسا شۇنچىلىك ئاتچوت قىلىپ بېرىدىغان بولدى ؛ ئىككىنچى ، ناھىيىلىك دوختۇرخانىدا ياشانغانلار كېسەلخانىسى تەسىس قىلىنىپ ، مەخسۇس ياشانغانلارنىڭ ئىشلىتىشىگە بېرىلدى . ھەر يىلى ياشانغانلارنىڭ سالامەتلىكى قەرەللىك تەكشۈرۈپ تۇرۇلدى ؛ ئۇچىنچى ، ئېتىبارلىق تەمىنات كىنىشكىسى تارقىتىلدى ، ھېيىت ـ بايراملاردا دەم ئېلىشقا چىققان كادىرلار كەم نەرسىلەر بىلەن ھەممىدىن ئاۋۋال ئېتىبار قىلىپ تەمىنلەندى ؛ تۆتىنچى ، ھېيىت ـ بايرام مەزگىلىدە ناھىيە دەرىجىلىك رەھبەرلەرنىڭ باشچىلىقىدا ياشانغان كادىرلاردىن ھال سورالدى ؛ بەشىنچى ، زور تەبرىكلەش يىغىنلىرى ، خاتىرە كۈنلىرى ئۆتكۈزۈلگەندە ، دەم ئېلىشقا چىققان كادىرلارنىڭ ۋەكىللىرى رەئىس سەھنىسى ياكى شەرەپ مۇنبىرىدە ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلىندى .

دەم ئېلىشقا ، پېنسىيىگە چىققان كادىرلارنى باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش ئۈچۈن ، 1980 ـ يىلى 2 ـ ئايدا دەم ئېلىشقا ، پېنسىيىگە چىققانلارنى باشقۇرۇش كومىتېتى قۇرۇلدى ، ناھىيىلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى مۇدىرلىقىنى ئۈستىگە ئالدى ، كۈندىلىك خىزمەتلەرنى تەشكىللات بۆلۈمى ، كادىرلار بۆلۈمى ، خەلق ئىشلىرى بۆلۈمى بېجىردى .

1984 ـ يىلى ناھىيىلىك پارتكومدا ياشانغانلارنى باشقۇرۇش بۆلۈمى قۇرۇلۇپ ، مەخسۇس دەم ئېلىشقا ، پېنسىيىگە چىققان كادىرلارغا خىزمەت قىلىش ۋە ئۇلارنى باشقۇرۇش ئۈچۈن ئىككى كادىر ، بىر ئاپتوموبىل سەپلەندى ھەمدە پائالىيەت ئۆيى ، كادىرلار ساناتورىيىسى قۇرۇلدى . 1992 ـ يىلى ياشانغان كادىرلار خىزمىتى رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى ، ھاكىم گۇرۇپپا باشلىقى بولدى .

1995 ـ يىلى 9 ـ ئايدا ياشانغان كادىرلارنى باشقۇرۇش بۆلۈمىنىڭ نامى ناھىيىلىك پارتكوم ياشانغان كادىرلار ئىدارىسىگە ئۆزگەرتىلدى ، ئەسلىدىكى كادىرلار تارماقلىرى مەسئۇل بولغان پېنسىيىگە چىققان كادىرلارنىڭ رەسمىيىتىنى ئۆتەش ، شۇنىڭدەك مۇناسىۋەتلىك ئىشلارنى ناھىيىلىك پارتكوم ياشانغان كادىرلار ئىدارىسى ئىشلەيدىغان بولدى .

1983 ـ يىلىدىن باشلاپ دەم ئېلىشقا چىققان كادىرلار ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە ساغلاملىق يۈزىسىدىن دەم ئېلىشقا تەشكىللەندى ، بۈلار 2001 ـ يىلغىچە 33كە يەتتى .

§ 3 . كادىرلار تۇزۇمى ئىسلاھاتى

كادىرلار تۇزۇمى ئىسلاھاتىدا بەش قېتىم ئۆزگىرىش بولدى . 1954 ـ يىلى پارتىيە ، ھۆكۈمەت ئورگانلىرى تەرتىپكە سېلىندى ، قىسمەن ئارتۇق خادىملار قىسقارتىلدى . 1955 ～ 1965 ـ يىلىغىچە كادىرلارنى ئۆستۇرۇشتە «ئېھتىياتچانلىق بىلەن ئۆستۇرۇش ، ئاكتىپ سەپلەش ، ئاجىز تارماقلارنى كۈچەيتىش» پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇلۇپ ، ئاساسەن يېزىلاردىكى ئاكتىپلار تاللاپ ئۆستۇرۇلدى .

1966 ～ 1982 ـ يىلىغىچە «ئىشچىنى كادىر قىلىش» ، «ئورنىغا دەسسىتىش» تۇزۇمى (يەنى كادىرلار پېنسىيىگە چىقىش پىشىغا يەتكەندە پەرزەنتلىرىنى ئۇنىڭ ئورنىغا كادىر قىلىش) يولغا قويۇلدى .

1980 ـ يىلى ئورنىغا دەسسىتىش تۇزۇمى بىكار قىلىنىپ ، جەمئىيەتتە بىكار يۈرگەن پەن ـ تېخنىكا خادىملىرى قوبۇل قىلىندى . 1982 ـ يىلى 8 ـ ئايدا ئىشچىدىن كادىر قىلىنغانلار ئېنىقلىنىپ تەرتىپكە سېلىندى . مەلۇماتى بويىچە ئىمتىھان ئېلىنىپ ، لاياقەتلىك بولغانلار كادىر قىلىندى ، لاياقەتلىك بولمىغانلار ئىشچىلىقتىن كادىر بولۇش ئورنىدىن ئايرىلدى .

1983 ـ يىلى 11 ـ ئايدىن باشلاپ خىل ، ئۇنۇملۇك بولۇش پرىنسىپى ۋە ئىنقىلابىيلاشقان ، ياشلاشقان ، بىلىم ئەھلىگە ، كەسىپ ئەھلىگە ئايلىنىش فاكتورى بويىچە پارتىيە ، ھۆكۈمەت رەھبەرلىك بەنزىسى ۋە

خىزمەتچىلەر سەپلەندى .

1989 ـ يىلى كادىرلار تۇزۇمى ئىسلاھاتى چوڭقۇرلاشتۇرۇلۇپ ، رىقابەتلىشىش مېخانىزمى كادىرلار قوشۇنىغا كىرگۈزۈلدى ، ئاشكارا تەكلىپ قىلىش ، ئىختىيارىي تىزىمغا ئالدۇرۇش ، بىلىم جەھەتتە ئىمتىھان ئېلىش ، ئاشكارا رىقابەتلىشىش ، ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش شەكلى ئارقىلىق ، ئاۋۇال يېزا ـ بازارلاردا توختام تۇزۇمى بويىچە كادىر تەكلىپ قىلىش سىناق قىلىندى . 1991 ـ يىلى 1 ـ ئايدىن باشلاپ كادىر قوبۇل قىلىشتا «ئاشكارا ، باراۋەر بولۇش ، رىقابەتلىشىش ، ئەلالىرىنى تاللاش» پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇلۇپ ، بىردەك تەكلىپ قىلىپ ئىشلىتىش تۇزۇمى يولغا قويۇلۇپ ، يۇقىرى تەمىنات بېرىش ، ئىختىساسلىقلارنى قوبۇل قىلىش ، ئاساسلىقى «بەش ئالىي مەكتەپ»نى پۈتتۈرگەنلەرنى قوبۇل قىلىش يولغا قويۇلدى .

1993 ـ يىلى كادىرلار تۇزۇمى ئىسلاھاتى ئاساسەن تۆۋەندىكىدەك ئۈچ تەرەپنى ئۆز ئىچىگە ئالدى : بىرىنچى ، پارتىيە ، ھۆكۈمەت ئورگانلىرىدىكى كادىرلار قوشۇنىنى ياخشىلاش ، خادىملارنىڭ ساپاسىنى ئۆستۈرۈش ، ئىقتىسادىي گەۋدىلەرنى قۇرۇش ئارقىلىق بىر قىسىم ئورگان خادىملىرىنى يۆتكەش ، ئورگان خادىملىرىنىڭ ئاساسىي قاتلاملارغا بېرىپ ھەر خىل كارخانىلارنى ھۆددىگە ئېلىشى ، باشلامچىلىق قىلىشى ، قۇرۇشى ۋە باشقۇرۇشىغا ئىلھام بېرىش ، ئورگان خادىملىرىنىڭ ئۆزى يول تېپىپ خۇسۇسىي كارخانىلارنى قۇرۇشقا رۇخسەت قىلىش ؛ ئىككىنچى ، كەسپىي ئورۇنلارنى ئورگانلاشتۇرۇپ باشقۇرۇش شەكلى ئىسلاھ قىلىنىپ ، بارلىق خادىملارنى تەكلىپ بىلەن تەينىلەش ، تەكلىپ بىلەن ئىشلىتىش تۇزۇمى يولغا قويۇلۇپ ، ئەلالاشقان بىرىكىش ئىشقا ئاشۇرۇلۇپ ، خادىملارنىڭ يۆتكىلىشىنى ئىچكى جەھەتتىن باشقۇرۇش تۇزۇلمىسى ئورنىتىلدى ؛ ئۈچىنچى ، كارخانا ئورۇنلىرى ئادەم ئىشلىتىشتە ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولۇپ ، ئادەتتىكى قائىدە ۋە دەرىجىلەرنى بۇزۇپ تاشلاپ ، كادىرلار بىلەن ئىشچىلارنىڭ ، باشقۇرغۇچى خادىملار بىلەن كەسپىي تېخنىكا خادىملىرىنىڭ چېگرىسىنى بۇزۇپ تاشلاپ ، رىقابەتلىشىش مېخانىزمىنى يولغا قويدى . 1998 ـ يىلىدىن كېيىن پارتىيە ، ھۆكۈمەت ئورگانلىرىدا ئاپپارات ئىسلاھاتىدىكى «ئۈچنى بېكىتىش» لايىھىسى بويىچە ، «مەمۇرىي ئىشلار بىلەن كەسپىي ئىشلارنىڭ فۇنكسىيىسىنى ئايرىش ۋە ئىخچام بولۇش ، بىرلىككە كەلگەن بولۇش ، ئۇنۇملۇك بولۇش» پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇلۇپ ، ئاپپاراتلار تەڭشەلدى ۋە كادىر سەپلەندى . ئۈتكۈنچى شەرتكە لايىق بولغان پارتىيە ، ھۆكۈمەت ئورگانلىرىدىكى دۆلەت مەمۇرلىقىغا ئۆتۈش ئىمتىھانى ئېلىندى .

IV باب

ماۋاش ، پاراۋانلىق

§1 . ماۋاش تۇزۇمى

1952 ~ 1955 ـ يىلىغىچە بولغان 1 ـ قېتىملىق ماۋاش ئىسلاھاتىدا تەمىنات تۇزۇمى پەيدىنپەي ماۋاش تۇزۇمىگە ئۆزگەرتىلدى . 1956 ـ يىلى 2 ـ قېتىملىق ماۋاش ئىسلاھاتىدا «ماۋاش ناتۇرىسى» بىكار قىلىنىپ ، پۈل ماۋاش يولغا قويۇلدى ، ئىشچىلار ئارىسىدا سەككىز دەرىجىلىك ياكى يەتتە دەرىجىلىك ماۋاش تۇزۇمى ، كادىرلار ئارىسىدا 13 ـ دەرىجىدىن 30 ـ دەرىجىگىچە بولغان ماۋاش يولغا قويۇلدى . ھەر دەرىجىلىك ماۋاش

ئۆلچىمى جايلارنىڭ باھا كۆرسەتكۈچى ۋە تۇرمۇش سەۋىيىسىگە ئاساسەن 11 خىل مائاش رايونىغا بۆلۈندى ، ئۇچتۇرپان ناھىيىسى 8 - خىل مائاش رايونى قىلىپ ئايرىلدى . 1985 - يىلى 7 - ئايدا 3 - قېتىملىق مائاش ئىسلاھاتىدىن كېيىن ، دۆلەت ئورگانلىرى ، كەسپىي ئورۇنلاردا ئاز كەم 30 يىل داۋاملاشقان دەرىجە مائاش تۈزۈمى بىكار قىلىنىپ ، ۋەزىپە مائاش ئاساسىي مەزمۇن قىلىنغان قۇرۇلما مائاش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى ، كارخانىلارنىڭ مائاشىدا «مۇكاپات ئاساسىي فوندىنى كارخانىلارنىڭ ئىقتىسادىي ئۇنۇمىگە ئەگىشىپ تۇراقسىز قىلىش ، مۇكاپاتنىڭ يۇقىرى چېكىنى بەلگىلەپ قويۇشنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش» ۋە «ئومۇمىي مائاشىنى ئىقتىسادىي ئۇنۇم بىلەن باغلاپ تۇراقسىز قىلىش»تىن ئىبارەت كارخانا ئۇنۇم مائاشى يولغا قويۇلۇپ ، مائاش تەقسىماتىدا كارخانىلار دۆلەتنىڭ «داشقازىنىدىن تاماق يەيدىغان» ھالەت بۇزۇپ تاشلاندى . 1994 - يىلى 10 - ئايدىكى 4 - قېتىملىق مائاش تۈزۈمى ئىسلاھاتىدىن كېيىن ، ئەسلىدىكى دۆلەت ئورگانلىرى بىلەن كەسپىي ئورۇنلارنىڭ كۆپ خىل مائاش تۈزۈمى قۇرۇلما مائاش قىلىپ بىرلەشتۈرۈلدى ، ئومۇمىي مائاش ئاساسىي مائاشى ، ۋەزىپە مائاشى ، دەرىجە مائاشى ، ستاژ مائاشىدىن ئىبارەت تۆت قىسىمدىن تەركىب تاپتى .

1 . تەمىنات تۈزۈمى

50 - يىللارنىڭ باشلىرىدا ھەربىي سەپتىن كەسىپ ئالماشتۇرغان كادىرلار ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلىلە تاۋابىئاتلىرىغا تەمىنات تۈزۈمى يولغا قويۇلدى . بۇ ئاشخانا پەرقى ۋە قوشۇمچە يارەمدىن ئىبارەت ئىككى قىسىمدىن تەركىب تاپتى . خىزمەتچىلەرنىڭ ئايالى ، پەرزەنتى ، بالا باققۇچىلىرى دۆلەت تەرىپىدىن ھۆددىگە ئېلىنىپ ، كىيىم - كېچەك پۇلى ، تازلىق پۇلى ، تۇرمۇش پۇلى بېرىلدى . 1951 - يىلى «كېچەك ھۆددىگەرلىك» چارىسى ، يەنى تەمىنات ئۆلچىمى بويىچە مەلۇم ساندىكى بۇيۇم ۋە پۇل ھۆددىگە ئېلىنىپ شەخسلەرگە بېرىلدى ، شەخسلەر ئۆزلىرى تەڭشەپ ئىشلەتتى . 1952 - يىلى 3 - ئايدا مەمۇرىي ئىشلار كېڭىشىنىڭ قارارىغا ئاساسەن ، تەمىنات تۈزۈمىدىكى خىزمەتچىلەرنىڭ قوشۇمچە يارەم پۇلى ئۆلچىمىنى ئۆستۈرۈلۈپ ، بىرتۇتاش 10 تۈر ، 24 دەرىجە قىلىندى ، تاماق پۇلى ۋە كىيىم - كېچەك تەمىناتىنىڭ ئۆلچىمىمۇ يېڭى مائاش تۈزۈمى بويىچە تارقىتىلدى .

2 . مائاش تۈزۈمى (ماددىي بۇيۇم مائاش تۈزۈمى)

50 - يىللارنىڭ باشلىرىدا كونا ھۆكۈمەتتىن قالدۇرۇپ ئىشلىتىلگەن خادىملار ۋە يېڭىدىن قوبۇل قىلىنغان ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە مائاش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى ، مائاش تۈزۈمى يولغا قويۇلغان خادىملار كۆپ بولدى . مەركەز ۋە ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ بەلگىلىمىسىگە ئاساسەن ، باشقۇرۇش ئۆتكۈزۈۋېلىنغان دەسلەپكى مەزگىلدە قالدۇرۇپ ئىشلىتىلگەن خادىملارنىڭ ئەسلىدىكى ۋەزىپىسى ۋە مائاشىنى «ھۆددىگە ئېلىش» سىياسىتى ئىجرا قىلىندى . شۇ ۋاقىتتىكى پۇل ئورنىغا ماددىي بۇيۇم بېرىش بەلگىلىمىسىدە بۇغداي باھاسى بىرلىك قىلىنىپ ئايمۇئاي تارقىتىلدى ، بۇنىڭ ئايلىق ئۆلچىمى ناھىيە دەرىجىلىكلەرنىڭ 200 كىلوگرام ، بۆلۈم دەرىجىلىكلەرنىڭ 150 كىلوگرام ، بۆلۈم ئەزاسى دەرىجىلىكلەرنىڭ 120 كىلوگرام ، ئىش بېجىرگۈچىلەرنىڭ 90 كىلوگرام ؛ رايون باشلىقى دەرىجىلىكلەرنىڭ 150 كىلوگرام ، رايون باشلىقى يارەمچىلىرىنىڭ 105 كىلوگرام ، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى ، ئەترەت باشلىقلىرىنىڭ 90 كىلوگرام ، بەنجاڭنىڭ 80 كىلوگرام ، جەڭچىنىڭ 75 كىلوگرام بولدى .

3 . سۈندۇرۇپ ھېسابلىنىدىغان مائاش ناتۇرىسى تۈزۈمى

1952 - يىلى ھەر كىم قابىلىيىتىگە يارىشا ئىشلەش ، ھەر كىمگە ئەمگىكىگە قاراپ تەقسىم قىلىش پرىنسىپىغا ئاساسەن ، سۈندۇرۇپ ھېسابلىنىدىغان مائاش ناتۇرا تۈزۈمى يولغا قويۇلدى . كادىرلاردا ۋەزىپىسىگە قاراپ دەرىجىگە ئايرىش مائاش ناتۇرا تۈزۈمى ، ئىشچىلاردا سەككىز دەرىجىلىك مائاش ناتۇرا تۈزۈمى يولغا

قويۇلدى . ھەر بىر مائاش ناتۇرىسىنىڭ قىممىتى شۇ ئايدىكى بۇغداي ئۇنىنىڭ بىر كىلوگرامىنىڭ قىممىتىگە تەڭ بولدى . مائاش ناتۇرىسى تۆۋەندىكى تەرتىپ بويىچە 150 ناتۇرا ، 140 ناتۇرا ، 130 ناتۇرا ، 110 ناتۇرا ، 105 ناتۇرا بولدى . شۇ يىلى كۈزدىن كېيىن ناتۇرىنىڭ قىممىتى شۇ ئايدىكى ئاشلىق ، پاختا ، رەخت ، ماي ، ئوتۇننىڭ بازار باھاسىغا سۈندۈرۈلۈپ بەلگىلەندى . ھەر ئايدىكى مائاش ناتۇرىسىنىڭ قىممىتىنى ھېسابلاش ۋە تارقىتىشنى ۋالىي مەھكىمىسى مالىيە بۆلۈمى قارار قىلدى . شۇڭا مائاش ناتۇرىسىنىڭ قىممىتى باھاغا قاراپ ئايمۇ ئاي ئۆزگىرىپ تۇردى .

4 . پۇل دەرىجىلىك مائاش تۆۋۈمى

1955 ـ يىلى 8 ـ ئايدا مائاش تۆۋۈمى پۇل بويىچە ھېسابلىنىدىغان دەرىجىلىك مائاش تۆۋۈمىگە ئۆزگەرتىلدى . 1956 ـ يىلى 7 ـ ئايدىن باشلاپ دۆلەت ئورگانلىرى ۋە كەسپىي ئورۇنلاردا بىرتۇتاش پۇل بويىچە ھېسابلىنىدىغان دەرىجىلىك تۆۋۈم ، ئىشچىلاردا سەككىز دەرىجىلىك مائاش تۆۋۈمى يولغا قويۇلدى .

5 . قۇرۇلما مائاش ۋە ئۇنۇم مائاش

1985 ـ يىلى 7 ـ ئايدىن كېيىن خىزمەتچى خادىملارنىڭ ۋەزىپىسى ئاساسىي مەزمۇن قىلىنغان قۇرۇلما مائاشقا ئۆزگەرتىلدى ، يۇقىرى ـ تۆۋەننىڭ پەرقى نىسبىي كىچىكلىتىلدى ، كارخانىلار ئومۇمىي مائاش سوممىسىنى كارخانىلارنىڭ ئىقتىسادىي ئۈنۈمىگە باغلاش ئۈسۈلى بىلەن ئىقتىساد مەسئۇلىيىتى تۆۋۈمىنى بىرلەشتۈرۈپ ، مۇكاپات مائاشىنى يولغا قويدى :

§ 2 . مائاش تەڭشەش

1951 ~ 1952 ـ يىللىرى ئىككى قېتىم «ئۆزى مەلۇم قىلىپ كۆچىلىك مۇزاكىرە قىلىش ، رەھبەرلىك تەكشۈرۈپ تەستىقلاش» چارىسى يولغا قويۇلۇپ ، كادىرلارنىڭ مائاش دەرىجىسى ۋە خىزمەتچىلەرنىڭ مائاش دەرىجىسى بېكىتىلگەنىدى .

1956 ـ يىلى پۇل ، دەرىجە مائاش تۆۋۈمى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن ناھىيە بويىچە بۆلۈم دەرىجىلىك كادىرلارنىڭ ، 25 ـ دەرىجىدىن تۆۋەن بۆلۈم ئەزالىرىنىڭ ، 26 ـ دەرىجىدىن تۆۋەن يارىدەمچىلەرنىڭ تولىسىنىڭ مائاشى تەڭشەلدى ، 281 كادىرنىڭ دەرىجىسى ئۆستۈرۈلدى ، بۇنىڭ ئىچىدە بىر دەرىجە ئۆستۈرۈلگىنى 133 ، ئىككى دەرىجە ئۆستۈرۈلگىنى 109 ، ئۈچ دەرىجە ئۆستۈرۈلگىنى 39 . ناھىيە بويىچە دەرىجىسى ئۆستۈرۈلگەن كادىرلارنىڭ ئايلىق قوشۇلغان ئومۇمىي مائاشى 3764.8 يۈەن بولدى .

1963 ـ يىلى ناھىيە بويىچە دۆلەت ئورگانلىرى ، كارخانا ، كەسپىي ئورۇنلاردىن 659 كادىر مائاش تەڭشەشكە قاتناشتى ، بۇنىڭ ئىچىدە 453 كادىرنىڭ دەرىجىسى ئۆستۈرۈلدى ، دەرىجە ئۆستۈرۈلۈش دائىرىسى 45.5% بولدى ، ئايدا قوشۇلغان ئومۇمىي مائاش 3918.9 يۈەن بولدى .

1973 ـ يىلى تۆۋەن مائاش ئالىدىغان 1280 خادىمنىڭ مائاشى تەڭشەلدى . 1977 ـ يىلى ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى ئورۇنلاردىكى 1446 ئىشچى ـ خىزمەتچىنىڭ مائاشى تەڭشەلدى ، بەلگىلىمە بويىچە ستاژى ۋە مائاشىغا قاراپ 66 كىشىنىڭ مائاشى ئۆستۈرۈلدى ، ھەر ئايدا قوشۇلغان ئومۇمىي مائاش 9698 يۈەن بولدى .

1978 ـ يىلى بىر قىسىم ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ مائاشى تەڭشەلدى ، 1485 كىشىنىڭ دەرىجىسى ئۆستۈرۈلدى ، بۇ ئومۇمىي ئىشچى ـ خىزمەتچىنىڭ 40 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلدى ، ئېيىغا قوشۇلغان ئومۇمىي مائاشى 5940 يۈەن بولدى . 1979 ـ يىلى ناھىيە بويىچە 4177 ئىشچى ـ خىزمەتچى (ئىشچىلارمۇ شۇنىڭ ئىچىدە)دىن 1380

كىشىنىڭ ماۋاشى تەڭشىلىپ دەرىجىسى ئۆستۈرۈلدى ، بۇ ئومۇمىي ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ 33 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلدى ؛ ئايلىق ئاشقان ئومۇمىي ماۋاش 9708.9 يۈەن بولدى ، بۇنىڭ ئىچىدە دەرىجىسى ئۆستۈرۈلگەن كادىر 993 بولۇپ ، ئومۇمىي كادىرنىڭ 42.6 پىرسەنتىنى ؛ دەرىجىسى ئۆستۈرۈلگەن ئىشچى 387 بولۇپ ، ئومۇمىي ئىشچىنىڭ 42 پىرسەنتىنى ؛ دەرىجىسى ئۆستۈرۈلگەن رەھبىرىي كادىر 103 بولۇپ ، ئومۇمىي رەھبىرىي كادىرنىڭ 62 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلدى .

1981 ـ يىلى ناھىيە بويىچە 1488 كادىرنىڭ ماۋاشى ئۆستۈرۈلدى . ئۆستۈرۈلگەن ئايلىق ئومۇمىي ماۋاش 7840.83 يۈەن بولدى . شۇ يىلى پەن ـ تېخنىكا تارماقلىرىدىكى 1978 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدىن ئاۋۋال خىزمەتكە قاتناشقان ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ ماۋاشى بىر دەرىجە ئۆستۈرۈلدى ، بۇلار 395 كىشى بولۇپ ، ئومۇمىي ئىشچى ـ خىزمەتچىنىڭ 40.1 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلدى ، ئوتتۇرىچە ئېيىغا 8.05 يۈەندىن قوشۇلدى .

1982 ـ يىلى دۆلەت ئورگانلىرى ، كەسپىي ئورۇنلاردىكى ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ ماۋاشى تەڭشەلدى ، بىر دەرىجە ئۆستۈرۈلگىنى 827 ، ئىككى دەرىجە ئۆستۈرۈلگىنى 151 بولۇپ ، ئېيىغا قوشۇلغان ئومۇمىي ماۋاش 9227.01 يۈەن بولدى . 1983 ـ يىلى 31 كارخانا ئورنىدىكى 880 ئىشچى ـ خىزمەتچىگە بىر دەرىجە ماۋاش قوشۇلدى .

1984 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ئومۇمەن شىنجاڭدا خىزمەت قىلغىنىغا 25 يىل توشقان كادىرلارغا ، خىزمەت قىلغىنىغا بىر يىل توشقان ئالىي تېخنىكومنى پۈتتۈرگەن خادىملارغا ، خىزمەت قىلغىنىغا ئۈچ يىل توشقان ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتتۈرگەن خادىملارغا ، ئۈنۈڭى بار ، خىزمەت قىلغىنىغا 15 يىل توشقان خادىملارغا بىر دەرىجە تۇراقسىز ماۋاش قوشۇپ بېرىلدى ، تۇراقسىز ماۋاش ئالغانلار 1874 بولۇپ ، بىر ئايدا قوشۇلغان ئومۇمىي ماۋاش 20 مىڭ 506.9 يۈەن بولدى .

1985 ـ يىلى دۆلەت ئورگانلىرى ، كەسپىي ئورۇنلاردىن ماۋاش ئىسلاھاتىغا قاتناشقان ئىشچى ـ خىزمەتچى 2011 بولۇپ ، ئايلىق قوشۇلغان ئومۇمىي ماۋاش 43 مىڭ 600 يۈەن بولدى . شۇ يىلدىن باشلاپ كارخانىلاردا مۇكاپات ماۋاش يولغا قويۇلدى .

1987 ـ يىلى مەمۇرىي ، كەسپىي ئورۇنلاردا ئوتتۇرىچە بىر دەرىجە ماۋاش قوشۇش يولغا قويۇلۇپ ، 135 كىشىنىڭ دەرىجىسى ئۆستۈرۈلدى ، ئېيىغا قوشۇلغان ئومۇمىي ماۋاش 1336.77 يۈەن بولدى ؛ بەش كارخانا ئورنىدا ئوتتۇرىچە ماۋاش قوشۇش يولغا قويۇلۇپ ، 47 كىشىنىڭ دەرىجىسى ئۆستۈرۈلدى ، ئېيىغا قوشۇلغان ئومۇمىي ماۋاش 465.3 يۈەن بولدى .

1988 ـ يىلى جامائەت خەۋپسىزلىكى كادىر ـ ساقچىلىرىدىن 27 كىشىگە ئوتتۇرىچە بىر دەرىجە ماۋاش قوشۇلدى ، ئېيىغا قوشۇلغان ئومۇمىي ماۋاش 309.8 يۈەن بولدى . ئۈنۈڭى ئېلىپ تەكلىپ بىلەن ۋەزىپە ئۆتىگەن تېخنىكا خادىملىرىغا كەسپىي تېخنىكا ۋەزىپە ماۋاشى ئىجرا قىلىنىپ ، پىلان بويىچە 405 كىشىنىڭ ماۋاشى ئۆستۈرۈلدى ، ئېيىغا ئاشقان ئومۇمىي ماۋاش 5994.5 يۈەن بولدى .

1989 ـ يىلى ناھىيە بويىچە ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ ماۋاشى ئومۇمىيۈزلۈك تەڭشىلىپ ، 3149 كىشىنىڭ دەرىجىسى ئۆستۈرۈلدى ، ئېيىغا قوشۇلغان ئومۇمىي ماۋاش 30 مىڭ 900 يۈەن بولدى ، ئېيىغا ئوتتۇرىچە 9.82 يۈەن ئاشتى . گەۋدىلىك مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش يۈزىسىدىن 1843 كىشىنىڭ دەرىجىسى ئۆستۈرۈلدى ، بۇ ئومۇمىي ئىشچى ـ خىزمەتچىنىڭ 58.5 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ ، ئېيىغا قوشۇلغان ئومۇمىي ماۋاش 16 مىڭ 957 يۈەن بولۇپ ، ئېيىغا ئوتتۇرىچە قوشۇلغان ماۋاش 9.20 يۈەن بولدى ؛ ناھىيە بويىچە ماۋاش ئومۇمىيۈزلۈك تەڭشەلگەن ۋە گەۋدىلىك مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش يۈزىسىدىن ئۆستۈرۈلگەن ئومۇمىي ماۋاش 47 مىڭ 893 يۈەن بولدى .

1990 ـ يىلى مەمۇرىي ، كەسپىي ئورۇنلاردىكى 73 ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ ماۋاشى ئىككى دەرىجە ئۆستۈرۈلۈپ ، ئېيىغا قوشۇلغان ئومۇمىي ماۋاش 1606 يۈەن بولدى ؛ 28 دۆلەت كارخانىسىدىكى 828 كىشىنىڭ

مائاشى بىر دەرىجە ئۆستۈرۈلدى ، بۇ ئومۇمىي ئىشچى ـ خىزمەتچىنىڭ 98.3 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى ، ئېيىغا قوشۇلغان ئومۇمىي مائاش 12 مىڭ 59 يۈەن بولدى ؛ چوڭ كوللېكتىپتىن 328 كىشىنىڭ مائاشى بىر دەرىجە ئۆستۈرۈلدى ، بۇ ئومۇمىي ئىشچى ـ خىزمەتچىنىڭ 83 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى ، ئېيىغا قوشۇلغان مائاش 4992 يۈەن بولدى .

1991 ـ يىلى «بىر ئۆستۈرۈش ، ئىككى قوشۇمچە ياردەم» (تۇراقسىز مائاش قوشۇش ، رايون تۇرمۇش قوشۇمچە ياردىمى ، زىيالىيلار قوشۇمچە ياردىمى)دىن بەھرىمان بولغانلار 13 بولۇپ ، ئېيىغا قوشۇلغان ئومۇمىي مائاش 195 يۈەن بولدى ؛ تۇراقسىز مائاش مۇقىملاشتۇرۇپ بېرىلگەنلەر 33 بولۇپ ، ئېيىغا قوشۇلغان ئومۇمىي مائاش 594 يۈەن بولدى ؛ تۇراقسىز مائاش مۇقىملاشتۇرۇلغانلار 392 بولۇپ ، ئېيىغا قوشۇلغان ئومۇمىي مائاش 5188.01 يۈەن بولدى ؛ ئوتتۇرا دەرىجىلىك كەسپىي تېخنىكا خادىمىدىن 45ىنىڭ ۋەزىپە مائاشى نەقلەشتۈرۈلدى ، ئېيىغا قوشۇلغان ئومۇمىي مائاش 810 يۈەن بولدى .

1992 ـ يىلى مەمۇرىي ، كەسپىي ئورۇنلاردىكى 680 كىشىنىڭ ۋەزىپە مائاشى ئۆستۈرۈلدى . ئېيىغا قوشۇلغان ئومۇمىي مائاش 8424.94 يۈەن بولدى ؛ دۆلەتنىڭ [1991] 4 ـ نومۇرلۇق ھۆججىتىنى ئىزچىللاشتۇرۇش يۈزىسىدىن ، 2822 كىشىنىڭ مائاش قوشۇمچە ياردەم پۇلى ئۆستۈرۈلدى ، ئېيىغا قوشۇلغان ئومۇمىي مائاش 20 مىڭ 185.5 يۈەن بولدى ؛ تۇراقسىز مائاش قوشۇلغان ئادەم 138 بولۇپ ، ئېيىغا قوشۇلغان ئومۇمىي مائاش 1345.09 يۈەن بولدى ؛ زىيالىيلار قوشۇمچە ياردەم پۇلىدىن بەھرىمەن بولغانلار 113 بولۇپ ، ئېيىغا قوشۇلغان ئومۇمىي مائاش 2010 يۈەن بولدى ؛ كەسپىي ئورۇنلاردا ۋەزىپە مائاشى يولغا قويۇلۇپ ، 158 كىشىنىڭ مائاشى ئۆستۈرۈلدى ، ئېيىغا قوشۇلغان ئومۇمىي مائاش 2328 يۈەن بولدى .

1993 ـ يىلى مەمۇرىي ، كەسپىي ئورۇنلاردا 544 كىشىنىڭ ۋەزىپە مائاشى تەڭشەلدى ، ئېيىغا قوشۇلغان ئومۇمىي مائاش 9341.41 يۈەن بولدى ؛ زىيالىيلار قوشۇمچە ياردەم پۇلىدىن بەھرىمان بولغانلار 125 بولۇپ ، ئېيىغا بېرىلگەن ئومۇمىي قوشۇمچە ياردەم 1740 يۈەن بولدى ؛ 153 كىشىگە تۇراقسىز مائاش قوشۇلدى ، ئېيىغا قوشۇلغان ئومۇمىي مائاش 4041.4 يۈەن بولدى ؛ مەمۇرىي ، كەسپىي ئورۇنلاردىكى 90 قارا خىزمەتچىگە ئىش ئورنى ياردەم پۇلى بېرىلدى ، ئېيىغا قوشۇلغان ئومۇمىي مائاش 9720 يۈەن بولدى ؛ تېخنىك ئىشچىلاردىن 82 كىشىنىڭ مائاشى تەڭشەلدى ، ئېيىغا قوشۇلغان ئومۇمىي مائاش 1362 يۈەن بولدى .

1994 ـ يىلى مەمۇرىي ، كەسپىي ئورۇنلارنىڭ مائاش تۈزۈمىدە زور ئىسلاھات بولدى ، ناھىيە بويىچە 3613 كىشىنىڭ مائاشى تەڭشەلدى ، ئېيىغا قوشۇلغان ئومۇمىي مائاش 350 مىڭ 461 يۈەن بولۇپ ، ئوتتۇرىچە 97 يۈەندىن مائاش قوشۇلدى . ئۇنىڭدىن كېيىن باھالاشتا لاياقەتلىك بولغانلارغا ئىككى يىلدا بىر قېتىم بىر دەرىجە مائاش قوشۇلدى . ئادەتتىكى كادىرلارنىڭ مائاشى ئېيىغا 18 يۈەن (ئىش بېجىرگۈچىلەرگە 15 يۈەن) قوشۇلدى . بۆلۈم باشلىقى دەرىجىلىكلەرگە 23 يۈەن ، ناھىيە دەرىجىلىكلەرگە 45 يۈەن مائاش قوشۇلدى .

1999 ـ يىلى 7 ـ ئايدا يەنە بىر قېتىم ئومۇمىيۈزلۈك مائاش ئۆستۈرۈلۈپ ، ئېيىغا ئوتتۇرىچە 125.75 يۈەن قوشۇلدى . ناھىيە بويىچە 4411 كادىرنىڭ ئېيىغا قوشۇلغان ئومۇمىي مائاشى 555 مىڭ يۈەن بولدى .

2001 ـ يىلى 3 ـ ئايدا باھالاشتا لاياقەتلىك بولغانلارغا ئىككى يىلدا بىر قېتىم بىر دەرىجە مائاش قوشۇلدى . مەمۇرىي ئورۇنلاردا 907 كادىرنىڭ مائاشى ئۆستۈرۈلدى ، ئېيىغا قوشۇلغان ئومۇمىي مائاش 20 مىڭ 495.5 يۈەن بولدى . كەسپىي ئورۇنلاردا 2376 كادىرنىڭ مائاشى ئۆستۈرۈلدى ، ئېيىغا قوشۇلغان ئومۇمىي مائاش 111 مىڭ 66 يۈەن بولدى ، دەم ئېلىشقا ، پېنسىيىگە چىققان 833 كىشىنىڭ مائاشى ئۆستۈرۈلدى ، ئېيىغا قوشۇلغان ئومۇمىي مائاش 22 مىڭ 250 يۈەن بولدى . 5 ـ ئايدا مەمۇرىي ، كەسپىي ئورۇنلارنىڭ مائاشى زور دەرىجىدە تەڭشەلدى ، ناھىيە بويىچە 4629 كىشىنىڭ مائاشى ئومۇمىيۈزلۈك ئۆستۈرۈلدى . تەڭشەلگەن ئومۇمىي مائاش 842 مىڭ 800 يۈەن بولدى . 11 ـ ئايدا ناھىيە بويىچە 4740 كادىرنىڭ مائاشى يەنە بىر قېتىم ئومۇمىيۈزلۈك تەڭشەلدى ، بۇنىڭ ئىچىدە مەمۇرىي ئورۇنلاردىكى كادىرلارغا

قوشۇلغان ئومۇمىي مائاش 94 مىڭ 891 يۈەن ، كەسپىي ئورۇنلاردىكى كادىرلارغا قوشۇلغان ئومۇمىي ماش 83 مىڭ 397 يۈەن ، دەم ئېلىشقا ، پېنسىيىگە چىققان كادىرلارغا قوشۇلغان ئومۇمىي مائاش 53 مىڭ 845 يۈەن .

§ 3 . ياردەم پۇلى

1 . رايون تۇرمۇش ياردەم پۇلى

1950 ـ يىلى رايون تۇرمۇش ياردەم پۇلى بېرىش ئىجرا قىلىنىشقا باشلىدى ، كادىرلار ، ئىشچىلارنىڭ تۇرمۇش ياردەم پۇلى ئاساسىي مائاشىنىڭ 10 پىرسەنتى بويىچە ھېسابلاپ تارقىتىلدى . 1963 ـ يىلى تۇرمۇش ياردەم پۇلى % 3 قىلىپ ئۆزگەرتىلدى . 1983 ـ يىلى كادىر ، ئىشچىلارنىڭ تۇرمۇش ياردەم پۇلى % 15 قىلىپ تەڭشەلدى ؛ 1987 ـ يىلى 8 ـ ئايدا % 26 ، 1991 ـ يىلى % 36 ، 1992 ـ يىلى % 46 ، 1994 ـ يىلى % 50 قىلىپ ئۆزگەرتىلدى .

2 . چېگرا رايون ياردەم پۇلى

1956 ـ يىلى چېگرا رايون ياردەم پۇلى بېرىش ئىجرا قىلىنىشقا باشلىدى ، بۇ ئاساسىي مائاشنىڭ 15 پىرسەنتى بويىچە تارقىتىلدى ، شۇ يىلى ناھىيە بويىچە تارقىتىلغان چېگرا رايون ياردەم پۇلى 57 مىڭ يۈەنگە يەتتى . 1960 ~ 1983 ـ يىلىغىچە كادىرلار چېگرا ياردەم پۇلى بىكار قىلىنىپ ، ئىشچىلارنىڭ چېگرا رايون ياردەم پۇلى ساقلاپ قېلىندى . 1984 ـ يىلى چېگرا رايون يىل چەكلىمىسى ياردەم پۇلى بېرىلدى . ئومۇمەن شىنجاڭدا خىزمەت قىلغىنىغا بىر يىل بولغان ، ئەمما بەش يىل بولمىغانلارغا ئېيىغا ئىككى يۈەندىن ياردەم پۇلى بېرىلدى ، شۇنىڭدىن كېيىن خىزمەت يىل چەكلىمىسى بويىچە ھەر بەش يىلدا بىر قېتىم ئۈچ يۈەندىن قوشۇلدى . شىنجاڭدا خىزمەت قىلغىنىغا 25 يىل توشقان كادىرلارغا بىر دەرىجىدىن تۇراقسىز مائاش قوشۇلدى .

3 . ئىسسىنىش ياردەم پۇلى

1956 ـ يىلدىن باشلاپ ئىسسىنىش ياردەم پۇلى ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر مائاشىنىڭ 80 پىرسەنتى بويىچە ھېسابلاندى . 1966 ـ يىلى بازارلاردىكى كادىرلارنىڭ ئىسسىنىش ياردەم پۇلى ھەر يىلى 57 يۈەن ، يېزا كادىرلىرىنىڭ 55 يۈەن بولدى ، ھەر بىر ئائىلىدە قانچە خىزمەتچى بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ، پەقەت بىر كىشىلا بەھرىمان بولدى . 1977 ـ يىلىدىن باشلاپ ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ سانىغا قاراپ تارقىتىلدى . ھەر يىلى ھەر بىر ئىشچى ـ خىزمەتچىگە 127 يۈەن تارقىتىلدى . 1997 ـ يىلىدىن باشلاپ كادىر ، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرگە ئادەم سانى بويىچە ھەر بىر كىشىگە 165 يۈەندىن ئىسسىنىش ياردەم پۇلى تارقىتىلدى .

4 . ئاشلىق باھاسى ياردەم پۇلى

1964 ـ يىلى 5 ـ ئايدىن باشلاپ دۆلەتنىڭ رەسمىي ئىشچى ـ خىزمەتچىلىرى ئىچىدە ، ئائىلە بويىچە ئوتتۇرىچە كىرىمى 30 يۈەندىن تۆۋەن بولغانلىرىغا ھەر ئايدا بىر ئادەمگە 0.6 يۈەن ، 1.2 يۈەن ، 1.95 يۈەن ، 3.25 يۈەن بولۇپ تۆت دەرىجە بويىچە ئاشلىق باھاسى ياردەم پۇلى بېرىلدى . 1993 ـ يىلى ئاشلىق باھاسى قويۇۋېتىلگەندىن كېيىن ، ھەر بىر كىشىگە ھەر ئايدا 15 يۈەندىن قوشۇپ بېرىلدى .

5 . قوشۇمچە يېمەكلىك ياردەم پۇلى

1979 ـ يىلى بىر قىسىم قوشۇمچە يېمەكلىكلەرنىڭ باھاسى تەڭشەلگەنلىكتىن ، ھەر ئايدا ھەر بىر كىشىگە

6.5 يۈەندىن قوشۇمچە يېمەكلىك ياردەم پۇلى بېرىلدى . 1985 ـ يىلىدىكى ماڭاش ئىسلاھاتى ڭاقتىدا مەمۇرىي ، كەسپىي ئورۇنلاردا بۇ ياردەم پۇل قۇرۇلما ماڭاشقا قوشۇۋېتىلدى ، كارخانا ئورۇنلىرىدا ساقلاپ قېلىندى . شۇ يىلى ھەر بىر كىشىگە ھەر ئايدا تۆت يۈەن گۆش باھاسى ياردەم پۇلى قوشۇپ بېرىلدى . 1988 ـ يىلى 7ـ ئايدا مەمۇرىي ، كەسپىي ئورۇنلاردىكى ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرگە يەنە قوشۇمچە يېمەكلىك ياردەم پۇلى بېرىلدى . خەنزۇلارغا ھەر بىر كىشىگە ھەر ئايدا ئون يۈەندىن ، ئاز سانلىق مىللەتلەرگە ھەر بىر كىشىگە ھەر ئايدا 12 يۈەندىن قوشۇپ بېرىلدى .

6 . زىيالىيلار ياردەم پۇلى

1983 ـ يىلدىن باشلاپ ئوتتۇرا تېخنىكومدىن يۇقىرى (ياكى شۇنىڭغا تەڭ) ئوقۇش تارىخىغا ئىگە بولغانلاردىن شىنجاڭدا خىزمەت قىلغىنىغا 15 يىل توشقانلارغا ، ئالىي تېخنىكومدىن يۇقىرى (ياكى شۇنىڭغا تەڭ) ئوقۇش تارىخىغا ئىگە بولغانلاردىن شىنجاڭدا خىزمەت قىلغىنىغا ئون يىل توشقانلارغا ھەر ئايدا 15 يۈەن زىيالىيلار ياردەم پۇلى ، 2.5 يۈەن گېزىت ـ كىتاب پۇلى بېرىلدى ، شۇنىڭ بىلەن بىللە بىر دەرىجە تۇراقسىز ماڭاش بېرىلدى . تۇراقسىز ماڭاشنى تۇراقلىق ماڭاشقا ئۆزگەرتىش يىل چەكلىمىسى جەھەتتە ، بازار ، يېزا ۋە ئوقۇش تارىخىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىغا قاراپ پەرقلىق مۇئامىلە قىلىندى ، ئومۇمەن سەككىز يىلغا توشقاندىن كېيىن مۇقىملاشتۇرۇلدى . مۇقىملاشتۇرۇلغاندىن كېيىن يەنە بىر دەرىجە تۇراقسىز ماڭاش بېرىلدى .

7 . ستاژ ياردەم پۇلى

1985 ـ يىلى 7 ـ ئايدىن باشلاپ دۆلەت ئورگانلىرى ، كەسپىي ئورۇنلاردا ماڭاش ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىلغاندا ستاژ ياردەم پۇلى يولغا قويۇلدى ، بىر يىل توشقانلارغا ھەر ئايدا 0.5 يۈەن قوشۇلدى . 1994ـ يىلى ستاژى ھەر قېتىم بىر يىلغا توشقاندا ئېيىغا بىر يۈەن ، ستاژى ئون يىلغا توشقاندىن كېيىن ئېيىغا ئىككى يۈەن قوشۇپ بېرىلدى .

8 . ئوقۇتقۇچىلىق ستاژى ، سېستىرالىق ستاژى ياردەم پۇلى

1986 ـ يىلى 2 ـ ئايدا مەكتەپلەردىكى ئوقۇتقۇچى ، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرگە ئوقۇتقۇچىلىق ستاژ ياردەم پۇلى بېرىلدى ، دوختۇرخانىلاردا سېستىرالىق ستاژ ياردەم پۇلى بېرىلدى . خىزمەت قىلغىنىغا 5 ~ 10 يىل توشقانلارنىڭ ھەر بىرىگە ئېيىغا ئوچ يۈەن ؛ 10 ~ 15 يىل توشقانلارغا بەش يۈەن ؛ 15 ~ 20 يىل توشقانلارغا يەتتە يۈەن ؛ 20 يىلدىن يۇقىرىلارغا ئون يۈەن بېرىلدى . 1987 ـ يىلى ناھىيە بويىچە 869 ئوقۇتقۇچى ، 59 سېستىرا ستاژ ياردەم پۇلى ئالدى .

9 . ئىش ئورنى ياردەم پۇلى

1987 ـ يىلىدىن باشلاپ جامائەت خەۋپسىزلىكى ئەدلىيە ئورگانلىرىدىكى ساقچىلارنىڭ ماڭاشى 10% ئۆستۈرۈلدى ھەمدە ئېيىغا 35 يۈەن ئىش ئورنى ياردەم پۇلى بېرىلدى . 1992 ـ يىلى ساقچىلىق ئۇنۇمى يولغا قويۇلدى ۋە ساقچىلىق ئۇنۇمى ماڭاشى قوشۇپ بېرىلدى . 1988 ـ يىلى ئىنتىزام تەكشۈرۈش كادىرلىرىغا ئېيىغا 30 يۈەن ئىش ئورنى ياردەم پۇلى قوشۇپ بېرىلدى . 1990 ـ يىلى ئورگان كادىرلىرىغا ئىش ئورنى ياردەم پۇلى قوشۇپ بېرىلدى ، بۆلۈم دەرىجىلىكلەرگە ئېيىغا 60 يۈەن ، ئادەتتىكى كادىرلارغا ئېيىغا 45 يۈەن قوشۇپ بېرىلدى . ئوتتۇرا مەكتەپ سىنىپ مۇدىرلىرىغا ئېيىغا تۆت دەرىجە بويىچە تۆت يۈەن ، بەش يۈەن ، ئالتە يۈەن ،

يەتتە يۈەندىن ، باشلانغۇچ مەكتەپ سىنىپ مۇدىرلىرىغا ئېيىغا تۆت دەرىجە بويىچە ئۇچ يۈەن ، تۆت يۈەن ، بەش يۈەن ، ئالتە يۈەندىن ئىش ئورنى ياردەم پۇلى بېرىلدى .

10 . مۇكاپات مائاش ۋە مائاش ياردەم پۇلى

1988 ـ يىلىدىن باشلاپ مەمۇرىي ، كەسپىي ئورۇنلاردىكى خىزمەتچىلەرگە ئېيىغا 22.5 يۈەن مۇكاپات مائاش قوشۇپ بېرىلدى . 1990 ـ يىلى 7 ـ ئايدا 25 يۈەنگە ئۆستۈرۈلدى . شۇ يىلى 7 ـ ئايدا مەكتەپلەردىكى ئوقۇتقۇچى ، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرگە ، دوختۇرخانىلاردىكى داۋالاش ـ پەرۋىش خادىملىرىغا ئۆلچەملىك مائاش ئاساسىدا 10 % مائاش قوشۇمچە ياردەم پۇلى قوشۇپ بېرىلدى .

§ 4 . پاراۋانلىق

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ، پارتىيە ۋە خەلق ھۆكۈمىتى ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ پاراۋانلىقىغا ئىنتايىن كۆڭۈل بولدى . 1953 ـ يىلى ناھىيە بويىچە 7214 يۈەن كادىرلار پاراۋانلىق پۇلى تارقىتىلدى . 1954 ـ يىلى پاراۋانلىق خىراجىتى 3105 يۈەن بولدى ، بۇنىڭ ئىچىدە 11 كىشىگە كۆپ پەرزەنتلىكلەر ياردەم پۇلى ، 56 كىشىگە ۋاقىتلىق ياردەم پۇلى ، تۆت كىشىگە تۇغقان يوقلاش ياردەم پۇلى بېرىلدى . 1960 ـ يىلى ناھىيىلىك پاراۋانلىق كومىتېتى قۇرۇلۇپ ، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ پاراۋانلىق ئىشلىرىنى باشقۇردى .

1961 ـ يىلى پاراۋانلىق پۇلىنى تارقىتىشتا «ئۆزى ئىلتىماس قىلىش ، دېموكراتىك ئۇسۇلدا باھالاش ، ئورگان رەھبەرلىرى تەكشۈرۈش» پرىنسىپى يولغا قويۇلدى . 1965 ـ يىلى پاراۋانلىق ياردىمى تەلەپ قىلغۇچى كىشىلا بولسا ، سانىنىڭ قانچىلىك بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر ئاممىسى دېموكراتىك ئاساستا مۇزاكىرە قىلىپ ، دەسلەپكى پىكرىنى ئوتتۇرىغا قويغاندىن كېيىن تەكشۈرۈپ تەستىقلاشقا يوللىنىدىغان بولدى .

1981 ـ يىلى 12 ـ ئايدا دۆلەت ئورگانلىرى ، پارتىيە ، ئاممىۋى تەشكىلاتلار ۋە كەسپىي ئورۇنلار پاراۋانلىق پۇلىنى ھۆددىگە ئېلىپ ئىشلىتىدىغان بولدى . شۇ يىلى 15 مىڭ 393 يۈەن پاراۋانلىق پۇلى ئاجرىتىلىپ ، 120 كىشىگە ياردەم بېرىلدى ، بۇلار ئومۇمىي خىزمەتچىنىڭ 16 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلدى . كوللېكتىپ پاراۋانلىق ياردەم پۇلى 9003 يۈەن ، ئائىلە بىرتۇتاش داۋالىنىش ياردەم پۇلى 230 يۈەن ، كېسەللەردىن ھال سوراش ياردەم پۇلى 200 يۈەن ، پىلانلىق تۇغۇت ياردەم پۇلى 250 يۈەن بولدى . ئىككى جايدا تۇرۇۋاتقان ئەر ـ خوتۇنلار يىلىغا بىر قېتىم تۇغقان يوقلاشتىن ؛ بويتاق ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر تۆت يىلدا بىر قېتىم تۇغقان يوقلاشتىن ؛ 1976 ـ يىلىدىن ئىلگىرى ئۆي ـ ئوچاقلىق بولغان ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر يىلىغا بىر قېتىم ئاتا ـ ئانىسىنى يوقلاشتىن بەھرىمان بولدى . بۇ 1976 ـ يىلى بويتاق ـ تۇل ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر يىلىغا بىر قېتىم تۇغقان يوقلاشتىن بەھرىمان بولۇشقا ، ئۆي ـ ئوچاقلىق بولغان ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر ئاتا ـ ئانىسىنى تۆت يىلدا بىر قېتىم يوقلاشتىن بەھرىمان بولۇشقا ئۆزگەرتىلدى ، تۇغقان يوقلاشقا كەتكەن يول خىراجىتىنى دۆلەت ئاتىچوت قىلىدىغان ، مائاشى ئاۋۋالقىدەكلا بېرىلىدىغان بولدى .

1960 ~ 2001 - يىلىغىچە ئۇچقۇرپان ناھىيىسىدىكى دۆلەت ئىلكىدىكى ئورۇنلاردا ئىشلەيدىغان خادىملار ۋە ئۇلارنىڭ ئومۇمىي مائاشى

جەدۋەل : 21 — 6 بىرلىكى : تۇمەن يۈەن

يىللار	ئومۇمىي ئىشچى - خىزمەتچى	ئومۇمىي مائاش	بۇنىڭ ئىچىدە							
			پارتىيە ، ھۆكۈمەت ئورگانلىرى ۋە خەلق تەشكىلاتلىرى	دېھقانچىلىق ، ئورمانچىلىق مەيدانلىرى ، چارۋىچىلىق فېرمىلىرى ، سۇ ، ئېلېكتر ۋە گاز ئورۇنلىرى	مائارىپ	قاتناش - ترانسپورت ، ئىسكىلات ۋە پوچتا - تېلېگراف تالاقىسى	ساناقارلىق	ئىجتىمائىي مۇلازىمەت	پۈل مۇئامىلە ، مۇغۇرتا	پەن - تېخنىكا ، مائارىپ ، مەدەنىيەت ، سەھىيە ۋە رادىئو ، كىنو ، تېلېۋىزىيە	باشقىلار
1960	2029	102. 8	25. 7	5. 3	5. 1	2. 2	9. 4	31. 1	3. 4	20. 6	
1961	2026	100. 8	25. 7	6. 5	9. 5	2. 3	0. 4	30. 2	3. 2	23	
1962	1790	102. 6	30. 6	3. 9	6. 5	2. 7	0. 4	30. 2	3. 3	25	
1963	1782	96. 8	26. 5	4. 7	6. 4	2. 8	0. 4	28. 6	3. 9	23. 5	
1964	1837	108. 3	28. 2	8	7	2. 7	0. 4	31. 1	3. 9	27	
1965	1893	111. 6	31. 2	9. 2	4. 4	2. 2	0. 5	30. 8	4. 7	28. 6	
1966	1933	113. 7	30. 2	11. 2	5. 4	2	1. 3	30. 3	4. 2	29. 1	
1967	1997	114. 9	30	11. 3	5. 2	1. 8	1. 7	32. 1	4. 1	28. 7	
1968	1982	113. 9	30. 3	11	5. 3	2. 3	1. 6	30. 9	4. 1	28. 4	
1969	2037	115. 7	30. 8	11. 3	6. 2	2. 4	1. 6	30. 7	4. 3	28. 4	
1970	2008	119. 1	30. 3	9. 9	6. 7	5. 3	1. 4	33. 4	4. 9	27. 2	
1971	2475	116. 6	29. 1	10. 7	7. 1	6. 2	1. 1	32. 3	3. 8	26. 4	
1972	2601	153. 9	32	8. 3	16. 2	5. 5	9. 5	42. 6	4. 5	34. 5	0. 7
1973	2417	150. 4	35. 1	9. 5	16. 2	2. 8	6. 5	42. 7	4. 5	33. 1	0. 7
1974	2450	152. 9	35. 9	6. 7	16. 9	2. 9	6. 7	45. 6	4. 3	33. 7	0. 1
1975	2504	162. 3	36. 6	8. 9	14. 1	1	5. 9	47. 6	4. 3	43. 4	0. 5
1976	3013	173. 9	35. 3	8. 3	19. 6	0. 8	0. 9	50. 8	4. 2	53. 6	0. 4
1977	3347	180. 7	35. 2	9. 1	18. 2	0. 9	0. 8	52. 2	4. 2	59. 3	0. 8
1978	3900	221. 1	36. 5	11	33. 2	1. 2	0. 7	1. 5	4. 5	78. 5	54

55. 9	93. 1	4. 8	1. 5	2. 1	1. 4	43. 2	14. 3	48. 3	264. 6	4177	1979
53. 5	114. 1	0. 4	1. 3	1. 7	1. 6	45. 3	16. 8	64. 3	299	4179	1980
61. 2	129. 9		1. 32	1. 4	1. 7	41. 2	19	60. 7	316. 4	4259	1981
73. 6	144. 4		1. 6	1. 2	2	42. 9	26. 1	70. 7	362. 5	4684	1982
72	240. 6		1. 9	1. 2	2. 3	35. 5	32. 3	80. 8	466. 6	4795	1983
74. 9	203. 5		1. 8	1. 2	2. 1	45. 5	32. 8	111. 2	473	4429	1984
51. 4	258. 9		5. 7	4. 6	1. 4	44. 8	42. 5	113. 9	523. 2	4356	1985
57. 9	320. 6		6. 7	5. 8	2. 6	44. 9	50. 2	170. 5	659. 2	4652	1986
61. 7	344. 6		6. 1	1. 9	2. 4	59. 2	51. 4	188. 4	715. 7	4601	1987
71. 5	416. 2		8. 4	2. 7	9. 6	66. 7	58. 4	202. 9	836. 4	4668	1988
101. 1	446. 8		2. 6	3. 5	4. 5	58. 3	80. 2	227. 5	924. 5	4764	1989
109. 6	517. 9		5. 5	3. 1	10. 1	61. 6	85. 4	251. 7	1044. 9	4816	1990
119. 8	542. 7		4. 2	2. 4	14. 8	69. 3	89. 6	263. 5	1106. 3	4959	1991
129. 9	705. 1		4. 9	3. 8	10. 6	87. 3	107. 3	372. 7	1421. 6	5204	1992
154. 4	792. 5	85	9. 8	4. 9	114. 8	68. 2	116. 1	430. 9	1776. 6	5767	1993
164. 3	1024. 7	158. 8	13. 4	4. 9	174. 8	67. 4	139. 5	607. 5	2355. 3	5931	1994
250. 3	1276. 4	193. 7	17. 4	5. 1	184. 3	96. 1	206. 8	766. 6	2996. 7	5937	1995
269. 9	1454. 5	165. 5	19. 2	6. 1	239. 4	126. 9	244. 4	939. 8	3465. 7	6038	1996
221. 9	1500. 8	185. 8	18. 2	6. 8	236. 4	128. 3	284. 3	880. 6	3463. 1	6102	1997
355. 2	1791. 4	146. 6	18. 2	6. 8	176. 4	91	243. 3	965. 9	3794. 8	7186	1998
785. 9	1801. 4	175. 6	20. 1	8. 5	283. 3	101	277. 5	1013. 5	4466. 8	7207	1999
840. 9	2353. 4	150. 7	23. 6	340	199. 9	50. 4	368. 1	1146. 9	5473. 9	6949	2000
670. 7	3440. 4	185. 8	8. 1	399. 4	283. 3	46. 6	595. 2	1612. 1	7241. 6	6534	2001

بىگىرمە ئىككىنچى قىسىم

مائارىپ

يىگىرمە ئىككىنچى قىسىم

مائارىپ

چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۈاڭشۈ 33 ـ يىلى (1907 ـ يىلى) شەھەرنىڭ شەرقىي قوۋۇقىدا مەكتەپ (شۆتاڭ) قۇرۇلغان. شۇەنتۇڭ 1 ـ يىلى (1909 ـ يىلى) ناھىيە ئىچىدە بەش خۇسۇسىي مەكتەپ بار ئىدى. شۇەنتۇڭ 2 ـ يىلى (1910 ـ يىلى) شەھەرنىڭ شەرقىي رەستىسى، شەرقىي رايون ياركۆزۈڭ، غەربىي رايون ئوتبېشىدا بەش ساۋات چىقىرىش مەكتىپى ئېچىلغان. شۇەنتۇڭ 3 ـ يىلى (1911 ـ يىلى) خۇسۇسىي مەكتەپ ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى شۆتاڭغا ئۆزگەرتىلگەن، شۇنىڭغا قەدەر ناھىيىدە ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى 10 شۆتاڭ، 18 ئوقۇتقۇچى، 542 ئوقۇغۇچى بار بولۇپ، يىللىق خىراجەت ئۈچۈن 2444 سەر تەڭگە سەرپ قىلىنغان، مال-مۈلكىنىڭ قىممىتى 5057 سەر تەڭگىگە يەتكەن.

شۆتاڭلارنىڭ ھەممىسىدە خەنزۇچە دەرس ئۆتۈلگەن بولۇپ، «مىڭ خەتلىك دەستۇر»، فامىلىلەر، تۆت كىتاب، بەش دەستۇر» ئوقۇتۇلاتتى، تىل پەرقى سەۋەبىدىن ئوقۇغۇچىلار ئوقۇشنى جاپالىق ئىش دەپ بىلەتتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە مەدرىسلەر ئاستىرتتىن ئوقۇغۇچى تالىشاتتى، شۇڭا ئوقۇتۇش ئۇنۇمى تولىمۇ تۆۋەن ئىدى.

مىنگونىڭ 19 ـ يىلى (1930 ـ يىلى) ناھىيىدە بىر ھۆكۈمەت باشلانغۇچ مەكتىپى بولۇپ، تىل، ھېساب، تارىخ، جۇغراپىيە، ئەدەبىيات، تەنتەربىيە قاتارلىق دەرسلەر ئۆتۈلەتتى. مىنگونىڭ 38 ـ يىلىغا كەلگەندە (1949 ـ يىلى) تولۇقسىز باشلانغۇچ مەكتەپ 12 گە يەتكەن.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، مائارىپ ئىشلىرى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇلدى. 1956 ـ يىلى تۈنجى ئوتتۇرا مەكتەپ قۇرۇلدى. 1988 ـ يىلى ناھىيە بويىچە باشلانغۇچ مائارىپ ئومۇملاشتۇرۇلدى ۋە ساۋاتسىزلىق تۈگىتىلدى ھەمدە ئاپتونوم رايوننىڭ تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىشىدىن ئۆتتى. شۇ يىلى ناھىيە بويىچە توققۇز يىللىق مەجبۇرىيەت مائارىپى كېڭەيتىلدى ۋە ئومۇملاشتۇرۇلدى. 1994 ـ يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيىسى «مەملىكەت بويىچە نامرات رايونلارنىڭ مەجبۇرىيەت مائارىپى قۇرۇلۇشى تۈرى ناھىيىسى» قاتارىغا كىرگۈزۈلگەندىن كېيىن، ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى مائارىپقا تېخىمۇ ئېتىبار بىلەن قاراپ، 28 مەكتەپنىڭ 17 مىڭ 764 كۋادرات مېتىرلىق خەتلىك، كونا ئۆيلىرىنى ئۆزگەرتىشنى پۈتتۈردى. 1998 ـ يىلى «ئاپتونوم رايون بويىچە دۆلەتنىڭ نامرات رايونلار مەجبۇرىيەت مائارىپى قۇرۇلۇشىدا بىرىنچى» دېگەن نامغا ئېرىشتى. 2000 ـ يىلى مۇددەتتىن ئۇچ يىل ئاۋۋال ئەلا نەتىجە بىلەن ئاپتونوم رايوننىڭ دۆلەتكە ۋاكالىتەن ئېلىپ بارغان «ئىككى ئاساسەن» نى تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىشىدىن ئۆتتى. 2001 ـ يىلى

ناھىيە بويىچە باشلانغۇچ مەكتەپ 102 (ئۇيغۇر باشلانغۇچ مەكتىپى 100) ، ئوقۇغۇچىسى 27 مىڭ 292 (ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىسى 26 مىڭ 627) ، ئوتتۇرا مەكتەپ 11 (ئۇيغۇر ئوتتۇرا مەكتىپى 10) ، ئوقۇغۇچىسى 13 مىڭ 371 . بالىلار باغچىسى ئىككى (ئاز سانلىق مىللەت بالىلار باغچىسى بىر) ، باغچىدىكى بالا 422 ؛ ناھىيە بويىچە باشلانغۇچ - ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسى 1988 (ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇتقۇچىسى 1799) ، باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسى 1403 ، ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسى 585 .

50 - يىللاردا مەكتەپلەرنىڭ تولىسى كېرەكتىن چىققان ، ھۆكۈمەت ئۆيلىرى ئىدى . 60 - يىللارنىڭ باشلىرىدا يېڭىدىن سېلىنغان مەكتەپلەرمۇ توپا - ياغاچ قۇرۇلمىلىق بىر قەۋەتلىك ئۆيلەر ئىدى ، پارتا - ئورۇندۇقلىرىنىڭ تولىسى تاختايدىن قىلىنغان بولۇپ ، تولىمۇ ئاددىي ئىدى . 1985 - يىلى ئوتتۇرا - باشلانغۇچ مەكتەپلەردە بولمىسا بولمايدىغان توز سىزغۇچ ، ئۇچ بۆلۈكلۈق سىزغۇچ قاتارلىق ئوقۇتۇش سايمانلىرىدىن بۆلەك ئوقۇتۇش ئەسۋاب - ئۈسكۈنىلىرى يوق ئىدى . شۇنىڭدىن كېيىن ئوقۇ - ئوقۇتۇش سۈپىتىنى ئۆستۈرۈش ، ئوقۇغۇچىلارنى بۇاستە كۆزىتىشلىك كۆرسەتمە بىلەن تەمىن ئېتىش ئۈچۈن ، خىمىيىدە ئىشلىتىلىدىغان تارازا ، پروبىركا ، كولبا ، ئىستاكان ، خىمىيىلىك سىناق دورىلىرى ۋە مودېللار داۋاملىق سەپلەپ تۇرۇلدى . باشلانغۇچ مەكتەپلەرگىمۇ تەبىئەت ، ماتېماتىكا بويىچە كۆرسەتمىلىك ئەسۋاب - ئۈسكۈنىلەر سەپلەپ بېرىلدى ، بۇلارغا جەمئىي 570 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىندى . 1988 - يىلى ئېلېكترلەشكەن ئوقۇتۇشنى قانات يايدۇرۇش ئۈچۈن ، ناھىيىگە بۇاستە قاراشلىق ئوتتۇرا - باشلانغۇچ مەكتەپلەرگە ، شۇنىڭدەك يېزىلىق مەركىزىي باشلانغۇچ مەكتىپىگە 46 پروېكسىيە ئاپپاراتى سەپلەپ بېرىلدى ھەمدە يېزىلىق مەركىزىي باشلانغۇچ مەكتەپكە تېلېۋىزور ، سىنقويغۇ ، ئاۋاز كۈچەيتكۈچ ، سىنئالغۇ قاتارلىق ئېلېكترلەشكەن ماۋارىپ ئۈسكۈنىلىرى سەپلەپ بېرىلدى ، بۇلارغا جەمئىي 1 مىليون 106 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىندى . 90 - يىللارنىڭ باشلىرىدا ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ بىلەن 2 - ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتۇش بىناسى سالدى ، يېزىلىق ئوتتۇرا - باشلانغۇچ مەكتەپ يەنىلا كونا سىنىپلاردا دەرس ئۆتۈپ تۇردى . ئۇنىڭ ئۈستىگە ناھىيىنىڭ مالىيىسىدە قىيىنچىلىق بولۇپ ، ئۇنى رېمونت قىلىشقا كېتىدىغان خىراجەتمۇ چەكلىك بولغاچقا ، كونا مەكتەپ ئۆيلىرى خەتەرلىك ئۆيلەردىن بولۇپ قالدى . 1993 - يىلى ناھىيىنىڭ تەجرىبىخانا ئوقۇتۇشى بىرىنچى تۈرنىڭ ، ئىككىنچى تۈرنىڭ ئۆلچىمى بويىچە ئاپتونوم رايونىنىڭ تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىشىدىن ئۆتتى . 1996 - يىلى ناھىيىلىك پارتكوم ۋە ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى «نامرات ناھىيە ماۋارىپ بىلەن كەڭ شۇغۇللىنىش» ۋە «ھەرقانچە نامرات بولغان تەقدىردىمۇ ماۋارىپنى نامرات قىلىپ قويماسلىق» پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇپ ، ماۋارىپ خىراجىتىنى يىلسايىن ئاشۇرۇپ باردى . 1998 - يىلى 950 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىپ ، ناھىيىلىك 1 - ۋە 2 - باشلانغۇچ مەكتەپكە ، 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ بىلەن 2 - ئوتتۇرا مەكتەپكە 172 دانە تىل تاۋۇشلىرى ئۈسكۈنىسى سەپلەپ ، تىل تاۋۇشلىرى دەرسخانىسى سالدى . يەنە ناھىيىلىك 2 - باشلانغۇچ مەكتەپكە ، 1 - ئوتتۇرا ، 2 - ئوتتۇرا ۋە 3 - ئوتتۇرا مەكتەپلەرگە 31 كومپيۇتېر سەپلەپ ، كومپيۇتېر دەرسى ئۆتتى .

2001 - يىلىغا كەلگەندە جەمئىي 22 مىليون 420 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنىپ ، 62 مەكتەپنىڭ بىناسى ئۆزگەرتىلدى ، ئۆزگەرتىلگەن ئومۇمىي كۆلەم 45 مىڭ 315 كۋادرات مېتىر بولدى ، بۇنىڭ ئىچىدە سىنىپ كۆلىمى 24 مىڭ 24 كۋادرات مېتىر . شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ناھىيە بويىچە ئوتتۇرا - باشلانغۇچ مەكتەپلەر خەتەرلىك ئۆيلەردىن قۇتۇلدى ، ئوقۇغۇچىلار ئازادە ، يورۇق سىنىپلاردا ئولتۇرۇپ ئوقۇيدىغان بولدى .

I باب

باشلانغۇچ مەكتەپ مائارىپى

§1 . تەرەققىيات جەريانى

مىنگونىڭ 29 ـ يىلى (1940 ـ يىلى) ناھىيە بويىچە ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى توققۇز باشلانغۇچ مەكتەپ بولۇپ ، 755 ئوقۇغۇچىسى بار ئىدى . ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىغا قاراشلىق بىر باشلانغۇچ مەكتەپ (30 جايدا سىنىپى بار) بولۇپ ، 1860 ئوقۇغۇچىسى بار ئىدى ؛ قىرغىز مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىغا قاراشلىق بىر باشلانغۇچ مەكتەپ (21 جايدا سىنىپى بار) بولۇپ ، 983 ئوقۇغۇچىسى بار ئىدى ؛ بىر ئاۋام باشلانغۇچ مەكتىپى (17 جايدا سىنىپى بار) بولۇپ ، 1084 ئوقۇغۇچىسى بار ئىدى . مىنگونىڭ 38 ـ يىلى (1949 ـ يىلى)غا كەلگەندە باشلانغۇچ مەكتەپ 12 گە ، ئوقۇغۇچىسى 2237 گە ، ئوقۇتقۇچىسى 77 گە يەتتى .

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ، ئىلگىرىكى مەكتەپلەرنىڭ ھەممىسى تەرتىپكە سېلىنىپ ئۆزگەرتىلدى . 1951 ـ يىلى ناھىيە بويىچە باشلانغۇچ مەكتەپ 14 كە ، سىنىپ 72 گە ، ئوقۇغۇچىسى 3983 كە يەتتىپ ، ئوقۇش يېشىغا يەتكەن بالىلار ئومۇمىي سانىنىڭ 43 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى . مەكتەپلەردە سىنىپ ئاز ، ئوقۇتۇش ئەسۋاپ ـ ئۈسكۈنىلىرى قالاق ، ئوقۇتقۇچى كەمچىل بولغانلىقتىن ، ئوقۇش يېشىغا يەتكەن 57 % بالا مەكتەپكە كىرەلمىگەندى . 1954 ـ يىلى يېڭىئاۋات يېزىلىق باشلانغۇچ مەكتىپى قۇرۇلدى . 1957ـ يىلى ئاپتونوم رايونلۇق تەشۋىقات خىزمىتى يىغىنىنىڭ روھى يەتكۈزۈلگەندىن كېيىن ، بازار ـ يېزىلاردا مەدەنىيەت جەھەتتە سەكرەپ ئىلگىرىلەش دولقۇنى قوزغىلىپ ، مەكتەپلەر سېلىنىپ ، سىنىپلار كۆپەيتىلدى . 1958 ـ يىلى باشلانغۇچ مەكتەپ 50 كە (شۆبىسى 27) ، سىنىپ 259 غا ، ئوقۇغۇچى 12 مىڭ 567 گە ، ئوقۇتقۇچى ، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر 317 گە يەتتى . 1961 ـ يىلى مائارىپ خىراجىتى ۋە ئوقۇتقۇچى كەم بولۇشتەك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن قىسمەن شۆبە مەكتەپلەر قىسقارتىلدى . 1964 ـ يىلىغا كەلگەندە ناھىيە بويىچە باشلانغۇچ مەكتەپ 63 كە يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكىسى 33 مەكتەپ ، 219 سىنىپ ، 3020 ئوقۇغۇچى ، 264 ئوقۇتقۇچى ؛ خەلقنىڭ باشقۇرۇشىدىكىسى 30 مەكتەپ ، 74 سىنىپ ، 2110 ئوقۇغۇچى ، 90 ئوقۇتقۇچى . 1966 ـ يىلى يېزىلاردا تېررىقچىلىق قىلغاچ ئوقۇتۇلمىدىغان 54 باشلانغۇچ مەكتەپ قۇرۇلۇپ ، 1275 بالا ئوقۇدى . «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە مەكتەپلەر ئوقۇش توختىتىپ ئىنقىلاپ قىلىش بىلەن بولۇپ كەتكەچكە ، نورمال ئوقۇتۇش تەرتىپى قالايمىقانلىشىپ كەتتى . 1975 ـ يىلى مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتۇش تەرتىپى تەدرىجىي ياخشىلاندى ، ناھىيە بويىچە باشلانغۇچ مەكتەپ 70 كە ، ئوقۇغۇچى 16 مىڭ 616گە ، ئوقۇتقۇچى 640 قا يەتتى .

1978 ـ يىلى مەكتەپلەرنىڭ رەھبەرلىك بەنزىلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن تەرتىپكە سېلىندى ۋە سەپلەندى ، ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى تولۇقلىنىپ ، ئەخلاقىي ، ئەقلىي ۋە جىسمانىي جەھەتلەردىن ئەتراپلىق يېتىلدۇرۇشتىن ئىبارەت مائارىپ فائىدىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ ، ئوقۇتۇش تەرتىپى توغرا ئىزغا چۈشتى . 1982 ـ يىلى ناھىيىلىك 2 ـ باشلانغۇچ مەكتەپ (خەنزۇچە باشلانغۇچ مەكتەپ) نىڭ نەتىجىسى كۆرۈنەرلىك بولغاچقا ، ئاقسۇ

ۋىلايىتى بويىچە نۆۋەتلىك باشلانغۇچ مەكتەپ قىلىپ بېكىتىلدى . 1988 ـ يىلى مەركىزىي باشلانغۇچ مەكتەپتىن يەتتىسى قۇرۇلۇپ ، نۆۋەتا ئارقىلىق دائىرىگە يېتەكچىلىك قىلىنىپ ، ئوقۇتۇش سۈپىتى يۇقىرى كۆتۈرۈلدى . 1993 ـ يىلى ناھىيە ئالدى بىلەن ئاقيار يېزىلىق مەركىزىي باشلانغۇچ مەكتەپتە بىر خەنزۇ تىل سىنىپى ئاچتى (سىنىپتىكى 80 ئوقۇغۇچىنىڭ 79 ى ئۇيغۇر) . 1999 ـ يىلى خەنزۇ تىل سىنىپىدىن 1 ~ 6 ـ يىللىقىچە 265 ئوقۇغۇچىسى بار ئالتە سىنىپ ئېچىلدى . 2001 ـ يىلى ناھىيە بويىچە 102 باشلانغۇچ مەكتەپ (بۇنىڭ ئىچىدە ناھىيە بازىرىدىكى مەكتەپ بەش ، يېزا ـ بازارلاردىكى مەكتەپ 97) ، 27 مىڭ 292 ئوقۇغۇچى بار بولدى . ناھىيە بويىچە باشلانغۇچ مەكتەپلەرنى ئومۇملاشتۇرۇش نىسبىتى 99.5 % كە ، ئوقۇش يېشىغا يەتكەن بالىلارنىڭ مەكتەپكە كىرىش نىسبىتى 99.7 % كە ، مەكتەپكە كىرىشنىڭ مۇستەھكەملىنىش نىسبىتى 98.7 % كە ، ئوقۇش پۈتتۈرۈش نىسبىتى 99.5 % كە يەتتى .

1949 ~ 2001 ـ يىلىغىچە ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپ ماۋارىپىنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالى

جەدۋەل : 22 — 1

يىللار	مەكتەپ سانى	سىنىپ سانى	ئېلىنغان ئوقۇغۇچى	پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچى	مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچى		ئوقۇتقۇچى	مەمۇرىي خىزمەتچى
					جەمئىي	ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچى		
1949	12	69			2237		77	
1950	13	72			3924		74	
1951	14	72			3983		88	
1952	13	82			3886		92	
1953	19	91			4163		120	
1954	19	102			4675		132	
1955	20	105			4755		133	
1956	22	127			6285		158	
1957	31	171			8029		211	
1958	50	259			12567		317	
1959	50	304			13725		335	
1960	50	308			14275		358	
1961	33	407			12472		372	
1962	33	290			8215		371	
1963	33	280			8988		360	
1964	63	293			5130		354	
1965	72	364	3442	559	12450	12076	454	
1966	72	372	2786	843	12393	12021	454	
1967	72	386	1442	1174	12461	12087	454	
1968	72	385	1892	1223	12430	12057	454	
1969	72	384	1994	1406	12418	12036	454	
1970	72	397	2973	1616	12515	12121	454	
1971	72	402	4928	1558	12585	12136	454	
1972	75	407	4237	1092	12429	12056	470	

	561	14441	14889	919	4783	484	73	1973
	613	14905	15689	1125	3411	506	65	1974
	640	16118	16616	1503	3530	526	70	1975
	690	17501	18422	1767	3430	550	79	1976
	737	18251	19212	2324	4181	596	81	1977
	791	18832	19823	2532	3230	589	77	1978
	824	16428	17293	2451	3302	587	69	1979
	826	15402	16423	2099	3162	591	70	1980
	833	14977	15766	2358	3405	607	70	1981
70	832	14968	15766	2358	3405	607	74	1982
94	872	15083	15877	2078	3346	626	61	1983
141	831	15848	16595	2039	4153	647	65	1984
172	809	17840	18779	1829	4527	663	65	1985
146	839	18844	19427	1983	3520	687	81	1986
161	869	18967	19779	2060	3136	684	82	1987
135	986	20688	21252	2538	4098	713	86	1990
142	1035	22934	23480	1272	4278	781	89	1991
151	976	24220	24729	2751	4537	820	96	1992
170	1001	26586	27111	2880	4582	847	100	1994
	1016	27241	27912	3224	4582	857	100	1995
168	1037	28280	28888	3250	4722	890	102	1996
193	1062	28856	29537	3796	4659	893	102	1997
183	1148	29193	29944	3997	4623	909	102	1998
157	1189	29308	30081	4380	4671	896	102	1999
178	1413	27378	28949	4674	3812	883	102	2000
48	1403	26627	27292	4171	3199	840	102	2001

ئىزاھ : 1988 ـ ، 1989 ـ ، 1993 ـ يىللاردىكى ئوقۇغۇچى سانى كەم.

§2 . ئوقۇش تۈزۈمى ۋە دەرس

1 . ئوقۇش تۈزۈمى

چىك سۇلالىسىنىڭ شۇەنتۇڭ يىللىرىدا خۇسۇسىي مەكتەپلەر شۆتاڭغا ئۆزگەرتىلدى ، باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇش تۈزۈمى تۆۋەن يىللىقنىڭ تۆت يىل ، يۇقىرى يىللىقنىڭ ئىككى يىل بولدى . مىنگونىڭ 22 ـ يىلى (1933 ـ يىلى) شۆتاڭنىڭ ئوقۇش تۈزۈمى باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ يۇقىرى سىنىپى ۋە ئادەتتىكى باشلانغۇچ دەپ ئۆزگەرتىلدى ، ئادەتتىكى باشلانغۇچنىڭ ئوقۇش مۇددىتى ئۈچ يىل ، باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ يۇقىرى سىنىپىنىڭ بەش يىل بولدى . 1961 ـ يىلى 9 ـ ئايدا دۆلەت ماۋارىپ كومىتېتىنىڭ بىرتۇتاش بەلگىلىمىسى بويىچە باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئوقۇش مۇددىتى بەش يىل بولدى . 1991 ـ يىلى دۆلەت ماۋارىپ كومىتېتىنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئوقۇش مۇددىتى ئالتە يىل قىلىپ ئۆزگەرتىلدى .

2 . دەرس

1950 ~ 1957 ـ يىلىغىچە ئادەتتىكى باشلانغۇچ مەكتەپلەردە دۆلەت تىلى ، ھېساب ، مۇزىكا ، تەنتەربىيە دەرسلىرى ؛ ئالىي باشلانغۇچ مەكتەپتە دۆلەت تىلى ، ھېساب ، تەبىئەت ، جۇغراپىيە ، تارىخ ، رەسىم ، مۇزىكا ، تەنتەربىيە دەرسلىرى ئوتۇلدى . 1957 ـ يىلى باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ دەرسلىكىنى دۆلەت بىرتوتاش بەلگىلىدى . بەش يىللىق باشلانغۇچ مەكتەپتە تىل ـ ئەدەبىيات ، ھېساب ، تەبىئەت ، جۇغراپىيە ، تارىخ ، مۇزىكا ، تەنتەربىيە ، رەسىم دەرسى ئوتۇلدى . 90 ـ يىللىرى ئالتە يىللىق توزۇمدىكى باشلانغۇچ مەكتەپلەردە تىل ـ ئەدەبىيات ، ماتېماتىكا ، گراماتىكا ، ئېنگلىز تىلى (خەنزۇ تىلى) ، جەمئىيەت ، ساغلاملىق ، ئەخلاق ، ئەمگەك ـ تەبىئەت ، گۈزەل سەنئەت ، مۇزىكا ، تەنتەربىيە دەرسلىرى ئوتۇلدى . 1998 ـ يىلى باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ 5ـ يىللىقتىن يۇقىرى سىنىپلىرىدا كومپيۇتېر دەرسى ئوتۇلدى .

§ 3 . ئوقۇتۇش

چىڭ سۇلالىسى ۋە مىنگو دەۋرلىرىدە شۇڭا ئىدىكى ئوقۇتۇش ئۇسۇلى زورلاش شەكلىدىن ئىبارەت بولۇپ ، ئوقۇغۇچىلارنى ئۇلۇك ھالدا يادلىتاتتى . جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ، مۇپەسسەل چۈشەندۈرۈش ئۇسۇلى قوللىنىلدى . 1956 ـ يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوقۇتۇش ئۇسۇلى (ئادەتتە ئەنئەنىۋى تەربىيىلەش ئۇسۇلى دەپ ئاتىلىدۇ) — «دەرستىن ئاۋۋال تەييارلىق كۆرۈش ، ئوتكەن دەرسلەرنى تەكشۈرۈش ، يېڭى دەرس ئوتۇش ، يېڭى دەرسنى مۇستەھكەملەش ، تاپشۇرۇق بېرىش» ئۇسۇلى قوللىنىلدى . 1978 ـ يىلى ماتارىپ مىنىستىرلىكىنىڭ «پۈتۈن كۇنلۇك توزۇمدىكى باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ ۋاقىتلىق خىزمەت نىزامى» قاتارلىق ھۆججەتلەر ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ ، دەرسخانىدا دەرس ئوتۇش بىلەن دەرستىن كېيىن يېتەكلەش بىرلەشتۇرۇلگەن ئۇسۇل بويىچە ئوقۇتۇلدى ، بىراق ئاساسىي جەھەتتىن يەنىلا ئەنئەنىۋى ئوقۇتۇش ئۇسۇلى قوللىنىلدى . 1994 ـ يىلى ئالدى بىلەن بازارلاردىكى نۇقتىلىق باشلانغۇچ مەكتەپلەردە نىشانلىق ئوقۇتۇش ئۇسۇلى سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇلۇپ ، 1995 ـ يىلى ناھىيە بويىچە ئومۇملاشتۇرۇلدى . 1998 ـ يىلى دۆلەت ماتارىپ كومىتېتىنىڭ بەلگىلىمىسىگە ئاساسەن ، ناھىيە بويىچە ساپا ماتارىپى يولغا قويۇلدى .

§ 4 . نۇقتىلىق باشلانغۇچ مەكتەپلەر

1 . ناھىيىلىك 1 ـ باشلانغۇچ مەكتەپ

بۇ ئۇيغۇرچە دەرس ئوتۇلىدىغان پۈتۈن كۇنلۇك توزۇمدىكى باشلانغۇچ مەكتەپ ، مىنگونىڭ 23 ـ يىلى (1934 ـ يىلى) قۇرۇلغان بولۇپ ، شۇ چاغدا «ناھىيىلىك باشلانغۇچ مەكتەپ» دەپ ئاتالغان ، ئىككى سىنىپ ، 80 ئوقۇغۇچى ، تۆت ئوقۇتقۇچى بار ئىدى . 1951 ـ يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك 1 ـ باشلانغۇچ مەكتەپ دەپ ئۆزگەرتىلدى ، ئۇ چاغدا سەككىز سىنىپ ، 242 ئوقۇغۇچى ، 11 ئوقۇتقۇچى بار ئىدى . 1985 ـ يىلى ناھىيىلىك 1 ـ باشلانغۇچ مەكتەپ كېڭەيتىلىپ قۇرۇلدى . 2001 ـ يىلىغا كەلگەندە مەكتەپ ئىگىلىگەن يەر تۆت گېكتار بولۇپ ، سىنىپ 14 كە ، ئوقۇغۇچى 684 كە ، ئوقۇتقۇچى ، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر 34 كە يەتتى (بۇنىڭ

ئىچىدە باشلانغۇچ مەكتەپ ئالىي ئوقۇتقۇچىسى 12 ، 1 ـ دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچى 16 ، 2 ـ دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچى ئىككى) . ئېلېكترلەشكەن ئوقۇتۇش ئۈسكۈنىلىرى 31 گە ، ئوقۇتۇش كىتاب ـ ماتېرىياللىرى 10 مىڭغا يەتتى .

2 . ناھىيىلىك 2 ـ باشلانغۇچ مەكتەپ

بۈرۈنقى نامى خەنزۇ ـ خۇيزۇ باشلانغۇچ مەكتىپى بولۇپ ، 1949 ـ يىلى 9 ـ ئايدا قۇرۇلغان . 1950ـ يىلى خەنزۇ باشلانغۇچ مەكتىپى دەپ ئۆزگەرتىلدى ، 1964 ـ يىلى تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ بۆلۈمى تەسىس قىلىنىپ ، نامى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك 2 ـ ئوتتۇرا مەكتىپى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى . 1975 ـ يىلى تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ بۆلۈمى ئايرىپ چىقىرىۋېتىلىپ ، ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك 2 ـ باشلانغۇچ مەكتەپ دەپ ئاتالدى . 1979 ـ يىلى ناھىيىلىك 4 ـ باشلانغۇچ مەكتەپ 2 ـ باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى . 1982 ـ يىلى 9 ـ ئايدا 2 ـ باشلانغۇچ مەكتەپ بىلەن 4 ـ باشلانغۇچ مەكتەپ قوشۇۋېتىلىپ ، ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك 2 ـ باشلانغۇچ مەكتەپ دەپ ئاتالدى ، بۇ خەنزۇچە دەرس ئۆتۈلىدىغان پۈتۈن كۈنلۈك تۈزۈمدىكى باشلانغۇچ مەكتەپ بولۇپ ، ئاقسۇ ۋىلايىتى بويىچە نۇقتىلىق باشلانغۇچ مەكتەپكە ئايلاندى . 2001 ـ يىلى 24 سىنىپى ، 936 ئوقۇغۇچىسى ، 61 ئوقۇتقۇچى ـ خىزمەتچىسى بار بولدى (بۇنىڭ ئىچىدە باشلانغۇچ مەكتەپ ئالىي ئوقۇتقۇچىسى ئالتە ، 1 ـ دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچى 28 ، 2 ـ دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچى 22) .

3 . گۈڭجۇ باشلانغۇچ مەكتىپى

بۇ گۈڭجۇ شەھىرى پۇل چىقىرىپ سالغان مەكتەپ . ئۇچتۇرپانلىق ئابدۇنىياز دېگەن بالا گۈڭجۇ شەھىرىنىڭ كوچىلىرىدا سەرگەردان بولۇپ يۈرگەندە ، گۈڭجۇ خەلقى ياردەم قىلىپ قۇتقۇزۇپ ، بىخەتەر ھالدا ئۇچتۇرپان ناھىيىسىگە ئەكىلىپ قويغان . 1995 ـ يىلى گۈڭجۇ شەھىرى 400 مىڭ يۈەن ئىئانە قىلىپ ئوتتېشى يېزىسى 7 ـ كەنتىدە بىر ئۇمىد باشلانغۇچ مەكتىپى قۇرۇپ ، نامىنى ئوتتېشى يېزىلىق گۈڭجۇ ئۇمىد باشلانغۇچ مەكتىپى دەپ قويدى ، يەر كۆلىمى 1.7 گېكتار ، قۇرۇلۇش كۆلىمى 998 كۋادرات مېتىر ، 12 سىنىپ ، 320 ئوقۇغۇچى ، 15 ئوقۇتقۇچى ـ خىزمەتچى ، بەش ئېلېكترلەشكەن ئوقۇتۇش ئۈسكۈنىسى ، 326 كىتاب بار .

Ⅱ باب

ئوتتۇرا مەكتەپ مائارىپى

§1 . تەرەققىيات جەريانى

1956 ـ يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە تۇنجى ئوتتۇرا مەكتەپ (ئۇيغۇرچە) قۇرۇلدى ، پەقەت تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ بۆلۈمىلا تەسىس قىلىندى ، ئۇنىڭدا جەمئىي تۆت سىنىپ ، 220 ئوقۇغۇچى ، 10 ئوقۇتقۇچى بار ئىدى . 1957 ～ 1958 ـ يىللىرى ئاقيار ، راكېتا ، ئالغا گۈڭشېلىرىدا 15 ئوتتۇرا مەكتەپ قۇرۇلدى ، بۇنىڭ 14 ى يېزا ئىگىلىك ئوتتۇرا مەكتىپى بولۇپ ، ئوقۇغۇچىسى 739 غا يەتتى . 1959 ـ يىلى مەكتەپ ئورنى ۋە ئوقۇتقۇچى كەم بولۇش سەۋەبىدىن ، 14 يېزا ئىگىلىك ئوتتۇرا مەكتىپى قوشۇلۇپ ئالتە قىلىندى .

ئوقۇتقۇچىلارنىڭ تولىسى تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەنلەر ئىدى (تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەنلەر 14 ، تەكلىپ قىلىنغان ۋە قوشۇمچە ئوقۇتقۇچى 28) . 1959 ـ يىلى 1 ـ ئوتتۇرا مەكتەپتە تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ بۆلۈمى تەسىس قىلىندى . 1965 ـ يىلى ناھىيە بويىچە ئوتتۇرا مەكتەپ ئالتە بولۇپ ، بۇنىڭ ئىچىدە پۈتۈن كۈنلۈك تۈزۈمدىكى ئوتتۇرا مەكتەپ بەش ، سىنىپ 36 ، ئوقۇغۇچى 1207 ، ئوقۇتقۇچى 80 . «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» جەريانىدا ، ئوقۇغۇچىلار دەرسنى تاشلاپ ئىنقىلاپ قىلغاچقا ، 1970 ـ يىلى تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ سىنىپى 1966 ـ يىلىدىكى 36 دىن 31 گە چۈشۈپ قالدى .

1972 ـ يىلى ئۈچتۇرپان ناھىيىلىك 2 ـ باشلانغۇچ مەكتەپتە ئەسلىدىكى تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ بۆلۈمى ئاساسىدا تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ بۆلۈمى تەسىس قىلىندى . 1975 ـ يىلى تولۇقسىز ـ تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ بۆلۈملىرى 2 ـ باشلانغۇچ مەكتەپتىن ئايرىلىپ چىقىپ ، ئۈچتۇرپان ناھىيىلىك 2 ـ ئوتتۇرا مەكتەپ بولۇپ قۇرۇلدى . 1978 ـ يىلىغا كەلگەندە ناھىيە بويىچە ئوتتۇرا مەكتەپ ئونغا ، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ سىنىپى 104 كە ، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ سىنىپى 11 غا ، ئوقۇغۇچىسى 4601 گە ، ئوقۇتقۇچىسى 230 غا يەتتى . 1979 ـ يىلى ئوتتۇرا مەكتەپ ۋە باشلانغۇچ مەكتەپ تەسىس قىلىنغان تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپلەر تەڭشىلىپ ، شەرت ـ شارائىتى يېتىلمىگەن ئوتتۇرا مەكتەپلەرنىڭ تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ سىنىپى توختىتىۋېتىلدى ، باشلانغۇچ مەكتەپلەردىكى تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ سىنىپلىرى ئەسلدىن قالدۇرۇلۇپ ، ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى تولۇقلاندى . 1980 ـ يىلى يەنە تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ سىنىپلىرى قىسقارتىلىپ 25 سىنىپقا چۈشۈرۈلدى . 2001 ـ يىلى ناھىيە بويىچە تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ ئۇچ ، كەسپىي ئوتتۇرا مەكتەپ بىر ، ئادەتتىكى ئوتتۇرا مەكتەپ سەككىز بولۇپ ، سىنىپ 273 ، ئوقۇتقۇچى 585 ، ئوقۇغۇچى 13 مىڭ 371 بولدى (تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى 624 ، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى 12 مىڭ 747) ، بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچى 13 مىڭ 48 .

1956 ~ 2001 ـ يىلىغىچە ئۈچتۇرپان ناھىيىسىدىكى ئوتتۇرا مەكتەپ ماۋارىپىنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالى

جەدۋەل : 22 — 2

يىللار	مەكتەپ			سىنىپ			ئېلىنغان ئوقۇغۇچى			ئوقۇش پۈتتۈرگىنى			مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچى			ئوقۇتقۇچى			مەمۇرىي خادىم
	جەمئىي	تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ	ئوتتۇرا مەكتەپ تولۇقسىز	جەمئىي	تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ	ئوتتۇرا مەكتەپ تولۇقسىز	جەمئىي	تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ	ئوتتۇرا مەكتەپ تولۇقسىز	جەمئىي	تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ	تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ	جەمئىي	تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ	ئوتتۇرا مەكتەپ تولۇقسىز	جەمئىي	تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ	تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ	
1956	1		1	4		4	220		220				220		220	10		10	
1957	1		1	7		7	176		176				398		21	21			
1958	2		2	15		15	345		345				744		744	37		37	
1959	4	1	3	30	1	29	329	51	278				1135		1135	71			
1960	5	1	4	49	2	47	156	85	71				1329	136	1193	133			
1961	5	1	4	52	3	49	870	30	840				2294	125	2169	143			
1962	5	1	4	32	3	29				38		38	1281	103	1178	111			
1963	5	1	4	33	3	30	17		17	34		34	1314	120	1194	106			
1964	5	1	4	35	3	32	500		500	34	305	339	1381		1381	152			

30			80			1207	28	204	232	98	477	575	5	31	36	1	5	6	1965
30			80	241	1103	1344	52	434	486	86	480	566	5	31	36	1	5	6	1966
30			80	161	1296	1457	80	253	333		446	446	3	32	35	1	5	6	1967
30			80	74	1284	1358	84	390	474		378	378	2	31	33	1	5	6	1968
30			80		1316	1316	72	356	428		488	488	2	31	33	1	5	6	1969
30			80		1463	1463		337	337		584	584		31	31	1	5	6	1970
32			112	102	1337	1439		744	744	102	694	792	2	32	34	1	7	8	1971
33			109	257	1288	1554		485	485	150	625	775	4	46	50	1	7	8	1972
31			114	257	1267	1524		334	334	175	591	766	6	33	39	1	7	8	1973
39			98	352	1346	1698	78	436	514	190	671	861	8	35	43	4	7	8	1974
35			127	454	1580	2034	112	528	640	208	758	966	11	37	48	2	7	8	1975
59			112	452	2293	2745	174	562	736	213	1321	1534	11	53	64	2	7	9	1976
54			189	824	3263	4087	146	662	808	325	1905	2230	19	81	100	2	8	10	1977
67			230	402	4199	4601	137	317	454	200	2081	2281	11	404	115	2	8	10	1978
71			199	379	3630	4009	191	831	1022	223	1280	1503	9	93	102	2	8	10	1979
102			209	489	2827	3316	157	830	987	294	1360	1654	11	25	36	2	8	10	1980
104			218	577	2515	3092	174	824	998	321	952	1273	10	68	78	2	8	10	1981
80			295	587	2988	3575	263	681	944	250	1046	1296	14	50	64	2	8	10	1982
98			203	628	3280	3908	261	594	855	281	1042	1323			70	2	8	10	1983
70	29	179	208	379	3630	4009	191	831	1022	223	1280	1503	9	83	92	3	7	10	1984
103	46	224	270	655	3076	3731	288	641	929	250	1254	504	16	81	97	2	8	10	1985
102	49	232	281	731	3408	4139	94	799	893	319	1309	1628	19	87	106	2	9	11	1986
106	46	260	306	805	3551	4356	198	853	1051	243	1252	1495	18	92	110	2	8	10	1987
107	45	265	310	840	4220	5060	220	860	1080	253	1343	1596	17	92	109	2	8	10	1988
108	50	279	330	861	4711	5572	308	1011	1310	282	1463	1745	20	93	113	2	8	10	1989
94	55	241	296	785	3890	4675	304	1011	1315	273	1459	1732	19	116	135	2	8	10	1990
106	52	242	294	858	4587	5445	300	1067	1367	302	951	1253	21	117	138	2	8	10	1991
99	50	259	309	804	4194	4998	299	4194	4493	243	1891	2134	20	130	150	2	8	10	1992
98	43	305	348	419	4814	5233	287	1364	1651	95	1931	2026	13	126	139	2	9	11	1993
100	44	334	378	269	4632	4901	194	842	1036	56	1737	1793	8	131	139	2	8	10	1994
91	41	333	374	365	5321	5686	129	1516	1645	193	2225	2418	9	140	149	2	8	10	1995
94	43	312	355	447	5976	6423	77	1564	1641	211	2463	2674	12	140	152	2	8	10	1996
97	45	338	383	531	7227	7758	87	1428	1515	218	2977	3195	16	184	200	2	8	10	1997
94	43	498	541	510	8307	8817	150	1956	2106	200	3250	3450	16	184	200	2	8	10	1998
101	57	388	445	640	8727	9367	175	1956	2131	245	3470	3715	20	196	216	2	8	10	1999
98	55	513	568	550	12368	12918	121	2782	2903	217	4516	4733	14	251	265	3	8	11	2000
89	52	533	585	624	12747	13371	140	3521	3661	303	4330	736	17	256	273	3	8	11	2001

ئىزاھ : 2001 ـ يىلدىكى مەكتەپ سانى كەسپىي ئوتتۇرا مەكتەپنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ .

§2 . ئوقۇش تۈزۈمى ۋە دەرس

1 . ئوقۇش تۈزۈمى

1956 ـ يىلى تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپلەر ئۇچ يىللىق تۈزۈمنى يولغا قويدى . 1959 ـ يىلى ئوتتۇرا مەكتەپلەردە تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ بۆلۈمى تەسىس قىلىنغاندىن كېيىن بەش يىللىق ئوقۇش تۈزۈمىگە ئۆزگەرتىلدى . يەنى تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ ئۇچ يىل ، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ ئىككى يىل بولدى . 1985ـ يىلىدىن باشلاپ ئوتتۇرا مەكتەپ ئالتە يىللىق تۈزۈمگە ئۆزگەرتىلدى ، يەنى تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ ئۇچ يىل ، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ ئۈچ يىل بولدى ، بۇ ھازىرغىچە داۋاملىشۋاتىدۇ .

2 . دەرس

تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپتە تىل ـ ئەدەبىيات ، ماتېماتىكا ، خىمىيە ، فىزىكا ، سىياسەت ، بىئولوگىيە ، تارىخ ، جۇغراپىيە ، فىزىئولوگىيە ، تەنتەربىيە ، مۇزىكا ، گۈزەل سەنئەت دەرسلىرى ، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپتە سىياسەت ، تىل ـ ئەدەبىيات ، ئالگېبرا ، تارىخ ، جۇغراپىيە ، خىمىيە ، فىزىكا ، بىئولوگىيە ، گىئومېترىيە ، تەنتەربىيە دەرسلىرى ئۆتۈلدى .

ئۇيغۇرچە ئوتتۇرا مەكتەپلەردە ئېنگلىز تىلى ئۆتۈلمەي ، خەنزۇ تىلى ئۆتۈلدى . خەنزۇچە ئوتتۇرا مەكتەپلەردە ئەسلىي رۇس تىلى ئۆتۈلەتتى ، 1978 ـ يىلى ئېنگلىز تىلى ئۆتۈلىدىغان بولدى .

1998 ـ يىلىدىن باشلاپ تولۇقسىز ، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپلەردە كومپيۇتېر دەرسى ئۆتۈلدى .

§3 . ئوقۇتۇش

1956 ـ يىلى ئوتتۇرا مەكتەپ قۇرۇلغاندا ، ماۋارىپ مىنىستىرلىكىنىڭ ئوقۇغۇچىلارنىڭ يۈكىنى يېنىكلىتىش ، دەرسخانىدا ئاساسىي بىلىملەرنى سۆزلەش ، دەرستىن چۈشكەندە ئاساسىي ماھارەت بويىچە مەشىق قىلدۇرۇشنى تەكىتلەشتىن ئىبارەت ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ئىزچىللاشتۇرۇلدى . 1978 ـ يىلى ماۋارىپ مىنىستىرلىكىنىڭ «پۈتۈن كۈنلۈك تۈزۈمدىكى ئوتتۇرا مەكتەپلەرنىڭ ۋاقىتلىق خىزمەت نىزامى» ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ ، ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ياخشىلاندى ، «ئىككىنچى دەرسخانا»نى تەشكىللەش كۆچەيتىلدى . مەكتەپلەر ئۆزئارا ئوچۇق دەرس ئۆتۈپ ، ياخشى ئوقۇتۇش ئۇسۇلى كېڭەيتىلدى . 1994 ـ يىلى نىشانلىق ئوقۇتۇش ئۇسۇلى قوللىنىلدى ھەمدە نۆۋەتلىك ئوتتۇرا مەكتەپلەردە نىشانلىق ئوقۇتۇش تەجرىبە سىنىپلىرى ئېچىلىپ ، 1995 ـ يىلى ناھىيە بويىچە كېڭەيتىلدى . 1998 ـ يىلى ساپا ماۋارىپى ئومۇملاشتۇرۇلۇپ ، ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ئىمتىھان ماۋارىپىدىن ساپا ماۋارىپىغا ئۆتتى .

ئوچتۇرپان ناھىيىسىدىكى ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ قىسمەن يىللاردىكى ئالىي مەكتەپ ۋە تېخنىكۇملارغا ئوتتۇش ئەھۋالى

جەدۋەل : 22 — 3

يىللار	تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرۈپ ئالىي مەكتەپ ۋە تېخنىكۇملارغا ئوتكەن ئوقۇغۇچى			تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرۈپ ئوتتۇرا تېخنىكۇملارغا ئوتكەن ئوقۇغۇچى		
	جەمئىي	خەنزۇ	ئاز سانلىق مىللەت	جەمئىي	خەنزۇ	ئاز سانلىق مىللەت
1978	44	10	34	139	28	111
1979	9	5	4	77	9	68
1980	22		22	130	33	97
1981	28		28	41	13	28
1982	15	2	13	42	7	35
1983	21	1	20	63	5	58
1984	38	3	35	87	14	73
1985	29	5	24	88	32	56
1993	141		141	80	40	40
1994	117		117	152	47	105
1995	104		104	191	40	151
1996	61		61	148	20	128
1997	68	3	65	159	35	124
1998	58	3	55	172	47	125
1999	81	3	78	267	40	227
2000	125	14	111	195	30	165
2001	114	24	90	210	29	181

Ⅲ باب

باشقا مائارىپ

§1. بالىلار مائارىپى

1. بالىلار باغچىسى

1959 - يىلى ناھىيىلىك خەنزۇ بالىلار باغچىسى قۇرۇلدى ، يېزىلاردا يەسلى گۇرۇپپىلىرى قۇرۇلدى .
1961 - يىلىدىن كېيىن يېزىلاردىكى يەسلى گۇرۇپپىلىرى ئارقا - ئارقىدىن تاقىلىپ ، خەنزۇ بالىلار باغچىسىلا

داۋاملىق ئېچىلدى . 1962 ـ يىلى ناھىيىلىك خەنزۇ بالىلار باغچىسى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك بالىلار باغچىسىغا ئۆزگەرتىلدى ھەمدە يېڭىدىن 11 سىنىپ سېلىنىدى ، باغچىدا 14 بالا تەربىيىلىگۈچى ، 70 بالا بار ئىدى . 1985ـ يىلى بالىلار 140 قا يەتتى ، تۆت سىنىپ قوشۇپ سېلىنىدى ، چوڭ ، ئوتتۇرا ، كىچىك دەپ ئۈچ سىنىپقا بۆلۈندى ، مەبلەغ ناھىيە مالىيىسىدىن ئاجرىتىلدى . 1992 ـ يىلى 5 ـ ئايدا ناھىيىلىك مىللىي بالىلار باغچىسى قۇرۇلۇپ ، ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك 2 ـ بالىلار باغچىسى دەپ ئاتالدى . بۇ باغچىدا يەتتە ئوقۇنقۇچى ، ئىشچى-خىزمەتچى ، 98 بالا بولۇپ ، بالىلار چوڭ ، ئوتتۇرا ، كىچىك دەپ ئۈچ سىنىپقا بۆلۈندى . 1996 ـ يىلى ناھىيىلىك بالىلار باغچىسى «دۆلەتنىڭ نامرات رايونلار مەجبۇرىيەت مائارىپى قۇرۇلۇشى تۈرى» گە كىرگۈزۈلۈپ ، 570 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنىپ بىر ئوقۇتۇش بىناسى سېلىنىدى ، بۇنىڭ قۇرۇلۇش كۆلىمى 987 كۋادرات مېتىر بولۇپ ، چوڭ ، ئوتتۇرا ، كىچىك سىنىپ ۋە تەييارلىق سىنىپلارغا بۆلۈندى . 1999 ـ يىلى بالا 185كە (بۇنىڭ ئىچىدە مىللىي 95) ، ئوقۇنقۇچى ، خىزمەتچىلىرى 17 گە يەتتى . 2001 ـ يىلى 1 ـ بالىلار باغچىسىنىڭ يېڭىدىن سېلىنغان سىنىپنىڭ كۆلىمى 2800 كۋادرات مېتىر بولدى . ئىككى باغچىدىكى بالا 422 گە ، ئوقۇنقۇچى 34 كە يەتتى .

2 . تەييارلىق سىنىپ

1982 ـ يىلى بالىلار باغچىسى مائارىپىنى ياخشىلاش ، يېزىلاردا بالىلار باغچىسى بولماسلىقتەك ئەھۋالنى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن بازارلار ۋە يېزىلاردا شەرت ـ شارائىتى بار مەكتەپلەرنىڭ تەييارلىق سىنىپلىرى ئېچىپ ، تەييارلىق مائارىپىنى قانات يايدۇرۇشى تەشەببۇس قىلىنىدى . شۇ يىلى ناھىيىلىك 1 ـ ، 2 ـ ، 3ـ باشلانغۇچ مەكتەپ ۋە يېزىلاردىكى مەركىزىي باشلانغۇچ مەكتەپلەر 5 ~ 6 ياشلىق بالىلارنى تەييارلىق سىنىپىغا ئالدى ، جەمئىي 11 سىنىپ ، 325 بالا بولۇپ ، ئۇلارغا تىل ـ ئەدەبىيات ، ھېساب ، گۈزەل سەنئەت ، مۇزىكا ، تەنتەربىيە ، تەبىئەت دەرسلىرى ئۆتۈلدى . 1990 ـ يىلىدىن كېيىن يېزىلاردىكى مەركىزىي مەكتەپلەردە ئېچىلغان تەييارلىق سىنىپلىرى ئوقۇغۇچى ۋە مەبلەغ يوق بولۇشتەك مەسىلىلەر سەۋەبىدىن توختىتىلدى . 2001 ـ يىلى بازاردىكى 1 ـ ، 2 ـ ، 3 ـ باشلانغۇچ مەكتەپلەردىكى تۆت تەييارلىق سىنىپتا 180 بالا ئوقۇدى .

§2 . كەسپىي مائارىپ

1 . يېزا ئىگىلىك ئوتتۇرا مەكتەپلىرى

1958 ـ يىلى ئاقيار ، راكېتا ، ئالغا گۈڭشېلىرىدا 14 يېزا ئىگىلىك ئوتتۇرا مەكتىپى قۇرۇلدى ، 19 سىنىپ ، 739 ئوقۇغۇچىسى ، 44 ئوقۇنقۇچى بار بولدى . بۇ مەكتەپلەرنىڭ ھەممىسى كوللېكتىپ ئۆزلىرى قۇرۇۋالغان كەسپىي مەكتەپ بولۇپ ، ئاساسلىقى ئاخلىق ، مەدەنىيەت سەۋىيىسىگە ئىگە ئەمگەكچىلەرنىسى ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن خىزمەت قىلىشقا تەربىيىلەيتتى . 1959 ـ يىلى مەبلەغ ، ئوقۇنقۇچى قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ، يېزا ئىگىلىك ئوتتۇرا مەكتەپلىرى ئالتىگە قىسقارتىلدى ، ئوقۇغۇچىسى 551 ، ئوقۇنقۇچىسى 66 بولۇپ ، ئوقۇش مۇددىتى ئىككى يىل بولدى ، دېھقانچىلىقنىڭ بوش ۋاقىتلىرىدا كۈنىگە 4 ~ 5 سائەت ، دېھقانچىلىقنىڭ ئالدىراش ۋاقىتلىرىدا كۈنىگە 1 ~ 2 سائەت دەرس ئۆتۈلدى ، ئاساسلىقى تىل ـ ئەدەبىيات ، ھېساب ، سىياسەت ۋە يېزا ئىگىلىك ئىلمى دەرسى ئۆتۈلدى . بۇ مەكتەپلەر ئوقۇتۇش بىلەن ئەمگەكنى بىرلەشتۈرۈش ئۇسۇلىنى قوللاندى ، مەكتەپلەرنىڭ يېرى ، دېھقانچىلىق سايمانلىرى ، تېرىقچىلىق ئۇلاغلىرى بار ئىدى ، جەمئىي يېرى 9 .152 گېكتار ، ھەرخىل ئەمگەك قورال ـ جابدۇقلىرى 68 ، تېرىلغۇ ئۇلاغلىرى 81

ئىدى . 1962 ـ يىلى دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي قىينىچىلىقى تۈپەيلىدىن بۇ مەكتەپلەر توختاپ قالدى . 1964 ـ يىلىدىن كېيىن يەنە تۆت يېزا ئىگىلىك ئوتتۇرا مەكتىپى قۇرۇلغان بولسىمۇ ، 1966 ـ يىلى توختىدى .

2 . «7 ـ ماي» يېزا ئىگىلىك ئۇنىۋېرسىتېتى

1975 ـ يىلى «يېزا ئىگىلىكىدە داجەيدىن ئۆگىنىش» نى چوڭقۇر قانات يايدۇرۇش ، ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىشىدا قەد كۆتۈرۈش جېڭى قىلىش ، يېزا ئىگىلىك تېخنىكا خادىملىرىنى تېخىمۇ كۆپ يېتىشتۈرۈش ، ماۋارىپنى يېزا ئىگىلىكى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش يولىدا مېڭىش ئۈچۈن ، شۇ يىلى 6 ـ ئايدا ياركۆزۈك گۈڭشې يېزا ئىگىلىك ئوتتۇرا مەكتىپى ئاساسىدا يېزا ئىگىلىك ئۇنىۋېرسىتېتى قۇرۇلدى ، مال دوختۇرلۇق فاكۇلتېتى ، سۇ ـ ئېلېكتر فاكۇلتېتى ، دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى فاكۇلتېتى ، دېھقانچىلىق ئىلمى فاكۇلتېتى ، مالىيە ـ بوغالتېرلىق فاكۇلتېتلىرى تەسىس قىلىندى . شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ تىل ـ ئەدەبىيات ، ماتېماتىكا ، سىياسەت دەرسلىرى ئۆتۈلدى ، ئوقۇش مۇددىتى ئىككى يىل بولدى . 1979 ـ يىلى توختىتىلدى .

3 . تېخنىك ئىشچىلار مەكتىپى

1976 ـ يىلى 7 ـ ئايدا ئىشچىلارنىڭ كەسپىي تېخنىكا سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈپ ، تېخىمۇ كۆپ دېھقانچىلىق ماشىنا سايمانلىرى تېخنىك خادىملىرىنى يېتىشتۈرۈش ئۈچۈن ، ناھىيىلىك دېھقانچىلىق ماشىنا سايمانلىرى ئىدارىسى تېخنىك ئىشچىلار مەكتىپىنى قۇردى . شۇ يىلى ئىككى قارارادا 68 شوپۇر يېتىشتۈردى . 1980 ـ يىلى 9 ـ ئايدا ناھىيىلىك تېخنىك ئىشچىلار مەكتىپى ئاقسۇ ۋىلايەتلىك دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى مەكتىپىنىڭ ھاۋالىسى بويىچە ئىككى سىنىپ ئېچىپ ، جەمئىي 78 ئوقۇغۇچىنى شوپۇر قىلىپ يېتىشتۈردى ، بۇنىڭ 39ى ئاز سانلىق مىللەت ، بۇ ئىككى سىنىپقا كەسپىي تېخنىكا دەرس ئۆتۈلگەندىن سىرت يەنە سىياسەت ، فىزىكا ، خىمىيە ، ماتېماتىكا دەرسلىرى ئۆتۈلدى .

4 . ئوقۇتقۇچىلار بىلىم ئاشۇرۇش مەكتىپى

1978 ـ يىلى 8 ـ ئايدا ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت مەدەنىيەت ـ ماۋارىپ ئىشخانىسىنىڭ قارىمىقىدا ناھىيىلىك ئوقۇتقۇچىلار بىلىم ئاشۇرۇش مەكتىپى قۇرۇلدى ، مەكتەپ كۆلىمى بىر گېكتار ، قۇرۇلۇش كۆلىمى 1495 كۋادرات مېتىر . بۇ مەكتەپ 1979 ~ 2001 ـ يىلىغىچە ھەر يىلى باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى ، باشلانغۇچ مەكتەپ مەمۇرىي رەھبەرلىرى ، كەسپىي رەھبەرلىرىدىن بىر قارار 40 ~ 50 ئادەم تەربىيلەپ چىقتى . جەمئىي ھەرخىل ئۆگىنىش كۇرسلىرىدىن 22 قارار ئېچىپ ، 1718 ئوتتۇرا ـ باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسىنى تەربىيلەپ چىقتى . 2001 ـ يىلى بۇ مەكتەپنىڭ ئوقۇتقۇچى ، ئىشچى ـ خىزمەتچىسى 11گە ، كەسپىي ئوقۇتقۇچىسى سەككىزگە ، مەمۇرىي خادىم ۋە قارا خىزمەتچىسى ئۇچكە ، مەكتەپتە ساقلىنىۋاتقان كىتاب 630غا يەتتى .

§3 . چوڭلار ماۋارىپى

1 . دېھقانلارغا قارىتىلغان چوڭلار ماۋارىپى

مىنگونىڭ 32 ـ يىلى (1943 ـ يىلى) ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە ئون قىشلىق سىنىپ ئېچىلىپ ، دېھقانلار قىشلىق ئارىسال ۋاقىتلاردىن پايدىلىنىپ مەدەنىيەت ئۆگىنىشكە ئۇيۇشتۇرۇلدى ، شۇ يىلى 250 كىشى

ئۆگىنىشكە قاتنىشىپ ئومۇمەن ساۋادىنى چىقاردى . كېيىنكى يىلى بۇنى خەلق مەركىزىي مەكتىپى باشقۇردى ، لېكىن ساۋاتسىزلىقنى تۈگەتكەندىن كېيىن مۇستەھكەملەشكە ئەھمىيەت بېرىلمىگەنلىكتىن ، يەنە ساۋاتسىز بولۇپ قېلىش نىسبىتى ناھايىتى يۇقىرى بولدى . 1949 - يىلى شىنجاڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولغاندا ، ناھىيىدىكى ساۋاتسىزلار ئومۇمىي ئاھالىنىڭ 90 پىرسەنتىدىن كۆپرەكىنى تەشكىل قىلدى .

1950 - يىلى دېھقانلارنىڭ 395 ساۋات چىقىرىش سىنىپى ئېچىلدى ، 19 مىڭ 525 كىشى ئۆگىنىشكە قاتناشتى ، 4273 كىشى ساۋات چىقاردى . ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش نىسبىتى % 22 بولدى . 1954 - يىلى 193 سىنىپ ئېچىلىپ ، 9144 كىشى ئۆگىنىشكە قاتناشتى ، 2234 كىشى ساۋات چىقاردى ، ناھىيە بويىچە ساۋاتسىزلار ئومۇمىي ئاھالىنىڭ 71.69 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلدى . 1956 - يىلى يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيىلەشتۈرۈش دولقۇنىغا بىرلەشتۈرۈپ ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىشكە سېلىنغان كۈچ ئاشۇرۇلدى ، شۇ يىلى ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش بويىچە 484 سىنىپ ئېچىلدى . 18 مىڭ 980 كىشى ئۆگىنىشكە قاتنىشىپ ، 2278ى ساۋات چىقاردى ، بۇ ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش ئوبيېكتىنىڭ 12 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلدى . 1958- يىلى ئومۇمىي خەلق ماۋارىپ بىلەن شۇغۇللانغاچقا ، قىشلىق ساۋات چىقىرىش سىنىپلىرىدىن باشقا ، يەنە ئېتىز-ئېرىق بويلىرىدا ئەتتىگەنلىك ۋە كەچلىك سىنىپلار ئېچىلدى . شۇنداقلا ھەر قايسى قاتناش لىنىيىلىرىدە ۋە بازارلاردا ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش پونكىتلىرى تەسىس قىلىنىپ ، ئۆتكەن - كەچكەنلەرنىڭ ھەممىسىدىن ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش يۈزىسىدىن ئىمتىھان ئېلىپ ئۆتكۈزۈلدى . 1962 - يىلى ناھىيە بويىچە ساۋاتسىزلار يەنىلا ئاھالىلەر ئومۇمىي سانىنىڭ 70 پىرسەنتىدىن كۆپرەكىنى تەشكىل قىلدى . ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش ئەتىجىلىرىنى مۇستەھكەملەش ۋە ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش خىزمىتىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن ، ناھىيە بويىچە 372 ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش مەكتىپى قۇرۇلدى ، ئۆگىنىشكە 11 مىڭ 432 كىشى قاتناشتى . «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» داۋامىدا ، ئاساسلىقى ماۋ جۇشى سۆزلىرىدىن ئۈزۈندە ئۆگىنىلدى ۋە يېڭى يېزىق ئوملاشتۇرۇلدى .

20 - ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىنىڭ باشلىرىدا ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىشنىڭ ئەملىي ئۈنۈمىگە ۋە ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش ئەتىجىلىرىنى مۇستەھكەملەشكە ئەھمىيەت بېرىلدى . يېزىلار مەدەنىيەت پونكىتى ۋە كەنت دەرىجىلىك مەدەنىيەت پائالىيىتى ئۈيىلىرىنى قۇردى ، 1985 - يىلىغا كەلگەندە 25 مىڭ 322 كىشى ساۋاتلىق بولدى ، ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش نىسبىتى % 74.4 ، مۇستەھكەملىنىش نىسبىتى % 70 بولدى . شۇ يىلى ياركۆزۈك يېزىسى بىرىنچى بولۇپ ساۋاتسىزلىقنى تۈگەتكەن يېزا بولدى . 1992 - يىلى يېزا - بازارلار ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش بىلەن پەن - تېخنىكا جەھەتتىن يېتىشتۇرۇشكە ۋە «ماۋارىپ ئارقىلىق يېزا ئىگىلىكىنى گۈللەندۈرۈش» تىن ئىبارەت تەرەققىيات ئىستراتېگىيىسىنى ئىشقا ئاشۇرۇشقا بىرلەشتۇرۇپ ، دېھقان - چارۋىچىلار مەدەنىيەت ، پەن - تېخنىكا تەربىيىلەش مەكتەپلىرىنى قۇردى . 1996 - يىلى دېھقان-چارۋىچىلار ئارىسىدا ئۆلچىمى يۇقىرى بولغان ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش خىزمىتى يولغا قويۇلدى . 1997 - يىلى ئۈچتۇرپان ناھىيىسى «ئاپتونوم رايونىنىڭ ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش خىزمىتى بويىچە ئىلغار ناھىيە» دېگەن نامغا ئېرىشتى . 1999 - يىلى ناھىيە بويىچە توققۇز يېزا دەرىجىلىك دېھقان - چارۋىچىلار مەدەنىيەت ، پەن-تېخنىكا تەربىيىلەش مەكتىپى ، 107 كەنت دەرىجىلىك مەدەنىيەت ، پەن - تېخنىكا تەربىيىلەش مەكتىپى بارلىققا كەلدى ، ھەر بىر مەكتەپ 1.3 گېكتاردىن تەجرىبە بازىسىغا ئىگە بولدى . ئوقۇتۇش دائىرىسى % 100كە ، ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش نىسبىتى % 90.1 كە ، ساۋاتلىقلارنىڭ نىسبىتى % 99.2 كە ، مۇستەھكەملىنىش نىسبىتى % 97.1 كە يەتتى .

2 . ئىشچى - خىزمەتچىلەر چوڭلار ماۋارىپى

1) مەدەنىيەت بىلىمى تولۇقلاش

1956 - يىلى 8 - ئايدا كادىرلارنىڭ ئىشتىن سىرتقى مەدەنىيەت بىلىمى تولۇقلاش مەكتىپى قۇرۇلۇپ ،

تاز سانلىق مىللەت كادىرلىرى ئۇچۇن ئىككى سىنىپ ، خەنزۇ ، خۇيزۇ كادىرلىرى ئۇچۇن ئۇچ سىنىپ ئېچىلدى ، 134 كۇرسانت ، يەتتە قوشۇمچە ئوقۇتقۇچى بار ئىدى . 1960 ـ يىلى ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر ئىشتىن سىرتقى ماۋارىپ كومىتېتى قۇرۇلۇپ ئىككى مەكتەپ قۇردى ، سەككىز ئوقۇتقۇچى قويۇلدى . شۇ يىلى خەنزۇ ، خۇيزۇ كادىرلىرى ئۇچۇن 1 ـ يىللىقتا 34 ، 2 ـ يىللىقتا 57 ، 3 ـ يىللىقتا 87 ، 4 ـ يىللىقتا 97 ، 5ـ يىللىقتا 51 ، 6 ـ يىللىقتا 36 ، 7 ـ يىللىقتا 57 ، تولۇق ئوتتۇرا سىنىپىغا 42 كۇرسانت قوبۇل قىلىندى ؛ شۇنىڭ بىلەن بىللە ، تاز سانلىق مىللەت كادىرلىرى ئۇچۇن 1 ـ يىللىقتىن 8 ـ يىللىققىچە 478 كۇرسانت قوبۇل قىلىندى . 1966 ـ يىلى 9 ـ ئايدا ئىشتىن سىرتقى مەكتەپ سىياسىي مەكتەپ قىلىپ ئۆزگەرتىلدى .

1980 ـ يىلى كادىرلاردىن تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ مەلۇماتىغا يېتىش ، ئىشچىلاردىن تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ مەلۇماتىغا يېتىش تەلەپ قىلىندى ، ھەرقايسى ئورۇنلار ئۆز ئالدىغا ئىشتىن سىرتقى بىلىم ئاشۇرۇش سىنىپلىرىنى ئاچتى . 1985 ـ يىلىدىن كېيىن بۇلار توختىتىلدى .

2) سىرتتىن ئوقۇش ، رادىئو ـ تېلېۋىزىيە ماۋارىپى

1990 ـ يىلى شىنجاڭ يېزا ئىگىلىك رادىئو ـ تېلېۋىزىيە ئۇنىۋېرسىتېتى ئۇچتۇرپان ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش پونكىتى قۇرۇلدى . شۇ يىلى ئىمتىھان ئېلىش ئارقىلىق 28 كىشى قوبۇل قىلىندى ، ئۇلارغا قەرەللىك دەرس ئۆتۈلدى ، ئوقۇش مۇددىتى ئۇچ يىل بولدى . 1996 ـ يىلى چوڭلاردىن ئىمتىھان ئېلىش ئارقىلىق 20 كىشى قوبۇل قىلىندى .

1987 ـ يىلى ئاقسۇ ۋىلايەتلىك پارتكوم پارتىيە مەكتىپى سىرتتىن ئوقۇشقا ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلدى ، ئوقۇغۇچىلارغا چوڭلار ئالىي مەكتەپ ئىمتىھانىغا قاتنىشىش تەلەپ قىلىندى ، سىرتتىن ئوقۇش بىلەن يۈزتۇرا ئوقۇش ئۇزۇنارا بىرلەشتۈرۈلگەن ئوقۇتۇش ئۇسۇلى قوللىنىلدى ، مەخسۇس كۇرس ، تولۇق كۇرسقا بۆلۈپ دەرس ئۆتۈلدى . مەخسۇس كۇرس ئۇچ يىللىق ، تولۇق كۇرس ئىككى يېرىم يىللىق بولۇپ ، ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن ئاپتونوم رايونلۇق پارتىيە مەكتىپى بىلەن مەركىزىي پارتىيە مەكتىپىنىڭ سىرتتىن ئوقۇش بۆلۈمى ئوقۇش پۈتتۈرۈش گۇۋاھنامىسى تارقىتىپ بەردى .

3 . ئالىي ماۋارىپ بويىچە ئۆزلۈكىدىن ئوقۇش ئىمتىھانى

1985 ـ يىلى ئاپتونوم رايونلۇق ئالىي ماۋارىپ بويىچە ئۆزلۈكىدىن ئوقۇش ئىمتىھانى باشلانغاندىن كېيىن ، ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىن 20 كىشى ئۆزلۈكىدىن ئوقۇش ئىمتىھانىغا قاتنىشىشقا تىزىملاتتى . 1990 ـ يىلى ئۆزلۈكىدىن ئوقۇش ئىمتىھانىغا 302 كىشى قاتناشتى ، بۇلاردىن 20سى ئالىي تېخنىكۇم دىپلومىغا ، 20سى 1 ~ 8 يەككە پەنلەر بويىچە لاياقەتنامە ئالدى . 2001 ـ يىلى 326 كىشى ئۆزلۈكىدىن ئوقۇتۇش ئىمتىھانىغا قاتناشتى .

Ⅳ باب

ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى

1950 ـ يىلى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلغان دەسلەپكى ۋاقىتلاردا ، ئوقۇتقۇچى تەكلىپ قىلىنغاندا

85 كىشى تىزىمغا ئالدۇرغانىدى . 50 ـ يىللاردا باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ تولىسى باشلانغۇچنىڭ يۇقىرى يىللىقىنى ، ئاددىي دارىلمۇئەللىمىننى ياكى تولۇقسىز ئوتتۇرا دەرىجىلىك دارىلمۇئەللىمىننى پۈتتۈرگەنلەر ئىدى . كېيىن باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ تولىسى تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ ، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەنلەردىن تاللاندى ياكى پارتىيە ، ھۆكۈمەت ئورگانلىرىدىكى بىلىم سەۋىيىسى يۇقىرىراقلار قوشۇمچە ئوقۇتقۇچى بولدى . 60 ـ يىللاردىن باشلاپ ئالىي مەكتەپنى پۈتتۈرگەنلەر ئوتتۇرا مەكتەپلەردە ئوقۇتقۇچىلىق قىلىشقا تاللاندى . 1964 ـ يىلى ناھىيە بويىچە ئوقۇتقۇچى 413كە يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسى 80 . ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسى ئىچىدە ئالىي مەكتەپنىڭ تولۇق كۇرسىنى پۈتتۈرگىنى بىر ، مەخسۇس كۇرسنى پۈتتۈرگىنى 13 ، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگىنى 24 . «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» داۋامىدا ئوقۇتقۇچىلار زىيانكەشلىككە ئۇچرىدى ، بەزى ئوقۇتقۇچىلار تۆۋەنگە ئەمگەك قىلىشقا چۈشۈرۈلدى . 80 ـ يىللاردىن كېيىن كۆپ يوللار ئارقىلىق ئوقۇتقۇچى تاللاندى ، يېتىشتۈرۈش ، بىلىم ئاشۇرۇش قاتارلىق ئۇسۇللار ئارقىلىق ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنىنىڭ ساپاسى ئۆستۈرۈلدى . 2001 ـ يىلنىڭ ئاخىرىغىچە ناھىيە بويىچە ئوتتۇرا ـ باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى 1841گە يەتتى .

§1 . بىلىم قۇرۇلمىسى

1956 ـ يىلى باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ تولىسى ئاددىي دارىلمۇئەللىمىننى ۋە باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتتۈرگەنلەر ئىدى . 1978 ـ يىلى ج ك پ 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن ، ئوقۇتۇش سۈپىتىنى ئۈزلۈكسىز ئۆستۈرۈش ئۈچۈن ، ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى كۆپ يوللار ئارقىلىق تاللاندى ۋە تەربىيىلەندى . 2001 ـ يىلى ناھىيە بويىچە ئوتتۇرا ـ باشلانغۇچ مەكتەپلەردە 1841 مەخسۇس ئوقۇتقۇچى بولۇپ ، بۇنىڭ ئىچىدە ئوتتۇرا مەكتەپلەردىكى مەخسۇس ئوقۇتقۇچى 496 كە (تولۇق كۇرسنى پۈتتۈرگەنلەر 149 بولۇپ ، %30 نى ؛ مەخسۇس كۇرسنى پۈتتۈرگەنلەر 308 بولۇپ ، %62.1 نى ؛ تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپتىن تۆۋەن مەكتەپنى پۈتتۈرگەنلەر 39 بولۇپ ، %7.9 نى تەشكىل قىلدى) ، باشلانغۇچ مەكتەپلەردىكى مەخسۇس ئوقۇتقۇچى 1345 كە يەتتى (تولۇق كۇرسنى پۈتتۈرگىنى بىر ، مەخسۇس كۇرسنى پۈتتۈرگىنى 236 بولۇپ ، %17.6 نى ؛ تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ ۋە تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپكە تەڭ مەكتەپنى پۈتتۈرگىنى 986 بولۇپ ، %73.4نى ؛ تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگىنى 122 بولۇپ ، %9نى تەشكىل قىلدى) .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسى بويىچە ئوتتۇرا ـ باشلانغۇچ مەكتەپ مەخسۇس ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ قىسمەن يىللاردىكى ئوقۇش تارىخى

جەدۋەل : 22 — 4

يىللار	تولۇق كۇرس	مەخسۇس كۇرس	تېخنىكوم	تولۇق ئوتتۇرا	تولۇقسىز ئوتتۇرا	جەمئىي
1950					5	5
1955			87		75	162
1966	6	3	137		30	176
1978	21	28	349		4	402

809	114	80	487	93	35	1985
901	114	84	529	117	57	1990
1490	114	137	831	317	91	1999
1841	125	1022		544	150	2001

§2 . تەربىيىلەش ، بىلىم ئاشۇرۇش

مىنگونىڭ 35 ـ يىلى (1946 ـ يىلى) 90 نەچچە ئوقۇتقۇچى تاللىنىپ قىسقا مۇددەتلىك تەربىيىلەشكە قاتناشتۇرۇلدى . 1950 ـ يىللىدىن كېيىن باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى كۆپ خىل شەكىللەر بىلەن تەربىيىلەندى . 1956 ـ يىلى ئىشلەۋاتقان ئوقۇتقۇچىلاردىن 178ى تەتىل ۋاقتىدىن پايدىلىنىپ تەربىيىلەندى ، ئۇلار مەركەزلىك ھالدا باشلانغۇچ مەكتەپ تىل ـ ئەدەبىياتى ، ھېساب ۋە تولۇقسىزئوتتۇرا مەكتەپ تىل ـ ئەدەبىياتى ، ماتېماتىكىسىنى ئۆگەندى . 1959 ـ يىلى 100 نەچچە ئوقۇتقۇچى ئاقسۇ كادىرلار كۆرسىغا ئوقۇشقا ئەۋەتىلدى . 1978 ـ يىلى ئوقۇتقۇچىلار بىلىم ئاشۇرۇش مەكتىپى قۇرۇلۇپ ، ئوقۇتقۇچىلار ئوتتۇرا دەرىجىلىك دارىلمۇئەللىمىن دەرسى بويىچە بىلىم ئاشۇرۇشقا ئەۋەتىلدى . 2001 ـ يىلىغىچە جەمئىي 1718 ئوقۇتقۇچى (قېتىم) تەربىيىلەندى . 1988 ـ يىللىدىن باشلاپ ناھىيىلىك مائارىپ كومىتېتى ھەر يىلى 1 ～ 2 تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسىنى ئېچكىرى ئۆلكىلەرگە بىلىم ئاشۇرۇشقا ، 2 ～ 3 تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسىنى ئاپتونوم رايونغا بىلىم ئاشۇرۇشقا ، 3～4 باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسىنى ئاپتونوم رايون ۋە ۋىلايەتكە بىلىم ئاشۇرۇشقا ئەۋەتتى ، جەمئىي ئالىي مەكتەپكە بىلىم ئاشۇرۇشقا ئەۋەتىلگەن تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسى 13 ، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسى 56 ؛ ئوتتۇرا دەرىجىلىك دارىلمۇئەللىمىنگە بىلىم ئاشۇرۇشقا ئەۋەتىلگەن ئوقۇتقۇچى 250 بولدى .

§3 . ئۇنۇڭان باھالاش

1988 ـ يىلى دۆلەت ۋە ئاپتونوم رايونىنىڭ ئالاقىدار ھۆججەتلىرىنىڭ روھىغا ئاساسەن ، ئوتتۇرا ـ باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ كەسپىي ئۇنۇڭانى باھالاندى ، شۇ يىلى ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىدىن ئالتىسى ، باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىدىن 106 سى ئالىي ئۇنۇڭانغا ئېرىشتى . 2001 ـ يىلى ناھىيە بويىچە مەخسۇس ئوقۇتقۇچى 1841 غا يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە ئوتتۇرا مەكتەپتىكى ئالىي ئۇنۇڭان ئالغان كىشى 10 ، باشلانغۇچ مەكتەپتىكى ئالىي ئۇنۇڭان ئالغان كىشى 185 .

1996 ـ يىلى دۆلەت ۋە ئاپتونوم رايونىنىڭ ئالاقىدار بەلگىلىمىلىرىگە ئاساسەن ، ئوقۇتقۇچىلارنى تەكلىپ قىلىش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى . 2001 ـ يىلىغىچە ناھىيە بويىچە 1841 مەخسۇس ئوقۇتقۇچى ئىچىدە 1308 ئوتتۇرا ـ باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسى تەكلىپ قىلىپ ئىشلىتىلدى ۋە ئوقۇتقۇچىلىق سالاھىيىتى گۈۋاھنامىسىگە ئىگە بولدى .

2001 ـ يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە ئوقۇتقۇچى تەكلىپ قىلىش ئەھۋالى

جەدۋەل : 22 — 5

ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسى				باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسى			
تەكلىپ قىلىنغىنى			تەكلىپ قىلىنمىغىنى	تەكلىپ قىلىنغىنى			تەكلىپ قىلىنمىغىنى
ئالىي	1 ـ دەرىجىلىك	2 ـ دەرىجىلىك	3 ـ دەرىجىلىك	ئالىي	1 ـ دەرىجىلىك	2 ـ دەرىجىلىك	3 ـ دەرىجىلىك
10	157	232	13	185	736	245	8	171
ناھىيە ئىچىدە تەكلىپ قىلىنىدى			84	ناھىيە ئىچىدە تەكلىپ قىلىنىدى			

§4 . ئوقۇتقۇچىلار تەمىناتى

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ، خەلق ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ سىياسىي ئورنى ئۈستى ، مەكتەپلەردە پارتىيە ، ئىتتىپاق ياچېيكىسى ۋە ئاساسىي قاتلام ئىشچىلار ئۆيۈشمىسى قۇرۇلۇپ ، ئوقۇتقۇچىلار مەكتەپ باشقۇرۇشقا قاتناشتۇرۇلدى . 1960 ـ يىلى ناھىيىلىك 1 ـ ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ ئوقۇتقۇچىسى ئابلەت ئۈمەر ، يايلاق باشلانغۇچ مەكتىپىنىڭ ئوقۇتقۇچىسى توختى زارىق 5 ـ ئايدا ئاپتونوم رايون بويىچە ئىچىلغان مەدەنىيەت ـ ماۋارىپ سىپىدىكى قەھرىمانلار ئۈچرىشىش يىغىنىغا قاتناشتى . 1957 ـ يىلى بىر قىسىم ئوقۇتقۇچى «ئوڭچىل» ، «ئوڭچى» قىلىپ قويۇلدى . «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» داۋامىدا بىر قىسىم ئوقۇتقۇچى «قارا بەش خىل ئۇنسۇر» ، «سېسىق توققۇزىنچى» دېگەنگە ئوخشاش «قالپاق» كىيدۈرۈلۈپ ، تەنقىد ۋە كۆرەش قىلىنىپ ناھەق مۇئامىلىگە ئۇچرىدى . 1978 ـ يىلىدىن كېيىن ئۇلار ئاقلاندى ، 28 ئوقۇتقۇچىغا قارىتا سىياسەت ئەمەلىيلەشتۈرۈلۈپ نامى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى . 1985 ～ 2001 ـ يىلىغىچە 75 ئوقۇتقۇچى ۋىلايەت دەرىجىلىكتىن يۇقىرى ھەرخىل شەرەپلىك نامغا ۋە مۇكاپاتقا ئېرىشتى ، بىر قىسىم مۇنەۋۋەر ئوقۇتقۇچى رەھبەرلىك ئورۇنلىرىغا ئۆستۈرۈلدى .

1950 ـ يىلى ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ماۋاشىدا ئىش نۆۋرى تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ ، ئېيىغا سۇندۇرۇلغان ماۋاش تارقىتىلغانىدى . 1956 ـ يىلى ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ماۋاشى دەرىجىلىك ماۋاش تۈزۈمىگە ئۆزگەرتىلىپ ، يۇقىرىسىنىڭ 60 يۈەن ، تۆۋىنىنىڭ 21 يۈەن بولدى . 1963 ـ يىلى ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ماۋاشى تەمىناتى سەككىز دەرىجىدىن 11 دەرىجىگە ئۆزگەرتىلدى . 1978 ـ يىلى ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئايلىق ئوتتۇرىچە ماۋاشى 121.15 يۈەن بولدى . شۇنىڭدىن كېيىن ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ماۋاشى كۆپ قېتىم ئۆستۈرۈلدى . 1983 ـ يىلىدىن باشلاپ ئوتتۇرا ـ باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى ئارىسىدا ئوقۇتقۇچىلىق ستاژ قوشۇمچە ياردىمى يولغا قويۇلۇپ ، ئوتتۇرا مەكتەپ ۋە باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ ماۋاشى شۇ دەرىجىلىك پارتىيە ، ھۆكۈمەت ئورگانلىرىدىكى كادىرلارنىڭ ماۋاشىدىن ئېيىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 20 ～ 30 يۈەن يۇقىرى بولدى . 1998ـ يىلى ناھىيىلىك پارتكوم ۋە ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى چەت ـ ياقا دېھقانچىلىق ، چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىغا ئېيىغا 30 يۈەن قوشۇمچە ياردەم بېرىشنى قارار قىلدى . 2001 ـ يىلى ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئايلىق ئوتتۇرىچە ماۋاشى 1100 يۈەن ، ئەڭ يۇقىرىسىنىڭ 1800 يۈەن ، ئەڭ تۆۋىنىنىڭ 744 يۈەن بولدى .

V باب

مەمۇرىي باشقۇرۇش

§1 . ئاپپارات

مىنگونىڭ 25 ـ يىلى (1936 ـ يىلى) ھۆكۈمەتتە مائارىپ بۆلۈمى قۇرۇلۇپ ، مائارىپ مەمۇرىيىتىنى باشقۇرغان ، مەكتەپلەردە يېزىلاردىكى ئاقساقاللار ۋە يېزا مۇتەۋەللىرىدىن تەشكىللەنگەن ، مەكتەپنىڭ چوڭ ـ چوڭ ئىشلىرىنى قارار قىلدىغان مەكتەپ مۇدىرىيىتى تەسىس قىلىنغان .

1950 ـ يىلى 5 ـ ئايدا ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە مائارىپ بۆلۈمى تەسىس قىلىندى . 1951 ـ يىلى مەدەنىيەت ـ مائارىپ بۆلۈمى قىلىپ ئۆزگەرتىلىپ ، ناھىيىنىڭ مەدەنىيەت ، مائارىپ خىزمىتىنى باشقۇردى . 1950 ـ يىلى مەدەنىيەت ، مائارىپ ، سەھىيە بىرلەشتۇرۇلۇپ مەدەنىيەت ـ مائارىپ ـ سەھىيە بۆلۈمى تەسىس قىلىندى . 1956 ـ يىلى مەدەنىيەت ـ مائارىپ بىلەن سەھىيە ئايرىۋېتىلىپ ، مەدەنىيەت ـ مائارىپ بۆلۈمى تەسىس قىلىندى . 1960 ـ يىلى يەنە سەھىيە بىلەن بىرلەشتۇرۇلۇپ ، مەدەنىيەت ـ مائارىپ ـ سەھىيە بۆلۈمى قىلىندى . 1973 ـ يىلى مەدەنىيەت ـ مائارىپ ـ سەھىيە گۇرۇپپىسى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى . 1976 ـ يىلى مەدەنىيەت ـ مائارىپ بىلەن سەھىيە ئايرىلىپ مەدەنىيەت ـ مائارىپ ئىشخانىسى قۇرۇلدى . 1979 ـ يىلى مەدەنىيەت ـ مائارىپ ئىدارىسى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى . 1984 ـ يىلى مائارىپ ئىدارىسى قىلىپ ئۆزگەرتىلىپ ، ئۇنىڭ قارمىقىدا مەمۇرىي ئىشخانا ، ئوقۇتۇش ئىشلىرى ئىشخانىسى ، ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش ئىشخانىسى ، چوڭلار مائارىپى ئىشخانىسى ، مۇپەتتىش ئىشخانىسى ، مالىيە ئىشخانىسى تەسىس قىلىندى . 2001 ـ يىلى ناھىيىلىك مائارىپ كومىتېتىنىڭ شتاتلىق خىزمەتچى خادىمى 24 بولدى .

§2 . خىراجەت

مىنگو دەۋرىدە ھۆكۈمەت مەكتەپلىرىنىڭ خىراجىتىنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت بۇيرۇپ بەرگەن ، مائارىپ نازارىتى ئىگىلىگەن ، ئۇيۇشما مەكتەپلىرىنىڭ خىراجىتىنى ھەر مىللەت مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى توپلىغان ياكى بايلار ئىئانە قىلغان .

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ، مائارىپ خىراجىتى دۆلەتنىڭ مالىيە خام چوتىغا كىرگۈزۈلدى ۋە ئومۇمىي خەلق مەكتەپ باشقۇرۇش تەشەببۇس قىلىندى ، شۇنىڭ بىلەن بىللە مەكتەپلەر تىرىشچانلىق بىلەن ئىشلەپ ، ئىقتىسادچىللىق بىلەن مەكتەپ باشقۇرۇشنى قانات يايدۇردى ، ناھىيىنىڭ مائارىپ خىراجىتى ئاساسەن مالىيەدىن پۇل بۇيرۇپ بېرىش بىلەن جەمئىيەتتىن جۇغلاشتىن ئىبارەت ئىككى مەنبەدىن ھەل قىلىندى .

1. مالىيىدىن پۇل بۇيرۇپ بېرىش

1954 ـ يىلى ناھىيە بويىچە ماۋارىپ خىراجىتىگە 8468 يۈەن چىقىم قىلىنغانىدى. 1971 ـ يىلى ماۋارىپ خىراجىتى چىقىمى 660 مىڭ يۈەن بولدى. 80 ـ يىللاردىن كېيىن ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ماۋاشىنى ئۆستۈرۈش، مەكتەپلەرنى ئۆزگەرتىپ سېلىش، خەتەرلىك ئۆيلەرنى ئۆزگەرتىش، ئوقۇتۇش ئەسۋاب ـ ئۈسكۈنىلىرىنى ۋە ئېلېكترلەشكەن ئۈسكۈنىلەرنى سېتىۋېلىش قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، ماۋارىپ چىقىمى زور دەرىجىدە ئۆرلەپ كەتتى. 1985 ـ يىلى ماۋارىپ خىراجىتى چىقىمى 4 مىليون 720 مىڭ يۈەن بولسا، 1990 ـ يىلى 8 مىليون 830 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1999 ـ يىلى ماۋارىپ خىراجىتىنىڭ مالىيىدىن بۇيرۇپ بەرگىنى 16 مىليون 510 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، ناھىيە مالىيىسى ئومۇمىي چىقىمىنىڭ 32.4 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. 2001 ـ يىلى ماۋارىپ خىراجىتىنىڭ مالىيىدىن بۇيرۇپ بەرگىنى 32 مىليون 240 مىڭ يۈەن بولۇپ، ناھىيە مالىيىسى ئومۇمىي چىقىمىنىڭ 36.21 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى.

2. جەمئىيەتتىن مەبلەغ جۇغلاش

1950 ~ 1970 ـ يىلىغىچە ماۋارىپ خىراجىتى ئاساسەن كوللېكتىپ تەرىپىدىن تەييارلاندى، دۆلەت ئاز بىر قىسىم قوشۇمچە ياردەم بەردى، تىرىشىپ ئىشلەپ، ئىقتىسادچىللىق بىلەن مەكتەپ باشقۇرۇشتىن قىلغان كىرىمدىن بىر قىسمى خىراجەت قىلىنىدى. خەلق ئوقۇتقۇچىلىرى تەكلىپ قىلىنغاندا گۈڭشې ـ ئەترەتلەر نومۇر خاتىرىلەپ، ئاز بىر قىسمىنى تولۇقلىما ياردەم قىلىپ بەردى. 1978 ـ يىلى ج ك پ 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، كوللېكتىپ، شەخس مەبلەغ جۇغلاش ۋە جەمئىيەتنى ئوقۇشقا ياردەم بېرىشكە ئىئانە قىلىش تەشەببۇس قىلىنىدى. 1988 ـ يىلىدىن باشلاپ خىزمەتتىكى ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر ماۋاشىنىڭ بىر پىرسەنتىنى ماۋارىپقا ياردەم قىلىش تۈزۈمىگە ئايلاندى. 1988 ~ 1999 ـ يىلىغىچە ناھىيە بويىچە خىزمەت قىلىۋاتقان ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر ئوقۇشقا ياردەم بېرىشكە جەمئىي 2 مىليون 700 مىڭ يۈەندىن كۆپرەك مەبلەغ جۇغلىدى. 1995 ـ يىلى 1 مىليون 256 مىڭ يۈەن ماۋارىپ قوشۇمچە بېجى ئېلىنىدى. 2001ـ يىلى 1 مىليون 200 مىڭ يۈەن ماۋارىپ قوشۇمچە بېجى ئېلىنىدى ۋە بۇلارنىڭ ھەممىسى ماۋارىپ ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا ئىشلىتىلدى.

§3. تىرىشچانلىق بىلەن ئىشلەپ، ئىقتىسادتچىللىق بىلەن مەكتەپ باشقۇرۇش

1959 ـ يىلى «ماۋارىپنى ئىشلەپچىقىرىش، ئەمگەك بىلەن بىرلەشتۈرۈش» فاكۇلتېتىنى ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ، بازار ـ يېزىلاردىكى ئوتتۇرا ـ باشلانغۇچ مەكتەپلەردە تىرىشچانلىق بىلەن ئىشلەپ ئىقتىسادچىللىق بىلەن مەكتەپ باشقۇرۇش قانات يايدۇرۇلۇپ، دېھقانچىلىق گۇرۇپپىسى، ياغاچچىلىق كارخانىسى، سېمونت زاۋۇتى، بېلىقچىلىق مەيدانى، ساتىراشخانا ۋە تىككۈچىلىك، دوپپىچىلىق گۇرۇپپىلىرى قۇرۇلدى. 1960 ـ يىلى ناھىيە بويىچە ھەرخىل مەكتەپلەر 140 گېكتار تېرىلغۇ يەرگە ئىگە بولۇپ، 230 تونىنا ھەرخىل ھوسۇل ئالدى، قوشۇمچە كەسىپتىن 28 مىڭ 400 يۈەن كىرىم قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن تىرىشچانلىق بىلەن ئىشلەپ،

ئىقتىسادچىللىق بىلەن مەكتەپ باشقۇرۇش پائالىيىتى مەكتەپلەرنىڭ پىلانىغا كىرگۈزۈلۈپ ، كىچىك دېھقانچىلىق مەيدانى ، كىچىك باغ ، كىچىك پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتى قۇرۇلدى . 1984 ـ يىلى ناھىيە بويىچە ئوتتۇرا-باشلانغۇچ مەكتەپلەر 49.4 گېكتار يەرگە ، 52.1 گېكتار باغقا ئىگە بولۇپ ، ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىنى 388 مىڭ يۈەنگە يەتكۈزدى . 1988 ـ يىلى تەربىيەلىنىش بىلەن ئىشلەپ ئىقتىسادچىللىق بىلەن مەكتەپ باشقۇرۇش كىرىمىنى ناھىيىلىك ماۋارىپ ئىدارىسى بىرتۇتاش باشقۇردى ۋە ئىشلەتتى . 1995 ـ يىلى ناھىيە بويىچە تەربىيەلىنىش بىلەن ئىشلەپ ئىقتىسادچىللىق بىلەن مەكتەپ باشقۇرۇش كىرىمى 995 مىڭ يۈەنگە يەتتى . 1999 ـ يىلى تەربىيەلىنىش بىلەن ئىشلەپ ئىقتىسادچىللىق بىلەن مەكتەپ باشقۇرۇش كىرىمى 1 مىليون 599 مىڭ يۈەنگە يەتتى . 2001 ـ يىلى تەربىيەلىنىش بىلەن ئىشلەپ ئىقتىسادچىللىق بىلەن مەكتەپ باشقۇرۇش بازىسى 191.8 گېكتارغا ، تەربىيەلىنىش بىلەن ئىشلەپ ئىقتىسادچىللىق بىلەن مەكتەپ باشقۇرۇش كىرىمى 1 مىليون 400 مىڭ يۈەنگە يەتتى .

§ 4 . ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ، باشلانغۇچ مەكتەپلەردە مەجبۇرىيەت ماۋارىپى يولغا قويۇلدى ، ئومۇمەن يەتتە ياشقا توشقان بالىلار ئوقۇشقا كىرىشكە بولىدىغان بولدى .

1956 ~ 1966 ـ يىلىغىچە ناھىيىلىك ئوتتۇرا مەكتەپلەردە ئىمتىھان ئېلىپ ئوقۇغۇچى ئېلىش ، ئەلالىرىنى قوبۇل قىلىش يولغا قويۇلدى . «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» داۋامىدا ئىمتىھان ئېلىپ ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش تۈزۈمى بىكار قىلىندى ، ئوقۇغۇچىلار ئۆرلەپ ئوقۇسا ، كەمبەغەل دېھقان ، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار «كۆرسىتىپ بېرىش» تۈزۈمى يولغا قويۇلدى . 1977 ـ يىلى ئىمتىھان ئېلىش تۈزۈمى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى . باشلانغۇچ مەكتەپتىن تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپكە ئۆرلەشتە ، خەنزۇ مەكتەپلىرىدە تىل ـ ئەدەبىيات ، ماتېماتىكا ، ئىدىيە ـ ئەخلاق ، ئۇيغۇر مەكتەپلىرىدە تىل ـ ئەدەبىيات ، ماتېماتىكا ، خەنزۇ تىلىدىن ئىمتىھان ئېلىندى . تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپتىن تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپكە ۋە ئوتتۇرا تېخنىكۇمغا ئۆرلەپ ئوقۇش ئىمتىھانى بىر ۋاقىتتا ئېلىندى . ئىمتىھان ئېلىنىدىغان دەرسلەرمۇ ئوخشاش بولدى ، ئاساسلىقى تىل ـ ئەدەبىيات ، ماتېماتىكا ، سىياسەت ، خىمىيە ، فىزىكا ، ئىنگلىز تىلى (ياكى خەنزۇ تىلى) دىن ئىمتىھان ئېلىندى . 1990 ـ يىلىدىن ئىلگىرى ئىمتىھان سوئاللىرىنى مەكتەپلەر ئۆزى چىقىراتتى . 1991 ـ يىلى باشلانغۇچ مەكتەپ ئىمتىھان سوئاللىرى ۋىلايەت تەربىيىدىن بىرتۇتاش چىقىرىلىدىغان ، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ ئىمتىھان سوئاللىرى ئاپتونوم رايون تەربىيىدىن بىرتۇتاش چىقىرىلىدىغان بولدى . تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ ۋە ئوتتۇرا تېخنىكۇملارغا كىرىش ئىمتىھانىنى ۋىلايەتلىك ماۋارىپ باشقارمىسى بىرتۇتاش ئۇيۇشتۇردى . ئىمتىھان قەغەزلىرىنمۇ بىرتۇتاش تەكشۈرۈپ باھالىدى ، ئاپتونوم رايونلۇق ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش ئىشخانىسى قوبۇل قىلدى .

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىن ئىلگىرى ئالىي مەكتەپ ئىمتىھانىنى دۆلەت بىرتۇتاش ئالاتتى . «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» داۋامىدا ئالىي مەكتەپ ئىمتىھان تۈزۈمى بىكار قىلىنىپ ، ئىشچى ، دېھقان ، ئەسكەرلەرنىڭ ئالىي مەكتەپكە چىقىدىغانلىرىنى كەمبەغەل دېھقان ، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار كۆرسىتىپ بەردى . 1977 ـ يىلى ئالىي مەكتەپ ئىمتىھان تۈزۈمى ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ ، دۆلەت تەربىيىدىن بىرتۇتاش سۈئال چىقىرىلدى ، ئىمتىھان ئىجتىمائىي پەن ۋە تەبىئىي پەن بويىچە ئېلىندى ، ئىمتىھان ئورنى ئاقسۇدا بولدى ،

ئىمتىھان قەغەزلىرىنى ئاپتونوم رايون تەكشۈردى ، ئوقۇغۇچىنىمۇ ئاپتونوم رايون قوبۇل قىلدى . 1983 ~ 1991 ـ يىلىغىچە ئالىي مەكتەپ ئىمتىھانىدا تاللاش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى ، تاللاش ئىمتىھانىدىن ئۆتكەنلەر دۆلەتلىك بىرتۇتاش ئىمتىھانغا قاتنىشالايدىغان بولدى . 1991 ـ يىلىدىن كېيىن تاللاش ئىمتىھانى بىكار قىلىنىپ ، ئومۇمەن تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەنلا بولسا ياكى شۇ دەرىجىلىك ئوقۇش تارىخىغا ئىگە بولغان جەمئىيەتتىكى ياشلار ئىمتىھانغا قاتنىشىشقا بولىدىغان بولدى .

ئالىي مەكتەپ ئىمتىھانى تۈزۈمى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن ، ئۇچتۈرپان ناھىيىسى ھەرخىل ئالىي مەكتەپ ۋە تېخنىكۇملارغا 1000دىن ئارتۇق ئىختىساسلىق ياشلارنى يوللاپ بەردى .

یېگىرمە ئۈچىنچى قىسىم

پەن - تېخنىكا

يىگىرمە ئۇچىنچى قىسىم

پەن - تېخنىكا

چىلك سۇلالىسى ، مىنگو دەۋرىدە ئۇچقۇرلۇق ناھىيىسىدە مەخسۇس پەن - تېخنىكا مەمۇرىي ئاپپاراتى ۋە كەسپىي پەن - تېخنىكا خادىمى يوق ئىدى ، ئەل ئارىسىدىكى ئاز سانلىق كىشىلەرلا ئىشلەپچىقىرىش داۋاملىدىكى تەجرىبىسىگە تايىنىپ ئىش كۆرەتتى ، شۇڭا ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتى ناھايىتى ئاستا بولغانىدى .

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ، پەن - تېخنىكىغا ئەھمىيەت بېرىلدى ، بولۇپمۇ ج ك پ 11- نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىندىن بۇيان ، پەن - تېخنىكا قوشۇنى ئۈزلۈكسىز زورايدى ، كەسپىي پەن - تېخنىكا توري بەرپا قىلىندى . پەن - تېخنىكا جەمئىيەتلىرى ھەر قايسى ساھەلىرىدە «بىرىنچى ئىشلەپچىقىرىش كۈچى بولۇش »تەك مۇھىم رولىنى جارى قىلدۇردى ، بولۇپمۇ يېزا ئىگىلىكىنى پەن - تېخنىكىغا تايىنىپ گۈللەندۈرۈش جەھەتتە كۆرۈنەرلىك ئۈنۈم بەردى .

I باب

ئاپپاراتلار ، قوشۇن

§1 . ئاپپاراتلار

1 . پەن - تېخنىكا كومىتېتى ، پەن -تېخنىكا جەمئىيىتى

1960 - يىلى ناھىيىلىك پەن - تېخنىكا كومىتېتى قۇرۇلدى ، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە ئەمەلدىن قالدۇرۇۋېتىلدى . 1977 - يىلى 3 - ئايدا ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى . 1983 - يىلى 5 - ئايدىن باشلاپ ناھىيىلىك پەن - تېخنىكا جەمئىيىتى بىلەن بىرلىشىپ ئىش بېجىردى ، بىر يۈرۈش ئادەم ، ئىككى ۋېۋىسكا ئېسىپ ئىشلىدى . 1984 - يىلى 10 - ئايدا پەن - تېخنىكا جەمئىيىتى پەن - تېخنىكا كومىتېتىدىن ئايرىلىپ چىقىپ ، ناھىيىلىك پارتكومغا قارايدىغان بولدى . 1985 - يىلى ناھىيىلىك ئىقتىساد - پەن - تېخنىكا تەرەققىيات كومىتېتى قۇرۇلدى ، ئۇنىڭدا يەتتە خادىم ئىشلىدى . 1989 - يىلى سەككىز يېزا ، بىر بازاردا پەن - تېخنىكا كومىتېتى قۇرۇلدى ، پەن - تېخنىكىغا مەسئۇل مۇئاۋىن يېزا (بازار) باشلىقى قويۇلۇپ ، 5 ~ 7 گىچە پەن-

تېخنىكا خادىمى سەپلەندى . 1990 - يىلىدىن باشلاپ يېزىلىق ، بازارلىق پەن - تېخنىكا كومىتېتلىرى بىلەن پەن - تېخنىكا جەمئىيەتلىرى بىرلىشىپ ئىش بېجىردى . 2001 - يىلى ناھىيىلىك پەن - تېخنىكا كومىتېتىدا بىر مەخسۇس مۇدىر ، بىر قوشۇمچە مۇدىر ، ئىككى خادىم ئىشلىدى ؛ يېزىلىق ، بازارلىق پەن - تېخنىكا كومىتېتلىرىدا توققۇز خادىم ئىشلىدى .

1983 - يىلى 5 - ئايدا ئۈچتۇرپان ناھىيىلىك پەن - تېخنىكا جەمئىيىتى قۇرۇلدى ، بۇ جەمئىيەت 21 ئەزا ، يەتتە دائىمىي ئەزادىن تەركىب تاپتى ، بىر رەئىس ، ئىككى مۇئاۋىن رەئىس قويۇلدى . جەمئىيەت قارىمىقىدا دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق ئىلمىي جەمئىيىتى ، مېتېئورولوگىيە ئىلمىي جەمئىيىتى ، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ئىلمىي جەمئىيىتى ، سۇ - ئېلېكتر ئىلمىي جەمئىيىتى ، بىناكارلىق ئىلمىي جەمئىيىتى ، ئېلېكترون ئىلمىي جەمئىيىتى ، ئورمانچىلىق ئىلمىي جەمئىيىتى ، دوختۇر - سىستېرالا ئىلمىي جەمئىيىتى ، ماتارىپ ئىلمىي جەمئىيىتىدىن ئىبارەت توققۇز ئىلمىي جەمئىيەت ۋە توققۇز ئاساسىي قاتلام پەن - تېخنىكىنى ئومۇملاشتۇرۇش تەشكىلاتى بار بولدى . 1984 ~ 1985 - يىللىرى سەككىز يېزا ، بىر بازاردا پەن - تېخنىكا جەمئىيىتى قۇرۇلدى ، يەنە پەن - تېخنىكىنى ئومۇملاشتۇرۇش مەركىزىي گۈرۈپپىسىدىن 105ى ، پەن - تېخنىكىنى ئومۇملاشتۇرۇش گۈرۈپپىسىدىن 454ى قۇرۇلدى ، شۇ چاغدىكى ئەزاسى 2354كە يەتتى .

1988 - يىلى 5 - ئايدا يېڭىتاۋات چارۋىچىلىق - مال دوختۇرلۇق تەتقىقات جەمئىيىتى ، يامانسۇ چارۋا نەسلىنى ياخشىلاش تەتقىقات جەمئىيىتى ، يامانسۇ باغۋەنچىلىك تەتقىقات جەمئىيىتى ۋە ئۈچتۇرپان بازارلىق پارنىك تەتقىقات جەمئىيىتى قۇرۇلدى .

1992 - يىلى ناھىيىلىك پەن - تېخنىكا جەمئىيىتى قارىمىقىدا 10 ئىلمىي جەمئىيەت ، 1559 ئەزا بار بولدى . 10 - ئايدا ناھىيىلىك خەلق ئىشلىرى ئىدارىسى تەكشۈرۈش ئارقىلىق ، ناھىيىلىك پىلانلىق تۇغۇت ئىلمىي جەمئىيىتى ، تەرجىمانلار ئىلمىي جەمئىيىتى ، ئىسلام دىنىي ئىلمىي جەمئىيىتى ، كوللېكتىپ بىناكارلىق كارخانىلىرى ئىلمىي جەمئىيىتى ، يەككە ئەمگەكچىلەر ئىلمىي جەمئىيىتى ، ئىستېمالچىلار ئىلمىي جەمئىيىتى ، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ئىلمىي جەمئىيىتى ، ئورمانچىلىق ئىلمىي جەمئىيىتىدىن ئىبارەت سەككىز ئىلمىي جەمئىيەتنى تىزىملاپ باشقۇردى . 2001 - يىلىغا كەلگەندە پىلانلىق تۇغۇت ئىلمىي جەمئىيىتى ، پوچتا ماركىسى يىغىش ئىلمىي جەمئىيىتىدىن باشقا ئىلمىي جەمئىيەتلەر نامدا بار ، ئەمەلدە يوق بولۇپ قالدى .

ئۈچتۇرپان ناھىيىسىدىكى ئىلمىي جەمئىيەتلەر

جەدۋەل : 23 — 1

نامى	قۇرۇلغان ۋاقتى	ئەزا سانى	كېڭەش باشلىقى
دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق - مېتېئورولوگىيە ئىلمىي جەمئىيىتى	1982 - يىلى	96	سۇن فەنشىن
يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ئىلمىي جەمئىيىتى	1982 - يىلى 4 - ئاي	122	ئەمەت رېھىم
سۇ - ئېلېكتر ئىلمىي جەمئىيىتى	1982 - يىلى 4 - ئاي	55	يالقۇن لىۋزې
بىناكارلىق ئىلمىي جەمئىيىتى	1982 - يىلى 4 - ئاي	36	جالقۇ جىخې
ئېلېكترون ئىلمىي جەمئىيىتى	1982 - يىلى 4 - ئاي	10	يالقۇن چۈنشېك
ئورمانچىلىق ئىلمىي جەمئىيىتى	1982 - يىلى 4 - ئاي	17	يۈسۈپ نۇر

دوختۇر - سىستېرالار ئىلمىي جەمئىيىتى	1982 - يىلى 4 - ئاي	145	شالاڭ يۆخۋا
ماتارىپ ئىلمىي جەمئىيىتى	1982 - يىلى 4 - ئاي	65	مەمتىمىن تۇردى
تەرجىمانلار ئىلمىي جەمئىيىتى	1990 - يىلى	45	ما فۇ
پىلانلىق تۇغۇت ئىلمىي جەمئىيىتى	1990 - يىلى 9 - ئاي	1990	
پوچتا ماركىسى يىغىش ئىلمىي جەمئىيىتى	1990 - يىلى 10 - ئاي	100	شىي فەنرۇلاڭ

ئىزاھ: ئىلمىي جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ سانى 1999 - يىلدىكى ستاتىستىكا بويىچە ئېلىندى.

2. ئۇرۇقچىلىق پونكىتى

1958 - يىلى 9 - ئايدا ناھىيىلىك ئۇرۇقچىلىق پونكىتى قۇرۇلدى، ئۇ بۆلۈمچە دەرىجىلىك تۈزۈلمىدە بولۇپ، ناھىيىلىك خەلق كومىتېتىنىڭ دېھقانچىلىق ئىدارىسىگە قارىدى. 1959 - يىلى 3 - ئايدا ئۇرۇقچىلىق پونكىتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ناھىيىلىك ئاشلىق ئىدارىسىدە ئۇرۇقچىلىق بۆلۈمچىسى قۇرۇلدى. شۇ يىلى دېھقانچىلىق ئىدارىسىنىڭ ئۇرۇقچىلىق بۆلۈمچىسىگە ئۆزگەرتىلگەن. 1962 - يىلى 12 - ئايدا ناھىيىلىك ئۇرۇقچىلىق پونكىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1966 - يىلى 25.8 تونىنا ئۇرۇق سېتىۋېلىندى ۋە سېتىلدى، سېتىۋېلىش - سېتىش قىممىتى 16 مىڭ 700 يۈەن بولدى.

1971 - يىلى 6 - ئايدا ئۇرۇقچىلىق پونكىتى دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى ئومۇملاشتۇرۇش پونكىتى بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ، ئوچتۇرپان ناھىيىلىك دېھقانچىلىق مۇلازىمەت پونكىتى قۇرۇلدى، قارىمىقىدا ئۇرۇقچىلىق بۆلۈمچىسى تەسىس قىلىندى. 1973 - يىلى 12 - ئايدا ئۇرۇقچىلىق پونكىتى ئايرىپ چىقىلىپ مۇستەقىل پونكىت قىلىندى. 1976 - يىلى 10 - ئايدا ئۇرۇقچىلىق پونكىتى دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكىتى بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ ئوچتۇرپان ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكا مۇلازىمەت پونكىتى قۇرۇلدى. 1977 - يىلى 4- ئايدا ئۇرۇقچىلىق پونكىتى يەنە بىر قېتىم ئايرىم تەسىس قىلىندى. 1983 - يىلى 92 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنىپ، 635 كۋادرات مېتىرلىق خىزمەت بىناسى سېلىندى. 1987 - يىلى ئىشچى - خىزمەتچىسى 25كە يەتتى (بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت ئىشچى - خىزمەتچى 17)، بىر يىلدا سېتىۋېلىنغان - سېتىلغان ئۇرۇق 850 تونىنا، يارىتىلغان پايدا 61 مىڭ 600 يۈەن بولدى. 1995 - يىلى ئۇرۇق تەكشۈرۈش ۋە گۇۋاھنامە كىسلاتاسى ئارقىلىق تۇغۇت ئايرىش ئۇسكۇنىلىرى كۆپەيتىلىپ، زىرائەتلەرنىڭ ئۇرۇق سورتلىرىنى يېتىشتۈرۈش دائىرىسى كېڭەيتىلدى. 1997 - يىلى 10 - ئايدا 1 مىليون يۈەن مەبلەغ غەملەپ، ئىشچى - خىزمەتچىلەر ياتىقى سېلىندى، قۇرۇتۇش مەيدانى، ئۇرۇق تاللاش مەيدانى ياسالدى، كۆپ ئىقتىدارلىق كۆممىقوناق پىششىقلاش ئۇسكۇنىسى سەپلەندى. 2001 - يىلى سۈپەتلىك زىرائەت ئۇرۇقىدىن 782 تونىنا سېتىۋېلىندى ۋە سېتىلدى، سېتىش كىرىمى 2 مىليون 680 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

3. دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكىتى

1955 - يىلى 2 - ئايدا ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكىسى خىزمەت گۇرۇپپىسى ئاساسىدا ئوچتۇرپان ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكىتى قۇرۇلدى، بۇ پونكىت بۆلۈمچە دەرىجىلىك تۈزۈلمىدە بولۇپ، ناھىيىلىك دېھقانچىلىق ئىدارىسىگە قارىدى. 1960 - يىلى 6 - ئايدا دېھقانچىلىق پەن - تېخنىكا ئورنىغا ئۆزگەرتىلدى، 40 ئىشچى - خىزمەتچى ئىشلىدى، بۇنىڭ ئىچىدە مىللىي ئىشچى - خىزمەتچى 18. 1968 - يىلى 9 - ئايدا ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1971- يىلى 6 - ئايدا دېھقانچىلىق تېخنىكىسى پونكىتى بىلەن ئۇرۇقچىلىق، مال دوختۇرلۇق، دېھقانچىلىق

ماشىنىلىرى تەمىنات پونكتلىرى بىرلەشتۈرۈلۈپ ، ناھىيىلىك دېھقانچىلىق مۇلازىمەت پونكتى قۇرۇلدى . 1973 ـ يىلى 12 ـ ئايدا دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى پونكتى دېھقانچىلىق مۇلازىمەت پونكتىدىن ئايرىپ چىقىلىپ ، مۇستەقىل پونكت قىلىندى . 1977 ـ يىلى 4 ـ ئايدا دېھقانچىلىق تېخنىكىسى پونكتىنىڭ دەرىجىسى مۇئاۋىن بۆلۈم دەرىجىلىك تۈزۈلمىگە ئۆستۈرۈلدى . 1987 ـ يىلى دېھقانچىلىق تېخنىكىسى پونكتىدا 27 ئىشچى ـ خىزمەتچى ئىشلىدى ، بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت ئىشچى ـ خىزمەتچى 10 ؛ 27 ئىشچى ـ خىزمەتچى ئىچىدە ئاگرانوم ئىككى ، يارداەمچى ئاگرانوم 12 ، تېخنىك 13 ؛ پونكت قارمىقىدا يەتتە يېزا دەرىجىلىك پونكت بار بولدى . 2001 ـ يىلى 21 ئىشچى ـ خىزمەتچى ئىشلىدى ، بۇنىڭ ئىچىدە ئاگرانوم تۆت ، يارداەمچى ئاگرانوم 12 ، باشقا خادىم بەش ؛ پونكت قارمىقىدا توققۇز يېزا (بازار) دەرىجىلىك پونكت بار بولدى . بۇ پونكت دېھقانچىلىق پەن ـ تېخنىكا تەجرىبىسى تۈرىدىن تەخسىدە شال مايىسى يېتىشتۈرۈپ ئېتىزغا كۆچۈرۈش ، سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ كۆممىقوناق ، بۇغداي ئۆستۈرۈش ، بۇغدايلىققا كۆممىقوناق ، سېرىق پۈرچاقنى كىرىشتۈرۈپ تېرىپ توننىلىق ئېتىز بەرپا قىلىش قاتارلىق 172 تۈرنى تاماملىدى ، بۇنىڭ 35ى مۇكاپاتقا ئېرىشتى ، بۇنىڭ ئىچىدە بىر تۈر ئاپتونوم رايوننىڭ پەن ـ تېخنىكا نەتىجىلىرى بويىچە 1 ـ دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ، بىر تۈر 2 ـ دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ، بەش تۈر 3 ـ دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى ؛ ئۈچ تۈر ۋىلايەتنىڭ 3 ـ دەرىجىلىك پەن ـ تېخنىكا مۇكاپاتقا ئېرىشتى .

4 . مېتېئورولوگىيە ئىدارىسى

1959 ـ يىلى 8 ـ ئايدا ناھىيىلىك ھاۋا رايى پونكتى قۇرۇلدى . 9 ـ ئايدا ناھىيىلىك دېھقانچىلىق ئىدارىسىنىڭ ھاۋا رايى بۆلۈمچىسىگە ئۆزگەرتىلدى . 1960 ـ يىلى 6 ـ ئايدا ناھىيىلىك مەركىزي ھاۋا رايى مۇلازىمەت پونكتىغا ئۆزگەرتىلدى . 1963 ـ يىلى 6 ـ ئايدا ناھىيىلىك ھاۋا رايى مۇلازىمەت پونكتى دەپ ئاتىلىپ ، بۆلۈمچە دەرىجىلىك ئورۇن بولۇپ ، ئاقسۇ ھاۋا رايى ئىستانسىسىغا قارىدى . 1973 ـ يىلى 2 ـ ئايدا ھاۋا رايى مۇلازىمەت پونكتىنىڭ دەرىجىسى مۇئاۋىن بۆلۈم دەرىجىلىك تۈزۈلمىگە ئۆستۈرۈلدى . 1974ـ يىلى 1 ـ ئايدا نامى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك ھاۋا رايى پونكتىغا ئۆزگەرتىلدى ۋە فوتوتېلېگرامما ئاپپاراتىدىن ئىككىسى ، PC—1500 كومپيۇتېردىن بىرى ، يۇقىرى چاستوتىلىق تېلېفون ئاپپاراتىدىن بىرى سەپلەپ بېرىلدى ؛ 1988 ـ يىلى 5 ـ ئايدا ناھىيىلىك مېتېئورولوگىيە ئىدارىسىگە ئۆزگەرتىلىپ ، ئاقسۇ ۋىلايەتلىك مېتېئورولوگىيە ئىدارىسىگە قارايدىغان بولدى . 2001 ـ يىلى مېتېئورولوگىيە ئىدارىسىدە ئالتە ئىشچى ـ خىزمەتچى ئىشلىدى ، قارمىقىدا ئىشخانا ، ئۇلچەش بۆلۈمچىسى ، مەلۇمات بېرىش بۆلۈمچىسى تەسىس قىلىندى .

5 . يەر تەۋرەشنى كۆزىتىش ئىستانسىسى

1970 ـ يىلى ناھىيىلىك يەر تەۋرەشنى كۆزىتىش ئىستانسىسى قۇرۇشقا تەييارلىق كۆرۈلدى . بۇ ئىستانسا 1971 ـ يىلى 1 ـ ئايدىن باشلاپ يەر تەۋرەشنى كۆزىتىش ـ ئۇلچەش خىزمىتىگە كىرىشىپ ، ئاپتونوم رايوندا ئەڭ بالدۇر قۇرۇلغان ئىستانسا ـ پونكتلارنىڭ بىرى بولۇپ قالدى . تۈزۈلمىسى بۆلۈم دەرىجىلىك بولۇپ ، شىنجاڭ يەر تەۋرەشنى كۆزىتىش ئىدارىسىنىڭ بىۋاستە باشقۇرۇشىدىكى ئورۇن بولدى ، شۇ چاغدا 10 يۇرۇش ئۇلچەش ئەسۋابى بار ئىدى . بۇ ئىستانسا 1987 ـ يىلى 5 ـ ئايدا فرانسىيە بىلەن پەن ـ تېخنىكا ھەمكارلىقىنى يولغا قويۇپ ، يەر تەۋرەشنى ئالاھىدە ئۆزۈن دەۋرىيلىك سېيسموگراف ئارقىلىق كۆزىتىدىغان ئورۇننى تاللاش خىزمىتىنى ئىشلىدى . شۇ چاغدا 21 ئىشچى ـ خىزمەتچىسى بار ئىدى ، بۇنىڭ ئىچىدە ئىنژېنېردىن يۇقىرى ئۇنۋانى بارى ئىككى ، يارداەمچى ئىنژېنېر ئالتە . شۇ يىلى ئۇچتۇرپاندا 4 .6 بال يەر تەۋرىدى ، ناھىيىلىك يەر تەۋرەشنى كۆزىتىش ئىستانسىسى يەر تەۋرەش ئالدىدا توغرا مەلۇمات بەرگەنلىكى ئۈچۈن ، دۆلەت يەر تەۋرەشنى كۆزىتىش ئىدارىسىنىڭ 2 ـ دەرىجىلىك پەن ـ تېخنىكا تەرەققىياتى مۇكاپاتىغا ۋە شىنجاڭ يەر

تەۋرەشنى كۆزىتىش ئىدارىسىنىڭ 1 ـ دەرىجىلىك پەن ـ تېخنىكا تەرەققىياتى مۇكاپاتىغا ئېرىشتى . بۇ ئىستانسا مەملىكەتتىكى كەسپىي ژۇرناللاردا يەر تەۋرەشكە دائىر 203 پارچە ئىلمىي ماقالە ئېلان قىلدى . 1988 ـ يىلى 11 ـ ئايدا جۇڭگو ـ فرانسىيە ھەمكارلىقىدىكى يەر شارىنى كۆزىتىش پىلانى رەسمىي يولغا قويۇلۇپ ، ئالاھىدە ئۇزۇن دەۋرىيلىك سىيسموگراف ئىشقا سېلىنىشقا باشلىدى . 2001 ـ يىلى بۇ ئىستانسىدا بەش ئىشچى-خىزمەتچى ئىشلىدى ، بۇنىڭ ئىچىدە ئىنژېنېر بىر ، يارىمچى ئىنژېنېر بىر .

6 . مال دوختۇرلۇق پونكىتى

1951 ـ يىلى 3 ـ ئايدا كونا مال دوختۇرخانىسىنى ئۆتكۈزۈۋېلىپ ئۈزگەرتىش ئاساسىدا ، ناھىيىلىك مال دوختۇرلۇق پونكىتى قۇرۇلدى ، شۇ چاغدا ئۈچ دوختۇر بار ئىدى ، دوختۇرخانىنىڭ تۈزۈلمىسى بۆلۈمچە دەرىجىلىك ئىدى . 1965 ـ يىلى گۈڭشېلاردا مال دوختۇرلۇق پونكىتلىرى قۇرۇلدى . مال دوختۇرلۇق پونكىتى 1966 ـ يىلى دائىملىق تەجرىبە قىلىش ـ ئۆلچەش دورىلىرى ۋە ئاددىي تەجرىبە ئەسۋابلىرىنى سەپلەپ ، مىكروب ۋە قان زەردابى تەكشۈرۈشنى يولغا قويدى . 1971 ـ يىلى 6 ـ ئايدا مال دوختۇرلۇق پونكىتى بىلەن ئۇرۇقچىلىق ، دېھقانچىلىق تېخنىكىسى ، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى پونكىتلىرى بىرلەشتۈرۈلۈپ ، دېھقانچىلىق مۇلازىمەت پونكىتى قۇرۇلدى . 1974 ـ يىلى 4 ـ ئايدا مال دوختۇرلۇق پونكىتى ئايرىم تەسىس قىلىنىپ ، مۇئاۋىن بۆلۈم دەرىجىلىك ئورۇن قىلىپ ئۆستۈرۈلدى . 1978 ـ يىلى ئاپتونوم رايونلۇق مال دوختۇرلۇق باش پونكىتى ناھىيىلىك مال دوختۇرلۇق پونكىتىغا لابوراتورىيە ئۈسكۈنىلىرى بەردى ، شۇنىڭ بىلەن بۇ پونكىت باكتېرىئولوگىيىلىك ، سېرىلوگىيىلىك تەكشۈرۈش ۋە ئادەتتىكى پارازىت قۇرت تەكشۈرۈشى قىلالايدىغان بولدى ، يېزا دەرىجىلىك توققۇز مال دوختۇرلۇق پونكىتىغا ئاددىي دېزىنفېكسىيە قىلىش ، مىكروبسىزلاندۇرۇش ئۈسكۈنىلىرى سەپلەپ بېرىلدى . 1985 ـ يىلى چارۋا كارانتىن خىزمىتى قانات يايدۇرۇلدى .

2001 ـ يىلى ناھىيىلىك مال دوختۇرلۇق پونكىتىنىڭ 21 ئىشچى ـ خىزمەتچىسى بار بولدى ، بۇنىڭ ئىچىدە مەسئۇل مال دوختۇر توققۇز ، يارىمچى مال دوختۇر يەتتە ، تېخنىك بىر .

7 . نەسىللىك چارۋا فېرمىسى

1966 ـ يىلى 12 ـ ئايدا ناھىيىلىك نەسىللىك چارۋا فېرمىسى قۇرۇلدى ، شۇ چاغدا 7300 چارۋىسى بار ئىدى . 1981 ـ يىلى ناھىيىلىك يەرلىك دۆلەت چارۋىچىلىق فېرمىسى دەپ ئاتالدى . 1987 ـ يىلى 10ـ ئايدا چارۋىچىلىق نازارىتىنىڭ تەستىقى بىلەن ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك قورۇل چارۋىچىلىق فېرمىسى دەپ ئاتالدى . 2001 ـ يىلى سەككىز ئىشچى ـ خىزمەتچىسى بار بولدى ، قارىمىقىدا بىر چارۋىچىلىق ئەترىتى ، بىر دېھقانچىلىق ئەترىتى ، بىر نەسىللەندۇرۇش پونكىتى ، 32 مىڭ 100 چارۋىسى بار بولدى . توپا ئىتتىرىش ماشىنىسى ، تراكتور ، ئاپتوموبىل قاتارلىق ماشىنا ـ ئۈسكۈنىلەر سەپلەندى .

§ 2 . قوشۇن

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندا ناھىيىدە پەن ـ تېخنىكا ئاپپاراتى تولۇقسىز ، پەن ـ تېخنىكا خادىملىرى ناھايىتى ئاز ئىدى . 60 ـ يىللاردا ئالىي ، ئوتتۇرا تېخنىكومىلارنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ ناھىيىگە تەقسىم قىلىنىشى بىلەن پەن ـ تېخنىكا خادىملىرى يىلمۇ يىل كۆپەيدى . 1960 ـ يىلى ناھىيە بويىچە تەبىئىي پەن ـ قۇرۇلۇش تېخنىكا خادىمىدىن 109ى بار ئىدى . 1978 ـ

يىلدىن كېيىن ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ، پەن ـ تېخنىكا قوشۇنى ئۇزلۇكسىز زورايدى . 1979 ـ يىلىغا كەلگەندە تەبىئىي پەن ـ قۇرۇلۇش تېخنىكا خادىمى 194كە يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە قۇرۇلۇش تېخنىكا خادىمى 17 ، دېھقانچىلىق تېخنىكا خادىمى 65 ، سەھىيە تېخنىكا خادىمى 112 . 1990 ـ يىلى كەسپىي تېخنىكا خادىمى 547گە يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە قۇرۇلۇش تېخنىكا خادىمى 241 ، دېھقانچىلىق تېخنىكا خادىمى 120 ، سەھىيە تېخنىكا خادىمى 175 ، باشقىلار 11 . 90 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇرا ، ئاخىرقى مەزگىلىدە ، ئالىي مەكتەپ ، ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلار كۆپلەپ تەقسىم قىلىنىپ ، پەن ـ تېخنىكا قوشۇنى تېخىمۇ زورايدى . 2001 ـ يىلى تۈرلۈك پەن ـ تېخنىكا خادىمى 2721گە يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە ئالىي ئۇنۋانى بارلار 24 ، ئوتتۇرا دەرىجىلىك ئۇنۋانى بارلار 501 ، تۆۋەن دەرىجىلىك ئۇنۋانى بارلار 2196 .

Ⅱ باب

پەن ـ تېخنىكا پائالىيىتى ۋە مۇلازىمەت

§1 . يېزا پەن ـ تېخنىكىنى ئومۇملاشتۇرۇش تەشكىلاتلىرى

1984 ـ يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا يېزا ـ بازارلىق پەن ـ تېخنىكا جەمئىيەتلىرى قۇرۇلدى . 1985 ـ يىلىنىڭ بېشىدا سەككىز يېزا ، بىر بازاردا پەن ـ تېخنىكىنى ئومۇملاشتۇرۇش جەمئىيىتى ۋە دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكتى قۇرۇلدى ،يەنە كەنتلەردە پەن ـ تېخنىكىنى ئومۇملاشتۇرۇش مەركىزىي گۇرۇپپىسىدىن 105ى ، پەن ـ تېخنىكىنى ئومۇملاشتۇرۇش گۇرۇپپىسىدىن 454ى قۇرۇلدى ، 1986 ～ 1990 ـ يىلىغىچە ئۇچ يېزا ، بىر بازاردا يېزا كەسپىي تېخنىكا تەتقىقات جەمئىيىتى قۇرۇلدى . 1990 ～ 1992 ـ يىلىغىچە يېزىلاردىكى پەن ـ تېخنىكىنى ئومۇملاشتۇرۇش جەمئىيەتلىرى خادىم جەھەتتە چوڭراق ئۆزگىرىش بولغاچقا ، خىزمەتنىڭ نورمال قانات يايدۇرالمىدى . يېزىلاردا ئەملىي تېخنىكا بويىچە تەربىيىلەش خىزمىتىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن ، 1993 ـ يىلى يېزا (بازار)لىق پەن ـ تېخنىكا كومىتېتلىرى يېڭىۋاشتىن تەرتىپكە سېلىنىپ ۋە قۇرۇلۇپ ، بىر تۈركۈم پەن ـ تېخنىكا خادىملىرى تولۇقلاندى ، يېزا ـ بازارلاردا پەن ـ تېخنىكا تەربىيىلەش مەركىزىدىن توققۇزى قۇرۇلدى . 2001 ـ يىلىغا كەلگەندە يېزا (بازار)لىق پەن ـ تېخنىكا كومىتېتلىرىنىڭ پەن ـ تېخنىكا خادىمى توققۇزغا يەتتى ، پەن ـ تېخنىكىغا مەسئۇل مۇئاۋىن يېزا (بازار) باشلىقىدىن توققۇزى ، مۇئاۋىن كەنت باشلىقىدىن 108ى سەپلەندى ، پەن ـ تېخنىكىنى ئومۇملاشتۇرۇش گۇرۇپپىسى 108گە ، دېھقان تېخنىكى 130غا يەتتى .

§2 . ياش ـ ئۆسمۈرلەرنىڭ پەن ـ تېخنىكىنى ئومۇملاشتۇرۇش پائالىيىتى

1985 ـ يىلى 7 ـ ئايدا ناھىيىلىك ياش ـ ئۆسمۈرلەر پەن ـ تېخنىكا پائالىيىتى رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلۇپ ، ناھىيە بويىچە ياش ـ ئۆسمۈرلەر پەن ـ تېخنىكا تەربىيىسى ۋە پەن ـ تېخنىكىنى ئومۇملاشتۇرۇش

پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى . 1988 - يىلى ۋىلايەت ئۆتكۈزگەن پىلانىر مۇسابىقىسىدە ئىمامىلىرىم يېزىلىق ئوتتۇرا مەكتەپ كوللېكتىپى 1 - بولدى . 1989 - يىلى جۇڭگو پەن - تېخنىكا جەمئىيىتى ئىمامىلىرىم يېزىلىق ئوتتۇرا مەكتەپكە «ياش - ئۆسمۈرلەر پەن - تېخنىكا پائالىيىتىدە ئىلغار ئورۇن» دەپ نام بەردى ، 1992- يىلى ناھىيىلىك پەن - تېخنىكا جەمئىيىتى ۋىلايەتلىك پەن - تېخنىكا جەمئىيىتى تەرىپىدىن «ياش - ئۆسمۈرلەر پەن - تېخنىكا پائالىيىتىدە ئىلغار كوللېكتىپ» بولۇپ باھالاندى . شۇ يىلى ناھىيىلىك پەن - تېخنىكا جەمئىيىتى ، ناھىيىلىك ماارىپ ئىدارىسى ئىمامىلىرىم يېزىلىق ئوتتۇرا مەكتەپنى يېزىلاردا ئەملىي تېخنىكىنى ئومۇملاشتۇرۇش تەربىيىسى بويىچە نۆۋەتلىق مەكتەپ ، قىلىپ بېكىتتى .

1998 - يىلى ناھىيىلىك پەن - تېخنىكا جەمئىيىتى ، ناھىيىلىك ئىتتىپاق كومىتېتى يېڭىئاۋات يېزىسىنىڭ چارۋىچىلىق رايونىدا ئوتتۇرا - باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ 60 ئوقۇغۇچىسىنى قاتناشتۇرۇپ ، پەن - تېخنىكا يازلىق لاگېرى پائالىيىتى ئۇيۇشتۇرۇپ ، پەن - تېخنىكا يېتەكچىسىدىن 26نى تەربىيىلىدى . شۇ يىلى 134 قېتىم پەن - تېخنىكا مۇسابىقىسى ئۇيۇشتۇرۇلدى ، مۇسابىقىگە 3075 ياش - ئۆسمۈر ئوقۇغۇچى قاتناشتى ، ئۇلاردىن 150ى مۇكاپاتقا ئېرىشتى ؛ توققۇز قېتىم پەن -تېخنىكا ئەسەرلىرى كۆرگەزمىسى ئۆتكۈزۈلدى ، كۆرگەزمىگە 1040 ئەسەر قاتناشتۇرۇلدى ، بۇنىڭ ئىچىدە بەش پارچە ئەسەر ۋىلايەت ۋە ئاپتونوم رايونىنىڭ ياش - ئۆسمۈرلەر پەن - تېخنىكا مۇكاپاتىغا ئېرىشتى ؛ ئۇچ قېتىم پەن - تېخنىكا ئويۇنى پائالىيىتى ئۆتكۈزۈلدى ، 72 مەيدان كىنو فىلىمى ۋە سىن فىلىمى قويۇلدى ؛ ئوتتۇرا - باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ «ئىلىم - پەننى سۆيۈش ئېيى» پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلۇپ ، كىچىك تەجرىبە ، كىچىك كەشپىياتقا ياتىدىغان 551 پەن - تېخنىكا ئەسىرى بارلىققا كەلتۈرۈلدى .

1999 - يىلى ناھىيە بويىچە ياش - ئۆسمۈرلەر پەن - تېخنىكا پائالىيىتى رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى 15كە ، پەن - تېخنىكا پائالىيەت گۇرۇپپىسى 120گە يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە يېزىلاردىكىسى 85 .

3 § . پەن - تېخنىكىنى ئومۇملاشتۇرۇش تەشۋىقاتى

ناھىيىلىك پەن - تېخنىكا جەمئىيىتى ئىلمىي جەمئىيەتلەرنى ۋە ئاساسىي قاتلامدىكى پەن - تېخنىكىنى ئومۇملاشتۇرغۇچى خادىملارنى تۇرلۇك شەكىللەر بىلەن ئۇيۇشتۇرۇپ ، پەن - تېخنىكىنى ئومۇملاشتۇرۇشنى تەشۋىق قىلدى . 1990 - يىلى ئۇچ قېتىم پەن - تېخنىكىنى ئومۇملاشتۇرۇش كۆرگەزمىسى ئۇيۇشتۇردى ، كۆرگەزمىنى 2000 دىن ئارتۇق ئادەم كۆردى ؛ بازار - يېزىلارنىڭ ئادەم توپلىشىدىغان جايلىرىغا پەن - تېخنىكىنى ئومۇملاشتۇرۇش كۆزنىكىدىن 12نى قويدى ، پەن - تېخنىكىنى ئومۇملاشتۇرۇش يۈزىسىدىن 65 قېتىم تەشۋىقات ماشىنىسى چىقىرىپ ، 112 تۇرلۇك مەزمۇننى تەشۋىق قىلدى ؛ پەن - تېخنىكا تەربىيىسىگە دائىر 125 مەيدان كىنو ، سىن فىلىمى قويدى ، ئۇلارنى 65 مىڭ ئادەم (قېتىم) كۆردى ، پەن - تېخنىكىنى ئومۇملاشتۇرۇش ماتېرىيالىدىن 5600 نۇسخا تۈزۈپ بېسىپ تارقاتتى ؛ 324 قارار ئەملىي تېخنىكا كۇرسى ئېچىپ ، 16 مىڭ ئادەمنى تەربىيىلىدى ، 326 تۇرلۇك يېڭى تېخنىكىنى كېڭەيتتى . 1991 ~ 1992 - يىللىرى ناھىيىلىك پەن - تېخنىكا جەمئىيىتى پەن - تېخنىكا تايانچىلىرىنى يېزىلارغا ئەۋەتىپ ، تېخنىكا جەھەتتىن يېتەكچىلىك قىلىش - پەن - تېخنىكىنى ئومۇملاشتۇرۇش دوكلات يىغىنىدىن 38 مەيدان ئۇيۇشتۇردى ، ئاڭلىغۇچىلار 24 مىڭ ئادەم (قېتىم)غا يەتتى ؛ 22 قېتىم پەن - تېخنىكىنى ئومۇملاشتۇرۇش كۆرگەزمىسى ، پەن - تېخنىكىنى ئومۇملاشتۇرۇش كۆزنىكى ئۇيۇشتۇرۇپ ، پەن - تېخنىكىنى ئومۇملاشتۇرۇش ماتېرىيالىدىن 4100 نۇسخا تارقاتتى ؛ پەن - تېخنىكا تەربىيىسىگە دائىر 78 مەيدان كىنو ، سىن فىلىمى قويدى ، كۆرگۈچىلەر

36 مىڭ ئادەم (قېتىم)غا يەتتى . «قىشلىق پەن - تېخنىكا پائالىيىتى»نى قانات يايدۇرۇشقا بىرلەشتۈرۈپ ، ئۇزاق مۇددەتلىك ، قىسقا مۇددەتلىك يېزا ئەمەلىي تېخنىكا كۇرسىدىن 107 قارار ئېچىپ ، 12 مىڭ كادىر ۋە ئامما (قېتىم)نى تەربىيىلىدى ، ئۇلار ئاساسلىقى بۇغداي ، كۆممىقوناق ، شال ، كېۋەز ، قىزىلچىنى مول ھوسۇللۇق ئۆستۈرۈش تېخنىكىسى ، كېسەللىك - ھاشارات زىياندا‌شلىقىنىڭ ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش ، باغۋەنچىلىك ، پىلىچىلىك ، پارنىكتا كۆكتات ئۆستۈرۈش ، چارۋا بورداش قاتارلىق جەھەتلەردىن تەربىيىلەندى ، 3800 ئادەم بىردىن ئىككىچە ئەمەلىي تېخنىكا ئىگىلىۋالدى .

1993 - يىلى ناھىيىلىك پەن - تېخنىكا جەمئىيىتى ، پەن - تېخنىكا كومىتېتى 4200 پارچە تېخنىكا قوللانمىسى تارقاتتى ، «قىشلىق پەن - تېخنىكا پائالىيىتى»دە 20 پەن - تېخنىكا خادىمىنى پىلىچىلىك ، چارۋىچىلىق ، كۆكتاتچىلىق ۋە دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش بويىچە بەش كەسپىي گۇرۇپپىسىغا ئايرىپ ، يېزا - كەنتلەرگە ئەۋەتتى ، ئۇلار 45 قارار كۇرس ئېچىپ ، پەن - تېخنىكا تايانچىلىرىدىن 6805نى تەربىيىلىدى .

1994 - يىلى يېزا - بازارلىق دېھقان - چارۋىچىلار مەدەنىيەت - تېخنىكا مەكتەپلىرى قۇرۇلۇپ ، تېلېۋىزور ، سىنئالىغۇ ئۇسكۇنىلىرى تارقىتىپ بېرىلدى ، شۇ يىلى 61 ئاساسىي قاتلام كادىرى ، 35 مىڭ دېھقان - چارۋىچى (قېتىم) تەربىيىلەندى ، 2600 نۇسخا تېخنىكا ماتېرىيالى تۈزۈپ تارقىتىلدى .

1995 ~ 2001 - يىلغىچە 31 مەيدان پەن - تېخنىكىنى ئومۇملاشتۇرۇش دوكلات يىغىنى ، پەن - تېخنىكىغا تايىنىپ بېيىش ماھىرلىرىنىڭ تەجرىبە ئالماشتۇرۇش يىغىنى ئېچىلدى ، 270 سان پەن - تېخنىكىنى ئومۇملاشتۇرۇش مەخسۇس ستونى چىقىرىلدى ، رادىئودا 450 سائەت پەن - تېخنىكىنى ئومۇملاشتۇرۇش بىلىملىرى تەشۋىق قىلىندى ، پەن - تېخنىكا تەربىيىسىگە دائىر 354 مەيدان (قېتىم) سىن فىلىمى قويۇلدى ، پەن - تېخنىكىغا دائىر 97 مىڭ نۇسخا ماتېرىيال كىتاب ، ژۇرنال تارقىتىلدى ؛ يېزا - كەنتلەردە ساۋات چىقىرىش خىزمىتىگە بىرلەشتۈرۈپ ، پەن - تېخنىكىنى ئومۇملاشتۇرۇش تەشۋىقاتىنىڭ دائىرىسى كېڭەيتىلىپ ، جەمئىي 410 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم (قېتىم)گە تەشۋىقات - تەربىيە ئېلىپ بېرىلدى . ناھىيىلىك شىنخۇا كىتابخانىسى تەشۋىقاتقا بىرلەشتۈرۈپ ، دېھقانچىلىق ، چارۋىچىلىققا دائىر 66 مىڭ پارچە پەن - تېخنىكا كىتابى تارقاتتى ۋە ساتتى . كەڭ دېھقان - چارۋىچىلار «بېيجىڭ يېزا ئىگىلىكى» ، «يېزا ئىگىلىك پەن - تېخنىكىسى ۋە ئۇچۇرى» ، «يېزا ئىلىم - پەن تەجرىبىسى» ، «ئاقسۇ پەن - تېخنىكا گېزىتى» قاتارلىق پەن - تېخنىكا گېزىت - ژۇرناللىرىغا قىزغىن مۇشتەرى بولدى .

§ 4 . پەن - تېخنىكا مەسلىھەتچىلىكى

1989 - يىلى 3 - ئايدا ناھىيىلىك پەن - تېخنىكا مەسلىھەتچىلىك مۇلازىمەت مەركىزى قۇرۇلدى ، بۇ مەركەز پەن - تېخنىكا خادىملىرىنى بازار - يېزىلاردا نۇقتىدا تۇرۇپ ياكى سەييارە يۇرۇپ پەن - تېخنىكا بويىچە مەسلىھەت بېرىش ، مۇلازىمەت قىلىشقا تەشكىللىدى . 4 ~ 5 - ئايلاردا بۇ مەركەز ئېلېكترون پەن-تېخنىكىسى مەسلىھەتچىلىك مۇلازىمەت بۆلۈمى ۋە پەن - تېخنىكىنى ئومۇملاشتۇرۇش سايمانلىرى مۇلازىمەت بۆلۈمى قۇرۇپ ، جەمئىيەتكە يۈزلىنىپ ، ئائىلە ئېلېكتر سايمانلىرىنى رېمونت قىلىش ، رادىئو زاپچاسلىرىنى سېتىش ، پەن - تېخنىكىنى ئومۇملاشتۇرۇش كىتابلىرىنى سېتىش ، ئېلېكترون پەن - تېخنىكىسىدىن مەسلىھەت بېرىشكە ئوخشاش كەسىپلەرنى يولغا قويدى (كېيىن خادىملاردا ئۆزگىرىش بولغاچقا ، بۇ ئىش توختاپ قالدى) . 1990-يىلى تەشكىللىك يوسۇندا پەن - تېخنىكا بويىچە 124 قېتىم مەسلىھەت بېرىلدى ، 110 قېتىم مۇلازىمەت قىلىندى ، مەسلىھەت سورىغان ۋە مۇلازىمەت تەلەپ قىلغان 9000 ئامما (قېتىم) قوبۇل قىلىندى . 1993-

يىلى قىسمەن پەن ـتېخنىكا خادىملىرىدىن ئۈيۈشتۇرۇلغان پەن ـ تېخنىكا بويىچە مەسلىھەتچىلىك مۇلازىمەت ئەترىتى بازار كۈنلىرىدىن پايدىلىنىپ 18 قېتىم مەسلىھەتچىلىك ۋە مۇلازىمەت قىلىپ ، 340 خىل قىيىن تېخنىكىلىق مەسىلىگە جاۋاب بەردى ، تېخنىكا مەسلىھەت ماتېرىيالىرىدىن 1200 پارچە تارقاتتى ، 8900 ئادەم (قېتىم)گە مەسلىھەت بەردى . 2001 ـ يىلغا قەدەر مەسلىھەتچىلىك ـ مۇلازىمەت مەركىزى سورتلۇق قوغۇن-تاۋۇز ، كۆكتات ئۇرۇقىدىن 759 كىلوگرام تەمىنلەپ ، 201 ئىككى گېكتار يەرگە تېرىپ كېڭەيتتى ، 7600 تۇپ ھەر خىل مېۋىلىك دەرەخنى ئۆلاپ ئۆزگەرتتى ، 3700 تۇپ سۈپەتلىك گۈل ، دەرەخ كۆچەتنى كۆپەيتىپ كېڭەيتتى ، پەن ـ تېخنىكىنى ئومۇملاشتۇرۇشقا دائىر 6000 پارچىدىن ئارتۇق كىتاب ، ماتېرىيال تارقاتتى ، 2900 دانە ئائىلە ئېلېكتر سايمىنى ، 60 دانە دېھقانچىلىق ماشىنىسىنى رېمونت قىلدى ، 23 مىڭ ئامما (قېتىم)غا مەسلىھەت بەردى .

§ 5 . يېزا ئىگىلىكىنى پەن ـ تېخنىكىغا تايىنىپ گۈللەندۈرۈش

70 ـ يىللاردىن ئىلگىرى ناھىيىنىڭ دېھقانچىلىق ئېتىزلىرى ئومۇميۈزلۈك تۆۋەن ھوسۇللۇق ئېتىزلار ئىدى . 1976 ـ يىلى بۇغداينىڭ «شىنجاڭ گۈزگىسى — 2 ـ نومۇر» دېگەن سورتى كىرگۈزۈلۈپ ۋە كېڭەيتىلىپ مول ھوسۇل ئېلىندى .

1978 ـ يىلى ئاپتونوم رايون ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنى شىنجاڭدىكى ياغلىق دان ئىشلەپچىقىرىش بازلىرى قاتارىغا كىرگۈزدى . ناھىيىلىك دېھقانچىلىق پەن ـ تېخنىكا ئورنى «ئىلغار خىزمەتچى — 1 ـ نومۇر»لۇق ياغلىق ئاپتاپپەرەس سورتىنى كىرگۈزۈپ ، مۇڭاپىق قويۇق تېرىپ بىر مو يەردە 3000 تۇپ مايسا قالدۇرۇپ ئۈستۈرۈپ ، بىرلىك ھوسۇلىنى 200 كىلوگرامدىن ئاشۇردى ، ياغ چىقىش نىسبىتىنى % 38كە يەتكۈزدى ، مەھسۇلات يەرلىك قىچىنىڭكىدىن 50 كىلوگرام ، ياغ % 4 ، يوغان باش زىغىرنىڭكىدىن 104 كىلوگرام ، ياغ % 6 ، تىكەنسىز زاراڭزىنىڭكىدىن 35 كىلوگرام ، ياغ % 22 ئېشىپ چىقتى . شۇ يىلى بۇغداي بىلەن قاشقا بېدىنى كىرىشتۈرۈپ تېرىش تېخنىكىسىدا مۇۋەپپەقىيەت قازىنىلىپ ، تۈپراق قۇرۇلمىسىنى ياخشىلاپ ، ئاشلىق ھوسۇلىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن يول تېپىلدى . كېيىنكى يىلى گەنسۇ ، شەنشى ئۆلكىلىرىدىن 30 تونىنا سورتلۇق قاشقا بېدە ئۇرۇقى كىرگۈزۈلۈپ ، ناھىيە بويىچە ئۈچتىن بىر قىسىم تېرىلغۇ يەرگە قاشقا بېدە تېرىلىپ ، تۈپراقتىكى ئوكسىگىن ، فوسفور كەملىك ئەھۋالى ئوڭشالدى ، بىر قىسىم تېرىلغۇ يەرلەرگە بۇغداي ، كۆمىستوناق بىلەن پۈرچاق ، ياغلىق دان ، قوغۇن ـ تاۋۇزنى كىرىشتۈرۈپ تېرىش ئۇسۇلى قوللىنىلىپ ، يەردىن پايدىلىنىش ئۈنۈمى ئۈستۈرۈلدى . شۇ يىلى بۇغدايدىن 366 تونىنا ھوسۇل ئېلىنىپ ، 1978 ـ يىلدىكىدىن 141 تونىنا ئاشۇرۇلۇپ ، تارىختىكى ئەڭ يۇقىرى سەۋىيە يارىتىلدى .

1980 ـ يىلى ئالغا گۈڭشېسى قاشقا بېدىنى يېشىل ئوغۇت قىلىپ 7.3 گېكتار يەرگە كۈزكى بۇغداي تېرىپ ، ھوسۇلىنى مو بېشىدا 120 كىلوگرام ئاشۇردى ؛ شالىنىڭ «2—74A3» سورتى بىلەن چىلگە «نىڭشى 3 — 62» سورتى كىرگۈزۈلۈپ ، قىزىلبايراق گۈڭشېسىدا 6.4 گېكتار يەرگە سىناپ تېرىلدى ، بۇنىڭ ئىچىدە 3.5 گېكتار يەرگە ئۇرۇق چېچىپ تېرىلدى ، 2.9 گېكتار يەرگە مايسا تىكىلدى ، ھەر مو يەرگە تۆت قېتىمدا 27 كىلوگرام ئوغۇت بېرىلىپ ، مو بېشىدىن ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 191 كىلوگرام ھوسۇل ئاشۇرۇپ ئېلىندى . ئېشىش ھەجمى % 68.2 بولدى .

1988 ـ يىلىغىچە دېھقانچىلىق تېخنىكىسى تۇرىدىن 123ى كېڭەيتىلدى ، بۇنىڭ ئىچىدە 1983 ـ يىلى كىرگۈزۈلگەن «نۇڭكاك 11878»نىڭ كۆمىستوناق قارا توزان كېسىلىنىڭ ئالدىن ئېلىش ـ يوقىتىشتىكى

ئۇنۇمى ناھايىتى ياخشى بولدى . سېرىق پۇرچاق سورتى «سەنشى پۇرچىقى 83» كېڭەيتىپ تېرىلىپ ، ياخشى ھوسۇل ئېلىندى . 1985 - يىلى تۇپراقنى ئۆلچەپ رېتسېپلىق ئوغۇت بېرىش ئارقىلىق بۇغداينى مول ھوسۇللۇق ئۆستۈرۈش تېخنىكىسى قوللىنىلىپ ، ئوتتۇرىچە مو بېشى ھوسۇلى 127 كىلوگرام ئاشۇرۇلدى ، ئېشىش ھەجمى 24.3 % بولدى .

1987 - يىلى سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ كۆممىقوناق تېرىش تېخنىكىسى يولغا قويۇلدى ، سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ تېرىلغان كۆممىقوناقنىڭ ھوسۇلى مو بېشىغا ئادەتتىكى كۆممىقوناقنىڭكىدىن 369 كىلوگرام ئاشتى ، شال مايسىسىنى تەخسىدە يېتىلدۇرۇپ ئېتىزغا ماشىنا بىلەن تىكىش ئارقىلىق ھوسۇل 203 كىلوگرام ئاشۇرۇلدى . كۆممىقوناق قۇرلىرى ئارىسىغا سېرىق پۇرچاقنى كىرىشتۇرۇپ تېرىش ئارقىلىق ، مو بېشى ھوسۇلى ئادەتتىكى كۆممىقوناقنىڭكىدىن 16.5 كىلوگرام ، ئادەتتىكى سېرىق پۇرچاقنىڭكىدىن 18.5 كىلوگرام ئاشۇرۇلدى ، ئېشىش ھەجمى 6.9 % ۋە 44.6 % بولدى .

1989 - يىلى «دېھقانچىلىق تېخنىكىسى بويىچە گۇرۇپپا ھۆددىگەرلىكى» يولغا قويۇلدى ، 132 كىشى 2828 گېكتار يەردىكى زىرائەتنى ، 41 تۇرنى ھۆددىگە ئالدى ، بۇنىڭ ئىچىدە 99 پەن - تېخىكا خادىمى 37 تۇرنى ھۆددىگە ئالدى .

1990 ~ 1991 - يىللىرى پەن - تېخنىكا ئارقىلىق 470 نامرات ئائىلە يۆلىنىپ ، 310 ئائىلە نامراتلىقتىن قۇتۇلدۇرۇلدى ، 530 ئائىلە پەن - تېخنىكا ئارقىلىق بېيىش مۇسابىقىسىگە قاتنىشىپ ، 340 ئائىلە ئۆلچەمگە يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە 25 ئائىلە ۋىلايەتنىڭ مۇسابىقىسىگە قاتناشتى .يۇقىرى ھوسۇل تېخنىكىسىدىن 29ى كېڭەيتىلىپ ، پەن - تېخنىكىغا تايىنىپ بېيىش ماھىرىدىن 160ى باھالاپ چىقىلدى .

1992 - يىلى دېھقانلارغا مول ھوسۇل دورىسىدىن 8600 قۇتا تەۋسىيە قىلىنىپ ، 1000.5 گېكتار زىرائەتكە چېچىلدى . تۇنجى قېتىم ئىماملىرىم يېزىسىدا شالنى بىنەم يەرگە شالاڭ تېرىپ ئۆستۈرۈش تېخنىكىسى كېڭەيتىلىپ ، بىرلىك مەھسۇلات 450 كىلوگرامغا يەتكۈزۈلدى ؛ 300 تۇپ مېۋىلىك دەرەخ ئۇلاندى ، تۇتۇش نىسبىتى 93 % بولدى . شوخىلىنى ئوچۇقچىلىقتا ئۆستۈرۈپ 70 كۈندە چېچەكلىتىش تېخنىكىسىنى كىرگۈزۈشتە مۇۋەپپەقىيەت قازىنىلدى .

1993 - يىلى ئاچاتاغ يېزىسى پەن - تېخنىكىغا تايىنىپ ھاللىق سەۋىيىسىگە يېتىش بويىچە ئۈلگە يېزا قىلىپ بېكىتىلدى . يېزا بويىچە پەن - تېخنىكىدا ئۈلگە كۆرسىتىش ئائىلىسىدىن 62سى شال مايسىسىنى تەخسىدە يېتىشتۇرۇپ كۆچۈرۈش تېخنىكىسىنى سىناپ قوللىنىپ مۇۋەپپەقىيەت قازاندى . قوغۇن - تاۋۇزنىڭ ئەلا سورتىنى كىرگۈزۈش ۋە تاۋۇز مايسىسىنى قەغەز سىلىندىردا يېتىشتۇرۇپ ئېتىزغا كۆچۈرۈش تېخنىكىسىنى قوللىنىش ئارقىلىق ، مو بېشى ساپ كىرىمىنى 800 يۈەندىن ئاشۇردى ؛ ياغلىق پۇرچاق سورتىنى كىرگۈزۈپ ، ئوتتۇرىچە مو بېشى مەھسۇلاتىنى 600 كىلوگرامغا ، ياغ چىقىش نىسبىتىنى 30 %كە يەتكۈزدى ، ياغ سۈپىتى كۈنجۈت يېغىدىن قالسىلا 2 - ئورۇندا تۇردى ؛ بۇ يېزا يەنە سەندۇڭدىن ئېسىل يېسىۋىلەك سورتى — «جىنبەي 3 - نومۇر» ، «لۇزا 58 - نومۇر»نى كىرگۈزۈپ ، مو بېشى مەھسۇلاتىنى 800 كىلوگرامغا يەتكۈزدى ، بۇلار كېسەلگە قارشى تۇرۇشى كۈچلۈك سورت بولۇپ چىقتى ، بۇ يېزا يەنە مېۋىلىك دەرەخ كۆچەتلىرىنى تېز يېتىشتۇرۇش ئۇسۇلىنى كېڭەيتىپ ، كۆچەتنى شۇ يىلى يېتىشتۇرۇپ ، شۇ يىلى كۆچەتخانىدىن چىقىرىپ ، مو بېشى ساپ كىرىمىنى 5000 ~ 8000 يۈەنگە يەتكۈزدى .

1994 - يىلى پەن - تېخنىكىدا ئۈلگە كۆرسىتىش كەنتىدىن 27نى بەرپا قىلىش ، پەن - تېخنىكىدا ئۈلگە كۆرسىتىش ئائىلىسىنى 1539غا يەتكۈزۈش پىلانى بەلگىلەندى . ناھىيىلىك پەن - تېخنىكا كومىتېتى ، پەن- تېخنىكا جەمئىيىتى 20 پەن - تېخنىكا خادىمىنى ئاجرىتىپ ، پەن - تېخنىكا بويىچە لېكسىيە سۆزلەش ئۆمىكى ئۇيۇشتۇردى ، بۇ ئۆمەك دېھقانچىلىق ، چارۋىچىلىق رايونلىرىغا بېرىپ ، يېزا ئىگىلىك پەن - تېخنىكىسى بويىچە 248 مەيدان - قېتىم لېكسىيە سۆزلىدى ، 40 تۇپ مېۋىلىك دەرەخ ئۇلىدى ، تۇتۇش نىسبىتى 90 % بولدى ،

ئىككى گېكتار كۆكتات پارنىكى بەرپا قىلدى.

1995 ـ يىلى 12 پەن ـ تېخنىكا خادىمى تاللىنىپ، پەن ـ تېخنىكا بويىچە ئۇچ تەرىبىلەش گۇرۇپپىسى تەشكىل قىلىندى، بۇ گۇرۇپپىلار يېزا ـ كەنت، چارۋىچىلىق رايونلىرىغا بېرىپ، دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق پەن ـ تېخنىكىسى بويىچە تەرىبىلەش خىزمىتىنى قانات يايدۇرۇپ، پەن ـ تېخنىكا تايانچلىرىدىن 1683نى تەربىيىلىدى، «ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە ئاساسلىق دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىنى مول ھوسۇللۇق قىلىپ ئۆستۈرۈشنىڭ تېخنىكىلىق قائىدىسى»دىن 10 نەچچە نۇسخا تۈزۈپ تارقاتتى. يەنە پەن ـ تېخنىكىنى ئومۇملاشتۇرۇش سالمىقىنى ئاشۇرۇپ، «ئىككىدە يۇقىرى، بىردە ئەلا بولۇش» نىشانىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۇچۇن، ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك پەن ـ تېخنىكىنى ئومۇملاشتۇرۇش ـ تەنقىق قىلىش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى ھەمدە 137 بۆلۈم دەرىجىلىكتىن يۇقىرى كادىر ۋە كەسپىي تېخنىكا خادىم قاتناشقان يېزا ئىگىلىكىنى پەن ـ تېخنىكا ئارقىلىق گۈللەندۈرۈش مۇھاكىمە يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى، يىغىندا بۇغداي بىلەن كۆممىقوناقنى كىرىشتۈرۈپ تېرىپ بىر تونىنا ھوسۇل ئالغىلى بولىدىغان ئېتىزلارنى بەرپا قىلىش تېخنىكىسىنى تەجرىبە قىلىپ كېڭەيتىش تۈرى نۇقتىلىق مۇھاكىمە قىلىندى. شۇ يىلى 7.6 گېكتار يەرگە بۇغداي بىلەن كۆممىقوناق كىرىشتۈرۈپ تېرىلىپ، مو بېشىدىن ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 493 كىلوگرام بۇغداي، 385 كىلوگرام كۆممىقوناق، ئىككىسىنى قوشقاندا جەمئىي 878 كىلوگرام ھوسۇل ئېلىندى. شال مايىسىنى تەخسىدە يېتىشتۈرۈپ، 113.5 گېكتار يەرگە كۆچۈرۈپ، مو بېشىدىن 373.4 كىلوگرام ھوسۇل ئېلىنىپ، بۇئاستە تېرىلغان شالنىڭ بىرلىك مەھسۇلاتىدىن 62.2 كىلوگرام ئاشۇرۇلدى. بۇغداينىڭ يۇقىرى ھوسۇللۇق سورتى — «جۇڭگو گېگانتى — 1 ـ نومۇر» كىرگۈزۈلۈپ، مو بېشىدىن 680 كىلوگرام ھوسۇل ئېلىندى. ئىككى كۆكتاتچى دېھقان ئاقسۇ شەھىرىنىڭ قۇمباش يېزىسى بىلەن ئىگەرچى يېزىسىغا پارنىكتا كۆكتات ئۆستۈرۈش تېخنىكىسىنى ئۆگىنىشىگە ئەۋەتىلدى، ئۇچتۇرپان بازىرىنىڭ 1 ـ كەنتىدە ئۇچ قېتىم نەق مەيدان يىغىنى ئېچىلىپ، يۇقىرى ھوسۇللۇق كۆكتات ئۆستۈرۈش تېخنىكىسى كېڭەيتىلدى.

1996 ـ يىلى يازغى بۇغداينىڭ «خېيىن 1 ـ نومۇرلۇق» سورتى كىرگۈزۈلۈپ، 2.7 گېكتار يەرگە سىناپ تېرىلىپ، مو بېشىدىن 500 كىلوگرام ھوسۇل ئېلىندى، بۇ يەنە زىرائەتلەرنى يازدا ئېگىزغا تېرىش ئارقىلىق ئىككى يىلدا ئۇچ قېتىم ھوسۇل ئېلىش ئىمكانىيىتىنى يارىتىپ بەردى. ناھىيىلىك پەن ـ تېخنىكا جەمئىيىتى خېيلۇڭجىياڭدىن شالنىڭ «چىداۋ 1 ـ نومۇرلۇق» سورتىنى كىرگۈزۈپ، سۇلياۋ لاپاستا تەخسىدە مايسا يېتىشتۈرۈپ ئېتىزغا تىكىش ئارقىلىق، مو بېشىدىن 1009 كىلوگرام ھوسۇل ئالدى، كېيىن بۇ سورت ناھىيە بويىچە ئومۇملاشتۇرۇلدى؛ 33.8 گېكتار يەرگە سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ كۆزگى بۇغداي تېرىلىپ، مو بېشىدىن 420 كىلوگرام ھوسۇل ئېلىنىپ، ئادەتتىكى بۇغداينىڭكىدىن 92 كىلوگرام ئاشۇرۇلدى.

1997 ـ يىلى 2001 گېكتار يەرگە سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ كېۋەز تېرىلىپ، مو بېشىدىن ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 63.8 كىلوگرام پاختا ئېلىندى. 3.3 گېكتار يەرگە سىناق تەرىقىسىدە چۆنەكلەپ كېۋەز تېرىش مۇڭەپپەقىيەتلىك بولۇپ، مو بېشىدىن 90.5 كىلوگرام پاختا ئېلىندى.

1998 ـ يىلى بۇغداي بىلەن كۆممىقوناقنى كىرىشتۈرۈپ تېرىپ تونىلىق ئېتىز بەرپا قىلىش تېخنىكىسى 5335 گېكتار يەرگە كېڭەيتىلىپ، مو بېشىدىن 415 كىلوگرام بۇغداي، 350 كىلوگرام كۆممىقوناق ئېلىندى، يەنە بۇغداي بىلەن كۆممىقوناق ئورۇڭلىنغاندىن كېيىن ئېگىزلىغا ئېقتىسادىي زىرائەت ۋە كۆكتات تېرىلىپ، ھوسۇل ۋە كىرىمنى ئاشۇرۇشتا كۆرۈنەرلىك ئۈنۈم ھاسىل قىلىندى، بۇ نەتىجە شۇ يىلى شىنجاڭ پەن ـ تېخنىكا نەتىجىلىرى كۆرگەزمىسىدە «مۇنەۋۋەر پەن ـ تېخنىكا نەتىجىلىرى بويىچە ئالتۇن لوڭقا مۇكاپاتى»غا ئېرىشتى. شالنىڭ «چىداۋ — 38» دېگەن سورتى 800.4 گېكتار يەرگە تېرىلىپ، مو بېشىدىن ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 649 كىلوگرام ھوسۇل ئېلىنىپ، شۇ چاغدا ئومۇملاشتۇرۇلغان «چىداۋ — 1 ـ نومۇرلۇق» شالىنىڭكىدىن 170 كىلوگرام ئاشۇرۇلدى. 360.2 گېكتار يەرگە چۆنەكلەپ كۆممىقوناق تېرىلىپ، مو بېشىدىن

ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 761 كىلوگرام ھوسۇل ئېلىندى؛ 871.1 گېكتار يەرگە چۆنەكلەپ كېۋەز تېرىلىپ، مو بېشىدىن ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 83.5 كىلوگرام پاختا ئېلىندى. دېھقانلار تاۋۇزلۇققا نوقۇتنى كىرىشتۇرۇپ تېرىشقا يېتەكلىنىپ، تۇنجى قېتىم 3.3 گېكتار يەرگە تېرىلىپ، يەنە سەككىز گېكتار ئەتىيازلىق ئېگىزغا تاۋۇز تېرىلىپ، مو بېشى ئوتتۇرىچە ساپ كىرىمى 2000 يۈەندىن ئاشۇرۇلدى.

2001 - يىلى 6381 گېكتار تونىلىق ئېتىزغا بۇغداي بىلەن كۆممىقوناق كىرىشتۇرۇپ تېرىلدى، سۈلياۋ يوپۇق يېپىپ 4667 گېكتار يەرگە كېۋەز، 520 گېكتار يەرگە كۆممىقوناق، 910 گېكتار يەرگە قوغۇن - تاۋۇز ۋە كۆكتات تېرىلدى؛ 1500 گېكتار يەرگە شال مايىسى تىكىلدى.

Ⅲ باب

پەن - تېخنىكا نەتىجىلىرى

§1. ئاپتونوم رايونىمىز مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن تۈرلەر

1986 - يىلى 12 - ئايدا ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكىسى پونكتى تاماملىغان كېسەللىك، ھاشارات، ياۋا ئوت - چۆپ زىياندا شلىقىنىمىز ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش تۈرى دېھقانچىلىق نازارىتىنىمىز پەن - تېخنىكا تەرەققىياتى بويىچە 3 - دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا، 4582.2 گېكتار يەردىكى كۆممىقوناق ئارىسىغا سېرىق پۇرچاقنى كىرىشتۇرۇپ تېرىش تۈرى دېھقانچىلىق نازارىتىنىمىز 2 - دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشتى.

1988 - يىلى 10 - ئايدا ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكىسى پونكتى تاماملىغان شال مايىسىنى تەخسىدە يېتىشتۇرۇپ ماشىنا بىلەن ئېتىزغا تىكىش تۈرى دېھقانچىلىق نازارىتىنىمىز 3 - دەرىجىلىك پەن - تېخنىكا تەرەققىياتى مۇكاپاتىغا ئېرىشتى. شۇ يىلى ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكىسى پونكتى رېتسىپلىق ئوغۇتلاش، كېسەللىك - ھاشارات زىياندا شلىقىنىمىز ھەر تەرەپلىمە ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش تېخنىكىسىنى كېڭەيتىپ، 4667 گېكتار يەردىكى بۇغدايىنىمىز بىرلىك ھوسۇلىنى 300 كىلوگرامدىن ئاشۇرغانلىقىغا ئوخشاش تەجرىبە نەتىجىلىرى دېھقانچىلىق نازارىتىنىمىز 3 - دەرىجىلىك پەن - تېخنىكا تەرەققىياتى مۇكاپاتىغا ئېرىشتى.

1998 - يىلى تونىلىق ئېتىز بەرپا قىلىش تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش نەتىجىسى ئاپتونوم رايونلۇق پەن-تېخنىكا نەتىجىلىرى كۆرگەزمىسىنىمىز «مۇنەۋۋەر پەن - تېخنىكا نەتىجىلىرى بويىچە ئالتۇن لوكا مۇكاپاتى»غا ئېرىشتى.

§2. ۋىلايەتنىمىز مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن تۈرلەر

1984 - يىلى 12 - ئايدا ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكىسى پونكتى تاماملىغان 6527 گېكتار يەرگە ئاشلىق بىلەن پۇرچاقنى كىرىشتۇرۇپ تېرىش تۈرى ۋىلايەتنىمىز دېھقانچىلىق پەن - تېخنىكا مۇكاپاتىغا ئېرىشتى.

1986 - يىلى 12 - ئايدا ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكىسى پونكتى تاماملىغان خەمىيىلىك ئوسۇلدا

ئوت - چۆپ يوقىتىش ، ئۇچنى بېكىتىپ كۆممىقوناق ئۆستۈرۈش بويىچە ئۇلگە كۆرسىتىش تۈرى ۋىلايەتنىڭ دېھقانچىلىق پەن - تېخنىكىسى مۇكاپاتىغا ئېرىشتى .

1987 - يىلى 12 - ئايدا كۆممىقوناقنى سۈلياۋ يوپۇق يېپىپ مول ھوسۇللۇق قىلىپ ئۆستۈرۈش تېخنىكىسى ۋىلايەتنىڭ 3 - دەرىجىلىك دېھقانچىلىق پەن - تېخنىكىسى مۇكاپاتىغا ئېرىشتى .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ دۆلەت ، ئاپتونوم رايون ، ۋىلايەت تەرىپىدىن مۇكاپاتلانغان پەن تەتقىقات نەتىجىلىرى

جەدۋەل : 23 — 2

تۈر نامى	مۇكاپاتلانغان ئورۇن	رىياسەتچى	مۇكاپاتلىغان ئورۇن	مۇكاپات دەرىجىسى	مۇكاپاتلانغان ۋاقتى
«نۇڭكاك 11878» ئارقىلىق كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش بويىچە ئۇلگە كۆرسىتىش	ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكىسى پونكىتى	شۇ يۈجۈك	يېزا ئىگىلىك پەنلەر ئاكادېمىيىسى		1983. 10
93 سانلىق 862 مو يەرگە ئاشلىق-پۇرچاقنى كىرىشتۈرۈپ تېرىش ، 30 سانلىق مو يەرگە تۇرتكە بولۇش	ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكىسى پونكىتى		دېھقانچىلىق باشقارمىسى		1984. 12
تۈپراقنى ئۇلچەپ رېتسېپلىق ئوغۇتلاش	ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكىسى پونكىتى		دېھقانچىلىق نازارەتى		1985. 12
ئېتىزلاردىكى ئوت - چۆپنى خىمىيىلىك ئۇسۇلدا يوقىتىش	ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكىسى پونكىتى		دېھقانچىلىق نازارەتى		1985. 12
تۈۋەن ھوسۇللۇق بۇغدايىنى يۇقىرى ھوسۇللۇق بۇغدايغا ئۆزگەرتىش	ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكىسى پونكىتى		دېھقانچىلىق نازارەتى		1985. 12
كېسەللىك ، ھاشارات ، ئوت - چۆپ زىياندا شلىقىنىڭ ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش	ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكىسى پونكىتى		دېھقانچىلىق نازارەتى	3 - دەرىجە	1986. 12
خىمىيىلىك ئۇسۇلدا ئوت - چۆپ يوقىتىش	ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكىسى پونكىتى		دېھقانچىلىق باشقارمىسى	پەن - تېخنىكا مۇكاپاتى	1986. 12
ئۇچنى بېكىتىپ كۆممىقوناق ئۆستۈرۈش بويىچە ئۇلگە كۆرسىتىش تۈرى	ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكىسى پونكىتى		دېھقانچىلىق باشقارمىسى		1986. 12
كۆممىقوناق ئارسىغا سېرىق پۇرچاق تېرىش	ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكىسى پونكىتى		دېھقانچىلىق نازارەتى	2 - دەرىجە	1986. 12
رېتسېپلىق ئوغۇتلاشنى ئومۇملاشتۇرۇش	ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكىسى پونكىتى		دېھقانچىلىق نازارەتى		1987. 12
كۆممىقوناقنى سۈلياۋ يوپۇق يېپىپ مول ھوسۇللۇق قىلىپ ئۆستۈرۈش	ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكىسى پونكىتى	ژاك جىنيۇ	دېھقانچىلىق باشقارمىسى	3 - دەرىجە	1987. 12
ئۇسۇملۇك زىياندا شلىرىنىڭ ھەر تەرەپلىمە ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش	ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكىسى پونكىتى		دېھقانچىلىق نازارەتى		1987. 12

1987 ~ 1988 - يىللىرى شال مايسىنى تەخسە يېتىشتۇرۇپ ئېتىزغا ماشىنا بىلەن تېكىش تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش	ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكىسى پونكتى		دېھقانچىلىق نازارەتى	3 - دەرىجە	1988. 10
70 مىڭ مو كۆزگى بۇغداينىڭ يىرلىك ھوسۇللىنىشى 300 كىلوگرامدىن ئاشۇرۇش	ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكىسى پونكتى	سۇ خۇيىسن	دېھقانچىلىق نازارەتى	3 - دەرىجە	1988. 11
جىغان بايلىقىنى تەكشۈرۈش دوكلاتى	ناھىيىلىك ئورمانچىلىق ئىدارىسى	جاۋ جىزى	ئاپتونوم رايون	پەن - تېخنىكا نەتىجىسى مۇكاپاتى	1989. 3. 18
يېزا ئىگىلىكىنى رايونلارغا ئايرىش خەرىتىسى	ناھىيىلىك ئورمانچىلىق ئىدارىسى	جاۋ جىزى	ئاپتونوم رايون	3 - دەرىجە	1995
تونناق ئاشلىق ئېتىزلىرىنى بەرپا قىلىش	ناھىيىلىك دېھقانچىلىق ئىدارىسى	ئارنۇق ياقۇپ	ۋىلايەت	3 - دەرىجە	1997
دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش	ناھىيىلىك دېھقانچىلىق ئىدارىسى	ھەبىبۇللا ئابدۇراخمان	يېزا ئىگىلىك مىنىستىرلىكى		1997
تونناق ئاشلىق ئېتىزلىرىنى بەرپا قىلىش	ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكىسى پونكتى		ئاپتونوم رايون	ئالتۇن لوغقا مۇكاپاتى	1998
جەنۇبىي شىنجاڭدا تونناق ئاشلىق ئېتىزلىرىنى ماشىنلاشتۇرۇشنىڭ يۇرۇشلۇق تېخنىكىسى	ناھىيىلىك دېھقانچىلىق ماشىنلىرى ئىدارىسى	ھەبىبۇللا ئابدۇراخمان	ئاپتونوم رايون	2 - دەرىجىلىك پەن - تېخنىكا تەرەققىياتى مۇكاپاتى	2000
بۇغداينى خاللاپ تېرىشنى ماشىنلاشتۇرۇش تېخنىكىسى	ناھىيىلىك دېھقانچىلىق ماشىنلىرى ئىدارىسى	ھەبىبۇللا ئابدۇراخمان	ئاپتونوم رايون	پەن - تېخنىكا تەرەققىياتى مۇكاپاتى	2000
سۈپەتلىك شال سورتىنى كىرگۈزۈش ۋە كېڭەيتىش	ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكىسى پونكتى	خۇالۇ زۇچۈەن	ئاپتونوم رايون	2 - دەرىجىلىك پەن - تېخنىكا تەرەققىياتى مۇكاپاتى	2000. 12
ئاقسۇ ۋىلايىتىدە بۇغداينىڭ يۇقىرى ھوسۇللۇق، يۇقىرى ئۈنۈملۈك ئۇستۇرۇش ئۈنۈمىرسال تېخنىكىسىنى تەتقىق قىلىش ۋە بەرپا قىلىش	ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكىسى پونكتى	ئامانتۇر ئىبراھىم	ئاپتونوم رايون	ئالدىنقى 5 - ئورۇن	2001

بىگىرمە تۆتىنچى قىسىم

مەدەنىيەت

يىگىرمە تۆتىنچى قىسىم

مەدەنىيەت

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ مەدەنىيەت ـ سەنئىتى مول ھەم رەڭدار ، تارىخىمۇ ئۇزۇن ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مەدەنىيەت پائالىيىتى خىلمۇخىل شەكىلگە ئىگە ، ئۇيغۇرلارنىڭ مەشرەپ ئويۇنى ، قىرغىزلارنىڭ بىيى ئويۇنى ، خۇيزۇلارنىڭ گۇل ناخشىسى ، خەنزۇلارنىڭ كوچا ئويۇنى ئۇزگىچىلىككە ئىگە . مەشھۇر ئەلئارا مۇزىكىلىق ئەسەرلەردىن سەنەم ، «مۇناجات» ، «خوامۇ كۆيى» ، «دىلدار مىراج» قاتارلىقلار ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە .

مىنگونىڭ 23 ـ يىلى (1934 ـ يىلى) مەدەنىيەت ـ مائارىپنى ئىلگىرى سۈرۈش جەمئىيىتى (مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى) قۇرۇلدى . شۇ يىلى يەنە ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك مەدەنىيەت خىزمىتى ئۆمىكى (سەنئەت ئۆمىكى) قۇرۇلدى ، سوۋېت ئىتتىپاقى ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ تەسىرىدە تەرەققىيپەرۋەر زىيالىيلار ، سودىگەرلەر ، سوۋېت ئىتتىپاقى تەۋەلىكىدىكى پۇقرالار ئۇزلۇكسىدىن تەشكىللىنىپ ئويۇن قويۇپ ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ ۋەتەننى مۇنەۋۋەرلىكتىن قۇتقۇزۇش تەشۋىقاتى ئېلىپ بېرىپ ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك ئېڭىنى ئويغاتتى ۋە مەدەنىي تۇرمۇشنى بېيىتتى .

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ، «كونىلىرىنى تاشلاپ يېڭىلىرىنى يارىتىش ، قەدىمكىنى بۇگۈن ئۇچۇن خىزمەت قىلدۇرۇش» ئاڭچىنىڭ يېتەكچىلىكىدە ، ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت داۋاملاشتۇرۇلدى ۋە نۇرلاندۇرۇلدى ، زامانىۋى مەدەنىيەت پەيدىنپەي ئومۇملاشتى ، ئاممىۋى مۇزىكا ۋە ناخشا ـ ئۇسسۇل ، گۇزەل سەنئەت ۋە فوتو سۈرەت ، ئاخبارات ۋە نەشرىيات ، رادىئو ـ تېلېۋىزىيە ، كىنو قويۇش ، كىتابچىلىق قاتارلىق مەدەنىيەت ئىشلىرى كۇنسايىن گۈللەندى ، نۇرغۇن ئىلغار شەخسلەر مەيدانغا كەلدى . ئۇلار كۆپ قېتىم ئاپتونوم رايون ، دۆلەت دەرىجىلىك مۇكاپاتلارغا ئېرىشتى .

1983 ـ يىلى ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتىدىكى ئىبراھىم قۇربان ئىجاد قىلغان «پۇشايمان» ناملىق دراما ۋىلايەت بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن دراما كۆرىكىدە 1 ـ دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى ، كېيىن شىنجاڭ تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى تەرىپىدىن تېلېۋىزىيە ئەدەبىيات ـ سەنئەت فىلمى قىلىپ ئىشلىنىپ پۈتۈن شىنجاڭدا كۆرسىتىلدى .

1992 ـ يىلى ناھىيىلىك سەنئەت ئۆمىكىنىڭ ئارتىسى باھارگۇل ئېيتقان «توشقان دەرياسى» ناملىق ناخشا ئاپتونوم رايونلۇق ياش ناخشىچىلارنىڭ تېلېۋىزىيىدە ماھارەت كۆرسىتىش مۇسابىقىسىدە 1 ـ دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى . ئەلئارا مەدەنىيەت ـ سەنئەت ساھەسىدىكى «ئۇچ توپلام» خىزمىتىنىڭ نەتىجىسى كۆرۈنەرلىك بولۇپ ، «جۇڭخۇا مەملىكەتلىك ئەدەبىيات مۇكاپاتى»غا ئېرىشتى ، سەمەت سادىق ، ئىبراھىم قۇربان ، نۇردۇن يۇنۇسلارغىمۇ مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن مەملىكەتلىك ئەدەبىيات تەنقىدات جەمئىيىتى قاتارلىق ئۇچ ئورۇن «مەملىكەتلىك مەدەنىيەت خىزمىتى نەمۇنىچىسى» دەپ شەرەپلىك نام بەردى . 1993 ـ يىلى ئىبراھىم قۇربان ئىجاد قىلغان 10 ناخشا مەركىزىي خەلق رادىئو ئىستانسىسى تەرىپىدىن لېنتىغا ئېلىنىپ ئاڭلىتىلدى ، ئىبراھىم

قۇربان مەركەز ، ئاپتونوم رايون ، ۋىلايەتلىك تەقدىرلىشىگە ئېرىشتى .

1995 ـ يىلى ئاپتونوم رايونلۇق 7 ـ نۆۋەتلىك ياش ناخشىچىلارنىڭ تېلېۋىزىيەدە ماھارەت كۆرسىتىش سىن مۇسابىقىسىدە ، ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ مۇكاپاتلانغان 25 نومۇرى ئىچىگە ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ 10 نومۇرى كىردى ، مۇكاپاتلانغان بۇ نومۇرلار مەركەز ، ئاپتونوم رايوندىكى رادىئو ـ تېلېۋىزىيە ئىستانسىلىرىدا كۆپ قېتىم ئاڭلىتىلدى ۋە كۆرسىتىلدى . 1996 ـ يىلى چوڭ تىپتىكى تېلېۋىزىيە ئەدەبىيات ـ سەنئەت مەخسۇس فىلىمى «توققۇزبۇلاق» مۇزەيپەقىيەتلىك سۈرەتكە ئېلىنىدى ھەمدە شىنجاڭ تېلېۋىزىيە ئىستانسىسىدا كۆرسىتىلدى .

1997 ـ يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيىسى مەدەنىيەت مىنىستىرلىكىنىڭ «مەملىكەتلىك چېگرا رايونلار مەدەنىيەت كارىدورى قۇرۇلۇشىدىكى ئىلغار ناھىيە» مېدالىغا ئېرىشتى ، كىنو شىركىتىدىكى ئەخمەت قاسىم ئاپتونوم رايون بويىچە «كىنو سىستېمىسىدىكى ئىلغار خىزمەتچى» دېگەن نامغا ئېرىشتى .

مەدەنىيەت ، تەنتەربىيە ئىشلىرىنىڭ ئۇزلۇكسىز تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ ، مەدەنىيەت ، تەنتەربىيە ئاپپاراتلىرىمۇ پەيدىنپەي مۇكەممەللەشتى . مەدەنىيەت يۇرتى ، سەنئەت ئۆمىكى ، كىنوخانا ، كۇتۇپخانا ، مەدەنىيەت ئىدارىسى قاتارلىق ئورۇنلار قۇرۇلدى ، ھەممە يېزا ـ بازاردا مەدەنىيەت سورۇنلىرى بارلىققا كەلدى .

2001 ـ يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە بىر مەدەنىيەت يۇرتى ، بىر سەنئەت ئۆمىكى ، بىر كۇتۇپخانا ، بىر شىنخۇا كىتابخانىسى ، بىر رادىئو ئۆزبىلى ، بىر كىنوخانا ، ئىككى تانسىخانا ، بىر يۇقىرى ئۆلچەملىك تەنتەربىيە سارىيى بار بولدى . يېزا ـ بازارلاردا توققۇز كىنوخانا ، 10 مەدەنىيەت ـ تەنتەربىيە پائالىيەت مەركىزى ، توققۇز رادىئو ئۆزبىلى بار بولدى . ھەممە كەنتتە مەدەنىيەت ـ تەنتەربىيە پائالىيەت ئۆيى ، چاستوتسى تىزگىنلەنگەن رادىئو بار بولدى ، رادىئونىڭ نوپۇسنى قاپلاش نىسبىتى 100% كە ، تېلېۋىزىيىنىڭ نوپۇسنى قاپلاش نىسبىتى 98% كە يەتتى .

I باب

ئاپپاراتلار

§1 . مەدەنىيەت ئىدارىسى

مىنگونىڭ 23 ـ يىلى (1934 ـ يىلى) ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك مەدەنىيەت ـ ماارىپىنى ئىلگىرى سۈرۈش جەمئىيىتى (ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى ، خەنزۇ ئۇيۇشمىسى ، قىرغىز ئۇيۇشمىسى ، خۇيزۇ ئۇيۇشمىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان) قۇرۇلۇپ ، ئاممىۋى مەدەنىيەت ، تەشۋىقات ، ماارىپ خىزمىتىگە مەسئۇل بولدى .

1950 ـ يىلى 5 ـ ئايدا ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىدە ماارىپ بۆلۈمى تەسىس قىلىندى . 1951 ـ يىلى ئۇ مەدەنىيەت ـ ماارىپ بۆلۈمىگە ئۆزگەرتىلىپ ، ناھىيىنىڭ مەدەنىيەت ، ماارىپ خىزمىتىنى باشقۇرىدىغان بولدى . 1953 ـ يىلى مەدەنىيەت ـ ماارىپ بۆلۈمى بىلەن سەھىيە بۆلۈمى بىرلەشتۇرۇلۇپ مەدەنىيەت ـ ماارىپ ـ سەھىيە بۆلۈمى قۇرۇلدى . 1956 ـ يىلى مەدەنىيەت ـ ماارىپ ـ سەھىيە بۆلۈمى ئايرىلىپ ، مەدەنىيەت ـ ماارىپ بۆلۈمى تەسىس قىلىندى . 1960 ـ يىلى ئىككى بۆلۈم يەنە بىرلەشتۇرۇلدى . 1973 ـ يىلى مەدەنىيەت ـ ماارىپ ـ سەھىيە گۇرۇپپىسى دەپ ئاتالدى . 1976 ـ يىلى ئايرىلىپ مەدەنىيەت ـ ماارىپ ئىشخانىسى

قۇرۇلدى . 1979 ـ يىلى مەدەنىيەت ـ ماۋارىپ ئىدارىسى دەپ ئاتالدى . 1984 ـ يىلى 7 ـ ئايدا مەدەنىيەت-تەنتەربىيە ئىدارىسى قۇرۇلۇپ ، توققۇز شتات بېرىلدى . 1987 ـ يىلى 12 ـ ئايدا بۇ ئىدارە ئايرىلىپ ، مەدەنىيەت ئىدارىسى قۇرۇلدى . 1998 ـ يىلى 12 ـ ئايدا ئاپپارات ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىلىپ ، مەدەنىيەت ئىدارىسى بىلەن تەنتەربىيە كومىتېتى بىرلەشتۈرۈلۈپ مەدەنىيەت ـ تەنتەربىيە ئىدارىسى قۇرۇلدى ، ئىدارىگە بىر باشلىق ، بىر مۇئاۋىن باشلىق قويۇلدى ، يەتتە كادىر سەپلەندى . 2001 ـ يىلى مەدەنىيەت ـ تەنتەربىيە ئىدارىسىدە بىر باشلىق ، بىر مۇئاۋىن باشلىق ، ئون كادىر ئىشلىدى .

§ 2 . سەنئەت ئۆمىكى

مىنگونلۇق 23 ـ يىلى (1934 ـ يىلى) ناھىيە دەرىجىلىك سەنئەت ئۆمىكى قۇرۇلدى ، ئابلىمىت خانىنۇر قوشۇمچە ئۆمەك باشلىقى بولدى . 1934 ~ 1945 ـ يىلىغىچە سوۋېت ئىتتىپاقى ئۆكتەبىر سوتسىيالىستىك ئىنقىلابىنىڭ تەسىرىدە ، ئىلغار ، ئىجادىي ئەدەبىيات ـ سەنئەت نومۇرلىرى كۆپلەپ بارلىققا كەلدى ، بولۇپمۇ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ ژەتەننى مۇنەۋەرزلىكتىن قۇتقۇزۇش تېمىسىدىكى ئەدەبىيات ـ سەنئەت نومۇرلىرى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ژەتەنپەۋەرلىك ئېڭىنى كۈچەيتتى . ئاساسلىق ئەسەرلەردىن «غېرىپ ـ سەنەم» ، «تاھىر ـ زۆھرە» ، «جەنۇبتىكى جەڭ مارشى» ، «بوراندىن كېيىنكى ئاپتاپ» قاتارلىقلار مەيدانغا كەلدى . 1945 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى «19 ـ سېنتەبىر» پاجىئەسىنى پەيدا قىلىپ ، ئۇچتۇرپاندا سېيىت ئىتتىپاقى ، ئارتۇق ئىتتىپاقى قاتارلىق 17 زىيالىنى (بۇنىڭ ئىچىدە ناھىيىلىك سەنئەت ئۆمىكىدىن 15 ئارتىس بار) ئۆلتۈردى ، شۇنىڭ بىلەن ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك سەنئەت ئۆمىكى مەجبۇرىي تارقىتىۋېتىلدى .

1951 ـ يىلى ئەتىيازدا ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك سەنئەت ئۆمىكى قۇرۇلدى ، ئۇ مەدەنىيەت ـ ماۋارىپ ـ سەھىيە بۆلۈمىگە قارىدى ، مويدىن خوجا ئۆمەك باشلىقى بولدى ، شۇ چاغدا ئاساسلىق ئارتىستىن 15ى بار ئىدى ، ئۆمەك 1968 ـ يىلى تارقىلىپ كەتتى . 1978 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ناھىيىلىك سەنئەت ئۆمىكى قايتىدىن قۇرۇلدى ، شۇ چاغدا 30 ئارتىسى بار ئىدى . 2001 ـ يىلى ناھىيىلىك سەنئەت ئۆمىكىدە بىر ئۆمەك باشلىقى ، بىر سىياسىي يېتەكچى ، 42 ئارتىس (ئايال ئارتىس 18 ، 3 ـ دەرىجىلىك ئارتىس سەككىز ، 4 ـ دەرىجىلىك ئارتىس 16) ، بىر مەشىق زالى ، بىر ئاپتوموبىل بار بولدى ، ھەر خىل سەھنە جابدۇقلىرى ، سەھنە كىيىم ـ كېچەكلىرى تەل بولدى .

§ 3 . مەدەنىيەت يۇرتى

مىنگونلۇق 23 ـ يىلى (1934 ـ يىلى) ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك ئاممىۋى ماۋارىپ يۇرتى قۇرۇلدى ، ئۇ مەدەنىيەت ـ ماۋارىپنى ئىلگىرى سۈرۈش جەمئىيىتى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولۇپ ، ئاساسلىقى مەدەنىيەت ، سەنئەت پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللاندى . 1951 ـ يىلى ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتى قۇرۇلدى ، تۈزۈلمىسى بۆلۈمچە دەرىجىلىك بولدى ، شۇ چاغدا 4 ئىشچى ـ خىزمەتچى ئىشلىدى ، جۈملىدىن باقى باشلىق بولدى . مەدەنىيەت يۇرتى شۇ يىلى 677 پارچە كىتاب ساقلىدى ۋە «شىنجاڭ گېزىتى»گە ، ئاز ساندىكى ژۇرنالغا مۇشتەرى بولدى . 1980 ـ يىلى خادىمى يەتتىگە يەتتى . 2001 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا خادىمى 37گە يەتتى ، قارىمىقىدا يېزا دەرىجىلىك مەدەنىيەت پونكىتىدىن توققۇزى ، كەنت دەرىجىلىك مەدەنىيەت ئۆيىدىن 87سى بار بولدى .

§ 4 . مەدەنىيەت پونكىتى (ئۆيى)

1956 ـ يىلى ناھىيە بويىچە 27 يېزا كۆلۈبى قۇرۇلدى ، 1958 ـ يىلى 35كە يەتتى ، بۇنىڭ 29 ى قىرائەتخانا قىلىندى ، 1965 ـ يىلى ئاقيار گۈڭشېسى مەبلەغ جۈغلاپ كېسەك ـ ياغاچ قۇرۇلمىلىق كۆلۈب سېلىپ ، ئويۇن ۋە كىنو قويۇش سورۇنى قىلدى .

1980 ـ يىلى ئىشلەپچىقىرىش چوڭ ئەترىتى دەرىجىلىك مەدەنىيەت ئۆيلىرى ئومۇملاشتۇرۇلدى ، ئاھالە بىر قەدەر مەركەزلىك ئولتۇراقلاشقان 103 دېھقانچىلىق چوڭ ئەترىتىدە مەدەنىيەت ئۆيى قۇرۇلدى . مەدەنىيەت ئۆيلىرىگە كىتاب ـ ژۇرنال ، شاھمات قاتارلىقلارنى باشقۇرىدىغان مەخسۇس ئادەم قويۇلدى ، شارائىتى ياخشى مەدەنىيەت ئۆيلىرىگە تىكتاك توپ تاختىسى سېپلەندى .

شۇ يىلى ئاقيار ، ياڭخې (ئاچاتاغ) ، ئۇچتۇرپان بازىرى ، قىزىل بايراق (ئاقتوقاي) ، يېڭىئاۋات ، ئالغا (ئىمامىلىرىم) ، ياركۆۋرۈك ، راكېتا (ئوتبېشى) ، يامانسۇ گۈڭشېلىرىدا مەدەنىيەت پونكىتى قۇرۇلدى . 1994ـ يىلى ئاچاتاغ يېزىسى 270 مىڭ يۈەن مەبلەغ غەملەپ ، يېزىلىق مەدەنىيەت پونكىتىنى كېڭەيتىپ ، ئاچاتاغ يېزىلىق مەدەنىيەت ـ تەنتەربىيە پائالىيەت مەركىزى قۇردى . 1998 ~ 2001 ـ يىلىغىچە يۇقىرى ئۆلچەملىك يېزا ـ كەنت مەدەنىيەت ـ تەنتەربىيە پائالىيەت مەركىزىدىن 42سى قۇرۇلدى ، 2001 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا ناھىيە بويىچە يېزا ـ كەنت مەدەنىيەت پونكىت (ئۆي)لىرىنىڭ مەخسۇس خادىمى 25كە ، مۇشتەرى بولغان گېزىت 27 نۇسخىغا ، ژۇرنال 18 نۇسخىغا ، ساقلانغان كىتاب 14 مىڭ پارچىگە ، سىنئالغۇ ، VCD ئاپپاراتى ، تېلېۋىزور توققۇزغا يەتتى . يېزا ـ كەنت مەدەنىيەت پونكىت (ئۆي)لىرى ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر ، دېھقان ـ چارۋىچىلارنى توپ ، شاھمات ۋە سەنئەت مۇسابىقىلىرىگە دائىم ئۇيۇشتۇرۇپ ، يېزا مەدەنىيەت تۈرمۇشىنى بېيىتتى ، نەتىجىدە مەدەنىيەت پونكىتى يېزا ـ كەنتلەرنىڭ مەدەنىيەت تەنتەربىيە پائالىيەت مەركىزى بولۇپ قالدى .

Ⅱ باب

ئاممىۋى مەدەنىيەت

§ 1 . مەشرەپ ، كوچا ئويۇنى

1. مەشرەپ

ئۇچتۇرپان مەشرىپىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ، ئۇسسۇل ۋە ئويۇنلىرى بىر گەۋدە قىلىنغان . ئۇ ، ئۇيغۇرلار ھېيت ـ بايراملاردا ، دېھقانچىلىقنىڭ بوش ۋاقىتلىرىدا ياكى توي ـ تۆكۈنلەردە ، ئۆتكۈزىدىغان ، كەڭ ئاممىۋىلىققا ئىگە ئەنئەنىۋى مىللىي پائالىيەت ، ئۇنىڭغا ئەر ـ ئايال ، قېرى ـ ياش ھەممە ئادەم قاتنىشالايدۇ ، كۆلىمى چوڭ بولسىمۇ ياكى كىچىك بولسىمۇ بولىدۇ ، كۆپ بولغاندا نەچچە يۈز كىشىلىك ، ئاز بولغاندا نەچچە ئون كىشىلىك بولىدۇ ، چالغۇلىرى ئاددىي ياكى مۇرەككەپ بولسىمۇ ، سورۇن چوڭ بولسىمۇ

ياكى كىچىك بولسىمۇ بولىۋېرىدۇ ، ئۇنى ھويلا ـ ئاراملاردىمۇ ، چوڭ مەيدانلاردىمۇ ، باغ ـ سەينالاردىمۇ ، ئېتىز ـ خامانلاردىمۇ ئۆتكۈزۈشكە بولىدۇ . يېڭىئاۋات يېزىسى ، يامانسۇ قىرغىز مىللىي يېزىسى ، ئوتبېشى يېزىسىنى ئاساس قىلغان قۇتچى مەشرىپى بىلەن ئاقيار ، ئاچاتاغ ، ئىماملىرىم يېزىلىرىنى ئاساس قىلغان ئاقيار مەشرىپىنىڭ غەزەل ـ كۈيلىرى جاراڭلىق ، قىزغىن ھەم جۇشقۇن ، ئۇسسۇل ھەرىكىتى بەردەم ، تېتىك ھەم گۈزەل بولىدۇ ، رېتىمى ئېنىق ، تېز ھەم تەڭكەش كېلىدۇ . ئۇلاردا بىر بولسا بىر ئادەم يالغۇز ئۇسسۇل ئوينايدۇ ، بىر بولسا ئەر ـ ئايال جۈپ بولۇپ ئۇسسۇل ئوينايدۇ ، بىر بولسا ، ھەممە ئادەم تەڭ ئۇسسۇلغا چۈشىدۇ . مەشرەپ ئەھلىنىڭ ئالاھىدە ياسىنىپ ـ تارىنىپ ، گىرىم قىلىپ كېلىشى ھاجەتسىز ، ئۆزگىچە كىيىم ـ كېچەك ۋە سەھنە ئەسۋابى ئىشلىتىشىمۇ ھاجەتسىز . مەشرەپ مەزمۇن ۋە تۇر جەھەتتىن قەدىمىي ۋە ئاددىي بولۇپ ، قويۇق مىللىي پۇراققا ئىگە .

مەشرەپ ئوينىغاندا ، باشتا سازەندە مۇقەددىمىگە چالىدۇ ، بىر ئادەم يالغۇز مۇقام ئېيتىدۇ ياكى سازەندە ئۆزى چېلىپ ، ئۆزى مۇقام ئېيتىدۇ . تولاراق ساتار ، تەمبۇرغا ئوخشاش چالغۇلار بىلەن مۇقام نەغمىسىگە چېلىنىدۇ ، باشقا سازلار تەڭكەش قىلىنىپ خەلق ناخشىلىرى ئېيتىلىدۇ . مۇقەددىمە ئاخىرلاشقاندىن كېيىن ، مىرشاپ مەشرەپنىڭ مەقسىتىنى قىسقىچە سۆزلەپ ئۆتىدۇ ، ئاندىن تەمبۇر ، دۇتار ، ساتار ھەم چوڭ ـ كىچىك داپ ، تاش ، نەي ، ئورغاق قاتارلىق چالغۇلار بىلەن قىزغىن ، شوخ سەنەم مۇزىكىسى (ئاقيار مەشرىپىدە تولاراق «دولان سەنىمى» ، «كۇچا سەنىمى» ، «ئاقسۇ سەنىمى» ، «قەشقەر سەنىمى» ، «تاشۋاي» ، «تەنەۋەر»گە) چېلىنىدۇ . مۇقەددىمە چېلىنىۋاتقاندا مەشرەپچىلەر سورۇننى چۆرىدەپ ئولتۇرۇشىدۇ ، مۇقەددىمە تۈگەپ سەنەم باشلانغاندا ، بىر ـ بىرلەپ ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ ، داپنىڭ رېتىمىغا تەڭكەش قىلىپ ئۇسسۇلغا چۈشىدۇ . مۇزىكا گاھ يۇقىرى ، گاھ پەس ئاۋازدا ، گاھ تېز ، گاھ ئاستا چېلىنىدۇ ، ئۇسسۇلچىلار ھەرىكىتىنى مۇزىكىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ ھەر خىل ئۆزگەرتىپ تۇرىدۇ ، ئۇسسۇلنى مەزمۇت قەدەم بىلەن چىرايلىق ئوينايدۇ . مۇزىكا ئادەتتە تەز ، ئۇسسۇلىدىن باشلىنىپ ، سەنەم ، سېرىلما ، چۈشۈرگە . . . تەرتىپى بويىچە داۋام قىلىدۇ ، ئۇسسۇلچىلار ناخشا ئېيتمايدۇ . ئەرلەر ۋەزمىن كۈلۈمسىرەپ ياكى قىزىقچىلىق قىلىپ ئۇسسۇل ئوينايدۇ ، ئاياللار نازلىق كۈلۈمسىرەپ ، تەبەسسۇم ئىچىدە شادلىق ۋە خۇشاللىق ھېسسىياتلىرىنى ئىپادىلەپ شوخ ئۇسسۇل ئوينايدۇ . ئەر ـ ئايال ، قېرى ـ ياش دېمەي ، ئۇرۇق ـ تۇغقان ، يات دېمەي ، ھەممەيلەن بىر ـ بىرىنى ئۇسسۇلغا تارتسا بولىدۇ ، ئۇسسۇلغا تارتقۇچى تەكلىپ قىلىنغۇچىغا قاراپ تازىم قىلىدۇ ، تەكلىپ قىلىنغۇچى خالىسۇن ياكى خالىمىسۇن ، سالام قايتۇرۇپ رەھمەت ئېيتىدۇ . ياتلىق بولمىغان قىز ، ئۆيلەنمىگەن يىگىتلەر بىر ـ بىرىنى ئۇسسۇلغا تارتقاندا ، يۇقىرىدىكى قائىدىدىن باشقا يەنە بىر دەستە (ياكى بىر تال) گۈل تۇتىدۇ ، يىگىت گۈلنى ئېلىپ قولىدا تۇتۇپ تۇرۇپ ئۇسسۇل ئوينايدۇ ، قىز گۈلنى ئېلىپ قولىدا تۇتۇپ ياكى چېچىغا قىستۇرۇپ ئۇسسۇل ئوينايدۇ . ئىككى ئادەم جۈپ بولۇپ ئوينىغاندا ، بىر بولسا بىر ـ بىرىگە بېقىشىپ ئوينايدۇ ، بىر بولسا قوللىرىنى توغرىلاپ تۇرۇپ ھەرىكىتىنى ئۆزگەرتىپ ، چۆرگىلەپ ئوينايدۇ . بىر مەيدان مەشرەپتە بىر مۇنچە ئادەم جۈپ ـ جۈپ بولۇپ ئويناپ ، بىر مۇنچە ئادەم يالغۇز ئويناپ ، ھەممە ئادەم ئۇسسۇلغا چۈشۈپ شاد ـ خوراملىققا تولغان تەنتەنە كەيپىياتى نامايان بولىدۇ .

مەشرەپنىڭ تۈرلىرى ئىنتايىن كۆپ ، ئۇ كەيپىيات ۋە ھالىتىنىڭ ئوخشاشماسلىقىغا قاراپ ، توي مەشرىپى ، ھېيت ـ بايرام مەشرىپى ، ئوغلاق تارتىشىش مەشرىپى ، دېھقانچىلىق ئارىسال مەۋسۇم مەشرىپى ، يېڭىلىق مەشرىپى ، دېھقانچىلىق ئالدىراش مەۋسۇم مەشرىپى دېگەنلەرگە ئايرىلىدۇ . دېھقانچىلىق ئالدىراش مەۋسۇم مەشرىپى ئاددىي ئۆتكۈزۈلىدۇ ، كۆلىمى كىچىكرەك بولىدۇ ، ئۇ دېھقانچىلىقنىڭ ئالدىراش ۋاقتىدىكى روھىي ھالەتنى تەڭشەپ ، ئەمگەك بىلەن دەم ئېلىشنى بىرلەشتۈرۈش رولىنى ئوينايدۇ . دېھقانچىلىق ئارىسال مەۋسۇم مەشرىپى ، ھېيت ـ بايرام مەشرىپى ، توي مەشرىپىنىڭ كۆلىمى چوڭراق ، دائىرىسى كەڭرەك بولىدۇ ، ئۇنىڭغا يۇرتتىكى ئۇستا سازەندىلەر ۋە داڭلىق ئۇسسۇلچىلار تەكلىپ قىلىنىپ ، مەشرەپنىڭ شاد ـ خوراملىق كەيپىياتى ئاشۇرۇلىدۇ .

2 . كوچا ئويۇنى

مىنگونىڭ 31 ـ يىلى (1942 ـ يىلى) چاغاندا لىن جىلۇ ھاكىم بولغاندا ، خەلق ئاممىسىنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ ۋەتەننى مۇنەۋۋەرلىكتىن قۇتقۇزۇش ئېڭىنى ئويغىتىش ئۈچۈن كوچا ئويۇنى ئۇيۇشتۇرغانىدى .

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ، خەلق ئاممىسى قەد كۆتۈرۈپ ئازاد بولغانلىقىنى تەبرىكلەش ئۈچۈن ، ھەر يىلى «1 ـ ماي» ئەمگەكچىلەر بايرىمى ، «1 ـ ئۆكتەبىر» دۆلەت بايرىمى ۋە باھار بايرىمىدا ئىدارە ـ ئورگانلاردىكى ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر ، مەكتەپلەردىكى ئوقۇتقۇچى ، ئوقۇغۇچىلار ، مەھەللىلەردىكى ئاھالىلەر ۋە ناھىيە بازىرى ئەتراپىدىكى دېھقانلار شىمالىي شەنشىنىڭ ياڭگىر ۋە دۇمباق ئويۇنىغا ئۇيۇشتۇرۇپ تۇرۇلدى . ھەر يىلى چاغاندا ئىدارە ـ ئورگانلار ، زاۋۇت ـ كانلار ، مەكتەپلەر ، ئەدەبىيات ـ سەنئەت تەشكىلاتلىرى ياغاچ پۇت ئۇسۇلى ، ياڭگىر ئۇسۇلى ، قېيىق ئۇسۇلى قاتارلىق ئويۇنلارنى ئويۇشتۇردى ، قەمەرىيە 1 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى (يۆەنشاۋ بايرىمى) ياكى چوڭ بايراملاردا يەنە گۈللۈك پانۇس مۇسابىقىسى ئۆتكۈزدى . كوچا ئويۇنىدا ياغاچ پۇت ئۇسۇلى ، قېيىق ئۇسۇلى ، ياڭگىر ئۇسۇلى ، ئەجدىھا ئۇسۇلى ، شىر ئۇسۇلى قاتارلىقلار ئاساسلىق نومۇر سۈپىتىدە ئويناپلىدۇ . ناھىيىدە تۇرۇشلۇق 36920 ـ قىسىم ئوينىغان «سەككىز پەرىشتىنىڭ دېڭىزدىن ئۆتۈشى» ، «تاڭشېڭنىڭ نوم ئېلىشقا بېرىشى» ، «جياڭ تەيگۈڭنىڭ بېلىق تۇتۇشى» قاتارلىق ئويۇنلار ھەممىدىن قىزىق بولىدۇ . «جياڭ تەيگۈڭنىڭ بېلىق تۇتۇشى» دېگەن ئويۇندا ، بىر ئېگىز ياغاچ پۇتلۇق كىشى قارماققا ئېلىنغان بېلىق بار ئۈزۈن خادىنى تۇتۇپ مەيدانغا چۈشىدۇ ، يەنە بىر ئېگىز ياغاچ پۇتلۇق كىشى جياڭ تەيگۈڭنىڭ رولىدا بېلىق تۇتماقچى بولىدۇ . بېلىق توساتتىن پەسكە چۈشسە ، جياڭ تەيگۈڭ ئۇنى تۇتماقچى بولۇپ ، ئىككى پۇتىنى قايچىلاشتۇرۇپ تۇرۇپ يەرگە ئېگىشىدۇ ، بېلىق توساتتىن ئېگىز شۇڭغۇسا ، جياڭ تەيگۈڭ دەرھال تىك تۇرۇپ ئۇنى قوغلايدۇ ، بۇ جەريانداً قىزىق ھەم چىرايلىق ھەرىكەتلەرنى قىلىدۇ . قېيىق ئۇسۇلىنى تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپىدىكىلەر ياخشى ئويناپدۇ ، ئۇلارنىڭ ياسىغان قېيىقلىرى نەپىس ، ئارتىسلىرىنىڭ ماھارىتى يۇقىرى ، ئۇسۇل ھەرىكىتى چىرايلىق . دۇمباق ئۇسۇلىغا ناھىيىلىك 2 ـ باشلانغۇچ مەكتەپتىكىلەر ھەممىدىن ئۇستا ، باشلىقنىڭ بىرلا قول ئىشارىتى بىلەن ئارسلاندەك سەكرەپ تۇرىدىغان 40 كىچىك ئارتىس بەللىرىگە تېڭىۋالغان دۇمباقنى چېلىپ كىشى قەلبىنى لەرزىگە سالىدۇ ، سۇدا شۇڭغۇۋاتقان ئەجدىھادەك ھەر خىل ئۇسۇل ئويناپ ، تاماشىبىنلارنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشىدۇ . بۇ دۇمباق ئەترىتى چوڭ ھېيىت ـ بايراملاردا ، قارشى ئېلىش ـ ئۆزىتىش مۇراسىملىرىدا ھازىر بولۇپ ، ماھارىتىنى كۆرسىتىپ تۇرىدۇ . ياڭگىر ئۇسۇلىنى سودا سىستېمىسىنىڭ كوماندىسى ئالاھىدە ياخشى ئويناپدۇ ، ئارتىسلار ئۇچىسىغا رەڭدار كىيىم كىيىپ ، قولىغا سەھنە جابدۇقى ئېلىپ ، ناخشا ئېيتقاچ ئۇسۇل ئويناپ ، گىرەلەشمە ھالەتتە ئالغا چاپىدۇ . ئەجدىھا ئۇسۇلى بىلەن شىر ئۇسۇلى سودا ـ سانائەت ، پۇل مۇئامىلە ، باج سىستېمىسىنىڭ ئۆزگىچە ئۇسۇلىدىن ئىبارەت . بۇ ئۇسۇللاردا شەرق ئەجدىھاسى ۋە شىرنىڭ ھەيۋىسىنى نامايەن قىلىدۇ .

§2 . خەلق ناخشا ـ قوشاقلىرى

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى خەلق ناخشا ـ قوشاقلىرىنىڭ تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن ، مەزمۇنى ئىنتايىن مول . خەلق ناخشا ـ قوشاقلىرى ئەنئەنىۋى ناخشا ـ قوشاقلار ۋە يېڭى ناخشا ـ قوشاقلار دەپ ئىككى تۈرگە ئايرىلىدۇ ، بۇنىڭ ئىچىدە مۇھەببەت ناخشا ـ قوشاقلىرى ناھايىتى زور سالماقنى ئىگىلەيدۇ .

مۇھەببەت ناخشا ـ قوشاقلىرى قاياناق ھېسسىياتقا تولغان ، ژانېرى نەپىس ، تىلى ئىخچام ، مەنىسى ئوچۇق بولۇپ ، قىز ـ يىگىتلەرنىڭ ھېسسىيات دۇنياسى ۋە ئىستېتىك روھىي ھالىتىنى تولۇق ئىپادىلەپ بېرىدۇ ، ئۇنىڭدا ئومۇمەن شىرىن مۇھەببەت ، چىدىغۇسىز سېغىنىش ، ئازابلىق ئايرىلىش قاتارلىقلار ئاساسىي تېما قىلىنغان ، «سېغىنىپ كەلدىم» ، «يار دەردى» دېگەندەك ناخشا ـ قوشاقلار بۇنىڭ مىسالى .

توي ـ تۆكۈن ، ئۆلۈم ـ يېتىم بولغاندا ، ھېيت ـ بايرام پائالىيەتلىرىدە شۇلارغا ماس ناخشا ـ قوشاقلار ئېيتىلىدۇ ، تۇرلۇك ئىجتىمائىي پائالىيەت ۋە تۇرمۇشتىكى خەلق ناخشا ـ قوشاقلىرىمۇ شۇ جايىنىڭ مەدەنىيەت ئىزنالىرى ئەكس ئېتىپ تۇرىدۇ . ئۇلارنى تۇرىگە قاراپ «توي ناخشا ـ قوشاقلىرى» ، «باھار ناخشا ـ قوشاقلىرى» ، «مەرسىيە» ۋە ئىشلەپچىقىرىشقا ئالاقىدار «ئەمگەك ناخشا ـ قوشاقلىرى» ھەم «ئاللەي ناخشىسى» قاتارلىقلارغا ئايرىشقا بولىدۇ ، بۇ خەلق ناخشا ـ قوشاقلىرى ساددا بولۇپ ، قويۇق تۇرمۇش پۇرىقىغا تولغان .

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن خەلق ئازاد بولۇپ ، قىزغىن ، جۇشقۇن ، مەردانە يېڭى ناخشا ـ قوشاقلار كۆپلەپ مەيدانغا كەلدى ، مەسىلەن : «ئەمگەك ناخشىسى» قاتارلىق ناخشا ـ قوشاقلار خەلق ئاممىسىنىڭ يۇرەك ساداسى ۋە يۇرتنى قىزغىن سۆيۈش ھېسسىياتىنى ئىپادىلىگەن .

ئۇچتۇرپان خەلق قوشاقلىرىنىڭ تولىسىنىڭ كۆيى بار ياكى بىر كۆينىڭ كۆپ ئاھاڭى ، ياكى بىر ئاھاڭنىڭ بىر نەچچە كۆيى بولۇپ ، ئۆزئارا ماسلاشقان . قوشاقلارنىڭ كۆيىدە ئاساسلىقى يەتتە ئاھاڭلىق تەبىئىي گاممىنىڭ «5» ، «2» ، «6» كۆي شەكلى ، «7#» ، «1#» ، «2#» ، «4#» «5#» قاتارلىق ئۆزگەرمە ئاۋاز ۋە سىنكوپا قوللىنىلىدۇ ، ئوخشاش ئاھاڭ تەكرارلىنىدۇ . 16 سىنت نوتا ۋە چېكىتلىك نوتا كۆپرەك قوللىنىلىدۇ . تېز مۇزىكىدا قىزغىن ، خۇشال كەيپىيات ئىپادىلىنىدۇ ، لىرىكىلىق ، ئاستا مۇزىكىدا سىپايىلىك ، پوئېزىيىلىك تۇيغۇ ئىپادىلىنىدۇ ، ئاھاڭى گۈزەل ، يېقىملىق ، رېتمى ئېنىق بولىدۇ .

ئۇچتۇرپاننىڭ خەلق قوشاقلىرىدا سەنەم كۆيىگە تېكىست سالىدىغان شەكىل بىر قەدەر كۆپ ئۇچرايدۇ ، شۇڭا ئۇنى ئەر ـ ئايال ، قېرى ـ ياش ھەممەيلەن ئېيتالايدۇ .

1990 ـ يىلى توپلاپ رەتلىنىپ ، 1991 ـ يىلى نەشر قىلىنغان «شىنجاڭ ئۇچتۇرپان ناھىيە ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى» ، «شىنجاڭ ئۇچتۇرپان ناھىيە قىرغىز خەلق قوشاقلىرى»غا ھەر خىل خەلق ناخشا ـ قوشاقلىرىدىن 10 مىڭ 212 كۆبلىت كىرگۈزۈلدى .

قوشۇمچە :

خەلق ناخشا ـ قوشاقلىرىدىن تاللانما

پارتىزانلارغا مەدھىيە

ئالۋاستىلار چوقان سېلىپ ھۆكۈرەپ ،
بېسىپ كەلدى جۇت بولۇپ .
قېرىنداشلار چەكتى ئازاب ـ ئوقۇبەت ،
ۋەتەن ياندى ئوت بولۇپ .

قارا بۇلۇت توسۇپ قۇياشنى ،
باستى زېمىننى جاھالەت .
پۇقرالىرىمىز ئىگراپ ـ تولغىنىپ ،
ئەل قىلادۇر نالەيۇ پەريات .

ۋەتەن زېمىنى گۈھەرلىك ئۆزى ،
ئالۋاستىلىك قەستىدۇر يۇتماق .
ياق ، بۇ ئۇنلۇك ئۇخلىماي چوشى ،
يەيدۇ بېشىغا ئەجەللىك توقماق .

پارتىزان ئارسلاندەك ئېتىلىپ كىرىپ ،
قىلار فرونتتا غەلىبىلىك جەڭنى .
تەڭرىتاغ ئوغلانى تىرەك بوپ ئاڭا ،
تەييار تۇرىدۇ چىلك تۇرۇپ يەڭنى .

جېنىمىزنى پىدا قىلىپ ئەل ئۈچۈن ،
ئالۋاستىنى يوقاتماقتا جەڭنى باشلايمىز .
ھەردوقمۇشتا يەر چىشلىتىپ ئۇلارنى ،
ئېلىمىزدىن تەلتۆكۈس سۈپۈرۈپ تاشلايمىز .

سالام ساڭا باتۇر پارتىزان ،
سەن بىلەن كېلەر ئىقبال ـ بەختىمىز .
سالام ساڭا ئېھتىرام بىلەن ،
سەن قىرغىنىڭ ئۇلگە ـ پەخرىمىز .

بۇ ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە ئۈچتۇرپاندىكى قىرغىزلار ئارىسىدا كەڭ تارقالغان خەلق قوشاقلىرىنىڭ بىرى .

ئەمگەك قوشىقى

ئۆستەڭ چاپقان ياش باللا ،
غەيرىتىڭگە ھەشقاللا .
غەيرىتىڭگە كۆيدۈم مەن ،
چۆلنى بوستان قىلغانلار .

چارۋا باقتوق يايلاقتا ،
پوشكال ئوخشار قايماقتا .
كەتمەن چېپىپ ھارمايمىز ،
بىزنىڭ گۈزەل ئايماقتا .

گۈل ـ گۈلىستان بولغۇدەك .
ئالەم گۈلىستان بولغۇدەك ،

ياخشىلار بىر جايدا بولسا ،
چۆللەر گۈلىستان بولغۇدەك .

گۈل بولدى يا گۈل بولدى ،
قاقاس چۆللەر گۈل بولدى .

ئەمگەك قىلساق تەر تۆكۈپ ،
تۇرمۇشىمىز ھۆر بولدى .

ئېتىزلىققا يول سالدۇق ،
غەيرەت بىلەن ھەۋەستە .
ئەر ـ ئاياللار ئىشلەيمىز ،
ھارماي ـ تالماي بەس ـ بەستە .

ئىشقا چىقتىم يەڭ تۇرۇپ ،
گۈزەل باغلار ياسايمەن .
بىلىكىمدە كۈچ تولا ،
داندىن تاغلار ياسايمەن .

جاراڭلايدۇ ناخشىمىز ،
ئېتىزلىقتا ئومىدا .
مول ھوسۇلنى ئالىمىز ،
يېزىمىزنىڭ قوينىدا .

دارامەتنى ئالدۇق بىز ،
تەقسىم قىلىپ مەيداندا .

كۆپ ئىشلىگەن كۆپ ئالدى ،
ھورۇن قالدى ئارماندا .

يۈرەكلەرگە داۋادۇر ،
تالك سەھەرنىڭ ھاۋاسى .
ئىلھام بېرەر كىشىگە ،
قىزغىن ئەمگەك ساداسى .

باغقا بۇغداي تېرىسام ،
ئۇنۇپ چىقتى بەش قولدەك .
ئەمگەك بىلەن بەختىمىز ،
ئېچىلدى قىزىل گۈلدەك .

يېڭى ئۆستەك بويىغا ،
جىرىم سالدۇق بويلىتىپ .
ئالغا باستۇق ئەمگەكتە ،
قىزىل بايراق ئويناتىپ .

ئېچىلىپتۇ رەڭمۇرەڭ ،
بېغىمىزنىڭ گۈللىرى .
ياراتماقتا يېڭىلىق ،
ئەمگەكچىنىڭ قوللىرى .

كەلدى ماھىر ئىشچانلار ،
دېھقانچىلىق چاغلىرى .
ناخشا بىلەن جانلانسۇن ،
يېزىمىزنىڭ باغلىرى .

يېزىمىزدا ياش بالىلار ،
كەتمەن چېپىپ ھارمايدۇ .
ئاشلىق ئۇچۇن جەڭ قىلىپ ،
بىلەكلىرى تالمايدۇ .

ئۇخلاۋاتسام ئويغاتتى ،
پولات كەتمەن ساداسى .
قۇلىقىمغا ئاڭلاندى ،
ئەمگەكچىنىڭ ناۋاسى .

كاككۇك تولا سايرايدۇ ،
بوستانلىقتا تېرەكتە .
ئەمگەك قىلىپ ھارمايمەن ،
كۈچ - قۇۋۋىتىم بىلەكتە .

قوغۇن تېرىدىم ئىشلەپ ،
بال بولدى ، ناۋات بولدى .
ئەمگەك قىلسام تەر تۆكۈپ ،
يۈرتىمىز ئاۋات بولدى .

ئىغاڭلايدۇ شامالدا ،
بۇغداي ، قوناق باشلىرى .
ھارماي - تالماي ئىشلەيدۇ ،
يېزىمىزنىڭ ياشلىرى .

ئۇچۇپ كەلگەن كاككۇكلار ،
قوندى ئېگىز تېرەككە .
دېھقانلارنىڭ غەيرىتى ،
كۆتۈرۈلدى پەلەككە .

مۇدھىش كونا جەمئىيەت توغرىسىدا

ئەجەب بىر زامان بولدى ،
ئالەم چۆرگىلەي دەيدۇ .
يۈرەكتىكى زەردەپ سۇ ،
قانغا ئۆزگىرەي دەيدۇ .

گومىنداڭنىڭ ۋاقتىدا ،
ھەقىقەت يولى بېسىلغان .
يۈرتنىڭ چوڭلىرى بەگلەر ،
مال - دۇنياغا سېتىلغان .

گومىنداڭنىڭ ۋاقتىدا ،
قويىدى ئالۋاننى ئېغىر .
ھارۋا قاتسام ماڭمايدۇ ،
كالامنىڭ بوينى يېغىر .

گومىنداڭنىڭ تۇلۇم چاشقان ،
ئالۋاننى تولا چاچقان .
سېلىقلارنى كۆپەيتىپ ،
كەمبەغەللىنى قاخشاتقان .

گومىنداڭنىڭ ۋاقتىدا ،
كەمبەغەللەر ئاھ ئۇرۇپ .
مۇرادىغا يېتەلمەي ،
كۆپ ئۆلەتتى ياش تۇرۇپ .

گومىنداڭنىڭ بەگلىرى ،
ئاتقا مىنىپ غادايغان .
ئۇنتۇپ قالساق سالامنى ،
يەيدىغاندەك ئالايغان .

مىراپلار مەنەر تايغا ،
سۇنى ياقىلار بايغا .
كەمبەغەللەر سۇ دېسە ،
بېشىنى تىقار لايغا .

شاڭيۇ ، لوزۇك ھەم مىراب ،
يېيىشى پاقلان كاۋاپ .
ئەيش - ئىشرەت قىلاتتى ،
چالدۇرۇپ دۇتار - راۋاپ .

مەن ھاشارغا ماڭمىسام ،
يالاقچىلار ماك دەيدۇ .
ھارۋامنى سۈنۈق دېسەم ،
كۆلا بىلەن تاك دەيدۇ .

هاشارغا باراي دېسەم ،
چوقاينىڭ چەمى تۆشۈك .
باققان قوينى باي ئالغان ،
بىزگە قالغان ئىت ـ مۇشۇك .

قەلەندەر بولاي دېسەم ،
كۈلا بىلەن جەندەم يوق .
زالىملارنىڭ زۇلۇمىنى ،
تارتماي ئەسلا چارەم يوق .

ئېگىز تاغقا قار ياغدى ،
تۈزلەڭلىككە كۆك يامغۇر .
باي ـ بېگىملەر ياغ يېسە ،
بىز يېدۇق تۇرۇپ ، چامغۇر .

ئۆستەڭنىڭ تېگى لايدۇر ،
دەسسىسەم لىغىرلايدۇ .
بەگ ـ بوجاڭلار كەلگەندە ،
يۈرەكلەر جىغىلدايدۇ .

ئۆستەڭنى چېپىۋېتىپ ،
كەتمەن قايرىلىپ كەتتى .
كەمبەغەللەر نائىلاج ،
ئۆيىدىن ئايرىلىپ كەتتى .

ئېتىزلارنى سۇ باستى ،
كەلكۈن كېلىپ شاقىراپ .

ئاق كۆڭلەك ، قارا كۆڭلەك ،
يارىمنىڭ ئۇچاسىدا .
ئۆلمىسەك كۆرۈشەرمىز ،
ئۇچتۇرپان كوچاسىدا .

دۇكىنىڭنىڭ تۈۋىدىن ،
سۇ ئۆتەمدۇ قاراقاش ؟

غەللە ـ پاراق تاپشۇر دەپ ،
شاڭيۇ كەلدى ۋارقىراپ .

ئۆيۈمنىڭ ئۆگزىسىدىن ،
ئۆتتى يامغۇر تامچىلاپ .
ئەجەپمۇ دەرتكە قويدى ،
بەگلەر ئۇرۇپ قامچىلاپ .

ئۆستەڭنىڭ تېگى تاشلىق ،
چاپسام كەتمەن ئۆتمەيدۇ .
زالىم تۇڭچىسى بەگلەر .
بېشىمىزدىن كەتمەيدۇ .

ئۆستەڭنىڭ تېگى تاشلىق ،
چاپاي دېسەم كەتمەن يوق .
ئاڭلاڭلار خالايىقلار ،
ماڭا ئوخشاش دەرتمەن يوق .

بىز سەيسىگە تۇتۇلۇپ ،
ئىشلىدۇق كۆمۈر كانغا .
كېچە ـ كۈندۈز ئارام يوق ،
قورساق تويمىدى نانغا .

ۋاڭ ، بەگلەر يامان غالچا ،
ئالۋانلار ئېغىر بولدى .
بىز ئىشلىدۇق سەيسىگە ،
دۈمبىلەر يېغىر بولدى .

مۇھەببەت قوشاقلىرى

سېنى بىردەم كۆرمىسەم ،
كۈن ئۆتەمدۇ قاراقاش ؟

ئاق ئالمىنىڭ شاخىدەك ،
ئىگىلەمسەن قاراقاش ؟
سېنى دەپ تارتقان ئەلەمنى ،
سەن بىلەمسەن قاراقاش ؟

سەيسى دەيتتى زالىم بەگ ،
باغدا ئوڭدا يېتىپ .
ئاخۇنۇممۇ «راست» دەيتتى ،
ئونىڭغا چاپان يېپىپ .

جىڭ شۇرېندىن قۇتۇلۇپ ،
شېڭ شىسەيگە تۇتۇلدۇق .
زالىملارنىڭ قارنىغا ،
تىرىك ـ تىرىك يۇتۇلدۇق .

شېڭ شىسەيدىن قۇتۇلۇپ ،
گومىنداڭغا خار بولدۇق .
ياش ئورنىغا قان يىغلاپ ،
پارچە نانغا زار بولدۇق .

ئۆستەڭ ياقىلاپ بېرىپ ،
تېرىۋالدىم غازاڭنى .
ئالدىرىمىغىن زالىملار ،
بىز بېرىمىز جاجاڭنى .

ئېيتساق ـ ئېيتساق تۈگىمەس ،
تارتىپ ئۆتكەن جەۋرىمىز .
بىر يەرگە بېرىپ قالدى ،
بىزنىڭ تاقەت ـ سەۋرىمىز .

كۆيۈپ قالدىم مەن ساڭا ،
قانداق قىلاي قاراقاش ؟
ئاشىقلىقنىڭ دەردىدە ،
گېلىمدىن ئۆتمەيدۇ ئاش .

ئىشىك ئالدى چوڭ ئېرىق ،
ئاتلاپ ئۆتەمسەن يارىم .

دۈشمەننىڭ گېپى بىلەن ،
تاشلاپ كېتەمسەن يارىم .

ئەجەپمۇ كەلمىدىڭ يارىم ،
يولۇڭغا بارغۇدەك بولدۇم .
قولۇمغا قوش پىچاق ئېلىپ ،
يۈرەكنى يارغۇدەك بولدۇم .

كېچە ياتتىم غەم بىلەن ،
كىرپىكلىرىم نەم بىلەن .
قاچانمۇ كۆرۈشەرمەن ،
گۈلى رەنا سەن بىلەن ؟ !

بېشىڭدىكى دوپپاڭنى
نەچچە پۇلغا ئالغانسەن ؟
مەن كۆيگەن شۇ ئوتلارنى
قانداق چاغدا سالغانسەن ؟

قاشلىرىڭ ئەجەپ قارا ،
كۆزۈڭدە خۇمار بارمۇ ؟
مەن ساڭا ئەجەپ كۆيدۇم ،
بوينۇڭدا تۇمار بارمۇ ؟

بۇ يوللار ئەجەپ تاشلىق ،
ئۆتۈكۈڭدە ناھال بارمۇ ؟
ئىشقىڭدا يۈرەك كۆيدى ،
بۇنىڭغا ئامال بارمۇ ؟

توقسۇن ئۆستەڭ بويىدا ،
سېرىق قۇشقاچ ئەگىمىدۇ .
يارغا كۆيگەن بۇ يۈرەك ،
قانداق قىلسام سەگىمىدۇ ؟

ئىشىك ئالدى كۆتەرمە ،
قانداق دەسسەپ ئۆتەرمەن .
سىز چىرايلىق يارىمنى ،
قانداق تاشلاپ كېتەرمەن ؟ !

يارنىڭ ئېتى رەيھانمۇ ؟
چېچى سۇمبۇل بوستانمۇ ؟
سۆزى تاتلىق ئەجەپمۇ ،
ھەسەل ، ناۋات قوشقانمۇ ؟

گۈل دېگەنگە گۈل بولامدۇ ،
قاتى - قاتى بولمىسا .
يار دېگەنگە يار بولامدۇ ،
ئىشتىياقى بولمىسا .

ئەجەپمۇ قارا بوپتو ،
ئوسما بىلەن قاشىڭىز .
ئىشقىڭىزدا ئۆلۈپ كەتسەم ،
تۆكۈلمەمدۇ ياشىڭىز .

ئۆستەڭ بويىدا ساندۇق ،
ساندۇق ئىچىدە جابدۇق .
قانداق قىلىمىز يارىم ،
كۆيۈك ئوتىغا قالدۇق .

يۈرۈڭ يارىم مەن بىلەن ،
چىللاپ كەلدىم سەيلىگە .
مېنى ھەرگىز قاخشاتماڭ ،
كىرىپ دۈشمەن كەينىگە .

دۈتار دېگەن بىر ياغاچ ،
ئۇنلەيدىغان تارىسى .
يارغا كۆيگەن يۈرەكنىڭ ،
نەدە باردۇر دارىسى .

گۈل بېغىڭدىن ئالغىلىدىم ،
بۇلبۇلنىڭ ناۋاسىنى .
نەدىنمۇ تاپاي ئەمدى ،
كۆيۈكنىڭ داۋاسىنى .

ئەلچى قويسام ئاناڭغا ،
كىچىك دەپتۇ يېشىڭنى .
كىچىك بولساڭ نېمىشقا ،
قارا قىلدىڭ قېشىڭنى ؟

بىلىمدە بار ئاغامچا ،
سالدىم سالمىنى ئاتقا .
سەن مېنى يارىم دېسەڭ ،
كۆڭۈل بەرمىگىن ياتقا .

ئىشىك ئالدى زاراڭزا ،
ئېچىلمىپتۇ ھەر ياڭزا .
كېلىڭ يارىم ئويىنايلى ،
بىزمۇ سىزدەك بالاڭزا .

گۈل تۇڭدە ئويىنايلى ،
بىزنى ھېچكىم كۆرمىسۇن .
كىمنىڭ مەيلى كىمگە بولسا ،
قويۇپ بېرىڭ ئويىنىسۇن .

قوغۇن تېرىدىم قەندەك .
خەقمۇ تېرىسۇن مەندەك ،
خەق سۆيگەننى سۆيمەيمەن .
ئۆزۈمنىڭ سۆيگۈنى قەندەك .

كىشى ئۇچۇن كىشى ئۆلمەس ،
ئىشقى پىراقتا .
مەن يار ئۇچۇن ئۆلۈپ كېتەي ،
خەنجەر پىچاقتا .

تۇرمۇش قوشاقلىرى

ئاتا ـ ئانا ھەققىدە

دۇتارىم تالا ـ تالا ،
دۆلەتىم ئاتا ـ ئانا .
يار دېگەن كۆڭۈل خوشى ،
تېپىلمايدۇ ئاتا ـ ئانا .

ئاتالىقلار ، ئانالىقلار ،
دەستە ـ دەستە گۈل ئىكەن ،
ئاتاسىزلار ، ئاناسىزلار ،
كۆيۈپ تۆچكەن كۆل ئىكەن .

ئاتىمنى توقۇپ قويدۇم ،
باغلىغىلى تانا يوق .
غېرىپلىق ماڭا يەتتى ،
ئاتا بىلەن ئانا يوق .

بىز ئىلىدىن چىققاندا ،
ئالتىنچى ئاي روزىدى .
باشقا ئىلىم كەلگەندە ،
ئاتا ـ ئانام بولمىدى .

ئانام بولسا ، ئانام بولسا ،
غېرىپ بولماس ئىدى باشىم .
غېرىپلىق دەردە يىغلاپ ،
كۆزۈمدە قالمىدى ياشىم .

پولۇ ھەققىدە

جىمى نېمەتلەر ئىچىدە خانۇ ـ سۇلتانىدۇر پولۇ ،
ھەرماكان ، ھەر جايغا بارسا ، ئىززەت مېھمانىدۇر پولۇ .
ھەر ۋاقىت يېسە پولۇنى ، بۇ يۈرەكنى دەم قىلۇر ،
ئورۇشقان ئىككى كىشىنى ياراشتۇرغانىدۇر پولۇ .
ھەر نىچۈك ئادەم ئۇنى كۆرسە ، ئىككى كۆزى قازاندا ،
ئاشپىزى نا ئۇستا بولسا ، تېگى كۆيگەنىدۇر پولۇ .
بۇ پولۇ ئوبدان پولۇ ، ياغ بىلەن ئەتكەن پولۇ ،
سېخىلارنىڭ غەيرىتىدىن مېھمان ئالدىغا كەلگەن پولۇ .
ئالتە ئاي سۈدا تۇرۇپ ، ئورۇلۇپ ، تېپىلىپ ، سورولۇپ ،
يەنە زاۋۇتتا ئاقىرىپ مۇنچە بولغانىدۇر پولۇ .
ئىككى قېرى بىر بولۇپ يېسە پولۇدىن بىر لىگەن ،
ئىككى ئاتقاندا بىر تۇتۇپ ، ھېچ تۇتتۇرغانىدۇر پولۇ .

§ 3 . ماقال ـ تەمسىل

1. ماقال

ئۇچتۇرپاندىكى ئۇيغۇر ، قىرغىزلارنىڭ گەپ ـ سۆزلىرىدە ماقال مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ . ئۇيغۇر خەلق ماقاللىرىنىڭ پەلسەپىۋىلىكى كۆچلۈك بولۇپ ، كۇندىلىك تۇرمۇش ۋە ئىشلەپچىقىرىشتىكى گەپ ـ سۆزلەردە كەڭ قوللىنىلىدۇ . ماقاللار بىر بولسا كەيپىياتنى كۆتۇرۇش رولىنى ئويناپدۇ ، بىر بولسا ئەقلىي يەكۈن

چىقىرىش رولىنى ئويناپدۇ ، بىر بولسا سۆز مەنىسىنى كۆچەيتىش رولىنى ئويناپدۇ ، ئۇنىڭدا ئوخشىتىش ناھايىتى ماس كەلگەن ، مەنا يېڭى ، ئىپادىلەش جانلىق ھەم جايىدا بولىدۇ ، ماقال ئىشلىتىش ئارقىلىق ئىككى بىسلىق گەپ قىلىش ، قىسقا سۆز بىلەن چوڭقۇر مەنىنى ئىپادىلەش مەقسىتىگە يەتكىلى بولىدۇ . 1991 - يىلى توپلاپ ، رەتلەپ نەشر قىلىنغان «شىنجاڭ ئۇچتۇرپان ئۇيغۇر خەلق ماقال - تەمسىللىرى»گە 10 مىڭ 601 ماقال - تەمسىل كىرگۈزۈلدى ، بۇ توپلام پىكىر بايان قىلىش ، تەپەككۇر قىلىش ، سىياسىي - ئىجتىمائىي ئىشلار ، ئائىلە باشقۇرۇش ، تەربىيىلىنىش ، كېڭىشىپ ئىش قىلىش ، مالىيە ، مال - مۈلۈك باشقۇرۇش ، ماۋارىپ ، ئۆلچەم - مىزان ، سۈرەتلەش ، ئىشقى - مۇھەببەتنى ئىپادىلەش قاتارلىق 13 تۈردىكى ماقال - تەمسىللەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان .

قوشۇمچە : ماقاللاردىن تاللانما

كىيىمىڭنى يېڭى ۋاقتىدىن ئاسرا ،
ئابرويۇڭنى كىچىك ۋاقتىڭدىن ساقلا .
ئەر قانىتى ئات .
قۇرۇق تاغار ئۆرە تۇرماس .
ئاتقان ئوقنى قايتۇرۇۋالغىلى بولماس .
سۇنىلىك بېشى لاي بولسا ، ئايىغىمۇ لاي بولىدۇ .
ئاشلىقنىلىك قەدرىنى دېھقان بىلىدۇ .
ئادەمنىلىك قەدىر - قىممىتى يۈزىدە ئەمەس ، سۆزىدە .
قول ئىچىگە ئىگىلىدۇ .
ئادەم كۆركى قەلبىتە ، دەرەخ كۆركى بەرگىدە
تاماق تېتىقى تۇز بىلەن ، ئادەم خۇلقى سۆز بىلەن .
سۇ يەرنىلىك جېنى ، يەر ئەرنىلىك (جېنى) .
سۇ يىغىلسا دەريا بولۇر ، دەريا تاشسا ئاپەت (بولۇر) .
يول ماڭمىغان ئات قەدرىنى بىلمەس ، ئاچ قالمىغان ئاش قەدرىنى (بىلمەس) .
ئايرىلغانغا ئۆلمەيمەن ، ئەقىدەمگە يىغلايمەن .
ئاشلىق تۇغەپ ساڭ قالدى ، ماغدۇر كېتىپ جان (قالدى) .
ئۆزۈم تاپقان بالاغا ، نەگە باراي دەۋاغا .
بازاردا مىڭ كىشى ، كۆڭۈلدە بىر كىشى .
توشقاننى قوموش ئۆلتۈرەر ، ئادەمنى نومۇس (ئۆلتۈرەر) .
جان بولسا جاھان ، ئاش بولسا قازان .
ھالۋىنى ھېكىم يەيدۇ ، تاياقنى يېتىم يەيدۇ .
ئۆزۈڭنى مەھكەم تۇت ، قوشنىڭنى ئوغرى تۇتما .
يامانغا يولۇقساڭ يارىسى يۇقار ، قازانغا يولۇقساڭ قارىسى (يۇقار)
يولدىن چىقما ، خاندىن قورقما .
گۇماندىن ئىمان قاچار .
نىيىتى يامانلىنىڭ قازىنى تۆشۈك
ئەمگەك بىلەن ئەر كۆكسەر ، سۇ بىلەن يەر (كۆكسەر) .

كۆڭلۈڭ ئارامدا بولسا ، ئۇماچمۇ ھەسەل تېتىيدۇ .
ئىشچاننىڭ ۋاقتى يېتىشمەس ، ھورۇننىڭ ئەتىسى تۇگىمەس .
ئەلگە كىرسەڭ ئېلىگچە ، سۇغا كىرسەڭ بېلىگچە .
بالىلىق ئۆيى بازار ، بالىسىز ئۆيى مازار .
دوست يىغلىتىپ ئېيتار ، دۇشمەن كۈلدۈرۈپ (ئېيتار) .
ئەر بولساڭ گېپىڭدىن تايما ، دېھقان بولساڭ يېرىڭنى ئاق قويما .
ئالماقنىڭ بەرمىكى بار ، چىقماقنىڭ چۇشمىكى (بار) .
ئىشچان پايدا ئاپتۇ ، ھورۇن داغدا قاپتۇ .
ئادەمنىڭ تېشىغا قارىماي ئىچىگە قارا .
ئاتاڭغا نېمە قىلساڭ ، بالاڭدىن شۇنى كۆرىسەن .
قاردا پولۇ ، يامغۇردا شورپا ، بوراندا تاتلىق ئۇيقا .
قورسىقىدا ئۇماچ يوق ، ئاتىقى بەش كىشىلىك .
ئابرويۇڭنى يوقاتقىنىڭ ئاتاڭنى يوقاتقىنىڭ .
ھەر قانچە ئېسىل تاماقمۇ قاچىنى بۇلغايدۇ .
ۋىجدانى يوق ئېشىڭغا تۆكۈرەر .
بىلىملىكنىڭ يۈزى يورۇق ، بىلىمسىزنىڭ يۈزى چورۇق .
ياخشى خوتۇن ئەرنىڭ بايلىقى .
ئىشچان خوتۇن سەھەر تۇرۇپ باش تارار ، ھورۇن خوتۇن چۇش - پېشىندە كۇل ئالار .
ياخشى گەپ تاشنى يارار ، يامان گەپ باشنى (يارار) .
كۆڭۈل يارىسى تەن يارىسىدىن يامان .
قورساق ئاغرىتقان ئاش ئەمەس ، كۆڭۈل ئاغرىتقان دوست (ئەمەس) .
نېمە تېرىساڭ ، شۇنى ئالىسەن .
ئايرىلغاننى ئېيىق يەپتۇ ، بۆلۈنگەننى بۆرە (يەپتۇ) .
ئالدىدا كۆلكە - چاقچاق ، ئارقىدا خەنجەر - پىچاق .
يولۇاسنىڭ خىرىس قىلغىنىدىن قورقما ، تۆلكىنىڭ ھېجايغىنىدىن قورق .
يۇقىرىسى قىيسىق بولسا ، تۆۋىنىمۇ قىيسىق بولىدۇ .
ئۆز يېغىدا ئۆز گۆشىنى قورۇپتۇ .
ئۆز پۇتىغا ئۆزى پالتا چېپىپتۇ .
دەريادا سۇ بولسا ، ئۆستەڭدىمۇ سۇ بولىدۇ .
ئالدىرىغان كېيىن قاپتۇ .
ئادەمنىڭ ئالدى گۇل ، كەينى تىكەن .
ئۆردەك كەتسە ئۇنى قالار ، ئادەم كەتسە نامى (قالار) .
سەھرادا ھاڭرىغان ئېشەك شەھەردە ھاڭرىيالماپتۇ .
مال ئۆز يېرىدە ئەتىۋار .
ئۆيى توتمىغان ئاتا - ئانىنىڭ قەدرىنى بىلمەس .
بىلىمسىزنىڭ بالىسى بولغۇچە ، بىلىملىكنىڭ ھاسىسى بول .
بىلىملىكنىڭ كۆڭلى يورۇق ، بىلىمسىزنىڭ ئىچى تار .
كىيىم بىلەن بېزىنگچە تېشىڭنى ، ئىلىم بىلەن زىننەتلىگەن ئىچىڭنى .
بىلىمگەن گۇناھ ئەمەس ، ئۆگەنمىگەن نومۇس .

بىلىمى يوق موللا كۈرۈك توخۇغا ئوخشايدۇ .
بىلىملىك ئاسمانغا چىقىپتۇ ، بىلىمسىز ساماندا يېتىپتۇ .
ئورۇق كالىنىڭ پوقى چوڭ ، بىلىمسىزنىڭ گېپى چوڭ .
مەۋجۇدات قۇياش بىلەن ياشايدۇ ، ئەقىل بىلىم بىلەن ياشنايدۇ .
بىلىم — ئەقىل چىرىغى .
بىلىملىك مىڭنى يېڭەر ، بىلىمسىز بىرنى (يىڭەر) .
ئۆسەك گەپ جانغا زامىن .
يۇتكەن پىچاقنىڭ سېپى ئالتۇن .
ئاتلىق ئادەم پىيادىنىڭ ھالىغا يەتمەپتۇ .
خىش ـ كاھىشنىڭ پۇتۇنى بولغۇچە ، قاشتېشىنىڭ پارچىسى بول .
ياخشى ئادەم ۋاپاغا ۋاپا قىلار ، يامان ئادەم ۋاپاغا جاپا قىلار .
قاشاڭ ئۆردەك بالدۇر ئۇچار ، سۇ تامچىلاۋەرسە تاشنى تېشەر .

2 . تەمسىل

ئۇچتۇرپاندىكى ئۇيغۇرلار ، قىرغىزلار ، خۇيزۇلار ئارىسىدا ئىشلەپچىقىرىش ، تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۇرىدىغان ، ياخشىلىقنى كۆتۈرۈپ ، يامانلىقنى چۆكۈرىدىغان نۇرغۇن تەمسىللەر تارقالغان . ئۇلارنىڭ سۆز-ئىبارىسى ئىخچام ۋە جانلىق ، مەزمۇنى چوڭقۇر ، پەلسەپىۋىلىكى كۈچلۈك ، يەرلىك تۇسى قويۇق بولۇپ ، كۆپىنچىسى ئۇچتۇرپاننىڭ تەبىئىي شارائىتى ۋە ئىجتىمائىي مۇھىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك .

قوشۇمچە : تەمسىللەردىن تاللانما

شامالنىڭ چىقىشىغا ، سۇنىڭ ئېقىشىغا .
ئاغزىم قىچىشتى .
ئاغزى بوش .
ئىشلىمەي چىشلەپتۇ .
ئاسماندىكى غازنىڭ شورپىسىغا نان چىلاپتۇ .
ئاسمان ئېگىز ، يەر قاتتىق .
ئاسمانغا پىچاق ئاتقاندەك .
ئاشقا چىۋىن چۈشكەندەك .
ئالا كۆڭۈللۈك قىلماق .
ئاينىڭمۇ دېغى بولىدۇ .
تۇتۇنىنى بۇلۇتقا كۆرسەتمەپتۇ .
تۇزىنى يەپ ، تۇزلۇقىنى چېقىپتۇ .
ئاتلار ئورۇق ، يوللار يىراق .
تاشنى تاياققا تاڭماق .
ئاغزىڭغا قاراپ سۆزلە .
گۈلدۈرى بار ، يامغۇرى يوق .
بېشىدا ياڭاق چېقىپتۇ .
تۆت تامنىڭ ئىچى كەبە .
تۈگمىنى دەپ تۆگىدىن قۇرۇق قاپتۇ .

ئەمەتنىڭ دوپپىسىنى سەمەتكە كىيدۈرمەك .
چاپاننى تەتۈر كىيمەك .
چۈجىنى كۈزدە ساتماق .
تۈيۈق يولغا كىرىپ قالماق .
تۆگىنىڭ قۇيرۇقى يەرگە يەتكەندە .
تىزىنى قۇچاقلاپ ياتماق (بويتاق ئۆتمەك دېگەن مەنىدە) .
چەللىدە ئات چاپتۇرماق .
خەقنىڭ جۈۋىسىدا تەرلىمەك .
ئۆردەك يېسەك غازنىڭ پېيىدە بول .
ئۆز بېشىنى ئۆزى يېمەك .
ئۆمۈر سودىسى .
ئېگىز - پەس گەپ .
كۆزى ئارقىدا قالماق .
يامانغا يانتاياق بولماق .

قۇيرۇقىنى خادا قىلىپ تىكىۋەتمەك .
ئاغزى بىلەن قوڭنىڭ پەرقى يوق .
ساماننىڭ ئاستىدىن سۇ يۈگۈرتمەك .
ئېشەكنىڭ قۇلىقىغا راۋاپ چالغاندەك .
ئاش - نېنى پۈتۈن .
گۆھەر توپا ئاستىدا قالماس .
يۈزىدە تۆكى بار .
يېتىم ئوغلاق .
گەپمۇ ئېغىزدىن چىقىدۇ ، جانمۇ ئېغىزدىن .

§ 4 . رىۋايەت ، چۆچەكلەر

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ خەلق ، رىۋايەت چۆچەكلىرى ناھايىتى كۆپ . يەر ناملىرىغا ، شەخسلەرگە ، ئۇرۇشقا دائىر رىۋايەتلەر ، مىللەت ، قەبىلىلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى ، مىللەتلەرنىڭ قوشۇلۇشىغا دائىر رىۋايەتلەر ، تەبىئەت ھادىسىلىرىگە دائىر رىۋايەتلەر ۋە باشقا رىۋايەتلەر بار . نۇرغۇن رىۋايەت ، چۆچەكلەرنىڭ ۋەقەلىكى مۇرەككەپ ۋە ئەگرى - توقاي ، مەزمۇنى ساغلام ، ئۇلار رەزىللىكنىنى قامچىلاش ، گۈزەللىككە ئىنتىلىش ئالاھىدىلىكىگە ئىگە . 1991 - يىلى نەشر قىلىنغان «ئۇچتۇرپان ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرى» ، «ئۇچتۇرپان قىرغىز خەلق چۆچەكلىرى»گە رىۋايەت ، چۆچەكتىن 77 سى كىرگۈزۈلدى .

قوشۇمچە : رىۋايەت ، چۆچەكلەردىن تاللانما

ئۇچتۇرپاننىڭ نامى ھەققىدە رىۋايەت

قەدىمكى زامانىدا تۇرپانلىق ئۇچ سودىگەر ھازىرقى ئۇچتۇرپان بازىرى ئەتراپىغا كېلىپ سودىگەرچىلىك

قىلىپتۇ ، ئۇلار ۋە ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى بۇ يەردە نەچچە يۈز يىل تىجارەت قىلىپتۇ ، تىجارىتى بارغانسېرى روناق تېپىپتۇ ، ئەۋلادلار ئەجدادلىرىنى خاتىرىلەش يۈزىسىدىن ئۇچ تەرىپى تاغ بىلەن ئورالغان بۇ بازارغا «تۇرپانلىق ئۇچ سودىگەر» دېگەن مەنىدە «ئۇچتۇرپان» دەپ ئات قويۇپتۇ .

قىرغىزلارنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە نامى ھەققىدە رىۋايەت

«قىرئوغۇز»نىڭ رىۋايىتى (1) : قەدىمكى زاماندا «ئوغۇز» دەيدىغان باتۇر ھەم زېرەك پادىشاھ ئۆتكەنىكەن ، ئۇنىڭ چوڭ خوتۇنى ئالتە ئوغۇل ، كىچىك خوتۇنى تۆت ئوغۇل تۇغۇپتۇ ، بۇ ئوغۇللار تەڭرىتاغ ، جۇڭغار ئويمانلىقى ، ئالتاي تېغى ئەتراپلىرىدا ياشاپتۇ . كېيىنچە ئوغۇللاردىن بىرى باشقا قېرىنداشلىرى بىلەن ئەپ ئۆتەلمەي ، قۇۋمىنى باشلاپ شىمال تەرەپتىكى بىر «قىر» (تاغ) باغرىغا جايلىشىپ ئوۋچىلىق قىلىپتۇ . شۇنىڭ بىلەن ئوغۇزنىڭ بۇ ئەۋلادلىرى «قىرلار» (تاغلىقلار) دەپ ئاتىلىپتۇ . قىرلار ئەتراپىدىكى موڭغۇللار ، تاتارلار بىلەن قويۇق باردى ـ كەلدى قىلىپ ئۆتۈپتۇ ، ئۇلار قىرلارنى «قىر ئوغۇزلار» (تاغدىكى ئوغۇزلار) دەپ ئاتاپتۇ . «قىرئوغۇز» دېگەن نام كېيىنچە بارا ـ بارا ئۆزگىرىپ «قىرغىز» دېيىلىدىغان بوپتۇ .

«قىرئوغۇز»نىڭ رىۋايىتى (2) : بۇرۇننىڭ بۇرۇنىسىدا شىمال تەرەپتە ئىككى تاغ بولغانىكەن ، ئۇنىڭ بىرىدىن ئون ئېقىن ، يەنە بىرىدىن 20 ئېقىن ئېقىپ چىقىپ ، ئۆزئارا قوشۇلۇپ بىر چوڭ دەريا ھاسىل قىلغانىكەن ، بۇ دەريا يېنىسەي دەرياسى دەپ ئاتىلىدىكەن . بۇ ئىككى تاغ باغرىدا ۋە يېنىسەي بويلىرىدا ياشايدىغان كىشىلەر «قىرئوغۇزلار» دەپ ئاتىلىدىكەن . قىرغىز تىلىدا «قىر» دېگەن «تاغ» دېگەن مەنىنى ، «ئوغۇز» دېگەن «دەريا» دېگەن مەنىنى بېرىدىكەن . «قىر ئوغۇز» دېگەن تاغ ئارىسى ۋە دەريا بويىدا ياشايدىغان كىشىلەر دېگەن بولىدىكەن . قىرغىزلار ئارىسىدا تاغنى «ئاتا» ، دەريانى «ئانا» دەيدىغان گەپ ئۇزاق زامانلاردىن بېرى كەڭ تارقىلىپ كەلگەن . بۇ «قىر ئوغۇز» رىۋايىتى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك . كېيىنچە «قىرئوغۇز» دېگەن گەپ ئېغىزدىن ئېغىزغا كۆچۈش داۋامىدا پەيدىنپەي ئۆزگىرىپ «قىرغىز» بولۇپ قالغان .

ئەرگە باقار تاش (جاڭغا تاش)

ئۇچتۇرپان بازىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا ، قەدىمكى قەشقەر يولىنىڭ ئۇچ كۈنلۈك يېرىدىكى سەپەرباي (ھازىرقى ئاقچى ناھىيىسىنىڭ ساپارباي يېزىسى تەۋەسىدە) دېگەن جايدىكى سايدا ئېگىزلىكى تۆت چى كېلىدىغان ، جەنۇبقا قاراپ تۇرغان قىرغىز ئايالغا ئوخشاپ كېتىدىغان بىر بالبال بار . يەرلىكلەر ئۇنى جاڭغا تاش (ئەرگە باقارتاش) دەپ ئاتايدۇ . رىۋايەت قىلىنىشىچە ، بۇ بالبال بۇيرۇتلار (ئۇيرات موڭغۇللىرى قىرغىزلارنى بۇيرۇت دەپ ئاتايتتى)نىڭ ئاقساقىلى سەبىر باينىڭ كېلىنىنىڭ ئۆزگىرىشىدىن پەيدا بولغانمىش . بۇ بالبالغا بۈگۈنگىچە 400 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت بولغان . رىۋايەتتە دېيىلىدۇكى ، بىر كۈنى بۇ ئايالنىڭ ئېرى كېچىدە مال بېقىۋېتىپ ، بۇ يەرگە تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن بىر قەبىلىنىڭ ئاقساقىلىنى كۆرۈپ قاپتۇ ، بۇ ئەر تاجاۋۇزچىنى تىرىك تۇتماقچى بوپتۇ ـ دە ، خوتۇنىنى خەۋەرلەندۇرۇپ قويۇش ئۈچۈن ئۆيىگە كەپتۇ . ئۇ خوتۇنى توسىسىمۇ ئۇنىماي ، قارا مىلتىقىنى ئېلىپ ، تاجاۋۇزچىنى قوغلاپ كېتىپتۇ ، قاراڭغۇ چۈشكىچە قوغلاپ تۇتالماي ، كېچىلەپ قوغلاپتو . قوغلا ـ قوغلا تاغنىڭ جەنۇب تەرىپىدىكى يۇقىرىغىمۇ چىققىلى بولمايدىغان ، پەسكىمۇ چۈشكىلى بولمايدىغان بىر تىك قىياغا بېرىپ قاپتۇ . تاڭ ئاتقاندا قارىسا ، ئۆزى تاغ چوققىسىدا تۇرغىدەك ، ئۇ چوققىغا قەيەردىن چىققانلىنى بىلەلمەپتۇ . سەبىر باينىڭ كېلىنى ئېرىنىڭ چۈشەر يولى يوق

چوققىدا تۇرغانلىقىنى كۆرۈپتۇ ، ئۇ ئېرىنىڭ سىماسىنىلا كۆرەلەيدىكەن ، گېپىنى ئاڭلىيالمايدىكەن ، پەقەت يىغلاۋاتقان ئاۋازىنىلا شۇنچىكى ئاڭلىيالايدىكەن . ئۇچ كۈندىن كېيىن ئەرنىڭ سىماسىمۇ ، ئاۋازىمۇ غايىپ بوپتۇ ، شۇنىڭ بىلەن سەبىر باينىڭ كېلىنى سايىدا تۇرۇپ ئېرى تۇرغان چوققىغا قاراۋېرىپ ئاخىر بىر بالبالغا ئايلىنىپ قاپتۇ . ھازىرمۇ يەرلىكلەر يېڭى پىچىقىنى بۇ بالبالغا بىلەپ گۆش كېسىپ يەيدىكەن ، بۇنداق پىچاقتا كەسكەن گۆشنى ئەرلەر يېسە ساغلام بولۇپ ، ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرەرمىش ، ئايالالار يېسە كۆپ پەرزەنتلىك بولارمىش .

بۇ رىۋايەت ئاپتورى نامەلۇم «مۇسۇلمان يۇرتلىرى تەزكىرىسى»دە ۋە شىياۋ شيۇڭنىڭ «غەربىي يۇرت ھەققىدە بايان»دا بايان قىلىپ ئۆتۈلگەن . ئۇلاردا بۇ رىۋايەت ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى «ئەرگە باقار تاش ئادەم» — تاشقا ئايلانغان ئەن فېڭ خاتۇن ھەققىدىكى رىۋايەت بىلەن بىر قاتارغا قويۇلغان ، بۇ ھەر مىللەت ئاياللىرىنىڭ ساداقەت ۋە پەزىلەت جەھەتتە ئورتاقلىققا ئىگە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ .

سويۇتقا بۇلاق رىۋايىتى (1)

رىۋايەت قىلىنىشىچە ، بۇرۇننىڭ بۇرۇنسىدا ئۇچتۇرپان بىر قاقاسلىق بولۇپ ، ھەممە يېرى دەشتى ـ باياۋان ھەم ئىدىرلىق ئىكەن ، بۇ يەردە نۇر ئىسىملىك بىر باتۇر ئۇيغۇر يىگىتى ۋە ئۇنىڭ ئاتا ـ ئانىسى ياشايدىكەن . بەختكە قارشى نۇرنىڭ ئاتا ـ ئانىسى ئەما ئىكەن . نۇر ئاتا ـ ئانىسىغا تولىمۇ ۋاپادار ئىكەن ، ئۇ پۈتۈن كۈچى بىلەن ئاتا ـ ئانىسىنىڭ خىزمىتىدە بولىدىكەن ، بۇ ئۇچەيلەننىڭ تۇرمۇشى جاپالىق بولسىمۇ ، ئائىلىسىنى يەنىلا ئىللىق ھېس قىلىدىكەن . تەقدىرنىڭ ئويۇنى بىلەن بۇ ئائىلىگە توساتتىن بەختسىزلىك كەپتۇ . بىر كۈنى ، نۇر ئادەتى بويىچە ساپال ئىدىشىنى ئېلىپ يىراقتىكى دۆڭلۇك باغرىدىكى ئۆستەڭگە سۇ ئالغىلى بېرىپتۇ ، سۇ ئېلىپ قايتىشىدا ئاتلىق شىكار قىلىۋاتقان پادىشاھقا ئۇچراپتۇ ، ئۇ تولىمۇ رەھىمسىز ، زالىم پادىشاھ ئىكەن ، شۇ چاغدا ئولجا تاپالماي تىت ـ تىت بولۇپ تۇرغان پادىشاھ قاباھەت ئوقياسىدىن نۇرغا قارىتىپ ئوق ئۇزۇپتۇ . نۇر ئوق تېگىپ يىقىلىپ جان ئۈزۈپتۇ ، قولىدىكى ئىدىشىمۇ ئىككى پارچە بولۇپ ، سۇ يەرگە تۆكۈلۈپ كېتىپتۇ . نۇرنىڭ ئاتا ـ ئانىسى ئۇنى پادىشاھنىڭ ئۆلتۈرۈۋەتكىنىنى قايدىن بىلسۇن ، ئۇلار نۇرنى ئۈزاق كۈتۈپتۇ ، قايتىپ كەلمىگەندىن كېيىن ئىزدەپ چىقىپ ، ئاخىر ئۇنىڭ جەسىتىنى تېپىپتۇ ، ئۇلار ئوغلىنىڭ جەسىتىنى قوچاقلىغىنىچە ئۈزاققىچە قاتتىق يىغلاپ ھەسرەت چېكىپتۇ ، ياشلىرى قۇرۇپ ، ھالىدىن كېتىپ جان ئۈزۈپتۇ . بۇ ئىشتىن تەسىرلەنگەن خۇدا سۇنۇپ ئىككى پارچە بولۇپ كەتكەن ساپال ئىدىشنى بىر-بىرىگە تۇتىشىپ تۇرغان ئىككى بۇلاققا ئايلاندۇرۇپتۇ ، بۇلاقتىن بۇلدۇقلاپ سۇپسۇزۇك سۇ چىقىپتۇ . ئاتا بىلەن ئانا كۆزلىرىدىن تۆككەن ياشنىڭ بەھرىدە ئىككى تۈپ سۆگەتكە ئايلىنىپ ، بۇلاق بېشىدا بىر- بىرىگە يېقىن يانداشىپ ئۆسۈشكە باشلاپتۇ . شامالدا يەلپۈنۈپ تۇرغان تال چۈۋەلار خۇددى ئاتا بىلەن ئانىنىڭ قولىدەك بۇلاقنى سىيپاپ تۇرىدىكەن . بۇلاق سۈيى ئېرىق ھاسىل قىلىپ دۆڭلۇكتىن تۆۋەنگە قاراپ ئېقىپتۇ ، سۇ بارغان يەرلەر قاقاس چۆلدىن ئېتىزلىققا ئايلىنىپ ، زىرائەتلەر بولۇق ئۆسۈپتۇ . نۇر بولسا كۆكتە پەرۋاز قىلىپ تۇرىدىغان بۇركۈتكە ئايلىنىپ ، ئەمگەكچان پۇقرالارنى قوغداپتۇ ، ئۇچتۇرپان زېمىنىمۇ شۇنىڭدىن ئېتىبارەن زىرائەت ۋە ئوت ـ چۆپلىرى ئوخشىغان ، تېرىقچىلىق ۋە چارۋىچىلىقى راۋاج تاپقان باي بوستانلىققا ئايلىنىپتۇ . رىۋايەت ئېيتىلىشىچە ، شىنجاڭنىڭ باي ناھىيىسىدىكى قىزىل مىڭئۆينىڭ 17 ـ نومۇرلۇق غارىنىڭ گۈمبەزىسمان تورۇسىغا سىزىلغان «ئوغۇلغا ھەسرەت» نامىلىق رەسىمدە مۇشۇ ھېكايە تەسۋىرلەنگەن ، ھېكايىدىكى نۇر رەسىمدىكى شاڭمۇ ئىكەن .

سويۇتقا بۇلاق رىۋايىتى (2)

بۇرۇننىڭ بۇرۇنسىدا ، مۆلجەرتاغنىڭ جەنۇبىدا تاغلىرى ياپيېشىل ، ئوت ـ چۆپلىرى قويۇق ، دەل ـ

دەرەخلىرى باراقسان بىر جاي بار ئىكەن . بۇ يەردە پەرىخان ئاتلىق بىر پادىچى قىز بىلەن ئەلى ئاتلىق بىر پادىچى يىگىت تۇرىدىكەن . پەرىخان ناخشا ـ ئۇسسۇلغا ماھىر ، ئەقىللىق ، ساھىبجامال قىز ئىكەن ، ئەلى ئەلەمگە ماھىر ، كېلىشكەن ، بەستلىك يىگىت ئىكەن ، ئۇلار بىر جۇپ بەختلىك ئاشىق ـ مەشۇقلار ئىكەن ، ئۇلاردىن ئانچە يىراق بولمىغان كەنتتە بىر باي بار ئىكەن ، ئۇ بۇرۇندىنلا پەرىخانغا ئىچ ـ پەش تارتىپ يۈرىدىكەن ، بىراق ئەلىدىن قورقۇپ تەلۈلىك قىلىشقا جۈرئەت قىلالمايدىكەن . كېيىن ئۇچتۇرپان بېگى ئەلىنى سەركەردە قىلىپ ئۇرۇشقا ئەۋەتىپتۇ ، ئەلى شۇ كەتكەنچە ئۇزاققىچە قايتىپ كەلمەپتۇ ، بىر كۈنى ئەلىنىڭ جەڭدە قازا قىلغانلىق شۇم خەۋىرى كەپتۇ ، پەرىخان ئۇچ كېچە ـ كۈندۈز يىغلاپتۇ ، باينىڭ گۈلقەلىرى ئېچىلىپ ، پەرىخاننى توي قىلىشقا نومۇسسىزلارچە قىستاپتۇ ، ھېچ ئامال قىلالمىغان پەرىخان بىر كېچىدە ئەلى كەتكەن تەرەپكە قاراپ كۆڭۈل ئارزۇسىنى ئىزھار قىلغاندىن كېيىن ، ئۆيىدە تامغا ئوسۇپ ئۆلۈۋاپتۇ ، شۇ ھامان ئۇنىڭ ئۆيى تېگى يوق سۇپسۇزۇك بۇلاققا ئايلىنىپتۇ ، بۇلاق پەرىخاننى قوينىغا ئاپتۇ . شۇنىڭدىن ئېتىبارەن كىشىلەر بۇ بۇلاقنىڭ سۈيىنى زەمزەم سۈيى قاتارىدا كۆرۈپ ، ھېچكىم ۋە ھېچنېمىنىڭ بۇلغىشىغا يول قويماپتۇ ، بۇلاقنىڭ ئەتراپىغا سۆگەت كۆچەتلىرىنى تىكىپتۇ ، بۈك ـ باراقسان مەجنۇنتاللار بۇلاقنىڭ ھۆسنىگە ھۆسن قوشۇپتۇ .

يەتتە قىزلىرىم مەقبەرىسى ھەققىدە رىۋايەت

ئۇچتۇرپان ناھىيە بازىرىنىڭ 1.5 كىلومېتىر غەربىي جەنۇبىدىكى شەرقتىن غەربكە سوزۇلغان تاشتاغنىڭ غەربىي تۆپىسىدە توغرىسىغا تىزىلغان ، ئۈستى لەمپىلىك يەتتە قەبرە بار . رىۋايەت قىلىنىشىچە ، قەدىمكى زامانىدا يات ئەللىكلەر ئۇچتۇرپانغا تاجاۋۇز قىلىپتۇ . پاشا ئىسىملىك ئايالنىڭ گۈزەللىكتە تەڭدىشى يوق يەتتە قىزى بار ئىكەن ، دۈشمەن بۇ قىزلارنى خوتۇنلۇققا ئالماقچى بولۇپ قوغلاپتۇ ، قىزلار ئېپپەت ـ نومۇسىنى ساقلاش ئۈچۈن دۈشمەنگە تىز پۈكمەي قەيسەرلىك بىلەن قېچىپتۇ . دۈشمەن قوغلاپ يېتىشۋالاي دېگەندە ، ئۇلار تاغقا چىقىۋېلىپ ، خۇداغا : ئەي ، خۇدا ! يا بىزگە باشپاناھ بول ، يا بولمىسا ئۆلۈم ئاتا قىل ، دەپ يېلىنىپتۇ . دۈشمەن قوغلاپ كەلگەندە ئۇلار غايىپ بوپتۇ ، دۈشمەن ئەتراپىنى ئاختۇرۇپ ئۇلارنى تاپالماي ، خۇدا ئۇلارنى قۇتقۇزۇۋاپتۇ ، دەپ بىلىپتۇ . كېيىن يەنە : خۇدا بۇ يەردىن بىر يېرىق ئېچىپ بېرىپتۇ ، يەتتە قىز يېرىققا كىرىپ كەتكەندىن كېيىن يەر يەنە يېپىلىپ قاپتۇ ، شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ نومۇسى ساقلىنىپ قاپتۇ ، دېگەن گەپ تارقىلىپتۇ ، شۇنداق قىلىپ كېينكىلەر لەمپە ياساپ يەتتە قىزلىرىم قەبرىسىنى ئاسراپ كەپتۇ .

دېھقان بىلەن ئېيىق

بۇرۇنىنىڭ بۇرۇنسىدا بىر دېھقان بىلەن بىر ئېيىق دوست ئىكەن ، ئۇلار بىللە ياشايدىكەن . ئەتىيازدا ئۇلار ياڭيۇ تېرىپتۇ ، پەرۋىش ئىشلىرىنى دېھقان يالغۇز قىلىپتۇ ، ئېيىق بولسا چۆلدە يېتىپ دەم ئاپتۇ . كۈزدە دېھقان ياڭيۇنى يىغماقچى بولۇپ ئېيىقنى ياڭيۇلۇققا ئېلىپ كەپتۇ ۋە ئۇنىڭدىن : «سەن ياڭيۇنىڭ يوپۇرمىقىنى ئالامسەن ياكى يىلتىزىنىمۇ ؟» دەپ سوراپتۇ . ئېيىق پارقىراپ توزغان ياپيېشىل يوپۇرماقلارغا قاراپ ، «يوپۇرمىقىنى ئالىمەن» دەپتۇ . ئۇلار شۇنداق بۆلۈشۈپتۇ ، ئېيىق نەچچە تال يوپۇرماق يەپ ، ئاچچىق ئىكەن دەپ ، ئىككىنچى يېمەپتۇ . دېھقان ياڭيۇنى يەپ تىرىكچىلىك قىلىپتۇ ۋە بارا ـ بارا باي بولۇپتۇ . ئېيىق بولسا ئىچ ـ ئىچىدىن پۇشايمان قىلىپتۇ . كېيىنكى يىلى ئەتىيازدا دېھقان بۇغداي تېرىپتۇ ، باش چۆكۈرۈپ ئىشلىگەچكە ، بۇغدايلىرى تازا ئوخشاپتۇ ، ئېيىق بولسا كۈنلىرىنى كۈن بويى ئۇخلاپ ئۆتكۈزۈپتۇ . كۈزلۈك يىغىم ۋاقتىدا دېھقان ئېيىقنى چاقىرىپ كېلىپ : «سەن بۇغداينىڭ يوپۇرمىقىغا تۇرامسەن ياكى يىلتىزىغىمۇ ؟» دەپ

سوراپتۇ . ئېيىق : «يىلتىزىغا تۇرسەن» دەپتۇ . شۇنىڭ بىلەن ئۇلار شۇ بويىچە بۆلۈشۈپتۇ ، دېھقان تېخىمۇ باي بولۇپ كېتىپتۇ ، ئېيىق ئۇنتۇرۇۋەتكەنلىكىدىن ئاچچىقىدا ئەس ـ ھۇشىنى يوقىتىپ قويۇپتۇ ۋە «مەنمۇ دېھقان بىلەن ئىشلىگەن بولسام بۇ كۈنگە قالماس ئىدىم» دەپ پۇشايمان قىلىپتۇ .

ئات باقار شاھزادە

بۇرۇنىنىڭ بۇرۇنىسىدا بىر پادىشاھ ئۆتكەنىكەن ، ئۇ 50 ياشتىن ئاشقان بولسىمۇ ، پەرزەنت يۈزى كۆرمەپتۇ ، پادىشاھ كۈندە بەش ۋاق نامازنى ئوقۇپ ، ئاللادىن پەرزەنت تىلەپتۇ . ئۇنىڭ دۇئا ـ تىلاۋەتلىرى ئىجابەت بولۇپ ، خانىشىنىڭ بويىدا قاپتۇ . خانىش ئون ئاي قورساق كۆتۈرۈپ بۇدرۇققىنە بىر ئوغۇل تۇغۇپتۇ . پادىشاھ خۇشاللىقىدىن ئەلدىكى جىمى پۇقرالارغا كاتتا زىياپەت بېرىپ ، مەرىكە ئۆتكۈزۈپتۇ ، بۈيرۇق چۈشۈرۈپ تۇرمىدىكى مەھبۇسلارنى قويۇۋېتىپتۇ . پادىشاھ ئوغلىنى ئامراقلىقىدىن يېنىدىن ئايرىمايدىكەن ، ھەتتا دۆلەت ئىشلىرى كېچىشلىرىگىمۇ بىللە ئېلىپ بارىدىكەن . بىر كۈنى پادىشاھ ئوغلى بىلەن باغدا ئويناپتۇ ، بىر مەزگىل ئوينىغاندىن كېيىن ھېرىپ ، كۆل بويىدىكى شېپاڭدا دەم ئېلىشقا ئولتۇرۇپتۇ ۋە ئوغلىنى پۈتىغا مىندۈرۈپ ئوينىتىپتۇ ، شۇ ئەسنادا توساتتىن قۇيۇن كېلىپ ئوغلىنى ئۈچۈرۈپ كېتىپتۇ . پادىشاھ يىغلاپتۇ ، قاخشاپتۇ ، ھېچ ئامال بولماپتۇ ، گېلىدىن غىزا ئۆتمەي ، بارا ـ بارا جۈدەپ ھالىدىن كېتىپتۇ . ئۇ : بۇنداق كېتىۋەرسەم تۆگىشىپ كەتكۈدەكمەن ، تەقدىرگە تەن بېرىشىم كېرەك دەپ ، ئوردا ئىشلىرىنى يەنە قولىغا ئاپتۇ .

قۇيۇن بالىنى ئۈچۈرۈپ بىر دەشتى چۆلگە ئاپىرىپ تاشلاپتۇ . بالا توختىماي يىغلاپتۇ ، يىغا ئاۋازى سۈكۈنات ئىچىدىكى بايا‌ۋاننى ئويغىتىپتۇ . شۇ چاغدا ئاتا ـ بوۋىسىدىن ئوتۇنچىلىق بىلەن تىرىكچىلىك قىلىپ كېلىۋاتقان بىر يىگىت شۇ ئەتراپتا ئوتۇن كېسىۋاتقانىكەن ، ئۇ بىر بالىنىڭ يىغا ئاۋازىنى ئاڭلاپتۇ ـ دە ، ئىشىنى توختىتىپ «ئالۋاستىنىڭ يىغا ئاۋازى بولمىسۇن يەنە ؟ » دەپ ئويلاپتۇ . ئاخىرىدا ئۇ : «بۇ يابىر ئامەتتۇر ، يابىر ئاپەتتۇر ، كۆرۈپ باقمامدىمەن ! » دەپ يىغا ئاۋازى كېلىۋاتقان تەرەپكە قاراپ مېڭىپتۇ ، بېرىپ زەرباب كىمخاپ بىلەن زاكىلانغان بىر بوۋاقنى كۆرۈپتۇ . بالىنىڭ يىغىسىغا چىدىمىغان ئوتۇنچى يىگىت : ئاتا ـ ئانىسىنى تاپقاندا ئاپىرىپ بېرەرمەن دەپ ، بالىنى ئۆيىگە ئېلىپ كەپتۇ ، ئۇ بالىنىڭ سۈيدۈك لاتىسىنى ئالماشتۇرۇۋاتقاندا ، يۆگەكتىن بىر ئالتۇن خەنجەر چىقىپتۇ . يىگىت قورققىنىدىن نېمە قىلارىنى بىلەلمەي قاپتۇ ، چۈنكى بۇنداق خەنجەر پادىشاھتىلا بولىدىكەن ، دېمەك ، بۇ بالا شاھزادە ئىدى ، ئەگەر بۇ ئىش ئاشكارىلىنىپ قالسا ، يىگىتنىڭ كاللىسى كېتەتتى . بىراق يىگىت : پادىشاھ نېمە ۋەجىدىن ئۆز بالىسىنى دەشتى بايا‌ۋانغا تاشلاپ قويغاندۇر ؟ دەپ ئويلاپ قاپتۇ .

يىگىت بۇ ئىشنى مەھەللىسىدىكى يۇرت چوڭلىرىغا دەپتۇ ، ئۇلار يىگىتكە : «سەن بۇ ئىشتىن تولا غەم قىلىپ كەتمە ، بالىنىڭ شاھزادە ئىكەنلىكىدە گەپ يوق . بەگ ـ خوجامىلار ھەممە ئىشتا يۈز ـ ئابرويىنى كۆزلەيدۇ ، بۇ بالىنىڭ جەزمەن تەكتى ئېنىق ئەمەس ، شۇڭا بايا‌ۋانغا تاشلىۋەتكەن گەپ ، ئۇنى پادىشاھقا ئاپىرىپ بېرىمەن دېمەي ، تاشلىۋەتسەڭلا بولمىدىمۇ » دەپتۇ . يىگىت بالىنى تاشلىۋېتىشكە كۆڭلى ئۇنىماي ، ئېلىپ قىلىپ بېقىپتۇ . كېيىن بۇ بالا شوخ ، ئويۇنچى ، ئۇرۇشقاق ، كەپسىز بالا بولۇپ چوڭ بوپتۇ ، نۇرغۇن يۈز ـ ئابرويلۇق كىشىلەرنىڭ بالىلىرى بۇ بالىدىن قورقۇپ مەدرىسەگە بارالمايدىغان بوپتۇ . بالىنىڭ قىلمىقلىرىدىن بىزار بولغان مۇدەررىس قازى ئاخۇنۇم ئارقىلىق يىگىتكە بالىنى مەدرىسەدىن ئېلىپ كېتىشىنى بۇيرۇپتۇ . بالىنىڭ كەپسىزلىكىدىن ئارامسىزلانغان يىگىت : ئۆز ۋاقتىدا چوڭلارنىڭ گېپىگە كىرىپ بۇ شۇمنى چۆلگە تاشلىۋەتسەم بوپتىكەن ، دەپ پۇشايمان قىلىپتۇ . شۇ چاغدا پادىشاھ ئەلگە ئون تىللا ئىش ھەققى ئېلىپ پادىشاھقا ئۈمۈر بويى ئات باقار بولىدىغان ئادەم ئالىدىغانلىقى ھەققىدە ئېلان چىقىرىپتۇ . يىگىت بۇ ئېلاندىن خەۋەر تېپىپ ،

بالىنى دەرھال ئوردىغا ئاپىرىپ بېرىپتۇ . بالا ئوردىغا كىرگەندىن كېيىن ، ئاتىنى ئوبدان بېقىپ ، سەمىرىتىپ پارقىرىتىۋېتىپتۇ ، پادىشاھ مىنسە قويۇندەك چاپىدىغان بوپتۇ . ئىلگىرىكى ئات باقار ئاتىنى ئوبدان باقمىغاچقا ، پادىشاھ ئۇنى زىندانغا تاشلىغانىكەن . بالا ئىشنى ياخشى قىلىپ ، پادىشاھقا ساداقەت كۆرسەتكەچكە ، ئوردىنىڭ تۆۋەن دەرىجىلىك خىزمەتچىلىكىگە ئۆستۈرۈلۈپتۇ . كۈنلەر ئۆتۈپتۇ ، ئايلار ئۆتۈپتۇ ، ئات باقار پادىشاھنىڭ كۆڭلىگە يېقىپ ، كەينى - كەينىدىن ئۆستۈرۈلۈپتۇ ، ئاخىردا پادىشاھنىڭ ئەڭ ئىشەنچلىك يارىدەمچىسى ۋە باش ۋەزىرى بوپتۇ . بىر كۈنى ئوردىدىكى بەزى ھەسەتخور ، مەككار ۋەزىرلەر باش ۋەزىرنى قۇتلۇقلاش يۈزىسىدىن پادىشاھ بىلەن باش ۋەزىر شەرىپىگە زىياپەت ئۆتكۈزۈپتۇ ، ئۇلار خوشامەتچىلىك قىلىپ : «شاھىمىزنىڭ ئامانلىقى ۋە پادىشاھلىقىمىزنىڭ قۇدرەت تېپىشى ئۇچۇن قەدەم كۆتۈرەيلى» دەپ ، پادىشاھ بىلەن باش ۋەزىرگە ھەدەپ شاراپ تۇتۇپ ، ئۇلارنى غەرق مەست قىلىۋېتىپتۇ ، ئاندىن پادىشاھنى يالغۇز بىر ئۆيگە ، خانىش بىلەن باش ۋەزىر ئىككىسىنى بىر ئۆيگە ئورۇنلاشتۇرۇپ قويۇپ تارقىلىشىپتۇ . ئەتىسى سەھەردە خانىش كەيپىلىكى بېشىلىپ قارىسا ئۆيدە باش ۋەزىر يانقۇدەك ، خانىش ئۇن چىقارماي ئاستا ئۆز ھۇجرىسىغا چىقىپ كېتىپتۇ . بۇ ئىشنى شۇ چاغدا ھېچكىم كۆرمىگەن بولسىمۇ ، كېيىنچە ئوردىغا يېيىلىپ كېتىپتۇ . بىر كۈنى بۇ ئىشتىن ئوغىسى قاينىغان پادىشاھ خانىشنى سوراق قىلىپتۇ ، خانىش پادىشاھقا زىياپەتتىكى ئىشلارنى دەپ بېرىپ ، ئۆزىنىڭ ھەرگىز پادىشاھقا ھاقارەت كەلتۈرىدىغان ناشايان ئىش قىلمىغانلىقىنى ئېيتىپتۇ . پادىشاھ خانىشنىڭ ئېيتقانلىرىغا ئىشەنمەي ، خانىش بىلەن باش ۋەزىرنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ سازايى قىلىش توغرىسىدا پەرمان چۈشۈرۈپتۇ . بۇ پەرماندىن خەۋەر تاپقان پۇقرالار جازا مەيدانىغا يىغىلىپتۇ . باش ۋەزىر پادىشاھقا : «ھۆرمەتلىك شاھىم ، ئۆزلىرىگە بىر نەچچە ئېغىز گېپىم بار ئىدى ، دەۋېلىشىمغا ئىجازەت بەرگەيلا» دەپتۇ . پادىشاھ باش ۋەزىرنىڭ ئىلتىماسىغا ماقۇل بوپتۇ . باش ۋەزىر دەپتۇ : «ئىلگىرى بىر پادىشاھ ئۆتكەنىكەن ، ئۇنىڭ ھەم ئەقىللىق ، ھەم باتۇر بىر باش ۋەزىرى بار ئىكەن ، پادىشاھ ئۇنىڭدىن بىر مىنۇتمۇ ئايرىلمايدىكەن . بىر كۈنى باش ۋەزىر ئاتىسىنىڭ ئۆلۈم خەۋىرىنى تاپشۇرۇۋاپتۇ ، ئۇ پادىشاھتىن رۇخسەت سوراپتۇ ، پادىشاھ ئۇنىڭغا رۇخسەت قىلىپ ، ئۆزىنىڭ شىكاردا مىنىدىغان ئېتىنى بېرىپ ، بالدۇرراق قايتىپ كېلىشىنى جىكىلەپ ، ئۇنى نۇرغۇن سوۋغات بىلەن يولغا سالىپتۇ . باش ۋەزىر ئاتىسىنىڭ ئاخىرەتلىك ئىشلىرىنى تۈگىتىپ ، يۇرتداشلىرى بىلەن خوشلىشىپ قايتماقچى بوپتۇ . قايتىش ئالدىدا باش ۋەزىرنىڭ سىڭلىسى ئۇنىڭغا : پادىشاھقا قىلغان سوۋغات بولۇپ قالسۇن ، بۇنىڭدىن بولغان مېۋىنى يېسە ئادەمنى ياشارتمدۇ ، دەپ بىر تال ئۇرۇقچىنى بېرىپتۇ . باش ۋەزىر ئوردىغا قايتىپ ، بۇ خىسلەتلىك ئۇرۇقچىنى پادىشاھقا بېرىپتۇ ، پادىشاھ تولىمۇ خۇشال بوپتۇ ۋە باغۋەنگە ئۇرۇقچىنى تېرىپ كۆچەتنى كۆڭۈل قويۇپ پەرۋىش قىلىشنى تاپىلاپتۇ . ئۇرۇقچە ئۇنۇپ ئۇچ يىلدىن كېيىن مېۋىگە كىرىپتۇ . باغۋەن مېۋىنى پەتنۇسقا ئۇزۇپ ، پەتنۇسنى باغدىكى شىرەگە قويۇپ ، باغنى قۇلۇپلاپ چىقىپ كېتىپتۇ . شۇ چاغدا بىر چىپار يىلان بوسۇغا ئاستىدىن چىقىپ ، مېۋىگە زەھىرىنى سېلىپ كىرىپ كېتىپتۇ ، بۇ ئەھۋالدىن بىخەۋەر باغۋەن مېۋىنى ئەكىرىپ پادىشاھقا سۇنۇپتۇ ، پادىشاھ مېۋىنىڭ كارامىتىنى سىناپ باقماقچى بولۇپ ، ئۇنى ئاۋۇال بىر قېرى مەھبۇسقا يېگۈزۈپتۇ ، مەھبۇس شۇ ھامان جان بېرىپتۇ . پادىشاھ بۇنى باش ۋەزىرنىڭ ساداقەتسىزلىكى دەپ بىلىپ ، باش ۋەزىرنى دارغا ئېسىش ، زەھەرلىك دەرەخنى قومۇرۇۋېتىش ھەققىدە پەرمان چۈشۈرۈپتۇ . باش ۋەزىر دارغا ئېسىلىپتۇ ، باغۋەننىڭ ئۆزى بىر قوللۇق يېتىشتۇرگەن دەرەخنى كېسىۋېتىشكە قولى بارماپتۇ . شۇ زامانىدا تۆرمۇشى ئىنتايىن نامرات بىر جۈپ ئەر - خوتۇن بولۇپ ، ئۇلارنىڭ گۈلدەك چىرايلىق بىر قىزى بار ئىكەن ، ئۇلار تىرىكچىلىك يولىدا يىلبويى تەرلەپ ، پىشىپ ئىشلىسىمۇ ، باينىڭ قەرزىدىن قۇتۇلالمايدىكەن ، باي ھە دېگەندە قەرز سۆيلەپ ئارام بەرمەيدىكەن . بىر كۈنى باي قەرز سۆيلەپ كېلىپ ، قەرزنى ئۇچ كۈنگىچە قايتۇرمىسا ، قىزىڭنى قەرزگە تۇتۇپ كېتىمەن ، دەپ تەھدىت سالىپتۇ . قەرز تۆپەيلى بىر ئائىلىنىڭ خانۇەيران بولۇپ كېتىشىگە چىدىمىغان بوۋاي ئوردا باغدا بىر تۇپ زەھەر دەرەخ بارلىقىدىن خەۋەر تېپىپ ، ئۇنىڭ مېۋىسىدىن ئوغرىلىقچە بىر نەچچىنى يەپتۇ - دە ،

ئۆيىگە قايتىپ ئۇلۇشنى كۈتۈپ يېتىپتۇ . ئەتىسى بوۋاي ئۆزىنىڭ ياشىرىپ كەتكەنلىكىنى بايقاپ ، ئۇلۇغلىش نىيىتىدىن يېنىپتۇ ۋە ئوردىغا بېرىپ بۇ ئەھۋالنى پادىشاھقا ئېيتىپتۇ . پادىشاھ ھەيران قېلىپ ، مېۋىنى زىنداندىكى يۇز ياشتىن ھالقىغان قېرى مەھبۇسقا يېگۈزۈشنى بۇيرۇپتۇ ، مەھبۇس مېۋىنى يەپ ياشىرىپ كېتىپتۇ . بۇ ئىشنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن پادىشاھ قاتتىق پۇشايمان ئەيلەپ ، ئالەمدىن ئۆتكەن باش ۋەزىرنى سېغىنىپتۇ ، ئاخىرى باغۋەن قەست ئىشلىتىپتۇ دەپ ، گۇناھىنى باغۋەنگە ئارتىپ ، ئۇنىڭ كاللىسىنى ئېلىش ھەققىدە بۇيرۇق چۈشۈرۈپتۇ ، باغۋەن ئۆۋال بولدى دەپ ناله ـ پەريات قىلىپتۇ ، باشقا ۋەزىلەرمۇ پادىشاھتىن ئالدىراقسانلىق قىلماسلىقىنى ئۆتۈنۈپتۇ . باغۋەن ئىشنىڭ ئالدى ـ كەينىنى تەپسىلىي ئەسلەپتۇ ، ۋەزىرلەر ئىنچىكىلىك بىلەن تەكشۈرۈپتۇ ۋە ئاخىرى بوسۇغا ئاستىدىكى زەھەرلىك يىلاننى تېپىپتۇ . باغۋەن ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇپ قاپتۇ . بىراق ئۆلۈپ كەتكەن باش ۋەزىر مەڭگۈ تىرىلمەپتۇ » .

دار ئاستىدىكى باش ۋەزىر بۇ ھېكايىنى سۆزلەپ بولۇپ پادىشاھقا قاراپتۇ ، پادىشاھ ئوندىمەي قېتىپ تۇرۇپ قاپتۇ . ئۇ جازانى كېچىكتۈرۈپ ئىجرا قىلىش ھەققىدە پەرمان چۈشۈرۈپ ، باش ۋەزىرنىڭ تەكتىنى ئېنىقلاشقا ئادەم ئەۋەتىپتۇ . تەكشۈرۈشكە بارغان كىشى بوۋاق تېپىۋالغان ئوتۇنچىنى ئوردىغا باشلاپ كەپتۇ ، ئوتۇنچى چۆلدە بىر بوۋاقنى تېپىۋېلىپ بېقىپ چوڭ قىلىش جەريانىدىكى ئىشلارنى پادىشاھقا سۆزلەپ بېرىپتۇ ۋە شۇ چاغدا يۆگەكتىن چىققان ئالتۇن خەنجەرنى پادىشاھقا بېرىپتۇ ، پادىشاھ خەنجەرنى سىنچىلاپ كۆرۈپ ، دار ئاستىغا باغلانغان يىگىتنىڭ ئۆز ئوغلى ئىكەنلىكىنى جەزملەشتۈرۈپتۇ . ئوتۇنچىغا نۇرغۇن مال ـ دۇنيا بېرىپتۇ ۋە قىيىنچىلىق تارتىپ قالغاندا ياردەم سوراشنى جېكىلەپتۇ . پادىشاھ شەھەردىكى پۇقرالارنىڭ ئالدىدا تەختىنى ئوغلىغا ئۆتۈنۈپ بېرىپتۇ ۋە ئوردىدىكى ئۆۋال دېلو پەيدا قىلغان مۇناپىق ۋەزىرلەرگە تېگىشلىك جازا بېرىپتۇ . شۇنىڭدىن ئېتىبارەن پۇقرالار خاتىرجەم ۋە خۇشال ـ خورام ياشاپتۇ .

تىللا تۆكۈلىدىغان دەرەخ

بۇرۇنىنىڭ بۇرۇنسىدا بىر بوۋاي بولغانىكەن ، ئۇنىڭ ئىككى ئوغلى بار ئىكەن ، چوڭ ئوغلى كىچىكىدىن ئەمگەك سۆيەر ، ئىشچان بالا بوپتۇ ، كەنجى ئوغلى كىچىكىدىن ھورۇن ، تەييارغا ھەييار بولۇپ ئادەتلىنىپ قاپتۇ . بوۋاي قازا قىلغاندىن كېيىن كەنجى ئوغۇل ئاكىسىنى ئۆيىدىن چىقىرىۋەتمەكچى بولۇپ : «ئاكا ، ئىككىلىمىز چوڭ بولۇپ قالدۇق ، ئەمدى ئۆي ئايرىپ ئۆز ئالدىمىزغا ئۆتەيلى» دەپتۇ . ئاكىسى : «بوپتۇ ، ئايرىساق ئايرىيلى !» دەپتۇ . ئىنىسى ئاكىسىغا : «سېنىڭ تېنىڭ ساق ، ئۆزەڭ ئىشچان ، سەن تاغ تەرەپكە بېرىپ ئولتۇر . مېنىڭ تېنىم ئاجىز ، مۇشۇ ئۆيدە تۇرۇپ قالاي ، ئېتىزدىكى زىرائەتمۇ ماڭا قالسۇن ، بولامدۇ ؟» دەپتۇ . ئاكىسى : «بولىدۇ» دەپتۇ ـ دە ، بىر كەتمەننى ئېلىپ ئۆيدىن چىقىپ كېتىپتۇ . ئۇ تاغ تۆۋىدىن بىر قارا ساينى تاللاپتۇ ـ دە ، ئۇ يەرگە كۆچەت تىكىپ ، كەپە ياساپتۇ . سەھەر تۇرۇپ كەچ يېتىپ ، بوز يەر ئېچىپ كۆممىقوناق تېرىپتۇ ، كۈزدە يەپ ئېشىنغۇدەك ئاشلىق ئېلىپ ، كۈنلىرىنى بارغانسېرى ياخشى ئۆتكۈزۈپتۇ . ئىنىسى ھورۇن بولغاچقا ، يېرىنى تېرىماي ئاق تاشلاپ قويۇپتۇ . كېيىن ئۇ ئاكىسىنىڭ قېشىغا بېرىپ : «يەيدىغان ئاشلىقىم قالمىدى ، ماڭا ئازراق ئاشلىق ئۆتنە بېرىپ تۇرسالىڭ» دەپتۇ . ئاكىسى ئۇنچىقماي ئۆيىدىن بىر تاغار ئاشلىق ئېلىپ چىقىپ ئىنىسىگە بېرىپتۇ . ئىنىسى ئاشلىقنى ئۆيىگە ئېلىپ بېرىپ تاماق ئېتىۋاتقاچ ، ئاكام تاغ تۆۋىدىكى بىر قاقاسلىقنى ئالغان ، ئەجىبا ئۇنىڭ كۆنى نېمىشقا شۇنداق ئوبدان ؟ دەپ ئويلاپتۇ . ئەتىسى ئاكىسىنىڭ قېشىغا بېرىپ : «بىز ئۆي ئايرىغاندىن كېيىن سەن بارغانسېرى بېيىپ كېتىۋاتىسەن ، مەن بارغانسېرى نامراتلىشىپ كېتىۋاتىمەن ، بۇ قانداق ئىش ، دادام ساڭا قانداقتۇر بىر خاسىيەتلىك نەرسىنى قالدۇرغان ئوخشىمامدۇ ؟» دەپ سوراپتۇ . ئاكىسى كۈلۈپ تۇرۇپ : «شۇنداق ، دادام قازا قىلىش ئالدىدا ماڭا

بىر تۇپ تىللا تۆكۈلىدىغان دەرەخ قالدۇرۇپ كەتكەن ! مېنىڭ ئاشۇ دەرىخىم بولغاچقا ، ھەرگىز ئاچ قالمايمەن» دەپتۇ . ئىنىسى بۇ گەپنى ئاڭلاپ ھەيران قېلىپ : «ئۇ قانداق دەرەخ ؟» دەپ سوراپتۇ . ئاكىسى : «ئۇ بىر تۇپ ئىككى ئاچماقلىق دەرەخ ، ھەر بىر ئاچماقتا بەش تال شاخ بار ، دەرەخنى شۇنداقلا ئىرغىتىپ قويسا ئالتۇن چېچەكلەپ ، نېمە كىرەك بولسا شۇ چۈشۈدۇ» دەپتۇ . ئىنىسى ئۆيىگە قايتىپ كېلىۋېتىپ : ئۇنىڭ كۆنى نېمىشقا شۇنداق ياخشىكەن دېسەم ، ئەسلىدە ئۇنىڭ ئاشۇنداق ئوبدان نەرسىسى بار ئىكەنده ، ئۇنى بىر ئامال قىلىپ ئوغرىلاپ ھويلامغا تىكىۋالايچۇ ، تىللا تۆكۈلىدىغان بۇ دەرەخ زادى قەيەردىدۇر ؟ ئۇ جەزمەن ئاشۇ تاغ تۈزىدە ، دەپ ئويلاپتۇ . بىر كۈنى ئىنىسى ئاكىسى يوق پۇرسەتتە ، كەتمەننى ئېلىپ ، تىللا تۆكۈلىدىغان دەرەخنى ئىزدەپ تاغ تۈزىگە بېرىپتۇ ، بىر ھازا ئىزدەپ يۈرۈپ بىر تۇپ كىچىك دەرەخنى ئۈچرىتىپتۇ . ئۇ خۇشاللىقىدىن سەكرەپ كېتىپتۇ - دە ، كەتمەن بىلەن دەرەخنىڭ تۈۋىنى كولاشقا باشلاپتۇ ، كولا - كولا چىلىق - چىلىق تەرگە چۆمۈپتۇ ، قوللىرىمۇ ھۇررەك - ھۇررەك قاپىرىپ چىقىپتۇ ، ئۇ دەرەخنى كولاپ ئاپتۇ - دە ، دەرھال ئۆيىگە ئەكىلىپ ھويلىسىغا تىكىپتۇ ، ئاندىن تىللا چۈشكۈن دەپ ، دەرەخنى قۇچاقلاپ توختىماي ئىرغىتىپتۇ ، ئەتىگەندىن كەچكىچە ئىرغاتسىمۇ ، دەرەختىن بىر نېمە چۈشمەپتۇ . ئەچچە كۈندىن كېيىن ئۇنىڭ يەيدىغىنى تۈگەپ ، ئىلاجسىز يەنە ئاكىسىنىڭ قېشىغا بېرىپ : «سېنىڭ تىللا تۆكۈلىدىغان دەرىخىڭنى ئىرغاتسام ھېچنىمە چۈشمىدىغۇ ؟» دەپ سوراپتۇ . ئاكىسى ئۇنىڭدىن «سەن قاچان مېنىڭ تىللا تۆكۈلىدىغان دەرىخىمنى ئىرغاتقانىدىڭ ؟» دەپ سوراپتۇ . ئىنىسى خىجىلچىلىق ئىچىدە ئۆزىنىڭ تىللا تۆكۈلىدىغان دەرىخىنى ئوغرىلىغانلىقىنى ئىقرار قىلىپتۇ . ئاكىسى كۈلكىسىنى باسالماي : «سەن راستىنلا ئەخمەق ئىكەنسەن ، تىللا تۆكۈلىدىغان دەرىخىمنى ھېچكىم ئوغرىلاپ كېتەلمەيدۇ» دەپتۇ . ئىنىسى : «ئۇنداقتا سېنىڭ تىللا تۆكۈلىدىغان دەرەخ دېگىنىڭ زادى نېمە ؟» دەپ سوراپتۇ . ئاكىسى : «مېنىڭ تىللا تۆكۈلىدىغان دەرىخىم مانا مۇشۇ» دەپ ئىككى قولىنى سوزۇپ ئىنىسىگە كۆرسىتىپتۇ ۋە : «تىللا تۆكۈلىدىغان دەرەخ دېگەن مۇشۇ ئىككى قول ، ھەر بىر قولدا بەشتىن بارماق بولىدۇ» دەپتۇ . ئىنىسى ئاڭلاپ : «قول قانداقمۇ تىللا تۆكۈلىدىغان دەرەخ بولسۇن ؟» دەپتىكەن ، ئاكىسى : «گېپىمنى نېمە دەپ چۈشەنمەيدىغانسەن ؟ ئادەم ئىككى قولى بىلەن يەر تېرىيدۇ ، دەرەخ تىكىدۇ ، ئۆي سالىدۇ ، ھەر قانداق ئەمگەكنى ئىككى قولى بىلەن قىلىدۇ ، بۇ تىللا تۆكۈلىدىغان دەرەخ بولمايى نېمە ؟» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ ، ئىنىسى شۇنىڭدىن ئىبتىبارەن ئىككى قولىغا تايىنىپ ئەمگەك قىلىشقا باشلاپتۇ ، ئۇنىڭ كۈنلىرى ئاستا - ئاستا ياخشىلىنىپ قاپتۇ .

III باب

ئەدەبىيات - سەنئەت

§1 . ئەدەبىي ئىجادىيەت

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە ئەدەبىي ئىجادىيەت تاك سۆلالىسى دەۋرىدىن باشلىنىپ ، چىك سۆلالىسى دەۋرىدە راۋاجلاندى ، مىنگو دەۋرىدە ئەدەبىي ئىجادىيەت بىر قەدەر ئاز بولدى . جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ئەدەبىي ئىجادىيەت يېڭى تەرەققىيات دەۋرىگە قەدەم قويدى . 1956 - يىلى 4 - ئايدا خۇاك فاك قاتارلىقلار

ئاقسۇ دەرياسى	شېئىر	تارىم	1996	ئابدۇقادىر	ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ
بەدەل	شېئىر	تارىم	1997	ئابدۇقادىر	ناھىيىلىك 1- ئوتتۇرا مەكتەپ
تاللاندى	شېئىر	شىنجاڭ گېزىتى	1997	ئابدۇقادىر	ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ
ئوقۇتقۇچۇم شائىر	شېئىر	شىنجاڭ ماتارىپ گېزىتى	1998	ئابدۇقادىر	ناھىيىلىك 1- ئوتتۇرا مەكتەپ
نۇر چاقنىدى	شېئىر	ئۇرۇمچى كەچلىك گېزىتى	1996 1998	ئابدۇقادىر	ناھىيىلىك 1- ئوتتۇرا مەكتەپ
مۇئەللىمنىڭ شەپقىتى	شېئىر	ئۇرۇمچى كەچلىك گېزىتى	1998	ئابدۇقادىر	ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ
قەھرىمان سېپىت	ھېكايە	ئاقسۇ ئەدەبىيات - سەنئىتى	1996 1998	ئىمام مۇھەممەت	ناھىيىلىك سەھىيە ئىدارىسى
بىر ھېكايە	ھېكايە	تارىم ئاۋازى	1997	ئىمام مەھەممەت	ناھىيىلىك سەھىيە ئىدارىسى
8- مارت ناخشىسى	شېئىر	ئاقسۇ ئەدەبىيات - سەنئىتى	1996	جەمىلە	ئاقتوقاي يېزىلىق ئوتتۇرا مەكتەپ
سىغلىم	شېئىر	ئاقسۇ ئەدەبىيات - سەنئىتى	1995	جەمىلە	ئاقتوقاي يېزىلىق ئوتتۇرا مەكتەپ
قەسەم	شېئىر	ئاقسۇ ئەدەبىيات - سەنئىتى	1995	جەمىلە	ئاقتوقاي يېزىلىق ئوتتۇرا مەكتەپ
ساۋاقداش	شېئىر	شىنجاڭ گېزىتى	1996	ھاجىرەم	ياركۆزۈك يېزىسى
چۆچەك ۋە پەرىزات	شېئىر	شىنجاڭ باج گېزىتى	1998	مۇختەر داۋۇت	ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى
گۈل پەسلى	شېئىر	شىنجاڭ ئۆسمۈرلىرى	1996	ئابدۇقادىر	ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ
گۈزەل مەنزىرە	شېئىر	ئاقسۇ ئەدەبىيات - سەنئىتى	1995	ژاربىجان	ناھىيىلىك 1- ئوتتۇرا مەكتەپ
شەمىنىڭ پۈلى	ھېكايە	ئاقسۇ ئەدەبىيات - سەنئىتى	1997	ژاربىجان	ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ
خىتاب	نەسىر	ئىشچىلار ژاقىت گېزىتى	1996	ژاربىجان	ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ
مانا	ھېكايە	ئىشچىلار ژاقىت گېزىتى	1998	ژاربىجان	ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ
باغۋەنگە مەدھىيە	نەسىر	ئاسىيا كىندىكى	1997	ژاربىجان	ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ
ئۇلار مېنىڭ بالىلىرىم	ھېكايە	شىنجاڭ گېزىتى	1996	شەمشىدىن	ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ
كەل پىئونېر	ھېكايە	شىنجاڭ گېزىتى	1996	شەمشىدىن	ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ
شېرىن چۈش	ھېكايە	ئاقسۇ ئەدەبىيات - سەنئىتى	1997	شەمشىدىن	ناھىيىلىك 1- ئوتتۇرا مەكتەپ
مەشھۇرىنىڭ ئىزى	نەسىر	ئۇرۇمچى كەچلىك گېزىتى	1996	شەمشىدىن	ناھىيىلىك 1- ئوتتۇرا مەكتەپ
ئىشچان كىشى	خەۋەر	شىنجاڭ گېزىتى	1998	سەمەت سالى	رادىئو - تېلېۋىزىيە ئىدارىسى
گەپ ئېغىزدا ئەمەس ھەرىكەتتە	خەۋەر	شىنجاڭ گېزىتى	1998	سەمەت سالى	رادىئو - تېلېۋىزىيە ئىدارىسى
نامراتلارنىڭ ئارزۇسى	خەۋەر	شىنجاڭ گېزىتى	1999	سەمەت سالى	رادىئو - تېلېۋىزىيە ئىدارىسى

§ 2 . ئويۇن قويۇش قوشۇنى

1 . كەسپىي ئويۇن قويۇش

مىنگونىڭ 23 ـ يىلى (1934 ـ يىلى) ناھىيىلىك مەدەنىيەت ـ مائارىپنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۇيۇشمىسى (مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى) قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك سەنئەت ئۆمىكى قۇرۇلدى، ئۇنىڭغا ئابلىمىت خاننۇر مەسئۇل بولدى، شۇ چاغدا سوۋېت ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ تەسىرىدە سەھنە جابدۇقلىرى، سەھنە كىيىملىرىنىڭ تولىسى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن سېتىۋېلىندى. شۇ يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ بىر يىللىق چارۋا بېجى ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئۇسكۇنىلىرىنى سېتىۋېلىشقا ئىشلىتىلىپ، ئايالچە كىيىمدىن 20 قۇر، 100 ھەربىي كاناي، 100 چوڭ ـ كىچىك دۇمباق سېتىۋېلىندى. چالغۇلاردىن ماندالىن، ئىسكىرىپكا، دۇتار، تەمبۇر، گىتار، گارمۇن قاتارلىقلار بار ئىدى. شۇ چاغدا ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ ۋەتەننى مۇنقەرزلىكتىن قۇتقۇزۇش تېمىسىدىكى ئەدەبىيات ـ سەنئەت نومۇرلىرى قويۇلدى، ئاساسلىق دراملاردىن «رابىئە ـ سەئىدىن»، «جەنۇبتىكى جەڭ مارشى»، «بوراندىن كېيىنكى ئاپتاپ»، «ئارشىن مال ئالان» قاتارلىقلار ئوينىلىپ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك ئېڭى كۈچەيتىلدى. 1934 ~ 1945ـ يىلغىچە سەنئەت ئۆمىكىدە ئاساسلىق ئارتىستىن 45ى بار ئىدى. 1945 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى «19 ـ سېنتەبىر» قانلىق ۋەقەسىنى پەيدا قىلدى، شۇنىڭ بىلەن ناھىيىلىك سەنئەت ئۆمىكى تارقىلىپ كەتتى.

1951 ـ يىلى ئەدەبىيات ـ سەنئەت گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى. 1953 ـ يىلى ناھىيىلىك سەنئەت ئۆمىكى يېڭى قۇرۇلغاندا، تولاراق يېزا، كەنتلەرگە بېرىپ سەييارە ئويۇن قويدى، پارتىيىنىڭ لۇشيەن، فاڭجېن، سىياسەتلىرىگە زىچ ماسلىشىپ، ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش، يەر ئىسلاھاتى ۋە ئامېرىكا جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇش ـ چاۋشيەنگە ياردەم بېرىشكە بىرلەشتۇرۇپ تىياتىرلارنى تەييارلاپ ئوينىدى. ئاساسلىقى «يېتىمنىڭ كۆز يېشى»، «ئۆگەي ئانا»، «باي بىلەن مالاي»، «قادىر شاڭيۇ»، «تاھىر ـ زۆھرە»، «زۇلۇم ۋە ئازادلىق»، «ئۇنتۇلماس يىللار»، «گۇلنىسا»، «باھار شامىلى باھار ھىدىنى ئېلىپ كەلدى»، «تامغىنى تارتىۋېلىش»، «ئاشىقنىڭ يېشى»، «ئىككى ئەۋلاد» قاتارلىق دراملارنى ئوينىدى، يەنە ئۇيغۇرلار ياخشى كۆرىدىغان ناخشا ـ ئۇسسۇللاردىن 100 نەچچىنى تەييارلاپ ئوينىدى. 1959 ـ يىلى، 1964 ـ يىلى ئاقسۇ ۋىلايىتى بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن كەسپىي سەنئەت ئۆمەكلىرىنىڭ سەنئەت كۆرىكىدە ناھىيىلىك سەنئەت ئۆمىكى كوللېكتىپ بىرىنچى بولدى. بارات توختى ئىجاد قىلغان «مۆلجەر تاغ ناۋاسى» 1 ـ دەرىجىلىك مۇزىكا مۇكاپاتىغا ئېرىشتى، «يەككە دېھقان»، «قىزىل يورغا»، «توختى چوڭ» ناملىق نومۇرلار 1 ـ دەرىجىلىك تىياتىر مۇكاپاتىغا ئېرىشتى.

1966 ـ يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغاندىن كېيىن ئويۇن قويۇش توختىدى. 1968 ـ يىلنىڭ ئاخىرىدا سەنئەت ئۆمىكى تارقىلىپ كەتتى.

1978 ـ يىلى 10 ـ ئايدا سەنئەت ئۆمىكى قايتا قۇرۇلۇپ، ئويۇن قويۇش پائالىيىتى ناھايىتى جانلىنىپ كەتتى. سەنئەت ئۆمىكى يېڭى تارىخىي دەۋردە «غۇنچەم»، «قوش توي»، «پۇشايمان»، «ئانا بىلەن بالا»، «ئىككى ئانا»، «ئامەت»، «زۇڭلى جۇ ئېنلەينى سېغىنىمىز»، «ليۇ شاۋچىنى ئەسلەيمىز»، «توققۇز بۇلاق — باغچىمىز»، «گۈزەل ئۇچتۇرپان»، «مۆلجەر تاغ باغرىدا مۇزىكا ساداسى»، «قۇمبۇلۇڭ سەيلىگاھى»، «ئەزىم دەريا — توشقان دەرياسى»، «يايلاققا مۇھەببەت»، «شەمشەر ئۇسسۇلى»، «قىلىچ ئۇسسۇلى» قاتارلىق دراما ۋە 100 نەچچە كومېدىيە، ناخشا، ئۇسسۇلنى تەييارلاپ، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ھەرقايسى ناھىيىلەردە ۋە ئۇرۇمچىدە ئوينىدى. 1980 ـ يىلى ئاقسۇ ۋىلايىتىدە ئۆتكۈزۈلگەن كەسپىي سەنئەت ئۆمەكلىرىنىڭ ناخشا ـ

ئۇسسۇل مۇسابىقىسىدا كوللېكتىپ ئىككىنچى بولدى . 1983 - يىلى ۋىلايەتلىك كۆرەكتە «پۇشايمان» ناملىق دراما 1 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى . 1985 - يىلى ناھىيىلىك سەنئەت ئۆمىكى ۋىلايەت بويىچە «ئىلغار سەنئەت ئۆمىكى» بولۇپ باھالاندى . 1995 - يىلى ناھىيىلىك سەنئەت ئۆمىكى تەييارلاپ ئوينىغان 10 نومۇر ئاپتونوم رايونلۇق 7 - نۆۋەتلىك ياش ناخشىچىلارنىڭ تېلېۋىزىيىدە ماھارەت كۆرسىتىش سىن مۇسابىقىسىدە مۇكاپاتلاندى ، بۇنىڭ ئىچىدە 2 مۇزىكا 1 - دەرىجىلىك ، 3 مۇزىكا 2 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى .

2 . ئىشتىن سىرت ئويۇن قويۇش

20 - ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرىدا ناھىيىدىكى ئوتتۇرا ، باشلانغۇچ مەكتەپلەردە ئوقۇتقۇچى ، ئوقۇغۇچىلاردىن تەركىب تاپقان ئىشتىن سىرتقى تىياتىر ئۆمەكلىرى قۇرۇلدى ، بۇ ئۆمەكلەر ئاساسلىقى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ ۋەتەننى مۇنقەرزلىكتىن قۇتقۇزۇشقا ماسلىشىپ تەشۋىقات پائالىيەتلىرىنى قانات يايدۇردى . جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن يېزا ، بازار ، كەنتلەردە ئىشتىن سىرتقى سەنئەت گۇرۇپپىلىرى قۇرۇلدى ، بۇ گۇرۇپپىلار ئىشتىن سىرت ئويۇن قويۇپ تۇردى . 1958 - يىلى ناھىيە بويىچە ئىشتىن سىرتقى تىياتىر ئۆمىكىدىن 57سى قۇرۇلدى ، ئۇلارنىڭ قاتنىشىدا ئەر ، ئايال بولۇپ 1107 ئارتىس ، 115 سازەندە بار ئىدى . 1960 - يىلى 2 - ئاينىڭ 4 - كۈنىدىن 12 - كۈنىگىچە ناھىيە بويىچە 674 ئارتىسنىڭ قاتنىشىشى بىلەن سەنئەت كۆرىكى ئۆتكۈزۈلدى ، كۆرەكتە 311 نومۇر ئوينالدى ، بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت تىلىدىكى نومۇر 286 ، خەنزۇچە نومۇر 25 بولۇپ ، نومۇرلاردا ئاساسەن «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» مەزگىلىدىكى يېڭى ئادەم ، يېڭى ئىشلار ئەكس ئەتتۈرۈلدى . شۇ يىلى 3 - ئايدا ناھىيە دەرىجىلىك ئورگان كادىرلىرىنىڭ ئىشتىن سىرتقى سەنئەت ئۆمىكى قۇرۇلدى ، شيې بىن ئۆمەك باشلىقى ، چېن ژېن سىياسىي يېتەكچى بولدى ، ئۆمەك 39 ئارتىستىن تەركىب تاپتى . شۇ يىلى ئىشتىن سىرتقى سەنئەت ئۆمىكى 2 مەيدان ئويۇن قويۇپ ، 24 نومۇر ئورۇندىدى ، ناھىيە دەرىجىلىك ئورگان كادىرلىرىنىڭ ئىشتىن سىرتقى سەنئەت ئۆمىكى يەنە چوڭ-چوڭ ھېيت - بايراملاردا ئويۇن قويۇپ تۇردى ، بۇ ئۆمەك 1978 - يىلى تارقىلىپ كەتتى .

3 . ئوتتۇرا ، باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ ئويۇن قويۇش پائالىيىتى

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ئوتتۇرا ، باشلانغۇچ مەكتەپلەردە مۇزىكا - سەنئەت دەرسى تەسىس قىلىندى ، سەنئەت ئەترىتى ، سەنئەت گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى ، ھەر يىلى «1 - ئىيۇن» بالىلار بايرىمىدا مەكتەپلەر سىنىپلار بويىچە ئويۇن قويۇش پائالىيىتى ئۆتكۈزدى ، ئاندىن ئوينالغان نومۇرلارنى رەتكە تۇرغۇزۇپ ، ياخشىلىرىنى ناھىيىلىك سەنئەت كۆرىكىگە قاتناشتۇردى . چوڭ - چوڭ ھېيت - بايراملاردا ناھىيە بازىرىدىكى مەكتەپلەر نومۇر تەييارلاپ ، ئويۇن قويۇپ تۇردى . ناھىيىلىك 2 - باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ بەل دۇمباق ئويۇنى ئۇچتۇرپاننىڭ ئەدەبىيات - سەنئەت نومۇرلىرى ئىچىدە ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ ، 2001 - يىلى ناھىيە بويىچە ئوتتۇرا ، باشلانغۇچ مەكتەپلەردىكى سەنئەت ئەترەت - گۇرۇپپىسى 37گە ، ئارتىس 390گە يەتتى .

§3 . گۈزەل سەنئەت ، فوتو سۈرەتچىلىك ، ھۈسنىخەت

1 . گۈزەل سەنئەت

ئۇچتۇرپاننىڭ قەدىمكى زامانىدىكى گۈزەل سەنئەت ئەسەرلىرىدىن بۈگۈنگىچە يېتىپ كەلگىنى ئىنتايىن ئاز ، پەقەت يامانسۇدىكى قىياتاش رەسىملىرى ، يېڭىئاۋات يېزىسىدىكى سارام مىڭئۆيى رەسىملىرىلا تاڭ سۇلالىسى

دەۋرىگە ئائىت ئاسار ئەتىقە ھېسابلىنىدۇ . غاردىكى رەسىملەر ئاساسەن كۆك تاش بويىاق ، يېشىل تاش بويىاق ، سىنناپار ، ھاك تېشى قاتارلىقلار بىلەن سىزىلغان ، رەڭگى ئوچۇق بولۇپ ، يۇقىرى ماھارەت بىلەن سىزىلغان . ئۇلار خېلى يۇقىرى بەدىئىي قىممەتكە ئىگە . ئۇنىڭدىن قالسا ، تولاراق خەلق تۇرمۇشى ئۇچۇن خىزمەت قىلىدىغان گۇزەل سەنئەت ، مەسىلەن ، ساندۇق ، ئىشكاپقا ئوخشاش ئۇي جاھازلىرىغا گۇل ـ گىياھ ، مېۋە ـ چېۋە ، ئۇچار قۇشلار ، ئۇي قۇشلىرى ، ئۇي ھايۋانلىرىنىڭ رەسىمىنى سىزىش مۇھىم ئورۇن تۇتۇپ كەلدى .

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن بىر تۇركۇم ئىشتىن سىرتقى گۇزەل سەنئەت خادىملىرى يېتىشىپ چىقتى . 70 ـ يىللاردىن باشلاپ ناھىيىدىكى نۇقتىلىق ئوتتۇرا ، باشلانغۇچ مەكتەپلەرگە مەخسۇس گۇزەل سەنئەت ئوقۇتقۇچىلىرى سەپلەندى . 80 ـ يىللارغا كەلگەندە ئوتتۇرا ، باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ ھەممىسىگە مەخسۇس گۇزەل سەنئەت ئوقۇتقۇچىلىرى ئاساسەن سەپلەپ بېرىلدى ، شۇنىڭ بىلەن ناھىيىنىڭ رەسساملىق ئىشلىرى خېلى زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلدى . 1985 ـ يىلى ناھىيىلىك رەسساملىق جەمئىيىتى قۇرۇلدى ، جەمئىيەتكە ئىشتىن سىرتقى 20 نەچچە رەسىم ئىجادىيەتچىسى ئەزا بولدى ، ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتى ھەر يىلى رەسساملىق ، خەتتاتلىق كۆرسى ئېچىپ تۇردى . ئۇچتۇرپاندا داڭقى بار مىجىت ئاتاۋۇللانىڭ ئۇيغۇرچە ھۆسنىخېتى ، خي بىڭژۇبىننىڭ گۇل ـ گىياھ ، ئۇچارقۇش رەسىملىرى ، شيا شىڭژۇبىننىڭ ئەلئارا قىيمىچىلىق سەنئىتى قاتارلىقلار مۇئەييەن ماھارەت ئاساسىغا ئىگە .

2 . فوتو سۈرەتچىلىك

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ فوتو سۈرەتچىلىكى 1959 ـ يىلى باشلاندى . شۇ يىلى ناھىيىلىك يېمەكلىك شىركىتى سۈرەتخانا ئاچتى ، لو جېندې فوتو سۈرەتچى بولۇپ ، ئاساسەن ئادەملەرنىڭ سۈرىتىنى تارتتى . ئۇنىڭدىن كېيىن ناھىيىلىك پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمى ئاخبارات ـ فوتوگرافىيە تەشۋىقات كادىرى سەپلەپ ، سۈرەتلىك تەشۋىقات كۆزنىكى ئېچىپ ، دېھقانچىلىق ، چارۋىچىلىق ، سودا ـ سانائەت كەسىپلىرىدىكى ئىلغار ، نەمۇنىچى شەخسلەرنى زور كۆچ بىلەن تەشۋىق قىلدى . شى جۇڭ فوتو سۈرەتچىلىك سەنئىتىدە بەلگىلىك ماھارەتكە ئىگە ، 80 ـ يىللاردا ئۇنىڭ فوتو سۈرەت ئەسەرلىرى كۆپ قېتىم «ئاقسۇ گېزىتى» ، «ئۇرۇمچى كەچلىك گېزىتى» ، «نەنجىڭ شەنبىلىك گېزىتى» قاتارلىق مەتبۇئاتلاردا ئېلان قىلىندى . 1992 ـ يىلى ئۇنىڭ ئەسىرى ئاقسۇ ۋىلايەتلىك فوتو سۈرەت كۆرگەزمىسىدە 2 ـ دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى .

90 ـ يىللاردا فوتو سۈرەتچىلىك تېز تەرەققىي قىلدى ، خاس دۆلەت ئىلكىدىكى فوتو سۈرەتچىلىك تۈزۈلمىسى بۇزۇپ تاشلىنىپ ، 1990 ـ يىلى تۇنجى خۇسۇسىي سۈرەتخانا مەيدانغا كەلدى . 2001 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا خۇسۇسىي سۈرەتخانىدىن ئوچى بار بولدى ، ئورۇنلار ۋە يېزا ـ بازارلاردا 100 دىن ئارتۇق ئىشتىن سىرتقى فوتو سۈرەتچىلىك خادىمى بار بولدى .

3 . ھۆسنىخەت

مىنگو دەۋرىدە قاسىم موللا قاتارلىق ئاز ساندىكى ئىشتىن سىرتقى ھۆسنىخەت ھەۋەسكارى بار ئىدى . جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ، ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ ھۆسنىخەت ئىشلىرى خېلى تېز تەرەققىي قىلىپ ، بىر تۇركۇم ئىشتىن سىرتقى ھەۋەسكارلار مەيدانغا كەلدى . ئۇلارنىڭ ئىچىدە مىجىت ئاتاۋۇللا ، خي چېڭمىڭ قاتارلىقلار خېلى تەسىرى بار ھۆسنىخەت ھەۋەسكارى ھېسابلىنىدۇ . 1986 ـ يىلى مىجىت ئاتاۋۇللا مەملىكەتلىك 3 ـ نۆۋەتلىك ئاز سانلىق مىللەتلەر ھۆسنىخەت مۇسابىقىسىدە 2 ـ دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى ، ئۇنىڭ يازغان ھۆسنىخەتلىرى چىرايلىق ھەم كۆركەم . 1995 ـ يىلى خي چېڭمىڭ «جۇڭگودىكى مەشھۇر خەتتاتلار قامۇسى»غا كىرگۈزۈلدى ، ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدە جۇشقۇن كۈچ نامايەن بولۇپ تۇرىدۇ .

Ⅳ باب

كىتابچىلىق ، تارىخ ـ تەزكىرىچىلىك ، ئارخىپچىلىق

§ 1 . كىتابچىلىق

1 . كىتاب تارقىتىش

شىنخۇا كىتابخانىسىنىڭ ئۇچۇرپان تارمىقى 1952 ـ يىلى 6 ـ ئايدا شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىنىڭ ئاقسۇ تارمىقى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىگە ئۇچتۇرپان شىنخۇا كىتابخانىسى قۇرۇلۇشىنىڭ تەييارلىق خىزمىتىنى ئىشلەشكە خىزمەت گۇرۇپپىسى ئەۋەتتى . 7 ـ ئايدا شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسى ئاقسۇ تارمىقىنىڭ ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك كىتاب تارقىتىش پونكتى قۇرۇلدى ، بۇ پونكىت ئاقسۇ شىنخۇا كىتابخانىسىنىڭ بىۋاستە رەھبەرلىكىدە بولدى ، مەمەت ئاخۇن پونكىت مەسئۇلى بولدى . 1956 ـ يىلى 7 ـ ئايدا پونكتىنىڭ نامى شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىنىڭ ئۇچتۇرپان تارمىقى دەپ ئۆزگەرتىلدى . 1958 ـ يىلى 7 ـ ئايدا ئۇچتۇرپان شىنخۇا كىتابخانىسىغا ئۆزگەرتىلدى ، شى چىڭاڭ دىرېكتور بولدى . 1960 ـ يىلى غالىبىيەت 8 ـ مەيدانى (ھازىرقى بوزىەر ئۆزلەشتۇرۇش 4 ـ تۆەنى) ، ئاقيار ، ياڭخې گۆڭشېلىرىدا ۋاكالىتەن سېتىش دۇكىنى قۇرۇلدى . 1965ـ يىلى ئاپتونوم رايونلۇق شىنخۇا كىتابخانىسىنىڭ ئۇچتۇرپان شۆبىسى دەپ ئۆزگەرتىلدى . 1977 ـ يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك شىنخۇا كىتابخانىسى دېگەن نام ئەسلىگە كەلتۇرۇلدى . باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى جەھەتتە ، 1952 ～ 1958 ـ يىلىغچە مەمۇرىيەت ، كادىرلار ، مالىيە ، كەسپىي ئىشلار شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسى ئاقسۇ تارمىقىنىڭ باشقۇرۇشىدا ، يەرلىكتە ناھىيىلىك پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمىنىڭ رەھبەرلىكىدە ، 1959 ～ 1963 ـ يىلىغچە ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى مەدەنىيەت تارمىقىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى . 1964 ～ 1972ـ يىلىغچە شىنخۇا كىتابخانىسىنىڭ مالىيە ، كەسپىي ئىشلىرى ئاپتونوم رايونلۇق شىنخۇا كىتابخانىسىنىڭ بىر تۈتاش باشقۇرۇشىدا بولدى ، كادىرلار ئىشلىرىدا قوش رەھبەرلىك ، دەرىجە بويىچە باشقۇرۇش يولغا قويۇلدى ، 1973 ～ 1980 ـ يىلىغچە شىنخۇا كىتابخانىسىنىڭ مالىيە ، كەسپىي ئىشلىرى يەرلىكنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى .

1980 ـ يىلىدىن كېيىن شىنخۇا كىتابخانىسىنىڭ كەسپىي ئىشلىرى ، كىتاب تارقىتىش ، مالىيە ، كادىرلار خىزمىتى ئاپتونوم رايونلۇق ۋە ئاقسۇ ۋىلايەتلىك شىنخۇا كىتابخانىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى ، ناھىيىلىك پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمىنىڭ رەھبەرلىكىنى قوبۇل قىلدى . كىتابخانىنىڭ ئورنىمۇ بىر نەچچە قېتىم ئۆزگەردى . 1952 ـ يىلى 7 ـ ئايدا ناھىيە بازىرىدىكى ئاساسىي كوچىدىن 30 نەچچە كۆادرات مېتىرلىق ياغاچ ـ كېسەك قۇرۇلمىلىق ئىككى ئېغىز ئۆينى ئىجارىگە ئېلىپ ئىشخانا ۋە تىجارەت ئۆيى قىلدى . 1959 ـ يىلى 9 ـ ئايدا 242 كۆادرات مېتىرلىق ياغاچ ـ كېسەك قۇرۇلمىلىق تىجارەت ئۆيى ، ئىشخانا ، ئىسكىلات ، ياتاق سېلىندى . 1972 ـ يىلى 35 مىڭ يۈەن مەبلەغ بىلەن شەرقىي رەستە كوچىسىغا 160 كۆادرات مېتىرلىق دۇكان سېلىندى . 1980 ـ يىلى 680 كۆادرات مېتىرلىق ئىسكىلات ، ياتاق سېلىندى . 1996 ـ يىلى ۋىلايەتلىك شىنخۇا

كىتابخانىسىنىڭ باردىمىدە 600 مىڭ يۈەن مەبلەغ بىلەن 530 كۇادرات مېتىرلىق 2 قەۋەتلىك تىجارەت بىناسى سېلىندى .

كىتاب تىجارىتى ناھىيىلىك شىنخۇا كىتابخانىسى ناھىيە بويىچە كىتاب تارقىتىش تىجارىتى قىلىدىغان بىردىنبىر ئورۇن ، ئۇ ناھىيىدىكى ئوقۇتۇرا ، باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ دەرسلىكلىرىنى تارقىتىشقا كاپالەتلىك قىلغاندىن باشقا ، ئۇيغۇرچە ، خەنزۇچە ، قىرغىزچە ھەر خىل كىتابلارنى كىرگۈزدى .

1952 ~ 1958 ـ يىلىغىچە ناھىيە بويىچە كىتاب مەنبەسى قىس ، كىتاب تۈرى چەكلىك بولۇپ ، تارقىتىلىش مىقدارى ئاز ئىدى . ئۇ چاغدا ئۇيغۇرچە ، قىرغىزچە كىتابلار ناھايىتى ئاز بولۇپ ، ئاساسەن سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كىتاب ئىمپورت قىلىش يولى بىلەن تولۇقلاندى . تارقىتىش ئۇسۇلى كۆپ خىل بولدى ، ياكى كىتابخانىدا سېتىلدى ، ياكى بازاردا يايما يېيىپ سېتىلدى . ئاساسەن ماركس ، ئېنگېلس ، لېنىن ، ستالىن ، ماۋ زېدۇڭ ئەسەرلىرى قاتارلىق سىياسىي ، نەزەرىيىۋى ئوقۇشلۇقلار ۋە دەرسلىك كىتابلار تارقىتىلدى .

1952 ـ يىلى 6627 پارچە كىتاب تارقىتىلدى ، سوممىسى 1320 يۈەن . 1952 ~ 1958 ـ يىلىغىچە 294 مىڭ 600 پارچە كىتاب تارقىتىلدى . يىلىغا 42 مىڭ پارچىدىن توغرا كەلدى ، سوممىسى 43 مىڭ يۈەن بولۇپ ، يىلىغا 6100 يۈەندىن توغرا كەلدى .

1959 ~ 1966 ـ يىلىغىچە تارقىتىش خىزمىتىدە يۇكسىلىش بولدى . سىياسىي ، نەزەرىيىۋى كىتاب-ژۇرناللاردىن باشقا ، پەن ـ تېخنىكا ، ئەدەبىي كىتاب ـ ژۇرناللارنىڭ سېتىلىشى ئۇزلۇكسىز ئاشتى ، قەدىمىي رومانلاردىن «ئۇچ پادىشاھلىق ھەققىدە قىسسە» ، «سۇ بويىدا» ، «غەربكە سايا ھەت» قاتارلىق كىتابلار ، يېقىنقى زامان رومانلىرىدىن «قىزىل قىيا» ، «ياشلىق ناخشىسى» ، چەت ئەل رومانلىرىدىن «پولات قاناق تاۋلاندى» ، «ياش گۋاردىيىچىلەر» قاتارلىق كىتابلار سېتىلدى .

لۇشۈن ، ما جىن قاتارلىق مەشھۇر يازغۇچىلارنىڭ ئەسەرلىرى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئالقىشىغا سازاۋەر بولدى ، بۇنىڭ ئىچىدە لىيۇ خۇلەن ، دۇڭ سۈنرۇي ، خۇاڭ جىگۇاڭ ، چىيۇ شياۋيۈن قاتارلىق قەھرىمان شەخسلەرنى مەدھىيىلەيدىغان ئەسەرلەر شۇ چاغدا تارقىتىشنىڭ مۇھىم نۇقتىسى بولدى . شۇ مەزگىلدە 684 مىڭ پارچە كىتاب تارقىتىلدى ، يىلىغا ئوتتۇرىچە 85 مىڭ 500 پارچىدىن توغرا كەلدى . سوممىسى 172 مىڭ يۈەن بولۇپ ، يىلىغا 21 مىڭ 500 يۈەندىن توغرا كەلدى .

1967 ~ 1976 ـ يىلىغىچە شىنخۇا كىتابخانىسى ماۋ زېدۇڭ ئەسەرلىرىنى تارقىتىشنى 1 ـ ئورۇندا تۇرىدىغان چوڭ ئىش قاتارىدا تۇتتى . شۇ مەزگىلدە 931 مىڭ 300 پارچە كىتاب تارقىتىلدى ، يىلىغا 184 مىڭ 700 پارچىدىن توغرا كەلدى . سوممىسى 315 مىڭ 600 يۈەن بولۇپ ، يىلىغا 28 مىڭ 700 يۈەندىن توغرا كەلدى .

1977 ~ 1986 ـ يىلىغىچە كىتاب تارقىتىش ئىشىدا مەسلى كۆرۈلمىگەن گۈللىنىش ۋەزىيىتى بارلىققا كەلدى ، سىياسىي ـ نەزەرىيە ، پەن ـ تېخنىكا ، مەدەنىيەت ـ مائارىپ ، ئەدەبىيات ـ سەنئەت ، بالىلار ئوقۇشلۇقلىرىغا دائىر كىتابلار زور دەرىجىدە كۆپەيدى ، تارقىتىلىش مىقدارى يىلدىن ـ يىلغا كۆپەيدى ، بولۇپمۇ مەدەنىيەت ـ مائارىپ تۇرىدىكى كىتابلارنىڭ تارقىتىلىشى ئارقىلىق ناھىيىدىكى ئوتتۇرا ، باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچى ، ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ئېھتىياجى قاندۇرۇلدى ، ئۇلار يەنە چوڭلار مائارىپىدىكىلەرنىڭ بىلىم ئاشۇرۇش ، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ ئۇزلۇكسىدىن ئۆگىنىشىدىكى زۆرۈر كىتابلاردىن بولۇپ قالدى ، ئۇلارنىڭ تارقىتىلىش مىقدارى ۋە سېتىلىش سوممىسى يىلمۇيىل ئۆرلىدى .

1977 ـ يىلى سېتىلىش سوممىسى 36 مىڭ 400 يۈەنگە ، 1986 ـ يىلى 145 مىڭ 500 يۈەنگە يەتتى .

1977 ~ 1986 ـ يىلىغىچە 2 مىليون 296 مىڭ پارچە كىتاب تارقىتىلىپ ، يىلىغا 229 مىڭ 700 پارچىدىن توغرا كەلدى ؛ سوممىسى 736 مىڭ 300 يۈەنگە يېتىپ ، يىلىغا 73 مىڭ 600 يۈەندىن توغرا كەلدى .

1987 ~ 1999 ـ يىلىغىچە سىياسىي ـ نەزەرىيىۋى ئوقۇشلۇقلار ، ئەدەبىي ئەسەرلەر ، ئىجتىمائىي پەن كىتابلىرىنىڭ تارقىتىلىش مىقدارى داۋاملىق كۆپەيدى ، پەن ـ تېخنىكا كىتابلىرى ، مەدەنىيەت ـ مائارىپ

تۈردىكى كىتابلار تارقىتىلىدىغان مۇھىم كىتابلار بولدى . بۇ مەزگىلدە 5 مىليون 898 مىڭ 900 پارچە كىتاب تارقىتىلىپ ، يىلىغا 453 مىڭ 800 پارچىدىن توغرا كەلدى . سوممىسى 10 مىليون 60 مىڭ 700 يۈەنگە يېتىپ ، يىلىغا 773 مىڭ 900 يۈەندىن توغرا كەلدى . بۇنىڭ ئىچىدە 1995 ـ يىلى تارقىتىلغان يېزا ئىگىلىك پەن ـ تېخنىكا كىتابى 65 مىڭ 550 پارچە .

1952 ~ 1999 ـ يىلىغىچە 10 مىليون 165 مىڭ 100 پارچە كىتاب تارقىتىلدى ، يىلىغا 211 مىڭ 700 پارچىدىن توغرا كەلدى ، سوممىسى 11 مىليون 328 مىڭ 600 يۈەنگە يېتىپ ، يىلىغا 236 مىڭ يۈەندىن توغرا كەلدى .

2001 ـ يىلى ئۇچتۇرپان شىنخۇا كىتابخانىسى تارقاتقان كىتاب 3500 خىلغا يەتتى ، 448 مىڭ 700 پارچە كىتاب تارقىتىلدى ، ئوتتۇرىچە ئۇچ پارچىدىن كىتاب سېتىۋېلىندى ؛ سېتىلىش سوممىسى 1 مىليون 910 مىڭ يۈەنگە يېتىپ ، 12 يۈەندىن توغرا كەلدى . 60 مىڭ يۈەن باج ـ پايدا يارىتىلدى ، ئامباردىكى كىتاب 163 مىڭ پارچىگە يەتتى .

ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك شىنخۇا كىتابخانىسىنىڭ 1952 ~ 2001 ـ يىلىغىچە كىتاب تارقىتىش ئەھۋالى

جەدۋەل : 24 — 2

يىللار	سېتىلغان كىتاب (تۆمەن پارچە)	سېتىش سوممىسى (تۆمەن يۈەن)	ئوتتۇرىچە سېتىۋېلىنغان كىتاب (پارچە)	ئوتتۇرىچە سېتىۋېلىش سوممىسى (يۈەن)	يىللار	سېتىلغان كىتاب (تۆمەن يۈەن)	سېتىش سوممىسى (تۆمەن يۈەن)	ئوتتۇرىچە سېتىۋېلىنغان كىتاب (پارچە)	ئوتتۇرىچە سېتىۋېلىش سوممىسى (يۈەن)
1952	0. 66	0. 13	0. 79	0. 02	1977	13. 56	3. 64	1. 01	0. 27
1953	2. 56	0. 3	0. 3	0. 04	1978	16. 63	4. 03	1. 23	0. 3
1954	3. 22	0. 15	0. 38	0. 05	1979	17. 85	4. 73	1. 31	0. 35
1955	3. 61	0. 17	0. 41	0. 04	1980	19. 38	5. 24	1. 41	0. 38
1956	4. 92	0. 6	0. 56	0. 07	1981	21. 34	5. 88	1. 54	0. 43
1957	7. 43	1. 8	0. 84	0. 15	1982	23. 57	6. 67	1. 68	0. 48
1958	7. 06	1. 15	0. 79	0. 13	1983	24. 39	7. 51	1. 74	0. 51
1959	6. 26	1. 48	0. 72	0. 17	1984	29. 39	9. 46	2. 07	0. 67
1960	10. 33	2. 36	1. 17	0. 27	1985	30. 74	11. 93	2. 12	0. 83
1961	8. 24	1. 94	0. 91	0. 21	1986	32. 81	14. 55	2. 22	0. 98
1962	8. 31	1. 95	0. 87	0. 2	1987	37. 1	16. 5	2. 45	1. 09
1963	9. 48	2. 18	0. 95	0. 22	1988	35. 94	17. 45	2. 33	1. 13
1964	8. 43	2. 39	0. 94	0. 24	1989	37. 6	22. 27	2. 39	1. 42
1965	8. 63	2. 46	0. 83	0. 24	1990	39. 25	25. 94	2. 41	1. 61
1966	8. 72	2. 44	0. 82	0. 25	1991	48. 2	50. 14	2. 98	3. 1
1967	9. 27	2. 65	0. 85	0. 24	1992	40. 9	38. 83	2. 49	2. 37
1968	8. 53	2. 38	0. 77	0. 21	1993	46. 8	53. 62	2. 84	3. 24
1969	8. 68	2. 52	0. 76	0. 22	1994	42. 5	65. 76	2. 56	3. 96
1970	9. 14	2. 71	0. 79	0. 23	1995	41. 6	77. 25	2. 49	4. 63
1971	9. 38	2. 35	0. 78	0. 24	1996	42. 5	102. 5	2. 51	6. 06
1972	9. 29	2. 36	0. 76	0. 24	1997	46. 5	124. 5	2. 72	7. 27
1973	8. 99	2. 99	0. 72	0. 24	1998	65. 3	225. 9	3. 76	12. 99
1974	9. 32	3. 08	0. 75	0. 24	1999	65. 7	185. 4	3. 5	10. 58
1975	9. 67	3. 39	0. 74	0. 26	2000	43. 5	185	3	11. 5
1976	10. 86	3. 59	0. 81	0. 27	2001	44. 87	191	3	12

2 . كىتاب ساقلاش ۋە ئارىيەت ئېلىپ ئوقۇش

كۇتۇپخانا 1951 ـ يىلى ناھىيىلىك مەدەنىيەت ـ ماارىپ بۆلۈمى مىنگو دەۋرىدىكى «ئاممىۋى ماارىپ يۇرتى»نى ئۆتكۈزۈۋېلىش ئاساسىدا مەدەنىيەت يۇرتى قۇرۇپ ، كىتاب ئۆيى تەسىس قىلدى ، ئۇنىڭدا ئىككى خادىم ئىشلىدى . 1985 ـ يىلى 10 ـ ئايدا كىتاب ئۆيى مەدەنىيەت يۇرتىدىن ئايرىپ چىقىلىپ كۇتۇپخانا بولۇپ قۇرۇلۇپ ، بەش شتات بېرىلدى ، ئابلىز ھېسامىدىن تۇنجى كۇتۇپخانا باشلىقى بولدى . 1992 ـ يىلى 300 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنىپ ، قىراغەتخانا ، ئىشخانا بىرگەۋدە قىلىنغان ئۈچ قەۋەتلىك ئۇنۇۋېرسال بىنا سېلىندى . 2001 ـ يىلى خىزمەتچى خادىمى يەتتىگە يەتتى ، كۇتۇپخانىنىڭ قۇرۇلۇش كۆلىمى 550 كۋادرات مېتىر بولدى .

كىتاب ساقلاش ۋە ئارىيەت ئېلىپ ئوقۇش مىنگو دەۋرىدە ساقلانغان كىتاب ئاز ئىدى . مىنگونىڭ 38 ـ يىلى (1949 ـ يىلى) تۇرلۇك كىتاب ـ ژۇرنالدىن 250 پارچە بار ئىدى . جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ساقلىنىدىغان كىتاب يىلمۇيىل كۆپەيدى . 1951 ـ يىلى 1500 پارچىگە يەتتى ، ھەر كۈنى كىتاب ئارىيەت ئېلىپ ئوقۇيدىغانلار 40 ئەتراپىدا بولدى . 1965 ـ يىلى ساقلانغان كىتاب 7000 پارچىگە يەتتى . «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە نۇرغۇن كىتاب كۆيدۈرۈۋېتىلدى . 1977 ـ يىلدىن باشلاپ كىتاب يىلمۇيىل كۆپەيدى . 1985 ـ يىلى 19 مىڭ پارچىگە يەتتى ، كىتاب ئارىيەت ئېلىپ ئوقۇغانلار 3000 دىن ئاشتى . 1985 ـ يىلى 10 ـ ئايدا كۇتۇپخانا قۇرۇلغاندىن كېيىن ، ھەپتىسىگە 48 سائەت ئېچىلىپ ، كۈنىگە 30دىن ئارتۇق ئوقۇرمەن كۇتۇۋېلىندى . 2001 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئوبوروت بولغان كىتاب ـ ژۇرنال 277 مىڭ 700 پارچىگە يەتتى ، كۇتۇۋېلىنغان ئوقۇرمەن 177 مىڭ ئادەم (قېتىم)دىن ئاشتى . شۇ يىلى ئوبوروت بولغان كىتاب ـ ژۇرنال 62 مىڭ پارچىگە ، كۇتۇۋېلىنغان ئوقۇرمەن 19 مىڭ 900 ئادەم (قېتىم)گە يەتتى .

كۇتۇپخانىدا ساقلانغان كىتابلار ئىچىدە ئەدەبىيات ، تارىخ ، يېزا ئىگىلىك پەن ـ تېخنىكىسى ، مەدەنىيەت ، ماارىپ ، تىببىي دورىگەرلىك ـ ساقلىق ساقلاش ، سانائەت تېخنىكىسى قاتارلىقلارغا دائىر كىتابلار كۆپرەك بولدى ، پەلسەپە ، سىياسىي قانۇن كىتابلىرىمۇ خېلى نىسبەتتە ئىگىلىدى ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە «ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى» ، «لېنىن ئەسەرلىرى» ، «ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى» ، «دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما»غا ئوخشاش سىياسىي ـ نەزەرىيىۋى كىتابلار بار ، «جۇڭخۇا لۇغىتى» ، «ئوكيانۇس» ، «جۇڭگو قامۇسى» ، «ئۇيغۇرچە ـ خەنزۇچە لۇغەت»كە ئوخشاش بىر تۈركۈم قورال كىتابلارمۇ بار ، كىتاب ـ ژۇرنالالار «جۇڭگو كۇتۇپخانىسىنىڭ كىتابلارنى تۈرگە ئايرىش ئۇسۇلى» بويىچە تۈرگە ئايرىلدى . 1986 ـ يىلىدىن ئىلگىرى «خەنزۇچە ئادەتتىكى كىتابلارنى بىرتۇتاش مۇندەرىجىلەش نىزامى» بويىچە تۈرگە ئايرىپ باشقۇرۇلغانىدى . 1986 ـ يىلىدىن باشلاپ دۆلەتلىك ئۆلچەملىك «ئادەتتىكى كىتابلارنى مۇندەرىجىلەش قائىدىسى» بويىچە تۈرگە ئايرىپ باشقۇرۇلىدىغان بولدى ، ئوقۇرمەنلەر بويىچە تۈرگە ئايرىش مۇندەرىجىسى ، كىتاب نامى مۇندەرىجىسى ۋە خىزمەت مۇندەرىجىسىدىن بىر يۈرۈشتىن تۈرغۇزۇلدى . 2001 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا جەمئىي 22 چوڭ تۈردىكى 48 مىڭ 700 پارچە (ئۇيغۇرچە 23 مىڭ 700 پارچە ، خەنزۇچە 25 مىڭ پارچە) كىتاب ساقلاندى ، 12 خىل گېزىت ، 72 خىل ژۇرنالغا مۇشتەرى بولۇندى .

§ 2 . تارىخ ـ تەزكىرىچىلىك

1 . ئاپپاراتنىڭ قۇرۇلۇشى

1983 ـ يىلى 7 ـ ئايدا ج ك پ ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك كومىتېتى پارتىيە تارىخى ماتېرىياللىرىنى توپلاش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى ، ئۇنىڭ قارىمىقىدا ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك پارتكوم پارتىيە تارىخى

ماتېرىياللىرىنى توپلاش ئىشخانىسى قۇرۇلدى ، خې بىگۆبن ئىشخانا مۇدىرى بولدى ،بۇ خىزمەتكە تۆت كادىر ئاجرىتىلدى .

1984 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك تارىخ ـ تەزكىرە كومىتېتى قۇرۇلۇپ ، قارىمىقىدا تەھرىر ئىشخانىسى تەسىس قىلىنىدى . شۇنىڭ بىلەن تەڭ ناھىيىلىك پارتكوم پارتىيە تارىخى ماتېرىياللىرىنى توپلاش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ ، پارتىيە تارىخى خىزمىتى كومىتېتى قۇرۇلدى . پارتىيە تارىخى ئىشخانىسى بىلەن ناھىيىلىك تەزكىرە تەھرىر ئىشخانىسى بىر ئاپپارات بولۇپ ، ئىككى ۋېۋىسكا ئاستى ، نامى «ج ك پ ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك كومىتېتى تارىخ ـ تەزكىرە ئىشخانىسى» (قىسقارتىپ «تارىخ ـ تەزكىرە ئىشخانىسى») دەپ ئاتالدى ، بەش شتات (كەسپىي شتات) بېرىلدى ، خې بىگۆبن كومىتېت مۇدىرى بولدى ، ۋاڭ زېڭلۇ قوشۇمچە تارىخ ـ تەزكىرە ئىشخانىسىنىڭ مۇدىرى بولدى .

1986 ـ يىلى 12 ـ ئايدا ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك تارىخ ـ تەزكىرە كومىتېتى تەڭشىلىپ ، لى يۈڭجېن مۇدىر بولدى ، ۋاڭ زېڭلۇ قوشۇمچە تارىخ ـ تەزكىرە ئىشخانىسىنىڭ مۇدىرى بولدى .

1989 ـ يىلى 4 ـ ئايدا ج ك پ ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك كومىتېتى تەشكىلات تارىخى ماتېرىياللىرىنى توزۇش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى .

1991 ـ يىلى 4 ـ ئايدا ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك تارىخ ـ تەزكىرە كومىتېتى تەڭشىلىپ ، جاڭ كۇن كومىتېت مۇدىرى ، جاڭ فۇجۇ تارىخ ـ تەزكىرە ئىشخانىسىنىڭ مۇدىرى بولدى .

1992 ـ يىلى 3 ـ ئايدا ج ك پ ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك كومىتېتى پارتىيە تارىخى خىزمىتى كومىتېتى تەڭشەلدى ، يەنە ناھىيىلىك تەشكىلات تارىخى ماتېرىياللىرىنى توپلاش ـ توزۇش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى تەڭشىلىپ ، جياڭ خۇي گۇرۇپپا باشلىقى بولدى .

1999 ـ يىلى 4 ـ ئايدا ناھىيىلىك پارتكوم تارىخ ـ تەزكىرە كومىتېتىنىڭ ئەزالىرىنى تەڭشىدى ، سۇن جېندا ناھىيىلىك تارىخ ـ تەزكىرە كومىتېتىنىڭ مۇدىرى بولدى ، لىۇ پېيشىن تارىخ ـ تەزكىرە ئىشخانىسىنىڭ خىزمىتىگە مەسئۇل بولدى .

2 . پارتىيە تارىخى خىزمىتى

1) «جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى تەشكىلاتىنىڭ تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار»نى توپلاش ۋە توزۇش

«جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى تەشكىلاتىنىڭ تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» (تۆۋەندە قىسقارتىپ «تەشكىلات تارىخى ماتېرىياللىرى» دەپ ئاتىلىدۇ) ئوچ مەزگىل (1949 ـ يىلى 10 ـ ئايدىن 1966 ـ يىلى 5 ـ ئايغىچە سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشنى ئاساسەن تاماملاپ ئومۇمىيۈزلۈك سوتسىيالىزم قۇرۇش باشلانغان مەزگىل ، 1966 ـ يىلى 5 ـ ئايدىن 1976ـ يىلى 10 ـ ئايغىچە داۋاملاشقان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلى ، 1976 ـ يىلى 10 ـ ئايدىن 1987ـ يىلى 10 ـ ئايغىچە سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى مەزگىلى)گە ، ئالتە چوڭ سىستېما (جۇڭگو كومپارتىيىسى سىستېمىسى ، ھاكىمىيەت سىستېمىسى ، يەرلىك ھەربىي ئىشلار سىستېمىسى ، بىرلىك سەپ سىستېمىسى ، ئاممىۋى تەشكىلات سىستېمىسى ۋە كارخانا ـ كەسپىي ئورۇنلار سىستېمىسى)غا ئايرىلىپ ، قىسىم ، باب ، پاراگراف ، ماۋزۇ توزۇلمىسى قوللىنىلىپ ، ئاۋۋال مەزگىللەرگە ئايرىلىپ ، كېيىن بۆلەكلەر بويىچە توزۇش لايىھىسىگە ئاساسەن يېزىلدى . تەھرىر گۇرۇپپىسى 1989 ـ يىلى 4 ـ ئايدىن باشلاپ ماتېرىيال توپلاشقا كىرىشىپ ، ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ، ئاپتونوم رايونلۇق ئارخىپخانىلارغا بېرىپ 4000 جىلد (قېتىم) ئارخىپ

كۆردى ، 3500 بەتتىن ئارتۇق ماتېرىيالنى كۆچۈردى ۋە نۇسخىلىدى ، ئاپتونوم رايون ئىچى ـ سىرتىدىكى پېنسىيىگە ، دەم ئېلىشقا چىققان 300 نەچچە پېشقەدەم كادىر (قېتىم)نى زىيارەت قىلدى .

1987 ـ يىلى 9 ـ ئايدا ناھىيىلىك تارىخ ـ تەزكىرە ئىشخانىسى «تەشكىلات تارىخى ماتېرىياللىرى» (ئۆزى تۇزىدىغان نۇسخا)نى تۇزۇش تېزىسى (لايىھە)نى تۇزۇپ چىقتى ؛ شۇ يىلى 10 ـ ئايدا ج ك پ ئۇچتۇرپان ناھىيىسىگە بېۋاستە قاراشلىق ئورگانلار كومىتېتى [1987] 3 ـ نومۇرلۇق ھۆججەت — «ئورگانلاردىكى پارتىيە ياچېيكا تەشكىلاتىنىڭ تارىخىي ماتېرىياللىرىنى توپلاش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش»نى تارقاتتى . 1992 ـ يىلى 5 ـ ئايدا ناھىيىلىك پارتكوم «50 ـ يىللاردىكى پارتىيە تەشكىلاتى ۋە ھاكىمىيەت قۇرۇلۇشى مەزگىلىدە قۇرۇلغان رايونلۇق ، يېزا (بازار)لىق تەشكىلاتلارنىڭ تارىخىي ماتېرىياللىرىنى تەكشۈرۈپ يۇقىرىغا يوللاش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش»نى تارقاتتى ، شۇنىڭ بىلەن ماتېرىيال توپلاش خىزمىتى ناھىيە بويىچە باشلىنىپ كەتتى . «تەشكىلات تارىخى ماتېرىياللىرى»نى تۇزۇشتە تەشكىلات بۆلۈمى باشلامچى بولۇپ ، تارىخ ـ تەزكىرە ئىشخانىسى يېزىشقا ، ئارخىپخانا ئارخىپ ماتېرىياللىرى بىلەن تەمىنلەشكە مەسئۇل بولدى ، جاڭ فۇجۇ باش مۇھەررىر بولدى ، لىيۇ پېيشىن قاتارلىقلار يېزىشقا قاتناشتى ، بىر يىل ئىشلەش ئارقىلىق ئورگىنالنى يېزىش خىزمىتى تاماملاندى .

«تەشكىلات تارىخى ماتېرىياللىرى» ئاپتونوم رايونلۇق پارتىيە تارىخى كومىتېتى ۋە ئاقسۇ ۋىلايەتلىك تارىخ ـ تەزكىرە ئىشخانىسى مەسئۇللىرى ۋە رەھبەرلىرىنىڭ مۇئەييەنلەشتۇرۇشىگە ئېرىشتى . كىتاب ئورگىنالىنى ئاقسۇ ۋىلايەتلىك تەشكىلات تارىخى ماتېرىياللىرى كومىتېتىدىكى ژېي بىنشىن ، زەي فاياۋ ۋە ساۋ ئەيكۇ قاتارلىق يولداشلار ئەدەبىي ۋە قۇرۇلما جەھەتلەردىن تۇزەتكەندىن كېيىن ، ناھىيىلىك پارتكوم پارتىيە تارىخى خىزمىتى كومىتېتى يەنە دەم ئېلىشقا ، پېنسىيىگە چىققان قىسمەن پېشقەدەم كادىرلارنى تەكلىپ قىلىپ ، ئورگىنالنى پاكىت جەھەتتىن نۇقتىلىق تەكشۈرۈپ چىقتى . ئاخىرىدا بۇ كىتاب ج ك پ ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك كومىتېتىنىڭ تەستىقى بىلەن 1993 ـ يىلى 12 ـ ئايدا نەشر قىلىندى ، پۈتۈن كىتاب 450 مىڭ خەتلىك .

2) «جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى تارىخىدا بولۇپ ئۆتكەن چوڭ ئىشلار»نى يېزىش

«جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى تارىخىدا بولۇپ ئۆتكەن چوڭ ئىشلار» (تۆۋەندە قىسقارتىپ «چوڭ ئىشلار» دېيىلىدۇ) يىلنامە شەكلىدە ئىشنىڭ باش ـ ئاينغىنى ئۇلاپ بايان قىلىش شەكلى بىرلەشتۇرۇلگەن قۇرۇلما بويىچە يېزىلدى ، مەزمۇنى 1949 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىن باشلىنىپ ، 2001 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 31 ـ كۈنى توختىدى . «چوڭ ئىشلار»دا پارتكومنىڭ پائالىيىتىنى بايان قىلىش مۇھىم نۇقتا قىلىندى ، مەزمۇنى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى پارتىيە تەشكىلاتىنىڭ پائالىيەتلىرى ، چوڭ ـ چوڭ ئىشلار ، مۇھىم يىغىنلار ۋە چوڭ ـ چوڭ تەدبىر ، قارارلار ، ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى پارتىيە تەشكىلي قۇرۇلۇشى ، ئىدىيىۋى قۇرۇلۇشى ، پارتىيە ئىستىلى ـ پارتىيە ئىنتىزامى قۇرۇلۇشى ، بىرلىك سەپ قاتارلىق جەھەتلەردىكى چوڭ ئىشلار ۋە مۇھىم ئىشلار ، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش ، ھاكىمىيەت قۇرۇلۇشى ، مەدەنىيەت ـ ماۋارىپ ، پەن ـ تېخنىكا ، سەھىيە ، تەنتەربىيە ، ئاممىۋى تەشكىلات ، يەرلىك قوراللىق كۈچ ، مۇھىم قۇرۇلۇش قاتارلىق جەھەتلەردىكى چوڭ ۋە مۇھىم ئىشلار ، مۇھىم نەتىجىلەر ، ناھىيە دەرىجىلىك ئاساسلىق رەھبەرلەرنى ۋەزىپىگە تەينىلەش ، ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇش ، تەشكىلي ئاپپاراتلارنىڭ تەسىس قىلىنىشى ، تەقدىرلەنگەن ئىلغار كوللېكتىپ ، ئىلغار شەخسلەر ۋە مۇنەۋۋەر كومپارتىيە ئەزالىرى ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ، ئارمىيە ـ خەلق ئىتتىپاقلىقى ، نامراتلارنى يۆلەش ، غەربىي رايونىنى كەڭ ئېچىش ۋە دوست ناھىيە ، شەھەرلەر بىلەن بولغان ئالاقە پائالىيەتلىرى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالدى .

«چوڭ ئىشلار»نى تۇزۇش خىزمىتىگە 1999 ـ يىلى 4 ـ ئايدا تۇتۇش قىلىندى ، بۇ خىزمەت «ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تەزكىرىسى»نى تۇزۇش بىلەن تەڭ ئىشلەندى . كەڭ دائىرىدە ماتېرىيال توپلاش ئۇچۇن ، ئاپتونوم

رايونلۇق ، ۋىلايەتلىك ئارخىپخانا ، ئاقسۇ گېزىتخانىسى ، ناھىيىلىك ئارخىپخانىغا ۋە ئالاقىدار ئورۇنلارغا بېرىپ 1650 نەچچە جىلد (قېتىم) ئارخىپ كۆرۈلدى ، 4860 بەتتىن ئارتۇق ماتېرىيال كۆچۈرۈۋېلىندى ۋە نۇسخىلاندى . 86 ئادەم (قېتىم) زىيارەت قىلىندى . «چوڭ ئىشلار»نى يېزىش ۋە باش تۈزگۈچى بولۇشقا لىيۇ پېيشىن مەسئۇل بولدى . كىتابنىڭ دەسلەپكى ئورگىنالى 2001 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا تاماملاندى ، خەت سانى 200 مىڭدىن ئاشىدۇ .

3 . تەزكىرە خىزمىتى

1) «ئۇچتۇرپاندىكى يۇرت - مەھەللىلەر تەزكىرىسى»

چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا ئۇچتۇرپاننىڭ ئامبىلى «ئۇچتۇرپاندىكى يۇرت - مەھەللىلەر تەزكىرىسى»نى تۈزدى ، خەت سانى 1000دىن ئاشىدۇ ، مەزمۇنى تارىخ ، سىياسىي نەتىجە ، ھەربىي ئىشلار ، نوپۇس ، جۇغراپىيە ، تاغ - دەريالار ، يول ، دىن ، ماددىي بايلىق قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ .

2) «ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تەزكىرىسى»

1984 - يىلى 10 - ئايدا ناھىيىلىك تارىخ - تەزكىرە ئىشخانىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن ، ناھىيە تەزكىرىسى ئۇچۇن ماتېرىيال توپلاش خىزمىتى باشلاندى ، بۇنىڭدا ناھىيىلىك ئارخىپخانىدىكى ئارخىپ ماتېرىياللار نۇقتىلىق كۆرۈلۈپ ، كېرەكلىكى كۆچۈرۈۋېلىندى . 1987 - يىلى تارىخ - تەزكىرە ئىشخانىسىنىڭ ئىككى خادىمى ماتېرىيال توپلاش ئۇچۇن ئۇرۇمچى ۋە ئىلغا بېرىپ ، ئىلگىرى ئۇچتۇرپاندا رەھبەر بولغان ياكى ئىشلىگەن ، دەم ئېلىشقا ۋە پېنسىيەگە چىققان 10 ئادەمنى زىيارەت قىلدى . 1989 - يىلى 11 - ئايدا ناھىيە قارىمىقىدىكى 80 نەچچە ئورۇن بىلەن تارىخ - تەزكىرە خىزمىتى توغرىسىدا كېلىشىم ئىمزالىنىپ ، ئورۇن - تارماقلارنىڭ تارىخ - تەزكىرىسىنى يېزىش خىزمىتى نۇقتىلىق تۇتۇلدى . 1989 - يىلىغىچە ناھىيىلىك ئارخىپخانىدىكى 4176 جىلد ئارخىپ ئوقۇپ چىقىلىپ ، تەخمىنەن 60 نەچچە مىڭ خەتلىك 163 پارچە ماتېرىيال كارتىلاشتۇرۇلدى ۋە نۇسخىلاندى ، ئورۇنلار تەخمىنەن 200 مىڭ خەتلىك ماتېرىيال تاپشۇردى .

1990 - يىلى ناھىيىلىك تارىخ - تەزكىرە ئىشخانىسى «ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تەزكىرىسى»نىڭ قۇرۇلمىسى ۋە تۈزۈلۈش تەلىپىگە ئاساسەن ، «ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تەزكىرىسى»نىڭ مۇندەرىجىسىنى تۈزدى ، كېيىن «جۇڭگو كومپارتىيەسىنىڭ ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى تەشكىلات تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار»نى تۈزۈشكە تۇتۇش قىلىنىپ ، «ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تەزكىرىسى»نى تۈزۈش خىزمىتى توختاپ قالدى . 1993 - يىلى «تەشكىلات تارىخى ماتېرىياللىرى»نى تۈزۈپ نەشر قىلىش ۋەزىپىسى تاماملانغاندىن كېيىن ، تارىخ - تەزكىرە ئىشخانىسى خادىملىرىنىڭ بەزىلىرى پېنسىيەگە چىقىپ ، بەزىلىرى يۆتكىلىپ كېتىپ ، بىرلا ئۇيغۇر كادىر قالدى . شۇنىڭ بىلەن «ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تەزكىرىسى»نى تۈزۈش خىزمىتى يەنە توختاپ قالدى . ئۇزاق ئۆتمەي ئۇيغۇر كادىرمۇ يۆتكىلىپ كېتىپ ، تارىخ - تەزكىرە ئىشخانىسى «ئىسمى بار ، جىسمى يوق» بولۇپ قالدى .

1999 - يىلى ناھىيىلىك پارتكوم ، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى «ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تەزكىرىسى»نى تۈزۈش خىزمىتىگە يۈكسەك ئەھمىيەت بەردى ھەم ئۇنى 1999 - يىلىدىكى نۇقتىلىق خىزمەتلەرنىڭ بىرى قىلدى . 4 - ئاينىڭ 2 - كۈنى ناھىيىلىك پارتكوم دائىمىي كومىتېت يىغىنى ئېچىپ ، تەزكىرە تۈزۈش خىزمىتىنى مەخسۇس مۇزاكىرە قىلدى ، ناھىيىلىك پارتكوم شۇجىسى سۈن جېندا تەزكىرە كومىتېتىنىڭ مۇدىرى بولدى ، ناھىيىلىك پارتكوم ، خەلق قۇرۇلتىيى ، ھۆكۈمەت ، سىياسىي كېڭەش ، خەلق قوراللىق بۆلۈمىنىڭ رەھبەرلىرى مۇئاۋىن مۇدىر ، ئالاقىدار ئورۇنلارنىڭ رەھبەرلىرى كومىتېت ئەزاسى بولدى ، ناھىيىلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى شېي فەنرۇڭ «ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تەزكىرىسى»نى تۈزۈش خىزمىتىگە جاۋابكار خادىم بولدى ، ناھىيىلىك پارتكوم ئىشخانىسىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى لىيۇ پېيشىن «ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تەزكىرىسى»نى تۈزۈشكە مەسئۇل بولدى . شۇنىڭدىن كېيىن «ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تەزكىرىسى»نى تۈزۈشكە

يېزىقچىلىق ماھارىتىگە ئىگە تۆت كادىر ئاجرىتىلدى . «ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تەزكىرىسى»نى تۈزۈش لايىھىسى ۋە ئىشخانا خادىملىرىنىڭ ئىش تەقسىماتى مەسئۇلىيەتنامىسى ، خىزمەت مەسئۇلىيىتى ، ماتېرىيال بېرىش - يىغىش مەسئۇلىيەتنامىسى قاتارلىق تۈزۈملەر تۈرغۇزۇلدى . 4 - ئاينىڭ 17 - كۈنى ناھىيىدىكى رەھبەرلىك بەنزىلىرى ، يېزا (بازار) ، ئورۇن ، تارماقلارنىڭ ئالاقىدار مەسئۇللىرى قاتناشتۇرۇلۇپ «ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تەزكىرىسى»نى تۈزۈش خىزمىتى بويىچە سەپەرۋەرلىك يىغىنى ئېچىلدى ، ناھىيىلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى شېي فەنرۇڭ سەپەرۋەرلىك دوكلاتى بەردى ھەمدە ئورۇنلارنىڭ رەھبەرلىرى بىلەن «ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تەزكىرىسى»نى تۈزۈش ئۇچۇن ماتېرىيال بېرىش - يىغىش مەسئۇلىيەتنامىسى ئىمزالدى . 4 - ئاينىڭ 17 - كۈنى ۋە 20 - كۈنى «ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تەزكىرىسى»نى تۈزگۈچى خادىملار كۇرسى ئېچىلدى ، كۇرسقا ماتېرىيال يىغىش - بېرىشكە مەسئۇل ئورۇنلاردىن 70 نەچچە كادىر قاتناشتى . شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئورۇنلار ۋاقتىدا خادىم ئاجرىتىپ ، بەنزە قۇرۇپ ، ناھىيە تەزكىرىسى ئۇچۇن ماتېرىيال توپلاش خىزمىتىگە كىرىشىپ ، تۇرلۇك ماتېرىيال كارتىسىدىن 22 مىڭ 568 ۋاراق تاپشۇرۇپ ،ناھىيە تەزكىرىسىنى تۈزۈشنىڭ سۈرئىتىنى تېزلىتىشكە ئىمكانىيەت يارىتىپ بەردى . ناھىيە تەزكىرىسىنى تۈزۈش مەزگىلىدە ، تەھرىر خادىملار 800 نەچچە مىڭ خەتلىك 76 مىڭ 590 ۋاراق ماتېرىيال كارتىسى ئىشلەپ چىقتى ، 5740 نەچچە جىلد ئارخىپ (ناھىيىگە قاراشلىق ئورۇنلارغا بېرىپ كۆرگەن ئارخىپ بۇنىڭ سىرتىدا) ، 1420 نەچچە پارچە كىتاب ، ژۇرنال كۆردى ، 140 تىن ئارتۇق ئادەم (قېتىم)نى زىيارەت قىلدى ، 600 پارچىدىن ئارتۇق ئالاقىدار سۈرەت يىغدى . تارىخ - تەزكىرە ئىشخانىسىدىكى بارلىق خادىملارنىڭ ئورتاق تىرىشچانلىقى ئارقىلىق ، 2000 - يىلى 12 - ئاينىڭ ئونتۇرىلىرىدا 1 مىليون 500 نەچچە مىڭ خەتلىك «ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تەزكىرىسى»نىڭ دەسلەپكى ئورىگىنالى يېزىپ تاماملاندى ، يەنە «ئۇچتۇرپان تەزكىرە تۈزۈش قىسقا خەۋىرى»دىن توققۇز سان چىقىرىلدى ، «يەنىلا بىزنىڭ شىنجاڭ ئۈچ گۈزەل» ناملىق مەجمۇئەنىڭ ئۇچتۇرپان تومىنى يېزىش خىزمىتى ئىشلەندى . 2000 - يىلى 12 - ئاينىڭ 21 - كۈنىدىن 23 - كۈنىگىچە «ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تەزكىرىسى»نىڭ ئورگىنالىنى باھالاش سۆھبەت يىغىنى ئېچىلدى ، يىغىندىن كېيىن تارىخ - تەزكىرە ئىشخانىسى مۇتەخەسسىسلەر ۋە كەسپداشلارنىڭ دەم ئېلىشقا ، پېنسىيىگە چىققان پېشقەدەم كادىرلارنىڭ ھەم تارىخ - تەزكىرە كومىتېتىنىڭ «ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تەزكىرىسى»نىڭ دەسلەپكى ئورىگىنالى ئۇستىدە بەرگەن پىكىرلىرىگە ئاساسەن ، تولۇقلاش ، تۈزىتىش ، مۇكەممەللەشتۈرۈش خىزمىتىنى ئىشلىدى .

3) تارماقلار تەزكىرىسى

1984 ~ 2001 - يىلىغىچە ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە ماۋارىپ ئىدارىسى ، باج ئىدارىسى ، پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى ، ئورمانچىلىق ئىدارىسى ، يېنىك سانائەت ئىدارىسى ، شەھەر قۇرۇلۇشى ئىدارىسى ، سودا - سانائەت ئىدارىسى ، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى ، سىياسىي كېڭەش ، پەن - تېخنىكا جەمئىيىتى قاتارلىق 10 نەچچە تارماق ئادەم ئاجرىتىپ ، تەزكىرە خىزمىتى بەنزىسى تەشكىللەپ ، ناھىيە تەزكىرىسىنىڭ قىسىم - بابلىرىنى ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەش ۋەزىپىسىنى ئورۇنداش بىلەن بىللە ، ئۆز تارمىقى تەزكىرىسىنىڭ دەسلەپكى ئورىگىنالىنى تۈزۈپ چىقتى .

§ 3 . ئارخىپچىلىق

1 . ئارخىپخانا (ئارخىپ ئىدارىسى)

1958 - يىلى 11 - ئاينىڭ 4 - كۈنى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە ئارخىپخانا قۇرۇلدى ، ئۇ ناھىيىلىك خەلق كومىتېتى ئىشخانىسىنىڭ قارىمىقىدا بولدى ، شېي بىن تۇنجى باشلىق بولدى ، ئىككى خادىم ئىشلىدى . 1987- يىلى 9 - ئايدا ناھىيىلىك ئارخىپ ئىدارىسى قۇرۇلدى ، قارىمىقىدا ئارخىپخانا تەسىس قىلىندى ، سۇن فۇلياڭ

تۆنجى ئىدارە باشلىقى بولدى ، ئىككى خادىم ئىشلىدى . 1998 ـ يىلى ئاپپارات ئىسلاھاتىدىن كېيىن ، ئارخىپ ئىدارىسى ناھىيىلىك پارتكوم ئىشخانىسىنىڭ بىر تۇتاش باشقۇرۇشىغا تەۋە بولدى . 2001 ـ يىلى بىر مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى قويۇلدى ، ئۇچ خادىم ئىشلىدى .

2 . ئارخىپ باشقۇرۇش

1956 ـ يىلى 11 ـ ئايدا ئارخىپخانا يېڭى قۇرۇلغاندا ، مىنگو دەۋرىدىكى ئارخىپ ماتېرىياللىرى ۋە 1950ـ يىلدىن كېيىن ناھىيىلىك پارتكوم ، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى تارقاتقان ھۆججەتلەر نۇقتىلىق يىغىپ رەتلەندى . 1959 ـ يىلى 12 ـ ئايغىچە 979 جىلد ئارخىپ رەتلەندى ، بۇنىڭ ئىچىدە مىنگو دەۋرىدىكى ئارخىپ 758 جىلد . شۇنىڭدىن كېيىنكى يىللاردا ھەر يىلى ئاز كەم 6000 جىلد ئارخىپ قوبۇل قىلىنىپ ئارخىپخانىغا كىرگۈزۈپ تۇرۇلدى . 1991 ـ يىلى يېڭا ـ بازارلارنىڭ ئارخىپىدىن 1900 نەچچە جىلد قوبۇل قىلىندى . 1999 ـ يىلى 1400 نەچچە جىلد ئارخىپ قوبۇل قىلىندى ، شۇنىڭ بىلەن 46 چوڭ تۈرگە ياتىدىغان 7526 جىلد ئارخىپ بار بولدى . 2001 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا ناھىيىلىك ئارخىپخانىدىكى تۇرلۇك ئارخىپ 10 مىڭ 218 جىلدقا يەتتى . ئارخىپخانىدا ساقلىنىۋاتقانلىرىدىن «خەلق گېزىتى» ، «شىنجاڭ گېزىتى» ، «ئىزدىنىش» ، «غەربىي رايون ئاۋانگارتلىرى» ۋە ھەر خىل ئەسەر ، ماتېرىيال ، قورال كىتاب قاتارلىق 400 نەچچە خىل 6541 نۇسخا ماتېرىيال ، 2205 پارچە سۈرەت ئارخىپ ، 47 پارچە ناخشا پلاستىنكىسى بار . 163 پارچە ئومۇمىي مۇندەرىجە ، 139 پارچە ئارخىپ مۇندەرىجىسى ، 9700 نەچچە ۋاراق خاتىرە كارتىسى بار .

3 . ئارىيەت ئېلىپ ئوقۇش

ناھىيىلىك ئارخىپخانا قۇرۇلغاندىن بۇيان ، ئارخىپتىن پايدىلىنىشقا ئەھمىيەت بېرىپ ، ھەرقايسى كەسىپ ۋە ئورگانلارنى مۇھىم تارىخىي ھۆججەت ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەپ ، ناھىيىنىڭ تۇرلۇك قۇرۇلۇش ئىشلىرى ئۈچۈن خىزمەت قىلدى . 1987 ～ 2001 ـ يىلىغىچە 2755 ئارخىپ كۆرگۈچى (قېتىم) نى كۆتۈۋالدى ، يىلىغا 197 ئادەم (قېتىم)دىن توغرا كەلدى . ئوقۇشقا بېرىلگەن ئارخىپ 77 مىڭ 627 جىلد (قېتىم)غا يېتىپ ، يىلىغا 5175 جىلد (قېتىم)دىن توغرا كەلدى . ئوقۇشقا بېرىلگەن ئارخىپ ئەڭ كۆپ بولغان 1999ـ يىلى 36 مىڭ 769 جىلد (قېتىم)غا يەتتى ، بولۇپمۇ «ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تەزكىرىسى»نى تۈزۈش داۋامىدا ئارخىپخانا نۇرغۇن ماتېرىيال بىلەن تەمىنلىدى .

V باب

رادىئو ، تېلېۋىزىيە ، كىنو

§1 . رادىئو

1 . ئاپپارات

1) ناھىيىلىك رادىئو قوبۇللاش پونكىتى

1952 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك رادىئو قوبۇللاش پونكىتى قۇرۇلدى ، ئۇ ناھىيىلىك پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمىنىڭ قارىمىقىدا بولدى . رادىئو قوبۇللاش پونكىتى قۇرۇق باتارىيە بىلەن

ئىشلەيدىغان بەش لامپىلىق رادىئو قوبۇللىغۇچ ئارقىلىق ھەر كۈنى ئەتىگەن ، كەچتە مەركەز ۋە شىنجاڭ رادىئو ئىستانسىلىرىنىڭ «شىنخۇا ئاگېنتلىقى خەۋىرى» ، «يازما خەۋەرلەر»نى ۋاقتىدا قوبۇل قىلىپ كۆچۈرۈپ ماڭدى . 1952 ـ يىلى «رادىئو خەۋەرلىرى گېزىتچىسى»دىن 30 نەچچە سان شاپىگىرافتا بېسىپ چىقاردى .

2) ناھىيىلىك ، يېزىلىق رادىئو ئۇزۇللىرى

1958 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ناھىيىلىك رادىئو قوبۇللاش پونكىتى ئاساسىدا ، ناھىيىلىك خەلق رادىئو ئۇزۇلى قۇرۇشقا تۈتۈش قىلىندى . 1959 ـ يىلى 10 ـئاينىڭ 1 ـ كۈنى ناھىيىلىك رادىئو ئۇزۇلى قۇرۇلۇپ ئاڭلىتىش بېرىشكە باشلىدى . توزۇلمىسى بۆلۈمچە دەرىجىلىك بولۇپ ، ئابلىمىت تۇردى تۇنجى ئۇزۇل باشلىقى بولدى ، رادىئو ئۇزۇلى ناھىيىلىك خەلق كومىتېتى مەدەنىيەت ـ ماۋارىپ بۆلۈمىگە قارىدى ، ئىككى خادىم ئىشلىدى . 1965 ـ يىلى گۇڭشې رادىئو ئۇزۇللىرىنى قۇرۇشقا تۈتۈش قىلىندى . 1976 ـ يىلى ناھىيىلىك رادىئو ئۇزۇلى ۋە گۇڭشې رادىئو ئۇزۇللىرىنىڭ خادىمى 10غا يەتتى . 1978 ـ يىلى ناھىيىدىكى ھەممە گۇڭشېدا سىملىق رادىئو ئۇزۇلى قۇرۇلدى . 1983 ـ يىلى ناھىيىلىك رادىئو ئۇزۇلىدىكى يې جۇ ئىجاد قىلغان «يايلاقتىكى قەھرىمان ئۇچ ئاچا ـ سىڭىل» ناملىق بالىلار پروگراممىسى شىنجاڭ بويىچە مۇنەۋۋەر رادىئو پروگراممىسى مۇكاپاتىغا ئېرىشتى . ناھىيە بويىچە رادىئو ئۇزۇلى خادىمى 46 گە يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە ناھىيىلىك رادىئو ئۇزۇلىدىكىسى 22 ، يېزىلىق رادىئو ئۇزۇللىرىدىكىسى 24 .

3) رادىئو ـ تېلېۋىزىيە ئىدارىسى

1984 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ناھىيىلىك رادىئو ئۇزۇلى ناھىيىلىك رادىئو ـ تېلېۋىزىيە ئىدارىسىگە ئۆزگەرتىلدى ، توزۇلمىسى بۆلۈم دەرىجىلىك بولۇپ ، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى مەدەنىيەت ئىدارىسىگە قارىدى ، 42 خادىم ئىشلىدى ، 1986 ـ يىلى 6 ـ ئايدا ئاقتوقاي يېزىلىق رادىئو ئۇزۇلىنىڭ باشلىقى ياسىن مەمتىلى مەملىكەتلىك رادىئو ـ تېلېۋىزىيە سىستېمىسى بويىچە مۇنەۋۋەر خىزمەتچى ۋە ئاپتونوم رايونلۇق رادىئو-تېلېۋىزىيە سىستېمىسى بويىچە ئىلغار خىزمەتچى دېگەن نامغا ئېرىشتى . 1987 ـ يىلى ئىشچى ـ خىزمەتچى 61گە يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەتتىن بولغان ئىشچى ـ خىزمەتچى 50 ؛ ئىنژېنېر بىر ، يارداەمچى ئىنژېنېر ئۇچ ، تېخنىك ئۇچ ، 1991 ـ يىلى 62 ئىشچى ـ خىزمەتچى ئىشلىدى . 2001 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا خىزمەتچى خادىم 64كە يەتتى ، قارىمىقىدا خەۋەرلەر بۆلۈمى ، سىملىق تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى ، سىمسىز تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى ، رادىئو ئۇزۇلى ، مەمۇرىيەت ئىشخانىسىدىن ئىبارەت بەش فۇنكسىيەلىك تارماق قۇرۇلدى .

2 . ماشىنا ـ ئۇسكۇنە

1959 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ناھىيىلىك رادىئو ئۇزۇلى قۇرۇلغاندا ، قۇۋۋەتى 0.5 كىلوۋاتلىق رادىئو پېرىداتچىكتىن بىرى بار ئىدى . 1965 ـ يىلى 5 ـ ئايدا ناھىيىلىك رادىئو ئۇزۇلىدا 1500 ۋاتلىق رادىئو پېرىداتچىكتىن ئۇچى بار بولدى ، بەش گۇڭشېنىڭ رادىئو ئۇزۇلىغا چىقىرىش قۇۋۋەتى 0.75 كىلوۋاتلىق رادىئو كۇچەيتكۈچتىن بىردىن سەپلەپ بېرىلدى ، ئۇلارنىڭ تۇراقلىق مۇلكى 180 مىڭ يۈەن . 1976 ـ يىلى 10ـ ئايدا ناھىيىلىك رادىئو ئۇزۇلىغا يېراق مۇساپىلىك رادىئو ئاپپاراتى ، ئاۋاز كۇچەيتىش ئاپپاراتى ، كونترول سۇپىسى ، يۆكلىمە دولقۇن ئاپپاراتى قاتارلىق ئۇسكۇنىلەر يۆتكەپ بېرىلدى ، رادىئو ئاپپاراتىنىڭ چىقىرىش قۇۋۋەتى 2000 ۋاتقا ، تۇراقلىق مۇلكى 220 مىڭ يۈەنگە يەتكۈزۈلدى ؛ گۇڭشېلاردىكى رادىئو ئاپپاراتلىرىنىڭ چىقىرىش قۇۋۋەتى 3600 ۋاتقا يەتتى . 1983 ـ يىلى ناھىيىلىك رادىئو ئۇزۇلىدا بەش رادىئو ئاپپاراتى بار بولدى ، چىقىرىش قۇۋۋەتى 2500 ۋاتقا يەتتى ؛ گۇڭشې رادىئو ئۇزۇللىرىدا 17 رادىئو ئاپپاراتى بار بولدى ، چىقىرىش قۇۋۋەتى 8305 ۋاتقا يەتتى . چوڭ ئەترەتلەردە ئۇچ رادىئو ئاپپاراتى بار بولدى ، سىغىمى 450 ۋاتقا يەتتى . 1993 ـ يىلى ناھىيە بويىچە يەتتە يېزىدا چاستوتىسى تىزگىنلەنگەن ئۇلاپ ئاڭلىتىش ئىستانسىسى قۇرۇلدى ، كەنت رادىئو ئۇيى 89غا ، چاستوتىسى تىزگىنلەنگەن رادىئو ئاپپاراتى 194كە يەتتى . 2001 ـ يىلىنىڭ

ئاخىرىدا ناھىيىلىك رادىئو ـ تېلېۋىزىيە ئىدارىسىدا رادىئو ئاپپاراتىدىن ئىككىسى (چىقىرىش قۇۋۋىتى 1100 ۋات) . كونترول ئۈستىلىدىن ئىككىسى ، ئۇنئۇلغۇدىن تۆتى بار بولدى ؛ يېزىلىق رادىئو ئۇزېللىرىنىڭ ھەر بىرىدە 10دىن رادىئو ئاپپاراتى (چىقىرىش قۇۋۋىتى 5000 ۋات) بار بولدى ؛ كەنت رادىئو ئۆيى 101 گە يېتىپ ، ھەر بىرىدە بىردىن رادىئو ئاپپاراتى (ئومۇمىي چىقىرىش قۇۋۋىتى 92 مىڭ 502 ۋات) بار بولدى ، چاستوتىسى تىزگىنلەنگەن رادىئو ـ تېلېۋىزىيە تارقىتىش مۇنارىدىن 11ى بار بولدى .

1959 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى رادىئو ئۇزېلى ئاڭلىتىش بېرىشكە باشلىغاندا ، مەخسۇس رادىئو سىم يولى ئىككى كىلومېتىر ، ئائىلىلەرگە ئورنىتىلغان رادىئو كانىيى 51 ئىدى ، 1965 ـ يىلى ناھىيە بازىرىدىكى سىملىق رادىئو لىنىيىسى 190 كىلومېتىرغا ، ئائىلىلەرگە ئورنىتىلغان رادىئو كانىيى 115 كە يەتتى ؛ يەتتە گۇڭشې ، 64 چوڭ ئەترەت ، 117 ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىگە رادىئو يەتكۈزۈلدى ، رادىئونىڭ ئومۇملىشىش نىسبىتى % 59.3كە يەتتى . 1976 ـ يىلى 10 ـ ئايدا رادىئو لىنىيىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 873 كىلومېتىرغا يەتتى ، توققۇز گۇڭشې ، 108 چوڭ ئەترەت ، 384 ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىگە رادىئو يەتكۈزۈلدى ، ئائىلىلەرگە ئورنىتىلغان رادىئو كانىيى 11 مىڭ 728 گە يەتتى . 1983 ـ يىلى ناھىيە بويىچە رادىئو لىنىيىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 1130 كىلومېتىرغا يەتتى ، 71 چوڭ ئەترەت ، 330 ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىگە رادىئو يەتكۈزۈلدى ، 13 مىڭ 719 ئائىلىگە رادىئو كانىيى ئورنىتىلدى ، بۇ ئومۇمىي ئائىلىنىڭ 45 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى . 1991 ـ يىلى يېڭىدىن 70.5 كىلومېتىر رادىئو سىمى تارتىلىپ ، يېڭىدىن ئۈچ كەنت ، 17 گۇرۇپپىغا رادىئو يەتكۈزۈلدى . ناھىيە بويىچە 87 كەنتكە رادىئو يەتكۈزۈلدى ، رادىئو يەتكۈزۈلۈش نىسبىتى % 80.5كە يەتتى ؛ 333 كەنت ئاھالىلەر گۇرۇپپىسىغا رادىئو يەتكۈزۈلدى . رادىئو يەتكۈزۈلۈش نىسبىتى % 71كە يەتتى ، ئائىلىلەرگە ئورنىتىلغان رادىئو كانىيى 10 مىڭ 417 گە يەتتى ، يېڭىدىن يۇقىرى ئاۋازلىق رادىئو كانىيىدىن 85ى ئورنىتىلدى ، يۇقىرى ئاۋازلىق رادىئو كانىيى 231گە ، ئومۇملىشىش نىسبىتى % 66.3كە يەتتى . 1994 ـ يىلى ناھىيە بويىچە رادىئو لېنىيىسى 1060 كىلومېتىرغا يەتتى ، 90 كەنتكە سىملىق رادىئو يەتكۈزۈلدى ، رادىئو يەتكۈزۈلۈش نىسبىتى % 85 بولدى ، 388 كەنت ئاھالىلەر گۇرۇپپىسىغا سىملىق رادىئو يەتكۈزۈلدى ، يەتكۈزۈلۈش نىسبىتى % 77.7 بولدى ؛ ئائىلىلەرگە 13 مىڭ 902 رادىئو كانىيى ئورنىتىلدى ، كاناي ئورنىتىلىش نىسبىتى % 59.5 بولدى ، ئاممىنىڭ رادىئو ئاڭلاش نىسبىتى % 89كە يەتتى ، يېڭىدىن 84 كەنتتە رادىئو ئۆيى قۇرۇلدى ، رادىئو ئۆيىنىڭ ئومۇملىشىش نىسبىتى % 81كە يەتتى . 1995 ـ يىلى 8 ـ ئايدىن باشلاپ ناھىيە بويىچە سەككىز يېزا ، بىر بازاردىكى سىملىق رادىئونىڭ ئورنىنى چاستوتىسى تىزگىنلەنگەن سىمسىز رادىئو ئالدى . 2001ـ يىلى ناھىيە بويىچە چاستوتىسى تىزگىنلەنگەن تارقىتىش ئاپپاراتى 11 گە ، چاستوتىسى تىزگىنلەنگەن ئاۋاز كۈچەيتكۈچ 510غا ، چاستوتىسى تىزگىنلەنگەن يۇقىرى ئاۋازلىق رادىئو كانىيى 1100 گە يەتتى ؛ 481 كەنت ئاھالىلەر گۇرۇپپىسىغا رادىئو يەتكۈزۈلدى ، رادىئو يەتكۈزۈلۈش نىسبىتى % 90كە يەتتى ؛ كەنت دەرىجىلىك رادىئو ئۆيىدىن 101ى قۇرۇلدى ، رادىئو ئۆيىنىڭ ئومۇملىشىش نىسبىتى % 93كە يەتتى . شۇ يىلنىڭ ئاخىرىدا ناھىيە بويىچە ھەممە كەنتكە رادىئو يەتكۈزۈش نىشانى ئەمەلگە ئاشۇرۇلدى ، بۇ كەنت ـ گۇرۇپپىلارنىڭ ھەممىسىدە ئاپتوماتىك ۋىكلىيۇچاتېللىق چاستوتىسى تىزگىنلەنگەن رادىئو بار بولدى ، ئۇلار ناھىيىلىك رادىئو ئۇزېلى تارقاتقان رادىئو سىگنالىنى بىۋاسىتە قوبۇل قىلالايدۇ ، رادىئونىڭ نوپۇسنى قاپلاش نىسبىتى % 100كە يەتتى .

3 . رادىئو تەشۋىقاتى

ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك رادىئو ئۇزېلى قۇرۇلغاندىن بۇيان ، پارتىيىنىڭ لۇشيەن ، فاڭجېن ، سىياسەتلىرىنى تەشۋىق قىلىش ، سانائەت ، يېزا ئىگىلىكى تەجرىبىلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش ، ئىلىم ـ پەن بىلىملىرىنى تارقىتىش ، ھاۋارايىدىن مەلۇمات بېرىش ، بازار ، يېزا خەلقىنىڭ تۇرمۇشىنى بېيىتىش قاتارلىق جەھەتلەردە ناھايىتى زور رول ئوينىدى . رادىئو ئۇزېلى ئاساسەن مەركىزىي خەلق رادىئو ئىستانسىسىنىڭ «مەملىكەت خەۋەرلىرى ۋە خەلقئارا خەۋەرلەر» پروگراممىسىنى ۋە شىنجاڭ خەلق رادىئو ئىستانسىسىنىڭ «شىنجاڭ

خەۋەرلىرى» ، «ئىقتىسادىي ئۇچۇر» ، «دېھقان - چارۋىچىلار ئۇچۇن ئاڭلىتىش» قاتارلىق پروگراممىلىرىنى ئۇلاپ ئاڭلاتتى . «ئۇچتۇرپان خەۋەرلىرى» ، «ھاۋارايىدىن مەلۇمات» ، «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى» ، «بالىلار پروگراممىسى» قاتارلىق پروگراممىلارنى ئۆزى تۈزۈپ ئاڭلاتتى . ھەر كۈنى ئەتتىگەن ، چۈش ، كەچتە ئۇيغۇرچە ، خەنزۇچە ئۈچ قېتىم ئالتە سائەت ئاڭلىتىش بەردى . 1983 - يىلى ئۆزى تۈزگەن رادىئو ماقالىسىدىن 1177 پارچە ئاڭلاتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرچە 750 پارچە ، خەنزۇچە 427 پارچە بولۇپ ، ئالتە خىل پروگراممىدىن 12نى تاللاپ ، ۋىلايەتلىك مۇنەۋۋەر پروگراممىلارنى سېلىشتۇرۇپ باھالاش پائالىيىتىگە قاتناشتۇردى ، ئۇيغۇرچە ، خەنزۇچە پروگراممىلار 1 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى . ناھىيىلىك رادىئو ئۇزېلى تۈزۈپ ئاڭلاتقان «يايلاقتىكى قەھرىمان ئۈچ ئاچا - سىڭىل» ئاپتونوم رايون بويىچە مۇنەۋۋەر رادىئو پروگراممىسى مۇكاپاتىغا ئېرىشتى . ئۆزى تۈزىدىغان پروگراممىلارنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ، بىر ئىختىيارىي مۇخبىرلار قوشۇنىمۇ يېتىلىپ زورايدى . 1999 - يىلى ئىختىيارىي مۇخبىرلاردىن 320 پارچە ماقالە كەلدى ، ئۇزېل مۇخبىرلىرى 1518 پارچە ماقالە يازدى ، 1387 پارچە ماقالە ئاڭلىتىلدى . 2001 - يىلغىچە ئۆزى تۈزگەن پروگراممىلار ئىچىدە بىر پروگرامما ئاپتونوم رايوننىڭ 1 - دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ، ئۈچ پروگرامما 2 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ، يەتتە پروگرامما 3 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى ؛ تۆت پروگرامما ۋىلايەتنىڭ 1 - دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ، يەتتە پروگرامما 2 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ، 11 پروگرامما 3 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسى رادىئو تورىنىڭ 1959 ~ 2001 - يىلغىچە بولغان تەرەققىيات ئەھۋالى

جەدۋەل : 24 — 3

يىللار	رادىئو لىنىيىسى (كىلومېتىر)	يۇقىرى ئاۋازلىق رادىئو كانىيى (دانە)	ئائىلىلەردىكى رادىئو كانىيى (دانە)	رادىئو كانىيىنىڭ ئائىلىلەرگە كىرىش نىسبىتى (%)	يىللار	رادىئو لىنىيىسى (كىلومېتىر)	يۇقىرى ئاۋازلىق رادىئو كانىيى (دانە)	ئائىلىلەردىكى رادىئو كانىيى (دانە)	رادىئو كانىيىنىڭ ئائىلىلەرگە كىرىش نىسبىتى (%)
1959	2		51	0.01	1981	987	113	12115	41
1960	11		117	0.07	1982	1010	115	12300	43
1961	34		159	0.09	1983	1130	120	13719	45
1962	65		246	0.15	1984	920	124	10076	38
1963	77		374	0.17	1985	591	163	7783	36.4
1964	157	12	145	0.09	1986	936	172	9511	45.4
1965	190	54	1115	19	1987	951	179	9570	45.4
1966	153	60	2050	21	1988	983	187	9632	46
1967	183	69	2180	27	1989	1211.8	192	9865	46.5
1969	203	73	3750	29	1990	1021	203	9967	47.9
1970	243	74	4320	30	1991	879	231	10377	51
1971	307	80	5430	34	1992	982	220	12022	56
1972	307	80	6520	37	1993	991	194	13207	58.7
1973	532	86	7390	39	1994	1060	219	13902	59.5
1974	647	90	8650	42	1995	1157	301	14320	61
1975	730	93	9320	43	1996	992	312	13879	55.3
1976	873	101	11728	49	1997	966	243	13839	55
1977	878	107	11829	50	1998	525	397	3715	53.6
1978	893	108	11953	51	1999	315	649	1863	64
1979	912	110	11986	67	2000	349	622	1878	64.9
1980	952	110	12007	40	2001	408	732	1902	67

ئىزاھ : 1968 - يىللىق ماتېرىيال كەم .

§ 2 . تېلېۋىزىيە

1 . تېلېۋىزىيە كۆچەيتىش ئىستانسىسى

1983 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى ناھىيە 200 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىپ تېلېۋىزىيە كۆچەيتىش ئىستانسىسى قۇرۇپ ئىشقا كىرىشتۈردى . ئۇسكۇنىلەردىن 100 ۋاتلىق تېلېۋىزىيە كۆچەيتىش ئاپپاراتى ، ئىككى تېلېۋىزىيە كۆزىتىش ئاپپاراتى ، بىر سىنئالغۇ ، بىر تېلېۋىزىيە تارقىتىش مۇنارى سەپلەندى . شۇ چاغدا 6 ـ قاناللا تەسىس قىلىندى ، كېيىن 10 ـ قانال تەسىس قىلىنىپ ، ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ تېلېۋىزىيە پروگراممىلىرى كۆچەيتىپ كۆرسىتىلدى ، تۆت خادىم ئىشلىدى . 1985 ـ يىلى 1 ـ ئايدا رادىئو ـ تېلېۋىزىيە نازارىتىنىڭ تەستىقى بىلەن تېلېۋىزىيە سىنئالغۇ پروگراممىلىرىنى ئۈلاپ كۆرسىتىش ئىستانسىسى قۇرۇلدى . 1986 ـ يىلى 2 ـ ئايدا 300 ۋاتلىق تېلېۋىزىيە كۆچەيتىش ئاپپاراتىدىن (ئۇيغۇرچە) بىرى ئورۇنلاشتۇرۇلدى ، 1987ـ يىلى 10 ـ ئايدا سۈنئىي ھەمراھ تېلېۋىزىيە پروگراممىلىرىنى قوبۇل قىلىش يەر ئوستى پونكىتى (پۈتۈش قىممىتى 70 مىڭ يۈەن) قۇرۇلۇپ پروگرامما كۆرسىتىشكە باشلىدى . شۇنىڭ بىلەن مەركىزىي تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى ، شىنجاڭ ، شەندۇڭ ، جېجياڭ ، سىچۈەن ، يۈننەن ، گۈيجۇ تېلېۋىزىيە ئىستانسىلىرىنىڭ پروگراممىلىرىنى پۈتۈن كۈن ئۈلاپ كۆرسىتىش ئىمكانىيىتى يارىتىلدى . 1995 ـ يىلى 8 ـ ئايدا يېڭىتاۋات ، ئاقيار يېزىلىرىدا سىمسىز تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى قۇرۇلدى ، كېيىن ياركۆرۈك ، ئاقيار ، يامانسۇ ، ئوتبېشى يېزىلىرىدا سىملىق تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى قۇرۇلدى . 1998 ـ يىلى 9 ـ ئايدا 270 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنىپ 21 قاناللىق شىفىرلىق ئىستانسا قۇرۇلۇپ ، ئۇيغۇرچە ، خەنزۇچە قانالدىن 23ى كۆپەيتىلدى . 2001 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا تېلېۋىزىيە ئىستانسىسىدا ئاساسلىق ئۇسكۇنىلەردىن تارقىتىش ئاپپاراتىدىن 4ى (قۇۋۋىتى 800 ۋات) ، تېلېۋىزىيە تارقىتىش مۇنارىدىن ئىككىسى ، سىنئالغۇدىن 15ى ، تەھرىرلەش ئاپپاراتىدىن ئىككىسى ، سىنقويغۇدىن 11ى ، تېلېكامېرادىن تۆتى ، كۆزىتىش ئاپپاراتىدىن تۆتى ، خەت چۈشۈرۈش ئاپپاراتىدىن ئىككىسى ، سۈنئىي ھەمراھتىن قوبۇل قىلىش ئانتېننىسىدىن ئۈچى ، سۈنئىي ھەمراھتىن قوبۇل قىلىش ئاپپاراتىدىن 19ى ، تەڭشەپ كۆچەيتكۈچتىن 22 سى ، VCD ئاپپاراتىدىن ئىككىسى ، ئالماشتۇرغۇچتىن ئىككىسى بار بولدى .

2 . تېلېۋىزىيىنىڭ نوپۇسنى قاپلاش نىسبىتى

تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى يېڭى قۇرۇلغاندا ، ناھىيە بويىچە يەتتە گۈڭشې تېلېۋىزىيە پروگراممىلىرىنى كۆرەلىدى ، نوپۇسنى قاپلاش نىسبىتى % 50كە يەتتى . 1987 ـ يىلى خەنزۇچە تېلېۋىزىيىنىڭ قاپلاش نىسبىتى % 65كە ، ئۇيغۇرچە تېلېۋىزىيىنىڭ قاپلاش نىسبىتى % 85كە يەتتى . 1994 ـ يىلى ناھىيە بازىرىدىكى 600 ئائىلىگە يېپىق يوللۇق تېلېۋىزىيە ئۇلاندى . 1995 ـ يىلى ئاقيار ، يېڭىتاۋات يېزىلىرىدا سىمسىز تېلېۋىزىيە كۆچەيتىش ئىستانسىسى قۇرۇلدى ، ناھىيە بويىچە 149 مىڭ ئادەم تېلېۋىزىيە پروگراممىلىرىنى كۆرەلەيدىغان بولدى ، 1300 ئائىلىگە يېپىق يوللۇق تېلېۋىزىيە ئۇلاندى . 1996 ـ يىلى ناھىيە بويىچە 12 مىڭ 180 تېلېۋىزور بار بولدى ، تېلېۋىزورنىڭ ئائىلىلەرگە كىرىش نىسبىتى % 30.79كە ، تېلېۋىزىيىنىڭ نوپۇسنى قاپلاش نىسبىتى % 97كە يەتتى . 1999 ـ يىلى ناھىيە بويىچە تېلېۋىزىيە ئوپتىك كابېل ئارقىلىق يەتكۈزۈش لىنىيىسى 3.2 كىلومېتىر (تېلېۋىزىيە ئىستانسىسىدىن تۆمۈرقىتاغ ماي قاچىلاش پونكىتىغىچە) ، ئېلېكتر كابېل ئارقىلىق يەتكۈزۈش لىنىيىسى 25 كىلومېتىرغا ، يېپىق يوللۇق تېلېۋىزىيە ئابونېنتى 2050 (ئۇمۇمىي ئائىلىنىڭ 4.88 پىرسەنتى)كە ، تېلېۋىزىيىنىڭ نوپۇسنى قاپلاش نىسبىتى % 98كە يەتتى .

ناھىيە بويىچە تېلېۋىزور 1984 ـ يىلى 203كە ، 1987 ـ يىلى 2200گە ، 1990 ـ يىلى 5300گە ،

1999 ـ يىلى 15 مىڭ 814كە يەتتى ، تېلېۋىزورنىڭ ئائىلىلەرگە كىرىش نىسبىتى كەنتلەردە % 37 .38كە ، بازاردا % 33 .95كە يەتتى . 2000 ـ يىلى ناھىيە بويىچە تېلېۋىزور 16 مىڭ 412گە يەتتى . 2001 ـ يىلى تېلېۋىزورنىڭ ئائىلىلەرگە كىرىش نىسبىتى ئۆزلۈكسىز ئاشتى .

3 . سىنئالغۇ قويۇش

1990 ـ يىلى ئۇچقۇرپان ناھىيىسىدە سىنئالغۇ قويۇش باشلاندى ، ئاۋۋال بەزى ئاشخانا ۋە مېھمانسارايلار تىجارەت سورۇنلىرىدا سىنئالغۇ قويدى . كېيىن ناھىيىلىك كىنوخانا سىنئالغۇ قويۇش ئۆيىدىن ئىككىنچى قەۋرۇپ ، بىلەت سېتىپ ، سىنئالغۇ فىلىملىرىنى قويدى . 1996 ـ يىلىدىن باشلاپ ناھىيىلىك پارتكوم تەشكىلات بۆلۈمى يېزا ـ كەنتلەردىكى مەدەنىيەت پائالىيىتى مەركەزلىرىگە سىنئالغۇ ـ سىنقويغۇ ئۈسكۈنىلىرى سەپلەپ بەردى . ئۇلار سىنئالغۇ فىلىملىرىنى قەرەلسىز قويۇپ تۇردى . 2001 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا ناھىيە بويىچە يېزا ، بازار ، كەنت مەدەنىيەت پائالىيىتى مەركىزىدىن 87سى ، سىنئالغۇ ئاپپاراتى ، VCD ئاپپاراتىدىن مەككىزى بار بولدى .

ئۇچقۇرپان ناھىيىسىدە 1983 ~ 2001 ـ يىلىغىچە تېلېۋىزىيىنىڭ ئومۇملىشىش ئەھۋالى

جەدۋەل : 24 — 4

يىللار	ناھىيە بويىچە ئومۇمىي ئائىلە	تېلېۋىزور (دانە)	تېلېۋىزورنىڭ ئائىلىلەرگە كىرىش نىسبىتى (%)
1983	33160	141	0. 43
1984	3370	203	0. 61
1985	34026	315	0. 93
1986	34332	1030	3. 01
1987	32063	2200	6. 87
1988	35311	3150	8. 92
1989	35780	4900	13. 69
1990	36381	5300	14. 57
1991	36810	5920	16. 08
1992	37368	6301	16. 86
1993	38111	7930	20. 81
1994	38444	9800	25. 49
1995	38388	11292	29. 42
1996	39555	12180	30. 79
1997	40043	13050	32. 59
1998	40992	14380	34. 74
1999	41681	15814	37. 94
2000	40129	16412	40. 89
2001	40753	18002	44. 17

§3 . كىنو

1 . كىنو قويۇش

مىنگونىڭ 28 ـ يىلى (1939 ـ يىلى) ئاقسۇ ۋالىي مەھكىمىسى ئۆتەكەن كىنو قويۇش ئەترىتى ئۇچقۇرپاندا تۇنجى قېتىم سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كىرگۈزۈلگەن «چاپايېۋ» ، «مىلتىقلىق كىشى» ، «شاد ـ خورام

كىشىلەر» ، «لېنىن 1918 ـ يىلىدا» قاتارلىق ھېكايە فىلىملەرنى قويدى ، ۋۇ ، ئۇچتۇرپان خەلقىنىڭ كىنو كۆرۈشىگە دائىر ئەڭ دەسلەپكى خاتىرە . 1951 ـ يىلدىن باشلاپ ئاقسۇ ۋىلايەتلىك سەييارە كىنو قويۇش ئەترىتى ھەر يىلى ئۇچتۇرپانغا كېلىپ كىنو قويۇپ تۇردى . شۇ يىلى «ېېرلىننى ئازاد قىلىش» ، «ستالىنگراد ئۇرۇشى» ، «ئاق چاچلىق قىز» ، «شىمالىي ھىندىستان» قاتارلىق كىنو فىلىملىرى 17 مەيدان قويۇلدى ، 1954 ـ يىلى 6 ـ ئايدا ناھىيىلىك كىنوخانا قۇرۇلدى ، شۇ يىلى بەش قېتىم ھۆججەتلىك فىلىم ، 55 قېتىم ھېكايە فىلىم قويۇلدى ، دېمەك ، 60 قېتىم كىنو قويۇلدى ، كۆرۈرمەن 32 مىڭ 706 ئادەم (قېتىم)غا يەتتى ، 27 مىڭ 954 بىلەت سېتىلىپ ، 64 مىليون 90 مىڭ يۈەن (كونا خەلق پۇلى) كىرىم قىلىندى . 1957 ـ يىلى ۋىلايەتلىك كىنو قويۇش ئەترىتى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە 58 مەيدان كىنو قويدى ، كۆرۈرمەن 28 مىڭ 842 ئادەم (قېتىم)گە يەتتى . 1972 ـ يىلى 12 ـ ئايدا 35 مىللىمېتىرلىق كىنو ئاپپاراتى ئىشلىتىلىشكە باشلىدى ، 1976 ـ يىلدىن باشلاپ گۈڭشېلاردا كىنو قويۇش ئەترىتى قۇرۇلۇپ ، ئۇز گۈڭشېسىدا كىنو قويۇش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالدى . 1983 ـ يىلى تۇنجى يەككە كىنو قويۇش ئائىلىسى مەيدانغا كەلدى . 2000 ـ يىلى 1022 مەيدان (قېتىم) كىنو قويۇلۇپ ، 118 مىڭ يۈەن كىرىم قىلىندى . 1956 ～ 2001 ـ يىلىغىچە 48 مىڭ 713 مەيدان كىنو قويۇلدى ، كۆرۈرمەن 7 مىليون 385 مىڭ ئادەم (قېتىم)گە يەتتى . 1994 ـ يىلى كىنو ئەڭ كۆپ قويۇلغان يىل بولۇپ ، 2900 مەيدان (قېتىم) كىنو قويۇلدى .

2 . كىنو قويۇش ئەترىتى ، كىنوخانا

1954 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى ناھىيىلىك كىنو قويۇش ئەترىتى قۇرۇلدى ، شۇ چاغدا ئۇنىڭ ئۇچ خىزمەتچىسى ، 16 مىللىمېتىرلىق بىر كىنو ئاپپاراتى بار ئىدى . كىنو قويۇش ئەترىتى ئاقسۇ ۋىلايەتلىك كىنوخانىنىڭ باشقۇرۇشىدا ئىدى . 1955 ـ يىلى 9 ـ ئايدا ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك ماتارىپ تارمىقىنىڭ رەھبەرلىكىگە قارىدى . 1956 ـ يىلى ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئۇدۇلى (تەنتەربىيە ساربىينىڭ مەيدانى)غا 500 كىشىلىك ياغاچ ـ كېسەك قۇرۇلمىلىق كىنو ـ تىياتىرخانا سېلىندى . 1958 ـ يىلى ناھىيىلىك پارتكومنىڭ ئۇدۇلى (ھازىرقى كىنوخانىنىڭ ئورنى)غا 700 كىشىلىك ياغاچ ـ كېسەك قۇرۇلمىلىق كىنو ـ تىياتىرخانا سېلىندى . 1959 ـ يىلى تىياتىرخانىنىڭ غەرب تەرىپىگە 1000 نەچچە كىشىلىك يازلىق كىنوخانا سېلىندى . 1964 ـ يىلى ناھىيە بويىچە بەش كىنو قويۇش ئەترىتى بار بولدى . 1975 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى ناھىيىلىك كىنو باشقۇرۇش پونكىتى قۇرۇلدى ، ئۇنىڭغا بىر پونكىت باشلىقى قويۇلۇپ ، بەش ئىشچى ـ خىزمەتچى سەپلەندى ، لو دېجۇڭ تۇنجى پونكىت باشلىقى بولدى . 1978 ـ يىلى كىنو باشقۇرۇش پونكىتى كىنوخانا بىلەن بىرلەشتۇرۇلدى . شۇ چاغدا ناھىيىلىك كىنوخانىدا يايلىق كىنو قويۇش ئاپپاراتىدىن بىرى بار ئىدى ، گۈڭشېلاردا كىنو قويۇش پونكىتلىرى قۇرۇلدى ، 8.5 مىللىمېتىرلىق كىنو قويۇش ئاپپاراتىدىن 12سى ، 16 مىللىمېتىرلىق كىنو قويۇش ئاپپاراتىدىن 10ى ، كىنوچىدىن 22سى بار بولدى . 1979 ـ يىلى ناھىيىلىك كىنوخانا بىلەن كىنو باشقۇرۇش پونكىتى ئايرىم تەسىس قىلىنىپ ، كەسپىي كىنو شىركىتى قۇرۇلدى ، 1985 ـ يىلى 770 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنىپ ، 1280 كۋادرات مېتىرلىق ، 1383 كىشىلىك ، ئىككى قەۋەتلىك ، يېڭى تېپتىكى ئۇلچەملىك كىنوخانا سېلىندى . 1990 ـ يىلى ناھىيە بويىچە 13 كىنو قويۇش ئورنى ، 28 كىنوچى ، 10 كىنو قويۇش نۇقتىسى (قىشلىق كىنو قويۇش نۇقتىسى ئالتە) بار بولدى . يارکۆۋرۈك ، ئىمامىلىرىم يېزىلىرىدا كۇلۇب ۋە كىنوخانا سېلىندى . 1997 ـ يىلى ئەخمەت قاسىمغا مەدەنىيەت نازارىتى «كىنو سىستېمىسىدىكى ئىلغار خىزمەتچى» دەپ نام بەردى . 1998 ـ يىلى ناھىيىلىك كىنوخانا بىلەن كىنو شىركىتى بىرلەشتۇرۇلدى . 2001 ـ يىلى ناھىيە بويىچە توققۇز كىنو قويۇش ئەترىتى (يېزا ـ بازارلىق ئەترەت بىر) ، 19 ئىشچى ـ خىزمەتچى ، 100 كىنو قويۇش ئورنى بار بولدى .

3 . كىنو فىلىم تارقىتىش

1975 ـ يىلدىن ئىلگىرى كىنو فىلىملىرىنى ئاقسۇ ژىلايەتلىك كىنوخانا تەمىنلەپ تۇردى . 1975 ـ يىلى 7 ـ ئايدا ناھىيىلىك كىنو باشقۇرۇش پونكىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ، گۇڭشېلارنى كىنو فىلىمى بىلەن تەمىنلەشكە ۋە ئۇلاردىن فىلىم تارقىتىش پۇلى ئېلىشقا باشلىدى . يەنە ناھىيىلىك كىنوخانىدىن بېلەت پۇلىنىلىك 30 ~ 40 پىرسەنتىنى يېغىۋالدى ، گۇڭشې كىنو قويۇش ئەترەتلىرىدىن ھەر بىر فىلىم ئۈچۈن تۆت يۈەن ئېلىندى . 60 ـ يىللاردا تولاراق دۆلىتىمىزدە ئىشلەنگەن ئادەتتىكى رەڭسىز فىلىملەر تارقىتىلدى . 70 ـ يىللارنىڭ ئاخىرىدا رەڭلىك كەڭ ئېكرانلىق ۋە ياپما ئەنلىك فىلىملەر كۆپەيدى ، ئارىلاپ ھىندىستان ، چاۋشىيەن ، ياۋروپا دۆلەتلىرى ، ئامېرىكا قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ ۋە شىيانگاڭ قاتارلىق رايونلارنىڭ فىلىملىرى تارقىتىلدى . 80 ـ يىللارنىڭ ئاخىرىدا تېلېۋىزىيىنىڭ ئومۇملىشىشى ۋە ئاممۇي مەدەنىيەتنىڭ خىلمۇخىللىشىشى ئارقىسىدا ، كىنو كۆرۈرمەنلىرىنىڭ كىنوخانىغا كىرىش نىسبىتى كۆرۈنەرلىك ئازىيىپ كەتتى . 2001 ـ يىلى ناھىيە بويىچە 80 فىلىم تارقىتىلىپ ، 120 مىڭ يۈەن كىرىم قىلىندى .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە 1954 ~ 2001 ـ يىلىغىچە بولغان كىنو فىلىم تارقىتىش ـ قويۇش ئەھۋالى

جەدۋەل : 24 — 5

يىللار	كىنوخانا ، كىنو قويۇش نۇقتىسى	كىنو قويۇش ئەترىتى	كىنوچى	تارقىتىلغان فىلىم	قويۇلغان كىنو (مەيدان)		كۆرۈرمەن (تۈمەن ئادەم ـ قېتىم)		يىللىق كىرىم (تۈمەن يۈەن)	كىنو ئاپپاراتى
					جەمئىي	يۇنىلىك ئىچىدە يېزىدا	جەمئىي	يۇنىلىك ئىچىدە يېزىدا		
1954	2	1	3	60	63	10	3. 27	2. 27	0. 65	1
1955	2	1	4	70	80	20	3. 81	2. 6	0. 68	1
1956	3	2	4	72	82	22	4. 01	2. 8	0. 69	2
1957	3	2	5	71	80	20	3. 91	3. 1	0. 7	2
1958	5	3	6	80	90	25	4. 21	3. 4	0. 84	3
1959	5	3	6	82	91	30	4. 6	3. 6	0. 85	3
1960					100	35	4. 95	3. 8	0. 86	4
1961	6	4	7	100	120	40	5. 01	4	0. 87	4
1962	8	5	7	120	140	50	5. 21	4. 1	0. 85	5
1963	8	5	8	130	150	55	5. 32	4. 3	0. 86	5
1964	10	5	8	136	180	60	5. 82	4. 05	0. 84	5
1965	14	5	8	137	216	80	6. 23	4. 4	0. 87	6
1966	14	5	8	140	218	70	6. 83	4. 8	0. 9	6
1967	20	5	9	160	240	80	7. 5	5. 2	0. 91	6
1968	22	6	9	176	300	100	7. 8	5. 5	0. 93	6
1969	26	6	10	180	310	110	8	5. 7	0. 97	5
1970	27	6	10	182	340	140	8. 2	6. 01	1. 1	6
1971	29	7	12	200	360	150	8. 4	6. 1	1. 2	6
1972	30	7	12	250	370	150	9	6. 5	1. 6	6
1973	40	8	16	400	450	170	12	6. 6	1. 8	7

12	2. 1	6. 8	12	300	600	550	24	16	50	1974
12	2. 5	7	13	310	610	560	23	16	50	1975
12	3. 1	7. 5	14	320	640	580	20	9	65	1976
12	3. 7	8	15	360	660	590	20	9	68	1977
9	4. 2	8. 1	16. 5	400	700	600	22	10	68	1978
9	4. 4	8. 2	17	700	1000	800	22	10	72	1979
9	4. 7	8. 5	19	800	1100	810	22	10	72	1980
10	6. 8	8. 7	21. 5	1100	1400	900	24	11	73	1981
12	7. 8	9. 8	22	1300	1600	1000	25	11	74	1982
12	7. 6	10	22. 1	1450	1750	1100	28	12	80	1983
13	7. 7	11	22. 5	1500	1800	1150	27	12	80	1984
12	7. 8	11. 2	21	1700	2000	1200	27	13	81	1985
12	7. 4	10. 5	21. 6	1800	2100	1250	26	12	80	1986
12	7. 5	11	18	1950	2150	1280	26	12	81	1987
12	6. 8	8	25	1500	1800	1000	25	12	81	1988
13	7. 9	13	26	2100	2400	1600	28	13	90	1989
13	8. 2	13. 6	25	2200	2500	1700	28	13	90	1990
12	8. 1	13. 1	25. 1	2300	2600	1800	28	12	92	1991
11	8. 05	12. 8	24	2380	2700	1900	27	11	81	1992
10	8. 07	13	39	2500	2800	1800	26	10	80	1993
9	7. 6	12	19	2600	2900	1850	25	9	75	1994
9	7. 5	10. 5	38	2600	2800	1750	24	9	75	1995
9	3. 1	32	38. 6	1000	1360	1800	23	9	100	1996
9	2. 9	33	18	1000	1260	1500	24	9	100	1997
9	6. 5	17	7. 6	350	400	1000	26	9	100	1998
9	13. 8	7. 6	11	1050	1240	1200	26	9	88	1999
9	11. 8	31	34	864	1022	60	18	9	100	2000
9	12	32	36	864	984	80	19	9	100	2001

يىگىرمە بەشىنچى قىسىم

مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ۋە مەشھۇر مەنزىرىگاھلار

يىگىرمە بەشىنچى قىسىم

مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ، مەشھۇر مەنزىرىگاھلار

قەدىمدىن بۇيان ئۇچتۇرپان ناھىيىسى «جۇڭگونىڭ غەربىي يىپەك يولىدىكى مەرۋايىت» دەپ تىلغا ئېلىنىپ كەلدى ، ئۇنىڭ «يېرىم زېمىنى تاغلىق ، يېرىم زېمىنى بۇلاقلىق» ، «چېگرا رايوندىكى گۈزەل يۇرت» دېگەن چىرايلىق نامى بار ، ناھىيە زېمىنىنى تاغ ـ دەريالار ئوراپ تۇرىدۇ ، ھەممە يەردە بۇلاقلار بۇلدۇقلاپ تۇرىدۇ ، بىئولوگىيىلىك مەنزىرىلەر ۋە ئاسار ـ ئەتىقىلەر كۆپ ، بايلىقلىرى خىلمۇ خىل ، ئۇچتۇرپان ناھىيىسى ئەنە شۇلار بىلەن ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە .

ناھىيە تەۋەسىدىكى تەڭرىتاغ شىمالىي باغرىدا بىر نەچچە يەردە تار ئېغىز بار ، بۇ ئېغىزلار تارىختا ئىچكى ئۆلكىلەردىن ئاسىيا ـ ياۋروپا دۆلەتلىرىگە بارىدىغان مەشھۇر ئوتتۇرا يىپەك يولى ئۆتىدىغان ئېغىزلار ئىدى . خەن سۇلالىسى دەۋرىدە چىن تاقى ،گەن يەنشۇلار نەچچە تۈمەن كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ غەربكە يۈرۈش قىلغاندا ، جاقى چېغەن غەربىي يۇرتقا 2 ـ قېتىم ئەلچىلىككە بارغاندا مۇشۇ يەردىن ئۆتكەنىدى . تاقى سۇلالىسى راھىبى شۈەن زاقى ئەنەتكەككە (ھىندىستانغا) نوم ئالغىلى ماڭغاندىمۇ مۇشۇ يەردىن ئۆتكەنىدى . قەدىمىي يول ، قەدىمىي قەلئە ، تاش غار ، قەدىمىي قەبرە ۋە قىياتاش سىزمىلىرىغا ئوخشاش نۇرغۇنلىغان ئىنسانىيەت مەدەنىيىتى خارابىلىرى مول مەدەنىيەت يادىكارلىق مەنزىرە نۇقتىلىرىنى شەكىلەندۈرۈپ ، جۇڭگولۇق ۋە چەت ئەللىك ساياھەتچىلەرنى جەلپ قىلىدىغان قىممەتلىك بايلىق بولۇپ قالدى .

1992 ـ يىلى 10 ـ ئايدا قىرغىزىستان ئىسسىقكۆل ئوبلاستىنىڭ ساياھەت ئۆمىكى ئۇچتۇرپاندا سەيلە ـ ساياھەتتە بولدى . 1993 ـ يىلى ئاقسۇ ۋىلايىتى كۆسەن مەدەنىيەت ـ سەنئەت بايرىمى ئۆتكۈزگەن مەزگىلدە ئۇچتۇرپان ناھىيىسى ئىچكى ـ تاشقى ساياھەت ئۆمىكىدىن 10نى كۆتۈرۈالدى . 1995 ـ يىلى ياپونىيىنىڭ ئىككى ساياھەت ئۆمىكىنى كۆتۈرۈالدى . 1990 ～ 1999 ـ يىلىغىچە ئىچكى ـ تاشقى ساياھەت ئۆمىكىدىن 63نى ، مىڭدىن ئارتۇق ساياھەتچى (قېتىم)نى كۆتۈرۈالدى . 2000 ～ 2001 ـ يىللىرى دۆلەت ئىچى ـ سىرتىدىن كەلگەن 161 مىڭ ساياھەتچى (قېتىم)نى كۆتۈرۈپلىپ ، ساياھەت كىرىمىنى 558 مىڭ يۈەنگە يەتكۈزدى .

I باب

مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ، ئاسار ئەتىقىلەر

ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تەۋەسىدە ئاسارئەتىقە ۋە قەدىمىي ئىمارەت تۈرىدىكى ساياھەت بايلىقى كۆپ . 25 ئورۇندا

«ئىنسانىيەت مەدەنىيىتى خارابىلىكى» ، «ئىجتىمائىي ، ئىقتىسادىي مەدەنىيەت خارابىلىكى» ، «ھەربىي خارابىلىك» ، «قەدىمىي شەھەر ۋە قەدىمىي قەلئە خارابىلىكى» ، «دىنىي ئىمارەت ۋە قائىدە - يوسۇن سارىيى» ، «راۋاق» ، «باغ» ، «قەبرە» ، «تاش غار» ، قىياتاش سىزمىلىرى» ، «سۇ ئىمارىتى» قاتارلىق 11 خىل مەدەنىيەت يادىكارلىقى بار . «ئىنسانىيەت مەدەنىيىتى خارابىلىكى» مەنزىرە نۇقتىسىدىن مۇلچەرتاغ خارابىلىكى بىلەن ئاچاتاغ خارابىلىكىسى بار ؛ «ئىجتىمائىي ، ئىقتىسادىي مەدەنىيەت خارابىلىكى» دىن ئوتتۇرا يىپەك يولى بىلەن ئىمامىلىرىم چازىسى بار ؛ «ھەربىي خارابىلىك» تىن بەدەل تۇرى ، ئارال تۇرى ۋە دولدۇل ئوقۇر تۇرى بار ، قەدىمىي يول بويىغا جايلاشقان ئۇرۇش ۋە سودىغا ئالاقىدار بۇ تۇرلار بىر قەدەر ئوبدان ساقلىنىپ قالغان ، قاتناش قولايلىق . «قەدىمىي شەھەر ۋە قەدىمىي قەلئە» دىن يېڭى ئايماق قەدىمكى شەھىرى ۋە مازارباغ قەدىمكى قەلئەسى بار ؛ «راۋاق» تىن چىلەك سۇلالىسى دەۋرىدىكى قوڭغۇراق راۋىقى بار ؛ «قەبرە» 9 ئورۇندا بار ، يەتتە قىزلىرىم مەقبەرىسى بىلەن مەشھۇر شائىر موللا شاكىر مازىرىنىڭ سايامەت قىممىتى ئەك يۇقىرى ؛ «تاش غار» دىن سارام مىڭئۆيى بار ؛ «قىياتاش سىزمىلىرى» دىن شىمالىي يامانسۇ تېغى قىياتاش سىزمىسى ۋە پۈتۈكسىز ئابىدە قاتارلىقلار بار .

§1 . قەدىمىي خارابىلىكلەر

1 . بەدەل تۇرى

شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ياسالغان . ئۇچتۇرپان ناھىيە بازىرىنىڭ 40 كىلومېتىر غەربىدىكى ئۇچتۇرپان - بەدەل تاشيولى بويىدىكى چۆلگە جايلاشقان ، غەربتە بەدەل دەرياسىغا قوشنا ، ئۇ بەدەل تاغ ئېغىزىغا باردىغان مۇھىم ئۆتەك . تۇر سىرتىدا تۇرۇنلۇق ئۇستىگە چىقىدىغان پەلەمپەي بار . تۇرنىڭ ئۇستىدە كۆيۈپ كەتكەن قىزىل توپىلىق خارابە بار . تۇر پەلەمپەيسىمان شەكىلدە بولۇپ ، تۆۋەنكى قىسمىنىڭ شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى 12.7 مېتىر ، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى 9.8 مېتىر ، ئۈستى قىسمىنىڭ شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى 7.5 مېتىر ، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى 3.5 مېتىر ، تۇر گەۋدىسى قالدۇقىنىڭ ئېگىزلىكى 7.3 مېتىر كېلىدۇ . تۇر ئىككى قېتىم ياسالغان ، دەسلەپتە شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە توپىنى خاڭداپ چىڭداش ئۈسۈلى بىلەن ياسالغان ، ھەر بىر توپا قەۋىتى 15 ~ 20 سانتىمېتىر قېلىنلىقتا بولۇپ ، قەۋەت ئارىلىقىغا ياغاچ ۋە شاخ - شۇمبىلار قىستۇرۇلغان . ياغاچنىڭ دېئامېتىرى 6 ~ 12 سانتىمېتىر ، قەۋەت ئارىلىقى 10 ~ 15 سانتىمېتىر كېلىدۇ . 2 - قېتىم تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ياسالغان ، بۇ چاغدا ئەسلىدىكى تۇرنىڭ تۆت ئەتراپى تاش بىلەن قوپۇرۇلۇپ ، تاش ئارىسىغا شېغىل ۋە توپا قويۇلغان . بۇ خارابىلىكنىڭ سۇرىتى جۇڭگو سەددىچىن ئىلمىي جەمئىيىتى ، جۇڭخۇا مەملىكەتلىك پوچتا ماركىسى توپلاش بىرلەشمىسى ، بېيجىڭ شەھەرلىك پوچتا ئىدارىسىنىڭ نازارەتچىلىكىدە تارقىتىلغان «سەددىچىن سېپىلىدىكى 100 ئۆتكەل» ناملىق خاتىرە كونۇپۇرتىغا ئىشلىتىلدى ، بۇ ، بەدەل تۇرنىڭ سەددىچىن سېپىلىنىڭ غەربىي قىسمىنىڭ ئاخىرقى ئۇچى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ .

ناھىيە بازىرىنىڭ بەش كىلومېتىر غەربىي جەنۇبىدىكى دۇلدۇل ئوقۇر تېغىغا جايلاشقان دولدۇل ئوقۇر تۇرى بەدەل تۇرى بىلەن بىر زاماندا ياسالغان بولۇپ ، خېلى مۇكەممەل ساقلىنىپ قالغان .

2 . يېڭئىايماق قەدىمكى شەھىرى

يېڭئىاۋات يېزىسىنىڭ غوڭرات كەنتى تەۋەسىگە جايلاشقان ، ناھىيە بازىرىغا 20 كىلومېتىر كېلىدۇ ،

جەنۇبتا توشقان دەرياسىغا تۇتىشىدۇ . بۇ قەدىمكى شەھەر سېرىق توپىلىققا سېلىنغان بولۇپ ، ئۇلۇچەمسىز تىك تۆت تەرەپلىك شەكلىدە ، ئوتتۇرىسىغا سوقۇلغان توپا تام شەھەرنى ئانا شەھەر ۋە بالا شەھەر دەپ ئىككىگە ئايرىپ تۇرىدۇ . شەھەر سېپىلىنىڭ جەنۇبتىن شىمالغا ئۇزۇنلۇقى 90 مېتىر ، شەرقتىن غەربكە كەڭلىكى 50 مېتىر ، شەرقىي شىمال تەرەپتىكى سېپىل خەندەكنى پاسىل قىلغان . قالغان ئۈچ تەرەپتىكى سېپىل توپىدىن خاكداپ چىقىلغان ، سېپىلنىڭ قېلىنلىقى ئىككى مېتىر ، قالدۇق گەۋدىسىنىڭ ئېگىزلىكى ئۈچ مېتىر كېلىدۇ . سېپىل خارابىسىدىن قارىغاندا شەھەر دەرۋازىسىنىڭ غەربكە قاراپ ئېچىلىدىغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ ، خەن ، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىگە مەنسۇپ بولغان بۇ قەدىمكى شەھەر خارابىلىكى ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورنى ھېسابلىنىدۇ .

3 . سارام مىڭئۆيى

سارام مىڭئۆيى ئۇچتۇرپان ناھىيىسى يېڭىئاۋات يېزىسى قۇتچى كەنتىنىڭ شىمالىدىكى سارام تاغ باغرىغا جايلاشقان ، ناھىيە بازىرىغا 29 كىلومېتىر كېلىدۇ . 10 غار ساقلىنىپ قالغان ، غار تېمىغا سىزىلغان رەسىملەر سويۇلۇپ چۈشكەن ، قالدۇق ئىزلىرىغا ئىنچىكىلەپ قارىغاندا ، تام رەسىملىرى سېرىق توپا بىلەن كاربۇن قارىسى ئارىلاشتۇرۇلۇپ سىزىلغانلىقىنى بىلىشكە بولىدۇ . تاغ باغرىدا بىر بۇتخانا خارابىسى بار ، بۇ ، تاش غار بۇتخانىلىرىنىڭ شىنجاڭدىكى تارقىلىش ئەھۋالىنى تەتقىق قىلىش ئۈچۈن يېڭى يىپ ئۇچى بىلەن تەمىن ئەتتى .

4 . قەقەرجادى

ئۇچتۇرپان ناھىيىسى ئاچاتاغ يېزىسىنىڭ ساربەل كەنتىدىكى تاغ ئارىسىغا جايلاشقان . ناھىيە بازىرىغا 27 كىلومېتىر كېلىدۇ ، رىۋايەت قىلىنىشچە بۇ يەردە تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە لەشكەر تۇرغۇزۇلغان ، تاغ ئۈستىنىڭ تۇزۇلۇشى خەتەرلىك ، ئۇ يەردە خۇددى تۇڭرۇككە ئوخشايدىغان تىك خادا تاشلار بار ، تاشلارنى كىرىشتۇرۇپ ياسىغان قوۋۇققا ئوخشىشىپ كېتىدىغان تاشلارمۇ بار ، يەنە ئۈستەل ، ئورۇندۇق ، كارىۋات ، ئويۇققا ئوخشايدىغان سان ـ ساناقسىز گىگانت تاشلار بولۇپ ، ھەيۋەتلىك تەبىئىي مەنزىرە رايونى ھېسابلىنىدۇ . رىۋايەت قىلىنىشچە ، تاغ ئۈستىدە نۇرغۇن گۆھەر ۋە ئالتۇن ـ كۈمۈش بارمىش ، بايلىق ھېرىسمەنلىرى ئۇنى ئالمەن دەپ تاغقا يامىشىپ ، تاغنىڭ قاپ بېلىگە چىققاندا ، شۇڭغان چىقىپ ، چاقماق چېقىپ ، ئۇلارنىڭ يولىنى توسۇۋالارمىش ، كىشىلەر ئۇ يەرگە چىقىشقا جۈرئەت قىلالمىغاچقا ، ئىچكى مەنزىرىسىنى بىلمەيدىغانلار ئاز .

§ 2 . قەدىمىي ئىمارەتلەر

1 . قوڭغۇراق راۋىقى

ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قورۇسىغا جايلاشقان ، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە سېلىنغان ، راۋاق ئۈچ بۆلەككە ئايرىلغان ، ئېگىزلىكى 14 مېتىر كېلىدۇ . 1 ـ بۆلىكى تاش بىلەن قوپۇرۇلغان ، 2 ـ بۆلىكى تاش ـ ياغاچ قۇرۇلمىلىق ، 3 ـ بۆلىكى ياغاچ قۇرۇلمىلىق . راۋاق چاسا شەكلىدە سېلىنغان ، ئاستىنقى قەۋىتى ئۇل قىسمى بولۇپ ، ئىشىك ـ دېرىزىلىرى يوق ، سىرتىدا ئۈستىگە چىقىدىغان تاش پەلەمپىيى بار ؛ 2 ـ قەۋىتى يۈمىلاق پەنجىرىلىك بالىخانا ، پەنجىرە ـ ئىشكىلىرىگە گۈل نەقىشلەنگەن بولۇپ ، تولىمۇ نەپىس كۆرۈنىدۇ ؛ 3 ـ قەۋىتى ئىشىك ، پەنجىرىلىك بالىخانا . 2 ـ ، 3 ـ قەۋىتى پېشايۋانلىق ، 2 ـ قەۋىتىدە تۆت تەرەپتىكى پېشايۋاننى كۆتۈرۈپ تۇرىدىغان 12 تال تۈۋرۈك بار ، پېشايۋاننىڭ بۇرجەكلىرىگە توغرا كەلگەن ياغاچلارغا

ئەجدىھارنىڭ بېشى نەقىشلەنگەن ، ئەجدىھارنىڭ ئېغىزىغا ياغاچ مۇنچاق چىشلىتىلگەن . لىن جىلۇ 1942 ـ يىلى ئۇچتۇرپانغا ھاكىم بولغاندا مۇشۇ راۋاقنى ئىشخانا قىلغان ، جەمئىيەتنى تۈزەپ ، باغچىنى كېڭەيتىپ ياساتقۇزۇپ ، كۆرۈنەرلىك سىياسىي نەتىجە يارىتقان . شۇڭا قوڭغۇراق راۋاقى «لىن جىلۇ ئىشخانىسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ . 1984 ـ يىلى ئاقسۇ ئۇلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئورنى پۇل ئاجرىتىپ رېمونت قىلدۇرغاندىن كېيىن ، بۇ راۋاق ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيىسى بازىسى قىلىندى .

2 . يەتتە قىزلىرىم مەقبەرىسى

ئۇچتۇرپان ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى ئاقتوقاي تاغ قاپتىلىغا جايلاشقان . 1989 ـ يىلى رېمونت قىلىنغان . قەبرىلەر تۆت چاسا راۋاقنىڭ ئاستىغا قاتار جايلاشقان ، مۆلجەرتاغ بىلەن جەنۇب ۋە شىمال يۆنىلىشتە قارىشىپ تۇرىدۇ . رېۋايەت قىلىنىشىچە ، قەدىمدە پاشا ئىسىملىك بىر قەھرىمان ئاننىڭ يەتتە قىزى بولغانىكەن ، ئۇلار چەت ئەل تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى تېز پۈكمەي كۆرەش قىلىپ قازا قىلغانىكەن ، كېيىنكىلەر ئۇلارنى خاتىرىلەش يۈزىسىدىن بۇ قەبرىنى «يەتتە قىزلىرىم قەبرىسى» دەپ ئاتىغانىكەن . ئۇيغۇرلاردىن ھەر يىلى نۇرغۇن ئادەم بۇ يەرگە تاۋابقا كېلىدۇ .

يەتتە قىزلىرىم مەقبەرىسى بار تاغ بېلىنى بويلاپ چوققىغا چىققاندا ، ناھىيە بازىرىغا قاراپ تۇرىدىغان بىر گىگانت قورام تاش كۆزگە چېلىقىدۇ . تاغدىن چۈشۈپ يىراقتىن قارىسا ، بۇ قورام تاش بەئەينى مىلك يىللىق تاشپاقىغا ئوخشاش كۆرۈنىدۇ ، شۇڭا بۇ تاغ «تاشپاقا تېغى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ .

3 . دۇلدۇل ئوقۇر

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ بەش كىلومېتىر غەربىي جەنۇبىدىكى دۇلدۇل ئوقۇر تېغىغا جايلاشقان . تاغ تۆپىسىدە ئېگىزلىكى تەخمىنەن 15 مېتىر ، ئايلانىسى تەخمىنەن 30 نەچچە مېتىر كېلىدىغان بىر دۆڭ بار . بۇ دۆڭ پالىنىڭ سەككىز سىموۋوللۇق بەلگىسىگە ئوخشاپ كېتىدۇ ، شۇڭا خەنزۇلار « 八卦墩 » (سىموۋوللۇق بەلگە دۆڭى) دەپ ئاتايدۇ . ئۇيغۇرلار «دۇلدۇل ئوقۇر» دەپ ئاتايدۇ . رېۋايەت قىلىنىشىچە بۇنى خەن سۇلالىسى دەۋرىدە بەن چاۋ ياساتقانىكەن .

§ 3 . قىياتاش ئويمىسى ، ئابىدە ، مىس ئويما رەسىم

1 . قىياتاش ئويمىسى

مۆلجەرتاغنىڭ شەرق تەرىپىدە ئېگىزلىكى تەخمىنەن 400 ～ 500 مېتىر كېلىدىغان ناھايىتى خەتەرلىك بىر تىك قىيا بار ، ئۇنىڭ قاپ بېلىدىكى بۇرتۇپ چىقىپ تۇرغان سىيلىق يوغان تاشقا «يىراقتىكى خەن- تاڭ ھوزۇرىغا سەپەر» دېگەن خەنزۇچە خەتلەر ئويۇلغان . ھەر بىر خەتنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 90 سانتىمېتىر ، كەڭلىكى تەخمىنەن 80 سانتىمېتىر كېلىدۇ . رېۋايەت قىلىنىشىچە ، بۇ خەتلەرنى چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇتكەن بىر سەركەردە ئويغان . مىنگونىڭ 12 ـ يىلى (1923 ـ يىلى) ئامبال ما شاۋۇ ئوستا ياللاپ خەتلەرنى ساقلىنىپ قالغان ئىزى بويىچە قايتىدىن ئويدۇرغان . بۇ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى مەشھۇر تاش ئويما مەنزىرىسى ھېسابلىنىدۇ .

2 . ئابىدە

بۇ ئابىدە مۆلجەرتاغنىڭ شەرقىي تەرىپىنىڭ قاپ بېلىدىكى قورام تاشلار ئارىسىدا چوقچىيىپ تۇرىدۇ ، ئېگىزلىكى تەخمىنەن ئىككى مېتىر ، كەڭلىكى تەخمىنەن ئۈچ مېتىر كېلىدۇ ، «يىراقتىكى خەن ـ تاڭ ھوزۇرىغا سەپەر» دېگەن خەت ئويۇلغان گىگانت تاش بىلەن بىر قاتاردا تۇرىدۇ . ئابىدىنىڭ ئۈستىدە ئادەمنىڭ كۆز قارچۇغىغا ئوخشاپ كېتىدىغان قارلىغاچسىمان قۇلۇلە قېپى تاشقاتمىلىرى بار ، شۇڭا «قارلىغاچسىمان قۇلۇلە قېپى تاشقاتمىلىق ئابىدە» دەپ نام بېرىلگەن . ئابىدىگە خەت ئويۇلمىغان بولغاچقا ، «پۈتۈكسىز ئابىدە» دەپمۇ ئاتىلىدۇ . رىۋايەت قىلىنىشىچە ، بۇ ئابىدىدىكى قارلىغاچسىمان قۇلۇلە قېپى تاشقاتمىسى چىلانغان سۇ كۆزنى روشەنلەشتۈرىدىكەن ، بۇ يەردىن ئۆتكەن ساياھەتچىلەر خاتىرە ئۈچۈن ئابىدىدىكى قارلىغاچسىمان تاشقاتمىلارنى چوقۇپ ئېلىۋالىدۇ .

3 . «ئۇچتۇرپان ئاقساقىلىنىڭ ھەدىيىسى» ناملىق مىس ئويما رەسىم

بۇ مىس ئويما رەسىم ھازىر بېيجىڭدىكى خان ئوردىسى (گۇگۇڭ) مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتىدۇ . چىڭ سۇلالىسىنىڭ چيەنلۇڭ يىللىرىدا ، شىنجاڭ تەۋەسىدىكى چوڭ خوجا بۇرھانىدىن بىلەن كىچىك خوجا خوجاجاھان ۋەتەننى پارچىلاش ئۈچۈن جەمئىيەتتىكى ھەر خىل ئەكسىيەتچى كۈچلەرنى توپلاپ قوراللىق توپىلاڭ كۆتۈردى . چيەنلۇڭ 22 ~ 25 ـ يىلىغىچە (1757 ~ 1760 ـ يىلىغىچە) چىڭ ھۆكۈمىتى چوڭ ـ كىچىك خوجىلار توپىلىڭىنى تىنچىتىش ئۇرۇشى قىلدى . توپىلاڭ تىنچىتىلغاندىن كېيىن ، چيەنلۇڭ خان بۇ غەلبىنى خاتىرىلەش ئۈچۈن ، شۇ چاغدا چىڭ ئوردىسىدا رەسىم سىزىدىغان راندىشنىڭ ، ئېچمۇن ، ئەندېيى قاتارلىق چەت ئەللىك رەسساملارنى شۇ قېتىمقى ئۇرۇشنىڭ كۆرۈنۈشىنى رەسىم شەكلىدە خاتىرىلەشكە بۇيرۇغان . بۇ رەسىم مىس ئويما رەسىم شەكلىدە سىزىپ چىقىلىپ ، «چوڭ ـ كىچىك خوجىلارنى تىنچىتىش ئۇرۇشىنىڭ رەسىمى» دەپ ئاتالدى ، پۈتۈن رەسىم 16 پارچە رەسىمدىن تەركىب تاپقان ، رەسىمدە سىزىلغان ئادەم ناھايىتى كۆپ بولۇپ ، تولىمۇ ھەيۋەتلىك كۆرۈنۈش ھاسىل قىلىنغان . 16 پارچە رەسىمنىڭ ئىچىدە «ئۇچتۇرپان ئاقساقىلىنىڭ مەدھىيىسى» ناملىق بىر پارچە رەسىم بار . 1758 ـ يىلى 8 ـ ئايدا كىچىك خوجا خوجاجاھان چىڭ قوشۇنىنىڭ زەربىسى بىلەن ئۇچتۇرپانغا قېچىپ كېلىپ ، ئۇچتۇرپاننى پاناھ جاي قىلماقچى بولىدۇ ، بىراق ئۇچتۇرپاندىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ رەت قىلىشىغا ئۇچراپ ، قەشقەرگە قېچىشقا مەجبۇر بولىدۇ ، شۇ چاغدا چىڭ قوشۇنىغا ياردەملىشىپ داۋاچىنى تۇتقان خوجىس بەگ ئۇچتۇرپاننىڭ ئاقساقىلى ئىدى ، ئۇ چىڭ قوشۇنىنىڭ ئۇچتۇرپانغا كېلىدىغانلىقىدىن خەۋەر تىپىپ ، ئوغلى خۇدا بەردىنى ئۇلارنى كۈتۈۋېلىشقا ئەۋەتىدۇ ، شۇ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى چىڭ قوشۇنى ئۇچتۇرپانغا كىرىدۇ . «ئۇچتۇرپان ئاقساقىلىنىڭ ھەدىيىسى» ناملىق مىس ئويما رەسىمدە مۇشۇ ھەيۋەتلىك كۆرۈنۈش ئەكس ئەتتۈرۈلگەن . ئاپتور توپىلاڭنى تىنچىتىشقا قاتناشقانلارنىڭ بايانىغا ئاساسەن ، تولۇق كۆرۈنۈشلۈك رەسىم سىزىش ئۇسۇلى بويىچە قاتلاملارنى ئېنىق ، كۆرۈنۈشلەرنى مۇۋاپىق قىلىپ سىزىپ چىققان . يېقىن مەنزىرىدە ئۇچتۇرپان شەھىرىدە سەپتارتىپ تۇرغان چىڭ قوشۇنى ۋە جەڭ ئاتلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ؛ ئوتتۇرا مەنزىرىدە ھەيۋەتلىك بارگاھ ۋە بارگاھ ئوتتۇرىسىدىكى قوماندانلىق چېدىرىدا تۇرغان چىڭ قوشۇنىنىڭ سەركەردىسىنىڭ ئۇچتۇرپان ئاقساقىلىنىڭ ھەدىيىسىنى قوبۇل قىلىۋاتقان كۆرۈنۈش ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ؛ يىراق مەنزىرىدە ئۇچتۇرپاندىكى مۆلجەر تاغ بىلەن تۇتىشىپ تۇرغان ھەيۋەتلىك كۆرۈنۈش ئەكس ئەتتۈرۈلگەن . پۈتكۈل رەسىمدە ئادەم ، ھايۋانات ، تاغ ، دەريالارنىڭ ھەممىسى بولۇپ ، غەربنىڭ رەسىم ئۇسلۇبى گەۋدىلىنىپ تۇرىدۇ ، بۇ رەسىم كىشىگە ھەرىكەت ئىچىدە جىمجىتلىق ، جىمجىتلىق ئىچىدە ھەرىكەت باردەك تۇيغۇ بېرىدۇ ، رەسىمدە ئادەم بىلەن تەبىئەت مەنزىرىسى بىر گەۋدىلەشكەن بولۇپ ، بەئەينى بىر تارىخىي كارتىنىغا ئوخشايدۇ .

Ⅱ باب

مەشھۇر مەنزىرىگاھلار

ئۇچتۇرپان تەۋەسىدە ساياھەت بايلىقىنىڭ تۈرى كۆپ ، ئالاھىدىلىكى ئۆزگىچە ، ئاساسىي تۈر تىپىدىن ئالغاندا ، 22 تۈر ، 44 مەنزىرە نۇقتىسى بار . بۇنىڭ ئىچىدە فىزىئوگرافىك لاندشافتىنىڭ «بىئولوگىيىلىك تاشقاتما نۇقتىلىرى» ، «مەشھۇر تاغ» ، «غارايىپ تاش ۋە تەسۋىرىي تاشلار» ، «قۇمлۇق مەنزىرىسى»دىن ئىبارەت تۆت ئاساسىي تىپى ، بەش مەنزىرە نۇقتىسى (مۆلجەرتاغ تاشقاتما نۇقتىسى ، قارا تېكە تېغى ، مۆلجەرتاغ ، ئاقتوقاي تېغى ، قۇمبۇلۇڭ سەيلىگاھى) بار . سۇ مەنزىرىسىگە مەنسۇپ ساياھەت بايلىقىدىن «مەنزىرىلىك دەريا بۆلەكلىرى» بىلەن «بۇلاق» تىن ئىبارەت ئىككى ئاساسىي تىپ ، ئالتە مەنزىرە نۇقتىسى (توشقان دەرياسىنىڭ ئارال بۆلىكى ، پەيزى ئېغىز بۆلىكى ، توققۇز بۇلاق ، سويۇنتا بۇلاق ، پەيزئېغىز بۇلىقى ، ئوتبېشى سۇ ئۈستى باغچىسى) بار . بۇنىڭدا سۇنى ئاساسىي مەنزىرە قىلغان دەريا ، كۆل ، بۇلاق قاتارلىق كۆپ خىل شەكىلدىكى سۇ مەنزىرىسى شەكىللەنگەن . بىئولوگىيىلىك لاندشافت تىپىدىكى ساياھەت مەنزىرە نۇقتىسى ئىچىدە يامانسۇ جىغانلىق تەبىئىي مەنزىرە رايونى ئەڭ مەشھۇر ، بۇ يەرنىڭ مۇھىتى گۈزەل ، قاتنىشى قولاي . 1996 ـ يىلى ناھىيىلىك ساياھەت ئىدارىسى قۇرۇلۇپ ، ناھىيىدىكى ساياھەت مەنزىرە نۇقتىلىرىنى بىر تۇتاش پىلانلاش ، ئېچىپ قۇرۇش ۋە ئۇنىۋېرسال باشقۇرۇش خىزمىتى باشلاندى .

§1 . مەشھۇر مەنزىرە نۇقتىلىرى

1 . مۆلجەر تاغ

مۆلجەر تاغ ئۇچ تېغى دەپمۇ ئاتىلىدۇ ، ئۇچتۇرپان بازىرىنىڭ غەربىگە جايلاشقان . ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللاردا خاتىرىلىنىشچە ، يىراق قەدىمكى دەۋردە ئۇچتۇرپان چوڭ دېڭىز بولۇپ ، مۆلجەر تاغ دېڭىزدىكى خادا تاش ئىكەن ، خادا تاش ئۈستىدە دېڭىز قۇلۇلىسى تىپىدىكى جانلىقلار ، بېلىقلار ياشايدىكەن ، مۆلجەر تاغدىكى پۈتۈكسىز ئابىدە ئۈستىدىكى شەكلى غەلىتە قۇلۇلە تاشقاتمىلىرى بىلەن بېلىق تاشقاتمىلىرى بۇنى ئىسپاتلايدۇ . «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى»دە : «ئۇچتۇرپان خان ئامبىلى ژېن شىڭ تۇڭجى 3 ـ يىلى 6 ـ ئايدا شەھەر قولدىن كەتكەندە ، ئائىلە بويىچە ئۇلۇۋالغان ، ئۇلار ئۇچ تېغىغا دەپنە قىلىنغان . . . » دەپ خاتىرىلەنگەن . تاغ گەۋدىسى ئېگىز بولسىمۇ ، قىيالىرى تىك ھەم خەتەرلىك ، تاغ چوققىسىغا چىقىدىغان يىرلا چىغىر يول بار . تاغ بېلىدە قارلىغاچسىمان قۇلۇلە قېپى تاشقاتمىسى بىلەن تولغان بىر ئابىدە بار ، ئۇنىڭغا مۆلجەرتاغنىڭ ئۇزاق تارىخى پۈتۈلگەن . بۇ ئابىدىنىڭ يېنىدا ئۈستىگە «يىراقتىكى خەن ـ تاڭ ھوزۇرىغا سەپەر» دېگەن خەتلەر ئويۇلغان بىر گىگانت تاش بار ، بۇنى چىڭ سۇلالىسىنىڭ بىر سەكەردىسى شۇ زامانداً ئەلنىڭ خەن ـ تاڭ دەۋرلىرىدىكىدەك گۈللەنگەن مەنزىرىسىنى مەدھىيىلەپ ئويغان . بۇ يەرگە چىقىدىغان يول ئەگرى ـ توقاي

ۋە ئەگسم - ئەگسم ، يېنىغا پاكار سېپىل سوقۇلغان بولۇپ ، بەدىنى سەددىچىن سېپىلىغا ئوخشايدۇ ، شۇڭا «مۆلجەرتاغ سەددىچىنى» دەپ ئاتىلىدۇ . كىشىلەر ئۇ يەرگە پەلەمپەي بىلەن چىقىدۇ ، سەيلىچىلەرنىڭ دەم ئېلىۋېلىشى ئۈچۈن ، ھەر مەلۇم ئارىلىققا بىردىن شىپاڭ ياسالغان . تاغ تۆپىسىدىكى قىيا بويىدا «نەزەر شىپاڭى» دېيىلىدىغان قەدىمىي شەكىلدىكى شىپاڭ بار ، شىپاڭدا تۇرۇپ نەزەر تاشلىسا ، ئۈچتۇرپاننىڭ گۈزەل تاغ - دەريالىرى ۋە قارلىق چوققىلار ، كۆن چىققان - ئولتۇرغان مەنزىرە ۋە ئۈچتۇرپان بازىرىنىڭ ئومۇمىي قىياپىتى كىشىنىڭ كۆز ئالدىدا نامايەن بولۇپ ، ئاجايىپ ھەيۋەتلىك مەنزىرە ھاسىل بولىدۇ . بۇ شىپاڭ گومبەزلىك دەۋرىدىكى بىر قورغان ئاساسىدا ياسالغان . مۆلجەرتاغ توققۇز بۇلاق ، ھەرەمباغ ، كۆل ، بالىلار شادلىق باغچىسى قاتارلىق مەنزىرە رايونلىرى بىلەن گىرەلىشىپ بىرلىشىپ كەتكەن ، ھەر يىلى ئەتىيازدىن كۆزگىچە بۇ يەرگە كېلىدىغان سەيلىچىلەرنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەيدۇ .

2 . توققۇز بۇلاق

توققۇز بۇلاق مۆلجەرتاغنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى ھەرەمباغقا جايلاشقان ، توققۇز بۇلاق باغچىسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ . 1918 - يىلى ياڭ يۆەن ئامبال بولغاندا بۇ يەرنى باغچە قىلىپ ياساپ ، شادلىق باغچىسى دەپ نام بەرگەن . 1924 - يىلى ما شاۋژۇ ئامبال بولغاندا يەنمۇ كېڭەيتىپ دەسلەپكى كۆلەمگە كىرگۈزگەن . باغچىغا بەزمە راۋىقى ، تاشئۆي ، شىپاڭ قاتارلىق ئىمارەتلەر سېلىنغان ، ئۈرۈك ، ئالما ، ئۈزۈم قاتارلىق نەچچە مىڭ تۈپ مېۋىلىك دەرەخ بار . باغچە مۆلجەرتاغقا يېقىن بولغاچقا ، مۆلجەرتاغ باغچىسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ . 1941 - يىلى 14 بۇلاق بىرلەشتۈرۈلۈپ كۆادرات شەكلىدىكى توققۇز بۇلاق قىلىنغان .

1949 - يىلى جۇڭسەن باغچىسى دەپ ئاتىلىپ ، توققۇز بۇلاقنىڭ كۆزى ئالتە بۇلۇڭلۇق قىلىپ ياساپ چىقىلدى . 1956 - يىلى ئەسلىدىكى ئاساستا رېمونت قىلىنىپ ، كۆل كېڭەيتىلىپ ، بۇلاق كۆزلىرى ئوڭشاپ ياسالدى . 1959 - يىلى دۆلەت بايرىمى ئالدىدا ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى مەخسۇس پۇل ئاجرىتىپ ، كېمە شىپاڭى سالدى ، سايامەت قولۇڭقلىرىنى كۆپەيتتى ، توز كۆۋرۈكنى ئەگمە كۆۋرۈككە ئۆزگەرتتى ، كۆلنىڭ تۆت ئەتراپىغا تاش يانقۇزدى . يەنە توققۇز بۇلاقنىڭ كۆزلىرىنى بەش بۇرجەك شەكلىدە ياسىدى ،بۇلاقلارنى يوشۇرۇن ئېرىق ئارقىلىق تۆتاشتۇرۇپ ، سۈيىنى كۆلگە قويۇلىدىغان قىلدى . 1979 - يىلى يەنە بىر قېتىم ئۆزگەرتىپ ياسىلىپ ۋە رېمونت قىلىنىپ ، نامى توققۇزبۇلاق باغچىسىغا ئۆزگەرتىلدى .

ئۇچ قېتىملىق رېمونت قىلىش ۋە كېڭەيتىپ قۇرۇش ئارقىلىق توققۇز بۇلاق توز سىزىق شەكىلدە تىزىلغان ھالەتكە كەلتۈرۈلدى ، ھەر بىر بۇلاقنىڭ ئەتراپىغا بەش بۇرجەكلىك سالاسۇن ئورنىتىلدى .بۇلاق سۈيى خۇددى قاينىۋاتقاندەك بۇلدۇقلاپ تۇرىدۇ ، سۇنىڭ سۈزۈكلىكىدىن بۇلاقنىڭ تېگى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ ، يىراقتىن قارىسا توققۇز يۇلتۇز سەپ تۈزۈپ تۇرغاندەك كۆرۈنىدۇ . بۇلاق سۈيى سۈزۈك ، ساپ ھەم مول ، ھازىر مىنېرال سۇ قىلىپ چىقىرىلىۋاتىدۇ . باغچىنىڭ كىنىكىدە كىچىككىنە ھەرەمباغ بار ، باغچىدىكى كۆلنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئىككى قەۋەتلىك زىننەتلىك تاش كېمە ياسالغان ، ئۇ جەنۇبىي ۋە شىمالىي قىرغاق بىلەن ئاسما كۆۋرۈك ئارقىلىق تۇتىشىدۇ . بۇ تاش كېمە «بەزمە راۋىقى» دەپ ئاتىلىدۇ . كۆلدە بېلىقلار توپ - توپ بولۇپ ئۈزۈپ يۈرىدۇ ، كۆل بويىدا قەدىمىي دەرەخلەر سايە تاشلاپ تۇرىدۇ ، باغچە مەنزىرىسى بىلەن تاغ مەنزىرىسى كۆل سۈيىدە ئەكس ئېتىپ ، سۈرەتتەك گۈزەل تۇس ھاسىل قىلىپ تۇرىدۇ .

1995 - يىلى باغچىغا ئۇچ قېتىم كېلىدىغان كۆل چېپىلدى ، كۆلنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر ئارال بەرپا قىلىندى ، ئارالدا قومۇش ۋە ئوت - چۆپلەر قويۇق ئۆسۈپ ، قۇشلار خەندان ئۇرۇپ سايرىشىپ تۇرىدۇ ، كۆلدە بېلىقلار توپ - توپ بولۇپ ئۈزۈپ ئويناىدۇ . بالىلار شادلىق باغچىسى 1997 - يىلى پۈتتى ، تاغ باغرىدىكى سۇ بويىغا ياسالغان بۇ باغچىدا رەڭگارەڭ گۈللەر ھۆپپىدە ئېچىلىپ ، باراقسان دەرەخلەر سايە تاشلاپ تۇرىدۇ . باغچىدا يەنە ھەر خىل ھايۋانات ھەيكەللىرى ، بوشلۇق پويىزى ، سوقۇلما ماشىنا ، سىيرىلما شوتا قاتارلىق

بالىلار ياخشى كۆرۈنىدىغان ئويۇنچۇقلار تەل .

2001 ـ يىلى توققۇز بۇلاق باغچىسىنى قۇرۇش سالمىقى زورايتىلىپ ، ساياھەت ئەسلىمىلىرى كۆپەيتىلدى ، باغچىنىڭ قىياپىتى يېپىيېڭى تۈسكە كىرگۈزۈلدى .

3 . سويۇنتقا بۇلاق

ئۇچتۇرپان ناھىيىسى ئاقتوقاي يېزىسىنىڭ سويۇنتقا كەنتى تەۋەسىدىكى سۇغەتلىككە جايلاشقان ، شىمالدا ئاقتوقاي تېغىغا قاراپ تۇرىدۇ ، ئۇچتۇرپان بازىرىغا ئۇچ كىلومېتىر كېلىدۇ . بۇ يەرنىڭ ھاۋاسى ئوچۇق ھەم ساپ ، دەل ـ دەرەخلىرى بۈك ـ باراقسان ، مۇھىتى ئىنتايىن گۈزەل . بۇ يەرنىڭ ئوتلىرى بولۇق ، دەرەخلىرى قويۇق بولغاچقا ، بۇرۇن ئۆتكەن ـ كەچكەنلەر بۇلاق بويىغا كېلىپ ئاتلىرىنى سۇغۇرۇپ ئارام ئېلىشقان ، شۇڭا «سويۇنتقا بۇلاق» دەپ ئاتالغان .

«شىنجاڭ ئۇچتۇرپان تەزكىرىسى»دە مۇنداق خاتىرىلەنگەن : «سويۇنتقا بۇلاقنىڭ كۆلىمى 300 مو كېلىدۇ ، ئەتراپىنى دەل ـ دەرەخلەر ئوراپ تۇرىدۇ ، يەردىن چىققان بۇلاق سۇلىرى قوشۇلۇپ ئېرىق ھاسىل قىلىدۇ ، بۇ يەردە دۇئا ـ تىلاۋەت قىلىدىغان ئۇچ ئېغىز ئۆي بار ، جەمجەت ھەم خىلۋەت جاي بولۇپ ، جۇڭگولۇقلار چوقۇنىدۇ . بۇ يەردە سۇغەت ناھايىتى جىق ، نەچچە ئادەمنىڭ قۇچىقى يەتمەيدىغان سۇغەتلەر تولا ، رېۋايەت قىلىنىشىچە ، بىر تۈپ سۇغەت يەر ئۈستىدە ئىككىگە ئايرىلىپ ، ئارىسىدىن بۇلاق پەيدا بولغانكەن ، بۇلاق سۈيى ئىنتايىن سۈزۈك بولۇپ تېگى كۆرۈنۈپ تۇرىدىكەن ، سەيلىچىلەرنىڭ ئىچىشگە بولىدىكەن ، بىراق مەينەت نەرسىلەرنى تاشلاشقا بولمايدىكەن ، مەينەت نەرسىلەرنى تاشلىغانلارنى پالاكەت باسىدىكەن» .

1966 ـ يىلىدىن كېيىن قەدىمىي سۇغەتلەر كېسىلىپ ژەيران قىلىندى ، كېسىلگەن دەرەخلەر كۆلگە يېتىپ قالدى . كېيىن بىر نەچچە قېتىم رېمونت قىلىش ئارقىسىدا سويۇنتقا بۇلاقنىڭ مەنزىرىسى ياخشىلاندى . رېمونت قىلىنغاندىن كېيىن بۇلاق بويىدا قەدىمىي سۇغەت بىلەن يېڭىدىن تىكىلگەن سۇغەتلەر ئارىلىشىپ ، مەجنۇنتاللار كۆكلەپ ، ياپيېشىل مەنزىرە بارلىققا كەلدى . بۇلاق قاپاقسىمان ھالەتكە كىرگۈزۈلۈپ ، بۇلاق سۈيى قاپاق ئېغىزىدىن ئېتىلىپ چىقىۋاتقاندەك كۆرۈنۈش ھاسىل قىلىندى ، سۇ زۇمرەتتەك سۈزۈك ، تېگى چوڭقۇر ھەم سىرلىق ، بۇلاق بويىدا ئاسما كۆۋرۈك ، كارىدورلۇق راۋاق بار ، سۇپسۈزۈك سۇ ، تەبىئەت مەنزىرىسى ، ئاسما كۆۋرۈك ، قەدىمىي راۋاق قوشۇلۇپ بەئەينى بىر سۈرەت ھاسىل قىلىپ تۇرىدۇ . بۇلاق بويىدا بىر قەبرە بار ، رېۋايەت قىلىنىشىچە ، مەشھۇر شائىر موللا شاكىر مۇشۇ يەرگە دەپنە قىلىنغانكەن ، ئۇنىڭ «زەيەرنامە» ناملىق داستانى بار .

بۇلاق سىرتىدا 100 مو كېلىدىغان يېشىل مەيدان بار ، مەيداننى قاتار ئۆسكەن سۇغەت ئوراپ تۇرىدۇ ، بۇ يەر ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى دېھقان ـ چارۋىچىلارنىڭ تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى ئۆتكۈزىدىغان سورۇنى . ھەر يىلى نورۇز بايرىمىدا دېھقان ـ چارۋىچىلار تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى مۇشۇ يەردە ئۆتكۈزۈلىدۇ ، ئات بەيگىسى ، ئوغلاق تارتىشىش ، چېلىشىشقا ئوخشاش تۈرلەردىكى ئەلئارا ئەنئەنىۋى تەنھەرىكەت مۇسابىقىلىرى بولىدۇ . بۇ يەر سان ـ ساناقسىز تاماشىبىن بىلەن تولۇپ ، ئىنتايىن ھەيۋەتلىك تۈسكە كىرىدۇ .

4 . ئوتبېشى سۇ ئۈستى باغچىسى

ئوتبېشى يېزىسىنىڭ غەرب تەرىپىگە جايلاشقان ، كۆلىمى 0.32 گېكتار كېلىدۇ . ئەتراپىنى مەجنۇنتال ئوراپ تۇرىدۇ ، سۇپسۈزۈك كۆل سۈيى مەيىن شامالدا لەرزان دولقۇنلاپ تۇرىدۇ ، بەزىدە بېلىقلار سۇ يۈزىگە شۇڭغۇپ ـ سەكرەپ چىقىدۇ ، نەلەردىندۇر ئاققۇ ، ياۋا ئۆردەكلەر ئۈچۈپ كېلىپ سۇدا ئۇزۇپ ئويناشىدۇ . كۆلنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر ئارالچە بار ، ئارالچىدا سەيلىچىلەر بېلىق تۇتىدىغان ، ئارام ئالىدىغان ياغاچ شىپالاق بار ، سەيلىچىلەر باغچىغا كېلىپ قولۇاق ھەيدەش ، مەنزىرە تاماشا قىلىشقا ئوخشاش كۆڭۈل ئېچىش

پائالىيەتلىرىدە بولىدۇ .

5 . قۇمبۇلۇك سەيلىگاھى

ئۇچتۇرپان ناھىيە بازىرىنىڭ سەككىز كىلومېتىر غەربىي جەنۇبىدىكى تاغ باغرىغا جايلاشقان . قۇم بارخانىنىڭ كۆلىمى 4000 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ ، قۇمى سىيلىق ھەم يۇمشاق بولۇپ ، تاغ قاپتىلىدىن سىيرىلىپ چۈشۈپ تۇرىدۇ . ھەر يىلى 6 ~ 8 - ئايغىچە سايا‌ھەتچىلەر ۋە بوغۇم ياللۇغى كېسىلى بار دېھقان - چارۋىچىلار بۇ يەرگە كېلىپ قۇمغا كۆمۈلىدۇ . چۈش مەزگىلىدە قۇم قۇياش تەپتىدىن ئوتتەك قىزىپ كېتىدۇ ، بۇ ، قۇمغا كۆمۈلۈپ داۋالىنىدىغان ياخشى پەيت . قۇمغا كۆمۈلۈش ، سەيلە قىلىش ئۈچۈن كېلىدىغانلار يىلدىن يىلغا كۆپەيمەكتە ، بۇ يەردە چېلىشىشقا ئوخشاش تەنھەرىكەت مۇسابىقىلىرىمۇ ئۆتكۈزۈلۈپ تۇرىدۇ ، يىلدا كېلىدىغان سايا‌ھەتچى 10 مىڭ ئادەم (قېتىم)دىن ئاشىدۇ .

6 . جىغانلىق تەبىئىي مەنزىرە رايونى

يامانسۇ كۆۋرۈكىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا ، توشقان دەريا‌سىنىڭ شىمالىي قىرغىقىغا جايلاشقان ، كۆلىمى 267 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ ، بۇ يەردە قويۇق جىغان ئۆسىدۇ . يازدا ياۋا ئۆت - چۆپلەر چېچەكلەپ خۇشپۇراق چاچىدۇ ؛ كۈزدە جىغان مېۋىلىرى قىپقىزىل قىزىرىپ پىشىپ كېتىدۇ . توشقان دەريا‌سىنىڭ بىر تارمىقى جىغانلىقنى توغرىسىغا كېسىپ ئۆتىدۇ ، دېمەك ، بۇ يەردە ئورمانمۇ ، سۇمۇ بار . سايا‌ھەتچىلەر ئۈچۈن دەم ئېلىش ، كۆڭۈل ئېچىش ئەسلىمىلىرى تەل ، سايا‌ھەتچىلەر يازدا كېلىپ سالقىنلاپ ، دالا تامىقى يەپ ، ئويناپ كېتىدۇ .

7 . بەدەل تاغ ئېغىزى

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ 78 كىلومېتىرغەربىي جەنۇبىدىكى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي تىزمىسىغا جايلاشقان ، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 4264 مېتىر كېلىدۇ ، جۇڭگو - قىرغىزىستان چېگرىسىدا . بۇ يەر قەدىمدىن ئوتتۇرا يېپەك يولىدىكى مۇھىم ئۆتەڭ ئىدى . «غەربىي يۈرت خاتىرىسى»دە (凌山) لىڭشەن تېغى دېيىلگەن ، «نوم ئېلىش سەپىرى خاتىرىسى» ۋە «يېڭى تاڭنامە . شاش ھەققىدە قىسسە»دە ، جىيادەننىڭ «يات قەۋمىلەرگە سەپەر» دېگەن كىتابىدا بەدەل چوققىسى (勃达岭) دېيىلگەن .

مىلادىيىدىن ئىلگىرى 36 - يىلى غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە چىن تاڭ ، گەن يەنشۇلار نەچچە تۈمەن كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ مۇشۇ داۋاندىن ئۆتۈپ توپىلاڭنى تىنچىتقان . تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە بۇ يەر ئوتتۇرا يېپەك يولىدىكى مۇھىم ئۆتكەل بولغان . مىلادىيە 628 - يىلى تاڭ راھىبى شۈەنزاڭ ھىندىستانغا نوم ئالغىلى بېرىش سەپىرىدە مۇشۇ يەردىن ئۆتكەن . 1942 - يىلى بۇ يەر جۇڭگو - سوۋېت قاراكۆل - ئوش سودا ئېغىزى بولۇپ ، شىنجاڭنىڭ غەرب بىلەن سودا قىلىدىغان ئېغىزى بولۇپ قالدى ، شۇنىڭ بىلەن «ئوتتۇرا ئاسىياغا بارىدىغان كۆۋرۈك بېشى ئىستىمكامى» دەپ ئاتالدى .

بەدەل ئېغىزى ئاقسۇ ۋىلايىتىدىكى چەت ئەلگە ئۆتىدىغان بىردىنبىر ئېغىز ، بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى ھەتتا باشقا ۋىلايەت ، ئوبلاستلار ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن ئالاقە قىلىشىدىغان يېقىن يول ۋە بوغۇز ، 1943- يىلى بەدەل ئېغىزى تاقالدى . 1993 - يىلىدىن باشلاپ بەدەل ئېغىزىنى ئېچىۋېتىش خىزمىتىگە تۈتۈش قىلىندى .

8 . قايچاتاغ ئېغىزى

ئۇچتۇرپاننىڭ غەربىي شىمالىدىكى جۇڭگو - قىرغىزىستان چېگرىسىغا جايلاشقان ، قايچىسىمان ھالەتتە

بولغاچقا قايچاتاغ دەپ ئاتالغان . تاغ ئېغىزى شىمالدىن جەنۇبقا قارايدۇ ، شەرق - غەرب يۆنىلىشىدە جايلاشقان بولۇپ ، ئۇزۇنلۇقى 25 كىلومېتىر ، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 4375 مېتىر كېلىدۇ . ئۆتمۈشتە بۇ ئېغىزدىن سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئۆتۈپ سودا قىلغانلار بولغان . گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە ، بۇ يەردە قاراۋۇلخانا قۇرۇلۇپ ئەسكەر تۇرغۇزۇلغان .

§ 2 . مەنزىرە نۇقتىلىرىدىكى مۇئەسسەسىلەر

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇپ 80 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ مول سايا‌ھەت بايلىقى ئاساسەن ئېچىلمىدى ، ناھىيە تەۋەسىدىكى سەيلىگاھلاردا مۇئەسسەسىلەر قۇرۇلۇشمۇ قىلىنمىدى .

80 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە سايا‌ھەتچىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇپ ، ناھىيىنىڭ ئىجتىمائىي ، ئىقتىسادىي تەرەققىياتىغا تۈرتكە بولۇپ ، غەربىي رايونىنى كەڭ ئېچىشنى ۋە سودا ئېغىزىنى ئېچىۋېتىشنى كۈتۈۋېلىش ئۈچۈن ، مەبلەغ ئاجرىتىلىپ توققۇز بۇلاق باغچىسى قاتارلىق سايا‌ھەت مەنزىرە نۇقتىلىرى كۆپ قېتىم كەڭ كۆلەمدە كېڭەيتىلىپ ياسالدى ۋە يېڭىدىن ياسالدى ، سايا‌ھەتچىلەر مۇئەسسەسىلىرى يىلدىن يىلغا مۇكەممەللەشتۈرۈلدى .

1990 ~ 2001 - يىلىغىچە توققۇز بۇلاق باغچىسى ، ئوتبېشى سۇ ئۈستى باغچىسى ، جىغانلىق تەبىئىي مەنزىرە رايونى قاتارلىق مەنزىرە نۇقتىلىرىغا باردىغان سايا‌ھەتچىلەر كۆپەيدى . سايا‌ھەتچىلەرنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن جىغانلىق ئىستىراھەت كەنتى ، سۇ ئۈستى باغچىسى ئىستىراھەت كەنتى بەرپا قىلىندى .

سايا‌ھەت مەنزىرە نۇقتىلىرى جايلاشقان يېزا ، كەنتلەردىكى دېھقان - چارۋىچىلار مەنزىرە نۇقتىلىرىدا مىللىي ئۇرۇپ - ئادەت تۈسى قويۇق بولغان ئۆزگىچە دۇكان ، مېھمانخانا ، ساراي ، تانسىخانا قاتارلىقلارنى ئېچىپ ، قاتناش ، ئالاقە ئىشلىرىنى راۋانلاشتۇرۇپ ، سايا‌ھەتچىلەر ئۈچۈن مۇلازىمەت قىلماقتا .

§ 3 . سايا‌ھەت بايلىقى

1 . سايا‌ھەت مۇھىتىغا باھا

ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي شىمالىي گىرۋەكلىدىكى تەكتونىتاغنىڭ جەنۇبىي باغرىغا ، يەنى توشقان دەريا‌سى ۋادىسىغا جايلاشقان . غەربتە ئاقچى ناھىيىسىگە تۇتىشىدۇ ، شەرقتە ۋادا ئېغىزى ئارقىلىق ئۇنسۇ ناھىيىسىگە تۇتىشىدۇ . جەنۇبتا قارا تېكە تېغىنى پاسىل قىلىپ كەلپىن ناھىيىسى بىلەن قارىشىپ تۇرىدۇ ، شىمالدا تەكتونىتاغ تىزمىسى ئارقىلىق قىرغىزىستان بىلەن چېگرىلىنىدۇ . ناھىيىنىڭ شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى 139.5 كىلومېتىر ، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى تەخمىنەن 124.5 كىلومېتىر ، يەر كۆلىمى 8841.99 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ . شىمالىي تاغلىق رايونىنىڭ گېئولوگىيىلىك تۈزۈلۈشى ۋە يەر شارائىتى مۇرەككەپ ، تاغ گەۋدىسى ئېگىز ، يانتۇلۇقى چوڭ ، تاغ ئۈستىدە مۇزلۇق بار ، دەريا ئېقىنلىرى بىر قەدەر چوڭ ، ئاساسلىق دەريالىرىدىن توشقان دەريا‌سى ، قۇمئېرىق دەريا‌سى قاتارلىقلار بار ، تاغ باغرى تىنما تۈزلەڭلىكى ۋە ئادەتتىكى تىنما تۈزلەڭلىكلىرىنىڭ كۆلىمى كەڭ ، بۇلار تولىراق قۇم - شېغىللىق تۈزلەڭلىك ھېسابلىنىدۇ ، دەريا ياقىلىرى يانتۇ بولۇپ ، يانتۇلۇقى 3 ~ 5 مېتىرغىچە كېلىدۇ . ۋادىنىڭ جەنۇبىي

قىسمىدىكى تاغ بىر قەدەر پاكار بولۇپ ، پەسىل خاراكتېرلىك قۇرۇق جىلغىلار بار ، بۇ يەردە تىنما تۈزلەڭلىك ئاز ، پۈتكۈل ۋادا روشەن سىممىتىرىك ئەمەس . ۋادا تۈزلەڭلىكىنىڭ يەر تۈزۈلۈشى تەكشى ، دەريا ساھىلى ئوبدان ، دەريا تېرراسالىرىنىڭ يەر شەكلىمۇ تەكشى ، سۇغىرىشقا قولاي ، يەر ئۈستى ۋە يەر ئاستى سۇ بايلىقى مول ، تۇپرىقى بىر قەدەر قېلىن بولۇپ ، ياخشى تېرىلغۇ رايونى ھېسابلىنىدۇ . ئاساسلىق ئاشلىق زىرائەتلىرىدىن بۇغداي ، شال ، كۆممىقوناق ، ئاققوناق ، پۇرچاق قاتارلىقلار بار ، ئىقتىسادىي زىرائەتلەردىن زىغىر ، قىچا ، ئاپتەپپەرەس ، كېۋەز ، قىزىلچا ، ياڭيۇ ، قۇلماق ، سامساق ، قوغۇن ـتاۋۇز ، كۆكتات قاتارلىقلار بار . بۇ يەر قەدىمدىن بۇيان ھەر مىللەت خەلقى ئولتۇراقلىشىپ ، ياشاپ ، كۆپىيىپ ، يېزا ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇپ كەلگەن مۇھىم ماكان بولۇپ ، ھەر خىل ئىجتىمائىي ، ئىقتىسادىي پائالىيەتلەر قالدۇرغان ئاسار ئەتىقىلەر ۋە مەنزىرە نۇقتىلىرى ئىنتايىن ئومۇملاشقان .

يەر پوستى ھەرىكىتى ، شامال ، سۇ قاتارلىق ئىچكى ـ تاشقى ئامىللارنىڭ تەسىرى تۈپەيلىدىن ، ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە ئوخشاشمىغان تىپتىكى نۇرغۇن ئۆزگىچە يەر شەكلى فورماتسىيىلىرى شەكىللەنگەن . ناھىيە بازىرى ئەتراپى ۋە ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي قىسمى پومپىيىپ چىققان تۈزۈلۈشتە بولۇپ ، ئۇچىنچى سىستېمىدىن تەركىب تاپقان قۇرغاق ، يالانما ئېدىرلىقىنى شەكىللەندۇرگەن ، ۋادا تۈزلەڭلىكىدىن چوقچىيىپ چىققان ئاساسىي تاغ جىنىسلىق قالدۇق ئېدىرلىقنىڭ ۋە ئۈزۈك قاتلامنى بويلاپ يەر ئۈستىگە چىققان توققۇزبۇلاق ، قازان بۇلاق ، سويۇتقا بۇلاقلارنىڭ ، شۇنىڭدەك ۋادا ئىككىلەمچى ئورمىنى قاتارلىقلارنىڭ مەنزىرىسى ئىنتايىن گۈزەل ، شۇڭا ئۇچتۇرپاننىڭ يېرىمى تاغ ، يېرىمى بۇلاق دېگەن نامى بار ، بۇ شارائىتلار بىرلىشىپ ھەيۋەتلىك فىزىئوگرافىك لاندىشافىتلار ، گۈزەل جۇغراپىيىلىك مەنزىرىلەر ۋە ئاجايىپ ـ غارايىپ بىئولوگىيىلىك لاندىشافىتلاردىن تەركىب تاپقان ساياھەت بايلىقىنى شەكىللەندۇرۇپ ، ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنى مۇھىم مەنزىرىلىك ساياھەت رايونىغا ئايلاندۇرغان .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىيەت پائالىيىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە ، ئۇ غەربىي يۇرتتىكى مۇھىم سىياسىي ، ئىقتىسادىي ، مەدەنىيەت قورغىنى بولۇپ كەلدى . غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇچتۇرپان ئونسۇ بەگلىكىنىڭ زېمىنى ئىدى ، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئونسۇ ئايمىقى تەسىس قىلىنىپ ، بۇگۈنكى ئۇچتۇرپان بازىرى تاش قەلئە دەپ ئاتالدى . چىڭ سۇلالىسىنىڭ چيەنلۇڭ 23 ـ يىلى (1758 ـ يىلى) ئۇچتۇرپانغا خان ئامبال قويۇلدى . چيەنلۇڭ 30 ~ 51 ـ يىلىغىچە (1765 ~ 1786 ـ يىلىغىچە) قەشقەر مەسلىھەتچى ئامبىلى بىر مەزگىل ئۇچتۇرپاندا تۇردى . گۇاڭشۇ 9 ـ يىلى (1883 ـ يىلى) ئۇچتۇرپان بىۋاسىتە قاراشلىق ۋازارىتى تەسىس قىلىندى . مىنگونىڭ 2 ـ يىلى (1913 ـ يىلى) بىۋاسىتە قاراشلىق ۋازارەت ناھىيىگە ئۆزگەرتىلىپ ، ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ باشقۇرۇش تەۋەلىكىدە بولدى . 2001 ـ يىلى ناھىيىگە بىر بازار ، 8 يېزا ، 108 مەمۇرىي كەنت قارىدى ، ئومۇمىي نوپۇسى 173 مىڭ 534 ، ئۇيغۇر ، خەنزۇ ، خۇيزۇ ، قىرغىز قاتارلىق 16 مىللەت بار . ئۇچتۇرپاننى تاغ ـدەريالار ئوراپ تۇرىدۇ ، سۇ ۋە تۇپراق بايلىقى مول ، ۋادىسى سۇغىرىلىدىغان بوستانلىق ، ئوتلاق ۋە دەريا ساھىلى ئورمانلىقتىن تەركىب تاپقان ، تاغلىرىدىمۇ شالاڭ ئورمان بار ، ناھىيىنىڭ ئورمان بىلەن قاپلىنىش نىسبىتى 12.8 %كە يېتىدۇ ، ھاۋاسى ساپ ، كىلىماتى يېقىملىق ، مەنزىرىسى گۈزەل ، يازدا سالقىنلاپ دەم ئالىدىغان كۆڭۈلدىكىدەك جاي . ناھىيە تەۋەسىدە تەڭرىتاغنى بويلاپ جايلاشقان بىر نەچچە تار ئېغىز بار ، بۇ ئېغىزلار جۇڭگونىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرىدىن ئاسىيا ـ ياۋروپا دۆلەتلىرىگە بارىدىغان مەشھۇر ئوتتۇرا «يىپەك يولى» ئۆتىدىغان جايلار ئىدى . جاڭ چيەن 2 ـ قېتىم غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە كەلگەندىمۇ مۇشۇ يەردىن ئۆتكەن . بۇ يەردە ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ نۇرغۇن ئىزنالىرى ، قەدىمىي يول ، قەدىمىي شەھەر ، تاش غار ، قەدىمىي قەبرە ۋە قىياتاش سىزمىلىرى قېپقالغان ، بۇلار مول مەدەنىيەت يادىكارلىق ئاسار ئەتىقە لاندىشافىتلىرىنى ھاسىل قىلغان .

2 . سايامەت بايلىقىنىڭ ئاساسىي تىپلىرى ۋە ئالاھىدىلىكى

ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تارىم ئويمانلىقىدىكى سايامەت بايلىقى بىر قەدەر مول رايونلارنىڭ بىرى ، سايامەت بايلىقىنىڭ تىپلىرى ھەر خىل ھەم ئۆزگىچە ، ناھىيىنىڭ سايامەت بايلىقى 22 ئاساسىي تىپ ، 44 مەنزىرە نۇقتىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ (جەدۋەل : 25 — 1گە قارالسۇن) ، بۇنىڭ ئىچىدە فىزىئوگرافىك لاندشافت تۈرىگە مەنسۇپلىرىدىن «بىئولوگىيىلىك تاشقاتما نۇقتىسى» ، «مەشھۇر تاغ» ، «غارايىپ تاش ۋە تەسۋىرىي تاشلار» ، «قۇملۇق مەنزىرىسى» دىن ئىبارەت تۆت ئاساسىي تىپ ، بەش مەنزىرە نۇقتىسى بار ، بۇلار سايامەت مەنزىرە نۇقتىسى ئومۇمىي سانىنىڭ 11.4 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ . فىزىئوگرافىك لاندشافت تۈرىدىكىلەر گېئولوگىيە ۋە گېئومورفىيە بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك ، بۇلار سەيلى ـ سايامەت قىلىشتىن باشقا ، ئىلمىي تەكشۈرۈش ، ئېكسپېدىتسىيە پائالىيىتى ، پەننى ئومۇملاشتۇرۇش تەربىيىسىگىمۇ مۇۋاپىق كېلىدىغان سايامەت بايلىقلىرىدۇر . بولۇپمۇ يەر تۈزۈلۈشى جەھەتتە تاغلىق يەرلەر بىلەن ۋادا تۈزلەڭلىكى ئوتتۇرىسىدىكى ئېگىزلىك پەرقى چوڭ ، قۇرغاق يالانما ئىدىرلىق كۆپ ، ئىچكى ـ تاشقى گېئولوگىيىلىك كۆچىنىشىنىڭ رولى روشەن ، بۇ ھال كۆلىمى زور ، شەكلى قەدىمىي ، كۆرۈنۈشى گۈزەل قۇرغاق رايون فىزىئوگرافىك لاندشافتلىرىنى شەكىللەندۈرگەن .

سۇ مەنزىرىسى سايامەت بايلىقىغا مەنسۇپلىرىدىن «مەنزىرىلىك دەريا بۆلىكى ۋە بۇلاق» تىن ئىبارەت ئىككى ئاساسىي تىپ ، ئالتە مەنزىرە نۇقتىسى بار ، بۇلار سايامەت مەنزىرە نۇقتىسى ئومۇمىي سانىنىڭ 13.6 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ . سۇ مەنزىرىسى گىدرولوگىيە ، گېئومورفىيە قاتارلىقلار بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك ، بۇنىڭ بايلىق ئالاھىدىلىكى شۇكى ، بۇنىڭدا سۇ مەنزىرىسى ئاساس قىلىنىپ ، دەريا ، كۆل ، بۇلاق قاتارلىق كۆپ شەكىللىك مەشھۇر ھەم گۈزەل سۇ مەنزىرىسى ھاسىل قىلىنغان . ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا جەنۇبىي تەڭرىتاغنىڭ تارماق تىزمىسى بولغان قارلىق تاغ بار ، بۇ يەردە قار سىزىقىدىن يۇقىرى مۇزلۇق ئوبدان يېتىلگەن ، ئېگىز تاغ بەلۋېغى بىلەن ئوتتۇرا تاغ بەلۋېغىكى سىرغىم شەكىللىنىدىغان رايون توشقان دەرياسىنىڭ ۋە شىمالىدىكى 10 نەچچە دەريانىڭ سۈيىنى تولۇقلاپ تۇرىدىغان ئاساسلىق مەنبە ھېسابلىنىدۇ ، يالغۇز توشقان دەرياسىنىڭلا يىللىق سىرغىم مىقدارى 2 مىليارد 762 مىليون كۇب مېتىرغا يېتىدۇ ، دېمەك ، سۇيى مول ، دەريا تورى ياخشى يېتىلگەن شۇنىڭدەك ئۆزگىچە مەنزىرىلىك دەريا بۆلىكىنى شەكىللەندۈرگەن ، بۇ مەنزىرە سايامىتى قىلىشقا لايىق ئالتۇن بۆلەك ھېسابلىنىدۇ .

توشقان دەرياسى ، پەيزى ئېغىز قاتارلىق مەنزىرىلىك دەريا بۆلەكلىرى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ سۇ مەنزىرىسى سايامەت بايلىقىنىڭ ئاساسلىق تەركىبىي قىسمى ، بۇلار ئاساسەن دېڭىز يۈزىدىن 1500 ~ 1800 مېتىرغىچە ئېگىز جايلارغا تارقالغان بولۇپ ، ۋادا ئورمانلىقى ، ۋادا ئوتلىقى ۋە ۋادا تۈزلەڭلىكى بىلەن ئورتاق مەنزىرە ھاسىل قىلغان ، يازدا بۇ يەرلەرگە سالقىنلاپ دەم ئېلىش ، دالا تارمىقى يېيىش ئۈچۈن نۇرغۇن سايامەتچى كېلىدۇ . ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە بۇلاق بىر قەدەر كەڭ تارقالغان ، مەنزىرە نۇقتىسىغا كىرگۈزۈلگەنلىرىدىن توققۇز بۇلاق ، سويۇنتا بۇلاق ، قازان بۇلاق ، پەيزى ئېغىز بۇلاق قاتارلىق تۆت بۇلاق بار . بۇلار ئوتتۇراھال ، پەس تاغ بەلۋېغىدىكى يەلپۈگۈچسىمان تىنما بەلۋاغدىن چىققان سوغۇق بۇلاق بولۇپ ، سۇيى مول ، سۇ سۈپىتى ياخشى ، تەركىبىدە ئادەم بەدىنىگە پايدىلىق ئېلېمېنت ۋە مېنېرالار كۆپ ، بۇنىڭ ئىچىدە توققۇز بۇلاقنىڭ سۇيىدىن مېنېرال سۇ ئىشلەندى .

بىئولوگىيىلىك لاندشافت تۈرىگە مەنسۇپ سايامەت بايلىقىدىن بىر «ئورمان» ئاساسىي تىپ ، بىر مەنزىرە نۇقتىسى بار ، بۇ سايامەت مەنزىرە نۇقتىسى ئومۇمىي سانىنىڭ 2.3 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ ، سانى ئېڭ ئاز تىپ ھېسابلىنىدۇ . «ئورمان» ئاساسىي تىپىدىكى مەنزىرە نۇقتىسىغا يامانسۇ قىرغىز مىللىي يېزىسىدىكى جىغانلىق تەبىئىي مەنزىرە رايونى كىرىدۇ . بۇ رايون توشقان دەريا‌سىنىڭ شىمالىي قىرغىقىغا جايلاشقان ، كۆلىمى 267 كۋادرات مېتىر ، بۇ يەرنىڭ مۇھىتى گۈزەل ، قاتنىشى قولاي بولۇپ ، تېپىلغۇسىز ياخشى تەبىئىي لاندشافت ، يازدا بۇ يەرگە ناھىيە ئىچى ـ سىرتىدىن نۇرغۇن سايامەتچى كېلىپ ئويناپ كېتىدۇ .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە قەدىمىي خارابىلىك ۋە قەدىمىي ئىمارەت تۇرىدىكى ساياھەت بايلىقىدىن «ئىنسانىيەت مەدەنىيىتى خارابىلىكى» ، «ئىجتىمائىي ، ئىقتىسادىي مەدەنىيەت خارابىلىكى» ، «ھەربىي خارابىلىك» ، «قەدىمىي شەھەر ۋە قەدىمىي قەلئە خارابىلىكى» ، «دىنىي ئىمارەت ۋە قالدە - يوسۇن سارىيى» ، «راۋاق» ، «باغ» ، «قەبرە» ، «تاش غار» ، «قىياتاش سىزمىلىرى» ، «سۇ ئىمارەتلىرى»دىن ئىبارەت 11 ئاساسىي تىپ ، 24 مەنزىرە نۇقتىسى بار ، بۇلار مەنزىرە نۇقتىسى ئومۇمىي سانىنىڭ 56.8 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ ، بۇ سان جەھەتتىن ھەممىدىن كۆپ تىپ .

«ئىنسانىيەت مەدەنىيەت خارابىلىكى» مەنزىرە نۇقتىلىرىغا مۆلجەرتاغ خارابىلىكى بىلەن ئاچاتاغ خارابىلىكى كىرىدۇ ، بۇلار خەن ، چىڭ سۇلالىلىرى دەۋرىگە مەنسۇپ مەدەنىيەت خارابىلىكى ھېسابلىنىدۇ . «ئىجتىمائىي ، ئىقتىسادىي مەدەنىيەت خارابىلىكى»گە ئوتتۇرا يىپەك يولى ۋە ئىبراھىم چازىسى كىرىدۇ ، بۇلار قەدىمكى دەۋردە سودا ، ھەربىي پائالىيەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلارنىڭ قاتناش لىنىيىسى ۋە ئەسلىھەلىرى بولۇپ ، مۇئەييەن دەۋرگە ۋەكىللىك قىلىدىغان ئىجتىمائىي ، ئىقتىسادىي مەدەنىيەت خارابىلىكى ھېسابلىنىدۇ . «ھەربىي خارابىلىك»كە بەدەل تۇرى ، ئارال تۇرى ۋە دۆلدۇل ئوقۇر تۇرى كىرىدۇ . بۇلار ئۇرۇش ۋە سودا يولى مۇناسىۋىتى بىلەن قەدىمىي يول بويىغا جايلاشقان تۇرلار بولۇپ ، قاتنىشى قولاي ، ساقلىنىشى خېلى ياخشى . «قەدىمىي شەھەر ۋە قەدىمىي قەلئە خارابىلىكى»گە يېڭىئايماق قەدىمكى شەھىرى خارابىلىكى ۋە مازار باغ قەدىمىي قەلئەسى خارابىلىكى كىرىدۇ ، بۇلار تۇپرىقى مۇنبەت تۇزلەشكەككە جايلاشقان ، بۇ رايوننىڭ تارىختا سىياسىي ، ئىقتىسادىي ، مەدەنىيەت ، ھەربىي پائالىيەتلەردىكى مۇھىم ئورنى ۋە رولىنى ئەكس ئەتتۇرىدۇ . قەدىمكى شەھەرلەر ئاھالىلەر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان جايلاردا بولغاچقا ، بىر قەدەر ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان . «راۋاق» مەنزىرە نۇقتىسىغا ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى قوڭغۇراق راۋىقى كىرىدۇ ، راۋاق چىڭ سۇلالىسى دەۋردە سېلىنغان ، ئېگىزلىكى 14 مېتىر . ئىچىدە شوتىلىق پەلەمپەي بار ، لىن جىلۇ 1942 - يىلى ئۇچتۇرپانغا ھاكىم بولغاندا مۇشۇ راۋاقنى ئىشخانا قىلغان . «قەبرە» مەنزىرە نۇقتىسىدىن توققۇزى بار ، بۇلار ئىچىدە يەتتە قەزلىرىم مەقبەرىسى بىلەن موللا شاكىر مازىرى بىر قەدەر ياخشى ئاسرالغان . يەتتە قەزلىرىم مەقبەرىسى ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى ئاقتوقاي تاغ قاپتىلىغا جايلاشقان ، يەتتە قەبرە توغرىسىغا قاتار ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولۇپ ، ئوستىدە لەمپىسى بار ، قەبرە مۆلجەرتاغ بىلەن قارىشىپ تۇرىدۇ ، ئىككىسىنىڭ ئارىلىقى 500 مېتىرغا يەتمەيدۇ . رىۋايەت قىلىنىشىچە ، 1765 - يىلى چىيەنلۇڭ خان 10 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى ئەۋەتىپ ئۇچتۇرپان دېھقانلار قوزغىلىڭىنى باستۇرغاندا مايسىخان قاتارلىق يەتتە قىز ئۇلارغا قارشى تېز پۇكمەي كۆرەش قىلىپ قازا قىلغانىكەن . موللا شاكىر مازىرى — 19 - ئەسىردە (1807 ~ 1870 - يىللار) ئۆتكەن ئاتاقلىق ئۇيغۇر شائىرى ، تارىخشۇناس موللا شاكىرنىڭ قەبرىسى . «تاش غار»غا سارام تاش غارى كىرىدۇ ، بۇ مەنزىرە نۇقتىسىدا چوڭ - كىچىك تاش غاردىن 14ى بار . «سۇ ئىمارەتلىرى» ئۇچتۇرپاندا بىر قەدەر كەڭ تارقالغان ، ئوتتۇرا سۇ ئۆستى باغچىسى شۇنىڭغا كىرىدۇ . ئوتتۇرا يېزىلىق ھۆكۈمەت تۇرۇشلۇق جايدىن شىمالغا قاراپ بىر كىلومېتىرچە ماڭغاندا ، 0.32 گېكتار كېلىدىغان بىر كۆل بار ، كۆلنىڭ ئەتراپىنى مەجنۇنتاللار ئوراپ تۇرىدۇ ، سۇپسۇزۇك كۆل سۇيى مەيىن شامالدا لەرزان چايقىلىپ ، دولقۇنلاپ تۇرىدۇ ، تۇرۇپ - تۇرۇپ بېلىقلار سۇ ئۈستىگە سەكرىشىدۇ ياكى نەلەردىندۇر ياۋا ئۆردەك ، ئاققۇلار ئۇچۇپ كېلىپ كۆلدە ئۇزۇپ ئوينىشىپ ، كىشىگە يېقىملىق شېئىرىي تۇيغۇ بېرىدۇ . كۆل مەركىزىدە سەيلىچىلەر بېلىق تۇتۇپ ، ئارام ئالىدىغان ئارالچە بار . بۇ يەردە قۇلۇاق ھەيدەش ، مەنزىرە تاماشا قىلىش پائالىيىتى ۋە ھەر خىل ئويۇن-تاماشىلار بولۇپ تۇرىدۇ .

دەم ئېلىش ، بىلىم ئېلىش ، بەدەن چېنىقتۇرۇش تۇرىگە توققۇزبۇلاق باغچىسى ، «بايراملىق تەبرىكلەش پائالىيىتى»دىن ئىبارەت ئىككى ئاساسىي تىپ ، بەش مەنزىرە نۇقتىسى كىرىدۇ ، بۇلار مەنزىرە نۇقتىسى ئومۇمىي سانىنىڭ 11.4 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ . باغچە - ھەر مىللەت ئاھالىسى دائىم بېرىپ تۇرىدىغان دەم ئېلىش سورۇنى ، توققۇز بۇلاق باغچىسى - ئالاھىدە ئۆزگىچە شارائىتقا ئىگە مەشھۇر باغچە ، مۆلجەر تاغ ، توققۇز بۇلاق ، «يىراقتىكى خەن - تاڭ ھوزۇرىغا سەپەر» دېگەن خەت ئويۇلغان قىياتاش ، كىچىك ھەرەمباغدىن ئىبارەت تۆت

مەنزىرە نۇقتىسى بىر گەۋدە بولۇپ ، گۈزەل مەنزىرىگاھنى شەكىللەندۈرگەن ، بۇ يەرگە ھەر يىلى يازدا مەملىكەت ئىچى ـ سىرتىدىن نۇرغۇن ساياھەتچى كېلىپ سالقىنلاپ كېتىدۇ . «بايراملىق تەبرىكلەش پائالىيىتى» تېپىغا بىر كۆكۈل ئېچىش پائالىيىتى ، يەنى ئوغلاق تارتىشىش پائالىيىتى ، ئۈچ ھېيىت ـ بايرام پائالىيىتى ، يەنى قۇربان ھېيىت ، روزا ھېيىت ، نوروز كىرىدۇ . نوروز بايرىمىدۇ مىللىيچە ناخشا ـ ئۇسسۇل ، كۆكۈل ئېچىش پائالىيىتى ئۆتكۈزۈلىدىغان بىر خىل بايرام .

سودا تېپىغا «بازار ۋە سودا مەركىزى» ، يەرلىك مەھسۇلاتتىن ئىبارەت ئىككى تىپ ، ئىككى مەنزىرە نۇقتىسى كىرىدۇ ، بۇلار مەنزىرە نۇقتىسى ئومۇمىي سانىنىڭ 4.5 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ ساياھەت بايلىقى تىپلىرى ۋە مەنزىرە نۇقتىلىرىنىڭ جايلىشىش ئەھۋالى

جەدۋەل : 25 — 1

تۈر ئايرىمىسى		ئاساسىي تىپى	مەنزىرە نۇقتىسى نامى	جايلاشقان ئورۇن	قوغدىلىش ئەھۋالى
تەبىئىي ساياھەت بايلىقى	قىزىقارلىق لاندشافت	بىئولوگىيىلىك تاشقاتما نۇقتىسى	مۇلجەرتاغ قۇلۇلە قېيىق تاشقاتمىسى	ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىدە	قوغدالدى
		مەشھۇر تاغ	قارا تېكە تېغى	ئۇچتۇرپاننىڭ جەنۇبىدا	قوغدالمىدى
		غارايىپ تاش ۋە تەسۋىرىي تاشلار	مۇلجەرتاغ ئاقتوقاي تېغى	ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىدە ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا	قوغدالدى قوغدالمىدى
		قۇملۇق مەنزىرىسى	قۇمبۇلۇق سەيلگاھى	ئوتبېشى يېزىسىنىڭ جەنۇبىدىكى تاغ باغرىدا	قوغدالمىدى
	سۇ مەنزىرىسى	مەنزىرىلىك دەريا بۆلىكى	توشقان دەرياسىنىڭ ئارال بۆلىكى پەيزىئېغىز بۆلىكى	يامانسۇ قىرغىز مىللى يېزىسى يېڭىئاۋات يېزىسى	قوغدالمىدى قوغدالمىدى
		بۇلاق	توققۇز بۇلاق سويۇنتا بۇلاق قازان بۇلاق پەيزىئېغىز بۇلاق	ئۇچتۇرپان بازىرى ئاقتوقاي يېزا 1 ـ كەنت ئاقتوقاي يېزا 2 ـ كەنت يېڭىئاۋات يېزىسى	قوغدالدى قوغدالدى قوغدالمىدى قوغدالمىدى
	بىئولوگىيىلىك لاندشافت	ئورمان	دەريا ساھىلى جىغانلىقى	يامانسۇ قىرغىز مىللىي يېزىسى (يامانسۇ كۆۋرۈكىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا)	قوغدالدى
ئالتىروبولوگىيىلىك ساياھەت بايلىقى	خارابىلىكلەر ۋە ئىمارەتلەر	ئىنسانىيەت مەدەنىيەت خارابىلىكى	مۇلجەرتاغ خارابىلىكى	ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىدە	قوغدالدى
		ئىجتىمائىي ، ئىقتىسادىي مەدەنىيەت خارابىلىكى	ئوتتۇرا يېپەك يولى ئىبراھىم چازىسى	ئۇچتۇرپان ناھىيىسى بەدەل ۋادىسى	قوغدالمىدى قوغدالمىدى
		ھەربىي خارابىلىك	قويتالا تۇرى ئارال تۇرى دۆلدۈل ئوقۇر تۇرى	ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىدە يامانسۇ قىرغىز مىللىي يېزىسى ئۇچتۇرپان بازىرى	قوغدالدى قوغدالمىدى قوغدالدى
		قەدىمىي شەھەر ۋە قەدىمىي قەلئە خارابىلىكى	يېڭىئايماق قەدىمقى شەھىرى مازارباغ قەدىمىي قەلئەسى	يېڭىئاۋات يېزىسى يار كۆۋرۈك يېزىسى	قوغدالدى قوغدالمىدى
		دىنىي ئىمارەت ۋە قائىدە ـ يوسۇن سارىيى	قولتۇق مەسچىتى سۇيۇنتا مەسچىتى	ئۇچتۇرپان بازىرى ئاقتوقاي يېزىسى	قوغدالدى قوغدالدى

ئانتروپولوگىيىلىك ساياھەت بايلىقى	خارابىلىكلەر ۋە ئىمارەتلەر	راۋاق	قوڭغۇراق راۋىقى	ئۇچتۇرپان بازىرى	قوغدالدى
		ئورمان	ياشلار ئورمىنى	ئاقتوقاي يېزىسى	قوغدالدى
		قەبرە	يەتتە قىزلىرىم مەقبەرىسى موللا شاكىر مازىرى ئاقتوقاي مازار كىندىقۇلاق قەبرىسى مۇز پۇرچاق مازىرى بەدەل تاش قەبرىسى شەرقىي بەدەل تاش قەبرىسى غەربىي بەدەل تاش قەبرىسى ئىماملىرىم تاش قەبرىسى	ئۇچتۇرپان بازىرى ئاقتوقاي يېزىسى ئاقتوقاي يېزىسى يامانسۇ يېزىسى يامانسۇ يېزىسى يامانسۇ يېزىسى يامانسۇ يېزىسى يامانسۇ يېزىسى ئىماملىرىم يېزىسى	قوغدالدى قوغدالدى قوغدالمىدى قوغدالمىدى قوغدالمىدى قوغدالمىدى قوغدالمىدى قوغدالمىدى قوغدالمىدى
		تاش غار	سارام مىڭئۆيى	يېڭىئاۋات يېزىسى	قوغدالدى
		قىياتاش سىزمىسى	شىمالىي تاغ قىياتاش سىزمىسى	يامانسۇ قىرغىز مىللىي يېزىسى	قوغدالدى
		سۇ ئىمارىتى	ئوتبېشى سۇ ئۇستى باغچىسى	ئوتبېشى يېزىسى	قوغدالدى
	دەم ئېلىش ، بىلىم ئېلىش ، بەدەن چېنىقتۇرۇش	باغچا	توققۇز بۇلاق باغچىسى	ناھىيە بازىرىدا	قوغدالدى
		بايراملىق تەبرىكلەش پائالىيىتى	نورۇز قۇربان ھېيت روزا ھېيت ئوغلاق تارتىش	ناھىيە بويىچە ناھىيە بويىچە ناھىيە بويىچە يامانسۇ قىرغىز مىللىي يېزىسى	قوغدالدى قوغدالدى قوغدالدى قوغدالدى
	سودا	بازار ۋە سودا مەركىزى	ناھىيە بازىرىدىكى سودا بازىرى	ناھىيە بازىرىدا	قوغدالدى
		يەرلىك مەھسۇلات	ئۆرۈك ، ياڭاق ، جىغان مېۋىسى ، نوقۇت	ناھىيە بويىچە	قوغدالدى

بىگىرمە ئالتىنچى قىسىم

تەنتەربىيە

يىگىرمە ئالتىنچى قىسىم

تەنتەربىيە

مىنگو دەۋرىدە ئۇچتۇرپاندا تەنتەربىيىنى باشقۇرىدىغان مەخسۇس ئاپپارات يوق ئىدى ، ئات بەيگىسى ، چېلىشىش قاتارلىق مىللىي ئەنئەنىۋى تەنتەربىيە پائالىيەتلىرىنى خەلق ئۆزلۈكىدىن تەشكىللەيتتى . ھەر يىلى «1 ـ ئىيۇن» بالىلار بايرىمىنى تەبرىكلەش پائالىيىتى ئۆتكۈزۈلگەندە مەكتەپلەر بىر قىسىم تەنتەربىيە مۇسابىقىلىرىنى ئۇيۇشتۇراتتى .

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى ئەمدىلا قۇرۇلغاندا ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىدە تەنتەربىيە خىزمىتىنى باشقۇرىدىغان مەدەنىيەت ـ ماارىپ بۆلۈمى تەسىس قىلىندى . 1957 ـ يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك تەنتەربىيە ھەرىكىتى كومىتېتى (تۆۋەندە قىسقارتىلىپ ناھىيىلىك تەنتەربىيە كومىتېتى دەپ ئاتالدى) قۇرۇلدى ، قاسىم مەخسۇت تەنتەربىيە كومىتېتىنىڭ مۇدىرى بولدى . 1966 ~ 1971 ـ يىللاردا ناھىيىلىك تەنتەربىيە كومىتېتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى ، تەنتەربىيە خىزمىتىنى ماارىپ بۆلۈمى قوشۇمچە باشقۇردى .

1984 ـ يىلى 7 ـ ئايدا ناھىيىلىك مەدەنىيەت ـ تەنتەربىيە ئىدارىسى قۇرۇلدى ، ئەمەت يۈسۈپ ئىدارە باشلىقى بولدى ، 9 خىزمەتچى ئىشلىدى . 1987 ـ يىلى 12 ـ ئايدا مەدەنىيەت ، تەنتەربىيە ئاپپاراتى ئايرىم تەسىس قىلىندى .

1998 ـ يىلى 10 ـ ئايدا مەدەنىيەت ئىدارىسى بىلەن تەنتەربىيە كومىتېتى يەنە بىرلەشتۇرۇلۇپ ، مەدەنىيەت ـ تەنتەربىيە ئىدارىسى قۇرۇلدى ، ئۇ ناھىيىنىڭ مەدەنىيەت ـ تەنتەربىيە خىزمىتىگە مەسئۇل بولدى . 2001 ـ يىلى ئىدارىدە تەنتەربىيە خىزمىتىگە مەسئۇل كادىر ۋە تربىنبردىن تۆتى بار بولدى .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە ئەنئەنىۋى تەنتەربىيە تۈرلىرىدىن چېلىشىش ، ئوغلاق تارتىش ، ئات بەيگىسى ، خوراز سوقۇشتۇرۇش قاتارلىقلار بار ئىدى . مىنگونىڭ 23 ـ يىلى (1934 ـ يىلى) زامانىۋى تەنتەربىيە تۈرلىرى بارا ـ بارا ئۇچتۇرپانغا كىرىشكە باشلىدى .

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ئىقتىسادنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ ، مەكتەپ تەنتەربىيىسى ، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر تەنتەربىيىسى ، ئاممىۋى تەنتەربىيە پائالىيەتلىرى زور كۆچ بىلەن قانات يايدۇرۇلدى ، تەنھەرىكەت مۇسابىقىلىرى ئۆتكۈزۈلدى ، ئىشتىن سىرتقى تەنتەربىيە مەكتەپلىرى قۇرۇلدى ، بۇنىڭ بىلەن تەنتەربىيە پائالىيەتلىرى بارغانسېرى كېڭەيتىلدى ۋە ئومۇملاشتۇرۇلدى ، تەنتەربىيە ئەسلىھەلىرىمۇ ئۆزلۈكسىز مۇكەممەللەشتۇرۇلدى ، خەلق ئاممىسىنىڭ ساغلاملىق سەۋىيىسى ئۆزلۈكسىز يۇقىرى كۆتۈرۈلدى ھەمدە دۆلەتكە بىر تۈركۈم تەنتەربىيە ئىختىساس ئىگىلىرى يېتىشتۇرۇپ بېرىلدى . 1978 ـ يىلى زۇلپىيە ئاپتونوم رايونلۇق ۋاسكېتبول مۇسابىقىسىگە قاتنىشىپ ئالتۇن مېدال ئالدى . 1981 ـ يىلى ئاقيار يېزىلىق قىز ئوقۇغۇچىلار تەنتەربىيە كوماندىسى ئاپتونوم رايونلۇق ۋالىبول مۇسابىقىسىگە قاتنىشىپ بىرىنچى بولدى ، بېيجىڭغا بېرىپ مەملىكەتلىك ئىشتىن سىرتقى تەنتەربىيە مۇسابىقىسىگە قاتنىشىپ «مۇنەۋۋەر كوماندا» بولۇپ باھالاندى . 1986 ـ يىلى ئۇچتۇرپان كوماندىسى جۇڭخۇا مەملىكەتلىك 3 ـ نۆۋەتلىك ئاز سانلىق مىللەتلەر

تەنھەربكەت مۇسابىقىسىگە قاتنىشىپ «مەملىكەت بويىچە مەنىۋى مەدەنىيلىك كومانىدىسى» بولۇپ باھالاندى . 1999 ـ يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيىسى ئاپتونوم رايون بويىچە تەنتەربىيە خىزمىتىدىكى ئىلغار ناھىيە ، 2000ـ يىلى مەملىكەت بويىچە تەنتەربىيە خىزمىتىدىكى ئىلغار ناھىيە دەپ نامغا ئېرىشتى .

I باب

ئاممىۋى تەنتەربىيە

ئاممىۋى تەنتەربىيە پائالىيىتى ئاساسلىقى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئەنئەنىۋى تەنتەربىيە پائالىيىتى بولۇپ ، مۇسابىقە تۈرلىرىدىن ئات بەيگىسى ، تۆگە بەيگىسى ، ئات ئۈستىدە كۆچ سىنىشىش ، چاقپەلەك ۋە ئوغلاق تارتىش ، قىز قوۋار ، چېلىشىش ، خوراز سوقۇشتۇرۇش ، ئات ئۈستىدە تەڭگە ئېلىش ، كالتەك ئېتىش قاتارلىقلار بار . يۇنگدىن باشقا يەنە زامانىۋى تەنتەربىيە تۈرلىرى قانات يايدۇرۇلدى ، ئاساسلىقلىرىدىن ۋالىبول ، ۋاسكېتبول ، تىكتاك توپ ، رادىئو گىمناستىكىسى قاتارلىقلار بار . 1982 ~ 1999 ـ يىلىغىچە 17 قېتىم مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە نورۇز دېھقان ـ چارۋىچىلار تەنھەربكەت مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلدى . ئاقيار ، ئىمامىلىرىم ، ياركۆۋرۈك ، ئاچاتاغ يېزىلىرىنىڭ تەنتەربىيە پائالىيەتلىرى جانلىنىپ كەتتى ، ئۇلار ئاپتونوم رايون بويىچە تەنتەربىيە خىزمىتىدىكى ئىلغار يېزا بولۇپ باھالاندى . 1990 ـ يىلى ناھىيىلىك تەنتەربىيە كومىتېتىنىڭ مۇدىرى ئەمەت يۈسۈپكە مەملىكەت بويىچە دېھقان ـ چارۋىچىلار تەنتەربىيە خىزمىتىدىكى ئىلغار شەخس دەپ نام بېرىلدى . ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر تەنتەربىيە پائالىيەتلىرىدىن ئاساسلىقى ئۇزۇنغا يۈگۈرۈش ، توپ ، شاھمات تۈرلىرى بار . 1999 ـ يىلى ناھىيە بويىچە يېزا ۋالىبول كومانىدىسى 58كە ، ۋاسكېتبول كومانىدىسى 29غا يەتتى ، ھەر ھېيىت ـ بايراملاردا يېزا ، كەنتلەردە مۇسابىقە پائالىيەتلىرى ئۆتكۈزۈلدى .

§ 1 . دېھقان ـ چارۋىچىلار تەنتەربىيىسى

1 . ئات بەيگىسى

بۇ پائالىيەت ئادەتتە دېھقانچىلىقنىڭ بوش ۋاقىتلىرىدا ۋە ھېيىت ـ بايرام كۈنلىرىدە ئۆتكۈزۈلىدۇ ، ئۇ ئىككى خىل بولىدۇ : بىر خىلىدا ، مۇسابىقىگە قاتنىشىدىغان كومانىدا 1000 مېتىرلىق ، 2000 مېتىرلىق ، 3000 مېتىرلىق مۇسابىقە گۇرۇپپىلىرىغا ئايرىلىدۇ . مۇسابىقە ۋاقتىدا ھەرقايسى گۇرۇپپىلار تۈز سىزىق بويىچە ئالدىغا قاراپ چاپىدۇ ، ئاخىرقى نۇقتىغا ئاۋۋال بارغىنى بىرىنچى بولىدۇ ، ئۇنىڭ ئارقىدا كەلگىنى ئىككىنچى ، ئۇنىڭ ئارقىدىكىسى ئۈچىنچى بولىدۇ . يەنە بىر خىلىدا ، كەك كەتكەن تۈز ئوتلاق ياكى سايلىقتا دىئامېتىرى 1000 مېتىر ئەتراپىدىكى يۇمىلاق مەيدان ھاسىل قىلىنىدۇ ، مۇسابىقە شۇ مەيدانىنى ئايلىنىپ ئېلىپ بېرىلىدۇ ، مۇساپىنى ئالدىدا بېسىپ بولغىنى ئۇتقان بولىدۇ . ئادەتتە 5000 مېتىرلىق ۋە 10 مىڭ مېتىرلىق مۇسابىقە گۇرۇپپىلىرى ئايرىپ چىقىلىپ ، ئالدىنقى ئالتە كىشى تاللاپ چىقىلىدۇ . مۇسابىقە ۋاقتىدا ئەتراپتىكى ئاممانىڭ تەنتەنە سادالىرىنى ياڭرىتىدۇ ، ئالقىش سادالىرى قومۇز ساداسى بىلەن بىرلىشىپ ، كەيپىيات ئىنتايىن قىزغىن

بولىدۇ ، مۇنەۋۋەر چەۋەندىاز مۇكاپاتلىنىدۇ ، مۇنەۋۋەر ئات مەدھىيلىنىدۇ . 2001 ـ يىلى ناھىيە بويىچە ئۇچ بەيگە مەيدانى بار بولدى .

2 . ئوغلاق تارتىش

ئوغلاق تارتىش بىر خىل قارشىلىشىش خاراكتېرى كۈچلۈك ، تالىشىش كەسكىن بولىدىغان تەنھەرىكەت تۈرى . بۇنىڭدا ، چەۋەندازلىق بەدىنىلىق كۈچلۈك ، ئات ئۈستى ماھارىتىلىك پىششىق بولۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ ، يەنە ئۇنىڭغا ماسلىشىدىغان كۈنگەن ئارغىماق بۇلۇشى كېرەك . شۇڭلاشقا ئوغلاق تارتىشقا قاتنىشىدىغان ماھىر ئادەتتە ئاساسىي ماھارەت مەشقىگە ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىدۇ . ئوغلاق تارتىش پائالىيىتىنى تولىراق دېھقانچىلىقنىڭ ئارىسال ۋاقىتلىرىدىكى ھېيىت ـ بايرام كۈنلىرىدە ئۆتكۈزۈلىدۇ . رىياسەتچى ئالدى بىلەن بوغۇزلىنىپ ئىچى ـ قارنى ئېلىۋېتىلگەن بىر ئوغلاقنى مۇسابىقە مەيدانىغا تاشلايدۇ ۋە ئوغلاق تارتىشىشنىڭ باشلانغانلىقىنى جاكارلايدۇ . ماھىرلار ئىككى كومانداغا بۆلىنىدۇ ، ھەر بىر كومانداغا 10 دىن ماھىر بولىدۇ ، ئۇلار رەڭلىك كىيىم كىيىدۇ . ئىككى كوماندا ئوغلاقنى ئورنۇپلىپ جان تىكىپ تالىشىدۇ ، ئوغلاقنى ئالغان ماھىر باشقا ماھىرغا سۈنۈپ بېرىدۇ ياكى يۈشۈرۈۋالىدۇ ، ئوغلاقنى تارتىۋالغان ماھىر ھەر يانغا يۈلقۇنۇپ يۈرۈپ ئاخىر ئوغلاق تاشلاش بەلگىلەنگەن رايونغا يېتىپ بارىدۇ ، قايسى كوماندا ئوغلاقنى ئېلىپ قېچىپ بەلگىلەنگەن رايونغا تاشلىيالىسا شۇ كوماندا ئۇتقان بولىدۇ .

3 . چېلىشىش

مىللىيچە چېلىشىشنىڭ تارىخى ئۇزۇن بولۇپ ، خەلق ئاممىسىنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشىپ كەلدى . چېلىشىش پائالىيىتىنى تولىراق خەلق ئارىسىدا يۈقىرى ئىناۋەتى بار پېشقەدەم داڭلىق چېلىشچىلار تەشكىللەيدۇ ۋە ئۇنىڭغا رەھبەرلىك قىلىدۇ . مۇسابىقە باشلىنىشتىن بۇرۇن رەھبەر ماھىرلارغا بەلۋاغ تارقىتىپ بېرىدۇ ، ماھىرلار بەلۋاغنى بېلىگە چىڭ باغلايدۇ . مۇسابىقە باشلانغاندىن كېيىن ئىككى ماھىر بىر بىرىنىڭ بەلۋېغىنى ياكى بېلىنى چىڭ تۇتۇپ قاتتىق تىركىشىدۇ . بۇ خىل چېلىشىش مۇسابىقىسى جۈڭگو تەنتەربىيىسىدە بەلگىلەنگەن شەكىلگىمۇ ، رودىۋاچە چېلىشىشقىمۇ ئوخشىمايدۇ ، ئۇ ئۆزىگە خاس شەكىلگە ئىگە ، ئۇنىڭدا قارشى تەرەپنى يىقىتىپ مۇرىسىنى يەرگە تەككۈزگىنى ئۇتقان بولىدۇ .

4 . خوراز سوقۇشتۇرۇش

بۇ ئەسلىدە خەلق ئارىسىدىكى كىچىك تېپتىكى مەدەنىيەت ـ تەنتەربىيە پائالىيىتى بولۇپ ، يەرلىك سوقۇشقاق خورازلار مۇسابىقىگە قاتناشتۇرۇلاتتى . ئىككى خوراز سوقۇشقاندا ئامما ئۇلارغا مەدەت بېرەتتى . مىنگو دەۋرىدە كىشىلەر خوراز سوقۇشتۇرۇش ئارقىلىق قىمار ئويناياتتى . قايسى خوراز ئۇتتۇرسا شۇ خورازنىڭ ئىگىسى ئۇتتۇرغان بولاتتى ۋە ئۇتقان تەرەپكە ئالدىنئالا تىكىلگەن دو بويىچە پۇل تۆلەيتتى . 50 ـ يىللاردىن كېيىن بۇنداق قىمار ئويناليدىغان بولدى ، خوراز سوقۇشتۇرۇش پائالىيىتىنى كۆپىنچە ھۆكۈمەتنىڭ ئالاقىدار تارماقلىرى تەشكىللەيدىغان بولدى . 1996 ـ يىلى ناھىيىلىك تەنتەربىيە مەيدانى پۈتكەندىن كېيىن ھەر يىلى خوراز سوقۇشتۇرۇش مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈپ تۇرۇلدى .

5 . ئات ئۈستىدە كۈچ سىنىشىش

بۇنىڭدا ئىككى تەرەپ ئىككى ماھىرنى چىقىرىدۇ ، ماھىرلار ئات ئۈستىدە تۇرۇپ بەلگىلەنگەن دائىرە ۋە ۋاقىت ئىچىدە بىرى ـ بىرىنى تارتىشىدۇ ، كىم قارشى تەرەپنى تارتىپ ئاتتىن چۈشۈرۈۋەتسە ، شۇ تەرەپ ئۇتقان بولىدۇ .

6 . ئات ئۈستىدە تۇرۇپ تەڭگە ئېلىش

بۇنىڭدا ماھىرلار ئات چېپىپ كېتىۋېتىپ يەردىكى تەڭگىنى تېرىپ ئالىدۇ ، كىم كۆپ تېرىۋالسا ، شۇ ئۇتقان بولىدۇ .

7 . چاقىپەلەك

بۇ قىز ـ چوكانلار قاتنىشىدىغان ئاساسلىق تەنتەربىيە پائالىيەتلىرىنىڭ بىرى . بۇنىڭدا 10 نەچچە مېتىر كېلىدىغان توم ياغاچ يەرگە قادىلىدۇ ، ئۈستىگە بىر چاق ئورنىتىلىدۇ ، چاققا تۆت ئارغامچا باغلىنىدۇ ، ئارغامچىنىڭ يەرگە 1.2 مېتىرچە كېلىدىغان يېرىگە بىر كىچىك چاق ئورنىتىلىدۇ ، ئۇ ئۈستىدىكى چاققا ئۇدۇل قىلىپ ئورنىتىلىدۇ ھەمدە ئۇنىڭغا بەش مېتىرچە كېلىدىغان ئىككى تال كالتەك كىرىشتۇرۇلۇپ ئورنىتىلىدۇ . قىزلار ئۈستۈنكى چاققا باغلانغان ئارغامچىنى چىڭ تۇتۇپ تۇرىدۇ ، يىگىتلەر ئاستىدىكى كىرىشتۇرۇلۇپ ئورنىتىلغان ئىككى تال كالتەكنى ئىتتىرىدۇ ، ئارغامچا چاقنىڭ ئايلىنىشىغا ئەگىشىپ چۆگىلەيدۇ ، چىرايلىق كىيىنگەن قىزلار چاقنىڭ چۆگىلىشىگە ئەگىشىپ تېز سۈرئەتتە پېقىرايدۇ ، چاق قانچە تېز چۆگىلىگەنسېرى قىزلار بوشلۇقتا شۇنچە ئېگىز ئۇچىدۇ ، بوشلۇقتا پىرقىرىغاچ قالتىس ماھارەتلەرنى كۆرسىتىدۇ .

§ 2 . ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر تەنتەربىيىسى

1 . ئۇزۇنغا يۈگۈرۈش

ئۇزۇنغا يۈگۈرۈش — ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر تەنتەربىيىسىدە ئېلىپ بېرىلىدىغان تۇرلەرنىڭ بىرى ، ئورگان ، كارخانا ـ كەسىپىي ئورۇن ، مەھەللە ۋە تۇرۇشلۇق قىسىملاردا نۇرغۇن ئۇزۇنغا يۈگۈرۈش ھەۋەسكارلىرى بار . 1986 ـ يىلىدىن باشلاپ ھەر يىلى قىشتا ناھىيە بازىرىنى ئايلىنىپ ئۇزۇنغا يۈگۈرۈش مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلۈپ تۇردى ، مۇسابىقىنىڭ مۇساپىسى 5000 مېتىر بولدى ، ئۇتۇپ چىققانلارغا مۇكاپات بېرىلدى .

2 . توپ تۇرلىرى

ۋاسكېتبول ، ۋالىبول ، تىكتاك توپ ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر ئارىسىدا بىرقەدەر ئومۇملاشقان . ۋاسكېتبول ، ۋالىبول مۇسابىقىسى ئورگانلار بىلەن ئورگانلار ئوتتۇرىسىدا داۋاملىق ئۆتكۈزۈلگەندىن باشقا ، ھېيىت ـ بايرام ، دەم ئېلىش كۈنلىرىدىمۇ لەۋھە تالىشىش مۇسابىقىسى ، دوستلۇق مۇسابىقىسى ، ئۆلچەمگە يېتىش مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلۈپ تۇردى . 1956 ～ 2001 ـ يىلىغىچە 60 قېتىم ۋاسكېتبول مۇسابىقىسى ، 55 قېتىم ۋالىبول مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلدى . 1956 ـ يىلى ناھىيىنىڭ ئەرلەر ۋالىبول كومانىدىسى ۋىلايەتلىك ۋالىبول مۇسابىقىسىگە قاتنىشىپ چېمپىيون بولدى . پەي توپ ، پۇتبول قاتارلىق تۇرلەرمۇ قانات يايدۇرۇلدى ، بىراق ۋاسكېتبول ، ۋالىبوللاردەك ئومۇملاشمىدى ، سەۋىيە ئومۇمىيۈزلۈك تۆۋەن بولدى . 1998 ـ يىلى پۇتبول مەيدانى ياسالغاندىن كېيىن پۇتبول بىرقەدەر تېز راۋاجلاندى ، چوڭ ئىدارە ، ئورۇنلاردا پۇتبول كومانىدىسى قۇرۇلدى .

3 . شاھمات

شاھمات تۇرلىرىدىن ئاساسلىقى جۈڭگوچە شاھمات ، خەلقئاراچە شاھمات ۋە قورشاۋ شاھماتلار بار ، ھەۋەسكارلار بازار ـ يېزىلارغا تارقالغان ، ناھىيە بازىرىدا كۆپرەك ، ھېيىت ـ بايرام ، دەم ئېلىش كۈنلىرى

دائىم شاھمات مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلىدۇ . جۈڭگوچە شاھماتتا سەۋىيىسى بىرقەدەر ياخشى ماھىرلاردىن لى چېڭلياڭ ، لى سى ، زى يۈپىڭ قاتارلىقلار بار . ئوچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر كومانداسى ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ئىشچىلار ئۈيۈشمىسى ئۈيۈشتۇرغان جۈڭگوچە شاھمات مۇسابىقىسىگە قاتنىشىپ كۆپ قېتىم كوللېكتىپ ئىككىنچى ۋە شەخسىلەر بويىچە بىرىنچى بولدى . خەلقئارا شاھمات ماھىرلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئۇيغۇر .

بۈنىڭدىن باشقا ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر تەنتەربىيە پائالىيىتىدە يەنە رادىئو گىمناستىكىسى (ناھىيىلىك پارتكوم ، ھۆكۈمەت ئورگىنى ، پۈل مۇئامىلە سىستېمىسى ھەر كۈنى ئىشقا چۈشۈشتىن ئىلگىرى گىمناستىكا ئويناش تۈزۈمىنى داۋاملاشتۇردى) ، بەدەن چېنىقتۇرۇش ، تاغقا چىقىش ، يەل گۈمپىسى مەشىق قىلىش ، سۇ ئۈزۈش ، قارتا ئويناش قاتارلىق پائالىيەتلەر قانات يايدۇرۇلدى ، رادىئو گىمناستىكىسىدىن باشقا تۈرلەرگە قاتنىشىدىغان خادىملار ئانچە كۆپ ئەمەس . 2001 ـ يىلى ناھىيە بويىچە «ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر ئائىلىسى» 25 كە يەتتى ، بۇلار ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر تەنتەربىيە پائالىيىتى قىلىدىغان ئورۇنلاردۇر .

Ⅱ باب

مەكتەپ تەنتەربىيىسى

§1 . ئىشتىن سىرتقى تەنتەربىيە مەكتىپى

1974 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى ناھىيىلىك ئىشتىن سىرتقى تەنتەربىيە مەكتىپى قۇرۇلۇپ ، ژاسكېتبول ، ۋالىبول ، تىكتاك توپ سىنىپلىرى ئېچىلدى . 1978 ـ يىلى بۇ مەكتەپنىڭ ژاسكېتبول سىنىپى ئاپتونوم رايون بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن ژاسكېتبول مۇسابىقىسىگە قاتنىشىپ خېلى ياخشى نەتىجىگە ئېرىشتى ، زۇلپىيە ئالتۇن مېدال ئالدى ، كوماندا ئەزاسى ھېيىت موللا ، باھار توختى ئاپتونوم رايونلۇق ژاسكېتبول كومانداسى ئەزالىقىغا تاللاندى . 1981 ـ يىلى مەكتەپنىڭ ۋالىبول سىنىپى بېيجىڭدىكى مەملىكەتلىك ئىشتىن سىرتقى تەنتەربىيە مۇسابىقىسىگە قاتنىشىپ ، «مۇنەۋۋەر كوماندا» بولۇپ باھالاندى . 2001 ـ يىلى ئىشتىن سىرتقى تەنتەربىيە مەكتىپىدە ژاسكېتبول ، ۋالىبول ، پۇتبول ، يېنىك ئاتلېتىكا ، چېلىشىش سىنىپى ئېچىلدى ، ئوقۇغۇچىسى 80گە يەتتى .

§2 . ئونتۇرا ، باشلانغۇچ مەكتەپ تەنتەربىيىسى

مىنگونىڭ 23 ـ يىلى (1934 ـ يىلى) ناھىيىلىك مەدەنىيەت ـ ماۋارىپنى ئىلگىرى سۈرۈش جەمئىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ئۈچ مەركىزىي باشلانغۇچ مەكتەپ قۇرۇلدى . مەكتەپ بىرلىك قىلىنىپ تەنتەربىيە پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى ، تەنتەربىيە پائالىيەت تۈرلىرىدىن يۇگۇرۇش ، سەپ تۈزۈش گىمناستىكىسى ،

ۋالىبول ، ۋاسكېتبول قاتارلىقلار بار ئىدى . كېيىن ھەر يىلى بالىلار بايرىمىدا توققۇز بۇلاق باغچىسىدا يېنىك ئاتلېتىكا مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلدى . جۈملىدىن كېيىن تەنتەربىيە ئوتتۇرا ، باشلانغۇچ مەكتەپ دەرسلىكىگە كىرگۈزۈلدى . ۋاسكېتبول ، ۋالىبول مەكتەپ تەنتەربىيىسىدىكى ئاساسلىق تۈر بولۇپ قالدى ، شۇنىڭدىن كېيىن ئېگىزگە سەكرەش ، يىراققا سەكرەش ، ئۈزۈنغا يۈگۈرۈش قاتارلىق يېنىك ئاتلېتىكا تەنھەرىكەت تۈرلىرى قانات يايدۇرۇلدى .

تەنتەربىيە دەرسى　50 ـ يىللارنىڭ بېشىدا بازار ، يېزىلاردىكى ئوتتۇرا ، باشلانغۇچ مەكتەپلەردە تەنتەربىيە دەرسى ئۆتۈلدى ، سەپ تۈزۈش ، گىمناستىكا ، يۈگۈرۈش ، سەكرەش قاتارلىق تەنتەربىيە تۈرلىرى بويىچە ئوقۇتۇش ئېلىپ بېرىلدى ، مەۋسۇم ئاخىرىدا تەنتەربىيىدىن ئىمتىھان ئېلىندى ، ئىمتىھان نەتىجىسى ئوقۇغۇچىلارنىڭ نەتىجە ئارخىپىغا خاتىرىلەندى . 50 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئوتتۇرا مەكتەپ تەنتەربىيە دەرسى جۈملىگو تەنتەربىيە چېنىقىش ئۆلچىمى بويىچە ئۆتۈلدى ۋە ئىمتىھان ئېلىندى . «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە ھەربىي مەشىق تەنتەربىيە دەرسىنىڭ ئورنىنى ئالدى . 1977 ـ يىلىدىن كېيىن ئوقۇتۇش تەرتىپىنىڭ ئەسلىگە كېلىشىگە ئەگىشىپ ، ئوتتۇرا ، باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ تەنتەربىيە دەرسىمۇ پەيدىنپەي نورمال ئىزغا چۈشتى . دۆلەتنىڭ «ئوتتۇرا ، باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ تەنتەربىيە ئوقۇتۇش پروگراممىسى» ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن ، تەنتەربىيە دەرسىگە ئومۇميۈزلۈك ئەھمىيەت بېرىلىپ ، ئاساسىي دەرس قاتارىغا كىرگۈزۈلدى ۋە ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئۆرلەپ ئوقۇشى ، سىنىپتىن قېلىشىدىكى ئۆلچەمنىڭ بىرى قىلىندى . 2001 ـ يىلى ناھىيە بويىچە ئوتتۇرا ، باشلانغۇچ مەكتەپلەردىكى مەخسۇس تەنتەربىيە ئوقۇتقۇچىسى 81گە يەتتى ، ناھىيە بويىچە 25 ۋاسكېتبول مەيدانى ، 22 ۋالىبول مەيدانى ، 21 پۇتبول مەيدانى ، 21 يېنىك ئاتلېتىكا مەيدانى ، 21 ئېغىز تىكتاك توپ ئۇيى ، 1987 دانە ياغاچ ئات ، تاق ۋە قوش تورنىك قاتارلىق تەنھەرىكەت ئۈسكۈنىلىرى بار بولدى .

تەنتەربىيە پائالىيىتى　ئوتتۇرا ، باشلانغۇچ مەكتەپلەردە ئوقۇتۇش پىلانى بويىچە يېنىك ئاتلېتىكا ، توپ تۈرلىرى ، گىمناستىكا قاتارلىق تۈرلەر بويىچە تەنتەربىيە ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ يېتەكچىلىكىدە مەشىق ئېلىپ بېرىلدى ، ھەر يىلى ئەتىياز ، كۈز پەسىللىرىدە ئوقۇغۇچىلار تەنتەربىيە مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلدى ، ئوخشىمىغان پەسىللەرگە ئاساسەن ئوتتۇرا ، باشلانغۇچ مەكتەپلەر يەككە تۈردىكى مۇسابىقىلەرنى ، مەسىلەن ، ئۈزۈنغا يۈگۈرۈش ، ئارغامچا تارتىشىش ، ۋاسكېتبول ، ۋالىبول مۇسابىقىلىرىنى ئۆيۇشتۇرۇپ تۇردى . 1981 ـ يىلى ئاقيار ئوتتۇرا مەكتەپ قىز ئوقۇغۇچىلار كوماندىسى ئاپتونوم رايونلۇق تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىنىڭ ۋالىبول تۈرىگە قاتنىشىپ چېمپىيون بولدى .

1999 ـ يىلى ئۆچتۇرپان ناھىيىسىدىكى ئوتتۇرا ، باشلانغۇچ مەكتەپ تەنتەربىيىسىنىڭ ئۆلچەمگە يېتىش ئەھۋالىنى تەكشۈرۈپ ئوتكۈزۈۋېلىشقا دائىر مەلۇمات

جەدۋەل : 26 ـــ 1

مەكتەپ	سانى	تەنتەربىيە ئوقۇتقۇچىسى		جەمئىي ئوقۇغۇچى	ئۆلچەمگە يېتىش ئەھۋالى			تەنتەربىيە مەيدانلىرى	تەنھەرىكەتچىلەر		
		مەخسۇس	قوشۇمچە		ئوقۇش پىشىدىكى ئوقۇغۇچى	لايىقلىنىش بولغىنى	نىسبىتى (%)		كوماندا	تەنھەرىكەتچى	ھېيئىلىك مەشىق سانى
ناھىيىلىك 1 ـ ئوتتۇرا مەكتەپ	24	4		913	913	721	83.1	يېنىك ئاتلېتىكا ، ۋاسكېتبول ، ۋالىبول	4	80	6

ناھىيىلىك 2 - ئوتتۇرا مەكتەپ	10	1		270	270	217	81	يېنىك ئاتلېتىكا، ۋاسكېتبول، ۋالىبول	2	80	6
ناھىيىلىك 3 - ئوتتۇرا مەكتەپ	16	2	1	425	425	342	84	يېنىك ئاتلېتىكا، ۋاسكېتبول، ۋالىبول	3	60	6
ئاقتوقاي ئوتتۇرا مەكتەپ	17	2	1	741	741	631	93	يېنىك ئاتلېتىكا، ۋاسكېتبول، ۋالىبول	3	60	6
ياركۆۋرۈك ئوتتۇرا مەكتەپ	20	2	1	925	925	735	80.5	يېنىك ئاتلېتىكا، ۋاسكېتبول، ۋالىبول	3	60	6
ئاچاتاغ ئوتتۇر مەكتەپ	22	4		919	919	712	81	يېنىك ئاتلېتىكا، ۋاسكېتبول، ۋالىبول	3	60	6
ئاقيار ئوتتۇرا مەكتەپ	31	5		1377	1377	1072	80.1	يېنىك ئاتلېتىكا، ۋاسكېتبول، ۋالىبول	3	70	6
ئىماملىرىم ئوتتۇرا مەكتەپ	24	3		1034	1034	860	84	يېنىك ئاتلېتىكا، ۋاسكېتبول، ۋالىبول	3	70	6
يېڭىئاۋات ئوتتۇرا مەكتەپ	15	3		818	818	666	82	يېنىك ئاتلېتىكا، ۋاسكېتبول، ۋالىبول	3	60	6
ئوتبېشى ئوتتۇرا مەكتەپ	19	2	1	928	928	730	81.6	يېنىك ئاتلېتىكا، ۋاسكېتبول، ۋالىبول	3	60	6
يامانسۇ ئوتتۇرا مەكتەپ	12	2		507	507	439	87	يېنىك ئاتلېتىكا، ۋاسكېتبول، ۋالىبول	3	60	6
ناھىيىلىك 1 - باشلانغۇچ مەكتەپ	17	1	1	760	518	425	82.8	يېنىك ئاتلېتىكا، ۋاسكېتبول، ۋالىبول	2	50	4.5
ناھىيىلىك 2 - باشلانغۇچ مەكتەپ	23	2	1	909	524	427	80.9	يېنىك ئاتلېتىكا، ۋاسكېتبول، ۋالىبول	2	50	4.5
ناھىيىلىك 3 - باشلانغۇچ مەكتەپ	23	1	2	1003	620	514	85	يېنىك ئاتلېتىكا، ۋاسكېتبول، ۋالىبول	2	50	4.5
ناھىيىلىك 4 - باشلانغۇچ مەكتەپ	20	1	1	469	325	258	80.3	يېنىك ئاتلېتىكا، ۋاسكېتبول، ۋالىبول	2	50	4.5
ئاقتوقاي مەركىزىي باشلانغۇچ مەكتەپ	12	1		374	246	199	82.2	يېنىك ئاتلېتىكا، ۋاسكېتبول، ۋالىبول		50	4.5
ياركۆۋرۈك مەركىزىي باشلانغۇچ مەكتەپ	12	1		339	221	174	79	يېنىك ئاتلېتىكا، ۋاسكېتبول، ۋالىبول	2	50	4.5

ئاجاتاغ مەركەزىي باشلانغۇچ مەكتەپ	14	1		560	313	271	87	بينك ئاتلېتىكا ، ۋاسكېتبول ، ۋالەيبول	2	50	4.5
ئاقبار مەركەزىي باشلانغۇچ مەكتەپ	15	1	1	457	262	211	83	بينك ئاتلېتىكا ، ۋاسكېتبول ، ۋالەيبول	2	50	4.5
ئىمامىلىرىم مەركەزىي باشلانغۇچ مەكتەپ	11	1		436	289	244	84.4	بينك ئاتلېتىكا ، ۋاسكېتبول ، ۋالەيبول	2	50	4.5
يېڭىئاۋات مەركەزىي باشلانغۇچ مەكتەپ	11	1		421	246	210	80	بينك ئاتلېتىكا ، ۋاسكېتبول ، ۋالەيبول	2	50	4.5
ئوتبېشى مەركەزىي باشلانغۇچ مەكتەپ	12	1	1	418	296	198	80	بينك ئاتلېتىكا ، ۋاسكېتبول ، ۋالەيبول	2	50	4.5
يامانسۇ مەركەزىي باشلانغۇچ مەكتەپ	7	1		337	219	176	81	بينك ئاتلېتىكا ، ۋاسكېتبول ، ۋالەيبول	2	50	4.5

Ⅲ باب

تەنتەربىيە مۇسابىقىسى

§1 . مۇسابىقە مەيدانى

1986 ـ يىلى ئاپتونوم رايونلۇق تەنتەربىيە كومىتېتى بىلەن ئۈچتۇرپان ناھىيىسى بىرلىكتە 1 مىليون 200 مىڭ يۇەن مەبلەغ سالغان دۆلەت ئۆلچەمدىكى تەنتەربىيە سارىيى پۈتتى ، بۇ سارايىنىڭ قۇرۇلۇش كۆلىمى 1330 كۋادرات مېتىر بولۇپ ، 1000 دىن ئارتۇق تاماشىبىن سىغدۇ . 1991 ـ يىلى شۇجۇدا ئېچىلغان مەملىكەت بويىچە ناھىيە دەرىجىلىك تەنتەربىيە سارايلىرىنى سىلىشتۇرۇپ باھالاشتا ناھىيىلىك تەنتەربىيە سارىيى 1 ـ دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى . 1998 ـ يىلى 10 ـ ئايدا 416 مىڭ يۇەن مەبلەغ سىلىنىپ ناھىيىلىك تەنتەربىيە سارىيى ئۆزگەرتىلدى ، ساراي ئىچىگە 600 كۋادرات مېتىر كۆلەمدە ياغاچ تاختاي ياتقۇزۇلدى ، 760 ئورۇندۇق ئورنىتىلدى ھەمدە تام ـ تورۇس ، چىراق ، دەرۋازىلىرى يېزىلدى ۋە ئۆزگەرتىلدى ، 90 مىڭ يۇەن قىممەتلىدىكى خەلقئارالىق ئۆلچەمگە يەتكەن ، سۈيۇق يېسىملىق ئېگىزلەتكىلى ، تۆۋەنلەتكىلى بولىدىغان گاز سېتىۋېلىندى . تەنتەربىيە سارىيىدا ۋاسكېتبول ، ۋالىبول ، پەي توپ ، تىكتاك توپ ، چېلىشىش ، رادىئو گىمناستىكىسى ، ساغلاملىق گىمناستىكىسى قاتارلىق تەنتەربىيە پائالىيەتلىرىنى ئۆتكۈزگىلى بولىدۇ . ئۆزگەرتىپ ياسالغاندىن كېيىنكى تەنتەربىيە سارىيى شىنجاڭدىكى ناھىيە (شەھەر) لىك تەنتەربىيە سارايلىرى ئىچىدە ئالدىنقى قاتاردىكى ئۆلچەملىك تەنتەربىيە سارىيى بولدى . 1999 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 22 ~ 25 ـ

كۇنىگىچە ناھىيىلىك تەنتەربىيە سارىيىدا ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ئىشتىن سىرتقى تەنتەربىيە مەكتەپلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى ۋە خەلقئاراچە چېلىشىش مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلدى .

1990 ـ يىلى ئاددىي يېنىك ئاتلېتىكا مەيدانى ياسالدى . 1998 ـ يىلى 11 ـ ئايدا ناھىيىلىك پارتكوم ، خەلق ھۆكۈمىتى ناھىيە بازىرىدىكى ئورگان ، كەسپىي ۋە كارخانا ئورۇنلار ، ئاممىۋى تەشكىلاتلاردىكى كادىر ، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنى خالىسانە ئەمگەك قىلىشقا سەپەرۋەر قىلىپ ، يېنىك ئاتلېتىكا مەيدانىنى ئۆزگەرتتى ، 3710 كۇب مېتىر توپا قېزىلدى ۋە تىندۇرۇلدى . 1999 ـ يىلى 4 ـ ئايدا ناھىيە مالىيىسىدىن 600 نەچچە مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنىپ ناھىيىلىك يېنىك ئاتلېتىكا مەيدانى ئۆزگەرتىپ ياسالدى ، تاماشىبىنلار كۆرۈش سۇپىسى ، لاپاس ، رەئىس سەھنىسى ، چىراقلىق توپ مەيدانى ، پۇتبول مەيدانى ياسالدى ، 10 مىڭ كۋادرات مېتىر يەرگە چىم يانقۇزۇلدى ۋە ھەر خىل گۈل ـ گىياھ ، دەل ـ دەرەخ تىكىلدى ، بۇ جاي بازار خەلقىنىڭ ئازادە ئارام ئالىدىغان ياخشى جايى بولۇپ قالدى . شۇ يىلى 11 ـ ئايدا ئۇچتۇرپان ناھىيىسى بويىچە تۇنجى پۇتبول مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلدى .

§2 . ناھىيىدىكى مۇسابىقىلەر

مىنگونىڭ 23 ـ يىلى (1934 ـ يىلى) 6 ـ ئايدا ناھىيىدىكى ئوتتۇرا ، باشلانغۇچ مەكتەپلەر توققۇزبۇلاق باغچىسىدا تۇنجى نۆۋەتلىك يېنىك ئاتلېتىكا مۇسابىقىسى ئۆتكۈزدى . جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ، تەنتەربىيە پائالىيەتلىرى جۇش ئۇرۇپ راۋاجلاندى ، مۇسابىقە پائالىيەتلىرى دائىم ئېلىپ بېرىلدى . پەقەت 2001 ـ يىلىلا توپ ، شاھمات تۇرلىرىدىكى مۇسابىقىلار ئۈيۇشتۇرۇلغاندىن باشقا يەنە ، ئارغامچا تارتىشىش ، چېلىشىش ، ئۇزۇنغا يۈگۈرۈش قاتارلىق مۇسابىقە پائالىيەتلىرى ئۈيۇشتۇرۇلدى ، جەمئىي ئالتە قېتىم ھەر خىل مۇسابىقە ئۆتكۈزۈلدى ، بۇنىڭ بىلەن ھەر مىللەت خەلق ئاممىسىنىڭ مەدەنىيەت تەنتەربىيە تۇرمۇشى بېيىتىلدى .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە 1982 ـ يىلىدىن 2001 ـ يىلىغىچە ئۆتكۈزۈلگەن تەنتەربىيە مۇسابىقىلىرىنىڭ ئەھۋالى

جەدۋەل : 26 — 2

تەنتەربىيە مۇسابىقىسى	ۋاقتى	ئورنى	كوماندا سانى	تەنھەرىكەتچى سانى	
				جەمئىي	بۇنىڭ ئىچىدە ئايال
1 ـ نۆۋەتلىك نوروز دېھقان ـ چارۋىچىلار تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى	1982. 2	ياڭخى گوڭشىسى	9	480	
2 ـ نۆۋەتلىك نوروز دېھقان ـ چارۋىچىلار تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى	1983. 2	ياڭخى گوڭشىسى	9	379	
3 ـ نۆۋەتلىك نوروز دېھقان ـ چارۋىچىلار تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى	1984. 2	ياڭخى گوڭشىسى	9	379	
4 ـ نۆۋەتلىك نوروز دېھقان ـ چارۋىچىلار تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى	1985. 2	ئاچاتاغ يېزىسى	9	358	

5 ـ نۆۋەتلىك نۇرۇز دېھقان ـ چارۋىچىلار تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى	1986. 2	ئاچاتاغ بېزىسى	9	369	
6 ـ نۆۋەتلىك نوروز دېھقان ـ چارۋىچىلار تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى	1987. 2	ئاچاتاغ بېزىسى	9	354	
7 ـ نۆۋەتلىك نوروز دېھقان ـ چارۋىچىلار تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى	1988. 2	ئاچاتاغ بېزىسى	9	390	
«1 ـ ماي» ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر ۋالىبول مۇسابىقىسى	1988. 4	ناھىيىلىك تەنتەربىيە سارىيى	9	108	
«1 ـ ماي» باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ رادىئو گىمناستىكىسى مۇسابىقىسى	1988. 6	ناھىيىلىك تەنتەربىيە مەيدانى	9	420	210
«1 ـ نۆكتەبىر» ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر ۋاسكېتبول مۇسابىقىسى	1988. 10	ناھىيىلىك تەنتەربىيە سارىيى	4	120	
8 ـ نۆۋەتلىك نوروز دېھقان ـ چارۋىچىلار تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى	1989. 2	ئاچاتاغ بېزىسى	12	348	
«8 ـ مارت» ئايال ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ ئاستا ۋېلىسىپىت مىنىش مۇسابىقىسى	1989. 3	ناھىيىلىك تەنتەربىيە سارىيى	9	56	56
«1 ـ نۆكتەبىر» ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر ۋالىبول مۇسابىقىسى	1989. 9	ناھىيىلىك تەنتەربىيە سارىيى	7	84	
ناھىيە بازىرىنى ئايلىنىپ قىشلىق ئۇزۇنغا يۈگۈرۈش ۋسابىقىسى	1989. 12	ناھىيە بازىرى		1900	782
9 ـ نۆۋەتلىك نوروز دېھقان ـ چارۋىچىلار تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى	1990. 2	ئاچاتاغ بېزىسى	9	372	
«1 ـ ماي» ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر ۋالىبول مۇسابىقىسى	1990. 4	ناھىيىلىك تەنتەربىيە سارىيى	9	96	
ئوتتۇرا ، باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ يېنىك ئاتلېتىكا مۇسابىقىسى	1990. 5	ناھىيىلىك 2 ـ ئوتتۇرا مەكتەپ	5	125	60
«1 ـ نۆكتەبىر» ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر ۋاسكېتبول مۇسابىقىسى	1990. 10	ناھىيىلىك تەنتەربىيە سارىيى	10	120	
10 ـ نۆۋەتلىك نوروز دېھقان ـ چارۋىچىلار تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى	1991. 2	ئاچاتاغ بېزىسى	9	368	
«1 ـ ماي» ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر ۋالىبول مۇسابىقىسى	1991. 5	ناھىيىلىك تەنتەربىيە سارىيى	9	107	
«1 ـ نۆكتەبىر» ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر شاھمات مۇسابىقىسى ، 7 ـ يۈرۈش رادىئو گىمناستىكىسى مۇسابىقىسى	1991. 10	ناھىيىلىك ياشانغانلار پائالىيەت مەركىزى		47	
ناھىيە بازىرىنى ئايلىنىپ قىشلىق ئۇزۇنغا يۈگۈرۈش مۇسابىقىسى	1991. 12	ناھىيە بازىرى		1290	470
11 ـ نۆۋەتلىك نوروز دېھقان ـ چارۋىچىلار تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى	1992. 2	ئاچاتاغ بېزىسى	9	370	

«8 - مارت» ئايال ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئارغامچا تارتىشىش مۇسابىقىسى	1992. 3	ناھىيىلىك تەنتەربىيە مەيدانى	10	120	120
ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ يېنىك ئاتلېتىكا مۇسابىقىسى	1992. 4	ناھىيىلىك 2 - ئوتتۇرا مەكتەپ	5	127	64
«1 - ئۆكتەبىر» ئىشچى - خىزمەتچىلەر ژاسكېتبول مۇسابىقىسى	1992. 10	ناھىيە بازىرى	8	88	
ناھىيە بازىرىنى ئايلىنىپ قىشلىق ئۈزۈنغا يۈگۈرۈش مۇسابىقىسى	1992. 12	ناھىيىلىك تەنتەربىيە ساربىيى		1700	829
12 - نۆۋەتلىك نوروز دېھقان - چارۋىچىلار تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى	1993. 8	سوپۇنتا بەيگە مەيدانى	9	346	
«1 - ئۆكتەبىر» ئىشچى - خىزمەتچىلەر ژاسكېتبول مۇسابىقىسى	1993. 9. 27	ناھىيىلىك تەنتەربىيە ساربىيى	10	104	
ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ژالبول مۇسابىقىسى	1993. 4. 12	ياركۆزۈك يېزىلىق ئوتتۇرا مەكتەپ	18	216	106
«1 - ماي» ئىشچى - خىزمەتچىلەر ژالبول مۇسابىقىسى	1993. 4	ناھىيىلىك تەنتەربىيە ساربىيى	10	107	
13 - نۆۋەتلىك نوروز دېھقان - چارۋىچىلار تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى	1994. 2	سوپۇنتا بەيگە مەيدانى	9	378	
«8 - مارت» ئايال ئىشچى - خىزمەتچىلەر ژالبول مۇسابىقىسى	1994. 3. 6	ناھىيىلىك تەنتەربىيە ساربىيى	4	48	48
«1 - ئۆكتەبىر» ئىشچى - خىزمەتچىلەر ژالبول مۇسابىقىسى	1994. 10	ناھىيىلىك تەنتەربىيە ساربىيى	12	120	
14 - نۆۋەتلىك نوروز دېھقان - چارۋىچىلار تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى	1995. 2	سوپۇنتا بەيگە مەيدانى	9	381	
ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ژالبول مۇسابىقىسى	1995. 4. 18	ئاچاتاغ يېزىلىق ئوتتۇرا مەكتەپ	18	216	
«1 - ماي» ئىشچى - خىزمەتچىلەر ژالبول مۇسابىقىسى	1995. 5. 1	ناھىيىلىك تەنتەربىيە ساربىيى	12	144	
«1 - ئۆكتەبىر» ئىشچى - خىزمەتچىلەر ژاسكېتبول مۇسابىقىسى	1995. 9. 24	ناھىيىلىك تەنتەربىيە ساربىيى	12	144	
15 - نۆۋەتلىك نوروز دېھقان - چارۋىچىلار تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى	1996. 2. 26	سوپۇنتا بەيگە مەيدانى	9	360	
«8 - مارت» ئايال ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئارغامچا تارتىشىش مۇسابىقىسى	1996. 3. 7	ناھىيىلىك تەنتەربىيە مەيدانى	12	130	130
ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ژالبول مۇسابىقىسى	1996. 4. 20	ئاقبار يېزىلىق ئوتتۇرا مەكتەپ	20	240	120
«1 - ماي» ئىشچى - خىزمەتچىلەر ژالبول مۇسابىقىسى	1996. 5. 1	ناھىيىلىك تەنتەربىيە ساربىيى	12	140	

«1 ـ ئۆكتەبىر» باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى پۈتبول مۇسابىقىسى	1996. 5. 30	ناھىيىلىك تەنتەربىيە مەيدانى	4	80	
«1 ـ ئۆكتەبىر» ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر ۋاسكېتبول مۇسابىقىسى	1996. 9. 27	ناھىيىلىك تەنتەربىيە مەيدانى	10	120	
ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ ۋېلىسىپىت مىنىش مۇسابىقىسى	1996. 12. 31	ناھىيىلىك تەنتەربىيە مەيدانى		592	180
«سودا ـ سانائەت بانكىسى لوڭقىسى» ناھىيە بازىرىنى ئايلىنىپ قىشلىق ئۇزۇنغا يۈگۈرۈش مۇسابىقىسى	1997. 1. 10	ناھىيە بازىرى		1500	720
ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر شاھمات مۇسابىقىسى	1997. 2. 1	ناھىيىلىك ياشانغانلار پائالىيەت مەركىزى		50	
«8 ـ مارت» ئايال ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر ئارغامچا تارتىشىش مۇسابىقىسى	1997. 3. 7	ناھىيىلىك تەنتەربىيە مەيدانى	12	140	140
ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ۋالىبول مۇسابىقىسى	1997. 4. 25	ناھىيىلىك تەنتەربىيە سارىيى	20	250	123
«1 ـ ئىيۇل»نى تەبرىكلەش ، شىياڭگاڭنىڭ ۋەتەن قوينىغا قايتىپ كەلگەنلىكىنى كۈتۈۋېلىش مۇناسىۋىتى بىلەن ئۆتكۈزۈلگەن 8 ـ يۈرۈش رادىئو گىمناستىكا-سى ، ۋاسكېتبول مۇسابىقىسى	1997. 7. 1	ناھىيىلىك تەنتەربىيە سارىيى	35	2500	
«1 ـ ئۆكتەبىر»بېزا ئىگىلىك بانكىسى لوڭقىسى ئارغامچا تارتىشىش ، شاھمات مۇسابىقىسى	1997. 10. 1	ناھىيىلىك پېشقەدەم كادىرلار پائالىيەت مەركىزى	20	220	80
16 ـ نۆۋەتلىك نوروز دېھقان ـ چارۋىچىلار تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى	1998. 2	سويۇنتا بەيگە مەيدانى	9	360	
«8 ـ مارت» ئايالار ئاستا ۋېلىسىپىت مىنىش مۇسابىقىسى	1998. 3. 6	ناھىيىلىك تەنتەربىيە مەيدانى		35	35
ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ۋالىبول مۇسابىقىسى	1998. 4. 19	ناھىيىلىك 1 ـ ئوتتۇرا مەكتەپ	20	240	120
ناھىيىلىك ئوقۇتقۇچى ، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ ۋالىبول مۇسابىقىسى	1998. 5. 1	ناھىيىلىك تەنتەربىيە سارىيى	12	144	
«1 ـ ئىيۇن» باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى پۈتبول مۇسابىقە-سى	1998. 5. 30	ناھىيىلىك تەنتەربىيە مەيدانى	4	80	
ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ شاھمات مۇسابىقىسى	1998. 7. 23	ناھىيىلىك پېشقەدەم كادىرلار پائالىيەت مەركىزى		45	
ناھىيىلىك تەنتەربىيە سارىيىنى ئۆزگەرتىش قۇرۇلۇشىنىڭ پۈتۈش مۇناسىۋىتى بىلەن لېنتا كېسىش مۇراسىمى ۋە ئارمىيە ـ خەلق ئىككىنى ھىمايە قىلىش پائالىيىتى بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن ۋاسكېتبول مۇسابىقىسى	1998. 10. 25	ناھىيىلىك تەنتەربىيە سارىيى	24	250	

چافاندى كۆتۈۋېلىش مۇناسىۋىتى بىلەن ئۆتكۈزۈلگەن ئارمىيە - خەلقئاق تىكتاك توپ ، شاھمات مۇسابىقىسى	1999. 1. 26	10	ناھىيىلىك تەنتەربىيە سارىيى ، پېشقەدەم كادىرلار پائالىيىتى مەركىزى	80	
«8 - مارت» ئاياللار ئارغامچا تارتىشىش مۇسابىقىسى	1999. 3	12	ناھىيىلىك تەنتەربىيە مەيدانى	150	150
ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ۋالىبول مۇسابىقىسى	1999. 4. 23	40	ناھىيىلىك تەنتەربىيە سارىيى	1000	260
دۆلەت قۇرۇلغانلىقىنىڭ 50 يىللىقىنى تەبرىكلەش مۇناسىۋىتى بىلەن ئۆتكۈزۈلگەن ئىشچى - خىزمەتچىلەر تەنتەربىيە مۇسابىقىسى	1999. 9	26	ناھىيىلىك تەنتەربىيە مەيدانى	1220	240
17 - نۆۋەتلىك نوروز دېھقان - چارۋىچىلار تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى	1999. 10. 10	9	بازارلىق 3 - كەنت ، ئوتبېشى يېزىلىق 9 - كەنت	220	
ئاۋىئىنىك ۋەتەن قوينىغا قايتىپ كەلگەنلىكىنى تەبرىكلەش مۇناسىۋىتى بىلەن ئۆتكۈزۈلگەن قىشلىق ئۇزۇنغا يۈگۈرۈش مۇسابىقىسى	1999. 12. 18		ناھىيە بازىرى	2500	1200
«1 - ئۆكتەبىر» ئىشچى - خىزمەتچىلەر ۋاسكېتبول مۇسابىقىسى	2000. 9	10	ناھىيىلىك تەنتەربىيە سارىيى	120	
يېڭى ئەسىر دېھقان - چارۋىچىلار ۋاسكېتبول ، ۋالىبول مۇسابىقىسى	2001. 3. 1	18	ناھىيىلىك تەنتەربىيە سارىيى	216	108
پارتىيە قۇرۇلغانلىقىنىڭ 80 يىللىقىنى تەبرىكلەش مۇناسىۋىتى بىلەن ئۆتكۈزۈلگەن ناھىيە بازىرىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەر تەنتەربىيە مۇسابىقىسى	2001. 5. 24	26	ناھىيىلىك تەنتەربىيە مەيدانى	1500	300
«1 - ئاۋغۇست» ئارمىيە - خەلق ۋاسكېتبول مۇسابىقىسى	2001. 7. 26	6	ناھىيىلىك تەنتەربىيە سارىيى	72	
ئاپتونوم رايونلۇق تۇنجى نۆۋەتلىك ئومۇمىي خەلق ساغلاملىق بايرىمى ۋە «1 - ئۆكتەبىر» يېزا ئىگىلىك بانكىسى لوقمىنى تالىشىش ۋاسكېتبول مۇسابىقىسى	2001. 9. 20	8	ناھىيىلىك تەنتەربىيە سارىيى	96	

§3 . ناھىيە سىرتىدىكى مۇسابىقىلەر

1956 - يىلى ھېزىم ۋەزىر ، توختى ھاپىز ، ئابلا ئەمەت ، قېسىم مەخسۇت ، مامۇت داۋۇت ، تۇرسۇن بارات قاتارلىقلار ۋىلايەت بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن ۋالىبول مۇسابىقىسىگە قاتنىشىپ چېمپىيون بولدى ، كېيىنكى يىلى بۇ كوماندا ئاقسۇ ۋىلايىتىگە ۋاكالىتەن ئاپتونوم رايونلۇق ۋالىبول مۇسابىقىسىگە قاتناشتى . 1978 - يىلى ئايتۇرسۇن ، ئامىنەم ، باھار توختى ، ئايتىللا ئەلا ، زۇلپىيە قاتارلىق ئوقۇغۇچىلار ئاپتونوم رايونلۇق

ۋاسكېتبول مۇسابىقىسىگە قاتناشتى ، بۇنىڭ ئىچىدە زۇلپىيە ئالتۇن مېدال ئالدى ، ھېيىت موللا ، باھار توختىلار ئاپتونوم رايونلۇق ۋاسكېتبول كومانداسىغا تاللاندى . 1978 ـ يىلى ئافيار ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ قىزلار كومانداسى ئاپتونوم رايونلۇق ۋالىبول مۇسابىقىسىگە قاتنىشىپ بىرىنچى بولدى . 1981 ـ يىلى ھېيجىڭغا بېرىپ ئىشتىن سىرتقى تەنتەربىيە مۇسابىقىسىگە قاتنىشىپ «مۇنەۋۋەر كوماندا» بولۇپ باھالاندى . 1956 ~ 2001ـ يىلىغىچە ناھىيە كومانداسى 27 قېتىم ۋىلايەت دەرىجىلىك مۇسابىقىگە ، بەش قېتىم ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك مۇسابىقىگە ، بىر قېتىم دۆلەت دەرىجىلىك مۇسابىقىگە قاتناشتى ، سىرتتىكى مۇسابىقىلەرگە جەمئىي 579 ئادەم (قېتىم) قاتناشتى ؛ ۋىلايەت دەرىجىلىك مۇسابىقىلەردە كوللېكتىپ بويىچە 10 قېتىم بىرىنچى ، يەككە تۈر بويىچە 45 قېتىم بىرىنچى ؛ ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك مۇسابىقىلەردە ئىككى قېتىم بىرىنچى ، يەككە تۈر بويىچە يەتتە قېتىم بىرىنچى ؛ دۆلەت دەرىجىلىك مۇسابىقىدە بىر قېتىم شەخسلەر بويىچە ئىككىنچى بولدى .

مۇسابىقە جەريانىدا بىر تۈركۈم مۇنەۋۋەر تەنھەرىكەتچىلەر ۋە تەربىيىلەش ئىستىقبالى بار تەنتەربىيە ئىقتىساسلىقلىرى بارلىققا كەلدى . 1978 ~ 2001 ـ يىلىغىچە ئۇچتۇرپان ناھىيىسى بويىچە 11 كىشى ئاپتونوم رايونلۇق كومانداغا ، 39 كىشى ۋىلايەتلىك كومانداغا تاللاندى ، 41 كىشى ئالىي ، ئوتتۇرا تېخنىكوم تەنتەربىيە مەكتەپلىرىگە بىلىم ئاشۇرۇشقا ئەۋەتىلدى .

1978 ـ يىلىدىن بۇرۇن ئەنئەنىۋى تەنتەربىيە تۈرلىرىدە مۇسابىقىنىڭ كېسىم قىلىش ئىشىنى ناھىيە ، يېزىدىكى نوپۇزلۇق ، پېشقەدەم كىشىلەر ئۈستىگە ئالدى ، يېنىك ئاتلېتىكا مۇسابىقىسىنىڭ رېپېرلىقىنى مەكتەپلەردىكى تەنتەربىيە ئوقۇتقۇچىلىرى قىلدى ، توپ تۈرى مۇسابىقىسىنىڭ رېپېرلىقىنى پېشقەدەم تەنھەرىكەتچىلەر ئۈستىگە ئالدى .

1978 ـ يىلىدىن كېيىن دەرىجىلىك رېپېرلىق تۈزۈمى يولغا قويۇلدى . شۇ يىلى تەربىيىلەش ۋە بىر تۇتاش ئىمتىھان ئېلىش ئارقىلىق توققۇز كىشى دەرىجىلىك رېپېرلىق گۇۋاھنامىسى ئالدى ؛ بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەتلىك 1 ـ دەرىجىلىك رېپېر بىر ، 2 ـ دەرىجىلىك رېپېر ئىككى ، 3 ـ دەرىجىلىك رېپېر ئالتە . 2001ـ يىلى ناھىيە بويىچە دەرىجىلىك رېپېر 37 گە يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە 1 ـ دەرىجىلىك رېپېر بىر ، 2 ـ دەرىجىلىك رېپېر تۆت (بۇنىڭ ئىچىدە ۋاسكېتبول رېپېرى ئىككى ، ۋالىبول رېپېرى ئىككى) ، 3 ـ دەرىجىلىك رېپېر 32 (بۇنىڭ ئىچىدە ۋاسكېتبول رېپېرى ئالتە ، ۋالىبول رېپېرى 13 ، پۇتبول رېپېرى سەككىز ، يېنىك ئاتلېتىكا رېپېرى بەش) .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسى كوماندا ئەزالىرىنىڭ 1996 ~ 2001 ـ يىلىغىچە بولغان تەنھەرىكەت مۇسابىقىلىرىدە يەككىلەر بويىچە ئالغان نەتىجىسى

جەدۋەل : 26 — 3

مۇسابىقە نامى	تۈرى	نەتىجىسى	مۇكاپاتلانغانغۇچى	ۋاقتى
ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ئىشتىن سىرتقى تەنتەربىيە مەكتەپلىرى يېنىك ئاتلېتىكا مۇسابىقىسى	يېنىك ئاتلېتىكا : چويۇن توپ	ئىككىنچى	مى چيالڭ	1996. 5
ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ئىشتىن سىرتقى تەنتەربىيە مەكتەپلىرى يېنىك ئاتلېتىكا مۇسابىقىسى	يېنىك ئاتلېتىكا : چويۇن توپ	ئىككىنچى	ۋېي شىنخۇي	1996. 5
ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ئىشتىن سىرتقى تەنتەربىيە مەكتەپلىرى يېنىك ئاتلېتىكا مۇسابىقىسى	يېنىك ئاتلېتىكا : 110 مېتىرلىق توساقتىن ئۆتۈش	ئىككىنچى	ئەھمەت	1996. 5

ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ئىشتىن سىرتقى تەنتەربىيە مەكتەپلىرى يېنىك ئاتلېتىكا مۇسابىقىسى	يېنىك ئاتلېتىكا : 800 مېتىرغا يۈگۈرۈش	ئۇچىنچى	تالڭ چۈنخولڭ	1997.5
ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ئىشتىن سىرتقى تەنتەربىيە مەكتەپلىرى يېنىك ئاتلېتىكا مۇسابىقىسى	يېنىك ئاتلېتىكا : 1500 مېتىرغا يۈگۈرۈش	ئۇچىنچى	تالڭ چۈنخولڭ	1997.5
ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ئىشتىن سىرتقى تەنتەربىيە مەكتەپلىرى يېنىك ئاتلېتىكا مۇسابىقىسى	يېنىك ئاتلېتىكا : 400 مېتىرغا يۈگۈرۈش	ئۇچىنچى	مى چيالڭ	1997.5
ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ئىشتىن سىرتقى تەنتەربىيە مەكتەپلىرى يېنىك ئاتلېتىكا مۇسابىقىسى	يېنىك ئاتلېتىكا : يىراققا سەكرەش	ئۇچىنچى	خۇالڭ يۈجۈەن	1997.5
ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ئىشتىن سىرتقى تەنتەربىيە مەكتەپلىرى يېنىك ئاتلېتىكا مۇسابىقىسى	يېنىك ئاتلېتىكا : نەيزە ئېتىش	ئۇچىنچى	يالڭ خولڭ	1997.5
ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ئىشتىن سىرتقى تەنتەربىيە مەكتەپلىرى يېنىك ئاتلېتىكا مۇسابىقىسى	يېنىك ئاتلېتىكا : 1500 مېتىرغا يۈگۈرۈش	ئىككىنچى	يالڭ خولڭ	1997.5
ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ئىشتىن سىرتقى تەنتەربىيە مەكتەپلىرى يېنىك ئاتلېتىكا مۇسابىقىسى	يېنىك ئاتلېتىكا : تۆت تۈردە ماھارەت كۆرسىتىش	ئۇچىنچى	يالڭ لى	1998.5
ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ئىشتىن سىرتقى تەنتەربىيە مەكتەپلىرى يېنىك ئاتلېتىكا مۇسابىقىسى	يېنىك ئاتلېتىكا : نەيزە ئېتىش	ئۇچىنچى	خۇالڭ يۈجۈەن	1998.5
ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ئىشتىن سىرتقى تەنتەربىيە مەكتەپلىرى يېنىك ئاتلېتىكا مۇسابىقىسى	يېنىك ئاتلېتىكا : 50 مېتىرغا يۈگۈرۈش	ئىككىنچى	يالڭ لى	1998.5
ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ئىشتىن سىرتقى تەنتەربىيە مەكتەپلىرى يېنىك ئاتلېتىكا مۇسابىقىسى	يېنىك ئاتلېتىكا : يىراققا سەكرەش	ئىككىنچى	يالڭ لى	1998.5
ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ئىشتىن سىرتقى تەنتەربىيە مەكتەپلىرى يېنىك ئاتلېتىكا مۇسابىقىسى	يېنىك ئاتلېتىكا : 50 مېتىرغا يۈگۈرۈش	ئىككىنچى	رېن سۇلى	1998.5
ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ئىشتىن سىرتقى تەنتەربىيە مەكتەپلىرى يېنىك ئاتلېتىكا مۇسابىقىسى	يېنىك ئاتلېتىكا : يىراققا سەكرەش	بىرىنچى	رېن سۇلى	1998.5
ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ئىشتىن سىرتقى تەنتەربىيە مەكتەپلىرى يېنىك ئاتلېتىكا مۇسابىقىسى	يېنىك ئاتلېتىكا : تۆت تۈردە ماھارەت كۆرسىتىش	ئىككىنچى	رېن سۇلى	1998.5
ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ئىشتىن سىرتقى تەنتەربىيە مەكتەپلىرى يېنىك ئاتلېتىكا مۇسابىقىسى	يېنىك ئاتلېتىكا : 800 مېتىرغا يۈگۈرۈش	ئۇچىنچى	چېن يەنيۇن	1998.5
ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ئىشتىن سىرتقى تەنتەربىيە مەكتەپلىرى يېنىك ئاتلېتىكا مۇسابىقىسى	يېنىك ئاتلېتىكا : 1500 مېتىرغا يۈگۈرۈش	ئىككىنچى	چېن يەنيۇن	1998.5
ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ئىشتىن سىرتقى تەنتەربىيە مەكتەپلىرى يېنىك ئاتلېتىكا مۇسابىقىسى	يېنىك ئاتلېتىكا : دېسكا ئېتىش	ئۇچىنچى	يۈەن شىنروڭ	1998.5

ئاقسۇ ئىلايەتلىك ئىشتىن سىرتقى تەنتەربيە مەكتەپلىرى يېنىك ئاتلېتىكا مۇسابىقىسى	يېنىك ئاتلېتىكا : دېسكا ئېتىش	بىرىنچى	ما جۇنجېن	1998.5
ئاقسۇ ئىلايەتلىك ئىشتىن سىرتقى تەنتەربيە مەكتەپلىرى يېنىك ئاتلېتىكا مۇسابىقىسى	يېنىك ئاتلېتىكا : نەيزە ئېتىش	بىرىنچى	ما جۇنجېن	1998.5
ئاقسۇ ئىلايەتلىك ئىشتىن سىرتقى تەنتەربيە مەكتەپلىرى يېنىك ئاتلېتىكا مۇسابىقىسى	يېنىك ئاتلېتىكا : 400 مېتىرغا يۈگۈرۈش	ئىككىنچى	ئا شياۋخۇا	1999.5
ئاقسۇ ئىلايەتلىك ئىشتىن سىرتقى تەنتەربيە مەكتەپلىرى يېنىك ئاتلېتىكا مۇسابىقىسى	يېنىك ئاتلېتىكا : يىراققا سەكرەش	ئۈچىنچى	يالۇ لى	1999.5
ئاقسۇ ئىلايەتلىك ئىشتىن سىرتقى تەنتەربيە مەكتەپلىرى يېنىك ئاتلېتىكا مۇسابىقىسى	يېنىك ئاتلېتىكا : چويۇن توپ ئېتىش	ئىككىنچى	سائەتگۈل	1999.5
ئاقسۇ ئىلايەتلىك ئىشتىن سىرتقى تەنتەربيە مەكتەپلىرى يېنىك ئاتلېتىكا مۇسابىقىسى	يېنىك ئاتلېتىكا : نەيزە ئېتىش	ئۈچىنچى	سائەتگۈل	1999.5
ئاقسۇ ئىلايەتلىك ئىشتىن سىرتقى تەنتەربيە مەكتەپلىرى يېنىك ئاتلېتىكا مۇسابىقىسى	يېنىك ئاتلېتىكا : 3000 مېتىرغا يۈگۈرۈش	ئىككىنچى	چېن يەنيۈن	1999.5
ئاقسۇ ئىلايەتلىك ئىشتىن سىرتقى تەنتەربيە مەكتەپلىرى يېنىك ئاتلېتىكا مۇسابىقىسى	يېنىك ئاتلېتىكا : 1500 مېتىرغا يۈگۈرۈش	ئىككىنچى	چېن يەنيۈن	1999.5
ئاقسۇ ئىلايەتلىك ئىشتىن سىرتقى تەنتەربيە مەكتەپلىرى يېنىك ئاتلېتىكا مۇسابىقىسى	يېنىك ئاتلېتىكا : دېسكا ئېتىش	بىرىنچى	جالۇ چيالۇ	1999.5
ئاقسۇ ئىلايەتلىك ئىشتىن سىرتقى تەنتەربيە مەكتەپلىرى يېنىك ئاتلېتىكا مۇسابىقىسى	يېنىك ئاتلېتىكا : 3000 مېتىرغا يۈگۈرۈش	بىرىنچى	ھەسەنجان شىياز	1999.5
ئاقسۇ ئىلايەتلىك ئىشتىن سىرتقى تەنتەربيە مەكتەپلىرى يېنىك ئاتلېتىكا مۇسابىقىسى	يېنىك ئاتلېتىكا : 1500 مېتىرغا يۈگۈرۈش	بىرىنچى	مۇھەممەت داۋۇت	1999.5
ئاقسۇ ئىلايەتلىك ئىشتىن سىرتقى تەنتەربيە مەكتەپلىرى يېنىك ئاتلېتىكا مۇسابىقىسى	ئايالالار چويۇن توپ ئېتىش	بىرىنچى	سائەتگۈل	2000.5.2
ئاقسۇ ئىلايەتلىك ئىشتىن سىرتقى تەنتەربيە مەكتەپلىرى يېنىك ئاتلېتىكا مۇسابىقىسى	ئەرلەر 400 مېتىرغا يۈگۈرۈش	بىرىنچى	ياسىنجان ئەخمەت	2000.5.1
ئاقسۇ ئىلايەتلىك ئىشتىن سىرتقى تەنتەربيە مەكتەپلىرى يېنىك ئاتلېتىكا مۇسابىقىسى	ئايالالار چويۇن توپ ئېتىش	ئىككىنچى	مېلۇ چىڭخەي	2000.5.1
ئاقسۇ ئىلايەتلىك ئىشتىن سىرتقى تەنتەربيە مەكتەپلىرى يېنىك ئاتلېتىكا مۇسابىقىسى	ئەرلەر 1500 مېتىرغا يۈگۈرۈش	ئىككىنچى	ئابدۇسوبى	2000.5.2
ئاقسۇ ئىلايەتلىك ئىشتىن سىرتقى تەنتەربيە مەكتەپلىرى يېنىك ئاتلېتىكا مۇسابىقىسى	ئايالالار 400 مېتىرغا يۈگۈرۈش	ئۈچىنچى	ئا شياۋخۇا	2000.5.1

ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ئىشتىن سىرتقى تەنتەربىيە مەكتەپلىرى يېنىك ئاتلېتىكا مۇسابىقىسى	ئاياللار 3000 مېتىرغا يۇگۇرۇش	ئۇچىنچى	چېن ۋېي	2000. 5. 2
ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ئىشتىن سىرتقى تەنتەربىيە مەكتەپلىرى يېنىك ئاتلېتىكا مۇسابىقىسى	ئاياللار يىراققا سەكرەش	ئۇچىنچى	يالڭ لى	2000. 5. 1
ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ئىشتىن سىرتقى تەنتەربىيە مەكتەپلىرى يېنىك ئاتلېتىكا مۇسابىقىسى	ئەرلەر يىراققا سەكرەش	ئۇچىنچى	تولڭ چيالڭ	2000. 5. 1
ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ئىشتىن سىرتقى تەنتەربىيە مەكتەپلىرىنىڭ يېنىك ئاتلېتىكا مۇسابىقىسى	ئاياللارنىڭ چويۇن توپ ئېتىش تۈرى	بىرىنچى	سائەتگۈل	2001. 5. 2
ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ئىشتىن سىرتقى تەنتەربىيە مەكتەپلىرى يېنىك ئاتلېتىكا مۇسابىقىسى	ئەرلەر 5000 مېتىرغا يۇگۇرۇش	بىرىنچى	ئەمەتجان	2001. 5. 2
ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ئىشتىن سىرتقى تەنتەربىيە مەكتەپلىرى يېنىك ئاتلېتىكا مۇسابىقىسى	ئاياللار يىراققا سەكرەش	ئىككىنچى	يالڭ لى	2001. 5. 2
ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ئىشتىن سىرتقى تەنتەربىيە مەكتەپلىرى يېنىك ئاتلېتىكا مۇسابىقىسى	ئاياللار چويۇن توپ ئېتىش تۈرى	ئىككىنچى	مېلڭ چىڭخەي	2001. 5. 2
ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ئىشتىن سىرتقى تەنتەربىيە مەكتەپلىرى يېنىك ئاتلېتىكا مۇسابىقىسى	ئەرلەر 800 مېتىرغا يۇگۇرۇش	ئىككىنچى	تۇرسۇنجان	2001. 5. 2
ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ئىشتىن سىرتقى تەنتەربىيە مەكتەپلىرى يېنىك ئاتلېتىكا مۇسابىقىسى	ئەرلەر 1500 مېتىرغا يۇگۇرۇش	ئۇچىنچى	تۇرسۇنجان	2001. 5. 2
ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ئىشتىن سىرتقى تەنتەربىيە مەكتەپلىرى خەلقئاراچە چېلىشىش مۇسابىقىسى	65 كىلوگراملىقلارنىڭ قەدىمچە چېلىشىشى	بىرىنچى	دېلڭ يولڭ	1996. 4
ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ئىشتىن سىرتقى تەنتەربىيە مەكتەپلىرى خەلقئاراچە چېلىشىش مۇسابىقىسى	65 كىلوگراملىقلارنىڭ ئەركىن چېلىشىشى	ئىككىنچى	ئارىپ	1996. 4
ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ئىشتىن سىرتقى تەنتەربىيە مەكتەپلىرى خەلقئاراچە چېلىشىش مۇسابىقىسى	65 كىلوگراملىقلارنىڭ ئەركىن چېلىشىشى	ئىككىنچى	ئەكبەر	1996. 4
ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ئىشتىن سىرتقى تەنتەربىيە مەكتەپلىرى خەلقئاراچە چېلىشىش مۇسابىقىسى	55 كىلوگراملىقلارنىڭ قەدىمچە چېلىشىشى	ئىككىنچى	ئابدۇشۇكۇر	1997. 4
ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ئىشتىن سىرتقى تەنتەربىيە مەكتەپلىرى خەلقئاراچە چېلىشىش مۇسابىقىسى	47 كىلوگراملىقلارنىڭ قەدىمچە چېلىشىشى	ئۇچىنچى		1997. 4
ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ئىشتىن سىرتقى تەنتەربىيە مەكتەپلىرى خەلقئاراچە چېلىشىش مۇسابىقىسى	55 كىلوگراملىقلارنىڭ ئەركىن چېلىشىشى	بىرىنچى	ھەسەنجان	1997. 4
ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ئىشتىن سىرتقى تەنتەربىيە مەكتەپلىرى خەلقئاراچە چېلىشىش مۇسابىقىسى	75 كىلوگراملىقلارنىڭ مىللىيچە چېلىشىشى	ئىككىنچى	خالمەت	1998. 4

ئاقسۇ ئۈلايەتلىك ئىشتىن سىرتقى ئەنئەربىيە مەكتەپلىرى خەلقئاراچە چېلىشىش مۇسابىقىسى	75 كىلوگراملىقلارنىڭ مىللىيچە چېلىشىشى	بىرىنچى	ئۆلى	1998. 4
ئاقسۇ ئۈلايەتلىك ئىشتىن سىرتقى ئەنئەربىيە مەكتەپلىرى خەلقئاراچە چېلىشىش مۇسابىقىسى	65 كىلوگراملىقلارنىڭ مىللىيچە چېلىشىشى	بىرىنچى	ئېر پۇ	1998. 4
ئاقسۇ ئۈلايەتلىك ئىشتىن سىرتقى ئەنئەربىيە مەكتەپلىرى خەلقئاراچە چېلىشىش مۇسابىقىسى	55 كىلوگراملىقلارنىڭ مىللىيچە چېلىشىشى	بىرىنچى	ئادىل ياسىن	1998. 4
ئاقسۇ ئۈلايەتلىك ئىشتىن سىرتقى ئەنئەربىيە مەكتەپلىرى خەلقئاراچە چېلىشىش مۇسابىقىسى	51 كىلوگراملىقلارنىڭ قەدىمچە چېلىشىشى	ئىككىنچى	ھېلىم	1998. 4
ئاقسۇ ئۈلايەتلىك ئىشتىن سىرتقى ئەنئەربىيە مەكتەپلىرى خەلقئاراچە چېلىشىش مۇسابىقىسى	65 كىلوگراملىقلارنىڭ قەدىمچە ئەركىن چېلىشىشى	ئۈچىنچى	مۇقراش	1998. 4
ئاقسۇ ئۈلايەتلىك ئىشتىن سىرتقى ئەنئەربىيە مەكتەپلىرى خەلقئاراچە چېلىشىش مۇسابىقىسى	60 كىلوگراملىقلارنىڭ ئەركىن چېلىشىشى	ئىككىنچى	ئارىپ	1998. 4
ئاقسۇ ئۈلايەتلىك ئىشتىن سىرتقى ئەنئەربىيە مەكتەپلىرى خەلقئاراچە چېلىشىش مۇسابىقىسى	55 كىلوگراملىقلارنىڭ ئەركىن چېلىشىشى	بىرىنچى	قادىر مۇھەممەت	1998. 4
ئاقسۇ ئۈلايەتلىك ئىشتىن سىرتقى ئەنئەربىيە مەكتەپلىرى خەلقئاراچە چېلىشىش مۇسابىقىسى	70 كىلوگراملىقلارنىڭ قەدىمچە چېلىشىشى	بىرىنچى	مامۇت ئەخەت	1998. 4
ئاقسۇ ئۈلايەتلىك ئىشتىن سىرتقى ئەنئەربىيە مەكتەپلىرى خەلقئاراچە چېلىشىش مۇسابىقىسى	65 كىلوگراملىقلارنىڭ قەدىمچە چېلىشىشى	ئۈچىنچى	توقمۇش	1999. 4
ئاقسۇ ئۈلايەتلىك ئىشتىن سىرتقى ئەنئەربىيە مەكتەپلىرى خەلقئاراچە چېلىشىش مۇسابىقىسى	60 كىلوگراملىقلارنىڭ قەدىمچە چېلىشىشى	بىرىنچى	ئابدۇسالام	1999. 4
ئاقسۇ ئۈلايەتلىك ئىشتىن سىرتقى ئەنئەربىيە مەكتەپلىرى خەلقئاراچە چېلىشىش مۇسابىقىسى	55 كىلوگراملىقلارنىڭ قەدىمچە چېلىشىشى	بىرىنچى	ئەركىن	1999. 4
ئاقسۇ ئۈلايەتلىك ئىشتىن سىرتقى ئەنئەربىيە مەكتەپلىرى خەلقئاراچە چېلىشىش مۇسابىقىسى	51 كىلوگراملىقلارنىڭ قەدىمچە چېلىشىشى	بىرىنچى	مۇقراش	1999. 4
ئاقسۇ ئۈلايەتلىك ئىشتىن سىرتقى ئەنئەربىيە مەكتەپلىرى خەلقئاراچە چېلىشىش مۇسابىقىسى	75 كىلوگراملىقلارنىڭ ئەركىن چېلىشىشى	ئۈچىنچى	ھەسەن چولى	1999. 4
ئاقسۇ ئۈلايەتلىك ئىشتىن سىرتقى ئەنئەربىيە مەكتەپلىرىنىڭ خەلقئاراچە چېلىشىش مۇسابىقىسى	70 كىلوگراملىقلارنىڭ ئەركىن چېلىشىشى	ئىككىنچى	غۇجىبەر	1999. 4
ئاقسۇ ئۈلايەتلىك ئىشتىن سىرتقى ئەنئەربىيە مەكتەپلىرى خەلقئاراچە چېلىشىش مۇسابىقىسى	60 كىلوگراملىقلارنىڭ ئەركىن چېلىشىشى	ئىككىنچى	قادىر مۇھەممەت	1999. 4
ئاقسۇ ئۈلايەتلىك ئىشتىن سىرتقى ئەنئەربىيە مەكتەپلىرى خەلقئاراچە چېلىشىش مۇسابىقىسى	55 كىلوگراملىقلارنىڭ ئەركىن چېلىشىشى	ئۈچىنچى	يۈسۈپ	1999. 4

ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ئىشتىن سىرتقى تەنتەربىيە مەكتەپلىرى خەلقئاراچە چېلىشىش مۇسابىقىسى	51 كىلوگراملىقلارنىڭ ئەركىن چېلىشىشى	ئىككىنچى	مامۇت كېرىم	1999.4
ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ئىشتىن سىرتقى تەنتەربىيە مەكتەپلىرى خەلقئاراچە چېلىشىش مۇسابىقىسى	51 كىلوگراملىقلارنىڭ قەدىمچە چېلىشىشى	ئىككىنچى	ئەكبەر ئابدۇسالام	2001.4.26
ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ئىشتىن سىرتقى تەنتەربىيە مەكتەپلىرى خەلقئاراچە چېلىشىش مۇسابىقىسى	49 كىلوگراملىقلارنىڭ قەدىمچە چېلىشىشى	ئۈچىنچى	ماخمۇت ئوسمان	2001.4.26
ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ئىشتىن سىرتقى تەنتەربىيە مەكتەپلىرى خەلقئاراچە چېلىشىش مۇسابىقىسى	55 كىلوگراملىقلارنىڭ قەدىمچە چېلىشىشى	ئۈچىنچى	مۇھەممەتجان ياسىن	2001.4.26
ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ئىشتىن سىرتقى تەنتەربىيە مەكتەپلىرى خەلقئاراچە چېلىشىش مۇسابىقىسى	60 كىلوگراملىقلارنىڭ قەدىمچە چېلىشىشى	ئۈچىنچى	يۈسۈپجان	2001.4.26

يىگىرمە يەتتىنچى قىسىم

داۋالاش: سەھىيە

يىگىرمە يەتتىنچى قىسىم

داۋالاش ، سەھىيە

I باب

داۋالاش

§ 1 . ئاپپارات

مىنگو دەۋرىدە ناھىيىدە داۋالاش ئاپپاراتى ۋە كەسپىي تىببىي خادىملار يوق ئىدى . 1950 ـ يىلى ناھىيىلىك شىپاخانا قۇرۇلدى ، ئەينى چاغدا ئۈچ سەھىيە خادىمى بار ئىدى . 1952 ـ يىلىدىن كېيىن يېزىلاردا داۋالاش ئورۇنلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن قۇرۇلدى ، ناھىيىلىك شىپاخانىدا يۇقۇمدىن ساقلىنىش ، ئانا ـ بالىلار ساقلىقىنى ساقلاش بۆلۈمى قۇرۇلدى . 1959 ـ يىلى ناھىيىلىك تىببىي دورا شىركىتى قۇرۇلدى . 1962 ـ يىلى گۇڭشېلاردىكى داۋالاش ئورۇنلىرى شىپاخانىغا ئۆزگەرتىلىپ ، ناھىيە بويىچە يەتتە شىپاخانا ، 22 تۈغۈت پونكىتى بار بولدى ھەمدە چوڭ ئەترەتلەردە داۋالاش ئورنى قۇرۇلدى ، ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرىگە ساقلىقنى ساقلاش خادىمى قويۇلدى . 1978 ـ يىلى ناھىيە بويىچە شىپاخانا سەككىزگە ، چېگرا مۇداپىئە داۋالاش ئورنى ئىككىگە ، چوڭ ئەترەت مەركىزىي داۋالاش ئورنى ئالتىگە ، چوڭ ئەترەت داۋالاش ئورنىدا قۇرۇلغان تۈغۈت پونكىتى 105كە ، كارىۋات 359غا ، تىببىي خادىم 624 كە (بۇنىڭ ئىچىدە ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى خادىم 193 ، كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكىسى 98 ، يالىڭئاياغ دوختۇر 333) يەتتى .

50 ـ يىللارنىڭ دەسلىپىدە داۋالاش سايمانلىرى ئىنتايىن ئاددىي بولۇپ ، پەقەت تىڭشىغۇچ ۋە شىپرىسلا بار ئىدى . 1961 ـ يىلى ناھىيىلىك دوختۇرخانا كۆپ ئىقتىدارلىق تۈغۈت كارىۋىتى قاتارلىقلارنى سېتىۋالدى ، 1964 ـ يىلى مىللىي ئامپېرلىق رېنتگېن نۇرى ئاپپاراتى قاتارلىقلارنى سېتىۋالدى . 1974 ـ يىلىنىڭ ئالدى-كەينىدە قىسمەن گۇڭشې شىپاخانىلىرىغا ئوپېراتسىيە كارىۋىتى ، كۆلەڭگۈسىز ئوپېراتسىيە چىرىغى ، ئېلېكتروكاردىئوگرامما ، ئېلېكترلىك سېنترىفۇگ ، مىكروسكوپ ، 30 مىللىي ئامپېرلىق رېنتگېن نۇرى ئاپپاراتى ، ئېلېكترلىك تارتقۇچ قاتارلىقلار سەپلەندى . 80 ـ يىللاردا ناھىيىلىك دوختۇرخانا ئارقا ـ ئارقىدىن چوڭ داۋالاش سايمانلىرىنى سېتىۋالدى . 1985 ـ يىلى 400 مىللىي ئامپېرلىق رېنتگېن نۇى ئاپپاراتى سەپلەندى ، 1986 ـ يىلى B تىپلىق ئۇلترا دولقۇنلۇق دىئاگنوز ئاپپاراتى ، فوتوئېلېكترسپېكتورلۇق رەڭ ئۆلچىگۈچ قاتارلىقلار كۆپەيتىلدى . 1988 ـ يىلى يېتىشتۇرۇش ساندۇقى ، ئېلېكتروكاردىئوگرافلىق ۋېكتو

ئۇسكۇنىسى سەپلەندى . 1989 ـ يىلى ئېلېكترو ماگنىتلىق داۋالاش ئاپپاراتى ، قوش باشلىق TDP داۋالاش ئەسۋابى ، مىكرو دولقۇنلۇق داۋالاش ئەسۋابى ، جۇڭگو تىبابىتى دىئاگنوز ئەسۋابى قاتارلىقلار سېتىۋېلىندى . 90 ـ يىللاردا يېزىلىق دوختۇرخانىلار ئېلېكتروكاردىئوگراممـا ، 100 مىللىي ئامپېرلىق رېنتگېن نۇرى ئاپپاراتى قاتارلىقلارنى سېتىۋالدى ، ناھىيىلىك دوختۇرخانا يېرىم ئاپتوماتىك بىئوخىمىيىلىك ئانالىزاتور ، ئىئون ئانالىزاتورى ، قان دانچىسى ئانالىزاتورى ، ئۆپكە ئىقتىدارىنى ئۆلچەش ئەسۋابى ، 6 — پارامېتىرلىق ئېلېكتروكاردىئوگراممـا كۆزىتىش ئەسۋابى ، ھامىلىنى كۆزىتىش ئەسۋابى ، نۇر ئارقىلىق قاتۇرۇش ماشىنىسى ، ئېلېكترلىك ئاشقازان يۇيۇش ماشىنىسى ، 500 مىللىي ئامپېرلىق رېنتگېن نۇرى ئاپپاراتى ، يېڭىدىن ياسالغان B تىپلىق ئۇلترا دولقۇنلۇق دىئاگنوز ئاپپاراتى ، گېلىي ـ نىئونلۇق لازىر نۇر ئاپپاراتى ، ئامېرىكىدىن رېيدۇ 200C تىپلىق تولۇق ئاپتوماتىك بىئوخىمىيىلىك ئانالىزاتور قاتارلىق زامانىۋى داۋالاش سايمانلىرىنى سېتىۋېلىپ كېسەللەرنى داۋالاپ ساقايتىش نىسبىتىنى زور دەرىجىدە ئۆستۇردى . 2001 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە ناھىيىدىكى داۋالاش ئاپپاراتى 13كە ، كارىۋات 268گە ، سەھىيە تېخنىكا خادىمى 314كە يەتتى .

1 . ناھىيىلىك خەلق دوختۇرخانىسى

1950 ـ يىلى ناھىيىلىك شىپاخانا قۇرۇلدى ، ئەينى چاغدا بۇ شىپاخانىدا ئۈچ تىببىي خادىم بار ئىدى ، 1957 ـ يىلى بۇ شىپاخانا ناھىيىلىك خەلق دوختۇرخانىسىغا ئۆزگەرتىلدى . 1958 ـ يىلى ياتاقخانا سېلىندى . 1961 ـ يىلى تىببىي خادىم 37گە (بۇنىڭ ئىچىدە ئوتتۇرا دەرىجىلىك فېلدشېر ئالتە ، ئوتتۇرا دەرىجىلىك ۋراچ بىر ، سېسترا ئۈچ ، تۇغۇت دوختۇرى ئۈچ ، لابورانت بىر ، دورىگەر ئۈچ ، تۇغۇت ئانىسى ئىككى ، كۈتكۈچى ئالتە) ، مەمۇرىي خادىم ۋە قارا خىزمەتچى 12گە ، كارىۋات 40قا يەتتى . 1964 ـ يىلى ناھىيىلىك خەلق دوختۇرخانىسى دۆلەتنىڭ نۇقتىلىق دوختۇرخانىلىرى قاتارىغا كىرگۈزۈلۈپ ئادىمى 43كە يەتتى ، دوختۇرخانىغا كۆپ ئىقتىدارلىق تۇغۇت كارىۋىتى ، كۆپ ئىقتىدارلىق ئوپىراتسىيە كارۋىتى ، چوڭ تىپلىق ئوكسىگېن بىلەن ناركوز قىلىش ئاپپاراتى قاتارلىق ئۇسكۇنىلەر سەپلەندى . 1965 ـ يىلى 5 ـ ئايدا ناھىيىلىك خەلق دوختۇرخانىسىنىڭ ئامبۇلاتورىيە بىناسى پۈتۈپ ئىشلىتىشكە تاپشۇرۇلدى . 1978 ـ يىلى بۇ دوختۇرخانىدا ئامبۇلاتورىيە ، رېنتگېن بۆلۈمى ، لابوراتورىيە ، دورىگەرلىك بۆلۈمى ، كۈتۈش بۆلۈمى ، ئېلېكتروكاردىئوگراممـا ئۆيى ۋە 60 كارىۋات ، 59 ئىشچى ـ خىزمەتچى بار بولدى ، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر ئىچىدە سەھىيە تېخنىكا خادىمى 46 ، مەمۇرىي خادىم ۋە قارا خىزمەتچى 13 بولدى . 1979 ـ يىلى 4 ـ ئايدا ئۇنىۋېرسال كېسەلخانا بالىلار ئىچكى كېسەللىكلىرى كېسەلخانىسى ۋە ئاياللار تاشقى كېسەللىكلىرى كېسەلخانىسىغا ئايرىلدى . 1980ـ يىلى مەركىزىي دورىخانا قۇرۇلدى . 1982 ـ يىلى يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر بۆلۈمى قۇرۇلدى ، بۇ بۆلۈمگە يەتتە خىزمەتچى ، 32 كارىۋات سەپلەندى . 1986 ـ يىلى فىزىكىلىق داۋالاش ئۆيى ، ئېلېكتروئېنسېفالوگراممـا ئارقىلىق تەكشۈرۈش ئۆيى كۆپەيتىلدى . 1989 ـ يىلى 1 مىليون يۈەن مەبلەغ سېلىنىپ بىر كېسەلخانا بىناسى (كۆلىمى 2341 كۋادرات مېتىر) سېلىندى ، كارىۋات 125كە يەتتى . 1997 ـ يىلى جىددىي كېسەللىكلەر بۆلۈمى كۆپەيتىلدى . 2001 ـ يىلى دوختۇرخانىنىڭ كارۋىتى 125كە ، ئىشچى ـ خىزمەتچىسى 138گە يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە سەھىيە تېخنىكا خادىمى 116 (غەرب تىبابىتى ۋراچى 34 ، كۈتكۈچى 37 ، غەرب تىبابىتى پراۋىزورى 10 ، تەكشۈرگۈچى تۆت ، غەرب تىبابىتى فېلدشېرى ئالتە ، سېسترا يەتتە ، غەرب تىبابىتى دورىگىرى بىر ، لابورانت بىر ، رېنتگېن بۆلۈم دوختۇرى ئىككى ، كۈتكۈچى توققۇز ، باشقا تېخنىك بەش) ، مەمۇرىي خادىم ۋە قارا خىزمەتچى 22 ، ئاز سانلىق مىللەت سەھىيە خادىمى 72 بولدى . يىل بويى ئامبۇلاتورىيىدە كېسەل كۆرسەتكەنلەر 21 مىڭ 137 ئادەم (قېتىم)غا ، كېسەلخانىدا يېتىپ داۋالانغانلار 1789 ئادەم (قېتىم)غا ، دوختۇرخانىنىڭ ئومۇمىي كىرىمى 3 مىليون 280 مىڭ يۈەنگە يەتتى .

2 . ئۇيغۇر تىبابىتى دوختۇرخانىسى

يەر كۆلىمى 1.24 گېكتار كېلىدىغان ئۇيغۇر تىبابىتى دوختۇرخانىسى 1993 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 17ـ

كۈنى قۇرۇلۇپ ئۇچ قەۋەتلىك دوختۇرخانا بىناسىدا خىزمەتكە كىرىشتى . ئەينى ۋاقىتتا توققۇز ئىشچى - خىزمەتچىسى بولۇپ ، ئۇنىڭ ئىچىدە يەتتە سەھىيە تېخنىكا خادىمى (ۋراچ ئىككى ، كۆتكۈچى بىر ، سېستىرا ئىككى ، ياشقا تېخنىكا خادىمى ئىككى) ، ئىككى قارا خىزمەتچى بار ئىدى . 1997 - يىلى كېسەلخانا قۇرۇلۇپ ، 20 كارىۋات قويۇلدى . 2001 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە ئىشچى - خىزمەتچىسى 30غا يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە سەھىيە تېخنىكا خادىمى 27 (مەسئۇل ۋراچ ئۇچ ، ۋراچ توققۇز ، كۆتكۈچى بەش ، سېستىرا ئالتە ، فلىدشېر بىر ، ياشقا تېخنىكا خادىمى ئۇچ) ، مەمۇرىي خادىم ۋە قارا خىزمەتچى ئۇچ بولدى . ھازىر بۇ دوختۇرخانىدا داۋالاش كەسپىي بۆلۈمى ، كۆتۈش بۆلۈمى ، ئىچكى كېسەللىكلەر بۆلۈمى ، تاشقى كېسەللىكلەر بۆلۈمى ، ئىلېكتروكاردىئوگراممىا بۆلۈمى ، 20 كارىۋات بار بولدى . يىلىۋىي ئامبۇلاتورىيىدە كېسەل كۆرسەتكەنلەر 8980 ئادەم (قېتىم)غا ، كېسەلخانىدا يېتىپ داۋالانغانلار 172 ئادەم (قېتىم)غا ، دوختۇرخانىنىڭ يىللىق ئومۇمىي كىرىمى 474 مىڭ 900 يۈەنگە يەتتى .

3 . يېزا (بازار) دوختۇرخانىلىرى

1952 - يىلى يېزىلاردا داۋالاش ئورۇنلىرى قۇرۇلدى . 1958 - يىلى چوڭ ئەتراپتىكى ساقلىقنى ساقلاش پونكىتلىرى قۇرۇلدى . 1962 - يىلى گۈڭشېلاردىكى داۋالاش ئورۇنلىرى شىپاخانىغا ، چوڭ ئەتراپتىكى ساقلىقنى ساقلاش پونكىتلىرى داۋالاش ئورنىغا ئۆزگەرتىلدى ، ناھىيە بويىچە يەتتە گۈڭشې شىپاخانىسى ، 22 چوڭ ئەتراپ داۋالاش ئورنى ، 405 تېببىي خادىم بار بولدى . 1968 - يىلى چوڭ ئەتراپتىكى ھەمكارلىشىپ داۋالىنىش يولغا قويۇلۇپ ، ساقلىقنى ساقلاش پونكىتلىرى ھەمكارلىشىپ داۋالىنىش پونكىتىغا ئۆزگەرتىلدى . 1975 - يىلى ناھىيە بويىچە چوڭ ئەتراپتىكى ھەمكارلىشىپ داۋالىنىش پونكىتى 84كە ، ھەمكارلىشىپ داۋالىنىشنى يولغا قويغان چوڭ ئەتراپ 91گە ، يالىڭئاياغ دوختۇر 166گە يەتتى . 1976 - يىلى ياڭخى گۈڭشې شىپاخانىسى ئاساسىدا يېزا مەركىزىي دوختۇرخانىسى قۇرۇلۇپ ، 50 كارىۋات ، 36 ئىشچى - خىزمەتچى سەپلەندى . 1983 - يىلى ناھىيە بويىچە يېزا شىپاخانىسى توققۇزغا ، تېببىي خادىم 181گە يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە يالىڭئاياغ دوختۇر 145 بولدى . 2001 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە ناھىيە بويىچە يېزا شىپاخانىسى توققۇزغا ، تېببىي خادىم 198گە ؛ يېزا داۋالاش ئورنى 108گە ، تېببىي خادىم 108گە يەتتى .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى يېزا داۋالاش ئاپپاراتلىرىنىڭ 2001 - يىلىدىكى ئەھۋالى

جەدۋەل : 27 — 1

نامى	قۇرۇلغان ۋاقتى	يەر كۆلىمى (كۋادرات مېتىر)		كارىۋات (دانە)	ئىشچى - خىزمەتچى		تەسىس قىلىنغان بۆلۈم
		جەمئىي	بۇنىڭ ئىچىدە كەسىپكە ئىشلىتىلگىنى		جەمئىي	سەھىيە تېخنىكا خادىمى	
يامانسۇ شىپاخانىسى	1962	1163	919	12	18	16	ئامبۇلاتورىيە ، كېسەلخانا
ئوتبېشى شىپاخانىسى	1960	468	318	12	19	2	ئامبۇلاتورىيە ، كېسەلخانا
ئۇچتۇرپان بازىرى شىپاخانىسى	1975	702	400		21	19	ئامبۇلاتورىيە ، كېسەلخانا
ئاقتوقاي شىپاخانىسى	1958	1152	969	20	24	22	ئامبۇلاتورىيە ، كېسەلخانا
ياركۆزۈرۈك شىپاخانىسى	1958	920	720	12	18	15	ئامبۇلاتورىيە ، كېسەلخانا
ئاچاتاغ شىپاخانىسى	1952	1518	758	14	26	24	ئامبۇلاتورىيە ، كېسەلخانا

ئاقبار شىپاخانىسى	1952	1089	909	25	41	39	ئامبۇلاتورىيە ، كېسەلخانا
ئىمامىلىرىم شىپاخانىسى	1956	853	583	16	16	14	ئامبۇلاتورىيە ، كېسەلخانا
يېڭىئاۋات شىپاخانىسى	1958	788	556	12	15	13	ئامبۇلاتورىيە ، كېسەلخانا

4 . يەككە شىپاخانىلار

ئۇچتۇرپان ناھىيىسى 1989 ـ يىلدىن باشلاپ شەخسىلەرنىڭ شىپاخانا ئېچىشىغا يول قويىدى . 1990 ـ يىلى ناھىيە بويىچە خۇسۇسىي ئامبۇلاتورىيە تۆتكە ، تىببىي خادىم تۆتكە ، 2001 ـ يىلى ناھىيە بويىچە خۇسۇسىي شىپاخانا يەتتىگە ، تىببىي خادىم يەتتىگە يەتتى .

§2 . قوشۇن

مىنگونىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا بىرلا خۇسۇسىي تۈرۈپ بار ئىدى . 1950 ـ يىلى ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى داۋالاش ئاپپاراتىدا ئۇچ تىببىي خادىم بار بولدى . 1962 ـ يىلى ناھىيە بويىچە سەھىيە تېخنىكا خادىمى 198گە يەتتى . 1964 ـ يىلى گۇڭشې دوختۇرلىرىنى تەربىيىلەش كۇرسى ئىككى قارار ئېچىلىپ ، 107 كىشى تەربىيىلەندى . 1974 ـ يىلىدىن كېيىن داۋالاش تېخنىكىسىنى ئۆستۇرۇش ئۈچۈن تىببىي خادىملار ھەر يىلى سىرتقا بىلىم ئاشۇرۇشقا ئەۋەتىلدى . 1978 ـ يىلى سەھىيە تىببىي خادىمى 291گە يەتتى . 1980 ـ يىلى ئوتتۇرا دەرىجىلىك تېخنىكا ئۇنۇۋانى بارلار 97گە ، باشلانغۇچ ئۇنۇۋانى بارلار 162گە يەتتى . 1982 ـ يىلى ناھىيىدىكى سەھىيە تېخنىكا خادىمى 259غا يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت سەھىيە تېخنىكا خادىمى 236 بولۇپ % 91.1نى ئىگىلىدى . 2001 ـ يىلى ناھىيىدىكى سەھىيە تېخنىكا خادىمى 314كە يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت سەھىيە تېخنىكا خادىمى 269 بولۇپ % 85.3نى ئىگىلىدى ؛ تىببىي خادىملار ئىچىدە ئالىي تېخنىكوم مەلۇماتى بارلار 72 ، تولۇق كۇرس مەلۇماتى بارلار 23 ؛ ئالىي ئۇنۇۋانى بارلار ئۇچ ، ئوتتۇرا دەرىجىلىك تېخنىكا ئۇنۇۋانى بارلار 36 ، باشلانغۇچ ئۇنۇۋانى بارلار 230 .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى تىببىي خادىملارنىڭ قىسمەن يىللاردىكى ئەھۋالى

جەدۋەل : 27 — 2

تۈرى / خادىم / يىللار	سەھىيە سىستېمىسى			يەككە شىپاخانىلاردىكى تېخنىكا خادىمى	بۆلارنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت خادىملىرى
	جەمئىي	سەھىيە تېخنىكا خادىمى	مەمۇرىي خادىم ، قارا خىزمەتچى		
1950	3	3			
1953	7	7			
1962	225	198	27		

		83	366	449	1968
		56	291	347	1978
236		63	259	322	1982
261	4	70	301	371	1990
334	8	91	309	400	1999
334	8	91	306	397	2000
269	7	98	314	412	2001

3 § . داۋالاش سەۋبىسى

1 . غەربچە داۋالاش

1950 ـ يىلى ناھىيىدىكى دوختۇرخانىلارنىڭ داۋالاش شارائىتى ناچار ، داۋالاش تېخنىكىسى ناھايىتى تۆۋەن بولۇپ ، ئادەتتىكى تېڭىش ، تىكىش ئىشلىرىنىلا بىر تەرەپ قىلالايتتى . 60 ـ يىللارنىڭ دەسلىپىدە ناھىيىلىك دوختۇرخانىسىنىڭ تاشقى كېسەللىكلەر بۆلۈمى سوقۇر ئۇچەينى ئېلىۋېتىش ، چوقۇقنى ياماش ۋە ئۇچەي توسۇلۇش ، بالىياتقۇ سىرتىدىكى ھامىلدارلىق ، قورساقنى يېرىپ تۇغدۇرۇش ئوپېراتسىيىلىرىنى قىلالايدىغان بولدى . 1961 ـ يىلى 87 مىڭ ئادەم (قېتىم) ئامبۇلاتورىيىدە كېسەل كۆرسەتتى ، 755 ئادەم (قېتىم) كېسەلخانىدا يېتىپ داۋالاندى ، ساقىيىش نىسبىتى 96.3 % بولدى . 1964 ـ يىلى ناھىيىلىك دوختۇرخانىغا غەربچە داۋالاش ۋراچىدىن يەتتىسى ، فلىدشېردىن ئۇچى سەپلەندى ، شۇ يىلى قىلىنغان ئوپېراتسىيە 138 قېتىمغا ، مۇۋەپپەقىيەتلىك بولۇش نىسبىتى 100% كە يەتتى . 1965 ـ يىلى ئۇچ چوڭ قائىدىلىك تەكشۈرۈش ۋە جىگەر ئىقتىدارىنى تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلدى . 1968 ـ يىلى بالىياتقۇنى ئېلىۋېتىش ، ئاشقازانىنىڭ ئۇچتىن ئىككى قىسمىنى كېسىۋېتىش ۋە تۇخۇمدان خالتىلىق ئىششىقىنى ئېلىۋېتىش ئوپېراتسىيىلىرىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك قىلالايدىغان بولدى . 1972 ـ يىلى بىر ئايالىنىڭ 10 كىلوگرام كېلىدىغان خالتىلىق ئىششىقى ئۆسمىسىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئېلىۋەتتى . 1974 ـ يىلى ئۆتنى ۋە جىگەر قاپلىق قۇرتىنى ئېلىۋېتىش ئوپېراتسىيىلىرىنى ئىشلىيەلەيدىغان بولدى . 1976 ~ 1980 ـ يىلىغىچە تۇغۇت بۆلۈمى بالىياتقۇ مۇسكۇل ئۆسمىسىنى ئېلىۋېتىش ئوپېراتسىيىلىرىنى قىلالايدىغان بولدى . 1986 ـ يىلىدىن باشلاپ ئېلېكترو ئېنسېفالوگراممىا ۋە ئۇلترا ئاۋاز دولقۇنى ئارقىلىق تەكشۈرۈش تۈرلىرىنى يولغا قويۇپ ، ئوچۇق سۇنۇق ، پۈت ـ قولنى كېسىۋېتىش ، ئۇمۇرتقىنى رېسسور ئارقىلىق مۇقىملاشتۇرۇش ئوپېراتسىيىلىرىنى قىلالايدىغان بولدى . 2001 ـ يىلىغا كەلگەندە ھەر خىل سەۋەبلەر كەلتۈرۈپ چىقارغان شۇك بولۇپ قېلىش ، ھەر خىل جىددىي زەھەرلىنىش ، بۆرەك ئىقتىدارى ئاجىزلاش ، كەڭ دائىرىلىك يۈرەك تىقىلمىسى ، رېماتىزملىق يۈرەك كېسىلى ، مېڭە قان تومۇرلىرىدا يۈز بېرىدىغان تاسادىپىي كېسەل قاتارلىق كېسەللەرنى بىمالال بىر تەرەپ قىلالايدىغان بولدى . بالىلار كېسەللىكلىرى بۆلۈمى بالىلاردا دائىم كۆرۈلىدىغان ھەر خىل كېسەللىكلەر ، كۆپ كۆرۈلىدىغان كېسەللىكلەرگە دىئاگنوز قويالايدىغان ۋە ھەر خىل ئېغىر ، خەتەرلىك كېسەللەرنى جىددىي قۇتقۇزۇش قاتارلىق ئىشلارنى قىلالايدىغان بولدى .

2 . جۈگگو تىبابىتى

1950 ـ يىلى ناھىيىلىك شىپاخانا جۈگگو تىبابىتى ئامبۇلاتورىيىسى قۇردى ، ئەينى چاغدا بۇ ئامبۇلاتورىيىدە ئىككى جۈگگو تىبابىتى دوختۇرى بار ئىدى . 1962 ـ يىلى ناھىيىلىك خەلق دوختۇرخانىسىنىڭ جۈگگو تىبابىتى بۆلۈمى قۇرۇلۇپ جۈگگو تىبابىتى ئامبۇلاتورىيىسى تەسىس قىلىندى ، كارىۋات سەپلەندى ، بۇ بۆلۈم جۈگگو تىبابىتى بىلەن غەرب تىبابىتىنى بىرلەشتۈرۈپ ئۇنۇمۇرسال داۋالاشنى يولغا قويدى ھەمدە جۈگگو تىبابىتى دورىلىرىنى ئىشلىدى . 1969 ـ يىلى جۈگگو تىبابىتىدە يەنە يېڭنە بىلەن داۋالاش يولغا قويۇلدى . 1976 ـ يىلى جۈگگو تىبابىتى دورىلىرى كۆپ قېتىم ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈلۈپ ، ياشانغانلاردا كۆرۈلىدىغان ئاستا خاراكتېرلىك كاناي ياللۇغى تەلۈە بېدە ئارقىلىق داۋالاندى ، تومۇر ياللۇغى كېسىلى قاتارلىق كېسەللەر جۈگگو تىبابىتى ئۆسۈملۈك دورىلىرى بىلەن داۋالاندى . 80 ـ يىللاردىن كېيىن جۈگگو تىبابىتى بۆلۈمى ئەتىياز ۋە كۈزدە جۈگگو تىبابىتى ئۆسۈملۈك دورىلىرىنى يىغدى ياكى سېتىۋالدى .

2001 ـ يىلىغا كەلگەندە ناھىيىلىك خەلق دوختۇرخانىسىدىكى جۈگگو تىبابىتى دوختۇرى 20گە يېتىپ ، كۈنىگە 20 ~ 30 ئادەمنىڭ كېسىلىنى كۆردى ۋە يېڭنە بىلەن داۋالاش قاتارلىق كەسپىلەرنى يولغا قويدى . جۈگگو تىبابىتى بۆلۈمى دورىخانىسى دائىم كۆرۈلىدىغان ئاستا خاراكتېرلىك كېسەللەرنى داۋالىغىلى بولىدىغان جۈگگو تىبابىتى ئۆسۈملۈك دورىسىدىن 330 نەچچە خىل ، تەييار جۈگگو تىبابىتى دورىسىدىن 60 نەچچە خىلنى ساقلاپ كەلدى .

3 . ئۇيغۇر تىبابىتى

1950 ـ يىلىدىن بۇرۇن ئۇيغۇر تېۋىپلار ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى تىبابەتچىلىك تېخنىكىسى ياكى ئەل ئىچىدىكى رېتسېپلاردىن پايدىلىنىپ كېسەل داۋالاپ كەلگەنىدى . 1985 ـ يىلىدىن كېيىن يەككە ئۇيغۇر تىبابىتى ئامبۇلاتورىيىلىرى ئۆزلىرى تەييارلىغان ئۆسۈملۈك دورىلىرىدىن پايدىلىنىپ كېسەل داۋالايدىغان بولدى . 1993 ـ يىلى ناھىيىلىك ئۇيغۇر تىبابەت دوختۇرخانىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن بادىرانچى بۇيا شەربىتى ، زىرىق شەربىتى قاتارلىق دورىلارنى ئۆزى ياساپ يۈرەك كېسىلى ، جىگەر ياللۇغى ، جىگەر قېتىشىش قاتارلىق كېسەللەرنى داۋالىدى ، كېسەللەرنىڭ ساقىيىش نىسبىتى 70.3 % كە يەتتى .

4 . ئەل ئىچىدىكى داۋالاش تېخنىكىلىرى

مىنگو دەۋرىدە ئەل ئىچىدىكى داۋالاش تېخنىكىلىرى بىر قەدەر كەڭ تارقالغان . جۈڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ئىلىم ـ پەننىڭ ئومۇملىشىشىغا ئەگىشىپ دىنىي خۇراپاتلىق تۇسىنى ئالغان بەزى داۋالاش تېخنىكىلىرى شاللىۋېتىلىپ ، ئەل ئىچىدىكى ئۇنۇملۇك داۋالاش تېخنىكىلىرى ساقلىنىپ قالدى .

1) قۇم بىلەن داۋالاش

قۇم بىلەن داۋالاش مەيدانى (قۇمبۇلۇڭ) ئوتبېشى يېزىسى 4 ـ كەنتى جەنۇبىي تاغ باغرىغا جايلاشقان ، 6 ـ ئاينىڭ ئاخىرلىرىدىن 7 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرلىرىغىچە كىشىلەر بازار ـ يېزىلاردىن بۇ يەرگە كېلىپ قۇمغا كۆمۈلۈپ داۋالىنىدۇ ، رېماتىزملىق بوغۇم ياللۇغىنى ئىسسىق قۇم بىلەن داۋالىغاندا ئۇنۇمى كۆرۈنەرلىك بولىدۇ .

2) ئەجدادلاردىن مىراس قالغان تېڭىقچىلىق

تېڭىقچىلىق ئاساسلىقى يېپىق سۇنۇقنى قول بىلەن تېڭىپ داۋالاشنى كۆرسىتىدۇ ، تېڭىقچىلار سۇنغان يەرگە توخۇمنىڭ ئېقىنى سۈركەپ سۇنغان سۆڭەكنى بىر ـ بىرىگە ئۇدۇل كەلتۈرۈپ بولغاندىن كېيىن داكا بىلەن چىڭ تېڭىپ قويىدۇ ، سۇنۇق ئاستا ـ ئاستا ساقىيىدۇ .

3) لوڭقا قويۇپ داۋالاش

بۇنىڭدا ئىستاكان ياكى چوڭراق رومكا ئىچىگە قەغەز كۆيدۈرۈپ سېلىنغاندىن كېيىن تېرىگە دۇم كۆمتۇرۈپ قويۇلىدۇ ، بىر نەچچە مىنۇتتىن كېيىن لوڭقا ئېلىۋېتىلىپ سۈيۈق دورا سۈركەپ قويۇلىدۇ ، بۇ ئۇسۇل رېماتىزملىق بوغۇم يالۇغى قاتارلىق كېسەللەرنى داۋالاشتا قوللىنىلىدۇ .

4) قان ئاققۇزۇپ داۋالاش

بۇنىڭدا تومۇز ئىسسىقتا باچكا بوغۇزلىنىپ قېنى بىمارنىڭ ئاغرىغان يېرىگە ئاققۇزۇلىدۇ (يەنى يېڭىدىن بوغۇزلانغان باچكىنىڭ قېنى ئاغرىغان يەرگە بىۋاستە ئاققۇزۇلىدۇ) ، ئاندىن ئاغرىغان يەر قاتتىق ئىسسىقتا ئاپتاپقا سېلىنىدۇ ، بۇ خىل داۋالاش ئۇسۇلى ئاساسلىقى بالىلار كېچىدە كۆپ يىغلاش ، پۇتۇن بەدەندىكى بوغۇملار ئاغرىش قاتارلىق كېسەللەرنى داۋالاشتا قوللىنىلىدۇ .

Ⅱ باب

يۇقۇمدىن ساقلىنىش

§ 1 . يۇقۇمدىن ساقلىنىش ئاپپاراتى

1953 ـ يىلى ناھىيىلىك دوختۇرخانىدا يۇقۇمدىن ساقلىنىش بۆلۈمى قۇرۇلدى ، ئەينى چاغدا بۇ بۆلۈمدە تۆت خىزمەتچىسى بار ئىدى . 1964 ـ يىلى 1 ـ ئايدا ناھىيىلىك يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكىتى قۇرۇلدى ، بۇ پونكىتتا بەش خىزمەتچى ، جۈملىدىن تۆت ئاز سانلىق مىللەت خىزمەتچى بار ئىدى . 1966 ـ يىلى بۇ پونكىت قايتىدىن ناھىيىلىك دوختۇرخانىغا قوشۇۋېتىلدى ، خىزمەتچىسى ئالتىگە يەتتى . 1972 ـ يىلى ئۇچۇرپان ناھىيىلىك يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى . 1976 ـ يىلى خىزمەتچىسى سەككىزگە يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر بەش بولدى . 1980 ـ يىلى پونكىتنىڭ دەرىجىسى مۇئاۋىن بۆلۈم دەرىجىلىككە كۆتۈرۈلدى ، پونكىت قارمىقىدا پىلانلىق ئىممۇنىتېتلاش بۆلۈمى ، يەرلىك كېسەللىكلەر بۆلۈمى ، ئانا ـ بالىلار ساقلىقىنى ساقلاش بۆلۈمى ، يېمەكلىك تازلىقى بۆلۈمى قۇرۇلدى ، خىزمەتچىسى 29غا يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە سەھىيە تېخنىكا خادىمى 28 ، مەمۇرىي خىزمەتچى بىر بولدى . 2001 ـ يىلى يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكىتىدا پىلانلىق ئىممۇنىتېتلاش بۆلۈمى ، ئانا ـ بالىلار ساقلىقىنى ساقلاش بۆلۈمى ، تەكشۈرۈش بۆلۈمى ، ئۇچ چوڭ تازلىق بۆلۈمى ، يېمەكلىك تازلىقىنى نازارەت قىلىش بۆلۈمى ، مالىيە ـ مەمۇرىيەت بۆلۈمى قاتارلىق بۆلۈملەر قۇرۇلدى ، ئىشچى ـ خىزمەتچىسى 36گە يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە سەھىيە تېخنىكا خادىمى 29 (ئىنتۈرا دەرىجىلىك ئۇنۇڤانى بارلار بەش ، باشلانغۇچ ئۇنۇڤانى بارلار 21) بولدى .

§ 2 . يۇقۇمدىن ساقلىنىش ، ڤاكسىنا ئەملەش

چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۈاڭشۈ 12 ـ يىلى (1885 ـ يىلى) ناھىيىدە چېچەك چېكىش ئىدارىسى قۇرۇلۇپ ،

چېچەك ۋاكسىنىسى ئەملەندى . مىنگونىڭ 29 - يىلى (1940 - يىلى) ھۆكۈمەت ۋاكسىنا ئەملىگۈچى ئەھمەتم سۇلتانىنى 22 مىڭ ئادەمگە يەتكۈدەك ۋاكسىنا بىلەن ناھىيىگە ئەۋەتىپ ۋاكسىنا ئەملەتكۈزدى .

1953 - يىلى ناھىيە بويىچە ئومۇمىيۈزلۈك چېچەك چېكىش خىزمىتى ئىشلىنىپ ، 14 مىڭ 430 ئادەم چېچەك ۋاكسىنىسى بىلەن ئەملەندى . 1955 - يىلى ناھىيە بويىچە چېچەك چېكىش خىزمىتى زور كۈچ بىلەن تەشۋىق قىلىنىپ ، 2948 كىشىگە چېچەك ۋاكسىنىسى ئەملەندى ، شۇنىڭ بىلەن بىرگە يۇقۇمدىن ساقلىنىش ئۈچۈن خولېرا ۋە كېزىك ۋاكسىنىلىرى ئەملەندى . 1964 - يىلى يۇقۇمدىن ساقلىنىش قوماندانلىقى تەشكىلاتلىرى يەنمۇ مۇكەممەللەشتۈرۈلۈپ ، يۇقۇمدىن ساقلىنىش ، ۋاكسىنا ئەملەش خىزمىتى يەنمۇ كۈچەيتىلىپ ، 25 مىڭ 634 كىشىگە چېچەك ۋاكسىنىسى ئەملەندى . 1978 - يىلى 11 مىڭ 962 تال قىزىل ۋاكسىنىسى ، 48 مىڭ 868 تال كېزىك ۋاكسىنىسى ، 19 مىڭ 684 تال ئۈچ بىرلەشمە ۋاكسىنا ئەملەندى ، 19 مىڭ 893 ئادەمگە چېچەك ۋاكسىنىسى ئەملەندى ، بالىلارغا 14 مىڭ 703 تال بالىلار پارالىچ كۆمىلىچى يېگۈزۈلدى ، يۇقۇمدىن ساقلىنىشقا قاتناشقان ئاھالە ناھىيە نوپۇسىنىڭ 92 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى . 1984 - يىلى ناھىيىلىك دوختۇرخانىدا بوۋاقلارغا كالمېت گېرىن ۋاكسىنىسىنى ئەملەشنى نۆۋەتىدا سىناق قىلىش خىزمىتى قانات يايدۇرۇلدى . 1985 - يىلى ناھىيە بويىچە يەتتە ياشتىن تۆۋەن بالىلارغا پىلانلىق ئىممۇنىتېتلاش كارتىسى تۈرغۈزۈلدى ، كارتا تۈرغۈزۈلغان بالا 23 مىڭ 595كە يەتتى . شۇ يىلى قىزىل ۋاكسىنىسى ئەملەنگەنلەر 7291گە يېتىپ 92.3 % نى ، كۆمىلاچ يېگەنلەر 11 مىڭ ئىككىگە يېتىپ 96.7 % نى ، ئۈچ بىرلەشمە ۋاكسىنىسى ئەملەنگەنلەر 11 مىڭ 360قا يېتىپ 98 % نى ، كالمېت گېرىن ۋاكسىنىسى ئەملەنگەنلەر 2126گە يېتىپ 98 % نى ئىگىلىدى . 2000 - يىلى ۋاكسىنا ئەملەش ئوبيېكتى 11 مىڭ 530 بولۇپ ، ئەملىيەتتە 11 مىڭ 371 كىشىگە ۋاكسىنا ئەملىنىپ ، ئەملىنىش نىسبىتى 98.6 % كە يەتتى . 2001 - يىلى ۋاكسىنا ئەملەش ئوبيېكتى 27 مىڭ 280 بولۇپ ، ئەملىيەتتە 24 مىڭ 670 كىشىگە ۋاكسىنا ئەملىنىپ ، ۋاكسىنا ئەملىنىش نىسبىتى 90.4 % كە يەتتى .

§ 3 . يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش

مىنگو دەۋرىدە چېچەك ، خولېرا ، كېزىك ، تولغاق قاتارلىق ياماق خاراكتېرلىك يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر دائىم تارقىلىپ تۇراتتى . مىنگونىڭ 5 - يىلى (1916 - يىلى) 795 كىشى ھەر خىل يۇقۇملۇق كېسەل تۈپەيلىدىن ئۆلۈپ كەتتى . مىنگونىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى) ناھىيە بويىچە چېچەك كېسىلى تارقىلىپ ، ئاقىياردىلا ئازكەم 1000 كىشى ئۆلدى .

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن يۇقۇمدىن ساقلىنىش تارماقلىرى كۆپ قېتىم داۋالاش ئەترىتى تەشكىللەپ ۋاكسىنا ئېلىپ يېزا - كەنتلەرگە بېرىپ ، ھەر خىل يۇقۇملۇق كېسەللەرنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈپ ئالدىنى ئالدى ۋە داۋالىدى ، نەتىجىدە يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ كۆرۈلۈش نىسبىتى يىلدىن - يىلغا ئازايدى . 2001 - يىلى 1208 كىشى ھەر خىل يۇقۇملۇق كېسەلگە گىرىپتار بولدى .

1 . قىزىل

1961 - يىلى ئالغا گۇڭشېسىدا قىزىل چىققان 96 كىشى بايقالغاندىن كېيىن ئايرىپ داۋالاپ ساقايتىلدى .

1964 - يىلى ناھىيە بويىچە 3 گۇڭشېدا 272 كىشىگە قىزىل چىقتى ، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى داۋالاش ئەترىتى تەشكىللەپ ئاكتىپلىق بىلەن كېسەلنىڭ ئالدىنى ئالغان ۋە ئۇنى داۋالىغان بولسىمۇ ، بىراق قىزىل

چىققانلار خۇراپىيلىققا ئىشىنىپ موللىغا ئوقۇتۇپ ، نەزىر ئۆتكۈزۈپ ، داۋالاشقا ماسلاشمىغاچقا ، يۇقۇملۇق كېسەلنىڭ تارقىلىش دائىرىسى كېڭىيىپ كېتىپ 14 كىشى ئۆلدى . 1965 ـ يىلى قىزىل چىققان 58 كىشىنىڭ كېسىلى ئۆپكە ياللۇغىغا ئۆزگىرىپ ئۇلار ئۆلدى . شۇ يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تۇنجى قېتىم بالا ھەمرىيى شارچىسى ئاقسىلىدىن پايدىلىنىپ قىزىلنىڭ ئالدىنى ئالدى ، 553 كىشىگە ئوكۇل ئۇردى . 1978 ـ يىلى 1063 كىشىگە قىزىل چىقتى ، 19 كىشى ئۆلدى . شۇنىڭدىن كېيىن قىزىل ۋاكسىنىسىنى ئۇرۇش ، يۇقۇمدىن ساقلىنىش كۈچەيتىلگەنلىكتىن قىزىل ئاستا ـ ئاستا تىزگىنلەندى . 1980 ـ يىلى 19 كىشىگە قىزىل چىقىپ تۆت كىشى ئۆلدى ، 1983 ـ يىلى 115 كىشىگە قىزىل چىقىپ ئۇچ كىشى ئۆلدى . 1988 ـ يىلى ئىككى كىشىگە قىزىل چىقتى . 1991 ـ يىلى 44 كىشىگە قىزىل چىقىپ بىر كىشى ئۆلدى . 1997 ـ يىلى بەش كىشىگە قىزىل چىقتى ، ئۆلۈم ئەھۋالى كۆرۈلمىدى . 2001 ـ يىلى 100 كىشىگە قىزىل چىقتى .

2 . مېڭە (يۇلۇن) پەردە ياللۇغى (تارقىلىشچان مېڭە پەردە ياللۇغى)

1962 ـ يىلى 6 كىشى بۇ كېسەلگە گىرىپتار بولدى . 1964 ـ يىلى ئالتە كىشى بۇ كېسەلگە گىرىپتار بولۇپ بىر كىشى ئۆلدى . 1965 ـ يىلى يار كۆۋرۈك گۈڭشېسىدا مېڭە پەردە ياللۇغىغا گىرىپتار بولغانلار بايقالغانلىقتىن 2800 كىشىگە مېڭە پەردە ياللۇغىنىڭ ئالدىنى ئېلىش دورىسى تارقىتىپ بېرىلىپ ، كېسەلنىڭ يامراپ كېتىشى تىزگىنلەندى . 1976 ـ يىلى سەككىز كىشى بۇ كېسەلگە گىرىپتار بولۇپ ئىككى كىشى ئۆلدى . 1982 ـ يىلى تۆت كىشى بۇ كېسەلگە گىرىپتار بولۇپ ئىككى كىشى ئۆلدى . شۇ يىلى ناھىيىدىكى 20 مىڭ ئوتتۇرا ـ باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىسىغا تارقىلىشچان مېڭە پەردە ياللۇغى ۋاكسىنىسى ئۇرۇلدى . 1991 ـ يىلى بەش كىشى بۇ كېسەلگە گىرىپتار بولۇپ ئىككى كىشى ئۆلدى . 1997 ـ يىلى بۇ كېسەلگە گىرىپتار بولغان بىر كىشى داۋالاپ ساقايتىلدى .

3 . تولغاق

1956 ـ يىلى 60 كىشى تولغاق كېسىلىگە گىرىپتار بولۇپ بىر كىشى ئۆلدى .

1961 ـ يىلى ئالغا ، ئاقيار گۈڭشېلىرىدا 705 كىشىنىڭ تولغاق كېسىلى بىلەن يۇقۇملانغانلىقى بايقالدى . 1962 ـ يىلى 563 كىشى تولغاق كېسىلىگە گىرىپتار بولدى ، 1964 ـ يىلى 306 كىشى ، 1978 ـ يىلى 2271 كىشى بۇ كېسەلگە گىرىپتار بولدى . 1984 ـ يىلى يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكىتىدا يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر بۆلۈمى قۇرۇلۇپ ، ئالدىنى ئېلىش ـ داۋالاش كۈچەيتىلدى . 1985 ـ يىلى 47 كىشى بۇ كېسەلگە گىرىپتار بولدى . 1991 ـ يىلى 122 كىشى بۇ كېسەلگە گىرىپتار بولۇپ 3 كىشى ئۆلدى . 1997 ـ يىلى 110 كىشى ، 2001 ـ يىلى 303 كىشى بۇ كېسەلگە گىرىپتار بولغان بولسىمۇ ھەممىسى داۋالاپ ساقايتىلدى .

4 . كېزىك

50 ـ يىللاردا كېزىك ، پاراتىفقا گىرىپتار بولغانلار بىر قەدەر ئاز ئىدى . 1962 ـ يىلى 146 كىشى بۇ كېسەلگە گىرىپتار بولۇپ بىر كىشى ئۆلدى . 1963 ـ يىلى 2000 كىشىگە كېزىك ۋاكسىنىسى ئۇرۇلدى . ئاقيار ، يامانسۇ گۈڭشېلىرىدا 50 كىشىنىڭ بۇ كېسەلگە گىرىپتار بولغانلىقى بايقالدى ، ۋاقتىدا جىددىي تەدبىر قوللىنىلغاچقا ئۆلۈم ئەھۋالى كۆرۈلمىدى . 1964 ـ يىلى 27 كىشى بۇ كېسەلگە گىرىپتار بولۇپ بىر كىشى ئۆلدى . 1965 ـ يىلى 6042 كىشىگە كېزىك ۋاكسىنىسى ئۇرۇلدى . 1978 ـ يىلى 278 كىشى كېزىك ۋە پاراتىفقا گىرىپتار بولدى ، 6042 كىشىگە كېزىك ۋاكسىنىسى ئۇرۇلدى . 1982 ـ يىلى 183 كىشى بۇ كېسەلگە گىرىپتار بولۇپ بىر كىشى ئۆلدى . شۇ يىلى 74 مىڭ 620 كىشىگە كېزىك ۋاكسىنىسى ئۇرۇلدى ، شۇنىڭ

بىلەن بىرگە يېمەكلىك تازىلىقىنى نازارەت قىلىش - تەكشۈرۈش كۈچەيتىلدى ، كېزىك كېسىلگە گىرىپتار بولغانلار يىلدىن - يىلغا ئازايدى . 1983 - يىلى 140 كىشى ، 1985 - يىلى 62 كىشى ، 1997 - يىلى يەتتە كىشى بۇ كېسەلگە گىرىپتار بولدى . 2001 - يىلى 28 كىشى بۇ كېسەلگە گىرىپتار بولۇپ ھەممىسى داۋالاپ ساقايتىلدى .

5 . جىگەر يالۇغى

50 - يىللاردا جىگەر كېسىلى بىلەن ئاغرىغانلار كۆپ بولمىدى . 1962 - يىلى 47 كىشى جىگەر يالۇغىغا گىرىپتار بولدى . 1963 - يىلى 2000 كىشىگە جىگەر يالۇغى ۋاكسىنىسى ئۇرۇلدى ؛ 1978 - يىلى 108 كىشى جىگەر يالۇغىغا گىرىپتار بولۇپ بىر كىشى ئۆلدى . 1991 - يىلى ھۆكۈمەت ئالدىنى ئېلىش - داۋالاشنى كۈچەيتكەنلىكتىن جىگەر يالۇغىغا گىرىپتار بولغانلار تەدرىجىي ئازايدى . 1995 - يىلى جىگەر يالۇغىغا گىرىپتار بولغانلار ئازىيىپ 23كە چۈشتى . 2001 - يىلى 69 كىشى بۇ كېسەلگە گىرىپتار بولدى ، ئۆلۈم ئەھۋالى كۆرۈلمىدى .

6 . ئۆپكە كېسىلى

1978 - يىلدىن ئىلگىرى تۈبىركۇلىيۇز كېسىلگە يېتەرلىك ئەھمىيەت بېرىلمىدى . 1979 - يىلى ناھىيە بازىرىدىكى ئورگان ئىشچى - خىزمەتچىلىرىنى ئارىلاپ تەكشۈرگەندە بۇ كېسلگە گىرىپتار بولغانلارنىڭ بىر قەدەر كۆپ ئىكەنلىكى بايقالدى . 1980 - يىلى ناھىيە بويىچە كېسەللىك ئەھۋالى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈلگەندە كېسەل تارقىلىش نىسبىتىنىڭ % 4 .5كە يەتكەنلىكى مەلۇم بولدى . ناھىيىلىك پارتكوم ، خەلق ھۆكۈمىتى بۇ ئىشقا ناھايىتى ئەھمىيەت بېرىپ ناھىيىلىك ئۆپكە تۈبىركۇلىيۇز كېسىلى ئامبۇلاتورىيىسىنى قۇردى ، ئۆپكە كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى داۋالاش بويىچە كۇرس ئاچتى ، ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش خىزمىتىنى پائال قانات يايدۇردى . 1986 - يىلى ناھىيىلىك ئۆپكە تۈبىركۇلىيۇز كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش ئورنى قۇرۇلدى . 1994 - يىلى ناھىيە بويىچە 548 كىشىدە مۇسبەت رېئاكسىيە كۆرۈلۈپ ھەممىسى ھەقسىز داۋالاندى ، ئۇلاردىن 521 ى ساقايدى ، يەتتىسى ئۆلدى .

7 . ئۇچەي يولى يۇقۇملۇق كېسەللىكلىرى

مىنگونىڭ 5 - يىلى (1916 - يىلى) 21 كىشى ئۇچەي يولى يۇقۇملۇق كېسىلىگە گىرىپتار بولۇپ 11 كىشى ئۆلدى . جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان دەسلەپكى ۋاقىتلاردىن تارتىپ 70 - يىللارغىچە ئۇچەي يولى يۇقۇملۇق كېسىلى كۆرۈلمىدى . 1964 - يىلى 7 ~ 8 - ئايلاردا جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئايرىم جايلاردا بۇ كېسەل كۆرۈلدى ، ناھىيىلىك پارتكوم ، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى يۇقۇمدىن ساقلىنىش تارماقلىرىنى پائال تەشكىللەپ بۇ كېسەلنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى داۋالاش خىزمىتىنى قانات يايدۇرۇپ ، 25 مىڭ 250 ئادەم (قېتىم)گە مۇداپىئە ئوكۇلى ئۇردى . 1965 - يىلى 2 - نومۇرلۇق كېسەلنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى داۋالاش قوماندانلىق شتابى قۇرۇلدى ، ناھىيىدە بۇ كېسەل كۆرۈلمىدى . 1988 - يىلى 8 - ئاينىڭ 14 - كۈنى يارکۆزۈرۈك يېزىسىدا بىر كىشىنىڭ مۇشۇ كېسەل بىلەن ئاغرىغانلىقى بايقالدى ؛ 9 - ئايدا كېسەلنىڭ تارقىلىشى يۇقىرى پەللىگە چىقتى ، كېسەللىك يەتتە يېزا ، بىر بازارغا تارقالدى ، ئەڭ يۇقىرى بولغاندا بۇ كېسەل تارقىلىشى يۇقىرى پەللىگە چىقتى ، كېسەللىك يەتتە يېزا ، بىر بازارغا تارقالدى ، ئەڭ يۇقىرى بولغاندا بۇ كېسەل بىلەن ئاغرىغان كىشى كۈنىگە 216گە يەتتى . كېسەل تارقالغاندىن كېيىن ناھىيىلىك پارتكوم ، خەلق ھۆكۈمىتى يۇقۇمدىن ساقلىنىش قوماندانلىق شتابى قۇرۇپ ، داۋالاش ئەترىتىنى كېسەل تارقالغان رايونغا ئەۋەتتى ، داۋالاش ئەترىتى ئايرىۋېتىش ، بازارلارنى تاقاش ، دورا تارقىتىش قاتارلىق تەدبىرلەرنى قوللىنىپ كېسەللىك ئەھۋالىنى ناھايىتى تېزلا كونترول قىلدى ؛ ناھىيە بويىچە 442 كىشى بۇ كېسەل بىلەن ئاغرىپ تۆت كىشى ئۆلدى ،

جەدۋەل : 27 — 3

بىرلىكى : نەپەر

يىللار	كېسەللىك		قىزىل		كۆكيۆتەل		سكارلاتىنا		قايتىلىما كىزىك		كېزىك ، پاراتىف		جىگە ياللۇغى		كۆيدۈرگە		مىڭە ياللۇغى		بوغما		يۇقۇملۇق زۇكام		بەزگەك		ئۇچەي يۇقۇملۇق كېسەللىكى		چېچەك ، كېزىك		يۇلۇن سۇر ماددا ياللۇغى	
	يۇقۇملانغانلار	ئۆلگەنلەر	يۇقۇملانغانلار	ئۆلگەنلەر	يۇقۇملانغانلار	ئۆلگەنلەر	يۇقۇملانغانلار	ئۆلگەنلەر	يۇقۇملانغانلار	ئۆلگەنلەر	يۇقۇملانغانلار	ئۆلگەنلەر	يۇقۇملانغانلار	ئۆلگەنلەر	يۇقۇملانغانلار	ئۆلگەنلەر	يۇقۇملانغانلار	ئۆلگەنلەر	يۇقۇملانغانلار	ئۆلگەنلەر	يۇقۇملانغانلار	ئۆلگەنلەر	يۇقۇملانغانلار	ئۆلگەنلەر	يۇقۇملانغانلار	ئۆلگەنلەر	يۇقۇملانغانلار	ئۆلگەنلەر	يۇقۇملانغانلار	ئۆلگەنلەر
1956	60	1	40		105	4	43	2					23		17	1					252		40	2						
1962	563		91		10		4		6		146	1	47		2	1	6		3	2	1877	9	1466				40		2	
1964	306		272	14	435	15	3		124		27	1	51		8		6	1	5	1	886		272				10			
1978	2271		1063	19	345						278		108	1			42	4	2	1	3567						220			
1980	6335	24	19	4	63		4		7		254	1	108		15		31	6	4		2382						7			
1983	625	1	115	3	60				35		140		155	1			19	9	2		1422						60	1		
1988	119		2		9		8				30		21				14				260				442	4	49			
1991	122	3	44	1							25	1	203		2		5	2											3	
1995	99										14		23												1		3			
1996	105										14		24														7			
1997	110		5				1				7		30				1										8			
1998	421		25		4		1				72		67												28	1	23			
1999	358		76		8						50		102		1												2			
2000	249		21								44		152		2												1			
2001	303		100		5						28		69														2			

كېسەللىك باكتېرىيىسى ئېلىپ يۈرگەن 133 كىشى تەكشۈرۈپ چىقىلدى . 1998 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى ئاقيار يېزىسىنىڭ 12 ـ كەنتىدە بۇ كېسەل بىلەن ئاغرىغان بىر كىشى بايقالدى ؛ 8 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى يەنە ئاچاتاغ ، ئاقتوقاي يېزىلىرىدا بىردىن مۇشۇ كېسەل بىلەن ئاغرىغان كىشى بايقالدى ؛ 9 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى ئىمامىلىرىم يېزىسىدا مۇشۇ كېسەل بىلەن ئاغرىغان بىر كىشى بايقالدى ؛ 10 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنىگىچە بۇ كېسەل 89 كۈن تارقالدى ، 18 كەنت ، 14 كەنت ئاھالە گۇرۇپپىسى بۇ كېسەلنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىدى . بۇ كېسەل بىلەن ئاغرىغان 28 كىشى ، كېسەللىك باكتېرىيىسى ئېلىپ يۈرگەن 64 كىشى ئېنىقلاندى ، 92 كىشى يۇقۇملاندى ، بىر كىشى ئۆلدى .

8 . تارقىلىشچان زۇكام

60 ـ يىللاردا تارقىلىشچان زۇكام بۇ يەردە ناھايىتى كەڭ تارقالغاندى . 1961 ـ يىلى ئالغا گۇڭشىسىدا تارقىلىشچان زۇكام پەيدا بولدى ھەمدە يېڭىئاۋات گۇڭشىسىغا كېڭەيدى ، 1119 كىشى زۇكام بولدى . 1962ـ يىلى 1877 كىشى تارقىلىشچان زۇكامغا گىرىپتار بولدى . 1963 ـ يىلى سەييارە داۋالاش ئارقىلىق 35 مىڭ 490 ئادەم (قېتىم)نىڭ كېسىلى داۋالاپ ساقايتىلىپ ، تارقىلىشچان زۇكام ئاز ـ تولا تىزگىنلەندى . 1964ـ يىلى 886 كىشى تارقىلىشچان زۇكامغا گىرىپتار بولدى ، يۇقۇمدىن ساقلىنىش خادىملىرىنىڭ بىر ئاي داۋالىشى ئارقىلىق كېسەللىك ئەھۋالى ئاساسىي جەھەتتىن تىزگىنلەندى . 1978 ـ يىلى تارقىلىشچان زۇكام قايتا تارقىلىپ 3576 كىشى تارقىلىشچان زۇكامغا گىرىپتار بولدى . 1988 ـ يىلى 260 كىشى تارقىلىشچان زۇكامغا گىرىپتار بولدى . 90 ـ يىللاردىن كېيىن «ئالدىنى ئېلىشنى ئاساس قىلىش» فاكتورىنى ئىزچىللاشتۇرۇلدى ، ناھىيىلىك يۇقۇمدىن ساقلىنىش تارماقلىرى تەشۋىقات ـ تەربىيىنى كۈچەيتتى ھەمدە تەكشۈرۈش ـ دېزىنفېكسىيىلەشنى كۈچەيتتى ، بۇنىڭ بىلەن تارقىلىشچان زۇكام ئۇنۇملۇك تىزگىنلەندى .

§ 4 . يەرلىك كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ـ داۋالاش

1 . قالقانسىمان بەز يوغىناش (ئادەتتە پوقاق كېسىلى دەپ ئاتىلىدۇ)

1962 ـ يىلى ناھىيە بويىچە 7514 كىشىنىڭ قالقانسىمان بەز ئىششىپ قېلىش كېسىلىگە گىرىپتار بولغانلىقى ئېنىقلاندى ، يود قوشۇلغان تۇز ئىشلىتىش ۋە يودلۇق ماي ئوكۇلى ئۇرۇش ئارقىلىق كۆپ ساندىكى كېسەللەرنىڭ كېسىلى ساقايدى . «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە يودلۇق تۇز ئىشلىتىشنى ئومۇملاشتۇرۇش ئومۇمىيۈزلۈك چىڭ تۇتۇلماي قالدى . 1978 ـ يىلى ناھىيە بويىچە پوقاق كېسىلىگە گىرىپتار بولغان كىشى 12 مىڭ 958گە يەتتى ، شۇ يىلى 2951 كىشىنىڭ كېسىلى داۋالاپ ساقايتىلدى . 1979 ـ يىلى داۋالاش كۈچەيتىلىپ 33 مىڭ 197 كىشىگە يودلۇق ماي ئوكۇلى ئۇرۇلدى . 1981 ـ يىلى قالقانسىمان بەز يوغىناش كېسىلىنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش ـ داۋالاش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلۇپ يودلۇق تۇز ئىشلىتىش ۋە يودلۇق ماي ئوكۇلى ئۇرۇشنى ئومۇملاشتۇردى ، شۇنىڭ بىلەن قالقانسىمان بەز يوغىناش كېسىلى ئاساسىي جەھەتتىن تىزگىنلەندى .

1989 ـ يىلى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى «يودلۇق تۇز ئىشلىتىشنى ئومۇملاشتۇرۇپ قالقانسىمان بەز يوغىناش كېسىلى ، كرېتىنىزىم كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى داۋالاش خىزمىتىنى كۈچەيتىش توغرىسىدا بەلگىلىمە »نى تۈزۈپ ، ھەر قانداق تارماق ، يەككە ئائىلىنىڭ تاغ تۇزى ۋە شور تۇزنى ئۆز ئالدىغا قېزىشى ، سېتىشى ۋە يۆتكەپ سېتىشىنى قاتتىق چەكلەپ ، قالقانسىمان بەز يوغىناش كېسىلىنىڭ ئۇنۇملۇك ئالدىنى ئالدى .

2 . باش تەمرەتكىسى

1962 ـ يىلى ئىمامىلىرىم باشقۇرۇش رايوندا ئېلىپ بېرىلغان ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈشتە 107 كىشىنىڭ باش تەمرەتكىسى كېسىلىگە گىرىپتار بولغانلىقى ، كېسەلگە گىرىپتار بولۇش نىسبىتىنىڭ 5.6 % ئىكەنلىكى مەلۇم بولدى . 1978 ـ يىلى ناھىيە بويىچە ئېلىپ بېرىلغان ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈشتە 16 مىڭ 350 كىشىنىڭ باش تەمرەتكىسى كېسىلىگە گىرىپتار بولغانلىقى ئېنىقلىنىپ ، 125 كىلوگرام گىرىزىئوفۇلۋن ، 1500 كىلوگرام يود ناستويكىسى ، 1360 كىلوگرام تىيودى تارقىتىلدى ، 14 مىڭ 928 كىشى داۋالاندى (بۇنىڭ ئىچىدە ئاق تەمرەتكىگە گىرىپتار بولغىنى 6099 ، قارا تەمرەتكىگە گىرىپتار بولغىنى 5326 ، سېرىق تەمرەتكىگە گىرىپتار بولغىنى 3503) ، 11 مىڭ 33 كىشى ساقايتىلدى . شۇ يىلى باش تەمرەتكىسىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى داۋالاش بويىچە كۇرس ئېچىلدى ، ئالدىنى ئېلىش ۋە داۋالاشتا دورا ئارقىلىق داۋالاش بىلەن يۇقۇملىنىش مەنبەسىنى ئۈزۈۋېتىش ئۈسۈلى بىرلەشتۈرۈلۈپ ، 2103 دانە باكتېرىيىلىك رومال ۋە 3233 ھەر خىل باش كىيىمى يىغىۋېلىندى . 80 ـ يىللاردىن كېيىن باش تەمرەتكىسى كېسىلى تەدرىجىي يوقىتىلدى .

3 . ماخاۋ كېسىلى

1983 ـ يىلى ماخاۋ كېسىلىگە گىرىپتار بولغان ئىككى كىشىنىڭ بىرىگە ئالدىنى ئېلىش ـ داۋالاش دورىسى تارقىتىپ بېرىلدى ، يەنە بىرى خوتەن ماخاۋ كېسىلى دوختۇرخانىسىغا ئاپىرىپ داۋالىتىلدى . 1985 ـ يىلى 22 كىشىنىڭ ماخاۋ كېسىلىگە گىرىپتار بولغانلىقى تەكشۈرۈپ ئېنىقلاندى ، كېسەللىك مەنبەسى بولغان 22 ئائىلىدىن 49 كىشى ماخاۋ كېسىلى دوختۇرخانىسىغا ئاپىرىپ داۋالىتىلدى .

1995 ـ يىلى بىر كىشى ماخاۋ كېسىلىگە گىرىپتار بولدى . 1980 ~ 1999 ـ يىلىغىچە ناھىيە بويىچە 25 كىشى ماخاۋ كېسىلىگە گىرىپتار بولدى ، ئارىلاشما تېپتىكىسى 22 ، ئۆلگىنى 13 .

Ⅲ باب

ئانا ـ بالىلار ساقلىقىنى ساقلاش

§1 . ئانا ـ بالىلار ساقلىقىنى ساقلاش پونكىتى (بۆلۈمى)

1964 ـ يىلى ناھىيىلىك دوختۇرخانىدا ئەسلىدە بار بولغان يۇقۇمدىن ساقلىنىش گۇرۇپپىسى ئاساسىدا يۇقۇمدىن ساقلىنىش — ئانا ـ بالىلار ساقلىقىنى ساقلاش پونكىتى (بۆلۈمچە دەرىجىلىك) قۇرۇلدى . 1966ـ يىلى يۇقۇمدىن ساقلىنىش — ئانا ـ بالىلار ساقلىقىنى ساقلاش پونكىتى ناھىيىلىك دوختۇرخانىغا قوشۇۋېتىلىپ ، ئانا ـ بالىلار ساقلىقىنى ساقلاش گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى . 1972 ـ يىلى يۇقۇمدىن ساقلىنىش — ئانا ـ بالىلار ساقلىقىنى ساقلاش پونكىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى . 1980 ـ يىلى يۇقۇمدىن ساقلىنىش — ئانا ـ بالىلار

ساقلىقىنى ساقلاش پونكىتىنىڭ دەرىجىسى مۇئاۋىن بۆلۈم دەرىجىلىككە ئۆستۈرۈلۈپ ، ئانا ـ بالىلار ساقلىقىنى ساقلاش بۆلۈمى قۇرۇلدى ، بۇ بۆلۈم ئايالىلار ، بالىلارنىڭ ساقلىقىنى ساقلاش خىزمىتىنى قانات يايدۇردى .

2001 ـ يىلى ئانا ـ بالىلار ساقلىقىنى ساقلاش بۆلۈمىدە تۆت كەسپىي تېخنىكا خادىمى بار بولۇپ ، ئۇلارغا ئېلېكترلىك تارتقۇچ ، بالىياتقۇ بوينىنى ئېلېكترلىك داغمالىلىغۇچ ، تۇغۇت كارىۋىتى ، توڭلىتىش ساندۇقى ، توڭلاتقۇ قاتارلىق داۋالاش سايمانلىرى سەپلەپ بېرىلدى .

§ 2 . يېڭى ئۇسۇلدا تۇغدۇرۇش

يېڭى ئۇسۇلدا تۇغدۇرۇشنى ئومۇملاشتۇرۇش ئۈچۈن سەھىيە نازارىتى 1953 ـ يىلى داۋالاش خىزمەت گۇرۇپپىسى ئەۋەتىپ يېڭى ئۇسۇلدا تۇغدۇرىدىغان تۇغۇت ئانىسىدىن 23نى تەربىيىلىدى . 1955 ـ يىلى 57 تۇغۇت ئانىسى تەربىيىلەندى ، ئۇچ يەردە يېڭى ئۇسۇلدا تۇغدۇرۇش پونكىتى قۇرۇلۇپ ، بىر يىلدا 231 بوۋاق يېڭى ئۇسۇلدا تۇغدۇرۇلدى ، 220 ئادەم تۇغۇتتىن كېيىن زىيارەت قىلىندى . 1960 ـ يىلى 22 چوڭ ئەترەتتە يېڭى ئۇسۇلدا تۇغدۇرۇش پونكىتى قۇرۇلۇپ ، 88 تۇغۇت كارىۋىتى ، 22 مەخسۇس تۇغۇت ئانىسى سەپلەندى ، 555 بوۋاق يېڭى ئۇسۇلدا تۇغدۇرۇلدى .

1977 ـ يىلى چوڭ ئەترەتلەردە يېڭى ئۇسۇلدا تۇغدۇرۇش ئۇيى قۇرۇلۇپ يېڭى ئۇسۇلدا تۇغدۇرۇش ئومۇملاشتۇرۇلدى . 1985 ـ يىلى يېڭى ئۇسۇلدا تۇغدۇرۇش بويىچە ئىككى قارار كۇرس ئېچىلىپ ، 51 كىشى تەربىيىلەندى ، ناھىيە بويىچە 46 كەنتتە يېڭى ئۇسۇلدا تۇغدۇرۇش پونكىتى قۇرۇلۇپ ، 63 تۇغۇت ئانىسى بار بولدى ، بىر يىلدا 1227 بوۋاق يېڭى ئۇسۇلدا تۇغدۇرۇلدى . 1989 ـ يىلى ناھىيە بويىچە يېڭى ئۇسۇلدا تۇغدۇرۇش مەركىزىي پونكىتىدىن تۆتى بار بولدى ، يېڭى ئۇسۇلدا تۇغدۇرۇش نىسبىتى % 89كە يەتتى . 1997ـ يىلى ناھىيە بويىچە 1337 بوۋاق يېڭى ئۇسۇلدا تۇغدۇرۇلدى ، يېڭى ئۇسۇلدا تۇغدۇرۇش نىسبىتى % 85كە يەتتى . 1998 ـ يىلى ناھىيىلىك دوختۇرخانىدا بوۋاقلارغا كۆيۈنۈش ئامبۇلاتورىيىسى قۇرۇلۇپ ، ھامىلدارلار تۇغۇت مەزگىلىدە تەكشۈرۈلدى ھەمدە ئانا ـ بالىلار ساغلاملىق كارتىسى تۈرغۇزۇلدى . شۇ يىلى بازارلاردىكى ھامىلدار ئايالىلارنىڭ تۇغۇتتىن ئىلگىرى تەكشۈرتۈش نىسبىتى % 81.3كە يەتتى .

§ 3 . ئايالىلار كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ـ داۋالاش

60 ـ يىللاردا ئايالىلارنىڭ ساقلىقىنى ساقلاش ساۋاتلىرى كەڭ تەشۋىق قىلىنىپ ، ئايالىلار كېسىلى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈلدى ۋە ئومۇمىيۈزلۈك داۋالاندى ، ئايالىلارنىڭ بەش مەزگىل (ھېيىز مەزگىلى ، ھامىلدارلىق مەزگىلى ، تۇغۇت دەم ئېلىشى مەزگىلى ، بالا ئېمىتىش مەزگىلى ، ھېيىز كېسىلىش مەزگىلى) دىكى تازىلىقى ۋە ئەمگەك مۇھاپىزىتى كۆچەيتىلدى . 1962 ـ يىلىدىكى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈشتە ناھىيە بويىچە 700 ئايالىنىڭ بالىياتقۇ چىقىقى كېسىلىگە گىرىپتار بولغانلىقى بايقالدى ، ئۇلار داۋالاش ، ئوزۇقلاندۇرۇش ، دەم ئالدۇرۇشنى بىرلەشتۈرۈش ئۇسۇلى ئارقىلىق داۋالاندى ، ئۇلارنىڭ ساقىيىش نىسبىتى % 91.4كە يەتتى .

1979 ـ يىلى سەھىيە تېخنىكا خادىملىرى ناھىيىدىكى ئاياللارنىڭ «ئىككى كېسىلى» (بالىياتقۇ چىقىقى، سۈيدۈك ئاقمىسى)نى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈردى. تەكشۈرۈش ئارقىلىق 1892 ئاياللىنىڭ بالىياتقۇ چىقىقى كېسىلىگە گىرىپتار بولغانلىقى ئېنىقلاندى، 30 ئايال ئوپېراتسىيە قىلىندى، ئۇنۇمى ياخشى بولدى؛ 37 ئاياللىنىڭ سۈيدۈك ئاقمىسى كېسىلىگە گىرىپتار بولغانلىقى ئېنىقلاندى. ھەمدە دائىم كۆرۈلىدىغان ئاستا خاراكتېرلىك بالىياتقۇ ياللۇغى كېسىلىگە گىرىپتار بولغانلارنى داۋالاشتا تەكشۈرۈش بىلەن داۋالاشنى بىرلەشتۈرۈش ئۇسۇلى قوللىنىلىپ 456 ئايال داۋالاندى، كۆپ ساندىكى كېسەللەرنىڭ كېسىلى ياخشىلاندى. 1985 ـ يىلى ئاياللارنىڭ «ئىككى كېسىلى» ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈلۈپ 575 ئاياللىنىڭ بالىياتقۇ چىقىقى كېسىلىگە گىرىپتار بولغانلىقى مەلۇم بولدى، داۋالاش ئارقىلىق 125 ئاياللىنىڭ كېسىلى ساقايدى، 235 ئاياللىنىڭ كېسىلى ياخشىلاندى؛ سۈيدۈك ئاقمىسى كېسىلىگە گىرىپتار بولغان ئايال ئىككى بولۇپ، بىرىنىڭ كېسىلى داۋالاپ ساقايتىلدى.

§ 4. بالىلارنىڭ ساقلىقىنى ساقلاش

50 ـ يىللاردىن 60 ـ يىللارغىچە بالىلارنىڭ ساقلىقىنى ساقلاش خىزمىتىدە ئاساسلىقى چېچەك چىكىش، كالمېت ـ گېرىن ۋاكسىنىسى ئەملەش ئۇسۇلى قوللىنىلدى. 70 ـ يىللاردا ئالدىنى ئېلىش ۋاكسىنىسى ئەملەشتە بوغما باكتېرىيە ۋاكسىنىسى، قىزىل ۋاكسىنىسى، كۆكيۆتەل ۋاكسىنىسى، خولېرا ۋاكسىنىسى، تارقىلىشچان مېڭە پەردە ياللۇغى ۋاكسىنىسى قاتارلىقلار كۆپەيتىلدى. 1982 ـ يىلى ناھىيە بويىچە 0 ياشتىن يەتتە ياشقىچە بولغان بالىلارنى پىلانلىق ئىممۇنىتېتلاش ئىشى ئېلىپ بېرىلىپ 200 دانە كارتا تۇرغۇزۇلدى، بالىلارغا ئومۇميۈزلۈك بالىلار پارالىچى كۇمىلىچى يېگۈزۈلدى، قىزىل، كۆكيۆتەل، كالمېت ـ گېرىن قاتارلىق ۋاكسىنىلار ئەملەندى، بالىلارنىڭ ساغلاملىقىغا خەۋپ يەتكۈزىدىغان بەزى دائىم كۆرۈلىدىغان، كۆپ قوزغىلىدىغان كېسەللەر ئاساسىي جەھەتتىن تىزگىنلەندى. 1985 ـ يىلى ناھىيىدىكى 0 ياشتىن يەتتە ياشقىچە بولغان بالىلار ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈلۈپ، 15 بالىدا راخىت كېسىلى بارلىقى، 46 بالىنىڭ يېتىلىشى نورمال ئەمەسلىكى بايقالدى. 1986 ـ يىلى يېزا (بازار) شىپاخانىلىرىدا ئانا ـ بالىلار ساقلىقىنى ساقلاش ئۆيى قۇرۇلۇپ، يېزىلارنىڭ ئانا ـ بالىلار ساقلىقىنى ساقلاش خىزمىتىگە مەسئۇل بولدى.

1990 ـ يىلدىن باشلاپ 0 ياشتىن يەتتە ياشقىچە بولغان بالىلاردا بولىدىغان تۆت خىل كېسەل (بالىلار قان ئازلىق كېسىلى، راخىت كېسىلى، ئۆپكە ياللۇغى، ھەزىم قىلىشى ياخشى بولماسلىق) ساقلىقىنى ساقلاش نۇقتىسىدىن تەكشۈرۈپ تىزىملاندى، 0 ياشتىن بىر ياشقىچە بولغان بالىلار يىلدا ئۈچ قېتىم، بىر ياشتىن ئۈچ ياشقىچە بولغان بالىلار يىلدا ئىككى قېتىم، ئۈچ ياشتىن يەتتە ياشقىچە بولغان بالىلار يىلدا بىر قېتىم تەكشۈرۈلدى. 1996 ـ يىلى ناھىيىدىكى 0 ياشتىن يەتتە ياشقىچە بولغان بالىلار پىلانلىق ئىممۇنىتېتلاش بويىچە ئارىلاپ تەكشۈرۈلدى، تەكشۈرۈشتە بالىلارنىڭ تۆت ۋاكسىنا (كالمېت ـ گېرىن ۋاكسىنىسى، كۆكيۆتەل، بالىلار پارالىچى كۇمىلىچى، قىزىل ۋاكسىنىسى) بىلەن ئەملىنىش نىسبىتىنىڭ %95كە، كارتا تۇرغۇزۇلۇش نىسبىتىنىڭ %100كە يەتكەنلىكى مەلۇم بولدى. 2001 ـ يىلغىچە بالىلارغا كالمېت ـ گېرىن ۋاكسىنىسىنىڭ ئەملىنىش نىسبىتى %97.94كە، كۆكيۆتەل ۋاكسىنىسىنىڭ ئەملىنىش نىسبىتى %92.7كە، بالىلار پارالىچى كۇمىلىچىنىڭ يېگۈزۈلۈش نىسبىتى %98.2كە، قىزىل ۋاكسىنىسىنىڭ ئەملىنىش نىسبىتى %76.1كە يەتتى.

IV باب

ئاممىۋى تازىلىق

§1 . مۇھىت تازىلىقى

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە 1952 ـ يىلى 12 ـ ئايدا ۋەتەنپەرۋەرلىك تازىلىق ھەرىكىتى كومىتېتى قۇرۇلدى ، يېزا ـ بازارلاردا 25 ئاساسىي قاتلام ۋەتەنپەرۋەرلىك تازىلىق ھەرىكىتى كومىتېتى ۋە 367 ۋەتەنپەرۋەرلىك تازىلىق ھەرىكىتى گۇرۇپپىسى قۇرۇلۇپ ناھىيە خەلقىنى تازىلىققا ئەھمىيەت بېرىپ ، كېسەللىكنى ئازايتىپ ، ساغلاملىق سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈشكە سەپەرۋەر قىلدى . 1953 ـ يىلى ناھىيە بويىچە ۋەتەنپەرۋەرلىك تازىلىق ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى . بازار ـ يېزىلاردا 30 تازىلىق تاختىسى تۇرغۇزۇلدى ، ئالتە ئەخلەت نۇقتىسى قۇرۇلدى ، 49 تازىلىق نۇۋەتچىلىك تاختىسى تارقىتىلدى ، 1956 ھاجەتخانا تۈزەشتۈرۈلدى ، 889 تونىنا گەندە تازىلاندى ، 3080 كۆتادرات مېتىر يۇندا ئازگىلى تىندۇرۇلدى ، 458.7 تونىنا ئەخلەت تازىلاندى . 1958 ـ يىلى «تۆت زىياندىن»نى يوقىتىشقا بىرلەشتۈرۈلۈپ ناھىيە بويىچە «تۆت بولماسلىق» (چاشقان ، قۇشقاچ ، پاشا ، چۈشەن بولماسلىق) ، «سەككىز پاكىزە بولۇش» (ئۆي ئىچى ، ئۆي سىرتى ، ھويلا ئىچى ، ھويلا سىرتى ، ئاشخانا ، سايمان ، ھاجەتخانا ، ئېغىل پاكىزە بولۇش) پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلۇپ ، مۇھىت تازىلىقى ئاز ـ تولا ياخشىلاندى .

1980 ـ يىلى ناھىيىدە ئاممىۋى تازىلىق رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى ، بۇ گۇرۇپپا ئالاقىدار خادىملارنى تەشكىللەپ ناھىيە بويىچە 2 ـ قېتىم چوڭ تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى ، بۇ قېتىمقى تەكشۈرۈشتە 14 تازىلىقتا ئىلغار ئورۇن باھالاپ چىقىلدى . 1982 ـ يىلى «ئۆچىنى باشقۇرۇش ، بىرنى يوقىتىش» (يەمەك ـ ئىچمەك ، سۇ ، گەندىنى باشقۇرۇش ، چۈشىنى يوقىتىش)پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلۇپ ، 7000 پارچە چۈشەن يوقىتىش قەغىزى ، 3200 دانە چۈشەن ئۆلتۈرۈش پالىقى ، 25 كىلوگرام چۈشەن يوقىتىش DDV دورىسى ، ئىككى كىلوگرام دىپتېرىكس تارقىتىلدى ، 1152 ھاجەتخانا پېچەتلەندى ، ناھىيە بويىچە 698 جايدىكى كۆل سۈيى دىزىنفېكسىيە قىلىندى . 1986 ـ يىلى مەدەنىي ، پاكىزە بازار قۇرۇش پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلۇپ ، «ئۆچلەشتۈرۈش» (پاكىزلەشتۈرۈش ، يېشىللاشتۇرۇش ، گۈزەللەشتۈرۈش) ، «ئۆچنى ھۆددىگە ئېلىش» (كۆكەرتىشنى ، تازىلىقنى ، تەرتىپنى ھۆددىگە ئېلىش) ۋە «بىرنى يولغا قويۇش» (بىر ئائىلىدە بىردىن ھاجەتخانا بولۇشنى يولغا قويۇش) تەجرىبىلىرى ئومۇملاشتۇرۇلغاچقا ، ناھىيىنىڭ تازىلىق قىياپىتىدە زور ياخشىلىنىش بولدى . 90 ـ يىللاردىن كېيىن پاكىزە بازار بەرپا قىلىش پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى . كوچىلارنى كېڭەيتىش ، يوللارنى پۈختىلاش ، كوچىلارنى تازىلاش ، ئەخلەت ، يۇندىلارنى ھىم ئېتىش ئاساس قىلىنغان ۋەتەنپەرۋەرلىك تازىلىق ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلۇپ ، يېڭىدىن 4010 پاكىزە ھاجەتخانا سېلىندى ، 1501 ھاجەتخانا پاكىزە ھاجەتخانىغا ئۆزگەرتىلدى ، 15 مىڭ 988 تونىنا ئەخلەت تازىلىنىپتىلدى ، «مەينەت ، قالايمىقان ، ناچار» بولۇش ئەھۋالى تۈزىتىلدى ، نەتىجىدە بازارلارنىڭ تازىلىق قىياپىتىدە ئۆزگىرىش بولدى .

§ 2 . ئىچىملىك سۇ تازىلىقى

1965 ـ يىلىدىن ئىلگىرى ناھىيىدىكى يېزىلاردا % 90تىن ئارتۇق ئادەم قىشتا مۇز سۇيى ئىچەتتى ، يازدا ئادەم ۋە چارۋىلار بىر ئېرىق ياكى بىر كۆلنىڭ سۇيىنى ئىچەتتى ، پاكىزلىقتىن سۆز ئاچقىلى بولمايتتى . 1965ـ يىلى ناھىيىلىك مەدەنىيەت ـ سەھىيە بۆلۈمى خىزمەت گۇرۇپپىسى تەشكىللەپ يېزا ـ كەنتلەرگە بېرىپ پاكىزە سۇ ئىچىشنى تەشۋىق قىلدى . بىر يىلدا 34 قۇدۇق قېزىلدى ، 211 كۆلچەك قاشالاندى ، ئېرىق بويىغا 915 سۇ تىندۇرۇش كۆلچىكى ياسالدى . 1984 ـ يىلى ناھىيە بويىچە 788 باسما قۇدۇق ، 908 چوڭ قۇدۇق ، 62 چوڭ كۆلچەك ، 636 كىچىك كۆلچەك ياسالدى ، يېزىلاردا ئادەم ۋە چارۋىلار ئايرىم كۆلنىڭ سۇيىنى ئىچىش ئاساسىي جەھەتتىن ئىشقا ئاشۇرۇلدى . 1999 ـ يىلى ناھىيە بويىچە باسما قۇدۇق 5550كە ، مەنپەئەتلەنگەن ئادەم 28 مىڭ 948گە ؛ چوڭ قۇدۇق 320گە ، مەنپەئەتلەنگەن ئادەم 2978گە ؛ كىچىك قۇدۇق 805كە ، مەنپەئەتلەنگەن ئادەم 5569غا يەتتى .

80 ـ يىللارنىڭ دەسلىپىدە كېسەلنى داۋالاش ـ سۇنى ياخشىلاش كۈچەيتىلىپ ، سۇ مۇنارى ياسالدى . 1983 ـ يىلى ناھىيىدە سەككىز سۇ مۇنارى بار بولدى ، قىسمەن بازار ئاھالىلىرى تۇرۇبا سۇيى ئىشلىتىدىغان بولدى . 1984 ـ يىلى تۆت سۇ مۇنارى ياسالدى . 11 ـ ئايدا كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش ـ سۇنى ياخشىلاش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى ھەمدە سۇنى ياخشىلاش ئىشخانىسى تەسىس قىلىندى . 1995 ـ يىلى تۇرۇبا سۇيى زاۋۇتى كېڭەيتىپ قۇرۇلدى ، يېڭىدىن ئۈچ سۇ مۇنارى ياسالدى ، 24.6 كىلومېتىر سۇ تۇرۇبىسى ياتقۇزۇلدى . 2001 ـ يىلغىچە سۇ زاۋۇتى 27گە ، مەنپەئەتلەنگەن ئاھالە 91 مىڭ 200گە ، ناھىيە بويىچە پاكىزە ئىچىملىك سۇنىڭ قاپلاش نىسبىتى % 54كە يەتتى .

§ 3 . يېمەكلىك تازىلىقى

1955 ـ يىلى ناھىيىلىك خەلق كومىتېتى سەھىيە تارماقلىرىنى تەشكىللەپ ناھىيە بويىچە يېمەك ـ ئىچمەك كەسپىنى تەكشۈردى ، لاياقەتلىك بولغانلىرىغا تازىلىق باشقۇرۇش قوللانمىسى ۋە تازىلىق ئىسپاتى تارقىتىپ بەردى ، بىرلەشمە تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى ھەر ھەپتىدە بىر قېتىم تەكشۈرۈپ تۇردى .

60 ـ يىللاردا سەھىيە مىنىستىرلىكى ، سودا مىنىستىرلىكىنىڭ يېمەكلىك پىششىقلاش ، سېتىش ، يېمەك ـ ئىچمەك كەسپىنىڭ تازىلىقى ھەققىدىكى بەلگىلىمىسى ئىجرا قىلىنىپ ، يېمەكلىك كەسپىدىن ئۆز ـ ئۆزىنى تەكشۈرۈپ باھالاش ، چىرىگەن ، سۈپىتى ئۆزگەرگەن يېمەكلىكلەرنى ساتماسلىق ، يېمەكلىكتىن زەھەرلىنىش ۋە ئاستا خاراكتېرلىك يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش تەلەپ قىلىندى . 70 ـ يىللاردا «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ يېمەكلىك تازىلىقىنى باشقۇرۇشتا سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇش نىزامى» ئىجرا قىلىنىپ ، يېمەكلىك تازىلىقىنى باشقۇرۇش تۈزۈمى ئورنىتىلدى . يېمەك ـ ئىچمەك كەسپى ، كوللېكتىپ ئاشخانىلارنى نازارەت قىلىش ۋە تەكشۈرۈش مۇھىم نۇقتا قىلىندى ، يېمەكلىك كەسپىدە چاڭ ـ توزاندىن ، چىۋىندىن ، چاشقاندىن مۇداپىئەلىنىش ۋە دېزىنفىكسىيىلەش مۇئەسسەسىلىرى كۆپەيتىلدى ، يېمەكلىك كەسپكارلىرىنىڭ سالامەتلىك ئەھۋالى قەرەلسىز تەكشۈرۈپ تۇرۇلدى .

1984 ـ يىلى يېمەكلىك تازىلىقى بۆلۈمى قۇرۇلۇپ ، «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ يېمەكلىك تازىلىقى قانۇنى» ئىزچىل ئىجرا قىلىندى ، يېمەك ـ ئىچمەك كەسپىنىڭ رەھبەرلىرى ۋە كەسپكارلىرى قاتناشقان

«يېمەكلىك تازىلىقى قانۇنى» كۆرسى ئېچىلدى ، مەخسۇس بەت ، رادىئولاردا ئېلان قىلىنىش ، تەشۋىقات ۋاراقى چاپلاش ، تەشۋىقات ئاپتوموبىلى چىقىرىش قاتارلىق ئۇسۇللار ئارقىلىق «يېمەكلىك تازىلىقى قانۇنى» كەڭ كۆلەمدە تەشۋىق قىلىندى . بازار ـ يېزىلاردىكى ئاساسلىق يېمەكلىك بازارلىرى تەكشۈرۈلۈپ لايىقەتلىك بولغانلىرىغا تازىلىق ئىجازەتنامىسى تارقىتىپ بېرىلدى ، لايىقەتسىزلىرى ئۆزگەرتىشكە بۇيرۇلدى ياكى مۇسادىرە قىلىنىش چارىسى بويىچە بىر تەرەپ قىلىندى . 1985 ـ يىلى ناھىيە بويىچە يېمەكلىك كەسىپكارى 455 بولۇپ ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئالدىنى ئېلىش خاراكتېرلىك سالامەتلىك تەكشۈرۈشكە قاتناشتۇرۇلدى ، سالامەتلىك تەكشۈرتۈشكە قاتنىشىش نىسبىتى %100كە يەتتى . كېسىلى بار ئالتە كىشى ئىشتىن توختاپ داۋالىنىشقا ياكى خىزمىتىنى ئالماشتۇرۇشقا بۇيرۇلدى ، 449 كىشىگە ساغلاملىق ئىجازەتنامىسى تارقىتىپ بېرىلدى . تەكشۈرۈشتە بايقالغان 4686 قۇتا سۈپىتى ئۆزگەرگەن ئىچىملىك ۋە 1800 كىلوگرام سۈپىتى ئۆزگەرگەن گۆش چوڭقۇر كۆمۈپ بىرتەرەپ قىلىندى .

1995 ـ يىلى ناھىيىلىك يېمەكلىك تازىلىقى تارماقلىرى يېمەكلىك تازىلىقى جەھەتتە سەھىيە نازارىتىنىڭ «ئالدىنى ئېلىش خاراكتېرلىك سالامەتلىك تەكشۈرۈشنى باشقۇرۇش چارىسى»نىڭ روھى بويىچە قانۇن ئىجراسىغا بولغان نازارەت ۋە باشقۇرۇشنى كۈچەيتتى . 1998 ـ يىلى 349 ئورۇن نازارەت قىلىندى ، نازارەت قىلىنىش نىسبىتى %98كە يەتتى ؛ سالامەتلىك تەكشۈرتۈشكە قاتنىشىشقا تېگىشلىك ئادەم 884 بولۇپ ، ئەمەلىيەتتە 880 ئادەم قاتناشتى ، قاتنىشىش نىسبىتى %99كە يەتتى ، كېسىلى بار 22 كىشى تەكشۈرۈپ چىقىلدى ؛ 862 ئادەم تەربىيىلەندى ، تەربىيىلىنىش نىسبىتى %97.5كە يەتتى . ئاشپۇزۇل ، ئاشخانا ۋە «ئۇچ سوغۇق» يېمەكلىك بازارلىرى تەرتىپكە سېلىندى ، تازىلىقتا لايىقەتسىز بولغان 13 تىجارەتچىنىڭ تىجارىتى توختىتىلدى .

V باب

تىببىي دورا

1959 ـ يىلى 7 ـ ئايدا ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك تىببىي دورا شىركىتى قۇرۇلۇپ ، ژىلايەتلىك تىببىي دورا شىركىتىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى . 1960 ـ يىلى ژىلايەتلىك تىببىي دورا شىركىتى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك تىببىي دورا شىركىتىنى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بەردى ، دەرىجىسى بۆلۈم دەرىجىلىك بولدى . 1988 ـ يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك تىببىي دورا شىركىتى ژىلايەتلىك تىببىي دورا شىركىتىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلىپ ھۆددىگە بېرىپ باشقۇرۇلدى . 2001 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا شىركەتتىكى ئىشچى-خىزمەتچى 13كە ، غەربچە دورا 250 خىلغا ، داۋالاش سايمىنى 80 خىلغا ، جۇڭگو تىبابىتى دورا ماتېرىيالى 20 نەچچە خىلغا ، تەييار جۇڭگو تىبابىتى دورىسى 150 خىلغا يەتتى . غەربچە دورا ، داۋالاش سايمىنى سېتىش سوممىسى 2 مىليون 900 مىڭ يۈەنگە ، جۇڭگو تىبابىتى دورا ماتېرىيالى ، تەييار جۇڭگو تىبابىتى دورىسى سېتىش سوممىسى 1 مىليون 301 مىڭ 300 يۈەنگە ، جۇڭگو تىبابىتى دورا ماتېرىيالى سېتىشىدىن سوممىسى 200 مىڭ يۈەنگە يەتتى .

§1 . دورا ئىشلەپچىقىرىش

1961 ـ يىلى يىللىق مەھسۇلاتى 30 تونىنا بولغان ناھىيىلىك چۇچۇكبۇيا مەلھىمى زاۋۇتى پۈتۈپ ئىشقا كىرىشتۈرۈلدى . 1977 ـ يىلى ناھىيىلىك دوختۇرخانىنىڭ دورا ياساش بۆلۈمى ناترىي‌خلورىد ، گلىكوزا ۋە بەدەن سىرتىدىن ئىشلىتىلىدىغان مەلھەم ، سۈيۈق دورىلارنى ئىشلەپچىقىرىشقا باشلىدى ، دورىلارنىڭ مەھسۇلات قىممىتى 2456.6 يۈەنگە يەتتى . 1981 ـ يىلى ناھىيىلىك دوختۇرخانا 50% لىك 6208 بوتۇلكا گلىكوزا ، 10% لىك 834 بوتۇلكا گلىكوزا ، 0.9% لىك 3168 قۇتا گلىكوزاناترىي‌خلورىد ، تۆت بوتۇلكا گېنتسىئان ۋىئولېت ، 14 بوتۇلكا مېركۇروخروم ، 435 بوتۇلكا تەڭپۇڭ ئېرىتمە ، 27 بوتۇلكا يود ناستويكىسى ، 20 بوتۇلكا رىۋانول ، 27 بوتۇلكا پروكائىن ئىشلەپچىقاردى . 1984 ـ يىلى 5% لىك 500 بوتۇلكا گلىكوزا ، 0.9% لىك 4066 بوتۇلكا ناترىي خلورىد ، ئۇچ بوتۇلكا كالىي‌خلورىد ، 500 بوتۇلكا يود ناستويكىسى ، 500 بوتۇلكا مېركۇروخروم ، 500 بوتۇلكا گېنتسىئان ۋىئولېت ئېرىتمىسى ھەمدە دىستىلانغان سۇ ۋە رىۋانول قاتارلىقلارنى ئىشلەپچىقىرىپ ئۆز ئېھتىياجىنى قامدىغاندىن سىرت ، يەنە يېزا دوختۇرخانىلىرىنى تەمىنلىدى . 80 ـ يىللارنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ، كەسپىي تايانچلار يۆتكىلىپ كەتكەچكە ئىشلەپچىقىرىش مىقدارى ئازىيىپ كەتتى . 90ـ يىللاردا ئۇيغۇر تىبابەت دوختۇرخانىسى ئاز مىقدارداً مىللىي تىبابەت دورىلىرىنى ياسىغاندىن سىرت ، غەرب تىبابىتى دورىلىرى قايتا ئىشلەپچىقىرىلماي پۈتۈنلەي سىرتتىن سېتىۋېلىنىدىغان بولدى .

§2 . دورا تىجارىتى

1 . جۇڭگو تىبابىتى دورىلىرى

1960 ـ يىلى 1913 يۈەن قىممىتىدە چۇچۇكبۇيا ، زاراڭزا قاتارلىق 60 نەچچە خىل جۇڭگو تىبابىتى دورىسى ۋە 20 نەچچە خىل تەييار جۇڭگو تىبابىتى دورىسى سېتىۋېلىندى ، شۇ يىللىق سېتىش سوممىسى 39566.39 يۈەنگە يەتتى . 1961 ـ يىلى ناھىيىگە زاراڭزا ، قانتېپەر ، قاراپۇرچاق ئۇرۇقى كىرگۈزۈلۈپ تېرىلدى ھەمدە زاراڭزا ، چۇچۇكبۇيا ، پاقىيوپۈرماق ، قېرىقىز ، مېھرىگىياھ ، قانسە ، ئېشەك بۆرىكى ، قوي ئۆتى قاتارلىق دورا ماتېرىياللىرى سېتىۋېلىندى . 1966 ـ يىلى 157 خىل جۇڭگو تىبابىتى ئۆسۈملۈك دورىسى ، 72 خىل تەييار جۇڭگو تىبابىتى دورىسى تىجارەت قىلىندى . 1973 ـ يىلى سەككىز خىل جۇڭگو تىبابىتى ئۆسۈملۈك دورىسى سىناق تەرىقىسىدە تېرىلىپ مۇۋەپپەقىيەت قازىنىلدى ھەمدە 231 مىڭ يۈەنلىك دورا ماتېرىيالى سېتىۋېلىندى . 1974 ـ يىلى 8236 يۈەن قىممىتىدە 73 خىل تەييار جۇڭگو تىبابىتى دورىسى سېتىۋېلىندى . 80 ـ يىللاردىن كېيىن يەرلىكتە ئىشلەپچىقىرىلغان جۇڭگو تىبابىتى دورىسىدىن سىرت ، باشقا جايلاردىن كىرگۈزۈلگەن جۇڭگو تىبابىتى دورىلىرىمۇ تىجارەت قىلىندى . 2001 ـ يىلى دائىم ئىشلىتىلىدىغان جۇڭگو تىبابىتى دورىسى 30 نەچچە خىلغا ، تەييار جۇڭگو تىبابىتى دورىسى 150 خىلغا ، سېتىلغان جۇڭگو تىبابىتى دورىسىنىڭ يىللىق سېتىلىش سوممىسى 603 مىڭ يۈەنگە يەتتى .

2 . غەرب تىبابىتى دورىلىرى

1960 ـ يىلى دائىم ئىشلىتىلىدىغان غەرب تىبابىتى دورىسى ئاران 10 نەچچە خىلغا يېتەتتى . 1966ـ

يىلى 140 مىڭ 800 يۈەن قىممىتىدە 463 خىل غەرب تىبابىتى دورىسى سېتىۋېلىنىدى ، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇۋاق دورا 47 خىل ، سۈيۈق دورا 106 خىل ، ئوكۇل سۈيۈقلۇقى 106 خىل ، تابلېتكا دورا 132 خىل . 1974- يىلى 131 مىڭ يۈەن قىممىتىدە غەرب تىبابىتى دورىلىرى سېتىۋېلىنىدى ، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇۋاق دورا 36 خىل ، سۈيۈق دورا 125 خىل ، ئوكۇل سۈيۈقلۇقى 98 خىل ، تابلېتكا دورا 126 خىل بولۇپ ، يىللىق سېتىلىش سوممىسى 146 مىڭ يۈەنگە يەتتى . 80 - يىللاردىن كېيىن غەرب تىبابىتى دورىلىرى ئېھتىياجغا قاراپ سېتىۋېلىنىدىغان بولدى . 2001 - يىلى غەرب تىبابىتى دورىسى 250 نەچچە خىلغا ، داۋالاش سايمىنى 80 خىلغا ، يىللىق سېتىلىش سوممىسى 2 مىليون 634 مىڭ يۈەنگە يەتتى .

§ 3 . دورا مەۋرىيىتىنى باشقۇرۇش

1 . دورا باشقۇرۇش

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن دورا مەۋرىيىتىنى خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ سەھىيە ئىدارىسى (بۆلۈمى) باشقۇرۇپ كەلدى . 1985 - يىلى «دورا باشقۇرۇش قانۇنى» يولغا قويۇلدى ، دورا مەۋرىيىتى تەدرىجىي نورمال ئىزغا سېلىندى . شۇ يىلى 6 - ئايدا «دورا باشقۇرۇش قانۇنى»نى ئىزچىللاشتۇرۇش ، ئۆگىنىش ، تەشۋىق قىلىش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى ، «دورا باشقۇرۇش قانۇنى» تەشۋىق قىلىندى ۋە ئۆگىنىلدى ، ئامباردىكى دورىلار ئېنىقلاپ تەرتىپكە سېلىندى ھەمدە كارتا تۇرغۇزۇلۇپ رېتى بويىچە ساقلاندى ، ئۇنۇملۈك ۋاقتى قەرەللىك تەكشۈرۈپ تۇرۇلدى . 1987 - يىلى 9 - ئايدا ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك تىببىي دورا باشقۇرۇش ئىدارىسى قۇرۇلدى ، دورا باشقۇرۇشقا ئائىت تۈرلۈك قائىدە - تۈزۈملەر تۇرغۇزۇلۇپ ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈلۈپ ، ئادەتتىكى دورىلار قەرەلسىز تەكشۈرۈپ تۇرۇلدى ، نارکوز ، ئۆتكۈر زەھەرلىك دورىلارنى باشقۇرۇشتا «تۆت مەخسۇس» (مەخسۇس ئادەم ، مەخسۇس ئىشكاپ ، مەخسۇس ھېسابات ، مەخسۇس رېتسېپ) بويىچە باشقۇرۇش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى . 1990 - يىلى ناھىيىلىك تىببىي دورا باشقۇرۇش ئىدارىسى يەتتە دورا باشقۇرغۇچى تەربىيىلىدى . 1994 - يىلى ناھىيىلىك تىببىي دورا بازارلىرىنى ئېنىقلاپ تەرتىپكە سېلىش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلۇپ دائىم ئىشلىتىلىدىغان دورىلارنى تەكشۈرۈپ باشقۇرۇش كۇچەيتىلدى ، «بەش يوق» (زاۋۇت نامى ، تەستىق نومۇرى ، تاۋار ماركىسى ، ئىشلەپچىقىرىلغان ۋاقتى ، ئۇنۇملۈك ۋاقتى يوق) دورىلارنى بازارغا سېلىش قاتتىق چەكلەندى . شۇنىڭ بىلەن بىرگە يەرلىكتە ئىشلەپچىقىرىلغان جۇڭگو تىبابىتى ئۆسۈملۈك دورىلىرىنى قوغداش ، باشقۇرۇش كۇچەيتىلىپ يۆتكەپ سېتىش قاتتىق چەكلەندى .

2 . دورا مەۋرىيىتىنى تەكشۈرۈش

1987 - يىلىدىن كېيىن كېسەل كۆرىدىغان ۋە دورا ساتىدىغان كىشىلەر ھەر يىلى بىر قېتىم تەكشۈرۈلىدىغان بولدى . 1990 - يىلى تىببىي دورا باشقۇرۇش ئىدارىسىدە سۈپەت تەكشۈرۈش بۆلۈمى تەسىس قىلىنىپ ، تۆت سۈپەت تەكشۈرگۈچى (ئىككى پراۋىزور ، ئىككى فارماتسېپ) سەپلەندى . 1991 - يىلى دورا تەكشۈرۈش ئۇسكۇنىلىرى سېتىۋېلىنىدى . 1993 - يىلى 1 - ئايدا ناھىيىدىكى داۋالاش ئورۇنلىرىنىڭ ئامباردىكى دورىلىرى تەكشۈرۈلۈپ 189 مىڭ يۈەن قىممىتىدىكى ۋاقتى ئۆتكەن ، كۇچىدىن قالغان دورىلار ، يالغان ، ساختا ،

ناچار دورىلار بىر تەرەپ قىلىندى . 1995 ـ يىلى ئەنخۇي ئۆلكىسى تەيخې ناھىيىسىدىن كەلگەن دورا سودىگىرى ساتقان 49 مىڭ يۈەن قىممىتىدىكى قانۇنسىز دورا تەكشۈرۈپ تۈتۈپ قېلىندى . 1996 ـ يىلى يەككە تېۋىپلار قانۇنسىز كىرگۈزگەن 33 مىڭ يۈەن قىممىتىدىكى دورا تەكشۈرۈپ تۈتۈپ قېلىندى . 1997 ـ يىلى قانۇنسىز سېتىلغان 50 قاپ چوڭ سۈيۈقلۇق كىرگۈزۈش نەيچىسى يىغىۋېلىندى . 1999 ـ يىلى 3 ~ 5 ـ ئايغىچە يەككە شىپاخانىلارغا قانۇنسىز سېتىلغان 91 مىڭ يۈەن قىممىتىدىكى سۈپىتى ناچار دورا تەكشۈرۈپ تۈتۈپ قېلىندى ، شۇنىڭ بىلەن بىرگە يەككە شىپاخانىلارنى تەكشۈرۈش ـ نازارەت قىلىش كۈچەيتىلىپ ، سۈپىتى ناچار ، كۈچىدىن قالغان دورىلارنىڭ بازارغا كىرىشى توسۇپ قېلىندى .

VI باب

سەھىيىنى مەمۇرىي باشقۇرۇش

§ 1 . باشقۇرۇش ئاپپاراتى

1951 ـ يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك سەھىيە بۆلۈمى قۇرۇلدى . 1960 ـ يىلى سەھىيە بۆلۈمى بىلەن مەدەنىيەت ـ مائارىپ بۆلۈمى بىرلەشتۈرۈلۈپ ، مەدەنىيەت ـ مائارىپ ـ سەھىيە بۆلۈمى دەپ ئاتالدى . 1969ـ يىلى سەھىيە خىزمىتىگە ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتنىڭ مەدەنىيەت ـ سەھىيە گۇرۇپپىسى مەسئۇل بولدى . 1976 ـ يىلى سەھىيە ، مەدەنىيەت ـ مائارىپ بۆلۈملىرى ئايرىم قۇرۇلۇپ ، سەھىيە ئىشخانىسى دەپ ئاتالدى . 1980 ـ يىلى سەھىيە بۆلۈمى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى . 1984 ـ يىلى ناھىيىلىك سەھىيە ئىدارىسى قۇرۇلدى ، قارىمىقىدا ۋەتەنپەرۋەرلىك تازىلىق ھەرىكىتى ئىشخانىسى ، كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئىشخانىسى ، يەرلىك كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ـ داۋالاش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى ئىشخانىسى ، قىزىل كرېست جەمئىيىتى ئىشخانىسى قۇرۇلدى . 2001 ـ يىلى خىزمەتچى خادىمى 14كە يەتتى .

§ 2 . سەھىيە خىراجىتى

سەھىيە خىراجىتى ئاساسلىقى ناھىيىلىك مالىيە تارمىقىنىڭ پۇل ئاجرىتىپ بېرىشى ئارقىلىق ھەل قىلىندى . 1955 ـ يىلى 3500 يۈەن ، 1958 ـ يىلى 13 مىڭ 680 يۈەن ، 1980 ـ يىلى 407 مىڭ 200 يۈەن ، 1999 ـ يىلى 3 مىليون 410 مىڭ يۈەن ، 2001 ـ يىلى 6 مىليون 270 مىڭ يۈەن خىراجەت ئاجرىتىلدى .

1990 ~ 2001 ـ يىلىغچە ئۆچتۇرپان ناھىيىسىدە ساھىبە خىراجىتىنىڭ ئىشلىتىلىش ئەھۋالى

جەدۋەل : 27 — 4　　بىرلىكى : تۆمەن يۈەن

يىللار	ئاجرىتىلغان ئومۇمىي سومما	ئىشلىتىلىش يوللىرى			
		ناھىيىلىك دوختۇرخانا	بېزا شىپاخانىلىرى	يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ـ داۋالاش	باشقىلار
1990	86	27	31	23	5
1991	89	29	34	19	7
1992	103	37	41	19	6
1993	121	48	48	19	6
1994	173	68	71	27	7
1995	237	94	94	36	13
1996	265	110	107	35	13
1997	271	107	109	42	13
1998	329	125	135	52	17
1999	341	130	148	41	22
2000	415	158	203	41	13
2001	627	231	278	57	61

§3 . داۋالاش تۈزۈمى

1 . ھۆكۈمەت پۈلىغا داۋالىنىش

1952 ـ يىلىدىن باشلاپ ھۆكۈمەت پۈلىغا داۋالىنىش يولغا قويۇلدى .

1955 ـ يىلى ناھىيە بويىچە ھۆكۈمەت پۈلىغا داۋالىنىشتىن بەھرىمان بولغان ئادەم 1827گە ، يىللىق داۋالىنىش خىراجىتى چىقىمى 4700 يۈەنگە يەتتى .

1965 ـ يىلى 40 ئورۇندىن 861 ئادەم ھۆكۈمەت پۈلىغا داۋالىنىشتىن بەھرىمان بولدى ، داۋالىنىش خىراجىتى چىقىمى 3500 يۈەنگە يەتتى .

1971 ـ يىلى ھۆكۈمەت پۈلىغا داۋالىنىش چىقىمى 25 مىڭ يۈەن بولدى .

1973 ـ يىلى 35 مىڭ يۈەن چىقىم قىلىنىپ ، چىقىم % 40 ئېشىپ كەتتى . 1985 ـ يىلى ھۆكۈمەت پۈلىغا داۋالىنىشتا چىقىم ئەينەن ئاتچوت قىلىنىدىغان بولدى ، چىقىم 107 مىڭ يۈەنگە يېتىپ % 60 ئېشىپ

كەتتى .

1987 ـ يىلىدىن كېيىن ھۆكۈمەت پۇلىغا داۋالىنىشتا ستاژىغا قاراپ بەھرىمان بولۇش چارىسى يولغا قويۇلۇپ ، ھەر بىر ئادەمنىڭ يىللىق داۋالىنىش پۇلى 45 يۈەن قىلىپ بېكىتىلدى ، باشقا يەردە داۋالىنىش چىقىمى ستاژىغا قاراپ ئاتچوت قىلىندى ، نەتىجىدە ئومۇمنىڭ خىراجىتىگە داۋالىنىش چىقىمى تۆۋەنلىدى .

1988 ـ يىلى داۋالىنىش چىقىمى 63 مىڭ يۈەن بولدى .

1995 ـ يىلى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت پۇلىغا داۋالىنىشنى باشقۇرۇش كومىتېتى «ھۆكۈمەت پۇلىغا داۋالىنىش ھەققىدىكى ۋاقىتلىق چارە»نى تۈزۈپ چىقتى ، ھەر بىر ئادەمنىڭ يىللىق ھۆكۈمەت پۇلىغا داۋالىنىش خىراجىتى ئوتتۇرىچە 180 يۈەن قىلىپ بېكىتىلدى ، كونكرېت ئۇلچەم مۇنداق بولدى : ستاژى 30 يىلدىن ئاشقانلار 95 % ، ستاژى 20 يىلدىن ئاشقانلار 90 % ، ستاژى 10 يىلدىن ئاشقانلار 80 % ، ستاژى 10 يىلغا يەتمىگەنلەر 70 % ھۆكۈمەت پۇلىدىن بەھرىمان بولىدىغان بولدى . دەم ئېلىشقا ، پېنسىيىگە چىققان مۇئاۋىن باشقارما دەرىجىلىكتىن يۇقىرى كادىرلار باشقا دوختۇرخانىغا يۆتكىلىپ داۋالانغان بولسا ، ھۆددىگە ئالغان ئورۇنلىنىڭ ئىسپاتىغا ئاساسەن چىقىم ئەينەن ئاتچوت قىلىنىدىغان بولدى . 1996 ـ يىلى ھۆكۈمەت پۇلىغا داۋالىنىش چىقىمى 1 مىليون يۈەن ئېشىپ كەتتى .

1999 ـ يىلى ناھىيىلىك مالىيىدىن ھۆكۈمەت پۇلىغا داۋالىنىشقا 1 مىليون 200 مىڭ يۈەن ئاجرىتىلدى .

2000 ـ يىلى ناھىيىلىك مالىيىدىن ھۆكۈمەت پۇلىغا داۋالىنىشقا 300 مىڭ يۈەن ئاجرىتىلدى .

2 . ئەمگەك مۇھاپىزىتى بويىچە داۋالىنىش

ئەمگەك مۇھاپىزىتى بويىچە داۋالىنىشتىن بەھرىمەن بولىدىغانلار كارخانا ئورۇنلىرىدىكى دۆلەت ئىشچى-خىزمەتچىلىرى ۋە كوللېكتىپ ئورۇنلارنىڭ ئىشچى ـ خىزمەتچىلىرى . ئەمگەك مۇھاپىزىتى بويىچە داۋالىنىشنىڭ بەلگىلىمىلىرى ھۆكۈمەت پۇلىغا داۋالىنىشنىڭكى بىلەن ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاش بولدى . ئورۇنلار ئۆز ئورنىنىڭ مالىيە ئەھۋالىغا ئاساسەن ئاز ـ تولا تەڭشەش ئېلىپ بارىدى ، پوچتا ـ تېلېگراف ، بانكا ، سودا قاتارلىق ئورۇنلاردىكى ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر ئائىلە تاۋابىئاتلىرىنىڭ داۋالىنىش خىراجىتىنىڭ قىسمەن ئاتچوت قىلىندى .

90 ـ يىللارغا قەدەم قويغاندىن كېيىن ، بەزى كارخانىلار داۋالىنىش خىراجىتىنى كىشى بېشىغا قاراپ تەقسىم قىلىپ بېۋاستە تارقىتىپ بەردى ، ئايرىم ئورۇنلار مالىيە قىسمىنچىلىقى تۈپەيلىدىن داۋالىنىش خىراجىتىنى ئاتچوت قىلىشنى توختاتتى .

3 . ھەمكارلىشىپ داۋالىنىش

1961 ـ يىلى يېزىلاردا ئومۇمىي خەلق ھەمكارلىشىپ داۋالىنىش سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇلۇپ ، ھەر بىر گۇڭشې ئەزاسى يىلىغا بىر يۈەن ھەق تاپشۇردى .

70 ـ يىللاردىن كېيىن تاپشۇرۇلىدىغان ھەق 1.5 ~ 2 يۈەنگە تەڭشەلدى ، قالغان قىسمىنى كوللېكتىپ ھەل قىلدى ، ھەمكارلىشىپ داۋالىنىشقا قاتناشقان گۇڭشې ئەزالىرى ئاغرىپ قالغاندىن كېيىن ھەقسىز داۋالىنىدىغان بولدى .

1975 ـ يىلى ناھىيە بويىچە ھەمكارلىشىپ داۋالىنىشنى يولغا قويغان چوڭ ئەترەت 94كە يېتىپ ، ئومۇمىي چوڭ ئەترەتنىڭ 87.4 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى ، يالىڭئاياغ دوختۇر 166گە ، سانىتار 199غا يەتتى .

1976 ـ يىلى ھەمكارلىشىپ داۋالىنىشنى يولغا قويغان چوڭ ئەترەت 102گە يەتتى .

1982 ـ يىلى ھەمكارلىشىپ داۋالىنىشقا قاتناشقان ئادەم 36 مىڭ 784كە ، يالىڭئاياغ دوختۇر 145كە ، يېزا دوختۇرى 36گە يەتتى . 1984 ـ يىلى ھەمكارلىشىپ داۋالىنىش توختىتىلدى .

1992 ـ يىلى ئاقسۇ ئۇلايەتلىك سەھىيە باشقارمىسىنىڭ ھەمكارلىشىپ داۋالىنىشىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش توغرىسىدىكى ئۇقتۇرۇشنىڭ روھىغا ئاساسەن يېزىلار بىرلىك قىلىنغان ئاساستا مەبلەغ توپلاندى ، ھەر بىر ئادەم يىلىغا 6 ～ 7 يۈەن ھەق تاپشۇردى ، يېزىلىق شىپاخانىلار بۇ ھەقنى باشقۇردى ھەمدە كەنتلەرنىڭ ھەمكارلىشىپ داۋالىنىش خىراجىتى كىرىم ـ چىقىمىنى ھېسابات قىلىشقا مەسئۇل بولىدىغان بولدى . 1997ـ يىلى سەككىز كەنت ھەمكارلىشىپ داۋالىنىشقا قاتناشتى ، بۇ ئومۇمىي مەۋرىي كەنتنىڭ 80 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى .

1998 ـ يىلى «ھەمكارلىشىپ داۋالىنىشنى يولغا قويۇش لايىھىسى» تۈزۈپ چىقىلىپ ، ھەمكارلىشىپ داۋالىنىشنى باشقۇرۇشتا يېزىلار يولغا قويۇش ، يېزا ـ كەنتلەر بىرلىشىپ يولغا قويۇش ، كەنتلەر يولغا قويۇش ، يېزا باشقۇرۇش ۋە يېزا ـ كەنتلەر بىر گەۋدە بولۇپ يولغا قويۇش قاتارلىق كۆپ خىل باشقۇرۇش شەكىللىرى قوللىنىلدى ، ھەمكارلىق شەكلى جەھەتتە داۋالىنىشتا ، دورا ئېلىشتا ھەمكارلىشىش ، خىراجەت توپلاشتا شەخسلەرنىڭ سېلىنمىسىنى ئاساس قىلىش ، كوللېكتىپ يۆلەش ، ھۆكۈمەت قوللاش چارىسى قوللىنىلدى . 1999 ـ يىلىغا كەلگەندە ناھىيە بويىچە 108 مەۋرىي كەنتنىڭ ھەممىسىدە ھەمكارلىشىپ داۋالىنىش مېخانىزمى بەرپا قىلىندى .

یېگىرمە سەككىزىنچى قىسىم

مىللەت ، دىن

يىگىرمە سەككىزىنچى قىسىم

مىللەت ، دىن

I باب

مىللەت

چىن ، خەن سۇلالىلىرى دەۋرىدە يەرلىك مىللەتلەر ناھىيە تەۋەسىدە دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان ، ئۇزاق تارىخ داۋامىدا چاك ، ھۇن ، تۈرك ، جورجان ، خەنزۇ ، تۆلەس ، تۇبۇت ، موڭغۇل ، ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەر بۇ يەردە ئىز قالدۇرغان . مىلادىيە 840 ـ يىلى ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەندە ئۇلارنىڭ بىر قىسمى ئۇچتۇرپانغا كېلىپ شۇ يەردىكى يەرلىك مىللەتلەر بىلەن سىڭىشىپ ، پەيدىنپەي ئۇيغۇرلارنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان كۆپ مىللەت ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقان ھالەتنى شەكىللەندۇرگەن . ئۇچتۇرپاننى ئېچىش ۋە گۈللەندۇرۇش يولىدا ھەممە مىللەت ئۆزلىرىنىڭ تۆھپىلىرىنى قوشقان .

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن مىللەتلەر دوستانە ئۆتۈپ ، بىرلىكتە تەرەققىي قىلدى ، مىللىي تەركىب تەدرىجىي كۆپەيدى ، 2001 ـ يىلىغا كەلگەندە ناھىيە بويىچە 16 مىللەت بار بولدى ، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر 162 مىڭ 619 بولۇپ ، ناھىيە نوپۇسىنىڭ 93.7 پىرسەنتىنى ؛ خەنزۇ 5196 بولۇپ ، 3% نى ؛ قىرغىز 4264 بولۇپ ، 2.5% نى ؛ خۇيزۇ 1349 بولۇپ ، 0.78% نى ؛ باشقا مىللەتلەر 106 بولۇپ ، 0.02% نى تەشكىل قىلىدۇ .

§1 . ئۇيغۇرلار

1 . تەرەققىيات جەريانى

9 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەندە ئاز بىر قىسمى ئۇچتۇرپان تەۋەسىگە كىرىپ ، شۇ يەردىكى يەرلىك مىللەتلەر بىلەن يۇغۇرلۇشقا باشلىدى ، كېيىن يەنە بۇ تەۋەگە كىرگەن باشقا مىللەتلەر بىلەن سىڭىشىپ ، ناھىيە تەۋەسىدىكى ئاساسلىق مىللەت — ئۇيغۇر بولۇپ شەكىللەندى .

18 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا (1720 ـ يىللىرى) چىڭ سۇلالىسى لەشكەرلىرى تۇرپاندىن شەرققە چېكىنىپ كەتكەندىن كېيىن جۇڭغارلار لەشكەر تارتىپ كېلىپ تۇرپاننى يېڭىۋاشتىن ئىگىلىۋېلىپ ، جۇڭغارلار تەرەپكە

قېچىپ بېرىۋالغان ئاسى خوجىنى ئەپكېلىپ قويدى ھەمدە لۇكچۇن ئاھالىسىنى ئاسى خوجىنىڭ ئاھالىسى قىلىپ ، ئۇلارنى ئاسى خوجىنىڭ يۇرتىغا (ھازىرقى ئۈچتۇرپانغا) كۆچۈپ بېرىشقا زورلىدى . بۇگۈنگە قەدەر ئۈچتۇرپان ناھىيە بازىرى تۇرپاندىن غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئولتۇراقلىشىپ قالغانلىقى سەۋەبلىك خەلق ئارىسىدا ھېلىغىچە «غەربىي تۇرپان» دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە .

چېنلۇك 30 ـ يىلى (1765 ـ يىلى) ئۈچتۇرپان قوزغىلىڭىدىن كېيىن قىسمەن ئۇيغۇرلار ئىلىغا كۆچتى . شۇنىڭدىن كېيىن جەمئىيەتنىڭ مۇقىملىشىشىغا ئەگىشىپ ئىشلەپچىقىرىش تەدرىجىي تەرەققىي قىلدى . ئۈچتۇرپاندىكى ئۇيغۇرلار پەيدىنپەي كۆپەيدى . چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ئۈچتۇرپاندىكى ئۇيغۇر 47 مىڭ 454 ئىدى . مىنگونىڭ 37 ـ يىلى (1948 ـ يىلى) 78 مىڭ 734كە يەتتى . جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ئۇيغۇرلارنىڭ نوپۇسى تېز كۆپەيدى . 1982 ـ يىلىغا كەلگەندە 120 مىڭ 405كە ، 2001 ـ يىلى 162 مىڭ 619غا يەتتى .

2 . كىيىم ـ كېچىكى

ئۇيغۇرلار كىيىم ـ كېچەككە ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن قارايدۇ . ئەرلەرنىڭ ئەنئەنىۋى كىيىم ـ كېچىكى ئاساسلىقى تونچە ياقىلىق ، ئالدى ئوچۇق پەشلىك ، توغمىسىز ئۇزۇن چاپاندىن ئىبارەت ؛ بىرەر نەرسە تۇگۇۋېلىشقا ئەپلىك بولسۇن ئۈچۈن ، بېلىگە كەڭ بەلۋاغ باغلايدۇ ؛ بېشىغا دوپپا (تۇماق) كىيىپ يۈرىدۇ ، تولاراق كەشتىلەنگەن ئاق شاپاق دوپپا كىيىدۇ ؛ پۇتىغا ئۇتۇك ، شىبلىت كىيىدۇ ، چوڭلارنىڭ تولىسى مەسە ـ كالاچ كىيىدۇ ، كۆينەكنى تولاراق ئاق رەختتىن كىيىدۇ ، كۆينەكنىڭ مەيدىسى يېرىم ئوچۇق ، تۈز ياقىلىق بولىدۇ ، يېڭىنىڭ ئۈچى ۋە كۆينەك ياقىسى رەڭگارەڭ يىپلار بىلەن كەشتىلىنىدۇ . ئاياللار تۆت پەسلىنىڭ ھەممىسىدە ھەر خىل رەڭدە كۆينەك كىيىپ يۈرىدۇ ؛ قېرى ـ ياش دېمەستىن ھەممىسىنىڭ كۆينىكىنىڭ يېڭى بېغىشىغچە بولىدۇ ، مەيدىسىنىڭ ئۈستۈنكى قىسمى كەشتىلىنىدۇ ؛ پايپىقى تىزىدىن ئاشىدۇ ، بېشىغا دوپپا كىيىدۇ ياكى ياغلىق چىگىدۇ . ئىسلاھات ، ئېچىۋېتىش يولغا قويۇلغاندىن كېيىن ، ئىقتىسادنىڭ تەرەققىياتى ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنىڭ كۈچىيىشىگە ئەگىشىپ ، كىيىم ـ كېچەكلەرنىڭ تۈرلىرىدىمۇ ناھايىتى چوڭ ئۆزگىرىشلەر بولدى . ئەرلەر كاستيۇم ـ بۇرۇلكا ياكى زامانىۋى كىيىم ـ كېچەكلەرنى كىيىدىغان بولدى ؛ ئاياللارنىڭ كىيىم ـ كېچەكلىرى تولاراق يېپەك ، يۇڭ رەخت ، ئالىي خىمىيىۋى تالالىق رەختلەردىن تىكىلىدىغان بولدى . 20ـ ئەسىرنىڭ 90 ـ يىللىرىدا بازار ـ يېزىلاردىكى قىز ـ يىگىتلەر زامانىۋى كىيىم ـ كېچەكلەرنى كىيدى ، كىيىم ـ كېچەكتىن قارىسا ، ئۇيغۇر ـ خەنزۇ ياشلىرىنى پەرقلەندۈرمەك ناھايىتى تەس بولۇپ قالدى .

ئۇيغۇر ئەرلەر غىلاپلىق پىچاق ئېسىپ يۈرۈشنى ، ئاياللار ياش ـ قېرى دېمەي ھەر خىل زىننەت بۇيۇملىرى تاقاشنى ياخشى كۆرىدۇ . خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ ، زىننەت بۇيۇملىرىدىن زىرە (ھالقا) ، زەنجىر ، ئۈزۈك ۋە بىلەيزۈكلەر تولاراق ئالتۇندىن ياسىلىدىغان بولدى . ماددى ۋە مەنىۋى مەدەنىيىتىنىڭ قۇرۇلۇشىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ، بىر قىسىم مومايلار ۋە دىنىي زاتلارنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرى چۈمبەل تارتقاندىن باشقا ، چوكان ۋە قىزلاردىن چۈمبەل تارتىدىغانلار ناھايىتى ئاز ئۇچرايدۇ . كىچىك قىزلار قاشلىق ئېتىشكە ، چېچىنى ئۇششاق قىلىپ ئۆرۈۋېلىشقا ئامراق ، 6 ~ 7 ياشقا كىرگەن ۋاقتىدا قۇلىقىنى تېشىپ ھالقا ئاسىدۇ .

3 . يېمەك ـ ئىچمەكى

ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك ـ ئىچمەكىنىڭ تۈرى ناھايىتى كۆپ ، ئاشلىقتا بۇغداي ئۇنى ، گۈرۈچ ، كۆممىقوناق ئۇنىنى ئاساس قىلىدۇ ، كالا ، قوي ، توخۇ ، توشقان ، كەپتەر قاتارلىق ھايۋانلارنىڭ گۆشىنى يېيىشكە ۋە سۈت ئىچىشكە ئامراق . كۆكتاتلاردىن ياڭيۇ ، يېسۈنلەك ، چامغۇر ، سەۋزە ، پىياز ، مۇچ ، پەمىدورنى ئاساس قىلىدۇ .

كۈندىلىك ئاساسلىق ئاشلىقلىرىدىن نان ، پولو ، گۆش ، لەغمەن ، سۇيۇقاش ، سامسا ، پېتىرمانتا ، چۆچۈرە ، ھور قاتلىما ، يۇتازا ، ساڭزا ، ئۇماچ قاتارلىقلار بار ، بۇنىڭدىن باشقا زىخ كاۋاپ ، تونۇر كاۋىپى قاتارلىقلار بار . ئوچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ ئالاھىدىرەك تامىقى تۇمشۇق تاغ زىخ كاۋىپى ، سامسىسى ۋە گىردىسىدىن ئىبارەت .

ئۇيغۇرلار تاماق ئېتىشكە بەكمۇ ئەھمىيەت بېرىدۇ ، تەمى ئالاھىدە .

1) گۆش يېمەكلىكلىرى

شورپا يېڭى قوي گۆشى ئۇستىخىنى بىلەن پارچىلىنىپ ، مۇچ ، غولپىياز ، سامساق ، پىياز بىلەن قوشۇپ قازانغا سېلىنىپ ، سۇ قۇيۇلۇپ ، ئۇلۇق ئوتتا قاينىتىلىدۇ ، سۇس ئوتتا دۇملىنىدۇ ، گۆش سۈزۈۋېلىنغاندىن كېيىن تۇز چېچىلىسلا بولىدۇ .

كاۋاپ قوي گۆشى يالپاغداپ توغرىلىدۇ ، تۇز ، تۇخۇم ، زىرە ، سوققان مۇچ چېچىلىپ بىر مەھەل دۇملىنىپ ، ئاندىن زىخقا ئوتكۈزۈلۈپ كاۋابدانغا قويۇلۇپ قاقلاپ پىشۇرىلىدۇ . بېلىق ۋە كالا ، قويلارنىڭ يۇرەك ـ بېغىرلىرىمۇ يۇقىرىقىدەك كاۋاپ قىلىنىدۇ .

تونۇر كاۋىپى قوي سويۇلۇپ ، پاچاق ۋە ئىچكى ئەزالىرى ئېلىۋېتىلگەندىن كېيىن بېشىدىن قۇيرۇقىغىچە ياغاچ كالتەك ئوتكۈزۈلىدۇ ، ئاندىن كېيىن تۇخۇم سېرىقى ، تۇز ، زەنجۈبىل ، زىرە ، قارىمۇچ ، ئۇن قاتارلىقلار ئارىلاشتۇرۇلۇپ قويۇق ئۇماچ ھالىتىگە كەلتۈرۈلۈپ پۈتۈن قوي گۆشىنىڭ ئىچى ـ تېشىغا سۈرتۈلۈپ ، قىزىغان تونۇرغا بېشى تۆۋەنگە ساڭگىلىتىپ ئېسىپ قويۇلىدۇ ، تونۇرنىڭ ئاغزى ھەم ئېتىلىدۇ ، نەم داستىخان بىلەن تونۇرنىڭ ئاغزى يېپىلىپ بىر سائەت چامىسىدا تۇرغۇزۇلىدۇ ، تونۇر كاۋىپى پىشقاندا كالتەكنىڭ ئەترابى ئاقۇش بولۇپ ، قوي گۆشى ساغرىدۇ ، بۇ زىياپەتتە ۋە كاتتا مېھمانلارنى كۈتۈشتە ئەڭ ئېسىل تائام ھېسابلىنىدۇ .

2) ئۇن تائاملىرى

نان ئۇنغا ئازراق تۇز ۋە خېمىرتۇرۇچ قوشۇلۇپ يۇغۇرۇپ چېيلىنىدۇ ، سەل تىندۇرۇلغاندىن كېيىن چوڭ ـ كىچىكلىكى ، قېلىن ـ نېپىزلىكى ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە گىرۇھكلىك دۇگىلەك قىلىپ راسلىنىدۇ (چوڭلىرىنىڭ دىئامېتىرى بىر مېتىر كەلسە ، كىچىكلىرىنىڭ دىئامېتىرى 10 سانتىمېتىرغا يەتمەيدۇ) . يۇزىگە پىياز ، سىيادان ، كۈنجۈت سۈركىلىدۇ ، ئاندىن گەزنىگە ئېلىنىپ ، نانىنىڭ ئارقىسى تۇزلىنىپ ، تاۋلانغان تونۇرغا رەتلىك يېقىلىدۇ . خېمىر يۇغۇرغاندا ماي ، تۇخۇم ، قايماق ، شېكەر قاتارلىق خۇرۇچلار قوشۇلغىنى قاتلىما ؛ قوي ـ كالا گۆشى ، زىرە ، بەدىيان ، قارامۇچ ، پىياز قاتارلىقلار بىلەن قىلىنغان قىيما سېلىنغىنى گۆشنان دېيىلىدۇ .

سامسا گۆش ، پىياز توغرىلىپ قىيما قىلىنىدۇ ، جىلتىغا ئېلىنىپ تۆت چاسا قىلىپ تۇگۈلىدۇ ، ئارقىسىغا سۇ چېچىلىپ تاۋلانغان تونۇرغا يېقىلىدۇ .

ئۇماچ كۆممىقوناق ئۇنى ، ئۇششاق توغرالغان گۆش ، كاۋا ، چامغۇر قاتارلىقلار بىلەن بىرلىكتە قاينىتىپ پىشۇرىلىدۇ .

پولو قىزىتىلغان مايدا گۆش قورۇلىدۇ ، زىرە ، سەۋزە ، پىياز سېلىنىدۇ ، ئاندىن سۇ قۇيۇلۇپ گۈرۈچ سېلىنىدۇ ، سۇس ئوتتا دۇملەپ پىشۇرىلىدۇ ، ماي ئادەتتە گۈرۈچنىڭ بەشتىن بىرى نىسبىتىدە بولىدۇ . پولونىڭ ئۇستىگە قورۇما سېلىنسا ، ئۇ بەتتە پولو دېيىلىدۇ .

لەغمەن ، ئۇگرە ، ئۇزۇپ تاشلىغان سۇيۇقاش لەغمەن پىلتە ئېشىلىپ (ياكى سوزۇلۇپ) ، سۇدا پىشۇرۇلۇپ تەخسىگە ئېلىنغاندىن كېيىن ئۇستىگە قورۇما سېلىنىدۇ ؛ ئۇگرە خېمىر يېيىلىپ ئىنچىكە كېسىلىپ ، تەييار شورپىغا (سۇغا) سېلىپ پىشۇرىلىدۇ ؛ ئۇزۇپ تاشلىغان سۇيۇقاش بولسا خېمىر قولدا ئۇزۇپ تاشلىنىپ ، گۆش ، كۆكتات سېلىنغان شورپىدا پىشۇرىلىدۇ .

چۈچۈرە　يۇغۇرۇلغان خېمىر يېيىلىپ ، تۆت كۋادرات سانتىمېتىر چامىسىدا كېسىلىپ ئوتقىغا مايلىق قوي گۆشى ، پىياز ، تۇز ، قارىمۇچ ، زىرە قاتارلىقلار ئىلەشتۇرۇپ ئېتىلگەن قىيما تۇغۇلىدۇ . قوينىڭ قۇيرۇق مېيى ئۇششاق توغرىلىپ سۇدا قاينىتىلىدۇ ، ئاندىن تۇغۇلگەن چۈچۈرە سۇغا سېلىپ پىشۇرىلىپ ، چىنىلەرگە ئۈسۈلغاندىن كېيىن ، ئۈستىگە ئازراق يۇمغاقسۇت سېلىنىدۇ .

ئۆپكە ـ ھېسىپ　ئۇن سۇغا سېلىنىپ ئىرنىسى چىقىرىلىپ كالا ، قوي ئۆپكىسىگە قويۇلىدۇ . گۈرۈچ پىياز ، قىزىل مۇچ توغرامچىلىرى بىلەن قوشۇلۇپ كالا قوينىڭ ئۆچىيىگە ماڭدۇرۇلۇپ ، قېرىن ، يۇرەك ، بېغىر قاتارلىقلار بىلەن بىرلىكتە پىشۇرىلىدۇ ، ئاندىن يالپاغداپ توغراپ يېسە بولىدۇ .

پېتىرمانتا　كالا ياكى قوينىڭ مايلىق گۆشىگە پىياز ، زىرە ، تۇز قاتارلىقلار ئارىلاشتۇرۇلۇپ قىيما قىلىنىپ ، تۇگۇلۇپ قاسقاندا (جىمبىلدا) پىشۇرىلىدۇ .

يۇتازا　خېمىر ئىلمان سۇدا خېمىرتۇرۇچ سېلىنىپ يۇغۇرۇلىدۇ ، بىر سائەتتىن كېيىن شۇلتا سېلىپ چەيلىنىپ سوزۇپ نېپىزلىتىلىپ ، قوي مېيى ۋە سۇ يېغى سۈركىلىپ ، تۇز ۋە كاۋاۋۇچىن تالقىنى چېچىلىپ ، خېمىر بىر ئۇچىدىن تارتىپ يۇگىلىدۇ ، خېمىر ئۇزۇلۇپ پىلتە شەكلىگە كەلتۇرۇپ ، مۇنار شەكلىدە يۇگىلىپ قاسقان (جىمبىل)غا سېلىنىپ ئۇلۇق ئوتتا يېرىم سائەت پىشۇرىلىدۇ .

ساڭزا　ئۇن مەلۇم مىقداردا سۇ مېيى ، تۇخۇم ، كاۋاۋۇچىن سۇيى قوشۇپ يۇغۇرۇلۇپ ، قايتا ـ قايتا چەيلىنىدۇ ، ئاندىن زۇۋۇلا قىلىنىدۇ . ئاندىن چوكا تومىلۇقىدا ئېشىلىپ بىرنەچچە قات يۇگىلىپ ئىككى تال ئۇزۇن ئىنچىكە ياغاچقا ئوتكۈزۈلۈپ ، بىر ئۇچى قاينىاپ تۇرغان مايغا سېلىنىدۇ ، چېچەكلىگەندىن كېيىن ئىككىنچى ئۇچى مايغا سېلىنىدۇ ، ئۇ ئۇچىمۇ چېچەكلىگەندىن كېيىن ئوتتۇرىسى مايغا سېلىنىدۇ ، قايتا ـ قايتا ئۆرۈپ ، پوتۇنلەي سارغايغاندا قازاندىن ئېلىنىپ ، يوغان لىگەنگە كونۇس شەكلىدە ناھايىتى كۆركەم تىزىلىدۇ ، ئۇ ھېيت ـ ئايەملەردە چوقۇم تەييارلىنىدۇ .

3) ئىچىملىك

ئۆيلەردە ئۆزلىرى تەييارلايدىغان قىمىز ، چاي ، سۈت ، ئەتكەن چاي ، قېتىق قاتارلىق ئىچىملىكلەر بار . چاي قارا چاي سېلىپ تەييارلىنىدۇ ، چايغا ناۋات ياكى قەنت ، قەلەمپۇر ، زىرە ، قوۋزاق دارچىن ، زەنجۈبىل قاتارلىقلارمۇ سېلىنىدۇ ؛ ئەتكەن چاي قارا چاينىڭ تەمى چىققاندا سۈت ، تۇز قوشۇپ تەييارلىنىدۇ .

كۈنىگە ئۈچ ۋاق تاماق يەيدۇ ، ئەتىگەندە ئومۇمەن نان بىلەن چاي (ياكى ئەتكەن چاي) ئىچىدۇ ، چۈشتە ھەر خىل تائام ۋە قوشۇمچە يېمەكلىك يەيدۇ ، كەچتە ئومۇمەن سۈيۇق ـ سەلەك يېمەكلىكلەرنى يەيدۇ ، بەزىدە قوشۇمچە يېمەكلىلەرنىمۇ ئىستېمال قىلىدۇ . تاماقتىن ئاۋۋال قول يۇيىدۇ . تاماق يېگەندە ئۈيدىكىلەر بىر داستىخاندا ئولتۇرۇپ تاماق يەيدۇ ، مېھمان كەلسە تۆرگە باشلايدۇ ، ئۆيگە ئەر مېھمان كەلسە ئۈيدىكى ئايال ساھىبخان مېھمانخانىغا كىرمەيدۇ .

4 . تۇرالغۇسى

ئۆتمۈشتىكى ئۆيلەر ئومۇمەن قۇرما تاملىق ئۆيلەر ئىدى . ئۆيلەر ئومۇمەن ئېرىق ـ ئۆستەڭلەرنى بويلاپ سېلىنغان ياغاچ ـ كېسەك قۇرۇلمىلىق ئادەتتىكى ئۆيلەر بولۇپ ، ئۆگزىسى تۇز بولاتتى ، تۆڭلۈك ئېچىلاتتى ، تۆت تەرىپىگە دېرىزە قويۇلماي ، پەقەت ئىشكلا قويۇلاتتى ، ئىشكلەر كۈن پېتىشقا (قىبلىغا) قاراپ ئېچىلمايتتى ؛ يازدا سالقىنلاش ، دەم ئېلىش ئۈچۈن ، پىشايۋانغا كىگىز سېلىپ قويۇلاتتى ؛ ئۆيلەرگە كۆپرەك كالا سېلىناتتى . كالىنىڭ بىر تەرىپى كۆتۈرمە سۇپا ئارقىلىق قازان بېشىدىن ئايرىلىپ تۇراتتى . قىش كۈنلىرى ئۆي كالا بىلەن ئىسسىتىلاتتى ؛ تامغا ئويۇق چىقىرىلىپ نەرسە ـ كېرەكلەر تىزىپ قويۇلاتتى ؛ تامغا گىلەم ئېسىلاتتى . كالىغا گىلەم ، كىگىز سېلىناتتى . كالىدا ئولتۇراتتى ۋە ياتاتتى . كالىنىڭ بېشىدىكى ئويۇقتا ئورۇن ـ كۆرپىلەر رەتلىك قاتلاپ قويۇلاتتى .

20 ـ ئەسىرنىڭ 70 ـ يىللىرىدىن كېيىن ئىقتىسادىي شارائىتنىڭ ياخشىلىنىشى ۋە تۇرمۇش سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ ئۆيلەرنىڭ قۇرۇلمىسى ، شەكلى ، ئۆي ئىچىنىڭ بېزىلىشىدە ناھايىتى چوڭ ئۆزگىرىشلەر بولدى . ئۆيلەرگە تۆشۈلۈك ئېچىلماي دېرىزە قويۇلمىغان بولدى . قىسمەن ئائىلىلەر تېخى ياۋروپاچە چىرايلىق ، كەڭ دەرۋازىلىق بىنا سالمىغان بولۇپ كەتتى . بىناكارلىق ماتېرىياللىرىمۇ ئەنئەنىۋى كېسەك ـ ياغاچتىن خىش ، ياغاچ ۋە بېتون قۇرۇلمىغا قاراپ تەرەققىي قىلدى ، لېم ـ تورۇسلارغا نەقىش ۋە قاپارتمىلار چىقىرىلمىغان ، رەڭگارەڭ سىرداق سىرلىنمىغان بولدى . زامانىۋى ئۆيلەرنىڭ بېزىلىشىگە تېخىمۇ ئەھمىيەت بېرىلمىغان ، ئاسما چىراغلار ئورنىتىلىپ ، تام ئاقارتىلمىغان ، سىرلىنمىغان ۋە تام قەغەزلىرى چاپلىنمىغان ، ئۆيلەرگە ھەر خىل ئىشكاپ ، كىرسىلو ، زامانىۋى كارىۋات قاتارلىق جاھازلار قويۇلمىغان ، تېلېۋىزور ، ئۇنئالغۇ ، سىنئالغۇ ، VCD ئاپپاراتلىرى قاتارلىق ئېلېكتر سايمانلىرىمۇ ئادەتتىكى پۇقرالارنىڭ ئۆيلىرىدىن ئورۇن ئالمىغان بولدى ، ئۆيلەرنىڭ بېزىلىشى پۈختا ، چىداملىق بولۇشتىن پەيدىنپەي چىرايلىق ، گۈزەل بولۇشقا قەدەم قويدى .

ئۇيغۇرلارنىڭ قورۇسى كۆپرەك تۆت چاسا كېلىدۇ ، تۆت ئەتراپىغا دەل ـ دەرەخ تىكىلىدۇ ، ھويلىسىنىڭ ئىچىگە باغ قىلىنىدۇ ، ئۆينىڭ ئالدىغا بارائ قىلىنىپ ، مۇھىت گۈزەللەشتۈرۈلىدۇ .

5 . نىكاھ ئىشلىرى

بۇرۇنقى زاماندا قىز ـ يىگىتلەر نىكاھلىنىش يېشىغا يەتكەندە دەللاللارنىڭ ۋاستىچىلىقىدا ئاتا ـ ئانىلارنىڭ رايى بويىچە پۈتۈشەتتى . قىز ـ يىگىتلەرنىڭ ئاتا ـ ئانىلىرى قوشۇلسا ، دەللال يىگىت تەرەپتىكىلەرنى ۋە يىگىتنىڭ ئانىسىنى باشلاپ سوۋغا ـ سالام (5 ~ 6 نان ۋە بىر بولاق تۇز) ئېلىپ قىزنىڭ ئۆيىگە كېلىپ قىزغا چاي ئىچكۈزەتتى . يېرىم يىلدىن كېيىن ئىككى تەرەپ توي كۈنىنى ۋە تويلۇقنى مەسلىھەتلىشىپ بېكىتەتتى . يىگىت تەرەپ توي ئۈتكۈزۈلۈشتىن بىر ئاي ئىلگىرى تويلۇقنى قىز تەرەپكە يەتكۈزۈپ بەرگەندىلا توي بېكىتىلگەن ۋاقتىدا بولاتتى .

توي مۇراسىمى ئىككى كۈن داۋاملىشىدىغان بولۇپ ، توي قىلىشقا 2 ~ 3 كۈن قالغاندا يىگىت تەرەپ تويغا كېتىدىغان گۆش ، گۈرۈچ ، ماي ، چاي ۋە قىزغا كېرەكلىك نەرسىلەرنى ، سوۋغىلارنى قىز تەرەپكە يەتكۈزۈپ بېرىدۇ . توي بولىدىغان كۈنى ئەتىگەندە يىگىت بىلەن يىگىتنىڭ دادىسى ۋە تۇغقانلىرىدىن 7 ~ 8 ئادەم قىزنىڭ ئۆيىگە كېلىپ ، يىگىت قولدىشى بىلەن قىز قولدىشىنىڭ ھەمراھلىقىدا نىكاھقا قاتنىشىدۇ . نىكاھقا قىز تەرەپنىڭ ئورۇغ ـ تۇغقان ، قولۇم ـ قوشنىلىرى ۋە تەكلىپ قىلىنغان مېھمانلارمۇ قاتنىشىدۇ . نىكاھقا ئابرويلۇق مۆتىۋەر ياكى ئاخۇنۇم رىياسەتچىلىك قىلىپ ، نىكاھ ئوقۇپ ، قىز ـ يىگىتتىن «ئېلىشقا ـ تېگىشكە رازىمۇ ؟» دەپ سورايدۇ ، قىز بىلەن يىگىت رازى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرگەندىن كېيىن ، شۇ يەردىلا ھالاۋەتتىمۇ ، جاپا ـ مۇشەققەتتىمۇ قېرىغىچە بىللە ئۆتۈدىغانلىقىغا ئەھدە قىلدۇرۇپ تۇزغا چىلانغان نان يېگۈزىلىدۇ . نىكاھتىن كېيىن توي ئېشى تارتىلىدۇ ، مېھمانلارغا پولو ، مانتا قويۇلىدۇ . غىزادىن كېيىن مەشرەپ ئۆتكۈزۈلۈپ ، ناخشا ـ ئۇسۇللار بىلەن تەبرىكلىنىدۇ .

چۈشتىن كېيىن قىز كۆچۈرۈلىدۇ ، بۇ چاغدا قىزنىڭ دوستلىرى بىردەم ئىشكىنى ئېتىۋېلىپ قىز كۆچۈرگىلى كەلگەنلەردىن سوۋغا تەلەپ قىلىدۇ ، يىگىت تەرەپتىن سوۋغا بېرىلگەندىن كېيىن ئاندىن قىزنى چىقىرىپ بېرىدۇ ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا قىزنىڭ دوستلىرىمۇ قىز كۆچۈرۈشكە كەلگەنلەرگە قول ياغلىق قاتارلىق سوۋغىلارنى بېرىدۇ .

قىز كۆچۈرۈلۈپ ماڭغاندا كۆڭلىدە توي خۇشاللىقىغا چۆمسىمۇ ، لېكىن بىردىنلا ئاتا ـ ئانىسىدىن ئايرىلغىنىغا چىدىماي يىغلايدۇ . قىز گىلەم ياكى كىگىزگە ئولتۇرغۇزۇلىدۇ ، بېشىغا قىزىل رومال ئارتىلىدۇ ، يىگىت تەرەپتىن قىز كۆچۈرۈشكە كەلگەنلەر قىزنى گىلەم بىلەنلا كۆتۈرۈپ ماشىنىغا سېلىپ ئېلىپ ماڭىدۇ

(بۇرۇنقى زاماندا قىز ھارۇندا كۆچۈرۈلەتتى ، ھازىر بازارلاردا ماشىنىدا ، يېزىلاردا بولسا تراكتوردا كۆچۈرۈلىدىغان بولدى) ، قىز تەرەپنىڭ دوستلىرى ناخشا ئېيتىپ بەخت تىلەيدۇ . قىز كۆچۈرگۈچىلەر يىگىتنىڭ ئۆيىگە كەلگەندە ، يىگىتنىڭ دوست ـ يارەنلىرى ئىشىك ئالدىدا قىزنى گىلەم بىلەنلا كۆتۈرۈپ ئۆيىگە ئەكىرىدۇ ، شۇنىڭ بىلەن بىللە قىز تەرەپ ئەكەلگەن قىز مېلىنى كۆچىلىككە كۆرسىتىدۇ ، ئاندىن كېيىن مېھمانلارنىڭ ئالدىغا تاماق تارتىلىدۇ .

كەچتە يۇز ئاچقۇسى بولىدۇ ، قىز قولدىشى يۇز ئېچىش ناخشىسى ئېيتقاچ قىزنىڭ يۈزىنى ئاستا ئاچىدۇ ؛ يىگىت قىز قولدىشىغا سوۋغا بېرىدۇ ، مېھمانلارغا ئاندىن تاماق تارتىلىدۇ . شۇ كېچىسى يىگىت تەرەپتىمۇ ، قىز تەرەپتىمۇ مەشرەپ بولىدۇ . 90 ـ يىللاردىن كېيىن تۇرمۇش سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ ، بازاردىكى يىگىتلەرنىڭ تولىسى يۈز ئاچقۇدىن كېيىنلا چوڭ رېستۇرانلاردا زىياپەت ۋە تانسا ئۆتكۈزىدىغان بولدى . دىنىي زاتلارنىڭ پەرزەنتلىرى توي قىلغاندا ھاراق ـ شاراپ قويمايدۇ .

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن نىكاھ قانۇنى ئېلان قىلىندى ، شۇنىڭ بىلەن دىننىڭ نىكاھقا ئارىلىشىشى بىكار قىلىندى ، نىكاھلىنىش ، نىكاھتىن ئاجرىشىشتا ھۆكۈمەتنىڭ خەلق ئىشلىرى تارماقلىرى تىزىملاپ گۇۋاھنامە تارقىتىدىغان بولدى ، زورلاش ، سودىلىشىش ، ئاتا ـ ئانىلارلا بېكىتىش ۋە بىر ئەر كۆپ خوتۇن ئېلىش ، يېشىغا يەتمەي تۇرۇپ توي قىلىشتەك ھادىسىلەر مەنئى قىلىندى . قىز ـ يىگىتلەرنىڭ تولىسى ئەركىن مۇھەببەتلىشىپ ، ئاندىن توي خېتى ئېلىپ توي قىلىدىغان بولدى .

قىز ـ يىگىتلەر ئەركىن مۇھەببەتلەشكەندىن كېيىن ئاتا ـ ئانىلىرىغا مەلۇم قىلىشىدۇ ، ئاتا ـ ئانىلار ئۇنچىۋالا كۆپ ئارىلىشىپ كەتمەيدۇ ، يىگىت تەرەپتىكىلەر ۋە يىگىتنىڭ ئاپىسى سوۋغا (بىر پارچە رەخت) ئېلىپ بېرىپ بولغۇسى قۇدىلار بىلەن تونۇشىدۇ ، ئومۇمەن يېرىم يىل ئىچىدە توي ۋاقتىنى مەسلىھەتلىشىپ بېكىتىپ بولىدۇ .

توي ئادەتتە بىر كۈن بولىدۇ . يىگىت تەرەپ قىزغا ئالتۇن ھالقا ، ئالتۇن زەنجىر ، ئالتۇن ئۈزۈك ، ئالتۇن بىلەيزۈك قاتارلىق بىزەكلەرنى بېرىدۇ . بىراق قىز تەرەپنىڭ يىگىتكە كىيىم ـ كېچەك ، نەرسە ـ كېرەك بېرىش ئادىتى يەنىلا ساقلىنىپ قالغان . ئىلگىرى كىيىم ـ كېچەك بېرىلەتتى . ھازىر كۆپرەك يېگىچە ئۈي سايمانلىرى ۋە ئېلېكتر سايمانلىرى بېرىلىدىغان بولدى .

ئۇيغۇر ئائىلىلىرىدە بىر نەچچە ئەۋلاد بىللە تۇرىدىغان ئەھۋال ناھايىتى ئاز ، قىز توي قىلغاندىن كېيىنلا ئايرىم ئۆي تۇتىدۇ ؛ ئوغۇل توي قىلغاندىن كېيىن ، ئومۇمەن ئاتا ـ ئانىسىدىن ئۆي ئايرىپ چىقىپ كېتىدۇ ، كەنجى ئوغۇللا ئاتا ـ ئانىسىنىڭ يېنىدا قالىدۇ ھەمدە مال ـ مۈلۈككە ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقىنى ساقلاپ قالىدۇ ، ئۇلارنىڭ يېمەك ـ ئىچمەك ، يېتىش ـ قوپۇش ئىشلىرىدىن خەۋەر ئېلىپ ، ئاخىرىغىچە ئۇلارنى باقىدۇ

ئائىلىدە ئېغىرراق جىسمانىي ئەمگەكلەرنى ئەرلەر قىلىدۇ ، ئاياللار ئاساسەن ئائىلە ئىشلىرى ۋە يېنىكرەك دېھقانچىلىق ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ .

6 . ئۆلۈم ـ يېتىم ئىشلىرى

ئۇيغۇرلارنىڭ دەپنە ئىشلىرى ئىسلام قائىدىلىرى بويىچە بولىدۇ . ئادەم ئۆلگەندىن كېيىن مەزىن مېيىتنى ۋاقتىدا يۇيۇپ كېپەنلەپ تاۋۇتقا سېلىپ مەسچىتكە ئاپىرىپ نامىزىنى چۈشۈرىدۇ . نامازغا مەسچىتنىڭ ئىچىدە ، كۈن چىققان ، كۈن پاتقان ۋە دەل چۈشتە چۈشۈرۈلمەيدۇ ، بەلكى مەسچىت ھويلىسىدا چۈشۈرۈلىدۇ ، ئاخۇنۇم مېيىت نامىزىنى چۈشۈرگەندىن كېيىن مېيىت شۇ كۈنى قەبرىستانلىققا ئاپىرىپ دەپنە قىلىنىدۇ ، ئادەتتىكى كىشىلەرنىڭ قەبرىسىگە توپا دۆۋىلىنىدۇ ، پۇلدارلار كېسەك ياكى خىش بىلەن قەبرە قاتۇرىدۇ ، دىنىي زاتلار ياكى مەرتىۋىلىك كىشىلەرنىڭ قەبرىسى گۈمبەز ئىچىگە ئېلىنىدۇ ، قەبرىستانلىققا ئەرلەرلا بارىدۇ ، ئاياللار

ئۆيىدە ھازا ئېچىپ ئولتۇرىدۇ .

ئۆلگۈچىنىڭ ئائىلىسىدىكىلەر ۋە ئۇرۇغ ـ تۇغقان ، ئەل ـ ئاغىنىلىرى بېلىگە ئاق باغلايدۇ ، ئۇچى ، يەتتىسى ، قىرىقى ۋە يىلىغا ئاتاپ نەزىر ئۆتكۈزۈلۈپ ئۆلگۈچىگە ماتەم تۇتۇلىدۇ . نەزىرگە كەلگەن دوست ـ يارەن ۋە ئۇرۇغ ـ تۇغقانلار ئادەتتە بەش نان ۋە چاي ، قەنت ، ئاق رەخت قاتارلىق نەرسىلەرنى كۆتۈرۈپ كېلىدۇ ، بۇ سوۋغاتلارنى ئاياللار تەييارلايدۇ ۋە ئاپىرىدۇ ، بۇلارنىمۇ ئاياللار قوبۇل قىلىپ ئالىدۇ . نەزىر ئادەتتە چۈشتىن كېيىن ئۆتكۈزۈلىدۇ . نەزىردە ئەرلەر ۋە ئاياللار ئايرىم كۈتۈلىدۇ ، نەزىرگە كەلگەنلەر ئۆيگە راسلانغان داستىخاننى چۆرىدەپ ئولتۇرىدۇ ، مېھمانلارنىڭ ئالدىغا ھەر خىل يېمەكلىك قويۇلىدۇ . چوڭراق ياشتىكىلەر كەلگەندە بىرلىكتە خەتمە قۇرئان ئوقۇپ مەرھۇمغا بولغان تەزىيىسىنى بىلدۇرىدۇ .

دۆلەت خىزمەتچىلىرى ئۆلگەندە دىنىي رەسمىيەت بويىچە دەپنە قىلىنغاندىن كېيىن يەنە ماتەم مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلىدۇ .

7 . ھېيت ـ ئايەملىرى

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ھېيت ـ بايراملىرىدىن روزى ھېيت ، قۇربان ھېيت ۋە نورۇز بايرىمى بار .

1) روزى ھېيت

روزى ھېيت ئەسلىدە مۇسۇلمانلارنىڭ دىنىي بايرىمى ئىدى ، كېيىنكى ۋاقىتلاردا مىللىي ئۆرپ ـ ئادەتكە ئايلىنىپ كەتتى ، ئىسلام كالىنداری بويىچە 9 ـ ئاي بىلەن 10 ـ ئاي ئۇلىنىدىغان ۋاقىت رامىزان ئېيى بولغاچقا ، بۇ ئايدا كۈندۈزى ئوت ياقماي ، ھېچنىمە يېمەي ـ ئىچمەي روزا تۇتىدۇ ، كۈن چىقىشتىن ئاۋۋال زولۇق يەپ كۈن پاتقاندىن كېيىن ئىفتار قىلىدۇ . روزا تۇتۇش مۇسۇلمانلارنىڭ مۇھىم پەرھىزلىرىنىڭ بىرى . ھازىر دىنىي زاتلار ۋە چوڭلاردىن باشقا ، ئوتتۇرا ياش ۋە ياشلارنىڭ تولىسى روزا تۇتمايدىغان بولۇپ كەتتى .

رامىزان ئېيى ئۆتۈپ كەتكەندىن كېيىن نورمال غىزالىنىش ۋە يېتىش ـ تۇرۇش ئەسلىگە كېلىپ ، ھەممە ئۆي ساڭزا ، قۇيماق سېلىپ ، پېچىنە ـ پىرەنىك پىشۇرۇپ ، نان يېقىپ ، كەمپۈت ، يەل ـ يېمىشلەرنى تەييارلاپ ، ھويلا ـ ئارامنى پاكىز سۈپۈرۈپ ھېيت ئۆتكۈزىدۇ .

ھېيتتا ھەممەيلەن يېڭى ، پاكىز كىيىملىرىنى كىيىشىپ ئۆز ئارا ھېيتلىشىدۇ .

2) قۇربان ھېيت

روزى ھېيت ئۆتۈپ 70 ـ كۈنى ئۇيغۇر قاتارلىق مۇسۇلمان مىللەتلەرنىڭ كاتتا ، ئەنئەنىۋى بايرىمى قۇربان ھېيت كېلىدۇ ، مۇسۇلمانلار ھېيت كۈنى سەھەر تۇرۇپ تاھارەت ئېلىپ كىيىم ـ كېچىكىنى يەڭگۈشلەپ ، ئالدى بىلەن مەسچىتكە بېرىپ ھېيت نامىزى ئۆتەيدۇ . ئاندىن قەبرىستانلىققا بېرىپ ، قەبرە يوقلاپ مەرھۇملارنى ئەسلەيدۇ . قەبرىستانلىقتىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن قوي ، كالا سويۇپ گۆش پىشۇرۇپ ، ھېيتلاپ كەلگەنلەرنى كۈتىدۇ . ھېيتنىڭ 1 ـ كۈنى تولاراق ئۇرۇغ ـ تۇغقانلار ھېيتلىشىدۇ ، 2 ـ كۈنىدىن باشلاپ قولۇم ـ قوشنا ، خىزمەتداشلار ، دوست ـ يارانلەر ھېيتلىشىدۇ ، ئاداۋىتى بارلارمۇ ھېيتتا كۆرۈشۈپ سالام ـ سائەت قىلىشىدۇ ، شۇنىڭ بىلەن ئەپلىشىپ قالىدۇ .

8 . ئەدەب ـ يۇسۇنلىرى ۋە پەرھىزلىرى

ئۇيغۇرلار ئۆز ئارا ئالاقىدا ھۆرمەتكە ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن قارايدۇ . يولدا تونۇش ـ بىلىشلەر ئۇچرىشىپ قالغاندا ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم دەپ تېنچ ـ ئامانلىق سورىشىدۇ ، ئاياللار كۆرۈشكەندە ئەسسالاپ دەپ قۇچاقلىشىپ ، مەڭزىنى مەڭزىگە يېقىپ سالاملىشىدۇ . ئۇيغۇرلار چوڭلارنى بەك ھۆرمەت قىلىدۇ ، يول ماڭغاندا چوڭلار ئالدىدا

ماڭىدۇ ، گەپ قىلغاندا گەپ ئالدى بىلەن چوڭلارغا بېرىلىدۇ ، ئولتۇرغاندىمۇ چوڭلار ئالدى بىلەن ئولتۇرىدۇ ، تاماق يېگەندىمۇ تاماق ئالدى بىلەن چوڭلارغا تارتىلىدۇ ، كىچىكلەر چوڭلارنىڭ ئالدىدا هاراق ئىچمەيدۇ ، تاماكا چەكمەيدۇ .

مېهماندارچىلىق بولغاندا چوڭلار كەلگەندە بالدۇرراق كەلگەن ياشلار ئورنىدىن تۇرۇپ هۆرمەت- ئېكرام بىلەن ئورۇن بېرىدۇ . چوڭلاردىن هال - ئەهۋال سوراپ ئاندىن رېتى بويىچە ئولتۇرۇشىدۇ .

ئاياللار تۇنجى بالىسىنى ئانىسىنىڭ ئۆيىدە تۇغىدۇ (تۇغۇتتىن بىر ئاي ئىلگىرى ئانىسى يۆتكەپ كېتىدۇ) ، بالا تۇغۇلۇپ يەتتە كۈن بولغاندا بىر ئاخۇن تەكلىپ قىلىنىپ بالىغا ئىسىم قويۇلىدۇ ، 40 كۈندىن كېيىن ئۆز ئۆيىگە قايتىپ كېتىدۇ ، ئۆز ئۆيىگە قايتىشتىن ئاۋۋال بۆشۈك توي ئۆتكۈزۈلىدۇ . بۆشۈك تويىغا دوست - يارەنلىرى تەكلىپ قىلىنىدۇ .

ئۇغۇل بالا 6 ~ 7 ياشقا كىرگەندە خەتنە قىلىنىدۇ ، خەتنىسى ئاخۇنۇمنىڭ رىياسەتچىلىكىدە دىنىي قائىدە بويىچە قىلىنىدۇ ، خەتنە قىلىنغان بالىغا يېڭى كىيىم كىيگۈزۈلىدۇ ، مۇبارەكلەپ كەلگەن مېهمانلار بالىغا سوۋغا بېرىدۇ . خەتنە ئومۇمەن ئەتىياز ياكى كۈزدە قىلىنىدۇ ، خەتنە توي يىگىت تويىدىن قالسىلا ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان توي هېسابلىنىدۇ . قىز بالا 6 ~ 7 ياشقا كىرگەندە قۇلىقى تېشىلىپ هالقا سېلىنىدۇ .

ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاچقا ئاساسەن دىنىي ئادەت بويىچە ئىش تۇتىدۇ ، ئىشكىنى قىبلىگە قاراتمايدۇ ، ئايەت ئوقۇپ سويۇلمىغان ۋە ئۆزى ئۆلۈپ قالغان هايۋانلارنىڭ گۆشىنى ، چوشقا ، ئىت ، ئېشەك ، خېچىر ، يىرتقۇچ هايۋانلارنىڭ گۆشىنى يېمەيدۇ ، هايۋان قېنىنى ئىچمەيدۇ ؛ تاماقتىن ئىلگىرى ۋە كېيىن قولىنى يۇيۇپ ، قولىنى لۆڭگىدە سۈرتىدۇ ، قولنى يۇيۇپلا سىلكىشكە بولمايدۇ ؛ تاماق يېگەندە لىگەندىكى تاماقنى ئىلەشتۇرۇشكە بولمايدۇ ، تاماق يېگەندە ياكى پاراڭلىشىۋاتقاندا تۆكۈرۈشكە ، مىشقىرىشقا ، ئەسنەشكە ، ئوسۇرۇشقا بولمايدۇ ، تاماقتىن كېيىن چوڭلار دۇئا قىلىدۇ ؛ ئولتۇرغاندا يۆكۈنۈپ ياكى باداشقان قۇرۇپ ئولتۇرىدۇ ، ئىككى پۇتىنى سۇنۇپ ئولتۇرۇشقا ، تاپىنىنى باشقىلارغا قارىتىپ ئولتۇرۇشقا بولمايدۇ ، مازار ، مەسچىت ، كۆل ، سۇلارغا چوڭ - كىچىك تاهارەت قىلىشقا ، تۆكۈرۈشكە ، پاسكىنا نەرسىلەرنى تاشلاشقا بولمايدۇ ؛ چوڭلار ياكى دىنىي زاتلار بار يەردە هاراق ئىچىشكە ، تاماكا چېكىشكە بولمايدۇ .

§2 . قىرغىزلار

1 . تەرەققىيات جەريانى

قىرغىزلار تارىخى ئۇزۇن قەدىمىي مىللەت .

مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 3 - ئەسىردە قىرغىزلار يېنىسەي دەرياسى بويلىرىدا كۆچمە چارۋىچىلىق بىلەن ياشىغان . تاڭ سۇلالىسىنىڭ كەيچىڭ 5 - يىلى (840 - يىلى) قىرغىز خانلىقى قۇرۇلدى . مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرى چىڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدا يەنە كۆپلىگەن قىرغىزلار توشقان دەرياسى ۋادىسىغا كېلىپ بۇيەردە ياشاۋاتقان قىرغىز قەبىلىلىرى بىلەن قوشۇلۇپ ، هازىرقى ئۇچتۇرپان تەۋەسىدىكى يامانسۇدىن ئاقسايغىچە بولغان كەڭ رايوندا چارۋىچىلىق قىلدى . چىڭ سۇلالىسىنىڭ چېگىنلۇك يىللىرىدا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى جۇڭغارلارنى تىنچىتقاندىن كېيىن ، جۇڭغارلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان زامانىدا ئەنجان تەرەپلەرگە قېچىپ كەتكەن قىرغىزلار ئارقا - ئارقىدىن توشقان دەرياسى ۋادىسىغا قايتىپ كەلدى .

شىنجاڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلغاندىن كېيىن هازىرقى قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ شەرقىي قىسمى ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ ئۇچتۇرپان بىۋاستە قاراشلىق ۋازارىتىگە قارىدى . گۇاڭشۇ 9 - يىلى (1883 -

يىلى) بويروت قەبىلىسىدىن 80 نەچچە ئۆيلۈك قىرغىز روسىيىدىن قايتىپ كېلىپ ، ئوچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ تاغلىق رايونلىرىدا چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللاندى . گۇاڭشۇ 14 ـ يىلى (1888 ـ يىلى) ئىلىغا كۆچۈپ كەتتى . مىنگونىڭ 5 ـ يىلى (1916 ـ يىلى) روسىيە تەۋەسىدىكى قازاق ۋە قىرغىزلار قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرگەندە ئالاھەزەل 150 مىڭ قىرغىز جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئوچتۇرپان ، ئاقسۇ قاتارلىق جايلارغا قېچىپ كەلدى . مىنگونىڭ 29 ـ يىلى (1940 ـ يىلى) ئاقچى ئوچتۇرپاندىن ئايرىلىپ چىقىپ ئۆز ئالدىغا ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغاندا قىرغىزلارنىڭ تولىسى ئاقچى ناھىيىسىگە قارايدىغان بولدى . 1949 ـ يىلى ئوچتۇرپان ناھىيىسىدە 2125 قىرغىز بار ئىدى . جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن قىرغىزلار پەيدىنپەي كۆپەيىپ ، 1982 ـ يىلىغا كەلگەندە 3498گە يەتتى . 1985 ـ يىلى قىرغىزلار مەركەزلىكەك جايلاشقان يامانئو يېزىسى يامانئو قىرغىز مىللىي يېزىسى بولۇپ قۇرۇلدى . بۇ چاغدا قىرغىزلار 3542 ئىدى . 2001 ـ يىلىغا كەلگەندە ناھىيە بويىچە قىرغىز 4264كە يېتىپ ، ناھىيە نوپۇسىنىڭ 2.5 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلدى .

2 . كېيىم ـ كېچىكى

قىرغىزلارنىڭ ھەممىسى ئەر ـ ئايال دېمەي قالپاق كىيىدۇ ، ئىلگىرى بۇ قىرغىزلارنى پەرقلەندۈرۈشنىڭ كىيىم ـ كېچەك جەھەتتىكى مۇھىم بەلگىسى ئىدى ، قالپاق قوي يۇڭىدىن ئىشلىنىدۇ ، قالپاقنىڭ گىرۋىكىگە قارا رەخت ياكى قارا يىپ تۇتۇلىدۇ ، ئۇستىگە ئۆرۈلگەندە قارىسى كۆرۈنۈپ چىقىدۇ ، ئاچا قالپاقمۇ ، تۇز قالپاقمۇ بولىدۇ ، تۇز چوققىلىقمۇ ، چاسا چوققىلىقمۇ بولىدۇ . بەزى قالپاقلارنىڭ چوققىسىغا مۇنچاق تاقىلىدۇ ، پۇپۇك تاقىلىدىغانلىرىمۇ بار . چوڭلار ئومۇمەن كەشتىلەنمىگەن ، پۇپۇك تاقالمىغان قالپاق كىيىدۇ ياكى كۆك پۇپۇكلۈك ئاق قالپاق كىيىدۇ ؛ ئوتتۇرا ياشلىق ئەرلەر ئومۇمەن قىزىل پۇپۇكلۈك ، قارا جىيەكلىك ، كۆك كەشتىلىك ياكى ئاددىي گۈل تىكىلگەن ئاق قالپاق كىيىدۇ ؛ يىگىتلەر چوققىسىغا سىرىق يىپەك يىپتا تۇگۈنەك چىقىرىلىپ پۇپۇك تاقالغان ، چۈرىسىگە قىزىل گۈل كەشتىلەنگەن ۋە ھەر خىل نەقىشلەر چۇشۇرۈلگەن قالپاق كىيىدۇ ؛ بالىلار چوققىسىغا مەرۋايىت ۋە ھېقىق قويۇپ قىزىل پۇپۇك تاقالغان ، چۈرىسىگە ھەر خىل گۈل ـ گىياھ ۋە قۇش ، ھايۋانلارنىڭ ، تاغ ـ دەريالارنىڭ سۈرىتى چۇشۇرۈلگەن قالپاق كىيىدۇ . چارۋىچىلىق رايونلىرىدا قالپاق كىيىش ئادەتتىكى ئىش . بازارلاردا بولسا ھېيت ـ ئايەم ۋە تەنتەنىلىك يىغىلىشلاردا چوقۇم ئۆز مىللىتىنىڭ بەلگىلىرىدىن بولغان ئاق كىگىز قالپاق كىيىشىدۇ .

قىرغىزلار كىيىم ـ كېچەككە كېرەكلىك رەختلەرنى شۇ يەردىن ئۆزلىرى ھەل قىلىدۇ ، ھايۋانلارنىڭ تېرىسىدىنمۇ كىيىم ـ كېچەك تىكىدۇ ، يۇقىرىسىغا كىيىدىغان يازلىق كىيىملىرى قىسقا ، چاققان بولىدۇ ، ئىشتىنى كەڭ بولىدۇ ؛ قىشلىق كىيىمى كەڭ ، قېلىن بولىدۇ ، قىشتىمۇ ، يازدىمۇ ئۆتۈك كىيىدۇ . قىشلىق كىيىملىرىنىڭ يېڭى ئۇزۇنراق بولۇپ ، يەڭنىڭ چۈرىسىگە يۇڭلۇق تېرە تۇتۇلىدۇ . ياز كۈنلىرى ئەرلەر ئومۇمەن كەشتىلەنگەن دۇگىلەك ياقىلىق ئاق كۆينەك كىيىپ ، ئۇستىگە قوي تېرىسىدىن ياكى كۆك ، قارا پاختا رەختتىن تىكىلگەن چاپان كىيىدۇ ، بېلىگە تاسما ياكى كەشتىلەنگەن پوتا باغلايدۇ . قېرىلار قىش كۈنلىرى تېرە شالۋۇر ، ئۆتۈك ياكى چۇرۇق ، پىما ، كىگىز پايپاق كىيىدۇ . ئەرلەر بەزەك ئۈچۈن يېنىغا پىچاق ئېسىپ يۈرىدۇ .

قىرغىز ئاياللىرى تۆپە كىيىشنى ياخشى كۆرىدۇ . توي قىلمىغان قىزلار قىزىل ، سىرىق دۇخاۋا تۆپە كىيىدۇ ياكى قاما ، سۇغۇر تېرىلىرىدىن تىكىلگەن ، چوققىسىغا مونچاق ، پۇپۇك ۋە ئۈكە تاقالغان قىزىل تۆپە كىيىدۇ ، ئۇچىسىغا كۆينەك ياكى پۈرمىلىك كۆينەك كىيىدۇ . كۆينەكنىڭ سىرتىدىن مەشۇت بىلەن كەشتىلەنگەن ، ھەر خىل نەقىشلەر چۇشۇرۇلگەن ، كۈمۈش تۇگمە قادالغان ياكى قىزغۇچ يىپتا كەشتىلەنگەن دۇخاۋا جىلىتكە كىيىپ يۈرىدۇ . جۇۋانلار قىزىل ، يېشىل ياغلىق ئارتىشنى ياخشى كۆرىدۇ ، قىزىل ، كۆك

ماڭىدۇ ، گەپ قىلغاندا گەپ ئالدى بىلەن چوڭلارغا بېرىلىدۇ ، ئولتۇرغاندىمۇ چوڭلار ئالدى بىلەن ئولتۇرىدۇ ، تاماق يېگەندىمۇ تاماق ئالدى بىلەن چوڭلارغا تارتىلىدۇ ، كىچىكلەر چوڭلارنىڭ ئالدىدا هاراق ئىچمەيدۇ ، تاماكا چەكمەيدۇ .

مېهماندارچىلىق بولغاندا چوڭلار كەلگەندە بالدۇرراق كەلگەن ياشلار ئورنىدىن تۇرۇپ هۆرمەت- ئېكرام بىلەن ئورۇن بېرىدۇ . چوڭلاردىن هال - ئەهۋال سوراپ ئاندىن رېتى بويىچە ئولتۇرۇشىدۇ .

ئاياللار تۇنجى بالىسىنى ئانىسىنىڭ ئۆيىدە تۇغىدۇ (تۇغۇتتىن بىر ئاي ئىلگىرى ئانىسى يۇتكەپ كېتىدۇ) ، بالا تۇغۇلۇپ يەتتە كۈن بولغاندا بىر ئاخۇن تەكلىپ قىلىنىپ بالىغا ئىسىم قويۇلىدۇ ، 40 كۈندىن كېيىن ئۆز ئۆيىگە قايتىپ كېتىدۇ ، ئۆز ئۆيىگە قايتىشتىن ئاۋۋال بۆشۈك توي ئۆتكۈزۈلىدۇ . بۆشۈك تويغا دوست - يارەنلىرى تەكلىپ قىلىنىدۇ .

ئوغۇل بالا 6 ~ 7 ياشقا كىرگەندە خەتنە قىلىنىدۇ ، خەتنىسى ئاخۇنۇمنىڭ رىياسەتچىلىكىدە دىنىي قائىدە بويىچە قىلىنىدۇ ، خەتنە قىلىنغان بالىغا يېڭى كىيىم كىيگۈزۈلىدۇ ، مۇبارەكلەپ كەلگەن مېهمانلار بالىغا سوۋغا بېرىدۇ . خەتنە ئومۇمەن ئەتىياز ياكى كۈزدە قىلىنىدۇ ، خەتنە توي يىگىت تويىدىن قالسىلا ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان توي هېسابلىنىدۇ . قىز بالا 6 ~ 7 ياشقا كىرگەندە قۇلىقى تېشىلىپ هالقا سېلىنىدۇ .

ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاچقا ئاساسەن دىنىي ئادەت بويىچە ئىش تۇتىدۇ ، ئىشكىنى قىبلىگە قاراتمايدۇ ، ئايەت ئوقۇپ سويۇلمىغان ۋە ئۆزى ئۆلۈپ قالغان هايۋانلارنىڭ گۆشىنى ، چوشقا ، ئىت ، ئېشەك ، خېچىر ، يىرتقۇچ هايۋانلارنىڭ گۆشىنى يېمەيدۇ ، هايۋان قېنىنى ئىچمەيدۇ ؛ تاماقتىن ئىلگىرى ۋە كېيىن قولىنى يۇيۇپ ، قولىنى لۆڭگىدە سۈرتىدۇ ، قولنى يۇيۇپلا سىلكىشكە بولمايدۇ ؛ تاماق يېگەندە لەگەندىكى تاماقنى ئىلەشتۇرۇشكە بولمايدۇ ، تاماق يېگەندە ياكى پاراڭلىشىۋاتقاندا تۆكۈرۈشكە ، مەشقەرىشقا ، ئەسنەشكە ، ئوسۇرۇشقا بولمايدۇ ، تاماقتىن كېيىن چوڭلار دۇئا قىلىدۇ ؛ ئولتۇرغاندا يۆكۈنۈپ ياكى باداشقان قۇرۇپ ئولتۇرىدۇ ، ئىككى پۇتىنى سۇنۇپ ئولتۇرۇشقا ، تاپىنىنى باشقىلارغا قارىتىپ ئولتۇرۇشقا بولمايدۇ ، مازار ، مەسچىت ، كۆل ، سۇلارغا چوڭ - كىچىك تاهارەت قىلىشقا ، تۆكۈرۈشكە ، پاسكىنا نەرسىلەرنى تاشلاشقا بولمايدۇ ؛ چوڭلار ياكى دىنىي زاتلار بار يەردە هاراق ئىچىشكە ، تاماكا چېكىشكە بولمايدۇ .

§2 . قىرغىزلار

1 . تەرەققىيات جەريانى

قىرغىزلار تارىخى ئۇزۇن قەدىمىي مىللەت .

مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 3 - ئەسىردە قىرغىزلار يېنىسەي دەرياسى بويلىرىدا كۆچمە چارۋىچىلىق بىلەن ياشىغان . تاڭ سۇلالىسىنىڭ كەيچىڭ 5 - يىلى (840 - يىلى) قىرغىز خانلىقى قۇرۇلدى . مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرى چىڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدا يەنە كۆپلىگەن قىرغىزلار توشقان دەرياسى ۋادىسىغا كېلىپ بۇيەردە ياشاۋاتقان قىرغىز قەبىلىلىرى بىلەن قوشۇلۇپ ، هازىرقى ئۇچتۇرپان تەۋەسىدىكى يامانسۇدىن ئاقسايغىچە بولغان كەڭ رايوندا چارۋىچىلىق قىلدى . چىڭ سۇلالىسىنىڭ چېنلۇڭ يىللىرىدا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى جۇڭغارلارنى تىنچىتقاندىن كېيىن ، جۇڭغارلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان زامانىدا ئەنجان تەرەپلەرگە قېچىپ كەتكەن قىرغىزلار ئارقا - ئارقىدىن توشقان دەرياسى ۋادىسىغا قايتىپ كەلدى .

شىنجاڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلغاندىن كېيىن هازىرقى قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ شەرقىي قىسمى ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ ئۇچتۇرپان بىۋاستە قاراشلىق ۋازارىتىگە قارىدى . گۇاڭشۇ 9 - يىلى (1883 -

يىلى) بويروت قەبىلىسىدىن 80 نەچچە ئۆيلۈك قىرغىز روسىيىدىن قايتىپ كېلىپ ، ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ تاغلىق رايونلىرىدا چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللاندى . گۇاڭشۇ 14 ـ يىلى (1888 ـ يىلى) ئىلىغا كۆچۈپ كەتتى . مىنگونىڭ 5 ـ يىلى (1916 ـ يىلى) روسىيە تەۋەسىدىكى قازاق ۋە قىرغىزلار قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرگەندە ئالاھەزەل 150 مىڭ قىرغىز جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئۇچتۇرپان ، ئاقسۇ قاتارلىق جايلارغا قېچىپ كەلدى . مىنگونىڭ 29 ـ يىلى (1940 ـ يىلى) ئاقچى ئۇچتۇرپاندىن ئايرىلىپ چىقىپ ئۆز ئالدىغا ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغاندا قىرغىزلارنىڭ تولىسى ئاقچى ناھىيىسىگە قارايدىغان بولدى . 1949 ـ يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە 2125 قىرغىز بار ئىدى . جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن قىرغىزلار پەيدىنپەي كۆپەيىپ ، 1982 ـ يىلىغا كەلگەندە 3498گە يەتتى . 1985 ـ يىلى قىرغىزلار مەركەزلىكرەك جايلاشقان يامانسۇ يېزىسى يامانسۇ قىرغىز مىللىي يېزىسى بولۇپ قۇرۇلدى . بۇ چاغدا قىرغىزلار 3542 ئىدى . 2001 ـ يىلغا كەلگەندە ناھىيە بويىچە قىرغىز 4264كە يېتىپ ، ناھىيە نوپۇسىنىڭ 2.5 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلدى .

2 . كىيىم ـ كېچەك

قىرغىزلارنىڭ ھەممىسى ئەر ـ ئايال دېمەي قالپاق كىيىدۇ ، ئىلگىرى بۇ قىرغىزلارنى پەرقلەندۈرۈشنىڭ كىيىم ـ كېچەك جەھەتتىكى مۇھىم بەلگىسى ئىدى ، قالپاق قوي يۇڭىدىن ئىشلىنىدۇ ، قالپاقنىڭ گىرۇبكىگە قارا رەخت ياكى قارا يىپ تۇتۇلىدۇ ، ئۇستىگە ئۆرۈلگەندە قارىسى كۆرۈنۈپ چىقىدۇ ، ئاچا قالپاقمۇ ، تۇز قالپاقمۇ بولىدۇ ، تۇز چوققىلىقمۇ ، چاسا چوققىلىقمۇ بولىدۇ . بەزى قالپاقلارنىڭ چوققىسىغا مۇنچاق تاقىلىدۇ ، پۇپۇك تاقىلىدىغانلىرىمۇ بار . چوڭلار ئومۇمەن كەشتىلەنمىگەن ، پۇپۇك تاقالمىغان قالپاق كىيىدۇ ياكى كۆك پۇپۇكلۇك ئاق قالپاق كىيىدۇ ؛ ئوتتۇرا ياشلىق ئەرلەر ئومۇمەن قىزىل پۇپۇكلۇك ، قارا جىيەكلىك ، كۆك كەشتىلىك ياكى ئاددىي گۈل تىكىلگەن ئاق قالپاق كىيىدۇ ؛ يىگىتلەر چوققىسىغا سىرىق يىپەك يىپتا تۇگۇنەك چىقىرىلىپ قىپقىزىل پۇپۇك تاقالغان ، چۆرىسىگە قىزىل گۈل كەشتىلەنگەن ۋە ھەر خىل نەقىشلەر چۇشۇرۇلگەن قالپاق كىيىدۇ ؛ بالىلار چوققىسىغا مەرۋايىت ۋە ھېقىق قويۇپ قىزىل پۇپۇك تاقالغان ، چۆرىسىگە ھەر خىل گۈل ـ گىياھ ۋە قۇش ، ھايۋانلارنىڭ ، تاغ ـ دەريالارنىڭ سۈرىتى چۇشۇرۇلگەن قالپاق كىيىدۇ . چارۋىچىلىق رايونلىرىدا قالپاق كىيىش ئادەتتىكى ئىش . بازارلاردا بولسا ھېيت ـ ئايەم ۋە تەنتەنىلىك يىغىلىشلاردا چوقۇم ئۆز مىللىتىنىڭ بەلگىلىرىدىن بولغان ئاق كىگىز قالپاق كىيىشىدۇ .

قىرغىزلار كىيىم ـ كېچەككە كېرەكلىك رەختلەرنى شۇ يەردىن ئۆزلىرى ھەل قىلىدۇ ، ھايۋانلارنىڭ تېرىسىدىنمۇ كىيىم ـ كېچەك تىكىدۇ ، يۇقىرىسىغا كىيىدىغان يازلىق كىيىملىرى قىسقا ، چاققان بولىدۇ ، ئىشتىنى كەڭ بولىدۇ ؛ قىشلىق كىيىمى كەڭ ، قېلىن بولىدۇ ، قىشتىمۇ ، يازدىمۇ ئۆتۈك كىيىدۇ . قىشلىق كىيىملىرىنىڭ يېڭى ئۆزۈنراق بولۇپ ، يەڭنىڭ چۆرىسىگە يۇڭلۇق تېرە تۇتۇلىدۇ . ياز كۈنلىرى ئەرلەر ئومۇمەن كەشتىلەنگەن دۇگىلەك ياقىلىق ئاق كۆينەك كىيىپ ، ئۇستىگە قوي تېرىسىدىن ياكى كۆك ، قارا پاختا رەختتىن تىكىلگەن چاپان كىيىدۇ ، بېلىگە تاسما ياكى كەشتىلەنگەن پوتا باغلايدۇ . قېرىلار قىش كۈنلىرى تېرە شالۋار ، ئۆتۈك ياكى چورۇق ، پىما ، كىگىز پايپاق كىيىدۇ . ئەرلەر بەزەك ئۈچۈن يېنىغا پىچاق ئېسىپ يۈرىدۇ .

قىرغىز ئاياللىرى تۆپە كىيىشنى ياخشى كۆرىدۇ . توي قىلمىغان قىزلار قىزىل ، سېرىق دۇخاۋا تۆپە كىيىدۇ ياكى قاما ، سۇغۇر تېرىلىرىدىن تىكىلگەن ، چوققىسىغا مونچاق ، پۇپۇك ۋە ئۈكە تاقالغان قىزىل تۆپە كىيىدۇ ، ئۇچىسىغا كۆينەك ياكى پۈرمىلىك كۆينەك كىيىدۇ . كۆينەكنىڭ سىرتىدىن مەشۇت بىلەن كەشتىلەنگەن ، ھەر خىل نەقىشلەر چۇشۇرۇلگەن ، كۆمۈش تۇگمە قادالغان ياكى قىزغۇچ يىپتا كەشتىلەنگەن دۇخاۋا جىلىتكە كىيىپ يۈرىدۇ . جۇۋانلار قىزىل ، يېشىل ياغلىق ئارتىشنى ياخشى كۆرىدۇ ، قىزىل ، كۆك

ۋە بېغىررەك كەمزۇل كىيىشكە ئامراق . قىشتا پاختىلىق ئىشتان ياكى يۇلۇك ئىشتان كىيىپ ئۈستىگە كۆينەك كىيىدۇ . يازدا ئۇزۇن پايپاق ۋە يالاڭ ئىشتان كىيىپ ئۈستىگە كۆينەك كىيىدۇ . قىرغىز ئايالىرىنىڭ ھەممىسى ھالقا ، زەنجىر ، بىلەيزۈك ، ئۈزۈك تاقاشقا ئامراق ، چېچىغا كۆمۈش تەڭگە ، مىس تەڭگە ، مارجان قاتارلىق نەرسىلەرنى تاقاپ يۈرىدۇ . ئوتتۇرا ياشلىق ۋە ياشانغان ئايالار بېشىغا ئۇزۇن ئاق ياغلىق چىگىدۇ . كۆك قارا چاپان ياكى پەلتو كىيىدۇ ، مەيدىسىگە بېزەك تاقايدىغانلىرى ناھايىتى ئاز بولىدۇ ، لېكىن چېچىغا ھەر خىل بېزەك بۇيۇملىرىنى تاقايدۇ .

قىرغىزلارنىڭ ھەممىسى ئەر - ئايال ، قېرى - ياش دېمەي جىلىتكە كىيىپ يۈرۈشكە ئامراق ، ياش يىگىتلەر كۆينىكىنىڭ سىرتىغا ، ياش قىزلار ئۇزۇن كۆينىكىنىڭ سىرتىغا جىلىتكە كىيىدۇ . بۇ جىلىتكىلەر كىچىك ، ئېچىل بولىدۇ ، مەيدىسىگە ۋە چۆرىسىگە ھەر خىل گۈللەر كەشتىلىنىدۇ . چوڭلارنىڭ جىلىتكىلىرى تولاراق ئەلتىپىردىن تىكىلىدۇ ياكى تۆگە يۇڭىدىن توقۇلىدۇ .

مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىنىڭ چوڭقۇرلىشىشى ۋە تۇرمۇش سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ ، قىرغىزلارنىڭ كىيىم - كېچەكلىرىدىمۇ ناھايىتى زور ئۆزگىرىش بولدى . قىز - يىگىتلەر تولاراق زامانىۋى كىيىم كىيىدىغان بولدى ، بولۇپمۇ ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلغان ، ئىشىك ئېچىۋېتىلگەندىن كېيىن كىيىم - كېچەكلەرنىڭ نۇسخىلىرىدا تولاراق كاستيۇم - بۇرۇلكا ، يۇرۇشلۇك كىيىم ، يۇرۇشلۇك كۆينەك قاتارلىق يېڭىچە كىيىم - كېچەكلەر ئاساسلىق ئورۇنغا ئۆتتى ، كۆپىنچە يىپەك ، يۇڭ رەخت ، ئالىي دەرىجىلىك خىمىيىۋى تالالىق رەختلەر ئىشلىتىلىدىغان بولدى .

3 . يېمەك - ئىمچىكى

قىرغىزلار كۈنىگە 3 ۋاق تاماق يەيدۇ . لېكىن چارۋىچىلىق رايونلىرىدا چارۋىچىلار كۆپرەك كۈنىگە ئىككى ۋاق تاماق يەيدۇ . ئومۇمەن ناشتىلىقى ئاددىي ، لېكىن ناھايىتى قۇۋۋەتلىك بولىدۇ ، تولاراق سۈت ۋە باشقا يېمەكلىكلەرنى ئىستېمال قىلىدۇ ، كەچلىك تامىقى ناھايىتى مول بولىدۇ . چۈشلۈك تامىقى ئاددىيراق بولىدۇ ، چارۋىچىلار چۈشتە كۆپىنچە ئېلىۋالغان نەرسىلىرى بىلەن دالادا غىزالىنىدۇ .

قىرغىزلار يېمەك - ئىچمەكتە گۆش ۋە سۈت ياسالمىلىرىنى ئاساس قىلىدۇ ، ئۇن تامىقى ۋە كۆكتاتنى قوشۇمچە قىلىدۇ ، ئۇلار يىلبويى ئەتكەن چايدىن ئايرىلالمايدۇ .

1) گۆش يېمەكلىكلىرى

قورۇما (قازان كاۋېپى)　قىرغىزلار قوي گۆشىنى بارماقتەك توغراپ ، قىزىغان قازانغا سېلىپ ئۇلۇغ ئوتتا ئىتتىك قورۇپ ، تۇز ، زىرە ، مۇچ قاتارلىق تېتىتقۇلارنى سېپىپ يەيدۇ .

نارىن　خېمىر يۇغۇرۇلۇپ يېيىلغاندىن كېيىن كېسىپ چۆپ قىلىنىپ سۇدا پىشۇرۇلىدۇ ، پىشۇرۇلغان قوي گۆشى ئۇششاق توغرىلىدۇ . گۆش بىلەن چۆپ ئارىلاشتۇرۇلغاندىن كېيىن پىياز ، تۇز ، ئۇششاق توغرالغان سەۋزە قاتارلىقلار ئارىلاشتۇرۇلۇپ يېيىلىدۇ . نارىن قىرغىزلارنىڭ ئېسىل تامىقى ، پەقەت ھۆرمەتكە سازاۋەر مېھمانلار كەلگەندىلا قوي سويۇپ ئاشۇنداق تاماق بىلەن مېھمان قىلىدۇ .

قېزا　سېمىز ئات سويۇلغاندىن كېيىن گۆشى بىر قوۋۇرغا - بىر قوۋۇرغا بويىچە كېسىلىپ ئاندىن تۇز ، قارامۇچ قاتارلىق تېتىتقۇلار سېپىلىپ ، يۇيۇپ پاكىزلانغان ئات ئۆچەينىگە تىقىلىدۇ . ئۆچەينىڭ ئىككى بېشى سىكىر بىلەن باغلىنىپ ، ئۆيگە ئېسىپ قۇرۇتۇلىدۇ ، يەيدىغان چاغدا سۇدا پىشۇرۇلىدۇ ، ئاندىن كېسىپ تەڭنىگە قويۇلىدۇ ، بۇ قىرغىزلار ھەممىدىن بەك ئامراق يېمەكلىك .

قىرغىزلارنىڭ گۆش يېمەكلىكى ئىچىدە يەنە پۇتۇن قوينى سۇدا پىشۇرۇش ، پۇتۇن قوينى كاۋاپ قىلىش ،

قوي گۆشىنى توغراپ كاۋاپ قىلىش ، پىشۇرۇپ قول بىلەن يېيىش ، بېغىر ۋە بۆرەكنى كاۋاپ قىلىش قاتارلىقلار بار .

2) سۈت يېمەكلىكلىرى

ئايران يېڭى كالا سۈتى (ئەڭ ياخشىسى قوي سۈتى) قاينىتىپ سوۋۇتۇلغاندىن كېيىن كۆنەلگە (ئازراق ئايران ياكى قۇرت) سېلىپ ئېچىتىلىدۇ . ئايران قۇۋۋەتلىك بولىدۇ ، ئۇ قىرغىزلارنىڭ ياز ۋە كۈزدىكى ئاساسلىق يېمەكلىكى .

سۈزمە ئايران خالتىدا سۈزۈلۈپ سۈيى چىقىرىۋېتىلىپ تەييارلىنىدۇ ، قورساق ئاچقاندا تاماق بولىدۇ ، ئۇسسىغاندا سۇ قوشۇپ ئىچسە بولىدۇ ، ئۇ ياز ۋە كۈزدە سىرتلارغا چىققاندا ئېلىپ يۈرۈشكە ناھايىتى ئەپلىك يېمەكلىك .

قۇرت سۈيى چىقىرىۋېتىلگەن سۈزمە تۇخۇم چوڭلۇقىدا دۈگىلەك قىلىپ بورىغا يېيىپ قۇرۇتۇلىدۇ . قۇرتنى ئۇزۇن ساقلىغىلى بولىدۇ ، سۈپىتى ئۆزگىرىپ كەتمەيدۇ ، ئۇ قىرغىزلارنىڭ قىش ۋە ئەتىيازدىكى ئاساسلىق يېمەكلىكى .

قايماق يېڭى سۈت پىشۇرۇلۇپ سوۋۇتۇلغاندىن كېيىن ئۈستىدە پەيدا بولغان بىر قەۋەت سېرىق تىرىپى قايماق دېيىلىدۇ ، ئۇنىڭدىن سېرىق ماي ياسىغىلىمۇ بولىدۇ ، ئۇنى چايغا سېلىپ ئېچىشكىمۇ ياكى نانغا مىلەپ يېيىشكىمۇ بولىدۇ .

سېرىق ماي قايماقتىن ياسىلىدۇ ، رەڭگى سېرىق بولۇپ ، قايماقتىن ساپ بولىدۇ ، ئۇزاق ساقلاشقا ، چايغا سېلىپ ئىچىشكە ياكى شۇ پېتى يېيىشكە بولىدۇ .

جۇپقا بۇ سېرىقماي بىلەن شېكەر قوشۇلىدىغان بىر خىل قوتۇرماچ بولۇپ ، خېمىر كىچىك زۇۋۇلا قىلىنغاندىن كېيىن يېيىپ چەلپەك قىلىپ قىزىق قازاندا پىشۇرىلىدۇ ، قىزىق ۋاقتىدا سېرىقماي سۈركەپ ، ئاق شېكەر سېپىپ ئۈچ بۇرجەك قىلىپ قاتلىسىلا بولىدۇ . تاتلىق ، تەملىك بولۇپ قېرىلارمۇ ، بالىلارمۇ ياخشى كۆرىدۇ .

قاتلىما يۇغۇرۇلغان خېمىر زۇۋۇل قىلىنىپ ئاندىن ئېچىلىپ ماي سۈرتۈلۈپ ، ئۈستى ـ ئۈستىلەپ قاتلىنىپ ، قازانغا سېلىنىپ سۇس ئوتتا پىشۇرىلىدۇ ، سېرىق ھالەتكە كەلسە پىشقان بولىدۇ ياكى خېمىر ئېچىپ تەييارلانغاندىن كېيىن قايماق ياكى سېرىقماي تەكشى سۈرتىلىپ ، ئاندىن يۆگەپ پىلتە قىلىنىدۇ ، پىلتە يۆگىلىپ دۈگىلەك ھالغا كەلتۈرۈلۈپ ، قازانغا سېلىنىپ سۇس ئوتتا پىشۇرىلىدۇ ، ئىككىلا تەرىپى سېرىق ھالەتكە كەلگەندە يېيىشكە بولىدۇ ، بۇنىڭ سىرتى چۈرۈك ، ئىچى يۇمشاق بولۇپ ، تەمى تولىمۇ ياخشى ، مېھمان كۈتۈشتە ياخشى تاماق .

ھورنان يۇغۇرۇلغان خېمىر يېيىلىپ قايماق ياكى سېرىقماي سۈرتۈلۈپ يۆگەپ ئۇزۇن پىلتە قىلىنىدۇ ، ئاندىن پىلتە دۈگىلەك يۆگىلىپ قاسقان ياكى جىمبىلدا پىشۇرىلىدۇ (ياكى تونۇردا پىشۇرىلىدۇ) ، ئىسسىق ۋاقتىدا ئاق شېكەر سېپىپ قويۇلسىلا بولىدۇ ، بۇ يۇمشاق ھەم تاتلىق بولۇپ ، ياشانغانلار بەك ياخشى كۆرىدۇ .

شىرىن گۈرۈچ ياكى سارىقۇل بۇ ئىككى خىل بولىدۇ ، بىرى گۈرۈچ قاينىتىپ پىشۇرۇلغاندىن كېيىن سۈت ياكى سېرىقماي قوشۇپ يېيىلىدۇ ؛ يەنە بىر خىلى ، گۈرۈچ سۇدا چالا پىشۇرۇلغاندىن كېيىن سۈت قوشۇپ پىشۇرىلىپ لىگەنگە ئېلىنىپ سېرىق ماي سېلىنسىلا بولىدۇ . بۇ ناھايىتى تەملىك ، مېزىلىك بولىدۇ ، يېگەندىن كېيىن ئۇزاققىچە تەمى كەتمەيدۇ .

قۇرتئاش بۇ قۇرت سۈيىدە ئېتىلگەن سۈيۇقئاش بولۇپ ، قۇرت سۇغا چىلاپ يۇمشىتىلىپ ، ئېزىپ سۈيۇق ئۇماچتەك قىلىنىپ ، سۇ قاينىغاندىن كېيىن كەسكەن خېمىر سېلىنىدۇ . بەزى يەرلەردە سۈت قاينىتىلغاندىن كېيىن كەسكەن خېمىر قازانغا سېلىنىدۇ ، قۇرتئاش ھەم چۈچۈمەل ، ھەم سۈت تەملىك بولىدۇ .

قىرغىزلارنىڭ ئۇن يېمەكلىكلىرى ئىچىدە نان ، قۇيماق ، بوغۇرساق ، قوتۇرماچ ، سامسا ، چۆچۈرە ،

ساقچا ، لەغمەن ، يوتازا قاتارلىقلارمۇ بار .

خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈشى ۋە ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مەدەنىيەت ، تۇرمۇش جەھەتتىكى ئالماشتۇرۇشنىڭ كۆچىيىشىگە ئەگىشىپ قىرغىزلارنىڭ يېمەك - ئىچمەك قۇرۇلمىسىدىمۇ ناھايىتى چوڭ ئۆزگىرىش بولدى ، كۆكتات دېھقان ، چارۋىچىلار ئائىلىلىرىگە كىرىشكە باشلىدى ، تاماق ۋە قورۇمىلارنىڭ تۈرلىرىمۇ ھەر خىل بولماقتا .

3) ئىچىملىكى

قېمىز　ئاتنىڭ يېڭى سېغىلغان سۈتى مەخسۇس قوي ياكى ئات تېرىسىدىن قىلىنغان تۇلۇمغا قاچىلىنىپ ئېسىپ قويۇلىدۇ ۋە مەخسۇس ياسالغان نوغۇچ بىلەن توختىماي قوچۇلۇپ سۈتنىڭ ھارارىتى تېز ئاشۇرۇلىدۇ - دە ، چۇچۇمەل تەمدىكى قېمىزغا ئايلىنىدۇ .

ئەتكەن چاي　باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەرگە ئوخشاشلا ئەتكەن چاي قىرغىز خەلقىنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدا كەم بولسا بولمايدىغان ئىچىملىكتۇر . بۇنىڭدا قاراچاي پارچىلىنىپ سۇغا سېلىنىپ قاينىتىلىدۇ ، ئاندىن سۈت قاينىتىلىپ ، چىنىلەرگە قۇيۇلۇپ ، ئۈستىگە قېنىق چاي قۇيۇپ تەييارلىنىدۇ ، ئىچىدىغان چاغدا ئۈستىگە ئازراق قايناقسۇ قۇيۇلۇپ ، ئازراق تۇز سېلىپ تەڭشىلىدۇ .

4 . تۇرالغۇسى

قىرغىزلار ئۆزاق زامانلاردىن بۇيان ئوت - سۇ قوغلىشىپ ئولتۇراقلىشىپ ، كۆچمە چارۋىچىلىق بىلەن ياشاپ كەلگەچكە ، كۆچۈشكە ئاسان بولسۇن دەپ كىگىز ئۆيلەردە ئولتۇرۇپ كەلگەن . كىگىز ئۆي ئاق رەڭدە بولىدۇ ، ئومۇمەن ئېگىزلىكى 3 مېتىردىن ئوشۇقراق ، دىئامېتىرى 3 ～ 4 مېتىر كېلىدۇ ، تۆت ئەتراپى كېرىگە بىلەن تۇتاشتۇرۇلىدۇ ، ئۇنىڭ ئۈستىگە چىڭ بورا يېپىلىدۇ ، ئاندىن قېلىن ئاق كىگىز يېپىلىدۇ . كىگىز ئۆينىڭ شەرقىي جەنۇب تەرىپىگە ئىشىك قويۇلىدۇ ، ئۆينىڭ ئۈستىدىن تۈتۈنلۈك ئېچىلىدۇ ، ئۆيگە چوغدان ۋە ئوچاق سېلىنىدۇ . كىگىز ئۆينىڭ ئىشىكتىن كىرگەندىن كېيىنكى ئوڭ تەرىپى ئاشخانا ، ئوڭ تەرەپنىڭ بۇرجىكى ئاتا - ئانىلار ۋە كىچىك ئوغۇل - قىزلارنىڭ ياتىدىغان ئورنى ، سول تەرىپى ئوغلى ۋە كېلىنىنىڭ ياتىدىغان ئورنى ، سول تەرەپ ئۈدۈلى ئىگەر - جابدۇق ۋە ئوۋ سايمانلىرى قويۇلىدىغان ئورۇن بولىدۇ . دەۋر تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ چارۋىچىلار تۇراقسىز بولۇشتىن پەيدىنپەي تۇراقلىق بولۇشقا يۈزلەندى . نۇرغۇن چارۋىچىلار خىش ، ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئۆيلەردە ئولتۇرۇپ ، ئېلېكتر چىراغ ئىشلىتىشكە باشلىدى . تۇرمۇش سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ تۇرلۇك زامانىۋى ئۆي جاھازلىرى ۋە ئائىلە ئېلېكتر سايمانلىرى چارۋىچىلارنىڭ ئۆيلىرىگە كىردى ، لېكىن يەنە بىر مۇنچە جايلاردا كۆچمەن چارۋىچى مىللەت ئالاھىدىلىكى ۋە ئۇسۇلى ساقلىنىپ تۇرماقتا ، ھېلىمۇ قاتمۇ قات سېلىنغان شىرداق ۋە قوي تېرىسى سېلىنغان سۇپا - كاڭلاردا يېتىشنى ياخشى كۆرىدۇ ، ئۆيدە جىق يوتقان - كۆرپە بولسىمۇ ئىشكاپلارغا سالماي قاتمۇ قات تىزىپ قويىدۇ ، بەزىلىرىنىڭ ئېگىزلىكى ئادەم بويىدىن ئاشىدۇ .

5 . نىكاھ ئىشلىرى

قىرغىزلار ئومۇمەن جەمەتىنىڭ سىرتىدىكىلەر بىلەن نىكاھلىنىدۇ ، مىللەتلەر ئارىلاش ئولتۇراقلاشقان جايلاردا ئوخشاش دىنىدىكىلەر بىلەنمۇ نىكاھلىنىدۇ . ئادەتتە توي قىلىشتىن بىر ئاي ئىلگىرى چاي ئىچكۈزىلىدۇ ، يېگىت تەرەپ سوۋغا - سالاملارنى (ئادەتتە توققۇز خاسىيەتلىك سان ھېسابلىنىدۇ) ئاتقا ئارتىپ ھەمدە ئاتنىڭ بېشىغا تور پاختا چىگىپ قىز تەرەپكە بارىدۇ ، قىزنىڭ ئاتا - ئانىسى قىزغىن كۈتۈۋالىدۇ ۋە توي قىلىدىغان خاسىيەتلىك كۈننى بېكىتىپ ، تويىنىڭ ئوڭۇشلۇق بولىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ يېگىت تەرەپنىڭ ئۈچىسىغا ئازراق ئۇن چېچىپ قويىدۇ . توي قىز تەرەپنىڭ ئۆيىدە بولىدۇ ، توي ئادەتتە ئۈچ كۈن بولىدۇ . 1 - كۈنى يېگىت

ئۆزىنىڭ ئاتا ـ ئانىسى ۋە ئۇرۇغ ـ تۇغقان ، يار ـ بۇرادەرلىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا بىر قوي ۋە باشقا سوۋغاتلارنى ئېلىپ قىزنىڭ ئۆيىگە كېلىدۇ ، ئۆيگە يېقىنلاشقاندا يىگىت بىلەن يىگىت قولداش ئەتەي ئارقىدا قالىدۇ ، يىگىتنىڭ ئاتا ـ ئانىسى ۋە ئۇرۇغ ـ تۇغقان ، يار ـ بۇرادەرلىرى ئالدى بىلەن قىزنىڭ ئۆيىگە كىرىدۇ . ئارىلىقتا بىر ئاز ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن يىگىت بىلەن يىگىت قولداش ئاندىن ئۆيگە كىرىدۇ . ئۆيگە كىرگەندە قىزنىڭ ئۆيىگە ئەمەس ، ئۇنىڭ يەڭگىسىنىڭ ئۆيىگە كىرىدۇ . خوجايىن ئۇلارنى بىر ھازا مېھمان قىلغاندىن كېيىن چاچقۇ چاچىدۇ . قۇيماق ، قۇرت ، چاقماق قەنت ، كەمپۈت قاتارلىق يېمەكلىكلەرنى خالتىغا سېلىپ ، ئاغزىنى چەگمەي ياغاچقا ئېلىپ تۇڭلۇككە قارىتىپ كۆتۈرىدۇ ، خالتىنىڭ ئىچىدىكى يېمەكلىكلەر چېچىلىدۇ ، بالىلار يېمەكلىكلەرنى تالىشىپ يەيدۇ ، بۇ توي باشلانغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ . قىزنىڭ ئائىلىسىدىكىلەر قوي سويۇپ تاماق تەييارلاپ ، كەلگەن مېھمانلارنى كۈتىدۇ . 2 ـ كۈنى ئىككى تەرەپتىكى ئۇرۇغ ـ تۇغقان ، ئەل ـ ئاغىنە ۋە يار ـ بۇرادەرلەر كېلىپ توينى قۇتلۇقلايدۇ ، قىز تەرەپ مېھمانلارنى ياخشى نازۇ نېمەتلەر بىلەن مېھمان قىلىدۇ ، قۇدىلار بىر ـ بىرىگە سوۋغا تەقدىم قىلىشىدۇ ، كەچتە قىز يەڭگىسىنىڭ ئۆيىگە بېرىپ يىگىت بىلەن كۆرۈشىدۇ ، بۇ چاغدا قىز قولدىشى بىلەن يىگىت قولدىشى ھەمراھ بولۇپ ئۆيدە ئولتۇرىدۇ ، ئۆينىڭ سىرتىدا بولسا قىز ـ يىگىتلەر قومۇز ۋە باشقا سازلارنى چېلىپ ئۇسسۇلغا چۈشىدۇ . 3 ـ كۈنى يىگىت كېلىپ قىزنى ئېلىپ كېتىدۇ ، قىزنىڭ ئاتا ـ ئانىسىمۇ قىزىغا ھەمراھ بولۇپ قۇدىلارنىڭ ئۆيىدە 2 ~ 3 كۈن تۇرىدۇ .

6 . ئۆلۈم ـ يېتىم ئىشلىرى

قىرغىزلار مېيىتنى كۆمۈپ دەپنە قىلىدۇ ، ئادەم ئۆلسە موللا چاقىرىپ خەتمە قۇرئان قىلدۇرىدۇ ۋە نامىزىنى چۈشۈرىدۇ ، ئەتتىگىنى ئۆلسە چۈشتە ، كەچتە ئۆلسە ئەتىسى ئەتىگەندە مېيىتنى ئۇزىتىدۇ . مېيىتنى يۇيۇپ كېپەنلەپ ، جىنازىغا سېلىپ قەبرىستانلىققا دەپنە قىلىدۇ ، جىنازىنى يا ئادەملەر كۆتىرىپ ماڭىدۇ ، يا تۆگىگە ئارتىپ ئېلىپ بارىدۇ . گۆر 2 مېتىر چوڭقۇرلۇقتا ، بىر مېتىر كەڭلىكتە ئۇزۇنچاق چاسا كولىنىپ ، يان تەرىپىگە ئىچ گۆر قېزىلىدۇ ، مېيىت ئىچ گۆرگە قويۇلىدۇ . بېشى شىمالغا ، پۇتى جەنۇبقا ، يۈزى غەربكە (مەككىگە) قارىتىلغاندىن كېيىن گۆر كۆمىلىپ توپا دۆۋىلەپ قويۇلىدۇ . مېيىت ئۇزىتىشقا ئاياللار چىقمايدۇ ، ئۆلگۈچىگە ئاتاپ ئۈچى ، يەتتىسى ، قىرىقى ۋە يىلى ئۈچۈن نەزىر ئۆتكۈزۈلىدۇ ، بىر يىلغىچە ئۆيگە كەلگەن مېھمانلارنىڭ ھەممىسى مەرھۇمغا تەزىيە بىلدۈرۈپ ۋە ئۇنى ئەسلەپ ماتەم ناخشىسى ئېيتىدۇ .

7 . ئائىلىسى

قىرغىزلارنىڭ ئائىلىسى ئومۇمەن ئۈچ ئەۋلاد بىۋاسىتە تۇغقانلاردىن تەركىب تاپىدۇ . ئۇزاق مۇددەت كۆچمە چارۋىچىلىق تۇرمۇشىنى كەچۈرۈپ كەلگەچكە ، كىچىك ئائىلىنى ئاساس قىلىش شەكىللەنگەن ، ئۇلاردا ئوتتۇراھال ئائىلە كۆپ ئەمەس . قىزلار ياتلىق قىلىنغاندىن كېيىن تەبىئىي ھالدا ئاتا ـ ئانىسىدىن ئايرىلىپ باشقا ئۆي تۇتىدۇ . ئوغۇللار توي قىلغاندىن كېيىن ئايرىم ئۆي تۇتۇش ـ تۇتماسلىقىنى ئىقتىسادىي شەرت ـ شارائىتقا قاراپ بەلگىلەيدۇ ؛ يېڭى ئۆي تۇتالىغۇدەك بولسا ئاتا ـ ئانىسىدىن ئايرىلىپ كېتىدۇ ، ئۇنداق بولمىسا ، ئاتا ـ ئانىسى بىلەن بىللە ئۆتىدۇ ، كەنجى ئوغۇللارنىڭ تولىسى مال ـ مۇلۇككە ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقىدىن بەھرىمەن بولۇش ۋە ئاتا ـ ئانىلىرىنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئېلىش ئۈچۈن ئاتا ـ ئانىسىنىڭ يېنىدا قالىدۇ .

بوۋىلار (ئۈچ ئەۋلادتىن يۇقىرىلارنىڭ ھەممىسى چوڭ ئاتا ، چوڭ ئانا دېيىلىدۇ)نىڭ ئابرويى ھەممىدىن يۇقىرى ، ئاتىلارنىڭ ھوقۇقى ھەممىدىن چوڭ بولۇپ ، ئائىلە باشلىقى بولغاچقا ، پۈتۈن ئائىلىدىكىلەرنىڭ ئىقتىساد ۋە باشقا ئىشلىرىنى قارار قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە . ئائىلىدە ئەرلەر مال بېقىش ، ئوت ئورۇش ، ئوتۇن تەييارلاش ، يۇڭ قىرقىش ، تۆل ئېلىش ياكى دېھقانچىلىق قىلىش قاتارلىق ئېغىر جىسمانىي ئەمگەكلەرنى ئۈستىگە ئالىدۇ ؛ ئاياللار ئۆي ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلغاندىن باشقا ، يەنە سۈت ياسالمىلىرىنى ئىشلەش ،

پالاز توقۇش ، يىپ ئېگىرىش ، سوت سېغىش قاتارلىق ئىشلارنى قىلىدۇ .
جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن قىرغىز ئائىلىلىرىدە تارىختىن قېلىپ قالغان ئائىلە باشلىقلىق تۈزۈمى ، ئەر - ئايال باراۋەر بولماسلىق ھادىسىلىرى خېلى زور دەرىجىدە ئۆزگەردى .

8 . ھېيت - ئايەملىرى

قىرغىزلار ئىسلام دىنى قائىدىسى بويىچە روزى ھېيت ، قۇربان ھېيتىنى ئۆتكۈزگەندىن باشقا ، يەنە نورۇز بايرىمى بىلەن زورىبوز بايرىمىنى ئۆتكۈزىدۇ .

1) نورۇز بايرىمى

نورۇز - قىرغىزلارنىڭ يېڭى يىلى ، شۇ كۈنى قېرى - ياش دېمەي ھەممەيلەن يېڭى كىيىملىرىنى كىيىپ ، ئۆز ئارا مۇبارەكلىشىدۇ ھەمدە كۆچە ئىچىدۇ (بۇغداي ، تۇز ، كالا - قوي گۆشى ، پىياز قاتارلىق 7 خىلدىن ئوشۇق يېمەكلىك قوشۇپ پىشۇرىلىدىغان تاماق) . نورۇز بايرىمى ھەر يىلى مىلادىيە 3 - ئاينىڭ 21 - كۈنى بولىدۇ . شۇ كۈنى چارۋىچىلىق رايونلىرىدا گۈلخان يېقىلىدۇ ، ئادەم ۋە ئۇلاغ - چارۋىلار ئۈنىڭدىن سەكرەپ ئۆتىدۇ ، بۇ ، ئۆتكەن بىر يىلدىكى كېلىشمەسلىك ، كېسەللىك ، بالا - قازانى ھەيدەپ ، يېڭى بىر يىلدىكى ئامان - ئېسەنلىك ، خۇشال - خورامىلىق ۋە مول ھوسۇلنى كۈتۈۋالغانلىق بولىدۇ .

2) زورىبوز بايرىمى

زورىبوز بايرىمى قىرغىزلارنىڭ قەدىمىي بايرىمى بولۇپ ، ئاساسەن زور بوز دېگەن بىر قەھرىمانىنى خاتىرىلەش ئۈچۈن ئۆتكۈزۈلىدۇ . بۇ قەھرىمان يات مىللەت تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ پاراكەندىچىلىكىگە چىدىمای ، 40 نەچچە باتۇر قىرغىزنى باشلاپ تاجاۋۇزچىلار بىلەن باتۇرلارچە كۈرەش قىلغان . بىر قېتىملىق جەڭدە ئۇنىڭ ئېتى ئېغىر يارىلانغان ، شۇنداق بولۇشىغا قارىماي ئات خوجايىنىنى مىندۈرۈپ خەتەردىن قۇتقۇزغان ، لېكىن قانسىراپ ئۆلۈپ كەتكەن ، كېيىن سەپداشلىرى ئۇنىڭ خەتەردىن ئامان - ئېسەن قۇتۇلۇپ چىققانلىقىنى مۇبارەكلەپ كاتتا تەبرىكلەش پائالىيىتى ئۆتكۈزگەن ، كېيىن ھەر يىلى شۇنداق تەبرىكلەش پائالىيىتىنى ئۆتكۈزۈلىدىغان بولغان . شۇنىڭدىن كېيىن ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن قىرغىزلار ھەر يىلى 3 - ئاينىڭ 7 - كۈنىدىن 9 - كۈنىگىچە بىر يەرگە يىغىلىپ بىرلىكتە تاماق يەيدىغان ۋە تەبرىكلەيدىغان ھەمدە ھەر خىل تەنتەربىيە پائالىيەتلىرىنى ئۆتكۈزىدىغان بولغان .

9 . ئەدەب - يۇسۇنلىرى ۋە پەرھىزلىرى

قىرغىزلار ئۇزاق تۇرمۇش داۋامىدا نۇرغۇن قائىدە - يوسۇنلارنى شەكىللەندۈرگەن . بالا تۇغۇلغاندىن كېيىن بوۋىسى قولۇم - قوشنىلار ۋە ئۇرۇغ - تۇغقان ، يار - بۇرادەرلىرىگە ئاتلىق بېرىپ خوش خەۋەر يەتكۈزىدۇ ھەم ئىشىك بېشىغا بىر پارچە قىزىل لاتا ئېسىپ قويىدۇ . بالا تۇغۇلغان كۈنى تۇغۇلۇش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلىدۇ ، مۇراسىمغا ياشانغان ئاياللار قاتنىشىدۇ ، ئۇلار كىيىم - كېچەك ، باش كىيىم ، سوپۇن ، گۆش ، سوت ياسالمىلىرى قاتارلىق ئەرسىلەرنى ئالغاچ كېلىپ مۇبارەكلەيدۇ . بۇ ئۆيدىكىلەر مال سويۇپ مېھمانلارنى كۈتۈۋالىدۇ ، كەلگەن مېھمانلارنىڭ ئىچىدىن يېشى ھەممىدىن چوڭ ، پەرزەنتلىرى ساغلام ، ئائىلىسى ئىناق ، ئابرويلۇق بىر ئايالنى ۋەكىل سايلاپ چىقىدۇ ، ئۇ ئايال بىر چىنىدىن يەنە بىر چىنىگە قوشۇق بىلەن سوت قۇيۇپ ، بالىغا بەخت تىلەيدۇ .
بالا تۇغۇلۇپ 7 - ياكى 9 - كۈنى يەنە بۆشۈك توي ئۆتكۈزىدۇ ، بۆشۈك تويغا ئاياللارلا قاتنىشىدۇ . ياشانغان ئاياللاردىن بىرى تەكبىر ئېيتقاندىن كېيىن پاكىز يۇيۇلغان ، يېڭى كىيىم كىيگۈزۈلگەن بوۋاقنى كۆچىلىكىنىڭ

ئالدىدا بۆشۈككە سالىدۇ ، قارا بېسىپ قالمىسۇن دەپ بالىنىڭ ياستۇقىنىڭ ئاستىغا بىر پىچاق ھەم ئايەت كۆچۈرۈلگەن تۇمار قويۇپ قويىدۇ . شۇنىڭ بىلەن بىر ژاقىتتا كەلگەن مېھمانلار بوۋاقنا سوۋغا تەقدىم قىلىدۇ .

قىرغىزلار بالا تۇغۇلۇپ 40 كۈن بولغاندا ئايلىق مەرىكىسىنى ئۆتكۈزىدۇ . بالىنىڭ ئالدىغا يېڭى قاچىغا سېلىنغان 40 دانە قۇرت قويۇپ قويىدۇ ، يېشى ھەممىدىن چوڭ ئايال تەكبىر ئېيتىپ دۇئا قىلغاندىن كېيىن ئىشىك بېشىغا ئېسىپ قويغان قىزىل لاتىنى ئېلىۋېتىدۇ .

قىرغىزلار ئوغۇل بالا 7 ياشقا كىرگەندە ئىسلام قائىدىسى بويىچە خەتنە قىلدۇرىدۇ . بۇ يىگىت تويىدىن قالسىلا ناھايىتى كاتتا مۇراسىم ھېسابلىنىدۇ . ئەنە شۇنىڭدىن تارتىپ ئوغۇل بالا ئاتا - ئانىسى بىلەن بىر ئورۇندا ياتمايدۇ . ھەدە - سىڭىللىرى ياكى باشقا قىز بالا بىلەن بىر ئۆيدە ياكى بىر يوتقاندا ياتمايدۇ ، چوڭلارنىڭ ۋە ئايالالرنىڭ ئالدىدا يالىڭاچ يۈرۈشكە تېخىمۇ بولمايدۇ .

قىرغىزلار ئۆز ئارا ئالاقىدە قائىدە - يوسۇنغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدۇ . تونۇش - بىلىشلەر ئۇچرىسا سالام قىلىشىدۇ ، بولۇپمۇ چوڭلارغا ئالاھىدە ھۆرمەت قىلىدۇ ، ياشانغانلار ئۇچرىسا تەشەببۇسكارلىق بىلەن بېرىپ سالام قىلىدۇ ۋە تىنچلىق - ئامانلىق سورايدۇ ، ياشلار ئاتلىق كېتىۋاتقاندا چوڭلار ئۇچراپ قالسىلا ئاتتىن چۈشۈپ سالام قىلىدۇ ، چوڭلار مېڭىپ كەتكەندىن كېيىن ئاندىن ئېتىغا مىنىدۇ . چوڭلارنىڭ ئالدىدا ئۇنلۈك سۆزلەشكە بولمايدۇ ، ئولتۇرغان چوڭلارنىڭ ئالدىدىن يۈگۈرۈپ ئۆتۈشكە ياكى مېڭىپ ئۆتۈشكە بولمايدۇ ، ئۆيگە كىرگەندە چوڭلارنى ئالدىدا كىرگۈزۈپ تۆرگە باشلايدۇ ، تاماق يېگەندە چوڭلارنى ئالدى بىلەن قول سېلىپ بېرىشكە تەكلىپ قىلىدۇ .

قىرغىزلار مېھمان چاقىرسا ئالدى بىلەن قوينىڭ بېشىنى مېھمانغا بېرىپ ھۆرمەت قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ .

قىرغىزلاردا نۇرغۇن پەرھىزلەر بار : تاماق جەھەتتە چوشقا ، ئېشەك ، مۈشۈك قاتارلىقلارنىڭ گۆشىنى ۋە ئۆزى ئۆلۈپ قالغان ھايۋانلارنىڭ گۆشىنى يېمەيدۇ ، ھايۋانات قېنىنى ئىچمەيدۇ ، تاماق يېگەندە قولى بىلەن تۇتۇشقا ۋە سىلاشقا بولمايدۇ ، يېمەكلىكنى پۈراشقا بولمايدۇ . باشقىلارنىڭ چىنە ۋە قوشۇقلىرىغا تېگىشكە بولمايدۇ ، مېھمانلار بىلەن بىرلىكتە تاماق يېگەندە ئۆزىنىڭ ئالدىكى تاماقنى يېيىشكە بولىدۇكى ، يېمەكلىكنى قولى بىلەن مالتىلاشقا بولمايدۇ . نانىنى دۈم قويۇشقا بولمايدۇ .

كېيىم كىيگەندە مەيدىنى ئوچۇق قويۇشقا ، قىسقا ئىشتان ، ئاسما مايكا بىلەن سىرتتا پائالىيەت قىلىشقا ۋە مېھمان بولۇشقا بولمايدۇ .

قىرغىزلارنىڭ ئۆيىگە مېھمانغا بارغاندا ئاشخانىنىڭ مىلەڭزىسىنى ئۆز مەيلىچە ئېچىشقا بولمايدۇ ؛ ئولتۇرغاندا بەدەشقان قۇرۇپ ئولتۇرىدۇ ، پۇتىنى سۇنۇپ ئولتۇرۇشقا ، تاپىنىنى باشقىلارغا قارىتىپ ئولتۇرۇشقا ، داستىخاندىن ئاتلاپ ئۆتۈشكە بولمايدۇ . ياشانغانلار ۋە ئاتا - ئانىلار بار سورۇندا ياشلارنىڭ ھاراق ئىچىشىگە بولمايدۇ ؛ تاماقتىن ئاۋۋال ۋە تاماقتىن كېيىن قول يۇيىدۇ ؛ قولنى داستىكى سۇغا چىلاپ يۇيۇشقا ، بىر نەچچە ئادەمنىڭ بىر داستا قول يۇيۇشىغا تېخىمۇ بولمايدۇ ، قول يۇيۇپ بولغاندىن كېيىن قولىنى سىلكىشكە بولمايدۇ ، قول لۆڭگىگە سۈرتۈلىدۇ .

تاماق يېگەندە ۋە پاراڭلاشقاندا تۆكۈرۈشكە ، مىشقىرىشقا ، ئەسنەشكە ۋە پۇتلىرىنى سىلاشقا بولمايدۇ ، تاماقتىن كېيىن چوڭلار دۇئاغا قول كۆتۈرگەندە چاقچاقلىشىشقا ۋە ئۇيان - بۇيان قاراشقا بولمايدۇ .

قەبرىستانلىقتا ، مەسچىتنىڭ ئىچىدە ، ئاشخانىدا ۋە سۇ بويىدا چوڭ - كىچىك تاھارەت قىلىشقا ، تۆكۈرۈشكە ۋە پاسكىنا نەرسىلەرنى تاشلاشقا بولمايدۇ .

قىرغىزلار يەنە تۇز ۋە يېمەكلىكلەرنى دەسسىمەيدۇ ، جۈمە كۈنى سەپەرگە چىقمايدۇ ۋە ئۆي كۆچمەيدۇ .

§ 3 . خۇيزۇلار

خۇيزۇلار يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىلا ئىچكىرىدىن ئۇچتۇرپانغا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشكە ۋە سودا قىلىشقا كەلگەن ، لېكىن ناھىيىدىكى خۇيزۇلارنىڭ تولىسى چىڭ سۇلالىسى زامانىدا شەنشى ، گەنسۇ ، ننگشيا ، چىڭخەي قاتارلىق يەرلەردىن كۆچۈپ كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان . 1954 ـ يىلى ئۇچتۇرپاندا 808 خۇيزۇ بار ئىدى . 1960 ～ 1962 ـ يىللاردا يەنە بىر قىسىم خۇيزۇلار ئىچكىرىدىن ئۇچتۇرپانغا كېلىپ ئورۇنلاشتى . 1982 ـ يىلى 1379 ئىدى ، 1999 ـ يىلى 2183كە يەتتى . 2001 ـ يىلى 1349 بولۇپ قالدى .

1 . كىيىم ـ كېچىكى ، يېمەك ـ ئىچمىكى

كىيىم ـ كېچەكتە ئەرلەر ئاق دوپپا كىيىشنى بەلگە قىلغان ، بولۇپمۇ ھېيت ـ ئايەملەردە ياكى ھەر خىل تەبرىكلەش پائالىيەتلىرىدە ھەممەيلەن ئاق دوپپا كىيىدۇ ؛ ئايالالارنىڭ تولىسى ھەر خىل زىبۇ زىننەت بۇيۇملىرىنى ياخشى كۆرىدۇ .

خۇيزۇلار يېمەك ـ ئىچمەك جەھەتتە ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە .

خۇيزۇلار ھەر يىلى ھېيت ـ ئايەمدە قۇيماق سالىدۇ . قۇيماق خېمىرى سۇ يېغى ، سۇ ، شۇلتا بىلەن يۇغۇرۇلۇپ زۇۋۇلا قىلىپ ئېچىلىپ ، قازاندا قىزىغان مايغا سېلىنىپ پىشۇرىلىدۇ .

خۇيزۇلار پىنتاك ئىچىشكە ئامراق ، پىنتاك مۇنداق ئېتىلىدۇ : ساپ پۇرچاق ئۇندا قىلىنغان كراخمالدا ئۇيۇتما ياسىلىدۇ ، سوۋۇغاندىن كېيىن ئۇيۇتما تۆت چاسا قىلىپ توغرىلىدۇ ، قوي قوۋۇرغىسى توغرىلىپ چۆمۈچكە سېلىنىپ تۇز ، كاۋاۋېچىن ، جيانجيۇ بىلەن قورۇلىدۇ ، ئاندىن شورپا قۇيۇلۇپ ، قاينىغاندىن كېيىن تاكى گۆش ئېزىلىپ پىشقۇچە سۇس ئوتتا قاينىتىلىدۇ ، ئاندىن پۇرچاق ئۇيۇتمىسى سېلىنىپ ئازراق دۇملىنىدۇ ، بۇنىڭغا پىياز ، پالەك ، قىزىل مۇچ ، ئاچچىقسۇ ، سوقۇلغان كاۋاۋېچىن ، كۆپتۇرۇلگەن ساڭراۋ قۇلاق (مور) سېلىپ قاينىتىلىدۇ ، ئۈستىگە ئازراق يۇمغاقسۇت سېلىپ قويسىلا تەييار بولىدۇ . پىنتاك خۇيزۇلار تولىمۇ ئامراق تاماق ، ھېيت ـ بايراملاردا ئۆيمۇ ئۆي پىنتاك قىلىپ ، ئەزىز مېھمانلار ۋە ئۇرۇغ ـ تۇغقان ، يار ـ بۇرادەرلەر كۆتۈۋېلىنىدۇ .

راڭپىزا خۇيزۇلار ئامراق يېمەكلىك . ئۇ مۇنداق ئېتىلىدۇ : ئالدى بىلەن خېمىر يۇغۇرۇلىدۇ ، ئادەتتە بىر كىلوگرام ئۇنغا بىر قوشۇق تۇز سېلىنىپ ئاندىن خېمىر سوغۇق سۇدا تاكى كراخمال بىلەن ئۇن جەۋھىرى تولۇق ئايرىلىپ چىققۇچە يۇيۇلىدۇ . خېمىر يۇيۇلغان سۇنىڭ كراخمالى چۆكۈپ بولغاندىن كېيىن ئۈستىدىكى سۇزۇك سۇ تۆكۈۋېتىلىدۇ ، قېلىپ قالغان كراخمال ئۇماچ ھالىتىدە بولىدۇ ، شۇنىڭدىن كېيىن مۇۋاپىق مىقداردا سودا سېلىپ ، لىگەننىڭ تېگىنى سۇ يېغى بىلەن مايلاپ ، ئۈستىگە كراخمال ئومىچىدىن ئازراق (لىگەننىڭ تېگى يېپىلغۇدەك) قۇيۇپ ، تازا قاينىۋاتقان ئوتتا 4 ～ 5 مىنۇت دۇملىسىلا بولىدۇ . ئۇنى ئۇزۇن توغراپ ئۈستىگە بىر نەچچە تال دۇملەپ پىشۇرىلغان خېمىر جەۋھىرى سېلىپ ، ئەتكەن مۇچ ، ئاچچىقسۇ ، سامساق شىرنىسى ، جيانجيۇ ، چىڭسەي قاتارلىق خۇرۇچلارنى سېلىپ يېسە بولىدۇ .

2 . نىكاھ ۋە ئۆلۈم ـ يېتىم ئىشلىرى

خۇيزۇ قىز ـ يىگىتلىرى ئۆمۈمەن ئەركىن مۇھەببەتلىشىدۇ ، لېكىن توي قىلغاندا چوقۇم ئاتا ـ ئانىسىنىڭ ماقۇللىقىنى ئېلىشى كېرەك ، ئاندىن ئەلچى ئەۋەتىلىدۇ ، ئەگەر ئىككىلا تەرەپنىڭ ئاتا ـ ئانىسى ماقۇل بولۇشسا ،

تويلۇق سېلىنىدۇ ، چاي ئىچكۈزىلىدۇ ، مەسلىھەت بىلەن توي كۈنى بېكىتىلىدۇ ، ئاخۇن نىكاھ ئوقۇپ ، ئىككەيلەنگە بەخت تىلەيدۇ ، توي قىلىپ بىر ھەپتىدىن كېيىن قىز ئانىسىنىڭكىگە قايتىپ بىر ھەپتە تۇرۇپ كېلىدۇ .

خوجىلار ئادەم ئۆلگەندە گۆرگە دەپنە قىلىدۇ ، ئادەم ئۆلگەندىن كېيىن ئادەتتە مېيىت شۇ كۈنى چىقىرىلىدۇ ، مېيىت چىقىرىلىشتىن ئاۋۋال يۇيۇپ كېپەنلىنىدۇ ، ئاندىن مەسچىتكە ئاپىرىپ ، ئاخۇن تەرىپىدىن نامىزى چۈشۈرۈلگەندىن كېيىن قەبرىستانلىققا ئاپىرىلىپ دەپنە قىلىنىدۇ . دەپنە قىلىنىپ ئۇچى ، يەتتىسى ، قىرىقى ، يۇزى ۋە يىلى ئۈچۈن نەزىر بېرىلىدۇ .

3 . ھېيت ـ ئايەملىرى ، پەرھىزلىرى

خوجىلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ ، روزى ھېيت بىلەن قۇربان ھېيت ئاساسلىق ھېيتى ھېسابلىنىدۇ ، روزى ھېيتنى چوڭ ئۆتكۈزىدۇ ، خوجىلار ھەر يىلى يەنە مەۋلۇت بايرىمى ئۆتكۈزىدۇ .

خوجىلار تازىلىققا ئەھمىيەت بېرىدۇ ، تاماقتىن بۇرۇن ۋە كېيىن قول يۇيىدۇ ، سۇنىڭ تازىلىقىغا بەك دىققەت قىلىدۇ ، قۇدۇق ، بۇلاق قاتارلىق ئادەملەر سۇ ئىچىدىغان يەرلەردە مال سۇغىرىشقا ، يۇز يۇيۇشقا ، كىر ـ قات يۇيۇشقا ۋە يۇيۇنۇشقا رۇخسەت قىلمايدۇ .

خوجىلارنىڭ يېمەك ـ ئىچمەك جەھەتتە قاتتىق پەرھىزى بار ، مۇسۇلمانچە بولمىغان يېمەكلىكلەرنى يېمەيدۇ ، ئۆزى ئۆلۈپ قالغان ھايۋانلارنىڭ گۆشىنى ۋە چوشقا ، ئىت ، ئېشەك ، ئات ، خېچىر قاتارلىق ھايۋانلارنىڭ گۆشىنى ھەم يىرتقۇچ ھايۋانلارنىڭ گۆشىنى ۋە مۇسۇلمان بولمىغانلار سويغان ھايۋانلارنىڭ گۆشىنى يېمەيدۇ .

§ 4 . خەنزۇلار

خەنزۇلارنىڭ ئۇچتۇرپان تەۋەسىدە پائالىيەت قىلغان ، ئالاقە قىلىپ كەلگەن تارىخى بىر قەدەر ئۇزۇن . چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى ۋە مىنگو دەۋرىدە ناھىيە تەۋەسىدە ئازراقلا خەنزۇ بار ئىدى .

50 ـ يىللاردا خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ بىر تۈركۈم جەڭچى ـ ئوفىتسېرلىرى كەسىپ ئالماشتۇرۇپ ئۇچتۇرپانغا ماكانلىشىپ قۇرۇلۇش خىزمىتى ۋە ئىقتىسادىي خىزمەتلەرگە قاتناشتى . 60 ـ يىللاردىن كېيىن دۆلەت پىلانلىق تۇردە ئالىي مەكتەپ ۋە تېخنىكوملارنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلارنى سەپەرۋەر قىلدى ۋە تەقسىم قىلدى ، كەسىپ ئالماشتۇرغان ھەربىيلەرنى ئۇچتۇرپاننىڭ قۇرۇلۇشىغا ياردەم بېرىشكە ئورۇنلاشتۇردى ، شۇنىڭ بىلەن خەنزۇلار يىلدىن يىلغا كۆپەيدى . 1950 ـ يىلى 329 خەنزۇ بار ئىدى ، 1978 ـ يىلى 16 مىڭ 136گە يەتتى . 1999 ـ يىلى خەنزۇلارنىڭ دائىملىق نوپۇسى 11 مىڭ 619 ، ۋاقىتلىق نوپۇسى 3987 ئىدى . 2001ـ يىلىغا كەلگەندە ناھىيە بويىچە 5196 خەنزۇ قالدى (يېزا ئىگىلىك 1 ـ شى 4 ـ تۈەندىكىلەر بۇنىڭ سىرتىدا) .

ئۇچتۇرپان تەۋەسىدىكى خەنزۇلار مەملىكەتنىڭ جاي ـ جايلىرىدىن كەلگەن بولغاچقا ، ئۆز يېرىنىڭ ئادەتلىرىنى ساقلاپ قېلىپ ، ئۇچتۇرپان خەنزۇلىرىنىڭ بىر تۇتاش ئۇرۇپ ـ ئادىتىنى شەكىللەندۈرمىگەن . تولىسى يېزا ئىگىلىك بىلەن شۇغۇللىنىشنى ئاساس قىلىدۇ ، ئاز بىر قىسمى باشقا مىللەتلەر بىلەن ئارىلاش ئولتۇرىدۇ ، ئاقيار بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش دېھقانچىلىق مەيدانى ، ئاقتوقاي مەكىت دېھقانچىلىق مەيدانى ۋە ئۇچتۇرپان بازىرىدا نىسپىي مەركەزلىك ئولتۇراقلاشقان .

1 . كىيىم - كېچىكى ، يېمەك - ئىچمىكى ۋە تۇرالغۇسى

20 - ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىدىن كېيىن خەنزۇلارنىڭ كىيىم - كېچەكلىرىنىڭ رەڭگى تولاراق كۆك ، كۈلرەڭ ، پاسونى ئاساسەن جۇڭشەن فورمىسى ، لېنىن فورمىسى قاتارلىقلار بولۇپ كەلگەندى . 1956 - يىلى ئايالىلاردىن چىت كۆينەك كىيىدىغانلار كۆندىن - كۈنگە كۆپەيدى . 70 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدا كىيىم - كېچەك پاسونى ھەر خىللىششقا قاراپ يۈزلەندى ، ئاساسەن جۇڭشەن فورمىسى ، لېنىن فورمىسى ۋە سىرتىملىق كۆينەك ، ئۇزۇن كۆينەك قاتارلىقلار بولۇپ ، كىيىم - كېچەكلەرنىڭ رەختى پاختا رەخت ، يىپەك رەخت ، تېرە قاتارلىقلاردىن خىمىيىۋى تالا ، سوكنو - موۋۇت ، مامۇققا قاراپ يۈزلەندى .

خەنزۇلار يېمەك - ئىچمەك جەھەتتە ئىزچىل تۈرده ئۆز يۇرتىنىڭ يېمەك - ئىچمەك ئادەتلىرىنى ساقلاپ كەلدى . ئاساسلىق تامىقىدا بۇغداي ئۇنىنى ئاساس ، گۈرۈچ ، قارا ئاشلىقنى قوشۇمچە قىلىدۇ . چوشقا ، كالا ، قوي گۆشى يەيدۇ ، كۆچۈپ كەلگىلى ئۇزاق بولغان خەنزۇلار ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ يېمەك - ئىچمەك ئادەتلىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغاچقا ، كالا ، قوي گۆشى ۋە ئۇن تاۋاملىرىنى ياخشى كۆرىدۇ . خەنزۇلارمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ لەغمەن ، پولو ، نان ، كاۋاپ قاتارلىق ئاساسلىق يېمەكلىكلىرىنى يېيىشكە ئامراق .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى خەنزۇلارنىڭ تۇرالغۇ ئۆيلىرى تولاراق خىش ، ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئۆيلەر بولۇپ ، بازارلاردىكى ئۆيلەر بىلەن يېزىلاردىكى ئۆيلەر مەلۇم دەرىجىدە پەرقلىنىدۇ . يېزىلاردىكى خەنزۇلارنىڭ ئۆيلىرىنىڭ تېشى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆيلىرى بىلەن ئاساسەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ . بازارلاردا ئولتۇرىدىغان خەنزۇلارنىڭ تولىسى ئورگان ئىشچى - خىزمەتچىلىرى بولۇپ ، ھۆكۈمەت ئۆيلىرىدە ئولتۇرىدۇ ، ھويلىسىغا گۈل تېرىيدۇ ۋە مېۋىلىك دەرەخ تىكىدۇ .

2 . نىكاھ ئىشلىرى

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى خەنزۇ قىز - يىگىتلەر 18 ياشقا كىرمەي تۇرۇپلا توي قىلاتتى . تويغا تولاراق ئاتا - ئانىسى ئىگىدارچىلىق قىلاتتى . ئۇ چاغلاردا تويلۇق ئىلىش ئادىتى ئەۋج ئالغان بولۇپ ، تويلۇق قىز - يىگىتنىڭ ئائىلىسىنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالىغا قاراپ پەرقلىنەتتى .

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن نىكاھ ئىشلىرىغا ئۆزلىرى ئىگە بولىدىغان بولدى ، توي تولىمۇ ئاددىي ئۇتكۈزۈلدى ، پەيدىنپەي ئاددىيلاشتى . ئومۇمەن توي بولىدىغان كۈن بېكىتىلگەندىن كېيىن ، ئاز - تولا كەمپۈت ، تاماكا ، ھاراق قاتارلىق نەرسىلەرنى تەييارلايدىغان ، ئۇرۇق - تۇغقان ، دوست - يارەنلەر كېلىپ تەبرىكلىسىلا بولىدىغان بولدى . 1980 - يىلىدىن كېيىن تويدا كاتتا زىياپەت بېرىلمىدىغان ، توي بارغانسېرى داغدۇغىلىق بولىدىغان بولدى .

3 . ئۆلۈم - يېتىم ئىشلىرى

خەنزۇلار ۋاپات بولسا جەسەت ساندۇقىغا سېلىپ كۆمۈلىدۇ ، دەپنە قىلىش ئادىتى ئاددىي . ئۇرۇغ - تۇغقان ، دوست - يارەنلەر كېلىپ مېيىت بىلەن تازىم قىلىپ ۋىدالىشىدۇ ، گۈلچەمبىرەك تەقدىم قىلىدۇ . كادىرلار ۋاپات بولسا كۆيدۈرۈپ دەپنە قىلىنىدۇ .

يېزىلاردا مېيىت ئۇزاتقاندا يول بويى قەغەز پۇل چېچىلىدۇ . دەپنە قىلىشتا ، جەسەت ساندۇقى گۆرگە سېلىنغاندىن كېيىن ئالدى بىلەن پەرزەنتلەر گۆردىكى جەسەت ساندۇقىغا ئۈچ سەقىم توپا چاچىدۇ ، ئاندىن كۆپچىلىك توپا تاشلاپ گۆرنى كۆمىدۇ ، دەپنە قىلىپ ئۈچ كۈندىن كېيىن پەرزەنتلەر قەبرە ئالدىغا كېلىپ قەغەز كۆيدۈرۈپ نەزىر بۈيۈملىرىنى تەقدىم قىلىپ ، قەبرىگە يەنە توپا دۆۋىلەپ رەتلەپ قويىدۇ . يەتتىسى ، يۈزى ، يىلى ئۆتكۈزۈلگەندە ئائىلىسىدىكىلەر يەنە قەبرە بېشىغا چىقىپ قەغەز كۆيدۈرۈپ مەرھۇمنى ئەسلىشىدۇ .

شۇنىڭدىن كېيىن ھەر يىلى چوكانتال بايرىمى ۋاقتىدا ياكى پەرھىز كۈنى قەبرە بېشىغا چىقىپ قەغەز كۆيدۈرۈپ تەزىيە بىلدۈرىدۇ .

Ⅱ باب

دىن

ئۇيغۇرپانلىقلار تارىختا ئاتەشپەرەسلىك ، مانى ، بۇددا دىنلىرىغا ئېتىقاد قىلىنغان . مەشھۇر كۈسەن راھىبى كومىراجىۋا ئانىسى بىلەن چەت ئەلگە چىقىپ قايتاشىدا ئونسۇ بەگلىكىگە (ھازىرقى ئۇيغۇرپان تەۋەسىگە) كېلىپ باشقا بىر تەرىقەتچى بىلەن مۇنازىرىلىشىپ ئۇنى يېڭىۋالغاندىن كېيىن ، كۈسەن بەگلىكىنىڭ بېگى ئونسۇغا كېلىپ كومىراجىۋا بىلەن ئونىڭ ئانىسىنى كۇتۇۋېلىپ ئۆز ئېلىگە ئېلىپ كەتكەن . بۇنىڭدىن ئونسۇدا بۇددا دىنىنىڭ گۈللەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ ، ھازىرقى ئۇيغۇرپاندىمۇ سارام بۇددا دىنى غارىنىڭ ئىزناسى بار . 10 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئىسلام دىنى ئوتتۇرا ئاسىيادىن شىنجاڭغا كىردى . 14 ~ 15 ـ ئەسىرلەرگە كەلگەندە ئۇيغۇرپاندىكى ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەر ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا باشلىدى .

§1 . دىنىي پائالىيەتلەر

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ھەر مىللەت ئاممىسىنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى قوغدالدى . ئۇيغۇرپان ناھىيىسىدىكى ئاز سانلىق مىللەت ئاممىسى ئاساسەن ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ . 1990 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى ئىسلام دىنى جەمئىيىتىنىڭ 1 ـ نۆۋەتلىك قۇرۇلتىيى ئېچىلدى ، قۇرۇلتايغا 80 ۋەكىل قاتناشتى ، قۇرۇلتايدا ئۇيغۇرپان ناھىيىلىك ئىسلام دىنى جەمئىيىتى قۇرۇلدى .

1 . مەسچىتلەر

مەسچىت مۇسۇلمان ئاممىسىنىڭ دىنىي پائالىيەت ئېلىپ بارىدىغان ئاساسلىق سورۇنى . ئۇيغۇرپاندىكى رەسمىي خانىقاسى (ئادەتتە چوڭ مەسچىت دېيىلىدۇ) 16 ـ ئەسىردە سېلىنغان . 1951 ـ يىلى ناھىيە بويىچە 423 چوڭ ـ كىچىك مەسچىت ، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىن ئاۋۋال 419 مەسچىت بار ئىدى . «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» داۋامىدا مەسچىتلەرنىڭ تولىسى چېقىۋېتىلدى ، بەزىلىرى باشقا ئىشلىتىۋېلىندى . 1978ـ يىلى ناھىيە بويىچە 122 مەسچىت بار ئىدى . 1996 ـ يىلى گۇۋۇيۈەننىڭ «دىنىي پائالىيەت سورۇنلىرىنى باشقۇرۇش نىزامى» ۋە «دىنىي پائالىيەت سورۇنلىرىنى تىزىملاش چارىسى»گە ئاساسەن ، ناھىيە بويىچە مەسچىتلەرنىڭ ھەممىسى تىزىملاندى ، چوڭ مەسچىتتىن 127 سى ، ئوتتۇرا ، كىچىك مەسچىت ۋە دىنىي پائالىيەت نۇقتىسىدىن 320سى تىزىملاندى . بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر مەسچىتى 433 ، قىرغىز مەسچىتى 10 ، خۇيزۇ مەسچىتى تۆت . شۇنىڭ بىلەن بىللە مەسچىتلەرنى دېموكراتىك باشقۇرۇش تۈزۈمى ئورنىتىلدى ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈلدى . مەسچىتلەرنى دىنىي زاتلار بىلەن دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئامما بىرلىكتە باشقۇرىدىغان

بولدى . مەسچىتلەردە ۋە دىنىي پائالىيەت سورۇنلىرىدا باشقۇرۇش ھەيئىتى ياكى باشقۇرۇش گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى .

رەسمىە خانىقاسى ئۇچتۇرپان ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي چوڭ كوچىسىغا جايلاشقان بولۇپ ، 16 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا سېلىنغان ، مىنگو دەۋرىدە ئىككى قېتىم رېمونت قىلىنغان ۋە كېڭەيتىلگەن ، ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 3179 كۋادرات مېتىر ، قۇرۇلۇش كۆلىمى 581 كۋادرات مېتىر ، 1000 كىشى نامىز ئوقۇتىيەلەيدۇ .

يېڭىمەھەللە خانىقاسى ئۇچتۇرپان بازىرىنىڭ يېڭىمەھەللە دېگەن يېرىدە ، 1916 ـ يىلى سېلىنغان ، ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 2980 كۋادرات مېتىر ، قۇرۇلۇش كۆلىمى 560 كۋادرات مېتىر ، 800 كىشى نامىز ئوقۇتىيەلەيدۇ .

قولتۇق خانىقاسى ئۇچتۇرپان بازىرىنىڭ جەنۇبىدىكى قولتۇق قەبرىستانلىقىدا بولۇپ ، 1700 ـ يىلى سېلىنغان ، ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 3000 كۋادرات مېتىر ، قۇرۇلۇش كۆلىمى 500 كۋادرات مېتىر ، 800 كىشى نامىز ئوقۇتىيەلەيدۇ .

ئاختا مازار مەسچىتى ئۇچتۇرپان بازىرىنىڭ ئاختا مازار كەنتىگە جايلاشقان بولۇپ ، 1830 ـ يىلى سېلىنغان ، ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 1120 كۋادرات مېتىر ، قۇرۇلۇش كۆلىمى 580 كۋادرات مېتىر ، 300 كىشى نامىز ئوقۇتىيەلەيدۇ .

خۇيزۇ غەربىي خانىقاسى ئۇچتۇرپان بازىرىنىڭ كۆكچى كەنتىگە جايلاشقان بولۇپ ، 1835ـ يىلى سېلىنغان ، كۆلىمى 3704 كۋادرات مېتىر ، قۇرۇلۇش كۆلىمى 281 كۋادرات مېتىر ، 1000 كىشى نامىز ئوقۇتىيەلەيدۇ .

سويۇنتا مەسچىتى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ ئاقتوقاي يېزىسى سويۇنتا كەنتىگە جايلاشقان بولۇپ ، ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 250 كۋادرات مېتىر ، قۇرۇلۇش كۆلىمى 80 كۋادرات مېتىر ، 100 كىشى نامىز ئوقۇتىيەلەيدۇ . مەزكۇر مەسچىتنىڭ يېنىغا ئۇيغۇرلارنىڭ داستانى «زەيدەرنامە»نىڭ ئاپتورى موللا شاكىر دەپنە قىلىنغان بولغاچقا ، جۇمە كۈنى بۇ يەرگە كېلىپ جۇمە نامىزى ئوقۇيدىغانلار ناھايىتى كۆپ .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ يېزا ـ بازارلىرىدىكى مەسچىت (دىنىي پائالىيەت سورۇنلىرى)لەر

جەدۋەل : 28 — 1

يېزا ـ بازار	مەسچىت	ئىمامدىن يۇقىرى دىنىي زات	باشقا خادىم
ئۇچتۇرپان بازىرى	28	28	35
ئاقتوقاي يېزىسى	62	62	72
ياركۆزۈك يېزىسى	43	43	54
ئاچاتاغ يېزىسى	33	33	46
ئاقيار يېزىسى	89	89	92
ئىمامىلىرىم يېزىسى	77	77	83
يېڭىئاۋات يېزىسى	31	31	44
يامانسۇ قىرغىز مىللىي يېزىسى	17	17	29
ئوتبېشى يېزىسى	67	67	81

2 . مازارلار

ئۇچتۇرپاندىكى ئۇيغۇر ئاممىسىنىڭ مازارنى تاۋاپ قىلىش ئادىتى بار ، تاۋاپ كۆپرەك روزى ھېيت كۈنى بولىدۇ ، مۇرىتلار قەبرە ئالدىدا دۇئا ـ تىلاۋەت قىلىپ ئامانلىق تىلەيدۇ .

جايتاغ مازىرى ئاچاتاغ يېزىسىنىڭ جايتاغ كەنتىگە جايلاشقان بولۇپ ، ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 7 .6 گېكتار . رىۋايەتلەرگە قارىغاندا ، ھىجىرىيە 33 ـ يىلى (مىلادىيە 614 ـ يىلى) سۇلتان قۇرمىش سەيدۇلمۇسلىمىن باشچىلىقىدىكى ئىسلام ئاچقۇچىلار شەھىرى بەربەر (بۈگۈنكى ئۇچتۇرپان)گە كېلىپ قەھرىجادى (شەھەر پادىشاھى) ئوغلى زەمبۇر ئاتەشپەرەس بىلەن قاتتىق جەڭ قىلغان . سەردار سۇلتان مۇرات قاتارلىق تۆت سەركەردىنى ئەۋەتكەندە تۆت سەركەردىنىڭ ھەممىسى قۇربان بولغان ، سەردار بۇ تۆت سەركەردىنى شۇ يەرگە دەپنە قىلىپ يانغىر دەپ نام بەرگەن . بۇ يەردە يەنە تۆغلۇق تۆمۈرخاننىڭ 3 ـ ئوغلى ئىلياس خوجىنىڭ قەبرىسى ، دېھقانلار قوزغىلىڭنىڭ ئاتامانى ئەسمىتۇللانىڭ قەبرىسى بار ، شۇڭا كىشىلەر بۇ يەرنى «مۇقەددەس جاي» دەپ قارايدۇ ، ھېيتلاردا مۇسۇلمانلار بۇ يەرگە كېلىپ تاۋاپ قىلىدۇ .

قولتۇق مازىرى ئۇچتۇرپان بازىرىنىڭ كۆكچى كەنتىگە جايلاشقان بولۇپ ، ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 13 .9 گېكتار ، تەخمىنەن 1000 يىلدىن ئوشۇقراق تارىخقا ئىگە ، شەرق ، غەرب ، جەنۇب تەرەپلىرىنى تاغ ئوراپ تۇرغاچقا شۇ نام بېرىلگەن ، مۇسۇلمانلارنىڭ ھېيت ـ بايراملىردا مۇسۇلمانلار بۇ يەرگە كېلىپ تاۋاپ قىلىدۇ .

3 . ھەج ـ تاۋاب ئىشلىرى

80 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ھەر يىلى بىر قىسىم ۋەتەنپەرۋەر دىنىي زاتلارنىڭ سەئۇدى ئەرەبىستانىغا ھەج ـ تاۋاپ قىلغىلى بېرىشى تەستىقلاندى . 1987 ~ 2001 ـ يىلىغىچە ناھىيە بويىچە 132 دىنىي زات سەئۇدى ئەرەبىستانىغا ھەج ـ تاۋاب قىلغىلى باردى .

§ 2 . دىن ئىشلىرىنى باشقۇرۇش

1 . دىنىي ئىمتىيازلارنىڭ بىكار قىلىنىشى

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى دىنىنىڭ ئىچكى جەھەتتىن تەشكىللىنىشى چىڭ ، دەرىجىسى قاتتىق ئىدى . دىنىي زاتلارنىڭ ھەممىسى ئىمتىيازغا ئىگە ئىدى ، ئىمامدىن يۇقىرى دىنىي كەسىپتىكىلەرنىڭ ھوقۇقى ئىنتايىن چوڭ ئىدى . ئۇلار جەمئىيەتنىڭ مەۋرىيەت ، ئەدلىيە ، مائارىپ ، قول- سانائەت ، سودا قاتارلىق ئىشلىرىغا ئارىلىشاتتى . قازى ئاخۇنۇمدا گۇۋاھلىق بېرىش ھوقۇقى بولاتتى ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەل ئارىسىدىكى بارلىق ھۆججەت ، توختام ، نىكاھ ، ئۆلۈم ـ يېتىم ئىشلىرىدا قازى ئاخۇنۇم گۇۋاھلىق بەرگەندىلا قانۇنلۇق بولاتتى ياكى كۆچىگە ئىگە بولاتتى . ئۇنداق بولمىسا ، ئەمىر ـ مەرۇپقا خىلاپ ، دىنىي قائىدىلەردىن يۈز ئۆرۈگەنلىك ھېسابلىنىپ ، يېنىكرەكلىرىگە دەررە ئۇرۇلاتتى ، ئېغىرراقلىرى قازىخانىغا تاپشۇرۇلۇپ ھۆكۈم چىقىرىلاتتى . دىنىي كۆچلەر بىلەن ھاكىمىيەت ئۇستىدىكى كۆچلەر ئۆز ئارا تەل بىرىكتۇرۇپ ، بىر ـ بىرىدىن پايدىلىنىپ ، فېئودال دىنىي ھۆكۈمران سىنىپنىڭ خىلمۇ خىل ئىمتىيازلىرىنى جاھىللىق بىلەن قوغدايتتى .

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياسىتىنى قەتئىي ئىزچىل ئىجرا قىلىپ ، خەلقنىڭ دىنغا ئېتىقاد قىلىش ۋە دىنغا ئېتىقاد قىلماسلىق

ئەركىنلىكىنى كاپالەتلەندۈردى . شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا دىنىي ئىسلاھ قىلىپ ، دىنىي ئىمتىيازنى پەيدىنپەي بىكار قىلدى ، بۇنىڭ بىلەن دىنىي پائالىيەتلەر قانۇن ۋە نىزام - بەلگىلىمىلەر رۇخسەت قىلغان دائىرىدە ئېلىپ بېرىلىدىغان بولدى .

2 . مەسچىتلەرنىڭ ئىقتىسادىي ئىمتىيازىنىڭ بىكار قىلىنىشى

ئىلگىرى مەسچىتلەردە ئىقتىسادىي ئىمتىياز بار ئىدى ، بۇنداق ئىقتىسادىي ئىمتىياز ئاساسەن مەسچىتلەردە نۇرغۇن ۋەخپە يەرلەرنىڭ بولۇشى ۋە خەلقتىن ئۆشرە - زاكات ئېلىشتىن ئىبارەت ئىدى . جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن يەر ئىسلاھاتى ۋە سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئارقىلىق بارلىق مەسچىتلەرنىڭ ، مازارلارنىڭ يەرلىرى پۈتۈنلەي ئومۇمنىڭ ئىلكىگە ئېلىنىدى ، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۆشرە - زاكات قەتئىي مەنئى قىلىنىپ ، مەسچىتلەرنىڭ ئىقتىسادىي ئىمتىيازى ئۈزۈل - كېسىل بىكار قىلىندى .

3 . خۇسۇسىي مەدرىسلەرنىڭ بىكار قىلىنىشى

دىن ئىلگىرى مەدەنىيەت ، مائارىپنى تىزگىنلىۋالغاندى . مەسچىتلەردە مەدرىسە بار ئىدى . جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ھۆكۈمەت مەدرىسەلەرنى بىكار قىلدى . 1978 - يىلىدىن كېيىن ناھىيىلىك پارتكوم ، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى خۇسۇسلار ئېچىۋالغان مەدرىسە ۋە مەخپىي دىن ئوقۇتۇش نۇقتىلىرىنى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىشنى كۈچەيتتى ، توققۇز يىللىق مەجبۇرىيەت مائارىپىنى زور كۈچ بىلەن ئومۇملاشتۇرۇپ ، مەكتەپ ئېچىش شەرت - شارائىتىنى ياخشىلىدى . 2001 - يىلى ناھىيە بويىچە ئوقۇش يېشىغا يەتكەن بالىلارنىڭ مەكتەپكە كىرىش نىسبىتى ۋە مەكتەپكە كىرىشنى مۇستەھكەملەش نىسبىتى % 99تىن ئاشتى .

4 . دىنىي زاتلار بىلەن ئىتتىپاقلىشىش ۋە ئۇلارنى تەربىيىلەش

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن پارتىيە دىنىي زاتلارغا نىسبەتەن قولغا كەلتۈرۈش ، ئىتتىپاقلىشىش ، تەربىيىلەش فاكتورىنى قوللىنىپ ، پارتىيەنىڭ دىنىي سىياسىتىنى ۋە ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىسىنى كەڭ تەشۋىق قىلدى . بولۇپمۇ 1978 - يىلدىكى پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن قالايمىقانچىلىقنى ئوڭشاپ ، پارتىيەنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياسىتىنى يېڭىۋاشتىن تەكتلەپ ، قانۇنلۇق دىنىي پائالىيەتلەرنى ئەسلىگە كەلتۈردى ۋە قوغدىدى ، ۋەتەنپەرۋەر دىنىي زاتلارنى سىياسىي ، تۈرمۇش جەھەتتە مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇردى ۋە ئۇلارغا مۇۋاپىق ئېتىبار بەردى . ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە 18 ۋەتەنپەرۋەر دىنىي زات ھەر دەرىجىلىك خەلق قۇرۇلتىيى ، سىياسىي كېڭەش ، ئىسلام دىنى جەمئىيىتىگە ۋەكىل ياكى ئەزالىققا ئورۇنلاشتۇرۇلدى ، 101 كىشىگە ئاي ، پەسىل بويىچە تۈرمۇش پۇلى بېرىلدى ، يىلىغا 162 مىڭ 782 يۈەن پۇل تارقىتىلدى . شۇنىڭ بىلەن بىللە دىنىي زاتلارنىڭ سىياسىي ئۆگىنىشى كۈچەيتىلدى ، دىنىي زاتلارنىڭ سۆھبەت يىغىنى قەرەللىك ، قەرەلسىز ئۆتكۈزۈلۈپ ، پارتىيەنىڭ فاكتورى ، سىياسەتلىرىنى ئۆگىنىشكە ئۈيۇشتۇرۇلدى ھەمدە دىنىي زاتلارنىڭ ھەربىرىگە بىردىن «دىن ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ۋاقتىلىق بەلگىلىمىسى» ، «دىن ئىشلىرىغا دائىر قائىدە - نىزاملار توپلىمى» تارقىتىلدى ، يەنە ۋەتەنپەرۋەر دىنىي زاتلار سىرتقا كۆرسىلارغا ئەۋەتىلدى . 1991 - ، 1993 - يىلى 10 ۋەتەنپەرۋەر دىنىي زات ئاپتونوم رايونلۇق ئىسلام دىنى ئىنىستىتۇتى ۋە ئاقسۇ ۋىلايەتلىك دىن مەكتىپىگە كۆرسىتا ئەۋەتىلدى . «بەشتە ياخشى دىنىي پائالىيەت سورۇنى» ۋە «بەشتە ياخشى دىنىي زات»نى باھالاش پائالىيىتى كەڭ قانات يايدۇرۇلدى ، 2001 - يىلى 45 «بەشتە ياخشى دىنىي پائالىيەت سورۇنى» ۋە 41 «بەشتە ياخشى دىنىي زات» باھالاپ چىقىلىپ تەقدىرلەندى ۋە مۇكاپاتلاندى .

5 . يامان دىنىي ئادەتلەرنى ئۆزگەرتىش

ئىلگىرى دىن كىشىلەرنىڭ ئىدىيە ۋە روھىي دۇنياسىنى تىزگىنلىۋالغان بولغاچقا ، ئايالار چۈمبەل ئارتىدىغان ، ئەرلەر ئۈچ تالاق دېسىلا نىكاھتىن ئاجرىشىپ كېتىدىغان ، ئايالارنىڭ ئىجتىمائىي پائالىيەتلەرگە قاتنىشىشىغا يول قويۇلمايدىغان نۇرغۇن يامان دىنىي ئادەتلەر ساقلانغانىدى . دىنىي ئىسلاھات ۋە سىياسىي ئىدىيىۋى تەربىيىنىڭ پەيدىنپەي چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ بۇنداق يامان ئادەتلەر پەيدىنپەي بىكار قىلىنىپ ، يېڭىچە سوتسىيالىستىك ئەخلاق ـ ئادەتلەر شەكىللەندى ، شۇنىڭ بىلەن بىللە دىنىي زاتلار ناماز ئوقۇتىش قاتارلىق يېغىلىش پۈرسىتىدىن پايدىلىنىپ ئۆرپ ـ ئادەتلەرنى ئۆزگەرتىش ، يامان ئادەتلەرنى بىكار قىلىش توغرىسىدا تەشۋىقات ـ تەربىيە ئېلىپ باردى ، بۇ ئارقىلىق ياخشى ئۇنۇم ھاسىل قىلدى .

٤. [illegible]

يىگىرمە توققۇزىنچى قىسىم

مەنىۋى مەدەنىيەتلىك قۇرۇلۇشى

يىگىرمە توققۇزىنچى قىسىم

مەنىۋى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشى

سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇشنىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرىگىچە سىڭگەن ، ئۇ ماددىي مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشىنىڭ تەرەققىياتىغا بىۋاسىتە تەسىر كۆرسىتىدۇ .

50 ـ يىللاردا ئومۇمىي خەلق ئارىسىدا «سىنىپىي دوستلۇق تەربىيىسى» ، ياش ـ ئۆسمۈرلەر ۋە ئوتتۇرا ـ باشلانغۇچ مەكتەپلەردە ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىسى تەربىيىسى ئومۇمىيۇزلۇك قانات يايدۇرۇلدى . 60 ـ يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدا ناھىيە دائىرىسىدە لېي فېڭدىن ئۆگىنىش پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى ، باشقىلارغا ياردەم بېرىشنى خوشاللىق دەپ بىلىش ، ئۆز نەپسىدىن كېچىپ ئومۇم ئۈچۈن ئىشلەش جەھەتتە ياخشى ئادەم ، ياخشى ئىشلار كۆپلەپ مەيدانغا كەلدى ، ئېسىل پەزىلەتلەر ۋارىسلىق قىلىش ئاساسىدا جارى قىلدۇرۇلدى ، يېڭى ئەخلاق ـ پەزىلەت تەدرىجىي يېتىلدۇرۇلدى ، ئىجتىمائىي كەيپىيات تۈپتىن يېڭىلاندى .

1978 ـ يىلىدىكى پارتىيە 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك پارتكوم ۋە خەلق ھۆكۈمىتى ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى سىجىل تەرەققىي قىلدۇرۇشقا كۈچ سەرپ قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا ، سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشىغىمۇ ئەھمىيەت بېرىپ ، ئىككى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشىنى تەڭ ئېلىپ بېرىپ ، ئۆزئارا ئىلگىرى سۈرۈپ ، ئىجتىمائىي مۇقىملىققا ۋە ئىقتىسادنىڭ سىجىل تەرەققىي قىلىشىغا كاپالەتلىك قىلدى . تۈرلۈك پائالىيەتلەر ئارقىلىق كوللېكتىۋزىملىق ، ۋەتەنپەرۋەرلىك ، سوتسىيالىزم ، كوممۇنىزم ۋە ئارمىيە ـ خەلق ئىتتىپاقلىقى ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسىنى ھەمدە قانۇنچىلىق تەربىيىسىنى كەڭ ، چوڭقۇر ، ئۇزاققىچە قانات يايدۇردى . 1986 ـ يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك مەنىۋى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشى رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلۇپ ، ئۇنىڭ قارىمىقىدا ئىشخانا تەسىس قىلىندى ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا «بەش بولۇش ، تۆت گۈزەل ، ئۈچنى قىزغىن سۆيۈش» ئىشخانىسى قۇرۇلدى ؛ 1987 ـ يىلى «ئۈچتە ئەلا بولۇش ، بىردىن ئۆگىنىش» رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلۇپ ، ئۇنىڭ قارىمىقىدا ئىشخانا تەسىس قىلىندى ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ، تۈرلۈك يىرىك پىلان ، تۈزۈم قاتارلىقلار تۈزۈپ چىقىلدى ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈلدى . مەنىۋى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشى داۋامىدا «ئىككى قولدا تۇتۇش ، ئىككىلا قول قاتتىق بولۇش» فاڭجېنىدا چىڭ تۇرۇلۇپ ، «بەش بولۇش ، تۆت گۈزەل ، ئۈچنى قىزغىن سۆيۈش» ، «ئۈچتە ئەلا بولۇش ، بىردىن ئۆگىنىش» ، «مەدەنىي ئورۇن» بەرپا قىلىش قاتارلىق پائالىيەتلەر قانات يايدۇرۇلۇپ ، ناھىيىنىڭ مەنىۋى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشىدا زور نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلۈپ ، ناھىيىنىڭ ئىجتىمائىي مۇقىملىقى ، ئىتتىپاقلىقى ئىلگىرى سۈرۈلدى ، تۈرلۈك ئىشلىرى ئوڭۇشلۇق تەرەققىي قىلدى .

مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش ئۇچتۇرپان ناھىيىسى باشتىن ئاخىر زور كۈچ سەرپ قىلىپ نۇقتىلىق

تۈتۈپ كېلىۋاتقان مۇھىم خىزمەت. مىللەتلەر باراۋەر بولۇش، ئىتتىپاق بولۇش، ئۆزئارا ياردەم بېرىش ۋە ئورتاق گۈللىنىش ئاساسىدىكى سوتسىيالىستىك مىللىي مۇناسىۋەت ئۆزلۈكسىز مۇستەھكەملەندى ۋە راۋاجلاندى. «خەنزۇلار ئاز سانلىق مىللەتلەردىن ئايرىلالماسلىق، ئاز سانلىق مىللەتلەر خەنزۇلاردىن ئايرىلالماسلىق» تىن ئىبارەت «ئىككى ئايرىلالماسلىق» ئىدىيىسى كىشىلەر قەلبىدىن چوڭقۇر ئورۇن ئالدى. 1995 - يىلى دۆلەت مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى ئۇچتۇرپان ناھىيىسى يېڭىئاۋات يېزىسى قۇتچى كەنتىگە «مەملىكەت بويىچە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدىكى ئىلغار شەخس» دەپ، بۇ كەنتتىكى جۈمەخۇن ھاموتقا «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدىكى ئىلغار شەخس» دەپ نام بەردى. بولۇپمۇ 1995 - يىلى 5 - ئايدا گۈاڭجۇدا سەرسان - سەرگەردان بولۇپ يۈرگەن ئابدۇنىيازنىڭ ھەرقايسى تەرەپلەرنىڭ غەمخورلۇقىدا ئاخىرى ئانىسىنىڭ قېشىغا قايتىپ كەلگەنلىك كەچۈرمىشى گۈاڭجۇ - شىنجاڭدىن ئىبارەت ئىككى جايدا مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدىكى تەسىرلىك ھېكايىگە ئايلىنىپ، ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ئىشلىرىغا يېڭى مەزمۇن قوشتى. شۇ يىلى 5 - ئاينىڭ 30 - كۈنى ئاقسۇ ئۆلكەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمە، ئاقسۇ شۆبە ھەربىي رايونى بىرلىكتە ئۇچتۇرپان ناھىيىسىگە «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەرەققىياتى، ئارمىيە خەلق - ئىتتىپاقلىقىدىكى نەمۇنە ناھىيە» دەپ نام بەردى، بۇ شەرەپلىك نامنىڭ بېرىلىشى بىلەن، ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ مەنىۋى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشى يېڭى بىر بالداقا كۆتۈرۈلدى. 2000 - يىلى 5 - ئايدا ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە تۇرۇشلۇق 69312- قىسىم (سابىق 36920 - قىسىم) نىڭ سابىق مۇئاۋىن سىياسىي كومىسسارى مۇھەممەت تاش بېيجىڭغا بېرىپ، مەملىكەتلىك «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى بويىچە تەقدىرلەش يىغىنى» غا قاتنىشىپ، دۆلەت مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى تەرىپىدىن «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدىكى ئىلغار شەخس» دەپ تەقدىرلەندى. 2001 - يىلى ناھىيىدە ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك مەدەنىي ئورۇندىن 21 ى، ۋىلايەت دەرىجىلىك مەدەنىي ئورۇندىن 13 ى، ناھىيە دەرىجىلىك مەدەنىي ئورۇندىن 32 سى؛ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەرەققىياتىدىكى نەمۇنە ئورۇندىن 92 سى بارلىققا كەلدى؛ جۈمەخۇن ھاموت، جاۋ جۇڭيى، مىنەۋەر، كېرىم غوجا قاتارلىقلار «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەرەققىياتىدىكى نەمۇنە شەخس» دېگەن نامغا؛ جاۋ جىزى «مەملىكەت بويىچە كۆكەرتىش مېدالى» غا ئېرىشتى؛ سۈن جېنداڭ 5 - نۆۋەتلىك «مەملىكەت بويىچە نامراتلارنى يۆلەشتىكى 10 چوڭ ئەلىيۇلئەلا» بولۇپ باھالاندى؛ 80 دىن ئارتۇق كەنتكە مەدەنىي كەنت ياكى مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدىكى نەمۇنە كەنت دەپ نام بېرىلدى؛ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى، ئارمىيە - خەلق ئىتتىپاقلىقىدىكى ئىلغار كوللېكتىپتىن 90 نەچچىسى بارلىققا كەلدى، 277 ئىلغار شەخس تەقدىرلەندى. 36920 - قىسىم، قوراللىق ساقچى قىسىم ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك چېگرا مۇداپىئە چوڭ ئەترىتى، ناھىيىلىك خەلق قوراللىق كۆچلىرى بۆلۈمى كۆپ قېتىم يۇقىرى دەرىجىلىك ئورۇن ۋە ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تەرىپىدىن مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى، ئارمىيە - خەلق ئىتتىپاقلىقىدىكى ئىلغار ئورۇن بولۇپ باھالاندى. 1990 - يىلى بوزىەر ئۆزلەشتۇرۇش 4- تۈەنگە يېزا ئىگىلىك 1 - شىسى تەرىپىدىن «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدىكى نەمۇنە تۈەن» دەپ نام بېرىلدى. ئۇچتۇرپان ناھىيىسىمۇ «مەملىكەت بويىچە تۈەن چاقىرىملىق چېگرا رايون مەدەنىيەت كارىدورى قۇرۇلۇشىدىكى ئىلغار ناھىيە»، «مەملىكەت بويىچە تەنتەربىيىدىكى ئىلغار ناھىيە»، «مەملىكەت بويىچە مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىدىكى ئىلغار ناھىيە»، «مەملىكەت بويىچە ئورمانچىلىق، ئېكولوگىيە قۇرۇلۇشىدىكى ئىلغار ناھىيە»، «مەملىكەت بويىچە ئورمان بەرپا قىلىپ كۆكەرتىشتىكى مىك ياخشى كەنت»، «ئورمانچىلىق تەشۋىقاتىدىكى ئىلغار ناھىيە»، «ئاپتونوم رايون بويىچە ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش خىزمىتىدىكى ئىلغار ناھىيە»، «ئاپتونوم رايوندىكى دۆلەت دەرىجىلىك نامرات رايونلارنىڭ مەجبۇرىيەت ماتارىپى قۇرۇلۇشىدا بىرىنچىلىكنى قولغا كەلتۈرگەن ناھىيە» دېگەنگە ئوخشاش شەرەپلىك ناملارغا ئېرىشتى. بۇ ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ مەنىۋى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشىدا كۆرۈنەرلىك نەتىجىلەرنىڭ قولغا كەلتۈرۈلگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

I باب

مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى

§1 . مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى پائالىيەتلىرى

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك پارتكوم ، خەلق ھۆكۈمىتى كادىرلار ، ئاممىغا ماركسىزم - لېنىنىزم ، ماۋ زېدۇڭ ئىدىيىسى مىللەت قارىشى ۋە پارتىيىنىڭ مىللىي سىياسىتى توغرىسىدا تەشۋىقات - تەربىيە ئېلىپ بېرىشقا يۈكسەك دەرىجىدە ئەھمىيەت بېرىپ كەلدى . پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن ، «خەنزۇلار ئاز سانلىق مىللەتلەردىن ئايرىلالماسلىق ، ئاز سانلىق مىللەتلەر خەنزۇلاردىن ئايرىلالماسلىق» ئىدىيىسى تەربىيىسىنى يەنمۇ كۈچەيتتى .

1982 - يىلى ئاپتونوم رايونىنىڭ تۇنجى نۆۋەتلىك مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەرەققىياتى بويىچە تەقدىرلەش يىغىنىدا ھەر يىلنىڭ 5 - ئېيى ئاپتونوم رايونىنىڭ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسى ئېيى قىلىپ بېكىتىلگەندىن كېيىن ، ئۇچتۇرپان ناھىيىسى «ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ئەھدىنامىسى» ، «ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدا نەمۇنە ئورۇن بەرپا قىلىش يىرىك پىلانى» ۋە «ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدىكى نەمۇنە ئورۇنلارنى تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىش ئۇلچىمى» نى دەل ۋاقتىدا تۈزۈپ بېكىتتى . شۇ يىلى 7 - ئاينىڭ 13 - كۈنى ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تۇنجى قېتىملىق مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدىكى ئىلغار كوللېكتىپ ۋە ئىلغار شەخسلەرنى تەقدىرلەش يىغىنى ئېچىپ ، 11 ئىلغار كوللېكتىپ ، 86 ئىلغار شەخسنى تەقدىرلىدى . شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ، ناھىيىلىك پارتكوم ، خەلق ھۆكۈمىتى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنى مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ، ئارمىيە - خەلق ئىتتىپاقلىقىدىكى نەمۇنە ناھىيە قىلىپ قۇرۇپ چىقىش شوئارىنى ئوتتۇرىغا قويدى ، ھەر يىلى 5 - ئاينى چىڭ تۇتۇش ، 5 - ئاي ئارقىلىق پۈتۈن يىلنى ئىلگىرى سۈرۈشتە چىڭ تۇرۇپ ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسى پائالىيىتىنى ئۇزاققىچە چوڭقۇر قانات يايدۇردى .

1986 - يىلى ناھىيىلىك پارتكوم ، خەلق ھۆكۈمىتى مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى تۈتۈپ ، ئىجتىمائىي تەرەققىيات ۋە مۇقىملىقنى ئىلگىرى سۈرۈشنى مۇھىم ئىشلار كۈنتەرتىپىگە كىرگۈزدى ، مەنۇي مەدەنىيەتلىك قۇرۇلۇشىدا ھەممىدىن مۇھىمى بەرپا قىلىش دېگەن فاكتجېن بويىچە باشقۇرۇشنى كۈچەيتىپ ، ھەر يىلى تەكشۈرۈش ۋە قايتا تەكشۈرۈشتە چىڭ تۇرۇپ ، بەلگىلىمە ، تەدبىر ، لايىھىلەرنى تۈزۈپ چىقىپ ، بەرپا قىلىش پائالىيىتىنى باشتىن - ئاخىر تولۇپ تاشقان ھاياتىي كۈچكە ئىگە قىلدى .

1988 - يىلى «لېي فېڭدىن ئۆگىنىش ، يېڭى ئىستىل تىكلەش» ، «مەدەنىيەتلىك ، ئەدەپلىك بولۇش ئېيى» ، «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسى ئېيى» ، «بەش بولۇش ، تۆت گۈزەل ، ئۇچنى قىزغىن سۆيۈش» ، «بەشتە ياخشى ئائىلە» بولۇش ، «ئارمىيە - خەلق ئورتاق بەرپا قىلىش» ، «سوتسىيالىستىك مەدەنىي ناھىيە قۇرۇش» ، «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ، ئارمىيە - خەلق ئىتتىپاقلىقىدىكى نەمۇنە ناھىيە بەرپا قىلىش» قاتارلىق پائالىيەتلەرنى قانات يايدۇردى .

90 - يىللاردا مەدەنىي كۆزنەك بەرپا قىلىش ، ئىش ئورنىدا لېي فېڭدىن ئۆگىنىش ، «يۇرتۇمنى سۆيىمەن ،

ئۇچتۇرپاننى سۆيىمەن ، بەس - بەس بىلەن تۆھپە يارىتىمەن» ۋە شۇ خۇڭگاڭدىن ، كۇڭ فەنسىندىن ، ۋۇ دېڭيۇندىن ئۆگىنىش ، ئاپتونوم رايون بويىچە «ئىككىنى ھىمايە قىلىش»تىكى نەمۇنە ناھىيە بەرپا قىلىش قاتارلىق پائالىيەتلەرنى قانات يايدۇردى . 1990 - يىلى 8 - ئاينىڭ 2 - كۈنى ئۇچتۇرپان ناھىيىسى مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەرەققىياتى ، ئارمىيە - خەلق ئىتتىپاقلىقى بويىچە تەقدىرلەش يىغىنى ئاچتى .

1994 - يىلى ئۇيغۇر بالا ئابدۇنىيازنىڭ گۇاڭجۇدا سەرسان - سەرگەردان بولۇپ ، گۇاڭجۇ خەلقى تەرىپىدىن قۇتقۇزۇۋېلىنىپ ، ئۇلارنىڭ ياردىمىدە يۇرتىغا قايتىپ كەلگەنلىكىدەك ئەمەلىي مىسال ئارقىلىق تەسىرلىك ، ئوبرازلىق «سوتسىيالىزم ياخشى ، ۋەتەننىڭ ھەممىلا يېرىدە قېرىنداشلىرىمىز بار» دېگەندىن ئىبارەت ۋەتەنپەرۋەرلىك ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسىنى قانات يايدۇرۇپ ، كۈچلۈك ئىنكاس قوزغىدى ، شۇنداقلا مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسى ئېيىغا بىرلەشتۇرۇپ مەخسۇس تېمىدا سۈرەت كۆرگەزمىسى ، دوكلات يىغىنى ئېچىپ ، «قەلبداش ، ھەمنەپەس ، تەقدىرداش» بولۇش ئاساسىدىكى يېڭىچە مىللەتلەر مۇناسىۋىتىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى .

1995 - يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيىسى «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەرەققىياتى ، ئارمىيە - خەلق ئىتتىپاقلىقىدىكى نەمۇنە ناھىيە» دېگەن شەرەپلىك نامغا ئېرىشتى . شۇنىڭدىن كېيىن ، ناھىيىدىكى ھەر مىللەت ئارمىيە - خەلق مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى ، ئارمىيە - خەلق ئىتتىپاقلىقىنى ، ئارمىيە بىلەن ھۆكۈمەتنىڭ ئىتتىپاقلىقىنى يەنىمۇ كۈچەيتىپ ، «ئىككىنى ھىمايە قىلىش» خىزمىتى ۋە ئارمىيە - خەلق ئورتاق بەرپا قىلىش پائالىيەتلىرىنى چوڭقۇر قانات يايدۇردى . رادىئو - تېلېۋىزىيە ، يىغىن قاتارلىق شەكىللەردىن پايدىلىنىپ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى جامائەت پىكرىنى شەكىللەندۇردى ، «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ئەھدىنامىسى» نى تۈزۈپ ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ھەققىدە ئاممىۋى سۆھبەت ، مىللەتلەر بىرلەشمە كۆڭۈل ئېچىش ، مىللەت نەزەرىيىسى ، مىللىي سىياسەتتىن ئىمتىھان ئېلىش قاتارلىق پائالىيەتلەرنى قانات يايدۇردى ، كەڭ كادىرلار ۋە ئاممىنى «گۇاڭجۇدىن كەلگەن شىنجاڭلىق بالا» ، «توققۇز بۇلاق» قاتارلىق كىنو ۋە تېلېۋىزىيە فىلىملىرىنى كۆرۈشكە تەشكىللىدى . ئاپتونوم رايون قۇرۇلغانلىقىنىڭ 40 يىللىقىنى تەبرىكلەش يۈزىسىدىن ، شىنجاڭنىڭ رايون ئەھۋالى ، مىللەت نەزەرىيىسى ، مىللىي سىياسەتتىن زېھىن سىناش مۇسابىقىسى ئۆتكۈزدى . شۇنداقلا يامانسۇ قىرغىز مىللىي يېزىسى قۇرۇلغانلىقىنىڭ 10 يىللىقىنى تەبرىكلەش پائالىيىتىنى ئۇيۇشتۇرۇپ ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى خىزمىتىنى ئۈزلۈكسىز يېڭى دولقۇنغا كۆتۈردى .

1996 - يىلى مەركىزىي كومىتېتنىڭ 7 - نومۇرلۇق ھۆججىتى ۋە ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ ھۆججىتىنىڭ روھىنى ئىزچىللاشتۇرۇش ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى ئىلگىرى سۈرۈش ، ئارمىيە - خەلق مۇناسىۋىتىنى قويۇقلاشتۇرۇش ئۈچۈن ، ناھىيىلىك پارتكوم ، خەلق ھۆكۈمىتى 14 - قېتىملىق مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسى ئېيى پائالىيىتىگە بىرلەشتۇرۇپ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ، ئىجتىمائىي مۇقىملىق توغرىسىدا يەتتە قېتىم تېلېۋىزىيە لېكسىيىسى ئۇيۇشتۇردى ، 46 قېتىم رادىئو تەشۋىقاتى ئېلىپ باردى ، ۋىلايەتنىڭ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەرەققىياتى ئىش - ئىزلىرىدىن دوكلات بېرىش ئۆمىكىنى ناھىيىگە كېلىپ دوكلات بېرىشكە تەكلىپ قىلدى .

1997 - يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيە يېڭىئاۋات يېزىلىق پارتكومنىڭ ئەزاسى ، ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتىنىڭ شۇجىسى كېرەم غوجىغا مەركىزىي كومىتېت تەشۋىقات بۆلۈمى ، جامائەت خەۋپسىزلىكى مىنىستىرلىكى ، جۇڭخۇا ئادالەت يولىدا پېداكارلىق كۆرسىتىش فوندى جەمئىيىتى تەرىپىدىن «مەملىكەت بويىچە خەلق ئاممىسىنىڭ ئادالەت يولىدا پىداكارلىق كۆرسىتىپ ، جىنايەتچىلەر بىلەن كۈرەش قىلىش ئىلغارى» دەپ ، دۆلەت مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى تەرىپىدىن «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەرەققىياتىدىكى نەمۇنىچى» دەپ نام بېرىلدى ھەمدە ناھىيە بويىچە كېرەم غوجىدىن ئۆگىنىش پائالىيىتى كەڭ قانات يايدۇرۇلدى .

1998 - يىلى مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش ، ھەر مىللەت ئاممىسىنىڭ قاتنىشىش ئېڭىنى

ئۇستۇرۇش ئۇچۇن ، چاغاننى ، روزا ھېيتنى كۆتۈرۈلۈش ئەدەبىيات ـ سەنئەت كېچىلىكى ئۇتكۈزۈلدى ، «100 يىللىق ئالەمشۇمۇل ئۇزگىرىشتىن شىياڭگاڭنىڭ قايتۇرۇپ كېلىنگەنلىكىگە نەزەر» ، «تارىخنىـــى ئۇنتۇپ قالمايلى ، ۋەتەنگە رىشتە باغلايلى ، شىياڭگاڭنىڭ قايتۇرۇپ كېلىنگەنلىكىگە تەنتەنە قىلايلى» دېگەن مەخسۇس تېمىلاردا سۆھبەت يىغىنى ، دوكلات بېرىش يىغىنى ، نۇتۇق سۆزلەش مۇسابىقىلىرى ئۇتكۈزۈلدى ، تام گېزىتى ، مەخسۇس سەھىپە چىقىرىش ، ئۇگىنىش سەھنىسى ياساشتەك پائالىيەتلەر قانات يايدۇرۇلدى ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئۇزئارا كۆيۈنۈپ ، بىردەك ئىتتىپاقلىشىپ بۇ ئارقىلىق جۇڭخۇانى گۈللەندۇرۇش قىزغىنلىقى ۋە ئىرادىسى ئۇرغۇتۇلدى .

2001 ـ يىلى مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى پائالىيىتى پارتىيە قۇرۇلغانلىقىنىڭ 80 يىللىقىنى تەبرىكلەش پائالىيىتى بىلەن ئورگانىك بىرلەشتۇرۇلۇپ ، «كومپارتىيە ياخشى ، ۋەتەن چوڭ ئائىلىسى ياخشى ، سوتسىيالىزم ياخشى ، ئىسلاھات ، ئېچىۋېتىش ياخشى ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ياخشى» دېن ئىبارەت ئاساسىي مەزمۇنىنى ياخرىتىش پائالىيەتلىرى قانات يايدۇرۇلدى . شۇنداقلا ئۇز ئەتراپىدىكى ئادەم ۋە ئىشلاردىن پايدىلىنىپ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسى ئېلىپ بېرىلدى ، يېڭىئاۋات يېزىلىق ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتىنىڭ شۇجىسى كېرەم غوجىنىڭ خەنزۇ ياشنى قۇنقۇزۇش يولىدا قارا نىيەتلەر بىلەن باتۇرلارچە ئېلىشىپ يارىلانغانلىق ئىش ئىزلىرى ئۇلگە قىلىنىپ ، بازار ـ يېزىلاردىكى ھەر مىللەت كادىرلار ۋە ئامما ئارىسىدا كەڭ تەشۋىق قىلىندى . ناھىيە بازىرىدىكى 2500 دىن ئارتۇق ئوقۇتۇرا ـ باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى پارتىيە قۇرۇلغانلىقىنىڭ 80 يىللىقىنى خاتىرىلەش يۈزىسىدىن ئۇتكۈزۈلگەن «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش ، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداش» بويىچە مەڭ ئادەم ئىمزا قويۇش ۋە قەسەم بېرىش مۇراسىمىغا قاتناشتۇرۇلدى ؛ ھېكايە فىلىم «گۈڭگۈدىن كەلگەن شىنجاڭلىق بالا» يەنە بىر قېتىم قويۇلۇپ ، ناھىيىدىكى ھەر مىللەت خەلق ئاممىسىنىڭ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش ، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى ۋە ئىجتىمائىي مۇقىملىقىنى قوغداش قىزغىنلىقى يەنە بىر قېتىم زور دەرىجىدە ئۇرغۇتۇلدى .

§ 2 . مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا دائىر ئىش ـ ئىزلار

1 . مەملىكەت بويىچە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدىكى ئۇلغار شەخس — مەھەممەت تاش

69312 ـ قىسىم (سابىق 36920 ـ قىسىم) نىڭ مۇئاۋىن سىياسىي كومىسسارى مەھەممەت تاشنىڭ ئوتتۇرا يېزىسىدىكى نامرات ئائىلىلەرنى نامراتلىقتىن قۇتۇلدۇرغانلىق ئىش ئىزلىرى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە ئېغىزدىن ئېغىزغا تارقىلىپ يۈرمەكتە .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ ئوتتۇرا يېزىسى نامرات ، قاقاس ، چەتكە جايلاشقان بولۇپ ، ئىقتىـــسادىي تەرەققىيات قەدىمى تولىمۇ ئاستا ئىدى . 1999 ـ يىلى 69312 ـ قىسىم بۇ يېزا بىلەن يار ـ يۆلەكتە بولۇش مۇناسىۋىتى ئورناتقاندىن كېيىن ، مۇئاۋىن سىياسىي كومىسسار مەھەممەت تاش ئىشنى ئالدى بىلەن ئاممىنىڭ ئىدىيىسىنى ئازاد قىلىشتىن باشلىدى . كەنت پارتىيە ياچېيكىلىرىنىڭ تايانچلار يىغىندا ئۇ : «پارتىيىنىڭ يېزىلارغا قارىتىلغان سىياسىتى ئاممىنىڭ نامراتلىقتىن قۇتۇلۇپ بېيىش يولىغا مېڭىشىدىكى كۆرسەتكۈچ ، ئاممىنى ئىدىيىنى ئازاد قىلىپ ، كۆز قاراشنى يېڭىلاشقا يېتەكلەيدىغان ئىدىيىۋى قورال» دېدى . پارتىيىنىڭ مىللىي سىياسىتىنى نامرات يېزا ـ كەنتلەرگىچە يەتكۈزۈش ئۈچۈن ، مۇئاۋىن سىياسىي كومىسسار مەھەممەت تاش پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ مۇناسىۋەتلىك ھۆججەتلىرىنى ئېلىپ نامرات كەنتلەرگە بېرىپ ئائىلىمۇ ئائىلە ، ئۆيمۇ ئۆي يۈرۈپ تەشۋىق قىلدى ھەمدە پارتىيىنىڭ يېزىلارغا قارىتان سىياسىتىدىن ئۇزۇندە تەييارلاپ ۋە ئۇنى كۆپەيتىپ بېسىپ ، ئاساسىي قاتلام كەنت ـ گۇرۇپپىلىرىغچە تارقىتىپ بەردى . بۇ جەريانىدا ئۇ ئۇزى تارقاتقان

ھەرخىل تەشۋىقات ماتېرىيالى 8000 نۇسخىدىن كۆپرەككە ، تەشۋىقات ـ تەربىيە پائالىيىتىگە تەشكىللەنگەنلەر 300 نەچچە ئادەم (قېتىم) گە ، سىرتقا ئېكسكۇرسىيە ۋە ئۆگىنىشكە بېرىشقا ئۇيۇشتۇرۇلغانلار 300 نەچچە ئادەم (قېتىم) غا يەتتى ؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ، ئۇ يەنە كۆپ تەرەپلىمە مەبلەغ جۇغلاپ ، مەكتەپلەرگە پارتا ـ ئورۇندۇق يەتكۈزۈپ بەردى ، گېزىت ـ ژۇرناللارغا مۇشتەرى بولۇپ بەردى ، تۈرلۈك پائالىيەت تۈزۈملىرىنى مۇكەممەللەشتۈردى . نامراتلاشقانسېرى چۈشكۈنلىشىپ كېتىش — نامرات كەنتلەرنىڭ تەرەققىياتىنى چەكلەپ تۇرۇۋاتقان ئىدىيىۋى مەنبە ئىدى . مۇئاۋىن سىياسىي كومىسسار مەھەممەت تاش نامراتلارغا يار ـ يۆلەك بولۇشتا ئالدى بىلەن ئۇلارنىڭ ئىرادە ، غەيرەت ـ شىجائەت تۇرغۇزۇشىغا يار ـ يۆلەك بولۇشتا چىڭ تۇردى ، سەۋرىچانلىق بىلەن يېتەكلەش ئارقىلىق ، ئۇلارغا ئىدىيە جەھەتتىن ياردەم بېرىپ ، ئۇلگە تىكلەپ بەردى ، يول كۆرسىتىپ ، تۇر بېكىتىپ بەردى ، چارە ـ ئۇسۇل ئۆگىتىپ ، كۆپلەپ ئەمەلىي ئىش قىلىپ بەردى . ئۇنىڭ ياردىمىدە 20 نەچچە چارۋىچى ئائىلىسى كۆچۈپ يۈرۈپ چارۋا بېقىشتەك ئەنئەنىۋى تۇرمۇش ئادىتىنى تاشلاپ ، ئولتۇراقلىشىش ، تىجارەت ، تېرىقچىلىق قىلىشتىن ئىبارەت يېڭىچە تىرىكچىلىك يولىغا قەدەم بېسىپ ، خاتىرجەم ، مۇقىم ، راھەت ، ئازادە ، بەختىيار تۇرمۇش كەچۈرۈشكە باشلىدى . بۇ ئىش باشقىلارغىمۇ تەسىر كۆرسىتىپ ، شۇ جايدىكى ئاممىنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا ئېرىشتى . 2000 ـ يىلى 5 ـ ئايدا مەھەممەت تاش بېيجىڭدا ئېچىلغان مەملىكەتلىك مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى بويىچە تەقدىرلەش يىغىنىغا قاتنىشىپ ، دۆلەت مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتىنىڭ تەقدىرلىشىگە مۇيەسسەر بولدى .

2 . مەملىكەت بويىچە ئادالەت يولىدا پىداكارلىق كۆرسىتىش ئىلغارى — كېرەم غوجا

كېرەم غوجا ئۇچتۇرپان ناھىيە يېڭىئاۋات يېزىلىق پارتكومنىڭ ئەزاسى ، ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتىنىڭ شۇجىسى . 1997 ـ يىلى 11 ـ ئايدا مەركىزىي كومىتېت تەشۋىقات بۆلۈمى ، جامائەت خەۋپسىزلىكى مىنىستىرلىكى ، جۇڭخۇا ئادالەت يولىدا پىداكارلىق كۆرسىتىش فوندى جەمئىيىتى ئۇنىڭغا «مەملىكەت بويىچە خەلق ئاممىسىنىڭ ئادالەت يولىدا پىداكارلىق كۆرسىتىپ ، جىنايەتچىلەر بىلەن كۈرەش قىلىش ئىلغارى» دەپ ، دۆلەت مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەرەققىياتىدىكى نەمۇنىچى» دەپ نام بەردى .

1981 ـ يىلى كېرەم غوجا تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرۈپ ئائىلىسىگە قايتىپ ، دېھقانچىلىق بىلەن مەشغۇل بولدى ، ئۇ ئۆزىنىڭ بىلىمىنى دېھقانلارغا ئايىماي ئۆگىتىپ ، ئاممىنىڭ ياخشى باھاسىغا ئېرىشتى . 1984 ـ يىلى ئۇ 1 ـ كەنتنىڭ باشلىقلىقىنى ئۈستىگە ئېلىپ ، 1992 ـ يىلى كەنت پارتىيە ياچېيكىسى شۇجىلىق ئورنىغا چىقتى . ئۇ ئۆزىگە قاتتىق تەلەپ قويۇپ ، ئاممىنى يېتەكلەپ جاپالىق ، ئەمەلىي ، تۈجۈپىلەپ ئىشلەپ ، 1993 ـ يىلى كەنتنىڭ ئوتتۇرىچە كىرىمىنى 1984 ـ يىلىدىكى 360 يۈەندىن 1450 يۈەنگە ، كوللېكتىپ ئىقتىسادىنى 100 مىڭ يۈەنگە يەتكۈزدى . 1994 ـ يىلى 12 ـ ئايدا مەزكۇر كەنت پارتىيە ياچېيكىسى ئۇچتۇرپان ناھىيىسى بويىچە «ئىلغار ئاساسىي قاتلام پارتىيە ياچېيكىسى» بولۇپ باھالاندى ، كېرەم غوجىمۇ ئۇدا ئۈچ يىل «كوللېكتىپ ئىقتىسادىنى راۋاجلاندۇرۇپ ، دېھقانلارنى نامراتلىقتىن قۇتۇلۇپ بېيىشقا يېتەكلەشتىكى ئىلغار شەخس» ، «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدىكى ئىلغار شەخس» بولۇپ باھالاندى ، شۇ سەۋەبتىن پارتىيە تەشكىلاتى ئۇنى دەرىجە ئاتلىتىپ يېزىلىق ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتىنىڭ شۇجىلىقىغا قويدى .

كېرەم غوجا مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا ئىنتايىن ئەھمىيەت بەرگەچكە ، خەنزۇ ئامما بىلەن چوڭقۇر مېھرى-مۇھەببەت ئورناتقان . 1986 ـ يىلى قىشتا ئۇ يېزىدا ئېچىلغان يىغىندىن قايتىپ ، يېزىلىق پوچتىخانىنىڭ ئالدىدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقاندا ، بىر خەنزۇ ئايالنىڭ كېسەل سەۋەبىدىن يولدىلا يېتىپ قالغانلىقىنى كۆرىدۇ-دە ، ئۇنى يۈدۈپ ئۆيىگە ئەكىلىپ ، ئايالىغا ئۇنىڭ ھالىدىن كۆڭۈل قويۇپ ئوبدان خەۋەر ئېلىشنى جېكىلەيدۇ . 1995 ـ يىلى 2 ـ ئايدا 4 ـ تۈەندىكى تۇرمۇشى غۇربەتچىلىكتە ئۆتۈۋاتقان پېشقەدەم ئىشچى لاۋ جاڭنىڭ

كېسىلىنى داۋالىتىش ئۈچۈن 840 يۈەن نەق پۇل ئىئانە قىلىدۇ . 1996 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى كېرىم غوجا ناھىيىدە ئېچىلغان مۇقىملىق خىزمىتى يىغىنىغا قاتنىشىپ ، يېڭىئاۋات يېزىسىغا بارىدىغان ئۈچ كوچا ئېغىزىدا ماشىنا ساقلاۋاتقاندا ، بىر ئۇيغۇر ياشنىڭ پىچاق تەڭلەپ بىر خەنزۇ ياشنىڭ پۇلىنى بۇلاۋاتقانلىقىنى كۆرىدۇ-دە ، ھېچ ئىككىلەنمەيلا كۆكرەك كېرىپ ئوتتۇرىغا چىقىدۇ ، قارا نىيەت بىلەن ئېلىشىش جەريانىدا بىرنەچچە يېرىگە پىچاق تىقىلغان بولسىمۇ ، ئاغرىق ئازابىغا بەرداشلىق بېرىپ ، ئاخىرى قارانىيەتنى بويسۇندۇرىدۇ . ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ ھايات ـ ماماتىغا قارىماي ئادالەت يولىدا پىداكارلىق كۆرسەتكەنلىك ئىش ئىزلىرى پۈتۈن ناھىيىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مەدھىيىلىشىگە ئېرىشىدۇ ، ئۇ ئۆزىنىڭ ئەملىي ھەرىكىتى ئارقىلىق مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش ، توغرا كەيپىياتنى ئۇيۇشتۇرۇشنىڭ نەمۇنىلىك ئوبرازىنى تىكلەيدۇ .

3 . مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنىڭ ئەلچىسى — جۇمەخۇن ھامۇت

جۇمەخۇن ھامۇت ئۇچتۇرپان ناھىيە يېڭىئاۋات يېزا 4 ـ كەنت ئاھالىسى . 60 ـ يىللاردا يېزا ئىگىلىك 1 ـ شىسى 4 ـ تۇەنگە ئىچكىرىدىن كۆچۈپ كەلگەن بەزى خەنزۇ يولداشلارغا يېتىپ قوپىدىغان ئۆي بولمىغاندا ئۇ تەشەببۇسكارلىق بىلەن ئۆزىنىڭ بەش ئېغىز ئۆيىدىن ئۇچ ئېغىزنى ۋاقتىنچە بىكارلاپ خەنزۇ ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرگە ئۇتۇنۇپ بېرىدۇ . 14 ـ لىيەننىڭ ئىشچىسى دېگەن چۈشەك ئىچكىرىدىن ئەمدىلا 4 ـ تۇەنگە كېلىپ ئولتۇراقلاشقاندا بالىلىرى كۆپ ، ئۇششاق بولغاچقا ، ئائىلىگى يېتىشمەيتتى ، جۇمەخۇن ھامۇت ئۆيىدىن كۆممىقوناق ، ئاق ئۇن ، كۆكتات قاتارلىقلارنى ئېلىپ ئۇنىڭ ئائىلىسىگە يەتكۈزۈپ بېرىپ ، ئۇلارنىڭ قىيىن ئۇتكەلدىن ئۇتۇۋېلىشىغا ياردەم قىلىدۇ .

1994 ـ يىلى دېھقانچىلىقىنىڭ ئالدىراش مەزگىلىدە جۇمەخۇننىڭ ئالاقىلىشىپ كۆڭرۈكلۈك رول ئويناشى بىلەن 4 ـ تۇەن يەرلىكتىكى دېھقانلارغا ياردەملىشىپ 250 مو يەرنى ھەقسىز ئاغدۇرۇپ بېرىپ ، ئۇلارنىڭ ئارقىغا تارتسا بولمايدىغان بۇ ئىشنى ئوبدان ھەل قىلىپ بېرىدۇ . 4 ـ تۇەندىكى بىر خەنزۇ ئىشچى سامان توشۇشقا ياردەملىشىدىغان ياردەمچىگە تازا ئېھتىياجلىق بولۇپ تۇرغاندا ، جۇمەخۇن ئۇنىڭغا تازا كۆچۈنۈپ ئىشلەپ بېرىدىغان 10 نەچچە ئۇيغۇر يىگىتنى تېپىپ بېرىدۇ ھەمدە ئۇلارغا ئىشنى ئوبدان قىلىشنى قايتا ـ قايتا تاپىلايدۇ . 8 ـ لىيەندىكى بىر خەنزۇ ئىشچىنىڭ ئېشىكى بىر ئۇيغۇر دېھقاننىڭ ھويلىسىغا كىرىۋالغاندا ، ھېلىقى ئۇيغۇر دېھقان ئېشەكنى بەرمەيمەن دەپ قاتتىق تۇرۇۋالىدۇ ، بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان جۇمەخۇن ئۇنىڭغا سەۋرچانلىق بىلەن نەسىھەت قىلىدۇ ، خەنزۇ ئىشچى جۇمەخۇننىڭ قولىنى تۇتۇپ تۇرۇپ : «ساڭا كۆپتىن كۆپ رەھمەت ، ئەگەر سەن ياردەم قىلمىغان بولساڭ ، ئىش ئۇلغۇيۇپ كېتىشى مۇمكىن ئىدى» دەيدۇ . جۇمەخۇن كۈلۈپ تۇرۇپ : «مەنلا بولىدىكەنمەن ، كۆپچىلىككە ماجالىمنىڭ يېتىشىچە ياردەم قىلىمەن» دەيدۇ .

يىللارنىڭ ئۇتۇشىگە ئەگىشىپ ، جۇمەخۇننىڭ يېتەكچىلىكىدە ئىككى مىللەت ئوتتۇرىسىدىكى ئىتتىپاقلىق بارغانسېرى ياخشىلىنىپ ، ھېسسىياتىمۇ بارغانسېرى چوڭقۇرلىشىدۇ . 1994 ـ يىلى 4 ـ ئايدا يېڭىئاۋات يېزا 4 ـ كەنت سارام سۇچىلىق قۇرۇلۇشىغا تۇتۇش قىلىدۇ ، 4 ـ تۇەنىڭ 7 ـ لىيەنى بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن ، تەشەببۇسكارلىق بىلەن ئۇچ تراكتورنى ئاجرىتىپ ، تاكى قۇرۇلۇش تاماملانغانغا قەدەر قۇم ـ شېغىل توشۇشۇپ بېرىدۇ . 4 ـ تۇەنىڭ قارا گازىرنى پىششىقلاش ماشىنىلىرى يېتىشمەي قالغاندا ، 4 ـ كەنتنىڭ باشلىقى جۇمەخۇن قارا گازىر پىششىقلاش ماشىنىسىدىن 24 نى 4 ـ تۇەنىڭ ئىشلىتىۋېلىشىغا ھەقسىز ئۇتۇنۇپ بېرىدۇ . 1995 ـ يىلى 3 ـ ئايدا جۇمەخۇن ئېشەك ھارۋىسىدىن 120 نى تېپىپ كېلىپ ، 100 مو يەردىكى كۆممىقوقونىڭ شېخىنى 20 نەچچە كىلومېتىر يول بېسىپ يەم ـ خەشەكى كەملەپ قالغان 7 ـ لىيەنگە ئاپىرىپ بېرىپ ، ئۇلارنى غەمدىن خالاس قىلىدۇ . 1995 ـ يىلى ئۇنىڭغا دۆلەت مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى تەرىپىدىن «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەرەققىياتىدىكى ئىلغار شەخس» دەپ نام بېرىلدى .

4 .جاۋ جۇڭيى بېيىغاندا ئاز سانلىق مىللەت قېرىنداشلىرىنىڭ ئۇنتۇپ قالمىدى

جاۋ جۇڭيى 1973 ـ يىلى شىنجاڭغا كېلىپ ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ ئاقيار يېزىسىغا ئولتۇراقلاشقاندى . شۇ جايدىكى ئۇيغۇر ئامما ئۇنى يات كۆرمەستىن ، ئەكسىچە ئۇنىڭغا ئۇيغۇر تىلى ئۆگەتتى ، ئۇنىڭغا چەكسىز غەمخورلۇق ۋە ئۆز قېرىندىشىدىنمۇ ئارتۇق ياخشى مۇئامىلە قىلدى ، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن جاۋ جۇڭيى يېزىدا يىلتىز تارتىپ ، كۆچمىگە تايىنىپ بوزيەر ئېچىپ ، يەر تېرىپ ، بارا ـ بارا بېيىپ ، كەنتتىكى باي ئائىلىلەردىن بولۇپ قالدى . بىراق ئۇ تېخىچە نامراتلىق دەستىدىن تۈرمۇشىنى تەستە ئۆتكۈزۈۋاتقان ئاز سانلىق مىللەت قېرىنداشلىرىنى ئۇنتۇپ قالمىدى ، ئۇ ئايالى بىلەن بىرلىكتە ئاز سانلىق مىللەت قېرىنداشلىرىغا بىرەر ياخشى ئىش قىلىپ بېرىشنى پىلانلاپ ، ئۆزىنىڭ ئانچە كۆپ بولمىغان جۇغلانمىسىغا ئۇن تارتىش ماشىنىسى ، ياغ تارتىش ماشىنىسى سېتىۋېلىپ ، بىر كىچىك زاۋۇت قۇردى ھەمدە ئەتراپتىكى بىر قىسىم نامرات ئائىلىلەرنىڭ ئۇن ، ياغلىرىنى ھەقسىز تارتىپ بەردى . شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇ يەنە بىرنەچچە يۈز كىلوگرام ئۇننى مەخسۇس تەييارلاپ ، ئاشلىقى ئۆكسۈپ قالغان بىر قىسىم دېھقانلارغا ئۆتنە بېرىپ تۇردى . 1981 ~ 1994ـ يىلىغىچە ئۇ كەنتتىكى دېھقانلارغا ئۆتنە بېرىپ تۇرغان ئۇن 45 تونىنغا ، ياغ 15 تونىنغا يەتتى ؛ ئۇچ تونىنا ئۇن ، بىر تونىنا ياغ ۋە 3000 يۈەندىن ئارتۇق نەق پۇلنى تا ھازىرغىچە قايتۇرۇۋالمىدى . 1991 ـ يىلى كەنت ئاھالىسى ئۇنى ئىشلەپچىقىرىش ئەتىتىنىڭ باشلىقلىقىغا كۆرسەتكەندە ، ئۇ : «مېنىڭ پۈتۈن كەنتتىكىلەرنى يېتەكلەپ بېيىتىشتىن باشقا ھېچقانداق مۇددىئايىم يوق» دېدى .

1993 ـ يىلى كەنت يول ياسىغاندا ، كۆۋرۈك سالغاندا ئۇ 540 يۈەن ئىئانە قىلدى . 1994 ـ يىلى كەنت مەدەنىيەت ئۆيى سالغاندا يەنە 250 يۈەن چىقاردى ، كەنتتىكى قايسى ئائىلە قىينىچىلىققا ئۇچرىسا ، ئۇ تەشەببۇسكارلىق بىلەن بېرىپ ، ئەھۋال ئىگىلەپ يارەم بەردى ، شۇنداقلا ئۆزىنىڭ 4000 يۈەن پۇلىنى بانكىغا قەرەلسىز ئامانەت قويۇپ ، قاچان ، كىمگە ئېھتىياجلىق بولسا ئېلىپ بېرىدىغانغا تەييارلاپ قويدى . 1995 ـ يىلى بۇ كەنتتىكى بىر ئۇيغۇر دېھقان ئات ھارۋىسى ھادىسىسىگە ئۇچراپ ، پۇتى زەخمىلىنىپ ماڭالماي قالغاندا ، ئۇ تەشەببۇسكارلىق بىلەن ئۇنى ئۆزىنىڭ تراكتورىغا سېلىپ ئاقسۇغا داۋالىنىشقا ئاپىرىپ قويدى ھەمدە يېنىدىكى بارى ـ يوق 100 يۈەن پۇلنى ئۇنىڭ داۋالىنىشى ئۈچۈن دوختۇرخانىغا تاپشۇردى . ئۇ ئىزچىل ئۆزىنىڭ ئەمەلىي ھەرىكىتى ئارقىلىق ئۆز كەنتىدىكى ھەر مىللەت ئاممىسىنى غەم ـ ئەندىشىدىن ، قىينىچىلىقتىن خالاس قىلىپ كەلگەچكە ، 1987 ـ يىلى ئاپتونوم رايون بويىچە ئېچىلغان مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدىكى ئىلغار كوللېكتىپ ، ئىلغار شەخسلەرنى تەقدىرلەش يىغىنىغا قاتنىشىپ ، «ئاپتونوم رايون بويىچە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدىكى ئىلغار شەخس» دېگەن نامغا ئېرىشتى .

[قوشۇمچە] گۈاڭجۇ — شىنجاڭ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدا يېڭى سەھىپە ئېچىلدى

ئابدۇنىياز ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە تۇغۇلغان، ئۇنىڭ ئاتا ـ ئانىسى ئاددىي ئۇيغۇر دېھقان، تۇرمۇشى تولىمۇ غۇربەتچىلىكتە ئۆتىدىغان بولغاچقا، ئۇلار ئەمدىلا ئالته ياشقا كىرگەن ئابدۇنىيازنى گۈاڭجۇدا تىجارەت قىلىۋاتقان بىر تۇغقىنىغا بەرگەن، بىراق ئۇلار ئابدۇ نىيازنىڭ ياقا يۇرتتا يامان ئادەملەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ كېتىشىنى زادىلا ئويلاپ باقمىغان. بۇ بىر ئوچۇم يامان ئادەملەر ئالدى بىلەن ئۇنى ئوغرىلىق قىلىشقا مەجبۇرلايدۇ، لېكىن ئابدۇ نىياز ئۇنداق قىلىشقا ئۇنىماي تۇرۇۋالىدۇ، كېيىن ئۇلاردىن قاتتىق تاياق يەيدۇ، ئۇلار ئۇنىڭ بەدىنىگە قاينىقسۇ قۇيىدۇ، تاماكا چوغى بىلەن بەدىنىنى كۆيدۇرىدۇ، تېخى تار قاراڭغۇ ئۆيگە سولاپ ئاچ قويىدۇ، ئابدۇنىياز چىدىغۇسىز ئازاب ـ ئوقۇبەت تارتىدۇ ۋە ئاخىرى تاشلۇۋېتىلىدۇ. بىرەر ئېغىزمۇ خەنزۇچە سۆز بىلمەيدىغان، قايتاي دېسە يا ئۆيى، يا پۇلى يوق، پۈتۈن بەدىنى جاراھەت بولۇپ كەتكەن

ئابدۇ نىياز سەرسان ـ سەرگەردان بولۇپ يۈرۈشكە مەجبۇر بولىدۇ.

1993 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ باشلىرىدا ئابدۇنىياز سەرسان بولۇپ يۈرۈپ، گۇاڭجۇ شەھىرى فاڭسۇن رايونى دوڭجياۋ بازىرىنىڭ دۇكلاڭ كەنتىگە كەلگەندە، ئاق كۆڭۈل كەنت ئاھالىسى بۇ ئۇيغۇر بالىغا ئاجايىپ چوڭقۇر مېھرى ـ شەپقەت ياغدۇرىدۇ. ئابدۇنىياز قورسىقى ئېچىپ قايسىلا ئاشپۇزۇلغا كىرسە ئۇلار ئۇنى مېھمان قاتارىدا قىزغىن كۈتىدۇ، ئۇستى ـ بېشى پاسكىنا بولۇپ قالسا، مەيجى ئاشخانىسىدىكى لياۋ سۇيىيەن مومايى ئۇنى يۇيۇندۇرۇپ، كىيىملىرىنى يۇيۇپ بېرىدۇ، بېشىغا تەمرەتكە چۈشۈپ قالغاندا ياخشى نىيەتلىك تاغلىرى دورا ئەملەپ قويىدۇ، كىيىدىغان كىيىمى قالمىغاندا، ژۇ چولۇق ئانا ئۇنىڭغا نەۋرىسىنىڭ كىيىم ـ كېچەكلىرىنى كىيدۈرۈپ قويىدۇ. بىر قېتىم ئابدۇ نىياز قىزىپ قالغاندا، چېڭجى دۈكىنىدىكى لىن ھەدە مەخسۇس دورا سېتىۋېلىپ ئۇنىڭغا ئىچكۈزۈپ قويىدۇ. كۆپچىلىك غەربىي شىمالدىن كەلگەن بۇ جەمئۇر ئۇيغۇر بالىنىڭ قاچاندىن باشلاپ گۇاڭدۇڭ تەلەپپۇزىدا «ئاپا» دەپ يېقىملىق چاقىرالايدىغان بولغانلىقىنىمۇ ئەسلىيەلمەي قالىدۇ.

ئاردىدىن بەش ئاي ئۆتۈپ، ھاۋامۇ تەدرىجىي سوۋۇشقا باشلايدۇ، فاڭسۇن كىنو ـ تىياتىرخانىسىنىڭ بېلەت ساتقۇچىسى لۇ فېڭجۇ ئابدۇنىيازنىڭ ئەھۋالىنى كۆزىتىپ، ھەم ئۇنىڭغا ئىچ ئاغرىتىدۇ، ھەم سەل دىلىغۇل بولىدۇ. 11 ـ ئاينىڭ 10ـ كۈنى ئۇ قولىغا قەلەم ئېلىپ «بالىنى قۇتقۇزۇۋالايلى» دېگەن تېمىدا «گۇاڭجۇ گېزىتى» گە خەت يېزىپ يارەم سورايدۇ.

«بىر تامچە سۇدىمۇ قۇياش نۇرى ئەكس ئېتىدۇ» دېگەندەك، ئۇنىڭ بۇ خېتى مۇخبىرلارنىڭ كۆچلۈك مەسئۇلىيەت تۇيغۇسى ۋە كىشىلەرنىڭ ھېسداشلىقىنى قوزغايدۇ. «گۇاڭجۇ گېزىتى» نىڭ ئايال مۇخبىرلىرىدىن خۇاڭ پېڭبىر، جياڭ شياۋچۈەن ھېرىپ ـ چارچىغىنىغا قارىماي فاڭسۇن رايونى دۇكلاڭ كەنتىگە كېلىدۇ-دە، ياشاش ئىقتىدارى ۋە قوغدىنىش ئىقتىدارى يوق دېيەرلىك ئابدۇنىيازنى تاپىدۇ. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن بۇ ئىككى ئايال مۇخبىر بۇ ئۇيغۇر بالىغا پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن يېقىنلىشىپ، ئانىلىق مېھرى بىلەن ئۇنىڭ قەلبىنى ئىللىتىدۇ، ئابدۇنىيازنىڭ تەغدىرىمۇ ئۇلار بىلەن چەمبەرچەس باغلىنىپ كېتىدۇ.

1993 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى ئۇلار «گۇاڭجۇ گېزىتى» نىڭ 1 ـ بېتىدە تۇغقان ئىزدەش ھەققىدىكى ئىلتىجا «ئابدۇنىياز، ئاتا ـ ئانىڭىز نەدە — ئاخىرلاشمىغان ھېكايە» نى ئېلان قىلىدۇ، 12 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى «گۇاڭجۇ گېزىتى» نىڭ باش مۇھەررىرى لى يۈەنجياڭ «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ باش مۇھەررىرى خۇاڭ يۈەنسەيگە بۇ ھەقتە تېلېفون بېرىدۇ، باش مۇھەررىر خۇاڭ يۈەنسەي شۇ ھامانلا «گۇاڭجۇ گېزىتى» نىڭ خەۋىرىنى خەنزۇچە، ئۇيغۇرچە «شىنجاڭ گېزىتى» گە ئەڭ تېز سۈرئىتتە كۆچۈرۈپ بېسىپ، بالىنىڭ ئاتا ـ ئانىسىنى ئىزدەش ئىلتىجاسىنى تەگرىتىغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىغا يەتكۈزۈشنى قارار قىلىدۇ.

ئاپتونوم رايوندىكى ھەر دەرىجىلىك پارتىيە، ھۆكۈمەت تارماقلىرىمۇ بۇ ئىشقا يۈكسەك دەرىجىدە ئەھمىيەت بېرىدۇ. ئاقسۇ ۋىلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ رەھبەرلىرى «شىنجاڭ گېزىتى» گە كۆچۈرۈپ بېسىلغان ماقالىنى كۆرگەندىن كېيىن، شۇ ھامان مەمۇرىي مەھكىمە ئىشخانىسىغا «ئاقسۇ گېزىتى» بىلەن بىرلىكتە ھەربىكەتكە كېلىپ، جەددىي سەپەرۋەر قىلىپ، پۈتۈن ۋىلايەت دائىرىسىدە ئابدۇنىيازنىڭ ئاتا ـ ئانىسىنى ئىزدەشنى تاپشۇرىدۇ ھەمدە جايلاردىكى خەلق ھۆكۈمەتلىرى، جامائەت خەۋپسىزلىكى تارماقلىرىغا بۇ ئىشنى سوتسىيالىستىك ۋەتەنپەرۋەرلىك مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى گەۋدىلەندۈرىدىغان، سوتسىيالىزم تۈزۈمىنىڭ ئەۋزەللىكىنى نامايەن قىلىدىغان چوڭ ئىش سۈپىتىدە چىڭ تۇتۇش ھەققىدە يولىيورۇق بېرىدۇ.

بىراق، شىنجاڭنىڭ يېرى كەڭ، ئاھالىسى بىرقەدەر تارقاق بولغاچقا، تۇغقان ئىزدەش ئىشى خۇددى دېگىزدىن يىگىنە ئىزدىگەندەك تەسكە توختايدۇ، گۇاڭجۇ ۋە شىنجاڭدىن ئىبارەت ئىككى جايدىكى ئاخبارات ۋاستىلىرىمۇ مۇشتەرىلەرگە بالىنىڭ ئاتا ـ ئانىسى ھەققىدىكى يېپ ئۇچلىرىنى ئامالىنىڭ بارىچە يەتكۈزۈپ تۇرىدۇ. كۈنلەر ئەنە شۇنداق تەقەززالىق بىلەن كۈتۈش ئىچىدە ئۆتۈپېرىدۇ. دەل مۇشۇ چاغدا «گۇاڭجۇ گېزىتى» نىڭ مۇخبىرى خۇاڭ پېڭبىرنىڭ يولدىشى 12 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى چۈشتىن كېيىن ماشىنا ھادىسىسىگە ئۇچراپ قازا قىلىدۇ، ئوتتۇرا ياشقا كەلگەندە ئېرىدىن ئايرىلىپ قېلىشنىڭ غايەت زور ئازابى ئۇنى ھاياتتىن ۋاز كەچتۈرۈشكە تاسلا قالىدۇ. تېخى بىرنەچچە كۈن ئاۋۇاللا ئېرى ئۇنىڭغا بۇ بالىغا پۈتۈن كۈچى بىلەن يارەم قىلىشنى تاپىلىغانىدى، مانا ئەمدى ئۇنىڭ بۇ جېكىلەشلىرى ۋەسىيىتىگە ئايلىنىپ قالىدۇ!

بۇنداق قاتتىق زەربىگە ئۇچرىغان خۇاڭ پېڭبىرنىڭ تېنى ئاجىزلاپلا قالماستىن، ئوتكۇر كاللىسىمۇ سەل گاللىشىپ

قالىدۇ، شۇ چاغدا ھەتتا بەزى ئاددىي خەتلەرنىمۇ يازالماي قالىدۇ. بىراق، شىنجاڭنىڭ ئۇچتۇرپان ناھىيىسى ئوتتۇرا يېزىسىدىن ئابدۇنىيازنىڭ ئاتا ـ ئانىسىنىڭ تېپىلغانلىق خەۋىرىنى ئاڭلاپ، ئۇ خۇشاللىقتىن قىن ـ قىنىغا سىغماي قالىدۇ-دە، دەرھال تېلېفون ئارقىلىق زىيارەت قىلىدۇ، ئاندىن ئۇنى تېزلىكتە يېزىپ چىقىشقا كىرىشىدۇ. ئۇنىڭ پىكىر يوللىرى مۆجىزە يۈز بەرگەندەك راۋانلىشىپ، 1500 خەت ئەتراپىدىكى خەۋەر شۇ كۈنلا پۈتىدۇ ھەمدە بۇ خوش خەۋەر تېزلىكتە ئابدۇنىيازغا كۆڭۈل بۆلۈۋاتقان كىشىلەرگە يەتكۈزۈلىدۇ.

ئۇ كەچتە ئۆيىگە قايتىپ كېلىپ، ئېرىنىڭ تامغا ئېسىلغان تۇرغان سۈرىتىگە قارىغىنىدا، كۆزلىرىدىن تارامлاپ ياش تۆكۈلىدۇ، ئۇ ئۆزىگە: «ئېسىت، ئۇ بۇ كۆڭۈلدىكىدەك نەتىجىدىن بەھر ئالالمىدى، ئەگەر ئۇ ئۇ ئالەمدە تۇرۇپ بۇنى بىلەلىگەن بولسىدى، قەۋەتلا خۇشال بولغان بولاتتى...» دەپ پىچىرلايدۇ.

1994 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى ئابدۇنىيازنىڭ ئانىسى گۈلنىساخان ئۇرۇمچىدىن ئايرۇپىلانغا ئولتۇرۇپ گۈاڭجۇغا يېتىپ بارىدۇ، كۆزلىرىدىن ئازاب ـ خۇشاللىق ياشلىرى ئارىلىشىپ چۈشۈۋاتقان گۈلنىساخان توققۇز ئايدىن بۇيان ئىز ـ دېرىكى بولمىغان ئوغلى ئابدۇنىياز بىلەن مەھكەم قۇچاقلىشىپ كۆرۈشىدۇ.

گۈلنىساخان ئابدۇنىيازنى يېتىلەپ دۆڭجياۋ كەنتىگە كېلىپ كوچىمۇ كوچا، ئۆيمۇ ئۆي يۈرۈپ ئابدۇنىيازغا غەمخورلۇق قىلغان كەنت ئاھالىلىرى بىلەن كۆزى قىيمىغان ھالدا خوشلىشىدۇ، بەستلىك بۇ ئۇيغۇر ئانا خەنزۇ قېرىنداشلىرى بىلەن بىرمۇ بىر قول ئېلىشىپ كۆرۈشۈپ، ئۇلارغا بولغان چەكسىز مىننەتدارلىقىنى كۆزياشلىرى بىلەن ئىپادىلەيدۇ، ئۇنىڭ كۆز ياشلىرى گۈاڭجۇنىڭ ئىسسىق تۇپرىقىغا سىڭىلىدۇ، ئابدۇنىيازمۇ توختىماي تۆكۈلۈۋاتقان ياشلىرىنى ئالقانلىرى بىلەن سۈرتۈپ بۇقۇلداپ يىغلايدۇ.

شۇنىڭ بىلەن بىر ئائىلە كىشىلىرىنىڭ «جەم بولۇشى» ھەققىدىكى بۇ ھېكايە كۆڭۈلدىكىدەك ئاخىرلىشىدۇ، بىراق «دوستلۇق گۈلى ئېچىلسا، توزىمايدۇ تائەبەت» دېگەندەك، پورەكلەپ ئېچىلغان مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى گۈللىرى پۈتكۈل كائىناتقا خۇش پۇراق چاچىدۇ.

گۈاڭجۇ شەھىرى يىراق ئوكيان شىركىتىنىڭ ئاددىي كادىرى جاڭ گۈاڭۈېن ئوغلى جاڭ فەننى باشلاپ ئابدۇنىيازنى يوقلاپ كېلىدۇ ھەمدە جاڭ فەننىڭ ئابدۇنىياز بىلەن دوستلاشقانلىق ئىشى ئۇ ئوقۇۋاتقان گۈاڭجۇ شەھىرى نۇڭلىن يولى باشلانغۇچ مەكتىپىگە تارقاپ، بۇ مەكتەپنىڭ ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك 2 ـ باشلانغۇچ مەكتەپ بىلەن دوستلۇق مۇناسىۋىتى ئورنىتىشىغا تۈرتكە بولىدۇ، شۇنداقلا تۇنجى نۆۋەتلىك گۈاڭجۇ — ئاقسۇ ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون دوستلۇق بىرلەشمە كۆڭۈل ئېچىش پائالىيىتى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئۆتكۈزۈلۈپ، خەت ـ ئالاقە، دوستلۇق يەتكۈزۈش قويۇقلاشتۇرۇلىدۇ. ئىككى مەكتەپنىڭ دوستلۇق پائالىيەتلىرى جەمئىيەتنە كۆچلۈك ئىنكاس قوزغايدۇ، بۇ، ھېلىقى ھېكايىغا يېڭى مەزمۇن قوشىدۇ.

گۈاڭجۇ شەھىرىنىڭ شىنجاڭغا ئەۋەتكەن مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى بويىچە دوكلات بېرىش ئۆمىكىدىكىلەر ئابدۇ نىيازنىڭ قېرىنداشلىرىنى ئىزدىگەنلىك ئىش ئىزلىرىدىن سەييارە دوكلات بېرىپ، بارغانلا يېرىدە شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئەڭ ئالىي مۇئاملىسىگە مۇيەسسەر بولىدۇ. «قېرىنداشلىرى» نى ئىزدەش ھەققىدىكى بۇ ھېكايە يەنە بىر يېڭى دولقۇنغا كۆتۈرۈلىدۇ.

1994 ـ يىلى 5 ـ ئايدا دوكلات بېرىش ئۆمكى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىگە يېتىپ كەلگەن كۈنى، ئۇچتۇرپان ناھىيىسى داغدۇغىلىق قارشى ئېلىش سورۇنى ھازىرلايدۇ، ئارانلا 20 مىڭ ئادەم بار ناھىيە بازىرىدا 10 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم كوچىغا چىقىپ دوكلات بېرىش ئۆمكىنى قارشى ئالىدۇ، بۇ ھېسسىيات، بۇ مەنزىرىنى كوچا ـ كوچىلار تەنتەنگە چۆمدى دەپ تەسۋىرلىسىمۇ ئازلىق قىلىدۇ، قارشى ئېلىش مۇراسىمىغا توپلاشقان كىشىلەردىن مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدىكى بۇ ئۇلۇغ ئىشتىن تەسىرلەنمىگىنى قالمايدۇ. دوكلات بېرىش يىغىنى تۆت مەيدان ئۇيۇشتۇرۇلىدۇ، تەسىرلىك ئىش ـ ئىزلار سەھنىدە سۆزلەۋاتقانلارنىڭمۇ، تۆۋەندە ئاڭلاۋاتقانلارنىڭمۇ كۆزلىرىدىن ئىسسىق ياش ئاققۇزىدۇ، پورەكلەپ ئېچىلغان مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى گۈلى ئۇستىگە گۈل قونىدۇ.

ئابدۇ نىياز يۈرتىغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى خەنزۇ تىلىدا دەرس ئۆتۈلىدىغان مەكتەپتە ئوقۇيدۇ، مەكتەپ ئۇنىڭغا مەخسۇس يېتەكچى سەپلەپ بېرىپ، ئوقۇش راسخودىنى كەچۈرۈپتىدۇ، ئابدۇنىياز ھازىر مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى چوڭ ئائىلىسىدە بەختلىك ئۆسۈپ يېتىلىۋاتىدۇ.

1995 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى كۈاڭجۇ شەھەرلىك خەلق ھۆكۈمىتى، مىللەتلەر ـ دىن ئىشلىرى كومىتېتى، مائارىپ كومىتېتى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىگە 400 مىڭ يۈەن ئىئانە قىلىپ، ئۈمىد ئوتتۇرا مەكتىپى بولغان 3 ـ ئوتتۇرا مەكتەپ، يەنى كۈاڭجۇ — شىنجاڭ ئوتتۇرا مەكتىپىنى سالدۇرۇپ بېرىدۇ. 10 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى ياپونىيىلىك شەنگاڭ رۇڭجى ئېپەندى دۆلەتلىك مائارىپ كومىتېتى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىگە 5 مىليون ياپونىيە يېنى ئىئانە قىلىپ، ئابدۇنىيازنىڭ يۈرتىغا ئوتتېشى يېزا — كۈاڭجۇ ئۈمىد باشلانغۇچ مەكتىپىنى سالدۇرۇپ بېرىدۇ.

11 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى كۈاڭجۇ شەھىرى «مېھرى ـ شەپقەت تەربىيىسى» پائالىيىتىنى قانات يايدۇرۇپ، ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى 121 نامرات ئوقۇغۇچىنىڭ ھەر بىرىگە ھەر يىلى 500 يۈەندىن ياردەم بېرىدۇ. چەت ئەلدىكى بەزى مۇھاجىرلارمۇ 10 ئوقۇغۇچىغا ئىقتىسادىي جەھەتتىن ياردەم بېرىشنى تەشەببۇسكارلىق بىلەن تەلەپ قىلىدۇ.

Ⅱ باب

ئارمىيە ـ خەلق ئىتتىپاقلىقى

§1 . ئارمىيە ـ خەلق ئۆزئارا ياردەم بېرىش

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن ، ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ ھەر نۆۋەتلىك پارتىيە ، ھۆكۈمەت ، ئارمىيە رەھبەرلىرى ئارمىيە ـ خەلق ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش ، «ئىككىنى ھىمايە قىلىش» پائالىيىتىنى قانات يايدۇرۇشنى دۆلەت مۇداپىئەسىنى مۇستەھكەملەش ، مۇقىملىقنى قوغداش ، ناھىيىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش يۈكسەكلىكىدە تۇرۇپ چىڭ تۇتتى . قىسىم كوماندىر ـ جەڭچىلەرگە ئىككىنچى ئانا يۇرتىنى قىزغىن سۆيۈش ۋە گۈللەندۈرۈش تەشەببۇسىنى چىقىرىپ ، ھەر مىللەت خەلقىگە پائال تۇردە ياخشى ئىش ، ئەملي ئىش قىلىپ بېرىپ ، يەرلىكنىڭ ئىقتىسادىنى تەرەققي قىلدۇرۇش قاتارلىق تۇرلۇك ئىشلىرىغا ياردەم بەردى ۋە ئۇنى قوللىدى . يەرلىكتىكى پارتىيە ، ھۆكۈمەت تارماقلىرى ، شۇنداقلا ھەر مىللەت خەلقىمۇ دۆلەت مۇداپىئەسى قۇرۇلۇشىنى ۋە قىسمىنىڭ تۇرلۇك خىزمەتلىرىنى زور كۈچ بىلەن قوللاپ ، قىسمىنىڭ ئەملي قىيىنچىلىقلىرىنى ھەل قىلىۋېلىشىغا ياردەم بەردى . ئارمىيە ـ خەلق ئۆمۈلۈققا ئورتاق ئەھمىيەت بېرىپ ، بىر ـ بىرىگە كۆڭۈل بۆلۈپ ، غەمخورلۇق قىلىپ ، بىر ـ بىرىنى ئاسراپ ، «ھەمنەپەس ، تەقدىرداش ، قەلبداش» بولۇشتەك بېلىق بىلەن سۈدەك مۇناسىۋەتنى ئىشقا ئاشۇردى .

يەرلىكتە تۇرۇشلۇق قىسىم پارتىيىنىڭ مىللي سىياسىتىنى ئىزچىل ئىجرا قىلىش ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ، ھۆكۈمەتنى ھىمايە قىلىش ـ خەلقنى سۆيۈشنى قىسمىنىڭ ئىدىيىۋى ـ سىياسىي خىزمىتىنىڭ مۇھىم نۇقتىسى قىلىپ ، ھەر مىللەت خەلق ئاممىسىغا قىزغىنلىق بىلەن كۆپلەپ ياخشى ئىش قىلىپ بەردى . ناھىيىدىكى ئىدارە ، ئورۇنلار ، مەكتەپلەر بىلەن ئارمىيە ـ خەلق ئورتاق مەنىۋى مەدەنىيلىك بەرپا قىلىش پائالىيەتلىرىنى قانات يايدۇرۇپ ، ئارمىيە ـ خەلق ئورتاق بەرپا قىلىدىغان ئىدارە ـ ئورۇندىن 45 نى ، ئورتاق

مەنىۋى مەدەنىيەتلىك بەرپا قىلىدىغان يېزا ـ بازاردىن ئىككىنى ، نۇقتىدىن 12 نى بارلىققا كەلتۈرۈپ ، «ئۈمىد قۇرۇلۇشى» غا ، ئاپەتكە ئۇچرىغان ئاممىغا ، نامرات ، قىيىنچىلىقى بار ئائىلىلەرگە ، «باھار ھۇنچىسى» قىز ئۇسمۇرلەر سىنىپىغا ۋە ساقايماس كېسەلگە مۇپتىلا بولغان ياش ـ ئۆسمۇرلەرگە ، ئوقۇغۇچىلارغا كۆپ قېتىم پۇل ، ماددىي بۇيۇم ئىئانە قىلدى . 6000 ئادەم (قېتىم) دىن كۆپرەك ئەمگەك كۈچى ، 800 دىن ئارتۇق ماشىنا ـ ئۇسكۇنە ، ئاپتوموبىل ئاجرىتىپ ، 1700 كۇب مېتىردىن ئارتۇق تاش ماتېرىياللىرىنى كولاپ توشۇپ بەردى ، توققۇزبۇلاق باغچىسى ، مۇلجەرتاغ ئېلېكتر ئىستانسىسى ، ئاقيار كۆكەرتىش قۇرۇلۇشى ، بازار يوللىرىنى كېڭەيتىش قۇرۇلۇشى قاتارلىق قۇرۇلۇشلارغا قاتناشتى . ئۇچتۇرپاندا پەۋقۇلئاددە زور كەلكۇن ئاپىتى يۈز بەرگەندە ، قىسمەتكى كوماندىر ـ جەڭچىلەر پائال تۇردە كەلكۇنگە تاقابىل تۇرۇشنىڭ بىرىنچى سېپىگە ئاتلىنىپ ، دۆلەت ۋە خەلقنىڭ ھاياتى ، مال ـ مۈلكىنىڭ بىخەتەرلىكىنى قوغداش يولىدا زور تۆھپىلەرنى قوشتى .

قىسىم يەرلىكنىڭ قۇرۇلۇش ئىشلىرىغا ياردەم بەرگەندەك ، يەرلىكمۇ قىسمىنى زور كۈچ بىلەن قوللاپ ، ئۇلاردىن ياردەمنى ئايىمىدى . 1982 ـ يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك 2 ـ ئوتتۇرا مەكتەپ يەرلىكتە تۇرۇشلۇق قىسمنىڭ چېگرا مۇداپىئە 10 ـ تۈەنى بىلەن ئارمىيە ـ خەلق ئورتاق مەدەنىي ئورۇن بەرپا قىلىش ئەھدىنامىسى تۈزۈپ ، رەسمىي دوستانە ئۆتىدىغان ، ئۇزۇنارا ياردەم بېرىدىغان ئورۇنلاردىن بولۇشتى . ھەر يىلى ھېيىت ، بايرامدا ناھىيىلىك 2 ـ ئوتتۇرا مەكتەپتىكى ئوقۇنتۇچى ـ ئوقۇغۇچىلار سوۋغا ـ سالاملارنى ئېلىپ بەدەل چېگرا مۇداپىئە پونكىتىغا كېلىپ ، كوماندىر ـ جەڭچىلەرنى يوقلاپ تۇردى . 1984 ـ يىلى ناھىيىلىك پارتكوم ، خەلق ھۆكۈمىتى مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلارنى تەشكىللەپ ھال سوراش پائالىيەتلىرىنى قانات يايدۇرۇپ ، قىسمەتكى كوماندىر ـ جەڭچىلەرگە 1000 پارچىدىن ئارتۇق كىتاب ئاپىرىپ بەردى ، ئۇلارنىڭ يېيىشى ئۈچۈن 300 تۇياق قوي ھەل قىلىپ بەردى ، ھال سوراش بۇيۇملىرىنىڭ قىممىتى 50 مىڭ يۈەندىن كۆپرەككە يەتتى ؛ ئۇلارنىڭ ئائىلە ـ تاۋابىئاتلىرىدىن 35 نىڭ يۆتكىلىش ئىشىنى ھەل قىلىپ بېرىپ ، 20 نەچچىنى ئىشقا ئورۇنلاشتۇردى .

1993 ـ يىلى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى مالىيىدە قىيىنچىلىق ئېغىر بولۇۋاتقان ئەھۋالدىمۇ 8000 يۈەن چىقىرىپ ، قىسمغا يېپىق يوللۇق تېلېۋىزىيە سىمى تارتىپ بەردى ، ئاپتوماتىك تېلېفون ئورنىتىپ بەردى ؛ ناھىيىلىك پوچتا ـ تېلېگراف ئىدارىسى چېگرا مۇداپىئە ساقچىخانىلىرىغا يۇقىرى چاستوتىلىق خەۋەرلىشىش سىم يولى تارتىپ بەردى ؛ ناھىيىلىك ئاشلىق ئىدارىسى ئەڭ ياخشى ، ئەڭ ئېسىل ئاشلىق ، سۇ يېغىنى قىسمغا ئاپىرىپ بەرگەندىن سىرت ، ئىدارە رەھبەرلىرى كەسىپي خادىملارنى باشلاپ قىسمىلارغا بېرىپ ، ئۇلارنىڭ تەمىنلەش خىزمىتىگە بولغان پىكىرلىرىنى ئىگىلەپ تۇردى .

1994 ـ يىلى ناھىيىلىك پارتكوم چېگرا مۇداپىئە ساقچىخانىسىغا ئىككى موتسىكلىت سەپلەپ بېرىپ ، ئۇلارنىڭ قاتناش قورالى جىددىي بولۇش مەسلىسىنى ھەل قىلىپ بەردى ، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ ئائىلە ـ تاۋابىئاتلىرىدىن 14 نىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىش ۋە يۆتكىلىش مەسلىسىنى ھەل قىلىپ بەردى . 1995 ـ يىلى ھەربىيلەر ئائىلە تاۋابىئاتلىرىدىن 40نىڭ ۋە قىسمدىن كەسىپ ئالماشتۇرغان 20 نەچچە كىشىنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىش مەسلىسىنى ھەل قىلدى . شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ، يەنە مەبلەغ چىقىرىپ خەلق قوراللىق كۈچلىرى بۆلۈمىگە خىزمەت بىناسى سالدۇرۇپ بەردى . 1996 ـ يىلى ئولتۇراق ئۆي قىيىنچىلىقى ئېغىر بولغان 85 ئېتىبار بېرىش ، نەپىقە بېرىش ئائىلىسىگە 85 يۈرۈش ئولتۇراق ئۆي سالدۇرۇپ بەردى . 1997ـ يىلى ناھىيىلىك پارتكوم 100 مىڭ يۈەن مەخسۇس مەبلەغ ئاجرىتىپ ، ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك چېگرا مۇداپىئە چوڭ ئەترىتىگە بىر ئۈنۈمۈرسال ئاشخانا سالدۇرۇپ بەردى .

1999 ـ يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيىسى «ئارمىيىنى ھىمايە قىلىش ئىدارە باشلىقى» ، «ئارمىيىنى ھىمايە قىلىش بەنى (گۇرۇپپىسى)» ، «ئارمىيىنى ھىمايە قىلىش دىرېكتورى» ، «ئارمىيىنى ھىمايە قىلىش يەڭگىسى» ۋە «قىسمدىن قايتقان ، چېكىنگەن ئۇلۇغ ھەربىيلەر» ، «ئۇلۇغ ئائىلە تاۋابىئات» لارنى باھالاش پائالىيىتىنى كەڭ قانات يايدۇرۇپ ، ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىنىڭ خاتىرجەم ھەربىي مەجبۇرىيەت ئۆتۈشىنى قوللىدى ھەمدە ئۇز

ئورنىدىكى ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ پەرزەنتلىرى ھەربىي مەجبۇرىيەت ئۆتەۋاتقان مەزگىلدە شەرەپلىك نامغا ئېرىشسە ، شەرەپ بىلەن خىزمەت كۆرسەتسە ياكى «مۇنەۋۋەر جەڭچى» بولۇپ باھالانسا ، ئۆز ئورنىدا ئۇتۇقنى تەبرىكلەش يىغىنى ئېچىپ ، ماددىي جەھەتتىن مۇۋاپىق دەرىجىدە مۇكاپاتلاپ تۇردى . شۇ يىلى ناھىيىلىك خەلق قوراللىق كۈچلىرى بۆلۈمى كادىرلار ياتاق بىناسىنى سېلىشقا تۇتۇش قىلغاندا ، ناھىيىلىك پارتكوم ، خەلق ھۆكۈمىتى مالىيىدىن 70 مىڭ يۈەن ئاجرىتىپ بېرىپ ، ئۇلارنىڭ قۇرۇلۇش مەبلىغى جىددىي بولۇشتەك قىيىنچىلىقىنى ھەل قىلدى . قوراللىق ساقچى قىسىم ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك ئوتتۇرا ئەترىتىگە 30 مىڭ يۈەن ئىئانە قىلىپ ، ئۇلارنىڭ گازارمىسىنى كېڭەيتىپ قۇرۇپ بەردى ، شۇنداقلا قىسىمدىكىلەرنىڭ پەرزەنتلىرىدىن 27 سىنىڭ مەكتەپكە ، يەسلىگە كىرىش مەسىلىسىنى ھەل قىلىپ بەردى .

2000 ـ يىلى ئارمىيە قۇرۇش بايرىمى ھارپىسىدا ، ناھىيىلىك پارتكوم ، خەلق ھۆكۈمىتى خەلق قوراللىق كۈچلىرى بۆلۈمىگە ئارمىيىنى ھىمايە قىلىش يۈزىسىدىن بىر ئاپتوموبىل تەقدىم قىلدى ، يېزا ـ بازارلىق قوراللىق كۈچلىرى بۆلۈمى قۇرۇلۇشىغا 600 مىڭ يۈەن ئاجراتتى . 2001 ـ يىلى ناھىيە رەھبەرلىرى چېگرا مۇداپىئە لىنىيىسىنى ساقلاۋاتقان كوماندىر ـ جەڭچىلەرنىڭ ۋەزىپە ئۆتەش شارائىتىنىڭ جاپالىق ئىكەنلىكىنى ئۇققاندىن كېيىن ، دەرھال 1 مىليون يۈەن ھەل قىلىپ ، ئۆتۈشمە كۆزەتچىلىك پونكىتىدىن بەشنى سالدۇرۇپ بەردى . 1997 ~ 2001 ـ يىلىغىچە قىسىمدىن چېكىنگەن مەجبۇرىيەت ئۆتىگۈچى ئەسكەردىن 16نى ، يىڭ دەرىجىلىكتىن تۆۋەن كادىردىن ئۈچنى ئورۇنلاشتۇردى .

§ 2 . تىپىك مىساللار

1 . يېرىم كېچىدە قۇتۇلدۇرۇش ۋە ياردەم بېرىش

1991 ـ يىلى قار توختىغاندىن كېيىنكى يېرىم كېچىدە ئىشىكنىڭ جىددىي قېقىلغان ئاۋازى 36920ـ قىسىم دوختۇرخانىسىدىكى شياۋ يۈەنمىڭنى شېرىن ئۇيقۇدىن چۆچۈتۈپ ئويغىتىدۇ ، ئۇ ئالدىراپ ـ تېنەپ كىيىملىرىنى كىيىپ كارىۋاتتىن چۈشىدۇ ـ دە ، دىجورنىلىق قىلىۋاتقان جەڭچى شياۋ لى بىلەن قوشنا كەنتتىكى مەھەممەت بوۋاينىڭ ئىشىك ئالدىدا تىت ـ تىت بولۇپ تۇرغانلىقىنى كۆرىدۇ . ئۇ ئەھۋالنى سوراپ بىلگەندىن كېيىن ، دەرھال دورا ساندۇقىنى يۈدۈپ ، بوۋاي بىلەن بىللە كېچە قاراڭغۇسىدا غايىپ بولىدۇ .

بىمارنىڭ ئۆيىگە كېلىش ھامان ، شياۋ دوختۇر توڭلاپ كۆيۈشۈپ كەتكەن قوللىرىنى ئىللىتىۋېلىشقىمۇ ئۇلگۈرمەي تەكشۈرۈشكە كىرىشىپ كېتىدۇ ، بۇ چاغدا بىمارنىڭ كۆزلىرى مەھكەم يۇمۇلغان ، لەۋلىرى قۇرۇشۇپ يېرىلىپ كەتكەن ، مەڭزىلىرى قىزىرىپ ، پۈتۈن بەدىنى چىلىق ـ چىلىق تەرگە چۆمۈلگەن بولۇپ ، بىھۇش ھالەتتە ياتاتتى . شياۋ دوختۇر ئۇنىڭ كېزىك بولغانلىقىنى ، ئەگەر جىددىي ، ۋاقتىدا قۇتۇلدۇرۇۋالمىسا ھاياتىغا خەۋپ يېتىدىغانلىقىنى جەزىملەشتۈرىدۇ ـ دە ، ئۇنى جىددىي داۋالايدۇ ، نەتىجىدە بىمار سەل ئارام تېپىپ ، ئۇيقۇغا كېتىدۇ . بىراق شياۋ دوختۇر بىمارنىڭ كېسىلىنىڭ قايتا قوزغۇلۇپ قېلىشىدىن ئەنسىرەپ ، ئۇنىڭ بېشىدا بىر كېچە كىرپىك قاقماي پەرۋانىدەك ئايلىنىپ يۈرۈپ ، ئۇ خەتەردىن خالاس بولغاندىلا ئاندىن قايتىپ كېتىدۇ .

شياۋ دوختۇر تۇغدۇرۇشنى ئۆگەنمىگەنىدى ، ئاز سانلىق مىللەت ھامىلىدار ئاياللىرىنىڭ تۇغۇتى قىيىنلىشىش سەۋەبلىك كۆپ قان چىقىپ كېتىپ ، ۋاقىتسىز ئۆلۈپ كېتىۋاتقانلىقىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ ، ئۆزلۈكىدىن تۇغدۇرۇشنى ئۆگىنىش نىيىتىگە كېلىدۇ . 1992 ـ يىلى ئارمىيە قۇرۇش بايرىمى ھارپىسى ئىدى ، كېچە سائەت ئىككىلەردە ئۇ ئىشىكنىڭ قېقىلىشى بىلەن چۆچۈپ ئويغىنىپ كېتىدۇ ، چارۋىچى ئايگۈلنىڭ

بالىسى : «شىياۋ تاغا ، ئانامنى قۇنتۇزۇۋېلىك !» دەپ ئىلتىجا قىلىدۇ . شىياۋ دوختۇر تۇن قاراڭغۇسىدا چىغىر يولىنى بويلاپ ئايگۈلنىڭ ئۆيىگە قاراپ ئۇچىدۇ ، ئەسلىدە ئايگۈلنىڭ تۇغۇتى قىيىنلىشىپ قان كۆپ چىقىپ كەتكەچكە ، ھۇشسىزلىنىپ ، ھاياتى خەۋپ ئىچىدە قالغانىكەن ، بۇ ئائىلىدىكى قېرى - ياش ھەممەيلەن نېمە قىلارىنى بىلەلمەي ، يىغا - زارە قىلىشۋاتقانىكەن ، شىياۋ دوختۇر دەرھال جىددىي قۇنتۇزۇشقا كىرىشىپ ، ئوكۇل ئۇرىدۇ ، بىرنەچچە سائەت قۇنتۇزۇش ئارقىلىق ئايگۈل ئاخىرى ھۇشىغا كېلىدۇ . سەھەردە شىياۋ دوختۇر ھارغىنلىقتىن ئېغىرلاشقان پۇتلىرىنى ئاستا يۆتكەپ گازارمىغا قايتىپ كېلىدۇ .

2 . پىداكارلىق بىلەن ئادەم قۇنتۇزۇش

لى جۇچېك ئۇچتۇرپان ناھىيە يېڭىئاۋات يېزىلىق ساقچىخانىسىنىڭ يېتەكچىسى . 1992 - يىلى 6 - ئاينىڭ 18 - كۈنى سەھەردە يېزا ئىگىلىك 1 - شىسى 4 - تۈمەن 13 - لىيەنىنىڭ كەلكۈندىن مۇداپىئەلىنىش توسمىسىنى ئۇشتۇمتۇت يار ئېلىپ كېتىدۇ ، ھەش - پەش دېگۈچە 13 - لىيەننى كەلكۈن بېسىپ كېتىپ ، سۇنىڭ چوڭقۇرلۇقى بىر مېتىردىن ئاشىدۇ ، ئۆيلەر ئۇرۇلۇپ ، لىيەندىكى ئەر - ئايال ، قېرى - ياش كەلكۈننىڭ قورشاۋىدا قالىدۇ . 4 - تۈەندە ئاتلارغا ئوت - چۆپ يۆتكەۋاتقان لى جۇچېك بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن ئىككى يولداش بىلەن تېزلىكتە 13 - لىيەنگە يېتىپ كېلىپ ، بەلدىن ئاشىدىغان كەلكۈن سۈيىگە كىرىپ ، كەلكۈنگە تاقابىل تۇرۇپ خەتەردىن قۇتۇلدۇرۇشقا ئاتلىنىدۇ . ئۇ بىر بوۋاينى قۇنتۇزۇۋاتقاندا ، بىر پۈتى سۇ ئاستىدا قالغان كۆكتات ئۇرۇسىغا كىرىپ كېتىپ ، سۇغا چۆكۈپ كېتىدۇ ، ھەتتا بىرنەچچە يۈتۇم پاسكىنا سۇنى ئىچىۋېلىپ ، تۇنجۇقۇپ قالغىلى تاسلا قالىدۇ ، بەختكە يارىشا بىللە كەلگەن جەڭچى ئۇنى تارتىپ چىقىرىۋالىدۇ ، ئۇ مەزمۇت تۇرۇۋالغاندىن كېيىن ، يەنە بوۋايغا يېقىنلاپ بېرىپ بوۋاينى بىخەتەر جايغا ئاپىرىپ قويىدۇ . قايتاشىدا ئۇ يەنە يېرىمى ئۇرۇلۇپ چۈشكەن ئۆيدىن بىر قىزچاقنى قۇتۇلدۇرۇپ چىقىدۇ ، بۇ چاغدا قىزچاق ئۆيدە قالغان سومكىسىنى ئېلىپ چىقىۋالىمەن دەپ يىغلاپ تۇرۇۋالىدۇ . سومكىدا قىزچاقنىڭ دەرسلىكلىرى ۋە ئۆرلەپ ئوقۇشقا دائىر تەكرارلاش ماتېرىياللىرى بار ئىدى . لى جۇچېك ھېلىقى خەتەرلىك ئۆيگە يەنە بىر قېتىم كىرىپ ، قىزچاقنىڭ سومكىسىنى ئېلىپ ئەمدىلا قايتىپ چىقىشىغا ، ئۆي ئۇرۇلۇپ چۈشىدۇ ، قىزچاقنىڭ ئانىسى لى جۇچېكنىڭ قولىنى مەھكەم سىقىمىنچە نېمە دېيىشىنى بىلەلمەي تۇرۇۋېلا قالىدۇ . شۇنداق قىلىپ ، لى جۇچېك 10 نەچچە سائەت جاپالىق ئېلىشىش ئارقىلىق 20 نەچچە ئاممىنى ھەمدە ئۇلارنىڭ مال - مۈلكىنى قۇنتۇزۇپ چىقىپ ، زىيىنىنى ئازايتىپ ، ئاممىنىڭ يۈكسەك مەدھىيىسىگە نائىل بولىدۇ .

3 . خەتەرلىك پەيتتە نامايەن قىلىنغان ھەقىقىي مېھرىبانلىق

1980 - يىلى 8 - ئاينىڭ 6 - كۈنى كەچتە قوراللىق ساقچى قىسىم ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك ئوتتۇرا ئەترىتىدىكى كادىر - جەڭچىلەر قارىغا ئېتىش مەشىقى قىلىۋاتاتتى ، ئۇشتۇمتۇت بىر يۈرتداش يۈگۈرۈپ كېلىپ : «خەلق قوراللىق كۆچلىرى بۆلۈمىدە بىر بالا قۇدۇققا چۈشۈپ كەتتى !» دەيدۇ . بۇ گەپنى ئاڭلاپ جەڭچىلەر قۇدۇققا قاراپ چاپىدۇ ، بەنجاڭ جاڭ فاڭتىڭ بىرىنچى بولۇپ نەق مەيدانغا يېتىپ كېلىدۇ-دە ، كىيىملىرىنى سېلىشقا ئۈلگۈرمەي ، بالىنى قۇنتۇزۇش ئۈچۈن ئۈچ مېتىردىن ئاشىدىغان قۇدۇققا ئۆزىنى ئاتىدۇ . بۇ چاغدا قاراڭغۇ چۈشكەن بولۇپ ، قۇدۇق ئىچى تېخىمۇ قاراڭغۇ ئىدى ، جاڭ بەنجاڭ چوڭقۇر قۇدۇق ئاستىدا ھاياتىنىڭ خەۋپكە ئۇچرىشىغا قارىماي پۈتۈن كۈچىنى ئىشقا سېلىپ بالىنى سۇدىن تارتىپ چىقىرىدۇ ۋە جەڭچىلەرنىڭ ياردىمىدە بالىنى قۇتۇلدۇرۇۋالىدۇ . جاڭ بەنجاڭنىڭ قەھرىمانلىق ئىشى - ھەرىكىتى ھەر مىللەت ئاممىسىنى چوڭقۇر تەسىرلەندۈرىدۇ .

4 . پاناھسىز قېرى - چۈرىلەر پاناھسىز قالمىدى

ئۇچتۇرپان ناھىيە بازىرىدا بەش ئائىلىلىك پاناھسىز قېرى - چۈرى بار ئىدى . ناھىيىلىك قوراللىق ساقچى ئوتتۇرا ئەترىتىدىكى جەڭچىلەر ئۇلارغا ئۆن - ياغ ئېلىپ بېرىش ، سۇ توشۇپ بېرىش ، ئوتۇن يېرىپ بېرىش ،

ھويلا - ئارامىلىرىنى تازىلاپ بېرىش مەجبۇرىيىتىنى تەشەببۇسكارلىق بىلەن ئۈستىگە ئېلىپ ، ئۇلارنىڭ كېسىلىنى قەرەللىك كۆرۈپ ۋە ئۇلارغا دورا يەتكۈزۈپ بېرىپ ، ئۇلارنىڭ ھالىدىن كۆڭۈل قويۇپ خەۋەر ئالىدۇ . «پولاتتىن پۈتكەن گازارمىدىكى ئەسكەرلەرمۇ ئېقىن سۈدەك ئالمىشىپ تۇرىدۇ» دېگەندەك ئوتتۇرا ئەترەتتىكى جەڭچىلەرمۇ قارارمۇ قارار ، تۇرکۈمۈ تۇرکۈم ئالمىشىپ تۇرىدۇ ، بىراق قېرى - بىراق قېرى - چۈرىلەرنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئېلىش ئىشى ھەرگىز ئۈزۈلۈپ قالمايدۇ ، ھەر قېتىم ھېيىت - بايرام كەلگەندە ، جەڭچىلەر قېرى - چۈرىلەرگە سوۋغا - سالام تەييارلاپ ، ئۇلار بىلەن ھېيىت - بايرامنى بىللە ئوتكۈزۈپ ، ئۇلارنىڭ يالغۇزلۇق ھېس قىلدۇرمايدۇ .

5 . ئوت ئاپىتى رەھىمسىز بولسىمۇ ئادەملەر رەھىمدىل

1994 - يىلى 10 - ئاينىڭ 19 - كۈنى سەھەردە ئۇچتۇرپان ناھىيە توقۇزبۇلاق يولىدىكى ئۇنىۋېرسال پىششىقلاش زاۋۇتىنىڭ ئالدىدىكى بىر ئاشخانىغا ئوت كېتىپ ، شامالنىڭ تەسىرىدە ئوت ئوڭ تەرەپتىكى يۇقۇم مۇداپىئە پونكىتىنىڭ دىئاگنوز بۆلۈمىگە تەھدىت سېلىشقا باشلايدۇ . ناھىيىلىك قوراللىق كۆچلىرى بۆلۈمى قۇنقۇزۇش ھەققىدىكى تېلېفونىنى ئالغاندىن كېيىن ، 16 كوماندىر - جەڭچىنى تەشكىللەپ دەرھال نەق مەيدانغا ئۆتەتىدۇ . بۇ چاغدا ئوت ئىنتايىن كۈچەيگەن بولۇپ ، ئەھۋال ئىنتايىن خەتەرلىك ئىدى . بۆلۈم باشلىقى ژۇ چېڭجى بۇنىڭغا قارىماي قوماندانلىقنى ئۆزى ئۈستىگە ئالىدۇ . سۇ ئېلىش ئەپسىز بولغانلىقى ئۈچۈن ، ھەربىي ئىشلار بۆلۈمچىسىنىڭ مەسلىھەتچىسى ئەركىن باسما قۇدۇقتىن توختىماي سۇ چىقىرىۋەرگەچكە ئالقانلىرى قاپىرىپ قاناپ كېتىدۇ ، بىراق ئۇ غەيرەت قىلىپ سۇ چىقىرىۋېرىدۇ . نەتىجىدە ئىككى سائەت جىددىي ئېلىشىش ئارقىلىق ئوت ئاخىرى ئۆچۈرۈۋېلىنىپ ، دۆلەتكە ۋە خەلق ئاممىسىغا كېلىدىغان زىيان ئازايتىلىدۇ ، قوراللىق كۈچلىرى بۆلۈمىمۇ ئاقسۇ شۆبە ھەربىي رايونى تەرىپىدىن ئومۇمىي ئۇقتۇرۇش ئارقىلىق تەقدىرلىنىدۇ .

6 . پېتەككە مۇجەسسەملەنگەن چوڭقۇر مېھرى - مۇھەببەت

ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك بالىلار باغچىسى «ئىككىنى ھىمايە قىلىش» خىزمىتىنى بىر تۈرلۈك مۇھىم خىزمەت سۈپىتىدە چىڭ تۇتىدۇ ، گەرچە رەھبەرلەر نۆۋەتمۇ نۆۋەت ، قارارمۇ قارار ئالمىشىپ تۇرغان بولسىمۇ ، قىسمىغا ياخشى ئىش ، ئەملىي ئىش قىلىپ بېرىشتەك گۈزەل ئەخلاق - پەزىلەتنى باشتىن - ئاخىر يوقاتمايدۇ .

ناھىيىلىك بالىلار باغچىسىدىكىلەر رەھبەرلەردىن تارتىپ ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە ھەممەيلەن بىرلىكتە ئەملىي ھەرىكىتى ئارقىلىق «ئىككىنى ھىمايە قىلىش» مارشىنى يېزىپ چىقىدۇ . پەرزەنت ئەسكەرلەرگە بولغان مېھرى - مۇھەببىتىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن ، بارلىق ئىشچى - خىزمەتچىلەر رەھبەرلىرىنىڭ باشلامچىلىقىدا 240 يۈەن ئىئانە توپلاپ ، ئۇنىڭ ھەممىسىگە 40 مېتىر پاختا رەخت سېتىۋېلىپ ، ئۇزلىرى قول سېلىپ ئىشلەپ 76 جۈپ پېتەك تىكىپ ، ھەممىسىنى قوراللىق ساقچى قىسىم ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك ئوتتۇرا ئەترىتىدىكى كوماندىر - جەڭچىلەرنىڭ قولىغا يەتكۈزۈپ بېرىدۇ .

بۇ پېتەكلەرگە بالىلار باغچىسىدىكى بارلىق ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ يۈرەك قېنى سىڭگەن ، شۇنداقلا پەرزەنت ئەسكەرلەرگە بولغان چوڭقۇر مېھرى - مۇھەببىتى مۇجەسسەملەنگەن .

7 . بىلىق بىلەن سۈدەك چوڭقۇر ئارمىيە - خەلق مۇھەببىتى

قوراللىق ساقچى قىسىم ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك چېگرا مۇداپىئە چوڭ ئەترىتى مەخسۇس چېگرا باشقۇرۇش ۋە چېگرا رايونىنىڭ ئىجتىمائىي مۇقىملىقىنى قوغداش بىلەن شۇغۇللىنىدىغان قوراللىق كۈچ . ئاساسلىقى سىرتقا تۇتىشىدىغان تاغ ئېغىزلىرى ، چېگرا لىنىيىسىنى باشقۇرۇش ۋە جەمئىيەت ئامانلىقى ئىشلىرىنى

باشقۇرۇش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغان . بۇ ئەترەت قۇرۇلغاندىن بۇيان ، ھۆكۈمەتنى ھمايە قىلىپ ، خەلقنى سۆيۈش ، ساقچى - خەلق ئورتاق بەرپا قىلىش پائالىيەتلىرىنى پائال قانات يايدۇرۇپ ، قوراللىق ساقچى قىسىم ئاپتونوم رايونلۇق چېگرا مۇداپىئە باش ئەترىتى ، ئاقسۇ ۋىلايەتلىك پارتكوم ۋە مەمۇرىي مەھكىمە ، ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك پارتكوم ، خەلق ھۆكۈمىتى ، شۇنداقلا قوراللىق ساقچى قىسىم چېگرا مۇداپىئە تارماق ئەترىتى قاتارلىق تارماقلار تەرىپىدىن كۆپ قېتىم ھۆكۈمەتنى ھمايە قىلىش - خەلقنى سۆيۈشتىكى نەمۇنە ئورۇن بولۇپ باھالاندى .

2000 - يىلى 6 - ئايدا يامانسۇ قىرغىز مىللىي يېزىسى 3 - كەنتىدىكى تۇرغۇنلىك 12 ياشلىق قىزى ئارزۇگۈل بازار ئايلىنىۋاتقاندا يۇتۇپ كېتىدۇ . تۇرغۇن ئەر - خوتۇن ئىككەيلەن دەرھال ساقچىخانىغا بېرىپ مەلۇم قىلىپ ، كوماندىر - جەڭچىلەردىن ئامال قىلىپ قىزىنى تېپىپ بېرىشىنى ئۈتۈندۇ . كوماندىر - جەڭچىلەرنىڭ كۆپ تەرەپلىمە تىرىشىپ ئىزدىنىشى نەتىجىسىدە ، تۇرغۇنلىك قىزى ئارزۇگۈلنىڭ ئادەم بىدىكلىرى تەرىپىدىن خىببىي ئۇلكىسىنىڭ جاڭجياكۇ شەھىرىگە ئالداپ ئېلىپ كېتىلگەنلىكى مەلۇم بولدۇ . شۇنىڭ بىلەن چېگرا مۇداپىئە كوماندىر - جەڭچىلىرى دەرھال جاڭجياكۇ شەھىرىدىكى ساقچىلار بىلەن ئالاقىلىشىدۇ ، خىببىي ئۇلكىسى جاڭجياكۇ شەھىرىدىكى ساقچىلار ئىنچىكە خىزمەت ئىشلەش ئارقىلىق ، ئادەم بىدىكلىرىنىڭ چاڭگىلىدىن ئارزۇگۈلنى قۇتۇلدۇرۇپ چىقىدۇ ھەمدە مەخسۇس ئادەم بەلگىلەپ ئۇنى شىنجاڭغا باردىغان پويىزغا سېلىپ قويىدۇ . بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان تۇرغۇن ئەر - خوتۇن ئىككەيلەن يېرىم يىلدىن بۇيان ئىز - دېرەكسىز يوقاپ كەتكەن قىزىنىڭ ئاخىرى ئۆز قېشىغا قايتىپ كېلىدىغانلىقىدىن قەۋەتلا خۇشال بولسا ، قىزىنى تۇرپانغا بېرىپ كۇتۇۋالىدىغانلىقى ، ئارىلىقىنىڭ 1000 كىلومېتىردىن ئارتۇق كېلىدىغانلىقى ، بۇنىڭ ئۈچۈن 600 يۈەندىن ئارتۇق پول خىراجىتى كېتىدىغانلىقىنى ئويلاپ غەمگە پاتىدۇ . چۈنكى ئۇلار نامرات بولغاچقا ، بۇنچىلىك پۇلنى زادىلا غەملىيەلمەيتتى . بۇ چاغدا يەنىلا ساقچىخانىدىكى كوماندىر- جەڭچىلەر ياردەم قولىنى سۇنۇپ ، 620 يۈەن پۇل ئىئانە قىلىپ ، ئۇلارنى قىزىنىڭ ئالدىغا چىقىشقا يولغا سېلىپ قويىدۇ .

2001 - يىلى 7 - ئاينىڭ 5 - كۈنى يېڭىئاۋات يېزىسىنىڭ 3 - كەنتىگە تارىختىن بۇيان كۆرۈلۈپ باقمىغان پەۋقۇلئاددە زور كەلكۈن كېلىپ ، كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش غول ئۇستىگىنىڭ تۆت يېرىدىن يار ئېلىپ كېتىپ ، يار ئېغىزى 70 مېتىردىن ئېشىپ كېتىدۇ . تۆۋەنكى ئېقىندىكى ئاممىنىڭ ئېتىزلىرى ، ئۆيلىرىنى كەلكۈن بېسىپ كېتىپ ، 40 نەچچە ئامما كەلكۈننىڭ قورشاۋىدا قالىدۇ . شۇ چاغدا ئىككى چېگرا مۇداپىئە ساقچىخانىسىنىڭ بۇ يەردە ئاتلارغا ئوت - چۆپ يۆتكەش ۋەزىپىسىنى ئادا قىلىۋاتقان كوماندىر - جەڭچىلىرى بۇ ئىشتىن خەۋەر تېپىپ ، دەرھال نەق مەيدانغا يېتىپ بارىدۇ-دە بەلدىن ئاشىدىغان كەلكۈن سۈيىگە كىرىپ 10 نەچچە سائەت جاپالىق ئېلىشىش ئارقىلىق ، 30 نەچچە ئاممىنى قۇتۇلدۇرۇپ چىقىپ ، 300 مىڭ يۇەنگە يېقىن زىياننى قايتۇرۇپ كېلىدۇ . بۇ ئىشتىن كېيىن ئاپەتكە ئۇچرىغان ئاممىنىڭ قىيىن ئۆتكەلدىن ئۆتۈۋېلىشىغا ، ئىشلەپچىقىرىشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈۋېلىشىغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن ، چېگرا مۇداپىئە چوڭ ئەترىتى يەنە ئۆزلۈكىدىن 1200 يۈەندىن ئارتۇق پۇل ئىئانە توپلاپ ، 3 - كەنت ئاھالىلەر كومىتېتى ئىشخانىسىغا ئاپىرىپ بېرىدۇ . 3 - كەنت ئاھالىسى بەس - بەستە خەت يېزىپ ، قىسمىدىن بۇ قېتىمقى كەلكۈنگە تاقابىل تۇرۇش جېڭىگە قاتناشقان كوماندىر - جەڭچىلەرنى خىزمەت كۆرسەتتى ، دەپ ئەنگە ئېلىشنى تەلەپ قىلىدۇ .

شۇ يىلى 12 - ئاينىڭ 26 - كۈنى كەچتە يېڭىئارت تاغلىق رايونىدا ئاز كۆرۈلىدىغان زور قار ئاپىتى يۈز بېرىپ ، تاغلىق رايوندىكى چارۋىچىلارنىڭ ئۆيلىرى قاردا بېسىلىپ ئۆرۈلۈپ چۈشىدۇ ، چارۋىلار قار ئاستىدا قالىدۇ ، چارۋىچىلار ئوتۇن ، ئاشلىق ، كىيىم - كېچەككە جىددىي ئېھتىياجلىق بولىدۇ . چېگرا مۇداپىئە

ساقچىخانىسىدىكى كوماندىر - جەڭچىلەر تىزغىچە قاردا يۈرۈپ قار ئاستىدىن 700 نەچچە تۈياق قوينى قۇتقۇزۇپ چىقىدۇ ، چارۋىچىلارنىڭ ئۆيلىرىنى رېمونت قىلىشىپ بېرىدۇ ، دەل ۋاقتىدا ئۇن ، كۆكتات ، ئوتۇن ۋە كىيىم-كېچەك يەتكۈزۈپ بېرىپ ، پارتىيىنىڭ ئىللىقلىقى ۋە پەرزەنت ئەسكەرلەرنىڭ غەمخورلۇقىنى قىينىچىلىقتا قالغان ئاممىغا چوڭقۇر ھېس قىلدۇرىدۇ .

Ⅲ باب

مەنسۇى مەدەنىيەتلىك قۇرۇلۇشى پائالىيەتلىرى

§1 . ئۇچتە ئەلا بولۇش ، بىردىن ئۆگىنىش

1987 - يىلى سوتسىيالىستىك مەنسۇى مەدەنىيەتلىك قۇرۇلۇشىنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن ، بازارلاردا «ئۇچتە ئەلا بولۇش ، بىردىن ئۆگىنىش» (ئەلا مۇلازىمەت ، ئەلا مۇھىت ، ئەلا تەرتىپ بولۇش ، ئىلغار شەخسلەردىن ئۆگىنىش) تىن ئىبارەت مەدەنىي بازار بەرپا قىلىش پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى . 5 - ئاينىڭ 12 - كۈنى «ئۇچتە ئەلا بولۇش ، بىردىن ئۆگىنىش» رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى ، قارىمىقىدا ئىشخانا تەسىس قىلىندى . 5 - ئاينىڭ 18 - كۈنى ناھىيە بويىچە «ئۇچتە ئەلا بولۇش ، بىردىن ئۆگىنىش» سەپەرۋەرلىك يىغىنى ئېچىلىپ ، ئورۇنلاردىن «ئۇچتە ئەلا بولۇش ، بىردىن ئۆگىنىش» نىڭ تەلىپىگە ئاساسەن ، كادىرلار ، ئىشچى-خىزمەتچىلەرنىڭ ئىدىيىسىنى تەرتىپكە سېلىش ، مۇھىتنى كۆكەرتىش تەلەپ قىلىندى . يىغىندىن كېيىن ، ئاممىنىڭ ئىنكاسى بىرقەدەر كۆچلۈك بولغان جەمئىيەت ئامانلىقى ، بازار ، شەھەر قىياپىتى ، تازىلىق ، باھا ، قاتناش قاتارلىق مەسىلىلەرگە قارىتا ، ناھىيىلىك پارتكوم ، خەلق ھۆكۈمىتى ئاز كەم 100 كادىرنى ئاجرىتىپ ئۇچ گۇرۇپپا قىلىپ تەشكىللەپ ، دائىرە ، نۇقتىلار بويىچە ھۆددىگە بېرىپ ، ناھىيىلىك پارتكوم ، خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ بەلگىلىمىسى بويىچە ئومۇمىيۈزلۈك تەرتىپكە سېلىشنى باشلىدى . يەتتە ئاي ئىشلەش ئارقىلىق كوچا ، يوللارنى ئىگىلەپ تىجارەت قىلىش ، يوللار «پاسكىنا ، قالايمىقان ، ناچار» بولۇش ئەھۋاللىرى ئۆنۈملۈك تۈزەلدى . شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا كادىرلار ، ئىشچى - خىزمەتچىلەر پۇل ئىئانە قىلىشقا ، ئەمگەك كۈچى چىقىرىشقا سەپەرۋەر قىلىندى ، 780 مىڭ يۈەن مەبلەغ غەملىنىپ دوستلۇق يولى ، رەستە يولى ، توققۇزبۇلاق يولى رەتلىنىپ ، يېڭى قىياپەتكە كىرگۈزۈلدى . بازار رايونىدا مەخسۇس تۇر بويىچە تۈزەش خىزمىتى ۋە «ئەخلەتلەرنى قاچىلاش ، يوللارنى بوشۇتۇش ، مۇھىتنى گۈزەللەشتۇرۇش» تىن ئىبارەت ئۇچ چوڭ جەڭ پىلانلىق ، نۇقتىلىق ، باسقۇچلۇق ئېلىپ بېرىلدى ، پۈتۈن ناھىيىنىڭ مۇھىتنى تۈزەش خىزمىتىنىڭ سالمىقى ئاشۇرۇلدى ، كۆچلۈك تەدبىر قوللىنىلىپ ، بازار ئىشلىرىنى قانۇن بويىچە باشقۇرۇش كۈچەيتىلدى ، بۇنىڭ بىلەن بازار قىياپىتىدە زور ئۆزگىرىش ھاسىل قىلىندى .

§ 2 . بەش بولۇش ، تۆت گۈزەل ، ئۇچنى قىزغىن سۆيۈش

1983 ـ يىلىدىن باشلاپ ناھىيىدە بەش بولۇش (مەدەنىيەتلىك بولۇش ، ئەدەپلىك بولۇش ، پاكىزە بولۇش ، تەرتىپلىك بولۇش ، ئەخلاقلىق بولۇش) ، تۆت گۈزەل (قەلبى گۈزەل ، سۆزى گۈزەل ، ھەرىكىتى گۈزەل ، مۇھىتى گۈزەل) ، ئۇچنى قىزغىن سۆيۈش (جۇڭگو كومپارتىيەسنى ، ۋەتەننى ، سوتسىيالىزمنى قىزغىن سۆيۈش) پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى . پارتىيە ، ھۆكۈمەت ئورگانلىرى ، كارخانا ـ كەسىپىي ئورۇنلار ، مەكتەپلەر ، ئاممۇۋى تەشكىلاتلار ، شۇ جايدا تۇرۇشلۇق قىسىملارنىڭ ھەممىسى ھەر مىللەت ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنى ، ئاممىنى تەشكىللەپ ، ئەملىيەتكە بىرلەشتۈرۈپ «بەش بولۇش ، تۆت گۈزەل ، ئۇچنى قىزغىن سۆيۈش» پائالىيىتىنى قانات يايدۇرۇشقا دائىر تۈزۈم ۋە تەدبىرلەرنى تۈزۈپ چىقتى ھەمدە مىقدارلاشتۇرۇپ باھالاشنى يولغا قويۇپ ، مەدەنىي ئورۇن ، مەدەنىي يېزا ـ بازار ، مەدەنىي ئالىملەرنى قەرەللىك تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىپ ، مۇۋاپىق ۋاقىتتا تەقدىرلەپ نام بېرىپ تۇردى . شۇ يىلى بازار ، يېزىلاردىكى ئورۇنلار ئۆز ئورنىنىڭ ئامانلىق باشقۇرۇش ، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر تەربىيىسى ، ئائىلە تاۋابئات ـ پەرزەنت تەربىيىسى ، كۆكەرتىپ گۈزەللەشتۈرۈش ، مۇھىت تازىلىقى قاتارلىق ئىشلىرىدا «بەشنى ھۆددىگە بېرىش» نى يولغا قويدى . «ئىش ئورنىدا چېنىقتۇرۇش» ، مەدەنىي سۆزلەش ، كىتاب ئوقۇش ، نۆتۈق سۆزلەش ، زېھىن سىناش مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈش ۋە ھەرخىل كۆڭۈل ئېچىش ، تەنتەربىيە پائالىيەتلىرىنى كەڭ قانات يايدۇرۇش ئارقىلىق ، كىشىلەرنىڭ ئەخلاق قارىشى ، مۇلازىمەت قارىشى ، مەدەنىيلىك قارىشى ئۆستۈرۈلدى ، مەدەنىيلىك مۇھىت يارىتىش كەيپىياتى كۈنسايىن قويۇقلاشتۇرۇلدى . تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىش ئارقىلىق سودا ـ سانائەت بانكىسى ، پوچتا ـ تېلېگراف ئىدارىسى ، 1 ـ ، 2 ـ ئوتتۇرا مەكتەپ ، باج ئىدارىسى قاتارلىق ئورۇنلارغا ۋە 10 مىڭ 482 ئائىلىگە تۇنجى تۈركۈمدە مەدەنىي ئورۇن ، مەدەنىي ئائىلە دەپ نام بېرىلدى . 1985 ـ يىلى قانۇن ـ ئىنتىزامغا رىئايە قىلىشتىكى شەرەپلىك ئائىلىدىن 284 ى ، بەشتە ياخشى ئائىلىدىن 8276 سى باھالاپ چىقىلدى . ناھىيىلىك 3 ـ باشلانغۇچ مەكتەپ 5 ـ يىللىق 2 ـ سىنىپ مەنىۋى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشى داۋامىدا ئۇرۇمچى شەھەرلىك شۆبە ھەربىي رايونىنىڭ تەقدىرلىشىگە ئېرىشتى . 1986 ـ يىلى ناھىيىلىك پارتكوم مەنىۋى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشىنى يەنمۇ كۈچەيتىش ئۈچۈن ، «بەش بولۇش ، تۆت گۈزەل ، ئۇچنى قىزغىن سۆيۈش» ئىشخانىسى قۇردى . 1987 ـ يىلىدىن كېيىن ئورۇنلارنىڭ رەھبەرلىرىنىڭ ئەھمىيەت بېرىشى ۋە ھەر مىللەت كادىرلار ، ئاممىنىڭ پائال قاتنىشىشى بىلەن باھالاش پائالىيەتلىرى كەڭ ، چوڭقۇر قانات يايدۇرۇلۇپ ، بازارلارنىڭ قىياپىتى زور دەرىجىدە ئۆزگەرتىلدى .

90 ـ يىللاردىن كېيىن ئىدىيە ـ ئەخلاق تەربىيىسى ئومۇميۈزلۈك كۈچەيتىلىپ ، پۈقرالارنىڭ ئومۇمىي ساپاسى ئۆستۈرۈلدى . ناھىيە دائىرىسىدە يۈزتۇرانە تەربىيە ئاساس قىلىنىپ ، «ئەخلاقلىق ، ئەدەپلىك بولۇش ، تەرتىپكە رىئايە قىلىش ، مەدەنىي ئۇچتۇرپانلىقلاردىن بولۇش» پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى ، ناھىيىلىك مەنىۋى مەدەنىيلىك كومىتېتى بىرتۈتاش تەييارلاپ باستۇرغان «بازار پۈقرالىرى قوللانمىسى» ، «بازار پۈقرالىرى مەدەنىيلىك ئەھدىنامىسى» ۋە «سوتسىيالىستىك ئەخلاق ۋە مەدەنىي ھەرىكەت قائىدىسى» قاتارلىق كىتاب ـ ژۇرناللار ھەر بىر پۈقراغىچە تارقىتىپ بېرىلىپ ، ئەھدىنامىلەر ئىشخانا ۋە ئاممىۋى سورۇنلارغىچە ئېسىلدى . «پارتىيە ، ھۆكۈمەت ئورگانلىرىدا ئىشلىتىلىدىغان 50 جۈملە ئىلمىي سۆز» ۋە «قىلىشقا بولمايدىغان 50 جۈملە» تارقىتىپ بېرىلدى ، پارتىيىلىك رەھبىرىي كادىرلار ئىككىدە باشلامچى بولۇش پائالىيىتى ، «مىليون ئائىلە مەدەنىيەتسىز ھەرىكەتلەر بىلەن خوشلىشىش» ، «مەدەنىيلىككە ئەھمىيەت بېرىش ، يېڭى ئىستىل تىكلەش» » بويىچە نەمۇنىچىلاردىن بولۇش قۇرۇلۇشى پائالىيەتلىرى قانات يايدۇرۇلدى . بازارلاردا ئاساسلىقى

«ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك ، ۋىلايەت دەرىجىلىك ۋە ناھىيە دەرىجىلىك مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەرەققىياتىدىكى نەمۇنە ئورۇن بەرپا قىلىش» پائالىيىتى ؛ دېھقانچىلىق ، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا نامراتلىقتىن قۇتۇلۇپ بېيىپ ، ھاللىق سەۋىيىگە يۈرۈش قىلىش ئەمەلىيىتىگە بىرلەشتۈرۈلۈپ ، «ئون يۈلتۈزلۇق مەدەنىي ئائىلە بەرپا قىلىش» پائالىيىتى زور كۈچ بىلەن قانات يايدۇرۇلدى . بۇ پائالىيەتلەر مول ئۇنۇم بېرىپ ، ناھىيىنىڭ «مەدەنىي ئورۇن» ، «مەدەنىي يېزا - بازار» بەرپا قىلىش خىزمىتىنى كۈچلۈك ئىلگىرى سۈردى .

3 § . باشقا پائالىيەتلەر

مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ قۇرۇلۇشىنىڭ تۈپ ۋەزىپىسى سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنىڭ ئېھتىياجىغا ئۇيغۇنلىشىپ ، مەدەنىيەتلىك ، ئەخلاقلىق ، ئىنتىزمچان ، غايىلىك يېڭى كىشىلەرنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈشتىن ئىبارەت ، ناھىيىلىك پارتكوم ، خەلق ھۆكۈمىتى ۋەتەپەررۇرلىك ، كوللېكتىۋىزم ، ئىجتىمائىي ئومۇمىي ئەخلاق ۋە كەسىپ ئەخلاقى تەربىيىسىنى ئەستايىدىل چىڭ تۇتۇپ ، توغرا كىشىلىك تۇرمۇش قارىشى ۋە قىممەت قارىشىنى پائال تەشەببۇس قىلىپ ، «ئىش ئورنىدا لېپي فېڭدىن ئۆگىنىش ، كەسىپتە يېڭى ئىستىل تىكلەش» ، «ياش پىدائىيلار» ، «ماۋ زېدۇڭ تۇغۇلغانلىقىنىڭ 100 يىللىقىنى خاتىرىلەش» ، «لېپي فېڭدىن ئۆگىنىپ كۆسەن مەدەنىيەت ، سەنئەت بايرىمىنى كۆتۈۋېلىش ، مەدەنىي ئۇچتۇرپانلىقلاردىن بولۇش» ۋە «200 كۈنلۈك ئەلالىقنى تالىشىش مۇسابىقىسى» ، «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغانلىقىنىڭ 80 يىللىقىنى خاتىرىلەش» ، «100 كۈنلۈك تەشۋىقات ۋە مەدەنىيەتنى يېزىلارغا يۈزلەندۈرۈش» ، «100 مەكتەپتە ئويۇن قويۇش ، مىڭ ئادەم نۇتۇق سۆزلەش ، 10 مىڭ ئادەم قاتنىشىش» ، «ئۇچ ئۆزلاد داھىلار ھەر مىللەت خەلقى بىلەن بىللە» ناملىق سۈرەتلەرنى سۇۋغا قىلىش ۋە چاپلاش ، شۇ خۇڭگاڭ ، كۈڭ فەنسېن ، ۋۇ دېڭيۈن ، كېرىم غوجا قاتارلىق ئىلغار ، نەمۇنە شەخسلەردىن ئۆگىنىش پائالىيەتلىرىنى قانات يايدۇرۇپ ، ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ئىش كۆرۈش ، جاپا - مۇشەققەتكە چىداپ كۆرەش قىلىش ، باشقىلارغا ياردەم بېرىشنى خۇشاللىق دەپ بىلىش ، خالىس تۆھپە قوشۇش روھىنى يېڭى ۋەزىيەتتە تېخىمۇ ئەۋج ئالدۇرۇپ ئۇلغايتتى . بازار - يېزىلاردىكى ھەر مىللەت كادىرلار ، ئامما ئاق قان كېسىلىگە گىرىپتار بولغان ئوقۇغۇچى ۋېي جېندۇڭ ، پەرىدەنىڭ ھاياتىنى قۇتقۇزۇپ قېلىش ئۈچۈن بەس - بەسته 100 مىڭ يۈەن ئىئانە قىلدى ؛ «باھار غۇنچىلىرى پىلانىغا مېھرى-شەپقەت يەتكۈزۈش» پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلۇپ ، 2000 دىن ئارتۇق ئوقۇشسىز قالغان ئۆسمۈر مەكتەپ قوينىغا قايتۇرۇپ كېلىندى ؛ ھەر مىللەت كادىرلار ، ئىشچى - خىزمەتچىلەر ماددىي بۇيۇم ، پۇل ئىئانە قىلىپ ، خالىسانە ئەمگەك قىلىپ يۇرت - ماكانىنى گۈزەللەشتۈرۈپ ، كەڭ كۆلەمده بازار يول قۇرۇلۇشى ئېلىپ باردى ؛ نامراتلارغا يار - يۆلەك بولۇش بويىچە ئىستېھكامغا ھۇجۇم قىلىش داۋامىدا پۇل ئىئانە قىلىپ ئوقۇشقا ياردەم قىلىپ ، مەدەنىيەت ئۆيى قۇرۇپ ، نامرات ئائىلىلەرگە ئۆي سالدۇرۇپ بېرىپ ، «بىر تەرەپ قىلىنچىلىققا يولۇقسا كۆپ تەرەپ ياردەم بېرىش» تەك سوتسىيالىستىك يېڭى پەزىلەتنى ۋە مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى قېرىنداشلىق مېھرى - مۇھەببەتنى تولۇق نامايان قىلدى .

تارىخىي ۋە ھەر تەرەپلىمە سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ، ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى نىسبەتەن ئارقىدا قالغان بولسىمۇ ، ناھىيىلىك پارتكوم ، خەلق ھۆكۈمىتى نامراتلىقتىن قۇتۇلۇپ بېيىش ، خەلقنى بەخت يارىتىشنى ئۆزلىرىنىڭ بۇرچى دەپ بىلىپ ، ھەر مىللەت كادىرلار ، ئاممىنىڭ ئىدىيىسىنى ھەرىكەتكە كەلتۈرۈش خىزمىتىنى ئەستايىدىل ياخشى ئىشلەپ ، ئىقتىسادىي جەھەتته نامرات بولسىمۇ ، مەنىۋى جەھەتتىن گادايلىشىپ كەتمەسلىك ، كەمبەغەل بولسىمۇ ئىرادىنى يوقاتماسلىقنى تەكىتلەپ ، يېزا ، كەنت كادىرلىرى ۋە دېھقان ،

چارۋىچىلارنىڭ ئۆز كۆچىگە تايىنىپ ئىش كۆرۈش ، جاسارەت بىلەن تىرىشىپ ئىشلەش ، ۋىلايەتتىكى قېرىنداش ناھىيىلەر بىلەن تەڭ ھاللىق سەۋىيىگە قەدەم قويۇش ئېڭى تۇرغۇزۇشىغا ، «كۆتۈپ تۇرۇش ، تەلەپ قىلىش ، يۆلىنىۋېلىش» ئىدىيىسىنى تۈگىتىشى ، ئۆزى بىلەن ئوخشاش ھالەتتىكىلەرگىلا سېلىشتۇرۇپ قانائەتلىنىش ، ھازىرقى ھالىتىگە شۈكرى ـ قانائەت قىلىشتەك قاتمال ، بىكىنمە ئائىنى يوقىتىشقا ، يېزا ، كەنت كادىرلىرىنىڭ شۇنداقلا دېھقان ، چارۋىچىلارنىڭ تىرىشىپ قوغلاپ يېتىشۈېلىشتەك تەخىرسىزلىك تۈيغۇسى ۋە تارىخىي بۇرچ تۈيغۇسى ، ئالدىن كۆرۈش ئېڭى تۇرغۇزۇشىغا ، شارائىت ناچار ، ھەرقانچە تىرىشقان بىلەنمۇ قىيابەتتىسى ئۆزگەرتكىلى بولمايدۇ ، دەپ قارايدىغان ئۈمىدسىزلىك ، چۈشكۈنلۈك كەيپىياتىنى تۈگىتىشكە ياردەم بېرىشى ، دېھقانلارنى پەن ـ تېخنىكا بىلىملىرىنى ئۆگىنىشكە پائال يېتەكلەپ ، يۇقىرى ھوسۇللۇق ئۇلگىلىك ئۆستۇرۇش تېخنىكىسىنى كېڭەيتىپ ، ئىشلەپچىقىرىش سېلىنمىسىنى كۆپەيتىشى ، ئۇلارنى نامراتلىق ، قالاقلىقنىڭ ئاسارىتىدىن تىرىشىپ قوتۇلدۇرۇپ ، يېزا ئىگىلىكىنى ياخشى تەرەققىي قىلىش ئىزىغا سېلىشى ئارقىسىدا يېزا ئىگىلىك ئۇنۇمى ئۆزلۈكسىز ئاشۇرۇلدى ، خەلقنىڭ تۇرمۇشى ئۆزلۈكسىز ياخشىلاندى ، ئىجتىمائىي ، سىياسىي ۋەزىيەت مۇقىم بولدى ، ھەر مىللەت خەلق ئاممىسى خاتىرجەم تىرىكچىلىك قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىندى .

ئوتتۇزىنچى قىسىم

شەخسلەر

ئوتتۇزىنچى قىسىم

شەخسلەر

I باب

شەخسلەرنىڭ تەرجىمھالى

رەخمىتۇللا

رەخمىتۇللا (~ 1765) ئۇچتۇرپانلىق ، 4 ـ دەرىجىلىك بەگ ئەسمىتۇللانىڭ ئوغلى ، ئۇچتۇرپان ئۇيغۇر خەلق قوزغىلىڭىنىڭ رەھبىرى .

چىڭ سۇلالىسىنىڭ چيەنلۇڭ 30 ـ يىلى (1765 ـ يىلى) رەخمىتۇللا ئۇچتۇرپان خان ئامبىلى سۇچېڭ بىلەن ھاكىمبەگ ئابدۇللانىڭ بۇيرۇقى بويىچە 240 ئادەم بىلەن ئىچكىرىگە جىگدە كۆچىتى ئاپىرىشقا ماڭغان . ھاشارغا ، قاقتى ـ سوقتى قىلىش ۋە بوزەك قىلىشقا قارشى تۇرۇش ئۈچۈن 2 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى كېچىدە قول ئاستىدىكىلەرنى باشلاپ خان ئامبال يامۇلى ئالدىغا بېرىپ ئوت قويۇپ ، ئۆيلەرنى بۇزۇپ ، قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ ، سۇچېڭنى ئۆلتۈرۈپلىشقا مەجبۇر قىلىپ ، ئابدۇللانى تۇتۇۋالغان . ئاقسۇ خان ئامبىلى بىيەن تاخەي ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپ لەشكەر تارتىپ بېرىپ ، قوزغىلاڭچىلارنى ھەدەپ توپقا تۇتقان ، ئۇچتۇرپان ئۇيغۇرلىرى پۈتكۈل بازار بويىچە قاتتىق قارشىلىق كۆرسىتىپ ، رەخمىتۇللانى ھاكىمبەگلىككە كۆتۈرگەن . 5 ـ ئايدا رەخمىتۇللاغا ئوق تېگىپ قۇربان بولغان .

ئەسمىتۇللا

ئەسمىتۇللا (~ 1765) ئۇچتۇرپان ئۇيغۇر خەلق قوزغىلىڭى رەھبەرلىرىنىڭ بىرى . ئۇچتۇرپاننىڭ 4ـ دەرىجىلىك بېگى ، رەخمىتۇللابەگنىڭ دادىسى . ئۇچتۇرپان ھاكىمبېگى ئابدۇللا خىيانەت قىلىپ ، خان ئامبال سۇچېڭ ئەيىش ـ ئىشرەتكە بېرىلگەنلىكى ئۈچۈن ، ئۇلارنىڭ زۇلۇم ۋە ئېزىشىگە چىدىمىغان ئۇچتۇرپان خەلقى قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن .

چيەنلۇڭ 30 ـ يىلى (1765 ـ يىلى) رەخمىتۇللا خەلقنى باشلاپ قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن . ئەسمىتۇللا

ئاستىرتتىن ئوغلىغا ياردەم بېرىپ ، خان ئامبال سۇ چېڭنىڭ يامۇلى ۋە ئابدۇللانىڭ ئۆيىگە ھۇجۇم قىلغان . ئابدۇللا قولغا چۈشۈپ ، سۇچېڭ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغان . قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى ئۇچتۇرپان ناھىيە بازىرىنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن ، رەخمىتۇللا قوزغىلاڭچى ئامما تەرىپىدىن ھاكىمبەگلىككە كۆرسىتىلگەن . شۇنىڭدىن كېيىن ئەسمىتۇللا ئوغلىغا ھەمكارلىشىپ قوزغىلاڭچىلارنى باشلاپ ، قوزغىلاڭچىلارنى «تازىلاش»قا كەلگەن ئاقسۇ خان ئامبىلى بيەن تاخەي ، كۇچا خان ئامبىلى ئېباۋ ، قەشقەر مەسلىھەتچى ئامبىلى ناشىتۇڭ ، ئىلى جياڭجۇنى مىڭ رۇي ، چيەنلۇڭ خاننىڭ ئالاھىدە مۇپەتتىشى ئاگۈيلەرنىڭ قوشۇنلىرىنى كەينى ـ كەينىدىن مەغلۇب قىلغان . 5 ـ ئايدا رەخمىتۇللاغا ئوق تېگىپ قۇربان بولغاندىن كېيىن ، ئۇ ھاكىمبەگ بولۇپ ، قوزغىلاڭچى ئاممىغا داۋاملىق رەھبەرلىك قىلغان ھەمدە چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىغا زەربە بەرگەن . 8 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنىگە كەلگەندە سابىق شاڭ بېگى (سودىگەرلەر ئاقساقىلى) ساۋۇت ، شىرىپ قاتارلىق خائىنلار سۇيىقەست قىلىپ ئۇنى باغلاپ ، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىغا تاپشۇرۇپ بەرگەن . ئۇچتۇرپان قوزغىلىڭى شۇنىڭ بىلەن مەغلۇب بولغان ، ئەسمىتۇللامۇ چىڭ قوشۇنى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن .

گاداي مۇھەممەت

گاداي مۇھەممەت (~ 1775) قاراتاغلىقلار مەزھىپىگە تەۋە ئۇچتۇرپانلىق ئاقسۆڭەك بولۇپ ، ئەسلىدە باينىڭ بېگى ئىدى .

چيەنلۇڭ 20 ـ يىلى (1755 ـ يىلى) چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى جۇڭغارلارنى تىنچىتقاندىن كېيىن ، ئاق تاغلىق خوجىلاردىن بولغان چوڭ خوجا بۇرھانىدىننى ئۇيغۇرلارنى ئەل بولۇشقا دالالەت قىلىش ئۈچۈن جەنۇبىي شىنجاڭغا قايتۇرغان . گاداي مۇھەممەت چوڭ خوجىنىڭ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋېتىشىدىن قورقۇپ ، ئىلىدىكى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى بارگاھىغا قېچىپ بېرىۋالغان ، ئۇ باشتا چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىغا ئەگىشىپ جۇڭغار قەبىلىسىدىن بولغان ئامۇرسانانى جازالاش ئۇرۇشىغا ، كېيىن يەنە چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ چوڭ خوجا بۇرھانىدىن ۋە كىچىك خوجا خوجا جاھانلارنى جازالاش ئۇرۇشلىرىغا قاتنىشىپ ، كۆپ قېتىم تۆھپە كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن بەگلىك مەرتىۋىسىگە ئېرىشكەن . كېيىن قەشقەرگە ھاكىمبەگ بولۇپ ، تەشەببۇسكارلىق بىلەن ئاشلىق ئامبىرى سالدۇرۇپ ، نامراتلارنى قۇتقۇزغان ، سۇچىلىق قۇرۇلۇشى قىلىپ ، ئىشلەپچىقىرىشنى تەرەققىي قىلدۇرغان .

سالى

سالى (~ 1775) ئۇچتۇرپانلىق ئۇيغۇر ، باشتا ھاكىمبەگ خوجىسنىڭ قول ئاستىدىكى كىشى ئىدى . چىڭ سۇلالىسىنىڭ چيەنلۇڭ 20 ـ يىلى (1755 ـ يىلى)ئۇ خوجىسنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن ، جۇڭغارلارنىڭ باشلىقى داۋاچى ۋە ئوغلىنى بۆكتۈرمە قويۇپ تۇتۇپ ، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىغا ئۆتكۈزۈپ بەرگەن . چيەنلۇڭ 23 ـ يىلى (1758 ـ يىلى) خوجىس چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە بەيئەت قىلغاندىن كېيىن ، ئۇ بۇرھانىدىن ۋە خوجا جاھان توپىلاڭلىرىنى تىنچىتىشقا قاتناشقان . 1759 ـ يىلى يەركەننىڭ خەزىنىچى بەگلىكىگە تەيىنلەنگەن . چيەنلۇڭ 25 ـ يىلى (1760 ـ يىلى) بېيجىڭغا خانغا سالامغا بارغان . چيەنلۇڭ 27 ـ يىلى

(1762 ـ يىلى) يارلىققا بىنائەن ئىككى قېتىم بەدەخشانغا بېرىپ ، بەدەخشان ـ بولور ماجىراسىنى بىر تەرەپ قىلغان . كۆرسەتكەن تۆھپىلىرى ئۈچۈن ئۇنىڭغا 3 ـ دەرىجىلىك تۇتۇقبەگلىك مەرتىۋىسى ئىنئام قىلىنغان ھەمدە ئاقسۇنىڭ 4 ـ دەرىجىلىك ئىشىكئاغا بەگلىكىگە تەيىنلەنگەن . چىڭ سۇلالىسىنىڭ چيەنلۇڭ 30 ـ يىلى (1765 ـ يىلى) ئۇچتۇرپان قوزغىلىڭىنى باستۇرۇشقا قاتناشقان . ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن ئوغلى قاسىم ئۇنىڭ مەرتىۋىسىگە ۋارىسلىق قىلغان .

خوجىس

خوجىس (1710 ~ 1781) ئۇچتۇرپان ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئاقساقىلى بولۇپ ، ئاق تاغلىق خوجىلارغا تەۋە تۇرپانلىق ئاقسۆڭەك ئىدى . چىڭ سۇلالىسىنىڭ كاڭشى 59 ـ يىلى (1720 ـ يىلى) چىڭ سۇلالىسى لەشكەرلىرى تۇرپانغا كىرىپ لۇكچۇننى ئىشغال قىلىدۇ . خوجىسنىڭ دادىسى ئاسى خوجا جۇڭغارلارنىڭ ئارىسىغا قېچىپ كېتىدۇ . كېيىن چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى چېكىنگەندە ئاسى خوجا لۇكچۇنگە قايتىپ كېلىدۇ ۋە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە بەيئەت قىلغان ئىمىن خوجىنىڭ ئىككى ئىنىسى تەرىپىدىن ئۆلتۈرىلىدۇ . تۇرپانلىق ئۇيغۇرلار قاراشەھەرگە كۆچۈرىلىدۇ ، كېيىن يەنە ئۇچتۇرپانغا كۆچۈرىلىدۇ .

ئاسى خوجا ئۆلگەندىن كېيىن خوجىس جۇڭغارلارنىڭ ئاقساقىلى سىۋان ئارابدان تەرىپىدىن ئۇچتۇرپاننىڭ ھاكىمبەگلىكىگە تەيىنلىنىدۇ .

چيەنلۇڭ 20 ـ يىلى (1755 ـ يىلى) جۇڭغارلارنىڭ ئاقساقىلى داۋاچى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى قوغلاپ زەربە بەرگەچكە ئىلىدىن ئۇچتۇرپانغا قېچىپ كېلىدۇ . خوجىس چىڭ سۇلالىسىنىڭ يارلىقىغا بىنائەن داۋاچى باشلىق 70 نەچچە ئادەمنى بۆكتۈرمە قويۇپ تۇتۇپ ، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ . كېيىن ئاق تاغلىقلاردىن بولغان چوڭ خوجا بۇرھانىدىننى يارلىققا بىنائەن ئىلىغا ئاپىرىپ قويىدۇ ۋە ئۇنىڭ بىلەن مۇناسىۋەت ئورنىتىدۇ . چوڭ خوجا بىلەن كىچىك خوجا خوجا جاھان چىڭ سۇلالىسىگە ئاسىيلىق قىلىپ توپىلاڭ كۆتۈرگەندىن كېيىن خوجىسنىڭ ئىرادىسىدە بىر مەزگىل تەۋرىنىش بولىدۇ . چىڭ سۇلالىسى چوڭ ـ كىچىك خوجىلارغا جازا يۈرۈشى قىلىدۇ ، چوڭ ـ كىچىك خوجىلار مەغلۇب بولۇپ ئۇچتۇرپانغا چېكىنگەندە خوجىس قوۋۇقنى ئېتىۋېلىپ ، ئۇلارنى شەھەرگە كىرگۈزمەي ، يەنە بىر قېتىم چىڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلىدۇ ھەمدە چوڭ ـ كىچىك خوجىلارنى تۇتۇشقا ئۇرۇنۇپ مۇۋەپپەقىيەت قازىنالمايدۇ . يارلىققا بىنائەن خوتەندىن ئۇچتۇرپانغا ياردەمگە كەلگەن ھادى كىچىك خوجىنى چېكىندۈرىدۇ . خوجىس ھادىنىڭ قوشۇنى بىلەن بىللە چوڭ ـ كىچىك خوجىلارغا قوغلاپ زەربە بېرىپ ، پامىردىكى خەتەرلىك ئۆتكەل يېشىلكۆلگىچە قوغلاپ بارىدۇ . كىچىك خوجا قول ئاستىدىكىلەر بىلەن خەتەرلىك تاغ ئارىسىغا ئورۇنلىشىپ قارشىلىق كۆرسىتىدۇ . خوجىس بىلەن ھادى ئۇلارنى ئەل بولۇشقا چاقىرىدۇ ، شۇ چاغدا بىر تۇمەندىن ئارتۇق ئۇيغۇر تاغدىن چۈشۈپ تەسلىم بولىدۇ . كىچىك خوجىنىڭ قوشۇنى تەل ـ تۆكۈس تارمار بولىدۇ . شۇنىڭدىن كېيىن خوجىسقا دورو بېلى ۋە ئىنانچىخانلىق مەرتىۋىسى بېرىلىدۇ . چيەنلۇڭ خان ئۇنىڭ چىڭ سۇلالىسى سانغۇنى جاۋخۇي بىلەن بىللە ئاستانىغا كېلىپ ئۆزى بىلەن كۆرۈشىشىگە يارلىق قىلىدۇ . خوجىسنى ئاستانىدا ئېلىپ قېلىپ ئاق تۇغلۇق موڭغۇل قوشۇنىغا تەۋە قىلىدۇ . ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى مۇزەپپەر باشتا ئۇچتۇرپانغا ھاكىمبەگ بولىدۇ ، كېيىن دادىسى بىلەن ئاستانىگە كۆچۈپ بارغاندىن كېيىن ، جىنايەت ئۆتكۈزۈپ قويغانلىقى سەۋەبلىك مەنسىپى 1 ـ دەرىجىلىك ياساۋۇللۇققا ئۆزگەرتىلىدۇ . كىچىك ئوغلى خۇدابەردى ئىچكى ئىشلار ۋەزىرلىكىدە ئەمەل بېرىلگەچكە ، ئاتىسىغا ئەگىشىپ

بەيجىڭغا بېرىپ ئولتۇراقلىشىپ قالىدۇ .

چىەنلۇك 46 ـ يىلى (1781 ـ يىلى) خوجىس ئۆلىدۇ ، ئۇنىڭ 4 ـ ئوغلى قادىر دادىسىنىڭ ئىنانچىخان دەرىجىلىك دورو بىلى مەرتىۋىسىگە ۋارىسلىق قىلىدۇ . چىەنلۇك 48 ـ يىلى (1783 ـ يىلى) قادىرنىڭ مەرتىۋىسى تۆۋەنلىتىلىپ بەگلىككە چۈشۈرىلىدۇ .

سېيتىۋالدى

سېيتىۋالدى (~ 1788) ئۇچتۇرپانلىق ئۇيغۇر ئاقسۆڭەك ، قاراتاغلىق خوجىلار ھۆكۈمران گۇرۇھىدىن ، بابىغا ھاكىمبەگ بولغان ، چوڭ ـ كىچىك خوجىلار توپلىڭىنى تىنچىتىشتا خىزمەت كۆرسەتكەن .

چىەنلۇك 20 ـ يىلى (1755 ـ يىلى)چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى جۇڭغارلارنى تىنچىتقاندا ، ئاق تاغلىق خوجىلاردىن بولغان چوڭ خوجا بۇرھانىددىننى تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى ئۇيغۇرلارنى ئەل بولۇشقا دالالەت قىلىشقا ئەۋەتكەن . سېيتىۋالدى چوڭ خوجىنىڭ ئۆزىنى ئۆلتۈرىۋېتىشىدىن قورقۇپ ، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ ئىلىدىكى بارگاھىغا قېچىپ بېرىۋالغان ، شۇ چاغدا ئۇ جەنۇبىي شىنجاڭغا چوڭ ـ كىچىك خوجىلارنى ئەل بولۇشقا دالالەت قىلىشقا ئەۋەتىلىپ ئىز-دېرەكسىز يوقاپ كەتكەن ياكى تۇتۇق ئامىنداۋۇنىڭ دېرىكىنى ئېلىشقا ئەۋەتىلگەن . كېيىن ئۇ بارىكۆلگە بارغان ، ئۇنىڭغا 4 ـ دەرىجىلىك مەرتىۋە ۋە توز پېيى ئوتۇغاتى ئىنئام قىلىنغان . چىەنلۇك 22 ـ يىلى (1757 ـ يىلى)ئامۇرسانانى ، كېيىنكى يىلى بۇرھانىدىن ، خوجا جاھانلارنى بويسۇندۇرۇش ئۈرۈشلىرىغا قاتنىشىپ ، 3 ـ دەرىجىلىك ئاغلاقچىلىق مەنسىپى ئىنئام قىلىنغان . چىەنلۇك 24 ـ يىلى (1759 ـ يىلى) يېڭسارداۋ تۇرۇشلۇق لەشكەرلەرگە ھەربىي ئاشلىق يەتكۈزۈپ بەرگەنلىكى ئۈچۈن ھاكىمبەگلىك مەنسىپى بېرىلگەن . چىەنلۇك 25 ـ يىلى (1760 ـ يىلى) ئاقسۇنىڭ ھاكىمبەگلىكىگە تەينىلەنگەن ، رەخمىتۇللا توپلىڭىنى تىنچىتقانلىقى ئۈچۈن تەرتىپ ساقلىغۇچى ۋەزىرلىك مەنسىپى بېرىلىپ ، 2 ـ دەرىجىلىك ئۈچلۇق قالپاق ئوتۇغاتى ئىنئام قىلىنغان . چىەنلۇك 29 ـ يىلى (1764 ـ يىلى)بەيجىڭغا خانغا سالامغا بارغاندا ، ھەمدەمبەگلىك مەرتىۋىسى بېرىلگەن . چىەنلۇك 32 ـ يىلى (1767 ـ يىلى) ئۇچتۇرپان يېڭى قەلئەسى بولغان يۈڭنىڭ قەلئەسىنى نازارەت قىلىپ ياساتقانلىقى ئۈچۈن قوش كۆزلۈك توز پېيى ئوتۇغاتى ئىنئام قىلىنغان . چىەنلۇك 35 ـ يىلى (1770 ـ يىلى) يەنە بىر قېتىم خانغا سالامغا بارغاندا چىەنچىڭ قوۋۇقىدىن پىيادە مېڭىپ كىرىشكە ئىجازەت بېرىلگەن . چىەنلۇك 40 ـ يىلى (1775 ـ يىلى) قەشقەرگە ھاكىمبەگ بولغان . چىەنلۇك 43 ـ يىلى (1778 ـ يىلى) يەركەنتنىڭ ھاكىمبەگلىكىگە يۆتكەلگەن . چىەنلۇك 53 ـ يىلى (1788 ـ يىلى) ئۆلگەن .

ئابدۇللا

ئابدۇللانىڭ تۇغۇلغان ، ئۆلگەن ۋاقتى ئېنىق ئەمەس ، قومۇللۇق ئۇيغۇر ئىمىن بەيسى بەگنىڭ 2 ـ ئوغلى .

چىەنلۇك 25 ـ يىلى (1760 ـ يىلى)ئۇچتۇرپاننىڭ 3 ـ دەرىجىلىك ھاكىمبەگلىكىگە تەينىلەنگەن . ئەمەل تۇتقان مەزگىلدە زورلۇق ـ زومبۇلۇق قىلىپ قىلمىغان ئەسكىلىكى قالمىغان . چىەنلۇك 30 ـ يىلى (1765ـ يىلى) ئاقسۇ-تتە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كۆچلۈك قارشىلىقىنى پەيدا قىلغان ، بۇ تارىختا «ئۇچتۇرپان ئۆزگىرىشى» (جىگدە يېغىلىقى) دەپ ئاتالغان . كېيىن ئۇ قوزغىلاڭچىلارغا ئەسىرگە چۈشكەندە ، ئۆلۈمدىن خالاس قىلىنىپ ، قىزى قوزغىلاڭچىلارنىڭ رەھبىرى رەخمىتۇللاغا ياتلىق قىلىنغان ، قوزغىلاڭ باستۇرۇلغاندىن كېيىن قومۇلغا قايتىپ كەتكەن .

ئاقبەگ

ئاقبەگ (~ 1804) ئۇچتۇرپانلىق ئۇيغۇر ، ھەمدەمبەگ سېتىۋالدىنىڭ ئىنىسى . باشتا جۇڭغار ھۆكۈمرانلىرى ئۇنى مەجبۇرىي ئىلىغا كۆچۈرۈپ ئۆزلىرى ئۈچۈن تېرىقچىلىق قىلغۇزغان .

چيەنلۇڭ 20 ـ يىلى (1755 ـ يىلى)چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى غەربتىكى جۇڭغارلارغا يۇرۇش قىلىپ بورتالاغا يېتىپ كەلگەندە ، ئۇ ئاكىسى بىلەن بىللە چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىدىن پاناھلىق تىلىگەن . چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىغا ئەگىشىپ داۋاچى ۋە ئامۇرسانالارنى تىنچىتىشقا ، كېيىن يەنە چوڭ ـ كىچىك خوجىلار توپىلاڭلىرىنى تىنچىتىشقا قاتناشقان . چيەنلۇڭ 41 ـ يىلى (1776 ـ يىلى) بېيجىڭغا خانغا سالامغا بارغاندا ، ئۇنىڭغا چيەنچىڭ قوۋۇقىدىن پىيادە مېڭىپ كىرىشكە ئىجازەت بېرىلگەن . چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن يېڭىسار ، ئىلى ، كۇچا ، ئاقسۇ ، قەشقەرلەرگە ھاكىمبەگ بولغان . كېيىن يەنە يەركەنگە ھاكىمبەگ بولغان . بىر ئۆمۈر ئۇرۇشتا باتۇرلۇق كۆرسىتىپ ، ئېھتىياتچانلىق بىلەن ئىش بېجىرىپ ، ئوردىنىڭ قاتتىق ئىشەنچىسىگە ئېرىشكەن .

مەمەت ئابدۇللا

مەمەت ئابدۇللا (~ 1805) ئۇچتۇرپانلىق ئۇيغۇر ، بەيسى بەگ دەرىجىلىك ھەمدەمبەگ سېتىۋالدىنىڭ چوڭ ئوغلى .

چىڭ سۇلالىسىنىڭ چيەنلۇڭ 43 ـ يىلى (1778 ـ يىلى) 2 ـ دەرىجىلىك تەيجىلىك مەرتىۋىسى بېرىلگەن . چيەنلۇڭ 53 ـ يىلى دادىسى ئۆلگەندىن كېيىن دادىسىنىڭ بەگلىك مەرتىۋىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ ، ئاقسۇنىڭ ھاكىمبەگلىكىگە تەيىنلەنگەن . كېيىن يەركەننىڭ ھاكىمبەگلىكىگە يۆتكەلگەن .

ئابدۇراخمان

ئابدۇراخمان (~ 1833) ئۇچتۇرپانلىق ئۇيغۇر ، ئىنانچىخان خوجىسىنىڭ ئەۋلادى .

چىڭ سۇلالىسىنىڭ جياچىڭ يىللىرى بېيجىڭدا ئىشلەۋېتىپ ، 2 ـ دەرىجىلىك ياساۋۇللۇق مەرتىۋىسىگە نائىل بولغان ، كېيىن قەشقەرنىڭ 4 ـ دەرىجىلىك شاڭ بەگلىكىگە تەيىنلەنگەن . ئۇ يەردىن يەركەننىڭ 3ـ دەرىجىلىك ئىشىكئاغا بەگلىكىگە يۆتكەلگەن . داۋگۇاڭ 10 ـ يىلى (1830 ـ يىلى)يۇسۇپ خوجا توپىلىڭنى تىنچىتقاندا يەركەن شەھىرىنى قوغداپ قالغانلىق تۆھپىسى ئۈچۈن يەركەننىڭ 3 ـ دەرىجىلىك ھاكىمبەگلىكىگە تەيىنلەنگەن ۋە تەرتىپ ساقلىغۇچى ۋەزىر ئۇنۋانى قوشۇپ بېرىلگەن . كېيىنكى يىلى ئۇنىڭ تاغىسى كۆكەس بەگ جىنايەت ئۆتكۈزۈپ قويغانلىقى ئۈچۈن ئۇنىڭ بەگلىك مەرتىۋىسى بىكار قىلىنىپ ، بېيلىلىق مەرتىۋىسى ساقلاپ قېلىنغان .

مەمەت ئېزىز

مەمەت ئېزىز (~ 1842) ئۇچتۇرپانلىق ئۇيغۇر ، ئىنانچىخان خوجىسىنىڭ ئەۋلادى ، ئابدۇراخماننىڭ

ئوغلى ، باشتا ئاستاندا تۇرغان . چىڭ سۇلالىسىنىڭ داۋگۇالىڭ 7 ـ يىلى (1827 ـ يىلى) ئۇنىڭغا 3 ـ دەرىجىلىك ياساۋۇل بەگلىك مەرتىۋىسى ئىنئام قىلىنغان . كېيىنكى يىلى شىنجاڭغا جاھانگىر خوجا توپىلىڭىنى تىنچىتىشقا ئەۋەتىلگەن . ئۇرۇشتا خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن 2 ـ دەرىجىلىك ياساۋۇل بەگلىك مەرتىۋىسى ئىنئام قىلىنغان . داۋگۇالىڭ 12 ـ يىلى (1832 ـ يىلى) باش ياساۋۇل بەگلىككە ئۆستۇرۇلگەن . داۋگۇالىڭ 13 ـ يىلى (1833 ـ يىلى) ئاتىسى ئۆلگەندە ئاتىسىنىڭ بېيىلىلىق مەرتىۋىسىگە ۋارىسلىق قىلغان ، كېيىن خوتەننىڭ 3 ـ دەرىجىلىك ھاكىمبەگلىكىگە تەينىلەنگەن . داۋگۇالىڭ 22 ـ يىلى (1842 ـ يىلى)ئۆلگەن . مەمەت ئېزىز ئۆلۈپ 2 ـ يىلى ئۇنىڭ ئوغلى مەمەتئىمىن ئۇنىڭ بېيىلىلىق مەرتىۋىسىگە ۋارىسلىق قىلغان ھەمدە يەركەنىڭ 4 ـ دەرىجىلىك ئىشكىئاغا بەگلىكىگە تەينىلەنگەن . شىيەنفېڭ 7 ـ يىلى (1857 ـ يىلى) ۋەلىخان تۆرە توپىلاڭ كۆتۈرگەن مەزگىلدە شەھەرنى قوغداشتا كۈچ چىقارغانلىقى ئۈچۈن قوش كۆزلۈك گۈللۈك ئوتۇغات ئىنئام قىلىنغان ھەمدە چىەنچىڭ قوۋۇقىدىن پىيادە مېڭىپ كىرىشكە ئىجازەت قىلىنغان . يەركەنىڭ 3 ـ دەرىجىلىك ھاكىمبەگلىكىگە تەينىلەنگەن .

ئوسمانجان

ئوسمانجان (1807 ~ 1897) ئۇيغۇر ، ئۇچتۇرپاننىڭ ئاقيار يېزىسىدىن ، داڭلىق بىناكارلىق نەققاشى . ئوسمانجان ياش ۋاقتىدا ئاتا ـ بوۋىسىغا ئەگىشىپ نەققاشلىق سەنئىتىنى ئۆگەنگەن ھەمدە ئۆگەنگەن ھۈنىرىنى ئەمەلىيەتكە تەتبىقلاپ ، ئۆز ھۈنىرىنى جارى قىلدۇرغان . كېيىن قازاقىستان ، قىرغىزىستان ، ئۆزبېكىستان ، ھىندىستان قاتارلىق ئەللەرگە بېرىپ بىناكارلىق نەققاشلىقى بىلەن شۇغۇللانغان . ئۇ چەككەن گۈل نەقشلىرى ، شەكىللەر ناھايىتى نەپىس ، جانلىق ئىدى . ئۇمرىنىڭ ئاخىرىدا يۇرتىغا قايتىپ كېلىپ ئۆز ھۈنىرىنى باشقىلارغا ئۆگەتكەن . چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۇاڭشۈ 23 ـ يىلى (1897 ـ يىلى) ۋاپات بولغان ، ئۇنىڭ ھۈنىرىگە ئوغلى ئىبراھىم ۋارىسلىق قىلغان . جۈڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ، ئىبراھىم ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك قۇرۇلۇش ئەترىتىدە ئىشلىگەن ھەمدە قۇرۇلۇش ئەترىتىنىڭ باش ئىنژېنېرى بولغان . 1960 ـ يىلدىن ئىلگىرىكى ناھىيە بازىرىدىكى كېسەك ـ ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئۆيلەرنىڭ كۆپىنچىسىنى ئۇ لايىھىلەپ سالدۇرغان ، بۇ قۇرۇلۇشلار روشەن مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە ، كۆركەم ۋە پۇختا بولۇپ ، ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ بىناكارلىق قۇرۇلۇش ئىشلىرىغا قوشۇلغان زور تۆھپە ئىدى . ئىبراھىم 1976 ـ يىلى 71 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى .

توختاخۇنباي

توختاخۇنباي (1800 ~ 1899) ئۇيغۇر ، ئۇچتۇرپاننىڭ يېڭىئاۋات يېزىسىدىن . ئاتاقلىق تېڭىقچى . ئۇ كىچىكىدىنلا ئۇيغۇر تىبابىتىگە ئىشتىياق باغلاپ ، پىشقەدەم تېۋىپلاردىن دائىم تەلىم ئېلىپ ، ئوت-چۆپ دورىلار بىلەن كېسەل داۋالاپ كەلگەن . توختاخۇنباي تىبابەت بىلىمىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن چىڭ سۇلالىسىنىڭ داۋگۇالىڭ 12ـ يىلى (1832ـيىلى) قىرغىزىستان تەۋەسىدىكى قاراكۆلگە بېرىپ ئاتاقلىق تېڭىقچى تىلەك ئاخۇننى ئۇستاز تۇتقان . ئۇچ يىللىق جاپالىق ئۆگىنىش ئارقىلىق ئۇستازىنىڭ ماختىشى ۋە قايىللىقىغا ئېرىشكەن . ئوقۇشنى تۈگىتىپ ۋەتەنگە قايتىدىغان چاغدا ئۇستازى تىلەك ئاخۇن ئۇنىڭغا سوۋغا تۇتقۇزغۇچى ئېسىل دورا «مومىيا» (سۇنغان سوۋغا تۇتقاندىن كېيىن بۇ دورىنى يېسە سوۋغا ئىككىنچى سۇنمايدىكەن) نى بەرگەن . ئۇ ۋەتەنگە قايتقاندىن كېيىن يۇرتىدىكى قېرى ـ چۈرى ، يېقىن ـ يورۇقلارنىڭ كېسىلىنى داۋالاپ ،

سۇنغان جايلىرىنى تېگىپ تۇنقۇزغان . ئۇ تىبابەت تېخنىكىسى يۇقىرى ، ئېسىل پەزىلەتلىك كىشى بولۇپ ، نامرات دېھقانلارنىڭ كېسىلىنى دائىم ھەقسىز داۋالاپ ، يىراق - يېقىندىكى ئاممىنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشكەن . ئۇنىڭ ئالاھىدە تېگىلىچىلىق تېخنىكىسى ۋە داۋالاش قىسىن كېسەللىكلەرنى داۋالاش ماھارىتى ئۇيغۇر تىبابىتىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدە بىر قىسمى بولۇپ قالدى . ئۇ ئۆمۈر بويى كېسەل تارتماي 99 يېشىدا ۋاپات بولغان . ئۇنىڭ تىبابەتچىلىكتىكى ماھارىتىگە ئەۋلادلىرى ۋارىسلىق قىلىپ ھەم ئۇنى ئۇزۇلۇكسىز جارى قىلدۇرۇپ كەلمەكتە .

ئۇنىڭ ئۇچىنچى ئەۋلاد ۋارىسى ياقۇپ يۇنۇس (1905 ~ 1998) ئالدىنقىلارغا ۋارىسلىق قىلغان ئاساستا تىبابەتچىلىك تېخنىكىسىنى ئۇزلۇكسىز تاكامۇللاشتۇرۇپ ، ئالدىنقىلاردىن ئېشىپ كەتكەن . 60 - يىللاردىن كېيىن ياقۇپ يۇنۇس ئۇچتۇرپان تەۋەسىدە شان - شۆھرەت قازاندى ، ئۇ ئۆزىنىڭ يۇقىرى تىببىي ماھارىتى ۋە ئۆزگىچە كۆزىتىش ئىقتىدارىغا تايىنىپ 15 مىڭدىن ئارتۇق كېسەلنى داۋالاپ ساقايتتى .

لىن جىلۇ

لىن جىلۇ (1916 ~ 1943)نىڭ ئەسلى ئىسمى لىن ژېيلياڭ بولۇپ ، گۇاڭدۇڭ ئۇلكىسى تەيشەن ناھىيىسى دۇخۇشۇ يېزىسى داگاڭ كەنتىدىن . ياشلىقىدا گۇاڭجۇ ، شاڭخەيلەردە ئوقۇپ ، ئوقۇغۇچىلار ھەرىكەتلىرىگە قاتناشقان .

مىنگونىڭ 21 - يىلى (1932 - يىلى) جۇڭگو سول قانات يازغۇچىلار ئىتتىپاقىغا قاتناشقان ، كېيىن توكيو مىڭجى ئۇنىۋېرسىتېتىغا ئوقۇشقا بارغان ھەمدە ياپونىيىدە ئوقۇۋاتقان جۇڭگولۇق ئوقۇغۇچىلارنىڭ ھەرىكىتىگە رەھبەرلىك قىلغان .

مىنگونىڭ 24 - يىلى (1935 - يىلى)جۇڭگو كومپارتىيىسىگە كىرىپ ، ج ك پ توكيو ياچېيكىسىنىڭ ئۇجىسى بولغان . مىنگونىڭ 26 - يىلى (1937 - يىلى) ۋەتەنگە قايتىپ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا قاتناشقان . مىنگونىڭ 27 - يىلى (1938 - يىلى)پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى تەرىپىدىن شىنجاڭغا خىزمەتكە ئەۋەتىلىپ ، شىنجاڭ ئىنىستىتۇتىنىڭ ئىلمىي مۇدىرى بولغان . مىنگونىڭ 28 - يىلى (1939 - يىلى) جەنۇبىي شىنجاڭغا يۆتكەلگەن ھەمدە ئاقسۇ ماۋارىپ ئىدارىسىنىڭ باشلىقى ، كۆچا ۋە ئۇچتۇرپانلارنىڭ ھاكىمى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن .

مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى) 9 - ئايدا شېڭ شىسەي تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ تۇرمىگە تاشلانغان . مىنگونىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى) 9 - ئاينىڭ 27 - كۈنى قەتلى قىلىنغان . شىنجاڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولغاندىن كېيىن قارلىغاچلىقتىكى ئىنقىلابىي قۇربانلار قەبرىستانلىقىغا يۆتكەپ دەپنە قىلىنغان ، ئۇنىڭ «مەھبۇسلار ناخشىسى»دىگەن شېئىرى بار .

لىن جىلۇ مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى) 1 - ئاينىڭ 15 - كۈنىدىن 5 - ئاينىڭ 9 - كۈنىگىچە ئۇچتۇرپانغا ھاكىم بولغان ، بۇ دەل شېڭ شىسەي يەنئەندىن كەلگەن كومپارتىيە ئەزالىرى ۋە تەرەققىپەرۋەر زاتلارنى قولغا ئېلىشقا تەمشىلۋاتقان پەيت ئىدى .

لىن جىلۇ ۋەزىپىگە ئولتۇرغاندىن كېيىن كەڭ خەلق ئاممىسىغا ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ ۋەتەننى قۇتقۇزۇشنىڭ داۋالىلىرىنى تەشۋىق قىلدۇ ، كومپارتىيە رەھبەرلىكىدىكى 8 - ئارمىيە ، يېڭى 4 - ئارمىيىلەرنى تونۇشتۇرۇپ ، مىللەتنى ھالاكەتتىن قۇتقۇزۇش ئۇچۇن كۆرەش قىلىشقا چاقىرىدۇ . ئۇ ھەر ھەپتىدە ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ۋە ناھىيە بازىرىنىڭ مەھەللە ئىش باشقارمىلىرىدا نۇتۇق سۆزلەپ ، ئىلغار ئىدىيىلىك ھۆكۈمەت خادىملىرى ۋە ياشلارغا پارتىيىنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى كۆرەش قىلىش تەشەببۇسلىرىنى تەشۋىق

قىلىدۇ ؛ دۇنياۋى ئىنقىلاب ۋەزىيىتىنى سۆزلەيدۇ ؛ ماركسىزم ، لېنىنىزمنى تەشۋىق قىلىدۇ ؛ ئىنقىلابىي مۇقەددەس جاي يەنئەننىڭ ئەھۋالىنى تونۇشتۇرىدۇ . شۇنداق قىلىپ لىن جىلۇ ئەركىنلىك ۋە يورۇقلۇققا تەشنا بولغان بىر قىسىم زىيالىيلارنى تېزلا ئۆز ئەتراپىغا جەلپ قىلىدۇ . ئۇ نەگىلا بارسۇن ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش ئۇرۇقىنى چېچىشنى ئۇنتۇپ قالمايدۇ . ئۇ بىر قېتىم ئاقيار مەكتەپكە خىزمەت تەكشۈرۈشكە بارغان پۇرسەتتە ، شۇ يەردىكى بىر قىسىم يۇقىرى قاتلام كىشىلەر ۋە مەكتەپنىڭ ئوقۇتقۇچى ، ئىشچى ـ خىزمەتچىلىرىگە ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى كۈرەش قىلىش ھەققىدە تەشۋىقات ئېلىپ بارىدۇ ؛ ئۇ يەنە ناھىيىلىك سانايى نەفىسەنىڭ رېژىسسور ۋە ئارتىسلىرى بىلەن دائىم سۆھبەتلىشىپ ، ئۇلارغا سىياسىي ۋەزىيەتكە بىرلەشتۈرۈپ ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ ۋەتەننى مۇنقەرزلىكتىن قۇتقۇزۇشنى تەشۋىق قىلىدىغان ، چىرىكلىك ، پارىخورلۇققا قارشى تۇرىدىغان ، فېوداللىق خۇراپاتلىققا قارشى تۇرۇپ ئاياللار ئازادلىقىنى تەرغىپ قىلىدىغان بىر قىسىم ئەسەرلەرنى يارىتىش ھەققىدە كۆرسەتمە بېرىدۇ . ئۇ يەنە سانايى نەفىسەنى ناھىيە بازىرىدىن بەدەل ئېغىزىغا تۇتاشتۇرۇلۇۋاتقان تاشيول قۇرۇلۇش ئورنى ، يېزا ـ قىشلاق ۋە چارۋىچىلىق رايونلىرىغا شەخسەن ئۆزى باشلاپ بېرىپ ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى كۈرەش قىلىشنى تەشۋىق قىلىدۇ . ئۇچتۇرپان بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى ئوتتۇرىسىدىكى قۇلاي سودا شارائىتىدىن پايدىلىنىپ كىنو قويۇش ئاپپاراتى كىرگۈزۈپ ، كەڭ تاماشىبىنلارغا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئىنقىلابىي كىنولىرىدىن «چاپايېۋ»نى قويۇپ بېرىدۇ . لىن جىلۇنىڭ ئايالى چېن جۈنسۇمۇ ئېرىنىڭ تەشۋىقاتىغا ماسلىشىپ ، ناھىيە بازىرىدىكى مەكتەپلەردىكى خەنزۇ ، ئۇيغۇر سىنىپلىرىغا دەرس ئۆتكەن ۋاقتىدا ئوقۇغۇچىلارنى دائىم ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئىنقىلابىي ناخشىلارنى ئېيتىشقا تەشكىللەيدۇ .

لىن جىلۇ خەلق ئاممىسىنىڭ تۇرمۇشىغا ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلەتتى . ئەمەلىيەتكە بىرلەشتۈرۈپ «ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ خەلق تۇرمۇشىنى تەكشۈرۈش جەدۋىلى» ، «ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ پىلانى»نى تۈزۈپ ، خەلق ئىشلىرى ، مالىيە ، مائارىپ ، ئىشلەپچىقىرىش ، قۇرۇلۇش قاتارلىق جەھەتلەردە كونكرېت ئورۇنلاشتۇرۇشلارنى قىلاتتى . ئۇ سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن سودا قىلىدىغان ئاساسلىق ئېغىزلار ۋە جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرى ئۇچتۇرپاندا تەسىس قىلغان 24 سودا سارىيىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىنى كۆزدە تۇتۇپ ، 1000 تۆگە ۋە ئاتتىن تەشكىل تاپقان ترانسپورت شىركىتىنى قۇردى . ناھىيە بازىرىدىن بەدەل ئېغىزىغا بارىدىغان تاشيولنى كېڭەيتىپ ياساشقا ئۆزى شەخسەن رىياسەتچىلىك قىلدى . تۆگە كارۋىنىنى شەخسەن ئۆزى ئىش ئورنىغا باشلاپ بېرىپ يول ياساۋاتقان ئىشچىلاردىن ھال سورىدى . ئۇ بىر قىسىم چەت ئەللىك سودىگەرلەرنىڭ ھەددىدىن ئارتۇق پايدا ئېلىپ ، ئىمپورت قىلىنغان تۇرلۇك ماللارنى ئۇچتۇرپاندا ساتمايۋاتقان ئەھۋالىغا قارىتا ، مەخسۇس تىزگىنلەش كومىتېتى قۇرۇپ ، ئاممىنىڭ تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرىنى سېتىۋالالماسلىق قىيىنچىلىقىنى ھەل قىلىپ بەردى . بىر قىسىم ھايانكەش مەككار سودىگەرلەرنى پاش قىلىپ ، جازالىدى . ئۇ ئاياللار ئازادلىقىغا ناھايىتى كۆڭۈل بۆلۈپ ، خوتۇن ـ قىزلارنىڭ ساۋات چىقىرىش كەچ كۈرسلىرىنى ئېچىپ ، خوتۇن ـ قىزلارنى قوشۇمچە كەسپ بىلەن شۇغۇللىنىشقا ئوخشاش ئىجتىمائىيلاشقان ئەمگەككە تەشكىللىدى .

ئۇچتۇرپاندىن ئىبارەت بۇ يۇرتنى ياخشى باشقۇرۇش ، ئۇچتۇرپان خەلقىنى ياخشى كۈنگە ئىگە قىلىش ئۈچۈن ، ئۇ تەرجىمانىنى ئېلىپ ، ھەر بىر يېزا ـ قىشلاقنى ئاتلىق ئارىلاپ چىقتى ، يەنە ئادەم تەشكىللەپ ئۇچتۇرپاننىڭ تۆت يېزا ، 28 مەھەللىسىنىڭ يەر شەكلى خەرىتىسىنى سىزغۇزۇپ چىقتى . خاسىۋاغ دېگەن جاي قۇرغاق ، سۇ قىس بولغاچقا ، دېھقانلار ئارىسىدا ھەدېسىلا سۇ ماجىراسى كېلىپ چىقاتتى ، شۇڭا ئۇ بۇ ئىشنى شەخسەن ئۆزى كېلىشتۈرۈپ ، نۆۋەت بىلەن سۇغىرىش ئۇسۇلىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ، ئۇزۇندىن بېرى داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ماجىرانى ھەل قىلدى .

ئۇ ئاممىنىڭ قىيىنچىلىقىغا كۆڭۈل بۆلەتتى ، تۇرمۇشتا ئاددىي ـ ساددا يۈرەتتى ، يېزىلارغا چۈشكەندە بەگلەرنىڭ مېھماندارچىلىقىنى قوبۇل قىلماي ، ئۆزى ئېلىۋالغان قۇرۇق ناننى يەيتتى . دائىم نامرات دېھقانلارنىڭ

ئۆيلىرىگە بېرىپ ھال ـ دەردىگە يېتىپ ، قىيىنچىلىقىنى ھەل قىلىپ بېرەتتى . ئۇ دېھقانلارنى ئالدىغان ، قاخشاتقان بەگچەكلەرنى قاتتىق جازالايتتى .

1942 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى شېڭ شىسەي لىن جىلۇنى ئۇرۇمچىگە يۆتكەپ قىلتاققا ئالدى . ئۇنىڭ ئۇچتۇرپاندا تۇرغان ۋاقتى تۆت ئايغا يەتمىسىمۇ ، لېكىن ئۇ بۇ جەرياندا ئۇچتۇرپان خەلقىگە نۇرغۇن پايدىلىق ئىشلارنى قىلىپ بەردى .

لىن جىلۇ ئىش بېجىرگەن كونا جاي (قوڭغۇراق راۋىقى) ھېلىھەم ناھىيىلىك ھۆكۈمەت قورۇسىدا خۇددى لىن جىلۇنىڭ ئېسىل پەزىلىتىنىڭ مەڭگۈلۈك ئابىدىسىدەك قەد كۆتۈرۈپ تۇرماقتا . بۇ ئورۇن ناھىيىدە ئىنقىلابىي ئەنئەنە ، ۋەتەنپەرۋەرلىك ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسى ئېلىپ بارىدىغان بازا بولۇپ قالدى .

ئابدۇراخمان

ئابدۇراخمان (تۇغۇلغان ، ئۆلگەن ۋاقتى ئېنىق ئەمەس) ئۇچتۇرپانلىق ئۇيغۇر . مىنگونىڭ 26 ـ يىلى (1937 ـ يىلى) ئۇچتۇرپانغا ھاكىم بولغان مەزگىلدە باندىتلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ ئىسيان كۆتۈرگەن ، شۇ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى ئۈچ قوراللىق باندىت بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ ، ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە ناھىيىدىكى سودىگەر ئاقساقىلى ھاشىم شاھ ، شاڭيو ئىبراھىم كەنجى ، باش شاڭيو ئېزىز ھاجى ، شاڭيو ۋاڭفۇ ، مەدەنىيەت ـ مائارىپنى ئىلگىرى سۈرۈش جەمئىيىتىنىڭ باشلىقى ما جياۋشياڭ قاتارلىقلار بىلەن مەخپىي ئۇچراشقان . ئۇچرىشىشتىن كېيىن ئابدۇراخمان ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە ساقلىنىۋاتقان بارلىق قورال ـ ياراغنى ئېلىپ چىقىپ ، ئاممىنى باشلاپ ساقچى ئىدارىسىنى قورالسىزلاندۇرغان . ئۇ يەردىن ناھىيىلىك باج ئىدارىسىغا بېرىپ ئىككى تال تاپانچىنى تارتىۋالغان . 70 ~ 80 ئوغرىنى كۈشكۈرتۈپ ناھىيە بازىرىدىكى خەنزۇ مىللىتىدىن بولغان ھۆكۈمەت خادىملىرىنى ئۆلتۈرگەن . ئۇچتۇرپاننىڭ تاموژنا بېجىغا مەسئۇل مەخسۇس خادىم سەي دىڭسېن ئەھۋالنىڭ چاتاقلىقىنى بىلىپ ، كېچىلەپ باج ئىدارىسىنىڭ ھۆججەت ماتېرىياللىرىنى ئېلىپ تەكشۈرگۈچى مۇدىر تەن فارۇ بىلەن ئاتلىق قېچىپ ئۇچتۇرپاندىن ئايرىلغان . ئۇلار ئەرداۋ چازىسىغا كەلگەندە ئادەم ۋە ئاتلار چارچاپ كەتكەچكە ئازراق دەم ئالغان . ئابدۇراخمان تاموژنا بېجى مەخسۇس خادىمى قېچىپ كەتسە بىزنى پاش قىلىپ قويىدۇ دەپ ، ئۇچقۇر ئاتلار بىلەن ئۇلارنى قوغلىغان ۋە شۇ يەرلىك 30 نەچچە ئۇيغۇرنى يىغىپ كېلىپ ئۇلارنى قورشىۋالغان . ئۇلار سەي دىڭسېن قاتارلىقلارنى باغلاپ ناھىيىلىك باج ئىدارىسىغا ئېلىپ كەلگەندە باندىتلارنىڭ كاتتىۋېشى ئىبراھىم باج ئىدارىسىغا باشلىق ، ھاشىم مۇئاۋىن باشلىق بولۇۋالغانىدى . 6 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى باندىتلار ئاتامانى تۇەنجاڭ سەي چىڭشەن ۋە ئۇيغۇرلاردىن بولغان مۇئاۋىن تۇەنجاڭ ئەرشىدىنلەر ئۇچتۇرپانغا ئەسكەر باشلاپ كېلىدۇ ، ئابدۇراخمان ، ئىبراھىملارنىڭ كۈشكۈرتىشى بىلەن سەي دىڭسېنغا ئۈچ پاي ئوق ئاتقاندىن كېيىن يەنە ئۇنى قىلىچ بىلەن چېپىپ ئۆلتۈرىۋېتىدۇ . باج ئىدارىسىنىڭ بارلىق مال ـ مۇلكىنى بۇلاپ قۇپقۇرۇق قىلىپ قويىدۇ . تەن فارۇ ئۆلۈمدىن ساقىت قىلىنىپ ، ئات بېقىشقا قالدۇرۇلىدۇ .

توختى خەدەك

توختى خەدەك (1895 ~ 1956) ئۇيغۇر ، ئۇچتۇرپاننىڭ ئاقيار يېزا كۆچۈرمە كەنتىدىن . ئاتاقلىق خەلق ئۇسسۇلچىسى . توختى خەدەك ئۇيغۇرلارنىڭ ھەرخىل ئۇسسۇللىرىغا ماھىر بولۇپ ، بىر قولىدا داپ ، بىر قولىدا دۇتارنى بىرلا ۋاقىتتا چالالايتتى . ناخشا ـ ئۇسسۇلغا ماھىر بولغاچقا خەلقنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا ئېرىشكەن . 1956 ـ يىلى 61 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى .

ھوشۇر كور

ھوشۇر كور (ئەما ، 1888 ~ 1962) ئۇيغۇر ، ئۇچتۇرپان ناھىيە يېڭىئاۋات يېزا قۇتچى كەنتىدىن ، داڭلىق خەلق سەنئەتكارى . چىلگ سۇلالىسىنىڭ گۈاڭشۇ 14 - يىلى (1888 - يىلى) خەلق سەنئەتكارى ئائىلىسىدە تۇغۇلغان . كىچىكىدىن داپ ، دۇتار ، ساتار قاتارلىق سازلارنى چېلىشقا خۇشتار بولغاچقا ، ئەمالىق ئازابىنى يېڭىپ ، مىللىي چالغۇ ئەسۋابلارنى قېتىرقىنىپ تەتقىق قىلغان . قۇرامىغا يەتكەندە ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنى تولۇق ئورۇندىيالايدىغان بولغان ، ئۇ شاگىرتى ياقۇپنىڭ ساتار بىلەن تەڭكەش قىلىشىدا ئورۇندىغان قۇتچى مەشرەپى بىلەن داڭ چىقارغان . ئۇ چالغان يارقىن مۇزىكىلار كىشىلەرنىڭ قەلبىنى لەرزىگە سالاتتى . ئۇ 1962 - يىلى 74 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى .

ھىمىتخان

ھىمىتخان (1907 ~ 1966) قەشقەردىن . 1937 - يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيە بازىرىغا كېلىپ ئولتۇراقلاشقان ، داڭلىق زەرگەر .

ھىمىتخان 11 يېشىدىن باشلاپ زەرگەرلىكنى ئۆگىنىپ ، بىر ئۇستۇر مۇشۇ كەسىپ بىلەن شۇغۇللانغان . ئۇ ياسىغان ئالتۇن - كۈمۈش بىيىزۇكلەر ، ياقۇت كۆزلۈك ئۈزۈك ۋە تۇرلۈك پاسوندىكى باش زىبۇزىننەتلىرىنىڭ ياسىلىشى ناھايىتى سىپتا ، كۆركەم ، پارقىراق ھەم پۇختا ئىدى . ئۇنىڭ قول ھۈنەرۋەنچىلىك بۇيۇملىرى بازاردا ئالاھىدە ئالقىشقا ئېرىشىپ ، ناھايىتى كۆپ سېتىلغان ، ئىشقىلىپ توي - تۆكۈنلەردە ۋە دوست- يارانلارغا سوۋغا - سالاملىق ئۈچۈن ئۈزۈلمەي سېتىۋېلىنىاتتى . ئۇ ياسىغان نوختا ، كولدۇرما ۋە قىرغىز ئايالىلىرىنىڭ چېچىغا تاقايدىغان جالا قاتارلىق بۇيۇملار ھەممىدىن ئۈستۈن تۇراتتى .

ئۇ ئالدى - سانتىدا ئادىل بولۇپ ، ئەزەلدىن قالايمىقان باھا قويمايتتى . خېرىدارلار ئېلىپ كەلسە ئاشقان ماتېرىيال قانچىلىك قىممەت بولۇشىدىن قەتئىينەزەر بىردەك قايتۇرۇپ بېرەتتى . ئۇ كۆڭلى تۇز ، سەمىمىي ئادەم بولۇپ ، تۇرمۇشتا ئاددىي - ساددا ئىدى .بالىسى دادىسىنىڭ كەسپىگە ۋارىسلىق قىلىپ ھازىرقى داڭلىق زەرگەرلەردىن بولۇپ قالدى .

ياسىن ھۈسەيىن

ياسىن ھۈسەيىن (1903 ~ 1967)قەشقەرلىك ، ئۇچتۇرپاندا ئۆتكەن داڭلىق باپكار .

ياسىن ھۈسەيىن ياش ۋاقتىدا سوۋېت ئىتتىپاقىغا بېرىپ توقۇمىچىلىق تېخنىكىسىنى ئۆگەنگەن ، ئوقۇشنى تۈگىتىپ قايتقاندىن كېيىن قەشقەردە باپكارلىق ھۈنىرى بىلەن شۇغۇللانغان .

مىنگونىڭ 30 - يىلى (1941 - يىلى) ئۇچتۇرپانغا كېلىپ ئولتۇراقلاشقاندىن كېيىن باپكارلىق بىلەن جان باققان . ئۇ توقۇغان رەختلەر يۇمشاق ، سىيلىق ، چىرايلىق بولۇپ ، ئاممىنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا ئېرىشكەن ھەتتا ئېھتىياجنى قاندۇرالماي قالغان . جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە ياسىن ھۈسەيىن توقۇغان رەختلەرنىڭ ھەممىسىنى تەمىنات - سودا كوپېراتىپى سېتىۋالغان ھەمدە قەشقەرلەرگىچە ئاپىرىپ ساتقان . ياسىن ھۈسەيىن 1967 - يىل 7 - ئايدا 65 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى .

موللا ئابدۇللا

موللا ئابدۇللا (1885 ~ 1968) ئۇچتۇرپاننىڭ يېڭىئاۋات يېزا قۇتچى كەنتىدىن . ئاتاقلىق خەلق سازەندىسى بولۇپ ، ھەر خىل چالغۇ ئەسۋابلارنى چېلىشقا ماھىر ئىدى . ئۇ ئورۇندىغان مۇزىكىلار جاراڭلىق ، زىل ، ياڭراق ئىدى . ئۇ قازاقستان ، قىرغىزستان ، ئۆزبېكستان قاتارلىق جايلارغا بېرىپ ئويۇن قويغان ، بارغانلا يېرىدە تاماشىبىنلارنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا ئېرىشكەن . ئۇ 1968 ـ يىلى 83 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى .

قاسىم موللا

قاسىم موللا (1881 ~ 1971) ئۇچتۇرپان ناھىيە ئاچاتاغ يېزا جايتاغ كەنتىدىن ، خەتتات . ياشلىق دەۋرىدە ئۇچتۇرپان ، ئاۋات ، ئاقسۇ ، كۇچا قاتارلىق جايلاردىكى ئۇستىلارنى ئۇستاز تۇتۇپ تىرىشچانلىق بىلەن ئۆگىنىپ ، مول ئەمەل ـ پاراسىتى بىلەن خەتتاتلىقتا كۆزگە كۆرۈنگەن . ئاقسۇنىڭ جاي ـ جايلىرىدا خەتتاتلىق بىلەن شۇغۇللانغان .

1911 ـ يىلى ئۇچتۇرپانغا قايتىپ كېلىپ ، ئاچاتاغ يېزىسىدا خەتتاتلىق سىنىپى ئاچقان ، سىنىپقا 100نەچچە ئوقۇغۇچىنى قوبۇل قىلىپ ، خەتتاتلىق سەنئىتىنى ئۆگىتىپ ، بىر تۈركۈم ئۇستا خەتتات تەربىيىلەپ چىققان .

1921 ـ يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە كاتىپلىق قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن .

1949 ـ يىلى شىنجاڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولغاندا ئۇنىڭغا ھەقىقەتكە قايتقانلار قاتارىدا مۇئامىلە قىلىنغان .

1959 ـ يىلى «ئوڭچى ئۇنسۇر»دەپ خاتا قولغا ئېلىنغان ، 1969 ـ يىلى قويۇپ بېرىلگەن . ئۇ 1971ـ يىلى 90 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى .

سارىخان سەتەك

سارىخان سەتەك (1900 ~ 1975) چاك سۇلالىسىنىڭ گۈاڭشۈ 26 ـ يىلى (1900 ـ يىلى) قەشقەر شەھىرىنىڭ ياربۇغ دېگەن يېرىدە سەنئەتكار ئائىلىسىدە تۇغۇلغان . كىچىكىدىنلا ياخشى سەنئەت مۇھىتىدا ئۆسكەن . 14 يېشىدا بىر موزدوزغا ياتلىق بولغان ، 16 يېشىدا كورلا شەھىرىگە بېرىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان . كورلىدا تۇرغان مەزگىلىدە سارىخان سەتەكنىڭ نەپىس ، لەرزان ئۇسسۇللىرى كورلىنى لەرزىگە سالغان ، ئۇنىڭ گۈزەل تۇرقى ۋە نەپىس ئۇسسۇلىغا كۆيۈپ قالغان يەرلىك بىر بەگ ئۇنى زورلۇق بىلەن نىكاھىغا ئېلىۋالغان . ئىككى يىل قاتتىق خورلۇقتا ئۆچرىغان سارىخان سەتەك بەگنىڭ ئۆيىدىن قېچىپ چىقىپ ، ئېرىنى ئىزدەپ كۇچادا ، ئاندىن ئاقسۇدا سەرسان بولۇپ يۈرگەن . سارىخان ئاقسۇدا تۇرمۇشنىڭ زورى بىلەن بىر ئوفىتسېرغا تەگكەن ، كېيىن بۇ ئوفىتسېر تۇرمىدە ئۆلگەن . مىنگونىڭ 34 ـ يىلى (1945 ـ يىلى) سارىخان سەتەك سەرگەردان بولۇپ ئۇچتۇرپانغا كەلگەن .

سارىخان سەتەك بىر تۇغما ئۇسسۇلچى بولۇپلا قالماي يەنە داڭلىق خەلق ناخشىچىسى ئىدى . ئۇ بارغانلا يېرىدە تاماشىبىنلاردا ئۇنتۇلماس تەسىرات قالدۇراتتى . شۇڭا ئۇنىڭ خەلق ئىچىدە «ئالابويناق سارىخان» دېگەن لەقىمى بار ئىدى . سارىخان سەتەك 1975 ـ يىلى ئۇچتۇرپاندا 75 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى .

توختى چىراقپاي

توختى چىراقپاي (1901 ~ 1977) ئۇچتۇرپان ئاقيارلىق . خەلق سەركچىسى . توختى چىراقپاي ۋە ئۇنىڭ ئوغلى مۇسا چىراقپاي ئەلنەغمە ، ئۇسسۇل ، چىراغ ئۇسسۇللىرىغا ماھىر بولۇپ ، بىر نەچچە تال جىنچىراغنى مۇرىسىگە قويۇپ ئۇسسۇل ئويناياتتى ، جىن چىراغنى گەجگىسىدىن ئايلاندۇرۇپ بېشىغا ئېلىپ چىقاتتى . توختى چىراقپاي ئائىلىسى بويىچە يىلبويى ئۇچتۇرپان ۋە ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ ناھىيە ، شەھەرلىرىدە ھەر مىللەت ئاممىسىغا ئويۇن قويۇپ ، ئاممىنىڭ مەدەنىيەت تۇرمۇشىنى بېيىتىپ ، ئاممىنىڭ ھۇزۇرىتىگە ئېرىشكەن . شۇڭا كىشىلەر ئۇنى «چىراقپاي» دەيتتى .

روزى مەدەن

روزى مەدەن (1909 ~ 1977) قەشقەر شەھىرىدىن . مىنگونىڭ 33 ـ يىلى (1944 ـ يىلى) ئۇچتۇرپانغا كۆچۈپ كەلگەن ، داڭلىق تۇمۇرچى .

روزى مەدەن دادىسىدىن تۇمۇرچىلىك ھۇنىرىنى ئۆگەنگەن ، ئىزدىنىشكە ماھىر بولۇپ ، ھۇنەردە كامالەتكە يەتكەن . ئۇ سوققان تۇمۇر قوراللار دېھقانچىلىققا ئىشلىتىلىدىغان ساپاندىن قەلەمتۇراچقىچە ناھايىتى نەپىس ، ھازىرقى زاماندىكى ماشىنا ـ ئۇسكۇنىلەردە ئىشلەنگەن مەھسۇلاتلاردىن قېلىشمىغىدەك كۆركەم بولۇپ ، ئاممىنىڭ زور ئالقىشىغا ئېرىشكەن .

كېرەم مىتەن

كېرەم مىتەن (1890 ~ 1979) ئۇچتۇرپان ئاقيارلىق ، خەلق سەنئەتكارى . ئۇ ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنى تولۇق بىلەتتى ۋە ھەر خىل سازلارنى چېلىشقا ناھايىتى ئۇستا ئىدى ، يەنە ئاشپەزلىككىمۇ ئۇستا بولۇپ ، دائىم خەلقنىڭ توي ـ تۆكۈن ، نەزىر ـ چىراغلىرىدا ئاشپەزلىك قىلاتتى . شۇنىڭ بىلەن بىرگە يەنە ھەر خىل مۇراسىملارغا باشچىلىق قىلىپ ساز چالاتتى . 20 ـ ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرىدىن كېيىن كېرەم مىتەن ۋە ئۇنىڭ ئائىلىسىدىكىلەر دائىم ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ ناھىيە ، شەھەرلىرىگە بېرىپ ئېسىل مۇزىكىلارنى ئورۇنداپ خەلقنىڭ ياخشى باھاسىغا ئېرىشكەن .

زىيائ شاۋيۇن

زىيائ شاۋيۇن (1906 ~ 1982) خەنزۇ ، لياۋنىڭ ئۆلكىسىدىن . 1906 ـ يىلى 7 ـ ئايدا نامرات ئائىلىدە تۇغۇلغان . كىچىكىدىن چاكار بولغان ، 20 يېشىدا شەرقىي شىمالدىكى پىدائىيلار ئارمىيىسىگە قاتناشقان . كېيىن يىراق شەرقتىن پويىزغا ئولتۇرۇپ ، سىبىرىيىنى كېسىپ ئۆتۈپ ، ئۇ يەردىن يەنە چۆچەك ئارقىلىق

شىنجاڭغا كىرگەن . شىنجاڭغا كىرگەندىن كېيىن شېڭ شىسەي ئاچقان ئوفىتسېرلار مەكتىپىگە ئوقۇشقا كىرگەن . بەش يىلدا مەكتەپنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن ئالتاي قاتارلىق جايلارنى ساقلاشقا ئەۋەتىلگەن . ئۇ پودپولكوۋنىكلىققا ئۆستۈرۈلگەندىن كېيىن ، ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى چېگرا قاراۋۇلخانىسىنى ساقلاشقا ئەۋەتىلگەن . بۇ يەردە ئۇ چېگرا قاراۋۇلخانىسىنىڭ چولاق ئەترەت باشلىقى بولغان . شىنجاڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولغاندىن كېيىن ، 1950 ـ يىلى يامانسۇدا بوز يەر ئېچىپ دېھقانچىلىق قىلغان .

1950 ـ يىل 12 ـ ئايدا دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن زېڭ شاۋيۈن 14ـ تۈەننىڭ مۇھاپىزەت لىيەنى ھەمدە ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ 11 كادىرى بىلەن يېڭىئاۋاتنى تەكشۈرۈشكە بارغان . 1951 ـ يىلى ئەتىيازدا 30 نەچچە ئادەمنى باشلاپ ئالدى بىلەن يېڭىئاۋاتقا بېرىپ بوز يەر ئاچقان . ئىلىش بېشىدا سۇنى بوغۇپ يېڭىئاۋاتقا باشلىغان . 1954 ـ يىلى ئۆزلەشتۈرۈلگەن 6000 نەچچە مو يەردە تېرىقچىلىق قىلىپ ياخشى ھوسۇل ئالغان .

1959 ـ يىلى زېڭ شاۋيۈن مەيداننىڭ مۇئاۋىن باشلىقلىقىغا ئۆستۈرۈلۈپ ، دېھقانچىلىق ۋە يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى خىزمىتىنى باشقۇرغان . ئۇ كۇنىبويى ۋېلىسىپىت بىلەن ئېتىزمۇ ئېتىز تەكشۈرۈپ ، ئىشلەپچىقىرىشقا يېتەكچىلىك قىلغان . بىر قېتىم 1 ـ دەرىجىلىك ، ئۈچ قېتىم 3 ـ دەرىجىلىك خىزمەت كۆرسەتكەن ، كۆپ قېتىم ئىلغار خىزمەتچى بولۇپ باھالانغان . «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»دا زىيانكەشلىككە ئۇچراپ ، «كالا ئېغىلى»غا سولانغان ۋە كۆرەشكە تارتىلغان . «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»دىن كېيىن ئاقلانغان . ئۇ 1982 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى 76 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى .

ياقۇپ دامولا سادىر ھاجى

ياقۇپ دامولا سادىر ھاجى (1901 ~ 1986) ئۇچتۇرپانلىق . مەملىكەتلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ ئەزاسى ، مەملىكەتلىك سودا ـ سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى ئىجرائىيە كومىتېتىنىڭ دائىمىي ئەزاسى ، ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەشنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى ، ئاپتونوم رايونلۇق سودا ـ سانائەتچىلەر بىرلەشمىسىنىڭ مۇدىرى بولغان .

ياقۇپ دامولا سادىر ھاجى ناھايىتى ئىناۋەتلىك ، تەسىرى چوڭ ، ئابرويلۇق ۋەتەنپەرۋەر دېموكراتىك زات بولۇپ ، جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيەسىنى ، ۋەتەننى ، سوتسىيالىزمنى قىزغىن سۆيەتتى . جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ، ئۇ ئىزچىل ئىجتىمات بىلەن خىزمەت قىلىپ ، تىرىشىپ ئۆگىنىپ ، كومپارتىيە بىلەن ھەمكارلىقتا ئىشلەپ ، شان ـ شەرەپ ۋە ئار ـ نومۇستا بىللە تۇرۇپ ، كومپارتىيەنىڭ يېقىن دوستى بولۇپ قالغان . ئۇ «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا قاتتىق سىناقلارغا بەرداشلىق بەرگەن ، قاتتىق زەربىگە ۋە تۆت كىشىلىك گۇرۇھنىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچرىغان بولسىمۇ ، لېكىن كومپارتىيەگە ئەگىشىپ سوتسىيالىزىم يولىدا مېڭىش ئەقىدىسىدىن قەتئىي تەۋرەنمىگەن . ئۇ كومپارتىيەنىڭ لۇشەن ، فاڭجېن ، سىياسەتلىرىنى ھىمايە قىلىپ ، ئاپتونوم رايونىنىڭ سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئىشلىرىغا ئاكتىپلىق ۋە قىزغىنلىق بىلەن تۆھپە قوشقان . ئۇ كۇندىلىك تۇرمۇشىدا مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى ھىمايە قىلىشقا ، كىشىلەرگە سەمىمىي مۇئامىلە قىلىشقا ئەھمىيەت بېرىپ ، ھەر مىللەت كادىر ، ئاممىسى بىلەن قويۇق مېھرى ـ مۇھەببەت ئورناتقان . ئۇ ئاغرىپ ياتقان مەزگىلدىمۇ يەنىلا ئاپتونوم رايونىنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشى ۋە سودا ـ سانائەتچىلەر بىرلەشمىسىنىڭ خىزمەتلىرىگە كۆڭۈل بۆلۈپ تۇرغان .

ئۇ 1986 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى ئۇرۇمچىدە 85 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى .

جياڭ ئېن

جياڭ ئېن (1920 ~ 1988) خېنەن ئۆلكىسىنىڭ شىپىڭ ناھىيىسىدىن بولۇپ ، دېھقان ئائىلىسىدە تۇغۇلغان ، باشلانغۇچ مەكتەپ مەلۇماتىغا ئىگە .

1946 ـ يىلى 10 ـ ئايدىكى سەنشى پۈشەيەن ئۇرۇشىدا جياڭ ئېن ئازادلىققا ئېرىشىپ ئارمىيىگە قاتنىشىپ ، جۈڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى 4 ـ شى 10 ـ تۈەن زەمبىرەكچىلەر لىيەنىگە كىرگەن ، ئۇ خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىدە ئىنقىلابىي تەربىيە ئېلىپ ، ئىدىيىۋى ئېڭىنى ناھايىتى تېز ئۆستۈرگەن . ئاۋىتتە جاپا ـ مۇشەققەتكە چىداپ ئىشلەپ ، ئۇرۇشتا باتۇرلۇق كۆرسەتكەن . 1948 ـ يىلى 2 ـ ئايدا جۈڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە كىرگەن . شۇ يىلى 9 ـ ئايدا شەنشىدىكى ۋازىجيې ئۇرۇشىدا «يولات ئادەم» دېگەن نامغا ئېرىشكەن . شەنشى باۋجى ئۇرۇشى ۋە مېيشيەن ناھىيىسىنىڭ چۈيجېن بازىرىنى ئېلىش ئۇرۇشىدا چوڭ خىزمەت كۆرسىتىپ ، 2000 تەڭگە بىلەن مۇكاپاتلانغان . يەنىمۇ ئۇرۇشىدا بىر قېتىم كىچىك خىزمەت كۆرسەتكەن . 1951 ـ يىلى قەشقەر 4 ـ شى تەلىم ـ تەربىيە يېڭىدىكى چېغىدا ئۆي قۇرۇلۇشى ۋە جۈڭگو ـ سوۋېت تاشيول قۇرۇلۇشىدا «يىڭ بويىچە نەمۇنىچى پەيجاڭ» بولۇپ باھالىنىپ ئىككىنچى «ب» دەرىجىلىك خىزمەت كۆرسەتكەن . جياڭ ئېن قىسمىدىكى مەزگىلدە ئەسكەر ، بەنجاڭ ، مۇئاۋىن پەيجاڭ ، پەيجاڭ ، مۇئاۋىن لىيەنجاڭ قاتارلىق ۋەزىپىلەردە بولغان .

جياڭ ئېن ئۆچتۇرپاندا خىزمەت قىلغان 20 يىلدا ئۆچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ يېزا ـ كەنتلىرىنى تولۇق ئارىلاپ چىقىپ ، ئۆچتۇرپاننىڭ يېزا ئىگىلىك ۋە سۇچىلىق قۇرۇلۇشى ئۈچۈن زور تۆھپە قوشقان . خىزمەتتە هامان ئۆزى باشلامچىلىق بىلەن پىداكارلىق كۆرسىتىپ ، سەپنىڭ ئالدىدا ماڭغان . 1954 ـ يىلى ئەتىيازدا ئاقيار خاڭدى دېھقانچىلىق مەيدانىدا نۆۋەتتىدا تۇرۇپ ، دېھقانلارنى تەشكىللەپ دەل ـ دەرەخلەرنى سۇغارغان . سۇ بەك سوغۇق بولغاچقا ، باشقىلار سۇغا چۈشۈشكە جۈرئەت قىلالمىغاندا ، ئۇ بىرىنچى بولۇپ سۇغا سەكرەپ چۈشۈپ چۆنەك تارتىپ ، دەرەخلەرنى سۇغارغان . ئۇ ھەمىشە يېزىلارغا بېرىپ ئامما بىلەن ئىچقويۇن ـ تاشقويۇن بولۇپ ، دېھقانلارنىڭ كىيىم ـ كېچەك ، يېمەك ـ ئىچمەك ۋە تۇرالغۇسىغا كۆڭۈل بۆلگەن . ئۇ ئامما بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى تېخىمۇ ياخشىلاش ئۈچۈن ئۈيغۇرچە ئۆگىنىشنى قەتئىي داۋاملاشتۇرۇپ ، ئادەتتىكى خىزمەتتە ئامما بىلەن ئۈيغۇرچە سۆزلىشەلەيدىغان بولغان . شۇڭا كۆپچىلىك ئۇنى دېھقان ھاكىم دەپ تەرىپلەشكەن . شۇ سەۋەبلىك ئۇ ئۆچتۇرپاندىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئىززەت ـ ھۆرمىتى ۋە قىزغىن ئالقىشىغا سازاۋەر بولغان .

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە جياڭ ئېن لىن بياۋ ۋە «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ»نىڭ ئەكسىلئىنقىلابىي خاتا لۇشەنىنىڭ ئېچىنىشلىق زىيانكەشلىكىگە ئۇچرىغان . «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ئاياغلاشقاندىن كېيىن ئاقلانغان .

1988 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى ئۈنىڭ ۋاپات بولغانلىق شۇم خەۋىرى تارقالغاندا ، ئۆچتۇرپاندىكى نۇرغۇن پېشقەدەم كادىر ۋە ئامما ئاقسۇغا كېلىپ جياڭ ئېننىڭ جەسىتى بىلەن ۋىدالاشتى .

ئابدۇرېھىم قۇززات ھاجى

ئابدۇرېھىم قۇززات ھاجى (1908 ~ 1990) ئۆچتۇرپان بازىرىدىن ، داڭلىق ۋەتەنپەرۋەر دىنىي زات . ئۇ ھايات ۋاقتىدا رەستە كوچىسىدىكى چوڭ مەسچىتكە ئىمام بولغان .

ئابدۇرېھىم قۇززات ھاجى دىنىي ئالىملىرىدە تۇغۇلغان ، بالىلىق دەۋرىدە باشلانغۇچ مەدرىسىگە كىرىپ ئوقۇغان . 1928 ~ 1938 ـ يىلىغىچە قەشقەردىكى مەدرىسىگە بېرىپ سىستېمىلىق ئىسلام ئەھكاملىرى تەرىپىسى ئالغان . 1939 ـ يىلى ئۇچتۇرپانغا قايتىپ دىنىي پائالىيەت بىلەن مەشغۇل بولغان .

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ئۇ پارتىيىنىڭ دىنىي سىياسىتىنى پائال ئىجرا قىلغان . ۋەتەننى قىزغىن سۆيۈپ ، پارتىيىنىڭ رەھبەرلىكىنى ھىمايە قىلغان ، ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش ـ زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش ، يەر ئىسلاھاتى ، يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيىلەشتۇرۇش ، خۇسۇسىي سودا ـ سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش مەزگىلىدە دىنىي مۇرىتلارغا پارتىيىنىڭ سىياسىتىنى تەشۋىق قىلىپ ، ھۆكۈمەتنىڭ تۇرلۇك خىزمەتلىرىنى ئىلگىرى سۈرۈشكە ماسلاشقان ، ئۇ ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ ئەزاسى ، ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ ئەزاسى ۋە ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەشنىڭ ئەزاسى قاتارلىق ۋەزىپىلەردە بولغان .

ئۇ بىر تۇركۈم ۋەتەنپەرۋەر دىنىي زاتلارنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرگەن ، شەرىئەت ۋە دىنىي ئەھكاملارغا خىلاپلىق قىلغان ھەم پارتىيىنىڭ سىياسىتىگە ئۆيغۇن كەلمەيدىغان سۆز ـ چۆچەكلەرنى تارقاتقان ئايرىم دىنىي زاتلارنى دادىللىق بىلەن تەنقىد قىلىپ ۋە باشقۇرۇپ ، كۆپ قېتىم «بەشتە ياخشى دىنىي زات» ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى بويىچە ئىلغار شەخس بولۇپ باھالانغان . ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ، ئىجتىمائىي مۇقىملىقى ئۈچۈن كۆرۈنەرلىك تۆھپە قوشقان .

ئۇ 1990 ـ يىلى 5 ـ ئايدا 83 يېشىدا كېسەل بىلەن ئالەمدىن ئۆتتى .

ۋاڭ شېڭجېن

ۋاڭ شېڭجېن (1939 ~ 1991)گەنسۇنىڭ دۇنخۇاڭ شەھىرىدىن . 1957 ـ يىلى ئارمىيىگە قاتناشقان . 1962 ـ يىلى جۇڭگو ـ ھىندىستان چېگرىسىدىكى قوغدىنىش ـ قايتۇرما زەربە بېرىش ئۇرۇشىغا قاتنىشىپ ، 2 ـ دەرىجىلىك خىزمەت كۆرسەتكەن ، كومپارتىيە ئەزاسى .

ئۇ 1971 ـ يىلى كەسىپ ئالماشتۇرۇپ ئۇچتۇرپان ناھىيىسىگە خىزمەتكە كەلگەن ۋە يېزا ئىگىلىكىنىڭ 1 ـ سېپىدە 10 نەچچە يىل ئىشلىگەن .

ئۇ 1984 ـ يىلى ئۇچتۇرپان بازارلىق پارتكومىنىڭ شۇجىسى بولغان . شۇ چاغدا ئونتۇرىچە كىرىم 200 يۈەنگە يەتمەيتتى ، دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىنىڭ بىرلىك ھوسۇلى تۆۋەن ئىدى ، ئۇ بۇ ئەھۋالنى كۆزدە تۇتۇپ ، قەتئىي ئىرادىگە كېلىپ نامراتلىقتىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن پارتكوم رەھبەرلىك بەنزىسىدىكى خادىملار بىلەن بىرلىكتە ئىلمىي پوزىتسىيە ۋە ئەملىي ئىشلەش روھى بىلەن ئاممىنى نامراتلىقتىن قۇتۇلدۇرۇپ بېيىش يولىغا باشلاش يوللىرى ئۈستىدە ئىزدەندى . كۆز ۋە قىشتا ئۇ ئاممىنى باشلاپ ئىككى كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتا ئۆستەڭ قازدۇرۇپ ، سەكرەپ ئىلگىرىلەش ئۆستىگىنىڭ سۈيىنى كەنتكە باشلاپ كىردى . شۇنىڭ بىلەن مىڭ مو ئېتىزغا سۇ يېتىشمەسلىك ئەھۋالى تۈگىدى . ئۇ ناھىيىلىك ئۇرۇقچىلىق پونكىتى ۋە باشقا يېزىلاردىن كۆمىسقوناق ، بۇغداي ، شال قاتارلىق زىرائەتلەرنىڭ ئېسىل سورتلىرىنى كىرگۈزۈپ ، كەنت كادىرلىرىنى ئۆي ـ ئۆيلەرگە تارقىتىپ بېرىشكە تەشكىللىدى . ئۇ يەنە يېزائىگىلىك تېخنىكا خادىملىرىنى ئىلمىي ئۇسۇلدا تېرىقچىلىق قىلىش تېخنىكىسىنى ئۆگىتىشكە تەكلىپ قىلىپ ، كۆمىسقوناق ۋە كېۋەزنى سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ تېرىش ئۇسۇلىنى

كېڭەيتتى . كۆممىستوناقنىڭ يېڭى سورتى تېرىلىپ تۇنجى يىلىلا مو بېشى هوسۇلى 800 كىلوگرامغا يەتتى . 1987 - يىل 6 - ئايدا چېلەكلەپ قۇيغاندەك قارا يامغۇر يېغىپ تۇيۇقسىز كەلكۈن كەلدى ، ئۇ كەنت كادىرلىرى بىلەن بىرگە ئاممىنى باشلاپ توسمىنى پۈختىلاپ كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆردى ، باشلامچىلىق بىلەن سۇغا سەكرەپ چۈشۈپ ، قوزۇق قېقىپ ، توپا توشۇپ ، توپتوغرا ئۇچ كېچە - كۈندۈز ئىشلەپ ، 3 - كەنتنىڭ نەچچە مىڭ مو يەردىكى پىشاي دەپ قالغان بۇغدىينى ساقلاپ قالدى . 1990 - يىلى بازاردىكىلەرنىڭ ئوتتۇرىچە كىرىمى 500 يۈەنگە يەتتى . شۇڭا ئۇ كۆپ قېتىم مۇنەۋۋەر پارتىيە خىزمەتچىسى ، مۇنەۋۋەر پارتىيە ئەزاسى ، ئىلغار خىزمەتچى ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدىكى ئىلغار شەخس بولۇپ باھالاندى .

ئۇ بارلىقىنى خىزمەتكە بېغىشلاپ ، ئۆزۈندىن بېرى ھېرىپ - چارچاپ ئىشلىگەنلىكى ئۈچۈن يۈرىرى قان بېسىم كېسىلى ، ئارتېرىيە قېتىش ۋە سوزۇلما ئاشقازان يالليۇغى كېسىلىگە گىرىپتار بولۇپ قالدى . 1991- يىلى 7 - ئاينىڭ 30 - كۈنى مىڭسىگە قان چۈشۈپ 52 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى .

توختى مامۇت

توختى مامۇت (1924 ~ 1993) ئۇچتۇرپاننىڭ يېڭىئاۋات يېزىسىدىن . ئاتاقلىق خەلق مۇزىكانتى ، شائىر . توختى مامۇت بەش ياش ۋاقتىدا ھەر خىل سازلارنى ئۆگىنىشكە باشلىغان . ئۇنىڭ ئۇزى توقۇپ ئۇزى ئورۇندىغان خەلق ناخشىلىرى ئۇزگىچىلىككە ئىگە بولۇپ ، ئاممىنىڭ ئالقىشىغا سازاۋەر بولغان . 20 - ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرى توختى مامۇت باشقۇرۇش رايونىنىڭ باشلىقى بولۇپ تۇرغان مەزگىلدە مىڭ نەچچە كۈبلىت خەلق ناخشا - قوشاقلىرىنى يېغىپ رەتلىگەن . 80 - يىللاردا ناھىيىلىك سەنئەت ئۆمىكى توختى مامۇت رەتلىگەن بىر يۈرۈش مۇزىكىغا ئاساسەن ئۇچتۇرپان سەنئىتىنى رەتلەپ چىقتى . توختى مامۇت 1993 - يىلى 69 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى .

ۋېي شىڭجى

ۋېي شىڭجى (1912 ~ 1995)گەنسۇ ئۇلكىسىنىڭ جيۇچۈەن ناھىيىسىدىن . 1947 - يىلى 7 - ئايدا ئارمىيىگە قاتناشقان ، 1950 - يىلى پارتىيىگە كىرگەن . جەڭچى ، بەنجاك ، پەيجاك قاتارلىق ۋەزىپىلەردە بولغان . 1948 - يىلى ۋېي شىڭجى 2 - جۇن 5 - شىنىڭ 14 - تۇغۇلدە ئەسكەر بولغان ، غەربىي شىمالنى ئازاد قىلىش ئۇرۇشىدا خۇتتىشەن ، ۋازجيې ئۇرۇشلىرىغا قاتناشقان . 1949 - يىل 5 - ئايدا باۋجىنى ئازاد قىلىش ئۇرۇشىدا 2 - دەرىجىلىك خىزمەت كۆرسەتكەن . 1950 - يىلى قوشۇن بىلەن ئاقسۇغا كەلگەن . 1950- يىلى ئۇ كۈنىگە ئوتتۇرىچە 1.5 مو بوز يەر ئېچىش رېكورتىنى يارىتىپ ، پىيادە ئەسكەرلەر 5 - شىنى بويىچە 1 - دەرىجىلىك ئەمگەك نەمۇنىچىسى دېگەن شەرەپلىك نامغا ئېرىشكەن ھەمدە بىكتۇەن ئەمگەك نەمۇنىچىلىرى يىغىنىغا قاتنىشىپ ، مۇۋەققەت قوماندان ۋاڭ جېن بىلەن خاتىرە سۈرەتكە چۈشكەن . 1952 - يىلى يېزائىگىلىك 1 - شىنىدا چارۋىچىلىق باش فېرمىسى قۇرۇلغاندا ، شى رەھبەرلىكى ئالدىنقى ئىككى يىللىق تاماق خىراجىتىدىن تېجەپ قېلىنغان بىر قىسىم پۇلغا بىر تۇركۈم يەرلىك قوي سېتىۋېلىپ چارۋىچىلىقنى راۋاجلاندۇرغان . 1953 - يىلى قىسىم تەرتىپكە سېلىنغاندا ۋېي شىڭجى شۆبە چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ پەيجاڭى

بولغان . 1954 ـ يىلى 9 ـ ئايدا ژېي شىڭجى بىر قېتىم 3 ـ دەرىجىلىك خىزمەت كۆرسەتكەن ھەمدە بەشتە ياخشى پارتىيە ئەزاسى دېگەن نامغا ئېرىشكەن . 1961 ~ 1973 ـ يىلىغچە ژېي شىڭجى ئىككى قېتىم بەشتە ياخشى كادىر بولۇپ باھالىنىپ ، تۇمەن تەرىپىدىن بىر قېتىم مۇكاپاتلانغان ، بىر قېتىم 2 ـ دەرىجىلىك خىزمەت كۆرسەتكەن . 1974 ~ 1979 ـ يىلىغچە ئىككى قېتىم 2 ـ دەرىجىلىك ، ئۈچ قېتىم 3 ـ دەرىجىلىك خىزمەت كۆرسەتكەن ، بىر قېتىم ئىلغار ئىشلەپچىقارغۇچى بولۇپ باھالانغان . 1958 ـ يىلى ژېي شىڭجى ئۈزى يالغۇز 431 ساغلىقنى بېقىپ 408 تۆل ئالغان ، تۆل بېرىش نىسبىتىنى 96.5 % كە يەتكۈزگەن . 1962 ـ يىلى 500 ساغلىقتىن 509 تۆل ئېلىپ ، تۆل بېرىش نىسبىتىنى 101.8 % كە يەتكۈزگەن . 1958 ـ يىلى قوي باققاچ يەم ـ بوغۇز تەييارلاپ ، 32 تونىنىدىن ئارتۇق قومۇش ئورغان ، 819 كىلوگرام سەۋزە ، 205 كىلوگرام كۆممىقوناق ئالغان . ئۇ چارۋىچىلىق سېپىدە ئودا 34 يىل تىرىشچانلىق بىلەن ئىشلەپ ، ئۆز مەنپەئىتى بىلەن قىلچە ھېسابلاشماي 4 ـ تۇمەن چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ ئاساسچىسى بولۇپ قالدى . ئۇ 1995 ـ يىلى 83 يېشىدا كېسەل بىلەن ئالەمدىن ئۆتتى .

ژاڭ يۈسەن

ژاڭ يۈسەن (1920 ~ 1996) خەنزۇ ، شەندۇڭ ئۆلكىسى جاۋيۈەن شەھىرى سۈڭجيا بازىرى دۇمنجياۋا كەنتىدىن . ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى داڭلىق ياغاچچى ، بىناكارلىق ئۇستىسى .

ژاڭ يۈسەن بالىلىق دەۋرىدىن باشلاپ دادىسىدىن ياغاچچىلىق ھۈنىرىنى ئۆگەنگەن . 15 يېشىدا ئۆيىدىن ئايرىلىپ سىرتتا ياغاچچىلىق قىلغان ھەمدە گۇمىندۇڭغا بېرىپ ياغاچچىلارنى ئۇستاز تۇتۇپ ئۈچ يىل ئۆگەنگەن . مەملىكەتنىڭ 14 ئۆلكە ، رايونىدا ياغاچچىلىق قىلغان . 1952 ـ يىلى بېيجىڭ شەھەرلىك بىناكارلىق شىركىتىدە ئىشلىگەن . 1956 ـ يىلى ئۈرۈمچى شەھەرلىك بىناكارلىق شىركىتىگە يۆتكەلگەن . 1958 ـ يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك قۇرۇلۇش ئەترىتىگە بېرىپ تاكى 1986 ـ يىلى دەم ئېلىشقا چىققۇچە ئۇچتۇرپاندا ئىشلىگەن .

1958 ـ يىلى ئۇچتۇرپانغا يېڭى كەلگەن ژاڭ يۈسەن ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى تۇنجى سۇ ـ ئېلېكتر ئىستانسىسى بولغان توققۇزبۇلاق «شەرق قىزارىدى» سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسىنى لايىھىلىگەن . سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى پۈتكەندىن كېيىن ، گېنېراتورنى ئورنىتىدىغان چاغدا گېنېراتورنىڭ مېتال ئوقىنىڭ يوقلۇقى مەلۇم بولغان ، بۇ چاغدا ئۇ ئۆزى ئىسخېمىغا ئاساسەن ياغاچتىن سۇ كۆچى بىلەن ئايلىنىدىغان ئايلانما ئوق ياساپ ، سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسىنىڭ قەرەلدە توك تارقىتىشىغا كاپالەتلىك قىلغان . ياغاچ ئوق بىلەن توك تارقىتىش ژاڭ يۈسەننىڭ ئىجادىيىتىگە ئايلىنىپ ، ئەينى دەۋردىكى شىنجاڭ سۇ ئېلېكتر تەرەققىيات تارىخىدىكى ياخشى پاراڭ تېمىسىغا ئايلىنىپ قالغان . ژاڭ يۈسەن ياڭخې گۈڭشې پاختا زاۋۇتى ، ناھىيىلىك كىنوخانا ، تۇمۇق تاغ تاشيولىدىكى ياغاچ كۆۋرۈك ، سېمونت كۆۋرۈك ، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت خىزمەت بىناسى ، ئاقچى ناھىيىلىك كىنوخانا قاتارلىق قۇرۇلۇشلارنىڭ ياغاچ قۇرۇلمىلىرىنى لايىھىلەپ تاماملىغان .

ژاڭ يۈسەن ئۆزىنىڭ ياغاچچىلىق ھۈنىرىنى ئازسانلىق مىللەت قېرىنداشلارغا ھەقسىز ئۆگەتكەن ، ئۇ تەربىيىلىگەن ئازسانلىق مىللەت ياغاچچىلار ئۇچتۇرپاننىڭ ھەممە يېرىگە تارالغان . ناھىيىدىكى ياغاچچىلارنىڭ ھەممىسى ئۇنى ئۇستام دەيدۇ .

ژاڭ يۈسەن 1996 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى كېسەل بولۇپ داۋالاش ئۈنۈم بەرمەي 76 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى .

مامۇت داۋۇت

مامۇت داۋۇت (1930 ~ 1997) ئۇچتۇرپاننىڭ ئاقيار يېزىسىدىن . 1950 ـ يىلى 6 ـ ئايدا خىزمەتكە قاتناشقان . 1950 ـ يىلى 6 ـ ئايدىن 1953 ـ يىلى 7 ـ ئايغىچە ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش كۆرسىدا كۆرسانت ، ئىمامىلىرىم رايونى قاغاتوقاي گۈڭشېسىدا كاتىپ ، ناھىيىلىك دېھقانلار ئۇيۇشمىسىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى ، ئىمامىلىرىم رايونلۇق ئىتتىپاق كومىتېتىنىڭ شۇجىسى بولغان . 1953 ـ يىلى 3 ـ ئايدا جۇڭگو كومپارتىيىسىگە كىرگەن . 1954 ـ يىلى 4 ـ ئايدىن 10 ـ ئايغىچە ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك ئىتتىپاق خىزمەت كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى بولغان . 1954 ـ يىلى 10 ـ ئايدىن 1956 ـ يىلى 6 ـ ئايغىچە مەركىزىي ئىتتىپاق مەكتىپىنىڭ مىللىي سىنىپىدا ئوقۇغان . 1956 ـ يىلى 6 ـ ئايدىن 11 ـ ئايغىچە ئۇچتۇرپان ناھىيىسىگە مۇئاۋىن ھاكىم بولغان . 1957 ـ يىلى 2 ـ ئايدىن 1963 ـ يىلى 2 ـ ئايغىچە ئۇچتۇرپان ناھىيىسىگە ھاكىم بولغان . 1977 ـ يىلى 9 ـ ئايدىن 1979 ـ يىلى 11 ـ ئايغىچە ۋىلايەتلىك بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئىدارىسىگە مۇئاۋىن باشلىق بولغان . 1979 ـ يىلى 11 ـ ئايدىن 1986 ـ يىلى 7 ـ ئايغىچە ئاقسۇ ۋىلايەتلىك سۇچىلىق باشقارمىسى پارتكۇرۇپپىسىنىڭ شۇجىسى ، باشقارما باشلىقى بولغان .

ئۇ ئۇچتۇرپاندا خىزمەت قىلغان مەزگىلدە ، جاپا ـ مۇشەققەتكە چىداپ ، باش چۆكۈرۈپ ئىشلىگەن ، دائىم يېزىلارغا بېرىپ خىزمەتلەرنى تەكشۈرگەن ۋە خىزمەتلەرگە يېتەكچىلىك قىلغان . پارتىيىنىڭ يېزا ئىگىلىكىنى زور كۈچ بىلەن تەرەققىي قىلدۇرۇش فاكىجىنغا ئاساسەن ، خىزمەت ۋاقتىنىڭ كۆپ قىسمىنى ئاساسىي قاتلام خىزمەتكە قارىتىپ ، ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ يېزا ئىگىلىكىنىڭ پۈختا قەدەم بىلەن تەرەققىي قىلىشى ، خەلقنىڭ خۇشال ـ خۇرام تۇرمۇش كەچۈرۈشىگە بەلگىلىك تۆھپە قوشقان . 1950 ـ يىلىدىكى يەر ئىسلاھاتى كۆرسىدە ئۇ ھەق ـ ناھەقنى ئېنىق ئايرىپ ، سىنىپىي دۈشمەنلەر بىلەن ئېنىق چېگرا ئايرىغان . دادىللىق بىلەن سۆزلەپ ، تەشەببۇسكارلىق بىلەن تەربىيىنى قوبۇل قىلغان . 1958 ـ يىلىدىكى پولات تاۋلاش مەزگىلىدە ئاممىنى باشلاپ تاغمۇتاغ رۇدا ئىزدەپ ، تۆرلۈك قىيىنچىلىقلارنى يېڭىپ خىزمەت ۋەزىپىسىنى ئورۇندىغان . ئۇ پارتىيىنىڭ ئىنقىلابىي خىزمەتلىرىگە ناھايىتى سەمىمىي ـ ساداقەتمەن ئىدى ، ئۆزىدە قىلچە يەرلىك مىللەتچىلىك كەيپىياتى يوق ئىدى ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا ناھايىتى ئەھمىيەت بېرەتتى . ھەر قېتىملىق ئىجتىمائىي ئىسلاھات ۋە ھەرىكەتلەردە سىياسىي مەيدانى مۇستەھكەم ئىدى . 1962 ـ يىلى ئىلى ـ چۆچەك ۋەقەسى يۈز بەرگەندىن كېيىن ، ئىككى قېتىم چېگرىدىكى سەككىز قاراۋۇلخانىغا بېرىپ تەكشۈرۈپ ، تەشۋىقات ـ تەربىيە ئىشلەش ئارقىلىق چەتكە قېچىشقا ئۇرۇنغان 60 نەچچە كىشىنى نەسىھەت قىلىپ يۇرت ـ ماكانىغا قايتۇرۇپ كەلگەن ھەمدە تاغدىكى چارۋىچىلارغا ئىدىيىۋى خىزمەت ئىشلەپ ، چېگرىنىڭ ئىجتىمائىي مۇقىملىقىنى قوغدىغان .

1963 ـ يىلى پارتىيە ئەزالىرىنى تىزىملىغاندا ، ئۇنىڭغا ئاتالمىش «سىنىپىي كۆز قارىشى مۇجىمەل ، ئىدىيىسى تۇراقسىز ، تۇرمۇشتا چېرىكلەشكەن ، ئەخلاقى بۇزۇق ، يەرلىك مىللەتچىلىك خاھىشى بار» دېگەندەك بەتنامىلار بىلەن پارتىيە ئىچىدە قاتتىق ئاگاھلاندۇرۇش جازاسى بېرىلگەن . بىراق ، ئۇ مۇشۇنداق ئوۋالچىلىققا ئۇچرىسىمۇ يەنىلا پارتىيىگە ئىشىنىپ ، پارتىيە ۋە خەلق ئۈچۈن سەمىمىي بىلەن ئىشلىگەن . 1981 ـ يىلى 1 ـ ئايدا نامى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن . ئۇ 1997 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى 67 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى .

مەھەممەت مەخمۇت

مەھەممەت مەخمۇت (1925 ~ 1997) كۇچا ناھىيە 7 ـ رايون گۈڭشېسى شادۇڭكە كەنتىدىن ، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ مەلۇماتىغا ئىگە . 1950 ـ يىلى 8 ـ ئايدا شايار ناھىيىسىدە خىزمەتكە قاتناشقان . 1954ـ

يىلى 9 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى جۇڭگو كومپارتىيىسىگە كىرگەن . 1975 ~ 1984 ـ يىلىغىچە ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى ، شۇجىسى ، سىياسىي كېڭەشنىڭ رەئىسى بولغان . 1984 ~ 1986ـ يىلىغىچە ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ئەدلىيە باشقارمىسىنىڭ باشلىقى بولغان .

ئۇ 1975 ـ يىلى ئۇچتۇرپانغا كەلگەندە ، ناھىيە بويىچە «يېزا ئىگىلىكىدە داجەيدىن ئۆگىنىش» دولقۇنى قوزغالغانىدى ، ئۇ ئۇچتۇرپانغا كەلگەندىن كېيىن قەيەر نامرات بولسا شۇ يەرگە چېپىپ ، ئاممىغا پائال تۇردە ئەمەلىي ئىش قىلىپ بەرگەن . شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئۇ يەنە ئاساسىي قاتلامدىكى كادىرلارغا ئاممىنىڭ قىيىنچىلىقلىرىغا كۆڭۈل بۆلۈش ھەققىدە تەربىيە بەرگەن ، پارتىيىنىڭ سىياسەتلىرىنى ئىجرا قىلىپ ، ئاممىنى ھەر ۋاقىت كۆڭلىگە پۈككەن .

ئۇ «يېزا ئىگىلىكى ئاساس» دېگەن يېتەكچى ئىدىيىدە ئىزچىل چىڭ تۇرغان ، شۇڭا ئۇ دائىم «ئۇچتۇرپان ئاساسلىق يېزا ئىگىلىك ناھىيىسى ، تەبىئىي شارائىتى ياخشى ، يېزا ئىگىلىك خىزمىتى ياخشى ئىشلەنسىلا ھەممە ئىشنى ياخشى قىلغىلى بولىدۇ ، ئىگىلىكمۇ جانلىنىدۇ» دەيتتى . ئۇ ئىقتىسادىي خىزمەت تارماقلىرىدىن يېزا ئىگىلىك خىزمىتىنى قوللاپ دېھقانلارغا قۇلايلىق يارىتىشنى تەلەپ قىلاتتى ، ئۆزىمۇ دائىم يېزا ـ كەنتلەرنىڭ 1 ـ سېپىگە بېرىپ ، يېزا ئىگىلىكىگە يېتەكچىلىك قىلاتتى . نۇقتىدا بىر تۇرسا ، بىر ـ ئىككى ئايغىچە ئۆيىگە قايتمايتتى . بىر يىللىق ۋاقتىنىڭ ئۈچتىن ئىككى قىسمى ئاساسىي قاتلامدا ئۆتەتتى .

ئۇ خىزمەتتە دېموكراتىيە ـ مەركەزلەشتۈرۈش تۈزۈمىگە ناھايىتى ئەھمىيەت بېرەتتى . مۇھىم مەسىلىلەرنى كوللېكتىپ مۇزاكىرە قىلىپ قارار قىلاتتى . ئۆز بېشىمچىلىق قىلمايتتى . باشقا رەھبەرلەر بىلەن ئىناق ئۆتۈشكە ئەھمىيەت بېرەتتى . ئۇنىڭ پارتىيىۋىلىكى مۇستەھكەم بولۇپ ، سەمىمىي ، ئوچۇق سۆز ئىدى ، ئۆز كۆز قارىشىنى يوشۇرمايتتى ، ناچار خاھىش ھەمدە خاتا پىكىرلەرنى دادىللىق بىلەن چەكلەيتتى . ئۆز يېتەرسىزلىكلىرىنى تۈزىتىشكە تېخىمۇ دادىل ئىدى . ھەر قېتىم تۆۋەنگە چۈشكەندە قاتتىق ـ قۇرۇق يېمەكلىكنى ئۆشنىسىگە ئارتىپ ، داغ سۇ ئىچىپ ، قۇرۇق نان يەيتتى ، ھەرگىز ئاممىغا ئېغىرچىلىق سالمايتتى .

مەھەممەت مەخمۇت 1997 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى 73 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى .

ئابدۇقادىر داموللا

ئابدۇقادىر داموللا (1916 ~ 1998) ئۇچتۇرپاننىڭ ئاقتوقاي يېزىسىدىن ، مەشھۇر دىنىي زات . ھايات ۋاقتىدا قولتۇق مەسچىتىنىڭ خاتىپى بولغان .

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە ، ئابدۇقادىر داموللا پارتىيىنىڭ مىللىي سىياسىتى ۋە دىنىي سىياسىتىنى ئىنتايىن ھىمايە قىلغان ، يەر ئىسلاھاتى مەزگىلىدە خىزمەتنى قانات يايدۇرۇشقا ھەمكارلىشىپ ، دىنىي كۈچلەر تەرىپىدىن كەلگەن توسالغۇلارنى تۈگەتكەن . يېزا ئىگىلىكى ، قول سانائەت ۋە سودا ـ سانائەتنى سوتسيالىستىك ئۆزگەرتىش مەزگىلىدە ئۇ ھۆكۈمەتكە پائال ھەمكارلىشىپ نۇرغۇن خىزمەتلەرنى ئىشلىگەن .

ئابدۇقادىر داموللا 1975 ـ يىلى ئاقسۇ ۋىلايەتلىك سىياسىي مەكتەپتە تەربىيىلەنگەن . 1985 ـ يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك ئىسلام دىنى جەمئىيىتىنىڭ باشلىقى بولغان . 1987 ـ يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بولغان . ۋەزىپە ئۆتىگەن نەچچە 10 يىلدا ئۇ ئۇچتۇرپاننىڭ يېزا ، بازار ، كەنتلىرىنى بەزىدە پىيادە ، بەزىدە ئاتلىق ، ۋېلىسىپىتلىك ۋە ماشىنىلىق ئارىلاپ ، كادىرلار ۋە ئاممىغا پارتىيىنىڭ سىياسىتىنى تەشۋىق قىلغان . ئاممىنىڭ پىكىر ـ ئىنكاسلىرىنى يىغىپ ، نۇرغۇن مۇۋاپىق

تەكلىپلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان . بىر تۈركۈم ۋەتەنپەرۋەر دىنىي زاتلارنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرگەن .

جەمئىيەتتىكى ۋە دىنىي كۈچلەر ئۇنىڭغا قاتتىق ھۇجۇم قىلغان ھەتتا تەھدىت سالغان بولسىمۇ ، ئابدۇقادىر داموللا پارتىيىنىڭ مىللىي ۋە دىنىي سىياسىتىگە چىڭ ئىشىنىپ ، پىتنە - پاساتلاردىن تەۋرىنىپ قالماي ، سىياسىي كېڭەشنىڭ مۇئاۋىن رەئىسلىك ۋە ئىسلام دىنى جەمئىيىتىنىڭ باشلىقىلىق ۋەزىپىسىنى ئەستايىدىل ئىجرا قىلغان . 1990 - يىلى ئاقتۇ ناھىيىسىنىڭ بارىن يېزىسىدا ئەكسىلئىنقىلابىي توپىلاڭ يۈز بەرگەندە ، ناھىيىدىكى بۆلگۈنچىلىك ئىدىيىسى بار بىر قىسىم دىندارلار دىنىي پائالىيەت پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ قۇتراتقۇلۇق قىلغاندا ، ئابدۇقادىر داموللا بارىن يېزىسىدىكى ئەكسىلئىنقىلابىي توپىلاڭغا ۋە پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ قۇتراتقۇلۇق قىلىش قىلمىشىغا قاتتىق نەپرەت بىلدۈرۈپ ، ئۇچتۇرپاندىكى دىندار ئاممىنى چوڭقۇر تەربىيىگە ئىگە قىلغان . 1995 - يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە قانۇنسىز دىنىي پائالىيەتلەر ئەۋج ئالغاندا ، ئۇ پارتىيىنىڭ مىللىي ، دىنىي سىياسىتىنى قەتئىي ئىجرا قىلىپ ، مەمەت جامال باشلىق ئەكسىيەتچىلەر شايكىسى بىلەن يۈزمۇيۈز قەتئىي كۈرەش قىلىپ ، ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ ئىجتىمائىي مۇقىملىقى ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ، بولۇپمۇ دىنىي ساھەنىڭ مۇقىملىقى ئۈچۈن تۆھپە قوشقان .

ئابدۇقادىر داموللا 1998 - يىلى 8 - ئايدا 83 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى .

شى يۈشېن

شى يۈشېن (1923 ~ 1999) خەنزۇ ، خېبېي ئۆلكىسى تاڭشيەن ناھىيىسى 3 - رايونىنىڭ شىجياگۇ كەنتىدىن . 1983 - يىلى 4 - ئايدا تاڭشيەن ناھىيىسىدە 8 - ئارمىيىگە قاتناشقان . 1941 - يىلى 4 - ئايدا جۇڭگو كومپارتىيىسىگە كىرگەن . قىسىمدا ئالاقىچى ، ئالاقىچىلار بەنىنىڭ بەنجاڭى ، رايونلۇق ئەترەتنىڭ باشلىقى ، شتاب ئوفىتسېرى دەرىجىلىك ئالاقىچى ، سىياسىي يېتەكچى ، قوغداش كادىرى ، مۇئاۋىن سىياسىي يېتەكچى ، سىياسىي ياردەمچى بولغان . «يۈز تۈەن ئۇرۇشى»دا ماددىي مۇكاپات بىلەن مۇكاپاتلانغان . ئازادلىق ئۇرۇشىدا كۆپ قېتىم خىزمەت كۆرسەتكەن ھەمدە «مۇستەقىللىق - ئەركىنلىك ئوردېنى» ۋە «ئازادلىق ئوردېنى»غا ئېرىشكەن . 1957 - يىلى كەسىپ ئالماشتۇرۇپ ئۇرۇمچى ترانسپورت ئىدارىسى غول لىنىيە چوڭ ئەترىتىنىڭ ئىتتىپاق شۇجىسى بولغان . 1958 - يىلى 5 - ئايدا قاتناش نازاراتىنىڭ 2 - قۇرۇلۇش ئەترىتىگە يۆتكىلىپ ئىش بېجىرگۈچى بولغان . 1959 - يىلى 10 - ئايدىن 1960 - يىلى 5 - ئايغىچە ئاپتونوم رايونلۇق نېفىت ترانسپورت شىركىتى 3 - چوڭ ئەترىتى ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنىڭ رەئىسى ، پارتىيە باش ياچېيكىسىنىڭ شۇجىسى بولغان . 1960 - يىلى 5 - ئايدىن 1964 - يىلى 2 - ئايغىچە باي ناھىيىلىك خىزمەت كومىتېتىغا يۆتكىلىپ بۆلۈم باشلىقى بولغان . 1964 - يىلى 2 - ئايدىن 1972 - يىلى 9 - ئايغىچە ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك ئۇنىۋېرسال زاۋۇتنىڭ باشلىقى ، ناھىيىلىك قۇرۇلۇش ئەترىتىنىڭ باشلىقى بولغان . 1972 - يىلى 11 - ئايدىن 1977 - يىلى 11 - ئايغىچە ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك تېخنىكا پونكىتىنىڭ باشلىقى بولغان . 1978 - يىلى 11 - ئايدىن 1984 - يىلى 10 - ئايغىچە ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك ئۇنىۋېرسال زاۋۇتنىڭ باشلىقى بولغان .

ئۇ ئۇچتۇرپاندا خىزمەت قىلغان 20 يىلدا ئۇچتۇرپاننىڭ تۇرلۇك ئىشلىرى ئۈچۈن تېگىشلىك تۆھپە قوشقان . ئۇنىۋېرسال زاۋۇتنىڭ باشلىقى بولۇپ تۇرغان مەزگىلدە ، دائىم ئىسمېنىدىكىلەر بىلەن بىللە ئىشلىگەن ، ئۆزى باشلامچىلىق بىلەن ئۇلگە كۆرسىتىپ ، يىغىلىپ قالغان ، پاسكىنا ئىشلارنى باش بولۇپ ئىشلىگەن . ئاكتىپلىق بىلەن كادىر ، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنى باشلاپ تېخنىكا يېڭىلاشقا قاتناشقان . ناھىيىلىك قۇرۇلۇش ئەترىتىگە باشلىق بولۇپ تۇرغان مەزگىلدە ، ئۇچتۇرپاننىڭ بىناكارلىق ئىشلىرىنى پىلانلىغان ۋە

لايىھىلىگەن ، سۈپەتنى مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشنىڭ ئۆلچىمى قىلىپ ، خىزمەتچى خادىملاردىن قۇرۇلۇش تېخنىكا ئۆلچىمى بويىچە ئىشلەشنى قاتتىق تەلەپ قىلغان . يېزا ئىگىلىك تېخنىكا پونكىتىنىڭ باشلىقى بولۇپ تۇرغان مەزگىلدە ، دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىنىڭ ئېسىل سورتلىرىنى زور كۆچ بىلەن كېڭەيتىپ ، ئاشلىق ھوسۇلىنىڭ مۇقىم ئېشىشىغا كاپالەتلىك قىلغان .

شى يۈشېن جاپا ـ مۈشەققەتلىك ئۇرۇش يىللىرىدا باتۇرلۇق بىلەن جەڭ قىلىپ ، قىلچە ئۆزىنى ئايىماي پىداكارلىق كۆرسەتكەن . يەرلىككە كەسىپ ئالماشتۇرۇپ بارغاندىن كېيىن ئاكتىپلىق بىلەن جاپا ـ مۈشەققەتكە چىداپ خىزمەت قىلغان .

ئۇ 1999 ـ يىلى 8 ـ ئايدا 76 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى .

Ⅱ باب

شەخسلەر جەدۋىلى

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى ئىنقىلابىي قۇربانلار

جەدۋەل : 30 — 1

ئىسىم ـ فامىلىسى	قىسمىغا كىرگەن ۋاقتى	ھايات ۋاقتىدا ئىشلىگەن ئورنى	ۋەزىپىسى	قۇربان بولغان چاغدىكى يېشى	سىياسىي قىياپىتى	يۇرتى	قۇربان بولغان ۋاقتى ، ئورنى ، سەۋەبى
مولالانىياز توختى	1959	7994 ـ قىسىم	جەڭچى	22 ياش		ئۇچتۇرپان	1962 ـ يىلى جۇڭگو ـ ھىندىستان چېگرىسىدىكى قوغدىنىش ـ قايتۇرما زەربە بېرىش ئۇرۇشىغا قاتنىشىپ قۇربان بولغان
مەمەت قۇربان	1959	3718 ـ قىسىم	جەڭچى	21 ياش		ئۇچتۇرپان	1961 ـ يىلى ئالتاي چېگرا مۇداپىئەسىدە ئىش ئۈستىدە قۇربان بولغان
جۇلۇك جىيەنچۈەن	1975	36920 ـ قىسىم	جەڭچى	20 ياش	پارتىيە ئەزاسى	سىچۈەن	1976 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى بىر قېتىملىق دۆلەت مۇداپىئە قۇرۇلۇشىدا قۇربان بولغان ، 36920 ـ قىسىم ئۇنى خاتىرىلەپ ئابىدە ئورناتقان
جىلىل ئىبراھىم			جەڭچى			ئۇچتۇرپان	ئىش ئۈستىدە قۇربان بولغان

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى مۇئاۋىن ھاكىم دەرىجىلىكتىن يۇقىرى دەم ئېلىشقا ، پېنسىيەگە چىققان كادىرلار

جەدۋەل : 30 — 2

ئىسىم - فامىلىسى	ئەسلىدىكى خىزمىتى ئورنى	ئەسلىدىكى ۋەزىپىسى	بەھرىمەن بولىدىغان دەرىجىسى	مەلۇماتى	يۇرتى	ئۇغۇلغان يىل ، ئاي ، كۈنى	خىزمەتكە قاتناشقان ۋاقتى	پارتىيەگە كىرگەن ۋاقتى	دەم ئېلىشقا ، پېنسىيەگە چىققان ۋاقتى	ئىزاھ
ئابدۇۋاھىت ھېكىم	سوت مەھكىمىسى	باشلىقى	مۇئاۋىن ھاكىم	تولۇقسىز ئوتتۇرا	ئۇچتۇرپان	1930. 1. 13	1954. 6		1987. 10	
زىياۋدۇن مەمەت	سىياسىي كېڭەش	مۇئاۋىن رەئىس	مۇئاۋىن ھاكىم	تولۇقسىز ئوتتۇرا	ئۇچتۇرپان	1925	1954		1989. 12	
نۇردۇن نۇرۇللا	سىياسىي كېڭەش	مۇئاۋىن رەئىس	مۇئاۋىن ھاكىم	ئوتتۇرا تېخنىكوم	ئونسۇ	1929	1950		1990. 10	
ئابدۇرۇسۇل داۋۇت	ناھىيىلىك پارتكوم	تەكشۈرۈپ تەڭشەش قىلغۇچى	ھاكىم	ئوتتۇرا تېخنىكوم	ئۇچتۇرپان	1931. 9	1949. 10	1954. 9. 14	1991. 9. 28	
سۇن يۈجۈن	خەلق قۇرۇلتىيى	مۇئاۋىن مۇدىر	مۇئاۋىن ھاكىم	ئوتتۇرا تېخنىكوم	جياڭسۇ	1936. 7	1955. 7		1992. 5	
چېن شىڭباڭ	ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتى	شۇجى	مۇئاۋىن ھاكىم	ئوتتۇرا تېخنىكوم	خۇنەن	1932. 10. 20	1952. 9	1955. 10	1992. 9. 7	
ئابدۇرۇسۇل مەمەت	خەلق قۇرۇلتىيى	مۇدىر	ھاكىم	ئوتتۇرا تېخنىكوم	ئۇچتۇرپان	1934. 6	1952. 7	1959. 3	1993. 3	
جۇ زۇخۇا	سۇچىلىق ئىدارىسى	سىياسىي كېڭەشنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى	مۇئاۋىن ھاكىم	ئوتتۇرا تېخنىكوم	خۇنەن	1933. 11. 12	1965. 3	1957	1994. 7. 29	
شالۇ يۈخۇا	خەلق قۇرۇلتىيى	مۇئاۋىن مۇدىر	مۇئاۋىن ھاكىم	ئوتتۇرا تېخنىكوم	ئىلى	1935. 8. 18	1953. 8	1977. 10	1994. 8. 20	
ھاشىم قاسىم	سىياسىي كېڭەش	مۇئاۋىن رەئىس	مۇئاۋىن ھاكىم	ئوتتۇرا تېخنىكوم	ئۇچتۇرپان	1939. 6	1953. 7	1959	1996. 6	
تالۇ چاڭنا	خەلق قۇرۇلتىيى	مۇئاۋىن مۇدىر	مۇئاۋىن ھاكىم	تولۇقسىز ئوتتۇرا	سىچۈەن	1936. 3. 7	1954. 8	1955. 6	1996. 10. 14	
ژېي ئېنكې	سوت مەھكىمىسى	پارتكوزۇپپا شۇجىسى	مۇئاۋىن ھاكىم	ئالىي تېخنىكوم	شاڭخەي	1937. 3. 18	1958. 7	1975. 9	1996. 10. 4	
نۇردالى تەلەكمەت	سىياسىي كېڭەش	مۇئاۋىن رەئىس	مۇئاۋىن ھاكىم	تولۇق ئوتتۇرا	ئۇچتۇرپان	1935. 10	1956. 6	1959. 7	1996. 10. 14	
خالىق توختى	خەلق قۇرۇلتىيى	مۇئاۋىن مۇدىر	مۇئاۋىن ھاكىم	ئوتتۇرا تېخنىكوم	ئۇچتۇرپان	1936. 4. 26	1951. 3	1954. 3	1997. 2. 17	
لى يۈجېن	سىياسىي كېڭەش	رەئىس	ھاكىم	ئوتتۇرا تېخنىكوم	گەنسۇ	1935. 6. 10	1954. 10	1959. 6	1998. 4. 20	
شۇ يۈجۇڭ	سىياسىي كېڭەش	مۇئاۋىن رەئىس	مۇئاۋىن ھاكىم	ئوتتۇرا تېخنىكوم	جياڭسۇ	1939. 2. 16	1959. 8	1982. 12	1998. 12. 14	
ئەمەت نىياز	سىياسىي كېڭەش	مۇئاۋىن رەئىس	مۇئاۋىن ھاكىم	تولۇقسىز ئوتتۇرا	قۇمۇل	1936. 6	1958. 3	1961. 5	2001. 5	

پېنسىيەگە چىققان كادىرلار

جى رۇڭلىيەن	ناھىيىلىك پارتكوم	شۇجى	مۇئاۋىن ۋالىي	تولۇقسىز ئوتتۇرا	جياڭسۇ	1929	1941.3	1942	1981	پېنسىيىگە چىققان كادىرلار
لى جيەنشىن	ئاشلىق پوندىكىتى	پونكىت باشلىقى	مۇئاۋىن ھاكىم	تولۇقسىز ئوتتۇرا	تەييۇەن	1927.2.3	1944.3.1	1947.7.1	1981.6	
كۇڭ چىڭخې	ناھىيىلىك ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى	رەئىس	مۇئاۋىن ھاكىم		خۇنەن	1914	1939	1942	1982	
لى خۇايى	2 - يېنىك سانائەت ئىدارىسى	ياچېيكا شۇجىسى	مۇئاۋىن ھاكىم	تولۇقسىز ئوتتۇرا	شەندۇڭ	1927.7.25	1948.7.23	1949.4.6	1982.5	
لى جىزاڭ	چاي - چارۋا شىركىتى	ئىدارە باشلىقى	مۇئاۋىن ھاكىم		خېنەن	1927	1947.1	1947.1	1982.8	
پۇ شىجى	ناھىيىلىك دوختۇرخانا	مۇئاۋىن باشلىق	مۇئاۋىن ھاكىم	تولۇقسىز ئوتتۇرا	جىڭجۇ	1927.4.10	1944.4.1	1948.8.13	1983.1	
مىجىت ئەيسا	سىياسىي كېڭەش	مۇئاۋىن رەئىس	مۇئاۋىن ھاكىم	ئالىي تېخنىكوم	باي	1924.6.15	1945.8.15		1983.7	
فېڭ شىنەن	ناھىيىلىك دوختۇرخانا	ۋىراچ	مۇئاۋىن ھاكىم	ئوتتۇرا تېخنىكوم	نەنتۇڭ	1925.11.25	1944.8.25	1946.12.1	1983.7	
يىن ماۋلىن	ئۇرۇقچىلىق پونكىتى	باشلىق	مۇئاۋىن ھاكىم	باشلانغۇچىنىڭ يۇقىرى سىنىپى	خۇنەن	1921.6.20	1949.2.25		1983.12	
شى يۇشېن	ناھىيىلىك ئۇنىۋېرسال زاۋۇت	باشلىق	مۇئاۋىن ھاكىم	باشلانغۇچىنىڭ يۇقىرى سىنىپى	خېبېي	1923	1937	1941	1984	
لى شېڭخۇا	تىببىي دورا شىركىتى	دىرېكتور	مۇئاۋىن ھاكىم	تولۇقسىز ئوتتۇرا	شەنشى	1927.9.8	1948.7.4	1949.1	1984.12	
لو دېجۇڭ	كىنو شىركىتى	دىرېكتور	مۇئاۋىن ھاكىم	تولۇقسىز ئوتتۇرا	شەنشى	1927.9.28	1948.11.1	1949.7.1	1984.12	
جيا دېجۇ	تۇرلۇك ماللار شىركىتى	دىرېكتور	مۇئاۋىن ھاكىم	ئوتتۇرا تېخنىكوم	خېبېي	1931.11.6	1948.7.1	1950.5.1	1984.10	
شاڭ خۇاشەن	ئاشلىق ئىدارىسى	باشلىق	مۇئاۋىن ھاكىم	تولۇقسىز ئوتتۇرا	شەنشى	1923.3.6	1945.10.5	1947.11.5	1984.9	
تيەن دويۇەن	ماددىي ئەشيا ئىدارىسى	باشلىق	مۇئاۋىن ھاكىم	تولۇقسىز ئوتتۇرا	گەنسۇ	1931.10.7	1949.7.2	1954.10.1	1984.10	
جيا تۇڭچاڭ	سېمونت زاۋۇتى	بوغالتىر	مۇئاۋىن ھاكىم	ئوتتۇرا تېخنىكوم	سەنشى	1928.9.2	1949.2.15		1984.5	
ۋاڭ جيەن	سۇچىلىق ئىدارىسى	باشلىق	مۇئاۋىن ھاكىم	تولۇقسىز ئوتتۇرا	گەنسۇ	1927.9.23	1949.5.11	1950.10.1	1984.10	
ۋاڭ جىندىڭ	قۇرۇلۇش ئىدارىسى	باشلىق	مۇئاۋىن ھاكىم	تولۇقسىز ئوتتۇرا	خېنەن	1924.6.6	1940.1.2	1943.5.5	1984.9	
ساۋ بىڭلى	جامائەت خەۋپىسىزلىكى ئىدارىسى	يېتەكچى	مۇئاۋىن ھاكىم	باشلانغۇچىنىڭ يۇقىرى سىنىپى	شەنشى	1925	1948.10	1949	1985	
گو جىنتاڭ	تۇرلۇك ماللار شىركىتى	كادىر	مۇئاۋىن ھاكىم	تولۇقسىز ئوتتۇرا	خېنەن	1926.1	1947.8.11	1948.8.24	1985.4	

لى جىجىن	ئۇرۇقچىلىق پونكىتى	باشلىق	مۇئاۋىن هاكىم	تولۇقسىز ئوتتۇرا	خېنەن	1930. 3. 24	1948. 3. 11	1948. 12. 1	1985. 4	پېنسىيىگە چىققان كادىرلار
ئىمىن ئۆمەر	قۇرۇلۇش ئىدارىسى	كادىر	مۇئاۋىن هاكىم	باشلانغۇچىنىڭ يۇقىرى سىنىپى	ئۇچتۇرپان	1920. 9. 11	1949. 9		1985. 5	
لىۋ ئەنخۇ	يېزا - بازار كارخانىلىرى ئىدارىسى	بوغالتىر	مۇئاۋىن هاكىم	ئوتتۇرا تېخنىكوم	شەندۇڭ	1930. 7. 9	1949. 1. 1	1975. 10. 9	1985. 3	
جۇ يۇچېڭ	ناھىيىلىك پارتكوم	مۇئاۋىن شۇجى	مۇئاۋىن هاكىم	تولۇقسىز ئوتتۇرا	سەنشى	1929. 3. 3	1946. 4. 1	1949. 4. 1	1986. 1	
شۆ ۋېيشەن	سودا ئىدارىسى	مۇئاۋىن باشلىق	مۇئاۋىن هاكىم	تولۇقسىز ئوتتۇرا	تەييۇەن	1928. 2. 22	1944. 8. 1	1949. 1. 15	1987	
ۋاڭ شۇخۇا	ئارخىپ ئىدارىسى	كادىر	مۇئاۋىن هاكىم	تولۇقسىز ئوتتۇرا	شەندۇڭ	1928. 10. 6	1945. 10. 6	1945. 10. 6	1987. 10. 31	
چېڭ جىنيۇ	ناھىيىلىك پارتكوم	پېشقەدەم كادىرلار بۆلۈمىنىڭ باشلىقى	مۇئاۋىن هاكىم	ئوتتۇرا تېخنىكوم	شەندۇڭ	1928. 11. 2	1949. 9. 25	1955. 7. 14	1991. 1	
لىۋ دىڭمىڭ	سىياسىي كېڭەش	رەئىس	هاكىم	ئوتتۇرا تېخنىكوم	گەنسۇ	1931. 4. 5	1949. 8. 7	1953. 6. 29	1991. 6	
تاڭ جياشىڭ	2 - يېنىك سانائەت ئىدارىسى	ياچېيكا شۇجىسى	مۇئاۋىن هاكىم	تولۇقسىز ئوتتۇرا	خېيلۇڭجياڭ	1927. 7. 22	1947. 5. 3	1948. 5. 2	1991. 1	
خې بىڭۋېن	خەلق قۇرۇلتىيى	مۇئاۋىن مۇدىر	مۇئاۋىن هاكىم	ئوتتۇرا تېخنىكوم	گەنسۇ	1931. 12. 25	1949. 8. 15	1953. 3. 6	1991. 11	
لى جۇجاڭ	سۇچىلىق ئىدارىسى	بۆلۈمچە باشلىقى	مۇئاۋىن هاكىم	ئوتتۇرا تېخنىكوم	خېبېي	1930. 9. 9	1949. 3. 1	1982. 4. 10	1991. 9. 20	
جىڭ كۇن	خەلق قۇرۇلتىيى	مۇئاۋىن مۇدىر	مۇئاۋىن هاكىم	ئوتتۇرا تېخنىكوم	گەنسۇ	1932. 2. 28	1949. 8. 15	1954. 12. 5	1992. 6	
جېڭ يۇپىڭ	سەھىيە ئىدارىسى	مۇئاۋىن باشلىق	مۇئاۋىن هاكىم	ئوتتۇرا تېخنىكوم	سەنشى	1932. 6. 9	1946. 10. 5	1954. 7. 1	1993. 4	
كاڭ مىڭ	سىياسىي كېڭەش	مۇئاۋىن رەئىس	مۇئاۋىن هاكىم	ئوتتۇرا تېخنىكوم	گەنسۇ	1932. 2. 28	1949. 7. 2	1956. 6. 5	1993. 5	
خې مەنيىن	شېكەر - هاراق - تاماكا شىركىتى	كادىر	مۇئاۋىن هاكىم	تولۇقسىز ئوتتۇرا	شەنشى	1928	1949	1949	1998	
ئابدۇراخمان ئېزىز	خەلق قۇرۇلتىيى	خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ھەيئەت ئەزاسى	هاكىم	تولۇق ئوتتۇرا	ئۇچتۇرپان	1941. 11	1951. 8	1961. 1	2001. 11	پېنسىيىگە چىققان

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى ئىلغار كوللېكتىپلار

جەدۋەل : 30 — 3

ئورۇن نامى	نام بېرىلگەن ۋاقىت ۋە نام بەرگەن ئورۇن	شەرەپ نامى
ناھىيىلىك يەر تەۋرەشنى كۆزىتىش ئىستانسىسى	1987 - يىلى دۆلەت يەر تەۋرەشنى كۆزىتىش ئىدارىسى	2 - دەرىجىلىك پەن - تېخنىكا تەرەققىياتى مۇكاپاتى
	1987 - يىلى شىنجاڭ يەر تەۋرەشنى كۆزىتىش ئىدارىسى	1 - دەرىجىلىك پەن - تېخنىكا تەرەققىياتى مۇكاپاتى
ناھىيىلىك چېگرا مۇداپىئە ئاشيولى ئۇچاستىكىسى	1988 - يىلى لەنجۇ ھەربىي رايونى	قاتناش ئۇرۇش تەييارلىقى بويىچە ئىلغار ئورۇن
	1991 - يىلى 2 - ئايدا قاتناش نازارىتى ئاشيول ئىدارىسى	ئىككى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشى بويىچە ئىلغار ئورۇن
ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنىڭ بىخەتەرلىكىنى نازارەت قىلىش پونكىتى	1989 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ئىدارىسى ۋە ئاپتونوم رايونلۇق يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى نازارەت قىلىش پونكىتى	ئۆلچەملەشكەن يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى نازارەت قىلىش پونكىتى
ناھىيىلىك ئىمامىلىرىم يېزىلىق ئوتتۇرا مەكتەپ	1989 - يىلى جۇڭگو پەن - تېخنىكا	ياش - ئۆسمۈرلەرنىڭ پەن - تېخنىكا پائالىيىتى بويىچە ئىلغار كوللېكتىپ
ناھىيىلىك چېگرا سودىسى - چاي-چارۋا شىركىتى	1989 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق تەمىنات-سودا كوپېراتىپى سىستېمىسى	ئىلغار كارخانا
ناھىيىلىك يېڭىئاۋات يېزىلىق لاۋتاش خەلق ئەسكەرلىرى قارا-ۋۇلخانىسى	1989 - يىلى 11 - ئاينىڭ 2 - كۈنى دۆلەت مۇداپىئە مىنىستىرلىكى	مەملىكەتلىك خەلق ئەسكەرلىرى زاپاس مەجبۇرىيەت ئۆتەش بويىچە ئىلغار ئورۇن
ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى شىركىتى	1990 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق تەمىنات-سودا كوپېراتىپى سىستېمىسى	يېزا ئىگىلىكىنى قوللاشتىكى ئىلغار كوللېكتىپ
ناھىيىلىك ئورمانچىلىق ئىدارىسى	1990 - ، 1994 - ، 1998 - يىللىرى ئورمانچىلىق نازارىتى	ئورمانچىلىقتا ئىلغار ئورۇن ، ئورمانچىلىق سىستېمىسى بويىچە «4 - بەش يىللىق» قانۇنىنى ئومۇملاشتۇرۇشتا ئىلغار ئورۇن ؛ 8-مارت پېشىللىق قۇرۇلۇشى پائالىيىتىدىكى ئىلغار كوللېكتىپ
	1994 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق ياۋايى ھايۋانلارنى قوغداش جەمئىيىتى	ياۋايى ھايۋانلارنى قوغداشتا ئىلغار كوللېكتىپ
	1998 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق كۆكەرتىش كومىتېتى ، ئاپتونوم رايونلۇق ئىتتىپاق كومىتېتى	1997 ~ 1998 - يىللىق كۆچەت تىكىپ كۆكەرتىشتە ئىلغار كوللېكتىپ
ناھىيىلىك ئايالار بىرلەشمىسى	1990 - يىلى دۆلەت باش باج ئىدارىسى	مەملىكەتلىك باج قانۇنى تەربىيىسىدە ئىلغار كوللېكتىپ
ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ئىدارىسى	1990 - ، 1998 - يىللىرى ئاپتونوم رايونلۇق يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ئىدارىسى	ئىلغار كوللېكتىپ
ناھىيىلىك يېڭىئاۋات يېزا ئاشلىق پونكىتى	1991 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق ئاشلىق ئىدارىسى	چارۋىچىلىق لازىمەتلىكلىرىنى تەمىنلەشتە ئىلغار ئورۇن

سودا ـ سانائەت بانكىسىنىڭ ئۈچتۈرپان ناھىيىلىك تارماق بانكىسى	1992 ـ يىلى ئاپتونوم رايونلۇق مەنۇى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشى پائالىيىتى كومىتېتى	ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك مەدەنىي ئورۇن
يېڭىئاۋات يېزا قۇتچى كەنتى	1995 ـ يىلى دۆلەت مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى	مەملىكەت بويىچە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدىكى ئىلغار كوللېكتىپ
ناھىيىلىك پارتكوم تەشكىلات بۆلۈمى	1995 ـ يىلى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم تەشكىلات بۆلۈمى	ئىلغار كوللېكتىپ
خەلق قۇرۇلتىيى ئورگىنى	1996 ـ يىلى 5 ـ ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق مەنۇى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشى پائالىيىتى كومىتېتى	ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك مەدەنىي ئورۇن
ناھىيىلىك پارتكوم ئورگىنى	1997 ـ يىلى 5 ـ ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق مەنۇى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشى پائالىيىتى كومىتېتى	ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك مەدەنىي ئورۇن
سىياسىي كېڭەش ئورگىنى	1997 ـ يىلى 5 ـ ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق مەنۇى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشى پائالىيىتى كومىتېتى	ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك مەدەنىي ئورۇن
تاشيول ئۇچاستىكىسى	1997 ـ يىلى 5 ـ ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق مەنۇى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشى پائالىيىتى كومىتېتى	ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك مەدەنىي ئورۇن
يېزا ئىگىلىك بانكىسىنىڭ ناھىيىلىك ئىشلىرىم يېزىلىق تىجارەت ئورنى	1997 ـ يىلى ئاپتونوم رايونلۇق يېزا ئىگىلىك بانكىسى	پۈل مۇئامىلە كەسپىدىكى ئىلغار ئورۇن
دۆلەت باج ئىدارىسى	1998 ـ يىلى 4 ـ ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق مەنۇى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشى پائالىيىتى كومىتېتى	ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك مەدەنىي ئورۇن
ناھىيىلىك تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپى	1998 ـ يىلى 4 ـ ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق مەنۇى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشى پائالىيىتى كومىتېتى	ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك مەدەنىي ئورۇن
ناھىيىلىك يەر باشقۇرۇش ئىدارىسى	1999 ـ يىلى ئاپتونوم رايونلۇق ئارخىپ ئىدارىسى	ئارخىپ باشقۇرۇشتا B دەرىجىلىك ئورۇن
ترانسپورت باشقۇرۇش پونكتى	1999 ـ يىلى 2 ـ ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق مەنۇى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشى پائالىيىتى كومىتېتى	ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك مەدەنىي ئورۇن
ناھىيىلىك 1 ـ باشلانغۇچ مەكتەپ	1999 ـ يىلى 2 ـ ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق مەنۇى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشى پائالىيىتى كومىتېتى	ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك مەدەنىي ئورۇن
خەلق بانكىسى	2000 ـ يىلى 3 ـ ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق مەنۇى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشى پائالىيىتى كومىتېتى	ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك مەدەنىي ئورۇن
يېزا ئىگىلىك بانكىسى	2000 ـ يىلى 3 ـ ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق مەنۇى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشى پائالىيىتى كومىتېتى	ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك مەدەنىي ئورۇن
يېزا ئىگىلىك تەرەققىيات بانكىسى	2000 ـ يىلى 3 ـ ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق مەنۇى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشى پائالىيىتى كومىتېتى	ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك مەدەنىي ئورۇن
يەرلىك باج ئىدارىسى	2000 ـ يىلى 3 ـ ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق مەنۇى مەدەنىيلىك پائالىيىتى كومىتېتى	ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك مەدەنىي ئورۇن

ناھىيىلىك مالىيە ئىدارىسى	2000 - يىلىي ئاپتونوم رايونلۇق ئارخىپ ئىدارىسى	ئارخىپ باشقۇرۇشتا 1 - دەرىجىلىك ئۆلچەمگە يەتكەن گورۇن
	2001 - يىلىي 7 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق مەنسۇپ مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشى پائالىيىتى كومىتېتى	ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك مەدەنىي گورۇن
ئاقبار پېزىلىق يول ئاسراش پونكتى	2001 - يىلىي 7 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق مەنسۇپ مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشى پائالىيىتى كومىتېتى	ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك مەدەنىي گورۇن
سودا - سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى	2001 - يىلىي 7 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق مەنسۇپ مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشى پائالىيىتى كومىتېتى	ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك مەدەنىي گورۇن
پوچتا ئىدارىسى	2001 - يىلىي 7 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق مەنسۇپ مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشى پائالىيىتى كومىتېتى	ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك مەدەنىي گورۇن
تېلېگراف ئىدارىسى	2001 - يىلىي 7 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق مەنسۇپ مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشى پائالىيىتى كومىتېتى	ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك مەدەنىي گورۇن
ناھىيىلىك 2 - باشلانغۇچ مەكتەپ	2001 - يىلىي 7 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق مەنسۇپ مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشى پائالىيىتى كومىتېتى	ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك مەدەنىي گورۇن
ناھىيىلىك 3 - باشلانغۇچ مەكتەپ	2001 - يىلىي 7 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق مەنسۇپ مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشى پائالىيىتى كومىتېتى	ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك مەدەنىي گورۇن

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى ئىلغار - نەمۇنىچى شەخسلەر

جەدۋەل : 30 — 4

ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	سىياسىي قىياپىتى	خىزمەت ئورنى	تەقدىرلەنگەن ۋاقتى ۋە نامى
ئىبراھىم مۇيدىن	ئەر	ئۇيغۇر		ناھىيىلىك سەنئەت گۇرۇپپىسى	1960 - يىلىي ئاپتونوم رايون بويىچە مەدەنىيەت - ماارىپ سېپىدىكى ئىلغار شەخس دېگەن نامغا ئېرىشكەن
ئىمامنىياز تۇردى	ئەر	ئۇيغۇر		ناھىيىلىك ياركۆزۈك مەكتىپى	1960 - يىلىي ئاپتونوم رايون بويىچە مەدەنىيەت - ماارىپ سېپىدىكى ئىلغار شەخس دېگەن نامغا ئېرىشكەن
توختى زارىق	ئەر	ئۇيغۇر		ناھىيىلىك يايلاق باشلانغۇچ مەكتىپى	1960 - يىلىي ئاپتونوم رايون بويىچە مەدەنىيەت - ماارىپ سېپىدىكى ئىلغار شەخس دېگەن نامغا ئېرىشكەن
ئابلىمىت ئۆمەر	ئەر	ئۇيغۇر		ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ	1960 - يىلىي ئاپتونوم رايون بويىچە مەدەنىيەت - ماارىپ سېپىدىكى ئىلغار شەخس دېگەن نامغا ئېرىشكەن
ئادىل ئىسمائىل	ئەر	ئۇيغۇر		ئاقبار گۈڭشۇي 2 - چوڭ ئەترەت	1960 - يىلىي ئاپتونوم رايون بويىچە خەلق گۈڭشىسى جامائەت ئاشخانىسى خىزمىتىدىكى ئىلغار شەخس دېگەن نامغا ئېرىشكەن

زۇھرخان	ئايال	ئۇيغۇر		قىزىل بايراق گۇڭشي 2- چولۇك ئەترەت	1960 - يىلى ئاپتونوم رايون بويىچە خەلق گۇڭشىسى جامائەت ئاشخانىسى خىزمەتىدىكى ئىلغار شەخس دېگەن نامغا ئېرىشكەن
روزىخان	ئايال	ئۇيغۇر		ئالغا گۇڭشي ئىملە- رىسى كەنتى	1960 - يىلى ئاپتونوم رايون بويىچە خەلق گۇڭشىسى جامائەت ئاشخانىسىدىكى ئىلغار شەخس دېگەن نامغا ئېرىشكەن
مەسۇمخان	ئايال	ئۇيغۇر		ياڭخي گۇڭشي 2 - چولۇك ئەترەت	1960 - يىلى ئاپتونوم رايون بويىچە خەلق گۇڭشىسى جامائەت ئاشخانىسى خىزمەتىدىكى ئىلغار شەخس دېگەن نامغا ئېرىشكەن
تۇرسۇن مامۇت	ئەر	ئۇيغۇر		يېڭىئاۋات گۇڭشي 2 - چولۇك ئەترەت	1960 - يىلى ئاپتونوم رايون بويىچە خەلق گۇڭشىسى جامائەت ئاشخانىسى خىزمەتىدىكى شەخس دېگەن نامغا ئېرىشكەن
گو جېڭسەي	ئەر	خەنزۇ		ناھىيىلىك كۆن - خۇرۇم زاۋۇتى	1960 - يىلى ئاپتونوم رايون بويىچە ئىلغار خىزمەتچى بولۇپ باھالانغان
شياۋ كې	ئەر	خەنزۇ		ناھىيىلىك سودا ئىدارىسى مۇلازىمەت بۆلۈمى	1960 - يىلى ئاپتونوم رايون بويىچە ئىلغار خىزمەتچى بولۇپ باھالانغان
ھاپسز روزى	ئەر	ئۇيغۇر		ئوتتۇرا گۇڭشي 4 - چولۇك ئەترەت	1961 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق ئەمگەك نەمۇنچىلىرىنى باھالاشتا ئىلغار شەخس دېگەن نامغا ئېرىشكەن
ئايشار چوقان	ئەر	قىرغىز		ئاقيار گۇڭشي	1961 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق ئەمگەك نەمۇنچىلىرىنى باھالاشتا ئىلغار شەخس دېگەن نامغا ئېرىشكەن
قاسىم ھېيتەم	ئەر	ئۇيغۇر	پارتىيە ئەزاسى	قىزىل بايراق گۇڭشي 6 - چولۇك ئەترەت	1962 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق قەھرىمانلار ئۇچرىشىش يىغىنىدا ئەمگەك نەمۇنچىسى بولۇپ باھالانغان
ئەمەت يۈسۈپ	ئەر	ئۇيغۇر		ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش ، ياساش زاۋۇتى	1977 - يىلى ئاپتونوم رايون بويىچە ئىلغار ئىشلەپچىقارغۇچى دېگەن نامغا ئېرىشكەن
بەشىر مامۇت	ئەر	ئۇيغۇر	ئىتتىپاق ئەزاسى	ئۇچتۇرپان بازىرى	1979 - يىلى ئاپتونوم رايون بويىچە ئامانلىق ساقلاش ، قوغداش ئاكتىپلىرىنى باھالاشتا ئىلغار شەخس دېگەن نامغا ئېرىشكەن
زىينەپخان توختى	ئايال	ئۇيغۇر			1979 - يىلى مەملىكەتلىك ئايالار بىرلەشمىسى 8 - مارت قىزىل بايراقدارى دەپ نام بەرگەن
مەرەمخان ئالىم	ئايال	ئۇيغۇر			1979 - يىلى مەملىكەتلىك ئايالار بىرلەشمىسى 8 - مارت قىزىل بايراقدارى دەپ نام بەرگەن
سۈۋەيدا نۇرغازى	ئايال	ئۇيغۇر			1979 - يىلى مەملىكەتلىك ئايالار بىرلەشمىسى 8 - مارت قىزىل بايراقدارى دەپ نام بەرگەن

شىيې چۈفالڭ	ئايال	خەنزۇ	ناھىيىلىك پارتكوم مۇھىم ئىشلار بۆلۈمى		1979 - يىلى مەملىكەتلىك ئايالار بىرلەشمىسى 8 - مارت قىزىل بايراقدارى دەپ نام بەرگەن
جامالخان قاسىم	ئايال	ئۇيغۇر	ئوتتۇرا مەكتەپ 9 - چولاق ئەترىتى		1979 - يىلى مەملىكەتلىك ئايالار بىرلەشمىسى 8 - مارت قىزىل بايراقدارى دەپ نام بەرگەن. 1982- يىلى مەملىكەتلىك ئايالار بىرلەشمىسى تەرىپىدىن تەقدىرلەنگەن ھەمدە ئاساسىي قاتلامدا 30 يىل ئىشلىگەن ياخشى ئايال خىزمەتچى دېگەن خاتىرە ئىزنەك بېرىلگەن
مەمەت داۋۇت	ئەر	ئۇيغۇر	ناھىيىلىك 1 - باشلانغۇچ مەكتەپ		1981 - يىلى ئاپتونوم رايون بويىچە مۇنەۋۋەر پىئونېرلار ئەترىتى يېتەكچىسى بولۇپ باھالانغان
تىلىۋالدى توختى	ئەر	ئۇيغۇر	يامانسۇ ئوتتۇرا چارۋە- چىلىق چولاق ئەترىتى		1982 - يىلى ئاپتونوم رايون بويىچە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدىكى ئىلغار شەخس بولۇپ باھالانغان
زىياۋۇدۇن مەمەت	ئەر	ئۇيغۇر	ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەش		1982 - يىلى ئاپتونوم رايون بويىچە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدىكى ئىلغار شەخس بولۇپ باھالانغان
ساۋۇت ئوسمان	ئەر	ئۇيغۇر	قىزىل بايراق ئوتتۇرا يۇقىرى مەكتەپ چولاق ئەترىتى		1983 - يىلى ئاپتونوم رايون بويىچە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدىكى ئىلغار شەخس بولۇپ باھالانغان
ئابدۇسالام	ئەر	ئۇيغۇر	ناھىيىلىك تەپتىش مەھكىمىسى		1985 - يىلى 1 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى قاتتىق زەربە بېرىشتىكى ئىلغار شەخس دەپ نام بەرگەن. 1992 - يىلى 4 - ئايدا ئاپتونوم رايون بويىچە تەپتىش مەھكىمىلىرى بويىچە ئىلغار خىزمەتچى دېگەن نامغا ئېرىشكەن
ياسىن مەمتىلى	ئەر	ئۇيغۇر	ئاقتوقاي يېزىلىق رادىئو ئۇزلى		1986 - يىلى 6 - ئايدا مەملىكەتلىك رادىئو - تېلېۋىزىيە سىستېمىسى بويىچە مۇنەۋۋەر خىزمەتچى، ئاپتونوم رايون رادىئو- تېلېۋىزىيە سىستېمىسىدىكى ئىلغار خىزمەتچى دېگەن نامغا ئېرىشكەن
جاۋ جۇڭيى	ئەر	خەنزۇ	پارتىيە ئەزاسى	ئاقيار يېزا خاتىدى كەنتى	1987 - يىلى ئاپتونوم رايون بويىچە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدىكى ئىلغار شەخس بولۇپ باھالانغان
ژالڭ جيەنچۈن	ئەر	خەنزۇ	پارتىيە ئەزاسى	ناھىيىلىك چارۋىچىلىق ئىدارىسى	1989 - يىلى 7 - ئايدا يېزا ئىگىلىك مىنىستىرلىكى چارۋىچىلىق - مال دوختۇرلۇق مەھكىمىسى بەرگەن مەملىكەتلىك چارۋىچىلىق - مال دوختۇرلۇق باش پونكىتلىرى بويىچە ئىلغار خىزمەتچى دېگەن نامغا ئېرىشكەن

ئۆمەر مەمەت	ئەر	ئۇيغۇر		ئۇچتۇرپان بازىرى 2 ـ كەنت	1989 ـ يىلى ئاپتونوم رايون بويىچە يېزا ئىگىلىكىنى تەكشۈرۈش خىزمىتىدىكى ئىلغار شەخس دېگەن نامغا ئېرىشكەن
ۋاڭ شيەنفاڭ	ئايال	خەنزۇ	پارتىيە ئەزاسى	ناھىيىلىك ئاياللار بىرلەشمىسى	1989 ـ يىلى ئاپتونوم رايون بويىچە ئىلغار ئۆسمۈرلەر خىزمەتچىسى دېگەن نامغا ، 1991 ـ يىلى ئاپتونوم رايون بويىچە مۇنەۋۋەر ئاياللار بىرلەشمىسى كادىرى دېگەن نامغا ئېرىشكەن
ھوشۇر تاھىر	ئەر	ئۇيغۇر		ناھىيىلىك 1 ـ ئوتتۇرا مەكتەپ	1989 ـ يىلى مەملىكەت بويىچە مۇنەۋۋەر ئوقۇتقۇچى دېگەن نامغا ئېرىشكەن . 1990 ـ يىلى ئاپتونوم رايون بويىچە مۇنەۋەر ئوقۇتقۇچى ئائىلىسى بولۇپ باھالانغان
جېلىل ئىسرائىل	ئەر	ئۇيغۇر		ئاچاتاغ يېزا جايتاغ كەنتى	1990 ـ يىلى ئاپتونوم رايون بويىچە ئەمگەك نەمۇنىچىسى بولۇپ باھالانغان
ئەمەت يۇسۇپ	ئەر	ئۇيغۇر		ناھىيىلىك تەنتەربىيە كومىتېتى	1990 ـ يىلى مەملىكەت بويىچە دېھقان ـ چارۋىچىلار تەنھەرىكەت خىزمىتىدىكى ئىلغار شەخس دېگەن نام بېرىلگەن
ئەنۋەر ياسىن	ئەر	ئۇيغۇر		ناھىيىلىك 1 ـ باشلانغۇچ مەكتەپ	1991 ـ يىلى ئاپتونوم رايون بويىچە پىئونېرلار خىزمىتىگە كۆڭۈل بۆلۈشتىكى ياخشى رەھبەر دېگەن نامغا ئېرىشكەن
لىۋ بىنبىن	ئەر	خەنزۇ	پارتىيە ئەزاسى	ناھىيىلىك مائارىپ ئىدارىسى	1992 ـ يىلى 11 ـ ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى خەتەرلىك ئۆيلەرنى يېڭىلاش ، ئۆزگەرتىشتىكى ئىلغار شەخس دەپ نام بەرگەن . 1993 ـ يىلى 12 ـ ئايدا مەملىكەت بويىچە مۇنەۋۋەر ئوقۇتقۇچى دېگەن نامغا ئېرىشكەن
ئەخمەتجان	ئەر	ئۇيغۇر		ئاچاتاغ يېزىلىق مەركىزىي باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى	1992 ـ يىلى ئاپتونوم رايو بويىچە مۇنەۋۋەر پىئونېر بولۇپ باھالانغان
سەمەت سادىق	ئەر	ئۇيغۇر	پارتىيە ئەزاسى	ناھىيىلىك سەنئەت ئۆمىكى	1992 ـ يىلى مەملىكەت بويىچە مەدەنىيەت خىزمىتىدىكى نەمۇنىچى شەخس دېگەن نامغا ئېرىشكەن
ئىبراھىم قۇربان	ئەر	ئۇيغۇر	پارتىيە ئەزاسى	ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتى	1992 ـ يىلى مەملىكەت بويىچە مەدەنىيەت خىزمىتىدىكى نەمۇنىچى شەخس دېگەن نامغا ئېرىشكەن
نۇردۇن يۇنۇس	ئەر	ئۇيغۇر	پارتىيە ئەزاسى	ناھىيىلىك كۇتۇپخانا	1992 ـ يىلى مەملىكەت بويىچە مەدەنىيەت خىزمىتىدىكى نەمۇنىچى شەخس دېگەن نامغا ئېرىشكەن
راخمان توختى	ئەر	ئۇيغۇر		ناھىيىلىك 3 ـ باشلانغۇچ مەكتەپ	1993 ـ يىلى ئاپتونوم رايون بويىچە مۇنەۋۋەر يېتەكچى بولۇپ باھالانغان
تېڭ ۋېيچىڭ	ئەر	خەنزۇ	پارتىيە ئەزاسى	ناھىيىلىك ستاتىستىكا ئىدارىسى	1993 ـ يىلى دۆلەت دەرىجىلىك يېزا ئىگىلىكىنى تەكشۈرۈش خىزمىتىدىكى ئىلغار شەخس بولۇپ باھالانغان

لى يۈكلىنىش	ئەر	خەنزۇ		36920 - قېتىم ئارقا سەپ بۆلۈمى	1993 - يىلى شىنجاڭ ھەربىي رايونى بويىچە گازارما مۇلكىنى باشقۇرۇشتىكى ئىلغار شەخس بولۇپ باھالانغان
تەن شيۇمىڭ	ئايال	خەنزۇ	پارتىيە ئەزاسى	ناھىيىلىك 2 - ئوتتۇرا مەكتەپ	1994 - يىلى دۆلەت دەرىجىلىك مۇنەۋۋەر ئوقۇتقۇچى دېگەن نامغا ئېرىشكەن
ژاڭ كەيچۈن	ئەر	خەنزۇ		چېگرا مۇداپىئە 10 - تۈەنى	1994 - يىلى شىنجاڭ ھەربىي رايونى چېگرا مۇداپىئە ۋەزىپىسىنى ئىجرا قىلىشتىكى ئىلغار شەخس دېگەن نامغا ئېرىشكەن
لۇ بىڭ	ئەر	خەنزۇ	پارتىيە ئەزاسى	ناھىيىلىك تەپتىش مەھكىمىسى	1994 - يىلى مەملىكەتلىك ئالىي خەلق تەپتىش مەھكىمىسى تەرىپىدىن 2 - دەرىجىلىك خىزمەت كۆرسەتتى دەپ نام بېرىلگەن
جۇماخۇن ھامۇت	ئەر	ئۇيغۇر		يېڭىئاۋات يېزا قۇچچى كەنتى	1995 - يىلى دۆلەت مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدىكى ئىلغار شەخس دەپ نام بەرگەن
ئارتۇق ياقۇپ	ئەر	ئۇيغۇر	پارتىيە ئەزاسى	ناھىيىلىك دېھقانچىلىق ئىدارىسى	«1995 - يىلى مەركىزىي يېزا ئىگىلىك رادىئو مەكتىپى تەرىپىدىن 1995 - يىللىق (مەكتەپ گېزىتى) تەشۋىقات خىزمىتىدىكى ئىلغار شەخس» دەپ ، 2000 - يىلى 9 - ئايدا مەملىكەتلىك يېزا ئىگىلىك تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش مەركىزى تەرىپىدىن «شال مايىسىنى تاشلاپ تېكىش تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش خىزمىتىدىكى ئىلغار تېخنىك» بولۇپ باھالانغان
چېن رۇيشى	ئەر	خەنزۇ	پارتىيە ئەزاسى	ئوتتۇرا يېزىلىق پارتكوم	1995 - يىلى 8 - ئايدا شىنجاڭ يېزا ئىگىلىك پەنلەر ئاكادېمىيىسى 2 - دەرىجىلىك پەن - تېخنىكا تەرەققىياتى مۇكاپاتى بەرگەن
مەمتىمىن قاسىم	ئەر	ئۇيغۇر	پارتىيە ئەزاسى	ناھىيىلىك يەر باشقۇرۇش ئىدارىسى	1989 - ، 1990 - ۋە 1996 - يىللىرى مەملىكەت بويىچە يەر باشقۇرۇشتىكى ئىلغار شەخس دېگەن نامغا ئېرىشكەن
يۈسۈپ ياقۇپ	ئەر	ئۇيغۇر	پارتىيە ئەزاسى	ناھىيىلىك ماتارىپ ئىدارىسى	1997 - يىلى ئاپتونوم رايون بويىچە مۇنەۋۋەر ماتارىپ مۇپەتتىش كادىرى دېگەن نامغا ئېرىشكەن
ئۆمەر ماموت	ئەر	ئۇيغۇر	پارتىيە ئەزاسى	ناھىيىلىك پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمى	1997 - يىلى ئاپتونوم رايون بويىچە مەدەنىيەلىك قۇرۇلۇشىدىكى نەمۇنىچى خىزمەتچى دېگەن نامغا ئېرىشكەن
روزى ئىسمائىل	ئەر	ئۇيغۇر	پارتىيە ئەزاسى	ئاچاتاغ يېزىلىق پارتكوم	1997 - يىلى ئاپتونوم رايون بويىچە ئىدىيەۋى - تەشۋىقات خىزمىتىدىكى ئىلغار شەخس دېگەن نامغا ئېرىشكەن

مۇنەۋۋەر مەمەت	ئايال	ئۇيغۇر	پارتىيە ئەزاسى	ناھىيىلىك خەلق دوختۇرخانىسى	1997 - يىلى ئاپتونوم رايون ،سويىچە 8 - مارت قىزىل بايراقدارى ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدىكى ئىلغار شەخس دەپ نامغا ئېرىشكەن
كېرىم خوجا	ئەر	ئۇيغۇر	پارتىيە ئەزاسى	يېڭىئاۋات يېزىلىق پارتكوم	1997 - يىلى مەركىزىي كومىتېت تەشۋىقات بۆلۈمى ، جامائەت خەۋپسىزلىكى مىنىستىرلىكى جۇڭخۇا ئادالەت بولىدا پىداكارلىق كۆرسىتىش فوندى جەمئىيىتى مەملىكەت بويىچە ھەققانىيەت بولىدا پىداكارلىق كۆرسىتىپ جىنايەتچىلەر بىلەن كۆرەش قىلىش ئىلغارى دەپ نام بەرگەن ، دۆلەت مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى - تەرەققىياتىدىكى نەمۇنىچى شەخس دەپ نام بەرگەن
ئابلىكىم مۇمىن	ئەر	ئۇيغۇر	پارتىيە ئەزاسى	ئاچاتاغ يېزىلىق پارتكوم	1997 - يىلى ئاپتونوم رايون بويىچە ئاساسىي قاتلام تەشكىلات قۇرۇلۇشىدىكى نەمۇنىچى شەخس بولۇپ باھالانغان
مەمەت ئىمىن	ئەر	ئۇيغۇر	پارتىيە ئەزاسى		1997 - يىلى ئاپتونوم رايون بويىچە ئاساسىي قاتلام تەشكىلات قۇرۇلۇشىدىكى نەمۇنىچى شەخس بولۇپ باھالانغان
ئەخمەت قاسىم	ئەر	ئۇيغۇر	پارتىيە ئەزاسى	ناھىيىلىك كىنو فىلىم تارقىتىش - قويۇش شىركىتى	1997 - يىلى ئاپتونوم رايون بويىچە كىنوچىلىق سىتىمىسىدىكى ئىلغار شەخس دەپ نامغا ، 1998 - يىلى 2 - ئايدا ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك مەدەنىيەت خىزمىتىدىكى ئىلغار شەخس دەپ نامغا ئېرىشكەن
قادىربەك يۈسۈپئا- لى	ئەر	ئۇيغۇر	پارتىيە ئەزاسى		1997 - يىلى ئاپتونوم رايون بويىچە ئاساسىي قاتلام تەشكىلات قۇرۇلۇشىدىكى نەمۇنىچى شەخس بولۇپ باھالانغان
خۇدۇيۇم موللاق	ئەر	ئۇيغۇر	پارتىيە ئەزاسى		1997 - يىلى ئاپتونوم رايون بويىچە ئاساسىي قاتلام تەشكىلات قۇرۇلۇشىدىكى نەمۇنىچى شەخس بولۇپ باھالانغان
موللامەت ئايۇپ	ئەر	ئۇيغۇر	پارتىيە ئەزاسى		1997 - يىلى ئاپتونوم رايون بويىچە ئاساسىي قاتلام تەشكىلات قۇرۇلۇشىدىكى نەمۇنىچى شەخس بولۇپ باھالانغان
جاۋ جىزى	ئەر	خەنزۇ	پارتىيە ئەزاسى	ناھىيىلىك ئورمانچىلىق ئىدارىسى	1995 - يىلى 6 - ئايدا ئاپتونوم رايون بويىچە ئورمانچىلىق كەسپىدىكى ئىلغار خىزمەتچى دەپ نامغا ، 1995 - يىلى 3 - ئايدا مەملىكەتلىك كۆكەرتىش مبدالغا ، 1997 - يىلى 6 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن كۆكەرتىش خىزمىتىدىكى ئىلغار شەخس دەپ نامغا ئېرىشكەن ، 7 - ئايدا ئاپتونوم رايون بويىچە پەن - تېخنىكا خىزمەت ئىلغارى دەپ نامغا ئېرىشكەن

سۈن جېندا	ئەر	خەنزۇ	پارتىيە ئەزاسى	ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك پارتكوم	1998 - يىلىنى 10 - ئايدا مەملىكەت بويىچە نامراتلارنى يۆلەش بويىچە 10 چوڭ ئالىيزلاشلا دېگەن نامغا ئېرىشكەن
غېنى خۇدابەردى	ئەر	ئۇيغۇر	ناھىيىلىك پاختا - چىگە شىركىتى ئاچاتاغ يېزىلىق پاختا زاۋۇتى		1998 - يىلى 5 - ئايدا ئاپتونوم رايون بويىچە تەمىنات - سودا كوپېراتىپى سىستېمىسىدىكى ئەمگەك نەمۇنىچىسى دېگەن نامغا ئېرىشكەن
ئابدۇكېرىم ئابدۇرېھىم	ئەر	ئۇيغۇر	پارتىيە ئەزاسى	ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى	1998 - يىلى ئاپتونوم رايون بويىچە مۇنەۋۋەر خەلق ساقچىسى دېگەن نامغا ئېرىشكەن
ئارزىگۈل قۇربان	ئايال	ئۇيغۇر			1999 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق ئىنتىپاق كومىتېتى، ماۋارىپ كومىتېتى، ئۆسمۈرلەر خىزمىتى كومىتېتى تەرىپىدىن ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك مۇنەۋۋەر پىئونېرلار يېتەكچىسى بولۇپ باھالانغان
جەسۇر ئابلىمىت	ئەر	ئۇيغۇر	پارتىيە ئەزاسى	ناھىيىلىك ھۆكۈمەت	1999 - يىلى 7 - ئايدا ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك مەدەنىيەت خىزمىتى ئىلغارى دېگەن نامغا ئېرىشكەن
جۈمە ھامۇت	ئەر	ئۇيغۇر			2000 - يىلى 5 - ئايدا مەملىكەتلىك كۆكەرتىش مېدالىغا ئېرىشكەن
رەيھانگۈل شەيخ	ئايال	ئۇيغۇر		ناھىيىلىك 1 - باشلانغۇچ مەكتەپ	2000 - يىلى ئاپتونوم رايون بويىچە مىللەتلەر ئىنتىپاقلىقى - تەرەققىياتىدىكى نەمۇنىچى شەخس دېگەن نامغا ئېرىشكەن
ئىدرىس ئىسمائىل	ئەر	ئۇيغۇر		يامانسۇ قىرغىز مىللىي يېزىسى بوز كەنتى	2000 - يىلى ئاپتونوم رايون بويىچە جەمئىيەت ئامانلىقىنى ھەر تەرەپلىمە تۇزۇشتىكى ئىلغار شەخس دېگەن نامغا ئېرىشكەن
ئابلىكىم قېيۇم	ئەر	ئۇيغۇر			2000 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق ئەمگەك نەمۇنىچىسى دېگەن نامغا ئېرىشكەن
جيا جىنجۇاڭ	ئەر	خەنزۇ			2000 - يىلى ئاپتونوم رايون بويىچە ئىلغار يەككە سودا - سانائەتچى ئائىلىسى دېگەن نامغا ئېرىشكەن
روزىخان قاسىم	ئايال	ئۇيغۇر			2000 - يىلى ئاپتونوم رايون بويىچە بەشتە ياخشى مەدەنىي ئائىلە ۋەكىلى دېگەن نامغا ئېرىشكەن
توختى جامال	ئەر	ئۇيغۇر		ناھىيىلىك تەپتىش مەھكىمىسى	2000 - يىلى 12 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم، خەلق ھۆكۈمىتى 3 - بەش يىللىق قانۇننى ئومۇملاشتۇرۇشتىكى ئىلغار شەخس دەپ نام بەرگەن

زەي ۋېيخۇك	ئەر	خەنزۇ	پارتىيە ئەزاسى	ناھىيىلىك مەدەنىيەت - تەنتەربىيە ئىدارىسى	2001 - يىلى 3 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق تەنتەربىيە ئىدارىسى ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك تەنتەربىيە خىزمەتىدىكى ئىلغار شەخس دەپ نام بەرگەن
سۇن شياۋخۇا	ئەر	خەنزۇ		ناھىيىلىك قۇرۇلۇش ئىدارىسى	2001 - يىلى 3 - ئايدا قۇرۇلۇش نازارىتى تۆرالغۇ ئۈي قۇرۇلۇشى-دىكى ئىلغار شەخس دەپ باھالىغان
شى زېجياك	ئەر	خەنزۇ	پارتىيە ئەزاسى	ئۆچتۇرپان بازارلىق پارتكوم	2001 - يىلى 7 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ئاپتونوم رايون بويىچە مۇنەۋۋەر پارتىيە خىزمەتچىسى دەپ نام بەرگەن
ۋاك جيەن	ئەر	خەنزۇ	پارتىيە ئەزاسى	ناھىيىلىك سۇچىلىق ئىدارىسى	2001 - يىلى 6 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم تەشكىلات بۆلۈمى ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك دەم ئېلىشقا ، پېنسىيگە چىققان مۇنەۋۋەر پارتىيە ئەزاسى دەپ نام بەرگەن
جاك گوبى	ئەر	خەنزۇ	پارتىيە ئەزاسى	ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمى	2001 - يىلى 6 - ئايدا شىنجاك ھەربىي رايونى خەلق ئەسكەرلىرى قورال - ياراغلىرىنى باشقۇرۇشتا ئىلغار شەخس دەپ نام بەرگەن

ئۆچتۇرپان ناھىيىسىدىكى كاندىدات ئالىي دەرىجىلىكتىن يۇقىرى ئۇنۋانى بارلار

جەدۋەل : 30 — 5

ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	يۇرتى	ئوقۇش تارىخى	ئۇنۋان ئالغان ۋاقتى	كەسپىي ئۇنۋانى
شى جۇڭچى	ئەر	خەنزۇ		ئالىي مەكتەپ	1987. 12	ۋراچ
خۇ يۈنشيا	ئايال	خەنزۇ		ئالىي مەكتەپ	1987. 12	ۋراچ
لى خۇڭزۇك	ئەر	خەنزۇ	بېيجىلىك	ئالىي مەكتەپ	1987. 12	پېداگوگىكا ئالىي دەرىجىلىك
شاك يۈخۇا	ئەر	خەنزۇ	سەنشى	ئوتتۇرا تېخنىكوم	1987. 12	ۋراچ
ياۋ جىلياك	ئەر	خەنزۇ	شىنجاك	ئوتتۇرا تېخنىكوم	1987. 12	رۇس تىلى ئالىي ئوقۇتقۇچىسى
جۇاك شىتاۋ	ئەر	خەنزۇ	شاڭخەي	ئالىي مەكتەپ	1987. 12	ئىنگلىز تىلى ئالىي ئوقۇتقۇچىسى
تەن شيۇمېي	ئايال	خەنزۇ	شەندۇڭ	ئوتتۇرا تېخنىكوم	1987. 12	ئوتتۇرا مەكتەپ ئالىي ئوقۇتقۇچىسى
زوردۇن تىيىپ	ئەر	ئۇيغۇر	شىنجاك	ئالىي مەكتەپ	1988. 6	ئوتتۇرا مەكتەپ ئالىي ئوقۇتقۇچىسى
تۇك فاڭجۇن	ئايال	خەنزۇ	شاڭخەي	ئالىي مەكتەپ	1988. 12	ماتېماتىكا ئالىي ئوقۇتقۇچىسى

دۇ چاڭشۇەن	ئەر	خەنزۇ	خېنەن	ئوتتۇرا تېخنىكوم	1989. 12	ئوتتۇرا مەكتەپ ئالىي ئوقۇتقۇچىسى
ھوشۇر تاھىر	ئەر	ئۇيغۇر	شىنجاڭ	ئوتتۇرا تېخنىكوم	1991. 4	ئوتتۇرا مەكتەپ ئالىي ئوقۇتقۇچىسى
سۇلتانقىز بارات	ئايال	ئۇيغۇر	شىنجاڭ	تولۇق كۇرس	1991. 4	ئوتتۇرا مەكتەپ ئالىي ئوقۇتقۇچىسى
ھامىدىن نىزامىدىن	ئەر	ئۇيغۇر	شىنجاڭ	ئالىي تېخنىكوم	1991. 4	ئوتتۇرا مەكتەپ ئالىي ئوقۇتقۇچىسى
داۋۇت يادىكار	ئەر	ئۇيغۇر	شىنجاڭ	ئالىي تېخنىكوم	1991. 4	ئوتتۇرا مەكتەپ ئالىي ئوقۇتقۇچىسى
ئەركىن پەتتار	ئەر	ئۇيغۇر	شىنجاڭ	ئوتتۇرا تېخنىكوم	1991. 4	ئوتتۇرا مەكتەپ ئالىي ئوقۇتقۇچىسى
مىجىت راخمان	ئەر	ئۇيغۇر	شىنجاڭ	ئوتتۇرا تېخنىكوم	1993. 3	ئوتتۇرا مەكتەپ ئالىي ئوقۇتقۇچىسى
ۋاھىت	ئەر	ئۇيغۇر	شىنجاڭ	ئالىي مەكتەپ	1993	ۋراچ
ھاۋانىسا	ئايال	ئۇيغۇر	شىنجاڭ	ئوتتۇرا تېخنىكوم	1994. 10	كاندىدات مۇدىر ۋراچ
جۇ يىگاۋ	ئەر	خەنزۇ	جياڭسۇ	ئالىي مەكتەپ	1996. 6	ۋراچ
ئابدۇقېيۇم	ئەر	ئۇيغۇر	شىنجاڭ	ئوتتۇرا تېخنىكوم	1996. 7	سۇچىلىق ئىنژېنېرى
ئابدۇسالام ئىبراھىم	ئەر	ئۇيغۇر	شىنجاڭ	ئالىي مەكتەپ	1996. 8	ئوتتۇرا مەكتەپ ئالىي ئوقۇتقۇچىسى
نۇرنىسا تۇردى	ئايال	ئۇيغۇر	شىنجاڭ	ئالىي تېخنىكوم	1997. 8	ئوتتۇرا مەكتەپ ئالىي ئوقۇتقۇچىسى
ھىدايەت ئابلا	ئەر	ئۇيغۇر	شىنجاڭ	ئالىي تېخنىكوم	1997. 7	ئوتتۇرا مەكتەپ ئالىي ئوقۇتقۇچىسى
يۇسۇپ ياقۇپ	ئەر	ئۇيغۇر	شىنجاڭ	ئوتتۇرا تېخنىكوم	1997. 8	ئوتتۇرا مەكتەپ ئالىي ئوقۇتقۇچىسى
جۇ لەنيىڭ	ئايال	خەنزۇ	جياڭسۇ	ئوتتۇرا تېخنىكوم	1998. 8	كاندىدات مۇدىر ۋراچ
ۋاڭ خۇيلىڭ	ئايال	خەنزۇ	شەنشى	ئالىي تېخنىكوم	1998. 8	كاندىدات مۇدىر ۋراچ
خاسىيەت ئەمەت	ئايال	ئۇيغۇر	شىنجاڭ	ئالىي مەكتەپ	1998. 7	ئوتتۇرا مەكتەپ ئالىي ئوقۇتقۇچىسى
تۇرسۇن ياسىن	ئەر	ئۇيغۇر	شىنجاڭ	ئالىي تېخنىكوم	1998. 7	ئوتتۇرا مەكتەپ ئالىي ئوقۇتقۇچىسى
ئابدۇۋەلى مەھەممەت	ئەر	ئۇيغۇر	شىنجاڭ	ئالىي تېخنىكوم	1998. 7	ئوتتۇرا مەكتەپ ئالىي ئوقۇتقۇچىسى
تۇرسۇن ئىبراھىم	ئەر	ئۇيغۇر	شىنجاڭ	ئوتتۇرا تېخنىكوم	1998. 7	ئوتتۇرا مەكتەپ ئالىي ئوقۇتقۇچىسى
ئابدۇقادىر ھەسەن	ئەر	ئۇيغۇر	شىنجاڭ	ئالىي تېخنىكوم	1999. 8	ئوتتۇرا مەكتەپ ئالىي ئوقۇتقۇچىسى
ئابلەت ئۆمەر	ئەر	ئۇيغۇر	شىنجاڭ	ئالىي تېخنىكوم	1999. 8	ئوتتۇرا مەكتەپ ئالىي ئوقۇتقۇچىسى

ئىمامنىياز ئوسمان	ئەر	ئۇيغۇر	شىنجاڭ	ئالىي تېخنىكوم	1999. 8	ئوتتۇرا مەكتەپ ئالىي ئوقۇتقۇچىسى
ئەركىن ئەيسا	ئەر	ئۇيغۇر	شىنجاڭ	تولۇق كۇرس	1999. 8	ئالىي مال دوختۇرى
سۇ خۇيمىن	ئەر	خەنزۇ	شەنشى	تولۇق كۇرس	1999. 8	ئالىي ئاگرونوم
ئابدۇرېھىم ئابلىز	ئەر	ئۇيغۇر	شىنجاڭ	ئالىي تېخنىكوم	1999. 8	ئوتتۇرا مەكتەپ ئالىي ئوقۇتقۇچىسى
موللامەت مەمەت	ئەر	ئۇيغۇر	شىنجاڭ	تولۇق كۇرس	2000. 10	ئالىي لېكتور
مىلك يۈكمۇ	ئەر	خەنزۇ	سىچۈەن	ئالىي تېخنىكوم	2001. 10	ئوتتۇرا مەكتەپ ئالىي ئوقۇتقۇچىسى
ۋېن شىنپىلك	ئەر	خەنزۇ	گەنسۇ	ئالىي تېخنىكوم	2001. 11	ئوتتۇرا مەكتەپ ئالىي ئوقۇتقۇچىسى
ئەزىز قادىر	ئەر	ئۇيغۇر	شىنجاڭ	ئالىي تېخنىكوم	2001. 11	ئوتتۇرا مەكتەپ ئالىي ئوقۇتقۇچىسى
ئىمىنجان راخمان	ئەر	ئۇيغۇر	شىنجاڭ	ئالىي تېخنىكوم	2001. 11	ئوتتۇرا مەكتەپ ئالىي ئوقۇتقۇچىسى
ئەدىبە	ئايال	ئۇيغۇر	شىنجاڭ	تولۇق كۇرس	2001. 11	ئالىي ئاگرونوم
ئابدۇللا ياسىن	ئەر	ئۇيغۇر	شىنجاڭ	تولۇق ئوتتۇرا	2001. 10	2 ـ دەرىجىلىك ئارتىس

سىرتلاردا ئىشلەۋاتقان مۇئاۋىن نازىر دەرىجىلىكتىن يۇقىرى ئەمەل تۇتقان ۋە كاندىدات ئالىي دەرىجىلىكتىن يۇقىرى ئۇنۋانى بار ئۇچۇرپانلىقلار

جەدۋەل : 30 — 6

ئىسىم ـ فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	تۇغۇلغان ۋاقتى	سىياسىي قىياپىتى	يۇرتى	خىزمەت ئورنى	ۋەزىپىسى ، ئۇنۋانى	ئىزاھ
نۇر تېيىپ	ئەر	ئۇيغۇر		پارتىيە ئەزاسى	ئۇچتۇرپان	ماتارىپ نازارىتى	نازىر	1997 ـ يىلى دەم ئېلىشقا چىققان
ئىدرىس ھاپىز	ئەر	ئۇيغۇر		پارتىيە ئەزاسى	ئۇچتۇرپان	سودا نازارىتى	نازىر	1998 ـ يىلى دەم ئېلىشقا چىققان
ئابدۇسالام ئابباسوف	ئەر	ئۇيغۇر		پارتىيە ئەزاسى	ئۇچتۇرپان	ئاپتونوم رايون لۇق پارتكوم تەشكىلات بۆلۈمى	تەشكىلات بۆلۈمىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى (نازىر دەرىجىلىك)	
نىياز يۈسۈپ	ئەر	ئۇيغۇر	1944. 8	پارتىيە ئەزاسى	ئۇچتۇرپان	ئاپتونوم رايون لۇق خەلق ھۆكۈمىتى بەش گۇۋىتىڭ	مۇئاۋىن نازىر دەرىجىلىك تەكشۈرۈپ تەستىقلىغۇچى	

ئابلىز مۇسا	ئەر	ئۇيغۇر	1952. 11	پارتىيە ئەزا-سى	ئۇچتۇرپان	ئاپتونوم رايون-لۇق خەلق ھۆ-كۈمىتى مەس-لىھەتچىلەر ئىشخانىسى	مۇدىر قوشۇمچە ئاپتونوم رايون-لۇق تارىخ - مە-دەنىيەت تەتقىقات سارىيىنىڭ باشلىقى	
ئابلاجان مەم-تىمىن	ئەر	ئۇيغۇر	1949. 10	پارتىيە ئەزا-سى	ئۇچتۇرپان	ئاپتونوم رايون-لۇق خەلق قۇ-رۇلتىيى دائى-سى كومىتېتى يېزا ئىگىلىك-ئىقتىساد كومىتېتى	مۇئاۋىن مۇدىر	
خېلىل زاكىر	ئەر	ئۇيغۇر		پارتىيە ئەزا-سى	ئۇچتۇرپان	ئاقسۇ شۆبە ھەربىي رايونى	مۇئاۋىن قو-ماندان	1976. 8 ~ 1986. 2 - يى-لىغىچە ۋەزىپە ئۆتىگەن

قوشۇمچە

قوشۇمچە

ئۇچتۇرپان بۇاستە قاراشلىق ۋازارىتىنىڭ يۇرت - مەھەللىلەر تەزكىرىسى

تارىخ

ئۇچتۇرپان تەۋەسى خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئونسۇ بەگلىكى ئىدى ، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئونسۇ ئايمىقى تەسىس قىلىندى ، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە يۇڭنىڭ قەلئەسى دەپ ئاتالدى . گۇاڭشۇ 9 - يىلى ئۇچتۇرپان بۇاستە قاراشلىق ۋازارىتى تەسىس قىلىندى ، قاراشەھەر ، كۇچا ، ئاقسۇ بىلەن قوشۇلۇپ شەرقىي تۇت شەھەر دەپ ئاتالدى .

سىياسىي نەتىجە

ئۇچتۇرپان تەۋەسىدە چېيەنلۇڭ 30 - يىلى بىر مەسلىھەتچى ئامبال ، بىر يانداش ئامبال ، بىر ئاغلاقچى ئامبال قويۇلغان . 44 - يىلى ئاغلاقچى ئامبال ئاقسۇغا يۆتكەلگەن ، 52 - يىلى مەسلىھەتچى ئامبال بىلەن يانداش ئامبال قەشقەرگە يۆتكەلگەن ، ئۇچتۇرپاندا بىر خان ئامبال تۇرۇپ بۇ يەرنىڭ مەمۇرىي ئىشلىرىنى ئىدارە قىلغان . ئۇلارنىڭ نەتىجىلىرىنى تەكشۈرۈپ ئېنىقلاش مۇمكىن بولمىدى . تۇڭجى 3 - يىلى مۇسۇلمان ئوغرىلار توپلاڭ كۆتۈرگەن . شۇ يىلى 6 - ئاينىڭ 30 - كۈنى ئۇچتۇرپان شەھىرى قولدىن كەتكەن . خان ئامبال ۋېن شىڭ شەھەرنى قوغداپ قالالماي ، خوتۇنى ، ئىككى ئوغلى ، بىر قىزى ۋە باشقا خىزمەتچىلەر ، ئايغاقچى ، قورۇقچى لەشكەرلەر بولۇپ ئەللىك نەچچە ئادەم بىلەن مەھكىمىدە ئۆزىنى كۆيدۈرۈپ ئۆلۈۋالغان . ئۇلارنىڭ ئىچىدە يەنە ئوزۇق - تۆلۈك ، تەمىنات باشقۇرغۇچى دۇباۋ ، ئۆي - مۇلۇك ۋە مۇسۇلمانلار ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى لىن چۇەنمەن ، ئەمەل - مەنسەپ ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى شەنكوي قاتارلىقلار بار ، بۇلار ئۇچۇن ئابدە تۇرغۇزۇلمىغان ، لىن چىگۈبىننىڭ ئېيتىشچە ، ھازىرقى ئۇچتۇرپان شەھىرى تەۋەسىدىكى ئۇچ تېغىنىڭ تۆپىسىدىكى دۆڭلۇككە مەرھۇم خان ئامبال ۋېن شىڭ بىلەن ئائىلىسىدىكىلەر دەپنە قىلىنغان . گۇاڭشۇ 19- يىلى شىغاۋۇل پىرقىسى مەرھۇم ۋېن شىڭنى خاتىرىلەش ئۇچۇن يەرلىك مەھكىمىگە ساداقەتمەنلەر ئىبادەتخانىسى سېلىشقا يارلىق چۈشۈرۈش توغرىسىدا مەلۇماتنامە يوللىغان .

ھەربىي ئىشلار

چېيەنلۇڭ 22 - يىلى ئاسىي خوجاجاھان مەغلۇب بولغاندىن كېيىن ، قالدۇق لەشكەرلىرى بىلەن كۇچاغا قېچىپ بېرىپ ، سېپىل دەرۋازىسىنى تاقاپ مۇداپىئەگە ئۆتكەن ۋە مۇھاسىرىنى بۇسۇپ ئۆتۈپ غەربكە قېچىش پۇرسىتىنى كۇتكەن ، 8 - ئايدا چېگرىنى تىنچىتقۇچى سانغۇن جاۋخۇي لەشكەر باشلاپ گىلگىتكە بارغان . خوتەننىڭ كونا بېگى خوجىس ئادەملىرى بىلەن ئەل بولىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن . خوجىس ئۇچتۇرپاندىكى

ئابرويلۇق جەمەتتىن ، خوجا جاھان ئۈنگدىن كۆچادىكى قورشاۋنى بۆسۈپ چىقىشقا ياردەم بېرىشنى تەلەپ قىلغان ھەمدە ئۈنگگا تەھدىت سېلىپ ئاقسۇ ئەتراپىغا كېلىپ تۇرۇشنى بۇيرۇغان . ئاقسۇلۇقلار خوجىسى تۇرغۇزمىغان ، شۇنىڭ بىلەن ئادەملىرىنى باشلاپ ئۈچتۇرپانغا بارغاندا ئۈچتۇرپانلىقلارمۇ قارشى ئالمىغان ، ئۈچتۇرپاننى ئىشغال قىلغان . چىيەنلۇك 30 ـ يىلى ئۈچتۇرپاندا تۇرۇشلۇق ئامبال سۈچىڭ ھاكىمبەگ ئابدۇللا قاتارلىقلار بىلەن كېڭىشىپ توپلاڭنى تىنچىتماقچى بولغان . مۇسۇلمانلار بېگى رەھمىتۇللا قاتارلىقلار پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ پاراكەندىچىلىك تۇغدۇرۇپ ، ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرىنى ئۇلتۇرگەن ، توپلاڭچىلار شەھەرنى ئىگىلىۋالغان . شۇ يىلى 8 ـ ئايدا ئىلى جياڭجۈنى مىڭ رۇي توپلاڭنى تىنچىتىش ئۈچۈن جازا يۇرۇشى قىلغان ، تۆڭجى 3 ـ يىلى ئاسىي مۇسۇلمانلار توپلاڭ قىلىپ جەنۇبتىكى سەككىز شەھەرنى ئىشغال قىلىۋالغان . گۇاڭشۇ 3 ـ يىلى لیۇ جىنتاڭ قوشۇن باشلاپ كېلىپ توپلاڭچىلارنى يوقىتىپ ئۈچتۇرپان شەھىرىنى قايتۇرۇۋالغان .

مۇتەئەرلەر خاتىرىسى

خوجىس ئۈچتۇرپاندىكى ئابرويلۇق جەمەتتىن كېلىپ چىققان . چىيەنلۇك 20 ـ يىلى خانلىق قوشۇن داۋاڭچىغا قارشى جازا يۇرۇشى قىلغاندا خوجىس داۋاڭچىنى تىرىك تۇتۇش ۋەزىپىسىنى تاپشۇرۇۋېلىپ ، داۋاڭچىنى تۇتۇۋېلىپ لەشكىرىي يامۇلغا تاپشۇرۇپ بەرگەن . چىيەنلۇك 23 ـ يىلى سانغۇن جاۋخۇي ، فۇدېلارغا ئەگىشىپ چوڭ ـ كىچىك خوجىلارغا جازا يۇرۇشى قىلىپ ، توپلاڭنى تىنچىتىشتا ئەڭ جىق تۆھپە كۆرسەتكەن . ۋەزىيەتنى پەملەپ ، كىمگە ئەگىشىش ، كىمگە قارشى تۇرۇشنى ئېنىق بىلىپ يېتىپ ، شانلىق تۆھپە كۆرسەتكەن بۇنداق ئادەم مۇسۇلمانلار ئارىسىدا كەم ئۇچرايدۇ .

ئاھالە

چىيەنلۇك 30 ـ يىلى رەھمىتۇللا ۋەقەسىدە يەرلىك مۇسۇلمانلاردىن نۇرغۇن ئادەم قىرىلىپ كەتكەن ، قالغانلىرى ھاياتلىق ئىزدەپ قەشقەر ، يېڭىسار ، ئاقسۇ ، يەكەن ، خوتەن قاتارلىق جايلارغا كەتكەن . ھازىر ئۈچتۇرپان تەۋەسىدە ئۇيغۇرلاردىن باشقا بۇيرۇتلارنىڭ ئىككى قەبىلىسى بار ، غەربىي شىمالدىكى سارت قاراۋۇلخانىسىنىڭ سىرتىغا جايلاشقىنى چىلىك قەبىلىسى ، غەربىي جەنۇبدىكى باشئاقما قاراۋۇلخانىسىنىڭ سىرتىغا جايلاشقىنى قوتچۇ قەبىلىسى ، ئۇلار چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلىدۇ . ھەر يىلى ئەتىيازدا كالا ، قوي ، تۆگە ، ئاتلىرىنى ھەيدەپ ئوتلاق قوغلۇشۇپ كۆچۈپ يۇرۇپ چارۋا باقىدۇ ، كۈزدە ئەسلىدىكى جايىغا قايتىپ قىشلايدۇ . ئۇنگدىن باشقا كۆچمەنلەر ئىچىدە ئىچكىرىدىن كەلگەن تۈگگانلار ، خەنزۇلار ، ئەنجانلىقلار بار . تۈگگانلارنىڭ تولىسىنىڭ يەر ـ زېمىنى بار .

نوپۇس

ناھىيە تەۋەسىنىڭ بازار ـ يېزىلىرىدا 6475 تۈتۈن ، جەمئىي 47 مىڭ 267 نوپۇس بار .

ئۇرۇق ـ نەسەب

ناھىيە تەۋەسىدىكى ئۇيغۇرلار ئاساسەن ئىشلەتمەيدۇ ، تۈگگانلارنىڭ ئىچىدە ما فامىلىلىكلەر كۆپ سانلىقنى ئىگىلەيدۇ .

دىن

پۈقرالار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ . چوشقا گۆشى يېمەيدۇ ، مەسچىت سېلىپ ھەر كۈنى بەش ۋاق نامازغا قوقۇش ئادەتكە ئايلانغان .

ئىش - ئۇقەت

ئادەتتە ئۇيغۇر يېزىقى قوللىنىلىدۇ ، ئۇيغۇر يېزىقىنى بىلىدىغانلار مولا دېيىلىدۇ ، پەقەت تۇڭگانلار ئىچىدىلا خەنزۇچە كىتابلارنى ئوقۇيالايدىغانلار بار ، قالغان ئاھالىنىڭ ھەممىسى دېھقان ، زەرگەرلىك ، ياغاچچىلىق ، كۆنچىلىك ، ساپالچىلىق ، تىكىمچىلىك قىلىدىغانلاردىن يۇزنىڭ ئىچىدە بىر ~ ئىككىسى بار . سودا ھەر يەتتە كۈندە بىر كېلىدىغان بازاردا بولىدۇ . بازاردا يەرلىك مەھسۇلاتلاردىن باشقا مالىلار يوق .

جۇغراپىيىلىك شارائىت

ناھىيە تەۋەسى ئۆلكە مەركىزىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىن 3020 چاقىرىم ، ئاستانىدىن 11 مىڭ 58 چاقىرىم كېلىدۇ . غەربىي شىمالدا روسىيە بىلەن ، شەرقتە ئونسۇ بىلەن ، شەرقىي شىمالدا ئىلى بىلەن ، جەنۇبتا ئۇنسۇغا تەۋە كەلپىن بىلەن ، غەربىي جەنۇبتا قەشقەر بىلەن چېگرىلىنىدۇ . شەرقتىن غەربكە 1180 چاقىرىم ، جەنۇبتىن شىمالغا 370 چاقىرىم كېلىدۇ ، روسىيە بىلەن بەش يەردە چېگرا تاختىسى ئورناتقان . چىچارداۋان ، گۆھەر تېپىلدى داۋىنى ، گۈگۈتلۇق تېغى ، ئۇلۇغتاغ چېگرا تاختىلىرىنىڭ جەنۇب تەرىپى جۇڭگو زېمىنى ، شىمال تەرىپى روسىيە زېمىنى ، شەھەرنىڭ شەرقىدە قارايار قاراۋۇلخانىسى ، شەرقىي جەنۇبىدا كوڭتەي قاراۋۇلخانىسى ، غەربىي جەنۇبىدا باشئاقما قاراۋۇلخانىسى ، بەدەل قاراۋۇلخانىسى ، غەربىدە قارابۇلاق قاراۋۇلخانىسى ۋە بارالاك قاراۋۇلخانىسى ، غەربىي شىمالدا سارت قاراۋۇلخانىسى ۋە ئىبراھىم قاراۋۇلخانىسى ، شىمالىدا يامانسۇ قاراۋۇلخانىسى ، شەرقىي شىمالدا گۈگۈتلۇق قاراۋۇلخانىسى ، قوجىر قاراۋۇلخانىسى ، بەدەل قاراۋۇلخانىسى ، يېڭىئارت قاراۋۇلخانىسى دەيدىغان تۆت قاراۋۇلخانا بار . ئۇچتۇرپان ئۆتكىگى ، ياڭخې ئۆتكىگى دېگەن ئىككى ئۆتەك بار . شەھەرنىڭ شەرقىدىكى يېزىدا چوڭ - كىچىك سەككىز مەھەللە بار . ئۇلار يارباغ مەھەللىسى ، توقسۇن مەھەللىسى ، ياڭخى مەھەللىسى ، بۇغان مەھەللىسى ، پىچان مەھەللىسى ، لەمجىن مەھەللىسى ، قاراغوجا مەھەللىسى ، ئاقيار مەھەللىسىدىن ئىبارەت . شەھەرنىڭ جەنۇبىدىكى يېزىدا چوڭ - كىچىك يەتتە مەھەللە بار ، ئۇلار بەشتېرەك مەھەللىسى ، قۇمباغ مەھەللىسى ، بەشكېرەم مەھەللىسى ، قاغاتور مەھەللىسى ، يېڭىسار مەھەللىسى ، كۆكچى مەھەللىسىدىن ئىبارەت . شەھەرنىڭ غەربىدىكى يېزىدا چوڭ - كىچىك ئالتە مەھەللە بار ، ئۇلار ئوتبېشى مەھەللىسى ، باشئاقما مەھەللىسى ، يامانسۇ مەھەللىسى ، جىگدىلىك مەھەللىسى ، ئاقتوقاي مەھەللىسى ، سويۇنتا مەھەللىسىدىن ئىبارەت . شەھەرنىڭ شىمالىدىكى يېزىدا چوڭ - كىچىك ئالتە مەھەللە بار ، ئۇلار خوتەن مەھەللىسى ، قۇتچى مەھەللىسى ، سۇرگۇن مەھەللىسى ، جىران مەھەللىسى ، ماچاك مەھەللىسى ، مەكىت مەھەللىسىدىن ئىبارەت . دېمەك ، جەمئىي چوڭ - كىچىك 27 مەھەللە بار .

شەھەردىكى ئىمارەتلەر

ئۇزۇن ئۆمۈر ساربىي ، كۆڭزى ئىبادەتخانىسى ، شەھەر ئىلاھى ئىبادەتخانىسى (بۇلار شەھەرنىڭ شەرقىي قوۋۇقىنىڭ سىرتىدا) ، قوۋۇق ئىلاھى ئىبادەتخانىسى ، ئەجدىھا ئىلاھى ئىبادەتخانىسى ، ساداقەتمەنلەر ئىبادەتخانىسى .

تاغ

ناھىيە تەۋەسىگە ئېقىپ كىرگەن شىرىنكۆنگەي دەرياسىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالى قىرغىقىدا چوققىلىرى تۇتاش قاتمۇ قات تاغلار بار . دەريانىڭ شەرقىدىكى تاغ - ئىدىرلارنى ساناپ تۇگەتكىلى بولمايدۇ . دەريانىڭ شىمال

تەرىپىدە ئۇلۇغتاغ ، چىچار داۋان ، قاقشال تېغى ، بېلىل تېغى ، بەدەل تېغى ، قوتورتاغ ، كۆكئورۇم تېغى ، گۈگۈتلۇق تېغى ، يامانسۇ تېغى ، توپا تاغ ، قوجىرداۋان ، قايچا تاغ ، زىندان داۋان بار . ئىلى چېگرىسىغا تۇتىشىدىغان دەريانىڭ جەنۇب تەرىپىدە قاراسايى داۋىنى ، خەستاغ ، باشئاقما تېغى ، ئاقچى قورول تېغى ، جەنۇبىي تاغ بار ، شەھەر ئىچىدە ئۇچ تېغى ، شەھەرنىڭ جەنۇبىدا ئۇزۇنتاغ ، تۇمشۇقتاغ ، تۇنجىسۇ تېغى ، توقسۇن تېغى ، ئاچاتاغ ، توپاتاغ ، جايتاغ بار ، بۇ تاغدىن ئۆتۈپ ئونسۇ بۇلىقىغا بارغىلى بولىدۇ .

دەريا

ناھىيە تەۋەسىدىكى دەريالار ئىككى مەنبەدىن كېلىدۇ ، بىرى قەشقەر كوناشەھەرنىڭ شىمالىدىن كېلىدۇ ، يەنە بىرى چىچار داۋاندىن كېلىدۇ ، ئىككى سۇ قۇشۇلۇپ شەرققە قاراپ ئېقىپ ناھىيە تەۋەسىگە كىرگەندە شىرىنكۆنگەي دەرياسى (يەنەبىر نامى بالغۇن دەرياسى) دەپ ئاتىلىدۇ . بۇ دەريا شەرقتە 200 چاقىرىم ئېقىپ چاپچانقىياغا بارىدۇ ، ئاقسايى دەرياسى غەربىي شىمالدىن ئېقىپ كىرىپ شەرقتە قاراپ يەنە 200 چاقىرىمدىن ئارتۇق ئېقىپ قىزىل گۈمبەزدىن ئۆتىدۇ . ئۇزۇنتاش دەرياسى شىمالدىن ئېقىپ كىرىپ يەنە شەرقتە كېتىدۇ ، بەدەل سۇ شىمالدىن ئېقىپ كىرىپ يەنە شەرقتە ماڭغاندا ئىككى تارماقتا ئايرىلىدۇ ، بىر تارمىقى شىمالغا ، بىر تارمىقى جەنۇبقا كېتىدۇ . جەنۇبقا كەتكىنى جاغالما دەريا سى بولۇپ ، ناھىيىنىڭ جەنۇبىدىن ئۆتۈپ شەرقتە ئاقىدۇ . شىمالغا كەتكىنى يەنە بەش كىچىك ئېقىنغا ئايرىلىدۇ . ئۇلار بەدەل دەريا سى ، جاڭگال دەريا سى ، قوشماق دەريا ، قورۇق توشقان دەريا سى ، شەھەر يېنىدىكى ئاقار دەريا سىدىن ئىبارەت . ئاقار دەريا سى ناھىيىنىڭ شىمالىغا ئېقىپ شەرقتە ۋە جەنۇبقا بۇرۇلىدىغان ئىككى ئېقىنغا ئايرىلىپ ، جەنۇبىي تارماق دەريا غا قويۇلىدۇ ، بەدەل دەريا سى ، جاڭگال دەريا سى ، قوشماق دەريا ، قورۇق توشقان دەريا سى ناھىيىنىڭ شىمالىدىن ئۆتۈپ شەرقتە 130 چاقىرىم ئېقىپ سىگوچىۋەنزىگە بارغاندا قوشۇلۇپ شەرقىي جەنۇبقا قاراپ ئېقىپ جەنۇبىي تارماق دەريا بىلەن قوشۇلۇپ توشقان دەريا سىنى ھاسىل قىلىپ ئونسۇ تەۋەسىگە كىرىپ كېتىدۇ .

يول

ناھىيە بازىرىدىن شىمالغا قاراپ 40 چاقىرىم ماڭغاندا يامانسو قاراۋۇلخانىسىغا بارغىلى بولىدۇ ، ئۇ يەردىن يەنە شىمالغا قاراپ 120 چاقىرىم ماڭغاندا گۈگۈتلۇق تاغ ئېغىزىغا بارغىلى بولىدۇ ، شىمالغا قاراپ يەنە 100 چاقىرىم ماڭغاندا گۈگۈتلۇق داۋىنىغا بېرىپ ، روسىيە چېگرىسىغا يەتكىلى بولىدۇ . ناھىيە بازىرىدىن شەرقىي شىمالغا قاراپ 60 چاقىرىم ماڭغاندا بەدەل قاراۋۇلخانىسىغا بارغىلى ، ئۇ يەردىن شەرقىي شىمالغا قاراپ يەنە 150 چاقىرىم ماڭغاندا زىندان ئېغىزىغا بارغىلى ، ئۇ يەردىن شەرقىي شىمالغا قاراپ يەنە 110 چاقىرىم ماڭغاندا زىندان داۋىنىغا بېرىپ ئىلى چېگرىسىغا يەتكىلى بولىدۇ . ناھىيە بازىرىدىن غەربىي شىمالغا قاراپ 50 چاقىرىم ماڭغاندا سارت قاراۋۇلخانىسىغا بارغىلى ، غەربىي شىمالغا قاراپ يەنە 90 چاقىرىم ماڭغاندا ئىبراھىم قاراۋۇلخانىسىغا بارغىلى ، غەربىي شىمالغا قاراپ يەنە 80 چاقىرىم ماڭغاندا بەدەل تاغ ئېغىزىغا بېرىپ روسىيە قاراۋۇلخانىسىغا يەتكىلى بولىدۇ . ناھىيە بازىرىدىن غەربكە قاراپ 80 چاقىرىم ماڭغاندا كىچىك بەدەل قاراۋۇلخانىسىغا بارغىلى ، ئۇ يەردىن غەربكە قاراپ يەنە 70 چاقىرىم ماڭغاندا قۇلانسارىقتا بارغىلى ، يەنە غەربكە مېڭىپ ئۇزۇنتاش دەريا سىدىن ئۆتۈپ 170 چاقىرىم ماڭغاندا قىزىل گۈمبەزگە بارغىلى ، يەنە غەربكە قاراپ 1200 چاقىرىم ماڭغاندا قىزىلئاغا بارغىلى ، ئۇ يەردىن غەربكە يەنە 130 چاقىرىم ماڭغاندا قارابولاق قاراۋۇلخانىسىغا بارغىلى ، يەنە غەربكە قاراپ مېڭىپ ، ئاقسايى دەريا سىدىن ئۆتۈپ 70 چاقىرىم ماڭغاندا چاپچانقىياغا بارغىلى ، ئۇ يەردىن غەربكە قاراپ 200 چاقىرىم ماڭغاندا بالغۇنغا بارغىلى ، غەربكە قاراپ يەنە

220 چاقىرىم ماڭغاندا چىچار داۋانغا بېرىپ ، روسىيە چېگرىسىغا يەتكىلى بولىدۇ . ناھىيە بازىرىدىن غەربىي جەنۇبقا قاراپ 90 چاقىرىم ماڭغاندا باشئاقمىغا بارغىلى ، ئۇ يەردىن غەربىي جەنۇبقا قاراپ يەنە 70 چاقىرىم ماڭغاندا سەپەرباينا بارغىلى ، ئۇ يەردىن يەنە غەربىي جەنۇبقا قاراپ 130 چاقىرىم ماڭغاندا سۇمتاشقا بارغىلى بولىدۇ . سۇمتاشقا بارىدىغان تۆت يول بار ، شىمالغا قاراپ مېڭىپ شىرىنكۆنگەي دەرياسىدىن ئۆتۈپ كەتكىلى بولىدۇ . شەرقە قاراپ مېڭىپ ئۈزۈنتاش دەرياسىدىن ئۆتۈپ 120 چاقىرىم ماڭغاندا قۇلانسارىققا بارغىلى ، شىمالدا شىرىنكۆنگەي دەرياسىدىن ئۆتۈپ غەربكە قاراپ 70 چاقىرىم ماڭغاندا قىزىل گۈمبەزگە بارغىلى بولىدۇ ، سۇمبۇلتاشتىن غەربىي جەنۇبقا قاراپ 100 چاقىرىم ماڭغاندا قاراچىغا بارغىلى ، ئۇ يەردىن غەربىي جەنۇبقا قاراپ ماڭغاندا قەشقەر چېگرىسىغا يەتكىلى بولىدۇ . ناھىيە بازىرىدىن جەنۇبقا قاراپ 110 چاقىرىم ماڭغاندا تۇنجىسۇ تېغىغا بېرىپ ، ئونسۇغا قاراشلىق كەلپىن چېگرىسىغا يەتكىلى بولىدۇ . ناھىيە بازىرىدىن شەرقە قاراپ 80 چاقىرىم ماڭغاندا ياڭىخى ئۆتكىگە بارغىلى ، ئۇ يەردىن شەرقە قاراپ يەنە 40 چاقىرىم ماڭغاندا ئونسۇ چېگرىسىغا ، ناھىيە تەۋەسىنىڭ تۈگىگەن يېرىگە يەتكىلى بولىدۇ . ناھىيە بازىرىدىن شەرقە قاراپ ئونسۇغىچە ھارۋا بىلەن بارغىلى بولىدۇ . باشقا يوللاردا ئۇلاغ مىنىپ مېڭىشقىلا بولىدۇ ، ھارۋا يۈرەلمەيدۇ .

مەھسۇلات

تەبىئىي مەھسۇلات

ھايۋانات : كالا ، قوي ، ئات ، تۆگە ؛

ئۆسۈملۈك : كېۋەز ، زىغىر ، بۇغداي ، قوناق ، كۆكنار ؛

مەدەن : كۆمۈر .

ياسالما مەھسۇلات

ھايۋانات ياسالمىلىرى : كىگىز ، ئات تېرىسى ، كالا تېرىسى ، قوي تېرىسى ؛

ئۆسۈملۈك ياسالمىلىرى : ماتا ، زىغىر يېغى ، موخۇركا ؛

مەدەن ياسالمىلىرى : مىس ، تۆچ سايمانلار ، تۆمۈر سايمانلار .

سودا ـ سېتىق ئىشلىرى

كىگىز ، ئات تېرىسى ، كالا تېرىسى ، قوي تېرىسى ، ماتا ، زىغىر يېغى (ئاقسۇ ، قەشقەر قاتارلىق جايلارغا ئېلىپ بېرىپ سېتىلىدۇ) . مىس سايمان ، تۆمۈر سايمانلار (ھەممىسى ئۆز جايىدا سېتىلىدۇ) ، بۇغداي ، قوناق (ئاقسۇغا يۆتكەپ سېتىلىدۇ) ؛ موخۇركا (ئاقسۇ ، قەشقەر قاتارلىق جايلارغا يۆتكەپ سېتىلىدۇ) .

يوقىرىقىلارنىڭ ھەممىسى ناھىيە تەۋەسىدە ئىشلەپچىقىرىلغان مەھسۇلاتلار .

گەزمال ، گىلەم ، قوۋزاقداچىن ، خەسە ، دۇردۇن ، شېكەر ، ناۋات ، شام ، چاقچۇق قاچىلار (ئەنجاندىن كەلتۈرۈلۈپ ناھىيە تەۋەسىدە سېتىلىدۇ) . تاۋا ـ دۇردۇن ، خەسە ، دورا ماتېرىياللىرى ، قەغەز ، قەلەم ـ سىياھ ، چاي (ئىچكى ئۆلكىلەردىن كەلتۈرۈلۈپ ناھىيە تەۋەسىدە سېتىلىدۇ) . مىس ، تۆمۈر (ئاقسۇنىڭ باي ناھىيىسىدىن يۆتكەپ كېلىپ ناھىيە تەۋەسىدە سېتىلىدۇ) .

يۇقىرىقىلار سىرتتىن يۆتكەپ كېلىنىپ سېتىلىدىغان مالىلاردۇر .

ئۇچتۇرپاننىڭ ئىنانچىخانلىرى

كاڭشى يىللىرىدا چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى تۇرپانغا كىرگەن ، ئاسىي خوجا جۇڭغارلار تەرەپكە قېچىپ

كەتكەن . چىلك قوشۇنى قايتقاندىن كېيىن جۇڭغار قەبىلىسىنىلك ئاقساقىلى سۇئان ئارابدان ئاسىي خوجىنى يۇرتىغا ئاپىرىپ قويغان ۋە چىلك سۇلالىسىگە ئەل بولغان ئىمىن خوجىنىلك ئىككى ئاكىسىنى ئۇلتۇرۇۋەتكەن . يەنە تۇرپاندىكى مۇسۇلمانلارنى قاراشەھەرگە ، ئارقىدىن ئۇچتۇرپاننى كۆچۈرگەن . ئاسىي خوجىنىلك ئوغلى خوجىس جۇڭغارلار ئاقساقىلى سۇئان ئارابدان تەرىپىدىن ئۇچتۇرپاننىلك ھاكىمبەگلىكىگە تەينىلەنگەن . چىيەنلۇك 20 ـ يىلى (1755 ـ يىلى) جۇڭغار قەبىلىسىنىلك توپىلاڭچى كاتتىۋېشى داۋاچى چىلك سۇلالىسى قوشۇنىنىلك قوغلاپ زەربە بېرىشى ئارقىسىدا ئىلىدىن ئۇچتۇرپانغا قېچىپ كەلگەن . ئۇچتۇرپاننىلك ھاكىمبېگى خوجىس چىلك سۇلالىسىنىلك پەرمانىغا بىنائەن داۋاچى قاتارلىق 70 نەچچە ئادەمنى تۇتۇۋېلىپ چىلك قوشۇنىنىلك بارىگاھىغا ئاپىرىپ بەرگەن . كېيىن پەرمانغا بىنائەن مۇسۇلمانلارنى ئەل بولۇشقا دالالەت قىلىش ئۈچۈن چوڭ خوجا بۇرھانىددىننى قوغداپ تەكرىتاغنىلك جەنۇبىغا ئاپىرىپ قويغان . چوڭ خوجا كىچىك خوجا خوجاجاھان بىلەن بىللە چىلك سۇلالىسىدىن يۈز ئۆرىگەندە خوجىس بىر مەھەل ئارسالدى بولۇپ ئۇلارغا ئەگەشكەن . چىلك قوشۇنى چوڭ ـ كىچىك خوجىلارغا جازا يۈرۈشى قىلىپ ئۇلارنى مەغلۇب قىلغان ، چوڭ ـ كىچىك خوجىلار ئۇچتۇرپانغا چېكىنگەن ، خوجىس سېپىل دەرۋازىسىنى تاقۇۋېلىپ ئۇلارنى شەھەرگە كىرگۈزمەي يەنە چىلك سۇلالىسىگە بېقىنغان ۋە چوڭ ـ كىچىك خوجىلارنى تۇتماقچى بولۇپ مۇڭەپپەقىيەت قازىنالمىغان . شۇنىڭدىن كېيىن خوجىس بۇيرۇقىغا بىنائەن خوتەندە مۇھاسىرىگە چۈشۈپ قالغان كۇچالىق ھادىنى قۇتقۇزۇشقا بارغان . ئۇ كىچىك خوجىنىلك ھۇجۇمىنى تارمار قىلىپ خوتەننىلك ھاكىمبەگلىكىگە تەينىلەنگەن . كېيىن يەنە قوشۇن بىلەن بىللە چوڭ ـ كىچىك خوجىلارغا قوغلاپ زەربە بېرىپ پامىر ئېگىزلىكىدىكى مۇھىم ئۆتكەل بولغان يېشىل كۆلگىچە بارغان . چوڭ خوجا ئادەملىرىنى توپلاپ تاغقا جايلىشىپ ئۆتكەلنى ساقلىغان . خوجىس بىلەن ھادى خوجىلارغا ئەگەشكەن پۇقرالارنى ئەل بولۇشقا دەۋەت قىلغان ، ئون نەچچە مىڭ پۇقرا تاغدىن چۈشۈپ ئەل بولغان . شۇنىڭ بىلەن چوڭ ـ كىچىك خوجىلارنىڭ قوشۇنى تەلتۆكۈس بىتچىت بولغان . شۇنىڭدىن كېيىن خوجىسقا دوروبېلى ئۇنۋانى ، قوشۇمچە ئىنانچىخانلىق مەرتىۋىسى بېرىلگەن .

چىيەنلۇك 25 ـ يىلى (1760 ـ يىلى) خوجىس چىلك سۇلالىسى سانغۇنى جاۋ خۇي بىلەن ئاستانىگە چاقىرتىلىپ خانىنىڭ قوبۇل قىلىشىغا ئېرىشكەن . خوجىس ئاستانىدە قالدۇرۇلۇپ ، موڭغۇللارنىڭ ئاق تۇغلۇق قوشۇنىنىڭ قارىمىقىدا ئىشلىگەن ، قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ بەيسىي ئىمىنىنىڭ ئىككىنچى ئوغلى ، قۇمۇلنىڭ ئىنانچىخانى يۇسۇپنىڭ ئىنىسى ئابدۇللا ئۇچتۇرپاننىڭ 3 ـ دەرىجىلىك ھاكىمبەگلىكىگە تەينىلەنگەن .

چىيەنلۇك 46 ـ يىلى (1781 ـ يىلى) خوجىس ئاستانىدا قازا قىلغان . ئۇنىڭ 4 ـ ئوغلى قادىر ئىنانچىخانلىق مەرتىۋىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ ، 2 ـ ئەۋلاد مۇسۇلمان ئىنانچىخانى بولۇپ قالغان .

داۋگۈك 10 ـ يىلى (1830 ـ يىلى) قادىر قازا قىلغان . 2 ـ ئوغلى كۆكسىبوقا ئىنانچىخانلىق مەرتىۋىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ 3 ـ ئەۋلاد مۇسۇلمان ئىنانچىخانى بولغان . 2 ـ يىلى ھۆكۈمەت ئىشلىرىغا دەخلى يەتكۈزۈش ۋە ئەپيۇن چېكىشكە ئوخشاش بەتقىلىقلىرى تۈپەيلىدىن چىيەنچىلك قوۋۇقىدىن قوغلاپ چىقىرىلىپ ، ئەمەلدارلىق ئوتۇغاتى تارتىۋېلىنىپ ، ئىنانچىخانلىق مەرتىۋىسى ئېلىپ تاشلانغان ، ئۇنىڭ جىيەنى ئابدۇراخمان بېللىق مەرتىۋىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ ، 4 ـ ئەۋلاد مۇسۇلمان ئىنانچىخانى بولغان .

داۋگۈك 13 ـ يىلى (1833 ـ يىلى) ئابدۇراخمان قازا قىلىپ ، ئوغلى مۇھەممەت ئېزىز بېلى مەرتىۋىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ 5 ـ ئەۋلاد مۇسۇلمان ئىنانچىخانى بولغان ، كېيىن خوتەننىڭ 3 ـ دەرىجىلىك ھاكىمبەگلىكىگە تەينىلەنگەن .

داۋگۇالاق 22 ـ يىلى (1842 ـ يىلى) مۇھەممەت ئىزىز قازا قىلىپ، ئوغلى مۇھەممەت ئىمىن كېيىنكى يىلى بېلى مەرتىۋىسىگە ژارىسلىق قىلىپ، 6 ـ ئەۋلاد مۇسۇلمان ئىنانچىخانى بولغان. دەسلەپتە ئۇ يەكەننىڭ 4 ـ دەرىجىلىك ئىشكىتاغا بېگى بولغان. شىيەنفېڭ 7 ـ يىلى (1857 ـ يىلى) ۋەلىخان خوجا توپىلىڭى مەزگىلىدە يەكەننى مۇداپىئە قىلىشتا كۈچ چىقارغانلىقى ئۈچۈن ئۇنىڭغا قوش كۆزلۈك گۆللۈك ئوتۇغان ئىنئام قىلىنغان. چىەنچىڭ قوۋزۇقىدىن كىرىپ چىقالايدىغان بولغان. ئۇ يەكەننىڭ 3 ـ دەرىجىلىك ھاكىمبەگلىكىگە تەيىنلەنگەن.

تۇڭجى 2 ـ يىلى (1863 ـ يىلى) مۇھەممەت ئىمىن قازا قىلغان، ئىنىسى غوپۇر بېلى مەرتىۋىسىگە ژارىسلىق قىلغان. بىراق ئۇ پادىشاھنىڭ يارلىقى چۈشۈپ بولغۇچە خوتەندە قازا قىلغان. كېيىن ئۇنىڭ ئىنىسى قادىر ئىنانچىخانلىق مەرتىۋىسىگە ژارىسلىق قىلىپ بېلى بولغان.

گۇاڭشۇ 10 ـ يىلى (1884 ـ يىلى) شىنجاڭدا ئۆلكە تەسىس قىلىنغان. شۇنىڭ بىلەن ھاكىمبەگلىك تۈزۈمى بىكار قىلىنىپ ئىنانچىخانلىق مەرتىۋىسى ساقلاپ قېلىنغان. مۇسۇلمان جاساق بەگلىرى سويۇرغاللىق زېمىنىدىن بەھرىمەن بولمايدىغان بولغان، ئوردا ئۆلارغا جان بېقىش ئۈچۈن بەلگىلىك مىقداردا يەر ۋە يانچى ئاجرىتىپ بەرگەن.

گۇاڭشۇ 20 ـ يىلى (1894 ـ يىلى) قادىر قازا قىلغان.

گۇاڭشۇ 24 ـ يىلى (1898 ـ يىلى) ئۇچتۇرپان ئىنانچىخانىنىڭ «ئىشلەمچى» ئىشلىتىش تۈزۈمى بىكار قىلىنىپ، ھەر يىلى ھۆكۈمەتتىن ئاشلىق بېرىلىدىغان بولغان. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ «ھۆكۈمەت قائىدە ـ يوسۇنلىرى نىزامى»دا «ئۇچتۇرپاننىڭ بېلى دەرىجىلىك ئىنانچىخانى»غا ھەر يىلى كۈمۈش، گۈرۈچ، ئون قاتارلىقلار بېرىلىدۇ. يىلىغا 1200 سەر كۆمۈش (3000 تەڭگە) بېرىلىدۇ، گۈرۈچ ئەتىياز ۋە كۈزدە بېرىلىدۇ، بىر پەسلىدە 124.5 دادەن، بىر يىلدا جەمئىي 249 دادەن بېرىلىدۇ، دەپ بەلگىلەنگەن.

مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا ئۇچتۇرپاننىڭ مۇسۇلمان ئىشلىرىدا چىڭ سۇلالىسىنىڭ تۈزۈملىرى ساقلاپ قېلىنىپ، بېلى دەرىجىلىك ئىنانچىخاندىن بىرى قويۇلغان. مىنگونىڭ 3 ـ يىلى (1914 ـ يىلى) 10 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى قادىرنىڭ ئوغلى ئىبراھىمغا بەيسى دەرىجىلىك ھەمدەم بەگ مەرتىۋىسى بېرىلگەن. ئىبراھىمنىڭ ئانىسى ھاشىخان مىنگونىڭ 6 ـ يىلى (1917 ـ يىلى) 5 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى كېسەل بىلەن ئۆلگەندە يالاق زېكشىن ئۇنىڭ نەزىرىگە قاتنىشىشقا ئادەم ئەۋەتكەن، ئۇنىڭغا بەگ جەمەتى قاتاردا مۇئامىلە قىلىپ 200 سەر كۆمۈش بەرگەن.

مىنگونىڭ 9 ـ يىلى (1920 ـ يىلى) 6 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى ئىبراھىم بەيسىنىڭ خوتۇنى جەمىلىخان مەرھۇم قېيىنئانىسىغا مەرتىۋە بېرىش مۇراسىمى ئۆتكۈزگەن. ئوغلى ئابدۇللاغا 2 ـ دەرىجىلىك تەيجى مەرتىۋىسى بېرىلگەن. مىنگونىڭ 10 ـ يىلى (1921 ـ يىلى) 1 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى ئىبراھىم بەيسى 2ـ دەرىجىلىك تۇغىپە ئوردىنى بىلەن مۇكاپاتلانغان. مىنگونىڭ 11 ـ يىلى (1922 ـ يىلى) 1 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى ئىبراھىم مەركەزدە يىللىق ئىش باشقۇرىدىغانلار قاتارىغا كىرگەن، ئۇ مىنگو ھۆكۈمىتىنىڭ «مانجۇ، موڭغۇل، مۇسۇلمان، زاڭزۇ مىللەتلىرىنىڭ بەگلىرى بىر يىلدىن نۆۋەتلىشىپ ئىش باشقۇرۇش» توغرىسىدىكى بەلگىلىمىسى بويىچە، ئىككى قېتىم بېيجىڭغا بېرىپ نۆۋەتچى بولۇپ ئىش باشقۇرغان. پارلامېنت ئەزالىقىغا سايلىنىپ پايتەختتە ۋەزىپە ئۆتىگەن.

مىنگونىڭ 30 ـ يىلى (1941 ـ يىلى) 1 ـ ئايدا ئىبراھىم بەيسى كېسەل بىلەن ئالەمدىن ئۆتكەن.

نەسىرلەر

ئۇچتۇرپاندىكى ئاسار ئەتىقلەر[1]

چىنشىيەن باۋيۇەن

چىنشىيەن ئاۋام مەھكىمىسىنىڭ كەينىدە شەرقتىن غەربكە ئۇچ مو ، شىمالدىن جەنۇبقا بىر مو كېلىدىغان بىر ھويلا بار ، ھويلىنىڭ شەرقىي بۇرجىكىدە كىرىپ ـ چىققانلارنى كۆرۈپ تۇرغىلى بولىدىغان ، كوچىغا قارايدىغان يان ئېشىك بار . دەرۋازىدىن كىرگەندە مەجنۇنتالنىڭ يېنىدا نەقىشلەنگەن لەمپە كۆزگە چېلىقىدۇ ، ئىلگىرىكى ئامبال بى شىكچۇەن بېگىم ئۇنىڭغا «مەست سۆگەت راۋىقى» دەپ ئات قويغان . راۋاقتىن ئۆتكەندە قورۇ ئىچىدە مەجنۇنتاللىق بىر قانچە ھويلا بار ، ھويلىدا يەر بېغىرلاپ سۇنايلىنىپ ئۆسكەن سۆگەتلەر بولغاچقا ، ئۇلارغا «مەست سۆگەت» دەپ نام بېرىلىپ ، راۋاقنىڭ توغرا ياغىچىغا مۇنداق ئىزاھات يېزىپ قويۇلغان : «جياۋۇ يىلىنىڭ كۈز ئايلىرىدا فۇخۇا بازىرىغا كېلىپ ، مەھكىمىنىڭ كەينىدىكى سۇپسۈزۈك بۇلاقنى كۆردۇم . قومۇشلۇق ئارىسىدا ئادەمنىڭ قۇچىقى يەتمەيدىغان يوغان دەرەخلەر بار ئىدى ، بۇ يەرنىڭ جىمجىتلىقىدىن ئادەمنى سۈر باساتتى ، بۇ يەر شەھەر مەدىكارلىرىنى ئىشقا سېلىپ ھۆكۈمەت بىناسى سېلىشقا باب كېلەتتى ، شۇنىڭ بىلەن ئوت ـ چۆپلەر تازىلىنىپ ، ئېرىق چېپىپ سۇ باشلىنىپ ، لەپمە ۋە قۇلۇاقسىمان كۆۋرۈك سېلىنىپ ، خېلى چىرايلىق تۈسكە كىرگۈزۈلدى ، كېيىن كەلگەن جاڭ جۇ ھەزرەت بۇ يەرنى ئوقيا مەشىق سورۇنى قىلىپ ، بۇ يەرگە چىرايلىق ئات قويماق بولدى . باغدا بۇلاق سۇيى ئىچىپ چوڭ بولغان ، شاخلىرى يەر بېغىرلاپ خۇددي مەسلەردەك ئۇيان ـ بۇيان سۇنايلانغان مەجنۇنتاللار بولغاچقا «مەست سۆگەت باغ» دەپ ئات قويۇلدى» . باغدىكى ئىمارەتخانا ، راۋاق ، پەشتاق ، كۆۋرۈك ، كېمىسمان ئۆيلەرنىڭ ھەممىسىنى شىكچۇەن جانابلىرى قايتىدىن ياسىتىپ بېزەتكەن . كېيىنكى ئامبالارمۇ باغنى ئاسراپ بېغىشلىمىلىرىنى يېزىپ قالدۇرغان . سۇپسۈزۈك ئاقىدىغان بىر ئېرىق بولۇپ ، سۇيى ژېيتو تېغىدىكى بۇلاقتىن چۈشىدۇ . ئېرىقنىڭ جەنۇبىي ياقىسىدا كېمە شەكلىدە ئۇچ ئېغىزلىق ئايۋان سېلىنىدى ، بۇ كېيىن كېمىسىمان ئۆينىڭ خوجايىنىنىڭ ئوقيا مەشىق سورۇنى قىلىنىدى . . . ھەر يىلى ئەتىياز پەسلىدە باغدا ئۆرۈك چېچەكلەپ ، ئېرىقنىڭ ئىككى قىرغىقىغا چېچەكلەر تۆكۈلۈپ ، ياۋا گۈل ـ گىياھلار كىشىگە ئۈزۈنىڭ يىراق ياقا يۇرتتا تۇرغانلىقىنى ئۇنتۇلدۇرىدۇ .

ژېيتو تېغىنىڭ ئۇزۇنلۇقى ۋە كەڭلىكى ئىككى چاقىرىمدىن ئاشىدۇ . ئېگىزلىكى بىرقانچە ئون غۇلاچ كېلىدۇ ، بۇ تاغ مۇسۇلمانلار تىلىدا قوشتاغ دېيىلىدۇ . تاغنىڭ قاب بېلىدە كېسەك ئۆيلەر بار . بىرىنىڭ نامى تارىنىش ئۆيى ، يەنە بىرىنىڭ نامى ھېلىلە تېرىش ئۆيى بولۇپ ، مۇسۇلمانلار سالغان . يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۆيلەر كونىراپ بۇزۇلغان . بۇ ئۆيلەرنىڭ يېنىدا يەنە ھەربىي قورال ـ ياراغ ئىسكىلاتى قىلىنغان بىر نەچچە ئېغىز ئۇي بار . تاغ يولى ئەگرى ـ بۈگرى بولۇپ ، تاغدا يوغان ئىككى تال قورام تاش بار . بىرىگە «ئالدىنقىلارغا ژارىسلىق قىلىپ ، ئالدىدىكىلەرگە يېتىشۈلىش» ، يەنە بىرىگە «يىراقتىكى خەن ، تاڭ ھوزۇرىغا سەپەر» دېگەن

① بۇ ماقالە شېنغېڭ 7 ـ يىلى (1857 ـ يىلى) چىن شىيەن باۋيۇەن يازغان «شىنجاڭ ئۇچتۇرپان تەزكىرىسى»دىن ئېلىندى .

ھەتلەر ئويۇلغان ، ئويۇلغان ژاقىت ژە ئويغۇچى نامەلۇم ، تاغنىڭ ھەممە يېرىنى شېغىل تاشلار قاپلىغان . تاشلارنىڭ ئۈستىدە مامۇقتەك سىزىقچىلار بولغاچقا «تاش قارلىغاچ» دەپ ئاتالغان ، رىۋايەت قىلىنىشىچە يامغۇر ياغقاندا تاشتىن مامۇقلار ئۆچۈپ ھاۋاغا كۆتۈرۈلىدىكەن ، چېغىنلۇق 30 ـ يىلى توپىلاڭ تىنچىتىلغاندا ، مىلتىق-زەمبىرەكلەرنىڭ تىترىشى بىلەن مامۇقلار ئۆچالمايدىغان بولۇپ قالغانمىش .

مۇقەددەس گۆھنىياڭ ئىبادەتخانىسىدا چېغىنلۇق ئۆز قەلبى بىلەن يازغان «چېگرىنى تىنچىتىشتا كارامىتىنى كۆرسەتكەن» دېگەن مىس خەتلىك لەۋھە ، «دەھلىز كېمىسىنىڭ نامى ئۆچمىگەي مەڭگۈ ـ ئەبەدىي ، چېگرىنى تىنچىتىشنىڭ ھەيۋىتى تارالغاي بوران كەبى» دېگەن مەسنەۋى بار .

تاغ تۆپىسىدىكى ۋېيتو سارىيىدا چېغىنلۇق 30 ـ يىلى ئاسىي مۇسۇلمانلار توپىلىڭى باستۇرۇلغاندا ۋېيتونىڭ كارامىنى كۆرسەتكەنلىكى ، خانلىق قوشۇنىنىڭ زەربىسىدە توپىلاڭچىلارنىڭ ئۆز ئارا قىرغىن قىلىشقانلىقى توغرىسىدىكى ھېكايە يېزىپ ساقلانغان . بۈگۈنكى كۈندىمۇ مۇسۇلمانلار ئۇنىڭ كارامىتىدىن قورقىدىكەن .

جەنۇبىي قوۋۇقنىڭ سىرتىدا جەنۇبىي تاغنىڭ ئەگرى ـ بۈگرى ئېگىز ـ پەس قاپتىلىدىن بىر قانچە ئون مو بوزىيەر ئېچىلغان ، بۇ يەر «تاغ ئەگىم» دەپ ئاتىلىدۇ . بۇ يەردە ئولتۇراقلاشقان مۇسۇلمانلار غەللە ـ پاراق تاپشۇرمايدۇ . ھاشار ـ ئالۋان تۆلىمەيدۇ . چېغىنلۇق 30 ـ يىلى ئۇچتۇرپاندىكى مۇسۇلمانلار توپىلاڭ كۆتۈرگەندە ، بۇ يەردىكىلەر توپىلاڭغا ئارىلاشمىغان . توپىلاڭ تىنچىتىلغاندىن كېيىن بۇ يەردىكىلەر شۇ تۆھپىسى ئۈچۈن مۇكاپاتلانغان . بۇ كېيىنكىلەرگە تەربىيە بولغان . بۇلارنىڭ يېرى ئاز بولسىمۇ ، ئۈجمە ، قارىياغاچ تىككەن ، ئۈزۈك ، شاپتۇللارنى قويۇپ باغ بىنا قىلغان . ئېرىق شىمالىي تاغنى ئەگىپ ئاقىدۇ ، ئۆيلىرى رەتلىك سېلىنغان . ئېتىزلىرى مۇنبەت ، مۇھىتى گۈزەل . . .

جەنۇبىي قوۋۇقنىڭ سىرتىدا مۇسۇلمانلار دۇئا ـ تىلاۋەت قىلىدىغان بىر جاي بار . ئۇ يەر «سويۇتقابۇلاق» دەپ ئاتىلىدۇ . كۆلىمى ئۈچ مو بولۇپ ئەتراپى سۆگەت بىلەن قورشالغان . سۇيسۈزۈك بۇلاق سۇيى ئېرىقتا ئېقىن بولۇپ ئاقىدۇ . بۇ يەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا قىرائەت قىلىپ ناماز ئوقۇيدىغان ئۈچ ئېغىزلىق ئۈي بار . بۇنىڭمۇ كارامىتى ئاجايىپ بولۇپ ، ئېچكىرىدىن كەلگەنلەر ئېچىدىمۇ ئىشىنىدىغانلار بار . بۇ يەرنىڭ ھەممىلا يېرىدە سۆگەت دەرىخى ئۆسكەن . ئادەمنىڭ قوڭچىقى يەتمەيدىغان يوغان سۆگەتلەر كۆپ ، رىۋايەت قىلىنىشىچە ، ئۇلارنىڭ ئېچىدىكى بىر تۈپ سۆگەتنىڭ يەردىن كۆتۈرۈلۈپ چىقىپ قاتلانغان يېرىدىن يەنە بىر تۈپ سۆگەت ئۆسۈپ چىققانمىش ، بۇلاق سۇيىنىڭ سۇزۇكلۇكىدىن تېگى كۆرۈنۈپ تۇرىدىكەن ، بۇ سۇنى يولۇچىلار ئىچسە بولىدىكەن ، ئەمما مەينەت ئەرسە تاشلاشقا بولمايدىكەن . مەينەت ئەرسە تاشلىغانلارنى شۇ ھامان پالاكەت باسىدىكەن .

شەھەر سېپىلىنىڭ شىمالىي قوۋۇقى سىرتىنىڭ غەربىگە جايلاشقان ۋېيتو تېغىنىڭ قاپ بېلىدە بىر تاش ئۆڭكۈر ، ئۆڭكۈرده بىر تاش يولۇاش بار . يەرلىكلەرنىڭ دېيىشىچە ، ئەينى زامانىدا ھەر كۈنى كېچىسى يولۇاس دەريا بويىغا كېلىپ سۇ ئىچىدىكەن . چېغىنلۇق 30 ـ يىلىدىكى توپىلاڭنى باستۇرغاندا مىلتىق ، زەمبىرەكلەرنىڭ ئاۋازىدىن قورقۇپ كەتكەن يولۇاس ماڭالماس بولۇپ قالغانمىش ، بۈگۈنكى كۈندە بۇ ئاچ يولۇاس بەئەينى راست يولۇاسقىلا ئوخشايدىكەن .

غەربىي قوۋۇقنىڭ سىرتىدا بىر كىچىك تۆپىلىك بار ، ئۇنىڭ ئۈستىدە ئېگىزلىكى ئۈچ غۇلاچ كېلىدىغان سەككىز بۇرجەكلىك بىر پوتەي بار . رىۋايەت قىلىنىشىچە بۇنى خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى بەن چاۋ چېگرىنى تىنچىتقاندا ياسىغانمىش ، ئەمما بۇنى تەكشۈرۈپ ئىسپاتلاشقا ئامال يوق . تۇرقىدىن قارىغاندا يېقىنقى يىللاردا ياسالغاندەك ئەمەس .

جەنۇبىي قوۋۇق سىرتىنىڭ نەچچە 10 چاقىرىم غەربىي جەنۇبىدا چوققىلىرى كۆككە تاقىشىپ تۇرىدىغان بىر تاغ بار ، تاغدا «تاڭ بېگى قورۇلى» دەپ ئاتىلىدىغان بىر قورۇل بار ، يەرلىك مۇسۇلمانلارنىڭ دېيىشىچە

تاك راھىبى ھەربىر سەپەر قىلغاندا بۇ يەرگە كەلگەنىدىن ۋە بۇ تاغدا قورۇل بىنا قىلغانىدىن ، رىۋايەت قىلىنىشىچە ، تاغدىكى ئالتۇن ، كۈمۈش ، گۆھەر ، مەرۋايىتلار تاغ ئۈستىگە يوشۇرۇپ قويۇلغانىدىن . پۇل - مال خۇمار كىشىلەر ئۇنى ئالىمەن دەپ تاققا چىقىپ تاغنىڭ قاپ بېلىگە بارغاندا ، بوران - چاپقۇن چىقىپ توسۇۋالارمىش .

ئۇچتۇرپاندىكى ئىككى بۇلاق[1]

شى بۇخۇا

ئۇچتۇرپاننىڭ جەنۇبىي قوۋۇقىدىن چىقىپ غەربكە قاراپ 3 ～ 4 چاقىرىم مېڭىپ جەنۇبقا بۇرۇلۇپ تاغ ئىچىگە كىرىپ تاغنىڭ ئارقىسىغا ئۆتكەندە تاشلىنىپ كەتكەن ئېتىزلار بىلەن ئېرىقلار كۆزگە چېلىقىدۇ . ئېتىز ئارىلاپ كەتكەن ، دەرەخلەرنىڭ ئارىسىدىن ئۆتكەن يول بار ، بۇ يول بىلەن ئوڭ سولغا بىر قانچە قېتىم بۇرۇلۇپ ئون نەچچە چاقىرىم ماڭغاندا بىر بۇلاق ئۇچرايدۇ . بۇلاق ئەتراپىدا كۆككە تاقاشقان بىر قانچە 10 تۇپ قېرى سۆگەت بار ، ئۇلارنىڭ شاخلىرى يەرگە تېگىپ ئاندىن يەنە يۇقىرىغا قاراپ ئۆسكەن بولۇپ ، ئىنتايىن ھەيۋەتلىك كۆرۈنىدىكەن ، ئۇ سۆگەتنىڭ باشقا بىر خىلى بولۇپ ، بۇنداق سۆگەت قۇمۇل ۋاڭىنىڭ قەبرىستانلىقىدىلا بار . بۇ مۇسۇلمانلارنىڭ پېشۋالىرى دەپنە قىلىنغان جاي ئىكەن . مۇسۇلمانلار ئۇلارنى ئاخۇنۇم دەيدىكەن . قەبرىنى گۈمبەز دەيدىكەن . ئاخۇنۇم ھايات ۋاقتىدا تۆھپىكار ئادەم بولغاچقا ، ئۇنىڭ گۈمبىزىنىڭ يېنىدىكى دەرەخ خۇددى ئىنانچىخان (ۋاڭ)غا ئوخشاش ئەتىۋارلىنىدىكەن . بۇلاق ئاشۇ يوغان سۆگەتلەر ئارىسىدا بولۇپ ، سۇيى خۇددى زۇمرەتتەك سۈپسۈزۈك ئىكەن . بۇلاقنىڭ ئەتراپىدىكى يەر بەك زەي ئىكەن . يەر بېغىرلاپ كەتكەن سۆگەتكە چىقىپ ، بۇلاقنىڭ ئوتتۇرىسىغا بارغىلى بولىدىكەن ، سۇغا قارىغان ئادەمنىڭ شولىسى خۇددى ئەينەكتىكىدەك ئېنىق كۆرۈنىدىكەن . بۇ سۇدا يۈزىگىزنى يۇيۇپ ئېغىز - بۇرنىڭىزنى چايقىسىڭىز شۇنداق سوغۇق ئىكەن . دەرەخنى تۈتۈپ تۇرۇپ بۇلاق سۈيىنى سۈمۈرۈپ ئىچىشكە بولىدىكەن . سۇ ئىچىپ بولۇپ شەرققە قاراپ يەنە 3 ～ 4 چاقىرىم يۈرگەندە يول بويىدا يەنە بىر بۇلاق بار ئىكەن . بۇلاق بىر مو ئەتراپىدا كېلىدىكەن . كەچكى شەپەق بۇلاق سۈيىدە ئەكس ئېتىپ تۇرىدىكەن . بۇلاق سۈيى ئىزغىرىن شامالدا مەيىن دولقۇنلاپ تۇرىدىكەن ، زۇمرەتتەك سۈزۈك سۇدا پاقىلار ، خۇددى كۈمۈش تەڭگىدەك كۆرۈنىدىكەن ، ئۇلار سۇ ئوتلىرى ئارىسىدا گاھى چۆكۈپ ، گاھى كۆرۈنۈپ ئويناىدىكەن . بۇلاقنىڭ سۈزۈكلۈكى غەربىي بۇلاققا ئوخشاش بولسىمۇ ، سۈيى ئۇنىڭدەك سوغۇق ئەمەس ئىكەن . بۇ يەردە بىر ھازا ئايلىنىپ يۈرۈپ ئاندىن شەرققە قاراپ يەنە 10 نەچچە چاقىرىم مېڭىپ ، تاغقا كىرىپ - چىقىدىغان يولغا چىققاندا ، شەرق تەرەپ بىلەن غەرب تەرەپ يىراقتىن بىر - بىرىگە ئۇدۇلمۇ ئۇدۇل تۇرىدىكەن . بۇرۇنقى زامانىدا ئۆتكەن لىۋزىخۇ شۇيجۇ ئايىمىقىغا سۈرگۈن قىلىنغاندا تاش ئۆستەڭنى ، تاش ئۆڭكۈرنى ، سۇ قاينىمىنى ، بۇلاقلارنى ، قۇدۇقلارنى ، كۆلچەكلەرنى يېزىپ خاتىرىلەپ ، جەنۇبتىكى مەشھۇر ئاسارىتەتىلەرنى سۈرەتلىگەن . بۇگۈنكى كۈندە بۇ ئىككى بۇلاقنى غەربىي جەنۇبقا 10 مىل چاقىرىم كېلىدىغان ، يۇڭجۇدىن تېخىمۇ يىراق بولغان مۇشۇ جايدا ئۇچراتتىم . لىۋ زىخۇدەك قەلەم قابىلىيىتىم بولمىسىمۇ كىيىنكىلەرنى سەيلى قىلىپ كېتىشكە قوزغاش ئۈچۈن مۇشۇ خاتىرىنى يېزىپ قويدۇم .

گۇاڭشۇ 6 - يىلى (1880 - يىلى) 8 - ئاي

① بۇ ماقالە شى بۇخۇانىڭ «زىيا سارىيىدا يېزىلغان ماقالىلەر» دېگەن كىتابىنىڭ 4 - تومىدىن ئېلىندى .

قارلىغاچ تېغى (مۆلجەرتاغ)دا قارلىغاچ يوق[1]

لىن جەنچىڭ

بىر دوستۇم قارلىغاچ تېغىغا سەيلىگە بارىدىغانلىقىمنى ئاڭلاپ ، قارلىغاچقا دائىر بىر قىزىق پاراڭ قىلىپ بەردى :

قارلىغاچنىڭ تەقى ـ تۇرقى كىشىنى تاڭ قالدۇرغىدەك چىرايلىق ، سايرىشى باشقا قۇشلاردىن يېقىملىق بولمىغىنى بىلەن ، بۇ كىچىك قۇش ئەدەب ـ قائىدىنى ، ئانا مېھرىنى بىلىدۇ . كىشىلەر ئۇنىڭغا بەك ئامراق ، ھەر كىم بۇ قۇشنىڭ ئۆز ئۆيىنىڭ لىم ياغىچىغا چاڭگا تىزىشىنى قارشى ئالىدۇ .

تۇخۇمدىن يېڭى چىققان قارلىغاچ باچكىلىرى ئانىسى يەم ئېلىپ كەلگەندە ، زادىلا بىرنېمە يەپ باقمىغاندەك ساپسېرىق تۇمشۇقلىرىنى بولۇشىغا ئېچىپ توختىماي ۋىچىرلىشىدۇ ، ۋىچىرلاشقىنى بىلەن يەنىلا ئۆز ئورنىدا جىم تۇرۇپ ئاپىسىنىڭ يەم بېرىشىنى كۈتىدۇ .

قارلىغاچ باچكىلىرى سەل ـ پەل چوڭ بولغاندىن كېيىن نۆۋەت بىلەن ئوزۇقلىنىشقا باشلايدۇ . رەتنىڭ بېشىدىن باشلاپ ئانا قارلىغاچنىڭ ئاغزىدىن يەم ئېلىپ يەيدۇ . يەمنى يەپ بولۇپلا ئۆزلۈكىدىن رەتنىڭ ئاخىرىغا ئۆتۈپ تۇرىدۇ ، قورسىقى تويغىنى قايتا رەتتە تۇرماي بىر چەتكە ئۆتىدۇ .

كىچىك قارلىغاچلار ئۇچۇرما بولغاندىن كېيىن ئۆزلىرى ئېرىشكەن تۇنجى يەمنى ھەرگىز ئۆزى يەۋالمايدۇ . دەرھال ئۇۋىسىغا ئېلىپ كېلىپ ئۆزىنى توغۇپ باققان ئانىسىغا بېرىدۇ . قانات چىقىرىپلا ئانىسىنى ئۇنتۇپ قالىدىغان قۇشلارغا سېلىشتۇرغاندا ، بۇ ھەقىقەتەن بىر ئېسىل ئەخلاق . ئېيتىشلارغا قارىغاندا قارلىغاچ كىمنىڭ ئۆيىگە ئۇۋا ياسىسا شۇ ئۆيگە ئىناقلىق ۋە شاد ـ خۇراملىق ئېلىپ كېلىدىكەن . شۇڭا كىشىلەر قارلىغاچنىڭ ئۆز ئۆيىگە ئۇۋا ياسىشىنى ئۈمىد قىلىدىكەن .

مەن بارغان قارلىغاچ تېغى (مۆلجەرتاغ) ئاقسۇنىڭ شىمال تەرىپىدە بولۇپ ، ماشىنا بىلەن ئىككى سائەتتىلا يېتىپ بارغىلى بولىدىكەن .

قارلىغاچ تېغى ئەتراپتىكى باشقا تاغلاردەك ئېگىز ، ھەيۋەتلىك بولمىسىمۇ ، ھەممىنى ئۆز جىسمىغا مۇجەسسەملەشتۈرگەن ، ئۇ خۇددىي قانات چىقىرىپ ئۇچۇش ئالدىدا تۇرغان قارلىغاچقىلا ئوخشايدىكەن .

ماشىنا تاغ باغرىغا بارغاندا ئۇچۇپ يۈرگەن قارلىغاچلارنى كۆرمىدىم . قارلىغاچنىڭ سايرىغان ئاۋازىنىمۇ ئاڭلىمىدىم ، يېنىمدىكى كىشىدىن «قارلىغاچ كۆرۈنمەيدىغۇ ؟» دەپ سورىسام ، ئۇ كىشى سىرتتىن كەلگەن مېھمان ئىكەنلىكىمنى پەملەپ ، كۈلۈپ تۇرۇپ : «بۇ تاغ شەكىل ـ تۇرقىغا قاراپ شۇنداق ئاتىلىپ قالغان ، ئەمەلىيەتتە قارلىغاچ يوق» دەپ جاۋاب بەردى .

قارلىغاچ تېغى ئۇچتۇرپان بازىرىنىڭ غەربىدە ، تاغدا بۇلاق جىق ، ئوت ـ چۆپلەر قويۇق بولۇپ ، يىپەك يولىدىكى بىر مەنزىرىلىك جاي ھېسابلىنىدۇ . ئۇزۇن يول بېسىپ كەلگەن يولۇچىلار بۇ يەردە توختاپ ئارام ئېلىپ ئۆتۈشنى ياقتۇرىدۇ . 70 يىل ئىلگىرى كىشىلەر بۇ يەردە رەسمىي بىر باغچە بەرپا قىلغان . ئازادلىقتىن كېيىن يەرلىك ھۆكۈمەت بىرقانچە قېتىم مەبلەغ سېلىپ باغچىنى كېڭەيتىپ ياسىغان . بۇ باغچىغا قارلىغاچ تېغى باغچىسى (توققۇزبۇلاق باغچىسى) دەپ نام بەرگەن . شۇنىڭ بىلەن بۇ يەر كىشىلەر تاماشا قىلىشقا تەلپۈنىدىغان سەيلىگاھ بولۇپ قالغان .

قارلىغاچ تېغى باغچىسىنىڭ دەرۋازىسىدىن كىرگەندە ، ئالدىمىزدا قىزىل راۋاق بىلەن مەجنۇنتاللار كۆزگە

---

[1] بۇ ماقالە «شىنجاڭغا ساياھەت» دېگەن كىتابتىن ئېلىندى .

چىلىقىدۇ . ئەگرى - بۈگرى كەتكەن يول بىلەن ئالدىمىزغا ماڭساق ، قەدىمىي سۆگەتلەر سايە تاشلاپ تۇرغان كۆل بويىغا كېلىمىز . كۆلدە بىر چوڭ كېمە ، كېمىدە تېمى قىزىل ، ئۆگزىسى كۆك ، ئىشكى گۈللۈك ، ئويما سالاسۈنلۇق راۋاق بار . ئىككى ئاسما كۆۋرۈك قىرغاققا تۇتىشىدۇ . زۇمرەتتەك سۈپسۈزۈك كۆل سۈيىدە كۆك ئاسمان ئەكس ئېتىپ تۇرىدۇ . سەيلىچىلەر كۆۋرۈك بىلەن كېمىگە چىقىپ ، كېمىگە سەپىلىپ قارسا ، سۇ ئاسماندا تۇرغاندەك ، ئاسمان سۇ ئىچىدە تۇرغاندەك كۆرۈنىدۇ .

يەنە ئالدىغا قاراپ ماڭساق قارلىغاچ تېغى كۆلىنىڭ مەنبەسىگە ، يەنى قارلىغاچ تېغى باغرىدىكى توققۇز بۇلاققا بارىمىز . توققۇز بۇلاقتىن بۇلدۇقلاپ چىقىۋاتقان سۇ كۆزنى قاماشتۇرۇپ خۇددى توققۇز كىچىك قارلىغاچ قاناتلىرىنى كېرىپ باغچىگە ئۇچۇپ كېتىۋاتقاندەك كۆرۈنىدۇ . يېقىن يول بىلەن تاققا چىققاندا ، بىر چوڭ تاش كۆزگە چېلىقىدۇ . تاشقا «يىراقتىكى خەن ، تاڭ ھوزۇرىغا سەپەر » دېگەن خەتلەر ئويۇلغان . بۇ خەتنىڭ قاچان ئويۇلغانلىقى نامەلۇم . ئالا - چىپار بولۇپ كەتكەن خەت ئىزىدىن قارىغاندا ئۇنىڭغا ئۇزاق زامانلار بولغان ، دەپ ھۆكۈم قىلىشقا بولىدۇ . بۇنىڭدىن ئۇزاق زامانلار ئىلگىرىلا چېگرا رايونىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قەلبى جۇڭخۇا ئىلىگە تەلپۈنگەنلىكىنى ، يۇرتىنى بىرلىكتە گۈللەندۈرۈپ كەلگەنلىكىنى ، ئۇچتۇرپاندا مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنىڭ ھەققەتەن ئۇزاقتىن بۇيان داۋاملىشىپ كېلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ .

قارلىغاچ تېغىدا يەنە قەدىمىي قەلئە بار . بۇ ئۇچتۇرپان خەلقىنىڭ تاجاۋۇزچىلارغا قارشى كۆرەشىدىن قالغان تارىخىي ئىزنا .

مەن پۈتۈن كۈچۈم بىلەن قارلىغاچ تېغىنىڭ ئاساسىي چوققىسىغا چىقتىم . چوققىدا تۇرۇپ يىراق - يىراقلارغا نەزەر سالدىم ، يىراقتىكى كۆك ئاسمان ، ئاق بۇلۇت ، بوستانلىق ، يېقىنىدىكى شەھەر مەنزىرىسى ، ئۇيان - بۇيان كېتىۋاتقان ئادەم ۋە ئاپتوموبىللار كۆز ئالدىمدا نامايەن بولدى . كۆزنى قاماشتۇرىدىغان رەڭگارەڭ ئىمارەتلەر ، گىئومېتىرىيىلىك شەكىل ئالغان ئېتىز - ئېرىقلار ، ئۈپۈق سۆيۈپ تۇرغان باراقسان ئورمان بەلۋاغلىرى . . . . يىراق - يېقىنىدىكى ھەممە نەرسە گۈللەپ ياشناۋاتقان گۈزەل مەنزىرە ھاسىل قىلغانىدى . قارلىغاچ تېغى باغچىسى بىلەن خوشلىشىپ قارلىغاچ تېغىغا يەنە بىر باقتىم : مەڭگۈ ئۇچۇپ كەتمەيدىغان بۇ «پەسىل قۇشى» بەئەينى بىر تەبىئىي قارلىغاچقىلا ئوخشايتتى .

ئۇچتۇرپاننىڭ كوچا - رەستىلىرى

يۇ دې

يۇرتۇمدىكى كىچىك شەھەر ئۇچتۇرپاندىن ئايرىلغىنىمغا يېرىم يىل بولۇپ قالدى . ئەمما سىماسى زادىلا كۆز ئالدىمدىن كەتمەيدۇ .

بۇ كىچىك شەھەرنىڭ قىياپىتى تولىمۇ ئادەتتىكىچە بولۇپ ، شەھەرنىڭ غەربىي ئېگىز ، شەرقىي پەس . چوڭ شەھەرلەردەك تەنتەق قىلغۇچىلىكى يوق . بۇ شەھەرنىڭ كوچىسى ئەمەلىيەتتە ئەگرى - بۈگرى كەتكەن لېنتىغا ئوخشايدۇ ، يولنىڭ ئىككى تەرىپىگە زىچ قىلىپ چىنار ۋە ئاكاتسىيە تىكىلگەن ، ئۇلارنىڭ سايىسى پۈتۈن كۈچىنى قاپلاپ تۇرىدۇ . كوچىنىڭ شەرقىي بېشىدا كىچىك ئىككى تاغ بار . تاغدىكى تاش جىنسلارنىڭ سىزىقچىلىرى بەزى جايلارنىڭ يانتۇ ، بەزى جايلارنىڭ تىك ، گېئولوگىيىلىك شەكىللىنىش سەۋەبى كىشىلەرگە چوڭ قۇرۇقلۇق بۆلەكلىرىنىڭ سوقۇلۇش نەزەرىيىسىنى ئەسلىتىدۇ . كوچىنىڭ غەربىي ئۇچىدا مۆلجەرتاغ بار . كوچىنىڭ ئىككى تەرىپىدە ئېگىز - پاكار كەپە ئۆيلەر بىلەن دۇكانلار بار ، ئۇلارنىڭ تولىسى تۆمۈرچىلەر

ياكى قول ھۈنەرۋەنلەرنىڭ دۇكانلىرى ياكى لەڭپۇڭ ساتىدىغان خۇيزۇلارنىڭ ئۆيلىرى . ياز كۈنلىرىدە بازار سەھەردىلا باشلىنىدۇ . شەنبە كۈنى يېرىم كېچىدىلا ئېشەك ھارۋىلىرىنىڭ تاراقشىغان ، غىچىرلىغان ئاۋازلىرى ئاڭلىنىدۇ . ئېشەك ھارۋىسىدا ھارۋىكەشنىڭ خوتۇن ـ بالىلىرى قىيسىيىپ ئوخلاۋاتقان ، ئۇلارنىڭ يېنىدا بىر قانچە مېكيان ياكى بىرەر تاغار بۇغداي ۋە ياكى بىرەر سېۋەت ئۈزۈم قاتارلىق دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرى ۋە قوشۇمچە مەھسۇلاتلىرى بولىدۇ . ئەتىسى تاڭ سەھەردە چىقىپ قارايدىغان بولسىڭىز ، دەرەخ تۈۋى ، ئېرىق بويلىرى ، كۆۋرۈك بېشى ھەممە يەرنىڭ قوغۇن ـ تاۋۇز دۇنياسىغا ئايلانغانلىقىنى كۆرىسىز . سېرىق ، يېشىل ، كۆك ، ئاق قوغۇن ـ تاۋۇزلارنىڭ خۇشپۇراقلىرى پۈتۈن كوچىنى قاپلاپ كېتىدۇ .

قىش كۈنلىرىنىڭ قۇياشى ناھايىتى ھورۇن بولۇپ ، تومان تارقىغاندا چۈش ۋاقتى بولۇپ قالىدۇ . بازارغا كەلگەن ئۇيغۇر يۇرتداشلار ئۆزلىرىنىڭ گۈلە ـ قاقلىرىنى ھارۋىلىرىدىن چۈشۈرۈپ بولغۇچە ساقال ـ بۇرۇت ، قاش ـ كىرپىكلىرىنى ئاپپاق قىرو قاپلاپ كېتىدۇ . ھاۋانىڭ سوغۇقلىقىدىن قاغىلار دەرەخ شېخىدا توڭلاپ قېتىپ قالىدۇ . يىگىتلەر ھېلىگە ئېسىۋالغان ئۆتكۈر پىچىقىنى غىلىپىدىن چىقىرىپ دەرەخلەرنىڭ قورۇپ قالغان شاخلىرىنى كېسىپ ئوت يېقىپ ئىسىنىدۇ . ئاياللار خورجۇنلىرىدىن قاپاقلىرىنى چىقىرىپ مۇز يېرىقىدىن سۇ ئېلىپ قاينىتىپ ، نانلىرىنى چىلاپ يېيىشىدۇ .

تەندىكى ھەممە نېرۋىلار چوڭ مېڭگە تۇتاشقىنىغا ئوخشاش ، تار كوچىلارنىڭ ھەممىسى چوڭ كوچىغا توتۇشىدۇ . تار كوچىلار گىرەلىشىپ كەتكەن بولۇپ ، بەزىلىرى ئەگرى ـ بۈگرى ۋە سۇرلۇك ، بەزىلىرى كەڭرەك ۋە يورۇق ، بۇلارنىڭ ئىككى تەرىپىدە ئاشپۇزۇل ۋە مىلىچمال دۇكانلىرى جايلاشقان . يەرلىك ۋە مىللىي پۇراق ناھايىتى قويۇق .

ئەڭ چوڭ كوچا شەھەرنىڭ غەربىي شىمال تەرىپىدە بولۇپ ، كىچىك كوۋرۈكتىن ئەگىپ ئۆتسىلا ئەركىن سودا بازىرىغا بارغىلى بولىدۇ . بازارنىڭ كىرىش ئېغىزى تار ، ئىچى كەڭ ، بازار كۈنلىرى ئون مىڭدىن ئارتۇق ئادەم بازارغا كىرىدۇ . ئۇي قۇشلىرى ساتىدىغانلار ، گەزمال ، تۇرلۇك مالالارنى ساتىدىغانلار ، پارچە ـ پۇرات يېمەكلىك ساتىدىغانلار ۋاھاكازالارنىڭ ھەممىسى تۇرى بويىچە توپلىشىپ ياكى ئايرىم ـ ئايرىم جاي ئىگىلەپ تىجارەت قىلىشىدۇ . بازارچىلار بازارغا خۇددى سەلدەك كىرىپ ـ چىقىپ تۇرىدۇ . ئىتتىرىشىپ ، سۇركۈلۈشۈپ ئۆتۈشۈپ تۇرىدۇ ، ئالغۇچى ـ ساتقۇچىلار مەرت ۋە مۇلايىم بولۇپ ، باھادا پۇتۇشسىلا سودا بولىدۇ . ئەمما قولدا توقۇلغان گىلەمنىڭ باھاسى ئەڭ قىممەت بولۇپ ، بىر تىيىن كەم سورىسا بەرمەيدۇ . بىر تىيىن ئارتۇق باھا قويسا خېرىدار ئالماي كېتىپ قالىدۇ . بەزىدە ئالغۇچى بىلەن ساتقۇچى ئېرىنمەي باھا تالىشىدۇ . يېتىلەپ بارغان ئېشىكى ئۇلارنىڭ ئەزمىلىكىدىن بىزار بولغاندەك ھاكىراپ كېتىدۇ . مانا بۇ چاغدا بازاردىكى كىشىلەرنىڭ ئادەمگەرچىلىك قىزغىنلىقى ئەڭ يۇقىرى پەللىگە چىققان بولىدۇ .

ئىلگىرىكى يىللاردا ئۇچتۇرپان دېھقانلىرىنىڭ ئۈچ ۋاقلىق تامىقىدا ئىككى ۋاقلىقى قارا ئاشلىق ئىدى . ھازىر سىياسەت بىلەن يەر كىشىلەرنى سەمىرتىۋەتتى . ئوي تاماقلىرىنىڭ قۇرۇلمىسىدا ئاستا ـ ئاستا ئۈز ۋەقلۇق تىپىغا قاراپ بۇرۇلۇش بولدى . دېھقان قېرىنداشلار يەردىن ئايرىلىپ چوڭ شەھەرلەرگە بېرىپ رەڭگارەڭ چىراغلار ۋە ئېلان تاختىلىرى ئاستىدا سودا ـ سېتىق قىلىدىغان بولدى . بېيجىڭ ، شاڭخەي ۋە گۇاڭجۇ بازارلىرىغا يېڭى چىققان تاۋارلار ئۈزاق ئۆتمەيلا بۇ يەرنىڭ سودا دۇكانلىرىدا پەيدا بولىدىغان بولدى .

ھەر قېتىم بازار تارقاپ كۈن ئولتۇرغاندا ئەتراپنى كېچىلىك تۈمان قاپلايدۇ . تۈمۈق تاغ ئەتراپىدا ئاتلار دۈپۈرلەپ ، ھارۋىلار غىچىلداپ بازاردىن قايتقان جانلىق مەنزىرە نامايەن بولىدۇ ، كىشىلەرنىڭ قارىسىدىنمۇ ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىنىڭ بايلىقى بولۇپ قالغانلىقى ئەكس ئېتىپ تۇرىدۇ . . .

(بۇ ماقالە 1986 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنىدىكى «ئاقسۇ گېزىتى»دىن ئېلىندى)

يېرىمى تاغلىق ، يېرىمى بۇلاقلىق شەھەر

يۇ رېن

تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان كىچىك شەھەر ئۇچتۇرپاننىڭ گۈزەل تاغ - مۇلىرى ۋە بۈك - باراقسان دەل - دەرەخلىرىگە مەيلى ئەتىگەندە ياكى چۈشتە ۋە ياكى گۈگۈمدا ، قانداق كۆز بىلەن نەزەر سالايلى ، ئۇلارنى كۆپ سانلىق كىشىلەرنىڭ نەزىرىدىكى تارىم ئويمانلىقىنىڭ قۇرغاق ، چۆل - جەزىرىلىك مەنزىرىسى بىلەن بىرلەشتۈرۈۋەتكىلى بولمايدۇ .

ئۇچتۇرپان تەكتونىتاغنىڭ سۇتىنى ئىمىپ چوڭ بولغان ئوغلان . مۆلجەرتاغدىكى تاشقا ئايلانغان قۇلۇلە قاپلىرى بىر تاغنىڭ نامى بولۇپلا قالماي ، ئۇزاق قەدىمى زامانىدا بۇ يەرنىڭ بىپايان چوڭ دېڭىز ئىكەنلىكىنى دەلىلەيدۇ . بۈگۈنكى كۈندە ئانىنىڭ كۆلەڭگىسى خۇددى تارتىلىپ كەتكەن دېڭىز سۈيىدەك ئىز - دېرەكسىز غايىپ بولغان ، پەقەت قەدىمكى ئاتىلا قېلىپ قالغان . بۇ ئاتا ئۆتكۈر كۆزلىرى بىلەن كىشىلەرنىڭ ھەربىر ھەرىكىتىگە نەزەر سالغىنىچە قەد كۆتۈرۈپ تۇرماقتا .

ئۇچتۇرپاننىڭ يېرىم تاغلىق مەنزىرىسى جىمجىت ، خاتىرجەم كەيپىياتنى شەكىللەندۈرگەن . تەبىئەت مەنزىرىسىمۇ كىشىلەرنىڭ كەيپىياتىدا غۇۋا ئەكس ئېتىپ تۇرىدۇ . بۇنداق جىمجىتلىقنى بىر قېتىملىق توي ، ھېيت - بايرامدىكى داقا - دۇمباق ساداسى ، بىر قېتىملىق ھازا ياكى مۇسۇلمانلارنىڭ تەقۋادارلىق بىلەن ئوقۇغان خەتمە قۇرئانلىرى تۇرۇپ - تۇرۇپ بۇزۇپ تۇرىدۇ . كىشىلىك ھاياتنىڭ سېھرىي كۈچى دەل مۇشۇنداق دائىم چېلىقىپ تۇرىدىغان سورۇنلار ئارقىلىق نامايەن بولىدۇ . ئەمما بۇنى چۈشۈنۈش ئۇنچىۋالا ئاسان ئەمەس . ۋاھالەنكى قۇلاقنى دىك تۇتۇپ زەن سېلىپ ئاڭلىسىڭىز ، ئاسمان ئاستىدا ، زېمىن ئۈستىدە كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشقا تەلپۈنگەن يېقىملىق يۇرەك ساداسىنى ئاڭلىيالايسىز ، ئۇ بولسىمۇ ، شىنجاڭ دېگەن بۇ زېمىننىڭ يېشىلىققا بولغان پەۋقۇلئاددە ئىنتىلىشى ۋە سۆيگۈسىدۇر ، بۇنداق سۆيگۈ چارۋىچىنىڭ ئۆز ئېتىنى سۆيگىنىگە ، قۇملۇقتا سەپەر قىلغۇچىنىڭ ئاياغ كىيىمىنى قەدىرلىگىنىگە ئوخشايدۇ ، مۇشۇ زېمىندا تۇغۇلۇپ ، مۇشۇ زېمىندا ئۆسمىگەن كىشىلەر بۇنى ھېس قىلالمايدۇ . بۇ يەردە يېشىللىق ئۈمىد ، غايە ۋە ھاياتلىقنىڭ باشقىچە ئاتىلىشى بولۇپلا قالماي بەلكى ئۇنىڭ ئەمەلىي نەرسە ، ئۇ كىشىلەرگە ئەمەلىي تۇرمۇش بۇ يەردە ئۆز ئىزناسىنى قالدۇرۇپ كەتكەنلىكىنى ئېيتىپ بېرىدۇ . بۇ جەھەتتە ئۇچتۇرپان ئالاھىدە ئۆزگىچىلىككە ئىگە . شەھەر مەنزىرىسىنىڭ يېرىمى تاغ مەنزىرىسى بولغاندىن باشقا قالغان يېرىمى بۇلاق مەنزىرىسى ھېسابلىنىدۇ .

بۇلاق مۇز قارلىق ھاياتنىڭ يەنە بىر شەكىلدىكى ئىپادىلىنىشى ، مۇز سۇنىڭ ھەيكىلى ، قار زېمىننىڭ مۇقاۋىسى ، ئۇلار تاغ - داۋانلار ئېشىپ ئۆن - تەۋشىسىز يەر يۈزىگە ئېتىلىپ چىققاندا ، تۇرمۇشنىڭ ئۇلچەپ چىقىش مۇمكىن بولمايدىغان يوشۇرۇن ھاياتى ۋە مەزمۇنى كۆز ئالدىمىزدا تولۇق ئايان بولىدۇ .

توشقان دەرياسى جەنۇبقا قاراپ دولقۇنلۇق ئېقىپ ، قۇملۇقتىكى تارىم دەرياسىغا بېرىپ غايىپ بولىدۇ . ھالبۇكى ئۇ تەكتونىتاغنىڭ ئوغلانى بولۇشقا مۇناسىپ ، ئۇ ھاياتنى كۆچى راسا ئۇرغۇپ تۇرغان مەزگىلدە ، بۇلدۇقلاپ تۇرغان بۇلاقلارنىڭ كۆچى بىلەن ئۇچتۇرپاندىن ئىبارەت سوغىرلىدىغان بوستانلىقنى ۋە دەريا ۋادىلىرىنى ، ئوتلاقلارنى ئېمىتىپ باقىدۇ . دەريانىڭ شەرىتىنى ئېمىپ چوڭ بولغانلار ئىچىدە يەنە بىزنىڭ روھىي دۇنياىمىزدا تۇرۇپ قالغان گۈل - گىياھلار بىلەن دەل - دەرەخلەر ، نۇر ۋە سايە بار ، سۆگەت ئۇچتۇرپاندا ئەڭ كۆپ ئۇسىدىغان دەرەخ ، ئۇنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى بۇ زېمىننىڭ ھالىتىنى ئازدور - كۆپتۇر ئۆزگەرتكەن ، تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئەتراپىدا ئادەتتىكى بىر تۇپ دەرەخكە قاراپ ، سىز دەسسەپ تۇرغان

تۇپراقنىڭ سۇپىتىنى تۆز ۋە كالتىسىي تەركىبى ، شۇنىڭدەك سۇ تەركىبى ئۇستىدىن ھۆكۈم چىقىرالايسىز . مانا بۇ تەبىئەت بىزگە ئاتا قىلغان تېپىلماس ساۋات ، شورلۇق سۇغا چىلىنىپ تۇرغىنى توغراقنىڭ يىلتىزى ، قۇم تۇپراقتا ئەتىرگۈلدەك چىرايلىق چېچەكلەپ تۇرغىنى يۇلغۇن ، تىك ئۆسكەن ئاق تېرەك ھەر قانداق مۇھىتتا ئاسمانغا بېقىنلىشىپ كۆك بىلەن بوي تالىشىدۇ . سايە تاشلاپ تۇرغان سۆگەتچۇ ؟ ئۇ ئەك ئاۋۋال كىشىلەرنىڭ كۆز ئالدىغا يەنىلا ئاشۇ كۆرۈنمەس بۇلاقلارنى كەلتۈرىدۇ .

بۇلاق ئۇ ئۆزىگە خاس ئالاھىدە ئۇسۇل بىلەن زېمىنغا بولغان چوڭقۇر مۇھەببەتنى ئىپادىلەيدۇ . ئۇنىڭمۇ باشقا بارلىق ھاياتلىققا ئوخشاش تېمپېراتۇرىسى ، ئوخشاش ھالىتى ۋە ئىپادىسى بار . ئۇ بۇلدۇقلاپ يەر ئۈستىگە چىققاندا بۇ دۇنيا ئېغىز ئېچىپ گەپ قىلغاندەك بولىدۇ .

ئەگەر تۇرمۇشمۇ قېنى ۋە گۈشى بار جانلىق بولىدىغان بولسا ، ئۇنداقتا بۇ زېمىنغا ھۆسىن قوشۇپ تۇرغان بۇلاق تۇرمۇشىمىزدىكى ئۆتكۈر كۆز ھېسابلىنىدۇ .

بۇ كۆزنىڭ قارىشىدا ، ئالدىمىزدا تۇرۇۋاتقان مەنزىرە پەقەت تەبىئەت مەنزىرىسىلا ئەمەس ، ئۇ ئىجتىمائىي ئامىلنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولىدۇ ، ئۇ غايە ۋە ئۈمىد بىلەن بىللە ، ھەركۈنى سەھەردە كۆتۈرۈلىدىغان قۇياش بىلەن بىللە ، ئاستا ـ ئاستا يۇقىرى ئۆرلەپ ، ئىگىلەپ تۇرغىلى بولىدىغان بىر خىل روھ بولۇپ قالىدۇ .

(بۇ ماقالە 1995 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنىدىكى «شىنجاڭ گېزىتى»دىن ئېلىندى)

ئۇچتۇرپاندىكى پۈتۈكسىز ئابىدە

لىك يۇ

كىچىككىنە ناھىيە ئۇچتۇرپانغا كەلگىنىمدە ئۇزاق تارىخقا ئىگە ، مەنزىرىسى گۈزەل شۇنچە جىق مەشھۇر سەيلىگاھلارنىڭ بارلىقىدىن ھەيران قالدىم . بۇ يەردە مۇلجەرتاغ ، توققۇزبۇلاق ، يەتتە قىزلىرىم مەقبەرىسى ، قەقەرجادى ، يولۇاس غارى ، سويۇنتا بۇلاق ، شىمالىي تاغدىكى قەدىمىي قىياتاش سىزمىلىرى ، يېڭى ئايماق قەدىمكى شەھىرى خارابىسى قاتارلىقلار بار . يەنە ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ يېنىدىكى يول ياقىسىدا تۇرغان قەدىمىي راۋاق تاھازىرغىچە يېڭى سېلىنغاندەك مۇكەممەل تۇرۇپتۇ . 1942 ـ يىلى كومۇنىست لىن جىلو ئۇچتۇرپانغا ھاكىم بولغاندا ، مۇشۇ راۋاقتا خىزمەت قىلغان . مۇشۇ يەردە توققۇزبۇلاق باغچىسىنى سېلىشنىڭ سېخىمىسىنى ئىشلەپ چىققان .

مەن مۇلجەرتاغقا چىقىپ رېمونتىلانغىنىغا ئانچە ئۇزاق بولمىغان پۈتۈكسىز ئابىدە ئالدىدا تۇرۇپ چوڭقۇر ئويغا پاتتىم . بۇ ئابىدىنىڭ ئېگىزلىكى تەخمىنەن تۆت مېتىر ، كەڭلىكى تەخمىنەن ئىككى مېتىر بولۇپ ، تاغ چوققىسىدىكى گرانىت تاشلار ئارىسىدا قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى . ئابىدە ئالدىدا تۇرۇپ نەزەر سالسام ، ھەيۋەتلىك قارلىق تاغ ، بىپايان كەك بايازان ۋە پۈتكۈل ئۇچتۇرپان بازىرى ، شۇنىڭدەك جاھانىنىڭ چېتىگە سوزۇلغان تاشيول ، ھەممىسى كۆز ئالدىمدا نامايەن بولدى .

ئابىدىنىڭ ئوك تەرىپىدە يەنە خەن سۇلالىسى دەۋرىگە مەنسۇپ بىر تۇر قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ . مۇلجەرتاغنىڭ ھەممىلا يېرىدە تاشقا ئايلانغان قۇلۇلە قېپى ۋە تاشقا ئايلانغان بېلىقلارنى كۆرگىلى بولىدۇ ، ئۇلارنى ئېگىشىپلا تىرىۋالغىلى بولىدۇ . بو چوڭ ـ كىچىك تاشلارنىڭ ھەممىسىدە قارلىغاچ شەكىللىك سىزىقچىلار بولۇپ ، بەزىلىرى قارلىغاچ بېشىغا ، بەزىلىرى قارلىغاچنىڭ قۇيرۇقىغا ئوخشاپ كېتىدۇ . پۈتۈكسىز ئابىدىدە 100گە يېقىن تاشقا ئايلانغان شەكلى غەلىتە قۇلۇلە قېپى ۋە تاشقا ئايلانغان بېلىق تىزىلغان ، ئەمما بىرمۇ خەت يوق ، ھالبۇكى بۇ ئابىدىگە نۇرغۇن خەتلەر ئويۇلغان بولۇشى كېرەك ئىدى .

ئۇچتۇرپان ئۇزاق تارىخقا ئىگە ، چىلك سۇلالىسىنىڭ چىەنلۇك 23 - يىلى (1758 - يىلى) بۇ يەردە ئۇچتۇرپان خان ئامبىلى قويۇلغان . چىەنلۇك 30 ~ 51 - يىلىغىچە 20 نەچچە يىل ئىچىدە قەشقەر مەسلىھەتچى ئامبىلى ئۇچتۇرپاندا تۇرغان .

گۈاڭشۈ 9 - يىلى (1883 - يىلى) ئۇچتۇرپان بۆاستە قاراشلىق ۋازارىتى تەسىس قىلىنغان ، ئۇزاق ئۆتمەي ناھىيىگە ئۆزگەرتىلگەن . جەنۇبىي تەرەپتىكى تارىم ئويمانلىقى ، شىمالىي تەرەپتىكى تەڭرىتاغ تىزمىسى بۇ كىچىك ناھىيىنى باغاشلاپ تۇرىدۇ ، ئۇلارنىڭ سىرتىنىڭ قۇم - بورانلىرىنى توسۇپ قېلىشى بىلەن بۇ كىچىك ناھىيە چەت - ياقا ھەم جەمجىت ، ساددا ھەم گۈزەل ماكان بولۇپ قالغان . ئەمما مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللاردا شۇنداق خاتىرىلەنگەنكى ، بىر قانچە تۈمەن يىللار ئىلگىرى ، ھەتتا ئۇنىڭدىنمۇ ئۇزاق دەۋرلەردە بۇ يەر بىر بېپايان دېڭىز ئىدى ، بۇگۈنكى مۇلجەرتاغ ئەينى يىللاردا دولقۇنلاپ تۇرغان دېڭىزدىكى بىر خادا تاش ئىدى ، تاشقا ئايلانغان دېڭىز قۇلۇلىرى ۋە بېلىقلار بۇنىڭ دەلىلى .

غايەت چوڭ تاشقا ئايلانغان قۇلۇلە قېپىدىن ياسالغان بۇ ئابىدىنىڭ ئۈستىدە بىرمۇ خەت يوق ، ئۇ شىنجاڭدىكى بىردىنبىر پۈتۈكسىز ئابىدە ھېسابلىنىدۇ ، بۇ پۈتۈكسىز ئابىدىگە ئۇزاق تارىخ ، شانلىق مەدەنىيەت ، قەدىمىي رىۋايەت . . . خاتىرىلەنگەن . ئۇ ساناقسىز ئەدەبىياتنى ئۇزىگە مۇجەسسەملەشتۇرگەن . يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئابىدىنىڭ مەزمۇنى تېخىمۇ مول ، تېخىمۇ پارلاق بولغۇسى .

(بۇ ماقالە 1997 - يىلى 3 - ئاينىڭ 4 - كۈنىدىكى «شىنجاڭ گېزىتى» دىن ئېلىندى) .

بایاۋاننى يېشىللىققا پۈركەپ ، پارلاق سەھىپە يارىتىش

— ئۇچتۇرپاندىكى ئاقيار چۆلىنى كۆكەرتىش قۇرۇلۇشى توغرىسىدا

لیۇ پېيشىن

يېشىللىق قەدىمدىن ھازىرغىچە ھاياتلىق ، ئۈمىد ۋە پاكلىقنىڭ سىمۋولى بولۇپ كەلدى . كىشىنى مەپتۇن قىلىدىغان ئاشۇ يېشىللىق ، ھاياتىي كۈچكە تولغان يېشىللىق ، مول ھوسۇل ۋە خىيالى چۈش تۈيغۇسىنى بېرىدىغان يېشىللىق بىر - بىرىگە قوشۇلۇپ دولقۇنلاپ تۇرغان كۆپكۆك يېشىل دېڭىز ھاسىل قىلىدۇ . چەت- ياقا ، قاتناش بېكەپ ، مۇھىتى ناچار بولغان ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە قاقاس چۆل - باياۋان ناھىيە ئومۇمىي كۆلىمىنىڭ % 70تىن ئارتۇقراقىنى ئىگىلەيدۇ . «چۆل - باياۋاننىڭ ئۆزى بىر بايلىق ، ئۇ كۆكەرتىلمىسە ئاپەت ئېلىپ كېلىدۇ ، كۆكەرتىلسە گۆھەرگە ئايلىنىدۇ» . بۇ ئۇچتۇرپانلىقلار زور بەدەل تۆلىگەندىن كېيىن ھاسىل قىلغان تونۇش .

ئۇزاقتىن بۇيان ئۇچتۇرپاندىكى ھەر مىللەت خەلقى ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ئىش كۆرۈپ ، جاپا - مۇشەققەتكە چىداپ كۆرەش قىلىپ ئۇچتۇرپاننىڭ نامرات ، قالاق قىياپىتىنى تىرىشىپ ئۆزگەرتىپ كەلدى ، ئۇلار ئىشنى كۆچەت تىكىپ ئورمان بىنا قىلىش ، ئېكولوگىيىلىك مۇھىتنى ياخشىلاشتىن باشلاپ ، ھەر مىللەت كادىرلىرى ۋە ئاممىنىڭ ھەم جەمئىيەتتىكى ھەر قايسى ساھەلەرنىڭ ئاكتىپلىقىنى قوزغاپ ئەسلىدىن بار بولغان يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەرنى قوغداش ، قۇملاشقان يەرلەرنى ئونۇملۇك تىزگىنلەش ۋە تۈزەشنى ئاساس ، سانائەت ، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشنى ياخشى ئېكولوگىيىلىك مۇھىت بىلەن تەمىنلەشنى مۇھىم نۇقتا قىلىپ ، «قۇم ، سۇ ، ئورمان ، ئېتىز - ئېرىق ، يولنى ھەر تەرەپلىمە تۈزەش ، دېھقانچىلىق ، ئورمانچىلىق ، چارۋىچىلىق ، قوشۇمچە كەسىپ ، بېلىقچىلىقنى ئۇنۇملۇق راۋاجلاندۇرۇش» پرىنسىپى بويىچە چۆلنى قورشاپ دەرەخ تىكىپ ،

بوستانلىق بەرپا قىلىش يۈزىسىدىن ھەر مىللەت ئارمىيە ، خەلق ئارىسىدا كۆچەت تىكىپ ئورمان بىنا قىلىش دولقۇنىنى قوزغىدى .

قەدىمىي يىپەك يولىدىكى چېگرا قورغىنى بولغان ئۇچتۇرپان ھاياتلىق ۋە تەرەققىيات مۆجىزىلىرىنى ئۆن-تۈنسىز يارىتىپ ، ئىنسانىيەتنىڭ چۆل - باياۋان بىلەن ئېلىشىدىغان زەپەر مارشىنى ياڭرىتتى . ئاقيار چۆلىدە خالىسانە كۆچەت تىكىپ ئورمان بىنا قىلىش بازىسىنىڭ بەرپا قىلىنىشى ئۇچتۇرپانلىقلارنىڭ جەڭگىۋار قىياپىتىنى دەلىللىدى ۋە ناماياں قىلدى . كىشىلەر بۇ قۇرۇلۇشنى بايا‌ۋاندىكى «يېشىل ياقۇت» ، ئەۋلادلارغا بەخت يارىتىدىغان يېشىل ئابىدە دەپ تەرىپلەشمەكتە .

1

ئاقسۇدىن ئۇچتۇرپانغا قاراپ 30 كىلومېتىر ماڭسىڭىز ، تۇتاش كەتكەن 4000 مودىن ئارتۇق ئورمان بەلۋېغىنى كۆرىسىز ، بىر - بىرىگە تۇتۇشۇپ كەتكەن بۇ ياپيېشىل دەرەخزارلىق ئۇچتۇرپانلىقلارنىڭ جاپالىق ئىگىلىك يارىتىش يولىدا بېسىپ ئۆتكەن مۇساپىسىنىڭ خاتىرىسى .

بۇ يەرنىڭ ئەسلىدە بىر قۇملۇق چۆل - جەزىرە ئىكەنلىكىنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس . ئۇچتۇرپانغا كېلىپ باققان كىشىلەرنىڭ ھەممىسى بۇ يەرنىڭ بوران ئېغىزى ئىكەنلىكىنى بىلىدۇ . بۇ يەردە دائىم قاتتىق بوران چىقىپ ، قۇم - شېغىللارنى ئۇچۇرتۇپ يولۇچىلارنى ئازابلايتتى . ئەتراپتىكى دېھقانلارنى دەرتكە قويياتتى .

قۇم بوران ۋە قۇرغاقچىلىق ئازابىنى كۆپ تارتقان ئۇچتۇرپاندىكى ھەر مىللەت خەلقى ئۆز يۇرتىنى قوغداش ئۈچۈن قۇملۇقنى ھەر تەرەپلىمە تۈزەپ ، بوستانلىقنى مۇستەھكەملەش ۋە كېڭەيتىش كېرەكلىكىنى تولۇق بىلىپ يەتتى .

1995 - يىلى 3 - ئاينىڭ 8 - كۈنى چېگرا شەھىر ئۇچتۇرپاندا ئۇچتۇرپانلىقلارنى ئىپتىخارلاندۇرىدىغان ، ئىلھاملاندۇرىدىغان چوڭ ئىش بولدى . ئاقيار چۆلىنى كۆكەرتىش بويىچە خالىسانە كۆچەت تىكىپ ئورمان بىنا قىلىش بازىسى مەملىكەت بويىچە «ئورمانچىلىقتا تۆت ياخشى» بولۇش پائالىيىتىدە ئىلغار بولۇپ باھالاندى . ئورمانچىلىق ئىدارىسىنىڭ باشلىقى جاۋ جىزى ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى بەرگەن «مەملىكەت بويىچە كۆكەرتىش ئوردىنى»غا ئېرىشتى . كىشىلەر ئۆزاق يىللاردىن بۇيان بۇ شورلۇق ، قېلىن قۇملۇق ، بورانلىق ، قۇرغاق چۆل - جەزىرىنى ھاياتلىق شارائىتىدىن مەھرۇم جاي دەپ قاراپ كەلگەنىدى ، ھالبۇكى كۆكيار روھىنىڭ رىغبىتى ۋە ئىلھامىدا ، ئۇچتۇرپاندىكى ھەر مىللەت ئارمىيە - خەلقنىڭ جاپالىق كۈرەش قىلىشى ئارقىلىق يېشىللىق «پەرىشتىسى» ئاخىرى بۇ قاقاس چۆللۈكتە ماكانلاشتى . بۇ نەقەدەر تەبرىكلەشكە ئەرزىيدىغان ئۆزگىرىش ھە !

1990 - يىلى 3 - ئاينىڭ بېشىدا كىشىلەر يەنىلا شاد - خۇراملىق ئىچىدە چاغان ئۆتكۈزۈۋاتاتتى . ناھىيىلىك ئورمانچىلىق ئىدارىسىنىڭ 50 نەچچە ياشلىق ئاۋاق باشلىقى جاۋ جىزى ناھىيىلىك پارتكوم ، ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ قارارىغا بىنائەن ئەتىيازلىق جۇدۇنغا قارىماي ئىدارىدىكى بەش تېخنىك خادىمنى باشلاپ ئاقيار چۆلىگە بېرىپ ئىنچىكە تەكشۈرۈش ، ئۆلچەش ، لايىھىلەش ، نۇسخا ئېلىش قاتارلىق ئاساسىي خىزمەتلەرگە كىرىشىپ كەتتى ، قۇملۇق ۋە زەيلىك گىرەلىشىپ كەتكەن بۇ چۆلنىڭ تۈپرىقىنى قات - قات ئاق شور قاپلاپ كەتكەچكە ھېچقانداق گىياھ ئۈسمەيتتى . قۇم قاتلىمى قېلىن بولۇپ بوران چىقسىلا قۇم - شېغىل ئۇچۇپ تەرەپ - تەرەپكە يامرايتتى . يېقىن ئەتراپتا بىرەر تۇپ گىياھمۇ كۆرۈنمەيتتى . بىرەر تېمىم سۇ تېخىمۇ يوق ئىدى . قۇرۇپ كەتكەن بۇ بايا‌ۋان قۇملۇق ساي جاۋ جىزى قاتارلىق چاقىرىلمىغان مېھمانلارغا باغلاقلىق يىرتقۇچ ھايۋانلىغا ئوخشاش خىرىس قىلىپ تۇراتتى . جاۋ جىزى بىر سىقىم قۇم - شېغىلنى ئېلىپ قاتتىق سىقىلىدى . شۇتاپتا ئۇنىڭ كۆز ئالدىدىكى بۇ چۆل - جەزىرىنى ئالقىنىغا ئېلىپ مىجىپ ئاندىن توشقان دەريا‌سىغا چىلاپ نەمدەپ دەرەخ تىكىپ بىر پارچە بوستانلىققا ئايلاندۇرغىسى كېلىپ كەتتى . جاۋ جىزى ئاقيار چۆلىنى كۆكەرتىش

ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك پارتكوم ، بىلەن ھۆكۈمەتنىڭ ئۆزىگە تاپشۇرغان ئېغىر ۋەزىپىسى ئىكەنلىكىنى ، پارتىيە بىلەن خەلقنىڭ ئۆزىگە بولغان ئىشەنچىسى ۋە مىننەتچىلىكىنى ئوبدان بىلەتتى . ئۇ ئۆزۈن يىللاردىن بۇيان ئورمانچىلىق خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانغان بولۇپ ، گۈزەل ئىستىكى ۋە غايىسى بار ئىدى . ئۇ ئورمانچىلىق ئىدارىسىنىڭ باشلىقىدىن ئىبارەت يېشىل كۆچ ئۆلاش تايىقىنى تاپشۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن ئورمانچىلىقنىڭ ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇقىنى ساقلاش ، دېھقانچىلىق ، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتىكى ئورنى ۋە رولىنى چوڭقۇر تونۇپ يەتكەنىدى . ئۇ «يوللارنى دەرەخ سايىسى ئاستىغا ئېلىش ، ئېتىزلارنى ئورمان بەلۋېغى ئىچىگە ئېلىش ، ھويلىلارنى باغۋارانلاشتۇرۇش ، ئېرىق - ئۆستەڭلەرنى دەل-دەرەخلەر ئارىسىدىن ئۆتكۈزۈش ، ئاشلىق ، كېۋەز ، قوغۇن - تاۋۇز ، مېۋە - چېۋىدىن مول ھوسۇل ئېلىش ، چۆل - جەزىرىگە يېشىل لىباس كىيدۈرۈش»تىن ئىبارەت ئۇلۇغۋار پىلانىنى باش قاتۇرۇپ تۇزۇپ چىقتى ، ئۇ پارتىيە ۋە خەلقە بولغان ساداقىتى ، تولۇپ تاشقان قىزغىنلىقى ۋە ئەمەلىي ئىشلەيدىغان خىزمەت ئىستىلى بىلەن ئاقيار چۆلى كۆچەت تىكىپ ئورمان بىنا قىلىش بازىسىنى ھايات چېغىدا پارتىيە ۋە خەلقە تاپشۇرىدىغان توغرا جاۋابلىق ئىمتىھان قەغىزى قىلىشقا بەل باغلىدى ، ئۇ بۇنىڭ ئۈچۈن باشقىلارغا قارىغاندا نەچچە ھەسسە ئارتۇق قان - تەر ئاققۇزۇشقا رازى ئىدى . تەكشۈرۈپ ئۆلچەش - لايىھىلەش مەزگىلىدە ئۇ خىزمەتداشلىرى بىلەن چۆلدە يېتىپ قوپتى . كېچىسى ھاۋا سوغۇق ئىدى ، ئۇستى - بېشىنى قۇم - توپا بېسىپ كېتەتتى . ئىچىدىغان سۇنى ئون نەچچە كىلومېتىر يىراقلىقتىكى مەھەللىدىن توشۇپ كېلىشكە توغرا كېلەتتى . ئۇ چۆلنىڭ جاپاسىنى باشلامچىلىق بىلەن تويغىچە تارتىپ ، سۇ ، تۇپراققا دائىر بىرنېچى قول ماتېرىيالىنى ئومۇمىيۈزلۈك ئىگىلەپ چىقىپ ، ئەمەلىي ئەھۋالغا ئۇيغۇن كېلىدىغان ئۆلچەپ تەكشۈرۈش ، لايىھىلەش دوكلاتى يېزىپ چىقىپ ، ناھىيىلىك پارتكوم بىلەن ناھىيىلىك ھۆكۈمەت رەھبەرلىرىنىڭ تەدبىر بەلگىلىشى ۋە ئۇنى يولغا قويۇشنىڭ ئاساس بىلەن تەمىنلىدى .

1990 - يىلى 9 - ئاينىڭ 25 - كۈنى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك پارتكوم بىلەن ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ناھىيەدىكى بەش بەنزە ۋە ئالاقىدار تەرەپلەرنىڭ رەھبەرلىرى قاتناشقان يىغىن ئېچىپ ، ئاقيار چۆلىنى كۆكەرتىشنىڭ ئەمەلىي دوكلاتىنى ئەستايىدىل تەپسىلىي مۇزاكىرە ۋە تەنقىد قىلدى . ئۇلارنىڭ ئالدىدا قانۇ قات قىيىنچىلىقلار تۇراتتى ، تەبىئىي شارائىت ئىنتايىن ناچار ، ۋەزىپە مۇشكۈل ، مالىيە كۈچى قىس ئىدى ، بىراق تەدبىر بەلگىلىگۈچىلەر يەنىلا ئىدىيىدە بىرلىككە كەلدى .

«قەتئىي نىيەتكە كەلگەندە تاغنىمۇ يۆتكەۋەتكىلى بولىدۇ» ، تەدبىر بەلگىلىگۈچىلەر ئاقيار چۆلىنى كۆكەرتىشنى ئۇچتۇرپانلىقلارنىڭ نامراتلىق ۋە قالاقلىققا قارشى ئېلان قىلغان قاتتىق جېڭى دەپ ھېسابلىدى .

قۇملۇق ھەر قانچە چوڭ بوران ھەر قانچە قاتتىق مۇھىت ھەر قانچە ناچار بولسىمۇ ، ئادەمگە تەڭ كېلەلمەيدۇ . پەقەت ھەممە ئادەم بىر نىيەتكە كەلسىلا ھەر قانداق قۇم - بورانلىق چۆللۈكنىمۇ تىزگىنلىگىلى بولىدۇ . ھەر قانداق چوڭ قىيىنچىلىقنىمۇ يەڭگىلى بولىدۇ . سۇ بولمىسا ئۆستەڭ چېپىپ سۇ باشلىغۇلۇق ؛ يول بولمىسا ، كۆۋرۈك سېلىپ يول ياسىغۇلۇق ؛ مەبلەغ بولمىسا ، ئىجتىمائىي كۈچلەرنى سەپەرۋەر قىلىپ مەبلەغ توپلىغۇلۇق . ئۇلار «بىر تۇتاش پىلانلاش ، ئىش تەقسىملىۋېلىپ مەسئۇل بولۇش ، شۇ جاينىڭ ئەھۋالىغا يارىشا ئىش كۆرۈش ، ئۇنىۋېرسال تۇزەش ، ئالدىنى ئېلىش بىلەن تىزگىنلەشكە تەڭ ئەھمىيەت بېرىش ، تىزگىنلەش بىلەن پايدىلىنىشنى بىرلەشتۈرۈش ، مۇھىم نۇقتىنى گەۋدىلەندۈرۈش ، ئەمەلىي ئۇنۇمگە ئەھمىيەت بېرىش» پرىنسىپى بويىچە قۇملۇق چۆل - جەزىرىنى كۆكەرتىشنىڭ بىر يۈرۈش لايىھىسىنى تۇزۇپ ، كەلگۈسىدىكى بوستانلىقنىڭ ئۇلۇغۋار خەرىتىسىنى سىزىپ چىقتى .

سۇ — ھاياتلىقنىڭ مەنبەسى ، ياز كۈنلىرى قاغجىراپ كەتكەن چۆل - جەزىرە تونۇردەك قىزىپ كېتىدۇ .

قىش كۈنلىرى بۇ چۆل - جەزىرىدە قېلىن ئاق شور ئۆرلەيدۇ . ئۇ ھەر ۋاقىت ئىنسانلارغا ئۆزىنىڭ سۆزۈن تەلەتى ۋە قايغۇ - ھەسرىتىنى ئىپادىلەپ تۇرىدۇ .

سۇ - ھوستانلىقنىڭ جان تومۇرى ، چۆل - جەزىرىنى تىرگىنلەشتىكى ئەنگۈشتەر ، شۇنداقلا چۆل - جەزىرىنى ھويسۇندۇرۇشتىكى ئاچقۇچلۇق مەسىلە . ئەمما توشقان دەريالىرىنىڭ سۈيىنىسى ئاقىيارغا باشلاشتا قىيىنچىلىق كۆپ ، چىقىم زور ئىدى ، بىر نامرات ناھىيە ئۇچۇن بۇ ھەقىقەتەن قىيىن ئىش ئىدى .

ئۇچتۇرپانلىقلار كۆز ئالدىدىكى قىيىنچىلىقلاردىن قورقۇپ قالمىدى ، ئۇلار كۆچ ئورۇنلاشتۇرۇپ قابىل قوشۇن يۆتكەپ ، تۇرلۇك ئامال - چارىلەرنى قىلىپ ھەر تەرەپتىن مەبلەغ توپلاپ ، باشقا چىقىملارنى قىسقارتىپ ، ئادەم كۆچ ، ماددىي كۆچ ، مالىيە كۆچىنى ئۈيۈشتۇرۇپ ، چۆل - جەزىرىگە ھۇجۇم كىرىپ ، چۆل - جەزىرىنى كۆكەرتىشنىڭ بىرىنچى پاي ئوقىنى ئاتتى .

ئاقيار چۆلى كۆچەت تىكىپ ئورمان بىنا قىلىش بازىسى چۆللۈكنى كۆكەرتىشتىكى چوڭ قۇرۇلۇش تۇرى ، بۇ قۇرۇلۇشنى ئورمانچىلىق ئىدارىسى ، چارۋىچىلىق ئىدارىسى ، سۇ - ئېلېكتر ئىدارىسى ، يېزا ئىگىلىك تەرەققىيات ئىشخانىسى قاتارلىق ئورۇنلار بىرلىشىپ باشقۇردى . ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك پارتكوم ، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت رەھبەرلىرى ئېغىر ۋەزىپىنى ئورمانچىلىق ئىدارىسىگە تاپشۇرۇپ ، ئۇنى كونكرېت باشقۇرۇشقا مەسئۇل قىلدى .

شۇنىڭدىن ئېتىبارەن قاتمۇ قات قىيىنچىلىق ۋە مۇشكۈلاتلار ئورمانچىلىق ئىدارىسىنىڭ كادىر ، ئىشچى - خىزمەتچىلىرى ئالدىغا كېلىۋەردى . ئۇلار ئەڭ ئاۋۋال دۇچ كەلگىنى «شېغىل قاتلام»لىق بەلۋاغ بولدى . «شېغىل قاتلام»لىق بەلۋاغنىڭ سۇ تەركىبى ئاز ، تېشى قاتتىق ئىدى . يەر يۈزىگە قارىغاندا يۇمشاق تۇرغىنى بىلەن قازغاندا ئىنتايىن قاتتىق بولۇپ ، ئىش سۈرئىتى بەك ئاستا ، زىيان ئېغىر ئىدى ، جاۋ جىزى تېخنىك خادىملار بىلەن بىرلىكتە تەتقىق قىلىپ كۆپنىڭ ئەقلىنى توپلاپ «تېپىز كولاپ ، قاتلام بويىچە يۇمشىتىش» تەك يېڭى چارىنى قوللىنىپ مۇۋاپىپەقىيەت قازاندى .

سۇچىلىق قۇرۇلۇشنىڭ قىيىنلىق دەرىجىسى زور بولدى ، چۆل قۇرغاق بولۇپ ، ئۇستۇنكى قاتلىمنىڭ قۇمى ئۇششاق بولغاچقا ، سېمونت لاي قۇيغاندا ئېقىپ كېتىپ ، ئۆستەڭ قېشىدا توختمايتتى . قۇم - شېغىلنى چوڭقۇر كولىۋېتىپ ، تاش بىلەن سېمونتنى ئارىلاشتۇرۇپ قويۇرۇش ئارقىلىق ئۆستەڭ قېشىنى بىر ئارىلىق - بىر ئارىلىق بويىچە مۇقىملاشتۇرۇشقا توغرا كەلدى . قۇرۇلۇش مەزگىلىدە ، بولۇپمۇ ياز پەسلىدە قۇرۇلۇشچىلار مىغىلداپ تۇرغان پاشا - قۇرتلارغا تاقابىل تۇراتتى . ھەر كۈنى گۈگۈم چۈشكەندىن كېيىن كېچىچە ئاشۇ ئېچىرقاپ كەتكەن ۋەھشىي چۆل قۇرتلىرى قۇرۇلۇشچىلارغا توپ - توپى بىلەن ھۇجۇم قىلاتتى . توپا ئىتتىرىش ماشىنىسى شوپۇرىنىڭ ئىشى ھەممىدىن جاپالىق ئىدى ، تىنجىق ئىسسىق ، ماشىنىنىڭ گۇرۇلدىگەن ئاۋازى دەستىدىن ئۇلارنىڭ ئاغزى قۇرۇپ ، كالپۇكلىرى گەز باغلاپ كۆزلىرى تورلىشىپ ، باشلىرى قېيىپ ، قۇلاقلىرى غۇڭۇلداپ ، چىلىق - چىلىق تەرگە چۆمۈپ كېتەتتى ، چاڭ - توزاندىن ئۇلارنىڭ تاپانلىرى ئىشىپ يېرىكداپ كەتسىمۇ ، ئۇلار يەنىلا بەرداشلىق بېرىپ ئىشلەيتتى . كەچتە دەم ئالغاندا پاشا - كۆمۈتىلارنىڭ دەستىدىن ئۇخلىيالمايتتى .

ئۇلار يىلبويى مانا مۇشۇنداق ئىشلىدى ، بىر ئادەمۇ باھانە تېپىپ ئىش ئورنىدىن كېتىپ قالمىدى . جاۋ جىزى بىرمۇنچە كېسەلگە گىرىپتار بولغان بولسىمۇ ، ئىش مەيدانىدىن كەتمىدى .

1992 - يىلى بىر غول ئۆستەڭ ياساپ چىقىلدى ، 95 مىڭ كۇب مېتىر توپا قېزىلدى . 1993 - يىلى ئۇچ تارماق ئۆستەڭ چېپىلدى . يەر تۇزلەش ، ئۆستەڭ چېپىشتا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 95 مىڭ كۇب مېتىردىن توپا قېزىلدى . 1994 - يىلى 6.5 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتا سەككىز چوڭ يول ياسالدى ، 7.5 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتا بەش كىچىك يول ياسالدى ، 4.1 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتا ئالتە ئېرىق چېپىلدى ، بۇلاردا جەمئىي 300 مىڭ كۇب مېتىر توپا قېزىلدى ، 1995 - يىلى 8.5 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتا 11 چوڭ يول ، 15 كىلومېتىر

ئۇزۇنلۇقتا ئالتە كىچىك يول ياسالدى ، 24 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتا توققۇز ئېرىق چېپىلدى . جەمئىي 450 مىڭ كۇب مېتىر توپا قېزىلدى ، 1996 ـ يىلى 8.3 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتا بەش چولاق يول ياسالدى ، 360 مىڭ كۇب مېتىر توپا قېزىلدى . ھازىرغا قەدەر تۆت كۆۋرۈك ، ئىككى نور ، 70 سۇ سىڭمەس ئېرىق (3000 مېتىر) ، تۆت مەكتەپ ، 12 كەلكۇن ئېغىزى ، 10 ئەگمە كۆۋرۈك ، 25 نوركۆۋرۈك ، 25 توما ياسالدى ، 721 تال (مېتىر) تۇرۇبا كۆمۈلدى . 4000 مودىن ئارتۇق يەر تۇزلەندى .

3

1993 ـ يىلنىڭ بېشىدا ھاكىم مويدىن سادىق ئاقيار چۆلى كۆچەت تىكىپ ئورمان بىنا قىلىش بازىسىدا تۇنجى قېتىم نەق مەيداندا ئىش بېجىرىش يىغىنى ئاچتى ، يىغىندا ناھىيىلىك ئورمانچىلىق ئىدارىسى ، چارۋىچىلىق ئىدارىسى ، دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى ئىدارىسى ، سۇ ـ ئېلېكتر ئىدارىسى ، يېزا ئىگىلىك تەرەققىيات ئىشخانىسى ۋە ئاقيار يېزىسىنىڭ ھەمكارلىشىپ ، بىرلىكتە كۈچ چىقىرىپ ، بوز يەر ئېچىپ ئورمان بىنا قىلىش ۋەزىپىسىنى ئورۇنلاشتۇردى . جىددىي سەپەرۋەر قىلىپ ، پۈتۈن كۈچ بىلەن ئاتلىنىپ ، ئاقيار چۆللۈكىدە خالىسانە كۆچەت تىكىپ ئورمان بىنا قىلىش بازىسىدا ئورمان بىنا قىلىشنىڭ پەردىسىنى ئاچتى .

1993 ـ يىلى 12 ـ ئايدا يېڭىدىن ۋەزىپىگە تەينىلەنگەن ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك پارتكوم شۇجىسى سۈن جېنداڭ ناھىيە ئەھۋالىنى ئەمەلىي تەكشۈرۈش ئارقىلىق ، ئۇچتۇرپاننىڭ ئورمانچىلىقىنى راۋاجلاندۇرۇشتىكى يوشۇرۇن كۈچنى بىلىپ يەتتى ، بولۇپمۇ ئاقيار چۆلى ئورمان بىنا قىلىش بازىسى قۇرۇش تەدبىرىنى ئالاھىدە ماختىدى . ئاقيار چۆلىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا قارىتىپ ، «كۆچەت تىكىپ ئورمان بىنا قىلىش قەدىمىنى تېزلىتىپ ، 20 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا 10 مىڭ موغا يەتكۈزۈش »تەن ئىبارەت كۆكەرتىش پىلانىنى ئونتۇرىغا قويۇپ ، خالىسانە كۆچەت تىكىپ ئورمان بىنا قىلىشنىڭ يېڭى تەپەككۇر يولىنى يەنمۇ ئايدىڭلاشتۇردى . يەنە پۈتۈن ناھىيىدىكى ھەر مىللەت ئارمىيە ـ خەلقىنى ھەر يىلى ئەتىياز ۋە كۈز پەسلىدە مەجبۇرىيەت كۆچەتى تىكىپ ئورمان بىنا قىلىش پائالىيىتىنى قانات يايدۇرۇشقا سەپەرۋەر قىلدى . ئۇ تەكتىلەپ : ئورمان بىنا قىلىپ كۆكەرتىش جەھەتتە ئاقسۇلۇقلارنىڭ كۆكيار روھىدىن ئۆگىنىش ، كۆكيار كۆكەرتىش قۇرۇلۇشىنى ئۇلگە قىلىپ ، ئىدىيىنى ئازاد قىلىش ، كۈز قاراشنى يېڭىلاش لازىم ، دەپ كۆرسەتتى .

ئۇچتۇرپانلىقلار بىر ناھىيىنىڭ كۆكەرتىلىش سەۋىيىسى مۇئەييەن مەنىدىن ئالغاندا شۇ ناھىيىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسى ۋە مەدەنىيىتىنىڭ دەرىجىسىگە ۋەكىللىك قىلىدىغانلىقىنى ، چۆلنى يېشىللاشتۇرۇش ئۇچۇن چوقۇم جاپاغا چىداپ ئىگىلىك تىكلەش ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئاكتىپلىقىنى قوزغاش كېرەكلىكىنى ئوبدان بىلەتتى . كۆچەت تىكىپ ئورمان بىنا قىلىش سەپەرۋەرلىك يىغىندا ناھىيىلىك پارتكومنىڭ شۇجىسى سۈن جېنداڭ ، ھاكىم مويدىن سادىق قاتارلىق رەھبەرلەر مۇھىم سۆز قىلىپ ، ھەر مىللەت كادىرلىرى ۋە ئاممىنىڭ خالىسانە كۆچەت تىكىپ ئورمان بىنا قىلىپ ، مۇھىتنى كۆكەرتىپ ، قۇملۇشىپ كېتىشنىڭ ئالدىنى ئېلىشتىكى مەسئۇلىيەت تۇيغۇسى ۋە بۇرچ تۇيغۇسىنى كۈچەيتتى . ھەر مىللەت ئاممىسى ۋە جەمئىيەتتىكى ھەر قايسى ساھەلەرنىڭ ئاكتىپچانلىقى ھەقىقىي سەپەرۋەر قىلىندى . دۆلەت ، كوللېكتىپ ، شەخسلەر بىرلىكتە ئاتلىنىپ ، پۈتۈن جەمئىيەت تەڭ قاتنىشىدىغان ۋەزىيەت شەكىللەندى ، «پىلان ، مەبلەغ ، يولغا قويۇش ، باشقۇرۇش »تەن ئىبارەت تۆت تەرەپ بىرگەۋدە بولۇش تەلىپى تىرىشىپ ئىشقا ئاشۇرۇلدى .

1994 ـ يىلى ئەتىيازدا ئۇچتۇرپاندىكى ھەر مىللەت كادىر ، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر ئەتىيازنىڭ سوڭگىكتىن ئۆتىدىغان سوغۇقىغا قارىماي ، ناھىيىلىك پارتكوم ، ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ چاقىرىغىغا پائال ئاۋاز قوشۇپ ، ئۆزلىرى نان ئېلىپ ھەر كۈنى ناھىيە بازىرىدىن 60 كىلومېتىر كېلىدىغان ئورمان بىنا قىلىش بازىسىغا ماشىنا بىلەن بېرىپ ، خالىسانە كۆچەت تىكىش ئەمگىكىگە قاتناشتى . ناھىيىنىڭ بەش رەھبەرلىك بەنزىسىدىكى

رەھبەرلەر ئۆزلىرى ئۇلگە بولۇپ ، باشلامچىلىق قىلدى . ناھىيىلىك پارتكومىنىڭ شۇجىسى سۈن جېندا ھەر قېتىم كۆچەت تىكىش ئەمگىكىگە قاتناشقاندا ئۆزىنىڭ خىزمەت ماشىنىسىنى ئورگاندىكى ئايال يولداشلارنىڭ ئولتۇرۇشىغا بېرىپ ، ئۆزى كادىر ، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر بىلەن بىللە قارا ماشىنىدا بارىدى . ھەر كۈنى بېرىپ كەلگۈچە 100 نەچچە كىلومېتىر يولدا قېقىلىپ ـ چايقىلىپ ماڭدى . كۆچەت تىكىشنىڭ سۈپىتىگە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن ھاكىم مويدىن سادىق ھەر قايسى ئورۇنلارنىڭ مەسئۇللىرىنىڭ ئۆگىنىشى ئۈچۈن ئۆزى قول سېلىپ ئىشلەپ بىر پارچە ئۇلگە يەر بەرپا قىلدى . خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇدىرى تۇرسۇن مامۇت ، سىياسىي كېڭەشنىڭ رەئىسى لى يۈڭجېن قاتارلىقلار ياشىنىپ قالغان ، كېسەلچان بولسىمۇ باشقا ياش كادىر ، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرگە ئوخشاشلا قوللىرىغا جوتو ـ گۈرجەك ئېلىپ تەرلەپ پىشىپ ئىشلىدى . رەھبەرلەرنىڭ نەمۇنە بولۇپ يېتەكلىشى ئارقىسىدا ، ئامما كۆتىرەڭگۈ كەيپىياتتا ئىشلەپ ، يەر تۈزلەش ، ئورەك كولاش ، قىر سېلىش ، كۆچەت تىكىش ، يول ياساش قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى سانغا ۋە سۈپەتكە كاپالەتلىك قىلىپ ئۆز ۋاقتىدا ئورۇنلىدى . 1993 ـ يىلى بازىدا ئەتىيازدا 1000 مو يەرگە كۆچەت تىكىلدى ، كۈزدە 1500 مو يەر تۈزلەندى ، كۆچەتلەرنىڭ ئەي بولۇش نىسبىتى 91.3 % كە يەتتى ، تىكىلگەن چىلانلار چېچەكلىدى .

شۇنىڭدىن باشلاپ ھەر يىلى ئەتىياز ۋە كۈز پەسلىدە زور كۆلەمدە خالىسانە كۆچەت تىكىپ ئورمان بىنا قىلىش ناھىيىدىكى 3000 دىن ئارتۇق كادىر ، ئىشچى ـ خىزمەتچى ، تۇرۇشلۇق قىسمىنىڭ كوماندىر ـ جەڭچىلىرى ، 100گە يېقىن ئىدارە ـ ئورۇنلارنىڭ ئاڭلىق ھەرىكىتىگە ئايلاندى .

1992 ـ يىلى 600 مو يەرگە ، 1993 ـ يىلى 600 مو يەرگە ، 1994 ـ يىلى 1000 مو يەرگە ، 1995ـ يىلى 1500 مو يەرگە ، 1996 ـ يىلى 1100 مو يەرگە كۆچەت تىكىلدى . 1996 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە جەمئىي 4800 مو يەرگە كۆچەت تىكىلدى .

قىسىم — خەلقنىڭ پەرزەنت قوشۇنى ، ئۇچتۇرپاندا تۇرۇشلۇق قىسىم كۆپ يىللاردىن بۇيان ئۇچتۇرپاننىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى ، شەھەر قۇرۇلۇشى ، ئىجتىمائىي مۇقىملىقى ، كەلكۈنگە تاقابىل تۇرۇپ ئاپەتتىن قۇتقۇزۇش ، ماتارىپقا پۇل ئىئانە قىلىش ، كۆچەت تىكىپ ئورمان بىنا قىلىش قاتارلىق جەھەتلەردە بەلگىلىك تۆھپە قوشتى . ئاقيار چۆلىدە خالىسانە كۆچەت تىكىپ ئورمان بىنا قىلىش داۋامىدا 36920 ـ قىسىمنىڭ كوماندىر ـ جەڭچىلىرى يۈكىنىڭ ئېغىرىنى كۆتۈرۈپ ، جاپادىن ، ھېرىپ ـ چارچاشتىن قورقماي ، ئارمىيىنىڭ شەرەپلىك ئەنئەنىسىنى جارى قىلدۇرۇپ ، ئۇچتۇرپاندىكى ھەر مىللەت خەلقى بىلەن بىرلىكتە كۆچەت تىكىپ ئورمان بىنا قىلىش ئۈچۈن ئورەك كولىدى ، يەر تۈزلىدى . قولنى قولغا تۇتۇپ بىرلىكتە ئىلگىرىلەپ ، جاپالىق ئىشلەپ ئىگىلىك تىكلەپ ، ئىتتىپاقلىشىپ كۈرەش قىلدى . شۇنىڭ بىلەن ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە تەرەققىياتى ، ئارمىيە ـ خەلق ئىتتىپاقلىقىدىكى نەمۇنە ناھىيە بولۇش روھى ئۈزلۈكسىز داۋاملىشىپ ۋە ئۈلغىيىپ پارلاق نۇر چاچتى .

4

«تىكىش ئۈچ ئۈلۈشنى ، پەرۋىش يەتتە ئۈلۈشنى ئىگىلەيدۇ» ، «دەرەخنى نابۇت قىلىش ئۇڭاي ، تىكىپ ئۆستۈرۈش تەس» دەيدىغان گەپ بار . ئاقيار چۆلى خالىسانە كۆچەت تىكىپ ئورمان بىنا قىلىش بازىسى پىلانى يولغا قويۇلۇشقا باشلىغاندا ، ناھىيىلىك ئورمانچىلىق ئىدارىسىنىڭ خىزمەتچىلىرى ئىشنى كۆچەت تىكىشنىڭ سۈپىتىگە كاپالەتلىك قىلىشتىن باشلاپ ئۈچ ئۆتكەلنى (يەر تەكشىلەپ ئورەك كولاشنىڭ سۈپەت ئۆتكىلى ، كۆچەتلەرنىڭ سۈپەت ئۆتكىلى ۋە ئورمان بىنا قىلىش سۈپەت ئۆتكىلى)نى چىڭ ئىگىلەشكە ئەھمىيەت بەردى . سۈپەت باشقۇرۇش كۆچەيتىلگەنلىكتىن بازىدىكى كۆچەتلەرنىڭ ئەي بولۇش نىسبىتى ۋە ساقلىنىش نىسبىتى

% 90تىن يۇقىرى بولدى .

بازىدا ئورمان بىنا قىلىش خىزمىتىدە ناھىيىلىك ئورمانچىلىق ئىدارىسى ئاۋانگارت ئەترەت بولدى . ھەر يىلى تېخى قار ـ مۇزلار ئېرىمەي تۇرۇپلا ئىدارىدىكى كادىر ، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر چۆلدىكى جەلك مەيدانغا بېرىپ ، تۇرالغۇ ، سۇ بولمىغان ئىنتايىن ناچار مۇھىتتا چۆلدە يېتىپ ـ قوپۇپ ، ئۇلچەپ تەكشۈرۈش ، لايىھىلەش ، كولاپ كۆرۈش ، توپا ئەۋرىشكىسى ئېلىش قاتارلىق ئالدىنقى تەييارلىق ئىشلىرىنى ئىشلىدى ، نور ۋە ئېرىقلارنى رېمونتلاپ تازىلىدى .

1994 ـ يىلى 4 ـ ئاينىلك 15 ـ كۈنى ئاقيار چۆلى كۆچەت تىكىپ ئورمان بىنا قىلىش بازىسىدا ئۇدا ئىككى كۈن قاتتىق بوران چىقتى ، زېمىننى قاراكۈغۈلۈق بېسىپ ، توپا ـ چاڭ قاپلىدى . پۈتۈن بازا قۇم بوران ئىچىدە قالدى . ئورمان باشقۇرغۇچىلار بېشىغا سۈلياۋ خالتا كىيىپ مىڭبىر جاپادا بازىنلىك ئەتراپىنى ئايلىنىپ كۆچەتلەرنى تەكشۈرۈپ ، يىقىلىپ چۈشكەنلىرىنى يۆلەپ تىكىلدى . قايتىپ كەلگەندە ئۇلارنىلك ئوستى ـ بېشىنى توپا ـ چاڭ بېسىپ ، كانايلىرى چىدىغۇسىز دەرىجىدە ئېچىشىپ كەتكەندى . بوران كېچىچە توختىمىدى ، ئىشلىك ـ دېرىزىلەر قۇلاقنى يارغۇدەك جالداقشىيتتى . قۇم بوران قەيسەر ئورمان قوغدىغۇچىلار بىلەن بەسلىشىۋاتقاندەك قىلاتتى . قوغداش ـ باشقۇرۇشقا قاتناشقان ئورمانچىلىق ئىدارىسىنلىك كادىر ، ئىشچى ـ خىزمەتچىلىرىدىن ئەي شىيەن ، چېن جيەنيىلىك قاتارلىق يولداشلار ئۆزلىرىنلىك ئەتىۋارلىق يوتقان ـ كۆرپە ، كىيىم ـ كېچەكلىرى بىلەن ئەسكى ئۆينىلىك ئىشلىك ـ دېرىزىلىرىنى ۋە شامال كىرىدىغان تام تۆشۈكلىرىنى ئەتتى . قاتتىق بوراندا ئوت قالاپ تاماق ئېتىش مۇمكىن بولمىغاچقا ، تاڭ ئاتقاندىن كېيىن ئۇلار ماشىنا توسۇپ ئاقيار يېزىسىغا بېرىپ نان سېتىۋېلىپ كېلىپ ئىككى كۈن قۇرۇق نان يېدى .

بازا باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش ئۈچۈن 1994 ـ يىلى 6 ـ ئايدا ئۈچتۇرپان ناھىيە ئاقيار چۆلى ئورمان بىنا قىلىش بازىسى ئورمان باشقۇرۇش پونكتى قۇرۇلدى . ئىشخانا ، ياتاق ، ئىسكىلاتنى ئۆز ئىچىگە ئالغان خىش ـ ياغاچ قۇرۇلمىلىق 600 كۋادرات مېتىرلىق بىنا سېلىندى ، پۈتاش قايچىسى ، دورا چېچىش سايمىنى قاتارلىق زۆرۈر سايمانلار سېتىۋېلىندى .

ھەر يىلى ئەتىياز ۋە كۈز پەسلىدە ناھىيە بويىچە كۆچەت تىكىدىغان چاغدا ئورمان باشقۇرغۇچىلار ئىدارىدىكى ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر بىلەن بىرلىكتە كۆچەت تىكىش ۋەزىپىسىنى تەقسىملەش ۋە تېخنىكا جەھەتتە يېتەكچىلىك قىلىش ئىشلىرىنى ئىشلىدى . كۆچەتلەر تىكىلىپ ئورمان بىنا قىلىنغاندىن كېيىن سۇغىرىش ، پۈتاش ، ئاچا يۆلەش ، قىرسىلىش ، ئېرىق چېپىش ، يىقىلغان كۆچەتلەرنى يۆلەش قاتارلىق باشقۇرۇش ، ئاسراش ئىشلىرىنلىك ھەممىسى ئۇلارنىلك زېممىسىگە يۈكلەندى . بۇ يەرنىلك توپرىقى قۇم ـ شېغىللىق ، چۆل تۆپراق بولۇپ ، كۆچەتلەرگە سۇ قويغاندا ئېرىقنىلك قېشى ئوڭايلا بۇزۇلۇپ ئېقىپ كېتەتتى . بولۇپمۇ 6 ـ ، 7 ـ ئايلاردا قارا يامغۇردىن كېيىن دائىم تاغدىن كەلگەن كېلىپ ، توسما ، ئېرىق قاشلىرى 2 ～ 3 ئاي ئىچىدە 10 نەچچە قېتىم بۇزۇلۇپ كېتەتتى . ھەر قېتىم ئوڭشاش ئۈچۈن نۇرغۇن ۋاقىت ، ئادەم كۈچى ۋە ماددىي كۈچ كېتىپ خىزمەتكە قىيىنچىلىق تۇغدۇراتتى . نورمال باشقۇرۇش خىزمىتىدىن باشقا چارۋا ـ ماللارنىلك كۆچەتلەرنى نابۇت قىلىشىدىن ساقلاشمۇ ئۇلارنىلك خىزمىتىنىلك مۇھىم مەزمۇنلىرىدىن بىرى ئىدى . تاشيولنىلك جەنۇبىدا ياياليدىغان تۆگە پادىسى كېچە ـ كۈندۈز ، قىش ـ ياز دېمەي ، ئورمانلىققا بېسىپ كېلىپ كۆچەتلەرنى غاجىلاپ كېتەتتى ، يەنە كېلىپ تۆگىنىلك شۆلگىيىدە زەھەر بولغاچقا ، تۆگە غاجىلاپ قويغان كۆچەتنىلك ئۈستى تەسىرگە ئۇچرايتتى . بۇ ئەھۋالنى كۆرگەن ئورمان قوغدىغۇچىلارنىلك يۈرىكى ئېچىشىپ كېتەتتى ، مۇشۇنداق ئەھۋالدا بۇ پونكىتتىكى يولداشلار كېچە ـ كۈندۈز ھوشيارلىق بىلەن كۆزەتچىلىك قىلدى . ئۇلار ھەر يىلى يازدا ئورمانىنى كېچە ـ كۈندۈز توختىماي سۇغىرىپ تۇردى . تۆت پەسلىدە دەرەخلەرنى بىكار تۇرماي چاتاپ ، دورا چېچىپ تۇردى . ئۇنتىن مۇداپىئە كۆرۈش يۈزىسىدىن چارلاشنى كۈچەيتتى .

ئورمان باشقۇرۇش پونكىتىنىلك باشلىقى ما گوچياك بىلەن پونكىتىنىلك خىزمەتچىسى ئەنۋەر قاتارلىق

يولداشلار پونكىت قۇرۇلغاندىن تارتىپ ئىزچىل بازىغا قاراپ كەلدى . ئۇلار بۇ مەزگىلدە ئەتىگەندىن كەچكىچە ، ئېتىز ېېشىدىن تۇرالغۇنچە ، يەر تۈزلەشتىن ئېرىق چېپىشقىچە ، ئورەك كولاشتىن كۆچەت تىكىشكىچە ئىزچىل ئالدىراشچىلىق بىلەن باش چۆكۈرۈپ جاپالىق ئىشلىدى . بىر ژاق تاماقنىمۇ ژاقتىدا يەپ باقمىدى ، بىر ئاخشامۇ ژاقتىدا ئۇخلاپ باقمىدى . ئۇلار كەچ يېتىپ سەھەر تۇرۇپ ، ئۇلچەش ، تەكشۈرۈش يېتەكچىلىك قىلىش ، قوغداش ، سۇغىرىش ، تۇپراقنى ياخشىلاش ئىشلىرىنى قىلدى .

سۇغىرىش مەزگىلىدە ئۇلار ئۇدا بىر قانچە كېچە - كۈندۈز ئىشلەيتتى . دېھقانلار بىلەن سۇ تالىشىپ قالماسلىق ئۈچۈن ، سۇنى دائىم دېگۈدەك كېچىدە باشلايتتى . چوڭ ئۆستەڭ ېېشىدىن كىچىك ئېرىقچە بەش كىلومېتىر كېلەتتى ، سۇ تۇتۇچىلار كېتىۋېتىپ يىقىلىپ كەتسە باشقىلار يۆلەپ تۇرغۇزۇپ قويغاندىن كېيىن يەنە ئالدىغا قاراپ ماڭاتتى . ئۇلار توختىماي چارلاپ سۇ تۇتۇپ ، ئېرىق - ئۆستەڭ قېشىنى تەكشۈرەتتى .

كەلكۇن ، قارا يامغۇر بازىدىكى خىزمەتچىلەرگە نىسبەتەن ئەڭ قاتتىق خىرىس ئىدى . 1995 - يىلى 6- ئاينىڭ 20 - كۈنى چۈشتىن كېيىن ھاۋا قاتتىق ئىسسىپ ، ئاسماننى تۈيۈقسىز قارا بۇلۇت قاپلىدى . «ئاپلا ! قارا يامغۇر ياغىدىغان بولدى !» .

جاۋ جىزى قاتتىق چۆچۈپ كەتتى . بازىدا دەرەخ سوغىرىۋاتقان كادىر ، ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئىنتايىن جىددىيلىشىپ كەتتى . بىردىنلا بوران چىقىپ شارقىراپ قارا يامغۇر يېغىپ كەتتى . بورانلىق يامغۇر كىشىگە قامچىدەك تېگەتتى ، ئەمما ھېچكىم ژايىسمايتتى . ئورمانىنىڭ قىرلىرىنى قوغداپ قالالمىسا يېڭى تىكىلگەن كۆچەتلەر ۋە ئېلىنغان قىرلار ۋەيران بولۇپ ، 1000 مودىن ئارتۇق يەردىكى ئورمانىنىڭ نابۇت بولۇپ كېتىدىغانلىقى ھەممەيلەننىڭ كۆڭلىگە ئايان ئىدى . شۇ چاغدا كۆپچىلىكنىڭ كۆڭلىدە ئورمانىنىڭ قىرىنى قوغداشتىن ئىبارەت بىرلا نىيەت بار ئىدى .

قارا يامغۇر بارغانسېرى كۈچەيدى ، بورانمۇ بارغانسېرى ئەدەپ كەتتى ، ھەش - پەش دېگۈچە ئورمانلىق دېڭىزغا ئايلاندى . يېڭى ياسالغان قىرلار يار ئېلىشقا باشلىدى . جاۋ جىزى توۋلاپ يۈرۈپ ، ھەر بىر ئادەمنىڭ بىر بۆلەك يەرنىڭ قىرىنى ۋە كۆچەتلىرىنى بار كۈچى بىلەن قوغداپ قېلىشى توغرىسىدا بۈيرۇق چۈشۈردى بەزى يەرلەرنىڭ توپىسى بەك يۇمشاق بولغاچقا ، يار ئېلىپ كەلگەن ئېغىزنى ئېتىۋېلىش بەك تەس ئىدى . مۇشۇنداق جىددىي ئەھۋالدا ئورمان باشقۇرۇش پونكىتىنىڭ باشلىقى ما گوچياڭ ، يەنە ئەنۋەر ، شيا رۇي ، تۇرغۇن ، ئۇمەرلەر يار ئېلىپ كەتكەن ئېغىزنى بەدىنى بىلەن توسۇپ ئەتتى ، كەلكۇننىڭ سۇرئىتى تېز بولغاچقا يېڭىلا ئېتىلگەن ئېغىز يەنە يار ئېلىپ كەتتى . ئۇلار كىيىملىرىنى سېلىپ ، توپا ئۆسۈپ يار ئېلىپ كەتكەن ئېغىزنى يەنە ئەتتى . جاۋ جىزى يېتىپ كېلىپ كەلكۇن بىلەن ئېلىشىۋاتقان ئون نەچچە نەپەر يالىڭاچ ئىشچى-خىزمەتچىنى كۆردى ، ئۇلارنىڭ پۇتۇن بەدىنىنى قاپقارا لاي بېسىپ ، بىر توپ قارا ھەيكەلگە ئوخشاپ قالغانىدى . شۇ چاغدا جاۋ جىزىنىڭ گېلىغا ئاچچىق بىر نەرسە قاپلىشىپ قالغاندەك بولدى ، بۇنىڭ نە ھاياجان ئىكەنلىكىنى ، نە ئاغرىق ئىكەنلىكىنى بىلەلمىدى ، ئۇنىڭ كۆزلىرىدىن يامغۇرغا ئارىلىشىپ تارام - تارام ياش تۆكۈلدى .

يار ئېلىپ كەتكەن قىرلار بارغانسېرى كۆپەيدى . ئۇ خىقىراق ئاۋاز بىلەن : «يولداشلار ، ھەممىمىز بىرلىكتە ماۋۇ ئېغىزنى توسايلى !» دەپلا يار ئېلىپ كەتكەن يەرنى بەدىنى بىلەن توستى . ئىدارە باشلىقى جاۋ جىزى 60 ياشقا كىرىپ قالغان بولۇپ ، رېماتىزىم ، بەل ئومۇرتقىسى زەخمىلىنىش قاتارلىق نۇرغۇن كېسەل بار ئىدى . ئۇ قانداقمۇ بەرداشلىق بېرەلىسۇن؟ كۆپچىلىك قايىللىق ۋە ھاياجان ئىچىدە جاۋ ئىدارە باشلىقىنى تارتىپ چىقىرىۋېلىپ ، ئۆزلىرى بەدىنى ، كىيىملىرى بىلەن يار ئېلىپ كەتكەن يەرنى توستى . شۇنداق قىلىپ قىر ساقلاپ قېلىندى . كىشىلەرنىڭ تولىسى ئېغىر زۇكام بولۇپ قالدى . ھازىرمۇ ئۇلارنىڭ توپا ئۆسۈلغان كىيىملىرى ئورمان قوغداش خادىملىرىنىڭ بازىغا بولغان قىزغىن مۇھەببىتى ھەم ئورمانچىلىق ئىشلىرى ئۈچۈن ئۆزلىرىنى بېغىشلايدىغان ئالىيجاناپ روھى ۋە ئىستىكىنىڭ يالدامىسى سۈپىتىدە چوڭ قىرنى چىڭ ساقلىماقتا .

قىلغان ئەجىر بىكار كەتمىدى . ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ ئاقيار خالىسانە كۆچەت تىكىپ ئورمان بىنا قىلىش بازىسى مەركەز ، ئاپتونوم رايون ، ۋىلايەتنىڭ تەقدىرلىشىگە ئېرىشتى .

1994 ـ يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيىسى ئاقسۇ ۋىلايىتى بويىچە «ئۈچ شىمالىي رايون ئېھاتە ئورمىنى 3 ـ قارارلىق قۇرۇلۇشىنى پىلانلاش خىزمىتى» بويىچە 2 ـ دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى . ئاقسۇ ۋىلايىتى بويىچە «ئورمانچىلىق خىزمىتىدە ئىلغار ئورۇن» بولۇپ باھالاندى .

1995 ـ يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيىسى مەملىكەت بويىچە «تۆنتە ياخشى» بولۇش پائالىيىتىدە ، مەملىكەت بويىچە ئورمان بەرپا قىلىپ كۆكەرتىش خىزمىتىدە 100 كۇچلۇك ناھىيە قاتارىغا ئىگە ئاۋۇال ئۆتتى .

1995 ـ يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيىسى «مەملىكەت بويىچە ئورمانچىلىق تەشۇئاتىدا ئىلغار ناھىيە» بولۇپ باھالاندى .

1995 ـ يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ يېزا (بازار) ئورمان باشقۇرۇش پونكىتلىرى قۇرۇلۇشى مىنىستىرلىك دەرىجىلىك تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىشتىن ئۆتتى ، ناھىيىمۇ يېزا پونكىت قۇرۇلۇشىدا تۇنجى تۈركۈمدە ئۈلچەمگە يەتكەن ناھىيە بولۇپ قالدى ، ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ «ئۈچ شىمالىي رايون» ئېھاتە ئورمىنى 2 ـ قارارلىق قۇرۇلۇشىنىڭ نەتىجىسى ئورمانچىلىق مىنىستىرلىكىنىڭ تەقدىرلىشىگە ئېرىشتى .

ئاقيار چۆلى كۆچەت تىكىپ ئورمان بىنا قىلىش بازىسىنىڭ نەتىجىسى كۆرۈنەرلىك ، ئالاھىدىلىكى ئۆزگىچە بولۇپ ، يۇقىرى دەرىجىلىك رەھبەرلىكىنىڭ كۆڭۈل بۆلۈشى ، قوللىشىغا ، ئېكسكۇرسىيىگە ، تەكشۈرۈشكە كەلگەن ئاپتونوم رايون ، ۋىلايەت رەھبەرلىرىنىڭ ئالقىشى ۋە ماختىشىغا ئېرىشتى . 1995 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق ئورمانچىلىق نازارىتىنىڭ رەھبەرلىرى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ ئورمانچىلىق خىزمىتىنى كۆزدىن كۆچۈرگەندە ، ئاقياردىكى كۆكەرتىش قۇرۇلۇشىنى تەكشۈرگەندىن كېيىن «ئاقيار كۆكەرتىش بازىسى ئۇچتۇرپاندىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ جاپاغا چىداپ كۈرەش قىلىدىغان ، نامراتلىق بىلەن ئېلىشىدىغان روھىنى گەۋدىلەندۈرگەن» دەپ ماختىدى . 1994 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى ئاقسۇ ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى لى جىمىن بازىدا كۆچەت تىكىپ ئورمان بىنا قىلىش ئەھۋالىنى تەكشۈرۈپ ، سۈرۈشتۈرۈپ كۆرگەندىن كېيىن «ھەقىقىي تۆتۈپ ، ئەمەلىي ئىشلەپ ، دېگىنىگىلارنى قىپسىلەر» دەپ ماختىدى . 1994 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى ، 1995 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى ئاقسۇ ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ مۇئاۋىن ۋالىيسى ئابلاتاپياق ۋە ئورمانچىلىق باشقارمىسىنىڭ باشلىقى بى كېشىيەن سەككىز ناھىيە ، بىر شەھەر ئورمانچىلىق ئىدارىلىرىنىڭ باشلىقلىرى ۋە ۋىلايەتكە بىۋاستە قاراشلىق ئالاقىدار ئورۇنلارنىڭ رەھبەرلىرىنى باشلاپ بازىنى ئېكسكۇرسىيە قىلدى ۋە بازىدا كۆچەت تىكىپ ئورمان بىنا قىلىش نەق مەيدان يىغىنى ئاچتى . يىغىن ئەھلى بازىنى يۈكسەك دەرىجىدە مۇئەييەنلەشتۈرۈپ ۋە باھالاپ : «ئۇنۇمى زور ، باشقۇرۇلۇشى ياخشى بولغان ، ھەر قايسى ناھىيە ، شەھەرلەر ئۆگىنىشى ۋە ئۆرنەك قىلىشى كېرەك . بازىنى ئورمان باغچىسى قىلىپ لايىھىلەش ئۇزاق تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە» دېيىشتى .

1995 ـ يىلى 3 ـ ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق قۇمنى تىزگىنلەش ئىشخانىسىنىڭ رەھبەرلىرى بازىنى ئېكسكۇرسىيە قىلىپ ۋە كۆزدىن كەچۈرۈپ ، مۇھىتى مۇشۇنداق ناچار بولغان چۆل ـ جەزىرىدە ئورمان بىنا قىلىپ كۆكەرتىشنىڭ ئۈزى بىر مۆجىزە ، دەپ ھېسابلىدى . ئورمانچىلىق نازارىتىنىڭ ئورمان بىنا قىلىش باشقارمىسى ، ۋىلايەتلىك ئورمانچىلىق باشقارمىسى قاتارلىق ئورۇنلارنىڭ رەھبەرلىرى بىلەن تېخنىكىلىرى كۆپ قېتىم بازىغا كېلىپ تەكشۈرۈپ يېتەكچىلىك قىلدى . باشقۇرۇشقا ياردەم بېرىپ مەسىلىلەرنى ھەل قىلدى . مەنئۇيەت ، تېخنىكا ، مۇكاپات قاتارلىق جەھەتلەردە زور كۈچ بىلەن مەدەت ۋە ياردەم بەردى .

بۈگۈنكى كۈندە ئۇچتۇرپان ئاقيار چۆلى كۆچەت تىكىپ ئورمان بىنا قىلىش بازىسىدىكى 4800 مو ياپيېشىل ئورمان قۇم بوراننى بوستانلىقنىڭ سىرتىدا توسۇپ قېلىپ ، بوستانلىقنىڭ ئېكولوگىيىلىك مۇھىتىنى ئۇنۇملۇك ياخشىلىدى ، چاك ـ توزانلىق كۈنلەر ئازايدى ، ئورمانلىقنىڭ نىسبىي نەملىكى ئاشتى ، شامال سۈرئىتى

تۆۋەنلىدى . ئاپتوموبىل ۋە يولۇچىلار ئەملىي قۇم - توزان ۋە شېغىل تاشلارنىڭ زەربىسىگە ئۇچرىمايدىغان بولدى . چۆل - جەزىرىنىڭ كۆكەرتىلىشى ئېكولوگىيە جەھەتتە بوستانلىقنى قوغداپلا قالماستىن ، ئۇچتۇرپاننىڭ ئىقتىسادىي يۈكسىلىشىگىمۇ يېشىل قانات چىقىرىپ بەردى .

بۈگۈنكى كۈندە بۇ تۈپراققا ئايىغ باسقانلارنىڭ كۆزىدىغىنى دەرەخلەر سايە تاشلاپ باراقسان ئۆسكەن بىر پارچە يېشىلزارلىقمۇ ؟ شۇنداق ، ئۇلار بۇنىلا ئەمەس ، يەنە ئورمانلىقتىن نېمىدۇر بىر نېمىنى كۆرگەندەك بولىدۇ .

شۇنداق ، ئۇلار دەل ئۇچتۇرپانلىقلارنىڭ روھىي قىياپىتىنى كۆرىدۇ .

مەلۇم مەنىدىن ئالغاندا بۇ ئۇچتۇرپان رەھبەلىرىنىڭ كوللېكتىپ ئوبرازىنىڭ نامايەندىسى ، بۇ ئۇلارنىڭ ئىدىيىسى ، يول ئېچىشى ، كۆرەشچانلىقى ، ئالغا ئىنتىلىشى ، غايىسى ، غەيرىتى ، ئىشەنچىسى . . . .نى ئۆز ئىچىگە ئالغان .

ئەمدىلا 40 ياشنىڭ قارىسىنى ئالغان ناھىيىلىك پارتكوم شۇجىسى سۈن جېنداي يول ئېچىپ ئىلگىرىلەيدىغان ، غەيرەتلىك ، پىشىپ يېتىلگەن ئەمەلىيەتچىل كادىر ، ئۇنىڭ رىياسەتچىلىكىدە تۈزۈپ چىقىلغان بازىرنىڭ ئومۇمىي پىلانى ، كەلگۈسى تەسەۋۋۇرى ، ئادەم بىلەن ئېكولوگىيىنىڭ مۇناسىۋىتى . . . قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى كۆز ئالدىمىزدا تۇرغان مۇشۇ يېشىل مەنزىرىدە نامايەن بولۇشقا باشلىدى . ئۇ «نامرات ناھىيىنىڭ رەھبىرى بولغان ئادەم ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئىرادىسىنى ئۇنۇملۈك مەركەزلەشتۈرۈپ ، ئۈيۈشۈش كۈچىنى ئاشۇرۇپ ، ئاكتىپلىقنى قوزغاپ ، ئەقىل - پاراسىتىنى جارى قىلدۇرۇپ ، كۈچلۈك ئىجتىمائىي كۈچ شەكىللەندۈرەلىسىلا ، ھەر قانداق قىيىنچىلىقنى يەڭگىلى ، كۆزلىگەن نىشانغا جەزمەن يەتكىلى بولىدۇ» دەيدۇ .

سۈن جېنداينىڭ بۇمەردانە سۆزىنىڭ ھەقىقەتەن ۋەزنى بار ئىدى . ئادەملەرنىڭ روھى بىلەن بەرپا قىلىنغان بۇ يېشىل سەددىچىن بۇنىڭ ئەڭ ياخشى پولاتتەك دەلىلى ئەمەسمۇ ؟

ئۇچتۇرپانلىقلار ئەمدى تېڭىرقاپ يۈرمەيدۇ ، ئۇچتۇرپاندىن ئۈمىد بار . يېشىل توساق ئۇچتۇرپانلىقلارنىڭ گۈزەل ئىستىقبالىنى نامايان قىلدى .

ھازىر ئۇچتۇرپاننىڭ ئاقيار چۆلى كۆچەت تىكىپ ئورمان بىنا قىلىش بازىسى ئۇرغۇپ تۇرغان ھاياتي كۈچىنى نامايەن قىلماقتا ، قاقاسلىقنى كۆكەرتىشتىن ئېكولوگىيە نۇقتىسىغا ۋە باشقا يۈزۈشلەشكەن ئەسلىھەلەر قۇرۇلۇشىغا قاراپ بۈرۈلۈش ياسىماقتا . يېقىن كەلگۈسىدە قاقاس چۆللۈكىنىڭ ھەممە يېرى يېشىللىق بىلەن قاپلىنىدۇ ، قاقاسلىق باغچىگە ئايلىنىپ ، مۇھىت گۈزەللىشىپ ، دەل - دەرەخلەر بوي تارتىپ ، گۈللەر ئېچىلىپ ، مېۋىلەر مەي باغلاپ ، سايا‌ھەتچىلەر بېلىق تۇتىدىغان ، رەسىم سىزىدىغان ، دەم ئالىدىغان سەيلىگاھ بولۇپ قالىدۇ . بۇ — ئۇچتۇرپانلىقلارنىڭ نىشانى ، ئۇچتۇرپان مۇشۇ نىشانغا قاراپ ئىلگىرىلىمەكتە .

ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ كەلگۈسى تېخىمۇ پارلاق بولىدۇ .

(1996 - يىلى نەشر قىلىنغان «ئاقسۇ ۋىلايىتى كۆكيار تەزكىرىسى»دىن ئېلىندى)

خاتمه

«ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تەزكىرىسى» كۆپ يىل يېزىش ، تۈزۈش ئارقىلىق ئاخىرى نەشردىن چىقتى . بۇ ، ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ تارىختىن بۇيانقى تۇنجى تەزكىرىسى ، ئۇنىڭ نەشر قىلىنىشى پۈتۈن ناھىيىنىڭ سوتسىيالىستىك ماددىي مەدەنىيىلىك ، مەنىۋى مەدەنىيىلىك ، سىياسىي مەدەنىيىلىك قۇرۇلۇشى ، شۇنىڭدەك غەربىي رايوننى كەڭ كۆلەمدە ئېچىش ، نامراتلىقتىن قۇتۇلۇپ بېيىش ، ئۇچتۇرپاندا ئومۇميۈزلۈك ھاللىق جەمئىيەت بەرپا قىلىشتا چوڭقۇر تارىخىي ئەھمىيەتكە ۋە رىئال ئەھمىيەتكە ئىگە .

ئۇچتۇرپاننىڭ تارىخىي ئۇزۇن ، مەدەنىيەت تەكتى ئىنتايىن چوڭقۇر بولسىمۇ ، بىزگە قالغان تارىخىي ماتېرىياللارنىڭ تايىنى يوق دېيەرلىك ، ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلگەن «ئۇچتۇرپان بۇاستە قاراشلىق ۋازارىتى تەزكىرىسى» پەقەت مىڭ خەتتىنلا ئاشىدۇ . ئەل گۇللەنسە تەزكىرە تۈزۈلىدۇ . ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ۋە خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە ، 80 ـ يىللارنىڭ بېشىدا تۇنجى نۆۋەتلىك سوتسىيالىستىك يېڭىچە تەزكىرە تۈزۈش خىزمىتى باشلاندى . 1984 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ناھىيىلىك تارىخ ـ تەزكىرە ئىشخانىسى قۇرۇلۇپ ، تەزكىرە تۈزىدىغان خادىملار يۆتكەپ كېلىندى ، خادىملار ماتېرىيال توپلاشقا كىرىشىپ كەتتى . كېيىن «ج ك پ ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك تەشكىلاتىنىڭ تارىخىي ماتېرىياللىرى» دېگەن كىتابنى يېزىپ چىقىش سەۋەبىدىن «ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تەزكىرىسى»نى تۈزۈش خىزمىتى توختاپ قالدى . 1993 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا تارىخ ـ تەزكىرە ئىشخانىسىدىكى يولداشلارنىڭ بەزىلىرى پېنسىيىگە چىقىپ بەزىلىرى يۆتكىلىپ كېتىپ ، ئىشخاندا بىر ئۇيغۇر كادىرلا قالدى . ئاپپارات مۆكەممەل ، خادىم تۇراقلىق بولمىغاچقا ، تەزكىرە تۈزۈش خىزمىتىدە يەنىلا ئىلگىرىلەش بولمىدى .

1999 ـ يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك پارتكوم بىلەن ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى «ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تەزكىرىسى»نى تۈزۈش خىزمىتىنى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ 1999 ـ يىللىق نۆقتىلىق قۇرۇلۇش تۈرلىرىنىڭ بىرى قىلدى . ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلىكتىن تەزكىرە خىزمىتىگە بولغان رەھبەرلىكنى ۋە قوللاشنى كۈچەيتىپ ، «ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تەزكىرىسى»نى نەشردىن چىقىرىش ۋەزىپىسىنى ئۆز ۋاقتىدا ئورۇنلاشنى تەلەپ قىلدى . 4 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى ناھىيىلىك پارتكوم دائىمىي كومىتېت يىغىنى ئېچىپ تەزكىرە خىزمىتى مەسىلىسىنى مەخسۇس مۇھاكىمە قىلدى . يىغىن ناھىيىلىك پارتكومنىڭ شۇجىسى سۈن جېندانىڭ تەزكىرە كومىتېتىنىڭ مۇدىرى بولۇشىنى ، ناھىيىلىك پارتكوم ، خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى ، ھۆكۈمەت ، سىياسىي كېڭەش ، خەلق قوراللىق بۆلۈمى رەھبەرلىرىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىر بولۇشىنى ، ناھىيىدىكى ئالاقىدار ئورۇنلار رەھبەرلىرىنىڭ ئەزا بولۇشىنى ، ناھىيىلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى شېي فەنرۇڭ «ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تەزكىرىسى»نى تۈزۈپ چىقىشتا جاۋابكار شەخس بولۇشنى ، ناھىيىلىك پارتكوم ئىشخانىسىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى لىيۇ پېيشىننىڭ «ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تەزكىرىسى»نى تۈزۈشكە مەسئۇل بولۇشىنى قارار قىلدى . يىغىندىن كېيىن قەلەمى كۈچلۈك تۆت كادىر تەھرىرلىك خىزمىتىگە يۆتكەپ كېلىندى . تارىخ ـ تەزكىرە ئىشخانىسى «ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تەزكىرىسى»نى تۈزۈش لايىھىسى ، ئىشخانا خادىملىرىنىڭ ئىش تەقسىمات مەسئۇلىيىتى ۋە ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەش ، ماتېرىيال توپلاش مەسئۇلىيىتى تۈزۈمى قاتارلىق تۈرلۈك قائىدە-تۈزۈملەرنى تۈزۈپ چىقتى . 4 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى ناھىيىلىك پارتكوم ناھىيىدىكى ھەر قايسى بەنزىلەر ، ھەر قايسى يېزا (بازار) ، ئورۇنلار ۋە تارماقلارنىڭ مۇناسىۋەتلىك مەسئۇللىرى قاتناشقان «ئۇچتۇرپان ناھىيىسى

تەزكىرىسى»نى تۈزۈش خىزمىتى سەپەرۋەرلىك يىغىنى ئاچتى ، يىغىننىڭ ناھىيىلىك پارتكومىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى جۇ شاۋمىڭ باشقۇردى . ناھىيىلىك پارتكومىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى شيې فەنرۇڭ سەپەرۋەرلىك سۆزى قىلدى . ھەر قايسى ئورۇنلارنىڭ رەھبەرلىرى بىلەن «ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تەزكىرىسى»نى تۈزۈپ چىقىشتا «ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەش - ماتېرىيال توپلاش مەسئۇلىيەتنامىسى»نى ئىمزالىدى . ۋىلايەتلىك پارتكوم تارىخ - تەزكىرە ئىشخانىسىنىڭ رەھبەرلىرىمۇ يىغىنغا قاتناشتى . ئارقىدىنلا «ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تەزكىرىسى»نى تۈزگۈچى خادىملارنى تەربىيىلەش يۈزىسىدىن ئىككى قارار كۆرس ئېچىلدى ، كۆرسقا ماتېرىيال توپلاش ۋە ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەشكە مەسئۇل بولغان ئورۇنلاردىن 70 نەچچە كادىر قاتناشتى . شۇنىڭدىن ئېتىبارەن «ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تەزكىرىسى»نى تۈزۈش خىزمىتىدە ئاپپارات مۇكەممەل ، خادىملار مۇقىم ، پائالىيەت ئۇنۇملۇق ، سۈرئەت تېز بولدى . ھەر قايسى ئورۇنلاردىكى تەزكىرە تۈزگۈچى خادىملارنىڭ ئورتاق تىرىشىشى ئارقىلىق شۇ يىلىلا ماتېرىيال كارتىسىدىن 22 مىڭ 568 پارچە توشقۇزۇلدى . ناھىيىلىك تەزكىرە ئىشخانىسىدىكى خادىملار يۈكسەك ئىشچانلىق ۋە مەسئۇلىيەتچانلىق بىلەن جاپادىن قاچماي ، كېچە - كۈندۈز ئىشلەپ ھېيت - بايرام ، دەم ئېلىش كۈنلىرىدىن كېچىپ ، كېسەل ھالەتتىمۇ ئىشتىن قالماي ۋاقىتنى چىڭ تۇتۇپ ، سۈپەتكە ئەھمىيەت بېرىپ ، جەمئىي 8 مىليون خەتلىك 76 مىڭ 590 پارچە ماتېرىيال كارتىسى ئىشلىدى . 5740 نەچچە جىلد ئارخىپ (ناھىيىگە بۇ‌ئاستە قاراشلىق ئورۇنلار كۆرگەن ئارخىپلارنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ) ، 1420 نەچچە پارچە كىتاب ، ژۇرنالنى كۆرۈپ چىقتى . 140 نەچچە كىشىنى زىيارەت قىلدى . 600 پارچىدىن ئارتۇق سۈرەت توپلىدى . 2000 - يىلى 12 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە 1 مىليون 500 مىڭ خەتلىك «ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تەزكىرىسى»نىڭ دەسلەپكى ئورىگىنالى يېزىپ چىقىلدى . 12 - ئاينىڭ 21 ~ 23 - كۈنىگىچە «ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تەزكىرىسى»نىڭ دەسلەپكى ئورىگىنالىنى باھالاش يىغىنى ئېچىلدى . يىغىنغا ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى رېن مىڭجې ۋە ۋىلايەتلىك تارىخ - تەزكىرە ئىشخانىسىنىڭ مەسئۇلى ، ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ ناھىيە (شەھەر)لىرىدىكى تارىخ - تەزكىرە ساھەسىدىكى كەسىپداشلار ، ناھىيىدىكى دەم ئېلىشقا ، پېنسىيىگە چىققان پېشقەدەم كادىرلار ، شۇنىڭدەك ناھىيىلىك تارىخ - تەزكىرە كومىتېتىنىڭ ئەزالىرى قاتناشتى . يىغىنغا قاتناشقان يولداشلار «ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تەزكىرىسى»نىڭ دەسلەپكى ئورىگىنالىنىڭ سۈپىتىنى تولۇق مۇئەييەنلەشتۈردى . شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا نۇرغۇنلىغان تۈزىتىش پىكرى ۋە تەكلىپلەرنى بەردى . يىغىندىن كېيىن ناھىيىلىك تارىخ - تەزكىرە ئىشخانىسىدىكى يولداشلار يىغىندا ئوتتۇرىغا قويۇلغان پىكىر ۋە تەكلىپلەرگە ئاساسەن تولۇقلاش ، تۈزىتىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش خىزمىتىنى ئىشلىدى . شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا «ئۇچتۇرپان تەزكىرە تۈزۈش قىسقا خەۋىرى»دىن توققۇز سان چىقىرىپ تارقاتتى . يەنە «بىزنىڭ شىنجاڭ ئەڭ گۈزەل» ناملىق مەجمۇئەنىڭ ئۇچتۇرپان تومىنى يېزىش خىزمىتىگە قاتناشتى .

ناھىيىلىك پارتكوم رەھبەرلىك بەنزىسى تەكشىلگەنلىكتىن 2002 - يىلى 4 - ئايدا ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك تارىخ - تەزكىرە كومىتېتىنىڭ ئەزالىرى تەكشىلدى . ناھىيىلىك پارتكومىنىڭ شۇجىسى شۇ مىڭ مۇدىر بولدى . شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا تارىخ - تەزكىرە ئىشخانىسىنىڭ خادىملىرى تولۇقلاندى . ناھىيىلىك پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى لىيۇ پېيشىن تارىخ - تەزكىرە ئىشخانىنىڭ مۇدىرلىقىغا تەينىلەندى . بىر خادىم يۆتكەپ كېلىندى . ناھىيىلىك تارىخ - تەزكىرە كومىتېتىنىڭ پىكرى بويىچە «ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تەزكىرىسى» نىڭ ئاخىرقى يىل چېكى 1999 ~ 2001 - يىلىغا ئۇزارتىلدى . بۇنىڭغا ماس ماتېرىيال تولۇقلاندى . 8 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئورىگىنال كومپيۇتېردا تىزىلىپ ئاقسۇ ۋىلايەتلىك تەزكىرە رەھبەرلىك گۇرۇپپىسىنىڭ 2 - قېتىم تەكشۈرۈشىگە يوللاندى . 2002 - يىلى 9 - ئايدا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتىنىڭ ئاخىرقى تەكشۈرۈپ بېكىتىشىگە يوللاندى .

«ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تەزكىرىسى» جەمئىي 30 قىسىم ، 122 باب ، 447 پاراگراف ، 1 مىليون 200

مىلك خەتتىن تەركىب تاپتى . ليۇ پېيشىن ئومۇمىي بايان ، چوڭ ئىشلار ، تەشكىلي تۈزۈلۈش ، رايونلارغا ئايرىلىش ، پارتىيە ، ئاممىۋى تەشكىلاتلار ، ھاكىمىيەت ، سىياسىي كېڭەش ، مەدەنىيەت ، تەنتەربىيە ، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ، ئاسار ـ ئەتىقىلەر ، مەشھۇر سەيلىگاھلار ، شەخسلەر ، قوشۇمچە قاتارلىق قىسىملارنى يازدى . چېن جىگيۇەن ئورمانچىلىق ، قاتناش ـ تىرانسپورت ، پوچتا ، تېلېگراف ، سودا ، ئاشلىق ـ ياغ ، مالىيە ـ باج ، پۇل ـ مۇئامىلە ، سۇغۇرتا ، شەھەر ـ يېزا قۇرۇلۇشى ، مۇھىت ئاسراش ، ئەمگەك ـ كادىرلار قىسمىنى ۋە مەدەنىيەت ، تەنتەربىيە ، شەخسلەر قىسمىنىڭ قىسمەن پاراگرافلىرىنى يازدى . ۋاڭ خەنچىڭ سۇچىلىق ، سانائەت ، سودا ، ئىقتىسادنى ئۇنىۋېرسال باشقۇرۇش ، خەلق ئىشلىرى ، ماۋارىپ ، داۋالاش ـ ساقلىق ساقلاش ، مىلەت ـ دىن قىسمىنى يازدى ؛ جاڭ چېڭيى تەبىئىي شارائىت ، نوپۇس ، دېھقانچىلىق ، چارۋىچىلىق ، ھەربىي ئىشلار قىسمىنى ۋە تەشكىلي تۈزۈلۈش ، رايونلارغا ئايرىلىش قىسمىنىڭ قىسمەن پاراگرافلىرىنى يازدى . شۈي گوچى (كېيىن يۆتكىلىپ كەتتى) سىياسىي ـ قانۇن ، پەن ـ تېخنىكا قىسمىنى ۋە پارتىيە ، ئاممىۋى تەشكىلاتلار ، ھاكىمىيەت ، سىياسىي كېڭەش قىسمىنىڭ قىسمەن پاراگرافلىرىنى يازدى . ئەن خۇڭلى مەنىۋى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشى قىسمى بىلەن تەزكىرىنىڭ ئۇزارتىلغان ۋاقتىغا دائىر ماتېرىياللارنى تولۇقلاپ يازدى . ئاپتونوم رايونلۇق زېمىن ـ بايلىق نازارىتىدىن ئالاھىدە تەكلىپ قىلىنغان گۇاڭ شياۋپىڭ گېئولوگىيە ، يەر تۈزۈلۈشىگە دائىر باب ، پاراگرافلارنى يازدى .

«ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تەزكىرىسى»نى تۈزۈش داۋامىدا ناھىيىلىك پارتكوم ، ھۆكۈمەت رەھبەرلىرىنىڭ زور كۈچ بىلەن قوللىشى ۋە غەمخورلۇقىغا باشتىن ئاخىر ئېرىشىپ كەلدۇق . ئاپتونوم رايونلۇق ، ۋىلايەتلىك تەزكىرە كەسپىي تارماقلىرىنىڭ رەھبەرلىرى ، مۇتەخەسسىسلەرنىڭ يېتەكچىلىكىگە ئېرىشىپ كەلدۇق . ۋىلايەت ، ناھىيە دەرىجىلىك ئالاقىدار ئورۇنلار ۋە جەمئىيەتتىكى ھەر ساھەنىڭ قوللىشىغا ۋە ياردىمىگە ئېرىشتۇق . ناھىيىلىك پارتكومنىڭ سابىق شۇجىسى سۈن جېندا ناھىيە تەزكىرىسىنىڭ يېزىلىش ئەھۋالى توغرىسىدا كۆپ قېتىم دوكلات ئاڭلاپ ، «ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تەزكىرىسى»نىڭ ئالدىنقى باسقۇچلۇق راسخوتىنى ئۆز ۋاقتىدا ھەل قىلىپ بەردى . ناھىيىلىك پارتكومنىڭ شۇجىسى شۇ مىڭ ۋەزىپىگە تەينىلەنگەندىن كېيىن «ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تەزكىرىسى»نى تۈزۈش خىزمىتىگە يۈكسەك دەرىجىدە ئەھمىيەت بەردى ۋە غەمخورلۇق قىلدى . شەخسەن ئۆزى كادىر تاللاپ يۆتكەپ ، ناھىيىلىك تەزكىرە ئىشخانىسىنىڭ خادىملىرىنى تولۇقلاپ بەردى . «ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تەزكىرىسى»نى نەشر قىلىش خىراجىتىنى مۇددەتتىن بۇرۇن ھەل قىلىپ بەردى . ناھىيىنىڭ تەزكىرە خىزمىتىنىڭ ئەھۋالى توغرىسىدا كۆپ قېتىم دوكلات ئاڭلاپ ، تەزكىرە تۈزۈش خىزمىتىدە ئۇچرىغان كونكرېت مەسىلىلەرنى ئۆز ۋاقتىدا ھەل قىلىپ بەردى . ھاكىم ئابلىز تۇنىياز ، ناھىيىلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى جۇشاۋمىڭ ، تاھىر مەھەممەت ، لى جىنياڭ ، شۇنىڭدەك ناھىيىلىك پارتكومنىڭ دائىمىي ئەزاسى ، تەشكىلات بۆلۈمىنىڭ باشلىقى جاڭ شىنچېڭ ، ناھىيىلىك پارتكومنىڭ دائىمىي ئەزاسى ، دائىمىي ئىشلارغا مەسئۇل مۇئاۋىن ھاكىم لى خەيخي قاتارلىق رەھبەرلەر ناھىيە تەزكىرىسىنى تۈزۈش خىزمىتىگە ناھايىتى غەمخورلۇق قىلدى ۋە مەدەتكار بولدى . دوكلات ئاڭلاپ مەسىلىلەرنى ھەل قىلدى . ناھىيىلىك پارتكومنىڭ سابىق مۇئاۋىن شۇجىسى شىپ فەنرۇڭ ناھىيە تەزكىرىسىنى تۈزۈش خىزمىتىگە كونكرېت مەسئۇل بولۇپ ، تۈزۈش خىزمىتىدىكى كونكرېت مەسىلىلەر ۋە قىيىنچىلىقلارنى ۋاقتىدا مۇھاكىمە قىلىپ ھەل قىلىپلا قالماستىن ، سىرتقا ئۆگىنىش ، تەكشۈرۈشكە چىققان پۈرسەتلەردە ناھىيە تەزكىرىسىنى تۈزۈشكە ئالاقىدار كىتاب ، ماتېرىياللارنى سېتىۋالدى ، توپلىدى ۋە يازدى . ۋىلايەتلىك پارتكوم تارىخ ـ تەزكىرە ئىشخانىسىدىكى رەھبەرلەردىن باۋ شۈفۇ ، خەن جاۋيى ، خۇا فاخاۋ ، ۋاڭ جىيەنيۈنلەر كۆپ قېتىم يېتەكچىلىك قىلدى . خۇا فاخاۋ ناھىيە تەزكىرىسىنىڭ مۇندەرىجىسى ۋە «چوڭ ئىشلار» قىسمىنى بىۋاستە تۈزىتىپ بېكىتىپ چىقتى . كۆچا ناھىيىلىك پارتكوم تارىخ ـ تەزكىرە ئىشخانىسىنىڭ سابىق مۇدىرى پېي شياۋزېك «ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تەزكىرىسى»نىڭ مۇندەرىجىسى ۋە دەسلەپكى ئورىگىنالىنى تەڭشەپ تۈزۈپ چىقتى .

«ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تەزكىرىسى» ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتىنىڭ تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىشىغا يوللانغاندىن كېيىن ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتى پارتكۇرۇپپىسىنىڭ شۇجىسى ، مۇئاۋىن مۇدىر يولداش سۇي شۇجيې تەزكىرە ئورنىگىنالىنى ئاخىرقى قېتىم تەكشۈرۈپ بېكىتتى . ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى سابىر ئەلى مىللەت ـ دىن قىسمىنى تەكشۈرۈپ تۈزەتتى . ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتى ۋىلايەت ، ناھىيە تەزكىرە خىزمىتى باشقارمىسىنىڭ باشلىقى جېڭ دۆڭخوي تەزكىرە ئورنىگىنالىنى تەكشۈرۈپ بېكىتىپ ئۆتكۈزۈۋالدى . باشقارما باشلىقى لىۋ دېرۈن تەزكىرە كىتابىنىڭ مەسئۇل مۇھەررىرى بولۇپ پۈتۈن تەزكىرىنى تەڭشەپ تۈزەتتى ۋە ئەدەبىي جەھەتتىن پىششىقلىدى . ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى مياۋ پۈشىڭ تەشكىلىي تۈزۈلۈش ، رايونلارغا ئايرىلىش ، چوڭ ئىشلار ۋە شەخسلەر قىسمىنىڭ قەدىمكى ۋە يېقىنقى زامانغا دائىر مەزمۇنلىرىنى تەكشۈرۈپ ئۆزگەرتتى . شىنجاڭ ھەربىي رايونى ھەربىي ئىشلار تەزكىرىسىنىڭ باش مۇھەررىرى جاڭ خۇيشۇەن ھەربىي ئىشلار قىسمىنى تەكشۈرۈپ ئۆزگەرتتى .

«ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تەزكىرىسى» نەشر قىلىنغان پۈرسەتتە «ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تەزكىرىسى»نىڭ خىزمەتلىرىگە غەمخورلۇق قىلغان ، مەدەت بەرگەن ، قاتناشقان ، يېتەكچىلىك قىلغان رەھبەرلەر ۋە مۇتەخەسسىسلەرگە سەمىمىي رەھمەت ئېيتىمىز .

تۈزگۈچىلەرنىڭ بىلىم سەۋىيىسى چەكلىك ، ئونىڭ ئۈستىگە ئادەم ئاز ، ۋاقىت قىسقا ، ۋەزىپە ئېغىر بولغاچقا ، تەزكىرىدە خاتا بولۇپ قالغان ، چۈشۈپ قالغان جايلارنىڭ بولۇشى تۇرغان گەپ . بۇ يەردە مۇتەخەسسىسلەر ۋە ئوقۇرمەنلەرنىڭ تەنقىدي تۈزىتىش بېرىشىنى سەمىمىي ئۈمىد قىلىمىز .

تۈزگۈچىلەر

2003 ـ يىلى دېكابىر

«ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تەزكىرىسى»نى تۈزگەن ، تەكشۈرۈپ بېكىتكەن ئاپپارات ۋە خادىملار

ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك تەزكىرە كومىتېتى

1984 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنىدىن 1986 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنگىچە

مۇدىر : خې بىڭژېن

مۇئاۋىن مۇدىرلار : بەكرى روزى ، ۋاڭ زېڭلۇ

ئەزالار : جاڭ نىيەندا ، خۇ ژېنخەي ، لىيۇ كېفۇ ، ئابدۇراخمان ئوسمان ، شېيىخ ياقۇپ ، ژېي ئېنكې ، لى جىچىڭ ، لى گودۇڭ

1986 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىن 1991 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنگىچە

مۇدىر : لى يۈجېن

مۇئاۋىن مۇدىرلار : خې بىڭژېن ، بەكرى روزى ، ۋاڭ زېڭلۇ .

ئەزالار : ژېي يۈرۈڭ (ئايال) ، خۇ ژېنخەي ، لىيۇ كېفۇ ، ئابدۇراخمان ئوسمان ، شېيىخ ياقۇپ ، ژېي ئېنكې ، لى گودۇڭ ، لى جىچىڭ

1991 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنىدىن 1992 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنگىچە

مۇدىر : جاڭ كۈن

مۇئاۋىن مۇدىرلار : دىڭ جۈنشىن ، مويدىن سادىق ، چېن جىجېڭ ، خې بىڭژېن

ئەزالار : ۋاڭ فېڭ ، بەي شاۋچۈن ، راشىدىن خېلىل ، ۋاڭ جيەنچۈن ، جاڭ فۇجۇ ، يۈسۈپ مامۇت ، ئابدۇۋاھىت سالى ، جاڭ جيەنژېن ، ياڭ شۇباۋ ، لى گودۇڭ ، لى جىچىڭ ، جاڭ شياۋمىن (ئايال) ، دو چاڭشۇەن

1992 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنىدىن 1999 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنگىچە

مۇدىر : جاڭ كۈن

مۇئاۋىن مۇدىرلار : خې مىڭلىن ، مويدىن سادىق ، جيالك خۇي ، لى يۈڭجېن ، ئابدۇرۇسۇل مەھەممەت ، موللا نىياز قۇربان ، لىيۇ دىڭمىڭ

ئەزالار : ژالك فېلك ، چېن شاۋپىڭ (ئايال) ، ژالك جيەنجۇن ، يۈەن جيەنگو ، ژېي يۈرۈك (ئايال) ، لۇ بىڭ ، تاھىر مەھەممەت ، لى جىچىڭ ، سەمەت مىجىت ، جالك فۇجۇ ، يۈسۈپ مامۇت

1999 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنىدىن 2002 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنىگىچە

مۇدىر : سۇن جېندا

مۇئاۋىن مۇدىرلار : ئابلىز تۇنىياز ، شيې فەنرۇك ، نيۇ خەنشىن ، تۇرسۇن مامۇت ، ژۇ چىڭخەي ، جۇ شاۋىسك ، زو جۇجۇن

ئەزالار : جىن شىپىك (ئايال) ، ئابدۇۋاھىت سالى ، لىيۇ پېيشىن ، مۇختەر ئابلىمىت ، سەمەت مىجىت ، ژالك جيەنشي ، تالك گاڭيىلك ، ژالك گويى ، لىيۇ بىنبىن ، دۇ ژېي ، جەسۇر ئابلىمىت ، راشىدىن خېلىل ، ھاجىرەم ئەمەت ، جالك لىكۇن ، ئابدۇراخمان ئوسمان

2002 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنىدىن كېيىن

مۇدىر : شۇ مىڭ

مۇئاۋىن مۇدىرلار : ئابلىز تۇنىياز ، جۇ شاۋىسك ، ژالك جيەنيۇن ، نىك چېڭجيالك ، قەمبەرنسا ئادىل ، لى خەيخي ، تۇرسۇن ئىسلام ، ژۇ چىڭخەي ، ژالك جيەنشى ، خۇ مەنسالك

ئەزالار : يالك خۇيتيەن ، ئابدۇۋاھىت سالى ، خۇ جىۋېن ، جەسۇر ئابلىمىت ، لىيۇ پېيشىن ، لى شۇيۇ ، ژېي شىنجيەن ، لىيۇ جۇڭژۇ ، خۇك لىنفالك (ئايال) ، خې گالك ، خې پېڭجۇن ، ژالك گويى ، شيا چۇنمېي (ئايال) ، لى لىيەنشىك ، ھاجىرەم ئەمەت ، تالك گاڭيىلك ، ساۋ يۇك ، شاۋ جېڭشيەن ، جاۋ چىڭشيەن

ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك تارىخ ـ تەزكىرە ئىشخانىسى

1984 ـ يىلى 10 ـ ئايدىن 1986 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىگىچە

مۇدىر : ژالك زېڭلۇ (قوشۇمچە)

مۇئاۋىن مۇدىرلار : لىيۇ كېفۇ ، ئابدۇراخمان ئوسمان

1986 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىن 1991 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنىگىچە

مۇدىر : ۋاڭ زېڭلۇ (قوشۇمچە)
مۇئاۋىن مۇدىرلار : ليۇ كېفۇ ، ئابدۇراخمان ئوسمان
خادىملار : رېن ليەنگۈي ، جاڭ گېنلۇڭ ، دۇ ۋېي ، تۇرسۇن بارات ، قاسىم ، ئابدۇراخمان توختى

1991 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنىدىن 1992 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنىگىچە

مۇدىر : جاڭ فۇجۆ
مۇئاۋىن مۇدىر : يۇسۇپ مامۇت
خادىملار : جەي شىۋېن (ئايال)

1992 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنىدىن 1999 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنىگىچە

مۇدىر : جاڭ فۇجۆ
مۇئاۋىن مۇدىر : يۇسۇپ مامۇت
خادىملار : جەي شىۋېن (ئايال) ، ليۇ پېيشىن ، شۇ فېڭلىڭ (ئايال) ، جۇ شاۋمىڭ ، ئابدۇراخمان توختى

1999 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنىدىن 2002 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنىگىچە

مۇدىر : ليۇ پېيشىن (قوشۇمچە)
خادىملار : چېن جىڭيۇەن ، ۋاڭ خەنچىن ، جاڭ چېڭيى ، شۇ گوچى ، خې شيۇخۇا (ئايال)

2002 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنىدىن كېيىن

مۇدىر : ليۇ پېيشىن
خادىمى : ئەن خۇڭلى

«ئۇچقۇرپان ناھىيىسى تەزكىرىسى»نى تۈزگۈچىلەر

باش تۈزگۈچى: لىۋ پېيشىن
تەھرىرلەر: چېن جىگيۈەن، ۋاڭ خەنچىن، جاڭ چېگيى، شۇ گوچى، ئەن خۇڭلى

«ئۇچقۇرپان ناھىيىسى تەزكىرىسى»نى ماتېرىيال بىلەن تەمىنلىگەن خادىملار

(ئىلگىرى - كېيىنلىكىگە قاراپ تىزىلمىدى)

جاۋ يۈگاڭ (ئاقتوقاي يېزىسىدىن)، سۈن گويۈەن (ياركۆۋرۈك يېزىسىدىن)، شاۋ چاڭمىڭ (ئاچاتاغ يېزىسىدىن)، ۋاڭ يۈڭلۈن (ئاقيار يېزىسىدىن)، جاڭ پېڭ (ئىمامىلىرىم يېزىسىدىن)، ۋاڭ خەيشىن (يېڭىئاۋات يېزىسىدىن)، گورۇمبي (يامانسۇ قىرغىز مىللىي يېزىسىدىن)، ۋاڭ كېمبي (ئوتتېبىشى يېزىسىدىن)، مايا (ئۇچقۇرپان بازىرىدىن)، ياڭ شوشېڭ (يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ئىدارىسىدىن)، جاڭ چاۋيۇ (چارۇچىلىق ئىدارىسىدىن)، شيي رۈڭ، ۋۇشياڭيۈن، ماجىجۈن (يېزا ئىقتىسادى پونكىتىدىن)، شياۋ جيەن، ۋاڭ يۈپىڭ، ما شياۋخوڭ (دېھقانچىلىق ئىدارىسىدىن)، جىن شۇرۈڭ (مېتېئورولوگىيە ئىدارىسىدىن)، تيەن خۇا (پىلانلىق تۇغۇت كومىتېتىدىن)، جاڭ جىگو (يەر باشقۇرۇش ئىدارىسىدىن)، جەي شۇڭېن (يېزا ئىگىلىك ئىشخانىسىدىن)، جاڭ جىچى، جاڭ ۋېيمىن، جاۋخوڭلىڭ (ج خ ئىدارىسىدىن)، ۋاڭ جۇنگۈڭ، خي چىڭچيەن (ناھىيىلىك قوراللىق بۆلۈمىدىن)، لەي ئىيچىن (يەر تەۋرەشنى كۆزىتىش ئىدارىسىدىن)، جاڭ گىنشېڭ (يېزا ئىگىلىك 1 - شى 4 - تۈەندىن)، لىۋ چاڭخەي (ئەدلىيە ئىدارىسىدىن)، فېڭ شىڭۋاڭ (ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيىدىن)، لياۋ شياۋلياڭ (خەلق بانكىسىدىن) رەن يۈخۇڭ (يېزا ئىگىلىك بانكىسىدىن)، ۋاڭ يۈڭفا (يېزا ئىگىلىك تەرەققىيات بانكىسىدىن)، لىۋ فېڭخۇا (ئاشلىق ئىدارىسىدىن)، چېن جيەنيىڭ، ماجۇڭ (ئورمانچىلىق ئىدارىسىدىن)، چېن خۇڭۋې (شەھەر قۇرۇلۇش ئىدارىسىدىن)، جاڭ جىگمې (مالىيە ئىدارىسىدىن)، لى ۋېيفېڭ (دۆلەتلىك باج ئىدارىسىدىن)، شيا چۈنمې، باراتجان (مەدەنىيەت - تەنتەربىيە ئىدارىسىدىن)، ۋاڭ يۈڭفۇ (رادىئو - تېلېۋىزىيە ئىدارىسىدىن)، كۆك جىڭ، ما يۈڭ (ئىقتىساد - سودا كومىتېتىدىن)، دىڭ دېڭشۈەن (تەمىنات - سودا كوپېراتىپىدىن)، خي جيەن (تاشيول ئۇچاستىكىسىدىن)، ۋاڭ جۈن (قاتناش ئىدارىسىدىن)، ما دۇڭمې (پوچتا ئىدارىسىدىن)، لىن نەن (تېلېگراف ئىدارىسىدىن)، لىۋ دىڭمىڭ، دەي جېن (ياشانغانلار كومىتېتىدىن)، ۋاڭ زىلىڭ (ئايالار بىرلەشمىسىدىن)، خي شيۈمىڭ (يەرلىك باج ئىدارىسىدىن)، خي كېيۇ، گو شيۈيۈن (ئەمگەك - كادىرلار

ئىدارىسىدىن) ، لىيۇ جۇنلى (ئەمگەك ـ ئىجتىمائىي كاپالەت ئىدارىسىدىن) ، چېن يۈڭمېي ، خې چۈنيىڭ (ئارخىپ ئىدارىسىدىن) ، شى جاۋكۇن (شىنخۇا كىتابخانىسىدىن) ، ما گۇاڭشۇ (پېشقەدەم كادىرلار ئىدارىسىدىن) ، سۇي جىخۇا (تەپتىش مەھكىمىسىدىن) ، ما جيەن (خەۋپسىزلىك ئىدارىسىدىن) ، كالك جىخۇا (پەن ـ تېخنىكا كومىتېتىدىن) ، لى جۇەنرۇ (پەن ـ تېخنىكا جەمئىيىتىدىن) ، فېلك شۇجۇن (ئىتتىپاق كومىتېتىدىن) ، جاۋ لىبىڭ ، ۋۇ شياڭخۇك (ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىدىن) ، جالك خۇي (تەشكىلات بۆلۈمىدىن) ، يەن جۇن (تەشۋىقات بۆلۈمىدىن) ، خۇالك جېنيۇ (سىياسىي كېڭەشتىن) ، ۋالك مىڭخۇي (سىياسىي ـ قانۇن كومىتېتىدىن) ، لياك جېنيۇەن (بىرلىك سەپ بۆلۈمىدىن) ، جى خەيلۇك (ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتىدىن) ، ئەنۋەر ئەخمەت (پارتىيە مەكتىپىدىن) ، شيې زىلەن ، شۇ چىڭيۇن (سوت مەھكىمىسىدىن) ، نى شىجى (تېخنىكا نازارەتچىلىك ئىدارىسىدىن) ، خې پىلك ، چىن گېڭخۇەن (سۇچىلىق ئىدارىسىدىن) ، تېلك ۋېيچېك ، ئەخمەت كەنجى (تەرەققىيات ـ پىلان كومىتېتىدىن) ، جالك گۇيىيىك (ماتارىپ ئىدارىسىدىن) ، مەمەت ساۋۇت (ئامانەت ـ قەرز كوپېراتىپىدىن) ، چېن بىيۇەن (نامراتلارنى يۆلەش ئىشخانىسىدىن) ، جاۋ چىڭشيەن ، شى ياچىك (سودا ـ سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسىدىن) ، توك ۋېيشىك (ئىقتىسادىي تەپتىشلىك ئىدارىسىدىن) ، فۇ توڭيى ، ۋۇ جىڭشۇ ، ۋالك شياۋيەن (خەلق ئىشلىرى ئىدارىسىدىن) ، ئۆمەرجان مەمەت (مىللەت ـ دىن ئىشلىرى ئىدارىسىدىن) ، شياۋ خۇڭشېڭ ، لىيۇ لىچۈەن ، لياك شىنخەي ، جالك لىپىڭ ، جۇ شىنلى (سەھىيە سىستېمىسىدىن) .

«ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تەزكىرىسى»نى بېكىتىپ ، تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋالغان ئاپپاراتلار

ج ك پ ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك كومىتېتى
ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى
ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك تەزكىرە كومىتېتى
ئاقسۇ ۋىلايەتلىك تەزكىرە كومىتېتى
شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتى (سۇي شۇجيې ، جېك دۇڭخۇي)

ئۇيغۇرچە نەشرىگە ئاخىرقى سۆز

سوتسىيالىستىك يېڭى تەزكىرىلەردىن «ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تەزكىرىسى» نىڭ خەنزۇچىسى 2003 - يىلى 12 - ئايدا نەشردىن چىققانىدى ، ئۇيغۇرچىسى 2007 - يىلى 10 - ئايدا نەشر قىلىنىپ جامائەتچىلىك بىلەن يۈز كۆرۈشتى . بۇ ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مەنىۋى ھاياتىدىكى خۇشاللىنارلىق ئىش .

«ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تەزكىرىسى»نى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلىش ئىشىغا ناھىيىلىك پارتكوم ، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى رەھبەرلىرى ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلدى ھەمدە تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلىشقا كېرەكلىك خىراجەتنى ۋاقتىدا ھەل قىلىپ بەردى . خىراجەت ئەمەلىيلەشكەندىن كېيىن بىز تەزكىرىنى تەرجىمە ۋە نەشر قىلىش ئىشىنى ش ئۇ ئا ر تەزكىرە كومىتېتى تەھرىر - تەرجىمە باشقارمىسىغا ھاۋالە قىلدۇق . كىتابنىڭ باش مۇھەررىرلىكىنى تەرجىمە - تەھرىر باشقارمىسىنىڭ باشلىقى ، كاندىدات ئالىي مۇھەررىر ئابدۇرۇپ ئېلى ، مەسئۇل مۇھەررىرلىكنى بېلىقنىز مۇھەممەت ئۇستىگە ئالدى ، ش ئۇ ئا ر تەزكىرە كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى دىلمۇرات مۇسا تەرجىمىنىڭ بېكىتىلگەن نۇسخىسىنى تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋالدى .

ئادەم ئىسمى ، يەر - جاي ناملىرىنىڭ توغرا بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن تەزكىرىنىڭ ئاخىرقى بەت نۇسخىسىنى ناھىيىسىدىن تۈرسۈن مامۇت ، ئابدۇرۇسۇل مەھەممەت ، مىجىت ئاتاۋۇللا ، ما گۈڭشۇ ، مەھەممەت ئاتاۋۇللا ، ئابدۇۋايىت ، ئابدۇراخمان توختى ، ياسىن ئىمىن ، يۈسۈپ مامۇتلار كۆرۈپ چىقتى . فۇ تۇڭيى ، خۇ يەنبولار بەزى مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشقا يارەملەشتى .

بىز «ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تەزكىرىسى»نى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلىش خىزمىتىگە كۆڭۈل بۆلگەن ۋە مەدەت بەرگەن ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلەرگە ،

تەرجىمە - تەھرىرلىك ، نەشر قىلىش خىزمىتى ئۈچۈن جاپالىق ئەجىر سىڭدۈرگەن تەرجىمانلارغا ، مۇھەررىرلەرگە ۋە بۇ خىزمەتنى قوللىغان ئالاقىدار خادىملارغا چىن قەلبىمىزدىن رەھمەت ئېيتىمىز . تەرجىمە - تەھرىرلىك خىزمىتىدە مەلۇم سەۋەنلىكلەر بولۇشى مۇمكىن ، ئوقۇرمەنلەرنىڭ تەنقىدىي پىكىر بېرىشىنى قارشى ئالىمىز .

ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك تارىخ - تەزكىرە ئىشخانىسى
2007 - يىلى 10 - ئاينىڭ 27 - كۈنى

«ئۇچتۇرپان ناهيىسى تەزكىرىسى» ئۇيغۇرچە نەشرىنىڭ تەھرىرات خادىملىرى

باش مۇھەررىر : ئابدۇرۇپ ئېلى

مەسئۇل مۇھەررىر : بېلىقنىز مۇھەممەت ، ئەخمەتجان مۆمىن

تەھرىر - تەرجىمىسىگە قاتناشقۇچىلار : (ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە تىزىلدى)
ئابلىمىت ياقۇپ ، ئابدۇرۇپ ئېلى ، ئابدۇرۇپ تاجى ، ئابدۇرېھىم ياقۇپ ، ئابلىز ئۇرخۇن ، ئەخمەت روزى ، ئەركىن ئىمىن ، بېلىقنىز مۇھەممەت ، پولات ھىممەت ، تۇرسۇنئاي دۆلەتى ، جەمىلە ئابلا ، خالىدە قادىر ، دىلمۇرات مۇسا ، غوجائەخمەت يونۇس ، كېرىم ھاشىم ، سابىر ئېلى ، مەردان ئەخمەت ، مەرھابا شاۋۇدۇن ، مەمتىمىن ھاشىم ، مەھمەت ھەسەن ، نۇرمۇھەممەت دۆلەتى ، نۇرنىسا مۇقىيت ، ھەلىمە دۆلەتى ، ئىسلام ھۇسەيىن ، ياقۇپ سالىھ ، يونۇس يۇسۇپ

تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋالغۇچى : دىلمۇرات مۇسا

مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى : پولات ھىممەت

مۇقاۋىدىكى سۈرەتنى تارتقۇچى : ئابابەكرى

كوررېكتورلار : بېلىقنىز مۇھەممەت
جەمىلە ئابلا
مەرھابا شاۋۇدۇن
خالىدە قادىر

《乌什县志》维吾尔文版
编 译 人 员

主　　审　阿不都肉甫·艾力

责任编辑　贝丽克孜·穆罕默德、阿合买提江·买明

编译人员　（姓氏以维吾尔文字母为序）

阿不力米提·亚库甫、阿不都肉甫·艾力、阿不都若夫·塔吉、阿不都热依木·亚库甫、阿不力孜·斡鄂尔浑、艾合买提·肉孜、艾尔肯·依明、贝丽克孜·穆罕穆德、甫拉提·依米提、吐尔逊阿依·多莱提、加米拉·阿不拉、哈丽达·卡德尔、海丽玛·多来提、迪木拉提·木沙、霍加阿合买提·优努斯、克力木·阿西木、克力木·玉苏甫、沙比尔·艾力、买尔旦·艾合买提、玛尔哈巴·夏吾东、买买提明·阿西木、买买提·艾山、努尔穆罕穆德·多莱提、努尔尼沙·木克依提、斯拉木·玉赛音、亚库夫·沙力、优努斯·玉苏甫

验　　收　迪木拉提·木沙

封面设计　甫拉提·依米提

封面摄影　阿巴拜克日

责任校对　贝丽克孜·穆罕穆德、加米拉·阿不拉、玛尔哈巴·夏吾东、哈丽达·卡德尔

بۇ كىتاب شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىنىڭ 2003 ـ يىل 12 ـ ئاي 1 ـ نەشرى ، 2003 ـ يىل 12 ـ ئاي 1 ـ باسمىسىغا ئاساسەن تەرجىمە ۋە نەشر قىلىندى .
本书根据新疆人民出版社 2003 年 12 月第一版，2003 年 12 月第一次印刷本翻译出版

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى جايلار تەزكىرىسى
«ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تەزكىرىسى»

ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك تەزكىرە كومىتېتى تۈزدى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى №348)
ش ئۇ ئا ر تەزكىرە كومىتېتى كومپيۇتېر مەتبەئە مەركىزىدە تىزىلدى
شىنجاڭ جىنبەن مەتبەئە چەكلىك شىركىتىدە بېسىلدى
2007 ـ يىل 10 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
2007 ـ يىل 10 ـ ئاي 1 ـ بېسىلىشى
فورماتى : 787×1092 مىللىمېتىر ، 1/16
باسما تاۋىقى : 74.5 قىستۇرما ۋاراقى : 10
تىراژى : 1000 ـ 1
ISBN 978-7-228-11293-7
باھاسى : 280.00 يۈەن